ΥΠΟΥΡΓΕΙΟ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΥ ΚΑΙ ΤΟΥΡΙΣΜΟΥ

ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΟΝ ΔΕΛΤΙΟΝ

ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΟΝ
ΔΕΛΤΙΟΝ

ΓΕΝΙΚΗ ΕΠΟΠΤΕΙΑ Ελένη Κώτσου

ΥΠΕΥΘΥΝΗ ΕΚΔΟΣΗΣ Μαρία Καζάκου

ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ ΚΕΙΜΕΝΩΝ Αγγελική Βοσκάκη, Βίκυ Θεοφιλοπούλου,
Μαρία Καζάκου, Αριάδνη Φιορέτου, Παναγιώτης Δρίβας

ΚΑΛΛΙΤΕΧΝΙΚΗ ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ Στέλιος Σκουρλής

ΕΚΤΥΠΩΣΗ Παπαδόπουλος Ο.Ε.Ε. Α.Ε.

© ΤΑΜΕΙΟ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΩΝ ΠΟΡΩΝ ΚΑΙ ΑΠΑΛΛΟΤΡΙΩΣΕΩΝ
ΔΙΕΥΘΥΝΣΗ ΔΗΜΟΣΙΕΥΜΑΤΩΝ
Οδός Πανεπιστημίου 57, Αθήνα 10564
www.tap.gr

ISSN 0570-622X

ΥΠΟΥΡΓΕΙΟ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΥ ΚΑΙ ΤΟΥΡΙΣΜΟΥ

ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΟΝ ΔΕΛΤΙΟΝ

ΤΟΜΟΣ 56-59 (2001-2004)

ΧΡΟΝΙΚΑ Β΄ 4

ΠΕΛΟΠΟΝΝΗΣΟΣ

ΑΘΗΝΑ 2012

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Β΄ ΕΦΟΡΕΙΑ ΠΡΟΪΣΤΟΡΙΚΩΝ ΚΑΙ ΚΛΑΣΙΚΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ (Σχέδ. 1΄ Πίν. 1-2) Σελ. 1-4

2001-2004. Κύθηρα: Ανασκαφικές εργασίες. Διακόφτι (Σπήλαιο Χουστή), Βιαράδικα (Περιοχή Πηγής), Παλαιόπολη (Θέση Θόλος, Ρέμα Παρθένης, Θέση Χορόκαμπος, Οικόπεδο Σ. Φατσέα, Οικόπεδο Φύρου, Θέση Τρυπητή), Μιτάτα (Θέση Γουρνάδες), Χριστοφοριάνικα (Οδός Ποταμού Αρωνιάδικων), Αλεξανδράδες (Κατωχώρι). Παραδόσεις. Μουσειακές εργασίες. Αρχαιολογικό Μουσείο. Αντικύθηρα: Θέση Κάστρο, Χαρχαλιανά.

1η ΕΦΟΡΕΙΑ ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ (Σχέδ. 1-2΄ Πίν. 3-4) Σελ. 5-10

2001-2004. Κύθηρα: Καταγραφές. Εκθέσεις. Περιοδείες - Επισήμανση μνημείων. Καραβάς (Οχύρωση Αγίου Γεωργίου της Κολοκυθιάς, Ναός Αγίας Αναστασίας, Οικόπεδο Δ. Διακόπουλου), Ποταμός, Πιτσινάδες. Νομός Αργολίδας: Ανασκαφικές εργασίες. Τροιζήνα (Θέση Κάτω Βρύση), Άρτιμος Τροιζηνίας (Οικόπεδο Θ. Βεσσαλά).

Δ΄ ΕΦΟΡΕΙΑ ΠΡΟΪΣΤΟΡΙΚΩΝ ΚΑΙ ΚΛΑΣΙΚΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ (Σχέδ. 1-40΄ Πίν. 5-30) Σελ. 11-145

2001. Μουσειακές εργασίες. Αρχαιολογικό Μουσείο Άργους. Ανασκαφικές εργασίες. Νομός Αργολίδας: Άργος (Οδός Καραολή και Δημητρίου, Πάροδος Γούναρη, Συμβολή των οδών Φείδωνος και Ε. Ρούσσου 7), Αχλαδόκαμπος (Αγρός Ι.Φ. Κωστάκη). Παραδόσεις – Επιστροφές αρχαίων. **2002.** Μουσειακές εργασίες. Αρχαιολογικό Μουσείο Άργους. Ανασκαφικές εργασίες. Νομός Αργολίδας: Άργος (Πάροδος Φορωνέως, Πάροδος Παπαλεξοπούλου [Οικόπεδο Κ. Νικολόπουλου, Οικόπεδο Χρ. Κωτσιαντή], Οδός Βασιλέως Κωνσταντίνου 16), Κουρτάκι (Αγρός Σπ. Σαραβάκου). **2003.** Μουσειακές εργασίες. Αρχαιολογικό Μουσείο Άργους. Ανασκαφικές εργασίες. Νομός Αργολίδας: Άργος (Εθνικό Στάδιο Άργους, Πλατεία Στρατώνων, Οδός Ινάχου), Κιβέρι (Επέκταση Δημοτικού Σχολείου Κιβερίου), Κουρτάκι (Αγρός Σπ. Σαραβάκου). **2004.** Μουσειακές εργασίες. Αρχαιολογικό Μουσείο Άργους. Ανασκαφικές εργασίες. Νομός Αργολίδας: Άργος (Συμβολή των οδών Δανοπούλου και Κανελλοπούλου), Κουρτάκι (Αγρός Σπ. Σαραβάκου), Σπηλιωτάκη (Αύλειος χώρος Ι.Ν. Αγίου Δημητρίου). **2001.** Εργασίες ανάδειξης αρχαιολογικών χώρων. Νομός Αργολίδας: Άργος (Οδός Μπουσουλοπούλου). **2002.** Ανασκαφικές εργασίες. Νομός Αργολίδας: Άργος (Οδός Ηρακλέους 162), Προσύμνη (Αγρός Κ. Κουτσούρη), Γυμνό (Κάτω Μοτσάρες), Πορτοχέλι (Άγιος Παντελεήμων ή Βίλλα, Μπουζαΐικα. Εργασίες ανάδειξης αρχαιολογικών χώρων. Μυκηναϊκή Ακρόπολη Μιδέας, Προσύμνη, Μπουζαΐικα Πορτοχελίου (Ακρόπολη Αλιέων). **2003.** Ανασκαφικές εργασίες. Νομός Αργολίδας: Άργος (Οδός Ηρακλέους, Πάροδος Περρούκα), Κεφαλάρι Άργους (Οικόπεδο Ζ. Καταραχιά), Πορτοχέλι (Μετόχι Κόστας). Οργάνωση αποθηκών. Αρχαιολογική Αποθήκη Πορτοχελίου. **2004.** Ανασκαφικές εργασίες. Νομός Αργολίδας: Άργος (Οδός Μακαρίου 11, Πάροδος Γούναρη, Οδός Βασιλίσσης Όλγας), Πορτοχέλι (Μπουζαΐικα), Ερμόνη (Προφήτης Ηλίας), Κρανίδι (Αλώνια ή Θυνί). Περιοδικές εκθέσεις. **2001.** Ανασκαφικές εργασίες. Νομός Αργολίδας: Άργος (Οδός Διομήδους και Μεγάλου Αλέξανδρου, Οδός Δαναού, Οδός Καλμούχου και Πολυκλείτου), Ναύπλιο (Οδός Τραπεζούντος), Λευκάκια (Διάνοιξη υδραγωγείου ύδρευσης), Αρχαία (Παλαιά) Επίδαυρος (Οδός Ιωάννου Μεταξά 27), Αρχαία Επίδαυρος (Θέση Νέρα [Οικόπεδο Η. Στ.

Βερδελή, Οικόπεδο Π.Β. Καραγιάννη], Τάφρος αποχέτευσης). **2002.** Ανασκαφικές εργασίες. Νομός Αργολίδας: Άργος (Οδός Μακαρίου 14, Οδός Αγίου Κωνσταντίνου), Παραλία Δαλαμανάρας-Τημενίου (Διάνοιξη τάφρου αγωγού ύδρευσης Δήμου Ναυπλίου), Ναύπλιο (Οδός Ζυγομαλά, Οδός Ασκληπιού και Βυζαντίου, Περιοχή Πρόνοιας – Οδός 25ης Μαρτίου 51-53, Κουτσούρια [Οικόπεδο Ι. Ρεκούμη, Οικόπεδο Γκολέμη]), Αρχαία Ασίνη (Πλάκα). Περισυλλογές. Νομός Αργολίδας: Λιμάνι Ναυπλίου), Άγιος Δημήτριος-Καρακαλά (Θέση Κοδέλες). **2003.** Ανασκαφικές εργασίες. Νομός Αργολίδας: Άρια Ναυπλίου (Οικόπεδο Π. Αναγνωσταρά - Γ. Λαπαθιώτη, Οικόπεδο Β. Μπέκα), Νέα Επίδαυρος (Θέση Μπρινία). Κατασχέσεις αρχαίων. **2004.** Ανασκαφικές εργασίες. Νομός Αργολίδας: Άργος (Οδός Καλλέργη, Περιοχή Χαλέπα), Ναύπλιο (Περιοχή Πρόνοιας - Οδός 25ης Μαρτίου 69), Οικισμός Ασίνης (Πρώην ιδιοκτησία Θ.Α. Ορφανού, Ιδιοκτησία Κ. Μαυραγάνη, Ιδιοκτησία Αφών Δ. Χριστόπουλου), Ασίνη (Ιδιοκτησία Ευ. Γογωνά, Θέση Τάπια), Ίρια (Οικόπεδο Ν.Ι. Δρούζα), Ίρια (Περιοχή Κατσάμπα). Μουσειακές εργασίες. **2002.** Αρχαιολογικό Μουσείο Νεμέας. **2001-2004.** Αρχαιολογικό Μουσείο Ναυπλίου. Ανασκαφικές εργασίες. Νομός Αργολίδας: **2001.** Άργος (Οδός Φείδωνος), Κεφαλάρι Άργους (Οικόπεδο Ζ. Καταραχιά), Νεμέα (Φλιούς, Αηδόνια). **2002.** Άργος (Πάροδος Ηρακλέους), Νεμέα (Αηδόνια), Κουτσομόδι (Θέση Αγία Σωτήρα, Φλιούς). **2003.** Αρχαία Νεμέα (Θέση Μπαρναβός). Ανασκαφικές εργασίες. Νομός Κορινθίας: Αρχαία Κόρινθος: **2001.** Θέση Αναπνοά. **2002.** Θέση Αγία Άννα, Θέση Αραπομαχαλάς, Θέση Κράνειο, Οικόπεδο Σ. και Μ. Χρήστου. **2003.** Θέση Λούτσα, Θέση Κουτουμάτσα. Ανασκαφικές εργασίες. **2001.** Νομός Κορινθίας: Ποσειδωνία Κορίνθου (Θέση Ευαγγελίστρια), Λουτράκι (Θέση Κατουνίστρα [Ιδιοκτησία Σέγκα]). **2002.** Λουτράκι (Θέση Κατουνίστρα [Ιδιοκτησία Κωνσταντινίδη]). **2003.** Νομός Αργολίδας: Λεόντιο Νεμέας (Θέση Πλακωμένος).

THE AMERICAN SCHOOL OF CLASSICAL STUDIES AT ATHENS

2001. Ancient Halieis, Lerna, Isthmia, Nemea, Corinth, Eastern Korinthia. **2002.** Ancient Halieis, Lerna, Isthmia, Nemea, Kenchreai, Corinth, Eastern Korinthia. **2003.** Ancient Halieis, Lerna, Kenchreai, Isthmia, Corinth, Nemea, Eastern Korinthia. **2004.** Lerna.

ΓΑΛΛΙΚΗ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗ ΣΧΟΛΗ

2001. Άργος, Επίδαυρος. **2002.** Άργος. **2003.** Άργος, Επίδαυρος.

SWEDISH INSTITUTE AT ATHENS

Midea.

THE CANADIAN ARCHAEOLOGICAL INSTITUTE AT ATHENS

Ancient Stymphalos.

Γ΄ ΕΦΟΡΕΙΑ ΠΡΟΪΣΤΟΡΙΚΩΝ ΚΑΙ ΚΛΑΣΙΚΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ (Σχέδ. 1· Πίν. 31-32)

2002. Νομός Κορινθίας: Ανασκαφικές εργασίες. Άγιοι Θεόδωροι, θέση Σούρες. Σελ. 146-148

ΛΖ΄ ΕΦΟΡΕΙΑ ΠΡΟΪΣΤΟΡΙΚΩΝ ΚΑΙ ΚΛΑΣΙΚΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ (Σχέδ. 1-26· Πίν. 33-44) Σελ. 149-174

2004. Νομός Κορινθίας: Μουσειακές εργασίες. Μουσείο Αρχαίας Σικυώνας. Συλλογή γύψινων εκμαγείων αντιγράφων έργων του Λυσίππου. Ανασκαφικές εργασίες. Αρχαία Κόρινθος (Οικόπεδο Α. Παπαθανασόπουλου), Δήμος Κορινθίων - Δ.Δ. Ξυλοκέριζας (Θέση Περδικαριά - αγρός Στ. Φυνταμπάνη), Αρχαία Σικυών (Οικόπεδο ιδιοκτησίας Ενορίας Ι.Ν. Αγίας Τριάδας, Θέση Μερκούρη - αγρός Μ. Κωστούρου). Ανασκαφές ΕΡΓΟΣΕ. Αρχαία Σικυών (Θέση Δραγατσούλα - Χ.Θ. 17+359-17+376 - οικόπεδο πρώην ιδιοκτησίας Κων., Ασπ. και Αν. Δουσλαντζή, Θέση Δραγατσούλα - Χ.Θ. 16+850-17+130,

Θέση Παλαιοχώρι - Χ.Θ. 17+472/17+497 - αγροί πρώην ιδιοκτησίας Ι. και Ε. Τουργέλη - Α. Λεονάρδου), Αρχαία Κόρινθος (Χ.Θ. 1717 - ιδιοκτησία Λέκκα-Γκότση, Χ.Θ. 0+200 - ιδιοκτησία Ρώτα, Χ.Θ. 2153 - ιδιοκτησία Δελή, Χ.Θ. 0+474 - οικόπεδο Σούκουλη, Χ.Θ. 2153 - οικόπεδο Μικρού).

THE AMERICAN SCHOOL OF CLASSICAL STUDIES AT ATHENS

2004. Nemea, Kenchreai, Isthmia, The Dorati Survey Project, Corinth, Eastern Korinthia.

BELGIAN SCHOOL AT ATHENS

Korinthia.

Ε΄ ΕΦΟΡΕΙΑ ΠΡΟΪΣΤΟΡΙΚΩΝ ΚΑΙ ΚΛΑΣΙΚΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ (Σχέδ. 1-61· Πίν. 45-69) Σελ. 175-316

2001. Ανασκαφικές εργασίες. Νομός Λακωνίας: Σπάρτη (Επαρχιακή οδός Σπάρτης-Αφυσσού, Οδός Στάουφερτ, Συμβολή των οδών Ωραίας Ελένης και Δωριέων, Οδός Ωραίας Ελένης, Συμβολή των οδών Κλεάρχου και Περιμετρικής, Οδός Θερμοπυλών 106, Οδός Θερμοπυλών 101, Οδός Γκορτσολόγου 133, Αδιάνοικτη περιμετρική οδός, Συμβολή των οδών Πλατανιστά και Αλκμάνος, Οδός Αλκμάνος, Οδός Τριακοσίων 83, Οδός Ηρακλειδών, Οδός Πιτάνης, Οδός Διοσκούρων 75-77, Οδός Ορθίας Αρτέμιδος 12, Συμβολή των οδών Ορθίας Αρτέμιδος και Στάουφερτ, Οδός Βυζαντίου, Οδός Σπάρτης-Καστορίου), Οδός Αλκμάνος, Οδός Θερμοπυλών 97, Οδός Ορθίας Αρτέμιδος 66, Οδός Κύπρου, Οδός Σπάρτης-Καραβά, Μαγούλα (Οικόπεδο Κ. Τσούκλερη), Ριβιώτισσα (Εθνική οδός Σπάρτης-Γυθείου), Σελλασία (Θέση Ρίζα ή Κάμπος Σελλασίας), Κλησάκια, Καλλιθέα (Θέση Πόρτες), Αιγιές (Οδός Αιγιών-Σελεγουδίου), Γύθειο (Οδός Ηρακλέους, Οδός Κάστορος, Οδός Αγίας Τριάδος), Βαλτάκι (Θέση Αμπέλι, Θέση Πεζούλια), Γράμμουσα (Θέση Καμίνια), Άγιος Ιωάννης Μονεμβασίας (Ακρόπολη Επιδαύρου Λιμηράς), Κυπαρίσσι (Οικόπεδο Μ. Ρεπούση). Παραδόσεις-Περισυλλογές-Εντοπισμοί. Νομός Λακωνίας: Περιοχή Σπάρτης, Κτηματική περιφέρεια Σελλασίας (Θέση Κακοπέτρι Τελίαγα), Άγιος Νικόλαος Βάρσοβας, Χρύσαφα (Θέση Γλίστρα), Αμύκλες (Αγία Κυριακή), Σέλα Ταϋγέτου, Δαφνί - Κροκεές, Άγιος Νικόλαος Δαφνίου, Ασήμι, Τραπεζοντή (Θέση Αϊλιάδες), Καρίτσα, Ασωπός (Μποζάς), Χερσόνησος Ξυλί, Πλύτρα, Δαιμονιά, Ελίκα, Άγιος Γεώργιος, Άγιοι Απόστολοι (Οικισμός Παπουλιάνικα), Νεάπολη (Θέση Λιμανάκι ή Αυλόσπηλος), Παλαιόκαστρο, Λας, Κάτω Καστανέα, Βάρδια Μαλέα. Νομός Αρκαδίας. **2002.** Μουσειακές εργασίες. Νομός Αρκαδίας: Μουσείο Λυκόσουρας. Ανασκαφικές εργασίες. Νομός Λακωνίας: Σπάρτη (Οδός Λητούς, Οδός ΙΧ Μεραρχίας, Συμβολή των οδών Λεωνίδου και Αναξιδάμου, Οδός Κορφιωτάκη, Οδός Παλαιολόγου 143, Οδός Ορθίας Αρτέμιδος, Οδός Άγιδος 91, Οδός Λεωνίδου, Οδός Διοσκούρων 78), Μαγούλα (Οδός Σπάρτης-Καλαμάτας, Εθνική Οδός Σπάρτης-Καλαμάτας), Πελλάνα, Γύθειο (Οδός Απόλλωνος), Πλύτρα (Οικόπεδο Γ. Βενετσανάκη - Α. Βραϊμάκη, Δημόσιο Κτήμα αριθ. ΒΚ 423, Δημόσιο Κτήμα Η6), Μεταμόρφωση Μολάων (Θέση Πηγαδάκια), Ελαία Μολάων (Θέση Πύργος). Παραδόσεις-Περισυλλογές-Εντοπισμοί. Νομός Λακωνίας: Πελλάνα, Γεράκι, Ακρόπολη Ζάρακα, Σκούρα, Ανώγεια (Θέση Σωτήρα), Καλύβια Σοχάς, Βασσαράς, Μπελεχέρι Κρεμαστής, Άγιος Γεώργιος Βοιών. Νομός Αρκαδίας. **2003.** Μουσειακές εργασίες. Νομός Λακωνίας: Σπάρτη (Αρχαιολογικό Μουσείο), Νεάπολη (Αρχαιολογική Συλλογή Νεάπολης). Νομός Αρκαδίας: Άστρος (Αρχαιολογικό Μουσείο). Ανασκαφικές εργασίες. Νομός Λακωνίας: Σπάρτη (Συμβολή των οδών Πλατανιστά και Τριακοσίων, Οδός Βρασίδου, Συμβολή των οδών Χαμαρέτου και Μενελάου, Οδός Πλατανιστά, Οδός Τριακοσίων, Οδός Διηνεκούς, Οδός Κ. Παλαιολόγου 145, Οδός Ηρακλειδών 10, Οδός Θερμοπυλών 113, Συμβολή των οδών Ωραίας Ελένης και οδού των 118), Αγία Ειρήνη Σπάρτης (Οικόπεδο Ν. Σώκου και Α. Κουτάκου), Μαγούλα (Οικόπεδο Γ. Αγαθία), Αμύκλες (Οικόπεδο Π.Χ. Ασημακόπουλου), Ανθοχώρι (Οικόπεδο Δ. Κατσουλάκου), Γύθειο (Οδός Κάστορος), Μαυροβούνι Γυθείου (Αγρός Π. και Α. Γιαννακάκου, Αγρός Ι. Δ. και Ε. Χαλάκου), Φιλήσι Σκάλας (Θέση Πυργάκια ή Κοκκινάδες), Πλύτρα, Νεάπολη Βοιών (Οδός Ακτής Βοιών). Παραδόσεις-Περισυλλογές-Εντοπισμοί. Νομός Λακωνίας: Παλαιοχώρι Ξηροκαμπίου, Ασωπός, Παπαδιάνικα, Ελίκα-Παντάνασσα, Μεγάλη Σπηλιά, Νεάπολη Βοιών (Θέση Βουρλωπός), Παλαιόκαστρο Βοιών. Ανάδειξη Αρχαιολογικών Χώρων. Νομός Λακωνίας: Σπάρτη, Παραευρώτιες περιοχές (Λάκκα και Ψυχικό). Νομός Αρκαδίας: Χελμός Σκορτσινού,

Τουμπίτσι Γορτυνίας. **2004.** Μουσειακές εργασίες. Νομός Λακωνίας: Σπάρτη (Αρχαιολογικό Μουσείο), Νεάπολη (Αρχαιολογικό Μουσείο). Ανασκαφικές εργασίες. Νομός Λακωνίας: Σπάρτη (Οδός Λυσάνδρου, Συμβολή των οδών Κλεάρχου και Περιμετρικής: Ο.Τ. 113, Συμβολή των οδών Κλεάρχου και Περιμετρικής: Ο.Τ. 112, Οδός Ηρακλειδών, Οδός Γκορτσολόγου 133, Οδός Πλατανιστά, Οδός Αγίου Νίκωνος, Οδός Μενελάου, Οδός Γιτιάδα, Συμβολή των οδών Πλατανιστά και Διοσκούρων, Οδός Ωραίας Ελένης 43, Συμβολή των οδών Βρασίδου και Λυσάνδρου, Συμβολή των οδών Βυζαντίου, ΙΧ Μεραρχίας και Λυκούργου, Οδός Κύπρου, Οδός Λεωνίδου), Μαγούλα (Λουτρά Αράπισσας, Οικόπεδο Ε. Αλικάκου), Ανθοχώρι (Οικόπεδο Δ. Κατσουλάκου), Δαφνί Λακεδαίμονος (Θέση Ντρίζου), Γύθειο (Συμβολή των οδών Ορέστου και Μικράς Ασίας), Περιστέρι, Πιστάματα (Θέση Μεγάλη Ρίζα), Βιγκλάφια, Νεάπολη Βοιών (Οδός Φ. Καταγά, Οδός Ακτής Βοιών), Μάνη (Αρχαιολογικός χώρος Ταινάρου). Παραδόσεις-Περισυλλογές-Εντοπισμοί: Βλαχιώτη (Θέση Λάκκα), Άγιοι Απόστολοι (Κοντραφουριάνικα), Φιλήσι, Βασσαράς, Καλλιθέα (Θέση Αγία Τριάδα), Σκάλα (Θέση Ανεμόμυλος), Μακρινάρα (Θέση Εκκλησίτσα), Γλυκόβρυση (Θέση Μανιαταίικη Χούνη), Βελανίδια. Νομός Αρκαδίας: Μαρί. **2003-2004.** Μουσειακές εργασίες. Νομός Αρκαδίας: Τεγέα (Αρχαιολογικό Μουσείο). Ανασκαφικές εργασίες. Νομός Αρκαδίας: **2001.** Κυπαρίσσια. **2003.** Τεγέα (Θέση Παλαιά Επισκοπή). **2004.** Τεγέα (Θέση Παλαιά Επισκοπή). Περιοδείες-Εντοπισμοί αρχαιοτήτων-Περισυλλογές. Νομός Αρκαδίας: Μαντίνεια (Θέση Γκορτσούλι, Οικισμός Μηλιά), Μεγαλόπολη, Μαυριά (Ναός Αγίου Γεωργίου), Παλαιόκαστρο. Κηρύξεις: Αρχαία Μαντίνεια. **2001.** Κηρύξεις. Νομός Λακωνίας: Τευθρώνη, Κότρωνας (Κεντρική πηγή του οικισμού (Πάνω Πηγή)-Εκκλησία Άγιος Νικόλαος, Περιοχή εκκλησίας Άγιος Χαράλαμπος, Θέση Κάτεργα, Θέση Άι-Βαβέλας, Εκκλησία Υπαπαντή, Νεκροταφείο του Κότρωνα και εκκλησία Ζωοδόχος Πηγή: το νεκροταφείο της αρχαίας πόλης, Θέση Σκαλούρα της Χαλικιάς, Η περιοχή της χερσονησίδας Σκοπά, Το νότιο-νοτιοανατολικό τμήμα του Κότρωνα και η έναντι της Σκοπάς περιοχή, Η άμεση κτηματική περιφέρεια του οικισμού Κότρωνας, Όσιος Νίκων), Λουκάδικα, Οι περί τον Κότρωνα οικισμοί (Οικισμοί Ριγανόχωρα και Γωνέα, Λούτσα, Σκαλτσοτιάνικα, Φλομοχώρι), Θέση Ραζί ή Ραζία, Θέση Κασελωτές, Θέση Μαρμαροκοπ(ε)ιό, Περιοχή όρμου Τουρκολίμανο, Ακρωτήριο Μούντες-Σταυρί. Φρούριο Παλιόκαστρο.

NETHERLANDS INSTITUTE AT ATHENS

Geraki.

SWEDISH INSTITUTE AT ATHENS

2001. Asea.

5η ΕΦΟΡΕΙΑ ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ (Σχέδ. 1-16· Πίν. 71-84) Σελ. 317-396

2001-2004. Μουσειακές εργασίες - Εκθέσεις. Μυστράς, Δίκτυο Μουσείων Μάνης, Έκθεση Ξυλογλύπτων. Διαμορφώσεις. Κάστρο Μονεμβασίας. Αναστηλωτικές – στερεωτικές εργασίες. Νομός Λακωνίας: Καστρί (Ναός Αγίου Δημητρίου Μεσονησίων), Ταϋγέτη (Ιερά Μονή Ζωοδόχου Πηγής), Μυστράς (Ναός Αγίου Ανδρέα), Μελιτίνη (Ναός Κοίμησης Θεοτόκου), Κονιδίτσα (Ναός Προφήτη Ηλία), Απιδιά (Κωδωνοστάσιο του ναού της Κοίμησης της Θεοτόκου), Νέος Μυστράς (Ναός Αγίου Γεωργίου, Κωδωνοστάσιο του ναού των Αγίων Θεοδώρων), Παλιοπαναγιά (Μονή Κούμπαρη), Μονεμβασία (Ναός Αγίου Νικολάου, Κεντρική πύλη Κάτω Πόλης, Κεντρική πύλη Άνω Πόλης). Νομός Μεσσηνίας: Προσήλιο (Ναός Αγίου Γεωργίου), Πραστείο (Ναός Αγίου Νικολάου), Καλαμάτα (Ναός Αγίου Γεωργίου), Μεταμόρφωση Πυλίας (Ναός Μεταμόρφωσης), Λαγκάδα (Ναός Αγίας Σοφίας), Μονή Τιμίου Προδρόμου Μελέ, Ναός Παναγίας Χαλεβιδιώτισσας, Κωδωνοστάσιο ναού Κοίμησης Θεοτόκου στα Ξανθιάνικα, Παλαιό Καθολικό Αγίων Θεοδώρων, Ναός Μεταμόρφωσης του Σωτήρος στα Φαγκριάνικα, Ναός Ταξιάρχη. Νομός Αρκαδίας: Μελιγού (Μονή Αγίας Τριάδας), Πραστός (Ναός Αγίου Αθανασίου), Άστρος (Μονή Παλιοπαναγιάς), Θωκνία (Ναός Αγίου Δημητρίου), Καρύταινα (Ναός Αγίου Γεωργίου, Κάστρο). Νομός Αργολίδας: Αγία Τριάδα (Ναός Κοίμησης Θεοτόκου), Ναύπλιο (Παλαμήδι), Ασίνη (Ναός Αγίου Δημητρίου). Εργασίες συντήρησης. Νομός Λακωνίας: Αρχαιολογικός χώρος Μυστρά

(Εργαστήριο συντήρησης εικόνων, Συντήρηση τοιχογραφιών, Ναός Αγίων Θεοδώρων), Σπάρτη (Ναός Ευαγγελίστριας), Γεράκι, Βρονταμάς (Παλαιομονάστηρο), Χρύσαφα (Ναός Παναγίας Χρυσαφίτισσας, Καθολικό Νέας Μονής Αγίων Τεσσαράκοντα, Ναός Κοίμησης Θεοτόκου, Ναός Αγίου Δημητρίου), Θεολόγος (Ναός Αγίου Νικολάου Αχραγιά), Βασσαράς (Ναός Αγίου Δημητρίου), Αναβρυτή (Ναός Αγίου Νικολάου και Δημητρίου), Καστρί (Καθολικό μονής Ζωοδόχου Πηγής), Μελιτίνη (Ναός Κοίμησης Θεοτόκου), Κουμουστά, Οίτυλο (Τέμπλο καθολικού μονής Ντεκούλου, Ναός Μεταμόρφωσης Σωτήρος), Μαλέας (Ναός Αγίου Γεωργίου), Καφιώνα (Ναός Αγίων Θεοδώρων), Μονεμβασία, Μίνα (Ναός Κοίμησης Θεοτόκου). Νομός Μεσσηνίας. Νομός Αρκαδίας: Στεμνίτσα (Ναός Κοίμησης Θεοτόκου Μπαφέρω), Φαλαισία (Μονή Μπούρα), Νεοχώρι (Ναός Κοίμησης Θεοτόκου), Μελιγού (Μονή Αγίας Τριάδας). Νομός Αργολίδας: Νέα Επίδαυρος (Καθολικό μονής Αγνούντος, Ναός Κοίμησης Θεοτόκου). Επισημάνσεις – Καταγραφές – Κηρύξεις. Νομός Λακωνίας: Οικισμός Αγίου Φωκά (Παλαιό λατομείο), Οικισμός Παντάνασσας (Πύργος), Άγιος Νικόλαος Μονεμβασίας (Ναός Αγίου Γεωργίου Κατζηλέρη ή Καρκατζέρη), Ελίκα (Πύργος του Φονιά), Αγία Κυριακή (Ναός Αγίας Κυριακής), Πάλυρος (Ναός Κοίμησης Θεοτόκου ή Παναγίας Φανερωμένης), Λάγια (Παλαιομανιάτικος οικισμός), Λιμένι (Ναός Αγίου Νικολάου), Οικισμός Κηπούλας (Ναός Αγίων Αναργύρων), Γύθειο (Ναός Αγίας Τριάδας), Χρύσαφα (Ναός Αγίου Γεωργίου), Καρυές (Ναός Αγίας Παρασκευής), Βασιλάκι (Κάστρο), Νέος Μυστράς (Οικία Χρόνη). Νομός Μεσσηνίας: Μονή Αγίου Γεωργίου Αλτομιρών, Κάστρο κοντά στο χωριό Πέρα – Castro Leone, Ραπτόπουλο, Τσέρια, Ξεροχώραφο, Εξωχώρι), Άνω Πόλη Κυπαρισσίας (Οθωμανικό λουτρό, Θέση Πρόκα - Κτιριακό συγκρότημα), Πραστείο (Πυργοκατοικία, Ναός Αγίων Σπυρίδωνος και Βασιλείου). Νομός Αρκαδίας: Καρύταινα, Παλαιόκαστρο Σαρακινίου, θέση Γάιτο (Σκήτη Αγίου Νικολάου), Άστρος (Σχολή Καρυτσιώτη), Τρίπολη (Ναός Παμμεγίστων Ταξιαρχών), Αλέα (Ναός Αγίου Ιωάννη Προβαντηνού), Δήμος Βυτίνας (Οικισμός Μεθυδρίου). Νομός Αργολίδας: Αραχναίο (Παλαιά μονή Ταλαντίου), Καρυά (Ναός Τιμίου Προδρόμου). Καταγραφές εικόνων και εκκλησιαστικών κειμηλίων. Νομός Λακωνίας: Μάνη (Γύθειο), Αναβρυτή (Ναός Αγίων Θεοδώρων), Μουντανίστικα (Ναός Κοίμησης Θεοτόκου), Οίτυλο (Μονή Ντεκούλου), Πέρα Δημαρίστικα (Ναός Αγίου Δημητρίου), Γλυκόβρυση (Ναός Κοίμησης Θεοτόκου). Νομός Μεσσηνίας: Ναός Αγίου Σπυρίδωνα Καρδαμύλης. Νομός Αρκαδίας: Καστάνιτσα (Ναοί Αγίου Νικολάου και Μεταμόρφωσης Σωτήρα), Λεοντάρι (Ναός Αγίων Αποστόλων), Δημητσάνα (Μονή Αιμυαλών), Παλαιοχώρι Δημητσάνας (Ναός Αγίων Αποστόλων), Μεγαλόπολη (Ναός Αγίου Αθανασίου). Ανασκαφικές εργασίες. Νομός Λακωνίας: Σπάρτη (Οδός Λυσάνδρου, Οδός Αλκμάνος, Οδός Λυσάνδρου, Οδός Αλκμάνος και Λυσάνδρου, Οδός Διηνεκούς, Οδός Κ. Παλαιολόγου, Οδός Τριακοσίων, Βασιλική Ακρόπολης), Μονεμβασία (Άγιος Νικόλαος, Κεντρική πλατεία Κάτω Πόλης Μονεμβασίας, Παναγία Μυρτιδιώτισσα, Κεντρική πύλη). Νομός Αρκαδίας: Καρύταινα (Κάστρο, Χαμάμ), Παλούμπα Δήμου Ηραίας (Πύργος στρατηγού Δ. Πλαπούτα). Νομός Αργολίδας: Άργος (Οδός Καλλέργη, Οδός Καποδιστρίου και 28ης Οκτωβρίου), Ναύπλιο (Οδός Καποδιστρίου και Ευθυμιοπούλου, Οδός Εθνικής Αντίστασης και Ζυγομαλά, Πλατεία Συντάγματος). Απαλλοτριώσεις. Νομός Μεσσηνίας. Μελέτες. Νομός Μεσσηνίας. Λοιπές δραστηριότητες. Νομός Μεσσηνίας. Νομός Αρκαδίας. Εκπαιδευτικά προγράμματα. Πολιτιστικές εκδηλώσεις – Εκδόσεις. Ανοιχτές ημέρες. Το έργο της Επιτροπής Αναστήλωσης Μνημείων Μυστρά. Το έργο της Επιτροπής Πυλίας (Φρούριο Πύλου, Κάστρο Μεθώνης, Κάστρο Κορώνης, Κάστρο Παλαιοναυαρίνου, Μεμονωμένα μνημεία επαρχίας Πυλίας, Συμμετοχή της Επιτροπής Πυλίας σε διημερίδα του ΤΔΠΕΑΕ.

ΓΑΛΛΙΚΗ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗ ΣΧΟΛΗ

Βυζαντινή Αργολίδα.

Ζ΄ ΕΦΟΡΕΙΑ ΠΡΟΪΣΤΟΡΙΚΩΝ ΚΑΙ ΚΛΑΣΙΚΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ (Σχέδ 1-19· Πίν. 85-126) Σελ. 397-500

2001. Μουσειακές εργασίες. Νομός Ηλείας: Ανασκαφικές εργασίες: Καυκανιά, Γούμερο, Αλίφειρα, Κυλλήνη, Καλύβια Ήλιδος, Άσπρα Σπίτια, Μάκιστος (Θέση Πετροπηγάδα), Αρχαία Ήλις, Κορυφή (Κάστρο Κουκουβίτσας), Πρασιδάκι (Ναός της Αθηνάς). Παραδόσεις – Περισυλλογές αρχαίων. Γούμερο, Κουρούτα, Κοσκινά, Αρχαία Ολυμπία, Κορυφή, Κυλλήνη, Κουτσοχέρα, Πηνεία, Πρασιδάκι, Αρχαία Ήλις, Βαρβάσαινα, Κλινδιά, Πράσινο, Βαρθολομιό. Νομός Μεσσηνίας: Ανασκαφικές εργα-

σίες. Καστρούλια Ανθείας, Διόδια, Κέντρο Αβίας. Παραδόσεις αρχαίων. **2002.** Μουσειακές εργασίες. Ανάδειξη αρχαιολογικών χώρων. Λοιπές δραστηριότητες. Νομός Ηλείας: Ανασκαφικές εργασίες. Αγραπιδοχώρι (Θέση Κοτρώνα), Σώστι, Ρουπάκι, Κρουνοί, Μάκιστος (Θέση Πετροπηγάδα). Ανάδειξη αρχαιολογικών χώρων ευρύτερης περιοχής Ολυμπίας. Πλατιάνα (Ακρόπολη), Κάτω Σαμικό (Ακρόπολη), Λέπρεο (Ακρόπολη), Πρασιδάκι (Ναός της Αθηνάς), Φιγάλεια, Σκιλλουντία, Επιτάλιο, Κορυφή (Κάστρο Κουκουβίτσας). Παραδόσεις - Περισυλλογές αρχαίων. Αρχαία Ήλις, Κλαδέος, Κορυφή, Κάτω Σαμικό, Αλίφειρα, Κουτσοχέρα, Γρανιτσέικα, Λέπρεο, Αρχαία Ολυμπία, Λατζόι, Μυρτιά, Ρουπάκι, Ανδραβίδα, Καυκανιά. Νομός Μεσσηνίας: Εργασίες συντήρησης - ανάδειξης. Ανασκαφικές εργασίες. Πλατανόβρυση Πυλίας, Ελληνικά Ανθείας, Κάτω Ρούγα Χώρας Τριφυλίας, Άνω Εγκλιανός, Μυρσινοχώρι Πυλίας, Κουκουνάρα Πυλίας, Θουρία, Καστρούλια. Παραδόσεις - Περισυλλογές αρχαίων. Πυλία, Θαλάμες, Νέδα, Λύκαιο, Θουρία, Καρτερόλι, Κυπαρισσία. **2003.** Νομός Ηλείας: Μουσειακές εργασίες: Αρχαιολογικός χώρος Ολυμπίας, Αρχαιολογικό Μουσείο Ολυμπίας, Μουσείο της Ιστορίας των Ολυμπιακών Αγώνων της Αρχαιότητας, Μουσείο της Ιστορίας των Ανασκαφών της Ολυμπίας, Αρχαιολογικό Μουσείο Ήλιδος. Συμμετοχή σε περιοδικές εκθέσεις - πολιτιστικές εκδηλώσεις. Ανασκαφικές εργασίες: Σαλμώνη, Χάβαρι, Υψηλόν, Ανδραβίδα, Τραγανό, Αρχαία Ολυμπία. Παραδόσεις - Περισυλλογές αρχαίων. Σώπι, Αρχαία Ολυμπία, Κοσκινά, Πύργος, Μιράκα, Πλάτανος, Λιναριά, Γεράκι, Αρχαία Φιγάλεια, Άγιος Ανδρέας, Λάλα, Ώλενα, Κάτω Σαμικό. Ανάδειξη των αρχαιολογικών χώρων της ευρύτερης περιοχής Ολυμπίας. Σκιλλουντία, Επιτάλιο, Κάτω Σαμικό (Ακρόπολη), Λέπρεο (Ακρόπολη), Αλίφειρα (Ακρόπολη), Πλατιάνα (Ακρόπολη), Πρασιδάκι (Ναός της Αθηνάς), Κορυφή (Κάστρο Κουκουβίτσας), Αρχαία Φιγάλεια. Νομός Μεσσηνίας: Μεθώνη Πυλίας, Πεταλίδι, Πύλα Πυλίας, Νέδα. Παραδόσεις - Περισυλλογές αρχαίων. **2004.** Νομός Ηλείας: Μουσειακές εργασίες. Αρχαιολογικό Μουσείο Ολυμπίας, Μουσείο της Ιστορίας των Ολυμπιακών Αγώνων της Αρχαιότητας, Μουσείο της Ιστορίας των Ανασκαφών της Ολυμπίας, Αρχαιολογικό Μουσείο Ήλιδος. Ανασκαφικές εργασίες. Κάτω Σαμικό, Κλαδέος, Ανδραβίδα, Αρχαία Ήλις (Οικόπεδο Ν. Νασόπουλου), Ανεμοχώρι, Φιγάλεια. Ανάδειξη των αρχαιολογικών χώρων της ευρύτερης περιοχής της Ολυμπίας. Κάτω Σαμικό (Ακρόπολη), Πλατιάνα (Ακρόπολη, Άνδηρο ΙΙΙ, Άνδηρο IV), Λέπρεο (Ακρόπολη), Πρασιδάκη (Ναός της Αθηνάς), Κορυφή (Κάστρο Κουκουβίτσας). Παραδόσεις - Περισυλλογές αρχαίων. Αρχαία Ολυμπία, Ανδραβίδα, Μακρίσια, Κάμενα, Αλφειούσα - Επιτάλιο, Στρέφι, Ρουπάκι. Νομός Μεσσηνίας: Ανασκαφικές εργασίες. Καρποφόρα Πυλίας, Νιχώρια, Κάτω Εγκλιανός Χώρας, Πεταλίδι (Οικόπεδο Γ. Γρουσουζάκου, Οικόπεδο Κουμούτσου). Παραδόσεις - Περισυλλογές αρχαίων. Ερευνητικά προγράμματα. **2001.** Νομός Μεσσηνίας: Εκπαιδευτικά προγράμματα. Ανασκαφικές εργασίες. Ελαία. Παραδόσεις - Περισυλλογές - Εντοπισμοί. Μουσείο Πύλου. Ερευνητικά προγράμματα. Επιφανειακή έρευνα. Ίκλαινα Πυλίας. **2002.** Μουσειακές δραστηριότητες. Νομός Ηλείας: Αρχαιολογικό Μουσείο Ολυμπίας (Εγκιβωτισμός εκθεμάτων). Νομός Μεσσηνίας: Μουσειακές - Πολιτιστικές δραστηριότητες. Αρχαιολογικό Μουσείο Χώρας (Αρχαιολογικές ξεναγήσεις). Εκπαιδευτικά προγράμματα. Καθαρισμοί - Διαμορφώσεις. Παραδόσεις -- Περισυλλογές - Εντοπισμοί. Νομός Ηλείας: Βούναργο, Θεισόα, Γρύλλος Ολυμπίας. Νομός Μεσσηνίας: Δώριο Τριφυλίας, Κυπαρισσία. Ερευνητικά προγράμματα. Ίκλαινα Πυλίας. **2003.** Μουσειακές δραστηριότητες. Νομός Ηλείας: Αρχαιολογικό Μουσείο Ολυμπίας (Εγκιβωτισμός εκθεμάτων, Άλλες εργασίες, Αίθουσα Ι - Μυκηναϊκά Ολυμπίας). Εκπαιδευτικά προγράμματα. Νομός Μεσσηνίας. Παραδόσεις - Περισυλλογές - Εντοπισμοί. Νομός Ηλείας. Νομός Μεσσηνίας: Κυπαρισσία, Κρυονέρι Τριφυλίας. Ερευνητικά προγράμματα. Νομός Μεσσηνίας: Ίκλαινα Πυλίας. **2004.** Νομός Ηλείας: Μουσειακές δραστηριότητες. Αρχαιολογικό Μουσείο Ήλιδος. Νομός Μεσσηνίας: Μουσειακές - Πολιτιστικές δραστηριότητες. Αρχαιολογικό Μουσείο Χώρας Τριφυλίας. Εκπαιδευτικά προγράμματα. Ανασκαφικές εργασίες. Λιμνοδεξαμενή Π.Ο.Τ.Α. Πύλου. Καθαρισμοί - Διαμορφώσεις. Κουκουνάρα Πυλίας. Ερευνητικά προγράμματα. Ίκλαινα Πυλίας. **2001.** Νομός Ηλείας: Περισυλλογές - Παραδόσεις: Ολυμπία, Φρίξα, Άγιος Ανδρέας, Δαφνιώτισσα, Άνω Σαμικό, Βρίνα, Κούμανη. **2002.** Νομός Ηλείας: Εκπαιδευτικά προγράμματα. Ανάδειξη αρχαιολογικών χώρων. Ολυμπία (Οριοθέτηση - διαμόρφωση διαδρομών κίνησης επισκεπτών, Καθαρισμοί – αποψιλώσεις, Ερευνητικές εργασίες, Διευθέτηση αρχιτεκτονικών μελών). Ανασκαφικές εργασίες: Μιράκα, Κατσαρού, Σκαφιδιά (Θέση Λουτρό), Κλαδέος (Θέση Τσούκα), Λατζόι. Παράκαμψη Ολυμπίας. Πλάτανος, Μιράκα. Παραδόσεις - Περισυλλογές - Εντοπισμοί θέσεων. Ολυμπία, Φλόκας, Μιράκα, Κλαδέος, Κατάκολο - Άγιος Ανδρέας, Αγία Τριάδα, Μακρύσια, Κάτω Σαμικό. **2003.** Νομός Ηλείας. Εκπαιδευτικά προγράμματα. Κόμ-

βος «Οδυσσέας». Ανάδειξη αρχαιολογικών χώρων. Ολυμπία (Επίστρωση διαδρομών, Περιγραφή δευτερευουσών διαδρομών, Αποψιλώσεις - καθαρισμοί, Κλίμακες - ράμπες, Χωμάτινες κλίμακες, Διευθέτηση αρχιτεκτονικών μελών, Ενημερωτικές πινακίδες μνημείων, Λοιπές εργασίες). Ανασκαφικές εργασίες. Σκαφιδιά (Οικόπεδο Γ. Μανώλη). Παράκαμψη Ολυμπίας. Μιράκα (Θέση Βελμαχέικα), Λιναριά (Λαγούμα, Σπηλιές). Παραδόσεις – Περισυλλογές - Εντοπισμοί θέσεων. Νομός Ηλείας: Αγία Κυριακή, Φλόκας, Πεύκες, Οινόη, Δαφνιώτισσα, Κουνουπέλι, Μιράκα, Καλύβια Ήλιδος, Λυγιά. Νομός Μεσσηνίας: Πεταλίδι. **2004.** Νομός Ηλείας: Εκπαιδευτικά προγράμματα. Κόμβος «Οδυσσέας». Μεταφορά αποθηκών Μουσείου Ολυμπίας. Μεταφορά γραφείων της Ζ' ΕΠΚΑ. Ανασκαφικές εργασίες. Νομός Ηλείας: Σκαφιδιά (Οικόπεδο Κυριακόπουλου). Νομός Μεσσηνίας: Βουνάκι (Οικόπεδο Α. Γαλάνη). Παραδόσεις - Περισυλλογές. Ήλις, Γούμερο. Έργο Ταμείου Διαχείρισης Πιστώσεων για την Εκτέλεση Αρχαιολογικών Έργων. **2002.** Εργασίες ανάδειξης. Νομός Ηλείας: Αρχαία Ήλις (Μελέτη και ανάδειξη αρχαιολογικού χώρου Ήλιδος). **2003.** Αρχαία Ήλις (Μελέτη και ανάδειξη αρχαιολογικού χώρου Ήλιδος). **2004.** Μελέτη και ανάδειξη αρχαιολογικού χώρου Ήλιδος. **2002.** Νομός Ηλείας: Παλαιόπολη (Θέση Δεντράκια).

THE AMERICAN SCHOOL OF CLASSICAL STUDIES AT ATHENS

Pylos. Regional archaeological project-Palace of Nestor.

SCUOLA ARCHEOLOGICA ITALIANA DI ATENE

2004. Thuria.

ΣΤ΄ ΕΦΟΡΕΙΑ ΠΡΟΪΣΤΟΡΙΚΩΝ ΚΑΙ ΚΛΑΣΙΚΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ (Σχέδ. 1-33΄ Πίν. 127-144) Σελ. 501-578

Νομός Αχαΐας: **2001.** Μουσειακές εργασίες. Μουσείο Πατρών. Εργασίες υπαίθρου. Πολιτιστικές εκδηλώσεις. Ανασκαφικές εργασίες. Πάτρα (Οδός Αγίου Γεωργίου 65, Οδός Λόντου 19-21, Οδός Τσαμαδού 70, Οδός Θερμοπυλών και Αρχιεπισκόπου Μακαρίου, Οδός Σάμου και Αριστομένους, Κάτω Σαμακιά - Ρωμαϊκό Υδραγωγείο), Έξω Αγυιά (Οδός Λάδωνος 44), Εγλυκάδα (Οδός Γ. Σεφέρη 44), Σαραβάλι (Ιδιοκτησία Α. Φωτέλη), Πετρωτό Αχαΐας (Κοίτη ποταμού Γλαύκου - Κόμβος Κ5), Δήμος Μεσάτιδος - Δ.Δ. Οβρυάς - οικισμός Φιλοθέης (Οδός Αθ. Διάκου 6), Βραχνέικα - θέση Ρετουνιώτη (Οικόπεδο Κοσσυβάκη, Οικόπεδο Μ. Τσολοπούλου), Τσουκαλέικα (13ο χλμ. ΠΕΟ Πατρών-Πύργου), Κάτω Αχαΐα (Οδός 28ης Οκτωβρίου και Φλέμγκ. Οδός Αράξου 44, Οδός Βορείου Ηπείρου και Αχαϊκής Συμπολιτείας, Οδός Γ. Μαχαίρα 11, Οδός Π.Π. Γερμανού 33, Οδός 28ης Οκτωβρίου και Αθ. Διάκου, Οδός Ράχης 38, Οδός Αγ. Ιωάννου 33 και Καραολή και Δημητρίου, Οδός Παυσανίου 18, Οδός Αράξου 18, Ανώνυμη δημοτική οδός - οικόπεδο 3ου Δημοτικού Σχολείου). Εργασίες καθαρισμού - ανάδειξης - ανάπλασης. Άραξος (Τείχος Δυμαίων). Ανασκαφικές εργασίες. Λεόντιο, Κάτω Αλισσός (Οικόπεδο Α. Ψήνα, Οικόπεδο Ι. Σπαράκη και Αν. Στρουμπούτα), Καμενίτσα (Οικόπεδο Καρανικολού), Πετροχώρι (Θέση Προφήτης Ηλίας - οικόπεδο Γ. Γιαχαλή), Ριόλος (Θέση Παραδείσι - οικόπεδο Γ. Ψυχομάνη), Σουδενέικα (Οικόπεδο Γρ. Αργυρόπουλου και Σ. Καούρη), Καλαμάκι Ελαιοχωρίου-Λουσικών, Αίγιο (Οδός Σωτηρίου Λόντου 19, Οδός Ασημάκη Φωτήλα 18, Οδός Επισκόπου Τιμοθέου, Οδός Ζωοδόχου Πηγής, Οδός Κλεομένους Οικονόμου και Αιγιαλέως, Οδός Αγίου Ανδρέου και Μεσσηνέζη, Οδός Αγίου Ανδρέου και Μιχαλακοπούλου, Οδός Μιχαλακοπούλου, Οδός Δωδεκανήσων, Οδός Πολυχρονιάδου, Οδός Εισοδίων, Πλατεία Ι.Ν. Εισοδίων, Οδός Κολοκοτρώνη και Εισοδίων, Οδός Ομήρου, Οδός Χρυσανθέμων, Κουλούρα - θέση Δημοπουλέικα), Μαμουσιά (Αρχαίο θέατρο, Ιερό στον Προφήτη Ηλία), Νερατζιές (Οικόπεδο Β. Γεωργάκη), Κάτω Ποταμιά (Θέση Έρημο Χωριό). Εντοπισμοί θέσεων - περιοδείες. Δήμος Ακράτας (Θέση Έρημο Χωριό), Δήμος Διακοπτού (Κάστρο Άνω Διακοπτού, Δερβένι - θέση Αμπάρα), Δήμος Αιγείρας (Θέση Ψαλιδά ή Αγία Τράπεζα), Αρχαία Ελίκη (Εποπτεία ερευνών Πανεπιστημίου Πατρών). Εργασίες καθαρισμού - ανάδειξης - ανάπλασης. Δήμος Συμπολιτείας (Κοινότητα Γκρέκα). Ανασκαφικές εργασίες. Σκεπαστό - θέση Ξερόκαμπος (Οικόπεδο ιδιοκτησίας «Αχαϊκές Πρωτεΐνες» ΑΕ, Ιδιοκτησία Δήμου Καλαβρύτων). Εργασίες καθαρισμού - ανάδειξης - ανάπλασης. Τριπόταμα (Αρχαιολογικός χώρος Ψωφίδος). Εντοπισμός Αρχαιοτή-

των. **2002.** Μουσειακές εργασίες. Μουσείο Πατρών. Εργασίες Υπαίθρου. Εργασίες ανάδειξης αρχαιολογικών χώρων. Γ΄ Κοινοτικό Πλαίσιο Στήριξης. Ανασκαφικές εργασίες. Πάτρα (Οδός Βύρωνος 3, Οδός Τσαμαδού 10-12 και Μπουμπουλίνας, Οδός Π.Π. Γερμανού 145 και Κ. Παλαιολόγου, Οδός Χείλωνος Πατρέως και Λακωνίας, Οδός Σάμου και Αριστομένους - Περιοχή Λάγγουρα), Έξω Αγυιά (Οδός Βεάκη, Οδός Κυβέλης και πάροδος Αυστραλίας 41 - Μποζαΐτικα), Βούντενη (Έργο Ευρείας Παράκαμψης Πατρών), Ριγανόκαμπος - Κόμβος Κ4-Κ5, Μιντιλόγλι (Οδός Μ. Μπότσαρη 2 και Κ. Παλαιολόγου). Εντοπισμοί - περιοδείες. Λεόντιο. Εργασίες καθαρισμού - ανάδειξης - ανάπλασης. Βούντενη, Σπαλιαρέικα, Ελαιοχώρι, Πόρτες, Άραξος (Τείχος Δυμαίων). Ανασκαφικές εργασίες. Αίγιο (Οδός Ελίκης και Σολιώτη, Οδός Ευριπίδου 3, Έργα ΔΕΥΑ, Οδός Κλ. Οικονόμου 21, Οδός Σταυρουλόπουλου και Επισκόπου Τιμοθέου), Σαλμενίκο (Έργα ύδρευσης Δήμου Ερινεού - θέση Άνω Καλύβια), Βερίνο (Θέση Ιτιές), Κούμαρη (Κάτω Τραπεζά, Θέση Συκιές), Νικολέικα (Θέση Πάρτες), Μαμουσιά (Θέση Προφήτης Ηλίας), Σελιάνα (Θέση Λίθος ή Λεύκες), Ακράτα (Δημοτικός Βρεφονηπιακός Σταθμός), Κλειτορία (Έργο αποχέτευσης). Εργασίες καθαρισμού - ανάδειξης - ανάπλασης. Ρακίτα, Κάτω Βλασία Καλαβρύτων (Λόφος Καστρίτσι), Μαμουσιά, Τραπεζά Αιγίου.Εντοπισμοί - περιοδείες. Επιφανειακή έρευνα Αιγιάλειας σε συνεργασία με Ιταλική Αρχαιλογική Σχολή και Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών. Παραδόσεις Αρχαίων. **2003.** Μουσειακές εργασίες. Μουσείο Πατρών. Εργασίες υπαίθρου. Πολιτιστικές εκδηλώσεις. Ανασκαφικές εργασίες. Πάτρα (Ρωμαϊκό Στάδιο Πατρών, Γιαννιτσών 66), Κάτω Καστρίτσι (Θέση Λεχαινά), Βελβίτσι (Ιδιοκτησία ΘΩΜΑΡΚΟ ΕΠΕ), Έξω Αγυιά Πατρών (Πάροδος Μελίνας Μερκούρη), Θέα Πατρών. Εργασίες καθαρισμού - ανάδειξης - ανάπλασης. Ρακίτα - Άνω Μαζαράκι, Βούντενη, Άραξος (Τείχος Δυμαίων), Σπαλιαρέικα, Ελαιοχώρι, Πόρτες. Ανασκαφικές εργασίες. Αίγιο (Οδός Παναγιωτοπούλων 44, Οδός Σωτηρίου Λόντου 26, Οδός Α. Λόντου και Ανδρονοπούλου, Οδός Ταξιαρχών 30, Οδοί Ζαΐμη και Κλ. Οικονόμου, Πάροδος Πλάτωνος, Πλατεία Δεξαμενής - Έργα ΔΕΗ), Κουλούρα (Οδός Ταξιαρχών), Πανόραμα (Έργο αποχέτευσης). Εντοπισμοί - Περιοδείες. Επιφανειακή έρευνα Αιγιάλειας σε συνεργασία με Ιταλική Αρχαιολογική Σχολή και Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών. Ανασκαφικές εργασίες. Καλάβρυτα (Θέση Παλιοπήγαδο), Μάνεσι (Θέση Τουρκομνήματα), Τουρλάδα Καλαβρύτων (Θέση Παλιόπυργος). Εργασίες καθαρισμού - ανάδειξης - ανάπλασης. Αρχαιολογικός Χώρος Ψωφίδος. Παραδόσεις αρχαίων. **2004.** Μουσειακές εργασίες. Μουσείο Πατρών. Μουσείο Αιγίου. Εργασίες υπαίθρου. Εργασίες καθαρισμού - ανάδειξης - ανάπλασης. Πάτρα (Ρωμαϊκό Υδραγωγείο, Ρωμαϊκό Αμφιθέατρο-Στάδιο - Ηφαίστου 47-55 και Αγ. Γεωργίου 86-88). Ανασκαφικές εργασίες. Αίγιο (Οδός Νικηταρά 16, Πάροδος Μιαούλη, Οδός Αιγιαλέως 33, Πάροδος Ν. Πλαστήρα, Οδός Ν. Πλαστήρα 39, Οδός Ζωοδόχου Πηγής), Ζήρια (Θέση Αλιγαριές), Ριζόμυλος (Οικόπεδο Κ. Μητρόπουλου), Άνω Ακράτα (Οδός Βαρθολομαίου 21).

ÖSTERREICHISCHES ARCHÄOLOGISCHES INSTITUT, ATHEN

Lousoi, Aigeira.

SCUOLA ARCHEOLOGICA ITALIANA DI ATENE

2002. Egialea.

6η ΕΦΟΡΕΙΑ ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ (Σχέδ. 1-10· Πίν. 145-162) Σελ. 579-614

2001-2004. Μουσειακές εργασίες - Πολιτιστικές εκδηλώσεις. Νομός Ηλείας: Κάστρο Χλεμούτσι. Στερεωτικές - αναστηλωτικές εργασίες. Νομός Αχαΐας: Κάστρο Πάτρας, Φρούριο Ρίου, Δήμος Αροανίας (Ναός Κοίμησης Θεοτόκου Τριποτάμων), Εξοχή (Ναός Αγίου Νικολάου), Λειβάρτζι (Μονή Αγίας Τριάδας). Νομός Κορινθίας: Αρχαία Κόρινθος (Κάστρο Ακροκορίνθου). Νομός Ηλείας: Κάστρο Χλεμούτσι. Εργασίες συντήρησης. Νομός Αχαΐας: Πόρτες (Σπήλαιο Αγίου Γεωργίου), Εξοχή (Ναός Αγίου Νικολάου), Λειβάρτζι (Ναός Αγίου Γεωργίου), Περιστέρα (Ναός Αγίου Ιωάννη Προδρόμου), Πάτρα (Παλαιός Ναός Αγίου Ανδρέα), Βελιμάχι (Ιερά Μονή Αγίων Πάντων), Καλάβρυτα (Μονή Αγίας Λαύρας). Νομός Κορινθίας: Ιερά Μονή Λέχοβας. Νομός Ηλείας. Περιοδείες - Καταγραφές - Κηρύξεις μνημείων. Νομός Αχαΐας: Δήμος Αιγείρας (Κοίμηση Θεοτόκου Βελάς), Πάτρα (Μονή Ομπλού), Δροσιά (Ναός Γέννησης Θεοτόκου), Καμίνια (Ναός Αγίου Σπυρίδωνα), Παυλόκαστρο (Κάστρο Παυλόκα-

στρου), Ελεκίστρα (Κάστρο), Ρίκαβα (Ναΰδριο Παναγίας), Εξοχή (Ναός Αγίου Νικολάου, Ναός Ταξιαρχών), Αγρίδι Νωνάκριδος (Ναός Τίμιας Ζώνης), Κούμαρης (Ναός Αγίου Ιωάννη), Περιθώρι (Ναός Αγίου Νικολάου), Ακράτα (Ναός Αγίου Χαραλάμπους), Λειβάρτζι (Ναός Αγίου Ιωάννου Θεολόγου, Ναός Αγίου Ιωάννου Προδρόμου, Ναός Ταξιαρχών, Ναός Αγίου Χαραλάμπους), Δουμενά (Ναΰδριο Αγίων Θεοδώρων), Λυκουρία (Ναός Αγίου Γεωργίου). Επιφανειακή έρευνα. Αιγιάλεια. Εκπαιδευτικό πρόγραμμα. Νομός Κορινθίας: Κήρυξη μνημείων. Ευρωστίνη (Οικία Χρ. Καραβά), Στεφάνι (Ναός Αγίου Αθανασίου), Άνω Λουτρό (Ναός Αγίου Χαραλάμπους), Χαλκί (Ναός Αγίου Νικολάου), Αρχαία Κόρινθος. Παράδοση αρχαίων. Αρχαία Κόρινθος. Νομός Ηλείας: Μίνθη (Κάστρο της Άλβαινας). Ανασκαφικές εργασίες. Νομός Αχαΐας: Αραχωβίτικα (Θέση Παλαιομονάστηρο), Πάτρα (Παλαιός ναός Αγίου Ανδρέα, Οδός Δημοκρατίας 106, Λεόντιο), Αραχωβίτικα (Οικόπεδο Μ. Κανελάκη), Πάτρα (Οδός Δ. Γούναρη 77-79, Οδός Ωρωπού), Καμενίτσα Δήμου Δύμης (Άγιος Γεώργιος), Σαραβάλι Δήμου Μεσάτιδος, Περιβόλα Πατρών, Πάτρα (Οδός Καρπενησίου 3 και Παπαδιαμαντοπούλου 26, Ναός Αγίου Νικολάου Βλατερού, Οδός Μπουκαούρη 47-49, Οδός Αγίου Δημητρίου 17, Οδός Αγίου Γεωργίου). Νομός Κορινθίας: Αρχαία Κόρινθος - Κράνειο (Οικόπεδο Ε. Φραγκοπούλου, Οικόπεδο Αικ. - Ι. Σοφού, Οικόπεδο Γ. Σοφού), Αρχαία Κόρινθος (Οικόπεδο Π. Συγγούνα), Ιουστινιάνειο τείχος Ισθμού (Παληά Στρατώνα Λουτρακίου). Νομός Ηλείας: Ανδραβίδα (Ναός Αγίας Σοφίας), Κυλλήνη (Κάστρο Γλαρέντζας), Κάτω Παναγιά Κυλλήνης (Μονή Βλαχερνών), Λάνθι (Άγιοι Θεόδωροι), Γαστούνη (Παναγία Καθολική), Σκιλλουντία (Κόκκινη Εκκλησιά).

THE AMERICAN SCHOOL OF CLASSICAL STUDIES AT ATHENS

2002. Agios Vasileios, Korinthia.

2001-2004

ΚΥΘΗΡΑ

ΑΝΑΣΚΑΦΙΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ

Διακόφτι

Σπήλαιο Χουστή

Στον εσωτερικό χώρο του Σπηλαίου Χουστή[1] πραγματοποιήθηκε, σε συνεργασία με την Εφορεία Σπηλαιολογίας και Ανθρωπολογίας, δοκιμαστική ανασκαφική έρευνα. Η έρευνα είχε ως πρώτο στόχο να διαπιστωθεί η διάρκεια χρήσης του σπηλαίου κατά την αρχαιότητα καθώς και η σχέση των αρχαιοτήτων του εσωτερικού χώρου με τα πολλά αρχαία λείψανα που σώζονται επιφανειακά στο γύρω χώρο. Η έρευνα ζητήθηκε και από την τοπική Αυτοδιοίκηση των Κυθήρων η οποία επιθυμεί να μετατραπεί ο χώρος σε επισκέψιμο Αρχαιολογικό Πάρκο.

Οι τομές στο εσωτερικό του σπηλαίου αποκάλυψαν ότι η χρήση του αρχίζει από τα χρόνια της τελικής νεολιθικής, με έντονη παρουσία κεραμικής της πρώιμης εποχής του Χαλκού. Μετά από μια μακρόχρονη διακοπή, από τα κλασικά χρόνια έως και τη ρωμαιοκρατία ο χώρος χρησιμοποιείται ως ιερό και η προσπάθεια της έρευνας επικεντρώθηκε στην ανακάλυψη της λατρευόμενης θεότητας. Από τα αφιερωματικά ευρήματα που βρέθηκαν στο εσωτερικό του σπηλαίου, ξεχωρίζει μια πήλινη πινακίδα με εγχάρακτα γράμματα, η οποία ήταν πινακίδα εκμάθησης γραφής[2]. Η κεραμική στο εσωτερικό του σπηλαίου, μετά από μια σχετικά σύντομη διακοπή στα πρωτοβυζαντινά χρόνια, δείχνει να συνεχίζεται και στα μεσοβυζαντινά και υστεροβυζαντινά χρόνια.

Στον εξωτερικό χώρο της σπηλιάς, ελαφρώς δυτικά της εισόδου, σώζονται τα θεμέλια μεγάλων διαστάσεων ορθογώνιου κτιρίου της πρώιμης εποχής του Χαλκού. Προς τα ανατολικά της εισόδου, στη βάση ενός μεγάλου βράχου, σώζονται τα υπολείμματα ενός ασβεστοκάμινου. Η έρευνά του δεν έδωσε σαφή χρονολογικά στοιχεία για την περίοδο της χρήσης του.

Στα βόρεια της εισόδου, σε μια «πεζούλα», το ανάλημμα στηριζόταν σε κάθετα λαξευμένο βράχο στον οποίο φαινόταν μια μεγάλη κόγχη[3]. Με τον καθαρισμό της «πεζούλας» αποκαλύφθηκε μια συνεχής λάξευση στο βράχο που σχημάτιζε ένα χώρο με λεκάνες ειδικά διαμορφωμένες για χοές αλλά και με ομάδες μικρών λαξευμένων «λακκιδίων» σε μηνοειδή διάταξη. Τα κινητά ευρήματα ήταν σχετικά λίγα. Βρέθηκαν πολλά όστρακα κεραμίδων στέγης ελληνιστικών χρόνων, ένδειξη ότι ο χώρος ήταν στεγασμένος. Από την ειδική διαμόρφωση του βράχου, και από τα λίγα κινητά ευρήματα φαίνεται ότι κατά την ελληνιστική περίοδο στο χώρο λειτουργούσε ιερό γεωργικής θεότητας. Το σχέδιο της ανασκαφής έγινε από τη σχεδιάστρια της Β΄ ΕΠΚΑ, Ε. Τόλια-Ζώρη, με τη βοήθεια του τοπογράφου της ίδιας Εφορείας, Ν. Μαστρονικόλα.

Βιαράδικα

Περιοχή Πηγής

Στα Βιαράδικα στην περιοχή της πηγής από την οποία υδρεύεται το χωριό μια κατολίσθηση αποκάλυψε την ύπαρξη ενός τάφου μυκηναϊκών χρόνων[4]. Από τον τάφο σώθηκε μόνον ένα μικρό τμήμα από το οποίο προέκυψαν επτά κρανία και άλλα τμήματα ανθρώπινων σκελετών, λίγα αγγεία και ένα ειδώλιο ΥΕ ΙΑ περιόδου (Πίν. 1 α-β). Η ανασκαφή συνεχίζεται στο κατακρημνισμένο τμήμα του τάφου για την εύρεση των υπόλοιπων κινητών ευρημάτων.

Παλαιόπολη

Θέση Θόλος (παλαιός χωματόδρομος Παλαιόπολης-Μητάτων)

Κατά τη διάρκεια της επιφανειακής έρευνας της Αγγλικής Αρχαιολογικής Σχολής[5] στην επιφάνεια του δρόμου

1. *ΑΔ* 52 (1997): Χρονικά, σ. 106.
2. *Horos* 13 (1999), σ. 264-266.
3. *ΑΔ* 52 (1997): Χρονικά, Πίν. 49γ.
4. *ΑΔ* 52 (1997): Χρονικά, σ. 107.
5. *Archaeological Reports* 46 (2001), σ. 1-147· 47 (2002), σ. 1-144· 48 (2003), σ. 1-124· 49 (2004), σ. 1-85· 50 (2005), σ. 1-92.

ανακαλύφθηκε ολόκληρη σειρά μινωικών αγγείων ΥΜ Ι (Πίν. 1 γ), τα οποία είχε μερικώς καταστρέψει παλαιότερα το εκσκαφικό μηχάνημα (γκρέιντερ). Ακολούθησε ανασκαφή από την οποία συλλέχθηκαν περίπου 260 αγγεία[6].

Ρέμα Παρθένης

Μετά τη μεγάλη πλημμύρα του Νοεμβρίου του έτους 2000 στις όχθες του ποταμού Παρθένη καταστράφηκε ένας τάφος (;) μινωικών χρόνων. Από τον τάφο σωζόταν μόνον ένα λίθινο αγγείο (Πίν. 1 δ) και λίγα όστρακα από το πήλινο αγγείο, στο οποίο είχε τοποθετηθεί αρχικά. Ο χώρος καθαρίστηκε αλλά δεν αποκαλύφθηκε τίποτα άλλο.

Θέση Χορόκαμπος (οικόπεδο Α. Μπεράρντι)

Στο παραπάνω οικόπεδο ανασκάφηκε βραχοσκεπές ιερό της θεάς Αλέας που λειτούργησε κατά τη διάρκεια του 5ου αι. π.Χ. Η ταύτιση της θεότητας έγινε από την ανακάλυψη δύο οστράκων με την εγχάρακτη αναγραφή του ονόματος *Αλέας*[7]. Το σχέδιο της ανασκαφής έγινε από τη σχεδιάστρια της Β΄ ΕΠΚΑ, Ε. Τόλια-Ζώρη.

Οικόπεδο Σ. Φατσέα

Η διάνοιξη δρόμου στην περιοχή της Παλαιόπολης, εκτός της περιοχής αρχαιολογικού ελέγχου, προκάλεσε την καταστροφή δύο λακκοειδών τάφων των κλασικών χρόνων. Μόνο στο υπόλειμμα του ενός τάφου σώθηκαν λίγα όστρακα από αμφορίσκο των αρχών του 5ου αι. π.Χ.

Οικόπεδο Φύρου («λιτριβιδείο του Πίκουλη»)

Κατά την εκσκαφή για την κατασκευή βόθρου στο οικόπεδο βρέθηκαν πολλά όστρακα διαφόρων περιόδων από την πρώιμη εποχή του Χαλκού έως και τη ρωμαιοκρατία, χωρίς να εντοπιστεί, με τη σύντομη σωστική ανασκαφή που ακολούθησε, κανένα ίχνος κτιριακής ή άλλης κατασκευής.

Θέση Τρυπητή (οικόπεδο Α. Μαλακού)

Στη θέση αυτή που βρίσκεται εκτός της ελεγχόμενης αρχαιολογικά Ζώνης Β΄, εντοπίστηκαν τα θεμέλια δύο αρχαίων τοίχων, ενώ όλο το σύνορο (η μάντρα) του οικοπέδου σχηματίζεται από αρχαίο οικοδομικό υλικό που έχει μεταφερθεί από τους τοίχους αυτούς. Στη γύρω περιοχή τα επιφανειακά όστρακα ανήκαν μόνο στα προϊστορικά χρόνια ενώ το οικοδομικό υλικό του τοίχου φαίνεται νεότερο. Διενεργήθηκε μια σχετικά μικρή δοκιμαστική τομή, η οποία αποκάλυψε τμήμα της εισόδου που οδηγούσε σε μεγάλων διαστάσεων, υπαίθριο πιθανότατα, χώρο και κατέληγε σε ισοπεδωμένο με λάξευση βραχώδες δάπεδο (Πίν. 1 ε). Τα λίγα όστρακα της τομής δεν μας επέτρεψαν να συνάγουμε ασφαλή χρονολογικά συμπεράσματα. Βρέθηκαν και προϊστορικά και κλασικής εποχής όστρακα σε όλα τα στρώματα της μικρής τομής. Την αποτύπωση της ανασκαφής έκανε η σχεδιάστρια της Β΄ ΕΠΚΑ, Ε. Τόλια-Ζώρη.

Μιτάτα

Θέση Γουρνάδες (οικόπεδο Θ. Σάμιου)

Με την υπόδειξη του ιδιοκτήτη του οικοπέδου, ο οποίος και παλαιότερα είχε παραδώσει αρχαιότητες στο Μουσείο[8], έγινε καθαρισμός και αποτύπωση μινωικού θαλαμοειδούς τάφου με τρία πλευρικά δωμάτια. Κινητά ευρήματα δεν υπήρχαν αλλά στην ίδια περιοχή η επιφανειακή έρευνα της Αγγλικής Αρχαιολογικής Σχολής διαπίστωσε την ύπαρξη πολλών επιφανειακών οστράκων των μινωικών χρόνων. Την αποτύπωση του μνημείου έκανε η Ε. Τόλια-Ζώρη.

Χριστοφοριάνικα

Οδός Ποταμού Αρωνιάδικων

Με τη διάνοιξη τάφρου για την τοποθέτηση σωληνώσεων ύδρευσης, δίπλα στη στροφή προς Χριστοφοριάνικα του κεντρικού οδικού άξονα του νησιού, καταστράφηκε το μεγαλύτερο τμήμα ενός σκαμμένου στο χώμα τάφου της εποχής της ρωμαιοκρατίας. Τα κτερίσματα που βρέθηκαν στα μπάζα του σκάμματος, χρονολογούν την ταφή στον 1ο αι. μ.Χ.

Αλεξανδράδες

Κατωχώρι (θέση Αγίου Γρηγορίου)

Στον προαύλιο χώρο του κατεστραμμένου ναΐσκου του Αγίου Γρηγορίου, μετά από υπόδειξη του ιδιοκτήτη,

6. *BSA* 97 (2002), σ. 55-96.

7. *Horos* 13 (1999), σ. 264-266. *Πρακτικά Α΄ Διεθνούς Συνεδρίου Κυθηραϊκών Μελετών, 20-24 Σεπτεμβρίου 2000*, τ. Α, Κύθηρα 2003, σ. 91-100.

8. *ΑΔ* 52 (1997): Χρονικά, σ. 108.

ο οποίος είχε βρει στο σπίτι του αγγεία του 5ου αι. π.Χ. και πίστευε πως είχαν ανακαλυφθεί παλαιότερα από μέλη της οικογένειάς του στους τάφους γύρω από το εκκλησάκι, έγινε μικρή ανασκαφική έρευνα στον ένα τάφο και κοσκινίστηκαν τα χώματα ενός άλλου που είχε ήδη παραβιαστεί. Το ευρήματα της ανασκαφής (νομίσματα, αγγεία, χάνδρες, πήλινη σφραγίδα) χρονολογήθηκαν στο 13ο αι. μ.Χ., περίοδο της πρώιμης ενετοκρατίας[9], και ο χώρος παραδόθηκε για έρευνα και συντήρηση των σωζόμενων τοιχογραφιών της εκκλησίας στην 1η ΕΒΑ. Η αποτύπωση των τάφων έγινε από την Ε. Τόλια-Ζώρη.

ΠΑΡΑΔΟΣΕΙΣ

Ο Στ. Μοσχούρης, επισκέπτης στο νησί, κατά την επίσκεψή του στο σπήλαιο της Αγίας Σοφίας στον Κάλαμο, παρατήρησε παραβίαση χωμάτων και πολλά σκόρπια όστρακα νεολιθικών χρόνων. Μετά την ειδοποίηση που έκανε στο Αρχαιολογικό Μουσείο, έγινε περισυλλογή όλων των οστράκων του συγκεκριμένου χώρου. Όλα ανήκουν στη ΝΝ Ι περίοδο και στην πρώιμη εποχή του Χαλκού. Πολλά από τα όστρακα συγκολλήθηκαν στο εργαστήριο συντήρησης του αρχαιολογικού Μουσείου του Πειραιά από τη συντηρήτρια Β. Γιαννάκενα.

Ο Γ. Φριλίγγος, χειριστής εκσκαφικού μηχανήματος, παρέδωσε στο Αρχαιολογικό Μουσείο Κυθήρων, τμήμα ανάγλυφης αφιερωματικής στήλης, εποχής ρωμαιοκρατίας, με παράσταση Ηρακλέους (Πίν. 1 στ). Η στήλη ήταν εντοιχισμένη σε μάντρα στην περιοχή του μεγάλου λατομείου του Αυλέμονα και μαρτυρεί την πιθανή ύπαρξη ιερού του Ηρακλέους στο χώρο των λατομείων.

ΜΟΥΣΕΙΑΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ

Αρχαιολογικό Μουσείο

Προχώρησε η συμπλήρωση του ευρετηρίου του Μουσείου που είχε διακοπεί πριν από πολλά χρόνια. Ανάμεσα στα αγγεία που καταγράφηκαν, υπήρχαν και τρεις οινοχόες από τη θέση Λουτρό, στην άμεση γειτονιά της μονής του Οσίου Θεοδώρου. Η μία από αυτές έφερε εγχάρακτη επιγραφή *Ηερακλήδας Αιγλαπιώι* από την οποία φαίνεται ότι στο χώρο υπήρχε ιερό του Ασκληπιού[10] (Αιγλαπιός είναι η λακωνική μορφή του ονόματος του θεού).

Συντηρήθηκαν επίσης, στα εργαστήρια του Αρχαιολογικού Μουσείου του Πειραιά, από τη συντηρήτρια Ε. Δρόσου όλα τα νομίσματα (360) της συλλογής του Μουσείου.

ΑΝΤΙΚΥΘΗΡΑ

Θέση Κάστρο

Στα Αντικύθηρα στη θέση Κάστρο, που είναι κηρυγμένος αρχαιολογικός χώρος[11], έγινε προσπάθεια για νέα οριοθέτηση του αρχαιολογικού χώρου και για τη δημιουργία ζώνης προστασίας του (Ν. 1869/91). Για το σκοπό αυτό, αλλά και για τη σωστή τεκμηρίωση της πρότασης, και μετά από προτροπή της Κοινότητας Αντικυθήρων, η οποία επιθυμεί να δημιουργηθεί στο χώρο επισκέψιμο αρχαιολογικό πάρκο, άρχισε, το έτος 2000, ο καθαρισμός του χώρου, για να καθοριστεί η έκτασή του. Από την ανασκαφική έρευνα διαπιστώθηκαν έως τώρα τα ακόλουθα:

α) Πρόκειται για μια οχύρωση (Σχέδ. 1), που καλύπτει ένα χώρο 300.000 τ.μ., πολύ επιμελημένη και στιβαρή, που κατασκευάστηκε, αντίθετα με ότι πιστεύαμε έως τώρα, το β΄ μισό του 4ου αι. π.Χ.[12]. Δεν βρέθηκε κανένα απολύτως κινητό εύρημα παλαιότερης περιόδου, εκτός από ελάχιστες λεπίδες και αιχμές από οψιανό, οι οποίες ασφαλώς χρονολογικά δεν έχουν καμία σχέση με την εποχή κατασκευής της οχύρωσης. Η εξαιρετικά δαπανηρή, όπως φαίνεται, οχύρωση[13] (Πίν. 2 α), η οποία έγινε προφανώς για στρατηγικούς λόγους δεν θα μπορούσε να έχει γίνει χωρίς ξένη βοήθεια. Το 1888, στους πρόποδες του λόφου της οχύρωσης, στις εκβολές του ρέματος Ξηροπόταμος είχε βρεθεί αναθηματικό άγαλμα του Απόλλωνος[14] στον τύπο του «Κιθαρωδού» και αμέσως μετά η επιγραφή[15] μιας βάσης αναθήματος, σύμφωνα με την οποία κάποιος *Αριστομένης Αριστομήδους θετταλός εκ Φερών* ήταν ο ένας από τους δύο αναθέτες. Πρόσωπα με το όνομα και το πατρώνυμο του Φεραίου της επιγραφής

9. *Πρακτικά Α΄ Διεθνούς Συνεδρίου Κυθηραϊκών Μελετών*, τ. Α, σ. 195-203.

10. *Horos* 14-16 (2000-2003), σ. 208-210.

11. ΦΕΚ 267/Β/16-4-70.

12. *ΑΔ* 5 (1889), σ. 244. *BSA* 56 (1961), σ. 160-163. *ΑΔ* 52 (1997): Χρονικά, σ. 108. Η επικρατούσα έως τώρα άποψη ήταν ότι η πρώτη κατασκευή έγινε στις αρχές του 5ου αι. π.Χ. και η ολοκλήρωση προς τα τέλη του ίδιου αιώνα κατά τη διάρκεια του Πελοποννησιακού πολέμου.

13. *ΑΔ* 52 (1997): Χρονικά, Πίν. 50. Στην Κρήτη η Φαλάσαρνα, η πόλη που είχε τον έλεγχο του νησιού, έχει και αυτή πολυδάπανα και καλής ποιότητας τείχη, σε αντίθεση με την αντίπαλη γειτονική πόλη της Πολυρρήνειας, της οποίας τα τείχη δείχνουν πολύ φτωχότερα.

14. Φωτογραφία του αγάλματος δημοσιεύεται στον τόμο *Αρχαιολογία, Νησιά του Αιγαίου* (επιμ. Α. Βλαχόπουλου), Αθήνα 2005, σ. 203.

15. *ΑΔ* 5 (1889), σ. 237-242.

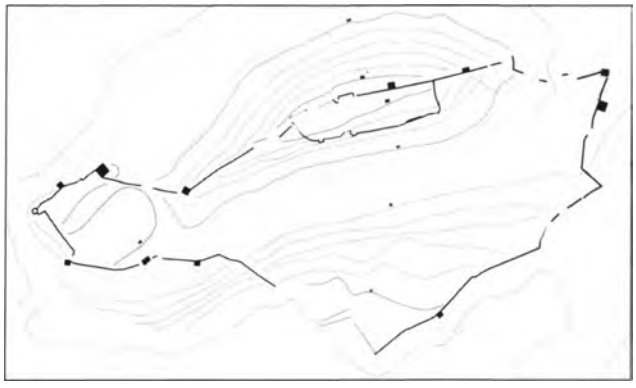

Σχέδ. 1. Αντικύθηρα. Θέση Κάστρο. Κάτοψη της οχύρωσης.

εμπλέκονται στη σύγκρουση Μακεδόνων και Περσών που κατέληξε με την κατάλυση της περσικής αυτοκρατορίας. Ένας Αριστομένης ήταν ο ηγέτης του περσικού στόλου στο Αιγαίο ενώ ένας Αριστομήδης, Θεσσαλός εκ Φερών, ήταν στρατηγός του Δαρείου, στη μεγάλη μάχη των Περσών στην Ισσό το 333 π.Χ. Είναι πολύ πιθανό ο αναθέτης της επιγραφής των Αντικυθήρων να είναι ο αναφερόμενος από τον Κούρτιο Ρούφο[16], Αριστομένης, και να έχει κάποια συγγενική σχέση με τον Αριστομήδη τον Φεραίο[17]. Τα αρχαιολογικά δεδομένα, που αναφέρονται παραπάνω, κάνουν πολύ πιθανή τη χρηματοδότηση από τους Πέρσες της πολυδάπανης κατασκευής της οχύρωσης στην προσπάθειά τους να δημιουργήσουν ένα δίκτυο βάσεων για να περιορίσουν το μακεδονικό στόλο στο Αιγαίο και την ταύτιση του αναθέτη με τον ομώνυμο του επικεφαλής του περσικού στόλου[18].

β) Στην κορυφή του οχυρωμένου λόφου υπάρχει ακρόπολη με ισχυρή οχύρωση (Πίν. 2 β). Αποκαλύφθηκε το στρώμα της καταστροφής της τον 3ο αι. π.Χ. και φαίνεται ότι σημαντικό ρόλο στην πολιορκία και την επίθεση κατά του φρουρίου έπαιξαν οι καταπέλτες, αφού βρέθηκαν πλήθος σφαιρικών λίθινων βλημάτων.

γ) Η μεγάλη πλειονότητα των νομισμάτων, όπως και μια σειρά από αχρησιμοποίητες μολυβδίδες που βρέθηκαν στο χώρο, ανήκουν στη Φαλάσαρνα. Το νησί δείχνει να ακολουθεί την πορεία της Φαλάσαρνας και να επιδίδεται από τα τέλη του 4ου αι. π.Χ. στην πειρατεία με συνέπεια μια εκστρατεία Ροδίων[19] προς τις αρχές του 3ου αι. π.Χ. η οποία, όπως φαίνεται από τα ανασκαφικά ευρήματα, προκάλεσε εκτεταμένες καταστροφές. Κατά το 2ο αι. π.Χ., η κατοίκηση του χώρου περιορίζεται και ακολουθεί η τελική καταστροφή τον 1ο αι. π.Χ. με την καταστολή από τους Ρωμαίους της Κρητικής Επανάστασης το 69-67 π.Χ.

δ) Η κατοίκηση του χώρου, αποκλειστικά στις υπώρειες, και όχι στον οχυρωμένο λόφο, αρχίζει πάλι τα ύστερα χρόνια της ρωμαιοκρατίας, όταν φαίνεται ότι κατοικήθηκαν και άλλες θέσεις στο νησί (βλ. παρακάτω την ανασκαφή στα Χαρχαλιανά).

ε) Στο ιερό, το οποίο ήταν αφιερωμένο στον Απόλλωνα, υπήρχε μονόχωρος ναός στον τύπο των κρητικών «οίκων». Σώζεται επίσης ο βωμός (Πίν. 2 γ). Ο άξονας του ναού έχει κατεύθυνση 45° προς τα βορειοανατολικά, προς τη Δήλο.

στ) Μεταξύ των κινητών ευρημάτων, εκτός από τα κεραμικά, σε μεγάλο αριθμό έχουν βρεθεί όπλα: αιχμές από βέλη και δόρατα (Πίν. 2 δ), μολυβδίδες διαφόρων ειδών (Πίν. 2 ε) και βλήματα από καταπέλτες.

ζ) Το νεκροταφείο της «πόλης» εντοπίστηκε νοτιοανατολικά της οχύρωσης, στη θέση που σήμερα ονομάζεται Μνήματα, με τάφους λαξευμένους στο βράχο. Οι περισσότεροι τάφοι είχαν συληθεί τα νεότερα χρόνια. Βρέθηκαν λύχνος του 4ου αι. π.Χ. με εγχάρακτη αναγραφή του αρχικού ονόματος του νεκρού και κάνθαρος επίσης του 4ου αι. π.Χ. από τον ίδιο τάφο (Πίν. 2 στ-ζ).

Η συνολική αποτύπωση του οχυρού έγινε με GPS από τον καθηγητή J. Connolly του Καναδικού Αρχαιολογικού Ινστιτούτου, με το οποίο συνεργάζεται η Εφορεία μας σε Έρευνα Επιφανείας που καλύπτει συνολικά το νησί. Η λεπτομερειακή αποτύπωση έγινε από τη σχεδιάστρια της Β΄ ΕΠΚΑ, Ε. Τόλια-Ζώρη.

Χαρχαλιανά

Στα Χαρχαλιανά, τον οικισμό που γειτονεύει με την πρωτεύουσα του νησιού, τον Ποταμό, μας υποδείχθηκαν από την κοινότητα συστάδες λαξευμένων στο βράχο τάφων. Από την ανασκαφή που διενεργήθηκε, διαπιστώθηκε ότι οι ταφές έχουν γίνει προς το τέλος της αρχαιότητας, από τα μέσα του 4ου έως και τον 7ο αι. μ.Χ. Στην ίδια περιοχή υπάρχουν πολλά υπαίθρια, λαξευμένα στο βράχο, πατητήρια, τα οποία από την κεραμική που υπάρχει στο χώρο φαίνεται ότι ήταν σε χρήση την ίδια χρονική περίοδο.

ΑΡΗΣ ΤΣΑΡΑΒΟΠΟΥΛΟΣ

16. "*Praetor Darii*", Curt.Ruf. IV,1,36. Την υπόδειξη της ταύτισης μου την έκανε ο καθηγητής N. Secunda, ο οποίος έχει μελετήσει τη θεσσαλική προσωπογραφία.

17. Curt.Ruf. III,9,3.

18. *Horos* 17-21 (2004-2009), σ. 327-348.

19. G. Jacopi, *Clara Rhodos* 2 (1932), σ. 169-170, με τη χρονολογική διόρθωση του Mario Segre, *RFIC* n.s. 10 (1932), σ. 432-461.

2001-2004[1]

ΚΥΘΗΡΑ

ΚΑΤΑΓΡΑΦΕΣ

Ολοκληρώθηκε το πρόγραμμα καταγραφής κινητών κειμηλίων σε ναούς και μοναστήρια του νησιού, το οποίο εκτός της προστασίας στοχεύει και στην περαιτέρω τεκμηρίωση, μελέτη και δημοσίευση των αρχαίων. Στα Κύθηρα υπάρχει ένας πολύ μεγάλος αριθμός κυρίως μεταβυζαντινών ναών με αξιόλογες φορητές εικόνες, που κοσμούν τους τοίχους και τα ξυλόγλυπτα τέμπλα. Όπως διαπιστώθηκε, η ανάγκη συντήρησης με την παροχή, τουλάχιστον σε πρώτη φάση, σωστικών μέτρων είναι άμεση για ορισμένα έργα (Πίν. 3 α).

Ενδεικτικά έχουν καταγραφεί 2.247 εικόνες, 1.730 μεταλλικά αντικείμενα λατρευτικού χαρακτήρα και 1.459 χειρόγραφα και έντυπα, που χρονολογούνται – εκτός μεμονωμένων περιπτώσεων ως προς τις εικόνες – στους μεταβυζαντινούς χρόνους. Ειδικά η μελέτη των εικόνων παρουσιάζει ενδιαφέρον για την καταγραφή των ποικίλων εικονογραφικών τύπων και τεχνοτροπικών τάσεων και για τις επιδράσεις που έχουν δεχθεί από τα έργα της κρητικής σχολής και την ανάπτυξη τοπικών εργαστηρίων «λαϊκότερου» ύφους στο απομονωμένο νησί[2]. Κοινή είναι επίσης η διαπίστωση ότι μεγάλος αριθμός κρητικών εικόνων μεταφέρθηκαν στα Κύθηρα, ειδικά μετά την πτώση του Χάνδακα (1669) και τη συνακόλουθη μετακίνηση του πληθυσμού κυρίως προς τα Επτάνησα.

Στις προθέσεις της υπογράφουσας είναι η έκδοση συνολικού καταλόγου με τις εικόνες, τα λειτουργικά αντικείμενα και παλαιά έντυπα του νησιού, με τη συνεργασία της αρχαιολόγου Μ. Παπαδημητρίου, που έχει πραγματοποιήσει κυρίως τις καταγραφές, αφού διερευνηθεί η δυνατότητα οικονομικής ενίσχυσης και από άλλους φορείς (Ιερά Μητρόπολη Κυθήρων και Αντικυθήρων, Εταιρεία Κυθηραϊκών Μελετών κτλ.).

ΕΚΘΕΣΕΙΣ

Στις άμεσες προτεραιότητες της Εφορείας, σε συνεργασία με την Ιερά Μητρόπολη Κυθήρων και Αντικυθήρων και την Εγχώρια Περιουσία Κυθήρων και Αντικυθήρων, είναι η παρουσίαση σε κατάλληλους και ασφαλείς χώρους ομάδας βυζαντινών και μεταβυζαντινών εικόνων, που ανήκουν στις συλλογές τους και συντηρήθηκαν στα εργαστήρια της 1ης ΕΒΑ στην Αθήνα.

Ειδικότερα, όσον αφορά στη συλλογή των εικόνων της Ιεράς Μητροπόλεως, η πρόταση για την έκθεσή τους στο αναστηλωμένο κτίριο του πρώην Αγγλικού Σχολείου, που βρίσκεται νοτιοδυτικά του Καθολικού, έχει σχεδόν ολοκληρωθεί από πλευράς τεκμηρίωσης και επιλογής του υλικού, οπότε απομένει η τελική έγκριση από την Κεντρική Υπηρεσία.

Οι εικόνες στο σύνολό τους είναι μεταβυζαντινών χρόνων, κυρίως 17ου-18ου αιώνα, εκτός από τη σημαντική εικόνα λιτανείας του Αγίου Ιωάννου του Προδρόμου με σκηνές του βίου του, που μπορεί να χρονολογηθεί γύρω στο 1400 (Πίν. 3 β), και δυστυχώς για ελάχιστες γνωρίζουμε το ναό προέλευσής τους. Το ενδιαφέρον που παρουσιάζουν συνίσταται στο γεγονός ότι αποτελούν ένα μικρό μεν σε αριθμό, αλλά αντιπροσωπευτικό δείγμα της καλλιτεχνικής παραγωγής του νησιού στον τομέα των φορητών εικόνων (Πίν. 3 γ).

ΠΕΡΙΟΔΕΙΕΣ - ΕΠΙΣΗΜΑΝΣΗ ΜΝΗΜΕΙΩΝ

Καραβάς

Οχύρωση Αγίου Γεωργίου της Κολοκυθιάς

Το τοπωνύμιο «Άγιος Γεώργιος της Κολοκυθιάς» είχε απασχολήσει επί μακρόν τους ερευνητές της ιστορίας των Κυθήρων (Χρ. Μαλτέζου), καθώς μέχρι πρόσφατα δεν είχε καταστεί δυνατό να προσδιοριστεί η θέση του.

Ένα σχετικό δημοσίευμα στον τοπικό κυθηραϊκό τύπο[3], η αξιοποίηση πληροφοριών από παλαιούς κατοίκους του Καραβά και μια πυρκαγιά, η οποία κατέστρεψε θαμνώδεις εκτάσεις και έφερε στο φως εκτεταμένα ερείπια με αρχαιότητες γύρω από το ναό του Αγίου Γεωργίου

1. Τα κείμενα είναι εξαιρετικά συνοπτικά, ενώ δεν περιλαμβάνονται και πολλά επιμέρους έργα, για τα οποία θα γίνει αναφορά σε επόμενο *ΑΔ*, καθώς βρίσκονται σε εξέλιξη.

2. Ε. Γκίνη-Τσοφοπούλου - Μ. Παπαδημητρίου, Πρόδρομες παρατηρήσεις στις μεταβυζαντινές εικόνες των Κυθήρων, *Η΄ Διεθνές Πανιόνιο Συνέδριο, Χώρα Κυθήρων, 21-25 Μαΐου 2006*, Αθήνα 2009.

3. Μ. Καλλίγερος, Άγιος Γεώργιος της Κολοκυθιάς, εφημερίδα *Κυθηραϊκά*, Απρίλιος 1999, σ. 8.

Καραβά, οδήγησαν στην ταύτιση της θέσης, της οποίας η ονομασία με την πάροδο των χρόνων είχε λησμονηθεί[4]. Επιπλέον, οι κάτοικοι του πλησιόχωρου Καραβά γνώριζαν την περιοχή ως «Κόκκινο Αλωνάκι» ή «Βουνό». Αυτό δεν είναι παράδοξο καθώς συνδέεται με τοπική συνήθεια να καθιερώνονται μικροτοπωνύμια από κάθε οικογένεια για τον ίδιο χώρο.

Η μοναδική γραπτή μαρτυρία για το αταύτιστο μέχρι πρότινος τοπωνύμιο «του Αγίου Γεωργίου της Κολοκυθιάς» έρχεται από βενετικό χρονικό του τέλους του 16ου-αρχών του 17ου αιώνα, που παραδίδεται από τον Κωνσταντίνο Σάθα στον 6ο τόμο της σειράς *Μνημεία της Ελληνικής Ιστορίας*.

Εκεί, λοιπόν, γίνεται λόγος για τον πρώτο εποικισμό των Κυθήρων στον Άγιο Γεώργιο της Κολοκυθιάς, αφού είχε προηγηθεί η ερήμωση του νησιού στη διάρκεια των «σκοτεινών χρόνων και της ταραγμένης περιόδου της αραβικής κυριαρχίας στο Αιγαίο». Δηλαδή, από τον 7ο μέχρι τα μέσα περίπου του 10ου αιώνα με ορόσημο το 961, έτος απελευθέρωσης της αραβοκρατούμενης Κρήτης από το βυζαντινό στόλο.

Η πληροφορία του Σάθα που παραπέμπει στο βενετικό χρονικό, έχει οδηγήσει την καθηγήτρια Χρ. Μαλτέζου καθώς και άλλους μελετητές να τοποθετήσουν χρονικά το νέο εποικισμό των Κυθήρων στους μεσοβυζαντινούς χρόνους, μετά την προαναφερθείσα ανάκτηση της Κρήτης από τους βυζαντινούς. Είναι εύλογο, αφού έκτοτε δημιουργήθηκαν ασφαλέστερες συνθήκες στο χώρο του Αιγαίου και τα νησιά, καθιστώντας την επανεγκατάσταση των κατοίκων εφικτή.

Στη «χαρτογραφία» των Κυθήρων, από την παλαιότερη μέχρι τη νεότερη, δεν συναντήσαμε το τοπωνύμιο. Αντίθετα, στο θαλάσσιο πέρασμα βόρεια του νησιού στα όρια με τον Λακωνικό κόλπο, στη *Χάρτα* του Ρήγα (1797) διαβάζουμε «Κόλπος Κολοκυνθιάς». Σε χάρτη που δημοσιεύει ο Bon στη θεμελιώδη μελέτη *La Morée Franque* έχουμε «κόλπο της Κολοκύθης» και ακόμη παλαιότερα σε χάρτη του Battista Agnese του 1554 σημειώνεται θέση «Κολοκύθι» στην προσηλιακή Μάνη. Αλλά και στο γενικό χάρτη της Πελοποννήσου του Coroneli (1687) διαβάζουμε «Κόλπο της Κολοκύνας». Συνεπώς, το τοπωνύμιο με μικρές παραλλαγές μαρτυρείται από παλαιότερα στην ευρύτερη περιοχή των Κυθήρων (Λακωνικός κόλπος, ανατολική Μάνη)· το στοιχείο αυτό χρήζει περαιτέρω έρευνας και δεν μπορεί να αγνοηθεί, διότι γνωρίζουμε τις ιστορικές σχέσεις των Κυθήρων με τις απέναντι λακωνικές ακτές και το αντίστροφο.

Το μικρού σχετικά μεγέθους, αλλά επιβλητικό βραχώδες ύψωμα του Αγίου Γεωργίου της Κολοκυθιάς (σε υψόμετρο 100 μ. περίπου πάνω από τη θάλασσα) με έντονες κλίσεις και επίνειο τον καλά προστατευμένο από τους ανέμους όρμο της Αγίας Πατρικίας, όπου και ομώνυμο ναΰδριο, παρέχει κατάλληλες συνθήκες για τον έλεγχο των θαλάσσιων κινήσεων, αλλά και των κινήσεων στην ξηρά σε περίπτωση επιδρομής. Πληρούσε, συνεπώς, τις προϋποθέσεις για την κατασκευή οχύρωσης. Θυμίζουμε ότι τα Κύθηρα αποτελούσαν το αμέσως μετά το σπουδαίο λιμάνι της Μονεμβασιάς «σκάλωμα» στη ναυσιπλοΐα, όπως σημειώνει η Αρβελέρ. Ήδη από τον 9ο αιώνα η Μονεμβασιά, σύμφωνα με τις πηγές, χρησιμοποιήθηκε από τους βυζαντινούς ως βάση των επιχειρήσεων του αυτοκρατορικού στόλου, με τα Κύθηρα ως ενδιάμεσο σταθμό για να πληγούν οι Άραβες της Κρήτης.

Αλλά ας έλθουμε στην εικόνα που μας παρέχει σήμερα ο ερειπιώνας στο ύψωμα του Αγίου Γεωργίου Κολοκυθιάς.

Ο ομώνυμος ναός είναι το μόνο ακέραιο ιστάμενο μνημείο στην κορυφή του λόφου. Μονόχωρος, καμαροσκέπαστος, με δίρριχτη στέγη, που φέρει σύγχρονα κεραμίδια στη σημερινή του μορφή και μετά τις εκτεταμένες επισκευές που έχει υποστεί δεν παρέχει επαρκή στοιχεία για χρονολόγηση. Ωστόσο, ένα σωζόμενο τμήμα λιθόκτιστης καμάρας σε επαφή με το βόρειο τοίχο, λείψανα γένεσης καμάρας διακρινόμενα στο νότιο τοίχο και λίθινες πλάκες από την αρχική στέγη υποδηλώνουν ναό άλλου τύπου και μορφής, που μόνο μετά από ερευνητικές τομές στην τοιχοποιία και στα δάπεδα θα μπορούσαμε να εξακριβώσουμε.

Από τον υπόλοιπο ερειπιώνα, διακρίνεται σαφώς το περίγραμμα οχύρωσης στην κορυφή του λόφου που ενισχύει και βελτιώνει τη φυσικά οχυρή θέση. Σε κάτοψη δημιουργείται επίμηκες τετράπλευρο, με τονισμένο τον άξονα από Β. προς Ν., έκτασης περίπου δύο στρεμμάτων. Τμήμα της νότιας πλευράς της οχύρωσης έχει καταστραφεί από μηχάνημα που χρησιμοποιήθηκε πιθανότατα για τη μεταφορά υλικών στο δύσβατο ύψωμα, όταν επισκεύαζαν το ναό του Αγίου Γεωργίου. Η ευπρόσβλητη ανατολική πλευρά της οχύρωσης προς τη θάλασσα έχει ενισχυθεί με κατακόρυφους πύργους πεταλόσχημου τύπου, στοιχείο που παρατηρείται σε οχυρώσεις μεσοβυζαντινών χρόνων, π.χ. στη Μικρά Ασία και στους Φιλίππους.

Ο πεταλόσχημος τύπος των πύργων έχει αναγνωριστεί μετά από καθαρισμό και μικρής διάρκειας ανασκαφική έρευνα που πραγματοποιήθηκε από την 1η

4. Θ.Κ. Κουκούλης, Παρατηρήσεις σε οχυρωμένους βυζαντινούς οικισμούς των Κυθήρων. Νεότερα στοιχεία, *Α΄ Διεθνές Συνέδριο Κυθηραϊκών Μελετών, 20-24 Σεπτεμβρίου 2000*, τ. 1, Ελεύθερο Ανοικτό Πανεπιστήμιο Δήμου Κυθήρων, Κύθηρα 2003, σ. 155 κ.ε.

Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων τον Ιούλιο του 2002, με την επίβλεψη της αρχαιολόγου της Εφορείας Μ. Παπαδημητρίου.

Η έρευνα αυτή διεξήχθη σε συνεργασία με την αποστολή του Αυστραλιανού Ινστιτούτου, που το ίδιο χρονικό διάστημα πραγματοποιούσε με έγκριση του Υπουργείου Πολιτισμού επιφανειακές έρευνες στο χώρο του Αγίου Γεωργίου της Κολοκυθιάς με επικεφαλής τους καθηγητές Σ. Πασπαλά και T. Gregory.

Άλλα σημαντικά κτίσματα που αναγνωρίζονται μέσα στα όρια του περιβόλου της οχύρωσης είναι, στα νοτιοδυτικά του Αγίου Γεωργίου, ερείπια ναού και στα βόρεια μια άριστης κατασκευής κινστέρνα (δεξαμενή νερού) με κατεστραμμένη την καμάρα της στέγης. Τα τοιχώματά της επενδύονταν με υδραυλικό κονίαμα (κουρασάνι), που διατηρείται σε εξαιρετικά καλή κατάσταση. Στα βορειοδυτικά της κινστέρνας διατηρούνται ερείπια του εντυπωσιακότερου ως προς το σωζόμενο ύψος κτίσματος, επιμήκους ορθογώνιου σχήματος, με τη μακρά ανατολική του πλευρά να έχει εποπτεία προς τις Πελοποννησιακές ακτές και το Αιγαίο. Αφορά, προφανώς, σε «κεντρικό οίκημα» για την εγκατάσταση φρουράς ή στην έδρα σημαίνοντος προσώπου (Πίν. 4 α).

Άλλα ερείπια τοίχων που διακρίνονται εκτός του περιβόλου, προς τα δυτικά και νότια, είναι πρώιμο να πούμε αν συνδέονται με άλλες γραμμές άμυνας ή ανήκαν σε κτίσματα, ακόμη και σε μεταγενέστερες κατασκευές. Συστηματικός καθαρισμός από την άγρια βλάστηση και σχολαστική ανασκαφική έρευνα θα μας επιτρέψουν να κατανοήσουμε τη μορφή, το ρόλο και τη λειτουργία του συνόλου της οχύρωσης με τον ερειπώνα που την περιβάλλει.

Οι πρώτες παρατηρήσεις ως προς τον τρόπο κατασκευής παρέχουν ενδείξεις για δύο κύριες οικοδομικές φάσεις, με βέβαιη αυτή της υστεροβυζαντινής περιόδου. Τούτο προκύπτει από την κατασκευή του ερειπωμένου ναού και του κεντρικού οικήματος με ακατέργαστους λίθους από τοπικά πετρώματα, πλούσιο συνδετικό κονίαμα και βήσαλα. Τα ίδια υλικά και τρόποι δομής χρησιμοποιούνται στην Παλαιοχώρα και σε πολλά υστεροβυζαντινά μνημεία των Κυθήρων.

Ο περίβολος της οχύρωσης με τους Πύργους φανερώνει προγενέστερη χρονολογικά κατασκευή, όπως προκύπτει από το σύστημα δομής, το συνδετικό κονίαμα και την απουσία παρέμβλητων κομματιών από κεραμίδια.

Ένα στοιχείο που αξίζει να προστεθεί από επιφανειακή παρατήρηση είναι η περιορισμένη ποσότητα κεραμικής στο χώρο, με λίγα όστρακα να χρονολογούνται στη μεσοβυζαντινή και υστεροβυζαντινή περίοδο, χωρίς να λείπει, όμως, και η παρουσία κεραμικής προγενέστερων περιόδων.

Μια σειρά ερωτημάτων γεννά η ταύτιση της θέσης του Αγίου Γεωργίου της Κολοκυθιάς:

Συνδέεται όντως η αρχική φάση της οχύρωσης με το λεγόμενο νέο εποικισμό στους μεσοβυζαντινούς χρόνους και γενικά με το σημαντικό γεγονός της ανάκτησης της Κρήτης το 961; Και αν αυτό ισχύει, η οχύρωση έπαιξε το λόγο παρατηρητηρίου (βίγλας των Βυζαντινών) σε συνδυασμό με μικρή οικιστική εγκατάσταση; Ύστερα, η οικοδομική φάση των υστεροβυζαντινών χρόνων, που διακρίνουμε, με ποια από τα γνωστά ονόματα που κυριαρχούν στην ιστορική προσωπογραφία από το 13ο αιώνα και μετά στο νησί μπορεί να συνδεθεί και ποια σχέση μπορεί να έχει με την Παλαιοχώρα;

Απαντήσεις αναμένουμε μόνον από τη συστηματική ανασκαφική έρευνα, σχολαστική αποτύπωση και τεκμηρίωση, αφού οι γραπτές πηγές που διαθέτουμε είναι ελάχιστες και πολύ μεταγενέστερες.

Στις γνωστές οχυρώσεις και τα Κάστρα των Κυθήρων: Καστρί Παλαιόπολης (6ος-7ος αι.), οχυρωμένος οικισμός Παλαιοχώρας (12ος-13ος αι.) και Κάστρο Χώρας, Κάστρο Μυλοποτάμου, Καστέλι του Αυλέμονα, βενετικής περιόδου, όλα μνημεία ελάχιστα μελετημένα, έρχεται να προστεθεί η οχύρωση του Αγίου Γεωργίου της Κολοκυθιάς, ένα νέος αρχαιολογικός χώρος που διεκδικεί την ιστορική του θέση[5].

Ναός Αγίας Αναστασίας

Ο ναός του κοιμητηρίου, γνωστός ως Αγία Αναστασία, έρχεται να προστεθεί στους λιγοστούς ναούς του τύπου του εγγεγραμμένου σταυροειδούς με τρούλο που έχει καταγράψει μέχρι σήμερα η έρευνα στα Κύθηρα.

Οι ογκώδεις διαστάσεις του μνημείου, η τριμερής διαμόρφωση του ιερού με τις εξέχουσες αψίδες (η κεντρική τρίπλευρη και ημικυκλικές των παραβημάτων), καθώς και επιμέρους κατασκευαστικές λεπτομέρειες στο εσωτερικό, αποπνέουν αρχαϊκότητα και, παρά τις ποικίλες και κακότεχνες επεμβάσεις που έχει δεχθεί κατά καιρούς, είναι βέβαιο ότι ανάγεται στους βυζαντινούς χρόνους. Τη χρονολόγηση αυτή επιβεβαιώνουν με τον καλύτερο τρόπο ορισμένα τοιχογραφημένα μέρη στο ιερό που δεν έχουν καλυφθεί μέχρι σήμερα με ασβεστώματα. Τα σωζόμενα πρόσωπα των αγίων (Πίν. 4 β) ανήκουν χωρίς αμφιβολία στο γνωστό εκφραστικό ρεύμα ζωγραφικής του 13ου αι-

5. Η υπογράφουσα έχει πραγματοποιήσει ομιλία με τίτλο: «Ο αρχαιολογικός χώρος του Αγίου Γεωργίου Κολοκυθιάς στα Κύθηρα» στην τιμητική εκδήλωση για τον Δημήτριο Λ. Κόμη, πρόεδρο της Εταιρείας Κυθηραϊκών Μελετών, στην αίθουσα Πνευματικού Κάστρου των Κυθηρίων στις 12 Μαρτίου 2003.

ώνα, που απαντάμε σε μνημεία όπως ο Άγιος Νίκων στα Ζαγλανικιάνικα, ο Άγιος Πέτρος Αρέων κ.ά.

Οικόπεδο Δ. Διακόπουλου

Στο παραπάνω οικόπεδο πάνω σε χαμηλό ύψωμα με θέα προς τον όρμο Πλατανιστούς, εντοπίζονται ερείπια ναού γνωστά στους κατοίκους ως Άγιος Ελαιώνας. Από τη μορφή της τοιχοποιίας πιθανολογούμε ότι χρονολογούνται στους βυζαντινούς χρόνους. Απαιτείται και εδώ συστηματική ανασκαφική έρευνα.

Ποταμός

Δύο καταερειπωμένοι ναοί εντοπίστηκαν δυτικά και βορειοανατολικά του οικισμού αντίστοιχα, που χρήζουν ανασκαφικής έρευνας, διότι αφορούν σε βυζαντινές θέσεις πιθανότατα. Ο πρώτος βρίσκεται στην περιοχή γνωστή ως Άγιοι Πενταγιοί και ο δεύτερος, γνωστός ως Άγιος Φίλιππος, βρίσκεται σε πρανές λόφου με διάσπαρτα ερείπια και άλλων κτισμάτων στη γύρω από αυτόν περιοχή στα δυτικά και βόρεια.

Πιτσινάδες

Στην ευρύτερη περιοχή του οικισμού και σε κτήμα αλλοδαπού ιδιοκτήτη με το όνομα Βάιτσερ, εντοπίζονται ερείπια ναού, του οποίου ορισμένοι τοίχοι περιμετρικά σώζονται σε ικανό ύψος. Είναι του τύπου του μονόχωρου καμαροσκέπαστου με εξέχουσα ημικυκλική αψίδα και προσθήκη επιμήκους νάρθηκα στα δυτικά. Ο ναός θα ήταν κατάγραφος, όπως συνάγεται από τα δεκάδες σπαράγματα που βρίσκονται κατά χώραν, δυστυχώς πολύ μικρών διαστάσεων και αρκετά κατεστραμμένα. Προγραμματίστηκε η λήψη μέτρων προστασίας του μνημείου και η περισυλλογή των σπαραγμάτων των τοιχογραφιών, που πιθανώς χρονολογούνται στους βυζαντινούς χρόνους.

ΕΛΕΝΗ ΓΚΙΝΗ-ΤΣΟΦΟΠΟΥΛΟΥ

ΝΟΜΟΣ ΑΡΓΟΛΙΔΑΣ

ΑΝΑΣΚΑΦΙΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ

Τροιζήνα

Θέση Κάτω Βρύση (οικόπεδο Α. Μανιάτη-Κοντάκου)

Κατά τη διάρκεια ανασκαφικής έρευνας από το Φεβρουάριο έως τον Ιούνιο του 2004 εντοπίστηκαν στο παραπάνω οικόπεδο αποσπασματικά διατηρημένα οικοδομικά κατάλοιπα και ένας κιβωτιόσχημος τάφος (Σχέδ. 1). Τα κατάλοιπα σχηματίζουν χώρους κατά τον άξονα Α.-Δ. που αποδίδονται σε δύο κυρίως χρονικές φάσεις, της ύστερης αρχαιότητας (φάση Α) και των υστερορωμαϊκών-παλαιοχριστιανικών χρόνων (φάση Β), ενώ εντοπίζονται και μεταγενέστερες επεμβάσεις (φάση Γ). Σύγχρονος με τη φάση Β είναι ο τάφος του οποίου η κάλυψη ήταν κατεστραμμένη. Περιείχε μεγάλη ποσότητα διαταραγμένων σκελετικών καταλοίπων και από την αναμοχλευμένη κεραμική ξεχώρισε τμήμα οινοχόης υστερορωμαϊκών χρόνων. Στο βορειοδυτικό τμήμα του ανασκαφέντος χώρου εντοπίστηκε στρώμα καταστροφής με πυρά και πυκνά θραύσματα κεράμων.

Η κεραμική που συγκεντρώθηκε από το σύνολο του χώρου είναι άβαφη και ακόσμητη και ανάγεται στους υστερορωμαϊκούς-παλαιοχριστιανικούς χρόνους.

Αντιπροσωπεύονται κυρίως αγγεία μεταφοράς και χρηστικά σκεύη και αρκετά θραύσματα λυχναριών χρονολογούμενα από τον 3ο έως τον 6ο αιώνα. Βρέθηκαν επίσης εννέα χάλκινα νομίσματα που καλύπτουν το ευρύ χρονικό φάσμα από τον 4ο αι. π.Χ. έως το 19ο αιώνα με υπεροχή εκείνων που ανήκουν στους υστερορωμαϊκούς χρόνους. Η θέση, τέλος, πρέπει να ήταν σε χρήση και κατά την αρχαιότητα, όπως υποδεικνύει η ανεύρεση μελαμβαφούς κεραμικής.

Άρτιμος Τροιζηνίας

Οικόπεδο Θ. Βεσσαλά

Το εν λόγω οικόπεδο, βρίσκεται επί της παραλιακής επαρχιακής οδού Γαλατά - Ερμιόνης και περιλαμβάνεται στον κηρυγμένο αρχαιολογικό χώρο της Αρτέμιδος - Λεμονοδάσους (ΦΕΚ 425/Β/6-5-1998).

Από την έρευνα που πραγματοποιήθηκε το 2003 αποκαλύφθηκαν αραιά οικοδομικά κατάλοιπα σε κακή κατάσταση διατήρησης, που αντιστοιχούν σε τρεις φάσεις (Σχέδ. 2). Στη φάση Α (τέλη 4ου έως 6ο αι.) ανήκουν οι σχεδόν παράλληλοι τοίχοι επιμήκους χώρου με προσα-

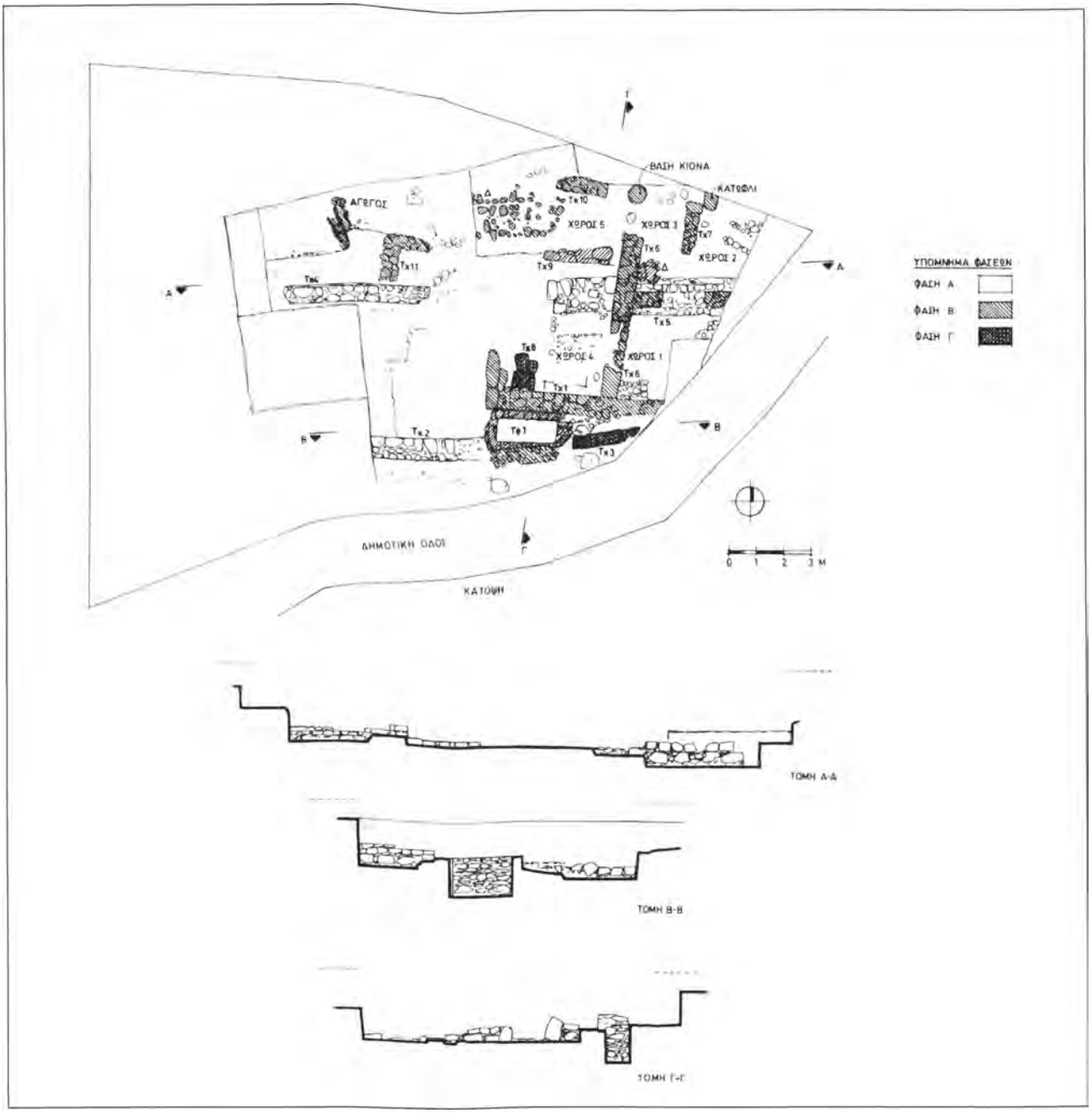

Σχέδ. 1. Τροιζήνα. Κάτοψη και τομές της ανασκαφής.

νατολισμό ΒΔ.-ΝΑ. και δάπεδο από ασβεστοκονίαμα. Στη φάση Β (5ος-6ος αι.) ανήκει ένα κτίριο με είσοδο στα νότια, στο οποίο είναι ενσωματωμένη βορειοδυτικά μια τετράγωνη δεξαμενή με υδραυλικό κονίαμα στα τοιχώματά της και δάπεδο στρωμένο με πήλινες πλάκες. Μέσα στο κτίριο υπάρχουν δύο πήλινοι αγωγοί, ο ένας από τους οποίους απολήγει στη δεξαμενή. Στη φάση Γ (6ος-7ος αι.) ανήκει ο δίδυμος κιβωτιόσχημος τάφος που προέκυψε μετά την κατασκευή διαχωριστικού τοίχου με κατεύθυνση Α.-Δ. μέσα στη δεξαμενή της προγενέστερης φάσης.

Στην περιορισμένη ποσότητα κεραμικής που συγκεντρώθηκε αντιπροσωπεύονται αγγεία μεταφοράς, κυρίως τμήματα από αμφορείς διαφόρων τύπων, με επικρατέστερη την παρουσία αμφορέων τύπου L/R 2 που γνώρισαν διάδοση από τον 5ο έως τον 7ο αιώνα, χρηστικά οικιακά σκεύη (χύτρες, άβαφα πινάκια, άλλα με ερυθρό επίχρισμα και μερικά τύπου African red slip ware με εμπί-

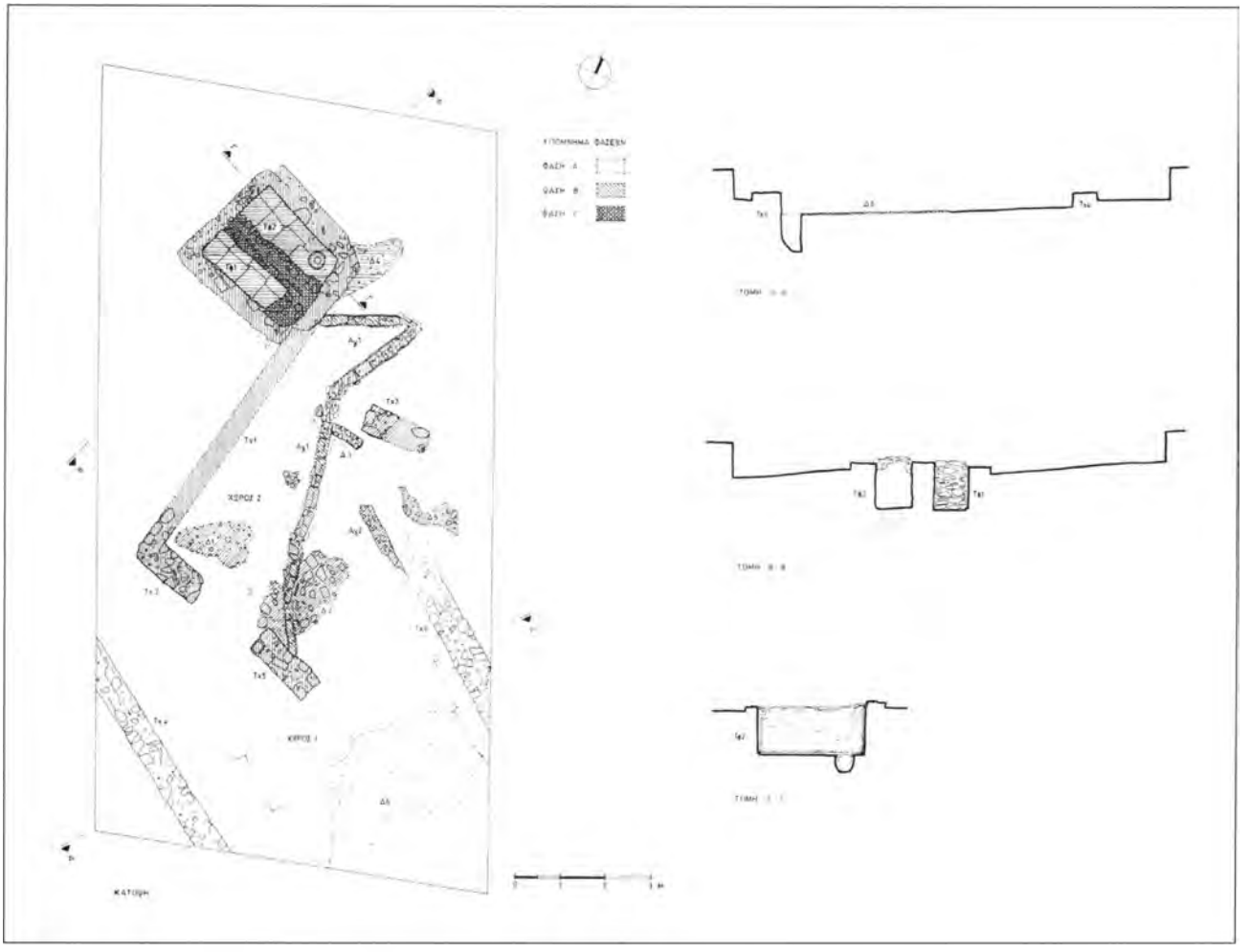

Σχέδ. 2. Άρτιμος Τροιζηνίας. Κάτοψη και τομές της ανασκαφής.

εστα κοσμήματα), πολυάριθμα θραύσματα λυχναριών από τον 4ο έως τον 7ο αιώνα, ένα πήλινο πηνίο (κουβαρίστρα), αλλά και διακοσμητικές ρομβοειδείς πλίνθοι (από επίστρωση δαπέδου ή από επένδυση τοίχου).

Τέλος, τα έντεκα συλλεγέντα νομίσματα, εκτός από ένα νεότερων χρόνων (1869), ανήκουν ως επί το πλείστον στους υστερορωμαϊκούς χρόνους, ενώ ένα εικοσανούμμιο Ιουστίνου Β΄ και ένα τεσσαρακοντανούμμιο Κώνσταντος Β΄ ανήκουν στον 6ο και 7ο αιώνα αντίστοιχα.

ΧΑΡΙΚΛΕΙΑ ΚΟΙΛΑΚΟΥ

2001

ΜΟΥΣΕΙΑΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ

Αρχαιολογικό Μουσείο Άργους

Περιοδικές εκθέσεις – Επανεκθέσεις. Και το 2001 παρέμεινε στον προθάλαμο του Μουσείου Άργους η έκθεση με θέμα «Πολυδίψιον Άργος και ο υδάτινος πλούτος της Αργολίδας»[1].

Το ίδιο έτος έγιναν, επίσης, εργασίες βελτίωσης των εσωτερικών εκθεσιακών χώρων του μουσείου με αναμόρφωση της προϊστορικής συλλογής της Λέρνας στο ισόγειο του Καλλέργειου (επίστρωση δαπέδου, εγκατάσταση νέου φωτισμού, χρωματισμοί, τοποθέτηση rideaux στα παράθυρα)[2]. Η τοποθέτηση των ευρημάτων από τις ανασκαφές της ΑΣΚΣ σε νέες προθήκες, οι οποίες μεταφέρθηκαν από το Μουσείο Αρχαίας Σικυώνας, έδωσε την ευκαιρία για βελτίωση της έκθεσης[3]. Καταργήθηκε η παλαιά παράλληλη διάταξη των προθηκών και τα έργα τοποθετήθηκαν στις νέες που περιτρέχουν τον ανατολικό και μέρος του νότιου τοίχου της αίθουσας. Δύο προθήκες κάθετες στο ανατολικό σκέλος της έκθεσης δημιούργησαν μικρό χώρο προβολής της πρωτοελλαδικής εστίας. Η διευθέτηση αυτή, καθώς και η αύξηση του αριθμού των προθηκών από επτά σε εννέα συνετέλεσαν στο να αποκτήσει η συλλογή διαφορετική εικόνα, απαλλαγμένη από την ασφυκτική παλαιά έκθεση των έργων της, δίνοντας τη δυνατότητα στον επισκέπτη να κινείται με μεγαλύτερη άνεση στο χώρο.

Επιπλέον, αντικαταστάθηκαν όλες οι παλαιές – ξύλινες σε ορισμένες περιπτώσεις – βάσεις των μεμονωμένων εκθεμάτων της συλλογής τόσο της κύριας αίθουσας όσο και του προθαλάμου με σιδερένιες τριποδικές[4] και ενισχύθηκε για λόγους ασφαλείας η ξύλινη βάση του νεολιθικού ειδωλίου της Λέρνας με την κατασκευή ενός ορθογώνιου τσιμεντένιου πυρήνα που τοποθετήθηκε στο εσωτερικό της επιτυγχάνοντας με αυτό τον τρόπο την απόλυτη σταθερότητα του έργου[5].

Εισαγωγή ανασκαφικού υλικού, συντήρηση, καταγραφή. Σύμφωνα με τα στοιχεία του Βιβλίου Εισαγωγής Αρχαίων το 2001 εισήχθησαν στο Μουσείο Άργους 1.402 ομάδες οστράκων, 629 ομάδες αγγείων, 371 ομάδες μετάλλινων αντικειμένων, 158 ομάδες νομισμάτων, 200 ομάδες άλλων ευρημάτων (τοιχογραφίες, λίθινα, οστεολογικό υλικό κλπ.). Στο εργαστήριο συντηρήθηκαν 300 αντικείμενα διαφόρων κατηγοριών από σωστικές ανασκαφές παρελθόντων ετών μετά από συνεννόηση με τους ανασκαφείς. Τέλος, στο ευρετήριο του Μουσείου Άργους καταγράφηκαν 177 αντικείμενα (ΜΑ 10320-ΜΑ 10497).

ΑΝΑΣΚΑΦΙΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ

ΝΟΜΟΣ ΑΡΓΟΛΙΔΑΣ

Άργος

Οδός Καραολή και Δημητρίου (Ο.Τ. 107-111, οικόπεδο Ι. Καλαντζή)

Στη διάρκεια των εργασιών διαμόρφωσης υπογείου στο βόρειο τμήμα του οικοδομήσιμου χώρου ήλθαν στο φως σε βάθος 2,40 μ. αρχαία κατάλοιπα. Ακολούθησε βραχεία ανασκαφική έρευνα λόγω του κινδύνου κατάρρευσης της όμορης προς Α. παλαιάς ισόγειας οικοδομής, αλλά και της παρακείμενης προς Β. οδού Καραολή και Δημητρίου.

1. Α. Μπανάκα-Δημάκη, Αρχαιολογικό Μουσείο Άργους, *ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑ & ΤΕΧΝΕΣ* 89 (2003), σ. 107 και 108, εικ. 2.

2. Οι εργασίες έγιναν με την εποπτεία της Ε. Σπαθάρη, Διευθύντριας της Εφορείας. Στην ανανέωση των εκθεσιακών χώρων πολύτιμη ήταν η συμμετοχή του Χ. Αντωνιάδη, τοπογράφου της Εφορείας. Οικονομικοί, δυστυχώς, λόγοι δεν επέτρεψαν την εκπόνηση εποπτικού υλικού.

3. Στο στάδιο συσκευασίας και μετακίνησης των εκθεμάτων της συλλογής σε αποθηκευτικό χώρο στο ισόγειο του Καλλέργειου, καθώς και στην επανατοποθέτησή τους στις προθήκες εργάστηκαν με προθυμία οι Β. Κοντός και Α. Κούσουλας, συντηρητές αρχαίων στο Μουσείο Άργους, ο Δ. Πετρόπουλος, φύλακας αρχαιοτήτων-υπεύθυνος ασφαλείας του μουσείου, ο Ευ. Γιαννόπουλος, υπεύθυνος των αποθηκών του μουσείου, καθώς και το εργατοτεχνικό προσωπικό των ανασκαφών του Άργους, το οποίο συμμετείχε τμηματικά και ανάλογα με τα προβλήματα που έπρεπε να επιλυθούν.

4. Οι βάσεις αυτές κατασκευάστηκαν με ιδιαίτερη προσοχή από τον Δ.Γ. Χασάπη, αρχιτεχνίτη ανασκαφών στο Άργος.

5. Η εργασία έγινε από τον Φ.Α. Δημάκη, συντηρητή έργων τέχνης στο Μουσείο Άργους.

Σε βάθος 3,07 μ. από την επιφάνεια της οδού εντοπίστηκε τοίχος με κατεύθυνση ΒΑ.-ΝΔ. που εδραζόταν σε στρώμα κόκκινου αμμουδερού χώματος σε βάθος 3,21 μ. Ο τοίχος, πλ. 0,75 μ., αποκαλύφθηκε σε μήκος 10 μ. περίπου, ενώ ήταν φανερή η συνέχειά του εκτός των ορίων της συγκεκριμένης ιδιοκτησίας. Την τοιχοποιία του αποτελούσαν πεπλατυσμένοι λίθοι, τμήματα κεράμων και ένα μεγάλο μέρος πωρολίθου, διαστ. 0,70×1 μ., με πηλόχωμα ως συνδετικό υλικό. Στη μέση σχεδόν του μήκους του υπήρχαν πεσμένοι εκατέρωθεν αργοί λίθοι.

Παρά την αποσπασματική ανασκαφική εικόνα και την απουσία κινητών ευρημάτων, η κατεύθυνση του τοίχου αυτού μπορεί να σχετιστεί με τον αντίστοιχο προσανατολισμό αρχαίας οδού, η παλαιότερη φάση της οποίας έχει εντοπιστεί σε βάθος 3,55-3,75 μ. και χρονολογείται από τον 4ο αι. π.Χ. έως τους ελληνιστικούς χρόνους. Τμήμα της οδού αυτής έχει αποκαλυφθεί σε μικρή απόσταση νοτιοδυτικά της ανασκαφής Καλαντζή[6].

Πάροδος Γούναρη (Ο.Τ. 91, οικόπεδο Σ. Ρεκούμη)

Σε ανασκαφική έρευνα 96 τ.μ. αποκαλύφθηκαν κατάλοιπα υστεροελληνιστικών και ρωμαϊκών χρόνων (Σχέδ. 1). Στην οικιστική υποδομή της πρώτης περιόδου ανήκει η κατασκευή αγωγού ορθογώνιας διατομής, πλ. 0,80 μ. και κατεύθυνσης Δ.-Α. Η κάλυψή του, αποτελούμενη από ακανόνιστες λιθόπλακες, βρέθηκε σε βάθος κυμαινόμενο από 2,15 έως 2,22 μ. Το εσωτερικό του ήταν γεμάτο επίχωση και το δάπεδό του, βάθ. 2,55 έως 2,77 μ., ήταν στρωμένο με τμήματα κεράμων.

Στο βορειοανατολικό τμήμα του ερευνηθέντος χώρου ήλθε στο φως σε βάθος 1,17 μ. κλίβανος (Πίν. 5 α). Το μεγαλύτερο μέρος του θαλάμου του διηλώνει κατασκευαστικά το αρχικό ορθογώνιο σχήμα του, στο οποίο εντάσσεται και το ζεύγος των πεσσίσκων που σώθηκαν στο εσωτερικό του σε επαφή με τη δυτική παρειά και εδράζονταν σε βάθος 2,07 μ. Στη διάρκεια της ρωμαιοκρατίας ο κλίβανος υφίσταται επιδιορθώσεις και στην προσπάθεια διεύρυνσής του προς Α., όπου και ο προστομιαίος χώρος, αλλοιώνεται το αρχικό σχήμα του και καταστρέφεται το ζεύγος αντίστοιχων στηριγμάτων στο ανατολικό τμήμα του θαλάμου, προορισμένων για τη διαμόρφωση του επιπέδου έδρασης της σχάρας.

Τα υπόλοιπα κατάλοιπα της ανασκαφής δεν εμφανίζουν σαφή αρχιτεκτονική σχέση μεταξύ τους. Στα κινητά ευρήματα υπερτερούν η χονδροειδής οικιακή κεραμική, τμήματα αμφορέων και μικρός αριθμός καμένων οστράκων, χαρακτηριστικές ενδείξεις της βιοτεχνικής δραστηριότητας του χώρου, η οποία ως λειτουργία αναπτύσσεται μάλλον περιστασιακά, αλλά πολύ κοντά με την αρχαία λιθόστρωτη οδό που έχει αποκαλυφθεί σε μικρή απόσταση από την ανασκαφή αυτή[7] και διέρχεται κάτω από τη σημερινή οδό Γούναρη[8].

Συμβολή των οδών Φείδωνος και Ε. Ρούσσου 7 (Ο.Τ. 131, οικόπεδο Δ. Κυριακόπουλου)

Στις εργασίες διάνοιξης ενισχυτικής θεμελίωσης για την προσθήκη β΄ ορόφου υπέρ του ισογείου ήλθαν στο φως ενδείξεις αρχαίων σε τμήμα του κτιρίου επί της συμβολής των οδών Φείδωνος και Ρούσσου σε έκταση 50 τ.μ. Έναρξη της έρευνας έγινε με την περισυλλογή υστερορρωμαϊκής κεραμικής από διαταραγμένες επιχώσεις, που παρατηρήθηκαν σε βάθος κυμαινόμενο από 1 έως 2,80 μ.

Η χρήση του χώρου κατά την περίοδο αυτή έχει προκαλέσει την καταστροφή προγενέστερων καταλοίπων των υστεροκλασικών-ελληνιστικών χρόνων, από τα οποία σώθηκαν αμελείς τοιχοποιίες (βάθ. 2,61 μ.) από αργούς λίθους και πωρόλιθοι σε εγκάρσια μεταξύ τους σχέση (βάθ. 2,78 μ.) στο νότιο τμήμα της ανασκαφής.

Κοντά στη βορειοανατολική γωνία του ερευνηθέντος χώρου αποκαλύφθηκαν σε βάθος 1,64 μ. ίχνη τοίχου με κατεύθυνση Α.-Δ. Στα δυτικά του τοίχου αυτού και σε βάθος 1,83 μ. εμφανίστηκαν δύο λιθόπλακες που ανήκουν σε παρειά κατεστραμμένου τάφου. Κατά την υστερορρωμαϊκή περίοδο η μικρή απόσταση ανάμεσα στην παρειά και τον τοίχο επιχρίστηκε με κουρασάνι και δημιουργήθηκε ένας μικρός αγωγός.

Στα κινητά ευρήματα της ανασκαφής περιλαμβάνονται τμήματα αγγείων των υστεροκλασικών-ελληνιστικών χρόνων, σαφείς ενδείξεις της επέκτασης του νεκροταφείου, που έχει ερευνηθεί στην έναντι της ιδιοκτησίας αυτής ανασκαφή Ράπτη[9].

---

6. *ΑΔ* 38 (1983): Χρονικά, σ. 78-79, Σχέδ. 1 (οδός Ναυπλίου 16, ανασκαφή οικοπέδου Π. Πιπέρου - Β. Τότσικα).

7. *ΑΔ* 21 (1966): Χρονικά, σ. 127 (οδός Γούναρη 62 (54), ανασκαφή Δασκαλάκη).

8. Ά. Μπανάκα-Δημάκη - Ά. Παναγιωτοπούλου - Α. Οικονόμου-Laniado, Το Άργος κατά τη ρωμαϊκή και παλαιοχριστιανική περίοδο: Σύνθεση των αρχαιολογικών δεδομένων, στο A. Pariente - G. Touchais (επιμ.), *Argos et l'Argolide. Topographie et urbanisme. Actes de la Table Ronde internationale organisée par l'EFA et la Δ΄ ΕΠΚΑ (28/4-1/5/1990)*, Paris 1998, σ. 329.

9. Σύμφωνα με την αριθ. 311/28-11-1962 Ο.Α. του Πολεοδομικού Γραφείου Αργολίδος, χορηγήθηκε άδεια προσθήκης ορόφου σε ισόγειο κτίριο που υπήρχε εντός του ακινήτου Κυριακόπουλου και το οποίο πιθανότατα είχε ανεγερθεί πριν από την έρευνα του οικοπέδου Ράπτη (*ΑΔ* 16 (1960): Χρονικά, σ. 93). Για πρόσφατα ευρήματα από την ανασκαφή Ράπτη, βλ. Ε. Σαρρή, Ταφικό σύνολο κλασικών και ελληνιστι-

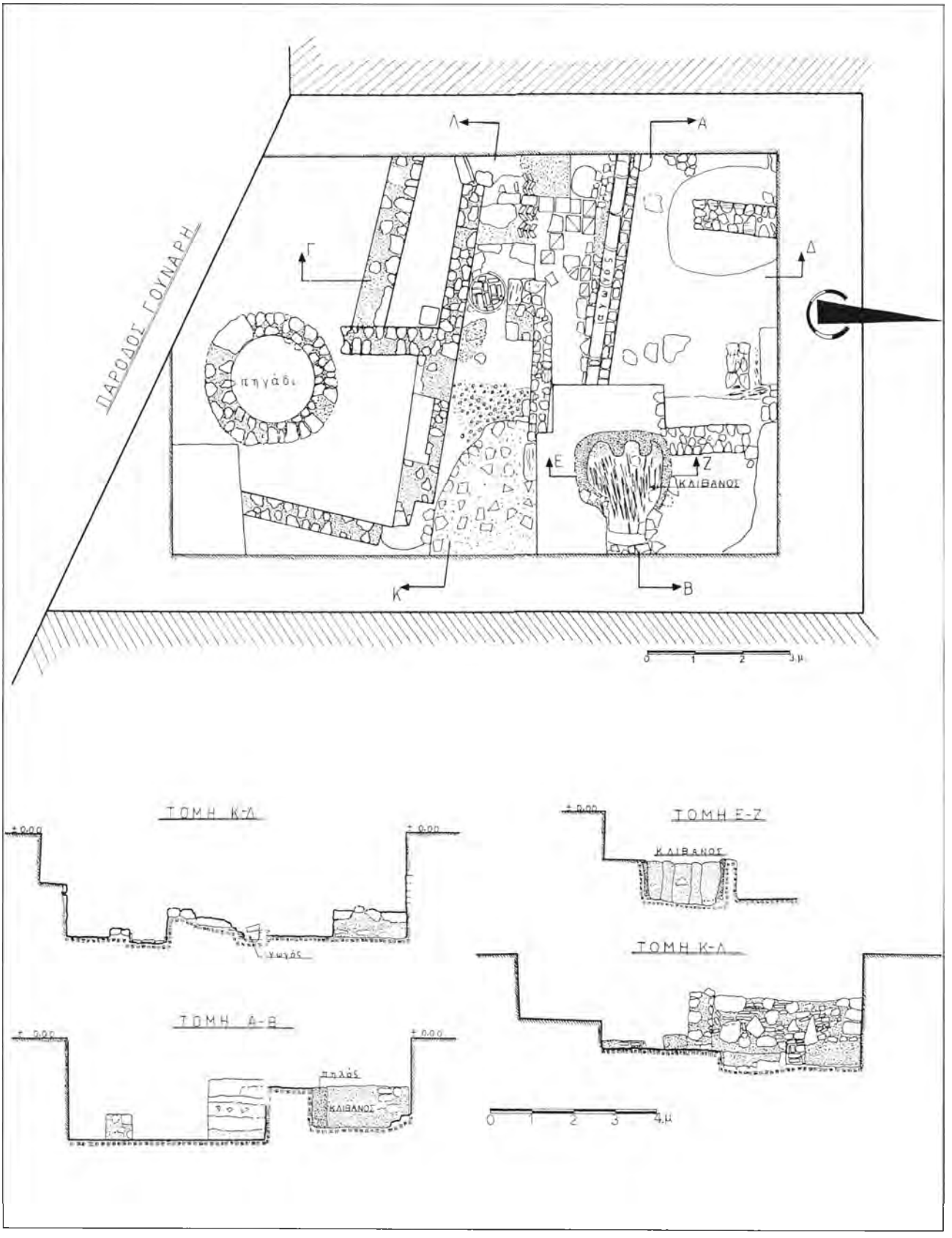

Σχέδ. 1. Άργος. Πάροδος Γούναρη. Κάτοψη και τομές της ανασκαφής.

Αχλαδόκαμπος

Αγρός Ι.Φ. Κωστάκη

Ο αγρός, με αραιή φυσική βλάστηση και ελαιόδενδρα, βρίσκεται σε πρανές στην περιοχή Νταούλι επί της παλαιάς εθνικής οδού Άργους - Αχλαδόκαμπου σε μικρή απόσταση βόρεια από το ομώνυμο χάνι. Σε εργασίες διαμόρφωσης αποκαλύφθηκε τάφος, για την ύπαρξη του οποίου η Υπηρεσία μας ειδοποιήθηκε από τον ιδιοκτήτη. Ακολούθησε βραχεία ανασκαφική έρευνα στις 21-5- 2001[10].

Ο τάφος με εξωτερικές διαστάσεις 2,03×0,90/1 μ. είχε λαξευθεί σε καστανόχρωμη κιμηλιά και τη σωζόμενη κάλυψή του αποτελούσαν δύο λιθόπλακες, συν. μήκ. 1,50, πλ. 1,10, πάχ. 0,06 μ. Μετά την απομάκρυνση της κάλυψης το εσωτερικό περίγραμμα είχε διαστάσεις 1,60×0,57 μ. Ήταν γεμάτος με χώμα και σε βάθος 0,45 μ. από την επιφάνεια του εδάφους είχαν εναποτεθεί δύο, τουλάχιστον, νεκροί σε ύπτια στάση με προσανατολισμό ΒΑ.-Ν. Κτερίσματα δεν βρέθηκαν.

Το οστεολογικό υλικό, όπως και τμήματα διάσπαρτων κεραμίδων και κομμάτια από μαρμάρινη πλάκα που περισυνελέγησαν από τον αγρό, μεταφέρθηκαν στο Μουσείο Άργους.

Η θέση Νταούλι Αχλαδόκαμπου μνημονεύεται ως σημαντική την εποχή της τουρκοκρατίας με ονομαστό χάνι, που μαζί με άλλα της περιοχής (χάνι του Αγά Πασά ή Παλιόχανο, χάνι στα Νερά), αποτελούσε τόπο συνάντησης οπλαρχηγών και στρατιωτών[11].

ΠΑΡΑΔΟΣΕΙΣ - ΕΠΙΣΤΡΟΦΕΣ ΑΡΧΑΙΩΝ

Στις 11 Ιανουαρίου 2001 παραδόθηκε στο Αρχαιολογικό Μουσείο Άργους ένας λίθινος πέλεκυς που βρέθηκε στη θέση Πύργος του χωριού Λίμνες στη βορειοανατολική Αργολίδα[12]. Η αξία του υπολογίστηκε στο ποσό των 100.000 δραχμών και στον αιτούντα χορηγήθηκε ως αμοιβή το ήμισυ, σύμφωνα με το άρθρο 14 του ΚΝ 5351/32 «Περί Αρχαιοτήτων»[13]. Ο πέλεκυς, μήκ. 0,075, πλ. 0,035, πάχ. 0,02 μ., συγκρινόμενος με τυπολογικό παράλληλο από την περιοχή των Λιμνών μπορεί να χρονολογηθεί στη Νεότερη Νεολιθική ή στην πρώιμη ΠΕ εποχή[14].

Στο παρελθόν έχουν παραδοθεί από την ίδια περιοχή δύο ακόμα αντικείμενα αυτής της κατηγορίας[15], καθώς και ευρήματα άλλων περιόδων[16].

Με την αριθ. ΥΠΠΟ/ΓΔΑ/ΑΡΧ/Α2/Φ42/9430/996/2-3-2001 απόφαση του Τμήματος Μουσείων επεστράφησαν από την ΑΣΚΣ έντεκα αρχιτεκτονικά μέλη, τα οποία είχαν καταχωρηθεί στη Συλλογή της στην Αθήνα για εκπαιδευτικούς λόγους (ΥΠΠΟ/ΓΔΑ/ΑΡΧ/Α2/Φ25/17214/1112/31-3-1999). Πέντε από αυτά, προερχόμενα από το Ηραίο του Άργους και το ιερό του Απόλλωνα Πυθίου, καταγράφηκαν στο ευρετήριο λίθινων έργων του Μουσείου Άργους με αριθ. ΜΑ 70-ΜΑ 74[17].

κών χρόνων στην οδό Εμ. Ρούσσου στο Άργος, Διεθνές Συνέδριο «*Στα βήματα του Wilhelm Vollgraff (1902-2002). 100 χρόνια αρχαιολογικής δραστηριότητας στο Άργος, Δ' ΕΠΚΑ – EFA, Αθήνα 2003*, Πρακτικά (υπό έκδοση).

10. Η μεγάλη απόσταση της περιοχής από την έδρα της Υπηρεσίας επέβαλε για λόγους προστασίας την άμεση αντιμετώπιση της έρευνας του τάφου, για την οποία πρέπει να αναφερθεί η προθυμία συμμετοχής της Μ. Οικονόμου, σχεδιάστριας της Εφορείας, των εργατοτεχνιτών Β. Μακρή, Χρ. Οικονόμου, Ν. Στεφάνου και Σπ. Νενεκούμη, καθώς και των Ν. Ψυχάρη, αρχιφύλακα του Μουσείου Άργους, και Δ. Πετρόπουλου, φύλακα ασφαλείας του ίδιου μουσείου, οι οποίοι ανέλαβαν τα πρακτικά θέματα της έκτακτης αυτής έρευνας.

11. Ι.Σ. Αναγνωστόπουλος, *Η ιστορία του Αχλαδοκάμπου, από των προϊστορικών χρόνων μέχρι σήμερον*, Αθήναι 1961, σ. 16.

12. Για τα αρχαιολογικά δεδομένα της περιοχής, βλ. B. Wells - C. Runnels (εκδ.), *The Berbati-Limnes Archaeological Survey 1988-1990*, Skrifter Utgivna av Svenska Institutet i Athen, 4ο, XLIV, Stockholm 1996.

13. Το αντικείμενο παραδόθηκε από τον Π.Φ. Κολεβέντη και σύμφωνα με δήλωσή του βρέθηκε σε αγρό του. Καταχωρήθηκε στο Βιβλίο Εισαγωγής Αρχαίων του Μουσείου Άργους με αριθμό ΒΕ 2001/01.

14. *Opuscula Atheniensia* XVIII (1990), σ. 221, πίν. 14, αριθ. 7. Γ.Α. Παπαθανασόπουλος, *Νεολιθικός πολιτισμός στην Ελλάδα*, Αθήνα 1996, σ. 238, αριθ. 62β.

15. Πρόκειται για δύο λίθινους πελέκεις που παραδόθηκαν από τον Θ.Χρ. Λέκκα, κάτοικο Λιμνών. Ο μεν ένας, σύμφωνα με δήλωσή του, βρέθηκε στη θέση Καρατζάς και έχει καταχωρηθεί στο Βιβλίο Εισαγωγής Αρχαίων του Μουσείου Άργους με αριθ. ΒΕ 344/1995. Ο δε άλλος, με αριθ. ευρ. ΜΑ 10035, περισυνελέγη το 1998 (ΒΕ 98/5404) και παραδόθηκε μαζί με ένα αργυρό νόμισμα (ΜΑ 10036), πιθανότατα του 5ου αι. π.Χ.

16. *ΑΔ* 53 (1998): Χρονικά, σ. 141.

17. Οι αριθμοί αυτοί αντιστοιχούν στο ευρετήριο καταγραφής λίθινων αντικειμένων. Στα επιστραφέντα έργα υπήρχαν και αρχιτεκτονικά μέλη από την Επίδαυρο (ΑΣΑ 66, τμήμα πήλινης γραπτής ηγεμόνος κεράμου, διαστ. 0,20x0,11 μ.), την Κόρινθο (ΑΣΑ 30, τμήμα πήλινης σίμης με διάκοσμο γραπτού μαιάνδρου, διαστ. 0,14x0,11 μ. Πρβλ. *Corinth* IV, 1, αριθ. 5129, εικ. 28), την Ισθμία (ΑΣΑ 40, ανθεμωτό ακρωτήριο, διαστ. 0,15x0,10 μ.), την Περαχώρα (ΑΣΑ 68, τμήμα πώρινου κυματίου με φύλλα, διαστ. 0,06x0,05 μ.), τη Βασιλική του Λεχαίου (ΑΣΑ 7, τμήμα φύλλου ακάνθου από λευκό μάρμαρο από κίονα κορινθιακού ρυθμού, διαστ. 0,11x0,08 μ.) και από σπήλαιο απέναντι από τις Σπέτσες (ΑΣΑ 73, τμήμα μαρμάρινης βάσης μνημείου – δύο συνανήκοντα θραύσματα –, διαστ. 0,22x0,17 μ.). Το τελευταίο καταγράφηκε σε ευρετήριο του Μουσείου Ναυπλίου με αριθ. ΜΝ 31017.

2002

ΜΟΥΣΕΙΑΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ

Αρχαιολογικό Μουσείο Άργους

Στην πρώτη αίθουσα της έκθεσης του μουσείου τοποθετήθηκε μακέτα των αρχαιολογικών χώρων της αρχαίας Αγοράς και του Θεάτρου του Άργους. Η μακέτα, που αποτελεί δωρεά της Γαλλικής Αρχαιολογικής Σχολής και αναπαριστά τα μνημεία της πόλης την εποχή που ο περιηγητής Παυσανίας επισκέφθηκε το Άργος (2ος αι. μ.Χ.)[18], είχε εκπονηθεί για τις ανάγκες της έκθεσης «L'espace grec. Cent cinquante ans de fouilles de l'École Française d'Athènes».

Εισαγωγή ανασκαφικού υλικού, συντήρηση, καταγραφή. Σύμφωνα με τα στοιχεία του Βιβλίου Εισαγωγής Αρχαίων το 2002 εισήχθησαν στο Μουσείο Άργους 1.110 ομάδες οστράκων, 611 ομάδες αγγείων, 403 ομάδες μετάλλινων αντικειμένων, 274 ομάδες νομισμάτων, 156 ομάδες οστεολογικού υλικού, 113 ομάδες κοροπλαστικής, 95 ομάδες λιθίνων και 179 ομάδες άλλων ευρημάτων (κεραμίδες, αγνύθες, πηνία κλπ.). Στο εργαστήριο συντηρήθηκαν 294 αντικείμενα διαφόρων κατηγοριών από σωστικές ανασκαφές της Δ΄ ΕΠΚΑ. Τέλος, στο ευρετήριο του Μουσείου Άργους καταγράφηκαν 99 αντικείμενα (ΜΑ 10560-ΜΑ 10659).

ΑΝΑΣΚΑΦΙΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ

ΝΟΜΟΣ ΑΡΓΟΛΙΔΑΣ

Άργος

Πάροδος Φορωνέως (οικόπεδο Ι. Βαδεβούλη)

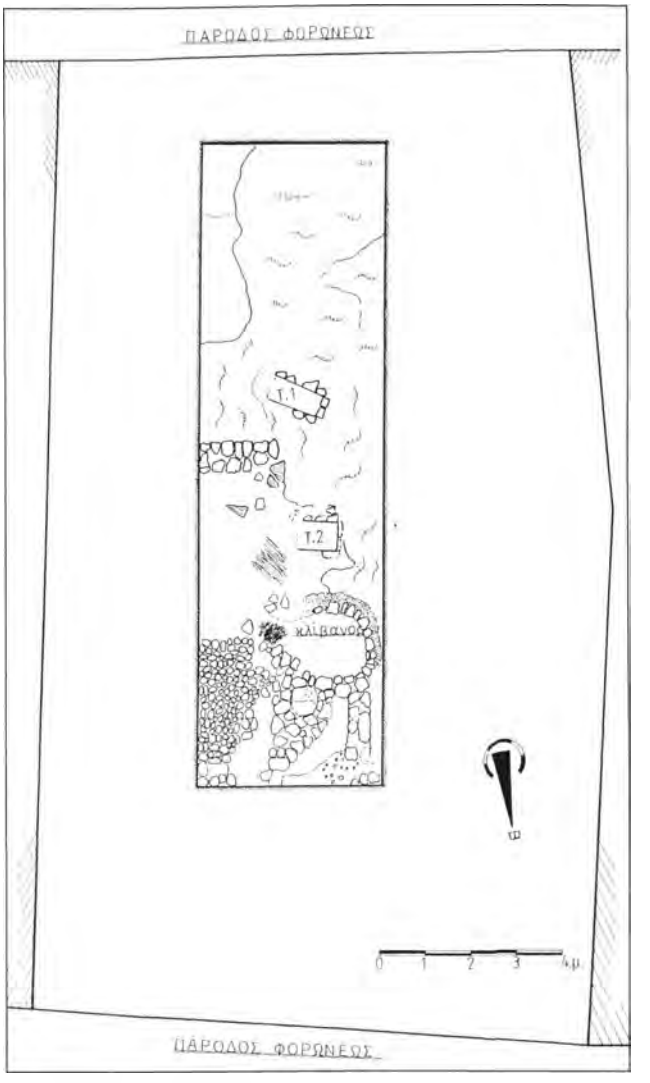

Σχέδ. 2. Άργος. Πάροδος Φορωνέως. Κάτοψη της ανασκαφής.

Η ιδιοκτησία βρίσκεται στις ανατολικές υπώρειες της Λάρισας, σε μικρή απόσταση από το Αδριάνειο Υδραγωγείο. Η διενέργεια ανασκαφικής έρευνας, έκτασης 76 τ.μ., αποκάλυψε δύο μικρούς τάφους ελληνιστικών χρόνων και τμήμα κλιβάνου των υστεροελληνιστικών-ρωμαϊκών χρόνων (Σχέδ. 2). Και στις δύο αυτές περιόδους είχε γίνει πλήρης εκμετάλλευση του φυσικού βραχώδους εδάφους της περιοχής, αφού τόσο οι θέσεις των τάφων όσο και το κατώτερο τμήμα του θαλάμου του κλιβάνου είχαν διαμορφωθεί κατ' αρχήν με λάξευση (Πίν. 5 β).

Τάφος 1. Ορθογώνιος, σωζ. διαστ. 1,30×0,50 μ., χτισμένος με οπτοπλίνθους και αργούς λίθους ως εξωτερικά στηρίγματα, που συμπλήρωναν το κενό ανάμεσα στις παρειές του τάφου και το λαξευμένο φυσικό έδαφος. Βρέθηκε σε βάθος 1,28 μ. γεμάτος με χώμα και χωρίς κάλυψη. Από τα εναπομείναντα κατάλοιπα οστών (μηροί και κάτω) που αποκαλύφθηκαν σε βάθος 1,60 μ., σχεδόν επί του δαπέδου του τάφου, έγινε αντιληπτό ότι ο νεκρός είχε τοποθετηθεί σε ύπτια θέση με προσανατολισμό ΝΑ.-ΒΔ. κτερισμένος με ένα άωτο αγγείο του 1ου αι. π.Χ. Από το εσωτερικό του τάφου περισυνελέγησαν τμήματα από οστέινες περόνες ή βελόνες[19].

18. Μπανάκα-Δημάκη, ό.π. (υποσημ. 1), σ. 109.

19. Για περόνες ή βελόνες των ελληνιστικών χρόνων και υστερότερες, βλ. *Corinth* XII, σ. 282-285, αριθ. 2291-2339, πίν. 118-119. *Délos* XVIII, σ. 277-279, αριθ. 725, πίν. 85. Μ. Πωλογιώργη, *Μνημεία του δυτικού*

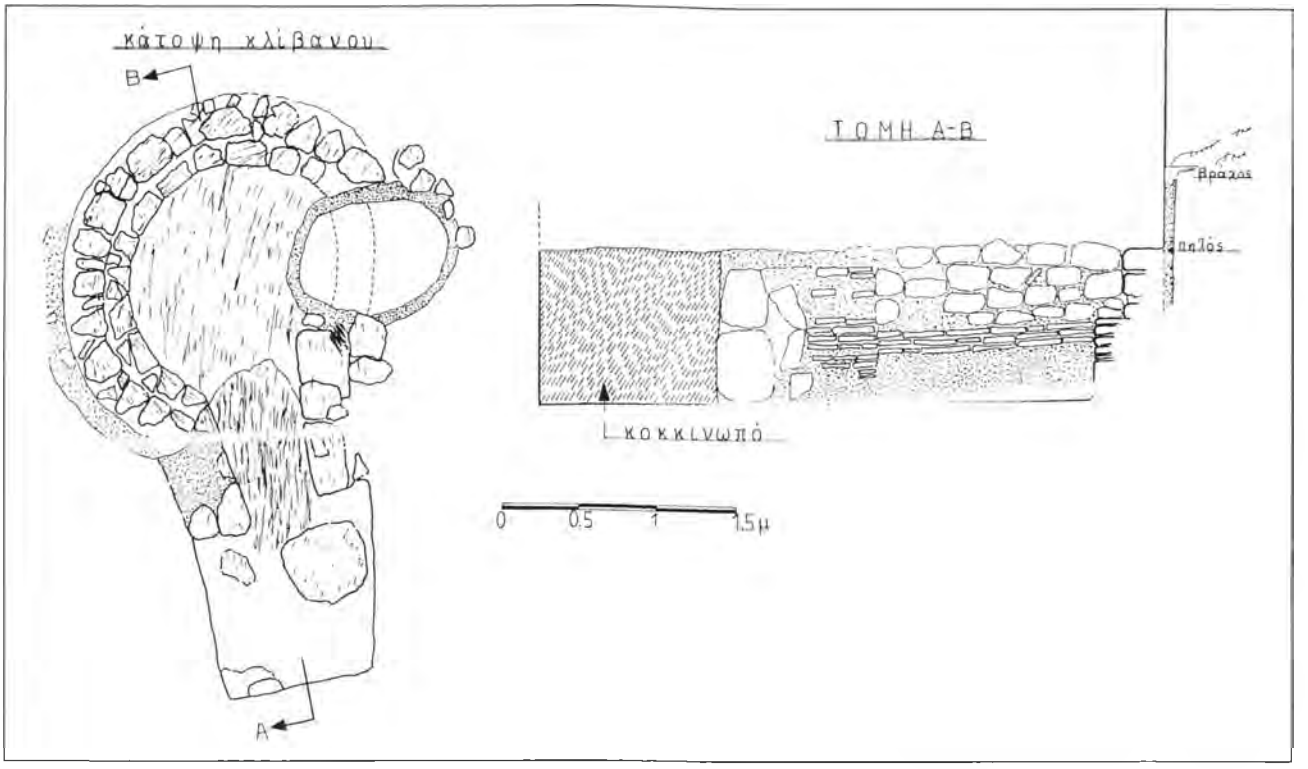

Σχέδ. 3. Άργος. Πάροδος Φορωνέως. Κάτοψη και τομή του κλιβάνου.

Τάφος 2. Εντοπίστηκε βορειότερα του προηγούμενου σε βάθος 1,35 μ. Στο σωζόμενο τμήμα του, διαστ. 0,80×0,60 μ., παρατηρήθηκαν κατασκευαστικές λεπτομέρειες όμοιες με τον προηγούμενο. Στην έρευνα του τάφου μέχρι την επιφάνεια του δαπέδου του (βάθ. 1,66 μ.) δεν βρέθηκαν οστά. Από την εσωτερική του επίχωση περισυνελέγη μόνον ένα θραύσμα ειδωλίου ζώου. Τμήμα και των δύο τάφων είχε καταστραφεί από τη θεμελίωση παλαιάς οικίας που προϋπήρχε στην εν λόγω ιδιοκτησία.

Το ανώτερο σωζόμενο τμήμα του κλιβάνου (Πίν. 5 γ) βρέθηκε σε βάθος από 1,50 έως 1,68 μ. και το δάπεδό του σε βάθος 2,50 μ., στο ίδιο σχεδόν επίπεδο με τον προστομιαίο χώρο (βάθ. 2,60 μ.). Σε κάτοψη είναι απόσχημος με το στόμιο πυροδότησής του στα νοτιοανατολικά. Τα τοιχώματά του, εκτός από το λαξευμένο τμήμα, αποτελούσαν ακανόνιστες λιθόπλακες και οπτόπλινθοι, ενώ το κενό ανάμεσα στο βράχο και στο τοίχωμα του κλιβάνου συμπλήρωνε στρώμα χονδρού πηλού (Σχέδ. 3).

Στα ελάχιστα κινητά ευρήματα της ανασκαφής περιλαμβάνονται 48 νομίσματα, τα περισσότερα χάλκινα, τα οποία βρέθηκαν μέσα σε σχισμές του φυσικού εδάφους, ένδειξη της εμπορικής δραστηριότητας του χώρου.

Πάροδος Παπαλεξοπούλου (οικόπεδο Κ. Νικολόπουλου)

Σε έκταση 120 τ.μ. αποκαλύφθηκαν σε κυμαινόμενο βάθος από 1,40 έως 2,30 μ. κατάλοιπα τοίχων ελληνιστικών χρόνων, η ανέγερση των οποίων είχε διαταράξει επιχώσεις της γεωμετρικής εποχής που ερευνήθηκαν σε βάθος 2,90/3,04 μ. (Πίν. 5 δ). Ο διαφορετικός προσανατολισμός των λειψάνων καθιστά σαφές ότι ο χώρος γνωρίζει δύο, τουλάχιστον, οικιστικές φάσεις, από τις οποίες αναγνωρίζεται με ακρίβεια αυτή από την οποία διατηρήθηκαν δύο συνεχόμενοι ορθογώνιοι σε κάτοψη χώροι, που ήλθαν στο φως στο βορειοανατολικό τμήμα της ανασκαφής (Σχέδ. 4).

Οι τοίχοι αποτελούνται από πέτρες ή λιθόπλακες ακανόνιστου μεγέθους και πάχους, χωρίς να αποκλείεται και η χρήση ελάχιστων ποταμίσιων λίθων. Ως συνδετικό υλικό έχει χρησιμοποιηθεί πηλόχωμα. Στο δεύτερο χώρο, που συνεχίζεται εκτός των ορίων της ανασκαφής, αποκαλύφθηκε μικρή ορθογώνια πηλόκτιστη κατασκευή, διαστ. 0,77×0,73 μ., στο εσωτερικό της οποίας βρέθηκαν τμήματα από πλίθρες, ένα-δύο τμήματα πινακίου και ένα χάλκινο νόμισμα.

Στα κινητά ευρήματα της ανασκαφής συγκαταλέγονται αγνύθες, πηνία, όστρακα ανάγλυφων σκύφων, χάλ-

νεκροταφείου του Ωρωπού, Αθήνα 1998, σ. 38. πίν. 9γ (2ος αι. μ.Χ.). Λ. Παρλαμά - Ν. Σταμπολίδης (εκδ.), *Η πόλη κάτω από την πόλη*, Αθήνα 2000, σ. 395, αριθ. 451 (1ος-2ος αι. μ.Χ.).

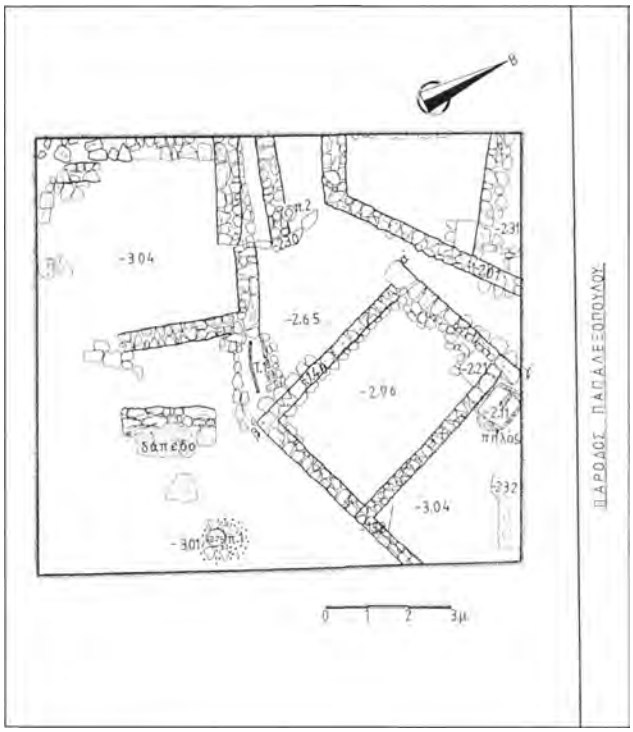

Σχέδ. 4. Άργος. Πάροδος Παπαλεξοπούλου. Κάτοψη της ανασκαφής.

κινα νομίσματα, οικιακή κεραμική ελληνιστικών χρόνων, μυροδοχεία κ.ά.

Ελάχιστες ενδείξεις για ταφική χρήση του χώρου έδωσαν ακτέριστος κεραμοσκεπής τάφος, καθώς και δύο μικρά σπασμένα πιθόσχημα αγγεία.

Πάροδος Παπαλεξοπούλου (οικόπεδο Χρ. Κωτσιαντή)

Η ιδιοκτησία γειτνιάζει με την προηγούμενη (Κ. Νικολόπουλου). Στο χώρο μικρής προσθήκης, εμβαδού 20 τ.μ., στα νότια υφιστάμενης διώροφης οικοδομής[20], έγινε βραχεία ανασκαφική έρευνα, η οποία αποκάλυψε τμήμα πώρινου τοίχου ελληνιστικών χρόνων με κατεύθυνση Δ.-Α. σε μία καθ' ύψος σειρά. Η άμεση επαφή της τομής με τους κώνους της θεμελίωσης του εν λόγω κτιρίου όσο και με όμορη προς Ν. παλαιά οικία εμπόδισαν για λόγους ασφαλείας την περαιτέρω έρευνα.

Περισυνελέγη αραιή κεραμική ελληνιστικών χρόνων.

Οδός Βασιλέως Κωνσταντίνου 16 (οικόπεδο Δ. και Σπ. Μαρούση)

Το ακίνητο βρίσκεται στο κέντρο της πόλης του Άργους, σε θέση όπου κατά τη διάρκεια ανασκαφικών ερευνών έχει εντοπιστεί εκτεταμένο νεκροταφείο των πρωτογεωμετρικών χρόνων[21]. Αν και η ύπαρξη παλαιάς οικοδομής με υπόγειο δεν άφηνε πολλά περιθώρια αποκάλυψης αρχαίων, στις εργασίες ανακατασκευής του ανατολικού τοίχου του υπογείου ήλθε στο φως σε βάθος 2,57 μ.[22] κτιστός από ακανόνιστες λιθόπλακες τάφος των πρωτογεωμετρικών χρόνων, το μεγαλύτερο μέρος του οποίου κατευθυνόταν προς το υπόγειο της όμορης οικοδομής Ι. Μπούντρου.

Για τις ανάγκες της περιορισμένης για λόγους ασφαλείας έρευνας απομακρύνθηκε τμήμα μόνο της ασβεστολιθικής κάλυψης, ενέργεια η οποία έδειξε ότι το μεγαλύτερο μέρος της εφαπτόταν σε αγγείο, πιθανότατα αμφορέα, το οποίο ήταν αδύνατο να απομακρυνθεί χωρίς τον κίνδυνο ατυχήματος (Πίν. 6 α).

Οι εσωτερικές διαστάσεις του τάφου ήταν 1×1,85 μ. και οι παρειές του βρέθηκαν σε βάθος κυμαινόμενο από 2,66 έως 2,72 μ. Από το εσωτερικό του, το οποίο ήταν κενό μέχρι βάθους 2,90 μ., ανασύρθηκαν λίγα οστά, ένας αμφορέας, στο στόμιο του οποίου είχε τοποθετηθεί σκύφος, ένα μόνωτο κύπελλο με μαστοειδείς αποφύσεις, ένα υποκρατήριο και μία τριφυλλόστομη οινοχόη.

Κουρτάκι

Αγρός Σπ. Σαραβάκου

Πρόκειται για απαλλοτριωμένο ακίνητο εμβαδού 1.028,16 τ.μ., όπου έχει βρεθεί εκτεταμένος αποθέτης με εκατοντάδες αγγεία, ειδώλια κ.ά., που χρονολογούνται από τα τέλη του 8ου-αρχές του 7ου αι. π.Χ.[23]. Κατά το τρέχον έτος αίτημα του Δήμου Άργους για μικρή διαπλάτυνση των κοινοτικών οδών που περικλείουν το ακίνητο προς Ν. και Α., προκειμένου να αποφευχθούν ατυ-

20. Σύμφωνα με τα στοιχεία του φακέλου που υποβλήθηκε για έγκριση η οικοδομή κτίστηκε με την αριθ. 42/1968 Ο.Α., δηλαδή πολύ πριν από τη θεσμοθετημένη κήρυξη της πόλης του Άργους ως αρχαιολογικού χώρου (1981), με την οποία καθιερώθηκε ο αυστηρότερος έλεγχος υπεδάφους.

21. Ανασκαφή Βλάχου - Φλώκα (1992). Η έρευνα έγινε από το συνάδελφο Γ. Καββαδία.

22. Ως αφετηρία μέτρησης 0,00 μ. ελήφθη η επιφάνεια του πεζοδρομίου της οδού Βασ. Κωνσταντίνου.

23. Ε. Πρωτονοταρίου-Δεϊλάκη. Από το Άργος του 8ου και του 7ου αι. π.Χ., *ASAtene* LX N.S., XLIV (1982), σ. 40. Σχετικά με την κατ' αρχήν ταξινόμηση των ευρημάτων και τη μεταφορά τους από το Μουσείο Ναυπλίου στις αποθήκες του Μουσείου Άργους, βλ. *ΑΔ* 55 (2000): Χρονικά, σ. 162-163.

χήματα, έθεσε το θέμα της οριοθέτησης και της περίφραξης του χώρου.

Μετά την απομάκρυνση των δένδρων που είχαν φυτευθεί – άγνωστο πότε – παράνομα σε έκταση 280 τ.μ. περίπου στο δυτικό τμήμα του αγρού, το ακίνητο οριοθετήθηκε με τη συμβολή του τοπογράφου της Εφορείας βάσει των στοιχείων τής από το 1977 κτηματογράφησής του. Ακολούθως τοποθετήθηκε περίφραξη εκτός της οποίας παρέμεινε μικρή λωρίδα κατά μήκος της ανατολικής και νότιας πλευράς του ακινήτου[24].

Στο πλαίσιο των δυνατοτήτων της Εφορείας σε εργατοτεχνικό προσωπικό και με αφορμή τις προαναφερόμενες εργασίες ακολούθησε ολιγοήμερος ανασκαφικός καθαρισμός των καταλοίπων που είχαν αποκαλυφθεί παλαιότερα, γεγονός που κατέστησε σαφές το πρόβλημα της προστασίας της πληθώρας των αρχαίων ευρημάτων (αγγεία, ειδώλια κ.ά. αρχαϊκών χρόνων) που έρχονται στο φως ακόμα και με σχεδόν επιφανειακή επέμβαση. Για το λόγο αυτό έγινε τμηματική κατάχωση των πλέον ορατών ενδείξεων μέχρι την επόμενη ανασκαφική περίοδο.

2003

ΜΟΥΣΕΙΑΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ

Αρχαιολογικό Μουσείο Άργους

Την άνοιξη του 2003, ύστερα από συνεννόηση με τη διευθύνουσα του ερευνητικού προγράμματος της Λέρνας M. Wiencke, έγιναν εργασίες τακτοποίησης, αναδιοργάνωσης και καταγραφής της θέσης των ευρημάτων στην αποθήκη της Λέρνας στο ισόγειο του Καλλέργειου. Η διευθέτηση του ανασκαφικού υλικού έγινε με την εποπτεία της γράφουσας από τον αρχαιολόγο Ν. Λιάρο, που προσελήφθη από την Αμερικανική Σχολή Κλασικών Σπουδών για το σκοπό αυτό, με τη συμμετοχή της αρχαιολόγου Π. Σαρρή και των φοιτητριών αρχαιολογίας Κ. Παπαγιάννη και Ε. Μπαλωμένου[25]. Μετά το πέρας των εργασιών κατατέθηκε σχετικό υπόμνημα σε έντυπη και ηλεκτρονική μορφή (excel)[26].

Εισαγωγή ανασκαφικού υλικού, συντήρηση, καταγραφή. Σύμφωνα με τα στοιχεία του Βιβλίου Εισαγωγής Αρχαίων το 2003 εισήχθησαν στο Μουσείο Άργους 1.618 ομάδες οστράκων, 434 ομάδες αγγείων, 292 ομάδες μετάλλινων αντικειμένων, 179 ομάδες νομισμάτων, 154 ομάδες οστεολογικού υλικού, 48 ομάδες κοροπλαστικής, 187 ομάδες λιθίνων, 7 ομάδες με θραύσματα τοιχογραφιών και 113 ομάδες άλλων ευρημάτων (κεραμίδες, αγνύθες, πηνία κλπ.). Στο εργαστήριο συντηρήθηκαν 259 αντικείμενα διαφόρων κατηγοριών από σωστικές ανασκαφές στην πόλη του Άργους. Τέλος, στο ευρετήριο του Μουσείου Άργους καταγράφηκαν 204 αντικείμενα (ΜΑ 10660-ΜΑ 10864).

Συμμετοχή έργων του Μουσείου Άργους σε εκθέσεις του ΥΠΠΟ. Για την πλαισίωση εκθέσεων του ΥΠΠΟ με έργα τα οποία εντάσσονταν στο σκεπτικό της διοργάνωσης μετακινήθηκαν από το Μουσείο Άργους: α) η κεφαλή Σοφοκλή τύπου Farnese για την έκθεση «Alexander the Great. East – West Cultural Contacts from Greece to Japan» (Tokyo National Museum)[27], β) ο αριθ. C 909 αττικός ερυθρόμορφος κωδωνόσχημος κρατήρας του Ερμώνακτα για την έκθεση «Ο ταύρος στο μεσογειακό κόσμο. Μύθοι και λατρείες» (Βαρκελώνη και Μουσείο Μπενάκη)[28] και γ) η αριθ. ΜΑ 6090 αττική μικρογραφική ταινιωτή κύλικα, με παράσταση προετοιμασίας εφήβων στο άθλημα της ιπποδρομίας[29] (παλαιό Μουσείο Ολυμπίας). Μετά το πέρας των εκθέσεων τα δύο πρώτα έργα επεστράφησαν στο Μουσείο Άργους, ενώ το τρίτο παραμένει με πενταετή δανεισμό.

ΑΝΑΣΚΑΦΙΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ

ΝΟΜΟΣ ΑΡΓΟΛΙΔΑΣ

Άργος

Εθνικό Στάδιο Άργους

Με αφορμή αίτημα του Δήμου Άργους για την αναβάθμιση του Δημοτικού Αθλητικού Κέντρου πραγματοποιήθηκε στο Εθνικό Στάδιο Άργους αρχαιολογική έρευνα[30], η οποία προέκυψε στη διάρκεια εργασιών που περιελάμ-

24. Στις εργασίες οριοθέτησης του ακινήτου και των προβλημάτων που προέκυψαν πολύτιμη ήταν η βοήθεια των Χ. Αντωνιάδη, τοπογράφου, Μ. Νιώτη, σχεδιάστριας, και Π. Μούκιου, αναπληρωτή αρχιφύλακα του Αρχαιολογικού Μουσείου Άργους, τους οποίους ευχαριστώ θερμά.

25. Ν. Λιάρος, Οργάνωση των αποθηκών αρχαιοτήτων με τα ευρήματα από τις ανασκαφές της Αμερικανικής Σχολής Κλασικών Σπουδών στην Αργολίδα, *Ζ΄ Διεθνές Συνέδριο Πελοποννησιακών Σπουδών, Πύργος, 11-18 /9/2005.*

26. Δ΄ ΕΠΚΑ αριθ. πρωτ. 3962/16-5-2003.

27. Βλ. κατάλογο έκθεσης, σ. 46.

28. Βλ. κατάλογο έκθεσης, σ. 206, αριθ. 163.

29. *ΑΔ* 39 (1984): Μελέτες, σ. 197-199.

30. Για έρευνες προηγούμενων ετών, βλ. Κ. Μπαρακάρη-Γλένη, Οι νεκροπόλεις των αρχαϊκών και κλασικών χρόνων στην αρχαία πόλη του Άργους, *Ε΄ Διεθνές Συνέδριο Πελοποννησιακών Σπουδών*, 1998, τ. Β΄, σ. 521-522.

βαναν την εγκατάσταση τεσσάρων πυλώνων με προβολείς, την κατασκευή νέου αποστραγγιστικού δικτύου, την ανέγερση κτιρίου ιατρείου-φυσιοθεραπευτηρίου, τη βόρεια επέκταση του στίβου και, τέλος, την αλλαγή του χλοοτάπητα[31].

Για τη θεμελίωση των τεσσάρων πυλώνων ανοίχθηκαν αντίστοιχες τομές σε βάθος 1-1,50 μ., στις οποίες παρατηρήθηκε διαταραγμένη επίχωση από παλαιότερες εργασίες διαμόρφωσης του γηπέδου χωρίς ενδείξεις αρχαίων λειψάνων. Η κατασκευή του κεντρικού αποστραγγιστικού αγωγού του σταδίου κατά το βόρειο-νότιο άξονα, πλ. 1 μ. και με αντίστοιχα βάθη από 0,70 έως 2,49 μ., αποκάλυψε αρχαία κατάλοιπα, τα οποία ερευνήθηκαν με τις αναγκαίες διευρύνσεις, όπου κρίθηκε απαραίτητο. Συγκεκριμένα, σε απόσταση 80 μ. από το βόρειο μανδρότοιχο του γηπέδου βρέθηκαν σε βάθος κυμαινόμενο από 1,08 έως 1,16 μ. δύο αγγεία. Στο λαιμό ενός εξ αυτών είχε τοποθετηθεί ανεστραμμένο δίωτο κύπελλο. Στο εσωτερικό του υπήρχαν κατάλοιπα οστών. Το δεύτερο βρέθηκε σπασμένο, ήταν γεμάτο με καστανό χώμα και περιείχε ένα πήλινο σφονδύλι.

Δυτικά από το κεντρικό αποστραγγιστικό κανάλι εντός δευτερεύοντος αγωγού σε απόσταση 35 μ. από το κράσπεδο των κερκίδων και 103 μ. από το βόρειο μανδρότοιχο του γηπέδου παρατηρήθηκαν σε βάθος 0,60 μ. μεγάλες ακατέργαστες πέτρες. Περαιτέρω διερεύνηση του χώρου με τη μορφή τομής, διαστ. 7,50×5,80 μ., έφερε στο φως τμήμα τοίχου κατασκευασμένο από αδρούς λίθους με πηλόχωμα ως συνδετικό υλικό, με κατεύθυνση ΒΔ.-ΝΑ. Σε έρευνα εκατέρωθεν του τοίχου βρέθηκαν σκωρίες, καμένες μάζες σιδήρου, τμήμα χάλκινης περόνης, τμήματα οστών και θραύσμα ειδωλίου αργείτικου τύπου αρχαϊκών χρόνων. Τα ευρήματα αυτά σε συνδυασμό με υπολείμματα από κεραμίδες οδηγούν στην ύπαρξη κατεστραμμένου τάφου ή τάφων, η θέση των οποίων οριζόταν από τα κατάλοιπα του προαναφερθέντος τοίχου, που πιθανότατα αποτελούσε τμήμα μικρού περιβόλου. Νοτιότερα έγινε αντιληπτός μικρός λάκκος, το περίγραμμα του οποίου εντοπίστηκε σε βάθος 1,47 μ. Από το εσωτερικό του, που ήταν γεμάτο με καστανό χώμα και ερευνήθηκε σε βάθος 1,87 μ., περισυνελέγησαν όστρακα σκύφου.

Στις εργασίες αναβάθμισης περιλαμβάνεται και το κτίριο του ιατρείου, νοτιοδυτικά του στίβου, στις εκσκαφές του οποίου ήλθε στο φως τάφος (1), διαστ. 0,80×1,10 μ. (εξωτ.) και 0,95×0,35/0,42 μ. (εσωτ.). Έφερε κάλυψη από τμήματα ασβεστολιθικής πλάκας, που βρέθηκε σε βάθος κυμαινόμενο από 1,68 έως 1,56 μ.[32].

Οι πλευρές του ήταν κτιστές (ξερολιθιά) από λιθόπλακες που σχημάτιζαν τέσσερις σειρές. Στο εσωτερικό του βρέθηκε σκελετός σε βάθος 1,83 μ. με προσανατολισμό Β.-Ν. Ο νεκρός είχε εναποτεθεί σε ύπτια στάση με άνω άκρα λυγισμένα στο υπογάστριο. Το δάπεδο του τάφου στρωμένο από μικρούς λίθους βρέθηκε σε βάθος 1,98 μ. Ακτέριστος.

Στις εργασίες επέκτασης του βόρειου τμήματος του στίβου μετά την απομάκρυνση παλαιάς επίχωσης για την τοποθέτηση αγωγών αποστράγγισης αποκαλύφθηκαν σχεδόν επιφανειακά τμήματα τριών τοίχων. Ακολούθησε η διαμόρφωση ανασκαφικής τομής και ερευνήθηκε έκταση 160 τ.μ. Αρκετά επιμελημένες κατασκευές από δύο στρώσεις κατεργασμένων λίθων διαφόρων διαστάσεων με πηλόχωμα ως συνδετικό υλικό όριζαν έναν ορθογώνιο σε κάτοψη χώρο με εξωτερικό πλάτος 9,80 μ., τμήμα του οποίου πιθανότατα καταστράφηκε στις αρχικές εργασίες διαμόρφωσης του Σταδίου (1960-1970).

Δυτικά του κτίσματος αυτού αποκαλύφθηκαν 24 τεφροδόχα αγγεία[33]. Πρόκειται για σφαιρικούς αμφορείς υπομυκηναϊκής περιόδου διαφόρων διαστάσεων, με μικρές κυλινδρικές λαβές κάθετες στον ώμο, το χείλος των οποίων καλυπτόταν από ένα μικρό αγγείο (κυρίως άποδες κύλικες) ή με μικρό λίθο και περιείχαν οστά ταφής και κτερίσματα (τμήματα ειδωλίων, χάνδρες από υαλόμαζα, σφονδύλια κ.ά.). Ενίοτε εξωτερικά και κάτω από τα αγγεία υπήρχε στρώμα στάχτης με καμένα οστά και κτερίσματα. Τα αγγεία εντοπίστηκαν μέσα σε χώμα καστανό κόκκινο, μαλακό, με μικρούς αργούς λίθους και ορισμένα εξ αυτών είχαν καλυφθεί από την κατασκευή του δυτικού τοίχου του κτίσματος. Μεταξύ των αγγείων συνελέγησαν όστρακα μυκηναϊκά και υπομυκηναϊκά, καθώς και τμήματα μικρότερων αγγείων, θραύσματα ειδωλίων, σφονδύλια και τμήμα χαλκού. Έρευνα στον εσωτερικό χώρο του κτίσματος δεν αποκάλυψε άλλα τεφροδόχα αγγεία.

Εξωτερικά του κτίσματος και σε μικρή απόσταση από τη νοτιοανατολική γωνία του σε βάθος 1,06 έως 1,23 μ. ερευνήθηκε τμήμα παραβίασης, από την οποία συνελέγη κεραμική χρονολογούμενη από τη γεωμετρική έως την υστεροκλασική περίοδο, ένα μικκύλο αγγείο, θραύσμα-

31. Η ανασκαφική έρευνα έγινε με προσωπικό της Δ΄ ΕΠΚΑ (Σπ. Νενεκούμης) και του Δήμου Άργους (Μ. Γιαννακούλη, αρχαιολόγος, Γ. Γιαννακούλη και Αικ. Κοτσοβού, σχεδιάστριες, Ευ. Κυρμπάσης, Ό. Μανώλης και Α. Γιαννακάκης, εργάτες) ενίοτε δε συμμετείχαν σε βοηθητικές εργασίες και εργάτες του έργου.

32. Οι μετρήσεις βάθους έγιναν από το ρείθρο του γηπέδου.

33. Για τεφροδόχα αγγεία σε ανασκαφές του Άργους, βλ. Χρ. Πιτερός, Ταφές και τεφροδόχα αγγεία τύμβου της ΥΕ ΙΙΙ Γ στο Άργος, στο Ν. Σταμπολίδης (επιμ.), *Καύσεις στην εποχή του Χαλκού και την πρώιμη εποχή του Σιδήρου, Πρακτικά Συμποσίου*, Αθήνα 2001, σ. 99-118.

τα ειδωλίων, δύο όστρεα, ένα πηνίο, πήλινοι δακτύλιοι και τμήμα χάλκινου ελάσματος.

Κατά τις εργασίες διαμόρφωσης του εξωτερικού διαδρόμου του στίβου εντοπίστηκαν τέσσερις πώρινοι κιβωτιόσχημοι τάφοι. Ο τάφος 2, εξωτ. διαστ. 0,85/0,90×2,22, εσωτ. διαστ. 0,52×1,90 μ., ήταν κενός έως το βάθος 0,89 μ. και περιείχε μία ταφή σε ύπτια εκτεταμένη στάση, με προσανατολισμό Β.-Ν., με πλούσια κτερίσματα (πυξίδες, κοτύλη, φιάλες, ληκύθους, ειδώλια γυναικείων μορφών, κελύφη αυγών, αστραγάλους, χάλκινα και σιδερένια αντικείμενα, τμήματα από δύο χάλκινες περόνες, ένα κάττυμα).

Ο τάφος 3, εξωτ. διαστ. 2,20×0,69/0,74, εσωτ. διαστ. 1,93×0,51 μ., είχε κοινή με τον τάφο 2 τη δυτική πλευρά του. Όπως και ο προηγούμενος ήταν κενός έως βάθος 0,86 μ. Περιείχε μία ταφή σε ύπτια εκτεταμένη στάση με προσανατολισμό ΝΑ.-ΒΑ., στην οποία είχαν εναποτεθεί αγγεία (πυξίδα, σκύφοι, λήκυθος), αστράγαλοι και ένα σιδερένιο δακτυλίδι με σφενδόνη.

Η κατάσταση των τάφων 4 και 5 έδειξε ότι είχαν ερευνηθεί κατά το παρελθόν. Στο εσωτερικό τους παρατηρήθηκε διαταραγμένη επίχωση, θραύσματα πωρολίθων και ανομοιογενής χρονολογικά κεραμική.

Πλατεία Στρατώνων (Λαϊκή Αγορά Άργους)

Αφορμή για έρευνα στη συγκεκριμένη πλατεία έδωσε το αίτημα του Δήμου Άργους για εγκατάσταση χριστουγεννιάτικου δένδρου. Η πλατεία αποτελεί αρχαιολογική νησίδα, στην οποία κατά το παρελθόν εντοπίστηκαν αρχαία. Συγκεκριμένα, τα έτη 1933-1935 ερευνήθηκαν τάφοι αρχαϊκών και κλασικών χρόνων με σημαντικά κτερίσματα[34]. Το 1969 στις εργασίες διάνοιξης αύλακας για τοποθέτηση αποχετευτικού αγωγού κατά μήκος της νότιας πλευράς της πλατείας ήλθαν στο φως εκτός από τάφους και οικιστικά κατάλοιπα[35]. Τα δεδομένα αυτά εμπλουτίστηκαν ακολούθως από τα αποτελέσματα των σωστικών ανασκαφών που διενεργήθηκαν κατά περιόδους σε ιδιοκτησίες περιμετρικά της πλατείας. Σε όλες τις περιπτώσεις το βάθος ανεύρεσης αρχαιοτήτων κυμαίνεται από 1,50 έως 1,65 μ. Τοπογραφικά, η αποκάλυψη τάφων έχει ιδιαίτερη σημασία γιατί σχετίζεται με τον προβληματισμό για την ύπαρξη και την πορεία τείχους στο Άργος κατά την αρχαϊκή περίοδο[36].

Για την υλοποίηση του αιτήματος του Δήμου ήταν αναγκαία η διάνοιξη τεσσάρων τομών, διαστ. 2,50×2,50 μ., σε αντιστοιχία με τα επίτονα στερέωσης του δένδρου. Σε βάθος 1,42 μ.[37] αποκαλύφθηκε σε όλες τις τομές η παλαιά επιφάνεια της πλατείας, που είχε καλυφθεί με τεχνητή επίχωση (μπάζωμα)[38]. Στην τομή Ι, η θέση της οποίας συνέπεσε με το σημείο έδρασης του δένδρου, βρέθηκε χάλκινο νόμισμα και σε βάθος 1,77 μ. παρατηρήθηκε σειρά αργών λίθων και μεγάλες κροκάλες σε ημικυκλική διάταξη χωρίς συνδετικό υλικό, που εδράζονται σε βάθος 1,92 μ. Από την κατασκευή αυτή, που η έρευνά της ολοκληρώθηκε σε βάθος 2 μ., περισυνελέγη ανομοιογενής χρονολογικά κεραμική (γεωμετρικά, αρχαϊκά, κλασικά, ρωμαϊκά), ένα πηνίο, θραύσμα γυάλινου αγγείου και τμήμα σκωρίας. Οι άλλες τρεις τομές (ΙΙ, ΙΙΙ, IV) δεν έδωσαν αρχαιολογικές ενδείξεις.

Οδός Ινάχου (οικόπεδο Ι. Μποζονέλου)

Στη διάρκεια παρακολούθησης των γενικών εκσκαφικών εργασιών για τη θεμελίωση οικοδομής βρέθηκε σε απόσταση 5 μ. από το οδόστρωμα της οδού Ινάχου και πλησιέστερα προς το βόρειο όριο της ιδιοκτησίας σε βάθος 1 μ. ακέραια τριφυλλόστομη οινοχόη με πράσινη εφυάλωση (12ος-13ος αι.). Το αγγείο μεταφέρθηκε στο Μουσείο Άργους.

Κ ι β έ ρ ι

Επέκταση Δημοτικού Σχολείου Κιβερίου

Το κτίριο του Δημοτικού Σχολείου Κιβερίου βρίσκεται σε μικρό γήλοφο δεξιά της επαρχιακής οδού Μύλων - Κιβερίου. Η θέση, που επί σειρά ετών χρησιμοποιήθηκε και ως σύγχρονο νεκροταφείο του οικισμού, ήταν γνωστή από το 1966 όταν ερευνήθηκαν επτά μυκηναϊκοί θαλαμωτοί τάφοι εκατέρωθεν του παλαιού ναού του νεκροταφείου[39]. Έρευνες έγιναν επίσης και το 1994 με αφορμή αίτημα επέκτασης της εκκλησίας και μεταφοράς του νεκροταφείου σε άλλη θέση[40].

Το 2003 κρίθηκε απαραίτητη η προσθήκη αιθουσών κατ' επέκταση του αρχικού κτιρίου του Σχολείου, το

34. Σ. Παπασπυρίδη-Καρούζου, Ανασκαφή τάφων στο Άργος, *ΑΔ* 15 (1933-35), σ. 50 κ.ε.

35. *ΑΔ* 24 (1969): Χρονικά, σ. 106-107.

36. *BCH* 1907, σ. 183· LXXXIII (1959), σ. 762.

37. Ως αφετηρία μέτρησης 0.00 μ. ελήφθη η επιφάνεια της πλατείας.

38. Η επίχωση αυτή πιθανότατα σχετίζεται με προσπάθεια για γενικότερη εξομάλυνση της περιοχής, η οποία ονομαζόταν «Γούβα» (βλ. Ι.Ε. Ζεγκίνη, *Το Άργος δια μέσου των αιώνων*, 1968, σ. 275) πολλά χρόνια πριν από την περιμετρική ανοικοδόμηση της πλατείας.

39. *ΑΔ* 22 (1967): Χρονικά, σ. 179.

40. Η ανασκαφή έγινε από τη συνάδελφο Α. Παπαδημητρίου.

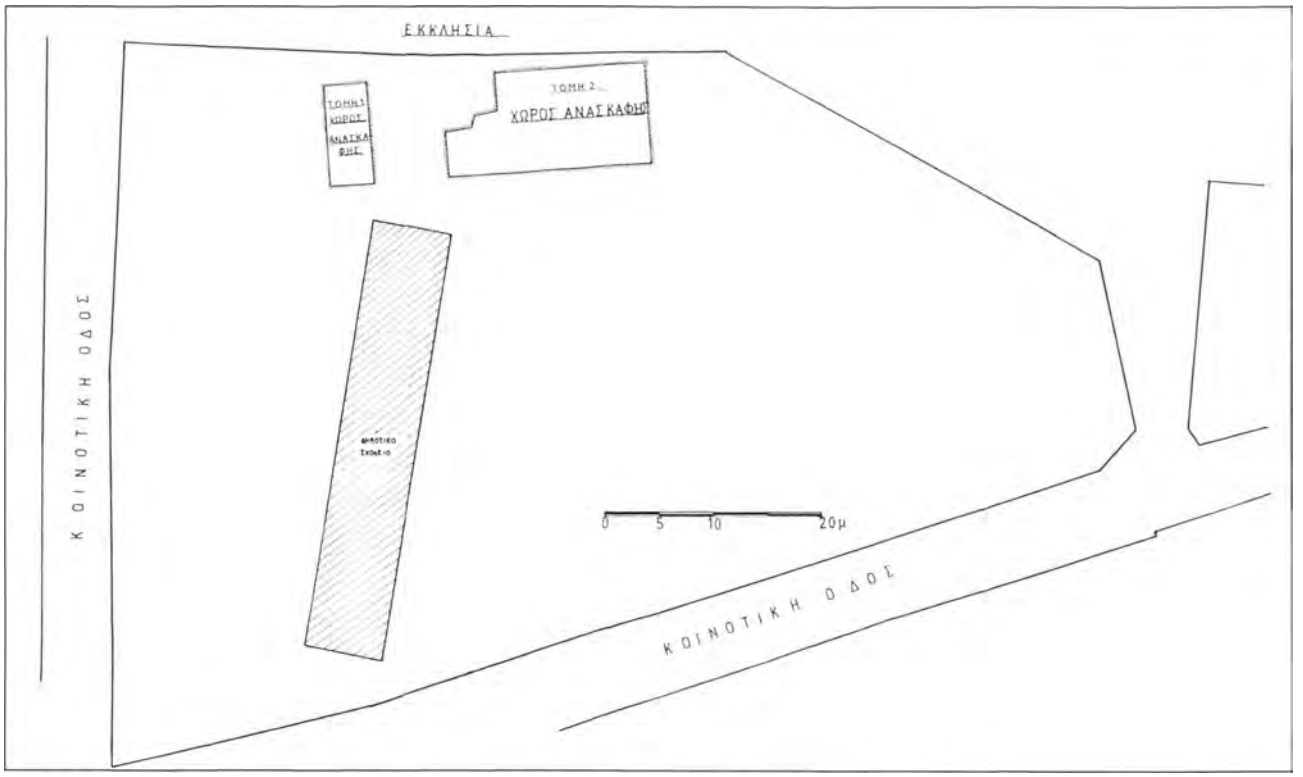

Σχέδ. 5. Νομός Αργολίδας. Κιβέρι. Επέκταση Δημοτικού Σχολείου Κιβερίου. Τοπογραφικό με τις θέσεις των ανασκαφικών τομών.

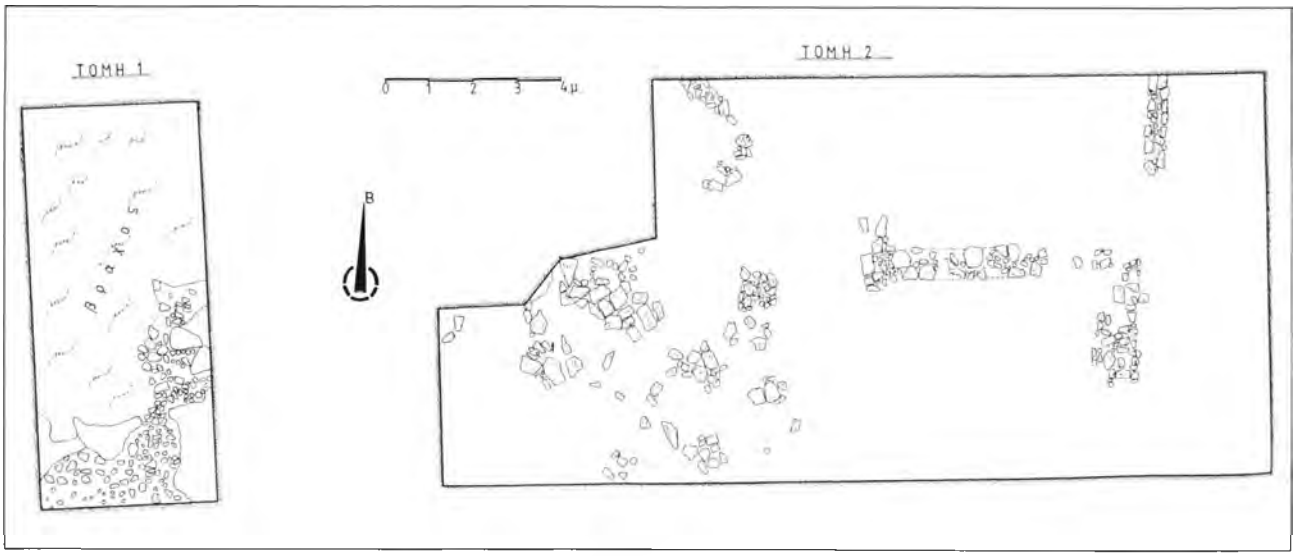

Σχέδ. 6. Νομός Αργολίδας. Κιβέρι. Επέκταση Δημοτικού Σχολείου Κιβερίου. Κάτοψη της ανασκαφής.

οποίο έχει ανεγερθεί σε επίπεδο ψηλότερο από τους μυκηναϊκούς τάφους. Σε έρευνα του αρχείου δεν προέκυψαν στοιχεία σχετικά με την ανέγερση του κτιρίου, εργασίες που σύμφωνα με πληροφορίες από τους κατοίκους της περιοχής έγιναν πριν από το 1960. Σε αυτή την ενέργεια πιθανότατα οφείλεται και η διατάραξη αρχαίων αρχιτεκτονικών καταλοίπων, ενδείξεις των οποίων ήλθαν στο φως και ακολούθησε ανασκαφική έρευνα (Σχέδ. 5), η οποία χρηματοδοτήθηκε από το φορέα του έργου.

Πραγματοποιήθηκαν εννέα τομές που στη συνέχεια ενοποιήθηκαν με τη συμβατική ονομασία τομείς Α και Β (Σχέδ. 6). Στον τομέα Α, διαστ. 19×9 μ., δεν παρατηρήθη-

καν ιδιαίτερες στρωματογραφικές διαφοροποιήσεις, καθώς ο χώρος είχε αλλοιωθεί, όπως προαναφέρθηκε. Σε όλη την επιφάνεια εντοπίστηκε ο φυσικός βράχος με κοιλότητες και εξάρματα, που ερευνήθηκε με ιδιαίτερη προσοχή προκειμένου να αποκλειστεί το ενδεχόμενο κάποιας επέμβασης, που θα μπορούσε να υποδεικνύει ένδειξη λάξευσης συστάδας μυκηναϊκών τάφων σε καμπύλη ψηλότερη από αυτή που εντοπίστηκαν οι τάφοι το 1966 και το 1994.

Αποκαλύφθηκαν πενιχρά λείψανα θεμελιώσεων τοίχων από αδρούς λίθους με πηλόχωμα ως συνδετικό υλικό, καθώς και υπολείμματα δαπέδων ή αύλειου χώρου από λιθόπλακες. Όλα σώζονταν σε μία καθ' ύψος σειρά με βάθος ανεύρεσης από -1,30/-1,40 έως -1,90/-1,97 μ. και βάθος έδρασης -1,50/2,10 μ.[41] στο φυσικό βράχο του γήλοφου (Πίν. 6 β). Περισυνελέγη δυσδιάγνωστη και φθαρμένη κεραμική, καθώς και τμήματα από κεραμίδες στέγης, σε μερικές από τις οποίες παρατηρούνται ίχνη από καστανό επίχρισμα. Από την επισταμένη έρευνα των κοιλοτήτων του φυσικού βράχου περισυνελέγη μόνο μία αγνύθα. Στον τομέα Β αποκαλύφθηκαν λίθοι από αποξήλωση τοίχων που προκλήθηκε από την ανέγερση των χώρων υγιεινής του αρχικού κτιρίου.

Η παρούσα ανασκαφική εικόνα δεν σχετίζεται με τους μυκηναϊκούς τάφους, αλλά με νεότερα στρώματα κατοίκησης, τα λείψανα της οποίας πιθανότατα μπορούν να προσδιοριστούν χρονολογικά στην υστεροκλασική ή την ελληνιστική περίοδο, σύμφωνα με τις ενδείξεις που προκύπτουν από τα τμήματα των κεράμων και την αγνύθα.

Κουρτάκι

Αγρός Σπ. Σαραβάκου

Μετά τις εργασίες διευθέτησης του ακινήτου κατά το προηγούμενο έτος[42] στην τρέχουσα ανασκαφική περίοδο έγινε σχεδιαστική τεκμηρίωση των αρχαίων καταλοίπων των αρχικών ερευνών με σκοπό την ένταξή τους σε ανασκαφικές τομές. Από την εργασία αυτή έγινε φανερή η ύπαρξη τοίχου (Πίν. 6 γ) σε βάθος κυμαινόμενο από 0,44 έως 0,81/0,85 μ. από αργούς λίθους διαφόρων διαστάσεων με πηλόχωμα ως συνδετικό υλικό και με κατεύθυνση Ν.-Β. Το σωζόμενο μήκος του προσεγγίζει τα 12 μ. και εκτείνεται βόρεια της δεξαμενής των ρωμαϊκών χρόνων, που έχει βρεθεί στο νοτιοανατολικό τμήμα του ακινήτου[43]. Σε απόσταση 10,90 μ. δυτικά αποτυπώθηκε μικρό τμήμα ενός δεύτερου τοίχου με όμοια κατεύθυνση και αντίστοιχης κατασκευής με τον προηγούμενο, που διατηρείται σε μήκος 5 μ. Από τη σχεδιαστική τεκμηρίωση καθίσταται σαφής η αρχική παράλληλη διάταξη των δύο αυτών τοίχων, καθώς επίσης και η ύπαρξη ενός τρίτου, οι πενιχρές ενδείξεις του οποίου προσδιορίζουν την κατεύθυνσή του Α.-Δ., σε εγκάρσια δηλαδή σχέση με τους δύο προαναφερθέντες[44].

2004

ΜΟΥΣΕΙΑΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ

Αρχαιολογικό Μουσείο Άργους

Εισαγωγή ανασκαφικού υλικού, συντήρηση, καταγραφή. Σύμφωνα με τα στοιχεία του Βιβλίου Εισαγωγής Αρχαίων το 2004 εισήχθησαν στο Μουσείο Άργους 3.056 ομάδες οστράκων, 274 ομάδες αγγείων, 322 ομάδες μετάλλινων αντικειμένων, 217 ομάδες νομισμάτων, 226 ομάδες οστεολογικού υλικού, 310 ομάδες κοροπλαστικής, 187 ομάδες λιθίνων, 6 ομάδες με θραύσματα τοιχογραφιών, 3 τμήματα ψηφιδωτών και 324 ομάδες άλλων ευρημάτων (κεραμίδες, αγνύθες, πηνία κλπ.). Στο εργαστήριο συντηρήθηκαν 210 αντικείμενα διαφόρων κατηγοριών από σωστικές ανασκαφές. Τέλος, στο ευρετήριο του Μουσείου Άργους καταγράφηκαν 27 αντικείμενα (ΜΑ 10865-ΜΑ 10892).

Το ίδιο έτος ξεκίνησε μια σημαντική εργασία για την ταύτιση λίθινων ευρημάτων παλαιότερων ανασκαφών, των οποίων οι ενδείξεις είχαν χαθεί ή αλλοιωθεί[45]. Με βάση τις αναφορές στην επιστημονική βιβλιογραφία (ΑΔ, BCH, πρακτικά συνεδρίων, τιμητικοί τόμοι κ.ά.) ταυτίστηκαν αρκετά ευρήματα και τα στοιχεία τους καταγράφηκαν σε ειδικές καρτέλες που εκπονήθηκαν για το σκοπό αυτό με αντίστοιχη φωτογραφική τεκμηρίωση του έργου.

41. Αφετηρία μέτρησης 0,00 μ. η επιφάνεια της παρακείμενης προς Ν. κοινοτικής οδού.

42. Βλ. παραπάνω, σ. 17-18.

43. *ΑΔ* 23 (1968): Χρονικά, σ. 131.

44. Τα σχεδόν επιφανειακά τμήματα των τοίχων έχουν καταστραφεί από την επί σειρά ετών χρήση του ακινήτου ως χώρου εναπόθεσης απορριμμάτων από αγνώστους, αλλά και από τη δενδροφύτευση του δυτικού τμήματος του αγρού.

45. Στην εργασία αυτή, η οποία συνεχίζεται, πολύτιμη είναι η βοήθεια του Ευ. Γιαννόπουλου, υπεύθυνου των αποθηκών του Μουσείου Άργους.

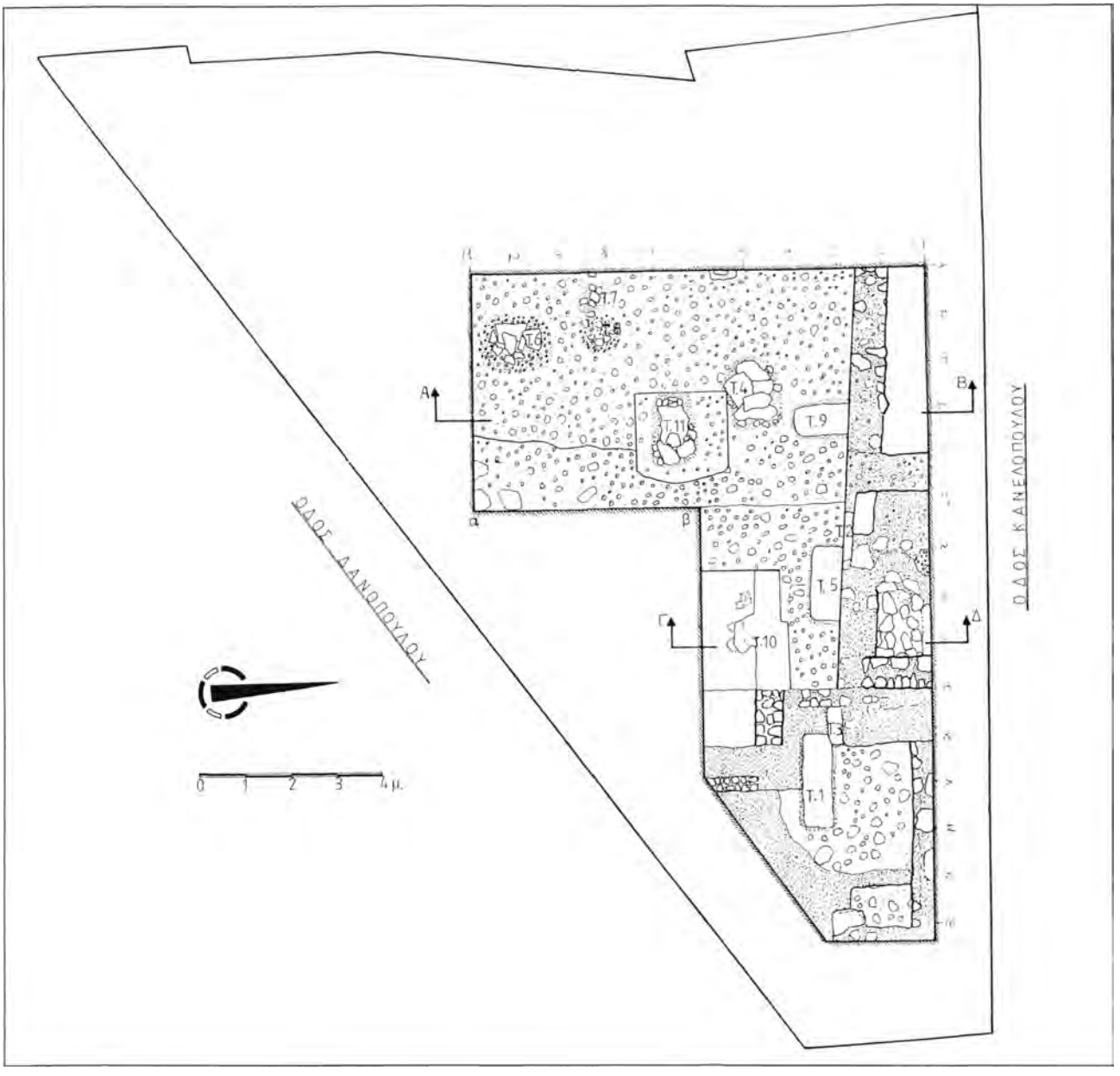

Σχέδ. 7. Άργος. Συμβολή των οδών Δανοπούλου και Κανελλοπούλου. Κάτοψη της ανασκαφής.

ΑΝΑΣΚΑΦΙΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ

ΝΟΜΟΣ ΑΡΓΟΛΙΔΑΣ

Άργος

Συμβολή των οδών Δανοπούλου και Κανελλοπούλου (οικόπεδο Γ. Ιωαννίδη)

Το οικόπεδο βρίσκεται δυτικά της Πλατείας των Στρατώνων (Λαϊκή Αγορά Άργους). Κατά τον προληπτικό έλεγχο του υπεδάφους ήλθαν στο φως αρχαία κατάλοιπα, η συνολική διερεύνηση[46] των οποίων έγινε με ανασκαφή χρηματοδοτούμενη από τον ενδιαφερόμενο (Σχέδ. 7).

Αρχικά κατά μήκος σχεδόν ολόκληρης της βόρειας πλευράς του οικοπέδου αποκαλύφθηκε σε βάθος 1,10 μ. επιμελημένο δάπεδο από κουρασάνι, το νότιο πέρας του οποίου οριζόταν από τοίχο αποτελούμενο από αργούς λίθους, κουρασάνι, καθώς και σποραδικά τοποθετημένων

46. Το ημερολόγιο της ανασκαφής τηρήθηκε με υποδειγματικό τρόπο από τους αρχαιολόγους Π. Γαλάνη και Στ. Κεραμίδα.

ασβεστολιθικών ογκολίθων, με την ανώτερη σωζόμενη επιφάνειά του στο ίδιο βάθος με το δάπεδο. Για τις ανάγκες της έρευνας απομακρύνθηκε το δάπεδο αυτό και έγινε αντιληπτό ότι ο προαναφερόμενος τοίχος αποτελούσε το νότιο πέρας μιας κατασκευής που χωριζόταν κατά πλάτος σε δύο χώρους με τοίχους ανάλογης τεχνικής, οι οποίοι συνέχιζαν κάτω από το σύγχρονο οδόστρωμα. Στο εσωτερικό του ενός βρέθηκαν υπολείμματα δαπέδου από αργούς πακτωμένους λίθους, το οποίο ανήκε στην αρχική χρήση του κτιρίου. Εξωτερικά, ανατολικά αποκαλύφθηκε παράλληλα με τη βόρεια παρειά της ανασκαφής τμήμα τοίχου όμοιας κατασκευής χωρίς σαφή αρχιτεκτονική σχέση με τους προηγούμενους. Η διερεύνηση της θεμελίωσής του αποκάλυψε μια ισχυρή κατασκευή από αργούς λίθους συνδεδεμένους με σκληρό κονίαμα. Η τεχνική κατασκευής των τοίχων οδηγεί στους ρωμαϊκούς χρόνους.

Στα βορειοδυτικά της ανασκαφής και σε εξάρτηση με την παρειά αυτής αποκαλύφθηκε σε βάθος 1,33 μ. κατασκευή ορθογώνιας διατομής με πλαϊνά τοιχώματα χαμηλού ύψους και μικρή κοιλότητα στο εσωτερικό της. Η πρόχειρη αυτή λεκάνη κατασκευασμένη από πηλόχωμα σχετίζεται πιθανώς με την ύπαρξη κάποιου κλιβάνου, ο οποίος όμως δεν εντοπίστηκε στα όρια της ανασκαφής.

Εκτός των οικιστικών καταλοίπων υπήρξε και τεκμηρίωση του χώρου και ως νεκροταφείου. Στο ανατολικό τμήμα της ανασκαφής και κατά μήκος της νότιας πλευράς των τοίχων που προαναφέρθηκαν ερευνήθηκαν κεραμοσκεπείς τάφοι σε βάθος 0,64 έως 1,38 μ.

Τάφος 1 (Πίν. 6 δ). Ο πλέον επιμελημένος από τους τρεις με διαστάσεις 1,90×0,65 μ. αποκαλύφθηκε μετά την αφαίρεση του διαχωριστικού μεταξύ δύο τομών σε βάθος 1,38-1,57 μ. Ήταν καλυμμένος με μία ακέραιη κεραμίδα που έφερε σημείο κεραμέως και θραύσματα από άλλες. Ο νεκρός είχε τοποθετηθεί σε εκτεταμένη ύπτια στάση με προσανατολισμό Δ.-Α. με ελαφρά κλίση της κεφαλής προς τον αριστερό ώμο. Περισυνελέγησαν δύο χάλκινα ενώτια.

Τάφοι 2 και 3. Διαστ. 1,10×0,19 και 0,80×0,30 μ., αντίστοιχα. Δεν βρέθηκαν κατάλοιπα σκελετών ή κτερίσματα. Η αποσάθρωση των οστών και η σύνδεσή τους με βρεφικές ταφές[47] είναι πιο εύλογη, καθώς εκτός από το μέγεθος η κατασκευή τους από μία μόνον κεραμίδα, τοποθετημένη και στις δύο περιπτώσεις στις παρειές τοίχων, δεν επιτρέπει την υπόθεση για ενταφιασμό εφήβου και πολύ περισσότερο ενηλίκου. Το γεγονός δε ότι αποκαλύφθηκαν σε βάθος που παρουσιάζει μικρή απόκλιση (τ2, 0,50-0,83 μ., τ3, 0,57-0,63 μ.) καθιστά αρκετά βέβαιη τη σχεδόν ταυτόχρονη εναπόθεση των νεκρών.

Στο δυτικό και κεντρικό τμήμα της ανασκαφής, σε βάθος από 1,37 έως 2 μ., ερευνήθηκε επίχωση σκούρου καστανού χώματος με πολλές μικρές πέτρες, η οποία απέδωσε πλήθος οστράκων κυρίως γεωμετρικών χρόνων.

Σε βάθος 1,80 μ. ήλθε στο φως μικρός αριθμός υπομυκηναϊκών-πρώιμων γεωμετρικών τάφων.

Τάφος 5. Αποκαλύφθηκε σε βάθος 1,90/2 μ. Πρόκειται για απλό λάκκο, διαστ. 1,55×0,65 μ., που περιείχε σκελετό ενήλικα με προσανατολισμό Δ.-Α. σε πολύ κακή κατάσταση εξαιτίας της κατασκευής του τοίχου του κτιρίου, η θεμελίωση του οποίου προσέγγιζε σχεδόν στην κάλυψη του τάφου, η οποία δεν βρέθηκε. Ο νεκρός ήταν τοποθετημένος εκτάδην.

Τάφος 10 (Πίν. 6 ε). Εντοπίστηκε νότια από τον προηγούμενο, σε βάθος 2,17 μ. Πρόκειται για ταφικό πίθο με ύψος 1,07 και διάμετρο 0,85 μ. που είχε τοποθετηθεί με προσανατολισμό Δ.-Α. Τμήμα της κοιλιάς και του λαιμού είχε αφαιρεθεί για την ευκολότερη εναπόθεση του νεκρού, ενώ τα κομμάτια του πίθου είχαν χρησιμοποιηθεί μαζί με μεγάλη ακανόνιστη ασβεστολιθική πλάκα ως κάλυψη. Στο εσωτερικό του βρέθηκαν σε βάθος 3,01 μ. διαταραγμένα οστά μαζί με μία λήκυθο και έναν αμφορίσκο. Στα δυτικά του πίθου σε βάθος 2,30 μ. περισυνελέγη αμφορέας με τμήμα χονδροειδούς αγγείου ως πώμα.

Τάφος 9 (Πίν. 6 στ). Δυτικά του τάφου 5 εντοπίστηκε λακκοειδής τάφος, διαστ. 1,15×0,65 μ., σε βάθος 2,05 μ. με προσανατολισμό Δ.-Α. Αργοί λίθοι τοποθετημένοι σποραδικά οριοθετούσαν εν μέρει το περίγραμμα του τάφου. Περιείχε ταφή ενηλίκου σε συνεσταλμένη στάση σε αριστερή κατάκλιση. Ο νεκρός είχε εναποτεθεί σε χαλικωτό δάπεδο σε βάθος 2,36 μ. Πάνω από το δεξιό ώμο υπήρχε χειροποίητη πρόχους και στην περιοχή των κάτω άκρων τριφυλλόστομη οινοχόη (της κατηγορίας των αργείτικων μονόχρωμων αγγείων) μαζί με ένα ανεστραμμένο μόνωτο κύπελλο. Περισυνελέγησαν, επίσης, τεμάχια χάλκινης περόνης και χάλκινο δακτυλίδι.

Νότια του προηγούμενου ήλθαν στο φως οι τάφοι 4 και 11.

Τάφος 4 (Πίν. 7 α-β). Εντοπίστηκε σε βάθος 1,80 μ. με μέγιστες εξωτερικές διαστάσεις 1,30×1,05 μ. και εσωτερικές 0,82×0,52 μ. Οι παρειές (βάθ. 2,03/4 μ.) και η κάλυψή του ήταν διαμορφωμένες από ασβεστολιθικές πλάκες. Περιείχε ταφή ενηλίκου σε έντονα συνεσταλμένη στάση σε αριστερή κατάκλιση και με προσανατολισμό Δ.-Α. Σε βάθος 2,27 μ. εντοπίστηκε το χαλικωτό δάπεδο του τάφου. Ακτέριστος.

Τάφος 11. Αποκαλύφθηκε σε βάθος 2,28 μ. με εξωτερικές διαστάσεις 1,45×0,90 μ. και κάλυψη από ακανόνι-

47. Παλαιοδημογραφικές μελέτες τείνουν προς την άποψη ότι τα οστά των παιδιών και των ατόμων προχωρημένης ηλικίας αποσυντίθενται πιο γρήγορα από ό,τι των νέων ενηλίκων. Βλ. I. Morris, *Ταφικά τελετουργικά έθιμα και κοινωνική δομή στην κλασική αρχαιότητα* (μτφ. Κ. Μαντέση), Ηράκλειο 1997, σ. 96-97.

στες λίθινες πλάκες. Μετά την απομάκρυνση της κάλυψης ήλθε στο φως ένας απλός λάκκος (βάθ. 2,44 μ.) με διαστάσεις 1,42×0,54 μ., στο εσωτερικό του οποίου ο νεκρός (βάθ. 2,52 μ.) είχε εναποτεθεί σε έντονα συνεσταλμένη στάση σε δεξιά κατάκλιση και προσανατολισμό Δ.-Α. Πάνω από το δεξιό ώμο βρέθηκε τριφυλλόστομη οινοχόη, ενώ από την περιοχή του θώρακα περισυνελέγη χάλκινο αντικείμενο. Το χαλικωτό δάπεδο του τάφου είχε διαμορφωθεί σε βάθος 2,58/2,60 μ. περίπου.

Στο νοτιοδυτικό τμήμα της ανασκαφής ερευνήθηκαν οι τάφοι 6, 7 και 8.

Τάφος 6 (Πίν. 7 γ-δ). Βρέθηκε σε βάθος 1,95 μ. Πρόκειται για απλό ελλειψοειδή λάκκο με κάλυψη από ακανόνιστες ασβεστολιθικές πλάκες. Περιείχε ταφή ενηλίκου (βάθ. 2,14-2,18 μ.) σε έντονα συνεσταλμένη στάση σε αριστερή κατάκλιση και με προσανατολισμό Δ.-Α. Πάνω στο δεξιό ώμο είχε τοποθετηθεί λήκυθος, στην περιοχή της λεκάνης τριφυλλόστομη οινοχόη, ενώ από την περιοχή των πλευρών περισυνελέγησαν σε κακή κατάσταση τμήματα ενός χάλκινου και ενός σιδερένιου αντικειμένου.

Τάφος 7 (Πίν. 7 ε). Βόρεια του προηγούμενου και πλησίον αυτού αποκαλύφθηκε σε βάθος 1,85 μ. ένας μικρός κιβωτιόσχημος τάφος. Διαμορφωμένος από κατακόρυφα τοποθετημένες πλάκες στις τρεις πλευρές του και επάλληλες στην τέταρτη έφερε κάλυψη από τμήματα ασβεστολίθων. Δεν περιείχε ευρήματα πλην ολίγων οστών που εντοπίστηκαν πάνω στο δάπεδό του σε βάθος 2,17 μ. Στα νοτιοανατολικά του τάφου και σε επαφή με αυτόν βρέθηκε σε βάθος 1,85 μ. χειροποίητο αγγείο μαζί με οστά.

Κουρτάκι

Αγρός Σπ. Σαραβάκου

Κατά το τρέχον έτος ο χώρος διαμορφώθηκε σε τομές (Ι-ΧΙΧ), από τις οποίες οι ανατολικότερες διαφοροποιούνται κάπως ως προς τις διαστάσεις προκειμένου να περιληφθούν σε αυτές τα κατάλοιπα των πρώτων ανασκαφικών περιόδων. Μετά την απομάκρυνση της επίχωσης, με την οποία είχαν καλυφθεί για λόγους προστασίας τα αρχαία, η έρευνα στην παρούσα φάση αναπτύχθηκε περισσότερο στο βορειοανατολικό τμήμα του ακινήτου (τομές IV και V).

Σε βάθος 0,53 μ. αποκαλύφθηκαν τρεις τοίχοι από αργούς λίθους με πηλόχωμα ως συνδετικό υλικό που ορίζουν ορθογώνιο χώρο Α, διαστ. 4,50×3,25 μ., τμήμα του οποίου συνεχίζεται βορειότερα εκτός του αγρού Σαραβάκου. Στην τοιχοποιία του νότιου τοίχου ξεχωρίζουν τρεις, τουλάχιστον, μεγάλοι λίθοι, τοποθετημένοι σχεδόν στη μέση του μήκους του. Παρόμοιοι λίθοι παρατηρήθηκαν ανατολικά και εκτός του χώρου Α ανακατεμένοι με άλλους μικρότερους που πρέπει να προέρχονται από καταστροφή άλλου χώρου (Πίν. 8 α).

Τόσο από το εσωτερικό του χώρου Α, που ερευνήθηκε μέχρι βάθος 1,09 μ., όσο και από το εξωτερικό (ανατολικά) συγκεντρώθηκε μεγάλος αριθμός ειδωλίων και αγγείων αρχαϊκών χρόνων προερχόμενων από αργείτικο εργαστήριο (Πίν. 8 β).

Σπηλιωτάκη[48]

Αύλειος χώρος Ι.Ν. Αγίου Δημητρίου

Με αφορμή αίτημα του ιερέα του ναού για ανέγερση χώρων υγιεινής έγινε δοκιμαστική τομή, διαστ. 4×4 μ., κοντά στη βορειοδυτική γωνία του αύλειου χώρου, όπου παρατηρήθηκαν ενδείξεις αρχαίων. Ακολούθησε βραχεία ανασκαφική έρευνα[49], η οποία έφερε στο φως τμήματα δύο τοίχων σε εγκάρσια μεταξύ τους σχέση που εκτείνονταν στο μεγαλύτερο μέρος τους εκτός των ορίων της τομής με κατεύθυνση προς το κτίριο του ναού.

Οι τοίχοι είχαν κατασκευαστεί από αργούς και πεπλατυσμένους λίθους διαφόρων διαστάσεων με πηλόχωμα ως συνδετικό υλικό. Από ολόκληρη την επιφάνεια της τομής περισυνελέγησαν τμήματα κεράμων στέγης. Τα δεδομένα δεν υποδεικνύουν σαφή χρονολόγηση των καταλοίπων, τα οποία πιθανότατα μπορούν να τοποθετηθούν στους υστερορρωμαϊκούς-βυζαντινούς χρόνους.

ΑΝΝΑ ΜΠΑΝΑΚΑ-ΔΗΜΑΚΗ

2001

ΕΡΓΑΣΙΕΣ ΑΝΑΔΕΙΞΗΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΩΝ ΧΩΡΩΝ

ΝΟΜΟΣ ΑΡΓΟΛΙΔΑΣ

Άργος

Οδός Μπουσουλοπούλου (απαλλοτριωμένο οικόπεδο, πρώην Χρ. Κωτσιαντή)

Στο οικόπεδο αυτό πραγματοποιήθηκε ανασκαφική έρευνα κατά τα έτη 1973-74[50], η οποία έφερε στο φως σημαντικά μνημειακά κατάλοιπα λατρευτικού κυρίως χα-

48. Για την περιοχή, βλ. Α. Μπανάκα-Δημάκη, Αργείτικες κώμες, *ΑΔ* 54 (1999): Μελέτες, σ. 91-102.

49. Η ανασκαφική τεκμηρίωση έγινε από τον πτυχιούχο αρχαιολόγο Α. Ρούση και το σχέδιο από τη σχεδιάστρια Μ. Καλλίρη.

50. Χ.Β. Κριτζάς, Πάροδος Δαναού (οικόπεδον Χρήστου Κωτσαντή ή Κωτσιαντή), *ΑΔ* 29 (1973-74): Χρονικά, σ. 222-226.

ρακτήρα. Ανάμεσά τους εξέχουσα θέση κατέχει υπόγειος χώρος ιερού της ύστερης αρχαιότητας, στον οποίο λατρευόταν μια μυστηριακή θεότητα, πιθανώς η Ίσιδα. Η μεγάλη σημασία των μνημειακών αρχαίων λειψάνων για την ιστορία του Άργους, καθώς και η πολύ καλή κατάσταση διατήρησης των λειψάνων των ρωμαϊκών και υστερορρωμαϊκών χρόνων είχαν ως αποτέλεσμα την απαλλοτρίωση του οικοπέδου υπέρ του Ελληνικού Δημοσίου.

Το 2001 πραγματοποιήθηκαν εργασίες ανάδειξης των αρχαίων λειψάνων με συνεργείο δύο εργατών και τη συνδρομή του συμβασιούχου αρχιτέκτονα Στ. Μαργέλου. Σε αυτές περιλαμβάνονταν:

1) Καθαρισμός του οικοπέδου από τη βλάστηση και τα πεσμένα χώματα.

2) Καθαρισμός των αρχιτεκτονικών λειψάνων. Μετά την ολοκλήρωσή του διαπιστώθηκε ότι δεν διατηρούνταν πλέον το δυτικό τμήμα των αποκαλυφθέντων στο νότιο τμήμα της ανασκαφής λιθόκτιστων τοίχων των ελληνιστικών και ρωμαϊκών χρόνων, καθώς και η νοτιοδυτική γωνία του διμερούς πώρινου ναϊκού κτιρίου, του οποίου το βόρειο τμήμα μαζί με το αντίστοιχο τμήμα του κείμενου στα δυτικά αποθέτη (φρέαρ ΙΙ), είχε καταστραφεί κατά την ανέγερση του υπόγειου χώρου του ιερού.

3) Στερέωση του λίθινου κατωφλιού του αποκαλυφθέντος στο νοτιοανατολικό τμήμα του οικοπέδου κτιρίου με δάπεδο από πλάκες μαρμαροειδούς σχιστόλιθου.

4) Ανασκαφική έρευνα τμημάτων κατά μήκος της ανατολικής παρειάς του ερευνηθέντος χώρου, ώστε αυτή να ευθυγραμμιστεί. Η έρευνα αυτή έφερε στο φως τμήματα χαλικόστρωτου δρόμου, ο οποίος με διεύθυνση Β.-Ν. διερχόταν στα ανατολικά της κρύπτης του ιερού.

5) Οριοθέτηση του οικοπέδου με περίφραξη κατά μήκος του νότιου ορίου και χαμηλό κιγκλίδωμα στο ανατολικό τμήμα, για να διευκολύνεται η πρόσβαση των επισκεπτών από τον όμορο δρόμο και η θέαση του υπόγειου μνημείου από το σημείο αυτό, στο οποίο τοποθετήθηκε ξύλινη πινακίδα. Η πινακίδα περιλάμβανε σχέδια (κάτοψη της ανασκαφής και αξονομετρικό σχέδιο του ιερού της ύστερης αρχαιότητας), καθώς και τρίγλωσσο ενημερωτικό κείμενο, το οποίο συνέταξε η δεύτερη υπογράφουσα και στην απόδοση του οποίου στην αγγλική και γαλλική γλώσσα συνέβαλε αποφασιστικά η συνάδελφος Ό. Ψυχογιού.

ΕΛΕΝΗ ΠΑΛΑΙΟΛΟΓΟΥ - ΕΛΕΝΗ ΣΑΡΡΗ

2002

ΑΝΑΣΚΑΦΙΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ

ΝΟΜΟΣ ΑΡΓΟΛΙΔΑΣ

Άργος

Οδός Ηρακλέους 162 (οικόπεδο Δ. Τσαπραλή)

Το οικόπεδο αυτό βρίσκεται στο βορειοδυτικό τμήμα της σύγχρονης πόλης, κοντά στις ανατολικές υπώρειες του λόφου του Προφήτη Ηλία και στην ανατολική πλευρά της οδού Ηρακλέους[51], όπου έχουν ερευνηθεί αρχιτεκτονικά κατάλοιπα και τάφοι[52] των ύστερων ΜΕ[53] και πρώιμων ΥΕ χρόνων, καθώς και τάφοι όλων των ιστορικών περιόδων, κυρίως όμως των ελληνιστικών και ρωμαϊκών χρόνων, κατά μήκος του δρόμου[54] που οδηγούσε στη Νεμέα, τις Κλεωνές και την Κόρινθο.

Ερευνήθηκε[55] το μεγαλύτερο τμήμα του οικοπέδου, εκτός από το ανατολικό, όπου ο ακάλυπτος χώρος της νέας οικοδομής. Κατά τη διάρκεια της ανασκαφής οι δύο ανατολικές τομές καταχώθηκαν από τα προερχόμενα από τις δυτικές τομές χώματα.

Στα ανώτερα στρώματα του δυτικού τμήματος του ερευνηθέντος χώρου και σε βάθος 0,90 μ.[56] αποκαλύφθηκε τμήμα ταφικού κτιρίου των ρωμαϊκών χρόνων με τρεις χώρους διατεταγμένους κατά τον άξονα Β.-Ν.[57] (Σχέδ. 8: ΧΑ, ΧΒ, ΧΓ). Οι τοίχοι του, οι οποίοι διατη-

51. Βλ. A. Pariente - G. Touchais (επιμ.), *Argos et l'Argolide. Topographie et urbanisme. Actes de la Table Ronde internationale organisée par l'EFA et la Δ' ΕΠΚΑ (28/4-1/5/1990)*, Paris 1998, πίν. VII-XIV: πινακ. 5, ανάμεσα στα οικόπεδα Π. Πολυχρονόπουλου [425] και Χ. Καζά [234].

52. G. Touchais - N. Divari-Balakou, Argos du Néolithique à l'époque géométrique, στο Pariente - Touchais (επιμ.), ό.π., σ. 11, 19.

53. Το συγκεκριμένο οικόπεδο εκτείνεται στα βόρεια του τύμβου Ε και στα ανατολικά του τύμβου Θ: Ε. Δεϊλάκη, *Οι τύμβοι του Άργους*, Αθήνα 1980, σ. 110 κ.ε., 193. Σχετικά με τα νεότερα πορίσματα των ερευνών στην περιοχή, βλ. *BCH* Suppl. 52, 2010, σ. 45-55.

54. Χ.Ι. Πιτερός, Συμβολή στην αρχειακή τοπογραφία. Χώρος, οχυρώσεις, τοπογραφία και προβλήματα, στο Pariente - Touchais (επιμ.), ό.π., σ. 189, 199, 201, εικ. 2.7 και 6.11.

55. Η σωστική ανασκαφική έρευνα ξεκίνησε το 1997 και διήρκεσε ένα μόνο μήνα. Τόσο την έρευνα αυτή, η οποία έφερε στο φως τμήμα του ρωμαϊκού κτιρίου, όσο και τη δοκιμαστική τον Ιανουάριο του ίδιου έτους, επέβλεψε η συνάδελφος Ά. Παπαδημητρίου.

56. Όλα τα βάθη της ανασκαφής είχαν ως αφετηρία μέτρησης το οδόστρωμα της οδού Ηρακλέους.

57. Οικοδόμημα με παρόμοια χρήση έχει ερευνηθεί αποσπασματικά στο οικόπεδο Ν. Μερμήγκη προς Β.: *ΑΔ* 27 (1972): Χρονικά, σ. 201-202. Pariente - Touchais (επιμ.), ό.π., πίν. XIII [182].

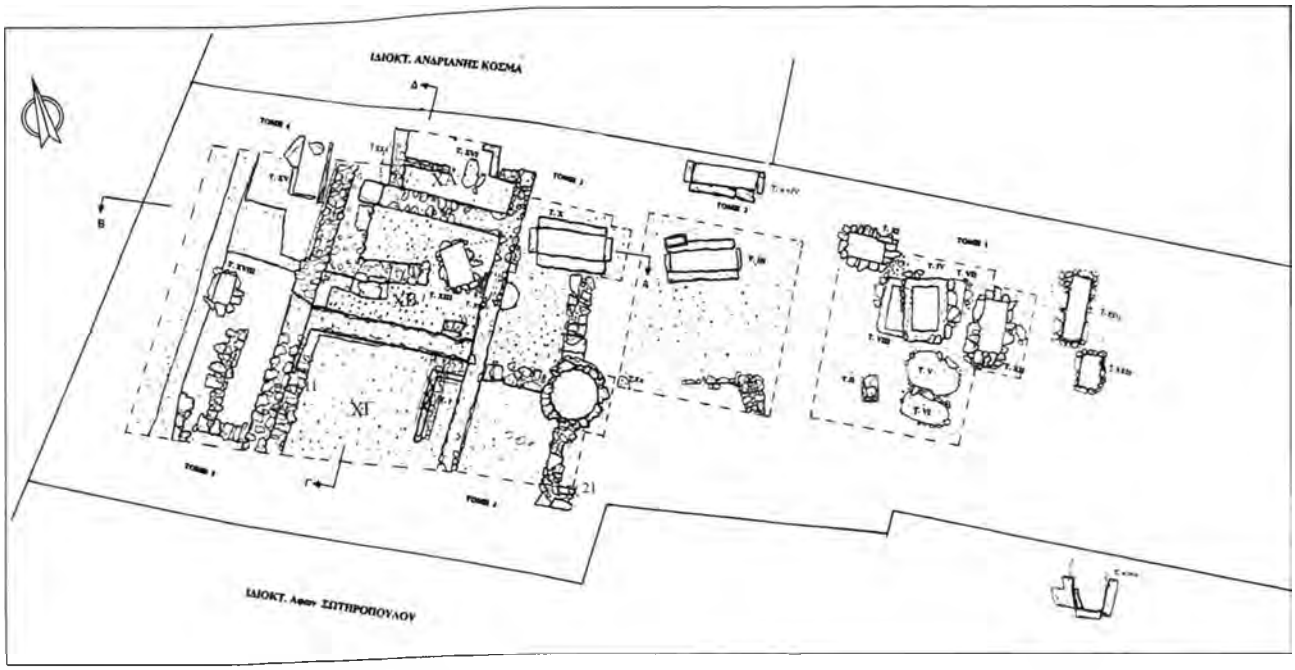

Σχέδ. 8. Άργος. Οδός Ηρακλέους 162. Κάτοψη ανασκαφής.

ρούνταν σε ύψος 0,55-0,70 μ., αποτελούνταν από αργούς και αδρούς λίθους με συνδετικό κονίαμα και η θεμελίωσή τους από μία σειρά αργών λίθων. Σε αυτούς εφάπτονταν τα κτιστά από επάλληλες σειρές οπτοπλίνθων και συνδετικό κονίαμα τοιχώματα δύο τάφων (αριθ. I και IX), δύο παρόμοιων αρκετά κατεστραμμένων, καθώς και ένας εγχυτρισμός (αριθ. XVII) σε οξυπύθμενο αμφορέα.

Οι τάφοι I και IX εφάπτονταν με τη δυτική παρειά του ανατολικού τοίχου της μνημειακής κατασκευής. Οι τάφοι IX και XVII αφαιρέθηκαν κατά τη διάρκεια της ανασκαφικής έρευνας, με σκοπό την έρευνα των αρχαιότερων λειψάνων. Στο εσωτερικό του τάφου I ερευνήθηκε διαταραγμένη ταφή. Ο τάφος IX θα πρέπει να είχε χρησιμοποιηθεί για την ανακομιδή των οστών πέντε[58] νεκρών.

Το ταφικό κτίριο εκτεινόταν στα ανατολικά χαλικόστρωτου δρόμου, ο οποίος είχε διεύθυνση Β.-Ν. και ερευνήθηκε σε μήκος 7,60 και πλάτος 2,60 μ. Κατά τις εκσκαφικές εργασίες θεμελίωσης της νέας οικοδομής διαπιστώθηκε ότι καταλάμβανε όλο το δυτικό τμήμα του οικοπέδου, μήκ. 10,80, πλ. 3,90 μ., και εκτεινόταν εκτός του βόρειου, νότιου και δυτικού ορίου του (κάτω από το οδόστρωμα της οδού Ηρακλέους). Το οδόστρωμά του είχε πάχος 0,30 μ. και η κατασκευή του θα πρέπει να αναχθεί στους ελληνιστικούς χρόνους. Η πορεία του προς Ν. έχει εντοπιστεί στο όμορο οικόπεδο Αφών Σωτηρόπουλου, καθώς και στα οικόπεδα Χ. Καζά[59] και Σφυνδίλη[60]. Βαθύτερα από το ταφικό κτίριο ήλθαν στο φως κατάλοιπα κτιρίου των ελληνιστικών χρόνων, του οποίου οι λιθόκτιστοι τοίχοι με α/α 11, 15, 9, 20, 8, 5, 7 και 21 διατηρούνταν σε ύψος 0,17-0,60 μ. Το δυτικό τμήμα του τοίχου 15 και το βόρειο του τοίχου 9 είχε παραβιαστεί από τον τάφο IX.

Στο κεντρικό τμήμα της ανασκαφής ερευνήθηκαν τρεις πώρινοι, κτιστοί κιβωτιόσχημοι με α/α III, X και XXIV[61], προσανατολισμό Α.-Δ. και μονολιθικούς ορθοστάτες.

Τάφος III. Καλυπτόταν με δύο πώρινες πλάκες, ύψ. 0,30 μ. Το νοτιοδυτικό τμήμα της ανατολικής πλάκας βρέθηκε σπασμένο και τοποθετημένο σε διαφορετική θέση από την αρχική. Συνεπώς, το τμήμα αυτό είχε αποκολληθεί κατά την επανατοποθέτηση της πλάκας, μετά την αφαίρεση των οστών της πρώτης ταφής και του σώματος μιας κο-

58. Ο αριθμός των ενταφιασμών στους τάφους του οικοπέδου Δ. Τσαπραλή δίνεται κατά προσέγγιση μέχρι την εκπόνηση ανθρωπολογικής μελέτης των οστών.

59. *ΑΔ* 28 (1973): Χρονικά, σ. 102· 29 (1973-74): Χρονικά, σ. 208.

60. Pariente - Touchais (επιμ.), ό.π. (υποσημ. 51), πίν. XII, πινακ. 9 [626]. Ο δρόμος προς Β. θα πρέπει να κατέληγε στις «Νεμεάδες πύλαι», βλ. υποσημ. 54.

61. Ο τάφος XXIV, καθώς και οι τάφοι XXI, XXII, XXIII και XXV εντοπίστηκαν το Μάρτιο του 2004, κατά τις εργασίες θεμελίωσης της νέας οικοδομής.

ρινθιακής λεκανίδας[62], το οποίο βρέθηκε σφηνωμένο ανάμεσα στην καλυπτήρια πλάκα και το αποκολλημένο τμήμα της. Τα οστά της πρώτης ταφής είχαν περισυλλεγεί σε πήλινη λάρνακα, η οποία εδραζόταν στην άνω επιφάνεια του βόρειου πλευρικού τοιχώματος του τάφου. Στο εσωτερικό του, διαστ. 1,78×0,54×0,75 μ., εντοπίστηκαν τρεις εκτεταμένες ταφές, καθώς και οστά διαταραγμένων ταφών. Η πρώτη χρονικά εκτεταμένη ταφή είχε προσανατολισμό Α.-Δ., σε αντίθεση με τις δύο υστερότερες, οι οποίες είχαν προσανατολισμό Δ.-Α. Σε αυτήν είχαν τοποθετηθεί ως κτερίσματα κορινθιακά αγγεία του τελευταίου τετάρτου του 5ου αι. π.Χ., ενώ στις άλλες δύο αγγεία[63] τοπικών εργαστηρίων του προχωρημένου 2ου αι. π.Χ.

Τάφος Χ. Καλυπτόταν με δύο πώρινες πλάκες, ύψ. 0,21/0,22 μ. Είχε χρησιμοποιηθεί για περισσότερες από μία ταφές κατά το β΄ μισό του 2ου έως και τις αρχές του 1ου αι. π.Χ. Στο εσωτερικό του, διαστ. 1,74×0,74 μ., εντοπίστηκαν δύο επάλληλες, εκτεταμένες ταφές με προσανατολισμό Α.-Δ. και συγκεντρωμένα στο δυτικό τμήμα τα οστά των δύο προγενέστερων ταφών. Οι ταφές ήταν πλούσια κτερισμένες με αγγεία του τοπικού εργαστηρίου και ένα σιδερένιο μαχαιρίδιο.

Τάφος XXIV. Στο εσωτερικό του, διαστ. 1,74×0,60 μ., εντοπίστηκαν δύο εκτεταμένες ταφές με προσανατολισμό Δ.-Α., καθώς και οστά νεκρού παραμερισμένου εκατέρωθεν της δεύτερης χρονικά ταφής. Οι ταφές αυτές χρονολογούνται στο β΄ μισό του 5ου αι. π.Χ. με βάση τα αγγεία (αργειακά, κορινθιακά και αττικά), τα οποία μαζί με χάλκινες στλεγγίδες και πήλινο ειδώλιο γυναικείας μορφής, είχαν τοποθετηθεί ως κτερίσματά τους.

Μυκηναϊκά στρώματα ερευνήθηκαν κυρίως στο νοτιοδυτικό τμήμα της ανασκαφής. Τάφοι των ΜΕ χρόνων εντοπίστηκαν σε όλη την έκταση της ανασκαφής και παρουσιάζουν μεγάλη πυκνότητα στο ανατολικό τμήμα της. Υστερότεροι όλων ήταν οι πηλοπερίκλειστοι IV και VIII, από τους οποίους ο πρώτος είναι μεταγενέστερος του δεύτερου. Τόσο οι τάφοι αυτοί όσο και οι λακκοειδείς V, VI, VII καλύπτονταν με ποταμίσια επίχωση. Οι κτιστοί, κιβωτιόσχημοι τάφοι XI, XII, XXII, XXIII στο ανατολικό τμήμα της ανασκαφής, ο λακκοειδής XX στο κεντρικό, ο οποίος ερευνήθηκε εν μέρει[64], οι κτιστοί κιβωτιόσχημοι XIII, XIV, XV, XVIII και XXI και ο λακκοειδής XVI στο δυτικό, είχαν διανοιχθεί στο σκληρό στρώμα χαλικιού, το οποίο εντοπίστηκε σε όλη την έκταση της ανασκαφής, με σαφή κλίση από Α. προς Δ. (βάθ. 2/2,20/2,45/2,60 μ.). Ο τάφος XIII και τμήμα του τάφου XV καλύπτονταν από το χαλικόστρωτο δρόμο. Βαθύτερα όλων και κατά μήκος της νότιας παρειάς του οικοπέδου εντοπίστηκε ο κτιστός κιβωτιόσχημος τάφος XXV. Κάθε τάφος είχε χρησιμοποιηθεί για μία ταφή σε συνεσταλμένη στάση, με εξαίρεση τους τάφους XV και XXII, στους οποίους τα οστά της πρώτης ταφής είχαν παραμεριστεί κατά τον ενταφιασμό του δεύτερου χρονικά νεκρού. Οι νεκροί δεν ήταν πάντοτε στραμμένοι στα δυτικά[65]. Τα αγγεία που τους συνόδευαν είχαν τοποθετηθεί κοντά στο κεφάλι τους. Μόνο επτά ταφές βρέθηκαν κτερισμένες (IV, VI, XIII, XVIII, XVI, XXIII, XXV). Η παιδική ταφή στον τάφο XVI συνοδευόταν με μία κύλικα στα νότια αυτής, ενώ αυτή στον τάφο XXV, της οποίας το σκελετικό υλικό είχε αλλοιωθεί, με επτά μικκύλα αγγεία και μία οστέινη περόνη.

Π ρ ο σ ύ μ ν η

Αγρός Κ. Κουτσούρη

Στον ελαιώνα φερόμενης ιδιοκτησίας Κ. Κουτσούρη και σε απόσταση 45 μ. στα νότια του μαντρότοιχου του Ι.Ν. Αγίου Γεωργίου[66], οι αρχαιοφύλακες της περιοχής διαπίστωσαν απόπειρα λαθρανασκαφής σε κτιστό πώρινο κιβωτιόσχημο τάφο, από τον οποίο είχε αφαιρεθεί η μία πώρινη, καλυπτήρια πλάκα. Οι αρχαιοκάπηλοι δεν είχαν αφαιρέσει τη δεύτερη καλυπτήρια πλάκα, ύψ. 0,21 μ., και το τελικό ταφικό στρώμα, πάχ. 0,30 μ., από το εσωτερικό του, διαστ. 1,70×0,50×0,60 μ. Από το στρώμα αυτό περισυνελέγη σε θραύσματα μία μελαμβαφής κύλικα χωρίς πόδι των κλασικών χρόνων.

Γ υ μ ν ό

Κάτω Μοτσάρες

Στις υπώρειες του υψώματος «Μοτσάρες», στα βορειοανατολικά του οικισμού του Γυμνού (Νομός Αργολίδας) και στα νοτιοανατολικά του οικισμού του Λεοντίου (Νομός Κορινθίας), η διάνοιξη δασικού δρόμου είχε παραβιάσει τις στενές παρειές πέντε λιθόκτιστων κιβωτιόσχη-

62. Πρβλ. *Corinth* XIII, αριθ. 392-6, πιν. 60, 90: γ΄ τέταρτο του 5ου αι. π.Χ.

63. Τα αγγεία αυτά (έξι μυροδοχεία και ένας κρατηρίσκος τύπου Β) παρουσιάστηκαν από τη γράφουσα στην Η΄ Επιστημονική Συνάντηση για την Ελληνιστική Κεραμική (Ιωάννινα, 5-9/5/09).

64. Η έρευνα ολόκληρου του λάκκου του τάφου δεν ήταν εφικτή, καθώς εκτεινόταν στη λωρίδα χώματος, η οποία δεν αφαιρέθηκε για λόγους ασφαλείας της όμορης οικοδομής.

65. Βλ. μεσοελλαδικές ταφές στο έναντι οικόπεδο Β. Μητσάκου - Χρ. Κριεμάδη, *ΑΔ* 36 (1981): Χρονικά, σ. 107-109, Πίν. 46-50.

66. Βλ. Wells - Runnels (εκδ.), ό.π. (υποσημ. 12), σ. 375, εικ. 48.

μων τάφων και πιθανώς είχε διευκολύνει τη δράση αρχαιοκαπήλων, ίχνη της οποίας παρατηρήθηκαν σε τρεις, τουλάχιστον, παρόμοιους τάφους.

Μετά από υπόδειξη ιδιώτη για την αρχαιοκαπηλική δράση στην περιοχή, ερευνήθηκαν συνολικά 13 λιθόκτιστοι, κιβωτιόσχημοι τάφοι, οι οποίοι ήταν διατεταγμένοι σε τρία άνδηρα. Στο κατώτερο άνδηρο, στο οποίο είχε διανοιχθεί ο δασικός δρόμος, ερευνήθηκαν έξι τάφοι (αριθ. I-VI), στο μεσαίο τρεις (αριθ. XI-XIII) και στο ανώτερο τέσσερις (αριθ. VII, VIII, IX και X). Οι μακρές πλευρές τους αποτελούνταν από δύο ή τρεις αδρές πλάκες-ορθοστάτες και οι στενές συνήθως από μία παρόμοια.

Οι τάφοι αυτοί είχαν προσανατολισμό Δ.-Α. Μόνον οι τρεις εντοπισθέντες στο μεσαίο άνδηρο τάφοι παρουσίαζαν απόκλιση ΒΑ.-ΝΔ. (αριθ. XI και XIII) και ΝΑ.-ΒΔ. (αριθ. XII) και στο εσωτερικό τους δεν βρέθηκε σκελετικό υλικό. Οι υπόλοιποι είχαν χρησιμοποιηθεί για μία μόνον εκτεταμένη ταφή, εκτός από τον τάφο X, στον οποίο ερευνήθηκαν δύο. Οι νεκροί είχαν προσανατολισμό Δ.-Α. και τα άνω άκρα τους έκλιναν συνήθως προς το υπογάστριο. Οι ταφές δεν συνοδεύονταν από κτερίσματα, εκτός από τη νεκρή του τάφου VII, κοντά στο κρανίο της οποίας ανευρέθη μία λήκυθος.

Η έρευνα αυτή, η οποία διήρκεσε πέντε ημέρες και περιορίστηκε μόνο στους εμφανείς τάφους, κατέδειξε ότι οι υπώρειες του υψώματος αυτού είχαν χρησιμοποιηθεί για ενταφιασμούς κατά τους πρώτους χριστιανικούς χρόνους, όπως υποδηλώνεται από τον προσανατολισμό των νεκρών και το μοναδικό κτέρισμα της ταφής VII. Η μελλοντική έρευνα στην περιοχή θα φέρει στο φως ένα οργανωμένο νεκροταφείο των χρόνων αυτών.

Πορτοχέλι

Άγιος Παντελεήμων ή Βίλλα (αγρός Α. Κίτσου, Ν. Πάσουλα και Θ. Γιαννακόπουλου)

Ο αγρός αυτός εκτείνεται στις νότιες υπώρειες μιας ελαιόφυτης κορυφογραμμής[67] και στα βορειοδυτικά του αρχαίου οικισμού των Αλιέων. Με αφορμή αίτημα των ιδιοκτητών για ανέγερση τριών μικρών οικιών σε αυτόν, πραγματοποιήθηκε σωστική ανασκαφική έρευνα στο χώρο κάλυψής τους, καθώς και στις τρεις δοκιμαστικές τάφρους που είχαν διανοιχθεί εκτός των ορίων τους.

Στις τομές που ορίστηκαν στο χώρο των δύο οικοδομών, οι οποίες εκτείνονταν στο βόρειο και το νοτιοδυτικό τμήμα του αγρού, αποκαλύφθηκε σχεδόν επιφανειακά ή σε πολύ μικρό βάθος το βραχώδες υπέδαφος της περιοχής.

Η έρευνα στο χώρο της τρίτης κατοικίας που κατελάμβανε το νοτιοανατολικό τμήμα του αγρού, καθώς και στις τάφρους, έφερε στο φως αρχιτεκτονικά λείψανα αγροικίας[68] του 5ου-6ου αι. μ.Χ., τα οποία εκτείνονταν σε χώρο 640 τ.μ. Οι χώροι της αγροικίας είχαν υποστεί επισκευές και οι λιθόκτιστοι τοίχοι της διατηρούνταν σε μέγιστο ύψος 0,50-0,80 μ. Οι διαμένοντες σε αυτήν θα ασχολούνταν με την καλλιέργεια των ελαιόδενδρων και την παραγωγή λαδιού[69]. Μαρτυρίες για τη χρήση των χώρων της αποτελούν: α) η εστία που εντοπίστηκε στη βορειοανατολική γωνία του βόρειου χώρου της και 2) το τμήμα ενός μυλόλιθου που βρέθηκε σε επαφή με δάπεδο, διαστ. 1,50×1,25 μ., από αδρά δουλεμένες πλάκες, στη νοτιοδυτική γωνία ενός δεύτερου δωματίου. Ανάμεσα στα υπόλοιπα ευρήματα ξεχωρίζουν τμήματα ερυθροβαφών πινακίων και αμφορέων του τύπου Βερενίκης LR2.

Μπουζαίικα (αγρός Β. Μπαλλή)

Ο αγρός αυτός έχει εμβαδόν 8 στρέμματα, διατάσσεται σε τέσσερα επίπεδα και είναι παραθαλάσσιος. Εκτείνεται στο δυτικό τμήμα της αρχαίας Ακρόπολης των Αλιέων και βρίσκεται πολύ κοντά στο βορειοδυτικό σκέλος του αρχαίου τείχους, καθώς το νότιο όριό του εφάπτεται με τον αγροτικό δρόμο που διασχίζει την Ακρόπολη και ακολουθεί στο σημείο αυτό την πορεία του τείχους (Σχέδ. 9)[70].

Με αφορμή την παράνομη διάνοιξη 17 μεγάλων λάκκων για τη φύτευση ελαιόδενδρων στα τρία κατώτερα επίπεδα του αγρού, πραγματοποιήθηκε δοκιμαστική ανασκαφική έρευνα με τη διάνοιξη τεσσάρων τομών

67. Η θέση αυτή είχε καταγραφεί κατά την επιφανειακή έρευνα της ΑΣΚΣ στην Ερμιονίδα: M.H. Jameson - C.N. Runnels -Tj. H. Van Andel, *A Greek Countryside. The Southern Argolid from Prehistory to the Present Day*, Stanford, California 1994, σ. 437 (B1).

68. Η αγροτική αυτή εγκατάσταση αποτέλεσε τμήμα επιτοίχιας ανακοίνωσης με τίτλο «Villae Rusticae – Αγροικίες ρωμαϊκής και υστερορρωμαϊκής περιόδου στην Ερμιονίδα», την οποία επιμελήθηκε η υπογράφουσα μαζί με τη συνάδελφο Ό. Ψυχογιού, και παρουσιάστηκε στο Συνέδριο με θέμα «Αγροικίες και αγροτική οικονομία στην Ελλάδα κατά τη ρωμαϊκή εποχή», το οποίο πραγματοποιήθηκε στο Αρχαιολογικό Μουσείο Πατρών, στις 23 και 24/4/10, με διοργανωτές τη ΣΤ΄ ΕΠΚΑ, το Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, τη Νομαρχιακή Αυτοδιοίκηση Αχαΐας και το Δήμο Πατρέων.

69. Σχετικά με την άνθηση της οικονομίας στην Ερμιονίδα κατά την υστερορρωμαϊκή περίοδο, η οποία σχετιζόταν με την παραγωγή και το εμπόριο λαδιού, βλ. Jameson - Runnels - Van Andel, ό.π., σ. 275, 400-404.

70. Η εικόνα αυτή αποτελεί ουσιαστικά αναδημοσίευση από το βιβλίο της M.H. Mc Allister, *The Fortifications and Adjacent Structures. The Excavations at Ancient Halieis*, Vol. 1, Indiana 2005, εικ. 18.

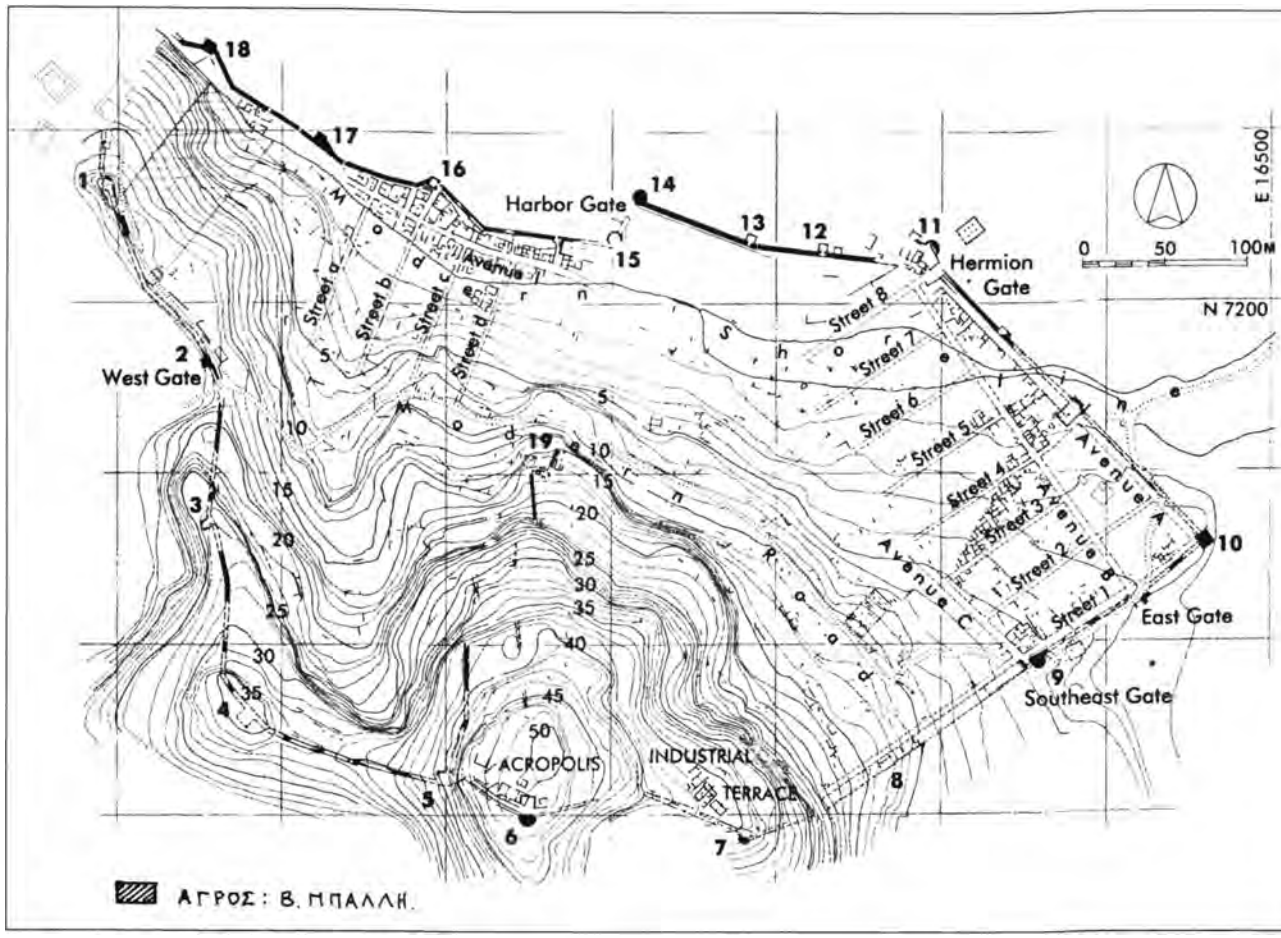

Σχέδ. 9. Νομός Αργολίδας. Πορτοχέλι. Θέση Μπουζαίικα.

σε επαφή με τους λάκκους. Η έρευνα έφερε στο φως σε πολύ μικρό βάθος (0,04/0,20 μ. από την επιφάνεια του εδάφους) οικοδομικά κατάλοιπα της εκτεινόμενης στα δυτικά του διατειχίσματος αρχαίας πόλης, τμήματα της οποίας διακρίνονται υποθαλάσσια, στα βόρεια της συγκεκριμένης ιδιοκτησίας.

Συγκεκριμένα στην τομή 1, η οποία ορίστηκε στο κατώτερο επίπεδο και σε απόσταση μόλις 3,20 μ. από την ακτογραμμή, αποκαλύφθηκαν δύο τοίχοι κατά μήκος της νότιας (τοίχος 1) και της ανατολικής παρειάς της (τοίχος 2), σε ύψος 0,66 και 0,71 μ., αντίστοιχα. Οι τοίχοι αυτοί τέμνονταν και αποτελούνταν από αργούς και αδρούς λίθους από ασβεστόλιθο, πωρόλιθο και κροκαλοπαγή λίθο, διατεταγμένους σε τρεις σειρές. Στο χώρο που διαμορφωνόταν ανάμεσα στους τοίχους, τετράγωνη βάση από ασβεστόλιθο, με πλευρά 0,45 μ., ήταν στερεωμένη στην εσοχή της άνω επιφάνειας ορθογώνιου πωρολιθικού δόμου, διαστ. 1,23×0,48×0,60 μ. Ο δόμος αυτός εδραζόταν στο εντοπισθέν σε βάθος 1,53/1,58 μ. βραχώδες υπέδαφος με τη βοήθεια μικρών σφηνών. Στην άνω επιφάνεια της βάσης δεν διατηρούνταν ίχνη, τα οποία θα υπεδείκνυαν τη χρήση της (βάση αγάλματος;). Ο πωρολιθικός δόμος και οι δύο τοίχοι ήλθαν στο φως μετά την αφαίρεση στρώματος καταστροφής με πληθώρα κεράμων στέγης του 4ου αι. π.Χ., το οποίο είχε διαταραχθεί από την παράνομη διάνοιξη λάκκου στο άνδηρο αυτό (Πίν. 9 α).

Στην τομή 2, η οποία ορίστηκε στο δεύτερο επίπεδο, αποκαλύφθηκε τμήμα οικοδομικού συγκροτήματος του 4ου αι. π.Χ., με πέντε τοίχους διατηρούμενους σε ύψος 0,25-0,55 μ. (Πίν. 9 β). Ένας χώρος του έφερε δάπεδο από κονίαμα, το οποίο ήταν εν μέρει κατεστραμμένο και σωζόταν σε μήκος 3,40 και πλάτος 1,45/0,87 μ. Με το ίδιο υλικό ήταν επενδυμένοι και οι τοίχοι του. Στη νοτιοανατολική γωνία το δάπεδο ήταν παραβιασμένο για την υποδοχή ευρύστομου αγγείου, το όποιο είχε κατεστραμμένο πυθμένα, άνω διάμετρο 0,49/0,45 και ύψος 0,40 μ. Το αγγείο αυτό υποδεικνύει την εργαστηριακή χρήση του χώρου[71].

71. Πρβλ. B.A. Ault, *The Houses: the Organization and Use of Domestic Space. The Excavations at Ancient Halieis*, Vol. 2, Indiana 2005, σ. 13, 41, πίν.

Στο τρίτο και ανώτερο επίπεδο ορίστηκαν δύο τομές, σε επαφή με τους λάκκους των ελαιόδενδρων, στις οποίες δεν εντοπίστηκαν αρχαία λείψανα. Ερευνήθηκε όμως αναλημματικός τοίχος, του οποίου η άνω επιφάνεια ήταν εμφανής. Ο τοίχος ανιχνεύτηκε σε μήκος 6,90 μ., είχε πλάτος 0,50, ύψος 0,70 μ. και όψη στα βορειοανατολικά (προς τη θάλασσα). Ήταν δομημένος από μεγάλους δόμους από ασβεστόλιθο και κροκαλοπαγή λίθο, από τον οποίο ήταν κατασκευασμένα και τα θεμέλια του τείχους της αρχαίας πόλης.

ΕΡΓΑΣΙΕΣ ΑΝΑΔΕΙΞΗΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΩΝ ΧΩΡΩΝ

Μυκηναϊκή Ακρόπολη Μιδέας

Τοποθετήθηκε ενημερωτική πινακίδα στον αρχαιολογικό αυτό χώρο με ενημερωτικό κείμενο σε δύο γλώσσες (ελληνική και αγγλική) και κάτοψη της Ακρόπολης. Την επιστημονική επιμέλεια των κειμένων και της παρουσίασης της πινακίδας ανέλαβε η Διευθύντρια της ελληνοσουηδικής ανασκαφής που πραγματοποιείται τα τελευταία 20 χρόνια στην Ακρόπολη, Αικ. Δημακοπούλου, η οποία και συνεργάστηκε με την Εφορεία μας κατά την επεξεργασία των επιμέρους στοιχείων της.

Προσύμνη

Στην κοιλάδα του Μπερμπατιού πραγματοποιήθηκε καθαρισμός στο Θολωτό Τάφο[72] και τον Ελληνιστικό Πύργο[73] και τοποθετήθηκαν ενημερωτικές πινακίδες στο δεύτερο μνημείο, καθώς και στο συγκρότημα των Ρωμαϊκών Λουτρών.

Συγκεκριμένα, η μία πινακίδα τοποθετήθηκε κοντά στην ανατολική πλευρά του Πύργου και το νότιο όριο του αγροτικού δρόμου Προσύμνης - Μυκηνών. Περιλάμβανε: α) κείμενο σε δύο γλώσσες (ελληνική και αγγλική), το οποίο συντάχθηκε από την υπογράφουσα και βασίστηκε στα τότε αδημοσίευτα πορίσματα της ανασκαφικής έρευνας[74] που πραγματοποίησε το Σουηδικό Αρχαιολογικό Ινστιτούτο στον εσωτερικό και τον περιβάλλοντα χώρο του μνημείου κατά τα έτη 1995-1997[75] και β) κάτοψη και γραφική αναπαράσταση του εσωτερικού του κατά τον 6ο αι. μ.Χ.

Η δεύτερη πινακίδα τοποθετήθηκε κοντά στο νότιο τμήμα των λουτρών και το βόρειο όριο του ίδιου αγροτικού δρόμου. Περιλάμβανε ενημερωτικό κείμενο σε δύο γλώσσες (ελληνική και αγγλική)[76], δύο σχέδια (κάτοψη και τοπογραφικό της ευρύτερης περιοχής) και φωτογραφίες των ορατών λειψάνων (χώρος υποδοχής και οκταγωνικό δωμάτιο στο νότιο τμήμα του μνημείου και μεγάλη ορθογώνια δεξαμενή στα βορειοανατολικά) της εκτεταμένης αγροτικής έπαυλης (villa rustica), της οποίας τμήμα αποτελούσαν τα λουτρά. Η έπαυλη αυτή χρησιμοποιήθηκε από τον 3ο έως και τον 7ο αι. μ.Χ. και συμπεριλάμβανε σιδηρουργεία, ελαιοτριβείο και πιθανό χώρο λατρείας στο χτισμένο πάνω σε τμήμα της εκκλησάκι του Αγίου Ιωάννη.

Μπουζαίικα Πορτοχελίου

Ακρόπολη Αλιέων

Στο πλαίσιο ανάδειξης των αρχαιολογικών χώρων της Δ΄ ΕΠΚΑ, επιχειρήθηκε η ανάδειξη των οικοδομικών τετραγώνων της αρχαίας πόλης των Αλιέων, των υπαίθριων ιερών της, των εργαστηρίων της, καθώς και τμημάτων της οχύρωσής της που έχουν αποκαλυφθεί κατά τις έρευνες της Αμερικάνικης Σχολής Κλασικών Σπουδών[77] σε αγροτεμάχια απαλλοτριωμένα για αρχαιολογικούς σκοπούς υπέρ του Ελληνικού Δημοσίου.

Συγκεκριμένα, πραγματοποιήθηκαν οι ακόλουθες εργασίες:

1) Καθαρισμός από τη βλάστηση, αντικατάσταση της παλαιάς περίφραξης με νέα και τοποθέτηση προστατευτικών σιδερένιων εσχαρών στα στόμια έξι φρεάτων στα

6, 59 και ο ίδιος, *Koprones* and Oil Presses at Halieis, *Hesperia* 68.4 (1999), σ. 559-566, εικ. 11-15.

72. Wells - Runnels (εκδ.), ό.π. (υποσημ. 12), σ. 125, εικ. 1 (FS 515).

73. Ό.π., σ. 260, εικ. 25 (FS 506), 262, 278.

74. Τα πρώτα πορίσματα της έρευνας ετέθησαν υπόψη της Δ΄ ΕΠΚΑ από το Σουηδικό Αρχαιολογικό Ινστιτούτο. Αργότερα δημοσιεύτηκαν αναλυτικά, βλ. A. Penttinen, *Berbati between Argos and Corinth. The Excavations at Pyrgoythi in 1995 and 1997 from the Early Iron Age to the Early Roman Period*, University of Stockholm 2001 και J. Hjolman, *Farming the Land in Late Antiquity. The Case of Berbati in Northeastern Peloponnese*, Stockholm University 2002.

75. Εκφράζονται θερμές ευχαριστίες στο Σουηδικό Αρχαιολογικό Ινστιτούτο, του οποίου η συνδρομή ήταν πολύτιμη στην προσπάθεια αυτή της Εφορείας για την ανάδειξη των μνημείων της κοιλάδας του Μπερμπατιού. Το Ινστιτούτο επωμίστηκε τη δαπάνη κατασκευής πινακίδων.

76. Το κείμενο συντάχθηκε από την υπογράφουσα και βασίστηκε στα πορίσματα των ερευνών που πραγματοποίησε το Ινστιτούτο στην περιοχή, με την εποπτεία της Δ΄ ΕΠΚΑ. Τα πορίσματα παρουσιάζονται στο Wells - Runnels (εκδ.), ό.π., σ. 338-340. Από τη δημοσίευση αυτή προέρχονται και τα σχέδια και οι φωτογραφίες της πινακίδας.

77. Σχετικά με τις έρευνες της ΑΣΚΣ στην αρχαία πόλη των Αλιέων, βλ. *Hesperia* 38 (1969), σ. 311-342· 47 (1978), σ. 333-355· 48 (1979), σ. 294-324. D. Leekley - R. Noyes, *Archaeological Excavations in Southern Greece*, New Jersey 1976, σ. 69. Mc Allister, ό.π. (υποσημ. 70). Ault, ό.π. (υποσημ. 71).

αγροτεμάχια με α/α 24 και 27[78], στα οποία έχουν αποκαλυφθεί οικοδομικά τετράγωνα της Κάτω Πόλης, καθώς και τμήμα της αρχαίας οχύρωσης (Πίν. 9 γ). Το κόστος της νέας περίφραξης και των σιδερένιων εσχαρών επωμίστηκε ο Σύλλογος Φίλων Πορτοχελίου (ΣΦΙ), ενώ στον καθαρισμό των εκτάσεων συνέβαλε με εργατικό δυναμικό και ο Δήμος Κρανιδίου, ο οποίος συνεργάστηκε με την Εφορεία μας σε όλα τα στάδια του έργου.

2) Καθαρισμός από τη βλάστηση του θρησκευτικού κέντρου και του πύργου 6 με το στρατώνα στο ψηλότερο σημείο της Ακρόπολης (αγροτεμάχιο αριθ. 4)[79], καθώς και των αρχιτεκτονικών λειψάνων που έχουν αποκαλυφθεί στη βορειοδυτική πλαγιά κοντινού λόφου, όπου ο πύργος 7 και έχουν θεωρηθεί εργαστήρια (αγροτεμάχιο αριθ. 19)[80] (Πίν. 9 δ).

2003

ΑΝΑΣΚΑΦΙΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ

ΝΟΜΟΣ ΑΡΓΟΛΙΔΑΣ

Άργος

Οδός Ηρακλέους (οικόπεδο Α. Κουτρουμπή)

Το οικόπεδο αυτό βρίσκεται στην ανατολική πλευρά της οδού Ηρακλέους, σε απόσταση 100 μ. νότια της συμβολής της με την οδό Περσέως και κοντά στις νοτιοανατολικές υπώρειες του λόφου του Προφήτη Ηλία, όπου έχουν ερευνηθεί οικιστικά κατάλοιπα των ΜΕ Ι-ΙΙ και ΥΕ χρόνων, καθώς και τάφοι της ύστερης ΜΕ-πρώιμης ΥΕ περιόδου[81].

Ερευνήθηκε[82] έκταση 90 τ.μ. στο ανατολικό τμήμα του οικοπέδου, όπου θα ανεγειρόταν η νέα οικοδομή και εντοπίστηκαν κατάλοιπα των ελληνιστικών, πρώιμων γεωμετρικών, μυκηναϊκών και ύστερων ΜΕ χρόνων, τα οποία εκτείνονταν κυρίως στο δυτικό τμήμα του υπό έρευνα χώρου.

Συγκεκριμένα, αποκαλύφθηκαν σε βάθος 1,15/1,38 μ.[83] τοίχοι των ελληνιστικών χρόνων, μέγ. ύψ. 0,34 και 0,47 μ., οι οποίοι στο βορειοανατολικό τμήμα της ανασκαφής συγκροτούσαν κτίριο (Πίν. 10 α: τχ. 4, 14, 25) και είχαν εν μέρει καταστραφεί από μεταγενέστερο φρέαρ.

Δύο δευτερογενείς αποθέσεις ταφικών καύσεων των όψιμων ελληνιστικών χρόνων ερευνήθηκαν και ακολούθως αφαιρέθηκαν για να ερευνηθούν τα κατώτερα στρώματα στο νότιο τμήμα της ανασκαφής:

1) Το πρώτο σύνολο προέρχεται από οξυπύθμενο αμφορέα (τφ. ΙΙ). Μετά την αφαίρεση των τμημάτων του θραυσμένου αμφορέα, περισυνελέγησαν από το εσωτερικό λάκκου τα οστά ενός παιδιού[84] μαζί με ένα λύχνο[85], έναν κρατηρίσκο τύπου Β[86] και αρκετά μυροδοχεία (21 ακέραια και πολλά αποσπασματικά), ανάμεσα στα οποία ξεχωρίζουν τα χειροποίητα[87].

2) Το δεύτερο σύνολο[88] (τφ. ΙΙΙ) προέρχεται από ορθογώνια κατασκευή με πηλόκτιστες παρειές και διαστάσεις 1,80×0,60×0,20 μ. Η κατασκευή αυτή ήταν ελλιπής ως προς το νότιο πλευρικό τοίχωμα και είχε εν μέρει καταστρέψει το νότιο τμήμα του λιθόκτιστου τοίχου 1/15 των μυκηναϊκών χρόνων. Ίχνη φωτιάς εντοπίστηκαν στο εσωτερικό της, καθώς και εκτός των ορίων της. Από το εσωτερικό της περισυνελέγησαν λιγοστά οστά της θωρακικής κοιλότητας και των άκρων του νεκρού, καθώς και πολλά μυροδοχεία (43, από τα οποία τα 10 αποσπασματικά) πάνω σε στρώμα πηλού, που χρησίμευε ως δάπεδο της κατασκευής. Εξωτερικά αυτής περισυνελέγησαν δύο μυροδοχεία. Κανένα από τα αγγεία δεν έφερε υπολείμματα φωτιάς.

---

78. *ΑΔ* 28 (1973): Χρονικά, σ. 162-163, Πίν. 142β΄ 30 (1975): Χρονικά, σ. 64-72, Πίν. 43α-β΄ 31 (1976): Χρονικά, σ. 72-74. *Hesperia* 38 (1969), σ. 325-330, εικ. 5-6, πίν. 85-88-47 (1978), σ. 338-344, 346-353. Ault, ό.π., σ. 12-57, εικ. 1-20, πίν. 1-2. Βλ. ιδιαίτερα εικ. 2 και πίν. 1-2: area 6 = αγρ. 24, area 7 = αγρ. 27.

79. *ΑΔ* 18 (1963): Χρονικά, σ. 74΄ 21 (1966): Χρονικά, σ. 149-150, Πίν. 144-145΄ 22 (1967): Χρονικά, σ. 195-196. Mc Allister, ό.π., εικ. 19, 21, πίν. 5b, c.

80. *ΑΔ* 21 (1966): Χρονικά, σ. 148, Πίν. 143α-β. *Hesperia* 38 (1969), σ. 322-324, εικ. 2, 4΄ 68 (1999), σ. 562-564. Mc Allister, ό.π., εικ. 22.

81. Βλ. Touchais - Divari-Balakou, ό.π. (υποσημ. 52), σ. 11, 19, πίν. VII-VIII: πινακ. 9: το συγκεκριμένο ακίνητο βρίσκεται στα ανατολικά των οικοπέδων Η. Κωτσονάρου [364] και Ν. Σανιδά [365] και στα βόρεια των οικοπέδων Καπετάνου [215], Δ. Τότσικα [321] και Γκριτζάνη [235]: τύμβος Α (Δεϊλάκη, ό.π. (υποσημ. 53), σ. 9 κ.ε. Επίσης, βλ. *BCH* Suppl. 52, 2010, σ. 45-48.

82. Τη δαπάνη της ανασκαφής επωμίστηκε ο ιδιοκτήτης.

83. Ως αφετηρία μέτρησης των βαθών θεωρήθηκε το οδόστρωμα της οδού Ηρακλέους.

84. Η ακριβής ηλικία και το φύλο των νεκρών των τάφων του οικοπέδου Κουτρουμπη δεν έχει προσδιοριστεί, καθώς δεν έχει εκπονηθεί ανθρωπολογική μελέτη των οστών.

85. Πρβλ. *BCH* 94 (1970), σ. 461, 463, εικ. 66, 67: αριθ. 58.7.

86. Ό.π., σ. 465-466, εικ. 77 (αριθ. 59.3), 504-505, εικ. 178 (αριθ. 188.3), 520-521.

87. Α. Μπανάκα-Δημάκη, Ταφικό σύνολο ελληνιστικών χρόνων από το Άργος, *ΣΤ΄ Επιστημονική Συνάντηση για την Ελληνιστική Κεραμική*, Αθήνα 2004, σ. 402 (ομάδα Γ), 404.

88. Ό.π., σ. 393-407.

Μία τρίτη καύση νεαρού ατόμου (τφ. V) ερευνήθηκε στο εσωτερικό ενός λάκκου ορθογώνιου σχήματος, διαστ. 1,10×0,50×0,14 μ., ο οποίος εντοπίστηκε κατά μήκος του δυτικού ορίου της ανασκαφής. Η ταφή αυτή συνοδευόταν από ένδεκα μυροδοχεία, ένα λύχνο, έναν κρατηρίσκο, δύο πήλινα ειδώλια περιστεριών, μία χύτρα και μία σπάτουλα. Από το εσωτερικό του λάκκου περισυνελέγησαν τμήματα καμένου ξύλου και στην επιφάνεια πολλών από τα παραπάνω κτερίσματα διατηρούνταν εντονότατα ίχνη καύσης.

Την πρώιμη γεωμετρική περίοδο, στο βορειοανατολικό τμήμα της ανασκαφής, ένας κτιστός, κιβωτιόσχημος τάφος (αριθ. I) με προσανατολισμό Α.-Δ. και ελαφρά απόκλιση ΒΑ.-ΝΔ., παραβίασε το μυκηναϊκό στρώμα κατοίκησης για τον ενταφιασμό περισσότερων του ενός νεκρών. Σε επαφή με τις αδρές καλυπτήριες πλάκες του ανευρέθη μία τριφυλλόστομη οινοχόη. Στο εσωτερικό του ερευνήθηκε μία ταφή σε έντονα συνεσταλμένη στάση, με προσανατολισμό Δ.-Α. και κλίση του κεφαλιού στα βορειοανατολικά, η οποία συνοδευόταν από έναν αμφορέα, μία τριφυλλόστομη οινοχόη, τρεις σκύφους, ένα μόνωτο, ένα μικρό άωτο και μία κύλικα. Η νεκρή έφερε δύο χρυσούς σφυκωτήρες, δύο χάλκινους δακτυλίους, από τους οποίους ο ένας ανευρέθη κάτω από την τριφυλλόστομη οινοχόη και ο άλλος στα ανατολικά αυτής μαζί με τμήματα δύο χάλκινων περονών. Ανάμεσα στα συγκεντρωμένα στο ανατολικό τμήμα του τάφου οστά των πρωιμότερων ταφών περισυνελέγησαν δύο άωτα σκυφίδια.

Τη μυκηναϊκή περίοδο ανεγέρθηκε κτίριο με προσανατολισμό Β.-Ν. και τέσσερις χώρους. Οι τοίχοι του με αριθ. 1/15, 9, 10/13, 18, 11 και 26 διατηρούνταν σε ικανό ύψος (0,80/1,05 μ.) και αποτελούνταν από αργολιθοδομή και θεμέλια με λίθους μεγαλύτερου μεγέθους. Σε επαφή με τη δυτική παρειά του νότιου τμήματος του τοίχου 10/13 εντοπίστηκε πήλινη εστία ελλειψοειδούς σχήματος και διαμέτρου 1,13/0,75 μ., η οποία και διαλύθηκε κατά την ανασκαφή για να διευκολυνθεί η έρευνα του υποκείμενου τάφου IV. Η περιφέρειά της οριζόταν από σειρά αργών λίθων και ήταν κατεστραμμένη στο δυτικό τμήμα της.

Βαθύτερα από το δυτικό τμήμα του υστεροελλαδικού κτιρίου αποκαλύφθηκαν τοίχοι των ύστερων ΜΕ-πρώιμων ΥΕ χρόνων (αριθ. 16, 22, 19, 21), οι οποίοι είχαν κατεύθυνση Β.-Ν. και διατηρούνταν σε ύψος 0,75/0,95 μ. (Πίν. 10 β). Οι τοίχοι 19 και 21 θα πρέπει να ανήκουν σε κτίριο, το οποίο πιθανότατα εκτείνεται εκτός του δυτικού ορίου της ανασκαφής. Σε επαφή με τη δυτική παρειά του τοίχου 21 αποκαλύφθηκε τμήμα δαπέδου, διαστ. 0,53×0,63 μ., και σε επαφή με την ανατολική παρειά του ο υστερότερος του τοίχου τάφος IV. Οι δύο καλυπτήριες, αδρές πλάκες του τάφου εδράζονταν εν μέρει πάνω στον τοίχο και περιβάλλονταν από αργούς λίθους. Ο τάφος IV ήταν κτιστός, κιβωτιόσχημος και τα τοιχώματά του αποτελούνταν από ορθοστάτες, στους οποίους στηριζόταν μια σειρά αργών λίθων. Στο εσωτερικό του, διαστ. 0,73×0,43×0,50 μ., ανευρέθη σκελετός νεαρού ατόμου, σε συνεσταλμένη στάση, με προσανατολισμό Β.-Ν. και κεφάλι στραμμένο στα δυτικά.

Η ανασκαφική έρευνα σταμάτησε σε βάθος 3,55/3,58 μ. στο δυτικό τμήμα και 3,92/4,05 μ. στο ανατολικό, όπου αποκαλύφθηκε ποταμίσιο προσχωσιγενές χαλίκι.

Πάροδος Περρούκα (οικόπεδο Χ. Δαγρέ)

Το οικόπεδο αυτό βρίσκεται σε περιοχή, στην οποία έχουν έλθει στο φως συστάδες τάφων[89] των πρωτογεωμετρικών και γεωμετρικών χρόνων κατά τις εργασίες θεμελίωσης νέων οικοδομών. Στα νότια συνορεύει με το οικόπεδο Γύφτου[90], στο οποίο έχουν ερευνηθεί τάφοι των χρόνων αυτών.

Μετά από αίτημα του ιδιοκτήτη για ανέγερση οικοδομής με μικρή κάλυψη, πραγματοποιήθηκε δοκιμαστικός έλεγχος του υπεδάφους μέχρι βάθος 2,30 μ.[91]. Κατά τον έλεγχο αυτό περισυνελέγησαν λιγοστά όστρακα των πρώιμων ιστορικών χρόνων, πιθανότατα των γεωμετρικών. Μόνο στο βόρειο τμήμα του οικοπέδου και σε βάθος 1,95 μ. εντοπίστηκε τμήμα τοίχου, το οποίο ερευνήθηκε με τη διάνοιξη τετράγωνης τομής στο σημείο αυτό. Το τμήμα του τοίχου αποκαλύφθηκε σε μήκος 1,40 μ., καθώς εκτεινόταν στον ακάλυπτο χώρο της οικοδομής, σωζόταν σε μία μόνο σειρά αργών λίθων, είχε διεύθυνση Β.-Ν. και πλάτος 0,25 μ. και καλυπτόταν με ποταμίσια ιλύ. Κατά τον καθαρισμό του περισυνελέγησαν λιγοστά όστρακα των γεωμετρικών χρόνων.

Κεφαλάρι Άργους

Οικόπεδο Ζ. Καταραχιά

Το οικόπεδο αυτό βρίσκεται στο βόρειο τομέα του οικισμού του Κεφαλαρίου που εκτείνεται στα νότια της πόλης του Άργους. Στο νοτιοδυτικό τμήμα του ερευνήθηκαν το 2001 τρεις κεραμοσκεπείς τάφοι[92], ενώ στο χώ-

89. Pariente - Touchais (επιμ.), ό.π. (υποσημ. 51), πίν. IX: πινακ. 13.

90. Ό.π., πίν. IX: πινακ. 13 [355].

91. Ως σταθερό σημείο μέτρησης των βαθών ελήφθη το οδόστρωμα της όμορης στα δυτικά παρόδου της οδού Περρούκα.

92. Βλ. παρακάτω, σ. 67.

ρο της κατοικίας στο όμορο στα νότια ομώνυμο οικόπεδο αποκαλύφθηκαν το 1996 αρχαία λείψανα[93].

Με αφορμή αίτημα της ιδιοκτήτριας για ανέγερση διώροφης οικοδομής[94] διανοίχθηκαν τρεις τομές και μία τάφρος με προσανατολισμό Α.-Δ. Στις τομές αυτές δεν ανευρέθησαν μη κινητά αρχαία λείψανα, παρά μόνον όστρακα των ελληνιστικών χρόνων σε στρώμα καστανού χώματος. Το στρώμα αυτό εντοπίστηκε σε βάθος[95] 0,70 έως 1,30/2 μ. και στη μία νότια τομή περιείχε λατύπη προερχόμενη από την επεξεργασία πώρινου οικοδομικού υλικού που θα είχε χρησιμοποιηθεί πιθανώς σε κοντινό κτίριο. Κάτω από αυτό, εντοπίστηκε στις μεν νότιες τομές στρώμα με καστανό χώμα αμμουδερής υφής, στις δε βόρειες καστανό χώμα με μεγάλη ποσότητα χαλικιού, μέχρι βάθος 2,30 μ. Τα στρώματα αυτά ήταν στείρα από αρχαία ευρήματα.

Π ο ρ τ ο χ έ λ ι

Μετόχι Κόστας (αγρός Φ. Ευσταθίου)

Ο αγρός αυτός έχει εμβαδόν 5.300 τ.μ. και καταλαμβάνει τα δύο άνδηρα της κορυφής ενός χαμηλού λόφου με υψόμετρο 21,90 μ., ο οποίος δεσπόζει στους δύο όρμους που διαμορφώνονται προς Ν. και εκτείνεται στα βόρεια του επαρχιακού δρόμου Κόστας - Αγίου Αιμιλιανού. Ο αγρός απέχει 250 μ. περίπου από τα κείμενα στα ανατολικά μνημειακά λείψανα πύργου[96] αγροτικής οικίας του τέλους του 4ου αι. π.Χ. ή των πρώιμων ελληνιστικών χρόνων.

Με αφορμή αίτημα του ιδιοκτήτη για ανέγερση οικοδομής στο άνω άνδηρο ερευνήθηκε το σχεδόν επιφανειακό στρώμα σκούρου γκριζωπού χώματος με ίχνη φωτιάς, το οποίο είχε πάχος 0,10/0,35 μ. και καταλάμβανε έκταση 8,50×3 μ. Τα όστρακα χρονολογούν το στρώμα αυτό στην πρώιμη βυζαντινή περίοδο και μαρτυρούν χρήση της θέσης κατά την περίοδο αυτή[97]. Η χρήση ήταν περιορισμένη σε έκταση, καθώς δεν επεκτεινόταν ούτε σε μεγάλο μέρος του ανδήρου της κορυφής του λόφου, ούτε στα δύο όμορα προς Ν. αγροτεμάχια, στα οποία ο έλεγχος της Υπηρεσίας μας, με αφορμή αιτήματα μελών της ίδιας οικογένειας για ανέγερση οικοδομών, δεν έφερε στο φως αρχαία λείψανα.

ΟΡΓΑΝΩΣΗ ΑΠΟΘΗΚΩΝ

Αρχαιολογική Αποθήκη Πορτοχελίου

Σε συνεργασία με την Εφορεία, η Αμερικάνικη Σχολή Κλασικών Σπουδών προέβη στην τακτοποίηση, αναδιοργάνωση και καταγραφή των αρχαιοτήτων που φυλάσσονται στην αρχαιολογική αποθήκη του Πορτοχελίου και προέρχονται από τις έρευνές της στην περιοχή της Ερμιονίδας (ανασκαφική έρευνα στην αρχαία πόλη των Αλιέων και επιφανειακή έρευνα[98] στη νότια Αργολίδα). Την εργασία αυτή ανέλαβε εκ μέρους της Σχολής ο αρχαιολόγος Ν. Λιάρος, τον οποίο βοήθησαν οι αρχαιολόγοι Π. Σαρρή και Κ. Παπαγιάννη, η φοιτήτρια αρχαιολογίας Ε. Μπαλωμένου, καθώς και οι υπάλληλοι της Εφορείας Στ. Μαρκόπουλος, Β. Ρούμπος, Δ. Χασάπης και Ν. Κούσουλας. Η Εφορεία προμήθευσε τα απαραίτητα υλικά για την κατασκευή πέντε νέων ραφιών (dexion).

Μετά τη φωτογραφική τεκμηρίωση των χώρων της αποθήκης, τα ευρήματα ταξινομήθηκαν στα νέα ράφια κατά υλικό, περιοχή προέλευσης και φορέα έρευνας (ΑΣΚΣ: Αλιείς και επιφανειακή έρευνα – Δ΄ ΕΠΚΑ σωστικές ανασκαφικές έρευνες και περισυλλογές). Παράλληλα, πραγματοποιήθηκε ηλεκτρονική καταγραφή σε Microsoft Excel του προερχόμενου από τις δραστηριότητες της ΑΣΚΣ περιεχομένου των ραφιών σε όψη και κάτοψη της αποθήκης χωρίς κλίμακα. Το αρχαιολογικό υλικό που προέρχεται από τις δραστηριότητες της Εφορείας στην περιοχή, τακτοποιήθηκε σε ξεχωριστούς χώρους. Ακολούθησε φωτογραφική τεκμηρίωση της νέας κατάστασης της αποθήκης.

93. Ό.π. (υποσημ. 51).

94. Η νέα οικοδομή, η οποία τελικά δεν ανεγέρθηκε, θα καταλάμβανε το ανατολικό μισό τμήμα της αιτούμενης προς ανέγερση το 2001.

95. Ως αφετηρία μέτρησης των βαθών θεωρήθηκε το επίπεδο της αυλής της όμορης στα νότια κατοικίας.

96. *Hesperia* 43 (1974), σ. 107 και Jameson - Runnels - Van Andel, ό.π. (υποσημ. 67), σ. 431-432 (θέση Α51). Σχετικά με τα διάσπαρτα αρχαία λείψανα στην περιοχή, τα οποία πιστοποιούν κατοίκηση κατά τους κλασικούς, ελληνιστικούς και ύστερους ρωμαϊκούς χρόνους, βλ. *Hesperia* 43 (1974), σ. 105-131, πίν. 17-19· Ν. Φαράκλας, *Ερμιονίς – Αλιάς, Αρχαίες Ελληνικές Πόλεις*, 19, Αθήνα 1973, σ. 23, 31, 32, 39, Επίμ. 2: σ. 5, εικ. 14α-β, 15α-β, 16α-β (Μιλιανός Β + ανοχύρωτος οικισμός)· Jameson - Runnels - Van Andel, ό.π., σ. 426, 431-434 (θέσεις Α23, 51-56) και *ΑΔ* 54 (1999): Χρονικά, σ. 147.

97. Εγκατάσταση των ύστερων ρωμαϊκών χρόνων υποδηλώνουν τα θραύσματα των χρηστικών αγγείων και των κεραμίδων που περισυνελέγησαν κατά την επιφανειακή έρευνα της ΑΣΚΣ στο εκτεινόμενο στα δυτικά «κτήμα της Γαλλίδας»: Βλ. Jameson - Runnels - Van Andel, ό.π., σ. 433-434 (Θέση Α56).

98. Τα πορίσματα της έρευνας αυτής δημοσιεύτηκαν στο Jameson - Runnels -Van Andel, ό.π.

2004

ΑΝΑΣΚΑΦΙΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ

ΝΟΜΟΣ ΑΡΓΟΛΙΔΑΣ

Άργος

Οδός Μακαρίου 11 (οικόπεδο Γ. Ι. Η. «Οσία Μακρίνα»)

Το οικόπεδο αυτό έχει πρόσωπο στο βόρειο όριο της οδού Μακαρίου και βρίσκεται σε μικρή απόσταση από τη διασταύρωσή της με την οδό Κοφινιώτου[99]. Σε σωστικές ανασκαφές κοντινών οικοπέδων έχουν ερευνηθεί αρχαία οδοστρώματα, εργαστηριακοί χώροι και λείψανα κατοίκησης, κυρίως των ρωμαϊκών χρόνων[100].

Στο χώρο κάλυψης της νέας οικοδομής, διαστ. 18,70 (Α.-Δ.)×9(Β.-Ν.) μ. πραγματοποιήθηκε ανασκαφική έρευνα[101] με αυτοχρηματοδότηση. Η έρευνα δεν προσέγγισε τα όρια του οικοπέδου για λόγους ασφαλείας των όμορων οικοδομών και κατασκευών. Κοντά και κατά μήκος των ορίων του εντοπίστηκε το ισχυρό και ψηλό λιθόκτιστο θεμέλιο της οικίας που κατεδαφίστηκε. Η θεμελίωση αυτή, ορθογώνιου σχήματος, είχε παραβιάσει τα αρχαία στρώματα και λείψανα.

Κατά μήκος του ερευνηθέντος χώρου αποκαλύφθηκε σε μήκος 15,30 μ. και σε βάθος 1,72/2 μ.[102] χαλικόστρωτος δρόμος των ελληνιστικών χρόνων με πάχος 0,25 μ. και κατεύθυνση Α.-Δ., ο οποίος θα πρέπει να εκτείνεται εκτός του ανατολικού και δυτικού ορίου της ανασκαφής (Πίν. 10 γ). Το πλάτος του κυμαίνεται ανάμεσα στα 4,15 (Δ.), 4,40 (κέντρο) και 3,90 μ. (Α.). Τμήμα του οδοστρώματός του είναι πλακόστρωτο. Κατά μήκος των παρειών του διατηρούνται οι λιθόκτιστοι αναλημματικοί τοίχοι του, ενώ εκατέρωθεν του ανατολικού στενότερου τμήματός του καθώς και του βορειοδυτικού τα λείψανα τοίχων οικιών των ελληνιστικών χρόνων.

Σε επαφή με το πλακόστρωτο τμήμα του δρόμου ερευνήθηκε κεραμοσκεπής ταφή παιδιού με α/α XV και προσανατολισμό Β.-Ν. Κοντά στα μη διατηρηθέντα σε καλή κατάσταση κάτω άκρα του νεκρού ανευρέθη πήλινο ειδώλιο γυναικείας κεφαλής.

Ψηλότερα από το νοτιοανατολικό τμήμα του εντοπισθέντος σε βάθος 1,94/2 μ. οδοστρώματος ερευνήθηκαν δύο ταφές: α) ένας εγχυτρισμός (τάφος XII) σε οξυπύθμενο αμφορέα των ρωμαϊκών χρόνων. Το άνω τμήμα του ταφικού αγγείου βρέθηκε κατεστραμμένο. Δεν εντοπίστηκαν οι κνήμες του παιδιού κοντά στο μη διατηρηθέν στόμιο του αμφορέα, β) μία κεραμοσκεπής ταφή ατόμου νεαρής ηλικίας (τάφος XIII), η οποία είχε παραβιαστεί από το θεμέλιο της οικίας που κατεδαφίστηκε. Στο βόρειο τμήμα της περισυνελέγησαν δύο βολβόσχημα μυροδοχεία[103], τα οποία τη χρονολογούν στον 1ο αι. μ.Χ.

Την ίδια χρονική περίοδο ο δρόμος εγκαταλείπεται, καθώς το νότιο τμήμα του μετατρέπεται σε νεκροταφείο με λακκοειδείς, κεραμοσκεπείς και κτιστούς, πώρινους κιβωτιόσχημους τάφους. Στους επόμενους αιώνες (2ος-3ος) λειτουργούν εργαστηριακοί χώροι και κλίβανοι παραγωγής αγγείων και κεραμίδων λακωνικού και κορινθιακού τύπου, των οποίων η κατασκευή παραβίασε το αρχαίο οδόστρωμα και τις οικίες.

Οι λακκοειδείς, κεραμοσκεπείς τάφοι στην πλειονότητά τους περιλάμβαναν τον ενταφιασμό ενός νεκρού σε στάση εκτεταμένη. Οι πιο πολλοί νεκροί είχαν προσανατολισμό Ν.-Β. Τα κτερίσματά τους ήταν λιγοστά, ενώ αρκετές ταφές ήταν ακτέριστες. Σε όλους σχεδόν τους τάφους βρέθηκαν σιδερένια καρφιά[104]. Αναλυτικά οι τάφοι είχαν ως εξής:

Τάφος I. Β.-Ν. Τα οστά του νεκρού βρέθηκαν συγκεντρωμένα στο νότιο τμήμα του. Κοντά στο κρανίο βρέθηκε μία αργειακή άβαφη οινοχόη[105] και δύο χάλκινα νομίσματα.

Τάφος III. Α.-Δ. Δεν βρέθηκε το κρανίο του νεκρού. Κοντά στο δεξιό αγκώνα του περισυνελέγη ένα χάλκινο νόμισμα.

---

99. Ανάμεσα στο οικόπεδο και τη διασταύρωση αυτή παρεμβάλλεται ένα μόνον οικόπεδο, ιδιοκτησίας Γιαννόπουλου.

100. Κατάλοιπα αυτής της μορφής έχουν ερευνηθεί στα εξής δύο κοντινά οικόπεδα: α) οικ. Χρ. Θεοδοσιάδη, όμορο του συγκεκριμένου οικοπέδου στα βόρεια και β) οικ. Β. και Ε. Ρέντα, το οποίο έχει πρόσωπο στην έναντι πλευρά της οδού Μακαρίου και βρίσκεται στα νοτιοδυτικά του υπό παρουσίαση οικοπέδου και στα ανατολικά των οικοπέδων Μ. Παρασκευόπουλου [584] και Αφών Μουσταίρα [571]: Pariente - Touchais (επιμ.), ό.π. (υποσημ. 51), πίν. VII-XIV: πινακ. 25. Πλινθόκτιστοι κλίβανοι εντοπίστηκαν το 1990 κατά τη διάνοιξη του αποχετευτικού αγωγού της πόλης κατά μήκος της οδού Κοφινιώτου, μπροστά από την ιδιοκτησία Θεοδοσιάδη.

101. Στην έρευνα έλαβε μέρος η αρχαιολόγος Π. Κολλιάτση.

102. Ως αφετηρία μέτρησης των βαθών θεωρήθηκε το οδόστρωμα της οδού Μακαρίου.

103. Πρβλ. *Corinth* XIII, σ. 167 (group III) και *Α΄ Επιστημονική Συνάντηση για την Ελληνιστική Κεραμική*, 2η έκδ., Ρόδος 2000, σ. 74. Από τα 13 βολβόσχημα μυροδοχεία που βρέθηκαν στην ανασκαφή, τα δώδεκα παρουσιάζουν ομοιότητες με την ομάδα III της Κορίνθου. Εξαίρεση αποτελεί το μυροδοχείο από τον τάφο XVIII.

104. Σχετικά με τη σημασία των καρφιών στους τάφους και την παρουσία τους σε τάφους του Άργους, βλ. *ΑΔ* 53 (1998): Χρονικά, σ. 114-115, σημ. 9.

105. Πρβλ. *BCH* 94 (1970), σ. 492-493, εικ. 149-150, αριθ. 86.1.

Τάφος VI. Β.-Ν. Ο λάκκος είχε παραβιάσει και το υποκείμενο του δρόμου χαλικωτό στρώμα της ποταμίσιας επίχωσης. Στο εσωτερικό του βρέθηκε ένας νεκρός με το κεφάλι κατ' ενώπιον. Ανάμεσα στα κάτω άκρα του περισυνελέγη το σιδερένιο κάλυμμα ενός αγγείου.

Τάφος VII. Β.-Ν. Στα νότια του οδοστρώματος. Περιείχε την εκτεταμένη ταφή μιας γυναίκας με προσανατολισμό Β.-Ν. και το κεφάλι στραμμένο στα δυτικά, ενώ το κρανίο ενός δεύτερου νεκρού εντοπίστηκε ανάμεσα στα μηριαία οστά της. Ως κτερίσματά της είχαν τοποθετηθεί ένα γυάλινο μυροδοχείο και μία οινοχόη.

Τάφος VIII. Παράλληλα διατεταγμένος και πολύ κοντά στον προηγούμενο τάφο. Στο εσωτερικό του βρέθηκε σκελετός με το κεφάλι στραμμένο προς Α.

Τάφος IX. Β.-Ν. Ο λάκκος είχε παραβιάσει και το υποκείμενο του δρόμου χαλικωτό στρώμα της ποταμίσιας επίχωσης, ακριβώς κάτω από τον τάφο Ι. Στο εσωτερικό του βρέθηκε ένας νεκρός κατά χώραν, καθώς και τα οστά της προηγούμενης ταφής συγκεντρωμένα πάνω από τα πέλματά του. Κοντά στο νεκρό βρέθηκε μια μικρή σπάτουλα.

Οι κιβωτιόσχημοι τάφοι V και XIV παραβίασαν το αρχαίο οδόστρωμα, ενώ οι τάφοι ΙΙ και Χ της ίδιας μορφής κατασκευάστηκαν στα νότια αυτού. Οι τάφοι V, Χ και XIV είχαν προσανατολισμό Β.-Ν., με μικρές αποκλίσεις. Ο τάφος ΙΙ είχε προσανατολισμό Α.-Δ. και εντοπίστηκε σε απόσταση 2,38/1,90 μ. από τη συστάδα των τριών παραπάνω τάφων. Οι τάφοι ΙΙ, Χ και XIV καλύπτονταν με πώρινες και ασβεστολιθικές, αδρά ειργασμένες πλάκες και τα τοιχώματά τους αποτελούνταν από όμοιες πώρινες πλάκες. Ανάμεσα στις καλυπτήριες πλάκες των τάφων ΙΙ και XIV παρεμβάλλονταν κεραμίδες, με συνδετικό κονίαμα στον τάφο ΙΙ. Οι νεκροί είχαν ενταφιαστεί σε εκτεταμένη στάση και είχαν προσανατολισμό Ν.-Β., όπως και η πλειονότητα των νεκρών των λακκοειδών ταφών. Οι τάφοι ΙΙ, V και Χ είχαν χρησιμοποιηθεί για περισσότερες από μία ταφές.

Χαρακτηριστική είναι η διαμόρφωση προσκέφαλου στο ανατολικό τμήμα του δαπέδου του τάφου ΙΙ. Εξωτερικά αυτού ανευρέθησαν μία άβαφη αργειακή οινοχόη[106], ένα χάλκινο νόμισμα και σιδερένια καρφιά. Την τελευταία ταφή συνόδευαν τρία μυροδοχεία, ενώ μία οινοχόη με αμφικωνικό σώμα δεν βρέθηκε στην αρχική της θέση. Το βόρειο τμήμα του τάφου V είχε παραβιαστεί από τον κλίβανο 3, κατά την κατασκευή του οποίου αφαιρέθηκαν οι καλυπτήριες πλάκες του τάφου και συγκεντρώθηκαν κοντά στο νότιο πλευρικό τοίχωμά του τα κάτω άκρα του δεύτερου χρονικά νεκρού. In situ βρέθηκε ο άνω κορμός του με το κεφάλι κοντά στη νοτιοδυτική γωνία. Κάτω από το σκελετό αυτό εντοπίστηκε ο σκελετός νεαρού ατόμου (α΄ φάση) με το κεφάλι κοντά στη νοτιοανατολική γωνία. Για την εκτεταμένη ταφή του τελευταίου νεκρού στον τάφο Χ απομακρύνθηκαν τα οστά των προηγούμενων ταφών, τα οποία ανευρέθησαν εκτός του τάφου και σε επαφή με τη νότια καλυπτήρια πλάκα: ανάμεσά τους τρία κρανία και ένα γυάλινο μυροδοχείο. Μόνον ο τάφος XIV είχε χρησιμοποιηθεί για την ταφή ενός ατόμου, του οποίου το κρανίο διατηρήθηκε σε πολύ κακή κατάσταση. Ως κτερίσματα είχαν τοποθετηθεί ένα πινάκιο, μία οινοχόη με αμφικωνικό σώμα και μία σιδερένια στλεγγίδα. Εξωτερικά του τάφου και κοντά στις καλυπτήριες πλάκες του βρέθηκε μία αργειακή οινοχόη[107].

Ο εργαστηριακός χώρος με τον κλίβανο 1, ο κλίβανος 2 και τα μνημειακά λείψανα μιας τρίτης παρόμοιας κατασκευής εντοπίστηκαν κατά μήκος του βόρειου ορίου του ερευνηθέντος χώρου. Οι πλινθόκτιστες αυτές κατασκευές, οι οποίες είχαν παραβιαστεί από το θεμέλιο της οικίας που κατεδαφίστηκε, ανεγέρθηκαν σε επαφή με το βόρειο ανάλημμα του δρόμου. Τόσο το ανάλημμα αυτό όσο και το οδόστρωμα είχαν παραβιαστεί από τους αποθέτες των εργαστηριακών χώρων. Ένας τέταρτος κλίβανος με α/α 3 είχε παραβιάσει το αρχαίο οδόστρωμα, καθώς και τον κιβωτιόσχημο τάφο V.

Εργαστηριακός χώρος 1. Αποκαλύφθηκε το νότιο τμήμα του, διαστ. 2,90×2 μ. (εξωτ.) / 2,11×1,70 μ. (εσωτ.). Στο ανατολικό τοίχωμα διαμορφωνόταν η είσοδος, πλ. 0,70 μ., η οποία είχε εν μέρει καταστραφεί από το σύγχρονο θεμέλιο. Από το εσωτερικό του χώρου αφαιρέθηκε χώμα κοκκινωπό με πολλά όστρακα, τμήματα πήλινων τοξυλίων εσχάρας, τα οποία είχαν τη μορφή ημικιονίσκων τοξοειδώς κεκαμμένων, μικρές πλακοειδείς, απόσχημες σφήνες με μικρή κατ' ορθή γωνία προεξοχή ως βάση[108], μία πήλινη ρομβοειδής, πλακοειδής σφήνα, καθώς και τμήματα αποτυχημένων στην όπτηση κεράμων λακωνικού τύπου. Στο δάπεδο του χώρου, από μικρές πέτρες και κονίαμα, διατηρούνταν εντονότατα ίχνη καύσης. Σε αυτό διαμορφωνόταν λάκκος από τον οποίο αφαιρέθηκε χώμα γκριζωπό και περισυνελέγησαν όστρακα αρχαϊκών χρόνων.

Με τη νοτιοδυτική γωνία του χώρου αυτού εφαπτόταν μικρός κυκλικός κλίβανος (αριθ. 1) με διάμετρο 0,83 μ. (εξωτ.) / 0,75 μ. (εσωτ.) και ύψος 0,52 μ. Διατηρήθηκαν:

106. Πρβλ. *BCH* 94 (1970), σ. 492-493, εικ. 151-2: αριθ. 86.2 με πιο κοντό λαιμό και πιο εξογκωμένη κοιλιά.

107. Ανάλογο παράδειγμα, βλ. υποσημ. 105.

108. Ανάλογα παραδείγματα: *ΑΔ* 53 (1998): Χρονικά, σ. 135, σημ. 55, Πίν. 69γ και *Hesperia* 61 (1992), σ. 209-213, εικ. 5-6, πίν. 49b-c, 51b.

α) το κατώτερο τμήμα της βόρειας πλευράς του θαλάμου όπτησης του κλιβάνου από κάθετα τοποθετημένες κεραμίδες, σε ύψος μόλις 0,17 μ., β) ο θάλαμος θέρμανσης, του οποίου το ανατολικό τοίχωμα ήταν κατασκευασμένο από πηλό και το βόρειο από επάλληλες σειρές πλίνθων και γ) η πήλινη εσχάρα από διασταυρούμενα πήλινα τοξύλια. Στη βόρεια πλευρά του θαλάμου θέρμανσης διαμορφωνόταν η είσοδος, πλ. 0,29 μ.

Νότια του κλιβάνου 1 ερευνήθηκε φρέαρ-αποθέτης μέχρι βάθος 1,50 μ. από την άνω επιφάνειά του (απόλυτο βάθος 4,50 μ.). Δεν προχωρήσαμε την έρευνα σε μεγαλύτερο βάθος για λόγους ασφαλείας, καθώς ο αποθέτης είχε διανοιχθεί κάτω από το βόρειο αναλημματικό τοίχο του δρόμου, παραβιάζοντας το αρχαίο οδόστρωμα και τις υποκείμενες ποταμίσιες αποθέσεις, ώστε να δεχθεί τα απορρίμματα του εργαστηριακού χώρου. Το νότιο τμήμα ενός δεύτερου αποθέτη εντοπίστηκε στα ανατολικά της εισόδου του εργαστηριακού χώρου 1, με την οποία βρισκόταν στο ίδιο επίπεδο και στα δυτικά και βαθύτερα από τον κλίβανο 2. Από τους δύο αποθέτες περισυνελέγησαν πάρα πολλά όστρακα ρωμαϊκών χρόνων, μικρά τεμάχια κάρβουνου, τμήματα πήλινων τοξυλίων εσχάρας κλιβάνου, υπερβολικά καμένες μάζες πηλού, οι οποίες είχαν πλέον υαλοποιηθεί και τμήματα κεράμων κορινθιακού και λακωνικού τύπου, ανάμεσα στα οποία ορισμένα του δεύτερου τύπου είχαν παραμορφωθεί εξαιτίας των κακών συνθηκών όπτησης.

Κλίβανος 2. Σχεδόν τετράγωνος (Πίν. 10 δ-ε). Αποκαλύφθηκαν: α) το κατώτερο τμήμα του θαλάμου όπτησης του κλιβάνου, διαστ. 2,95×2,80 μ., β) το νότιο τμήμα του θαλάμου θέρμανσης με διαστάσεις 2,30×1,40×1,04/1,14 μ. και κτιστά τοιχώματα από οπτοπλίνθους και κεραμίδες, χτισμένες κατά κανονικούς δόμους και με αρμογές εναλλάσσουσες (πλινθηδόν). Η σύνδεση των πλίνθων και η επίχριση της επιφάνειας της πλινθοδομής είχαν γίνει με πηλό, ο οποίος διατηρείται σε μεγάλο τμήμα της νότιας παρειάς, γ) το νότιο τμήμα του κεντρικού πεσσού στήριξης της εσχάρας, το οποίο είχε διαστάσεις 1,10×1,12×0,54 μ., δ) μικρό τμήμα της αποτελούμενης από πλίνθους και μικρές πέτρες επιφάνειας ανάμεσα στην άνω επιφάνεια της δυτικής παρειάς του πεσσού και την «πατούρα», πλ. 0,15-0,35 μ., που διαμορφώνεται κατά μήκος των παρειών του θαλάμου θέρμανσης για την υποδοχή της εσχάρας, ε) το πήλινο δάπεδο του θαλάμου αυτού, το οποίο παρουσιάζει ελαφρά κλίση προς Α. και στ) η είσοδος στο θάλαμο, η οποία σωζόταν κατά το ήμισυ και διαμορφωνόταν στο ανατολικό πλευρικό τοίχωμά του. Το μέτωπο της εισόδου είχε τοξωτή διαμόρφωση και στα ανατολικά της και σε βάθος 3 μ. ερευνήθηκε στρώμα πηλού με καύση.

Κλίβανος 3. Τετράγωνος με πλευρά εξωτερική 3,80 και εσωτερική 2,08 μ. Διατηρήθηκε μόνον ο θάλαμος θέρμανσης και εν μέρει ο πλινθόκτιστος πεσσός στήριξης της μη διατηρούμενης εσχάρας, διαστ. 1,10×0,30×0,53 μ. Το δάπεδο του θαλάμου ήταν κατασκευασμένο από πηλόχωμα με χαλίκια. Η είσοδος για την καύσιμη ύλη διαμορφωνόταν στο δυτικό τοίχωμά του. Από το θάλαμο αφαιρέθηκε κοκκινωπό χώμα με ευρήματα παρόμοια με αυτά των δύο αποθετών.

Τα μνημειακά κατάλοιπα τριών τοίχων τέταρτης πλινθόκτιστης κατασκευής-κλιβάνου(;) με μέγιστο ύψος 1,48 μ. ήλθαν στο φως στα ανατολικά του κλιβάνου 3, καταδεικνύοντας την επέκταση των εργαστηριακών χώρων στα ανατολικά. Τα τοιχώματά της είχαν καταστρέψει, αλλά και εδράζονταν στα λείψανα των λιθόκτιστων τοίχων των ελληνιστικών χρόνων.

Κατά τις εκσκαφικές εργασίες θεμελίωσης του χώρου του ανελκυστήρα, ανάμεσα στους διατηρούμενους σε κατάχωση εργαστηριακούς χώρους των κλιβάνων 1 και 2, εντοπίστηκαν τα εξής λείψανα:

α) Τοίχος των κλασικών χρόνων σε βάθος 2,08/2,34 μ. Είχε κατεύθυνση Α.-Δ. και σωζόταν σε μία σειρά δουλεμένων λίθων, μήκ. 0,60, ύψ. 0,12/0,38 μ., σε επαφή με τη δυτική παρειά του κλιβάνου 2.

β) Κτιστός κιβωτιόσχημος τάφος με α/α XVI και προσανατολισμό Α.-Δ., ο οποίος αποκαλύφθηκε εν μέρει κοντά στον τάφο XI. Η βόρεια παρειά του είχε καταστραφεί κατά την κατασκευή του τοίχου των κλασικών χρόνων. Στο δυτικό τμήμα του εντοπίστηκαν λιγοστά οστά ταφής κτερισμένης με έναν κρατήρα και ένα σκύφο των γεωμετρικών χρόνων.

γ) Τάφος λακκοειδής με α/α XVII, προσανατολισμό Β.-Ν. και κάλυψη με δύο αδρές πλάκες, κάτω από τον τάφο XVI και τον τοίχο των κλασικών χρόνων. Είχε χρησιμοποιηθεί για τη συνεσταλμένη ταφή ενός νεκρού με προσανατολισμό Ν.-Β. και τα άνω άκρα εκτεταμένα. Στα δυτικά του κρανίου ανευρέθη σκύφος των υπομυκηναϊκών χρόνων με διακόσμηση κυματοειδούς ερυθρωπής γραμμής στη ζώνη των λαβών[109], ενώ πάνω από το κρανίο περισυνελέγησαν τα θραύσματα κλειστού αγγείου (ληκύθου;).

Στους γεωμετρικούς χρόνους χρονολογούνται οι ακόλουθες δύο ταφές:

Τάφος IV. Ταφικός πίθος με προσανατολισμό Δ.-Α. που εντοπίστηκε βαθύτερα από το βόρειο ανάλημμα του δρόμου. Το στόμιό του φρασσόταν με λιθόπλακα, στα δυτικά της οποίας είχε τοποθετηθεί ως σήμα αμφορέας με κάθετες λαβές και στόμιο σφραγισμένο με ανοι-

109. Βλ. P.A. Mountjoy, *Regional Mycenaean Decorated Pottery*, Vol. 1, 1999, σ. 195-196, εικ. 61 (αριθ. 469).

κτό αγγείο. Στα νότια του στομίου του πίθου ανευρέθησαν 14 αγγεία, ενώ στα βόρεια περισυνελέγησαν τα θραύσματα μιας κύλικας. Στο εσωτερικό του είχε ενταφιαστεί ένας νεκρός με προσανατολισμό Β.-Ν., τα άνω άκρα διπλωμένα πάνω στη λεκάνη και τα κάτω διπλωμένα και κεκαμμένα. Εκατέρωθεν της κεφαλής του βρέθηκαν δύο χάλκινες περόνες. Σε αυτόν είχαν τοποθετηθεί ως κτερίσματα 14 αγγεία του αργειακού εργαστηρίου.

Τάφος XI. Αβαθής λάκκος, ο οποίος δεν αποκαλύφθηκε σε όλο το πλάτος, καθώς το ανατολικό τμήμα του εκτεινόταν κάτω από το δυτικό τοίχωμα του κλιβάνου 3. Περιείχε τη συνεσταλμένη ταφή μιας γυναίκας με προσανατολισμό Β.-Ν., η οποία δεν είχε αποχωριστεί τα κοσμήματά της (δύο χάλκινους δακτυλίους και ένα χάλκινο σφηκωτήρα). Εκατέρωθεν της κεφαλής της βρέθηκαν δύο σιδερένιες περόνες.

Κατά τις εκσκαφικές εργασίες θεμελίωσης της νέας οικοδομής εντοπίστηκαν, κοντά στο ανατολικό όριο του οικοπέδου, δύο παράλληλοι κτιστοί, πώρινοι, κιβωτιόσχημοι τάφοι με α/α XVIII, XIX και προσανατολισμό Α.-Δ. Οι τάφοι αυτοί αποτελούσαν τμήμα του νεκροταφείου των πρώιμων ρωμαϊκών χρόνων που ερευνήθηκε στο κεντρικό και νότιο τμήμα του οικοπέδου. Το ανατολικό τμήμα τους εκτεινόταν στο όμορο οικόπεδο. Και οι δύο είχαν χρησιμοποιηθεί για δύο ταφές και τα κάτω άκρα της πρώτης ταφής βρέθηκαν συγκεντρωμένα κοντά στα κάτω άκρα της εκτεταμένης. Ανάμεσα στα οστά του τάφου XVIII περισυνελέγησαν επτά βολβόσχημα μυροδοχεία, τρία γυάλινα, από τα οποία τα δύο σε θραύσματα, καθώς και τα θραύσματα μιας μολύβδινης πυξίδας(;).

Πάροδος Γούναρη (οικόπεδο Π. Χουντάλα - Δ. Μπωζιονέλου)

Το οικόπεδο αυτό βρίσκεται[110] σε αδιέξοδη πάροδο στην ανατολική πλευρά της οδού Γούναρη, ανάμεσα στις οδούς Ζωγράφου και Πολυγένους. Ερευνήθηκε το μεγαλύτερο τμήμα του με εμβαδόν 119 τ.μ. περίπου. Η έρευνα δεν επεκτάθηκε στον ακάλυπτο χώρο που καταλάμβανε το ανατολικό τμήμα του οικοπέδου.

Στο οικόπεδο αυτό ερευνήθηκαν κυρίως λείψανα εργαστηριακών εγκαταστάσεων. Στο βόρειο και μεγαλύτερο τμήμα του αποκαλύφθηκε κτίριο των πρώιμων βυζαντινών χρόνων. Οι χώροι του είχαν υποστεί μεταγενέστερες μετασκευές, ενώ μια αψιδωτή κατασκευή στα δυτικά εδραζόταν πάνω σε λείψανα των ύστερων ρωμαϊκών χρόνων.

Στο νοτιοδυτικό τμήμα του οικοπέδου αποκαλύφθηκε συγκρότημα τριών δεξαμενών, το οποίο κατελάμβανε έκταση 7×4,50 μ. και το οποίο θα πρέπει να χρησίμευε για την παραγωγή μούστου (Πίν. 11 α: Ιι). Συγκεκριμένα, ήλθε στο φως το βορειοδυτικό[111] τμήμα της μεγαλύτερης από τις τρεις δεξαμενές, η οποία θα πρέπει να χρησιμοποιούνταν ως πατητήρι. Το δάπεδο της κατασκευής αυτής καλυπτόταν με τετράγωνες πήλινες πλάκες με πλευρά 0,57 μ. πάνω σε υπόστρωμα από μικρούς λίθους και τα τοιχώματά της έφεραν επένδυση με κονίαμα. Μέσω αγωγού[112] με στενή εκροή, διαμ. 0,07 μ., ο οποίος διατρυπούσε το βόρειο τοίχωμά της, το υγρό έρρεε σε μικρότερη πλινθόκτιστη δεξαμενή, εσωτ. διαστ. 1,14×0,90×0,88/0,72 μ., και μέσω δεύτερου αγωγού που διατρυπούσε την κοινή πλευρά τους κατέληγε σε κοιλότητα με διάμετρο 0,45 μ. στον πυθμένα της τρίτης βαθύτερης δεξαμενής, διαστ. 0,114×0,45×1,57/1,06 μ. (υπολήνιο) (Πίν. 11 β).

Στο δυτικό τοίχωμα του συγκροτήματος αυτού εφαπτόταν ο κλίβανος 1 ελλειψοειδούς σχήματος (Πίν. 11 γ). Σωζόταν μόνον ο θάλαμος θέρμανσης, διαστ. 2,22×1,62 μ., τμήμα της εσχάρας, πάχ. 0,13 μ., και το κατώτερο τμήμα των τοιχωμάτων του θαλάμου όπτησης, πλ. 0,25 μ. Στη νότια πλευρά του θαλάμου θέρμανσης διακρινόταν η είσοδος για την καύσιμη ύλη, η οποία είχε ύψος 1,15, πλάτος 0,63 μ. και τοξωτή επίστεψη δομημένη με πλίθρες και συνδετικό παχύ στρώμα πηλού. Με ακοσκίνιστο πηλό ήταν κατασκευασμένα τα τοιχώματα του κλιβάνου και οι δύο πεσσίσκοι ορθογώνιας τομής που απείχαν μεταξύ τους 0,50 μ. και στήριζαν την εσχάρα. Τόσο το κεντρικό τμήμα της τελευταίας όσο και το βορειοανατολικό τμήμα της περιφέρειας του θαλάμου όπτησης είχαν καταστραφεί κατά τη θεμελίωση τοίχου την πρώιμη βυζαντινή περίοδο πάνω στον κλίβανο. Από το θάλαμο θέρμανσης αφαιρέθηκε κοκκινωπό χώμα με αρκε-

110. Βλ. Pariente - Touchais (επιμ.), ό.π. (υποσημ. 51), πίν. IX, XIII, XIV: πινακ. 17: ανάμεσα στα οικόπεδα Α. Κουριώτη [373] στα δυτικά, Βελιζιώτη [416] στα βόρεια και Εκπαιδευτηρίου Δ. Γεώργα [177: πινακ. 18] στα ανατολικά, από το οποίο διαχωρίζεται με το οικόπεδο Στ. Προκοπίου.

111. Το νότιο και νοτιοανατολικό τμήμα της δεξαμενής αυτής είχε αποκαλυφθεί κατά τη σωστική ανασκαφική έρευνα του όμορου οικοπέδου Κ. Καρατζούλη τον Ιούνιο του 1994. Πρβλ. παρόμοια κατασκευή, η οποία αποκαλύφθηκε κατά την έρευνα στο κέντρο περίπου του κτήματος Σπυρίδωνος Καμπιτόπουλου (ή Σπυρομήλιου) Ρεκούμη, νότια του ναού του Αγίου Κωνσταντίνου (στη νότια παρυφή της πόλης του Άργους: *ΑΔ* 23 (1968): Χρονικά, σ. 130, Πίν. 73α-β. Ι.Δ. Βαραλής, Αμπελοκαλλιέργεια και οινοπαραγωγή στη βυζαντινή Αργολίδα, *Οίνον ιστορώ IX, Πολυστάφυλος Πελοπόννησος*, Αθήνα 2009, σ. 136.

112. Βλ. *BCH* Suppl. XXVI, 1993, σ. 42-45.

τά θραύσματα αγγείων, ανάμεσα στα οποία ξεχωρίζουν αυτά των αμφορέων, οι οποίοι ήταν απαραίτητοι στο παραγωγικό στάδιο του κρασιού, καθώς και στην εμπορική διάθεσή του.

Οι κλίβανοι 2 και 3 εντοπίστηκαν στο εσωτερικό της αψιδωτής κατασκευής, στα βόρεια της οποίας ερευνήθηκαν αποθέσεις με πληθώρα οστράκων (Πίν. 11 δ). Διατηρούνταν μόνο το βορειοδυτικό τμήμα του θαλάμου θέρμανσης του κλιβάνου 2, διαστ. 1×1,10×0,48 μ., καθώς και το κεντρικό κυλινδρικό στήριγμα της εσχάρας του. Το υπόλοιπο τμήμα του θαλάμου θέρμανσης, η εσχάρα και ο θάλαμος όπτησης είχαν καταστραφεί από τις υπερκείμενες κατασκευές των βυζαντινών χρόνων. Το κεντρικό στήριγμα, ύψ. 0,62 μ., ήταν κατασκευασμένο από πλίνθους σε επάλληλες σειρές και πηλό ως συνδετική ύλη.

Πρωιμότεροι ήταν οι δύο μικροί κλίβανοι που αποκαλύφθηκαν: α) ο μικρός τετράγωνος κλίβανος 3, διαστ. 0,69×0,64 μ., στα δυτικά του κλιβάνου 2 και β) ο κλίβανος 4 κατά μήκος του βόρειου ορίου της ανασκαφής και στα βορειοανατολικά του κλιβάνου 3. Ήλθε στο φως μόνο το νοτιοδυτικό τμήμα του θαλάμου θέρμανσης, μήκ. 0,90, πλ. 0,30 μ. Τα πηλόκτιστα τοιχώματα και των τριών κλιβάνων είχαν πάχος 0,09 μ.

Στο νοτιοανατολικό τμήμα της ανασκαφής και στα ανατολικά του κεντρικού χώρου του εργαστηριακού συγκροτήματος αποκαλύφθηκε το βορειοδυτικό τμήμα ταφικού μνημείου των ρωμαϊκών χρόνων (ΙΙΙ). Οι τοίχοι του διατηρούνταν σε ύψος 0,70 μ. και στο εσωτερικό του ήλθαν στο φως δύο ορθογώνια ορύγματα-ταφικές θήκες, οι οποίες θα πρέπει να είχαν ερευνηθεί κατά τις εργασίες θεμελίωσης της όμορης οικοδομής Κ. Καρατζούλη[113]. Διαφορετική ήταν η τοιχοποιία του ανατολικού τμήματος του βόρειου τοίχου του μνημείου, στο οποίο δεν είχε χρησιμοποιηθεί κονίαμα, υποδεικνύοντας τη διαφορετική χρονική φάση κατασκευής των δύο τμημάτων του.

Στο κεντρικό τμήμα της ανασκαφής ερευνήθηκε κιβωτιόσχημος τάφος, κτιστός από οπτοπλίνθους, οι οποίες στηρίζονταν με μικρούς αργούς λίθους. Ο τάφος είχε προσανατολισμό ΒΑ.-ΝΔ. και διαστάσεις 2,35×1,06×0,50 μ. Το βόρειο τμήμα των μακρών πλευρικών τοιχωμάτων του ήταν αρκετά κατεστραμμένο, ενώ σχεδόν εξ ολοκλήρου ήταν κατεστραμμένη η βόρεια στενή παρειά του. Στο εσωτερικό του ήταν ενταφιασμένη μία νεκρή σε στάση εκτάδην και χωρίς κτερίσματα.

Στο βορειοανατολικό τμήμα της ανασκαφής ερευνήθηκε υπόγειος τραπεζιόσχημος χώρος (Ι) με εμβαδόν 7,50 τ.μ. και λιθόκτιστα τοιχώματα που διατηρούνταν σε ύψος 1,38/1 μ. Στο εσωτερικό του ίστατο έκκεντρα μία ασβεστολιθική στήλη, διαστ. 1,04×0,43×0,305 μ. Από το χώρο αυτό αφαιρέθηκαν τμήματα κεράμων στέγης και πίθων και βαθύτερα επίχωση με καστανό χώμα, κάρβουνα, πληθώρα οστράκων, ανάμεσα στα οποία πολλά θραύσματα πινακίων και χυτρών με έντονα ίχνη καύσης στην επιφάνειά τους, καθώς και μικρά ευρήματα (μυκτήρες λύχνων, αγνύθες και αποσπασματικά ειδώλια). Τα ευρήματα αυτά χρονολογούν την κατασκευή, η οποία θα πρέπει να χρησίμευε ως αποθέτης, στους ύστερους ελληνιστικούς χρόνους.

Ο υπόγειος αυτός χώρος είχε διανοιγεί σε στρώμα χαλικιού, το οποίο εντοπίστηκε σε βάθος[114] 3,10 μ. στο βόρειο τμήμα της ανασκαφής και σε βάθος 3 μ. στο νότιο. Στο στρώμα αυτό εδράζονταν: α) ο λιθόκτιστος τοίχος 2, ο οποίος, με διεύθυνση ΒΑ.-ΝΔ., εκτεινόταν κατά μήκος του ανατολικού ορίου της ανασκαφής. Δόμος στο νότιο άκρο του τοίχου υποδηλώνει ότι πρόκειται για κτίριο, το οποίο θα πρέπει να αναζητηθεί στα ανατολικά και β) τρεις μεγάλες πιθοειδείς κατασκευές από κουρασάνι, οι οποίες διατηρούνταν αποσπασματικά και πιθανώς είχαν εργαστηριακή χρήση(;) στον αύλειο χώρο του κτιρίου.

Οδός Βασιλίσσης Όλγας (οικόπεδο Αικ. Βούλγαρη-Περεντέ - Η. Περεντέ)

Οι οικοδομικές εργασίες αφορούσαν στην προσθήκη ορόφου σε ισόγειο κατάστημα στο κέντρο της πόλης[115] και προέβλεπαν τη διάνοιξη τεσσάρων πέδιλων με πλευρά 1,20 μ. στις γωνίες του καταστήματος. Η διάνοιξη των θεμελίων πραγματοποιήθηκε με εργατικά χέρια. Στα τρία θεμέλια, δηλαδή στο νοτιοανατολικό, το νοτιοδυτικό και το βορειοδυτικό, αφαιρέθηκε χώμα μέχρι βάθος 1,15 μ. και περισυνελέγησαν όστρακα της ύστερης αρχαιότητας. Ο εντοπισμός σχεδόν επιφανειακά ενός ισχυρού τοίχου στο τέταρτο (ΒΑ) πέδιλο επέβαλε τη διεύρυνσή του και τη μετατροπή του σε τομή, διαστ. 2,15×1,70 μ. Διαπιστώθηκε ότι ο τοίχος είχε κατεύθυνση ΒΑ.-ΝΔ. και πλάτος 0,80 μ. Ανιχνεύτηκε σε μήκος μόνο 2,10 και ύψος 0,90 μ., καθώς η στενότητα της συγκε-

113. Στο βορειοδυτικό τμήμα της ανασκαφής αυτής αποκαλύφθηκε το νοτιοανατολικό και μεγαλύτερο τμήμα του ταφικού μνημείου, το οποίο ήταν τετράγωνο με πλευρά 5,50 μ.

114. Ως αφετηρία μέτρησης των βαθών θεωρήθηκε το οδόστρωμα της όμορης στα δυτικά παρόδου της οδού Γούναρη.

115. Βλ. Pariente - Touchais (επιμ.), ό.π. (υποσημ. 51), πίν. VII-XIV: πινακ. 18: το κατάστημα των Περεντέ βρίσκεται στα νοτιοδυτικά του οικοπέδου Φλέσσα-Μακρή [77] και έναντι του Αρχαιολογικού Μουσείου της πόλης [63].

κριμένης τομής-πέδιλου θεμελίωσης δεν επέτρεπε την εξ ολοκλήρου αποκάλυψή του και τη συλλογή περισσότερων στοιχείων. Αποκαλύφθηκε σε έξι καθ' ύψος σειρές αδρών λίθων με μικρότερους στα διάκενα. Η χυτή τοιχοποιία του και ο σχεδόν επιφανειακός εντοπισμός του υποδεικνύουν ότι πρόκειται για τοίχο των βυζαντινών πιθανότατα χρόνων[116].

Π ο ρ τ ο χ έ λ ι

Μπουζαίικα[117] (αγρός Ν. Βουρλούμη)

Ο αγρός αυτός έχει εμβαδόν 4.463 τ.μ. και εκτείνεται στις βορειοανατολικές υπώρειες του υψώματος Ορλώφ[118], στα νοτιοανατολικά της αρχαίας Ακρόπολης των Αλιέων και στα νότια του αρχαίου δρόμου, εκατέρωθεν του οποίου έχουν εντοπιστεί και ερευνηθεί συστάδες τάφων[119] (Σχέδ. 10)[120]. Επίσης βρίσκεται αρκετά κοντά στη θέση, η οποία με βάση τα κινητά κυρίως ευρήματα της επιφανειακής έρευνας της ΑΣΚΣ, ταυτίζεται με το χώρο ενός μικρού ιερού, πιθανώς της Δήμητρας[121], εκτός των τειχών και στην ίδια πλευρά του αρχαίου δρόμου.

Στον ορατό στο βορειοανατολικό τμήμα του αγρού βράχο διακρίνονταν βαθμιδωτά λαξεύματα. Με αφορμή αίτημα του ιδιοκτήτη για ανέγερση οικοδομής, πραγματοποιήθηκε καθαρισμός των λαξευμάτων και ερευνήθηκαν έξι τομές στον προς κάλυψη χώρο της (Σχέδ. 11). Από την έρευνα διαπιστώθηκε ότι τα λαξεύματα κατελάμβαναν έκταση 14×5 μ., είχαν ύψος κυμαινόμενο από 0,20 έως 0,70 μ. (Πίν. 12 α-β), ακτινωτή διάταξη και προσανατολισμό προς Ν., δηλαδή προς το κεντρικό τμήμα του αγρού, όπου εντοπίστηκαν μεμονωμένα τμήματα λαξευμένων ογκόλιθων πάνω στο βαθύτερα κείμενο, φυσικό γεωλογικό υπόβαθρο της περιοχής. Οι ογκόλιθοι προέρχονταν από το αποκαλυφθέν λατομείο. Τόσο το λατομείο αυτό όσο και το ορατό στα βορειοδυτικά, στις υπώρειες του ίδιου υψώματος, θα πρέπει να είχαν χρησιμοποιηθεί από τους κατοίκους της αρχαίας πόλης κατά την ανέγερση του τείχους και των κτιρίων της. Η έρευνα τομής, η οποία ορίστηκε στο χώρο εμφανούς τοίχου, κατέδειξε ότι ο τοίχος αυτός είχε μήκος 4, πλάτος 0,55 μ., ήταν δομημένος από μεγάλους και μεσαίου μεγέθους αδρούς λίθους και δεν αποτελούσε τμήμα οικοδομήματος.

Ε ρ μ ι ό ν η

Προφήτης Ηλίας (αγρός Μ. και Χ. Παπαμιχαήλ)

Ο αγρός αυτός έχει εμβαδόν 10.855,84 τ.μ. και εκτείνεται στις βορειοανατολικές κατώτερες υπώρειες του υψώματος του «Προφήτη Ηλία», το οποίο βρίσκεται στα δυτικά του λόφου «Πρων»[122] και στην αρχαιότητα ήταν γνωστό ως «Θόρναξ» και αργότερα ως «Κοκκύγιον». Στο ύψωμα αυτό λατρεύονταν ο Δίας και ο Απόλλωνας και στις νότιες και ανατολικές παρυφές του υδραγωγείο μετέφερε το νερό στην αρχαία Ερμιόνη από πηγάδι στα νότια (πιθανώς το γνωστό σήμερα ως «Πηγάδι της Πικροδάφνης»)[123].

Με αφορμή αίτημα των ιδιοκτητών για επιφανειακή διαμόρφωση του αγρού, διανοίχθηκαν με μικρό σκαπτικό μηχάνημα επτά δοκιμαστικές τάφροι. Μόνο στις δύο από αυτές εντοπίστηκαν αρχαία λείψανα.

Συγκεκριμένα ερευνήθηκαν:

α) Στην τάφρο, η οποία διανοίχθηκε στο νοτιοανατολικό τμήμα του αγρού και στο δεύτερο από τον όμορο στα ανατολικά αγροτικό δρόμο επίπεδο:

Δυο καλυβίτες τάφοι (αριθ. I και II). Εντός των ορίων τομής στο βόρειο ακραίο τμήμα της τάφρου, σε απόσταση 17,30 μ. από τον αγροτικό δρόμο και σε βάθος 0,30 και 0,50 μ., αντίστοιχα από την επιφάνεια του αγρού. Οι τάφοι αυτοί είχαν προσανατολισμό Β.-Ν. και είχαν κατασκευαστεί πολύ κοντά ο ένας στον άλλο. Ο καθένας είχε χρησιμοποιηθεί για την ύπτια, εκτεταμένη ταφή ενός ενήλικα, με προσανατολισμό Ν.-Β. (Πίν. 12 γ-δ). Και οι δύο σκελετοί είχαν ύψος 1,80 μ., χωρίς τα πέλμα-

116. Σχετικά με τον εντοπισμό οικοδομικών καταλοίπων των χρόνων αυτών στις τομές που ερευνήθηκαν στο έναντι μεγάλο οικόπεδο του Αρχαιολογικού Μουσείου Άργους, καθώς και σε αύλακα του ΟΤΕ μπροστά από την είσοδο του Μουσείου, βλ. *BCH* 83 (1959), σ. 766· *ΑΔ* 29 (1973-74): Χρονικά, σ. 219.

117. Η θέση αυτή φέρει και την ονομασία Γούβα που υποδηλώνει την επικλινή διαμόρφωση του εδάφους στην περιοχή.

118. Στις υπώρειες του υψώματος αυτού έχουν εντοπιστεί κατάλοιπα των τάφων της αρχαίας νεκρόπολης των Αλιέων και στην κορυφή του σημειώνεται η ύπαρξη πύργου-παρατηρητήριου: Jameson - Runnels - Van Andel, ό.π. (υποσημ. 67), σ. 427 (A25). Φαράκλας, ό.π. (υποσημ. 96), εικ. 19(8).

119. *ΑΔ* 29 (1973-74): Χρονικά, σ. 267-268· 54 (1999): Χρονικά, σ. 146-147, σημ. 24.

120. Η εικόνα αυτή αποτελεί ουσιαστικά αναδημοσίευση από το βιβλίο της Mc Allister, ό.π. (υποσημ. 70), εικ. 17. Βλ. σχετικά, ό.π., σ. 25.

121. *ΑΔ* 24 (1969): Χρονικά, σ. 126. *Hesperia* (38) 1969, σ. 340-341.

122. Κατά μήκος των βόρειων υπωρειών του Πρώνα διατηρούνται τα μνημειακά λείψανα του ρωμαϊκού υδραγωγείου της αρχαίας Ερμιόνης και στην κορυφή του μαρτυρείται από τον Παυσανία ιερό της Ήρας: Ν. Παπαχατζής, *Παυσανίου Ελλάδος Περιήγησις, Κορινθιακά και Λακωνικά*, Αθήνα 1976, σ. 268, εικ. 303, σ. 271 (σημ. 2), 279-280.

123. Παπαχατζής, ό.π. Φαράκλας, ό.π., σ. 31, 32, 39, 41. Jameson - Runnels - Van Andel, ό.π. (υποσημ. 67), σ. 490-492 (θέσεις E32, 33).

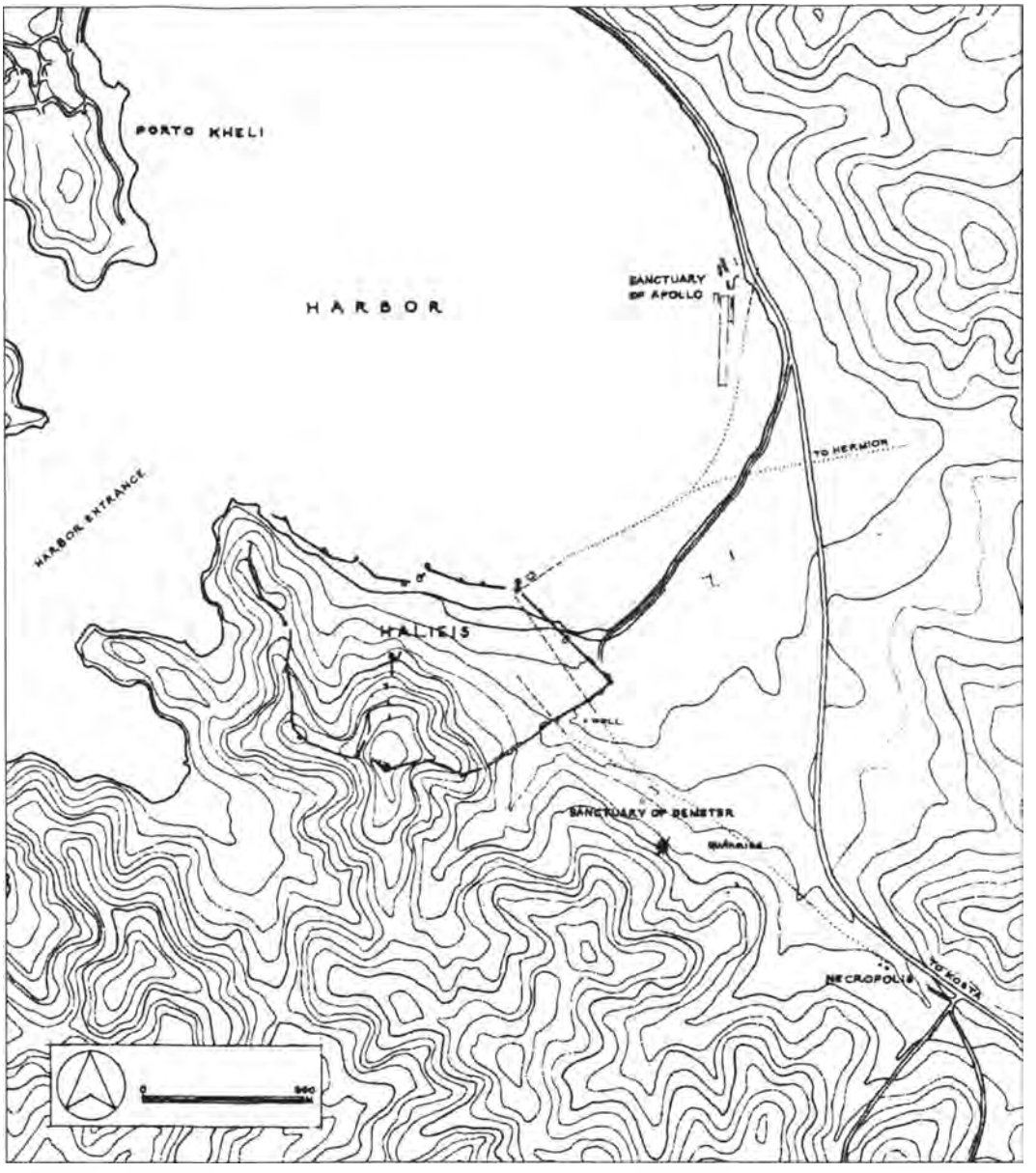

Σχέδ. 10. Νομός Αργολίδας. Μπουζαίικα Πορτοχελίου. Γενικό τοπογραφικό με τη θέση του αγρού Ν. Βουρλούμη.

τα, τα οποία δεν διατηρούνταν, το κρανίο τους στρεφόταν ελαφρώς προς τον αριστερό ώμο και δεν συνοδεύονταν από κτερίσματα.

Δεν ανευρέθηκαν όστρακα ούτε κατά τον καθαρισμό για την αποκάλυψη των τάφων ούτε κατά την αφαίρεση της ταφικής επίχωσης. Τόσο η κατασκευή τους όσο και το δομικό υλικό τους[124] (στρωτήρες κεραμίδες από κιτρινωπό πηλό) υποδηλώνουν ότι θα πρέπει να ανάγονται στους ελληνιστικούς χρόνους. Συνεπώς, εκτός από τους βόρειους πρόποδες του Πρώνα, και οι πρόποδες του Κοκκυγίου είχαν χρησιμοποιηθεί κατά την ελληνιστική περίοδο για ταφές[125], οι οποίες εκτείνονταν στα νότια του δρόμου προς τον Μάσητα.

Λιθοσωρός. Σε απόσταση 4 μ. νότια των τάφων και 15,75 μ. από τον αγροτικό δρόμο. Η έρευνα δύο τομών

124. Πρβλ. I. Hägg - J. M. Fossey, *The Hellenistic Nekropolis and Later Structures on the Middle Slopes 1973-77. Excavations in the Barbouna Area at Asine, Fasc. 4*, Boreas 4: 4, Uppsala 1980, σ. 30 κ.ε.

125. Φαράκλας, ό.π., σ. 37, εικ. 17. *ΑΔ* 46 (1991): Χρονικά, σ. 104-105· 49 (1994): Χρονικά, σ. 147-148.

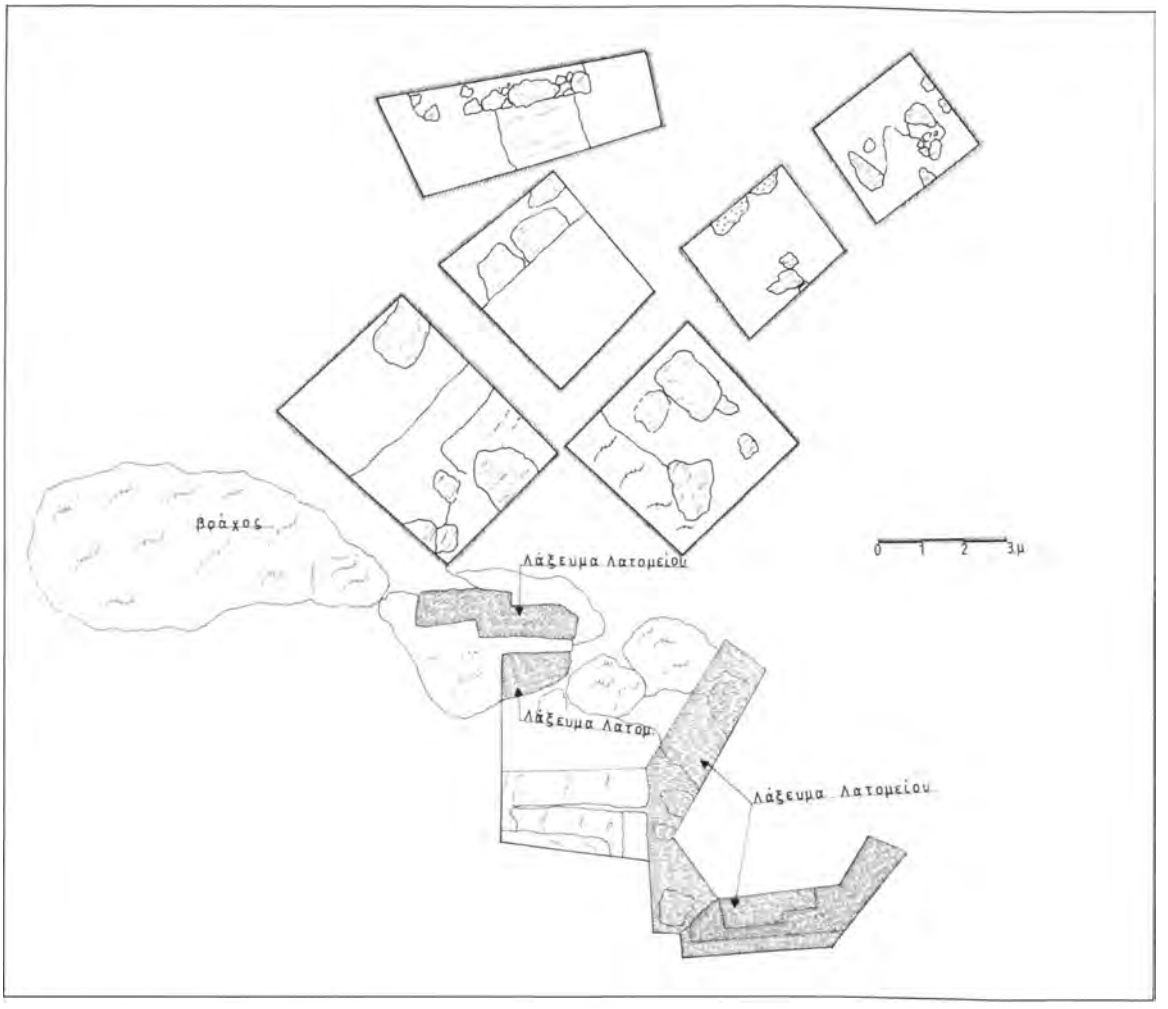

Σχέδ. 11. Νομός Αργολίδας. Μπουζαίικα Πορτοχελίου. Αγρός Ν. Βουρλούμη. Κάτοψη της ανασκαφής.

εκατέρωθεν των παρειών της τάφρου αποκάλυψε ότι πρόκειται για στρώμα με πολλούς, μικρούς αργούς λίθους και μεγαλύτερους βαθύτερα, το οποίο κατελάμβανε έκταση 6 τ.μ. και στα βορειοανατολικά οριζόταν από τοίχο, πλ. 0,70, ύψ. 0,40 μ. Ο τοίχος αυτός σωζόταν σε δύο σειρές μεγάλων αδρών πλακών και λίθων και σε μήκος 1 μ.

β) Στη βορειοδυτική τάφρο, σε απόσταση 60 μ. από το βόρειο όριο του αγρού και 33 μ. από τον αγροτικό δρόμο και σε βάθος 0,30 μ., τοίχος, πιθανότατα αναλημματικός, πλ. 0,30/0,50 μ., ο οποίος ανιχνεύτηκε σε μήκος 2,50 μ. και ήταν κατασκευασμένος από πλακοειδείς λίθους.

Τα παραπάνω αρχαία λείψανα καταχώθηκαν, με εξαίρεση τους δύο τάφους. Στους ιδιοκτήτες χορηγήθηκε άδεια για επιφανειακό καθαρισμό του αγροτεμαχίου από την άγρια βλάστηση, τους διάσπαρτους λίθους και τους σύγχρονους αναλημματικούς τοίχους, υπό τον όρο ότι κατά τις εργασίες δεν θα γινόταν καμία αναμόχλευση του εδάφους για την αποφυγή πρόκλησης βλάβης σε τυχόν υπάρχοντα αρχαία λείψανα.

Κρανίδι

Αλώνια ή Θυνί (αγρός Ν. Μπενρουμπή)

Ο αγρός αυτός εκτείνεται στο βορειοδυτικό τμήμα του νοτιότερου από τα τρία ακρωτήρια[126] που διαμορφώνονται στη θέση Αλώνια ή Θυνί Κρανιδίου, στη βορειοδυτική ακτογραμμή της Ερμιονίδας. Κατά τον έλεγχο των οικοδομικών εργασιών που πραγματοποιεί η Εφορεία μας στην περιοχή, εντοπίστηκαν στον αγρό αυτό μνημειακά αρχιτεκτονικά κατάλοιπα, τα οποία και ερευνήθηκαν με τη σύμφωνη γνώμη της 5ης ΕΒΑ.

126. Στο μεσαίο ακρωτήριο έχει εντοπιστεί παράκτια εγκατάσταση των προϊστορικών χρόνων και έχουν περισυλλεγεί λιγοστά όστρακα των ρωμαϊκών και υστερορρωμαϊκών χρόνων: Jameson - Runnels - Van Andel, ό.π. (υποσημ. 67), σ. 450 (θέση B41).

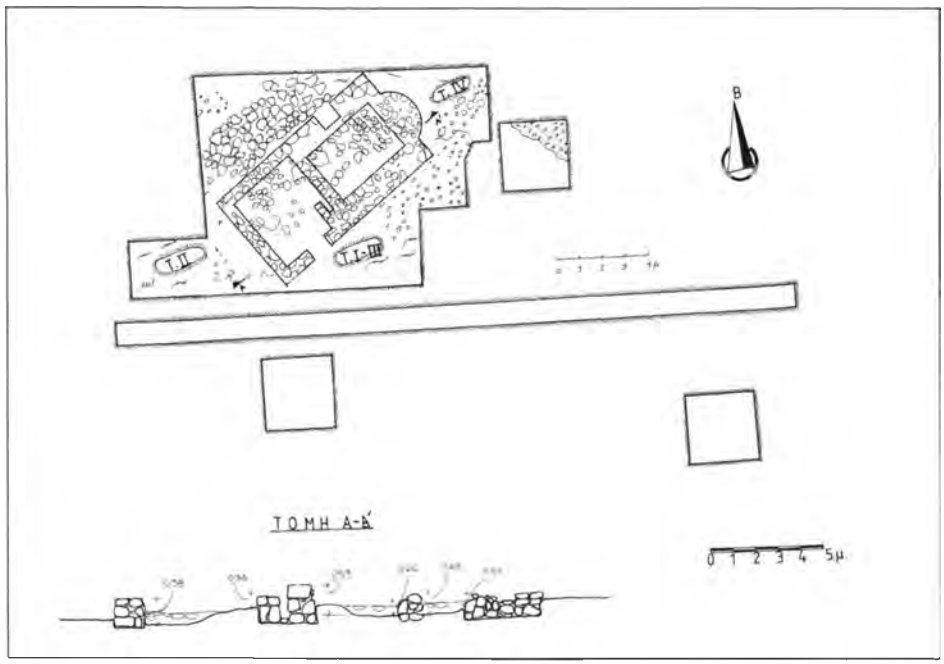

Σχέδ. 12. Νομός Αργολίδας. Κρανίδι. Αλώνια ή Θυνί. Κάτοψη και τομή της ανασκαφής.

Η σωστική ανασκαφική έρευνα που ακολούθησε έφερε στο φως μονόχωρο ναΰδριο των παλαιοχριστιανικών χρόνων (Σχέδ. 12). Το μνημείο αυτό αποτελεί έναν από τους πρωιμότερους μάρτυρες της διάδοσης της νέας θρησκείας[127] στην Ερμιονίδα και πιθανότατα εξυπηρετούσε τις λατρευτικές ανάγκες των κατοίκων της αγροτικής αυτής περιοχής.

Οι τοίχοι του ναΰδρίου διατηρούνταν σε ύψος 0,30-0,54 μ. και ήταν δομημένοι με αργούς και αδρούς λίθους από ασβεστόλιθο και κροκαλοπαγή λίθο, ανάμεσα στους οποίους παρεμβάλλονταν μικρές πέτρες, τμήμα κεράμων, κονίαμα και χώμα. Με την εσωτερική παρειά των μακρών πλευρών του εφάπτεται σειρά λίθων, πλ. 0,55/0,60 μ., η οποία θα πρέπει να αντιστοιχεί στην α΄ οικοδομική φάση του. Κατά τη φάση αυτή, το μνημείο είχε μικρότερες διαστάσεις (4,70×3,50 μ.) και αψίδα πλ. 0,57 μ., ενώ δεν είχε νάρθηκα. Στη β΄ οικοδομική φάση, το μνημείο αποκτά μεγαλύτερες διαστάσεις (9,50×4,70 μ.), καθώς πλέον έχει νάρθηκα και η ημικυκλική αψίδα του, πλ. 0,70 μ., εφάπτεται με την εξωτερική παρειά της παλαιότερης. Στο βόρειο τμήμα του νάρθηκα και στο ανατολικό του κλίτους σωζόταν τμήμα του δαπέδου με πήλινες πλάκες. Στο νότιο τμήμα του νάρθηκα σωζόταν το υπόστρωμα του δαπέδου από ασβεστοκονίαμα, πάχ. 0,02 μ.

Στον εξωτερικό χώρο του ναΰδρίου ερευνήθηκαν: α) λιθοσωρός που προερχόταν από το οικοδομικό υλικό του και εκτεινόταν κατά μήκος της βόρειας πλευράς του και β) τέσσερις ταφές, ακτέριστες, με προσανατολισμό Δ.-Α., στο εσωτερικό τριών λάκκων, λαξευμένων στο βραχώδες υπέδαφος. Οι ταφές ΙΙ και IV με έναν εκτεταμένο σκελετό, ερευνήθηκαν στο εσωτερικό των αντίστοιχων λάκκων στα δυτικά και στα ανατολικά του μνημείου. Οι ταφές Ι και ΙΙΙ ερευνήθηκαν σε λάκκο στα νότια του ναΰδρίου και τα μακρά οστά της πρώτης ταφής βρέθηκαν συγκεντρωμένα στην περιοχή του κρανίου της δεύτερης εκτεταμένης ταφής. Στα βόρεια του μνημείου και βαθύτερα από το λιθοσωρό δεν εντοπίστηκαν ταφές, καθώς το επικλινές στο σημείο αυτό έδαφος δεν ήταν κατάλληλο για τη διάνοιξη των λάκκων τους.

Μετά το δοκιμαστικό έλεγχο του υπεδάφους στα νότια του μνημείου, κατά τον οποίο δεν εντοπίστηκαν αρχαία λείψανα και σύμφωνα με την κοινή πρόταση των δύο Εφορειών, αποφασίστηκε να μετατοπιστεί η νέα οικοδομή στο χώρο αυτό και το μνημείο να διατηρηθεί σε κατάχωση στον αύλειο χώρο της, στον οποίο δεν θα φυτευτούν φυτά με ισχυρό ριζικό σύστημα.

ΠΕΡΙΟΔΙΚΕΣ ΕΚΘΕΣΕΙΣ

Η Εφορεία συμμετείχε στην περιοδική έκθεση «Αγών», η οποία παρουσιάστηκε στο Εθνικό Αρχαιολογικό Μου-

127. Παλαιοχριστιανική βασιλική με προσκτίσματα έχει ερευνηθεί στον αύλειο χώρο του Δημοτικού Σχολείου Ερμιόνης και μαρτυρά ότι η πόλη αυτή, η οποία ήταν το μόνο οργανωμένο άστυ την περίοδο αυτή στην Ερμιονίδα, αποτελούσε έδρα Επισκόπου: *ΠΑΕ* 1955, σ. 236-239. Jameson - Runnels - Van Andel, ό.π., σ. 401-402.

σείο, ως παράλληλη εκδήλωση των Ολυμπιακών Αγώνων που διεξάγονταν στη χώρα μας τη χρονιά αυτή, με τον παναθηναϊκό αμφορέα του Αρχαιολογικού Μουσείου Ναυπλίου με αριθ. ευρ. 1 (Συλλογή Γλυμενοπούλου)[128]. Ο αμφορέας αυτός αποτελεί έργο του ζωγράφου του Μαστού των ετών 530-520 π.Χ.

ΕΛΕΝΗ ΣΑΡΡΗ

2001

ΑΝΑΣΚΑΦΙΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ

ΝΟΜΟΣ ΑΡΓΟΛΙΔΑΣ

Άργος

Οδός Διομήδους και Μεγάλου Αλεξάνδρου (Ο.Τ. 15Β, οικόπεδο Ι. Αλεξόπουλου)

Το οικόπεδο, διαστ. 26,5×22,10 μ., βρίσκεται στα βόρεια της πόλης του Άργους εκτός των τειχών. Έγινε σωστική ανασκαφική έρευνα στο βορειοανατολικό οικοδομήσιμο τμήμα, διαστ. 12,60×9 μ. Ερευνήθηκαν τέσσερις ανασκαφικές τομές[129]. Ο χώρος είχε χρησιμοποιηθεί κατά τη ρωμαϊκή και κυρίως κατά την ελληνιστική εποχή. Σε βάθος 1,60-1,70 μ. αποκαλύφθηκαν αποσπασματικά τμήματα θεμελίων, πλ. 0,40 μ., με πέτρες μικρού μεγέθους και τρεις κυκλικοί αποθέτες, διαμ. 1,70×1,80 και βάθ. 1,53-4,30 μ. Κατά την ανασκαφή περισυνελέγησαν όστρακα, λύχνοι, αγνύθες, χάλκινα νομίσματα, ληκύθιο, τμήματα ειδωλίων ελληνιστικής εποχής, καθώς και τμήμα πήλινης κωνικής βάσης, ύψ. 0,10, πλ. 0,13, πάχ. 0,08 μ., με λαβή στα πλάγια και κυκλική οπή στο κέντρο για τη στερέωση στελέχους λυχνοστάτη(;), αρχαϊκό όστρακο σκύφου με παράσταση προσώπου ανδρικής μορφής και τμήμα λύχνου ρωμαϊκής εποχής. Στο νοτιοδυτικό τμήμα της ανασκαφής βρέθηκαν δύο θήκες τεφροδόχων αγγείων ελληνιστικής εποχής κατασκευασμένες με πέτρες και ασβεστοκονίαμα.

Θήκη αριθ. 1. Διαστ. 0,60×0,60×0,68 μ., της οποίας δεν διατηρήθηκε κάλυψη. Εσωτερικά βρέθηκε τεφροδόχος αμφορέας σε λοξή θέση, θραυσμένος, ο οποίος περιείχε καμένα οστά (Πίν. 13 α).

Ο συγκολλημένος αμφορέας, ύψ. 0,47, διαμ. βάσης 0,15, διαμ. κοιλίας 0,30 μ., συμπληρωμένος σε τμήμα του χείλους, του λαιμού και του ώμου φέρει εξωτερικά λευκό επίχρισμα. Το σχήμα του έχει εμφανή μεταλλικά πρότυπα και αποτελείται από δύο χωριστά προσαρμοζόμενα τμήματα στο ύψος του ώμου[130]. Τα δύο τμήματα του αγγείου προσδένονταν με λεπτό σχοινί σε αντίστοιχα ζεύγη οπών στο άνω και κάτω τμήμα του αγγείου. Στο εσωτερικό του αμφορέα βρέθηκαν διαμορφωμένα από λεπτό φύλλο χρυσού: α) δύο στελέχη κλαδιών με 17 φύλλα μυρτιάς ή ελιάς, συν. μήκ. 0,27 μ., β) χρυσή δανάκη, διαμ. 0,015 μ., που αποτελείται από δύο λεπτά φύλλα χρυσού που προσαρμόζονταν μεταξύ τους, φέρουν αποτύπωμα νομίσματος ελληνιστικής εποχής της Σικυώνας με παράσταση ιπτάμενου περιστεριού και δίνουν την εντύπωση χρυσού νομίσματος, γ) αργυρό νόμισμα της Ρόδου ελληνιστικής εποχής με παράσταση κεφαλής του ηλίου και ρόδου στον οπισθότυπο (Πίν. 13 β), δ) σιδερένιο δακτυλίδι καμένο, διαμ. 0,03 μ., με σφενδόνη 0,02 μ., ε) περόνη καμένη, στ) κομμάτια σιδερένια, δυσδιάκριτα αντικείμενα καμένα, μεταξύ των οποίων τμήμα από ψαλίδι, κωνικό κομβίο ή σφονδύλιο(;) ανάλογου σχήματος με τα μυκηναϊκά, οστέινος αστράγαλος επεξεργασμένος στις εξωτερικές πλευρές.

Από το ραδινό σχήμα του αμφορέα αλλά και τα κτερίσματα, το τεφροδόχο χρονολογείται στο α΄ μισό του 3ου αι. π.Χ.

Θήκη αριθ. 2. Ανάλογης κατασκευής με την προηγούμενη, βρέθηκε σε απόσταση 3 μ. νοτιότερα από τη θήκη αριθ. 1. Διατηρήθηκε το κατώτερο τμήμα πολύ αποσπασματικά, διαστ. 0,57×0,43 μ. Εσωτερικά της θήκης βρέθηκαν επτά μυροδοχεία και κάρβουνα προφανώς από την τέφρα της καύσης. Δεν διατηρήθηκε το τεφροδόχο αγγείο.

Τάφος αριθ. 3. Κεραμοσκεπής, ελληνιστικής εποχής, βρέθηκε στην ανατολική πλευρά της ανασκαφής, διαστ. 1,88×0,40×0,41 μ. Σε βάθος 1,13-1,54 μ. με προσανατολισμό Β.-Ν. βρέθηκε σκελετός ενήλικης γυναίκας ευθυτενής σε ύπτια θέση. Στο χώρο της κεφαλής περισυνελέγη ωτογλυφίδα και χάλκινη περόνη.

Οδός Δαναού, Πνευματικό Κέντρο Δήμου Άργους (Κωνσταντοπούλειο)

Στον ανατολικό ακάλυπτο χώρο και σε απόσταση 8,10 μ. του νεοκλασικού κτιρίου του Πνευματικού Κέ-

128. Βλ. Ν. Καλτσάς (επιμ.), *Αγών, Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο, 15 Ιουλίου-31 Οκτωβρίου 2004*, Αθήνα 2004, σ. 325-326 (Ε. Σαρρή).

129. Η ανασκαφική έρευνα του οικοπέδου άρχισε το 2000 και ολοκληρώθηκε το 2001. Το μεγαλύτερο τμήμα της ανασκαφής διεξήχθη από τη συνάδελφο Α. Παπαδημητρίου.

130. Ανάλογο χαρακτηριστικό σχήμα τεφροδόχου υδρίας που αποτελείται από δύο χωριστά τμήματα αποτελεί η αργυρή υδρία από τον «τάφο του πρίγκιπα» της Βεργίνας. Μ. Ανδρόνικος, *Βεργίνα. Οι βασιλικοί τάφοι και άλλες αρχαιότητες*, Αθήνα 1984, 212-214, εικ. 183. Είναι αξιοσημείωτο ότι στο Άργος έχουν βρεθεί ανάλογες τεφροδόχες πήλινες υδρίες με τις οποίες θα ασχοληθούμε αλλού.

ντρου Δήμου Άργους έγινε μικρής έκτασης ανασκαφική έρευνα, διαστ. 12,50×7 μ. Ο χώρος αυτός παρεμβάλλεται μεταξύ της πρώην ιδιοκτησίας ΟΤΕ στα ανατολικά, η οποία ερευνήθηκε ανασκαφικά από την 5η ΕΒΑ και απαλλοτριώθηκε στη συνέχεια για λόγους προστασίας και ανάδειξης αρχαιοτήτων, και του ακάλυπτου χώρου πολυκατοικίας αμέσως βορειότερα σε απόσταση 12,40 μ. ιδιοκτησίας Γ. Πλατή-Ξιξή - Ν. Διαμαντή, όπου αποκαλύφθηκαν το 1989-1990 πώρινες θεμελιώσεις αρχαίων κτιρίων, αποθέτες χθόνιας λατρείας με μεγάλο αριθμό κρατηρίσκων, τμήμα ορθοστάτη στην ανατολική πλευρά, καθώς και μεταγενέστερο κτίριο[131]. Τα αρχαία αυτά κτίρια με βάση τα ευρήματα, την τοπογραφία της πόλης και τη μαρτυρία του Παυσανία (2, 23, 4-5), τα οποία εκτείνονται νοτιότερα στο χώρο της ανασκαφής, ταυτίστηκαν από τον υπογράφοντα με ένα από τα τρία Ασκληπιεία του Άργους.

Η ανασκαφική έρευνα διενεργήθηκε με αφορμή τις εργασίες αναπαλαίωσης του νεοκλασικού κτιρίου και κατόπιν πρότασης της Δ΄ ΕΠΚΑ προς το ΥΠΠΟ και το Δήμο Άργους και στην 5η ΕΒΑ με σκοπό την ενοποίηση των παραπάνω εκατέρωθεν σημαντικών αρχαιοτήτων[132]. Διανοίχθηκαν δύο ανασκαφικές τομές Β.-Ν. Σε βάθος 1,20 μ. από την επιφάνεια βρέθηκαν θεμέλια και τοίχοι κτιρίου, κατοικίας, πρόχειρα κατασκευασμένοι με πέτρες και χώμα της ύστερης βυζαντινής εποχής, ενώ το δάπεδο βρέθηκε σε βάθος 1,65 μ. κατασκευασμένο με χαλίκι. Περισυνελέγησαν όστρακα από χρηστικά και εφυαλωμένα αγγεία, νομίσματα, κομμάτια ιωνικού κιονόκρανου, θραύσμα μαρμάρινου αγάλματος με πτυχώσεις, μαρμάρινες πλάκες ορθομαρμάρωσης, εξάρτημα ζυγαριάς, χάλκινο ενώτιο, δακτυλίδι, μαχαίρι, πτερνιστήρας(;) αλόγου, πήλινος αμφορίσκος, ανώτερο τμήμα πρόχου από ζωόμορφο αγγείο, κομμάτια γυαλιών. Σε βάθος 2,20-2,30 μ. βρέθηκε παλιότερη φάση του κτιρίου. Τα δάπεδα ήταν επιστρωμένα με πήλινες πλάκες. Στο νότιο τμήμα και σε βάθος 2,75 μ. βρέθηκε τρίτη φάση δαπέδου με πήλινες πλάκες, καθώς και κεραμική χρηστικών αγγείων και τμήμα από γυάλινο κολονάτο ποτήρι. Οι παλαιότερες φάσεις του κτιρίου χρονολογούνται στον 5ο-6ο αι. μ.Χ. Η ανασκαφή προχώρησε σε μικρότερο τμήμα βαθύτερα σε βάθος 2,50-3 μ., όπου περισυνελέγησαν μελαμβαφή όστρακα κλασικής εποχής, μικρό τμήμα ψηφιδωτού, διαστ. 0,13×0,09 μ., κατασκευασμένο με θαλασσινό χαλίκι-βότσαλο, αρχαϊκά, κορινθιακά όστρακα και ύστερης γεωμετρικής εποχής, τμήμα αρχαίας διακοσμημένης κεραμίδας και τμήμα ιωνικού κιονόκρανου. Κατά μήκος της ανατολικής πλευράς της ανασκαφής με κατεύθυνση ΝΑ.-ΒΔ. βρέθηκε η συνέχεια του ορθοστάτη, η οποία είχε βρεθεί βορειότερα στον ακάλυπτο ανεσκαμμένο χώρο της ιδιοκτησίας Γ. Πλατή-Ξιξή - Ν. Διαμαντή.

Στην περιοχή αυτή προφανώς εκτεινόταν ένα από τα Ασκληπιεία του Άργους, το οποίο χρονολογείται ήδη από την αρχαϊκή εποχή.

Οδός Καλμούχου και Πολυκλείτου (οικόπεδο Ά. Μπουλμέτη)

Συνεχίστηκε η ανασκαφική έρευνα στο πρόσθετο βορειοανατολικό τμήμα του αρχικού οικοπέδου[133] που αποκτήθηκε από την ιδιοκτήτρια στη συνέχεια (διαστ. 34,50× 17,50 μ.) με πρόσοψη στην οδό Πολυκλείτου, βορειότερη και παράλληλη οδό της οδού Καλμούχου. Διανοίχθηκαν δέκα ανασκαφικές τομές, αριθ. 30-39. Επιφανειακά μέχρι βάθος 1 μ. βρέθηκαν όστρακα βυζαντινής και μεταβυζαντινής εποχής. Σε βάθος 1-1,30 μ. βρέθηκαν όστρακα κλασικής και αρχαϊκής εποχής, πλίνθοι κατεστραμμένου κλιβάνου, στάχτες, καθώς και όστρακα γεωμετρικής εποχής. Βαθύτερα στο νότιο τμήμα βρέθηκαν τάφοι γεωμετρικής εποχής και εγχυτρισμοί.

Εγχυτρισμός αριθ. 16. Ταφικός κρατήρας ύστερης γεωμετρικής εποχής. Ύψ. 0,45, διάμ. 0,40 μ., βρέθηκε σε πλάγια θέση με ασβεστολιθική πλάκα στο στόμιο και περιείχε οστά νηπίου.

Κιβωτιόσχημος τάφος αριθ. 17. Βρέθηκε σε βάθος 1,67-1,93 μ., γεωμετρικής εποχής. Εξωτερικά του τάφου βρέθηκαν οκτώ αγγεία ύστερης γεωμετρικής εποχής, ένας κρατήρας, πέντε σκύφοι, πυξίδα, οινοχόη, κυκλικός αποθέτης γεωμετρικής εποχής και εγχυτρισμός νηπίου σε χειροποίητο αμφορέα (17α) κτερισμένο εξωτερικά με μέτρια αγγεία, κύαθο, οινοχοΐσκη και άωτη φιάλη.

Εσωτερικά του τάφου αριθ. 17, διαστ. 1,40×0,80×0,70 μ., βρέθηκαν στη βόρεια στενή πλευρά παραμερισμένα οστά ενήλικα. Η κανονική ταφή με την κεφαλή προς Ν. σε συνεσταλμένη στάση, κτερισμένη με οινοχόη δίπλα στην κεφαλή και δύο κύαθους. Στη βόρεια πλευρά κατά τον καθαρισμό βρέθηκαν επίσης τρεις πυξίδες, τρεις πρόχοι, ένας κύαθος, σιδερένια περόνη σε σχήμα Τ, χάλκινη περόνη και πέντε χάλκινα δακτυλίδια.

Ανατολικότερα στην τομή 30 βρέθηκαν δύο κυκλικοί αποθέτες με όστρακα ύστερης γεωμετρικής εποχής. Στην τομή 32 βορειότερα βρέθηκαν δύο αποθέτες αρχαϊκής

131. Για τα Ασκληπιεία του Άργους θα αναφερθούμε αλλού.

132. Την ανασκαφή παρακολούθησε από πλευράς 5ης ΕΒΑ ο αρχαιολόγος Γ. Τσεκές.

133. *ΑΔ* 55 (2000): Χρονικά, σ. 183.

εποχής με χειροποίητα αρχαϊκά ειδώλια ιππέων, γυναικεία ειδώλια και οκτώσχημο πήλινο ομοίωμα άρτου.

Τάφος-λάκκος αριθ. 18. Γεωμετρικής εποχής, με καλυπτήριες πλάκες, διαστ. 1,30×0,70×0,55 μ., με σκελετό ενήλικα κτερισμένο με τρεις σκύφους, δύο αμφορείς χειροποίητους, ανοιχτό αγγείο, τρεις πυξίδες, μικκύλο αγγείο και χάλκινο δακτυλίδι (Πίν. 13 γ).

Κιβωτιόσχημος τάφος 19. Βρέθηκε στην τομή 33, γεωμετρικής εποχής, εσωτ. διαστ. 1,08×0,55×0,50 μ. Εξωτερικά βρέθηκαν οστά και δύο κρανία από ανακομιδή. Εσωτερικά βρέθηκε κανονική ταφή ενήλικα κτερισμένη με κρατήρα, οινοχόη, δύο χειροποίητα αγγεία, δύο χάλκινες περόνες, χάλκινο δακτυλίδι και τμήμα οβελού, μήκ. 0,35 μ.

Τάφος 20. Γεωμετρικής εποχής, βρέθηκε εξωτερικά του τάφου 19 και περιείχε δύο ταφές ενηλίκων. Η κανονική ταφή ήταν κτερισμένη με οινοχόη και λεκάνη, δύο χειροποίητα αγγεία, χάλκινες περόνες, χάλκινο δακτυλίδι.

Βορειότερα βρέθηκαν θεμέλια δύο τοίχων δωματίου ύστερης γεωμετρικής-αρχαϊκής εποχής και όστρακα αρχαϊκής-κλασικής εποχής, αρχαϊκά ειδώλια ιππέων, γυναικεία χειροποίητα ειδώλια, μικκύλοι πήλινοι λέβητες με προτομή ζώου. Επίσης, περισυνελέγησαν όστρακα ελληνιστικής εποχής, «Δυτικής Κλιτύος», όστρακα με ανάγλυφες γυναικείες μορφές, κρατηρίσκοι, μία χάνδρα, χάλκινοι και μολύβδινοι δακτύλιοι.

Τάφος κεραμοσκεπής αριθ. 21. Ενήλικα, ακτέριστος.

Επίσης αποκαλύφθηκε διπλός τοίχος ελληνιστικής εποχής, καθώς και διπλός κλίβανος ελληνιστικής εποχής με προσανατολισμό Β.-Ν. με είσοδο από τη νότια πλευρά, διαστ. 2,20×2,50 μ., καθώς και δύο πηγάδια. Προφανώς στην περιοχή αυτή, βόρεια πλευρά του οικοπέδου, υπήρχε εργαστήριο. Στη βόρεια πλευρά του οικοπέδου βρέθηκε επίσης μικρός κιβωτιόσχημος τάφος αριθ. 22, σε βάθος 2,50 μ. Περισυνελέγησαν επτά αγγεία γεωμετρικής εποχής, ένας σκύφος, πέντε κύπελλα, μία χειροποίητη πρόχους και τμήμα σιδερένιας περόνης. Το υπέδαφος της ανασκαφής έχει σχηματιστεί από προσχωσιγενές ποταμίσιο χαλίκι.

Ναύπλιο (Περιοχή Ζυμβρακάκη)

Οδός Τραπεζούντος (Ο.Τ. 352, οικόπεδα Ν. Στύπα - Α. Φλύρη - Κ. Χριστόπουλου)

Κατά την ανασκαφική έρευνα δύο παρακείμενων οικοπέδων με κάλυψη 1.133 και 4.687 τ.μ. στην οδό Τραπεζούντος, παρόδου της λεωφόρου Ασκληπιού, αποκαλύφθηκε στο βορειότερο οικόπεδο, διαστ. 26×53 τ.μ., μεγάλος τοίχος με κατεύθυνση ΝΑ.-ΒΑ. Ο τοίχος αποκαλύφθηκε σε μήκος 40 μ., έχει μέσο πλάτος 1,30-1,40 και σωζόμενο ύψος 1-1,90 μ., ενώ με τις ριγμένες εκατέρωθεν πέτρες το πλάτος φθάνει τα 2 μ. Είναι κατασκευασμένος με μεγάλες φυσικές ασβεστολιθικές πέτρες, διαστ. 0,90×0,30-0,50×0,25-0,30 μ. περίπου και 0,70-0,60×0,40×0,20 μ., αλλά και με μικρότερες πέτρες και βρέθηκε σε βάθος 0,30-1,30 μ. Το ανώτερο τμήμα του είναι αναμοχλευμένο και διατηρείται σε καλή κατάσταση. Στο κατώτερο, σε βάθος 0,75-1,15 μ. πέριξ του τοίχου περισυνελέγησαν ακόσμητα όστρακα.

Στη νότια πλευρά του τοίχου, σε απόσταση 3,80-4,95 και σε βάθος 1,20 μ. από την επιφάνεια του εδάφους, βρέθηκε ταφικός απόσχημος πίθος, θραυσμένος, με προσανατολισμό ΝΑ.-ΒΔ., μήκ. 1,15, διαμ. 0,76, διαμ. βάσης 0,14, διαμ. στομίου 0,40 μ.

Εσωτερικά του πίθου βρέθηκε ταφή νηπίου, πλούσια κτερισμένη με μικκύλα αγγεία, πέντε κοτυλίσκες, έναν αρύβαλλο, τμήμα κρατηρίσκου. Ο ταφικός πίθος χρονολογείται στην ύστερη αρχαϊκή εποχή. Η ισχυρή θεμελίωση του μεγάλου τοίχου που αποκαλύφθηκε χρονολογείται το πιθανότερο στην ύστερη αρχαϊκή εποχή. Πρόκειται μάλλον για μεγάλο αναλημματικό προστατευτικό τοίχο για την προστασία του χώρου από τις πλημμύρες παρακείμενου χειμάρρου και την παροχέτευση των υδάτων βορειότερα.

Λευκάκια (Δήμος Ναυπλίου)

Διάνοιξη υδραγωγείου ύδρευσης

Κατά τις εργασίες διάνοιξης τάφρου υδραγωγείου ύδρευσης, πλ. 0,70, βάθ. 0,70-0,90 μ., εντός του οικισμού Λευκακίων, από τη ΔΕΥΑ Δήμου Ναυπλίου κατά μήκος του δημοτικού δρόμου με κατεύθυνση Β.-Ν. που διέρχεται από την ανατολική πλευρά της εκκλησίας της Υπαπαντής και του «Παλιού Σχολείου»-Πνευματικού Κέντρου νοτιότερα, αποκαλύφθηκαν σημαντικές αρχαιότητες.

α) Σε απόσταση 0,60-1,60 μ. νοτιότερα από τη νοτιοανατολική γωνία του «Παλιού Σχολείου» και 1,30 μ. ανατολικότερα επί του δημοτικού δρόμου, σε βάθος 0,50-0,60 μ. από την επιφάνεια του δρόμου βρέθηκε κτιστό υδραγωγείο κατασκευασμένο με πέτρες και ασβεστοκονίαμα, εξωτ. πλ. 1,10, ύψ. 1,20 και εσωτ. πλ. 0,60-0,40, ύψ. 1 μ. Στο ανώτερο τμήμα, σε ύψος 0,25 μ., το υδραγωγείο σχηματίζει οξυκόρυφη απόληξη. Σύμφωνα με πληροφορίες των κατοίκων, κατά το παρελθόν είχε διαπιστωθεί ότι στον πυθμένα του υδραγωγείου υπήρχε ανοιχτός αγωγός κατασκευασμένος με καμπυλωτές κεραμίδες ανάστροφα τοποθετημένες εν σειρά. Το κτιστό υδραγωγείο είναι γνωστό ως «Κοντίτο» (υδραγωγείο). Το αποκαλυφθέν τμήμα έχει κατεύθυνση ΒΑ.-ΝΔ. και μετέφερε νε-

ρό από την πηγή-κτιστό πηγάδι που βρίσκεται στα βορειοανατολικά του οικισμού, χώρο γραφείου πρώην κοινότητας Λευκακίων, στα νοτιοανατολικά των Λευκακίων και οδηγούσε σε κτιστή ορθογώνια κρήνη μεταβυζαντινής εποχής, εντός της ιδιοκτησίας πλησίον του επαρχιακού δρόμου Ναυπλίου-Λευκάκια.

β) Κατά τη διάνοιξη του υδραγωγείου βορειότερα του παραπάνω δημοτικού δρόμου που αντιστοιχεί στο δημοτικό χώρο, αμέσως νοτιότερα της εκκλησίας της Υπαπαντής, που έχει ερευνηθεί κατά το παρελθόν και έχουν αποκαλυφθεί αρχαίοι κλίβανοι και πώρινες θεμελιώσεις αρχαίου κτιρίου με κατεύθυνση Α.-Δ., αποκαλύφθηκαν δύο πώρινες θεμελιώσεις: η μία πλάτους 0,60 και πάχους 0,30 μ., η δεύτερη μήκους 2,60 και πάχους 0,30 μ. περίπου, σε απόσταση 2 μ. βορειότερα με κατεύθυνση Β.-Ν. Οι θεμελιώσεις αυτές το πιθανότερο αντιστοιχούν σε αρχαίο στωικό οικοδόμημα.

γ) Σε απόσταση 21,15 μ. βορειότερα από τη δεύτερη πώρινη θεμελίωση και σε απόσταση 3,30 μ. νοτιότερα από τη νοτιοανατολική γωνία της εκκλησίας της Υπαπαντής, βρέθηκε πώρινος δόμος-θεμελίωση, πλ. 0,50-0,60, πάχ. 0,35 μ., με κατεύθυνση Ν.-Β., συν. μήκ. 12,90 μ., που εκτείνεται σε όλο το πλάτος της ανατολικής πλευράς της εκκλησίας. Είναι αξιοσημείωτο ότι η πώρινη αυτή θεμελίωση βρίσκεται σε μικρή απόσταση ανατολικότερα και είναι παράλληλη με την ανατολική πλευρά μεγάλου πώρινου δόμου θεμελίωσης αρχαίου αναλημματικού τοίχου, του οποίου η νοτιοανατολική γωνία έχει αποκαλυφθεί στον αμέσως νοτιότερα της εκκλησίας ανεσκαμμένο χώρο.

Η αποκαλυφθείσα θεμελίωση έμπροσθεν της εκκλησίας το πιθανότερο αποτελεί την κατώτερη ανατολικότερη θεμελίωση κλίμακας ανόδου από την ανατολική πλευρά στο μεγάλο τεχνητό ανάλημμα, όπου είχε κατασκευαστεί σε μικρή απόσταση δυτικότερα της εκκλησίας ο μεγάλος πώρινος, το πιθανότερο πρώιμος κλασικός, ναός των Λευκακίων, του οποίου διατηρείται η θεμελίωση. Ο ναός αυτός προφανώς ήταν του Απόλλωνος Πυθαέως της Αρχαίας Ασίνης[134] που αναφέρει ο Θουκυδίδης (5,53) κατά τον Πελοποννησιακό πόλεμο και βρισκόταν την εποχή αυτή στην κυριαρχία των Αργείων. Από τις σωστικές ανασκαφές στον περιβάλλοντα χώρο έχουν επισημανθεί τμήμα πώρινου αναλημματικού τοίχου, θεμέλια στωικού οικοδομήματος, τμήμα πώρινης θεμελίωσης και κλιβάνων και στα δυτικά τμήματα πώρινης θεμελίωσης του αρχαίου ναού, καθώς και κτιστός αναλημματικός τοίχος.

134. W. Vollgraff, *Le sanctuaire d'Apollon Pythéen à Argos*, Paris 1956, σ. 33.

Αρχαία (Παλαιά) Επίδαυρος

Οδός Ιωάννου Μεταξά 27 (οικία Π.Β. Γεώργα)

Στο βορειοδυτικό τμήμα του οικοπέδου ανοίχθηκε βόθρος, διαστ. 5,10×2,60 μ. Σε βάθος 0,80-1,10 μ. από την επιφάνεια του εδάφους βρέθηκαν πέντε αρχαίοι τάφοι, τέσσερις λάκκοι καλυμμένοι με φυσικές ασβεστολιθικές πλάκες και ένας κεραμοσκεπής, με προσανατολισμό ΒΔ.-ΝΑ., κατασκευασμένοι στο φυσικό σκουροκόκκινο υπέδαφος. Εξωτερικά των τάφων βρέθηκε τμήμα ειδωλίου σατύρου, αστράγαλος και όστρακα ελληνιστικής εποχής. Εξωτερικά του τάφου αριθ. 5 βρέθηκαν οστά σκελετού ενήλικα και λύχνος ελληνιστικής εποχής.

Τάφος αριθ. 1. Ακτέριστος, εσωτ. διαστ. 1,95×0,45×0,55 μ., περιείχε σκελετό ενήλικα σε ύπτια θέση.

Τάφος αριθ. 2. Αναμοχλευμένος, διαστ. 1,80×0,40×0,50 μ., περιείχε σκελετό ενήλικα σε ύπτια θέση, κτερισμένο με λάγυνο θραυσμένη. Στα κάτω άκρα βρέθηκαν σιδερένιες εφηλίδες υποδημάτων, εντός του τάφου βρέθηκαν και δύο κρανία παλαιοτέρων ταφών.

Τάφος αριθ. 3. Διαστ. 1,10×0,40×0,60 μ. Περιείχε ακτέριστο σκελετό νηπίου σε ύπτια θέση.

Τάφος αριθ. 4. Διαστ. 1,30×0,47×0,45 μ. Εξωτερικά του τάφου βρέθηκαν οστά ανακομιδής. Εσωτερικά του τάφου δεν βρέθηκε ταφή.

Τάφος αριθ. 5. Κεραμοσκεπής κατεστραμμένος, εξωτερικά του τάφου βρέθηκαν οστά ενήλικα και λύχνος ελληνιστικής εποχής.

Τάφος αριθ. 6. Βρέθηκε βαθύτερα από τον τάφο αριθ. 2, διαστ. 1,80×0,40×0,40 μ. Εσωτερικά βρέθηκαν λίγα όστρακα και υπολείμματα σκελετού.

Οι τάφοι αυτοί αποτελούν τμήμα του βορειοανατολικού νεκροταφείου της πόλης της Επιδαύρου και χρονολογούνται στην ελληνιστική εποχή.

Αρχαία Επίδαυρος

Θέση Νέρα (οικόπεδο Η.Στ. Βερδελή)

Το παραπάνω οικόπεδο, διαστ. 17,70×16,50 μ., έχει έντονη κλίση από Δ. προς Α. Βρίσκεται στη νότια πλευρά του μυκηναϊκού νεκροταφείου μεταξύ των οικοπέδων Σ. Κυριάκη νότια, όπου είχαν αποκαλυφθεί μυκηναϊκοί τάφοι, και Ι. Γκάτζιου βόρεια. Σε απόσταση 3,12 μ. βορειότερα από τα όρια της ιδιοκτησίας Σ. Κυριάκη βρέθηκε το δυτικότερο τμήμα δρόμου μυκηναϊκού θαλαμοειδούς τάφου, πλ. 1,15, μήκ. 3,90 μ. (Α.-Δ.), ο οποίος εκτείνεται κάτω από το δημοτικό δρόμο σε βάθος 3,55 μ. Το ανατολικότερο τμήμα του δρόμου έχει καταστραφεί από παλαιότερες εργασίες διαμόρφωσης του οικοπέδου.

Στο δρόμο βρέθηκαν μυκηναϊκά και μεταγενέστερα όστρακα. Στο ανατολικότερο σωζόμενο τμήμα του βρέθηκε μικρός κιβωτιόσχημος τάφος, εσωτ. διαστ. 0,48×0,28×0,30 μ., προφανώς νηπίου, εντός του οποίου δεν βρέθηκαν οστά. Σε απόσταση 0,40 μ. πριν από την είσοδο του τάφου βρέθηκαν πέτρες σε ύψος 0,70 μ. από το δρόμο, οι οποίες προφανώς αντιστοιχούν σε β΄ χρήση του τάφου.

Η είσοδος, σωζ. ύψ. 0,65 μ., χτισμένη με ξηρολιθιά, έχει καταρρεύσει στο ανώτερο τμήμα. Η σωζόμενη πρόσοψη του τάφου έχει ύψος 2,70, πλάτος 1,30 στη βάση και 0,45 μ. στην ανώτερη σωζόμενη απόληξη. Ο θάλαμος έχει ακανόνιστο σχήμα, μήκ. 2,10, πλ. 2,40 μ. Η οροφή είχε καταρρεύσει από τη διάνοιξη αποχετευτικού αγωγού. Στη βόρεια πλευρά του θαλάμου βρέθηκαν δύο κανονικές ταφές.

Ταφή αριθ. 1, ενήλικη γυναίκα σε ύπτια θέση με την κεφαλή προς Α. βρέθηκε κτερισμένη με αμφορίσκο μεταξύ των μηρών, καθώς και προχοΐσκη, κύπελλο, χάλκινη περόνη στον αριστερό ώμο και πήλινο αμφικωνικό σφονδύλι. Επίσης βρέθηκε λειασμένος πλακοειδής λίθος, διαστ. 0,075×0,04×0,008 μ., με οπή, για την παρασκευή ψιμμυθίων.

Νότια της ταφής 1 βρέθηκε ταφή αριθ. 2, ενήλικα κτερισμένη με μικρό κύπελλο. Στη νότια πλευρά των θαλάμων βρέθηκαν οστά παραμερισμένης ταφής και ειδώλιο τύπου Φ.

Ο τάφος από τα κτερίσματα χρονολογείται στην ΥΕ ΙΙΙΓ και υπομυκηναϊκή εποχή.

Θέση Νέρα (οικόπεδο Π.Β. Καραγιάννη)

Το παραπάνω οικόπεδο, διαστ. 22×18,40 μ., βρίσκεται στη δυτική πλευρά της δημοτικής οδού και βόρεια του ανεσκαμμένου οικοπέδου Μ. Μοίρα[135], όπου έχει εντοπιστεί και σε μεγάλο τμήμα ερευνηθεί το μυκηναϊκό νεκροταφείο της Αρχαίας Επιδαύρου.

Κατά την ανασκαφική έρευνα αποκαλύφθηκαν έξι θαλαμοειδείς αριθ. 1-6, μυκηναϊκοί τάφοι. Ο έκτος εκτείνεται εντός των ορίων του αμέσως βορειότερου οικοπέδου, Ν. Αλυφαντή. Οι τάφοι έχουν προσανατολισμό Α.-Δ.

Μυκηναϊκός τάφος αριθ. 1. Σε απόσταση 9,50 μ. βορειότερα από τη νότια πλευρά του οικοπέδου αποκαλύφθηκε θαλαμοειδής τάφος αριθ. 1. Το μήκος του δρόμου είναι 4,40 μ. με ελαφρά κλίση και το κυμαινόμενο πλάτος 0,90-1,10 μ.

Σε απόσταση 1,40 μ. δυτικότερα από την αρχή του δρόμου, στη βόρεια πλευρά, βρέθηκε κιβωτιόσχημος τάφος με προσανατολισμό Α.-Δ., κατασκευασμένος με ασβεστολιθικές πλάκες, εσωτ. διαστ. 0,73×0,20×0,25 μ. Ο τάφος προοριζόταν προφανώς για την ταφή νηπίου, ήταν γεμάτος με χώμα, αλλά δεν βρέθηκαν οστά, ούτε κτερίσματα. Στα χώματα του τάφου βρέθηκε μολύβδινος σύνδεσμος αγγείου. Από το δρόμο περισυνελέγησαν μυκηναϊκά όστρακα κυλίκων και χρηστικών αγγείων της ΥΕΙ-ΙΙ Α-Β εποχής. Η πρόσοψη του μυκηναϊκού τάφου έχει ύψος 2 και πλάτος 1,10 μ. Η είσοδος του τάφου, διαστ. 1,30×0,85×0,30 μ., ήταν χτισμένη σε όλο το μήκος (1,30 μ.) με ξηρολιθιά, έμπροσθεν της οποίας βρέθηκαν μυκηναϊκά όστρακα. Η οροφή του τάφου είχε καταρρεύσει κατά την ύστερη βυζαντινή εποχή. Ο θάλαμος έχει ελλειψοειδές σχήμα, διαστ. 2,60 μ. (Α.-Δ.) και 2,90 μ. (Β.-Ν.).

Στο νοτιοανατολικό τμήμα του υπάρχει ελλειψοειδής οπή, διαμ. 1,40×1,30 μ., που δημιουργήθηκε από τη διάνοιξη άλλου θαλάμου μικρότερου μυκηναϊκού τάφου αριθ. 3, ο οποίος έχει κατασκευαστεί 0,30 μ. βαθύτερα από τον αντίστοιχο θάλαμο του τάφου αριθ. 1.

Στο θάλαμο βρέθηκαν οστά τριών παραμερισμένων ταφών, αριθ. 1 βορειοανατολικά, αριθ. 2 στα δυτικά και αριθ. 3 στη νότια πλευρά του θαλάμου. Δεν βρέθηκε κανονική ταφή κατά χώραν. Στην παραμερισμένη ταφή αριθ. 1 βρέθηκε θραυσμένο αλάβαστρο, βάση και χείλος μικρής πρόχου της ΥΕ ΙΙΙΒ εποχής, τρία τμήματα, το πιθανότερο δύο περόνες, από υαλόμαζα κυανού χρώματος, και μικρό κωνικό κουμπί από στεατίτη.

Μυκηναϊκός τάφος αριθ. 2. Βρέθηκε σε απόσταση 4,80 μ. βορειότερα και παράλληλος με τον τάφο αριθ. 1. Ο δρόμος του τάφου έχει μήκος 6,90 και πλάτος 0,80-1,10 μ. Η πρόσοψη του τάφου έχει ύψος 3 και κυμαινόμενο πλάτος 1,20-0,40 μ. Εκτός από την ξηρολιθιά της εισόδου σε απόσταση 1,30 μ. ανατολικότερα βρέθηκε επί του δρόμου σε ψηλότερο επίπεδο 0,70 μ. και άλλη ξηρολιθιά, ύψ. 1 μ., προφανώς από β΄ χρήση του τάφου. Η είσοδος έχει μήκος 1,20 και πλάτος 0,70 μ.

Ο θάλαμος, διαστ. 2,50×3,65 μ., έχει το σύνηθες ελλειψοειδές και ευθύγραμμο σχήμα εκατέρωθεν της εισόδου. Η οροφή είχε καταρρεύσει. Στο κεντρικό τμήμα του θαλάμου βρέθηκε ταφή ενήλικα αριθ. 1, με προσανατολισμό Α.-Δ., κτερισμένη με χάλκινη αιχμή δόρατος και χάλκινη πλατιά μαχαίρα, μήκ. 0,21, πλ. 0,065 μ. Στη θέση της κεφαλής και του κυρίως σώματος βρέθηκαν συνολικά 23 χαύλιοι διαβρωμένοι, εκ των οποίων εννέα βρέθηκαν θραυσμένοι. Η ταφή αριθ. 1 βρέθηκε διαταραγμένη. Βορειότερα της ταφής αριθ. 1, βρέθηκαν οστά παραμερισμένης ταφής αριθ. 2, καθώς και πέντε χαύλιοι. Γίνεται φανερό από τα παραπάνω ότι οι διασκορπισμένοι χαύλιοι προέρχονται από κτέρισμα της παλαιότερης παραμερισμένης ταφής αριθ. 2 (Πίν. 13 δ). Στη νότια πλευρά του θαλάμου βρέθηκε ταφή ακτέριστη αριθ. 3, ενώ στα δυτικά βρέθηκαν οστά παραμερισμένης ταφής αριθ. 4. Από το θάλαμο

135. *ΑΔ* 36 (1981): Χρονικά, σ. 99-100.

περισυνελέγησαν επίσης όστρακα ψευδόστομου αμφορέα. Ο τάφος χρονολογείται στην ΥΕ ΙΙΙΒ εποχή.

Μυκηναϊκός τάφος αριθ. 3. Βρέθηκε νοτιοανατολικά του μυκηναϊκού τάφου αριθ. 1. Ο θάλαμος, ελλειψοειδούς σχήματος, διαστ. 1,90×1,70 μ., στη βόρεια πλευρά έχει κόψει τμήμα της νότιας παρειάς του παρακείμενου θαλάμου τάφου αριθ. 1. Ο δρόμος είναι μικρού μήκους, 2,20 μ., ορθογώνιου σχήματος. Από το δρόμο περισυνελέγησαν μυκηναϊκά όστρακα. Η είσοδος, ύψ. 1, πλ. 0,55 μ., ήταν χτισμένη με ξηρολιθιά. Εντός του θαλάμου βρέθηκαν δύο ταφές ενηλίκων.

Ταφή αριθ. 1: Παραμερισμένη στη βόρεια πλευρά του θαλάμου ακτέριστη.

Ταφή αριθ. 2: Κανονική στο κεντρικό τμήμα του θαλάμου σε ύπτια θέση κατά τον άξονα του τάφου.

Από το κοσκίνισμα των χωμάτων του θαλάμου βρέθηκε κωνικό κουμπί από στεατίτη ερυθρού χρώματος.

Ο τάφος χρονολογείται το πιθανότερο στην ΥΕ ΙΙΙΒ εποχή.

Μυκηναϊκός τάφος αριθ. 4. Βρέθηκε σε απόσταση 2,40 μ. νοτιότερα τάφου αριθ. 3. Ο δρόμος του τάφου έχει μήκος 3,30, πλάτος 0,90 μ. Σε απόσταση 2,30 μ. από την αρχή του δρόμου βρέθηκε στη βόρεια πλευρά λάκκος, διαστ. 0,60×0,50×0,15 μ., που περιείχε οστά ενήλικα παλιάς παραμερισμένης ταφής, καθώς και μυκηναϊκά όστρακα από μικρό θραυσμένο αλάβαστρο και ακόσμητη θραυσμένη πρόχου. Πριν από την είσοδο του τάφου βρέθηκε ξηρολιθιά σε ύψος 0,35-1,05 μ. από την επιφάνεια του δρόμου, προφανώς από τη β΄ χρήση του τάφου. Η είσοδος του τάφου, διαστ. 1,10×0,50×0,40 μ., ήταν χτισμένη με ξηρολιθιά. Ο θάλαμος ελλειψοειδής, διαστ. 1,30×1,50 μ.

Εσωτερικά του θαλάμου βρέθηκε ταφή ενήλικα ακτέριστη. Από το κοσκίνισμα του χώματος περισυνελέγη κωνικό κουμπί από μαύρο στεατίτη.

Ο τάφος χρονολογείται στην ΥΕ ΙΙΙΒ εποχή.

Μυκηναϊκός τάφος αριθ. 5. Ο τάφος βρέθηκε στα νοτιοανατολικά του οικοπέδου και σε άμεση σχέση με τη δημοτική οδό. Το ανατολικότερο τμήμα του δρόμου εκτεινόταν επί του δημοτικού δρόμου. Επί του δρόμου του τάφου αμέσως δυτικά της δημοτικής οδού βρέθηκε κιβωτιόσχημος τάφος αριθ. 1, διαστ. 1,05×0,40×0,35 μ. Εσωτερικά του τάφου δεν βρέθηκαν οστά. Περισυνελέγησαν τρία τμήματα χάλκινων σφηκωτήρων. Επί του δρόμου και σε απόσταση 1,75 μ. από την είσοδο βρέθηκε ξηρολιθιά β΄ χρήσης του τάφου.

Ο δρόμος του τάφου σώζεται σε μήκος 7,50 μ. δυτικότερα από το δημοτικό δρόμο. Η είσοδος του τάφου, πλ. 0,60, ύψ. 0,90, μήκ. 0,65 μ., ήταν χτισμένη με ξηρολιθιά. Εσωτερικά της εισόδου βρέθηκε τμήμα μικρού κυλινδρικού αλάβαστρου.

Ο θάλαμος είχε καταρρεύσει κατά την πρώιμη βυζαντινή εποχή. Εντός του θαλάμου, ορθογώνιου σχήματος, διαστ. 2,30×3 μ., βρέθηκε ημικυκλικό τμήμα μυλόλιθου βυζαντινής εποχής, διαμ. 0,48, πάχ. 0,11 μ. Στο εσωτερικό του βρέθηκαν, επίσης, έξι ταφές ενηλίκων.

Ταφή αριθ. 1: Παραμερισμένη στη βορειοανατολική γωνία του θαλάμου ακτέριστη. Βρέθηκε η βάση του παραπάνω αλάβαστρου, το οποίο αποτελούσε προφανώς κτέρισμα της ταφής αυτής.

Ταφή αριθ. 2: Στη νότια πλευρά του θαλάμου σε ύπτια θέση, κτερισμένη με λήκυθο, ύψ. 0,165 μ. και σκύφο της ΥΕ ΙΙΙΓ ύστερης φάσης.

Ταφή γυναίκας αριθ. 3: Στη βόρεια πλευρά του θαλάμου, κτερισμένη με σκύφο, ύψ. 0,10 μ., και χειροποίητη στιλβωμένη μικρή πρόχου και χάλκινη περόνη της ύστερης ΥΕ ΙΙΙΓ-υπομυκηναϊκής φάσης.

Ταφή αριθ. 4: Νότια της ταφής αριθ. 3, κτερισμένη με κωνικό κουμπί.

Ταφή αριθ. 5: Νοτιότερα της ταφής αριθ. 4, ακτέριστη.

Ταφή αριθ. 6: Νοτιότερα της ταφής αριθ. 5, ακτέριστη. Ο τάφος χρονολογείται στην ΥΕ ΙΙΙΓ ύστερη-υπομυκηναϊκή φάση.

Μυκηναϊκός τάφος αριθ. 6. Βρέθηκε 6,80 μ. βορειότερα του τάφου αριθ. 2 και εκτείνεται εντός της διπλανής βόρειας ιδιοκτησίας Ν. Αλυφαντή. Το μήκος του δρόμου είναι 8,80 και το πλάτος 1,15-1,32 μ.

Επί του δρόμου και σε απόσταση 1,80-4 μ. από την αρχή του βρέθηκαν ασβεστολιθικές πέτρες και κιβωτιόσχημος τάφος αριθ. 1, εσωτ. διαστ. 1,80×0,40×0,30 μ., εντός του οποίου βρέθηκε ταφή ενήλικα σε ύπτια θέση με κεφαλή προς Δ., κτερισμένη με υπομυκηναϊκό αμφορίσκο διακοσμημένο με διάγραμμα τρίγωνα στον ώμο και ολόβαφο στην κοιλιά και το λαιμό. Σε απόσταση 2 μ. από την πρόσοψη του τάφου βρέθηκαν πέτρες προφανώς από υστερότερη χρήση του τάφου. Από τον καθαρισμό του δρόμου περισυνελέγησαν μυκηναϊκά όστρακα, κυρίως κύλικες της ΥΕ ΙΙΙΒ εποχής.

Η είσοδος, πλ. 0,60, μήκ. 1,15, ύψ. 1,50 μ., ήταν χτισμένη με ξηρολιθιά. Οι πέτρες εκτείνονταν εντός του θαλάμου σε μήκος 1,05 και πλάτος 0,75 μ., προφανώς από την επαναχρησιμοποίηση του τάφου. Ο θάλαμος, ορθογώνιου σχήματος με καμπυλωτές γωνίες, διαστ. 3,20×2,65 μ., ήταν πλούσια κτερισμένος. Η οροφή του είχε καταρρεύσει εσωτερικά της εισόδου. Πάνω στις πέτρες βρέθηκαν τρεις ψευδόστομοι αμφορίσκοι αριθ. 1, 2 και 7 της ΥΕ ΙΙΙΒ2. Αριστερά της εισόδου στη νοτιοανατολική πλευρά βρέθηκαν τέσσερα αγγεία, μεγάλο κύπελλο (FS 226) διακοσμημένο με πορφύρες, ψευδόστομος αμφορίσκος, ψηλή ακόσμητη κύλικα (FS 274) και αρύταινα εντός του κυπέλλου (Πίν. 13 ε). Επίσης, βρέθηκε μεγάλος αριθμός από μικροσκοπικές χάνδρες

από υαλόμαζα κυανού χρώματος. Στο κεντρικό τμήμα του θαλάμου βρέθηκε κανονική ταφή αριθ. 1 και αμέσως δυτικότερα ταφή αριθ. 2.

Ταφή αριθ. 1: Ήταν κτερισμένη με ένα κυλινδρικό αλάβαστρο, τέσσερις πεπλατυσμένους ψευδόστομους αμφορίσκους της ΥΕ ΙΙΙΒ2 και ένα χάλκινο μαχαίρι χωρίς λαβή, μήκ. 0,127 μ.

Ταφή αριθ. 2: Βρέθηκε αμέσως δυτικά και σε άμεση σχέση με την ταφή αριθ. 1. Ήταν κτερισμένη με ψευδόστομο αμφορίσκο και λεκανίδα της ΥΕ ΙΙΙΒ εποχής (Πίν. 13 ε). Στον κοινό κεντρικό χώρο και των δύο παραπάνω ταφών βρέθηκαν πολλά πλακίδια από υαλόμαζα κυανού χρώματος με ποικίλη διακόσμηση, από τα οποία τα περισσότερα διατηρούνται ακέραια, ενώ αρκετά διατηρούνται αποσπασματικά. Τα περισσότερα φέρουν διακόσμηση: α) με κανονικούς ρόδακες, β) με στικτούς ρόδακες, γ) ένα πλακίδιο ολόκληρο και δύο κομμάτια, διακοσμημένα με οκτώσχημες ασπίδες.

Επίσης, βρέθηκε κωνικό κουμπί και τρεις φακοειδείς σφραγίδες: α) με οπή, διαμ. 1,5 εκ., ωχροκίτρινου χρώματος από δυσδιάκριτο υλικό, φέρει παράσταση ζώου προς τα δεξιά, διακρίνεται το ραδινό σώμα του αιγοειδούς(;), β) από υαλόμαζα κυανού χρώματος, διαμ. 1,5 εκ. Φέρει παράσταση λιονταριού με την κεφαλή σε κάμψη και συστροφή μεταξύ των σκελών, γ) κυανού χρώματος, διαμ. 1,6 εκ., με οπή ανάρτησης και διαμόρφωση κωνική στην πίσω πλευρά. Φέρει παράσταση λιονταριού προς τα δεξιά με το κεφάλι προς τα κάτω που κατασπαράσσει(;) δυσδιάκριτο ζώο, αγρίμι(;).

Στη βόρεια πλευρά του θαλάμου βρέθηκαν οστά κανονικής ταφής αριθ. 3 και οστά και κρανίο παραμερισμένης ταφής, κωνικό κουμπί από στεατίτη, καθώς και κυκλικό όστρακο, διαμ. 0,10 μ., πιθανόν πώμα αγγείου.

Ταφή αριθ. 4: Στη νότια πλευρά του θαλάμου βρέθηκε διαταραγμένη ταφή ενήλικα κτερισμένη με τέσσερις ψευδόστομους αμφορίσκους, μία λεκανίδα, ειδώλιο τύπου Ψ (Πίν. 13 ε), τμήμα πλακιδίου από υαλόμαζα διακοσμημένο με ρόδακα, τρία λεπτά φύλλα χρυσού διακοσμημένα με σπείρες, καθώς και πέντε ακόμα μικρά κομμάτια, το πιθανότερο επιρράμματα ενδύματος.

Ο μυκηναϊκός τάφος αριθ. 6, πλούσια κτερισμένος, χρονολογείται στην ΥΕ ΙΙΙΒ εποχή. Ο δρόμος του τάφου είχε χρησιμοποιηθεί κατά την υπομυκηναϊκή εποχή με την κατασκευή του κιβωτιόσχημου τάφου αριθ. 1 κτερισμένος με αμφορίσκο.

Τάφρος αποχέτευσης

Συνεχίστηκαν οι εργασίες διάνοιξης τάφρου για την κατασκευή αποχέτευσης στους δημοτικούς δρόμους της Αρχαίας Επιδαύρου.

Οδός Πολυκλείτου. Η διάνοιξη της τάφρου αποχέτευσης, πλ. 1,60, βάθ. 2,50 μ., άρχισε από το δυτικό άκρο της οδού με κατεύθυνση ΒΑ., που οδηγεί προς το λιμάνι και σχηματίζεται η διακλάδωση με την οδό Ασκληπιού, που οδηγεί προς την πλατεία και το Δημαρχείο.

Αμέσως ανατολικά από το δυτικό άκρο της οδού Πολυκλείτου, στο ύψος της ιδιοκτησίας Αγραφιώτη, βρέθηκε κτιστή κωνικού σχήματος υπόγεια κατασκευή, ύψ. 1,70 μ. και κυμαινόμενης διαμέτρου 0,70-1,30 μ., κατασκευασμένη με πέτρες, ασβεστοκονίαμα και υδραυλικό κονίαμα εσωτερικά, το πιθανότερο υπόγειος αποθηκευτικός χώρος βυζαντινής εποχής. Βρέθηκε, επίσης, τριμμένη πορφύρα, ελληνιστικής-ρωμαϊκής εποχής. Σε βάθος 0,90-1,32 μ. και σε μήκος 20 μ. (Ν.-Β.), στο ύψος των παρακείμενων ιδιοκτησιών Β. Βερδελή και Β. Βρετού, βρέθηκε θεμέλιο τοίχου, μήκ. 20, πλ. 0,50 μ., καθώς και δύο κτιστά θεμέλια τοίχων (Α.-Δ.), προφανώς ενδιάμεσων διαχωριστικών τοίχων ελληνιστικής εποχής.

Οδός Μανιαδάκη. Βορειότερα της οδού Πολυκλείτου επί της οδού Μανιαδάκη με κατεύθυνση Δ.-Α., που οδηγεί προς το λιμάνι, βρέθηκαν σχεδόν επιφανειακά τα θεμέλια ισχυρού και μεγάλου κτιρίου με προσανατολισμό Α.-Δ., πλ. τοίχου 0,70-0,80 μ., κατασκευασμένο με την τεχνική της χυτής τοιχοποιίας με πέτρες μικρού μεγέθους και ασβεστοκονίαμα. Προφανώς πρόκειται για κτίριο υστερορρωμαϊκής-πρώιμης βυζαντινής εποχής.

Οδός Ποσειδώνος. Στη μικρή πλατεία που σχηματίζεται στην κύρια είσοδο στο λιμάνι της Αρχαίας Επιδαύρου, ανατολικά απόληξη της οδού Κ. Μανιαδάκη και βόρειο άκρο της παραλιακής οδού Ακτής Ποσειδώνος, κατά τη διάνοιξη της τάφρου, αποκαλύφθηκε πώρινος αναλημματικός τοίχος με κατεύθυνση ΒΑ.-ΝΑ., σε βάθος 0,80-1,90, ύψ. 1,10-1,20, πλ. 0,55 μ., με κύρια όψη προς Α. Στη δυτική πλευρά του τοίχου υπάρχει ανάλογης κατασκευής πώρινος χαμηλός τοίχος, θεμέλιο προφανώς παλαιότερης φάσης.

Ο αναλημματικός τοίχος είναι κατασκευασμένος από τρεις δόμους, πάχ. 0,35-0,40 μ. Προφανώς πρόκειται για προστατευτικό τοίχο αντιπλημμυρικής προστασίας του λιμανιού από τις προσχώσεις από τα νερά των βροχών και των χειμάρρων, λόγω της έντονης φυσικής κλίσης του εδάφους από τη δυτική πλευρά.

Οδός Δαιδάλου. Σε απόσταση 35 μ. δυτικότερα από την Ακτή Ποσειδώνος, στο ύψος των εκατέρωθεν ιδιοκτησιών της οδού Δαιδάλου, οικίες Στ. Τσόλη και Χ. Λαλιώτη, εντός της τάφρου βρέθηκε πώρινος αναλημματικός τοίχος, ανάλογης κατασκευής με το αντίστοιχο τμήμα τοίχου, που βρέθηκε στην Ακτή Ποσειδώνος βορειότερα. Ο πώρινος αναλημματικός τοίχος έχει κατεύθυνση ΒΑ.-ΝΑ., μήκος 1,60, πλάτος 0,55, ύψος 1,70 μ. και αποτελείται από τέσσερις δόμους, πάχ. 0,35-0,40 μ. Βρέθηκε

σε βάθος 0,60-2,20 μ. από την επιφάνεια του εδάφους. Στη δυτική πλευρά του πώρινου τοίχου σώζεται δεύτερος χαμηλότερος παράλληλος τοίχος-θεμέλιο, πλ. 0,55 μ., κατασκευασμένος από ασβεστολιθική λατύπη.

Γίνεται φανερό από τα δύο παραπάνω όμοια τμήματα πώρινων τοίχων που βρέθηκαν σε απόσταση 35 μ. με κατεύθυνση Β.-Ν., ότι πρόκειται για τμήμα μεγάλου αναλημματικού προστατευτικού τοίχου κατά μήκος της δυτικής πλευράς του λιμανιού, που χρονολογείται το πιθανότερο στον 4ο-3ο αι. π.Χ.

Ακτή Ποσειδώνος. Κατά τη διάνοιξη της αποχετευτικής τάφρου κατά μήκος της παραλιακής οδού Ακτής Ποσειδώνος από Ν. προς Β., βορειοδυτικά του γηπέδου, στο ύψος του ξενοδοχείου ιδιοκτησίας Γ. Βερδελή (Verdelis Inn) στο ακάλυπτο βορειότερο τμήμα, βρέθηκε αρχαία λίθινη λεκάνη, σε β΄ χρήση, χτισμένη με ασβεστοκονίαμα, θραυσμένη σε δύο κομμάτια, η οποία προέρχεται το πιθανότερο από δημόσιο κτίριο (γυμνάσιο;) της Αρχαίας Επιδαύρου. Επίσης, βρέθηκε κυκλικό πώρινο τμήμα σφονδύλου από δωρικό κίονα. Τα αρχαία αυτά μέλη είχαν κτιστεί σε τοίχο πρώιμης βυζαντινής εποχής. Στον ίδιο χώρο βρέθηκε τριμμένη πορφύρα, προφανώς για την επεξεργασία παρασκευής πορφυρού χρώματος.

Βορειότερα της Ακτής Ποσειδώνος μετά την πάροδο Ιπολύτου, σε βάθος 0,70-1,55 μ. βρέθηκε ορθογώνια δεξαμενή, εσωτ. διαστ. 12,70×1,40×1,10 μ., κατασκευασμένη με ασβεστοκονίαμα, κεραμίδια και υδραυλικό κονίαμα πρώιμης βυζαντινής εποχής, αποθηκευτικοί πίθοι, τριμμένη πορφύρα και όστρακα χρηστικών αμφορέων. Προφανώς ο χώρος είχε χρησιμοποιηθεί για την επεξεργασία πορφύρας.

Οδός Ιπολύτου, πάροδος δυτικά της Ακτής Ποσειδώνος. Στην αρχή της οδού σε μήκος 4,50 μ. Α.-Δ. και σε βάθος 0,60-1 μ. βρέθηκαν τοίχοι, πλ. 0,50 και 0,80 μ., και αποχετευτικός αγωγός με κατεύθυνση ΝΑ.-ΒΔ., στάχτες και τριμμένη πορφύρα της πρώιμης βυζαντινής εποχής. Δυτικότερα βρέθηκαν θεμέλια κτιρίων της ίδιας εποχής, καθώς και μαρμάρινη ενεπίγραφη αετωματική στήλη, σε β΄ χρήση, ως καλυπτήρια πλάκα κτιστού αγωγού, η οποία φέρει την επιγραφή: *Ευκαρπία χαίρε*, ύστερης ελληνιστικής εποχής.

Σε απόσταση 19,50-21,60 μ. δυτικότερα από την αρχή της οδού Ιπολύτου προς τη νότια πλευρά του δρόμου που αντιστοιχεί στο δυτικότερο τμήμα του ξενοδοχείου Γ.Δ. Βερδελή, σε βάθος 1 μ. από την επιφάνεια του εδάφους βρέθηκε κιβωτιόσχημος τάφος ρωμαϊκής εποχής, κατασκευασμένος με πλάκες ψαμμίτη και ασβεστοκονίαμα, με προσανατολισμό ΒΑ.-ΝΔ., εξωτ. διαστ. 2,16×0,60 μ. Οι τρεις καλυπτήριες πλάκες, πάχ. 0,12 μ., διαστ. 0,60×0,80, 0,40×0,60, 0,60×0,80 μ., έφεραν ασβεστοκονίαμα στους αρμούς.

Ο τάφος, εσωτ. διαστ. 1,87×0,51×0,50 μ., ήταν πλούσια κτερισμένος. Περιείχε σκελετό γυναίκας σε ευθυτενή στάση με την κεφαλή προς Β. Η επίχωση, λασπώδης, κάλυπτε το χαμηλότερο τμήμα του τάφου και δυσχέραινε την ανασκαφική έρευνα. Στο νοτιοδυτικό τμήμα του τάφου βρέθηκε χάλκινο ανοιχτό ελλιπές αγγείο, διαμ. 0,20, ύψ. 0,08 μ., με οριζόντια χάλκινη λαβή και γυάλινο ορθογώνιου σχήματος αγγείο (Πίν. 13 στ). Εντός του τάφου βρέθηκαν, επίσης, ένα πήλινο και δύο γυάλινα μυροδοχεία, δύο όμοια μικρού μεγέθους, ελλειψοειδούς σχήματος χάλκινα αντικείμενα σε σχήμα θαλάσσιου οστράκου, προφανώς για την κατασκευή καλλυντικών, χρυσό δακτυλίδι με ένθετη πέτρα στη σφενδόνη με ανδρική κεφαλή σε κατατομή, χάλκινος δίσκος καθρέπτη, διαμ. 0,22 μ., δύο χρυσά ενώτια σε σχήμα σφαίρας με συμφυή άγκιστρα, 17 χρυσά φύλλα σε σχήμα χελιδονοουράς κοντά στο κεφάλι, τα οποία αποτελούσαν προφανώς διακόσμηση ταινίας ενδύματος (Πίν. 14 α). Στο χώρο ανεύρεσης των χρυσών φύλλων επισημάνθηκε μωβ πορφυρό χρώμα από ύφασμα(;). Πρόκειται για πλούσια κτερισμένο τάφο γυναίκας ρωμαϊκής εποχής.

Θέση Πλάκες, Δημοτική οδός προς Γιαλάσι. Κατά τη διάνοιξη τάφρου (Β.-Ν.) σε απόσταση 66 μ. νότια από τη διασταύρωση με την οδό Ασκληπιού, σε βάθος 0,80-2,10 μ. από την επιφάνεια του δρόμου αποκαλύφθηκε μεγάλος αναλημματικός τοίχος υστερορρωμαϊκής εποχής με κατεύθυνση ΒΔ.-ΝΑ. Ο τοίχος έχει πλάτος 2-2,08 και σωζ. ύψος 1,60 μ. Από τη διαπλάτυνση του χώρου σε μήκος 10,50 μ. (ΒΔ.-ΝΑ.) και 4,50 μ. (Β.-Ν.) ο αναλημματικός τοίχος αποκαλύφθηκε σε μήκος 8,50 μ. στη βόρεια πλευρά και 3,70 μ. στη νότια κύρια πρόσοψη (Πίν. 14 β). Ο ισχυρός αυτός τοίχος είναι κατασκευασμένος με μικρές και μεγάλες ποταμίσιες κροκαλοπαγείς πέτρες, ασβεστοκονίαμα, αραιά ρωμαϊκά τούβλα με την τεχνική της χυτής τοιχοποιίας. Εντός του τοίχου έχουν ενσωματωθεί σημαντικός αριθμός αρχιτεκτονικών μελών αρχαίων κτισμάτων, μεγάλων ορθοστατών από ασβεστόλιθο, τμήματα επιτύμβιων μαρμάρινων στηλών, μαρμάρινος θριγκός ταφικού μνημείου. Στη βόρεια πλευρά του αναλημματικού τοίχου αποκαλύφθηκε κάθετη κτιστή αντηρίδα, πλ. 1,95-2,20 μ. και μήκ. Β.-Ν. 2,65 μ., ανάλογης κατασκευής με τον αναλημματικό τοίχο (Πίν. 14 β).

Στην άνω επιφάνεια του σωζόμενου αναλημματικού τοίχου έχουν ενσωματωθεί σε οριζόντια θέση εν σειρά πέντε μεγάλοι ορθοστάτες από ασβεστόλιθο αρχαίων κτιρίων με αναθύρωση, διαστ. 1,30×0,80×0,40, 1,18×1,13×0,30, 1,22×0,83×0,25, 0,957×0,90×0,34, 1,20×1,05×0,30 μ. Οι ορθοστάτες στην επίστεψη του τοίχου συνεχίζονται βορειότερα του δημοτικού δρόμου, ήταν ορατοί και παλαιότερα και ονομάζονταν από τους κατοίκους «πλάκες», πάνω στις οποίες έπλεναν τα ρούχα οι γυναίκες του οικι-

σμού. Στην άνω σωζόμενη επιφάνεια της βόρειας αντηρίδας υπάρχει ενσωματωμένη αετωματική επίστεψη στήλης, σωζ. μήκ. 0,91, πλ. 0,26 και μέγ. ύψ. 0,36 μ.

Στη νότια πλευρά του αναλημματικού τοίχου στο ασβεστοκονίαμα υπάρχουν μυστρίσματα σε σχήμα ενάλλληλων ρόμβων, ενώ ήταν εμφανής η άνω επιφάνεια εντοιχισμένου μαρμάρινου θριγκού. Κατά τις εργασίες κατασκευής της αποχέτευσης, μετά από απόφαση του Τοπικού Συμβουλίου περισυνελέγησαν οι πέντε παραπάνω ορθοστάτες και η αετωματική επίστεψη, μαρμάρινος ελληνιστικός θριγκός σε δύο κομμάτια (0,85 και 0,83 μ.), συν. μήκ. 1,68, ύψ. 0,475, πλ. 0,35 μ. (Πίν. 14 γ). Ο θριγκός στην άνω επιφάνεια ήταν θραυσμένος, έφερε αρχικά σύνδεσμο σε σχήμα διπλού πέλεκυ και σώζει υπολείμματα μολύβδου.

Από τον αναλημματικό τοίχο περισυνελέγη επίσης επιτύμβια μαρμάρινη αετωματική στήλη ρωμαϊκής εποχής, διαστ. 1,22×0,50×0,13 μ., στην οποία εικονίζεται εντός ναΐσκου με καμπυλωτή διαμόρφωση ιματιοφόρος ανδρική μορφή κατ' ενώπιον (Πίν. 14 δ). Η στήλη φέρει επιγραφή: *Αλεξα / χαίρε*. Ύψ. γραμμάτων 3 εκ., διάστιχο 2 εκ.

Ο ισχυρός αναλημματικός τοίχος κατασκευάστηκε κατά την υστερορρωμαϊκή εποχή για την αποτελεσματική προστασία της νοτιοδυτικής πλευράς της αρχαίας πόλης της Επιδαύρου και του λιμανιού από τις μεγάλες πλημμύρες του χειμάρρου που κατεβαίνει από τα δυτικά στη θάλασσα, όπως γίνεται φανερό από τις προσχωσιγενείς ποταμίσιες επιχώσεις εκατέρωθεν του τοίχου με επάλληλα στρώματα ποταμίσιου χαλικιού. Ο αναλημματικός τοίχος εκτείνεται σε μεγάλο μήκος εντός ιδιοκτησιών πορτοκαλεώνων με κατεύθυνση ΒΔ.-ΝΑ. Στο σημαντικό τεχνικό έργο της υστερορρωμαϊκής εποχής προφανώς έχει ενσωματωθεί μεγάλος αριθμός αρχαίων μελών και μνημείων. Είναι αξιοσημείωτο ότι τα μεταγενέστερα χρόνια ο αναλημματικός τοίχος προσχώθηκε από τις πλημμύρες του χειμάρρου, με αποτέλεσμα ο χείμαρρος να εκβάλλει βορειοανατολικά στο αρχαίο και σύγχρονο λιμάνι της Επιδαύρου. Βορειότερα του αναλημματικού τοίχου, σε μήκος 26,42 μ., το υπέδαφος σε βάθος 0,50-1,10 μ. αποτελείται από ποταμίσιο χαλίκι-κοίτη χειμάρρου. Σε απόσταση 26,42 μ. επί του δημοτικού δρόμου στο ύψος των εκατέρωθεν οικοπέδων Β. Ρέκκα και Π. Ρώτα, σε βάθος 0,90-1,50 μ. βρέθηκε τμήμα ορθογώνιου πεσσού ρωμαϊκού υδραγωγείου, πλ. 1,50, σωζ. μήκ. 1,20 μ., κατασκευασμένου με πέτρες και ασβεστοκονίαμα. Ανατολικότερα στο οικόπεδο Β. Ρέκκα κατά το παρελθόν έχουν βρεθεί δύο άλλοι όμοιοι πεσσοί εν σειρά με κατεύθυνση Α.-Δ., διαστ. 1,50×1,60 μ. Σε απόσταση 7,90 μ. βορειότερα από τον παραπάνω πεσσό βρέθηκε κτιστό υδραγωγείο ρωμαϊκής εποχής κατασκευασμένο με πέτρες, ασβεστοκονίαμα και υδραυλικό κονίαμα εσωτερικά, εξωτ. πλ. 1,25, εσωτ. πλ. 0,50 και εσωτ. ύψ. 0,40 μ. σε βάθος 1-1,60 μ. με ελαφρά ΝΑ.-ΒΔ. κατεύθυνση.

Δημοτική οδός προς την περιοχή Γκλιάτη. Στην αρχή, βόρειο άκρο, της παραπάνω δημοτικής οδού και σε απόσταση 7-15 μ. νοτιότερα μετά τη συμβολή της στην οδό Θεάτρου, που οδηγεί Δ.-Α. προς το αρχαίο θέατρο, σε βάθος 2 μ., βρέθηκαν αρχαίος δρόμος με κατεύθυνση ΒΑ.-ΝΑ., τμήμα τοίχου με ασβεστοκονίαμα, πώρινες λιθόπλινθοι, κεραμίδες στέγης και διαταραγμένος τάφος της ρωμαϊκής εποχής, από τον οποίο περισυνελέγησαν γυάλινα μυροδοχεία, καθώς και τμήμα κτιστού ρωμαϊκού υδραγωγείου παράλληλο προς το δρόμο. Το υδραγωγείο είναι ανάλογης κατασκευής με το τμήμα του υδραγωγείου που βρέθηκε δυτικότερα στη δημοτική οδό προς Γιαλάσι, του οποίου αποτελεί συνέχεια. Στο χώρο αυτό βρέθηκε επίσης και λίθινη βάση με ορθογώνιο τόρμο για την ένθεση-στερέωση επιτύμβιας στήλης.

Οδός Θεάτρου. Κατά τη συνέχιση της διάνοιξης τάφρου επί της παραπάνω οδού από τη συμβολή της δημοτικής οδού προς Γκλιάτη με κατεύθυνση δυτικότερα προς την κεντρική οδό Ασκληπιού βρέθηκαν θεμέλια κτιρίων, ενώ σε ένα μεγάλο τμήμα μέχρι βάθος 2 μ. βρέθηκε ποταμίσια προσχωσιγενής επίχωση που δημιουργήθηκε από την κοίτη χειμάρρου, ο οποίος κατά διάφορα χρονικά διαστήματα ακολουθούσε πορεία ΝΑ.-ΒΑ. και κατέληγε στα νοτιοανατολικά τμήματα του λιμανιού της Αρχαίας, αλλά και της σημερινής Παλαιάς Επιδαύρου.

2002

ΑΝΑΣΚΑΦΙΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ

ΝΟΜΟΣ ΑΡΓΟΛΙΔΑΣ

Άργος

Οδός Μακαρίου 14 (Ο.Τ. 119, οικόπεδο Ευθ. Κατσαούνη)

Από το παραπάνω οικόπεδο, διαστ. 36,10×12,30 μ., ερευνήθηκε το βόρειο τμήμα του, διαστ. 17,60×9,65 μ. Προς την οδό Μακαρίου έγινε γενική εκσκαφή του οικοπέδου μέχρι βάθος 2,50 μ. Σε βάθος 2,50-3 μ. βρέθηκε κεραμική κυρίως από χρηστικά αγγεία κλασικής και ελληνιστικής εποχής, μυροδοχεία και νομίσματα. Στο βόρειο τμήμα της ανασκαφής αποκαλύφθηκε τμήμα θεμελίου ελληνιστικής εποχής, πώρινο επίκρανο ελληνιστικής εποχής, διαστ. 0,42×0,32×0,20 μ., τρεις τάφοι αριθ. 1-2-3 κεραμοσκεπείς ελληνιστικής-ρωμαϊκής εποχής, καθώς και κυκλικός αποθέτης με ακόσμητους κρατηρίσκους ελληνιστικής εποχής, προφανώς προσφορά ηρωικής λατρείας στους νεκρούς.

Βρέθηκαν, επίσης, δύο εγχυτρισμοί νηπίων: α) εντός μικρού ταφικού πίθου, διαστ. 0,70×0,52 μ., κτερισμένος με μικρό θραυσμένο κρατηρίσκο, β) εντός υστερογεωμετρικού-αρχαϊκού αμφορέα θραυσμένου, διαστ. 0,56×0,40 μ. Χρονολογούνται στην αρχαϊκή εποχή.

Στο νότιο τμήμα της ανασκαφής βρέθηκε ορθογώνια επιμήκης κατασκευή ελληνιστικής εποχής, μήκ. 7,50, πλ. 3,20 μ., με κατεύθυνση ΝΑ.-ΒΔ. Είναι κατασκευασμένη με ασβεστόλιθο κατά το πολυγωνικό σύστημα, ύψ. 1,05, πλ. 0,40 μ., και πώρινη θεμελίωση. Η κατασκευή αυτή αποτελείται από τρεις ορθογώνιους χώρους και διαπιστώθηκαν δύο οικοδομικές φάσεις. Στη β΄ φάση κατασκευάστηκε το ανατολικό τμήμα, διαστ. 3,20×2,50 μ., το οποίο διαμορφώθηκε σε δεξαμενή με υδραυλικό κονίαμα. Από την κεραμική διαπιστώθηκε ότι η κατασκευή αυτή είχε εργαστηριακή χρήση για προετοιμασία του πηλού, κατασκευή και ψήσιμο αγγείων σε κλίβανο, ο οποίος βρισκόταν προφανώς δυτικότερα εκτός του ανεσκαμμένου χώρου. Ανατολικά του εργαστηρίου βρέθηκε πηγάδι. Στο δυτικό τμήμα του εργαστηρίου βαθύτερα βρέθηκε μεγάλος ταφικός πίθος αριθ. 6, διαστ. 1,40×0,86 μ. Εντός βρέθηκε ταφή ενήλικα ακτέριστη. Ο τάφος ήταν μερικώς διαταραγμένος από τη μεταγενέστερη χρήση του χώρου και χρονολογείται στην αρχαϊκή εποχή.

Από το χώρο του εργαστηρίου περισυνελέγη κυρίως κεραμική ελληνιστικής εποχής, αγνύθες, λύχνοι, τμήματα ειδωλίων, καθώς και μικρός πήλινος ορθογώνιος ελλιπής βωμός, πλ. 0,062, σωζ. ύψ. 0,075 μ., με ανάγλυφη παράσταση τεθρίππου και νίκης που κρατά θυμιατήριο (Πίν. 14 ε).

Οδός Αγίου Κωνσταντίνου (οικόπεδο Ευ. Τσίτσου)

Κατά την ανασκαφική έρευνα του οικοπέδου που διενήργησε η συνάδελφος Ά. Παπαδημητρίου[136] βρέθηκε μεταξύ των άλλων σε μεταγενέστερο αναμοχλευμένο στρώμα, το κυρίως σώμα καθιστής σφίγγας από πεντελικό μάρμαρο, σωζ. ύψ. 0,52, πλ. 0,26 μ. (Πίν. 14 στ). Η σφίγγα, έντονα ακρωτηριασμένη στο κεφάλι, το λαιμό, τα πόδια, τμήμα της βάσης και στο ελεύθερο τμήμα των πτερών, χρονολογείται το πιθανότερο στον 4ο αι. π.Χ.

136. Ευχαριστώ θερμά τη συνάδελφο Ά. Παπαδημητρίου για την παραχώρηση της μελέτης της σφίγγας.

Παραλία Δαλαμανάρας-Τημενίου, Άγιος Παντελεήμων

Διάνοιξη τάφρου αγωγού ύδρευσης Δήμου Ναυπλίου

Κατά τις εργασίες διάνοιξης τάφρου για την κατασκευή νέου αγωγού ύδρευσης του Δήμου Ναυπλίου από την πηγή της Αμυμώνης των Μύλων - Λέρνας, κατά μήκος της παραλίας Ναυπλίου - Νέας Κίου - Μύλων, στην περιοχή Άγιος Παντελεήμων - παραλίας Δαλαμανάρας (Δήμου Άργους) αποκαλύφθηκαν σημαντικές αρχαιότητες του Τημενίου, αρχαίου λιμανιού της πόλης του Άργους. Η τάφρος του αγωγού ύδρευσης, στη συγκεκριμένη περιοχή, πλ. 2,50-2,80 μ., ανοίχθηκε με κατεύθυνση Α.-Δ. στον αιγιαλό και σε βάθος 2-2,50 μ. από την επιφάνεια του αιγιαλού, που βρίσκεται -1,50 μ. χαμηλότερα του επαρχιακού δρόμου Ναυπλίου - Νέας Κίου, πλ. 8 μ., και σε απόσταση 21-22 μ. νότια από τον κεντρικό άξονα του δρόμου. Σε τμήμα της τάφρου, μήκ. 56 μ., που αντιστοιχεί στο κεντρικό και ανατολικό τμήμα της αμέσως βορειότερα του επαρχιακού δρόμου ιδιοκτησίας Δ. Διαμαντάκου, τμήμα της οποίας έχει ερευνηθεί ανασκαφικά[137], βρέθηκαν σημαντικές αρχαιότητες.

Η εκσκαφή άρχισε από το ανατολικότερο άκρο της τάφρου, σε βάθος 0,50 μ. από την επιφάνεια, και σε βάθος 1,84-1,93 μ. από το δρόμο βρέθηκε στερεοποιημένη ψιλή άμμος-χαλίκι, πάχ. 0,10-0,20 μ. Δυτικότερα της τάφρου, σε βάθος 1,87 μ. (από το δρόμο) και σε μήκος 10,60 μ. από το ανατολικό άκρο βρέθηκε κοκκινόχωμα και άμμος, υπόστρωμα δαπέδου και κομμάτια πήλινων ορθογώνιων πλακών δαπέδου ρωμαϊκής εποχής και στο δυτικότερο άκρο (10,60 μ.) σε βάθος 1,73-2,40 μ. βρέθηκε τοίχος αριθ. 1, πλ. 1,12 μ., με κατεύθυνση Β.-Ν., μήκ. 2,40 μ., κατασκευασμένος με πέτρες μικρού μεγέθους, ασβεστοκονίαμα και ενδιάμεσες στρώσεις με ρωμαϊκά τούβλα. Ο τοίχος και το δάπεδο βρίσκονται σε βάθος 0,50-0,80 μ. βαθύτερα από την επιφάνεια του αιγιαλού. Δυτικότερα του τοίχου αριθ. 1 σε απόσταση 8,20 μ. βρέθηκε παράλληλος τοίχος αριθ. 2 ανάλογης κατασκευής, με πέτρες, ασβεστοκονίαμα και στρώσεις από κεραμίδες, σε βάθος 1,74-2,13, πλ. 0,74, σωζ. μήκ. 1,37 μ., καθώς και τοίχος αριθ. 3 με λοξή προς ΝΑ. κατεύθυνση, μήκ. 3,75, πλ. 0,80 μ., ο οποίος ενώνεται με

137. *ΑΔ* 55 (2000): Χρονικά, σ. 189-191. Αμέσως δυτικά της ιδιοκτησίας Δ. Διαμαντάκου έχει ερευνηθεί τμήμα της πρώην ιδιοκτησίας Β. Τασόπουλου, *ΑΔ* 49 (1994): Χρονικά, σ. 150-151. Οι δύο παραπάνω ιδιοκτησίες έχουν ήδη αγοραστεί από την Αγροτική Τουριστική Α.Ε. Στη δυτική ιδιοκτησία πρώην Β. Τασόπουλου λειτουργεί κέντρο εστιατορίου Paradise, ενώ η ανατολική πρώην ιδιοκτησία Δ. Διαμαντάκου έχει διαμορφωθεί σε χώρο στάθμευσης.

τον τοίχο αριθ. 2 στο βορειότερο τμήμα. Ο ενδιάμεσος χώρος μεταξύ των τοίχων αριθ. 1 και 2, σε βάθος 1,60-1,90 μ., αποτελείται από ερυθρού χρώματος αργιλώδη πηλό, προφανώς υπόστρωμα δαπέδου, τμήματα πήλινων πλακών και όστρακα ρωμαϊκής εποχής. Σε απόσταση 7,25 μ. δυτικότερα του τοίχου αριθ. 2 βρέθηκε τοίχος αριθ. 4 με κατεύθυνση Β.-Ν., σε βάθος 2,05-2,34, μήκ. 2, πλ. 0,45 μ., και τοίχος αριθ. 5, κάθετος Α.-Δ. στον τοίχο αριθ. 4, ανάλογης κατασκευής με τους προηγούμενους. Ο ενδιάμεσος χώρος μεταξύ των παραπάνω τοίχων αποτελείται από μικρού μεγέθους ριγμένες πέτρες και ερυθρό πηλό, σε βάθος -1,97-2,10 μ., προφανώς υπόστρωμα αποσπασματικού ρωμαϊκού δαπέδου κτιρίου. Οι παραπάνω τοίχοι βρίσκονται χαμηλότερα από τη στάθμη της θάλασσας, με αποτέλεσμα να δυσχεραίνεται η ανασκαφική έρευνα. Σε απόσταση 1 μ. δυτικότερα του τοίχου αριθ. 5, αποκαλύφθηκε σε βάθος 2,10-2,35 μ. τοίχος αριθ. 6, πλ. 0,37, μήκ. 1,35 μ., ο οποίος ανιχνεύεται σε συνολικό μήκος 1,95 μ.

Η ανασκαφική έρευνα συνεχίστηκε δυτικότερα του τοίχου αριθ. 6 σε μήκος 10,50 μ., όπου σε βάθος 2,05-2,21 μ. από το δρόμο και σε βάθος (αιγιαλού) 0,80-1 μ. βρέθηκαν κομμάτια κεραμίδων και κροκάλες. Κατά τη συνέχιση της ανασκαφής δυτικότερα σε μήκος 11 μ. μέσα από την άμμο και το χοντρό χαλίκι, σε βάθος 2,26 μ., αποκαλύπτονται ασβεστολιθικές πέτρες μεγάλου μεγέθους άτακτα ριγμένες σε όλο το πλάτος της τάφρου.

Με τη διαπλάτυνση της τάφρου σε πλάτος 4,60 μ. Β.-Ν. αποκαλύφθηκε μεγάλη λίθινη κατασκευή από μεγάλου αλλά και μικρού μεγέθους πέτρες-ξηρολιθιά, πλ. (Α.-Δ.) 13 μ. σε βάθος -2,20-4,40 μ. με κατεύθυνση Β.-Ν. Οι εξωτερικές παρειές είναι κατασκευασμένες με μεγάλου μεγέθους ασβεστολιθικές πέτρες, διαστ. 1,32×0,55, 1,15×0,75 μ., μεταξύ των οποίων παρεμβάλλονται πέτρες μικρότερου μεγέθους. Το ενδιάμεσο μεγαλύτερο τμήμα είναι κατασκευασμένο με μικρότερου μεγέθους πέτρες. Το συνολικό πλάτος της λίθινης μεγαλιθικής αυτής κατασκευής είναι 13 μ. (Πίν. 15 α).

Τα περισσότερα όστρακα χρηστικών αμφορέων χρονολογούνται στη ρωμαϊκή (3ος-4ος αι. μ.Χ.)-πρώιμη βυζαντινή εποχή (5ος και 6ος αι. μ.Χ.). Βρέθηκαν, επίσης, και λίγα όστρακα κλασικής εποχής. Προφανώς πρόκειται για μεγάλη λίθινη κατασκευή προκυμαίας του αρχαίου λιμανιού Τημενίου του Άργους[138]. Η μεγαλιθική αυτή κατασκευή νοτιότερα ακολουθεί νοτιοανατολική και στη συνέχεια κατεύθυνση Α.-Δ. μέσα στη ρηχή θάλασσα σε μήκος 75 και πλάτος 15 μ. και σε απόσταση 71 μ. από τον επαρχιακό δρόμο, η οποία διατηρείται και είναι ορατή.

Η ισχυρή λίθινη κατασκευή, λιμενοβραχίονας, το πιθανότερο κατασκευάστηκε κατά την ελληνιστική ή τη ρωμαϊκή εποχή. Οι μεγάλου μεγέθους λίθοι, διαστ. 0,90×0,60×0,40, 1×0,52×0,50, 0,75×0,50×0,54, 1,20×0,80×0,65 μ., αλλά και μικρότερου μεγέθους ακατέργαστοι λίθοι, οι οποίοι απουσιάζουν από τον κάμπο της Αργολίδας, προφανώς μεταφέρθηκαν από την ακρόπολη της Τίρυνθας που βρίσκεται σε απόσταση 2,5 χλμ. ανατολικότερα.

Κατά τις εργασίες κατασκευής του υδραγωγείου του Ναυπλίου σε απόσταση 4,50 μ. δυτικότερα από το ανατολικότερο τμήμα της ανεσκαμμένης τάφρου, μέσα από το νερό σε βάθος 2,50 μ. βρέθηκε ασβεστολιθικό κατώφλι, διαστ. 1,24×0,45×0,30 μ., λίθοι λιθορριπής, καθώς και δύο μεγάλοι λίθοι ακατέργαστοι, διαστ. 1,38×0,83×0,85 και 1,42×0,64×0,83 μ. Επίσης βρέθηκε ορθογώνιος λίθος, διαστ. 0,74×0,25×0,22 μ. Οι πέτρες βρίσκονται σε ανάλογο βάθος με τη λίθινη κατασκευή – προκυμαίας, 2,20 μ. – 3,10 μ., όπου φθάνει η εκσκαφή για την κατασκευή του υδραγωγείου.

Σε απόσταση 17,50 μ. δυτικότερα από το ανατολικό άκρο της τάφρου και σε απόσταση 6,70 μ. δυτικότερα από τον τοίχο αριθ. 1, σε βάθος 2,67-3,10 μ. αποκαλύφθηκε τοίχος αριθ. 8 με κατεύθυνση Β.-Ν. κατασκευασμένος με ασβεστοκονίαμα και πέτρες, πλ. 0,80 μ. Ο τοίχος αυτός βρέθηκε σε βάθος -1,40 μ. από την επιφάνεια της άμμου του αιγιαλού. Εκατέρωθεν του τοίχου βρέθηκαν τα κατώτερα τμήματα ξύλινων οξυκόρυφων στύλων από ξερό ξύλο μικρής διαμέτρου από πουρνάρι, οι οποίοι προφανώς είχαν χρησιμοποιηθεί για τη στερέωση ξύλινου καλουπιού για την κατασκευή του τοίχου αριθ. 8 με τεχνική της χυτής τοιχοποιίας. Κάτω από τους τοίχους αριθ. 4-5-6, βρέθηκε λιθορριπή στερέωσης του υπεδάφους, με λίθους, διαστ. 0,63×0,44×4,40 μ., καθώς και μικρότερου μεγέθους.

Από την ανατολική πλευρά της προκυμαίας, κατά την κατασκευή του υδραγωγείου ανευρέθησαν λίθοι μεγάλου μεγέθους, διαστ. 1,20×0,70×0,30, 0,60×0,67×0,43, 0,70×0,36×0,34, 0,65×0,43×0,17, 0,48×0,26×0,28 μ.

Σε δοκιμαστική τομή που έγινε νοτιότερα προς τη θάλασσα διαπιστώθηκε ότι οι ρωμαϊκοί τοίχοι συνεχίζονται. Προφανώς τα τμήματα που αποκαλύφθηκαν ανήκουν σε κτίρια ρωμαϊκής και πρώιμης βυζαντινής εποχής, και εξυπηρετούσαν τις ανάγκες λειτουργίας του λιμανιού του Τημενίου.

Από την ανασκαφική έρευνα έγινε φανερό ότι το κυρίως αρχαίο λιμάνι του Τημενίου καθοριζόταν από τη λίθινη προκυμαία-λιμενοβραχίονα που σώζεται μέσα στη θάλασσα σε απόσταση 70 μ. από το δημόσιο δρόμο με κατεύθυνση Α.-Δ., στη συνέχεια ακολουθούσε βορειοδυτι-

138. Παυσ. 2, 38, 1. Ν. Παπαχατζής, *Παυσανίου Ελλάδος Περιήγησης, Κορινθιακά - Λακωνικά*, Αθήνα 1976, σ. 294-295.

κή κατεύθυνση προς την ξηρά, τμήμα της οποίας αποκαλύφθηκε στην τάφρο υδραγωγείου της ΔΕΥΑ Ναυπλίου. Το αρχαίο λιμάνι προφανώς βρισκόταν στην ανατολική πλευρά του Δέλτα του ποταμού Ινάχου, η εκβολή του οποίου κατά την ελληνιστική και ρωμαϊκή εποχή βρισκόταν στην περιοχή του Αγίου Παντελεήμονα Δαλαμανάρας, σε απόσταση 1.100 μ. ανατολικότερα από τη θέση που βρίσκεται σήμερα αμέσως ανατολικά της Νέας Κίου.

Ν α ύ π λ ι ο

Οδός Ζυγομαλά (Ο.Τ. 193, οικόπεδο Α. Αρμελίδη)

Στην παλιά πόλη του Ναυπλίου στην περιοχή του Ψαρομαχαλά, στα όρια του σχεδίου πόλης, κάτω από τα ενετικά τείχη της Ακροναυπλίας, σε μικρή απόσταση νοτιοδυτικά από την πύλη του Αυγ. Σαγρέδου, βρίσκεται η ιδιοκτησία Α. Αρμελίδη. Στη θέση αυτή υπήρχε παλιά διώροφη οικία με κάλυψη 138 τ.μ., πρώην ιδιοκτησίας Μ. Ρούτελ - Μ. Χάγιερ, εντός της οποίας το 1997, στη νότια πλευρά δύο δωματίων, είχαν εντοπιστεί δύο μικρά τμήματα πολυγωνικού τείχους[139]. Μετά την κατεδάφιση της παλιάς οικίας το 2001 από τη νέα ιδιοκτήτρια Α. Αρμελίδη για την ανέγερση νέας οικοδομής, κατόπιν απόφασης του ΥΠΠΟ και της συναρμόδιας 5ης ΕΒΑ, αποκαλύφθηκε ελεύθερος χώρος οικοπέδου τριγωνικού σχήματος, έκτασης 109,86 τ.μ., με έντονη κλίση από Ν. προς Β. 5,30 μ. σε μήκος 12 μ. και πρόσοψη 15,40 μ. (Α.-Δ.) στην οδό Ζυγομαλά. Σε όλο το μήκος της νότιας υπερυψωμένης πλευράς αποκαλύφθηκε με κατεύθυνση ΝΑ.-ΒΔ. τμήμα αρχαίου πολυγωνικού τείχους, μήκ. 20 μ., θεμελιωμένο στο φυσικό βράχο, σωζ. ύψ. 2,20-3 μ. (Πίν. 15 β). Το πολυγωνικό τείχος εκτείνεται ανατολικότερα στον ακάλυπτο χώρο παρακείμενης ιδιοκτησίας Αφών Ρεκούμη, ξενοδοχείο «ΛΗΤΩ», σε μήκος 2,50 και ύψος 2,50 μ., προσκτισμένο στο φυσικό βράχο και αποτελεί την ανατολικότερη απόληξη του τείχους. Το πολυγωνικό τείχος χρονολογείται στον 4ο-αρχές του 3ου αι. π.Χ. και είναι ανάλογης κατασκευής με τα γνωστά σωζόμενα τμήματα αρχαίου τείχους της Ακροναυπλίας[140].

Στο δυτικότερο τμήμα του τείχους, σε μήκος 4 και ύψος 6 μ., το αρχαίο τείχος έχει επισκευαστεί, το πιθανότερο κατά την υστερορρωμαϊκή-πρώιμη βυζαντινή εποχή (5ος-6ος αι. μ.Χ.). Πάνω από το πολυγωνικό τείχος σε όλο το μήκος έχει κτιστεί σε δύο φάσεις πρόσθετο τείχος, ύψ. 3-4 μ., με πέτρες μετρίου μεγέθους και ασβεστοκονίαμα, το πιθανότερο κατά την Ενετοκρατία (1383-1546 και 1686-1715). Το συνολικό ύψος του τείχους κυμαίνεται από 4 έως 7 μ. Το τείχος αυτό είχε χρησιμοποιηθεί ως νότιος τοίχος της παλιάς οικίας και είχαν γίνει επιφανειακές επισκευές για το σκοπό αυτό, ενώ έχουν δημιουργηθεί επιφανειακές φθορές από τη χρήση φωτιάς στο τζάκι. Η ύπαρξη πολυγωνικού τείχους στην παλιά πόλη του Ναυπλίου ήταν άγνωστη στην αρχαιολογική έρευνα. Το τείχος αυτό προφανώς αποτελούσε το νοτιοανατολικό ψηλότερο τμήμα του δυτικού βραχίονα οχύρωσης του λιμανιού του Ναυπλίου, του σημαντικότερου της Αργολίδας. Στο ανατολικό τμήμα της παλιάς πόλης του Ναυπλίου προφανώς υπήρχε το αντίστοιχο, μη σωζόμενο, οχυρωματικό τείχος του λιμανιού.

Κατά τον ανασκαφικό καθαρισμό του οικοπέδου στη βόρεια πλευρά κατά μήκος της οδού Ζυγομαλά, αποκαλύφθηκαν εν σειρά δύο τμήματα από μεγάλες ορθογώνιες λαξεύσεις-διαμορφώσεις του φυσικού κοκκινόβραχου, διαστ. 2,20×4,90×1,70 μ. και 4×3,40×2,80 μ., και αμέσως νοτιότερα επιφανειακό επίπεδο λάξευμα, διαστ. 3×6 μ. Οι διαμορφώσεις αυτές έγιναν προφανώς για την ανέγερση αρχαίων κατοικιών πριν από την κατασκευή του πολυγωνικού τείχους, λαμβανομένου υπόψη ότι το τείχος διέρχεται πάνω από το δυτικό μεγάλο λάξευμα. Μέσα στις διαμορφώσεις αυτές του βράχου βρέθηκε μεταγενέστερη κεραμική από την κατοίκηση του χώρου. Κατά την ανασκαφική έρευνα στο διατηρημένο νοτιότερα φυσικό βράχο βρέθηκε, σε φυσικό λάκκο, κοίτη του βράχου, ελαφρώς διαταραγμένος κεραμοσκεπής ακτέριστος τάφος ενήλικα, διαστ. 1,80×0,50×0,40 μ., ελληνιστικής εποχής.

Επίσης, βρέθηκαν κομμάτια κεραμίδων λακωνικού τύπου, χάλκινα νομίσματα και κεραμική ελληνιστικής εποχής. Βαθύτερα μέσα στις κοίτες του φυσικού βράχου βρέθηκαν όστρακα γεωμετρικής, αρχαϊκής, κλασικής και ελληνιστικής εποχής, τμήμα σανιδόσχημου ειδωλίου και πόδια ειδωλίων αρχαϊκής εποχής, αλλά και μυκηναϊκά όστρακα από ακόσμητες κύλικες με ψηλό πόδι μυκηναϊκής ΥΕ ΙΙΙΒ εποχής, τμήμα ειδωλίου τύπου Φ (Πίν. 15 γ), θαλάσσια όστρεα και οστά ζώων, που φανερώνουν την κατοίκηση του χώρου κατά τη μυκηναϊκή εποχή. Επίσης, από μικρό όστρακο γίνεται φανερό ότι ο χώρος είχε ήδη κατοικηθεί από την ΠΕ ΙΙ εποχή. Είναι πολύ σημαντική η διαπίστωση της συνεχούς κατοίκησης από την προϊστορική εποχή μέχρι σήμερα.

Το σωζόμενο αρχαίο τείχος με τις μεταγενέστερες προσθήκες ήταν σε χρήση σε όλες τις μεταγενέστερες εποχές και αποτελεί σημαντική μαρτυρία για τη διαχρονική κατοίκηση και την τοπογραφία της παλιάς πόλης του Ναυπλίου. Ο σημαντικός αυτός χώρος έχει προταθεί για απαλλοτρίωση.

139. *ΑΔ* 52 (1997): Χρονικά, σ. 147.

140. R. Scranton, *Greek Walls*, Cambridge 1941, σ. 69. J.P. Adam, *L'architecture militaire grecque*, Paris 1982, σ. 188.

Οδός Ασκληπιού και Βυζαντίου (οικόπεδο Π. Αναγνωσταρά - Π. Τσόλη)

Το οικόπεδο, διαστ. 21,3×12 μ., βρίσκεται στην περιοχή Συνοικισμού – Ν. Βυζαντίου, στη γωνία της λεωφόρου Ασκληπιού και της δυτικής πλευράς της οδού Βυζαντίου. Κατά τη διάνοιξη υπογείου, διαστ. 8,50×8,40 μ., σε απόσταση 6,15 μ. βορειότερα από την οικοδομική γραμμή της λεωφόρου Ασκληπιού μέχρι βάθος 2,80 μ. διαπιστώθηκαν τα εξής:

Στη νότια πλευρά του υπογείου σε βάθος 1,70-2,30 μ. επισημάνθηκαν δύο φάσεις αρχαίου δρόμου με λοξή κατεύθυνση ΝΑ.-ΒΔ. Η αρχή, βόρεια πλευρά του δρόμου, αρχίζει σε απόσταση 2 μ. δυτικότερα από τη νοτιοανατολική γωνία του υπογείου και ακολουθεί βορειοδυτική πορεία. Στη δυτική πλευρά του υπογείου σε μήκος 6.40 μ. ο δρόμος αποκαλύφθηκε σε πλάτος (Β.-Ν.) 2,40 μ.

Οι δύο φάσεις του οδοστρώματος, πάχ. 0,15-0,20 μ., είναι κατασκευασμένες με μικρές πέτρες, χαλίκι και ψιλή άμμο. Μεταξύ των δύο κύριων φάσεων του δρόμου παρεμβάλλεται χώμα και ψιλή ποταμίσια άμμος, προφανώς υπερχείλιση χειμάρρου που έχει επισημανθεί κατά μήκος της λεωφόρου Ασκληπιού Α.-Δ. Δεν βρέθηκαν όστρακα. Το συνολικό πλάτος του δρόμου υπολογίζεται σε 3,50-4 μ. και χρονολογείται το πιθανότερο στην κλασική-ελληνιστική εποχή.

Περιοχή Πρόνοιας, οδός 25ης Μαρτίου 51-53 (οικόπεδο Γ. Δερζέκου)

Το οικόπεδο, διαστ. 51,2×34,40 μ., σχηματίζει ελαφρά φυσική κλίση από ΝΑ. προς ΒΔ. Κατά τη διάνοιξη υπογείου 766 τ.μ. μέχρι βάθος 4 μ. για την κατασκευή πολυκατοικίας βρέθηκαν σημαντικές αρχαιότητες. Στα ανώτερα στρώματα βρέθηκε σε βάθος 0,45-1,10 μ. τμήμα κτιστού ενετικού υδραγωγείου ύδρευσης της πόλης του Ναυπλίου, διαστ. 0,60×0,70 και σωζ. μήκ. 3 μ., με κατεύθυνση ΒΔ.-ΝΑ. Στο βορειότερο τμήμα του υπογείου σε βάθος 2,50 μ. βρέθηκε κτιστό αρχαίο πηγάδι με ασβεστολιθικές πέτρες, διαμ. 0,84 μ., προσχωμένο με πέτρες και χώμα. Καθαρίστηκε για τεχνικούς λόγους μέχρι βάθος 0,85 μ., εντός του οποίου βρέθηκε τμήμα κεραμίδας στρωτήρα. Το πηγάδι χρονολογείται στην κλασική-ελληνιστική εποχή. Πέριξ αυτού βρέθηκε κεραμική γεωμετρικής και ύστερης γεωμετρικής εποχής, καθώς και αποθέτης με κεραμική της ίδιας εποχής λίγο βορειότερα, σαφής ένδειξη κατοίκησης του χώρου κατά την εποχή αυτή.

Σε βάθος 2,50-4 μ. βρέθηκαν για πρώτη φορά στην Πρόνοια δέκα τάφοι, εννέα κιβωτιόσχημοι και ένας λάκκος της ύστερης ΜΕ-ΥΕ Ι εποχής, επιμελημένης κατασκευής με φυσικές ασβεστολιθικές πλάκες, κατασκευασμένοι μέσα στο ανοιχτοκόκκινο φυσικό υπέδαφος. Εξ αυτών οι τάφοι αριθ. 1, 4, 8 και 9 ήταν κτερισμένοι, ενώ οι υπόλοιποι ακτέριστοι. Οι σκελετοί[141] ήταν σε συνεσταλμένη στάση. Οι τάφοι αριθ. 1, 5, 6, 9 περιείχαν σκελετούς γυναικών, οι τάφοι αριθ. 2-4, ανδρών, ο τάφος αριθ. 8 περιείχε σκελετό παιδιού 12 ετών, ενώ ο τάφος αριθ. 10 περιείχε δύο σκελετούς, έναν έφηβης γυναίκας και έναν παιδιού 12 ετών.

Τάφος αριθ. 1. Εσωτ. διαστ. 1,14×0,55×0,40 μ., περιείχε σκελετό ενήλικης γυναίκας 18 ετών. Η ταφή ήταν κτερισμένη με εννέα μικρού μεγέθους χαρακτηριστικά αγγεία ύστερης ΜΕ εποχής: ασκός (Μ.Ν. 31379) σφαιρικού πεπλατυσμένου σχήματος, τρεις κύαθοι με κυλινδρική ημικυκλική ανυψωμένη λαβή στο χείλος (Μ.Ν. 31370, 31371, 31373) – ο κύαθος Μ.Ν. 31370 φέρει επίσης μικρή κάθετη λαβή στον ώμο –, καλαθίσκος κωνικού σχήματος με ανυψωμένη την ταινιωτή λαβή στο χείλος (Μ.Ν. 31375), δύο μόνωτες μικκύλες αβαθείς φιάλες με ημικυκλική υπερυψωμένη λαβή, πρόχους (Μ.Ν. 31374) με λαβή, διακοσμημένη με διπλές σπείρες (Πίν. 15 δ), τριποδικό μικκύλο αγγείο (Μ.Ν. 31377) με ημισφαιρικό σώμα, τρία ταινιωτά πόδια, υπερυψωμένο ταινιωτό στέλεχος με οπή ανάρτησης πλήρως διακοσμημένο με ταινίες και συνεχή κυματοειδή γραμμή.

Ο τάφος ήταν κτερισμένος επίσης με χάλκινο σφηκωτήρα θραυσμένο και ελλιπή, καθώς και οστέινη περόνη.

Τάφος αριθ. 4. Εσωτ. διαστ. 1,05×0,55×0,44 μ., περιείχε σκελετό ενήλικα άνδρα κτερισμένο με τρία αγγεία, οπισθότμητη πρόχου σφαιρικού σχήματος με ταινιωτή λαβή και γκρίζο γάνωμα (Μ.Ν. 31382), μόνωτο κωνικό κύπελλο με ταινιωτή λαβή, πλαστικό δακτύλιο στην κοιλιά και καστανή βαφή, κύπελλο τύπου Βαφειού (Μ.Ν. 31380) και χάλκινη λαβίδα (Μ.Ν. 31383) (Πίν. 15 δ).

Τάφος αριθ. 8. Εσωτ. διαστ. 0,50×0,90×0,40 μ., περιείχε σκελετό παιδιού 12 ετών, κτερισμένο με μόνωτη μεγάλη κύλικα (Μ.Ν. 31376) ημισφαιρικού σχήματος, ύψ. 0,15 μ., με κοντό πόδι και πλαστικό δακτύλιο, ταινιωτή κάθετη λαβή, διακοσμημένη με ταινίες και πλατιά ζώνη με συνεχή σπείρα, και ασκό σφαιρικού πεπλατυσμένου σχήματος (Μ.Ν. 31384) με ταινιωτή λαβή, ερυθρού χρώματος, με λευκή ταινία στο λαιμό, την κοιλιά και τη βάση, με πλατιά συνεχή λευκή σπείρα στον ώμο και ταινία στο χείλος (Πίν. 15 δ).

Τάφος αριθ. 9. Εσωτ. διαστ. 1,28×0,60×0,40 μ., περιείχε σκελετό ενήλικης γυναίκας κτερισμένης με μόνωτο κύαθο σφαιρικού σχήματος (Μ.Ν. 31381) με ταινιωτή κάθε-

141. Ευχαριστώ θερμά την ανθρωπολόγο Σ. Τριανταφύλλου για τη βοήθεια της στον προσδιορισμό του φύλου και της ηλικίας των σκελετών των τάφων.

τη λαβή διακοσμημένη, με ταινία στο λαιμό, καθώς και ταινία και κυματιστή γραμμή, και πήλινο αμφικωνικού σχήματος πήλινο σφονδύλι.

Τάφος αριθ. 10. Λάκκος με καλυπτήριες πλάκες, περιείχε δύο ακτέριστους σκελετούς, έφηβης γυναίκας και παιδιού 12 ετών.

Τάφος αριθ. 2. Ακτέριστος, περιείχε σκελετό ενήλικα. Ο πυθμένας ήταν στρωμένος με κροκαλοπαγές χαλίκι.

Τάφος αριθ. 11. Στη νότια παρειά του υπογείου, σε βάθος 2,10 μ. σε απόσταση 11 μ. από την ανατολική πλευρά του οικοπέδου βρέθηκε λάκκος, ο οποίος έφερε καλυπτήρες κεραμίδες και στρωτήρες. Ο τάφος ήταν κτερισμένος με δύο θραυσμένες πυξίδες του 5ου αι. π.Χ.

Τάφος αριθ. 12. Σε απόσταση 4 μ. δυτικότερα από τον τάφο αριθ. 11, σε βάθος 2,80 μ. επίσης στην παρειά βρέθηκε λάκκος, διαστ. 1,60×0,70×0,42 μ. Ο τάφος χρονολογείται στον 5ο αι. π.Χ., περιείχε σκελετό ενήλικης γυναίκας, κτερισμένης με χάλκινο καθρέφτη με λαβή (Handspiegel) (Πίν. 15 ε), διαμ. 0,165 μ., καθώς και δύο χάλκινες αποσπασματικά σωζόμενες περόνες.

Είναι αξιοσημείωτο ότι στον ίδιο χώρο με τους ύστερους μεσοελλαδικούς τάφους σε ανώτερο επίπεδο βρέθηκαν και δύο τάφοι του 5ου αι. π.Χ.

Κουτσούρια, οδός Αγίας Παρασκευής (οικόπεδο Ι. Ρεκούμη)

Το παραπάνω οικόπεδο, διαστ. 23,20×30 μ., βρίσκεται στη νότια επικλινή πλευρά του δρόμου Αγίας Παρασκευής και στη βόρεια πλευρά του λόφου Κουτσούρια. Κατά μήκος της νότιας πλευράς και σε όλο το μήκος του οικοπέδου επισημάνθηκε και αποκαλύφθηκε τμήμα του ενετικού κτιστού υδραγωγείου, από το οποίο υδρευόταν η πόλη του Ναυπλίου (Πίν. 15 στ). Το υδραγωγείο είναι χτισμένο με πέτρες και ασβεστοκονίαμα επιφανειακά στο φυσικό βράχο, εξωτ. πλ. 0,70-0,90, ύψ. 0,40-0,45, πλ. εκατέρωθεν τοιχωμάτων 0,32, πλ. αύλακα 0,17-0,28, ύψ. αύλακα 0,30 μ. Στο ανατολικότερο τμήμα του διατηρήθηκαν καλυπτήριες, ασβεστολιθικές πλάκες. Το υδραγωγείο σε όλο το μήκος ήταν καλυμμένο προφανώς με φυσικές πέτρες, πλάκες και ασβεστοκονίαμα και μετέφερε από την πηγή της Άριας νερό για ύδρευση της πόλης του Ναυπλίου.

Κουτσούρια, οδός Αγίας Παρασκευής (οικόπεδο Γκολέμη)

Το παραπάνω οικόπεδο βρίσκεται σε μικρή απόσταση νοτιότερα από το οικόπεδο Ι. Ρεκούμη. Στη νότια πλευρά και σε όλο το μήκος του οικοπέδου (15,30 μ.) αποκαλύφθηκε τμήμα του ενετικού υδραγωγείου, εξωτ. πλ. 0,90-1, ύψ. 0,45, εσωτ. πλ. 0,20-0,30, βάθ. 0,45 μ. Δεν διατηρήθηκαν καλυπτήριες πλάκες. Το υδραγωγείο ακολουθεί καμπύλη πορεία σύμφωνα με τη φυσική ισοϋψή διαμόρφωση του φυσικού βράχου.

Αρχαία Ασίνη

Πλάκα, περιοχή Ζαροκώστα (ιδιοκτησία Ν.Κ. Χριστόπουλου)

Η παραπάνω ιδιοκτησία, πορτοκαλεώνας διαστ. 80×90 μ., βρίσκεται εντός της Β΄ Ζώνης προστασίας της αρχαίας Ασίνης, ανατολικότερα από την ακρόπολη αρχαίας Ασίνης, στην ανατολική πλευρά του δημοτικού δρόμου Δήμου Ασίνης Μ. Ζαροκώστα και σε απόσταση 100 μ. περίπου βορειότερα από την παραλία. Κατά τη διάνοιξη δοκιμαστικής τομής, διαστ. 2×3 μ., σε απόσταση 33,50 μ. βόρεια από τη νότια πλευρά του κτήματος και 37 μ. ανατολικότερα από το δημοτικό δρόμο Μ. Ζαροκώστα σε βάθος 1,10-1,50 μ. βρέθηκαν ασβεστολιθικές πέτρες από θεμέλιο κτιρίου και όστρακα ύστερης γεωμετρικής εποχής. Σε βάθος 1,50-2,50 μ. βρέθηκε ποταμίσια επίχωση με κροκάλες μετρίου μεγέθους. Γίνεται φανερό ότι ο χώρος έχει διαμορφωθεί από ποταμίσιες προσχώσεις και στη συνέχεια κατοικήθηκε κατά την ύστερη γεωμετρική εποχή. Είναι αξιοσημείωτο ότι η θέση της παραπάνω ιδιοκτησίας βρίσκεται σε μικρή απόσταση βορειοδυτικά από τη θέση Γλυφό, παλιά εκβολή του μεγάλου χειμάρρου Δαφνοπόταμου στην περιοχή της αρχαίας Ασίνης.

ΠΕΡΙΣΥΛΛΟΓΕΣ

ΝΟΜΟΣ ΑΡΓΟΛΙΔΑΣ

Λιμάνι Ναυπλίου

Κατά τις εργασίες της βόρειας επέκτασης της ανατολικής προκυμαίας του λιμανιού του Ναυπλίου στο νοτιότερο ανατολικό τμήμα της προκυμαίας, το οποίο είχε κατασκευαστεί στις αρχές της δεκαετίας του 1970, έγιναν συμπληρωματικές εκσκαφές κατασκευής αγωγών. Μέσα από το ποταμίσιο κροκαλοπαγές χαλίκι που είχε χρησιμοποιηθεί για την κατασκευή της προκυμαίας βρέθηκε μία σημαντική, σπάνια για την Αργολίδα, ρωμαϊκή επιγραφή σε ασβεστόλιθο, η οποία αναφέρεται σε όρο αγρού του αυτοκράτορα Μάρκου Αυρήλιου Αντωνείνου (Πίν. 16 α). Ο λίθος, διαστ. 0,72×0,37×0,24 μ., φέρει κυμάτιο και ταινία στο ανώτερο τμήμα, ύψ. γραμμάτων 3 εκ. *Ορος αγρου / φασκάδων / του κυρίου σεβα/στου αυτοκρά/τορος Μ. Αυρηλί/ου Αντωνείνου.*

Είναι αξιοσημείωτο ότι για πρώτη φορά γίνεται γνωστή η ύπαρξη αγρού του αυτοκράτορα Μ. Αυρηλίου στην Αρ-

γολίδα, στον οποίο εκτρέφονταν *φασκάδες*, ένα είδος νησσών (πάπιες). Η θέση του αγρού δεν μπορεί να προσδιοριστεί λόγω της μετακίνησης της επιγραφής. Ωστόσο, προφανώς βρισκόταν κοντά σε κάποια κοίτη χειμάρρου της Αργολίδας, από όπου έγινε αμμοληψία το 1970. Χείμαρροι από τους οποίους γινόταν αμμοληψία κατά καιρούς στην Αργολίδα είναι ο Χάραδρος, ο Ίναχος, ο χείμαρρος της Κλεισούρας (Μπερμπατιώτης) και του Αμαριανού.

Άγιος Δημήτριος-Καρακαλά

Θέση Κοδέλες

Κατά τις εργασίες διαπλάτυνσης - ασφαλτόστρωσης του δρόμου που συνδέει την περιοχή Αγίου Ανδριανού, Δήμου Νέας Τίρυνθας, με την περιοχή Αγίου Δημητρίου, Δήμου Ασκληπιείου, στη θέση Κοδέλες σε μικρή απόσταση νοτιοανατολικά και σε ψηλότερο επίπεδο από τη μονή Αγίου Δημητρίου-Καρακαλά, βρέθηκαν στη νότια πλευρά του δρόμου δύο μεγάλοι αδρά επεξεργασμένοι ασβεστόλιθοι, διαστ. α) 0,95×1,20×0,32 μ., β) 1,05×0,46×0,32 μ. Στο χώρο αυτό σύμφωνα με πληροφορία του φύλακα αρχαιοτήτων Γ. Πίτσα υπήρχε και άλλος, ανάλογων διαστάσεων, λίθος-κατώφλι.

Γίνεται φανερό από τον τρόπο της επεξεργασίας τους ότι οι λίθοι αυτοί ανήκαν σε αρχαίο φυλάκιο-πύργο του 4ου-3ου αι. π.Χ. Η θέση ανεύρεσης είναι σε σημείο στρατηγικής σημασίας διότι κατοπτεύει όλη την περιοχή του κάμπου της δυτικής Αργολίδας, επικράτειας του αρχαίου Άργους, καθώς και την ανατολική ευρύτερη περιοχή προς την Επίδαυρο.

Από το δρόμο Αγίου Ανδριανού (Δ.Δ. Δήμου Νέας Τίρυνθας), Ι. Μονής Αγίου Δημητρίου-Καρακαλά, Άγιο Δημήτριο (Δ.Δ. Δήμου Ασκληπιείου) διερχόταν αρχαίος συντομότερος δρόμος που οδηγούσε από το Άργος προς την Επίδαυρο, τον οποίο το πιθανότερο ακολούθησε ο Παυσανίας κατά την πορεία του από το Άργος προς την Επίδαυρο (Παυσ. 2,22,9-10).

2003

ΑΝΑΣΚΑΦΙΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ

ΝΟΜΟΣ ΑΡΓΟΛΙΔΑΣ

Άρια Ναυπλίου

Οικόπεδο Π. Αναγνωσταρά - Γ. Λαπαθιώτη

Το οικόπεδο βρίσκεται αμέσως νοτιοδυτικά της κεντρικής πλατείας (Αλώνια) της Άριας. Ανοίχθηκαν τρεις ανασκαφικές τομές, διαστ. 4×3 μ., σε βάθος 0-0,60 μ. Το υπέδαφος είναι βραχώδες. Περισυνελέγησαν όστρακα υστερορρωμαϊκής-πρώιμης βυζαντινής εποχής, 4ου-6ου αι. μ.Χ.

Στην τομή αριθ. 2, σε βάθος 0,40-0,60 μ. βρέθηκε τμήμα τοίχου, σωζ. μήκ. 2,40, πλ. 0,50 μ., με κατεύθυνση Β.-Ν. Στη βόρεια απόληξή του ο τοίχος σχηματίζει γωνία με άλλον μικρότερο, σωζ. μήκ. 0,82, πλ. 0,50 μ., με κατεύθυνση Α.-Δ. Οι δύο αποσπασματικά σωζόμενοι τοίχοι αποτελούν υπολείμματα κτιρίου κατοίκησης του χώρου. Πέριξ του τοίχου εκτός από την κεραμική περισυνελέγησαν και δύο λίθινοι σφαιρικοί τριπτήρες, διαμ. 6 εκ.

Οικόπεδο Β. Μπέκα

Το οικόπεδο, διαστ. 21,45×21,10 μ., βρίσκεται στα ανατολικά χαμηλά πρανή του λόφου του Αγίου Βλάση και στην ανατολική πλευρά δημοτικού δρόμου με κατεύθυνση Ν.-Β. και σε απόσταση 122 μ. βόρεια από τον εθνικό δρόμο Ναυπλίου - Επιδαύρου.

Εντός του οικοπέδου ανοίχθηκαν τέσσερις ανασκαφικές τομές. Σε βάθος 0-1 μ. περισυνελέγησαν μυκηναϊκά όστρακα. Σε απόσταση 8,40-10 μ. ανατολικότερα από το δρόμο βρέθηκε το κατώτερο τμήμα μυκηναϊκού τοίχου, πλ. 1,60, μήκ. 4,10 μ., σε βάθος 0,60-1 μ. από την επιφάνεια του εδάφους με κατεύθυνση Β.-Ν.

Ο τοίχος είναι κατασκευασμένος με μεγάλες πέτρες, διαστ. 0,40×0,30 μ. στην ανατολική εξωτερική, αλλά και την εσωτερική πλευρά και με μικρότερες πέτρες, διαστ. 0,15×0,20 μ., εσωτερικά. Προφανώς, πρόκειται για το κατώτερο λίθινο τμήμα μεγάλου τοίχου μυκηναϊκού κτιρίου. Στη δυτική πλευρά του τοίχου βρέθηκαν όστρακα πρώιμης μυκηναϊκής εποχής, μικρή μυκηναϊκή πρόχους, καθώς και λίγα όστρακα της ύστερης ΜΕ εποχής.

Από το οικόπεδο περισυνελέγησαν επίσης και όστρακα κλασικής εποχής.

Νέα Επίδαυρος

Θέση Μπρινία

Στην παραπάνω θέση εντός ιδιοκτησιών ελαιώνων έχει επισημανθεί η ύπαρξη μικρής έκτασης οχύρωσης ελληνιστικής εποχής, η οποία έχει κηρυχθεί αρχαιολογικός χώρος. Οι λίθοι της οχύρωσης έχουν αναμοχλευθεί από την καλλιέργεια και διατηρούνται στους αναλημματικούς τοίχους. Είναι αξιοσημείωτο ότι μεταξύ των λίθων σώζεται αρχιτεκτονικό μέλος από το ανώφλι πύλης της οχύρωσης.

Το έτος 2003 στο κτήμα Ν.Μ. Σακελλαρίου έγινε λαθρανασκαφή. Ανοίχθηκαν και αναμοχλεύθηκαν δύο κιβωτιόσχημοι τάφοι:

Τάφος 1. Κιβωτιόσχημος, εσωτ. διαστ. 1,80×0,60×0,60 μ. (Α.-Δ.), κατασκευασμένος με πωρόλιθους, ενώ οι καλυπτήριες πλάκες ήταν ασβεστολιθικές. Βρέθηκε σε βάθος 0,70 μ. Εσωτερικά του τάφου βρέθηκαν αναμοχλευμένα οστά ενήλικα.

Τάφος 2. Κιβωτιόσχημος, βρέθηκε σε μικρή απόσταση από τον τάφο 1, κατασκευασμένος με πωρόπλινθους και κογχυλιάτη λίθο, εσωτ. διαστ. 1,80×0,60×0,60 μ. Ο τάφος βρέθηκε αναμοχλευμένος.

Η ύπαρξη ή μη κτερισμάτων εντός των τάφων, λόγω της αναμόχλευσης από αγνώστους, δεν μπορεί να διαπιστωθεί. Οι τάφοι με βάση τον τρόπο της κατασκευής, αλλά και της παρακείμενης ελληνιστικής οχύρωσης, το πιθανότερο χρονολογούνται στην ελληνιστική εποχή.

ΚΑΤΑΣΧΕΣΕΙΣ ΑΡΧΑΙΩΝ

Τον Ιούλιο του 2003, η Διεύθυνση Ασφαλείας Ναυπλίου κατέσχεσε από τον Ευάγγ. Δουράνο, κάτοικο Λιγουριού, σημαντικό αριθμό αρχαίων αντικειμένων:

1. Μαρμάρινο κεφάλι γενειοφόρου Ασκληπιού από πεντελικό μάρμαρο, μήκ. 23,8, πλ. 15,4, πάχ. 15 εκ. Φέρει έντονες αποκρούσεις στο πρόσωπο, τη μύτη και το άνω δεξιό τμήμα της κεφαλής. Η κόμη και το άνω και πίσω τμήμα της κεφαλής είναι αδρά επεξεργασμένα. Χρονολογείται στον 4ο-3ο αι. π.Χ. (Πίν. 16 β).

2. Τρίωτο σφαιρικού σχήματος μυκηναϊκό αλάβαστρο, ύψ. 12, διαμ. 17 εκ., με αποκρούσεις στο χείλος. Φέρει τυπική κυματοειδή διακόσμηση βράχου. Χρονολογείται στο 14ο αι. π.Χ. (Πίν. 16 γ).

3. Το κυρίως σώμα μυκηναϊκού ειδωλίου κριού, με φυσιοκρατική απόδοση. Ελλιπές στα άκρα και στο εμπρόσθιο τμήμα της κεφαλής. Σωζ. μήκ. 9, σωζ. ύψ. 6 εκ. Διατηρεί ίχνη καστανού χρώματος. Χρονολογείται στο 14ο-13ο αι. π.Χ.

4. Τρία χάλκινα νομίσματα ρωμαϊκής εποχής, διαβρωμένα. Τα κατασχεθέντα αρχαία το πιθανότερο προέρχονται από την περιοχή της Επιδαύρου.

2004

ΑΝΑΣΚΑΦΙΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ

ΝΟΜΟΣ ΑΡΓΟΛΙΔΑΣ

Άργος

Οδός Καλλέργη (Ο.Τ. 159, οικόπεδο Α. Ρούσου)

Το οικόπεδο, διαστ. 29,14×14,41 μ., βρίσκεται στη νοτιοανατολική γωνία του οικοδομικού τετραγώνου. Στα ανώτερα στρώματα του οικοπέδου διενεργήθηκε ανασκαφική έρευνα το έτος 2001 από τη συναρμόδια 5η ΕΒΑ, κατά την οποία ερευνήθηκαν δέκα (Ι-Χ) ανασκαφικές τομές και αποκαλύφθηκαν λείψανα κατοίκησης της παλαιοχριστιανικής και μεσοβυζαντινής περιόδου[142]. Κατά μήκος της νότιας πλευράς του οικοπέδου Α.-Δ., σε μήκος 9, πλάτος 5 και βάθος 1,85-2,75 μ. αποκαλύφθηκε αρχαίος δρόμος σε τρεις φάσεις ελληνιστικής και ρωμαϊκής εποχής, ενώ η ανώτερη φάση χρονολογείται στην παλαιοχριστιανική και μέση βυζαντινή εποχή. Εκατέρωθεν του δρόμου διατηρούνται αποσπασματικά τμήματα θεμελίων κτιρίων. Στο δυτικό τμήμα της βόρειας πλευράς του δρόμου σώζονται επεξεργασμένες λιθόπλινθοι κτιρίου, από ασβεστόλιθο, καθώς και τμήμα λιθόπλινθου, διαστ. 0,50×0,20×0,14 μ., με ιωνικό κυμάτιο σε β΄ χρήση.

Κατά μήκος του δρόμου αποκαλύφθηκε σε κεντρικό τμήμα κτιστός συλλεκτικός αγωγός υδάτων, πλ. 0,60 μ., χωρίς καλυπτήριες πλάκες, ενώ στο μέσο της βόρειας πλευράς του δρόμου αποκαλύφθηκε τμήμα πήλινου αγωγού παροχέτευσης σε σχήμα ανεστραμμένου Π. Στη βόρεια πλευρά του δρόμου, στο ανατολικό τμήμα, αποκαλύφθηκε ορθογώνια κατασκευή με πωροπλίνθους, διαστ. 3,75×3,30 μ., ελληνιστικής εποχής, ενώ η πώρινη θεμελίωση συνεχίζεται βορειότερα. Στον ανατολικότερο χώρο της ορθογώνιας κατασκευής βρέθηκε το κατώτερο τμήμα από πηγάδι με πήλινους δακτυλίους, διαμ. 0,60 μ.

Στο βορειότερο τμήμα του ανασκαφέντος οικοπέδου και σε απόσταση 6,50-7 μ. από τον αρχαίο δρόμο, αποκαλύφθηκε συγκρότημα εργαστηρίου ρωμαϊκής εποχής στο μεγαλύτερο νοτιότερο τμήμα, διαστ. 19×20,50 μ., σε δύο οικοδομικές φάσεις. Στη νότια πλευρά του εργαστηρίου ορθογώνιου σχήματος βρέθηκε επίπεδη κατασκευή με υδραυλικό κονίαμα με χαμηλή ημικυκλική αύλακα απορροής. Στο βορειοανατολικό τμήμα αποκαλύφθηκε μεγάλο τμήμα δαπέδου από υδραυλικό κονίαμα με εμπίεστη κεραμική, διαστ. 12×14 μ. Δυτικότερα μεταξύ των τοίχων αποκαλύφθηκε πηγάδι με πήλινους δακτυλίους, καθώς και ενσωματωμένη ορθογώνια λιθόπλινθος από ασβεστόλιθο, διαστ. 1×0,80 μ., με ορθογώνιο άνοιγμα στο μέσο, διαστ. 0,20×0,30 μ., προφανώς για εργαστηριακή χρήση.

Σε όλη την έκταση του οικοπέδου περισυνελέγησαν όστρακα παλαιοχριστιανικής, ρωμαϊκής, κυρίως ελληνιστικής, κλασικής εποχής, καθώς και όστρακα πρωτογεωμετρικής και γεωμετρικής εποχής. Στα βορειοδυτικά του οικοπέδου και νοτιοδυτικά του εργαστηρίου σε βάθος 2-3,80 μ. βρέθηκε κυκλικός αποθέτης, διαμ. 3 μ., ελληνιστικής εποχής με οικιακή κεραμική από μελαμβαφή

142. Την ανασκαφή διενήργησε ο αρχαιολόγος της 5ης ΕΒΑ Γ.Τσεκές.

αγγεία, λύχνους, κονιάματα λευκού και ερυθρού χρώματος. Επίσης, βρέθηκε τμήμα πήλινου βωμίσκου, διαστ. 8×10×1,5 εκ., με τρίγλυφο που φέρει διακόσμηση κυανού χρώματος, ανάγλυφα όστρακα μελαμβαφών αγγείων, μεταξύ των οποίων με παράσταση γοργονείου και άρματος, κέρατα αιγοειδών, καθώς και χαρακτηριστικό ειδώλιο Άρτεμης με κίονα και σκύλο ελληνιστικής εποχής (Πίν. 16 δ). Επίσης στον ίδιο χώρο βρέθηκε ενεπίγραφος ορθογώνιος λίθος τράπεζας από λευκό ασβεστόλιθο, διαστ. 0,50×0,29×0,08 μ., ο οποίος στην εμπρόσθια πλευρά, διαστ. 0,495×0,08 μ., φέρει αποσπασματική αναθηματική επιγραφή δύο στίχων:

[---]Απολλωνίδας Αριστονίκα
[---]Κορινθίω ται Αρτάμιτι ανέθηκαν

Ύψ. γραμμάτων 1,6-1,8, διάστιχο 1 εκ.

Η επιγραφή χρονολογείται στον 4ο αι. π.Χ. Ο λίθος στην άνω αριστερή γωνία φέρει ορθογώνιο τόρμο, διαστ. 5,5×6,5×1,5 εκ.

Από τα ευρήματα της ανασκαφής, τον αποθέτη με την κεραμική και το ειδώλιο της Άρτεμης, την αναθηματική επιγραφή στην Άρτεμη, αλλά και τις επεξεργασμένες λιθοπλίνθους από ασβεστόλιθο που αποκαλύφθηκαν στα βορειοδυτικά του δρόμου γίνεται φανερό ότι δυτικότερα της ιδιοκτησίας Α. Ρούσσου στις παρακείμενες οικίες υπήρχε χώρος λατρείας της Άρτεμης, η οποία ήταν άγνωστη από τη μέχρι τώρα αρχαιολογική έρευνα. Στα βαθύτερα στρώματα της ανασκαφής του οικοπέδου βρέθηκαν γεωμετρικοί τάφοι. Νοτιότερα του αρχαίου δρόμου, σε βάθος 3,80-4,75 μ., βρέθηκε μεγάλος κιβωτιόσχημος τάφος αριθ. 1, με δύο μεγάλες καλυπτήριες φυσικές ασβεστολιθικές πλάκες, εξωτ. διαστ. 1,45×1,85 και εσωτ. διαστ. 1,25×0,85×0,75 μ. Ο τάφος, πλούσια κτερισμένος, περιείχε δύο ταφές ενηλίκων: μια παραμερισμένη ταφή κτερισμένη με 14 αγγεία πρώιμης γεωμετρικής εποχής (τρεις σκύφοι, δύο πρόχοι, πέντε λήκυθοι, δύο πυξίδες, ένας αμφορίσκος, μία άωτη φιάλη), καθώς και μία υστερότερη κύρια ταφή κτερισμένη με τέσσερις κρατήρες, δύο οινοχόες, ένα σκύφο (Πίν. 16 ε). Περισυνελέγησαν, επίσης, και τρία χάλκινα δακτυλίδια.

Εγχυτρισμός αριθ. 2. Σε απόσταση 0,60 μ. δυτικότερα από τον τάφο αριθ. 1 βρέθηκε σε βάθος 3,70-4,26 μ. εγχυτρισμός νηπίου γεωμετρικής εποχής σε μικρό ταφικό θραυσμένο πιθάρι, διαστ. 0,60-0,40 μ., πλούσια κτερισμένο με ένα θήλαστρο, δύο σκύφους, δύο μόνωτα κύπελλα, δύο πρόχους, η μία χειροποίητη, μία άωτη φιάλη.

Ταφικός πίθος αριθ. 3. Βρέθηκε βορειότερα του δρόμου, σε απόσταση 3,50 και σε βάθος 3,05-3,70 μ., μήκ. 1,40, διαμ. 0,90 μ. Περιείχε σκελετό ενήλικα κτερισμένο με αγγεία γεωμετρικής εποχής.

Περιοχή Χαλέπα, οδός Καρπετοπούλου (Κεραμοτεχνική Α.Β.Ε.Ε.) (Κ. Μαραγκός - Φ. Κολιβάνη - Γρ. Ζαχαράκη)

Στο τέρμα της οδού Καρπετοπούλου που οδηγεί από το Άργος νότια προς τη Νέα Κίο, στο ύψος της σιδηροδρομικής γραμμής και αμέσως βορειότερα του παρακαμπτήριου δρόμου στην ανατολική γωνία οδών Καρπετοπούλου και παρακαμπηρίου δρόμου, σε ιδιοκτησία της Κεραμοτεχνικής Α.Β.Ε.Ε. σχήματος ακανόνιστου τραπεζίου, διαστ. 68,39 μ. δυτικά, 100 μ. νότια, 102,76 μ. βόρεια και 13,80 μ. ανατολικά, έγινε εκσκαφή σε μεγάλο βάθος για την προμήθεια πηλού κατασκευής κεραμίδων και τούβλων.

Σε βάθος 4 μ. από την επιφάνεια του ασφαλτόδρομου βρέθηκε αρχαίος δρόμος με κατεύθυνση Β.-Ν., που ακολουθεί ίδια κατεύθυνση με την οδό Καρπετοπούλου (Άργους - Νέας Κίου). Ο δρόμος έχει πλάτος 4,60-5 μ., φέρει μία στρώση, πάχ. 0,20 μ., και αποκαλύφθηκε σε μήκος (Β.-Ν.) 49 μ. Είναι κατασκευασμένος με χώμα και κροκάλες μικρού και μετρίου μεγέθους, καθώς και λίγα όστρακα προφανώς για την καλύτερη αντοχή και βατότητα του δρόμου, και βρίσκεται σε κυμαινόμενη απόσταση 11-24 μ. ανατολικότερα από το σημερινό δρόμο Άργους - Νέας Κίου.

Από το δρόμο περισυνελέγησαν λίγα όστρακα ελληνιστικής εποχής. Το υπέδαφος του δρόμου είναι μαύρο και προφανώς όταν κατασκευάστηκε ήταν βαλτώδες.

Η μεγάλου πάχους επίχωση πάνω από το δρόμο 0-3,80 μ. έχει δημιουργηθεί από τις προσχώσεις των ποταμών Ινάχου και Χάραδρου και αποτελείται από καθαρό πηλό – άργιλο σκουροκόκκινου χρώματος.

Πάνω στην επιφάνεια του δρόμου και σε απόσταση 3,60 μ. νοτιότερα από τη βόρεια απόληξη του αποκαλυφθέντος τμήματος, βρέθηκε χώρος καύσης νεκρού με προσανατολισμό Α.-Δ. σε βάθος 3,88-4,12 μ. Ο χώρος καύσης-λάκκος έχει σχήμα στενόμακρο ελλειψοειδές, μήκ. 2,30 (Α.-Δ.), πλ. 0,40 μ. (Β.-Ν.). Τα τοιχώματα φέρουν επάλειψη πηλού και στο μέσο των πλευρών καταλήγουν εξωτερικά σε λεπτές ελλειψοειδείς απολήξεις. Στην ανώτατη φάση (βάθ. 3,88-4,05 μ.) μέσα από σκούρα χρώματα και στάχτες περισυνελέγησαν 16 μυροδοχεία ατρακτοειδούς σχήματος μεγάλου μεγέθους.

Σε β΄ φάση βαθύτερα, 4,30-4,80 μ., περισυνελέγησαν λίγα καμένα οστά, κάρβουνα καμένων ξύλων και άλλα 16 μυροδοχεία.

Ν α ύ π λ ι ο

Περιοχή Πρόνοιας, οδός 25ης Μαρτίου 69 (οικόπεδο Π. Κυμπουρόπουλου)

Κατά τις οικοδομικές εργασίες στο παραπάνω οικόπεδο, διαστ. 10,20×19,80 μ., σε απόσταση 12 μ. βορειότερα

από την οικοδομική γραμμή της οδού 25ης Μαρτίου και σε βάθος 2 μ. βρέθηκε τμήμα πήλινου υδραγωγείου ύδρευσης μικρής διατομής, μήκ. 1,30 μ., με κατεύθυνση ΝΑ.-ΒΔ. Το μήκος των πήλινων αγωγών είναι 0,35 μ. Το υδραγωγείο χρονολογείται το πιθανότερο στην ενετική περίοδο.

Οικισμός Ασίνης

ΔΙΑΠΛΑΤΥΝΣΗ ΕΠΑΡΧΙΑΚΟΥ ΔΡΟΜΟΥ ΝΑΥΠΛΙΟΥ - ΤΟΛΟΥ

Κατά τις εργασίες διαπλάτυνσης του δρόμου και διαμόρφωσης κυκλικού κόμβου του επαρχιακού δρόμου Ναυπλίου - Τολού στη νότια πλευρά του χωριού Ασίνης, Δ.Δ. Δήμου Ασίνης, στη θέση Τάπια, όπου γίνεται διακλάδωση του δρόμου προς δύο κατευθύνσεις: α) νοτιοανατολικά προς την ακρόπολη Αρχαίας Ασίνης, β) νοτιοδυτικά προς Καμινάκι - Τολό, βρέθηκαν σημαντικές αρχαιότητες.

Πρώην ιδιοκτησία Θ.Α. Ορφανού (νυν Μπιλίκου)

Στη δυτική πλευρά του δρόμου σε όλο το μήκος 44,50 μ. (Β.-Ν.) της ιδιοκτησίας Θ. Ορφανού έγινε διαπλάτυνση του δρόμου σε πλάτος 8-9 μ. (Α.-Δ.). Σε απόσταση 5 μ. βόρεια από τη νότια πλευρά της παραπάνω ιδιοκτησίας βρέθηκε σε βάθος 1-2 μ. και σε μήκος 3,25 μ. (Β.-Ν.) λίθινη κατασκευή, το πιθανότερο η δυτική πλευρά κατεστραμμένου κιβωτιόσχημου τάφου της ΥΕ εποχής.

Σε απόσταση 4 μ. βορειότερα από τη νότια πλευρά της παραπάνω ιδιοκτησίας και 15,50 μ. δυτικότερα από τον άξονα του δρόμου Ασίνης - Καμινάκι - Τολού βρέθηκε μεγάλος μυκηναϊκός κιβωτιόσχημος τάφος αριθ. 1, σε βάθος 1,20-1,52 μ. με κατεύθυνση Β.-Ν., εσωτ. διαστ. 3,05×2 μ. με τρεις ασβεστολιθικές καλυπτήριες πλάκες, διαστ. 1,90×0,80×0,25, 1,90×0,94 και 1,40×0,71 μ., καθώς και με μικρές πέτρες περιμετρικά και μεταξύ των αρμών των καλυπτήριων πλακών. Ο τάφος εσωτερικά ήταν κενός στο μεγαλύτερο τμήμα του. Το κατώτερο τμήμα του ήταν κατασκευασμένο με φυσικές πέτρες, πλ. 0,50 μ., και με μικρότερες φυσικές πλάκες το ανώτερο. Κάτω από τις καλυπτήριες πλάκες, στο νοτιοανατολικό τμήμα της ανατολικής πλευράς του τάφου βρέθηκε χάλκινος στρογγυλός καθρέφτης θραυσμένος, διαμ. 0,15 μ., ενώ σε μικρή απόσταση βορειότερα στην ίδια θέση βρέθηκε χάλκινο εργαλείο, ακέραιο μαχαίρι με πλατιά λεπίδα, με στενή ελαφρώς καμπυλωτή απόληξη της λαβής, η οποία σώζει δύο καρφιά, συν. μήκ. 0,135, μέγ. πλ. 0,055 μ. (Πίν. 17 α). Σε βάθος 0,55 μ. εσωτερικά του τάφου στην ανατολική παρειά, σε απόσταση 1 μ. νότια από τη βόρεια πλευρά βρέθηκε χάλκινο εγχειρίδιο, θραυσμένο σε δύο κομμάτια, μήκ. 19,55 εκ. και πλ. 4,5 εκ. (Πίν. 17 α).

Εσωτερικά στη δυτική πλευρά του τάφου σε βάθος 0,50-0,90 μ. βρέθηκαν ριγμένες πέτρες, που προφανώς είχαν κατρακυλήσει από την αναμόχλευση του τάφου κατά τους ιστορικούς χρόνους από την κατασκευή, αμέσως δυτικότερα, πώρινου κιβωτιόσχημου τάφου αριθ. 2.

Στη βορειοδυτική εσωτερική γωνία του τάφου βρέθηκαν λίγα παραμερισμένα ανθρώπινα οστά με κρανίο παλαιότερης ταφής με τρία χαρακτηριστικά μυκηναϊκά αγγεία. Ένα μοναδικό κυλινδρικού σχήματος αλάβαστρο της ΥΕ ΙΙΙΑ εποχής, χωρίς λαβές, ύψ. 0,16, διαμ. 0,13, διαμ. χείλους 0,10 μ., από ανοιχτοκίτρινο πηλό, διακοσμημένο σε όλη την εξωτερική κάθετη επιφάνεια με δύο επάλληλες συμμετρικές ζώνες με συνεχείς σπείρες στην κάθετη πλευρά και μικρότερη ζώνη συνεχούς σπείρας στον ώμο (Πίν. 17 β). Ένας απιόσχημος τρίωτος πιθαμφορίσκος διακοσμημένος στον ώμο με ζώνη φύλλων κισσού και ταινίας στο κατώτερο τμήμα (Πίν. 17 β), καθώς και χαμηλό κυλινδρικό αλάβαστρο, ύψ. 0,09, διαμ. 0,15 μ., διακοσμημένο με τριπλή κυματοειδή ταινία στον ώμο και ζώνη με συνεχείς σπείρες με αναδιπλωμένο στέλεχος (Πίν. 17 β). Τα αγγεία χρονολογούνται στην ΥΕ ΙΙΙΑ εποχή.

Στη δυτική πλευρά του τάφου βρέθηκε κανονική ταφή νεαρού ατόμου με το σκελετό, μήκ. 1,40 μ., σε ευθυτενή ύπτια θέση, με την κεφαλή προς Β. και τοποθετημένη πάνω σε μικρού μεγέθους πέτρες. Από τα ανευρεθέντα οστά, την κανονική ταφή και τα παραμερισμένα οστά με δύο κρανία, σαφώς προκύπτει ότι ο τάφος είχε χρησιμοποιηθεί τρεις φορές και τα δύο χάλκινα κτερίσματα, ο καθρέφτης και η μικρή πλατιά μάχαιρα, που βρέθηκαν στην ανώτερη νοτιοανατολική πλευρά του τάφου, προφανώς προέρχονται από τις ανακομιδές των παλαιότερων ταφών. Είναι αξιοσημείωτο ότι ο τάφος συνεχίζεται βαθύτερα από τα κτιστά πλαϊνά τοιχώματα, ύψ. 0,80 μ., σε βάθος 0,45 μ. (συν. εσωτ. βάθ. 1,25 μ.).

Ο κιβωτιόσχημος τάφος αριθ. 2 βρέθηκε αμέσως δυτικά του τάφου αριθ. 1, με κατεύθυνση Α.-Δ., σε βάθος -1,10 μ. Έφερε δύο καλυπτήριες πώρινες ορθογώνιες πλάκες, διαστ. 1,95×0,75×0,20 μ. Ο τάφος βρέθηκε κενός. Το πιθανότερο χρονολογείται στον 5ο-4ο αι. π.Χ.

Ο τάφος αριθ. 3 είναι λάκκος και βρέθηκε σε απόσταση 1,80 μ. νοτιότερα από τον τάφο αριθ. 1 σε βάθος 1,35-1,55 μ. Είχε προσανατολισμό Α.-Δ. και ήταν κατασκευασμένος με δύο μεγάλες καλυπτήριες ασβεστολιθικές πλάκες, διαστ. 1,90×1,50 μ., καθώς και με μικρότερες πέτρες περιμετρικά. Έχει εσωτερικές διαστάσεις 1,50×0,75×0,45 μ. Ο πυθμένας ήταν στρωμένος με σκουρόχρωμο χαλίκι. Στο κεντρικό τμήμα του τάφου βρέθηκαν λίγα οστά χωρίς κτερίσματα. Από τον τρόπο κατασκευής χρονολογείται στη μυκηναϊκή εποχή.

Ιδιοκτησία Κ. Μαυραγάνη

Αμέσως νοτιότερα από την ιδιοκτησία Α. Ορφανού, στην ιδιοκτησία Κ. Μαυραγάνη και σε απόσταση 8 μ. νοτιότερα από τη βόρεια πλευρά της ανάμεσα σε αναμοχλευμένες πέτρες βρέθηκε μικρή μυκηναϊκή πρόχους. Σε απόσταση 9,20 μ. νοτιότερα από τη βόρεια πλευρά της ιδιοκτησίας και σε απόσταση 10,20 μ. νοτιότερα από το μυκηναϊκό τάφο αριθ. 3 της ιδιοκτησίας Α. Ορφανού, σε βάθος 0,70-0,80 μ. βρέθηκε κιβωτιόσχημος τάφος αριθ. 4 με κατεύθυνση Β.-Ν. με δύο καλυπτήριες ασβεστολιθικές πλάκες, συν. διαστ. 2×2 μ. και εσωτ. διαστ. 1,50×0,65×0,55 μ. Εσωτερικά του τάφου βρέθηκε ακτέριστη ταφή ενήλικα σε συνεσταλμένη στάση με την κεφαλή προς Β. Ο πυθμένας του τάφου ήταν επιστρωμένος με χαλίκι. Από τον ανάλογο τρόπο κατασκευής με τον τάφο αριθ. 1 στην ιδιοκτησία Α. Ορφανού, ο τάφος χρονολογείται στη μυκηναϊκή εποχή.

Ιδιοκτησία Αφών Δ. Χριστόπουλου

Σε απόσταση 11,50 μ. νοτιότερα από τον τάφο αριθ. 4 (ιδιοκτησία Κ. Μαυραγάνη) και σε απόσταση 7 μ. νοτιότερα από την ιδιοκτησία Κ. Μαυραγάνη, εντός της ιδιοκτησίας Δ. Χριστόπουλου βρέθηκαν δύο τάφοι με πώρινες καλυπτήριες πλάκες αριθ. 5 και αριθ. 6.

Τάφος αριθ. 5. Είναι λάκκος με προσανατολισμό Α.-Δ. Φέρει δύο πώρινες καλυπτήριες πλάκες, διαστ. 2×0,70×0,20 μ. Εντός του τάφου, διαστ. 1,90×0,65×0,30 μ., βρέθηκε σκελετός ενήλικα σε ύπτια θέση με την κεφαλή προς Δ., κτερισμένος με μελαμβαφή κύλικα και σιδερένια στλεγγίδα. Ο τάφος χρονολογείται στον 5ο-4ο αι. π.Χ.

Τάφος αριθ. 6. Είναι κιβωτιόσχημος με προσανατολισμό Α.-Δ., διαστ. 1,90×0,70×0,80 μ., κατασκευασμένος με πωροπλίνθους. Βρέθηκε σε απόσταση 1,10 μ. νοτιότερα από τον τάφο αριθ. 5, εσωτ. διαστ. 1,80×0,35×0,60 μ. Στο εσωτερικό του τάφου βρέθηκε κανονική ταφή σε ύπτια ευθυτενή θέση με την κεφαλή προς Δ.

Στην ανατολική πλευρά του τάφου βρέθηκαν οστά παλαιότερης παραμερισμένης ταφής. Η κανονική και η παραμερισμένη ταφή ήταν κτερισμένες με δύο σκύφους του 5ου αι. π.Χ.

Τάφος αριθ. 7. Κιβωτιόσχημος. Σε απόσταση 0,25 μ. νοτιότερα από τον τάφο αριθ. 6 βρέθηκε μικρός κιβωτιόσχημος τάφος αριθ. 7, εσωτ. διαστ. 0,80×0,62 μ. σε βάθος 0,30 μ. Ο τάφος είχε χρησιμοποιηθεί προφανώς για την ταφή νηπίου. Δεν βρέθηκαν οστά, μόνο κτερίσματα, μια μικρή πυξίδα, σκυφίδια και ειδώλιο σατύρου. Χρονολογείται στον 5ο αι. π.Χ.

Τάφος αριθ. 8. Κιβωτιόσχημος, διαστ. 0,70×0,65 μ. Βρέθηκε σε απόσταση 0,20 μ. νοτιότερα από τον τάφο αριθ. 7. Εσωτερικές διαστάσεις 0,45×0,23×0,13 μ. Έφερε κτερίσματα ταφής νηπίου (δεν διατηρήθηκαν τα οστά), πυξίδα και δύο σκυφίδια του 5ου αι. π.Χ.

Ασίνη

Ιδιοκτησία Ευ. Γογωνά

Στην παραπάνω ιδιοκτησία, νοτιότερα του οικισμού Ασίνης, σε απόσταση 200 μ. νοτιότερα από τη διακλάδωση-κόμβο του επαρχιακού δρόμου που οδηγεί προς την αρχαία Ασίνη στην ανατολική πλευρά του δρόμου, κατά τη διάνοιξη δοκιμαστικής τομής σε βάθος 1,50-2 μ. για την ανέγερση ισόγειας οικοδομής, βρέθηκαν κεραμίδες της ελληνιστικής εποχής. Η περιοχή αυτή προφανώς είχε κατοικηθεί κατά την ελληνιστική εποχή, αλλά έχει προσχωθεί μέχρι βάθος 1,50 μ. από το χείμαρρο Δαφνοπόταμο που εκβάλλει νοτιότερα στη θάλασσα, ανατολικότερα της ακρόπολης της αρχαίας Ασίνης.

Θέση Τάπια (ιδιοκτησία Ν. Κωστόπουλου)

Στη νότια πλευρά του οικισμού Ασίνης στη θέση Τάπια, στη διακλάδωση-κόμβο του επαρχιακού δρόμου που οδηγεί νοτιοανατολικά προς την αρχαία Ασίνη, στην ανατολική πλευρά του δρόμου κατά τη διάνοιξη υδραγωγείου επισημάνθηκε η ύπαρξη κατεστραμμένων κεραμοσκεπών τάφων. Οι τάφοι το πιθανότερο χρονολογούνται στην ελληνιστική εποχή.

Ίρια - Δ.Δ. Δήμου Ασίνης

Οικόπεδο Ν.Ι. Δρούζα

Στο οικόπεδο, διαστ. 43,90×36,80 μ., έγινε σωστική ανασκαφική έρευνα λόγω ανέγερσης οικοδομής. Το οικόπεδο βρίσκεται εντός οικισμού, στο δυτικό λόφο νοτιότερα του Ι.Ν. Κοίμησης της Θεοτόκου και σε απόσταση 25 μ. νοτιοδυτικά του αποσπασματικά σωζόμενου μεταβυζαντινού πύργου. Ερευνήθηκε ο οικοδομήσιμος χώρος έκτασης 113 τ.μ. στο νοτιοδυτικό επικλινές τμήμα του οικοπέδου και διανοίχθηκαν επτά τομές σε κυμαινόμενο βάθος 1,50-3,50 μ. μέχρι το φυσικό βραχώδες υπέδαφος.

Στο ανώτερο στρώμα αποκαλύφθηκαν στις τρεις πλευρές (βόρεια, δυτική, νότια) τα θεμέλια μεγάλου ορθογώνιου κτιρίου με προσανατολισμό Α.-Δ. κατασκευασμένο με χώμα και ασβεστολιθικές πέτρες μικρού και μεγάλου μεγέθους, πλ. θεμελίων 0,65, σωζ. ύψ. 0,30-0,50 μ. Το σωζόμενο μήκος του κτιρίου Α.-Δ. είναι 9,25 και το πλάτος 5,20 μ. (Β.-Ν.).

Το κτίριο με βάση την κεραμική το πιθανότερο χρονο-

λογείται στην ύστερη βυζαντινή εποχή. Κατά την ανασκαφική έρευνα βρέθηκε κεραμική της ύστερης βυζαντινής και της ρωμαϊκής και ελληνιστικής εποχής. Επίσης, βρέθηκαν οστά ζώων, υπολείμματα τροφής και λίγα κλασικά όστρακα. Σε βαθύτερα στρώματα βρέθηκε κεραμική της προϊστορικής εποχής, χωρίς οικοδομικά λείψανα, μυκηναϊκά όστρακα, μικρή μυκηναϊκή πρόχους και κωνική ακόσμητη κύλικα με ψηλό πόδι της ΥΕ ΙΙΙΒ, λίγα όστρακα ΜΕ και ΠΕ ΙΙΙ εποχής, καθώς και κεραμική της ύστερης νεολιθικής εποχής (Πίν. 17 γ).

Στην τομή IV βρέθηκε ταφή αριθ. 1 ενήλικα σε λάκκο σε ύπτια θέση με την κεφαλή προς Δ., το πιθανότερο βυζαντινής εποχής, καθώς και χάλκινο δακτυλίδι. Στο ανατολικότερο τμήμα της ανασκαφής, τομές αριθ. 3-5, βρέθηκαν τέσσερις κυκλικοί αποθέτες κυμαινόμενων διαμέτρων 2-2,5 μ. και βάθους 2,70-3,50 μ. προφανώς στις αποθήκες (σιροί), εντός των οποίων βρέθηκαν σπόροι, δύο κυκλικοί μυλόλιθοι από ψαμμίτη, διαμ. 0,43 μ., καθώς και οστά ζώων. Ο λόφος των Ιρίων έχει κατοικηθεί από τη νεολιθική έως την ύστερη βυζαντινή και μεταβυζαντινή εποχή. Στα δυτικά του λόφου, το 1939 έγινε μικρής έκτασης ανασκαφική έρευνα από τον K. Gebauer, κατά την οποία αποκαλύφθηκαν θεμέλια κτιρίων της ΥΕ ΙΙΙΒ-Γ εποχής[143]. Στη δυτική πλευρά του λόφου, στη θέση Σπηλίτσα, βρέθηκε και παραδόθηκε από κάτοικο της περιοχής το 1966 αποσπασματικά σωζόμενος πρωτοκυκλαδικός σφαιρικού σχήματος αμφορίσκος, πιθανόν κτέρισμα κατεστραμμένου τάφου.

Ίρια

Περιοχή Κατσάμπα (ιδιοκτησία Αφών Τσιλιμίγκρα)

Στα βορειοδυτικά της κοιλάδας των Ιρίων, ανατολικότερα της περιοχής στη Σκάλα από όπου διέρχεται ο δημόσιος δρόμος, στην περιοχή Κατσάμπα, νότια του δημόσιου δρόμου Σκάλας - Καρναζέικων στην ιδιοκτησία Παναγιώτη, Ιωάννη και Λάμπρου Κ. Τσιλιμίγκρα, έκτασης 40 στρεμμάτων, κατά την καλλιέργεια του αγρού με βαθιά άροση επισημάνθηκαν αρχαιότητες.

Στη βόρεια πλευρά της ιδιοκτησίας σε μήκος 145 (Α.-Δ.) και σε πλάτος 100 μ. (Β.-Ν.) αποκαλύφθηκαν αναμοχλευμένα θεμέλια σπιτιών ελληνιστικής εποχής, κατασκευασμένα με ασβεστολιθικές πέτρες. Επίσης σε ένα τμήμα της ιδιοκτησίας διαπιστώθηκε η ύπαρξη αναμοχλευμένων τάφων ρωμαϊκής εποχής κατασκευασμένων με τούβλα και ασβεστοκονίαμα. Από το χώρο των τάφων περισυνελέγη θραυσμένο πήλινο ρυτό με τη μορφή κριού, από το οποίο διατηρήθηκε συγκολλημένο το εμπρόσθιο τμήμα (Πίν. 17 δ).

Περισυνελέγη επίσης κεραμική ύστερης γεωμετρικής-αρχαϊκής εποχής, τμήμα χείλους ταφικού γεωμετρικού-αρχαϊκού πίθου με εγχάρακτη διακόσμηση ιχθυάκανθος, χείλος χειροποίητου αμφορέα της ίδιας εποχής, το οποίο φέρει εγχάρακτο γράμμα *Μ*, μελαμβαφή όστρακα κλασικής και ελληνιστικής εποχής, καθώς και όστρακα κύλικας με ψηλό πόδι μυκηναϊκής εποχής.

Επίσης κεραμική επισημάνθηκε βορειότερα του δημόσιου δρόμου στις ιδιοκτησίες Γρ. Ρεβύθη και Ζαρουχλιώτη. Ανατολικότερα από τις παραπάνω ιδιοκτησίες σε άλλη ακαλλιέργητη ιδιοκτησία Τσιλιμίγκρα με θάμνους, βορειότερα της ομώνυμης παραπάνω ιδιοκτησίας επισημάνθηκε στη δυτική πλευρά η ύπαρξη θεμελίων αρχαίου πύργου, καθώς και εμφανή θεμελίωση αρχαίου τείχους ελληνιστικής εποχής, πλ. 1,50, μήκ. 150-200 μ., με κατεύθυνση Α.-Δ., κατά μήκος του δρόμου (Πίν. 17 ε). Βορειότερα υπάρχει μικρή οχύρωση ελληνιστικής εποχής[144].

Από τα παραπάνω γίνεται φανερό ότι πρόκειται για σημαντικό οχυρωμένο οικισμό ελληνιστικής εποχής των Ιρίων, τα οποία στην αρχαιότητα ανήκαν στην πόλη της Επιδαύρου.

Επίσης δυτικότερα στην περιοχή Σκάλα βόρεια του δημόσιου δρόμου σε άλλη ιδιοκτησία Αφών Τσιλιμίγκρα διαπιστώθηκε η ύπαρξη εκκλησίας, καθώς και θεμέλια κτιρίων. Ανατολικότερα, στην περιοχή Ξυδέικα υπάρχει λατομείο ασβεστόλιθου ελληνιστικής εποχής.

ΧΡΗΣΤΟΣ ΠΙΤΕΡΟΣ

ΜΟΥΣΕΙΑΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ

2002

Αρχαιολογικό Μουσείο Νεμέας

Στο πλαίσιο των εργασιών συντήρησης και αναβάθμισης του κτιριακού κελύφους του Μουσείου έγινε αλλαγή του ηλεκτρολογικού πίνακα, αναβάθμιση του ρεύματος, αντικατάσταση της στέγης, κατασκευή ξύλινης ψευδοροφής για λόγους ηχομόνωσης και θερμομόνωσης, καθώς και χρωματισμός του κτιρίου[145].

143. L. Jeffery, Two Inscriptions from Iria, *ΑΔ* 21(1966): Μελέτες, σ. 18-25. J. Schilbach, Kastell am Nordrand der Ebene von Iria (Argolis), *AE* 1976, σ. 126-132.

144. Ό.π.

145. Στο συντονισμό και την επίβλεψη των εργασιών, πολύτιμη ήταν η συνδρομή του συντηρητή αρχαιοτήτων της Εφορείας Φ. Δημάκη. Το έργο πραγματοποιήθηκε με την οικονομική συμβολή της ΑΣΚΣ.

Κατασκευάστηκαν γυάλινα προστατευτικά καλύμματα στην προθήκη όπου εκτίθεται η ταφή αλόγου από το μυκηναϊκό νεκροταφείο των Αηδονιών, στην Προϊστορική αίθουσα του Μουσείου, καθώς και σε μια σειρά από εκθέματα που ήταν εκτός προθηκών, όπως το ΑΤ 414 θραύσμα καλυπτήρα λακωνικού τύπου και ο ΑΤ 49 κεραμοσκεπής τάφος.

Η έκθεση του Μουσείου εμπλουτίστηκε με τα ακόλουθα νέα εκθέματα: τρία γλυπτά έργα που μεταφέρθηκαν από το Μουσείο Ναυπλίου[146], καθώς και εκμαγείο του αριθ. 2743 αναθηματικού αναγλύφου από το Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο τοποθετήθηκαν στον προθάλαμο και το αίθριο του Μουσείου. Στην κύρια αίθουσα προστέθηκαν νέα ευρήματα από τις ανασκαφές που διενήργησε η ΑΣΚΣ με επικεφαλής τον Καθ. Stephen Miller στο Ιερό του Διός[147].

Έγινε, επίσης, αναβάθμιση υπόγειου αποθηκευτικού χώρου, ο οποίος στεγανοποιήθηκε, επιστρώθηκε ειδικό δάπεδο από χυτό υλικό και στη συνέχεια εξοπλίστηκε με φωτιστικά σώματα, μεταλλικά ράφια και ειδικά πλαστικά κιβώτια για την αποθήκευση των ευρημάτων. Με το έργο αυτό προστέθηκε στο Μουσείο επιπλέον πολύτιμος αποθηκευτικός χώρος 135 τ.μ.[148].

2001-2004

Αρχαιολογικό Μουσείο Ναυπλίου

Το 2002 εκπονήθηκε μουσειολογική μελέτη για την επανέκθεση του Αρχαιολογικού Μουσείου Ναυπλίου στο πλαίσιο της προετοιμασίας του φακέλου για την ένταξη του έργου στο Γ΄ ΚΠΣ. Το έργο εντάχθηκε το Δεκέμβριο του 2002 με τίτλο «Βελτίωση – Αναβάθμιση Αρχαιολογικού Μουσείου Ναυπλίου». Στο πλαίσιο εκπόνησης της μουσειολογικής μελέτης, το έτος 2001 συντάχθηκε κατάλογος των εκθεμάτων της παλιάς έκθεσης του Μουσείου σε έντυπη και ηλεκτρονική μορφή. Ο κατάλογος περιλαμβάνει τα εκθέματα ομαδοποιημένα ανά προθήκες με αριθμούς ευρετηρίου και φωτογραφικού αρχείου, προέλευση, χρονολόγηση και βιβλιογραφικές παραπομπές. Έγινε επίσης, για λόγους αρχειακής τεκμηρίωσης, φωτογράφηση και βιντεοσκόπηση της παλιάς έκθεσης, στην οποία δεν περιλαμβάνονται 408 εκθέματα από τις Μυκήνες, που είχαν μεταφερθεί το 2000-2001 στο νέο Μουσείο Μυκηνών[149].

Παράλληλα, πραγματοποιήθηκε συστηματικός έλεγχος των αρχαιολογικών αποθηκών του Μουσείου προκειμένου να επιλεγεί υλικό για να πλαισιώσει τις νέες εκθεσιακές ενότητες.

Τέλος, πραγματοποιήθηκε μεταγραφή του ευρετηρίου του Μουσείου σε ηλεκτρονική μορφή, σε πρόγραμμα Access[150]. Η μεταγραφή αυτή έχει ως στόχο την καλύτερη διαχείριση του ευρετηρίου του Μουσείου (ευχέρεια αναζήτησης, εντοπισμός κενών, διπλών καταχωρήσεων του ίδιου ευρήματος, καταχωρήσεων περισσότερων ευρημάτων με τον ίδιο αριθμό, κλπ.) και θα αποτελέσει τη βάση της ηλεκτρονικής καταγραφής όλων των ευρημάτων που φυλάσσονται στο Μουσείο.

Εισαγωγή ευρημάτων. Από το έτος 2003 καθιερώθηκε σαφής και συγκεκριμένη ροή των ευρημάτων από τη στιγμή εισόδου τους στο Μουσείο: ως χώρος υποδοχής των νέων ευρημάτων ορίστηκε η αποθήκη 101, όπου καταγράφονται σε βιβλίο εισαγωγής (ο αριθμός εισαγωγής θα λειτουργεί στο εξής ως ένα είδος ταυτότητας του αντικειμένου έως τη στιγμή της οριστικής καταγραφής του στο ευρετήριο του Μουσείου) και προωθούνται για πλύσιμο, συντήρηση, καταγραφή και τοποθέτηση στην οριστική τους θέση. Σύμφωνα με το βιβλίο εισαγωγής, κατά τα έτη 2003-2004 εισήχθησαν συνολικά 1.015 ευρήματα και ομάδες ευρημάτων που προέρχονται από τις ανασκαφές της Εφορείας στη Ναυπλία, την Ασίνη, την Επιδαυρία και την Ερμιονίδα.

Μεταφορές ευρημάτων. Κατά τη διάρκεια των ετών 2002-2004 πραγματοποιήθηκαν μεγάλης τάξης μεταφορές ευρημάτων από το Μουσείο Ναυπλίου στα υπόλοιπα μουσεία της Εφορείας, αλλά και σε μουσεία εκτός χωρικής αρμοδιότητας της Δ΄ ΕΠΚΑ. Στόχος ήταν η ενοποίηση των ανασκαφικών συνόλων και η αποθήκευσή τους στα κατά τόπους μουσεία. Τα ευρήματα αυτά είχαν συγκεντρωθεί σε διάστημα πολλών δεκαετιών στο Αρχαιολογικό Μουσείο Ναυπλίου, στην έδρα της Εφορείας, για ποικίλους λόγους, όπως η έλλειψη αντίστοιχων τοπικών μουσείων, ή για λόγους ασφαλούς φύλαξης, συντήρησης και μελέτης. Το έργο αποτελεί συνέχεια της μεταφοράς 3.700 περίπου ευρημάτων των Μυκηνών και της

146. Βλ. παρακάτω Μουσείο Ναυπλίου, μεταφορές αρχαίων. Τα γλυπτά συντηρήθηκαν στο Μουσείο Νεμέας από το συντηρητή έργων τέχνης της Εφορείας Φ. Δημάκη.

147. Πρόκειται για το ΑΤ 160-ΑΤ 233 τμήμα πήλινης γραπτής σίμης από τα Λουτρά και τον αριθ. Ρ 1724 φοινικικό αμφορέα.

148. Το έργο χρηματοδοτήθηκε από το «Αρχαιολογικό Πρόγραμμα ελληνοαμερικανικής συνεργασίας στην πεδιάδα της Νεμέας- ανασκαφή θαλαμωτών τάφων στον Μπαρναβό Αρχαίας Νεμέας».

149. Ε. Σπαθάρη, Το αρχαιολογικό μουσείο Μυκηνών, *Αργειακή γη*, Επιστημονική και λογοτεχνική έκδοση του Πνευματικού Κέντρου του Δήμου Άργους, τχ. 2, 1999, σ. 77-98.

150. Στη δημιουργία της ηλεκτρονικής βάσης δεδομένων πολύτιμη ήταν η βοήθεια της αρχαιολόγου Α. Κόσσυβα.

ευρύτερης περιοχής στο νέο Μουσείο Μυκηνών που πραγματοποιήθηκε κατά τα έτη 2000-2001. Συνολικά μεταφέρθηκαν περί τα 3.500 ευρήματα στα ακόλουθα μουσεία[151]:

Στο Μουσείο Άργους μεταφέρθηκαν ευρήματα από το μυκηναϊκό νεκροταφείο της Κόκλας[152], το Κουρτάκι (κτήμα Σ. Σαραβάκου)[153], το Μαλανδρένι, το Σύνορο (αγρός Μουζακιώτη, 1984), το Σπηλιωτάκη[154], το Καπαρέλι, τον Μπόρσα (κτήματα Αγγελόπουλου και Φράγκου), τον Χώνικα (αγροί Γαμβρουλά[155], Μελέτη[156], Κρητικού και Γκιώνη), τον Πασά ή Ίναχο (κτήμα Πιπέρου)[157], τους Μύλους (υδραγωγείο 1971, εκκλησία, οικόπεδο Μπόμπου), το Κεφαλάρι (οικόπεδο Πανταζή)[158], τη Δαλαμανάρα (αρχαίο Τημένιο, κτήμα Τασόπουλου)[159], την Αλέα και την πόλη του Άργους. Πρόκειται για ευρήματα από τις σωστικές ανασκαφές του Ορφανοτροφείου[160], του Εθνικού Γυμναστηρίου (104)[161], του 6ου Δημοτικού Σχολείου (217), του Νοσοκομείου (85), του Ξεριά και των οικοπέδων Ανατολίτη (502), Βλάχου (236), Γιαννάκη (349 ή 476), Γκουριώτη (17), Γύφτου (355), Ηλιόπουλου (282), Θεοδωρόπουλου (224), Θεοφανόπουλου (185), Ιωαννίδη (413), Καζά, Καπετάνου[162], Καραβάσου (551), Κολιγλιάτη[163], Κοτσονάρου (260), Κούρου (188), Κυμπουρόπουλου (129), Κυρίμη (376, 380), Λαλουκιώτη (64), Λειβαδίτη (153), Λεμπετζή (292), Λυγκίτσου (211), Μουσταΐρα (571), Μπαλάσκα (318), Μπερτζελέτου (51), Μπονώρη (87), Μπουλμέτη[164], Ξακουστή, Ξενάκη (183), Οικονόμου[165], Παππά (408), Πήλιου (212), Προκοπίου-Ρέντα (237), Σκλαβούνου[166], Σπηλιόπουλου (267), Σκιντζή 1971, Σταυρόπουλου (160), Συρεγκέλα (214), Τούμπανου (209), Τσουγκριάνη (251), Τρικαλιώτη (286), Φάκλαρη 1974 και Φλώρου (239).

Στο πλαίσιο της σύνταξης του καταλόγου της παλιάς έκθεσης του Μουσείου Ναυπλίου ταυτίστηκε ο αμφορέας ΜΝ 28117 από τις Μυκήνες[167], ο οποίος είχε καταχωρηθεί στο ευρετήριο του Μουσείου Ναυπλίου ως άγνωστης προέλευσης. Ο αμφορέας μεταφέρθηκε στο Μουσείο Μυκηνών μαζί με δύο θραύσματα κορινθιακού αγγείου με αριθ. ευρ. ΜΝ 5467 και 5468[168] και τμήμα υστεροαρχαϊκής λεκανίδας με έκτυπη ζωφόρο που φέρει παράσταση τρέχουσας Νίκης με αριθ. ευρ. ΜΝ 8350. Στο Μουσείο Μυκηνών μεταφέρθηκαν, επίσης, ευρήματα από τις θέσεις Μπόλιαρη, Ασπρόχωμα, Πρίφτιανη, Βρασέρκα και Τσεράνια[169].

Στο Μουσείο Επιδαύρου μεταφέρθηκαν 700 ευρήματα αρχαϊκών χρόνων από το Ιερό του Απόλλωνα Μαλεάτα[170], καθώς και χάλκινο πτυκτό κάτοπτρο από το Ασκληπιείο Επιδαύρου[171].

Στο Μουσείο Αρχαίας Κορίνθου μεταφέρθηκαν νομίσματα και άλλα αντικείμενα που προέρχονται από κατασχέσεις (αρχαιοκαπηλία Νεμέας 1980, κατάσχεση Παπαμιχαήλ 1992) και παραδόσεις (Ε. Ματσούκα), καθώς επίσης ευρήματα από την Αρχαία Κόρινθο, το Ζευγολατιό (Ντάρανι - αγρός Μπαχταλιά), τον Πύργο (1953), την Περαχώρα[172], τον Σχοίνο[173], την Τιτάνη, τον Άγιο Γεράσιμο[174], το Κρυονέρι (μονή Λεχώβης - παράδοση Β. Τασίνου), τη θέση «Του Χελιώτη ο Μύλος»[175] και το Χιλιομόδι (οικόπεδο Τσίρτση). Ο μελανόμορφος σκύφος ΜΝ 3168 από το Χιλιομόδι πλαισίωνε την παλιά έκθεση του Μουσείου Ναυπλίου, όπως και ο γεωμετρικός αμφο-

151. Στη σύνταξη των σχετικών καταλόγων συμμετείχαν οι αρχαιολόγοι Β. Τασίνος και Α. Μπογιατζή, ενώ στον εντοπισμό των συνόλων πολύτιμη ήταν η συνδρομή της εργατοτεχνίτριας της Εφορείας Μ. Παλαιοδήμου, η οποία είχε την ευθύνη της συσκευασίας για τη μεταφορά τους με την εποπτεία της συντηρήτριας αρχαιοτήτων Π. Ταρατόρη.

152. *ΑΔ* 36 (1981): Χρονικά, σ. 94-97· 37 (1982): Χρονικά, σ. 83-85.

153. *ΑΔ* 22 (1967): Χρονικά, σ. 178-179· 23 (1968): Χρονικά, σ. 131-132. Ο μεγαλύτερος όγκος των ευρημάτων από την Κόκλα και το Κουρτάκι μαζί με άλλα μικρότερα τμήματα ανασκαφικών συνόλων από το Άργος και την ευρύτερη περιφέρειά του μεταφέρθηκαν στο Μουσείο του Άργους το 1999 και το 2000 από τη συνάδελφο Α. Μπανάκα (βλ. *ΑΔ* 55 (2000): Χρονικά, σ. 162-163, ιδίως σημ. 8).

154. *ΑΔ* 19 (1964): Χρονικά, σ. 121-122.

155. *ΑΔ* 40 (1985): Χρονικά, σ. 85-86.

156. *ΑΔ* 35 (1980): Χρονικά, σ. 123· 36 (1981): Χρονικά, σ. 114· 37 (1982): Χρονικά, σ. 90· (1983), Χρονικά, σ. 78.

157. *ΑΔ* 35 (1980): Χρονικά, σ. 123.

158. *ΑΔ* 29 (1973-1974): Χρονικά, σ. 242-246.

159. *ΑΔ* 49 (1994): Χρονικά, σ. 150-151.

160. *ΑΔ* 40 (1985): Μελέτες, σ. 178-193.

161. Οι αριθμοί στις παρενθέσεις αντιστοιχούν στον αριθμητικό κατάλογο των ανεσκαμμένων οικοπέδων του Άργους (βλ. Pariente - Touchais (επιμ.), ό.π. (υποσημ. 51), σ. 483-496).

162. *ΑΔ* 28 (1973): Χρονικά, σ. 95.

163. *ΑΔ* 53 (1998): Χρονικά, σ. 119-121.

164. *ΑΔ* 54 (1999): Χρονικά, σ. 137-139.

165. *ΑΔ* 37 (1982): Χρονικά, σ. 83-85.

166. Ε. Κόλια, Γεωμετρικοί τάφοι στο Άργος, *Α΄ Αρχαιολογική Συνοδος Νότιας και Δυτικής Ελλάδος*, Αθήνα 2006, σ. 317-324.

167. Βλ. *ΑΔ* 17 (1961-62), Χρονικά, Πίν. 61α.

168. *BSA* XXV, εικ. 10a.

169. *Archaeological Atlas of Mycenae*, The Archaeological Society at Athens Library, No 229, Athens 2003, σ. 64-68.

170. *ΠΑΕ* 1945-48, σ. 90-111· 1950, σ. 194-202.

171. Ν. Βερδελής, Πτυκτόν κάτοπτρον εξ Επιδαύρου, *Χαριστήριον εις Α.Κ. Ορλάνδον*, τ. Β΄, 1966, σ. 174-186, πίν. XXVI, XXVIII.

172. Μεταφέρθηκαν ευρήματα από τις θέσεις Σκάλωμα και Καλά Νησιά (βλ. *ΑΑΑ* 1 (1968), σ. 116-117).

173. *ΑΔ* 25 (1970): Χρονικά, σ. 160.

174. *ΑΔ* 26 (1971): Χρονικά, σ. 68-71.

175. *ΑΔ* 21 (1966): Χρονικά, σ. 121-123.

ρέας ΜΝ 13195 που προέρχεται πιθανώς από τον Άγιο Βασίλειο και μεταφέρθηκε κι αυτός στο Μουσείο Κορίνθου.

Από την παλιά έκθεση του Μουσείου Ναυπλίου αποσύρθηκαν και μεταφέρθηκαν στο Μουσείο Νεμέας γυναικείο πορτραίτο στον τύπο της Ιουλίας Μαμαίας με αριθ. ευρ. ΜΝ 13751 και ΜΝ 28088, προτομή γενειοφόρου άνδρα με αριθ. ευρ. ΜΝ 13750[176] και τμήμα επιτύμβιας στήλης με αριθ. ευρ. ΜΝ 13752[177], τα οποία καταχωρήθηκαν στο ευρετήριο του Μουσείου Νεμέας με αριθ. ευρ. 1057, 1058 και 1032, αντίστοιχα. Στο Μουσείο Νεμέας μεταφέρθηκαν, επίσης, ευρήματα από τον Άγιο Βασίλειο, τις Κλένιες, τις Αρχαίες Κλεωνές, τον Φλιούντα, την Αρχαία Νεμέα και το Πετρί, μεταξύ των οποίων μαρμάρινη κεφαλή με αριθ. ευρ. ΜΝ 13989. Στο ίδιο Μουσείο μεταφέρθηκαν 396 ευρήματα από τον Φενεό[178] για προσωρινή αποθήκευση. Τα ευρήματα αυτά θα μεταφερθούν στο Μουσείο Φενεού μόλις εξασφαλιστούν οι απαραίτητες συνθήκες ασφάλειας.

Στο Μουσείο Ισθμίας μεταφέρθηκαν ευρήματα από τις Κεγχρεές.

Ευρήματα αρχαϊκής εποχής από το Καμάρι Κορινθίας[179], τα οποία πλαισίωναν την έκθεση του Μουσείου Ναυπλίου, μεταφέρθηκαν στο Μουσείο Σικυώνας μαζί με τα υπόλοιπα ευρήματα του συνόλου, που φυλάσσονταν στις αρχαιολογικές αποθήκες του Μουσείου Ναυπλίου. Στο Μουσείο Σικυώνας μεταφέρθηκε ακόμη ανδρική κεφαλή αριθ. ευρ. ΜΝ 13287 από την Τιτάνη[180]. Επίσης, ευρήματα από τα Ροζενά, το Δερβένι[181], το Σπήλαιο Λαύκας Στυμφαλίας[182], καθώς και το Σπήλαιο των Πιτσών.

Μεταφέρθηκαν, επίσης, σε μουσεία εκτός της χωρικής αρμοδιότητας της Εφορείας τα ακόλουθα ευρήματα που προέρχονταν από περιοχές της Αρκαδίας και είχαν παραδοθεί στο Μουσείο Ναυπλίου: Στο Μουσείο Άστρους χάλκινο αγαλμάτιο ταύρου[183] και χάλκινο αγαλμάτιο ζώου[184] και στο Μουσείο Τριπόλεως χάλκινη φιάλη από τον Ορχομενό Αρκαδίας[185].

Το ευρετήριο του Μουσείου Ναυπλίου ενημερώθηκε για την απομάκρυνση όσων από τα μεταφερθέντα ευρήματα είχαν καταχωρηθεί σε αυτό.

Περιοδικές εκθέσεις. Στις 4 Μαΐου 2003, στο πλαίσιο του εορτασμού της Άνοιξης των Μουσείων, ενός θεσμού για τα ευρωπαϊκά μουσεία που τελεί υπό την αιγίδα του Συμβουλίου της Ευρώπης, με θέμα «Μυστήρια και Ανακαλύψεις», οργανώθηκε περιοδική έκθεση με τίτλο: «Αργολίδος Περιήγησις. Ανακαλύψεις - σταθμοί στην αρχαιολογική έρευνα». Η έκθεση ήταν υπαίθρια και έγινε στη στοά του Μουσείου (Πίν. 18 α). Αποτελούνταν από πέντε μεγάλους εποπτικούς πίνακες με δίγλωσσα κείμενα (ελληνικά - αγγλικά) και φωτογραφικό υλικό, που παρουσίαζαν αντίστοιχους σταθμούς στην αρχαιολογική έρευνα της περιοχής.

Το 2004 το Μουσείο συμμετείχε με τον παναθηναϊκό αμφορέα αριθ. ευρ. 1 της Συλλογής Γλυμενοπούλου στην έκθεση «Αγών» που παρουσιάστηκε στο Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο (15 Ιουλίου-31 Οκτωβρίου 2004).

ΑΝΑΣΚΑΦΙΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ

ΝΟΜΟΣ ΑΡΓΟΛΙΔΑΣ

2001

Άργος

Οδός Φείδωνος (Ο.Τ. 95Α, οικόπεδο Μ. Κολιγλιάτη)

Το οικόπεδο βρίσκεται στο κέντρο του Άργους, νότια των Στρατώνων του Καποδίστρια. Κατά τη γενική εκσκαφή για την ανέγερση οικοδομής ήλθε στο φως ταφικός πίθος πρώιμης αρχαϊκής εποχής[186]. Ο πίθος που είχε

176. Η κεφαλή προέρχεται από το Πετρί Νεμέας. Παράδοση Η. Μανάβη.

177. Η στήλη βρέθηκε το 1959 στο Πετρί. J. Marcadé, Sculptures du musée de Nauplie, *BCH* 86 (1962), σ. 612-616, εικ. 1.

178. *ΑΔ* 17 (1961-62): Χρονικά, σ. 57-61· 19 (1964): Χρονικά, σ. 127-128, Πίν. 126β.

179. Η θέση είναι γνωστή και ως Δονόεσσα ή αποθέτης Συκιάς. Πρόκειται για τρία μικκύλα αγγεία με αριθ. ευρ. ΜΝ 13811-13813 και εννέα ειδώλια με αριθ. ευρ. ΜΝ 13760, 13761, 13762, 13766, 13769, 13775, 13781, 13784, 13788. Το ειδώλιο με αριθ. ευρ. ΜΝ 1708 που εκτίθετο στην ίδια προθήκη με τη γενική ένδειξη «ΚΑΜΑΡΙ ΚΟΡΙΝΘΙΑΣ» παρέμεινε στο Μουσείο Ναυπλίου διότι, όπως προέκυψε από τον έλεγχο των ευρετηρίων, προέρχεται από την Τίρυνθα.

180. Marcadé, ό.π., σ. 623-626, εικ. 6.

181. *ΑΕ* 1956, σ. 12-13. Τα χρυσά και αργυρά σκεύη, κοσμήματα και νομίσματα που φυλάσσονταν στο θησαυροφυλάκιο του Μουσείου Ναυπλίου μεταφέρθηκαν στο Μουσείο Αρχαίας Κορίνθου για λόγους ασφαλείας.

182. *ΑΔ* 49 (1994): Χρονικά, σ. 161· 52 (1997): Χρονικά, σ. 153-154.

183. Παράδοση Γ.Ν. Καμπύλη, 1969. Βρέθηκε στο Άστρος Κυνουρίας, θέση Ξεροκάμπι. Α.Κ. Συλλογής Άστρους 67. Βλ. *ΑΔ* 26 (1971): Χρονικά, σ. 84· Π.Β. Φάκλαρης, *Αρχαία Κυνουρία. Ανθρώπινη δραστηριότητα και περιβάλλον*, Δημοσιεύματα του Αρχαιολογικού Δελτίου αριθ. 43, Αθήνα 1990, σ. 183-185.

184. Παράδοση Δ.Β. Κουβάλη, 1969. Βρέθηκε στα Βέρβενα Κυνουρίας.

185. Εστάλη στο Μουσείο Ναυπλίου από το Γυμνασιάρχη Λεβιδίου Σ. Γιαννακάκη τον Ιούλιο του 1936.

186. Στην ευρύτερη περιοχή έχουν ερευνηθεί σποραδικά τάφοι της ίδιας εποχής. Βλ. ενδεικτικά οικόπεδο Ράπτη, *ΑΔ* 16 (1960): Χρονικά,

διαταραχθεί από το υπερκείμενο υπόγειο παλαιάς οικίας είχε μήκος 1,90, μέγιστο πλάτος 0,80 μ. και είχε τοποθετηθεί σε πλάγια θέση με προσανατολισμό Α.-Δ. Την ταφή συνόδευαν χάλκινος δακτύλιος, σιδερένια περόνη, καθώς επίσης και πέντε αγγεία: δύο πυξίδες χωρίς το πώμα τους, μικκύλος λέβητας, ηθμοειδές θήλαστρο και κοτύλη με γραπτή παράσταση σε ζώνες (Πίν. 18 β).

Κεφαλάρι Άργους

Οικόπεδο Ζ. Καταραχιά

Το οικόπεδο είναι όμορο προς Β. ομώνυμης ιδιοκτησίας, στην οποία διενεργήθηκε ανασκαφική έρευνα το 1996, κατά την οποία ήλθε στο φως λιθόκτιστος αγωγός ανοιχτού τύπου, καθώς και αβαθές φρέαρ, το οποίο χρησιμοποιήθηκε για την περισυλλογή νερού και δευτερογενώς, κατά τους ελληνιστικούς χρόνους, ως αποθέτης κεραμικής[187]. Στο οικόπεδο, κατά τον προληπτικό έλεγχο του υπεδάφους ήλθαν στο φως τρεις κεραμοσκεπείς τάφοι σε παράλληλη διάταξη, με προσανατολισμό Α.-Δ. Οι νεκροί ήταν τοποθετημένοι σε ύπτια θέση με τα χέρια παράλληλα προς το σώμα. Οι τάφοι ήταν ακτέριστοι[188]. Το οικόπεδο παραπέμφθηκε σε σειρά ανασκαφής.

Νεμέα

Μετά από παράνομες καλλιεργητικές εργασίες που είχαν ως αποτέλεσμα την καταστροφή αρχαίων διενεργήθηκε σύντομος ανασκαφικός καθαρισμός στους αγρούς Α. Τσέλιου και Δ. Ντάσου με σκοπό την αξιολόγηση των ευρημάτων[189]:

Φλιούς (αγρός Α. Τσέλιου)

Ο αγρός βρίσκεται στα νοτιοανατολικά κράσπεδα της πεδιάδας του Φλιούντος, νότια της αρχαίας ακρόπολης του Φλιούντος. Αποκαλύφθηκε τοίχος από ασβεστολιθικούς δόμους που ανήκει σε κτίριο ιδιαίτερα επιμελημένης κατασκευής, το οποίο σχετίζεται με την εκτός των τειχών πόλη του Φλιούντος. Η κεραμική, άβαφη στην πλειονότητά της, χρονολογείται στη ρωμαϊκή περίοδο, από τα τέλη του 2ου αι. π.Χ. έως τον 1ο αι. μ.Χ. Ο αγρός παραπέμφθηκε σε σειρά ανασκαφής.

Αηδόνια, θέση Χάνια (αγρός Δ. Ντάσου)

Ο αγρός βρίσκεται στα βορειοδυτικά κράσπεδα της πεδιάδας του Φλιούντος, νοτιοανατολικά του μυκηναϊκού νεκροταφείου των Αηδονιών[190]. Αποκαλύφθηκε τμήμα αναλήμματος που ανήκει σε αρχαία οδική αρτηρία με κατεύθυνση Α.-Δ. Το ανάλημμα είναι ορατό και στους όμορους αγρούς. Από τη λιγοστή κεραμική που βρέθηκε, η οδική αρτηρία χρονολογείται στην αρχαϊκή εποχή.

2002

Άργος

Πάροδος Ηρακλέους (οικόπεδο Σ. Θάνου)

Το παραπάνω οικόπεδο βρίσκεται στις ανατολικές υπώρειες του λόφου του Προφήτη Ηλία (Ασπίδας). Ερευνήθηκαν οικιστικά λείψανα που περιορίζονται σε αποσπασματικά περιγράμματα οικιών, τα οποία συνδέονται με την υστεροελλαδική κατοίκηση στα ανατολικά του λόφου. Στο βορειοδυτικό όριο του οικοπέδου αποκαλύφθηκαν δύο ταφικοί πίθοι που επιβεβαιώνουν την ταφική χρήση του χώρου κατά τη ΜΕ εποχή. Πάνω στο επίπεδο των τάφων θεμελιώνεται κτίριο με λίθινα θεμέλια, ένας τοίχος του οποίου εδράζεται πάνω στους τάφους. Η διάταξη των πίθων είναι ακτινωτή και παραπέμπει στη διάταξη που μας είναι γνωστή από τους τύμβους. Και οι δύο ήταν μεγάλων διαστάσεων, μήκ. 2 μ. περίπου και πλ. 1,10 μ. (Σχέδ. 13).

Ο πρώτος πίθος βρέθηκε σε οριζόντια θέση, με προσανατολισμό Β.-Ν., με το στόμιό του νότια, το οποίο κάλυπτε μεγάλη τετράωτη λεκάνη. Ο πίθος και η λεκάνη είχαν στερεωθεί με πέτρες μέσα σε στρώμα κίτρινου πηλοχώματος (πλέσιας). Πολλοί μολύβδινοι σύνδεσμοι που βρέθηκαν στα τοιχώματά του και στο εσωτερικό του, όπου είχαν υποχωρήσει, μαρτυρούν ότι σε κάποια από τις χρήσεις του χρειάστηκε να επισκευαστεί. Βρέθηκαν οστά χωρίς ανατομική σύνδεση. Ανήκουν σε δύο, τουλάχιστον, ενήλικα άτομα, πιθανότατα άνδρες, λόγω ρωμαλέας διά-

σ. 93· 55 (2000): Χρονικά, σ. 174-178, οικόπεδο Φλώρου· *BCH* 98 (1967), σ. 833. Αρχαϊκοί τάφοι έχουν ανασκαφεί και στην πλατεία Στρατώνος. Βλ. *ΑΔ* 24 (1969): Χρονικά, σ. 106-107, Πίν. 85.

187. Η πληροφορία οφείλεται στη συνάδελφο Α. Παπαδημητρίου.

188. Κεραμοσκεπείς τάφοι έχουν βρεθεί και παλαιότερα στην περιοχή του Κεφαλαρίου. Βλ. *ΑΔ* 17 (1961-62): Χρονικά, σ. 54.

189. Το ημερολόγιο τηρήθηκε από το συμβασιούχο αρχαιολόγο Θ. Παπαθανασίου.

190. Βλ. C. Casselmann - M. Fuchs - D. Ittameier - J. Maran - G.A. Wagner, Interdisziplinäre landschaftsarchäologische Forschungen im Becken von Phlious, 1998-2002, *ΑΑ* 2004/1, σ. 1-57, ιδίως σ. 39-40.

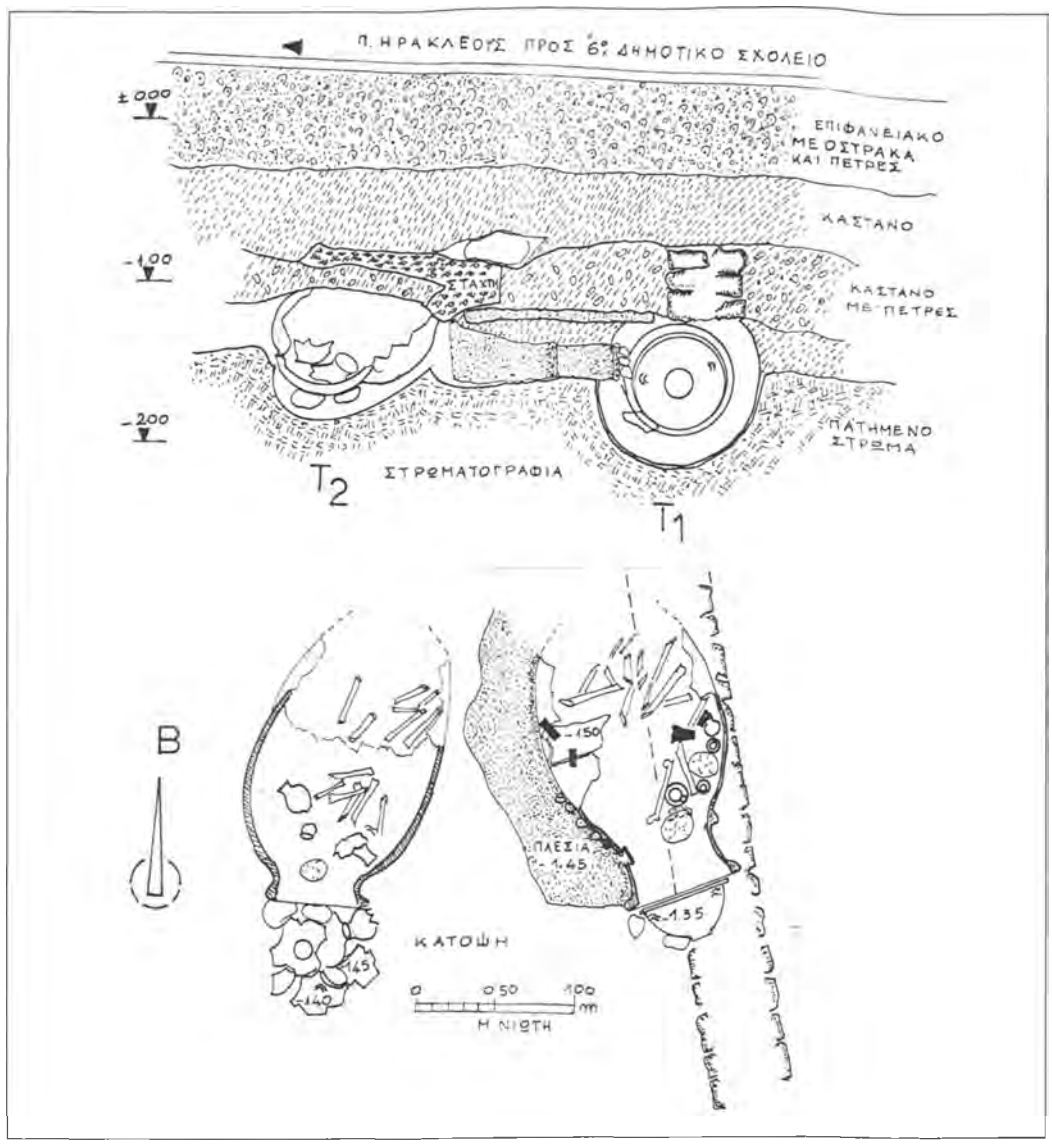

Σχέδ. 13. Άργος. Πάροδος Ηρακλέους. Ταφικοί πίθοι.

πλασης και μορφολογίας οστών. Ίσως να υπήρχε και τρίτο άτομο, πιθανώς έφηβος ή πολύ νεαρός ενήλικας. Οι ταφές ήταν κτερισμένες με αμαυρόχρωμο απιόσχημο κλειστό αγγείο, με οπές στο χείλος, καθώς και θραύσματα από δύο ακόμη τουλάχιστον όμοιου σχήματος αγγεία της κατηγορίας των λεγόμενων «αδριατικών».

Ο δεύτερος πίθος βρέθηκε σε πλάγια θέση, με προσανατολισμό Α.-Δ., με το στόμιό του ανατολικά. Το στόμιό του σφραγιζόταν από πολλά θραύσματα αγγείων που είχαν συσσωρευθεί μπροστά από αυτό: δύο αμαυρόχρωμες λεκάνες, θραύσμα από το χείλος μιας τρίτης, μια λαβή, η οποία φέρει σημείο κεραμέως, μεγάλος αμφορέας που σώζεται αποσπασματικά, κι ένα μόνωτο μαγειρικό σκεύος.

Στο εσωτερικό του πίθου βρέθηκαν τρία κρανία και οστά χωρίς ανατομική σύνδεση. Οι ταφές ήταν κτερισμένες με αμαυρόχρωμη πυξίδα και αμφορίσκο, καθώς και δύο κλειστά αγγεία της κατηγορίας των λεγόμενων «αδριατικών» (Πίν. 18 γ).

Οι δύο πίθοι χρονολογούνται στη ΜΕ Ι και ΙΙ εποχή και συμπληρώνουν την εικόνα των μεσοελλαδικών τάφων του Άργους που μας είναι γνωστοί κυρίως από τους «Τύμβους» και τις ανασκαφές του Νοσοκομείου[191].

191. Δεϊλάκη, ό.π. (υποσημ. 53). Επίσης, Α. Παπαδημητρίου, Οι ανασκαφές στο Νοσοκομείο του Άργους, στο A. Philippa-Touchais - G. Touchais - S. Voutsaki - J. Wright (εκδ.). *Μεσοελλαδικά. Η ηπειρωτική Ελλάδα στη Μέση Εποχή του Χαλκού*, *BCH* Suppl. 52, 2010, σ. 45-55.

Νεμέα

Αηδόνια, θέση Πλατάνα (αγρός Χ. Καραμάνη)

Τον Αύγουστο του 2002 η Εφορεία διεξήγαγε δεκαήμερη δοκιμαστική ανασκαφική έρευνα σε ένα από τα πλατώματα, στα οποία θεωρείται ότι εκτείνεται ο οικισμός των Αηδονιών, στον παραπάνω αγρό[192]. Αφορμή για την έρευνα αποτέλεσε απόπειρα λαθρανασκαφής στη θέση αυτή. Λίγα μόλις εκατοστά κάτω από την επιφάνεια του εδάφους αποκαλύφθηκε το περίγραμμα κτιρίου. Τα κινητά ευρήματα της ανασκαφής, μεγάλη ποσότητα κεραμικής από μαγειρικά σκεύη, κύλικες, πρόχους, αλλά και το τμήμα ενός σχηματοποιημένου ειδωλίου τύπου Τ κινούνται στο χρονολογικό πλαίσιο των φάσεων χρήσης του παρακείμενου νεκροταφείου (ΥΕ ΙΙ-ΙΙΙΑ2 περίοδο).

Κουτσομόδι

Θέση Αγία Σωτήρα (αγρός Π. Τόμπρου)

Τον Ιούλιο του 2002, μετά από απόπειρα λαθρανασκαφής πραγματοποιήθηκε ανασκαφική έρευνα σε θαλαμωτό τάφο με προσανατολισμό Α.-Δ. Αποτελούνταν από μακρύ κατηφορικό δρόμο, μήκ. 9,50, πλ. 1,10 μ., και κυκλικό πιθανότατα θάλαμο, διαστ. 2,70×3,20 μ. Η πρόσοψη του τάφου είχε ύψος 3,20 μ. Η είσοδος ήταν χτισμένη με ξερολιθιά, η οποία είχε διαταραχθεί κατά την απόπειρα λαθρανασκαφής. Πλαϊνές κόγχες είχαν λαξευτεί στις παρειές του δρόμου κοντά στο στόμιο. Η οροφή είχε υποχωρήσει στο εσωτερικό του θαλάμου συνθλίβοντας το περιεχόμενό του. Στο δάπεδο του θαλάμου, κατά μήκος της ανατολικής παρειάς του τάφου, είχε ανοιχθεί λάκκος, μήκ. 1,64, πλ. 0,62, βάθ. 0,56 μ., που περιείχε οστά και κτερίσματα. Μέσα στο θάλαμο βρέθηκαν πολλαπλές ταφές διαταραγμένες, καμία από τις οποίες δεν ήταν σε ανατομική θέση. Οι ταφές συνοδεύονταν από αγγεία, ειδώλια τύπου Φ και Ψ, κωνικά σφονδύλια από στεατίτη κι ένα χάλκινο μαχαιρίδιο (Πίν. 18 δ). Μια ακόμη ακτέριστη ταφή βρέθηκε σε ορθογώνιο λάκκο, μήκ. 1,50, πλ. 0,56, βάθ. 0,60 μ., στο νότιο άκρο του δρόμου. Τα ευρήματα χρονολογούν τη χρήση του τάφου στην ΥΕ ΙΙΙ Α και Β περίοδο. Ο τάφος που ερευνήθηκε και άλλοι που είναι ορατοί στον ίδιο και στους γύρω αγρούς, σηματοδοτούν τη θέση ενός νέου νεκροταφείου μυκηναϊκών θαλαμωτών τάφων, που θα πρέπει να σχετίζεται με το μυκηναϊκό οικισμό της Τσούγκιζας. Τα ευρήματα καταχωρήθηκαν στο ευρετήριο του Μουσείου Νεμέας από Μ ΝΕΜ 1033-Μ ΝΕΜ 1056[193].

Φλιούς (αγρός Κ. Λιάκου)

Ο αγρός βρίσκεται σε καθεστώς στέρησης χρήσης επί σειρά ετών. Το καλοκαίρι του 2002 άρχισε η ανασκαφική του έρευνα[194]. Από την ανασκαφή πέντε τομών διάσπαρτων στον αγρό διαπιστώθηκε ότι μέχρι το βάθος του 1 μ. τα αρχαιολογικά στρώματα είχαν διαταραχθεί από τη βαθιά άροση και το συστηματικό ξελιθάρισμα, όπως υποδεικνύουν οι λιθοσωροί στις άκρες του αγρού. Οι επεμβάσεις αυτές είχαν ως αποτέλεσμα την καταστροφή των αρχιτεκτονικών καταλοίπων. Αδιατάρακτα είναι τα αρχαιολογικά στρώματα από το βάθος του 1-1,50 μ. και κάτω. Στο βάθος αυτό αποκαλύφθηκε ένας τοίχος με ασβεστολιθικούς δόμους στο κέντρο περίπου του αγρού. Τα κινητά ευρήματα, κυρίως κεραμική, χρονολογούνται στους ελληνιστικούς κυρίως χρόνους, ενώ αντιπροσωπεύεται και η ρωμαϊκή, η κλασική, αλλά και η ΠΕ εποχή. Λόγω της μεγάλης έκτασης του αγρού η ανασκαφική έρευνα δεν στάθηκε δυνατόν να ολοκληρωθεί και θα πρέπει να συνεχιστεί μόλις το επιτρέψουν οι συνθήκες.

ΕΥΑΓΓΕΛΙΑ ΠΑΠΠΗ

2003

Αρχαία Νεμέα

Θέση Μπαρναβός (αγροί Β. Σκάζα - Μ. και Π. Φουντούκου)

Η περιοχή που είναι γνωστή με την ονομασία Μπαρναβός ή Μαδρίτσα βρίσκεται περί τα 1.300 μ. βορειαβορειοδυτικά του προϊστορικού οικισμού της Τσούγκιζας[195]. Πρόκειται για μια ρεματιά με πυκνή βλάστηση από κυπαρίσσια και πεύκα. Στον αγρό διενεργήθηκε διετής έρευνα ελληνοαμερικανικής συνεργασίας με τίτλο «Αρχαιολογικό Πρόγραμμα της κοιλάδας της Νεμέας. Ανα-

192. *ΑΔ* 54 (1999): Χρονικά, σ. 148-149. *BCH* 124 (2000). *AR* 200 (2001). *ΑΑ* 2004, σ. 1-57. Το ημερολόγιο τηρήθηκε από τη συμβασιούχο αρχαιολόγο Π. Γαλάνη.

193. Το ημερολόγιο τηρήθηκε από τη συμβασιούχο αρχαιολόγο Π. Γαλάνη. Η σχεδιαστική αποτύπωση της ανασκαφής έγινε από τη σχεδιάστρια της Δ΄ ΕΠΚΑ Μ. Νιώτη.

194. Το ημερολόγιο τηρήθηκε από τη συμβασιούχο αρχαιολόγο Γ. Τράκα.

195. J. Wright, Excavations at Tsoungiza (Archaia Nemea) 1981, *Hesperia* 51 (1982), σ. 375-397. J. Wright, An Early Mycenaean Hamlet on Tsoungiza at Ancient Nemea, στο P. Darcque - R. Treuil (εκδ.), *L'habitat égéen préhistorique*, *BCH* Suppl. XIX, 1990, σ. 247-357.

σκαφή του Μυκηναϊκού Νεκροταφείου στον Μπαρναβό»[196]. Στόχος του προγράμματος ήταν η συστηματική ανασκαφή και μελέτη της ταφικής συμπεριφοράς του μυκηναϊκού οικισμού της Τσούγκιζας. Ερευνήθηκε ένας συλημένος θαλαμωτός τάφος στη δυτική πλευρά της ρεματιάς και πραγματοποιήθηκε επιφανειακή έρευνα για τον εντοπισμό άλλων τάφων με τη χρήση γεωφυσικών μεθόδων και τη διάνοιξη δοκιμαστικών τομών. Η έρευνα παρότι συστηματική και εξαντλητική δεν απέδωσε καρπούς, πράγμα που θέτει ενδιαφέροντα ερωτήματα σχετικά με την ταφική χρήση του χώρου και την ανόρυξη ενός και μόνο τάφου στη συγκεκριμένη θέση. Η συστηματική ανασκαφή του θαλαμωτού τάφου απέδωσε, παρά τη σύλησή του, στοιχεία για τη χρονολόγησή του, τον αριθμό των ταφών, τα κτερίσματα και τις ταφικές πρακτικές. Η οροφή του θαλάμου είχε καταρρεύσει και η σύλησή του είχε γίνει από το θάλαμο, ίσως και περισσότερες από μια φορές, στη διάρκεια πολλών δεκαετιών. Στο δάπεδο του θαλάμου είχαν ανοιχθεί δύο αβαθείς λάκκοι με προσανατολισμό ΒΔ.-ΝΑ. Τα θραύσματα που βρέθηκαν σκορπισμένα τόσο μέσα στο θάλαμο όσο και στην επίχωσή του που είχε απορριφθεί έξω από αυτόν ανήκαν σε τέσσερις ψευδόστομους αμφορείς, τρία αλάβαστρα, μια κύλικα, ένα κλειστό αγγείο (αμφορέα, υδρία ή πρόχου). Στο θάλαμο βρέθηκαν ακόμη ένα χάλκινο ξυράφι και ένα κωνικό σφονδύλι από σερπεντίνη. Άθικτο από τους τυμβωρύχους είχε παραμείνει το μεγαλύτερο τμήμα του δρόμου, όπου βρέθηκαν θραύσματα από 15 τουλάχιστον αγγεία κυρίως ανοιχτών σχημάτων, όπως κύλικες και κύπελλα, στην πλειονότητά τους άβαφα. Ο τάφος χρονολογείται στην ΥΕ ΙΙΙΑ2 περίοδο και σε αυτόν είχε ταφεί ένας ελάχιστος αριθμός τεσσάρων έως πέντε ατόμων.

ΕΥΑΓΓΕΛΙΑ ΠΑΠΠΗ - JAMES C. WRIGHT

ΑΝΑΣΚΑΦΙΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ

ΝΟΜΟΣ ΚΟΡΙΝΘΙΑΣ

Αρχαία Κόρινθος

2001

Θέση Αναπνοά (οικόπεδο Β. Ψύλλα) (Πίν. 19 α)

Το παραπάνω οικόπεδο με εμβαδόν 1.017 τ.μ. βρίσκεται σε απόσταση 600 μ. δυτικά του κεντρικού αρχαιολογικού χώρου της Αγοράς της Αρχαίας Κορίνθου. Κατά τον έλεγχο του υπεδάφους για την ανέγερση κατοικίας αποκαλύφθηκαν σε βάθος 1.20 μ. αρχαία κατάλοιπα και ακολούθησε σωστική ανασκαφική έρευνα όλου του οικοπέδου. Στο βόρειο τμήμα αποκαλύφθηκε τμήμα δαπέδου των κλασικών χρόνων, από σκληρό λείο κονίαμα, διαστ. 4×2,40 μ.

Το δάπεδο αυτό είναι τμήμα ενός εσωτερικού χώρου, μιας αίθουσας γευμάτων ή συμποσίων με θέσεις για ανάκλιντρα. Τα ανάκλιντρα ήταν έπιπλα τοποθετημένα περιμετρικά του τοίχου, στο τμήμα του δαπέδου που είναι υπερυψωμένο.

Το δάπεδο είναι κατεστραμμένο από τρεις ακανόνιστες αύλακες που προκάλεσε η χρήση μηχανικού μέσου από αγροτική καλλιέργεια. Στη νοτιοανατολική γωνία της ανασκαφής αποκαλύφθηκε φρεάτιο λαξευμένο στο φυσικό εύθρυπτο κοκκινωπό βράχο. Οι εργασίες στο εσωτερικό του έφθασαν έως βάθος 2,40 μ. και απέδωσαν λιγοστά αδιάγνωστα όστρακα.

2002

Θέση Αγία Άννα (οικόπεδο Δ. Σεννή)

Το παραπάνω οικόπεδο με εμβαδόν 743 τ.μ. βρίσκεται σε απόσταση 570 μ. βορειοανατολικά του κεντρικού περιφραγμένου αρχαιολογικού χώρου της Αγοράς της Αρχαίας Κορίνθου.

Στις 17-4-2002 ξεκίνησε σωστική ανασκαφική έρευνα και στο δυτικό τμήμα του οικοδομήσιμου χώρου σε βάθος 1 μ. αποκαλύφθηκε τοιχίο των χρόνων της τουρκοκρατίας με ενσωματωμένο αρχαίο οικοδομικό υλικό. Το τοιχίο έχει μήκος 3,40 και πλάτος που κυμαίνεται από 0,40 έως 0,50 μ. Στο κέντρο περίπου του οικοπέδου σε βάθος 1,30 μ. αποκαλύφθηκε το στόμιο μεγάλου απόσχημου φρεατίου, που αποτελούσε τμήμα υδραγωγείου με αγωγούς ύδρευσης λαξευμένους στο φυσικό σταθερό κοκκινόχωμα. Οι αγωγοί ύδρευσης ξεκινούν σε βάθος 3,50 μ. από το στόμιο του φρεατίου και βαίνουν προς Β. και προς Α. Το βάθος του φρεατίου φθάνει τα 5 μ. και η μέγιστη διάμετρός του είναι 4,50 μ. Στην ανασκαφή βρέθηκαν λιγοστά όστρακα υστερορωμαϊκών χρόνων, τα περισσότερα χρηστικά και αδιάγνωστα. Ο χώρος φαίνεται ότι είχε συστηματικά μπαζωθεί και είχε χρήση πιθανότατα κατά τους χρόνους της τουρκοκρατίας. Στα νεότερα χρόνια στη θέση αυτή υπήρχε ένα αλώνι. Οι εκσκαφές έφθασαν έως βάθος 3,80 μ., ενώ το φυσικό παρθένο έδαφος βρέθηκε σε βάθος 3,10 μ.

Θέση Αραπομαχαλάς (οικόπεδο Κ. Κακούρου) (Σχέδ. 14)

Κατά τον έλεγχο του υπεδάφους για την ανέγερση κατοικίας εντοπίστηκαν αρχαιότητες και ακολούθησε σω-

196. J.C. Wright - E. Pappi - S. Triantaphyllou - M. Dabney - P. Karkanas - G. Kotzamani - A. Livarda, Nemea Valley Archaeological Project, Excavations at Barnavos. Final Report, *Hesperia* 77 (2008), σ. 607-654.

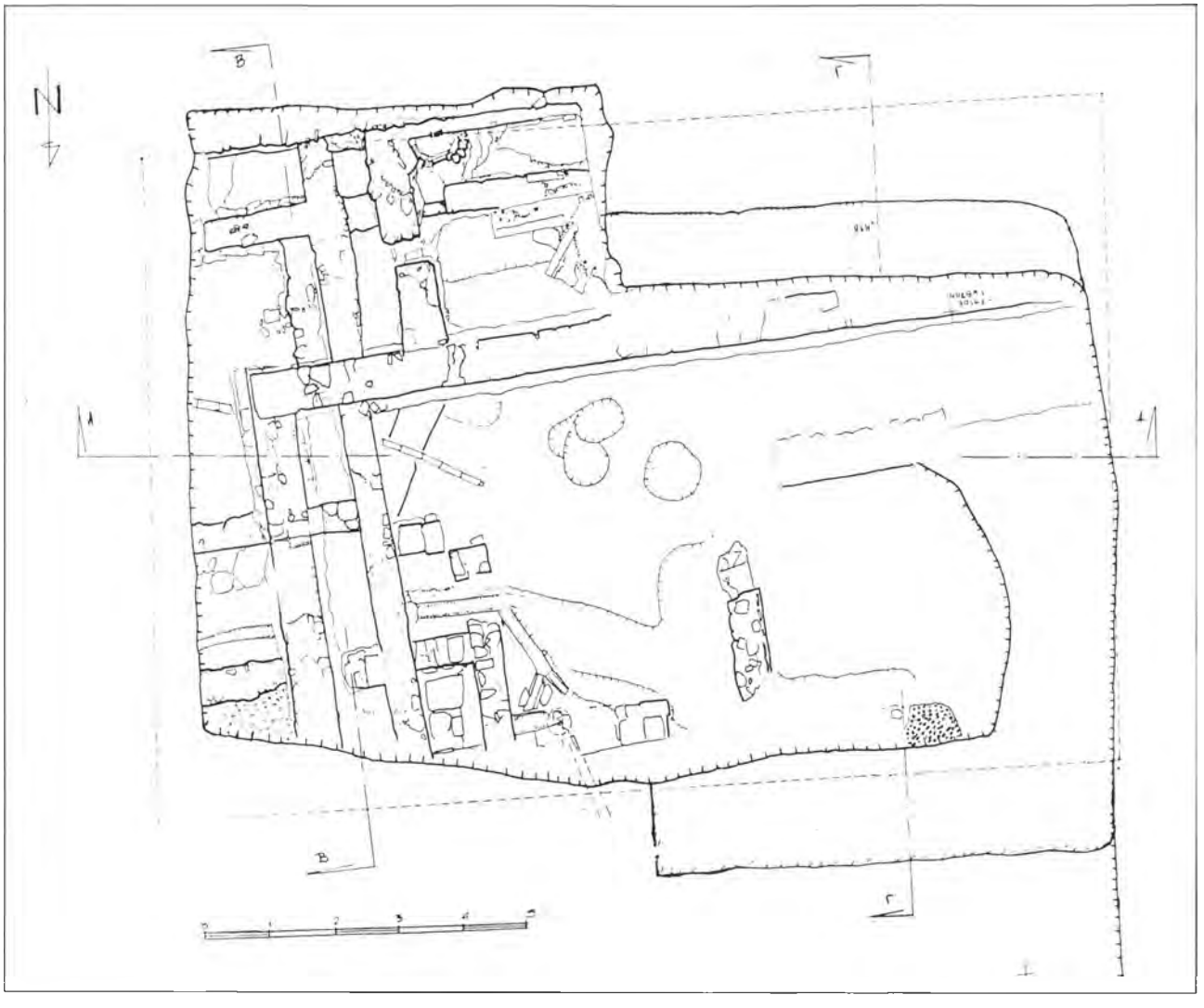

Σχέδ. 14. Αρχαία Κόρινθος. Θέση Αραπομαχαλάς. Κάτοψη της ανασκαφής.

στική ανασκαφική έρευνα που πραγματοποιήθηκε κατά το χρονικό διάστημα 26-4 έως 4-6-2002. Η ανασκαφή διεξήχθη από την έκτακτη αρχαιολόγο Π. Ευαγγέλογλου υπό την εποπτεία της υπογράφουσας και εντοπίστηκε πυκνό δίκτυο τοίχων και χώρων σε βάθος που κυμαίνεται από 1,35 έως 2,50 μ.

Η α΄ χρήση του χώρου χρονολογείται στους κλασικούς χρόνους και από τη φάση αυτή διασώζονται η θεμελίωση ενός τοίχου (τοίχος 24), ένας πήλινος αγωγός κυκλικής διατομής (αγωγός 2), ένας δόμος από μεγάλων διαστάσεων τοίχο (τοίχος 20), οι τοίχοι 15, 19 και η πρωιμότερη φάση του τοίχου 13.

Οι δόμοι αυτοί είναι όλοι από πωρόλιθο και εδράζονται απευθείας στο φυσικό έδαφος. Η θεμελίωση του τοίχου 24 έχει «κόψει» το φυσικό υπέδαφος σε αρκετά μεγάλο βάθος (4 μ. περίπου). Τα όστρακα που συγκεντρώθηκαν από εδώ χρονολογούνται στο β΄ μισό του 5ου αι. π.Χ. Με τη φάση αυτή συνδέονται οι χώροι IIα, IIβ, με επιφύλαξη οι χώροι V και VI, στους οποίους βρέθηκαν ελάχιστα κλασικά όστρακα, καθώς και ο χώρος XI, στον οποίο βρέθηκαν όστρακα κλασικών χρόνων και ένα εκτεταμένο στρώμα καύσης ορατό στην επιφάνεια του τοίχου 20 και στα όστρακα του χώρου. Τα κλασικά υπολείμματα δεν εμφανίζουν μια, ορατή τουλάχιστον, μεταξύ τους συνέχεια.

Κατά τη β΄ χρήση του χώρου, που χρονολογείται στο β΄ μισό του 3ου αι. μ.Χ., ο χώρος δραστηριοποιείται ξανά και χτίζεται εδώ ένα εκτεταμένο κτιριακό συγκρότημα με αρκετά δωμάτια και ένα λουτρό, τμήμα του οποίου εντοπίστηκε στους χώρους III, IX και X. Στη φάση αυτή χρονολογείται και η εστία με τα κτιστά τοιχώματα που βρέθηκε σε βάθος 3,70 μ. στο δυτικό τμήμα του σκάμματος. Με τη φάση αυτή συνδέονται οι χώροι IV, IX, X, XIIα και XIII. Οι χώροι I και II, οι οποίοι επικοινω-

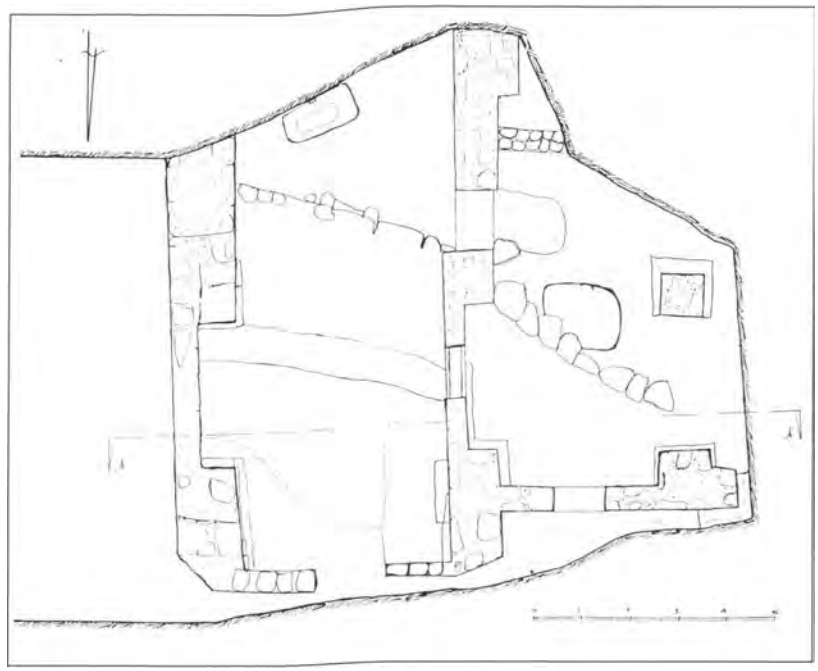

Σχέδ. 15. Αρχαία Κόρινθος. Θέση Κράνειο. Κάτοψη της ανασκαφής.

νούν μεταξύ τους σε βάθος 3,50 μ., ανήκουν επίσης στον 3ο αι. μ.Χ., πιθανότατα όμως σε μια πρωιμότερη φάση ίσως των αρχών του αιώνα ή στα τέλη του 2ου αι. μ.Χ.

Οι δύο αυτοί χώροι ανακατασκευάστηκαν με τους τοίχους 2, 5 και 9 σε δύο ξεχωριστούς χώρους. Οι τοίχοι 14 και 5 που ορίζουν το χώρο IV του ψηφιδωτού έχουν δύο φάσεις.

Η γ΄ χρήση του χώρου χρονολογείται στους ύστερους ρωμαϊκούς χρόνους και είναι η φάση με τα πιο πυκνά αρχιτεκτονικά κατάλοιπα. Στη φάση αυτή χρονολογούνται οι περισσότεροι τοίχοι και ο μεγαλύτερος τοίχος της ανασκαφής, ο τοίχος 8.

Ο τοίχος αυτός στο ανατολικό πέρας του στη συμβολή του με τον τοίχο 10 φέρει χαράγματα στο κονίαμά του που χρονολογούνται τουλάχιστον στον 5ο ή τον 6ο αι. μ.Χ.

Από τα αρχαιολογικά ευρήματα δεν είναι δυνατόν να καθορίσουμε τη χρήση του χώρου. Ο τοίχος 16 στη νότια παρειά του σκάμματος είναι χαρακτηριστικός για την ύπαρξη λουτρού μέσα στο συγκρότημα χωρίς όμως άλλες ενδείξεις. Άλλωστε, όπως φαίνεται, αυτό είναι ένα μόνον τμήμα ενός εκτεταμένου συγκροτήματος και πιθανότατα το τμήμα με τα λουτρά να βρίσκεται νοτιότερα.

Οι χώροι X και XI εμφανίζουν πιο έντονα από οποιονδήποτε άλλο την εικόνα αναμόχλευσης και καταστροφής που έχει υποστεί όλος ο χώρος.

Η δ΄ φάση χρονολογείται στον 11ο και το 12ο αιώνα και βασίζεται κυρίως στην αρκετή ποσότητα κεραμικής που βρέθηκε στα ψηλότερα στρώματα της ανασκαφής. Πιθανολογούμε ότι μια εμφανής επισκευή στην παρειά του τοίχου 16 συνδέεται με την ύστερη αυτή χρονολόγηση.

Θέση Κράνειο (οικόπεδο Α. Μαρίνη) (Σχέδ. 15)

Το χρονικό διάστημα από 22-7 έως 22-8-2002 πραγματοποιήθηκε σωστική ανασκαφή στο παραπάνω οικόπεδο. Η ανασκαφική έρευνα έγινε καταρχήν με τη διάνοιξη δύο ερευνητικών τομών, οι οποίες στη συνέχεια ενοποιήθηκαν προκειμένου ο χώρος να εξεταστεί ως σύνολο. Η ανασκαφή διεξήχθη από την έκτακτη αρχαιολόγο Π. Ευαγγέλογλου υπό την εποπτεία της υπογράφουσας.

Το οικόπεδο βρίσκεται σε επαφή, προς Β., με τον κοινοτικό δρόμο που διασχίζει την περιοχή του Κράνειου και σε έδαφος με ισχυρή κατωφέρεια προς Β. Από τον παρακείμενο ασφαλτοστρωμένο δρόμο τα αρχαία κατάλοιπα βρέθηκαν σε βάθος που κυμαίνεται από 3,50 έως 4 μ. Ήλθε στο φως τμήμα από κτιριακό συγκρότημα ρωμαϊκών λουτρών που χρονολογείται στο 2ο αι. μ.Χ. Οι χώροι που αποκαλύφθηκαν δεν είναι οι κύριοι χώροι του λουτρού, όπως φαίνεται και από την ύπαρξη των αποθετών και της εστίας. Πρόκειται πιθανόν για βοηθητικούς χώρους και ίσως ημιυπαίθριους.

Στην επίχωση του ανεσκαμμένου χώρου βρέθηκαν όστρακα από τους κλασικούς χρόνους έως και τον 3ο αι. μ.Χ. Τα σημαντικότερα κινητά ευρήματα προήλθαν από τους δύο αποθέτες (Χώροι I και II) σε βάθος 3 μ. και κάτω. Πρόκειται κυρίως για πήλινα λυχνάρια και χρονολογούνται στον 1ο αι. π.Χ.

Φαίνεται, λοιπόν, ότι η α΄ χρήση του χώρου τοποθετείται στον 1ο αι. π.Χ., όπου χρονολογούνται και οι δύο απωθέτες που είναι λαξευμένοι στο φυσικό έδαφος και οι οποίοι αρχικά ήταν φρεάτια, όπως φαίνεται από τον τρόπο κατασκευής τους. Από την α΄ αυτή φάση πρέπει να προέρχονται και μικρά τεμάχια κονιάματος με χρώμα από τους εσωτερικούς τοίχους του κτιρίου.

Στα τέλη του αιώνα ο χώρος καθαρίζεται και τα υπολείμματα ρίχνονται μέσα στα άχρηστα πλέον φρεάτια. Το 2ο αι. μ.Χ. χτίζεται με πολύ επιμελημένη τοιχοποιία ένα μικρό, όπως φαίνεται, λουτρικό συγκρότημα με το πολύ χαρακτηριστικό κιτρινωπό ρωμαϊκό πλακαρό τουβλάκι. Η θεμελίωση των τοίχων γίνεται εν μέρει στο φυσικό βραχώδες της κιμηλιάς και εν μέρει πάνω σε μεγάλες καλοδουλεμένες πωροπλίνθους. Οι τοίχοι δεν είναι χτισμένοι με το τούβλο αυτό σε όλο το πάχος τους, αλλά μόνο επενδεδυμένοι με αυτό, χαρακτηριστικό γνώρισμα τοιχοποιίας της εποχής.

Οικόπεδο Σ. και Μ. Χρήστου

Το παραπάνω οικόπεδο βρίσκεται στη βόρεια πλαγιά του Ακροκορίνθου ανάμεσα στο ιερό της Δήμητρας και την κρήνη Χατζημουσταφά. Η ανασκαφική έρευνα διεξήχθη κατά τα χρονικά διαστήματα από 18-4 έως 19-8-2002 και από 2-9 έως 23-10-2002. Στο οικόπεδο, το οποίο έχει ισχυρή κατωφέρεια, εντοπίστηκαν συνολικά 23 καλυβίτες και λακοειδείς τάφοι στην πλειονότητά τους συλημένοι, και κτιστά τοιχία από αργούς λίθους. Εντοπίστηκαν, επίσης, εσωτερικοί χώροι λαξευμένοι στο φυσικό βραχώδες έδαφος με «θρανία», επίσης λαξευμένα στο φυσικό βράχο. Βρέθηκαν ελάχιστα ακέραια κινητά ευρήματα, όπως δύο αγγεία, κτερίσματα του τάφου 14, που χρονολογούνται στους βυζαντινούς χρόνους (7ος-8ος αι.) και δύο κορινθιακά νομίσματα που χρονολογούνται στον 4ο αι. π.Χ.

Οι διαμορφωμένοι στο φυσικό βραχώδες έδαφος χώροι συνδέονται με το παρακείμενο ιερό της Δήμητρας και πιθανόν να φιλοξενούσαν τους προσκυνητές του ιερού, οι οποίοι εδώ γευμάτιζαν και ξεκουράζονταν. Ο μεγάλος αριθμός των τάφων ενισχύει την άποψη ότι η βραχώδης περιοχή χρησιμοποιήθηκε στους μεταγενέστερους χρόνους (υστερορρωμαϊκούς και βυζαντινούς) ως οργανωμένο νεκροταφείο.

2003

Θέση Λούτσα (οικόπεδο Θ. Τσουλουχά) (Σχέδ. 16)

Στις 31-1-2002 μετά από αίτηση του ιδιοκτήτη για ανέγερση οικοδομής έγιναν δοκιμαστικές τομές. Κατά τη διάνοιξη της τομής, στο νοτιοανατολικό τμήμα του οικοδομήσιμου χώρου, εντοπίστηκαν σε βάθος 1,20 μ. δύο πώρινες σαρκοφάγοι (Τ1 και Τ2) κατά τον άξονα Α.-Δ. τοποθετημένες παράλληλα μεταξύ τους σε απόσταση 0,50 μ. η μία από την άλλη. Οι τάφοι ήταν σαφώς συλημένοι με σπασμένες τις επίπεδες καλυπτήριες πλάκες τους.

Ακολούθησε σωστική ανασκαφική έρευνα, η οποία ξεκίνησε στις 6-2-2002 και ολοκληρώθηκε στις 20-3-2003. Αρχικά αφαιρέθηκε με μικρό εκσκαφικό μηχάνημα η επιφανειακή επίχωση του οικοπέδου, δηλαδή το καλλιεργητικό χώμα των εσπεριδοειδών δένδρων που υπήρχαν στο κτήμα. Το στρώμα που αφαιρέθηκε είχε μέγιστο πάχος 0,20 μ.

Η σωστική ανασκαφική έρευνα αποκάλυψε 39 τάφους συλημένους στη συντριπτική πλειονότητά τους. Αναλυτικά ανασκάφηκαν οκτώ σαρκοφάγοι (Τ1-Τ6, Τ15, Τ34), ένας καλυβίτης (Τ16), δύο κιβωτιόσχημοι (Τ28, Τ30), 15 απλοί λακκοειδείς (Τ7-Τ13, Τ22, Τ23, Τ25, Τ27, Τ32, Τ33, Τ36, Τ37), ένδεκα λακκοειδείς με λίθινη επίπεδη κάλυψη (Τ17-Τ21, Τ24, Τ26, Τ29, Τ31, Τ35, Τ38) και ένας λακκοειδής με κάλυψη από επίπεδες κεραμίδες (Τ39). Οι τάφοι χρονολογούνται από τον 6ο αι. π.Χ έως τους πρώιμους ελληνιστικούς χρόνους (300-230 π.Χ.).

Κατά την ανασκαφή διαπιστώθηκε πολλές φορές ότι η σύληση των τάφων πρέπει να έγινε πολύ βεβιασμένα και για το λόγο αυτό ακόμα και στους καταφανώς βέβηλα παραβιασμένους τάφους σώθηκαν λιγοστά κτερίσματα που διέφυγαν της προσοχής των λαθρανασκαφέων. Μάλιστα, διαπιστώθηκε ότι τα κτερίσματα που διασώθηκαν είναι κυρίως μικκύλα αγγεία που εξαιτίας του μεγέθους τους δεν γίνονται εύκολα αντιληπτά.

Η ανασκαφή στο βόρειο τμήμα της επεκτάθηκε και εκτός των ορίων του οικοδομήσιμου χώρου. Στο τμήμα αυτό που βρίσκεται εκτός οικοδομής εντοπίστηκε εντελώς επιφανειακά και ανασκάφηκε ορθογώνιος κλίβανος με θολωτή οροφή κατεστραμμένη από τις καλλιεργητικές εργασίες.

Κεραμικός κλίβανος (Πίν. 19 β). Ο κεραμικός κλίβανος αποκαλύφθηκε σχεδόν επιφανειακά στο βόρειο-βορειοδυτικό τμήμα του οικοπέδου. Είναι σύνηθες φαινόμενο χώροι νεκροταφείων όταν παύουν να χρησιμοποιούνται για ταφές να επαναχρησιμοποιούνται για την εγκατάσταση κεραμικών κλιβάνων. Ο κλίβανος είναι ορθογώνιας κάτοψης κτιστός με κεραμίδες και έχει μήκος 5,40 και πλάτος 3,62 μ. Έχει προσανατολισμό ΒΔ.-ΝΑ. και σώζεται μόνον μέχρι το επίπεδο του θαλάμου θέρμανσης που είναι εν μέρει υπόγειος. Ο θάλαμος είναι σκαμμένος στο φυσικό κόκκινο σκληρό χώμα, όπου έχουν ανοιχθεί και οι τάφοι του νεκροταφείου και σε ύψος 0,20 μ. από το φυσικό βραχώδες – που είναι και

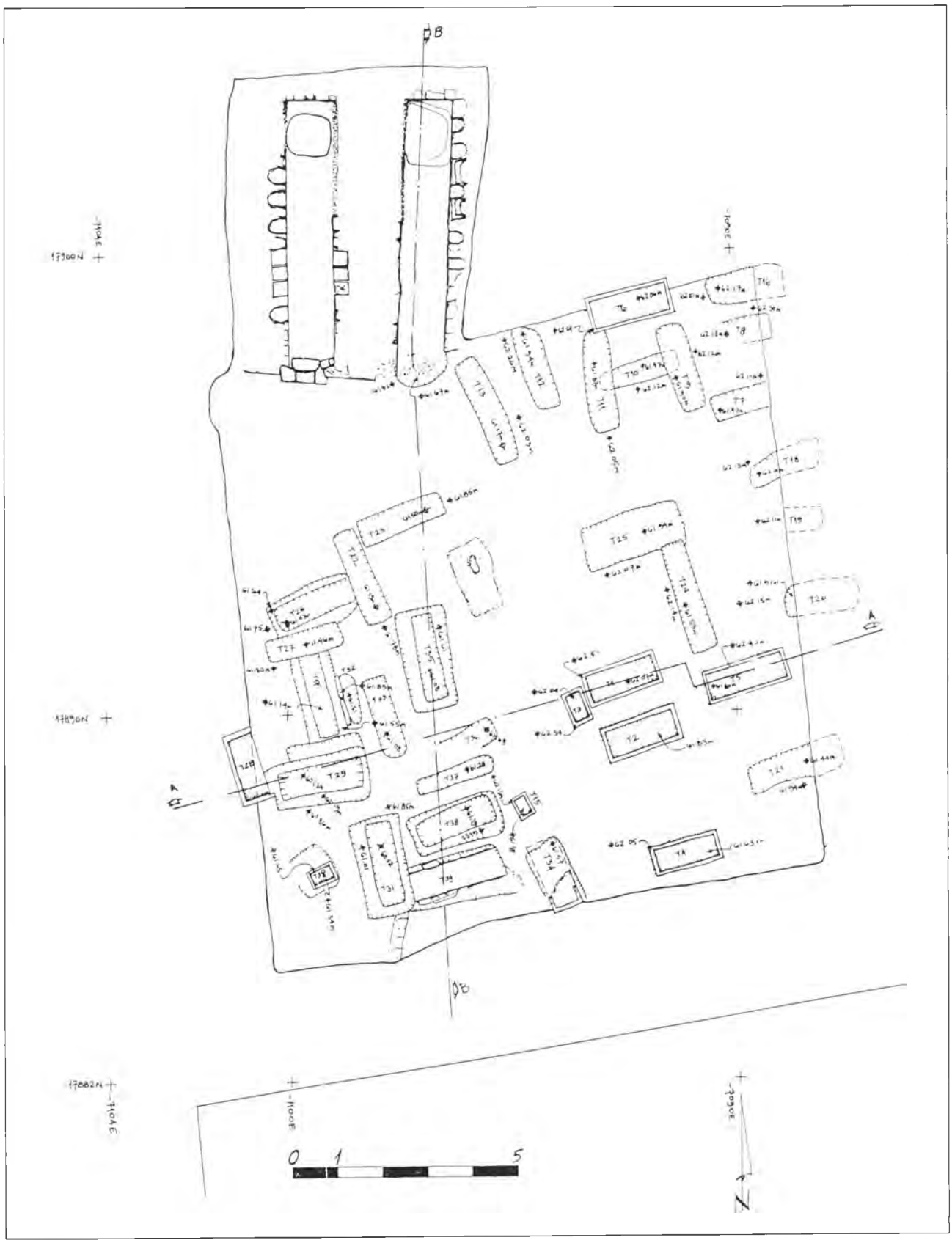

Σχέδ. 16. Αρχαία Κόρινθος. Θέση Λούτσα. Κάτοψη της ανασκαφής.

το δάπεδο του θαλάμου – αρχίζει το χτίσιμό του με κεραμίδες.

Το στόμιο πυροδότησης (praefurnium), η εσχάρα του επάνω ορόφου και ο θόλος που στέγαζε το θάλαμο όπτησης δεν σώζονται. Ο θάλαμος όπτησης χωρίζεται στον κατά μήκος άξονά του από διαχωριστικό τοιχάριο κτιστό με κεραμίδες. Το τοιχάριο αυτό χωρίζει το θάλαμο σε δύο επιμήκη διάχωρα κατά τον άξονα ΒΔ.-ΝΑ. Η κατασκευή του φαίνεται ότι βοηθούσε στην καλύτερη στήριξη του συστήματος των τοξοστοιχιών, του «μπάτου», που θα στήριζε με τη σειρά του την εσχάρα του θαλάμου όπτησης, η οποία δεν σώθηκε. Τα δύο διάχωρα έχουν μήκος 5,40 και πλάτος 1,01 μ. το καθένα. Οι τοξοστοιχίες εδράζονται στη μία πλευρά στο κεντρικό διαχωριστικό τοιχάριο και στην άλλη στο κτιστό τοιχίο των πλευρών του θαλάμου.

Το δάπεδο του θαλάμου και τα τοιχώματά του είναι επενδεδυμένα με κονίαμα και πηλόχωμα, το οποίο έχει σκληρυνθεί από την υψηλή θερμοκρασία και εν μέρει έχει καταρρεύσει.

Στο βόρειο τμήμα του ο θάλαμος έχει μερικώς παραβιαστεί από κάποια νεότερη κατασκευή, η οποία έχει καταστρέψει μεγάλο τμήμα του κτιστού κεντρικού τοιχαρίου και μικρό τμήμα του δυτικού τοίχου του δυτικού διάχωρου. Η παραβίαση αυτή έχει καταστρέψει και το δάπεδο καύσης του θαλάμου και στα δύο τμήματά του. Στο νότιο άκρο του δυτικού διαχώρου βρέθηκε τμήμα τόξου από το θόλο της οροφής που έχει καταπέσει στο σημείο αυτό. Η θέση στην οποία βρέθηκε δεν πρέπει να διαφέρει πολύ από την αρχική του.

Στο βόρειο τμήμα του κλιβάνου βρέθηκε πλήθος φυλλόσχημων σφηνών που ως γνωστόν βοηθούσαν στη στήριξη των αντικειμένων μέσα στο θάλαμο όπτησης.

Δυστυχώς, δεν βρέθηκαν καθόλου όστρακα έτσι ώστε να χρονολογήσουμε με ασφάλεια τον κλίβανο, όμως από το σχήμα των πήλινων σφηνών συμπεραίνουμε ότι θα ήταν σε λειτουργία τον 1ο-2ο αι. μ.Χ.[197].

Ο δίδυμος θάλαμος θέρμανσης που στεγάζεται με τόξα συνηθίζεται στους ρωμαϊκούς χρόνους και παρόμοια παραδείγματα έχουν ανασκαφεί στην Εύβοια, στην Αργολιδοκορινθία[198] και στην Αθήνα[199]. Με τον κλίβανο συνδέεται και το ορθογώνιο λάξευμα 14 που παρερμηνεύτηκε αρχικά ως ταφικό. Το λάξευμα εντοπίστηκε σε βάθος 1,53 μ. και έχει διαστάσεις 1,78x0,90 μ. Βρέθηκε σε αυτό απόθεση πρασινωπού πηλού, πάχ. 0,20 μ., και πρόκειται πιθανότατα για χώρο προετοιμασίας του πηλού[200].

Παρότι τελικά το λάξευμα δεν ήταν ταφικό, δεν αποκλείεται αρχικά να ήταν τάφος και στη συνέχεια κατά τους χρόνους λειτουργίας του κλιβάνου να άλλαξε χρήση.

Συμπεράσματα: Το νεκροταφείο βρίσκεται εντός των τειχών της αρχαίας πόλης. Φαίνεται ότι η περιοχή είχε συνεχή ταφική χρήση από τον 6ο αι. π.Χ. έως και τους βυζαντινούς χρόνους, καθώς βορειότερα του οικοπέδου έχει ανασκαφεί συστάδα βυζαντινών τάφων από την αρμόδια 6η ΕΒΑ και νότια του οικοπέδου κοντά στο Αμφιθέατρο έχει εντοπιστεί και ανασκαφεί από τον Shear νεκροταφείο κλασικών χρόνων[201].

Οι τάφοι δεν έχουν συγκεκριμένο προσανατολισμό και είναι διάσπαρτοι και ακανόνιστα τοποθετημένοι. Παρά ταύτα οι κεραμοσκεπείς τάφοι κατά μήκος της ανατολικής παρειάς του σκάμματος φαίνεται ότι έχουν ανοιχθεί με μικρή χρονική διαφορά μεταξύ τους και για το λόγο αυτό εμφανίζουν παράλληλη μεταξύ τους και κανονική διάταξη.

Στο νεκροταφείο αυτό, παρότι καλύπτει μια εκτεταμένη χρονικά περίοδο, δεν παρατηρήθηκε κανένας άλλος τρόπος ταφής παρά μόνον ο ενταφιασμός. Οι νεκροί είναι θαμμένοι συνήθως εκτάδην, αν και η σύληση του νεκροταφείου δεν μας επιτρέπει να βγάλουμε ακριβή συμπεράσματα για τη θέση και τον προσανατολισμό των νεκρών. Οι ενταφιασμοί ήταν ατομικοί και γίνονταν απευθείας στο φυσικό βραχώδες έδαφος ή στο δάπεδο της λάρνακας. Σε μία μόνον περίπτωση, στον τάφο 3 που είναι μια ασύλητη πώρινη σαρκοφάγος με ταφή νηπίου, διαπιστώθηκε ότι ο νεκρός είχε τοποθετηθεί σε μια στρώση καθαρού πηλού και το σώμα είχε εν μέρει σκεπαστεί από το στρώμα αυτό.

Τα κτερίσματα είναι στην πλειονότητά τους πήλινα αγγεία – πολλά εκ των οποίων μικκύλα – και λύχνοι. Βρέθηκαν σκόρπια μέσα στους περισσότερους τάφους, καθώς το νεκροταφείο είχε στο σύνολό του σχεδόν συληθεί.

Θέση Κουτουμάτσα (οικόπεδο Τ. Γκότση) (Σχέδ. 17)

Στο παραπάνω οικόπεδο σωστική ανασκαφική έρευνα διεξήχθη κατά το χρονικό διάστημα από 8-4-2003 έως 13-5-2003. Η ανασκαφή διενεργήθηκε από την έκτακτη αρχαιολόγο Α. Γιαννοπούλου υπό την εποπτεία της υπογράφουσας. Από βάθος 0,60 έως 1 μ. βρέθηκαν οκτώ τά-

197. Μεγάλος αριθμός τέτοιων σφηνών βρέθηκε σε κεραμικό κλίβανο στην Ήλιδα, *ΑΑΑ* IV (1971), σ. 1, 29 κ.ε., εικ. 7, που χρονολογείται στους ύστερους ρωμαϊκούς χρόνους, και στην Ερέτρια *ΠΑΕ* 1975, σ. 40-41.

198. *ΑΔ* 20 (1965): Χρονικά, σ. 144 κλίβανος του 4ου αι. μ.Χ. στην Κόρινθο και *ΑΔ* 23 (1968): Χρονικά, σ. 145 στο Πόρτο Χέλι.

199. *ΑΑΑ* I (1968), σ. 224-229 κλίβανος έξω από τις Πειραϊκές Πύλες.

200. Α. Σάμψων, Ένα κεραμικό εργαστήριο στην Χαλκίδα της Ρωμαιοκρατίας, *ΑΑΧ* 2 (1987), σ. 83.

201. *AJA* 1929-30.

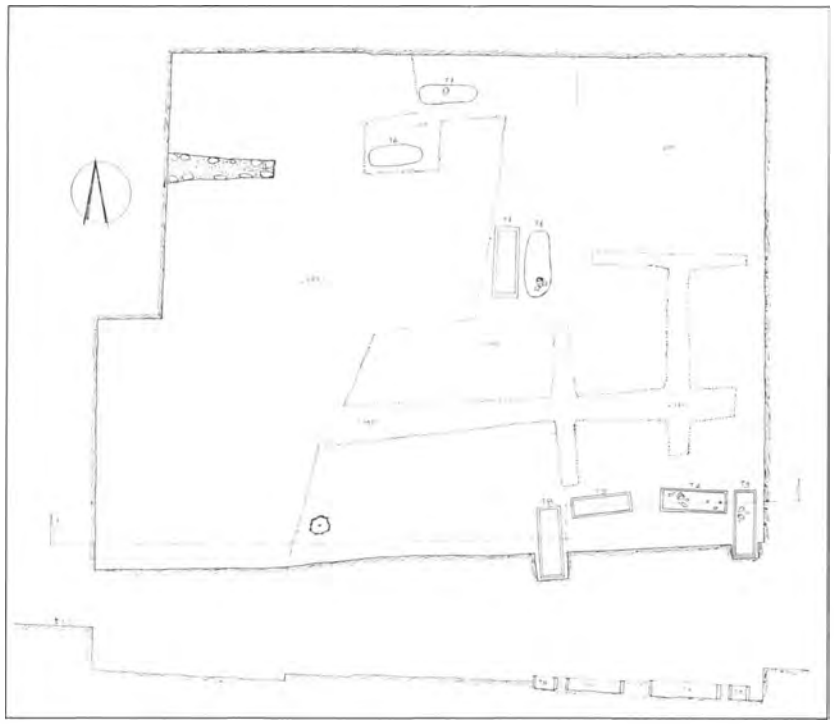

Σχέδ. 17. Αρχαία Κόρινθος. Θέση Κουτουμάτσα. Κάτοψη και τομή της ανασκαφής.

φοι που χρονολογούνται στον 5ο και τον 4ο αι. π.Χ. Ο τάφος 1 ήταν κιβωτιόσχημος, οι τάφοι 2, 3, 5, 8 ήταν λίθινες σαρκοφάγοι, οι τάφοι 4 και 7 λακκοειδείς με λίθινη κάλυψη και ο τάφος 6 καλυβίτης.

ΠΑΝΑΓΙΩΤΑ ΚΑΣΙΜΗ

ΑΝΑΣΚΑΦΙΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ

2001

ΝΟΜΟΣ ΚΟΡΙΝΘΙΑΣ

Ποσειδωνία Κορίνθου

Θέση Ευαγγελίστρια (ιδιοκτησία κληρ. Π. και Στ. Ανδριτσάκη)

Η ιδιοκτησία βρίσκεται στο ανατολικό άκρο του σχεδίου πόλεως της Ποσειδωνίας, απέχει δε 700 μ. από το Διόλκο και 220 μ. από το αρχαϊκό και κλασικό νεκροταφείο, του οποίου τμήμα έχει ερευνηθεί στο παρελθόν[202].

Η ανασκαφή στο δυτικό τμήμα της ιδιοκτησίας αποκάλυψε οικιστικό σύνολο σε μια έκταση 240 τ.μ. Τοίχοι εν μέρει λαξευμένοι στο βράχο και εν μέρει κτιστοί με πωροπλίνθους σε β΄ χρήση διαμορφώνουν δέκα χώρους με δάπεδο το βράχο, σε άλλους καλά δουλεμένο και σε άλλους με ανώμαλη επιφάνεια. Σε ένα χώρο βρέθηκε δάπεδο από υδραυλικό κονίαμα και μικρές πέτρες, ενώ σε άλλον σώζεται επίχρισμα στον τοίχο. Το ίδιο υδραυλικό κονίαμα κάλυπτε το εσωτερικό υπόγειας τετράγωνης δεξαμενής, που ήταν προσιτή με τέσσερα σκαλοπάτια. Η ανασκαφή απέδωσε λίγα όστρακα από χονδροειδή και μελαμβαφή αγγεία, τρία άωτα μελαμβαφή σκυφίδια, ένα μελαμβαφές φιαλίδιο και ληκύθιο με ραβδώσεις και δύο πλακίδια με ανάγλυφες σφίγγες. Επίσης, θραύσματα πιθαριών, τεμάχια πήλινων κεραμιδιών, σπόνδυλο πώρινου αρράβδωτου κίονα και λεκάνες μικρές και μεγάλες από λάξευση σπονδύλων πώρινων κιόνων.

Τα ευρήματα χρονολογούν το οικιστικό σύνολο στα τέλη του 5ου-αρχές του 4ου αι. π.Χ.

Η ύπαρξη υλικού σε β΄ χρήση και η παρουσία λαξεύσεων στο βράχο δείχνουν ότι πρόκειται για μια σχετικά πρόχειρη εγκατάσταση που χρησιμοποίησε υλικό από κατεστραμμένα κτίρια της περιοχής και εκμεταλλεύθηκε τη διαμορφωμένη έκταση ενός εξαντλημένου λατομείου. Την ύπαρξη λατομείου επιβεβαιώνουν, επίσης, οι διάσπαρτες λατυπικές αποθέσεις και δικαιολογεί η ανάγκη υλικού για την κατασκευή των πώρινων σαρκοφάγων του παρακείμενου νεκροταφείου, του Διόλκου και των κτιρίων που εξυπηρετούσαν τη λειτουργία του.

202. *ΑΔ* 52 (1997): Χρονικά, σ. 148.

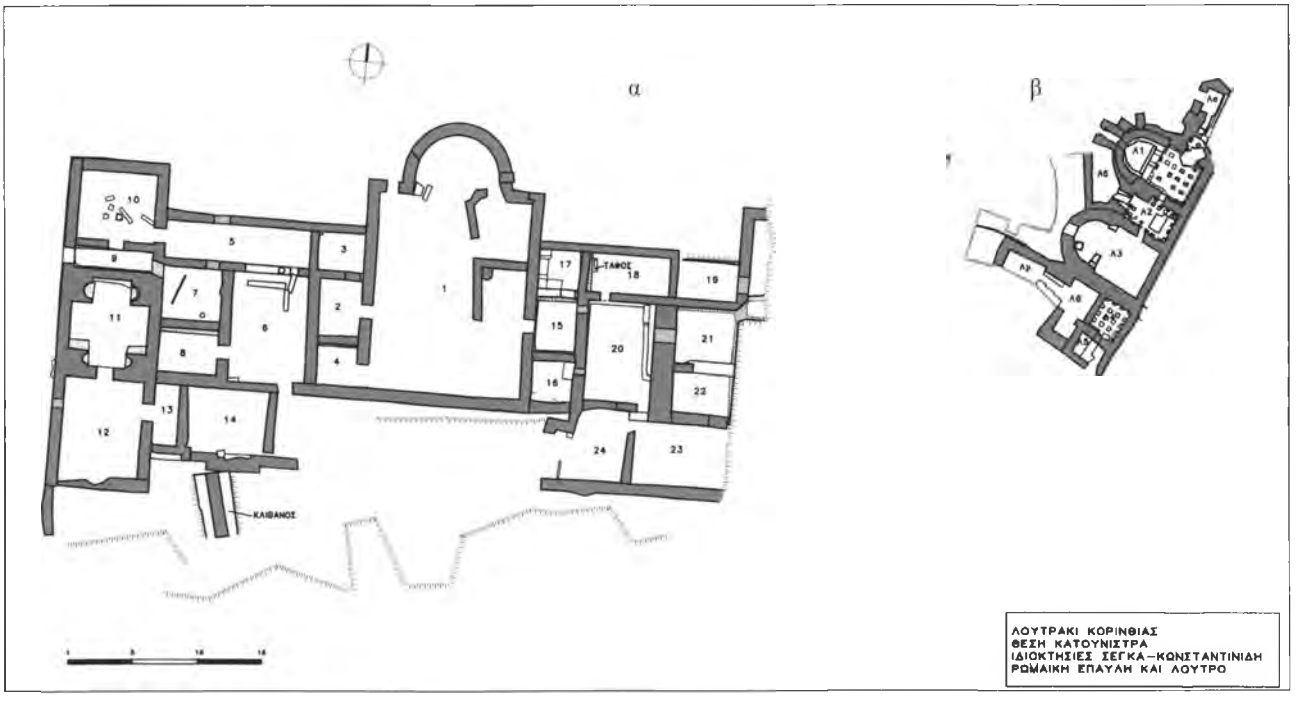

Σχέδ. 18. Λουτράκι. Θέση Κατουνίστρα. Κάτοψη της έπαυλης (α) και του λουτρού (β).

Λουτράκι

Θέση Κατουνίστρα (ιδιοκτησία Σέγκα)

Συνεχίστηκε για έκτη περίοδο[203] η ανασκαφή της ρωμαϊκής έπαυλης στα ανατολικά του ήδη αποκαλυφθέντος τμήματος. Η έρευνα έφερε στο φως πέντε νέα δωμάτια (Σχέδ. 18 α:20-24) και έδειξε ότι το τμήμα του συγκροτήματος ανατολικά της μεγάλης αψιδωτής αίθουσας (Σχέδ. 18 α:1) είναι συμμετρικό ως προς τη διάρθρωση και τις διαστάσεις με το δυτικό. Υπάρχει και σε αυτό ο χώρος με τα μαρμάρινα κρηπιδώματα βόρεια και νότια[204], τα οποία σε νεότερη μετασκευή του κτιρίου κλείστηκαν με τοίχους. Όλοι οι τοίχοι των νέων δωματίων περιέχουν υλικό σε β΄ χρήση.

Τομές στα νότια του συγκροτήματος και σε χαμηλότερο επίπεδο στην παρειά του λόφου αποκάλυψαν λείψανα τοίχων με γραπτή διακόσμηση.

Στα βόρεια του λουτρού, που ερευνήθηκε εν μέρει στην όμορη ιδιοκτησία Κωνσταντινίδη[205], και κατά την αφαίρεση διαταραγμένης επίχωσης βρέθηκε μαρμάρινο σύμπλεγμα δελφινιού και παιδιού (Έρωτα) χωρίς το κεφάλι, το οποίο εντοπίστηκε σε μικρή απόσταση. Το σύμπλεγμα (Πίν. 19 γ) προέρχεται από διακόσμηση κρήνης και αποτελεί ρωμαϊκό αντίγραφο ελληνιστικού πρωτοτύπου[206].

2002

Λουτράκι

Θέση Κατουνίστρα (ιδιοκτησία Κωνσταντινίδη)

Ερευνήθηκε το λουτρό[207], που είχε εντοπιστεί 25 μ. βορειοανατολικά της ρωμαϊκής έπαυλης, η οποία ανασκάφηκε στην ιδιοκτησία Σέγκα[208]. Αποκαλύφθηκαν έξι κύριοι χώροι, διατεταγμένοι σε παράταξη από Β. προς Ν. και τρεις βοηθητικοί (Σχέδ. 18). Συγκεκριμένα, στο βόρειο τμήμα βρέθηκε ορθογώνιος διάδρομος με πήλινο αγωγό τροφοδοσίας νερού. Αποτελούσε το βόρειο praefurnium του λουτρού, το οποίο επικοινωνούσε μέσω αεραγωγού με αψιδωτή υπόκαυστη αίθουσα (Πίν. 19 δ). Η αίθουσα αυτή διασώζει λείψανα μαρμάρινου λουτή-

203. Την ανασκαφή διεξήγαγε η αρχαιολόγος Χρ. Πιπίλου.

204. *ΑΔ* 53 (1998): Χρονικά, σ. 139.

205. *ΑΔ* 51 (1996): Χρονικά, σ. 95.

206. B.S. Ridgway, Dolphins and Dolphins-riders, *Archaeology* 23 (1970), σ. 94.

207. Την ανασκαφή διενήργησε η αρχαιολόγος Χρ. Πιπίλου.

208. *ΑΔ* 51 (1996): Χρονικά, σ. 94-95· 52 (1997): Χρονικά, σ. 148· 53 (1998): Χρονικά, σ. 139· 54 (1999): Χρονικά, σ. 148· 55 (2000): Χρονικά, σ. 191.

ρα πάνω από τον αεραγωγό και κολυμβητικής δεξαμενής στην αψίδα. Ακολουθεί ορθογώνια αίθουσα με υπόκαυστα και λείψανα δαπέδου πάνω από αυτά. Οι δύο χώροι θερμαίνονταν από δεύτερο praefurnium στα δυτικά, που ορίζεται από τοίχο και έχει δύο διαδρόμους τροφοδοσίας κάτω από την αψιδωτή αίθουσα. Στη συνέχεια υπάρχει άλλη αψιδωτή αίθουσα με δάπεδο από πήλινες πλάκες.

Στο νότιο τμήμα του ανεσκαμμένου χώρου αποκαλύφθηκε αίθουσα με υπόκαυστα τετράγωνης διατομής και αεραγωγούς, που συνδέεται με άλλες δύο, στα νότια και δυτικά της, αντίστοιχα. Η δυτική έχει λιθόστρωτο δάπεδο και διάδρομο τροφοδοσίας (praefurnium).

Σε όλη την έκταση του λουτρού βρέθηκαν πολλά τεμάχια μαρμάρων, μερικά κατά χώραν, βάσεις κιόνων και τμήματα αρχιτεκτονικών μελών. Ιδιαίτερη συγκέντρωση διαπιστώθηκε στην περιοχή του δεύτερου praefurnium. Ανάμεσα στα ευρήματα περιλαμβάνεται ασβεστολιθική προτομή μικρού κοριτσιού των πρώιμων αυτοκρατορικών χρόνων (1ος-2ος αι. μ.Χ.). Στα τέλη, εξάλλου, του 2ου έως το α΄ μισό του 3ου αι. μ.Χ. χρονολογείται πήλινος λύχνος με κληματίδα στον ώμο που βρέθηκε στην ορθογώνια αίθουσα.

2003

ΝΟΜΟΣ ΑΡΓΟΛΙΔΑΣ

Λεόντιο Νεμέας

Θέση Πλακωμένος (αγροί Δ. Μπαναγή - Η. Ανδριανάκου)

Η σωστική ανασκαφή[209] στον αγρό Δ. Μπαναγή έγινε μετά την αποκάλυψη αρχαίων κατά τη διάρκεια βαθιάς άροσης και διαμόρφωσής του. Ο αγρός καταλαμβάνει την πλαγιά λόφου του όρους Κουκούγερα, στα νότια της επαρχιακής οδού Νεμέας - Λεοντίου. Βρίσκεται στη νότια πλευρά του φλιάσιου πεδίου, απέχει δε 3.000 μ. από την Ακρόπολη του Φλιούντος και 2.300 μ. από το μυκηναϊκό νεκροταφείο των Αηδονιών.

Ερευνήθηκε αποθέτης ιερού. Τα αφιερώματα βρέθηκαν μέσα σε φυσική αύλακα, προερχόμενα πιθανότατα από άλλο σημείο σε ψηλότερο επίπεδο και παρασυρμένα από τα νερά της βροχής. Είναι κυρίως πήλινα ειδώλια σε ποικιλία τύπων και μικκύλα αγγεία, αλλά υπάρχουν, επίσης, ελάχιστα δείγματα μεγάλης κεραμικής και λίγα μεταλλικά αντικείμενα.

Τα ειδώλια είναι ως επί το πλείστον του τύπου της καθήμενης γυναικείας μορφής, ενώ υπάρχουν και ειδώλια ιστάμενης γυναικείας μορφής, γυμνής ανδρικής μορφής, ιππέων, κυκλικού χορού, ζώων (ίππων, κριών, πετεινών, χελώνας), καθώς και ομοίωμα αψιδωτού οικοδομήματος.

Χρονολογικά τα αφιερώματα ανάγονται στον 7ο και τον 6ο, αν και μερικά φθάνουν μέχρι τον 5ο αι. π.Χ.

Η κεραμική αποτελείται από μικκύλα αγγεία (κύλικες, σκυφίδια, οινοχόες, φιάλες, πυξίδες). Ανάμεσα στα ελάχιστα δείγματα μεγάλης κεραμικής περιλαμβάνονται τα θραύσματα μελανόμορφου σκύφου με εγχάρακτη αφιερωματική επιγραφή στην Αφροδίτη, που μαρτυρεί τη θεότητα στην οποία ανήκε το ιερό.

Μικρή δοκιμαστική τομή στον όμορο προς Δ. και σε ψηλότερο επίπεδο αγρό του Η. Ανδριανάκου έφερε στο φως διάφορα αρχιτεκτονικά μέλη (θραύσματα κιόνων, κιονίσκους κ.ά.).

ΖΩΗ ΑΣΛΑΜΑΤΖΙΔΟΥ-ΚΩΣΤΟΥΡΟΥ

209. Την ανασκαφή διενήργησε η αρχαιολόγος Δ. Σαρρή.

THE AMERICAN SCHOOL OF CLASSICAL STUDIES AT ATHENS

2001

ANCIENT HALIEIS

In both January 2000 and 2001, the Halieis publications coordinating editor Christina Dengate applied for a grant from the Schrader Committee at Indiana University to fund the publication of the first four volumes of the Halieis excavations. The amounts requested for 2000 and 2001 were granted. Christopher Chippindale, who produced the camera-ready copy for several Franchthi volumes, has designed the Halieis layout, which has been approved by the Halieis Publications Committee. Electronic files of the first volume to be completed (Bradley Ault, *The Houses: The Organization and Use of Domestic Space*) have been sent to Chippindale for the production of proof pages. The draft of the third volume in the series (Marian H. McAllister, *Fortifications and Adjacent Structures,* with contributions by Michael H. Jameson and James A. Dengate) is being read by the Halieis Publications Committee and an outside reader.

Two articles on Halieis have recently been published by Michael H. Jameson, A Hero Cult at Halieis, in Stephanie Böhm - Klaus-Valtin von Eickstedt (eds), *ΙΥΑΚΗ. Festschrift für Jörg Schäfer zum 75. Geburtstag am 25. April 2001,* Würzburg 2001, p. 197-202 *and* Oil Presses of the Late Classical/Hellenistic Period, in Jean-Pierre Brun - Philippe Jockey (eds), *Techniques et sociétés en Méditerranée. Hommage à Marie-Claire Amouretti,* Paris 2001, p. 281-299.

Bradley Ault did research in the Halieis storeroom at Porto Cheli in summer 2001.

The series, *Excavations at Ancient Halieis*, will be published by Indiana University Press.

Volume 1. *The Acropolis and Upper Town*.

Volume 2. *The Houses: The Organization and Use of Domestic Space*.

Volume 3. *Fortifications and Adjacent Structures*.

Volume 4. *The Sanctuary of Apollo*.

Volume 5. *The Stratigraphy of the Lower Town*.

Volume 6. *The Pottery of the Lower Town*.

Volume 7. *Minor Objects from the Lower Town*.

Volume 8. *The City of Ancient Halieis: A Provincial Polis of Archaic and Classical Greece* [the synthetic volume].

For the Halieis Publications Committee (Michael H. Jameson, Marian H. McAllister, James A. Dengate, and Wolf W. Rudolph).

CHRISTINA DENGATE

LERNA

Publication Project

Elizabeth C. Banks' work on the *Lerna* IV manuscript continues, and the end seems in sight. In the past year, while continuing general manuscript revisions and research, she entered corrections and suggestions made by M. Wiencke and J. Rutter on the core descriptive manuscript and accomplished housekeeping tasks, such as coordinating the lithics entries in the text with the revised study on the Lerna BA lithics by B. Hartenberger and C. Runnels, which has been accepted for publication in *Hesperia*. Corrections on the plans were made in anticipation of a working session of seven weeks in Athens in March and April with Roxana Docsan, which resulted in a digitized version of the individual and phase plans and sections. The time in Athens also allowed her the opportunity for library research, especially in Greek periodicals and new publications not available to her in Lawrence. Presently she is working on summary statements and conclusions with a target date for a reasonably complete manuscript by the end of the calendar year.

Nothing has been received from Prof. Ian Morris.

Prof. Curtis Runnels' article "The Bronze Age Flaked Stone Industries from Lerna" written together with Ms. Britt Hartenberger, is scheduled to appear in *Hesperia* this year.

In July 2001, K.D. Vitelli finally completed the text of the volume on the Neolithic pottery from *Lerna* I and II. The manuscript has been submitted to the inside reviewers, Wiencke and Banks. Meanwhile Prof. Vitelli has returned to full time teaching duties at Indiana University, but, as time is available, she is working on getting the plans and a few remaining drawings, several appendices, and the bibliography into final form. When these are done and she has heard from the inside reviewers, and done a bit of cleaning of the text, she will submit the entire manuscript to the ASCSA Publications Committee. She aims to have done so before the end of the calendar year 2001.

Carol Zerner has continued to edit the manuscript of *Lerna* V, preparing sections for submission to M. Wiencke. She has completed the account of the stratigraphy and the pottery catalogue of Area D, the best preserved sequence of the MH period. This section has been the most difficult for her because, while working on it, she was (still!) reconsidering the terminology for the descriptions of all the MH pottery from the site. The finalization of the system of classification has been advanced by the work she has been doing on the article on the ceramics of *Lerna* V in collaboration with R. Jones and I. Whitbread. The results of their chemical and petrographic analyses are to be included together with the typology of the many wares.

In September Dr. Zerner went to Uppsala, Sweden, to act as opponent to M. Lindblom in the public defense of his dissertation. In this work, he has published the potters' marks on Aeginetan pottery, both from MH and early LH, found at Lerna. While in Uppsala, she spent time in the Asine collection with G. Nordquist with whom she has been working on a standardized system of classification of MH pottery from the Argolid. This intense session and the discussions with Whitbread and Jones have encouraged her to end the long period of uncertainty about the validity of the system and the resulting revisions of her manuscript. No system is perfect, and she is now prepared to tolerate the flaws for the sake of finishing this work.

She will continue sending sections to M. Wiencke; Area D will be submitted in the next few weeks, and the other Areas will follow more quickly.

My work on Lerna: I have had the pleasure recently of reading through Prof. Vitelli's manuscript on the Neolithic pottery, and I look forward to reading sections from Prof. Banks' and Dr. Zerner's studies shortly.

We have frequent requests from scholars, both students and established researchers, to examine Lerna material in Argos. Of recent publications which have reached me, Michael Lindblom's excellent study *Marks and Makers* (Jonsered 2001) on the Aeginetan potters' marks, makes use of much Lerna material. Another publication of interest is Beiheft 6 of the *Corpus der Minoischen und Mykenischen Siegel*, 2000, containing symposium papers by Maria Kostoula and Anne Foster, both of whom have worked on material in our workroom in connection with their doctoral work. Christine Shriner's recent doctoral dissertation for Indiana University, *Ceramic Technology at Lerna, Greece, in the Third Millennium B.C.* (2000), is also based on material from our site.

This fall, Jeff Kramer, a student of Gisela Walberg's at the University of Cincinnati, is working on shaft grave material, for investigation into the "dramatic decline in the fine wares of the Middle Helladic tradition" and the rapid increase in Mycenaean decorated pottery. Dr. Robert Arnott and Dr. John Prag (Uni-

versity of Birmingham and University of Manchester), with Lisa Little (ASCSA and Indiana University) and Terry and Keri Brown (University of Manchester) are to examine teeth of the MH population, partly in order to reexamine Angel's clan theories, and also in support of their wider study in epigenetic variation and ancient DNA, for which they have examined skeletal material from Grave Circle A at Mycenae.

Other scholars who have studied Lerna material recently include Olga Krzyszkowska (preparing a study of Aegean seals: an introduction, for the Institute of Classical Studies); Paula Reimer (Queen's University of Belfast, a study of marine and terrestrial material, particularly ancient shells); Monica Nilsson (Goteborg University, on finds from the House of the Tiles and Building BG); Jim Newhard (University of Cincinnati, a study of chipped stone in its socio-economic and political context); Anne Ingvarsson-Sundstrom (Uppsala University, a student of Gullog Nordquist, on the health of Bronze Age children at Asine and Lerna, a dental study); Michael Cosmopoulos (University of Manitoba, on LH and MH pottery); and Zissis Parras (Canadian student at Sheffield University, on physical anthropology of the eastern Mediterranean, with attention to MBA skeletal material).

MARTHA H. WIENCKE

ISTHMIA

University of Chicago

Attention this year, from January until the end of August, focused on conservation and on preparations for the final publications.

I. Site conservation

Under the supervision of Fritz Hemans and Aristomenes Arberores, foreman of the Corinth Excavations, cleaning and conservation was carried out in the following areas during three weeks in July:

Northeast Cave. To prevent rainwater from entering through the ceiling, the exterior surface of the bedrock over the cave was covered with clay and then with a thin layer of cement. At the edge of the rock retaining walls were positioned to divert runoff from the courtyard and entrances to the cave below. Further study of the problems surrounding conservation of the cave will be carried out next year.

East temenos. Additional soil was added to the fill already in place in order to level the terrace north of the "Roman Altar".

Great Circular Pit. A mortared retaining wall to prevent erosion was built at the west and northwest sides of the area around the pit, where the adjacent schoolyard lies at a higher level.

Southwest temenos. Existing retaining walls were repaired along the sides of the schoolyard.

The West Waterworks, covered with sand in 2000, was outlined on the surface to show visitors the shape and location of the monument.

Isthmia Museum. The area outside the west wall of the *apotheke* was cleared and a drainage pipe was laid to prevent collection of water and leakage into the interior. Leaks in the *apotheke* windows were repaired, and the window frames were cleaned and repaired.

Palaimonion. Fritz Hemans designed a roof that will cover each end of the tunnel leading into the base of the temple in order to prevent further damage to the clay sides and the roof of the passage.

II. Studies for publications in the Isthmia series

Arms and Armor, by Alastar Jackson. Study continued on the body armor and weapons, while photographs were taken by Ioannides and Barztioti and conservation was continued by Stella Bouzakis and Nikolaos Didaskalos.

It was noted that, while dedications of armor began in the late 8th century, they reached their apex in the 6th century, exhibiting a sharp rise in the second half.

Archaic Temple of Poseidon, by Fritz Hemans. New observations on the roof tiles suggest the use of a template in their manufacture (following C. LeRoy in *Fouilles de Delphes*). It was observed that marks on the tiles seem to be associated with a process of fitting that could only have been done *in situ* and before the tiles were fired. The tiles appear to have been designed according to a foot of 0,326 m. At the level of the eaves, four tiles occupied each intercolumniation and were carefully aligned with the columns below.

Late Archaic and Early Classical Pottery, by Martha Risser (with students A. Ditta, J. Poppell, and M. Steeley). Inventoried and context pottery (including stamped amphora handles) was brought up-to-date, and 516 items were prepared for the catalogue.

A preliminary survey of the ceramics in the database showed that during the 6th century BC the number of kotylai increased, and in the second half of the century there was a shift from aryballoi to lekythoi, a shape that Corinth adopted from Athens. Miniature vessels very likely made for dedication became more common during the same century, and their popularity markedly rose during the second half. These trends could be, but not need certainly be, associated with the period when the Isthmian Games acquired panhellenic status (cf. the arms and armor).

Hellenistic and Roman Pottery, by John Hayes. Checking and additional drawings were done in the museum. Several sections of the volume were submitted to the director in draft form.

Coins, by Liane Houghtalin. The entire collection of coins was checked for completeness of inventory and condition of preservation. Recent cleaning made it possible to improve some identifications and descriptions, especially in the case of Frankish examples that bear secret mintmarks and others that were revealed to be counterfeits of their day.

Stone Tools, by Ivan Gatsov. All stone tools were inspected, and inventories made or updated. It was observed that grinding implements predominate, probably related to food preparation in or near the temenos. The paucity of pounding instruments was noted.

Nick Kardulias is working on the obsidian blades.

GPS reading on the Archaic Temple, by Erin Nell. For a comparative study of Greek and Egyptian temples in regard to their cardinal, stellar and solar orientation, readings with a Global Positioning Survey unit were taken in twelve areas of the temple on two successive days.

ELIZABETH R. GEBHARD

Ohio State University

Between 1 May and 15 August 2001 the Ohio State University Excavations at Isthmia carried out a program of study and conservation, with a primary focus on the Roman Bath, but with significant concerns elsewhere in the site. Joseph Rife (Cornell University) completed gathering materials for publication of his book-length study of the human burials from the Late Roman and Byzantine periods at Isthmia. Jane Reinhard (Carthage College) completed her study of the interior decoration of the Roman Bath, while Julie Apley (Ohio State University) finished her computerized 3-dimensional reconstruction of the Roman Bath. Fikret Yegül (University of California at Santa Barbara) and Timothy E. Gregory (Ohio State University) continued their study and writing toward the full publication of this important monument. Other work in the Roman Bath consisted of conservation, most importantly the resumption of conservation on the great monochrome mosaic in Room VI, under the direction of Panayiotis Elias of Kyras Vrysi. He was able to complete about half of the work needed to close the surface of the mosaic and to protect it from further deterioration. Work was also carried out in terms of basic maintenance of the building, clearing weeds, and patching sections of wall that are in danger of collapse.

TIMOTHY E. GREGORY

NEMEA

University of California at Berkeley

1) A small probe carried out in the Crypt of the 4th-century Temple of Zeus showed conclusively that a wall, long visible at the bottom of the Crypt, is not from the Early Temple, but is a part of the 4th-century building.

2) West of the Temple of Zeus, the banks of the Byzantine phase of the Nemea River were dug out and more than a dozen blocks of the 4th-century temple were recovered.

3) The elongated artificial tumulus of Opheltes was pursued for more than 100 m. to the north without finding a definitive end; a total length of about 130 m. can be estimated. The 6th-century mound once again revealed clear indications of ritual drinking with whole vessels and even sets of vessels carefully interred.

In the trench at the northern end of the mound (as far as uncovered) was revealed a north-south curbing wall that establishes the limit between the mound on the west and the Early Stadium track to the east.

Along the western side of the mound clear traces of chariot tracks were found in several locations and at several different levels. Thus, chariots and horses were certainly known in this area. It was also discovered that the whole area west of the mound was a flood plain with dozens of layers of sand and light gravel accumulating over the centuries. Hence, no continuous flat layer survived that might have preserved wheel ruts over an extensive horizontal surface. It may be also noted that the long relatively narrow mound of Opheltes served as a kind of levee to keep the flood waters away from the Temple of Zeus.

A starting line with grooves, like that of the Early Hellenistic Stadium, was also discovered on the western side of the mound (Pl. 20 a). The line is only two blocks long with space for only two runners. This seems to be for a practice track for athletes preparing for the Games in the 4th century.

Further to the west the Reservoir discovered in 2000 was completely excavated. The discoveries in the three chambers included drinking vessels, jugs, and amphoras. Three discoveries are of particular importance. One of these is a bronze Macedonian helmet. The second is a lovely bronze ladle with its curved handle ending in a duck's head (Pl. 20 b) which is paralleled by one discovered in Macedonia several years ago (See Π. Θέμελης - Ι. Τουράτσογλου, *Οι τάφοι του Δερβενίου*, Αθήνα 1997, B26). The two ladles are so similar in design, workmanship, and size that they appear to have been made in the same workshop, perhaps by the same artisan. Finally a bronze finger ring has to be mentioned. It shows the profile of a man with great attention paid to details of hair and beard. Clearly it is the portrait of some important figure. Inasmuch as the ring went into the reservoir no later than 275 BC, that figure must have been alive earlier than that date. The similarities of the ring portrait with the portrait on a gold medallion in Paris suggest that both portray the same man – perhaps Philip II of Macedon.

The completion of the excavation of the Reservoirs showed three compartments of almost identical size: 2.20×2.80 and

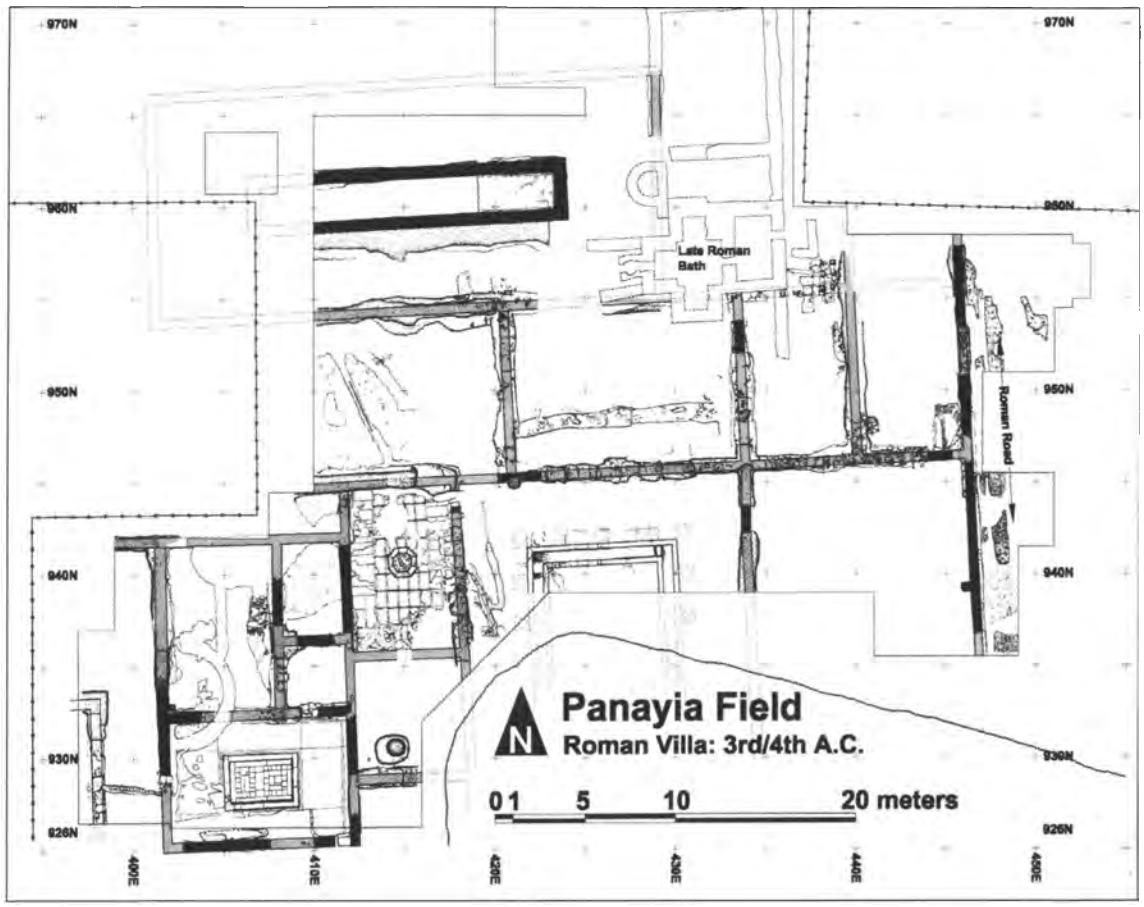

Fig. 19. Corinth. Panayia Field. Roman villa.

nearly 8 m. deep (Pl. 20 c). The total capacity was over 140 m.^{3}. The carefully worked and set blocks of the walls show no traces of a plaster lining. The Reservoir can work as a well, tapping the water table when it is sufficiently high. On the other hand, the channel that brought water to the Reservoir from the Bath shows that it must have been necessary to augment the water supply during times of drought when the water table was low.

4) Another major part of the Nemea project has become the reconstruction of the Temple of Zeus. One and one-half columns have been re-erected so far. The process includes carving new stone to match the broken surface of missing stone, and then carving the surface of that new stone to match the flutes of the extant ancient stone. Perhaps the greatest satisfaction has come with the training by Mr. Ioannis Arbilias (recently retired from the Akropolis Reconstruction project) of six local men who are showing themselves to be able and, as their experience grows, among the best in Greece at such work.

5) The Eastern Exhibition Hall of the Museum (originally constructed by the University of California) has been designated for the display of prehistoric material from the region around Nemea: Tsoungiza, Aidonia, Haghia Eirene. Although this does not directly concern the University of California, we were able to contribute a new coat of paint and a re-polishing of the floor to the efforts of the Nauplion Ephoreia.

We also installed air conditioning in the Main Exhibition Hall, the offices, and the conservation laboratory this year.

Finally, as Nemea has become more and more visited, the absence of wheelchair access has become an increasingly obvious deficiency. We constructed this year a ramp from the parking lot to the front door of the museum, and another down to the archaeological park.

6) The process of converting the ancient Bath to a full-fledged exhibition area went forward with the finishing touches on rain gutters around the edge of the roof, construction of two retaining walls, back-filling to the ancient floor level, and painting.

STEPHEN G. MILLER

CORINTH

Excavations in the Panayia Field, southeast of the Forum at Corinth, since 1995 have uncovered the 4th-century remains of a Roman town house with mosaics, wall painting and small-scale sculpture (Fig. 19), Late Roman buildings including a small bath structure (Fig. 20), fragmentary remains of Byzan-

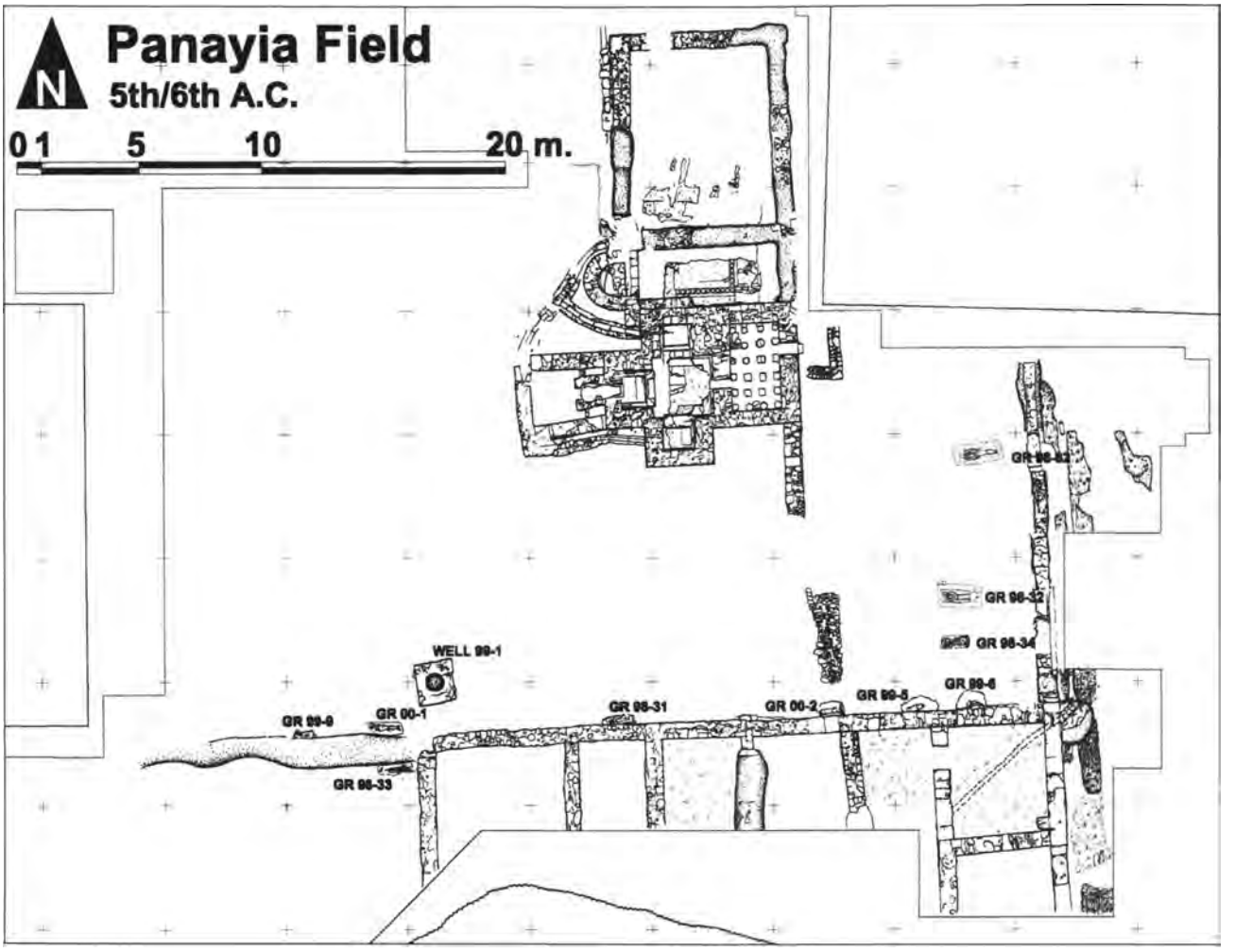

Fig. 20. Corinth. Panayia Field. Late Roman buildings and bath structure.

tine occupation and several early to mid-19th century houses (Fig. 21). In the summer of 2001 the area excavated was extended to the north and west in an attempt to define the limits of the middle Roman house. More of the road on the east side of the house was exposed and within the house several of the earth floors were removed to reveal earlier phases of the site. Finally part of what was thought to be part of the early modern Panayia cemetery was excavated; the graves proved to be 17th century in date (Fig. 22; Pl. 20 d).

Removal of the floors of the mid-Roman house in rooms 11, 13, 14 and 16 revealed earlier structures (Pl. 20 e). When the mid-Roman house was constructed the entire area was terraced and levelled destroying all but the foundations of walls and pockets of material in the west and trimming down deposits to above the floors in the east. On the west side were illegible scraps of walling loosely associated with a Late Archaic to Early Classical secondary deposit which contained miniature vessels and small figurines. The top of what appears to be an Early Roman basement with plastered walls was uncovered. One of the robbing trenches of this structure revealed large stones covering a cavity that may well prove to be a grave. Three substantially complete Middle Geometric oenochoai found in adjacent Late Roman disturbances in the immediate area suggest the presence of Geometric graves of which this may be one. To the east the lower reaches of a small built cistern, faced with plaster, was found to contain a deposit of late 4th to very early 3rd-century pottery. Further still to the east, running into the baulk under the road, are the floors and foundations of a small structure probably built in the second half of the 1st century BC which went out of use in the mid-1st century AD. Under the floor of this structure the complete skeleton of a tortoise was found with a lamp dating to the reign of Augustus and a coin of *ca.* 44-40 BC. Over the structure were parts of a water tank abutting the road wall filled with pottery of the 2nd century AD and an adjacent well filled more or less at the same time. The overlying strata indicate that the mid-Roman house did not extend all the way up to the road and that this space was essentially abandoned in the 4th century

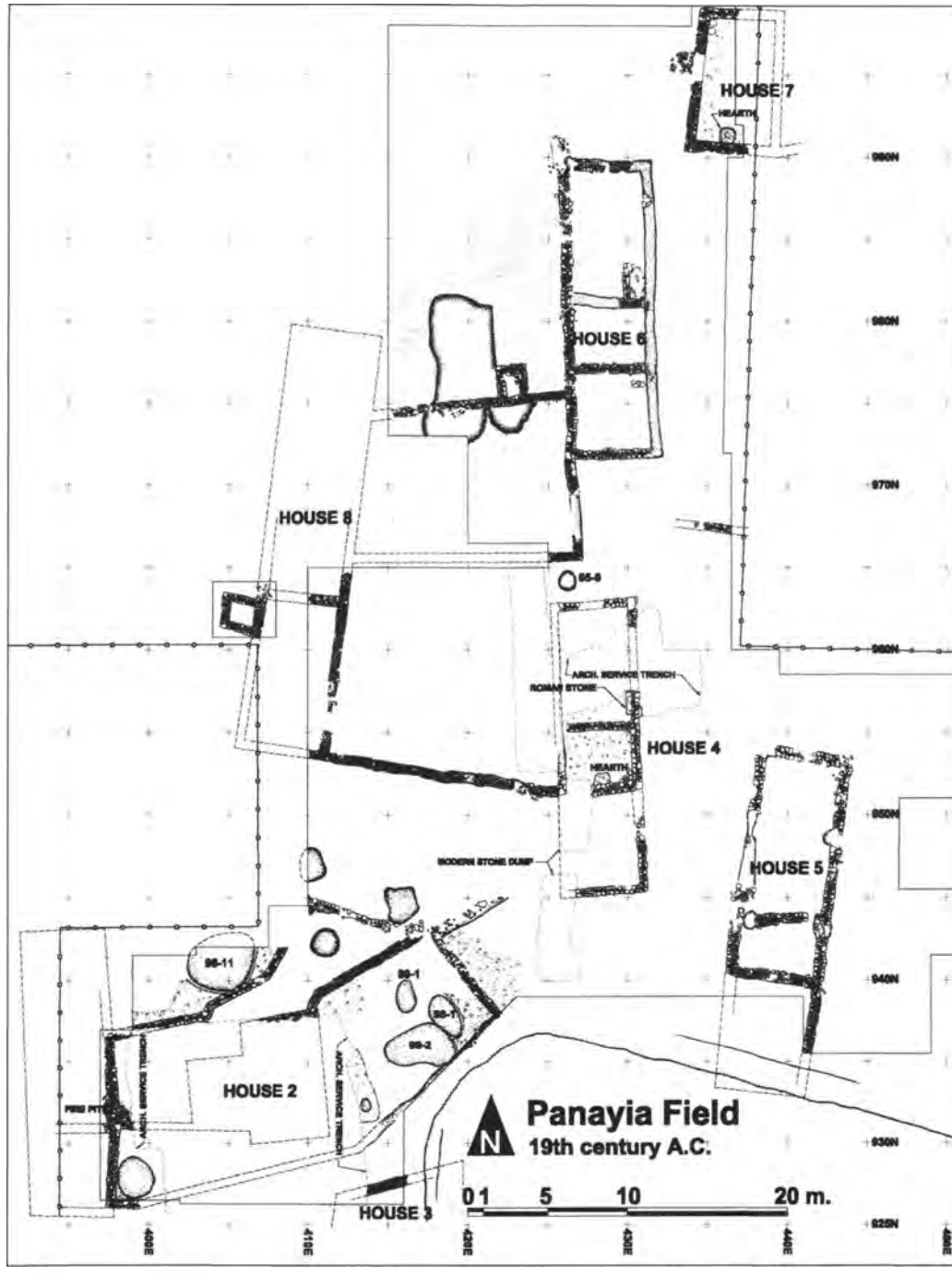

Fig. 21. Corinth. Panayia Field. Byzantine occupation and early to mid-19th century houses.

until the walls were robbed out and the area became a dumping ground for material excavated during the construction of the 6th-century long building.

The mid-Roman house has now been exposed over an extent in excess of 1,000 m.^{2}. The majority of the walls were robbed out when new construction covered the area in the 5th and 6th centuries but the floors are generally well preserved. Excavations on the east side have revealed a further 10 m. of the road frontage but the extension of a probe on the west side of the field failed to locate the western limits of the building. On the north side a very large east-west tank, lined with waterproof cement on the interior and interior dimensions of 16.20×2.10 m. was found to the north of room 11. The pool, with the Euripus in Room 10, the octagonal fountain in Room 8 and the square fountain pool in Room 2 give a sense of east-west and north-south axiality to the house. A deep probe im-

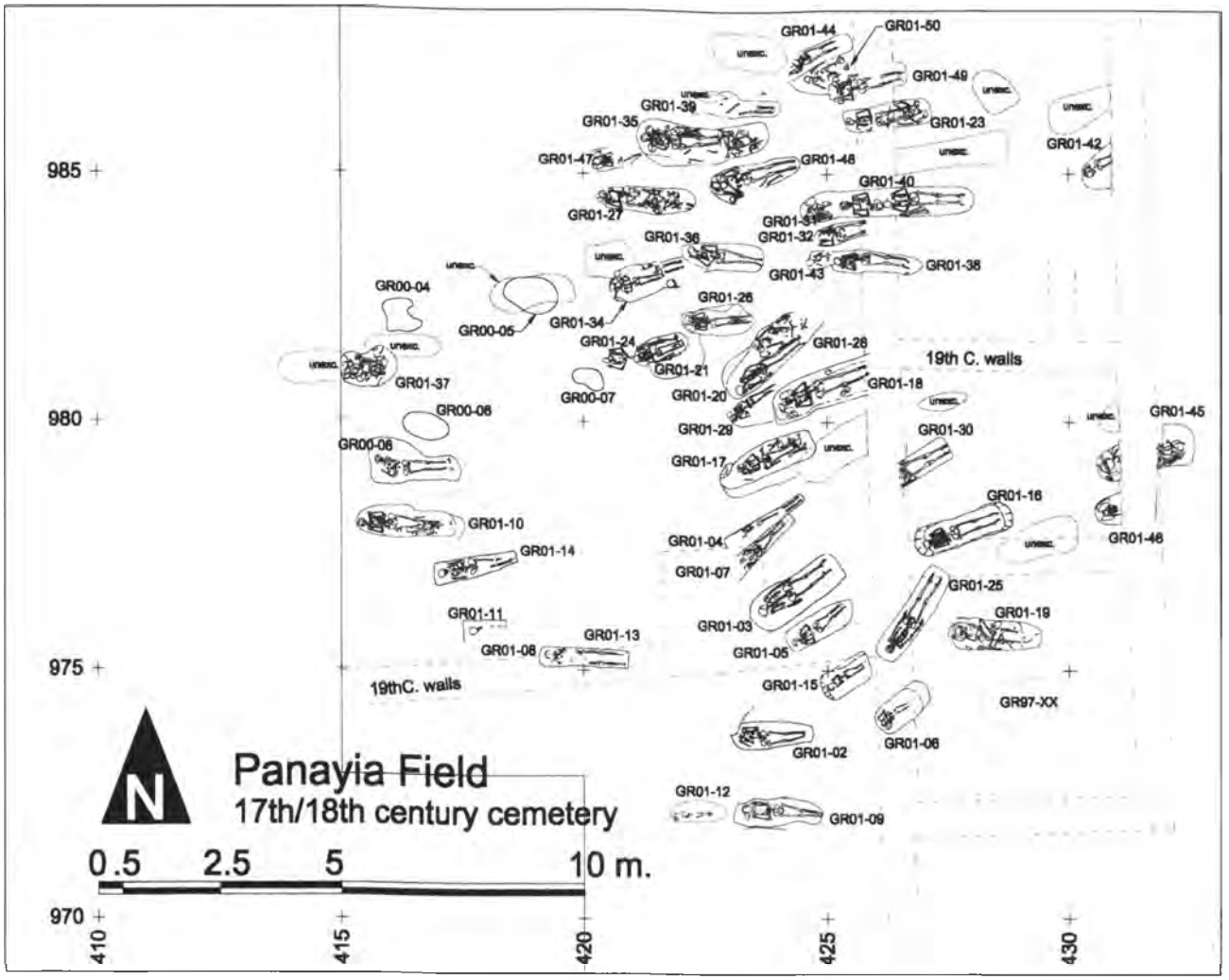

Fig. 22. Corinth. Panayia Field. 17th-18th century cemetery.

mediately to the north of the pool revealed that there were no significant walls or floors suggesting that the area beyond the pool was laid out as a garden.

A lead pipe, partially robbed out in the 6th century, was found under the floor of Room 11. This line originated south of the peristyle (Room 10), curving to a point on the south side of Room 11 before dividing to serve the octagonal fountain in Room 8 to the south and continuing towards the south west corner of the large rectangular pool where presumably it fed some kind of fountain head. The packing of the pipe line contained coins dating to the last years of the 2nd century. These coins and the fill of two wells which went out of use before the construction of the house indicate that the house was built at least some, and perhaps many, decades after the beginning of the 3rd century. Coins in the destruction horizon date from the end of the building's use to after *ca.* 360.

To the north of the exposed portion of the mid-Roman house and the 6th-century bath work on an area of about 550 m.^{2} continued with the eventual intention of defining and exposing contemporary and earlier structures. Further exposure of this area required the removal of graves which were thought to be part of the edge Panayia cemetery used into the early 20th century and known to exist immediately to the north west. Special permission was sought from the Municipality of Corinth to excavate these graves and reinter the post-Greek War of Independence remains in one of the current facilities. Study of the contexts and their contents showed that if the graves do belong to the Panayia cemetery they were part of an early phase. Some were cut by early 19th-century house walls presumably when the graves were long forgotten and after cleaning the few coins found were dated to the 17th century. A reasonable chronological span for the interments is the end of the first Ottoman rule, *ca.* 1600 to *ca.* 1670. A total of 59 graves with remains representing 89 individuals were excavated. The majority were Christian burials, generally oriented north or east, with hands placed on the abdomen; many had stones propping up their

heads and some had stones covering the face. A small minority on the south edges belonged to Moslems. These were oriented north east with head facing right towards the south east and with hands placed by the side of the torso. If it is understood that many of the shallow graves of infants and children are likely to have been destroyed by early modern and modern plowing, then the 25% of the graves of this age group appears to be normal (one may expect a figure of about 40% in less disturbed circumstances). The preponderance of males over females in a ratio of about 2.5:1, however, is unusual and remains to be explained. One very disturbed grave contained the remains of a male who died in his early 20's buried face down. A large iron hook found curving under the left clavicle was partially responsible for death. It appears that the individual was spiked and suspended until dead then buried in a position which denied his witnessing the second coming.

Removal of the last of the Early Modern walls in this northern part of the site in the area of the cemetery was completed. A large garbage pit partially excavated in 2000 was found to have been cut by one of the field walls and to have cut some of the graves. The wall in question appears on a plan of the village made soon after the accession of King Otto thus providing a *terminus ante quem* for its contents of *ca.* 1828. Coins within pit, the latest two of which date to 1786, the 13th regnal year of Sultan Abdul Hameid give a *terminus post quem* of *ca.* 1796 +/-10. The deposit adds to the range of previously undated material from the Panayia site; this also includes contexts dating soon after the Greek War of Independence, *ca.* 1830 and deposits which immediately predate the earthquake of 1858.

Continuing the work of 2000 a short period was spent in remote sensing survey of the area south and west of the Asklepieion. This confirmed the poor quality of the data obtainable here. Interpretation of the new material and further interpretation of the 2000 data showed that the initial identification of faint anomalies as the seating and sphendome of a circus were illusory and hasty. In fact there is nothing in the results to support the identification of a feature found in the University of Texas Excavations near the Gymnasium (*Hesperia* 38 (1969), p. 64-106) as a meta of the spina of a Circus. Although this feature may well be a meta we have added nothing to confirm or refute the suggestion. The Late Roman city wall thought to transect the area cannot be identified among the anomalies (*Hesperia* 48 (1979), p. 264-280). To the west of the Amphitheater results were much more positive. Prospective work began to the west of the last visible surface traces of the wall and continued northwards. A large structure identified close to the edge of the modern road along the edge of the terrace appears to be the end of the wall where it traverses the plateau in a north westerly direction (contra *Hesperia* 48 (1979). In the prospected area traces of many linear features, probably houses and a large anomaly, represented by very high readings, probably represent part of a Late Roman bath. The clearest patterns, however, were of a massive circular or octagonal building, 12 m. in diameter, immediately adjacent to a square building measuring 20×20 m. This seems to be a structure identified by D.I. Pallas (*Reallexikon zur Byzantinischen Kun*st 4, s.v. Korinth (1990)) from the few stranding remains as a basilica but the patterns presented by our data is more suggestive of a martyrium.

The return of the artefacts stolen in April 1990 from Corinth Museum and other pressing conservation projects did not permit the completion of cleaning and stabilising the North Market mosaics by the end of August 2001. Less than 5% of the work remains and it is hoped to finish the work by the Spring of 2002.

A pre-proposal for the first phase of a heritage management scheme for Corinth was completed by the ASCSA and the 4th Ephorate of Prehistoric and Classical Antiquities. This was presented for consideration by the Central Archaeological Council at the end of July.

G.D.R. SANDERS

EASTERN KORINTHIA

Under the direction of Professors Timothy E. Gregory (Ohio State University) and Daniel J. Pullen (Florida State University), the Eastern Korinthia Archaeological Survey has conducted fieldwork in 1999, 2000, and 2001. The project has operated under a permit granted each year by the Ministry of Culture to the American School of Classical Studies at Athens. Special thanks are due to the 4th Ephorate of Prehistoric and Classical Antiquities (represented by Mrs. P. Kasimi) and the 6th Ephorate of Byzantine and Post-Byzantine Antiquities (represented by Mrs. K. Skarmoutsou). The Field Coordinator was Professor Thomas Tartaron (Yale University), geomorphology and GIS applications were supervised, respectively by Professor Jay Noller (Oregon State University) and Professor Richard Rothaus (St. Cloud State University), the investigation of tombs was undertaken by Professor Joseph Rife (Cornell University), and the study of the archaeology of the modern period was under the direction of Lita Diacopoulos (LaTrobe University, Australia).

From the beginning of the project the Eastern Korinthia Archaeological Survey has been an interdisciplinary undertaking, with full emphasis on the environment, both present and past. A full geomorphological study of the research area preceded the archaeological investigation, and all archaeological field units (Discovery Units) were defined by their environmental integrity. The project is also fully diachronic, with attention paid to all periods, from remote prehistory to the present. The research activities for the years 1999, 2000, and 2001 focused in the Examilia and Isthmia basins of the Eastern Korinthia.

Environmental survey

Environmental study in the Eastern Korinthia was conducted between 1997 and 2001 to assess the natural setting for the period of human occupancy of the region (40,000 years). We identified areas of rapid landscape change and worked (seasons 1999-2001) to ensure that the archaeological survey either avoided these areas or surveyed them with foreknowledge as to the implications of these data. We mapped soils, surficial deposits and landforms in and around the surveyed areas, under permit as well from IGME, to assist in placing the archaeological data in its physical context. Samples were taken of these materials to more accurately describe the physical properties of the landscape and, most importantly for this long-used agricultural region, soil quality. Major geological events, including earthquakes and floods, that have affected society in the Eastern Korinthia have been characterized through detailed stratigraphical and mapping studies, augmented by review of ancient sources for those events occurring during the historical periods. Correlation of archaeological survey data with the environmental data will center on analysis of stepped views through time — paleogeographical maps demonstrating position of habitation with rivers, shorelines and fertile soils, etc. — will begin in 2002.

Archaeological method

This section on methodology and procedures employed by EKAS is divided into two sections, the first on the field teams and the second on the processing of the finds in the field.

FIELD TEAM METHOD

The research design of the Eastern Korinthia Archaeological Survey includes strategies for sampling the territory that we have defined as our survey universe, and methods by which we expect to obtain data that are appropriate for addressing the research questions that we have defined for the project.

Sampling

It is neither possible nor desirable to walk every square meter of the Eastern Korinthia, for a number of reasons. Portions of the survey area are inaccessible, such as military bases, steep mountain peaks, urban zones, and fenced private property. Other areas can be excluded because geomorphological analysis has shown that archaeological deposits are deeply buried under modern sediment. Rather than attempting total coverage, survey archaeologists generally select samples that they deem to be representative of the whole, and from which they reconstruct the histories of regions. Although there have been objections to the idea of studying regions archaeologically through samples (see especially S. Fish and S. Kowalewski, *The Archaeology of Regions: A Case for Full-Coverage Survey*, 1990), C. Orton's new treatise on sampling (*Sampling in Archaeology*, 2000) effectively dismantles this argument and shows that proper sampling (along with robust methods) is a powerful and effective means of characterizing a region's past.

Like many other successful surveys, EKAS chose to create a sample by first stratifying the survey universe into a series of environmental zones that reflect the range of environments and ecologies of the Eastern Korinthia. The survey area was first divided into six natural drainage basins, because it is these drainages that control the movement of sediments, and the artifacts within them, through the region. Next, basic physiographic zones were identified: the lowland northern plain; the lowland coastal zone near the Isthmus; the rugged Saronic coast; the peaks and passes of Mount Oneion; and the rugged hills and small basins of the interior areas of Athikia and Sophiko are examples of the spectrum of physiographic zones with their associated variability in ecological niches. Within each of these broad zones, blocks of contiguous survey units were placed to allow us to obtain information on representative, continuous landscapes. In 1999 and 2000 we concentrated on the lowland northern plain, the lowland coastal zone near the Isthmus, the peaks and passes of Oneion, and the Saronic Gulf coast near Kenchreai. In 2001, we intended to finish our sample with work in the interior (Athikia) and on the rugged Saronic coast (Korphos, Vayia). These areas were denied to us, however, so we filled in areas of the northern lowland plain and some locations around Isthmia, while continuing our geomorphological work throughout the survey area. We hope that we will have an opportunity to work in the environmental zones that we missed in 2001.

TABLE 1. Main Areas Surveyed, EKAS 1999-2001

Season	*Main areas surveyed (local toponyms)*
1999	Xylokeriza, Marougka, Rachi Boska, Perdikaria
2000	Kromna (Kesimia, Boulberi), Examilia, Gonia/Yiriza, Agios Kosmas, Kyras Vrysi/Isthmia, Oneion, Kenchreai
2001	Kyras Vrysi/Isthmia (Rachi Marias, Agios Dimitrios), Kromna, Perdikaria, Agia Paraskeve

Field Survey

Our survey methods are designed to facilitate the process of discovery, analysis, and interpretation of patterns of cul-

tural material on the modern surface. Decades of field research have demonstrated that the most effective regional surveys explore the surface in a *systematic* and *intensive* way. By systematic, we mean that the places that we walk in the countryside are chosen according to a deliberate strategy, with more or less uniform (and therefore internally comparable) techniques of coverage. In the survey units that we generate by our sampling scheme, walkers spaced at regular intervals transect each unit in parallel lines, observing in a standard two-meter-wide swath of the surface. Our survey is also *intensive*, which means that we walk at close spacing, normally 10 m. between walkers. At this interval, most concentrations of artifacts that are exposed on the surface may hypothetically be detected. Only the smallest artifact concentrations lying within the eight-meter interval between fieldwalkers' fields of view ("swaths" in EKAS terminology) go uninspected. For purposes of interpreting surface information, the data generated by intensive surveys have been considered superior to those obtained by non-intensive surveys.

There are three basic spatial units that we created for the collection of data: the Discovery Unit, the Extensive Discovery Unit, and the Localized Cultural Anomaly.

Discovery Unit (DU). It is the basic spatial unit of our systematic and intensive survey. In the DU, we assess the presence of material evidence of past human activity over a very broad swath of the landscape. In this discovery phase, our principal aims are: 1) to detect broad patterns of the presence and absence of human activity; 2) to evaluate the varying density of material remains and advance preliminary hypotheses concerning its significance; 3) to characterize where possible the chronology and function of the material remains; 4) to collect environmental information as a contextual framework for the archaeological material; and 5) to define anomalous concentrations of material that correspond to what are traditionally called "sites", but for which we have created the term "Localized Cultural Anomaly (LOCA)".

A fundamental innovation of EKAS is the principle by which each DU is laid out in the field. The modern surface typically reflects complex geological and anthropogenic processes that obscure the relationships between artifact distributions and the surfaces upon which they are found. For example, the widespread practice of grading fields by bulldozing cuts away ancient surfaces and deposits, mixing soils and sediments and their contents. Another common practice is the transport of soil from one place to another, along with whatever cultural materials the soil might contain. Instead of setting out DUs according to modern field boundaries or long transects superimposed on the landscape, as is typically done, EKAS DUs are delimited by Geomorphic Units (GUs), which refer to units of terrain on which a single, dominant geomorphological process is controlling the movement of artifacts. Geomorphologists break up the survey universe into a mosaic of these GUs, which may be defined by soil changes, drainage conditions, slope, or obvious human activities (e.g., bulldozing or terracing). Several DUs may be placed in a single GU according to the needs of the archaeologist, but our strict rule is that no Discovery Unit may cross a GU boundary. An important benefit of this strategy is that as we are able to control for geological and anthropogenic disturbances to the surface record, we are in a good position to interpret surface artifact patterning with greater confidence. To ensure that this system operates as peak efficiency, a trained geomorphologist is attached to each survey team on a daily basis. The geomorphologist creates fine-scale geomorphological maps of each survey unit, and advises the team leader on processes that may affect the interpretation of artifact scatters.

In walking a DU, the crew is arrayed at a spacing of 10 m. between walkers. Each walker is equipped with two tally counters (clickers), a compass, and a number of plastic bags. Walkers proceed in parallel lines from one end of the DU to the other, observing the ground surface one meter to the right and one meter to the left. All observed artifacts larger than a thumbnail are counted. Certain objects are also picked up and placed in a plastic bag. The criteria for picking up these objects are embodied in the "ChronoType" system – essentially based on the idea that objects that are "unique" to an individual fieldwalker in each DU are gathered. This system seeks to avoid massive collections and needless duplication of finds, while recording every kind of fabric and body shape – thus providing a rough but nonetheless statistically valid relationship between the numbers and kinds of objects on the ground and what is recorded by the Processing Team (see below). Other gathered objects include all coins and lithics, and a selection of tiles with finished edges. All objects that are gathered are placed together in one or more artifact bags for processing by the Processing Team in the field. With rare exceptions, artifacts are not removed from the field during Discovery Phase survey. A DU form, designed for easy entry in the DU database, documents the characteristics of the unit and results of the investigation. This form has three pages: Page 1, general information, location, and survey procedure; Page 2, land cover, visibility, and land use; Page 3, features and course of action.

Because the EKAS project is diachronic, artifacts from the Modern Period (defined as the period from the formation of the modern Greek State in 1827 until the present) are recorded and processed in the same manner as premodern material. Fieldwalkers are required to observe modern feature types (buildings, agricultural fields, structures, walls, churches, dump sites, industrial facilities, etc.) and record them on the DU recording forms. They are also required to include all modern ceramics, tiles, and glass fragments in their counts and recording, and examples of these are gathered for processing. A realization of the significance of modern components in

comprising a distinct chronological period to be investigated in its own right is a relatively new phenomenon, and EKAS is taking the lead in developing ways of dealing with the modern material landscape. This approach also considers the human aspect of the present cultural landscape, including contemporary indigenous perceptions of heritage, history and national identity, and the threat and impact of modern development on the cultural landscape.

EKAS explicitly espouses a policy of minimal collection: gathered artifacts are left in the Discovery Unit for subsequent description and analysis by the Processing Team. Artifacts are only removed from the field in the case of certain LOCAs. The rational for a minimal collection strategy, and the benefits derived from it, may be illustrated in the following terms. There is much concern at present with the preservation and conservation of the surface archaeological record in Greece as elsewhere. In recent years, archaeologists have realized that simply collecting indiscriminately from all findspots is a short-sighted strategy. Until rather recently, the geomorphological mechanisms by which surface manifestations are revealed, concealed, and replenished have been poorly understood, and little thought has been given to the archaeological record that will be left to future generations of archaeologists, who will surely have at their disposal greatly refined tools for discovery and analysis. EKAS has responded to those concerns by cultivating a unique partnership with the local Greek archaeological authorities, aimed at developing a cultural resource management plan that balances the desire to preserve the archaeological landscape as much as possible, with the need to catalogue and study archaeological resources in the face of rampant modern development. Furthermore, this system eases the burden on chronically short museum storage space.

The minimal collection strategy, nevertheless, fulfills our requirements for robust data acquisition. The combination of artifact documentation of survey units by descriptions, drawings, and photographs; and controlled collection of artifacts in selected LOCAs, yields data of sufficient quantity and quality to permit experts to study finds in the normal way, both during the survey and in subsequent years.

Localized cultural anomaly (LOCA). In the course of surveying Discovery Units, teams may encounter clusters of archaeological material, or isolated but recognizable architectural features (such as sections of a wall or agricultural installations), that are insufficiently documented by fieldwalking alone. The traditional concept of the "site," thought to be easily recognizable by a dense clustering of artifacts and definable spatial limits, has become increasingly problematic in terms of methodology (how to define and delineate a site in an essentially dynamic surface record or against a continuous carpet of artifacts) and conceptualization (what past behaviors does a site represent?). A great achievement of intensive survey has been the development of approaches to the study of the kinds of activities that leave less clustered or less dense remains, among them shorter-term habitation, hunting, pastoralism, agriculture, and tool manufacture.

Because archaeologists seem unable to agree on what a "site" is, more neutral terms are often created to deal with anomalous, non-random scatters of cultural materials. Our term is "Localized Cultural Anomaly" (LOCA). The elements of this term help explain the concept: 1) localized, thus having some spatial integrity by which it may be distinguished from the material and/or the landscape around it; 2) cultural, thus a product of human agency of manufacture or modification, and not (as far as we can tell) a result of natural causes; and 3) "anomaly," thus qualitatively and/or quantitatively different from the surrounding material and/or landscape. Because LOCAs often represent material remains associated with past and present settlements, sanctuaries, and activity areas, they are integral to the project's overall goals of illuminating the relationship of the Korinthia with the city of Ancient Korinth and the broader Mediterranean world.

LOCAs are interpretive rather than observational units; thus they are *designated* (rather than discovered or observed) by the team leader in consultation with the field coordinator, the geomorphologists, and fieldwalkers, based on the principles embodied in the LOCA concept. Ultimately, the designation of a LOCA is a subjective process that is informed by a wide variety of archaeological and environmental data.

The overarching principle in investigating LOCAs is that because they vary widely in terms of material, size, complexity, terrain, and other aspects, we must be flexible in recognizing that the treatment we extend to a scatter of stone tools, for example, must be quite different from that used to gather data on the site of a Roman villa or a modern-period cemetery. With this in mind, we develop a strategy for each LOCA that reflects its particular characteristics. In some cases, the investigation involves superimposing a collection grid (e.g., 10 × 10 m squares) to define sampling units within the LOCA, allowing us to gain very fine spatial control over the locations of artifacts within the LOCA. For some LOCAs, samples are recorded or collected from all squares, while in others only a selection of the sample squares will be investigated. Removal of collections of artifacts from the field is undertaken only with explicit permission. The Field Processing team joins the LOCA investigation to carry out a ChronoType analysis of the artifacts. LOCA documentation is supplemented by topographic mapping, photography, architectural drawing, GPS readings, and geomorphological description. With regard to standing architecture and modern period LOCAS (such as villages and cemeteries), where collection is not required, recording may be limited to drawing plans, photographing of main features, and the systematic collection of oral information from local residents.

Extensive Discovery Unit (EDU). As part of our sampling strategy, *extensive* survey has been implemented to supplement the intensive work. The inclusion of both extensive and intensive methods in a multi-stage research design can enhance the fundamental intensive survey work by increasing survey coverage and broadening the scope of investigation. In EKAS, extensive survey is a similar process to intensive survey except that the coverage is less intensive. The aims of our extensive survey are: 1) to provide some degree of coverage for areas that cannot be examined using the intensive method; 2) to target some high-probability or problematic areas that will otherwise not be covered; and 3) to provide important tests for predictive locational models.

Like the intensive survey, the extensive survey is based on geomorphological principles; that is, each Extensive Discovery Unit (EDU) is defined in geomorphological terms and walked in a systematic fashion. EDUs use the same basic techniques as DUs, and employ the same paper forms. Extensive survey has been used in EKAS to investigate difficult-of-access locations such as the peaks of Mount Oneion, to ground-truth predictive models of later prehistoric settlement location, to map targeted features such as churches, and for many other purposes.

Accomplishments, 1999-2001

In three seasons, EKAS has been able to carry out only 9 of the 16 planned weeks of survey because of permit delays. In spite of this, the project has been hugely successful in obtaining evidence for all periods of the human past from Neolithic to modern times. The following statistics offer a measure of the work that has been accomplished to date (Tables 2, 3).

TABLE 2. EKAS Discovery Units, 1999-2001

Season	*Field Days*	*Discovery Units*	*Area (sqkm)*
1999	18	281	1.05
2000	25	774	3.32
2001	5	357	0.82
Totals	**48**	**1412**	**5.19**

TABLE 3. EKAS LOCAs, 1999-2001

Season	*LOCAs*
1999	6
2000	39
2001	11
Total	**56**

Conclusions on Method

We believe that the EKAS survey methodology anticipates future directions in survey archaeology in many areas. The minimal collection approach is likely a vanguard of future surveys as budgets tighten, host countries seek to establish closer controls on extensive fieldwork, and archaeologists ponder the utility of large collections of redundant, fragmentary material.

The manner in which data are obtained and incorporated into our archaeological knowledge system is a significant area of innovation. The complete integration of geomorphological analysis in the research design and in the fieldwork is unique. Conforming DUs to Geomorphic Units allows us to assert confidently that the artifacts contained within them have been affected by uniform (and hopefully identifiable) geomorphological processes. The attachment of one or more geomorphologists to each survey team is also unique, and promotes a deeper understanding of the landscape and the processes affecting artifact distribution. A similar claim may be made regarding the GIS. While the use of GIS in archaeology is by no means rare, the completion of a comprehensive and fully functional GIS in advance of the fieldwork is quite unusual. From the outset, the GIS has been an integral part of sampling strategies, predictive modeling, the daily survey effort, near-real-time analysis, and ongoing evaluation and assessment of diverse data sets.

PROCESSING OF THE FINDS

Artifact recording and in-field processing

In 1999 the permit issued by the Ministry forbade the collection of material in the field; indeed the interpretation of the permit forbade the moving of material more than a couple meters from its specific findspot on the surface. Thus the recording of the materials found in the DUs by the field teams had to take place in the field.

The field teams flagged items in each DU using the "ChronoType" System of distinguishing any item that might be different from another and items of significance such as diagnostics. Team leaders helped to eliminate duplications. The processing team then went into the DU, identified and documented the flagged items by filling out the Survey Unit Item Registry sheets. The SUIR sheets record basic information such as extant portion, fabric, color, description, etc. In 1999 approximately 18% of the items seen in the field were drawn, and approximately 7% were photographed with a digital camera. The drawings were subsequently scanned and stored along with the digital photographs. The SUIR sheets were entered into the EKAS Finds database (in FileMaker Pro).

In 1999 four items found in the field were deemed of such significant value that they could not be left in the field (three coins and a chalcedony projectile point). These were collected and turned over to Mrs. Kasimi. In 2001 these four items were placed with the other EKAS materials in the OSU apothiki at the Isthmia Museum.

In 2000 and 2001 the interpretation of the permit allowed for the movement of materials within each DU to a central location within the DU for ease of analysis. The materials from a DU were left in a bag, flagged and labeled for the processing teams. Recording procedures by the processing teams were identical with those of 1999. Upon completion of the recording, drawing, and photography, the materials were "randomized" back into the particular field from which they came. This ensures that the material from each DU remains in its DU.

Innovations in 2000 included an additional processing team, and in 2001 a third processing team was added as necessary. All recorders worked together often to ensure compatibility.

The permits for 2000 and 2001 allowed for limited collection and removal of materials from the field (see Table 4). Those items selected from the DUs provide representative samples of the "ChronoTypes" seen by the field teams and recorded in the field by the processing teams.

In 1999 LOCA 9001, was processed in the field. The LOCA was gridded into 10x10 m squares, and in each square a circle of 5 m^2 was marked off. Materials found in the circles were identified and documented in the field. No material was removed from LOCA 9001 in 1999.

LOCA collections began in 2000. For LOCA 9002, the site was gridded into 10×10 m squares. For 10 squares, circles of 5 m^2 were inscribed. The material from the circles was collected first by "ChronoType", then all remaining items collected. Then the material from the squares containing the circles was collected by ChronoType, followed by all remaining items. For 30 additional squares, only circles (both ChronoType and Total) were collected. Grab samples were then made over the remaining grid squares. For LOCA 9002 material was drawn and photographed in the field, even when it was brought in for further analysis. A limited number of these documented items brought in to the lab were redrawn and photographed in order to test the effectiveness of field processing.

For other LOCA collections, ChronoType circles were used for LOCAs with high density, and ChronoType squares used for those with low density. All lithics were collected, either by the circle or square. LOCA 9008 (Mt. Oneion) had a slightly different collection procedure, due to the extreme topography at that location. Materials were chronotyped at particular points, each point designated a LOCA subunit. These collection points were recorded to be mapped into the GIS at a later date.

The Processing Team analyzed the material from the various LOCA collection units in the field in the same manner as for the DUs. A limited selection of representative, datable, or functionally distinctive items was selected for removal from the field for additional processing in the lab at OSU/Isthmia (see Table 4 below).

TABLE 4: In-field processing quantities and number of objects brought into lab

Survey unit type	*Objects recorded in the field**	*Objects brought into lab**	*Lab objects as percentage of field observations*
DU (1-3999)	36,374	232	0.6%
experimental (4000-4999)	1,929	661	34.2%
extensive DU (5000-8999)	372	11	3.0%
LOCA (9000-9999)	9,883	1,015	10.3%
Total	**48,558**	**1,919**	**3.9%**

* the material from a few **DUs** remains unprocessed, as the bags were taken by farmers and turned over to EKAS via the Ephorate too late in the season to be counted. These bags are in the Isthmia/OSU apothiki with the other EKAS material.

As part of testing the methodology of EKAS, the material from several DUs was examined in multiple ways. For DUs 4001-4002, all three Processing Team leaders examined and documented the material in the field. For DUs 4003-4004, all three Processing Team leaders examined and documented the material in the field; subsequently the material was brought in to the lab to be washed and examined in a clean state. This experiment will test the ability of the in-field processing to accurately identify the material.

The Finds Database

All items looked at by the processing team in the field were identified and recorded. At the end of the 2001 season, over 21,000 records had been entered into the finds database, representing 48,558 items (multiple examples of identical items were entered as one record). This number will increase when the few unprocessed units are recorded in 2002. Table 5 gives a general summary of the quantity of items recorded.

The photo database now has nearly 900 photos entered into it. The drawings database now includes approximately 2,050 drawings. Thus approximately 4% of the items processed in the field have drawings, and 2% of the items are documented by digital photographs.

TABLE 5. General categories of items recorded in EKAS finds database

Ceramic items total	38,763
lamps	81
Terra cotta items total	8,037
tile	7,848
bricks	38
lamps	20
figurines	10
loomweights	33
Stone total	1,269
obsidian	539
chert	326
Glass	344
Metal	68
Bone and Shell	21
Plastic	3
Building materials and miscellaneous	56
Total	**48,558***

*3 composite items are counted under both materials, hence these numbers add up to 48,561

AREAS OF SPECIAL INTEREST INVESTIGATED BY EKAS

The following section of the report is organized geographically by subregions of the EKAS territory: Gonia and Yiriza; Rachi Boska; Kromna, Perdikaria and Boulberi; Isthmia, South and West; Xylokeriza and modern village of Examilia; Kenchreai; Agia Paraskeve; Mt. Oneion.

Gonia and Yiriza subregion

In 2000, EKAS pursued investigation of the environs of Gonia and Yiriza. Some 165 DUs, covering 0.31 square km, were walked in the adjacent terrain (though not on the hills themselves, as they are both declared archaeological sites). Several locations of particular interest were identified. These LOCAs, along with the finds from the survey units, help us to establish the range of activities that took place around these two ridges over time. They will contextualize the excavations undertaken at Gonia and Yiriza in the early decades of the 20th century (see C. Blegen, *Metropolitan Museum Studies* 3 (1930-31), p. 55-80; R. Hope Simpson, *Mycenaean Greece*, 1981, p. 34).

LOCA 9009: Prehistoric/historical scatter (DU 1703-1704)

Situated in a long, narrow citrus grove near Agios Athanasios church, this LOCA (DUs 1703-1704) was first designated on the basis of an unusual concentration of both chert and (particularly) obsidian flaked stone artifacts. Further examination by the LOCA team provided ample evidence of prehistoric activity, with a particular emphasis in the Late Bronze Age. Smaller numbers of sherds from Neolithic, Early Bronze Age, and Middle Bronze Age vessels show that later prehistoric utilization of this area was repeated if not continuous. The flaked obsidian and chert objects are likely part of the everyday assemblages of later prehistoric communities. While the artifact signature of LOCA 9009 is strongly prehistoric, substantial remains of Archaic-Hellenistic and Roman-Late Roman date show the long-term use of this landscape.

LOCA 9010: Prehistoric/historical scatter (DU 1726)

LOCA 9010 is located southwest of the Gonia ridge in DU 1726. The artifact signature in this LOCA heavily favors the Late Bronze Age, to a greater degree than in LOCA 9009. Later prehistoric activity is also represented in smaller numbers from Neolithic, EH I and EH II, Middle Bronze Age, and Shaft Grave Era artifacts. Interestingly, relatively few flaked stone artifacts were recovered.

LOCA 9230: Collection of Mycenaean pottery

In 2000, a local resident showed us a collection of largely Mycenaean ceramics that were brought up during plowing of his property south of the Gonia ridge.

There is one sherd of EH I; a few sherds of MH matt-painted (dark on light), Gray Minyan, and other medium coarse-coarse wares; transitional MH-LH pottery represented by one incised sherd of so-called "Adriatic Ware", monochrome red painted, medium coarse bridge-spouted jar, tripod cookpot, and disc bases from cookpots. The percentage of early Mycenaean (LH I and II) is high. Much of this early Mycenaean pottery, e.g., one Vapheio cup and multiple alabastron fragments (globular or squat with rounded bottoms and straight-sided with a flat base), is of a greenish fabric that must be local. There is also a very red fabric used for the early Mycenaean (perhaps imported from the Argolid or elsewhere?). Later Mycenaean sherds are, however, the most numerous. It is noteworthy that there is only one sherd that seems to come from a kylix. By far the most common decorative motif is the running spiral, particularly on the cup forms. Other motifs are a pendant spiral, lilies (similar to Palace Style), pendant zigzag, dots, and one or more marine motifs. Painted bands are also common, for example on the alabastron sherds, and running concentrically around the handle attachment for a vertical strap handle.

LOCA 9231: Mycenaean chamber tomb cemetery between Gonia and Yiriza (DU 1629)

Known site: in 1979, a Mycenaean chamber tomb cemetery was discovered between the Gonia and Yiriza hills; a chrono-

logical range of LH II-IIIB (IIIC?) was reported (e.g., *BCH* 104 (1980): Chronique, p. 593). In 2000, we examined the area surrounding the tombs. At least eight separate tombs can still be distinguished today, and Mycenaean sherds can still be observed in spoil heaps outside the tombs. The tombs, cut into soft marl, were severely cut back during the illegal ground-moving operations, so that the dromoi are greatly truncated. Rather little Mycenaean material was recovered in survey units adjacent to the tombs.

LOCA 9011: Early Modern house with wine press near ancient aqueduct, north of Gonia

During 2000, the LOCA team observed and completed plans of an Early Modern house with associated wine press and a cistern, in a property near an ancient aqueduct, north of Gonia. The house, now abandoned and ruined, although still standing, is a large rectangular two storey structure (18×8 m.), divided into four, roughly equal sized rooms. The cistern is attached to the ancient aqueduct west of the house, while the wine press (8×3.80 m.), directly northwest of the house, appears to be for industrial use, divided into two equal compartments.

Rachi Boska subregion

The area of Rachi Boska was first explored by EKAS in 1999 as it fell within our initial 0.5 km wide transect from the slopes of Mt. Oneion north across several drainages. A limited number of DUs at the end of that season crossed the Perdikaria drainage to explore the northern bounds. Further work was done in 2001 in Perdikaria to connect the Rachi Boska with areas at Kromna to the north, explored in 2000. LOCA work was performed in 1999 and 2000.

LOCA 9001: Prehistoric and historic features and scatters (DUs 627, 632, 636)

The prehistoric site at Rachi Boska has long been known as a scatter of Early and Late Bronze Age sherds on top of the plateau and as a cyclopean wall at the base of the hill (C.W. Blegen, "Pre-classical Sites," *Corinth* I,I, 1932, p. 112, and fig. 81). EKAS was able to refine the chronology of the area, add many newly identified periods, and establish boundaries for some periods. Geological and geomorphological work in the area has shown that the plateau is in fact the forward edge of an uplifted ancient marine terrace, a geographical setting similar to that of Gonia, Ancient Korinth, and other prehistoric sites in the Korinthia. The north face of the plateau has been extensively modified by bulldozing into terraces, confirmed by the landowner as having taken place many years ago. Originally there was only one terrace just below the plateau, with a steep slope down to the valley of Perdikaria to the north.

LOCA 9001 was assigned to the main scatter at the highest portion of the plateau. An area approximately 80×80 m. was gridded into 10×10 m. squares. Circles of 5 square meters in area were marked off in each of the 10×10 squares that fell within the boundary of the scatter. The artifacts in each circle were identified, recorded, and documented, then left *in situ* (as per 1999 permit).

In addition to the artifactual scatter, several features were noted and documented on top of the plateau and on the slopes. Along the eastern side of the highest point of the plateau, bulldozing to provide fill for a gully to the south (the gully fill was detected as an anomaly in the regular DU walking) revealed a row of well-dressed ashlar blocks, apparently *in situ* (on a revisit to the spot in 2001 we saw that one block had been pulled out of line of the others). Additional blocks were noted in rock piles along the north and northwestern edges of the plateau, as well as on the first terrace below the top. In conjunction with large Korinthian tiles and black-glaze fine wares (including a 4th-century kantharos fragment), a public structure, perhaps a shrine, of the classical period was located here.

Along the first terrace below the north edge of the plateau was found a recently disturbed burial chamber cut obliquely into the vertical face of the hill to a narrower interior chamber at a depth of *ca.* 2 m. This form of rock-cut tomb was used only in the region during the Late Roman-Early Byzantine era. Another example with a deeper, vertical entrance shaft and both covering slabs and human remains fragmentary but *in situ* was found *ca.* 40 m. south of the geodetic marker to the west on the Rachi.

The cyclopean wall at the northern foot of the hill, directly below the highest point was examined and documented (GPS readings, measured drawing, photography). The wall has suffered some damage due to the terracing of the north slope of the hill, but much of the main section, including what appears to be a rectangular drain at its base, seems to be intact (one can compare our documentation with the photo published in Blegen 1932, fig. 81). Additional sections of the wall and individual blocks were discovered for at least 100 m. in an east-west direction, elements not mentioned by earlier writers. The wall is clearly of Mycenaean date, though it is unusual in that it is at the *base* of the plateau. Further to the west, the gentler slope would make an easy ascent to the top. In this area a small rock-cut burial chamber was noted: this represents a common Late Roman-Early Byzantine regional type that is well represented in the cemetery of the 6th century AD at Lerna Hollow and the Asklepieion.

Rachi Boska has a long history of occupation similar to that of Gonia or Ancient Korinth itself. Blegen had noted sherds of EH and LH on the plateau. EKAS found a number of sherds of other periods. Other than the material associated with the clas-

sical period structure mentioned above, the majority of the finds date to the prehistoric period. Of great importance is the discovery of pottery of the Middle Neolithic (pattern and burnished Urfirnis, including pedestaled bowls), Late Neolithic, EH I (both Talioti and Saronic types) and MH (Gray Minyan) periods. We also identified early Mycenaean (LH I-II) as well as later Mycenaean (LH III). We did not identify any sherds of Early or Final Neolithic, or EH III (sherds of these periods can be difficult to identify in survey). Thus the sequence at Rachi Boska seems to include Middle and Late Neolithic, EH I-II, MH-LH, Geometric-Archaic, Classical (perhaps into Hellenistic), and Late Roman. The three graves demonstrate occupation of the area during Late Antiquity; they might well have belonged to a small rural establishment, possibly a Late Roman farm or villa such as that discovered as LOCA 9221 (below) just to the north.

LOCA 9004: Lithic scatter (DU 612)

LOCA 9004, 200 m. south of LOCA 9001, was unusually dense in chipped stone artifacts. Within a 50×50 m. grid, 99 lithic pieces, chiefly obsidian blade fragments, were collected. At least six sherds are of Early Bronze Age date. During brief visits to LOCA 9004, Catherine Perlès remarked that the obsidian artifacts may be of either later Neolithic or Early Bronze Age date. While visibility in LOCA 9004 was excellent, substantial densities of obsidian pieces in adjacent survey units with less optimal visibility conditions indicate a locality of intensive obsidian working and use.

LOCA 9002: Classical-Roman and lithic scatter (DU 86-87, 589-597)

On the gentle southern slope of the ridge, approximately 575 m. south southwest of LOCA 9001 (400 m. south of LOCA 9004), LOCA 9002 contained mainly Classical-Roman material, but a few sherds and a substantial number of obsidian bladelet segments suggest prehistoric activity. We have been cautious about such blades, as similar specimens have been reported from apparently secure historical contexts at the Rachi settlement near the Isthmus.

LOCA 9221: The "Plowed Field" site below Rachi Boska (Multi-Phase Settlement) (DU 2209-2210, 2228-2233)

Large plowed field, approximately 150 m. north of the Rachi Boska ridge, just south of the east-west asphalt road running below Rachi Boska.

In the spring of 2001, two fallow fields lying just below Rachi Boska were deeply plowed, and bulldozed on their edges, exposing significant quantities of reasonably well-preserved artifacts and architecture. The larger field (to the east) was investigated as DUs 2228-2233, while the adjacent smaller field, now planted as a vineyard was DUs 2209-2210, and areas lying within a 150 m. radius of the field as DUs 2174-2190. Generally, survey showed high artifact densities throughout this area, even in poorly visible units, with the highest densities in the larger plowed field itself (DUs 2228-2233); typical densities for all areas investigated ranged between 100 and 300 artifacts/survey unit. One unit (2189) had higher-than-normal densities and was designated as its own LOCA (9080).

The larger plowed field itself certainly exhibited the highest densities and varieties of cultural material: tiles (Lakonian, Korinthian), fineware, medium-coarse and coarse ware, storage/transport vessels (amphorae), kitchenware, pithoi, glass, marble revetment, marble architectural mouldings, stone blocks, small column fragments, and an obsidian flake. The area was apparently used from the Archaic at least to the Early Modern period, and the pottery was remarkably diverse for each period.

This suggests settlement continuity, or, at the least, major phases of reuse of the area from the Archaic period into modern times. It is also apparent that each period is represented by a variety of functional ceramic types – fineware, storage/transport vessels, and kitchenware – suggesting the intensive use of the area in antiquity, probably for agriculture, among other things. However, the significant amounts of Roman and Byzantine fineware, and the associated architecture – scattered cut stone blocks, large tiles intact, a couple of column fragments, marble revetment, marble architectural mouldings, and the rubble outline of a rectangular structure (on a roughly east-west orientation) in Survey Unit 2228 – indicate that impressive buildings, substantial in size and ornately dressed, once stood on the spot. It is reasonable to suppose that during the Late Roman and Medieval periods, a substantial complex, such as a villa or church, marked this area.

The units that were surveyed within the 150 m. radius of the plowed field exhibited high densities and similar types of pottery. There were, however, two periods represented that were not known from the area of the plowed fields: Late Bronze Age and Modern. Moreover, one nearby unit (2188) contained a perirhanterion rim of the Classical period. These patterns show that significant settlement during the Classical and Late Roman periods was not limited to the area of the plowed field but extended to the north, east, and west. In light of this, the LOCA described here is interpreted not as a rural site in isolation but as a well-preserved, denser cluster of artifacts in an otherwise high-density area, bearing a relationship to the other settlements, industrial sites, and shrines/religious sites that spread between Rachi Boska and Kromna.

LOCA 9070: Classical and Roman agricultural site (DU 2053-2054)

While surveying in the area west of the Rachi Boska ridge

in 2001, EKAS teams noticed that bulldozing in the previous year had created a scarp between an olive grove (DU 2053) and a young apricot grove (2054) between the ridge and the paved road that curves around Rachi Boska, exposing large quantities of ceramics and small finds. With the exception of a piece of fineware from the Late Bronze Age, finds can be grouped into two broad periods of Archaic-Hellenistic and Roman. Fragments of ancient glass, andesite millstone, groundstone tool, ancient iron nail, obsidian and chert flakes were also found at the site. Altogether, the remains suggest an agricultural establishment in this area in antiquity, with good evidence for a building.

LOCA 9080: Habitation (DU 2187)

LOCA 9080 was identified in a field northwest of the Rachi Boska ridge and west of LOCA 9221, just south of the paved road running below the Rachi Boska ridge. Found in 2001, DU 2187 had relatively high artifact densities, especially considering the poor visibility of hay stubble (50%), and it is possible that high densities also continued to the west – an unsurveyed area – and to the east into the almond grove (DU 2186) with very poor visibility (10%). It is possible that this LOCA is a continuation of LOCA 9221, which lies east of the almond grove. The artifacts from LOCA 9080 were similar to other sites in this area: many ancient-period coarseware potsherds, and a few tiles. The diagnostic pottery has not been processed yet (see Processing section in this report).

LOCA 9153: Classical-Roman farmstead (DU 2671-2672, 4021)

LOCA 9153 is situated about 600 m. to the east of LOCA 9001, at the intersection of two asphalt roads, to the east-northeast of Rachi Boska. In the western angle of the two roads is an open field of weeds and grain stubble, where the LOCA is located (DUs 2671-2672 and 4021). The total number of artifacts counted was not particularly high, but plowing has revealed what is likely to be *in situ* material. In one case, a nearly complete Lakonian tile was found. While no architectural stone is preserved on the surface, the density and large pieces of tile found indicate the presence of some structure. The finds have not yet been processed, but a preliminary look indicates that they are consistent with the assemblage of a farmstead of the Classical to Roman period.

Kromna, Perdikaria, and Boulberi subregion

LOCA 9005: Sanctuary-Habitation-Industrial site (DU 1012, 1014, 1028-1029, 1036-1040)

LOCA 9005 was designated in two olive groves (separated by a recently bulldozed vineyard) north of the gravel road that runs southeast from its intersection with the Examilia-Kyras Vrysi Road. This site begins approximately 100 m. east-southeast of the latter road and runs 300 m. to the east-southeast along the gravel road; the LOCA is approximately 75-100 m. wide (north-south). This site lies east and south of some ancient quarries and is part of the area that J. Wiseman (*Land of the Ancient Corinthians,* 1978, p. 66) designated as "Kromna" (based upon ancient citations and an inscription).

In 2000, EKAS recorded significant amounts of pottery (DUs 1012, 1014, 1028-1029, and 1036-1040) including transport vessels, medium to large storage vessels, kitchen wares, and finewares, amphorae, loomweights, and tiles (painted tiles and Korinthian pan tiles), as well as marble revetment fragments, chert, obsidian blades, and groundstone. LOCA 9005 is a multi-component site, with the greatest representation from the historic periods (Archaic to Late Roman), and some finds from other periods (EH, MH, LH, Protogeometric, Modern); the predominant ceramic periods are Classical and Late Roman. LOCA 9005 exhibits great variety in pottery fabrics and functions, with greater-than-usual amounts of fineware, perhaps suggesting that this area in antiquity served as both settlement and sanctuary – in association with the nearby quarries, roadway, and shaft graves.

To the west and northwest of this area evidence for several burials of Archaic-Classical or Hellenistic and Late Roman-Early Byzantine date has been found on the surface. Within the zone of densest artifacts several fields have produced fragments of monolithic sarcophagi cut from the nearby limestone quarries. Moreover, a row of narrow, rectangular chamber tombs dated Late Classical, Hellenistic, or Roman was discovered along a low rise due east of the modern dirt road, next to a standard Late Antique rock-cut tomb. These tombs had been largely destroyed by looting and agricultural operations.

LOCA 9006 and 9134: Roman tombs and multi-phase settlement (DU 1092-1100, 1122)

In the area a local farmer called "Boulberi", a ridge runs along the modern paved road between Examilia and Kyras Vrysi north of LOCA 9005. LOCA 9006 is the ridge, over 5,000 m.^{2}, on the north side of the road, directly across from the area designated as "Kromna". This area is north and west of the ancient quarries. The cliffs delimit the perimeter of the ridge to the south, west, and east, although there is no northern cliff; the total plateau area covers over 5,000 square meters.

In 2000 EKAS investigated the limestone ridge, including three Roman chamber tombs cut into its southernmost extent. One of these tombs was previously noted (Wiseman 1978, p. 66, fig. 74), but all three had been extensively modified and damaged since the Roman era by Late Byzantine, Ottoman, or Ear-

ly Modern reoccupation for domestic use, by recent vandalism and looting, and by bulldozing and dumping of fill from their eastern side. The best preserved of these consisted of a quarried dromos with a stairway descending into a large, open rectangular chamber with a narrow tunnel extending off the north wall, obviously a later addition. During its original phase the tomb had a decorative architectural façade, presumably oriented toward the ancient road that approached from the Isthmian Sanctuary. Two other tombs with a similar design in the vicinity were poorly preserved or incompletely exposed. An adjacent chamber of similar dimensions was once located immediately south of the preserved tomb, but apparently the dromos and much of its walls were quarried away at some point, leaving only a portion of the interior, which is still visible closest to the modern road. Finally, a partially cleared dromos is evident on the surface immediately west of the dromos of the well-preserved chamber. An EKAS team walked the plateau itself (DUs 1098 and 1099) and units (1092-1097, 1100, 1122) below and immediately surrounding it. They discovered significant artifact concentrations – especially roof tiles – spread across the plateau and also in the vineyards (DUs 1092, 1094-1096) immediately below, to the west. The finds were numerous and diverse, suggesting firstly an agricultural and domestic assemblage (amphorae and stoppers, kitchen ware, pithoi, a stone vessel, millstone fragments, and plaster). The finds dated consistently between the Archaic-Classical and Late Roman periods, and the latter predominated.

The total area of high-density material below the plateau was approximately 3,700 m.^{2} in area, with the pottery and tile concentrating in Units 1095 and 1096 directly below the hill. In addition, in Unit 1094 (a slope west of the plateau), part of a large millstone or mill (LOCA 9134) was found – 1.30 m. in diameter with hole in the center – probably associated with the remains to the east. All this area together suggests intensive and consistent habitation between the Classical and Late Roman Periods; at some point during this broad period, the area probably served as a major agricultural-domestic establishment, as evident by the millstones, numerous storage/transport vessels, and ancient tiles. The extent of settlement remains unclear, but its direct association with a major thoroughfare (the Korinth-Isthmia Road) and built Roman tombs suggest that this was an important site in antiquity.

LOCA 9130: Classical-Hellenistic period ritual dining room (Upper) (DU 1074)

A "dining room" approximately 80 m. east of the geodetic marker on the limestone ridge near the ancient quarries, in the area known as Kromna. GPS: 4196941 N, 671743 E.

In the 2000 and 2001 seasons, EKAS surveyed (DU 1074), documented, photographed, and drew a rectangular depression cut into the limestone ridge. Three regular (quarried) cuttings, none deeper than 0.40 m., meet at right angle corners to form the walls of a room. The western wall is cut into the limestone bedrock and measures 7.15 m. in length along its inside edge. Its width cannot be determined; at the southwest corner is found the greatest height of 0.37 m. The southern wall extends for at least 2.63 m. from the southwest corner with a fairly even height of 0.38 m. The northern wall, on average 0.15 m high, extends for at least 3.30 m. from the northwest corner, but its full extent cannot be determined because it is covered by vegetation and a beehive. The room lacks an east wall, either because it lacked a fourth quarry face in antiquity, or because the face was quarried away after the room fell out of use. Hence, the room is 7.15 m. wide (from north to south) and at least 3.30 m. (and probably much more) long.

The room has been exposed due to fairly recent digging. Lying on a recent mound of soil within the room are two monumental-sized limestone blocks (1.61×0.77×0.52 m. and 1.31×0.77×0.40 m.), as well as a third monumental block located to the southeast, just outside the walled area (1.48×0.77×0.42 m.). The size of this block, together with a shallow (up to 5 cm) rectangular depression across its face, suggests that these three blocks represent *klinai* (dining couches) that stood along each wall of the room. There are other curious features within the room: three consecutive rectangular cuttings in the floor along the northern wall; at least two rectangular cuttings flush against the southern wall; a massive and irregular piece of limestone (1.87×1.25×0.50 m.). Outside the room were three smaller cut stone blocks, one with rectangular cuttings in it.

Despite heavy vegetation, the density of artifacts was very high. While documenting the feature (DU 1074), the EKAS team noted artifacts in and around the room: several large Korinthian cover and pan tiles; coarse pottery; and a ceramic perirhanterion fragment. Surrounding survey units (1071-1073, 1075, 1081-1082), in addition to containing more cut stone blocks, also produced a few pieces of Korinthian tile; cooking, coarse, and pithos wares; and Archaic-Classical-Hellenistic pottery (black-glazed, fineware). One piece of prehistoric (EH) was noted.

The features and artifacts noted here – especially the large, rectangular cut stone blocks and the perirhanterion fragment – suggest that this does in fact represent a ritual dining room, perhaps dating to the Classical/Hellenistic period.

LOCA 9131: Classical-Hellenistic period (dining?) room (DU 1080, 1091)

A second quarried room, located on the west side of the dirt road that turns south from the Examilia-Kyras Vrysi Road; approximately 150 m. north-northeast of LOCA 9130; between two deep areas (DUs 1080, 1091) of quarrying along the line of the limestone outcropping running along the Examilia-Kyras Vrysi Road. GPS: 4197051N, 671791E.

In the summers of 2000 and 2001, EKAS discovered and documented a second rectangular feature that was also formed from the depression remaining when the limestone was quarried away. Cuttings into the limestone bedrock delineate the walls of two connected rooms:

Room One. The eastern room is the most clearly defined of the two rooms. The southern bedrock wall of the room can be traced eastward from the southwest corner for a distance of 4.02 m. The wall (0.55-0.67 m. wide) is highest (0.80 m.) at the western end, and decreases gradually to the east until it reaches ground level. The western wall functions as a dividing wall between the east and west rooms. The total length of the western wall is 3.28 m., which provides a minimum north-south dimension for the room (the northwest corner is not visible). From a height of 0.80 m. at southwest corner, it quickly drops to a height of 0.09 m. for a distance of 1.30 m., probably marking the low threshold of a door connecting the two rooms.

The ground at the western end of the room was cleared in the past, revealing a cement floor. The eastern half of the room is covered with soil, but presumably the cement floor covers the entire room. A second cement floor, 0.03 m. higher than the first one, extends from the western wall 0.94 m. to the east; this probably marks a raised entrance to the western room.

Room Two. The western room is not as clearly defined as the eastern room. The southern wall runs for 6.58 m., with a width varying between 0.48 and 0.55 m. and a height ranging from 0.43 to 0.05 m. (near the midpoint of the wall). The western wall of Room Two extends at least 3.53 m., from the southwest corner at a width varying from 0.41 to 0.53 m; the northwest corner is unclear, and therefore, the true north-south dimension is unknown. At the northern end of the course of the wall, a groove (0.58×0.06×0.10 m. deep) was cut into the bedrock roughly parallel to the wall. Any trace of the northern wall is covered by brush and soil, as is the northeast corner. The interior of the room slopes down to the north and is covered by thick weeds.

A few tile and pottery fragments were found inside the rooms as well as in the areas immediately outside them. In 2000, EKAS surveyed the large quarried area (DU 1080) west of LOCA 9131. The diagnostic pottery dated predominately to the Protogeometric-Archaic-Classical-Hellenistic Periods, although one piece of Late Roman pottery was also observed. The function of LOCA 9131 currently remains unclear. It lacks the distinctive signature (*klinai*, perirhanterion fragments, cut stone blocks) of a dining room as in LOCA 9130.

LOCA 9132: Classical-period olive processing equipment (DU 1084-1086, 1090)

Approximately 30 m. to the east of LOCA 9131, EKAS investigated the remains of a unit of three depressions cut into limestone bedrock; these should be interpreted as two pressbeds and a catch basin (LOCA 9132). The first depression, at a higher elevation than the other two, is circular (diameter of 0.84 m. and a maximum depth of 0.22 m.). A ring of stone directed the oil into the channel, which lies at the eastern edge of the circle. The channel cut is at least 0.10 m. deep and runs down for 1.07 m., before emptying into the catch basin below. A rectangular pressbed (1.37×0.71×0.54 m. deep) is adjacent to (0.27 m. away) and north of the first depression. On the eastern wall, a channel (0.25 m. in length, 0.12 m. diameter) cuts through the base of the wall and empties into the circular catch basin below. The circular third depression is a catch basin with a diameter of 0.83 m. At the point where it meets the rectangular basin, the height of the wall is 0.81 m. The height of the walls of the rest of the basin is on average 0.23 m. No other cuttings define the feature.

An EKAS team surveyed units (1084-1086, 1090) containing and immediately surrounding LOCA 9132. The artifacts observed were characteristic of a site of agricultural production: lots of medium coarse wares, pithoi, and transport vessels (amphorae). Only a few pieces of fineware pottery were recovered. With the exception of one piece of modern pottery, the assemblage dated entirely to the Archaic-Classical Period, and this remains the most probable date for the use of the olive press equipment.

LOCA 9161: Multi-phase habitation (DU 2220-2221)

In the area just south of a strip of ancient quarries, south of the east-west dirt road that defines the area known as Kromna, 50 m. east of the paved road running between Rachi Boska and Kromna; in the area known by the toponym Perdikaria.

In 2001, EKAS surveyed two olive groves (DUs 2220-2221) and discovered a significant concentration of pottery and tiles at the northern end of these groves. Most of the pottery was non-diagnostic coarse wares, but there were enough diagnostic pieces to indicate significant use of the area during the Archaic-Hellenistic and Roman periods. Specifically, there were significant amounts of Classical-period fineware (e.g., Korinthian black-glaze) and semi-fine ware, as well as a few amphorae and pithos fragments, and an abundance and variety of Late Roman finewares, storage vessels, and transport amphorae. For the Classical period, finewares are predominant, suggesting the use of the area as a habitation/religious site connected with the settlement / sanctuary of Kromna to the north. The Late Roman pottery is diverse and numerous, suggesting intensified agriculture and settlement in the area beginning during the Roman period. Additionally, a few pieces of coarse and cooking wares from the Medieval period indicate later reoccupation and reuse.

LOCA 9163: Classical Farmstead (DU 2257-2258)

Two weedy fields in the area west of the paved road running between Rachi Boska and Kromna; 30 m. west of a modern house complex (DU 2268); in the area known by the toponym Perdikaria.

In 2001, an EKAS field team surveyed a transect west of the road running between Rachi Boska and Kromna and encountered an area containing several cut stone blocks and a dense concentration of ceramic material. Artifacts were concentrated in a relatively small area at the southern end of two survey units (DUs 2257-2258) and on a low rubble pile formed at one end, perhaps by bulldozing.

The assemblage was diverse and characteristic of finds that are typical for a domestic complex: fragments of tiles (Korinthian pan, painted Laconian, other), semi-fine wares, finewares (e.g., black glaze), storage / transport vessels (medium coarsewares, Korinthian A amphora, other amphorae, orange-and-blue core), pithoi, kitchen wares, loomweights, obsidian blade, and andesite millstone. Much of the pottery was diagnostic and suggests one main period of use, Archaic-Classical-Hellenistic period, with two other periods also represented by one piece each: one Late Roman and modern (from the house 30 m. to the east?). In an adjacent vineyard (DU 2260) and olive grove (DU 2289), fragments of Roman, Medieval, and Modern period pottery were more numerous, but Archaic-Classical-Hellenistic period material was still predominant by far.

In addition to these small finds, three cut stone blocks were found in DUs 2258 and 2289. In the former, one block measured 0.40×0.50×0.40 m., and a second block contained a square cutting, approximately 0.10×0.10 m.

Altogether, these finds suggest a significant building in this area during the Classical period, and the assemblage certainly suggests an agricultural establishment, a farmstead used for a restricted period of time, perhaps in some relation to the nearby settlements of Kromna and Rachi Boska.

LOCA 9164: Classical-Roman agricultural/industrial site (DU 2278-2280)

Just to the west-southwest of the site of Kromna, south of and overlooking an extensive and deep ancient quarry running along the Examilia-Kyras Vrysi Road; in the western part of the area known as Perdikaria; *ca.* 350 m. west of the paved road running between Rachi Boska and Kromna.

In the summer of 2001, an EKAS field team surveyed three survey units (DUs 2278-2280) that were part of a large plowed olive grove along south of a long section of ancient quarry. EKAS noted a concentration of artifacts – especially tiles – which were at the northern end of the three units. Artifact densities were highest along the bluff overlooking the quarry and taper off about 40-50 m. to the south of the quarry. The high densities of these survey units in relation to adjacent ones to the east may be a result of plowing and better visibility. The pottery in these units dated to two main broad periods: Archaic-Classical-Hellenistic and Roman.

EKAS also observed a carved marble molding fragment in DU 2278 and some cut stone blocks on the southern edge of DU 2280.

Altogether, the pottery, tiles, and architecture fragments indicate that a building once stood on this spot. The material remains certainly suggest an agricultural function in antiquity, but the proximity of this area to the ancient quarries may indicate a major industrial component in antiquity. This site may be connected with the larger settlement of Kromna to the east.

LOCA 9003: Sanctuary and settlement (DU 1529-1531, 1542-1544)

On the ridge east of Kromna, approximately 450 m. southeast of LOCA 9007 and 500 m. east of LOCA 9005, DUs 1529-1531 in 2000 came across a number of cut blocks in several fields on the north side of a farm road. At least one block may be *in situ*. Several blocks had cuttings, perhaps from later reuse. An additional scatter of objects was found south of the road in DUs 1542-1544. The scatters of artifacts on both sides of the road were investigated through the LOCA methodology as LOCA 9003.

Among the items discovered in the DU and LOCA methodologies were Mycenaean fine wares (LH), terracotta figurines (at least two of which are Late Helladic), and much fine ware of the Geometric and Archaic periods as well as of the Classical and Hellenistic periods. The Geometric and Archaic fine wares are primarily materials one would expect to find in a sanctuary, according to Martha Risser who viewed a small sample (10%) of the material brought into the Isthmia/OSU apothiki. Of significance are the several fragments of perirhanteria (at least two different ones), Korinthian skyphoi, and over 80 pieces of black glaze (*ca.* 10% of the total objects observed are black glaze). Several lamps of the Archaic-Classical periods and four conical loomweights were identified. Cooking pot wares, storage, and other coarse wares occur in small quantities for the Archaic and Classical periods, and very seldom for the Mycenaean period. The majority of the evidence points to a shrine or sanctuary of the Archaic and Classical periods, with the possibility of a similar function in the Mycenaean period. Some Late Roman material seems to be domestic in nature.

LOCA 9154: Classical-Roman farmstead (DU 123, 2619)

LOCA 9154, in the area called Kesimia, lies about 400 m. to the south-east of the eastern Kromna hill between the

two dirt roads in this area, 200 m. east of where they intersect (DUs 123, 2619). Most of the artifacts were found in DU 123 (an olive grove), which had been recently plowed and had good visibility; periods strongly represented are Archaic-Classical, Classical-Hellenistic, and Roman. The artifacts of the Greek historical periods include finewares and tiles, and a loomweight fragment. The Roman wares likewise include finewares (particularly red-slipped wares, including African Red Slip imports) and coarsewares. On the northern edge of the vineyard are a number of large blocks, some of which show clear signs of cutting, indicating some kind of architectural articulation to this area in antiquity. Furthermore, to the south of DU 123, the cutting for the dirt road has revealed some *in situ* pottery (of the same type as described) and perhaps some traces of walls.

LOCA 9126: Historical multi-period scatter (DU 1574-1575, 1583-1584)

The LOCA consists of an artifact scatter located about 100 m. east of a quarried area (LOCA 9133) at the intersection of a dirt road which runs east from the Examilia-Kyras Vrisi asphalt road. The LOCA is predominantly defined by the spread of ceramic material, though some cut stone blocks were noted in DU 1575, indicating the remains of some built structure. The periods represented are primarily Archaic-Classical, Classical-Hellenistic, and Late Roman. The historical Greek periods are predominantly tiles, fine wares (black glaze), and kitchen wares. The Late Roman wares are mainly kitchen wares, jars, and amphorae, representing a more agricultural assemblage.

Isthmia Northwest, Southwest and West subregion

LOCA 9034: Classical-period pottery deposit (DU 1256)

A scarp exposed from the bulldozing of a dirt road, approximately 180 m. north north-west of the Examilia-Kyras Vrysi Road; at the base of a vineyard (DU 1818) and north and west of weedy fenced fields (DUs 1242, 1246, 1247), associated with a modern house (DU 1245). The scarp was given the survey unit number DU 1256.

This is an unusual find. Recent cutting back of a road exposed a high concentration of artifacts – almost entirely finewares – in a low crumbling scarp. The stratigraphy is not immediately discernible but it appears that the scarp was dug into at some point, and there is a slight depression in the level ground above. The assemblage is almost entirely Archaic-Classical in date, with predominantly finewares (fragments of black glaze, red figure, and skiffs) but also including a lamp, and some diagnostic medium-coarse and kitchen wares. (One piece of Roman fineware contaminated the deposit.) This assemblage of so many finewares from one period in a very concentrated space means that the pottery was deliberately buried as a bothros, perhaps suggesting ritual deposit.

LOCA 9064: Multi-phase habitation (DU 1258)

A long olive grove (DU 1258), directly east of the previously-investigated West Foundation roadside monument; approximately 100 m. north of the Examilia-Kyras Vrysi Road and the large grain processing plant along that road.

In 2000, EKAS walked DU 1258 to the east of the roadside monument and encountered high-density concentrations of pottery, moderate densities of tile, and some cut stone blocks. Most of the pottery dates between the Archaic and Late Roman periods, with one exception, a Late Bronze Age sherd. Ceramics are varied: large amounts of coarse wares, storage/transport amphorae, some finewares (from Classical and Roman periods), pithoi, kitchenware, lamps, and tiles. In addition, EKAS noted several fragments of ancient marble revetment.

Although the pottery concentrates at the eastern end of DU 1258, it appears that several units (DUs 1254, 1260, 1834) surrounding it also have moderately-high densities, indicating more extensive use of the area during the ancient period, probably in association with the West Foundation monument to the west, and the ancient roadway between Korinth and Isthmia.

LOCA 9077: Roman settlement (DU 2118)

An olive grove south of the village of Kyras Vrysi, just above (and to south of) the Greek stadium.

In 2001, EKAS walked DU 2118, part of a well-plowed, large olive grove south of the later Greek stadium. On the eastern end of the unit, the field team encountered high amounts of pottery and tile. The debris is mostly Roman and Late Roman, including medium coarse wares, kitchenware, amphorae (combed ware, spirally grooved, wheel-ridged), finewares (red slip, Eastern Sibilate), and tiles. Other periods were represented —Late Bronze Age, Archaic-Classical-Hellenistic, and Modern — but none were as visible as the Roman period (there was, though, a very obvious concentration of prehistoric ceramics here). This indicates that the most intensive use of the area occurred during Roman times, perhaps in association with other settlement near Isthmia. In conclusion then, LOCA 9077 mostly represents the debris generated from Roman-period habitation in the area.

LOCA 9076: Mycenaean settlement (DU 3052, 3056-3065)

A relatively high density of Mycenaean ceramic sherds was identified on Rachi Marias, southwest of the excavated Rachi settlement (see, e.g., V. Anderson-Stojanović, *Hesperia* 65

(1996), p. 57-98) near Isthmia. The material is concentrated mainly on the ridge itself, but also spreads onto the slope and gully southwest of the Later Stadium. Eleven DUs (3052, 3056-3065) were walked on the ridge itself, covering approximately 3.32 hectares; in these units, 61 sherds were assigned with high confidence to the Late Bronze Age. Of these, several could be further identified to form or to phase or subphase. In terms of form and function, there is a relatively equal distribution of coarse, medium coarse, fine, semi-fine, and kitchen wares. Many sherds from tripod cooking pots give examples of kitchen wares, and the most abundant fineware form is the kylix. When subphases can be identified, most sherds can be assigned to LH IIIA or LH IIIB, although a small number belong to LH I-II. In 12 DUs (3066-3077) on the slope and gully below the ridge, comprising 1.73 ha, 22 LBA sherds were identified with high certainty. Although the sample is smaller, the distribution of types is similar.

In both areas, groundstone finds were rare, and obsidian finds very rare. Other units walked in the gully, closer to the Later Stadium, produced almost no Late Bronze Age material at all. This is also true of units to the west of the DUs on the ridge itself. Thus, the concentration of LBA material can be fairly well delimited; however, we did not walk on or immediately adjacent to the excavated Rachi settlement itself. The excavated LBA sherds from the settlement (C. Morgan, *Isthmia VIII: The Late Bronze Age Settlement and Early Iron Age Sanctuary*, 1999, p. 435-436) number no more than a few dozen and are from disturbed contexts. Morgan was able to identify two LH II alabastron fragments and a LH IIIA2/B kylix sherd.

The paucity of LH sherds in the gully southwest of the Stadium is interesting in light of the presence of several sections of a Mycenaean wall on the slope south of the gully, directly above many of these DUs. Broneer (e.g., *Hesperia* 35 (1966), p. 346-362) believed these remnants to be part of a trans-Isthmian wall put up to defend against an attack from the north in the time of Mycenaean palatial collapse in the latter years of LH IIIB. In our view, the various segments are not all Mycenaean in date, and so the trans-Isthmian wall hypothesis must be rejected on present evidence. Yet the concentrated Mycenaean finds do point to a local settlement, and the walls, whatever their true layout and function, once played an important role in Mycenaean activity in the vicinity of Isthmia.

LOCA 9151: The Classical-Hellenistic trans-Isthmian fortification wall (no DU)

One survey team spent some time making observations on the Classical trans-Isthmian wall on the Agios Dimitrios ridge, mentioned by Herodotus (viii.71) and described in much detail by J. Wiseman (*Land of the Ancient Corinthians*, 1978, p. 59-64; see also J. Wiseman, *Hesperia* 32 (1963), p. 255-256, 270-271). The segment of the wall inspected extends from the geodetic marker adjacent to the modern settlement of Agios Dimitrios in the west (just above DU 646), to another geodetic marker some 1.32 km. to the east, on the eastern side of the road connecting Agios Dimitrios settlement with Kyras Vrysi.

The survey team confirmed features described by Wiseman (evidence of quarrying very close to the wall, and a long series of towers whose foundations are still visible). A few artifact scatters were observed that may be associated with activities surrounding the building and maintenance of the fortifications. The team also took note of features that seem to have vanished, and recorded information about sections of the wall that may have been destroyed by modern development, or are in danger of destruction. The Agios Dimitrios ridge was once littered with *in situ* architecture and other archaeological remains, as is clear from Wiseman's work, but the majority of these are now irrevocably lost.

LOCA 9152: World War II-era gun emplacements on the Agios Dimitrios ridge (DUs 2575-2577)

On the eastern end of the Agios Dimitrios ridge, along the southern end of Kyras Vrysi village, lie remnants of gun emplacements and varied earthworks that were employed by the Axis powers in World War II. According to local informants, the ridge was first fortified by the Italians for the purpose of guarding the approaches to the northeastern Peloponnese, and later the fortifications were taken over by the Germans. This LOCA (9152) was first walked as a series of DUs (2575-2577), then investigated by inspection, description, and measurement of the visible features.

The crest of this ridge affords a superb view of the Korinthian Gulf to the north, and from a point just east of the emplacements, the Saronic Gulf comes into view. The visible features are delimited by a perimeter of natural and man-made trenches, approximately 200 m. east-west by 250 m. north-south. The following features, situated from east to west, were identified: four gun emplacements, two facing north and two south; a circular, shallow depression; a rectangular hole in the ground; a rectangular underground room; remnants of a system of tunnels; segments of defensive trenches. All of the above were built during the Nazi Occupation, and probably reused during the Greek Civil War. One local resident informed us that in the years following the Civil War, landowners gradually filled in most of the trenches and other earthworks.

LOCA 9229: Kyras Vrysi cemetery - Agios Ioannis Prodromos (no DU)

The Kyras Vrysi cemetery, with a church dedicated to Agios Ioannis Prodromos, is located approximately 1 km. east of

the village of Kyras Vrysi, and within the Byzantine-Medieval fortress at Isthmia, a declared archaeological site. A total of 240 graves were counted and recorded following the EKAS Modern Cemetery and Grave Recording procedures, using mapping, photography and the recording of inscriptions. The earliest inscribed date is 1917. According to local information, the older cemetery was located immediately around the churchyard, but it is now cemented all over. The church itself has been recently re-built on what locals claim was the site of a pre-existing ruined church, possibly of Byzantine date. The modern cemetery has been extended southwards of the church in the last 10 years, interfering further with the archaeological site.

Xylokeriza and modern village of Examilia subregion

LOCA 9228: Late Roman farmstead (DU 527-528, 530-533, 535-539)

A dense concentration of Late Roman material was found in the 1999 south to north transect, where the slope of Mt. Oneion flattens out into the plain, about 300 m. south of the Xylokeriza-Isthmia asphalt road. The site spreads over about 0.5 hectares, with a consistently Late Roman signature in the ceramics. Functional types are dominated by tiles and amphorae, consistent with an agricultural assemblage. Confirming this conclusion is the presence of ceramic beehives and much ground stone, much of which is built into the modern field walls.

LOCA 9014: Xylokeriza Village (no DU)

The village of Xylokeriza is located on the slope of Mt. Oneion, the southernmost boundary of the EKAS survey area. Along with the villages of Solomos, Ancient Korinth, Examilia and the city of New Korinth, Xylokeriza is part of the Municipality of Korinth, established in 2000 as part of the Kapodistrias Plan of local administration applied over the whole of Greece. Up until then, Xylokeriza was under the administration of the larger nearby village of Examilia (LOCA 9016). Kenchreai (LOCA 9012) and the small settlement of Agios Dimitrios are both areas traditionally linked to Xylokeriza. A photographic recording of the main features of the village, as well as the collection of local information, commenced in 1999 and continued in 2000.

According to local informants, the name Xylokeriza derives from the Greek word *xylokeratea* (carob tree); the local legend for the origin of the village claims that the first settlers discovered a carob tree with the icon of the Virgin in its hollow. This also explains the importance of the *Panagia* (Virgin) to whom the entire village is dedicated.

Xylokeriza is a small village with an approximate population of 800 permanent residents, most of them farmers and/or grazers. The main church dedicated to the Virgin (*Koimisis tis Theotokou*), is located in the center of the village (*plateia*). A short distance to the east of the main church is a newer church, dedicated to Agia Paraskevi, and possibly built on the existing ruins of an older church.

Most of the houses in Xylokeriza are newly built or have been recently restored and are very well maintained – evidence of the villagers' recent economic affluence – with only a handful of older houses (only two of mud-brick construction were observed) in existence. According to local oral tradition, Xylokeriza is a relatively new village, approximately 150 years old, established by *Arvanites* from the villages of Sophiko and Angelokastro further upland. The initial settlers of the village engaged primarily in herding goats and sheep, as well as fishing as a result of their access to the sea at Kenchreai. The residents of Xylokeriza have also been involved in rigorous exploitation of Mt. Oneion. Alongside the animal pens used for sheep and goats grazing on the slopes, the locals were also engaged in systematic resin collection until at least 50 years ago, to supply merchants in Korinth who used to export the resin for manufacturing.

LOCA 9015: Xylokeriza cemetery - Agios Georgios (no DU)

The cemetery of Xylokeriza, along with the recently renovated church of Agios Georgios, is located 1 km. north of the village of Xylokeriza. A total of 167 graves were counted and recorded following the EKAS Modern Cemetery and Grave Recording procedures, using mapping, photography and the recording of inscriptions. The earliest inscribed date is 1900, confirming local claims as to the establishment of the cemetery. According to local tradition, prior to the construction of the Agios Georgios cemetery, the churchyard of the *Koimisis tis Theotokou* in the center of the village, was used as the original burial ground. The churchyard has since been cemented over and there are no longer traces of the early cemetery.

LOCA 9016: Examilia village (no DU)

The modern village of Examilia is located to the north of Xylokeriza and between the settlements of Ancient Korinth in the west, and Kyras Vrysi in the east. Administered by the Municipality of Korinth, Examilia consists of approximately 13,400 *stremmata* (unit of land measurement), and has a population of nearly 2,000 permanent residents. A photographic recording of the village, along with the collection of oral information, commenced in 1999 and continued in 2000.

It appears that the settlement at Examilia has been continuously inhabited, bearing the same name, at least from the end

of the 17th century, according to Venetian maps from that period and to early travelers during the 18th and 19th centuries. The settlement itself may indeed be older, as it is considered by locals to date from around the time of the construction of the Hexamilion Wall (5th century AD), thus its name.

Examilia lacks a *plateia*. The main church located in the middle of the village, Agios Dimitrios, was rebuilt in 1957-58 on the foundations of an earlier church, present at least since the time of the Ottoman rule. There is an oral tradition for yet an earlier church of Agios Dimitrios located a few meters west of the present location. Other churches in the area include that of Agios Athanasios, a still functioning Byzantine (16th-17th century AD) church which is now a declared archaeological site, the church of Agios Ioannis o Prodromos built in 1979, and, on the western Mt. Oneion, the church of Analypsi, the church of Agios Fanourios which was very recently built, and the Old Calendar church and Monastery of Agia Triada.

Attempts at locating evidence for Samuel Howe's 1827 settlement of *Washingtonia* in Examilia failed. There was hardly any oral information retrieved in relation to Samuel Howe's *Washingtonia* project, with the exception of a claim by Mr. Megariti that one of the fields in the location known as "Kokkina" is referred to as the *Nosokomeio* (hospital), the site of a short-lived temporary hospital built by Howe. Another claim by Mr. Aggelou is that a number of long rectangular structures built by Howe in the middle of the village around the church of Agios Dimitrios to house the displaced Greeks after the War of Independence as part of his *Washingtonia* project, have only recently been destroyed to make room for modern residential construction. Two early modern buildings, one abandoned and one currently in use, fitting the description of Howe's buildings, were located to the north of the village near the primary school. The abandoned building was dismissed as having any connection with Howe's settlement by others who claim it to be owned by a rich land-owner (tsiflikas) who obtained his title through an official declaration (*firmani*) by the Pasha himself. The building is however suspicious in terms of its architecture (not a typical house, especially one owned by someone wealthy) which shows evidence of it being subdivided into at least four separate rooms/houses, fitting nicely with the purpose of Howe's structures to accommodate a number of individual families within each.

LOCA 9017: Examilia cemetery - Agios Theodoros (no DU)

The cemetery of Examilia, with a church dedicated to the military saint Agios Theodoros, is located 1 km. northeast of the village of Examilia. A total of 319 graves were counted and recorded following the EKAS Modern Cemetery and Grave Recording procedures, using mapping, photography and the recording of inscriptions. The earliest inscribed date is 1896. According to local tradition, prior to the construction of this cemetery, the churchyard of Agios Dimitrios, in the center of the village, was used as the original burial ground. The churchyard has since been cemented over and there are no longer traces of the early cemetery.

Kenchreai subregion

LOCA 9027: Cummer Tomb (DU 1147)

EKAS did not investigate this Early Roman funerary monument in the form of a podium as it is a declared archaeological site (published in W.W. Cummer, A Roman Tomb at Korinthian Kenchreai, *Hesperia* 40 (1971), p. 205-231). It is noted in our records as DU 1147/LOCA 9027.

LOCA 9028: Early Christian church (DU 1146)

In the area called Bourtzi – 1.5 km. northeast of the modern village of Kenchreai; between the modern Isthmia-Epidauros highway and the Saronic Gulf; and southwest of the Kalamaki Beach Hotel, in an area which has produced evidence for several Roman chamber tombs and funerary monuments and the apse and north aisle of an Early Christian basilica, which were previously investigated and published (R. Scranton - E. Ramage, *Hesperia* 36 (1967), p. 185-186, fig. 16).

In 2000, EKAS walked units to the west, south, and southeast of the Cummer tomb and found significant artifact concentrations as well as architectural fragments indicating the presence of subsurface structures and associated cultural debris. The survey unit (1146) directly west of the tomb exhibited very high artifact densities. The assemblage was almost entirely ancient in date, and most of the sherds belonged to coarse storage vessels. At least some of the pottery dated to the Archaic-Classical (Orange and Blue Core) and Late Roman (Combed Ware) periods. The team also recorded ancient pavement plaques and several cut blocks of high quality marble or other decorative stones, and though highly fragmentary, must have belonged to impressive buildings. Considering the frequent presence of graves in the vicinity, it is most likely that these structural remains originally belonged to Roman funerary monuments, comparable in form to the Cummer tomb but designed on a smaller scale. Significantly, the previously excavated portion of the Christian basilica contained several graves, demonstrating that it too was used at least in part for burial. EKAS also documented a Roman hypogaeum located *ca.* 300 m. south of the Cummer tomb. This looted and poorly preserved tomb has been well-known for many years (cf. R. Scranton - J.W. Shaw - L. Ibrahim, *Kenchreai* I, Leiden 1978, p. 12). Another possible chamber tomb that is largely collapsed and severely weathered was located along the adja-

cent shoreline. The DUs in this area south, southeast and west of the Cummer tomb and the Christian basilica (1135, 1139, 1141-1143, 1145) exhibited relatively high ceramic counts, included a diversity of types dating from Archaic-Classical to modern.

LOCA 9031: Hellenistic tower (?) and surrounding area (DU 1162)

A hilltop, approximately 200 m. to the east of the modern settlement of Panorama; 1 km. north of the ancient harbor of Kenchreai; 200 m. west of the modern highway; overlooking a small gully that runs east to the modern Isthmia-Epidauros road.

In 2000, EKAS investigated the remains of a rectangular structure on a ridge to the north and west of the highway running between Kenchreai and Isthmia. This site has been previously identified as a "tower" along a Hellenistic fortification wall (Wiseman 1978, p. 62, fig. 70). EKAS recorded, sketched, and photographed two walls *in situ*. The structure appears to measure 10x10 m., and traces of internal walls are visible in orthogonal arrangement. The composition, scale, and plan of the walls do not indicate that this building was erected for use as a heavily fortified tower. It might have served as either a lookout position in an elevated line of defense or simply a farmhouse on an attractive site.

LOCA 9124 – Ancient-period artifact cluster (DU 1131)

In the area known as Bourtzi, north of the modern village of Kenchreai; 50 m. southeast of the highway running between Isthmia and Epidauros; approximately 250 m. north of the Cummer tomb (LOCA 9027).

In 2000 EKAS discovered a high-density artifact concentration in a flat citrus grove, just below the modern highway. The visibility was excellent and recent plowing exposed a significant amount of artifacts: 304 sherds, 53 tiles, and several pieces of glass and marble revetment. Most of the material was ancient, with Classical and Late Roman sherds predominating. There were several pieces of classical-period black glaze fineware; Late Roman amphorae fragments; numerous cooking and coarse-ware sherds; and ancient marble revetment and marble architectural molding. Other periods were represented by a few sherds: Late Bronze Age, Geometric-Archaic, and Modern. The finds – at least for the Classical and Roman periods – probably represent the debris of habitation associated with the ancient town of Kenchreai.

LOCA 9032: Roman (?) settlement (DU 1209)

A high-density artifact cluster in a young olive grove, approximately 1.8 km. northwest of the ancient harbor of Kenchreai, just north of the modern village, 200 m. south-southwest of and below the Agios Dimitrios ridge, in an area known by the toponym "Kokkinia".

In 2000, an EKAS field team surveyed units below and on top of the Agios Dimitrios ridge, north of Kenchreai. In LOCA 9032 (DU 1209) fieldwalkers discovered a significant concentration of pottery and tile, especially medium coarse wares, kitchen wares, and storage/transport vessels, as well as a few fragments of fineware and a lamp. The pottery dates between the Archaic-Classical and Late Roman (the greatest quantity) periods — with low quantities of Medieval and Modern period sherds. The pottery probably represents habitation in the area during these periods, and must constitute either an urban or suburban sector of the ancient city of Kenchreai. Because survey unit 1209 was recently plowed, and few units adjacent to it were surveyed, the extent of LOCA 9032 is unclear; it seems probable, however, that the high densities of artifacts continue to the west and east, and that this represents only one small area of urban debris from the ancient city.

LOCA 9012: Kenchreai village (no DU)

The modern settlement of Kenchreai, located on the coast and near the ancient harbor of Kenchreai, is administered by the Municipality of Korinth (Kapodistrias Plan 2000). Prior to 2000, Kenchreai was part of the Community of Xylokeriza, which accounts for the close connection between the two villages. Recording during the 2000 EKAS season involved photographing the main features of the settlement (church, houses, landuse) using standard slide photography as well as digital photography, and the collection of oral information from local residents.

The settlement is at least as old as 1886 (inscription on the bell at the Church of Metamorfosis tou Sotiros; see LOCA 9013). It is a small settlement, with approximately 100 permanent residents. The village church and cemetery are the only public buildings in the village, while the land comprising the archaeological site and the military base has been expropriated by the Greek state in more recent times (early-mid 20th century). According to local informants, S. and G. Markellos, the Markellos clan held claim over most of the land surrounding the settlement. The land up to the harbor was used as vegetable gardens until at least the middle of the 20th century, showing evidence of the abundance in water supply originating from the Oneia Mountains. Mr. Markellos recalls the time when large boats used to come and dock in the ancient harbor and fill large containers with water, which was then taken to Piraeus in order to supply Athens and Aegina. Ever since the establishment of deep well digging in the area (1960s-1970s), especially around the fields in Xylokeriza, water has become scarce and the vegetable gardens have now been abandoned. This drastic change in water supply has resulted in the exploi-

tation of land to the west (Kesimia, Hatoupi) previously unutilized by the residents of Kenchreai, and now cultivated with apricots, olives, vineyards and citrus trees.

LOCA 9013: Kenchreai cemetery - Metamorfosis tou Sotiros (no DU)

The cemetery of Kenchreai, along with the church of the Metamorfosis tou Sotiros, is located in the middle of the modern village. It contains a total of 27 graves, all of which were recorded during the EKAS 2000 season, using a procedure devised by EKAS for recording (including photographing) general cemetery information, as well as individual monuments and their inscriptions. The earliest inscribed date found on a grave monument in this cemetery is 1937. The church bell bears the inscribed date of 1886, and according to local informants, this marks the date of the re-building of the church on the site of a pre-existing church. The church has since been refurbished in the last 10 years.

Agia Paraskevi subregion

LOCA 9121: Agia Paraskevi (DU 3078-3089)

The site of Agia Paraskevi is located just below the northern slope of Mt. Oneion (directly north of the Summer Fun campground), south of the road between Kenchreai and Xylokeriza.

Investigation involved twelve DUs laid out in 2001, with a total area of 40,724 sq. meters. The 1:50,000 map showed a ruined church of Agia Paraskevi in this area and local informants said that transhumants had lived seasonally at this point until fairly recently. They also say that they can remember the church always being in ruin. There are no ruins that are clearly from the church, although the considerable quantities of tiles and cut blocks in DU 3078 may well be the location of the church.

Densities were quite high in the whole area, although the greatest concentration is at the south end, in the area where the church may have been. Brief examination in the unsurveyed area to the northwest suggests that there may have been an early modern settlement there.

The finds are broadly spaced through time. There is considerable material of classical date, along with Late Roman, Medieval, and early modern. In addition, there are many pieces of millstones and large quantities of tile, suggesting that this was indeed a settlement, perhaps from antiquity until less than 100 years ago, when the site was abandoned.

Mt. Oneion subregion

LOCA 9008: Late Classical-Hellenistic fortifications (DU 5000, 6001-6013)

Extensive survey work in 2000 examined the several north-south passes through Mt. Oneion between the Isthmia and Hexamilia basins and the territory of Rhyto and Athikia. These passes were presumably important militarily in various periods of Greek history. Fortifications at Stanotopi above Loutra Elenes on Mt. Oneion had been published in detail by R. Stroud ("An Ancient Fort on Mount Oneion", *Hesperia* 40 (1971), p. 127-144) and he mentioned other fortifications farther west (p. 129). In 1999 EKAS explored the pass at Marista (Trypio Lithari) and discovered a large complex of walls, constructed of unfinished rubble and standing to a maximum height of *ca.* 1 m. There is a large enclosure at the highest point, overlooking the pass, and many spur-walls that must have served to block attacking forces from approaching the enclosure. Pottery and tiles associated with these fortifications are all from the Late Classical-Hellenistic period (4th-3rd centuries BC).

Another series of fortifications was also found, further down the northern slope of Mt. Oneion. These fortifications, one in the Stanotopi Pass, the other in the Marista pass, have been mentioned by scholars (J. Wiseman, *Land of the Ancient Corinthians*, *SIMA* 50, Göteborg 1978, p. 54-55 figs. 53-55; Fowler, *Corinth* I, i, p. 104-106; and Bon, *Corinth* I, iii, p. 153-155, 268-270), but they have never been properly studied. These two fortifications are built of rubble set in mortar and they must presumably be assigned to the Venetian period (1687-1715).

TIMOTHY E. GREGORY - DANIEL J. PULLEN

2002

ANCIENT HALIEIS

Work continues on the series *The Excavations at Ancient Halieis* to be published by Indiana University Press. The first volume to be completed, Bradley A. Ault, *The Houses: The Organization and Use of Domestic Space, Halieis 2*, is now at revised proof stage. A draft of the third volume, Marian H. McAllister, *Fortifications and Adjacent Structures*, has been read by the Halieis Publication Committee and an outside reader and is now being prepared for editing. It is planned to send a draft of the first volume, *The Acropolis and Upper Town*, to outside readers early in 2003.

The Halieis Publication Committee has been working with the Indiana University archives to make a complete list of all Halieis material in the archives. This includes photographs, site plans, artifact drawings, and copies of notebooks. This is

in preparation for the creation of a web site (to be maintained by IU Archives) dedicated to Halieis material. Scholars will be able to search this site for information about individual objects as well as more general information.

Bradley Ault contributed a section on ancient Halieis for a local guidebook to the Kranidhi region.

JAMES A. DENGATE

LERNA

Publication Project

Professor Elizabeth C. Banks has completed some 725 pages of the *Lerna* IV manuscript, including introduction and acknowledgements, basic text, conclusions, appendices on walls, bothroi, and graves, and bibliography. Also prepared are legends for 45 plans, 11 figures, and 115 plates, and various lists of abbreviations. Remaining to be incorporated are the Appendix by David Reese on bones and shell and the results of petrographic analyses on a small group of small objects being conducted by Ian Whitbread. The former will be available after Reese has examined the bone and shell retained in Argos in summer 2003, the latter after Whitbread has completed his work which is part of his research program at Leicester for this academic year.

She is resuming work on a revision of her earlier manuscript on the Neolithic architecture and objects, a task which will be much facilitated by K.D. Vitelli's careful work on the pottery of which Prof. Banks has a copy. It is her plan to go to Greece in the fall of 2003, to check final details on the IV material in the records and objects in Athens and Argos and gather any information which she finds missing in her records on the Neolithic settlements; the *Lerna* IV plans will be labeled at this time by Roxana Docsan, who has already begun the illustration of the Neolithic small objects.

Professor Brice Erickson spent the week of July 6th to 12th in Argos, and sends the following report: He began by examining the contents of each of the pre-sorted post-Mycenaean tins and bags (over 20 tins and 50 bags) housed in the Museum. He kept notes on the contents; these records include the number of tiles, coarse, cooking, and fine wares, as well as a detailed description of the decorated pottery in each container. He also drew select pottery profiles and photographed a small number of finds.

The study of the deposits (of coarse and cooking wares) holds potential for illuminating patterns of ceramic use and disposal in historical Greek and later Lerna. The site offers an impressive sequence of decorated pottery from the 9th to the 4th century BC. As yet, no site in the Argolid has been published in sufficient detail to trace the development of local ceramic forms over this long period of time. Sporadic later occupation at Lerna during the Roman Imperial, Late Roman, Frankish (13th century), andearly modern (19th century AD) periods offers suggestive glimpses of the later importance of the site. For the Archaic and Classical periods, Lerna has the potential to become a major type site for ceramic development in this part of Greece.

Given the volume of the saved finds, the final publication will need to include hundreds of catalogued (and illustrated) examples and detailed descriptions of the undecorated context pottery. In addition, a large collection of Classical amphorae and cooking pots warrants extensive treatment. His initial impression is that most of the pottery of light buff clay is Argive, although this hypothesis will need to be tested through detailed study of decoration and chemical analysis of the fabric. Corinthian, Laconian, and Attic imports occur at Lerna in surprisingly large numbers. The import record points to surprisingly far-flung connections for what was presumably a thriving village community.

He estimates that the work of systematically drawing pottery profiles and photographing material will take two full summer sessions (2003 and 2004). In addition to the pottery, a small collection of coins and metal artifacts will need to be examined. Inscribed pottery sheds valuable light on local epigraphical habits. His efforts this summer have added two new short inscriptions to the body of inventoried examples. Votive miniatures, inscribed trident marks, loomweights constitute (further) evidence. He has invited David Scahill of the Agora Excavations team to assist with the study of the post-Mycenaean architectural fragments. Upon completion of his program of field research in 2004, he will be in a position to devote full attention to the catalogues, texts, and book layout. This work will probably take an additional two years.

Professor K.D. Vitelli, for the Neolithic ceramics, writes that she has put together, in Procite, the bibliography for her volume, almost completed the revisions suggested by M. Wiencke and E.C. Banks, as well as a number of her own, scanned the plans and acquired from M. Wiencke a plan that allows her to locate her plans on the larger site grid, and is working on adding that grid to the almost final plans via Adobe Illustrator. In addition, she has put together the two Appendices (missing from the ms last year), revised the captions for the 95 pot figures, established that the single C14 date has never been published and has had it calibrated (still awaiting the figure) and is inking the last few text figures.

She still needs to:

- finish revisions of the last chapter and send it to Olga Kalentzidou for translation into modern Greek; and a few sentences here and there in earlier chapters, related to the C14 date
- complete the editing of the text, including double checking all reference to figures, plans, citations

- complete the plans (which means learning Adobe: most of the work to date has been done by a grad assistant, but she will need to do the final cleaning up)
- select a few additional photos (and try again to learn whether it might be possible to put them on a CD so that she can use color without huge expense)

So the end is in sight. She is on LWOP this fall, so should be able to complete this soon and send the ms back to M. Wiencke, and then, she hopes, on to the ASCSA Publications Committee. It is not a long ms: *ca.* 280 ms pages (double spaced), 30 plans/sections, 95 pages of figures (with facing page of captions/catalogue).

Carol Zerner has this year continued to edit the manuscript of *Lerna* V, preparing sections for submission to the editor, M. Wiencke. Last year she completed the account of the stratigraphy and the pottery catalogue of Area D. This year she has been working through Area DE, the second largest section of the manuscript and the area with the most complex and confusing stratigraphy (it is riddled with graves of the latest phase of MH and early LH). She has taken time rewriting her account of this Area, going through the evidence carefully in order to make certain that her interpretation is well founded.

She says that, although she is still going slowly, she is still making progress! She has been greatly helped by her brother, John Winder, who was here for the summer months. He has offered her his services for the *Lerna* V volume and will divide his time between his home in St. Cloud, Minnesota, and the Lerna Room in Winston-Salem, alternating homes every three months. With his continuing support, she is confident that the work will get done. As before, she will continue sending sections of the manuscript to M. Wiencke for her comments. Area DE will be submitted this fall (Fall 2002).

In July I had the pleasure of reading Professor Banks' conclusion to her manuscript on the architecture and stratification of *Lerna* IV. I had also a very welcome visit from Prof. Vitelli and her husband R. Heron, who were on their way to visit family in Maine.

Early in the year, Professor Ian Morris made the decision that he did not have the time, amid the pressure of his other projects, to pursue further the study of our post-Mycenaean material. Professor Rutter and I have appointed Professor Brice Erickson, now at De Pauw University, to take up this responsibility, and his first report will be found above. Professor Erickson has been visiting Assistant Professor in Classics at Dartmouth College this past year. His interests are in Classical pottery, and the trade connections between Crete and the Peloponnesus. An article of his on pottery from Aphrati and Kato Syme was recently published in *Hesperia* (71, 2002).

Dr. Zerner has indicated that she would prefer not to assume responsibility for publishing the pottery of *Lerna* VI, from the shaft graves, in view of her major commitment to *Lerna* V. We are very pleased that Dr. Michael Lindblom, who is currently studying for publication the MH pottery from the excavations at Mastos in the Berbati Valley, under the supervision of Dr. Berit Wells of the Swedish Institute at Athens, has agreed to take on our Lerna VI project. Dr. Zerner will assist him with her advice and expertise. Dr. Lindblom's Berbati manuscript is due to be completed by December 2003.

As usual, a number of researchers have been making use of our Lerna material in their ongoing studies in recent months. Lorenz Rahmstorf, completing a dissertation from Heidelberg University under Professor J. Maran, on LBA small finds from Tiryns, has examined our small finds and delivered a paper on EBA stone pestles as balance weights, at the Aegaeum conference at Yale in April. Michalis Catapotis, a student at Sheffield, has examined bronze objects in the Lerna collection for his study on BA bronzes. Sophia Voutsaki, of Cambridge University, plans a study of MH funerary assemblages which will involve C14 and DNA testing of MH skeletal material from Lerna. Maria Kostoulas will examine the Lerna seal impressions in connection with her ongoing research on the EH material from the site of Petri near Nemea. Anna Stellatou, under her Ph.D. supervisior at the Institute of Archaeology, UCL, Professor Cyprian Broodbank, will study our EH pottery next year as part of her analysis of EBA settlement patterns in southern Greece. Lydia Berger, preparing to publish the EH II pottery from the Austrian excavations at Kolonna on Aegina, will examine our *Lerna* III pottery this September.

MARTHA HEATH WIENCKE

ISTHMIA

University of Chicago

The season extended from 15 June to 30 September. Staff members: Elizabeth Gebhard, Fritz Hemans, Jonathon Stevens and Genevieve Waller. John Hayes continued study of the Late Hellenistic and Roman pottery; Alastar Jackson the arms and armor. Jean Perras is the site manager and archivist; Stella Bouzaki the metals conservator; and Nikos Didaskalou ceramics and stone conservator. Clary Palyvou undertook an evaluation of conservation needs in the excavated area. Issues of site presentation were addressed in consultation with the 4th Ephorate of Prehistoric and Classical Antiquities.

Roof Tiles from the Archaic Temple by F. Hemans, J. Stevens. Two methods of manufacture have been suggested for the large Early Archaic roof tiles. Christian Le Roy (*Fouilles de Delphes* 2) in 1967 proposed that Archaic tiles (in particular simas) were manufactured using a "gabarit" (template) rather than a press mold. Gebhard and Rostoker in 1978 demonstrated the use of a mold to form the upper surface (*JFA* 8 (1981), p. 211-227). This year experiments were carried out

to test the template method, since examination of the bottom surface suggested that it had been formed by being pressed from above onto an earthen or pebbley clay surface. Problems encountered with the clay and firing the finished tiles delayed the project. The template method seems possible but its use is not certainly proven.

Palaimonion by E. Gebhard. Study continued on the chronology and function of the shrine based on the archaeological, numismatic, and literary sources. The possibility that a roofed building stood in the central section of Phase III was explored in relation to the construction sequence of the buildings that replaced it. The width of the area seems too great to have been spanned by timber beams, and it is probable that the area functioned as a corridor between the east and west precincts of the shrine. The Temple of Palaimon that was built in Phase V appears on coins of Lucius Verus (AD 160-167) and thus provides a *terminus ante quam* for its construction. Materials in the archaeological record place the end of Phase II *ca.* AD 100/120.

Isthmia Museum by F. Hemans, Iota Kassimi (4th Ephorate). Final plans were prepared for the reorganization of the Isthmia museum exhibits, based on an earlier proposal by Elizabeth Gebhard and Peggy Sanders (2000). Plans were included for adding handicapped accessible facilities, paving the musuem terrace to convert it into an outdoor display area, and converting the light well in the *apotheke* into a research/office facility. Hemans made sketches to show the proposed layout in perspective views.

Site Conservation and Presentation to the Public by E. Gebhard, R. Hemans, C. Palyvou, Iota Kassimi. The condition of the site, both architectural remains and the natural surface, requires that a plan for conservation be undertaken as soon as possible. In consultation with the 4th Ephorate and the Chicago Excavation staff C. Palyvou has prepared a proposal for a short-term and a more extensive multi-year project. Areas needing particular attention include the Early Stadium Reservoir (=Palaimonion tunnel), which is a place where the natural clay surface is eroding and the underground chamber is in danger of collapse.

ELIZABETH R. GEBHARD

Ohio State University

Between 15 May and 20 September 2002 the Ohio State University Excavations at Isthmia carried out a program of study and conservation, with a primary focus on the Roman Bath, but with significant concerns elsewhere in the site. Study of architecture and finds from the Roman Bath remained the primary focus of activity. Professor Fikret Yegül (University of California, Santa Barbara) completed the first draft of his study of the architecture of the Bath, and Professor Birgitta L. Wohl (California State University, Northridge) continued her study of the lamps from the Bath. Daniel Curtis (Shakopee, Minnesota) continued conservation of the photographic archive of the excavations and photography of items selected for publication. Peter Cheoros continued his work of transferring the excavation notebooks to digital format, for reasons of preservation and use by scholars and students off-site.

Other work at the site focused on conservation and the preparation of materials and plans for site presentation. A series of three signs for explanation of the Roman Bath to tourists, complete with pictures, plans, and text in Greek and English, was prepared in cooperation with the 6th Ephorate of Prehistoric and Classical Antiquities. Panayiotis Elias of Kyras Vrysi continued conservation on the great monochrome mosaic in Room VI of the Roman Bath. He was able to close the large cut along the northern side of the mosaic and to complete much of the remaining work needed to close the surface of the mosaic and to protect it from further deterioration. He also closed several areas of the surface of the mosaic in Room VII, where holes had developed as a result of weathering. A problem has developed in that we have run out of ancient tessarae from the floor of the building; tests were made using modern-cut stones, but these were not found to be satisfactory for the work in progress. Continued investigation of this problem will take place in 2003. Work was also carried out in terms of basic maintenance of the Bath and the East Field, clearing weeds, and patching sections of wall that are in danger of collapse.

TIMOTHY E. GREGORY

NEMEA

University of California at Berkeley

1) No excavations were undertaken, and most attention was paid to conservation work and study in the preparation of publications.

2) Several projects were undertaken in the museum: One was to correct a problem with the acoustics in the main exhibition hall by the installation of a wood ceiling over the concrete, with a 3/4" baffle between concrete and wood. The acoustics have improved significantly. The ceiling and other parts of the building were painted so that the original appearance of the museum has been maintained.

The display case concerning the Cult and Hero Shrine of Opheltes was reorganized with the addition of discoveries from the construction layers of the mound. An entirely new display case was added. It is devoted to the Reservoirs west of the Hero Shrine including the remnants of buckets and other means of drawing water, and especially the helmet and other artifacts that reveal a strong Macedonian influence at Nemea.

Many of the roof tiles have broken over the years, especially from heavy snow and freezes. As a result, the roof had be-

gun to leak on a regular basis into the courtyard. The situation was not a major threat to either antiquities or the building itself, but it was an annoying and unsightly feature, especially when paint began to flake on the courtyard ceiling after every heavy rain. Thus, the old tiles have been replaced and the integrity of the building reinforced.

3) Work on the two newly re-erected columns of the Temple of Zeus was nearly completed. The studies were then prepared for the reconstruction of four more columns.

STEPHEN G. MILLER

Nemea Valley Archaeological Project -Barnavos Tomb

Excavations at Barnavos during the summer of 2002 were conducted by a joint team led by Evangelia Pappi (4th Ephorate of Prehistoric and Classical Antiquities), Dr. Sevasti Triantaphyllou (Kavala Museum), Dr. Mary Dabney (Bryn Mawr College) and Prof. James Wright (Bryn Mawr College). The project was funded by a grant from INSTAP, the Hetty Goldman Fund of Bryn Mawr College, the National Endowment for the Humanities (Summer Stipend to Wright), and donations from Mr. and Mrs. James Miller. We are grateful for the support of Dr. A. Mantis of the 4th Ephorate and Prof. James Muhly of the American School of Classical Studies. Geoffrey Compton (University of Michigan, Ann Arbor) did topographic mapping using GIS software. George Xylapetsidis (Kavala Museum) managed all conservation and assisted in project management. Student participants came from Bryn Mawr and Haverford Colleges and the University of Thessaloniki.

Barnavos is a ravine located about 500 m. west of the village of Heraklion (Ancient Nemea). We excavated a looted Mycenaean chamber tomb situated on the west side of the ravine and searched without success for other tombs in the area. The tomb is cut into the hard calice palaeosol (*asvesti*), which covers a thick deposit of marl (*kimilia*). The dromos is oriented perpendicular to the steep (40%) slope and is 5.6 m. long.

The chamber of the tomb was thoroughly looted and most of the objects that we recovered from it were found in the soil thrown out of the chamber onto the slope. Among them were fragments of painted Mycenaean pottery (stirrup jars and an alabastron), a bronze razor, a steatite spindle whorl, and many human long bones. The chamber originally had two burial pits, one on the north and one on the south side. Although the dimensions of the chamber at the bottom are about 3.3×2.5 m., the original dimensions were smaller, since the robbers dug into the walls of the chamber. The stomion had been thoroughly looted by the tomb robbers, who dug into the upper part of the dromos for about a meter. The dromos was intact and the stratigraphy within it showed that it had been opened as many as five or six times for interments. Dr. Panayiotis Karkanas of the Ephorate of Paleontology and Speleology is studying the micromorphology of the stratigraphy of the dromos to ascertain more accurately the history of openings of the tomb. In the layers of the dromos were plain kylikes and cups and a Phi figurine. All the finds from the dromos, the chamber and the dump are of LH IIIA2 date.

Dr. Triantaphyllou studied 304 human bone fragments of which 204 are unidentified long-bone fragments. We can securely estimate the minimum number of the individuals buried in the tomb as four. These include three adults and one child 9 to 10 years old according to tooth development and measurements of long bone lengths. There is a possibility of an extra fifth adult individual. Bone morphology of the long bone fragments, although not secure, suggests the presence of at least one man and one woman in the tomb. The child may have suffered from at least one stress episode in its infancy as indicated by the enamel hypoplasia lines on three out of five permanent teeth. Altogether the remains suggest a related group of individuals, most likely a family.

The distribution of the bone fragments in the dump and the chamber roughly correspond to the location of the pits. Child bones and teeth are limited to the south area of the chamber where one of the burial pits is located.

We opened trial trenches 1 m. wide at the northwest corner of the area of the robbed tomb and excavated them to sterile soil. Only slight traces of Roman activity were discovered (sherds and a *minimus*). No traces of another tomb were found.

In 2003 larger and more systematic excavation will be conducted in these areas to verify the negative results of this season.

MARY DABNEY - EVANGELIA PAPPI
SEVASTI TRIANTAPHYLLOU - JAMES WRIGHT

KENCHREAI

Cemetery project

This season I conducted a preliminary study of the topography and composition of the cemetery on the ridge of Koutsongila north of the ancient harbor at Kenchreai on the Saronic Gulf (Fig. 23). The cemetery has been previously noted and selectively explored by archaeologists and it is subject to frequent looting. I directed a program of reconnaissance and documentation during the period June 1-15, 2002, with a team of five individuals, including myself as principal investigator, Professor Mireille Lee (Ithaca College), Mr. Eric Bruehl (UCLA), and Mr. William Caraher (American School of Classical Studies) as field assistants, and Mr. Daniel Curtis (Shakopee, Minnesota) as photographer. My goals are to record the existing remains as evidence for sepulchral forms and mortuary practices in Roman Greece; trace the historical and natural topography of the area; and reconstruct social structures and funerary rituals in the ancient community.

I worked with the permission of the Greek Ministry of Culture under the supervision of the 4th Ephorate of Prehistor-

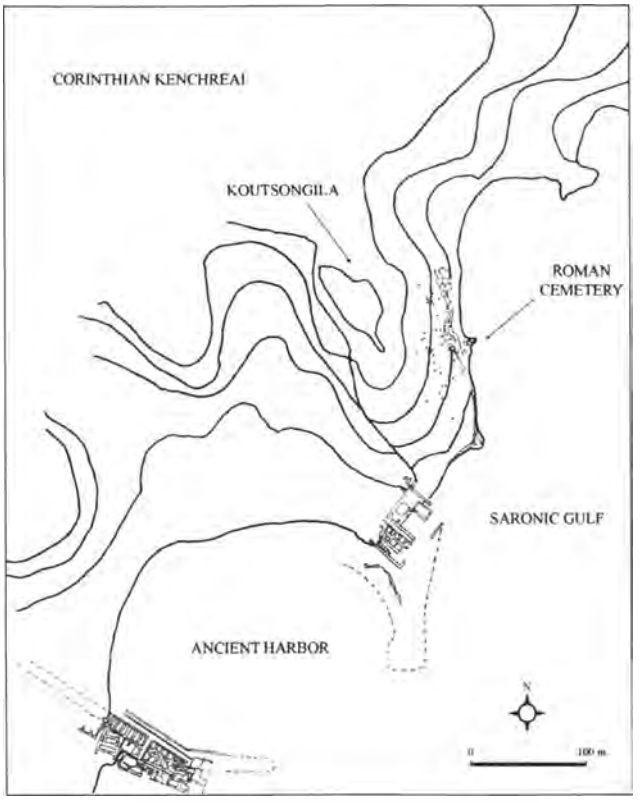

Fig. 23. Plan of Kenchreai. Showing the ancient harbor and the Roman cemetery on the Koutsongila ridge.

ic and Classical Antiquities and the auspices of the American School of Classical Studies at Athens. I especially thank Ms. Panayiota Kasimis of the 4th Ephorate and Ms. Maria Pilali of the School for their interest and assistance. I also acknowledge the support of my home institution, the Department of Classics of Cornell University.

We determined that looters over the years have opened 22 subterranean chamber tombs and 17 inhumation cists in an elongated zone on the eastern slope of the ridge measuring approximately 120 m. (north-south)×35 m. (east-west). Within this area we examined all burial sites; compiled extensive descriptions and scaled drawings of four of them; photographed all exteriors and several interiors using both digital and traditional-format cameras; and cleaned the partly exposed surface remains of two mortuary features. We also prepared an area plan using a hand-held GPS unit to plot the relative position of these 39 discrete burial sites on the standard topographic map from the Greek Army Mapping Service. Finally, we observed many traces of past and present plundering and illicit excavation in the form of sondages across the ridge, some evidently made by plows or backhoes, and fresh packets of flashlight batteries in or near the tombs.

This exploration revealed that the chambers mostly have the same plan: *loculi* or *arcosolia* in the lower register of the walls and niches for cinerary urns in the upper register. Many of these chambers also have benches or tables along the walls. The tombs closely resemble several Early Roman tombs that have been found in the vicinity of Corinth near the Lefkas river, in the area of Kokkinovrysi, and in the excavations by S. Charitonides alongside the Patras National Highway. Three of the chambers on Koutsongila also preserve wall-painting, one with simple geometric forms and two with programs of *faux* architecture, hanging garlands, mythical creatures, and marine motifs (Pl. 21 a). We also determined that the descending staircases (*dromoi*) were enclosed at the surface by low barrel vaults in uneven brick masonry and covered by square buildings with side walls of rubble and mortar, monumental façades with ashlar foundations, and perhaps gabled roofs, like *naiskoi* (Pl. 21 b). The spatial distribution of the tombs along the ridge indicates that they might have been aligned in separate rows running north-south. In this way, the tombs would have been plainly visible to those travelling into and out of the harbor by land or sea.

Our study also revealed that the inhumation graves outside the chamber tombs were of three basic types: a stone-lined and slab-covered cist; a rock-cut shaft with a square opening at the east end (foot) that was covered by a slab; and a shaft cut obliquely into a slope to create an interior chamber (Pl. 21 c). The last two forms were exclusively used during Late Antiquity, as is demonstrated by dated parallels from Lerna Hollow and the Gymnasium area at Corinth, Isthmia, Solygeia, and Zygouries. We also recorded a battered Late Roman sarcophagus cut from local oolitic limestone (Pl. 21 d), perhaps in the quarries *ca.* 500 m. to the west, that was probably removed long ago from one of the chambers for re-use as a basin or trough. The spatial distribution of these individual graves is slightly west and upslope from the chamber tombs. They seem to represent a later phase in the use of the cemetery, when single cists were added around the unoccupied edges of the pre-existing cemetery.

I hope to return in 2003 with a larger staff and a longer season to continue the cleaning and documentation of the tombs and graves and to prepare an actual-state plan of the cemetery.

JOSEPH L. RIFE

CORINTH

In 2002 excavations continued in the Panayia Field (Fig. 24) where, in recent years, the remains of a 4th-century Roman town house with mosaics, wall painting and small-scale sculpture, a late antique building including a small bath structure, some fragmentary remains of Medieval occupation, a 17th-century cemetery and several early to mid-19th century houses have been uncovered.

Ten more graves of the mixed Moslem and Christian 17th-century cemetery were excavated bringing the total number of

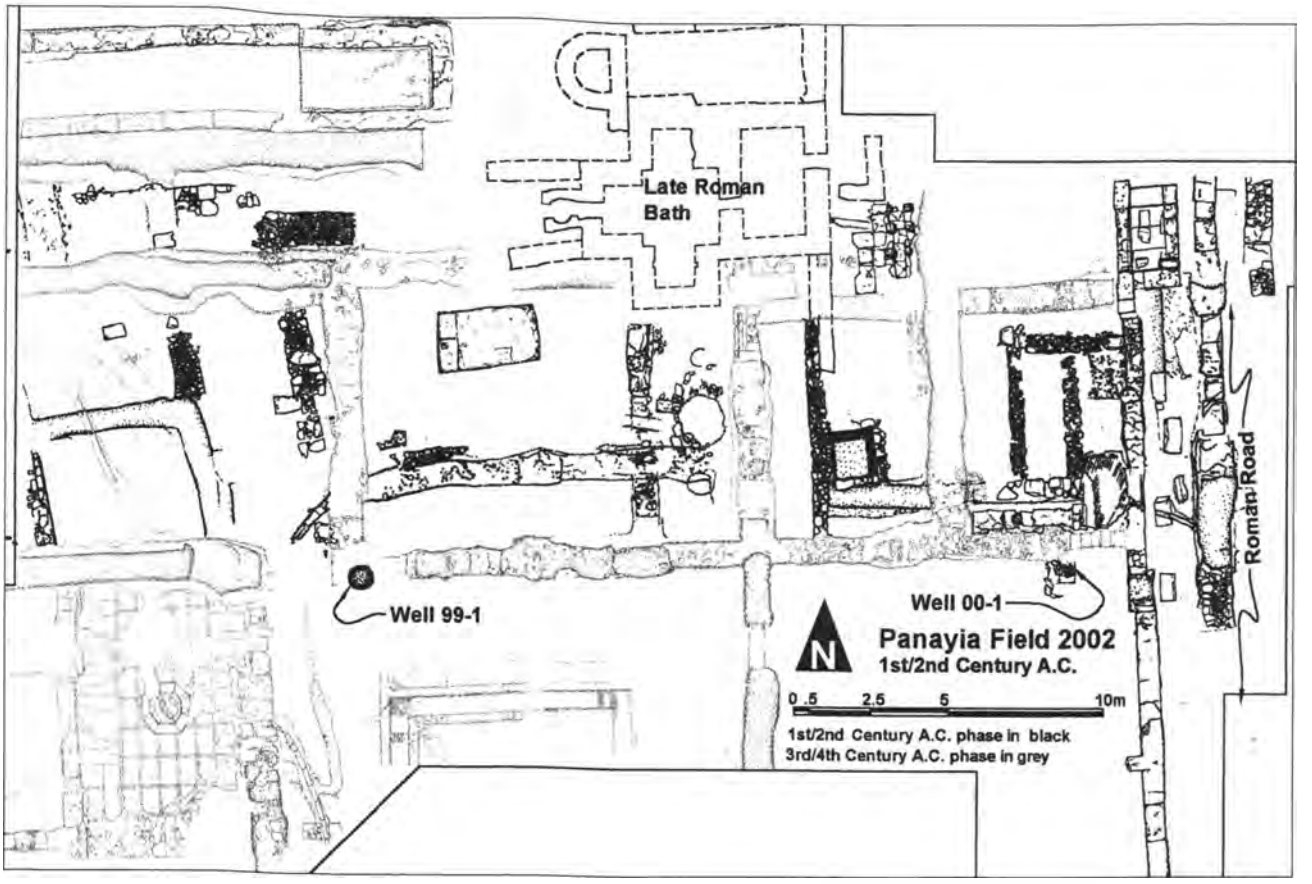

Fig. 24. Corinth. Panayia Field.

interments to about 100. One of the graves contained another individual (in addition to the three previously found) who had met an early and violent death and who was buried only after rigor had set in.

On the extreme east side of the property Roman road beds were excavated. These had been cut by Medieval storage pits, a broad deep 12th-century robbing trench and by major drainage repair works of the 5th and especially 6th century. All these later features had been shaved back by plowing and erosion in the post Medieval period and the latest preserved road beds were of the early 3rd century. The road was metalled but at no time was it paved. In the 1st century successive gravel deposits were deposited against the wall flanking the road to the west. A paved porch gave access to a room to the west. In the later 1st century some event caused a number of large squared blocks to be deposited in the road. Some of these were used to construct a curb defining the side walk about 2 m. from the west wall while others were left where they fell. Similarly a curb was built around the paved porch to create a step down. Earth was dumped behind the newly constructed curbs covering the remaining fallen blocks and graveled over. Thereafter succession of water supply pipes were laid and covered with new road surfaces. These surfaces were re-cut for pipeline repairs, new pipelines and even to rob pipelines. Each of these phases is associated with subsequent re-bedding.

Under the floors of the mid-Roman house were found the scrappy remains of 1st to 3rd-century structures including another well and a lime pit. The lime pit, used for storing and mixing wall plaster, consisted simply of a rectangular hole into which the lime was dumped and is defined only by the plaster left adhering to its sides when emptied (Pl. 21 e). It was backfilled with large fragments of the decorative fresco that the new plaster replaced and was sealed with a plaster floor.

The robbing trench of one wall of this phase excavated in 2001 revealed large stones covering a cavity that appeared to be a grave. Three substantially complete Geometric oenochoai and a table amphora found in adjacent Late Roman disturbances in the immediate area suggested that this grave may be of Geometric date. Both these conjectures proved to be correct.

The grave was extensively damaged by Hellenistic and Roman disturbances. The filling of a well in the Hellenistic period revealed part of the east side of the grave and the sarcophagus it contained. This prompted the discoverers to break the lid and rifle the grave contents leaving only a tiny stone bead behind. The sarcophagus lid was broken into two parts; one half was dumped into the well, the other half was allowed to

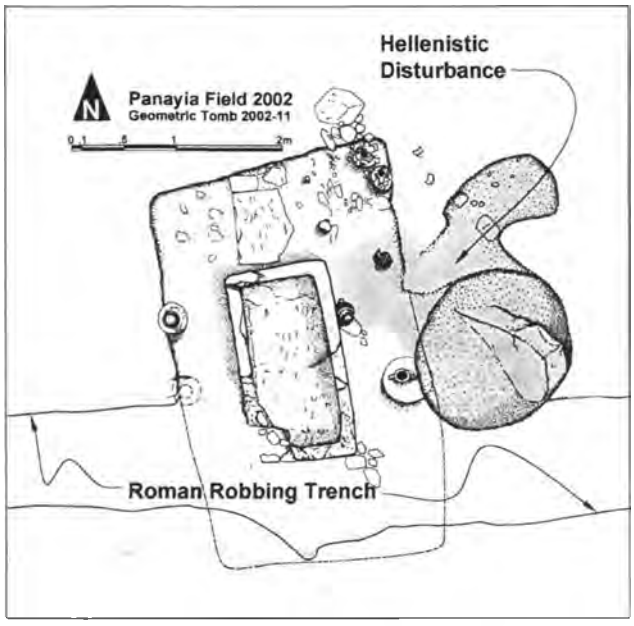

Fig. 25. Corinth. Panayia Field.

rest displaced on top of the sarcophagus. The excavation of foundations for the Roman room cut away some of the grave fill on a north-south line as deep as the lid and when the foundations were robbed out in the 3rd century the lid was again exposed. The construction of the mid-Roman domus in the second half of the 3rd century cut away the south end of the grave including the south end of the sarcophagus. Finally 6th-century robbing of the domus wall re-exposed the sarcophagus and it was partially filled with earth and fresco fragments when the trench was back-filled. In addition to the three broken oenochoai found in previous seasons two more broken oenochoai were found in the Hellenistic disturbance (Fig. 25). Careful removal of these ancient disturbance contexts left a surprisingly substantial portion of the grave in tact.

Preserved *in situ* is a very large sarcophagus (Pl. 21 f) of sandy limestone with interior dimensions of 0.7x1.6 m. and 0.7 m. deep (est 1.4 tonnes) that appears to have been centrally placed within a grave cut of 2.3 m. by a restored length of 3.8 m. After the sarcophagus had been positioned, the north end of the cut was back filled with small boulders covered with a layer of marl clay to the lip of the sarcophagus. This served as a ramp to facilitate the placement of a very heavy oolitic limestone (est 0.8 tonnes) cover slab. When the slab was in place the filling of the grave resumed and during the course of this process vessels used during the burial liturgy were carefully placed upright against the side of the cut. Two oenochoai each with a cup, a skyphos and a kyathos respectively, set upright in their mouth were found in the north east corner. Two decorated amphoras, one with an upright skyphos in its mouth and the other largely complete but substantially cut away by the Roman construction and robbing trench were found on the west side. A hydria (or transport amphora) was placed on the east side. Two small aryballoi were thrown, not placed, into the fill on the north side. No trace of charcoal or ash, that may have suggested preparation of a funerary meal, was found. The date of the grave is EGI or *ca.* 875 B.C. +/- 25.

The sarcophagus is the largest Early Geometric example found to date at Corinth. With the ten vessels *in situ* and the five displaced oenochoai, all plausibly associated with the grave, it was clearly a rich assemblage that required considerable effort to create. The aryballoi appear to be for chrysmation oil, perhaps scented, the hydria for water, the decorated amphoras for wine, the oenochoai for mixing and pouring wine and water and the cups may have been shared by those attending for drinking, for libation or both. The vessels seem to have been reserved for the burial liturgy and were perhaps buried to remove them from mundane use. Since the oenochoai and amphoras were placed upright with cups in their mouths these liquid containers plausibly still retained some of their contents when buried. From the information recovered it should be possible to reconstruct quite accurately the sequence of events and grave side ritual. In the assemblage is an echo of Mycenaean burial liturgy and, indeed, of Greco-Roman, Late Antique Christian and even modern Greek burial liturgy in which oil, water and wine alone or together figure prominently.

Remote sensing survey in collaboration with Dr. M. Boyd of the Fitch Laboratory (BSA) continued in the area of the Late Roman city wall east of the village (*Hesperia* 48 (1979). Nearly the entire extent of the wall from the Argos road north to the cliff of upper terrace was revealed. Several towers were identified and a long linear structure parallel and to the east of the wall in one long section appears to represent the line of a proteichisma wall. A section excavated in 1930 revealed what may be the concrete cores and robbing trenches, where the facing stones were removed of both walls. The course of the wall as traced does not follow the line as previously reconstructed but rather it strikes north west to the terrace at a point where the edge of the cliff turns north for about 50 m. and then east towards the amphitheatre. From this point the line of the wall presumably heads west along the edge of the terrace so that no part of the area enclosed was overlooked by the northward extension of the terrace to the east. In fact the wall may well have not continued to the edge of the lower terrace.

Strong linear features and features previously reported, such as part of a Late Roman bath and a martyrium or baptistery indicate the importance of this area in late antiquity. Recent excavations by the Byzantine Ephorate, partially guided by the remote sensing data are confirming this potential.

G.D.R. SANDERS

EASTERN KORINTHIA

Under the direction of Professors Daniel J. Pullen (Florida State University) and Timothy E. Gregory (Ohio State University), the Eastern Korinthia Archaeological Survey conducted fieldwork and study from 3 June to 12 July 2002. The project operated under a permit granted by the Ministry of Culture to the American School of Classical Studies at Athens. Special thanks are due to the 4th Ephorate of Prehistoric and Classical Antiquities (represented by Mrs. P. Kasimi) and the 6th Ephorate of Byzantine and Post-Byzantine Antiquities (represented by Mrs. K. Skarmoutsou). The research team was composed of 15 individuals (5 specialists: archaeologists, ceramic specialists, geoarchaeologist, and geologist, and 10 students from universities in the USA, Canada, Belgium, and Australia). The Field Coordinator was Thomas Tartaron (Yale University), while geomorphology was supervised by Jay Noller (Oregon State University).

Activities in the 2002 season included: survey and documentation of the sites of Vayia and Vigla; survey of the Ayia Aikaterini basin; further study and documentation of 37 LOCAs (sites) discovered in previous seasons; geophysical work at Kromna (LOCA 9003); and study and documentation of the small sample of materials removed from the field and housed in the Isthmia Museum. The total area covered in 2002, in accordance with the permit was 0.75 km^2 (Ayia Aikaterini: 0.45 km^2, Vayia: 0.15 km^2, Vigla: 0.15 km^2).

1. Vayia = LOCA 9035

The archaeological remains at Vayia are spread widely across a large, gently sloping hill overlooking the Saronic Gulf between two small coves known as Lychnari (to the west) and Vayia (to the east). The physical remains consist of a broad scatter of collapsed walls and structures, along with an extensive but patchy spread of artifacts, mainly pottery sherds but also including fragments of ground stone implements. Several Discovery Units were walked on the site, and those data help to clarify chronological and spatial patterns that are ambiguous from the architectural remains alone. Over seven field days, a site plan was prepared using a Topcon GTS-213 Electronic Total Station. This work was accomplished with some difficulty as the site is quite overgrown; the collapse of architectural features is considerable; and much of the stone from the walls and structures has been pushed aside or removed in more recent times. As part of the site mapping project, we documented through drawing, measuring, and photography the essential features of the architectural remains. Chronological and functional information was drawn from analysis of the artifacts recovered in walking Discovery Units. Periods represented on the site are primarily Early Helladic II and early modern, along with Late Helladic, Classical, and Roman in certain areas. Much of the EH II pottery has calcium carbonate crusting, similar to many of the stones of the features.

The principal architectural remains seem to be a series of round structures, probably collapsed towers, connected by walls, situated on the hilltop, dating to the EH II period by associated pottery. Later periods of activity altered the structures and built new ones. Several well-preserved square structures are marly Modern, but incorporating ancient walls.

Observations of rillenkarst erosional morphology (channel-like depressions formed by the vertical flow of water over the surface of the rock) of the stone features and bedrock can measure of the age or span of time that the rock has been exposed on the surface. The depth and orientation of the rills indicate that the bedrock and EH II features have been exposed for the same amount of time as the local bedrock and have developed similar rillenkarst features. Some of the stone architectural features possess none or almost none of the rillenkarst and related attributes, and may be said with some confidence to be of recent construction date; that is, in the last 100 to perhaps a couple hundred years at most.

Some 100 m. to the west of the EH II site another set of walls overlooking Lychnari Bay most likely dates to the Classical period (LOCA 9232). On adjacent hilltops to west of Lychnari Bay (LOCA 9233) and south of Vayia (LOCA 9156) are towers of the Classical period. These were documented and reported to the Ephorate. Thus there seems to be a substantial fortification of the area during the Classical period, perhaps oriented to the sheltered Lychnari Bay.

2. Vigla, DUs 2070-2085

Vigla is located on top of a ridge overlooking the Saronic Gulf and a marsh, just to the east of Kato Almiri. We mapped a number of features, including those identified as a threshing floor, rock piles, a basin, cut stone blocks, the course of a wall, and rubble walls. Artifact density is high on the upper section of the ridge but decreases downslope to the south. There are a number of distinct features here: a rock-cut cylindrical basin and an adjacent rectangular basin; a large cut block and unfluted column are present; a Wiseman (*Land of the Corinthians,* 1978) pottery pile can be seen here; and a threshing floor marks the northwest boundary. The relatively flat area (DUs 2070-2077) at the top of the plateau overlooking the Saronic Gulf exhibited very high artifact densities. Several features were found in this area. Some of these features have been given LOCA numbers (9065-9068). A transect running from the top of the plateau northeastward as far as the sinkhole revealed much lower densities (DUs 2079, 2081, 2083, 2085) than the units on top, though the densities remain relatively high all the way to the sinkhole. A second transect from the top of the plateau north-

westward along the bluff that overlooks the road to Vayia (DUs 2078, 2080, 2082, 2084) had low artifact densities, probably because visibility was poor and soil was compacted. Most artifacts were seen in rubble piles, perhaps suggesting their use in the construction of walls. The rubble piles are low, probably the remains of rubble-constructed walls and buildings. No collections of artifacts were taken from the rubble piles. The ancient material here is generally from the classical period.

3. Ayia Aikaterini

The small upland basin east of Sophiko, named after the small chapel of Ayia Aikaterini, was surveyed over a period of five days, using the standard EKAS field methodology of past years. DUs were laid out in order to capture a variety of landscapes including the talus slopes/alluvial fans of the edge of the valley, the valley bottom, and areas near the sinkholes and drainage. Artifactual material was not very high. There was a substantial Final Neolithic presence in the southwest, much Medieval in the middle, and scattered remains of other periods including Mycenaean, Greek (Archaic and Classical), Roman, and early modern. The discovery of the Final Neolithic material is the first of this period in the EKAS permit areas. In addition we documented many of the early modern structures, alonia, cisterns, and wells in the valley.

Geophysical Studies. During the 2002 season, magnetometry and resistivity prospection was supervised by Dr. Apostolos Sarris of the Foundation for Research and Technology-Hellas at the Institute for Mediterranean Studies in Rethymnon. Three locations were chosen for geophysical investigation: 1) The eastern portion of the site known as "Kromna", where we recorded high surface artifact densities, including copious limestone architectural blocks and sherds from ceramic vessels characteristic of local Classical and Hellenistic period sanctuaries. 2) A possible cemetery, in use at various periods from Geometric to Roman times, on an adjacent ridge at the southern extent of Kromna. 3) A field in which massive quantities of rooftiles and sherds, mainly of Roman to Late Medieval date, were found just north of the Rachi Boska ridge in the location "Perdikaria". This last area was investigated at the request of the Ephorate.

Preliminary Results of Geophysical Studies. Dr. Sarris is currently analyzing the data, but a few initial comments are possible.

1) Kromna sanctuary. The data did not reveal clear traces of any kind of a complex of buildings, such as might be anticipated for a historical sanctuary. Several anomalies were recognized, and further analysis is required before any conclusions are possible. The large east-west feature near the middle of the grid is the modern paved road. Interesting anomalies include a linear/curved feature south of the modern road, which may be a road or even a set of walls. In the northeast portion of the grid, two fired features were revealed that may be kilns. Finally, in the northwest portion, some rather ambiguous anomalies seem to possibly mark out an architectural complex. The patterns seen in the geophysical output are currently being analyzed in light of the archaeological surface data.

2) The Kromna graves area. These results appear to be the least positive, because it is difficult to identify any clear anomalies. A regular pattern of magnetic highs may relate simply to the location of trees, but there is also the possibility that they mark out the locations of looting trenches, the result of illicit digging a few decades ago in this area that is widely known among locals for the presence of ancient burials.

3) Perdikaria. Just downslope from the ridge known as Rachi Boska, also well known as the prehistoric site of Perdikaria, EKAS in 2001 recovered massive amounts of broken pottery, glass, rooftile, and other materials in a group of fields south of the paved road, dating to the Roman-Late Medieval period. The geophysical data image shows the clear outline of a very large anomaly that consists, near the top (north) of the grid, of a long, linear feature trending northwest-southeast. This anomaly is almost certainly a large building. The long axis is on the order of 30 m. (each individual grid square is 20×20 m.), and within the structure, interior rooms and possibly corridors can be discerned. The long axis of the building is oriented sub-parallel to the modern east-west road north of the field. South of this structure, a second anomaly, less striking but adequately distinct, seems to be a second structure with a different orientation – roughly north-south on its long axis.

In addition to various computer manipulations of the data, the results of the geophysical prospection must be considered in the context of the archaeological materials, geomorphological observations, and other sources of information about these locations before any confident conclusions are possible. Nevertheless, we believe that the geophysical results will enhance our understanding of each of these archaeological landscapes.

DANIEL J. PULLEN - TIMOTHY E. GREGORY

2003

ANCIENT HALIEIS

Work continues on the series *The Excavations at Ancient Halieis* to be published by Indiana University Press. The first volume to be completed, Bradley A. Ault, *The Houses: The Organization and Use of Domestic Space, Halieis* 2, is ready for publication. Marian H. McAllister, *Fortifications and Adjacent Structures, Halieis* 3, is in the process of final editing before being sent to the compositor. Some of the chapters for *Halieis* 1, *The Acropolis and Upper Town*, have been completed; some of the authors are still working on their final drafts.

Indiana University Press plans to publish the first three volumes together, the target date now being spring 2005.

In April 2003, at the request of the 4th Ephorate, a complete cleaning of the Halieis storerooms (Leonardou Storage Building in Nauplion and at Porto Cheli), including a reordering, and recording of the materials therein, was undertaken. Nikos Liaros, archaeologist, assisted by archaeology students Panagiota Sarri, Katerina Papayiannis, and Eleni Balomenou, reorganized the entire collection and created an electronic data base (Microsoft Office-Excel) that lists all the storage boxes by location and describes their contents. CDs and hard copies of this data base were given to the 4th Ephorate and to the American School of Classical Studies at Athens. Archaeologist of the 4th Ephorate, Mrs. Evag. Pappi, provided much helpful guidance for the project.

In May 2003, Bradley Ault (American School of Classical Studies at Athens) and Michael Boyd (British School at Athens) conducted a day of magnetometry survey in the lower town of Halieis. Analysis of the results is in progress. Ault has also written a brief entry on Halieis for a local guidebook to be published by the Demarch and the Friends of Porto Cheli. In 2002, these same organizations also installed new fencing around the excavations in the lower town and are keeping the site weeded on a regular basis. New signage is also planned. Students of the Kranidi gymnasion have undertaken a study project about Halieis entitled "A City of Fishermen" and intend to publish a pamphlet documenting their work. Both Wolf Rudolph and Bradley Ault have acted as consultants to the teachers and students, as well as giving them in-depth tours of the site.

JAMES A. DENGATE

LERNA

Publication Project

Earlier in the year Prof. Elizabeth C. Banks sent her 740-page *Lerna* IV (*Architecture and Stratification*) manuscript to Prof. Rutter and Dr. Wiencke. Aside from any revisions that Prof. Rutter's critique will require, the chief outstanding necessities are the final report on the faunal material being prepared by David Reese and the results of analyses of *Lerna* IV objects by Ian Whitbread.

Since the completion of the *Lerna* IV work, Prof. Banks has concentrated on her volume on the Neolithic settlements. She has a 215-page manuscript, prepared in the same format as she employed in the IV text. At present she is revising that manuscript and augmenting it with parallel material and expect to be able in October to send copies of the text to David Reese and Janusz Kozlowski, so that they can order the faunal material and lithics, respectively, in proper chronological sequence.

She will then move on to a revision of her 258-page manuscript on the Neolithic small finds (typologies and catalogue, in all media). She notes, for the record, that she also has manuscripts (typologies and catalogue) for *Lerna* III (204 pp.), *Lerna* IV (495 pp.), and *Lerna* V-VI (621 pp.) small objects. These Bronze Age manuscripts do not include the polished stone, apart from decorative objects. The stones were to have been done by Curtis Runnels, who, however, found that his other responsibilities precluded the completion of the work, which he had, in fact, begun. Perhaps another person will have to be found for the study of these objects. Catalogue copy, drawings, and photographs of the few VI objects she has transferrred to Dr. Lindblom.

In April/May of 2004 she plans to spend a month to six weeks in Athens/Argos to gather whatever information she needs from the records and objects stored there and to supervise the labelling of the IV plans and sections.

Prof. Brice Erickson paid a short visit to the Lerna *apotheke* in June in preparation for a longer study session in 2004. He completed his initial assessment of the finds and began the process of drawing and photography. The task is enormous, since the finds span a period of more than two thousand years (Protogeometric to early modern) and derive from a variety of rich deposits. His work this year focused on Archaic and Classical well deposits from the site. The contents include a small percentage of Corinthian, Laconian, Argive, and Attic figural and plain pottery and vast quantities of coarse and cooking wares. Imported amphorae, large concentrations of loom weights, and a ceramic beehive point to industrial activities. Lerna at this time appears to have been a small village with several households. It may be possible to relate well groups to different households.

Dr. Michael Lindblom worked in the Argos museum, Lerna *apotheke*, from June 7th until August 1st. During the last four weeks he had the assistance of Ms. Erika Weiberg as draftsperson. He began by replacing all the bags in the 17 drawers containing *Lerna* VI pottery. All old notes by Caskey and Zerner are kept in the new bags. He was able to study and document all the drawers containing sherds from Shaft Grave 1, and the vessels in the exhibition, and to do a restudy of the marked pieces from *Lerna* VI. He did sherd counts and weighing of all fragments, and described the variations in forms and rim diameters, different surface treatments and, when applicable, the decorative variation. Within each ware group, a large number of sherds were catalogued and the information entered into a database. All catalogued sherds were marked with a pencil and placed in a bag within the larger bag. Each catalogued sherd was digitally photographed, and all but about 20 pieces were also drawn. In all, the database presently contains 410 catalogued fragments and/or whole vases. If he continues to catalogue sherds with the same frequency, there should be around 1,000 catalogue entries when the whole corpus has

been studied. That does not necessarily mean that all these should be included in the MS, but they maybe useful in other ways.

All the negative numbers of the photographs of *Lerna* VI objects were copied. There was no time to study the miscellaneous finds this season. He has continued to work full-time on the *Lerna* VI material till now. Principally the work has consisted of inking and scanning all the line drawings, and inserting new scales on the digital images, improving them and inserting them into the database. He has scanned the Caskey photographs and burned them on duplicate sets of four CDs.

Dr. Lindblom comments that he is impressed by the way the two shaft graves were excavated, with test trenches within the shafts and separate cleanings of the walls. He notes that the sherds have suffered from much handling over the years, especially the Matt Painted sherds; and some of the pottery from SG1 and SG2 has been mixed.

He expects to spend two months of next summer in continuing the work, with one or two assistants.

Dr. David Reese spent ten days in the Lerna *apotheke* in the Argos Museum this past summer, reexamining the *Lerna* IV and V animal bones and most of those of *Lerna* II. He did a preliminary sorting and analysis also of the *Lerna* VI animal bones for Dr. Lindblom's study. He will study them further in the summer of 2004, and will examine also the small miscellaneous finds made of organic materials. He has made revisions in Gejvall's original identifications, and has discovered further information on aging, butchery, and burning.

Last fall Prof. K.D. Vitelli completed the revision of her Lerna Neolithic pottery manuscript and submitted it to the ASCSA Publications office in December. The manuscript then went to three reviewers, and in late June she received their reviews. They agreed to publish with minor revisions, which she intends to complete by December of this year. She has been reading several items that the reviewers suggested she look at, to develop certain of her ideas, i.e.: the mound at Lerna as an "ancestral monument" and other casual references to heirlooms and the like. They also asked her to put more of her comments on Neolithic potters in general into the concluding chapter, and that will occupy most of her time this fall.

Dr. Carol Zerner has continued to edit the manuscript of *Lerna* V, preparing sections for submission to the project director. This year she completed the account of the stratigraphy and the pottery catalogue of Area DE and will be submitting these sections this fall. In the academic year 2003-2004 she will be working full time on Lerna and is hoping that by the end of this year she will have completed the rewriting of the complete text of *Lerna* V.

My major concern this year has been the arrangements for the reorganization of the Lerna *apotheke* in the Argos museum, as required by the Nauplion Ephorate. We were able to engage Nikolaos Liaros, highly recommended by Prof. Vitelli and the ASCLS, to do this work with the help of several assistants and of Ms. A. Banaka from the Ephorate.

The contents of the many old metal boxes full of the post-Mycenaean sherds were stored in new plastic boxes and carefully relabeled. Other boxes, once stored on the floor, were placed on new Dexion shelves in the corners of the room. New labels were supplied for the wooden shelves. All the pottery on the shelves and in the cupboards was recorded electronically by inventory number.

The 44 drawers containing miscellaneous objects were each photographed digitally and recorded on CD-ROM, along with a series of views of the entire workroom, section by section. The extensive collection of human skeletal material has also been stored here temporarily, as unobtrusively as possible, as well as some of the animal bones, in new boxes where necessary. The Ephorate now has an electronic record of the Lerna inventoried ceramics in the workroom (nearly 1,800 items), and a detailed digital photographic record of the shelves and drawers. The workroom is now a much better organized space in which to work, as visiting scholars have attested recently.

We are grateful to the Institute for Aegean Prehistory (INSTAP) for a grant which supported this project, and to Maria Pilali of the ASCSA and A. Banaka of the Ephorate for their invaluable assistance throughout.

As the report indicates, the *apotheke* has been busy during the summer. Other scholars who were intending to make use of it this fall are Dr. Sofia Voutsaki, studying C14 and DNA evidence in the human remains, and Prof. Cyprian Broodbank and students investigating EH II and III pottery. My meeting in Argos and Aegina with Lydia Berger of the Austrian School last fall has born fruit in her doctoral dissertation on a group of EH II pottery from Kolonna. She intends to expand her study to include more of that highly significant material.

MARTHA H. WIENCKE

KENCHREAI

Cemetery project: Rachi Koutsongilas, Kenchrees, Korinthia

The second season of the Kenchreai Cemetery Project concluded with great success in the large cemetery of Roman date on the Koutsongila ridge north of the ancient harbor of Kenchreai, Corinth's eastern port on the Saronic Gulf (Fig. 26). Professor Joseph L. Rife (Macalester College) directed a program of documentation and study at the site from 15 June-31 July 2003. His research team consisted of a senior staff of specialists in wall-painting, ceramics, and architecture assisted by students from Macalester College, Ohio State University, and Cornell University.

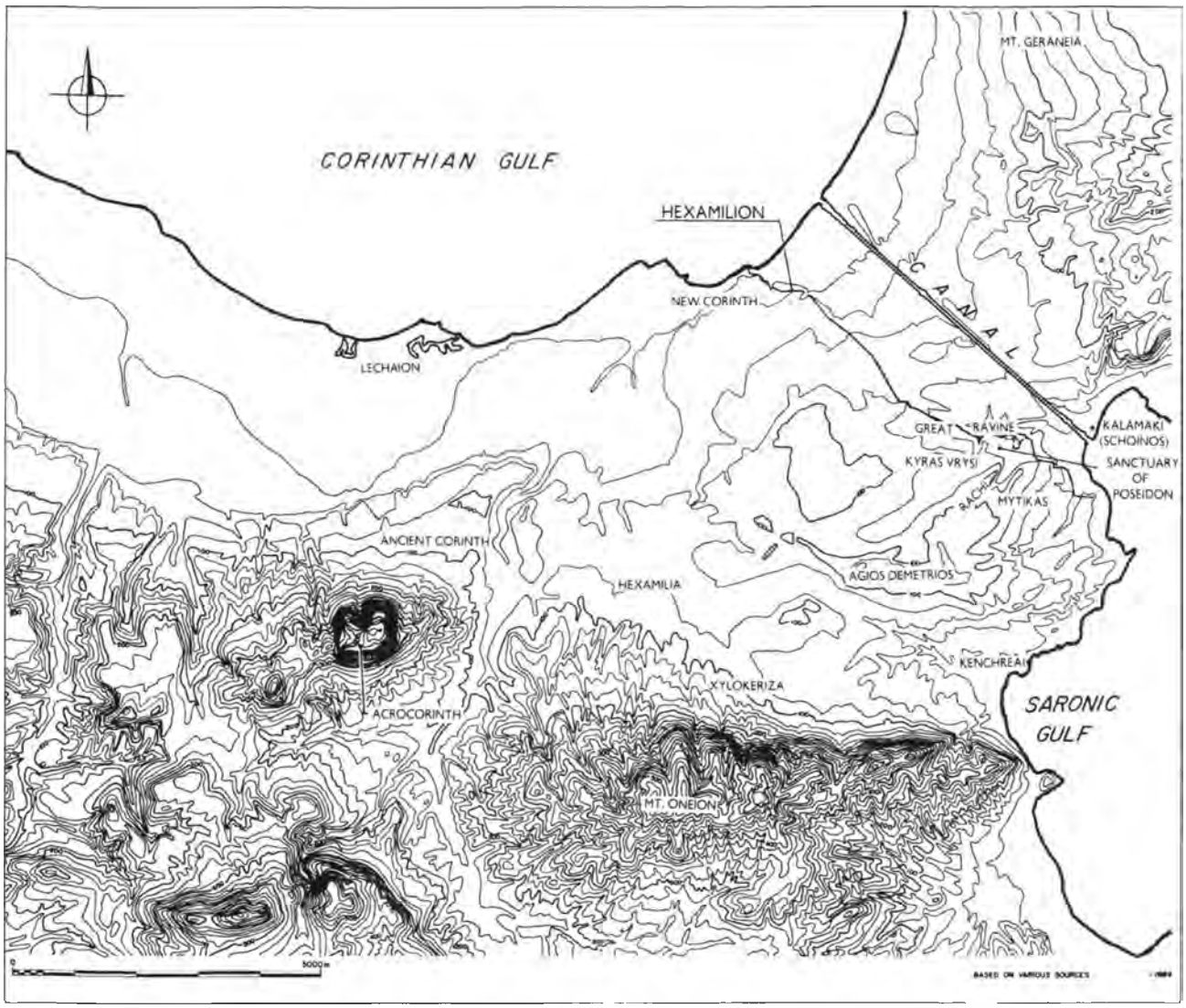

Fig. 26. Topographical plan of the Isthmus of Corinth, showing Kenchreai.

Rife worked with the permission of the Greek Ministry of Culture[210] under the supervision of the 4th Ephorate of Prehistoric and Classical Antiquities and the auspices of the American School of Classical Studies, Athens. He expresses his sincere gratitude foremost to Alexandros Mandis, Head of the Ephorate, and Panagiota Kasimis, epimeletria, as well as Panagiotis Zonitsas, head guard of the Isthmia Museum, for their generous support and wise advice in this continuing work. He also acknowledges the timely support of Nikos Minos, director of conservation in the Ministry of Culture. Further thanks are due to Stephen Tracy, director of the American School, and Maria Pilali, administrator, for their ongoing interest and assistance. This research was made possible by grants from Macalester College, the Lilly Endowment, and the Office of the Provost, Professor Daniel Hornbach, who deserves special gratitude. Finally, Rife gratefully acknowledges the support and advice of several senior colleagues in the field during the course of research: Professor Tracy, G.D.R. Sanders, Kathleeen Slane, Hector Williams, Timothy E. Gregory, and J. Andrew Overman.

The cemetery consists of 25 subterranean chamber tombs (*hypogaea*) and 23 individual graves (cists) cut into the bedrock along the eastern (seaward) face of the ridge over an area of *ca.* 150 m. N-S×40 m. E-W (Fig. 23). Scholars have noted these tombs and graves for nearly a century, and looters have plundered them from ancient times to the present. The Kenchreai Cemetery Project is the first systematic attempt to

210. Nos. Prot. UPPO/GDA/ARX/A3/F2/156/26; UPPO/SUNT/f18/2426; UPPO/SUNT/f18/2856.

document all remains uncovered by illicit excavation. Field research this season entailed preparing a topographical plan of the site; closely examining all traces of construction, burial, and illicit excavation on the surface of the ridge; exploring several graves and tombs in detail; and initiating a program of study and conservation of wall-painting.

Dr. Michael Nelson (Macalester) supervised the creation of a composite topographical plan of the site, which is currently under preparation using digital technology. Team members identified and described 66 discrete artificial features (walls, bedrock cuttings, cut slabs or blocks, buildings) and 253 discrete looting events (irregular cuttings, small probing holes made by shovels or pipes, large trenches made by excavation machinery). Noteworthy among the structural remains are several traces of early modern terrace walls and buildings, possibly farmhouses; sections of Roman brick masonry and fragments of mosaic similar to the remains of the villa on the north mole; several massive limestone blocks toppled from ashlar masonry and cuttings for such blocks, dating to either the Archaic-Classical or the Roman eras (Pl. 22 a); and a complex of artillery platforms, bunkers, and tunnels comprising a modern military installation presumably from the Second World War at the top of the ridge. These remains attest to the major phases of occupation at the site, and their location indicates the limits of the cemetery to the west and south. The documentation of looting led to several important conclusions. Looting has disturbed almost the entire surface area of the cemetery, it has been conducted intensively for at least several decades, and it has continued at least as recently as late last spring. These observations express the urgency of protective measures to preserve the archaeological site from further destruction. At the end of the season Rife submitted to Mr. Mandis at his request a brief study describing this dire situation and outlining several measures better to secure the site and to protect the antiquities.

The study of the graves and tombs that was initiated in 2002 continued in 2003. The research team documented the form and condition of all 23 graves and closely studied six of them (9, 10, 12, 13, 14, 19). Rife also studied the remnants of a new grave (18) that had been freshly opened by looters. The five types of graves represented include slab- or tile-covered cists (7; Pl. 22 b); ground shafts that extend down vertically from the surface then open horizontally into a burial chamber (14; Pl. 22 c); cists cut obliquely into a slope (1); and monolithic sarcophagi (1). Pottery in these graves indicates that they date from the 1st century to at least the 6th century AD. As is suggested by comparanda from Corinth and other sites in the Corinthia, the ground shafts and oblique shafts were late antique types, while the slab- or tile-covered cist was a generic type used throughout the Roman era. This typological variation most likely does not reflect variation in social identity. Artifacts and bones found *in situ* further attest to the nature of local mortuary practices. Grave goods included a squat pitcher next to the right foot (Pl. 22 d-e) and six intact unguentaria alongside the torso (Pl. 23 a). Corpses were interred supine with legs extended and arms either at their sides or over their abdomens. These local customs resemble funerary rituals in contemporary cemeteries across the region.

The research team also completed a preliminary documentation of all chamber tombs. This exploration revealed that the tombs furthest east and closest to the sea were more symmetrically designed than those to the west. Moreover, most tombs displayed the same basic plan: loculi for inhumation in the lower register of the walls, niches presumably for cinerary urns in the upper register (Fig. 27; Pl. 23 b). However, the northern tombs (16, 19, 20, 21, 22) display different sepulchral forms, such as *arcosolia* and asymmetrical niches (Fig. 28). At this stage it is uncertain whether this differentiation points to burial group distinctions within the larger cemetery or diachronic development. The evidence of earlier salvage excavations by Americans (1969) and Greeks (1988-1990) shows that the canonical tombs were constructed during the Early Roman period (1st-3rd centuries), while Christian graffiti on the walls of Tomb 6 (Pl. 23 c) attests to re-use in late antiquity. It is, therefore, clear that the tombs and the graves were contemporary. The distinction between these separate forms of burial, the chamber and the cist, probably reflects a difference in social status.

The continued study of Tomb 6 shed new light on the appearance of these tombs at ancient ground level (Pl. 23 d). The stairway descending into the tomb (*dromos*) was surrounded closely by a square building with a massive monolithic threshold cut to receive a door fixture, a façade of blocks finished unevenly in unpainted white plaster, and side walls of unfinished, irregular mortar and rubble. This building might well have resembled the Roman tombs located on road across the Isthmus between the Xerias River and the Examilia and those north of Corinth along the National Highway to Patras. Whatever the precise form of this funerary building, it must have required a considerable investment of time and energy to construct, and it would have been visible from a distance. Monumental remains such as this have not been identified at other tombs in the cemetery, though several preserve traces of a low-barrel vault or a rubble foundation around the *dromos*.

Study inside Tomb 4 led to several important observations concerning the use of the tombs. The niches contained large quantities of cremated bone in a scattered and pulverized state, while the loculi contained the fragmentary remains of numerous skeletons that had been interred on separate occasions. Moreover, the front openings of the loculi were originally shut with some form of enclosure (screen? grill?) that was attached to the face of the walls with nails (Pl. 23 e). In other tombs, loculi were closed by vertical slabs or rubble walls (Pl. 23 f).

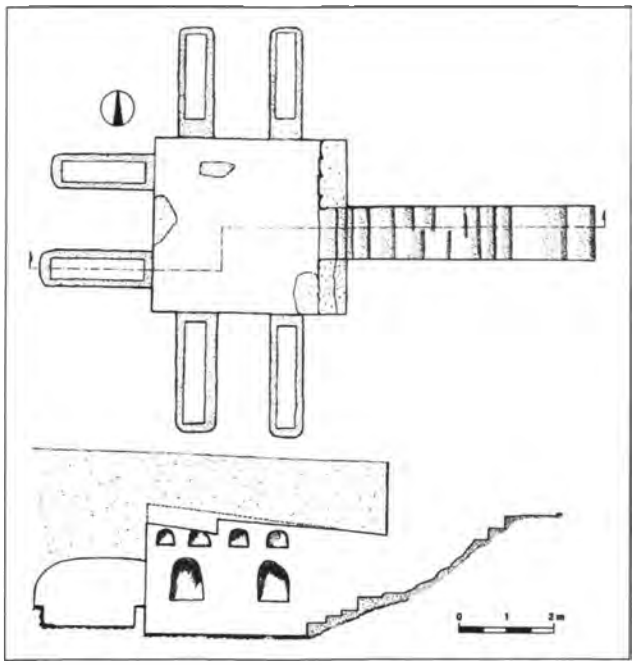

Fig. 27. Kenchreai. Example of tomb with canonical plan (T23). Plan and section.

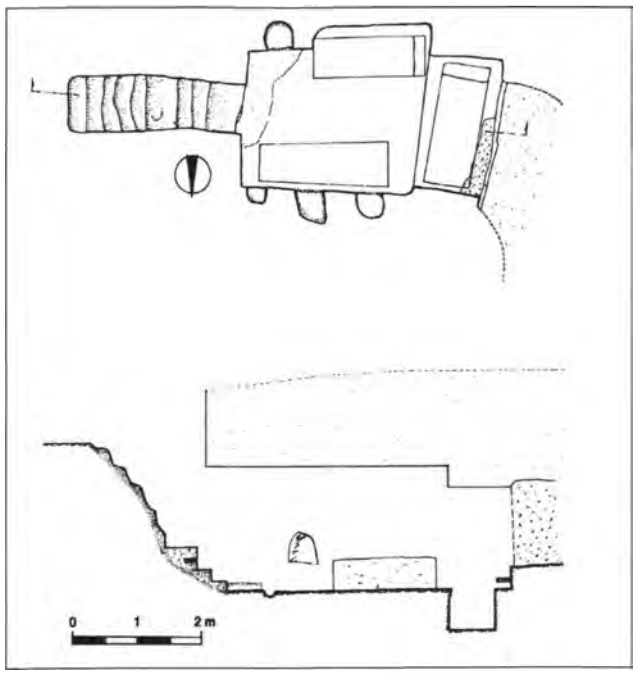

Fig. 28. Kenchreai. Example of tomb with non-canonical plan (T19). Plan and section.

Evidently the loculi were used over long durations, but it remains uncertain whether use was continuous over several generations or discontinuous, spanning several centuries.

The third major component of research this season was the study of the wall-paintings under the direction of Professor Alix Barbet (École normale supériere, CNRS, Paris), with the expert assistance of Florence Monier and Rui Nunes Pedroso (Centre d'étude des peintures murales romaines, Soissons). They concentrated on the tomb with the best preserved painting (4), which they photographed comprehensively and drew at a 1:1 scale. The painted decoration portrays aediculae, marble revetment, birds, dolphins, hippocamps, garlands, and ribbons (Pl. 24 a-b), all motifs familiar from funerary wall-painting throughout the Empire. However, their composition here is strikingly provincial and eastern, and their execution is decidedly less advanced than the best paintings at Corinth. The French team also evaluated the physical condition of the wall-painting. The plaster is attached with a thin coating of mortar to the coarse conglomerate bedrock, which is very fragile and has mostly collapsed along the north side of the tomb. Moreover, the surface of the plaster has in several places buckled, peeled, or flecked away through weathering by environmental processes (moisture, leaching, fungus). Nunes Pedroso constructed three temporary supports for endangered sections of the ceiling and walls, and he tested different consolidants on the plaster and bedrock with positive results. Professor Barbet and her colleagues are currently preparing a technical report on the status of the paintings and prospective measures for conservation and reconstruction.

JOSEPH L. RIFE

ISTHMIA

University of Chicago

Projects at Isthmia this year extended from February through August with a focus on conservation of the site, preparation for renewal of the displays in the Isthmia Museum, and study for the final publications. Notable discoveries include indications for the use of a crane/hoist in the Archaic Temple and evidence for food preparation (cooking vessels and grinders) and thus probably dining in the *Hiera Nape* (Sacred Glen) where dedications of the 4th century BC point to a shrine of Demeter in the 4th century BC. The final dismantling of the Palaimonion seems to have been completed almost a century after construction was begun on the Hexamilion across the Isthmus.

Staff: Elizabeth Gebhard (director), Fritz Hemans (field director and architect; Archaic Temple), Martha Risser (pottery *ca.* 550-300 BC), John Hayes (pottery, *ca.* 300 BC to the 4th century AD), Alastar Jackson (arms and armor), Ivan Gotsov (worked stone), Chris Hayward (stone identification), David Reese (faunal remains), Stella Bouzaki (conservator), Jean Perras (site manager and archivist), Jonathon Stevens, Chloe Wardropper, and Jessica Gebhard. Consolidation of the site and preparation of materials for museum displays were carried on jointly with Alexander Mandis and Panayiota Kassimi of the 4th Ephorate of Prehistoric and Classical Antiquities.

Archaic Temple by F. Hemans, J. Stevens. Oscar Broneer interpreted the lines of post holes cut into bedrock as receiving scaffolding for construction of the temple (*Isthmia* I, 7-11). Further analysis of the diameter, spacing and position relative to the walls of the temple makes it clear that they were not used for scaffolding but rather to help support cranes/hoists that were used to lift wall blocks into place. The idea finds support from the leveling of bedrock over an area three times the size of the structure. Such a space would have been used for delivery of stone and the operation of hoists.

Cleaning operations uncovered a shallow, right-angled cutting that appears to be a bedding for piers placed against the walls at the northwest corner of the cella. Thus, with two points accurately placed, the north wall can be restored with confidence.

Later Archaic, Classical and Early Hellenistic Pottery by M. Risser. Visual examination of cooking wares led to the identification of nine fabrics that are similar to 4th century and Hellenistic wares from the Rachi Settlement but with fewer and smaller inclusions and a smoother surface.

The greatest concentrations belong to the 4th century BC in the area of dining caves above the theater and in a region west of the main temenos that has yielded dedications to Demeter. The similarity of shapes and date with cooking wares from the Rachi supports Virginia Anderson-Stojanović's suggestion that, with establishment of the settlement, an early shrine to Demeter on the Rachi was moved down to the Sanctuary of Poseidon. Dining would have played a prominent role in the cult, as it did in the Sanctuary of Demeter and Kore in Corinth, where similar cooking wares have been found. Oscar Broneer (*Isthmia* II, 113-116) identified the area where the dedications were found with the *Hiera Nape* (Sacred Glen) mentioned as receiving a Temple of Demeter in the 2nd century AD (*IG* IV.203.15-16).

For the period *ca.* 550-450 BC deposits with dining materials from the Sanctuary of Poseidon yielded fewer cooking wares in comparison to fine drinking vessels.

Late Hellenistic and Roman Pottery by J. Hayes. An unusual oversize two-nozzled lamp was re-constructed from pieces previously unrelated, two of which appear in *Isthmia* III, nos 2337, 2338 (Pl. 24 c). The ware seems closest to that of a Late Republican class noted in South Italy and Rome (Dressel's lamp type 1), and its long nozzles suggest a date around 120-70 BC. Such a lamp implies other than everyday use, and may be evidence for minor cult activity during the pre-Roman abandonment period.

Checking of catalogue entries and drawings and adding new drawings occupied much of the time this season.

Arms and Armor by A. Jackson. Study focused on helmet fragments with perforated rims, weapons from the Rachi (with Virginia Anderson-Stojanović), and iron weapons (with conservator Stella Bouzakis). A second season in the Autumn will be devoted to limb armor and work on the inventory.

Rachi Settlement by V. Anderson-Stojanović. New research suggested that production of surplus oil in the settlement was linked to the endowment of oil for Isthmian athletes at the games. Description of the physical remains was completed. Fritz Hemans and Jonathon Stevens brought to final form 22 drawings of the site.

Palaimonion by E. Gebhard. Detailed analysis of the masonry makes it likely that the South Building and curved entrance gate are contemporary with the enlargement of the shrine in Phase III *ca.* AD 100/120 instead of being later additions as Broneer in *Isthmia* II, 104-106.

The significant number of sherds and coins in destruction deposits belonging to the late 5th and 6th centuries points to completion of the dismantling of the shrine some time after construction of the trans-Isthmian wall, which is currently placed in the second decade of the 5th century (T. Gregory, *Isthmia* V, 142).

Faunal Remains by D. Reese. Sacrificial and dining practices were investigated through completion of the analysis of fauna in the Great Circular Pit. In the Palaimonion the nature of the pyre on which the holocaustic sacrifice of a young bull was made and the pits in which the remains were found were considered in relation to the logistics of such a holocaust.

Worked Stone by I. Gotsov and assistants; C. Hayward. Tools for food production, floats for plastering Classical masonry, and fragments of five gaming boards are included in the study of stone from the sanctuary and a separate catalogue was prepared for the Rachi Settlement. Christopher Hayward is investigating the sources of the stone.

On the basis of their context most of the 41 grinding stones and querns and the gaming boards from the sanctuary can be assigned to the period before 146 BC. Four grinders from the *Hiera Nape* lend support to food preparation in the area (cf. Risser above).

Site Conservation and re-organization of the apotheke by F. Hemans, supervisor. Workmen from the Corinth excavations removed Archaic roof tiles from the *apotheke* yard and re-stacked them on the site (Pl. 24 d); back-filled a number of 1989 excavation trenches and other areas on the site (Pl. 24 e); and assisted Hemans in the re-organization of storage for the Kenchreai and Isthmia artefacts (Pl. 24 f). Hemans installed new shelves and a new storage facility for inventoried ceramics and re-organized the conservation area. In response to a request from the 4th Ephorate he cleared space for construction of a laboratory for research on the glass panels from Kenchreai.

Digital Photography by Chloe Wardropper. To increase accessibility for study, all un-inventoried metal objects are being photographed in digital format and entered in a database. This season 361 bronze and a few iron pieces were processed; continuation is planned for 2004.

Museum Graphics by Jessica Gebhard. Images for the new museum displays including computer-generated reconstruc-

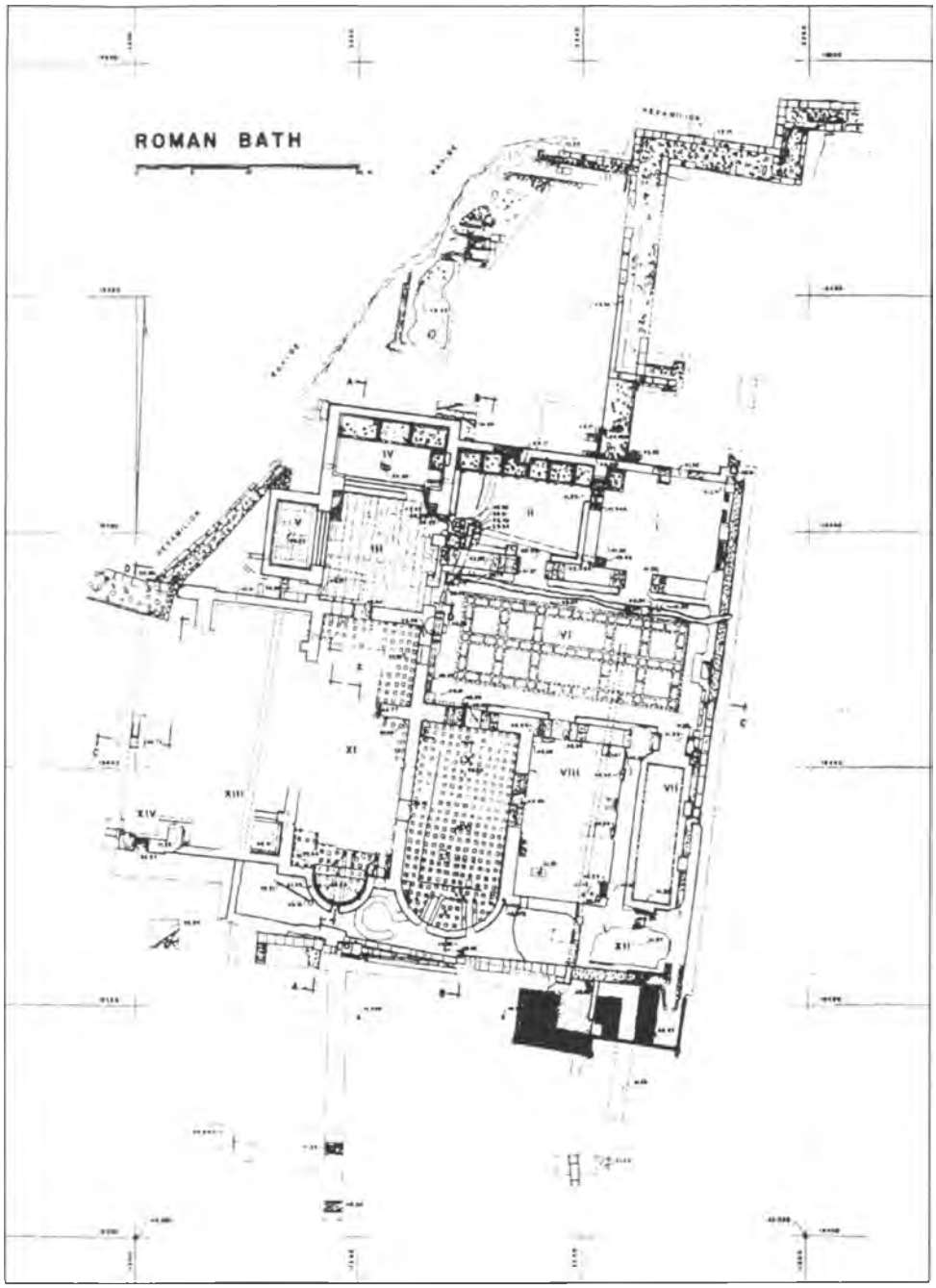

Fig. 29. Isthmia. Roman Bath.

tions of the site at different periods and photographs of the excavations were prepared for submission to the Ephorate for final processing.

ELIZABETH R. GEBHARD

Ohio State University

Members of the Ohio State University Excavations at Isthmia worked at Isthmia from 1 June to 3 July and from 3 to 17 September 2003. Major work was divided into three basic categories:

1) Continued study of the Roman Baths, with the goal of full publication of the building. Fikret Yegul (University of California, Santa Barbara) was at Isthmia for most of June and he completed revision of his manuscript on the architecture of the Baths during this time. He also visited a number of other Roman Baths in both northern and southern Greece, for the purpose of comparison with the Baths at Isthmia. Michael Mills

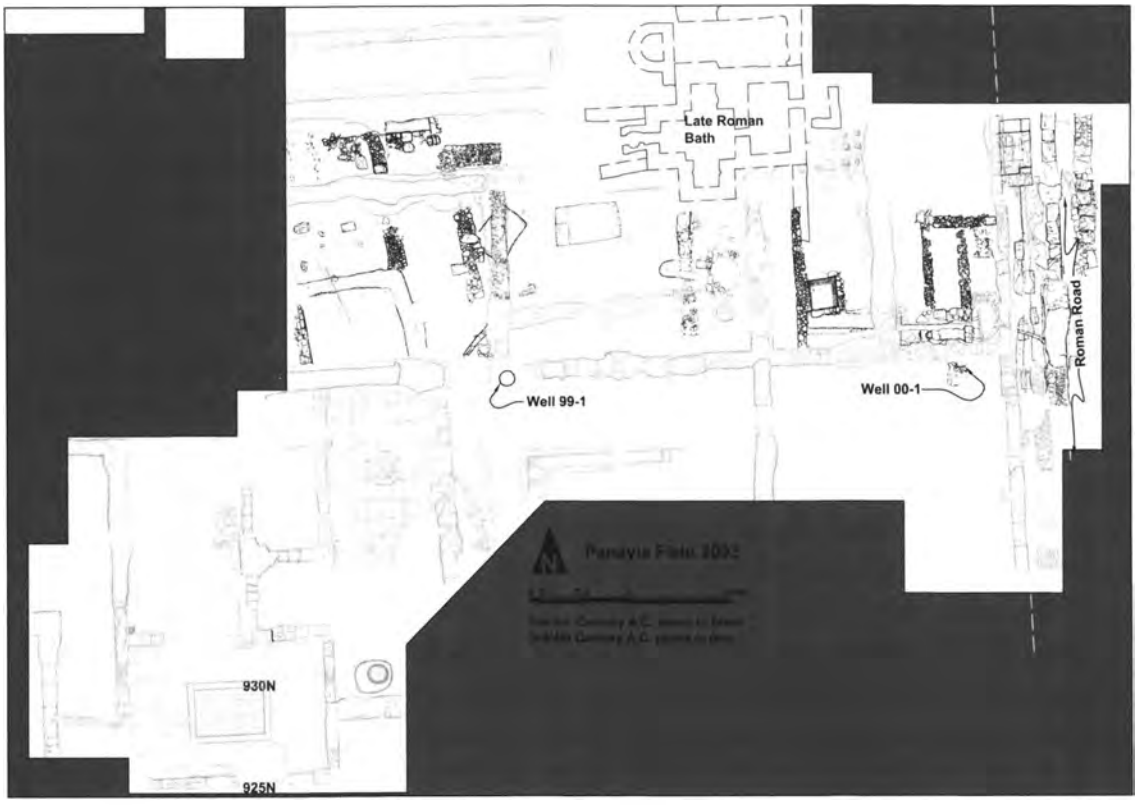

Fig. 30. Corinth. Panayia Field. State plan.

(University of New Brunswick) completed the first draft of his study of the stamped tiles from the building, and this will be integrated into the overall volume on the Baths. Karen Soteriou worked for most of the summer in the preparation of drawings for the illustration of objects from the Baths, mostly the Roman pottery, and she was able to complete pencil-sketches of most of those. Timothy Gregory continued work on the stratigraphic history of the building, which is now nearly complete.

2) Panayiotis Elias continued his work on the conservation of the monochrome mosaic in Room VI of the Roman Baths. He was able to complete all but a very few small sections, which should be finished early in the 2004 season, at which point conservation of the mosaic will be complete (Pl. 25 a-c).

During September of 2003 we cleaned and cut back the edge of the southern edge of the excavated area, in order to stabilize the earth and even out this line (Fig. 29). This edge was excavated for a distance of 15.5 m. from the southeast corner of the excavated area, toward the west (Pl. 25 d). This operation cleaned out old trenches that had been excavated in 1976 and 1978 and evened the southern edge of the excavated area, which has now been stabilized by construction of an unobtrusive dry-stone wall. In the eastern part of this area, on a line directly south of the middle of Room VII of the Baths, the foundations of what was presumably the entry area of the Baths were discovered, disturbed by a series of Byzantine pits (Pl. 26 a). To the west of this a significant dump of material from the destruction of the Baths was discovered, lying directly on the upper floor of the Classical-period Bath (which was thus apparently exposed when the eastern end of the Roman Baths collapsed). The robbed foundation trench of a large north-south wall was found to the west of this and along the southern edge of the excavated area the north wall of a substantial reservoir of Roman date, presumably connected with the use of the Roman Baths, or more likely its predecessor. A wall made of local dry stones was built along the east and south sides of the excavated area (Pl. 26 b-c). Work in 2004 will complete clearance of this south side of the Roman Baths and the stabilization of this important part of the site.

TIMOTHY E. GREGORY

CORINTH

In 2003 excavation (Pls. 27-28) was curtailed to two training sessions, each of three weeks, conducted in the Panayia Field in April and May. The goal, to complete the excavation of pre-Roman horizons in the south half of the area opened to date, was not achieved (Fig. 30).

Successive layers of the road (Fig. 31) bounding the three rooms to the east of the urban domus were removed revealing a sewer line running northwards. The sewer was constructed and covered by large cut blocks and it underwent occasional modifi-

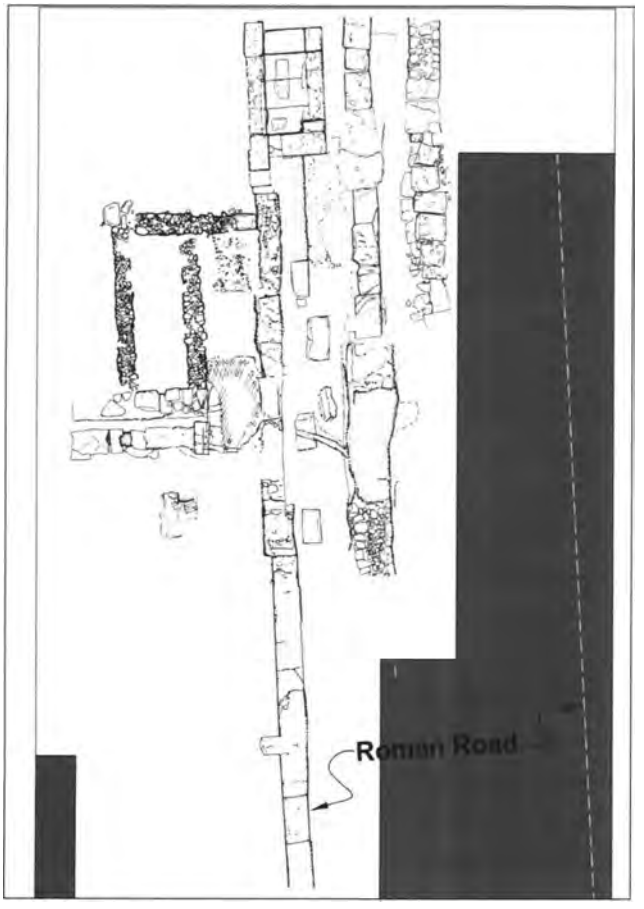

Fig. 31. Corinth. Panayia Field. Roman Road.

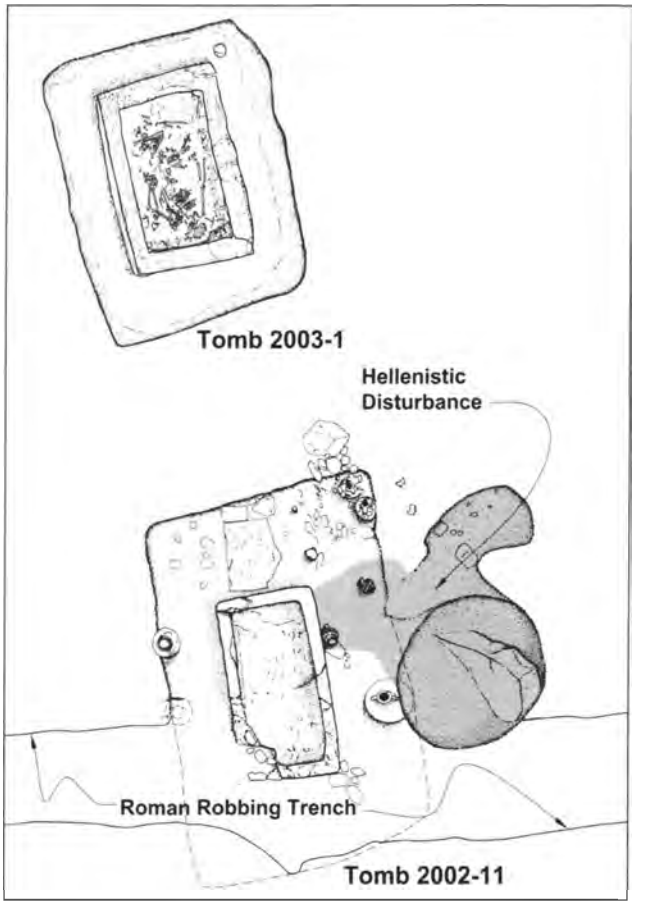

Fig. 32. Corinth. Panayia Field. Geometric tombs.

cations, specifically in the 2nd, 5th and 6th centuries when new outflow lines were installed from adjacent properties. This involved the digging of tunnels under the sidewalk and road beds. Two of the tunnels were not backfilled and despite a measure of slumping in the superimposed layers did not collapse. Water supply lines were installed in the sidewalk. Since Corinth water is so calcarious, these water pipes rapidly developed thick calcium carbonate deposits reducing the water flow. Frequent repairs and replacements were undertaken through the course of the 1st through 3rd centuries. These required attendant excavation and resurfacing of the sidewalk. As the depth of sidewalk and road bed fills grew deeper, the curb dividing the two had to be elevated by extra courses of stones. Road and sidewalk beds above the 3rd century were not preserved.

Roman construction work, especially of the late 3rd and 4th centuries, cut back preceding phases severely. Early Roman, Hellenistic and earlier phases are represented only by features cut into "stereo" such as graves, pits, foundations and cellars. Two large test cuts revealed the compact, pebbly red "stereo" to contain small but significant quantities of Late Neolithic and Early Bronze Age pottery and chipped stone. It completely lacks cultural horizons and has every appearance of having been re-deposited from the south by natural agencies rather than being a huge filling operation. The material culture is further indication of the extent of early occupation in the area of Ancient Corinth. Late Neolithic and Early Bronze Age material is relatively plentiful on the flanks of Temple hill, Cheliotomylos, the Gymnasium and the Tile Works (Fig. 32).

Immediately to the north of the Early Geometric grave found in 2002 under domus room A11, now considered to date *ca.* 900-875 BC, a second grave was revealed (2003-12). The grave measures 2.83×2.25 m. and its cut is preserved to a depth of 1.72 m. below the extant surface of the "stereo". It contained a massive monolithic sarcophagus of oolitic limestone measuring 1.88×1.23×0.85 m. with interior measurements of 1.42×0.88×0.62 m. It was fashioned using an adze with a blade 8 cm. broad by chopping down repeatedly in a vertical axis. The much decayed bones of the deceased indicate that the body was placed on its left side with the head to the south and legs retracted. Two small undecorated lekythoi were found to the west of the head, an iron knife and an iron stylus with a bone handle were found to the east of the torso and the deceased wore bronze finger rings, one still placed on a finger of the left hand. After placement of the body the sar-

cophagus was covered by a cut slab 1.97×1.29×0.25 m. The cover broke in the process and the cracks were repaired with white marl which was also used to seal gaps between the sarcophagus and the lid. A plain shallow bowl was found complete in the grave backfill at the north east corner and sherds mending up to preserve two-thirds preserved, complete profile of an early Protogeometric high-footed skyphos came from the fill west north and east of the sarcophagus. The grave assemblage does not permit accurate dating of the grave other than it is approximately contemporary and perhaps slightly earlier than Grave 2002-11. The juxtaposition of the two suggests that the location and orientation of the earlier monument was certainly known to the excavators of the later grave. The sarcophagus has thicker walls than that of Grave 2002-11 and this may be an indication of an earlier stage of development. Sherds painted with concentric circles and possible early Early Geometric fragments in the grave fill suggest a date late in the 10th century or very early in the 9th century BC.

The sarcophagi in these two graves are as large as even the largest later examples. Together the four Late Protogeometric and Early Geometric Corinthian sarcophagi now known are perhaps the earliest known in the Greek world and they amply demonstrate an ability to adapt woodworking techniques to fashion stone. Although we have no evidence for the use of fashioned limestone for architectural purposes until the later 8th century the sarcophagi now mark the origins of Corinthian stone working by *ca.* 900 BC. At an estimated weight of 2.3 tonnes (2003-12) and 1.4 tonnes (2002-11) transport of the sarcophagi and their lids (1.2 and 0.8 tonnes respectively) represented considerable effort.

Only small contexts of Protocorinthian date were found in depressions in the stereo but Corinthian remnants were slightly more substantial. Postholes of the period suggested no particular arrangement but a rectangular cutting 2.5×1.8×0.8 m. was backfilled in this period. The cutting was later bisected by a wall of the 4th century urban *domus*.

Part of a Hellenistic cistern, 2.3 m. wide, was found at the north edge of room in the *domus*. All but the southern 0.6 m. of this structure was destroyed by the late 3rd to 4th century construction of the stylobate of a colonnade flanking the long pool in domus room A16 and further by the robbing out of the stylobate in the 6th century. The upper portions of the cistern were cut back by Roman construction.

A built subterranean room (Fig. 33) was found on the east side of the excavated area covered by the Roman road. This structure is rectangular, 2×1.56 m. preserved to a maximum depth of 1.62 m., and built of dry stone walling. A series of five steps descends the east side from the northeast corner and the floor is paved with large cobbles. The room was not a cistern: only the east wall and the southeast corner are plastered and material used is the hydraulic variety used for cisterns. The

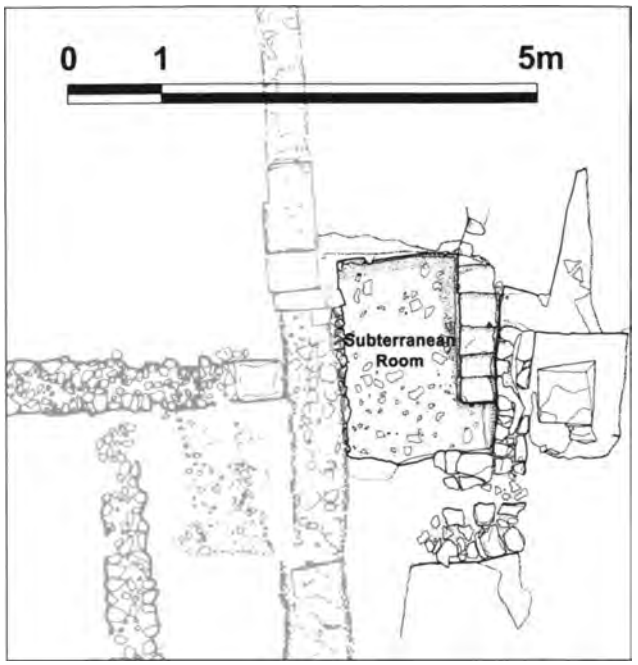

Fig. 33. Corinth. Panayia Field. Subterranean room.

fill if the cellar consisted of a mass of pottery including West Slope Ware, fragments of Relief ("Megarian") Bowls, cooking vessels and basins. The quantity of cooking ware lids in different sizes far surpasses the number of chytras and casseroles. The latter come in different sizes. The latest identifiable material suggests a date for the deposit *ca.* 200 BC.

There are indications that the cellar is part of a larger complex that apparently lies under unexcavated portions of the Roman Road to the south and under the properties to the east and north. The cellar strongly resembles subterranean structures associated with Buildings I and II north of the South Stoa (Williams and Fisher 1972) also filled with quantities of pottery. These dated to the second half of the 4th century BC and the function of these buildings was thought to be public rather than private. The amounts of cooking lids and vessels suggest that the assemblage was designed more for public than for domestic dining. It is possible that here too was a building of similar function to Buildings I and II. Some of the lids are distorted by firing but were conceivably still functional. One of the small chytras was completely distorted and appears to be unusable. Without physical evidence for a kiln, one is reluctant to suggest the dump is waste from a potter's workshop on the strength of these few wasters.

Resistivity survey undertaken by M. Boyd of the British School and G. Sanders to reveal the course of the Late Roman city wall continued in fields at the base of Acrocorinth (Figs. 34-35). The results showed that the south line of the wall followed the course proposed by Professor Timothy Gregory (*Hesperia* 48 (1979), p. 264-280) for only 300 m. before turning

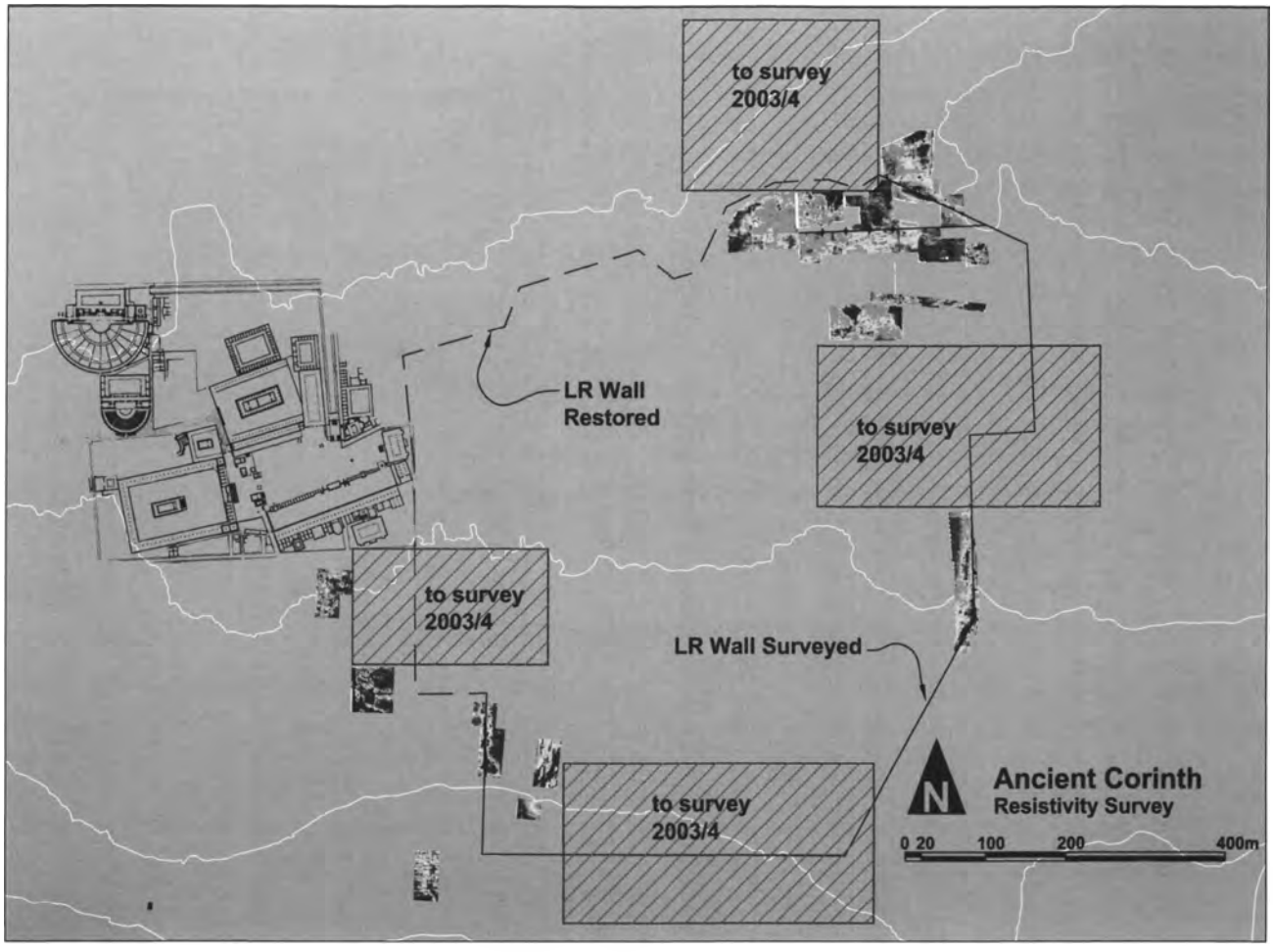

Fig. 34. Corinth. Panayia Field. Resistivity survey.

north. The Late Roman wall therefore appears to have excluded the Roman forum from its enceinte and to have been about one quarter of the size originally envisioned. Reconsideration of the evidence available now suggests that the wall was built in the mid-6th and not early 5th century.

GUY SANDERS

NEMEA

University of California at Berkeley

FINAL PUBLICATIONS

Nemea III: The Coins by Robert C. Knapp and John Mac Isaac is scheduled to appear June, 2004.

Work at Nemea this year focused on the preparation of *Nemea IV: The Shrine of Opheltes, the Early Stadium, and the Hippodrome* by Jorge Bravo and Barbara Rieger. It is hoped that the manuscript will be finished and ready for checking in the summer of 2004.

A new and updated edition of *Nemea: A Guide to the Museum and the Site* is in press with the Archaeological Receipts Fund of the Ministry of Culture. The Greek version is in page proof and will be ready soon after the first of the year, and the English version will follow shortly thereafter.

MUSEUM

We repainted a part of the building that had been discolored last year when the fusebox erupted. The hallway to the bathrooms is now much brighter and inviting.

A new model of the Sanctuary of Zeus as it appeared in 300 BC was created by Petros Dimitriades and was installed in early August. This incorporates new discoveries since the original model which was made in 1984.

SITE

Although excavations did not take place, a very significant discovery was made thanks to a record rainfall last winter. As

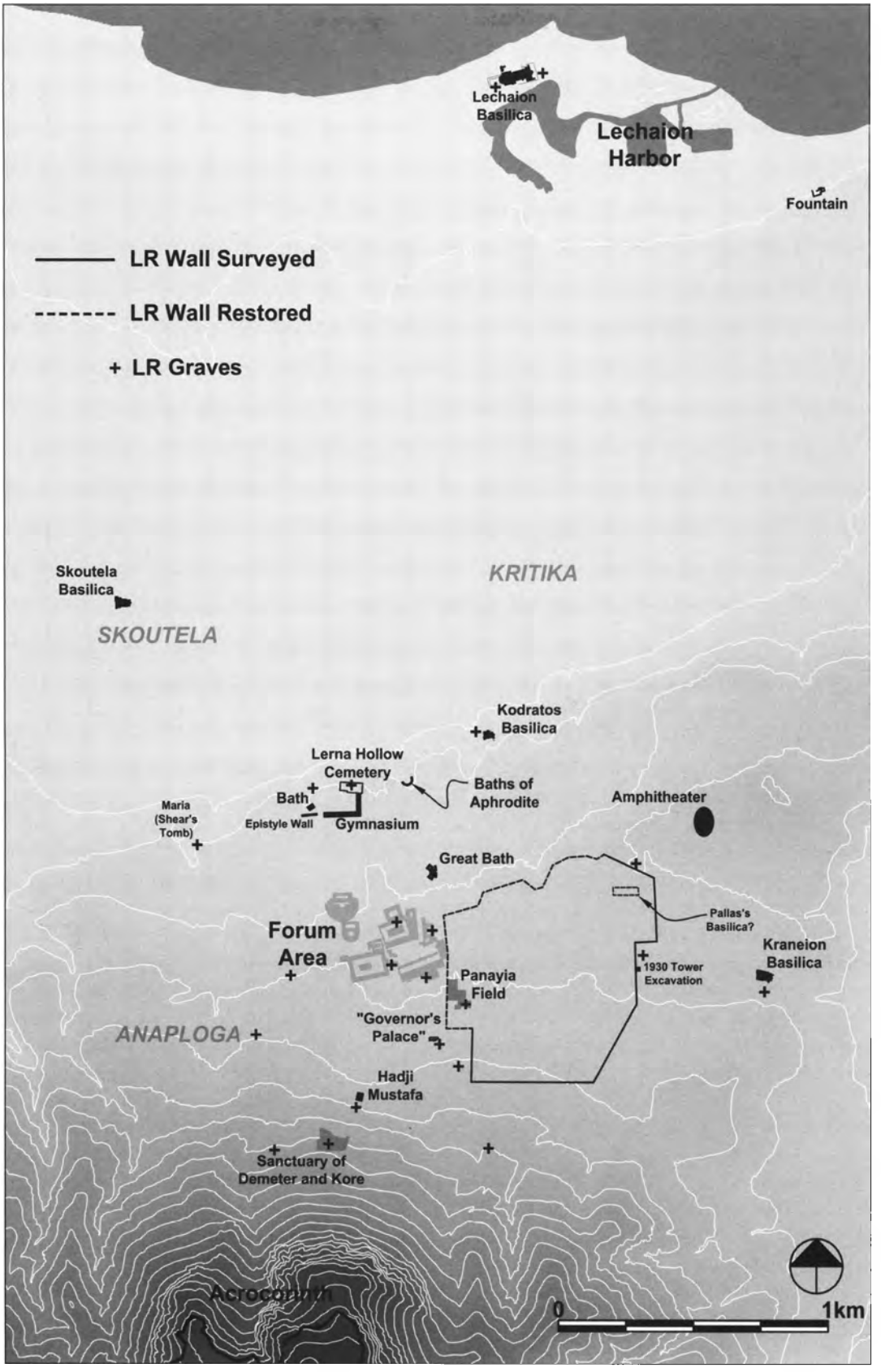

Fig. 35. Corinth. City plan.

you will remember, we dug out the Nemea River, which had been dug out in 1996 and 1997 to the width and depth of its Early Christian phase, that was to improve drainage at the site and keep the Sanctuary of Zeus from flooding. Indeed, that is what happened in 2003 around the Temple of Zeus and the other remains east of the river. But our trenches to the west were totally filled when we arrived in May, and the deeper ones had not dried out by the time of our departure in August. Indeed, had we not pumped and siphoned, they would still have been supporting a large and noisy frog population.

The reason for this failure to drain the western part of the site into the river was clear: the long, north-south artificial mound constructed in the 6th century BC as a part of the Hero Shrine of Opheltes (see the report for 2002) was inpenetrable and served as a dike. This was, it would seem, at least a part of the reason for its shape and location. It protected the core of the Sanctuary, and it ensured that the area to the west became a flood plain (hence the many layers of gravel discovered last year) suitable for the hippodrome. In other words, our colleagues at Olympia who have insisted that the Alpheios River had washed away the hippodrome may actually have been looking at the flood plain that formed the horse track. This discovery will open a new series of questions and ways of looking at the evidence, and not just at Nemea.

About six weeks was spent with a small crew in preparations for 2004 and the Athens Olympics. One task was to grout the flagstone walks from the museum to the temple; the cement of these walks had, in some places, crumbled and created pits and holes — a danger for the visitor that has now been removed.

The Stadium, to host to the Third Nemead on July 31, 2004, needed to be trimmed and pruned. Although the spaces on the lower slopes were in relatively good shape and required little work, the upper slopes (especially on the east) had not been cleaned out since we planted them with trees and shrubs in 1979. The vegetation has done a good job of holding the soil in place, but it needed to be thinned so that there will be space for those watching the Games next summer, and as a fire precaution. The end result was a neat, almost garden-like appearance that adds to the attractiveness of the Stadium and lessens the danger of fire.

TEMPLE

Work on the reconstruction of the Temple of Zeus also continued, and it is a pleasure to report that Professor Nicos Makris, of the Department of Engineering of the University of California at Berkeley and of the University of Patras, is playing an ever greater role in that work. Professor Makris is a member of the Earthquake Engineering Research Center at Berkeley, and especially interested in learning what the ancient Greeks knew about seismically sound construction. Rebuilding the Temple of Zeus provides him with a unique laboratory. He is now preparing engineering reports as a part of the preliminaries for adding to the two new columns already re-erected.

MAINTENANCE

We continue to care for the weeding of the site, and it is hoped that our requests of more than a year ago for permission to treat the crumbling ancient foundation walls around the Sanctuary, and to conserve the reservoirs west of the Sanctuary will soon be granted so that work can proceed.

STEPHEN G. MILLER

Nemea Valley Archaeological Project - Cooperative Research at Barnavos

The goal of research in 2003 was to test for evidence of chamber tombs on both sides of the ravine at Barnavos. Work was divided between these two sides. On the west side, where a robbed chamber tomb was excavated in 2002 and where the property in which it is located had been purchased, three long trenches (EUs 25-27, Fig. 36) were excavated. On the east side the entire field east of the agricultural road was tested using ground penetrating radar (GPR) and through two test trenches (Figs. 36-37, EU 29). All tests were negative for evidence of any archaeological remains.

The tests in EUs 25-27 were made using a JPL backhoe (Pl. 29 a-b). Each cut was carefully inspected and photographed. We cut through the topsoil and into the underlying sterile marl base to be certain that we had inspected below any area of possible human disturbance. No artifacts were found in any of the three trenches. After this work, each trench was backfilled.

In the east field, we secured permission from the landowners, Vassilis and Athanasios Skazas, to test. This permission was restricted to the fallow fields on the west slope that lie below an olive grove (Fig. 37). In the field we established a grid of 10×10 m. that ran perpendicular to the slope. This grid was used for the test lines for the GPR. Professor Donald Barber of the Department of Archaeology, Bryn Mawr College, conducted the GPR work. Dr. Barber ran several tests where the underlying rock strata were evident, in order to establish a baseline for interpreting the data. A total of 15 transects were taken with the GPR (Figs. 37, 38a). Most of them confirmed the profile of the underlying soil and bedrock. Several, however, showed anomalies that possibly corresponded to subsurface depressions or adjustments to the form of the bedrock (Fig. 38b). These occurred in an area in the center of the field that was visibly lower, and we hypothesized that this depression might be that of a collapsed chamber tomb. After the GPR work was complete, we established a north-south grid and cut two trenches (EU 29, Fig. 36; Pl. 29 c-d) to test where we thought there might be an entrance (*dromos*) and the col-

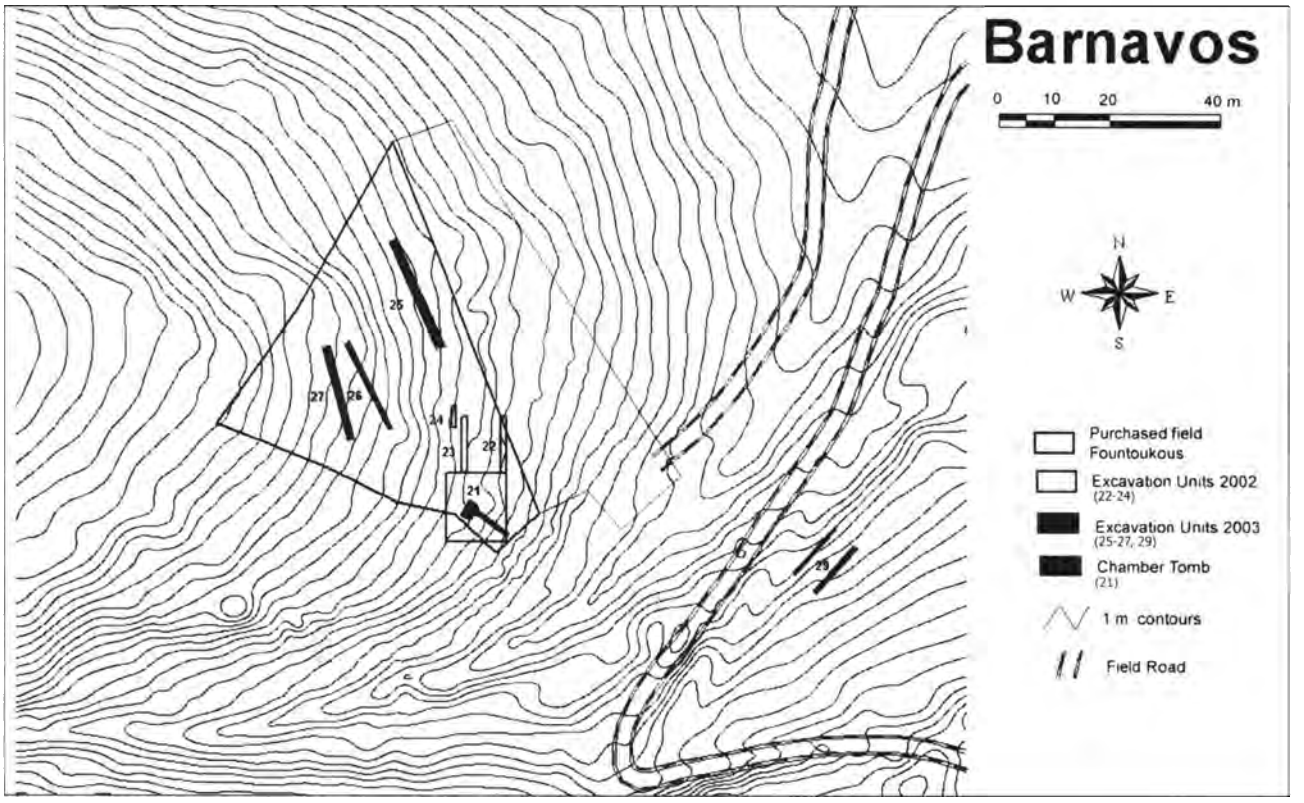

Fig. 36. Barnavos.

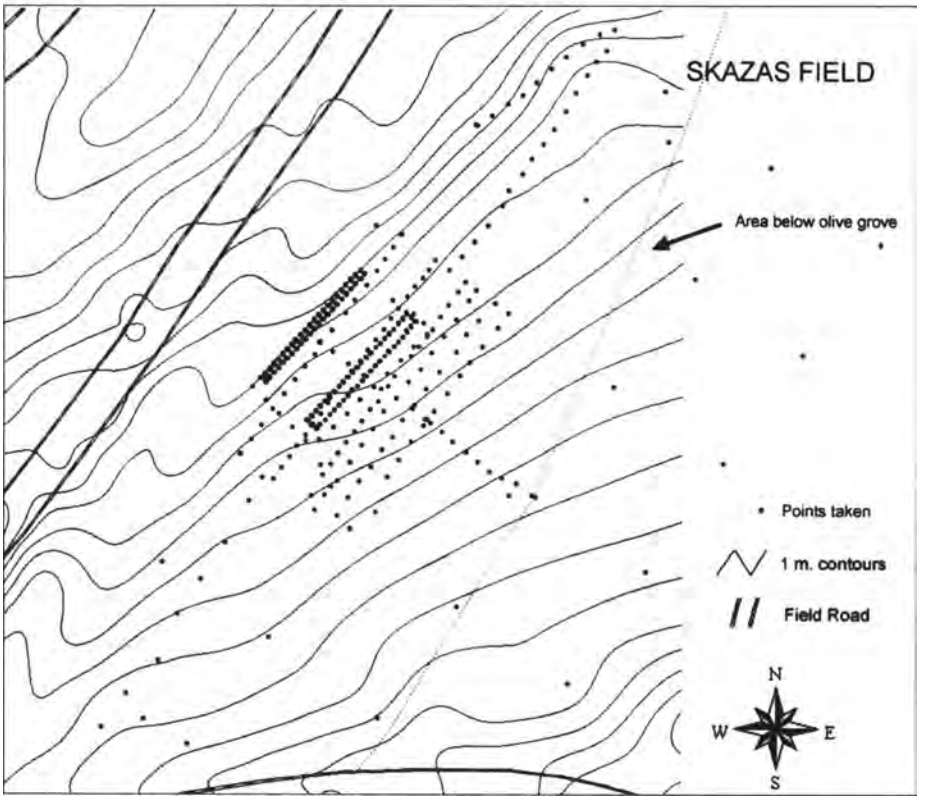

Fig. 37. Barnavos. Eu 29.

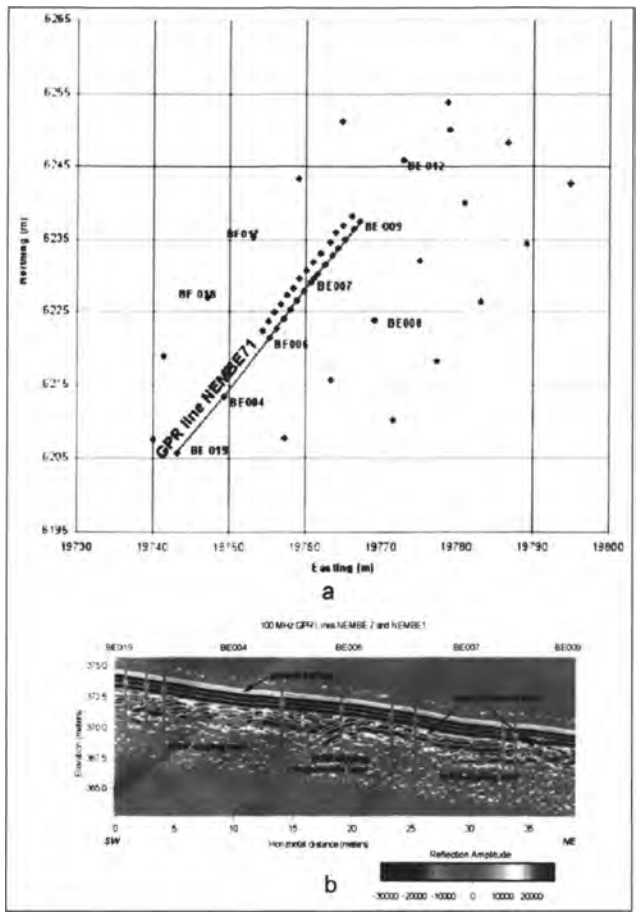

Fig. 38.

lapsed chamber (*thalamos*). These trenches were dug to the hard paleosol or *caliche* that caps the marl in the area. No artifacts were found and no trace of any disturbance of the marl and *caliche* other than the marks of a deep plow.

We conclude that there is little probability of there being any other tombs in the immediate vicinity of the robbed tomb in EU 21. The only area we considered likely, but were unable to test, was the east-facing slope on the eastern side of the ravine. This slope faces the settlement on Tsoungiza. There is no *a priori* reason to believe that tombs were located here, but some anomalies on the ground surface attracted our interest. Unfortunately, the conditions of the written permission of the landowners prevented us from sinking trenches in this area.

CONCLUSION

The single chamber tomb of LH IIIA2 date at Barnavos seems to be the only evidence of Mycenaean activity in this area. Why there is only one tomb is not clear and seems to contradict the impression that chamber tombs are found together as cemeteries. We propose two explanations. First, it may be that the ground surface and underlying bedrock were judged unsuitable for chamber tombs after the creation of this initial one. Alternatively, the tomb at Barnavos represents a single family that chose this area for burial, and subsequently no other members of this family or lineage (if they existed) chose to bury here. We find the first explanation less convincing, because it seems to us that residents of the area would have had sufficient understanding of the soils in the region to locate chamber tombs in places that were suitable to them. We prefer the latter explanation, since we do not accept the generalization that all Mycenaean cemeteries consisted of multiple chamber tombs. We think it likely that small settlements, such as at Tsoungiza, had multiple places for different residential or family groups to bury, and we conclude that while some of them may have had numerous tombs, others may have held few, even singletons, such as at Barnavos. We hope to explore these interpretations by a thorough review of the literature on the location of Mycenaean chamber tombs and by future excavation of the chamber tomb cemetery at Ayia Sotira, directly north of Barnavos.

JAMES C. WRIGHT - EVANGELIA PAPPI

EASTERN KORINTHIA

The Eastern Korinthia Archaeological Survey completed fieldwork in 2002, but several members of the project assembled in the Korinthia during June of 2003 to study the artifacts in the museum in Kyra Vrysi and to discuss and work with the data collected over the four years of archaeological survey. A major focus was the rationalization of the project data, and preliminary attempts to isolate areas of significant artefact densities in the areas previously surveyed.

Members of the project also visited many of the LOCAs identified in previous years, among these Ano Vayia, Lakka Skoutara (near Sofiko), Ano Vayia, Kromna, and the fortresses on the summits of Mt. Oneion (Fig. 39). At Lakka Skoutara, for example, we created a detailed map of the area, including the threshing-floors, cisterns, and early modern houses. At Ano Vayia we created a detailed plan and elevation of a rectangular structure and a presumably associated round feature (tower or threshing floor), apparently of Archaic or Classical date. We produced photographs of various features at Kromna, and completed a plan of the Late Classical and/or Hellenistic fortifications.

TIMOTHY E. GREGORY - DANIEL PULLEN

2004

LERNA

Publication Project

Elizabeth C. Banks' work on *Lerna* IV (architecture and stratigraphy) is virtually complete. She spent part of the past

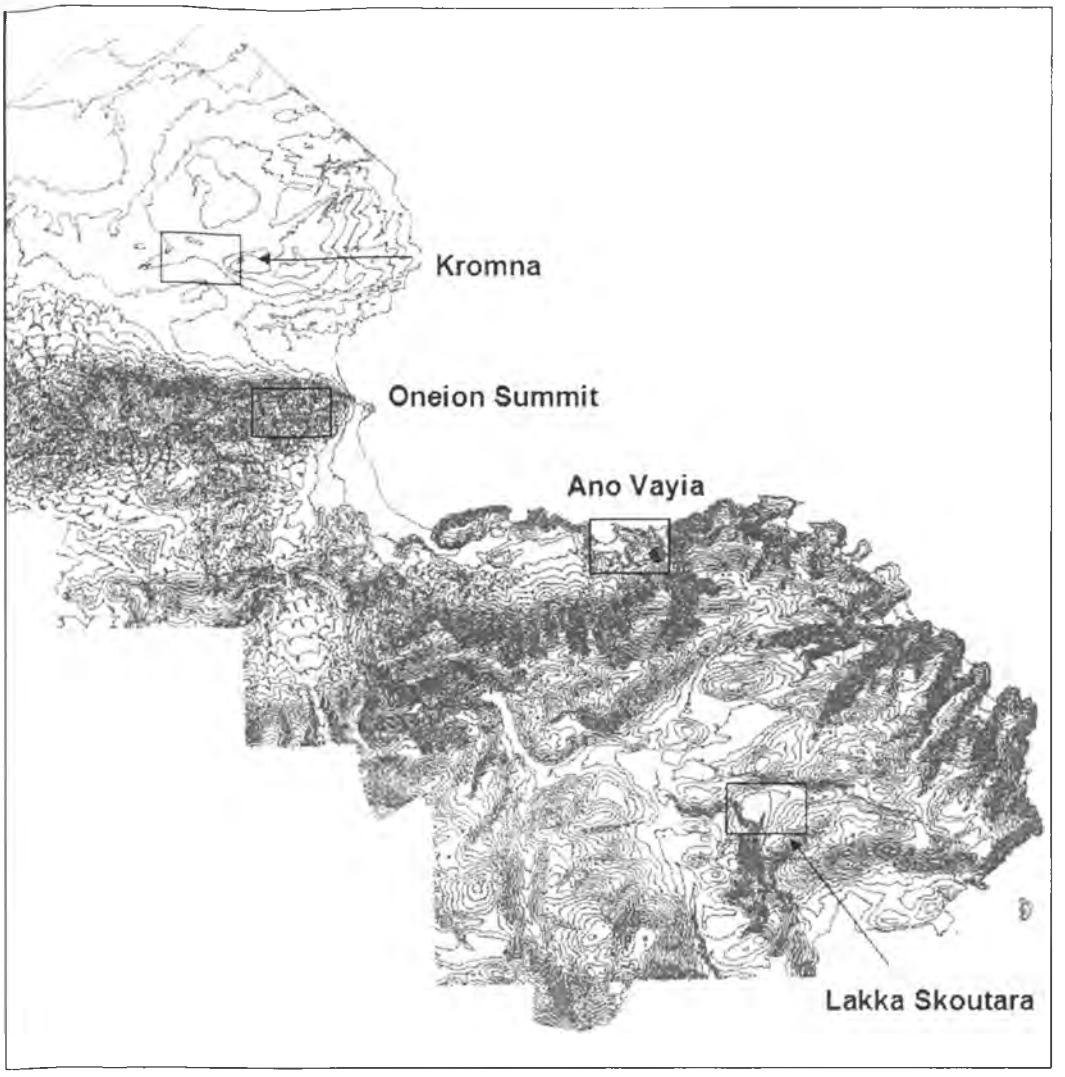

Fig. 39. Eastern Korinthia. Identified LOCAS.

year refining the manuscript, checking details, and adjusting the format to make the text more consistent and so more acceptable to the Publications Office. She awaits David Reese's appendix on the fauna, and final guidelines from Princeton on format, before finalizing the manuscript for submission.

In the spring she spent six weeks in Greece, checking details in the records kept there and overseeing the correcting and labeling of the *Lerna* IV digitized plans done by Roxana Docsan in consultation with the Publications Office. The last of the NEH grant, supplemented by personal funds, was required for that work. In Lawrence she also completed about three-quarters of the areas and trenches. She is now going back to that manuscript and to her text for the Neolithic objects, for which she has long had typologies and catalogue entries.

This summer (June-July), Brice Erickson returned to the Argos museum for the third season of a projected four-year program of field study. It was a productive visit. The task of drawing and photographing the post-Mycenaean material has progressed rapidly. These finds span a period of more than 2,000 years (Protogeometric to early modern) and derive from various deposits, with graves and wells providing the most valuable information. A Geometric cemetery sheds light on burial customs and, through analysis of skeletal material, health and demographics. Next year thial from this cemetery will undergo study by a physical anthropologist.

In addition, there is Archaic and Classical pottery from wells, including Corinthian, Laconian, Argive, and Attic figural and plain examples. Most of the fine ware appears to be of Argive manufacture, and this pottery from Lerna provides new insight into poorly understood decorative and shape developments from the Orientalizing to Late Classical periods. In addition, other finds pertain to the religious life of rural inhabitants. For instance, trident marks scratched on a series of cups and bowls from Lerna point to a cult of Poseidon in the

vicinity of the excavation zone. For much of this time, Lerna prospered as a village on the edge of the Argive plain. It was a stopping point for shipping in the Argolid gulf and a convenient way station for overland traffic.

Work on material from Lerna VI was carried out in the Argos museum from June 7th until July 18th by Dr. Lindblom and Ms. Erika Weiberg. This season's efforts were concentrated on the pottery from Shaft Grave II (SG2), the miscellaneous objects, the faunal remains from SG1 and SG2, and sherds from which NAA samples were extracted years ago.

Several broad categories of pottery, corresponding to the initial classification by Caskey, were examined. The cooking pottery revealed two mineralogically discrete groups as well as a handful of previously undocumented potters' marks. A large number of Bichrome Painted kraters and narrow-necked jars were also drawn and digitally photographed. Most time was, however, devoted to the very large corpus of Lus. Because of the time-consuming task of drawing their elaborate decoration, fewer pieces were documented this season than in 2003. In all, descriptions, line drawings and photographs of 272 vessels were inserted into the database.

Professor Elizabeth Banks' descriptions, line drawings and photographs of the miscellaneous objects from phase VI were checked against the inventory books, and all objects were photographed again. Descriptions of the chipped stones were also added. In addition to the previously known objects, a fragment of a bronze blade, four pieces of antler-working debris, and a broken bone pin were identified and added to the catalogue.

Dr. David Reese reexamined the miscellaneous objects made from organic material as well as the faunal material from SG1 and SG2.

Among 104 sherds *Lerna* V-VI sherds selected for NAA analysis by Dr. Carol Zerner, Dr. Hans Mommsen and Professor Joseph Maran in the mid 1990's, 30 Aeginetan imports are from SG1 and SG2. These pieces were reexamined, drawn and photographed. Additional physical/chemical characterization of other classes of pottery may be needed.

Dr. David Reese spent considerable time in the Argos workroom this past summer. He was able to discover the missing *Lerna* I and *Lerna* VII animal bones in the old storeroom near the ancient theater, but not as yet the missing crates of shells.

He has completed a restudy of all the Lerna animal bones except for those from *Lerna* III. He has submitted lists of his identifications for our files, including a list of fauna recovered from the human bone containers, and a list of the fauna from the Shaft Graves.

Professor K.D. Vitelli writes that she has recently mailed to Princeton the new translation of her summary chapter into Modern Greek. Jere Wickens, who is copyediting, is supposed to have finished by the end of September. Professor Vitelli may still receive some requests for Carol Zerner.

This year, she has completed the final editing of Area DE which will be submitted to M. Wiencke in October, 2004. The next section to be submitted will be the Main Area of excavation which should be ready in the spring of 2005. She plans to send sections of it to M. Wiencke periodically over the next few months.

She was somewhat delayed in her work on Lerna this past year because she was also revising a manuscript on Middle Helladic pottery from Ayios Stephanos. This academic year she will work full time on Lerna. With no job responsibilities, she has been able to make significant progress and is confident that she can get it done.

My work on Lerna: As the reports make clear, the Lerna workroom in the Argos museum has been a busy place this past spring and summer. After last year's reorganization of the finds, the room has been easier to work in, even though several researchers have been there together. In addition to the work by the Lerna staff, Sofia Voutsaki from the University at Groningen and her assistants Sevi Triantaphyllou and Eleni Milka have conducted studies of the human skeletons. They have also undertaken a necessary repacking of the material. They have permission now to take samples for DNA analysis, and also samples for C14 and for stable isotopes. This work is being done in early October. And Ms. Milka has made some interesting observations on the position of the skeletons. From this spring the Lerna Publications Project was awarded a grant from INSTAP to assist in the archival preservation of the excavation records, as part of the plan to return them to the American School of Classical Studies in Athens. We are still engaged in the copying of the field notebooks on archival paper, and have nearly completed the scanning of the photographic albums. We hope that the records can be shipped to Athens by the end of the year. Next spring the plan is to make use of a trained archival assistant in Athens, and the copying and scanning equipment at the School, in completing the archival work. We shall apply shortly for a renewal of our grant for this work in Athens.

MARTHA HEATH WIENCKE

ΓΑΛΛΙΚΗ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗ ΣΧΟΛΗ

2001

Άργος

Γεωμετρική κεραμική

Η φετινή περίοδος μελέτης του υλικού των γεωμετρικών τάφων του Άργους που ανέσκαψε το 1966 ο Y. Garlan, αφιερώθηκε στην ολοκλήρωση των εργασιών των μεταλλικών αντικειμένων. Συγκεκριμένα:

Ολοκληρώθηκε η συντήρηση των μεταλλικών αντικειμένων από τον Α. Κωνσταντάτο, η σχεδίασή τους από τον Ν. Σιγάλα (15 σχέδια) και η φωτογράφηση των αγγείων και μεταλλικών αντικειμένων από τον P. Collet (50 φωτογραφίες).

SANDRINE HUBERT

Πήλινα αρχιτεκτονικά μέλη

Κατά το 2001, εργάστηκα μόνο μία ημέρα στο Μουσείο του Άργους, προκειμένου να κάνω μερικές επαληθεύσεις.

Επιπλέον, κατέθεσα στον προϊστάμενο της Δ΄ ΕΠΚΑ, Α. Μάντη, όπως και στους Ν. Καλτσά, Ε. Στασινοπούλου (Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο) και R. Etienne (ΓΑΣ), έναν πλήρη κατάλογο των πήλινων αρχιτεκτονικών μελών του Ηραίου του Άργους που βρίσκονται στο Εθνικό Μουσείο, με σκοπό τη συγκέντρωση όλου του υλικού στο Μουσείο του Άργους. Επίσης, άρχισαν οι συνεννοήσεις με τους υπεύθυνους της Δ΄ ΕΠΚΑ και του Εθνικού Αρχαιολογικού Μουσείου για την επιστροφή στο Άργος του υλικού που βρέθηκε από τον W. Vollgraff.

MARIE-FRANÇOISE BILLOT

Διάφορες εργασίες

Το 2001 πραγματοποίησα μία περίοδο μελέτης από την 1/10/01 μέχρι τις 19/11/01 που περιλάμβανε τα εξής: α) Συνεχίστηκε η μελέτη των επιγραφών του Άργους που προέρχονται από τις γαλλικές ανασκαφές, καθώς και των δημοσιευμένων επιγραφών των ελληνικών ανασκαφών, με σκοπό τη δημοσίευση του τόμου IV των *Inscriptiones Graecae* της Ακαδημίας του Βερολίνου. Ο κατάλογος μέχρι στιγμής περιλαμβάνει 550 επιγραφές και κατατέθηκε στην Εφορεία από τον Χρ. Πιτερό. β) Συνεχίστηκε η επιφανειακή έρευνα στα γειτονικά χωριά που αντιστοιχούν στις αρχαίες «Κώμες», προκειμένου να εντοπιστούν επιγραφές (χρησιμοποιημένες συνήθως ως οικοδομικό υλικό στα διάφορα κτίσματα). γ) Συνεχίστηκε και ολοκληρώθηκε η φωτογράφηση των εντοιχισμένων στις εκκλησίες επιγραφών και ένα CD-Rom θα κατατεθεί στην Εφορεία το φθινόπωρο.

Συζητήσαμε επίσης το θέμα της δημοσίευσης σε έναν τόμο των *IG*, όλων των επιγραφών, ανεξαρτήτως προέλευσης, από κοινού με τους επιγραφολόγους της Εφορείας, που τους εκπροσώπησε ο Χρ. Πιτερός, ενώ εγώ εκπροσώπησα τη ΓΑΣ. Αυτή η συνεργασία θα οριστικοποιηθεί τους επόμενους μήνες με την ανταλλαγή πληροφοριών σχετικά με το επιγραφικό υλικό και με την κοινή προδημοσίευση των αδημοσίευτων επιτύμβιων επιγραφών που βρέθηκαν τόσο στις ελληνικές όσο και στις γαλλικές ανασκαφές, από τον Χρ. Πιτερό και εμένα.

Επιπλέον ενημερώσαμε γι' αυτό όλα τα παλαιά μέλη της ΓΑΣ. Ο Χ. Κριτζάς, διευθυντής του Επιγραφικού Μουσείου Αθηνών, παλαιός Έφορος της Αργολίδας και ειδικός στην επιγραφική του Άργους, μας διαβεβαίωσε για την υποστήριξή του στο πρόγραμμα αυτό. Επίσης ο P. Hermann, αντιπρόσωπος της Ακαδημίας του Βερολίνου για τις *IG*, θα επικοινωνήσει με τους Έλληνες συναδέλφους ώστε να καταρτιστεί το ερευνητικό πρόγραμμα για τα επόμενα χρόνια.

CLARISSE PRETRE

Μεσοελλαδικός οικισμός της Ασπίδας

Ι. *Μελέτη κεραμικής*. Τον Ιούλιο ολοκληρώθηκε η καταγραφή της αμαυρόχρωμης κεραμικής από το νοτιοανατολικό τομέα της ανασκαφής (πάνω από 1.500 όστρακα και 15 αγγεία που διατηρούν ακέραιο προφίλ). Με την ολοκλήρωση αυτή συμπληρώνεται ουσιαστικά η γνώμη μας για το σύνολο της γραπτής κεραμικής του οικισμού, εφόσον ο νοτιοανατολικός τομέας που κατοικήθηκε εντατικά έως τη ΜΕ ΙΙΙΒ-ΥΕ ΙΑ περίοδο, προσφέρει, σε σχέση με το βόρειο, ένα πλουσιότερο υλικό με πληρέστερη και σαφέστερη στρωματογραφική ακολουθία.

Η προκαταρκτική μελέτη του συνόλου της γραπτής αυτής κεραμικής θα δημοσιευτεί στο *BCH* 125.2 (2001). Επίσης η κεραμική με στιλπνή διακόσμηση (Lustrous Decorated) αποτέλεσε αντικείμενο ανακοίνωσης στο 9ο Διεθνές Συνέδριο Κρητολογικών Σπουδών, τον Οκτώβριο του 2001.

Αναλύσεις πηλού: 1) Μετά την ολοκλήρωση των χημικών αναλύσεων στο ΕΚΕΦΕ «Δημόκριτος», τα επιλεγμένα όστρακα[211] μεταφέρθηκαν το Σεπτέμβριο του 2001 στο Fitch Laboratory της Βρετανικής Σχολής, όπου θα πραγματοποιηθούν οι πετρογραφικές αναλύσεις υπό τη διεύθυνση της Β. Κυριατζή.

Ήδη ορισμένες προκαταρκτικές παρατηρήσεις, που αφορούν ειδικότερα στην κεραμική με στιλπνό διάκοσμο (Lustrous Decorated), αναφέρθηκαν στην ανακοίνωση του 9ου Κρητολογικού Συνεδρίου. Σύμφωνα με αυτές, που φαίνεται να επιβεβαιώνουν τις χημικές αναλύσεις, η παραπάνω κεραμική αποτελεί ένα σύνολο με όμοια τεχνολογία (fabric), που χαρακτηρίζεται από προσθήκη άμμου (ηλιόλιθου και πυριτόλιθου) στην πηλόμαζα. Η τεχνολογία αυτή είναι κατεξοχήν μινωική (χαρα-

211. Βλ. *ΑΔ* 55 (2000): Χρονικά, σ. 206-207.

κτηριστική της ΠΜ και ΜΜ περιόδου). Αυτό δεν σημαίνει, ωστόσο, ότι τα αγγεία είναι αναγκαστικά εισηγμένα από την Κρήτη. Η ίδια τεχνολογία απαντά σε μεγάλο βαθμό στα Κήθυρα, καθώς και σε άλλες θέσεις της νοτιοανατολικής Πελοποννήσου, όπου η επιρροή της Κρήτης υπήρξε ιδιαίτερα έντονη. Επιπλέον, με δεδομένο ότι οι τεχνολογίες «ταξιδεύουν» και τα πετρώματα ηλιόλιθου και πυριτόλιθου δεν είναι σπάνια, επομένως δεν χαρακτηρίζουν μια συγκεκριμένη περιοχή, όπως λόγου χάρη τα ηφαιστειακά, τα αγγεία αυτά θα μπορούσε να είχαν κατασκευαστεί ακόμη και στην Αργολίδα.

2) Σύμφωνα με τον περσινό προγραμματισμό, τον Ιούλιο του 2001, ο αρχαιολόγος-χημικός Ο. Δεκαβάλλας (Πανεπιστήμιο Paris I) πραγματοποίησε την πρώτη φάση του νέου προγράμματος μελέτης της ΜΕ κεραμικής με χρωματογραφικές αναλύσεις για τον προσδιορισμό του περιεχομένου και ως εκ τούτου της χρήσης των αγγείων. Επελέγησαν 33 όστρακα προερχόμενα από όλες τις κεραμικές κατηγορίες και από γνωστούς τύπους αγγείων. Επειδή το πρόγραμμα πραγματοποιείται σε συνεργασία με το Κέντρο Ερευνών και Συντήρησης των Μουσείων της Γαλλίας, τα όστρακα πρόκειται, μετά τη χορήγηση σχετικής άδειας, να μεταφερθούν στα εργαστήρια του Μουσείου του Λούβρου, όπου θα πραγματοποιηθούν οι αναλύσεις.

II. *Μελέτη οστεολογικού υλικού*. Το Νοέμβριο του 2001 η αρχαιοοστεολόγος Σ. Τριανταφύλλου ολοκλήρωσε τη μελέτη του οστεολογικού υλικού στο Μουσείο του Άργους. Συνολικά μελετήθηκαν 12 σκελετοί προερχόμενοι από ισάριθμους τάφους εντός του οικισμού. Ανήκουν όχι μόνο σε βρέφη και παιδιά αλλά και σε ενήλικες, άνδρες και γυναίκες. Η προκαταρκτική έκθεση της μελέτης θα συμπεριληφθεί στην αναφορά του 2002, λόγω του περιορισμένου χρόνου για την κατάθεσή της.

III. *Εργασίες στον ανασκαφικό χώρο*. Οι εργασίες συντήρησης στον ανασκαφικό χώρο πραγματοποιήθηκαν το Νοέμβριο του 2001, λόγω καθυστέρησης της χορήγησης της σχετικής άδειας. Η έκθεση των εργασιών θα συμπεριληφθεί στην αναφορά του 2002, για τον ίδιο λόγο. Υπενθυμίζουμε ότι οι εργασίες αυτές περιλαμβάνουν μικρής κλίμακας επεμβάσεις στο νοτιοανατολικό τομέα: α) καθαρισμό ανασκαφής, επιδιόρθωση ξύλινου κιγκλιδώματος και συντήρηση αγωγών ομβρίων, β) αφαίρεση μάρτυρα μεταξύ των τετραγώνων ΒΕ-ΒΦ/39-40, επειδή τμήμα του είχε καταρρεύσει το 1999, γ) επίχωση μικρής δοκιμαστικής τομής έξω από το πολυγωνικό τείχος (τετράγωνο BD 44) για λόγους ασφαλείας των επισκεπτών.

GILLES TOUCHAIS - ΑΝΝΑ-ΦΙΛΙΠΠΑ TOUCHAIS

Ε π ί δ α υ ρ ο ς

Πήλινα αρχιτεκτονικά μέλη

Χάρη στην άδεια μελέτης υλικού που μου έδωσε η Αρχαιολογική Εταιρεία και το ΕΣΜΕ, τους οποίους ευχαριστώ, η φετινή περίοδος αφιερώθηκε στη μελέτη των θραυσμάτων κεράμων που προέρχονται από τις παλαιές ανασκαφές του ιερού του Απόλλωνα Μαλεάτα. Καθαρίστηκαν και καταγράφηκαν όλα (δόθηκαν 230 νέοι αριθμοί ευρετηρίου), τακτοποιήθηκαν και ένας μεγάλος αριθμός από αυτά φωτογραφήθηκε. Η εργασία αυτή επέτρεψε την ταύτιση αρκετών κεράμων που ανήκουν στη στοά. Έτσι η μελέτη και η αποκατάσταση του μνημείου θα είναι πλήρεις.

Μετά τη συνάντησή μου με τον Β. Λαμπρινουδάκη, η προσέγγιση του διάσπαρτου υλικού στις δύο κύριες αποθήκες (αυτή του Λιγουριού και αυτή του αρχαιολογικού χώρου) είναι δυνατή, πράγμα που θα διευκολύνει την εργασία.

MARIE-FRANÇOISE BILLOT

2002

Ά ρ γ ο ς

Οικόπεδο Καρμόγιαννη

Εκτός από την υπογράφουσα, στις φετινές εργασίες συμμετείχαν επιπλέον έξι άτομα, που ανήκουν στην ομάδα από το 1999. Πραγματοποιήθηκαν οι εξής εργασίες:

I. *Καταγραφή υλικού*. Συνεχίσαμε τη συστηματική καταγραφή όλης της κεραμικής του Μουσείου που βρέθηκε στις γαλλικές ανασκαφές, σε ηλεκτρονικά μέσα. Σε αυτό το σκέλος του προγράμματος εργάστηκαν οι A.-C. Le Mer, R. Le Mer και Ε. Πινακουλάκη. Ο κατάλογος, στη σημερινή του φάση, θα σταλεί στην αρμόδια Εφορεία.

II. *Εργασίες πεδίου. Αποθήκη της αγοράς*. Πραγματοποιήθηκε έλεγχος, τακτοποίηση και καταγραφή των αρχαιοτήτων που φυλάσσονται στην αποθήκη της αγοράς, καθώς και καταγραφή της κατάστασης της αποθήκης, ενώ συντάχθηκε και κατάλογος με τα εργαλεία των ανασκαφών που φυλάσσονται εκεί.

Οικόπεδο Καρμόγιαννη. Πραγματοποιήθηκε γενικός καθαρισμός του χώρου. Ανασκάφηκε ο μισός δυτικός μάρτυρας (στο ΑΜ 75), που κατέρρευσε το χειμώνα, πιθανώς, λόγω των πολλών βροχοπτώσεων. Εξαιτίας της θέσης του (κοντά στην οδό του θεάτρου και κατά συνέπεια ορατός από όλους τους περαστικούς και επισκέπτες του χώρου), κρίθηκε αναγκαία η ανασκαφή του από τη

Δ΄ Εφορεία. Η κ. Παλαιολόγου, την οποία ευχαριστώ, μου ζήτησε να αναλάβω τη διάλυση του μάρτυρα.

Στη μικρή αυτή ανασκαφή, η οποία είχε διάρκεια δύο ημερών, συμμετείχαν οι A.-C. Le Mer και R. Le Mer. Το τμήμα που κατέρρευσε είχε πλάτος 0,50 μ. στα βόρεια, 0,70 μ. στο κέντρο και 0,60 μ. στα νότια και έδωσε τα παρακάτω στοιχεία: δάπεδο από ελαφρόπετρα (US 02/101). Το δάπεδο αποτελούνταν από τετράγωνες πλάκες, με πλευρά 0,60 και πάχος 0,06 μ. Σε συνέχεια εκείνου που βρέθηκε το 2000 (ύψ. 11,52-11,59), οι πλάκες εδράζονταν σε στρώμα πατημένης γης. Το επίπεδό του αντιστοιχεί περίπου με αυτό του κατωφλιού που βρέθηκε στο ΑΜ 74 (ύψ. 11,75), που αποδώσαμε στη δεύτερη φάση του κτιρίου[212] και αποτελεί το εσωτερικό δάπεδο. Στο κέντρο, το δάπεδο εδραζόταν σε στρώμα από θραυσμένες κεράμους και μικρές πέτρες. Το νότιο τμήμα του μάρτυρα που κατέρρευσε, έδωσε μικρή ποσότητα κεραμικής, αρκετά θραυσμένης, κυρίως μελαμβαφούς της ελληνιστικής εποχής, west slope και κοινής κεραμικής του 2ου και 3ου αι. μ.Χ. Το υπόστρωμα του δαπέδου, από θραυσμένες κεράμους και κόκκινο χώμα, περιείχε κεραμική των ρωμαϊκών χρόνων (1ος-3ος αι. μ.Χ.). Στο νότιο τμήμα, σταματήσαμε την ανασκαφή, όταν συναντήσαμε ένα λιθοσωρό (ύψ. 11,30), που αντιστοιχεί στην επίχωση του 2001.

III. *Μελέτη του υλικού από το οικοπέδο Καρμόγιαννη*. Συνεχίστηκε η μελέτη του υλικού που βρέθηκε στην ανασκαφή του οικοπέδου Καρμόγιαννη. Η Α. Γεωργάκη σχεδίασε τα αρχιτεκτονικά μέλη της αποθήκης της αγοράς. Η Φ. Καραγιάννη έκανε μια πρώτη χρονολογική προσέγγιση της κεραμικής και ο Γ. Βαραλής συνέχισε τη μελέτη του παλαιοχριστιανικού και βυζαντινού υλικού καθώς και τα λυχνάρια.

ANNE PARIENTE

Μεσοελλαδικός οικισμός της Ασπίδας

Συνεχίστηκε κατά το 2002, στο Μουσείο του Άργους, η μελέτη και καταγραφή του μεσοελλαδικού υλικού της Ασπίδας. Τη φετινή περίοδο ασχοληθήκαμε με την αμαυρόχρωμη κεραμική του βόρειου τομέα, από την οποία το ένα τρίτο περίπου καταγράφηκε στη βάση δεδομένων.

Επίσης, έγινε η προκαταρκτική μελέτη του υλικού, που βρέθηκε το 2001 στο νοτιοανατολικό τομέα (μάρτυρας BE-BF). Συγκεκριμένα, έγινε η διαλογή του υλικού αυτού, και τα όστρακα που επιλέχθηκαν καταγράφηκαν, ενώ τα άλλα συγκεντρώθηκαν με σκοπό την ποσοτική τους ανάλυση (με ζύγισμα), δεδομένου ότι μέχρι τώρα αυτή η μέθοδος δεν είχε εφαρμοστεί. Μια πρώτη εξέταση αυτού του υλικού μάς επέτρεψε να κάνουμε συμπληρωματικές παρατηρήσεις σχετικά με την αντιπροσώπευση των διαφόρων κατηγοριών κεραμικής στις διαδοχικές φάσεις του οικισμού, επιβεβαιώνοντας για παράδειγμα ότι οι εισηγμένες κατηγορίες κεραμικής είναι ποσοστιαία αφθονότερες κατά την αρχαιότερη φάση (ΜΕ I-II). Τα λείψανα της πανίδας που συλλέξαμε κατά το 2001, τακτοποιήθηκαν προκειμένου να μελετηθούν από την A. Gardeisen, η οποία έχει ολοκληρώσει τη μελέτη του αντίστοιχου υλικού της Ασπίδας.

Επίσης, ολοκληρώθηκαν οι αναλύσεις δειγμάτων κεραμικής, που έγιναν από το εργαστήριο αρχαιομετρίας του Κέντρου Εθνικών Ερευνών «Δημόκριτος» σε συνεργασία με το Fitch Laboratory της Βρετανικής σχολής, και τα αποτελέσματα ανακοινώθηκαν από τους ερευνητές Β. Κυλίκογλου, Ε. Κυριαζή, A. Philippa-Touchais και I.K. Whitbread στην 9η Διεθνή Αιγαιακή Συνάντηση, που διοργανώθηκε από τους R. Laffineur και K.P. Foster στο Πανεπιστήμιο του Yale (New Heaven, USA), τον Απρίλιο του 2002.

GILLES TOUCHAIS - ANNA PHILIPPA-TOUCHAIS

Μελέτη επιγραφών

Η μελέτη των επιγραφών του Άργους, με σκοπό τη σύνταξη ενός corpus στη σειρά *IG*, συνεχίστηκε κατά το 2002, κυρίως στις αποθήκες του Μουσείου του Άργους. Το σύνολο των επιγραφών που κατέγραψα (500 περίπου το Νοέμβριο του 2001) απεστάλη στη Δ΄ ΕΠΚΑ σε ψηφιακή (CD-Rom) και σε έντυπη μορφή.

Κατά το 2002, εξέθεσα το πρόγραμμα των εργασιών μου στον Χ. Κριτζά, διευθυντή του Επιγραφικού Μουσείου, ο οποίος θα διευκολύνει την πρόσβασή μου σε όσες επιγραφές από το Άργος φυλάσσονται στο Μουσείο που διευθύνει. Μετά από επικοινωνία μου με τον Χρ. Πιτερό (Δ΄ ΕΠΚΑ και υπεύθυνο για τη δημοσίευση των επιγραφών που βρέθηκαν στις ελληνικές ανασκαφές του Άργους), αποφασίσαμε να δημοσιεύσουμε μαζί το corpus στον ίδιο τόμο των *IG*, αφού προηγηθεί από τον Χρ. Πιτερό μία δημοσίευση ορισμένων επιγραφών στο *Αρχαιολογικόν Δελτίον*.

CLARISSE PRÊTRE

Νομισματική (καταγραφή και μελέτη)

Κατά το 2002, συνεχίσαμε την καταγραφή σε ηλεκτρονικά μέσα όλων των νομισμάτων του Μουσείου του Άργους που προέρχονται από τις γαλλικές ανασκαφές (περίπου 6.000 νομίσματα). Αρχίσαμε, επίσης, τη μελέτη των βυζαντινών και μεταβυζαντινών νομισμάτων.

JEAN-MICHEL SAULNIER

212. *BCH* 97 (1973), σ. 482.

2003

Άργος

Οικόπεδο Ναννόπουλου (αρχαία αγορά)

Κατά το 2003, ξεκίνησε μία ανασκαφή σε συνεργασία της Γαλλικής Σχολής και της Δ΄ ΕΠΚΑ, στο οικόπεδο Ναννόπουλου, που βρίσκεται επί της οδού Θεάτρου και γειτνιάζει με το ήδη ανεσκαμμένο οικόπεδο Καρμόγιαννη. Η ανασκαφή έγινε στο πλαίσιο του προγράμματος για την ενοποίηση του αρχαιολογικού χώρου και την ανάδειξη και αξιοποίηση της αγοράς και κύριος σκοπός της είναι η αποκάλυψη των μνημείων.

Μετά την αφαίρεση του επιφανειακού στρώματος (μπάζα σύγχρονα και κατάλοιπα του εργαστηρίου μαρμάρων που λειτουργούσε στο χώρο), η ανασκαφή επικεντρώθηκε στο βόρειο μισό του οικοπέδου. Ανοίχθηκαν, ακολουθώντας το γενικό κάνναβο της αγοράς, 4 τομές AL 79, AL 80, AM 79, AM 80. Στο κεντρικό, δυτικό τμήμα του οικοπέδου (AN 79 και AO 80), βρέθηκαν δύο κτιστές λεκάνες, οι οποίες διαπέρασαν και συνεπώς κατέστρεψαν τα αρχαιολογικά στρώματα και συγκεκριμένα αυτό της νεκρόπολης της αγοράς[213].

Η γραφική αναπαράσταση των κατασκευών που βρέθηκαν στο γειτονικό οικόπεδο Καρμόγιαννη, μας κάνει να υποθέσουμε ότι στο οικόπεδο Ναννόπουλου θα πρέπει να βρεθούν: η προέκταση της κρηπίδας Κ, αυτή της κεντρικής βάσης σχήματος τόξου, καθώς και η προέκταση του τσιμεντένιου δαπέδου και του εδράνου της ίδιας κατασκευής.

Η ανασκαφή άρχισε από τη θέση όπου βρισκόταν η παλαιά οικία Ναννόπουλου και αποκαλύφθηκαν πολλά στρώματα και κατασκευές που έχουν σχέση με διάφορες δραστηριότητες, κυρίως εργαστηρίων που είχαν εγκατασταθεί εκεί. Εντοπίστηκαν: α) ένα δάπεδο που περιείχε ασβέστη (στο AL 80, ύψ. 11,78), β) μία μικρή λεκάνη, της οποίας οι παρειές είχαν χτιστεί με τούβλα, γεμάτη από κοκκινωπή σκόνη (κατάλοιπα μετάλλων;) (AL 80, ύψ. 11,56 μ.), γ) πολλοί και διάφοροι σωλήνες, δ) ένας τοίχος από μεγάλες κροκάλες χωρίς συνδετικό υλικό, με κατεύθυνση Β.-Ν. (ελαφρώς λοξά σε σχέση με τον εξωτερικό τοίχο του κτιρίου) που βρέθηκε στα τετράγωνα AL 80 και AM 80. Τα χρονολογικά στοιχεία που αντλήσαμε και αφορούν στον τοίχο, του οποίου ο τρόπος κατασκευής ανάγεται στα βυζαντινά χρόνια, είναι ότι εδράζεται εν μέρει σε ένα στρώμα συμπαγές και αμμώδες, στο οποίο θα αναφερθούμε παρακάτω, καθώς και σε ένα στρώμα του 6ου αι. μ.Χ. ή της πρώιμης βυζαντινής περιόδου, ε) ένας λάκκος γεμάτος με καστανό χώμα που περιείχε πολλές σκωρίες και μεγάλα κομμάτια καρφιών στέγης και εντοπίστηκε στο βόρειο τμήμα του AL 79 και στη βορειοδυτική γωνία του AL 80. Αυτός ο σύγχρονος λάκκος μπορεί να διατάραξε άλλον παλαιότερο.

Το αμμώδες και συμπαγές στρώμα που εντοπίστηκε στο AM 79 (ύψ. 11,37), στο βόρειο μισό του AM 80 (ύψ. 11,35), στο νοτιοανατολικό τμήμα του AL 79 (ύψ. 11,45) και στο βορειοανατολικό του AL 80 (ύψ. 11,55), ερμηνεύθηκε ως δρόμος. Ο δρόμος αυτός ανέβαινε προς τα βορειοανατολικά, με κατεύθυνση Α./ΒΑ.-Δ./ΝΔ., είχε πλάτος 4,50 μ. και αφήσαμε για τη συνέχεια τη διερεύνηση για τη χρονολόγησή του. Όμως, αυτός ο δρόμος, του οποίου η επιφάνεια ήταν σχεδόν ομαλή, καλύφθηκε και περιορίστηκε στα νότια από στρώματα της βυζαντινής εποχής.

Σε αυτό το χρονολογικό επίπεδο σταμάτησε η ανασκαφή του 2003, στη θέση του εσωτερικού του παλαιού κτιρίου Ναννόπουλου.

Στο δυτικό όριο του οικοπέδου, μια πρώτη μελέτη των λειψάνων του εξωτερικού τοίχου του κτιρίου έδειξε ότι έχει δύο κατασκευαστικές φάσεις, των οποίων η σχετική χρονολόγηση παραμένει άγνωστη.

Στο AM 79 (ύψ. 11,67), ένα τοιχάριο από μεγάλες κροκάλες βρέθηκε σε επαφή με την ανατολική όψη του προαναφερόμενου τοίχου και συνδέεται προφανώς με την κατασκευή του βόρειου σκέλους του. Στα στρώματα αυτά βρέθηκαν νεότερα και μεσαιωνικά (τούρκικα) όστρακα, καθώς και πολλά οστά ζώων.

Προκειμένου να βελτιωθεί το συντομότερο η εικόνα της αγοράς και να συσχετίσουμε, τόσο οπτικά, όσο και στρωματογραφικά τα λείψανα των δύο οικοπέδων (Καρμόγιαννη και Ναννόπουλου), αποφασίσαμε, ξεκινώντας από το όριο του οικοπέδου, να αποκαλύψουμε την κρηπίδα Κ και την τοξοειδή βάση Ο. Χωρίς εκπλήξεις, βρήκαμε και επιβεβαιώσαμε την ξεκάθαρη πλέον χρονολογική διαδοχή, ανάμεσα στην εσωτερική ζώνη του μνημείου, στο οποίο ανήκε αυτή η κρηπίδα, και τη ζώνη του γεωμετρικού κέντρου της βάσης Ο, που δέχθηκε μία ή περισσότερες επεμβάσεις στους ύστερους χρόνους.

Στα βόρεια της κρηπίδας (AL 79), τρία λείψανα δαπέδου (ύψ. 11,42/11,43/11,45) εδράζονταν σε πολλά στρώματα, που περιείχαν πολλά κομμάτια πωρόλιθου και άλλα αντικείμενα παλαιοχριστιανικής περιόδου. Κάλυπταν στη βορειοδυτική γωνία της τομής (ύψ. 10,98) ένα μικρό τοίχο από πέτρες και συμπαγές πορτοκαλόχρωμο χώμα. Αυτή η κατασκευή, μήκ. 1 και πλ. 0,30 μ. περίπου, φαίνεται in situ, έστω και αν δεν ανασκάφηκε ολόκληρη, γιατί προεκτείνεται στο βόρειο μάρτυρα. Το υλικό που βρέθη-

213. *BCH* 125 (2001), σ. 572-574.

κε (κεραμική και λίγα οστά) χρονολογείται στην ύστερη γεωμετρική περίοδο. Στο κέντρο της τομής (ύψ. 10,97) βρέθηκε μία σειρά από θραύσματα πωρόλιθου. Στη βορειοανατολική γωνία της τομής βρέθηκε ένας πώρινος ογκόλιθος, καλά δουλεμένος (ύψ. 11,07).

Έστω και αν η οποιαδήποτε ερμηνεία είναι πρόωρη, φαίνεται ότι τα συμπαγή πορτοκαλόχρωμα στρώματα, που περιέχουν πολλά κομμάτια πωρόλιθου (και εντοπίστηκαν στα βόρεια του ορίου της κρηπίδας, στο εσωτερικό της στοάς και μόνο), χρονολογούνται στη γεωμετρική εποχή. Απομένει να διαπιστώσουμε, εάν βρίσκονται in situ ή εάν είναι φερτά.

Στα βόρεια της πώρινης θεμελίωσης της κρηπίδας και σε επαφή με αυτή, βρέθηκε στρώμα καστανό-γκρίζο, που περιείχε κομμάτια πωρόλιθου και ασβεστόλιθου. Πρόκειται πιθανότατα για τα υπόλοιπα από τη λάξευση των ογκολίθων της κρηπίδας.

Στο ύψος της κεντρικής βάσης της τοξοειδούς κατασκευής Ο, πολλά στοιχεία μάς οδηγούν στην υπόθεση μιας σημαντικής διαμόρφωσης: η ασβεστολιθική ευθυντηρία διακόπτεται από πώρινους ογκόλιθους πολύ λεπτοδουλεμένους, αλλά μικρότερων διαστάσεων, που προεκτείνονται και στο οικόπεδο Ναννόπουλου. Στο βόρειο μάρτυρα του ΑΜ 79, κάτω από μερικά λείψανα δαπέδων, βρέθηκε μία περίεργη κατασκευή: δύο λαιμοί αμφορέων, της ύστερης αρχαιότητας, κάλυπταν μία κατασκευή που βρισκόταν πάνω από έναν ασβεστολιθικό ογκόλιθο της κρηπίδας. Στο ΑΜ 79, το επιφανειακό στρώμα περιείχε πολλά οστά ζώων, που μια πρώτη ανάλυση έδειξε ότι χρονολογούνται στον 6ο αι. μ.Χ. Αυτό το στρώμα, πάχ. 0,30 μ. περίπου, πατούσε πάνω σε στρώμα, χρώματος ανοικτού καστανού, με μεγάλη περιεκτικότητα υλικού καταστροφής. Η κεραμική που βρέθηκε φαίνεται και αυτή του 6ου αι. μ.Χ. Σε ύψος 10,81, στην κορυφή της κεντρικής βάσης, φαίνεται το γέμισμα που χρονολογείται στη δεύτερη φάση της διαμόρφωσης και αποτελείται από σπασμένα αρχιτεκτονικά μέλη (κίονες από μάρμαρο ή πωρόλιθο, κορινθιακά κιονόκρανα κτλ.).

Όλα αυτά είναι μάρτυρες μιας βίαιης καταστροφής και μιας καθαρής επιθυμίας για καταστροφή των κοντινών μνημείων.

Στο νότιο άκρο της βάσης, στο ΑΝ 79, στα νότια του λίθου μετόπη-τρίγλυφο του κλασικού βωμού και κάτω από ένα στρώμα πλούσιο σε λείψανα αρχιτεκτονικών μελών, βρέθηκε πλούσιο υλικό καταστροφής και κάρβουνο. Η ανασκαφή σταμάτησε, σε ύψος 10,12, σε ένα στρώμα πιο ανοιχτόχρωμο, που περιείχε χαλίκια και κομμάτια κονιάματος.

Στο βόρειο μάρτυρα του ΑΟ 79, κάτω από ένα καστανό-γκρίζο στρώμα καταστροφής, φάνηκε η νότια όψη της κεντρικής βάσης, με επικάλυψη υδραυλικού κονιάματος, καθώς και το τσιμεντένιο δάπεδο της δεξαμενής-θέατρο Ο΄.

Παράλληλα με την ανασκαφή, η L. Hapiot μελέτησε τα οστά της «νεκρόπολης της αγοράς», που προέρχονται από το οικόπεδο Καρμόγιαννη και κατέθεσε μία έκθεση την οποία παραθέτουμε παρακάτω.

ANNE PARIENTE - ΧΡΗΣΤΟΣ ΠΙΤΕΡΟΣ

Οικόπεδο Καρμόγιαννη (1er rapport d'étude anthropologique et paléodontologique des squelettes de la « nécropole de l'agora »)

Désormais en charge de l'étude anthropologique et paléodontologique des squelettes appartenant à la vaste « nécropole de l'agora » exhumés sur le terrain Karmoyannis, j'ai pu étudier en 2003 les quelques squelettes conservés, issus des fouilles menées par A. Pariente en 1988, 1990, 1999 et 2000.

Méthodologie : A partir de ces ossements, nous avons cherché pour cette étude préliminaire à faire les observations élémentaires d'une étude anthropologique.

La détermination de l'âge au décès des individus adultes a été réalisée pour les adultes essentiellement en fonction de leur atteinte par l'arthrose. Concernant les immatures, un âge dentaire[214] et un âge osseux[215] ont été déterminés, le premier à partir du stade de minéralisation et d'éruption dentaire ; le second à partir de la chronologie de fusion des épiphyses et de la longueur des os longs.

La diagnose sexuelle a été réalisée selon la méthode mise au point par Bruzek[216], nous avons pris en compte six critères de discrimination : l'ouverture de la grande incisure ischiatique, la gouttière rétro-auriculaire, l'arc composé, la forme et l'élévation de la surface auriculaire.

Les premières observations paléopathologiques ont été faites, mais cette étude sera menée ultérieurement de façon plus détaillée par Ph. Charlier.

Une attention particulière a été portée à l'examen des dentitions, pour être intégrée dans une étude plus vaste sur les conditions sanitaires des différentes occupations d'Argos.

La conservation de plusieurs ossements prélevés avec leur gangue de terre permet de confirmer le caractère primaire des sépultures.

---

214. I. Schour - M. Massler, *Atlas of the Mouth in Health and Disease*, American Dental Association, Chicago 1982. D. Ubelaker, *Human Skeletal Remains, Excavations Analysis, Interpretation*, Washington D.C. 1984.

215. H. R. Schinz - W. E. Baensch - E. Friedl - E. Uehlinger - P. Buffard, *Traité de radiodiagnostic*, Delachaux et Niestlé, Neuchâtel 1956.

216. J. Bruzek, *Fiabilité des procédés de détermination du sexe à partir de l'os coxal. Implications à l'étude du dimorphisme sexuel de l'homme fossile*, Paris 1991.

Enfin, nous avons pris soin de ranger convenablement les ossements par squelettes, en isolants les différentes régions anatomiques dans des sacs, afin d'éviter leur exposition à la poussière, aux infiltrations d'eaux, et à leur dégradations par des rongeurs.

Résultats préliminaires : Nous ne présentons ici, à titre d'exemple afin d'illustrer les orientations de nos recherches sur ces ossements, qu'un seul individu, remarquablement bien conservé.

Squelette 99/149 : individu adulte de sexe féminin de plus de 45 ans :

Conservation : toutes les parties du squelette sont bien représentées. Seuls les calcanéus et les talus ne sont pas exploitables car ils sont trop érodés. Ce sujet est le mieux conservé de tous.

Stature : 161 cm.

Maladies dégénératives : a) Arthrose temporo-mandibulaire légère à gauche et absente à droite. b) Arthrose marginale postérieure légère sur T10, modérée sur T11 et T12. c) Arthrose inter-apophysaire légère sur T11 et T12. d) Tassement de T11. e) Arthrose marginale postérieure modérée sur les vertèbres lombaires. f) Arthrose inter-apophysaire légère sur L3. g) Arthrose fémoro-patellaire sévère à droite et modérée à gauche: condyles fémoraux très déformés, les patellas présentent une portion osseuse supplémentaire sur leurs bords latéraux. h) Arthrose fémoro-tibiale sévère à droite et modérée à gauche. i) L'hallux droit présente une arthrose sévère. La surface articulaire distale s'étend sur la face dorsale. La congruence avec la phalange proximale est complète lorsque celle-ci est à la verticale.

Variations anatomiques : a) Os wormiens. b) Foramens pariétaux bilatéraux. c) Les arcs postérieurs de l'atlas ne se rejoignent pas, il n'y a donc pas de processus épineux sur cette vertèbre. Il s'agit d'une spina bifida cervicale.

Surface articulaire tibiale du talus unique.

Observations diverses : a) Insertion très marquée du deltoïde sur l'humérus gauche (unilatéral) : individu gaucher. b) Trou transversaire gauche est beaucoup plus large que le droit, cela résulte d'une asymétrie des artères vertébrales. Cette anomalie se retrouve sur toutes les vertèbres cervicales. c) Fracture consolidée du 1/3 médial de la clavicule droite avec une arthrose secondaire (ostéophytes et géode).

Observations paléodontologiques :

18 17 16 15 14 13 21 22 23 24 25 - - 28

++

48 47 - 45 44 43 42 ? 31 32 33 34 35 36 - 38

a) Tartre léger sur la face jugale des dents des arcades antérieures et postérieures du maxillaire et de la mandibule. On remarque une localisation dominante à gauche.
b) Pas de carie, mais un abcès dentaire au niveau de la 2e prémolaire inférieure droite (45).
c) Ostéite (aspect inflammatoire) sur l'arcade mandibulaire gauche.
d) Résorption alvéolaire légère.
e) Cassure symétrique des 2e pré-molaires mandibulaires (35 et 45), dont il ne reste que des chicots. On remarque également un enlèvement de l'angle-postéro-lingual de la 2e molaire mandibulaire droite.
f) L'usure dentaire a été estimée au stade 3 de Brothwell[217]. L'usure plus importante sur le maxillaire droit est à mettre en rapport avec les pertes ante-mortem du côté opposé.

Perspectives : La priorité pour ces squelettes est dans un premier temps de déterminer leur attribution chrono-culturelle, afin de pouvoir entamer des confrontations ou des comparaisons avec d'autres squelettes de la même période, notamment à travers les regroupements familiaux. Toutes ces premières informations relevées sur cette dizaine de squelettes ne peuvent prendre tout leurs sens que dans le cadre du réexamen complet des ossements des nécropoles d'Argos et dans l'attente de la découverte de nouveaux squelettes sur le terrain Nannopoulos.

LAURENCE HAPIOT

Μεσοελλαδικός οικισμός της Ασπίδας

Τον Ιούλιο του 2003 έγινε η λεπτομερής αποτύπωση των κατασκευών που βρέθηκαν το 2001 στο νοτιοανατολικό τομέα (μάρτυρας BE-BF 40-41). Μετά από συνεννόηση με την Εφορεία Ναυπλίου, καθορίσαμε το κείμενο και άλλες λεπτομέρειες που αφορούν στην κατατοπιστική πινακίδα, που θα τοποθετηθεί για τους επισκέπτες του χώρου. Σε ό,τι αφορά τη στερέωση των παρειών της πλέον εκτεθειμένης γωνίας του νοτιοανατολικού τομέα, πήραμε την έγκριση τον Αύγουστο και σκοπεύουμε να πραγματοποιήσουμε τις εργασίες προσεχώς.

Μελέτη υλικού. Συνεχίσαμε τη μελέτη και την καταγραφή του υλικού στο μουσείο. Φέτος εργαστήκαμε πάνω στα μυκηναϊκά ευρήματα των δύο τομέων (βόρειο και νοτιοανατολικό). Αυτό το υλικό φωτογραφήθηκε και σχεδιάστηκε πλήρως και μπορεί να θεωρηθεί ότι έγινε η προετοιμασία για τη δημοσίευσή του. Συνεχίσαμε, επίσης, την καταγραφή, μελέτη και σχεδίαση της ΜΕ κεραμικής με ζωγραφικό διάκοσμο, που προέρχεται από το βόρειο τομέα, αλλά που δεν ολοκληρώθηκε ακόμα.

Δημοσιεύσεις και ανακοινώσεις. Η Α. Φιλίππα-Touchais έδωσε δύο άρθρα στο *BCH* σχετικά με τη ΜΕ κεραμική της Ασπίδας με ζωγραφικό διάκοσμο. Ένα από αυτά

217. D. R. Brothwell, *Digging up Bones*, British Museum, London 1965.

δημοσιεύθηκε στο *BCH* 126 (2002). Το δεύτερο στο *BCH* 127 (2003).

Επίσης στο συνέδριο του Άργους «Sur les pas de Wilhelm Vollgraff», παρουσιάστηκαν δύο μελέτες: αυτή της Ά. Φιλίππα-Touchais σχετικά με τους τάφους intra muros και αυτή του G. Touchais σχετικά με την εγκατάσταση του Άργους στη μυκηναϊκή εποχή, στηριγμένη στην ΥΕ κεραμική, που θα αποτελέσει και αντικείμενο αναλυτικής μελέτης που θα δημοσιευτεί στα πρακτικά του συνεδρίου.

ΑΝΝΑ ΦΙΛΙΠΠΑ-TOUCHAIS - GILLES TOUCHAIS

Πήλινα αρχιτεκτονικά μέλη

Κατά το 2003, συνέχισα για μικρό διάστημα τη μελέτη των αρχαϊκών κομματιών, που προέρχονται από τις ανασκαφές της αγοράς. Στο χρόνο που διέθετα, μπόρεσα να επιλύσω ορισμένες εκκρεμότητες σχετικά με την καταγραφή και τις φωτογραφίες των αντικειμένων.

Επίσης προσπάθησα να συγκρίνω πολλές σειρές του Άργους με αντίστοιχες των Λουσών (Αρκαδία), συνεργαζόμενη με την Chr. Schauer, που μελετά το υλικό των Λουσών. Ενδέχεται ο τύπος και ίσως η κατασκευή να είναι αργειακά.

MARIE-FRANÇOISE BILLOT

Νομισματική

Κατά το 2003, πραγματοποιήσαμε κυρίως εργασίες ταξινόμησης και τακτοποίησης. Με βάση τον κατάλογο που καταρτίσαμε, μεταφέρθηκαν στο Μουσείο του Άργους 3.000 περίπου νομίσματα, που φυλάσσονταν στο Νομισματικό Μουσείο Αθηνών. Στη συνέχεια, τακτοποιήθηκαν σε ειδικά έπιπλα στο μουσείο, αφού πρώτα ταξινομήθηκαν χρονολογικά.

Ακολούθως, αρχίσαμε τη μελέτη των νομισμάτων της μεσαιωνικής περιόδου. Επίσης, διοργανώσαμε το σεμινάριο για μεταπτυχιακούς φοιτητές με θέμα «Το Άργος και η νομισματική».

JEAN-MICHEL SAULNIER

Επιγραφική

Μετά από αίτημα της Εφορείας, καταθέσαμε ένα σχέδιο για την κατασκευή ενός στεγάστρου στην αυλή του μουσείου, προκειμένου να προστατευτούν ορισμένες επιγραφές. Το σχέδιο αυτό επιμελήθηκε ο συντηρητής Φ. Κωνσταντάτος. Μετά, όμως, από συμφωνία ανάμεσα στην Εφορεία και το Δήμο, ενδέχεται να δημιουργηθεί ένα νέο βοηθητικό μουσείο στο κτίριο των στρατώνων, το οποίο ανήκει στο Δήμο του Άργους. Σύμφωνα με το πρόγραμμα, όλο το ισόγειο θα αφιερωθεί στις επιγραφές και ο όροφος στα χάλκινα.

Μελέτη επιγραφών: Συνεχίσαμε και φέτος τη μελέτη των επιγραφών του Άργους, που βρέθηκαν στις γαλλικές ανασκαφές.

Επιστήσαμε την προσοχή μας στις προξενίες, τις οποίες ξαναδιαβάσαμε και σε πολλές περιπτώσεις διορθώσαμε τα κείμενα. Επίσης, εργαστήκαμε προκειμένου να επιλέξουμε επιγραφές με σκοπό να δημοσιευθούν σε μία *ανθολογία της αργείτικης επιγραφικής*. Μέχρι τώρα, επιλέξαμε 20 περίπου επιγραφές με βάση το ενδιαφέρον που παρουσιάζουν ως προς τη διάλεκτο, την ιστορία ή τους θεσμούς. Τα νέα επιγραφικά ευρήματα, που μελετά ο Χ. Κριτζάς, τροποποιούν κατά κάποιο τρόπο τη λογική με την οποία σκεφτήκαμε αυτή τη δημοσίευση και θα πρέπει να ξαναδούμε πώς μπορεί να γίνει, χωρίς να καθυστερήσουμε πολύ. Ένα μέρος του χρόνου μου, το αφιέρωσα στην ανακοίνωση του συνεδρίου του Άργους, όπου παρουσίασα μία αδημοσίευτη επιγραφή από τις ανασκαφές του 1976 στις Θέρμες. Μετά την παρουσίασή της ο Χ. Κριτζάς μου πρότεινε να συνεργαστούμε και να συσχετίσουμε το κείμενο αυτό με άλλα αδημοσίευτα που μελετά στο Επιγραφικό Μουσείο.

CLARISSE PRETRE

Ε π ί δ α υ ρ ο ς

Πήλινα αρχιτεκτονικά μέλη

Το διάστημα από 6 μέχρι 25 Οκτωβρίου 2003, εργάστηκα στο Μουσείο της Επιδαύρου και στην αποθήκη του Λιγουριού. Συνέχισα τη μελέτη του υλικού που προέρχεται από το ιερό του Απόλλωνα Μαλεάτα και το ιερό του Ασκληπιού.

Από το Ασκληπιείο μελετήθηκαν τα θραύσματα που φυλάσσονται στην αποθήκη του Λιγουριού και σε αυτήν που βρίσκεται κοντά στο μουσείο. Πρόκειται για τα πήλινα που βρέθηκαν εδώ και 15 χρόνια περίπου κατά τη διάρκεια των καθαρισμών και των ανασκαφών που προηγήθηκαν των εργασιών αναστήλωσης του Άβατου, στο στάδιο, στο Επιδότειο (ένας χώρος), στα «ελληνικά λουτρά» και στο θέατρο.

Από το ιερό του Απόλλωνα Μαλεάτα, τα διακοσμητικά στοιχεία έχουν σχεδόν όλα μελετηθεί, οι κέραμοι κορινθιακού τύπου που φυλάσσονται στην παλιά αποθήκη του μουσείου έχουν καθαριστεί, αριθμηθεί και κατά μεγάλο μέρος φωτογραφηθεί.

MARIE-FRANÇOISE BILLOT

SWEDISH INSTITUTE AT ATHENS

MIDEA

2001

During the season excavations were carried out in four trenches: in Trench 1 on one of the middle terraces, in Trench 3 east of the East Gate, in Trench 4 outside the East Gate and in Trench 5 inside the entrance passage of the East Gate.

Trench 1. The work in Trench 1 begun in the summer of 2000. This year's work was concentrated to the eastern part of the trench. The aim was now to investigate whether or not some kind of architectural structure or a more permanent activity had occurred in this area. This could only be answered through a continuous excavation below the layers excavated last year.

The excavation revealed a stratum, which continued all the way down to the bedrock. It is a layer with a compact, clay soil of a dark greyish brown colour mixed with a tumble of large stones. The bedrock was eventually revealed in almost the entire excavation area. The bedrock inclines to the south, towards the mountain and forms thereby some kind of deep depression. The deepest point lies 1.91 m below the surface of the trench, while the bedrock in the northern part was reached already 0.89 m below the surface. Within the excavated stone tumble were several scattered pieces of carbon, which seems mainly to derive from burnt wood. Other finds consisted of a few pieces of mud brick and plaster, possible stone tools and some fragments from miniature Mycenaean terracotta figurines. The pottery sherds were basically very worn pieces, suggesting that few matches can be made and it consists mainly of coarse ware pottery of a wide chronological range. The tumble excavated directly above the bedrock is of interest since this may indicate the date of the entire tumble. The nature of the tumble and the mixed sherds of various dates found within this tumble may suggest that the bedrock depression was filled in and levelled in one action, perhaps for agricultural purposes. Judging from the latest dates of the sherds, this should have occurred relatively recently, i.e. in post-Byzantine times.

There are no traces of cut-marks on the bedrock. It seems to have formed an un-worked, freestanding rock-depression.

Trench 3. Trench 3, on the eastern side of the acropolis, was laid out in order to investigate the continuation of the rooms excavated by P. Åström along the interior face of the fortification wall. The trench shares its eastern border with the western border of Trench 2 (excavated in 2000), i.e. the western face of the fortification wall, and it measures 4×4 m. During the course of the excavation season we did not reach bedrock. Three layers were distinguished: the first was the dump material from old excavations, the second was the top soil of the present surface layer (partly covered by the dump), and the third was the filling of Mycenaean destruction material.

Surface Stratum 1: The old excavation dump covered the western half of Trench 3. The top of Surface Stratum 1 was at its highest point 0.82 m above the lowest point of the top of Surface Layer 2. The soil was loose, consisting of a number of thin layers.

Surface Stratum 2: The eastern part of Surface Stratum 2 was the current top soil; in the western part it could be traced as the former top soil, dark brown in colour. The thickness of Surface Stratum 2 ranged between 0.28 and 0.37 m. Some of the finds included part of a terracotta psi-figurine, a possible bronze rivet, and a decorated flat bronze object of unknown purpose.

Stratum 3: The soil of Stratum 3 was hard and light brown in colour. Ashes were mixed with the soil, but except for some carbonized seeds there were no traces of charcoal. Medium-sized loose stones were scattered over the trench. They were apparently fallen from the walls of the room that was now discovered. Along the northern scarp, perpendicular to the fortification wall, was a wall of the same thickness (0.70-0.75 m) as the walls previously excavated in this area. At the northwest corner of the trench was also the corner of this wall. The outline was traced along the western scarp, but it was partly embedded in the trench wall. This western wall is not aligned with the rooms of the previous excavations, but makes up a slightly larger room, which is perhaps part of a separate structure.

Large slabs were discovered east of the wall along the western scarp, and at a lower level, perhaps even going below the wall. These slabs have the appearance of a Mycenaean "Cyclopean" wall, but the uncovered section is too small for any conclusions to be drawn at this stage.

The finds included the remains of several lead vessels, one lead net weight, one steatite spindle whorl, one delicate obsidian arrow head, part of a terracotta phi-figurine, and one terracotta bovine figurine.

Trench 4. Trench 4 was excavated outside the East Gate. The area outside the entrance slopes steeply downhill to the north. The aim of the work here was to investigate if there are any remains of a ramp or a similar construction for the entry to the citadel from this direction. A huge threshold block dominates the entrance. The upper, worn surface of this block lies *ca.* 1 m above the present ground level outside the gate, which can be taken as an indication of there having once existed some kind of structure outside the wall which facilitated the entry. Today one has to climb the western part of the threshold.

Trench 4 was sunk in front of and to the west of the threshold. The western part of the trench was delimited by a row of large stones or bedrock outcroppings. Just in front of the threshold lies a large block fallen from the wall. Stones were

exposed in the entire trench. Two stones protrude from under the threshold and clearly form a part of the wall itself. They may be the remains of some kind of ramp and the fact that their surfaces are worn may indicate that they once have been treaded upon. However, the relation of the blocks to the threshold is difficult to explain since the blocks are situated *ca.* 0.80 m below the threshold.

The large stones making up the western side of the trench seem to be partly large blocks fallen from the wall, partly the bedrock.

Just at the foot of the wall, in the centre of the trench, the soil was more compact and hard, and contained many smaller stones as well as a large number of sherds. This patch of soil may be the remains of a filling connected with the construction of the wall, a suggestion which will be clarified when the finds have been studied.

In all, it can be suggested that a ramp or a similar construction must have existed once but all traces of it have eroded away perhaps with the exception of the two worn stones under the threshold (*in situ*) and a cut block (not *in situ*) found in the centre of the trench. Further excavations to the east, extending Trench 4, may clarify the situation.

Trench 5. The purpose of the work here was to investigate the Late Helladic floor level of the gate. The section of the gate that passes through the citadel wall has been cleared at previous investigations of the area apart from a baulk of soil (*ca.* 0.50 m wide) running along the eastern side of the citadel wall. Trench 5 was laid out at a distance *ca.* 1.50 m south of the threshold block, stretching from the eastern face of the wall across the still intact soil and onto the present surface of the gate.

The topsoil in this area had already been removed at previous work in the gate. The soil of the remaining baulk, labeled Stratum 1, was brown and crumbly and contained a number of larger stones which seem to have fallen or eroded into the gate from the collapsed western part of the citadel wall. The sherd material seems to be mainly prehistoric but there are some Roman sherds as well.

A grayish-white soil (Stratum 2) was excavated at a level more or less equal with the present ground surface of the gate. This soil is equivalent with the destruction layer previously encountered in the gate area as well as in the Late Helladic storage rooms to the east. The soil is very fine-grained and contained a number of Late Helladic IIIB pottery sherds, a fragment of a phi-figurine, animal bones and a flint arrowhead. The surface of the upper part of this layer does not seem to have been part of a pedestrian level, suggesting that the area was deserted after this soil had eroded or tumbled into place.

At the foot of the eastern face of the citadel wall, Stratum 2 was very thin, a fact which indicated that the soil had arrived from above, gradually spilling into place. The space between the wall and Stratum 2 was filled with brown soil, labeled Stratum 3. The soil of Stratum 3 is similar to that of Stratum 1 and must have accumulated once Stratum 2 was in place. Some of the pottery sherds from Stratum 3 are post-Bronze Age in date.

The ground surface connected with the construction and use of the gate in the Mycenaean period was encountered below Stratum 2. This layer, Stratum 4, was very hard and compact. Its surface consisted of small stones trampled into the soil together with sherds and a few fragments of shells. A small test pit sunk through this surface revealed that the layer consists of a packing of earth and small, sharp, angled stones.

It is interesting to note that the surface level at this point lies *ca.* 0.18 m lower than the surface of the threshold, i.e. the ground level of the gate must have sloped from the north to the south. The relation between the threshold and the rest of the surface in the gate would be clarified by extension of Trench 5 to the west.

2002

The work was concentrated to two locations in the northwest part of the citadel area: in and outside the East Gate and east of the East Gate.

In the East Gate surroundings, work was carried out in four trenches: 4, 5, 7 and 8.

Trench 4. The work in Trench 4 was continued from the previous campaign and the object was to investigate the possibility of the presence of any Late Helladic construction outside the East Gate threshold. It seemed logic to presuppose that a passage or a ramp had existed in connection with the gate. Trench 4 was thus extended to the east (4A) and to the north (4B and 4C). Furthermore, the boulders bordering the trench were cleared from soil and loose stones. It was concluded that a ramp had indeed existed giving a frontal, final access to the East Gate. The west face of this ramp is now cleared. Excavations in 4A and 4C revealed the stone fill, which carried the ramp construction.

The finds range in date from Early Helladic to Byzantine, but there is no reason to doubt the Cyclopean nature and a Late Helladic date of the ramp construction.

Trench 5. Trench 5 is situated inside the East Gate passage and work here was begun the previous year. This year the northern section of the trench was excavated and the results of the previous year were confirmed. The Mycenaean ground level had a hard, pebbly surface resting on a compact, clayish fill.

Trench 7. Trench 7 was excavated south of Trench 5 and adjacent to the east wall of the passage in the East Gate. In the south section of the trench a small section of what is probably the Mycenaean ground level was identified.

Trench 8. Trench 8 was opened in order to investigate the connection between the East Gate area and the upper terrace immediately to the east. While the question of how these areas communicated still is unclear, the excavation in Trench 8 suggests that a Late Helladic passage once existed close to the south face of the citadel wall.

Trenches 5 and 7 were refilled after the conclusion of the excavation season. Work was carried out in two trenches in the upper area, east of the East Gate: 3 and 9. Work in trench 3 was continued from the last year's campaign. The trench is situated adjacent to the south face of the citadel wall and the Late Helladic walls found here form one of the rooms radiating from the citadel wall of which several have been previously excavated. A possible floor level was finally reached and the majority of the finds belong to the prehistoric periods. Trench 9 was opened south of Trench 3 and needs further excavation.

2003

The excavation work was carried out during four weeks in June and July. Complementary work in the museum and in the field was undertaken in August and in October. The efforts were concentrated to the area of the East Gate. Cleaning and excavation were performed both outside and inside the gate. Some final cleaning was also carried out in Trench 3 in the area east of the East Gate – on the upper plateau.

Outside the East Gate - Trench 4 with extensions and cleanings

This season's work outside the East Gate consisted of extended excavations over most of the gate plateau and intensive cleaning over the slopes immediately below. Further, the lower terrace was cleaned from bushes and surface growth. This intensification of work outside the East Gate was prompted and its urgency increased by the impending project planned for this area as well as the whole site of Midea.

The main objective of this season was to thoroughly investigate the ramp line set out by the large boulders in the original Trench 4, and thus to support the supposed layout and direction of the ramp structure.

Another aim was to clean a greater extent of the slopes and lower terrace below the immediate gate area. This was planned and carried out as a joint effort by the Greek and Swedish teams.

Excavation in the area of Trench 4 with extensions. A stone packing was uncovered, consisting of fairly large boulders, 0.20-0.40 m in size. In Trench 4C an upper stone packing was observed. It served to level the area above the large stone packing.

A two-tiered structure of somewhat larger stones appeared along the western ramp line. It seems highly probable that this is the continuation of the western ramp face. This part of the face consists of smaller stones, possibly more apt for filling up the gaps in the line between several bedrock outcropping.

No real stratification could be discerned. The soil was gritty with many smaller stones but poor in pottery, considering the amount of soil removed. The sherds date to the Middle and Late Helladic periods. Some Archaic and Late Roman sherds indicate later activity in the area.

Interpretation. The work during this season has provided further information concerning the construction of the ramp leading up to the East Gate, the supposed main gate to the acropolis of Midea.

It now seems as this large stone packing was aimed at filling out the ground between the many bedrock outcroppings and thus creating a preliminary level ground. The excavation in Trench 4D shows that this level was then covered, at least at parts, of a packing of smaller stones forming, probably with a layer of soil between and perhaps above, a pavement of some sort. The upper stone packing could thus have continued, and it seems likely that it did, over the whole area, which since its assemblage has been subject to strong eroding forces.

The line of the ramp is now clear as it extends from the boulders in the original Trench 4, gently curving in a northeasterly direction (Pl. 30 a). This direction seems clear along a length of approximately 10 m from the citadel wall. Two possibilities still remain: that the road, after the first and now evident ramp line, forked westwards towards the citadel wall along the lower terrace, and downwards from there or, that it instead turned eastwards towards an area which today is characterised by a large number of bedrock outcroppings.

Inside the East Gate

This year's work inside the East Gate of Midea was concentrated to two different areas within the gateway and the inner entrance of the gate.

Some stones were removed and the soil in between was cleared away at the east side of the East Gate entrance, directly south of the threshold. The result of this cleaning indicates that the stones had fallen from the eastern entrance wall during a post-Mycenaean destruction phase.

Trench 11 was opened at the west inner citadel wall, *ca.* 2.50 m from the East Gate entrance. The main goal with work in this trench is to investigate the inner gate area close to the entrance and mainly the phase connected with the construction of the East Gate. Three distinct layers were recognized. The third layer can be characterized as the same clay floor excavated last year within the gateway (in trench 7). The floor level seems undisturbed and dates to the Late Helladic period.

East of the East Gate

Excavation of Trench 3 on the upper plateau had more or less been concluded in last year's campaign, but some cleaning operations were deemed necessary before proper documentation could be undertaken. In between and below stones and large boulders were pottery fragments from both *pithoi* and vessels of fine ware that appear to have been stored in the room (Pl. 30 b). In the northeast corner was a quern and a number of hand stones were collected in the area.

2004

The efforts were concentrated to the area of the East Gate and on the upper plateau east of the East Gate.

Outside the East Gate – the ramp area

As a joint effort between the Greek and the Swedish side, the clearing of the ramp outside the East Gate continued and was concluded. The north western face of the ramp is now visible down to what we assume is the Mycenaean level.

Inside the citadel area close to the East Gate

The work in Trench 11 continued and the purpose of excavation was to gain a clearer picture of how the access to the Inner passage-way of the East Gate appeared and functioned at the time of its construction.

Already last year the remains of a stone-packing with uncertain function was recorded. The flat surface of most of these stones, as well as the fact that they are tightly packed, suggests that they once formed a paved surface. This interpretation proved to be sustainable after excavating the entire area. For instance, we found similar stones in front of the citadel wall. There seems to have been an earlier surface level below this stone-paving. This consists of compact soil with small stones and pebbles. There is a possibility that this was not a surface but rather a filling for the stone paving.

This year's excavation has given us a totally new idea of how the Inner East Gate Area appeared during the Bronze Age. The area was once entirely or partly covered by a stone-laid paving. At an earlier phase it is possible that we have either a filling or a scrappier surface layer consisting of small stones and pebbles. A diagonally laid-out retaining wall in the south demarked the steep hill side. It could be seen as the southern boundary for the stone paving. In the north, at least the earliest phasing of the surface extended towards the Inner citadel wall. It is possible that this part was also paved but falling stones from the citadel wall had destroyed the stone-surface. Preliminary observations of the sherds discovered in connection with the stone paving and the retaining wall indicate that it was constructed in LH IIIB2 times. However, some Late Roman sherds are either intrusive or suggest that this surface was used also in post-Mycenaean times.

East of the East Gate

Trenches E and F, which were excavated in the 1980s under the direction of Paul Åström were cleared from eroded soils and debris, and in the process the baulk in between the two old trenches was removed. Surprisingly rich deposits of ceramics and animal bones were collected from the baulk and also from a few unexcavated pockets within the trenches.

Some rubble was taken out from Trench E. The stones seem to have belonged to a scanty wall along the western scarp and had been left in their fallen place during earlier excavations. Between the stones, but mostly below them, numerous large ceramic fragments were encountered. The bedrock of the southern area, towards the edge of the mountain, has been worked to a flat floor level, but the bedrock of the northern area in Trench E is not treated in the same fashion. Below the rubble and in the centre of the trench, at level with the flattened bedrock, an earthen floor with pebbles and small pieces of lime was identified. However, some Late Roman sherds on the floor are indicative of later disturbances.

Rubble was also removed from Trench F. Most of it was concentrated to the side of the citadel wall and large pottery fragments were found among the stones.

The baulk between Trenches E and F concealed several surprises, the first one being a substantial crosswall built of large boulders. Between the crosswall and the citadel wall is an opening *ca.* 1.50 m wide. The face of the end of the crosswall is neatly built, but the opening contained several loose boulders whose original position could not be determined and they were gradually removed.

Trench 9, with baulk between Trenches 3 and 9

Work was resumed in Trench 9 that had been partly excavated in 2002. The area is of particular interest since it is not known how the settlement was architecturally organised within the row of buildings attached to the citadel wall. During earlier work, the northern part of the trench had been investigated and now the southern part was taken down to the same level. The whole trench contained small stones and those clearly identified as rubble were removed. Some fragmentary figurines were found scattered about the trench, as were many pieces of coarse pottery. Bedrock penetrates the western part and only in the northeast corner is a small area more or less free from stones. Here, the soil is dark grey and scorched. Much pottery was concentrated to this burnt area, including several large fragments

of Mycenaean kylikes. A Mycenaean pictorial pottery fragment also came from this context (Pl. 30 c). Small carbonized seeds were plentiful and *ca.* 20 figurines were encountered, but most of them were too fragile to be removed complete.

The baulk between Trenches 3 and 9 was taken down. Fragments of pithoi and large vessels were common and one worked bone artefact was found. It is a flat pin with the design of a pointed body and head, perhaps used as writing tool. Below the dark topsoil were numerous small to medium-sized stones and they are so densely packed that it is difficult to determine whether they are all rubble or belong to a structure.

Cleaning activities

Much time and energy this year was dedicated to the cleaning of old trenches and especially to the removal of a large-sized dumps situated in the area of the East Gate and east of the East Gate.

ANN-LOUISE SCHALLIN

THE CANADIAN ARCHAEOLOGICAL INSTITUTE AT ATHENS

ANCIENT STYMPHALOS

2001

The most extensive season of excavations in the CAIA's seven years of digging at ancient Stymphalos took place in June and July of 2001 with a staff of over 80 persons, local and foreign. Work went on in seven different sectors of the city (Fig. 40). The most important area of investigation continued to be the large section of an ancient city block immediately east of the Acropolis in which we had previously found evidence of several Hellenistic houses partly built over by an Early Roman house. This structure was perhaps a rural villa during the reoccupation of Stymphalos in the early Julio-Claudian period after more than 150 years of abandonment following Mummius' destruction of Corinth in 146 BCE. Of particular importance was the discovery of masses of relatively well preserved wall plaster, some painted and drafted into ashlar shapes imitating masonry which appear to have fallen off the walls in an earthquake that destroyed the villa in the early 40s CE. In the same building we also found over 20 bronze door studs of four different types, many still in pairs where they had once decorated a wooden surface now long disappeared. Although both plaster and studs are typical of the sort of middle-to-late Hellenistic decoration known from Macedonia and Delos, they were found in a complex that apparently dates from the Roman period. The area produced over 30 complete but shattered pots of Tiberian date, an iron sword, a bronze shield, and two marble lions' feet from furniture in earlier seasons.

Further west, work continued on the scene building of the ancient theatral area uncovered in 2000 as well as on the lower area of seating carved out of the acropolis bed rock. Almost nothing, however, was preserved of the ancient seats in this area, possibly because of erosion, but also because of early Christian building activities of unknown purpose along the foot of the koilon. A one-metre thick wall included a number of fragments of Late Classical-Hellenistic architecture. Exposure of more of the façade of the scene building revealed further pairs of letters at ends of stylobate blocks. Study of coins and pottery from the site confirm initial construction around 300 BC with a major rebuilding about a hundred years later.

Above the theatre on the flat easternmost terrace of the acropolis excavation of poorly preserved Hellenistic and probably Early Roman structures that later had early Christian graves inserted into their ruins uncovered more dog burials to go with those uncovered in the area last year. The site also yielded a small amount of Mycenaean pottery mixed in with that of later periods. Most unusual, however, was the discovery further east in two areas of Early Helladic celts or small stone axes of the mid-3rd millennium BC, the earliest material yet found in our excavations.

The two sites that produced these stone tools were respectively a rectangular Hellenistic room built at lake level up against the south wall of the acropolis, possibly a shop or bronze working establishment to judge from scraps found in it, and a very poorly preserved complex of walls on a higher central terrace of the acropolis that dated to the Hellenistic period but which had a massive early Christian grave inserted into its centre, the sixth area of EC burials that we have located in the ancient city.

Of particular interest as well was cleaning around remains of structures near the ancient fountain house uncovered by Orlandos in the 1920s. We revealed the Pheneos Gate as a simple cutting through the city wall at lake level but one with benches on either side along the thickness of the wall, an unparalleled feature as far as we know in city gates although occasionally present in propyla like that of the Sanctuary of Poseidon at Sounion. Of historical interest here too were several cartridge casings from British army. 303 Lee Enfields used by the andartes during the Second World War and probably left after the battle of Stymphalia in 1943. Cleaning of the nearby tholos like structure confirmed a Late Classical date for it and also the presence of a robbed cutting for a dedicatory deposit in the bed rock. It is likely to have been an heroon, perhaps modelled on Mycenaean tholos tombs. And finally Dr. Yanni Lolos cleaned up the propylon to a structure that Orlandos suggested from its rectangular form might have been a palaestra.

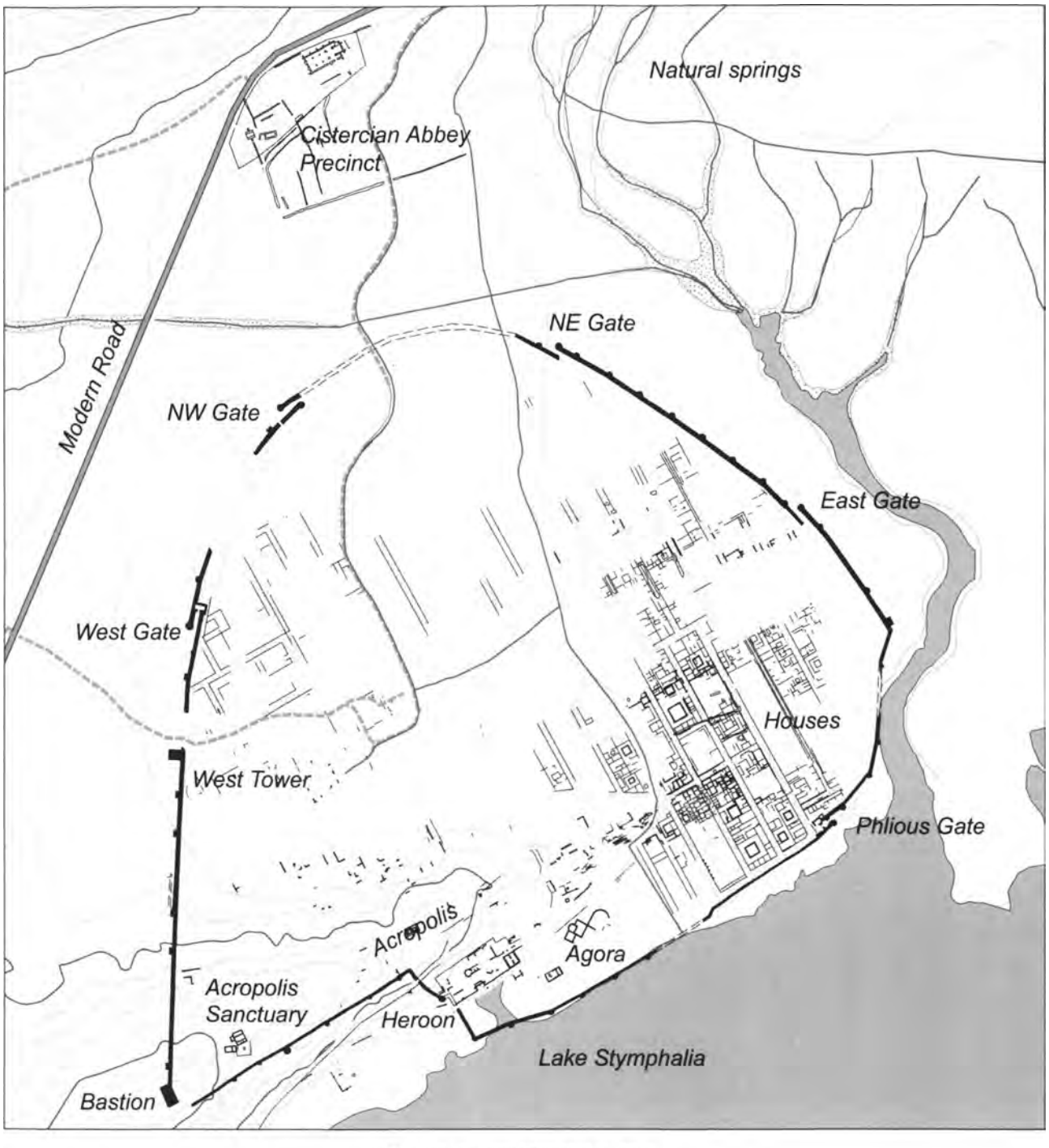

Fig. 40. Ancient Stymphalos. Plan.

Work also continued on the study of pottery, coinage, terracotta figurines, jewelry and human remains; we hope with a study season this summer to prepare for publication the sanctuary of Athena uncovered in earlier seasons of digging but not worked on further in 2002.

2002

Study seasons by the UBC teams at Stymphalos in the summer of 2002 concentrated on preparation of final publications and on conservation work on pottery, coins, small bronze objects, and wall plaster. We acknowledge with gratitude the financial support of the University of British Columbia and the

SSHRCC and the practical support of the 4th Ephorate and its ephor, Mr. Alexander Mantis. And as always the Canadian Institute at Athens provided welcome support whenever needed.

At Stymphalos a much large team worked for over six weeks both in the apothiki and to a lesser degree in the field; Dr. Susan-Marie Cronkite Price recovered more of the painted and drafted fallen wall plaster first revealed in the 2001 season in the domestic area in the southeast part of town. The latter work was particularly critical as the material left *in situ* had begun to deteriorate due to the wet conditions of the environment in winter; the site is at times under 50 cm of lake water. The bulk of the plaster, mostly drafted into ashlar-like rectangular panels, comes from an andron, a dining room with raised platform around the edges. A critical question is how much of the decoration is Hellenistic and how much Roman. Much, if not most, of Stymphalos was apparently abandoned after 146 BC with some limited resettlement late in the 1st century BC, perhaps at the time of Corinth's great expansion after Roman refounding. The style of decoration is typical of the so-called First Pompeian and usually is dated to *ca.* 150 BC; the pottery from the destruction level, however, is Tiberian in date and a coin of Gaius indicates the approximate date of the massive earthquake that destroyed the building and led to the abandonment of this area of the site. One important element of conservation work this year was the mending of some of the dozens of shattered but complete Early Roman storage and kitchenware vessels found in previous seasons, including a cheese press.

Professor Gerald Schaus continued his work on the sanctuary of Athena on the Acropolis, overseeing the study of a number of elements of that part of the project: architecture, coins, pottery, lamps, small finds, etc. Ms. Jennifer Knapp continued her study of the pottery, Ms. Kathleen Sherwood the terracotta figurines, and Dr. Robert Weir the coins. Some limited building of temporary retaining walls at the end of the season aimed at preserving ancient remains threatened by erosion during winter storms. Mr. Ben Gourley continued his work on the fortifications and on planning and topography, assembling material gathered with a Trimble GPS to create a detailed contour map of the acropolis as well as advising on developing a plan for long term conservation and preservation of the excavated remains. Jointly with the new demos of Stymphalia we have been creating a proposal for a tourist path and information panels for approval by the Ministry of Culture.

2003

During the month of July a team from the University of British Columbia under the auspices of the Canadian Archaeological Institute at Athens carried out four weeks of study and conservation on material from excavations done between 1994-2001. Work involved the following areas:

1. Cleaning of fallen wall plaster: previous seasons had uncovered a large quantity of wall plaster, some painted with simple colours and some drafted into rectangular panels, from a room in a Roman building, probably a house, in the southeast area of the site (Stym I). Under the direction of two conservators a team of six volunteers cleaned dirt from the surfaces of about eighty panels of painted plaster in preparation for photography and attempts at reconstruction. Wooden boxes were made to protect the fragments.

2. Mending of pottery: from 1997 on excavations in the southeast area uncovered a large number of common and kitchen ware pots that had been smashed in an earthquake around the middle of the 1st century after Christ. Although many were complete they were in dozens of medium to small size fragments. Working with conservators a team of five volunteers cleaned and mended a number of these vessels.

3. Numismatics: our numismatist, Dr. Robert Weir, continued his study of the 400+ coins from the past seasons of excavations. Corinth, Phlious and Sikyon provided the largest number of coins as might be expected. His work is now nearing completion.

4. Pottery: a team of four student specialists from the University of Minnesota carried out a detailed examination and classification of pottery, especially common and coarse wares, from several important areas of the site including the sanctuary (Stym II) and the domestic area (Stym I) in preparation for final publication. Study of the more than 200 terracotta lamp fragments from the excavations also continued.

5. Miscellaneous: Prof. Gerald Schaus continued his work on the finds from the sanctuary, with particular attention this year on the stamped roof tiles. Ms. K. Sherwood did further work on the terracotta figurines. Further digital photography of finds and recording in our electronic data base also continued. Progress was also made on preparing the publication of the fortifications of the city.

6. Architectural conservation: our architect, Ben Gourley, continued his preparation of proposal for architectural conservation of various parts of the site and for making the site more understandable to visitors with plans for paths and sign posting.

2004

During the months of June and early July a small team from the Canadian Institute continued work on conservation and study of finds from earlier excavations at Stymphalos.

Conservation: a principal aim of this season was to continue conservation work on pottery, small bronzes, and wall paintings. A conservator, Natasha Cochrane, and trained assistant along with two student volunteers mended more pots from the Early Roman destruction level, cleaned and stabi-

lized a number of coins and small metal objects (jewelry etc.) as well as carrying out further work on the large quantity of wall plaster recovered in 2001-2002.

Human remains: Dr. Sandra Garvie-Lok continued her processing (cleaning and recording) and study of the human remains both from the Classical site and from the Medieval abbey. She was able to complete most of this work although several skeletons still await final examination. We now have approximate ages, sexes and record of physical ailments (arthritis, trauma, spina bifida occulta, etc.) for over 20 individuals.

Study of finds: work continued in three principal areas—the small finds from the Sanctuary of Athena (Prof. Gerald Schaus and Ms. Kathleen Sherwood), pottery and lamps from the site generally (Dr. John Hayes and Prof. Hector Williams), and the coins (Prof. Robert Weir). Two illustrators also prepared drawings of small finds and profile drawings of pottery and lamps for the final publication. Further data were added to the electronic archive of finds and pottery.

Fortifications: Prof. Williams and architect Mr. Ben Gourley completed a preliminary study of the entire fortification system; the 30 page article is now in press in *Mouseion*.

ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΟΝ ΔΕΛΤΙΟΝ 56-59 (2001-2004)

2002

ΝΟΜΟΣ ΚΟΡΙΝΘΙΑΣ

ΑΝΑΣΚΑΦΙΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ

Άγιοι Θεόδωροι, θέση Σούρες (αρχαίος Κρομμυών)

Στη θέση Σούρες του Δήμου Αγίων Θεοδώρων κατά τις εκσκαφικές εργασίες για τη θεμελίωση κλειστού γυμναστηρίου αποκαλύφθηκαν τάφοι σε βάθος περίπου 1,50 μ. από την επιφάνεια[1]. Ακολούθησε σωστική ανασκαφική έρευνα, τα έξοδα της οποίας καλύφθηκαν από τις δαπάνες της αναδόχου εταιρείας[2]. Ερευνήθηκαν συνολικά 125 τάφοι (Σχέδ. 1· Πίν. 31 α-β). Στους περισσότερους βρέθηκαν τα οστά των ταφέντων και τα κτερίσματά τους μας δίνουν σαφή εικόνα των τρόπων ταφής και των ταφικών εθίμων. Η πρώτη εξέταση του υλικού δείχνει ότι το νεκροταφείο χρησιμοποιήθηκε στον 8ο, 7ο, 6ο και κυρίως στον 5ο αι. π.Χ. ενώ τρεις ενταφιασμοί χρονολογούνται στη ρωμαϊκή περίοδο.

α) 8ος-7ος αι. π.Χ.: Στον 8ο αι. π.Χ. χρονολογούνται δύο κτιστοί κιβωτιόσχημοι τάφοι (LXIV, IC), οι οποίοι περιείχαν ενταφιασμούς ενηλίκων σε συνεσταλμένη στάση. Στον τάφο LXIV (Πίν. 32 α) βρέθηκαν δύο όμοιες χάλκινες περόνες σε εξαιρετική κατάσταση διατήρησης, μήκ. 0,62 εκάστη[3].

Στα τέλη του 8ου και στις αρχές του 7ου αι. π.Χ. χρονολογείται μία πώρινη σαρκοφάγος (LXX), η οποία περιείχε παιδική ταφή, πιθανότατα κοριτσιού, κτερισμένη με καλάθους, χάλκινες πόρπες και χάλκινα δακτυλίδια (Πίν. 32 β).

Στα τέλη του 7ου αι. π.Χ. χρονολογείται καύση σε χάλκινο αγγείο (XLIV) κτερισμένη με κύλικα, σκύφο, αρύβαλλο και σκυφίδιο.

Πιθανότατα στην ίδια εποχή με τους προηγούμενους χρονολογούνται για λόγους στρωματογραφικής συνάφειας και τέσσερις ακτέριστες ταφές ενηλίκων σε ορύγματα (XLVII, XLIX, LI, LXXXI).

β) 6ος αι. π.Χ.: Στον 6ο αι. π.Χ. χρονολογούνται 28 ενταφιασμοί. Εκτός από έναν ενταφιασμό σε κτιστό κιβωτιόσχημο τάφο με πλάκες (LXXX) και δύο εγχυτρισμούς σε κρατήρες (LXXIX, LXXXIX), οι υπόλοιποι 25 ενταφιασμοί είχαν γίνει σε σαρκοφάγους.

Οι σαρκοφάγοι είναι από ασβεστολιθικό πέτρωμα και το μήκος τους κυμαίνεται από 1,35 έως 1,50 μ. Έφεραν εγκοπές στις τέσσερις εξωτερικές γωνίες τους για τη μεταφορά και τοποθέτησή τους. Σε οκτώ περιπτώσεις παρατηρήσαμε ότι το χείλος της σαρκοφάγου έφερε επίχρισμα στην επιφάνεια επαφής με την καλυπτήρια πλάκα. Καλύπτονταν από μονολιθικές πλάκες από ασβεστολιθικό ή κροκαλοπαγές πέτρωμα. Σε δύο περιπτώσεις οι καλυπτήριες πλάκες έφεραν κατά μήκος της μιας μακράς πλευράς διαμπερείς οπές ανάρτησης.

Στην πλειονότητά τους περιείχαν ενταφιασμούς ενηλίκων σε συνεσταλμένη στάση χωρίς κτερίσματα. Μόνο 12 περιείχαν κτερίσματα που ήταν κυρίως κορινθιακά αγγεία με συχνότερα σχήματα τους αρυβάλλους, τις οινοχόες, τους σκύφους και τις πυξίδες.

Ιδιαίτερα σημειώνουμε τους τάφους LXXII, όπου βρέθηκαν 28 κορινθιακά αγγεία (Πίν. 32 γ), και LXXIII, όπου βρέθηκαν 15 κορινθιακά αγγεία, ανάμεσά τους και εξάλειπτρο, που χρονολογούνται στα μέσα του 6ου αι. π.Χ.

Στον πυθμένα των σαρκοφάγων XCII, XCIII, LXXII, LXXIII, LXXIV διακρίνονται τα ίχνη της σπονδυλικής στήλης του νεκρού.

Στα βορειοανατολικά του οικοπέδου (Τομέας Β΄) ερευνήθηκε ομάδα τάφων χωρίς κτερίσματα. Πρόκειται για 9 συνολικά τάφους σε βάθος -1,42 έως 2,35 μ. Χωροταξικά αυτοί βρίσκονται απομονωμένοι από τους υπολοίπους και παρουσιάζουν ποικιλία στους τύπους των τάφων (σαρκοφάγοι, λακκοειδείς, κιβωτιόσχημος). Καθώς δεν περιέχουν κτερίσματα, η χρονολόγησή τους με βάση την τυπολογία των τάφων και τα στρωματογραφικά δεδομένα μπορεί να αναχθεί επίσης στον 6ο αι. π.Χ.

γ) 5ος αι. π.Χ.: Ο 5ος αι. π.Χ. αποτελεί την πιο εκτεταμένη χρονική περίοδο. Πρόκειται για 78 τάφους που πε-

1. Παλαιότερα κατά τη βελτίωση της Νέας Εθνικής Οδού Αθηνών-Κορίνθου στους Αγίους Θεοδώρους στο 63ο χλμ. είχε αποκαλυφθεί τμήμα κλασικού νεκροταφείου και εν συνεχεία στη θέση Μούλκι τμήμα γεωμετρικού νεκροταφείου, ερείπια ελληνιστικών οικιών (βλ. *ΑΔ* 17 (1961-1962): Χρονικά, σ. 52-54) και θεατροειδής κυκλικός χώρος των υστεροαρχαϊκών χρόνων (βλ. *ΑΔ* 47 (1992): Χρονικά, σ. 54).

2. Η έρευνα άρχισε στις 4 Μαρτίου και ολοκληρώθηκε στις 10 Νοεμβρίου 2002 με την εποπτεία της υπογράφουσας. Από τις 9 Ιουλίου και μέχρι τέλους των εργασιών το ημερολόγιο τηρήθηκε από την αρχαιολόγο Μ. Γρηγοριάδου.

3. J. N. Coldstream, *Geometric Greece*, London 1977, σ. 174-175.

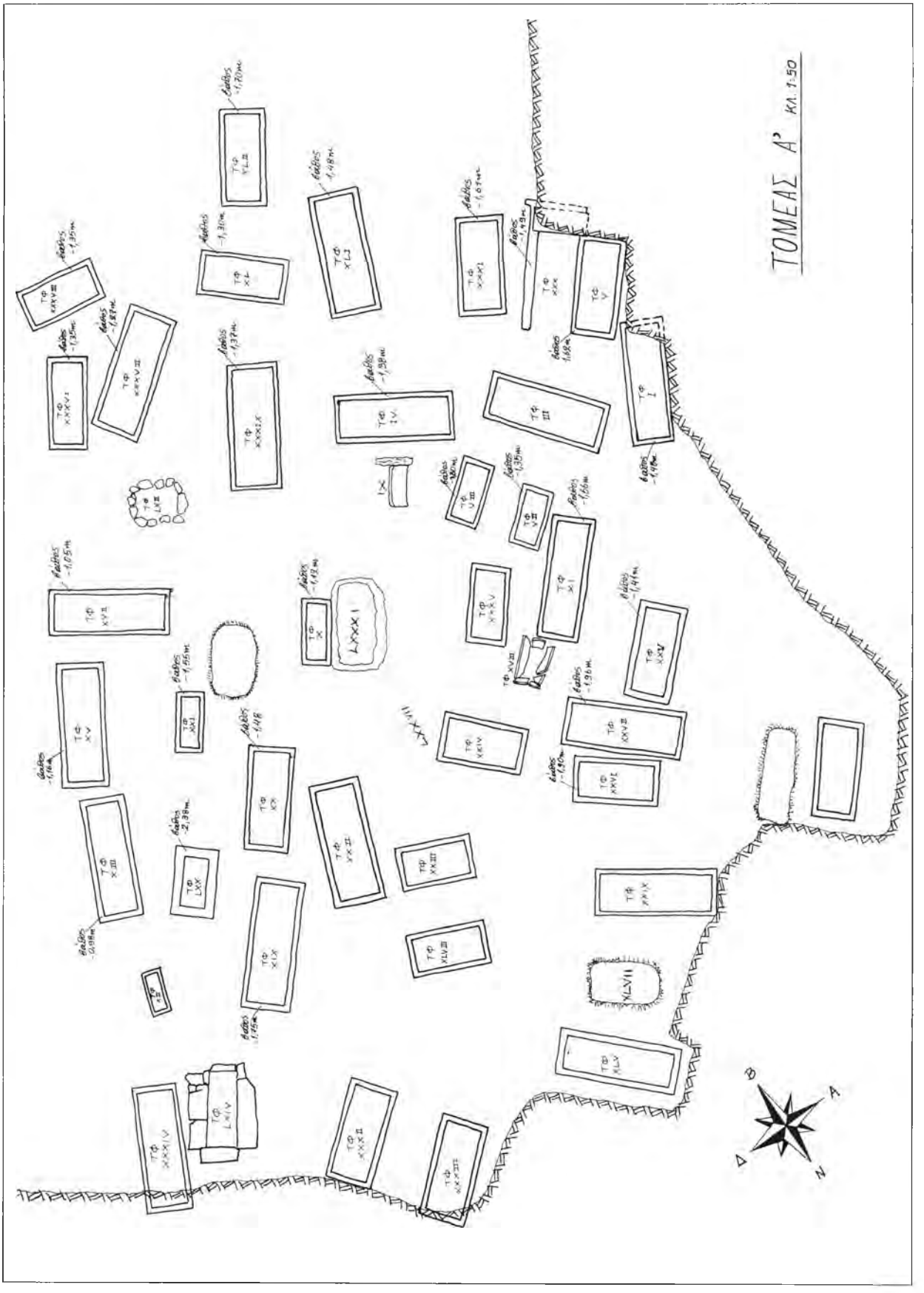

Σχέδ. 1. Άγιοι Θεόδωροι. Θέση Σούρες. Κάτοψη της ανασκαφής.

ριείχαν ενταφιασμούς ενηλίκων ή παιδιών. Δεν βρέθηκε καμία καύση. Οι ταφές έχουν γίνει σε σαρκοφάγους, κεραμοσκεπείς, σε ορύγματα, εγχυτρισμούς και κτιστούς κιβωτιόσχημους τάφους.

Σαρκοφάγοι: Πρόκειται για μονολιθικές σαρκοφάγους από ασβεστόλιθο, διαστ. 1,80-2,16x0,70-0,80 μ., μεγαλύτερου δηλαδή μήκους από αυτές του 6ου αι. π.Χ. Ερευνήθηκαν συνολικά 53 σαρκοφάγοι του 5ου αι. π.Χ., από τις οποίες 34 περιείχαν ταφές ενηλίκων και 19 παιδιών. Στην εσωτερική επιφάνεια και το χείλος έφεραν λευκό επίχρισμα. Σε ορισμένες περιπτώσεις εξωτερικά το χείλος καλύπτεται επίσης από επίχρισμα σε μορφή ταινίας ή ζιγκ-ζαγκ. Εξωτερικά στις τέσσερις γωνίες και στο μέσον περίπου του ύψους τους έφεραν εγκοπές για την τοποθέτησή τους στο όρυγμα, όπως και αυτές του 6ου αι. π.Χ.

Στις περισσότερες περιπτώσεις γύρω από τις σαρκοφάγους υπήρχαν αργές λίθοι μέτριου ή μικρού μεγέθους που υποδηλώνουν ότι, αφού ανοιγόταν το όρυγμα για την ταφή, τοποθετούνταν η σαρκοφάγος και στη συνέχεια το κενό μεταξύ ορύγματος και σαρκοφάγου γεμιζόταν με αργούς λίθους.

Στον πυθμένα των σαρκοφάγων XXI, XXIII, XXIX διακρίνονται τα ίχνη της σπονδυλικής στήλης του νεκρού, σε δύο (XV, XXXVIII) φαίνονται επιπλέον τα ίχνη των πλευρών ενώ στον τάφο XXXIV διακρίνονται τα ίχνη των ποδιών του νεκρού.

Όλες οι σαρκοφάγοι καλύπτονταν από μονολιθικές ασβεστολιθικές πλάκες, πάχ. 0,12 μ. περίπου, που έφεραν κατά μήκος της δυτικής ή νότιας πλευράς διαμπερείς τετράπλευρες οπές για την ανύψωση και τοποθέτησή τους επί της σαρκοφάγου. Όλες οι ταφές ήταν σε ύπτια εκτεταμένη θέση και είχαν κτερίσματα. Η συνήθης θέση των χεριών ήταν παράλληλα με το σώμα. Σε κάποιες περιπτώσεις βρίσκονταν λυγισμένα και ακουμπούσαν οι παλάμες στο στήθος ή την κοιλιακή χώρα.

Κεραμοσκεπείς: Στους κεραμοσκεπείς κατατάσσονται εννέα ταφές σε καλυβίτες, δύο βρεφικές ταφές σε τμήματα πήλινων αγωγών σχήματος Π (VI, XIV) και τρεις περιπτώσεις ορυγμάτων καλυμμένων με πήλινες πλάκες, στα οποία δεν βρέθηκαν οστά ή κτερίσματα.

Από τους εννέα καλυβίτες οι τρεις περιείχαν ταφές ενηλίκων (XXVIII, LXXVI, XCIV) ενώ οι υπόλοιποι είχαν χρησιμοποιηθεί για παιδικές ταφές (II, IX, XVIII, CXV, LIX, LIV).

Ταφές σε ορύγματα: Βρέθηκαν συνολικά έξι ταφές σε ορύγματα. Πρόκειται για ελεύθερες ακάλυπτες ταφές πλην του CXXII που έφερε μονολιθική καλυπτήρια πλάκα.

Εγχυτρισμοί: Βρέθηκαν συνολικά τρεις εγχυτρισμοί. Φαίνεται ότι στον 5ο αι. π.Χ. οι εγχυτρισμοί τοποθετούνταν σε επαφή με τάφους ενηλίκων και είναι λίγο νεότεροι από τις ταφές στις σαρκοφάγους. Ίσως τα παιδιά θάβονταν κοντά στους ενήλικες για λόγους προστασίας.

Κτιστοί κιβωτιόσχημοι: Πρόκειται για δύο μόνον τάφους, από τους οποίους ο ένας περιείχε ταφή ενήλικα καλυμμένη με λίθινες πλάκες (XXX) και ο άλλος ταφή παιδιού καλυμμένη με πήλινη πλάκα (LXII).

Όλοι οι τάφοι του 5ου αι. π.Χ. περιείχαν κτερίσματα. Για τους ενήλικες τα συνήθη κτερίσματα ήταν αγγεία, όπως οινοχόες, σκύφοι, λήκυθοι, λύχνοι και σπανιότερα πυξίδες, όλπες, κύλικες, καθώς και στλεγγίδες, σιδερένιες περόνες και αλάβαστρα. Στη σαρκοφάγο XCVIII εκτός των αγγείων βρέθηκε ασημένιο κορινθιακό νόμισμα του 5ου αι. π.Χ. Στη CV διασώθηκε τμήμα υφάσματος πάνω σε σιδερένια στλεγγίδα.

Στους παιδικούς τάφους τα συνήθη κτερίσματα ήταν λεκανίδες, ειδώλια (αθύρματα), στλεγγίδες, μικρογραφικά αγγεία, αλάβαστρα και αστράγαλοι. Ιδιαίτερα σημειώνουμε τις σαρκοφάγους XXI, VIII, όπου βρέθηκαν χάλκινα κοσμήματα και την XL, όπου βρέθηκε επιχρυσωμένο περίαπτο και χάντρες. Η ελεύθερη ταφή LXXVII περιείχε εκτός των αγγείων ειδώλιο όνου, δύο χάλκινους κρίκους και σιδερένια στλεγγίδα.

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον έχει το ότι σε σειρά τάφων βρέθηκαν κελύφη ωών και οστά πτηνών και σε τέσσερις περιπτώσεις αμύγδαλα. Τα κελύφη ωών συναντώνται συχνότερα σε παιδικούς τάφους με χαρακτηριστικό παράδειγμα τον CXIII, όπου βρέθηκαν τουλάχιστον δέκα αυγά.

δ) Ρωμαϊκή εποχή: Πρόκειται για τρεις μόνον τάφους που βρέθηκαν στο βορειοδυτικό τμήμα του οικοπέδου σε μικρή απόσταση μεταξύ τους, από τους οποίους μόνον ο ένας έχει κατασκευαστεί στη ρωμαϊκή περίοδο, ο τάφος CVIII, που ανήκε στον τύπο του κεραμοσκεπούς καλυβίτη. Οι άλλοι δύο (σαρκοφάγοι CIX, CVI) περιείχαν ανακομιδές ταφών του 5ου αι. π.Χ. και επαναχρησιμοποιήθηκαν στη ρωμαϊκή εποχή. Οι ταφές είχαν γίνει σε ύπτια εκτεταμένη στάση και ήταν κτερισμένες με γυάλινα μυροδοχεία με κωνικό σώμα και ψηλό λαιμό, χάλκινα νομίσματα, λύχνους και ζεύγος χρυσών ενωτίων.

Αποτελούν μεμονωμένες περιπτώσεις και σε κανένα άλλο σημείο της ανασκαφής δεν βρέθηκαν ταφές ή κεραμική αυτής της περιόδου.

Μετά το πέρας της σωστικής ανασκαφικής έρευνας οι τάφοι διατηρήθηκαν σε κατάχωση.

2004

ΝΟΜΟΣ ΚΟΡΙΝΘΙΑΣ

ΜΟΥΣΕΙΑΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ

Μουσείο Αρχαίας Σικυώνας

Στο Μουσείο Αρχαίας Σικυώνας πραγματοποιήθηκαν εργασίες επανέκθεσης κατά το χρονικό διάστημα από τις 06/09/2004 έως και τις 31/12/2004 με την εποπτεία της επίτιμης διευθύντριας του ΥΠΠΟ Ε. Σπαθάρη, σε συνέχεια των εργασιών που άρχισαν τα έτη 2000-2001 υπό την εποπτεία της Δ΄ ΕΠΚΑ Ναυπλίου.

Συγκεκριμένα, πραγματοποιήθηκαν οι ακόλουθες εργασίες: α) συντήρηση εκθεμάτων από το μόνιμο συντηρητή της Δ΄ ΕΠΚΑ Φ. Δημάκη, β) τοποθέτηση των εκθεμάτων στις προθήκες, γ) ολοκλήρωση προετοιμασίας του εποπτικού υλικού και των λεζαντών των εκθεμάτων, και δ) επιλογή αρχιτεκτονικών μελών προς έκθεση στον αίθριο χώρο του μουσείου (Πίν. 33 α).

Επίσης, με πρωτοβουλία της ΛΖ΄ ΕΠΚΑ μεταφέρθηκαν δύο γλυπτά που φυλάσσονταν στις αποθήκες του Εθνικού Αρχαιολογικού Μουσείου από τα τέλη του 19ου αι., προκειμένου να περιληφθούν στο υπό έκθεση υλικό. Πρόκειται για:

α) το μαρμάρινο αγαλμάτιο γυμνής νεανικής ανδρικής μορφής, το οποίο βρέθηκε στο θέατρο της Αρχαίας Σικυώνας κατά τις ανασκαφές που διεξήγαγε η Αμερικανική Σχολή Κλασικών Σπουδών της Αθήνας μεταξύ των ετών 1886-1889 (Πίν. 33 β), και

β) τη μαρμάρινη κεφαλή γυναικείας θεότητας.

Για την εύρυθμη λειτουργία του αρχαιολογικού μουσείου αναβαθμίστηκε η παροχή ηλεκτρικού ρεύματος (από τριφασικό Νο.3 σε Νο.5). Πραγματοποιήθηκαν επίσης εργασίες ελαιοχρωματισμού στις εσωτερικές και εξωτερικές θύρες του μουσείου.

Συλλογή γύψινων εκμαγείων αντιγράφων έργων του Λυσίππου

Η ΛΖ΄ ΕΠΚΑ Κορίνθου προχώρησε στην οργάνωση έκθεσης με θέμα: «Συγκρότηση μόνιμης συλλογής γύψινων εκμαγείων αντιγράφων έργων του Λυσίππου». Η έκθεση πρόκειται να στεγαστεί σε χώρο που θα παραχωρήσει ο Δήμος Σικυωνίων στο Κιάτο και θα έχει αμιγώς εκπαιδευτικό και επιστημονικό χαρακτήρα.

Στο πλαίσιο οργάνωσης της έκθεσης συγκροτήθηκε ο πυρήνας της συλλογής με γύψινα εκμαγεία του αναγλύφου του Καιρού από το Μουσείο του Τορίνου (Πίν. 33 γ) και από το Traù της Ιταλίας και γύψινο εκμαγείο της ενεπίγραφης βάσης του Πελοπίδα από το Μουσείο των Δελφών. Επίσης, δημιουργήθηκε αρχείο με φωτογραφίες αντιγράφων έργων και ενεπίγραφων βάσεων του Σικυώνιου γλύπτη, που φυλάσσονται στο Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο, το Επιγραφικό Μουσείο, το Μουσείο Αρχαίας Κορίνθου, το Μουσείο Άργους, το Μουσείο Βόλου και το Μουσείο του Τορίνο.

ΛΖ΄ ΕΠΚΑ

ΑΝΑΣΚΑΦΙΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ

Αρχαία Κόρινθος

Οικόπεδο Α. Παπαθανασόπουλου

Στην Αρχαία Κόρινθο, στη θέση Αναπνοά, σε οικόπεδο ιδιοκτησίας Α. Παπαθανασόπουλου αποκαλύφθηκε εκτεταμένο αρχαίο νεκροταφείο (Σχέδ. 1). Με εξαίρεση τον παλαιοχριστιανικό καλυβίτη τάφο 10, οι υπόλοιποι δέκα τάφοι ανήκουν στο χρονικό διάστημα μεταξύ του β΄ ημίσεως του 4ου αι. π.Χ. και του α΄ τετάρτου του 3ου αι. π.Χ., δηλαδή στο μεταίχμιο κλασικής και ελληνιστικής εποχής.

Ανάμεσά τους ξεχωριστή θέση κατέχουν οι τάφοι 1, 2 και 3, οι οποίοι είχαν τοποθετηθεί εντός τριμερούς, ισοδομικά από μεγάλους δόμους χτισμένου Ταφικού Μνημείου, διαστ. 5,30×3,00×2,40 μ. ύψος, το οποίο είχε προσανατολισμό Β./ΒΑ.-Ν./ΝΔ. (Πίν. 33 δ - 34 α). Ο Τάφος 1 ήταν εξαιρετικά πλούσιος, καθώς περιείχε πλήθος ειδωλίων με πηνιόσχημες βάσεις, ύψ. από 0,15 έως και 0,30 μ. Μερικά από τα ειδώλια είχαν αποτεθεί αμέσως πάνω από την καλυπτήρια πλάκα του τάφου. Τα καλύτερα διατηρημένα από τα ειδώλια είναι εξαιρετικής τέχνης, αντάξια της φήμης που είχαν οι Κορίνθιοι κοροπλάστες. Παριστάνουν γυναικείες μορφές σε διάφορες στάσεις, σώζουν ίχνη χρωμάτων και επιχρύσωσης και χρονολογούνται στο β΄ μισό του 4ου αι. π.Χ. Στο εσωτερικό του τάφου αποκαλύφθηκαν επίσης σημαντικά ευρήματα, όπως δύο αλαβάστρινες πηνιόσχημες πυξίδες με πολύχρωμο ανθεμωτό διάκοσμο, η μία εκ των οποίων δια-

Σχέδ. 1. Αρχαία Κόρινθος. Θέση Αναπνοά. Οικόπεδο Α. Παπαθανασόπουλου. Αρχαίο νεκροταφείο.

τηρούσε σφραγισμένα στο εσωτερικό της δισκία υλικού καλλωπισμού (;), χάλκινες περόνες και βελόνη, αργυρό νόμισμα, θαλάσσια όστρεα, μικρή πήλινη υδρία κ.ά.

Οι άλλοι δύο τάφοι (2, 3) του Ταφικού Μνημείου δεν ήταν εξίσου πλούσιοι. Μοναδικό κτέρισμα του Τάφου 2 ήταν μια σιδερένια περόνη, ενώ από τον Τάφο 3 αποκομίστηκε μια σιδερένια στλεγγίδα.

Οι υπόλοιποι τάφοι που βρίσκονταν εκτός του ταφικού μνημείου ήταν λακκοειδείς (τάφοι 5, 6, 8, 9, 11), ένας κιβωτιόσχημος (Τάφος 4) και μία σαρκοφάγος (Τάφος 7). Οι τάφοι αυτοί ήταν φτωχά κτερισμένοι και συνήθη ευρήματά τους ήταν ένας υψίπους σκύφος, ένα μικκύλο λυχνάρι, μικκύλη οινοχόη-μυροδοχείο και ενίοτε μια στλεγγίδα και κελύφη ωών (Πίν. 34 β).

Ιδιαίτερα αξίζει να αναφερθεί η ύπαρξη αβαθούς επιμήκους ορύγματος με προσανατολισμό Α.-Δ., που συμβατικά ονομάστηκε «δίοδος» συνολ. μήκ. 6,60 μ., μέσου πλ. 1,30 μ. και βάθ. περίπου 0,60 μ. Η δυτική ανοικτή απόληξη της «διόδου» επικοινωνούσε με το μεγάλο όρυγμα, στο ύψος του Τάφου 4, ενώ η ανατολική ήταν αδιέξοδη. Σε σημείο κοντά στο δυτικό άκρο της «διόδου», αποκαλύφθηκε στρώμα πάχ. 0,30 μ. με ίχνη καύσης απ' όπου περισυνελέγησαν άνθρακες. Πιθανότατα η λεγόμενη «δίοδος» λειτουργούσε ως πρόσβαση στο χώρο του νεκροταφείου.

Δήμος Κορινθίων, Δ.Δ. Ξυλοκέριζας

Θέση Περδικαριά, αγρός Στ. Φυνταμπάνη

Στη θέση Περδικαριά του Δ.Δ. Ξυλοκέριζας Κορινθίας και σε απόσταση 200 μ. περίπου βόρεια από τον επισημασμένο αρχαιολογικά λόφο Ράχη Μπόσκα ή Καστράκι, αποκαλύφθηκε πυκνό νεκροταφείο της πρώιμης κλασικής εποχής. Ο αγρός εντός του οποίου διεξήχθη η ανασκαφή ανήκει στον Στ. Φυνταμπάνη.

Εντός τομής που ανοίχθηκε στο σημείο όπου υπήρχαν ορατές ενδείξεις ύπαρξης αρχαίων και που είχε διαστάσεις 10 μ. στον άξονα Α.-Δ., και 5 μ. στον άξονα Β.-Ν.,

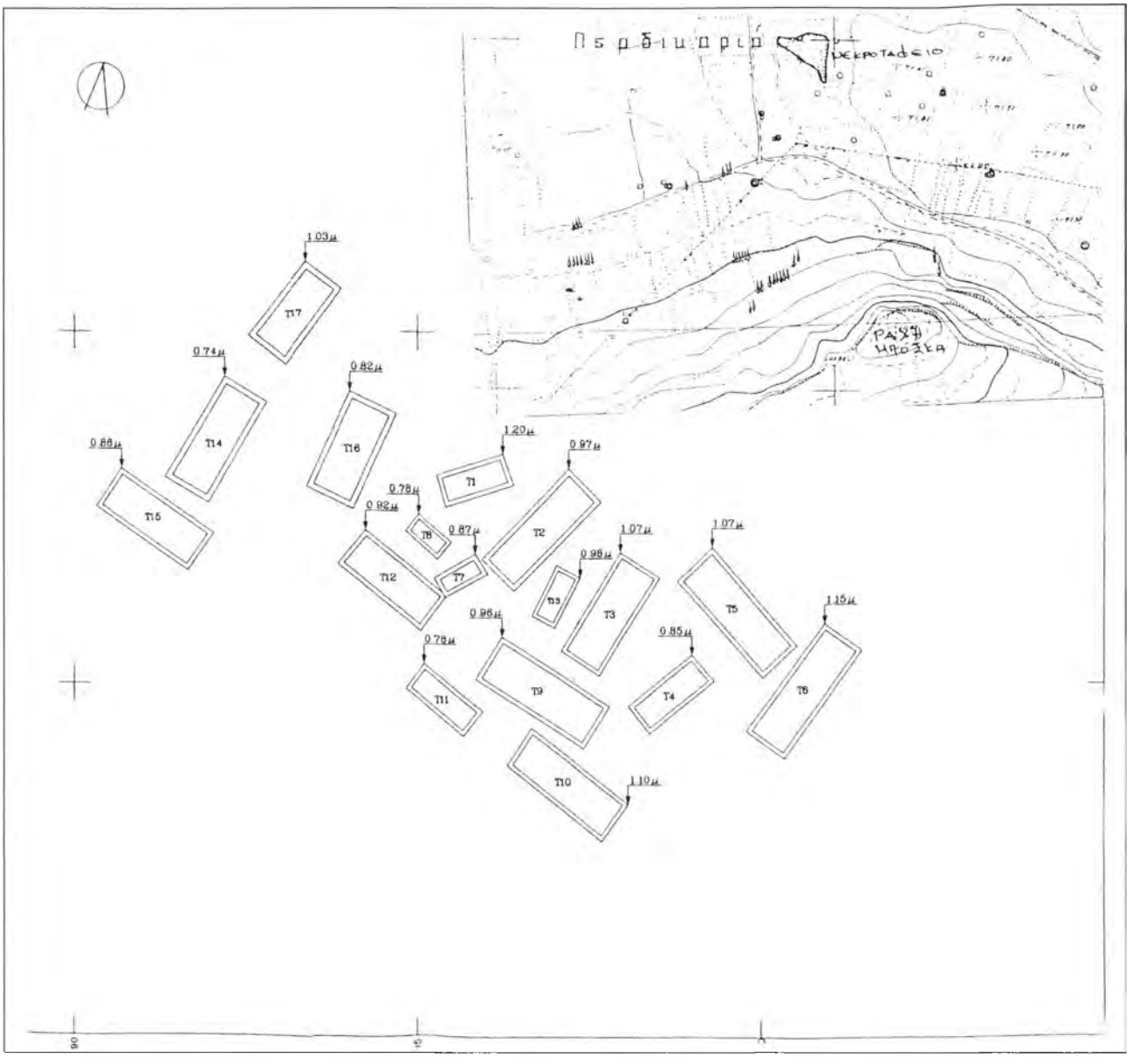

Σχέδ. 2. Δ.Δ. Ξυλοκέριζας. Θέση Περδικαριά. Αγρός Στ. Φυνταμπάνη. Νεκροταφείο πρώιμης κλασικής εποχής.

αποκαλύφθηκε η ύπαρξη πυκνού νεκροταφείου από 17 πώρινες μονολιθικές λάρνακες που έφεραν επίσης πώρινες καλυπτήριες πλάκες (Σχέδ. 2· Πίν. 34 γ-δ). Οι σαρκοφάγοι είχαν τοποθετηθεί εντός ορθογωνίων ορυγμάτων που είχαν διανοιγεί στο μαλακό φυσικό πωρόβραχο της περιοχής και ενίοτε τα κενά μεταξύ ορύγματος και τάφου γεμίζονταν με λογάδες λίθους μέτριων διαστάσεων και κεράμους για λόγους αντιστήριξης ή για λόγους αντοχής των τοιχωμάτων των σαρκοφάγων από τις πιέσεις των χωμάτων.

Οι περισσότερες από τις λάρνακες έφεραν εσωτερικό λεπτότατο επίχρισμα (stucco), χρώματος υπόλευκου. Από τους συνολικά 17 τάφους βρέθηκαν ασύλητοι οι επτά (τάφοι 7, 8, 12, 14, 15, 16, 17) (Σχέδ. 3), τρεις ασύλητοι εσωτερικά αλλά που οι καλυπτήριες πλάκες τους είχαν εν μέρει καταστραφεί από εκσκαφικό μηχάνημα (τάφοι 4, 9, 13), ένας πρόσφατα συληθείς (τάφος 1), ενώ οι υπόλοιποι έξι τάφοι (τάφοι 2, 3, 5, 6, 10, 11) είχαν καταστραφεί από εκσκαφικό μηχάνημα και πιθανότατα συληθεί, αφού στο εσωτερικό τους ανευρέθησαν τμήματα από τα κτερίσματα.

Οι τάφοι ήταν ως επί το πλείστον κτερισμένοι με κεραμική (σκύφους, λεκανίδες, οινοχόες, ληκύθους, κύλικες, κοτύλες), κορινθιακών αλλά και αττικοβοιωτικών εργαστηρίων του α΄ ημίσεως του 5ου αι. π.Χ. (Πίν. 34 ε - 35 α-β).

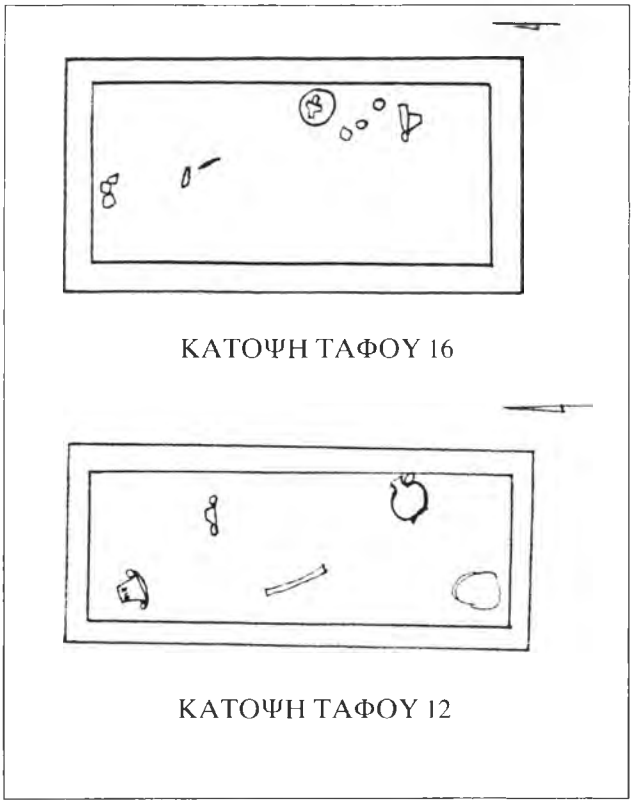

Σχέδ. 3. Δ.Δ. Ξυλοκέριζας. Θέση Περδικαριά. Αγρός Στ. Φυνταμπάνη. Κάτοψη τάφων 16 και 12.

Χαρακτηριστικό του νεκροταφείου είναι η κάκιστη έως μηδαμινή διατήρηση του σκελετικού υλικού, ακόμα και στις περιπτώσεις των αδιατάρακτων ταφών (Πίν. 35 γ). Επίσης αξίζει να επισημανθεί ότι από τους 17 τάφους οι έξι ήταν σίγουρα παιδικοί, ενώ και από τους υπόλοιπους 11 πολλοί μπορούν να αποδοθούν σε άτομα της προεφηβικής ηλικίας. Οι τάφοι είναι πυκνά τοποθετημένοι και δεν φαίνονται να έχουν συγκεκριμένο προσανατολισμό, αν και οι κείμενοι προς το βόρειο τμήμα της τομής δείχνουν να προτιμούν τη διεύθυνση Β.-Ν., ενώ όσοι βρίσκονται στο νότιο τμήμα της τομής ακολουθούν τη διεύθυνση Α.-Δ.

ΒΑΣΙΛΗΣ ΤΑΣΙΝΟΣ

Αρχαία Σικυών

Οικόπεδο ιδιοκτησίας Ενορίας Ι.Ν. Αγίας Τριάδας (Βασιλικού)

Το οικόπεδο βρίσκεται στο νοτιοδυτικό άκρο του οικισμού της Αρχαίας Σικυώνας (Βασιλικού) και εντός του κηρυγμένου αρχαιολογικού χώρου. Μετά τη διάνοιξη δοκιμαστικών τομών εντοπίστηκαν οικοδομικά κατάλοιπα στο ανατολικό τμήμα του οικοδομήσιμου χώρου (Σχέδ. 4). Η αρχική οικοδομική φάση του χώρου χρονολογείται στην ύστερη ελληνιστική εποχή. Κατά την πρώιμη ρωμαϊκή εποχή πρέπει να συνέβη κάποια καταστροφή, με βάση την κεραμική, και ακολούθησε μια δεύτερη κατασκευαστική ή επισκευαστική φάση. Από τα κινητά συνευρήματα, καθώς και από την ύπαρξη ενός φρέατος, είναι πιθανόν να πρόκειται για τμήμα οικιακού συγκροτήματος με εργαστηριακές κατασκευές, αλλά η αποσπασματικά σωζόμενη διατήρησή του δεν επέτρεψε περισσότερες διαπιστώσεις.

Συγκεκριμένα, στο βορειοανατολικό τμήμα του οικοδομήσιμου χώρου αποκαλύφθηκε τμηματικά σωζόμενος τοίχος από αργολιθοδομή (τχ.1) με κατεύθυνση ΒΑ.-ΝΔ. (σωζ. μήκος: 1,30, πλάτος: 0,80, σωζ. ύψος: 0,34 μ.), αποτελώντας τμήμα της υποθεμελίωσης (Πίν. 35 δ). Η παλαιότερη οικοδομική φάση του τοίχου χρονολογείται στην ύστερη ελληνιστική εποχή και η δεύτερη κατασκευαστική (ή επισκευαστική) φάση του στην πρώιμη ρωμαϊκή εποχή. Στη δεύτερη φάση χρήσης του τοίχου ανήκει μία μεγάλη λιθόπλινθος (διαστάσεις: 1,05×0,70×0,40 μ.), η οποία φέρει στην άνω επιφάνειά της αυλάκωση στον κατά μήκος άξονά της, με ομαλή κλίση, που ερμηνεύεται ως απορροή υγρού στοιχείου. Σε συνδυασμό με την εύρεση μεγάλου αριθμού πυρήνων ελαιοκάρπου, καθώς και θραύσματος τριπτήρα από μυλόλιθο, είναι πιθανόν να πρόκειται για τμήμα οικιακού εργαστηρίου σύνθλιψης ελαιοκάρπων για την παραγωγή ελαίου.

Τα οικοδομικά κατάλοιπα του τχ.2 (νοτιοδυτικά του τχ.1) με κατεύθυνση ΒΑ.-ΝΔ. (σωζ. μήκος: 2,40, πλάτος: 0,50, σωζ. ύψος: 0,90 μ.), χρονολογούνται στην ύστερη ελληνιστική εποχή. Τμήμα του τοίχου εδράζεται στο φυσικό βράχο, ο οποίος αποκαλύφθηκε σε βάθος –2,24 μ. Στην ανατολική παρειά του τχ.2 αποκαλύφθηκε ισχυρό στρώμα καταστροφής, πάχ. 0,50 μ., αποτελούμενο από μεγάλες ποσότητες λιωμένων ωμών πλίνθων, προερχόμενων πιθανώς από την ανωδομή του τοίχου, όπως επίσης και από θραύσματα πολλών χρηστικών αγγείων της πρώιμης ρωμαϊκής εποχής, οδηγώντας στην υπόθεση ότι πρόκειται για αποθηκευτικό χώρο.

Το φρέαρ που αποκαλύφθηκε μεταξύ των δύο οικοδομικών καταλοίπων (Πίν. 35 ε), με αποκαλυφθέν βάθος περίπου 4,00 μ., συνάδει με την υπόθεση για την ύπαρξη εργαστηριακού χώρου. Το στόμιο του φρέατος, διαμ. 0,75 μ., έχει κατασκευαστεί στο ανώτερο τμήμα του από δουλεμένους λίθους, ενώ το κατώτερο τμήμα είναι λαξευμένο στο φυσικό βράχο της περιοχής.

Θέση Μερκούρη, αγρός Μ. Κωστούρου

Ο αγρός Μ. Κωστούρου βρίσκεται στη θέση Μερκούρη, στο βορειοανατολικό τμήμα της πεδιάδας της Σικυώ-

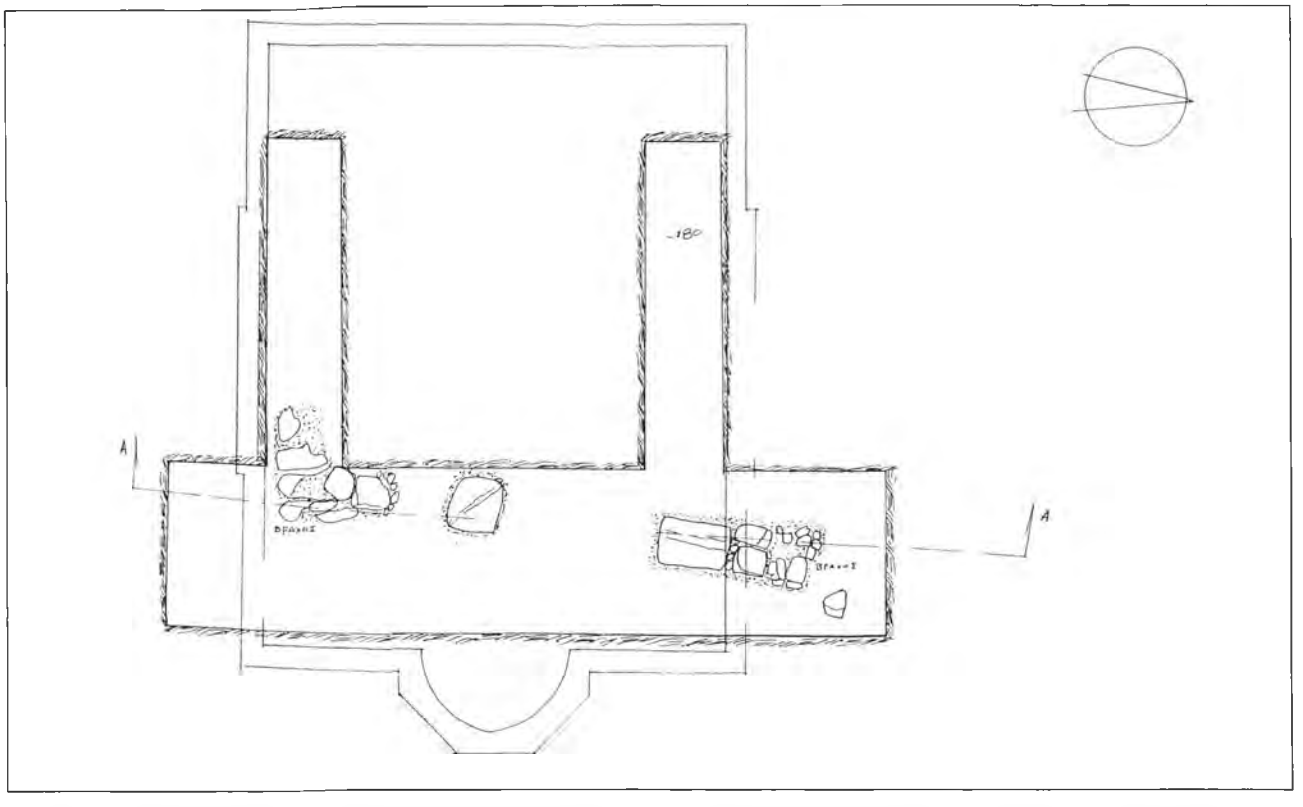

Σχέδ. 4. Αρχαία Σικυών. Οικόπεδο ιδιοκτησίας Ενορίας Ι.Ν. Αγίας Τριάδας (Βασιλικού). Κάτοψη της ανασκαφής.

νας (Βασιλικού)[1], 500 μ. περίπου ανατολικά της περιοχής που διενεργείται ανασκαφή υπό την εποπτεία της ΛΖ΄ ΕΠΚΑ στο πλαίσιο της κατασκευής του έργου: «Χάραξη της νέας διπλής σιδηροδρομικής γραμμής υψηλών ταχυτήτων Κορίνθου-Κιάτου».

Μετά από παράνομη διενέργεια βαθιάς άροσης στον αγρό, διεξήχθη σωστική ανασκαφή, όπου αποκαλύφθηκαν τμήματα οικιστικών και εργαστηριακών(;) εγκαταστάσεων. Ορίστηκαν πέντε ανασκαφικοί τομείς (Σχέδ. 5) και ανασκάφηκαν οι δύο από αυτούς στο βόρειο και νότιο άκρο του αγρού.

Στο βόρειο ανασκαφικό τομέα αποκαλύφθηκαν οικοδομικά κατάλοιπα σε αρκετά αποσπασματική κατάσταση (Σχέδ. 6). Η σωζόμενη τοιχοδομία είναι από αργολιθοδομή, αποτελούμενη από κροκαλοπαγείς λίθους και ασβεστόλιθους (Πίν. 35 στ - 36 α).

Στο νότιο ανασκαφικό τομέα αποκαλύφθηκαν αποσπασματικά σωζόμενα οικοδομικά κατάλοιπα συγκροτήματος, αποτελούμενου πιθανώς από εργαστηριακούς χώ-

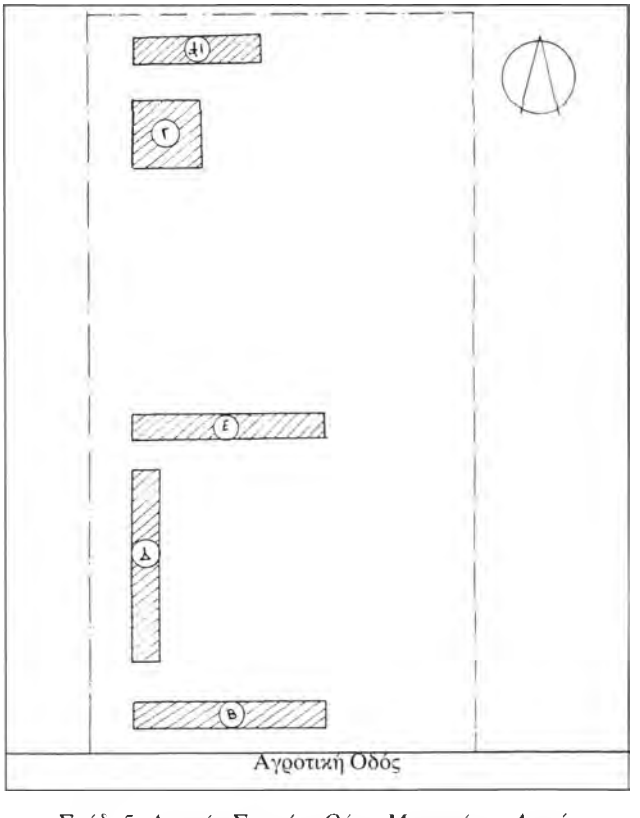

Σχέδ. 5. Αρχαία Σικυών. Θέση Μερκούρη. Αγρός Μ. Κωστούρου. Ανασκαφικοί τομείς.

1. Ο αγρός βρίσκεται 150 μ. περίπου νότια του αγρού Γ. Κόλλια, όπου είχε αποκαλυφθεί το 1967 επιδαπέδιο μωσαϊκό του 5ου αι. π.Χ. (βλ. Κ. Κρυστάλλη, Σικυών, *ΑΔ* 22 (1967): Χρονικά, σ. 165).

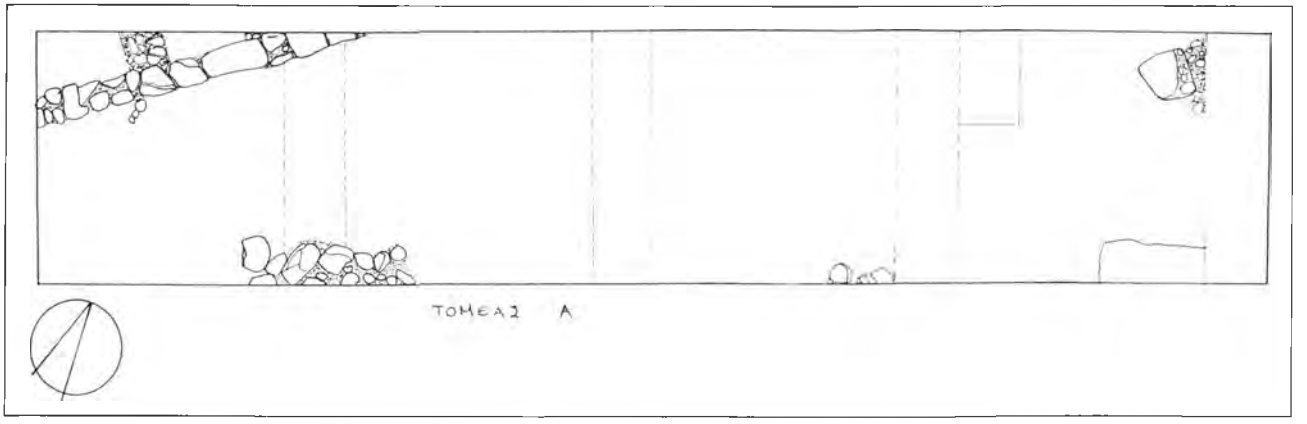

Σχέδ. 6. Αρχαία Σικυών. Θέση Μερκούρη. Αγρός Μ. Κωστούρου. Βόρειος ανασκαφικός τομέας.

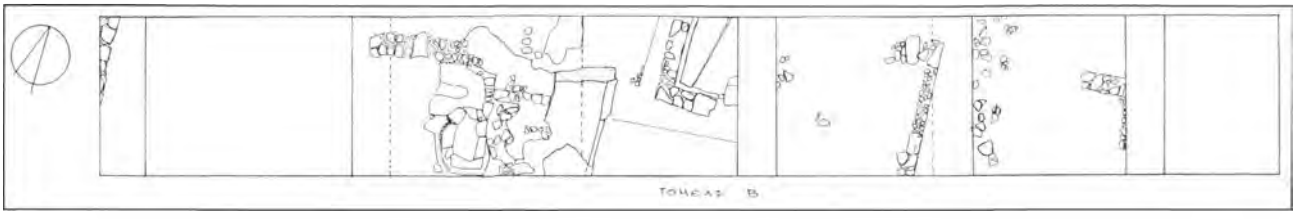

Σχέδ. 7. Αρχαία Σικυών. Θέση Μερκούρη. Αγρός Μ. Κωστούρου. Νότιος ανασκαφικός τομέας.

ρους (Σχέδ. 7). Οι τοίχοι ήταν κατασκευασμένοι από αργολιθοδομή, ενώ διατηρήθηκαν τμήματα πηλοδαπέδων με βοτσαλωτό υπόστρωμα (Πίν. 36 β-γ) και τμήμα χαλικόστρωτου δαπέδου. Τα θραύσματα κεραμίδων που σε ορισμένα τμήματα ήταν σε μεγάλες συγκεντρώσεις υποδηλώνουν την ύπαρξη κεραμοσκεπής, η οποία κατέρρευσε.

Οι τοίχοι από αργολιθοδομή χρονολογούνται στην κλασική εποχή. Η καταστροφή αυτών των οικοδομημάτων, με βάση τα στρώματα καταστροφής, πρέπει να συνέβη στα τέλη της κλασικής / αρχή πρώιμης ελληνιστικής εποχής.

ΑΝΑΣΚΑΦΕΣ ΕΡΓΟΣΕ

Αρχαία Σικυών

Η ανασκαφική έρευνα που διεξάγεται στην πεδιάδα της αρχαίας Σικυώνας με αφορμή τη χάραξη της νέας διπλής σιδηροδρομικής γραμμής Κορίνθου-Κιάτου συνεχίστηκε κατά το έτος 2004, υπό την εποπτεία της νεοσύστατης ΛΖ΄ ΕΠΚΑ Κορινθίας, στις θέσεις Δραγατσούλα και Παλαιοχώρι.

Θέση Δραγατσούλα, Χ.Θ. 17+359-17+376, οικόπεδο πρώην ιδιοκτησίας Κων., Ασπ. και Αν. Δουσλαντζή

Κατά τη συνέχιση της ανασκαφικής έρευνας του παραπάνω οικοπέδου αποκαλύφθηκαν δεκατρείς νέοι απλοί λακκοειδείς τάφοι που ανάγονται στον 5ο αι. π.Χ., αυξάνοντας τους ερευνημένους τάφους τμήματος κλασικού νεκροταφείου της Σικυώνας σε είκοσι ένα (Πίν. 36 δ). Οι τάφοι αρ. 9 έως 21 ήταν ανοιγμένοι ως λάκκοι μέσα στο φυσικό πέτρωμα, με διαστάσεις που κυμαίνονται από 1,00-1,70×0,79-0,40×0,79-0,35 μ. Από αυτούς οι τάφοι αρ. 11 και 17 έφεραν καλυπτήριες ασβεστολιθικές πλάκες. Οι τάφοι που ήταν ασύλητοι είχαν προσανατολισμό ΝΑ.-ΒΔ. και Α.-Δ. και περιείχαν σκελετικά κατάλοιπα, ακέραια ή αποσπασματικά, από ταφές ενηλίκων, γυναικών και εφήβων, σε έντονα συνεσταλμένη στάση αλλά και εκτάδην (Σχέδ. 8, 9). Ήταν κτερισμένοι με ένα ή περισσότερα ευρήματα, τόσο εντός του λάκκου όσο και πάνω από αυτόν. Από τους τάφους περισυνελέγησαν: ερυθρόμορφες λήκυθοι με παραστάσεις γυναικωνίτη, λήκυθοι λευκού βάθους με παραστάσεις βλαστών και φύλλων κισσού, ληκύθια με παραστάσεις μελαμβαφών ανθεμίων, λεκανίδες, σκύφοι, κανθαρίσκοι, φιάλες, οινοχοΐσκες, μικκύλοι αμφορείς, πήλινα ειδώλια καθήμενων παιδιών αρρένων μορφών, πήλινα ειδώλια ανακεκλιμένων ανδρικών μορφών, ειδώλια ισταμένων και καθιστών γυναικείων μορφών, ειδώλια σατύρων, ειδώλια ίππων με αναβάτη, πτηνόμορφα ειδώλια, χάλκινες και σιδερένιες στλεγγίδες, χάλκινοι δακτύλιοι, χάλκινοι δίσκοι κατόπτρων και χάλκινη σπάτουλα (Πίν. 36 ε - 37 α-β). Αναλημματικός τοίχος, κατασκευασμένος από μονή σειρά ασβεστολίθων, ύψ. έως 0,90 μ., με φορά Α.-Δ.,

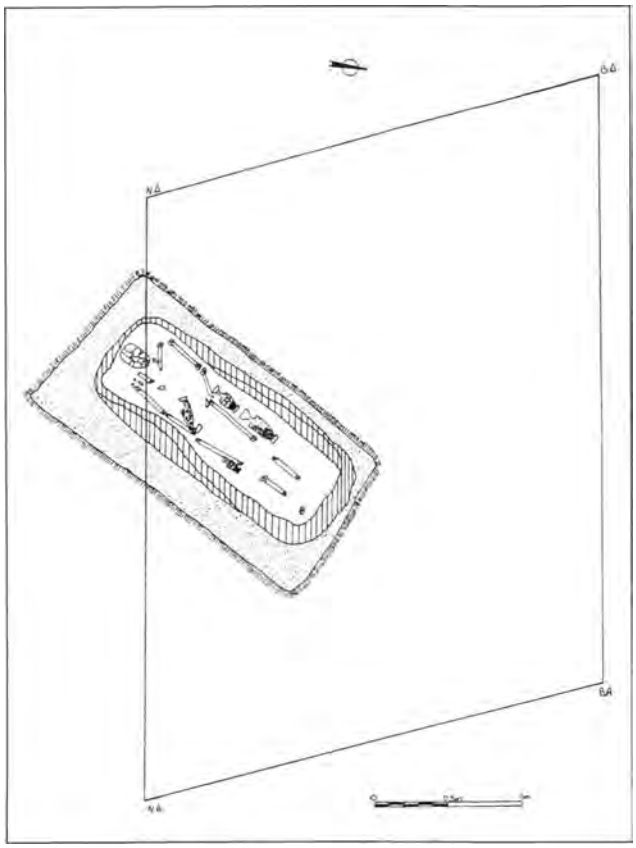

Σχέδ. 8. Αρχαία Σικυών. Θέση Δραγατσούλα. Οικόπεδο πρώην ιδιοκτησίας Κων., Ασπ. και Αν. Δουσλαντζή. Τάφος 17, κάτοψη.

ορίζει από Ν./ΝΔ. το κλασικό νεκροταφείο. Έχει αποκαλυφθεί εν μέρει σε δύο τμήματα με συνολικές διαστάσεις 6,37×0,47-0,51×0,70-0,89 μ. και 3,85×0,45-0,40×0,54 μ. αντίστοιχα.

Θέση Δραγατσούλα, Χ.Θ. 16+850-17+130

Στις Χ.Θ. 16+900/17+130 αποκαλύφθηκε, κατά την έρευνα 25 τομέων, αρχαίο λατομείο που εκτείνεται σε οριζόντια διάταξη. Η συνολική περιοχή εξόρυξης εκτείνεται σε μήκος πέραν των 122 μ. (Β.-Ν.) και 35 μ. (Α.-Δ.) πλάτος. Το λατομείο, με τρία κύρια μέτωπα λατόμευσης, συνδέεται άμεσα με τους χρόνους ακμής της πόλης, κατά την αρχαϊκή και κλασική περίοδο. Αποτελείται από δύο στρώματα πωρόβραχου. Η λιθολογία του ανώτερου στρώματος του πωρόβραχου εμφανίζει ποικίλες ποσότητες από θρυμματισμένα ή ανέπαφα κελύφη. Τα διατηρημένα απολιθώματα είναι κυρίως δίπολα με μερικά γαστερόποδα ανάμεσά τους. Έχει γίνει επιλεκτική εξόρυξη του ανώτερου στρώματος διατηρώντας τα κατώτερα στρώματα αδιατάρακτα. Έχουν αποσπαστεί ορθογώνιοι όγκοι μήκ. 1,40-0,85 και πάχ. 0,50 μ. Κατά την αφαίρεση προσχωσιγενών επιχώσεων νοτίως του λατομείου, περισυνελέγησαν τμήματα άβαφης και γραπτής κεραμικής της κλασικής, αρχαϊκής, γεωμετρικής και μυκηναϊκής περιόδου.

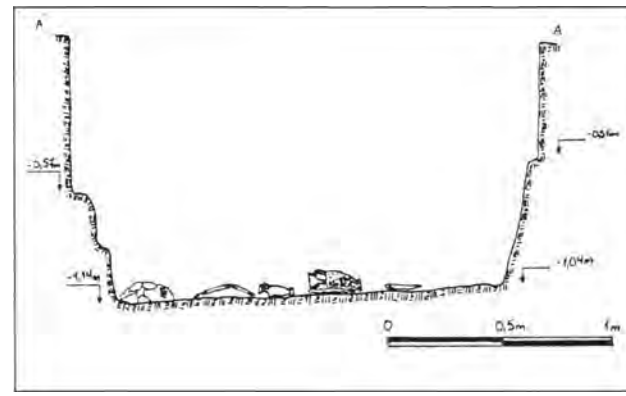

Σχέδ. 9. Αρχαία Σικυών. Θέση Δραγατσούλα. Οικόπεδο πρώην ιδιοκτησίας Κων., Ασπ. και Αν. Δουσλαντζή. Τάφος 17, τομή Α-Α΄ κατά μήκος.

Θέση Παλαιοχώρι, Χ.Θ. 17+472/17+497, αγροί πρώην ιδιοκτησίας Ι. και Ε. Τουργέλη - Α. Λεονάρδου

Κατά τη διερεύνηση τμήματος μυκηναϊκού νεκροταφείου θαλαμοειδών τάφων, που αποκαλύφθηκε για πρώτη φορά στην πεδιάδα της αρχαίας Σικυώνας το καλοκαίρι του 2003, ήλθαν στο φως τέσσερις νέοι ασύλητοι τάφοι (Τάφοι Ε-Η), αυξάνοντας τους ερευνημένους τάφους σε οκτώ (Σχέδ. 10). Οι τάφοι είχαν λαξευθεί στο φυσικό πέτρωμα. Δεν διασώθηκαν οστεϊκά κατάλοιπα. Ο τάφος Ε, μικρός θαλαμοειδής, με κυκλικό ακανόνιστο σχήμα, διαστ. εξωτερικά 2,02×1,20 μ. και εσωτερικά 1,73×1,07 μ., έχει προσανατολισμό Α.-Δ. Ο δρόμος του βραχύς, έχει μήκος 1,10 και πλάτος 1,00 μ., ενώ οι διαστάσεις της ξερολιθιάς εισόδου είναι 1,20 (μήκος), 0,70 (πλάτος) και 0,70 μ. (μεγ. σωζ. ύψος.) Από τη νοτιοανατολική πλευρά του θαλάμου περισυνελέγησαν σε βάθος 1,22 μ. τρίωτο αρτόσχημο αλάβαστρο με ρηγματωμένα τοιχώματα και διακόσμηση βραχώδους τοπίου, άβαφη πρόχους σε θραύσματα και πήλινο κομβίο, που χρονολογούνται στην ΥΕ ΙΙΙΑ1 περίοδο.

Οι τάφοι ΣΤ, Ζ και Η είναι προσανατολισμένοι ΒΑ.-ΝΔ. Ο τάφος ΣΤ, λακκοειδής, έχει κατασκευαστεί εντός ορθογώνιου παραλληλόγραμμου ορύγματος, με διαστάσεις λάκκου 1,80×0,50-0,56×0,48-0,68 μ. Οι τάφοι Ζ και Η ανήκουν στον τύπο των διπλών λακκοειδών και φέρουν επιμήκεις ξερολιθιές, με διαστάσεις που κυμαίνονται σε 1,57-1,80(μήκος)×0,45-0,60(πλάτος)×0,65-0,86 μ. (ύψος). Ερευνήθηκαν από βάθος 1,55 έως 2,50 μ. και 1,90 έως 2,60/2,70 μ. αντίστοιχα από την επιφάνεια του

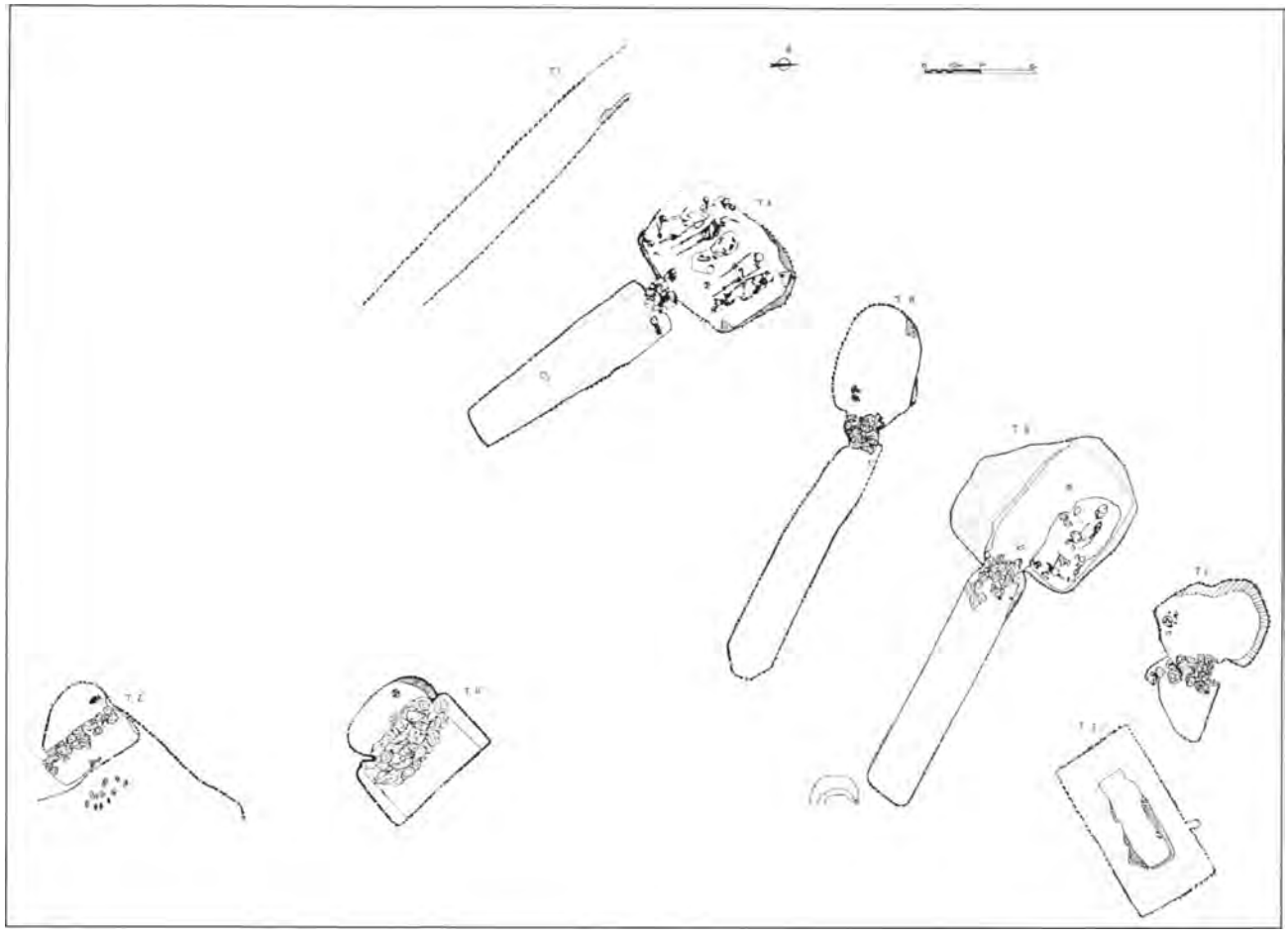

Σχέδ. 10. Αρχαία Σικυών. Θέση Παλαιοχώρι. Αγροί πρώην ιδιοκτησίας Ι. και Ε. Τουργέλη - Α. Λεονάρδου. Τμήμα μυκηναϊκού νεκροταφείου. Τάφοι Α-Η.

εδάφους. Στον τύπο των τάφων αυτών οι δρόμοι είναι ανοιγμένοι ως φρεατόσχημοι λάκκοι. Ο ταφικός θάλαμος του μυκηναϊκού Τάφου Ζ, σχήματος ωοειδούς, έχει διαστάσεις 1,45×0,55 μ. Το μοναδικό κτέρισμα του τάφου αποτελούσε απόσχημος γραπτός πιθαμφορέας που χρονολογείται στην ΥΕ ΙΙΙΑ1 περίοδο. Ο ταφικός θάλαμος του μυκηναϊκού Τάφου Η (Πίν. 37 γ), όμοιου σχήματος, έχει εξωτερικές διαστάσεις 1,77×0,62×0,80 μ. και εσωτερικές 1,50×0,63×0,80 μ. Από το θάλαμο περισυνελέγησαν τρίωτο αρτόσχημο αλάβαστρο με διακόσμηση βραχώδους τοπίου, κωνίσκος από στεατίτη και πήλινο αμφικωνικό σφονδύλι, που χρονολογούνται στην ΥΕ ΙΙΙΑ1-Α2 περίοδο (Πίν. 37 δ-στ).

Αρχαία Κόρινθος

Χ.Θ. 1717, ιδιοκτησία Λέκκα - Γκότση

Εντοπίστηκε τμήμα αρχαϊκού νεκροταφείου. Ερευνήθηκαν 37 τάφοι (Πίν. 38 α). Επρόκειτο για ταφές σε πώρινες σαρκοφάγους, εκ των οποίων οι επτά βρέθηκαν χωρίς καλυπτήρια πλάκα. Το βάθος στο οποίο βρέθηκαν οι τάφοι κυμαίνεται μεταξύ 2,30 έως και 4,56 μ. από την επιφάνεια του εδάφους. Δεν είχαν ενιαίο προσανατολισμό. Οι περισσότεροι ήταν ακτέριστοι.

Τα πιο σημαντικά κτερίσματα προέρχονται από τους τάφους 17 και 18 (Πίν. 38 β). Τα αγγεία που βρέθηκαν στους τάφους είναι: σκύφοι, τριφυλλόστομες οινοχόες, αμφορίσκοι, πυξίδες, φιάλες και αρύβαλλοι (Πίν. 38 γ-δ). Η διακόσμηση των αγγείων είναι αντιπροσωπευτική της κορινθιακής τεχνοτροπίας. Μερικά από τα αγγεία ήταν διακοσμημένα με σφίγγες, αιλουροειδή, πτηνά και ρόδακες.

Ξεχωριστής σημασίας εύρημα είναι ένας χάλκινος λέβητας που βρέθηκε δίπλα στον τάφο 25 (Πίν. 38 ε). Περιείχε καρπούς ροδιάς, τμήμα ψάθας και κορινθιακούς αρυβάλλους. Πρόκειται για εύρημα ξεχωριστής σημασίας, καθώς σπάνια διατηρούνται αρχαία οργανικά κατάλοιπα σε τόσο καλή κατάσταση.

Χ.Θ. 0+200, ιδιοκτησία Ρώτα

Συνεχίστηκε η έρευνα στο χώρο του γεωμετρικού νεκροταφείου. Ήλθαν στο φως 73 τάφοι, χωρίς ενιαίο προσανατολισμό (Πίν. 38 στ). Οι τάφοι που αποκαλύφθηκαν βρέθηκαν σε βάθος 1,14 ως 4,35 μ. από την επιφάνεια του εδάφους. Παρατηρείται ποικιλία ως προς τον τρόπο ταφής. Οι 58 ήταν κεραμοσκεπείς τάφοι ρωμαϊκών χρόνων. Κάποιοι ήταν κτερισμένοι με πήλινες και γυάλινες δακρυδόχους, καθώς και με χάλκινα νομίσματα. Στους ρωμαϊκούς χρόνους ανήκει η θεμελίωση ταφικού μνημείου λαξευμένου στο βράχο (Πίν. 39 α) και δύο εγχυτρισμοί. Οι υπόλοιποι 7 λακκοειδείς τάφοι, πλην τριών, όπως και οι 6 λάρνακες, καλύπτονταν από πώρινη πλάκα. Χρονολογούνται τον 9ο αι. π.Χ. Δύο ταφές σε λάρνακα έφεραν σήμα στη νότια πλευρά τους, ενώ νότια του σήματος υπήρχε λάκκος προσφορών.

Από το σύνολο των 73 τάφων οι 35, κυρίως οι κεραμοσκεπείς, ήταν ακτέριστοι, ενώ οι υπόλοιποι ήταν κτερισμένοι με: οινοχόες, αρυβάλλους, αμφορείς, σκύφους. Επίσης βρέθηκαν χάλκινα δακτυλίδια, χρυσά ενώτια, ένα ξίφος, καθώς και ένα σιδερένιο εγχειρίδιο (Πίν. 39 β).

Χ.Θ. 2153, ιδιοκτησία Δελή

Οι ανασκαφικές εργασίες συνεχίστηκαν και το έτος 2004. Ήλθαν στο φως 62 τάφοι χωρίς ενιαίο προσανατολισμό (Πίν. 39 γ-δ). Οι τάφοι αποκαλύφθηκαν σε βάθος 5,00 έως 6,97 μ. από την επιφάνεια του εδάφους.

Παρουσιάζεται ποικιλία ως προς την ταφική πρακτική. Οι ταφές σε λάρνακα εκτός από δύο καλύπτονταν από πώρινη πλάκα. Με πώρινη πλάκα καλύπτονταν και οι 21 από τους 23 λακκοειδείς τάφους. Αποκαλύφθηκαν, επίσης, και 14 κεραμοσκεπείς τάφοι (Πίν. 39 ε), καθώς και ένας εγχυτρισμός. Οι τάφοι χρονολογούνται από τους γεωμετρικούς έως τους ρωμαϊκούς χρόνους.

Από το εσωτερικό των τάφων περισυνελέγησαν ειδώλια, αρύβαλλοι, κύπελλα, σκύφοι, οινοχόες, αμφορείς, λύχνοι, κοτύλες, αλάβαστρα, δακρυδόχοι, λεκανίδες, μυροδοχεία. Βρέθηκαν επίσης χρυσοί σφηκωτήρες, στλεγγίδες, χάλκινες πόρπες, κάτοπτρα.

Χ.Θ. 0+474, οικόπεδο Σούκουλη

Συνεχίστηκε η ανασκαφική έρευνα στο εσωτερικό ρωμαϊκού κτιριακού συγκροτήματος, το οποίο αποκαλύψαμε κατά την προηγούμενη ανασκαφική περίοδο (Πίν. 40 α). Επίσης ερευνήθηκε τμήμα νότια του κτιρίου. Δεν αποκαλύφθηκαν άλλα οικοδομικά κατάλοιπα. Τόσο εσωτερικά όσο και εξωτερικά του κτιρίου ανασκάφηκαν τριάντα κεραμοσκεπείς τάφοι (Πίν. 40 β), οι περισσότεροι ακτέριστοι, τρεις λακκοειδείς, επίσης ακτέριστοι, και δύο εγχυτρισμοί. Οι τάφοι χρονολογούνται στη ρωμαϊκή εποχή. Από τα λιγοστά κτερίσματα των κεραμοσκεπών τάφων ενδεικτικά αναφέρουμε χάλκινα νομίσματα, οστέινες βελόνες, πήλινα και γυάλινα μυροδοχεία, φιάλες και λύχνους.

Χ.Θ. 2153, οικόπεδο Μικρού

Αποκαλύφθηκε ταφικό οικοδόμημα ρωμαϊκών χρόνων (Πίν. 40 γ-δ). Πρόκειται για κτίριο που κατασκευάστηκε για να συμπεριλάβει τάφο. Ο προσανατολισμός του κτιρίου είναι Β.-Ν. Αποκαλύφθηκε σε μήκος 6,25 μ. και σε πλάτος 5,05 μ. και βρέθηκε σε βάθος –2,24 μ. από τη σύγχρονη επιφάνεια. Η νότια πλευρά του εισέρχεται εντός μη απαλλοτριωμένου αγροκτήματος. Το οικοδόμημα αποτελείται από δύο σειρές πώρινων λιθοπλίνθων διαφορετικού μεγέθους που συνδέονται μεταξύ τους με κονίαμα. Στις εξωτερικές πλευρές του κτιρίου οι κατώτεροι λίθοι εδράζονται σε θεμελίωση ύψ. 0,80 μ., η οποία αποτελείται από αργούς λίθους και κονίαμα. Αντίθετα, οι υπόλοιπες λιθόπλινθοι εδράζονται σε μονή σειρά αργών λίθων. Ο κάθε δόμος έχει ύψος 0,50 μ. Κατά τόπους έχουν αφαιρεθεί λίθοι μετά την εγκατάλειψη του χώρου. Ο τάφος Τ2 έχει μήκος 2,30, πλάτος 0,62 και βάθος 0,95 μ. Οι πλευρές του αποτελούν συγχρόνως και τμήμα του οικοδομήματος. Ο πυθμένας του τάφου φέρει στρώση από ορθογώνιους λίθους ύψ. 0,30 μ. Στο εσωτερικό του υπήρχε μία αδιατάρακτη ταφή κτερισμένη με μία οινοχόη. Κάτω από την ταφή αυτή υπήρχαν οστά χωρίς ανατομική συνέχεια.

Σε απόσταση λίγων εκατοστών από τη βόρεια πλευρά της κατασκευής αποκαλύφθηκε τοίχος Τχ2 με κατεύθυνση Α.-Δ. Στο μεγαλύτερο τμήμα του εισέρχεται κάτω από άσκαφτο τμήμα.

Σε κατεστραμμένο τμήμα του κτιρίου εντοπίστηκε εγχυτρισμός. Στο εσωτερικό του τεφροδόχου αγγείου υπήρχε χρυσό έλασμα με έκτυπη διακόσμηση ζώου. Μέσα στο όρυγμα του εγχυτρισμού υπήρχαν τέσσερα βολβόσχημα μυροδοχεία.

Σε επαφή με την ανατολική και κυρίως με τη δυτική πλευρά του ταφικού οικοδομήματος υπήρχαν έξι κεραμοσκεπείς ακτέριστοι τάφοι. Μόνο σε μία ταφή βρέθηκε χάλκινο νόμισμα στο στόμα του νεκρού. Το νόμισμα πιθανώς χρονολογείται στο β΄ μισό του 2ου αι. π.Χ.

Σε μικρή απόσταση από το κτίριο ανασκάφηκαν ένας λακκοειδής τάφος που χρονολογείται στη ΜΓ περίοδο και ένας κιβωτιόσχημος που χρονολογείται στον ύστερο 10ο αι. π.Χ.

Τα κτερίσματα του λακκοειδούς τάφου ήταν μία τριφυλλόστομη οινοχόη, ένας δίωτος σκύφος, ένα σιδερένιο εγχειρίδιο και ένας σφαιρικός αρύβαλλος.

Ο νεκρός, που ήταν τοποθετημένος σε έντονα συνεσταλμένη στάση στον κιβωτιόσχημο τάφο, έφερε κοσμήματα (3 χάλκινα δακτυλίδια, 3 σιδερένιες περόνες, 2 χάλκινα βραχιόλια, 2 χάλκινες πόρπες, 4 χάλκινες χάντρες και 2 χρυσούς σφηκωτήρες). Εξωτερικά του τάφου βρέθηκαν τέσσερα αγγεία: μία πυξίδα, μία υδρία, ένας σκύφος και μία τριφυλλόστομη οινοχόη.

ΑΖ΄ ΕΠΚΑ

THE AMERICAN SCHOOL OF CLASSICAL STUDIES AT ATHENS

2004

NEMEA

University of California at Berkeley

FINAL PUBLICATIONS

It is a pleasure to report that *Nemea III: The Coins* by Robert C. Knapp and John D. Mac Isaac is in final proof and that the many indexes which will accompany this volume have been prepared. The final product should appear in December or January. Additional strides were made in the preparation of *Nemea IV: The Shrine of Opheltes, the Early Stadium, and the Hippodrome* by Jorge Bravo and Barbara Rieger. The manuscripts of the catalogue have been finished, and the descriptive texts have been promised by the end of the year. There will also be an appendix by Professor Michael MacKinnon, a physical anthropologist from the University of Winnepeg. His analysis of the bones from the Shrine of Opheltes indicates that the left rear leg of sheep was nearly exclusively the only part of the only animal sacrificed to the infant hero.

A new edition of *Nemea: A Brief Guide* was completed in June. For reasons that are unknown to me the new and updated edition of *Nemea: A Guide to the Museum and the Site* has not appeared; it has been in press with the Archaeological Receipts Fund of the Ministry of Culture for more than a year.

ARCHAEOLOGICAL PARK

In addition to the normal weeding of the site, and mowing the lawn and tending the flowers around the museum, the celebration of the Third Modern Nemead and the increased visitation to the site and museum caused several special projects to be undertaken. It may be noted that the number of visitors to Nemea in the calendar years 2002 and 2003 increased significantly once again; 24,600 and 27,900, respectively.

Around the site repairs were made to the sidewalks and the roof over the Bath, and new restored drawings of the Bath were installed showing how the remains were used by ancient athletes. Park benches were also installed beneath the roof of the Bath, thus providing visitors with a shady place from which to contemplate the Temple of Zeus.

The stadium required special work in preparation for the Nemean Games especially after a heavy freeze during the coldest winter on record at the site: cutting back of shrubs and weeds, trimming trees, and preparing the track for hundreds of pairs of bare feet. The benches around the stadium were repainted and, where needed, rotted wood was replaced. In addition, a pressure pump was installed to increase the amount of water available in the stadium. Because the village reservoir is only slightly higher than the rim of the stadium, the pressure is very low. We noted in the summer of 2003 when a fire broke out just above the archaeological park that we did not have enough water to fight it. Thus, the installation of the pump was, first and foremost, a safety feature but it also allowed us to water the plants and trees much more effectively.

MUSEUM

In 2003 finishing touches were added to the model of the site at about 300 BC and small but significant additions were made to the model of the stadium, and to the model of the site at about AD 500 during the Early Christian phase. The East Room, which displays prehistoric material from areas around Nemea, was opened by the Ministry of Culture to the public. The net effect is that our museum, already judged to be one of the best in Greece, has been made even more effective in educating the visitor.

Another addition to the museum was a new set of marble plaques in the entryway honoring the donors who have made the Nemea excavations possible in the period from 1997 to 2004.

PUBLIC RELATIONS AND PAEDAGOGIC PROJECTS - THE THIRD NEMEAD

The world's attention was focused on Nemea at different times in 2004. One of those times was on March 30, 2004, when the Olympic Flame (originally lit at Olympia on March 25) stopped in the ancient stadium to light the altar of the Nemean Games. More than 1,500 people (including the U.S. Ambassador to Greece, Thomas Miller) attended the ceremonies which appeared on television in Greece and in the U.S.

There were also many television documentaries which included significant segments about Nemea including (date aired):

Discovery Channel of Canada (April)
GEDEON PROGRAMMES (France) (July)
Gregoratos Productions (Greece) (July 28)
Gruppe 5 Filmproduktion (Germany) (July 17 and 24)

BBC - "What in the World" (U.K.)

Radio and newspapers were also frequent visitors to the site. A partial list of the radio interviews includes:

BBC - World Service "Discovery" (July 9, 16, 23, 30)
NPR - National Geographic (July 19)
KPCC Southern Cal Public Radio
"Talk of the City" (August 6)
KMLX St. Louis (August 9)
KNX Los Angeles (August 9)
WBUR Boston Public Radio
"Here and Now" (August 9)
KZNE College Park, Texas (August 11)
KCBS San Francisco (August 15)

The third revival of the Nemean Games took place on July 31, sponsored by the Society for the Revival of the Nemean Games and the University of California. The crowd of about 3,000 was smaller than anticipated, but the number of participants was once again more than 700 representing 36 different countries. All came away with a much increased understanding of ancient athletic practices, and an enhanced appreciation for the ancient Olympics. That new knowledge was shared on the world stage by the presence of a variety of television reports including:

NBC Nightly News (July 31 and during Olympic coverage)
BBC (July 31)
Telemondo (July 31)
NHK Japan Broadcasting Corporation (July 31)
A(ustralian) B(roadcasting) C(ompany) (July 31)
Reuters (July 31)
NBC Today Show (August 13)
ABC World News Tonight (August 20)

It is fair to say that Nemea helped to project a positive image to the world of Greece and of the American School of Classical Studies.

TEMPLE OF ZEUS RECONSTRUCTION

The three columns of the Temple of Zeus that have stood since their construction in 330 BC were joined by two newly reconstructed columns in July, 2002. The five have gradually become accepted as a part of the landscape of the valley. In March, 2004, permission was granted for the reconstruction of four more columns, and work is underway on the preparation of the foundations for those columns. We anticipate that two will be standing within a year. At this time, responsibility for the reconstruction is shared between Professor Miller and Professor Nicos Makris of the Earthquake Engineering Research Center of the Department of Civil and Environmental Engineering at the University of California. Professor Makris will become the sole Director of the Temple Reconstruction on January 1, 2005, and Professor Miller will remain as an advisor to him. A newly constituted association, named "Opheltes", will become a legal, non-profit foundation in Greece in late 2004. This foundation has the goal of raising funds from Greek sources for the continuation of the Temple reconstruction. It is led by Mr. Theodore Papalexopoulos whose enthusiasm and generosity will surely motivate many others to follow his example.

FUTURE

As is apparent in much of the preceding, the year 2004 has been devoted in part to preparing for my retirement as Director of the Nemea Excavations project. The Department of Classics and the administration of the University of California at Berkeley remain committed to the Nemea project, and have established a position for a New Director. The advertisement for that position has been prepared, and applications will be gathered during the current semester. The appointment will be made early in 2005 to take effect on July 1, 2005. Already a number of promising young candidates have expressed interest.

I will continue as Director Emeritus and, until June 30, Acting Director in order to insure a smooth transfer. Thereafter, I will be involved actively with the publications of the discoveries of the past three decades. I will also work with the New Director to be sure that those publications appear in a timely fashion.

In December, 1968, the Managing Committee established Nemea as the first priority for future excavations. Since then a Museum and an Archaeological Park have been created, the site has been fenced and protected, two columns of the Temple of Zeus have already been re-erected, and the publications are appearing. This progress toward the goal established so many years ago by the Managing Committee has been possible because of the commitment and the co-operative efforts of the Ministry of Culture, the American School, and the University of California at Berkeley. It is re-assuring to see the intention that this work continue.

STEPHEN G. MILLER

KENCHREAI

CEMETERY PROJECT

The second full season of the Kenchreai Cemetery Project concluded with great success in the large cemetery of Roman date on the Koutsongila ridge north of the ancient harbor of Kenchreai, Corinth's eastern port on the Saronic Gulf (Fig. 11). Professor Joseph L. Rife (Macalester College) directed a program of documentation and study at the site from 20 May - 16 July 2004. His research team consisted of a senior staff of specialists assisted by students from Macalester College, Norwich University, and Grand Valley State University.

Rife worked with the permission of the Greek Ministry of

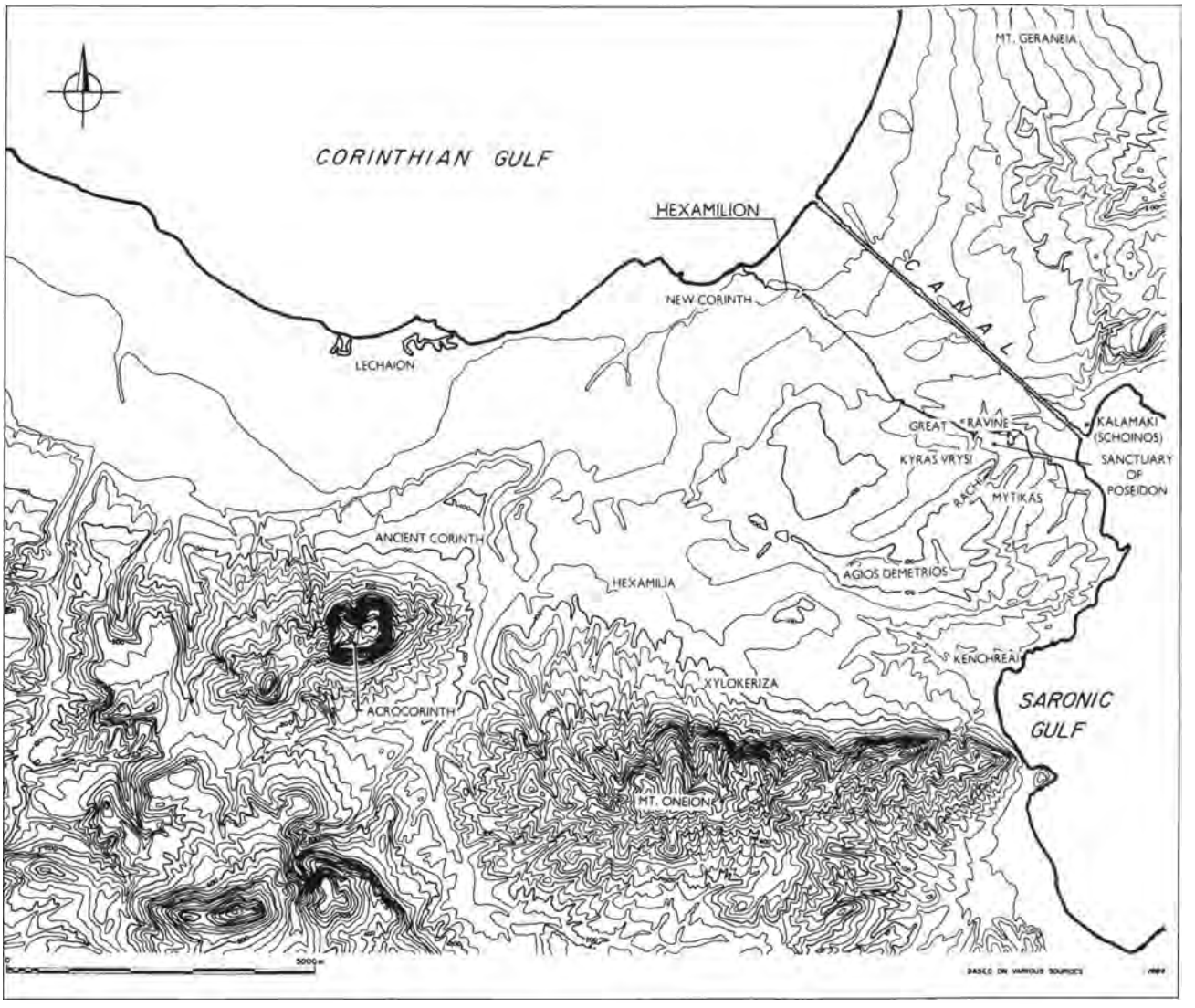

Fig. 11. Topographical plan of the Isthmus of Corinth, showing Kenchreai.

Culture[2] under the supervision of the 27th Ephorate of Prehistoric and Classical Antiquities, Archaia Korinthos, and the auspices of the American School of Classical Studies, Athens. He expresses his sincere gratitude foremost to Alexandros Mandis, director, and Panagiota Kasimis, epimeletria, as well as the staff of the Isthmia Museum, for their generous support and wise advice in this continuing work. He also acknowledges the support of Nikos Minos, director of conservation in the Ministry of Culture. Further thanks are due to Stephen Tracy, director of the American School, and Maria Pilali, secretary, for their ongoing interest and assistance. This research was made possible by grants from the National Endowment for the Humanities, Macalester College, and the Offices of the President, Brian Rosenberg, and Provost, Daniel Hornbach, who deserve special gratitude. Finally, Rife gratefully acknowledges the support and advice of several senior colleagues in the field during the course of research: Dr. G.D.R. Sanders, Prof. Hector Williams, Prof. Timothy E. Gregory, Prof. Yannis Lolos, and Prof. Athanasios Kalpaxis.

The cemetery consists of 25 subterranean chamber tombs (*hypogaea*) and 25 individual graves (cists) cut into the bedrock along the eastern (seaward) face of the ridge over an area of *ca.* 180 m. (N-S)×60 m. (E-W) (Fig. 12). Scholars have noted these tombs and graves for nearly a century, and looters have plundered them from ancient times to the present. The Kenchreai Cemetery Project is the first systematic attempt to document all remains uncovered by illicit excavation. Field research this season entailed work on a topographical plan of

2. Nos. UPPO/GDAPK/ARX/A2/F2/1704/135 and UPPO/SUNT/f80/1316.

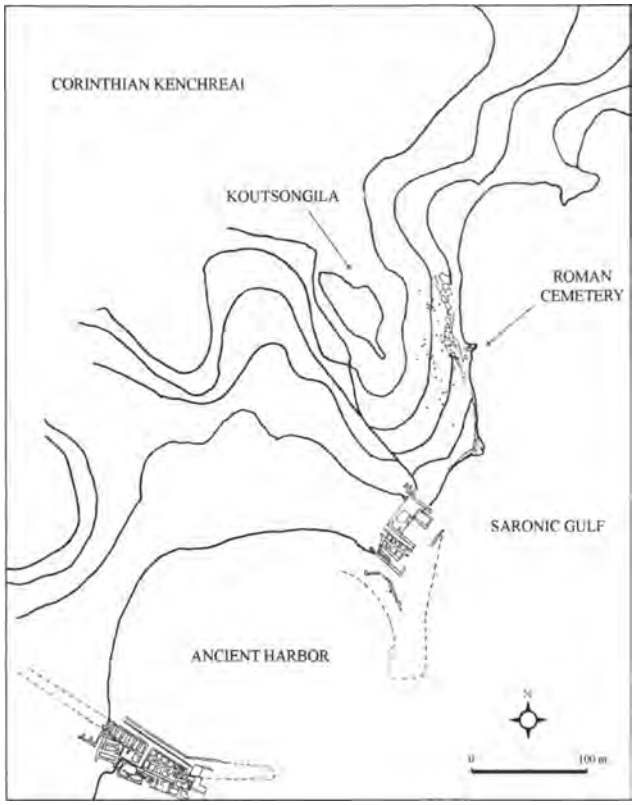

Fig. 12. Plan of Kenchreai, showing the ancient harbor and the Roman cemetery on the Koutsongila ridge.

the site; close inspection of the natural terrain and all traces of construction, burial, and illicit excavation on the surface of the ridge; exploration of certain graves and tombs; and the study and conservation of wall-painting.

Mr. Chris Mundigler (University of Victoria) supervised work of a composite topographical plan of the site, which is currently under preparation using digital technology. Team members have now identified and described 78 discrete artificial features and 287 discrete looting events. Noteworthy among the structural remains are several traces of Byzantine structures at the south end of the site, probably domiciles; numerous sections of Roman brick masonry and fragments of mosaic similar to the remains of the villa on the north mole; an apsidal structure that might well belong to an Early Christian basilica; several ashlar blocks of monumental scale concentrated near the south end of the site probably dating to the Archaic-Classical period; and wheel-ruts indicating the presence of a carriage road running along the waterfront. These remains attest to the major phases of occupation at the site: primarily Roman Imperial through Late Antiquity, with secondary phases in the Archaic-Classical and Byzantine eras. These remains also show that the cemetery was located on the northern edge of the dense civic settlement, which was centered on the harbor some 100 m. to the south.

In documenting traces of looting, we found that several illicit operations had occurred since summer 2003, many focused on previously known burials and one opening a previously unknown grave (Pl. 41 a). We also identified and recorded several areas of dumping and vandalism within the archaeological site. With the assistance of Mr. Mark Dickinson (Macalester College), Prof. Rife conducted a general assessment of the security of the site against illegal activities, mainly clandestine digging over the winter months. We will submit a separate report that outlines a program for better securing the site, protecting the standing antiquities, and, in the future, improving the area for visitation. Prof. Rife understands the serious importance of this evaluation, and he has productively discussed the prospect of improving the site with Mr. Mandis.

Our examination of the landscape of the Koutsongila ridge, led by Prof. Rick Dunn (Norwich University), shed light on the nature and evolution of the cemetery's physical setting. We found that several meters of the coastline had eroded since antiquity, removing large sections from the tombs located closest to the Saronic Gulf (Pl. 41 b). We also found that all tombs had been cut into the bedrock in such a way that their roofs corresponded with a contact between two distinct calcareous strata, the upper one providing a more stable ceiling for the subterranean chambers. In other words, those building the tombs had a close knowledge of the local geology and exploited its properties for structural benefit. It seems reasonable to propose that ancient workers from the local quarries, across the Epidavros Highway from Koutsongila, were employed for the task.

Our exploration of the graves and tombs continued in 2004. The team, with the assistance of Profs. Tom Tartaron (Yale University) and Melissa Morison (Grand Valley State University), explored and documented two cist graves (7 and 24) and six chamber tombs (13, 14, 22, 23, 24 and 25; Pl. 41 c). Close study of the tomb interiors, including the architecture, pottery, and human remains found *in situ*, revealed important evidence for understanding Greek funerary rituals during the Roman Empire and Early Christian period. Corpses were interred in *loculi* along the base of the walls alone or in pairs, always in an extended and supine position, and sometimes in wooden coffins. Women were richly adorned with jewelry and hairpins. Mourners often left glass or terracotta *unguentaria* as well as lamps with the corpses, presumably at the time of interment. Large deposits of coarseware kitchen utensils (plates, cups, pitchers) visible both inside and near the entrances to tombs show that mourners also participated in funerary banquets, apparently in large numbers and over a long period. These rituals made use of stone installations inside the tombs, square and columnar stands and benches, that presumably served as altars in the funerary cult (Pl. 41 d). In many respects these remains augment the rather vague picture of Greek funerary practices furnished by contemporary literary sources.

We also recorded the presence of numerous graffiti carved by Christians in the walls of Early Roman tombs, including crosses, brief invocations, and a prayer (Fig. 13). It seems that Christians consecrated pagan burial sites of much earlier date in order to reuse them for continued burial in Late Antiquity. This secondary use in several tombs led to the accumulation of numerous corpses, generating the appearance of *osteothekai*. This practice seems to be a common phenomenon throughout the Corinthia, though it is one that has not been well documented.

The third major component of research this season was the continuing study of the wall-paintings under the direction of Professor Alix Barbet (École Normale Supériere, Paris), with the expert assistance of Dr. Florence Monier and Franck Blondel (Centre d'étude des peintures murales romaines, Soissons). In their study of the painting in Tomb 4, the most lavishly decorated tomb in the cemetery, they found enough fragments to reconstruct the entire decorative program, which has now been fully drawn and photographed at a 1:1 scale (Figs 14-18). The distribution of garlands, *faux* architecture, birds and other creatures, such as hippocamps, and painted marble revetment followed a symmetrical program in which the north and south facing walls mirrored each other. Moreover, they discovered several new details, such as two incised medallions flanking the entrance that might have once contained portraits, and bands of Egyptian blue framing the *loculi*, a costly imported mineral pigment that marked the deceased family as both affluent and sophisticated. The content and style of the paintings has several close parallels in late Pompeian painting, though the laxity of execution and pastiche of motifs is typical of provincial artists. On a stylistic basis, the painting can be dated to the first half of the 2nd century AD; this corroborates the chronology given by artifactual evidence. The overt connection between the parietal decoration of this tomb and Italian tradition is noteworthy, considering the presence of a major Italian-style monochrome mosaic in the Baths at the nearby Isthmian Sanctuary and the prominence of the colonial aristocracy in Roman Corinth.

The French team also conducted a program of emergency conservation in Tomb 4, according to the limitations of the Directorate of Conservation. This included the consolidation of the borders of fragmentary plaster and the removal of surface encrustation. It is hoped that we will be able to stabilize the cohesion of the mortar underlying the wall-painting to the bedrock through injections in the future. Outside the tomb, we made a small system of drainage trenches that will effectively channel rainwater, a major agent of environmental destruction for the painted plaster, well away from the tomb to the east. Professor Barbet and her colleagues hope that in the future we might be able to construct a roof over the *dromos* to prohibit direct sunlight, which promotes the growth of fungus on the paintings, and reduce the influx of water.

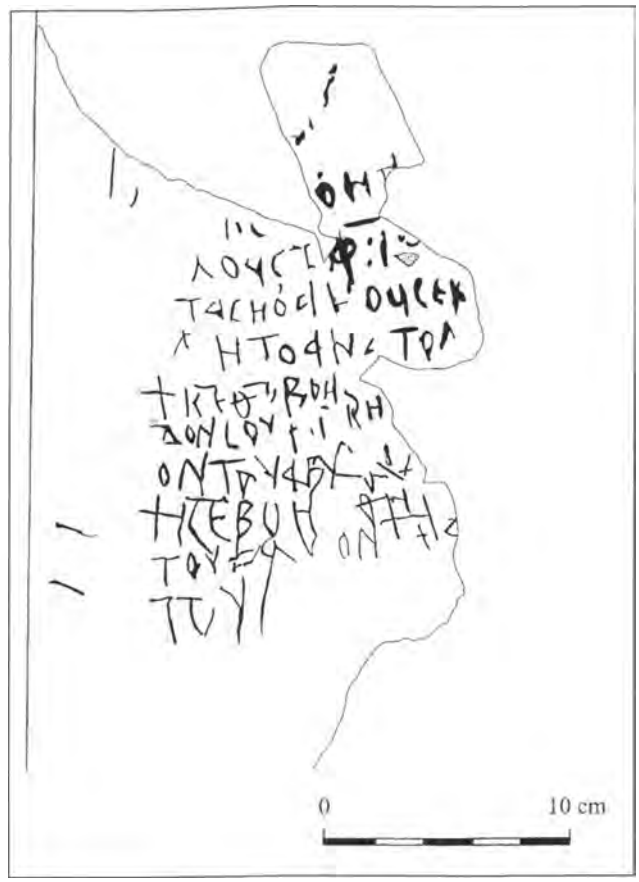

Fig. 13. Kenchreai. Christian graffito containing a prayer, inscribed in plaster in southwest corner of Tomb 22.

In addition, Dr. Apostolos Sarris (Institute of Mediterranean Studies, F.O.R.T.H., Rethymno) obtained his own permit to conduct geophysical prospection at the cemetery, with Prof. Rife. To summarize his most important discovery, electromagnetic survey revealed what appears to a large rectangular building with a *peribolos* wall measuring roughly 40 m. on a side (a temple?). This is located at the south end of the site, roughly between the Roman villa on the north mole of the ancient harbor and the southern extent of the cemetery. No trace is visible on the surface, but several massive ashlars in the area (Pl. 41 e), including one monolithic foundation block measuring over 8 m. in length, attest to the presence of a very impressive building indeed. If this was a temple, the structure would have dominated the topography of the northern side of the harbor.

Prof. Rife intends to continue this program of study in the important Roman cemetery on the Koutsongila ridge at Kenchreai in summer 2005.

JOSEPH L. RIFE

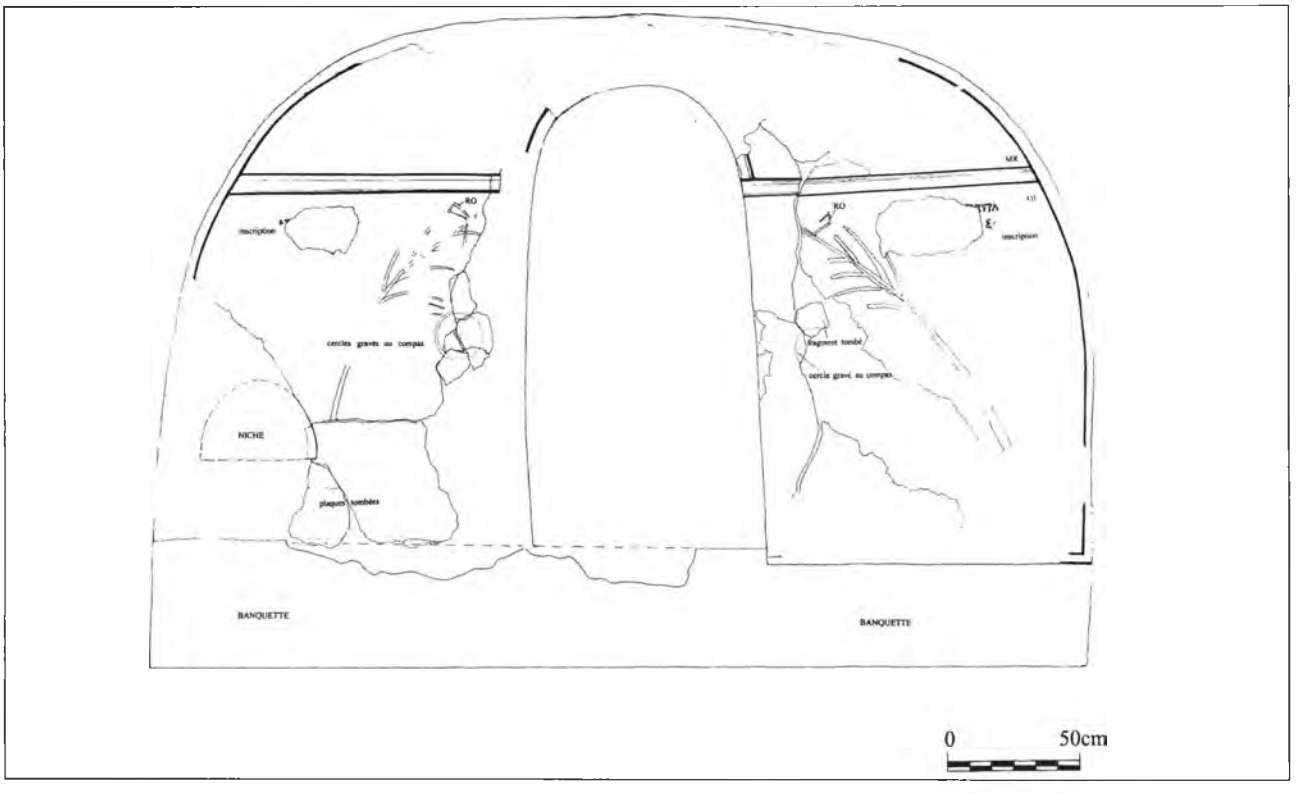

Fig. 14. Kenchreai. Painting on east wall of Tomb 4.

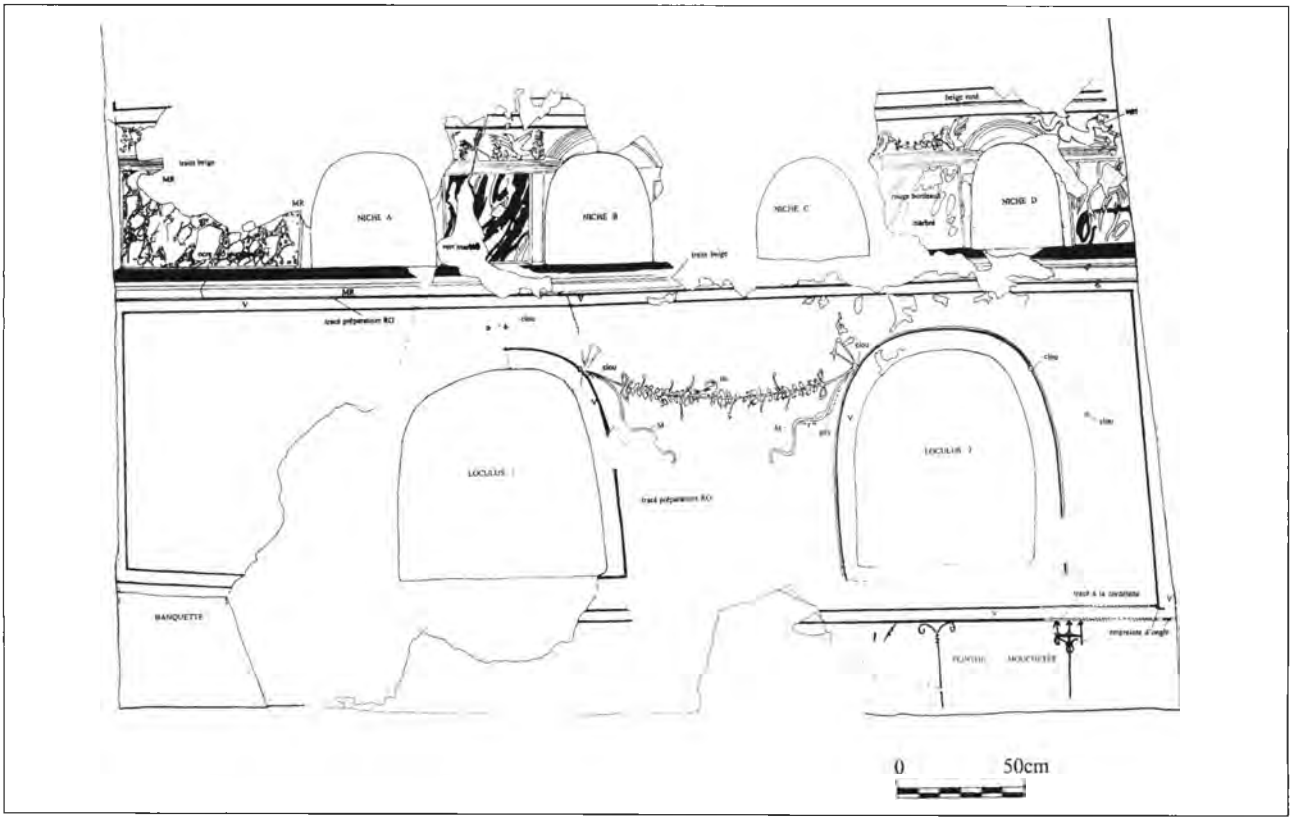

Fig. 15. Kenchreai. Painting on south wall of Tomb 4.

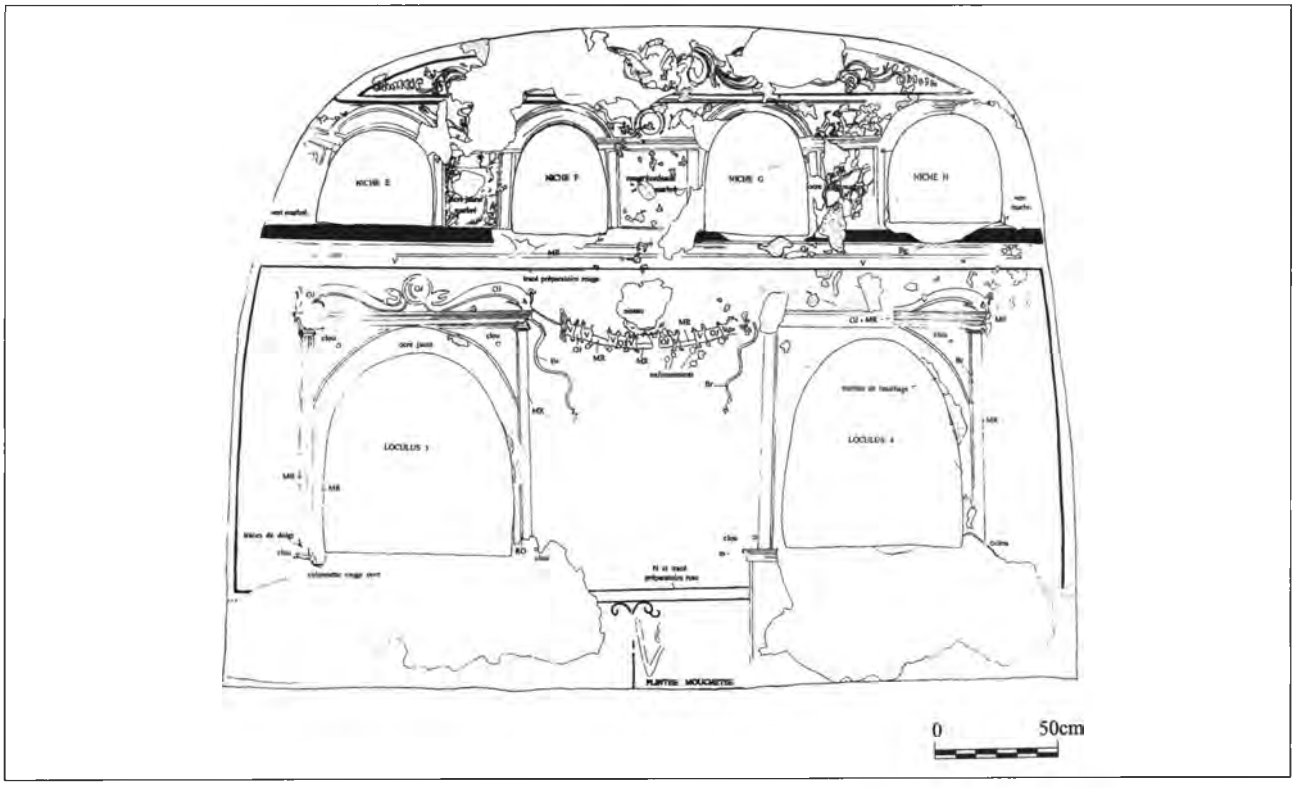

Fig. 16. Kenchreai. Painting on west wall of Tomb 4.

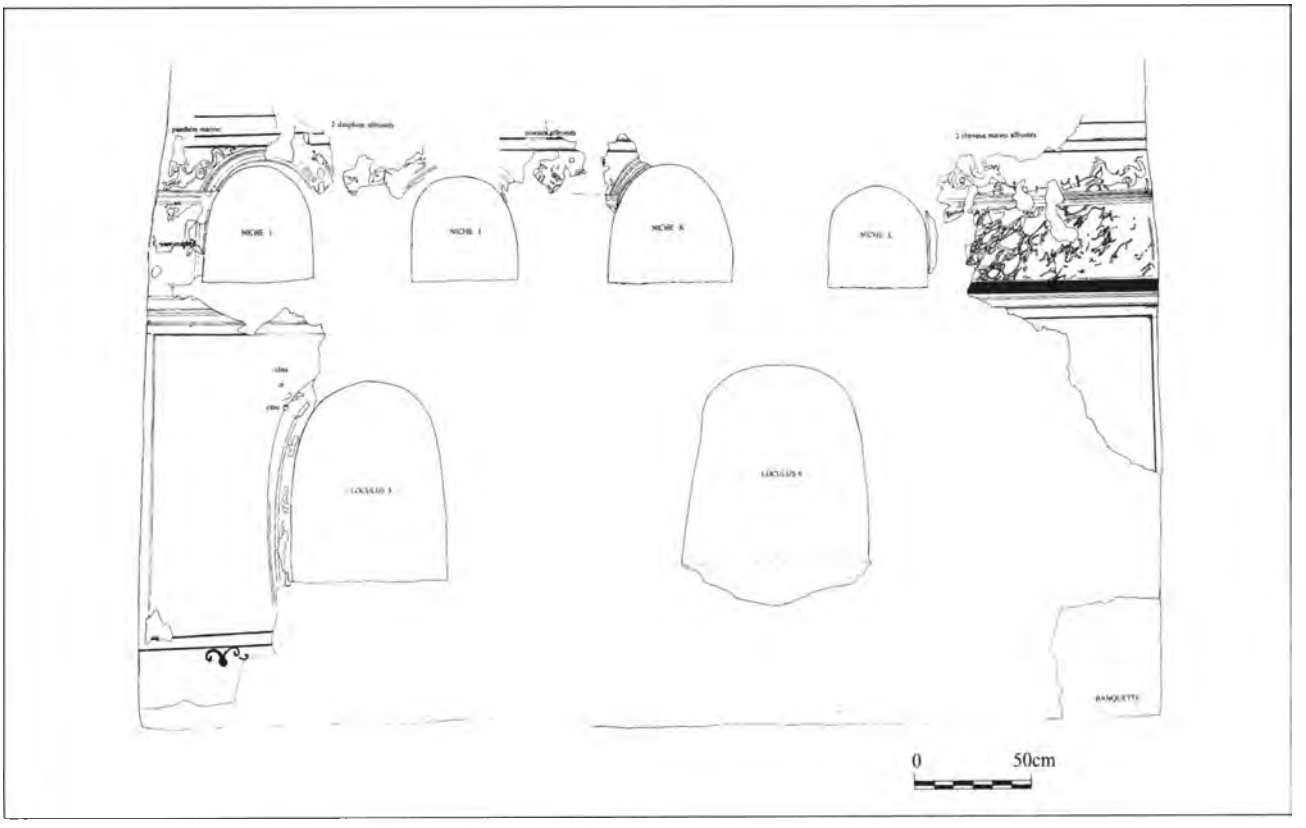

Fig. 17. Kenchreai. Painting on north wall of Tomb 4.

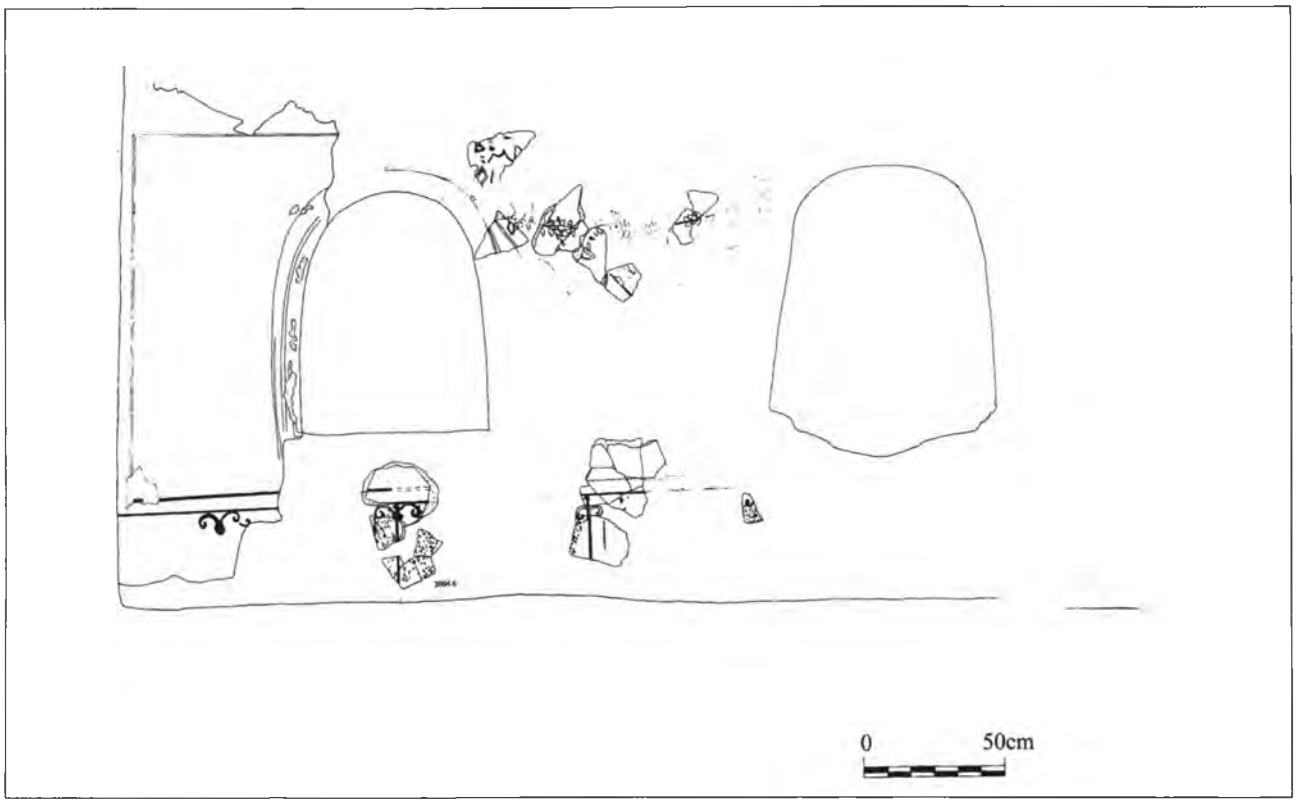

Fig. 18. Kenchreai. Reconstructed fragments of painted plaster on north wall of Tomb 4.

ISTHMIA

University of Chicago

The season, from fall of 2003 through July 2004, was devoted largely to study of objects and architecture for publication under the supervision of the 4th Ephorate of Prehistoric and Classical Antiquities: Alexander Mantis and Panaiyota Kassimi.

Staff: Elizabeth Gebhard, John Hayes, Alastar Jackson, Martha Risser, Jonathon Stevens, Stella Bouzaki, and Jean Perras.

Later Archaic, Classical and Early Hellenistic Pottery by Martha Risser. Notable identifications include joining sherds of 14 vessels, some of which link the debris of the Archaic Temple that was left *in situ* with the repositories of temple refuse buried at the edges of the temenos. Significant in this group is a red-figured hydria (IP 350 and related fragments) with the scene of a striding maenad, swinging a thyrsos in one hand and an animal (hare?) in the other (Pl. 42 a). The surface is heavily burned. Dionysiac iconography among Poseidon's dedications occurs also in a bronze dedication depicting a dancing maenad. Both were found in the Archaic Temple.

Arms and Armor by Alastar Jackson. During study, photography and conservation of the iron and bronze weapons and armor it became clear that ostentatious display and ornament counted as much as military practicality. More than 400 fragments of helmets dedicated at Isthmia bore pins on the rim that had no practical function but were purely decorative and in fact weakened the rim. The latest identifiable piece of the collection comes from a "Thracian" or "Phrygian"-type of helmet belonging to *ca.* 470 BC or later. It supports the view that at Isthmia Greek dedications of arms and armor taken from other Greeks declined after the Persian Wars and ended before the mid-5th century BC. Military dedications at Isthmia reach their peak in the second half of the 6th century BC. Figure 19 shows a shield decoration drawn by Karin Sotiriou.

Late Hellenistic and Roman Pottery by John Hayes. It was found that a few paterae, perhaps as early as the time of Claudius, were uncovered outside the sacrificial pits of the Palaimonion and may belong to the earliest cult activity in the Roman period. The vessels and lamps from Pits A-C begin *ca.* AD 50 and end in the second quarter of the 3rd century. The latest vessels in Pit C, masses of one-handled mugs accompanied by a large lamp of *ca.* 200 decorated with Cybele and Attis, suggest a change of emphasis in the final rituals.

Possible signs of activity in the area of the cave above the theater in the late 4th and early 5th centuries were noted. In the western chamber of the cave a molded handle with ram's-head terminal belonging to a terracotta patera of Athenian

Fig. 19. Isthmia. Shield decoration.

manufacture (mid or second half of the 4th century, IP 2281) was found with five lamps of similar date. A slightly later but similar handle (IP 2280) came from the surface of the theater below.

Palaimonion by Elizabeth Gebhard and Jonathon Stevens. Floors and associated deposits belonging to the western precinct of the Palaimonion during the 2nd century were identified (Phases III and V) and related to the existing masonry (Fig. 20). Jonathon Stevens made sections and plans documenting their location as revealed during excavations in 1955-56.

A sequence of walls in photographs of the 1956 excavations (B 108) may show that the large, ornamental gate at the north side of the Palaimonion was removed before the remodeling of Phase V in *ca.* AD 161/168 and construction of the South Stoa. More indicative of the gate's removal is the difference of about 1 m. between the stoa and the Palaimonion floor with no evidence of a stair.

Study of the Classical stadium reservoir that was re-used as the *adyton* of Roman Palaimon revealed that only the eastern section, entered through the eastern manhole, was accessible in the early periods of the sanctuary to *ca.* AD 161/168. Opening of the entire underground reservoir and its connection to a doorway in the second temple (Phase V) may be an indication of changes in ritual.

In connection with Joe Rife's study of burials at Isthmia, we examined the Late Roman grave carved from the podium of the second Temple of Palaimon (Phase V). It appeared that the tomb was made after the superstructure and facing of the temple had been removed but before the final destruction of the Palaimonion in the late 5th or early 6th century. The bare surface of the concrete podium probably would have been visible above ground and may have suggested itself as a suitable grave site.

Conservation by Stella Bouzakis. Working in close cooperation with A. Jackson, Mrs. Bouzakis cleaned and conserved over 80 iron weapons and projectile points.

The difficult cleaning of an iron discus, one of the few surviving examples from the archaic period, neared completion (Pl. 42 b).

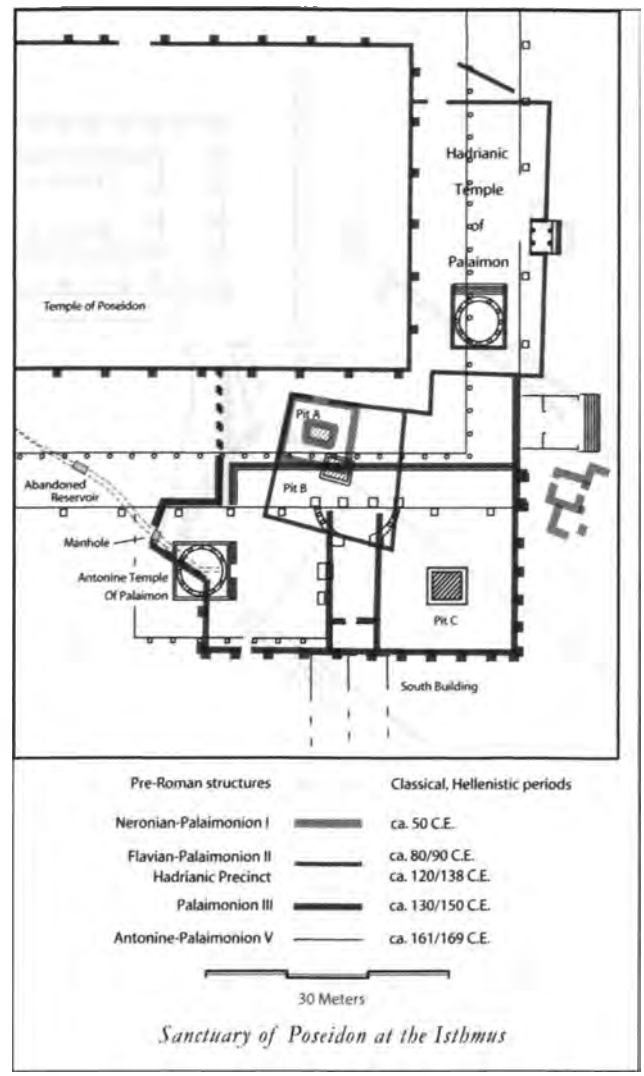

Fig. 20. Isthmia. The Palaimonion during the 2nd c. AD.

The remaining plaster covering the inside surface of the south wall of the Palaimonion precinct (Phase V) was conserved. Microscopic inspection revealed no traces of pigment.

ELIZABETH R. GEBHARD

Ohio State University

Members of the Ohio State University Excavations at Isthmia worked at Isthmia from 1 June to 3 July and from 6 to 26 September 2004. Major work was divided into three basic categories:

1) Continued study of the Roman Baths, with the goal of full publication of the building. Karen Soteriou worked for much of the summer in the preparation of drawings for the illustration of objects from the Baths. Birgitta Wohl and Timothy Gregory continued work on lamps and the stratigraphic history of the building, respectively.

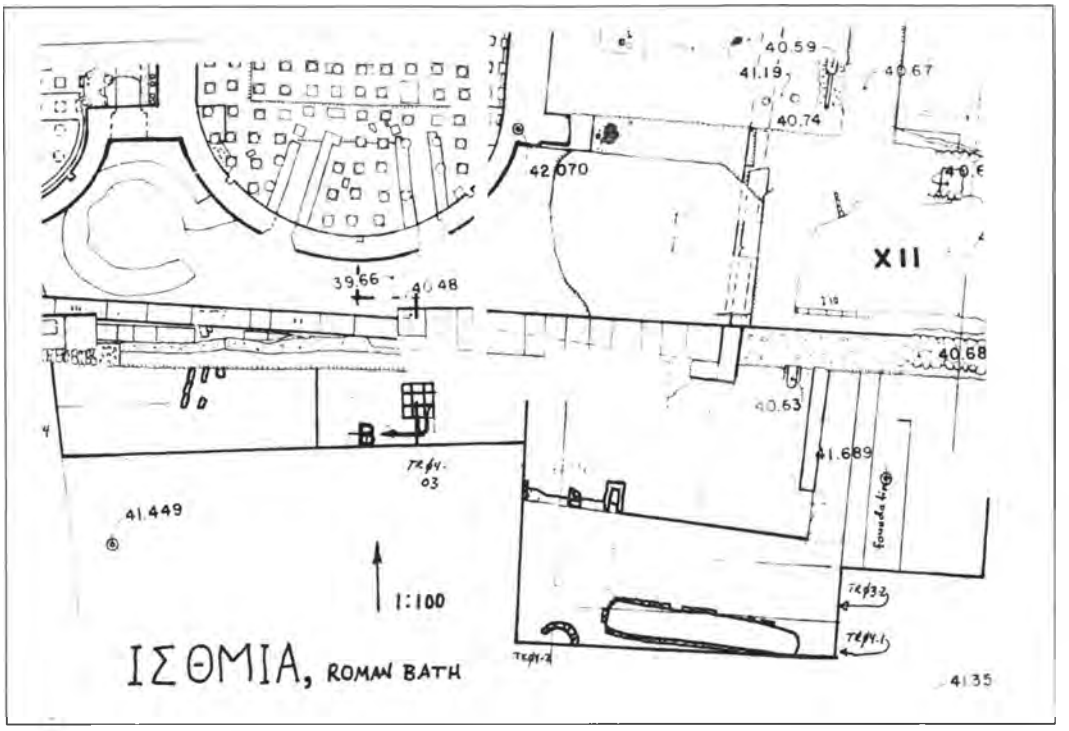

Fig. 21. Isthmia. Roman Baths. Plan of the southern boundary of the excavated area.

2) Panayiotis Elias completed work on the conservation of the monochrome mosaic in Room VI of the Roman Baths (Pl. 42 c-d).

3) During September of 2004 we continued cleaning the edge of the southern boundary of the excavated area, in order to stabilize the earth and even out this line (Fig. 21; Pls 42 e-f - 43 a-b). Beginning from where this cleaning stopped in 2003 (shown as TR03-2 on plan) cleaning of the scarp was continued as TR04-1 to TR04-4, for a distance of 26.5 m. This operation cleaned out old trenches that had been excavated in 1976 and 1978 and evened the southern edge of the excavated area, which has now been stabilized by construction of an unobtrusive dry-stone wall. The reservoir of Roman date, whose northwest corner was found in 2003, was completely cleared. This is a long, narrow structure (*ca.* 5.5×0.80 m.), that is *ca.* 0.80-0.90 m. deep. It was constructed on the orientation of the Greek Bath and its ends were apparently aligned with the southeast corner and the main entrance to that building. Understanding of the entrance to the Greek Bath was significantly increased by the discovery of a third base, suggesting that the entrance opened along the south side of the building through a series of apparently open portals. A wall made of local dry stones was built along the sides of the excavated area. Work in 2005 will complete clearance of this south side of the Roman Baths and the stabilization of this important part of the site.

In addition to this fieldwork, significant progress was made in the improvement and enlargement of the storage facilities of the project. A new metal roof was constructed over the storage facility to the east of the Excavation House and construction of a second-floor addition to the Excavation House was nearly completed. This latter has now reached the stage of stuccoing the walls and the placement of doors and windows. This will significantly increase storage area for artifacts and provide expanded work and study areas for researchers.

TIMOTHY E. GREGORY

THE DORATI SURVEY PROJECT

I. Summary of Work Completed in July 2004

The team detailed above conducted a surface survey at the site of Dorati in the Corinthia for a period of four weeks, from July 5th to July 30th, 2004 (see Fig. 22). The project consisted of four parts: an intensive survey over the core of the site (Area 1), an extensive survey of the site perimeter (Area 2), a geological survey of both areas, and identifying important places for the geophysical survey planned in November 2004.

In Area 1 (see Fig. 23) we intensively surveyed 69,000 sq. m. centered on the plateau. The entire area was mapped into "tracts", areas of relatively uniform vegetation, soil condition and land use. Each tract was subdivided into collection units (CU), the basic module of recording the material culture (see Fig. 24). While physical constraints made it impossible to keep CUs entirely standard, the units measured a rea-

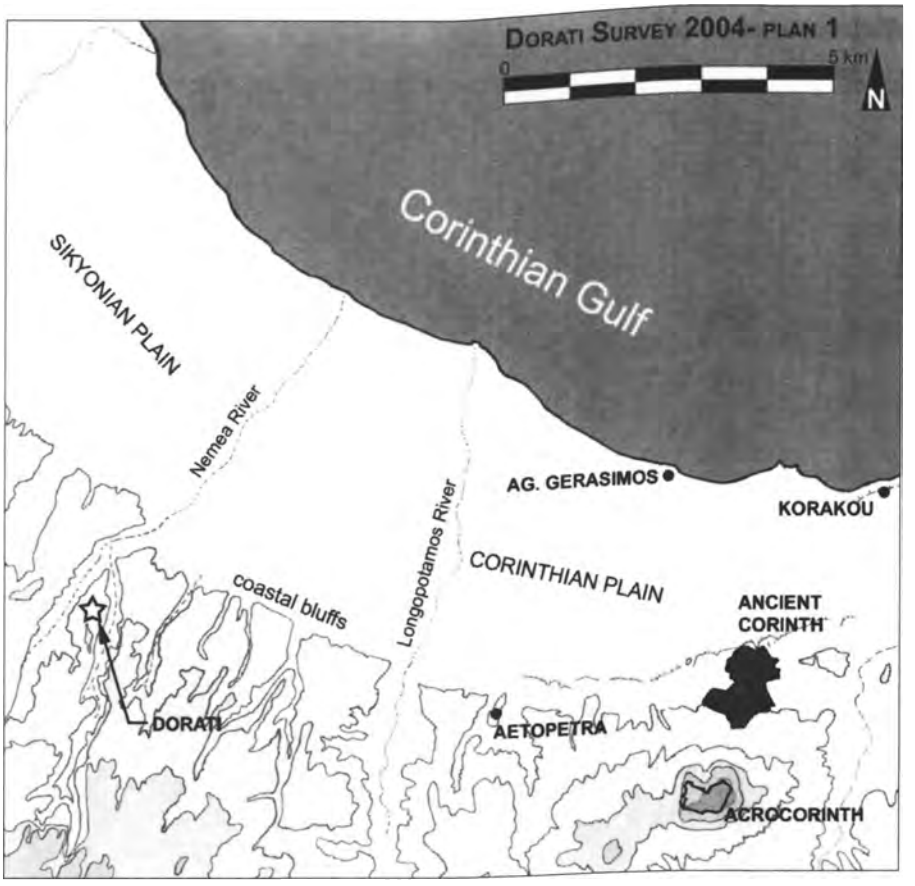

Fig. 22. Dorati Survey Project. Plan.

sonably consistent area of approximately 100 or 200 sq. m. Surface visibility and all features were recorded by CU. All visible surface material was gathered at 100% coverage, then weighed and counted (Pl. 43 c, e). Diagnostic pieces were taken to the museum. The remaining material was recorded and left in a pile near the center of the CU. Information on the pottery left at the site, such as its date, function, type or decoration was also noted at this time. Large artifacts or features which could not be collected were photographed, described, and mapped in the case of ashlar blocks and *in situ* walls (see Fig. 24; Pl. 44 b-c).

Diagnostic material from Area 1 was taken to the museum, washed, and a detailed pottery reading of this material was completed (Pls 43 d - 44 a). Following this reading, up to 10% of the total material culture from each CU was kept for further study. The rest was returned to Dorati. This material is estimated at approximately 4,500 sherds and at least 100 other small artifacts. It is currently stored, courtesy of the American School of Classical Studies, Corinth Excavations, in 10 wooden crates in Ancient Corinth.

The extensive survey of Area 2 (see Fig. 23) sought to answer two questions; the extent to which the quantity of material culture decreased relative to the core of the site, and if there were differences in the assemblage of material culture in outlying regions. Forty thousand sq. m. of Area 2 were extensively surveyed. We sampled this area by gathering 100% of the material culture found from 2 m. wide paths spaced 3 to 12 m. apart, a distance determined largely by vegetation and terrain. These paths were parallel to the topographic lines and radiated from the center of the site (see Fig. 24). All material from this area was recorded and left at the center of each path. None was removed from the site. We concluded that a significant drop-off in material culture was detected in most directions leading away from the core of the site.

A database was created using MS Access into which all of the material culture data was entered to approximately 95% completion. More information will be generated as the pottery is studied in greater detail. Once completed, this data will be quantified, compared, and related back to the findspots in the field through the integrated GIS program, ArcView. ArcView will also assimilate the topographical, geological and geophysical data.

Geologist, Dr. Ruth Siddall, conducted a geological survey of the site. The aim was to produce a map of the unmodified, pre-settlement geology and geomorphology, to assess the local geological and hydrogeological resources in terms of their

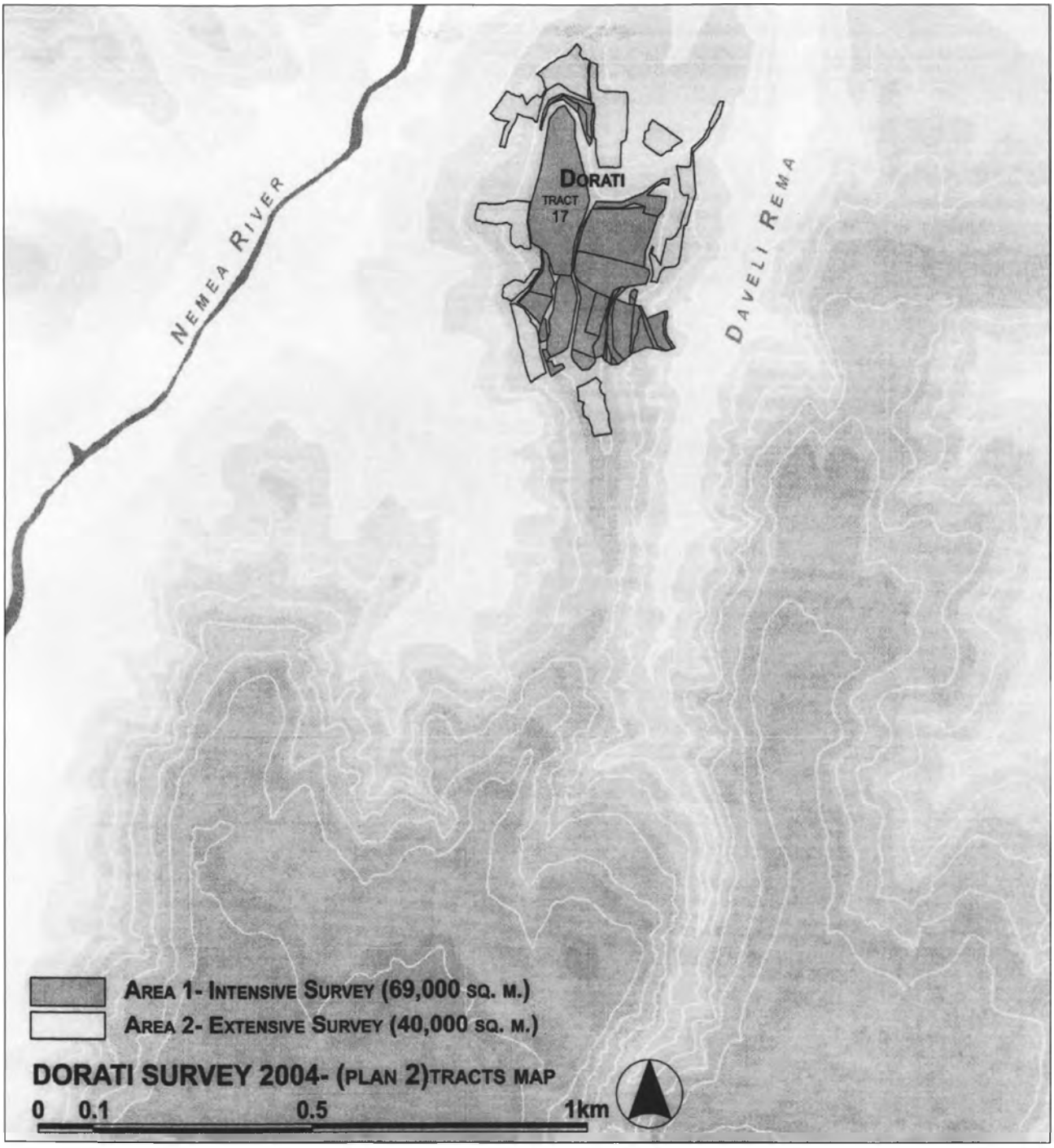

Fig. 23. Dorati Survey Project. Tracts map.

use as building materials, clays and water supply and to develop an idea of landscape change since the site was abandoned as a settlement. The geology is typical of the Corinthian coastal plain, representing a series of uplifted marine terraces with conglomerate beds overlying marls and sandstones. Soils were limited to three main types, carbonate-rich soil, iron-oxide rich soil, and a type, called here, "brown soils" which were notably rich in artifacts and are interpreted as being soils associated with the period of settlement. Soil cover on the plateaus is probably less than 2 m.

Limited horizons within the marls and sandstones may provide clays that were suitable for pottery production. Detailed chemical analysis would be required to assess this possibility. No active springs were located on the site of Dorati and al-

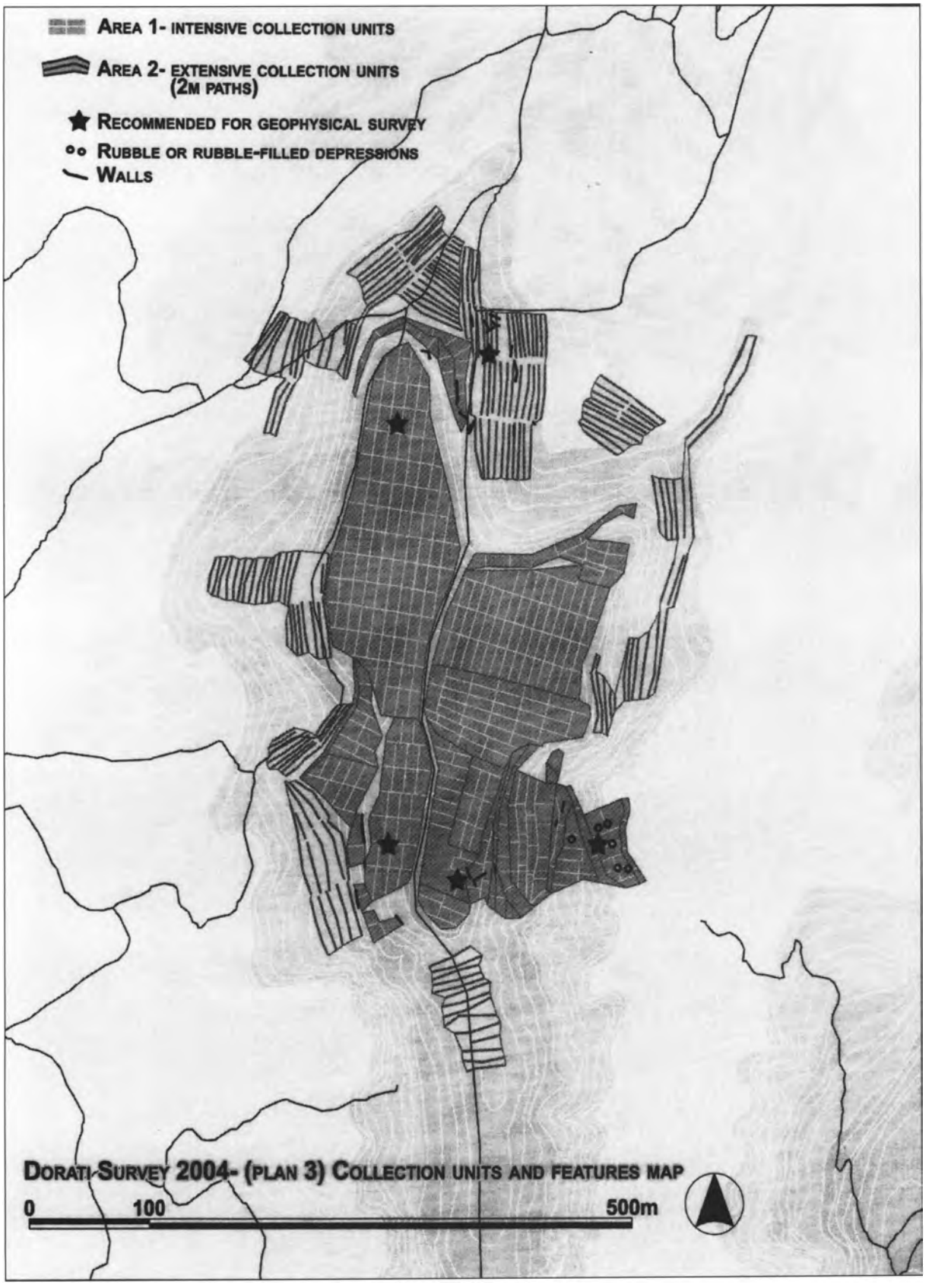

Fig. 24. Dorati Survey Project. Collection units and features map.

though a copious spring is situated 1 km. away at Aghia Paraskevi, preliminary conclusions suggest that this spring was not available at this site in the past.

A separate aspect of the geological survey examined the chipped and groundstone lithic tools from the archaeological survey. These were predominantly of types associated with domestic use and were made from materials that could feasibly be collected within a 50 km. radius of Dorati. These include andesites, probably derived from Aegina, and serpentinites, which may come from within the Corinthia and the Argolid as well as from further away. Other materials included sandstone pebbles, perhaps whetstones, and a small amount of chert chipped stone debitage that are available locally.

During the field survey, we identified several areas of particular interest for geophysical survey. For example, in Tract 17 (see Figs 23-24), a large and flat field covering the northwestern quarter of the upper plateau, the average visibility was extremely poor (between 0% and 1%), but where the surface was disturbed, dense pockets of Mycenaean pottery were exposed. We thus expect that the geophysical portion of the survey will be an important complement to the surface survey. The geophysical survey is scheduled to be conducted for two weeks in the month of November by Michael Boyd.

II. Preliminary Results

From Areas 1 and 2, a total of over 56,000 sherds were processed in the field. This material consists of pottery ranging in date from the Neolithic period through all phases of the Bronze Age, with the Late Helladic most heavily represented. Within the Mycenaean period, early pottery is rarer, while most of the pottery belongs to characteristic shapes of LH IIIB and LH IIIC, with the deep bowl most widely represented. No Geometric, Archaic, Classical or Hellenistic pottery was noted. One Late Roman cooking pot rim was identified, as well as small fragments of possibly Roman red wares. A handful of early modern sherds was collected from across the site, and only one small area at the northern end of the site produced a small quantity of pottery and roof tiles dating to periods later than the Bronze Age.

Not only does the pottery date almost exclusively to the Bronze Age, but so do the other artifacts. These include LH III figurines, and steatite and ceramic whorls. At least 10 Late Mycenaean cooking pot bases with potters' marks were identified. Abundant murex shells, imported andesite grinding stones, chert cores and flakes, and the rim of a lead vessel lead us to believe that key aspects of Mycenaean economy as we know it were practiced on the site. The remarkable quantity and high quality of surface pottery is matched only by its remarkable state of preservation, a level more commonly expected of excavated material.

In addition to the large walls protruding from the scarp on the southeastern end of the site and parallel to the slope on the west already noted before the survey, further evidence for construction was noted during the survey in the form of large, ashlar conglomerate blocks loose on the surface, possible retaining walls on the lower eastern slopes, and in the form of a previously unnoticed large wall of rough conglomerate stones and larger blocks below the plateau on the northeastern end of the site (Pl. 44 b-c, and see Fig. 24). The bulk of the surface pottery here also dates to the Bronze Age, but the presence of a small abandoned sheepfold built above the wall fits with the presence of some early modern pottery in this region. To the north and east of the large wall, however, are numerous piles of rubble and remnants of rough walls associated with roof tiles with red wash; such tiles are conspicuously absent over the rest of the site. Because of the very different nature of this area, it has also been marked out for investigation by Dr. Boyd.

The area at the bottom of the slope on the eastern side of the site contains discrete piles of rubble, and rubble-filled depressions (see Fig. 24), some of which are obscured by vegetation requiring water, and different from that found on the rest of the site (Pl. 44 d). This area is also rich in surface pottery, but there is a distinct drop in the percentage of surface pottery on the slope above, suggesting that this material did not simply drift down from the upper plateau, where surface material is again abundant. That there was activity here in the Bronze Age is certain; the location and the nature of the rubble mounds suggest that this is a cemetery, but excavation would be required to test this hypothesis.

The quantity and quality of surface material, the evidence for subsurface structures, the range of material, and the fact that this material is close to the surface and that the site is currently under cultivation, plus the dearth of comparable Mycenaean sites in the Corinthia, all indicate not only that Dorati should be excavated, but also that its excavation should be a priority.

III. Future Plans

The surprisingly large quantity and high quality of surface material encountered at Dorati made field collection slow and time-consuming; our team focused on completing the field collection and the field documentation of the material within the time allowed on our permit. At the same time, it was impossible to complete all of the necessary processing of the material subsequent to its collection; some data entry into the site database remains to be done, as do careful study of the material and its preparation for publication, including the preparation of professional photographs and drawings, all of which require significant additional time.

For these reasons, we would like to request a study season for the summer of 2005. A study season is needed to complete the

processing of the material collected in 2004, at the end of which we will have a comprehensive picture of the distribution of material across the site, and of the potential for preserved subsurface material. Based on the surface material alone, we are confident that this potential is very high, and so we hope to be able in future to expand this project to include the excavation which the site clearly deserves and sorely needs. It is our opinion that the logical next step to follow up on the work done this season would be to begin excavation after the data generated during survey has been completely processed.

JEANNETTE MARCHAND

CORINTH

In 2004 Corinth Excavations continued working in the Panayia Field (Figs 25-26), southeast of the Forum and for six weeks concentrated on pre-Roman strata. The cut of a new early grave was detected immediately to the north of the Geometric graves excavated in 2002 and 2003. Its northwest corner was cut by a still unexcavated well that was perhaps back-filled in the Hellenistic period but probably not later. The northeast corner and north side were cut by the foundations of Classical and Hellenistic walls. Finally, the grave was almost exactly bisected on an east-west axis by the construction and subsequent robbing of the deep foundations of the north wall of the Late Roman *domus* Room A11. The outer cut is almost square measuring 2.60×2.38 m. and oriented north-south. It was dug to a depth of 1.5 m. below the ancient ground. Within the floor of the pit, leaving a horizontal ledge 0.4×0.7 m. around the edges, a smaller rectangular off-axis burial pit was cut measuring 1.75×1.4×0.47 m. deep. The burial pit had been almost completely destroyed by the construction and robbing of the Roman wall. No bones were preserved in the burial pit and no grave objects were found in the fill of either the inner or outer cut. An oval niche was cut into the middle of the south face of the outer cut at the level of the ledge. This contained four vessels dating to Middle Geometric I.

The discovery of the niche, a feature known in two other Corinthian graves of the period in the same position, led us to reexamine the scarps of Grave 2003-12. Despite its massive monolithic sarcophagus, this grave was originally found to have contained a small selection of relatively poor material, including two hand-made aryballoi, two bronze finger rings, an iron knife and an iron awl or pin, that could not be precisely dated. The reexamination revealed a niche located in the west wall of the grave cut about 0.75 m. from the southwest corner. The niche contained six oinochoai, three aryballoi, two skyphoi, two one-handled cups, a small egg-shaped pyxis and an iron spear point. The pottery dates to Early Geometric I at a stage perhaps slightly earlier than the pottery found in Grave 2002-11. This lends weight to the suggestion made in 2003 that the larger and heavier sarcophagus, weighing 2.3 tonnes, found in 2003-13 is the earlier than that in 2002-11.

The north-south orientation of the graves suggests that they may have been oriented parallel with a road leading south from the east side of the Lechaion valley. The location of graves this far south is interesting in light of the Early and Middle Geometric graves in the area under the Roman forum and emphasizes the dispersed nature of burials of this general date before burial appears to have concentrated in the plain to the north of the terraces on which Corinth stands. This pattern seems to be further reinforced by press announcements of the results of excavations in advance of the high speed railway in the plain. The great size and very early date of the sarcophagi are of interest to those working on early Corinthian architecture. It is now clear that technological advances in extraction, shaping and transportation of heavy limestone blocks took place about 200 years than formerly thought.

To the east of the trio of graves were several shallow contexts and a large rectangular pit that contained miniature vessels, pyxides, oinochoai, kotylai and figurines. The material suggests that the location of the graves was known and that some kind of activity engaged with the commemoration of ancestors started in the Archaic period and continued well into the 6th century. It may be that the several fragments of "hero" reliefs and a fragment of a Dioskouroi relief found in and near the Panayia Field derived from similar commemorative activity. This respect for the dead apparently did not continue into the Hellenistic period when Grave 2002-11 was rifled. Rather than hero cult or tomb cult this low level activity is more evocative of a mnemosenon accorded to the dead. Again in the light of monuments and deposits under the forum, this area of Corinth seems to have been given over to the commemoration of the dead. With an extensive area of the lower slopes of Acrocorinth dedicated to dining, the possibility that Corinth resembled Sparta in that it consisted of several distinct obes separated by areas of non-domestic use is worth considering further.

Remains of the Hellenistic period are better preserved than those of the Archaic and Classical periods. All the Hellenistic architecture, however, was truncated below floor level by Roman building activity and only the foundations of walls, cellars and cisterns survive. The most substantial remains of the Hellenistic period are those at the east side of the excavated area and under the Roman road. Although the wall foundations do not yet add up to a plan of even a single room, three subterranean features are well preserved. The north end of the east wall originally formed the west wall of a trapezoidal "cellar" that shared a common wall with Cistern 2003-02 to its east excavated last year. This new cistern was damaged during the construction of a sewer line in the middle of the Roman road when the road was laid out late in the 1st century BC. Part of its filling was undisturbed by the sewer line and contained

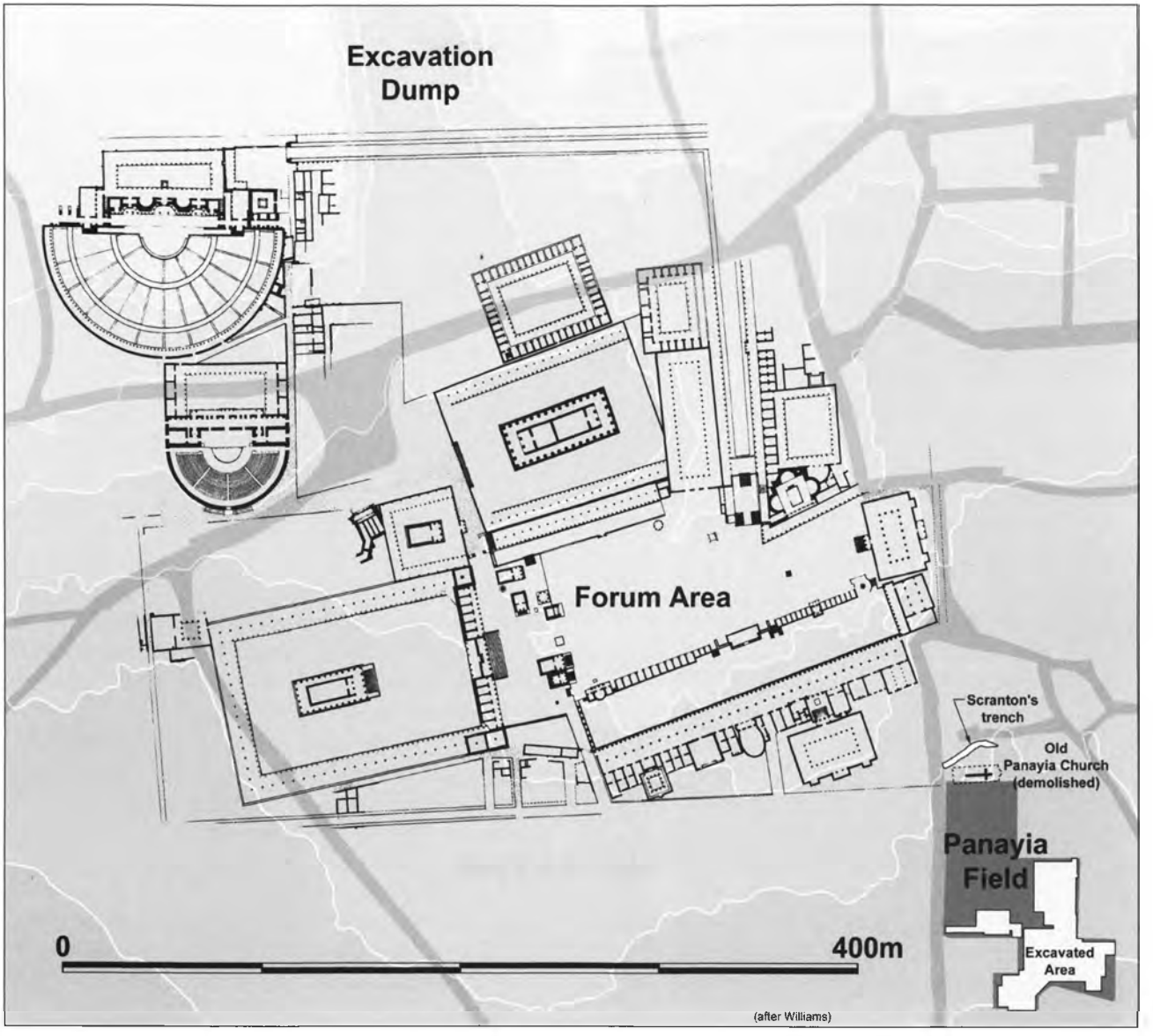

Fig. 25. Corinth. The Panayia Field, located southeast of the Forum area.

mould-made "Megarian" bowls of the mid-2nd century BC. The pottery from Cistern 2003-02 has now been mended and studied. It proves to belong to *ca.* 200 BC showing that part of the complex was closed off and part continued in use for another 50 years. The Hellenistic pottery from the Panayia Field suggests that the published chronology for Corinth in this period has to be reviewed.

The full width of the Roman road running north-south along the east side of the excavated area has now been established. At about 7.3 m. wide this feature is considerably wider than expected. Its width and location adds information that will be valuable for our understanding of the laying out of the Roman colony after the reestablishment by Julius Caesar in 44 BC. The road has provided us with a long sequence of inflow water pipelines that gives a relative chronology of shapes and sizes over the course of about 0 to AD 300. It also gives us some idea of the lifespan of a pipeline in areas with highly calcareous water. The road had a central sewer of considerable size that continued in use well into the sixth century after Christ.

GUY SANDERS

EASTERN KORINTHIA

The Eastern Korinthia Archaeological Survey completed fieldwork in 2002, but several members of the project assembled in the Korinthia during June of 2004 to study the artefacts in the museum in Kyras Vrysi and to discuss and work with the data collected over the four years of archaeological sur-

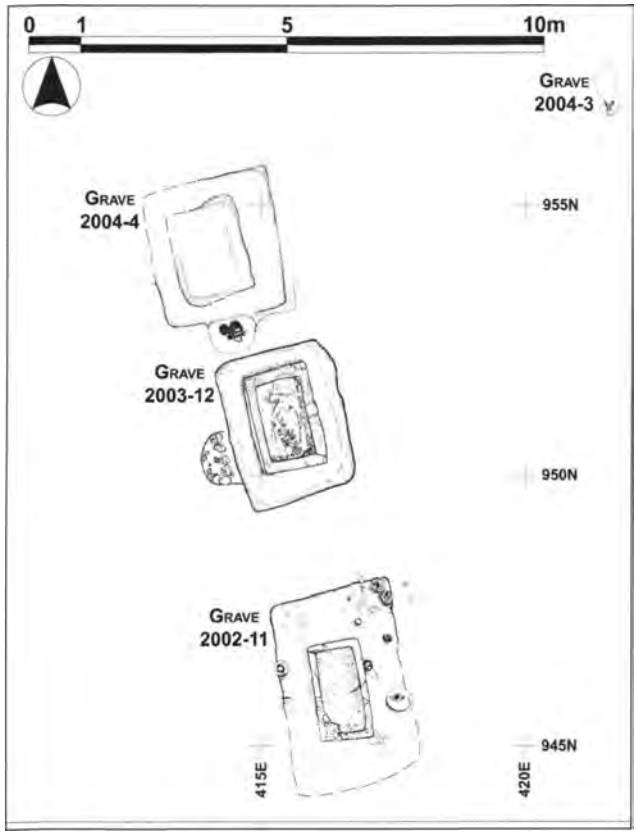

Fig. 26. Corinth. Panayia Field. Geometric burials.

vey. A major focus was the rationalization of the project data, and preliminary attempts to isolate areas of significant artefact densities in the areas previously surveyed.

Members of the project also visited many of the LOCAs identified in previous years, among these Ano Vayia, Lakka Skoutara (near Sofiko), Kromna, and the fortresses on the summits of Mt. Oneion.

TIMOTHY E. GREGORY - DANIEL J. PULLEN

BELGIAN SCHOOL AT ATHENS

KORINTHIA

Titane

Titane was renowned in antiquity for its sanctuary of Asclepius, described in detail by Pausanias. None of the buildings and the monuments mentioned by him has been located. The aim of the five year research program of the Belgian School is: a. To locate the sanctuary of Asclepius and to establish the expansion of the city in the course of the centuries; b. To produce a digital terrain model and a new topographic map of the site and its surrounding area; c. To produce a series of digital relief models and orthophoto maps of the acropolis and city wall in order to re-create a virtual reality of these walls; d. To study the land use in the area surrounding the site.

The archaeological survey carried out in October 2004, concentrated on the lowest SE. embranchment of the acropolis-hill. This area had partly been explored and mapped by Meyer in 1937. We located the rectangular construction Meyer called a "temple" (no less than 16.10×7.50 m), aligned E.-W. and slightly diverted to the N. More walls and structures, completely covered with vegetation, can be seen in its immediate surroundings. Modern agricultural activity has caused stone blocks and terracotta tile fragments to be scattered all over the field, just SE. of the rectangular construction. We noticed in this area a concentration of, mostly, Roman and Byzantine sherds. Stone blocks lay discarded on the slope of the plateau and in the surrounding fields. They may have been part of the peribolos mentioned by Pausanias. If our hypothesis is correct, we suppose the enclosure to follow the E. and the SW. border of the plateau. The structure that appears from a hole dug by looters could be an ancient well. We discovered a small stone quarry, an area of marshland (maybe a small ancient river?) and an area used by craftsmen. The following had already been mapped by Meyer: wheel-tracks indicating an ancient road and a path still in use half a century ago of which several sections survive. At this stage of the investigation, there is no sufficient positive evidence to confirm that the area surveyed in 2004 is indeed the location of the Asclepieion. Cleaning of the area and trial trenches can, however, provide us with a better understanding of the function and use of the rectangular building (temple? porticus?) and of the other structures.

The topographical survey of the lower areas of the site was carried out for the first time in 2004. It was linked to the UTM34 coordinate system using high accuracy GPS phase measurements. The whole survey was carried out in polar coordinates. The different measurements were processed using Octopus Topo 3 (© ITnG bvba - Temse). The equalization of the topographical network (convex polygon formed by all stationing points and materialized points) was computed using MOVE3 (© Grontmij Geogroep bv). The assemblage of the different maps was realized using Acad 2002 (© Autodesk Inc.). The mapped area covers 25 % of the total surface of the site. The survey was carried out using a combination of the conventional and the free stationing method. Mapped area: 47.500 m^2; measured points: 636; accuracy: 2-3 cm; reference points: 20 (13 materialized points).

The terrestrial photogrammetry study. The wall of the acropolis was recorded by photogrammetry. It was completely covered with vegetation; therefore, only characteristic points on the wall itself were measured.

CHRISTIANE TYTGAT - ALAIN DE WULF - RUDI GOOSSENS - DANIEL VAN DAMME

2001

ΑΝΑΣΚΑΦΙΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ

ΝΟΜΟΣ ΛΑΚΩΝΙΑΣ

Σπάρτη (Σχέδ. 1)[1]

Επαρχιακή οδός Σπάρτης - Αφυσσού (οικόπεδο Δ. Τσάκωνα και Π. Κέκου) (1)

Το οικόπεδο βρίσκεται επί της επαρχιακής οδού Σπάρτης - Αφυσσού, πολύ κοντά στη διασταύρωση με την Εθνική οδό Σπάρτης-Τρίπολης και τις όχθες του Ευρώτα. Κατά την ανασκαφική έρευνα που διενεργήθηκε με έξοδα του ιδιοκτήτη, αποκαλύφθηκαν αποσπασματικά σωζόμενα αρχιτεκτονικά λείψανα των κλασικών-πρώιμων ελληνιστικών χρόνων και κεραμικός κλίβανος υστερότερων χρόνων (ρωμαϊκών;) (Σχέδ. 2· Πίν. 45 α).

Το χώρο του οικοπέδου διέτρεχε τοίχος με κατεύθυνση ΒΔ.-ΝΑ., πλ. 1,10 και συνολ. μήκ. 13,50 μ., από τον οποίο διασώθηκαν δύο τμήματα (τχ 7 και 11), κατασκευασμένα από πλακοειδείς, αργούς λίθους και πώρινες λιθοπλίνθους. Στο νοτιοδυτικό άκρο του γώνιαζε με τμήμα τοιχίου (τχ 17), που όριζε προς Ν. δάπεδο επιστρωμένο με λεπτές λίθινες πλάκες. Τμήμα του δαπέδου αποκαλύφθηκε στη νότια παρειά του σκάμματος σε βάθος 2,68 μ.

Στο ανατολικό τμήμα του οικοπέδου αποκαλύφθηκαν αποσπασματικά σωζόμενα τμήματα άλλων τοίχων δύο οικοδομικών φάσεων (κατώτερη-αρχαιότερη οικοδομική φάση: τχ 8, 9, 18, 10· ανώτερη-νεότερη οικοδομική φάση: τχ 4, 5 12, 13, 14, 15 και 6). Από τους τοίχους αυτούς πιο επιμελή κατασκευή παρουσίαζε ο τοίχος 8, του οποίου αποκαλύφθηκε μικρό τμήμα κατασκευασμένο με λιθοπλίνθους και πλακοειδείς λίθους παράλληλα προς τον τοίχο 7-11. Από την επίχωση των αρχαίων λειψάνων συγκεντρώθηκε κεραμική των κλασικών και των πρώιμων ελληνιστικών χρόνων. Διακρίθηκαν θραύσματα λακωνικών κυλίκων και κυπέλλων, ερυθρόμορφα όστρακα, αρύβαλλοι (Μ.Σ. αριθ. 15303 και 15304α) και λίγα μελαμβαφή όστρακα με πλαστικές ραβδώσεις. Στα ευρήματα του οικοπέδου συμπεριλαμβάνεται επίσης μία πήλινη λεκανίδα-ιγδίο (Μ.Σ. αριθ. 15302) του 5ου αι. π.Χ.[2].

Όπως έδειξε η ανασκαφή, ένα κεραμικό εργαστήριο εγκαταστάθηκε στην ίδια θέση σε μεταγενέστερη εποχή. Έτσι, στο κέντρο του χώρου αποκαλύφθηκε κεραμικός κλίβανος, τετράγωνης περίπου κάτοψης, διαστ. 3,30×3 μ. με προσανατολισμό Δ./ΝΔ.-Α./ΒΑ. (ανώτ. βάθ. τοιχωμάτων 2,30 μ. από το επίπεδο του οδοστρώματος της οδού Σπάρτης - Αφυσσού). Πρόκειται για διώροφο κτίσμα με υπόγειο θάλαμο καύσης, ύψ. 1,30 μ. περίπου, διανοιγμένο στην προϋπάρχουσα επίχωση μετά την καταστροφή του προγενέστερου τοίχου 7-11. Τα τοιχώματα του υπόγειου θαλάμου είχαν κατασκευαστεί από μικρούς λίθους και κεράμους και είχαν στεγανοποιηθεί από την καύση[3]. Επιμήκης πεσσός (τοιχάριο), πλ. 0,50 μ., από τον οποίο ξεκινούσαν οξυκόρυφα τόξα κατασκευασμένα από πλίνθους, στήριζε την εσχάρα του κλιβάνου[4].

Η επικοινωνία του θερμού αέρα με το θάλαμο όπτησης γινόταν μέσω 148 κυλινδρικών οπών στο δάπεδο της εσχάρας, διατεταγμένων σε 12 σειρές. Διακρίθηκαν τέσσερα διαδοχικά δάπεδα-επισκευές της εσχάρας, κατασκευασμένα από θραύσματα κεράμων και επάλειψη πηλού. Το ανώτερο επίπεδο αποκαλύφθηκε σε βάθος 2,42, το δεύτερο σε βάθος 2,47, το τρίτο σε βάθος 2,50 και το κατώτερο σε βάθος 2,53 μ. Από το θαλάμο όπτησης διασώθηκε πολύ μικρό τμήμα των τοιχωμάτων από ψημένο

1. Η αρίθμηση των οικοπέδων ειναι συμβατική. Εξυπηρετεί την αντιστοιχία με το χάρτη των οικοδομικών τετραγώνων της Σπάρτης. Οι φωτογραφικές λήψεις των ανασκαφών έγιναν από το φωτογράφο Β. Γεωργιάδη και οι λήψεις των κινητών ευρημάτων από την αρχαιολόγο Ε. Ζαββού. Τα ημερολόγια των ανασκαφών τήρησαν οι υπογράφοντες Α. Θέμος και Ε. Ζαββού, εκτός από τις περιπτώσεις που αναφέρονται.

2. Πρβλ. *The Athenian Agora* XII, *Black and Plain Pottery*, αριθ. 1896, πίν. 90, των χρόνων 490-450 π.Χ. R.W.V. Catling, The Archaic and Classical Pottery, στο W. Cavanagh - J. Crouwel - R.W.V. Catling - G. Shipley (επμ.), *Continuity and Change in a Greek Rural Landscape: The Laconia Survey*, II, London-Athens 1996, σ. 73-74, αριθ. d και εικ. 14.12, αριθ. 8 με μικρές μόνο διαφορές ως προς το σχήμα.

3. Για ανάλογα παραδείγματα, βλ. Αικ. Δεσποίνη, Κεραμεικοί κλίβανοι Σίνδου, *ΑΕ* 1982, σ. 74-75, κλίβανος αριθ. 4 και Κ. Μοσχάκη, Ο κεραμικός κλίβανος Κ3 στον Φιλώτα Φλώρινας, *ΑΑΑ* XXIX-XXXI (1996-1998), σ. 194.

4. E. Hasaki, *Ceramic Kilns in Ancient Greece: Technology and Organization of Ceramic Workshops*, Ph.D. Dissertation, University of Cincinnati 2002, τύπος IIb.

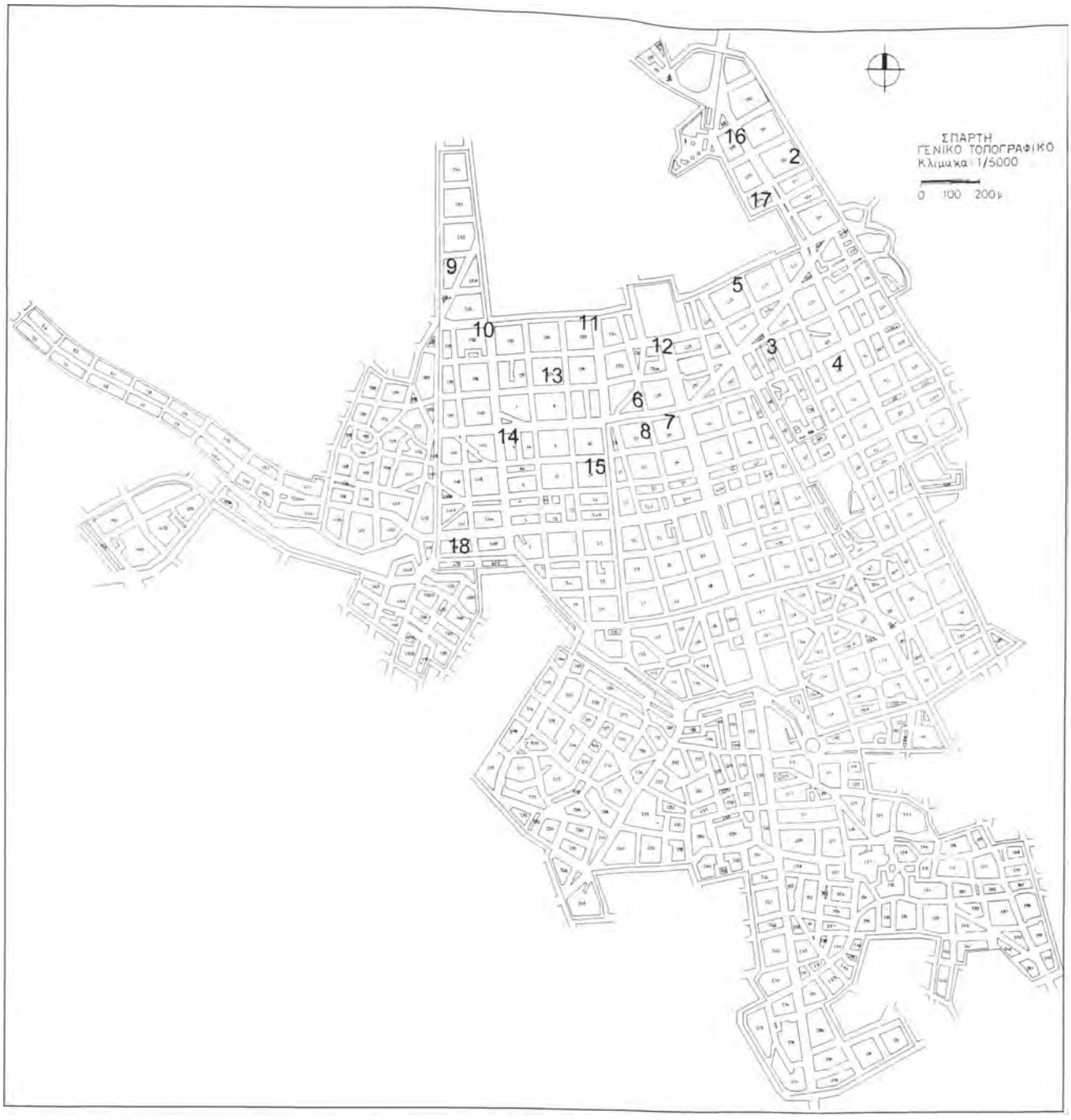

Σχέδ. 1. Σπάρτη. Τοπογραφικός χάρτης, όπου σημειώνονται τα ανεσκαμμένα κατά το 2001 οικόπεδα.

πηλό (ύψ. 0,12 και πάχ. 0,20 μ. περίπου) στη βορειοανατολική γωνία της εσχάρας. Η στέγασή του γινόταν πιθανότατα με θόλο, πρόχειρα κατασκευασμένη κάθε φορά που ο κλίβανος επρόκειτο να χρησιμοποιηθεί. Στο μέσον της ανατολικής πλευράς του κλιβάνου αποκαλύφθηκε τμήμα, σωζ. μήκ. 2 μ. περίπου, του θολωτού προστομαίου δρόμου (praefurnium), ο οποίος είχε εν μέρει καταρρεύσει. Υπολείμματα πυράς διακρίθηκαν μόνο στο δρόμο και στο εσωτερικό του χώρου καύσης.

Στα δυτικά του κλιβάνου αποκαλύφθηκε τμήμα λιθόστρωτου δαπέδου, σε βάθος 2,88 μ., που υποδηλώνει το επίπεδο της χρήσης του υπαίθριου χώρου έξω από αυτόν[5]. Δυστυχώς κατά τον καθαρισμό του κλιβάνου δεν

5. Ανάλογο δάπεδο έχει βρεθεί σε κλίβανο στην Ευρωπό του Νομού Κιλκίς, βλ. Μ. Βάλλα, Κεραμικός κλίβανος στην Ευρωπό του Νομού Κιλκίς, *ΑΑΑ* XXIII-XXVIII (1990-1995), σ. 113-114 και εικ. 3.

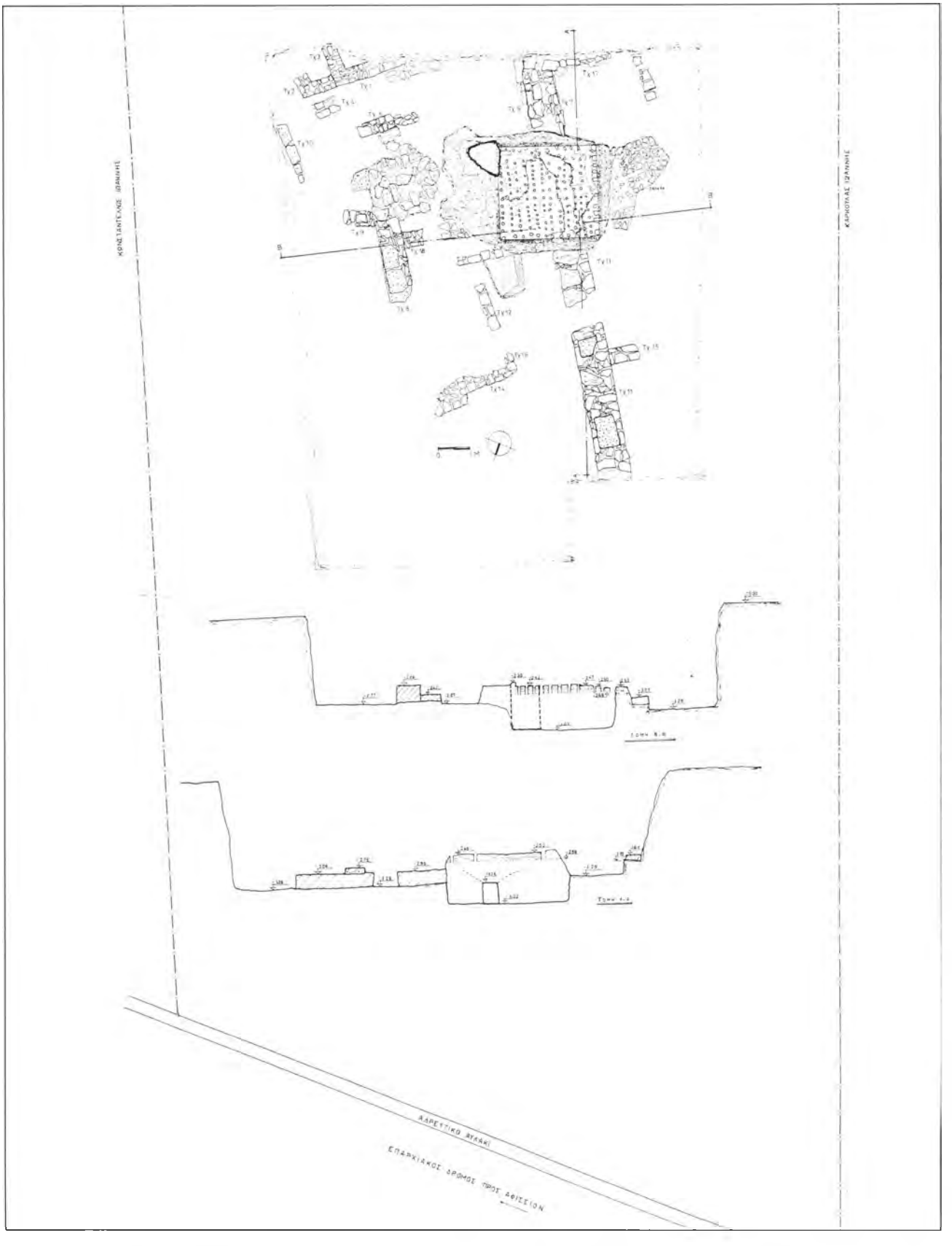

Σχέδ. 2. Σπάρτη. Επαρχιακή οδός Σπάρτης - Αφυσσού. Κάτοψη και τομές της ανασκαφής.

Σχέδ. 3. Σπάρτη. Οδός Στάουφερτ. Κάτοψη και τομές της ανασκαφής.

βρέθηκαν δείγματα των αγγείων, που ψήνονταν σε αυτόν με αποτέλεσμα να μην είναι δυνατή η χρονολόγησή του. Οι διαστάσεις του, όμως, υποδηλώνουν την όπτηση αγγείων μεγάλου μεγέθους ή κεράμων και πλίνθων.

Οδός Στάουφερτ (Ο.Τ. 98, οικόπεδο Ν. Κωνσταντάκη) (2)

Στο οικόπεδο είχε αποκαλυφθεί κατά το προηγούμενο έτος τμήμα αρχαίας οδού, που διέτρεχε το βορειοανατολικό τμήμα του οικοπέδου με κατεύθυνση ΝΑ.-ΒΔ. και μεγάλων διαστάσεων οχετός με λίθινη επένδυση[6]. Κατά τη συνέχιση της ανασκαφής αποκαλύφθηκε σε βάθος που κυμαίνεται από 2,58 μ. (βορειοδυτικό άκρο) έως 3 μ. (νοτιοανατολικό άκρο), το τρίτο και κατώτερο οδόστρωμα της αρχαίας οδού. Είχε κατωφερή κλίση προς ΝΑ. και οριοθετείτο στα βόρεια από ανάλημμα (τχ 11), μήκ. 10,69 και πλ. 0,52 μ., που πιθανότατα συνεχίζει στο όμορο προς Α. οικόπεδο. Για την κατασκευή του είχαν χρησιμοποιηθεί μικροί λίθοι, χωρίς συνδετικό υλικό (Σχέδ. 3).

Η συνέχιση της ανασκαφής έδειξε επίσης ότι το νότιο άκρο της οδού διέτρεχε κτιστός αποχετευτικός αγωγός (αγωγός αριθ. 2). Τα τοιχώματά του (τχ 12 και 13), πλ. 0,85-1,05 μ. (τχ 12) και 0,70-0,90 μ. (τχ 13), ήταν κατασκευασμένα από μεγάλου και μεσαίου μεγέθους λίθους, χωρίς συνδετικό υλικό και αποκαλύφθηκαν σε βάθος 2,12 έως 2,60 μ. Πρέπει να σημειωθεί ότι κατά την α΄ φάση της ανασκαφικής έρευνας το έτος 2000, το βόρειο τοίχωμα του αγωγού (τχ 12) είχε θεωρηθεί μόνο ανά-

6. Βλ. *ΑΔ* 55 (2000): Χρονικά, σ. 222. Το ημερολόγιο της ανασκαφής τήρησε ο συμβασιούχος αρχαιολόγος Χρ. Φλουρής.

λημμα της αρχαίας οδού. Το δάπεδο του αγωγού ήταν επενδεδυμένο με ασβεστολιθικές πλάκες και παρουσίαζε έντονη κλίση προς Α. (βάθ. 3,29 στο δυτικό άκρο του και 3,42 μ. στο ανατολικό). Το νότιο τοίχωμά του φαίνεται ότι αποτελούσε και τον εξωτερικό τοίχο οικοδομήματος στα νότια της οδού, αφού γώνιαζε με άλλο τοίχο (τχ 14), πλ. 0,60 μ., που αποκαλύφθηκε σε μήκος 1,20 μ. (βάθ. ανώτ. 2,67, βάθ. θεμελίωσης 3,76 μ.). Με τον τελευταίο αυτόν τοίχο σχετίζεται τμήμα δαπέδου κατασκευασμένου από πατημένο χώμα και μικρά θραύσματα κεράμων, που αποκαλύφθηκε στα δυτικά του σε βάθος 2,81 μ. Στο χώρο αυτό βρέθηκε μικρή συγκέντρωση ειδωλίων και πήλινων πλακιδίων μέσα σε μικρό λάκκο, επιμελώς σκεπασμένο με λίθινο κάλυμμα τεφροδόχου αγγείου (εγκαίνιο;).

Η έρευνα του μεγάλου, κτιστού λίθινου οχετού (αποχετευτικός αγωγός αριθ. 1), που είχε εντοπιστεί στο δυτικό και νότιο τμήμα του οικοπέδου σε βάθος κυμαινόμενο από 2,27 (στο νότιο άκρο) έως 3,18 μ. (στο βόρειο άκρο του), έδειξε ότι αυτός διέσχιζε το οικόπεδο με κατεύθυνση ΒΔ.-ΝΑ., σε μήκος 13,50 μ. (Πίν. 45 β). Το πλάτος του κυμαινόταν από 0,90 έως 2,05 μ. Κατά την έρευνα του αγωγού διακρίθηκαν κατασκευαστικές διαφορές ανάμεσα στο βόρειο (μεταξύ των τοίχων 6-7 και 9) και το νότιο τμήμα (μεταξύ των τοίχων 22 και 23) των τοιχωμάτων του. Στο βόρειο τμήμα ήταν κατασκευασμένα από μεγάλου και μεσαίου μεγέθους λίθους και τμήματα λιθοπλίνθων, χωρίς συνδετικό υλικό, και εμφάνιζαν πρόσωπο μόνο προς το εσωτερικό του αγωγού. Η εσωτερική παρειά του ανατολικού τοιχώματος (τχ 6-7), το οποίο διασώθηκε σε ύψος 2 μ., είχε επιπρόσθετα επενδυθεί με μεγάλες ορθογώνιες ασβεστολιθικές πλάκες, διαστ. 1,05×1,31×0,20 μ. περίπου. Αυτές πατούσαν πάνω σε λιθόπλινθους, οι οποίες με τη σειρά τους στηρίζονταν σε θεμελίωση αργών λίθων. Το δυτικό τοίχωμα (τχ 9) ήταν κατασκευασμένο από μεγάλους λίθους, χωρίς συνδετικό υλικό και διασώθηκε μέχρι ύψ. 2,50 μ. Για την κάλυψη του βόρειου τμήματος είχαν χρησιμοποιηθεί μεγάλες ασβεστολιθικές πλάκες, μερικές από τις οποίες βρέθηκαν πεσμένες στο εσωτερικό του. Τα τοιχώματα του νότιου τμήματος (τχ 22, 23) ήταν κατασκευασμένα από λιθόπλινθους, των οποίων διασώθηκαν δύο δόμοι, πάνω σε θεμελίωση από αργούς λίθους (βάθ. κατώτ. 4, 56 μ.).

Το νότιο τμήμα του οχετού (αγωγός αριθ. 1) φαίνεται ότι συνδεόταν αρχικά με τον αγωγό αριθ. 2, που οριοθετούσε προς Ν. την αρχαία οδό. Μετά την κατασκευή όμως του βόρειου τμήματος του οχετού, η σύνδεση μεταξύ τους διεκόπη και φράχθηκε με αργούς λίθους. Επίσης, το δυτικό τοίχωμα (τχ 23) του οχετού γώνιαζε στο βόρειο άκρο του με άλλο τοίχο (τχ 30), ο οποίος οριοθετούσε κλίμακα τριών τουλάχιστον αναβαθμών, που οδηγούσαν στο εσωτερικό του (βάθ. αναβαθμών 3,01 έως 3,75 μ.). Στο ίδιο τοίχωμα (τχ 23) διακρίθηκε στο ανώτερο τμήμα του μεταγενέστερη προσθήκη-επισκευή από αργούς λίθους, με την οποία σχετίζεται και η κατασκευή ενός μικρότερου αγωγού (αγωγός αριθ. 3), που φαίνεται ότι διοχετευόταν μέσα στο μεγάλο οχετό.

Η ανασκαφή στο εσωτερικό του οχετού απεκάλυψε σε ολόκληρο το μήκος του δύο δάπεδα: το ένα, σε βάθος κυμαινόμενο από 3,75 έως 3,89 μ., ήταν από καλά πατημένο αμμώδες ερυθροκάστανο χώμα. Πάνω σε αυτό βρέθηκαν πεσμένες πλάκες από την κάλυψη και την επένδυση του οχετού. Ένα δεύτερο δάπεδο από γκρίζο χώμα αποκαλύφθηκε σε βάθος 4,50 μ. Στα ανατολικά του νότιου τμήματος του οχετού αποκαλύφθηκε σε βάθος 2,40 μ. η ανώτερη επιφάνεια ορθογώνιας κτιστής κατασκευής, διαστ. 0,85×1,20 και ύψ. 1,90 μ., η λειτουργία της οποίας δεν στάθηκε δυνατό να διευκρινιστεί. Κατά την ανασκαφή στο εσωτερικό της συγκεντρώθηκε μεγάλη ποσότητα κεραμικής της ρωμαϊκής κυρίως, αλλά και της ελληνιστικής εποχής.

Η συνέχιση της ανασκαφικής έρευνας σε μεγαλύτερο βάθος, όπου αυτό ήταν δυνατόν, απεκάλυψε στο βορειοανατολικό τμήμα του οικοπέδου και σε βάθος από 2,80 έως 4,28 μ., στρώμα γεωμετρικής και πρωτογεωμετρικής κεραμικής. Λιγοστή κεραμική των ίδιων χρόνων συγκεντρώθηκε επίσης από το χώρο που ορίζεται από τους τοίχους 1 και 12, όπου η ανασκαφή έφθασε μέχρι βάθ. 4,28 μ., χωρίς όμως να αποκαλυφθούν σύγχρονα αρχιτεκτονικά λείψανα. Αντίθετα, στα νότια του αγωγού αριθ. 2, αποκαλύφθηκε σε βάθος 3,23 μ. τοίχος (τχ 20) κατασκευασμένος από μικρούς λίθους και λάσπη για συνδετικό υλικό, σωζ. μήκ. 3,48 και πλ. 0,40 μ. Ο τοίχος μπορεί να χρονολογηθεί στη γεωμετρική εποχή ή στην πρώιμη αρχαϊκή περίοδο από την κεραμική της επίχωσης, μέσα στην οποία αποκαλύφθηκε. Σε μικρή απόσταση στα βορειοανατολικά του τχ 20, αποκαλύφθηκε σε βάθος 3,45-3,58 μ. κατασκευή, πιθανότατα τμήμα τάφου οριοθετημένου με τοιχίο (πλ. 0,25 μ.), που είχε κατασκευαστεί από μονή σειρά λίθων. Στο εσωτερικό του αποκαλύφθηκαν σκύφοι (αριθ. κατ. 13890-13896) του λακωνικού πρωτογεωμετρικού ρυθμού, καθώς και δύο λίθινα εργαλεία (πέλεκυς και τριπτήρας), δεν εντοπίστηκαν όμως ίχνη οστών.

Στα ευρήματα του οικοπέδου συμπεριλαμβάνονται ακόμα τμήματα ειδωλίων των αρχαϊκών και ελληνιστικών χρόνων (Μ.Σ. αριθ. 13907, 13908, 13969), ειδώλιο ένθρονης γυναικείας μορφής (Μ.Σ. αριθ. 13971), τμήμα μαρμάρινου αγαλματίου (Μ.Σ. αριθ. 13909), άωτο μελαμβαφές σκυφίδιο των ελληνιστικών χρόνων (Μ.Σ. αριθ. 13916) και μόνωτο αβαφές κύπελλο (13968). Βρέθηκε ακόμα θραύσμα ενσφράγιστης κεράμου (Μ.Σ. αριθ. 13971 Β) με καστανέρυθρο γάνωμα, μέγ. σωζ. μήκ.

0,115, μέγ. σωζ. πλ. 0,113 και πάχ. 0,02 μ., η οποία φέρει σφράγισμα *[Δαμόσιο]ς [- ?-]/[Ἀ]θάνας Π[- - -]*[7].

Συμβολή των οδών Ωραίας Ελένης και Δωριέων (Ο.Τ. 57Α, οικόπεδο Γ. Κονιδιτσιώτη) (3)

Η ανασκαφική έρευνα του οικοπέδου αποκάλυψε σε βάθος 0,04 μ. περίπου πάνω από το οδόστρωμα της οδού Ωραίας Ελένης, τμήματα ενός τοίχου (Τχ 1-2), πλ. 0,65 μ. με κατεύθυνση ΒΔ.-ΝΑ. Ο τοίχος ήταν κατασκευασμένος από αργούς λίθους, λιγοστά θραύσματα κεράμων και κονίαμα για συνδετικό υλικό και είχε θεμελιωθεί στο στέρεο έδαφος ακολουθώντας την ανηφορική προς Δ. κλίση του εδάφους (βάθ. ανατολικότερου σημείου 0,80 και δυτικότερου 0,04 μ.). Στα βόρεια του ανατολικού τμήματος του τοίχου αποκαλύφθηκε μπάζωμα από λίθους, κονιάματα, κεράμους και όστρακα, το οποίο ανασκάφηκε πλήρως μέχρι βάθ. -1,01 μ.

Το δυτικό σωζόμενο τμήμα του τοίχου γώνιαζε με τρεις άλλους τοίχους (Τχ 3, 4, 5), από τους οποίους διασώθηκαν μόνο λιγοστοί λίθοι, θεμελιωμένοι πάνω στο στέρεο έδαφος της περιοχής. Λίγο βορειότερα αποκαλύφθηκαν τα υπολείμματα της θεμελίωσης ενός ακόμα τοίχου (Τχ 6).

Κατά την ανασκαφή περισυνελέγη κεραμική των ρωμαϊκών χρόνων και τρία χάλκινα νομίσματα: ένα φθαρμένο λακωνικό, ένα των χρόνων του αυτοκράτορα Γαλιηνού (253-268 μ.Χ) και ένα του 4ου αι. μ.Χ., πιθανότατα του Λικινίου του Α΄ (308-324 μ.Χ.).

Οδός Ωραίας Ελένης (Ο.Τ. 70, οικόπεδο Α. Ζουμπούκου) (4)

Κατά τη διάνοιξη σκάμματος για την τοποθέτηση υποστυλώματος με σκοπό την προσθήκη καθ' ύψος ορόφου στην ανατολική πλευρά υπάρχουσας οικίας, αποκαλύφθηκε τμήμα τοίχου με κατεύθυνση περίπου Β.-Ν. Ο τοίχος είχε πλάτος 0,50 μ. και ήταν κατασκευασμένος από αργούς λίθους, μικρού και μεσαίου μεγέθους. Στα ανατολικά του αποκαλύφθηκε μικρό στρώμα από θραύσματα αβαφών κεράμων.

Συμβολή των οδών Κλεάρχου και Περιμετρικής (Ο.Τ. 113, οικόπεδο Σπ. Γεωργαντά και Α. Πετράκου) (5)

Η ανασκαφική έρευνα του οικοπέδου αποκάλυψε αρχιτεκτονικά λείψανα των ρωμαϊκών χρόνων στο βόρειο και στο νότιο τμήμα του οικοπέδου και τμήμα αρχαίας οδού στα ανατολικά[8].

Η αρχαία οδός με κατεύθυνση Β.-Ν. και ανηφορική κλίση προς Β., οριοθετείτο προς Δ. από αναλημματικό τοίχο (τχ 4) κατασκευασμένο από αργούς λίθους και λάσπη για συνδετικό υλικό. Στον αναλημματικό τοίχο διακρίθηκαν δύο τουλάχιστον κατασκευαστικές φάσεις, περίπου σύγχρονες, η νότια και η βόρεια, ενώ στη δυτική παρειά του διασώθηκαν ίχνη επιχρίσματος από κονίαμα. Κατά την ανασκαφή του δρόμου αποκαλύφθηκε αγωγός ύδρευσης κατασκευασμένος από πήλινα κυλινδρικά στελέχη.

Στο βόρειο τμήμα του οικοπέδου ανασκάφηκαν αποσπασματικά σωζόμενα τμήματα τοίχων (τχ 1, 2, 3) και αποθέτης παρά την βόρεια παρειά του οικοπέδου, από τον καθαρισμό του οποίου προήλθαν τμήματα ειδωλίων (Μ.Σ. αριθ. 14463-14475 και Μ.Σ. αριθ. 14486-14495) (Πίν. 46 α) και θραύσματα ανάγλυφων πλακιδίων, ορισμένα από τα οποία έφεραν παράσταση νεκρόδειπνων (Μ.Σ. αριθ. 14480-14481), ιππέα σε καλπάζον άλογο (Μ.Σ. αριθ. 14482) και άλλα θέματα (Μ.Σ. αριθ. 14476-14479 και 14483). Από τη βορειοανατολική γωνία του οικοπέδου προήλθε, επίσης, θραύσμα μελαμβαφούς κεράμου, που φέρει αποσπασματικά σωζόμενο σφράγισμα (Μ.Σ. αριθ. 14247) με την επιγραφή *Δα[μόσιος]/ Ἀθάν[ας]*, μέγ. σωζ. μήκ. 0,25 και μέγ. σωζ. πλ. 0,13 μ.[9].

Στο νότιο τμήμα του οικοπέδου αποκαλύφθηκε τμήμα δεξαμενής, πλ. 5,10 και αποκαλ. μήκ. 3,70 μ., με δάπεδο κατασκευασμένο από κάθετα τοποθετημένες κεράμους. Στα ανατολικά της δεξαμενής αποκαλύφθηκε τάφος κτιστός από οπτές πλίνθους και κονίαμα.

Ανάμεσα στα ευρήματα της ανασκαφής συμπεριλαμβάνεται πήλινος, πλαστικός λύχνος με τη μορφή κεφαλής που θυμίζει νέγρο. Ο μυκτήρας του λύχνου σχηματίζεται με την προσθήκη σωλήνα μέσα στο ανοικτό στόμα και για αυτό είναι πιθανή η χρονολόγησή του στην ύστερη ελληνιστική εποχή[10] (Μ.Σ. αριθ. 14239) (Πίν. 46 β). Συγκεντρώθηκαν επίσης θραύσματα ακροκέραμων με ανάγλυφη φυτική (Μ.Σ. αριθ. 14205, 14206, 14209, 14234) ή άλλη διακόσμηση. Από τα τελευταία πρέπει να αναφερθεί θραύσμα ακροκέραμου με την παράσταση αετού (Μ.Σ. αριθ. 14208), θραύσμα που σώζει ανάγλυφο κηρύκειο (Μ.Σ. αριθ. 14210) και θραύσματα ακροκέ-

7. Για τον τύπο του σφραγίσματος, πρβλ. *IG* V1, 859 και 860.

8. Το ημερολόγιο της ανασκαφής τήρησε ο συμβασιούχος αρχαιολόγος Χρ. Φλουρής. Το οικόπεδο συνορεύει προς Ν. με το οικόπεδο Ν. Βελλισάρη, βλ. *ΑΔ* 47 (1992): Χρονικά, σ. 102 και Σχέδ. 3.

9. Για τον τύπο του σφραγίσματος, πρβλ. *IG* V1, 851 ή 855, 857-862.

10. Για ανάλογους λύχνους, βλ. Σ. Πινγιάτογλου, Δίον. Το ιερό της Δήμητρος. Οι λύχνοι, *Εγνατία* 8 (2004), σ. 122-129.

ραμων με παράσταση γυναικείας μορφής με ιμάτιο στην κεφαλή (Μ.Σ. αριθ. 14203-14204, 14207, 14210, 14233-14234, 14236). Στα ευρήματα συμπεριλαμβάνονται, επίσης, τμήμα οστέινου κοχλιαρίου, θραύσματα γυάλινων αγγείων και τμήμα χάλκινης περόνης.

Η ανασκαφή δεν ολοκληρώθηκε κατά το τρέχον έτος, λόγω της λήξης των συμβάσεων του εργατοτεχνικού προσωπικού.

Οδός Θερμοπυλών 106 (Ο.Τ. 123Β, οικόπεδο Ν. και Ζ. Λιναρδή) (6)

Η ανασκαφική έρευνα κατά το διάστημα 30-7-2001 έως 10-9-2001 αποκάλυψε αποσπασματικά σωζόμενα αρχιτεκτονικά λείψανα σε όλη την έκταση του οικοπέδου (Σχέδ. 4).

Στο νοτιοανατολικό τμήμα του οικοπέδου αποκαλύφθηκαν τμήματα δύο τοίχων (τχ 9 και 11) κατασκευασμένων από μικρού μεγέθους αργούς λίθους και λάσπη για συνδετικό υλικό, θεμελιωμένων πάνω στο στέρεο έδαφος σε βάθος 1,52 μ. Τα λείψανα αποτελούν την προς Δ. συνέχεια του κτίσματος, τμήμα του οποίου (τχ 8) είχε αποκαλυφθεί κατά την έρευνα της όμορης προς Α. ιδιοκτησίας Χρ. Πριστούρη κατά το έτος 1997 (νυν ιδιοκτησία Super Market Βασιλόπουλου)[11].

Στο κέντρο του ανατολικού τμήματος του οικοπέδου αποκαλύφθηκε ταφή (τάφος 1) με όρυγμα, διαστ. 1,90×0,55 μ., με προσανατολισμό Β.-Ν. Για την κάλυψη του τάφου είχαν χρησιμοποιηθεί λίθινες πλάκες (βάθ. 1,49 μ.). Στο εσωτερικό του ορύγματος είχε ενταφιαστεί νεκρός σε ύπτια στάση με την κεφαλή στη νότια πλευρά του τάφου, ακουμπισμένη πάνω σε σχιστολιθική πλάκα, που είχε χρησιμοποιηθεί ως προσκεφάλαιο. Η διάνοιξη του τάφου είχε καταστρέψει προγενέστερη ταφή (ή ταφές;) των αρχαϊκών χρόνων, τα υπολείμματα της οποίας – τμήμα του κορμού και των άκρων και ένα κύπελλο των αρχαϊκών χρόνων (Μ.Σ. αριθ. 14289) – αποκαλύφθηκαν στα δυτικά του τάφου 1[12].

Ένας δεύτερος τάφος (τφ 2) αποκαλύφθηκε στο βορειοδυτικό τμήμα του οικοπέδου κάτω από τη θεμελίωση τοίχου (τχ 6). Πρόκειται για όρυγμα, στο εσωτερικό του οποίου είχε ενταφιαστεί νεκρός σε ύπτια στάση με τα χέρια σταυρωμένα στην κοιλιακή χώρα και την κεφαλή στη δυτική πλευρά του τάφου.

Στον υπόλοιπο χώρο του οικοπέδου τα αρχαία λείψανα είχαν καταστραφεί· αποκαλύφθηκαν μικρά τμήματα θεμελιώσεων τοίχων, τμήματα αγωγών και αποθέτες, από τον καθαρισμό των οποίων συγκεντρώθηκαν θραύσματα κεράμων, κεραμική της ελληνιστικής εποχής, τμήματα κονιαμάτων με ίχνη γραπτού διακόσμου (αποθέτης 1) και κεραμική των ρωμαϊκών χρόνων (αποθέτης 2). Ανασκάφηκαν επίσης τέσσερις λάκκοι-λαξεύματα στο στέρεο έδαφος. Από τους λάκκους αριθ. Ι και ΙΙΙ συγκεντρώθηκε κεραμική των βυζαντινών χρόνων, ανάμεσα στην οποία και θραύσματα καλής ποιότητας εφυαλωμένων αγγείων, ορισμένα από τα οποία είχαν κατασκευαστεί με την επιπεδόγλυφη τεχνική (Μ.Σ. αριθ. 14300-14303), καθώς και αγγείο με γραπτό διάκοσμο των βυζαντινών, επίσης, χρόνων (Μ.Σ. αριθ. 14298). Από το λάκκο αριθ. ΙΙ συγκεντρώθηκε κεραμική, που χρονολογείται από τους αρχαϊκούς μέχρι τους ρωμαϊκούς χρόνους, τεμάχια αποθηκευτικών πίθων και θραύσματα κεράμων και, τέλος, από το μικρό λάκκο αριθ. IV, συγκεντρώθηκαν και συγκολλήθηκαν αγγεία των αρχαϊκών χρόνων (Μ.Σ. αριθ. 14268-14286) (Πίν. 46 γ).

Οδός Θερμοπυλών 101 (Ο.Τ. 35, οικόπεδο Ν. Περγαντή) (7)

Η ανασκαφή έφερε στο φως αρχιτεκτονικά λείψανα των ρωμαϊκών χρόνων στο νότιο μόνο τμήμα του οικοπέδου, λόγω της ύπαρξης νεότερης οικίας με υπόγειο στο βόρειο τμήμα (Σχέδ. 5· Πίν. 46 δ).

Στην ανώτερη-νεότερη οικοδομική φάση του οικοπέδου ανήκουν τα λείψανα των τοίχων 14, 15 και 16, που αποκαλύφθηκαν κατά την ανασκαφή της ζώνης προστασίας στο βόρειο τμήμα του οικοπέδου. Οι τοίχοι ήταν κατασκευασμένοι από μικρούς αργούς λίθους, μεγάλη ποσότητα θραυσμάτων κεράμων και λάσπη για συνδετικό υλικό.

Κατά τη συνέχιση της ανασκαφικής έρευνας εντοπίστηκε σε βάθος 1,21 έως 1,77 μ. από το οδόστρωμα της οδού Θερμοπυλών, η ανώτερη επιφάνεια τοίχων κτιρίου των ρωμαϊκών χρόνων (τχ 1-11) κατασκευασμένων από αργούς λίθους. Αποκαλύφθηκε πλήρως ένας χώρος (χώρος 1) πλ. 3,70 μ. με είσοδο από τα βόρεια και τμήματα άλλων χώρων του ίδιου κτιρίου (χώροι 2 και 3). Από τους τοίχους που όριζαν τους χώρους, οι τοίχοι 2-6, 7 και 5 ήταν κατασκευασμένοι από αργούς λίθους και κονίαμα για συνδετικό υλικό, ενώ για την κατασκευή του τοίχου 1 (εσωτερικό χώρισμα του κτιρίου), είχε χρησιμοποιηθεί λάσπη για συνδετικό υλικό. Στην ίδια κατασκευαστική φάση ανήκουν και τα λείψανα του τοίχου 3, που αποκαλύφθηκε στα

11. *ΑΔ* 52 (1997): Χρονικά, σ. 186-187.

12. E. Zavvou - A. Themos, Sparta from Prehistoric to Early Christian Times: Observations from the Excavations of 1994-2005, στο W.G. Cavanagh - C. Gallou - M. Georgiadis (επιμ.), *Sparta and Laconia from Prehistory to Pre-modern, Proceedings of the Conference Held in Sparta, 17-20 March 2005*, BSA Studies 16, 2009, σ. 113-116, εικ. 11.19.

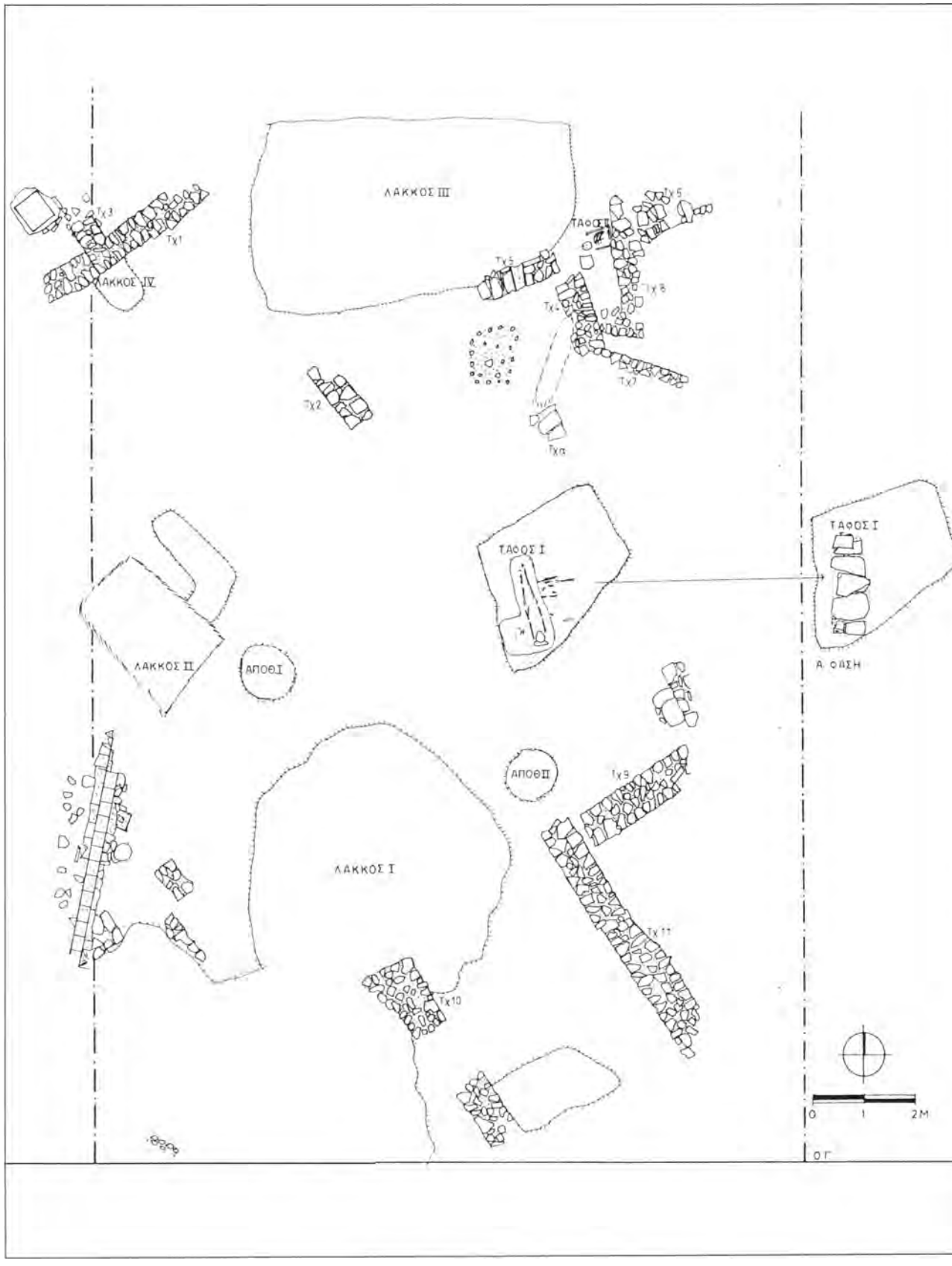

Σχέδ. 4. Σπάρτη. Οδός Θερμοπυλών 106. Κάτοψη της ανασκαφής.

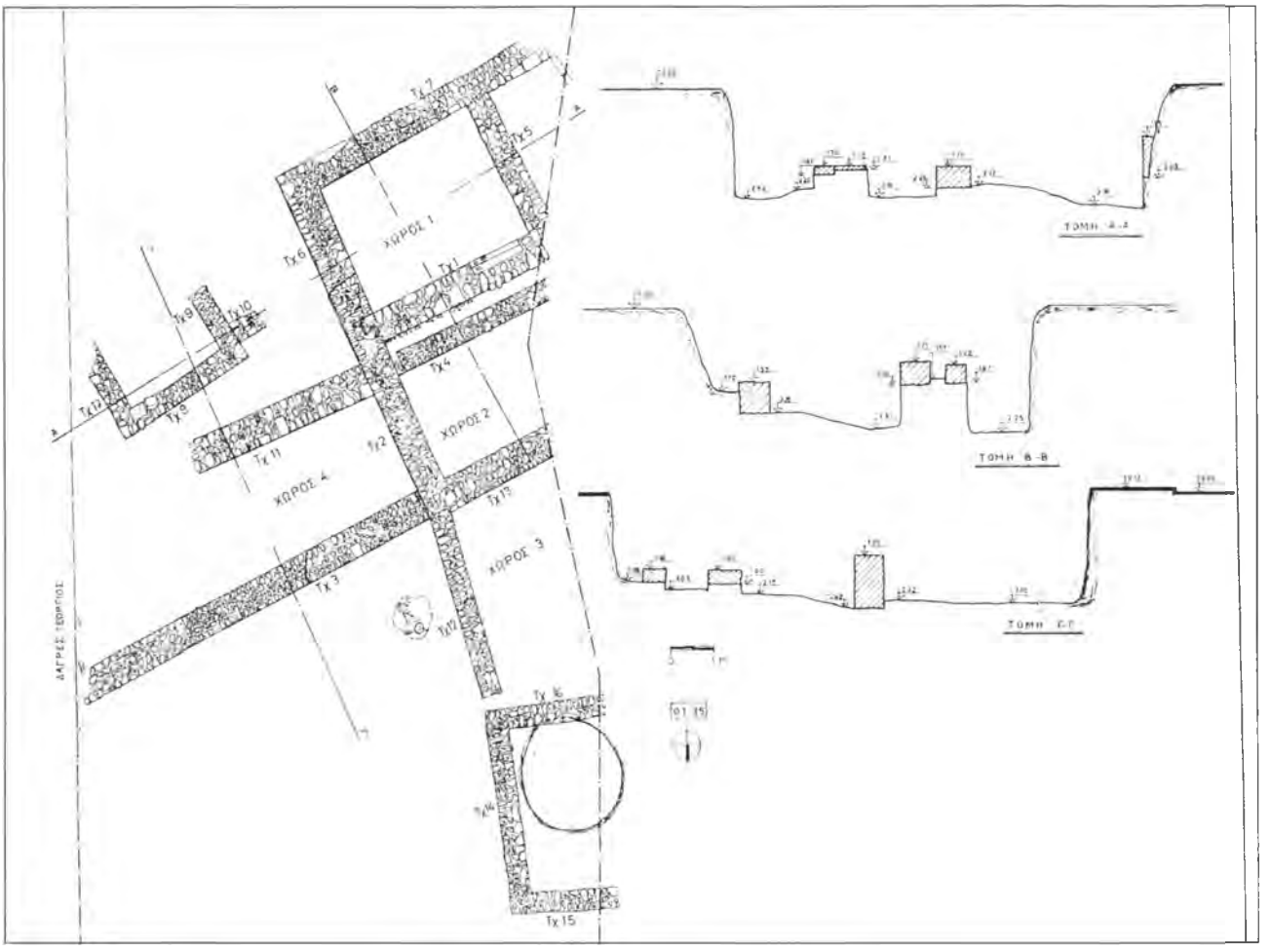

Σχέδ. 5. Σπάρτη. Οδός Θερμοπυλών 101. Κάτοψη και τομές της ανασκαφής.

ανατολικά τους. Σε ανώτερο επίπεδο αποκαλύφθηκε και η θεμελίωση των τοίχων 11 και 4, που μοιάζουν μεταγενέστεροι (βάθος θεμελίωσης 1,90 και 1,67 μ. αντίστοιχα).

Σε κατώτερη-αρχαιότερη αρχιτεκτονική φάση ανήκουν τα λιγοστά υπολείμματα των τοίχων 8 και 9 και 10, που ήταν κατασκευασμένοι από αργούς λίθους μικρού μεγέθους και λάσπη για συνδετικό υλικό.

Κατά την ανασκαφή συγκεντρώθηκε πολύ μεγάλη ποσότητα χρηστικής, αλλά και καλής ποιότητος κεραμικής της ρωμαϊκής εποχής. Στα ανώτερα στρώματα της επίχωσης βρέθηκαν, επίσης, δύο χάλκινα νομίσματα, ένα των χρόνων του Τραϊανού Δεκίου (249-251 μ.Χ.) και ένα του έτους 282-283 μ.Χ. (Carus)[13]. Μεγάλη ποσότητα κεραμικής των ύστερων ελληνιστικών και των πρώιμων ρωμαϊκών αυτοκρατορικών χρόνων εντοπίστηκε σε αβαθείς λάκκους στο φυσικό έδαφος, καθώς και στις επιχώσεις, μέσα ή πάνω στις οποίες είχαν θεμελιωθεί οι τοίχοι του ρωμαϊκού κτιρίου, όπως ήταν ένας λάκκος στα βόρεια του τχ3. Στο εσωτερικό του αποκαλύφθηκαν όστρακα και πολλά, σχεδόν ακέραια αγγεία, όπως οινοχόες (Μ.Σ. αριθ. 15286-7), τμήμα αμφορέα (Μ.Σ. αριθ. 15288), άωτοι σκύφοι (Μ.Σ. αριθ. 15290-2, 15318), κυλινδρική πυξίδα (Μ.Σ. αριθ. 15285) (Πίν. 47 α) και πινάκια. Από τον ίδιο χώρο περισυνελέγησαν, επίσης, και τρία φθαρμένα χάλκινα νομίσματα λακωνικής κοπής, εκ των οποίων τα δύο χρονολογούνται στα έτη 31-7 π.Χ. και το τρίτο στα έτη 2-31 μ.Χ.[14]. Στα ευρήματα της ανασκαφής συμπεριλαμβάνεται, επίσης, μεγάλος αριθμός λύχνων (Μ.Σ. αριθ. 15277-

13. D.R. Sear, *Roman Coins and their Values*, London 1974², αριθ. 3305. Στον εμπροσθότυπο ο αυτοκράτορας προς τα δεξιά με ακτινωτό διάδημα και η επιγραφή: *IMP. C. M. AVR. CARVS P. F. AVG*. Στον οπισθότυπο γυναικεία μορφή προς τα δεξιά δίνει στέφανο στον αυτοκράτορα και η επιγραφή *RESTITVT. ORBIS. XXI*.

14. S. Grunauer von Hoerschelmann, *Die Münzprägung der Lakedaimonier*, Berlin 1978, Gruppe XXVI και XXXIII αντίστοιχα.

15282, 15299, 15300), μερικοί από τους οποίους πολύμυξοι[15] (Πίν. 47 β), καθώς και ένας λίθινος πέλεκυς (Μ.Σ. αριθ. 15284).

Οδός Γκορτσολόγου 133 (Ο.Τ. 29, οικόπεδο Γ. Π. Γεωργανέ) (8)

Η ανασκαφική έρευνα του οικοπέδου αποκάλυψε αποσπασματικά σωζόμενα αρχιτεκτονικά λείψανα και τάφους στο δυτικό μόνο τμήμα της ιδιοκτησίας, λόγω της ύπαρξης οικίας των νεότερων χρόνων στο ανατολικό τμήμα.

Συγκεκριμένα, αποκαλύφθηκε τοίχος κατασκευασμένος από αργούς λίθους και κονίαμα με κατεύθυνση ΒΔ.-ΝΑ. Κατά μήκος της ανατολικής παρειάς του τοίχου αποκαλύφθηκαν δύο τάφοι, οι οποίοι είχαν χρησιμοποιηθεί για περισσότερες από μία ταφές. Ο τάφος 1 ήταν ένας καλυβίτης τάφος οριοθετημένος από αργούς λίθους. Στο εσωτερικό του αποκαλύφθηκε νεκρός σε ύπτια στάση με την κεφαλή στη βόρεια πλευρά του τάφου και το αριστερό χέρι στην κοιλιακή χώρα. Το κατώτερο τμήμα των κάτω άκρων δεν διασώθηκε. Μετά την αφαίρεση του σκελετού της πρώτης αυτής ταφής αποκαλύφθηκε ανακομιδή οστών κάτω άκρων (ταφή 4) και σε κατώτερο επίπεδο τα οστά τρίτου ενταφιασμού (ταφή 5). Εύρημα στην τελευταία αυτή ταφή ήταν ένα χάλκινο ενώτιο (Μ.Σ. αριθ. 15151).

Ο δεύτερος τάφος αποκαλύφθηκε στα βόρεια των προαναφερθέντων ταφών (ταφή 6). Ήταν κτιστός (ταφή 6) και για την κάλυψή του είχαν χρησιμοποιηθεί λίθινες πλάκες. Στο εσωτερικό του αποκαλύφθηκαν τα υπολείμματα πολλών ταφών: στα δυτικά ανακομιδή οστών και στα νότια τμήμα κρανίου, τρία κρανία στο βόρειο τμήμα του τάφου και ενταφιασμός νεκρού σε ύπτια στάση με τα χέρια στην περιοχή του στομάχου.

Στα ανατολικά του τάφου 1, αποκαλύφθηκε ένας ακόμα τάφος (τφ 3). Πρόκειται για όρυγμα στο στέρεο έδαφος με προσανατολισμό Α.-Δ. Ο νεκρός είχε ενταφιαστεί σε ύπτια στάση με την κεφαλή στη δυτική πλευρά του τάφου, το δεξί χέρι κατά μήκος του κορμού και το αριστερό στην κοιλιακή χώρα. Στα βόρειά του αποκαλύφθηκε σχεδόν ακέραια μελαμβαφής υδρία των αρχαϊκών χρόνων με σκέπασμα (Μ.Σ. αριθ. 15149 και 15150), η οποία είχε πιθανότατα χρησιμοποιηθεί για σήμα του τάφου.

ΕΛΕΝΗ ΖΑΒΒΟΥ

Αδιάνοικτη περιμετρική οδός (Ο.Τ. 131, οικόπεδο Μ. Φλώρου - Σταματοπούλου) (9)

Η ανασκαφή του οικοπέδου ξεκίνησε από την 5η ΕΒΑ. Κατά την πρώτη φάση της έρευνας αποκαλύφθηκαν τμήματα τοίχων ευτελούς κατασκευής της παλαιοχριστιανικής περιόδου (τχ 1, 5, 8, 9, 12), καθώς και τμήματα τοίχων των ρωμαϊκών χρόνων. Η συνέχιση της ανασκαφής από την Ε΄ ΕΠΚΑ αποκάλυψε αρχιτεκτονικά λείψανα δύο τουλάχιστον οικοδομικών φάσεων στο δυτικό και στο νότιο τμήμα της ανασκαφής και τμήματα υπαίθριων χώρων ρωμαϊκής οικίας (Σχέδ. 6· Πίν. 47 γ).

Συγκεκριμένα, στο δυτικό τμήμα του οικοπέδου αποκαλύφθηκε κτιστή τάφρος, πλ. 1,85 και βάθ. 0,90 μ. περίπου, μέρος ευρύτερης εξαγωνικής ή οκταγωνικής κατασκευής-δεξαμενής, η οποία περιέβαλε έναν κεντρικό χώρο στον κήπο μιας ρωμαϊκής οικίας. Τα τοιχώματα της τάφρου, πάχ. 0,60 μ., ήταν επιχρισμένα με παχύ υδραυλικό κονίαμα (κουρασάνι). Το δάπεδό της έφερε επίσης επίχρισμα από παχύ υδραυλικό κονίαμα πάνω σε υπόστρωμα από μικρούς λίθους με κονίαμα για συνδετικό υλικό. Στο βόρειο τμήμα της τάφρου οικοδομήθηκε τμήμα τοίχου (τχ 14) στο εσωτερικό της, μετά την εγκατάλειψη και την πλήρωσή της με χώμα κατά τους παλαιοχριστιανικούς χρόνους.

Σε επαφή σχεδόν με το ανατολικό τοίχωμα της τάφρου αποκαλύφθηκε επιμήκης ορθογώνιος χώρος, πιθανώς ένα είδος στοάς πλ. 5 μ. γύρω από τον κήπο, που οριζόταν από τους τοίχους 11 και 10 της ανασκαφής. Εξ αυτών ο τοίχος 11 ήταν στυλοβάτης πεσσοστοιχίας, όπως προκύπτει από τις κτιστές ορθογώνιες βάσεις πεσσών, που βρέθηκαν σε απόσταση 0,80 μ. από το τοίχωμα της τάφρου. Στο νοτιοδυτικό τμήμα του οικοπέδου αποκαλύφθηκε ακόμα τμήμα μικρού νυμφαίου ή δεξαμενής αιθρίου, ορθογώνιας κάτοψης εξωτερικά, με αποστρογγυλεμένες στο εσωτερικό τις στενές πλευρές.

Οι τοίχοι και οι αύλακες της ρωμαϊκής οικίας χρησιμοποιήθηκαν στους πρώιμους βυζαντινούς χρόνους ως θεμέλια τοίχων για την οικοδόμηση μιας νέας οικίας. Έτσι οι πεσσοί της προηγούμενης οικοδομικής φάσης χρησιμοποιήθηκαν ως φέροντα στοιχεία μετά το φράξιμο της μεταξύ τους απόστασης, προκειμένου να δημιουργηθεί ένας νέος τοίχος. Στη μεταγενέστερη αυτή οικοδομική φάση ανήκει ένας κτιστός αγωγός, που αποκαλύφθηκε στα ανατολικά του στυλοβάτη της πεσσοστοιχίας του προγενέστερου κτιρίου και διέτρεχε το οικόπεδο με κατεύθυνση ΒΑ.-ΝΔ., καθώς και ένα πηγάδι στο ανατολικό άκρο του οικοπέδου, για την κατασκευή του οποίου είχαν χρησιμοποιηθεί σε β΄ χρήση λιθόπλινθοι αρχαίου οικοδομήματος.

Σε πρωιμότερες οικοδομικές φάσεις του χώρου ανήκουν τα λείψανα τοίχων που αποκαλύφθηκαν ανάμεσα

15. Για παράλληλα βλ. R.H. Howland, Greek Lamps and their Survivals, *The Athenian Agora* IV, 1958, σ. 106-108, αριθ. 457, 458.

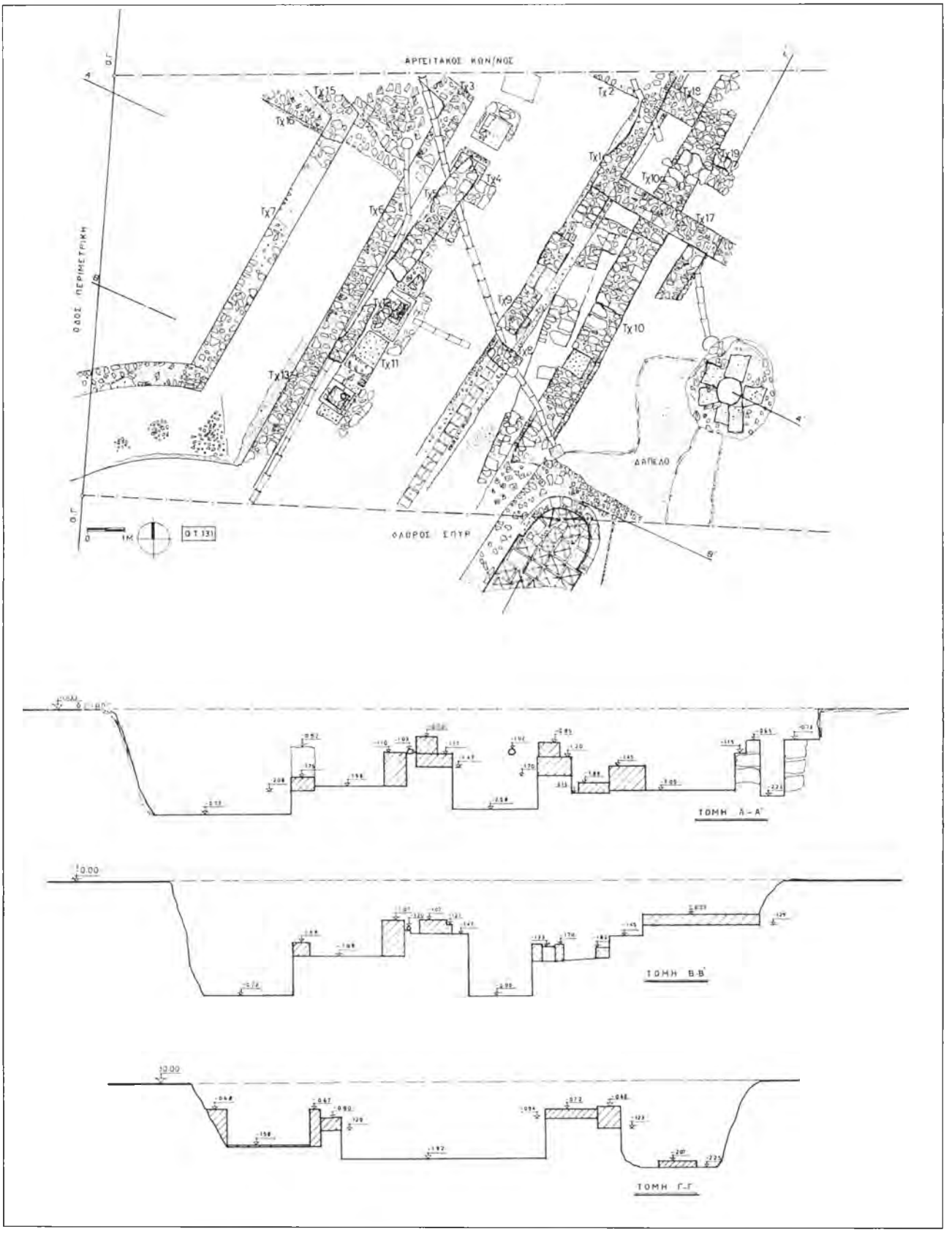

Σχέδ. 6. Σπάρτη. Αδιάνοικτη περιμετρική οδός. Κάτοψη και τομές της ανασκαφής.

στο μεταγενέστερο αγωγό και τον τοίχο 10, λόγω, όμως, της αποσπασματικής διατήρησής τους δεν είναι δυνατόν να διαπιστωθεί η κάτοψη και η χρήση του κτιρίου, στο οποίο ανήκαν.

Κατά την ανασκαφή συγκεντρώθηκε κεραμική των ελληνιστικών και ρωμαϊκών χρόνων, όπως λύχνοι (Μ.Σ. αριθ. 15994) και θραύσματα ειδωλίων (Μ.Σ. αριθ. 15995 α-ε). Σημαντικό εύρημα είναι το κατώτερο τμήμα αγάλματος ενδεδυμένης μορφής, που αποκαλύφθηκε στα ανώτερα στρώματα της επίχωσης (Μ.Σ. αριθ. 15352). Στα ευρήματα συμπεριλαμβάνεται επίσης κεραμική των πρώιμων βυζαντινών χρόνων, όπως ένας αμφορέας στον τύπο του σπαθίου (Μ.Σ. αριθ. 15506).

Συμβολή των οδών Πλατανιστά και Αλκμάνος (Ο.Τ. 128, οικόπεδο Π. και Μ. Στρίφα και Κ. και Ε. Αρκούδη) (10)

Η ανασκαφική έρευνα του οικοπέδου φερομένης ιδιοκτησίας Π. και Μ. Στρίφα και Κ. και Ε. Αρκούδη αποκάλυψε τάφους των παλαιοχριστιανικών χρόνων και αρχιτεκτονικά λείψανα οικίας της ρωμαϊκής εποχής (Σχέδ. 7· Πίν. 47 δ).

Στο κατώτερο στρώμα της ανασκαφής αποκαλύφθηκε το βορειοδυτικό τμήμα του αιθρίου οικίας, καθώς και δύο εξωτερικοί τοίχοι αυτής: ο βόρειος (τχ 1α) και ο δυτικός (τχ 1β). Οι τοίχοι ήταν κατασκευασμένοι από μικρού μεγέθους αργούς λίθους, κεράμους και κονίαμα για συνδετική ύλη. Η βόρεια και δυτική πλευρά του αιθρίου οριζόταν από αγωγό, πλ. στο εσωτερικό 0,53-0,57 μ. (κτιστός αγωγός αριθ. 2). Τα τοιχώματά του ήταν κτιστά από μικρού μεγέθους αργούς λίθους, θραύσματα κεράμων και κονίαμα για συνδετικό υλικό, ενώ έφεραν στο εσωτερικό επίχρισμα κονιάματος. Το δάπεδο του αγωγού είχε επιστρωθεί με τετράγωνες πήλινες πλάκες (βάθ. 1,50 μ. από την επιφάνεια της οδού Πλατανιστά). Η σύνδεση του βόρειου και του δυτικού τμήματος του αγωγού είχε γίνει με ορθή γωνία για το εξωτερικό τοίχωμα και με αποστρογγυλεμένη γωνία για το εσωτερικό. Για τη θεμελίωση, τόσο του αγωγού 2, όσο και των τοίχων 1α και 1β της οικίας, είχε λαξευτεί το φυσικό έδαφος. Αξίζει να σημειωθεί ότι τμήμα του ίδιου αγωγού, που περιέκλειε το αίθριο από Ν., είχε αποκαλυφθεί κατά τη σωστική ανασκαφή του παρακείμενου οικοπέδου ιδιοκτησίας Ευ. Αρβανίτη κατά το έτος 1987.

Στη βορειοανατολική γωνία του οικοπέδου αποκαλύφθηκαν αποσπασματικά λείψανα άλλων τοίχων της οικίας (τχ 3, 4 και 5) και τμήμα υστερότερου τοίχου (τχ 2), ο οποίος κατέστρεψε εν μέρει προγενέστερο τοίχο (τχ 4).

Μετά την καταστροφή της οικίας, στον ίδιο χώρο κατασκευάστηκε, προφανώς κατά τους ύστερους ρωμαϊκούς χρόνους, αγωγός (αριθ. 1), πλ. 0,30 μ. (στο εσωτερικό), με κατεύθυνση Β./ΒΑ.-Ν./ΝΔ. Τα τοιχώματα του αγωγού είχαν κατασκευαστεί από αργούς λίθους μικρού μεγέθους, πολλές κεράμους και κονίαμα για συνδετικό υλικό και για την κάλυψή του (βάθ. 0,32 μ.) είχαν χρησιμοποιηθεί αργοί, πλακοειδείς λίθοι, μεγάλων διαστάσεων, τα ενδιάμεσα κενά των οποίων συμπλήρωναν κέραμοι και μικρότεροι αργοί λίθοι. Για την κατασκευή του είχε καταστραφεί μέρος του περιμετρικού αγωγού (αγωγός αριθ. 2) του προγενέστερου αιθρίου. Η προς Ν. συνέχεια του υστερότερου αυτού αγωγού είχε αποκαλυφθεί κατά την ανασκαφή του όμορου οικοπέδου ιδιοκτησίας Κ. Κοκκόλη κατά το έτος 1983[16].

Κατά τους παλαιοχριστιανικούς χρόνους, το δυτικό τμήμα του οικοπέδου αποτέλεσε τμήμα ευρύτερου νεκροταφείου. Αποκαλύφθηκαν τα υπολείμματα δέκα ακτέριστων τάφων με προσανατολισμό Α.-Δ., μερικοί από τους οποίους είχαν καταστρέψει τμήματα του περιμετρικού αγωγού του ρωμαϊκού αιθρίου. Για την κατασκευή τους είχαν διανοιχθεί αβαθείς λάκκοι, οι οποίοι καλύπτονταν με πήλινες πλάκες, αργούς λίθους και τεμάχια μαρμάρου. Από αυτούς οι τάφοι 2, 4 και 5 είχαν τοιχώματα επενδεδυμένα από πήλινες πλάκες, κατακόρυφα τοποθετημένες, ενώ τα τοιχώματα του τάφου 10 ήταν κτιστά από αργούς λίθους.

Στο εσωτερικό κάθε τάφου είχε ενταφιαστεί νεκρός, πιθανότατα ενήλικας, σε ύπτια στάση πάνω στο χώμα, με την κεφαλή στη δυτική πλευρά του τάφου και τα χέρια τοποθετημένα στο στήθος ή στη λεκάνη. Μοναδική εξαίρεση αποτελούσε ο τάφος 2, εντός του οποίου αποκαλύφθηκαν δύο παιδικές ταφές. Αξίζει να σημειωθεί ότι τάφοι της ίδιας εποχής έχουν αποκαλυφθεί και στα γειτονικά οικόπεδα ιδιοκτησίας Ευ. Αρβανίτη, Ευ. Περγαντή και Γ. Κανελλόπουλου[17], από όπου μπορούμε να συμπεράνουμε ότι ο χώρος είχε μετατραπεί σε νεκροταφείο κατά τους παλαιοχριστιανικούς χρόνους.

Η κεραμική που συγκεντρώθηκε κατά την ανασκαφή, μπορεί να χρονολογηθεί στο μεγαλύτερο ποσοστό της στους ρωμαϊκούς και υστερορρωμαϊκούς χρόνους. Η προγενέστερη χρήση του χώρου υποδηλώνεται από την κεραμική των ελληνιστικών χρόνων που αποκαλύφθηκε στις επιχώσεις όλου του οικοπέδου, αλλά και σε κοίλωμα του φυσικού εδάφους στα βορειοανατολικά του τοίχου 1α. Ανάμεσα στα όστρακα του κοιλώματος διακρίνονται θραύσματα μεγαρικών σκύφων και αγγείων τύπου Δυτικής Κλιτύος, καθώς και τμήμα μελαμβαφούς αμφορέα με ανάγλυφα εμβλήματα και ραβδώσεις στο σώμα, πολύ κακής διατήρησης (Μ.Σ. 14266) (Πίν. 48 α). Στα κινητά

16. *ΑΔ* 38 (1983): Χρονικά, σ. 90.

17. *ΑΔ* 53 (1998): Χρονικά, σ. 159-161.

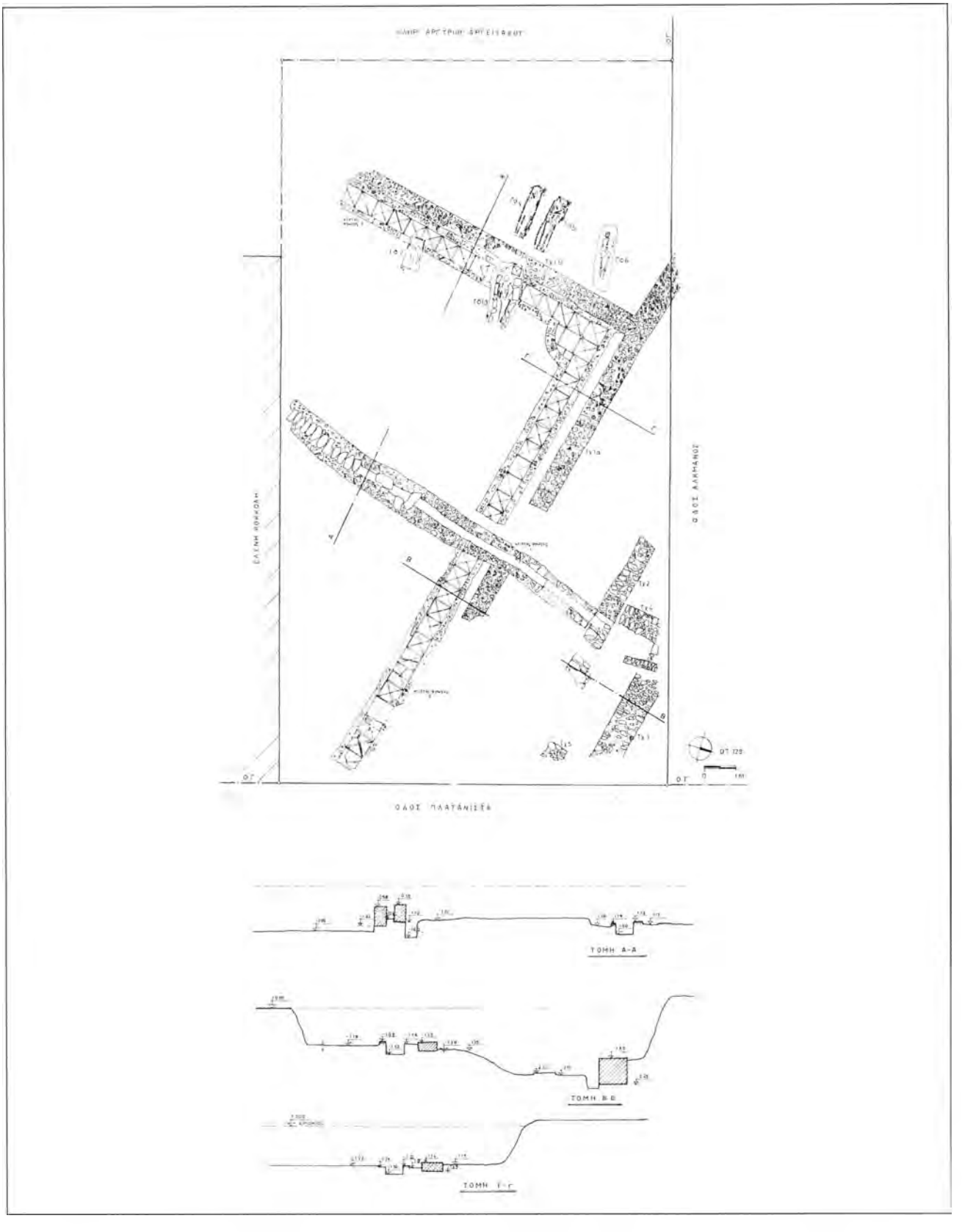

Σχέδ. 7. Σπάρτη. Συμβολή των οδών Πλατανιστά και Αλκμάνος. Κάτοψη και τομές της ανασκαφής.

ευρήματα συμπεριλαμβάνονται επίσης, μαρμάρινη ανδρική κεφαλή αγαλματιδίου (Μ.Σ. αριθ. 14261γ), τμήμα ενσφράγιστης κεράμου (Μ.Σ. αριθ. 14260α), τμήμα ακροκέραμου με φυτική διακόσμηση (Μ.Σ. αριθ. 14260β) και θραύσματα ειδωλίων.

Οδός Αλκμάνος (Ο.Τ. 125, οικόπεδο Ι. Μπαρμπαγιάννη) (11)

Συνεχίστηκε και ολοκληρώθηκε η ανασκαφική έρευνα του οικοπέδου[18], κατά την οποία αποκαλύφθηκαν αρχαία οικοδομικά λείψανα σε όλη την έκταση του χώρου της προτεινόμενης οικοδομής. Συγκεκριμένα, αποκαλύφθηκαν τμήματα τοίχων επάλληλων οικοδομικών φάσεων, κτιστοί και πήλινοι αγωγοί, τμήματα οδοστρωμάτων αρχαίας οδού στο νοτιοανατολικό τμήμα του οικοπέδου και ένας τάφος της ελληνιστικής εποχής (Σχέδ. 8· Πίν. 48 β).

Οι τοίχοι που αποκαλύφθηκαν είναι κατασκευασμένοι από αργούς λίθους με λάσπη για συνδετικό υλικό στις περισσότερες περιπτώσεις ή κονίαμα στο βορειοδυτικό κυρίως τμήμα της ανεσκαμμένης έκτασης. Έχουν προσανατολισμό είτε Β./ΒΑ.-Ν./ΝΔ. είτε Β./ΒΔ.-Ν./ΝΑ., ακολουθώντας τον πολεοδομικό ιστό της αρχαίας πόλης της Σπάρτης και ανήκουν σε διάφορες οικοδομικές φάσεις, που σύμφωνα με την κεραμική μπορούν να χρονολογηθούν από τους ελληνιστικούς μέχρι τους υστερορρωμαϊκούς-πρώιμους βυζαντινούς χρόνους. Η πυκνή διάταξή τους μέσα στον περιορισμένο χώρο της ανασκαφής, καθώς και η αποσπασματική διατήρησή τους, αφού τμήματα των τοίχων των προγενέστερων οικοδομικών φάσεων είχαν καταστραφεί από τις θεμελιώσεις των υπερκείμενων κατασκευών, δεν επιτρέπουν την αποκατάσταση της κάτοψης των κτιρίων, στα οποία οι τοίχοι αυτοί ανήκαν. Το οικόπεδο βρίσκεται εξάλλου στις υπώρειες της επωνομαζόμενης ακρόπολης της Σπάρτης, όπου η κατοίκηση είναι συνεχής και σε πολλές περιπτώσεις προγενέστεροι τοίχοι και κατασκευές ξαναχρησιμοποιούνται σε μεταγενέστερες εποχές και ιδαίτερα στους υστερορρωμαϊκούς και τους βυζαντινούς χρόνους με μικρές επιδιορθώσεις, προσθήκες ή μετασκευές, όπως έχει παρατηρηθεί και από τις ανασκαφές άλλων οικοπέδων της Σπάρτης.

Κατά τη διάρκεια της ανασκαφής αποκαλύφθηκε ακόμα αποσπασματικά σωζόμενο δίκτυο αγωγών ύδρευσης από πήλινα κυλινδρικά στελέχη, καθώς και κτιστές αύλακες. Τα λείψανα αυτά υποδεικνύουν για μια ακόμα φορά την πυκνότητα του υδρευτικού και αποχετευτικού δικτύου της Σπάρτης των ρωμαϊκών και υστερορρωμαϊκών χρόνων.

Τέλος, το σημαντικότερο εύρημα του οικοπέδου είναι τάφος των ύστερων ελληνιστικών χρόνων με τοιχώματα κτιστά από αργούς λίθους, θραύσματα κεράμων και κονίαμα για συνδετικό υλικό επιχρισμένα με κονίαμα στην εσωτερική παρειά (τχ 14, 15 και 3). Στο εσωτερικό του βρέθηκαν αναμοχλευμένα οστά, προερχόμενα πιθανώς από ανακομιδές, τέσσερις χρυσές δανάκες συνήθους τύπου, που απεικονίζουν τον εμπροσθότυπο νομισμάτων της Σικυώνος και εννέα τροχήλατοι λύχνοι των ύστερων ελληνιστικών χρόνων (Μ.Σ. αριθ. 15971-15978)[19].

Στα ευρήματα της ανασκαφής συμπεριλαμβάνονται, επίσης, άωτο σκυφίδιο (Μ.Σ. αριθ. 15980), λαβή πυραύνου (Μ.Σ. αριθ. 15982α) και θραύσματα ειδωλίων (Μ.Σ. αριθ. 15982β-γ) των ελληνιστικών χρόνων, λύχνος των ρωμαϊκών χρόνων (Μ.Σ. αριθ. 15979) και τμήμα αβαφούς κυπέλλου με επίπεδη βάση (Μ.Σ. αριθ. 15981), που μπορεί να χρονολογηθεί πιθανότατα στον 6ο ή 7ο αι. μ.Χ.

Οδός Τριακοσίων 83 (Ο.Τ. 120Α, οικόπεδο Γ. και Μ. Σουχλέρη) (12)

Κατά το τρέχον έτος διενεργήθηκε συμπληρωματική ανασκαφή στο οικόπεδο με σκοπό τη θεμελίωση της νέας οικοδομής[20]. Η έρευνα συνεχίστηκε στο χώρο κάτω από το ανάλημμα της αρχαίας οδού (τοίχος 1) και τον τοίχο 7, των ρωμαϊκών χρόνων (Σχέδ. 9-10). Διαπιστώθηκε ότι το δυτικό τμήμα του οικοπέδου καταλάμβανε δρόμος με επάλληλα οδοστρώματα, που έφθαναν ως το φυσικό έδαφος και είχε διαχρονική χρήση. Σε ένα από τα οδοστρώματα αυτά αποκαλύφθηκε αγωγός ύδρευσης με κατεύθυνση Β.-Ν., κατασκευασμένος από πήλινα κυλινδρικά στελέχη, που συνδέονταν μεταξύ τους με πολύ καλής ποιότητας κονίαμα, ενώ για λόγους προστασίας ολόκληρος ο αγωγός είχε καλυφθεί με συμπαγές κονίαμα. Κάτω από το ανάλημμα του δρόμου (τχ 1) αποκαλύφθηκε σε βάθος 3,92 μ. τοίχος προγενέστερου κτιρίου, με άνοιγμα προς τα δυτικά. Διαπιστώθηκε επίσης ότι ο τοίχος 7 ανήκε σε κτίριο κατεστραμμένο ήδη από την αρχαιότητα.

Στο νότιο άκρο του οικοπέδου και σε κατώτερο στρώμα αποκαλύφθηκαν τμήματα των θεμελιώσεων δύο τοίχων κατασκευασμένων από αργούς λίθους και λάσπη για συνδετικό υλικό. Οι δύο τοίχοι ανήκαν σε κτίριο των

18. *ΑΔ* 53 (1998): Χρονικά, σ. 167. Το ημερολόγιο της ανασκαφής τήρησε η συμβασιούχος αρχαιολόγος Α. Μαλτέζου.

19. Βλ. Zavvou - Themos, ό.π. (υποσημ. 12), σ. 119, εικ. 11.30.

20. *ΑΔ* 52 (1997): Χρονικά, σ. 171· 53 (1998): Χρονικά, σ. 163-165 και Πίν. 76γ.

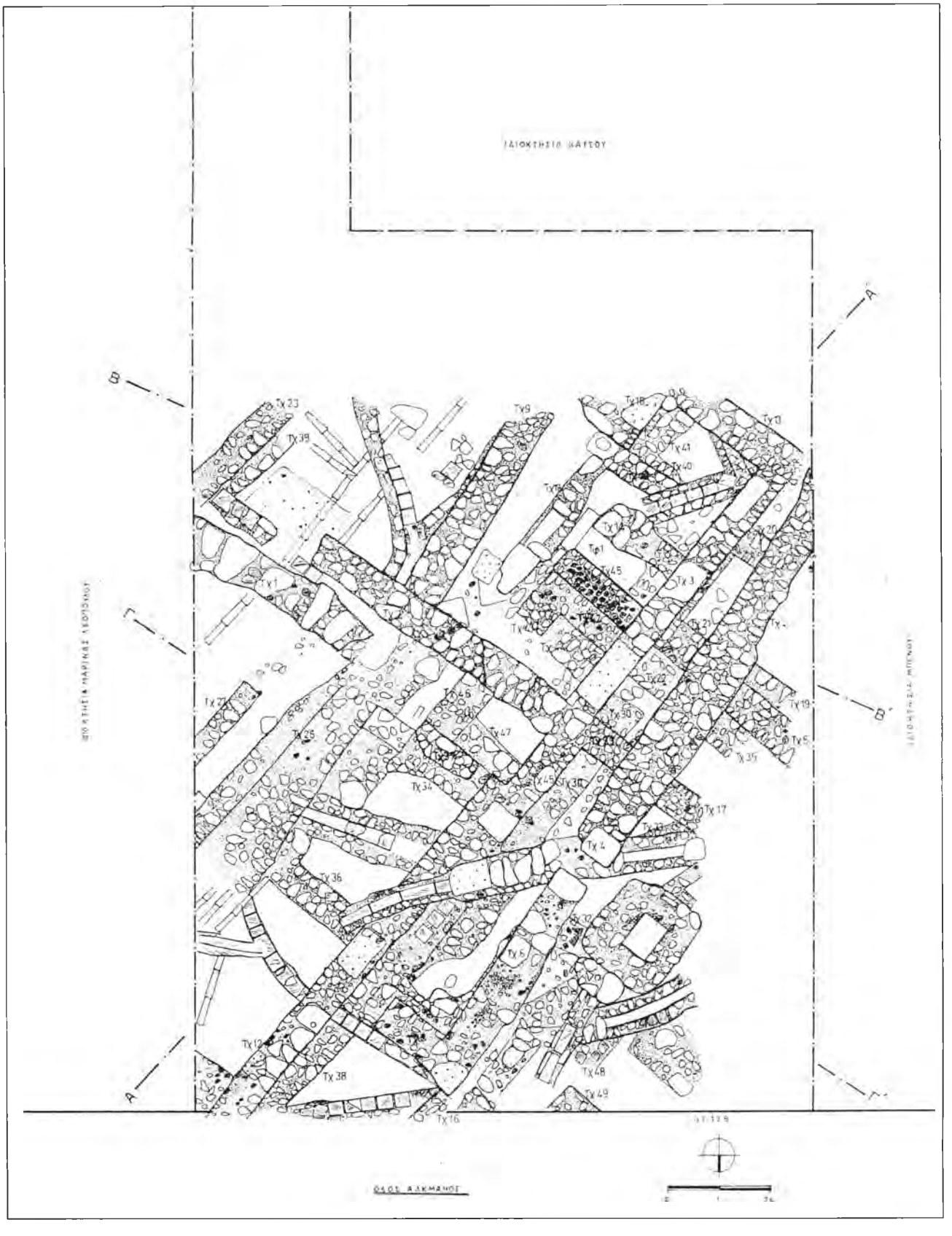

Σχέδ. 8. Σπάρτη. Οδός Αλκμάνος. Κάτοψη της ανασκαφής.

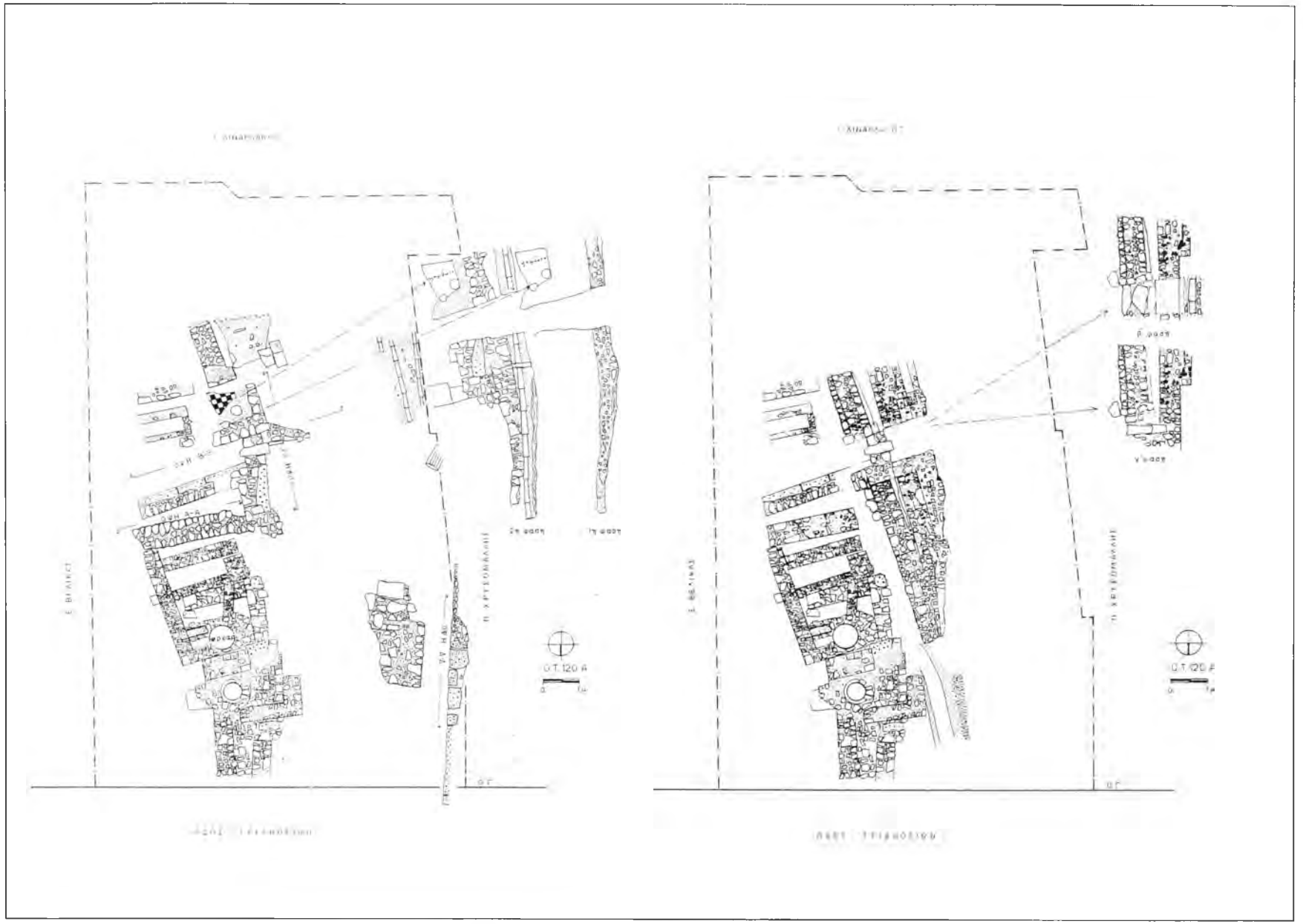

Σχέδ. 9. Σπάρτη. Οδός Τριακοσίων 83. Κάτοψη της τελικής φάσης της ανασκαφής.

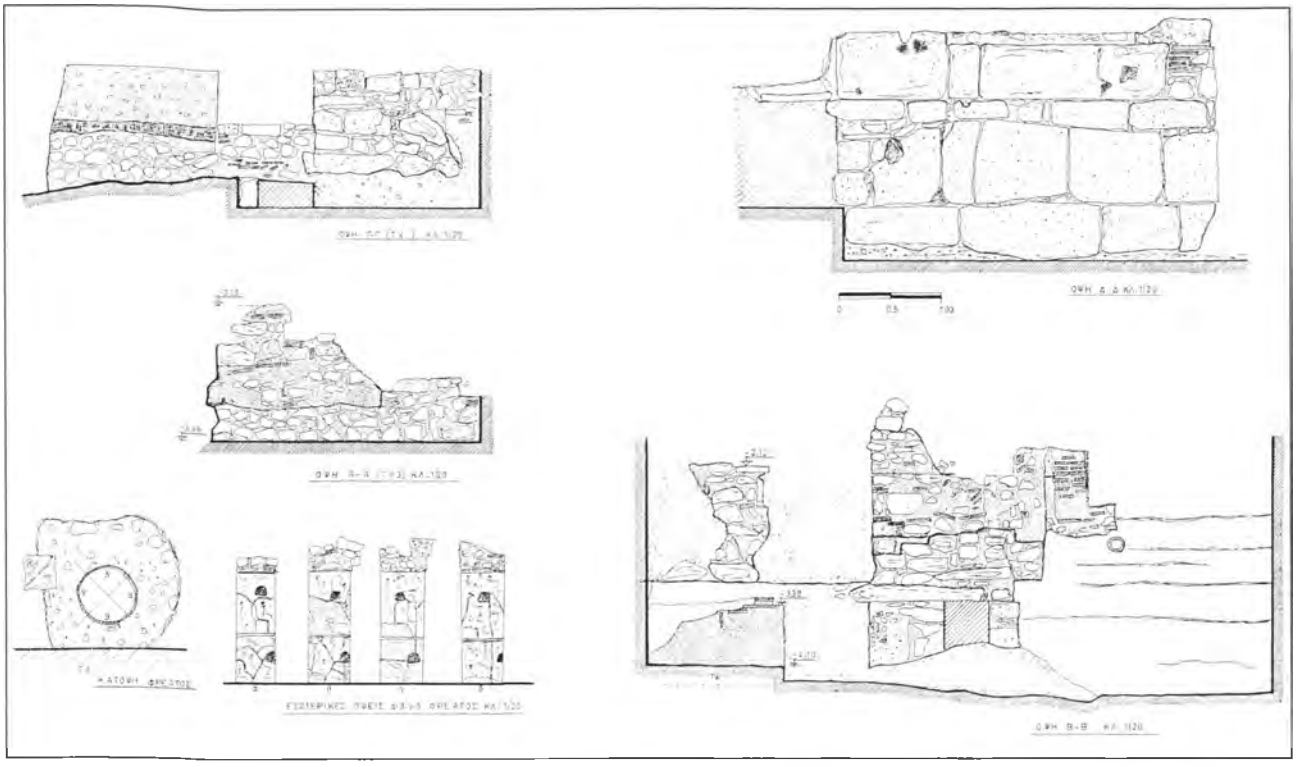

Σχέδ. 10. Σπάρτη. Οδός Τριακοσίων 83. Όψεις τοίχων.

ρωμαϊκών χρόνων, όπως υπέδειξαν τα σπαράγματα κατεστραμμένου πλήρως, ψηφιδωτού δαπέδου, το οποίο έσωζε γεωμετρική διακόσμηση ζατρικίου από τετράγωνα κατασκευασμένα από κυανές και λευκές ψηφίδες εναλλάξ. Μερικά από τα σπαράγματα βρέθηκαν πεσμένα μέσα στις επιχώσεις του χώρου. Τέλος, η συνέχιση της ανασκαφής αποκάλυψε μικρή συνέχεια των τοίχων 3 και 10 της ανασκαφής, οι οποίοι ήταν κατασκευασμένοι από αργούς λίθους και λάσπη για συνδετικό υλικό.

Σημαντικό εύρημα της συμπληρωματικής ανασκαφικής έρευνας ήταν η αποκάλυψη τμήματος τοίχου αρχαιότερου κτιρίου στη δυτική παρειά της ιδιοκτησίας, κάτω ακριβώς από τα θεμέλια της παρακείμενης οικίας Χρυσομάλλη. Ήταν χτισμένος από λιθοπλίνθους και σώζεται σε ύψος τεσσάρων περίπου ακανόνιστων δόμων. Ανήκει κατά πάσα πιθανότητα σε κτίριο των ρωμαϊκών χρόνων και υποδεικνύει, κατά την πρώιμη τουλάχιστον φάση του, τα όρια της αρχαίας οδού προς τα δυτικά.

Οδός Ηρακλειδών (Ο.Τ. 136, οικόπεδο ΔΕΗ) (13)

Συνεχίστηκε από το έτος 1995 η ανασκαφή στο νότιο τομέα του οικοπέδου με έξοδα της Ε΄ ΕΠΚΑ. Η έρευνα επικεντρώθηκε στα ανασκαφικά τετράγωνα του νότιου και νοτιοδυτικού τομέα του οικοπέδου, όπου τα οικοδομικά λείψανα ήταν περιορισμένα, προκειμένου να εξεταστεί η δυνατότητα απελευθέρωσης ενός τμήματος της ιδιοκτησίας[21].

Κατά την ανασκαφή στο νοτιοδυτικό τομέα, ύστερα από την ενοποίηση των τετραγώνων XXXVII, XLII και XLVII αποκαλύφθηκε τμήμα αρχαίας οδού με τρία επάλληλα οδοστρώματα από πατημένο χώμα, μικρούς λίθους, χαλίκια και θραύσματα κεράμων (βάθ. 0,35, 0,48 και 0,75 μ. αντίστοιχα). Η οδός είχε κατεύθυνση ΒΔ.-ΝΑ. και το βόρειο άκρο της διέτρεχε αποχετευτικός αγωγός, τα τοιχώματα του οποίου ήταν κατασκευασμένα από πώρινες λιθοπλίνθους, ενώ το δάπεδό του από αργούς λίθους και τεμάχια κεράμων (τετρ. XXXVII). Πρέπει να σημειωθεί ότι τμήματα των οδοστρωμάτων είχαν αφαιρεθεί κατά τη διενέργεια δοκιμαστικών τομών στο ίδιο οικόπεδο κατά τη δεκαετία του 1980. Κατά την ανασκαφή συγκεντρώθηκε αβαφής κυρίως κεραμική των ύστερων ρωμαϊκών χρόνων, ένα χάλκινο νόμισμα των χρόνων του Βεσπασιανού και δύο χάλκινα νομίσματα των Λακεδαιμονίων των χρόνων 43-31 π.Χ. και 2-31 μ.Χ.

21. *ΑΔ* 50 (1995): Χρονικά, σ. 127-130. Το ημερολόγιο της ανασκαφής τήρησαν διαδοχικά οι συμβασιούχοι αρχαιολόγοι Α. Μαλτέζου και Γ. Πάντου. Στην α΄ φάση της η ανασκαφή είχε διενεργηθεί με έξοδα της ΔΕΗ.

αντίστοιχα[22]. Κατά την ανασκαφή του κατώτερου οδοστρώματος αποκαλύφθηκε επίσης σε βάθος 1,03 μ., ακέραιος, αβαφής λύχνος με διακόσμηση ρόδακα στο δίσκο (τετρ. XLVII) και χάλκινο νόμισμα της εποχής του Μαξιμίνου του ΙΙ (309-313 μ.Χ).

Η συνέχιση της ανασκαφής στο τετράγωνο XXXVIII έδειξε ότι το στρώμα που αρχικά είχε θεωρηθεί στρώμα καταστροφής ήταν ένα σαθρό μπάζωμα από λίθους και κεράμους. Το ανασκαφικό αυτό τετράγωνο ενοποιήθηκε με το τετράγωνο XLIII στα νότιά του και η συνέχιση της ανασκαφής έδειξε ότι το χώρο διέτρεχε τοίχος των βυζαντινών χρόνων με κατεύθυνση Β.-Ν., ο οποίος σωζόταν σε μήκος 9 μ. (βάθ. ανώτ. +0,65 μ. πάνω από την επιφάνεια του εδάφους). Στα ανατολικά του τοίχου αυτού και σε κατώτερο της θεμελίωσής του στρώμα αποκαλύφθηκε τμήμα οδοστρώματος αρχαίας οδού (βάθ. -0,22 μ.). Στο στρώμα καταστροφής στο τετράγωνο XXXII βρέθηκε χάλκινο, φθαρμένο νόμισμα κοπής του νομισματοκοπείου της Θεσσαλονίκης των βυζαντινών χρόνων.

Στα τετράγωνα XLIV και XXXIX, τα οποία ενοποιήθηκαν, αποκαλύφθηκαν δύο επάλληλα οδοστρώματα αρχαίας οδού, από τα οποία το ανώτερο είχε εν μέρει καταστραφεί (βάθος α΄ οδοστρώματος +0,04 έως -0,16 μ. και β΄ οδοστρώματος -0,25 έως -0,54 μ.).

Οδός Πιτάνης (Ο.Τ. 6, οικόπεδο Μ. Δαγρέ) (14)

Συνεχίστηκε και ολοκληρώθηκε από το προηγούμενο έτος η σωστική ανασκαφή, η οποία είχε αποκαλύψει στο βόρειο τμήμα του οικοπέδου λουτρό μικρών διαστάσεων με χώρους διευθετημένους κατά τον άξονα Α.-Δ.[23] (Σχέδ. 11· Πίν. 48 γ).

Η συνέχιση της έρευνας αποκάλυψε στο νοτιοδυτικό τμήμα του οικοπέδου σύστημα κτιστών αγωγών με κατωφερή κλίση προς Β./ΒΑ. για την παροχέτευση των υδάτων και κτιστό φρέαρ καθαρισμού περίπου στο κέντρο του οικοπέδου. Ένας από τους αγωγούς προχωρούσε κάτω από τη θεμελίωση του λουτρού, ενώ η προς Ν. συνέχειά του είχε αποκαλυφθεί κατά την ανασκαφή της όμορης προς Ν., ιδιοκτησίας Κοτσώνη (αγωγός Κ2), όπου παρέκαμπτε το εκεί λουτρικό κτίσμα. Αποκαλύφθηκε, επίσης, η προς Β. συνέχεια του αψιδωτού τοίχου, που είχε επίσης αποκαλυφθεί στο οικόπεδο Κοτσώνη (τχ 13). Όπως διαπιστώθηκε από το σωζόμενο τμήμα του εντός του οικοπέδου Δαγρέ, ο τοίχος έφερε στο ορατό τμήμα του (ύψ. 0,50 μ. περίπου) επίχρισμα κονιάματος και στις δύο παρειές του.

Στο δυτικό τμήμα του οικοπέδου αποκαλύφθηκε πηγάδι κτιστό από λίθους, κονίαμα και πήλινες πλάκες, που φαίνεται ότι διέκοψε τη λειτουργία ενός από τους προγενέστερους κτιστούς αγωγούς. Δεύτερο φρέαρ, που σκοπό είχε την κάλυψη των αναγκών της περιοχής σε νερό, αποκαλύφθηκε στο κέντρο περίπου του χώρου. Ήταν κατασκευασμένο από πήλινους δακτυλίους στερεωμένους εξωτερικά με κονίαμα και λίθους. Οι δακτύλιοι διέσωζαν υποδοχές για την κάθοδο στο εσωτερικό του φρέατος. Ανάμεσα στα δύο φρέατα αποκαλύφθηκε τετράγωνης κάτοψης και άγνωστης χρήσης κατασκευή, διαστ. στο εσωτερικό 1,50×1,15 μ. (τχ 9-12). Σε αυτήν διακρίθηκαν δύο κατασκευαστικές φάσεις, αφού ο βόρειος και ο νότιος τοίχος φαίνεται ότι ήταν μεταγενέστερες προσθήκες.

Στο νοτιοανατολικό τμήμα του οικοπέδου αποκαλύφθηκε η προς Β. συνέχεια τοίχων, που είχαν εντοπιστεί κατά τη σωστική ανασκαφή της όμορης ιδιοκτησίας Κοτσώνη. Οι τοίχοι αυτοί (τχ 19 και 19α, 20, 21 και 22) φαίνεται ότι ανήκουν σε μεταγενέστερη των δύο λουτρών οικοδομική φάση. Εμφάνιζαν αμελή τοιχοποιία από αργούς λίθους διαφόρων μεγεθών και σε ορισμένες περιπτώσεις ζώνες με θραύσματα κεράμων και πήλινων πλακών διαγώνια τοποθετημένων, χαρακτηριστικό της τοιχοποιίας υστερορρωμαϊκών κτισμάτων στην αρχαία Σπάρτη, ενώ ορατές σε διάφορα σημεία τους ήταν επισκευές και προσθήκες. Αρχαιότεροι από τους τοίχους αυτούς φαίνεται ότι ήταν οι τχ 19α και 22, ενώ οι υπόλοιποι οικοδομήθηκαν αργότερα. Οι τοίχοι 19 και 19α είχαν πρόσωπο στα νότια και όριζαν χώρους που θα πρέπει να ανήκαν στο παρακείμενο λουτρό του οικοπέδου Κοτσώνη.

Από τη μελέτη της τοιχοποιίας του μικρού βαλανείου διαπιστώθηκε ότι το δυτικό τμήμα του νότιου εξωτερικού τοίχου αυτού (τχ 2), αποτελεί μεταγενέστερη προσθήκη, ίσως για την κατασκευή ή την προστασία του praefurnium της πυέλου. Στην προσθήκη αυτή υπήρχε αρχικά άνοιγμα προς Ν., το οποίο στη συνέχεια φράχθηκε με λίθους. Το λουτρό σχετίζεται άμεσα με τους χώρους που αποκαλύφθηκαν στο νότιο τμήμα του όμορου προς Β., οικοπέδου Γεωργανέ[24]. Οι χώροι αυτοί θα μπορούσαν να ερμηνευθούν ως βοηθητικοί χώροι του λουτρού, αφού βρίσκονται σε άμεση επαφή με αυτό. Ο προ-

22. Πρβλ. Grunauer von Hoerschelmann, ό.π. (υποσημ. 14), Gruppe XVII, αριθ. 74, 76 και 80 και Gruppe XXXII αντίστοιχα.

23. Βλ. *ΑΔ* 55 (2000): Χρονικά, σ. 224-225.

24. Βλ. *ΑΔ* 53 (1998): Χρονικά, σ. 161-163. Οι χώροι του νότιου τομέα της ανασκαφής Γεωργανέ είχαν θεωρηθεί πριν από την ανασκαφή του οικοπέδου Δαγρέ ότι σχετίζονταν με το λουτρό των ρωμαϊκών χρόνων του επίσης γειτονικού οικοπέδου Κοτσώνη.

Σχέδ. 11. Σπάρτη. Οδός Πιτάνης. Κάτοψη της ανασκαφής.

σανατολισμός τους εξάλλου προφύλασσε τους θερμούς χώρους του λουτρού από το βορρά. Η ύπαρξη των δύο αυτόνομων λουτρικών κτισμάτων στα οικόπεδα Κοτσώνη και Δαγρέ και σε τόσο μικρή απόσταση μεταξύ τους, θα μπορούσε να ερμηνευθεί μόνο ως λουτρά ανδρών και γυναικών, αν υποθέσουμε ότι αυτά ανήκουν στο ίδιο κτιριακό συγκρότημα. Διαφορετικά μπορούμε να εικάσουμε ότι ο τχ 19 που διέτρεχε το οικόπεδο με κατεύθυνση περίπου Α.-Δ., αποτελούσε το όριο ανάμεσα σε δύο διαφορετικές ιδιοκτησίες, στις οποίες ανήκαν τα δύο λουτρά αντίστοιχα.

Κατά την ανασκαφή του οικοπέδου συγκεντρώθηκε μεγάλη ποσότητα αβαφούς κεραμικής των ρωμαϊκών χρόνων και από τα κατώτερα στρώματα μεγάλη ποσότητα κεραμικής των ελληνιστικών χρόνων, που υποδηλώνει την προγενέστερη χρήση του χώρου. Από αυτή διακρίνονται άωτα μελαμβαφή σκυφίδια, θραύσματα πινακίων της ελληνιστικής εποχής, τεμάχια αγγείων με εμπίεστη διακόσμηση στον πυθμένα, θραύσματα ανάγλυφων σκύφων διαφόρων μεγεθών (διακρίθηκε θραύσμα σκύφου μεγάλων διαστάσεων) με φυτική διακόσμηση, τροχήλατοι λύχνοι (Μ.Σ. αριθ. 14927-14928) και θραύσματα ειδωλίων ζώων (Μ.Σ. αριθ. 14929α-γ) και ανθρώπινων μορφών (Μ.Σ. αριθ. 14929δ).

Συγκεντρώθηκαν επίσης 30 χάλκινα νομίσματα, τα περισσότερα από τα οποία μπορούν να χρονολογηθούν στους ύστερους ρωμαϊκούς χρόνους, η κακή διατήρησή τους όμως δεν επιτρέπει την ακριβή ταύτισή τους. Από τα υπόλοιπα μπορούν να ταυτιστούν ένα χάλκινο νόμισμα της εποχής του Κλεομένους του Γ΄ (226-223 π.Χ.), ένα χάλκινο νόμισμα πιθανώς των χρόνων της Φαυστίνας της νεότερης(;) και δύο χάλκινα νομίσματα λακωνικής κοπής, εκ των οποίων ένα των χρόνων του αυτοκράτορα Κομμόδου και ένα των χρόνων του αυτοκράτορα Μάρκου Αυρηλίου[25].

Οδός Διοσκούρων 75-77 (Ο.Τ. 15, οικόπεδο Ν. Σουρλή) (15)

Η ανασκαφική έρευνα, που διενεργήθηκε με έξοδα του ιδιοκτήτη, αποκάλυψε τμήματα χώρων οικίας του 3ου-4ου αι. μ.Χ., στο ανατολικό κυρίως τμήμα του οικοπέδου, ενώ στο δυτικό τα αρχαία λείψανα φαίνεται ότι είχαν καταστραφεί από την οικοδόμηση οικίας με υπόγειο κατά τα νεότερα χρόνια[26].

Κατά την ανασκαφή αποκαλύφθηκαν δωμάτια της οικίας με το συνήθη για τα κτίρια της ρωμαϊκής πόλης προσανατολισμό (ΒΑ.-ΝΔ. και ΒΔ.-ΝΑ.) (Σχέδ. 12· Πίν. 48 δ). Οι αποκαλυφθέντες χώροι (Α-ΣΤ) ήταν διατεταγμένοι παρατακτικά στη δυτική και νότια πλευρά ενός αιθρίου, τμήμα του οποίου αποκαλύφθηκε στο ανατολικό τμήμα του οικοπέδου. Δύο ακόμα χώροι διακρίθηκαν στα νότια των χώρων Δ και Ε.

Κατά την ανασκαφή αποκαλύφθηκε στο χώρο Γ τμήμα δαπέδου από κονίαμα σε βάθος 0,70 μ. Δάπεδο από κονίαμα, τριμμένο κεραμίδι και χαλίκι αποκαλύφθηκε επίσης στο χώρο Δ, σε βάθος 0,88 μ.

Στον περιβάλλοντα χώρο της οικίας, ανήκει τμήμα δεξαμενής, το οποίο αποκαλύφθηκε στη νοτιοανατολική γωνία του οικοπέδου. Τα εσωτερικά μέτωπα των τοιχωμάτων της αποτελούνταν από κατεργασμένες πώρινες λιθοπλίνθους, πιθανότατα σε β΄ χρήση, ενώ τα εξωτερικά από μικρούς αργούς λίθους. Το δάπεδο της δεξαμενής ήταν επιστρωμένο με λίθινες πλάκες, όπως προκύπτει από μικρά σπαράγματα που διασώθηκαν κατά τόπους, πάνω σε υπόστρωμα από μικρούς λίθους (κροκάλες) και κονίαμα. Γύρω από τη δεξαμενή αποκαλύφθηκαν λείψανα τοιχίων προγενέστερων οικοδομικών φάσεων.

Μετά την εγκατάλειψη του κτιρίου στο χώρο του δωματίου Α διανοίχθηκαν δύο καλυβίτες τάφοι, ενώ στο νότιο τμήμα του Χώρου Γ διανοίχθηκε πηγάδι, όπως έδειξε στόμιο πηγαδιού (;) κατασκευασμένο από δύο ασβεστολιθικές πλίνθους μεγάλων διαστάσεων.

Κατά την ανασκαφή συγκεντρώθηκε μεγάλη ποσότητα κεραμικής των ρωμαϊκών χρόνων και τμήμα ανάγλυφης στήλης με την ανάγλυφη παράσταση γυναικείας μορφής με χιτώνα και ιμάτιο (Μ.Σ. αριθ. 14267). Από την κεραμική των ύστερων ρωμαϊκών χρόνων πρέπει να αναφερθεί ακέραιος πήλινος λύχνος βορειοαφρικανικού τύπου με την παράσταση σταυρού στο δίσκο εντός πλαισίου ιχθυάκανθας[27], του 6ου αι. μ.Χ. (Μ.Σ. αριθ. 14359) (Πίν. 49 α) και πήλινος λύχνος των μέσων του 5ου αι. π.Χ.[28]. Στα ευρήματα της πρωιμότερης χρήσης του χώρου ανήκουν άωτο σκυφίδιο (Μ.Σ. αριθ. 14373α), αβαφές πινάκιο (Μ.Σ. αριθ. 14373β), μόνωτο κύπελλο (Μ.Σ. αριθ. 14373ε), δύο σφονδύλια αδραχτιού (Μ.Σ. αριθ. 14373γ και δ) και πυραμιδόσχημη αγνύθα, σωζ. ύψ. 0,083 μ., η οποία στη μία πλευρά φέρει συμπίλημα των γραμμάτων Δ και Α. Στα ευρήματα της ανασκαφής συμπεριλαμβάνονται επίσης θραύσματα

25. Πρβλ. Grunauer von Hoerschelmann, ό.π. (υποσημ. 14), Gruppe V και Gruppe XLV και Gruppe XLIV αντίστοιχα.

26. Το ημερολόγιο της ανασκαφής τήρησε η συμβασιούχος αρχαιολόγος Α. Μαλτέζου.

27. Πρβλ. A. Bovon, *Lampes d'Argos*, *Études Péloponnésiennes* V, Paris 1966, αριθ. 639 και 642.

28. Πρβλ. J. Perlzweig, Lamps of the Roman Period: First to Seventh Century after Christ, *The Athenian Agora* VII, Princeton, New Jersey 1961, αριθ. 2788.

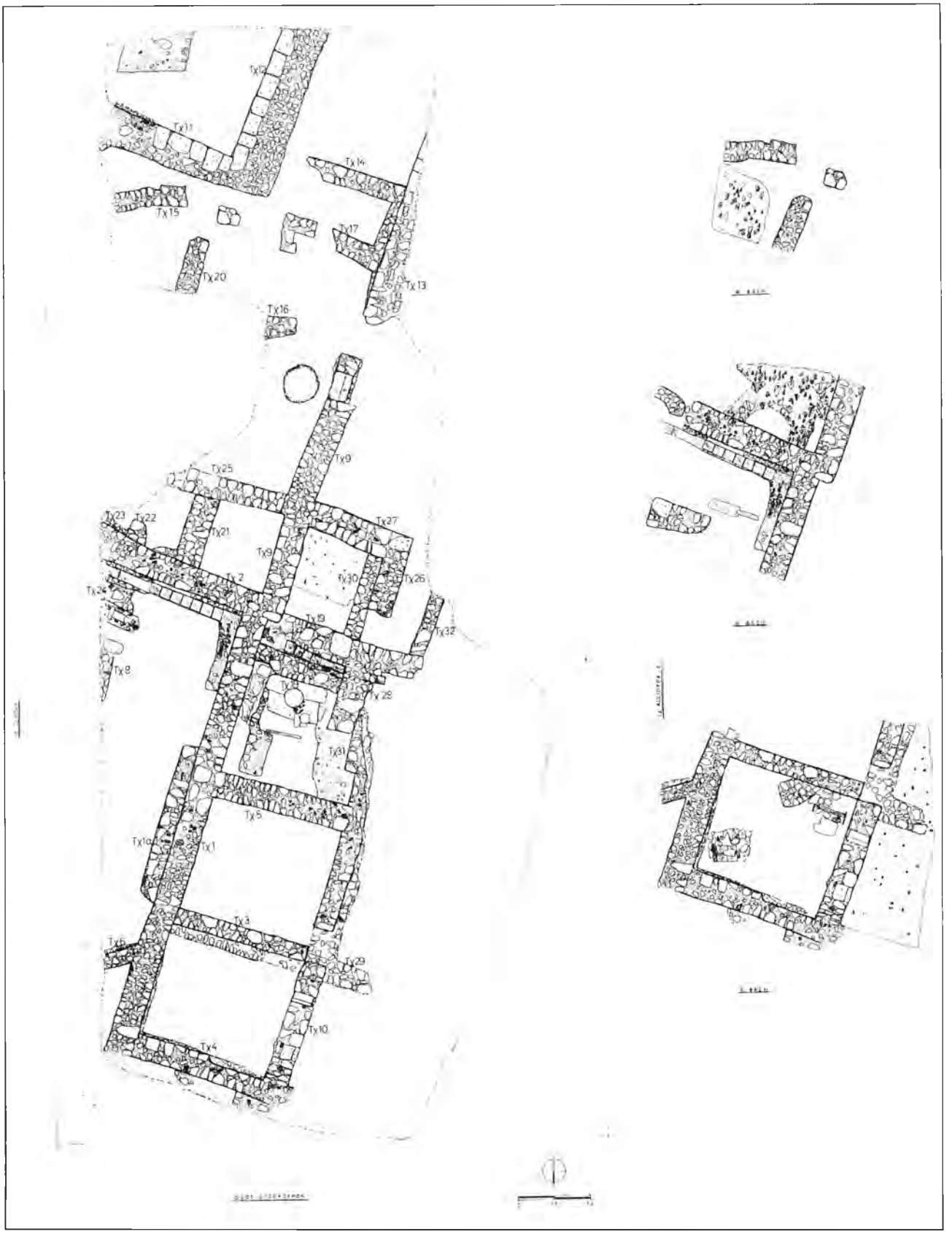

Σχέδ. 12. Σπάρτη. Οδός Διοσκούρων 75-77. Κάτοψη της ανασκαφής.

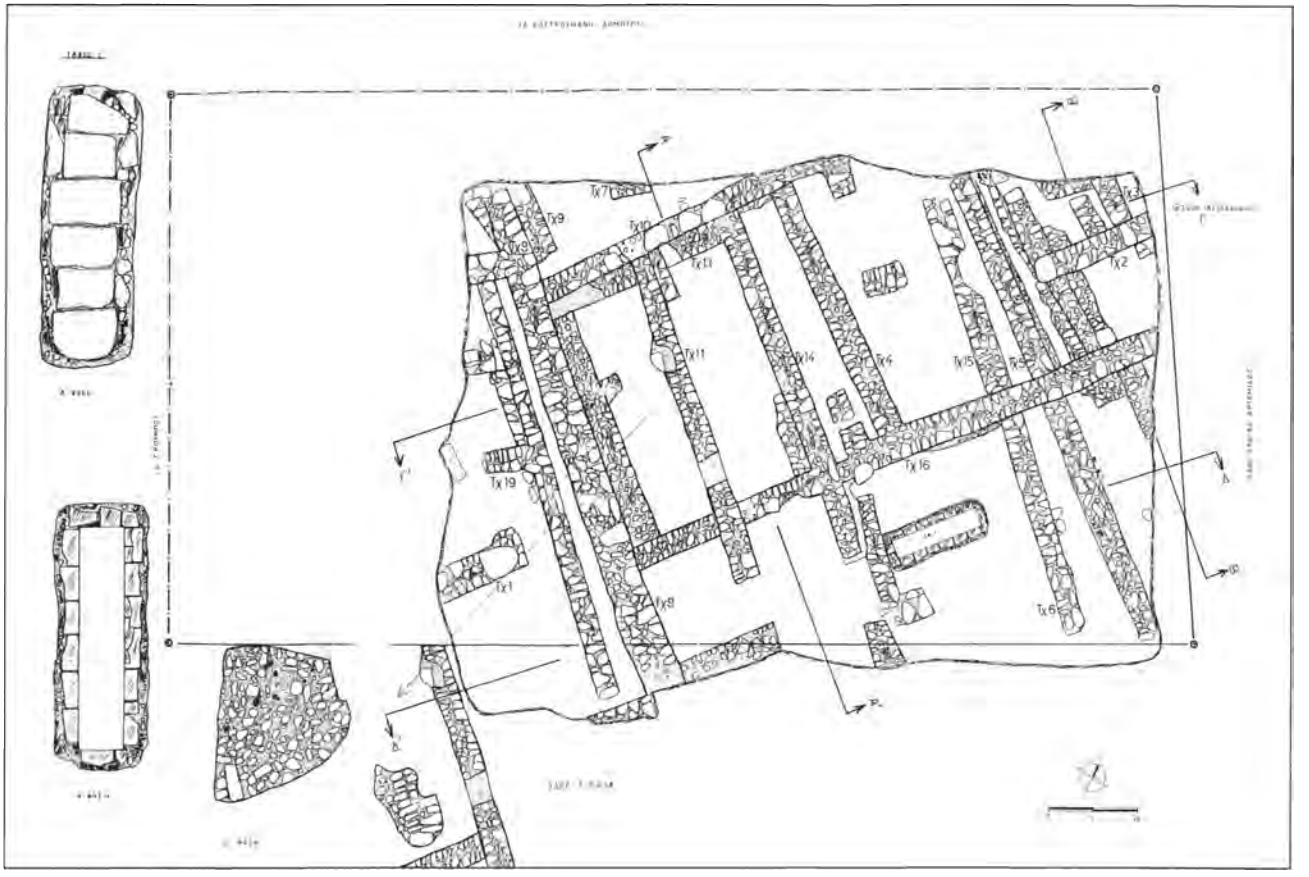

Σχέδ. 13. Σπάρτη. Συμβολή των οδών Ορθίας Αρτέμιδος και Στάουφερτ. Κάτοψη της ανασκαφής.

γλυπτών (Μ.Σ. αριθ. 14374β-γ), πώρινο δωρικό κιονόκρανο (Μ.Σ. αριθ. 14376), μικκύλα αγγεία, θραύσματα ειδωλίων (Μ.Σ. αριθ. 14365α-δ, 14366α-γ, 14367α-δ, 14369α-γ, ε, 14370α,ε), τμήματα ανάγλυφων πλακιδίων (Μ.Σ. αριθ. 14368α-θ, 14369δ, 14370β-δ, στ) και τμήμα ακρωτηρίου διακοσμημένο με γλωσσωτό κόσμημα (Μ.Σ. αριθ. 14371γ).

Αξίζει να σημειωθεί ότι κατά την ανασκαφή περισυνελέγησαν συνολικά 360 νομίσματα, εκ των οποίων τα 358 είναι χαλκά, ένα επάργυρο και ένα αργυρό. Τα περισσότερα χρονολογούνται στον 3ο και 4ο αι. μ.Χ. (Γαλιηνού, Βαλεντινιανού, Κωστάντιου, Κωνσταντίνου του Β΄ ως Καίσαρος κτλ.). Τα 91 από τα νομίσματα αποκαλύφθηκαν κατά την ανασκαφή του χώρου Β. Στα ανώτερα επίσης στρώματα της ανασκαφής, στα ανατολικά του χώρου Δ, βρέθηκε χέρι από χάλκινο άγαλμα, κεκαμμένο στον αγκώνα, που κρατά δόρυ(;) (Μ.Σ αριθ. 15723).

Οδός Ορθίας Αρτέμιδος 12 (Ο.Τ. 102, οικόπεδο Α. Σταυροπούλου - Μπούχαλη) (16)

Συνεχίστηκε η ανασκαφή στο βόρειο τομέα του οικοπέδου, όπου εντοπίζονται χώροι, που συνδέονται με το μεγάλο λουτρικό συγκρότημα που είχε αποκαλυφθεί κατά το έτος 1981 και διατηρείται σε κατάχωση στην όμορη προς Β. ιδιοκτησία Α. και Ευ. Καρρά, αλλά και με τα υστερορρωμαϊκά κτίσματα του ίδιου οικοπέδου[29]. Κατά την ανασκαφή συγκεντρώθηκε μεγάλη ποσότητα κεραμικής των ελληνιστικών και των ρωμαϊκών χρόνων. Η έρευνα δεν ολοκληρώθηκε κατά το τρέχον έτος και θα συνεχιστεί.

Συμβολή των οδών Ορθίας Αρτέμιδος και Στάουφερτ (Ο.Τ. 104, οικόπεδο αφών Ανδριόπουλου) (17)

Η ανασκαφή του οικοπέδου, που βρισκόταν στην περιοχή της αρχαίας κώμης των Λιμνών, έφερε στο φως τμήματα τοίχων της ελληνιστικής κυρίως εποχής και στα κατώτερα στρώματα τα λείψανα θεμελιώσεων λίγων τοίχων, τα οποία από την κεραμική μπορούν να χρονολογηθούν στους αρχαϊκούς και κλασικούς χρόνους. Στο νότιο τμήμα της ανασκαφής αποκαλύφθηκε επίσης, τάφος της ρωμαϊκής εποχής (Σχέδ. 13· Πίν. 49 β).

29. *ΑΔ* 36 (1981): Χρονικά, σ. 121, Σχέδ. 1, Πίν. 57-58.

Οι θεμελιώσεις των τοίχων που αποκαλύφθηκαν, ανήκουν σε τέσσερις οικοδομικές φάσεις, η καθεμία από τις οποίες υπέστη μετασκευές ήδη από την αρχαιότητα.

Τα οικοδομικά λείψανα της αρχαιότερης φάσης θεμελιώνονται σε βάθος κυμαινόμενο από 3,80 έως 3,50 μ. Σώζονται αποσπασματικά σε αρκετά σημεία του οικοπέδου και έχουν υποστεί καταστροφή από την οικοδόμηση των τοίχων της υπερκείμενης φάσης, η οποία είχε θεμελιωθεί σε βάθος περί τα 3 έως 2,85 μ. Για την κατασκευή των τοίχων των δύο αυτών αρχαιότερων οικοδομικών φάσεων είχαν χρησιμοποιηθεί λίθοι μικρού και μετρίου μεγέθους και λάσπη για συνδετικό υλικό. Οι τοίχοι, όμως, της δεύτερης οικοδομικής φάσης παρουσίαζαν περισσότερο επιμελημένη τοιχοποιία και σε ορισμένες περιπτώσεις, κυρίως στη βορειοανατολική γωνία του οικοπέδου, το σωζόμενο ύψος τους ξεπερνούσε το 1 μ.

Σε ανώτερο επίπεδο και σε βάθος περί τα 2,50 μ. αποκαλύφθηκαν τα λείψανα της τρίτης-υπερκείμενης φάσης, για την οικοδόμηση των τοίχων της οποίας είχαν χρησιμοποιηθεί τα ίδια υλικά, ο τρόπος όμως της κατασκευής ήταν αμελέστερος. Η τελευταία-ανώτερη οικοδομική φάση του οικοπέδου αποτελεί μια μετασκευή των τοίχων της προηγούμενης φάσης, οι προσθήκες της οποίας είχαν θεμελιωθεί σε βάθος από 2-2,10 μ. περίπου.

Στη νότια πλευρά του οικοπέδου αποκαλύφθηκε κιβωτιόσχημος τάφος των πρώιμων ρωμαϊκών χρόνων, κτιστός από οπτές πλίνθους και κονίαμα· για την κατασκευή του είχαν παραβιαστεί τα προγενέστερα αρχαιολογικά στρώματα. Ο τάφος βρέθηκε κενός οστών και παραβιασμένος ήδη από την αρχαιότητα. Κατά τον καθαρισμό του συγκεντρώθηκαν όμως τρίλοβα φύλλα από έλασμα χρυσού.

Αξίζει να σημειωθεί το γεγονός ότι η ανασκαφή στο νότιο τμήμα του οικοπέδου προχώρησε σε πολύ μεγαλύτερο βάθος από ό,τι στο βόρειο τμήμα. Η θέση του οικοπέδου στις υπώρειες του λόφου Τούμπανο, που προσδιορίζει το ανατολικό όριο του συμπλέγματος των λόφων της ακρόπολης, δικαιολογεί τις μεγάλες υψομετρικές διαφορές στο οικόπεδο. Σε βάθος 3,60 έως 3,70 μ. περίπου, εντοπίστηκε στρώμα ποταμίσιου αμμοχάλικου, που οδήγησε στο συμπέρασμα ότι από το σημείο εκείνο διερχόταν χείμαρρος, ο οποίος κατά την πρώτη φάση επιχωματώθηκε, μάλλον εσκεμμένα με σκοπό την οικοδόμηση του χώρου.

Κατά την έρευνα συγκεντρώθηκε μεγάλη ποσότητα κεραμικής της ελληνιστικής εποχής, ιδιαίτερα στη νοτιοδυτική πλευρά του οικοπέδου, σύμφωνα με την οποία προσδιορίστηκε η κύρια εποχή χρήσης του χώρου, αλλά και η αρχή της εγκατάλειψής του στους πρώιμους ρωμαϊκούς χρόνους. Βρέθηκαν αρυβαλλοειδείς λήκυθοι των αρχαϊκών χρόνων (Μ.Σ. αριθ. 15323-15324), πινάκια, ηθμός και άωτα σκυφίδια ελληνιστικής εποχής[30]. Στα κινητά ευρήματα της ανασκαφής ανήκει επίσης, τμήμα χάλκινου αναδευτήρα, χάλκινο νόμισμα Λακεδαιμονίων των χρόνων 48-35 π.Χ.[31], χάλκινο νόμισμα Αρκάδων, φθαρμένο χάλκινο νόμισμα που σώζει παράσταση δελφινιού στον οπισθότυπο, πιθανώς κοπής Άργους των χρόνων 370-350 π.Χ. και φθαρμένο χάλκινο νόμισμα πιθανότατα της Σικυώνος.

Οδός Βυζαντίου (Ο.Τ. 146, οικόπεδο Δ. Ζαχαριάδη και Γ. Δημητρακόπουλου) (18)

Η ανασκαφή του οικοπέδου αποκάλυψε τμήμα του νοτιοδυτικού νεκροταφείου της ρωμαϊκής Σπάρτης[32]. Οι τάφοι του νότιου και του δυτικού τμήματος του οικοπέδου είχαν κατασκευαστεί πάνω στον κροκαλοπαγή βράχο της περιοχής, ενώ οι υπόλοιποι τάφοι είχαν διανοιχθεί στις επιχώσεις της εγκαταλελειμμένης ήδη από την αρχαιότητα κοίτης του ρέματος της Μαγουλίτσας (στο εξής τάφρος) (Σχέδ. 14· Πίν. 49 γ).

Η ανασκαφή στα ανώτερα στρώματα του βορειοανατολικού και κεντρικού τμήματος του οικοπέδου (τομέας 1) αποκάλυψε 89 τάφους, εκ των οποίων οι πέντε ήταν κτιστοί και μπορούν να χρονολογηθούν στους ύστερους ρωμαϊκούς χρόνους. Οι τρεις από τους υστερορρωμαϊκούς αυτούς τάφους είχαν προσανατολισμό Α.-Δ., ενώ οι υπόλοιποι Β.-Ν. Στο εσωτερικό τους βρέθηκαν πήλινοι λύχνοι του 5ου-6ου αι. μ.Χ. Στον ίδιο χώρο αποκαλύφθηκε ακόμα η ενεπίγραφη επιτύμβια στήλη γέρου άνδρα (Μ.Σ. αριθ. 14498) του 2ου αι. μ.Χ. (;), καθώς και ένα μαρμάρινο αγαλματίδιο, πιθανότατα Ηρακλέους, το οποίο μπορεί να χρονολογηθεί στην ύστερη ελληνιστική περίοδο.

Κατά τη συνέχιση της ανασκαφής στο εσωτερικό της τάφρου, στον ίδιο τομέα, αποκαλύφθηκαν 54 τάφοι, που

30. Βλ. Zavvou - Themos, ό.π. (υποσημ. 12), σ. 116-117, εικ. 11.27.

31. Grunauer von Hoerschelmann, ό.π. (υποσημ. 14), Gruppe XV.

32. Βλ. A. Themos - A. Maltezou - G. Pantou - G. Tsiangouris - C. Phlouris, The Southwest Cemetery of Roman Sparta: A Preliminary Account of the Results of three Rescue Excavations, στο W.G. Cavanagh - C. Gallou - M. Georgiadis (επιμ.), *Sparta and Laconia from Prehistory to Pre-modern, Proceedings of the Conference held in Sparta, 17-20 March 2005*, BSA Studies 16, 2009, σ. 261-269. Για την ανασκαφή άλλων τμημάτων του ίδιου νεκροταφείου, βλ. St. Raftopoulou, New Finds from Sparta, στο W.G. Cavanagh - S.E.C. Walker (επιμ.), *Sparta in Laconia, Proceedings of the 19th British Museum Classical Colloquium, 6-8 December 1995*, BSA Studies 4, Great Britain 1998, σ. 136, εικ. 12.21. Ακόμα, *ΑΔ* 51 (1996): Χρονικά, σ. 120-121· 52 (1997): Χρονικά, σ. 174-176. Το ημερολόγιο της ανασκαφής του οικοπέδου Ζαχαριάδη-Δημητρακόπουλου, τήρησε ο συμβασιούχος αρχαιολόγος Χρ. Φλουρής.

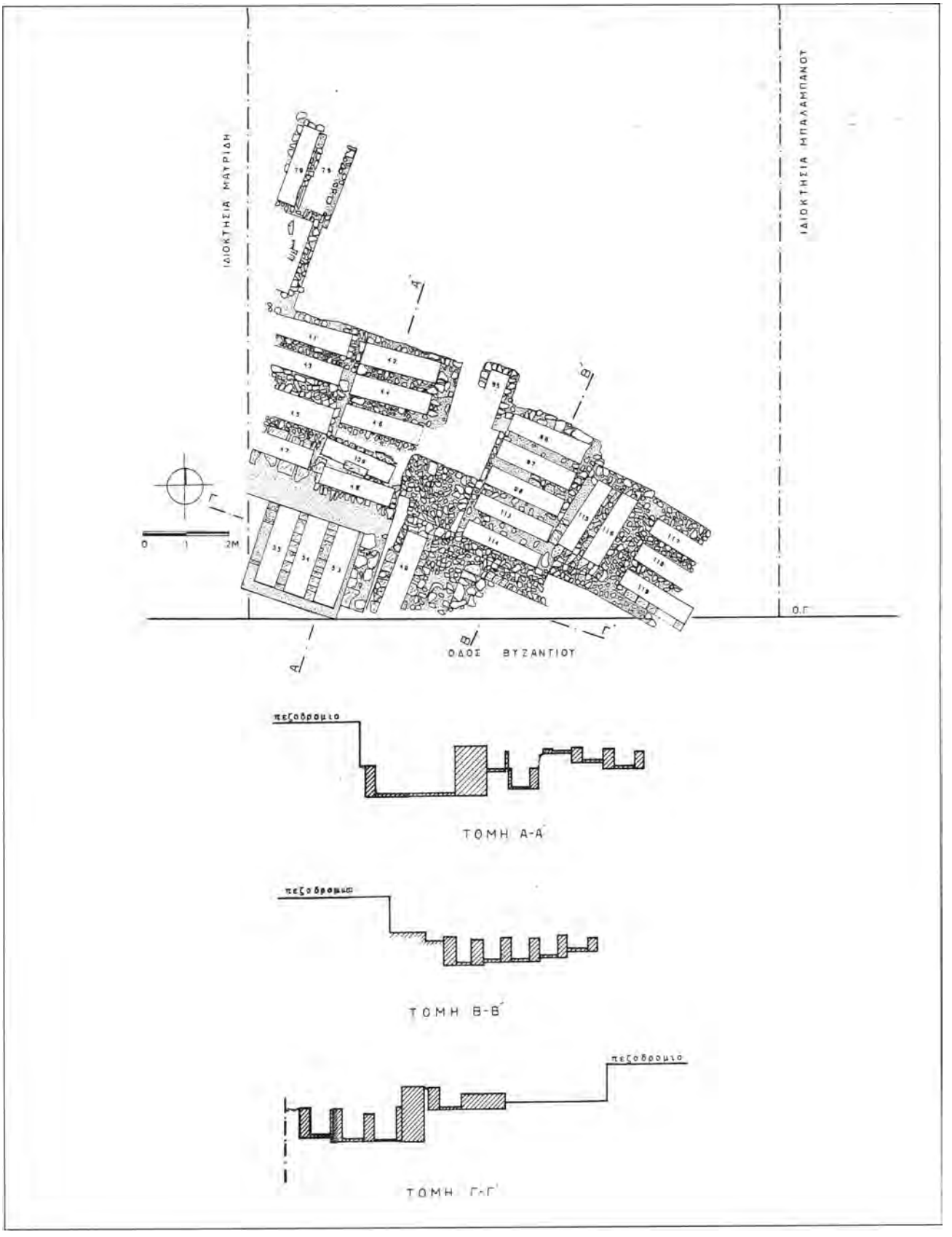

Σχέδ. 14. Σπάρτη. Οδός Βυζαντίου. Κάτοψη και τομές της ανασκαφής.

είχαν τη μορφή απλών λάκκων, των οποίων ο προσανατολισμός ποίκιλλε, διανοιγμένων σε επάλληλα επίπεδα μέχρι βάθ. 4,30 μ. Πολλοί από τους λάκκους αυτούς ήταν καλυμμένοι από τετράγωνες πήλινες πλάκες ή κεράμους. Ήταν κτερισμένοι κυρίως με λύχνους, αλλά και άλλα αγγεία των ρωμαϊκών χρόνων, χάλκινες ή οστέινες περόνες, ενώ σε έναν από τους τάφους (τφ 102) αποκαλύφθηκε ένα ακέραιο οστέινο κοχλιάριο. Στον ίδιο τομέα αποκαλύφθηκαν επίσης 30 εγχυτρισμοί βρεφών σε αγγεία, πολλά από τα οποία είχαν τοποθετηθεί ανεστραμμένα[33].

Στο νότιο και δυτικό τμήμα του οικοπέδου (τομέας ΙΙ) αποκαλύφθηκαν 35 κτιστοί τάφοι, διευθετημένοι σε συστάδες με προσανατολισμό Β.-Ν. ή Α.-Δ. Ήταν θεμελιωμένοι πάνω στο κροκαλοπαγές έδαφος ή στη λεπτή επίχωση υπεράνω αυτού. Τα συνηθέστερα κτερίσματα των τάφων ήταν λύχνοι και σπανιότερα άλλα αγγεία, νομίσματα, δακτύλιοι κτλ., των ρωμαϊκών χρόνων.

Στη νοτιοδυτική γωνία του οικοπέδου αποκαλύφθηκε τμήμα ταφικού κτίσματος, επιμελημένης κατασκευής, στο δάπεδο του οποίου βρέθηκαν τρεις κτιστοί κιβωτιόσχημοι τάφοι με προσανατολισμό περίπου Β.-Ν. (τφ 53-55). Η ανασκαφή στο εσωτερικό των τάφων έδειξε ότι αυτοί είχαν συληθεί ήδη από την αρχαιότητα. Μόνο στον τάφο 53 βρέθηκαν δύο δακτύλιοι, εκ των οποίων ο ένας αργυρός και ο άλλος από υαλόμαζα.

ΑΘΑΝΑΣΙΟΣ ΘΕΜΟΣ

Οδός Σπάρτης - Καστορίου (έργα κατασκευής νέας οδού)

Συνεχίστηκαν από το προηγούμενο έτος οι εργασίες κατασκευής της νέας οδού Σπάρτης-Καστορίου (τμήμα Σπάρτη-Καραβάς). Συγκεκριμένα, συνεχίστηκε η ανασκαφή[34] στη χιλιομετρική θέση 0+ 850-0+ 1000 μ., όπου αποκαλύφθηκε μεγάλος αριθμός τάφων των ρωμαϊκών χρόνων και αρχιτεκτονικά λείψανα της ύστερης ρωμαϊκής περιόδου. Από τα κατώτερα στρώματα συγκεντρώθηκε κεραμική των ελληνιστικών χρόνων και θραύσματα ερυθρόμορφου αγγείου (Μ.Σ. αριθ. 14067).

Στο βορειότερο τμήμα του τομέα αποκαλύφθηκαν δύο υπέργεια ταφικά οικοδομήματα των ρωμαϊκών χρόνων (Σχέδ. 15· Πίν. 49 δ). Το νοτιότερο δεν ανασκάφηκε σε όλη την έκτασή του, καθώς μεγάλο τμήμα του βρισκόταν εκτός των ορίων του έργου. Αποτελούνταν από δύο χώρους, έναν προθάλαμο με είσοδο στην ανατολική πλευρά και κλίμακα στη δυτική πλευρά, που οδηγούσε στον κυρίως θάλαμο. Στο δάπεδο της βόρειας και νότιας πλευράς του ταφικού θαλάμου αποκαλύφθηκαν κτιστές θήκες ενταφιασμού.

Το βορειότερο ταφικό μνημείο είχε επίσης τη μορφή ναΐσκου με πρόδομο και κυρίως θάλαμο. Στο κέντρο του νεκρικού θαλάμου αποκαλύφθηκε λιθόπλινθος, η οποία θα μπορούσε να ερμηνευθεί ως βάση για την τοποθέτηση σαρκοφάγου.

Στη χιλιομετρική θέση 0+1,4 του έργου και στην ανατολική πλευρά της ιδιοκτησίας Πολυχρονάκου αποκαλύφθηκαν τμήμα τοίχου και αγωγού, ενώ εμφανή σε όλο το χώρο ήταν έντονα ίχνη καύσης. Λίγο βορειότερα, αποκαλύφθηκε τάφος κτιστός από οπτές πλίνθους και στρώσεις κονιάματος, μήκ. 1,76 και πλ. 0,49 μ., με προσανατολισμό Β.-Ν. Το δάπεδό του, τμήμα του οποίου διασώθηκε στη νότια πλευρά του, ήταν κατασκευασμένο από πήλινες πλάκες. Ο τάφος βρέθηκε συλημένος, γεμάτος μπάζα και λιγοστά οστά. Στην εξωτερική δυτική πλευρά του βρέθηκαν επίσης λίγα οστά και σπασμένες πήλινες πλάκες προερχόμενες προφανώς από την κάλυψή του.

Στη χιλιομετρική θέση 0+1,7 και σε βάθος ανώτερο του οδοστρώματος της σύγχρονης επαρχιακής οδού Σπάρτης-Καραβά, αποκαλύφθηκαν τμήματα λουτρού των ρωμαϊκών χρόνων, που καλυπτόταν από παχύ στρώμα καταστροφής, που περιελάμβανε τοιχογραφημένα κονιάματα. Ένας τουλάχιστον από τους χώρους που αποκαλύφθηκε ήταν θερμός, όπως έδειξαν τα υπολείμματα υποκαύστου και κτιστής πυέλου. Στη δυτική πλευρά του λουτρού είχαν οικοδομηθεί δύο αναλημματικοί τοίχοι, συνολ. μήκ. 12 και πλ. 0,60 και 0,65 μ., με σκοπό την προστασία του κτιρίου από τις κατολισθήσεις του λόφου. Οι ανασκαφικές εργασίες στο λουτρικό κτίσμα, που θα μπορούσε να αποδοθεί σε κάποια περιαστική της Σπάρτης αγροικία των ρωμαϊκών χρόνων, συνεχίστηκαν με χρηματοδότηση της Νομαρχιακής Αυτοδιοίκησης Λακωνίας και την επίβλεψη του Προϊσταμένου της Ε΄ ΕΠΚΑ Θ. Σπυρόπουλου.

Στη χιλιομετρική θέση του έργου 0+2 και στην ανατολική πλευρά της ιδιοκτησίας Κατσίχτη, αποκαλύφθηκαν υπολείμματα πίθου, κατεστραμμένος κτιστός τάφος και ακτέριστος τάφος σε απλό όρυγμα, μήκ. 1,90 και πλ. 0,56 μ., με προσανατολισμό Α.-Δ. Στο εσωτερικό του αποκαλύφθηκε ενταφιασμός νεκρού σε ύπτια στάση με την κεφαλή στη δυτική πλευρά του τάφου (Τφ 12). Για την κάλυψή του είχαν χρησιμοποιηθεί δύο τμήματα βάσης συμπίεσης ελαιοπιεστηρίου σε β΄ χρήση.

33. E. Zavvou - A. Themos, Recent Finds of Child Burials in the Area of Ancient Sparta from Protogeometric to Roman Times, in A.-M. Guimier-Sorbets - Y. Morizot (επιμ.), *L'enfant et la mort dans l'Antiquité I. Nouvelles recherches dans les nécropoles greques. Le signalement des tombes d'enfants, Actes de la table ronde international organisé à Athènes, École française d'Athènes, 29-30 mai 2008*, Travaux de la Maison René - Ginouvès 12, Paris 2010, σ. 231-232.

34. Το ημερολόγιο των ανασκαφικών εργασιών τήρησαν διαδοχικά οι συμβασιούχοι αρχαιολόγοι Χ. Φλουρής και Γ. Πάντου.

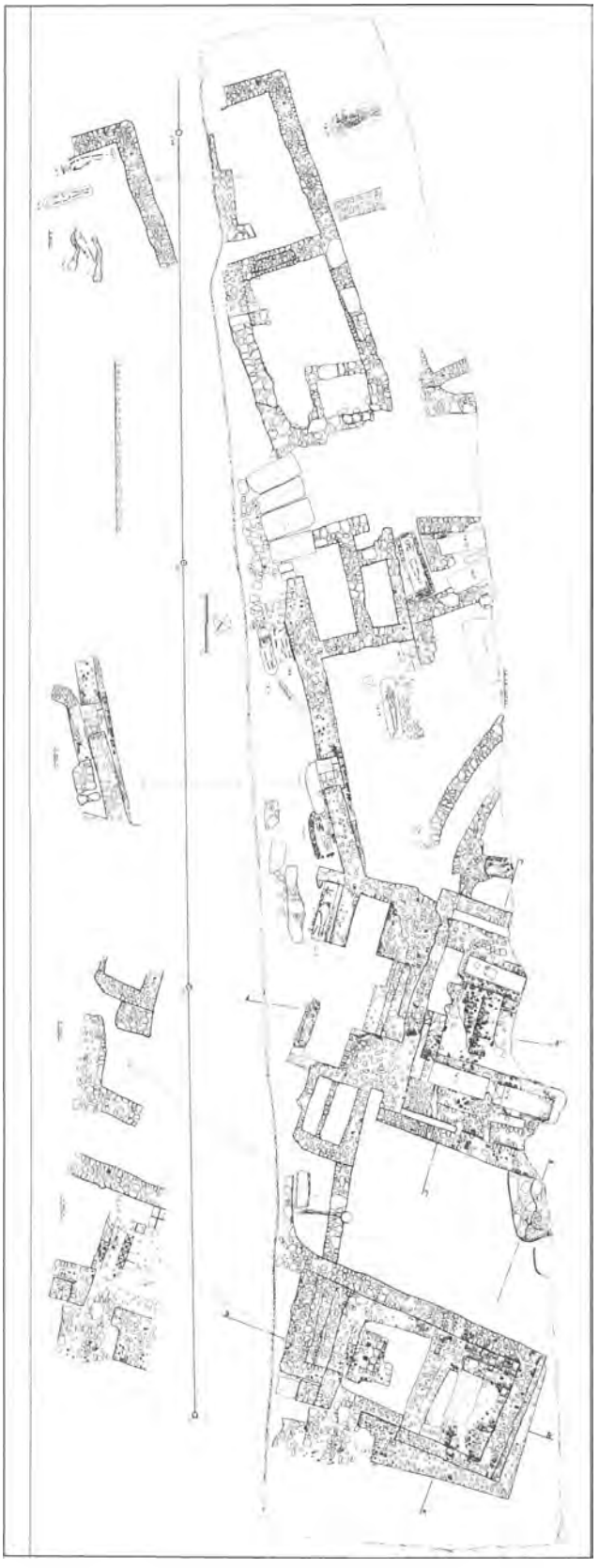

Σχέδ. 15. Σπάρτη. Οδός Σπάρτης-Καστορίου. Κάτοψη της ανασκαφής στη χιλιομετρική θέση 0+850.

Τμήμα υπέργειου ταφικού μνημείου στον τύπο του columbarium εντοπίστηκε κατά τη διάρκεια έρευνας επιφανείας στη χιλιομετρική θέση 0+2,5, σε μικρή απόσταση δυτικά της διασταύρωσης της οδού Σπάρτης-Καραβά και του αγροτικού χωματόδρομου που οδηγεί στη θέση Πίττα του Καραβά, όπου σώζονται ποδαρικά υδατογέφυρας του ρωμαϊκού υδραγωγείου της Σπάρτης[35] (Πίν. 49 ε).

Στη χιλιομετρική θέση 0+3,6 χλμ. (διασταύρωση της νέας χάραξης με τον παλαιό δρόμο Σπάρτης-Καραβά, πλησίον της οικίας Ασπιώτη) ανασκάφηκε ταφικό κτίσμα, στο δάπεδο του οποίου υπήρχαν τρεις κτιστοί τάφοι της ρωμαϊκής εποχής. Σε έναν μόνον από τους τάφους διασώθηκαν υπολείμματα ταφής κτερισμένης με ένα μόνωτο αγγείο των ρωμαϊκών χρόνων, θραύσματα δύο γυάλινων αγγείων και χάλκινη βελόνη.

Στην ανατολική πλευρά της ιδιοκτησίας Κολοβού αποκαλύφθηκε σε βάθος 0,60 μ. κάτω από το οδόστρωμα της σύγχρονης οδού και στο δυτικό άκρο της τμήμα τοίχου, μήκ. 5,50 μ., με κατεύθυνση Β.-Ν. Το νότιο τμήμα του τοίχου ήταν κατασκευασμένο από λίθους διαφόρων μεγεθών και το βόρειο από αδρά δουλεμένους κροκαλοπαγείς λίθους μεγάλων διαστάσεων. Ο τοίχος αποτελούσε πιθανότατα τμήμα του αναλήμματος της αρχαίας οδού προς τη Μεγαλόπολη.

Τέλος, στη θέση Χάνι, εντός του οικισμού Καραβά και εντός της ιδιοκτησίας Ανδριόπουλου, εντοπίστηκαν και ανασκάφηκαν τρεις κεραμοσκεπείς ακτέριστοι τάφοι και τμήμα κατεστραμμένου τάφου με τοιχώματα κατασκευασμένα από οπτές πλίνθους και κονίαμα και τμήμα κατεστραμμένου τοίχου.

ΑΘΑΝΑΣΙΟΣ ΘΕΜΟΣ - ΕΛΕΝΗ ΖΑΒΒΟΥ

ΕΡΓΑ ΔΗΜΟΤΙΚΗΣ ΕΠΙΧΕΙΡΗΣΗΣ ΥΔΡΕΥΣΗΣ ΚΑΙ ΑΠΟΧΕΤΕΥΣΗΣ ΣΠΑΡΤΗΣ

Οδός Αλκμάνος (Ο.Τ. 130)

Κατά τη διάρκεια εκσκαφής χάνδακος για τη σύνδεση της οικοδομής ιδιοκτησίας Γ. και Μ. Κανελλοπούλου[36], στη νότια πλευρά του Ο.Τ. 130, με το δίκτυο ύδρευσης και αποχέτευσης Σπάρτης, αποκαλύφθηκαν έμπροσθεν της όμορης προς Α. ιδιοκτησίας Στ. Αργειτάκου τμήματα δύο τοίχων σε βάθος 0,45 έως 0,48 μ. από την επιφά-

35. Α. Θέμος, Παρατηρήσεις επί του Ρωμαϊκού Υδραγωγείου της Σπάρτης: Η επισήμανση της πορείας του, *Πελοποννησιακά* 26 (2001-2002), σ. 249.

36. Για την ανασκαφή του οικοπέδου, βλ. *ΑΔ* 53 (1998): Χρονικά, σ. 158-161 και 54 (1999): Χρονικά, σ. 167.

νεια του καταστρώματος της οδού και τμήμα ψηφιδωτού δαπέδου με γεωμετρικό διάκοσμο ανάμεσά τους. Η διέλευση του αγωγού έγινε υπεράνω της στάθμης των αρχαίων λειψάνων.

Οδός Θερμοπυλών 97 (Ο.Τ. 35)

Κατά τη διάνοιξη χάνδακος για τη σύνδεση της οικοδομής Π. Βαλιώτη[37] στη βόρεια πλευρά του Ο.Τ. 35 με το δίκτυο ύδρευσης και αποχέτευσης Σπάρτης, αποκαλύφθηκαν παρά την ανατολική γωνία της ιδιοκτησίας, τμήματα δαπέδων από κονίαμα, καθώς και το δάπεδο του υπόγειου θαλάμου καύσης (area) θερμού χώρου λουτρού. Το δάπεδο ήταν επιστρωμένο με πήλινες πλάκες, πάνω στις οποίες διασώθηκαν τα ίχνη της τοποθέτησης των στυλίσκων για τη στήριξη του δαπέδου, στο οποίο πατούσαν οι λουόμενοι (suspensura) (βάθ. 1,17 μ. από την επιφάνεια του πεζοδρομίου). Το δάπεδο είχε καταστραφεί κατά το παρελθόν από τη διέλευση σύγχρονου αποχετευτικού αγωγού.

Οδός Ορθίας Αρτέμιδος 66

Κατά τη διάνοιξη χάνδακος για την τοποθέτηση αποχετευτικού αγωγού αποκαλύφθηκε σε βάθος 0,50 μ. από την επιφάνεια του πεζοδρομίου, τμήμα τοίχου από μεγάλου μεγέθους αργούς λίθους. Στα ανατολικά του αποκαλύφθηκε τμήμα δαπέδου από πήλινες πλάκες σε βάθος 0,60 μ.

Οδός Κύπρου

Κατά τη διάρκεια εκσκαφής χάνδακος για την επέκταση του αγωγού ομβρίων υδάτων στο νότιο άκρο της οδού Κύπρου (Ο.Τ. Γ422), αποκαλύφθηκαν δύο κτιστοί τάφοι στα νοτιοδυτικά της ιδιοκτησίας Παλαμίδα και σε βάθος 1,90 μ. από την επιφάνεια του πεζοδρομίου, οι οποίοι ανήκουν στο επονομαζόμενο νοτιοδυτικό νεκροταφείο της Σπάρτης[38]. Από το βορειότερο τάφο διασώθηκε μόνο το δυτικό τμήμα κτισμένο με λίθους, κονίαμα και τμήματα πήλινων πλακών.

Ο νότιος τάφος ήταν κτιστός από οπτές πλίνθους και καλυπτόταν με πήλινες πλάκες. Στο εσωτερικό του βρέθηκαν οστά νεκρού σε ύπτια στάση με την κεφαλή στη δυτική πλευρά του τάφου. Εκατέρωθεν της κεφαλής του νεκρού είχαν τοποθετηθεί δύο πήλινοι λύχνοι κορινθιακού τύπου με διακόσμηση ακτίνων στο δίσκο και εμπίεστων ωών στον ώμο[39] του α΄ μισού του 2ου αι. μ.Χ. Ο ένας εξ αυτών έφερε στη βάση την υπογραφή *Επικτήτου* (Μ.Σ. αριθ. 15113)[40] και ο δεύτερος την υπογραφή *Σωπάτρου* (Μ.Σ. αριθ. 15114) (Πίν. 50 α). Το όνομα του εργαστηρίου του Σωπάτρου δεν μαρτυρείται εξ όσων γνωρίζω σε άλλη περιοχή και πιθανώς είναι τοπικό.

Οδός Σπάρτης-Καραβά

Κατά τη διάνοιξη χάνδακος για την επέκταση του δικτύου ύδρευσης αποκαλύφθηκαν στη νότια πλευρά της οδού, εντός του αγρού ιδιοκτησίας Αλεξανδράκη (νότια του εργοστασίου ΧΥΜΟΦΙΞ), τμήματα τοίχων των ελληνιστικών πιθανότατα χρόνων, οι οποίοι όριζαν χώρους, η συνέχεια των οποίων εκτείνεται προς Β. και προς Ν. στο άσκαφο τμήμα του αγρού.

ΕΛΕΝΗ ΖΑΒΒΟΥ

Μ α γ ο ύ λ α

Οικόπεδο Κ. Τσούκλερη

Η ανασκαφική έρευνα του οικοπέδου αποκάλυψε τμήμα κτιστού αγωγού, μήκ. 19 και πλ. 0,30-0,45 μ. στο εσωτερικό και 0,90-1,05 μ. στο εξωτερικό. Ο αγωγός διέτρεχε το οικόπεδο με κατεύθυνση Α.-Δ. και ήταν κατασκευασμένος από αργούς λίθους και κονίαμα. Για την κάλυψή του είχαν χρησιμοποιηθεί πλακοειδείς λίθοι και αρχιτεκτονικά μέλη σε β΄ χρήση. Το εσωτερικό του αγωγού ήταν επιχρισμένο με υδραυλικό κονίαμα.

Στα νότια του αγωγού αποκαλύφθηκε εκτεταμένο μπάζωμα από λίθους, τμήματα κεράμων και μεγάλο αριθμό αρχιτεκτονικών μελών. Βρέθηκε επίσης ανάγλυφη στήλη των ρωμαϊκών χρόνων με την παράσταση Διοσκούρων (Μουσείο Σπάρτης αριθ. 16750), τμήμα ενεπίγραφης στήλης των χρόνων 138-161 μ.Χ. (Μ.Σ. αριθ.

37. Για την ανασκαφή και τα ευρήματα του οικοπέδου, βλ. *ΑΔ* 53 (1998): Χρονικά, σ. 158-161 και 54 (1999): Χρονικά, σ. 186.

38. Βλ. παραπάνω, σ. 197-199, Οδός Βυζαντίου.

39. Για τον τύπο των λύχνων, βλ. Perlzweig, ό.π. (υποσημ. 28), σ. 94, αριθ. 259 και πίν. 8. Για την καταγωγή του κορινθιακού τύπου, βλ. Μ. Πετρόπουλος, *Τα εργαστήρια των ρωμαϊκών λυχναριών της Πάτρας και το Λυχνομαντείο*, Αθήνα 1999, σ. 96-108 και πιο πρόσφατα Π. Πετρίδης, Ρωμαϊκά και πρωτοβυζαντινά εργαστήρια κεραμικής στον ελλαδικό χώρο, στο Δ. Παπανικόλα-Μπακιρτζή - Ντ. Κουσουλάκου (επιμ.), *Κεραμική της ύστερης αρχαιότητας από τον ελλαδικό χώρο (3ος-7ος αιώνας), Θεσσαλονίκη, 12-16 Νοεμβρίου 2006*, Θεσσαλονίκη 2010, Α΄, σ. 84-86, όπου και άλλη βιβλιογραφία.

40. Για το κορινθιακό εργαστήριο του εργαστηρίου του Επικτήτου, βλ. Ph. Bruneau, Lampes Corinthiennes, *BCH* 95 (1971), σ. 460-461.

13280 α+β)[41] και φθαρμένο χάλκινο νόμισμα με παράσταση γυναικείας μορφής στον εμπροσθότυπο, πιθανώς του 3ου αι. μ.Χ.

Ριβιώτισσα

Εθνική οδός Σπάρτης-Γυθείου (οικόπεδο αφών Βακαλοπούλου)

Κατά την εκσκαφή του οικοπέδου αποκαλύφθηκε στο δυτικό τμήμα της ιδιοκτησίας και σε βάθος 0,22 μ. από το επίπεδο της οδού Σπάρτης-Γυθείου, τετράγωνης κάτοψης κτιστή κατασκευή, πιθανώς δεξαμενή, διαστ. 1,27×1,27 μ. Τα τοιχώματά της ήταν κατασκευασμένα από λίθους, θραύσματα κεράμων και μεγάλη ποσότητα κονιάματος για συνδετικό υλικό και το δάπεδό της είχε επιστρωθεί με τρεις επάλληλες στρώσεις κουρασάνι (βάθος 0,50-0,77 μ.). Κατά τον καθαρισμό της δεν εντοπίστηκε κεραμική στις επιχώσεις, όμως γύρω της βρέθηκε κεραμική της βυζαντινής εποχής.

ΑΘΑΝΑΣΙΟΣ ΘΕΜΟΣ

Σελλασία

Θέση Ρίζα ή Κάμπος Σελλασίας (ιδιοκτησία «ΟΙΝΟΥΣ ΑΕ»)

Ο αγρός ιδιοκτησίας της εταιρείας «ΟΙΝΟΥΣ ΑΕ» βρίσκεται στη θέση Ρίζα ή Κάμπος Σελλασίας, στους βόρειους πρόποδες του λόφου του Αγίου Κωνσταντίνου, όπου σώζονται τα λείψανα του ελληνιστικού οχυρού[42], που συνδέεται με τη μάχη της Σελλασίας (222 μ.Χ.). Κατά τις εργασίες διαμόρφωσης του περιβάλλοντος χώρου στην κλιτύ του λόφου νότια του υφιστάμενου τυποποιητηρίου ελιών της «ΟΙΝΟΥΣ ΑΕ», αποκαλύφθηκαν τμήματα τοίχων και τμήμα δαπέδου. Συγκεντρώθηκαν μελαμβαφή όστρακα των κλασικών, μάλλον, χρόνων. Οι εργασίες διακόπηκαν προκειμένου να διενεργηθεί σωστική έρευνα σύμφωνα με τη σειρά των εκκρεμουσών ανασκαφών. Πρέπει να σημειωθεί ότι σε μικρή απόσταση νοτιοδυτικά της ιδιοκτησίας είχε βρεθεί σύμφωνα με μαρτυρίες των κατοίκων της Σελλασίας η ενεπίγραφη αναθηματική στήλη των αρχαϊκών χρόνων με την ανάγλυφη παράσταση Διοσκούρων[43] (Μ.Σ. αριθ. 447), ενώ σε μικρή ανασκαφική έρευνα που είχε γίνει στην περιοχή αυτή από τον πρώην Έφορο Αρχαιοτήτων Χρ. Χρήστου (σχετ. το αριθ. 366/330/28-11-1959 έγγραφο της Ε΄ ΕΠΚΑ), είχαν εντοπιστεί κατάλοιπα των κλασικών χρόνων που θα μπορούσαν να ανήκουν σε ιερό[44].

Κλησάκια (αγρός Χ. και Δ. Ζούρα)

Στη νότια πλευρά του λόφου Κλησάκια, είχαν εντοπιστεί κατά το έτος 1999 αρχιτεκτονικά λείψανα και τμήμα ψηφιδωτού δαπέδου[45], πιθανότατα τμήματα μιας αγροικίας. Κατά το τρέχον έτος διενεργήθηκε μικρός ανασκαφικός καθαρισμός για την αποκάλυψη του ψηφιδωτού και τομές για την οριοθέτηση του κτιρίου ανάμεσα στα ελαιόδενδρα του αγρού. Αποκαλύφθηκε τμήμα δωματίου, διαστ. 5×4,20 μ. με ψηφιδωτό δάπεδο, που προχωρούσε κάτω από σύγχονη πεζούλα-αναβαθμό του αγρού. Στα δυτικά του χώρου αποκαλύφθηκε ένας ακόμα τοίχος και μικρό τμήμα δεύτερου ψηφιδωτού δαπέδου.

Κατά την επιφανειακή έρευνα της περιοχής εντοπίστηκε πλησίον του αγρού Ζούρα, κτίσμα με αψίδα στην ανατολική πλευρά, πιθανότατα εκκλησία. Στο χώρο βρέθηκαν θραύσματα πίθων και αβαφής κεραμική[46].

ΕΛΕΝΗ ΖΑΒΒΟΥ

Καλλιθέα (Ζαραφώνα)

Θέση Πόρτες

Ύστερα από την εκδήλωση μικρής φωτιάς στη θέση Πόρτες Καλλιθέας (τέως Ζαραφώνας) διενεργήθηκε καθαρισμός από τη βλάστηση και αποτύπωση του εντοπισμένου από το παρελθόν αρχαίου κτιρίου της περιοχής[47]. Πρόκειται για κτίριο των κλασικών-ελληνιστικών χρόνων, μεγάλων διαστάσεων, περί τα 13×7 μ. κατασκευασμένου από μεγάλες λιθοπλίνθους. Διακρίνεται μεγάλο

41. Για τη δημοσίευση του ανώτερου τμήματος της στήλης (θραύσμα α), στο οποίο εκ των υστέρων συγκολλήθηκε το θραύσμα β, που βρέθηκε εντοιχισμένο στα τοιχώματα του αγωγού, βλ. Ε. Ζαββού, Επιγραφές από τη Λακωνία, *ΗΟΡΟΣ* 13 (1999), σ. 63-70, αριθ. 4 και η ίδια, Προσθήκες και διορθώσεις σε λακωνικά ενεπίγραφα μνημεία, *ΗΟΡΟΣ* 17-21 (2004-2009), σ. 299-300, αριθ. 4.

42. A.W. Lawrence, *Greek Aims in Fortification*, Oxford - New York - Toronto 1979, σ. 178. W.K. Pritchett, The Battle of Sellasia in 222 B.C., *Studies in Ancient Greek Topography* 1 (1965), σ. 59-70. G. Shipley, Site Catalogue of the Survey, στο W. Cavanagh - J. Crouwel - R.W.V. Catling - G. Shipley (επιμ.), *Continuity and Change in a Greek Rural Landscape: The Laconia Survey*, τόμ. II, London - Athens 1996, σ. 325-328, αριθ. B111.

43. M.N. Tod - A.J.B. Wace, *A Catalogue of the Sparta Museum*, Oxford 1906, αριθ. 447, σ. 66 και 178. *IG* V1, 919.

44. Βλ. και *AR* 1959-1960, σ. 9.

45. *ΑΔ* 54 (1999): Χρονικά, σ. 187.

46. Βλ. Shipley, ό.π. (υποσημ. 42), σ. 332, θέση D 306.

47. Τ.Α. Γριτσόπουλος, *Ιστορία του Γερακίου*, Αθήνα 1982, σ. 70. Γ.Α. Πίκουλας, Πύργοι: Δίκτυο, χρήση, απορίες και ερωτήματα, *ΗΟΡΟΣ* 8-9 (1990-1991), σ. 256 και αριθ. 32 στον πίνακα της σ. 257.

τμήμα της ανωδομής, εν μέρει επιχωσμένης και εν μέρει ορατής. Στην καλύτερα σωζόμενη βόρεια πλευρά του κτιρίου έχει διασωθεί η είσοδος, πλ. 1,37 μ., η οποία ίσταται μέχρι και το υπέρθυρο σε ύψος 2 μ. Η θύρα αυτή έδωσε και την ονομασία Πόρτες στην περιοχή (Σχέδ. 16· Πίν. 50 β). Η χρήση του κτιρίου – ναός κατά τον Γριτσόπουλο ή παρόδιο φυλακείο κατά τον Πίκουλα – δεν μπορεί να διαπιστωθεί πριν από τη διενέργεια ανασκαφής. Γύρω από την εντυπωσιακή κατασκευή διακρίνονται πεσμένοι λιθόπλινθοι μεγάλων διαστάσεων, καθώς και άλλα ίχνη τοίχων, τμήματα αβαφών και μελαμβαφών αγγείων, μερικά από τα οποία μπορούν να χρονολογηθούν και στην αρχαϊκή εποχή και θραύσματα αβαφών και μελαμβαφών κεράμων.

ΑΘΑΝΑΣΙΟΣ ΘΕΜΟΣ

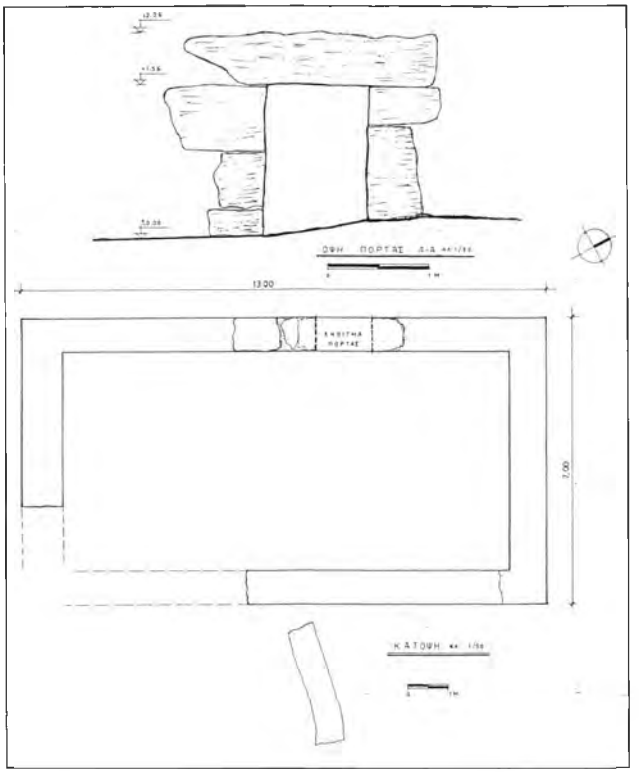

Σχέδ. 16. Καλλιθέα. Θέση Πόρτες. Κάτοψη του κτιρίου και όψη της εισόδου.

Αιγιές

Οδός Αιγιών - Σελεγουδίου (οικόπεδο Ι. Κορκόκιου)

Η ανασκαφική έρευνα στην ιδιοκτησία Ι. Κορκόκιου, στην οδό Αιγιών-Σελεγουδίου, διενεργήθηκε μετά τη διενέργεια αυτοψίας και τη διαπίστωση της ύπαρξης αρχαιοτήτων σε σκάμμα για την κατασκευή υποστυλωμάτων νέας οικοδομής, που είχε διενεργηθεί χωρίς την προηγούμενη έγκριση και επίβλεψη της Ε΄ ΕΠΚΑ. Κατά την ανασκαφική έρευνα αποκαλύφθηκε σε βάθος 1,48 μ. από το οδόστρωμα της επαρχιακής οδού, η ανώτερη επιφάνεια μεγάλου, αποχετευτικού προφανώς αγωγού, με κατεύθυνση ΒΑ.-ΝΔ. Τα τοιχώματά του ήταν κατασκευασμένα από αργούς λίθους και για την κάλυψή του είχαν χρησιμοποιηθεί πλακοειδείς λίθοι και σχιστολιθικές πλάκες. Από τον καθαρισμό στο εσωτερικό του αγωγού συγκεντρώθηκε κεραμική των ύστερων ρωμαϊκών χρόνων (κυρίως αυλακωτά όστρακα), αλλά και φθαρμένα μελαμβαφή όστρακα των ελληνιστικών χρόνων. Ανάμεσα στα ευρήματα συμπεριλαμβάνεται τμήμα οινοχόης των χριστιανικών χρόνων (Μ.Σ. αριθ. 15993), που φέρει εγχάρακτη επιγραφή μετά την όπτηση *Τ(Ο) Δ(ούλο Σου) Κύ[ρ]ιε βοήθ[ει]*.

Η συνέχιση της ανασκαφής έδειξε ότι το δυτικό τοίχωμα του αγωγού, πλ. 0,65 μ., αποτελούσε και εξωτερικό τοίχο σπιτιού, πιθανότατα αγροικίας, αφού αποκαλύφθηκε ένας ακόμα τοίχος κάθετος σε αυτόν (τχ 3) (Σχέδ. 17). Στα βορειοδυτικά του αγωγού (στην παρειά του ήδη διανοιχθέντος σύγχρονου αποχετευτικού βόθρου), αποκαλύφθηκε αποθηκευτικός πίθος κατά χώραν σε βάθος 2,42 μ.

Από τον υπόλοιπο χώρο του οικοπέδου και από τα μπάζα της παράνομης εκσκαφής συγκεντρώθηκε κεραμική των ύστερων ρωμαϊκών, αλλά και των ελληνιστικών χρόνων και χάλκινο νόμισμα των Λακεδαιμονίων, των χρόνων 31-7 π.Χ.[48]. Διακρίθηκαν μελαμβαφή όστρακα με πλαστικές ραβδώσεις και θραύσματα πινακίων με εμπίεστη διακόσμηση στον πυθμένα, θραύσματα πίθων και τμήμα λεκανίδος-τριβείου.

Γύθειο

Οδός Ηρακλέους (Ο.Τ. 28, οικόπεδο Μ. Καπασούρη)

Κατά την έρευνα του οικοπέδου αποκαλύφθηκαν οι θερμοί χώροι μεγάλου λουτρικού οικοδομήματος των ρωμαϊκών χρόνων. Η σωστική ανασκαφή διενεργήθηκε κάτω από εξαιρετικά δύσκολες συνθήκες και τμηματικά, ενώ τα αρχαία λείψανα καταχώνονταν μερικώς μετά τον καθαρισμό και την αποτύπωσή τους, λόγω της ανόδου του υδροφόρου ορίζοντα και της θάλασσας που πλημμύριζε το χώρο. Το λουτρό θα πρέπει να συνέχιζε προς Β. στην ιδιοκτησία Καρέ και προς Ν. στην ιδιοκτησία Κακοκέφαλου, οι οποίες δυστυχώς δεν έχουν ανασκαφεί. Στο ανατολικό τμήμα του οικοπέδου τα αρχιτε-

48. Grunauer von Hoerschelmann, ό.π. (υποσημ. 14), Gruppe XXVI.

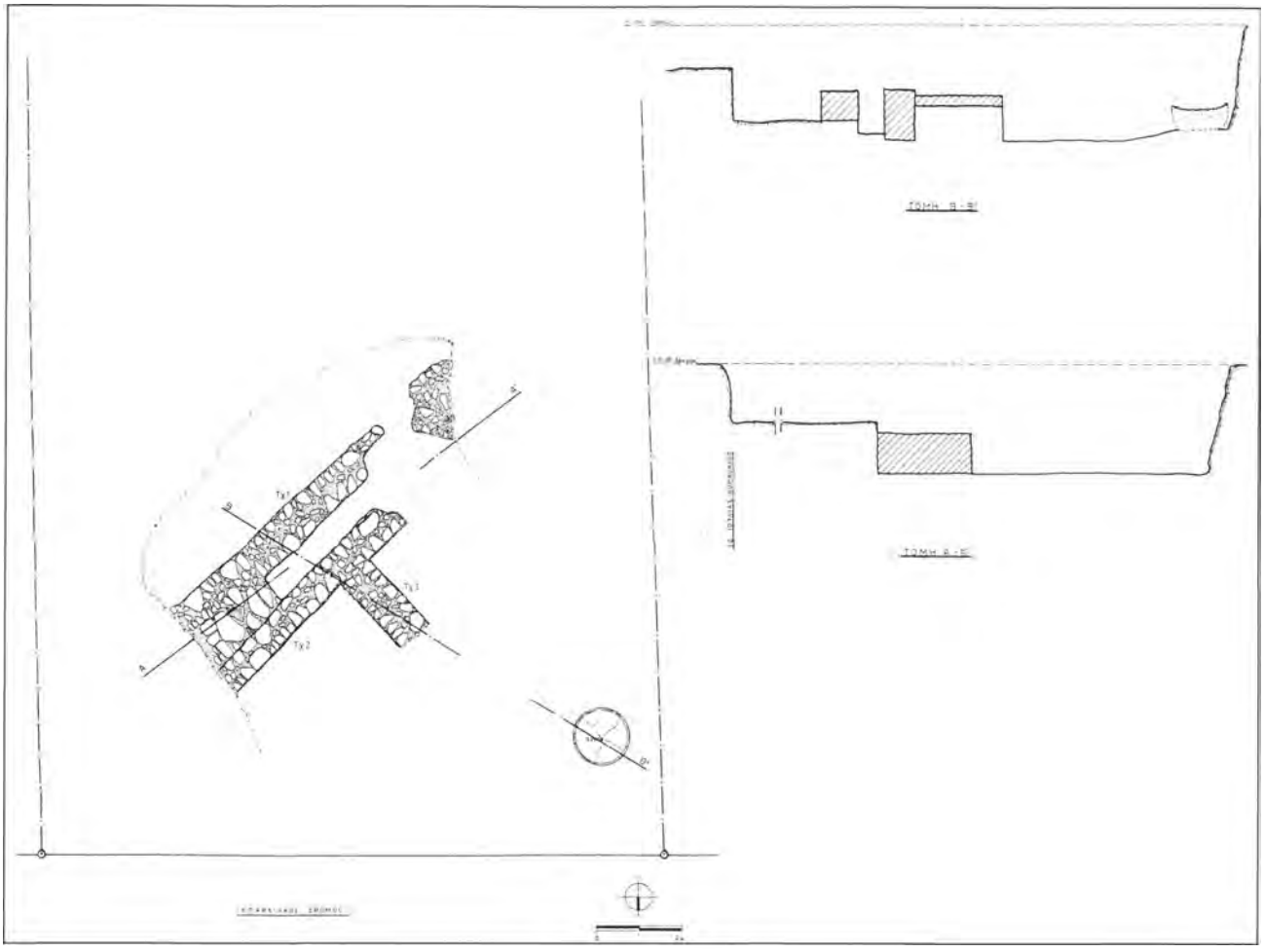

Σχέδ. 17. Αιγιές. Οδός Αιγιών-Σελεγουδίου. Κάτοψη και τομές της ανασκαφής.

κτονικά λείψανα είχαν καταστραφεί σχεδόν ολοκληρωτικά από την οικοδόμηση οικίας των αρχών του 20ού αιώνα (Πίν. 50 γ).

Στο κεντρικό και δυτικό τμήμα του οικοπέδου αποκαλύφθηκαν οι θερμοί χώροι Α, Β και Ζ, εκ των οποίων ο Ζ συνέχιζε στην προς Δ. όμορη ιδιοκτησία. Στα βόρεια του χώρου αυτού αποκαλύφθηκε ορθογώνια πύελος (αριθ. Α) και στα δυτικά της τοιχία μεταγενέστερης οικοδομικής φάσης (ο Τχ2 και ο Τχ5 που ήταν θεμελιωμένος πάνω στον Τχ1).

Ο χώρος Α επικοινωνούσε προς Α. με τον αποσπασματικά σωζόμενο, θερμό χώρο Δ και προς Β. με τον επίσης θερμό χώρο Γ. Στα ανατολικά του τελευταίου αυτού χώρου, αποκαλύφθηκε ο ορθογώνιος χώρος Ε, στον οποίο εγγράφεται κυκλικής κάτοψης πισίνα.

Στα ανατολικά του χώρου Ε τα αρχιτεκτονικά λείψανα είχαν υποστεί μεγαλύτερη καταστροφή. Στο σημείο αυτό αποκαλύφθηκαν μόνο αγωγοί απορροής ύδατος και τμήματα τοίχων κατεστραμμένων από το υπόγειο της παλαιάς οικίας Καπασούρη. Στη βορειοανατολική γωνία του οικοπέδου αποκαλύφθηκε χώρος με ψηφιδωτό δάπεδο με ζώνες γεωμετρικών κοσμημάτων και ψαριών. Μετά την αποκόλληση του ψηφιδωτού δαπέδου αποκαλύφθηκαν κάτω από το υπόστρωμά του, τμήματα δύο κατεστραμμένων προγενέστερων τοίχων, αλλά η ανασκαφική έρευνα δεν ήταν δυνατό να συνεχιστεί σε μεγάλο βάθος, αφού ο χώρος για μια ακόμα φορά κατακλύστηκε από τα νερά της θάλασσας. Το λουτρικό οικοδόμημα φαίνεται ότι καταστράφηκε από σεισμό, όπως μπορούμε να συμπεράνουμε από τις μεγάλες ρωγμές που ήταν ορατές σε πολλούς από τους τοίχους του κτιρίου.

Κατά την ανασκαφή του οικοπέδου αποκαλύφθηκε μεγάλη ποσότητα κεραμικής των ρωμαϊκών χρόνων. Ανάμεσά τους διακρίνονται πολλά τμήματα αμφορέων και θραύσματα αρretινών αγγείων. Από τα ανώτερα στρώματα της ανασκαφής συγκεντρώθηκαν επίσης λύχνοι βορειοαφρικανικού τύπου των παλαιοχριστιανικών χρόνων (Σ.Γ. αριθ. 1222, 1225, 1226 και 1227) (Πίν. 50 δ), καθώς και μήτρες για την κατασκευή λύχνων (Σ.Γ. αριθ. 1220, 1221, 1223, 1224) από το βόρειο, κυρίως, τομέα της

ανασκαφής[49], που υποδεικύουν την εργαστηριακή χρήση του χώρου. Δυστυχώς, δεν έγινε δυνατό να εντοπιστούν ίχνη της εργαστηριακής εγκατάστασης (αποκαλύφθηκαν μόνο μερικά μεταγενέστερα τοιχία).

ΕΛΕΝΗ ΖΑΒΒΟΥ

Οδός Κάστορος (Ο.Τ. 17, οικόπεδο Ν. Αγραππίδη)

Η α΄ φάση της ανασκαφικής έρευνας του οικοπέδου ιδιοκτησίας Ν. Αγραππίδη επί της οδού Κάστορος, διενεργήθηκε κατά τα έτη 1988-1990, οπότε προτάθηκε η απαλλοτρίωση του οικοπέδου. Με την αριθ. ΥΠΠΟ/ΑΡΧ/Α1/Φ5/46599/2888/7-11-97 Υπουργική Απόφαση και το αριθ. ΥΠΠΟ/ΑΡΧ/Α1/Φ5/ 45874/2909/11-10-99 έγγραφο του ΥΠΠΟ, επετράπη τελικά η ανέγερση διώροφης οικοδομής με τον όρο της διατήρησης των αρχαίων λειψάνων ορατών και επισκέψιμων στην πυλωτή της οικοδομής. Η δεύτερη φάση της ανασκαφικής έρευνας, η οποία έδειξε ότι το οικόπεδο δεν είχε ανασκαφεί πλήρως κατά το παρελθόν, έγινε ύστερα από την έναρξη εργασιών για την κατασκευή των υποστυλωμάτων της νέας οικοδομής, χωρίς την προηγούμενη ενημέρωση και επίβλεψη της Υπηρεσίας μας και την αποκάλυψη νέων αρχαίων λειψάνων. Παράλληλα, κατά τη διάρκεια εργασιών καθαρισμού με σκοπό την αποκόλληση του ψηφιδωτού δαπέδου που είχε αποκαλυφθεί από το παρελθόν, διαπιστώθηκε ότι η έκτασή του ήταν μεγαλύτερη από εκείνη που είχε αρχικά αποτυπωθεί, ενώ ένα δεύτερο ψηφιδωτό κοσμούσε το δάπεδο ενός ακόμα χώρου του αρχαίου κτιρίου.

Κατά την ανασκαφή του έτους 2001 (Σχέδ. 18· Πίν. 50 ε) διαπιστώθηκε ότι τα αρχαία αρχιτεκτονικά λείψανα ανήκαν σε τρεις διαφορετικές οικοδομικές φάσεις. Στην ανώτερη οικοδομική φάση, η οποία θα πρέπει να χρονολογηθεί στους παλαιοχριστιανικούς χρόνους, ανήκουν οι τοίχοι 1, 2 και 8 και το δάπεδο από κουρασάνι, που αποκαλύφθηκε στο χώρο, τον οποίο αυτοί όριζαν, καθώς και το δάπεδο στα ανατολικά του τχ8[50]. Στη δεύτερη-κατώτερη οικοδομική φάση ανήκει το λουτρό των ρωμαϊκών χρόνων, τμήματα του οποίου είχαν μόνον αποκαλυφθεί κατά την ανασκαφική έρευνα των ετών 1988-1989. Στην αρχαιότερη οικοδομική φάση ανήκουν λίγα λείψανα των ελληνιστικών χρόνων, που αποκαλύφθηκαν στην ανατολική πλευρά του οικοπέδου.

Ο χώρος του λουτρού ορίζεται προς Δ. από το ανατολικό ανάλημμα (τχ9) της αρχαίας οδού, που είχε αποκαλυφθεί κατά την ανασκαφή των ετών 1989-1990. Η προς Β. συνέχεια της ίδιας οδού, καθώς και του λουτρικού συγκροτήματος, είχε αποκαλυφθεί κατά την ανασκαφή του όμορου οικοπέδου Γ. και Π. Κατσάκου. Στενή κλίμακα οδηγούσε από την επιφάνεια της οδού, που βρισκόταν σε υψηλότερο επίπεδο, στο χώρο του λουτρού[51]. Ο τχ9 καθώς και οι τοίχοι 12 και 14 όριζαν χώρο, το δάπεδο του οποίου κοσμείτο με ψηφιδωτό (χώρος Α). Στο κεντρικό τμήμα του ψηφιδωτού, που είχε κατασκευαστεί από μεγάλου μεγέθους λίθινες ψηφίδες λευκού, κυανού και μελανού χρώματος, εικονίζονταν σειρές ρόμβων, εντός των οποίων εγγράφονταν τετράγωνα και μέσα σε αυτά κύκλοι. Το κεντρικό τμήμα περιέβαλλε ζώνη με εικονιστικούς πίνακες, στους οποίους απεικονίζονταν εναλλάξ, τρίτωνες, θαλάσσιοι ίπποι και μέδουσες.

Ο χώρος Α επικοινωνούσε με το χώρο Β της ανασκαφής, που ήταν πιθανότατα ψυχρός, μέσω ανοίγματος στον τοίχο 12, το οποίο κλείστηκε σε μεταγενέστερη φάση. Το δάπεδο του χώρου κοσμούσε αποσπασματικά σωζόμενο ψηφιδωτό από μικρές ψηφίδες (tesselae). Στο σωζόμενο τμήμα του ψηφιδωτού διακρίθηκαν πίνακες με ανθρώπινες μορφές που συγκρατούσαν ζώα. Τμήμα του ψηφιδωτού δαπέδου προχωρούσε κάτω από την ανώτερη-παλαιοχριστιανική οικοδομική φάση και συγκεκριμένα κάτω από τον τοίχο 1 και το δάπεδο από κουρασάνι, που αποκαλύφθηκε στα βόρεια αυτού. Στα ανατολικά του χώρου αποκαλύφθηκε ημικυκλικής κάτοψης πύελος (χώρος Γ) και στα ανατολικά αυτής, αγωγοί απορροής των υδάτων και τα λείψανα τοίχων επιχρισμένων με κονίαμα, που όριζαν κατασκευή αδιευκρίνιστης χρήσης (τχ7 και 6). Σε κατώτερο επίπεδο στο εσωτερικό της κατασκευής αποκαλύφθηκαν τα υπολείμματα των τοίχων 19 και 20, που μπορούν να χρονολογηθούν στους ελληνιστικούς χρόνους.

Από το χώρο του ψυχρού ο λουόμενος περνούσε σε θερμό χώρο (χώρος Δ1-Δ2 της ανασκαφής), διαστ. 3,95×4,60 μ., μεγάλο μέρος του οποίου καλύπτεται από τα λείψανα των παλαιοχριστιανικών χρόνων, που είχαν εν μέρει καταστρέψει το προγενέστερο οικοδόμημα. Διασώθηκε το δάπεδο του υπόγειου θαλάμου καύσης και στυλίσκοι για τη στήριξη του δαπέδου στο βορειότερο τμήμα του.

49. Ε. Ζαββού - Α. Μαλτέζου, Ρωμαϊκή κεραμική από τις λακωνικές πόλεις Γύθειο, Ασωπός και Βοιές, στο Δ. Παπανικόλα-Μπακιρτζή - Ντ. Κουσουλάκου (επιμ.), *Κεραμική της ύστερης αρχαιότητας από τον ελλαδικό χώρο (3ος-7ος αι.), Θεσσαλονίκη, 12-16 Νοεμβρίου 2006*, Θεσσαλονίκη 2010, Β΄, σ. 774, εικ. 17-20.

50. Έγινε νέα αρίθμηση όλων των τοίχων της ανασκαφής, λόγω της έλλειψης ημερολογίου της α΄ φάσης της ανασκαφικής έρευνας.

51. Βλ. *ΑΔ* 38 (1983): Χρονικά, σ. 94-97 και Πίν. 44β. Η κλίμακα αυτή είχε αποκαλυφθεί ήδη κατά τη διενέργεια της ανασκαφής στο οικόπεδο Κατσάκου.

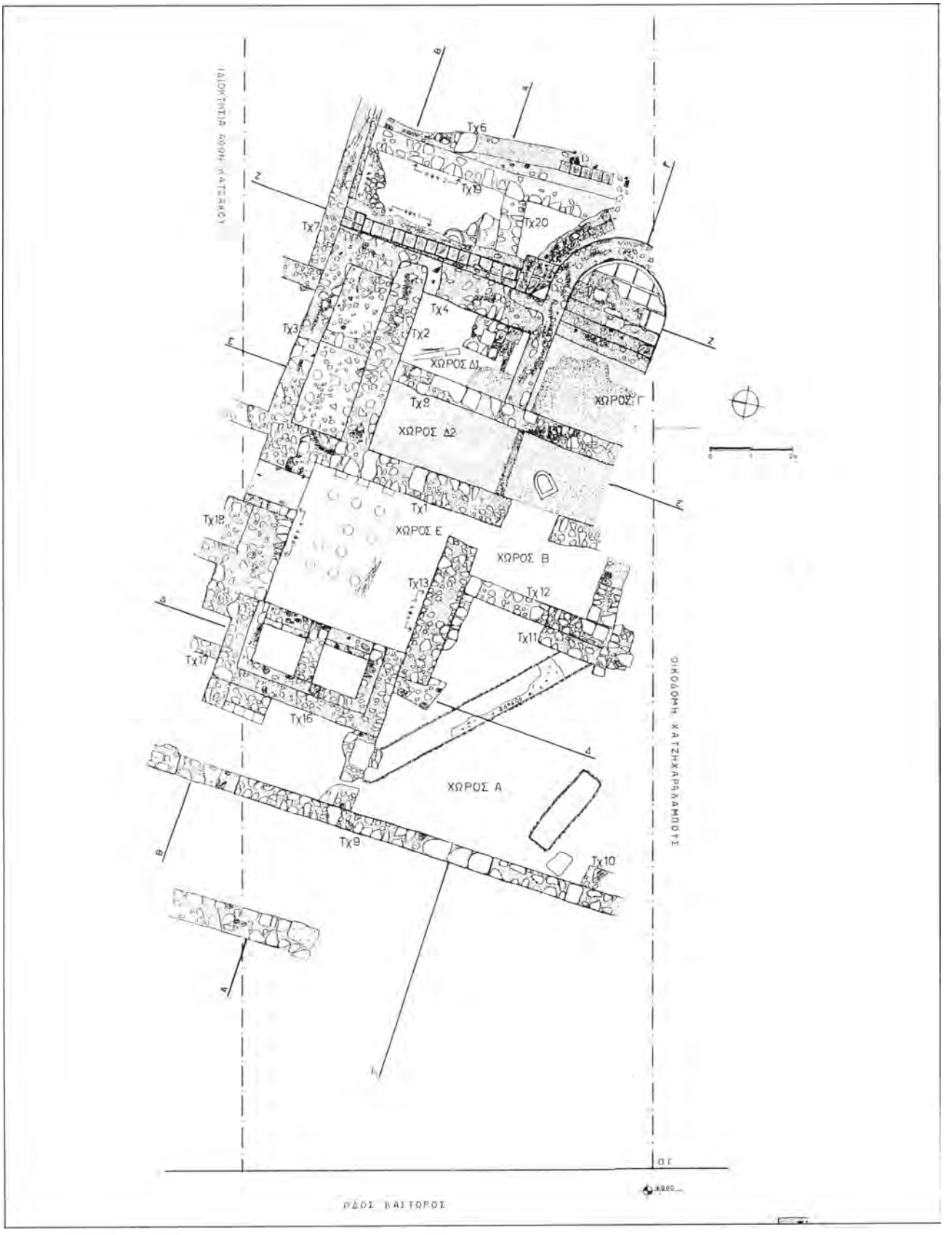

Σχέδ. 18. Γύθειο. Οδός Κάστορος. Κάτοψη της ανασκαφής.

Ο χώρος επικοινωνούσε προς Δ. με τον επίσης θερμό χώρο Ε, ο οποίος με τη σειρά του επικοινωνούσε με άλλο χώρο του λουτρού στην προς Β. όμορη ιδιοκτησία Κατσάκου. Οι εργασίες του εργολάβου της οικοδομής στο χώρο Ε, ο οποίος είχε αποκαλυφθεί κατά την ανασκαφική έρευνα των ετών 1989-1990, κατέστρεψαν μέρος του δαπέδου του, κατασκευασμένο από κονίαμα. Από το χώρο αυτό οι λουόμενοι έμπαιναν σε δύο σχεδόν ορθογώνιες πυέλους στα δυτικά με τη βοήθεια στενού αναβαθμού.

Οδός Αγίας Τριάδος (Ο.Τ. 15 (19), οικόπεδο Σπ. Διακουμάκου)

Συνεχίστηκε και ολοκληρώθηκε από το προηγούμενο έτος η έρευνα του οικοπέδου[52] και αποκαλύφθηκαν πλήρως οι δύο αίθουσες που εκτείνονταν στο ανατολικό τμήμα του οικοπέδου και οι άλλοι χώροι του κτιρίου (Πίν. 51 α). Το δάπεδο της βόρειας αίθουσας είχε επενδυθεί στην εξωτερική του πλευρά με μεγάλες μαρμάρινες πλάκες, οι οποίες πλαισίωναν μαρμαροθέτημα, opus sectile, από πολύχρωμες κρούστες μαρμάρου και άλλων λίθων σε γεωμετρικούς συνδυασμούς με πολύ μεγάλη ποικιλία. Για την εξωτερική διακοσμητική ταινία του μαρμαροθετήματος είχαν χρησιμοποιηθεί τριγωνικές κρούστες λευκού και μελανού μαρμάρου. Δεύτερη ταινία από ορθογώνιες κρούστες ερυθρού μαρμάρου (rosso antico) περιέβαλλε το κεντρικό τμήμα του μαρμαροθετήματος. Από την ταινία αυτή διασώθηκε μόνον η ανατολική πλευρά και τα αποτυπώματά της στις άλλες πλευρές. Το κέντρο της σωζόμενης πλευράς κοσμούσε διπλό ανθέμιο κατασκευασμένο από κροκεάτη λίθο. Στο κεντρικό τμήμα του μαρμαροθετήματος σχηματίζονταν τετράγωνα από κρούστες διαφόρων σχημάτων, που δημιουργούσαν μεγάλη ποικιλία διακοσμητικών θεμάτων[53]. Η αίθουσα είχε είσοδο από τα ανατολικά μέσω δωματίου, το δάπεδο του οποίου είχε επιστρωθεί με πλάκες μαρμάρου, όπως διαπιστώθηκε από τα αποτυπώματά τους στο υπόστρωμα. Στα σημεία όπου δεν είχε διασωθεί το υπόστρωμα του δαπέδου αποκαλύφθηκαν λείψανα πέντε τοίχων παλαιότερης οικοδομικής φάσης (Τχ8, Τχ9, Τχ10 και τα λιγοστά υπολείμματα των Τχ12 και 13).

Άνοιγμα στον ανατολικό τοίχο (Τχ11) της νότιας αίθουσας οδηγούσε σε επιμήκη κατά τον άξονα Β.-Ν. χώρο (χώρος 3), το δάπεδο του οποίου είχε κοσμηθεί με ψηφιδωτό από μεγάλες λίθινες ψηφίδες ερυθρού, λευκού και μελανού χρώματος. Ο χώρος 3 επικοινωνούσε στα ανατολικά με το χώρο 4.

Στα βόρεια των χώρων 3 και 4 αποκαλύφθηκε τμήμα αίθουσας (χώρος 5), που κατέληγε στα βόρεια σε αψίδα (Τχ7). Στο υπόστρωμα του δαπέδου του χώρου διασώθηκαν επίσης τα αποτυπώματα από μεγάλες ορθογώνιες, πιθανότατα μαρμάρινες πλάκες.

Στα βόρεια της αψιδωτής αίθουσας αποκαλύφθηκε τμήματα τοίχου (Τχ6) με κατεύθυνση Β./ΒΔ.-Ν./ΝΑ. και τμήμα τοίχου με θυραίο άνοιγμα και κατώφλι κατά χώραν. Στα βόρεια του θυραίου ανοίγματος αποκαλύφθηκε μικρό τμήμα ψηφιδωτού δαπέδου, που προχωρά στην προς Β. όμορη ιδιοκτησία.

Η Ε΄ ΕΠΚΑ υπέβαλε πρόταση απαλλοτρίωσης του οικοπέδου για την ανάδειξη του εντυπωσιακού κτιρίου των ρωμαϊκών χρόνων.

ΑΘΑΝΑΣΙΟΣ ΘΕΜΟΣ

ΔΗΜΟΣ ΚΡΟΚΕΩΝ

Β α λ τ ά κ ι

Θέση Αμπέλι (αγρός Π. Ραπανάκη και Κ. Τσακμακίδη)

Ύστερα από το αριθ. ΥΠΠΟ/ΑΡΧ/Α1/Φ5/14260/658/17-3-2000 έγγραφο του Τμήματος Αρχαιολογικών Χώρων της ΔΙΠΚΑ σχετικά με την τοπογράφηση των αρχαίων λειψάνων στον αγρό ιδιοκτησίας Π. Ραπανάκη και Κ. Τσακμακίδη, για τον οποίο είχε υποβληθεί αίτημα ανέγερσης τουριστικής μονάδος[54], διενεργήθηκε συστηματικός ανασκαφικός καθαρισμός των αρχαίων λειψάνων του αγρού.

Οι εργασίες αποκάλυψαν πλήρως κτίριο ορθογώνιας κάτοψης, με προσανατολισμό περίπου Β.-Ν. και διαστάσεις 14,66×11,65 μ. στην πλαγιά του λόφου. Το κτίριο ήταν πιθανότατα καμαροσκεπές, όπως δείχνουν τα σωζόμενα σήμερα ίχνη στο νότιο τοίχο. Η καλύτερα σωζόμενη είναι η ανατολική πλευρά του κτιρίου. Ο ανατολικός τοίχος, πλ. 1,10 μ., διασώθηκε σε ύψος 3,20 μ. περίπου από την επιφάνεια του αγροτικού δρόμου που οδηγεί στην παραλία Καράβι ή Γλυφάδα Βαλτακίου και ήταν κατασκευασμένος με την τεχνική του opus mixtum. Στο ανώτερο τμήμα του τοίχου διακρίνεται ζώνη, σωζ.

52. Βλ. *ΑΔ* 55 (2000): Χρονικά, σ. 229.

53. Για ανάλογα μαρμαροθετήματα, πρβλ. Π. Θέμελης, Ανασκαφαί Μεσσήνης, *ΠΑΕ* 1989, σ. 102-103, πίν. 80β, 81α και 1990, σ. 57-62, πίν. 31α-β. Ακόμα D. Michaelides, *The Mosaic and Marble Floors, Excavations at Sidi Khrebish Benghazi (Berenice)*, τόμ. IV. 1, *Suppl. Libya Antiqua* V, Tripoli 1998, αριθ. 25, σ. 63-70.

54. *ΑΔ* 50 (1995): Χρονικά, σ. 145. Για τις αρχαιότητες της περιοχής του Βαλτακίου, βλ. *BSA* 13 (1906-1907), σ. 229-231.

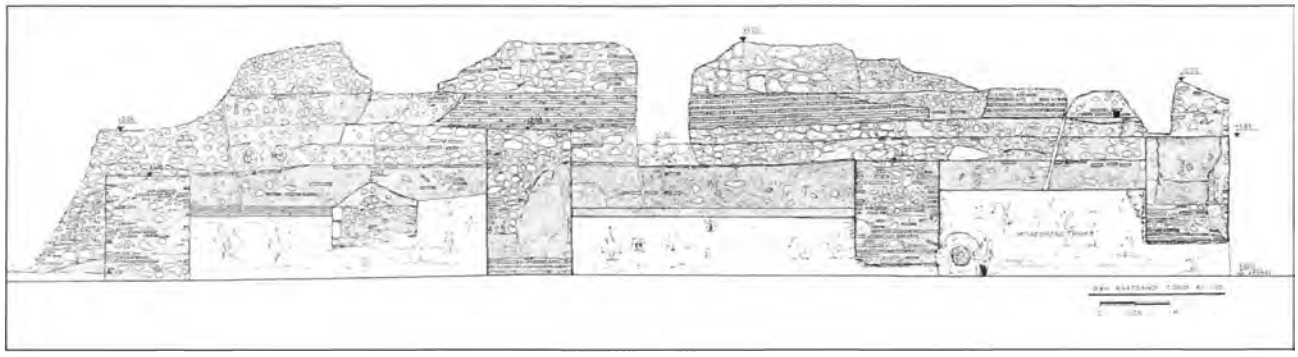

Σχέδ. 19. Βαλτάκι. Θέση Αμπέλι. Όψη του ανατολικού τοίχου του ρωμαϊκού κτιρίου.

ύψ. 0,60 μ. περίπου, κατασκευασμένη από λίθους και κονίαμα για συνδετικό υλικό. Ακολουθεί ζώνη, ύψ. 0,55 μ., κατασκευασμένη από επάλληλες στρώσεις πλίνθων εναλλάξ με κονίαμα (πάχ. πλίνθου 0,035 μ. και πάχ. στρώσης κονιάματος 0,035 μ.), ενώ στο κατώτερο τμήμα του τοίχου είναι ορατή σήμερα σε ύψος 1,17 μ. ζώνη λίθων με κονίαμα για συνδετικό υλικό, η οποία δεν αποκαλύφθηκε πλήρως για λόγους προστασίας του. Στο κέντρο του τοίχου υπάρχει άνοιγμα, πλ. 0,75 μ.

Ο ανατολικός τοίχος του κτιρίου είχε ενισχυθεί εξωτερικά με πέντε αντηρίδες (Σχέδ. 19), κυμαιν. πλ. από 1,15 μ. έως 1,20 μ. Αντηρίδες είχαν κατασκευαστεί επίσης στα ανατολικά άκρα του βόρειου και του νότιου τοίχου με σκοπό την ενίσχυση της στατικότητας του κτιρίου, του οποίου οι τοίχοι είχαν υποστεί ρωγμές, προφανώς από σεισμούς. Η παρουσία τους δικαιολογείται, επίσης, από την κατωφερική προς Α., κλίση του φυσικού εδάφους. Δεν στάθηκε δυνατό να εξακριβωθεί η ύπαρξη αντηρίδων στις άλλες πλευρές του κτιρίου, γιατί αυτές καλύπτονταν από επιχώσεις μεγάλου πάχους, λόγω της κλίσης του εδάφους.

Ο βόρειος τοίχος του κτιρίου έχει πλάτος 0,80 μ. και αποκαλύφθηκε σε ύψος 1,50 μ., χωρίς να εξαντληθεί η αφαίρεση της επίχωσης στο κατώτερο τμήμα του για λόγους προστασίας. Είναι κατασκευασμένος από αργούς λίθους, κονίαμα για συνδετικό υλικό, λίγα βήσαλα και μονές στρώσεις οπτών πλίνθων. Στην επιφάνειά του διακρίνονται τρεις οπές, πιθανώς για τη στερέωση των δοκών κατά τη διάρκεια της κατασκευής του. Ο τοίχος παρουσιάζει έντονες ρηγματώσεις, ενώ το ανατολικό άκρο του είχε καταστραφεί. Ανάλογη τοιχοποιία είχαν επίσης ο νότιος και ο δυτικός τοίχος του κτιρίου, πλ. 0,80 μ. Στην εσωτερική παρειά τους διασώθηκε επίχρισμα υδραυλικού κονιάματος, πάχ. 0,02 μ. Μικρή τομή στο εσωτερικό του κτιρίου και σε επαφή με το νότιο τοίχο αποκάλυψε δάπεδο από παχύ υδραυλικό κονίαμα με αρμοκαλύπτρα τριγωνικής διατομής από παχύτερο κονίαμα στη γωνία δαπέδου και τοίχου, που υποδεικνύει ότι το κτίριο ήταν δεξαμενή νερού.

Στα νότια του κτιρίου εντοπίστηκε τμήμα τοίχου με κατεύθυνση Β.-Ν. Ήταν κατασκευασμένος από λίθους, βήσαλα και κονίαμα και έφερε επίχρισμα κονιάματος στην ανατολική πλευρά.

Θέση Πεζούλια (οικόπεδο Ι. Πυριαλάκου)

Κατά τη διάρκεια των παραπάνω εργασιών πραγματοποιήθηκε, επίσης, καθαρισμός και αποτύπωση (Σχέδ. 20· Πίν. 51 β-γ) ενός δεύτερου ιστάμενου κτιρίου των ρωμαϊκών χρόνων με χρήση δεξαμενής νερού, που σώζεται στο παραπάνω οικόπεδο[55]. Πρόκειται για ορθογώνιας κάτοψης κτίριο, διαστ. 23,90×11 μ., με προσανατολισμό ΒΔ.-ΝΑ. και τοιχοποιία από στρώσεις πλίνθων που εναλλάσσονται με στρώσεις κονιάματος, σε πολλά όμως σημεία των τοίχων παρατηρήθηκαν επισκευές και επιδιορθώσεις. Το εσωτερικό μέτωπο των τοίχων καλύπτεται με παχύ υδραυλικό κονίαμα ενισχυμένο στις γωνίες των τοίχων με αρμοκαλύπτρες τριγωνικής διατομής από παχύτερο κονίαμα για την πλήρη στεγανοποίηση της δεξαμενής.

Στο εσωτερικό του διακρίνονται ενδιάμεσα χωρίσματα, που διαμορφώνουν τέσσερις διαφορετικούς χώρους. Εξ αυτών ο βορειοανατολικός χώρος ήταν καμαροσκεπής, όπως δείχνει η σωζόμενη τοιχοποιία του. Καμαροσκεπείς θα πρέπει να ήταν και οι υπόλοιποι χώροι. Στον ανατολικό τοίχο του κτιρίου υπάρχει αψιδωτό άνοιγμα, ύψ. 0,90 και πλ. 0,85 μ., για την έξοδο αγωγού, κλεισμένο σε υστερότερη φάση. Εξωτερικά δύο αντηρίδες υποστήριζαν τα ανατολικά άκρα του βόρειου και του νότιου

55. Βλ. H. Waterhouse - R. Hope Simpson, Prehistoric Laconia: part I, *BSA* 55 (1960), σ. 105 και *ΑΔ* 52 (1997): Χρονικά, σ. 210.

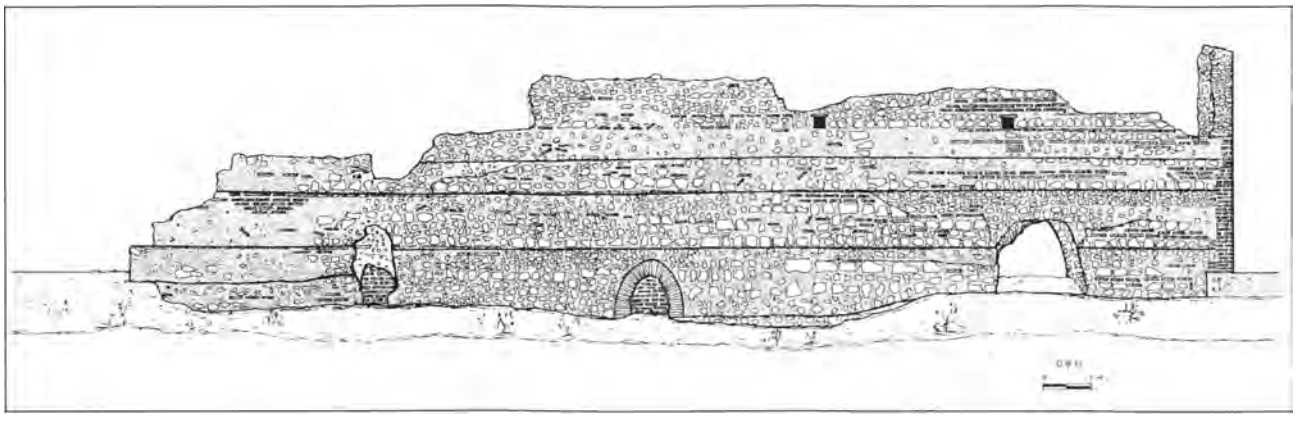

Σχέδ. 20. Βαλτάκι. Θέση Πεζούλια. Όψη του ρωμαϊκού κτιρίου.

τοίχου. Τμήμα του αγωγού, που προφανώς συνέδεε τη δεξαμενή στην ιδιοκτησία Πυριαλάκου με τη δεξαμενή στην ιδιοκτησία Τσακμακίδη-Ραπανάκη στην παραλιακή περιοχή Αμπέλι, είχε εντοπιστεί κατά το παρελθόν στους αγρούς περί τα 200 μ. νοτιοδυτικά του λόφου στη θέση Πεζούλια. Οι δύο δεξαμενές – αν η ταύτισή μας για τη χρήση των δύο ρωμαϊκών κτιρίων είναι σωστή – φαίνεται ότι εξυπηρετούσαν την εγκατάσταση των ρωμαϊκών και πρώιμων βυζαντινών χρόνων στην παραλία Καράβι ή Γλυφάδα Βαλτακίου.

ΑΘΑΝΑΣΙΟΣ ΘΕΜΟΣ - ΕΛΕΝΗ ΖΑΒΒΟΥ

Γράμμουσα

Θέση Καμίνια. Επαρχιακή οδός Γράμμουσας-Βρονταμά (αγρός Π. Ορφανού)

Κατά τη διάρκεια αυτοψίας για τη χωροθέτηση σφαγείου στον αγρό ιδιοκτησίας Π. Ορφανού στη θέση Καμίνια, στα ανατολικά της επαρχιακής οδού Γράμμουσας-Βρονταμά[56] και πλησίον εγκαταλελειμμένου τριβείου αδρανών υλικών, εντοπίστηκε επιφανειακή κεραμική των παλαιοχριστιανικών χρόνων, θραύσματα πήλινων πλακών και αβαφών κεράμων. Όπως διαπιστώθηκε, ο αγρός, καθώς και άλλοι παρακείμενοι αγροί, είχαν εκχερσωθεί κατά το παρελθόν με σκοπό την καλλιέργεια. Ακολούθησε η διενέργεια δοκιμαστικών τομών, κυρίως στην κορυφή χαμηλού εξάρματος, όπου υπήρχε η μεγαλύτερη συγκέντρωση της κεραμικής. Κατά τις τομές περισυνελέγη κεραμική των παλαιοχριστιανικών χρόνων (διακρίθηκαν αυλακωτά όστρακα) και αποκαλύφθηκαν δύο, μικρού πάχους, σωροί λίθων, αναμεμειγμένων με θραύσματα κεράμων. Ο βορειότερος εξ αυτών, διαστ. 1,70×1,40 μ. περίπου, βρέθηκε κάτω από μικρή επίχωση σε βάθος 0,10 μ. περίπου από την επιφάνεια του εδάφους. Τομή στο εσωτερικό του λιθοσωρού απέδωσε θραύσματα πήλινων πλακών με αποτυπώματα δακτύλων, αλλά και χάλκινο σύρμα της σύγχρονης εποχής. Ο δεύτερος σωρός, διαστ. 1,20×1,35μ. περίπου, αποκαλύφθηκε σε μικρή απόσταση νότια του πρώτου και σε βάθος 0,30 μ. Σε μικρή τομή στο εσωτερικό του εντοπίστηκαν, επίσης, θραύσματα κεράμων στέγης. Οι δύο σωροί είχαν πιθανότατα προέλθει από παλαιότερο ξεπέτρισμα του χωραφιού με σκοπό την καλλιέργεια.

Στην περιοχή δεν εντοπίστηκαν άλλα αρχιτεκτονικά λείψανα, επειδή προφανώς αυτά ήταν επιφανειακά και καταστράφηκαν κατά την εκχέρσωση του αγρού. Στα όρια όμως της ιδιοκτησίας, καθώς και άλλων όμορων ιδιοκτησιών, είναι ορατοί μεγάλοι λιθοσωροί, αναμεμειγμένοι με θραύσματα κεράμων και πήλινων πλακών, οι οποίοι είχαν προέλθει προφανώς από τις εργασίες της εκχέρσωσης των αγρών.

Άγιος Ιωάννης Μονεμβασίας

Ακρόπολη Επιδαύρου Λιμηράς

Μετά από ενημέρωση του Αστυνομικού Τμήματος Μονεμβασίας για τη διενέργεια λαθρανασκαφής, ερευνήθηκε κτιστός τάφος στην ανατολική πλευρά της ακρόπολης της Επιδαύρου Λιμηράς. Ο τάφος, μήκ. 1,84 και πλ. 0,54 μ. στο εσωτερικό, καλυπτόταν από ασβεστολιθικές πλάκες επιχρισμένες με κονίαμα. Επίχρισμα κονιάματος γκριζωπού χρώματος κάλυπτε επίσης τα τοιχώματα του τάφου. Στο εσωτερικό του βρέθηκαν τα υπολείμματα οστών διαταραγμένης από τους λαθρανασκα-

56. Η περιοχή γειτνιάζει, αν και βρίσκεται σε χαμηλότερο υψόμετρο, με το λόφο στο 3ο χιλιόμετρο της οδού Γράμμουσας-Βρονταμά, όπου σε εκχερσωμένους πάλι αγρούς είχαν διαπιστωθεί λείψανα κατοίκησης των ρωμαϊκών χρόνων, βλ. *ΑΔ* 52 (1997): Χρονικά, σ. 208 (ευρύτερη περιοχή Σκάλας).

φείς ταφής (τμήματα κρανίου) και χάλκινος σπειροειδής δακτύλιος.

Ο τάφος βρίσκεται σε περιοχή εντός των τειχών, όπου σώζονται λείψανα και άλλων κτιστών τάφων και υπέργειων ταφικών μνημείων της ρωμαϊκής εποχής. Από την ίδια περιοχή περισυνελέγη τμήμα κάτω άκρου αγάλματος σανδαλοφόρου μορφής των ρωμαϊκών χρόνων, μεγέθους μικρότερου του φυσικού.

ΔΗΜΟΣ ΖΑΡΑΚΑ

Κ υ π α ρ ί σ σ ι

Οικόπεδο Μ. Ρεπούση

Μετά από ενημέρωση του Αστυνομικού Σταθμού Κυπαρισσίου δήμου Ζάρακα για την αποκάλυψη τάφου (Σχέδ. 21) στην ιδιοκτησία Μ. Ρεπούση στον οικισμό της Παραλίας Κυπαρισσίου[57], διενεργήθηκε μικρή ανασκαφική έρευνα. Ο τάφος αποκαλύφθηκε στην ανατολική παρειά του σκάμματος της προς ανέγερση οικοδομής και αμέσως κάτω από το κατάστρωμα της παραλιακής οδού, που συνδέει τους οικισμούς της Παραλίας και της Μητρόπολης Κυπαρισσίου[58]. Είχε προσανατολισμό Α.-Δ., πλάτος 0,72 μ. και είσοδο στην ανατολική στενή πλευρά. Διασώθηκε τμήμα του βόρειου κτιστού τοιχώματός του, σωζ. ύψ. 0,82 και μήκ. 1,35 μ., τμήμα του δαπέδου του, καθώς και ο κυκλικός λίθος που έφραζε την είσοδό του. Κατά την ανασκαφή δεν έγινε δυνατό να διαπιστωθεί αν ο τάφος καταστράφηκε κατά τις εργασίες εκσκαφής ή είχε καταστραφεί κατά το παρελθόν από τις εργασίες οδοποιίας. Από τα εναπομείναντα στο χώρο του οικοπέδου χώματα του τάφου συγκεντρώθηκαν λιγοστά μελαμβαφή όστρακα, θραύσματα κεράμων και λίγα τμήματα οστών.

Δεύτερος κτιστός και διανοιγμένος από το παρελθόν τάφος εντοπίστηκε στην ιδιοκτησία Παπαδημητρίου, στη δυτική πλευρά της συμβολής των οδών που οδηγούν προς τον οικισμό της Παραλίας και της Μητρόπολης, καθώς και υπέργειο ταφικό μνημείο στην ιδιοκτησία Η. Παρασκευόπουλου στα νοτιοανατολικά του οικισμού της Βρύσης Κυπαρισσίου. Το μνημείο αποτυπώθηκε από την Ε΄ ΕΠΚΑ. Σύμφωνα με πληροφορίες των περιοίκων, άλλοι τάφοι είχαν αποκαλυφθεί κατά τη διάρκεια της διάνοιξης του παραλιακού δρόμου προς τη Μητρόπολη, στο παρακείμενο της ιδιοκτησίας Ρεπούση οικόπεδο Μαυρομιχάλη, καθώς και στη θέση Μπρέτιζα του οικισμού της Βρύσης Κυπαρισσίου, κοντά στο παλαιό Κοινοτικό Γραφείο. Τάφοι είχαν επίσης βρεθεί κατά το παρελθόν στην περιοχή των τελευταίων σπιτιών στα νοτιοδυτικά του οικισμού της Βρύσης και στην περιοχή του αναφερόμενου από τον Παυσανία (III, 24, 2) Ασκληπιείου[59].

Από την περιοχή της Μάντρας του Στ. Λαύκα, συγκεντρώθηκαν μελαμβαφείς κέραμοι και αβαφή όστρακα. Κεφαλή αγάλματος, μεγέθους μικρότερου του φυσικού, εντοπίστηκε εντοιχισμένη στην οικία Δ.Π. Πέζα και δίβαθμη βάση αγάλματος έξω από οικία αγνώστου στον οικισμό της Βρύσης Κυπαρισσίου.

ΕΛΕΝΗ ΖΑΒΒΟΥ

ΠΑΡΑΔΟΣΕΙΣ - ΠΕΡΙΣΥΛΛΟΓΕΣ - ΕΝΤΟΠΙΣΜΟΙ

ΝΟΜΟΣ ΛΑΚΩΝΙΑΣ

Ο Α. Δημητρίου παρέδωσε στο Μουσείο Σπάρτης λιθόπλινθο μεγάλων διαστάσεων και επίθημα βυζαντινών χρόνων, τα οποία βρήκε σε ρέμα στην περιοχή του Αγίου Ιωάννου Σπάρτης.

Ο φύλακας του Μουσείου Σπάρτης Στ. Ξανθάκος βρήκε στη Λιαντίνα Δήμου Φάριδος χάλκινη γαζέτα Βενετίας του 17ου-18ου αιώνα, με την επιγραφή *ARMATA ET MOREA* στον οπισθότυπο.

Ο Κ.Π. Λιάρος παρέδωσε βάση μεγάλου αγγείου, καθώς και λαβή και κωνική βάση φιάλης των πρωτοελλαδικών χρόνων, τα οποία βρήκε στην παραλία της Ελαφονήσου.

Στη Συλλογή Γυθείου παραδόθηκε η ανάγλυφη, ενεπίγραφη επιτύμβια στήλη που είχε κλαπεί από τον Άγιο Ιωάννη Κέριας[60] κατά το έτος 1997. Η στήλη βρέθηκε θαμμένη στον προαύλιο χώρο της εκκλησίας του Αγίου Ιωάννου από τους Β.Θ. Αχριάνη και Ν.Θ. Αχριάνη κατά το 2000. Οι κάτοικοι, όμως, του χωριού, που είχαν συγκεντρωθεί στην εκκλησία του Αγίου Ιωάννου, αρνήθηκαν την παράδοση της στήλης στους αρχαιολόγους της Ε΄ ΕΠΚΑ και-

57. Για τις αρχαιότητες της περιοχής, βλ. W. Kendrick Pritchett, Lykourgos' Raid on the Parnon Littoral in 219 B.C., *Studies in Ancient Greek Topography*, part VII, σ. 146-149 και για τα νεότερα μνημεία Ν.Ι. Σκάγκος, Κυπαρίσσι Λακωνίας. Αρχαιολογική έρευνα, *Πρακτικά του ΣΤ΄ Διεθνούς Συνεδρίου Πελοποννησιακών Σπουδών, Τρίπολις, 24-29 Σεπτεμβρίου 2000*, Β΄, *Πελοποννησιακά*, Παράρτημα 24, Αθήνα 2001-2002, σ. 446-500.

58. Το σχέδιο της ανασκαφής εκπόνησε η αρχιτέκτονας Ε. Αλεξάκη.

59. Για την ανασκαφή ρωμαϊκών τάφων στο Κυπαρίσσι, βλ. *AR* (1956), σ. 12. Για απεικόνιση ευρημάτων τάφου της περιοχής, βλ. Ι. Ιωάννου, Τα σπήλαια του Κυπαρισσιού, *ΛΑΚΩΝΙΑ. Ειδικόν αφιέρωμα της επιθεωρήσεως ΗΩΣ*, Αθήνα 1998², σ. 256.

60. *IG* V1, 1334a. Α. Δεληβορριάς, Ειδήσεις εκ Λακωνίας, *ΑΑΑ* Α (1968), σ. 119 και εικ. 2.

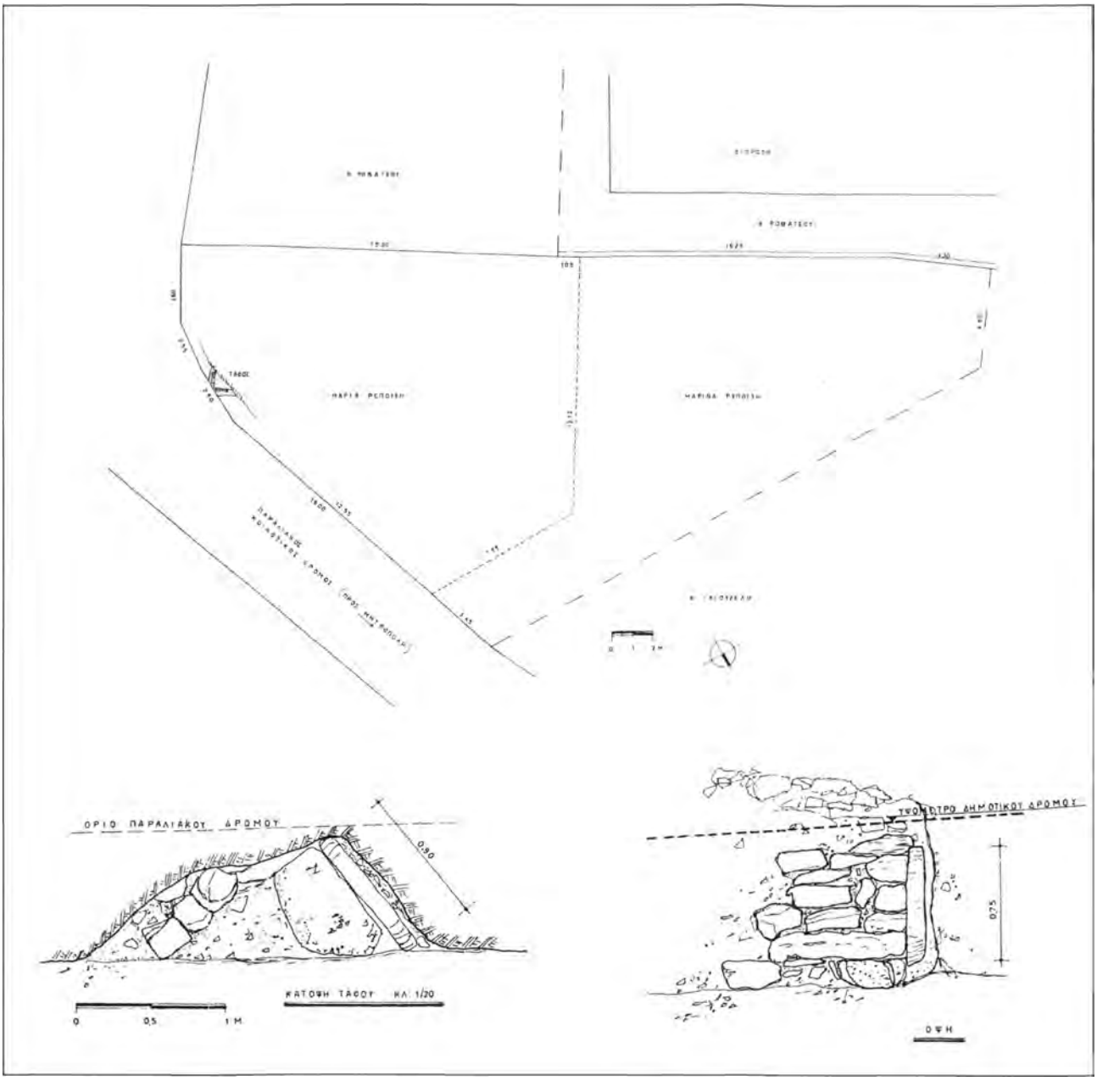

Σχέδ. 21. Κυπαρίσσι. Οικόπεδο Μ. Ρεπούση. Κάτοψη και όψη του τάφου.

στον αστυνομικό του Α.Τ. Αρεοπόλεως, με αποτέλεσμα η Εισαγγελία Γυθείου να ορίσει μεσεγγυούχους τους αδελφούς Αχριάνη. Οι τελευταίοι παρέδωσαν αργότερα τη στήλη στη Συλλογή Γυθείου (Σ.Γ. 1160).

Ο Π. Βλασταράκος βρήκε εντοιχισμένο σε μαντρότοιχο της εκκλησίας του Αγίου Γεωργίου[61] στην περιοχή της αρχαίας Πυρρίχου[62] το κατώτερο τμήμα αγάλματος γυναικείας μορφής με χιτώνα και ιμάτιο, ύψ. 0,48 μ. Το τμήμα του αγάλματος μεταφέρθηκε στη Συλλογή Γυθείου (Σ.Γ. 1168).

61. Ν.Β. Δρανδάκης - Ε. Δωρή - Β. Κέπετζη - Μ. Κωνσταντουδάκη, *Έρευνα στην Κάτω Μάνη*, Αθήνα 1993, αριθ. 135, σ. 216-217.

62. Για την αρχαία Πύρριχο, βλ. E.S. Forster, South Western Laconia, *BSA* 10 (1903-1904), σ. 160· C. Le Roy, Lakonika II, *BCH* 89 (1965), σ. 378-382, όπου και παλαιότερη βιβλιογραφία, και *ΑΔ* 55 (2000): Χρονικά, σ. 230-238.

Περιοχή Σπάρτης

Με αφορμή την κατασκευή του πεζοπορικού μονοπατιού Σπάρτης-Μυστρά καθαρίστηκαν από τη βλάστηση και αποτυπώθηκαν φωτογραφικά τα ποδαρικά αρχαίας γέφυρας στις όχθες του ρέματος του Σκατιά, στα νοτιοδυτικά της Σπάρτης, την οποία είχε υποδείξει στην Ε΄ ΕΠΚΑ ο Γ. Κυριακούλιας ήδη από το έτος 1997[63].

ΕΛΕΝΗ ΖΑΒΒΟΥ - ΑΘΑΝΑΣΙΟΣ ΘΕΜΟΣ

Κτηματική περιφέρεια Σελλασίας

Θέση Κακοπέτρι Τελίαγα

Στη βόρεια-βορειοανατολική πλευρά του λόφου Κακοπέτρι στην περιοχή Τελίαγα της κτηματικής περιφέρειας Σελλασίας, στην ανατολική-αριστερή όχθη του Ευρώτα, εντοπίστηκαν κατεστραμμένοι κιβωτιόσχημοι τάφοι κατά τη διάρκεια καλλιέργειας αγρού, που περιήλθε στην ιδιοκτησία Δ. Βάρλα, εργατοτεχνίτου της Ε΄ ΕΠΚΑ, ύστερα από αναδασμό. Η επιτόπια έρευνα του χώρου έδειξε την ύπαρξη θραυσμάτων αβαφών κεράμων, τμήματα αποθηκευτικών πίθων (χείλος με δακτυλοεμπίεστη διακόσμηση) και άλλα αβαφή όστρακα διάσπαρτα σε έκταση 5,30 στρ. περίπου, προφανώς λείψανα μιας αγροτικής εγκατάστασης. Ο υπόλοιπος λόφος δεν στάθηκε δυνατό να ελεγχθεί, γιατί είναι χέρσος και με πολύ πυκνή και υψηλή βλάστηση.

ΕΛΕΝΗ ΖΑΒΒΟΥ

Άγιος Νικόλαος Βάρσοβας

Στην περιοχή του Αγίου Νικολάου Βάρσοβας εντοπίστηκε εντός της ιδιοκτησίας Γ. Λιναρδάκη, τμήμα κτιστού αρχαίου υδαταγωγού. Η κατεύθυνσή του δείχνει τη μεταφορά νερού από τις πηγές της Τρύπης προς τη Σπάρτη[64]. Η σημασία του ευρήματος είναι μεγάλη, αφού επιβεβαιώνει την υπόθεση για την ύπαρξη δύο υδραγωγείων στη Σπάρτη κατά τους ρωμαϊκούς χρόνους[65]: ενός που μετέφερε νερό από το Βιβάρι κοντά στις πηγές του Ευρώτα και ενός που μετέφερε νερό από τις πηγές της Τρύπης. Με το δεύτερο αυτό υδραγωγείο φαίνεται ότι σχετίζονται τα τμήματα του υδραγωγείου στη θέση Βαμβακιά, καθώς και στη βορειοδυτική πλευρά της ακρόπολης της Σπάρτης.

Χρύσαφα

Θέση Γλίστρα

Μικρό λατομείο ασβεστόλιθου εντοπίστηκε ύστερα από υπόδειξη του Ευ. Κολοβού στη θέση Γλίστρα, δίπλα στο ρέμα Πολυδεύκι-Σκούρα, στα περίχωρα του σύγχρονου οικισμού των Χρυσάφων[66].

ΑΘΑΝΑΣΙΟΣ ΘΕΜΟΣ

Αμύκλες

Αγία Κυριακή

Κεραμική των μεσοελλαδικών χρόνων και μεγάλος αριθμός οστράκων της πρωτογεωμετρικής εποχής συγκεντρώθηκαν από τη νότια πλευρά του λόφου του Αμυκλαίου Απόλλωνος, στο εσωτερικό του αναλημματικού τοίχου του ιερού. Ανάμεσα στα ευρήματα περιλαμβάνεται κεφαλή ειδωλίου ζώου με εγχάρακτες λεπτομέρειες (Πίν. 52 α).

ΕΛΕΝΗ ΖΑΒΒΟΥ

Σέλα Ταϋγέτου

Ύστερα από την πληροφορία του φωτογράφου της Υπηρεσίας μας Β. Γεωργιάδη ότι είχε διανοιχθεί δασικός δρόμος πλησίον της θέσης του αρχαίου ιερού στο υψίπεδο της Σέλας Ταϋγέτου[67], διενεργήθηκε αυτοψία στην περιοχή. Κατά τη διάρκειά της δεν εντοπίστηκαν αρχιτεκτονικά λείψανα του ιερού, από το χώρο όμως της εκσκαφής του δασικού δρόμου στο υψίπεδο της Σέλας και τους γύρω αγρούς συγκεντρώθηκαν διάφορα ευρήματα: κεραμική, θραύσματα μελαμβαφών κεράμων, μεγάλος αριθμός θραυσμάτων γυάλινων αγγείων, ανάμεσα στα οποία και θραύσματα τύπου mosaic glass, τμήμα γυάλινου αναδευτήρα και μικρά θραύσματα από πίνακα(;) τύπου cameo[68]

63. Μέχρι την έκδοση του παρόντος τόμου το μνημείο παραχωρήθηκε για δημοσίευση στους συναδέλφους Ελ. Κουρίνου και Γ. Πίκουλα, βλ. El. Kourinou - Y. Pikoulas, Αρχαία γέφυρα στα περίχωρα της Σπάρτης, στο W.G. Cavanagh - C. Gallou - M. Georgiadis (επιμ.), *Sparta and Laconia from Prehistory to Pre-modern, Proceedings of the Conference Held in Sparta, 17-20 March 2005*, BSA Studies 16, 2009, σ. 181-186.

64. Α. Θέμος, Παρατηρήσεις επί του ρωμαϊκού υδραγωγείου της Σπάρτης, *Πελοποννησιακά* 26 (2001-2002), σ. 250, σημ. 19.

65. Ελ. Κουρίνου-Πίκουλα, *Σπάρτη. Συμβολή στη μνημειακή τοπογραφία της*, Αθήνα 2000, σ. 221, σημ. 756. Θέμος, ό.π., σ. 250-251.

66. G. Alevras - A. Eustathopoulos - E. Zavvou - A. Themos - K. Kopanias - E. Poupaki - A. Chatzikonstantinou, Ancient Quarries in Laconia, στο W.G. Cavanagh - C. Gallou - M. Georgiadis (επιμ.), *Sparta and Laconia from Prehistory to Pre-modern, Proceedings of the Conference Held in Sparta, 17-20 March 2005*, BSA Studies 16, 2009, σ. 169.

67. Για το ιερό, βλ. Γ.Α. Πίκουλας, Το ιερό στη Σέλα Ταϋγέτου, *Λακωνικαί Σπουδαί* 11 (1992), σ. 141-146.

68. Για τον τύπο, βλ. D.B. Harden, *Glass of the Caesars*, Milan 1987, σ. 53-57 και 70-73, αριθ. 32.

του 1ου αι μ.Χ. Ανάμεσα στα ευρήματα συμπεριλαμβάνεται επίσης ένας σχεδόν ακέραιος σκύφος με κωνικό πόδι της πρωτογεωμετρικής εποχής (Μ.Σ. αριθ. 15146), που εντοπίστηκε σε νεροσυρμή και πολύ μικρό θραύσμα ανάγλυφου εφυαλωμένου αγγείου των ύστερων ελληνιστικών-πρώιμων ρωμαϊκών χρόνων – προφανώς εισηγμένου – με διακόσμηση φύλλων φτέρης. Ο τύπος της διακόσμησης εμφανίζεται, εξ όσων γνωρίζουμε, για πρώτη φορά στην περιοχή της Λακωνίας[69].

Η ποικιλία των τύπων των ευρημάτων δείχνουν ότι το ιερό, το οποίο είχε μεγάλη διάρκεια ζωής (από τους πρωτογεωμετρικούς ήδη χρόνους), άκμασε ιδιαίτερα κατά την ύστερη ελληνιστική και πρώιμη ρωμαϊκή περίοδο. Η θέση του κοντά στη συνοριακή γραμμή Λακωνίας-Μεσσηνίας κατά την ίδια εποχή, τονίζει ακόμα περισσότερο τη σημασία του ιερού αυτού της εσχατιάς.

ΕΛΕΝΗ ΖΑΒΒΟΥ - ΑΘΑΝΑΣΙΟΣ ΘΕΜΟΣ

Δαφνί - Κροκεές

Κατά τη διάρκεια αυτοψιών για τη χωροθέτηση της νέας χάραξης της οδού Σπάρτης-Κροκεών-Μονεμβάσιας (τμήμα παράκαμψης Κροκεών), εντοπίστηκε επιφανειακή κεραμική στους αγρούς ανατολικά της Εθνικής Οδού Σπάρτης-Γυθείου στη χιλιομετρική θέση 17+000 έως 17+500, σε μικρή απόσταση βόρεια της θέσης Τροχάλια, όπου από το παρελθόν έχουν εντοπιστεί ίχνη αρχαίου οικισμού.

Στα βορειοανατολικά των Κροκεών και σε μικρή απόσταση στα δυτικά του σύγχρονου ναϋδρίου του Αγίου Δημητρίου, εντοπίστηκαν αρχαία αρχιτεκτονικά μέλη (βάσεις κιόνων κτλ.) και επιφανειακή κεραμική. Στο σημείο αυτό έγινε μικρή μετακίνηση του άξονα της νέας οδού προς Β. Στην εκκλησία της Κοίμησης της Θεοτόκου εντοπίστηκε, επίσης, ύστερα από υπόδειξη της αρχαιολόγου της Εφορείας Βυζαντινών Αρχαιοτήτων Κ. Διαμαντή, ανάγλυφη, ενεπίγραφη στήλη, ανάθημα στον Παιάνα, η λατρεία του οποίου μαρτυρείται για πρώτη φορά στη Λακωνία[70].

Μεγάλη ποσότητα επιφανειακής κεραμικής εντοπίστηκε, τέλος, στους αγρούς ανατολικά των Κροκεών, όπου τοποθετείται η αρχαία κώμη των Κροκεών[71].

Άγιος Νικόλαος Δαφνίου

Ύστερα από ενημέρωση της αρχαιολόγου της 5ης ΕΒΑ, Κ. Διαμαντή, ότι το βυζαντινό ναΰδριο του Αγίου Νικολάου, παρά την Εθνική οδό Σπάρτης-Γυθείου, στην κτηματική περιφέρεια του Δ.Δ. Δαφνίου του Δήμου Φάριδος, είναι χτισμένο με μεγάλο αριθμό αρχαίων αρχιτεκτονικών μελών, διενεργήθηκε αυτοψία, καθαρισμός του μνημείου από τη βλάστηση και καταγραφή των διάσπαρτων αρχαίων αρχιτεκτονικών μελών με τη συνεργασία των δύο Εφορειών.

Το μνημείο είχε εντοπίσει κατά το 19ο αιώνα ο L. Ross, ο οποίος είχε αποδώσει τα εντοιχισμένα αρχιτεκτονικά μέλη σε αρχαίο ναό που προϋπήρχε στην ίδια θέση[72]. Από την εποχή του Ross το μνημείο δεν είχε εντοπιστεί εκ νέου[73]. Όπως όμως έδειξε η νεότερη εξέταση των εντοιχισμένων αρχαίων αρχιτεκτονικών μελών από τον αρχιτέκτονα Θ. Μπιλλή, αυτά έχουν μεταφερθεί από το ιερό του Αμυκλαίου Απόλλωνος με σκοπό την οικοδόμηση του βυζαντινού ναϋδρίου.

ΕΛΕΝΗ ΖΑΒΒΟΥ

Ασήμι

Από τους αγρούς εκατέρωθεν της επαρχιακής οδού προς το Ασήμι, περί τα 1400 μ. δυτικά της διασταύρωσής της με την οδό Σπάρτης-Γυθείου, συγκεντρώθηκαν μελαμβαφή όστρακα, θραύματα κεράμων και πήλινων πλακών, πυραμιδόσχημη αγνύθα, αλλά και θραύσματα παραμορφωμένων από την όπτηση κεράμων, που υποδεικνύουν την ύπαρξη οικισμού και κεραμικών εργαστηρίων στην περιοχή[74].

ΑΘΑΝΑΣΙΟΣ ΘΕΜΟΣ

Τραπεζοντή

Θέση Αϊλιάδες

Στη θέση Αϊλιάδες, σε μικρή απόσταση βόρεια του λόφου του Αγίου Βασιλείου Ξηροκαμπίου, όπου σώζονται λείψανα βυζαντινού και προϊστορικού οικισμού, εντοπίσθηκε ύστερα από υπόδειξη του Β. Βασιλάκου, κεραμική των βυζαντινών χρόνων. Διακρίθηκαν τμήματα πί-

69. Για τα εργαστήρια και τη διασπορά του τύπου των αγγείων, βλ. An. Hochuli-Gysel, *Kleinasiatische glasierte Reliefkeramik (50 v. Chr. bis 50 n. Chr.) und ihre oberitalischen Nachahmungen*, *Acta Bernensia* VII, 1977, σ. 107-214.

70. Η στήλη θα αποτελέσει αντικείμενο ιδιαίτερης μελέτης.

71. H.A. Ormerod, Bardounia and North-Eastern Maina, *BSA* 16 (1909-1910), σ. 68-69.

72. L. Ross, *Wanderungen in Griechenland im Gefolge des Königs Otto und der Königinn Amalie*, Band I, 1851, σ. 243-3.

73. Ormerod, ό.π. (υποσημ. 71), σ. 69 (θέση Βίγλα).

74. Για άλλα ευρήματα από την περιοχή του Ασημίου, βλ. *ΑΔ* 53 (1998): Χρονικά, σ. 186.

θων και εγχάρακτες λαβές αμφορέων τους τέλους του 12ου αι. μ.Χ.[75]. Τα ευρήματα υποδεικνύουν τη μεγάλη έκταση του βυζαντινού οικισμού του Αγίου Βασιλείου.

ΑΘΑΝΑΣΙΟΣ ΘΕΜΟΣ - ΕΛΕΝΗ ΖΑΒΒΟΥ

Καρίτσα

Στην ανατολική πλευρά του λόφου Μπουρτζομίχαλο, στα νοτιοδυτικά του οικισμού της Καρίτσας, εντοπίστηκε ύστερα από υπόδειξη του Γ. Τούντα, εργατοτεχνίτη της Ε΄ ΕΠΚΑ, μεγάλο άνδηρο για την οικοδόμηση σημαντικού κτιρίου, πιθανότατα ιερού των κλασικών-ελληνιστικών χρόνων. Τα ευρήματα οδήγησαν στην έρευνα επιφανείας της περιοχής, τα αποτελέσματα της οποίας παρουσιάστηκαν συνοπτικά στις εργασίες του συνεδρίου *Sparta and Laconia from Prehistory to Premodern, Sparta, 17-20 March 2005*. Κατά τη διάρκειά της εντοπίστηκαν μικκύλα αγγεία (Μ.Σ. αριθ. 14426-14430) σε νεροσυρμή δίπλα σε μικρό σπήλαιο με λατρευτική, όπως φαίνεται, χρήση, στη νοτιοανατολική πλευρά του λόφου. Για τον εντοπισμό του σπηλαίου ενημερώθηκε εγγράφως η Εφορεία Σπηλαιολογίας και Παλαιοανθρωπολογίας. Στα νότια του ίδιου λόφου και στα δυτικά του Λυκορέματος εντοπίστηκε, τέλος, τμήμα αρχαίας οδού με κατεύθυνση Β./ΒΑ.-Ν./ΝΔ.

Σε μικρή απόσταση νοτιοανατολικά του οχυρού στο λόφο Βιγλίτσα Ζάβραινας[76], στα νότια του Μπουρτζομίχαλου και περί τα 850 μ. βόρεια της διασταύρωσης της οδού προς Καρίτσα με το δρόμο Γερακίου-Αλεποχωρίου, είναι ορατό στον αγρό Α. Αντωνίου, τμήμα κατασκευής από μεγάλες λιθοπλίνθους. Στην ίδια περιοχή και περί τα 50 μ. ανατολικά της εκκλησίας της Αγίας Κυριακής, στην περιοχή Πλατύ Πηγάδι εντοπίστηκε τμήμα δεύτερης αρχαίας οδού με κατεύθυνση Α.-Δ. Τη συνέχεια της οδού εντοπίσαμε ανατολικότερα στη θέση Στερνίτσα, γύρω από το μαντρί του Χ. Κατσάμπη. Πάνω στην πορεία της οδού σώζονται στη θέση Ανάσκελα τμήματα κτιρίου των ελληνιστικών πιθανότατα χρόνων. Σε μικρή απόσταση ανατολικά του κτιρίου σώζεται, επίσης, κυκλικό λάξευμα στο βράχο, που θα μπορούσε να αποδοθεί σε παρόδια δεξαμενή, χαρακτηριστικό της λακωνικής οδοποιίας[77].

ΑΘΑΝΑΣΙΟΣ ΘΕΜΟΣ

Ασωπός

Μποζάς

Κατά τη διάρκεια αυτοψίας στη θέση Μποζάς Ασωπού[78], περισυνελέγησαν από τη νότια, αλλά και τη δυτική, κατακρημνισμένη στη θάλασσα πλευρά της μικρής χερσονήσου θραύσματα φιαλών της πρωτοελλαδικής ΙΙ περιόδου (Μ.Σ. αριθ. 15775-15776α-ε), τμήματα κανθάρου με ταινιωτές λαβές της μεσοελλαδικής εποχής (Μ.Σ. αριθ. 15776στ-ζ) και γραπτά όστρακα της μυκηναϊκής εποχής. Στη δυτική πλευρά του λόφου εντοπίστηκε, επίσης, μικρός, κατεστραμμένος κιβωτιόσχημος τάφος και στρώμα καταστροφής πρωτοελλαδικών κτισμάτων με αποθηκευτικούς πίθους θραυσμένους κατά χώραν. Η θέση φαίνεται ότι ήταν ένα σημαντικό κέντρο σε όλη την εποχή του Χαλκού.

Από το πλάτωμα της κορυφής συγκεντρώθηκαν μελαμβαφή όστρακα των ελληνιστικών χρόνων και κεραμική της ρωμαϊκής εποχής, ενώ στο νοτιοδυτικό άκρο του εντοπίστηκε τμήμα τοίχου, πλ. 1 μ., κατασκευασμένου από μεσαίου και μεγάλου μεγέθους λίθους, που θα μπορούσε πιθανώς να αποδοθεί σε τμήμα κάποιας οχύρωσης.

Χερσόνησος Ξυλί

Στο ύψωμα Μπούζος της χερσονήσου Ξυλί, στα βόρεια του υψώματος του πύργου των βυζαντινών ή μεταβυζαντινών χρόνων[79], εντοπίστηκαν λίγα όστρακα της πρώιμης εποχής του Χαλκού, απολεπίσματα οψιανού και κεραμική των νεότερων χρόνων.

Στο νοτιοανατολικό άκρο της χερσονήσου, στη θέση Πούντα, εντοπίστηκαν όστρακα των ελληνιστικών και

75. Πρβλ. G.D.R. Sanders, Excavations at Sparta: The Roman Stoa 1988-1989, Medieval Pottery, *BSA* 88 (1993), σ. 268-269 και εικ. 7-9.

76. A.J.B. Wace - F.W. Hasluck, Laconia. II. Topography. East-Central Laconia, *BSA* 15 (1908-1909), σ. 164. Τ.Α. Γριτσόπουλος, *Ιστορία του Γερακίου*, Αθήνα 1982, σ. 69-70. G. Shipley, Archaeological Sites in Laconia and the Thyreatis, στο W. Cavanagh - J. Crouwel - R.W.V. Catling - G. Shipley (επιμ.), *Continuity and Change in a Greek Rural Landscape. The Laconia Survey*, II, London - Athens 1996, σ. 287.

77. Γ.Α. Πίκουλας, *Οδικό δίκτυο και άμυνα. Από την Κόρινθο στο Άργος και την Αρκαδία*, Αθήνα 1995, σ. 286-287, 352.

78. Για τον Μποζά, βλ. E. Banou, *Beitrag zum Studium Lakoniens in der mykenischen Zeit*, München 1996, σ. 74· *ΑΔ* 51 (1996): Χρονικά, σ. 148-149· E. Banou, New Evidence on Early Helladic Laconia, *BSA* 94 (1999), σ. 69-70 και 77-78· E. Banou, Middle Helladic Laconia: New Evidence, *Studi Micenei ed Egeo-Anatolici* XLII/2 (2000), σ. 185-188 και Ε. Ζαββού, Νέα στοιχεία για τις λακωνικές πόλεις της δυτικής ακτής της χερσονήσου του Μαλέα, *Πρακτικά Ζ΄ Διεθνούς Συνεδρίου Πελοποννησιακών Σπουδών, Πύργος-Γαστούνη-Αμαλιάδα, 11-17 Σεπτεμβρίου 2005*, Β, σ. 418-421.

79. A.J.B. Wace - F.W. Hasluck, South Eastern Laconia, *BSA* 14 (1907-1908), σ. 164. Ν.Δ. Παπαχατζής, *Παυσανίου Ελλάδος Περιήγησις*, Αθήνα 1989, σ. 418, σημ. 2.

των ρωμαϊκών χρόνων – κυρίως κτενωτά υστερορρωμαϊκά όστρακα –, αλλά και χειροποίητα όστρακα των πρωτοελλαδικών χρόνων και οψιανοί.

Πλύτρα

Σε αποθήκη του Δημαρχείου Παπαδιάνικων μεταφέρθηκε σύμφωνα με ενημέρωση του Δημάρχου Α. Παπαδάκη, τμήμα ενσφράγιστης κεράμου του 2ου-3ου αι. μ.Χ., μέγ. μήκ. 0,16 και μέγ. πλ. 0,075 μ. Φέρει σφράγισμα: *Ἀσωπιτῶν* (Πίν. 52 β).

ΕΛΕΝΗ ΖΑΒΒΟΥ

Δαιμονιά

Στην περιοχή της Παραλίας της Δαιμονιάς εντοπίστηκαν λείψανα κτιρίου και κεραμική των ρωμαϊκών(;) χρόνων σε ύψωμα στα νοτιοανατολικά του λόφου Καστέλλι, όπου τοποθετείται η αναφερόμενη από το Θουκυδίδη (Δ, 56) Κοτύρτα.

Ίχνη λατομεύσεων εντοπίστηκαν στη Ν./ΝΔ. πλευρά του υψώματος του Άνω Κορογόνα, στο βραχώδες έξαρμα ακριβώς βόρεια της επαρχιακής οδού Δαιμονιάς-Παπαδιάνικων, στα νοτιοδυτικά της Αγίας Μαρίνας στα Πιλά. Λίγα ίχνη λατομεύσεων εντοπίστηκαν επίσης στη βορειοανατολική πλευρά της εκκλησίας της Αγίας Μαρίνας.

ΕΛΕΝΗ ΖΑΒΒΟΥ - ΑΘΑΝΑΣΙΟΣ ΘΕΜΟΣ

ΔΗΜΟΣ ΒΟΙΩΝ

Ελίκα

Κατά τη διάρκεια αυτοψίας στο λόφο Βίγλα, στα νοτιοδυτικά της Ελίκας Δήμου Βοιών, με σκοπό την εξέταση αιτήματος για την εγκατάσταση σταθμού κινητής τηλεφωνίας, εντοπίστηκε επιφανειακά στις κλιτύες του λόφου αβαφής κεραμική. Στην κορυφή όμως του λόφου, όπου θα ήταν πιθανή η ύπαρξη πύργου, όπως υποδηλώνει και η ονομασία του λόφου, είχε ήδη εγκατασταθεί παράνομα σταθμός κινητής τηλεφωνίας άλλης εταιρείας, ο οποίος μπορεί να κατέστρεψε τα πιθανά λείψανα. Αξίζει να σημειωθεί ότι ο λόφος είναι περίοπτος, έχει οπτική επαφή με τον «Πύργο του φονιά» και ελέγχει το πέρασμα προς την περιοχή της Ελίκας και της Παντάνασσας. Η Υπηρεσία μας ζήτησε την απομάκρυνση του ήδη εγκατεστημένου σταθμού και δεν επέτρεψε την εγκατάσταση του νέου.

Άγιος Γεώργιος

Σε επιφανειακή έρευνα που διενεργήθηκε στην περιοχή των αρχαίων Βοιών με σκοπό τον εντοπισμό των αρχαίων καταλοίπων της περιοχής δεδομένου του αυξημένου ενδιαφέροντος για την εγκατάσταση αιολικών πάρκων στην περιοχή[80] εντοπίστηκαν οι ακόλουθες αρχαιότητες:

Στη θέση Βλισήδι του όρους Τούρλα εντοπίστηκαν λείψανα αρχαίου κτίσματος ύστερα από πληροφορία του Εφόρου Γ. Σταϊνχάουερ για την πιθανή ύπαρξη ιερού στην περιοχή.

Τμήμα αρχαίας αμαξήλατης οδού εντοπίστηκε στις ιδιοκτησίες Π. Μέντη και Δ. Παπούλη στη θέση Γεραντώνια προς Δ./ΒΔ. της θέσης του αρχαίου οχυρού της περιοχής[81]. Οι αρματροχιές με κατεύθυνση ΒΑ.-ΝΔ. διακρίνονται σε τμήμα τουλάχιστον 15-20 μ. μέσα σε πυκνή βλάστηση.

Στη θέση Μανδρίτσα, εντός της ιδιοκτησίας Ι. Δερμάτη, εντοπίστηκε ύστερα από υπόδειξη του Α. Τσέγκα, παλαιού Έκτακτου Επιμελητή Αρχαιοτήτων, θαλαμωτός τάφος των μυκηναϊκών χρόνων με κατωφερή, πιθανότατα κλιμακωτό δρόμο, μήκ. 2,78 μ. Σε απόσταση περί τα 200-250 μ. βορειοδυτικά του τάφου, εντοπίστηκαν εντός της μικρής ρεματιάς στα ανατολικά του Γαλανιώτικου ρέματος, αλλά και στις γύρω πεζούλες, τμήματα λιθοπλίνθων από μαλακό ασβεστόλιθο και μεγάλος αριθμός θραυσμάτων ερυθροβαφών κεράμων.

Στη θέση Γαλανιάνικα, περί τα 700 μ. βόρεια του Αγίου Γεωργίου, στην ανατολική πλευρά της οδού που οδηγεί προς τον Άγιο Γεράσιμο και τα Μανωλαριάνικα, εντοπίστηκαν εκατέρωθεν του δρόμου διάσπαρτοι λιθόπλινθοι, θραύσματα αβαφών κεράμων και αβαφή όστρακα των ύστερων ρωμαϊκών χρόνων (διακρίνονται κτενωτά όστρακα).

Στη θέση Καστριά ή Ασπράλωνα, στη δυτική πλευρά της οδού από τον Άγιο Γεώργιο προς τα Στενά, εντός της ιδιοκτησίας Γ.Η. Θερμολιά και των κληρονόμων του, εντοπίστηκαν λιθόπλινθοι από μαλακό ασβεστόλιθο προερχόμενοι από αρχαίο κτίσμα (παρόδιο ιερό;), το οποίο καταστράφηκε κατά τη διάνοιξη του δρόμου.

Στη θέση Πωράλωνα στα νοτιοανατολικά του Αγίου Γεωργίου εντοπίστηκε λάξευμα μεγάλων διαστάσεων, που θυμίζει την επωνομαζόμενη Πυραμίδα των Βιγκλαφίων[82].

---

80. Για τα αποτελέσματα της έρευνας, βλ. Ε. Ζαββού, Η περιοχή των αρχαίων Βοιών: τα πρώτα αποτελέσματα της έρευνας, *Λακωνικαί Σπουδαί* 16 (2002), σ. 209-227.

81. Βλ. *ΑΔ* 26 (1971): Χρονικά, σ. 122 και Πίν. 106ε.

82. W.M. Leake, *Travels in the Morea* I, London 1830, σ. 508. H.M. Farcchia, The Peloponnesian Pyramids reconsidered, *AJA* 89 (1985), σ. 683-689.

Άγιοι Απόστολοι

Οικισμός Παπουλιάνικα

Στα νότια του οικισμού των Παπουλιάνικων (στην ανατολική πλευρά του δρόμου Άγιοι Απόστολοι-Παπουλιάνικα) εντοπίστηκαν δύο θαλαμωτοί τάφοι λαξευμένοι στη βόρεια πλευρά χαμηλού λόφου και τρεις ανάλογοι τάφοι στη δυτική πλευρά. Από τους τάφους της βόρειας πλευράς, ο καλύτερα διατηρημένος έχει θάλαμο ελλειψοειδούς κάτοψης, μέγ. διαμ. 3,20 μ. Οι τάφοι της δυτικής πλευράς έχουν θαλάμους τετράγωνης περίπου ή ορθογώνιας κάτοψης και έχουν υποστεί σημαντικές φθορές, ενώ οι δρόμοι τους έχουν ολοσχερώς καταστραφεί, επειδή χρησιμοποιούνται ως αποθηκευτικοί χώροι.

Νεάπολη

Θέση Λιμανάκι ή Αυλόσπηλος

Στα βορειοδυτικά του μικρού αλιευτικού καταφυγίου της Νεάπολης (Λιμανάκι ή Αυλόσπηλος), εντοπίστηκε θαλαμωτός τάφος των μυκηναϊκών χρόνων. Ο τάφος έχει κυκλοτερή θάλαμο, διαμ. 3,45-3,85 μ. Δρόμος με έντονη κλίση, σωζ. μήκ. 1,55 μ., οδηγούσε στην είσοδο του τάφου στη νότια πλευρά του[83]. Βορειότερα κατά μήκος του ρέματος του Αυλόσπηλου εντοπίστηκαν τμήματα κατεστραμμένων μυκηναϊκών θαλαμοειδών τάφων και λαξευτών ορθογώνιας κάτοψης τάφων στο όριο της ιδιοκτησίας Π. Κουντούρη.

Παλαιόκαστρο

Στην περιοχή του κηρυγμένου αρχαιολογικού χώρου του Παλαιοκάστρου Βοιών[84], στα νοτιοδυτικά της Νεάπολης, εντοπίστηκαν κατά μήκος του ορύγματος της οδού που οδηγεί στη σύγχρονη εκκλησία της Αγίας Παρασκευής, απιόσχημη κτιστή δεξαμενή ή σιρός και τμήματα τοίχων της ύστερης αρχαιότητας, κατασκευασμένων με αργούς λίθους και κονίαμα. Στη δυτική πλευρά της χερσονήσου εντοπίστηκαν επίσης λείψανα κατασκευής, πιθανότατα δεξαμενή των μεταβυζαντινών πιθανότατα χρόνων, διαστ. 5×2,80 μ. και σωζ. ύψ. 1,40 μ., με τοιχοποιία από λίθους, κονίαμα και θραύσματα κεράμων[85]. Για τα ευρήματα ενημερώθηκε εγγράφως η 5η ΕΒΑ.

Λας

Όστρακα της εποχής του Χαλκού εντοπίστηκαν σε μικρό ύψωμα δίπλα στη θάλασσα, με την ονομασία Καστέλλι, περί το 1 χλμ. νότια της χερσονήσου του Παλαιοκάστρου και βόρεια του λόφου με το τριγωνομετρικό της ΓΥΣ (υψόμ. 94 μ.), καθώς και στην πεδινή έκταση γύρω του. Ανάμεσά τους βρίσκεται τμήμα ποδιού μυκηναϊκής κύλικας, που σώζει ίχνη γραπτής ταινιωτής διακόσμησης[86], αλλά και όστρακα των πρωτοελλαδικών και μεσοελλαδικών χρόνων.

Στη δυτική κλιτύ λόφου στα ανατολικά του Καστελίου εντοπίστηκαν επίσης θραύσματα μελαμβαφών και ερυθροβαφών κεράμων, όστρακα και τμήματα θεμελιώσεων τοίχων κάτω από σύγχρονες πεζούλες.

Λίγο νοτιότερα, στη δυτική πλευρά του λόφου Μινιώνες, εντοπίστηκε νεότερο κτίσμα (εκκλησία;) οικοδομημένο στο εσωτερικό σπηλαίου.

Κάτω Καστανέα

Κατά τη διάρκεια αυτοψίας για τη χωροθέτηση αιολικού πάρκου στη θέση Μεγάλη Κουτσοβέρα της Κάτω Καστανέας εντοπίστηκε η διαλυμένη θεμελίωση πυργοειδούς κατασκευής τετράγωνης κάτοψης. Ανάμεσα στους λίθους εντοπίστηκαν λίγα θραύσματα κεράμων των ύστερων χρόνων. Ύστερη κεραμική εντοπίστηκε ακόμα στη δυτική πλευρά του ίδιου λόφου.

Βάρδια Μαλέα

Από την κορυφή του ορεινού όγκου της Βάρδιας, που απολήγει στο ακρωτήριο του Μαλέα παραδόθηκαν από τους Στ. Βελιώτη, Π. Λιβανό και Ν. Μιχαλέττο τέσσερα θραύσματα μικκύλων αναθηματικών αγγείων (Σ.Ν. 173 α-δ), που υποδεικνύουν την ύπαρξη ιερού στην περιοχή[87]. Δεν στάθηκε προς το παρόν δυνατός ο έλεγχος της θέσης.

ΕΛΕΝΗ ΖΑΒΒΟΥ

83. Ζαββού, ό.π. (υποσημ. 80), σ. 215, πίν. 5.

84. W.M. Leake, ό.π., σ. 511. H. Waterhouse - R. Hope Simpson, Prehistoric Laconia: part II, *BSA* 56 (1961), σ. 144. H. Waterhouse, Prehistoric Laconia: A Note, *BSA* 51 (1956), σ. 170 και σημ. 13.

85. Ζαββού, ό.π. (υποσημ. 80), σ. 215-216.

86. Η ύπαρξη προϊστορικών οστράκων στην περιοχή του Λα ήταν γνωστή από το παρελθόν, βλ. *ΑΔ* 19 (1964): Χρονικά, σ. 14. Για τη θέση, βλ. ακόμα Ζαββού, ό.π. (υποσημ. 80), σ. 216.

87. Ζαββού, ό.π. (υποσημ. 80), σ. 219.

ΕΠΑΡΧΙΕΣ ΓΥΘΕΙΟΥ ΚΑΙ ΟΙΤΥΛΟΥ

Με αφορμή πρόσφατες κλοπές εντοιχισμένων αναγλύφων από τις εκκλησίες της Μάνης ξεκίνησε κατά το τρέχον έτος μια πρώτη προσπάθεια για τον επανεντοπισμό, τον έλεγχο και τη φωτογράφηση των αναφερόμενων στη βιβλιογραφία ανάγλυφων και ενεπίγραφων μνημείων. Η εργασία είχε ως αποτέλεσμα τον εντοπισμό μερικών άγνωστων μέχρι σήμερα μνημείων και τον επανεντοπισμό άλλων[88]. Ενδεικτικά αναφέρεται ο εντοπισμός τμημάτων δύο(;) βάσεων με επιτύμβια επιγράμματα, καθώς και μιας επιτύμβιας στήλης των ρωμαϊκών χρόνων κάποιου Αρίστωνος στο ναό Α στη θέση Πεντακιοί ή Πενταγιοί, στο σύγχρονο νεκροταφείο του Κούνου[89]. Ακόμα, ο εντοπισμός δύο άγνωστων μέχρι σήμερα επιγραφών στον Άγιο Ιωάννη της Κέριας και μιας μικρής ανάγλυφης στήλης με την παράσταση θύρας ναού (Πίν. 52 γ) στην εκκλησία των Αγίων Θεοδώρων στον Βάμβακα[90]. Στην τελευταία εκκλησία παραμένει εντοιχισμένη η επιγραφή *IG* V1, 1287.

Στο πλαίσιο της ίδιας εργασίας εντοπίστηκε εκ νέου στην περιοχή των Παγκιών το γνωστό ενεπίγραφο υπέρθυρο, το οποίο σώζει επιτύμβιο επίγραμμα[91] χαραγμένο πάνω σε παλαιότερες αναγραφές, οι οποίες αναγνώστηκαν πλήρως. Μία από τις αναγραφές είναι το επιτύμβιο Ροδίου ναύτη. Εντοπίστηκε επίσης εκ νέου η δεύτερη επιγραφή που είχε βρεθεί στην περιοχή και διαπιστώθηκε τελικά ότι δεν πρόκειται για όρο, όπως είχε αρχικά υποτεθεί[92], αλλά για τμήμα επιτύμβιας επιγραφής από υπόφαιο μάρμαρο, μέγ. σωζ. ύψ. 0,30, μέγ. σωζ. πλ. 0,31 και πάχ. 0,16 μ. Για το λόγο αυτό παραθέτουμε εκ νέου το κείμενο της επιγραφής *[- - -]όρος / [--] χαῖρε*. Το όνομα θα μπορούσε να συμπληρωθεί ποικιλοτρόπως.

Στην εκκλησία των Ασωμάτων στα Παγκιά εντοπίστηκε επίσης αδημοσίευτο επιτύμβιο μνημείο με πολλαπλές αναγραφές, η μία από τις οποίες αναφέρεται σε γυναίκα που πέθανε στη διάρκεια της λοχείας.

Στην περιοχή της Παναγίας των Νομίων, από όπου είχε αποτοιχιστεί παρανόμως το έτος 1997[93] η ανάγλυφη, ενεπίγραφη στήλη *IG* V1, 1276, βρέθηκε εντοιχισμένη ως υπέρθυρο στο βόρειο τοίχο του ναού η επιτύμβια επιγραφή *IG* V1, 1277, η οποία σύμφωνα με τη δημοσίευση του *IG* είχε εντοπιστεί στα παρακείμενα ερείπια της εκκλησίας του Αγίου Παντελεήμονος. Εντοπίστηκε επίσης μία ακόμα αδημοσίευτη επιτύμβια στήλη στο δυτικό τοίχο του ναού[94] και επιγραφή των νεότερων χρόνων στο νότιο τοίχο του.

Στο καμπαναριό του Ταξιάρχη της Χαρούδας εντοπίστηκαν μερικώς σωζόμενα τα δύο τμήματα της επιγραφής *IG* V1, 1280, που παλαιότερα βρίσκονταν στην εκκλησία της Παναγίας στα Καβαθάκια, πλησίον της Χαρούδας, καθώς και μια ακόμα άγνωστη ενεπίγραφη στήλη[95]. Στην εκκλησία του Αγίου Κωνσταντίνου στο Βελούσι εντοπίστηκε εντοιχισμένη πάνω από τη θύρα του ναού επιτύμβια στήλη[96] του 2ου ή 1ου αι. π.Χ., η οποία φέρει την επιγραφή: *[Κ]αλίστρατος / χαῖρε*. Πολλά ανάγλυφα μνημεία και άλλα αρχιτεκτονικά μέλη είναι επίσης εντοιχισμένα και σε άλλες εκκλησίες στο Βελούσι.

Βρέθηκε, τέλος, εκ νέου η επιγραφή *IG* V1, 1248, η οποία είναι σήμερα τοποθετημένη ως Αγία Τράπεζα στο ναΰδριο του Αγίου Χαραλάμπους στην Κυπάρισσο. Στην τελευταία εκκλησία βρίσκεται επίσης εντοιχισμένη η επιτύμβια επιγραφή της Κλαυδίας Πρίσκας (*CIL* III, 492) καθώς και κάλυμμα μαρμάρινης σαρκοφάγου.

ΕΛΕΝΗ ΖΑΒΒΟΥ - ΑΘΑΝΑΣΙΟΣ ΘΕΜΟΣ

ΝΟΜΟΣ ΑΡΚΑΔΙΑΣ

Ο αρχαιολόγος Γ. Τσιαγγούρης παρέδωσε στο Μουσείο Τρίπολης τμήμα ενεπίγραφης στήλης των αρχαϊκών χρόνων από την ευρύτερη περιοχή της Κόκκινης Εκκλησιάς στον Λουκά Μαντινείας (Πίν. 52 δ).

Ο Λ.Γ. Ψυχογιός βρήκε στο κτήμα του στην Άκρα Τεγέας και παρέδωσε στο Μουσείο Τεγέας (Μ.Τ. αριθ. 3446) ενεπίγραφο επιτύμβιο μνημείο. Πρόκειται για λι-

88. Τα νέα, αδημοσίευτα μνημεία θα αποτελέσουν αντικείμενο ιδιαίτερης μελέτης.

89. Για τις βυζαντινές εκκλησίες του νεκροταφείου του Κούνου, βλ. *ΑΔ* 27 (1972): Χρονικά, σ. 300-301 και 28 (1973): Χρονικά, σ. 242-243, Πίν. 197.

90. Για τη διακόσμηση της στήλης, η οποία εμφανίζεται συχνά κατά τους ρωμαϊκούς χρόνους σε επιτύμβια μνημεία της Φρυγίας και της Δαλματίας, βλ. M. Waelkens, *Die Kleinasiatischen Türsteine. Typologische und epigraphische Untersuchungen der kleinasiatischen Grabreliefs mit Scheintur*, Mainz am Rhein 1986. O. Masson, Notes épigraphiques : Thessalie et Dalmatie, *BCH* 115 (1991), σ. 355 και εικ. 2.

91. Για το υπέρθυρο, βλ. Ν.Κ. Μουτσόπουλος - Γ. Δημητροκάλλης, Τα μεγαλιθικά μνημεία της Μάνης, *Πρακτικά του Α΄ Διεθνούς Συνεδρίου Πελοποννησιακών Σπουδών, Σπάρτη, 7-14 Σεπτεμβρίου 1975*, Αθήνα 1976-1978, Β΄, σ. 153-154. Για ένα από τα επιτύμβια επιγράμματα του μνημείου, βλ. Ι. Ταϊφάκος, Λακωνικαί επιγραφαί ανέκδοτοι, *Πελοποννησιακά* 12 (1976-1977), σ. 214-217 (*SEG* XXVI, 456) και W. Peek, Lakonische Grabepigramme, *ZPE* 42 (1981), σ. 292 (*SEG* XXXI, 335).

92. Βλ. Μουτσόπουλος - Δημητροκάλλης, ό.π., σ. 153 και πίν. ΝΑ΄α, όπου δεν αποκλείεται η περίπτωση η επιγραφή να είναι επιτύμβια.

93. Αναφορά της στήλης γίνεται από τον Ν.Β. Δρανδάκη, *Βυζαντινά γλυπτά της Μάνης*, Αθήνα 2002, σ. 252-253, σημ. 114.

94. Αναφορά της γίνεται από τον Ν.Β. Δρανδάκη, ό.π., σ. 254, σημ. 115.

95. Στο ναό των Ταξιαρχών παραμένουν εντοιχισμένες οι επιτύμβιες επιγραφές *IG* V1, 1279 και *IG* V1, 1528.

96. Οι διαστάσεις της στήλης δεν έγινε δυνατό να μετρηθούν λόγω της θέσης του μνημείου.

θόπλινθο, μέγ. πλ. 0,277, μέγ. ύψ. 0,78 και μέγ. πάχ. 0,32 μ., η μία πλευρά της οποίας είχε λαξευτεί στη μορφή επιτύμβιας στήλης με αετωματική απόληξη και έφερε επιγραφή (ύψ. γραμμάτων 0,01-0,017 μ. [Ο, Μ]) του 3ου(;) αι. π.Χ.: *Μενεκράτης/ ἐμ πολέμωι /χαῖρε* (Πίν. 52 ε). Το όνομα Μενεκράτης είναι γνωστό άλλη μια φορά στην Τεγέα κατά την ίδια εποχή (*IG* V2, 35 στ. 34).

Στο Μουσείο Τεγέας μεταφέρθηκε τμήμα της ενεπίγραφης στήλης *IG* V2, 146 (Μ.Τ. αριθ. 3448), ύψ. 0,555, μέγ. πλ. 0,405 και μέγ. πάχ. 0,20 μ., η οποία βρέθηκε σε αγρό κοντά στην ανακαινισμένη από τις αρχές του 20ού αιώνα εκκλησία της Παναγίας στο Καμάρι Τεγέας (Πίν. 52 στ). Παραθέτω το σωζόμενο σήμερα τμήμα της επιγραφής: *Πόλις Τε[γεατᾶν]/ Κόιντον Βαίβ[ιον Κοῖν-] / του υἱόν Ρωμ[αῖον],/ τὸν αὐτᾶς π[άτρωνα] / και εὐεργέ[ταν]*. Στο κατώτερο μέρος ο λίθος φέρει επιγραφή των νεότερων χρόνων.

ΕΛΕΝΗ ΖΑΒΒΟΥ

2002

ΜΟΥΣΕΙΑΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ

ΝΟΜΟΣ ΑΡΚΑΔΙΑΣ

Μουσείο Λυκόσουρας

Με αφορμή την αλλαγή του φυλακτικού προσωπικού του Μουσείου Λυκόσουρας, του οποίου η έκθεση παραμένει κλειστή, διενεργήθηκε έλεγχος των καταγεγραμμένων αρχαιοτήτων της Έκθεσης και προσπάθεια ταύτισης των αριθμών καταγραφής του νεότερου ευρετηρίου του Μουσείου με τον παλαιό δημοσιευμένο κατάλογο του Μουσείου[97]. Από τον έλεγχο αυτό παρατίθεται η ταύτιση των επιγραφών: Μουσείο Λυκόσουρας (Μ.Λ.) αριθ. 14-*IG* V2, 543, Μ.Λ. αριθ. 15-*IG* V2, 520, Μ.Λ. αριθ. 20-*IG* V2, 522 (Κουρουνιώτης, αριθ. 63), Μ.Λ. αριθ. 23-*IG* V2, Μ.Λ. αριθ. 28-*IG* V2, Μ.Λ. αριθ. 29-*IG* V2, Μ.Λ. αριθ. 54-*IG* V2, 545, Μ.Λ. αριθ. 57-*IG* V2, 515 (latus adversum), Μ.Λ. αριθ. 60-*IG* V2, 518 και 519, Μ.Λ. αριθ. 61-*IG* V2, 535, Μ.Λ. αριθ. 75-*IG* V2, 524 (Κουρουνιώτης, αριθ. 68), Μ.Λ. αριθ. 133-*IG* V2, 525, άνευ αριθμού-*IG* V2, 534.

ΑΘΑΝΑΣΙΟΣ ΘΕΜΟΣ

97. Κ. Κουρουνιώτης, *Κατάλογος του Μουσείου Λυκόσουρας*, Αθήνα 1911.

ΑΝΑΣΚΑΦΙΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ

ΝΟΜΟΣ ΛΑΚΩΝΙΑΣ

Σπάρτη (Σχέδ. 22)[98]

Οδός Λητούς (Ο.Τ. 104, οικόπεδο Π. και Α. Παπαγγελή) (1)

Κατά τη διάρκεια εκσκαφής για την τοποθέτηση υποστυλωμάτων με σκοπό την προσθήκη κατ' επέκτασιν στην ανατολική και στη νότια πλευρά της υπάρχουσας οικοδομής Παπαγγελή, αποκαλύφθηκαν αποσπασματικά σωζόμενα αρχιτεκτονικά λείψανα (Σχέδ. 23).

Στα ανατολικά της οικοδομής και σε βάθος 2,10 μ. από το πεζοδρόμιο της οδού Λητούς, αποκαλύφθηκαν πεσμένοι λίθοι προερχόμενοι από τη διάλυση τοίχου και τμήματα κεράμων στα νότιά τους. Τμήμα του διαλυμένου τοίχου αποκαλύφθηκε επίσης κατά την εκσκαφή της ζώνης προστασίας της παρακείμενης οδού.

Στα νότια της οικοδομής και σε βάθος 1,76 μ. αποκαλύφθηκε η ανώτερη επιφάνεια της γωνίας δύο τοίχων, τχ 1 και 2, πλ. 0,65 και 0,60 μ. αντίστοιχα. Οι τοίχοι ήταν κατασκευασμένοι από αργούς λίθους, τμήματα κεράμων και λάσπη για συνδετικό υλικό. Στο βορειοανατολικό άκρο του τοίχου 1 αποκαλύφθηκαν πεσμένοι λίθοι από την ανωδομή του (βάθ. ανωτ. 1,86 και κατωτ. 2,65 μ.).

Η ανασκαφική έρευνα στο χώρο ανάμεσα στους τοίχους 1 και 2 αποκάλυψε τμήμα δαπέδου από πατημένο χώμα με ίχνη καύσης σε βάθος 2,25 μ., καθώς και τμήμα του υποκείμενου δαπέδου σε βάθος 2,35 μ.

Στα δυτικά του τοίχου 2 διενεργήθηκε μικρή για λόγους ασφαλείας, δοκιμαστική τομή μέχρι βάθ. 2,76 μ., κατά την οποία δεν αποκαλύφθηκαν υποκείμενα αρχιτεκτονικά λείψανα, παρά μόνο κεραμική.

Η λιγοστή κεραμική που συγκεντρώθηκε κατά την ανασκαφή, μπορεί να χρονολογηθεί στους ρωμαϊκούς και ύστερους ρωμαϊκούς χρόνους.

98. Η αρίθμηση των οικοπέδων είναι συμβατική. Εξυπηρετεί την αντιστοιχία με το χάρτη των οικοδομικών τετραγώνων της Σπάρτης (Σχέδ. 22). Οι φωτογραφικές λήψεις των ανασκαφών έγιναν από το φωτογράφο Β. Γεωργιάδη και οι λήψεις των κινητών ευρημάτων από την αρχαιολόγο Ε. Ζαββού. Τα ημερολόγια των ανασκαφών τήρησαν οι υπογράφοντες Α. Θέμος και Ε. Ζαββού, εκτός από τις περιπτώσεις που αναφέρονται.

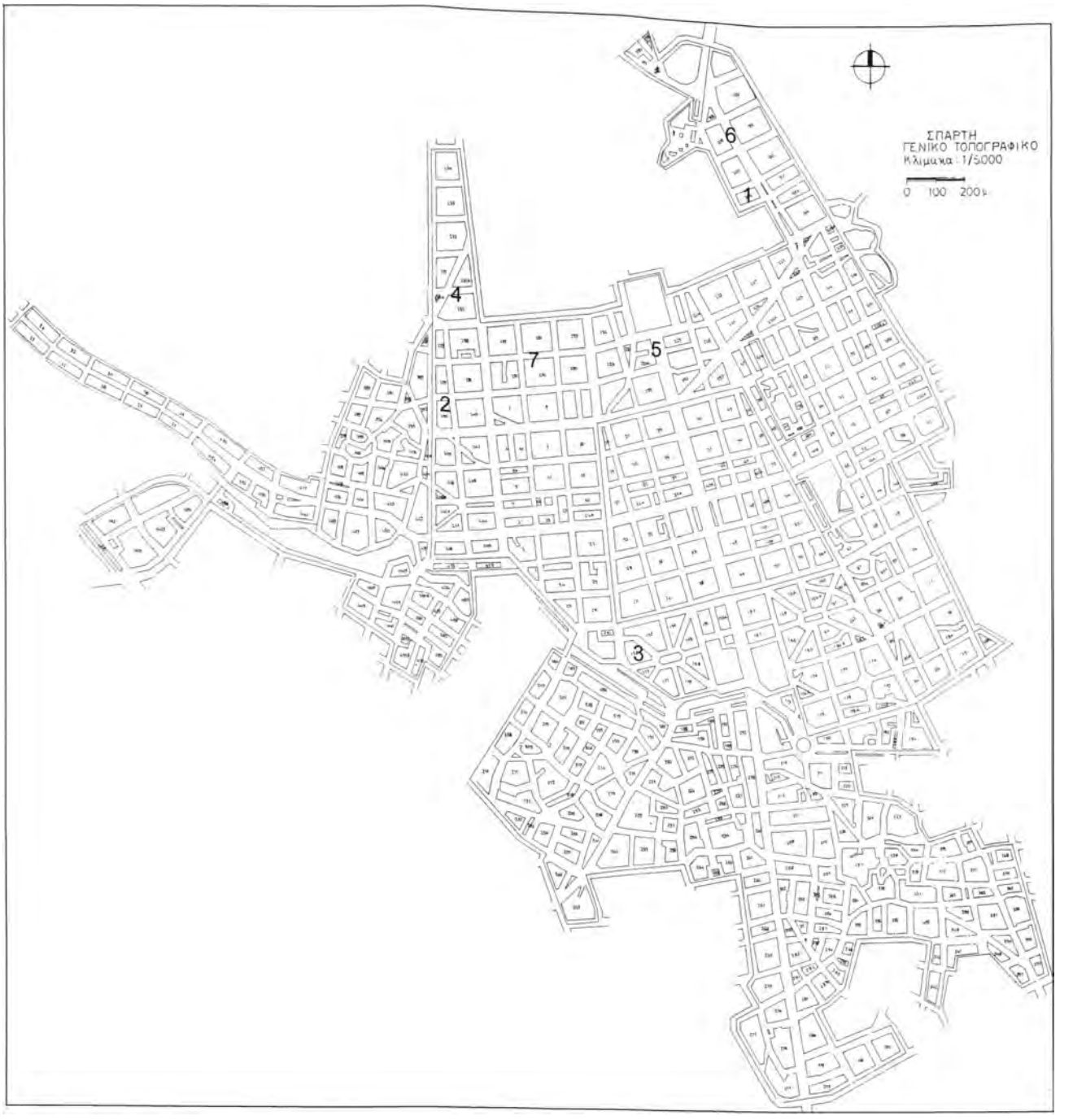

Σχέδ. 22. Σπάρτη. Τοπογραφικός χάρτης, όπου σημειώνονται τα ανεσκαμμένα κατά το 2002 οικόπεδα.

Οδός ΙΧ Μεραρχίας (Ο.Τ. 150, οικόπεδο Π. Κούτρου και Ν. Τούμπλη) (2)

Με αφορμή την αμφισβήτηση των ιδιοκτητών του οικοπέδου για την αρχαιότητα των αρχιτεκτονικών λειψάνων, που αποκαλύφθηκαν κατά την εκσκαφή των θεμελίων, διενεργήθηκε μικρής έκτασης ανασκαφικός καθαρισμός. Κατά τις εργασίες αποκαλύφθηκε στο κέντρο περίπου του οικοπέδου τοίχος (αριθ. 1) με κατεύθυνση περίπου Β.-Ν. και ελαφρά καμπή προς ΒΔ. Ο τχ 1 ενωνόταν προς Α. με τμήματα δύο ακόμα τοίχων (τχ2 και 3). Στα δυτικά του αποκαλύφθηκε κτιστός τάφος με προσανατολισμό Β.-Ν., κατασκευασμένος από λίθους, στρώσεις πλίνθων και κονιάματος. Για την κάλυψή του είχαν χρησιμοποιηθεί λίθοι και τμήμα από κατώφλι σε β΄ χρήση. Ο καθαρισμός στο εσωτερικό του δεν απέδωσε ευρήματα, ούτε υπολείμματα οστών (ενταφιασμός βρέφους;). Στα δυτικά του τάφου αποκαλύφθηκε τμήμα τοίχου (αριθ. 4) με κατεύθυνση

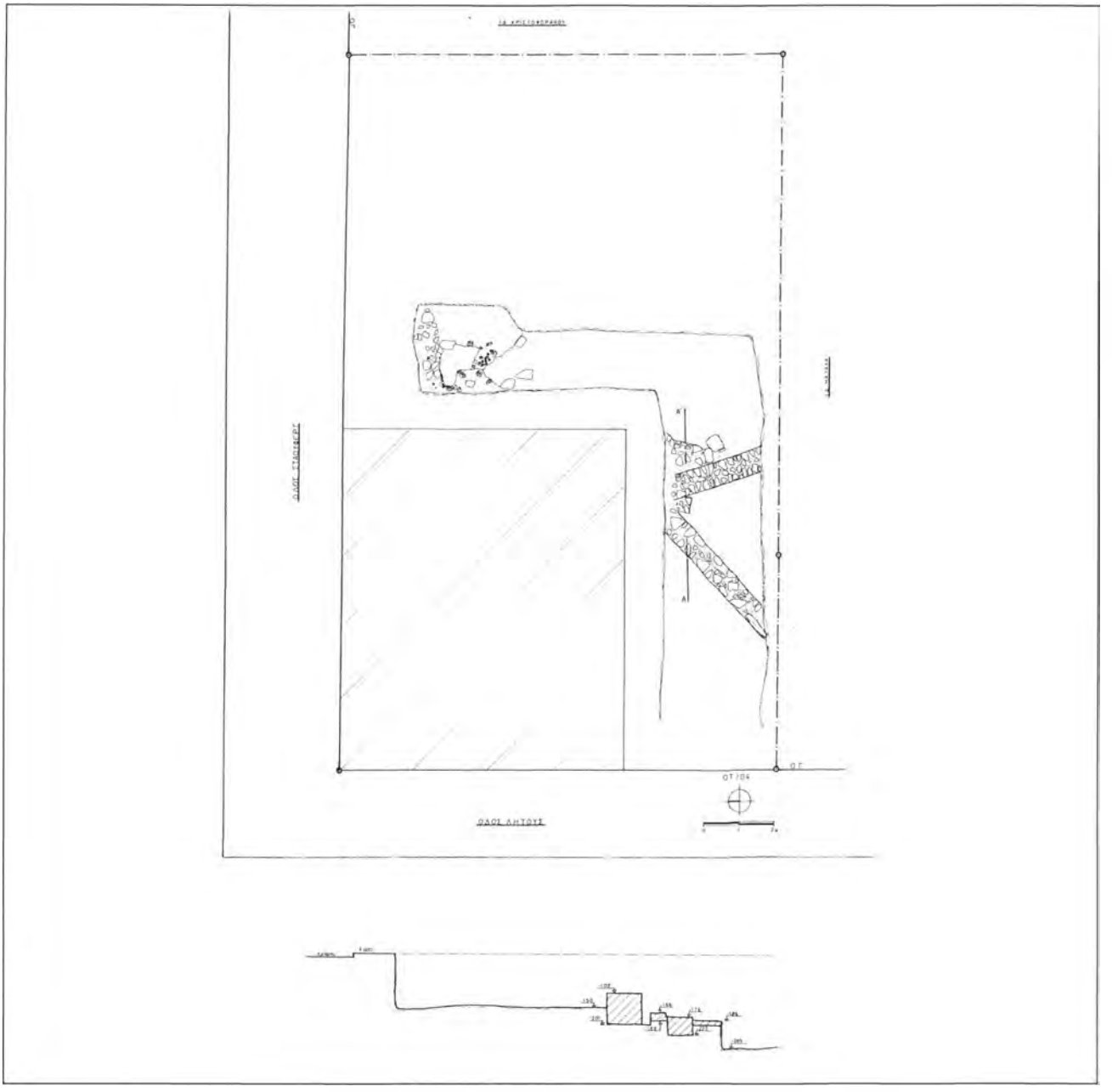

Σχέδ. 23. Σπάρτη. Οδός Λητούς. Κάτοψη και τομή της ανασκαφής.

Α.-Δ. Οι εργασίες διακόπηκαν και θα συνεχιστούν σύμφωνα με τη σειρά των εκκρεμουσών σωστικών ανασκαφών.

Συμβολή των οδών Λεωνίδου και Αναξιδάμου (Ο.Τ. 152, οικόπεδο Γ. Κάτσαρη) (3)

Κατά την έρευνα του οικοπέδου, το οποίο βρίσκεται σε πολύ μικρή απόσταση από την αριστερή-βόρεια όχθη του ρέματος της Μαγουλίτσας, αποκαλύφθηκαν τμήματα τοίχων νερόμυλου των νεότερων χρόνων, διαστ. 11,90×5,20 μ. Σε χαμηλότερο επίπεδο αποκαλύφθηκαν οι χώροι του μύλου, τμήματα της πτερωτής, που διέσωζαν τα ξύλινα και σιδηρά στελέχη της, καθώς και λαξευτές λίθινες δεξαμενές. Η συνέχιση της ανασκαφικής έρευνας διαβιβάστηκε στην 5η ΕΒΑ.

ΕΛΕΝΗ ΖΑΒΒΟΥ

Οδός Κορφιωτάκη (Ο.Τ. 130, οικόπεδο Α. Μπουζιάνη) (4)

Η ανασκαφική έρευνα του οικοπέδου αποκάλυψε στο νότιο τμήμα της ανασκαφής τμήμα αρχαίας οδού (Σχέδ. 24· Πίν. 53 α), με κατεύθυνση ΒΔ.-ΝΑ. και κατωφερή κλί-

ση προς Α. (βάθ. στο δυτικό άκρο 0,88 και στο ανατολικό 1,12 μ.). Το βόρειο άκρο του δρόμου οριοθετούσε ανάλημμα (τχ5), του οποίου η νότια παρειά είχε κατασκευαστεί από πώρινες λιθοπλίνθους και η βόρεια από αργούς λίθους, καθώς και αποσπασματικά σωζόμενη κτιστή αποχετευτική αύλακα. Η αρχαία οδός θα πρέπει να διασταυρωνόταν με το τμήμα του δρόμου, που είχε αποκαλυφθεί με διαφορετική όμως κατεύθυνση στα παρακείμενα οικόπεδα Λιακάκου, Κούμαρη και Λαμπράκη (Ο.Τ. 131). Η μικρή απόσταση μεταξύ τους αποκλείει την υπόθεση ότι πρόκειται για μία και μόνη οδό, η οποία παρουσίαζε καμπή[99]. Άλλωστε μια τέτοια καμπή θα ήταν μοναδική στο πολεοδομικό σύστημα της ρωμαϊκής πόλης.

Το μεγαλύτερο μέρος της οδού εκτεινόταν πέραν του οικοδομήσιμου χώρου του οικοπέδου και ερευνήθηκε με δοκιμαστικές τομές. Κατά τη διενέργειά τους εντοπίστηκαν τέσσερα επάλληλα οδοστρώματα (βάθ. ανώτ. επιφάνειας των οδοστρωμάτων 0,88, 0,93, 1 και 1,09 μ. αντίστοιχα), κατασκευασμένα από καλά πατημένο χώμα, άμμο και τριμμένα κεραμίδια. Αγωγοί ύδρευσης από πήλινα κυλινδρικά στελέχη διέτρεχαν το ανώτερο και το κατώτερο οδόστρωμα. Το τελευταίο οριοθετείτο προς Β. από αποχετευτικό αγωγό κατασκευασμένο από πήλινες πλάκες κατακόρυφα τοποθετημένες. Δίπλα στον παλαιότερο αυτό αγωγό βρέθηκε σε β΄ χρήση, τμήμα βάσης, που φέρει αποσπασματικά σωζόμενη επιτύμβια επιγραφή *θανόντος ἐν πολέμῳ* (Μ.Σ. 14435).

Κατά την ανασκαφή συγκεντρώθηκε μεγάλη ποσότητα αβαφών οστράκων των ρωμαϊκών και υστερορρωμαϊκών χρόνων. Πρισυνελέγησαν επίσης, ένα φθαρμένο χάλκινο νόμισμα των ρωμαϊκών αυτοκρατορικών χρόνων και δύο χάλκινα νομίσματα λακωνικής κοπής των χρόνων 43-31 π.Χ. και 2-31 μ.Χ. αντίστοιχα[100].

Στο υπόλοιπο οικόπεδο αποκαλύφθηκαν αποσπασματικά σωζόμενα λείψανα θεμελιώσεων τοίχων (τχ1, 1α, 2, 3, 4, 6, 7), που οριοθετούσαν μικρούς κυρίως χώρους άγνωστης χρήσης. Από τους χώρους αυτούς και κυρίως ανάμεσα στους τοίχους 1 και 2 συγκεντρώθηκε λιγοστή, αλλά καλής ποιότητας μελαμβαφής κεραμική της ελληνιστικής περιόδου και τρεις μικρές, μολύβδινες αγνύθες, ενώ στο χώρο που ορίζεται από τους τοίχους 3 και 6, εντοπίστηκε χάλκινο νόμισμα της Σικυώνος της ύστερης ελληνιστικής περιόδου και λιγοστά όστρακα της αρχαϊκής εποχής. Τέλος, σε υστερότερη οικοδομική φάση φαίνεται ότι ανήκουν οι τχ 1α και τχ 10, οι οποίοι είχαν κατασκευαστεί από μικρούς λίθους, θραύσματα κεράμων και παχύ, γκρίζου χρώματος, ασβεστοκονίαμα. Στη βορειοανατολική γωνία του οικοπέδου εντοπίστηκε επίσης αποθέτης διαμ. 1 μ. Από την ανασκαφή στο εσωτερικό του συγκεντρώθηκε μικρή ποσότητα θραυσμάτων κεράμων και μελαμβαφών οστράκων.

Οδός Παλαιολόγου 143 (Ο.Τ. 12ΟΑ, «οικόπεδο Κ. Βλάχου - Α. Σουσάνη Ο.Ε.») (5)

Κατά την ανασκαφή[101] (Σχέδ. 25· Πίν. 53 β) αποκαλύφθηκαν στα ανώτερα στρώματα του δυτικού και του νότιου τμήματος του οικοπέδου αποσπασματικά σωζόμενα λείψανα τοίχων της βυζαντινής εποχής (ανώτ. βάθ. 0,88 μ. από το πεζοδρόμιο της οδού Παλαιολόγου και κατώτ. 2,07 μ.). Οι τοίχοι (αριθ. 1, 2, 3, 4, 6, 9, 10, 15, 15α και 16) ήταν κατασκευασμένοι από αργούς λίθους και λάσπη για συνδετικό, αρχιτεκτονικά μέλη και γλυπτά σε β΄ χρήση (τχ1). Σε ορισμένα σημεία των τοίχων παρατηρήθηκαν μεταγενέστερες επεμβάσεις και επιδιορθώσεις, στις οποίες είχε χρησιμοποιηθεί κονίαμα για συνδετικό υλικό. Κατά την αφαίρεση των επιχώσεων συγκεντρώθηκε κεραμική των βυζαντινών χρόνων, στην οποία διακρίθηκαν εφυαλωμένα όστρακα και αρκετές εγχάρακτες λαβές αμφορέων του 12ου και 13ου αι. μ.Χ.

Στο νότιο και ανατολικό τμήμα του οικοπέδου τα λείψανα της βυζαντινής, αλλά και της υποκείμενης ρωμαϊκής φάσης, είχαν στο μεγαλύτερο βαθμό τους καταστραφεί από την ανέγερση κατά τα νεότερα χρόνια οικίας με υπόγειο.

Τα λείψανα των ρωμαϊκών χρόνων άρχισαν να αποκαλύπτονται σε βάθος 2,07 μ. στο δυτικό τμήμα του οικοπέδου. Στο χώρο αυτό ερευνήθηκε τμήμα αρχαίου δρόμου με κατεύθυνση ΒΔ.-ΝΑ., στον οποίο διακρίθηκαν τρία οδοστρώματα κατασκευασμένα από χαλίκι, άμμο και θραύσματα κεράμων. Τα δύο αρχαιότερα οδοστρώματα είχαν ελαφρά κατηφορική κλίση προς ΝΑ. (βάθ. β΄ οδοστρώματος στο βόρειο άκρο του 2,60 και στο νότιο 2,35 και βάθος γ΄ οδοστρώματος 3,57 και 3,26 μ. αντίστοιχα). Κατά την αφαίρεση του β΄ οδοστρώματος αποκαλύφθηκαν στο δυτικό τμήμα του οικοπέδου κτιστές αύλακες (αριθ. Ι-ΙΙ) με κατεύθυνση ΒΔ.-ΝΑ. Κατά την αφαίρεση του β΄ οδοστρώματος συγκεντρώθηκε κεραμική της ρωμαϊκής εποχής, ενώ κατά την αφαίρεση του γ΄ οδοστρώματος συγκεντρώθηκε μεγάλη ποσότητα μελαμβαφούς κεραμικής της ελληνιστικής εποχής.

99. *ΑΔ* 50 (1995): Χρονικά, σ. 130-133.

100. Πρβλ. Grunauer von Hoerschelmann, ό.π. (υποσημ. 14), Gruppe XVI, αριθ. 16-18 (N6) και Gruppe XXXIII (N11).

101. Το ημερολόγιο της ανασκαφής τήρησε η συμβασιούχος αρχαιολόγος Γ. Πάντου.

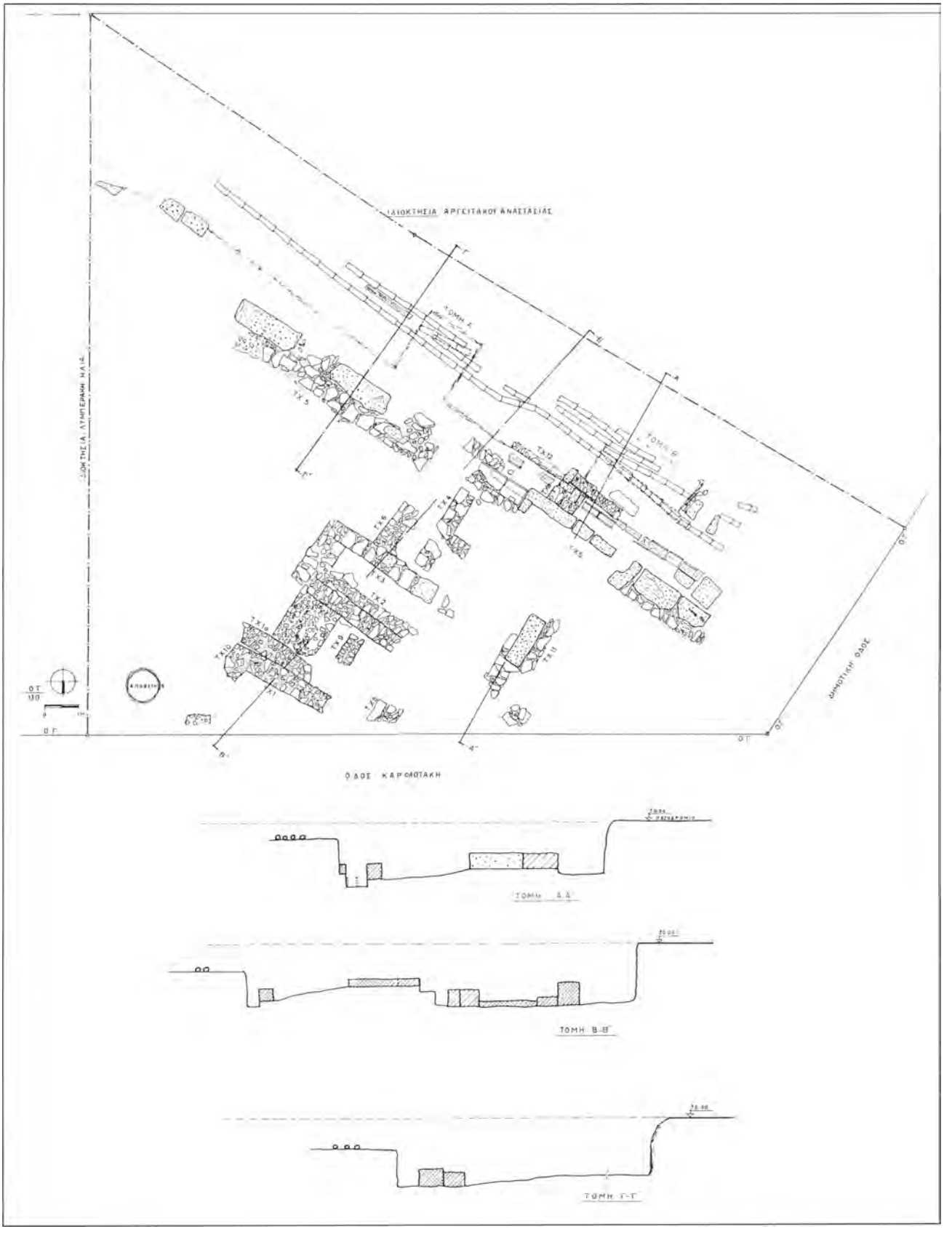

Σχέδ. 24. Σπάρτη. Οδός Κορφιωτάκη. Κάτοψη και τομές της ανασκαφής.

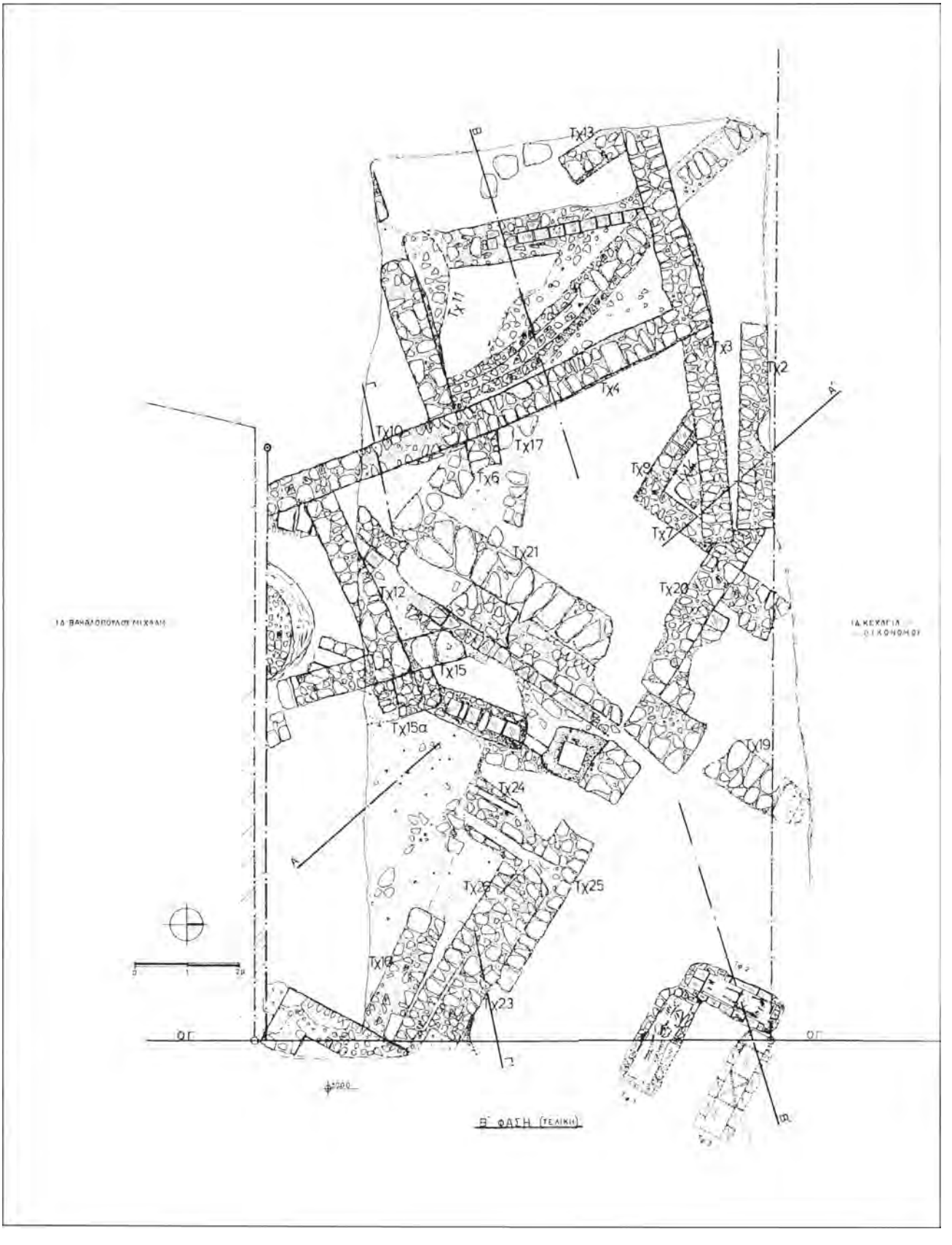

Σχέδ. 25. Σπάρτη. Οδός Παλαιολόγου 143. Κάτοψη της ανασκαφής.

Στη ρωμαϊκή εποχή ανήκουν επίσης, ένα φρεάτιο, διαστ. 0,45×0,45 μ. και τα τμήματα κτιστών αυλάκων με κατεύθυνση ΒΑ.-ΝΔ. (αύλακες αριθ. III-VI) και το φρεάτιο, που αποκαλύφθηκαν στο νότιο τμήμα του οικοπέδου. Η διαφορετική κατεύθυνση των αγωγών αυτών σε σχέση με τους αγωγούς του δυτικού τομέα του οικοπέδου, υποδηλώνει πιθανότατα την ύπαρξη διασταύρωσης δύο οδών στην περιοχή, η καταστροφή όμως του χώρου από την οικία των νεότερων χρόνων δεν επιτρέπει την εξαγωγή ασφαλών συμπερασμάτων.

Στην ελληνιστική περίοδο πρέπει να χρονολογηθούν τα λείψανα των τχ21 και τχ6 που αποκαλύφθηκαν σε βάθος 3,19 μ. Κατά τον καθαρισμό μάλιστα του τοίχου 21 αποκαλύφθηκε μελαμβαφές σκυφίδιο των ελληνιστικών χρόνων (Μ.Σ. αριθ. 14607). Το φυσικό έδαφος στο δυτικό τομέα του οικοπέδου εντοπίστηκε σε βάθος 3,97 έως 4,10 μ.

Στο ανατολικό τμήμα του οικοπέδου τα αρχαία λείψανα άρχισαν να αποκαλύπτονται μετά την αφαίρεση του υπογείου της παλαιάς οικίας, σε βάθος 2,36 μ. Στο χώρο αυτό αποκαλύφθηκε παρά τη νότια παρειά του σκάμματος τμήμα του β΄ οδοστρώματος της αρχαίας οδού και στη νοτιοανατολική γωνία του χώρου αποκαλύφθηκαν τμήματα επάλληλων τοίχων με κατεύθυνση ΒΔ.-ΝΑ. (τχ16, 23, 24, 25, 26 και 28). Από τον καθαρισμό τους προήλθε ακέραιος λύχνος των ρωμαϊκών χρόνων με παράσταση ερωτιδέα (Μ.Σ. αριθ. 14608). Στο βόρειο τμήμα του ανατολικού τομέα της ανασκαφής αποκαλύφθηκαν, επίσης, αποσπασματικά σωζόμενα λείψανα τοίχων (τχ19, 20 και 22). Το στέρεο έδαφος βρέθηκε σε βάθος 3,59 μ. και από τις επιχώσεις συγκεντρώθηκε κεραμική των ρωμαϊκών χρόνων.

Κατά μήκος της ανατολικής παρειάς του σκάμματος αποκαλύφθηκαν επίσης τρεις κτιστοί, κιβωτιόσχημοι τάφοι (τφ1, 2 και 3). Κατά τον επιφανειακό καθαρισμό του τάφου 1 βρέθηκαν σε β΄ χρήση δύο συγκολλούμενα τμήματα μαρμάρινης ανάγλυφης στήλης, καθώς και μία ακέραια ανάγλυφη αναθηματική στήλη (Μ.Σ. 14588 και 14589 αντίστοιχα) (Πίν. 53 γ). Ο τάφος 1, εσωτ. διαστ. 1,76×0,52 μ. είχε προσανατολισμό Α.-Δ. (ανώτ. βάθ. 2,59 και κατώτ. 3,47 μ.). Τα τοιχώματά του είχαν κατασκευαστεί από μικρές πέτρες, τμήματα μαρμάρινων πλακών, καθώς και πολλά θραύσματα πίθων. Για την κάλυψή του είχαν χρησιμοποιηθεί πήλινες πλάκες, δύο από τις οποίες βρέθηκαν στη θέση τους στο νοτιοανατολικό άκρο του. Στο εσωτερικό του είχε ενταφιαστεί νεκρός σε ύπτια στάση με την κεφαλή στη δυτική πλευρά του τάφου.

Ανάλογη κατασκευή και προσανατολισμό είχε ο τάφος 3, εσωτ. διαστ. 2×0,42 έως 0,50 μ., ο οποίος βρέθηκε συλημένος. Από το εσωτερικό του συγκεντρώθηκαν θραύσματα αβαφούς αγγείου με εγχάρακτο φυτικό διάκοσμο (Μ.Σ. αριθ. 14595).

Ο τάφος 2, εσωτ. διαστ. 1,79×0,39 μ., είχε προσανατολισμό Β.-Ν. (ανώτ. βάθ. 2,33 και κατώτ. 2,72 μ.). Τα τοιχώματά του ήταν κατασκευασμένα από λίθους, κονίαμα και τμήματα πήλινων πλακών και το δάπεδό του είχε επιστρωθεί με πήλινες πλάκες. Για την κάλυψή του είχαν χρησιμοποιηθεί τμήματα πήλινων και λίθινων πλακών, αλλά και τμήμα από κατώφλι σε β΄ χρήση. Στο εσωτερικό του αποκαλύφθηκε σκελετός σε ύπτια στάση με το κεφάλι στη βόρεια πλευρά του τάφου. Τμήματα από λεπτά φύλλα χρυσού βρέθηκαν στα ανατολικά του κρανίου και ανάμεσα στα κάτω άκρα του νεκρού.

Από τις επιχώσεις του οικοπέδου συγκεντρώθηκε κεραμική των ρωμαϊκών κυρίως χρόνων. Όστρακα του τύπου Δυτικής Κλιτύος συγκεντρώθηκαν από την αφαίρεση του γ΄ οδοστρώματος του δρόμου μαζί με άλλα όστρακα της ελληνιστικής εποχής. Στα ευρήματα συμπεριλαμβάνονται επίσης λίγα ερυθρόμορφα όστρακα, που συγκεντρώθηκαν από τα κατώτερα στρώματα της ανασκαφής, καθώς και τμήμα αγγείου των γεωμετρικών χρόνων (βάθ. 3,97 μ., στα δυτικά του τοίχου 21).

Οδός Ορθίας Αρτέμιδος (Ο.Τ. 102, οικόπεδο Α. Σταυροπούλου-Μπούχαλη) (6)

Ολοκληρώθηκε κατά το τρέχον έτος η ανασκαφική έρευνα του οικοπέδου[102], η οποία ξεκίνησε το έτος 1999 σε οικόπεδο επιφανείας 911 τ.μ. (Σχέδ. 26· Πίν. 54 α). Όπως έχει ήδη αναφερθεί, το οικόπεδο συνορεύει προς Δ. με την απαλλοτριωμένη από το ΥΠΠΟ πρώην ιδιοκτησία Σταυροπούλου, κατά την ανασκαφή της οποίας είχε αποκαλυφθεί ιερό των αρχαϊκών χρόνων και προς Β. με την ιδιοκτησία Καρρά, όπου έχει αποκαλυφθεί τμήμα μεγάλου λουτρικού κτίσματος, λείψανα οικοδομημάτων του 5ου αι. μ.Χ., καθώς και αποθέτης με σημαντικά ευρήματα από τη γεωμετρική μέχρι την πρώιμη ρωμαϊκή περίοδο[103].

Η ολοκλήρωση της ανασκαφής αποκάλυψε στον Κεντρικό Τομέα της ανασκαφής τμήμα δρόμου της ρωμαϊκής εποχής, με κατεύθυνση Α./ΒΑ.-Δ./ΝΔ., με ανηφορική κλίση προς Δ., δηλαδή προς τους λόφους της ακρόπολης της αρχαίας Σπάρτης. Η οδός οριζόταν προς Β. και Ν. από αναλημματικούς τοίχους (τοίχοι 12 και 14 της ανασκαφής), οι οποίοι οριοθετούσαν με τη σειρά τους κτίσματα του 2ου-3ου αι. μ.Χ. και των υστερότερων χρόνων. Το βόρειο άκρο της οδού διέτρεχε κτιστός αποχε-

102. *ΑΔ* 54 (1999): Χρονικά, σ. 166-167· 55 (2000): Χρονικά, σ. 225.

103. Οικόπεδο Σταυροπούλου, *ΑΔ* 23 (1968): Χρονικά, σ. 151-152· 24 (1969): Χρονικά, σ. 134-135 και Πίν. 131-132· 35 (1980): Χρονικά, σ. 135. Οικόπεδο Α. Καρρά, *ΑΔ* 36 (1981): Χρονικά, σ. 121, Σχέδ. 1, Πίν. 57-58.

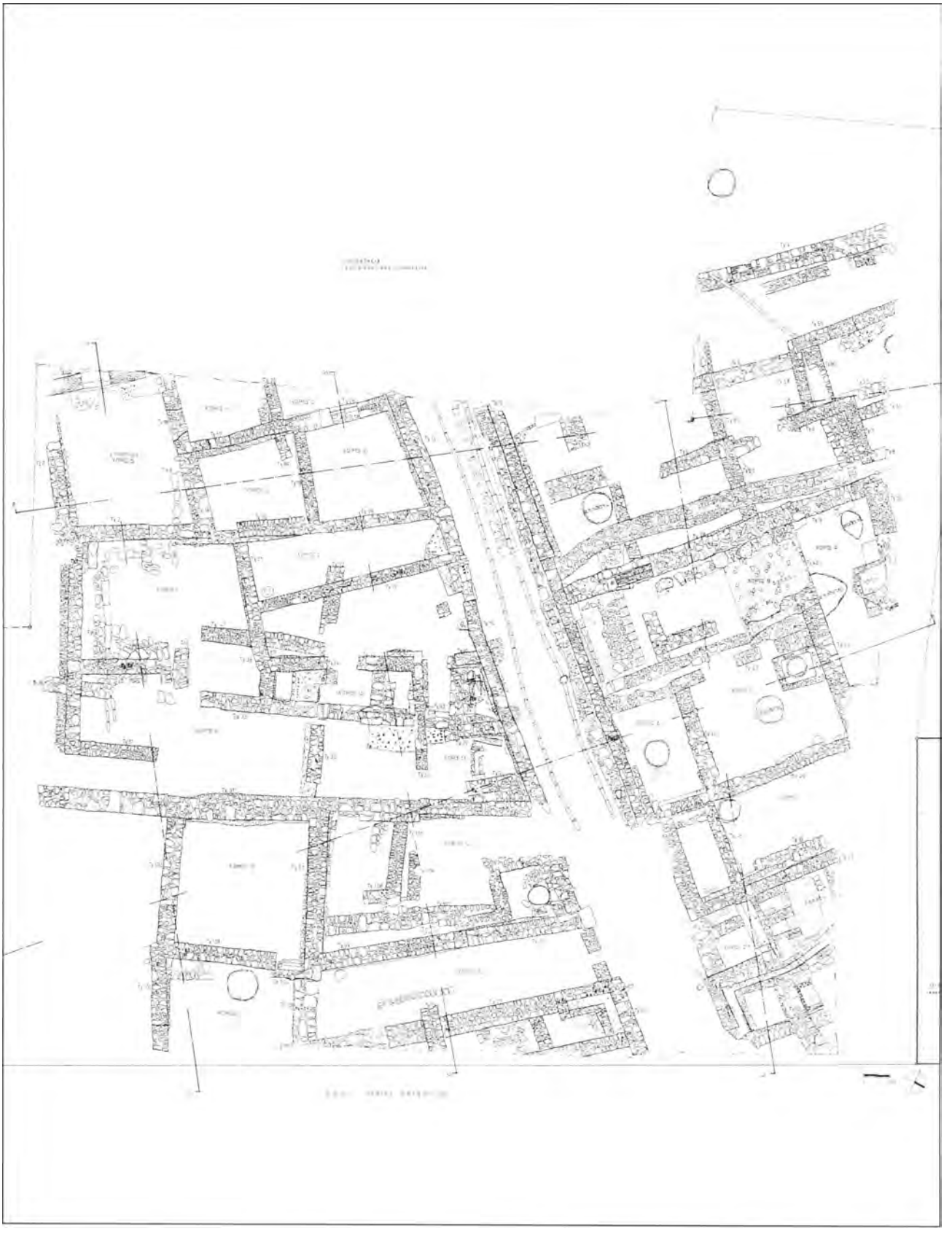

Σχέδ. 26. Σπάρτη. Οδός Ορθίας Αρτέμιδος. Κάτοψη της ανασκαφής.

τευτικός αγωγός, στον οποίο κατέληγαν οι αγωγοί των επιμέρους κτιρίων. Η συνέχεια της οδού έχει αποκαλυφθεί προς Δ. στο χώρο του αρχαϊκού ναού (απαλλοτριωμένο οικόπεδο Σταυροπούλου), καθώς και κάτω από το σύγχρονο οδόστρωμα της οδού Λητούς[104].

Στο Νότιο Τομέα της ανασκαφής αποκαλύφθηκαν δύο τουλάχιστον οικίες οικοδομημένες, χωρίς προκαθορισμένο αρχιτεκτονικό σχέδιο, όπως υποδεικνύει το παράγωνο σε πολλές περιπτώσεις σχήμα των δωματίων και η προσπάθεια για τη μέγιστη εκμετάλλευση του διαθέσιμου χώρου. Οι οικίες αυτές είναι σύγχρονες με τον παρακείμενο δρόμο που διατρέχει το κέντρο του οικοπέδου, είχαν όμως μεταγενέστερες προσθήκες ή επισκευές. Αποτελούνταν από πολλά, άνισων διαστάσεων δωμάτια, χτισμένα στη νοτιοδυτική τουλάχιστον οικία με παρατακτικό και προσθετικό τρόπο (χώροι 1-10). Μια σειρά από θύρες διευκόλυνε την επικοινωνία μεταξύ των διαφόρων χώρων-δωματίων.

Η νοτιοδυτική οικία, η οποία φαίνεται ότι συνεχίζει κάτω από το άσκαφο τμήμα της προς Δ. όμορης ιδιοκτησίας του ΥΠΠΟ, είχε πρόσβαση (από το δωμάτιο 8 της ανασκαφής) στο δρόμο, τον οποίο οι ένοικοί της προσέγγιζαν μέσω κλίμακας ανόδου με δύο αναβαθμούς. Τα υπόλοιπα δωμάτια επικοινωνούσαν μεταξύ τους μέσω θυραίων ανοιγμάτων, σε πολλά από τα οποία βρέθηκαν κατώφλια κατά χώραν, καθώς και κλίμακες δύο συνήθως αναβαθμών. Οι κλίμακες αυτές δείχνουν ότι τα δωμάτια ήταν διατεταγμένα σε διαφορετικά επίπεδα.

Η ανασκαφική έρευνα στο χώρο της νοτιοδυτικής οικίας αποκάλυψε επίσης λίγα αποσπασματικά σωζόμενα προγενέστερα οικοδομικά λείψανα, όπως δάπεδα και τμήματα τοίχων (τχ90, 91, 92) των ελληνιστικών χρόνων.

Δωμάτια μιας δεύτερης οικίας αποκαλύφθηκαν στο νοτιοανατολικό τμήμα του οικοπέδου. Το κτίριο οριζόταν προς Δ. από τον επιμήκη τοίχο 31. Μπορούν να διακριθούν τουλάχιστον τρεις μεγάλοι χώροι – τα δωμάτια 12, 13 και 14 της ανασκαφής.

Κατά την ανασκαφή στο Βόρειο Τομέα αποκαλύφθηκαν χώροι του μεγάλου λουτρικού κτίσματος, το οποίο είχε ερευνηθεί στο προς Β. όμορο οικόπεδο ιδιοκτησίας Καρρά. Πρόκειται για τους χώρους Α και Β της ανασκαφής, οι οποίοι συνδέονται με βεβαιότητα με το λουτρικό κτίσμα, ενώ οι χώροι Γ, Δ και Ε αποτελούσαν πιθανώς τμήμα από συνοδευτικά του κτίσματα.

Σε υστερότερη του λουτρού οικοδομική φάση ανήκουν το τμήμα δαπέδου που αποκαλύφθηκε στο χώρο Β και μια κατασκευή με επίχρισμα κονιάματος, η οποία αποκαλύφθηκε στο χώρο Γ. Στο εσωτερικό της διασώθηκε μεγάλο τμήμα αποθηκευτικού πίθου κατά χώραν.

Στο βορειότερο άκρο του τομέα αποκαλύφθηκαν λίγα αποσπασματικά σωζόμενα αρχιτεκτονικά λείψανα, αλλά από τις επιχώσεις περισυνελέγη μεγάλη ποσότητα κεραμικής των ελληνιστικών κυρίως χρόνων. Σε όλο επίσης το βόρειο χώρο της ανασκαφής αποκαλύφθηκαν αποσπασματικά αρχιτεκτονικά λείψανα προγενέστερων εποχών, διάσπαρτη κεραμική και αποθέτες, που μαρτυρούν χρήση του χώρου ήδη από τη γεωμετρική εποχή. Στον ίδιο χώρο αποκαλύφθηκε και ταφή σε πίθο της πρωτογεωμετρικής εποχής.

Κατά την ανασκαφή συγκεντρώθηκε μεγάλη ποσότητα κεραμικής (ομάδες 1-352), κυρίως των ελληνιστικών και των ρωμαϊκών χρόνων, αλλά και όστρακα της γεωμετρικής, αρχαϊκής και κλασικής εποχής. Από την πληθώρα των ευρημάτων θα πρέπει να αναφερθούν θραύσματα από πήλινες μάσκες (Μ.Σ. αριθ. 13773-13780 και 13783), που προέρχονται προφανώς από το γειτονικό ιερό (Πίν. 54 β).

Κατά την ανασκαφή του τρέχοντος έτους βρέθηκε επίσης μεγάλος αριθμός νομισμάτων, από τα οποία μπορούν να ταυτιστούν λόγω διατήρησης τα ακόλουθα: τρία χάλκινα νόμισματα Λακεδαιμονίων των ετών 31-7 π.Χ.[105], χάλκινο νόμισμα Λακεδαιμονίων των χρόνων 48-35 π.Χ.[106] και χάλκινο νόμισμα Λακεδαιμονίων κοπής των χρόνων του Αντωνίνου Πίου[107].

Οδός Άγιδος 91 (Ο.Τ. 136, οικόπεδο Σ. Χίου) (7)

Κατά τις εργασίες εκσκαφής για τη διάνοιξη αποχετευτικού βόθρου στα δυτικά της οικοδομής Χίου αποκαλύφθηκε τμήμα κτιστού αγωγού με δάπεδο από πήλινες πλάκες και τμήμα τοίχου στα δυτικά του.

ΑΘΑΝΑΣΙΟΣ ΘΕΜΟΣ

ΕΡΓΑ ΔΕΥΑ ΣΠΑΡΤΗΣ

Οδός Λεωνίδου (Ο.Τ. 16)

Κατά τη διάνοιξη χάνδακος για τη διέλευση αγωγού της ΔΕΥΑ Σπάρτης, στην ανατολική πλευρά της ιδιοκτησίας Κ. Παυλή και Π. Μαυρόγιαννη (Παλαιές φυλακές Σπάρ-

104. Λείψανα της ίδιας οδού είχαν αποκαλυφθεί – αν και δεν ερμηνεύθηκαν ορθώς – κατά την ανασκαφική έρευνα της απαλλοτριωμένης ιδιοκτησίας Σταυροπούλου, βλ. *ΑΔ* 24 (1969): Χρονικά, σ. 134-135 και Σχέδ. 1. Ακόμα δυτικότερα η αρχαία οδός αποκαλύφθηκε κατά την ανασκαφική έρευνα που διενεργήθηκε με αφορμή την ασφαλτόστρωση της οδού Λητούς, βλ. *ΑΔ* 55 (2000): Χρονικά, σ. 222-223.

105. Grunauer von Hoerschelmann, ό.π. (υποσημ. 14), Gruppe XXVI.

106. Ό.π., Gruppe XV.

107. Ό.π., Gruppe XL, αριθ. 5-6.

της)[108], επί της οδού Λεωνίδου (Ο.Τ. 16), αποκαλύφθηκε σε βάθος -0,88 μ. από την επιφάνεια του πεζοδρομίου τμήμα τοίχου, πλ. 0,60 και αποκαλ. μήκ. 1 μ., με κατεύθυνση ΒΔ.-ΝΑ. Ο τοίχος είχε καταστραφεί στα ανατολικά και τα δυτικά του κατά τη διάνοιξη χανδάκων για τη διέλευση καλωδίων του ΟΤΕ και της ΔΕΗ αντίστοιχα. Ήταν κατασκευασμένος από αργούς λίθους και λάσπη για συνδετικό υλικό και σωζόταν σε ύψος 0,65 μ.

Οδός Διοσκούρων 78

Σε βάθος 0,62 μ. από το πεζοδρόμιο της οδού Διοσκούρων (βόρεια παρειά του δρόμου) αποκαλύφθηκε τμήμα τοίχου, πλ. 0,37 μ., με κατεύθυνση ΒΑ.-ΝΔ., κατασκευασμένου από λίθους, τμήματα κεράμων και κονίαμα για συνδετικό υλικό.

Μ α γ ο ύ λ α

Οδός Σπάρτης-Καλαμάτας (οικόπεδο Μ. Αραπάκου)

Η σωστική ανασκαφή[109] του οικοπέδου αποκάλυψε αρχιτεκτονικά λείψανα οικίας των ρωμαϊκών χρόνων (Σχέδ. 27· Πίν. 54 γ). Η προς Β. συνέχεια του κτιρίου είχε αποκαλυφθεί στην όμορη ιδιοκτησία Η. Τσαρουχά, όπου είχαν ανασκαφεί δωμάτια γύρω από αίθριο με δεξαμενή, ένα εκ των οποίων έφερε ψηφιδωτό δάπεδο[110]. Το οικόπεδο συνορεύει επίσης προς Δ. με την ιδιοκτησία Γ. Μανδρώζου, κατά την ανασκαφή του οποίου είχαν αποκαλυφθεί λείψανα κτιρίου των ύστερων ρωμαϊκών χρόνων και δωμάτιο με ψηφιδωτό δάπεδο[111].

Κατά την ανασκαφική έρευνα αποκαλύφθηκε υπαίθριος χώρος οικίας, όπως υποδήλωσε το σύστημα κτιστών αγωγών (αγωγοί 1, 2, 3, 4, 6 και 7 και ο προγενέστερος κτιστός αγωγός 5), που αποκαλύφθηκε στον κεντρικό χώρο του οικοπέδου. Γύρω από τον υπαίθριο χώρο είχαν οικοδομηθεί δωμάτια της υστερορρωμαϊκής οικίας. Η ανώτερη επιφάνεια των αρχιτεκτονικών λειψάνων εντοπίστηκε σε βάθος 0,35 μ. από το επίπεδο του δρόμου στη διασταύρωση των οδών Σπάρτης-Καλαμάτας και Καλλικρατίδου (στο σημείο του εικονοστασίου πλησίον του οικοπέδου) στα νοτιοανατολικά της ανασκαφής.

Συγκεκριμένα, στο κεντρικό τμήμα του οικοπέδου αποκαλύφθηκε υπαίθριος χώρος, τον οποίο διέτρεχε κατά τον άξονα Α.-Δ. ένας κεντρικός κτιστός αγωγός (αριθ. 1), πλ. 0,25-0,30 μ., στο εσωτερικό. Ο αγωγός είχε κατωφερή κλίση προς Α. και στο δυτικό τμήμα του στρεφόταν προς Β. (αγωγός 2). Στο δυτικό αυτό τμήμα του αγωγού απέρρεαν δύο κτιστές αύλακες (αγωγοί 3 και 4), ενώ στο κεντρικό τμήμα του αγωγού (αγωγός 1) απέρρεαν οι αγωγοί 6 και 7. Οι αγωγοί αριθ. 1, 2, 3, 4 και 6 είχαν κατασκευαστεί από αργούς λίθους μικρού μεγέθους, τμήματα κεράμων και κονίαμα για συνδετικό υλικό και το δάπεδό τους ήταν επιστρωμένο με πήλινες πλάκες. Για την κάλυψή τους είχαν χρησιμοποιηθεί αργοί, πλακοειδείς λίθοι, τμήματα αρχιτεκτονικών μελών σε β΄ χρήση και δύο τμήματα ενεπίγραφης στήλης (Μ.Σ. αριθ. 14899α-β). Ο αγωγός 7 ήταν κατασκευασμένος από ανεστραμμένες κεράμους λακωνικού τύπου. Για την κάλυψή του είχαν χρησιμοποιηθεί τετράγωνες πήλινες πλάκες και αργοί λίθοι μικρού μεγέθους. Στην ανατολική πλευρά του κεντρικού επίσης χώρου, αποκαλύφθηκε αγωγός ύδρευσης με κατεύθυνση Β./ΒΑ-Ν./ΝΔ. και κατηφορική κλίση προς Β. Ήταν κατασκευασμένος από πήλινα κυλινδρικά στελέχη συνδεδεμένα μεταξύ τους με κονίαμα. Για την τοποθέτηση του αγωγού ύδρευσης, ο οποίος περνά κάτω από τον κτιστό αγωγό 1, είχε λαξευτεί αύλακα στο φυσικό έδαφος.

Στο βόρειο τμήμα του οικοπέδου αποκαλύφθηκαν τρεις συνεχόμενοι κατά τον άξονα Α.-Δ. χώροι, οι οποίοι ορίζονταν προς Ν. από τον τοίχο 5, ο οποίος αποκαλύφθηκε σε μήκος 11,65 μ. Είχε πλάτος 0,75 μ. και ήταν κατασκευασμένος από αργούς λίθους μικρού μεγέθους, που χωρίζονταν σε στρώσεις με σειρά από πήλινες πλάκες, τμήματα κεράμων και πολύ κονίαμα για συνδετικό υλικό (βάθ. ανώτερης επφάνειας 0,80 και βάθ. θεμελίωσης 2,17 μ.). Μπορεί να ερμηνευτεί ως στυλοβάτης, όπως υποδεικνύει η ενίσχυση μέχρι βάθ. 2,99 μ. σε τέσσερα σημεία της θεμελίωσής του. Οι τρεις χώροι χωρίζονταν από τους τοίχους 4, 9 και 17 της ανασκαφής. Από αυτούς οι τοίχοι 9 και 17 είχαν κατασκευαστεί από αργούς λίθους, τμήματα κεράμων και λάσπη για συνδετικό υλικό, ενώ για την κατασκευή του τοίχου 4, ο οποίος δεν διαπιστώθηκε αν πραγματικά συνδεόταν με τον τοίχο 5, αφού στο σημείο της σύνδεσής τους οι δύο τοίχοι είχαν καταστραφεί, είχε χρησιμοποιηθεί κονίαμα για συνδετικό υλικό.

Κατά την ανασκαφή του κεντρικού χώρου (ανάμεσα στους τοίχους 5, 9 και 17), αποκαλύφθηκαν, σε βάθος 1,61 έως 1,89 μ., πεσμένοι αργοί λίθοι, θραύσματα γλυπτών των ρωμαϊκών χρόνων και οι βάσεις για τη στερέωσή τους. Τα γλυπτά θα πρέπει να αποδοθούν σε προγενέστερο οικιακό ιερό, μετά την καταστροφή του οποίου θάφτηκαν στο σημείο αυτό. Ανάμεσά τους βρέθηκε τμήμα αγαλματίου Ασκληπιού με συμφυή πλίνθο (Μ.Σ. αριθ. 14902), το οποίο επαναλαμβάνει χωρίς πιστή αντιγραφή

108. Για τα αρχιτεκτονικά λείψανα που αποκαλύφθηκαν κατά την ανασκαφή του οικοπέδου, βλ. *ΑΔ* 54 (1999): Χρονικά, σ. 163-164.

109. Το ημερολόγιο της ανασκαφής τήρησε η συμβασιούχος αρχαιολόγος Α. Μαλτέζου.

110. *ΑΔ* 35 (1980): Χρονικά, σ. 142-143, Πίν. 53.

111. *ΑΔ* 27 (1972): Χρονικά, σ. 248-251.

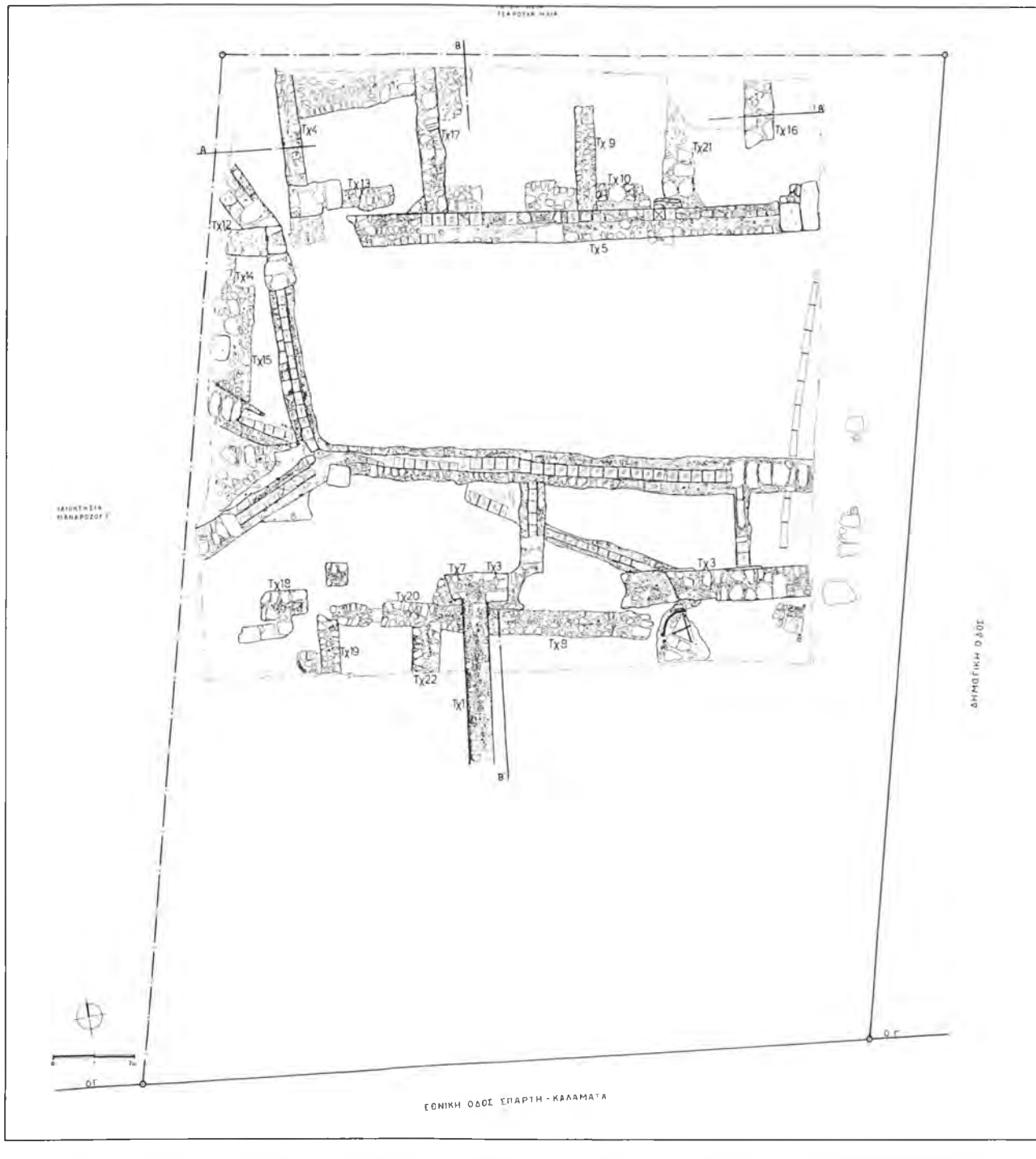

Σχέδ. 27. Σπάρτη. Μαγούλα. Οδός Σπάρτης-Καλαμάτας. Οικόπεδο Μ. Αραπάκου. Κάτοψη της ανασκαφής.

τον τύπο Este του Ασκληπιού. Την κύρια μορφή του θεού περιβάλλουν φίδι ελισσόμενο σε βακτηρία(;) και το κατώτερο τμήμα ενδεδυμένης αρχαϊστικής μορφής (από τον κύκλο των Ασκληπιαδών;) (Πίν. 54 δ). Ακόμα βρέθηκαν το κατώτερο τμήμα αγαλματίου με συμφυή πλίνθο, που σώζει τα κάτω άκρα μορφής (Μ.Σ. αριθ. 14907), δύο τμήματα αγαλματίων με συμφυείς πλίνθους, τα οποία σώζουν τα κάτω άκρα μορφής και στα αριστερά τους την προτομή αλόγου[112], γνωστό εικονογραφικό τύ-

112. Πρβλ. Ch. Picard, Le Dioscure à la protomé chevaline, *BCH* 82 (1958), σ. 432-462· J.M. Sanders, The Dioscuri in Post Classical Sparta, στο O. Palagia - W. Coulson (επμ.), *Sculpture from Arcadia and Laconia*, *Oxbow Mono-*

πο των Διοσκούρων (Μ.Σ. αριθ. 14903 και 14905) (Πίν. 54 ε), καθώς και δύο βάσεις για την ένθεση των αγαλματίων (Μ.Σ. αριθ. 14904 και 14906). Σε μεγαλύτερο βάθος, στα βόρεια του τοίχου 5, αποκαλύφθηκαν αποσπασματικά αρχιτεκτονικά λείψανα προγενέστερης οικοδομικής φάσης (τχ16, 21, 10 και 6).

Στα νότια του υπαίθριου χώρου εντοπίστηκαν τα αρχιτεκτονικά λείψανα δύο τουλάχιστον οικοδομικών φάσεων των ρωμαϊκών επίσης χρόνων. Στην ανώτερη οικοδομική φάση (σύγχρονη με τον τχ 5) ανήκουν τα λείψανα των τοίχων 1, 3 και 7 που αποκαλύφθηκαν στα νότια του αγωγού 1. Από αυτούς στον τοίχο 3, διακρίθηκαν δύο κατασκευαστικές φάσεις: στην α΄ φάση έφερε κονίαμα για συνδετικό υλικό, ενώ στη δεύτερη, λάσπη (βάθ. ανώτ. επιφάνειας 0,69 και θεμελίωσης 1.93 μ.). Η οικοδόμησή του φαίνεται ότι κατέστρεψε προϋπάρχουσα στον ίδιο χώρο κατασκευή, πιθανότατα αποθηκευτικό σιρό, από την οποία διασώθηκαν τμήματα του δαπέδου από πήλινες πλάκες πάνω σε υπόστρωμα από πλακοειδείς λίθους, τμήματα κεράμων και κονίαμα. Για τα τοιχώματα της κατασκευής είχαν χρησιμοποιηθεί πήλινοι δακτύλιοι στερεωμένοι στην εξωτερική πλευρά με λίθους, κέραμοι και λάσπη. Στην προγενέστερη οικοδομική φάση ανήκουν τα αποσπασματικά σωζόμενα λείψανα των τοίχων 8-20, 19 και 22, που ήταν κατασκευασμένοι από αργούς λίθους, λίγα τμήματα κεράμων και λάσπη για συνδετικό υλικό, οι οποίοι θα μπορούσαν επίσης να χρονολογηθούν στην ρωμαϊκή εποχή.

Λίγα αρχιτεκτονικά λείψανα αποκαλύφθηκαν επίσης στο δυτικό τμήμα του οικοπέδου, η χρήση των οποίων δεν στάθηκε δυνατό να εξακριβωθεί, αφού η συνέχειά τους βρίσκεται στην όμορη προς Δ., ιδιοκτησία Μανδρώζου.

Τέλος, στο κεντρικό τμήμα του οικοπέδου αποκαλύφθηκε σε βάθος 2,38 έως 3,57 μ. (στέρεο έδαφος), μπάζωμα αποτελούμενο από λίθους και κεραμική της ελληνιστικής εποχής και των πρώιμων ρωμαϊκών χρόνων. Το μπάζωμα προήλθε προφανώς από την ισοπέδωση των προγενέστερων οικοδομικών λειψάνων ή τη σκόπιμη τοποθέτησή του με στόχο τη μόνωση-στεγανοποίηση της περιοχής από τον υδροφόρο ορίζοντα. Ανάμεσα στα ευρήματα του χώρου διακρίνονται θραύσματα μελαμβαφών πινακίων της ελληνιστικής εποχής με εμπίεστη διακόσμηση ανθεμίων στον πυθμένα, τμήματα ανάγλυφων σκύφων με φυτική διακόσμηση, θραύσματα αγγείων με διακόσμηση τύπου Δυτικής Κλιτύος, θραύσματα αρρετινών αγγείων δυτικής, αλλά και ανατολικής προέλευσης. Στα αρρετινά αγγεία δυτικής προέλευσης περιλαμβάνεται θραύσμα πυθμένα πινακίου με την επιγραφή *CMER* σε αποτύπωμα πέλματος των χρόνων 20-70 μ.Χ.[113] (Μ.Σ. αριθ. 14913). Κατά την αφαίρεση των επιχώσεων του οικοπέδου βρέθηκε επίσης ακροκέραμο με την ανάγλυφη παράσταση αετού (Μ.Σ. αριθ. 15350) (Πίν. 55 α) και κεφαλή αγαλματίου (Πίν. 55 β), ενώ συγκεντρώθηκε κεραμική των ελληνιστικών, ρωμαϊκών και υστερορρωμαϊκών χρόνων, όπως λύχνοι (Μ.Σ. αριθ. 14877-14880) (Πίν. 55 γ) και άλλα αγγεία.

Εθνική Οδός Σπάρτης-Καλαμάτας (οικόπεδο Π. και Ε. Κακαλέτρη)

Κατά την εκσκαφή για την ανέγερση διώροφης οικοδομής αποκαλύφθηκε στη βόρεια πλευρά του οικοδομήσιμου χώρου και σε βάθος 0,70 μ. από την επιφάνεια του εδάφους εκτεταμένο μπάζωμα αποτελούμενο από λίθους, τμήματα κεράμων και όστρακα. Ανάμεσα στα ευρήματα που προήλθαν από την αφαίρεσή του είναι τα θραύσματα ανάγλυφου αμφορέα της αρχαϊκής εποχής με την παράσταση σκηνής μάχης γύρω από το σώμα νεκρού πολεμιστή[114] (Μ.Σ. αριθ. 15351).

ΕΛΕΝΗ ΖΑΒΒΟΥ

Π ε λ λ ά ν α

Στο χώρο του μυκηναϊκού νεκροταφείου της Πελλάνας (θέση Πελεκητό ή Σπηλιές), συνεχίστηκε η σωστική ανασκαφή μυκηναϊκού λαξευτού τάφου, την οποία είχε ξεκινήσει ο Προϊστάμενος της Εφορείας, Θ. Σπυρόπουλος, λίγες μέρες πριν από τη συνταξιοδότησή του. Η συνέχιση της ανασκαφής κρίθηκε επιτακτική για την αποφυγή της σύλησής του, ύστερα από δημοσίευμα στο λακωνικό τύπο, που ανέφερε την ύπαρξη τάφου, ο οποίος «πιθανόν να είναι ασύλητος και να περιέχει στοιχεία μεγάλης αρχαιολογικής αξίας» (Εφημερίδα *Παρατηρητής της Λακωνίας*, Πέμπτη 4-4-2002). Έτσι, οι υπογράφοντες, οι οποίοι ήταν οι μόνοι αρχαιολόγοι που εκείνη τη

graph 30, 1993, σ. 220 και σημ. 23. και Γ. Σταϊνχάουερ, Η εικονογραφία των Διοσκούρων στη ρωμαϊκή Σπάρτη, στο ίδιο, σ. 226 και σημ. 7.

113. Για το εργαστήριο αυτό της Κεντρικής Ιταλίας, βλ. Α. Οχέ - Η. Comfort, *Corpus Vasorum Arretinorum. A Catalogue of the Signatures, Shapes and Chronology of Italian Sigillata*, Bonn 2000 (revised edition by P. Kenrick), σ. 278, αριθ. 1133.

114. Ανάλογη παράσταση συναντάται στο θραύσμα του Μουσείου Σπάρτης αριθ. 1763, βλ. Χ. Χρήστου, Σπαρτιατικοί αρχαϊκοί τάφοι και επιτάφιος μετ' αναγλύφων αμφορεύς του λακωνικού εργαστηρίου, *ΑΔ* 19 (1964): Μελέται, σ. 173, Σχέδ. 3, Πίν. 84, 99, όπου και η παλαιότερη βιβλιογραφία.

στιγμή υπηρετούσαν στην Ε΄ ΕΠΚΑ, μετά τη συνταξιοδότηση του Σπυρόπουλου στις 22-3-2002 και μέχρι τον ορισμό ως αναπληρωτού Προϊσταμένου του Α. Μάντη στις 12-4-2002, διενήργησαν την ανασκαφή ως κατεπείγουσα, με συνεχή εργασία του εργατοτεχνικού προσωπικού, το οποίο εναλλασσόταν σε πρωινές και απογευματινές βάρδιες, ενώ στην επίβλεψη της ανασκαφής συνέβαλε και ο συμβασιούχος αρχαιολόγος Χρ. Φλουρής. Μια ακόμα βάρδια του εργατοτεχνικού προσωπικού χρησιμοποιήθηκε για τη φύλαξη του τάφου κατά τις νυκτερινές ώρες, λόγω ελλείψεως φύλακος αρχαιολογικών χώρων στην περιοχή. Το προσωπικό της νυκτερινής φύλαξης αντιμετώπισε σημαντικά προβλήματα από τις καιρικές συνθήκες και τη χαμηλή θερμοκρασία.

Με την έναρξη της δεύτερης φάσης της ανασκαφής του τάφου, οι υπογράφοντες θεώρησαν ότι θα έπρεπε να ανασκαφεί πλήρως ο δρόμος του και σταμάτησαν την ανασκαφή του ορύγματος πάνω από το εικαζόμενο μέτωπο της εισόδου, που είχε ξεκινήσει ο πρώην Προϊστάμενος της Ε΄ ΕΠΚΑ. Κατά τη δεύτερη αυτή φάση της σωστικής ανασκαφής αποκαλύφθηκε πλήρως το συνολικό μήκος (18,50 μ.) του επικλινούς δρόμου, πλ. 1,12 έως 1,40 μ. (Σχέδ. 28). Τα τοιχώματά του συνέκλιναν στο ανώτερο τμήμα τους προς το εσωτερικό και είχαν λαξευθεί βαθμιδωτά (Πίν. 55 δ) στο μαλακό βράχο. Η ανασκαφή του δρόμου έφθασε μέχρι βάθ. 6 μ. από την ανώτερη επιφάνεια του βράχου, πάνω από την είσοδο του τάφου, της οποίας αποκαλύφθηκε μόνον το υπέρθυρο και το ανώτερο μέρος της. Από τις επιχώσεις του δρόμου κατά τη δεύτερη αυτή φάση της ανασκαφικής έρευνας συγκεντρώθηκε κεραμική των ρωμαϊκών (Πίν. 55 ε), κλασικών και φυσικά των μυκηναϊκών χρόνων και ένα κομβίο από στεατίτη. Ιδιαίτερα ενδιαφέρουσα είναι η κεραμική των αρχαϊκών και κλασικών χρόνων από τις επιχώσεις του δρόμου. Διακρίθηκαν τμήματα μαγειρικών, αλλά και θραύσματα μελαμβαφών αγγείων πολύ καλής ποιότητας και πιθανότατα εισηγμένων (Πίν. 55 στ), καθώς και όστρακο με ερυθρόμορφη διακόσμηση. Από την κεραμική των μυκηναϊκών χρόνων αναφέρονται ενδεικτικά θραύσμα κρατήρα (Πίν. 56 α) με διακόσμηση πορφύρας και άνθους της ΥΕ ΙΙΙΑ2-ΙΙΙΒ1, όστρακα με διακόσμηση φολίδων και άλλα με διακόσμηση οκτάποδος[115].

Η ανασκαφή του δρόμου δεν ολοκληρώθηκε, επειδή διαπιστώθηκε ότι τμήματα του βράχου είχαν αποκολληθεί και είχαν φράξει την είσοδό του, ενώ ο βράχος, στον οποίο είχαν λαξευθεί τα τοιχώματα του δρόμου απολεπιζόταν λόγω της διάβρωσης και παρουσίαζε κατακόρυφες κυρίως ρηγματώσεις (Πίν. 56 β), για τις οποίες έγινε προσπάθεια υποστύλωσης. Από μικρό άνοιγμα στην είσοδο του τάφου διαπιστώθηκε επίσης ότι τμήματα της οροφής του θαλάμου είχαν αποκολληθεί και καταπέσει στο εσωτερικό του. Για τους λόγους αυτούς η συνέχιση της ανασκαφής του δρόμου και η ανασκαφή του θαλάμου κρίθηκαν ιδιαιτέρως επικίνδυνες, χωρίς τη γνωμάτευση ειδικού για την κατάσταση των τοιχωμάτων και χωρίς τη λήψη των απαραίτητων μέτρων υποστύλωσης με την καθοδήγηση αρμόδιου μηχανικού της Διεύθυνσης Αναστήλωσης Αρχαίων Μνημείων. Έτσι, ύστερα από αναφορά των υπογραφόντων στις 12-4-2005 προς τη Γενική Διεύθυνση Αρχαιοτήτων, διενεργήθηκε αυτοψία από το Μηχανικό της Διεύθυνσης Αναστήλωσης Β. Παλατζά στις 23-4-2002 και στη συνέχεια εκδόθηκε το αριθ. πρωτ. ΥΠΠΟ/ΔΑΑΜ/1077/24490/24-4-2002 έγγραφο της ΔΑΑΜ, σύμφωνα με το οποίο η συνέχιση της ανασκαφής κρίθηκε επικίνδυνη και προτάθηκε η κατάχωση του δρόμου μέχρι τη σύνταξη έκθεσης αντιστήριξης, η οποία θα εφαρμοστεί ταυτόχρονα με τη νέα αποχωμάτωση και με την καθοδήγηση μηχανικού της ΔΑΑΜ. Η Ε΄ ΕΠΚΑ προχώρησε στις εργασίες προσωρινής κατάχωσης με κριτήριο την προστασία του μνημείου και προκειμένου να διαφυλαχθεί αυτό από πιθανή κατάρρευση ή σύληση.

ΑΘΑΝΑΣΙΟΣ ΘΕΜΟΣ - ΕΛΕΝΗ ΖΑΒΒΟΥ

Γύθειο

Οδός Απόλλωνος (Ο.Τ. 19, οικόπεδο Α. Κωστοπούλου)

Το οικόπεδο ιδιοκτησίας Κωστοπούλου βρίσκεται σε άμεση γειτνίαση με το χώρο του αρχαίου θεάτρου. Κατά την ανασκαφή του αποκαλύφθηκαν σε βάθος 1,20 έως 1,40 μ. περίπου από την επιφάνεια της οδού Απόλλωνος, πεσμένα αρχιτεκτονικά μέλη και σε βάθος 1,80 μ. περίπου, λείψανα τοίχου.

Συγκεκριμένα αποκαλύφθηκαν τμήματα μαρμάρινου επιστυλίου, μερικά από τα οποία φέρουν αναθηματική επιγραφή του 3ου αι. μ.Χ., τμήματα σίμης του ίδιου προφανώς κτιρίου, με λεοντοκεφαλές ως απόληξη των υδρορροών, λίγα άλλα αρχιτεκτονικά μέλη και κιονόκρανα.

Μετά την απομάκρυνση των πεσμένων αρχιτεκτονικών μελών και τη φύλαξή τους στο γειτονικό απαλλοτριωμένο οικόπεδο της ρωμαϊκής αγοράς του Γυθείου, αποκαλύφθηκε σε βάθος 1,80 μ. περίπου ο ανώτερος δόμος από την ευθυντηρία μάλλον του κτιρίου, το οποίο έχει προσανατολισμό περίπου Β.-Ν. με ελαφρά απόκλιση προς ΒΔ.-ΝΑ. Οι ανασκαφικές εργασίες διενεργήθηκαν με μεγάλη δυσκολία και τμηματικά, εξαιτίας της

115. Για τα διακοσμητικά θέματα, βλ. A. Furumark, *The Mycenaean Pottery. Analysis and Classification*, Stockholm 1941, motives 18, 23, 70 και 21 αντίστοιχα.

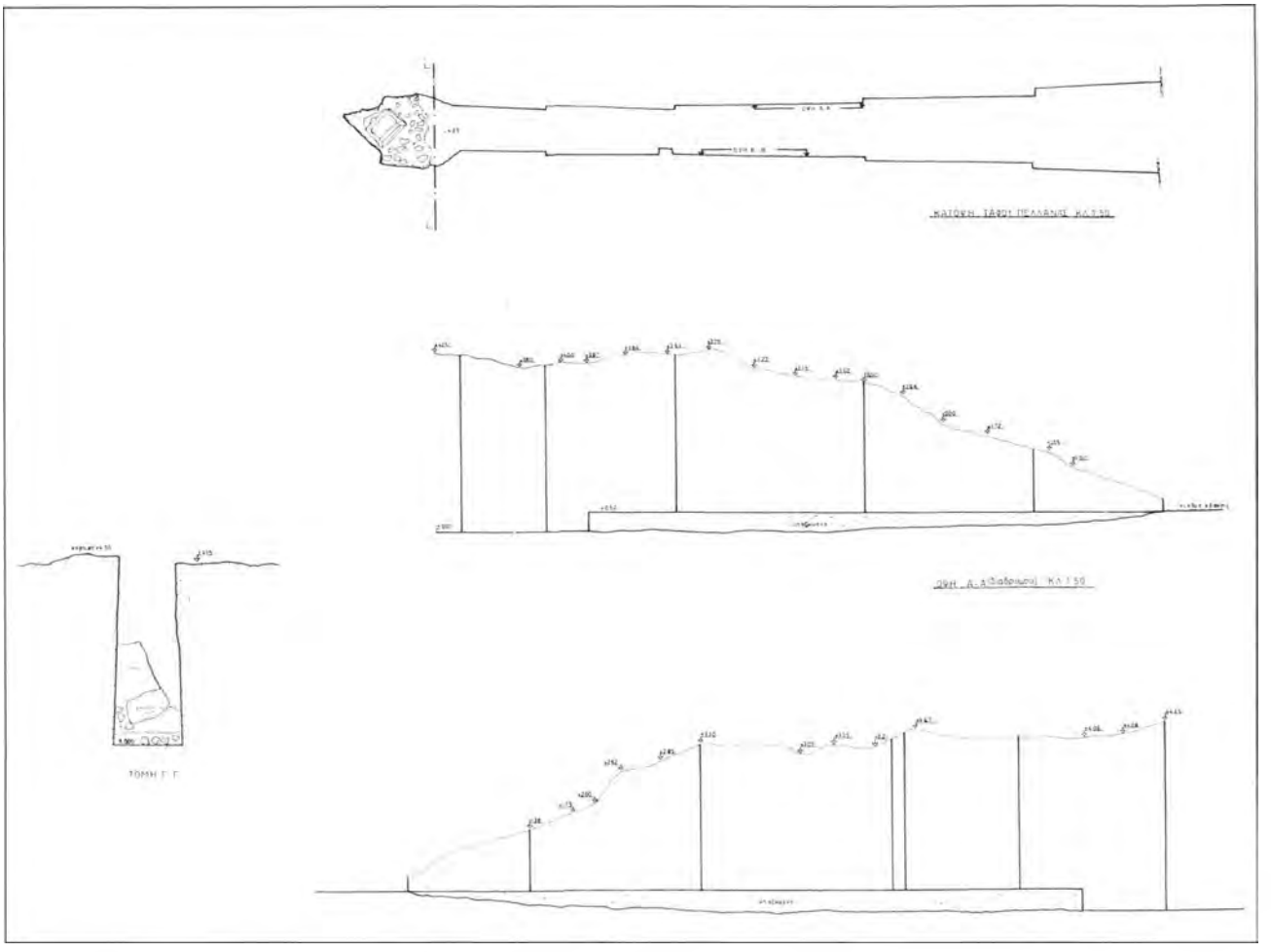

Σχέδ. 28. Πελλάνα. Κάτοψη, όψεις και τομή της ανασκαφή τμήματος του δρόμου του μυκηναϊκού τάφου.

ανόδου του υδροφόρου ορίζοντα, που κατέκλυζε καθημερινά το χώρο της ανασκαφής, λόγω της γειτνίασης της περιοχής με την παραλία του Γυθείου και των κακών καιρικών συνθηκών κατά την περίοδο της ανασκαφής. Πρέπει να αναφερθεί ότι στο όμορο προς Δ. οικόπεδο ιδιοκτησίας Β. Αγραπίδη, η ανασκαφική έρευνα αποκάλυψε τμήμα του ίδιου πιθανότατα κτιρίου, στο βόρειο άκρο του οποίου αποκαλύφθηκε βάθρο. Και εκεί όμως ο χώρος κατακλύστηκε από νερά και οι ανασκαφικές εργασίες διακόπηκαν[116].

Τα ευρήματα του οικοπέδου Κωστοπούλου, καθώς και του όμορου οικοπέδου Β. Αγραπίδη υποδεικνύουν ότι στο συγκεκριμένο χώρο εκτείνονταν τα δημόσια κτίρια της ρωμαϊκής πόλης, πράγμα λογικό, αν συνυπολογιστεί η μικρή απόσταση από το αρχαίο θέατρο (περί τα 100 μ.).

ΑΘΑΝΑΣΙΟΣ ΘΕΜΟΣ

Πλύτρα

Οικόπεδο Γ. Βενετσανάκη - Α. Βραϊμάκη

Ύστερα από ενημέρωση κατοίκου του Ασωπού για την αποκάλυψη τάφου κατά τη διάρκεια αγροτικών εργασιών με αγροτικό μηχάνημα στο οικόπεδο Γ. Βενετσανάκη και Α. Βραϊμάκη, στην περιοχή του αρχαιολογικού χώρου της Πλύτρας (αρχαία Ασωπός), διενεργήθηκε αυτοψία, κατά την οποία διαπιστώθηκε ότι κατά τις καλλιεργητικές εργασίες είχε υποχωρήσει και είχε καταπέσει μέρος της κάλυψης τάφου, ενώ εμφανή στο εσωτερικό του ήταν γυάλινα και πήλινα αγγεία, τα οποία μεταφέρθηκαν αμέσως στο Μουσείο Σπάρτης. Ακολούθησε επείγουσα σωστική ανασκαφική έρευνα το Σάββατο 9-3-2002.

116. Ευχαριστώ την Ε. Κουρίνου, ανασκαφέα του οικοπέδου Β. Αγραπίδη, για την παροχή των σχετικών πληροφοριών. Η μελέτη της επιγραφής του οικοπέδου Κωστόπουλου γίνεται από τον υπογράφοντα, ενώ η μελέτη των αρχιτεκτονικών μελών παραχωρήθηκε στο Λέκτορα του Πανεπιστημίου Αθηνών Χρ. Κανελλόπουλο.

Κατά τη διάρκεια της ανασκαφής αποκαλύφθηκε κτιστός υπόγειος τάφος (columbarium) των ρωμαϊκών χρόνων, μήκ. 1,72 μ., ο οποίος είχε χρησιμοποιηθεί για πολλαπλές ταφές (Πίν. 56 γ). Στα κτερίσματα του τάφου συμπεριλαμβάνονται πήλινα αγγεία, όπως πινάκια, λύχνοι, ένα κύπελλο, ληκύθια, δύο τεφροδρόχα αγγεία και θραύσματα άλλων αγγείων, γυάλινα μυροδοχεία, μία μαρμάρινη οστεοθήκη και ένα χάλκινο νόμισμα λακωνικής κοπής των χρόνων του Αδριανού (117-118 μ.Χ.)[117].

Σε μικρή έρευνα επιφανείας, η οποία διενεργήθηκε στην περιοχή, εντοπίστηκαν και άλλοι τάφοι[118]. Συγκεκριμένα δίπλα στο κτιστό ταφικό μνημείο με κόγχες στον τύπο του columbarium, που είναι ορατό στο δυτικότερο άκρο του αρχαιολογικού χώρου, εντοπίστηκε στα ανατολικά η ανώτερη επιφάνεια ενός δεύτερου, όμοιου πιθανώς ταφικού μνημείου, ενώ η ανώτερη επιφάνεια ενός τρίτου βρίσκεται σε μικρή απόσταση βορειότερα. Από τη διάταξη των εισόδων τους φαίνεται ότι αρχαία οδός διερχόταν ανάμεσα στα δύο ταφικά μνημεία στο νότο και το τρίτο στο βορρά. Ανάλογο κτίσμα, πιθανώς ταφικό μνημείο είναι ορατό λίγο ανατολικότερα μέσα στις εγκαταστάσεις ποιμνιοστάσιου της περιοχής[119]. Βρίσκεται και αυτό πάνω στην ίδια αρχαία οδό, όπως και το ταφικό μνημείο της ιδιοκτησίας Βενετσανάκη-Βαϊμάκη.

Στο βορειοανατολικό τμήμα του αρχαιολογικού χώρου εντοπίστηκαν επίσης μεγάλα μέτωπα αρχαίου λατομείου. Σε ένα από τα μέτωπα είναι ορατή ανάγλυφη παράσταση Ηρακλέους, ενώ τάφοι είναι λαξευμένοι στο μαλακό ασβεστολιθικό πέτρωμα σε πολλά σημεία γύρω από το λατομείο. Στο βράχο πάνω από έναν τάφο είναι λαξευμένη παράσταση έρωτος, βουκρανίου και γιρλάντας. Δύο κτιστά ταφικά μνημεία των υστερορρωμαϊκών-βυζαντινών χρόνων είναι, τέλος, χτισμένα δίπλα στο λατομείο, ενώ άλλα όμοια μνημεία είναι ορατά μέσα σε πυκνή βλάστηση σε χαμηλό ύψωμα στα δυτικά του λατομείου[120].

ΕΛΕΝΗ ΖΑΒΒΟΥ - ΑΘΑΝΑΣΙΟΣ ΘΕΜΟΣ

117. Πρβλ. Grunauer von Hoerschelmann, ό.π. (υποσημ. 14), Gruppe XXXVII.

118. Ε. Ζαββού, Νέα στοιχεία για τις λακωνικές πόλεις της δυτικής ακτής της χερσονήσου του Μαλέα, *Πρακτικά Ζ΄ Διεθνούς Συνεδρίου Πελοποννησιακών Σπουδών, Πύργος-Γαστουνη-Αμαλιάδα, 11-17 Σεπτεμβρίου 2005*, Β΄, Αθήνα 2007, σ. 425-430.

119. Η Ε΄ ΕΠΚΑ ξεκίνησε τις διαδικασίες για την απομάκρυνση του παράνομου ποιμνιοστάσιου.

120. G. Alevras - A. Eustathopoulos - E. Zavvou - A. Themos - K. Kopanias - E. Poupaki - A. Chatzikonstantinou, Ancient Quarries in Laconia, στο W.G. Cavanagh - C. Gallou - M. Georgiadis (επιμ.), *Sparta and Laconia from Prehistory to Pre-modern, Proceedings of the Conference held in Sparta, 17-20 March 2005*, BSA Studies 16, 2009, σ. 171-178.

Δημόσιο Κτήμα αριθ. ΒΚ 423

Δοκιμαστικές τομές διενεργήθηκαν σε όλη την έκταση του δημόσιου κτήματος αριθ. ΒΚ 423 στα δυτικά του εργοστασίου της Συκικής, εντός του οικισμού της Πλύτρας, λόγω της πρόθεσης της Κτηματικής Εταιρείας του Δημοσίου για την εκποίησή του. Κατά τη διάρκειά τους αποκαλύφθηκε στη δυτική πλευρά του οικοπέδου τάφος ορθογώνιας κάτοψης, λαξευμένος στο μαλακό βράχο της περιοχής, με προσανατολισμό περίπου Α.-Δ. Για την κάλυψη του τάφου είχαν χρησιμοποιηθεί τρεις ασβεστολιθικές λιθόπλινθοι, οι οποίες βρέθηκαν στη θέση τους. Όπως όμως έδειξε ο καθαρισμός στο εσωτερικό του τάφου, αυτός είχε συληθεί (στο εσωτερικό του βρέθηκαν τεμάχια χαρτιού περιτυλίγματος τσιγάρων) και οι καλυπτήριοι λίθοι είχαν επανατοποθετηθεί στη θέση τους.

Δημόσιο Κτήμα Η6

Κατά τη διάρκεια καθαρισμού από τη βλάστηση του δημόσιου κτήματος Η6, εντοπίστηκαν τρία ορθογώνια λαξεύματα, πιθανότατα τάφοι.

Μεταμόρφωση Μολάων

Θέση Πηγαδάκια (αγρός Ι. Δρίβα)

Υστερα από την ενημέρωση του Αστυνομικού Τμήματος Μολάων για τη διαπίστωση λαθρανασκαφής τάφου στα νότια της κοιμητηριακής εκκλησίας του Αγίου Γεωργίου Μεταμόρφωσης[121], διενεργήθηκε ανασκαφική έρευνα στη δυτική πλευρά του ελαιώνα ιδιοκτησίας Ι. Δρίβα. Θραύσματα δύο τουλάχιστον γυάλινων αγγείων και τμήματα πήλινων αγγείων των ρωμαϊκών χρόνων ήταν ορατά στο εσωτερικό του τάφου, τα οποία αφαιρέθηκαν από την Αστυνομία με σκοπό τη διάσωσή τους και στη συνέχεια παραδόθηκαν στο Μουσείο Σπάρτης.

Κατά την ανασκαφή αποκαλύφθηκε πλήρως ο κτιστός τάφος που είχε προσανατολισμό Β./ΒΑ.-Ν./ΝΔ., πλάτος 0,60, μήκος 2 και ύψος 0,84 μ. Κατά τη διενέργεια της λαθρανασκαφής είχε αφαιρεθεί μέρος των καλυπτήριων λίθων και το εσωτερικό του τάφου είχε αναμοχλευθεί, ενώ χώματα από το εσωτερικό του και οστά είχαν απορριφθεί γύρω από τον τάφο και κυρίως στη δυτική πλευρά του. Από τον καθαρισμό στο εσωτερικό του συγκεντρώθηκαν οστά από τον ενταφιασμό νεκρού (ή νε-

121. Στην ίδια περιοχή είχαν διενεργηθεί κατά το έτος 1965 διερευνητικές τομές και είχαν ανασκαφεί τρεις ακτέριστοι τάφοι των ρωμαϊκών χρόνων, βλ. *ΑΔ* 20 (1965): Χρονικά, σ. 167.

κρών;), θραύσματα πήλινων και γυάλινων αγγείων της ρωμαϊκής εποχής, χρυσά κοσμήματα, τμήματα σιδηράς στλεγγίδας και άλλα ευρήματα.

Από το κοσκίνισμα της επίχωσης, που οι λαθρανασκαφείς είχαν αφαιρέσει, συγκεντρώθηκε επίσης μεγάλος αριθμός τμημάτων οστών, σιδηροί ήλοι, θραύσματα πήλινων και γυάλινων αγγείων, τμήματα σιδηράς στλεγγίδας και δύο χάλκινα νομίσματα λακωνικής κοπής του 2ου αι. μ.Χ.

Μικρή επιφανειακή έρευνα στη γύρω περιοχή έδειξε ότι ο αγρός γύρω από τον τάφο ήταν διάσπαρτος από θραύσματα πήλινων και γυάλινων αγγείων και τεμάχια οπτών πλίνθων. Ανάλογα ίχνη εντοπίστηκαν και στους γύρω αγρούς, ενώ στο παρακείμενο πηγάδι είναι εντοιχισμένο τμήμα κίονα. Αρχαία αρχιτεκτονικά μέλη είναι ακόμα διάσπαρτα στον περίβολο του νεκροταφείου και στο εσωτερικό της εκκλησίας, ανάμεσά τους και τμήμα επιστυλίου, μήκ. 0,67 μ.

Ελαία Μολάων

Θέση Πύργος (οικόπεδο Π. Κρυπωτού και Ν. Χατζημιχαήλ)

Με αφορμή αίτημα για την ανέγερση οικοδομής στην ιδιοκτησία Κρυπωτού - Χατζημιχαήλ (πρώην ιδιοκτησία Κατελανή) στις ανατολικές υπώρειες του λόφου Πύργος[122], ερευνήθηκε το ανατολικό τμήμα του οικοπέδου, αφού το δυτικό ήταν βραχώδες και με κατωφερική κλίση.

Αρχικά διενεργήθηκαν τρεις δοκιμαστικές τομές, οι οποίες έφθασαν μέχρι το στέρεο έδαφος, που αποκαλύφθηκε σε βάθος κυμαινόμενο από 0,45 έως 0,80 μ. από την επιφάνεια του παρακείμενου αγροτικού δρόμου. Κατά τη διάρκεια των δοκιμαστικών τομών δεν εντοπίστηκαν αρχιτεκτονικά λείψανα, παρά μόνον κεραμική. Ανάμεσα στα όστρακα που συγκεντρώθηκαν, διακρίνονται θραύσματα από υψίποδες κύλικες της μυκηναϊκής εποχής και κεραμική των ελληνιστικών (μελαμβαφή όστρακα) και των ρωμαϊκών χρόνων. Για το λόγο αυτό κρίθηκε αναγκαία η διάνοιξη των πεδίλων των υποστυλωμάτων της οικοδομής και του βόθρου να γίνει με εργατικά χέρια. Κατά τις εργασίες αυτές δεν εντοπίστηκαν αρχιτεκτονικά λείψανα παρά μόνον κεραμική.

122. Για την περιοχή, βλ. A.J.B. Wace, South - Eastern Laconia, *BSA* 14 (1907-1908), σ. 162· J.J.E. Hondius - M.A. Hondius - van Haeften, Lakonia - Notes on Topography, *BSA* 24 (1919-1921), σ. 149· H. Waterhouse - R. Hope Simpson, Prehistoric Lakonia: Part II, *BSA* 56 (1961), σ. 139 και εικ. 11 και *ΑΔ* 53 (1998): Χρονικά, σ. 174.

ΠΑΡΑΔΟΣΕΙΣ - ΠΕΡΙΣΥΛΛΟΓΕΣ - ΕΝΤΟΠΙΣΜΟΙ

ΝΟΜΟΣ ΛΑΚΩΝΙΑΣ

Η Γ. Βεργάκη παρέδωσε στο Μουσείο Σπάρτης από την ευρύτερη περιοχή των Αμυκλών, γωνιαίο τμήμα μαρμάρινης σαρκοφάγου, σωζ. ύψ. 0,45 μ., με ανάγλυφη παράσταση γυμνής ανδρικής μορφής με ιμάτιο τυλιγμένο στη μέση και ερωτιδέα (Μ.Σ. αριθ. 15096) (Πίν. 56 δ).

Ο Χ.Ευ. Κυριακάκος παρέδωσε στο Μουσείο Σπάρτης τμήμα σαρκοφάγου, μέγ. ύψ. 0,45, μέγ. πλ. 0,50 και πάχ. 0,08 μ., με την ανάγλυφη παράσταση πολεμιστή (Μ.Σ. αριθ. 15044). Ο παραδούς εντόπισε το θραύσμα κατά τις εργασίες καθαρισμού υπόγειας καμάρας στο σπίτι της πεθεράς του Ε. Ρουμάνη, συζύγου Παναγιώτου, στους Μολάους Λακωνίας (πρώην ιδιοκτησία Παπαμιχαλόπουλου)[123].

Ο Κ. Μανδραπήλιας παρέδωσε στο Μουσείο Σπάρτης μια ακέραια και μια αποσπασματικά σωζόμενη λίθινη αξίνη (Μ.Σ. αριθ. 14356 και 14357), τμήμα λίθινου πέλεκυ (Μ.Σ. αριθ. 15047) και απολέπισμα οψιανού (Μ.Σ. 14358), τα οποία βρήκε στη θέση Κορέα ή Κορακολάγκαδο Ξηροκαμπίου του Δήμου Φάριδος. Κατά τη διάρκεια αυτοψίας στην εν λόγω θέση, η οποία παρουσιάζει έντονη κατηφορική κλίση, εντοπίστηκαν λίγα μόνο θραύσματα κεράμων και τεμάχια από ερυθρό μάρμαρο. Είναι λοιπόν πιθανό ότι τα ευρήματα προέρχονται από κάποιο παρακείμενο σπήλαιο.

Ο Γ. Μακρής παρέδωσε στο Μουσείο Σπάρτης πήλινο ατρακτόσχημο μυροδοχείο των ύστερων ρωμαϊκών χρόνων (Μ.Σ. αριθ. 15759) από την περιοχή του Προφήτη Ηλία Πλύτρας και τμήμα τραπεζοφόρου από rosso antico σε μορφή λεοντοπόδαρου (Μ.Σ. αριθ. 15046), μέγ. σωζ. ύψ. 0,225 μ. Το τμήμα του λεοντοπόδαρου ήταν εντοιχισμένο στη δυτική πλευρά της εκκλησίας του Προφήτη Ηλία, αφαιρέθηκε κατά τη διάρκεια εργασιών ανακαίνισης του ναού και πετάχθηκε στον περιβάλλοντα χώρο του ναού, από όπου και το περισυνέλεξε ο παραδούς. Από την περιοχή του αρχαιολογικού χώρου της Πλύτρας περισυνέλεξε επίσης και παρέδωσε στο Μουσείο Σπάρτης πήλινο ληκύθιο (Μ.Σ. αριθ. 15758) και τμήμα μαρμάρινης ενεπίγραφης επιτύμβιας στήλης (Μ.Σ. αριθ. 15045).

Σύμφωνα με την ενημέρωση του Δημάρχου Α. Παπαδάκη, βρέθηκαν από ιδιώτες στην περιοχή της αρχαίου Ασωπού (σύγχρονη Πλύτρα) και παραδόθηκαν στο Δη-

123. Το τμήμα παραχωρήθηκε για δημοσίευση στη συνάδελφο Α.Β. Καραπαναγιώτου, βλ. Α.Β. Καραπαναγιώτου, Νέο θραύσμα σαρκοφάγου με αμαζονομαχία από τη Λακωνία, *Amicitiae Gratia. Τόμος στη μνήμη Αλκμήνης Σταυρίδη*, Αθήνα 2008, σ. 227-234.

μαρχείο Ασωπού: α) βάση περιρραντηρίου από γκρίζο μάρμαρο, ύψ. 0,55 και άνω διαμ. 0,32 μ. Φέρει στο ανώτερο μέρος τόρμο, διαμ. 0,16 και βάθ. 0,025 μ., β) τμήμα επιτύμβιας στήλης με αετωματική επίστεψη, ελλιπή κάτω και δεξιά, μέγ. σωζ. ύψ. 0,285, μέγ. πλ. 0,36, πάχ. ενεπίγραφης επιφάνειας 0,08, ύψ. γραμμάτων 0,018-0,022 μ. [Δ, Ι]. Η στήλη φέρει την επιγραφή του 1ου αι. π.Χ.: *Δαμοκρατία*. Το όνομα είναι γνωστό επιγραφικά μόνο στη Σπάρτη και όχι σε άλλες περιοχές της Λακωνίας[124] (Πίν. 57 α).

ΕΛΕΝΗ ΖΑΒΒΟΥ

Π ε λ λ ά ν α

Κατά τη διάρκεια αυτοψιών για τη χωροθέτηση της νέας Εθνικής Οδού Σπάρτης-Μεγαλόπολης (τμήμα Λεύκτρο-Σπάρτη) εντοπίστηκε επιφανειακή κεραμική στην περιοχή του Αγίου Λια του Αγραπιδόκαμπου Πελλάνας.

Στις παρειές επίσης του αγροτικού δρόμου που οδηγεί στην εκκλησία του Αγίου Προκοπίου της Πελλάνας εντοπίστηκαν κατεστραμμένοι από τη διάνοιξη του δρόμου καλυβίτες τάφοι, ενώ ορατά ήταν στο εσωτερικό τους τα οστά των νεκρών.

Γ ε ρ ά κ ι

Στο βυζαντινό κάστρο του Γερακίου βρέθηκε τμήμα επιγραφής των αρχαϊκών χρόνων, μέγ. σωζ. ύψ. 0,24 και μέγ. σωζ. πλ. 0,28 μ., το οποίο μεταφέρθηκε για προσωρινή φύλαξη στο ναό του Αγίου Γεωργίου. Η Ε΄ ΕΠΚΑ ζήτησε από την 5η ΕΒΑ τη μεταφορά του στο Μουσείο Σπάρτης[125].

Α κ ρ ό π ο λ η Ζ ά ρ α κ α

Στην ανατολική πλευρά της χερσονήσου, στην κορυφή της οποίας βρίσκονται τα λείψανα της ακροπόλεως του Ζάρακα, ερευνήθηκαν ύστερα από υπόδειξη του Χρ. Παναγιωτόπουλου, γνωστά από το παρελθόν, δύο μέτωπα λατομείου πωρόλιθου, που βρίσκονται σε μικρό ύψος πάνω από την επιφάνεια της θάλασσας[126].

Στη δυτική πλευρά της πύλης της εσωτερικής ακρόπολης του Ζάρακα αναγνώστηκε πλήρως γνωστή από το παρελθόν στην Ε΄ ΕΠΚΑ επιγραφή, η οποία απέτρεπε την είσοδο σε αυτή[127].

ΕΛΕΝΗ ΖΑΒΒΟΥ - ΑΘΑΝΑΣΙΟΣ ΘΕΜΟΣ

Σ κ ο ύ ρ α

Κατά τη διάρκεια αυτοψιών για τη χωροθέτηση του έργου «Οδική παράκαμψη πόλεως Σπάρτης της Εθνικής Οδού Τρίπολης-Σπάρτης-Γυθείου, Τμήμα Σκούρα-Εθνική Οδός Σπάρτης-Γυθείου» εντοπίστηκε στη θέση Περδικόβρυση στα νοτιοδυτικά της Σκούρας, σε απόσταση περί τα 800 μ. νότια της προτεινόμενης γέφυρας του Ευρώτα και περί τα 200 μ. ανατολικά της σύγχρονης οδού, επιφανειακή κεραμική των ρωμαϊκών χρόνων, ενώ στην ίδια περιοχή είχε αποκαλυφθεί κατά το παρελθόν, σύμφωνα με μαρτυρίες των κατοίκων, τμήμα ψηφιδωτού δαπέδου.

Α ν ώ γ ε ι α

Θέση Σωτήρα

Κατά τη διάρκεια αυτοψίας στη θέση Σωτήρα για την κατασκευή δεξαμενής ύδρευσης του Δήμου Φάριδος, πάνω στο όρυγμα της σύγχρονης οδού Ανωγείων-Διποτάμων εντοπίστηκαν σε μικρή απόσταση από τη σύγχρονη οδό τμήματα τοίχων και άβαφη κεραμική.

ΕΛΕΝΗ ΖΑΒΒΟΥ

Κ α λ ύ β ι α Σ ο χ ά ς

Στη θέση Αγιά Σοφιά στα ανατολικά των Καλυβίων Σοχάς, εντοπίστηκε στην ιδιοκτησία Δημάκου τμήμα κεραμικού κλιβάνου, από τον οποίο ήταν ορατή η διάτρητη εσχάρα. Σε μικρή απόσταση, στη θέση Παλιοπήγαδο, εντοπίστηκαν πεταμένοι λιθόπλινθοι αρχαίου οικοδομήματος, που σύμφωνα με μαρτυρίες των κατοίκων της περιοχής είχαν πρόσφατα μεταφερθεί και απορριφθεί εκεί από τη Σπάρτη.

Β α σ σ α ρ ά ς

Στα νότια της εκκλησίας της Ζωοδόχου Πηγής, στα βορειοδυτικά του Βασσαρά[128], εντοπίστηκαν ύστερα από

124. P.M. Fraser - E. Matthews, *A Lexicon of Greek Personal Names*, τόμ. ΙΙΙΑ, s. Λαμοκρατία.

125. Η επιγραφή θα αποτελέσει αντικείμενο ιδιαίτερης μελέτης.

126. Για τη μνεία του λατομείου, βλ. N.C. Flemming - N.M.G. Czartoryska - P.M. Hunter, Archaeological Evidence for Eustatic and Tectonic Components of Relative Sea Level Change in the South Aegean, στο D.J. Blackman (επμ.), *Marine Archaeology*, London 1973, σ. 8 και J. Christien, Les forteresses de la côte orientale de la Laconie et la guerre de Chrémonidès. *Ktema* 12 (1987), σ. 114. Για τη μνεία του λατομείου και τη χρονολόγησή του στη βυζαντινή εποχή, βλ. επίσης H. Kalligas, Monemvasia, Seventh - Fifteenth Centuries, στο A.E. Laiou (επμ.), *The Economic History of Byzantium: From the Seventh through the Fifteenth Century*, *Dumbarton Oaks Series* 39 (2002), σ. 892, σημ. 43.

127. Η επιγραφή θα αποτελέσει αντικείμενο ιδιαίτερης μελέτης.

128. Για την περιοχή του Βασσαρά, βλ. Α. Θέμος, Αρχαιότητες στην

κατολίσθηση της παρειάς του λόφου στο παρακείμενο ρέμα, υπολείμματα κιβωτιόσχημου τάφου με τις πλευρές επενδεδυμένες με κατακόρυφα τοποθετημένους πλακοειδείς λίθους και καλής ποιότητος κεραμική των μεσοελλαδικών χρόνων[129], που υποδεικνύει την ύπαρξη σημαντικού οικισμού της μέσης εποχής του Χαλκού στην περιοχή.

ΑΘΑΝΑΣΙΟΣ ΘΕΜΟΣ

Μπελεχέρι Κρεμαστής

Κατά τη διάρκεια αυτοψίας για τη χωροθέτηση αιολικού πάρκου στον ορεινό όγκο Μπελεχέρι Κρεμαστής του Δήμου Νιάτων (υψόμ. 968 μ.) εντοπίστηκε μικρή συγκέντρωση οστράκων και μελαμβαφών κεράμων σε μικρή λάκκα στα νότια του Μπελεχερίου και σε μεγάλη υψομετρική διαφορά από το χώρο της εγκατάστασης του αιολικού πάρκου. Τα ευρήματα θα πρέπει πιθανώς να αποδοθούν σε κάποια αγροικία για την εκμετάλλευση της περιοχής.

Άγιος Γεώργιος Βοιών

Στη θέση Κύλα των Τσεγκιάνικων, περί τα 900 μ. βορειοανατολικά του οικισμού του Αγίου Γεωργίου, εντοπίστηκαν ίχνη οικισμού της μυκηναϊκής εποχής στον αγρό ιδιοκτησίας Ε. και Ευ. Κουντουρόγιαννη και τη γύρω περιοχή[130]. Εντοπίστηκαν πόδια μυκηναϊκών κυλίκων, τμήματα πίθων με εμπίεστη διακόσμηση και άλλα όστρακα. Οι ιδιοκτήτες του αγρού παρέδωσαν επίσης λίθινα μυκηναϊκά κομβία από στεατίτη, λίθινο πέλεκυ, σφαιρικό τριπτήρα, τμήματα λεπίδων, πυρήνα και απολεπίσματα οψιανού και βάση τριπτήρα από ηφαιστιογενές υλικό. Μερικά από τα όστρακα που συγκεντρώθηκαν θα μπορούσαν να χρονολογηθούν στην πρωτοελλαδική περίοδο, ενώ εντοπίστηκαν ακόμα θραύσματα ερυθροβαφών και μελαμβαφών κεράμων.

ΕΛΕΝΗ ΖΑΒΒΟΥ

ΕΠΑΡΧΙΕΣ ΓΥΘΕΙΟΥ ΚΑΙ ΟΙΤΥΛΟΥ

Συνεχίστηκε από το προηγούμενο έτος ο έλεγχος για τον επανεντοπισμό των γνωστών εντοιχισμένων αναγλύφων από τις εκκλησίες και τα κτίρια της Μάνης. Κατά τη διάρκεια της εργασίας διαπιστώθηκε ότι είχαν αποτοιχιστεί και κλαπεί από την οικία Π. και Π. Κυρίμη στο Γερολιμένα δύο τμήματα ανάγλυφων στηλών. Το ένα εικόνιζε καθήμενη μορφή (Πίν. 57 β) και το άλλο ιστάμενη(;) μορφή (Πίν. 57 γ). Για την κλοπή ενημερώθηκε το Αστυνομικό τμήμα Αρεόπολης, το οποίο είχε ήδη σχηματίσει τη σχετική δικογραφία, χωρίς όμως να ενημερώσει την Ε΄ ΕΠΚΑ.

ΝΟΜΟΣ ΑΡΚΑΔΙΑΣ

Κατά τη διάρκεια αυτοψιών για τη χωροθέτηση της νέας Εθνικής Οδού Σπάρτης-Μεγαλόπολης (τμήμα Λεύκτρο-Σπάρτη) εντοπίστηκαν αρχαιότητες στις παρακάτω περιοχές:

α) Περί τα 1500 μ. νότια από το σταθμό του Λεονταρίου, εντοπίστηκαν στα χωράφια πλησίον της σιδηροδρομικής γραμμής λιγοστά αδιάγνωστα όστρακα και θραύσματα ερυθροβαφών κεράμων. β) Στη χιλιομετρική θέση 5+000 και σε ακτίνα περί τα 700 μ. γύρω από τον άξονα της προτεινόμενης οδού και στο γειτονικό λόφο του ναού της Γέννησης Σουλαρίου και κυρίως στα βόρεια και ανατολικά της εκκλησίας εντοπίστηκαν τεμάχια ερυθροβαφών και μελαμβαφών κεράμων και πήλινων πλακών, μελαμβαφή και αβαφή όστρακα και μια πυραμιδόσχημη αγνύθα. Πλησίον παλαιού επίσης κτίσματος στα βόρεια της εκκλησίας εντοπίστηκε τμήμα λιθοπλίνθου, διαστ. 0,40×0,30×0,25 μ. Η θέση γειτνιάζει με τον αρχαιολογικό χώρο της Μαλέας[131]. γ) Στην πλατεία της Αγίας Τριάδος στον Βουτσαρά, έχει μεταφερθεί τμήμα μαρμάρινου κίονα, ύψ. 0,45 και διαμ. 0,24 μ., πιθανότατα από το γειτονικό αρχαιολογικό χώρο της Μαλέας, ενώ δίπλα στο σύγχρονο μνημείο των πεσόντων του Βουτσαρά έχει μεταφερθεί από τη θέση Αη-Γιάννης της περιοχής Μαλιόκαμπος η γνωστή επιτύμβια επιγραφή του *Ἀμευhίπ(π)ου*[132]. δ) Σε πρόσφατα εκχερσωμένο χωράφι στα βόρεια του Σουλαρίου, εντοπίστηκαν αυλακωτά και κτενωτά όστρακα και τμήματα κεράμων, καθώς και τμήμα λιθόστρωτης οδού (καλντερίμι) με αναλημματικό τοίχο εκατέρωθεν.

ΑΘΑΝΑΣΙΟΣ ΘΕΜΟΣ - ΕΛΕΝΗ ΖΑΒΒΟΥ

περιοχή του Βασσαρά και των Βεροίων, *Λακωνικαί Σπουδαί* 16 (2002), σ. 191-207, όπου και η παλαιότερη βιβλιογραφία.

129. Για τη δημοσίευση της κεραμικής των μεσοελλαδικών χρόνων, βλ. Ε. Ζαββού, Ευρήματα των μεσοελλαδικών και πρώιμων μυκηναϊκών χρόνων από τη Λακωνία, στο A. Philippa-Touchais - G. Touchais - S. Voutsaki - J. Wright (επιμ.), *Mesohelladika. The Greek Mainland in the Middle Bronze Age. Actes du colloque international organisé par l'École francaise d'Athènes en collaboration avec l'American School of Classical Studies at Athens et le Netherlands Institute in Athens, Athènes, 8-12 mars 2006, BCH* Suppl. 52, 2010, σ. 94-95.

130. Για τη θέση, βλ. Ζαββού, ό.π. (υποσημ. 80), σ. 212-213.

131. Γ.Α. Πίκουλας, *Νότια Μεγαλοπολιτική Χώρα*, Αθήνα 1988, σ. 129-131.

132. Γ.Α. Πίκουλας, Επιγραφές απο την Αρκαδία, *ΗΟΡΟΣ* 3 (1985), σ. 85-86, αριθ. 1. Ο ίδιος, ό.π. (υποσημ. 131), θέση αριθ. 91.

2003

ΜΟΥΣΕΙΑΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ

ΝΟΜΟΣ ΛΑΚΩΝΙΑΣ

Σπάρτη

Αρχαιολογικό Μουσείο (κτιριολογικό πρόγραμμα του νέου μουσείου)

Ύστερα από τη λήψη της απόφασης για την εξαγορά του ακινήτου του παλαιού εργοστασίου «Χυμοφίξ» με σκοπό την ίδρυση στο χώρο αυτό του νέου Αρχαιολογικού Μουσείου Σπάρτης, κατατέθηκε προς έγκριση από το Κεντρικό Αρχαιολογικό Συμβούλιο το νέο κτιριολογικό πρόγραμμα του Μουσείου.

Το Αρχαιολογικό Μουσείο Σπάρτης, το πρώτο επαρχιακό Μουσείο της Ελλάδας, στεγάζεται σήμερα σε κτίριο που οικοδομήθηκε κατά το διάστημα 1874-1876 με σχέδια του αρχιτέκτονα Γ. Κατσαρού[133]. Φιλοξενεί χιλιάδες αντικείμενα από την περιοχή της Σπάρτης και την επαρχία Λακεδαίμονος, καθώς και άλλες περιοχές του νομού Λακωνίας, απομακρυσμένες από τις αρχαιολογικές συλλογές του Γυθείου και της Νεάπολης Βοιών.

Σύμφωνα με το κτιριολογικό πρόγραμμα, όπως αυτό διαμορφώθηκε από την Ε΄ ΕΠΚΑ και τις παρατηρήσεις της Διεύθυνσης Μελετών Μουσείων και Πολιτιστικών Κτιρίων, το νέο Αρχαιολογικό Μουσείο Σπάρτης θα περιλαμβάνει: α) είσοδο και χώρους εξυπηρέτησης επισκεπτών, συνολικής έκτασης 250 τ.μ. Στους χώρους αυτούς περιλαμβάνονται ο χώρος της κύριας εισόδου, το εκδοτήριο εισιτηρίων και ο χώρος πληροφόρησης και ελέγχου επισκεπτών, το πωλητήριο του Μουσείου, ο χώρος φύλαξης προσωπικών αντικειμένων-ιματιοθήκη, ο χώρος πρώτων βοηθειών, το αναψυκτήριο και οι χώροι υγιεινής του κοινού, β) εκθεσιακούς χώρους, συνολικής έκτασης 1.800 τ.μ., που περιλαμβάνουν χώρους για την παρουσίαση της προϊστορικής συλλογής, της αρχαϊκής, κλασικής, ελληνιστικής και ρωμαϊκής Λακεδαίμονος, της ιστορίας και των θεσμών του σπαρτιατικού κράτους, των μεγάλων ιερών, της καθημερινής ζωής στην κλασική Σπάρτη, των ταφικών εθίμων, της μνημειακής τοπογραφίας της Σπάρτης και της ιστορικής γεωγραφίας της Λακωνίας, της συλλογής γλυπτών και της νομισματικής συλλογής και χώρο διοργάνωσης περιοδικών εκθέσεων[134], για τις οποίες εναλλακτικά προτάθηκε ο χώρος του παλαιού Αρχαιολογικού Μουσείου της Σπάρτης, παράλληλα με τη στέγαση εκεί της έκθεσης της νομισματικής και της επιγραφικής συλλογής του Μουσείου. Για την παρουσίαση μέρους των ψηφιδωτών δαπέδων, έκτασης 1.500 τ.μ. περίπου, προτάθηκε η έκθεσή τους σε υπαίθριο χώρο του Μουσείου μετά την κατασκευή στεγάστρων. Με τον τρόπο αυτό θα είναι δυνατή η αναπαράσταση των αρχαίων κτιρίων, στα οποία τα ψηφιδωτά ανήκαν, γ) χώρους εκπαιδευτικών προγραμμάτων και αίθουσας πολλαπλών χρήσεων, συνολικής έκτασης 220 τ.μ., δ) εργαστήρια συντήρησης και βοηθητικούς χώρους των εργαστηρίων (εργαστήρια κεραμικών, λιθίνων-γλυπτών, μεταλλικών και γυάλινων αντικειμένων, ψηφιδωτών, υπαίθρια πλυντήρια, χώρος παραλαβής ευρημάτων, χώρος συναρμολόγησης-κατασκευών, γραφείο συντηρητών, χώροι υγιεινής προσωπικού εργαστηρίων και φωτογραφικό εργαστήριο), συνολικής έκτασης 370 τ.μ., ε) αποθηκευτικούς χώρους ευρημάτων και αποθηκευτικούς χώρους υλικών, συνολικής έκτασης 1.100 τ.μ.[135], στ) γραφεία διοίκησης της Εφορείας και του Μουσείου, έκτασης 130 τ.μ.[136], ζ) χώρο ασφάλειας μουσείου, έκτασης 25 τ.μ., η) χώρους εξυπηρέτησης προσωπικού, έκτασης 25 τ.μ. και θ) χώρο ηλεκτρομηχανολογικών εγκαταστάσεων, 550 τ.μ.

ΑΝΑΣΤΑΣΙΑ ΠΑΝΑΓΙΩΤΟΠΟΥΛΟΥ - ΑΘΑΝΑΣΙΟΣ ΘΕΜΟΣ

Νεάπολη

Αρχαιολογική Συλλογή Νεάπολης

Ύστερα από πολυετή προσπάθεια η Συλλογή της Νεάπολης μεταφέρθηκε από το ισόγειο του Δημαρχειακού Μεγάρου Νεάπολης, όπου οι αρχαιότητες βρίσκονταν στοιβαγμένες για δεκαετίες, στις αίθουσες των καλλιτεχνικών του Γυμνασίου Νεάπολης, επί της οδού Ακτής Βοιών. Ο χώρος θα διαμορφωθεί, ώστε η Συλλογή να γίνει πάλι επισκέψιμη.

ΑΝΑΣΤΑΣΙΑ ΠΑΝΑΓΙΩΤΟΠΟΥΛΟΥ

---

133. Α. Κόκκου, *Η μέριμνα για τις αρχαιότητες στην Ελλάδα και τα πρώτα μουσεία*, Αθήνα 1977, σ. 150, 305. Το κτίριο είχε θεωρηθεί έργο του διάσημου αρχιτέκτονα του 19ου αιώνα Th. Hansen, βλ. Χ. Χρήστου, *Αρχαία Σπάρτη*, Σπάρτη 1960, σ. 72. Η λανθασμένη αυτή άποψη επαναλαμβάνεται ακόμα σε πρόσφατες εκδόσεις, βλ. *Αρχαιολογικά Μουσεία και Συλλογές στην Ελλάδα*, Υπουργείο Πολιτισμού 2008, σ. 77.

134. Η αρχική εισήγηση της Ε΄ ΕΠΚΑ αφορούσε σε εκθεσιακούς χώρους έκτασης 2.100 τ.μ.

135. Η αρχική εισήγηση της Ε΄ ΕΠΚΑ αφορούσε σε αποθηκευτικούς χώρους έκτασης 1.570 τ.μ. και αποθηκευτικούς χώρους υλικών έκτασης 150 τ.μ.

136. Η αρχική εισήγηση της Ε΄ ΕΠΚΑ αφορούσε σε χώρους γραφείων, βιβλιοθήκης, χώρο αρχείου, συσκέψεων κτλ., έκτασης 338 τ.μ.

ΝΟΜΟΣ ΑΡΚΑΔΙΑΣ

Άστρος

Αρχαιολογικό Μουσείο

Ανάμεσα στις άλλες εργασίες που πραγματοποιήθηκαν στο Αρχαιολογικό Μουσείο του Άστρους (Μ.Α.), έγινε έλεγχος και ταύτιση με τις αντίστοιχες δημοσιεύσεις ενεπίγραφων μνημείων, που μεταφέρθηκαν κατά τα τελευταία χρόνια στο Μουσείο Άστρους από διάφορες περιοχές της Κυνουρίας: Μ.Α. 227. Αναθηματική επιγραφή από το Ξεροπήγαδο Άστρους[137], Μ.Α. 279. Επιτύμβια επιγραφή βυζαντινών χρόνων από τον Άγιο Παντελεήμονα Ξεροπήγαδου[138], Μ.Α. 282. Τμήμα ανάγλυφης επιτύμβιας στήλης των ρωμαϊκών χρόνων από το Κιβέρι. Σώζει ελλιπές επίγραμμα για τριετές νήπιο. Αδημοσίευτο[139], α.α. Επιτύμβια επιγραφή *θανόντος ἐν πολέμωι* από τα Τσιγκαραίικα Μαριού[140].

ΑΝΑΣΚΑΦΙΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ

ΝΟΜΟΣ ΛΑΚΩΝΙΑΣ

Σπάρτη (Σχέδ. 29)[141]

Συμβολή των οδών Πλατανιστά και Τριακοσίων (Ο.Τ. 128, οικόπεδο Α. Μουρτζίκου) (1)

Η σωστική ανασκαφή του οικοπέδου Α. Μουρτζίκου (ιδιοκτησίας επ' αντιπαροχή Α. Κάτσαρη), αποκάλυψε στο μέσον περίπου του οικοπέδου και σε βάθος 0,70 μ. περίπου, τμήμα κτιστού αγωγού κατεύθυνσης ΒΑ.-ΝΔ., με δάπεδο επιχρισμένο με κονίαμα. Όπως διαπιστώθηκε κατά τον καθαρισμό του αγωγού και τα υπολείμματα αγωγού ύδρευσης κατασκευασμένου από πήλινα κυλινδρικά στελέχη που διασώθηκαν στο νότιο άκρο του, ο κτιστός αγωγός είχε κατασκευαστεί για την προφύλαξη αγωγού ύδρευσης. Η προς Β. συνέχεια του ίδιου αγωγού είχε αποκαλυφθεί στο όμορο οικόπεδο Χ. Νικολόπουλου[142].

Οδός Βρασίδου (Ο.Τ. 47, οικόπεδο Δ. Στρατάκου Π. Κάτσαρη) (2)

Η ανασκαφή του οικοπέδου αποκάλυψε αρχιτεκτονικά λείψανα μόνο στο δυτικό και στο βορειοανατολικό τμήμα του οικοπέδου. Στον υπόλοιπο χώρο όλα τα πιθανά αρχαία λείψανα είχαν καταστραφεί από την οικοδόμηση οικίας με υπόγειο των νεότερων χρόνων[143]. Κάτω από τη στάθμη του παλαιού υπογείου εντοπίστηκε μόνον ένας αποθέτης με κεραμικά κυρίως ευρήματα των ελληνιστικών χρόνων (Σχέδ. 30· Πίν. 58 α).

Στη βορειοανατολική πλευρά του οικοπέδου αποκαλύφθηκαν σε βάθος που κυμαίνεται από 0,85 έως 2,15 μ. τμήματα των τοίχων της ύστερης ρωμαϊκής περιόδου, η αποσπασματική διατήρηση των οποίων δεν επιτρέπει την αποκατάσταση της κάτοψης του κτιρίου, στο οποίο ανήκαν. Οι τοίχοι ήταν κατασκευασμένοι από αργούς λίθους και αρχιτεκτονικά μέλη σε β΄ χρήση, θραύσματα κεράμων και λάσπη για συνδετικό υλικό. Κατά την ανασκαφή του χώρου αποκαλύφθηκαν δύο κατώφλια, ένα δωρικό κιονόκρανο της ύστερης κλασικής-ελληνιστικής περιόδου, ένα τμήμα βάσης με αναθηματική επιγραφή στη Μητέρα των Θεών (Μ.Σ. αριθ. 14956) και μία μικρών διαστάσεων στήλη με την ανάγλυφη παράσταση ιστάμενης κατ' ενώπιον γυναικείας μορφής των ελληνιστικών χρόνων (Μ.Σ. αριθ. 15380). Τα ευρήματα αυτά καθώς και άλλα κινητά ευρήματα της ανασκαφής υποδηλώνουν την ύπαρξη ιερού της Μητέρας των Θεών στην ευρύτερη περιοχή του οικοπέδου[144].

Στο νοτιοδυτικό τμήμα της ανασκαφής αποκαλύφθηκαν, σε βάθος 2,40 μ. από το πεζοδρόμιο της οδού Βρασίδου, τμήματα κτιστών αγωγών της ύστερης ρωμαϊκής περιόδου. Ήταν κατασκευασμένοι από μικρούς λίθους και το δάπεδό τους είχε επιστρωθεί με τμήματα οπτών πλίνθων. Εξ αυτών, ο αγωγός αριθ. 1 είχε κατεύθυνση Ν./ΝΑ.-Β./ΒΔ., ενώ ο αγωγός αριθ. 2 είχε κατεύθυν-

137. M. Piérart, Argos, Philippe II et la Cynourie (Thyréatide): les frontières du partage des Héraclides, στο R. Frei-Stolba - K. Gex (επιμ.), *Recherches récentes sur le monde hellénistique, Actes du colloque international organisé à l'occasion du 60e anniversaire de Pierre Ducrey, Lausanne, 20-21 novembre 1998*, Bern 2001, σ. 27 κ.ε. (*SEG* LI, 424).

138. Για την παρουσίαση της επιγραφής, βλ. J. Knauss, *Argolischen Studien: alte Strassen-alte Wasserbauten*, München 1996, σ. 209-219 και 225-226.

139. Η αναδημοσίευση της επιτύμβιας επιγραφής των βυζαντινών χρόνων (Μ.Α. 279) και το επιτύμβιο μνημείο του νηπίου (Μ.Α. 282) θα αποτελέσουν αντικείμενο ιδιαίτερης μελέτης.

140. Ε. Ζαββού, *ΗΟΡΟΣ* 10-12 (1992-1998), σ. 297-298 (*SEG* XLVI, 390).

141. Η αρίθμηση των οικοπέδων είναι συμβατική. Εξυπηρετεί την αντιστοιχία με το χάρτη των οικοδομικών τετραγώνων της Σπάρτης. Η σχεδιαστική αποτύπωση των ανασκαφών έγινε από τις σχεδιάστριες Ε. Παραδάκου, Ε. Κουλογεωργίου και Ι. Βαρβιτσιώτη. Οι φωτογραφικές λήψεις των ανασκαφών έγιναν από το φωτογράφο Β. Γεωργιάδη και οι λήψεις των κινητών ευρημάτων από την αρχαιολόγο Ε. Ζαββού. Τα ημερολόγια των ανασκαφών τήρησαν οι υπογράφοντες Α. Θέμος και Ε. Ζαββού, εκτός από τις περιπτώσεις που αναφέρονται.

142. *ΑΔ* 52 (1997): Χρονικά, σ. 174.

143. Το ημερολόγιο της ανασκαφής τήρησε η συμβασιούχος αρχαιολόγος Γ. Τσιακοπούλου.

144. Zavvou - Themos, ό.π. (υποσημ. 12), σ. 118-119.

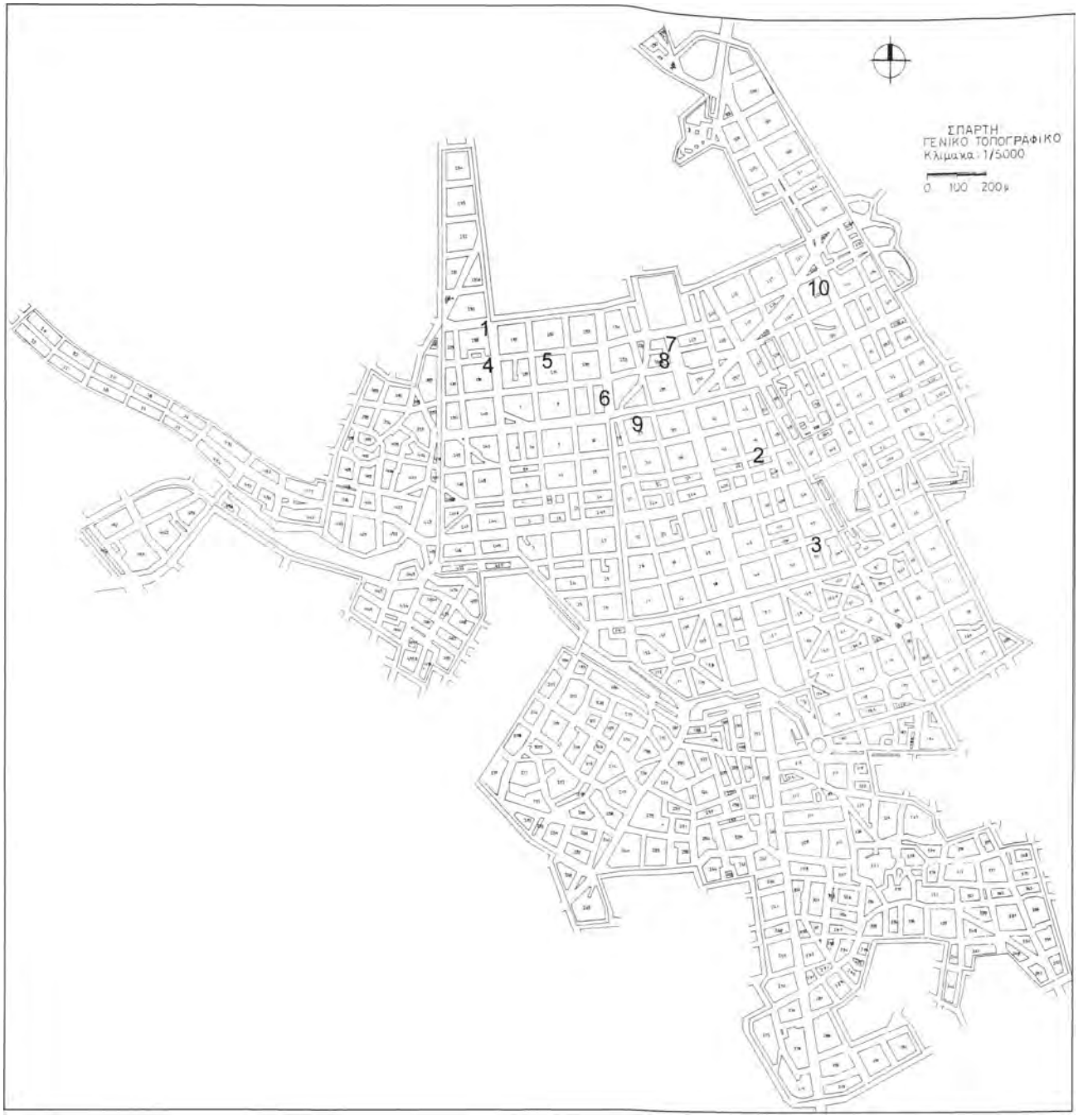

Σχέδ. 29. Σπάρτη. Τοπογραφικός χάρτης, όπου σημειώνονται τα ανεσκαμμένα κατά το 2003 οικόπεδα.

ση ΝΔ.-ΒΑ. Ο αγωγός αριθ. 1 διερχόταν πάνω από έναν τρίτο αγωγό, ο οποίος αποκαλύφθηκε σε λίγο χαμηλότερο επίπεδο με κατεύθυνση Α.-Δ. και στο ανατολικό άκρο του στρεφόταν προς Ν. Στον ίδιο χώρο και σε βάθος 1,90 μ. περίπου αποκαλύφθηκε μικρό τμήμα δαπέδου από ασβεστοκονίαμα.

Σε κατώτερο στρώμα στον ίδιο χώρο αποκαλύφθηκαν τοίχοι της ελληνιστικής εποχής, οι οποίοι θα μπορούσαν να ερμηνευθούν ως αναλήμματα δρόμου (τχ 1, 1΄, 3 και 3΄). Συγκεκριμένα, σε βάθος 2,60 μ. αποκαλύφθηκε η ανώτερη επιφάνεια τοίχου (τχ 1΄) με κατεύθυνση Β./ΒΔ.-Ν./ΝΑ. Ο τοίχος ήταν κατασκευασμένος από μεσαίου και μεγάλου μεγέθους αδρά δουλεμένους λίθους. Η θεμελίωσή του έφθανε σε βάθος 3,65 μ., όπου αποκαλύφθηκε η ανώτερη επιφάνεια προγενέστερου τοίχου, κατασκευασμένου από μικρότερους αργούς ή αδρά δουλεμένους λίθους και λάσπη για συνδετικό υλικό (τχ 1). Ο υποκείμενος αυτός τοίχος διασώθηκε σε μήκος 12 μ.

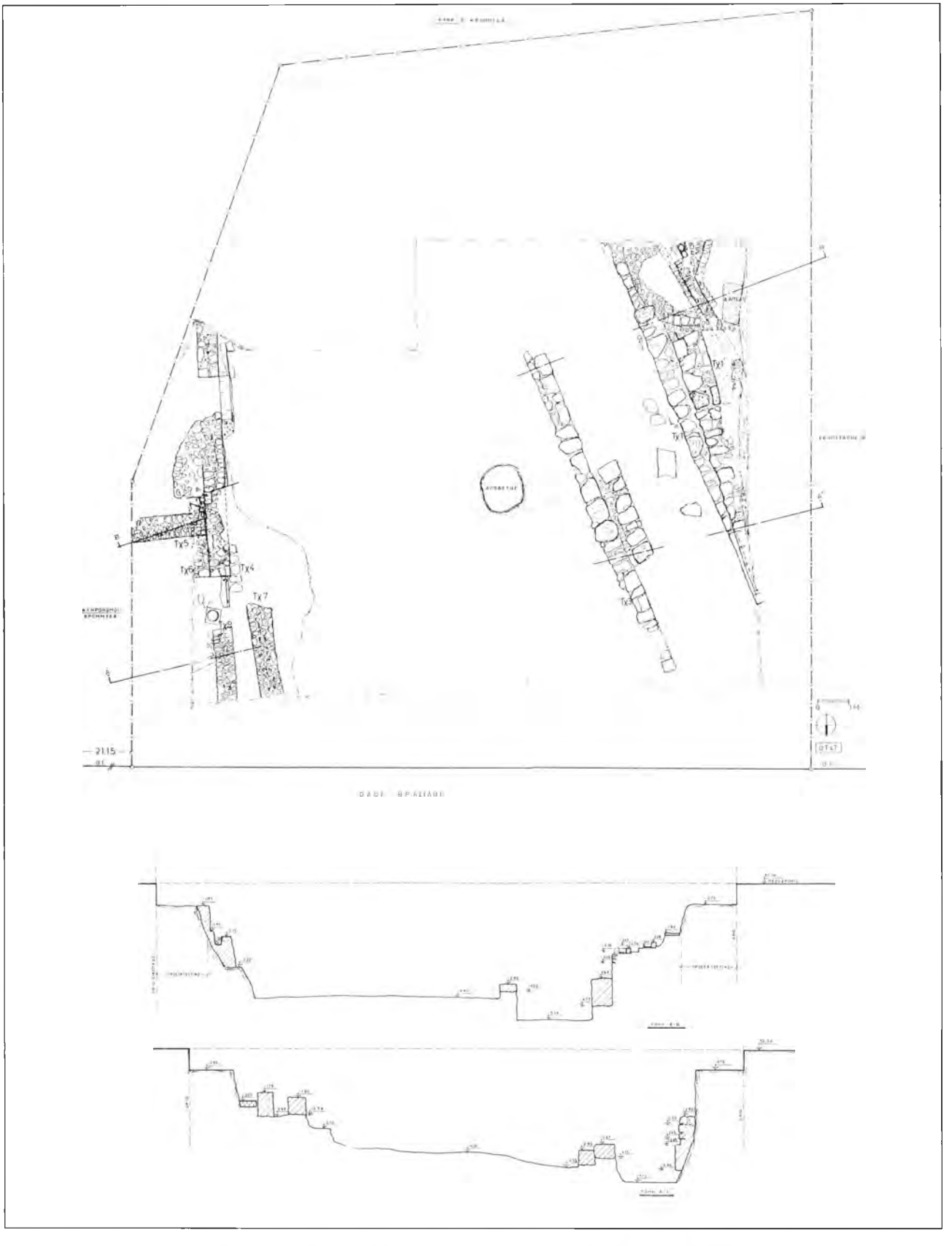

Σχέδ. 30. Σπάρτη. Οδός Βρασίδου. Κάτοψη και τομές της ανασκαφής.

με κατεύθυνση που παρουσίαζε μικρή απόκλιση προς Α. σε σχέση με τον υπερκείμενο τοίχο, ενώ η θεμελίωσή του εντοπίστηκε σε βάθος 4,64 μ.

Τμήμα τοίχου (τχ 3), σωζ. μήκ. 11 μ., αποκαλύφθηκε σε βάθος 3,90 μ., σε απόσταση 3 μ. στα ανατολικά του τοίχου 1 και σε παράλληλη διάταξη με αυτόν. Ήταν κατασκευασμένος από μεσαίου και μεγάλου μεγέθους αργούς ή αδρά δουλεμένους λίθους και θεμελιωνόταν σε βάθος 4,55 μ. Μικρό τμήμα προγενέστερου προφανώς τοίχου (τχ 3΄), με ανάλογη τοιχοποιία αποκαλύφθηκε σε βάθος -3,67 μ. σε επαφή με τη δυτική παρειά του τοίχου 3.

Η ανακαφική έρευνα έδειξε ότι το έδαφος ανάμεσα στους δύο τοίχους ήταν σκληρό και περιείχε πολλούς μικρούς λίθους, βότσαλα, μικρά τμήματα κεράμων, καθώς και μεγάλες ποσότητες σκωριών. Από στρώμα, πάχ. 1,50 μ. περίπου, στο χώρο αυτό, περισυνελέγη μεγάλος αριθμός μικκύλων αγγείων (καρποδόχες, μυροδοχεία, ληκύθια, σκυφίδια), πήλινα ειδώλια και ένα χάλκινο ειδώλιο ανδρικής μορφής των κλασικών χρόνων[145] (Μ.Σ. αριθ. 14955).

Στα ευρήματα της ανασκαφής συμπεριλαμβάνονται μαρμάρινη στήλη με ανάγλυφη παράσταση αμφορέων, συμβόλων των Διοσκούρων (Μ.Σ. αριθ. 15500), θραύσματα αγγείων της ελληνιστικής εποχής, όπως τμήμα σκύφου (Μ.Σ. αριθ. 14961), τμήμα λακωνικής οινοχοΐσκης (Μ.Σ. αριθ. 14962), άωτο μελαμβαφές σκυφίδιο (Μ.Σ. αριθ. 14965), μικκύλες υδρίες και άλλα αγγεία (Μ.Σ. αριθ. 14966-14968, 14971), τμήματα ανάγλυφων πλακιδίων (Μ.Σ. αριθ. 14969-14970) και ειδωλίων (Μ.Σ. 14972α-δ, 14973α-γ, 14974), καθώς και θραύσματα αγγείων και λύχνων των ρωμαϊκών χρόνων (Μ.Σ. αριθ. 14964, 14958, 14959) (Πίν. 58 β). Τα ευρήματα αυτά, καθώς και τα λίθινα ευρήματα του ανατολικού τομέα της ανασκαφής υποδεικνύουν, όπως ήδη αναφέρθηκε, την ύπαρξη ιερού στην ευρύτερη περιοχή και πιθανώς στη δυτική πλευρά του οικοπέδου ή ακόμα και στην προς Δ. όμορη ιδιοκτησία.

Συμβολή των οδών Χαμαρέτου και Μενελάου (Ο.Τ. 56, οικόπεδο Δ. Ζαΐμη, πρώην ιδιοκτησία Δ. Στρατηγέα) (3)

Κατά την εκσκαφή για την τοποθέτηση περιμετρικού υποστυλώματος με σκοπό την ανέγερση πολυώροφης οικοδομής, αποκαλύφθηκε στη νότια πλευρά του οικοπέδου σε βάθος 2,25 μ. από την επιφάνεια του πεζοδρομίου της οδού Μενελάου, τμήμα κατεστραμμένου τοίχου και μικρό μπάζωμα από αργούς λίθους, τεμάχια πήλινων πλακών και τμήματα κεράμων, προφανώς από την καταστροφή αρχαίων οικοδομικών λειψάνων. Ο τοίχος είχε αμελή τοιχοποιία από αργούς λίθους, τμήματα πήλινων πλακών και άλλα οικοδομικά υλικά σε β΄ χρήση (τμήμα λιθοπλίνθου και τμήμα τοίχου κατασκευασμένου από οπτές πλίνθους και στρώσεις κονιάματος). Κατά την ανασκαφή συγκεντρώθηκαν θραύσματα αγγείων της ύστερης ρωμαϊκής περιόδου. Διακρίνονται τμήματα αμφορέων και μαγειρικών σκευών, αυλακωτά και κτενωτά όστρακα των υστερορρωμαϊκών χρόνων. Βρέθηκε, επίσης, ένα χάλκινο νόμισμα.

ΕΛΕΝΗ ΖΑΒΒΟΥ

Οδός Πλατανιστά (Ο.Τ. 138, οικόπεδο Δ. Σπυριδούλια - Π. Κάτσαρη) (4)

Η ανασκαφική έρευνα, η οποία διενεργήθηκε με έξοδα των ιδιοκτητών του οικοπέδου, ξεκίνησε το έτος 2002 και ολοκληρώθηκε κατά το τρέχον έτος. Κατά τη διάρκειά της αποκαλύφθηκε σε πολύ μικρό βάθος από την επιφάνεια του εδάφους, τμήμα δρόμου της ρωμαϊκής εποχής με κατεύθυνση ΒΔ.-ΝΑ. (Σχέδ. 31΄ Πίν. 58 γ). Ο δρόμος οριζόταν στα νότια από τοίχο κατασκευασμένο από λιθοπλίνθους και άλλα αρχιτεκτονικά μέλη σε β΄ χρήση. Το τμήμα του τοίχου που αποκαλύφθηκε αποτελούσε την προς Δ. συνέχεια του βόρειου τοίχου της οικίας, που είχε αποκαλυφθεί κατά το έτος 1978 στην προς Ν. όμορη ιδιοκτησία Καπετανάκη[146] και συγχρόνως το νότιο τοίχωμα αγωγού, πλ. 0,70 μ., ο οποίος διέτρεχε το νότιο άκρο της οδού με κατεύθυνση ΒΔ.-ΝΑ. και κατηφορική κλίση προς Α., όπως έχουν όλοι οι αγωγοί που έχουν αποκαλυφθεί μέχρι σήμερα στην περιοχή[147]. Το βόρειο τοίχωμα του αγωγού, προφανώς αποχετευτικού, ήταν κατασκευασμένο από μεγάλους, αδρά δουλεμένους λίθους. Σε αυτόν κατέληγε μικρότερος αγωγός, ο οποίος παροχέτευε τα νερά της προς Ν. αρχαίας οικίας. Ο τελευταίος αγωγός ήταν κατασκευασμένος από κεράμους, στερεωμένες με λίθους και για την κάλυψή του είχαν χρησιμοποιηθεί πήλινες πλάκες.

Το οδόστρωμα της αρχαίας οδού είχε στο μεγαλύτερο μέρος του καταστραφεί, λόγω της καλλιέργειας του χώρου κατά το παρελθόν. Αντίθετα, καλύτερα διατηρημένο ήταν το υπόστρωμά της, πάνω στο οποίο αποκαλύ-

145. Η δημοσίευση του ειδωλίου παραχωρήθηκε στην καθηγήτρια του Πανεπιστημίου Αθηνών Γ. Κοκκορού-Αλευρά.

146. Τα αρχαία λείψανα του οικοπέδου Καπετανάκη διατηρούνται σε κατάχωση σύμφωνα με την αριθ. ΥΠΠΕ/ΑΡΧΑΙΟΤ/Α1/Φ05 /69012/4305/8-2-1979 Υπουργική Απόφαση.

147. Πρβλ. τον αγωγό του οικοπέδου Π. Νικολοπούλου, βλ. *ΑΔ* 52 (1997): Χρονικά, σ. 179-181.

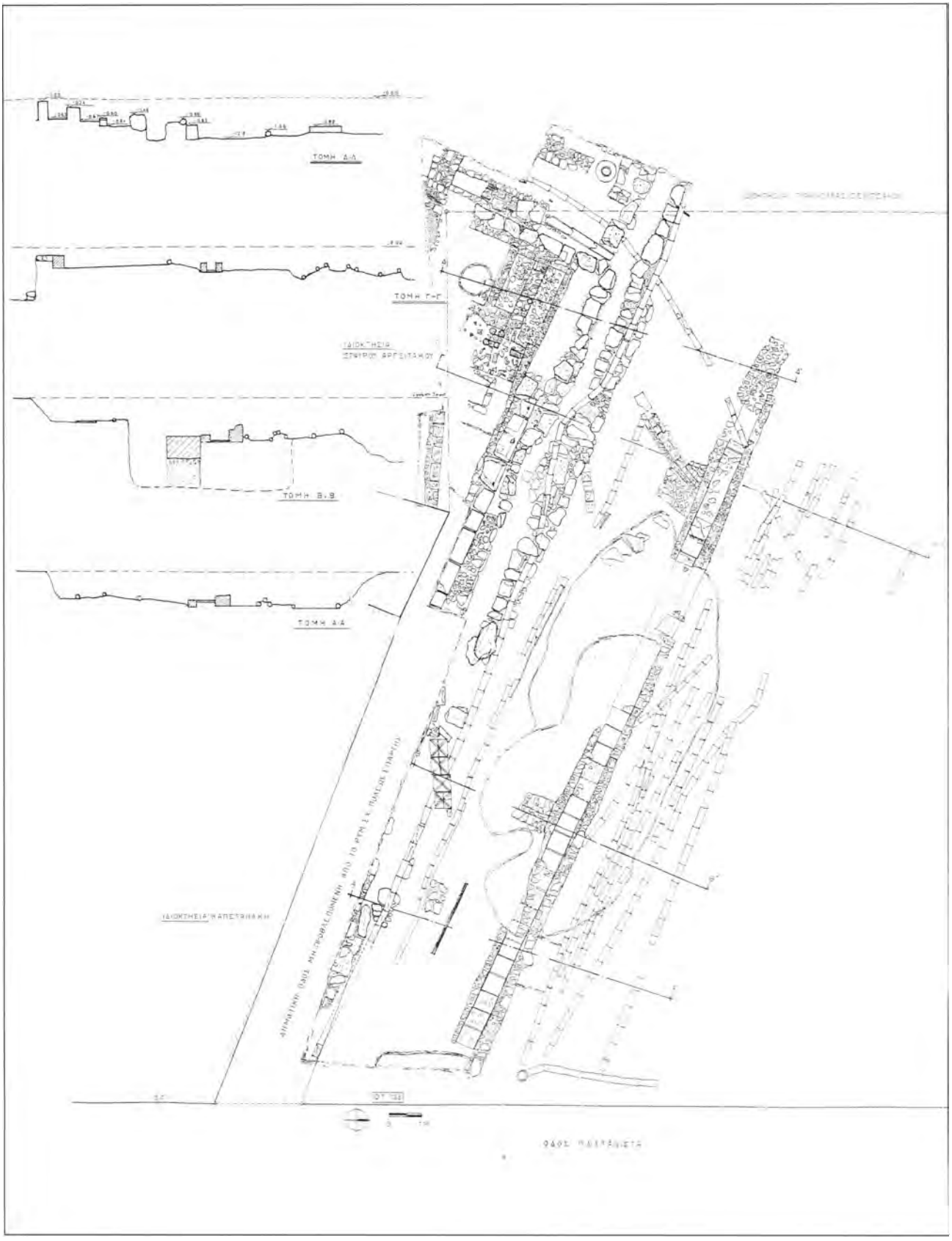

Σχέδ. 31. Σπάρτη. Οδός Πλατανιστά. Κάτοψη και τομές της ανασκαφής.

φθηκε στα βόρεια του προαναφερθέντος αγωγού, τμήμα δεύτερου κτιστού αγωγού ορθογώνιας διατομής – πιθανότατα επίσης αποχετευτικού – με κατεύθυνση επίσης ΒΔ.-ΝΑ. Στο δυτικό άκρο του κατέληγε ένας άλλος μικρότερος αγωγός. Έντεκα αγωγοί ύδρευσης, κατασκευασμένοι από πήλινα κυλινδρικά στελέχη, διέτρεχαν επίσης το δρόμο με κατεύθυνση ΒΔ.-ΝΑ. Μέρος της οδού είχε κατασκευαστεί πάνω σε τεχνητή επίχωση, όπως προκύπτει και από το μεγάλο αποθέτη-μπάζωμα, διαστ. 4,50×13,50 μ., που ανασκάφηκε στο χώρο κάτω από το βόρειο αποχετευτικό αγωγό και τους αγωγούς ύδρευσης στα βόρειά του. Η ανασκαφή του μπαζώματος έδωσε μεγάλες ποσότητες κεραμικής διαφόρων εποχών και κυρίως της ελληνιστικής εποχής.

Το τμήμα του δρόμου που αποκαλύφθηκε στο οικόπεδο ιδιοκτησίας Σπυριδούλια ανήκει σε σημαντική οδό της ρωμαϊκής Σπάρτης, πλ. 12 μ. τουλάχιστον, η οποία έχει εντοπιστεί και σε άλλες ανασκαφές στα ανατολικά του οικοπέδου. Είναι πάντως αξιοσημείωτο ότι ο δρόμος αυτός διατηρήθηκε μέχρι την εποχή μας με τη μορφή μιας στενής οδού, που ακολουθούσε μια από τις κατευθύνσεις των δρόμων του αρχαίου πολεοδομικού σχεδίου και όχι τις κατευθύνσεις των δρόμων της σύγχρονης πόλης, η οποία ιδρύθηκε με προκαθορισμένο πολεοδομικό σχέδιο κατά το 19ο αιώνα.

Κατά τη διάρκεια της ανασκαφής στο νοτιοδυτικό άκρο του οικοπέδου αποκαλύφθηκε τμήμα θερμού χώρου λουτρού, μάλλον υστερότερης οικοδομικής φάσης από εκείνης της οικίας του όμορου οικοπέδου. Διασώθηκε τμήμα της area του θαλάμου υπόκαυσης, καθώς και λίγα τμήματα των στυλίσκων, πάνω στους οποίους θα στηριζόταν η suspensura (Πίν. 59 α).

Μετά την καταστροφή και την εγκατάλειψη του λουτρού, τη θέση του κατέλαβε νεκροταφείο των παλαιοχριστιανικών χρόνων, όπως αποδεικνύουν οι τρεις τάφοι που κατασκευάστηκαν πάνω στο δάπεδο του υπόγειου θαλάμου καύσης του λουτρού. Για την κατασκευή των τάφων μάλιστα, είχαν χρησιμοποιηθεί και τα πήλινα στελέχη των στυλίσκων των υποκαύστων. Την ίδια εικόνα της εγκατάλειψης της περιοχής και της μετατροπής της σε νεκροταφείο κατά τους παλαιοχριστιανικούς χρόνους παρουσιάζουν και άλλα οικόπεδα της περιοχής[148].

Οδός Τριακοσίων (Ο.Τ. 136, οικόπεδο Ι. και Σ. Χάρακα) (5)

Κατά το τρέχον έτος διενεργήθηκε μικρή συμπληρωματική ανασκαφή στο οικόπεδο[149], ύστερα από αλλαγή σχεδίων της προγραμματισμένης κατά το έτος 1995 προσθήκης, η οποία δεν υλοποιήθηκε για λόγους άσχετους με την Υπηρεσία μας. Κατά την έρευνα αποκαλύφθηκαν τμήματα δύο τοίχων των υστερορρωμαϊκών χρόνων με κατεύθυνση ΒΑ.-ΝΔ. και ενός ακόμα τοίχου (τχ 1) με κατεύθυνση Β.-Ν., παράλληλου με τη θεμελίωση του παλαιού σπιτιού. Στα κινητά ευρήματα συμπεριλαμβάνεται λύχνος βορειοαφρικανικού τύπου (Μ.Σ. αριθ. 15931) (Πίν. 59 β).

Οδός Διηνεκούς (Ο.Τ. 17, οικόπεδο Κ. Κεφαλοπούλου) (6)

Η ανασκαφή του οικοπέδου, η οποία διενεργήθηκε με έξοδα του ιδιοκτήτη, κατά τα έτη 2002-2003, αποκάλυψε αποσπασματικά σωζόμενα αρχιτεκτονικά λείψανα των παλαιοχριστιανικών-βυζαντινών χρόνων σε όλη την έκταση του οικοπέδου και τμήμα δρόμου των ρωμαϊκών χρόνων στο δυτικό τμήμα του[150] (Σχέδ. 32· Πίν. 59 γ).

Στους παλαιοχριστιανικούς-βυζαντινούς χρόνους χρονολογούνται η μικρή δεξαμενή, διαστ. 2,20×1,20 μ., το δάπεδο της οποίας αποκαλύφθηκε σε βάθος 1,05 μ. στο κέντρο περίπου του ανεσκαμμένου χώρου, καθώς και τα αποσπασματικά σωζόμενα τμήματα τοίχων, που αποκαλύφθηκαν σε όλη την έκταση του οικοπέδου από βάθος 0,70 έως 1,35 μ. περίπου. Οι τοίχοι ήταν κατασκευασμένοι από λίθους μέτριου κυρίως μεγέθους με λάσπη για συνδετικό υλικό.

Στους ρωμαϊκούς χρόνους χρονολογείται το τμήμα αρχαίας οδού με επάλληλα οδοστρώματα, που αποκαλύφθηκε με κατεύθυνση ΒΔ.-ΝΑ., στο δυτικό κυρίως τμήμα του οικοπέδου. Αποκαλύφθηκαν συνολικά έξι οδοστρώματα από βάθος 1,20 έως 2 μ. περίπου, σε ορισμένα από τα οποία διασώθηκαν ίχνη αρματροχιών. Το ανώτερο οδόστρωμα διέτρεχαν τέσσερις αγωγοί ύδρευσης κατασκευασμένοι από πήλινα κυλινδρικά στελέχη. Η ανασκαφή των οδοστρωμάτων έδειξε ότι το τέταρτο οδόστρωμα οριοθετείτο προς Δ. από τοίχο κατασκευασμένο από μεγάλες λιθοπλίνθους, η ανώτερη επιφάνεια του οποίου αποκαλύφθηκε σε βάθος 1,07 μ. και η θεμελίωσή του σε βάθος 1,32 έως 1,50 μ. Τμήματα της σημαντικής αυτής αρχαίας οδού, η οποία διερχόταν από τα ανατολικά του επωνομαζομένου Τάφου του Λεω-

148. Βλ. τους τάφους στο οικόπεδο Γ. και Μ. Κανελλόπουλου στο Ο.Τ. 130, *ΑΔ* 53 (1998): Χρονικά, σ. 159-161, και τους τάφους στο οικόπεδο Π. και Μ. Στρίφα και Κ. και Ε. Αρκούδη στο Ο.Τ. 128, βλ. παραπάνω, σ. 186-188.

149. *ΑΔ* 50 (1995): Χρονικά, σ. 142-143.

150. Το ημερολόγιο της ανασκαφής τήρησε η συμβασιούχος αρχαιολόγος Χρ. Κακούρου.

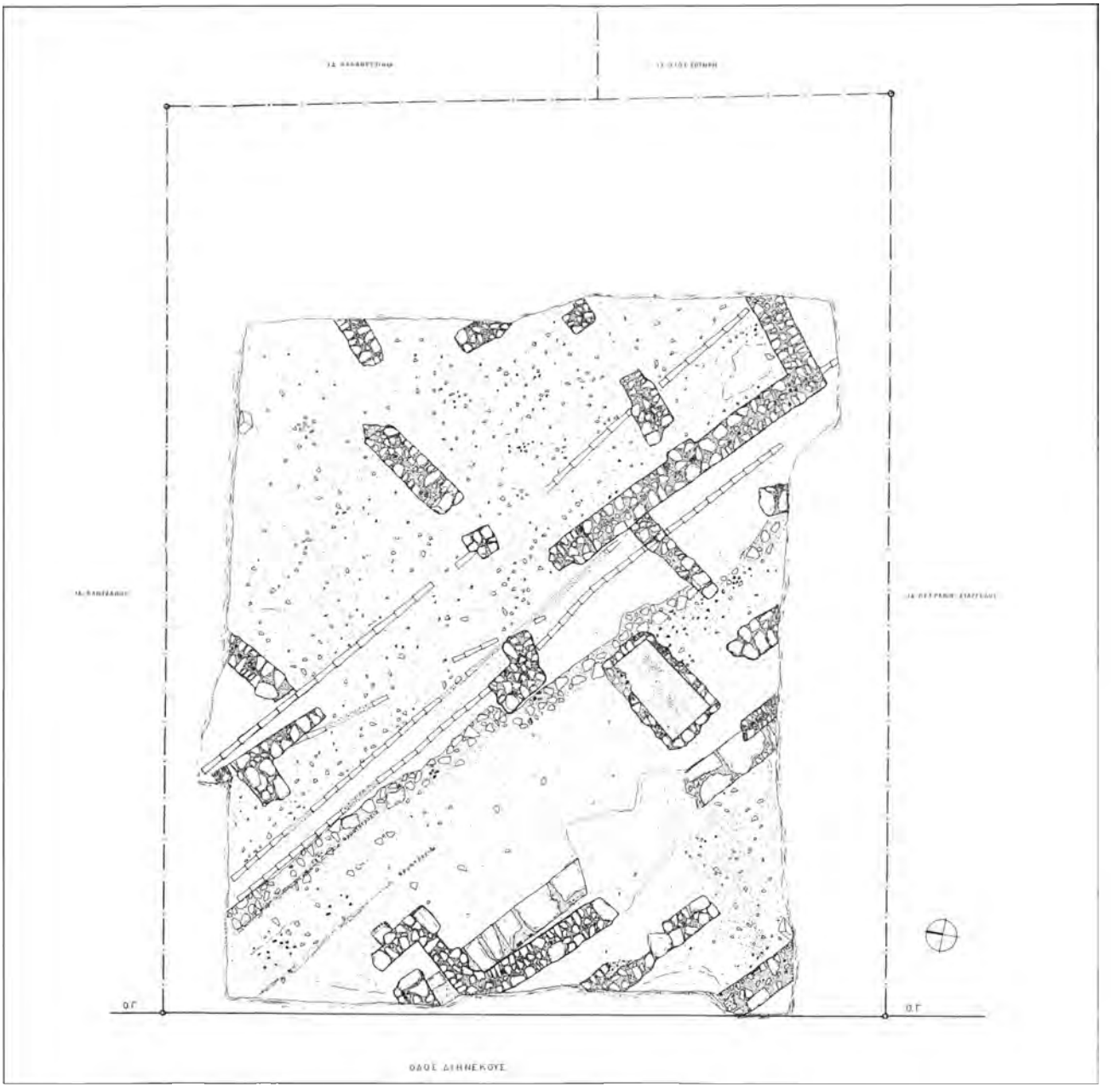

Σχέδ. 32. Σπάρτη. Οδός Διηνεκούς. Κάτοψη της ανασκαφής.

νίδα, έχει αποκαλυφθεί στην προς Β. όμορη ιδιοκτησία Χατζάκου[151], στην προς Ν. ιδιοκτησία Πετράκου, καθώς και στην οδό Διηνεκούς κατά τη διάνοιξη χάνδακα της ΔΕΥΑ Σπάρτης[152].

151. *ΑΔ* 51 (1996): Χρονικά, σ. 120· 52 (1997): Χρονικά, σ. 190· 54 (1999): Χρονικά, σ. 172-174 και 221.

152. *ΑΔ* 53 (1998): Χρονικά, σ. 170.

Οδός Κ. Παλαιολόγου 145 (Ο.Τ. 120 Α, οικόπεδο Στ. Κεχαγιά-Οικονόμου) (7)

Η ανασκαφική έρευνα του οικοπέδου ξεκίνησε με την επίβλεψη της 5ης ΕΒΑ, λόγω της αποκάλυψης αρχιτεκτονικών λειψάνων των βυζαντινών και υστερορρωμαϊκών χρόνων στα ανώτερα στρώματα της ανασκαφής της προς Ν. όμορης ιδιοκτησίας Σουσάνη-Βλάχου, και ολοκληρώθηκε από την Ε΄ ΕΠΚΑ.

Το σύνολο της έρευνας του οικοπέδου αποκάλυψε αρχιτεκτονικά λείψανα τριών τουλάχιστον οικοδομικών

φάσεων (Σχέδ. 33΄ Πίν. 59 δ). Στην ανώτερη φάση, που μπορεί να χρονολογηθεί στη βυζαντινή εποχή, ανήκουν τα λείψανα των τοίχων 5, 6, 10 και η ανώτερη οικοδομική φάση του τοίχου 8, καθώς και τα υπολείμματα τοιχίων (Τχ 3, 4 και 7), που αποκαλύφθηκαν πάνω από την ανώτερη επιφάνεια του τοίχου 6.

Σε προγενέστερη αρχιτεκτονική φάση ανήκει τμήμα κτιρίου των ύστερων ρωμαϊκών-πρώιμων βυζαντινών χρόνων, που ερευνήθηκε μέχρι βάθ. 1,80 μ. από την 5η ΕΒΑ και στη συνέχεια από την Ε΄ ΕΠΚΑ, ύστερα από τη σχετική διαβίβαση της υπόθεσης. Όπως έδειξε η ολοκλήρωση της ανασκαφής, το υστερορρωμαϊκό-πρώιμο βυζαντινό κτίριο, που ορίζεται από τους τοίχους 9, 12, 15 και την κατώτερη φάση του τχ 8, είχε θεμελιωθεί πάνω στο φυσικό έδαφος, που αποκαλύφθηκε σε βάθος 3,38 μ. περίπου από την επιφάνεια του πεζοδρομίου της οδού Παλαιολόγου. Η οικοδόμησή του κατά τους υστερορρωμαϊκούς χρόνους κατέστρεψε τα αρχαιότερα οικοδομικά λείψανα και διατάραξε τις αρχαιολογικές επιχώσεις, αφού μέχρι το στέρεο έδαφος εντοπίστηκαν όστρακα των υστερορρωμαϊκών-πρώιμων βυζαντινών χρόνων. Το κτίριο είχε προσανατολισμό ΒΑ.-ΝΔ. και αποτελούνταν αρχικά από δύο χώρους. Ο δυτικότερος είχε είσοδο από τα ανατολικά, όπως δείχνει το θυραίο άνοιγμα του τοίχου 12, που βρέθηκε φραγμένο σε μεταγενέστερη φάση. Οι τοίχοι του ήταν κατασκευασμένοι από αργούς λίθους, θραύσματα κεράμων και κονίαμα, ενώ σε ορισμένες περπτώσεις είχαν εντοιχιστεί αρχιτεκτονικά μέλη σε β΄ χρήση (π.χ. βάση περιρραντηρίου).

Στο εσωτερικό του κτιρίου αποκαλύφθηκαν κατά την ανασκαφική έρευνα της Ε΄ ΕΠΚΑ αποσπασματικά σωζόμενες κατασκευές με αποθηκευτική ή εργαστηριακή χρήση. Έτσι, στα βόρεια του τοίχου 12 εντοπίστηκε λίθινη κατασκευή, στην οποία είχε στερεωθεί αποθηκευτικός πίθος κατά χώραν και λίγο δυτικότερα τμήμα δεύτερου πίθου προφανώς για υγρά, όπως δείχνει η οπή και ο σωλήνας απορροής που αποκαλύφθηκαν. Κατά την ανασκαφή του χώρου περισυνελέγησαν λύχνοι των ύστερων ρωμαϊκών χρόνων (Μ.Σ αριθ. 14976), αλλά και θραύσματα πρωιμότερων λύχνων (Μ.Σ. αριθ. 14988 και 14989), καθώς και χάλκινα νομίσματα της εποχής του Διοκλητιανού και του Κωνσταντίνου του Α΄. Δυτικότερα, στη γωνία των τοίχων 12 και 15, αποκαλύφθηκε σε βάθος 2,73 έως 2,85 μ. τμήμα δαπέδου κατασκευασμένο από πήλινες πλάκες. Πάνω σε αυτό εντοπίστηκε στρώμα στάχτης, οστά ζώων, θραύσματα γυάλινων αγγείων και σκωρίες. Στη βορειοανατολική γωνία του χώρου και σε βάθος 1,83 μ. αποκαλύφθηκε τμήμα δαπέδου, διαστ. 1,20×1 μ., επιστρωμένο με κεράμους, πάνω στις οποίες σώζονταν έντονα ίχνη φωτιάς και στρώμα στάχτης (εστία;). Στα νότια επίσης του τοίχου 8 αποκαλύφθηκε κυκλοτερούς κάτοψης τμήμα δαπέδου επιστρωμένο με πήλινες πλάκες, μία εκ των οποίων διέσωζε αποτύπωμα παλάμης. Στα νότια, τέλος, του τχ 12 και σε βάθος 2,60 έως 2,91 μ. βρέθηκαν εννέα πήλινοι λύχνοι (Μ.Σ. αριθ. 14977-14985) του 4ου-5ου αι. μ.Χ.[153], δύο από τους οποίους πολύμυξοι (Πίν. 59 ε).

Στην οικοδομική φάση των ύστερων ρωμαϊκών χρόνων θα πρέπει επίσης να τοποθετηθεί το πηγάδι με μαρμάρινο στόμιο, που αποκαλύφθηκε στα βόρεια του τοίχου 8. Στα ανατολικά του αποκαλύφθηκε τετράγωνης κάτοψης μικρή δεξαμενή με αγωγό απορροής των υδάτων στο ανατολικό τοίχωμα. Ήταν κατασκευασμένη από στρώσεις πλίνθων και κονίαμα και το δάπεδό της είχε επιστρωθεί με λίθινες πλάκες και αρχιτεκτονικά μέλη (κατώφλι) σε β΄ χρήση.

Τα λείψανα των πρωιμότερων ρωμαϊκών χρόνων περιορίζονται στα υπολείμματα του τοίχου 16, που διατηρούσε κατώφλι κατά χώραν και η ανώτερη επιφάνειά του αποκαλύφθηκε σε βάθος 2,85 μ., καθώς και σε τμήμα ενός ακόμα τοίχου στα βορειοδυτικά του, η ανώτερη επιφάνεια του οποίου αποκαλύφθηκε σε βάθος 2,77 μ. Στην ίδια οικοδομική φάση ανήκουν επίσης και τα αποσπασματικά λείψανα των τοίχων 18, 19 και 20, που αποκαλύφθηκαν στο εσωτερικό του κτιρίου των υστερορρωμαϊκών χρόνων.

Σε βάθος 1,25 μ. στη δυτική πλευρά του τοίχου 10 αποκαλύφθηκε τάφος (τφ 3), κτιστός από στρώσεις οπτών πλίνθων και κονίαμα. Είχε προσανατολισμό περίπου Α.-Δ. και φαίνεται ότι είχε συληθεί από την αρχαιότητα, αφού δεν βρέθηκε η κάλυψή του και το γέμισμά του περιείχε τμήματα κονιαμάτων και λίθους. Στην ανατολική πλευρά του αποκαλύφθηκαν τμήματα του κρανίου και οστά των άκρων νεκρού και στη δυτική του πλευρά βρέθηκε ένας πήλινος λύχνος (Μ.Σ. αριθ. 14975) του 2ου-1ου αι. μ.Χ., ένα φθαρμένο χάλκινο νόμισμα και ένα χάλκινο νόμισμα των ετών 43-31 π.Χ.[154].

Κατά την ανασκαφική έρευνα του οικοπέδου συγκεντρώθηκε κεραμική, η οποία στο μεγαλύτερο μέρος της μπορεί να χρονολογηθεί στους ύστερους ρωμαϊκούς-παλαιοχριστιανικούς χρόνους. Διακρίνονται θραύσματα πινακίων του τύπου African red slip ware με εμπίεστη διακόσμηση και τμήματα μαγειρικών σκευών. Στα κινητά ευρήματα της ανασκαφής περιλαμβάνονται ακόμα λί-

153. Για τους τύπους, το σχήμα και τη διακόσμηση των λύχνων, πρβλ. H.S. Robinson, Pottery of the Roman Period, *The Athenian Agora* V και ιδιαίτερα τα λυχνάρια L62, L64 και M284 με μικρές διαφοροποιήσεις. Πρβλ. ακόμα D.M. Bailey, *A Catalogue of Lamps in the British Museum* III, *Roman Provincial Lamps*, London 1988, αριθ. Q2069.

154. Πρβλ. Grunauer von Hoerschelmann, ό.π. (υποσημ. 14), Gruppe XVII, αριθ. 51.

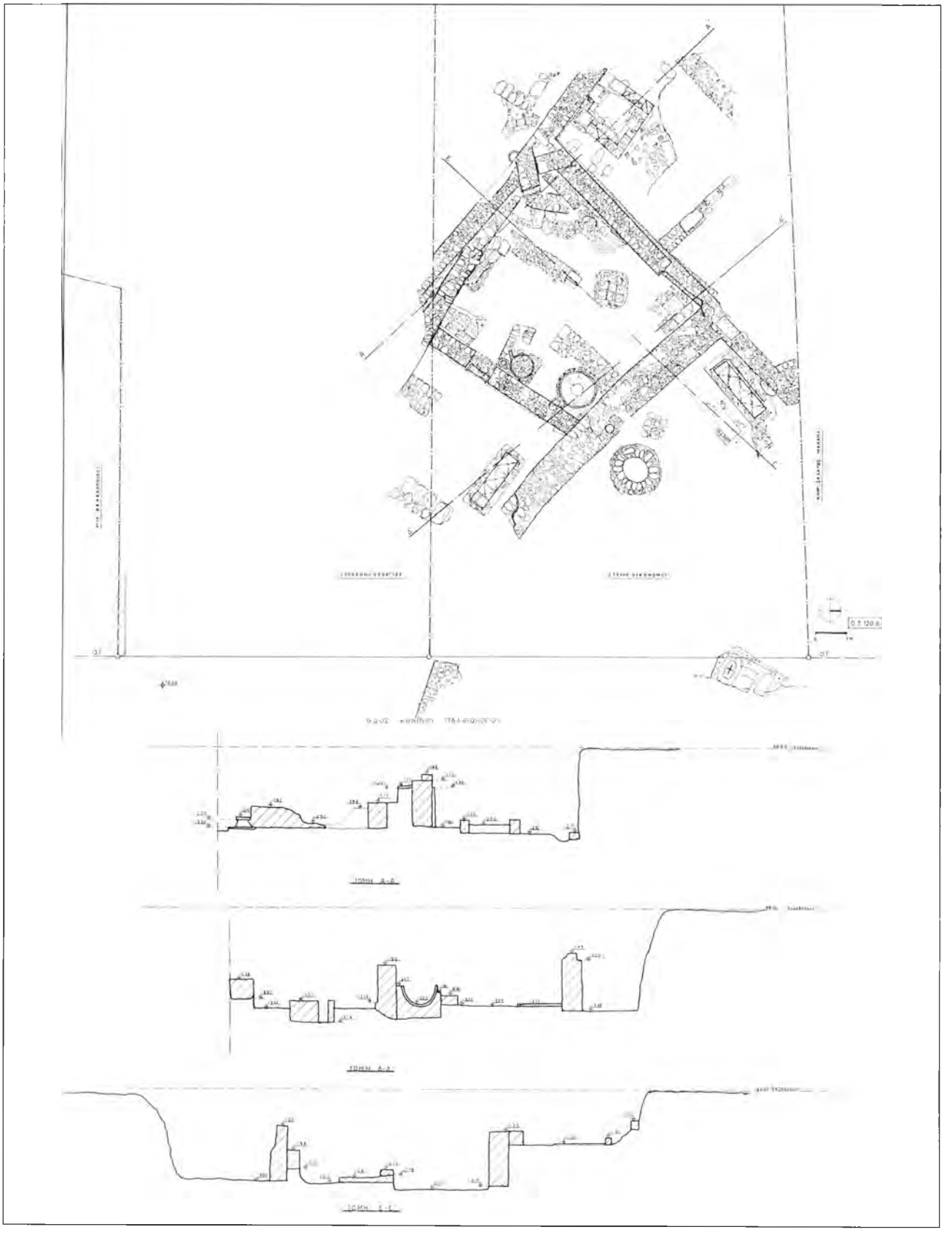

Σχέδ. 33. Σπάρτη. Οδός Κ. Παλαιολόγου 145. Κάτοψη και τομές της ανασκαφής.

γα θραύσματα ειδωλίων (Μ.Σ. 14991-14992), ένα από τα οποία θα μπορούσε να ταυτιστεί με την κεφαλή Σάραπι, τμήμα πήλινου ακροκέραμου με την παράσταση ερωτιδέα (Μ.Σ. 15002), τμήματα οστέινων γλυφίδων, χάλκινα εξαρτήματα (κρίκοι, άγγιστρο κ.ά.), τμήμα χάλκινου αναδευτήρα, θραύσματα γυάλινων αγγείων, όστρεο, σιδηροί ήλοι κτλ.

Από τα νομίσματα της ανασκαφής μπορούν να ταυτιστούν, λόγω διατήρησης, ένα χάλκινο νόμισμα των χρόνων του Ιουλιανού του Β΄ (360-363 μ.Χ.), ένα των χρόνων του Κωνσταντίνου του Β΄, ένα των χρόνων του Διοκλητιανού[155], ένα χάλκινο νόμισμα των χρόνων του Κωνσταντίνου του Α΄, δύο χάλκινα νομίσματα Λακεδαιμονίων των χρόνων 31-7 π.Χ.[156] και ένα των χρόνων 48-35 π.Χ.[157].

Οδός Ηρακλειδών 10 (Ο.Τ. 120Α, οικόπεδο «Π. Λιόκαυτος και Στ. Θεοδωρόπουλος ΟΕ») (8)

Κατά την ανασκαφική έρευνα του οικοπέδου, που χρηματοδοτήθηκε από την «Π. Λιόκαυτος και Στ. Θεοδωρόπουλος Ο.Ε.», αποκαλύφθηκαν αποσπασματικά σωζόμενα αρχιτεκτονικά λείψανα των βυζαντινών και των παλαιοχριστιανικών χρόνων, υπαίθριοι χώροι και τμήμα αρχαίας οδού της ρωμαϊκής εποχής (Σχέδ. 34΄ Πίν. 59 στ). Οι μετρήσεις για τα βάθη των αποκαλυφθέντων αρχαίων λειψάνων ελήφθησαν από το σταθερό σημείο (η νοτιοδυτική γωνία της προς Α. όμορης οικοδομής του οικοπέδου). Το ανώτατο σημείο των αρχαίων λειψάνων εντοπίστηκε σε βάθος 0,60 μ. (τχ 2), ενώ το βάθος εντοπισμού του φυσικού εδάφους κυμαινόταν έως τα 2,50 μ. περίπου[158].

Στη βυζαντινή εποχή μπορούν να χρονολογηθούν τα λείψανα των τοίχων 1, 2, 3, 4 και 5 της ανασκαφής, που αποκαλύφθηκαν στο βορειοδυτικό τμήμα του οικοπέδου, όπως έδειξε η κεραμική που συγκεντρώθηκε από τις επιχώσεις τους (όστρακα με εφυάλωση και τμήματα εγχάρακτων λαβών λακωνικών αμφορέων). Οι τοίχοι θεμελιώνονταν σε βάθος 1,70-1,80 μ. περίπου και ήταν κατασκευασμένοι από αργούς λίθους και λάσπη για συνδετικό υλικό, ενώ για την κατασκευή των τοίχων 1 και 2 είχαν επιπλέον χρησιμοποιηθεί τμήματα κεράμων.

Στην ίδια εποχή μπορούν επίσης να χρονολογηθούν και τα λείψανα των τοίχων 6, 7 και 8 που αποκαλύφθηκαν στο νοτιοδυτικό τμήμα του οικοπέδου, εκ των οποίων ο τχ 6 ήταν κατασκευασμένος από αργούς λίθους, κεράμους και λάσπη για συνδετικό υλικό. Οι τχ 7 και 8, οι οποίοι πιθανότατα σχετίζονταν μεταξύ τους, ήταν κατασκευασμένοι από αργούς λίθους και λάσπη για συνδετικό υλικό και λίγα μαρμάρινα μέλη σε β΄χρήση. Στην ίδια οικοδομική φάση, τέλος, θα πρέπει να τοποθετηθεί και το πηγάδι που αποκαλύφθηκε στο βόρειο τμήμα της ανατολικής παρειάς του οικοπέδου. Το στόμιό του, διαμ. 0,51-0,52 μ., είχε μαρμάρινη επένδυση, πιθανότατα σε β΄ χρήση και εντοπίστηκε σε βάθος 1,65 μ., ενώ ο πυθμένας του σε βάθος 6,15 μ. Στα νοτιοδυτικά του πηγαδιού, αποκαλύφθηκε σε βάθος 1,42 μ. τμήμα δαπέδου επιστρωμένο με πήλινες πλάκες, όπως έδειξαν τα λίγα δείγματά τους που διασώθηκαν κατά χώραν και τα αποτυπώματά τους πάνω στο σωζόμενο υπόστρωμα κονιάματος. Στα νοτιοδυτικά του πηγαδιού αποκαλύφθηκε σε βάθος 1,98 μ. αποθέτης, διαμ. 0,90 μ., κατά την ανασκαφή του οποίου συγκεντρώθηκαν όστρακα διαφόρων περιόδων, καθώς και πολλά τμήματα κεράμων.

Σε προγενέστερη οικοδομική φάση, η οποία θα πρέπει να χρονολογηθεί στην ύστερη ρωμαϊκή-παλαιοχριστιανική περίοδο ανήκουν τα αρχιτεκτονικά λείψανα, που αποκαλύφθηκαν στο νοτιοδυτικό τμήμα του οικοπέδου. Πρόκειται για τα λείψανα των τοίχων 9 και 10 της ανασκαφής. Από αυτούς, ο τοίχος 9 θεμελιωνόταν σε βάθος 1,89-2,18 μ. και ο τοίχος 10 σε βάθος 2,26 μ. Και οι δύο τοίχοι ήταν οικοδομημένοι με αργούς λίθους, πολλά τμήματα κεράμων και στον τοίχο 10 διασώθηκε στρώση κεράμων και οπτών πλίνθων πλάγια τοποθετημένων εν είδει ιχθυάκανθας, τοιχοποιία που, όπως έχει παρατηρηθεί, συναντάται σε πολλά οικοδομήματα των ύστερων ρωμαϊκών χρόνων της Σπάρτης. Κατά την αφαίρεση των επιχώσεων από τα στρώματα αυτά συγκεντρώθηκαν όστρακα των ρωμαϊκών χρόνων και λίγα μελαμβαφή όστρακα.

Στη νοτιοανατολική γωνία του οικοπέδου αποκαλύφθηκε τμήμα δρόμου της ρωμαϊκής εποχής, ο οποίος φαίνεται ότι εκτεινόταν στην προς Α. όμορη οικοδομή. Ο δρόμος οριοθετούνταν στα βορειοδυτικά από τοίχο (τχ 11) με κατεύθυνση ΒΑ.-ΝΔ., κατασκευασμένο από αργούς λίθους, κεράμους και λάσπη για συνδετικό υλικό. Στα βορειοδυτικά του τοίχου αποκαλύφθηκε σε βάθος από 1,71 έως 2,05 μ. ταφή-εγχυτρισμός βρέφους σε οξυπύθμενο αμφορέα, καθώς και τμήμα δαπέδου κατασκευασμένου από τμήματα κεράμων, κατακόρυφα τοποθετημένων πάνω σε υπόστρωμα από κεράμους, λίθους και κονίαμα (βάθ. 1,83-1,91 μ.). Στην ανατολική πλευρά του δαπέδου αποκαλύφθηκε σε βάθος 2,03 μ. οπή, πιθανότατα στόμιο πηγαδιού, και σε μεγαλύτερο βάθος σειρά από πώρινες λιθοπλίνθους, προφανώς προγενέστερο ανάλημμα της αρχαίας οδού.

Κατά τη διάρκεια της ανασκαφικής έρευνας του οικοπέδου συγκεντρώθηκαν όστρακα χρηστικής κυρίως κε-

155. Πρβλ. Sear, ό.π. (υποσημ. 13), αριθ. 3433.

156. Πρβλ. Grunauer von Hoerschelmann, ό.π., Gruppe XXVI.

157. Πρβλ. ό.π., Gruppe XV.

158. Το ημερολόγιο της ανασκαφής τήρησε η συμβασιούχος αρχαιολόγος Β. Ψηλακάκου.

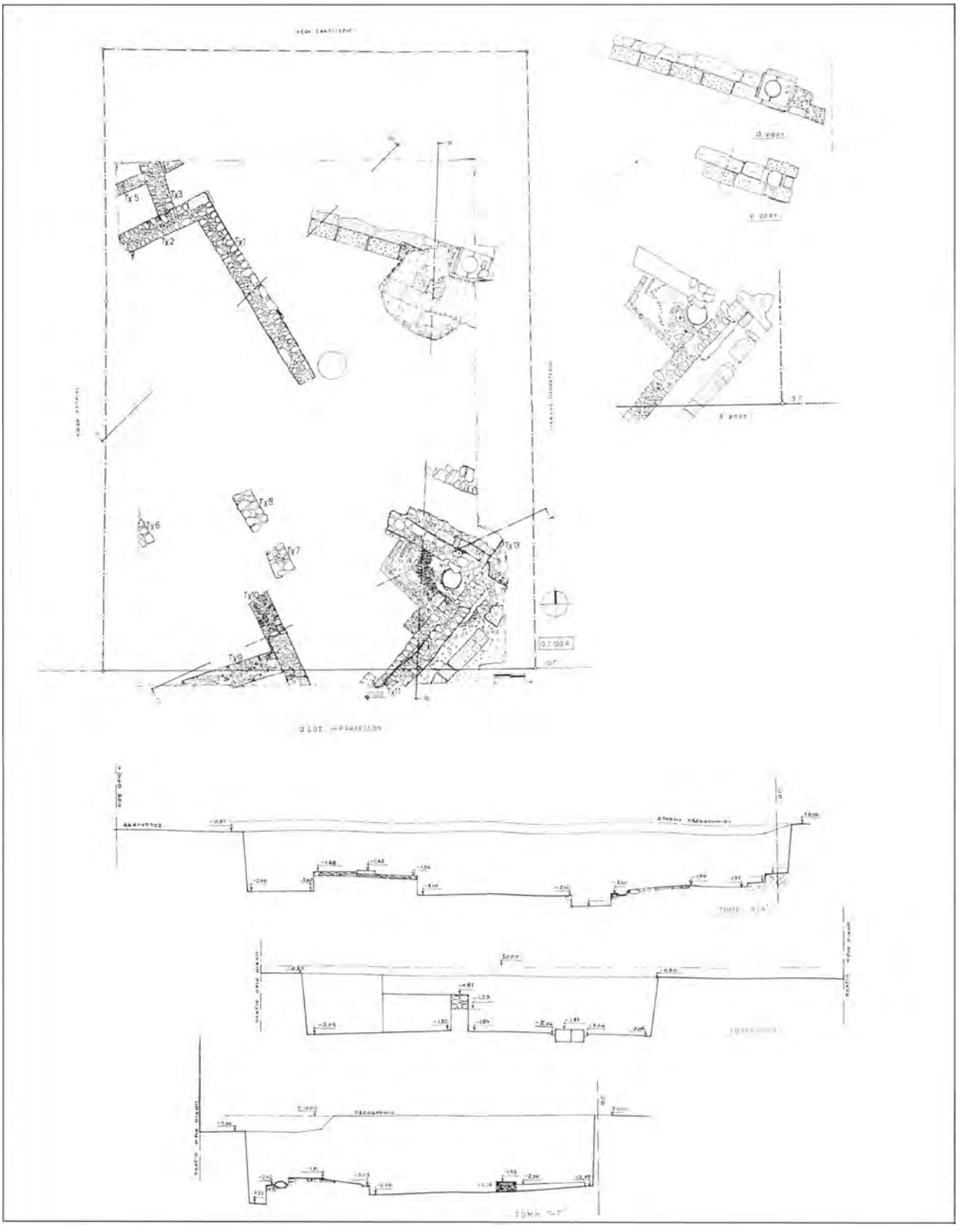

Σχέδ. 34. Σπάρτη. Οδός Ηρακλειδών 10. Κάτοψη και τομές της ανασκαφής.

ραμκής, ορισμένα από τα οποία έφεραν εφυάλωση ή εγχάρακτη διακόσμηση. Συγκεντρώθηκαν, επίσης, κτενωτά όστρακα των παλαιοχριστιανικών χρόνων και θραύσματα λύχνων βορειοαφρικανικού τύπου με διακόσμηση ιχθύος (Μ.Σ. αριθ. 14997) και χριστογράμματος (Μ.Σ. αριθ. 14998).

Τη χρήση της περιοχής κατά τους πρωιμότερους χρόνους υποδηλώνουν τμήμα πήλινου ακροκέραμου, που σώζει ανάγλυφη παράσταση κεφαλής με περικεφαλαία (Μ.Σ. αριθ. 14996), ακέραιο βολβοειδές μυροδοχείο (Μ.Σ. αριθ. 14993), ρωμαϊκά ερυθροβαφή όστρακα τύπου terra sigillata, καθώς και μελαμβαφή όστρακα των ελληνιστικών χρόνων, ανάμεσα στα οποία διακρίνονται τμήμα ανάγλυφου σκύφου του τύπου των επιμηκυσμένων πετάλων των ύστερων ελληνιστικών χρόνων και όστρακα με πλαστικές ραβδώσεις. Στα ευρήματα της ανασκαφής συμπεριλαμβάνονται, επίσης, ένα λίθινο σφονδύλι αδραχτιού αμφικωνικού σχήματος (Μ.Σ. αριθ. 14999), ένα θραύσμα μελαμβαφούς κυπέλλου των αρχαϊκών χρόνων και ένα θραύσμα ανοικτού αγγείου με ερυθρόμορφη διακόσμηση. Πρέπει ακόμα να αναφερθεί μια σχεδόν ακέραια πυραμιδόσχημη αγνύθα των ελληνιστικών χρόνων, που σώζει ίχνη μελανού επιχρίσματος και έφερε στις τρεις έδρες εγχάρακτους κύκλους (έναν σε κάθε έδρα) και στην τέταρτη έδρα εγχάρακτα πριν από την όπτηση τα γράμματα *ΛΥ* (ύψ. 0,72, διαστ. βάσ. 0,04×0,038, ύψ. γραμμάτων 0,01, διάμ. κύκλων 0,009-0,01 μ.). Συγκεντρώθηκαν, τέλος, αρκετά θραύσματα μαρμάρινων αρχιτεκτονικών μελών, μεταλλικά αντικείμενα, θραύσματα γυάλινων αγγείων, λίγα οστέινα αντικείμενα και λίγα θραύσματα ειδωλίων (Μ.Σ. αριθ. 15000).

Από τα νομίσματα της ανασκαφής μπορούν να ταυτιστούν, λόγω διατήρησης, ένα χάλκινο νόμισμα των χρόνων του Βαλεριανού του Α΄ (253-260 μ.Χ.) και ένα αργυρό νόμισμα των χρόνων του Αντωνίνου Πίου (138-161 μ.Χ.).

Οδός Θερμοπυλών 113 (Ο.Τ. 29, οικόπεδο Ν. Φωτόπουλου) (9)

Η σωστική ανασκαφή[159] αποκάλυψε οικοδομικά λείψανα των ρωμαϊκών χρόνων στο νότιο μόνον τμήμα του οικοπέδου, λόγω της ύπαρξης οικίας των νεότερων χρόνων, η οποία κατεδαφίστηκε, στο βόρειο τμήμα του οικοπέδου (Σχέδ. 35· Πίν. 60 α).

Στην ύστερη ρωμαϊκή περίοδο πρέπει να χρονολογηθούν τα λείψανα δύο τοίχων (τχ 1 και 2), των οποίων η ανώτερη επιφάνεια αποκαλύφθηκε σε βάθος 1,07 έως 1,37 μ. Ο τοίχος 1 (τχ 1), πλ. 0,70 μ., διασώθηκε σε μήκος 9,70 μ. Είχε κατεύθυνση ΒΑ.-ΝΔ. και ήταν κατασκευασμένος από αργούς λίθους, μικρών κυρίως διαστάσεων, τμήματα κεράμων, λάσπη και λίγο κονίαμα για συνδετικό υλικό. Πολλοί από τους λίθους ήταν τοποθετημένοι λοξά δίνοντας την εντύπωση ιχθυάκανθας, τοιχοποιίας χαρακτηριστικής κατά τους υστερορρωμαϊκούς χρόνους στη Σπάρτη. Η θεμελίωσή του βρέθηκε σε βάθος 1,43 έως 1,62 μ. Στο δυτικό μέτωπό του ακουμπούσε δεύτερος τοίχος (τχ 2), πλ. 0,60-0,80 μ., του οποίου διασώθηκαν δύο τμήματα με κατεύθυνση ΒΔ.-ΝΑ., θεμελιωμένα σε βάθος 1,50 μ. Ήταν χτισμένος από αργούς λίθους, διαφόρων διαστάσεων, τμήματα κεράμων και λάσπη για συνδετικό υλικό.

Σε υποκείμενη-αρχαιότερη οικοδομική φάση ανήκουν τα υπολείμματα κτιστής αύλακος με κατεύθυνση ΝΔ.-ΒΑ., που αποκαλύφθηκε τμηματικά στο νότιο τμήμα του οικοπέδου. Η αύλακα είχε εσωτερικό πλάτος 0,60 μ. και το δάπεδό της, που είχε κατωφερή κλίση προς Β., ήταν επιστρωμένο με πήλινες πλάκες.

Σε κατώτερη οικοδομική φάση ανήκουν τα λείψανα δύο ακόμα τοίχων (τχ 4 και 5). Εξ αυτών ο τοίχος 4 αποκαλύφθηκε σε βάθος 1,32 μ. και διασώθηκε σε μήκος 2,60 μ. με κατεύθυνση ΒΔ.-ΝΑ. Είχε πλάτος 0,80 έως 0,90 μ. και ήταν κατασκευασμένος από αργούς λίθους και λάσπη για συνδετικό υλικό. Ο τοίχος 5, πλ. 0,55 μ., διασώθηκε σε μήκος 1,25 μ. Είχε κατεύθυνση ΒΑ.-ΝΔ. και ήταν κατασκευασμένος από αργούς λίθους και λάσπη για συνδετικό υλικό.

Στην αρχαιότερη οικοδομική φάση του οικοπέδου ανήκουν τα λείψανα μεγάλων διαστάσεων κτιστής δεξαμενής κυκλικής κάτοψης, η ανώτερη επιφάνεια της οποίας αποκαλύφθηκε σε βάθος 1,82 μ. Αυτή περικλειόταν από τετράγωνη, κτιστή κατασκευή με σκοπό την ενίσχυση και τη στήριξη των τοιχωμάτων της από τις υδραυλικές πιέσεις. Είχε εσωτερική διάμετρο 3,90 μ., το τοίχωμά της είχε πλάτος 0,70 μ. και ήταν επιχρισμένο στο εσωτερικό με υδραυλικό κονίαμα, πάχ. 0,15 μ. περίπου. Το δάπεδό της ήταν επίσης επιχρισμένο με παχύ υδραυλικό κονίαμα και αποκαλύφθηκε σε βάθος 3,67 μ. Στο κέντρο του πυθμένα υπήρχε βύθισμα καθαρισμού, μέγ. διαμ. 1 μ. και ύψ. 0,50 μ.

Από τις επιχώσεις του οικοπέδου συγκεντρώθηκαν όστρακα αβαφών κυρίως χρηστικών αγγείων, λίγα κτενωτά όστρακα των υστερορρωμαϊκών χρόνων και λίγα μελαμβαφή όστρακα. Βρέθηκαν επίσης οκτώ φθαρμένα χάλκινα νομίσματα, από τα οποία μόνον ένα μπορεί να ταυτιστεί. Πρόκειται για λακωνικό νόμισμα των χρόνων 31-7 π.Χ. πιθανότατα και βρέθηκε στην επίχωση του ανώτερου στρώματος της ανασκαφής[160].

159. Το ημερολόγιο της ανασκαφής τήρησε η συμβασιούχος αρχαιολόγος Β. Ψηλακάκου.

160. Grunauer von Hoerschelmann, ό.π. (υποσημ. 14), Gruppe XXVII.

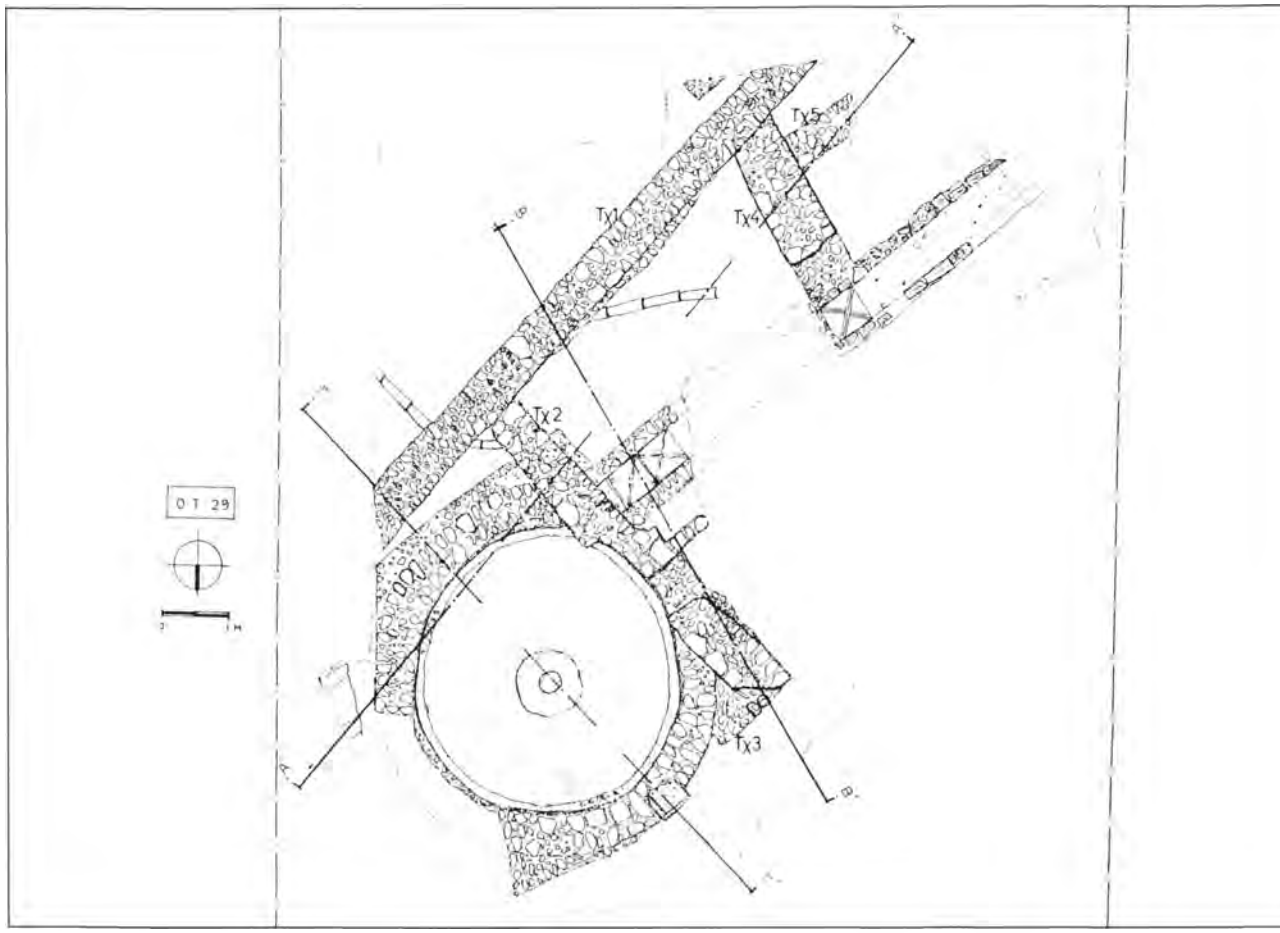

Σχέδ. 35. Σπάρτη. Οδός Θερμοπυλών 113. Κάτοψη της ανασκαφής.

Συμβολή των οδών Ωραίας Ελένης και οδού των 118, (Ο.Τ. 115, οικόπεδο Ν. Σουρλή) (10)

Κατά την ανασκαφή του οικοπέδου που διενεργήθηκε κατά τα διαστήματα Απριλίου-Ιουλίου 2002 και Ιουνίου-Αυγούστου 2003, αποκαλύφθηκε τμήμα αρχαίας οδού στο κέντρο περίπου του ανεσκαμμένου χώρου και αρχιτεκτονικά λείψανα των ρωμαϊκών και των ελληνιστικών χρόνων εκατέρωθεν αυτής (Σχέδ. 36· Πίν. 60 β).

Η αρχαία οδός αποκαλύφθηκε σε βάθος 1,20 μ. από το σταθερό σημείο στη γωνία των ιδιοκτησιών Κάτσου και Σουρλή, στο νοτιοδυτικό άκρο του οικοπέδου. Είχε κατεύθυνση ΒΔ.-ΝΑ., δηλαδή προς το λόφο της ακρόπολης και κατηφορική κλίση προς ΝΑ. Οριοθετείτο από τον τοίχο 1 της ανασκαφής στην ανατολική του πλευρά και τον τοίχο 5 στη δυτική, στους οποίους διακρίθηκαν επισκευές και επιδιορθώσεις. Κατά την ανασκαφή της οδού αποκαλύφθηκαν επάλληλα οδοστρώματα από πατημένο χώμα και χαλίκι, που υποδεικνύουν τη χρήση της για μεγάλο χρονικό διάστημα και πιθανότατα από τους ελληνιστικούς έως τους ύστερους ρωμαϊκούς χρόνους.

Στο ανατολικό τμήμα της οδού αποκαλύφθηκε εντός του τελευταίου οδοστρώματος κτιστός αποχετευτικός αγωγός, πλ. 0.87 και ύψ. στο εσωτερικό 0.98 μ. Τα τοιχώματα του βόρειου τμήματος του αγωγού έφεραν επένδυση με τοιχίο κατασκευασμένο από οριζόντιες στρώσεις οπτών πλίνθων εναλλάξ με κονίαμα και δάπεδο επιστρωμένο με πήλινες πλάκες. Τμήμα της καμαροσκεπούς από οπτές πλίνθους κάλυψης του αγωγού διατηρήθηκε μόνο στο βορειότερο άκρο της ανασκαφής. Στο σημείο αυτό ο αγωγός ενωνόταν με μικρότερο αγωγό, ο οποίος είχε κατεύθυνση περίπου Α.-Δ. Ακριβώς νότια από το σημείο της ένωσης των δύο αγωγών αποκαλύφθηκε στενό πλίνθινο τόξο, που χρησίμευε επίσης στη στέγαση του αγωγού (Πίν. 60 γ).

Το υπόλοιπο τμήμα της αρχαίας οδού διατρεχόταν από αγωγούς ύδρευσης, κατασκευασμένους από πήλινα κυλινδρικά στελέχη. Ένας μάλιστα εξ αυτών είχε κατασκευαστεί με ιδιαίτερη επιμέλεια, όπως δείχνει η ιδιαίτερη φροντίδα, η οποία είχε δοθεί για τη στεγανοποίηση των ενώσεων των κυλινδρικών στελεχών με ισχυρό κονίαμα με σκοπό προφανώς την εκμηδένιση των διαρροών ύδατος.

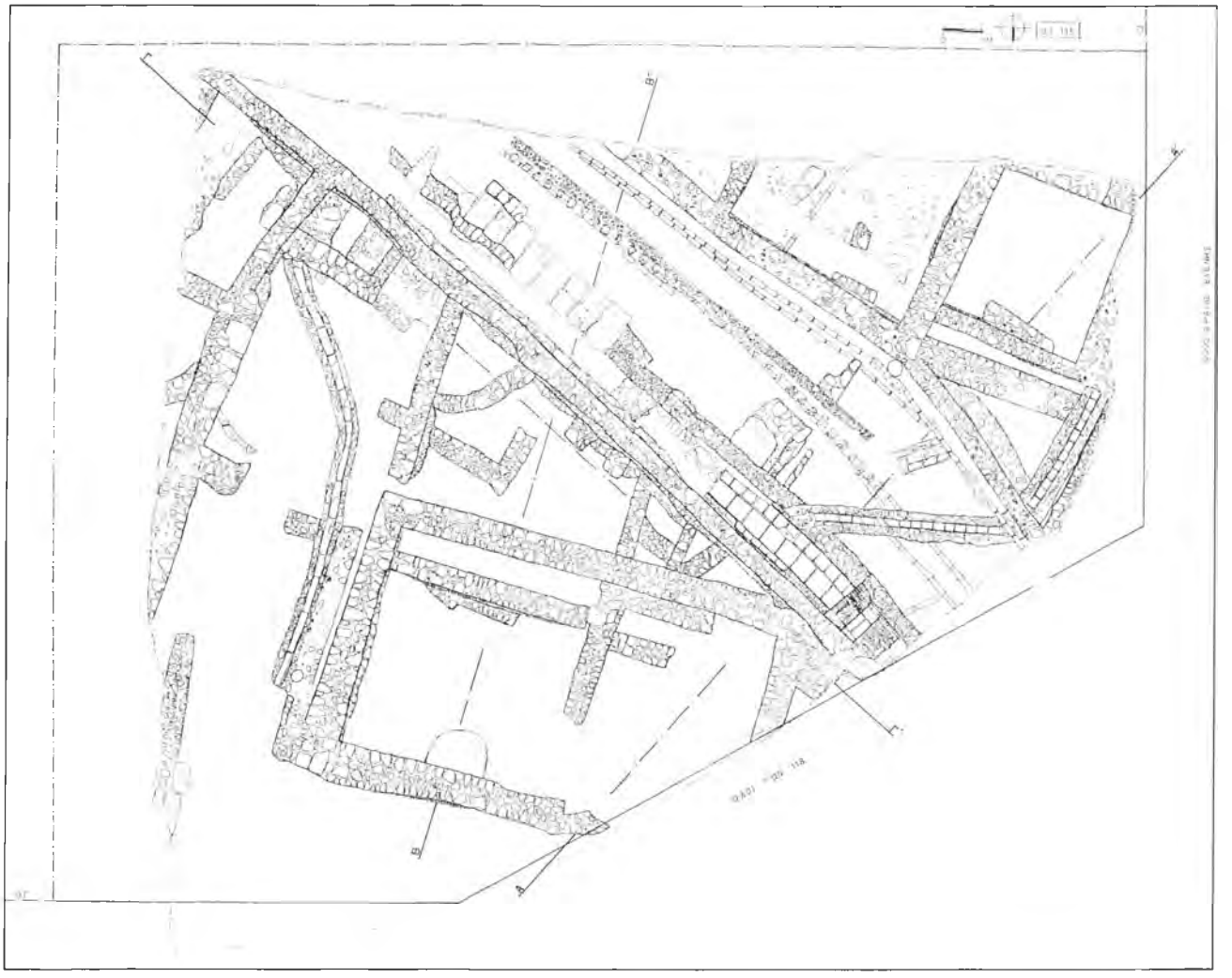

Σχέδ. 36. Σπάρτη. Συμβολή των οδών Ωραίας Ελένης και οδού των 118. Κάτοψη της ανασκαφής.

Στα νότια της αρχαίας οδού αποκαλύφθηκε η συνέχεια των οικοδομημάτων του 3ου ή 4ου αι. μ.Χ., που είχαν ανασκαφεί κατά το παρελθόν στο όμορο οικόπεδο Κάτσου[161] και στο παρακείμενο οικόπεδο Γιάτρα[162]. Συγκεκριμένα, ανασκάφηκαν τρία δωμάτια οικίας, από τα οποία αποκαλύφθηκε πλήρως το δυτικότερο, διαστ. 3,70×4,10 μ. Τα άλλα δύο δωμάτια αποκαλύφθηκαν τμηματικά, αφού η συνέχειά τους βρισκόταν στην παρακείμενη ιδιοκτησία Κάτσου. Στο δυτικό άκρο του οικοπέδου αποκαλύφθηκε κτιστός αποχετευτικός αγωγός (αύλαξ 2), ο οποίος παροχέτευε τα νερά από την οικία στα νότια της οδού στο μεγάλο αποχετευτικό αγωγό της αρχαίας οδού.

Στα βόρεια του δρόμου αποκαλύφθηκαν οι θεμελιώσεις τοίχων των ρωμαϊκών χρόνων, ενώ το ίδιο το ανάλημμα του δρόμου αποτελούσε τον εξωτερικό τοίχο ρωμαϊκής οικίας, όπως έδειξε το επίχρισμα κονιάματος που διασώθηκε στη βόρεια παρειά του και τα υπόλοιπα αρχιτεκτονικά λείψανα. Είναι μάλιστα πιθανό ότι αυτά ανήκαν σε δύο διαφορετικές οικίες, τη δυτική και την ανατολική, είτε σε μια οικία, της οποίας αποκαλύφθηκε μέρος των κύριων και των βοηθητικών χώρων της. Σε αρχαιότερη οικοδομική φάση, που μπορεί να χρονολογηθεί στην ελληνιστική εποχή, ανήκουν τα λειψανα των τοίχων 7 και 8 της ανασκαφής, που όριζαν ορθογώνιας κάτοψης χώρο.

Κατά την ανασκαφή συγκεντρώθηκε κεραμική των ύστερων κλασικών, ελληνιστικών και ρωμαϊκών χρόνων. Διακρίνονται θραύσματα αρρετινών αγγείων δυτικής, αλλά και ανατολικής προέλευσης, θραύσματα μελαμβαφών πινακίων της ελληνιστικής εποχής με εμπίεστη διακόσμηση ανθεμίων στον πυθμένα, τμήματα ανάγλυφων

161. *ΑΔ* 47 (1992): Χρονικά, σ. 104.
162. *ΑΔ* 55 (2000): Χρονικά, σ. 225-227.

σκύφων με φυτική διακόσμηση, τμήματα αγγείων με διακόσμηση τύπου Δυτικής Κλιτύος και θραύσματα ερυθρόμορφου αγγείου. Στα ευρήματα συμπεριλαμβάνονται επίσης, λίγα όστρακα των ύστερων γεωμετρικών, καθώς και των αρχαϊκών χρόνων, αβαφές θυματό (Μ.Σ. αριθ. 15952), σκυφίδιο και σκύφος με προεξέχον επίπεδο χείλος (Μ.Σ. αριθ. 15953 και 15956), τμήμα πήλινης μήτρας για την κατασκευή ανάγλυφου πλακιδίου (Μ.Σ. αριθ. 14954), και δύο μικτά κιονόκρανα (Μ.Σ. αριθ. 15038-15039).

Από τα νομίσματα της ανασκαφής μπορούν να ταυτιστούν, λόγω διατήρησης, τρία χάλκινα νομίσματα Λακεδαιμονίων των χρόνων 31-7 π.Χ.[163] και ένα χάλκινο νόμισμα του Κωνσταντίου του Β΄ ως Καίσαρα (324-337 μ.Χ.)[164].

ΑΘΑΝΑΣΙΟΣ ΘΕΜΟΣ

Αγία Ειρήνη Σπάρτης

Οικόπεδο Ν. Σώκου και Α. Κουτάκου (11)

Κατά τη διάρκεια της εκσκαφής θεμελίων στο οικόπεδο φερόμενης ιδιοκτησίας Ν. Σώκου και Α. Κουτάκου, στην Αγία Ειρήνη Σπάρτης, διαπιστώθηκε η ύπαρξη αρχαιοτήτων σε βάθος 0,30-0,45 μ. περίπου από την επιφάνεια του εδάφους στο ανατολικό τμήμα του οικοπέδου. Συγκεκριμένα, αποκαλύφθηκε η ανώτερη επιφάνεια δύο τοίχων (τχ 1 και 2) και στρώμα κεραμικής των πρωτοελλαδικών χρόνων. Κατόπιν αυτού οι εργασίες της εκσκαφής σταμάτησαν και ακολούθησε μικρός ανασκαφικός καθαρισμός των αποκαλυφθέντων λειψάνων κατά τον οποίο διαπιστώθηκαν τα εξής:

Στο μέσον περίπου του οικοπέδου αποκαλύφθηκε τμήμα τοίχου (τχ 1), σε μήκος 6,40 μ., με κατεύθυνση Β.-Ν. Ο τοίχος, πλ. 0,58-0,71 μ., ήταν κατασκευασμένος από αργούς λίθους μεσαίου μεγέθους και γώνιαζε στο μέσον περίπου του αποκαλυφθέντος μήκους του με άλλο τοίχο (τχ 2), ο οποίος είχε κατεύθυνση Α.-Δ. Ο δεύτερος αυτός τοίχος, πλ. 0,62 μ., είχε κατεύθυνση Α.-Δ. και αποκαλύφθηκε σε μήκος 3,40 μ.

Στο χώρο ανατολικά του τοίχου 1 και βόρεια του τοίχου 2 (χώρος 1) εντοπίστηκε στρώμα οστράκων της πρωτοελλαδικής εποχής. Συγκεντρώθηκαν βάσεις και έσω νεύοντα χείλη φιαλών και άλλα όστρακα, καθώς και τμήμα λεπίδας οψιανού.

Στη βορειοανατολική γωνία του οικοπέδου αποκαλύφθηκε, επίσης, στρώμα μεγάλων λίθων, ενώ σε πολλά άλλα σημεία του οικοπέδου, όπου ο καθαρισμός δεν προχώρησε, διακρίνονται λίθοι και όστρακα της πρώιμης εποχής του Χαλκού. Κατά την εκσκαφή βρέθηκε επίσης, λίθινος τριπτήρας και μυλόπετρα.

Τα ευρήματα των εκσκαφικών εργασιών κρίνονται ιδιαίτερα σημαντικά, λόγω της χρονολόγησής τους στην πρωτοελλαδική περίοδο. Υποδηλώνουν τη μεγάλη έκταση του πρωτοελλαδικού οικισμού, που άρχισε να αποκαλύπτεται στο νοτιοδυτικό άκρο της σύγχρονης Σπάρτης[165] από το έτος 1995 (οικόπεδο Λαφογιάννη). Στην περιοχή της ανασκαφής μάλιστα υπήρχαν μόνον πενιχρές ενδείξεις για την ύπαρξη των όποιων αρχαιοτήτων[166].

Μαγούλα

Οικόπεδο Γ. Αγαθία

Κατά την ανασκαφική έρευνα του οικοπέδου αποκαλύφθηκε η βορειοδυτική γωνία δύο τοίχων κτιρίου των ύστερων ρωμαϊκών χρόνων στο νότιο τμήμα του χώρου της εκσκαφής. Στα βόρεια και εξωτερικά του χώρου που όριζαν οι δύο τοίχοι και σε επαφή με το βόρειο τοίχο του κτιρίου, αποκαλύφθηκαν δύο καλυβίτες τάφοι με προσανατολισμό περίπου Α.-Δ., ενωμένοι ως προς τη στενή τους πλευρά. Στο εσωτερικό κάθε τάφου βρέθηκε ο ενταφιασμός ενήλικα σε ύπτια στάση με τα άνω άκρα ακουμπισμένα στο ύψος της λεκάνης και την κεφαλή στη δυτική πλευρά του τάφου. Σε επαφή με το δυτικό τοίχο αποκαλύφθηκαν δύο ακόμα κατεστραμμένοι καλυβίτες τάφοι με προσανατολισμό Β.-Ν. Εξ αυτών, μόνο στο νοτιότερο τάφο βρέθηκαν υπολείμματα οστών. Στο κατώτερο σημείο του άλλου τάφου (Τφ 3) βρέθηκε χάλκινο νόμισμα των χρόνων του Κωνσταντίνου του Α΄ (307-337 μ.Χ.).

Στα βόρεια των δύο τοίχων αποκαλύφθηκε εκτεταμένο μπάζωμα που περιείχε λίθους, τμήματα κεράμων και μεγάλη ποσότητα κεραμικής, η οποία μπορεί να χρονολογηθεί από τους αρχαϊκούς μέχρι τους ρωμαϊκούς χρόνους. Το μπάζωμα προήλθε πιθανότατα από τη μεταφορά χωμάτων από άλλη περιοχή της Σπάρτης και κατά τον καθαρισμό του βρέθηκαν θραύσματα πίθων με ανά-

163. Grunauer von Hoerschelmann, ό.π. (υποσημ. 14), Gruppe XXVI.

164. Sear, ό.π. (υποσημ. 13), αριθ. 3886.

165. Ε. Ζαββού - Α. Θέμος - Α.Β. Καραπαναγιώτου - Ε. Κουντούρη, Το Αρχαιολογικό έργο της Ε΄ Εφορείας κατά τα έτη 1994-1995 στη Λακωνία, *Πρακτικά Α΄ Αρχαιολογικής Συνόδου Δυτικής και Νότιας Ελλάδας, Πάτρα, Ιούνιος 1996*, Αθήνα 2006, σ. 423. Zavvou - Themos, ό.π. (υποσημ. 12), σ. 106-109.

166. Πλησιέστερες είναι οι αρχαιότητες που αποκαλύφθηκαν στο οικόπεδο Κιρκίρη Ο.Τ. (Γ 444), κατά το έτος 2000, όπου αποκαλύφθηκαν τμήματα δύο τοίχων και κεραμική των ύστερων (;) βυζαντινών χρόνων, βλ. *ΑΔ* 55 (2000): Χρονικά, σ. 223.

γλυφη διακόσμηση[167] (Μ.Σ. αριθ. 15998, 16002), ακροκέραμα των αρχαϊκών χρόνων με μηνοειδή διακόσμηση (Μ.Σ. αριθ. 15999α-β), τμήματα κυκλικού ακρωτηρίου (Μ.Σ. αριθ. 16000α-β), θραύσματα ερυθρόμορφων αγγείων (Πίν. 60 δ), σκύφος με προεξέχον χείλος (Μ.Σ. αριθ. 16005) και άωτα μελαμβαφή σκυφίδια των ελληνιστικών χρόνων, θραύσματα λύχνων και άλλων αγγείων των ρωμαϊκών χρόνων (Μ.Σ. αριθ. 16006), τμήματα ειδωλίων (Μ.Σ. αριθ. 16003), μικκύλα αναθηματικά αγγεία καθώς και στήριγμα πυραύνου του α΄ μισού του 2ου αι. π.Χ. (Μ.Σ. αριθ. 16001). Βρέθηκαν επίσης, σιδηροί και χάλκινοι ήλοι, τμήματα χάλκινων ελασμάτων, χάλκινη βελόνη, χάλκινος σύνδεσμος αγγείου, χάλκινος αναδευτήρας, καθώς και τρία χάλκινα λακωνικά νομίσματα των χρόνων 35-31 και 31-7 π.Χ.[168] και ένα φθαρμένο χάλκινο νόμισμα στο οποίο διακρίνεται παράσταση αλόγου.

Αμύκλες

Οικόπεδο Π.Χ. Ασημακόπουλου

Κατά τη διάρκεια της εκσκαφής θεμελίων αποκαλύφθηκε στο νότιο τμήμα του οικοδομήσιμου χώρου, απόσχημη δεξαμενή, μέγ. διαμ. στο ανώτερο τμήμα της 1,25 μ. Τα τοιχώματά της ήταν κατασκευασμένα από αργούς λίθους, λίγα θραύσματα κεράμων και κονίαμα για συνδετικό υλικό, ενώ το εσωτερικό της ήταν επιχρισμένο με παχύ στρώμα από κουρασάνι. Κατά τον καθαρισμό στο εσωτερικό της δεξαμενής δεν εντοπίστηκαν όστρακα, ενώ στα ανατολικά της αποκαλύφθηκαν σε μικρό βάθος τμήματα θεμελιώσεων δύο τοίχων των νεότερων, πιθανότατα, χρόνων. Στο υπόλοιπο οικόπεδο δεν εντοπίστηκαν αρχαιότητες. Η δεξαμενή καταχώθηκε και έγινε μικρή μετακίνηση του διαγράμματος κάλυψης της οικοδομής προς Β.

Ανθοχώρι

Οικόπεδο Δ. Κατσουλάκου

Το οικόπεδο Δ. Κατσουλάκου βρίσκεται περί τα 150 μ. βόρεια της εκκλησίας της Μεταμορφώσεως, γύρω από την οποία είχαν αποκαλυφθεί κατά τη διάρκεια της δεκαετίας του 1960 λείψανα εκτεταμένου οικισμού, ο οποίος είχε χρονολογηθεί από τους μυκηναϊκούς μέχρι και τους ρωμαϊκούς χρόνους, καθώς και ίχνη ιερού των αρχαϊκών-κλασικών χρόνων[169].

Κατά τη διάρκεια αυτοψίας της υπογράφουσας στο εν λόγω οικόπεδο για την έκδοση άδειας εκσκαφής με σκοπό την ανέγερση οικοδομής με υπόγειο, εντοπίστηκαν στην επιφάνεια του αγρού όστρακα των πρωτοελλαδικών χρόνων. Είχαν προηγηθεί εκσκαφικές εργασίες με μηχανικό εκσκαφέα εκ μέρους του ιδιοκτήτη και χωρίς την έγκριση της Ε΄ ΕΠΚΑ, με σκοπό την απομάκρυνση των ελαιόδεντρων του οικοπέδου. Οι εργασίες αυτές είχαν προκαλέσει τη μερική διατάραξη των αρχαιολογικών στρωμάτων. Ακολούθησε η διενέργεια δοκιμαστικών τομών και σωστικής ανασκαφής[170] στο αιτούμενο για οικοδόμηση τμήμα του οικοπέδου, έκτασης 183 τ.μ. περίπου.

Κατά το τρέχον έτος διερευνήθηκε ανασκαφικά το δυτικό τμήμα του οικοπέδου. Στα ανώτερα στρώματα αποκαλύφθηκαν όστρακα μόνο των πρωτοελλαδικών χρόνων από φιάλες και λίγες σαλτσιέρες, καθώς και μεγάλος αριθμός από λεπίδες και απολεπίσματα οψιανού.

Σε κατώτερο στρώμα αποκαλύφθηκαν τμήματα τοίχων δύο επάλληλων οικοδομικών φάσεων της πρωτοελλαδικής εποχής, που δεν φαίνεται να απείχαν πολύ χρονικά μεταξύ τους. Στην ανώτερη-νεότερη οικοδομική φάση ανήκουν τα λείψανα τοίχου με κατεύθυνση Β./ΒΔ.-Ν./ΝΑ. (τχ 1 της ανασκαφής), που αποκαλύφθηκε σε βάθος 1,50 μ. Στα δυτικά του εντοπίστηκε στρώμα πεσμένων ωμών πλίνθων από την ανωδομή των τοίχων του κτίσματος, ανάμεσα στις οποίες βρέθηκαν τεμάχια πολύ λεπτών σχιστολιθικών πλακών, που πιθανότατα είχαν χρησιμοποιηθεί για τη στέγαση του κτιρίου[171]. Αν και ο

167. Τα θραύσματα των ανάγλυφων πίθων του οικοπέδου μαζί με ανάλογα ευρήματα άλλων οικοπέδων θα δημοσιευτούν από την αρχαιολόγο Χρ. Κακούρου.

168. Πρβλ. Grunauer von Hoerschelmann, ό.π. (υποσημ. 14), Gruppe XXI και XXVI αντίστοιχα.

169. Βλ. Χ. Χρήστου, *ΑΔ* 17 (1961-1962): Χρονικά, σ. 84-85· ο ίδιος Ανασκαφαί Σπάρτης, *ΠΑΕ* 1962, σ. 113-115· ο ίδιος, *ΕΡΓΟΝ* 1962, σ. 134-135 και *ΑΔ* 18 (1963): Χρονικά, σ. 86.

170. Στην ανασκαφή εργάστηκαν διαδοχικά οι συμβασιούχοι αρχαιολόγοι Χρ. Φλουρής και Α. Μαλτέζου. Το ημερολόγιο της ανασκαφής τηρήθηκε από την υπογράφουσα. Για το σύνολο της ανασκαφής του οικοπέδου, βλ. E. Zavvou, Archaeological Finds from the Area of Anthochori, στο W.G. Cavanagh - C. Gallou - M. Georgiadis (επιμ.), *Sparta and Laconia from Prehistory to Pre-modern, Proceedings of the Conference held in Sparta, 17-20 March 2005*, BSA Studies 16, 2009, σ. 29-42.

171. Οι λεπτές αυτές πλάκες, κέραμοι(;) συνδέθηκαν λανθασμένα από τον Janko με τον μεγάλου μήκους τοίχο (τχ 2) της κατώτερης-πρωιμότερης οικοδομικής φάσης των αρχαίων λειψάνων, βλ. R. Janko, Summary and Historical Conclusions, στο W.D. Taylour - R. Janko (επιμ.), *Ayios Stephanos. Excavations at a Bronze Age and Medieval Settlement in Southern Laconia, BSA Suppl.* 44, 2008, σ. 558 και σημ. 140. Το λάθος του Janko οφείλεται στην παραπληροφόρηση της Χρ. Γάλλου, η οποία υπήρξε ένας από τους εκδότες του τόμου, στον οποίο έγινε εκ μέρους της υπογράφουσας η δημοσίευση των ευρημάτων της ανασκαφής, βλ. Zavvou, ό.π.. Η κυρία Γάλλου εργάστηκε ως συμβασιούχος αρχαιολόγος στην ανασκαφική έρευνα του οικοπέδου κατά το έτος 2004, αλλά φαίνεται ότι δεν κατανόησε τη διαδοχή των στρωμάτων, προφανώς λόγω απειρίας. Αποτελεί αστοχία

τοίχος δεν έχει διατηρηθεί σε άριστη κατάσταση, μπορούμε να διακρίνουμε ότι τμήματά του είχαν κατασκευαστεί με τη μέθοδο της ιχθυάκανθας.

Η συνέχιση της έρευνας στο δυτικό τομέα της ανασκαφής αποκάλυψε σε κατώτερο επίπεδο, τμήμα προγενέστερου κτιρίου της πρωτοελλαδικής, επίσης, περιόδου. Συγκεκριμένα, αποκαλύφθηκαν τμήματα πέντε τοίχων (τχ 2, 3, 4, 5 και 8), που ορίζουν δωμάτια κτιρίου με ελαφρώς διαφορετικό προσανατολισμό από τα αρχιτεκτονικά λείψανα της προηγούμενης οικοδομικής φάσης. Ο ανατολικός τοίχος του κτιρίου (τχ 2) ήταν ο καλύτερα διατηρημένος και αποκαλύφθηκε σε μήκος 7,50 μ. Είχε πλάτος 0,70-0,75 μ. και κατεύθυνση Β.-Ν. Για τη θεμελίωσή του είχαν χρησιμοποιηθεί φυσικοί λίθοι, μετρίου μεγέθους, οι οποίοι όριζαν τις δύο όψεις του τοίχου, ενώ ο ενδιάμεσος χώρος είχε συμπληρωθεί με μικρότερους λίθους. Στο νότιο τμήμα του διασώθηκε μικρό τμήμα υπερκείμενης στρώσης λίθων διαγώνια τοποθετημένων για το σχηματισμό τοιχοποιίας του τύπου της ιχθυάκανθας. Στον ενδιάμεσο των τοίχων του κτιρίου χώρο αποκαλύφθηκε στρώμα λίθων, για το οποίο δεν μπόρεσε να διευκρινιστεί αν ήταν δάπεδο ή ισοπέδωση προγενέστερων οικοδομικών λειψάνων.

Από την ανασκαφή στο δυτικό τομέα συγκεντρώθηκε μεγάλος αριθμός λίθινων εργαλείων και κεραμική των πρωτοελλαδικών χρόνων: θραύσματα φιαλών, όστρακα χονδροειδών χρηστικών αγγείων και μεγάλος αριθμός θραυσμάτων από καλύμματα πυξίδων ή τηγανόσχημα σκεύη κυκλαδικού τύπου με εμπίεστη διακόσμηση. Από τη μέχρι σήμερα εξέταση της κεραμικής προκύπτει ότι από το στρώμα αυτό απουσίαζαν οι σαλτσιέρες σε αντίθεση με το υπερκείμενο στρώμα, καθώς και οι φιάλες με κωνική βάση, στοιχεία που οδηγούν σε μια πρώιμη χρονολόγηση των αρχιτεκτονικών λειψάνων μέσα στην ΠΕ ΙΙ εποχή.

Η ανασκαφική έρευνα δεν ολοκληρώθηκε, λόγω της λήξεως της σύμβασης του εργατοτεχνικού προσωπικού.

ΕΛΕΝΗ ΖΑΒΒΟΥ

Γύθειο

Οδός Κάστορος (Ο.Τ. 16, οικόπεδο Μαλακοδήμου και Κατσαφάδου)

Κατά την εκσκαφή για τη διαμόρφωση του κήπου της οικίας Μαλακοδήμου-Κατσαφάδου αποκαλύφθηκε συστάδα έξι τάφων της ύστερης ρωμαϊκής περιόδου. Στο εσωτερικό τους αποκαλύφθηκαν υπολείμματα αναμοχλευμένου σκελετικού υλικού, ενώ κτερίσματα βρέθηκαν σε τρεις μόνον από τους τάφους της συστάδας. Ανάμεσά τους συμπεριλαμβάνονται ληκύθια, οινοχοΐσκες, κύπελλα, πινάκια και λύχνοι[172].

ΑΘΑΝΑΣΙΟΣ ΘΕΜΟΣ

Μαυροβούνι Γυθείου

Αγρός Π. και Α. Γιαννακάκου

Κατά την εκσκαφή για την κατασκευή γηπέδου mini soccer και ισογείου καταστήματος, αποκαλύφθηκε δεξαμενή υπολήνιου, διαστ. 1,51×0,70 μ., σε βάθος 0,57 μ. από την επιφάνεια του αγρού. Τα τοιχώματα της δεξαμενής είχαν πλάτος 0,12-0,14 μ. Ήταν αμελώς κατασκευασμένα από τμήματα κεράμων και κονίαμα για συνδετικό υλικό και επιχρισμένα με υδραυλικό κονίαμα. Το δάπεδό της ήταν επίσης επιχρισμένο με υδραυλικό κονίαμα και έφερε στο κέντρο κοιλότητα καθαρισμού, διαμ. 0,38 μ., μέσα στην οποία εντοπίστηκαν θραύσματα κυπέλλου ή σκυφιδίου από γκριζωπό πηλό με μελανό επίχρισμα. Η συνέχιση της ανασκαφής, με σκοπό την ανεύρεση της δεξαμενής του ληνού, έδειξε ότι αυτός είχε καταστραφεί τελείως, προφανώς από την καλλιέργεια της περιοχής, ενώ η διενέργεια δοκιμαστικών τομών στην υπόλοιπη ιδιοκτησία δεν απέδωσε αρχαία λείψανα.

Τα ευρήματα της ανασκαφής υποδηλώνουν την ύπαρξη αγροικίας, με σκοπό την αγροτική εκμετάλλευση της περιοχής, αλλά και τις καλλιέργειες της περιοχής κατά την αρχαιότητα.

ΕΛΕΝΗ ΖΑΒΒΟΥ

το γεγονός ότι, αν και εκδότης ενός τόμου, έδωσε πληροφορίες από τα χειρόγραφα άλλων συγγραφέων.

172. Το ημερολόγιο της ανασκαφής τήρησε η συμβασιούχος αρχαιολόγος Α. Μαλτέζου. Τα ευρήματα παραχωρήθηκαν για δημοσίευση στις Ε. Ζαββού και Α. Μαλτέζου, βλ. Ε. Ζαββού - Α. Μαλτέζου, Ρωμαϊκή κεραμική από τις λακωνικές πόλεις Γύθειο, Ασωπός και Βοιές, στο Δ. Παπανικόλα-Μπακιρτζή - Ντ. Κουσουλάκου (επιμ.), *Κεραμική της ύστερης αρχαιότητας από τον ελλαδικό χώρο (3ος-7ος αι.), Θεσσαλονίκη, 12-16 Νοεμβρίου 2006*, Θεσσαλονίκη 2010, Β΄, σ. 764-769.

Αγρός Ι. Δ. και Ε. Χαλάκου

Ο αγρός ιδιοκτησίας Χαλάκου (πρώην ιδιοκτησία Νικολοπούλου) βρίσκεται περί τα 300 μ. νότια του λόφου, όπου έχουν εντοπιστεί οι μυκηναϊκοί θαλαμωτοί τάφοι της περιοχής του Μαυροβουνίου. Στον ίδιο αγρό είναι ορατός τεχνητός, πιθανότατα, λοφίσκος, πάνω στον οποίο είχε οικοδομηθεί η παλαιά, μικρή οικία Νικολοπούλου. Η παρουσία του τεχνητού λοφίσκου είχε οδηγήσει τους Waterhouse και Hope Simpson, να εικάσουν την ύπαρξη θολωτού τάφου στην περιοχή[173]. Η διερευνητική όμως τομή, η οποία διενεργήθηκε στα βόρεια του λοφίσκου στη δεκαετία του 1950 από τον Χρ. Χρήστου, δεν απέδωσε ευρήματα. Αντίθετα, όστρακα της πρωτοελλαδικής και της μυκηναϊκής εποχής εντοπίστηκαν κατά τη διάνοιξη πηγαδιού στα ανατολικά της οικίας. Το έτος 1991, εντός της εγκαταλελειμμένης οικίας Νικολοπούλου, τότε ιδιοκτησίας Καλλιρόης Σπηλιώτη-Νικολοπούλου, διαπιστώθηκε παράνομη ανασκαφή, χωρίς όμως να εντοπιστούν αρχαιολογικές επιχώσεις και ευρήματα.

Κατά το τρέχον έτος, διενεργήθηκαν δοκιμαστικές τομές σε όλη την έκταση της ιδιοκτησίας με αφορμή αίτημα για την ανέγερση οικοδομών στο νότιο τμήμα αυτής. Κατά τη διενέργεια των τομών αποκαλύφθηκαν στο μεγαλύτερο τμήμα του αγρού, στα νότια του λοφίσκου, στρώματα καθαρής άμμου σε πολύ μικρό βάθος από την επιφάνεια του εδάφους, που έδειξαν την παλαιά παραλία ή τον παλαιό αιγιαλό της περιοχής. Οι διερευνητικές τομές που διενεργήθηκαν στο λοφίσκο δεν απέδωσαν για άλλη μια φορά αρχαιότητες, ώστε να μπορεί πλέον να υποστηριχτεί η ύπαρξη θολωτού τάφου στην περιοχή. Στις τομές στα βόρεια του λοφίσκου εντοπίστηκαν λίγα όστρακα των ΠΕ (;) και ΥΕ χρόνων.

ΑΘΑΝΑΣΙΟΣ ΘΕΜΟΣ

Φιλήσι Σκάλας

Θέση Πυργάκια ή Κοκκινάδες (αγρός Μ. Γκίνη)

Μικρή ανασκαφική έρευνα διενεργήθηκε στον αγρό ιδιοκτησίας Μ. Γκίνη στη θέση Πυργάκια ή Κοκκινάδες Φιλησίου, ύστερα από την ενημέρωση εκ μέρους του ιδιοκτήτη, καθώς και του Αστυνομικού Τμήματος Σκάλας, για την αποκάλυψη αρχαίων λειψάνων κατά τη διάρκεια εργασιών άροσης από τον ενοικιαστή του αγρού. Η ανασκαφή αποκάλυψε μεγάλων διαστάσεων πίθο, ο οποίος περιείχε ταφή των γεωμετρικών χρόνων κτερισμένη με ένα πήλινο κύπελλο, μία χάλκινη περόνη και ένα χάλκινο δακτύλιο[174]. Ο τάφος είχε διανοιχθεί μέσα σε επίχωση, πλούσια σε κεραμική του πρωτογεωμετρικού λακωνικού ρυθμού. Ο αγρός βρίσκεται στα ανατολικά του λόφου Πυργάκια, όπου, ύστερα από υπόδειξη του Μ. Γκίνη, είχαν εντοπιστεί κατά το παρελθόν όστρακα των πρωτογεωμετρικών, γεωμετρικών, αλλά και μεταγενέστερων χρόνων[175].

ΕΛΕΝΗ ΖΑΒΒΟΥ

Πλύτρα (Αρχαία Ασωπός)

Με πιστώσεις του Δήμου Ασωπού και τη συμπαράσταση του Δημάρχου Η. Τριχείλη, διενεργήθηκε εκτεταμένος καθαρισμός-αποψίλωση από τη βλάστηση του αρχαιολογικού χώρου της αρχαίας Ασωπού στην Πλύτρα, κατά τον οποίο αποκαλύφθηκαν ιστάμενα κτίσματα των ρωμαϊκών χρόνων, που δεν ήταν προηγουμένως ορατά. Παράλληλα, διενεργήθηκε καθαρισμός στο χώρο του αρχαίου λατομείου, σε μέτωπο του οποίου σώζεται ανάγλυφο Ηρακλέους και στα ιστάμενα ταφικά κτίσματα δίπλα του. Στον ίδιο χώρο ανασκάφηκε ορθογώνιος τάφος, λαξευμένος στο βράχο, πάνω από τον οποίο σώζεται ανάγλυφο με την παράσταση ερωτιδέα και γιρλάντα με βουκράνιο[176] (Πίν. 61 α). Δυστυχώς, ο τάφος είχε συληθεί και στην επίχωσή του βρέθηκαν μόνο θραύσματα κεράμων και πήλινων πλακών. Κατά τη διάρκεια των εργασιών εντοπίστηκαν και άλλα ταφικά κτίσματα στο πλάτωμα και στην πλαγιά βόρεια του αρχαίου λατομείου, τα οποία δεν ήταν μέχρι σήμερα γνωστά.

ΕΛΕΝΗ ΖΑΒΒΟΥ - ΑΘΑΝΑΣΙΟΣ ΘΕΜΟΣ

Νεάπολη Βοιών

Οδός Ακτής Βοιών (οικόπεδο Κ. Δρίβα)

Κατά την εκσκαφή για την ανέγερση διώροφης οικοδομής αποκαλύφθηκε τμήμα τοίχου με κατεύθυνση Α.-Δ., σε βάθος 2,60 μ. περίπου από το κατάστρωμα της οδού Ακτής

173. Waterhouse - Hope Simpson, ό.π. (υποσημ. 122), σ. 117-118, εικ. 3.

174. Βλ. Α. Θέμος, Αναζητώντας το αρχαίο Έλος, *Πρακτικά του Ζ΄ Διεθνούς Συνεδρίου Πελοποννησιακών Σπουδών, Πύργος - Γαστούνη - Αμαλιάδα, 11-17 Σεπτεμβρίου 2005*, Αθήνα 2007, Β΄, σ. 462-463.

175. *ΑΔ* 54 (1999): Χρονικά, σ. 187.

176. Βλ. παραπάνω, σ. 231-232. Βλ. ακόμα G. Alevras - A. Eustathopoulos - E. Zavvou - A. Themos - K. Kopanias - E. Poupaki - A. Chatzikonstantinou, Ancient Quarries in Laconia, στο W.G. Cavanagh - C. Gallou - M. Georgiadis (επιμ.), *Sparta and Laconia from Prehistory to Pre-modern, Proceedings of the Conference held in Sparta, 17-20 March 2005*, BSA Studies 16, 2009, σ. 171-178.

Βοιών, κάτω από σύγχρονα οικοδομικά απορρίμματα και παχύ στρώμα της αμμώδους επίχωσης της παραλίας. Ο τοίχος, πλ. 0,80 μ., ήταν κατασκευασμένος από αργούς λίθους, τμήματα κεράμων και κονίαμα για συνδετικό υλικό και η ανατολική παρειά του ήταν επιχρισμένη με παχύ στρώμα κονιάματος, πάχ. 0,02 μ. Κατά τον καθαρισμό του συγκεντρώθηκαν λίγα όστρακα των ρωμαϊκών χρόνων.

Η ανασκαφική έρευνα του οικοπέδου δεν προχώρησε σε βάθος, λόγω της ανόδου του υδροφόρου ορίζοντα και του κινδύνου να υποχωρήσουν τα αμμώδη πρανή του σκάμματος. Τα αρχαία λείψανα καταχώθηκαν και η οικοδομή ανεγέρθηκε υπεράνω της στάθμης των αρχαίων λειψάνων ύστερα από τροποποίηση της μελέτης.

ΠΑΡΑΔΟΣΕΙΣ - ΠΕΡΙΣΥΛΛΟΓΕΣ - ΕΝΤΟΠΙΣΜΟΙ

ΝΟΜΟΣ ΛΑΚΩΝΙΑΣ

Κατά την κατεδάφιση λόγω ετοιμορροπίας της παλαιάς διατηρητέας οικίας Τζιβανοπούλου, νυν ιδιοκτησίας Δ.Στ. Χαραμή, στη συμβολή των οδών Μενελάου και Άγιδος (Ο.Τ. 23 Σπάρτης) συγκεντρώθηκαν 90 θραύσματα αρχιτεκτονικών μελών, ανάμεσα στα οποία διακρίνονται τμήματα κιόνων, βάσεις κιόνων, κιονίσκοι, τμήματα επικράνων, τμήμα λεκανίδος, μαρμάρινο κατώφλι, επίθημα βυζαντινών χρόνων με ανάγλυφη διακόσμηση λογχόσχημων φύλλων κτλ.

Ο Α. Μανίκης παρέδωσε στο Μουσείο Σπάρτης τμήμα μαρμάρινης θύρας με ανάγλυφες εφηλίδες, που μιμείται ξύλινη θύρα (Μ.Σ. αριθ. 15474), μέγ. σωζ. ύψ. 0,50 και μέγ. σωζ. πλ. 0,45 μ., πιθανότατα από τάφο της ελληνιστικής ή πρώιμης ρωμαϊκής περιόδου[177] από τη θέση Τσουκαλάς ανάμεσα στο σύγχρονο Ασωπό και τον αρχαιολογικό χώρο του Γουλά Πλύτρας.

ΕΛΕΝΗ ΖΑΒΒΟΥ

Παλαιοχώρι Ξηροκαμπίου

Κατά τη διάρκεια αυτοψίας με αφορμή αίτημα για την κατασκευή μικρού υδροηλεκτρικού αρδευτικού έργου στο ρέμα του Ρασίνα, στην περιοχή του Ξηροκαμπίου, εντοπίστηκε πέριξ του χώρου της υπάρχουσας δεξαμενής άρδευσης επιφανειακή κεραμική των ύστερων χρόνων. Η Υπηρεσία μας ζήτησε τη διενέργεια δοκιμαστικών τομών στην εν λόγω θέση, οι οποίες δεν διενεργήθηκαν κατά το τρέχον έτος.

ΑΘΑΝΑΣΙΟΣ ΘΕΜΟΣ

Ασωπός

Στη θέση Αρεμός ή Πούλια του σύγχρονου Ασωπού, στην αριστερή όχθη του ρέματος του Λαγονίκη και στα ανατολικά όρια του αγρού Α. Τρίχα, εντοπίστηκε κεραμικός κλίβανος, από τον οποίο διατηρείται σε καλή κατάσταση η διάτρητη εσχάρα[178].

Στους αγρούς πέριξ του κλιβάνου εντοπίστηκαν τμήματα κατεστραμμένων κατά την όπτηση κεράμων. Η χρονολόγηση του κλιβάνου δεν στάθηκε δυνατή.

Παπαδιάνικα

Στο χώρο του δημαρχείου του Δήμου Ασωπού στα Παπαδιάνικα μεταφέρθηκε για λόγους προστασίας και μέχρι τη μεταφορά του σε μουσειακό χώρο το κάλυμμα της σαρκοφάγου, διαστ. 1,94×0,79 μ., που βρισκόταν από τις αρχές του 20ού αιώνα δίπλα στο πηγάδι των Παπαδιάνικων και προέρχεται προφανώς από την Πλύτρα[179].

Ελίκα - Παντάνασσα

Κατά τη διάρκεια αυτοψίας για την εγκατάσταση ιστού κινητής τηλεφωνίας σε δασική έκταση στη θέση Τσαρόραχη ή Κέχρια Ελίκας, εντοπίστηκε συγκέντρωση απολεπισμάτων οψιανού. Κατά τον έλεγχο των ιδιοκτησιών γύρω από τη δασική έκταση διαπιστώθηκε ότι αυτές είχαν εκχερσωθεί από το παρελθόν με σκοπό την καλλιέργεια και για το λόγο αυτό δεν εντοπίστηκαν άλλες αρχαιότητες. Η Υπηρεσία μας ενέκρινε την εγκατάσταση του ιστού εντός της εκχερσωμένης από το παρελθόν ιδιοκτησίας Δ. Κουσούλη και όχι στη δασική έκταση.

Στη θέση Μπαρτζάκης στη νότια πλευρά ανώνυμου ρέματος στα νότια του ρέματος του Στραβολάγκαδου, προς ΝΑ. της Ελίκας και ΝΔ. της Παντάνασσας εντοπίστηκαν ίχνη οικισμού των ΠΕ χρόνων στη βόρεια κλιτύ λόφου και σε μέρος του πλατώματος της κορυφής του. Περισυνελέγησαν τεμάχια πιθόσχημων αγγείων (jars) με δακτυλοεμπίεστη διακόσμηση, χείλη φιαλών ή λεκανίδων με δακτυλοεμπίεστη κάτω από το χείλος διακόσμηση, ένα τριγωνικής διατομής τμήμα σώματος baking pan, λαβές κυκλικής διατομής, μία από τις οποίες με διαγώνι-

177. Ε. Ζαββού, Νέα στοιχεία για τις λακωνικές πόλεις της δυτικής ακτής της χερσονήσου του Μαλέα, *Πρακτικά Ζ΄ Διεθνούς Συνεδρίου Πελοποννησιακών Σπουδών, Πύργος - Γαστούνη - Αμαλιάδα, 11-17 Σεπτεμβρίου 2005*, Β΄, Αθήνα 2007, σ. 423.

178. Βλ. Ζαββού, ό.π., σ. 421.

179. A.J.B. Wace - F.W. Hasluck, South - Eastern Laconia, *BSA* 14 (1907-1908), σ. 165.

ες εγχαράξεις, κωνικές βάσεις λεκανίδων, τμήμα βάσης με φθαρμένο αποτύπωμα ψάθας, τμήματα λεπίδων και φολίδων οψιανού.

Μεγάλη Σπηλιά

Με αφορμή τον εντοπισμό ανάμεσα στα ευρήματα της Συλλογής Νεάπολης δύο αγγείων της πρώιμης εποχής του Χαλκού, που είχαν βρεθεί από τον Σπ.Θ. Παπούλη το έτος 1969 στην περιοχή της Μεγάλης Σπηλιάς[180] (Σ.Ν. 74 και 75), διενεργήθηκε αυτοψία στην ιδιοκτησία του. Κατά τη διάρκειά της εντοπίστηκαν στα βόρεια της παλαιάς οικίας Παπούλη, λείψανα δύο λαξευτών τάφων της πρωτοελλαδικής περιόδου με θάλαμο κυκλικής κάτοψης, καθώς και πιθανά ίχνη άλλων δύο τάφων. Ήταν λαξευμένοι στο μαλακό ασβεστόλιθο της περιοχής και μπορούν να παραλληλιστούν με τους τάφους στη γειτονική παραλία των Βιγκλαφίων, έναντι της νησίδος Παυλοπέτρι. Η παρουσία τους υποδηλώνει την ύπαρξη μιας μικρής τουλάχιστον εγκατάστασης των πρωτοελλαδικών χρόνων στην περιοχή της Μεγάλης Σπηλιάς.

Οψιανοί και λίγα όστρακα των πρωτοελλαδικών χρόνων εντοπίστηκαν κατά τη διάρκεια μικρής έρευνας επιφανείας στο λόφο προς Β./ΒΔ. του σύγχρονου οικισμού, καθώς και στο πλάτωμα της Κουφοβράχας, που ξεκινά από τα βορειοανατολικά του σύγχρονου οικισμού και εκτείνεται μέχρι την περιοχή Γεραντώνια του Αγίου Γεωργίου Βοιών[181].

Νεάπολη Βοιών

Θέση Βουρλωπός (ιδιοκτησία Στ. και Ά. Τσάκου)

Θαλαμοειδής τάφος της μυκηναϊκής εποχής εντοπίστηκε κατά τη διάρκεια αυτοψίας για τη χορήγηση άδειας ανέγερσης οικοδομής στον αγρό ιδιοκτησίας Στ. και Ά. Τσάκου στη θέση Βουρλωπός Νεάπολης, στη δυτική πλευρά της οδού Κάμπου-Νεάπολης. Ο τάφος έχει λαξευτό θάλαμο ελλειψοειδούς κάτοψης, μέγ. χορδ. 2,07 μ., και είσοδο, πλ. 1 μ. στη δυτική πλευρά. Σε αυτή οδηγεί βραχύς κατωφερής δρόμος, ορατός σε μήκος 1,25 μ. (Πίν. 61 β). Η Ε΄ ΕΠΚΑ ζήτησε τη μετακίνηση προς Β. της προτεινόμενης οικοδομής, η ανέγερση της οποίας τελικά αναβλήθηκε για λόγους άσχετους με την Ε΄ ΕΠΚΑ.

Παλαιόκαστρο Βοιών

Στο χώρο του κηρυγμένου αρχαιολογικού χώρου του Παλαιοκάστρου Βοιών[182] εντοπίστηκαν κατά τη διάρκεια πρόσφατων αυτοψιών τμήματα τοίχων των ύστερων χρόνων στα βόρεια της εκκλησίας της Αγίας Παρασκευής και τμήμα τοίχου από κατεργασμένες λιθοπλίνθους στα βορειοανατολικά της ίδιας εκκλησίας. Στη βορειοανατολική πλευρά της χερσονήσου εντοπίστηκαν ορθογώνια λαξεύματα (τάφοι;), ενώ στη νοτιοανατολική πλευρά μεγάλη ποσότητα σκωριών από την κατεργασία σιδηρομεταλλεύματος, αφού η χερσόνησος ήταν σημαντικό κέντρο επεξεργασίας σιδήρου[183], καθώς και όστρακα των ελληνιστικών χρόνων. Τέλος, στη δυτική πλευρά της χερσονήσου εντοπίστηκαν απολιθωμένοι κυκλικοί σχηματισμοί, οι οποίοι κατά μία άποψη ερμηνεύονται ως απολιθωμένοι κορμοί δένδρων, μέρος ευρύτερου απολιθωμένου δάσους στο νότιο άκρο της χερσονήσου του Μαλέα και κατά μία άλλη άποψη, ως αποτέλεσμα γεωθερμικών φαινομένων.

ΕΛΕΝΗ ΖΑΒΒΟΥ

ΑΝΑΔΕΙΞΗ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΩΝ ΧΩΡΩΝ

ΝΟΜΟΣ ΛΑΚΩΝΙΑΣ

Σπάρτη

Παραευρώτιες περιοχές (Λάκκα και Ψυχικό)

Η μελέτη της ανάδειξης και σύνδεσης των αρχαιολογικών χώρων και μνημείων της περιοχής του Ευρώτα εκπονήθηκε από τους υπογράφοντες Α. Θέμο και Ε. Ζαββού με την τεχνική υποστήριξη του αρχιτέκτονος Γ. Γιαξόγλου και του τοπογράφου Γ. Γιαξόγλου, ύστερα από πρόσκληση του Δήμου Σπάρτης για τη συμμετοχή της Ε΄ ΕΠΚΑ στο επιχειρησιακό σχέδιο ολοκληρωμένης αστικής ανάπτυξης του Δήμου Σπάρτης. Το επιχειρησιακό

180. Στην περιοχή οι Waterhouse και Hope-Simpson είχαν εντοπίσει απολεπίσματα οψιανών και μελαμβαφή όστρακα στους αγρούς νοτιοανατολικά του οικισμού της Μεγάλης Σπηλιάς. βλ. Waterhouse - Hope Simpson, ό.π. (υποσημ. 122), σ. 145. Για νεότερα ευρήματα της περιοχής, βλ. *ΑΔ* 52 (1997): Χρονικά, σ. 208.

181. Για την περιοχή Γεραντώνια, βλ. *ΑΔ* 26 (1971): Χρονικά, σ. 122 και Πίν. 106ε.

182. W.M. Leake, *Travels in the Morea* I, London 1830, σ. 511. Waterhouse - Hope Simpson, ό.π. (υποσημ. 122), σ. 144. H. Waterhouse, Prehistoric Laconia: A Note, *BSA* 51 (1956), σ. 170 και σημ. 13. Βλ. παραπάνω, σ. 216.

183. Y. Bassiakos, Ancient Iron Metallurgy in Laconia, στο R.E. Jones - H.W. Catling (επιμ.), *New Aspects of Archaelogical Science in Greece, BSA Occasional Paper* 3 *of the Fitch Laboratory*, Athens 1988, σ. 56. J.E. Bassiakos - C.T. Michael - D. Chaikalis, Ancient Metallurgical and Mining Studies on S.E. Peloponnese (Greece), στο Y. Maniatis (επιμ.), *Archaeometry, Proceedings of the 25th International Symposium*, Amsterdam - Oxford - New York - Tokyo 1989, σ. 256.

σχέδιο αφορούσε στην εφαρμογή και υλοποίηση έργων ανάπτυξης στις υποβαθμισμένες περιοχές Λάκκα και Ψυχικό, στο ανατολικό τμήμα της Σπάρτης, κοντά στις όχθες του ποταμού Ευρώτα. Η Ε΄ ΕΠΚΑ ανταποκρίθηκε από την πρώτη στιγμή στην πρόσκληση στοχεύοντας στην ανάδειξη μέρους ή και του συνόλου των απαλλοτριωμένων οικοπέδων και των αρχαιολογικών χώρων εντός του αστικού ιστού της πόλης και στην ανάπλαση του περιβάλλοντός τους (π.χ. με πεζοδρομήσεις, φυτεύσεις κτλ.), ώστε αυτοί να αποτελέσουν το έναυσμα για τη συνολική αναβάθμιση κάποιων περιοχών.

Στις περιοχές Λάκκα και Ψυχικό εντάσσονται μερικοί από τους σημαντικότερους αρχαιολογικούς χώρους και μνημεία της αρχαίας Σπάρτης: η αρχαία γέφυρα του Ευρώτα προς Δ./ΒΔ. της σύγχρονης γέφυρας, ο επωνομαζόμενος Βωμός του Λυκούργου, το επωνομαζόμενο Ηρώο του Αστραβάκου, η απαλλοτριωμένη ιδιοκτησία Δικαίου, το ιερό στην απαλλοτριωμένη ιδιοκτησία Σταυροπούλου και το ιερό της Ορθίας Αρτέμιδος. Στόχοι της παρέμβασης ήταν η ανάδειξη και η απόδοση των προαναφερθέντων αρχαιολογικών χώρων και μνημείων στο κοινό, καθώς και η χάραξη μιας πολιτιστικής διαδρομής κατά τον άξονα Β.-Ν., μήκ. 3-3,50 χλμ. περίπου, για τη σύνδεση μεταξύ τους, αλλά και με το νέο Αρχαιολογικό Μουσείο της Σπάρτης στο χώρο του παλαιού εργοστασίου ΧΥΜΟΦΙΞ και τον αρχαιολογικό χώρο της ακρόπολης.

Η εκπονηθείσα μελέτη προέβλεπε τους ακόλουθους γενικούς άξονες: α) τη συντήρηση, διαμόρφωση και ανάδειξη των αρχαιολογικών χώρων, ώστε να γίνουν περισσότερο διδακτικοί και εύληπτοι από το κοινό, β) την κατασκευή ενιαίου τύπου περίφραξης, γ) την τοποθέτηση ειδικής σήμανσης κατεύθυνσης και βελτίωση της πρόσβασης των μνημείων, δ) τη δημιουργία διαδρομών για τη σύνδεση των αρχαιολογικών χώρων, είτε με ενιαίο τρόπο σήμανσης, όταν αυτές διέρχονται εντός αστικού ιστού, είτε με λιθόστρωτα μονοπάτια, όταν οι διαδρομές διέρχονται από τις παρυφές της πόλης, ε) την κατασκευή και τοποθέτηση στεγάστρων με πληροφοριακές πινακίδες σε επιλεγμένα σημεία της διαδρομής κοντά στα μνημεία. Στις πληροφοριακές πινακίδες θα ήταν δυνατό να περιληφθεί επιπλέον πληροφοριακό υλικό σχετικά με το φυσικό και το ιστορικό περιβάλλον του Ευρώτα και της αρχαίας Σπάρτης, στ) τη διαμόρφωση κεντρικού πληροφοριακού σταθμού για το σύνολο της διαδρομής στο δημοτικό χώρο, νότια του ιερού της Ορθίας Αρτέμιδος, καθώς και χώρων εξυπηρέτησης του κοινού, ζ) το φωτισμό των αρχαιολογικών χώρων και μνημείων με σκοπό την προστασία τους κατά τις νυκτερινές ώρες και την ανάδειξή τους, η) την έκδοση ενημερωτικών φυλλαδίων και αρχαιολογικού οδηγού για τα μνημεία του έργου, θ) τη νέα αποτύπωση και τοπογράφηση των μνημείων του έργου. Συγκεκριμένα προτάθηκαν οι ακόλουθες παρεμβάσεις:

Αρχαία γέφυρα του Ευρώτα: Καθαρισμός των ποδαρικών και της γύρω περιοχής από τα φερτά υλικά του ποταμού, δημιουργία μικρών αναχωμάτων για την προστασία των λειψάνων και σήμανση του μνημείου.

Βωμός του Λυκούργου[184]: Το μνημείο, που έχει εν μέρει καταχωθεί από την εποχή της ανασκαφής του, βρίσκεται στην όχθη του Ευρώτα περί τα 100 μ. νοτιοανατολικά της σύγχρονης γέφυρας του ποταμού, μέσα σε πορτοκαλεώνες και δύσκολα μπορεί να εντοπιστεί από τους απλούς επισκέπτες. Προτάθηκε η αποχωμάτωση των αρχιτεκτονικών λειψάνων, η οριοθέτηση και περίφραξη του αρχαιολογικού χώρου, η τοποθέτηση επεξηγηματικής πινακίδας με κάτοψη του οικοδομήματος και άλλα πληροφοριακά στοιχεία. Ακόμα η κάλυψη σε συνεργασία με το Δήμο Σπάρτης της γειτονικής αρδευτικής αύλακος, η υπερχείλιση της οποίας οδήγησε στη σταδιακή κατάχωση του μνημείου.

Ηρώο του Αστραβάκου[185]: Ο χώρος βρίσκεται στη δεξιά όχθη του Ευρώτα, περί τα 200 μ. νοτιοδυτικά της σύγχρονης γέφυρας, σε τμήμα της εγκαταλειφθείσας κοίτης του ποταμού, όπου έχουν εναποτεθεί και απορριφθεί πολλά φερτά υλικά και οικοδομικά απορρίμματα και δύσκολα εντοπίζεται από τους επισκέπτες. Προτάθηκε ο καθαρισμός των αρχιτεκτονικών λειψάνων, μέρος των οποίων έχει καταχωθεί, η απομάκρυνση των φερτών υλικών του ποταμού, ο καθαρισμός του περιβάλλοντος τμήματος της κοίτης σε συνεργασία με το Δήμο Σπάρτης, η οριοθέτηση και περίφραξη του αρχαιολογικού χώρου και η τοποθέτηση επεξηγηματικής πινακίδας με στοιχεία για τα αρχαιολογικά ευρήματα του χώρου, το τείχος της πόλης και τις ανασκαφικές έρευνες της περιοχής.

Βωμός του Ψυχικού[186]: Βρίσκεται στο νότιο άκρο της σύγχρονης πόλης. Προτάθηκε ο καθαρισμός των αρχιτεκτονικών λειψάνων, που μέρος τους έχει επιχωθεί, η διαμόρφωση της πρόσβασης του μνημείου, η επέκταση και αντικατάσταση της απλής, με συρματόπλεγμα και πασσάλους, περίφραξης του αρχαιολογικού χώρου από μονιμότερη περίφραξη, η τοποθέτηση επεξηγηματικής πινακίδας.

184. *BSA* 12 (1905-1906), σ. 295-302. *ΑΔ* 24 (1969): Χρονικά, σ. 134.

185. *BSA* 12 (1905-1906), σ. 288-294· για το τμήμα του αρχαίου τείχους στον ίδιο χώρο, βλ. Ελ. Κουρίνου, *Σπάρτη. Συμβολή στη μνημειακή τοπογραφία της*, Αθήνα 2000, σ. 45-46.

186. Χρ. Χρήστου, Ανασκαφαί Σπάρτης, *ΠΑΕ* 1962, σ. 116-121. Κουρίνου, ό.π., σ. 199-210.

Απαλλοτριωμένη ιδιοκτησία Δικαίου[187]: Προτάθηκε η ολοκλήρωση του ανασκαφικού καθαρισμού και πιθανώς συμπληρωματική απαλλοτρίωση, ώστε να περιληφθεί όλο το οικοδόμημα στην ανάπλαση του χώρου. Ακόμα η αντικατάσταση της περίφραξης, η τοποθέτηση επεξηγηματικής πινακίδας, η διαμόρφωση της πρόσβασης στο χώρο και η κατασκευή αποστραγγιστικού αγωγού για να μην πλημμυρίζει ο ανεσκαμμένος χώρος.

Ιερό των αρχαϊκών χρόνων στην απαλλοτριωμένη ιδιοκτησία Σταυροπούλου[188]: Τμήματα των υστερότερων του ιερού τοίχων που είχαν αποκαλυφθεί κατά την ανασκαφή, αλλά και η εσωτερική παρειά των πολυγωνικών τοιχοποιιών του ιερού έχουν υποστεί φθορές. Προτάθηκε η απομάκρυνση των μπάζων της παλαιάς ανασκαφής, ο καθαρισμός, η συντήρηση και στερέωση των τοίχων που έχουν υποστεί φθορές, η συντήρηση του εσωτερικού μετώπου των πολυγωνικών τοιχοποιιών και η τοποθέτηση επεξηγηματικής πινακίδας.

Ιερό Ορθιας Αρτέμιδος: Πρόκειται για ένα από τα σημαντικότερα και αρχαιότερα ιερά της αρχαίας Σπάρτης. Η πρόσβαση στο χώρο γίνεται από δημοτικό κατηφορικό δρομίσκο (χωματόδρομο), που οδηγεί σε παρακείμενο συνοικισμό αθιγγάνων και καθόλου δεν προϊδεάζει τον επισκέπτη για τη σημασία του μνημείου. Τμήμα του δρομίσκου, ακριβώς στα νότια και νοτιοανατολικά του ιερού, πατά πάνω σε αρχαία λείψανα. Μικρό μέρος των αρχιτεκτονικών καταλοίπων του ιερού έχει καταχωθεί ενώ σημαντικές φθορές έχουν προκληθεί στα ανώτερα κυρίως τμήματα των τοίχων του αμφιθεάτρου, καθώς και σε τμήματα της θεμελίωσής του, που έχουν έντονα διαβρωθεί. Σημαντικές φθορές έχουν προκληθεί και στα κατάλοιπα του βωμού.

Με την εκπονηθείσα μελέτη προτάθηκε: α) ο ανασκαφικός καθαρισμός των αρχιτεκτονικών λειψάνων, μέρος των οποίων έχει καταχωθεί, με σκοπό την πλήρη σχεδιαστική αποτύπωση των οικοδομημάτων του χώρου, β) η απομάκρυνση των μπάζων της παλαιάς ανασκαφής, γ) η διαμόρφωση της οδού πρόσβασης από το Δήμο Σπάρτης με την κατασκευή λιθοστρώτου με κατάλληλη κλίση για την απορροή των ομβρίων υδάτων, ώστε να μην διοχετεύονται μέσα στον αρχαιολογικό χώρο. Απαραίτητη κρίθηκε επίσης η μικρή μετακίνηση του δρομίσκου προς Ν., ώστε να μην πατά πάνω στα αρχαία λείψανα, δ) η κάλυψη από το Δήμο Σπάρτης της παρακείμενης αρδευτικής αύλακος, ε) ο καθαρισμός του αρχαίου κτιστού αγωγού, ώστε να διαπιστωθεί αν είναι δυνατή η χρήση του για την αποστράγγιση των υδάτων του αρχαιολογικού χώρου, στ) η συντήρηση και στερέωση του ανώτερου τμήματος του βωμού, που υπέστη μεγάλες φθορές από τις ραγδαίες βροχοπτώσεις του παρελθόντος έτους, ζ) η συντήρηση-στερέωση τμημάτων των τοίχων του αμφιθεάτρου, που είναι κατασκευασμένοι από αργούς λίθους και κονίαμα για συνδετικό υλικό, το οποίο έχει διαβρωθεί με αποτέλεσμα την αποκόλληση των λίθων. Στην περίπτωση κατά την οποία θα διαπιστώνονταν σοβαρές ετοιμορροπίες προτάθηκε η σύνταξη τεχνικής έκθεσης ή ειδικότερης μελέτης για την άρση και την αντιμετώπιση της ετοιμορροπίας, η) η στερέωση της θεμελιώσεως των τοίχων του αμφιθεάτρου και ανύψωση του εδάφους, ώστε να μην είναι πλέον εκτεθειμένα τα θεμέλια, θ) η αντικατάσταση της απλής, με συρματόπλεγμα και πασσάλους, περίφραξης του αρχαιολογικού χώρου με μονιμότερη περίφραξη, ι) η κατασκευή ξύλινου διαδρόμου και κλίμακας πάνω από τους τοίχους του αμφιθεάτρου, ώστε οι επισκέπτες του χώρου να μην πατούν πάνω στους αρχαίους τοίχους, ια) η τοποθέτηση μικρού στεγάστρου με επεξηγηματικές πινακίδες, για την ιστορία του ιερού και τα ευρήματά του, ιβ) η τοποθέτηση φυλακείου και χώρων υγιεινής, ώστε να καταστεί δυνατό στο μέλλον ο χώρος να γίνει επισκέψιμος με εισιτήριο, ιγ) ο ηλεκτροφωτισμός του χώρου κατά τις νυκτερινές ώρες με σκοπό αφενός την προβολή του μνημείου και αφετέρου την αποφυγή των προβλημάτων, που δημιουργούνται με τον παρακείμενο οικισμό των αθιγγάνων (π.χ. εναπόθεση απορριμμάτων), ιδ) η κατασκευή ενημερωτικού περιπτέρου στο δημοτικό χώρο νότια του ιερού, που θα περιλαμβάνει τοπογραφικό διάγραμμα της σύγχρονης πόλης, στοιχεία για την ιστορική εξέλιξή της και την αποτύπωση της αρχαιολογικής διαδρομής που δημιουργείται με την υλοποίηση του έργου.

Η μελέτη εγκρίθηκε, ύστερα από γνωμοδότηση του Κεντρικού Αρχαιολογικού Συμβουλίου.

ΕΛΕΝΗ ΖΑΒΒΟΥ - ΑΘΑΝΑΣΙΟΣ ΘΕΜΟΣ

ΝΟΜΟΣ ΑΡΚΑΔΙΑΣ

Χελμός Σκορτσινού

Κατά το τρέχον έτος πραγματοποιήθηκε καθαρισμός από τη βλάστηση του οχυρού, που εντοπίζεται στον ορεινό όγκο του Χελμού, στα νοτιοανατολικά του δημοτικού διαμερίσματος του Σκορτσινού του Δήμου Φαλαισίας, σε υψόμετρο 769 μ. περίπου (Πίν. 61 γ). Το οχυρό έχει ταυτιστεί ήδη από το 19ο αιώνα με το «Ἀθήναιον ἐν τῇ Μεγαλοπολιτῶν χώρα» των αρχαίων πηγών[189]. Το σημαντι-

187. *ΑΔ* 20 (1965): Χρονικά, σ. 176-177· 22 (1967): Χρονικά, σ. 201-202· 24 (1969): Χρονικά, σ. 137.

188. *ΑΔ* 24 (1969): Χρονικά σ. 134-135· 35 (1980): Χρονικά, σ. 135.

189. W. Loring, Some Ancient Routes in the Peloponnese, *JHS* 15 (1895),

κότατο μεθοριακό λακωνικό οχυρό, που οικοδομήθηκε εσπευσμένα από τον Κλεομένη τον Γ΄ κατά τη διάρκεια των κλεομενικών πολέμων (228-222 π.Χ.), έλεγχε προς Β. μεγάλο μέρος της μεγαλοπολίτικης χώρας και προς Ν. μεγάλο τμήμα της κοιλάδας του Ευρώτα.

Κατά το τρέχον έτος πραγματοποιήθηκε καθαρισμός στο σωζόμενο δυτικό τμήμα του εγκάρσιου τείχους, που είναι κατασκευασμένο κατά το ακανόνιστο τραπεζιόσχημο σύστημα και ενισχύεται από ημικυκλικούς πύργους, και σε τμήμα των οχυρώσεων των βυζαντινών χρόνων στην κορυφή του λόφου, οι οποίες έχουν υποστεί καταστροφή από νεότερες επεμβάσεις.

Ο καθαρισμός, που είχε σκοπό την ανάδειξη του μνημείου, διενεργήθηκε με τη χρηματοδότηση του Δήμου Φαλαισίας, ύστερα από πρόταση της Ε΄ ΕΠΚΑ. Τις εργασίες επέβλεπαν ο υπογράφων και ο εργατοτεχνίτης Γ. Σοφός. Μετά τον καθαρισμό πραγματοποιήθηκε αεροφωτογράφηση του οχυρού. Κατά το επόμενο έτος προγραμματίζεται ο καθαρισμός του εξωτερικού περιβόλου, ο οποίος διατρέχει περιμετρικά το πλάτωμα της κορυφής του λόφου.

Τουμπίτσι Γορτυνίας

Κατά τη διάρκεια επανειλημμένων αυτοψιών, ύστερα από καταγγελίες για παράνομες εκχερσώσεις στην περιοχή του αρχαιολογικού χώρου της Θέλπουσας[190] εντοπίστηκαν αρχιτεκτονικά μέλη αρχαίων κτιρίων, προϊόντα παράνομων εκχερσώσεων επί της επαρχιακής οδού Τουμπιτσίου-Λάδωνος, καθώς και σε παρακείμενες ιδιοκτησίες. Εκτεταμένες εργασίες εκχέρσωσης, κατά τις οποίες προκλήθηκαν ζημιές σε υποκείμενο αρχαίο οικοδόμημα, διαπιστώθηκαν στα ανατολικά του ερειπωμένου ναϋδρίου του Αγίου Ιωάννη. Υποβλήθηκαν μηνυτήριες αναφορές και η Ε΄ ΕΠΚΑ προέβη σε μικρής έκτασης καθαρισμούς, προκειμένου να διαπιστωθεί η έκταση των καταστροφών.

ΑΘΑΝΑΣΙΟΣ ΘΕΜΟΣ

σ. 37, 71-74. Γ.Α. Πίκουλας, *Η Νότια Μεγαλοπολιτική Χώρα από τον 8ο π.Χ. έως τον 4ο μ.Χ. αιώνα. Συμβολή στην τοπογραφία της*, Αθήνα 1988, σ. 115-117.

190. M. Jost, Thelpousa d'Arcadie en 1938-1939, *BCH* 110 (1986), σ. 634-645.

2004

ΜΟΥΣΕΙΑΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ

ΝΟΜΟΣ ΛΑΚΩΝΙΑΣ

Σπάρτη

Αρχαιολογικό Μουσείο

Κατά το τρέχον έτος διενεργήθηκε τακτοποίηση των ευρημάτων παλαιών ανασκαφών, που φυλάσσονταν στην αποθήκη 1 του Μουσείου μέσα σε χάρτινα κιβώτια, τα οποία είχαν διαβρωθεί. Κατασκευάστηκαν καινούρια μεταλλικά ράφια και ξύλινα συρτάρια για την τοποθέτηση των ευρημάτων, η θέση των οποίων καταλογογραφήθηκε και ηλεκτρονικά. Η εργασία πραγματοποιήθηκε από τους αρχαιολόγους Α. Θέμο και Α. Στρατή.

Παράλληλα πραγματοποιήθηκε έλεγχος των καταγεγραμμένων αγγείων της προϊστορικής συλλογής που φυλάσσονται στην προϊστορική συλλογή του Μουσείου Σπάρτης από την αρχαιολόγο Ε. Ζαββού.

Νεάπολη

Αρχαιολογικό Μουσείο

Κατά το τρέχον έτος πραγματοποιήθηκε από την αρχαιολόγο Ε. Ζαββού έλεγχος και καταγραφή των νέων ευρημάτων της Συλλογής Νεάπολης, που φυλάσσεται πλέον στις αίθουσες των καλλιτεχνικών του σχολικού συγκροτήματος στην παραλία της Νεάπολης.

ΑΝΑΣΤΑΣΙΑ ΠΑΝΑΓΙΩΤΟΠΟΥΛΟΥ

ΑΝΑΣΚΑΦΙΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ

ΝΟΜΟΣ ΛΑΚΩΝΙΑΣ

Σπάρτη[191] (Σχέδ. 37)

Οδός Λυσάνδρου (Ο.Τ. 126, οικόπεδο Βρ. Λεώπουλου) (1)

Η ιδιοκτησία Βρ. Λεώπουλου βρίσκεται στο αδιαμόρφωτο τμήμα της οδού Λυσάνδρου στα ανατολικά των απαλλοτριωμένων από το ΥΠΠΟ ιδιοκτησιών Δίπλα και

191. Η αρίθμηση των οικοπέδων είναι συμβατική. Εξυπηρετεί την αντιστοιχία με το χάρτη των οικοδομικών τετραγώνων της Σπάρτης. Η σχεδιαστική αποτύπωση των ανασκαφών έγινε από τις σχεδιάστριες Ε.

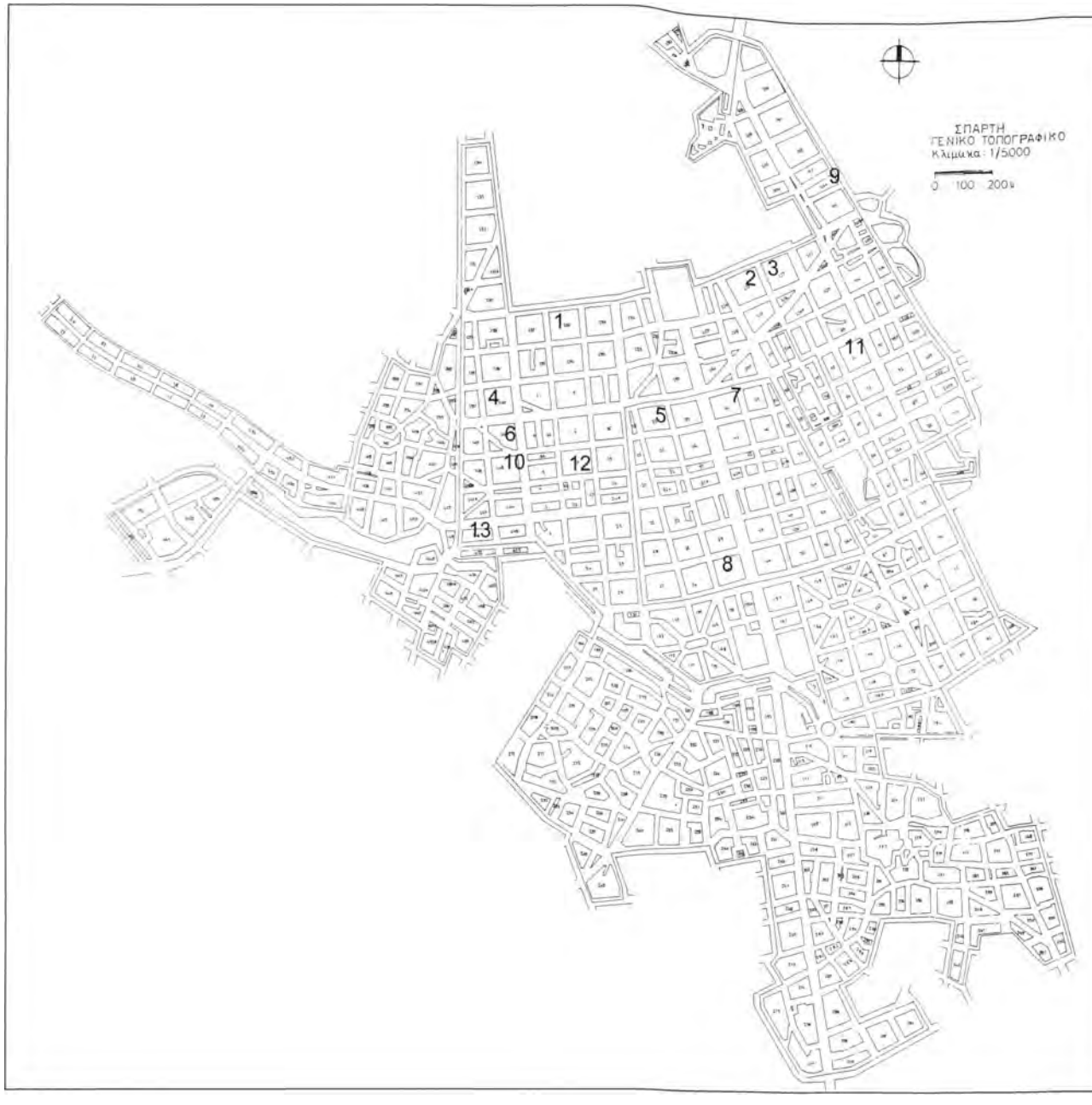

Σχέδ. 37. Σπάρτη. Τοπογραφικός χάρτης, όπου σημειώνονται τα ανεσκαμμένα κατά το 2004 οικόπεδα.

Λεώπουλου, όπου έχουν αποκαλυφθεί αρχιτεκτονικά λείψανα λουτρού των βυζαντινών χρόνων[192] θεμελιωμένου πάνω σε προγενέστερο υστερορρωμαϊκό λουτρικό συγκρότημα[193] (Σχέδ. 38· Πίν. 62 α).

Η ανασκαφική έρευνα της ιδιοκτησίας ξεκίνησε από την 5η ΕΒΑ. Κατά την πρώτη αυτή περίοδο της έρευνας αποκαλύφθηκαν λείψανα των υστερορρωμαϊκών χρόνων, ορισμένα από τα οποία αποτελούν την προς Α. συ-

Παραδάκου, Ε. Κουλογεωργίου, Ι. Βαρβιτσιώτη. Οι φωτογραφικές λήψεις των ανασκαφών έγιναν από το φωτογράφο Β. Γεωργιάδη και οι λήψεις των κινητών ευρημάτων από την αρχαιολόγο Ε. Ζαββού. Τα ημερολόγια των ανασκαφών τήρησαν οι υπογράφοντες Α. Θέμος και Ε. Ζαββού, εκτός από τις περιπτώσεις που αναφέρονται.

192. Χ. Μπούρας, Ένα βυζαντινό λουτρό στη Λακεδαιμονία, *ΑΕ* 1982, σ. 100-112.

193. *ΑΔ* 20 (1965): Χρονικά, σ. 173-174· 21 (1966): Χρονικά, σ. 155-156· 51 (1996): Χρονικά, σ. 121-122.

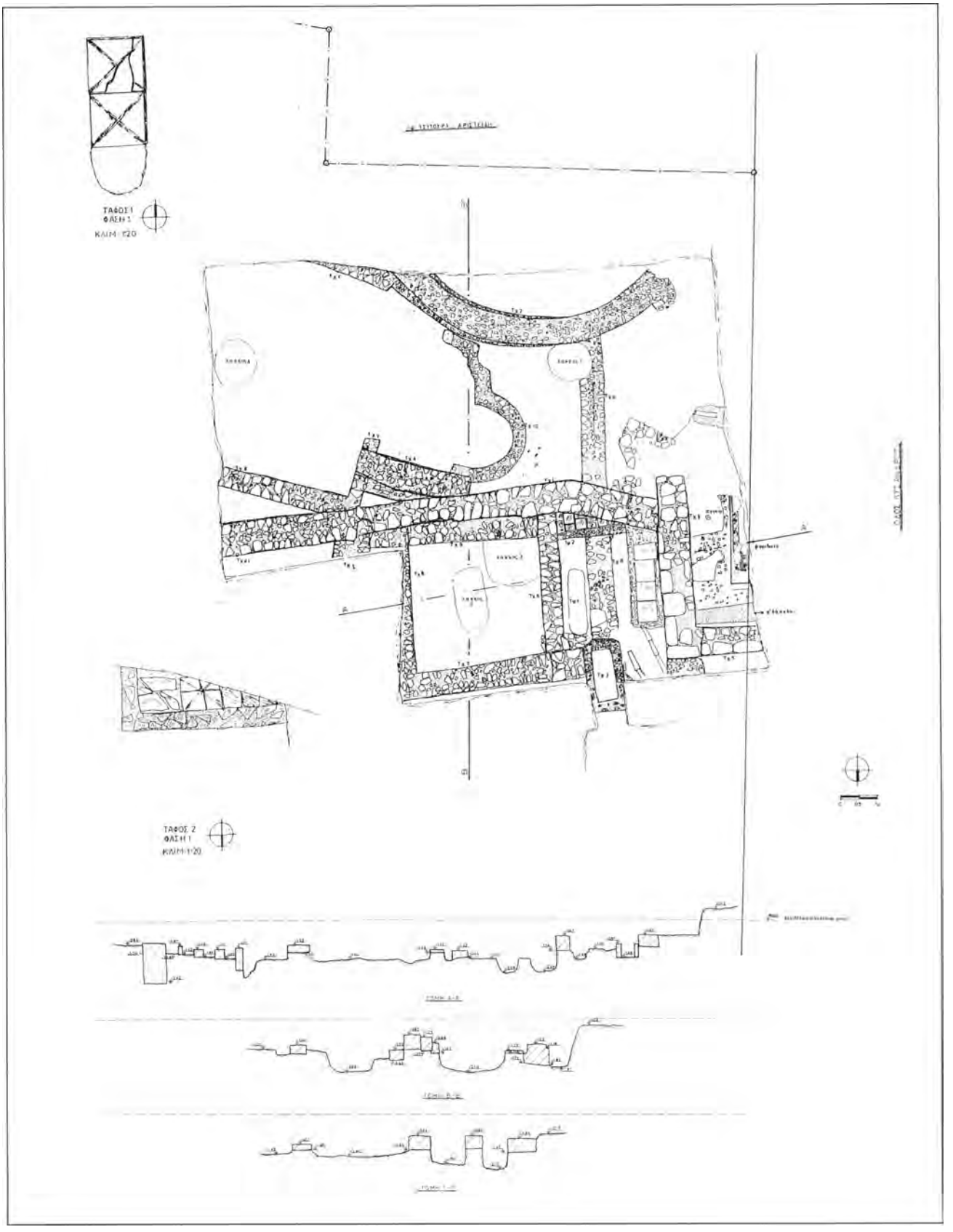

Σχέδ. 38. Σπάρτη. Οδός Λυσάνδρου. Κάτοψη και τομές της ανασκαφής.

νέχεια των αρχιτεκτονικών λειψάνων του παρακείμενου υστερορρωμαϊκού λουτρού[194]. Η συνέχιση της ανασκαφής ενός τμήματος της ιδιοκτησίας διαβιβάστηκε στην Ε΄ ΕΠΚΑ και διενεργήθηκε με δαπάνη του ιδιοκτήτη κατόπιν σχετικής αίτησής του[195].

Κατά την ανασκαφή της Ε΄ ΕΠΚΑ αποκαλύφθηκε κάτω από τμήμα δαπέδου από υδραυλικό κονίαμα στο δυτικό τμήμα του οικοπέδου, δάπεδο με ψηφιδωτό διάκοσμο, που συνέχιζε προς Δ. στο άσκαφο τμήμα της ιδιοκτησίας. Περιμετρική ζώνη από ποταμίσιες κροκάλες πάνω σε υπόστρωμα από σαθρό γκρίζο ασβεστοκονίαμα, όριζε χώρο με ψηφιδωτό διάκοσμο, από τον οποίο αποκαλύφθηκαν μόνον περιμετρικές ζώνες με γεωμετρικά θέματα (τρέχουσες σπείρες και μαίανδρο). Στο νότιο άκρο του σωζόμενου τμήματος του δαπέδου εντοπίστηκε εγχυτρισμός μέσα σε αβαφές ανοιχτό αγγείο των ρωμαϊκών χρόνων (Μ.Σ. αριθ. 15137).

Η συνέχιση της ανασκαφικής έρευνας στα ανατολικά του τχ 3 και δυτικά του τχ 6 αποκάλυψε τρεις τάφους (Πίν. 62 β):

Ο τάφος 1 ήταν ένα απλό όρυγμα διανοιγμένο στο στέρεο έδαφος, διαστ. 1,68×0,50 μ., με προσανατολισμό Β.-Ν. Για την κάλυψή του είχαν χρησιμοποιηθεί πήλινες πλάκες, κατά τον καθαρισμό των οποίων βρέθηκε τμήμα αβαφούς πινακίου των ρωμαϊκών χρόνων. Στο εσωτερικό του τάφου αποκαλύφθηκαν λίγα τμήματα διαβρωμένων οστών και θραύσματα δύο λύχνων στη νότια πλευρά του τάφου. Ο καλύτερα σωζόμενος λύχνος φέρει παράσταση τοξότη στο δίσκο και τη σφραγίδα *Γαΐου* από το όνομα του ιδιοκτήτη του εργαστηρίου του στη βάση.

Ο τάφος 2, διαστ. 1,62×0,44 μ., ήταν κτιστός από τμήματα οπτών πλίνθων και κονίαμα. Είχε προσανατολισμό Α.-Δ. και για την κάλυψή του είχαν χρησιμοποιηθεί πήλινες πλάκες και το δάπεδό του είχε επιστρωθεί με τμήματα πήλινων πλακών. Στο εσωτερικό του βρέθηκαν λίγα υπολείμματα διαβρωμένων οστών, θραύσματα γυάλινου μυροδοχείου και τμήμα λύχνου των ρωμαϊκών χρόνων (Μ.Σ. αριθ. 15136).

Ο τάφος 3, διαστ. 1,30×0,55 μ., είχε προσανατολισμό Β.-Ν. και ήταν κτιστός από λίθους, τμήματα κεράμων και κονίαμα για συνδετικό υλικό και η εσωτερική παρειά των τοιχωμάτων του ήταν επιχρισμένη με υδραυλικό κονίαμα. Το δάπεδο του τάφου είχε επιστρωθεί με τμήματα πήλινων πλακών διαφόρων διαστάσεων. Στο εσωτερικό του βρέθηκαν μόνο λίγα αβαφή όστρακα.

Η συνέχιση της ανασκαφής αποκάλυψε μικρά τμήματα νέων τοίχων (τχ γ, δ και ε, στ) στο ανατολικό τμήμα του οικοπέδου και λάκκους στον υπόλοιπο χώρο, ένας (αριθ. 1) από τους οποίους ήταν κυκλικής κάτοψης και περιείχε λίθους, τμήματα κεράμων και σπαράγματα κονιαμάτων, ενώ δύο ήταν ελλειψοειδούς κάτοψης (αριθ. 2 και 3) και η ανασκαφή τους απέδωσε ποσότητα κεραμικής των ελληνιστικών χρόνων. Ένα κυκλικής κάτοψης όρυγμα (λάκκος 4) αποκαλύφθηκε επίσης στο ανατολικό άκρο του οικοπέδου, διανοιγμένο εντός του φυσικού εδάφους. Κατά την ανασκαφή του περισυνελέγη αρκετή ποσότητα οστράκων των ελληνιστικών χρόνων.

Σε πρωιμότερη αρχιτεκτονική φάση που μπορεί να χρονολογηθεί στην ελληνιστική εποχή ανήκει η κατώτερη σειρά λίθων της θεμελίωσης τοίχου (τχ α-β), που αποκαλύφθηκε σε βάθος 1,15 μ. στα ανατολικά του τοίχου 3 της ανασκαφής.

Κατά την ανασκαφή συγκεντρώθηκε κεραμική των ελληνιστικών, ρωμαϊκών και υστερορρωμαϊκών χρόνων και μικρή ποσότητα εφυαλωμένης κεραμικής των βυζαντινών χρόνων. Διακρίνονται δύο λύχνοι των ελληνιστικών χρόνων, που βρέθηκαν στο ανατολικό τμήμα του οικοπέδου (Μ.Σ. αριθ. 15134-15135) (Πίν. 62 γ). Στα ευρήματα συμπεριλαμβάνονται επίσης θραύσματα γυάλινων αγγείων, χάλκινα ελάσματα, σύρματα και άλλα αντικείμενα (άγκιστρο, κρίκος, βελόνες, βάρος), τμήματα οστέινων αντικειμένων και λίγα φθαρμένα χάλκινα νομίσματα.

Συμβολή των οδών Κλεάρχου και Περιμετρικής (Ο.Τ. 113, οικόπεδο Σπ. Γεωργαντά και Α. Πετράκου) (2)

Συνεχίστηκε από το έτος 2001 και ολοκληρώθηκε η ανασκαφική έρευνα του οικοπέδου, η οποία αποκάλυψε τμήμα κτιρίου των ελληνιστικών χρόνων σε υποκείμενο αρχαιολογικό στρώμα από την αρχαία οδό στη δυτική πλευρά του οικοπέδου (Σχέδ. 39· Πίν. 63 α). Το κτίριο, ορθογώνιας περίπου κάτοψης, οριζόταν από τους τχ 8, 17 και 12 της ανασκαφής, από τους οποίους καλύτερα διατηρημένοι ήταν ο βόρειος και ο δυτικός εξωτερικός τοίχος (τχ 8 και 17 αντίστοιχα). Στο εσωτερικό του αποκαλύφθηκαν ενδιάμεσα χωρίσματα (τχ 10, 13, 21). Λείψανα θεμελιώσεων άλλων τοίχων (τχ 13, 21, 22), που αποκαλύφθηκαν στα νότια και δυτικά, θα μπορούσαν επίσης να θεωρηθούν τμήματα μεσοτοιχιών.

Κατά την ανασκαφική έρευνα περισυνελέγη μεγάλη ποσότητα κεραμικής των κλασικών, ελληνιστικών και ρωμαϊκών χρόνων, τμήματα ειδωλίων και πήλινων ανάγλυφων πλακιδίων. Ανάμεσα στα ευρήματα διακρίνο-

194. *ΑΔ* 55 (2000): Χρονικά, σ. 268. Για την περιγραφή των αρχιτεκτονικών λειψάνων της περιόδου αυτής της ανασκαφής βλ. παρακάτω, 5η ΕΒΑ, σ. 363-364.

195. Το ημερολόγιο της ανασκαφής τήρησε η συμβασιούχος αρχαιολόγος Γ. Πάντου.

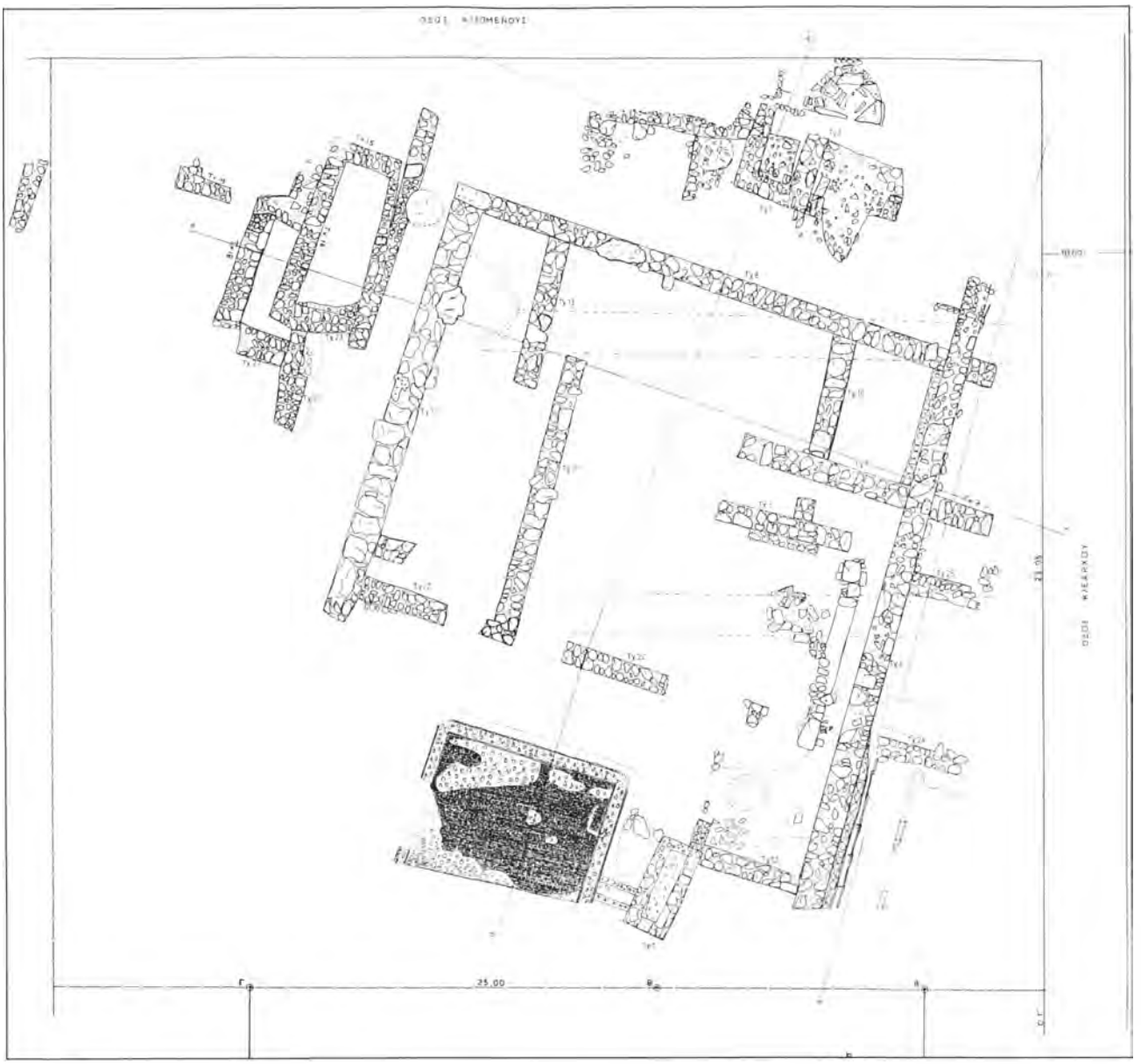

Σχέδ. 39. Σπάρτη. Συμβολή των οδών Κλεάρχου και Περιμετρικής. Οικόπεδο Σπ. Γεωργαντά και Α. Πετράκου. Κάτοψη της ανασκαφής.

νται τμήμα πήλινου αγάλματος, μεγέθους μικρότερου του φυσικού, που σώζει το χέρι και το ένδυμα μορφής (Μ.Σ. αριθ. 16018) και το κατώτερο άκρο ποδιού ανάλογου αγάλματος, που φέρει σανδάλι λακωνικού τύπου[196] (Μ.Σ. αριθ. 16017).

Συμβολή των οδών Κλεάρχου και Περιμετρικής (Ο.Τ. 112, οικόπεδο Π. και Μ. Μαδημένου) (3)

Η σωστική ανασκαφή του οικοπέδου διενεργήθηκε σε χώρο έκτασης 220 τ.μ. και αποκάλυψε τμήμα οικίας των ρωμαϊκών χρόνων[197]. Το οικόπεδο γειτνιάζει με το οικό-

196. N. Sekunda, Laconian Shoes with Roman Senatorial Laces, στο W.G. Cavanagh - C. Gallou - M. Georgiadis (επιμ.), *Sparta and Laconia from Prehistory to Pre-modern, Proceedings of the Conference held in Sparta, 17-20 March 2005*, BSA Studies 16, 2009, σ. 253-259.

197. Το ημερολόγιο της ανασκαφής τήρησε η συμβασιούχος αρχαιολόγος Μπ. Κυριακούλια.

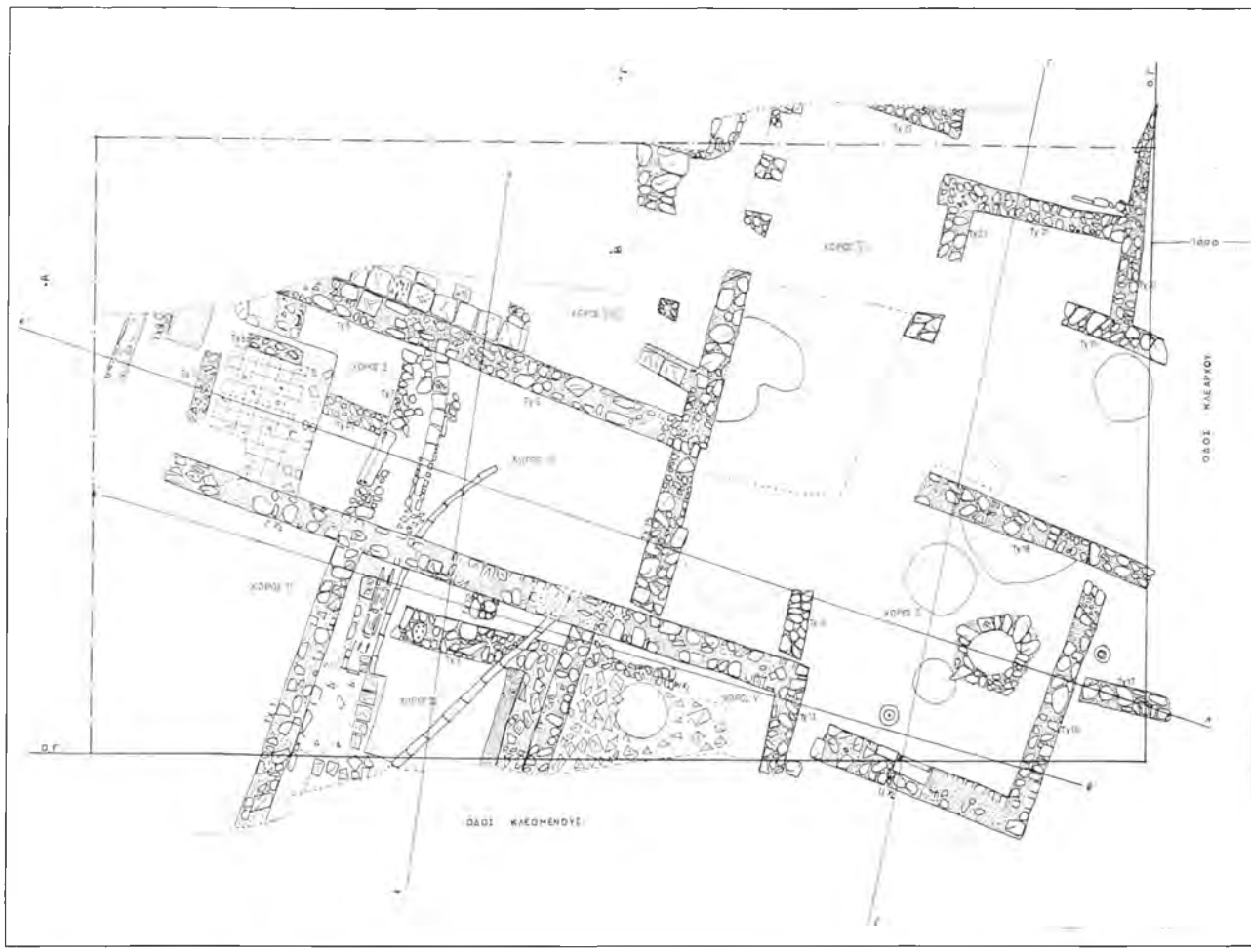

Σχέδ. 40. Σπάρτη. Συμβολή των οδών Κλεάρχου και Περιμετρικής. Οικόπεδο Π. και Μ. Μαδημένου. Κάτοψη της ανασκαφής.

πεδο Γεωργαντά-Πετράκου (βλ. παραπάνω) και το οικόπεδο Βελισσάρη[198] (Σχέδ. 40· Πίν. 63 β).

Κατά την ανασκαφική έρευνα αποκαλύφθηκαν 11 διαφορετικοί χώροι οικίας, που ορίζονταν από τοίχους κατασκευασμένους από αργούς λίθους, θραύσματα κεράμων και κονίαμα για συνδετικό υλικό. Σε έναν από τους χώρους της οικίας (χώρος VIII) αποκαλύφθηκε σε βάθος 0,28-0,40 μ. δάπεδο από τετράγωνες πήλινες πλάκες πάνω σε υπόστρωμα από κονίαμα. Το νοτιοανατολικό δωμάτιο του κτιρίου (χώρος I) είχε είσοδο από το δυτικό τοίχο, όπως έδειξε το κατώφλι που διασώθηκε κατά χώραν. Στο εσωτερικό του αποκαλύφθηκε σε βάθος 0,41 μ. υπόστρωμα δαπέδου, κατασκευασμένο από τμήματα κεράμων και ασβεστοκονίαμα, που διέσωζε αποτυπώματα πήλινων πλακών. Όπως όμως έδειξε η εξέτασή του πρόκειται πιθανότατα για δάπεδο μεταγενέστερης δεξαμενής, η οποία οικοδομήθηκε μετά την καταστροφή και εγκατάλειψη της οικίας.

Τμήμα υστερότερης της οικίας κατασκευής αποκαλύφθηκε επίσης στο εσωτερικό του χώρου III της ανασκαφής. Στο βορειοανατολικό τμήμα του χώρου αποκαλύφθηκε σε βάθος +0,29 μ. τμήμα δαπέδου κατασκευασμένο από πήλινες πλάκες πάνω σε υπόστρωμα από κονίαμα, με το οποίο σχετίζεται πιθανότατα αγωγός νερού κατασκευασμένος από πήλινα κυλινδρικά στελέχη, τοποθετημένος πάνω σε ανεστραμμένες κεράμους λακωνικού τύπου. Σε κατώτερο επίπεδο της κατασκευής, πιθανότατα δεξαμενής, αποκαλύφθηκαν δύο ακόμα αγωγοί από κυλινδρικά στελέχη, ενώ κατά μήκος του τοίχου 8 αποκαλύφθηκε κτιστή αύλακα. Σε προγενέστερη οικοδομική φάση στον ίδιο χώρο ανήκουν τα λείψανα του τοίχου 9, κατασκευασμένου από αργούς λίθους και κονίαμα με κατεύθυνση Α.-Δ.

Τέλος, σε προγενέστερη οικοδομική φάση ανήκουν τα λείψανα θεμελίωσης τοίχου (τχ 24) κατασκευασμένου

198. *ΑΔ* 47 (1992): Χρονικά, σ. 102.

από μικρού μεγέθους λίθους και λάσπη για συνδετικό υλικό και τα θραύσματα ανάγλυφου πίθου αρχαϊκών χρόνων, που αποκαλύφθηκαν στο χώρο Ι της ανασκαφής.

Στα ευρήματα της ανασκαφής συμπεριλαμβάνεται κεραμική των ρωμαϊκών και των ελληνιστικών χρόνων. Ανάμεσα στα τελευταία διακρίνονται θραύσματα μεγαρικών σκύφων (Μ.Σ. αριθ. 15216) και τμήματα πινακίων. Από τις επιχώσεις συγκεντρώθηκαν επίσης θραύσματα αγγείων των κλασικών και αρχαϊκών χρόνων, ανάμεσα στα οποία διακρίνονται τμήματα ερυθρόμορφων και μελανόμορφων αγγείων και τμήματα λεκανίδων-τριβείων των κλασικών χρόνων. Συγκεντρώθηκαν επίσης λίγα γεωμετρικά και πρωτογεωμετρικά όστρακα. Στα ευρήματα της ανασκαφής συμπεριλαμβάνονται ακόμα τμήμα οστέινου αναθηματικού αυλού, χάλκινη καμπανίτσα (παιδικό παιχνίδι;), τμήμα αγαλματίου στον τύπο των Διοσκούρων με προτομή αλόγου (Μ.Σ. αριθ. 15214) (Πίν. 63 γ), τμήματα ειδωλίων (Μ.Σ. αριθ. 15218-20), πήλινη μήτρα ανάγλυφου πλακιδίου (Μ.Σ. αριθ. 15221), θραύσματα γυάλινων αγγείων, τμήματα χάλκινων αναδευτήρων, σιδερένιοι ήλοι και ένα μολύβδινο σταθμίο.

Από τα νομίσματα της ανασκαφής μπορούν να ταυτιστούν λόγω διατήρησης τα ακόλουθα: ένα φθαρμένο χάλκινο νόμισμα της Σικυώνος, τέσσερα χάλκινα νομίσματα λακωνικής κοπής, ένα από τα οποία των χρόνων του αυτοκράτορα Κομμόδου[199] και ένα των χρόνων του Γέτα[200], ένα χάλκινο νόμισμα των χρόνων του Γορδιανού του Γ΄ (238-244 μ.Χ.), ένα χάλκινο νόμισμα των χρόνων του Αυρηλιανού (270-275 μ.Χ.), ένα χάλκινο νόμισμα του Κωνσταντίνου του Α΄ (307-337 μ.Χ.), ένα χάλκινο νόμισμα, αναμνηστική κοπή μετά το θάνατο της Ελένης, μητέρας του Κωνσταντίνου του Α΄ (337-340 μ.Χ.), έξι χάλκινα νόμισματα των χρόνων του Κωνσταντίου του Β΄ (337-361 μ.Χ.)[201], ένα χάλκινο νόμισμα πιθανώς του Κωνσταντίνου του Β΄ και ένα χάλκινο νόμισμα των χρόνων του Μαξιμιανού.

Οδός Ηρακλειδών (Ο.Τ. 140, οικόπεδα Δ. Ψαθά - Δ. Ηλιοπούλου και Στ. Μενεγάκη) (4)

Η ανασκαφική έρευνα του οικοπέδου Δ. Ψαθά και Δ. Ηλιοπούλου πραγματοποιήθηκε το έτος 2003 και η έρευνα του οικοπέδου Στ. Μεναγάκη κατά το έτος 2004[202]. Κατά τη διάρκειά τους αποκαλύφθηκε τμήμα αιθρίου των ρωμαϊκών χρόνων με πολλές οικοδομικές φάσεις και αποσπασματικά σωζόμενα λείψανα τοίχων στον υπόλοιπο χώρο των δύο οικοπέδων. Το αποκαλυφθέν τμήμα του αιθρίου ανήκει πιθανότατα στην οικία, τμήμα της οποίας έχει αποκαλυφθεί στην παρακείμενη ιδιοκτησία Παπαδημητρίου-Νικολέττου στα ανατολικά των δύο οικοπέδων και την οποία ο ανασκαφέας αποδίδει στην οικογένεια των Ευρυκλειδών[203].

Στην ανώτερη οικοδομική φάση του αιθρίου ανήκει δεξαμενή των ύστερων ρωμαϊκών χρόνων, το δάπεδο της οποίας αποκαλύφθηκε σε βάθος 0,96 μ. (Σχέδ. 41-42΄ Πίν. 63 δ). Πρόκειται για ορθογώνιας κάτοψης κατασκευή, με πολυγωνικές εσοχές στην εσωτερική πλευρά των γωνιών. Η κατασκευή είχε πλάτος στο εσωτερικό 3,70 και μήκος 5,60 μ. Το δάπεδο και η εσωτερική παρειά των τοιχωμάτων της ήταν επενδεδυμένα με λεπτές πλάκες μαρμάρου διαφόρων χρωμάτων (γκριζωπό, πρασινωπό και ερυθρό), όπως έδειξαν τα τμήματα που διασώθηκαν κατά τόπους, καθώς και τα αποτυπώματά τους πάνω στο κονίαμα του υποστρώματος, ενώ η εξωτερική πλευρά των τοίχων ήταν επιχρισμένη με κονίαμα. Στο δυτικό τοίχωμα της δεξαμενής (τχ 1) διασώθηκε τμήμα πήλινου αγωγού κυκλικής διατομής, διαμ. 0,10 μ., προφανώς για την απορροή των υδάτων.

Η δεξαμενή θεμελιωνόταν σε βάθος 1,01 μ., σε τμήμα προγενέστερου αιθρίου, διαστ. 4,50×4,50 μ., με οκταγωνική διαμόρφωση και ημικυκλικές κόγχες εξωτερικά σε τέσσερις από τις πλευρές του. Το αίθριο περιέτρεχε περιμετρικά κτιστή αύλακα (Σχέδ. 43΄ Πίν. 64 α) και το δάπεδό του είχε επιστρωθεί με πήλινες πλάκες, οι οποίες είχαν συγκολληθεί με μικρή ποσότητα κονιάματος πάνω στο ψηφιδωτό δάπεδο[204] από ακανόνιστες λίθινες ψηφίδες ενός μεγάλου χώρου των πρώιμων ρωμαϊκών χρόνων, που αποκαλύφθηκε σε βάθος 1,10 μ. (Πίν. 64 β).

Στο ανατολικό τμήμα του οικοπέδου Μενεγάκη αποκαλύφθηκε τμήμα ψηφοθετημένου δαπέδου του 3ου αι. μ.Χ. και ανάμεσα σε αυτό και στο αίθριο αποκαλύφθηκαν επάλληλες φάσεις αγωγών των ελληνιστικών, ρωμαϊκών και υστερορρωμαϊκών χρόνων με κατεύθυνση

199. Grunauer von Hoerschelmann, ό.π. (υποσημ. 14), Gruppe XLV.

200. Ό.π., Gruppe LIII, αριθ. 3.

201. Για τέσσερα από τα οποία, πρβλ. D.R. Shear, *Roman Coins and their Values*, London 1974², αριθ. 3903 των χρόνων 346-354 μ.Χ.

202. Το ημερολόγιο της ανασκαφής του οικοπέδου Λ. Ψαθά και Δ. Ηλιοπούλου τήρησε η συμβασιούχος αρχαιολόγος Γ. Τσιακοπούλου και το ημερολόγιο της ανασκαφής του οικοπέδου Στ. Μενεγάκη ο συμβασιούχος αρχαιολόγος Αλ. Στρατής.

203. G. Steinhauer, Παρατηρήσεις στην πολεοδομία της Ρωμαϊκής Σπάρτης, στο W.G. Cavanagh - C. Gallou - M. Georgiadis (επιμ.), *Sparta and Laconia from Prehistory to Pre-modern, Proceedings of the Conference held in Sparta, 17-20 March 2005*, BSA Studies 16, 2009, σ. 274.

204. Για το ψηφιδωτό, βλ. A. Panagiotopoulou, Sparte et ses ateliers à l'époque impériale. Iconographie et innovation, *Dossiers d'Archéologie* 346 (Juillet-Août 2011), σ. 63-64.

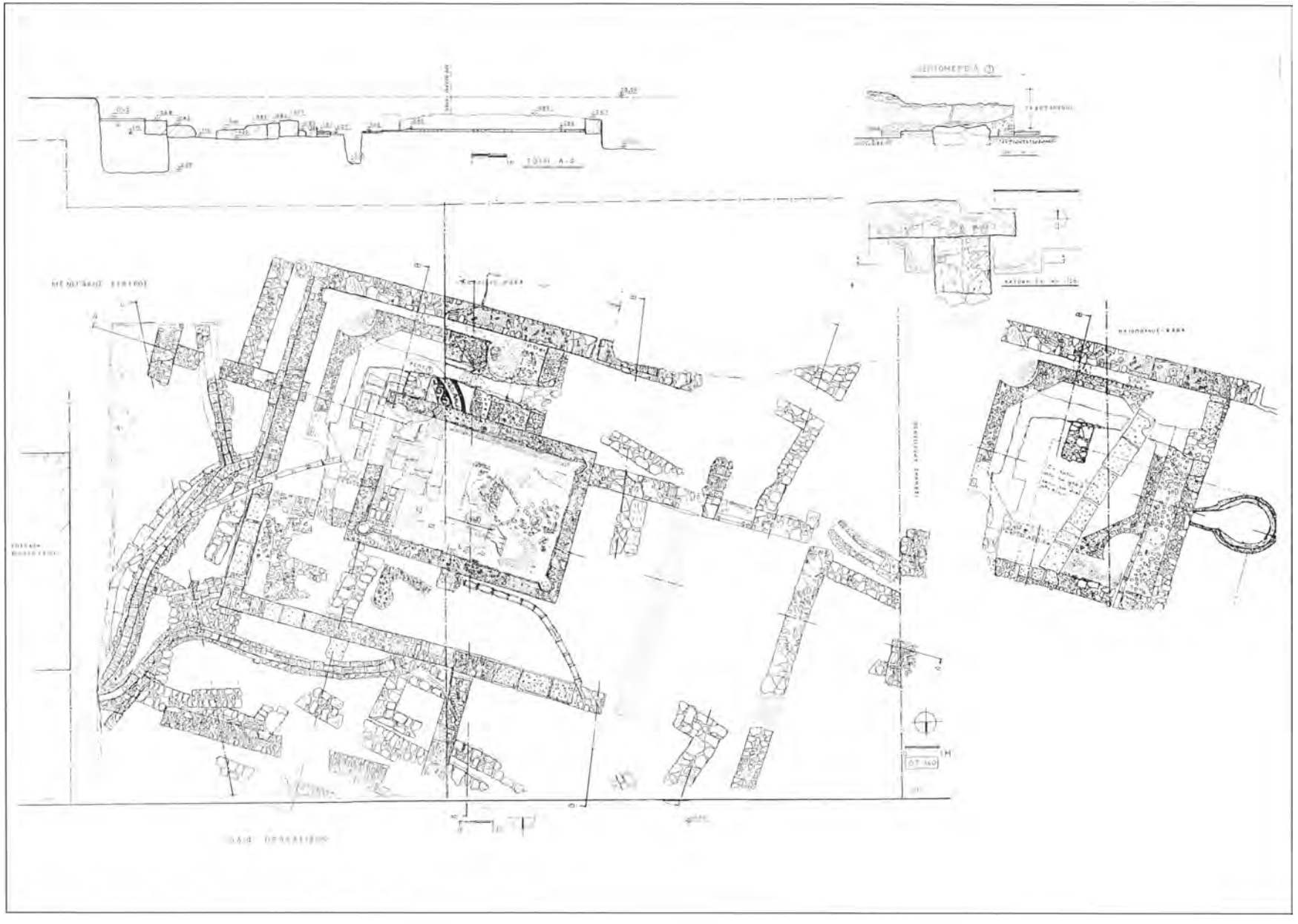

Σχέδ. 41. Σπάρτη. Οδός Ηρακλειδών. Γενική κάτοψη και τομή της ανασκαφής.

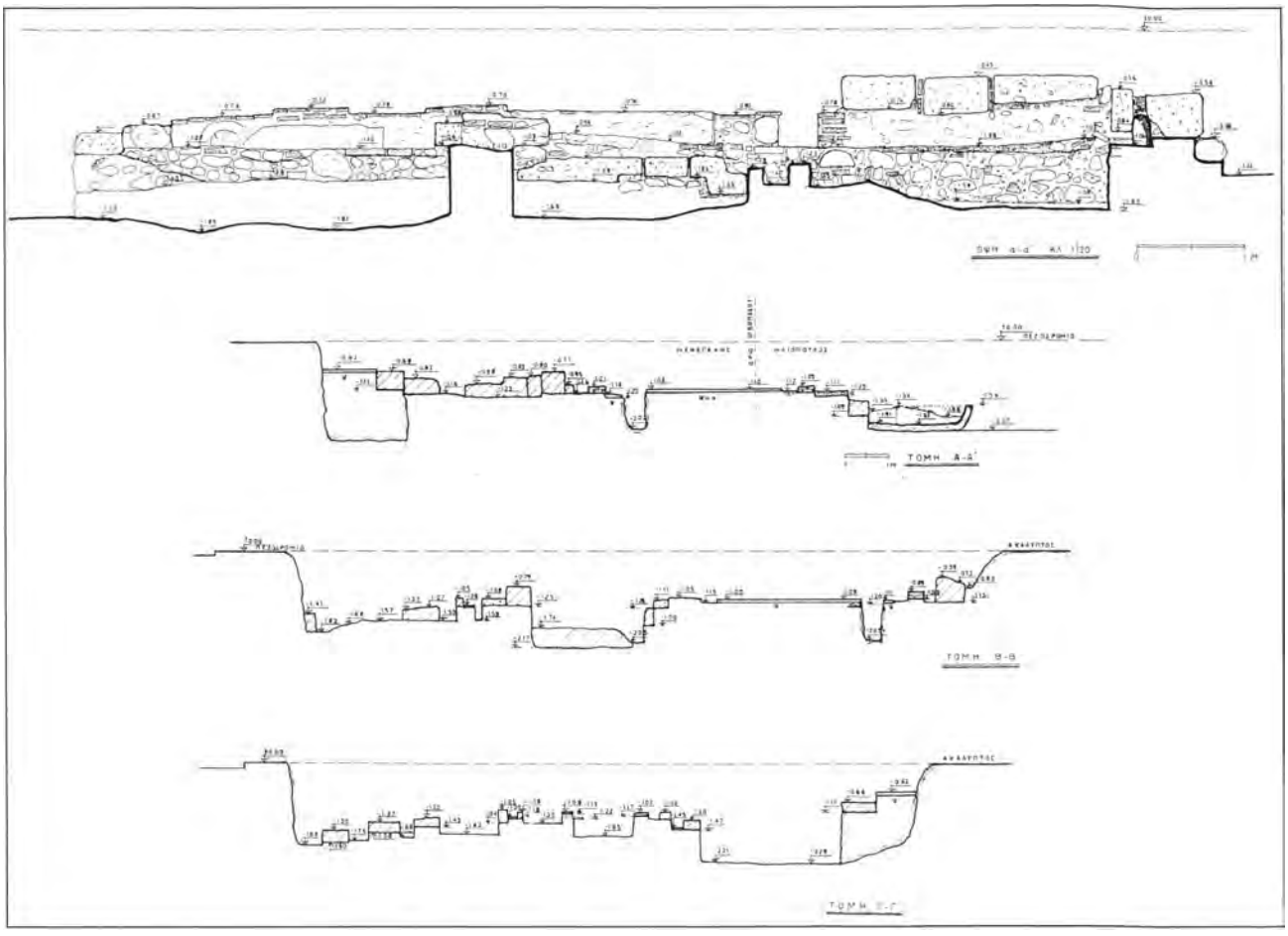

Σχέδ. 42. Σπάρτη. Οδός Ηρακλειδών. Τομές της ανασκαφής.

προς ΒΑ., όπου κατά τις παλαιότερες ανασκαφικές έρευνες είχε αποκαλυφθεί τμήμα αρχαίου δρόμου.

Σε αρχαιότερη οικοδομική φάση ανήκουν τα λείψανα των τοίχων 20 και 6 της ανασκαφής του οικοπέδου Ψαθά-Ηλιοπούλου, οι οποίοι ήταν κατασκευασμένοι από αργούς λίθους και κονίαμα. Στον τοίχο 20 διασώθηκε κατώφλι κατά χώραν, ενώ το ανατολικό άκρο του φαίνεται ότι προχωρούσε κάτω από τη δεξαμενή του αιθρίου της α΄ οικοδομικής φάσης. Κατά την κατασκευή του καταστράφηκε προγενέστερος τοίχος κατασκευασμένος από αργούς λίθους με λάσπη για συνδετικό υλικό (τχ 22). Ο τελευταίος αυτός τοίχος φαίνεται ότι ανήκει στην ίδια οικοδομική φάση με τα αποσπασματικά σωζόμενα τμήματα τοίχων (τχ 19, 8, 9 10, 11, 14, 15, 16, 17 και 18), που εντοπίστηκαν σε διάφορα σημεία του ίδιου οικοπέδου και μπορούν να χρονολογηθούν στους ύστερους κλασικούς ή ελληνιστικούς χρόνους.

Σε προγενέστερη φάση (αρχαϊκή ή κλασική;) ανήκει το τμήμα του υπόγειου θαλάμου καύσης κλιβάνου κυκλικής κάτοψης, που αποκαλύφθηκε κάτω από τα λείψανα των τοίχων 20 και 22 της ανασκαφής του οικοπέδου Ψαθά-Ηλιοπούλου, σε βάθος 2,07 μ.

Κατά την ανασκαφή συγκεντρώθηκε κεραμική των ελληνιστικών, ρωμαϊκών και υστερορρωμαϊκών χρόνων. Διακρίνονται τμήματα λύχνων του βορειοαφρικανικού τύπου (Μ.Σ. αριθ. 14950-14951) και τμήμα ανάγλυφου σκύφου του τύπου των επιμηκυσμένων πετάλων. Η προγενέστερη χρήση του χώρου υποδεικνύεται από την εύρεση οστράκων των γεωμετρικών, καθώς και των αρχαϊκών χρόνων (θραύσμα πινακίου και τμήματα βάσεων μελαμβαφών κυπέλλων). Στα κινητά ευρήματα της ανασκαφής συμπεριλαμβάνονται επίσης πήλινο τετράγωνο πλακίδιο με κεφαλή γυναικείας μορφής με πόλο (Μ.Σ. αριθ. 15986), τμήμα πήλινου λύχνου με λυχνοστάτη (Μ.Σ. αριθ. 15987), τμήμα ακροκέραμου με ανάγλυφη παράσταση κεφαλής γυναικείας μορφής με ιμάτιο στο κεφάλι (Πίν. 65 α) (Μ.Σ. αριθ. 15988), χάλκινο δαχτυλίδι, θραύσματα γυάλινων αγγείων, κέλυφος θαλάσσιου οργανισμού (spondylus gaederopus), σιδερένιοι ήλοι, τεμάχια χαλκού, χαυλιόδοντας κάπρου, ψηφίδες λίθινες

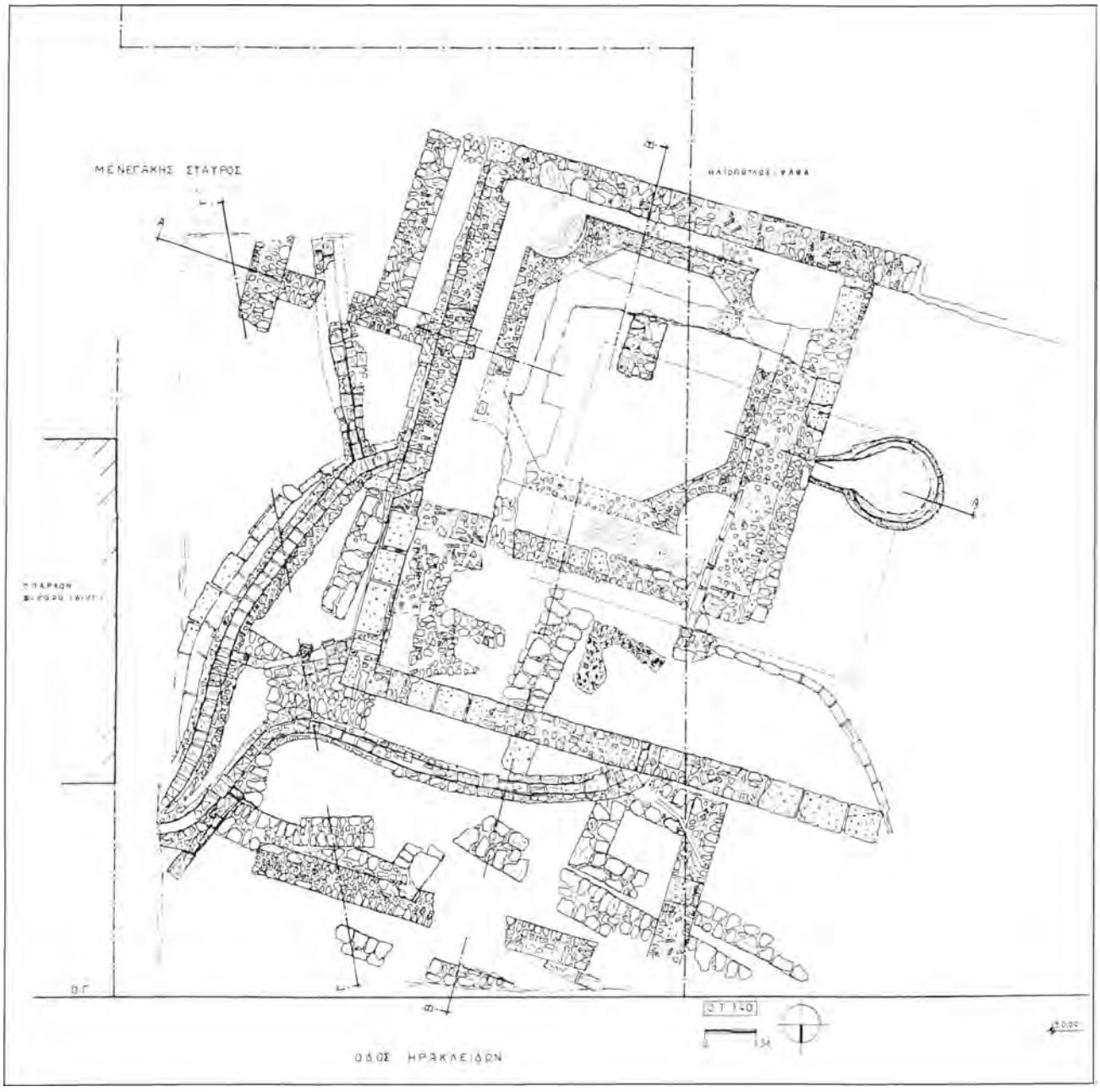

Σχέδ. 43. Σπάρτη. Οδός Ηρακλειδών. Κάτοψη της β΄ φάσης του αιθρίου.

και από υαλόμαζα, τμήμα μαρμάρινου ποδιού αγαλματίου, μέγ. σωζ. ύψ. 0,075 μ. (Μ.Σ. αριθ. 14953) και τμήμα μαρμάρινου τριπτήρα ιγδίου (Μ.Σ. αριθ. 14954).

Οδός Γκορτσολόγου 133 (Ο.Τ. 29, οικόπεδο Γ.Π. Γεωργανέ) (5)

Η ανασκαφική έρευνα του οικοπέδου κατά το έτος 2001 είχε αποκαλύψει στο δυτικό τμήμα του οικοπέδου τμήμα τοίχου και τάφους των ρωμαϊκών χρόνων, καθώς και μία ταφή των αρχαϊκών-κλασικών χρόνων. Κατά το τρέχον έτος διενεργήθηκε συμπληρωματική ανασκαφική έρευνα, λόγω αλλαγής της αρχιτεκτονικής μελέτης και του διαγράμματος κάλυψης της προς ανέγερση οικοδομής[205] (Σχέδ. 44).

205. Το ημερολόγιο της β΄ φάσης της ανασκαφής τηρήθηκε από το συμβασιούχο αρχαιολόγο Α. Στρατή.

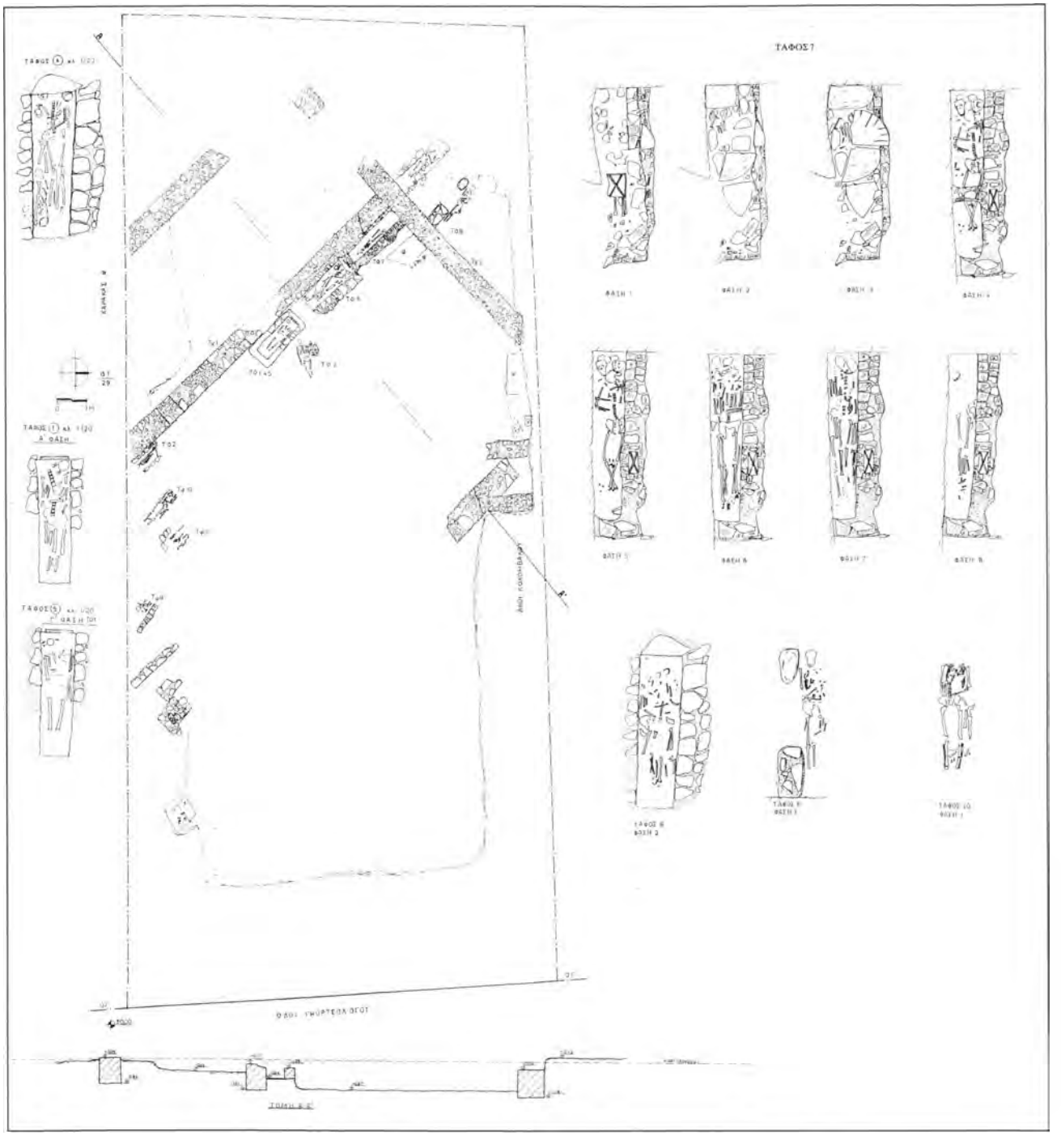

Σχέδ. 44. Σπάρτη. Οδός Γκορτσολόγου 133. Κάτοψη και τομή της ανασκαφής και κατόψεις των τάφων.

Η συνέχιση των εκσκαφικών εργασιών στο βόρειο και το δυτικό τμήμα του οικοπέδου αποκάλυψε τμήμα τοίχου (τχ 2), με κατεύθυνση ΒΑ.-ΝΔ., ο οποίος γωνίαζε με τον τοίχο 1, που είχε αποκαλυφθεί κατά την πρώτη περίοδο της ανασκαφικής έρευνας. Στα νότιά του αποκαλύφθηκε μικρό τμήμα ψηφιδωτού δαπέδου σε βάθος 0,94 μ. πάνω από την επιφάνεια του πεζοδρομίου της οδού Γκορτσολόγου. Τμήμα τοίχου (τχ 3) παράλληλου προς τον τοίχο 1 αποκαλύφθηκε επίσης στο δυτικό τμήμα του οικοπέδου.

Κατά την επέκταση του σκάμματος αποκαλύφθηκε επίσης στα βόρεια του τάφου 6 και σε επαφή με την ανατολική παρειά του τοίχου 1, ένας νέος κτιστός τάφος (τφ 7) με προσανατολισμό ΒΔ.-ΝΑ., ο οποίος περιείχε οκτώ επάλληλες στρώσεις ανακομιδών οστών και τα κρανία των νε-

κρών συγκεντρωμένα στο βορειοδυτικό άκρο του τάφου. Στο ανώτερο στρώμα του βρέθηκαν γυάλινες χάνδρες προφανώς κτέρισμα κάποιας από τις ταφές. Ένας ακόμα τάφος σε απλό όρυγμα (τφ 8) με τον ίδιο προσανατολισμό αποκαλύφθηκε στη βόρεια πλευρά του τχ 2. Κατά τον καθαρισμό του βρέθηκε χάλκινο νόμισμα των χρόνων του αυτοκράτορα Αυρηλιανού (270-275 μ.Χ.)[206].

Παράλληλα με τις ανασκαφικές εργασίες στο δυτικό τμήμα της ιδιοκτησίας πραγματοποιήθηκαν και καθαρισμοί των ζωνών προστασίας των παρακείμενων οικοδομών. Έτσι, κατά τον καθαρισμό της βόρειας ζώνης προστασίας και σε επαφή με τον μαντρότοιχο του ξενοδοχειακού συγκροτήματος Sparta Inn αποκαλύφθηκαν μικρά τμήματα ψηφιδωτού δαπέδου με διακόσμηση επάλληλων τεμνόμενων κύκλων, που δημιουργούσαν τετράκτινα αστέρια. Το τμήμα του ψηφιδωτού δαπέδου φαίνεται ότι συνανήκει με το τμήμα του δαπέδου, που αποκαλύφθηκε στα νότια του τχ 2. Κατά την ανασκαφή της προς Ν. ζώνης προστασίας αποκαλύφθηκαν τα υπολείμματα τριών ακόμα ταφών (τφ 9, 10, 11) με προσανατολισμό ΒΔ.-ΝΑ.

Τέλος, κατά την ανασκαφή της βόρειας, καθώς και της νότιας ζώνης προστασίας αποκαλύφθηκαν δύο τμήματα ενός τέταρτου τοίχου (τχ 4), παράλληλου προς τον τχ 1 στα ανατολικά του. Η παράλληλη, όπως αυτή αποκαθίσταται, πορεία του τχ 4 με τους τχ 1 και 3, η ομοιότητα της τοιχοποιίας, αλλά και το ίδιο το βάθος της θεμελίωσής τους (1,06 μ.), υποδηλώνουν ότι όλοι (τχ 1, 2, 3 και 4) ανήκαν στο ίδιο κτίριο, η αποσπασματική όμως διατήρησή τους δεν επιτρέπει την εξαγωγή ασφαλών συμπερασμάτων για τη χρήση του.

Κατά την αφαίρεση των επιχώσεων συγκεντρώθηκε κεραμική των ελληνιστικών και των ρωμαϊκών χρόνων, ενώ λίγα όστρακα θα μπορούσαν να χρονολογηθούν στους αρχαϊκούς-κλασικούς χρόνους. Στα ευρήματα συμπεριλαμβάνεται επίσης μία χάλκινη λειψανοθήκη σε σχήμα σταυρού (Μ.Σ. αριθ. 15152) των βυζαντινών χρόνων (11ος αιώνας;), η οποία φέρει εγχάρακτη παράσταση δεόμενης Θεοτόκου και την επιγραφή *ΠΑΝΑ/ΓΗΑ*[207].

Οδός Πλατανιστά (Ο.Τ. 141, οικόπεδο Σπ. Πολίτη και Γ. Σουρλή) (6)

Κατά την ανασκαφική έρευνα του οικοπέδου αποκαλύφθηκαν λίγα μόνο και πολύ αποσπασματικά σωζόμενα, αρχιτεκτονικά λείψανα (Σχέδ. 45). Το οικόπεδο συνορεύει προς Β. με την ιδιοκτησία Σπ. και Ζ. Πολίτη[208] και γειτνιάζει με την ιδιοκτησία Παναγάκη, όπου έχει αποκαλυφθεί τμήμα πολυτελούς οικίας με ψηφιδωτά δάπεδα[209]. Στο δυτικό τμήμα του οικοπέδου αποκαλύφθηκε τμήμα τοίχου, σωζ. μήκ. 1,80 και μέγ. πλ. 0,70 μ., με κατεύθυνση ΝΔ.-ΒΑ., θεμελιωμένο σε βάθος 1,52 μ. Στο κέντρο περίπου του οικοπέδου αποκαλύφθηκε μικρό τμήμα τοίχου, μέγ. πλ. 0,50 μ., με κατεύθυνση Α.-Δ., στα ανατολικά του οποίου εντοπίστηκε μικρό τμήμα δαπέδου από κάθετα τοποθετημένες κεράμους και βορειότερα δύο μικρά τμήματα τοιχίων, που γώνιαζαν μεταξύ τους.

Στο ανατολικό τμήμα του οικοπέδου αποκαλύφθηκε κυκλικής κάτοψης ιδιότυπη κατασκευή, θεμελιωμένη σε βάθος 2,10 έως 2,18 μ., μέγ. διαμ. 2,80 μ. Είναι κατασκευασμένη από ισοϋψή περίπου τμήματα κτιστών κιόνων, κάθετα τοποθετημένα και σε επαφή μεταξύ τους. Η χρήση της είναι αδιάγνωστη.

Οδός Αγίου Νίκωνος (Ο.Τ. 40, οικόπεδο Δ. Αναστασοπούλου) (7)

Κατά τη σωστική ανασκαφή αποκαλύφθηκε τμήμα τοίχου της ρωμαϊκής εποχής στη βορειοδυτική γωνία του οικοπέδου και σε βάθος 1,65 μ. από την επιφάνεια του πεζοδρομίου. Ο τοίχος, πλ. 0,65 μ., είχε κατεύθυνση ΝΔ.-ΒΑ. και ήταν κατασκευασμένος από αργούς λίθους, πήλινες πλάκες, θραύσματα κεράμων και κονίαμα για συνδετικό υλικό. Στο ανατολικό άκρο του είχε εντοιχιστεί λίθος με χαράγματα, πιθανότατα βάση παιχνιδιού, που αποτελείται από τέσσερις εγχάρακτες στήλες που τέμνονται στο κέντρο από μία κάθετη, στη μία κορυφή της οποίας είχε χαραχθεί μικρή καμπύλη γραμμή. Στα νότια του τοίχου αποκαλύφθηκε μικρό τμήμα στρώματος καταστροφής από θραύσματα κεράμων, λίθους, τεμάχια κονιαμάτων και θραύσματα αβαφών αμφορέων (βάθ. 1,70 έως 2,35 μ.).

Στην υπόλοιπη έκταση του οικοπέδου δεν εντοπίστηκαν αρχαιότητες, προφανώς λόγω της ύπαρξης παλαιάς οικίας στην ίδια θέση.

206. Πρβλ. Shear, ό.π. (υποσημ. 13), αριθ. 3160.

207. Για παραπλήσια λειψανοθήκη, βλ. Ό. Γκράτζιου - Α. Λαζαρίδου (επιμ.), *Από τη Χριστιανική Συλλογή στο Βυζαντινό Μουσείο (1884-1930), Κατάλογος Έκθεσης, 29 Μαρτίου 2002-7 Ιανουαρίου 2003*, Αθήνα 2006, σ. 173, αριθ. κατ. 105 και B. Pitarakis, *Les Croix-reliquaires pectorales byzantines en bronzes*, Paris 2006.

208. *ΑΔ* 55 (2000): Χρονικά, σ. 213-214.

209. *ΑΔ* 55 (2000): Χρονικά, σ. 211-213.

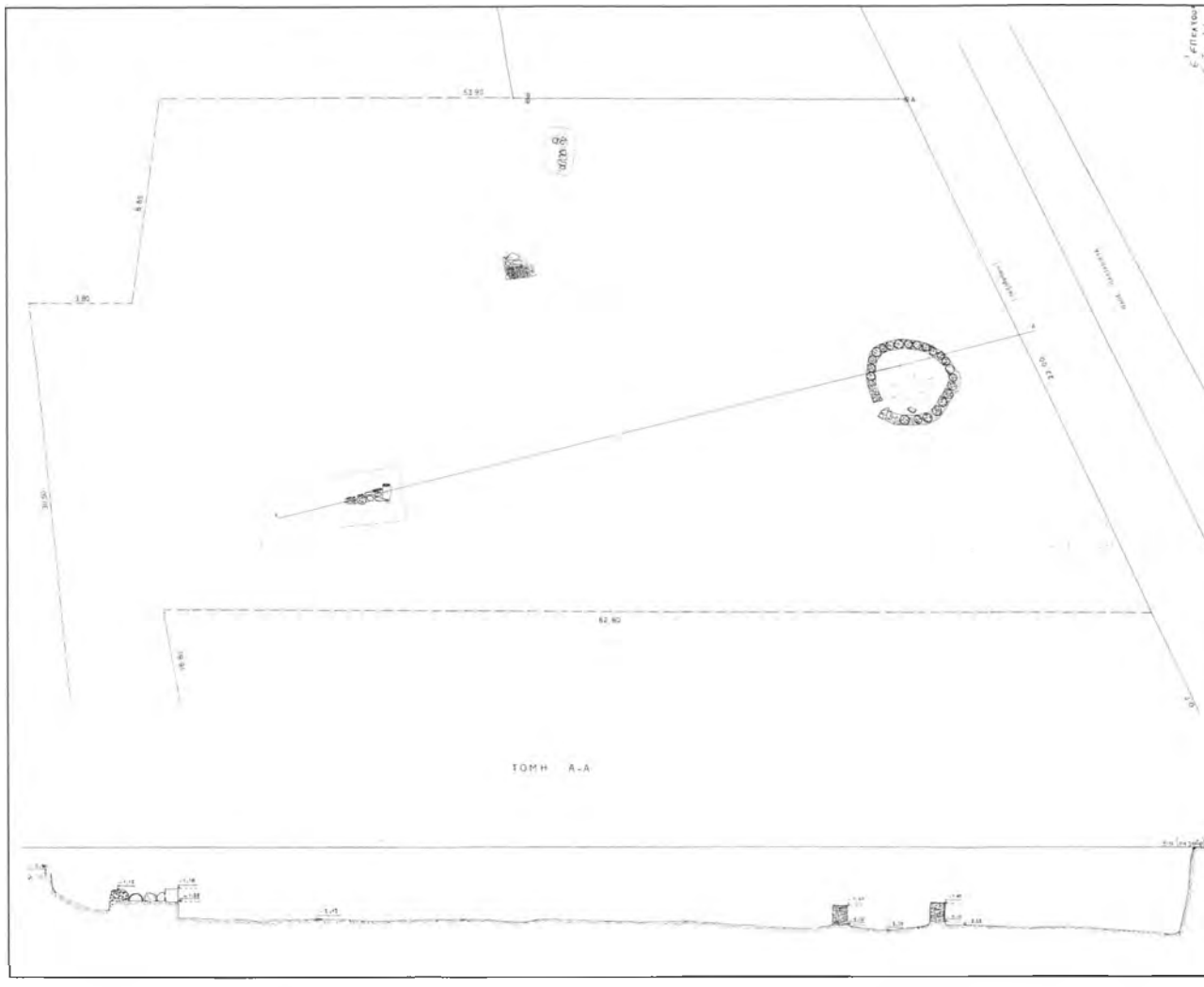

Σχέδ. 45. Σπάρτη. Οδός Πλατανιστά. Κάτοψη και τομή της ανασκαφής.

Οδός Μενελάου (Ο.Τ. 38, οικόπεδο Ευστρ. Κολυβήρα) (8)

Στο οικόπεδο αποκαλύφθηκαν λίγα αρχαία λείψανα κατά την εκσκαφή της ζώνης προστασίας της προς Β. όμορης οικίας. Στην υπόλοιπη έκταση του οικοπέδου δεν εντοπίστηκαν αρχαιότητες, προφανώς λόγω της ύπαρξης παλαιάς οικίας στην ίδια θέση.

Σε βάθος 1,29 μ. αποκαλύφθηκε η ανώτερη επιφάνεια τοίχου, σωζ. μήκ. 3,90, μέγ. πλ. 0,70 και σωζ. ύψ. από 0,65 έως 0,90 μ. Ο τοίχος είχε κατεύθυνση ΒΔ.-ΝΑ. Ήταν κατασκευασμένος από μεσαίου και μεγάλου μεγέθους πώρινους λίθους και θραύσματα κεράμων και ήταν θεμελιωμένος πάνω στο στέρεο έδαφος σε βάθος 2,19 μ. Στα βόρεια του τοίχου αποκαλύφθηκε σε βάθος 1,80 μ. στρώμα μικρών λίθων, κεράμων και ισχυρά πατημένης γης (αρχαίο οδόστρωμα;) και το στέρεο έδαφος σε βάθος 2,31 μ. Στα νότια του τοίχου αποκαλύφθηκε μικρό τμήμα κάθετης προς τον τοίχο κατεστραμμένης αύλακας με κατεύθυνση Β.-Ν., κατασκευασμένης από ανεστραμμένες κεράμους και στο νοτιοδυτικό άκρο του στρώμα καταστροφής σε βάθος 1,39 μ. αποτελούμενο από κεράμους, λίθους και λίγα οστά. Το ανατολικό τμήμα του τοίχου είχε καταστραφεί από την κατασκευή τοίχου της σύγχρονης εποχής με κατεύθυνση Β.-Ν.

Το αποκαλυφθέν τμήμα του τοίχου θα μπορούσε να ερμηνευθεί, είτε ως ανάλημμα οδού, είτε ως εξωτερικός τοίχος κτίσματος και μάλιστα ταφικού μνημείου, λόγω της ανεύρεσης οστών. Στην ίδια περιοχή άλλωστε έχουν αποκαλυφθεί και άλλα ταφικά μνημεία[210].

ΕΛΕΝΗ ΖΑΒΒΟΥ

210. Βλ. *ΑΔ* 51 (1996): Χρονικά, σ. 112-113· 52 (1997): Χρονικά, σ. 172-174 (οικόπεδο Β. Κολυβήρα)· 54 (1999): Χρονικά σ. 164-165 (οικόπεδο Δ. Κρητικού).

Οδός Γιτιάδα (Ο.Τ. 97Α, οικόπεδο Ν. Σωτηρίου) (9)

Η ανασκαφική έρευνα του οικοπέδου[211], αποκάλυψε επάλληλες οικοδομικές φάσεις αρχιτεκτονικών λειψάνων, που μπορούν να χρονολογηθούν από τους αρχαϊκούς μέχρι και τους ρωμαϊκούς χρόνους, καθώς και τάφους των πρωτογεωμετρικών και των ρωμαϊκών χρόνων (Σχέδ. 46-47· Πίν. 65 β). Το οικόπεδο βρίσκεται στο ανατολικό τμήμα της σύγχρονης Σπάρτης, περιοχή που αντιστοιχεί στην αρχαία κώμη των Λιμνών και σε μικρή απόσταση προς ΒΔ. του ιερού της Ορθίας Αρτέμιδος.

Στην ανώτερη οικοδομική φάση ανήκουν τα λείψανα τοίχων 18 και 12, που ορίζουν χώρο, ο οποίος εκτείνεται προς Β. κάτω από το κατάστρωμα της οδού Γιτιάδα και προς Α. στην όμορη, μη ανεσκαμμένη ιδιοκτησία. Οι τοίχοι της οικοδομικής αυτής φάσης ήταν κατασκευασμένοι από μικρούς λίθους, τμήματα κεράμων και ισχυρό γκρίζο ασβεστοκονίαμα για συνδετικό υλικό.

Σε δεύτερη-υποκείμενη οικοδομική φάση ανήκουν τα λείψανα των τοίχων 6, 8, 9, 10, 11, 15, 16, 17, 21 και 22, οι περισσότεροι από τους οποίους διασώθηκαν σε πολύ αποσπασματική κατάσταση. Εξ αυτών οι τοίχοι 10, 11 και 21 στο βόρειο τμήμα του οικοπέδου φαίνεται ότι όριζαν δύο χώρους (χώροι Α και Β), η συνέχεια των οποίων εκτεινόταν προς Β. κάτω από το κατάστρωμα της οδού Γιτιάδα.

Ανάμεσα στα αποσπασματικά σωζόμενα κτιριακά λείψανα της οικοδομικής αυτής φάσης αποκαλύφθηκαν 6 τάφοι των ρωμαϊκών χρόνων. Ένας εξ αυτών, ο τφ 7, περιείχε τον ενταφιασμό ιατρού, όπως μπορούμε να συμπεράνουμε από το σύνολο των ιατρικών εργαλείων, το οποίο αποκαλύφθηκε στο εσωτερικό του.

Σε κατώτερο στρώμα στην περιοχή του χώρου Α αποκαλύφθηκε σε βάθος 1,49 μ. τμήμα τοίχου (τχ 49) με κατεύθυνση περίπου Α.-Δ., κατασκευασμένου από πώρινες λιθοπλίνθους. Η στενότητα όμως του ανασκαπτόμενου χώρου στο σημείο αυτό δεν επέτρεψε την εξαγωγή ασφαλών συμπερασμάτων για την κατασκευή, στην οποία ο τοίχος ανήκε. Πρέπει όμως να σημειωθεί ότι σε βάθος 1,60 έως 1,80 μ. βρέθηκαν στα δυτικά του τοίχου θραύσματα κρατήρα της ελληνιστικής εποχής με ανάγλυφα εμβλήματα (Μ.Σ. αριθ. 15090).

Κατά την αφαίρεση της επίχωσης στο δυτικό τμήμα του οικοπέδου (χώροι Α και Β της ανασκαφής) αποκαλύφθηκε σε βάθος 2,14 έως 2,64 μ. στρώμα καταστροφής, που περιείχε μεγάλο αριθμό τεμαχίων κονιάματος με ερυθρό και κίτρινο χρώμα, κεραμική της ελληνιστικής εποχής, ένα χάλκινο νόμισμα λακωνικής κοπής των ετών 43-31 π.Χ.[212] (βρέθηκε σε βάθος 2,40 μ.), ενώ στα κατώτερα σημεία του εντοπίστηκαν λίγα όστρακα των γεωμετρικών χρόνων.

Στον υπόλοιπο χώρο της ανασκαφής αποκαλύφθηκαν λείψανα τοίχων επάλληλων οικοδομικών φάσεων, των οποίων η αποσπασματική διατήρηση δεν επιτρέπει την αποκατάσταση της κάτοψης των κτιρίων, στα οποία ανήκαν. Στην ύστερη ελληνιστική περίοδο θα μπορούσαν πιθανότατα να χρονολογηθούν τα λείψανα των τοίχων 23, 24, 25 και 7, που αποκαλύφθηκαν στο βόρειο τμήμα του οικοπέδου και σε υποκείμενη φάση τα λείψανα των τοίχων 56, 66 και 67, τα οποία ανήκαν πιθανότατα στο ίδιο κτίριο.

Σε υποκείμενη οικοδομική φάση, που μπορεί πιθανότατα να χρονολογηθεί στην αρχαϊκή εποχή, ανήκουν ένα πηγάδι, που αποκαλύφθηκε στο δυτικό τμήμα του οικοπέδου σε βάθος 3,15 μ., καθώς και οι αποσπασματικά σωζόμενοι τοίχοι (τχ 54, 55, 64, 65, 69, 70 και ο τοίχος 27 στο κεντρικό τμήμα της ανασκαφής), οι οποίοι αποκαλύφθηκαν σε βάθος κυμαινόμενο από 2,47 έως 3,10 μ. Σε βάθος 3,77 έως 3,98 μ. στο νοτιοδυτικό τμήμα της ανασκαφής (χώρος Α) εντοπίστηκε στρώμα με έντονα ίχνη καύσης, εντός του οποίου βρέθηκε καλής ποιότητας μελαμβαφής κεραμική των αρχαϊκών χρόνων, καθώς και τμήματα μελαμβαφών κεράμων. Στο δυτικό τμήμα του οικοπέδου εντοπίστηκε, τέλος, μια κτερισμένη ταφή των πρωτογεωμετρικών χρόνων.

Κατά την ανασκαφή συγκεντρώθηκε κεραμική των ρωμαϊκών και ελληνιστικών χρόνων, αλλά και μικρή ποσότητα οστράκων των αρχαϊκών και γεωμετρικών χρόνων. Ανάμεσα στα ευρήματα των ελληνιστικών χρόνων πρέπει να αναφερθούν κιονωτός κρατήρας με ανάγλυφα εμβλήματα (Μ.Σ. 15052), θραύσματα μεγαρικού σκύφου (Μ.Σ. 15066), άωτα μελαμβαφή σκυφίδια (Μ.Σ. αριθ. 15068, 15089), τμήμα άωτου μελαμβαφούς σκύφου με προεξέχον χείλος, πάνω στο οποίο φέρει διακόσμηση εμπίεστων ανθεμίων (Μ.Σ. αριθ. 15058), μυροδοχεία (Μ.Σ. αριθ. 15062α, β), λύχνος (Μ.Σ. αριθ. 15075) κ.ά. Στα ευρήματα της ανασκαφής συμπεριλαμβάνονται επίσης δύο ενσφράγιστες κέραμοι του ιερού της Ορθίας (Μ.Σ. αριθ. 15053 και 15054), μεγάλος αριθμός μικκύλων αγγείων και ένα χάλκινο λακωνικό νόμισμα της εποχής του Γ. Ευρυκλή (31-7 μ.Χ.)[213].

211. Το ημερολόγιο της ανασκαφής τήρησαν διαδοχικά οι συμβασιούχοι αρχαιολόγοι Χ. Γιαννακάκη και Γ. Πάντου. Το οικόπεδο γειτνιάζει με τα οικόπεδα Ανδριόπουλου, Ντάρμου και Μάρκου, για τα οποία, βλ. *ΑΔ* 52 (1997): Χρονικά, σ. 167-170.

212. Πρβλ. Grunauer von Hoerschelmann, ό.π. (υποσημ. 14), Gruppe XVII.

213. Πρβλ. ό.π., Gruppe XXVII.

Σχέδ. 46. Σπάρτη. Οδός Γιτιάδα. Κάτοψη της ανασκαφής.

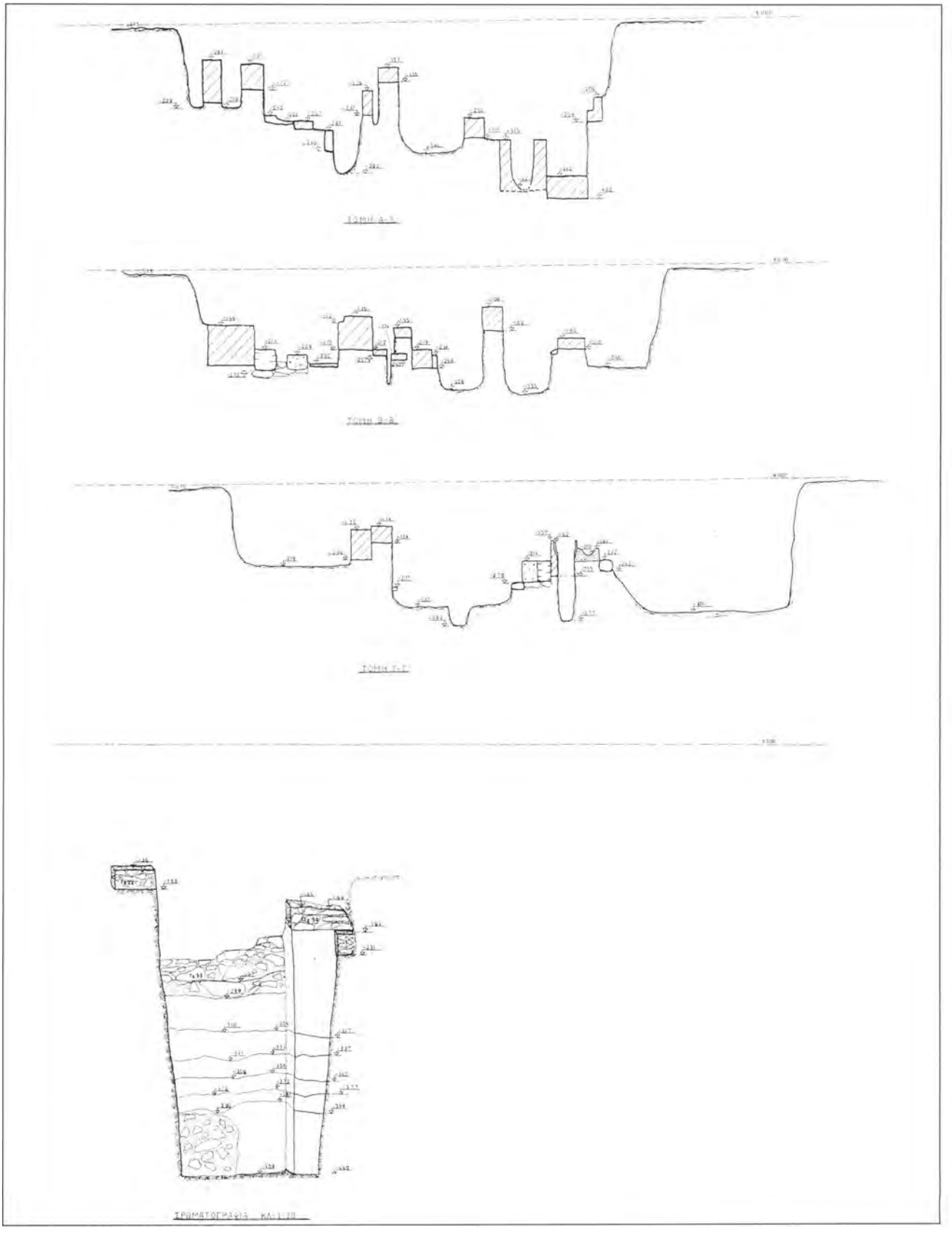

Σχέδ. 47. Σπάρτη. Οδός Γιτιάδα. Τομές της ανασκαφής.

Συμβολή των οδών Πλατανιστά και Διοσκούρων (Ο.Τ. 142, οικόπεδο Δ. Ζαχαριάδη) (10)

Κατά την ανασκαφική έρευνα του οικοπέδου, που διενεργήθηκε με χρηματοδότηση του ιδιοκτήτη[214] αποκαλύφθηκαν αρχιτεκτονικά λείψανα, τα οποία μπορούν να συνδεθούν με την οικία των ρωμαϊκών χρόνων, η οποία είχε αποκαλυφθεί κατά την ανασκαφή των οικοπέδων Α. Γεωργιτσογιαννάκου[215], Χ. Παπαθεοφιλοπούλου και Αικ. Βρακοπούλου-Βρετάκου στην ανατολική πλευρά της οδού Πλατανιστά (Ο.Τ. 5Α) (Σχέδ. 48΄ Πίν. 65 γ).

Ερευνήθηκαν τμήματα τριών χώρων της οικίας, που ορίζονταν από τοίχους (τχ 1, 2, 3, 9 και 12) κατασκευασμένους από αργούς λίθους και κονίαμα για συνδετικό υλικό. Σε τρεις τουλάχιστον από τους τοίχους διακρίθηκαν επισκευές και επιδιορθώσεις, οι οποίες υποδεικνύουν τη μακρά περίοδο χρήσης του κτιρίου.

Σε πρωιμότερες οικοδομικές φάσεις ανήκουν δύο τουλάχιστον τοίχοι (τχ 16 και 17), οι οποίοι αποκαλύφθηκαν στο δυτικό τμήμα του οικοπέδου και μπορούν να χρονολογηθούν στην ελληνιστική εποχή λόγω της κεραμικής που βρέθηκε στην τάφρο θεμελίωσής τους και των κατασκευαστικών λεπτομερειών τους.

Ανάμεσα στα αρχιτεκτονικά λείψανα εντοπίστηκε ορθογώνιας κάτοψης κατασκευή με τοιχώματα επιχρισμένα με πηλό, ο οποίος είχε στερεοποιηθεί από φωτιά (πυρά;). Στο εσωτερικό της βρέθηκαν χάλκινα εξαρτήματα πιθανώς από κλειδαριά ξύλινου κιβωτιδίου. Η κατασκευή αποκολλήθηκε ακέραια με σκοπό τη φύλαξή της στο Μουσείο Σπάρτης.

Κατά την ανασκαφή συγκεντρώθηκε μεγάλη ποσότητα κεραμικής των ρωμαϊκών χρόνων. Διακρίνονται όστρακα από χρηστικά αγγεία (πρόχοι, ηθμοί, ιγδία, πύραυνα, ακέραιο μόνωτο χυτρίδιο και μαγειρικά σκεύη με ίχνη καύσης), λύχνους και οξυπύθμενους αμφορείς. Στα ευρήματα συμπεριλαμβάνονται επίσης θραύσματα λεπτών ερυθροβαφών πινακίων με διακόσμηση τύπου rouletting ή μιμήσεις της ερυθροβαφούς αφρικανικής κεραμικής, καθώς και βολβόσχημο μυροδοχείο μεγάλων διαστάσεων (Μ.Σ. αριθ. 15989), που βρέθηκε κατά τις εργασίες αποκόλλησης της πυράς. Στα πρωιμότερα ευρήματα του χώρου ανήκουν θραύσματα αγγείων με διακόσμηση τύπου Δυτικής Κλιτύος, τμήματα ανάγλυφων σκύφων, όστρακα από ραβδωτά αγγεία με ανάγλυφα εμβλήματα, μυροδοχεία, λύχνοι, όστρακα των κλασικών και αρχαϊκών χρόνων, ανάμεσα στα οποία βρίσκεται θραύσμα μελανόμορφου αγγείου, καθώς και όστρακα των γεωμετρικών χρόνων, πολλά από τα οποία βρέθηκαν κατά την ανασκαφή αποθέτη στο νοτιοδυτικό τμήμα του οικοπέδου.

Στα ευρήματα συμπεριλαμβάνονται επίσης τμήματα ειδωλίων ανθρώπων και ζώων, τμήματα πήλινων πλακιδίων, ακροκέραμα, πήλινο σφονδύλι και αστράγαλος, μεγάλος αριθμός πυραμιδοειδών αγνύθων, οστέινες βελόνες, μαρμάρινο τεφροδόχο αγγείο, μεταλλικά αντικείμενα, κυκλικό ακρωτήριο (Μ.Σ. αριθ. 15623) και πληθώρα θραυσμάτων ορθομαρμάρωσης.

Από τα νομίσματα της ανασκαφής μπορούν να ταυτιστούν λόγω διατήρησης ορισμένα νομίσματα λακωνικής κοπής των χρόνων 37-31 π.Χ., ένα νόμισμα των χρόνων του Κλαυδίου (41-54 μ.Χ.), ένα του Τραϊανού Δεκίου (249-251 μ.Χ.), ένα του Αυρηλιανού (270-275 μ.Χ.) και ένα του Τάκιτου (275-276 μ.Χ.).

Οδός Ωραίας Ελένης 43 (Ο.Τ. 70, οικόπεδο Π. και Κων. Ζούζουλα) (11)

Κατά την έρευνα του οικοπέδου αποκαλύφθηκε στο νοτιοανατολικό τμήμα του σκάμματος και σε βάθος 1,50 μ. από την επιφάνεια του οδοστρώματος της παρακείμενης σύγχρονης οδού, η ανώτερη επιφάνεια τεσσάρων τοίχων κτίσματος της ελληνιστικής εποχής[216]. Οι τοίχοι του είχαν οικοδομηθεί με αργούς λίθους και λάσπη για συνδετικό υλικό και θεμελιώνονταν σε βάθος 2,24 μ. (Σχέδ. 49).

Κατά την ανασκαφή συγκεντρώθηκε κεραμική των ελληνιστικών χρόνων. Διακρίνεται θραύσμα ανάγλυφου σκύφου του τύπου των επιμηκυσμένων πετάλων, όστρακο τροχήλατου λύχνου, τμήματα ατρακτόσχημων μυροδοχείων και μικρά τμήματα ειδωλίων. Ιδιαίτερο εύρημα ήταν ένα χάλκινο ομοίωμα φιδιού, που αποκαλύφθηκε μέσα στο στρώμα καταστροφής. Κατά τις εκσκαφικές εργασίες βρέθηκε επίσης τμήμα αγαλματίου Αφροδίτης με χιτώνα ζωσμένο κάτω από το στήθος, στον ώμο της οποίας έχει σκαρφαλώσει ερωτιδέας[217] (Μ.Σ. 15143) (Πίν. 65 δ).

ΑΘΑΝΑΣΙΟΣ ΘΕΜΟΣ

Συμβολή των οδών Βρασίδου και Λυσάνδρου (Ο.Τ. 10, οικόπεδα Π. και Γ. Κάτσαρη) (12)

Η ανασκαφική έρευνα των οικοπέδων διενεργήθηκε με αυτοχρηματοδότηση σε χώρο έκτασης 488,74 τ.μ. Κα-

214. Το ημερολόγιο της ανασκαφής τήρησε ο συμβασιούχος αρχαιολόγος Γ. Τσιαγγούρης.

215. *ΑΔ* 50 (1995): Χρονικά, σ. 121-122.

216. Το ημερολόγιο της ανασκαφής τήρησε ο συμβασιούχος αρχαιολόγος Α. Στρατής.

217. Για τον τύπο, βλ. V. Machaira, *Les groupes statuaires d'Aphrodite et d'Eros. Étude stylistique des types et de la relation entre deux divinités pendant l'Époque Hellénistique*, Athènes 1993, σ. 146-151.

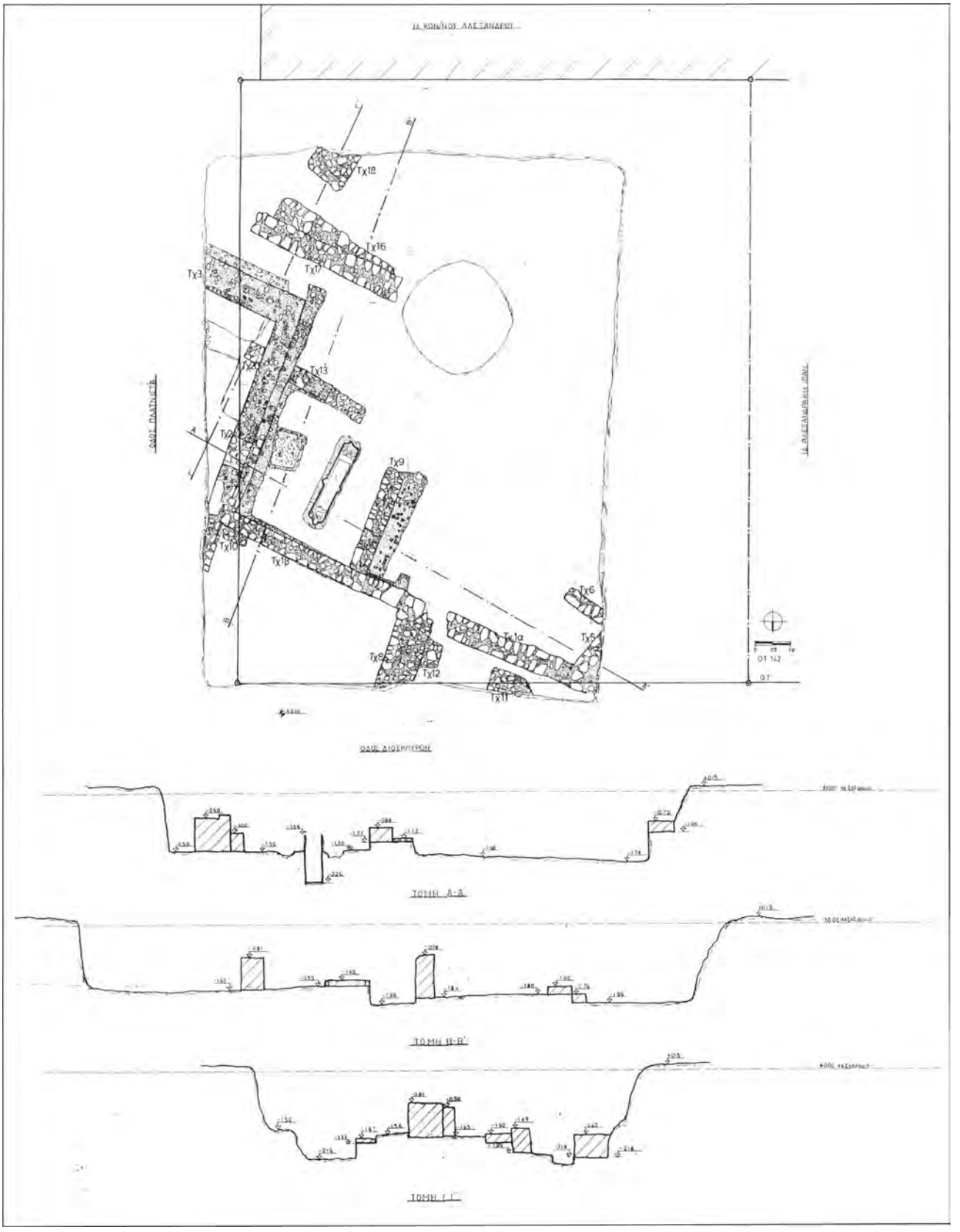

Σχέδ. 48. Σπάρτη. Συμβολή των οδών Πλατανιστά και Διοσκούρων. Κάτοψη και τομές της ανασκαφής.

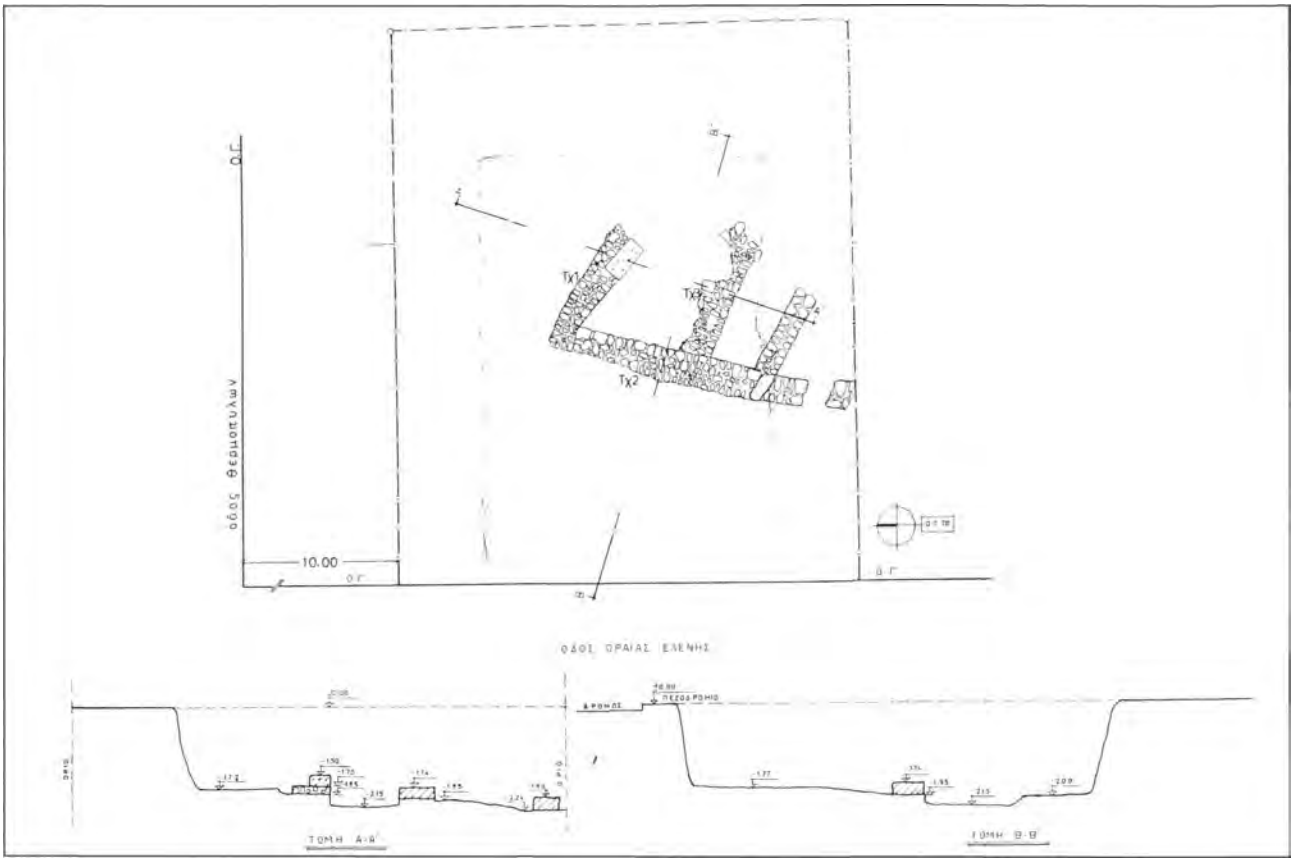

Σχέδ. 49. Σπάρτη. Οδός Ωραίας Ελένης 43. Κάτοψη και τομές της ανασκαφής.

τά τη διάρκειά της αποκαλύφθηκε τμήμα πολυτελούς οικίας των ρωμαϊκών χρόνων με συνεχείς επισκευές και μετασκευές, που υποδηλώνουν τη μακρά περίοδο χρήσης του οικοδομήματος (Σχέδ. 50· Πίν. 65 ε).

Αποκαλύφθηκαν οκτώ διαφορετικοί χώροι-δωμάτια της οικίας, διατεταγμένοι στα βόρεια και δυτικά αύλειου χώρου (Χώρος ΚΒ), ενώ ένας δεύτερος υπαίθριος χώρος (χώρος Η) – ίσως το βασικό αίθριο της οικίας – εκτεινόταν στα δυτικά του κτιριακού συγκροτήματος. Ορισμένα από τα δωμάτια της οικίας επικοινωνούσαν με το δυτικό αυτό αίθριο μέσω ημιυπαίθριου διαδρόμου (χώρος Ζ), στη δυτική πλευρά του οποίου υπήρχε πλίνθινη τοξοστοιχία.

Οι τοίχοι του κτιρίου ήταν κατασκευασμένοι από αργούς λίθους και κονίαμα, μαρμάρινα αντικείμενα σε β΄ χρήση και οπτές πλίνθους. Ορισμένα από τα δάπεδα της οικίας έφεραν ψηφιδωτό διάκοσμο και όπως έδειξαν κυρίως αυτοί οι χώροι, η οικία είχε υποστεί πολλές μετασκευές λόγω καταστροφής ή λόγω αλλαγής των αναγκών που αυτή εξυπηρετούσε. Σε ορισμένες μάλιστα περιπτώσεις παρατηρήθηκε η επαναχρησιμοποίηση τμημάτων παλαιότερων ψηφιδωτών σε νέα δάπεδα. Κατά τις μετασκευές αυτές διατηρήθηκε το βασικό αρχιτεκτονικό σχέδιο της οικίας και ορισμένοι χώροι επαναχρησιμοποιήθηκαν ύστερα από μετατροπές ή διευρύνσεις. Πρέπει επίσης να αναφερθεί ότι μεγάλο τμήμα των αρχιτεκτονικών λειψάνων και των ψηφιδωτών, κυρίως στο νότιο και το δυτικό τομέα της ανασκαφής, είχαν καταστραφεί από τα κτίσματα των νεότερων χρόνων που κατελάμβαναν το χώρο των δύο οικοπέδων.

Στα νότια των δωματίων αποκαλύφθηκε επιμήκης στεγασμένος χώρος (Χώρος ΚΖ), ο οποίος στην αρχική του φάση ήταν στενότερος και επικοινωνούσε με το νότιο αίθριο του κτιριακού συγκροτήματος (χώρος ΚΒ). Στο δάπεδο του αιθρίου αποκαλύφθηκε το κατεστραμμένο ήδη από την αρχαιότητα αναβλυτήριο ενός impluvium. Σε μεταγενέστερη φάση τα δάπεδα του χώρου ΚΒ κοσμήθηκαν με ψηφιδωτά, αλλά δεν στάθηκε δυνατό να διαπιστωθεί αν διατηρήθηκε η αρχική χρήση του χώρου ως εξωτερικού ή αν αυτός μετατράπηκε σε δωμάτιο της οικίας.

Στα ανατολικά του χώρου ΚΒ αποκαλύφθηκε δωμάτιο που επικοινωνούσε με το χώρο ΚΖ. Μετά την καταστροφή του κτιρίου στο χώρο αυτό, όπως και στο ανατολικό άκρο του χώρου ΚΖ, διανοίχθηκαν τάφοι.

Τέλος, στα ανατολικά του συμπλέγματος των δωματίων αποκαλύφθηκε τμήμα στενού δρόμου, στην ανατολική πλευρά του οποίου οικοδομήθηκαν σε μεταγενέστερη

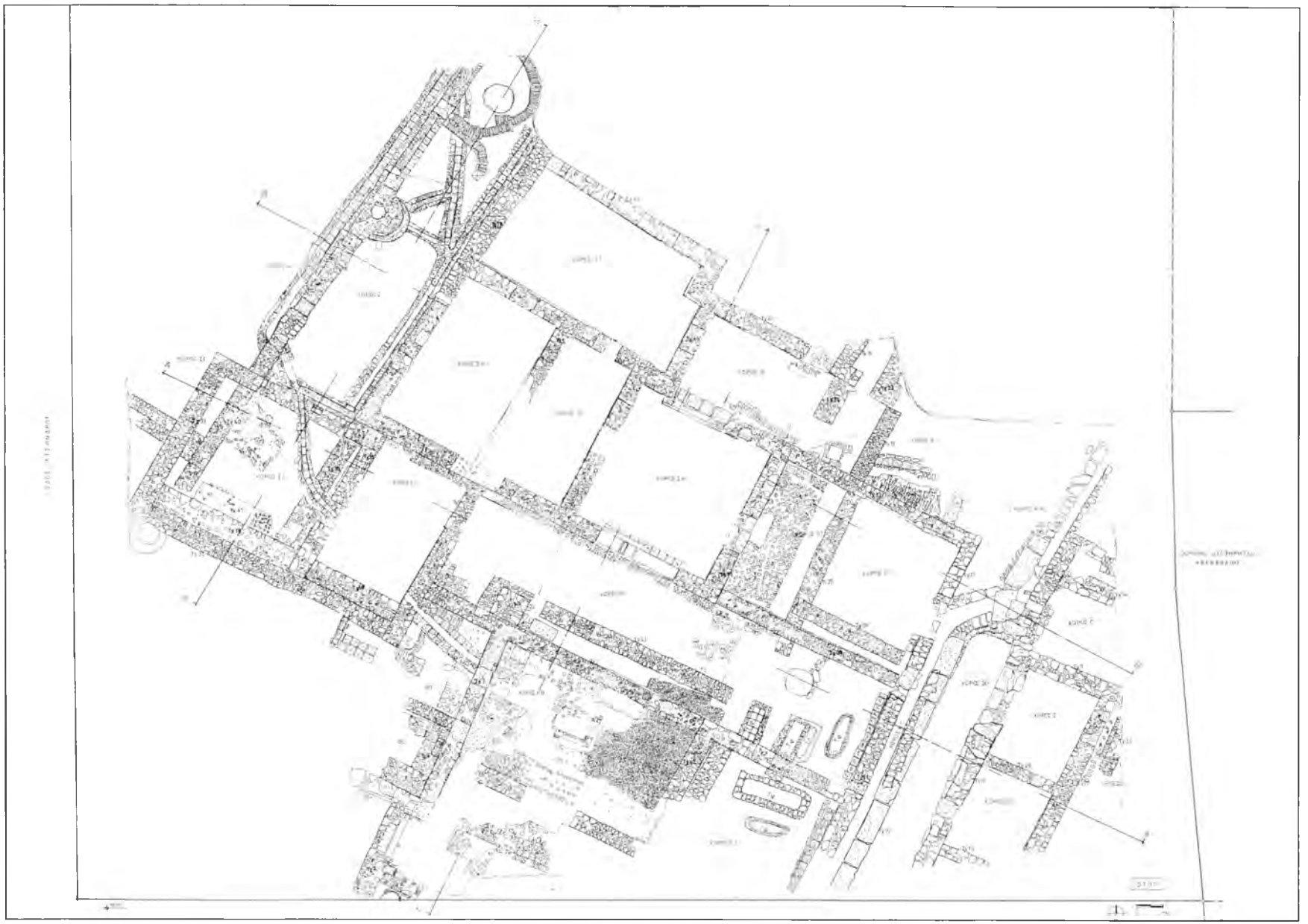

Σχέδ. 50. Σπάρτη. Συμβολή των οδών Βρασίδου και Λυσάνδρου. Κάτοψη της ανασκαφής.

φάση τρία άλλα δωμάτια (Χώροι Γ, Ι και ΙΣΤ). Δεν στάθηκε δυνατό κατά την ανασκαφή να διαπιστωθεί αν αυτά ανήκαν σε άλλο κτίριο ή στους βοηθητικούς χώρους του ίδιου κτιρίου.

Στα ευρήματα της ανασκαφής περιλαμβάνεται μεγάλη ποσότητα κεραμικής των ρωμαϊκών και υστερορρωμαϊκών χρόνων. Ενδεικτικά αναφέρονται τμήματα αμφορέων (Μ.Σ. αριθ. 16020 και 16021), τμήμα πινακίου (Μ.Σ. αριθ. 16022) και κάνθαρος με ανάγλυφη διακόσμηση καρπών μυρτιάς (Μ.Σ. 16008) (Πίν. 65 στ). Την πρωιμότερη χρήση του χώρου υποδηλώνουν τα θραύσματα μελαμβαφών αγγείων που εντοπίστηκαν μέσα στις επιχώσεις του κτιρίου.

Από τα νομίσματα της ανασκαφής μπορούν να ταυτιστούν λόγω διατήρησης τα ακόλουθα: δύο χάλκινα νομίσματα ελληνιστικών χρόνων της Σικυώνας, τέσσερα χάλκινα νομίσματα της Σπάρτης, εκ των οποίων ένα των χρόνων 48-35 π.Χ.[218], δύο των χρόνων 31-7 π.Χ.[219] και ένα των χρόνων του Λάκωνος (2 π.Χ.-31 π.Χ.)[220]. Βρέθηκε επίσης ένα φθαρμένο χάλκινο νόμισμα λακωνικής κοπής πιθανώς για την αυτοκράτειρα Ιουλία Δόμνα, ένα χάλκινο νόμισμα του Μαξιμανού των χρόνων 286-305 μ.Χ.[221], ένα φθαρμένο χάλκινο νόμισμα Κωνσταντίνου (;) και ένα χάλκινο νόμισμα των πρώιμων βυζαντινών χρόνων του νομισματοκοπείου της Θεσσαλονίκης. Στα ευρήματα του οικοπέδου ανήκουν επίσης χάλκινα βάρη, μονάδες μέτρησης.

ΑΝΑΣΤΑΣΙΑ ΠΑΝΑΓΙΩΤΟΠΟΥΛΟΥ - ΑΘΑΝΑΣΙΟΣ ΘΕΜΟΣ - ΕΛΕΝΗ ΖΑΒΒΟΥ

Συμβολή των οδών Βυζαντίου, ΙΧ Μεραρχίας και Λυκούργου (Ο.Τ. 146, οικόπεδο Γ. Κάτσαρη και Μαυρίδη) (13)

Κατά την έρευνα του οικοπέδου αποκαλύφθηκε ένα ακόμα τμήμα του νοτιοδυτικού νεκροταφείου της ρωμαϊκής Σπάρτης, τμήματα του οποίου είχαν αποκαλυφθεί στα παρακείμενα οικόπεδα Μαυρίδη[222], Ζαχαριάδη-Δημητρακόπουλου[223] και στο σκάμμα της ΔΕΥΑ Σπάρτης στην οδό Βυζαντίου[224]. Όπως προκύπτει από τα κτερίσματα των τάφων, η χρήση του νεκροταφείου εκτείνεται από τον 1ο μέχρι τουλάχιστον και τον 5ο αι. μ.Χ. Η γενική διάταξή του φαίνεται πως ακολουθεί τον άξονα ΒΔ.-ΝΑ., που ταυτόχρονα είναι και ο άξονας του πολεοδομικού ιστού της ρωμαϊκής πόλης, ενώ είναι οργανωμένο σε δύο τομείς, το βόρειο και το νότιο, οι οποίοι χωρίζονταν μεταξύ τους από οδό διαμορφωμένη στο κροκαλοπαγές πέτρωμα της περιοχής. Η μέχρι σήμερα ανασκαφή του νεκροταφείου έχει αποκαλύψει 370 τάφους διαφόρων τύπων: απλούς λάκκους, κεραμοσκεπείς, εγχυτρισμούς βρεφών ή νηπίων και κτιστούς κιβωτιόσχημους τάφους. Οι περισσότεροι από αυτούς έχουν διανοιχθεί ή οικοδομηθεί πάνω στο κροκαλοπαγές πέτρωμα της περιοχής, στο βόρειο όμως τμήμα του οικοπέδου και συγκεκριμένα στο χώρο που καταλαμβάνει η εγκαταλειφθείσα κοίτη του παρακείμενου ρέματος της Μαγουλίτσας άρχισε να αποκαλύπτεται μεγάλος αριθμός εγχυτρισμών σε αγγεία διαφόρων ειδών[225].

ΕΡΓΑ ΔΕΥΑ ΣΠΑΡΤΗΣ

Οδός Κύπρου

Κατά τη διάνοιξη χάνδακα επί της οδού Κύπρου, στη δυτική πλευρά του Ο.Τ. 128 αποκαλύφθηκαν αρχιτεκτονικά λείψανα και αγωγοί σε βάθος κυμαινόμενο από 0,58 έως 130 μ. περίπου. Συγκεκριμένα στα βόρεια της διασταύρωσης της οδού Κύπρου με την οδό Τριακοσίων αποκαλύφθηκε τμήμα δαπέδου επιστρωμένου με πήλινες πλάκες και τμήμα αγωγού ύδρευσης κατασκευασμένου από πήλινα κυλινδρικά στελέχη, με κατεύθυνση περίπου Α./ΒΑ.-Δ./ΝΔ. Στα βόρεια του αγωγού αποκαλύφθηκαν τμήματα δύο τοίχων σε βάθος 0,73 έως 0,78 μ. από το κατάστρωμα της σύγχρονης οδού. Ακόμα βορειότερα αποκαλύφθηκε τμήμα τοίχου με κατεύθυνση ΒΔ.-ΝΑ. και τμήματα δύο αγωγών ύδρευσης κατασκευασμένων από πήλινα κυλινδρικά στελέχη.

Οδός Λεωνίδου

Κατά τη διάνοιξη χάνδακα στη βόρεια πλευρά της ιδιοκτησίας Δ. Ψυχογιού επί της οδού Λεωνίδου (Ο.Τ. 124), αποκαλύφθηκαν μικρά τμήματα τοίχων των ρωμαϊκών ή υστερότερων χρόνων.

ΑΘΑΝΑΣΙΟΣ ΘΕΜΟΣ

218. Grunauer von Hoerschelmann, ό.π. (υποσημ. 14), Gruppe XV.

219. Ό.π., Gruppe XXV και XXVI αντίστοιχα.

220. Ό.π., Gruppe XXXII.

221. Shear, ό.π. (υποσημ. 13), αριθ. 3511.

222. *ΑΔ* 49 (1994): Χρονικά, σ. 183. S. Raftopoulou, New Finds from Sparta, στο B. Cavanagh - S. Walker (επιμ.), *Sparta in Laconia, Proceedings of the 19th British Museum Classical Colloquium, 6-8 December 1995*, BSA Studies 4, σ. 136.

223. Βλ. παραπάνω, σ. 197-199.

224. *ΑΔ* 52 (1997): Χρονικά, σ. 174-176.

225. Για μια πρώτη παρουσίαση του συνόλου της ανασκαφής, βλ. A. Themos - A. Maltezou - G. Pantou - G. Tsiaggouris - Ch. Flouris, The Southwestern Cemetery of Roman Sparta, στο W.G. Cavanagh - C. Gallou - M. Georgiadis (επιμ.), *Sparta and Laconia from Prehistory to Pre-modern, Proceedings of the Conference held in Sparta, 17-20 March 2005*, BSA Studies 16, 2009, σ. 261-269.

Μαγούλα

Λουτρά Αράπισσας (οικόπεδο Ι. Παπασωτηρίου)

Το οικόπεδο Ι. Παπασωτηρίου βρίσκεται στη βορειοδυτική πλευρά των επωνομαζόμενων Λουτρών της Αράπισσας, του μεγάλου λουτρικού συγκροτήματος, που σώζεται σε μεγάλο ύψος στην ανατολική πλευρά της Μαγούλας και ταυτίζεται, είτε με το γυμνάσιο του Γάιου Ιουλίου Ευρυκλή Ηρκλανού[226] που αναφέρει ο Παυσανίας[227], είτε με τμήμα του περίφημου γυμνασίου του Πλατανιστά[228]. Η απαλλοτρίωση του ακινήτου ύστερα από αίτημα του ιδιοκτήτου θεωρήθηκε απαραίτητη για την προστασία και την ανάδειξη των παρακείμενων αρχαίων λειψάνων. Στο ακίνητο Παπασωτηρίου διενεργήθηκαν δοκιμαστικές τομές, κατά τις οποίες αποκαλύφθηκαν στο βορειοδυτικό τμήμα του ακινήτου και σε βάθος 0,35 έως 0,65 μ. τμήματα τοίχων, που όριζαν χώρους, οι οποίοι συνδέονταν προφανώς με το παρακείμενο λουτρικό συγκρότημα (Σχέδ. 51). Ήταν κατασκευασμένοι από αργούς λίθους και κονίαμα και σε πολλές περιπτώσεις έφεραν επίχρισμα κονιάματος. Στη βόρεια πλευρά του χώρου αποκαλύφθηκε σε βάθος 0,45 μ. από την επιφάνεια του εδάφους τμήμα ορθογώνιας δεξαμενής ή νυμφαίου με αποστρογγυλεμένες στο εσωτερικό τις στενές πλευρές.

Μετά την καταστροφή του λουτρικού συγκροτήματος ο χώρος χρησιμοποιήθηκε για νεκροταφείο, όπως έδειξαν οι τρεις παιδικοί καλυβίτες τάφοι των υστερορρωμαϊκών-πρώιμων βυζαντινών χρόνων και ένας κτιστός τάφος, οι οποίοι αποκαλύφθηκαν ανάμεσα στα αρχιτεκτονικά λείψανα. Ανάλογες ταφές δίπλα σε προγενέστερα αρχιτεκτονικά λείψανα έχουν αποκαλυφθεί στο νότιο τμήμα της παρακείμενης ιδιοκτησίας Γ. Αγαθία[229].

Ο καλυβίτης τάφος 1 είχε προσανατολισμό περίπου Α.-Δ. Στο εσωτερικό του βρέθηκε η ταφή μικρού παιδιού με την κεφαλή στη δυτική πλευρά του τάφου. Για την κάλυψή του είχαν χρησιμοποιηθεί τμήματα μεγάλου αριθμού κεράμων.

Ο καλυβίτης τάφος 2 βρέθηκε εν μέρει διαλυμένος από τις ρίζες παρακείμενου δέντρου. Είχε προσανατολισμό Α.-Δ. και στο εσωτερικό του αποκαλύφθηκε η ταφή παιδιού σε ύπτια στάση με την κεφαλή στη δυτική πλευρά του τάφου και τα χέρια στο ύψος της λεκάνης.

Ο καλυβίτης τάφος 4 είχε προσανατολισμό Β.-Ν. Στο εσωτερικό του βρέθηκαν αναμοχλευμένα οστά παιδιού, δύο χάλκινα ενώτια και ένα φθαρμένο χάλκινο νόμισμα.

Στο εσωτερικό του κτιστού τάφου (τφ 3) αποκαλύφθηκαν μόνο λίγα αναμοχλευμένα οστά και λίγα όστρακα, μερικά από τα οποία μελαμβαφή. Για την κάλυψη του τάφου είχαν χρησιμοποιηθεί δύο μεγάλων διαστάσεων λίθινες πλάκες.

Στα νότια των ορατών και ιστάμενων τμημάτων του λουτρού αποκαλύφθηκαν σε βάθος 0 έως -0,15 μ. από τη σημερινή επιφάνεια του εδάφους, τμήματα ισχυρών τοίχων, πλ. 0,90 μ., οι οποίοι προφανώς όριζαν χώρους του λουτρού.

Η απαλλοτρίωση του ακινήτου εγκρίθηκε από το Κεντρικό Αρχαιολογικό Συμβούλιο και πραγματοποιήθηκε με σκοπό την προστασία και την ανάδειξη των ορατών αρχαιοτήτων της περιοχής. Στόχος της Υπηρεσίας μας είναι η ενοποίηση των δύο τμημάτων του αρχαιολογικού χώρου μετά την απομάκρυνση της κοινοτικής οδού που σήμερα τα διαχωρίζει, ενώ διέρχεται μέσα από τμήμα του αρχαίου κτιρίου και η ανάδειξη των ιστάμενων λειψάνων του λουτρικού συγκροτήματος μέσω της συντήρησης των τοίχων, της αποχωμάτωσης και αποκάλυψης των ψηφιδωτών δαπέδων, της δημιουργίας διαδρομών επίσκεψης και της τοποθέτηση πληροφοριακών πινακίδων.

ΕΛΕΝΗ ΖΑΒΒΟΥ - ΑΘΑΝΑΣΙΟΣ ΘΕΜΟΣ

Οικόπεδο Ε. Αλικάκου

Η ιδιοκτησία Αλικάκου βρίσκεται στη βορειοδυτική πλευρά του οικισμού της Μαγούλας. Κατά την ανασκαφική έρευνα αποκαλύφθηκαν στο βορειοανατολικό μέρος του οικοπέδου τμήματα δύο εφαπτόμενων τοίχων (τχ 1α και 1β) σε βάθος 0,22 και 0,30 μ. αντίστοιχα. Εξ αυτών ο ανατολικός τοίχος (τχ 1α) ήταν κατασκευασμένος από αδρά δουλεμένους λίθους μεγάλου μεγέθους και ο δυτικός (τχ 1β) από τμήματα πώρινων λιθοπλίνθων και αδρά δουλεμένων λίθων. Τα δύο τμήματα των τοίχων θεμελίωνονταν σε βάθος 0,70 μ. πάνω στο στέρεο έδαφος.

Στο νότιο τμήμα του οικοπέδου αποκαλύφθηκαν τέσσερις χώροι κτιρίου της ύστερης ελληνιστικής περιόδου, παρατεταγμένοι κατά τον άξονα Α.-Δ. και ένας ακόμα χώρος στα ανατολικά τους, που ορίζεται από τους τοίχους

226. *BSA* 12 (1905-1906), σ. 407-414· Cartledge - Spawforth 1989, σ. 129-130, 218 αριθ. 19. G. Steinhauer, Παρατηρήσεις στην πολεοδομία της Ρωμαϊκής Σπάρτης, στο W.G. Cavanagh - C. Gallou - M. Georgiadis (επιμ.), *Sparta and Laconia from Prehistory to Pre-modern, Proceedings of the Conference held in Sparta, 17-20 March 2005*, BSA Studies 16, 2009, σ. 273-274.

227. Παυσανίας III, 14, 6.

228. Παυσανίας III, 14, 8 και 10· III, 15, 1-2. C. Stibbe, Beobachtungen zur Topographie des antiken Sparta, *BABesch* 64 (1989), σ. 82, σημ. 94. M. Torelli, Da Sparta a Villa Adriana: le terme dell'Arapissa, il ginnasio del Platanistas e il Teatro Maritimo, στο M. Gnade (επιμ.), *Stips Votiva. Papers presented to C. M. Stibbe*, Amsterdam 1991, σ. 225-231 και κυρίως 217-218. C. Stibbe, Between Babyka and Knakion, Three addenda, *BABesch* 69 (1994), σ. 72.

229. Βλ. παραπάνω, σ. 251-252.

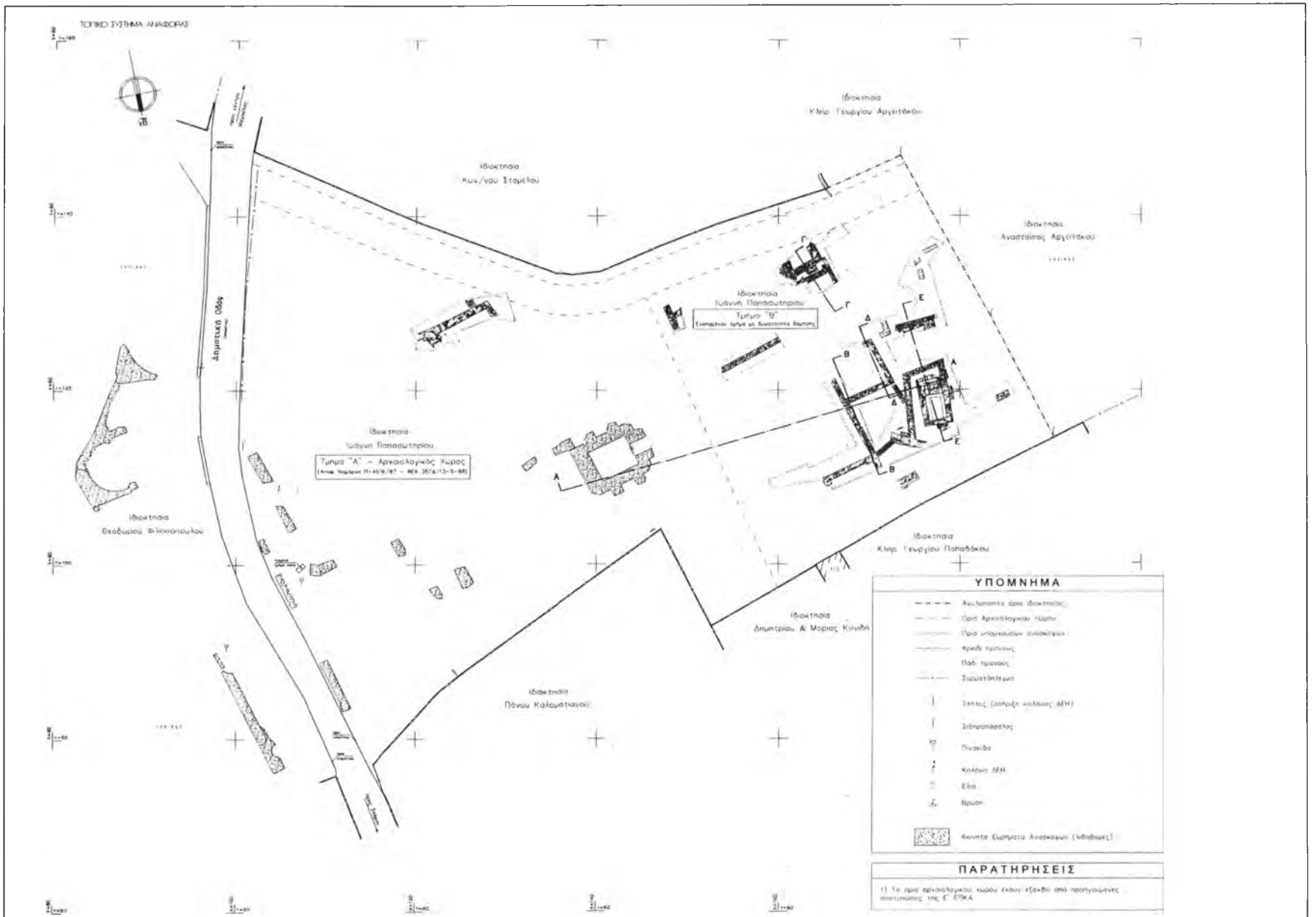

Σχέδ. 51. Μαγούλα. Λουτρά Αράπισσας. Κάτοψη της ανασκαφής.

12, 13 και 17 της ανασκαφής. Οι χώροι ορίζονταν από τοίχους κατασκευασμένους από λίθους μικρού μεγέθους και λάσπη για συνδετικό υλικό. Κατά την ανασκαφή στο εσωτερικό τους συγκεντρώθηκαν όστρακα των ελληνιστικών χρόνων, ενώ αποκαλύφθηκαν και τμήματα τριών τοίχων, οι οποίοι ανήκουν προφανώς σε προγενέστερη οικοδομική φάση του κτιρίου (τχ 4, 7 και 12) (Σχέδ. 52).

Στο βορειοανατολικό άκρο της σειράς των δωματίων και σε επαφή με το βόρειο τοίχο του κτιρίου (τχ 2) αποκαλύφθηκε ο θάλαμος όπτησης κλιβάνου, διαμ. 2,10 μ. Το στόμιο του θαλάμου όπτησης βρέθηκε στην ανατολική πλευρά του, φραγμένο με λίθους και θραύσματα κεράμων. Η θέση του κλιβάνου σε επαφή με το κτίριο δείχνει ότι ο κλίβανος ήταν πρωιμότερος χρονολογικά.

Κατά την ανασκαφή συγκεντρώθηκαν όστρακα της ελληνιστικής εποχής. Στα βόρεια του κλιβάνου βρέθηκαν ένα ακέραιο πινάκιο με μελανό γάνωμα (Μ.Σ. αριθ. 15785), δύο άωτα μελαμβαφή σκυφίδια (Μ.Σ. αριθ. 15786-87), τα κατώτερα τμήματα δύο μελαμβαφών κλειστών αγγείων με δακτυλιόσχημη βάση (Μ.Σ. αριθ. 15788 α-β), δύο μόνωτοι σκύφοι, ένας εκ των οποίων ήταν αποσπασματικά σωζόμενος και παραμορφωμένος κατά την όπτηση (Μ.Σ. αριθ. 15789-90), καθώς και ένα φθαρμένο χάλκινο νόμισμα, πιθανότατα της Σικυώνος.

ΕΛΕΝΗ ΖΑΒΒΟΥ

ΕΡΓΑ ΚΑΤΑΣΚΕΥΗΣ ΝΕΑΣ ΟΔΟΥ ΣΠΑΡΤΗΣ-ΚΑΣΤΟΡΙΟΥ

Τα έργα κατασκευής της οδού είχαν ξεκινήσει το έτος 2000 και συνεχίστηκαν κατά το έτος 2001. Ύστερα από διακοπή των εργασιών και την αλλαγή της εργολήπτριας εταιρείας, οι εργασίες ξεκίνησαν εκ νέου.

Κατά τις εργασίες[230] αποκαλύφθηκαν στη νότια πλευρά της οδού Σπάρτης-Καραβά στη χιλιομετρική θέση 0+77,5 (με αφετηρία έναρξης των μετρήσεων τη διασταύρωση της οδού Τριπόλεως με την οδό Σπάρτης-Καραβά-Καστορίου) αποσπασματικά σωζόμενα λείψανα της γωνίας δύο τοίχων σε βάθος 0,70 μ. κατασκευασμένων από αργούς λίθους, τμήματα κεράμων και κονίαμα για συνδετικό υλικό.

Στη χιλιομετρική θέση 0+354,80 αποκαλύφθηκαν λείψανα δεξαμενής, διαστ. 3,20×2.90 μ., αποσπασματικά σωζόμενα λείψανα άλλων τοίχων, τμήμα δαπέδου από κονίαμα και ένα όρυγμα με προσανατολισμό Β.-Ν., που έσωζε έντονα ίχνη καύσης και είχε εν μέρει καταστρέψει την προαναφερθείσα προγενέστερη δεξαμενή. Στο εσωτερικό του ορύγματος βρέθηκαν λίγα οστά και τέσσερα αγγεία, προφανώς κτερίσματα του νεκρού (πυρά;). Για την κάλυψή του είχαν χρησιμοποιηθεί πήλινες πλάκες.

Στα βορειοδυτικά των παραπάνω κατασκευών εντοπίστηκε τμήμα κατεστραμμένου κλιβάνου, από τον οποίο διασώθηκαν ελάχιστα τμήματα. Κατά τον καθαρισμό του δεν βρέθηκε κεραμική.

Στη χιλιομετρική θέση 0+700, στην ανατολική πλευρά του αγρού ιδιοκτησίας Γραμματικάκη, ερευνήθηκαν αρχιτεκτονικά λείψανα εγκαταστάσεων αγροικίας (Σχέδ. 53). Σημαντικότερο εύρημα ήταν τα λείψανα σταφυλοπιεστηρίου, από το οποίο διασώθηκε η κτιστή δεξαμενή ληνού, διαστ. στο εσωτερικό 4,70×4 μ., και το υπολήνιό της, διαστ. 1,26×0,60 μ. Ο ληνός είχε δάπεδο επιστρωμένο με πήλινες πλάκες και στο βόρειο τμήμα του αποκαλύφθηκαν κατά χώραν δύο πίθοι. Τα τοιχώματα του υπολήνιου ήταν επιχρισμένα με παχύ υδραυλικό κονίαμα και το δάπεδό του ήταν επιστρωμένο με πήλινες πλάκες, ενώ στη βορειοανατολική γωνία του υπήρχε βύθισμα καθαρισμού, μέγ. διαμ. 0,40 μ. Κατά την ανασκαφή των λεπτών επιχώσεων που κάλυπταν το ληνό βρέθηκαν χάλκινα νομίσματα του 4ου αι. μ.Χ.

Στα βόρεια και νότια του ληνού αποκαλύφθηκαν αρχιτεκτονικά λείψανα που μπορούν να αποδοθούν στην ίδια εγκατάσταση, η χρήση όμως των χώρων δεν έγινε δυνατό να διαπιστωθεί.

ΕΛΕΝΗ ΖΑΒΒΟΥ - ΑΘΑΝΑΣΙΟΣ ΘΕΜΟΣ

Ανθοχώρι

Οικόπεδο Δ. Κατσουλάκου

Κατά το τρέχον έτος η ανασκαφική έρευνα περιορίστηκε στη διενέργεια δοκιμαστικής τομής, πλ. 1 μ. διαγώνια στο ανατολικό τμήμα του οικοπέδου, προκειμένου να διαπιστωθεί η ύπαρξη αρχαιολογικών στρωμάτων[231]. Σε μικρή απόσταση ανατολικά του τοίχου 2 της ανασκαφής, σε βάθος 1,85 μ. αποκαλύφθηκε χώρος εστίας, ο οποίος οριζόταν από πλάκες και λίθους κατακόρυφα τοποθετημένους. Στο κέντρο της αποκαλύφθηκε τμήμα αβαθούς αγγείου, που σώζει ίχνη καύσης στο εσωτερικό του. Αποκαλύφθηκαν επίσης τμήματα τριών τοίχων

230. Το ημερολόγιο των ανασκαφικών εργασιών τήρησε η συμβασιούχος αρχαιολόγος Γ. Πάντου.

231. Στην ανασκαφή εργάστηκαν κατά το τρέχον έτος οι συμβασιούχοι αρχαιολόγοι Α. Μαλτέζου και Χρ. Γάλλου. Το ημερολόγιο της ανασκαφής τήρησε η υπογράφουσα. Για το σύνολο της ανασκαφικής έρευνας, βλ. E. Zavvou, Archaeological Finds from the Area of Anthochori, στο W.G. Cavanagh - C. Gallou - M. Georgiadis (επιμ.), *Sparta and Laconia from Prehistory to Pre-modern, Proceedings of the Conference held in Sparta, 17-20 March 2005*, BSA Studies 16, 2009, σ. 29-42.

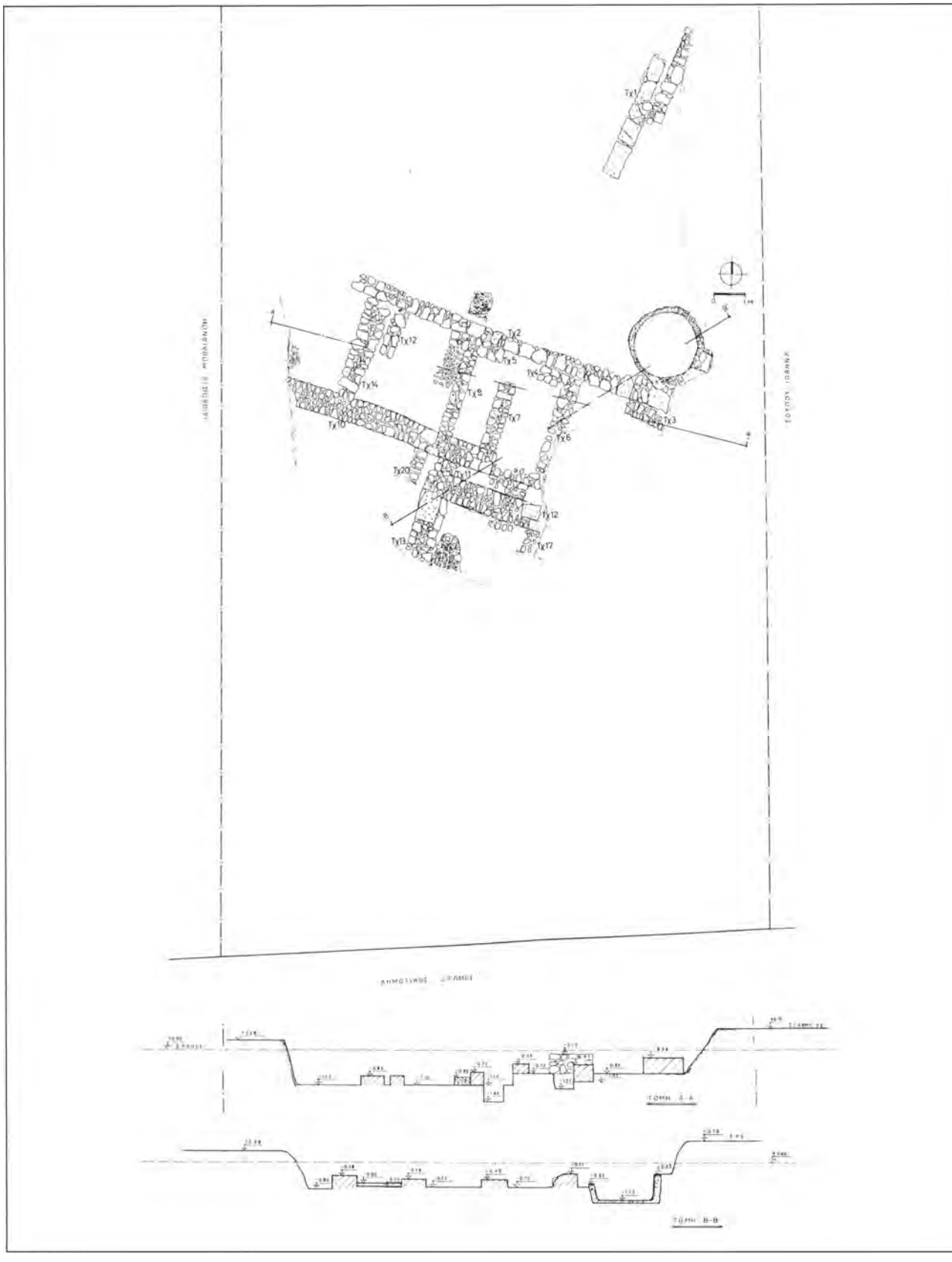

Σχέδ. 52. Μαγούλα. Οικόπεδο Ε. Αλικάκου. Κάτοψη και τομές της ανασκαφής.

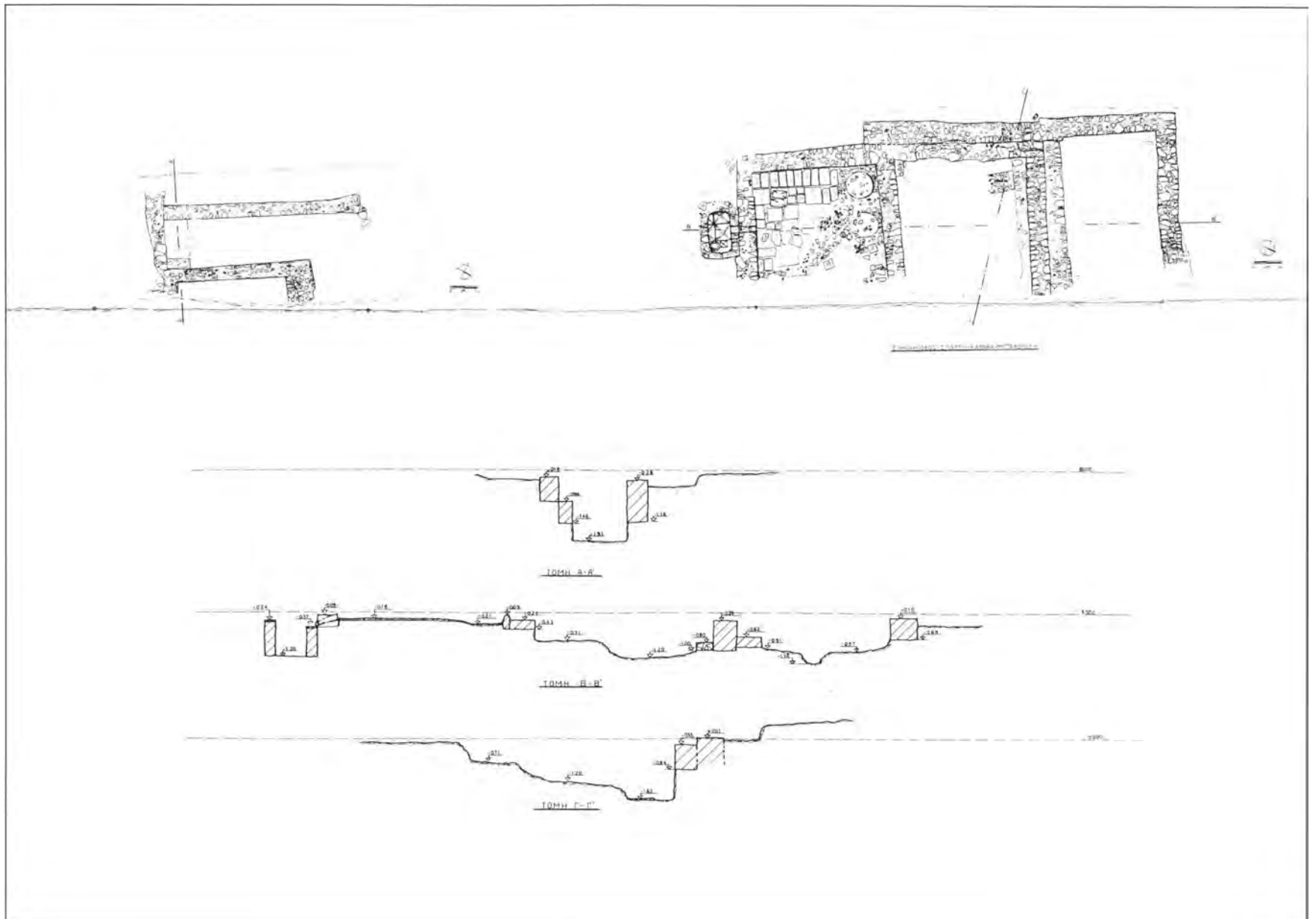

Σχέδ. 53. Οδός Σπάρτης-Καστορίου. Κάτοψη και τομές στη χιλιομετρική θέση 0+700.

και πιθανό τμήμα ενός τέταρτου στη νότια παρειά του οικοπέδου.

Στο δυτικό τομέα της ανασκαφής (τετράγωνα I-VI) έγινε καθαρισμός των αρχιτεκτονικών λειψάνων που είχαν αποκαλυφθεί κατά το προηγούμενο έτος. Διενεργήθηκαν συμπληρωματικά τρεις μικρές τομές, διαστ. 0,50×1,50 μ., στο στρώμα των λίθων που είχε αποκαλυφθεί κατά το προηγούμενο έτος στο κατώτερο επίπεδο της ανασκαφής, προκειμένου να διαπιστωθεί η ύπαρξη υποκείμενου αρχαιολογικού στρώματος. Τα αποτελέσματα των τομών ήταν αρνητικά.

Δαφνί Λακεδαίμονος

Θέση Ντρίζου (έργα εθνικής οδού Σπάρτης-Μονεμβασίας)

Κατά τις εργασίες εκσκαφής για την κατασκευή γέφυρας, με σκοπό την εκτροπή της εθνικής οδού Σπάρτης-Μονεμβασίας από την εθνική οδό Σπάρτης-Γυθείου, αποκαλύφθηκαν τάφοι και άλλα αρχιτεκτονικά λείψανα στη χιλιομετρική θέση 17 + 00 του έργου και εντός απαλλοτριωμένης πρώην ιδιοκτησίας Π.Π. Λαμπρινού (Σχέδ. 54· Πίν. 66 α). Σύμφωνα με πληροφορίες του πρώην ιδιοκτήτη, τάφοι είχαν εντοπιστεί και κατά το παρελθόν στην περιοχή, ενώ κατά την αυτοψία της περιοχής για τη χωροθέτηση του έργου είχαν εντοπιστεί όστρακα και αβαφείς κέραμοι και στην κλιτύ του παρακείμενου λόφου στα ανατολικά της εθνικής οδού Σπάρτης-Γυθείου.

Στο κέντρο περίπου της εκσκαφής αποκαλύφθηκε τάφος (τφ 1) κτιστός από οπτές πλίνθους και κονίαμα. Ο τάφος, μήκ. 1,75 και πλ. 0,53 μ. στο εσωτερικό, είχε προσανατολισμό περίπου Β.-Ν. Στο εσωτερικό του είχε ενταφιαστεί νεκρός σε ύπτια στάση με την κεφαλή στη βόρεια πλευρά του τάφου, το αριστερό χέρι κατά μήκος του κορμού και το δεξί στην περιοχή της λεκάνης. Κτερίσματα του τάφου ήταν ένας λύχνος των ρωμαϊκών χρόνων, του οποίου διασώθηκαν λίγα θραύσματα και μια σιδηρά στλεγγίδα (Μ.Σ. αριθ. 15780) (Πίν. 66 β).

Στα βόρειά του αποκαλύφθηκε τμήμα δεύτερου κτιστού τάφου (τφ 2), σωζ. διαστ. 1,60×0,85 μ. στο εσωτερικό. Ο τάφος είχε προσανατολισμό επίσης Β.-Ν. και τα τοιχώματά του ήταν κατασκευασμένα από αργούς λίθους, θραύσματα κεράμων και κονίαμα για συνδετικό υλικό. Στο εσωτερικό του βρέθηκαν λίγα υπολείμματα διαβρωμένων οστών και ένα αβαφές κύπελλο των ρωμαϊκών χρόνων (Μ.Σ. αριθ. 15781) (Πίν. 66 γ).

Στα ανατολικά των δύο τάφων αποκαλύφθηκαν τμήματα προγενέστερων τοίχων, καθώς και τμήμα κλιβάνου ορθογώνιας κάτοψης, από τον οποίο διασώθηκε το δάπεδο του υπόγειου θαλάμου καύσης και μικρό τμήμα των τοιχωμάτων του κατασκευασμένων από τμήματα κεράμων. Σε υποκείμενο στρώμα αποκαλύφθηκε χώρος με καμένο χώμα και υαλοποιημένο πηλό στην περιφέρειά του, προφανώς τμήμα προγενέστερου κλιβάνου. Από τον καθαρισμό του προήλθαν μελαμβαφή όστρακα της κλασικής εποχής (Πίν. 66 δ).

Τέλος, μικρό τμήμα τοίχου αποκαλύφθηκε στα δυτικά των κατασκευών, η αποσπασματική διατήρηση του οποίου και ο περιορισμένος χώρος της ανασκαφής δεν επέτρεψαν το συσχετισμό του με τα άλλα αρχαία λείψανα.

Στα ευρήματα της ανασκαφής συμπεριλαμβάνεται επίσης τμήμα πίθου με εμπίεστη διακόσμηση (Μ.Σ. αριθ. 15783) (Πίν. 66 ε).

ΕΛΕΝΗ ΖΑΒΒΟΥ

Γύθειο

Συμβολή των οδών Ορέστου και Μικράς Ασίας (Ο.Τ. 27, οικόπεδο Μ. Βολάκου)

Κατά την ανασκαφική έρευνα του οικοπέδου αποκαλύφθηκαν τμήματα οικιών του 2ου-3ου αι. μ.Χ., καθώς και λείψανα τοίχων, κτιστοί αγωγοί και τμήμα οδού των υστερορρωμαϊκών-παλαιοχριστιανικών χρόνων.

Στον κεντρικό χώρο του οικοπέδου αποκαλύφθηκαν αρχιτεκτονικά λείψανα δύο ρωμαϊκών οικιών. Στην ανώτερη οικοδομική φάση ανήκουν τα αρχιτεκτονικά λείψανα οικίας των υστερορρωμαϊκών-παλαιοχριστιανικών χρόνων, η οποία καταλαμβάνει τμήμα του κεντρικού τομέα της ανασκαφής και φαίνεται ότι η συνέχειά της βρισκόταν στα δυτικά του οικοπέδου. Οι τοίχοι της ήταν κατασκευασμένοι από αργούς λίθους και τμήματα κεράμων, ενώ στους περισσότερους είχε χρησιμοποιηθεί κονίαμα για συνδετικό υλικό. Όριζαν δωμάτια, διαδρόμους και πιθανότατα έναν εργαστηριακό χώρο, όπως έδειξε η ύπαρξη πηγαδιού λαξευμένου στο βράχο. Ο νοτιότερος από τους χώρους της οικίας, ο οποίος οριζόταν από τους τοίχους 1, 2, 3 και 28 της ανασκαφής, είχε δάπεδο επιστρωμένο με λίθινες πλάκες.

Κατά τη διενέργεια δοκιμαστικών τομών στα ανατολικά της υστερορρωμαϊκής οικίας αποκαλύφθηκαν υποκείμενα λείψανα οικίας του 2ου-3ου αι. μ.Χ., τα οποία δεν ερευνήθηκαν πλήρως κατά το τρέχον έτος. Όπως όμως έδειξαν οι διερευνητικές τομές, ένας τουλάχιστον από τους χώρους είχε δάπεδο με ψηφιδωτό διάκοσμο.

Στο νότιο τμήμα του οικοπέδου αποκαλύφθηκαν στο ανώτερο στρώμα δύο κτιστοί αγωγοί με κατεύθυνση Α./ΝΑ.-Δ./ΒΔ. Ήταν κατασκευασμένοι από αργούς λίθους, τμήματα κεράμων, κονίαμα και λάσπη για συνδετικό υλικό. Από το βορειότερο αγωγό διασώθηκαν αποσπασματικά το νότιο τοίχωμα και το δάπεδό του από πήλι-

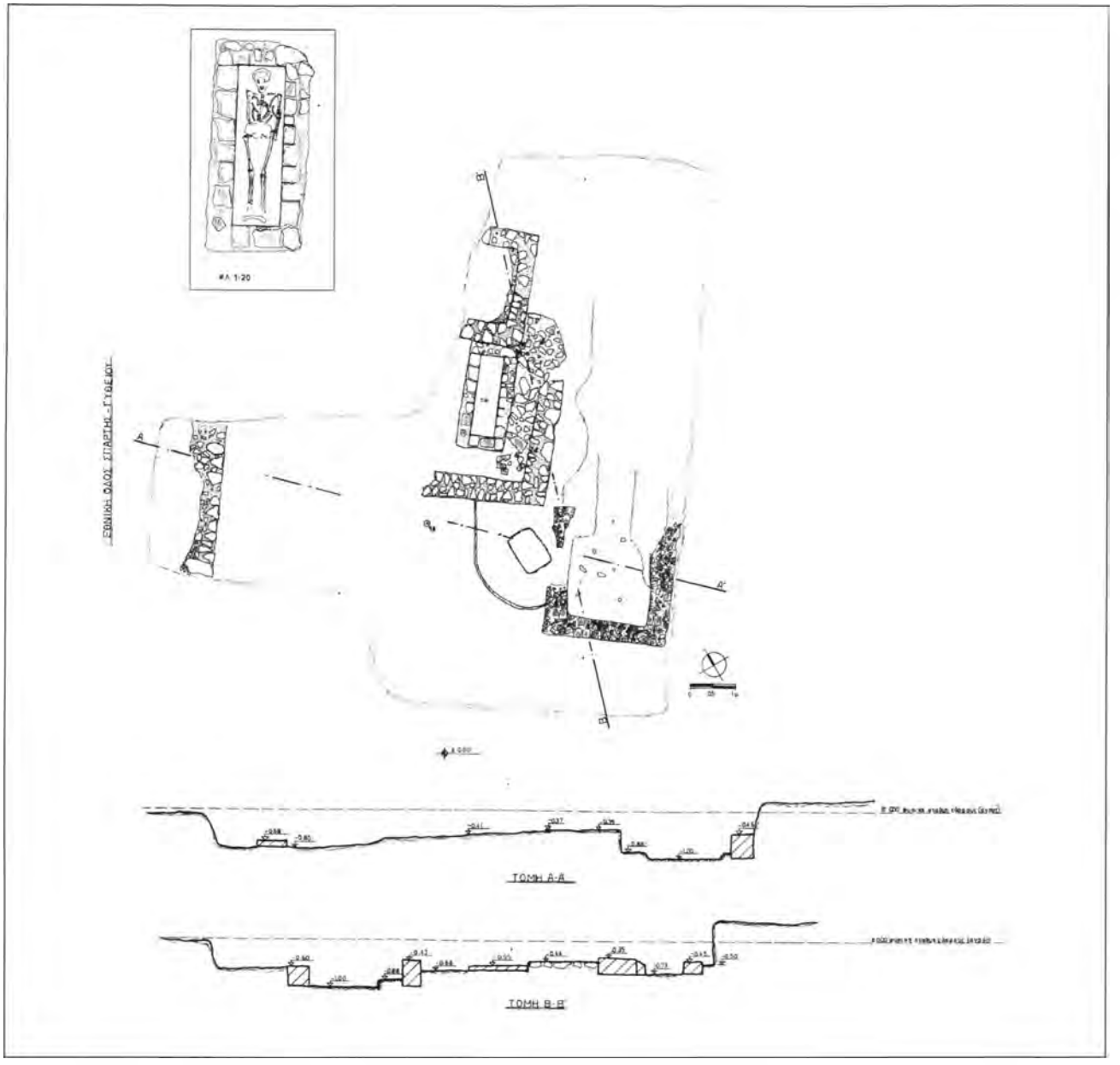

Σχέδ. 54. Δαφνί Λακεδαίμονος. Θέση Ντρίζου. Έργα εθνικής οδού Σπάρτης-Μονεμβασίας. Κάτοψη και τομές της ανασκαφής.

νες πλάκες. Στα βόρεια των αγωγών και σε μεγαλύτερο βάθος από αυτούς αποκαλύφθηκε η ανώτερη επιφάνεια άλλων κατασκευών και τοίχων που δεν διερευνήθηκαν κατά τη φετινή ανασκαφική περίοδο.

Στο βόρειο τομέα της ανασκαφής αποκαλύφθηκαν λίγα οικοδομικά λείψανα. Το δυτικό τμήμα του τομέα κατελάμβανε μέρος της υστερορρωμαϊκής-παλαιοχριστιανικής οικίας, που αποκαλύφθηκε και στον κεντρικό τομέα. Στο χώρο αυτό όμως η θεμελίωση των τοίχων της οικίας βρισκόταν σε υψηλότερο σημείο λόγω της κλίσης του εδάφους. Η ανασκαφική διερεύνηση στο ανατολικό τμήμα του βόρειου τομέα αποκάλυψε την ανώτερη επιφάνεια τοίχων, αγωγών και αρχαίας οδού κατασκευασμένης από πατημένο χώμα, χαλίκι και τριμμένο κεραμίδι και τοίχωμα κτιστού αγωγού.

Η ανασκαφή δεν ολοκληρώθηκε κατά το τρέχον έτος και θα συνεχιστεί.

Περιστέρι

Θαλαμωτός τάφος των μυκηναϊκών χρόνων αποκαλύφθηκε στη θέση Σολάκοι στη δυτική πλευρά του οικισμού

του Περιστερίου (πρώην Τσάσι) κατά τη διάρκεια δημοτικών έργων οδοποιίας[232]. Στην ίδια περιοχή είχαν αποκαλυφθεί άλλοι μυκηναϊκοί θαλαμωτοί τάφοι κατά τη διάνοιξη του δρόμου Σκάλας-Γράμμουσας το έτος 1976-1977 και κατά την εκτέλεση οικοδομικών εργασιών το έτος 1980[233]. Ένας ακόμα τάφος με ευρήματα της ύστερης ΥΕ ΙΙΙΑ ή πρώιμης ΥΕ ΙΙΙΒ περιόδου είχε αποκαλυφθεί στα ανατολικά του σύγχρονου οικισμού κατά τη δεκαετία του 1930[234]. Η ανασκαφική έρευνα του τάφου διενεργήθηκε ως κατεπείγουσα κατά το διάστημα 26 έως 30 Οκτωβρίου με δύο συνεχείς ημερήσιες βάρδιες του επιστημονικού και του επί συμβάσει εργατοτεχνικού προσωπικού, που εργάστηκε ακόμα και κατά την αργία της 28ης Οκτωβρίου. Μία τρίτη βάρδια του επί συμβάσει εργατοτεχνικού προσωπικού ανέλαβε τη φύλαξη του τάφου κατά τη διάρκεια της νύκτας λόγω της έλλειψης αρχαιοφυλάκων στην περιοχή. Στην ανασκαφή συμμετείχαν επίσης η αρχαιολόγος Ε. Ζαββού και ο συμβασιούχος αρχαιολόγος Α. Στρατής, ενώ η φωτογράφηση της ανασκαφής έγινε από το φωτογράφο Γ. Μακρή.

Ο τάφος ήταν λαξευμένος στο μαλακό πέτρωμα της περιοχής. Βραχύς δρόμος οδηγούσε στην είσοδο του θαλάμου, η οποία βρέθηκε φραγμένη με ξερολιθιά. Κατά την ανασκαφή στο εσωτερικό του αποκαλύφθηκε κτερισμένη ταφή των υπομυκηναϊκών-πρώιμων πρωτογεωμετρικών χρόνων πάνω στην επίχωση που κάλυπτε, όπως διαπιστώθηκε κατά τη συνέχεια της ανασκαφής, επάλληλους προγενέστερους ενταφιασμούς και ανακομιδές οστών και κτερισμάτων, οι οποίοι μπορούν να χρονολογηθούν από την ΥΕ ΙΙΑ μέχρι την ΥΕ ΙΙΙΓ περίοδο και υποδεικνύουν σχέσεις με τα Κύθηρα και πιθανώς τη μινωική Κρήτη.

Τα ευρήματα των τάφων, όπως και των άλλων τάφων της περιοχής, υποδηλώνουν τη μακρά περίοδο ζωής του μυκηναϊκού οικισμού του Περιστερίου, ο οποίος σε συνδυασμό με άλλα ευρήματα της ευρύτερης περιοχής αποδεικνύεται ιδιαίτερα σημαντικός για τη μυκηναϊκή τοπογραφία της σημερινής πεδιάδας του Έλους.

Κατά τη διάρκεια μικρής έκτασης επιφανειακής έρευνας εντοπίστηκαν στην περιοχή ανάμεσα στους σύγχρονους οικισμούς του Περιστερίου και του Φιλησίου πιθανά ίχνη άλλων θαλαμωτών τάφων και κεραμική της μυκηναϊκής εποχής.

ΑΘΑΝΑΣΙΟΣ ΘΕΜΟΣ

Π ι σ τ ά μ α τ α

Θέση Μεγάλη Ρίζα

Στη θέση Μεγάλη Ρίζα, στη βόρεια πλευρά του μικρού οροπεδίου που εκτείνεται στα νοτιοανατολικά του οικισμού των Πισταμάτων Ζάρακος, είναι γνωστή από το παρελθόν η ύπαρξη τάφων[235] και ένας από αυτούς ανασκάφηκε από την Ε΄ ΕΠΚΑ το έτος 1986. Κατά τη διάρκεια αυτοψίας στην περιοχή εντοπίστηκε στην παρειά του αγροτικού δρόμου τμήμα κατεστραμμένου κτιστού τάφου των ρωμαϊκών χρόνων. Ακολούθησε καθαρισμός, κατά τη διάρκεια του οποίου αποκαλύφθηκε η ταφή νεκρού με την κεφαλή στην ανατολική πλευρά του τάφου και κτέρισμα έναν πήλινο σκύφο. Στα δυτικά της αποκαλύφθηκαν λείψανα δεύτερης ταφής με κτερίσματα υδρία και μυροδοχείο.

Κατά τη διάρκεια μικρής επιφανειακής έρευνας στην περιοχή, εντοπίστηκαν αβαφή όστρακα, τμήματα κεράμων και ίχνη άλλων τάφων πλησίον του ποιμνιοστασίου ιδιοκτησίας Παπαμιχαλόπουλου, καθώς και στη νότια πλαγιά του λόφου Κοτρώνι. Τα ευρήματα υποδηλώνουν την ύπαρξη μικρής εγκατάστασης στην περιοχή.

Β ι γ κ λ ά φ ι α

Στην παραλία των Βιγκλαφίων οι έρευνες της Βρετανικής Αρχαιολογικής Σχολής και της Ε΄ Εφορείας Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων έχουν εντοπίσει εκτεταμένο νεκροταφείο της εποχής του Χαλκού, που σχετίζεται με τον καταβυθισμένο σήμερα οικισμό στην περιοχή ανάμεσα στην ακτή των Βιγκλαφίων και το Παυλοπέτρι[236]. Αριθμός τάφων της ακτής έχει καταστραφεί από μεταγενέστερες (της βυζαντινής και της νεότερης εποχής) λατομικές δραστηριότητες στην περιοχή. Οι τάφοι καλύπτονται συχνά από την άμμο της παραλίας, αλλά κατά το τρέχον έτος τα θαλάσσια ρεύματα αποκάλυψαν μερικούς ακόμα, άγνωστους μέχρι σήμερα τάφους. Από αυτούς ερευνήθηκε ένας, στον οποίο ήταν ορατά οστά στο εσωτερικό του[237]. Ο τάφος αποκαλύφθηκε στη δυτική πλευρά του καναλιού, που έχει διανοιχθεί για τον εμπλου-

232. Για μια πρώτη παρουσίαση του τάφου, βλ. Α. Θέμος, Αναζητώντας το αρχαίο Έλος, *Πρακτικά του Ζ΄ Διεθνούς Συνεδρίου Πελοποννησιακών Σπουδών, Πύργος - Γαστούνη - Αμαλιάδα, 11-17 Σεπτεμβρίου 2005*, Αθήναι 2007, Β΄, σ. 460-462.

233. *ΑΔ* 36 (1981): Χρονικά, σ. 129.

234. H. Waterhouse - R. Hope Simpson, Prehistoric Laconia, Part I, *BSA* 55 (1960), σ. 92-94.

235. Κ. Πετρολέκας, *Ζάραξ. Ιστορικά και Λαογραφικά σημειώματα του τόπου*, Αθήνα 1960, σ. 93-94 (ιδιοκτησίες Γ.Η. Παπαμιχαλόπουλου και Ν.Γ. Παπαμιχαλόπουλου). Α.Δ. Κατσώρης, *Επαρχία Επιδαύρου Λιμηράς. Η άγνωστος χερσόνησος του Μαλέα*, Αθήναι 1972, σ. 188-189.

236. Οι τάφοι της ακτής ερευνήθηκαν από την Ε΄ ΕΠΚΑ, βλ. *ΑΔ* 24 (1969): Χρονικά, σ. 140.

237. Η ανασκαφική διερεύνηση του τάφου έγινε με τη συνεργασία του αρχαιολόγου της Εφορείας Εναλίων Αρχαιοτήτων Η. Σπονδύλη.

τισμό της λίμνης Στρογγύλη με θαλασσινό νερό, με σκοπό την παραγωγή αλατιού παλαιότερα και την ιχθυοκαλλιέργεια στα νεότερα χρόνια. Ο θάλαμός του, κυκλικής περίπου κάτοψης, ήταν λαξευμένος στο μαλακό ασβεστολιθικό πέτρωμα. Βραχύς δρόμος, μήκ. 0,85 μ., με έντονη κατωφέρεια και έναν αναβαθμό οδηγούσε στην είσοδο του θαλάμου στην ανατολική πλευρά του τάφου.

Στο εσωτερικό του αποκαλύφθηκαν σε ανώτερο στρώμα τα σκελετικά κατάλοιπα τριών νεκρών, ένας από τους οποίους είχε ενταφιαστεί σε συνεσταλμένη στάση, όπως διαπιστώθηκε από τη διάταξη των διασωθέντων οστών. Σε κατώτερο στρώμα εντοπίστηκε το διαβρωμένο και αποσπασματικά σωζόμενο σκελετικό υλικό άλλων δέκα νεκρών[238]. Ο μεγάλος αριθμός των νεκρών οδηγεί στο συμπέρασμα ότι ο τάφος είχε πιθανώς χρησιμοποιηθεί ως οστεοφυλάκιο σε κάποια περίοδο της χρήσης του. Κατά την ανασκαφή συγκεντρώθηκαν χειροποίητα όστρακα της πρωτοελλαδικής περιόδου: κωνικές βάσεις από φιάλες ή σαλτσιέρες, θραύσμα χείλους σαλτσιέρας, χείλη φιαλών τριγωνικής διατομής και σχήματος ταυ, χείλη αγγείων με δακτυλοεμπίεστη διακόσμηση, λαβή αγγείου με εγχαράξεις και τμήματα λεπίδων οψιανού. Τα ευρήματα της ανασκαφής επιβεβαιώνουν τη χρονολόγηση των ανάλογων, μικρών διαστάσεων, λαξευτών τάφων της περιοχής στην πρώιμη εποχή του Χαλκού[239].

ΕΛΕΝΗ ΖΑΒΒΟΥ

Νεάπολη Βοιών

Οδός Φ. Καταγά (Ο.Τ. 8, οικόπεδο Α. Κορακιανίτη)

Η σωστική ανασκαφή του οικοπέδου που βρίσκεται στην περιοχή της Αγίας Μελάνης, στο ανατολικό άκρο της σύγχρονης πόλης και κοντά στο σύγχρονο νεκροταφείο, αποκάλυψε ταφικά μνημεία των ρωμαϊκών χρόνων, εν μέρει κατεστραμμένα από τις εκσκαφικές εργασίες που ξεκίνησαν χωρίς την επίβλεψη της Ε΄ ΕΠΚΑ[240] (Σχέδ. 55).

Συγκεκριμένα αποκαλύφθηκε κτιστό ταφικό μνημείο ορθογώνιας κάτοψης με είσοδο στη νοτιοανατολική πλευρά. Οι τοίχοι του ήταν κατασκευασμένοι από αργούς λίθους, θραύσματα κεράμων και κονίαμα για συνδετικό υλικό και έφεραν επίχρισμα στην εσωτερική παρειά τους. Το δάπεδό του ήταν επιχρισμένο με στρώσεις κονιάματος πάνω σε υπόστρωμα από αργούς λίθους. Στο εσωτερικό του αποκαλύφθηκαν κτιστές θήκες, ανά δύο κατά μήκος των δύο πλευρών του κτίσματος, εκ των οποίων οι βορειότερες είχαν καταστραφεί.

Στο εσωτερικό του τάφου 1 (βόρεια σωζόμενη θήκη), βρέθηκε μεμονωμένη ακτέριστη ταφή, ενώ στον τάφο 2 (νότια σωζόμενη θήκη) αποκαλύφθηκαν τα αναμοχλευμένα οστά πολλών νεκρών, που υποδεικνύουν ότι ο τάφος είχε χρησιμοποιηθεί για πολλαπλές ταφές. Στο δάπεδο του κτίσματος διαπιστώθηκαν παραβιάσεις που περιείχαν παιδικές και βρεφικές ταφές σε επάλληλα επίπεδα μέσα σε αγγεία (εγχυτρισμοί) ή απλές ταφές με κάλυψη από τμήματα κεράμων.

Δεύτερο ταφικό μνημείο αποκαλύφθηκε στα νοτιοδυτικά του κτίσματος, από το οποίο ανασκάφηκε μικρό μόνο τμήμα, καθώς το μεγαλύτερο μέρος του προχωρούσε κάτω από τη σύγχρονη οδό. Το ταφικό κτίσμα φαίνεται ότι είχε ανάλογη διάταξη με πλευρικές κτιστές θήκες, συνεχόμενες ως προς τη στενή πλευρά τους. Στη νοτιότερη θήκη της βόρειας πλευράς (Τφ3), αποκαλύφθηκαν πολλαπλές ταφές, από τις οποίες είχαν διασωθεί κυρίως τα κρανία και τα κάτω άκρα των νεκρών. Στα κτερίσματα των κατώτερων-παλαιότερων ταφών συμπεριλαμβάνονται δύο χρυσοί δακτύλιοι, ένα χρυσό ενώτιο και ένα πήλινο μυροδοχείο.

ΕΛΕΝΗ ΖΑΒΒΟΥ - ΑΦΡΟΔΙΤΗ ΜΑΛΤΕΖΟΥ

Οδός Ακτής Βοιών (οικόπεδο Ευ. Νυχά)

Κατά τη διενέργεια δοκιμαστικών τομών στην ιδιοκτησία Ευ. Νυχά, επί της παραλιακής οδού της Νεάπολης, αποκαλύφθηκε σε βάθος 0,20 μ. περίπου κάτω από την επιφάνεια του εδάφους και σε απόσταση περίπου 5,40 μ. ανατολικά από την οικοδομική γραμμή της ιδιοκτησίας τμήμα τοίχου, πλ. 0,55 μ., με κατεύθυνση ΒΔ.-ΝΑ. Ο τοίχος ήταν κατασκευασμένος από αργούς λίθους, τμήματα κεράμων και ένα τμήμα πώρινης λιθοπλίνθου, της οποίας η θέση υποδηλώνει την ύπαρξη ανοίγματος που κλείστηκε σε μεταγενέστερη φάση με στρώσεις λίθων, τμημάτων κεράμων και οπτών πλίνθων. Σημειώνεται ότι η ιδιοκτησία Νυχά έχει ιδιαίτερα μικρό πλάτος (5,40 μ.) και για το λόγο αυτό ο τοίχος αποκαλύφθηκε σε μικρό μήκος, ενώ κατά την εκσκαφή για την τοποθέτηση δικτύου της ΔΕΗ στο πεζοδρόμο δυτικά της προς Β. όμορης ιδιοκτησίας είχε αποκαλυφθεί τμήμα τοίχου των ρωμαϊκών χρόνων[241].

238. Η εξέταση του σκελετικού υλικού έγινε από την ανθρωπολόγο L. Smits.

239. Για τον προβληματισμό σχετικά με τη χρονολόγηση των τάφων της ακτής, βλ. A. Harding - G. Cadogan - R. Howell, Pavlopetri, an Underwater Bronze Age Town in Laconia, *BSA* 64 (1969), σ. 127-132.

240. Το ημερολόγιο της ανασκαφής τήρησαν διαδοχικά οι υπογράφουσες.

241. *ΑΔ* 54 (1999): Χρονικά, σ. 180-181.

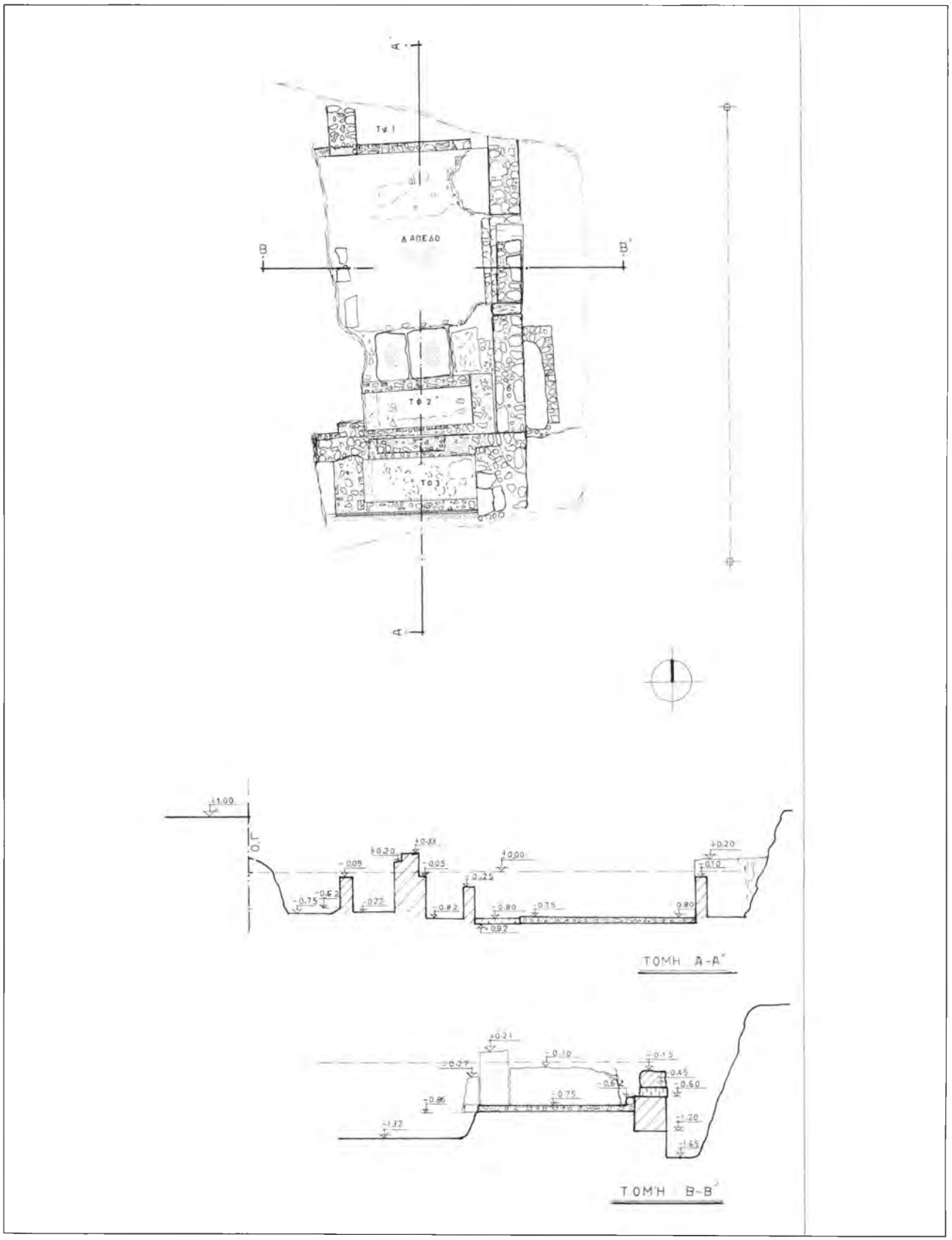

Σχέδ. 55. Νεάπολη Βοιών. Οδός Φ. Καταγά. Κάτοψη και τομές της ανασκαφής.

Η διενέργεια δοκιμαστικής τομής στα δυτικά του προαναφερθέντος τοίχου αποκάλυψε στρώμα καταστροφής κεράμων σε βάθος 0,65 μ. περίπου. Από την επίχωση πάνω από το στρώμα αυτό συγκεντρώθηκαν θραύσματα κεράμων, μικρά τεμάχια από επίχρισμα κονιάματος και όστρακα, ανάμεσα στα οποία κάποια του τύπου wheel ridged. Ανάλογα κινητά ευρήματα αποκαλύφθηκαν κατά τη διάνοιξη ανάλογης τομής κατά μήκος της ανατολικής παρειάς του τοίχου, κατά την οποία διαπιστώθηκε ότι οι σύγχρονες επιχώσεις σταματούσαν σε βάθος 0,40 μ. περίπου από την επιφάνεια του εδάφους, και σε βάθος 0,55 μ. περίπου εντοπίστηκε στρώμα λίθων με κονίαμα (δάπεδο;).

ΕΛΕΝΗ ΖΑΒΒΟΥ

Μάνη

Αρχαιολογικός χώρος Ταινάρου

Κατά το τρέχον έτος πραγματοποιήθηκε ανασκαφικός καθαρισμός στην περιοχή των ψηφιδωτών του αρχαιολογικού χώρου του Ταινάρου, κατά τον οποίο αποκαλύφθηκε πλήρως και το δεύτερο, γνωστό από το παρελθόν ψηφιδωτό, που σώζει γεωμετρικό διάκοσμο. Παράλληλα, πραγματοποιήθηκαν εργασίες συντήρησης και στερέωσης των δύο ψηφιδωτών δαπέδων από το προσωπικό του τμήματος συντήρησης της Ε΄ ΕΠΚΑ. Κατά τις εργασίες αυτές στερεώθηκαν με κονίαμα οι άκρες των δύο ψηφιδωτών, καθώς και τα κενά τους, ώστε να περιοριστεί η απώλεια των ψηφίδων.

Τέλος, η υπογράφουσα ξεκίνησε με τη συνεργασία του αρχαιολόγου Α. Θέμου την εκπόνηση μελέτης για τη συντήρηση και ανάδειξη του συνόλου του αρχαιολογικού χώρου του Ταινάρου, έργο για το οποίο πρέπει πρώτα να εξεταστεί το ιδιοκτησιακό καθεστώς της περιοχής.

ΑΝΑΣΤΑΣΙΑ ΠΑΝΑΓΙΩΤΟΠΟΥΛΟΥ

ΠΑΡΑΔΟΣΕΙΣ - ΠΕΡΙΣΥΛΛΟΓΕΣ - ΕΝΤΟΠΙΣΜΟΙ

Ο αστυνομικός Δ. Διαμαντάκος παρέδωσε στο Μουσείο Σπάρτης τρίωτη πυξίδα των πρωτοελλαδικών χρόνων (Μ.Σ. αριθ. 15807) από την περιοχή του Φιλησίου Σκάλας[242]. Την πυξίδα, παλαιό εύρημα της περιοχής, εντόπισε σε αποθήκη του πατρικού σπιτιού του.

Ο Γ. Μακρής, κάτοικος Ασωπού παρέδωσε στο Μουσείο Σπάρτης μικρό τμήμα ενεπίγραφης επιτύμβιας στήλης (Μ.Σ. αριθ. 15045), την οποία βρήκε στην περιοχή της αρχαίας Ασωπού (σημερινή Πλύτρα), καθώς και τμήμα τραπεζοφόρου σε μορφή λεοντοπόδαρου από ερυθρό μάρμαρο (Μ.Σ. αριθ. 15046). Το τραπεζοφόρο, μέγ. ύψ. 0,23, διαστ. βάσης 0,15×0,097, ύψ. βάσης 0,07 μ., ήταν εντοιχισμένο στην εκκλησία του Προφήτη Ηλία μεταξύ Παπαδιάνικων και Πλύτρας.

Βλαχιώτη

Θέση Λάκκα

Από τη θέση Λάκκα στη βόρεια πλευρά του Βλαχιώτη, συγκεντρώθηκαν και παραδόθηκαν θραύσματα από φιάλες και σαλτσιέρες της πρωτοελλαδικής ΙΙ περιόδου[243].

Άγιοι Απόστολοι

Κοντραφουριάνικα (Ξενοφωντιάνικα)

Στην ανατολική πλευρά του προαύλιου χώρου της σύγχρονης εκκλησίας των Εισοδίων της Θεοτόκου στα Ξενοφωντιάνικα των Αγίων Αποστόλων εντοπίστηκε μεγάλος αριθμός λαξευτών θαλαμωτών τάφων με μικρούς θαλάμους, ορθογώνιας ή ελλειψοειδούς κάτοψης.

Λείψανα κτίσματος των ύστερων χρόνων και δύο απόσχημες δεξαμενές λαξευμένες στο μαλακό πωρόλιθο εντοπίστηκαν λίγο βορειότερα στη θέση Καλόγεροι, κοντά στη διπλή εκκλησία των Αγίων Αντωνίου και Σώστη, η οποία έχει ανακατασκευαστεί πρόσφατα. Τα μέτωπα των σύγχρονων(;) λατομείων της περιοχής φαίνεται ότι έχουν καταστρέψει πολλά από τα σωζόμενα λείψανα.

ΕΛΕΝΗ ΖΑΒΒΟΥ

Φιλήσι

Τμήμα υδαταγωγού λαξευμένου στο βράχο εντοπίστηκε στην ανατολική όχθη του Ευρώτα, λίγο βορειότερα από το Φιλήσι[244]. Την πορεία του υδαταγωγού μπορούμε να παρακολουθήσουμε για 100 μ. περίπου, στα ριζά του βράχου λίγο νοτιότερα από πύργο των βυζαντινών χρόνων στη θέση Πυργάκι. Η κατεύθυνση του αγωγού υποδεικνύει πορεία προς Ν. ακολουθώντας την πορεία του ποταμού, ενώ στη συνέχεια μετατοπίζεται, κτιστός πλέον προς τα ανατολικά. Στην πορεία της αύλακας αυτής, η οποία σύμφωνα με πληροφορίες κατέληγε στην περιοχή της Πανηγυρίστρας, κατασκευάστηκαν τα υστερότερα χρόνια μύλοι.

242. Θέμος, ό.π. (υποσημ. 232), σ. 462.

243. Ό.π., σ. 452-480.

244. Ό.π., σ. 464.

Βασσαράς

Στη νότια παρειά του ορύγματος της σύγχρονης οδού που ενώνει το σύγχρονο Βασσαρά με τη Σπάρτη, περί τα 100 μ. ανατολικά του μνημείου του χωριού, εντοπίστηκαν οστά που υποδηλώνουν την ύπαρξη τάφων, λείψανα τοίχων, τμήματα μελαμβαφών και ερυθροβαφών κεράμων και όστρακα. Στην ίδια περιοχή βρέθηκε πυρήνας και απολέπισμα από την κατεργασία οψιανού και λίθινο κωνικό κομβίο.

Από τη θέση Ανάσκελο, ανάμεσα στους οικισμούς του Βασσαρά και του Θεολόγου εντοπίστηκαν και παραδόθηκαν τμήματα λεπίδων και απολεπίσματα οψιανού, αιχμή βέλους από οψιανό και άλλα λίθινα εργαλεία (λίθινος τριπτήρας κ.ά.).

Καλλιθέα

Θέση Αγία Τριάδα

Σε πεδινή έκταση στην περιοχή της Αγίας Τριάδας, περί τα 1600 μ. ανατολικά του ρέματος του Πόρου, στη νότια πλευρά της οδού Σπάρτης-Γερακίου, εντοπίστηκαν τμήματα τοίχων, πηγάδι κτιστό από μεγάλου μεγέθους κατεργασμένους λίθους και λιθοσωροί από τη διάλυση κτισμάτων. Στα ευρήματα του χώρου συμπεριλαμβάνονται κυλινδρικός σπαστήρας ελαιοπιεστηρίου, τεμάχια rosso antico και αβαφή όστρακα των ύστερων (;) ρωμαϊκών χρόνων, ανάμεσα στα οποία αρκετά αυλακωτά όστρακα, γεγονός που πιθανώς υποδεικνύει μια αγροτική εγκατάσταση στην περιοχή.

Σκάλα

Θέση Ανεμόμυλος

Στο επίπεδο πλάτωμα του λόφου με την ονομασία Ανεμόμυλος, στην ανατολική όχθη του Ευρώτα, εντοπίστηκε μεγάλη ποσότητα επιφανειακής κεραμικής, που μπορεί να χρονολογηθεί από τους πρωτοελλαδικούς μέχρι και τους ελληνιστικούς χρόνους. Στα ευρήματα συμπεριμβάνονται βάσεις φιαλών της πρωτοελλαδικής περιόδου, στέλεχος υψίποδης κύλικας και άλλα όστρακα της μυκηναϊκής εποχής, μελαμβαφή όστρακα των κλασικών-ελληνιστικών χρόνων και τμήμα λίθινου τριβείου[245]. Τα ευρήματα υποδηλώνουν τη θέση σημαντικού οικισμού στην περιοχή.

245. Ό.π., σ. 463.

Μακρινάρα

Θέση Εκκλησίτσα (ρέμα Κορακοφωλιάς)

Περί τα 300 μ. νότια του οικισμού της Μακρινάρας και περί τα 500 μ. βορειοδυτικά του Αγίου Ιωάννη Απιδιάς, στη θέση Εκκλησίτσα, εντοπίστηκαν στις όχθες του ρέματος της Κορακοφωλιάς κτιριακά λείψανα των ρωμαϊκών χρόνων. Την υπόδειξη της θέσης έκαναν οι Γ. Θηβαίος και Γ. Ζάβαλης, κάτοικοι Βλαχιώτη. Στους αγρούς ανατολικά και κυρίως δυτικά του ρέματος εντοπίστηκε επιφανειακά μεγάλη ποσότητα κεραμικής των ρωμαϊκών χρόνων, θραύσματα αμφορέων, τεμάχια πήλινων πλακών και κεράμων, τμήματα τριβείων και μυλολίθων, καθώς και μελαμβαφή όστρακα, που υποδεικνύουν μια αγροικία των ύστερων ελληνιστικών και ρωμαϊκών χρόνων στην περιοχή.

ΑΘΑΝΑΣΙΟΣ ΘΕΜΟΣ

Γλυκόβρυση

Θέση Μανιαταίικη Χούνη

Στη θέση Μανιαταίικη Χούνη, περί τα 2 χλμ. ανατολικά της Κάτω Γλυκόβρυσης και ανατολικά της σύγχρονης οδού που οδηγεί από τη Γλυκόβρυση στις Λιβανάδες, εντοπίστηκαν σε έκταση 3 στρ. περίπου, αβαφή όστρακα, θραύσματα μελαμβαφών αγγείων των ελληνιστικών χρόνων, τμήματα μελαμβαφών και αβαφών κεράμων και πήλινων πλακών, μεγάλος αριθμός λαβών αμφορέων και τμημάτων αποθηκευτικών πίθων, τμήμα τριβείου και πυραμιδόσχημη, πήλινη αγνύθα. Τα ευρήματα υποδηλώνουν την ύπαρξη μιας αγροικίας των ελληνιστικών και ρωμαϊκών χρόνων στην περιοχή.

Βελανίδια

Στα νοτιοδυτικά της εκκλησίας του Αγίου Γεωργίου εντοπίστηκαν μέσα σε πυκνή βλάστηση, στις παρειές της οδού που οδηγεί στα τελευταία σπίτια της περιοχής, ίχνη λατομείου ασβεστόλιθου, η χρονολόγηση του οποίου είναι προς το παρόν δύσκολη.

ΕΛΕΝΗ ΖΑΒΒΟΥ - ΑΘΑΝΑΣΙΟΣ ΘΕΜΟΣ

ΝΟΜΟΣ ΑΡΚΑΔΙΑΣ

Μαρί

Με αφορμή αιτήματα για τη χωροθέτηση αιολικών πάρκων διενεργήθηκε μικρή έρευνα επιφανείας στην περιοχή του αρχαίου Μαριού στα σύνορα των νομών Αρκαδίας και Λακωνίας. Εκεί είναι από το παρελθόν γνωστή

η ύπαρξη αρχαίου οχυρού στο λόφο Καστέλλια, στα νότια του σύγχρονου Μαριού, ενώ αρχαία λείψανα έχουν εντοπιστεί και σε άλλα σημεία της μικρής κοιλάδας γύρω από σύγχρονο οικισμό[246]. Από τα Τσιγκαραίικα Μαριού προέρχεται επίσης επιγραφή *θανόντος ἐν πολέμωι*, η οποία φυλάσσεται σήμερα στο Μουσείο Άστρους[247]. Στα νότια του ανώνυμου στο χάρτη ΓΥΣ 1:50.000 λόφου, στα δυτικά του Ψηλού Καστελλίου, σώζονται μέσα σε πυκνότατη βλάστηση τμήματα τοίχων και κτίσμα των βυζαντινών ή υστερότερων χρόνων, το οποίο οι κάτοικοι της περιοχής θεωρούν εκκλησία και ονομάζουν Αγίους Θεοδώρους (περιοχή Κάτω Μαρί, εντός των ορίων του νομού Λακωνίας). Το κτίσμα μπορεί πιθανώς να ταυτιστεί με κάποιο από τα ερείπια των βυζαντινών χρόνων, που αναφέρουν οι Wace και Hasluck. Στην περιοχή του παρατηρήθηκαν μόνο αβαφή, αδιάγνωστα όστρακα. Λείψανα κτίσματος σώζονται σύμφωνα με πληροφορίες κατοίκων και στον προαναφερθέντα ανώνυμο λόφο, η πληροφορία όμως δεν έχει μέχρι στιγμής επιβεβαιωθεί.

Στη μικρή κοιλάδα στα δυτικά του συμπλέγματος των λόφων Καστέλλια, Ψηλό Καστέλλι και ανώνυμος λόφος εντοπίσαμε όστρακα αβαφών αγγείων των ρωμαϊκών και υστερότερων χρόνων, λίγα μελαμβαφή όστρακα, καθώς και θραύσματα από στελέχη μυκηναϊκών κυλίκων που υποδηλώνουν ένα μυκηναϊκό οικισμό στην περιοχή.

ΑΘΑΝΑΣΙΟΣ ΘΕΜΟΣ

2003-2004

ΜΟΥΣΕΙΑΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ

ΝΟΜΟΣ ΑΡΚΑΔΙΑΣ

Τ ε γ έ α

Αρχαιολογικό Μουσείο

Τα έτη 2003 και 2004 πραγματοποιήθηκε απογραφή και ταύτιση όλων των κινητών αρχαιοτήτων που φυλάσσονται στο Μουσείο Τεγέας[248]. Ο έλεγχος βασίστηκε στον πρώτο κατάλογο καταγραφής του Μουσείου, που συντάχθηκε από τον Κ. Ρωμαίο το 1907 και προσφέρει – μεταξύ άλλων – πολλές πληροφορίες για τον ακριβή τόπο εύρεσης των αρχαίων του Μουσείου. Κατά τις εργασίες ταξινόμησης του παλαιότερου αρχειακού υλικού του Μουσείου εντοπίστηκε ο πρώτος πρωτότυπος κατάλογος των Μουσείων Πελοποννήσου, που συντάχθηκε στο τελευταίο τέταρτο του 19ου αιώνα. Περιλαμβάνει καταγραφή των αρχαίων αντικειμένων των Αρχαιολογικών Μουσείων Άργους, Σπάρτης και Τεγέας. Συντάκτης του καταλόγου του Μουσείου Τεγέας ήταν ο Π. Καββαδίας, Έφορος Κυκλάδων, ο οποίος κατέγραψε τις αρχαιότητες το 1879.

Στο κτίριο του Μουσείου, το οποίο παρουσιάζει λόγω παλαιότητας διάφορα προβλήματα, πραγματοποιήθηκαν αντικατάσταση της οροφής στην αίθουσα των εκθεμάτων από το ιερό της Αλέας Αθηνάς και ελαιοχρωματισμοί. Επίσης εγκαταστάθηκε προκατασκευασμένος λυόμενος οικίσκος για τους νυκτοφύλακες στην αυλή του Μουσείου.

Τέλος, ξεκίνησε η απογραφή του αρχαιολογικού υλικού στην Αρχαιολογική Αποθήκη Βαλαβάνη, η οποία βρίσκεται σε μικρή απόσταση από το Μουσείο Τεγέας και γειτνιάζει με τον αρχαιολογικό χώρο του ιερού της Αλέας Αθηνάς.

ΑΝΑΣΚΑΦΙΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ

ΝΟΜΟΣ ΑΡΚΑΔΙΑΣ

2001

ΔΗΜΟΣ ΓΟΡΤΥΝΟΣ (ΝΥΝ ΔΗΜΟΣ ΜΕΓΑΛΟΠΟΛΗΣ)

Κ υ π α ρ ί σ σ ι α

Συνεχίστηκαν και φέτος οι ανασκαφικές διερευνητικές εργασίες εντός καθορισμένων ορίων εκμετάλλευσης του Ορυχείου Κυπαρισσίων του Λιγνιτικού Κέντρου Μεγαλόπολης, οι οποίες είχαν ξεκινήσει το 1998[249] (Σχέδ. 56).

246. A.J.B. Wace - F.W. Hasluck, East-Central Laconia, *BSA* 15 (1908-1909), σ. 166-167. J. Christien, La Laconie Orientale: Topographie antique et problèmes historiques, *Πρακτικά Α΄ Τοπικού Συνεδρίου Λακωνικών Μελετών, Μολάοι, 5-7 Ιουνίου 1982, Πελοποννησιακά*, Παράρτημα 9, σ. 64, πίν. Γ, 9.

247. Ε. Ζαββού, Επιτύμβιες επιγραφές από τη Λακωνία, *ΗΟΡΟΣ* 10-12 (1992-1998), σ. 297-299.

248. Στον έλεγχο συνεργάστηκε η αρχαιολόγος Χρ. Γάλλου.

249. Για την επιφανειακή έρευνα που προηγήθηκε της ανασκαφής: *ΑΔ* 52 (1997): Χρονικά, σ. 209-210. Για τα αποτελέσματα της ανασκαφής ετών 1998-1999: *ΑΔ* 53 (1998): Χρονικά, σ. 180-182· 54 (1999): Χρονικά, σ. 181-186. Βλ. επίσης, *BCH* 127 (2003), *Chronique de fouilles*, σ. 781-782. Συνολικά, A.V. Karapanagiotou, Preliminary Notices on the Discovery of a Planned Classical Town near Kyparissia, Gortynia, στο E. Ostby (επιμ.), *Ancient Arcadia. Papers from the Third International Seminar on Ancient Arcadia held at the Norwegian Intistute at Athens, 7-10 May 2002, Papers from the Norwegian Institute at Athens* 8, Athens 2005, σ. 331-351· Kyparissia bei Gortynia. Eine Streifenstadt klassischer Zeit im westlichen Arkadien, στο H. Frielinghaus - J. Stroszeck (επιμ.), *Neue Forschungen zu griechischen Städten und Heiligtümern. Festschrift für Burkhardt Wesenberg zum 65. Geburtstag*, Möhnesee 2010, σ. 127-137, πίν. 56-64.

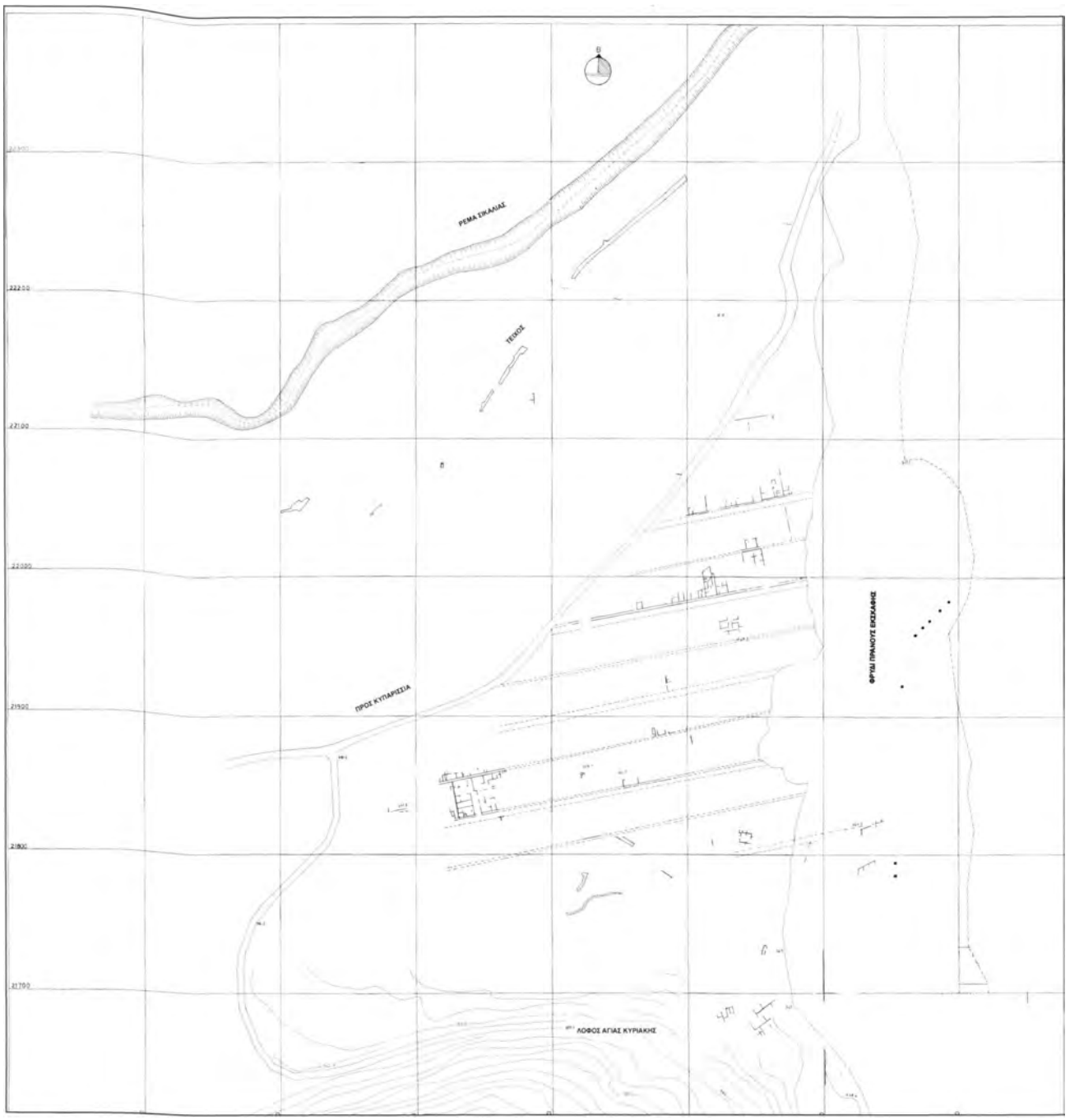

Σχέδ. 56. Κυπαρίσσια. Τοπογραφικό της αρχαίας πόλης.

Η δαπάνη για την αρχαιολογική έρευνα στην περιοχή καλύπτεται από τη ΔΕΗ - ΛΚ Μεγαλόπολης[250].

Ο αποκαλυπτόμενος αρχαίος οικισμός καταλαμβάνει την εκτεταμένη και πρόσφορη για γεωργική εκμετάλλευση πεδιάδα, που απλώνεται αμέσως ανατολικά-βορειοανατολικά του λόφου της Αγίας Κυριακής, βόρεια και νότια της επαρχιακής οδού που οδηγούσε στα Κυπαρίσσια, η οποία, σημειωτέον, καταργήθηκε το 2000 για τις ανάγκες του λιγνιτωρυχείου της ΔΕΗ (Πίν. 67 α).

Η οχύρωση του οικισμού (Σχέδ. 56· Πίν. 67 β). Ο οικισμός προστατευόταν με οχυρωματικό τείχος. Από αυτό εντοπίστηκε και ανασκάφηκε μερικώς το βόρειο-βορειοδυτικό σκέλος του, το οποίο απέχει 30-85 μ. νότια

250. Το ημερολόγιο της ανασκαφής τηρήθηκε από τις αρχαιολόγους Ελ. Γιαννούλη, Μ. Μεντή και Γ. Τσιακοπούλου. Η σχεδιαστική αποτύπωση των ανασκαφικών τομών οφείλεται στις σχεδιάστριες Π. Κούσκουλα και Κ. Παχίδη.

του αρχικού ρου του ρέματος της Σικαλιάς[251]. Η ανατολική πλευρά του τείχους έχει εξαφανισθεί εξαιτίας της εξορυκτικής δραστηριότητας της ΔΕΗ, αλλά και των κατολισθήσεων των εδαφών που συμπαρέσυραν και τμήμα του οικισμού το 1999. Από τη νότια και δυτική πλευρά του ο οικισμός περικλείεται από το βραχώδη και απόκρημνο λόφο της Αγίας Κυριακής.

Ο οχυρωματικός περίβολος της αρχαίας εγκατάστασης αποκαλύφθηκε σε συνολικό μήκος 250 μ. (ανασκαφικές τομές *XLI, XLIV, XLV, XLVIII-LII*). Το τείχος, πλ. 3,5 μ., ακολουθεί αρχικά μια πορεία παράλληλη προς το ρέμα της Σικαλιάς και στη συνέχεια παρουσιάζει μία έντονη κλίση προς τα δυτικά-νοτιοδυτικά, προς την κατεύθυνση δηλαδή του λόφου της Αγίας Κυριακής. Σώζεται μόνο το κατώτερο τμήμα του, συνολ. πάχ. 0,40 μ., χτισμένο με παρειές από αδρά λαξευμένους, μεγάλους ασβεστόλιθους και εσωτερικά γεμισμένο από μικρότερους αργούς λίθους, χώμα, κεράμους και θραύσματα από πίθους. Το υπέργειο τμήμα του τείχους συμπληρωνόταν με ωμές πλίνθους. Από τον καθαρισμό στο σωζόμενο τμήμα διαπιστώθηκε ότι το πλίνθινο τείχος ενισχυόταν με έναν τουλάχιστον πύργο και ήταν εφοδιασμένο κατά την εσωτερική παρειά του με μία τουλάχιστον ορθογώνια εσοχή για τη δημιουργία κλίμακας ανόδου στο ανώτερο τμήμα του. Επιπλέον, στην πορεία του τείχους εντοπίστηκε μια πυργοειδής προεξοχή ημικυκλικής κάτοψης διαστ. 5×4,50 μ. Τέλος, σε απόσταση 40 μ. περίπου βορειοδυτικά από την παρακολουθούμενη πορεία του τείχους, αποκαλύφθηκαν τα κατάλοιπα ορθογώνιου πύργου, που πιθανώς συνδέεται με ένα προτείχισμα.

Η απουσία καθαρού αρχαιολογικού στρώματος εμποδίζει την ακριβή χρονολόγηση ανέγερσης του τείχους. Η τεχνική κατασκευής με λίθινη κρηπίδα και πλίνθινη ανωδομή δεν αποτελεί ασφαλές κριτήριο, αφού τη συναντάμε σε οχυρώσεις από τη γεωμετρική έως και την ελληνιστική εποχή. Ωστόσο, τα παλαιότερα δείγματα ενίσχυσης των τειχών με πύργους μαρτυρούνται στην ηπειρωτική Ελλάδα τον 6ο αι. π.Χ. Η ημικυκλική πυργοειδής προεξοχή του τείχους των Κυπαρισσίων παρουσιάζει στενές κατασκευαστικές συγγένειες με ανάλογες απόπειρες ενίσχυσης του συστήματος άμυνας σε οχυρώσεις του 6ου αι. π.Χ. από την κεντρική ηπειρωτική Ελλάδα, ενώ φαίνεται να απουσιάζει η συστηματική επανάληψη προεχόντων πύργων κατά τακτά διαστήματα, χαρακτηριστικό των οχυρωματικών έργων της κλασικής εποχής. Τα στοιχεία αυτά συνηγορούν για μια χρονολόγηση της οικοδόμησης του τείχους κατά την ύστερη αρχαϊκή-πρώιμη κλασική περίοδο.

Εσωτερική πολεοδομική οργάνωση (Σχέδ. 56· Πίν. 67 γ). Το σημαντικότερο στοιχείο που μας προσέφερε η ανασκαφή είναι η διαπίστωση ότι ο οικισμός αναπτύχθηκε με κανονικό σχηματισμό βάσει σχεδίου[252].

Μέσα από επιλεγμένες δοκιμαστικές διερευνητικές τομές (ανασκαφικές τομές XX, XXII, XXIV, XXVII, XXXII-XXXVIII) στο τμήμα του οικισμού που αναπτύσσεται νότια του επαρχιακού δρόμου που οδηγεί προς Κυπαρίσσια και την τοπογραφική αποτύπωση των αποκαλυφθέντων οικιστικών καταλοίπων από συνεργείο της ΔΕΗ, έγινε αντιληπτό ότι η κανονική εσωτερική οργάνωση του οικισμού βασίζεται στην ανάπτυξη παράλληλων δρόμων. Μέχρι στιγμής ανασκάφηκαν έξι παράλληλοι δρόμοι, πλ. 4.60 μ., οι στενωποί, με κατεύθυνση Δ./Ν.Δ-Β./Β.Α, που διασχίζουν κατά μήκος την κεντρική και νότια ζώνη του οικισμού σχηματίζοντας στενόμακρες οικοδομικές νησίδες. Κάθε νησίδα έχει πλάτος 54 μ. Στο πλάτος κάθε νησίδας είναι χτισμένα δύο συγκροτήματα σπιτιών, που χωρίζονται μεταξύ τους με την περίσταση, την ενδιάμεση αποχετευτική δίοδο, παράλληλη προς τις στενωπούς, πλ. 1,40 μ., που χρησίμευε για την αποχέτευση των ομβρίων υδάτων από τις στέγες των σπιτιών, από την αυλή και από την οικιακή χρήση. Οι δρόμοι που σχηματίζουν τις νησίδες, είναι κατασκευασμένοι από πατημένο χώμα και ορίζονται στο ένα πέρας τους από πεζοδρόμιο με αδρά δουλεμένες ασβεστολιθικές πλάκες. Πίσω από το πεζοδρόμιο και στον άξονα των στενωπών διασώζεται η λίθινη κρηπίδα του εξωτερικού τοίχου των οικιών της νησίδας, ο οποίος είναι συνεχής και κοινός για όλες τις οικίες της νησίδας. Σε ένα σημείο διαπιστώθηκε ότι η συνεχής πορεία του εξωτερικού τοίχου διακόπτεται δημιουργώντας ένα χώρισμα, πλ. 6 μ., μεταξύ δύο συνεχόμενων ορθογώνιων χώρων. Το δεδομένο αυτό αποτελεί μία πρώτη ισχυρή ένδειξη ότι στον οικισμό των Κυπαρισσίων είχαν κατασκευαστεί και πλατύτεροι δρόμοι (*πλατεῖαι*), οι οποίοι τέμνονταν κάθετα από τις στενωπούς.

Τα σπίτια της αρχαίας εγκατάστασης διασώζουν τη λίθινη υποδομή τους σε συνολικό ύψος 0,40-0,60 μ. Το κατώτερο αυτό τμήμα τους είναι κατασκευασμένο με λιθολόγημα, με αργές δηλαδή ασβεστολιθικές πέτρες μικρού και μεσαίου μεγέθους, που συνδέονται με πηλό. Η ανωδομή των σπιτιών ήταν από ωμές πλίθρες και ξυλοδεσιές. Για τις στέγες χρησιμοποιήθηκαν κέραμοι λακω-

251. Σήμερα το ρέμα έχει εκτραπεί προς τα βορειοδυτικά για τις ανάγκες της ΔΕΗ.

252. Παρουσιάζει σε γενικές γραμμές ομοιότητες με το ρυμοτομικό σχέδιο της Ολύνθου στη Μακεδονία, η οποία ιδρύθηκε μέσω συνοικισμού το 432 π.Χ.

νικού τύπου. Οι εξωτερικοί τοίχοι των οικιών έχουν πάχος 0,60/0,70 μ. και οι εσωτερικοί 0,40/0,55 μ. Οι οικίες διέθεταν τουλάχιστον τρία δωμάτια, εσωτ. διαστ. 4×6 μ. Σε ορισμένες περιπτώσεις τα δωμάτια είναι πολύ ευρύχωρα με διαστάσεις που αγγίζουν τα 6,70×8 μ. (ανασκαφική τομή XXXII). Οι οικίες διέθεταν συχνά υπόγεια, διαστ. 3×2,5 μ. (ανασκαφική τομή XXVII). Είναι πολύ πιθανό ότι η οικία της ανασκαφικής τομής XX διέθετε και όροφο πάνω από το ισόγειο. Την πρόνοια για εγκατάσταση συστημάτων ύδρευσης και αποχέτευσης αποδεικνύουν οι αγωγοί και τα πηγάδια που εντοπίστηκαν σε κάποιες οικίες (ανασκαφικές τομές XXVII και XXXIV).

Έως σήμερα δεν στάθηκε δυνατό να αναγνωριστούν χώροι δημόσιου και λατρευτικού χαρακτήρα εντός του οικισμού.

Ο αποσπασματικός χαρακτήρας των ανασκαφικών ερευνών, που υπαγορεύτηκε από την πίεση της ΔΕΗ για άμεση αποδέσμευση του χώρου, δεν επιτρέπουν προς το παρόν την εξαγωγή ασφαλών συμπερασμάτων για την εσωτερική διαίρεση των σπιτιών των Κυπαρισσίων, καθώς και για τη λειτουργία των επιμέρους χώρων. Συστηματικότερη έρευνα επιχειρήθηκε σε οικία που εντοπίζεται στο βορειοδυτικό άκρο του δρόμου 5 (ανασκαφική τομή XLVI) (Σχέδ. 56· Πίν. 68 α). Η πρόσβαση στην οικία γίνεται μέσω ενός διαδρόμου, πλ. 3,80 μ., που επικοινωνεί απευθείας με τη στενωπό 5. Κατά τον άξονα Β.-Ν., η οικία καταλαμβάνει όλη τη διαθέσιμη απόσταση από την αποχετευτική δίοδο έως τη στενωπό 5, ενώ κατά τον άξονα Α.-Δ. φαίνεται ότι αγγίζει και ίσως ξεπερνά τα 13 μ., έχοντας έτσι ένα ασυνήθιστα μεγάλο εμβαδό, που ξεπερνά τα 300 τ.μ. Ο διάδρομος οδηγεί μέσω ενός ανοίγματος 3 μ. σε μια ευρύχωρη, περίπου τετράγωνη αυλή 56 τ.μ., που αντιπροσωπεύει το 25% του συνολικού ωφέλιμου χώρου του σπιτιού. Γύρω από την αυλή αναπτύσσονται οι υπόλοιπες πτέρυγες του σπιτιού. Η πτέρυγα που πλαισιώνει την αυλή από νότια πρέπει να περιελάμβανε τα δωμάτια εργασίας, ενώ τα δωμάτια βόρεια της αυλής πρέπει να προορίζονταν για την οικογένεια. Δυτικά του διαδρόμου που οδηγεί στο κύριο τμήμα της οικίας, ανασκάφηκε ένα συγκρότημα δωματίων, που παρουσιάζει ανεξαρτησία σε σχέση με την κύρια οικία. Η κάτοψή του είναι ορθογώνια και η πρόσβαση γίνεται από αυλή στο βόρειο άκρο του διαδρόμου, στην οποία εντοπίστηκε πηγάδι.

Στο νοτιότερο σωζόμενο άκρο του οικισμού και στους βορειοανατολικούς πρόποδες του λόφου της Αγίας Κυριακής, εντοπίστηκε νεκροταφείο ρωμαϊκών αυτοκρατορικών χρόνων. Έχουν ανασκαφεί 14 τάφοι σε συστάδες, που ορίζονταν από περιβόλους. Οι τάφοι, κιβωτιόσχημοι, ήταν χτισμένοι με ασβεστολιθικές πλάκες. Κάθε τάφος περιελάμβανε ένα νεκρό τοποθετημένο σε ύπτια στάση και εκτάδην απευθείας πάνω στο χώμα, κτερισμένο κατά κανόνα με ένα αγγείο πλησίον του κρανίου του. Όλα ανεξαιρέτως τα κτερίσματα των τάφων χρονολογούνται στους ρωμαϊκούς χρόνους. Προς το παρόν δεν έχει εντοπιστεί καμία ταφή που να χρονολογείται σε εποχή αρχαιότερη των αυτοκρατορικών χρόνων.

Τα πολυπληθή κινητά ευρήματα από τον καθαρισμό των οικοδομικών καταλοίπων συνδέονται με τον καθημερινό βίο και τις ασχολίες των κατοίκων του αρχαίου οικισμού. Πληρέστερη εικόνα για τις οικονομικές και πολιτισμικές σχέσεις του οικισμού με άλλες ελληνικές περιοχές σχηματίζουμε από τα νομίσματα που βρέθηκαν στις ανασκαφές. Με βάση τις ταυτίσεις προκύπτει ότι η πλειονότητα των νομισμάτων ανήκει στον 5ο και 4ο αι. π.Χ.[253]. Ενδεικτικά αναφέρονται αιγινήτικος στατήρας της περιόδου 480-457 π.Χ.[254] (Πίν. 68 β), τρίχαλκον Φιλίππου Β΄[255] και τρίχαλκον του Κοινού των Αρκάδων[256]. Μεγάλος είναι ο αριθμός των μεταλλικών αντικειμένων – σιδηρών και χαλκών –, που προήλθαν από την ανασκαφή και σχετίζονται με τη δραστηριότητα των κατοίκων του αγροτικού οικισμού. Σε αυτά περιλαμβάνονται λαβές ανάρτησης χάλκινων αγγείων[257], ήλοι και ελάσματα ξύλινων κιβωτίων, μολύβδινοι σύνδεσμοι για την επισκευή πήλινων αγγείων, σύνεργα γεωργικής τέχνης, όπως δρέπανα και κλαδευτήρια, εφηλύδες και εξαρτήματα που κοσμούσαν τις εξώθυρες, σιδερένιο αγκίστρι, καθώς και ένας ακέραιος χάλκινος σαυρωτήρας (Πίν. 68 γ)[258].

Στο σύνολό της η κεραμική – που προς το παρόν προέρχεται από μη στρωματογραφημένες επιχώσεις – ανήκει στην περίοδο από τον πρώιμο 5ο έως και τα μέσα του 4ου αιώνα, αν και δεν λείπουν και λιγοστά θραύσματα, που θα μπορούσαν να χρονολογηθούν στους ύστερους αρχαϊκούς χρόνους. Αντιπροσωπεύεται από μια πλούσια σειρά αποθηκευτικών πίθων και από μια τοπική μάλλον παραγωγή από μελαμβαφή αγγεία με απλά, λειτουργικά σχήματα, η οποία βρίσκει τα στενότερα χρο-

253. Την περίοδο 2000-2001 περισυνελέγησαν συνολικά έξι νομίσματα, εκ των οποίων ένα μόνο αργυρό και τα υπόλοιπα χάλκινα.

254. N4/2001 από την ανασκαφική τομή LIV: A.S. Walker, Thessaly-Aegina, στο L. Mildenberg - S. Hurter (επιμ.), *The Arthur S. Dewing Collection of Greek Coins*, New York 1985, σ. 102, Nr. 1674. 1675, πίν. 88.

255. N3/2001 από την ανασκαφική τομή XLVI: H. Gaebler, *Die antiken Münzen von Makedonia und Paionia* II, Berlin 1935, πίν. 32, 17.

256. N1/2001 από την ανασκαφική τομή XLVI: A.S. Walker, *Coins of Peloponnesos: the BCD Collection*, Auction LHS 96. Auktionskatalog Zurich 8.-9. Mai 2006, Zurich 2006, σ. 364, Nr. 1521 (320-275 v. Chr.).

257. Ξεχωρίζει η πρόσφυση λαβής χάλκινου κάδου με ανθέμια M11/2000 από την ανασκαφική τομή XXVII: Α.Κ. Χωρέμης, Χαλκαί υδρίαι εξ Ηλείας, *ΑΕ* 1969, σ. 212, 214, πίν. 37 (πρώιμος 4ος αι. π.Χ.).

258. M24/2001 από την ανασκαφική τομή XLVI: H. Baitinger, Die Angriffswaffen von Olympia, *OF* 29, Berlin 2001, σ. 57-59, 64, 193, Nr. 978, πίν. 46 (α΄ μισό 5ου αι. π.Χ.).

νολογικά παράλληλά της στην κεραμική από τη γειτονική Ηλεία, όπως η ακέραιη κύλικα Π10/2001 (Πίν. 68 δ) από την ανασκαφική τομή LVIII[259] και ένας αώτος σκύφος[260]. Μία ενδιαφέρουσα κατηγορία αποτελούν τα αγγεία με εμπίεστη διακόσμηση, όπως είναι η μικρή λήκυθος Π7/2000 από την ανασκαφική τομή XXXIV του τέλους του 4ου αι. π.Χ. (Πίν. 68 ε), ενώ ένας μόνο ερυθρόμορφος σκύφος έχει μέχρι στιγμής εντοπιστεί[261].

Με βάση λοιπόν τα νομίσματα, την κεραμική, την τεχνική κατασκευής του οχυρωματικού τείχους και το πολεοδομικό σχέδιο θα μπορούσαμε να χρονολογήσουμε τη διάρκεια ζωής του οικισμού τουλάχιστον από τον ύστερο 6ο έως και τα μέσα του 4ου αι. π.Χ.

2003

Τ ε γ έ α

Θέση Παλαιά Επισκοπή (οικόπεδο Α. Ταγκλή)
(Σχέδ. 57)

Με αφορμή το αίτημα για ανέγερση εξοχικής κατοικίας στο οικόπεδο ιδιοκτησίας Ταγκλή πραγματοποιήθηκαν δοκιμαστικές τομές, εντοπίστηκαν αρχαία ακίνητα οικοδομικά κατάλοιπα στο βόρειο τμήμα του προς οικοδόμηση χώρου και ακολούθησε σωστική ανασκαφική έρευνα[262]. Το οικόπεδο βρίσκεται σε απόσταση 180-200 μ. περίπου νοτιοανατολικά από τα μνημειακά κατάλοιπα της αρχαίας αγοράς Τεγέας στη θέση Παλαιά Επισκοπή.

Η βαθιά άροση και η εντατική καλλιέργεια του αγροτεμαχίου ευθύνονται για την αποσπασματική κατάσταση διατήρησης των αποκαλυφθέντων λειψάνων. Ειδικότερα, τρεις τοίχοι, παράλληλοι μεταξύ τους, οι τοίχοι 4, 1 και 3, διασχίζουν το οικόπεδο με κατεύθυνση Δ./ΝΔ.-Α./ΒΑ. Ο μεσαίος εξ αυτών, ο τχ 1, έχει μέγιστο αποκαλυπτόμενο μήκος 10,80, πλάτος 0,50-0,60 και σώζεται σε συνολικό ύψος 0,55-0,60 μ. Για την κατασκευή του έχουν χρησιμοποιηθεί αργοί ασβεστόλιθοι μικρού και μεσαίου μεγέθους, κέραμοι, χώμα, ενώ βρέθηκε και αρχαιότερο υλικό εντοιχισμένο σε β΄ χρήση. Σε απόσταση 3,50 μ. περίπου βόρεια του τχ 1 εντοπίστηκε ο τχ 3, αποκαλ. μήκ. 4,60 μ., όμοιας κατασκευής με τον τχ 1, αλλά πλατύτερος, πλ. 0,80 μ. Εντοιχισμένη στον τχ 3 βρέθηκε η αποσματικά σωζόμενη μαρμάρινη ανδρική κεφαλή γενειοφόρου, ύψ. 0,16 μ., που χρονολογείται στους ελληνιστικούς χρόνους (ΜΤ 3456) (Πίν. 68 στ). Η κεραμική που περισυνελέγη από τις επιχώσεις που συνδέονται με αυτούς τους δύο τοίχους, ανήκει κυρίως στους ρωμαϊκούς χρόνους, με λίγα δείγματα εφυαλωμένης κεραμικής βυζαντινών χρόνων. Επειδή οι δύο αυτοί τοίχοι θεμελιώνονται στο ίδιο βάθος (-2,07 μ.) και παρουσιάζουν στενές ομοιότητες στην κατασκευή, είναι πιθανόν ότι ανήκουν στην ίδια οικοδομική φάση, που συμπίπτει με τους ρωμαϊκούς αυτοκρατορικούς χρόνους. Τα λείψανα δύο τοίχων (τχ 2 και 5), που τέμνουν κάθετα τις δύο παρειές του τχ 1, προέρχονται πιθανότατα από δωμάτια που σχετίζονται με τον τχ 1 και τα λείψανα των προαναφερθέντων τοίχων. Σε μια άλλη οικοδομική φάση, πιθανώς νεότερη, εντάσσεται ο τχ 4, που εντοπίστηκε στο ανατολικό άκρο του προς οικοδόμηση χώρου. Έχει μέγιστο αποκαλυφθέν μήκος 3,20, πλάτος 0,60 και σώζεται σε ύψος 0,50-0,55 μ. Ο τοίχος αυτός θεμελιώνεται σε βάθος -1,72 μ. και είναι κατασκευασμένος από μικρούς αργούς λίθους και οπτόπλινθους.

Ενδιαφέροντα κινητά ευρήματα που συνδέονται με την ανθρώπινη δραστηριότητα στην περιοχή σε περιόδους προγενέστερες των ρωμαϊκών χρόνων, περισυνελέγησαν κάτω από τα υπολείμματα στρώματος κατάρρευσης, που εντοπίστηκε πλησίον της βόρειας και της νότιας παρειάς του τχ 1 και σε βάθος από -1,69 έως -1,89 μ. Μεταξύ αυτών ξεχωρίζουν δύο πήλινα ειδώλια ζώων πρώιμων ιστορικών χρόνων (Πίν. 69 α-β)[263]. Η κεραμική περιλαμβάνει, μεταξύ άλλων, δείγματα αρχαϊκών χρόνων, όπως η ακέραιη κορινθιακή κοτυλίσκη ΜΤ 3463[264]. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζουν τα θραύσματα αγγείων με εικονιστικές παραστάσεις, όπως τεμάχιο αγγείου με μελανόμορφη παράσταση (ΜΤ 3470, Πίν. 69 γ), κάτω τμήμα ερυθρόμορφου σκύφου του τύπου με τις γλαύκες (ΜΤ

259. J. Schilbach, Elische Keramik des 5. und 4. Jhs., *OF* 23, Berlin 1995, πίν. 4, 4; 46, 4 (435/430 v. Chr.).

260. Ξ. Αραπογιάννη, Νεκροταφείο κλασικών χρόνων στον Σταφιδόκαμπο Ηλείας, *ΑΕ* 1999, σ. 184, Π 4921, σ. 185, εικ. 57 (β΄ τέταρτο 4ου αι. π.Χ.), σ. 197, Π4968, εικ. 79 (340-320 π.Χ.).

261. Πρόκειται για τυχαίο εύρημα που περισυνελέγη το 2000: M.B. Moore, Attic Red-figured and White Ground Pottery, *Agora* 30, Princeton 1997, Nr. 1275, 1276, πίν. 120 (ύστερος 5ος αι. π.Χ.), Nr. 1304, πίν. 122, (μέσα 4ου αι. π.Χ.).

262. Το ημερολόγιο της ανασκαφής τήρησε η αρχαιολόγος Μ. Μεντη και η σχεδιαστική αποτύπωση έγινε από τη σχεδιάστρια της Ε΄ ΕΠΚΑ Σ. Σταυροπούλου.

263. Πίν. 69 α, Μουσείο Τεγέας (στο εξής Μ.Τ.) αριθ. 3458: πήλινο ειδώλιο αλόγου. Πρβλ. W.-D. Heilmeyer, Frühe Olympische Tonfiguren, *OlFor* VII (1972), σ. 101, αριθ. 61, πίν. 11 (γεωμετρικοί χρόνοι). Πίν. 69 β, ΜΤ 3459: πήλινο ειδώλιο ζώου, πιθανόν κριαριού. Πρβλ. Heilmeyer, ό.π., σ. 97, αριθ.10, πίν. 3 (πρωτογεωμετρικοί χρόνοι).

264. Πρβλ. Κ. Μπαρακάρη-Γλένη, *ΑΔ* 39 (1984): Μελέτες, σ. 192, Πίν. 86δ.

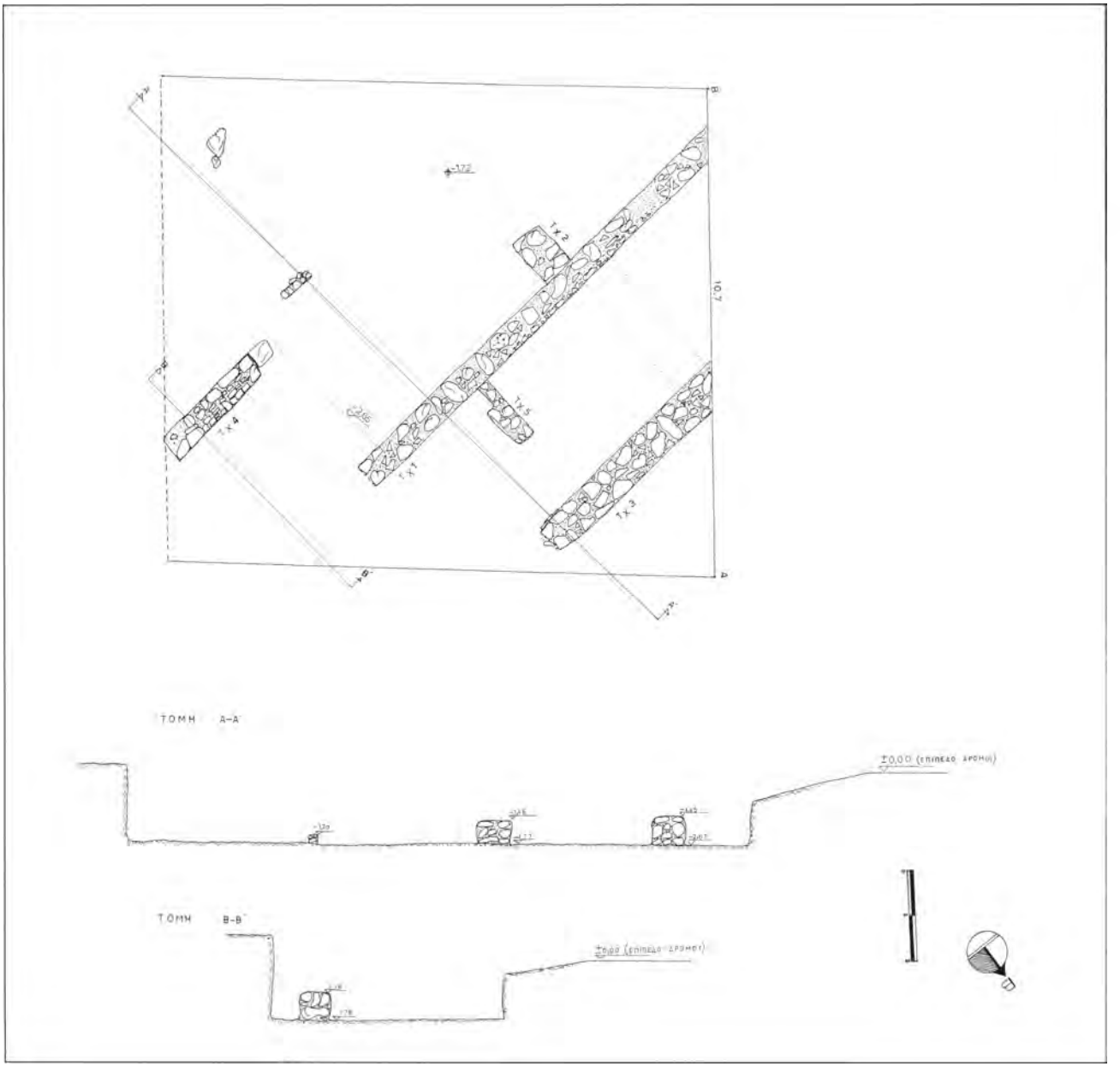

Σχέδ. 57. Τεγέα. Θέση Παλαιά Επισκοπή. Οικόπεδο Α. Ταγκλή. Κάτοψη και τομές της ανασκαφής.

3464)[265], θραύσματα από το σώμα δύο ερυθρόμορφων αγγείων (ΜΤ 3465 και 3469), καθώς και δείγματα κεραμικής ελληνιστικών χρόνων, όπως τεμάχια αγγείων με εμπίεστη διακόσμηση από ανθέμια (ΜΤ 3468 και 3471), καθώς και ένας ακέραιος μελαμβαφής σκύφος (ΜΤ 3461). Τέλος, από το χώρο περισυνελέγη άνω τμήμα γυναικείου ειδωλίου με πόλο, του 5ου αι. π.Χ. (ΜΤ 3457)[266].

Μετά την ολοκλήρωση της ανασκαφικής έρευνας δόθηκε η άδεια στον ιδιοκτήτη να προχωρήσει στην ανέγερση οικοδομής υπό την προϋπόθεση της διατήρησης των αρχαίων ακίνητων καταλοίπων σε κατάχωση.

265. Πρβλ. *Athenian Agora* XXX (1997), σ. 64, 306-307, αριθ. 1312-1322, πίν. 122-123 (β΄ μισό 5ου αι. π.Χ.) και κυρίως *Corinth* VII (1977), σ. 66, 69, αριθ. 167, πίν. 28.

266. Πρβλ. *BCH* (1924), σ. 425, αριθ. 350.

2004

Τεγέα

Θέση Παλαιά Επισκοπή (Δίκτυο ύδρευσης Δήμου Τεγέας)

Κατά τη διάνοιξη χάνδακα για την τοποθέτηση αγωγού ύδρευσης στο αγροτεμάχιο φερόμενης ιδιοκτησίας Γ. και Γ. Χριστόπουλου, σε μικρή απόσταση από την κοιμητηριακή εκκλησία Αγίου Χαραλάμπους Σταδίου, εντοπίστηκαν και ερευνήθηκαν σε βάθος από -0,30 έως -1,30 μ. από το οδόστρωμα της παρακείμενης επαρχιακής οδού Τρίπολης-Άστρους επτά σημεία με αρχαιότητες ρωμαϊκών-πρώιμων βυζαντινών χρόνων: Σημείο Α΄. Σε βάθος -1,20 μ. αποκαλύφθηκε ισχυρή λίθινη κατασκευή σε ύψος ενός δόμου αποτελούμενη από δύο λιθοπλίνθους με ίχνη ασβεστοκονιάματος. Σημείο Β΄. Σε βάθος -0,60 μ. ανασκάφηκε μισοκατεστραμμένος κιβωτιόσχημος τάφος (Τφ 1), εξωτ. διαστ. 2,10x0,76 μ., με προσανατολισμό Α.-Δ. Είναι χτισμένος πρόχειρα από αργούς λίθους, ποταμίσιες πέτρες και μια μαρμάρινη λιθόπλινθο με αναθύρωση σε β΄ χρήση. Το κάλυμμα έλειπε, ενώ από την περιοχή γύρω από τον τάφο περισυνελέγησαν οστά. Σημείο Γ΄. Ερευνήθηκε ο τάφος 2, όμοιας κατασκευής και προσανατολισμού με τον προηγούμενο. Μέσα από τον τάφο περισυνελέγησαν τρεις σκελετοί, οι οποίοι είχαν πρόχειρα αποτεθεί στο εσωτερικό του. Σημείο Δ΄. Σε βάθος -0,70 μ. και σε απόσταση 2,20 μ. από τον τφ 2 αποκαλύφθηκε τμήμα τοίχου, μήκ. 1.30, πλ. 0,61 και σωζόμ. ύψ. 0,40 μ., ο οποίος αποτελείται από αργούς λίθους, κεράμους και χώμα ως συνδετικό υλικό. Κεραμική δεν εντοπίστηκε. Σημείο Ε΄. Ένας ισχυρός τοίχος με κατεύθυνση Α.-Δ. ανασκάφηκε σε βάθος -0,40 μ. Με πλάτος 1,13 μ. και αποκαλυφθέν ύψος 1,16 μ. η κατασκευή αυτή αποτελείται από μεγάλους αργούς λίθους, λιθοπλίνθους σε β΄ χρήση, κατά τόπους στρωτήρες και καλυπτήρες και χώμα ως συνδετικό υλικό. Σημείο Στ΄. Διαφορετικής κατεύθυνσης από τον προηγούμενο είναι ο τοίχος που εντοπίστηκε σε βάθος -0,50 μ., ο οποίος έχει κατεύθυνση ΒΔ.-ΝΑ. Το αποκαλυφθέν ύψος του είναι 1,10 μ., ενώ το πάχος του ανέρχεται σε 1,01 μ. Είναι κατασκευασμένος από αργούς λίθους, ποταμίσιες πέτρες και κομμάτια ασβεστοκονιάματος. Σημείο Ζ΄. Κάτω από στρώμα κατάρρευσης, πάχ. 0,30 μ., εντοπίστηκαν σε βάθος -0,70 μ. λείψανα τοίχου.

Μετά την ολοκλήρωση της ανασκαφής τα αρχαία κατάλοιπα καταχώθηκαν και ακολούθησε η τοποθέτηση του αγωγού ύδρευσης.

ΠΕΡΙΟΔΕΙΕΣ - ΕΝΤΟΠΙΣΜΟΙ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ - ΠΕΡΙΣΥΛΛΟΓΕΣ

ΝΟΜΟΣ ΑΡΚΑΔΙΑΣ

Μαντίνεια

Θέση Γκορτσούλι

Κατά την επίσκεψη σε παραδοσιακό οίκημα ιδιοκτησίας αφών Σπυρόπουλου, πλησίον του οινοποιείου της οικογένειας, εντοπίστηκε αρχαίο δωρικό κιονόκρανο από ασβεστόλιθο, σωζ. ύψ. 0,22 και διαμ. 0,36 μ.

Οικισμός Μηλιά

Κατόπιν σχετικής υποδείξεως του φύλακα αρχαιοτήτων Μαντίνειας Στ. Μπουλουγούρη πραγματοποιήθηκε αυτοψία στην ιδιοκτησία Κ.Χρ. Μπουλουγούρη. Εντοπίστηκαν οι ακόλουθες αρχαιότητες, οι οποίες, σύμφωνα με τον ιδιοκτήτη, περισυνελέγησαν κατά την κατεδάφιση παλαιάς οικίας εντός του οικισμού: κάτω τμήμα ενεπίγραφης επιτύμβιας στήλης, σωζ. ύψ. 0,40 μ. Φέρει την ακόλουθη επιγραφή: *ΜΙΚΑΛΟΣ / ΕΥΚΛΕΙΔΑΣ / ΦΙΛΩΝ / ΣΩΣΤΡΑΤΑ*. Πιθανώς ελληνιστικών χρόνων. Τμήμα επίστεψης επιτύμβιας στήλης, σωζ. ύψ. 0,32 μ. Στο επιστύλιο η επιγραφή: *[---] ΚΟΥ ΥΙΕ ΧΑΙΡΕ*. Ελληνιστικών-ρωμαϊκών χρόνων. Μαρμάρινο ιωνικό κιονόκρανο, σωζ. ύψ. 0,15 μ. Απότμημα μαρμάρινου κιονίσκου με ραβδώσεις, σωζ. ύψ. 0,47 μ. Προγραμματίστηκε η μεταφορά των αρχαίων στο Αρχαιολογικό Μουσείο Τρίπολης.

Μεγαλόπολη

Η φύλακας αρχαιοτήτων χώρων Μεγαλόπολης ειδοποίησε την Υπηρεσία για την ύπαρξη αρχαίων αρχιτεκτονικών μελών στο προαύλιο της οικίας Κ. Αργυρόπουλου επί της οδού Αγίου Κωνσταντίνου 6 στη Μεγαλόπολη. Πραγματοποιήθηκε αυτοψία, καταγραφή, φωτογράφηση και μεταφορά των αρχαίων στον περιφραγμένο αρχαιολογικό χώρο αρχαίου θεάτρου Μεγαλόπολης για ασφάλεια. Πρόκειται για έξι σπονδύλους κιόνων από ασβεστόλιθο με τις ακόλουθες διαστάσεις: α) μέγ. σωζ. μήκ. 1,40, διαμ. 0,42 μ., β) μέγ. σωζ. μήκ. 1.42, διαμ. 0,44 μ., γ) μέγ. σωζ. μήκ. 1,24, διαμ. 0,42 μ., δ) μέγ. σωζ. μήκ. 1, διαμ. 0,42 μ., ε) μέγ. σωζ. μήκ. 0.80, διαμ. 0,47 μ. και στ) μέγ. σωζ. μήκ. 0,50, διαμ. 0,37 μ.

ΔΗΜΟΣ ΓΟΡΤΥΝΑΣ (ΝΥΝ ΔΗΜΟΣ ΓΟΡΤΥΝΙΑΣ)

Μαυριά

Ναός Αγίου Γεωργίου

Η περιοχή του ερειπωμένου σήμερα ναϋδρίου του Αγίου Γεωργίου πλησίον του Αλφειού, σε απόσταση 1,5 χλμ. βορειοανατολικά της ανασκαφής στη θέση που είναι γνωστή με το τοπωνύμιο Βαθύρεμα, ταυτίζεται με το Βάθος του Παυσανία (8.29.1), όπου τελούνταν κάθε τρία χρόνια γιορτές με μυστικές ιεροπραξίες για τις Μεγάλες Θεές[267]. Σε αυτοψία περισυνελέγη σχεδόν ακέραιο χάλκινο δισκάριο με έκτυπη στικτή διακόσμηση αρχαϊκών χρόνων, τύπος γνωστός και συνήθης σε πελοποννησιακά ιερά.

Παλαιόκαστρο

1) Ο Γ. Πισιμίσης, ιστορικός-εκπαιδευτικός από το Παλαιόκαστρο, υπέβαλε αίτημα στην Υπηρεσία για την αναστήλωση αρχαίας στήλης, τεμάχια της οποίας είχε εντοπίσει προ πολλών δεκαετιών στο λόφο Σκλήπια ή Στήπλια ή Μάρμαρα σε απόσταση 1 χλμ. σε ευθεία Α./ΒΑ. του Παλαιοκάστρου[268]. Ο αιτών υποστήριζε στην επιστολή του ότι επρόκειτο για το καταγεγραμμένο από τον Παυσανία (VIII 28.7) «Παραιβασίον μνήμα».

Ακολούθησαν διαδοχικές αυτοψίες από κλιμάκιο της Εφορείας στην περιοχή για τον εντοπισμό των κομματιών της στήλης με τη συμμετοχή του προέδρου των απανταχού Παλαιοκαστριτών «Ο Ευαγγελισμός της Θεοτόκου» Θ. Πισιμίση, συγγενούς του υποδείξαντος εκπαιδευτικού. Στη δυτική-νοτιοδυτική κλιτύ του απότομου σήμερα λόφου Σκλήπια ή Στήπλια ή Μάρμαρα κείτονταν από παλιά και ήταν γνωστό στους ντόπιους άνω τμήμα κορμού στήλης με ανθεμωτή επίστεψη. Τα περισσότερα κομμάτια της στήλης είχαν κατρακυλήσει στα ριζά του λόφου και παραμερίστηκαν πρόχειρα, όπως μας ενημέρωσε ο Θ. Πισιμίσης, από μηχανικό εκσκαφέα, με τον οποίο διανοίχθηκε στις αρχές της δεκαετίας του 1990 ο αγροτικός δρόμος, που οδηγεί από το Παλαιόκαστρο στη Ριζοσπηλιά και από εκεί στην Ολυμπία. Ο ίδιος, δε, είχε προχωρήσει στη μερική επιχωμάτωσή τους για λόγους προστασίας από τις τεχνικές εργασίες. Πράγματι, μετά από υπόδειξη του κυρίου Πισιμίση, τα κομμάτια αυτά επαναποκαλύφθηκαν από το συνεργείο της Υπηρεσίας.

Τα συνανήκοντα τεμάχια του μνημείου είναι: α) Το άνω τμήμα του κορμού της στήλης με την επίστεψη (Πίν. 69 δ), μέγ. σωζ. ύψ. 1,23, πλ. 0,75 (κυμάτιο)-0,67 (κορμός), πάχ. 0,30-0,33 μ. Η επίστεψη, ωμεγάσχημη, είναι λαξευμένη μόνον ως προς το περίγραμμά της. Το σχήμα της υποδηλώνει ότι στην κύρια όψη έφερε άλλοτε πλούσια γραπτή διακόσμηση με μεγάλο ανθέμιο, κατά τα πρότυπα των υψηλών επιβλητικών αττικών στηλών με ανθεμωτή επίστεψη, της υστεροκλασικής περιόδου. Η μετάβαση από τον κορμό στην επίστεψη γίνεται μέσω ενός κυματίου. Υπολείμματα λάξευσης κάτω από το κυμάτιο της επίστεψης θα μπορούσαν να αποδοθούν σε ό,τι απέμεινε από την περιφέρεια ανάγλυφης ασπίδας. β) Τεμάχιο του κορμού της στήλης (Πίν. 69 ε), μέγ. σωζ. ύψ. 2,50, πλ. 0,70-0,74, πάχ. 0,28-0,32 μ. γ) Η βάση της στήλης (Πίν. 69 στ). Ο κορμός της βάσης, ύψ. 0,40 και μήκ. 0,95 μ., απολήγει κάτω σε σπείρα και επιστέφεται από ταινία και απλό κυμάτιο. Στην άνω επιφάνεια της βάσης έχει λαξευθεί κατάλληλα ορθογώνια υποδοχή με λοξότμητα τοιχώματα για την αρμογή του κορμού της στήλης, διαστ. 0,68x0,28 μ. (πυθμένας) και 0,74x0,34 μ. (χείλος) και βάθ. 0,13 μ. Η πίσω πλευρά της βάσης είναι αδρότερα λαξευμένη και δεν φέρει κυμάτια. Στο μέσον της κάτω επιφάνειας της βάσης υπάρχει οπή. δ) Πλίνθος βάσης, σχεδόν τετράγωνη, με μήκος πλευράς 1,065 μ. Πρόκειται για στιβαρή λιθόπλινθο, η οποία ήταν ορατή από παλιά σε απόσταση 11 μ. περίπου νοτιοδυτικά του μνημείου 1. Η άνω όψη της λιθοπλίνθου περιγράφεται στις τρεις πλευρές της από ταινία βαθύτερα δουλεμένη, ενώ οι πλάγιες όψεις της φέρουν αγκώνες. Με βάση, λοιπόν, τα ασφαλώς συνανήκοντα τεμάχια, το συνολικό ύψος της στήλης από την κορυφή της επίστεψης έως την πλίνθο της βάσης ξεπερνά τα 4,50 μ. Ακολούθησε επιφανειακός καθαρισμός από την αυτοφυή βλάστηση σε μικρή απόσταση από το σημείο όπου κείτονταν το άνω τμήμα του κορμού της στήλης κατόπιν σχετικής υπόδειξης του Θ. Πισιμίση και εντοπίστηκαν τα ίχνη αρχαίας λίθινης κατασκευής, η οποία πιθανώς αποτελούσε τη θεμελίωση της στήλης. Αποφασίστηκε να διερευνηθεί ανασκαφικά ο χώρος συστηματικότερα σε χρόνο που θα επέτρεπαν οι καιρικές συνθήκες.

Η Υπηρεσία διαβίβασε το αίτημα των ενδιαφερομένων στην αρμόδια Διεύθυνση Αναστήλωσης Αρχαίων Μνημείων, εισηγούμενη θετικά για την αναστήλωση του μνημείου[269].

267. Για τις παλαιότερες ανασκαφές στην περιοχή, βλ. A.G. Bather - V.W. Yorke, Excavations on the Probable Sites of Basilis and Bathos, *JHS* 13 (1892/3), σ. 227-231.

268. Γ.Θ. Πισιμίσης, *Μια μεγάλη μυκηναϊκή πόλη στο Παλαιόκαστρο Αρκαδίας*. Αθήνα 1987, σ. 57. Βλ. και P. Charneux - R. Ginouvès, *Reconnaissances en Arcadie*, *BCH* 80 (1956), σ. 536, εικ. 16, σ. 537.

269. Για τη συνολική δημοσίευση των ερευνών στην περιοχή που είχαν ως αποτέλεσμα την ανασκαφή παρόδιου νεκροταφείου ύστερων κλασικών-ελληνιστικών χρόνων, βλ. Α.Β. Καραπαναγιώτου, Παρόδια ταφικά μνημεία παρά το Παλαιόκαστρο Γορτυνίας, στο Γ.Α. Πίκουλας

2) Από το Πνευματικό Κέντρο (πρώην Δημοτικό Σχολείο) Παλαιοκάστρου μεταφέρθηκε στην Αρχαιολογική Συλλογή Μεγαλόπολης δωρικό κιονόκρανο από ασβεστόλιθο, κατά το ήμισυ σωζόμενο, ύψ. 0,21 και διαμ. 0,08 μ.[270].

ΚΗΡΥΞΕΙΣ

Αρχαία Μαντίνεια

Το 2004, με την Υ.Α. ΥΠΠΟ/ΑΡΧ /ΓΔΑΠΚ/ΑΡΧ/Φ43/ 40862/2645/18-12-2003 (ΦΕΚ 119Β/28-1-2004), κηρύχθηκε και οριοθετήθηκε ο αρχαιολογικός χώρος της Μαντίνειας, ο οποίος περιλαμβάνει την εντός των τειχών αρχαία πόλη της Μαντίνειας, το λόφο Γκορτσούλι, καθώς και τον περιβάλλοντα τις θέσεις αυτές χώρο, όπου εικάζεται η ύπαρξη νεκροπόλεων της αρχαίας πόλης και μνημείων της επικράτειας της αρχαίας Μαντίνειας. Το κείμενο της κήρυξης αναφέρει αναλυτικά: «Κηρύσσουμε ως αρχαιολογικό χώρο την τειχισμένη αρχαία πόλη της Μαντινείας, τον παρακείμενο λόφο Γκορτσούλι («Πτόλις») στα βόρεια αυτής και τη γύρω περιοχή, για λόγους προστασίας των σωζόμενων καταλοίπων της αρχαίας πόλης Μαντινείας και του άμεσου περιβάλλοντός της, όπου έχουν εντοπιστεί διάσπαρτα αρχαία κατάλοιπα. Εντός του τείχους της αρχαίας πόλης, το οποίο διαθέτει δέκα πύλες και χρονολογείται γύρω στο 370 π.Χ., έχουν εντοπιστεί δημόσια κτίρια (θέατρο, αγορά, βουλευτήριο, ναοί) και διάφορα άλλα οικιστικά κατάλοιπα. Στο λόφο Γκορτσούλι έχουν εντοπιστεί κινητά ευρήματα των προϊστορικών και των πρώιμων ιστορικών χρόνων, καθώς και τα θεμέλια δύο αρχαϊκών ναών...».

ΑΝΝΑ-ΒΑΣΙΛΙΚΗ ΚΑΡΑΠΑΝΑΓΙΩΤΟΥ

2001

ΚΗΡΥΞΕΙΣ

ΝΟΜΟΣ ΛΑΚΩΝΙΑΣ

Τευθρώνη

Από διαφόρους μελετητές της ιστορικής και μνημειακής τοπογραφίας της Λακωνίας έχει ήδη διατυπωθεί η άποψη ότι η Τευθρώνη κατέχει τη θέση του οικισμού Κότρωνας[271]. Διαπιστώνεται, ωστόσο, ότι η πόλη είχε μια εκτεταμένη επικράτεια (πολιτική χώρα), που υπερβαίνει κατά πολύ τα όρια του οικισμού, ο οποίος αναπτύχθηκε στη θέση του αστικού κέντρου και του λιμένα της πόλης, καθώς και σε σημαντικό μέρος της άμεσης αρχαίας περιαστικής ζώνης. Η οριοθέτηση και πρόταση κήρυξης του αρχαιολογικού χώρου της Τευθρώνης βασίζεται σε μία επί τούτου συστηματική έρευνα πεδίου, αποτέλεσμα της οποίας είναι η τεκμηρίωση και ακριβής χαρτογράφηση των θέσεων αρχαιολογικού ενδιαφέροντος, με κύριο στόχο την αποτελεσματική προστασία τους. Παράλληλα, επιχειρείται μια πρώτη συνθετική παρουσίαση του συνολικού χώρου της πόλεως (αστικό κέντρο, περιαστική ζώνη, δορυφορικές κώμες), προκειμένου να γίνει αντιληπτή η λογική του χωροταξικού σχεδιασμού κατά την ύστερη ελληνιστική περίοδο (μετά το 146 π.Χ.), κατά τους αυτοκρατορικούς χρόνους, αλλά και κατά την ύστερη αρχαιότητα, οπότε η Τευθρώνη παραμένει μία ζωντανή οικιστική περιοχή. Η παράλληλη διαπίστωση ότι ο ευρύτερος χώρος του Κότρωνα υπήρξε μία ακμαία αγροτική περιοχή της βυζαντινής περιόδου τεκμηριώνεται και από την ιστορική δημογραφία της περιοχής. Στο παρόν καταχωρίζονται ορισμένα από αυτά τα ερειπωμένα βυζαντινά *χωρία*, επειδή εντάσσονται στον άμεσο οικισμένο χώρο της αρχαίας πόλεως και συντηρούν τις υποδομές της.

Ο *οικισμός Κότρωνας* (διοικητική υπαγωγή: Δήμος Ανατολικής Μάνης) βρίσκεται στη νοτιοανατολική εσχατιά μιας μεγάλης προσχωματικής κοιλάδας, ιδιαίτερα εύφορης, λόγω των υπόγειων υδάτων, πραγματική όαση της Μέσα Μάνης. Οι λίγοι πύργοι και τα σωζόμενα παλαιότερα σπίτια χρονολογούνται στο 19ο αιώνα, ωστόσο σε πολλά σημεία του οικισμού ακόμη διατηρού-

(επιμ.), *Ιστορίες για την αρχαία Αρκαδία. Πρακτικά /Proceedings of the International Symposium in Honour of James Roy*, Στεμνίτσα 2008, σ. 231-250, πίν. 47-56.

270. Charneux - Ginouvès, ό.π., σ. 533, εικ. 12, σ. 534 (των μέσων του 5ου αι. π.Χ.).

271. Επιλεγμένη βιβλιογραφία (πρωτογενείς πηγές): Α.Σ. Δεληβορριάς, Ανασκαφικαί έρευναι εις Κότρωνα, *ΑΔ* 23 (1968): Χρονικά, σ. 154-155. Ν.Β. Δρανδάκης - Ε. Δωρή - Σ. Καλοπίση - Μ. Παναγιωτίδη, Έρευνα στη Μάνη, *ΠΑΕ* 1978, σ. 135-182. N.C. Flemming *et al.*, Archaeological Evidence for Eustatic and Tectonic Components of Relative Sea Level Change in the South Aegean, *Marine Archaeology, Colston Papers* XXIII (1973), σ. 1-66. W.M. Leake, Travels in the Morea, τόμ. 1, London 1830, σ. 272, 277, 312. Ο ίδιος, *Peloponnesiaca*, σ. 172. C. le Roy, Λακωνικά, *BCH* 85 (1961), σ. 215-235. Ο ίδιος, Lakonika II, *BCH* 89 (1965), σ. 358-378. Λ. Μόσχου - Τ. Μόσχος, Το αρχαίο φρούριο της Τευθρώνης, *ΑΕ* 1981, σ. 10-22. Λ. Μόσχου, Μία αγροτική περιοχή της Ανατολικής Μάνης στον κώδικα Ambrosianus - Trotti 373, *XVI. Internationaler Byzantinistenkongress, Akten II/4, JÖB* 32 (1982), σ. 639-656. Ν. Πέππα-Δελμούζου, Βωμίσκος της Ισσωρίας Αρτέμιδος (*IG* V1, 1219), *ΑΑΑ* VI (1973), σ. 482-491. M.E. Puillon Boblaye, *Recherches géographiques sur les ruines de la Morée*, Paris-Strasbourg 1836, σ. 89 (Πρβλ. B. de Saint-Vincent, *Expédition Scientifique de Morée: Relation*, σ. 443). Waterhouse - Simpson, ό.π. (υποσημ. 122), σ. 119. R. Weil, Aus Lakonien, *AM* 1 (1876), σ. 157. A.M. Woodward, Lakonia. Topography: Teuthrone, *BSA* 13 (1906-1907), σ. 256-257.

νται κατάλοιπα κατοικιών και κατασκευών, που ανήκουν ιδίως στην τελευταία φάση της βυζαντινής περιόδου. Αλλά το κυρίως χαρακτηριστικό του οικισμού είναι η αρμονική σύνθεση του ορατού αρχαίου παρελθόντος με το ζωντανό παρόν. Επομένως, η προστασία και ανάδειξη των αρχαιοτήτων του Κότρωνα – που βρίσκεται σε στάδιο ανάπτυξης, ενίοτε άναρχης – συνεπάγεται τη συντήρηση της ιδιαίτερης φυσιογνωμίας του στο άμεσο και απώτερο μέλλον.

Γενικά στοιχεία: *Γεωγραφική θέση*. Το προτεινόμενο προς οριοθέτηση και κήρυξη ως αρχαιολογικός χώρος μέρος της συνολικής εδαφικής και πολιτικής επικράτειας της αρχαίας πόλεως Τευθρώνη[272] (Α-Υ), βρίσκεται σε απόσταση περίπου 41 χλμ. προς Ν. του Γυθείου, στην ανατολική πλευρά της Λακωνικής Μάνης (Προσηλιακή Μέσα Μάνη). Οριοθετείται προς Β.-ΒΔ.-ΒΑ. από την οροσειρά Αραβίκια (μέγ. υψόμ. ΓΥΣ στην κορυφή Στούρα 763 μ.) και προς Ν.-ΝΑ.-ΝΔ. από τον Όρμο Κολοκυθιά. Η βορειοανατολική πλευρά του όρμου προστατεύεται από το Ακρωτήριο Σταυρί ή και Μούντες (μέγ. υψόμ. ΓΥΣ 320,63 μ.), που σχηματίζει τη νότια απόληξη της οροσειράς Αραβίκια, με άξονα ΒΔ.-ΝΑ., και χωρίζει τον όρμο από τον προς Β. μεγάλο κολπίζοντα Όρμο Σκουτάρι. Το Ακρωτήρι Ταίναρον απέχει από αυτό το σημείο 13 ναυτικά μίλια.

Οικιστικά στοιχεία: Ο αρχαιολογικός χώρος της Τευθρώνης περιλαμβάνει τους μεταβυζαντινούς ενεργούς οικισμούς Κότρωνας, Λουκάδικα, Φλομοχώρι-Βάτας-Καυκί-Χαλικιά του Βάτα, Λούτσα, Σκαλτσοτιάνικα, Καρυαλού, Αλεπού, Ριγανόχωρα, Γωνέα, καθώς και ορισμένες μικρές δορυφορικές οικιστικές μονάδες (τα λεγόμενα ξεμόνια). Το 19ο αιώνα, το σύνολο των ανωτέρω οικισμών συναρθρώνεται διοικητικά και απαρτίζει το Δήμο Κολοκυνθίου ή και Δήμο Τευθρώνης, τον οποίο σε μεταγενέστερους χρόνους διαδέχονται, αρχικά, οι Κοινότητες Κότρωνα και Δρυμού (Δρυαλιού), σταδιακά άλλες. Τούτο το σύνολο των μεταβυζαντινών οικισμών, που περιλαμβάνονται στον ευρύτερο αρχαιολογικό χώρο της Τευθρώνης, συνιστά έναν ενιαίο ιστορικό χώρο με μακραίωνη οικιστική συνέχεια και επαλληλίες κατοίκησης. Ως διάδοχοι της αρχαίας κατοίκησης – η οποία εξακριβώνεται έως και τα τέλη του 4ου μ.Χ. αιώνα – οι πρωτοβυζαντινές, οι κυρίως βυζαντινές και οι μεταβυζαντινές οικιστικές μονάδες, ιδρύονται στην ίδια θέση, όπου σε μεταγενεστέρους χρόνους αναπτύσσονται και οι οικισμοί των νεότερων χρόνων (17ος αιώνας έως τα μέσα του 19ου αιώνα). Κατά τη βυζαντινή περίοδο έως και το 19ο αιώνα, το γενικό τοπωνύμιο της περιοχής σημειώνεται ως *Κολοκυνθέα, Κολοκύνθιν, Κολοκύθι, Κολοκυθιά* (ιδίως) κτλ., ο δε Κότρωνας ως *Πόρτο τα Κολοκύθια*[273].

ΤΟ ΑΣΤΙΚΟ ΚΕΝΤΡΟ

Κ ό τ ρ ω ν α ς (Σχέδ. 58-59, αριθ. 1-6)

Κεντρική πηγή του οικισμού (Πάνω Πηγή)-Εκκλησία Άγιος Νικόλαος

Τα κατάλοιπα της κρηναίας κατασκευής που παρατηρούνται εδώ, συνήθως ταυτίζονται με την αναφερομένη στον Παυσανία *πηγὴ Ναΐα*[274]. Με δεδομένη την έλλειψη ρέοντων υδάτων στην ευρύτερη περιοχή, η ταύτιση μπορεί να θεωρηθεί σχεδόν βέβαια. Περαιτέρω ενισχυτικό στοιχείο συνιστά η ύπαρξη αρχαίου υδραγωγείου, ίχνη του οποίου αποκαλύφθηκαν κατά τόπους στη διάρκεια εκτέλεσης διάφορων τεχνικών έργων, παλαιότερων και νεότερων. Τα σωζόμενα κατάλοιπα και ίχνη του υδραγωγείου σημειώνονται στο χάρτη με τους αριθμούς 1-1γ, ενώ στις θέσεις 1α, 1β (θέση Πηλός), 1γ, τα ίχνη είναι πλέον ορατά. Ειδικώς στη θέση 1γ – πιθανή απόληξη του υδραγωγείου – υπάρχει μια μεγάλη υδατοδεξαμενή της ρωμαϊκής εποχής. Ενδεικτική είναι η ύπαρξη συγκροτήματος λουτρού (1δ), μάλλον της ελληνιστικής περιόδου (κεραμική): τμήματα της θεμελίωσης εντοπίζονται κυρίως προς τη βόρεια πλευρά της γειτονικής μεταβυζαντινής εκκλησίας Άγιος Νικόλαος (1ε), σε απόσταση 8 μ. περίπου από το βόρειο τοίχο της εκκλησίας, ενώ σώζεται τμήμα δαπέδου από το κρυσταλλικό μεταμορφικό πέτρωμα της περιοχής, το μαύρο φυλλίτη. Ένα νυμφαίο της Ναΐας, ενδεχομένως είναι δυνατόν να συνδεθεί με τα οικοδομικά λείψανα μνημειακής κατασκευής, που αποκαλύφθηκαν το έτος 1956 κατά τις εργασίες εκσκαφής θεμελίων μιας οικίας, η οποία βρίσκεται έναντι της δυτικής όψης της εκκλησίας Άγιος Νικόλαος. Ίχνη λαξεύσεων (υποθεμελιώσεις), ποικίλα μαρμάρινα αρχιτε-

272. Η *πόλις Τευθρώνη*: *Παυσανίου Ελλάδος Περιήγησις* III 21, 7 (*πόλις τῶν Ἐλευθερολακώνων*) και III 25, 4: (Στερεότυπος έκδοση: M.H. Rocha-Pereira, *Pausaniae Graeciae Descriptio*, τόμ. I, Leipzig 1973, Bibliotheca Teubneriana): *Ἀπὸ δὲ Πυρρίχου καταβάντι ἐς θάλασσαν ἔστι Τευθρώνη· τὸν δὲ οἰκιστὴν οἱ ταύτῃ Τεύθραντα Ἀθηναῖον ὄντα ἀποφαίνουσι, τιμῶσι δὲ θεῶν μάλιστα Ἰσσωρίαν Ἄρτεμιν, καὶ πηγή σφισίν ἐστι Ναΐα.*

273. Πηγές: Κόμης 1995, σ. 350-351 (αριθ. 140). Τοπωνυμικά: Παπαλεκάκος - Μανολάκος, *Λαογραφία* Ε΄ (1915), σ. 396-398· Κ. Άμαντος, *Ελληνικά* 5 (1932), σ. 222· Μόσχου, ό.π. (υποσημ. 271) (με συμπληρωματική καταγραφή μικροτοπωνυμίων για τις ανάγκες του παρόντος), Περιήγηση Κυριακού του Αγκωνίτη στην περιοχή Colocithea (1447), βλ. και υποσημ. 299-300.

274. Le Roy 1961, ό.π. (υποσημ. 271), σ. 218 και εικ. 10.

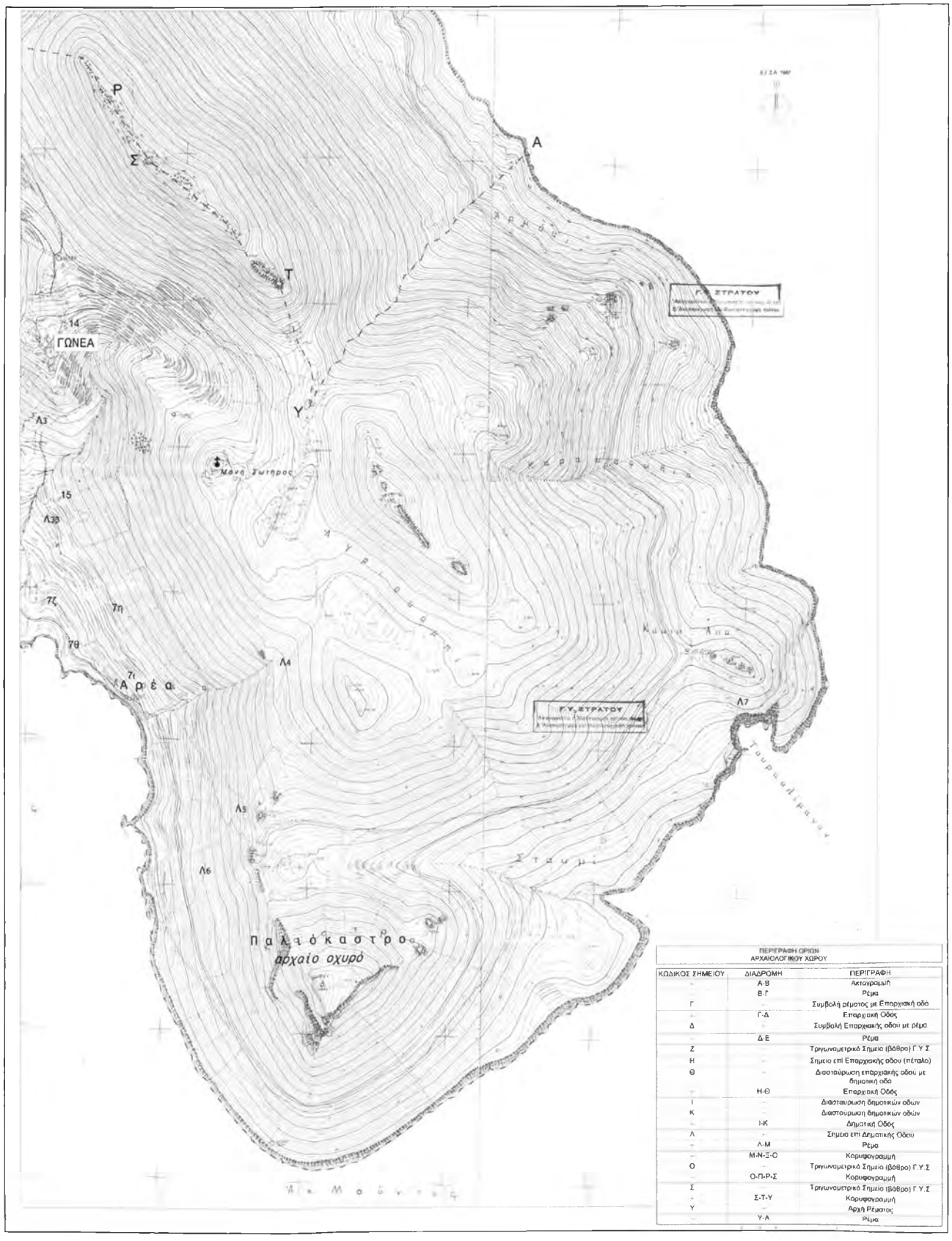

Σχέδ. 58. Λακωνική Μάνη. Τευθρώνη. Οριοθέτηση αρχαιολογικού χώρου και περιοχή έρευνας.

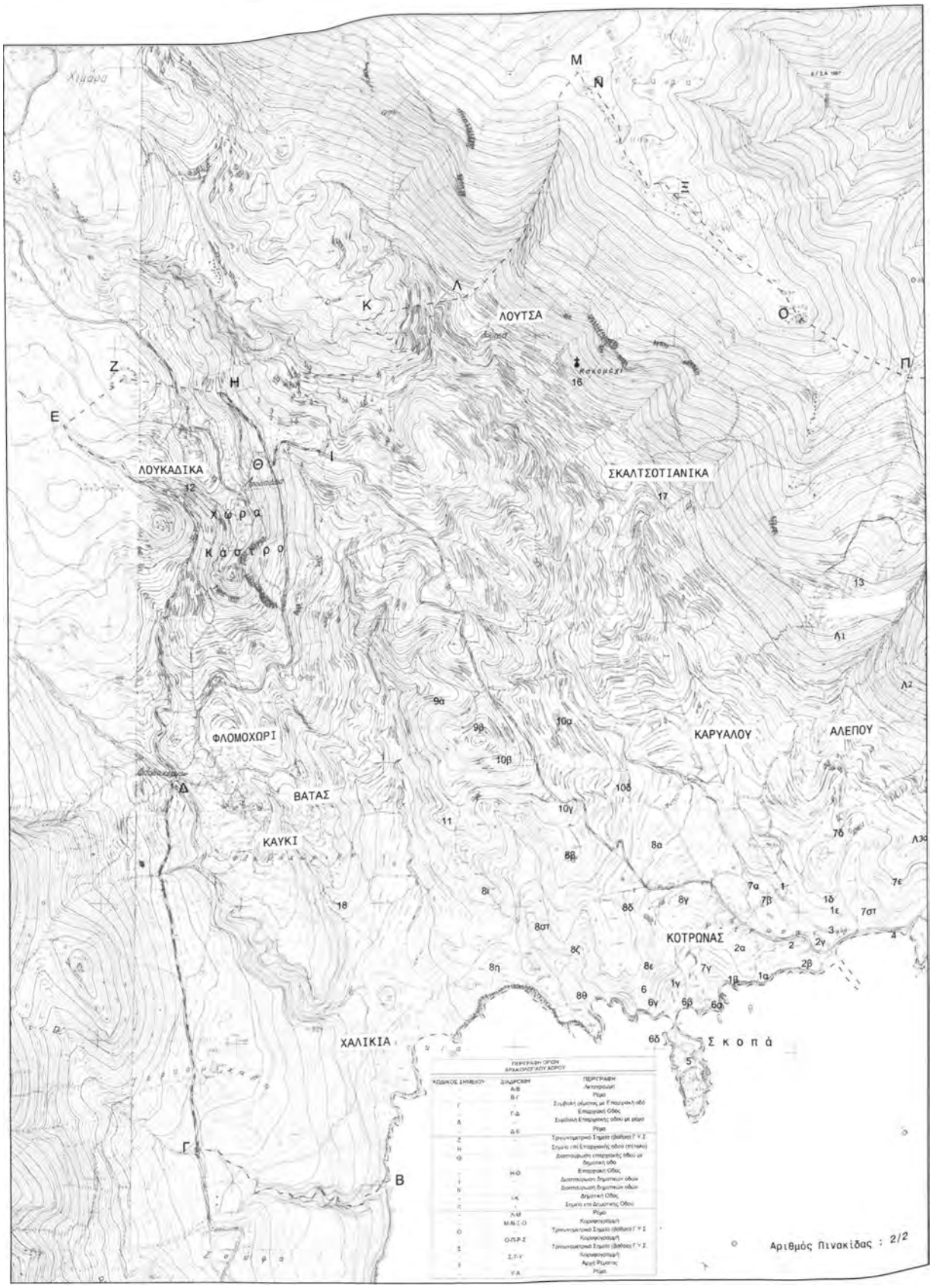

Σχέδ. 59. Λακωνική Μάνη. Τευθρώνη. Χάρτης με τις εντοπισμένες αρχαιολογικές θέσεις.

κτονικά μέλη και διάσπαρτη κεραμική της κλασικής και (ιδίως) της ύστερης ελληνιστικής περιόδου ενισχύουν την εικόνα ενός οργανωμένου δημόσιου χώρου μεταξύ της Πάνω Πηγής και του Αγίου Νικολάου. Εξάλλου, στην εκκλησία είχαν χρησιμοποιηθεί ως οικοδομικό υλικό πολλά αρχαία αρχιτεκτονικά μέλη, που προέρχονται από κάποιο μνημειακό οικοδόμημα, εάν όχι από περισσότερα του ενός. Από τον Άγιο Νικόλαο αποτοιχίστηκε η επιτυμβία στήλη του *ἰαροῦ* Κλεαντίδα (*IG* V1 1223), από εγχώριο μάρμαρο rosso antico (Αρχαιολογική Συλλογή Γυθείου αριθ. 127.) Στο νότιο τοίχο της εκκλησίας είναι εντοιχισμένη τετράγωνη πλάκα με αναθύρωση από εγχώριο μάρμαρο rosso antico: ο σκαλισμένος ανάγλυφος σταυρός με τα αποκαλυπτικά *Α* και *Ω* χρονολογούν το μέλος στην παλαιοχριστιανική περίοδο. Το ανατολικό τμήμα της εκκλησίας, που έχει ακανόνιστη ελλειψοειδή μορφή και αψίδα που μόλις προεξέχει, αποτελεί τον αρχαιότερο πυρήνα του κτίσματος και ίσως ανάγεται στη βυζαντινή εποχή[275].

Περιοχή εκκλησίας Άγιος Χαράλαμπος. Θέση Κάτεργα. Θέση Άι-Βαβέλας. Εκκλησία Υπαπαντή

Η περιοχή είναι οστρακοβριθής, με ενδεικτική κλασική και ελληνιστική κεραμική, ιδίως στα Κάτεργα (2α) και τον Άι-Βαβέλα (2α), δύο θέσεις, στις οποίες είναι εμφανή τα ίχνη υποθεμελιώσεων κτιρίων (στα Κάτεργα διατηρούνται ίχνη εργαστηρίων κεραμικής, γυαλιού και επεξεργασίας μετάλλου). Στην περιοχή των εκκλησιών Υπαπαντή (2γ) και Άγιος Χαράλαμπος, σε σπίτια, σε μάντρες και στους αγρούς, έχουν επισημανθεί πολλά αρχιτεκτονικά μέλη, θραύσματα γλυπτών και αναγλύφων. Ιδιαίτερα σημαντική είναι η περιοχή μεταξύ του Παλιού Φούρνου του Ντούνια και της Υπαπαντής, μία έκταση 5 στρ. περίπου, όπου τα ίχνη θεμελιώσεων, οι λιθόπλινθοι και τα αρχιτεκτονικά μέλη μαρτυρούν για την εδώ οργάνωση ενός δημοσίου χώρου.

Από το εσωτερικό του Παλιού Φούρνου του Ντούνια (ιδιοκτησία Α. Κουτουλάκου) αποτοιχίστηκε και μεταφέρθηκε (1980) στην Αρχαιολογική Συλλογή Γυθείου (αριθ. 131) ένα αποσπασματικό και φθαρμένο ανάγλυφο: καθιστή σε δίφρο γυναικεία μορφή, στραμμένη προς την αριστερή πλευρά, μπροστά στην οποία ορθώνεται ένα φίδι, ενώ πίσω του διακρίνεται μέρος της κεφαλής, και κάτω από αυτήν οι άκροι πόδες ενός ίππου. Το έργο χρονολογείται μάλλον στους ύστερους ελληνιστικούς χρόνους ή στην πρώιμη ρωμαϊκή περίοδο, ενώ η ταυτότητα της γυναικείας μορφής και η απόδοση του αναγλύφου σε συγκεκριμένο τύπο (νεκρόδειπνο, λατρεία ηρωίδος ή άλλη μορφή λατρείας) προϋποθέτει την πλήρη μελέτη του έργου[276].

Εξάλλου, στο ίδιο οίκημα ήταν εντοιχισμένο τμήμα δωρικού θριγκού των ύστερων ελληνιστικών χρόνων ή του 1ου αι. π.Χ., που ανήκε σε αταύτιστο μικρό μνημειακό κτίριο (αναθηματικό ή επιτύμβιο)[277]. Από το ίδιο μικρό κτίριο, είτε από κάποιο ανάλογο που υπήρχε στην εδώ περιοχή – και υπήρχαν πολλά – προέρχονται δύο τμήματα δωρικής ζωφόρου εντοιχισμένα (μαζί με τη βάση μιας στήλης) στη γειτονική μικρή εκκλησία Άγιος Χαράλαμπος[278].

Νεκροταφείο του Κότρωνα και εκκλησία Ζωοδόχος Πηγή: το νεκροταφείο της αρχαίας πόλης

Το εκτεταμένο αρχαίο νεκροταφείο βρίσκεται σε μικρή απόσταση προς Ν. της εκκλησίας Άγιος Νικόλαος (1ε) και καταλήγει στη σημερινή ζώνη αιγιαλού. Στο κοιμητήριο του Κότρωνα (18ος-19ος αιώνας και εντεύθεν), που κατέχει ένα σημαντικό τμήμα του αρχαίου νεκροταφείου, παρατηρούνται ίχνη θεμελιώσεων, ενώ έχουν αποκαλυφθεί – και στη συνέχεια καταστραφεί – τάφοι, ταφικά μνημεία, επιτύμβιες στήλες, αρχιτεκτονικά μέλη μικρών διαστάσεων και κεραμικά ευρήματα. Ο βόρειος τοίχος της εκκλησίας Ζωοδόχος Πηγή έχει χτιστεί πάνω σε οικοδόμημα της ύστερης ρωμαϊκής περιόδου, όπως συμπεραίνεται από τον τρόπο τοιχοδομίας. Δηλαδή στο κάτω τμήμα του τοίχου εναλλάσσονται ζώνες από αργολιθοδομή με οριζόντιες σειρές πλίνθων και διαγράφονται τα ημικύκλια δύο τόξων σχηματισμένα από πλίνθους[279].

275. Άγιος Νικόλαος: Δρανδάκης *et al.*, ό.π. (υποσημ. 271), σ. 175, αριθ. 2. Επιγραφή *IG* V1 1223, Le Roy 1961, ό.π. (υποσημ. 271), σ. 228 και εικ. 16, χρονολογεί στην αυτοκρατορική περίοδο (ομοίως *SEG* 22, 307). Από τον τύπο των γραμμάτων και τη γενική εμφάνιση είναι δυνατόν να χρονολογηθεί στο α΄ μισό του 1ου αι. π.Χ. Βλ. και υποσημ. 287.

276. Le Roy 1961, ό.π. (υποσημ. 271), σ. 218-219 και εικ. 20 (δεν χρονολογεί): επιτύμβιο ανάγλυφο ή κάποια θεότητα (Άρτεμις;). Πρβλ. G. Salapata, The Lakonian Hero Reliefs in the Light of the Terracota Plaques, στο O. Palagia - W. Coulson (επμ.), *Sculpture from Arcadia and Laconia*, Oxford 1993, σ. 189-197, 192: στο ανάγλυφο του Κότρωνα (ρωμαϊκής εποχής), καθώς και σε όλα τα λακωνικά ανάγλυφα, το φίδι είναι το τυπικό σύμβολο των ηρώων.

277. Σύντομη αναφορά, μετρητικά στοιχεία: Woodward, ό.π. (υποσημ. 271), σ. 257 με σημ. 1· πρβλ. Le Roy 1961, ό.π. (υποσημ. 271), σ. 218 και σ. 220, εικ. 11.

278. Le Roy 1961, ό.π. (υποσημ. 271), σ. 362 και εικ. 7 (σχέδιο).

279. Βλ. Δρανδάκης *et al.*, ό.π. (υποσημ. 271), σ. 175, αριθ. 1· πρβλ. D. Eliopoulou Rogan, *Mani: History and Monuments*, Athens 1973, σ. 70: "Early Christian basilica".

Θέση Σκαλούρα της Χαλικιάς

Σε μικρή απόσταση από την ακτή, σε βάθος 0,80-1 μ. περίπου από την επιφάνεια της θάλασσας, επισημάνθηκαν βυθισμένα και σφηνωμένα στην άμμο μεγάλα αγγεία οικιακής χρήσης. Βορειότερα, σε απόσταση 0,50 μ. περίπου, διακρίνονται τα θεμέλια και τμήματα της τοιχοδομίας ενός αρκετά μεγάλου κτιρίου της ύστερης (;) ρωμαϊκής περιόδου (κέραμοι και ασβεστοκονίαμα). Μέρος του κτιρίου ήταν ορατό επί της ακτής στη δεκαετία 1980, καταστράφηκε, όμως, για τις ανάγκες κατασκευής τοιχίου που προστατεύει την παραλία του Κότρωνα από το χειμέριο κύμα. Κατά την εκσκαφή, σε βάθος 1,50 μ., βρέθηκε στρώμα ορυκτού πηλού πολύ καλής ποιότητας και άφθονη κεραμική. Πιθανότατα πρόκειται για εργαστήριο κεραμοπλαστικής, με το οποίο συνδέονται τα λείψανα του καταβυθισμένου κτιρίου.

Η περιοχή της χερσονησίδας Σκοπά

Στο δυτικό μέρος του κόλπου της Κολοκυθιάς βρίσκεται η μικρή χερσόνησος της Σκοπάς (μέγ. υψόμ. ΓΥΣ 24,19 μ.), που τώρα πλέον ενώνεται με την ξηρά με μια στενή λωρίδα γης (μέγ. πλ. 7 μ. περίπου), ενώ το χειμώνα που κατακλύζεται από τη θάλασσα μετατρέπεται σε χερσονησίδα. Υποθαλάσσιες έρευνες[280] έδειξαν ότι στην εδώ γεωμορφολογικά μετασχηματισμένη αρχαία παράλια περιοχή υπήρχε ένας οργανωμένος λιμένας, του οποίου τα τεχνικά έργα έχουν καταβυθιστεί 1-2 μ. περίπου. Τμήματα πολλών κατασκευών και κτιρίων διακρίνονται σαφώς κάτω από τη σημερινή στάθμη της θάλασσας, ενώ στην ενάλιο ζώνη της απέναντι ακτής σώζονται ίχνη αρχαίας προβλήτας (6δ). Η περίμετρος της χερσονησίδας είναι οχυρωμένη με τείχος (μέγ. σωζ. ύψ. 4 μ. περίπου), η τειχοδομία του οποίου χρονολογείται από την ύστερη παλαιολόγεια περίοδο έως και την περίοδο της πρώτης ενετοκρατίας (όπως οι πύργοι, η πύλη, ο προμαχώνας και οι κλίμακες ανόδου), διατηρεί ωστόσο αρκετά ίχνη που ανήκουν στην ελληνιστική, κυρίως, εποχή. Σε ορισμένα σημεία της μεταγενέστερης φρουριακής εγκατάστασης είχαν ενσωματωθεί πολλά αρχαία αρχιτεκτονικά μέλη[281]. Η θέση της Σκοπάς είναι ιδανική για την ίδρυση ενός αρχαίου ναυτικού και εμπορικού σταθμού και μεταγενέστερα ενός *επισκοπείου*, για τα πλοία που κινούνται προς και από τον άξονα Γύθειο-Ταίναρο[282]. Κατά τη βυζαντινή εποχή και κατά την πρώτη ενετοκρατία η Σκοπά οργανώνεται ως οχυρωμένος εμπορικός σταθμός (*Σκοπία, Σκοπή, Σκοπόπολις*, όπως σημειώνεται στους πορτολάνους και αναφέρεται από γεωγράφους και περιηγητές)[283]. Εντός του τειχισμένου χώρου της Σκοπάς εντοπίζονται πολλά κατάλοιπα της αρχαιότητας και των μεσαιωνικών χρόνων που δεν έχουν ανασκαφεί, αποτυπωθεί, συντηρηθεί και μελετηθεί, με μόνη εξαίρεση τη σύντομη έρευνα του Ά. Δεληβορριά (1968). Μετά τη σύντομη περιγραφή του φρουρίου, ο Δεληβορριάς αναφέρει «ερείπια κτίσματος χρησιμεύσαντος ως οστεοφυλακίου και έμπροσθεν αυτού ίχνη εκτεταμένου νεκροταφείου» (τα ευρήματα των ταφών δεν έχουν χρονολογηθεί και δημοσιευτεί). Κατά τη γνώμη μου, το μικρό κτίριο που ο Δεληβορριάς χαρακτηρίζει ως «οστεοφυλάκιον», πιθανώς είναι ένα τελωνείο του εδώ εμπορικού σταθμού, που οικοδομήθηκε κατά την περίοδο της πρώτης ενετοκρατίας.

Η προϊστορική κατοίκηση της Σκοπάς. Η διαπίστωση των προϊστορικών ευρημάτων οφείλεται αρχικά στην H. Waterhouse και τον R.H. Simpson, στη συνέχεια στον C. Le Roy. Τα κεραμικά ευρήματα υποδεικνύουν μια αρχική εγκατάσταση στα τέλη της νεολιθικής εποχής, ενώ μεταξύ αυτής της περιόδου και των αρχών της πρωτοελλαδικής χρονολογούνται ελάχιστα όστρακα (χρειάζεται περαιτέρω έρευνα). Εξάλλου, υπάρχουν πολλά θραύσματα εργαλείων από οψιανό. Στην πρωτοελλαδική περίοδο ανήκουν επίσης πολλά τμήματα από πίθους και μεγάλα αγγεία, ενώ η μεσοελλαδική περίοδος επισημαίνεται από αρκετά ενδεικτικά όστρακα. Δύο ταφές σε πίθους πιθανώς ανήκουν σε τούτη την περίοδο ή στην υστεροελλαδική, ενώ η κυρίως μυκηναϊκή εποχή είναι πολύ πιθανή, αλλά, επί του παρόντος, όχι επαρκώς τεκμηριωμένη. Τέλος, ο Δεληβορριάς δημοσίευσε ένα χειροποίητο λεπτό κύπελλο, άωτο επί κωνικής βάσης «ενθυμίζοντος οπωσδήποτε μεταλλικά πρότυπα», που βρέθηκε σε βάθος 2 μ. από τη σημερινή επιφάνεια της χερσονησίδας[284]. Οι παλαιότερες συνεχείς λατομεύσεις, οι καλλιέργειες και οι συνεχείς λαθρανασκαφές έχουν εξαφανίσει πολλά ίχνη

280. Flemming *et al.* 1973, ό.π. (υποσημ. 271), σ. 16.

281. «Μεσαιωνικό φρούριο»: Weil, ό.π. (υποσημ. 271), σ. 157, ομοίως ο Woodward, ό.π. (υποσημ. 271). Σύντομη περιγραφή: Δεληβορριάς, ό.π. (υποσημ. 271), σ. 154. Spolia: Weil, ό.π. Woodward, ό.π. Le Roy 1961, ό.π. (υποσημ. 271), σ. 216 με εικ. 5-6.

282. Για τον υπολογισμό σε σταδίους: Παυσανίας III 25, 4, ό.π. (υποσημ. 272) και Πτολεμαίος III 14, 32 (III, 19 Nobbe). Σχολιασμός από Le Roy 1961, ό.π. (υποσημ. 271), σ. 216.

283. Συγκεντρωμένες πηγές: Δ. Βαγιακάκος, Εκ του τοπωνυμικού της Λακωνίας και του συναφούς εκ της άλλης Ελλάδος: Σκοπά, Πλατανιστάς, στο J. Motyka Sanders (επιμ.), *Φιλολάκων: Lakonian Studies in Honour of Hector Catling*, Athens-London 1992, σ. 257-268.

284. Waterhouse - Simpson, ό.π. (υποσημ. 122), σ. 119. Le Roy 1965, ό.π. (υποσημ. 271), σ. 358-362. Δεληβορριάς, ό.π. (υποσημ. 271), σ. 154 και πίν. 107α.

από το προϊστορικό παρελθόν (και όχι μόνον) της Σκοπάς και τα περιθώρια ως προς τη μελλοντική διερεύνηση αυτού του παρελθόντος διαρκώς στενεύουν.

Το νότιο-νοτιοανατολικό τμήμα του Κότρωνα και η έναντι της Σκοπάς περιοχή

Η γεωγραφική περιοχή διακρίνεται για την πυκνή κατοίκηση, ιδίως κατά τους μέσους και ύστερους αυτοκρατορικούς χρόνους και κατά την ύστερη αρχαιότητα: πολυάριθμα αρχιτεκτονικά κατάλοιπα, θραύσματα επιγραφών, κεραμική επιφανείας, νομίσματα (και της βυζαντινής εποχής) παρατηρούνται σε ολόκληρη την έκταση της ακτής, από το νότιο τμήμα του Κότρωνα έως και την ευρύτερη περιοχή έναντι της Σκοπάς και, παράλληλα με άλλα αρχαιολογικά τεκμήρια, υποδηλώνουν ότι πρόκειται για την οικιστική ζώνη και τους δημόσιους χώρους του οργανωμένου λιμένα της Τευθρώνης. Επίσης, να σημειωθεί ότι σε ολόκληρη την περιοχή 6 εντοπίζεται επιφανειακή κεραμική καλής ποιότητας που δεν είναι εισηγμένη, αλλά προέρχεται από τοπικά (ή και γυθεατικά;) εργαστήρια, όπως π.χ. απομιμήσεις σαμιακής και περγαμηνής κεραμικής. Τα πλέον σημαντικά ορατά μνημειακά κατάλοιπα στην έναντι της Σκοπάς ζώνη και την εσωτερική χερσαία έκταση (που επίσης αποκαλείται Σκοπά από τους ντόπιους, αδιακρίτως) είναι τα ακόλουθα:

6α. Αγροί και αγροικία κληρονόμων Χ. Ριζεάκου: α) μεγάλο μνημειακό κοσμικό οικοδόμημα, του οποίου η κάτοψη έχει το σχήμα βασιλικής, με αψιδωτή απόληξη προς Ν. Τμήματα της τοιχοδομίας του διατηρούνται σε ικανό ύψος υπό τον περίβολο του αγροκτήματος. Από το χώρο του μνημείου προέρχονται αρκετά τεμάχια μωσαϊκού δαπέδου με γεωμετρικά κοσμήματα (φολίδες), που χρονολογούνται μάλλον στο 2ο-3ο αι. μ.Χ. Στον ίδιο αγρό βρέθηκε σπόνδυλος δωρικού κίονος (σωζ. μήκ. 0,95, διαμ. 0,36 μ.) από αταύτιστο μικρό μνημείο της ρωμαϊκής εποχής, που φέρει ίχνη δεύτερης χρήσης[285], β) καμαροσκεπές κτίριο, σχεδόν ακέραιο, της ύστερης αρχαιότητας, που έχει ενσωματωθεί στην αγροικία Χ. Ριζεάκου[286]. Από τα θεμέλια τούτης της sui generis αγροικίας προέρχονται διάφορα αρχαία μέλη (δεύτερη χρήση στο κτίριο της ύστερης αρχαιότητας;): αρχιτεκτονικά, γλυπτά, αποτμήματα στηλών κ.ά. Σημαντικό εύρημα, ο μαρμάρινος επιτύμβιος ενεπίγραφος βωμίσκος της *ἰαρᾶς* Πολυκρατίας, 1ος αι. π.Χ.-1ος αι. μ.Χ. (Αρχαιολογική Συλλογή Γυθείου αριθ. 132)[287].

6β. Αγροί κληρονόμων Ν. Κυριακάκου: α) συγκρότημα λουτρών των αυτοκρατορικών χρόνων (3ος αι. μ.Χ.;) και της ύστερης αρχαιότητας (4ος αι. μ.Χ.;). Η τοιχοδομία των καταλοίπων του εκτεταμένου κυρίως λουτρικού οικοδομήματος (μεγάλο μέρος του είναι καταβυθισμένο), που ήταν καμαροσκεπές κατά τη β΄ φάση του, είναι κατασκευασμένη από οπτοπλίνθους. Το δάπεδο σε μία από τις υπόγειες αίθουσες (διαστ. 3×2 μ., μέγ. βάθ. 1,90 μ.), στην οποία οδηγούσε λίθινη σκάλα, ήταν στρωμένο με μαρμάρινες πλάκες. Πρόκειται μάλλον για piscina, μία από τις κολυμβητικές δεξαμενές του συγκροτήματος, ενώ σε άλλους χώρους σώζονται ψηφιδωτά δάπεδα και τοίχοι με ορθομαρμάρωση. Επίσης, διατηρείται τμήμα μιας μεγάλης κυκλικής αίθουσας. Πολλοί από τους τοίχους του συγκροτήματος σώζονται σε μεγάλο βάθος, το δε υπόκαυστο (;) – όπως και άλλοι υπόγειοι χώροι – ήταν ορατό κατά το 19ο αιώνα[288].

6γ. Αγροκτήματα: Γυμνάσιο. Τα ερείπια των προαναφερθέντων εκτεταμένων λουτρικών εγκαταστάσεων 6β είναι δυνατόν να συνδεθούν με την ύπαρξη ενός προϋπάρχοντος γυμνασίου (της ελληνιστικής εποχής), το οποίο ενσωματωμένο στο συγκρότημα 6β και αναδιοργανωμένο λειτουργεί κατά τη διάρκεια των αυτοκρατορικών χρόνων, πιθανώς και κατά την ύστερη αρχαιότητα. Τα στοιχεία που στηρίζουν την υπόθεση (συνήθης η χωροοργάνωση αυτού του τύπου στον ελληνικό κόσμο) είναι επιγραφικά: α) αναθηματική επιγραφή, του 2ου-1ου αι. π.Χ., στον προστάτη του γυμνασίου Ερμή από τους *παιδίσκους* (εφήβους) που αθλούνται υπό την καθοδήγηση

285. Συνοπτική περιγραφή οικοδομήματος («ρωμαϊκής εποχής»): Δεληβορριάς, ό.π. (υποσημ. 271), σ. 154. Μωσαϊκό δάπεδο, δωρικός σπόνδυλος: Le Roy 1961, ό.π. (υποσημ. 271), σ. 218, εικ. 8-9 (δεν χρονολογεί).

286. Weil, ό.π. (υποσημ. 271), σ. 157 (σύντομη περιγραφή): ρωμαϊκών χρόνων. Δεληβορριάς, ό.π. (υποσημ. 271), σ. 154: μεσαιωνικών χρόνων, δεν παρέχονται άλλα στοιχεία, η περαιτέρω έρευνα δεν πραγματοποιήθηκε.

287. *SEG* 22, 306. Εντόπισε και δημοσίευσε ο Le Roy 1961, ό.π. (υποσημ. 271), σ. 228, φωτογραφία εκτυπου εικ. 17, σ. 227 (δεν χρονολογεί), στο μικρό corpus των *ἰαρῶν* Πυρρίχου (*IG* V1 1283, 4ος-3ος αι. π.Χ.), Τευθρώνης (*IG* V1 1223 = *SEG* 22, 307, βλ. υποσημ. 275, και *IG* V1 1221, θεωρείται χαμένη) και άλλων θέσεων της Λακωνίας: Le Roy 1965, ό.π. (υποσημ. 271), σ. 228-234 (πρβλ. σχόλιο των J. και L. Robert, *BullÉp* 1962, σ. 145).

288. Υπόκαυστο: Woodward, ό.π. (υποσημ. 271), σ. 256-257, σύμφωνα με περιγραφή των κατοίκων. Σωζόμενο μέρος από το frigidarium: Waterhouse - Simpson, ό.π. (υποσημ. 122), σ. 119 και σημ. 36. Le Roy 1961, ό.π. (υποσημ. 271), σ. 218 και εικ. 7 (υπόγεια αίθουσα). Σύντομη ανασκαφική διερεύνηση: Δεληβορριάς, ό.π. (υποσημ. 271), σ. 14. Μόνο η πλήρης ανασκαφική έρευνα θα προσδιορίσει τις δύο οικοδομικές φάσεις που παρατηρώ, όπως και άλλα ζητήματα μορφής και κατασκευής. Παροχή ύδατος: βλ. και τη (σωζομένη) αρχαία υδατοδεξαμενή, στην απόληξη του υδραγωγείου 1γ· στο σημείο αυτό, το κεντρικό σύστημα λειτουργεί και ως τοπικός υδραγωγός.

του γυμνασιάρχου και των υπογυμνασιάρχων. Εντοπίστηκε (1941) σε αγρό που βρίσκεται πλησιέστατα στο συγκρότημα λουτρών 6β[289], β) από το απότμημα ενεπίγραφης στήλης των ύστερων ελληνιστικών χρόνων, που εντοπίστηκε ενσωματωμένο σε τοιχίο αντιστήριξης στην αμέσως έναντι της Σκοπάς ακτή, σε ελάχιστη απόσταση από τις θέσεις 6β-6γ, πληροφορούμαστε για την ύπαρξη μιας *ἐξέδρας*, που είχε κατασκευαστεί με ιδιωτική δαπάνη (οι ευεργέτες, κατά κανόνα, είναι γυμνασίαρχοι)[290], γ) με την ύπαρξη ενός γυμνασίου συσχετίζεται μια ενεπίγραφη ερμαϊκή στήλη του β΄ ημίσεος του 2ου αι. μ.Χ. ή των αρχών του 3ου αι. μ.Χ. (προ του Διατάγματος Καρακάλλα), στην οποία αναγράφεται το όνομα και η ευεργεσία (διανομή ελαίου από *ὁλκεῖον*) ενός Τευθρωνίου γυμνασιάρχη, μετά την ολοκλήρωση της λειτουργίας του[291].

Το ιερό της Ισσωρίας Αρτέμιδος. Από τα ίχνη θεμελιώσεων και τα spolia μεγάλων οικοδομημάτων, που παρατηρούνται σε διάφορα σημεία της συνολικής γεωγραφικής έκτασης 6, σχηματίζεται η εικόνα της οργάνωσης επιμέρους μνημειακών χώρων. Πιθανώς σε τούτη την περιοχή να είχε ιδρυθεί και το ιερό της *Ἰσσωρίας Ἀρτέμιδος*, της κυρίως λατρείας της Τευθρώνης, σύμφωνα με τη μαρτυρία του Παυσανία. Δύο ευρήματα που προέρχονται από την περιοχή 6 έχουν συσχετιστεί με τη λατρεία της θεάς: α) ανάγλυφη παράσταση Αρτέμιδος με κύνα. Ο A.M. Woodward, που περιγράφει με ακρίβεια το έργο, αποδίδει με βεβαιότητα την παράσταση στην Ισσωρία Αρτέμιδα και χρονολογεί στον 3ο ή το 2ο αι. π.Χ., πληροφορεί ότι βρέθηκε από κάποιο ντόπιο, όταν έσκαβε τον αγρό του, κοντά στο συγκρότημα λουτρών 6β[292], β) ενεπίγραφος φορητός βωμίσκος, που φέρει ανάγλυφες παραστάσεις, ανεικονικά σύμβολα της Ισσωρίας Αρτέμιδος, σύμφωνα με τη Ντ. Πέππα-Δελμούζου (χρονολογεί μεταξύ του 2ου-1ου αι. π.Χ.). Ο βωμίσκος αναφέρεται (*IG* V1, 1219) ότι βρέθηκε «in regione quam vocant Σκοπάς» και όχι επί της χερσονησίδας (insula)[293]. Την παρατήρηση μιας οργάνωσης επιμέρους μνημειακών χώρων - πιο συγκεκριμένα λατρευτικών χώρων - ενισχύουν και δύο άλλα ευρήματα, συγγενούς χαρακτήρα: ένα ενεπίγραφο αναθηματικό ανάγλυφο με παράσταση χοιριδίου, που χρονολογήθηκε στους ύστερους ελληνιστικούς χρόνους. Πρόκειται για *εὐχὰν*, ανάθεση για την εκπλήρωση τάματος στον Ποσειδώνα, σύμφωνα με την επιγραφή. Αναφέρεται (*IG* V1, 1218) ότι βρέθηκε «in regione, quam vocant θέσις Σκοπά»[294]. Από το χώρο της ανασκαφής Δεληβορριά στη θέση 6β προέρχεται το ανώτερο τμήμα μαρμάρινης στήλης με αναθηματική αποσπασματική επιγραφή των ρωμαϊκών χρόνων, επίσης μία *εὐχή* (δεν σώζεται το όνομα της θεότητος)[295].

Η άμεση κτηματική περιφέρεια του οικισμού Κότρωνας (Σχέδ. 58-59, αριθ. 7-11)

Θέσεις με επιφανειακή κεραμική ή και ορατές αρχαιότητες: Ε (ελληνιστική), Ρ (ρωμαϊκή), ΥΡ (ύστερη ρωμαϊκή), Β (βυζαντινή), ΜΒ (μεταβυζαντινή).

Γεωγραφική ενότητα 7: 7α. Γερμανί (το): Ρ, 7β. Κοτρώνες: Ρ, Β, 7γ. Πηλοί (οι): εργαστήριο κεραμικής, Κ, Ε, Ρ, ΥΡ, 7δ. Άμπελος (έως και τον οικισμό Αλεπού): Ρ, ΥΡ, Β, 7ε. Ωοθηκές (οι): Ρ, ΥΡ, Β, 7στ. Λακκοπίθες (οι): Ρ, ΥΡ, Β, 7ζ. Παλιόκηποι: Ρ, ΥΡ, Β, 7η. Ρίζες: ΥΕ ΙΙΙ Β, οψιανοί, 7θ. Άμμος: Ρ, ΥΡ, Β, 7ι. Αρέα (η): ΥΕ ΙΙΙ Β, οψιανοί (στο ρέμα) και Ρ, ΥΡ, Β.

Γεωγραφική ενότητα 8: 8α. Κότραφοι (οι): ΥΡ, Β, 8β. Γιαννιοί (οι): ΥΡ, Β, 8γ. Τσουφάκια (τα): Κ, Ε, Ρ, ΥΡ, Β. Εργαστήριο επεξεργασίας μετάλλων (σκωρίες: Συλλογή ΙΓΜΕ). Στο νότιο τμήμα της θέσης, προς τη Σκοπά: νεολιθική και ΥΕ ΙΙΙΒ κεραμική, οψιανοί, 8δ. Ύψωμα Καμαράκια (τα): κεραμική πολλών περιόδων, ιδίως αρχαϊκοί χρόνοι. Εργαστήριο επεξεργασίας μετάλλων (σκωρίες: Συλλογή ΙΓΜΕ). Τάφοι λαξευμένοι στο φυσικό βράχο, 8ε. Ύψωμα Πουλίβερος: κεραμική πολλών περιόδων. Στο νοτιοδυτικό τμήμα της θέσης, προς τη Σκοπά: κερα-

289. Ed. pr. Le Roy 1961, ό.π. (υποσημ. 271), σ. 223-227, εικ. 14-15 (*BullÉp* 1962, σ. 145· *SEG* 22, 304). Χρονολόγηση: Le Roy, 2ος αι. π.Χ.· J. και L. Robert, « nous la daterions plus haut »· *SEG*, 2ος-1ος αι. π.Χ.

290. Ed. pr. Le Roy 1965, ό.π. (υποσημ. 271). σ. 362-366, εικ. 8-9 (φωτ., έκτυπο) (*SEG* 22, 305· *BullÉp* 1967, σ. 273): χρονολογεί διστακτικά στον 1ο αι. π.Χ. Από τον τύπο των γραμμάτων και τον τρόπο χάραξης, πιθανή μία χρονολόγηση στο α΄ τέταρτο του 1ου αι. π.Χ.

291. Η ερμαϊκή στήλη μεταφέρθηκε προ του έτους 1961 από την περιοχή 6β-6γ στο Φλομοχώρι. Ed. pr. Le Roy 1965, ό.π. (υποσημ. 271), σ. 366-371, εικ. 11-12 (*SEG* 22, 308· *BullÉp* 1967, σ. 273). Χρονολογία: Le Roy, β΄ μισό 2ου αι. μ.Χ.· *SEG*, II[p] p. post· J. και L. Robert, προ του 212 μ.Χ.

292. Woodward, ό.π. (υποσημ. 271), σ. 257. Το ανάγλυφο εντοπίστηκε εντοιχισμένο σε σπίτι του Φλομοχωριού, Δεληβορριάς, ό.π. (υποσημ. 271), σ. 155 και πίν. 107β. Φυλάσσεται στο Αρχαιολογικό Μουσείο Σπάρτης (ΜΣ 15561).

293. Φυλάσσεται στο Επιγραφικό Μουσείο (ΕΜ 6109). Πρβλ. *IG* V1 1222: "in insula Scopa". Εκτενής δημοσίευση: Πέππα-Δελμούζου, ό.π. (υποσημ. 271), εικ. 1-3.

294. Ed. pr. M. Mayer, *AM* 16 (1891), σ. 140, χωρίς ιδιαίτερη τοπογραφική ένδειξη· πρβλ. Kolbe: "An Taenaro ablatum est?" (αναιτιολόγητο, ο Ποσειδών τιμάται και σε άλλα ιερά της Λακωνικής). Βλ. επίσης, J. Mylonopoulos, Πελοπόννησος οίκημα Ποσειδώνος, *Heiligtümer und Kulte des Poseidon auf der Peloponnes*, Liège 2003, σ. 240-241 (*SEG* 53/1, 382). Φυλάσσεται στο Επιγραφικό Μουσείο (ΕΜ 8926, αριθ. παλαιού καταλόγου 68).

295. Δεληβορριάς, ό.π. (υποσημ. 271), σ. 154 (*SEG* 31, 337). Φυλάσσεται στο Αρχαιολογικό Μουσείο Σπάρτης (ΜΣ 15453).

μική ΥΕ ΙΙΒ, οψιανοί. Εργαστήριο επεξεργασίας μετάλλων (σκωρίες: Συλλογή ΙΓΜΕ), 8στ. Γιαννούλενες (οι): ΥΡ, 8ζ. Μαραθόπουλοι (οι): ΥΡ, 8η. Λευκιάδες (οι): ΥΡ, 8θ. Βαθεία (τα): κεραμική πολλών περιόδων, 8ι. Βαντακιοί ή και Καλυβάκια: κεραμική χειροποίητη ή σε αργό τροχό (7ος ή και 8ος αι. μ.Χ.;)[296].

Γεωγραφική ενότητα 9: 9α. Ύψωμα Καστέλια (τα) και περιοχή του (πλαγιές, υπώρειες, πεδινά): κατοίκηση Ρ, ΥΡ, Β. Προς ΒΑ. (επιφανειακή κεραμική της ρωμαϊκής εποχής, σε μεγάλη έκταση): αγροικία. Τάφοι της ρωμαϊκής εποχής. Προς Ν. και ΝΑ.: τρεις ερειπωμένοι αγροτικοί οικισμοί της βυζαντινής εποχής, 9β. Ύψωμα Σκούρκα (η) και περιοχή του (πλαγιές, υπώρειες, πεδινά). Στις νότιες-νοτιοανατολικές πλαγιές (επιφανειακή κεραμική της ρωμαϊκής εποχής, σε μεγάλη έκταση): αγροικία. Τάφοι της ρωμαϊκής εποχής.

Γεωγραφική ενότητα 10: 10α. Αμπελάκια: Ρ, ΥΡ, 10β. Περιβόλες: Ρ, ΥΡ, 10γ. Βερυκοκκιές: Ρ, ΥΡ, 10δ. Σειρές: Ρ, ΥΡ.

Όσιος Νίκων (Άι-Νίκος)

Προς ΝΔ. του υψώματος Σκούρκα και προς Α. της χαράδρας, που συνιστά το φυσικό όριο του Κότρωνα με τον οικισμό Φλομοχώρι: α) μικρή ερειπωμένη εκκλησία της μεσοβυζαντινής (;) περιόδου, η οποία βρίσκεται στη θέση και οικοδομήθηκε με το υλικό ενός μνημειακού κτιρίου της ύστερης ρωμαϊκής περιόδου. Ανάμεσα στα ερείπια σώζονται αρκετά χαρακτηριστικά αρχιτεκτονικά μέλη από το αρχικό οικοδόμημα[297], β) δίχωρος τάφος της ύστερης ρωμαϊκής περιόδου, λαξευμένος στο φυσικό βράχο, παραπλεύρως της εκκλησίας (συλημένος). Στο χώρο του τάφου βρέθηκαν δύο ανεπίγραφες στήλες (λείπουν οι επιστέψεις).

Περισυλλογή κινητών ευρημάτων από τον τάφο: τμήμα από γυάλινο μυροδοχείο, τμήμα από χάλκινο αγγείο, όστρακα[298].

Λουκάδικα (Σχέδ. 58-59, αριθ. 12)[299]

Η αρχαία φρουριακή εγκατάσταση. Το βόρειο-βορειοδυτικό όριο της κοιλάδας του Κότρωνα κατέχει το δίδυμο ύψωμα Κάστρο ή Γουλάς (μέγ. υψόμ. ΓΥΣ 325, 93 μ.) και Χώρα (των Λουκάδικων), μια περιοχή οργανωμένης φρουριακής εγκατάστασης και μόνιμου στρατοπέδου, πού εντάσσεται σε ένα συνολικό σχέδιο αμυντικής θωράκισης της νότιας περιοικίδος χώρας από την πόλη-κράτος Σπάρτη, μετά το τελευταίο τέταρτο του 4ου αι. π.Χ., ιδίως κατά τον 3ο αι. π.Χ. έως και το βασιλέα Νάβιν (207-192 π.Χ.).

Κάστρο. Στην περίμετρο του υψώματος διατηρούνται τα αρχαία αναλημματικά τοιχία που συγκρατούσαν τα θρυπτά μέρη του βράχου, ενώ η κορυφή του εξάρματος είχε εξομαλυνθεί: γύρω από αυτό το τεχνητό πλάτωμα διακρίνονται ίχνη από τη βάση του ισχυρού αρχαίου περιτειχίσματος, καθώς και τμήματα από τη βάση και την ανωδομή της διαλυμένης αρχαίας οχύρωσης, η οποία επαναχρησιμοποιήθηκε στη διάρκεια της βυζαντινής εποχής: είναι το παλαιολόγειο Κάστρο της Κολοκυθιάς. Τα τμήματα του τείχους της βυζαντινής οχύρωσης (διάφορες οικοδομικές φάσεις) αποτελούνται από ογκόλιθους, σχετικά μικρών διαστάσεων, που είχαν λαξευθεί αδρά. Πρόκειται για μια κατασκευή εν ξηρώ, παραλλαγή του αρχαίου κατά λογάδην συστήματος, αλλά λιγότερο μεγαλιθική. Ανάμεσα στις χαμηλότερες στρώσεις δόμων του βυζαντινού τείχους διατηρούνται, σε ορισμένα σημεία στη θέση τους και σε άλλα μετακινημένοι, μεγάλοι ορθογώνιοι κυβόλιθοι, λαξευμένοι με επιμέλεια, που ανήκουν στην αρχαία φάση της οχύρωσης.

Χώρα (των Λουκάδικων). Ο επί του δεύτερου υψώματος ενεργός μεταβυζαντινός πυρήνας – κεντρικό τμήμα του συνόλου οικισμού Λουκάδικα – αποτελεί μετεξέλιξη του οχυρωμένου οικισμού πυρήνα (Χώρα) του 15ου αιώνα. Η εξωτερική τοιχοδομία των παλαιότερων του 19ου αιώνα πυργόσπιτων, στο κατώτερο μέρος, αποτελείται από τους ογκολίθους του αρχαίου και βυζαντινού διαλυμένου οχυρού. Σαφή ίχνη των βυζαντινών έργων παρατηρούνται στο εσωτερικό αρκετών μεταβυζαντινών πυργόσπιτων, τα οποία χτίστηκαν ακριβώς επάνω στη βάση τμήματος του βυζαντινού κάστρου και χρησιμοποίησαν πολλούς από τους χώρους του.

296. Πρβλ. R. Etzéoglou, La céramique de Karyoupolis, στο V. Déroche - J.-M. Spiezer (επιμ.), *Recherches sur la céramique Byzantine*, Paris 1989, σ. 151-156. Χρονολογεί στα τέλη του 6ου ή μάλλον στις αρχές του 7ου αιώνα (προσωρινός ο χαρακτήρας των παρατηρήσεων της).

297. Le Roy 1965, ό.π. (υποσημ. 271), σ. 378, εικ. 15-17. Ωστόσο, αποδίδει λανθασμένα ορισμένα ενδεικτικά αρχιτεκτονικά μέλη της ύστερης ρωμαϊκής περιόδου (σε β΄ χρήση) σε παλαιοχριστιανική βασιλική. Χρονολόγηση εκκλησίας: Δρανδάκης *et al.*, ό.π. (υποσημ. 271), σ. 157-158 (αριθ. 19): κατατάσσεται στην κατηγορία των εκκλησιών που «ενδέχεται να ανάγονται στη βυζαντινή εποχή» (πρβλ. σ. 159).

298. Le Roy 1965, ό.π. (υποσημ. 271), εικ. 18-20 (σχέδια, φωτογραφίες). Από την περισυλλογή ευρημάτων (π.ν.): «des tessons communs d'époque romaine».

299. Οργάνωση του χώρου κατά την ύστερη βυζαντινή περίοδο, με αφετηρία τα Commentaria του Κυριακού του εξ Αγκώνος (του έτους 1447): Μόσχου, ό.π. (υποσημ. 271). Τεκμήρια: Κόμης 1995, σ. 348-352. Εκκλησίες: Δρανδάκης *et al.*, ό.π. (υποσημ. 271), σ. 156, 158, 162, 179, 181-182.

Η οργάνωση του χώρου κατά τους ύστερους ελληνιστικούς χρόνους. Μετά τη σύσταση του Κοινού των Λακεδαιμονίων (146 π.Χ.) έως και το τελευταίο τέταρτο του 1ου αι. π.Χ., η φρουριακή εγκατάσταση μετασχηματίζεται σε οργανωμένη ακρόπολη[300] της Τευθρώνης, ενώ παράλληλα εξελίσσεται και η συστηματική πολεοδομική ανάπτυξη της παραλίου ζώνης (βλ. αριθ. 1-6). Πολλά κατάλοιπα του 2ου-1ου αι. π.Χ. πιστοποιούν την αλλαγή χρήσης του χώρου: θεμελιώσεις αρκετά μεγάλων οικοδομημάτων (δημόσια και ιερά;), τμήματα αρχιτεκτονικών μελών, στήλες με αποσπασματικά λακωνικά ανθέμια, αποτμήματα επιγραφών, θραύσματα χαλκών σκύφων, μελαμβαφή όστρακα κ.ά. Σε εκκλησίες της βυζαντινής εποχής υπάρχουν πολλά αρχιτεκτονικά μέλη του 2ου-1ου αι. π.Χ.: Άγιος Δημήτριος του Κάστρου, Παναγία η Σπηλαιώτισσα στην Άπα, στις ανατολικές υπώρειες του Κάστρου, Άγιοι Θεόδωροι στην Πίσω Χώρα (στη θέση αρχαίου ιερού), Κοίμησις της Θεοτόκου στο νεκροταφείο, Ανώνυμη στη Χώρα των Λουκάδικων κ.ά. Πολλά ίχνη κατοίκησης των ύστερων ελληνιστικών χρόνων διαπιστώνονται επίσης και στους ερειπωμένους αγροτικούς οικισμούς της βυζαντινής εποχής, που γειτνιάζουν με το Κάστρο: Πίσω Χώρα, Μελιγγός, Φουρνία, Έλιτζος κ.ά. Επομένως, κατά τους μέσους αυτοκρατορικούς χρόνους το αστικό κέντρο της Τευθρώνης αποτελείται από δύο κύριους οικιστικούς πόλους: την άνω πόλη – με πυρήνα την ακρόπολη του 2ου αι. π.Χ. – , στον άξονα Κάστρο-Χώρα των Λουκάδικων, και την κάτω πόλη με τον εμπορικό λιμένα, στον άξονα Κότρωνας-Σκοπά.

ΟΙ ΚΩΜΕΣ

Οι περί τον Κότρωνα οικισμοί (Σχέδ. 58-59, αριθ. 13-18)[301]

Οικισμοί Ριγανόχωρα και Γωνέα (Σχέδ. 58-59, αριθ. 13-14)

Σωζόμενα τμήματα και ίχνη δύο αρχαίων λιθόστρωτων οδών (.....) ενσωματωμένα σε καλντερίμι της μεταβυζαντινής περιόδου (–). Οδηγούν από τη Ριγανόχωρα και τη Γωνέα προς τον οικισμό Σκουτάρι μέσω του οροπεδίου Πλατιά Σέλλα. Σωζόμενο αρχικό πλάτος: 1,60-2,40 μ. Μεταξύ των δύο οικισμών (σε οροπέδιο): ερειπωμένος αγροτικός οικισμός της βυζαντινής εποχής. Περί τα 200 μ. προς ΝΑ. της Ριγανόχωρας (περιοχή της Κάτω Χώρας): κατάλοιπα ερειπωμένου αγροτικού οικισμού της βυζαντινής εποχής. Σε απόσταση περί τα 450 μ. του τμήματος του λιθόστρωτου που ανήκει στη Γωνέα, σε μικρό οροπέδιο, ένας άλλος ερειπωμένος βυζαντινός αγροτικός οικισμός. Κεραμική πολλών περιόδων της αρχαιότητας σε όλες τις βυζαντινές οικισμένες θέσεις. Στον οικισμό Γωνέα: ελληνιστικά και ρωμαϊκά αρχιτεκτονικά μέλη σε εκκλησίες και σπίτια, εντοπισμένη κεραμική της ρωμαϊκής εποχής στις παρυφές του οικισμού, σε διάφορες θέσεις. Στο συνοικισμό Μακριά, είτε Μακρινά (η), προς ΒΔ. του κυρίως οικισμού, στο χώρο της εκκλησίας (1914), που, όπως παρατηρούμε, χτίστηκε επί αρχαίου ιερού, εντοπίστηκαν και μεταφέρθηκαν παλαιότερα στην Αρχαιολογική Συλλογή Γυθείου δύο αναθηματικά αγαλμάτια ένθρονης Κυβέλης, που αντιγράφουν κλασικούς ή ελληνιστικούς τύπους. Το ένα (αριθ. 128) φέρει αναθηματική επιγραφή-*εὐχαριστήριον* προς τη Μεγάλη Θεά Μητέρα (3ος αι. μ.Χ.).

Λούτσα (Σχέδ. 58-59, αριθ. 16)

Θέση Κακομάχι (προς Α. της Λούτσας): ερειπωμένος βυζαντινός οικισμός στη θέση αρχαίας κώμης. Κεραμική της ύστερης ελληνιστικής περιόδου, της ρωμαϊκής και ύστερης ρωμαϊκής περιόδου και της βυζαντινής εποχής.

Σκαλτσοτιάνικα (Σχέδ. 58-59, αριθ. 17)

Σε εκκλησίες και σπίτια υπάρχουν εντοιχισμένα αρκετά αρχαία αρχιτεκτονικά μέλη, ενώ στην ευρύτερη περιοχή του οικισμού παρατηρείται διάσπαρτη κεραμική της ρωμαϊκής εποχής (π.χ. στις θέσεις Κοτσίρης, Αλιτρίβες, κ.α.).

Φλομοχώρι (Σχέδ. 58-59, αριθ. 18)

Η κλιμακωτή κοιλάδα του Κότρωνα διακόπτεται στα δυτικά από μία χαράδρα, στη συνέχεια από ένα ύψωμα (μέγ. υψόμ. ΓΥΣ 100 μ.), επί του οποίου ιδρύθηκε κατά τη μεταβυζαντινή περίοδο το Φλομοχώρι (πυργόσπιτα του 17ου και 18ου αιώνα, πύργοι του 19ου αιώνα). Στην ανατολική πλευρά του οικισμού, στις θέσεις Βάτας και Καυκί (οικισμοί της βυζαντινής εποχής) έως και την παράλια περιοχή Χαλικιά του Βάτα, διαπιστώνονται πολλά ίχνη αρχαίας κατοίκησης. Από το χώρο της βυζαντινής και μεταβυζαντινής εκκλησίας Αγία Βαρβάρα ή Επισκοπή, στον Βάτα, προέρχονται αρκετά αρχιτεκτονικά μέλη των ύστερων ελληνιστικών χρόνων και αποτμήματα επιτυμβίων στηλών. Στον τρούλο της εκκλησίας ήταν ενσωματωμένη (έως το 1961) πυραμιδοειδής στήλη με κεφαλή κριού

300. Αναφορά στην αρχαία ακρόπολη, που ενσωματώθηκε στο βυζαντινό κάστρο, από τον Κυριακό τον εξ Αγκώνος: Μόσχου, ό.π. (υποσημ. 271).

301. Μόσχου, ό.π. (υποσημ. 271). Κόμης 1995. Εκκλησίες: Δρανδάκης *et al.*, ό.π. (υποσημ. 271).

ως επίστεψη, που αποδόθηκε σε ζωομορφική παράσταση του Απόλλωνος Καρνείου[302]. Στην κτηματική περιφέρεια του Φλομοχωρίου έως και τους οικισμούς Τουρκομιχάλης, Ζούδα και περαιτέρω, Αργιλιάς και Δρυαλί (το νοτιοανατολικό όριο της πολιτικής χώρας της αρχαίας Τευθρώνης, στην περιοχή της ερειπωμένης βυζαντινής κώμης Παλιοχώρι Δρυαλιού) υπάρχουν πολλοί ημιορεινοί και ορεινοί ερειπωμένοι αγροτικοί οικισμοί της βυζαντινής εποχής, όπως ο Βικολιάς, το Πηγάδι, ο Ρωγός, η Σκισμά, οι Ατσιρίχες, η Κούπη, η Σέλλα, ο Μακρύναρος, κ.ά., ορισμένοι από τους οποίους ιδρύθηκαν στη θέση αγροικιών της ρωμαϊκής εποχής, είτε της ύστερης αρχαιότητας. Στη θέση Σαλιά, ανάμεσα στους οικισμούς Αργιλιάς και Δρυαλί, στο χώρο διαλυμένης μονής, όπου βρίσκονται τα ερείπια τεσσάρων μεταβυζαντινών ναΐσκων, παρόδιο ιερό της εσχατιάς: κατά χώραν ή σε δεύτερη χρήση, μεγάλοι λιθόπλινθοι, που προέρχονται από μνημειακό οικοδόμημα· επίσης, ίχνη θεμελιώσεων, δύο αρχαία φρέατα, μία κυματιοφόρος βάση βωμού (η επίστεψη έχει σπάσει) της ρωμαϊκής εποχής, και αρκετά διάσπαρτα μελαμβαφή όστρακα.

ΤΑ ΛΑΤΟΜΕΙΑ[303]

Αρχαία λατομεία (Σχέδ. 58-59, αριθ. Λ1-Λ7). Από Β.-Ν. (Λ1-Λ3). Ζώνη ερυθρού λίθου (μάρμαρο rosso antico)[304]. Στοιχεία εκμετάλλευσης του κοιτάσματος:

Λ1. Οργανωμένο λατομείο. Κατά χώραν ογκόλιθοι ακατέργαστοι και ημικατεργασμένοι. Το λατομείο ήταν σε λειτουργία έως και το 19ο αιώνα. Στα πυργόσπιτα του υπερκείμενου οικισμού Ριγανόχωρα (αριθ. 13) είχαν χρησιμοποιηθεί ως οικοδομικό υλικό πολλοί αρχαίοι λιθόπλινθοι, ad hoc επεξεργασμένοι.

Λ2. Οργανωμένο λατομείο. Κατά χώραν πολλοί κατεργασμένοι ογκόλιθοι.

Λ3. Οργανωμένο λατομείο. Διακρίνονται οι οπές για τις σφήνες. Από το εργαστήριο πρώτης ή και δεύτερης, τελικής, επεξεργασίας διατηρούνται κατά χώραν οικοδομικό υλικό, αρχιτεκτονικά μέλη μικρών διαστάσεων, τμήματα από προκατασκευασμένες ορθομαρμαρώσεις κ.ά. Οδός λιθαγωγίας: τα σωζόμενα ίχνη σημειώνονται στο χάρτη με διακεκομμένη γραμμή (- - - -). Απόληξη: η θέση Σκαλούρα της Χαλικιάς (βλ. αριθ. 4). Στο χάρτη, με τα στοιχεία Λ3α και Λ3β σημειώνονται θέσεις, όπου εντοπίζονται πολλά τελικώς κατεργασμένα μέλη (κιονίσκοι κ.ά.), τα οποία χρονολογούνται στη ρωμαϊκή εποχή και στην ύστερη αρχαιότητα.

Θέση Ραζί ή Ραζία (Σχέδ. 58-59, αριθ. 15)

Ερειπωμένος αγροτικός οικισμός της βυζαντινής περιόδου. Στην κοιμητηριακή εκκλησία Άγιος Γεώργιος υπάρχουν αρκετά αρχαία αρχιτεκτονικά μέλη. Στο χώρο του νεκροταφείου σώζονται ορισμένοι αρχαίοι τάφοι. Πρόκειται για αρχαία κώμη της Τευθρώνης, η οποία συνδέεται με τη λειτουργία του λατομείου rosso antico Λ3. Στη διαδρομή από τη θέση Άμπελος (αριθ. 7δ) προς το Ραζί: επιφανειακή κεραμική των ύστερων ελληνιστικών χρόνων, της ρωμαϊκής και της ύστερης ρωμαϊκής περιόδου.

Θέση Κασελωτές (Σχέδ. 58-59, αριθ. Λ4)

Σε ένα πλάτωμα (τραπέζιο, μέγ. διαστ. 20×15 μ.) υπάρχει μεγάλο οργανωμένο λατομείο σκληρού φαιού ασβεστόλιθου. Η λειτουργία του υπήρξε αδιάλειπτη από την αρχαιότητα έως και το 19ο αιώνα. Παρέχει πολύ ενδιαφέροντα τεκμήρια ως προς τους τρόπους εξόρυξης και πρώτης κατεργασίας του πετρώματος κατά τη βυζαντινή περίοδο, μια τεχνική για μεγάλους συμπαγείς όγκους, βάσει της οποίας η οικοδομική των ερειπωμένων αγροτικών οικισμών και των εκκλησιών της Μέσα Μάνης αποκαλείται, καταχρηστικώς, μεγαλιθική. Στην ευρύτερη περιοχή του λατομείου: επιφανειακή κεραμική πολλών περιόδων, σημειωτέα η ελληνιστική εποχή. Στο χώρο του λατομείου εντοπίζονται ορισμένα λείψανα από τη θεμελίωση και την ευθυντηρία αταύτιστου μνημειακού κτιρίου (ιερό;). Σκορπισμένοι γύρω από τα θεμέλια σώζονται επτά λιθόπλινθοι, που ανήκουν στην ανωδομή του κτιρίου. Στη νότια πλευρά του υπάρχει μια μεγάλη λιθόπλινθος (σωζ. μήκ. 1,30, πλ. 0,35, βάθ. 0,50 μ.), που διατηρεί δύο ορθογώνιους τόρμους (0,10×0,05 μ.). Ορισμένοι μεγάλοι λιθόπλινθοι και αρκετά αρχιτεκτονικά μέλη από το χώρο του λατομείου (ίσως και από το μνημειακό

302. Le Roy 1965, ό.π. (υποσημ. 271), σ. 371-376, εικ. 13-14: χρονολογεί περίπου στο 650-600 π.Χ., αλλά μάλλον πρόκειται για αρχαϊστικό έργο, που πρέπει να επανεξεταστεί. Άλλωστε, η απόδοση στον Κάρνειο δεν είναι αυταπόδεικτη. Το έργο (μαζί με άλλα εκ περισυλλογής) «φυλάσσεται» στην Αγία Τριάδα του Φλομοχωριού.

303. Για το ευρύτερο γεωλογικό πλαίσιο της μαρμαροφόρου περιοχής, με την προγενέστερη βιβλιογραφία, βλ. L. Lazzarini, *Poikiloi lithoi, versiculores maculae: i marmi colorati della Grecia antica*, Pisa 2007, σ. 80-81.

304. Σύντομη περιγραφή της ζώνης, χωρίς χαρτογράφηση: G.R. Lepsius, *Griechische Marmorstudien*, Berlin 1890, σ. 129. A. Philippson, *Der Peloponnes: Versuch einer Landeskunde auf geologischer Grundlage*, Berlin 1892, σ. 223. Ι.Ε. Παπαγεωργάκης, *Τα εις την μαρμαρικήν τέχνην χρήσιμα πετρώματα της Ελλάδος*, Αθήναι 1966, σ. 235. C. Gorgoni - I. Kokkinakis - L. Lazzarini - M. Mariottini, Geochemical and Petrographic Characterization of Rosso Antico and Other White-Grey Marbles of Mani (Greece), στο M. Waelkens - N. Herz - L. Moens (επιμ.), *Ancient Stones: Quarrying, Trade and Provenance*, Leuven 1992, σ. 155-165, ιδιαίτερα σ. 156.

κτίριο) βρίσκονται διάσπαρτοι στη θέση Αρέα (αριθ. 7ι), ενώ άλλοι λιθόπλινθοι έχουν κατά περιόδους μεταφερθεί στον Κότρωνα για την οικοδόμηση πολλών σπιτιών.

Λ5. Οργανωμένο λατομείο σκληρού φαιού ασβεστολίθου.

Θέση Μαρμαροκοπ(ε)ιό (Σχέδ. 58-59, αριθ. Λ6)

Οργανωμένο λατομείο φλύσχης και σχιστόλιθου εξαιρετικής ποιότητας. Εργαστήριο κατεργασίας του πετρώματος. Διατηρούνται κατά χώραν αρκετές πλάκες για χρήση σε δαπεδόστρωση, ορθομαρμαρώσεις, μωσαϊκό διάκοσμο, κάλυψη τάφων.

Περιοχή όρμου Τουρκολίμανο (Σχέδ. 58-59, αριθ. Λ7)

Στο ακρωτήριο Μούντες-Σταυρί, κάτω από το οχυρό Παλιόκαστρο. Οργανωμένο μικρό λατομείο λευκού λεπτόκοκκου μαρμάρου.

ΤΟ ΦΡΟΥΡΙΟ ΤΗΣ ΚΛΑΣΙΚΗΣ ΤΕΥΘΡΩΝΗΣ

Ακρωτήριο Μούντες-Σταυρί. Φρούριο Παλιόκαστρο[305]

Στην κορυφή του ακρωτηρίου Σταυρί, που κλείνει προς ΒΑ. τον όρμο Κολοκυθιά (μέγ. υψόμ. ΓΥΣ 320,63 μ.), φρουριακή εγκατάσταση-μόνιμο στρατόπεδο της Σπάρτης κατά την κλασική εποχή (είχε ήδη οργανωθεί το 393 π.Χ., κατά την πρώτη φάση του Κορινθιακού πολέμου). Σώζονται ο οχυρωματικός περίβολος, δεξαμενές, καθώς και πολλά άλλα στοιχεία από την επιμελημένη οργάνωση του στρατοπέδου.

ΛΙΛΔΑ ΜΟΣΧΟΥ

NETHERLANDS INTITUTE AT ATHENS

Geraki (ancient Geronthrai)

2001

In the summer of 2001, the Department of Classical Archaeology of the University of Amsterdam undertook a seventh season of archaeological investigations at the acropolis of Geraki in Laconia. As in the case of the preceding campaigns, the 2001 excavation took place under the auspices of the Netherlands Institute at Athens and with the kind permission of the Greek Ministry of Culture and the Ephoreia of Prehistoric and Classical Antiquities of Laconia and Arkadia[306].

The 2001 season continued the systematic excavation of Field 17 (on the northwest part of the summit). New trenches were opened in both the northwestern and northeastern portion of Field 17, labelled Area I and II respectively. These two areas, under investigation since 1997, have yielded evidence for human activities ranging in date from the Final Neolithic to the Hellenistic/Early Roman periods (1st century B.C.). The best-preserved architectural remains belong to the Early Helladic II period, when much of the fortified summit of the acropolis seems to have been inhabited, and to the Classical-Hellenistic phase of habitation.

In Area I, an area of more than 60 m^2 was opened, revealing portions of at least two additional rooms in the northwest and an open area or court in the east (Fig. 60). The Classical-Hellenistic building here can now be seen to consist of ten or more rooms in an area measuring at least 12×25 m. The north wall (Wall 14) seems to run some 4.50 m behind the line of the extant (Hellenistic and later) acropolis wall. In the east, where the continuation of the south façade of the building (Wall 1) was traced, a door opening was found, forming the main access to the building from the street. In general, the building gives a haphazard impression, with rooms of irregular shape and varying orientation. While all walls are constructed with relatively small field stones, differences in execution and masonry may be observed, suggesting a complex, multi-phased history of construction and repair. In earlier reports, the occurrence of at least two building phases within the Classical-Hellenistic period has been described. The 2001 campaign yielded evidence for an earlier destruction (but probably still in the Classical period), which seems to have been accompanied by fire. Traces of this earlier destruction were found in three different rooms, but the relevant layers have not yet been fully explored.

In the eastern portion of Area I the presence of a relatively large open area, a garden or court, provided an easy opportunity to explore any underlying structures. After the removal of several layers of fill and cleaner earth, which appear to be related to the occupation of the associated Classical-Hellenistic building, two lower walls (10΄ and 12), belonging to an earl-

305. Μόσχου-Μόσχος, ό.π. (υποσημ. 271).

306. We are most grateful to Dr. Th.G. Spyropoulos, Ephor of Prehistoric and Classical Antiquities for Arkadia and Laconia, for his continued help and support. The assistance of E. Zavvou and N. Themos (Sparta) is once again gratefully acknowledged. We are also deeply indebted to the Mayor of Geraki, I. Vourvourgiotis, and to I. Fasmoulou, D. Iannes, I. Maroudas and Th. Piliouras, for their hospitality and help in various ways. As in 1995-2000, the work was generously supported by grants from the UTOPA Foundation in Holland, the Institute for Aegean Prehistory at New York and the Faculty of the Humanities of the University of Amsterdam.

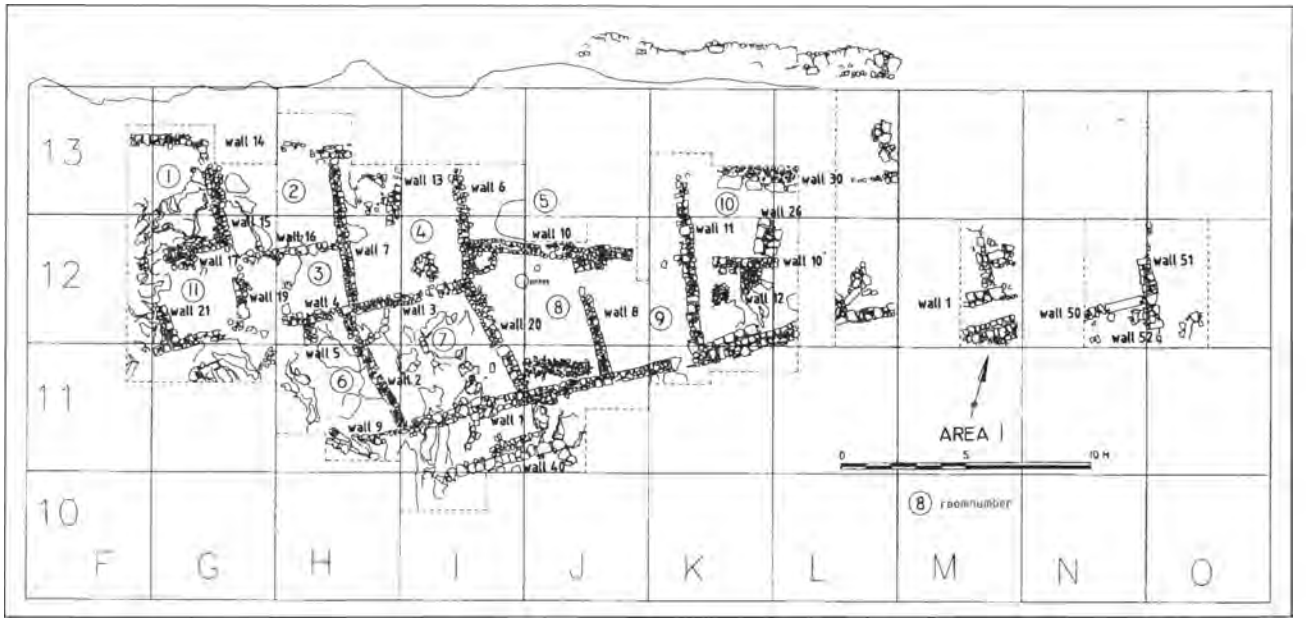

Fig. 60. Geraki. Field 17. Area I.

ier building of perhaps Archaic or Early Classical date, were discovered. An associated destruction layer contained some fallen tiles, fragments of unburnt mudbricks, pottery, several small pieces of bronze and the finely carved bone or ivory head of a duck (probably an inlay for a wooden object).

Walls 10′ and 12 had been founded on the remains of a much earlier building, whose existence is indicated by the preserved portion of an one-metre wide wall, Wall 26. Against the east face of Wall 26 a thin layer of burnt mudbrick debris was preserved, which contained enough pottery to establish a date in the late Early Helladic II period (corresponding to Lerna IIIC). Of special interest was also the discovery of Wall 30, running east-west some 1.20 m to the north of Wall 26. The alignment of Wall 30 and its construction – it is a double wall, at least one metre wide, and has an inner core of rubble – correspond to those of the Early Helladic II fortification wall (Wall 180) uncovered in Area II in 1999, 2000 and 2001. However, as the wall was found on the last day of the excavation, its precise date and stratigraphical relationship with Wall 26 have yet to be established.

In Area II, an area of *ca.* 36 m^2 was newly opened (Fig. 61). A third room was discovered of the Classical-Hellenistic building here, which yielded evidence for three phases of use. The first occupation surface consisted of an earth surface and was difficult to trace, probably because of damage by the heavy stonefall that was found on top of it. The second occupation surface likewise consisted of earth with a few trodden tiles in it. In this phase Wall 107 was rebuilt, using its precursor for a foundation but on a line slightly more to the west; a door-opening led to the west. In the northwest corner of the room Wall 107 was provided with a small cross wall, which enclosed a protruding pile of rubble from the preceding destruction. In the southeast corner of the room, against Wall 105, a rainstorm during excavation made visible the impression of a rectangular mudbrick feature, perhaps some kind of bin. The small concentrations of building stones and tile on the second occupation surface, especially alongside the walls, may be evidence for a second, albeit much less severe, destruction. In the final period of use a new earth floor, with a pebble packing, was laid out *ca.* 0.35 m above the surface with the trodden tiles. In this phase, the doorway in Wall 7 was blocked and a stone-built bin was placed in the southwest corner. A stone on edge was set against Wall 107 in the northwest, providing a small protected niche, which may have served as a cupboard or cooking place. Eventually, the building was abandoned and the roof fell in, resulting in a thick layer of silt, stones and tile. Scattered through the collapse layer were sherds from a cooking pot and other vessels, including an unguentarium preliminarily dated to the 1st century B.C.

Excavation directly behind the existing acropolis wall in Area II was continued to the west. The intention was to examine further the casemat-like storage room of Early Helladic II date behind Wall 180. Its floor and west wall (151) were cleared, yielding the remains of another large Early Helladic II, Geraki ware pithos, its base set in the floor. A number of complete or almost complete vessels were found in association with this pithos, some on the floor outside and some in the interior. These include small bowls of a type commonly known as saucers, and a so-called duck askos. The latter vessel is of medium coarse fabric and bears painted decoration of simple linear patterns in black on a light-brown slip. The shape does occur outside Geraki but is never common. At Ler-

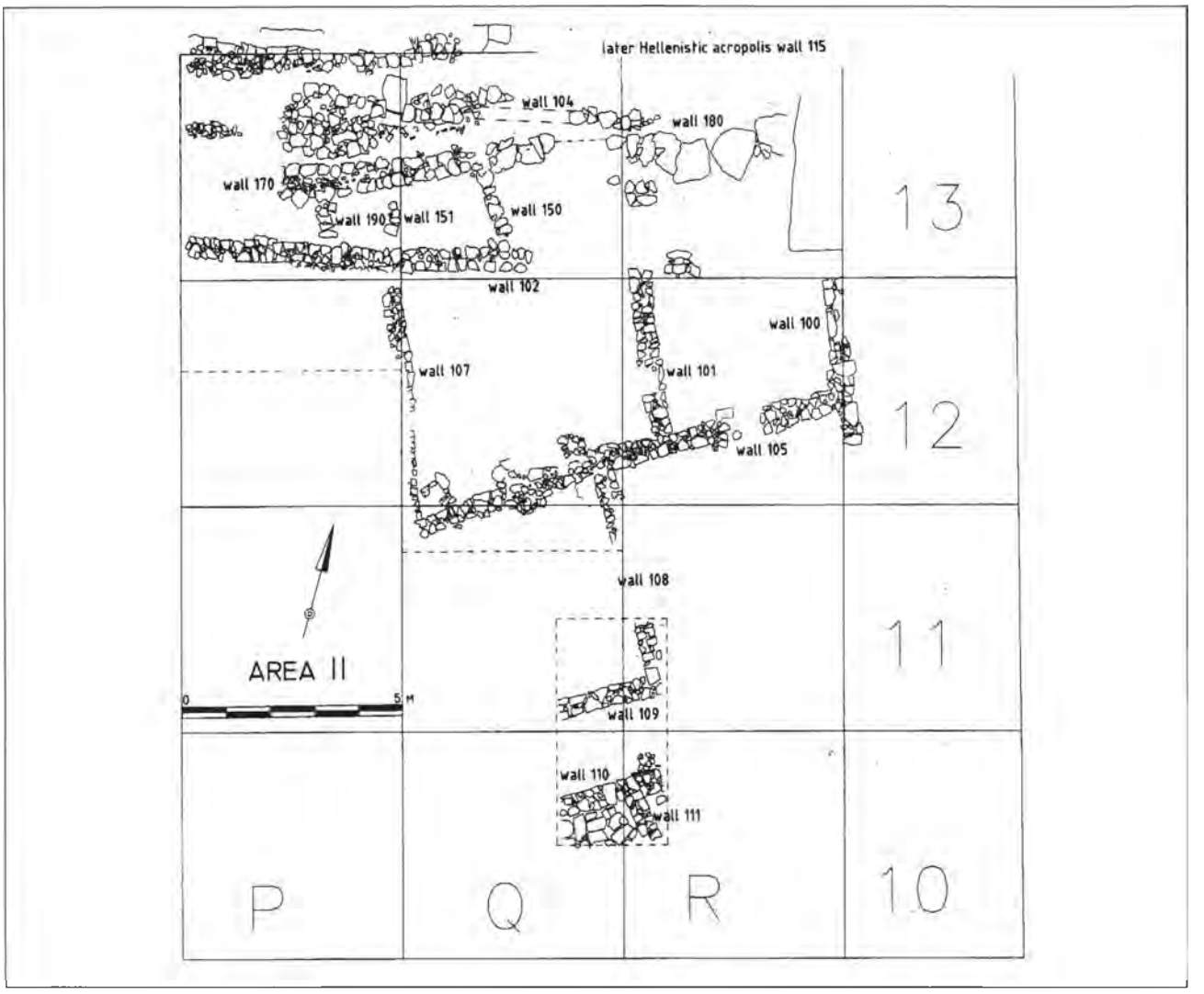

Fig. 61. Geraki. Field 17. Area II.

na the few, also dark-painted duck askoi belong to phase IIIC, which dates to late Early Helladic II. Also found in this room were 48 fragments of the clay bands used to seal pithoi during this period, 22 of these retaining the impressions of lentoid seals. In the west, Early Helladic II Wall 180 was found to continue in the form of a fine, double-faced, rubble-filled wall. The area south of it was levelled with small stones and gravel and sealed with a hard clay packing. This area probably formed a walkway or corridor along the interior of the parapet. Taken with the massive nature of the construction now visible for some 15 m. along the north slope of the acropolis hill, this may be seen to confirm its defensive nature.

Wall 170, built on the line of wall 180 but partially founded on the eroded Early Helladic II destruction material which had filled the pithos room, dates to the Middle Helladic period and seems an attempt to rebuild the fortification wall, albeit it on a more modest scale. A rough pavement or stone packing was laid against the inner, southern face in order to fill the eroded surface of the Early Helladic II pathway below. The Middle Helladic deposits here are characterized by the presence of much charcoal and animal bone. This, and the predominance of cooking vessels among the sherds collected, may suggest that this eroded material was from domestic contexts. Whatever their original context, the size and condition of the finds here suggest that this context will have been in close proximity. The great majority of potsherds from this deposit belong to coarse fabrics which need classification. Notable are the coarse-ware fragments that bear a densely incised decoration in a style that in the past was often referred to as Adriatic. Some of these sherds probably belong to a vessel shape that occurs at sites in different parts of the Peloponnese and in the central Greek mainland: a wide-mouthed jar with a high-swung strap handle. Elsewhere such incised jars are attributed to Middle Helladic I, while at Lerna they go back to the Ear-

ly Helladic III period (Lerna phase IV). At present, however, most of the new Middle Helladic pottery from Geraki is hard to date more closely within the period, partly because of the longevity of the various classes represented and partly in view of the lack of well-stratified deposits.

The Middle Helladic construction, which had reused the remains of Early Helladic II Walls 180 and 181, was eventually allowed to collapse in much the same way as had its predecessor. The next wall, 104, was constructed over a bank of fallen stones eroded soil. The fill behind Wall 104 consisted of three levels. The first, or lowest, of these contained a mixture of Early, Middle Helladic and some black-glazed sherds. As part of this level, but closer to the face of the wall, a heavy stone fill was used, probably for purposes of drainage. Over this was a thin layer of pottery with a sparse admixture of roof-tile fragments, sealed by a thin layer of tightly packed cobbles. On top of this cobbled pavement or surface behind Wall 104 was the heavy tile, sherd, and rubble fill that we have seen used in the construction of that wall's successor, the standing acropolis wall, Wall 115, which is of later, Hellenistic date. A stone slab, built into the upper courses of wall 104, is connected with wall 115 as well, indicating that for the construction of the latest acropolis wall use was made of portions of the earlier wall.

2002

The eighth campaign of the Geraki Project was conducted in the summer of 2002, under the auspices of the Netherlands Institute at Athens. It consisted of a study season, combined with some on-site tests and cleaning as part of a wall consolidation program.

Focus was on the material from the previous three seasons of excavation (1999-2001) in Field 17 in the northwest part of the summit of the acropolis. The first four seasons of the Geraki project consisted of two campaigns of intensive on-site or 'urban' survey of the acropolis and adjacent hill slopes in 1995-1996, a season of trial excavations focused at different areas on the summit and northern slopes of the acropolis in 1997, the results of which were preliminarily studied in 1998.

Material from both prehistoric and historical periods was studied. As to the prehistoric periods, the greatest emphasis was on the EH II casemate room in Area II of the excavation. The complicated stratigraphy was studied by S.E. MacVeagh Thorne and the associated pottery by J.H. Crouwel. The date of the pottery is EH II late, corresponding to Lerna Phase IIIC. The pottery included a duck-askos (Pl. 70 a), two 'fruit-stands', saucers, ring-based and collared bowls, saucers and a lid. The EH II casemate room had also yielded the lower parts of three pithoi, one of them still containing a mass of burned seeds. The detailed analysis of the botanical remains (R.T.J. Cappers, with S.A. Mulder) shows a predominance of grass pea (*Lathyrus sativus* L.). The obsidian and other chipped stone were studied by T. Carter.

As to the historical periods, study was aimed at a number of selected contexts from the Hellenistic to early Roman buildings (M. Prent and E. Langridge-Noti). At present, portions of ten rooms or other kinds of architectural spaces such as courtyards have been uncovered in Area I and two or three in Area II. These have yielded evidence for both domestic and industrial activities, including metal working. The largest assemblage of complete vessels studied this year is from Room 2 in Area I. Pottery from the latest (final use-abandonment) horizon in this room, provisionally dated to the 2nd-1st century B.C., included different kinds of cookpots, a series of one-handled mugs, table amphorae, a fragmentary krater and some plates. This suggests the room was used as a dining room and/or kitchen.

Considerable progress was also made in the study of the historical pottery from the upper levels of the westernmost room in Area II and the courtyard (Room 10) in Area I. In addition, L. van Dijk-Schram began her study of the impressed and stamped roof tiles associated with the Hellenistic-early Roman levels.

2003

In the summer of 2003, the Department of Classical Archaeology of the University of Amsterdam, under the *aegis* of the Netherlands Institute at Athens, undertook a ninth season of archaeological investigations at the acropolis of Geraki in Laconia. We gratefully acknowledge the permission and support of the Greek Ministry of Culture and the Ephoreia of Prehistoric and Classical Antiquities of Laconia and Arkadia.

As in preceding campaigns, excavation was aimed at 'Field 17' in the northwest part of the summit of the acropolis. The main aims of the 2003 campaign were to define further the perimeters of the large Hellenistic buildings in Areas I and II (Fig. 60-61), to elucidate the complicated building history of the EH II to late Roman-Byzantine fortification wall(s) around the acropolis and to do a number of tests in areas excavated previously to explore the pre-Hellenistic remains. The preliminary results may be summarized as follows.

Considerable progress was made in clarifying the topography of the Hellenistic settlement. The Hellenistic street previously exposed in trenches 17/11i-k was traced further to the east, in trenches 17/12l and 17/12m (Fig. 60). Another stretch of street running in an east-west direction was identified south of Area II, at the junction of trenches 17/10-11 q-r (Fig. 61). Future excavation will have to elucidate the relationship between these two streets.

The opening of trenches in the central part of the excavation (17/12l-m) showed that the area between Areas I and II was open in the Hellenistic period. A tile fill found in the western portion of this open area (in trench 17/12l) contained a bronze coin struck under Nabis (197-192 B.C.), indicating relatively late levelling activities.

The Hellenistic complex in Area I can now be seen to have consisted of at least 11 rooms. This year its southwest corner was defined and more of its north wall was traced. The latter runs on the same line as Hellenistic wall 102 in Area II. This indicates a common north wall for the Hellenistic complexes in Area I and II, which at same time served as the southern wall of the walkway of the Hellenistic enceinte.

Further excavation in Rooms 1 and 3 in Area I produced part of a Hellenistic pithos in the first and the remnants of a floor deposit in the latter, including broken pottery, part of a hopper mill, some metal fragments and a terracotta loomweight.

Pre-Hellenistic levels were reached in trench 17/12m in the Central Area. A small industrial installation was discovered in trench 17/12m, preliminarily dated to Late Archaic or Classical times. It consists of a north-south running wall (Wall 22), which abuts Wall 1. To its east is a horse-shoe shaped, stone-built construction, which partially rests on the bedrock, and a concentration of fine ashy soil. In trench 17/12o a similar rounded structure was found on the bedrock, with next to it a patch of burning and what seems a small iron anvil *in situ* (Pl. 70 b).

A test below the Hellenistic floor of Room 7 revealed what seems a partially cut rectangular depression in the bedrock, which was filled with a mixture of Final Neolithic, EH II (Pl. 70 c) and MH pottery, with a few pieces of historical date.

2004

In the summer of 2004 excavation of Field 17, in the northwest part of the acropolis of Geraki, was continued (Fig. 60). Work was conducted under the auspices of the Netherlands Institute at Athens, with the kind permission of the Greek Ministry of Culture and the Ephoreia of Prehistoric and Classical Antiquities of Laconia and Arkadia.

One of the aims of the 2004 campaign was to expose more of the prehistoric strata by doing a number of tests below the (earth) floors of previously excavated Hellenistic rooms.

A first test, in trench 17/12g yielded a thin layer of red soil with an admixture of some Neolithic and EH II sherds directly over the bedrock, but no well-preserved prehistoric structures.

A second test, in trench 17/12p was more successful in that parts of two sizeable EH II walls were found. These are just to the southwest of the EH II casemate-storage room with pithoi, other pottery, sealings and burnt pulses that had been revealed in 2001-2002. The first of these two newly discovered walls in 17/12p probably belongs to the EH II enceinte. It could be traced for only *ca.* 1.25 m, but it is clear that it runs in an east-west direction. Both its orientation and masonry suggest that this forms the continuation of Wall 30, some 25 m to the west (trenches 17/13k-l). Wall 30 is the inner wall of the EH II defensive system and consists of a double-faced wall of orthostats with a rubble and gravel fill. The second EH II wall found in 17/12p runs to the south/south-east and forms a corner with the continuation of Wall 30. The test in trench 17/12p also revealed evidence for MH occupation in the form of a possible wall over the north-south EH II wall and a grey fill containing much coarse MH pottery and bone.

A third test was conducted in the Hellenistic street running east-west in the area of trenches 17/10-11/q-r. In 2003 the bottom of the Hellenistic walls had been reached and this year the area was probed for prehistoric remains. These were found in the form of relatively thick layers of gravel, which, as in trench 17/12p, contained large quantities of coarse MH pottery and bone. No MH architectural remains were found and bedrock was reached over most of the area of this test.

A second aim of the 2004 campaign was to further explore the complicated building history of the fortification wall(s) around the acropolis. Our earlier investigations have shown that the first enceinte was built during the EH II period and that this was subsequently repaired and/or re-built in the MH, the late Archaic or early Classical, the Hellenistic and the late Roman or Medieval periods. This year focus was especially on the area of trench 17/13l, where we revealed not only the eastward continuation of Wall 30, but also the top of the monumental exterior wall of the EH II enceinte. The latter consists of large boulders. In between the megalithic exterior wall and Wall 30 is a stone fill that connects the two structurally (Pl. 70 d). The eroding burnt mudbrick from the upper structure of the EH II wall yielded a small but finely carved stone vase, probably an import from pre-palatial Crete.

MH finds from trench 17/13l that are of interest include a shallow pit, dug into the eroding mudbrick of Wall 30, with the skeleton of a dog. It had lost its skull when, just to the north, a MH cist grave was built. The latter was roughly rectangular in shape, built of medium-sized stones and contained one individual, in contracted position. A bone pin, found near the eroded northwest end of the tomb, may have been the sole burial gift.

A third aim was to reveal more of the lay-out of the Hellenistic houses and streets, especially in the central and eastern areas of the excavation (trenches 17/12/13l-n and 17/10/12p-r respectively). In the central area the continuation of the Hellenistic street was found. In the area of trench 17/12n this street initially turned to the north, but later it was blocked and converted into a roofed room. Much of the area to the

north (trench 17/13n), was open in the Hellenistic period, with the exception of a small square structure, perhaps a shed. Of great interest in this open area was the discovery of a series of drains: the earliest and largest, stone-built one (Pl. 70 e), is probably to be associated with the earlier historical fortification wall, a second and perhaps third much smaller drain with the later Hellenistic fortification wall.

The probable continuation of the second Hellenistic street, identified earlier in trench 17/10q-r, was found in trench 17/10o. As the terrain slopes up in this area, the street surface consisted of bedrock with a thin layer of gravel and sherds. To the south it is bounded by a bedrock ledge, to the north by a lower bedrock outcrop, which may also have served as the back wall for a Hellenistic building extending to the north. Immediately to the north of the street in trench 17/10o part of a wall running north-south was found. This is in line with Wall 51 in trench 17/12o to the north, suggesting that they belong to the same Hellenistic complex.

In trench 17/11p the continuation of Wall 105 was found, the southern face of which had two fragmentary layers of white plaster attached to it. Most of it had fallen to the south in an area further characterised by the presence of large quantities of broken (dumped?) tile. Also of interest was the presence of an unfinished column fragment, which seems to have been cut for re-use. As excavation of this area could not be completed, its function remains enigmatic for the time being.

Lastly, it was our aim to find further dating evidence for the last use and subsequent abandonment of the Hellenistic complexes. The largest pot deposit was found in a large Hellenistic room in the southeast portion of the excavation (trenches 17/9-10/q-r). Cooking and table ware predominated. This room contained several cooking installations, both in the paved area in the northeast corner of the room (which is provided with a drain to the street) and in the larger area to its south, where the remnants of two possible ovens were found. There also was a stone-built bench and a concentration of loomweights against the southern wall. Remnants of pot deposits dating to the final period of use were found in a Hellenistic room in trench 17/12g, in a room in 17/11q and in a pit containing the cleared-out debris from the large Hellenistic room in the area of trench 17/12q. It is further of note that the earth fill supporting the Hellenistic floor in trench 17/12g contained a small glass pendent in the form of a female (?) African head.

JOOST CROUWEL - MIEKE PRENT

SWEDISH INSTITUTE AT ATHENS

2001

Asea

In 2001 fieldwork at Asea Paleokastro was limited to one week with the purpose of tracing the course of the wall encircling the lower city. The parts of this wall that are closest to the Paleokastro are visible above ground and had already been cleaned of vegetation and studied in 2000. In 2001, with the help of geophysical methods, our purpose was to trace the course of those parts of the wall that are covered by a 1-2 m thick layer of modern alluvium, brought to the site by the Alpheios. The geophysical survey was conducted in collaboration with Prof. Papamarinopoulos of the University of Patras, using the resistivity method. Thirteen tomographical profiles, or pseudosections, were made and in all of them the wall could be seen. Thus, we have a rough idea of how the lower city wall runs, and it seems as if the NE edge of the wall is confined by the Panaitsa ravine. However, a picture of the exact line of the lower city wall can be obtained only by applying georadar to the site.

JEANNETTE FORSÉN

2001-2004

Η Εφορεία λειτούργησε υπό τη διεύθυνση της αρχαιολόγου Αιμ. Μπακούρου. Το υπόλοιπο επιστημονικό προσωπικό αποτέλεσαν οι μόνιμοι αρχαιολόγοι Κ. Διαμαντή, Ευ. Πάντου, Δ. Χαραλάμπους και οι έκτακτοι αρχαιολόγοι Ε. Βλάχου, Α. Μέξια, Π. Περδικούλιας, Λ. Νικολακάκη, Μ. Φλώρου, Γ. Κατσουγκράκη, Μ. Αγρέβη, Ά. Νικολακάκου, Ι. Βούλτος, Στ. Βόρτσου, Π. Σκάγκου, Γ. Τσεκές, Ν. Σκάγκος, Α. Φιλίδου. Επίσης η αρχιτέκτονας Γ. Μαρίνου, με αποκλειστική απασχόληση στο έργο Επιτροπής Αναστήλωσης Μνημείων Μυστρά. Οι έκτακτοι αρχιτέκτονες Κ. Ντουβή, Κ. Μπουντούρης, Ε. Αλεξάκη, ο πολιτικός μηχανικός Γρ. Βουλουμάνος, ο πολιτικός μηχανικός ΤΕ Θ. Κριμήτσος και η τοπογράφος ΤΕ Μ. Θεοφιλάκου. Για περιορισμένο χρονικό διάστημα απασχολήθηκαν και οι Αικ. Κουτσοβίτη, πολιτικός μηχανικός, και η Ν. Καούρη, πολιτικός μηχανικός ΤΕ. Στον τομέα των αναστηλωτικών έργων εργάστηκαν συνεργεία εργατοτεχνιτών της Εφορείας με επικεφαλής τον αρχιτεχνίτη Ευ. Μαρκόπουλο.

Το μόνιμο επιστημονικό προσωπικό του Κλιμακίου Καλαμάτας της 5ης ΕΒΑ αποτελούσαν η αρχαιολόγος Β. Αλμπάνη (υπεύθυνη του Κλιμακίου), οι αρχιτέκτονες Θ. Καλογερέα (τεχνικός υπεύθυνος του Κλιμακίου) και Χ. Πιερροπούλου, οι πολιτικοί μηχανικοί Κ. Ηλιόπουλος (τεχνικός υπεύθυνος του Κλιμακίου) και Δ. Πίκουλα. Η Υπηρεσία στελεχώθηκε το 2001 με τις συμβασιούχους αρχαιολόγους Ν. Μπούζα και Δ. Κάη, το 2002 με τις Ν. Μπούζα και Σ. Γερμανίδου, το 2003 με τις Ν. Μπούζα, Σ. Γερμανίδου και Έ. Κατερίνη και το 2004 με τις Σ. Γερμανίδου και Έ. Κατερίνη. Επικεφαλής των ειδικευμένων συνεργείων εργατοτεχνιτών ήταν ο αρχιτεχνίτης Νικόλαος Διακουμέας.

Τα έτη 2001-2004 αναλήφθηκε σημαντικό αρχαιολογικό έργο που αφορά στην προστασία, συντήρηση και ανάδειξη μνημείων βυζαντινής και μεταβυζαντινής εποχής στους νομούς αρμοδιότητας της Εφορείας (Λακωνία, Μεσσηνία, Αρκαδία, Αργολίδα). Ειδικότερα το έτος 2001, αφού προηγήθηκε ειδική ενημέρωση, έγινε η κατάρτιση του φακέλου των έργων που προτάθηκαν από την Εφορεία για υλοποίηση με χρηματοδότηση από το Γ΄ ΚΠΣ. Τα έργα που εντάχθηκαν είναι τα ακόλουθα:

1. «Μουσειακές παρεμβάσεις στον αρχαιολογικό χώρο Μυστρά», προϋπολογισμού 586.940 €.

2. «Αποκατάσταση, συντήρηση μνημείων και ανάδειξη αρχαιολογικού χώρου Μονεμβασίας», προϋπολογισμού 877.600 €.

3. «Αποκατάσταση Ι.Ν. Αγίου Δημητρίου στο Καστρί Λακωνίας και κωδωνοστασίου Ι.Ν. Αγίου Δημητρίου Ασίνης Αργολίδας», προϋπολογισμού 310.000 €.

4. «Αποκατάσταση βυζαντινών και μεταβυζαντινών μνημείων Ν. Μεσσηνίας», προϋπολογισμού 740.000 €.

5. «Αποκατάσταση βυζαντινών και μεταβυζαντινών μνημείων Ν. Λακωνίας, Αρκαδίας και Αργολίδας», προυπολογισμού 500.000 €.

6. «Δίκτυο Μουσείων Μάνης», προϋπολογισμού 1.320.616 €.

7. «Συντήρηση κειμηλίων, τοιχογραφιών, εικόνων, γλυπτών, ξυλόγλυπτων τέμπλων σε μνημεία των νομών Λακωνίας, Αρκαδίας, Αργολίδας, Μεσσηνίας», προϋπολογισμού 498.000 €.

Παράλληλα με την έναρξη και την εξέλιξη των ανωτέρω έργων συνεχίστηκαν οι δραστηριότητες της Εφορείας με σωστικές ανασκαφές, άσκηση συστηματικού οικοδομικού ελέγχου για τη διατήρηση της αυθεντικότητας ιστορικών διατηρητέων συνόλων (Μονεμβασία, Ναύπλιο κτλ.), εργασίες συντήρησης τοιχογραφιών, εικόνων και εκκλησιαστικών κειμηλίων και καταγραφής αρχαίων, διοργάνωση διαλέξεων, εκπαιδευτικά προγράμματα και πολιτιστικά δρώμενα.

Το καλοκαίρι του 2004 η Εφορεία μεταστεγάστηκε σε ιδιόκτητο πλέον κτίριο στην οδό Αγησιλάου 59. Οι διαδικασίες για την απόκτηση του χώρου αυτού ξεκίνησαν από το 1988 και το 1993 έγινε δυνατή η απαλλοτρίωσή του. Το οικοδόμημα αποκαταστάθηκε σύμφωνα με μελέτη που συντάχθηκε από την καθ' ύλη αρμόδια υπηρεσία του Υπουργείου Πολιτισμού, τη Διεύθυνση Πολιτιστικών Κτιρίων και Αναστήλωσης Νεωτέρων Μνημείων, σε συνεργασία με την 5η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων, προκειμένου να στεγάσει τα γραφεία της τελευταίας. Οι σχετικές εργασίες ξεκίνησαν το έτος 1996 και ολοκληρώθηκαν το 2003.

Το κτίσμα αποτελείται από έναν προϋπάρχοντα ισόγειο πυρήνα, στον οποίο στις αρχές του 20ού αιώνα προστέθηκαν δύο όροφοι, δημιουργώντας ένα ενδιαφέρον δείγμα μεγαλοαστικής κατοικίας. Τη μορφολογία του διακρίνουν στοιχεία νεοκλασικά, σε συνδυασμό με στοιχεία art deco. Έχει κηρυχθεί ως έργο τέχνης που χρειάζεται ειδική κρατική προστασία (ΦΕΚ 661/τ. Β/19.9.88).

Η 5η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων συστάθηκε το 1977, με το Προεδρικό Διάταγμα 941, αντικαθιστώντας τη μέχρι τότε Επιμελητεία που έδρευε στον αρχαιολογικό χώρο Μυστρά. Μέχρι σήμερα τα γραφεία της λειτουργούσαν σε μισθωμένα κτίρια, όχι πάντοτε κατάλληλα για την ευχερή διεκπεραίωση του έργου της. Με τη μεταστέγασή της στο νέο κτίριο, αναδείχθηκαν νέοι λειτουργικοί και ποιοτικοί εργασιακοί χώροι, ενώ παράλληλα αξιοποιήθηκε ένα διατηρητέο κτίριο, με την απόδοση σε αυτό πολιτιστικής χρήσης, προβάλλοντας μια νέα δυνατότητα προς την κατεύθυνση της διάσωσης, αποκατάστασης και ανάδειξης και άλλων αξιόλογων οικοδομημάτων που κοσμούν την πόλη της Σπάρτης.

Στη βιβλιοθήκη της Εφορείας στη Σπάρτη από αγορές και δωρεές προστέθηκαν 451 εκδόσεις.

ΑΙΜΙΛΙΑ ΜΠΑΚΟΥΡΟΥ

ΜΟΥΣΕΙΑΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ - ΕΚΘΕΣΕΙΣ

Μυστράς

Το 2001 ο Μυστράς έλαβε μέρος στη μεγάλη σπονδυλωτή έκθεση «Ώρες Βυζαντίου. Έργα και ημέρες στο Βυζάντιο», που οργανώθηκε από το Υπουργείο Πολιτισμού και παρουσιάστηκε ταυτόχρονα σε δύο ακόμη πόλεις, Αθήνα και Θεσσαλονίκη. Τα εγκαίνια της έκθεσης στον Μυστρά, με τον τίτλο «Η Πολιτεία του Μυστρά», πραγματοποιήθηκαν στις 3 Αυγούστου.

Η συμμετοχή του οργανωμένου αρχαιολογικού χώρου του Μυστρά σε μια περιοδική έκθεση αποτέλεσε καινοτομία, καθώς η ίδια η βυζαντινή πολιτεία, με την πληρότητα των στοιχείων του δομημένου περιβάλλοντος που διασώζει, αναδείχθηκε ως έκθεμα, τεκμηριώνοντας μία από τις θεματικές ενότητες της έκθεσης που έφερε τον τίτλο «Μια βυζαντινή πόλη. Το παράδειγμα του Μυστρά». Πληροφοριακές πινακίδες, με κείμενα και πλούσιο εικονογραφικό υλικό, που δεν περιορίζεται αποκλειστικά στον Μυστρά, τοποθετήθηκαν κοντά σε επιλεγμένα «εκθέματα», κτίσματα δηλαδή και κατασκευές του χώρου (τείχη, ναούς, οικίες, κρήνες κ.ά.), επιχειρώντας να φωτίσουν την οργάνωση των βυζαντινών πόλεων-κάστρων, τις παροχές που εξασφάλιζαν στους κατοίκους τους και τις λειτουργίες που κάλυπταν τα αστικά κέντρα της εποχής, προτείνοντας παράλληλα πορείες «εξερεύνησης» στους επισκέπτες (Πίν. 71 α).

Στο πλαίσιο της ίδιας ενότητας, έγινε απόπειρα αναπαράστασης του εσωτερικού χώρου συγκεκριμένων κτιρίων, όπως το μαγειρείο των Παλατιών στην Άνω Πόλη και το ισόγειο δύο σπιτιών στην Κάτω Πόλη. Αναδείχθηκαν τα λειτουργικά στοιχεία των παραπάνω χώρων, όπως οι στέρνες, ο νεροχύτης, το τζάκι, οι κατα-πακτές επικοινωνίας με τους ορόφους στα ισόγεια των σπιτιών, χρησιμοποιήθηκαν πιστά αντίγραφα υστεροβυζαντινών οικιακών σκευών, κατασκευάστηκαν έπιπλα εμπνευσμένα από σχετικές παραστάσεις τοιχογραφιών του Μυστρά ή και άλλων έργων (π.χ. χειρογράφων) και χρησιμοποιήθηκαν πραγματικά υλικά στοιχεία (ξύλα, ψωμί, μυρωδικά), με τελικό στόχο, όχι την «πιστή απόδοση» μιας πραγματικότητας, την οποία ίσως ποτέ δεν γνωρίσουμε, αλλά μια βιωματική αφηγηματική προσέγγιση, που φιλοδοξεί να χαρίσει στους επισκέπτες μια συναισθηματική εμπειρία και να τους δώσει μικρή «γεύση» του παρελθόντος (Πίν. 71 β).

Στο ισόγειο της παλαιολόγειας πτέρυγας των Παλατιών η έκθεση με θέμα «Η δημιουργία μιας βυζαντινής πόλης - Η φροντίδα και η συντήρησή της σήμερα» συμπλήρωσε τις παρεμβάσεις που αφορούσαν στη βυζαντινή πόλη (Πίν. 71 γ). Με τη βοήθεια εποπτικού και αυθεντικού οικοδομικού υλικού αναδείχθηκε ο άνθρωπος, η δράση του οποίου έχει αποτυπωθεί στα κτίσματα του Μυστρά, με πληροφορίες για τη ζωή και την οργάνωση της δουλειάς των τεχνιτών του παρελθόντος. Επίσης, έγινε αναφορά στο σημερινό αγώνα για τη διάσωση της αρχιτεκτονικής μας κληρονομιάς και στις εκτεταμένες αναστηλωτικές εργασίες που βρίσκονται σε εξέλιξη στο χώρο.

Η δεύτερη κύρια θεματική της έκθεσης παρουσιάστηκε στο μικρό Μουσείο του Μυστρά, το οποίο στεγάζεται σε τμήμα κτιρίου του 18ου αιώνα, που αποτελούσε το μητροπολιτικό μέγαρο του Μυστρά. Το μουσείο ιδρύθηκε το 1951 από τον τότε επιμελητή αρχαιοτήτων Ν. Δρανδάκη. Στο πλαίσιο των «Ωρών Βυζαντίου» η μόνιμη έκθεση αναδιοργανώθηκε, με νέα μουσειολογική και μουσειογραφική προσέγγιση. Η επανέκθεση αφιερώθηκε στη θεματική ενότητα «Βυζάντιο και Δύση: Η εμπειρία ενός υστεροβυζαντινού αστικού κέντρου», με στόχο να ανιχνευθούν οι σχέσεις της βυζαντινής Ανατολής και της μεσαιωνικής Δύσης κατά τους τελευταίους αιώνες ζωής της βυζαντινής αυτοκρατορίας, όπως αυτές αποτυπώνονται στην πρωτεύουσα του Δεσποτάτου του Μορέως, τον Μυστρά (Πίν. 71 δ). Οι θεματικοί άξονες που εξετάστηκαν είναι τρεις:

- Όψεις της καθημερινής ζωής, μέσα από την αμφίεση της ανώτερης κοινωνικής τάξης του Μυστρά.
- Καλλιτεχνική παραγωγή της καστροπολιτείας.
- Πνευματικές μορφές του Βυζαντίου που έζησαν στον Μυστρά και είχαν καίρια συμβολή στην πορεία προς την Αναγέννηση.

Ανάμεσα στα εκθέματα ιδιαίτερη θέση κατέχουν το ενδυματολογικό σύνολο που βρέθηκε σε ανασκαφές τάφων στην Αγία Σοφία του Μυστρά το 1955 και συντηρήθηκε πρόσφατα στο Μουσείο Τέχνης και Ιστορίας της Γε-

νεύης[1]· τα γλυπτά που συνδέονται με τον πρώτο δεσπότη του Μυστρά, Μανουήλ Καντακουζηνό, και τη σύζυγό του Ισαβέλλα ντε Λουζινιάν· ο χειρόγραφος κώδικας του Τζυκανδύλη από την Αμβροσιανή Βιβλιοθήκη του Μιλάνου, που θεωρείται ότι γράφτηκε στον Μυστρά το 1362, καθώς και δύο χειρόγραφοι κώδικες από τη Μαρκιανή Βιβλιοθήκη της Βενετίας, που αποτελούσαν μέρος της βιβλιοθήκης του φιλόσοφου Βησσαρίωνα.

Στο πλαίσιο της έκθεσης, παρουσιάστηκε στο μικρό παρεκκλήσιο του Αγίου Γεωργίου στην Κάτω Πόλη η γλυπτική «εγκατάσταση» του καθηγητή της Σχολής Καλών Τεχνών Γ. Νικολαΐδη, με τίτλο «Μνήμη», σε μια απόπειρα διαλόγου της βυζαντινής τέχνης με τη σύγχρονη εικαστική δημιουργία[2].

Η σημαντική αυτή έκθεση, «Ώρες Βυζαντίου», πλαισιώθηκε από ποικίλες παράλληλες δράσεις. Εκδόθηκε αναλυτικός επιστημονικός κατάλογος, με τίτλο «Ώρες Βυζαντίου. Έργα και ημέρες στο Βυζάντιο. Η Πολιτεία του Μυστρά», που αναφέρεται αναλυτικά στις θεματικές ενότητες και τα εκθέματα που τις τεκμηριώνουν. Ιδιαίτερα κατατοπιστικό για τους πολυάριθμους επισκέπτες αποδείχθηκε το μικρό φυλλάδιο-οδηγός διαδρομών της έκθεσης, που μοιραζόταν δωρεάν, ενώ υλοποιήθηκε και εκπαιδευτική έκδοση, που περιλαμβάνει σχετικό επιτραπέζιο παιχνίδι με τίτλο «Μυζηθράς. Παιχνίδι σε μια καστροπολιτεία».

Κατά το διάστημα Νοεμβρίου 2001-Φεβρουαρίου 2002 οργανώθηκε κύκλος διαλέξεων γύρω από τους θεματικούς άξονες της έκθεσης, με ομιλητές καταξιωμένους επιστήμονες και συγκεκριμένα:

- την καθηγήτρια ΕΜΠ Μ. Ασπρά, με τίτλο «Η Παντάνασσα του Μυστρά: μια ανατολίτισσα κυρά με ευρωπαϊκά στολίδια»,
- την πρύτανη, πρόεδρο του Πανεπιστημίου της Ευρώπης Ε. Γλύκατζη-Αρβελέρ, με τίτλο «Η βυζαντινή πόλη»,
- την αρχαιολόγο-ιστορικό της βυζαντινής τέχνης Α. Λούβη-Κίζη, με τίτλο «Μία πριγκίπισσα, ένα μοναστήρι και η συνάντηση δύο κόσμων στον Μυστρά», και
- την αρχαιολόγο, διευθύντρια της Εφορείας Αρχαιοπωλείων και Ιδιωτικών Συλλογών Ρ. Ετζέογλου, με τίτλο «Ο Μυστράς στα χρόνια του Ανδρονίκου Β΄ Παλαιολόγου».

Κατά τη βραδιά των εγκαινίων πραγματοποιήθηκε στον αρχαιολογικό χώρο καλλιτεχνική εκδήλωση, μουσική βραδιά με την Έλλη Πασπαλά. Τέλος, από το θεατρικό εργαστήρι του Πανεπιστημίου Κύπρου παρουσιάστηκε στον Μυστρά το μεσαιωνικό «Χρονικό της Κύπρου» του Λεόντιου Μαχαιρά.

Το σκέλος της έκθεσης των «Ωρών Βυζαντίου» που παρουσιάστηκε στον Μυστρά σχεδιάστηκε και υλοποιήθηκε από την 5η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων, σε στενή συνεργασία με το Τμήμα Μουσείων της Διεύθυνσης Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Μνημείων, αλλά και με τη συμμετοχή εξωτερικών συνεργατών, των οποίων η συμβολή κυρίως σε θέματα μουσειογραφικού σχεδιασμού υπήρξε καίρια και καθοριστική του τελικού αποτελέσματος[3].

Με τη συμμετοχή στις «Ώρες Βυζαντίου» ο Μυστράς απέκτησε ένα νέο δυναμικό ρόλο στην επικοινωνιακή διάσταση, που ένας οργανωμένος αρχαιολογικός χώρος οφείλει να έχει, καθώς μάλιστα αρκετές από τις παρεμβάσεις που έγιναν είχαν μόνιμο χαρακτήρα, κυρίως η επανέκθεση του Μουσείου και οι πληροφοριακές πινακίδες στο χώρο.

ΜΟΥΣΕΙΑΚΕΣ ΠΑΡΕΜΒΑΣΕΙΣ ΣΤΟΝ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΟ ΧΩΡΟ ΜΥΣΤΡΑ

Ο Μυστράς, υστεροβυζαντινό αστικό κέντρο με πλήθος στοιχείων που αφορούν στην οργάνωση της ζωής των κατοίκων του, προσφέρει στον επισκέπτη μια μοναδική δυνατότητα περιήγησης και εξερεύνησης ενός «αυθεντικού» περιβάλλοντος. Η ανάδειξη της ίδιας της βυζαντινής καστροπολιτείας ως εκθέματος που υπαγορεύθηκε από τη συμμετοχή του Μυστρά στην έκθεση «Ώρες Βυζαντίου. Έργα και ημέρες στο Βυζάντιο», κατά το έτος 2001, αποτέλεσε το πρώτο δυναμικό «άνοιγμα» του Μυστρά στην επικοινωνιακή διάσταση που ένας οργανωμένος αρχαιολογικός χώρος οφείλει να έχει.

Οι «Μουσειακές παρεμβάσεις στον Αρχαιολογικό Χώρο Μυστρά» στοχεύουν στην ολοκλήρωση και ενίσχυση του ρόλου αυτού. Πρόκειται για έργο που συγχρηματοδοτείται από την Ευρωπαϊκή Ένωση (Επιχειρησιακό Πρόγραμμα Πελοποννήσου 2000-2006) και υλοποιείται από την 5η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων, σε συνεργασία με τη Διεύθυνση Μουσείων, Εκθέσεων και Εκπαι-

1. Βλ. *ΑΔ* 55 (2000): Χρονικά, σ. 251.

2. Την επιμέλεια της έκθεσης είχε ο Α. Ιωαννίδης, ιστορικός τέχνης, επιμελητής στην Εθνική Πινακοθήκη. Το έργο αυτό αποτέλεσε την τελευταία καλλιτεχνική δημιουργία του Γ. Νικολαΐδη, ο οποίος λίγο αργότερα απεβίωσε.

3. Τη γενική επιμέλεια και το συντονισμό της έκθεσης είχαν η Αιμιλία Μπακούρου, διευθύντρια της 5ης ΕΒΑ, η Π. Καλαμαρά, αρχαιολόγος του Τμήματος Μουσείων της ΔΒΜΜ και η Έ. Βλάχου, μουσειολόγος της 5ης ΕΒΑ. Επιστημονικοί συνεργάτες ήταν οι αρχαιολόγοι της 5ης ΕΒΑ Α. Μέξια, Π. Περδικούλιας, Γ. Κατσουγκράκη, Λ. Νικολακάκη. Η μουσειογραφική μελέτη των εκθεσιακών χώρων έγινε από τους Στ. Παπαγιάννη και Γ. Κυριαζή.

δευτικών Προγραμμάτων[4]. Οι εργασίες ξεκίνησαν το Σεπτέμβριο του 2002 και αναμένεται να ολοκληρωθούν στο τέλος του 2005.

Κατά τα έτη 2002-2004 εκπονήθηκαν από το επιστημονικό προσωπικό της Εφορείας μελέτες που αφορούσαν στη συντήρηση αρχαιολογικού υλικού, και συγκεκριμένα των τοιχογραφιών του ναού των Αγίων Θεοδώρων και γλυπτών αρχιτεκτονικών μελών από τη συλλογή του Μυστρά, η υλοποίηση των οποίων άρχισε αμέσως μετά την έγκρισή τους από το ΚΑΣ[5]. Στο πλαίσιο της συμπλήρωσης - συντήρησης του εποπτικού υλικού του χώρου ανανεώθηκαν ορισμένες από τις πληροφοριακές πινακίδες που βρίσκονται σε επιλεγμένα σημεία του αρχαιολογικού χώρου, ενώ τοποθετήθηκαν νέες μικρές πινακίδες σήμανσης σε ορισμένα μνημεία. Τέλος, στον τομέα της προβολής του αρχαιολογικού χώρου, πραγματοποιήθηκε δίγλωσση έκδοση (ελληνικά - αγγλικά) βιβλίου-λευκώματος, με τίτλο *Έρπουν, πετούν και ανθίζουν στο Μυστρά*, το οποίο περιλαμβάνει φωτογραφίες χαρακτηριστικών ειδών της χλωρίδας και της πανίδας του Μυστρά του βιολόγου-φωτογράφου Andrea Bonetti, με εισαγωγή της Αιμ. Μπακούρου.

ΑΙΜΙΛΙΑ ΜΠΑΚΟΥΡΟΥ - ΑΓΓΕΛΙΚΗ ΜΕΞΙΑ

Δίκτυο Μουσείων Μάνης

Το «Δίκτυο Μουσείων Μάνης» αποτελεί μια ευρύτατη μουσειακή παρέμβαση που έχει ως στόχο του την ανάδειξη του εξαιρετικού μνημειακού πλούτου και της ιδιαίτερης πολιτιστικής φυσιογνωμίας της κλειστής γεωγραφικής ενότητας της Μάνης, μέσα από μια σειρά «σταθμών ενημέρωσης» που λειτουργούν ως πυξίδα προσανατολισμού για τον επισκέπτη. Κάθε «σταθμός» παρουσιάζει και μια διαφορετική έκφανση της δημιουργικότητας των κατοίκων της περιοχής κατά τους βυζαντινούς χρόνους, συμπληρώνοντας παράλληλα τις θεματικές των υπολοίπων μουσείων.

Η δράση αυτή, που συγχρηματοδοτείται από την Ευρωπαϊκή Ένωση (Επιχειρησιακό Πρόγραμμα Πελοποννήσου 2000-2006), υλοποιείται από την 5η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων σε στενή συνεργασία με τη Διεύθυνση Μουσείων, Εκθέσεων και Εκπαιδευτικών Προγραμμάτων[6]. Περιλαμβάνει τρία υποέργα[7] και πρόκειται να ολοκληρωθεί και εγκαινιαστεί κατά το έτος 2006.

Ο πρώτος «σταθμός» του Δικτύου είναι στην Καρδαμύλη στον Πύργο των Μούρτζινων. Η θεματική της έκθεσης είναι «Οι μανιάτικοι οικισμοί» και διαρθρώνεται σε τρεις βασικές ενότητες:

Στον Α΄ όροφο παρουσιάζεται η ενότητα «Οι μανιάτικοι οικισμοί και ο ζωτικός τους χώρος» (Πίν. 72 α). Στο Β΄ όροφο, η ενότητα «Όψεις της μανιάτικης κοινωνίας» και στο ισόγειο το «Οχυρό συγκρότημα των Μούρτζινων» (Πίν. 72 β).

Η έκθεση βασίζεται κατεξοχήν σε εποπτικό υλικό: φωτογραφίες, χάρτες, κείμενα, σχέδια και μακέτες, το οποίο τεκμηριώνει τις ενότητες. Μικρός αριθμός αυθεντικών αντικειμένων – μεταβυζαντινών και νεοτέρων χρόνων – λειτουργούν ως συμπληρωματικά τεκμήρια, αλλά και προσδίδουν στην έκθεση την απαιτούμενη ποικιλία. Το σχεδιασμό του μουσειακού χώρου καθόρισαν αιτήματα όπως: το κέλυφος-μνημείο να παραμείνει αναγνώσιμο, να πληρούνται οι συνθήκες ασφαλείας του χώρου και των εκθεμάτων, το σύνολο των παρεμβάσεων να συλλειτουργεί με το χώρο για τη βιωματική προσέγγιση του περιεχομένου. Στην υπηρεσία του τελευταίου στόχου τίθενται ο φωτισμός, τα υλικά, οι μορφές και η διάταξη των κατασκευών που εξοπλίζουν τους χώρους του μουσείου στο σύνολό τους. Ειδική μέριμνα έχει ληφθεί για τη ρύθμιση του μικροκλίματος στην προθήκη των χαρτών εκθεμάτων. Οι χώροι παρακολουθούνται με κάμερες και επίσης έχει εγκατασταθεί σύστημα πυρανίχνευσης και πυροσβεστήρες. Οι βοηθητικές λειτουργίες – φυλάκιο/πωλητήριο, χώροι υγιεινής – στεγάζονται προσωρινά σε λυόμενες κατασκευές έως ότου ολοκληρωθεί η αποκατάσταση των λοιπών χώρων του συγκροτήματος. Το εκθεσιακό πρόγραμμα συμπληρώνουν εκδοτικές δράσεις (έντυπος κατάλογος σε ελληνική και αγγλική γλώσσα, DVD-ROM και video με πρωτότυπες αφηγήσεις Μανιατών για θέματα λαϊκού πολιτισμού).

Το υποέργο «Πύργος Μούρτζινων» άρχισε, συμπεριλαμβανομένης της μουσειολογικής και μουσειογραφι-

4. Την επίβλεψη των εργασιών έχουν αναλάβει οι: Α. Παρίση, αρχιτέκτονας της Διεύθυνσης Μουσείων, Εκθέσεων και Εκπαιδευτικών Προγραμμάτων, Ντ. Ντουβή, αρχιτέκτονας της 5ης ΕΒΑ, Θ. Κριμήτσος, μηχανικός δομικών έργων της 5ης ΕΒΑ, Α. Μέξια, αρχαιολόγος της 5ης ΕΒΑ.

5. Βλ. αναλυτικά «Εργασίες Συντήρησης».

6. Τη γενική επιμέλεια και το συντονισμό του έργου έχουν οι: Ι. Κακούρης, διευθυντής Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Αρχαιοτήτων, Αιμ. Μπακούρου, διευθύντρια της 5ης Εφορείας Βυζαντινών Αρχαιοτήτων, Α. Παρίση, αρχιτέκτονας της Διεύθυνσης Μουσείων, Εκθέσεων και Εκπαιδευτικών Προγραμμάτων, και Π. Καλαμαρά, αρχαιολόγος της Διεύθυνσης Μουσείων, Εκθέσεων και Εκπαιδευτικών Προγραμμάτων.

7. Υποέργο 1: Πύργος Πικουλάκη - οργάνωση της μόνιμης έκθεσης, υποέργο 2: Πύργος Μούρτζινων - οργάνωση της μόνιμης έκθεσης, και υποέργο 3: Εκδόσεις - Επικοινωνία (Πύργος Πικουλάκη, Πύργος Μούρτζινων).

κής μελέτης, το 2002 και ολοκληρώθηκε το Δεκέμβριο του 2004. Για την υλοποίησή του συνεργάστηκαν δεκάδες άτομα ποικίλων ειδικοτήτων, υπάλληλοι του ΥΠΠΟ με μόνιμη ή έκτακτη σχέση εργασίας, αλλά και εξωτερικοί συνεργάτες.

Η οργάνωση του δεύτερου «σταθμού» του Δικτύου, στον πύργο Πικουλάκη στην Αρεόπολη, με τίτλο «Ιστορίες θρησκευτικής πίστης στη Μάνη», άρχισε το καλοκαίρι του 2004 και αναμένεται να ολοκληρωθεί στις 31-3-2006. Η μόνιμη έκθεση θα αναφέρεται στη διάδοση και επικράτηση της χριστιανικής λατρείας στη χερσόνησο της Μάνης, από τους παλαιοχριστιανικούς μέχρι και τους νεότερους χρόνους, όπως καταγράφεται στα μνημεία του υλικού πολιτισμού. Κατά το 2004 το επιστημονικό προσωπικό της Εφορείας και της Διεύθυνσης Μουσείων, Εκθέσεων και Εκπαιδευτικών Προγραμμάτων επεξεργάστηκε τη μουσειολογική μελέτη του νέου μουσείου.

Τις εκθέσεις στην Καρδαμύλη και στην Αρεόπολη πλαισιώνουν έντυπες και ηλεκτρονικές εκδόσεις: α) δίγλωσσοι κατάλογοι που αναφέρονται αναλυτικά στη θεματική των μουσείων Μούρτζινων και Πικουλάκη, με τίτλο *Μανιάτικοι οικισμοί* (Πίν. 72 γ) και *Ιστορίες θρησκευτικής πίστης στη Μάνη*, αντίστοιχα, β) δίγλωσσο ενημερωτικό φυλλάδιο, που συνδέει όλους τους «σταθμούς» του Δικτύου (Πίν. 72 δ), γ) ψηφιακή έκδοση DVD-ROM που θα αφορά επίσης όλους τους «σταθμούς» και θα παρουσιάζει τον υλικό πολιτισμό της χερσονήσου της Μάνης, σε συνάρτηση με τις θεματικές των εκθέσεων του Δικτύου, και δ) αφίσες και λοιπό υλικό που θα κυκλοφορήσει για τα εγκαίνια του Δικτύου.

Στο πλαίσιο του ίδιου προγράμματος εντάχθηκε και η δημιουργία ψηφιακών χαρτών της περιοχής της Μάνης, όπου σημειώνονται οι θέσεις των οικισμών και των μνημείων των βυζαντινών, μεταβυζαντινών και νεότερων χρόνων[8]. Οι χάρτες αυτοί, ορισμένοι από τους οποίους εντάχθηκαν ή πρόκειται να ενταχθούν στις εκθέσεις των δύο παραπάνω μουσείων, αποτελούν ένα ιδιαίτερα χρήσιμο και δυναμικό εργαλείο στην προσπάθεια της Εφορείας για διαχείριση και ανάδειξη του μνημειακού πλούτου της Μάνης, καθώς παρέχουν τη δυνατότητα μελλοντικού εμπλουτισμού τους.

Ως επόμενοι σταθμοί του Δικτύου έχουν επιλεγεί ο Πύργος Δουράκη στην Καστάνια, που θα παρουσιάζει τους Μανιάτες τεχνίτες, και ο πύργος Τζανετάκη στην Κρανάη Γυθείου, που θα παρουσιάζει τη Μάνη με τα μάτια των άλλων, ενώ συμπληρωματικά ένα τμήμα της έκθεσης στο μελλοντικό Βυζαντινό Μουσείο Καλαμάτας θα είναι επίσης αφιερωμένο στη Μάνη. Η υλοποίηση των εκθέσεων αυτών θα πραγματοποιηθεί με χρηματοδότηση από άλλα προγράμματα, ολοκληρώνοντας έτσι το Δίκτυο Μουσείων Μάνης, παρέμβαση που βρίσκεται σε άμεση σύνδεση με τα μνημεία της ευρύτερης περιοχής, καθώς όλη η χερσόνησος αποτελεί ένα «ανοιχτό μουσείο», προς το οποίο θα πρέπει να κατευθύνεται ο περιηγητής για να αποκομίσει μια σαφή εικόνα του μανιάτικου τοπίου και των κατοίκων του.

ΑΙΜΙΛΙΑ ΜΠΑΚΟΥΡΟΥ - ΒΙΡΓΙΝΙΑ ΑΛΜΠΑΝΗ - ΑΓΓΕΛΙΚΗ ΜΕΞΙΑ

Έκθεση Ξυλογλύπτων

Το χρονικό διάστημα 1991-2004 πραγματοποιήθηκαν, είτε στα εργαστήρια της Διεύθυνσης Συντήρησης Αρχαιοτήτων είτε στο εργαστήριο του Κλιμακίου, εργασίες συντήρησης ξυλόγλυπτων αντικειμένων προερχόμενων από τις περιοχές της Μεσσηνιακής Μάνης και της Αλαγονίας. Η διαπίστωση ότι αποτελούν ένα ομοιογενές και ενδιαφέρον σύνολο γέννησε την ιδέα να παρουσιαστούν στο ευρύ κοινό[9]. Το 2002 έγιναν συνεννοήσεις με τους ιερείς των ναών προκειμένου να επιτρέψουν το δανεισμό και την έκθεση των ξυλογλύπτων και με το Μητροπολίτη Μεσσηνίας ώστε να συναινέσει να φιλοξενηθούν στον αναστηλωμένο Ι.Ν. Αγίου Γεωργίου Καλαμάτας. Το 2003 εξασφαλίστηκε η οικονομική συμβολή ιδιώτη χορηγού και προετοιμάστηκε σε συνεργασία με τη ΔΜΕΕΠ ο φάκελος της μουσειολογικής και μουσειογραφικής μελέτης[10] που εγκρίθηκε από το ΚΑΣ. Παράλληλα, αποφασίστηκε η έκθεση να συνοδευθεί από την έκδοση επιστημονικού καταλόγου (Πίν. 73 α). Τα εγκαίνια της έκθεσης με τίτλο «Με πίστη και φαντασία. Εκκλησιαστικά ξυλόγλυπτα του Δυτικού Ταϋγέτου» έγιναν στις 11-7-2004 από τον Υφυπουργό Πολιτισμού Π. Τατούλη. Τριάντα επτά χαρακτηριστικά δείγματα της ξυλογλυπτι-

8. Ο σχεδιασμός και συντονισμός της παραγωγής των ψηφιακών χαρτών έγινε από την Π. Καλαμαρά, αρχαιολόγο, και τον Ι. Εφραιμίδη, αρχιτέκτονα. Την τεκμηρίωση και επιμέλεια των αρχαιολογικών δεδομένων ανέλαβαν οι αρχαιολόγοι: Λ. Μόσχου, Β. Αλμπάνη, Σ. Γερμανίδου, Α. Μέξια, Ν. Μπούζα, Λ. Νικολακάκη, Ν. Ρουμελιώτης. Η συγκέντρωση των συντεταγμένων των αρχαιολογικών δεδομένων βασίστηκε σε επιτόπια έρευνα των Ι. Εφραιμίδη, αρχιτέκτονα, και Μ.-Ι. Κουτσουδάκη, αρχαιολόγου, καθώς και σε χάρτη των Λ. Μόσχου και Τ. Μόσχου με τους ερειπωμένους αγροτικούς οικισμούς.

9. Ο Κ. Αντωνάκος (†1999) συνέλαβε πρώτος την ιδέα.

10. Ομάδα εργασίας μουσειολογικής μελέτης: Π. Καλαμαρά, Β. Αλμπάνη, Τζ. Αλμπάνη, Ν. Μπούζα, Σ. Γερμανίδου, Ειρ. Λεοντακιανάκου, Έ. Κατερίνη. Μουσειογραφική μελέτη-εφαρμογή: Α. Παρίση. Ηλεκτρονική σχεδίαση: Φ. Πανταζίδου, Μ. Σκουρογιάννη.

κής τέχνης (Πίν. 73 β), που άνθησε στη Μεσσηνία από το 17ο μέχρι το 19ο αιώνα, αναδείχθηκαν στο λιτό και κατανυκτικό περιβάλλον της εκκλησίας με τη βοήθεια του υποβλητικού φωτισμού και της θρησκευτικής μουσικής υπόκρουσης. Η μεγάλη προσέλευση επισκεπτών και οι ενθουσιώδεις εντυπώσεις τους για την άψογη παρουσίαση συνετέλεσαν στο να παραταθεί η διάρκεια της έκθεσης μέχρι το τέλος Νοεμβρίου.

ΒΙΡΓΙΝΙΑ ΛΑΜΠΑΝΗ

ΔΙΑΜΟΡΦΩΣΕΙΣ

Διαρκής ήταν η μέριμνα της Εφορείας για την καθαριότητα και τον ευτρεπισμό αστικών και περιαστικών αρχαιολογικών χώρων, όπως είναι ο αρχαιολογικός χώρος της Ακρόπολης της Σπάρτης, που διασώζει σημαντικά μεσαιωνικά κατάλοιπα, αλλά και ανασκαμμένα οικόπεδα, εντός του πολεοδομικού ιστού της σύγχρονης πόλης της Σπάρτης, που συνιστούν σημαντικές μαρτυρίες για τη δομή και την οργάνωση της μεσαιωνικής πόλης. Αναλήφθηκαν εξάλλου εργασίες διαμόρφωσης και συντήρησης στο πλαίσιο της προστασίας των μνημείων αλλά και της βελτίωσης της επισκεψιμότητάς τους. Πραγματοποιήθηκαν επίσης συντηρήσεις και στερεώσεις μικρής έκτασης σε κάστρα (Γεράκι, Άργος κτλ.), καθώς και βελτιώσεις της προσπελασιμότητάς τους.

Κάστρο Μονεμβασίας

Στο πλαίσιο του υποέργου «Ανάδειξη - βελτίωση επισκεψιμότητας αρχαιολογικού χώρου Μονεμβασίας» που χρηματοδοτείται από το Γ΄ ΚΠΣ πραγματοποιήθηκαν εργασίες καθαρισμού και διαμόρφωσης υφιστάμενων μονοπατιών, εντοπίστηκαν και ορίστηκαν διαδρομές που διέρχονται από μνημεία και διανοίχθηκαν δρόμοι του αρχικού πολεοδομικού ιστού της Άνω και Κάτω Πόλης Μονεμβασίας (Σχέδ. 1). Ειδικότερα έγιναν εργασίες καθαρισμού από τη βλάστηση, διερεύνησης και οριοθέτησης των δρόμων και των παρακείμενων κτισμάτων, συγκέντρωσης λίθων σε ξερολιθιές και άρση επικινδυνοτήτων.

Σχεδιάστηκε το δίκτυο περιήγησης στον αρχαιολογικό χώρο με κριτήριο την ανάδειξη, κατά το δυνατόν, του αρχικού πολεοδομικού ιστού. Παράλληλα, σχεδιάστηκαν πινακίδες με πληροφοριακό υλικό, οι οποίες θα τοποθετηθούν σε κατάλληλα σημεία του χώρου, καθώς και χάρτης - αεροφωτογραφία της καστροπολιτείας, όπου σημειώνονται οι προτεινόμενες πορείες και τα μνημεία. Επίση, συντάχθηκε ενημερωτικό δίγλωσσο φυλλάδιο με τίτλο *Περιήγηση στη Μονεμβασία*.

ΑΙΜΙΛΙΑ ΜΠΑΚΟΥΡΟΥ - ΠΑΝΑΓΙΩΤΑ ΣΚΑΓΚΟΥ

ΑΝΑΣΤΗΛΩΤΙΚΕΣ - ΣΤΕΡΕΩΤΙΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ

ΝΟΜΟΣ ΛΑΚΩΝΙΑΣ

Καστρί

Ναός Αγίου Δημητρίου Μεσονησίων

Το μνημείο έχει χτιστεί στην πεδινή θέση Μεσονήσια, μεταξύ δύο παραποτάμων του Ευρώτα, βορειοδυτικά του Μυστρά και κοντά στην «ιστορική οδό» που οδηγούσε από τη μεσαιωνική πολιτεία στην Αρκαδία.

Πρόκειται για μονόχωρο δρομικό κτίσμα με ψηλή, τρίπλευρη εξωτερικά και ημικυκλική εσωτερικά αψίδα ιερού, συνεχόμενη ορθογώνια προσθήκη στα δυτικά και ξυλόστεγη στοά στηριζόμενη σε κυλινδρικά, λιθόκτιστα στηρίγματα στα νότια. Η σημερινή μορφή του ναού είναι αποτέλεσμα διαφόρων επεμβάσεων που έγιναν κατά καιρούς επιφέροντας αλλοίωση στην τυπολογία και στη μορφολογία του. Ο πυρήνας του (διαστ. 8,48×4,62 μ.) ανήκε στον αρχιτεκτονικό τύπο των σταυρεπίστεγων ναών[11] και ειδικότερα στην παραλλαγή Α3 σύμφωνα με την κατηγοριοποίηση του Α. Ορλάνδου[12], όπως προκύπτει από τη διάρθρωση των πλάγιων τοίχων εσωτερικά, με τρία τυφλά αψιδώματα, από τα οποία το μεσαίο αντιστοιχούσε στην εγκάρσια καμάρα (Σχέδ. 2). Η ύπαρξη τοιχογραφημένης παράστασης που θα μπορούσε να χρονολογηθεί στους υστεροβυζαντινούς χρόνους, στο ανατολικό αψίδωμα της νότιας πλευράς, εντός του ιερού, αποτελεί ένα terminus ante quem για την ίδρυση του ναού. Η επιλογή του σταυρεπίστεγου αρχιτεκτονικού τύπου, η διάδοση του οποίου είναι βεβαιωμένη από το 13ο αιώνα και μετά, οι αναλογίες του κτίσματος[13] και η επιμελημένη μορφή της τοιχοποιίας στην αψίδα του ιερού και σε τμήμα της νότιας πλευράς, με επάλληλες στρώσεις μεγάλων λίθων, αδρά κατεργασμένων στην εξωτερική τους παρειά, που χωρίζονται μεταξύ τους από μονές σειρές πλίνθου, συνηγορούν για τη χρονολόγηση του μνημείου στην υστεροβυζαντινή περίοδο. Σοβαρά στατικά προβλήματα στις τοιχοποιίες οδήγησαν πιθανότατα στη μετασκευή

11. Ν. Δρανδάκης, Σχεδίασμα καταλόγου των τοιχογραφημένων βυζαντινών και μεταβυζαντινών ναών της Λακωνίας, *Λακωνικαί Σπουδαί* 13 (1996), σ. 172.

12. Α.Κ. Ορλάνδος, Οι σταυρεπίστεγοι ναοί της Ελλάδος, *ΑΒΜΕ* 1 (1935), σ. 45-46. Κατά τον Μ. Δωρή ανήκει στον τύπο ΣΤ 1.2.2, βλ. Μ. Δωρής, *Πρόταση για την τυπολογία των σταυρεπίστεγων ναών*, Αθήνα 1991, σ. 9 (δακτυλογραφημένες σημειώσεις).

13. H.M. Küpper, *Der Bautypus der Griechischen Dachtranseptkirche*, Band II, Amsterdam 1990, σ. 136-137.

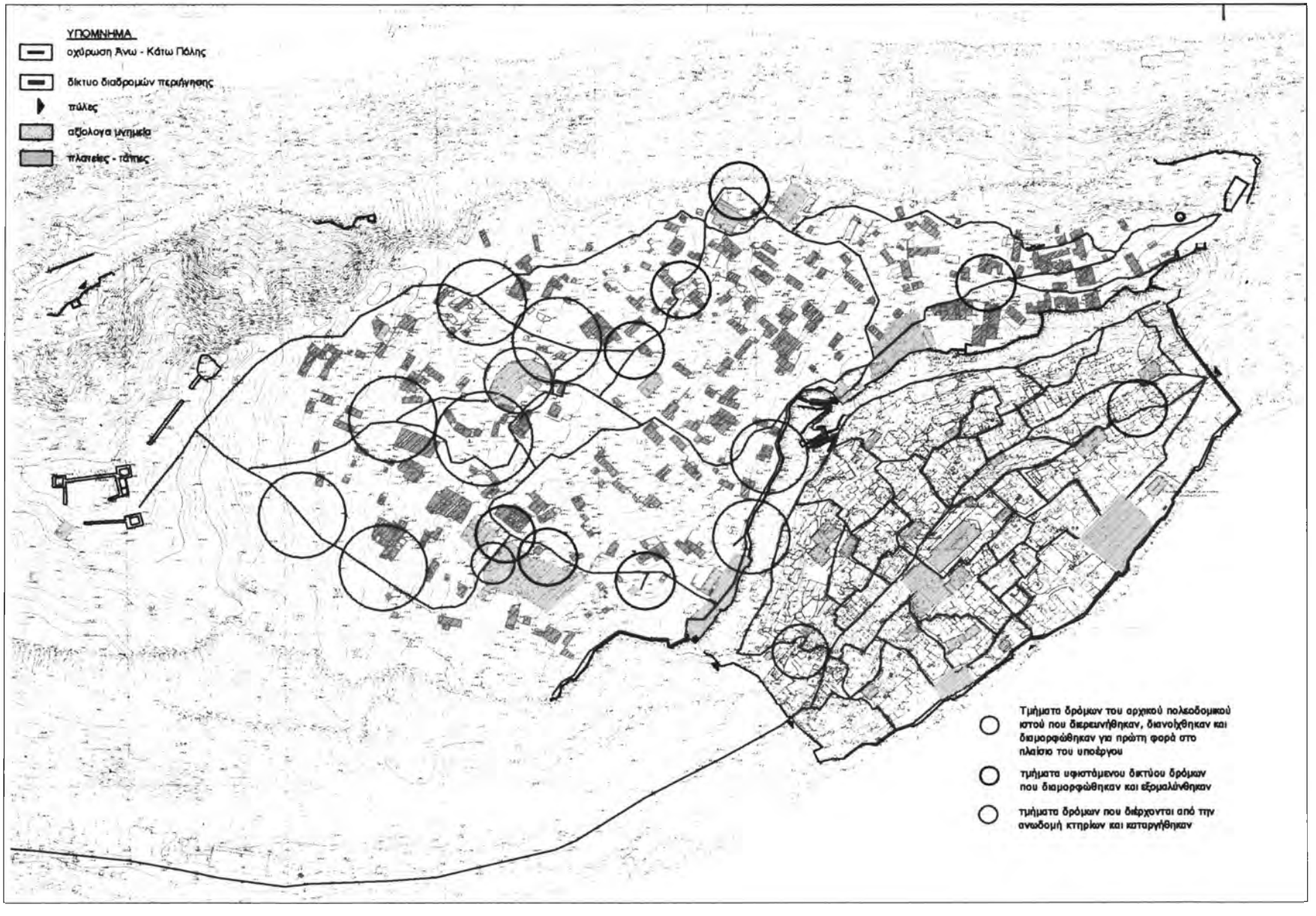

Σχέδ. 1. Νομός Λακωνίας. Αρχαιολογικός χώρος Κάστρου Μονεμβασίας. Διαμορφώσεις στην Άνω και Κάτω Πόλη. Επεξεργασμένο τοπογραφικό διάγραμμα.

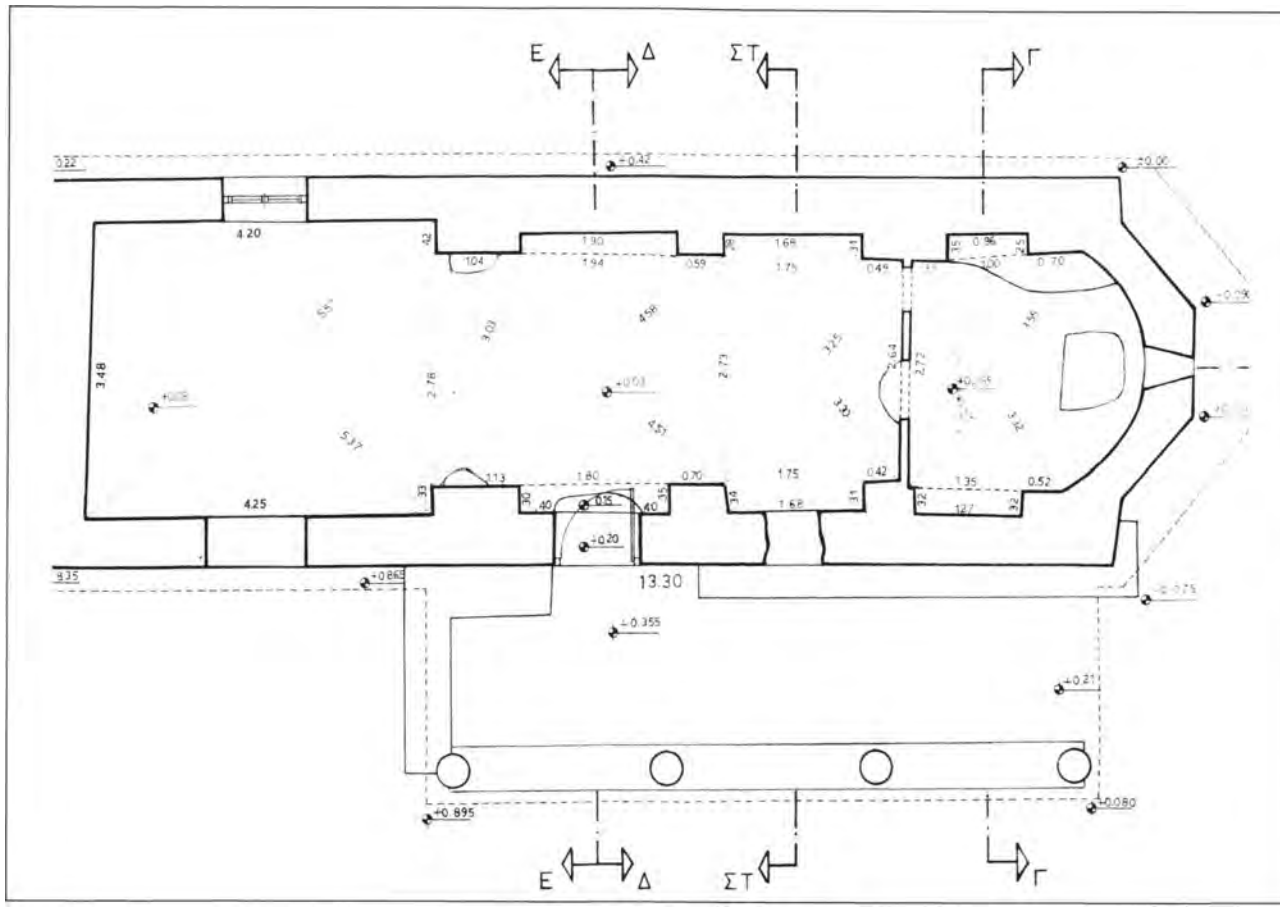

Σχέδ. 2. Νομός Λακωνίας. Καστρί. Ναός Αγίου Δημητρίου Μεσονησίων. Κάτοψη.

του σε μονόχωρο κτίσμα με ξύλινη κεραμοσκεπή, άγνωστο όμως σε ποια εποχή. Η αψίδα του ιερού ξαναχτίστηκε, χωρίς τεταρτοσφαίριο. Στα δυτικά και σε όψιμη οικοδομική φάση, πιθανώς στις αρχές του 20ού αιώνα, έγινε προσθήκη ορθογώνιου χώρου (διαστ. 4,90×4,79 μ.) με μεγάλο ορθογώνιο παράθυρο στη βόρεια πλευρά και θύρα στη νότια, η οποία στη συνέχεια φράχθηκε. Η οικοδόμηση της προσθήκης υπαγόρευσε την κάλυψη του μνημείου με ενιαία τετράρριχτη κεραμοσκεπή, η οποία επεκτάθηκε ώστε να καλύψει και την αψίδα.

Ο ναός του Αγίου Δημητρίου, και ειδικότερα η τοιχογραφία που διατηρείται στο αψίδωμα του ιερού, εμπεριέχει μια σημαντική πληροφορία για την εκκλησιαστική ιστορία της Λακωνίας, κατά τη μεσοβυζαντινή περίοδο. Πρόκειται για την παράσταση δύο ολόσωμων, μετωπικών αγίων με αρχιερατικά ενδύματα, από τους οποίους ο ένας ταυτίζεται επιγραφικά με τον άγιο Θεόκλητο Λακεδαιμονίας, που έζησε τον 9ο αιώνα και ως επίσκοπος Λακεδαιμονίας συμμετείχε στην 8η Σύνοδο, τη λεγόμενη Ψευτοσύνοδο κατά του Φωτίου, η οποία συνήλθε στην Κωνσταντινούπολη και θεωρήθηκε ενωτική[14]. Η τοιχογραφία αυτή αποτελεί ισχυρή ανάμνηση της αγιότητας του Λακεδαιμόνιου ιεράρχη και είναι η μοναδική μέχρι σήμερα εντοπισμένη γραπτή παράστασή του[15].

Ο ναός αντιμετώπιζε σοβαρότατα αρχιτεκτονικά και στατικά προβλήματα, και συγκεκριμένα ρηγματώσεις μεγάλου εύρους στην τοιχοποιία, αποδιοργανώσεις των λιθοδομών επάνω από τη θύρα εισόδου και στις απολήξεις των τοίχων, αποσάθρωση των αρμολογημάτων στο μεγαλύτερο τμήμα τους, εκτεταμένες βλάβες στο φέροντα οργανισμό της ενιαίας στέγης του μνημείου και του ημιυπαίθριου χώρου λόγω αποσάθρωσης των στοιχείων του ξύλινου φορέα και προχωρημένη φθορά των κερα-

14. Α.Γ. Σγουρίτσας, Ο Λακεδαιμονίας, Άγιος Θεόκλητος, *Θεολογία* 26 (1956), σ. 567.

15. Ε. Πάντου, Ο Λακεδαιμονίας Άγιος Θεόκλητος. Τοπογραφικές επισημάνσεις, *Διεθνές Συνέδριο, Η Σπάρτη και η Λακωνία από τα προϊστορικά μέχρι τα νεώτερα χρόνια, Σπάρτη 17-20 Μαρτίου 2005*, Περιλήψεις ανακοινώσεων.

μιδιών βυζαντινού τύπου που επικάλυπταν τη στέγη, και αποδιοργάνωση του δαπέδου της προσθήκης.

Για την αποκατάσταση του μνημείου συντάχθηκε το 2000 αρχιτεκτονική και στατική μελέτη από την Εφορεία[16], με στόχο τη διασφάλιση της στατικής του επάρκειας, την εξυγίανση των φθαρμένων τμημάτων και την κατά το δυνατόν ανάδειξη της αρχιτεκτονικής του μορφής, όπως αυτή διαμορφώθηκε κατά τη διάρκεια της οικοδομικής του ιστορίας.

Η εφαρμογή της μελέτης, η οποία προηγούμενα εγκρίθηκε από τη Διεύθυνση Αναστήλωσης Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Μνημείων του Υπουργείου Πολιτισμού (αριθ. αποφ. ΥΠΠΟ/ΔΑΒΜΜ/59546/2416/ 31.1.2001), εντάχθηκε στο χρηματοδοτικό πρόγραμμα του Γ΄ ΚΠΣ και οι εργασίες που εκτελέστηκαν με αυτεπιστασία ξεκίνησαν το φθινόπωρο του 2002.

Αναλυτικότερα, κατά τα έτη 2001-2004:

Καθαιρέθηκε λόγω ετοιμορροπίας και ανακατασκευάστηκε το αναλημματικό λιθόκτιστο τοιχίο στα βορειοανατολικά του μνημείου που συγκρατεί το πρανές με έντονη κλίση.

Πραγματοποιήθηκαν διερευνητικές τομές στο έδαφος και σε επαφή με τα θεμέλια του ναού. Διαπιστώθηκε η έδραση του κτίσματος σε βράχο, γεγονός που δεν επέτρεψε την κατασκευή αποστραγγιστηρίου (drainage).

Έγινε τμηματική καθαίρεση των εξωτερικών αρμολογημάτων, των εσωτερικών επιχρισμάτων, του νεωτερικού, από τσιμέντο, τέμπλου και της παλιάς στέγης. Καθολική σχεδόν αποσάθρωση των δομικών κονιαμάτων και αποδιοργάνωση της τοιχοποιίας παρουσίαζε ο βόρειος τοίχος του κυρίως ναού, στοιχείο που επέβαλε την προσεκτική καθαίρεση του μεγαλύτερου μέρους του και την ανάκτισή του με το ίδιο υλικό κατά τον υφιστάμενο τρόπο δομής. Καθαιρέθηκε, επίσης, το ετοιμόρροπο τμήμα της λιθοδομής πάνω από το θυραίο άνοιγμα του κυρίως ναού, στη νότια πλευρά, και ανακατασκευάστηκε με τη χρήση του ίδιου υλικού, αφού προηγουμένως αντικαταστάθηκε το αποσαθρωμένο ξύλινο ανώφλι με νέο, ίδιας μορφής και υλικού με το αρχικό.

Καθαρίστηκαν οι ρωγμές από τα αποσαθρωμένα υλικά και τις μεταγενέστερες, πρόχειρες επεμβάσεις. Οι τριχοειδείς ρωγμές πληρώθηκαν με δομικό κονίαμα, ενώ παράλληλα έγινε προετοιμασία και τοποθετήθηκαν σωληνίσκοι για ενέματα. Για τις μεγάλες ρωγμές εκτός από το συνδετικό κονίαμα χρησιμοποιήθηκαν και μικροί λίθοι («τσιβίκια»). Στις διαμπερείς ρωγμές έγινε συρραφή με μεγάλους λίθους-κλειδιά, κατάλληλα λαξευμένους.

Επισκευάστηκαν τοπικά οι λιθοδομές και συμπληρώθηκαν τα τμήματα που είχαν καταρρεύσει στις απολήξεις των τοιχοποιιών.

Το κακότεχνα διαμορφωμένο, μεταγενέστερο άνοιγμα της νότιας πλευράς του κυρίως ναού πληρώθηκε με λιθοδομή και συνδέθηκε κατάλληλα με την αρχική τοιχοποιία, προκειμένου αυτή να αποκτήσει την αρχική συνοχή της.

Κατασκευάστηκε νέα ξύλινη στέγη (Πίν. 73 γ-δ).

Απομακρύνθηκε το τμήμα της τοιχοποιίας από τσιμεντόλιθους με το οποίο είχε πληρωθεί η θύρα στη νότια πλευρά της προσθήκης.

Έγινε βαθύ αρμολόγημα με τσιμεντοκονίαμα και εφαρμόστηκαν ενέματα.

Έγιναν τελικά αρμολογήματα στις όψεις του μνημείου.

Στο εσωτερικό, μετά την καθαίρεση των επιχρισμάτων και την ανακατασκευή των δομικών κονιαμάτων, η τελική επιφάνεια επιχρίστηκε με επιχρίσματα τριπτά, χωρίς οδηγούς, αφού προηγούμενα λήφθηκαν μέτρα προστασίας της τοιχογραφίας που διατηρείται στο νότιο αψίδωμα του ιερού. Διατηρήθηκαν δε δείγματα των αρχικών επιχρισμάτων του ναού επάνω από τη θύρα εισόδου.

Τοποθετήθηκαν κουφώματα από ξύλο καστανιάς.

Κατασκευάστηκε νέα ξύλινη στέγη, ενιαία τετράρριχτη ανάλογη με την παλιά, η οποία εδράστηκε σε ξύλινο σενάζ. Τοποθετήθηκε πλήρες σανίδωμα (πέτσωμα), ασφαλτόπανο βαρέως τύπου για υγρομόνωση και ημικολυμβητή επικεράμωση με χειροποίητα κοίλα κεραμίδια βυζαντινού τύπου. Ακολούθως κατασκευάστηκε νέα, ξύλινη ψευδοροφή.

Οι εργασίες θα ολοκληρωθούν στο ερχόμενο έτος.

Ταϋγέτη (Μπαρσινίκος)

Ιερά Μονή Ζωοδόχου Πηγής - καθολικό

Το μοναστηριακό συγκρότημα σε κάτοψη σχήματος Π έχει το καθολικό στη βορειοδυτική πλευρά και δύο πτέρυγες κελλιών, οι οποίες αναπτύσσονται ανατολικά, νότια και δυτικά. Η είσοδος στη μονή γίνεται από διαβατικό στην ανατολική πτέρυγα.

Το καθολικό, μικρών διαστάσεων, είναι μονόχωρο καμαροσκέπαστο κτίσμα, με δίρριχτη κεραμοσκέπαστη στέγη και ημικυκλική αψίδα ιερού. Το εσωτερικό του ναού είναι κατάγραφο με τοιχογραφίες, που τοποθετούνται χρονολογικά στα τέλη του 17ου ή στις αρχές του 18ου αιώνα.

Το μνημείο αντιμετώπιζε προβλήματα υγρασίας, τόσο στην ανωδομή όσο και στην τοιχοποιία και εντονότερα στη βόρεια πλευρά, όπου λόγω της κλίσης του φυσικού

16. Τη μελέτη συνέταξαν η Ε. Πάντου, αρχαιολόγος, και οι έκτακτοι υπάλληλοι Κ. Ντουβή, αρχιτέκτονας, και Γρ. Βουλουμάνος, πολιτικός μηχανικός.

εδάφους υγρασία συγκεντρωνόταν στην τοιχοποιία του τα έτη 2001-2002. Για τη στεγανοποίηση του ναού, την αποκατάσταση της αυθεντικότητας της μορφής του και την προστασία του γραπτού του διακόσμου, πραγματοποιήθηκαν εργασίες, βάσει εγκεκριμένης μελέτης[17]. Συγκεκριμένα, στη στέγη του μνημείου έγιναν οι ακόλουθες εργασίες: Καθαιρέθηκε η παλιά κεράμωση, από κεραμίδια και υποκείμενες σχιστολιθικές πλάκες, και έγινε καθαρισμός του εξωραχίου του θόλου, από τα υφιστάμενα υλικά πλήρωσης και τα σαθρά κονιάματα. Διαπιστώθηκε η διάβρωση των κονιαμάτων σε σημαντικό βαθμό. Για το λόγο αυτό πραγματοποιήθηκε αρμολόγημα σε βάθος όλων των αρμών της θολοδομής. Συμπληρώθηκαν τα κενά μεταξύ του εξωραχίου του θόλου και των τοιχοποιιών με περλιτόδεμα, για τη διαμόρφωση των τελικών κλίσεων, επιστρώθηκε κατάλληλο στεγανωτικό υλικό και τοποθετήθηκαν κεραμίδια κοίλα βυζαντινού τύπου κολυμβητά. Τέλος, προκειμένου να αποφευχθεί η συγκέντρωση υγρασίας στη βόρεια πλευρά του μνημείου κατασκευάστηκε αποστραγγιστήριο έργο.

Μυστράς (θέση Μπαλουκόραχη)

Ναός Αγίου Ανδρέα

Το 2001 συνεχίστηκαν[18] και ολοκληρώθηκαν οι εργασίες αποκατάστασης του μνημείου. Συγκεκριμένα, κατασκευάστηκε σενάζ από οπλισμένο σκυρόδεμα στην απόληξη των τοιχοποιιών, αφού προηγουμένως τεκμηριώθηκε ότι το στοιχείο αυτό δεν θίγει τη στατική επάρκεια του ναού. Ακολούθησε η κατασκευή νέας ξύλινης στέγης. Μετά την τοποθέτηση του σκελετού και του πετσώματος έγινε επάλειψη με υγρή πίσσα και επίστρωση με ασφαλτόπανο για λόγους υγρομόνωσης. Κεραμίδια βυζαντινού τύπου, που τοποθετήθηκαν ημικολυμβητά, αποτέλεσαν την επικεράμωση του μνημείου. Κατασκευάστηκε επίσης νέο ξύλινο στέγαστρο, στη θέση του παλιού που καθαιρέθηκε, με μικρότερες όμως διαστάσεις για την ανάδειξη του ναού. Εσωτερικά, την παλαιά ξύλινη ψευδοροφή αντικατέστησε νέα, ίδιας μορφής. Στις όψεις έγιναν τελικά αρμολογήματα και στο εσωτερικό κατασκευάστηκαν νέα επιχρίσματα. Τέλος, τοποθετήθηκαν νέα ξύλινα, καρφωτά κουφώματα στα υπάρχοντα ανοίγματα (Πίν. 74 α).

Μελιτίνη

Ναός Κοίμησης Θεοτόκου

Συνεχίστηκαν[19] και ολοκληρώθηκαν το έτος 2001 οι εργασίες αποκατάστασης του μνημείου με χρηματοδότηση από το Β΄ ΚΠΣ. Συγκεκριμένα, κατασκευάστηκε δακτύλιος από μπετόν στη βάση του τυμπάνου του τρούλου που είναι οκτάπλευρος και χτισμένος με αμελές πλινθοπερίκλειστο σύστημα. Λαξεύθηκαν και τοποθετήθηκαν δύο πώρινες υδρορροές κατά το πρότυπο των σωζόμενων, που επιστέφουν τους ενδομημένους πώρινους κιονίσκους στις ακμές του οκταγώνου, δηλαδή με διατομή σχήματος ανεστραμμένου Π. Καθαιρέθηκε η νεωτερική επικάλυψη του ημισφαιρικού θόλου του τρούλου από σχιστολιθικές πλάκες και τσιμεντοκονίαμα. Απομακρύνθηκαν τα σαθρά αρμολογήματα του θόλου και του τυμπάνου και καθαρίστηκαν επιμελώς οι πωρόλιθοι. Αποφράχθηκαν τα εν μέρει φραγμένα παράθυρα του τρούλου, παρουσία συντηρητών της Εφορείας για το ενδεχόμενο αποκάλυψης τοιχογραφιών, και διαπιστώθηκαν οι αυθεντικές αρχικές τους διαστάσεις. Ακολούθησε φωτογραφική και σχεδιαστική αποτύπωση και αποκαταστάθηκαν οι σταθμοί των ανοιγμάτων. Στη συνέχεια έγινε βαθύ αρμολόγημα στο τύμπανο και στο θόλο, καθώς και τοπικές συμπληρώσεις μικρής έκτασης σε σημεία που ήταν απαραίτητο.

Το γεγονός ότι ο τρούλος σωζόταν μέχρι το ύψος των πλίνθινων τοξυλλίων των παραθύρων και των κογχών και δεν διατηρήθηκαν ίχνη γείσου, επέβαλε την προσεκτική μελέτη των σωζόμενων στοιχείων και την επιλογή μιας ήπιας αρχιτεκτονικής πρότασης για την αποκατάσταση της απόληξης του τυμπάνου. Επιλέχθηκε, λοιπόν, η ακόλουθη λύση: Συμπληρώθηκε η μονή σειρά πλίνθων, που πιθανότατα περιέγραφε τα τόξα των ανοιγμάτων. Ο υπερκείμενος χώρος διαμορφώθηκε τοξωτός και πληρώθηκε με κονίαμα και πλίνθους. Η τοξωτή πλέον απόληξη του τυμπάνου επικαλύφθηκε με χειροποίητες μικρές πλίνθους, που προεξέχουν ελαφρά, και πίσω τους διαμορφώθηκε μικρός αύλακας για την απορροή των ομβρίων. Η ημισφαιρική επιφάνεια του θόλου μορφώθηκε με επικάλυψη από περλιτομπετόν, για λόγους ελάφρυνσης του φορτίου, και στη συνέχεια έγινε η τελική επικάλυψη με κουρασάνι για τη στεγανοποίηση της ανωδομής αλλά και τη διαμόρφωση των τελικών κλίσεων. Ο τρούλος επικαλύφθηκε με χειροποίητα κεραμίδια βυζαντινού τύπου, οι διαστάσεις των οποίων υπαγορεύθηκαν από τα

17. Με την επίβλεψη των Γ. Κατσουγκράκη, αρχαιολόγου, Κ. Ντουβή, αρχιτέκτονα, και Θ. Κριμήτσου, μηχανικού ΤΕ.

18. *ΑΔ* 55 (2000): Χρονικά, σ. 245.

19. *ΑΔ* 55 (2000): Χρονικά, σ. 245.

παλιά κεραμίδια που βρέθηκαν in situ στις κεραίες της στέγης (Πίν. 74 β). Επικεράμωση έγινε και στις κεραίες του σταυρού, καθώς και στο τεταρτοσφαίριο της κόγχης του ιερού, αφού προηγήθηκαν οι απαιτούμενες στεγανοποιήσεις. Στα ανοίγματα του τρούλου και σε αυτό της νότιας κεραίας τοποθετήθηκαν μεταλλικά κουφώματα. Στο εσωτερικό πραγματοποιήθηκαν στερεωτικές εργασίες στο κτιστό τέμπλο και στο θρανίο που περιτρέχει τη νότια πλευρά. Τέλος, έγινε πλήρης συντήρηση των τοιχογραφιών.

ΑΙΜΙΛΙΑ ΜΠΑΚΟΥΡΟΥ - ΕΥΑΓΓΕΛΙΑ ΠΑΝΤΟΥ

Κονιδίτσα

Ναός Προφήτη Ηλία[20]

Πρόκειται για δικιόνιο, σταυροειδή εγγεγραμμένο με τρούλο ναό, που χρονολογείται στο α΄ μισό του 11ου αιώνα και σήμερα λειτουργεί ως ενοριακός του οικισμού Κονιδίτσας. Στα ανατολικά απολήγει σε τρεις ημικυκλικές αψίδες. Ο νάρθηκας και το παρεκκλήσι, στη δυτική και νότια πλευρά αντίστοιχα, είναι κατά 20 έως 50 χρόνια μεταγενέστερα, ενώ το μονόλοβο τοξωτό κωδωνοστάσιο πάνω από τη δυτική είσοδο ανάγεται στους χρόνους της τουρκοκρατίας. Η αίθουσα δυτικά του παρεκκλησίου συνιστά νεωτερική προσθήκη (Πίν. 74 γ).

Ο τρούλος έχει κυλινδρικό τύμπανο, με τέσσερα μονόλοβα ανοίγματα, φραγμένα με νεωτερικά διαφράγματα, τα οποία εναλλάσσονται με τέσσερις τυφλές κόγχες. Φέρει οκτώ κιονίσκους, πακτωμένους σε εσοχές εκατέρωθεν των παραθύρων, ενώ διπλή πλίνθινη ταινία διαμορφώνεται πάνω από τα τόξα των ανοιγμάτων και των κογχών. Κατά το παρελθόν, παρέμενε επιχρισμένος και είχε υποστεί μετασκευές στο ανώτερο τμήμα και στην κεράμωσή του, παρεμβάσεις η άρση των οποίων αποτέλεσε αντικείμενο των εργασιών που θα εκτεθούν παρακάτω.

Η τοιχοδομία του ναού συνίσταται σε αργολιθοδομή, ενώ στην αψίδα του ιερού, στις κεραίες του σταυρού και στον τρούλο έχει χρησιμοποιηθεί το πλινθοπερίκλειστο σύστημα, αμελώς εκτελεσμένο. Τεμάχια πλίνθων που έχουν τοποθετηθεί στους κατακόρυφους αρμούς συχνά σχηματίζουν γράμματα του αλφαβήτου, δεξιόστροφα ή αριστερόστροφα. Οδοντωτή ταινία διατρέχει τον ημικύλινδρο της κεντρικής αψίδας του ιερού πάνω ακριβώς από το τόξο του παραθύρου.

Στη δυτική πλευρά του νάρθηκα ανοίγεται θύρα, ενώ αρχικά άνοιγμα διαμορφωνόταν και στη βόρεια κεραία, το οποίο σήμερα είναι φραγμένο.

Από το αρχικό μαρμάρινο τέμπλο του ναού διασώζεται σήμερα μόνο πεσσίσκος, που έχει χρησιμοποιηθεί σε β΄ χρήση ως υπέρθυρο της θύρας του νάρθηκα.

Για την αποκατάσταση του μνημείου εκπονήθηκε μελέτη που προβλέπει τη στεγανοποίηση και ανάδειξή του και εγκρίθηκε από τη Διεύθυνση Αναστήλωσης Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Μνημείων[21]. Αρχικά, εκτελέστηκαν ορισμένες εργασίες επισκευής με δαπάνη του Εκκλησιαστικού Συμβουλίου και εποπτεία της Εφορείας[22]. Στη συνέχεια, η εφαρμογή της μελέτης εντάχθηκε στο έργο «Αποκατάσταση Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Μνημείων νομών Λακωνίας, Αρκαδίας και Αργολίδας» που εκτελείται με αυτεπιστασία της υπηρεσίας και χρηματοδότηση από το Γ΄ ΚΠΣ και εκτελούνται εργασίες από το τελευταίο τρίμηνο του 2002[23].

Μετά την τοποθέτηση, λοιπόν, μεταλλικών ικριωμάτων περιμετρικά του ναού και τη διαμόρφωση επιπέδων εργασίας, οι εργασίες εξελίχθηκαν ως εξής:

α) Στο πλαίσιο αποκατάστασης των στεγών του μνημείου, εκτελέστηκαν εργασίες στο νάρθηκα, στη βόρεια, νότια και δυτική κεραία του σταυρού, καθώς και στις αψίδες του διακονικού και του παρεκκλησίου.

Συγκεκριμένα, καθαιρέθηκαν τα κεραμίδια, απομακρύνθηκαν τα φερτά υλικά, πραγματοποιήθηκε το αρμολόγημα των εξωρραχίων και διαμόρφωση νέων κλίσεων με ελαφρομπετόν, έγινε επάλειψη με τσιμεντοκονίαμα και υγρή πίσσα και, τέλος, επικολλήθηκε ασφαλτόπανο.

Κατά την εξέλιξη των εν λόγω εργασιών αποκαλύφθηκαν:

- Οδοντωτή ταινία στη νότια κεραία, η οποία επικαλυπτόταν από τις επιχώσεις των στεγών,
- Κουφικά κεραμοπλαστικά στη δυτική κεραία του σταυρού.

β) Στον τρούλο πραγματοποιήθηκε καθαίρεση του νεωτερικού ανώτερου τμήματος και αποχωμάτωση-καθαρισμός του εξωρραχίου του θόλου, καθώς και του εσωτερικού του τυμπάνου από υλικά πλήρωσης και σαθρά κονιάματα, με αποτέλεσμα να αποκαλυφθούν τμήμα της επι-

20. Α. Ορλάνδος, Άγνωστος βυζαντινός ναός της Λακωνίας, *Ελληνικά* 15 (1957), σ. 88-94, εικ. 1-2, πίν. 1-2. Π. Βοκοτόπουλος, Μια ιδιότυπη μορφή οκτάπλευρη τρούλου, *Πελοποννησιακά* 16 (1985-86), σ. 235.

21. Η μελέτη αποκατάστασης του μνημείου συντάχθηκε από τον ιδιώτη αρχιτέκτονα μηχανικό Γ. Γιαξόγλου.

22. Συγκεκριμένα, αρμολογήθηκαν οι εξωτερικές παρειές της τοιχοποιίας του ναού, καθαιρέθηκαν τα επιχρίσματα του τρούλου, κατασκευάστηκε αποστραγγιστήρια τάφρος σε επαφή με το βόρειο τοίχο και πλακοστρώθηκε ο περιβάλλων χώρος του μνημείου.

23. Με την επίβλεψη-εποπτεία των Κ. Ντουβή, αρχιτέκτονα, Θ. Κριμήτσου, μηχανικού, και Λ. Νικολακάκη, αρχαιολόγου της Εφορείας.

μελημένης θολοδομίας και μεγάλες κεραμίδες-υδρορρόες που συνιστούν αυθεντικά στοιχεία του.

Η αποκάλυψη των ανωτέρω στοιχείων, μετά από βιβλιογραφική ανασκόπηση και συγκριτική μελέτη ναών που ανάγονται στην ίδια χρονική περίοδο και έχουν κοινά χαρακτηριστικά με το ναό του Προφήτη Ηλία οδήγησαν στην εκπόνηση μελέτης αποκατάστασης του τρούλου[24], βάσει της οποίας προτάθηκε η καθαίρεση του οριζόντιου γείσου του τρούλου και η αποκατάστασή του σε τοξωτό κατόπιν της σχετικής έγκρισης του Υπουργείου Πολιτισμού.

Το 2003, επίσης, έγινε η έναρξη εργασιών αντικατάστασης στέγης στη νεωτερική προσθήκη του μνημείου.

Στο πλαίσιο υλοποίησης της ανωτέρω μελέτης, πραγματοποιήθηκαν τα ακόλουθα:

- Απομακρύνθηκε το υλικό κατασκευής του νεωτερικού οριζόντιου γείσου,
- Αποκαλύφθηκαν, στερεώθηκαν και συμπληρώθηκαν, όπου ήταν απαραίτητο, οι πλίνθοι που ορίζουν τη διπλή ταινία πάνω από τα τόξα των ανοιγμάτων και των τυφλών κογχών του τρούλου,
- Η τοξωτή απόληξη του τυμπάνου του τρούλου διαμορφώθηκε με κονίαμα (Πίν. 74 δ) και τελικά επικαλύφθηκε με κεραμίδες. Οι κεραμίδες αυτές απολήγουν στις υφιστάμενες υδρορρόες, που συμπληρώθηκαν όπου ήταν θραυσμένες ή αντικαταστάθηκαν με νέες ανάλογες με τις αρχικές,
- Τοποθετήθηκαν φύλλα μολύβδου, ώστε να γίνει διαχωρισμός μεταξύ των υφιστάμενων στοιχείων του τρούλου και της σύγχρονης παρέμβασης για την αποκατάστασή του,
- Πραγματοποιήθηκε επικεράμωση με βυζαντινού τύπου κεραμίδια.

γ) Τέλος, στη νεωτερική προσθήκη ολοκληρώθηκαν οι εργασίες αντικατάστασης της στέγης.

Οι εργασίες θα συνεχιστούν και την επόμενη χρονιά, οπότε και προβλέπεται η αποπεράτωση του έργου.

ΑΙΜΙΛΙΑ ΜΠΑΚΟΥΡΟΥ - ΛΥΓΕΡΗ ΝΙΚΟΛΑΚΑΚΗ

Απιδιά

Κωδωνοστάσιο του ναού της Κοίμησης της Θεοτόκου

Το 2001 αναλήφθηκαν πάλι και ολοκληρώθηκαν οι εργασίες στερέωσης και επισκευής του κωδωνοστασίου του βυζαντινού ναού της Κοίμησης της Θεοτόκου, που άρχισαν το έτος 1997 και συνεχίστηκαν το έτος 1998[25], σύμφωνα με στατική-αρχιτεκτονική μελέτη, που συντάχθηκε από το τεχνικό προσωπικό της 5ης ΕΒΑ Σπάρτης. Καθαιρέθηκαν τα εσωτερικά και εξωτερικά επιχρίσματα του θόλου της επίστεψης και έγινε επανεπίχριση των επιφανειών με κονίαμα, με στόχο την επαρκή στεγάνωση και την αποκατάσταση της μορφής του κωδωνοστασίου. Αντικαταστάθηκαν τα σαθρά λίθινα μέλη από νέα και συμπληρώθηκαν τα υπάρχοντα, όπου κρίθηκε αναγκαίο. Καθαιρέθηκαν τα σαθρά κονιάματα σε όλο το σώμα και έγιναν νέα αρμολογήματα συμβατά με τα αρχικά (Πίν. 74 ε).

Νέος Μυστράς

Ναός Αγίου Γεωργίου

Πρόκειται για τρίκλιτη ξυλόστεγη βασιλική των αρχών του 19ου αιώνα, με τρεις τρίπλευρες αψίδες ιερού στα ανατολικά και λιθόκτιστο κωδωνοστάσιο με πέντε στάθμες στα νοτιοδυτικά (Πίν. 75 α). Η βόρεια, νότια και δυτική πλευρά έχουν χτιστεί με αργολιθοδομή, ενώ οι αψίδες του ιερού είναι δομημένες με μαρμάρινους λίθους, κατά το ατελές πλινθοπερίκλειστο σύστημα, με ένθετα παλαιά μαρμάρινα μέλη. Εσωτερικά, τα περιθυρώματα των ανοιγμάτων και τη φατνωματική οροφή χαρακτηρίζει νεοκλασική μορφολογία. Το τέμπλο του ναού είναι ξυλόγλυπτο, καλής τέχνης, με δεσποτικές εικόνες, από τις οποίες παλαιότερη είναι η Θεοτόκος Βρεφοκρατούσα στον εικονογραφικό τύπο Άνωθεν οι Προφήται, χρονολογημένη με επιγραφή στο έτος 1824[26].

Στο ναό πραγματοποιήθηκαν εργασίες επισκευής και ανάδειξης, σύμφωνα με αρχιτεκτονική μελέτη που συντάχθηκε από ιδιώτες[27] και εγκρίθηκε αρμοδίως. Συγκεκριμένα, με δαπάνες του Εκκλησιαστικού Συμβουλίου αντικαταστάθηκε ο ξύλινος σκελετός της στέγης με νέο, ίδιας μορφής, και έγινε ανακεράμωση με κοίλα κεραμίδια βυζαντινού τύπου. Αντικαταστάθηκε η ξύλινη κατεστραμμένη οροφή του γυναικωνίτη με νέα ίδιας μορφής. Καθαιρέθηκαν τα νεωτερικά επιχρίσματα των όψεων και αποκαλύφθηκαν μορφολογικά και κατασκευα-

24. Από τους Γ. Γιαξόγλου, Ν. Γκιαούρη, Λ. Νικολακάκη και Κ. Ντουβή.

25. *ΑΔ* 52 (1997): Χρονικά, σ. 215 και *ΑΔ* 53 (1998): Χρονικά, σ. 192-193.

26. Κ. Διαμαντή, Βυζαντινά γλυπτά σε εκκλησίες του Νέου Μυστρά, *Λακωνικαί Σπουδαί* 11 (1992), σ. 241-243, 247-253. Ε. Πάντου, Όψιμη μεταβυζαντινή εικόνα της Παναγίας στο εικονογραφικό θέμα «Άνωθεν οι Προφήται», *ΑΔ* 54 (1999): Μελέτες, σ. 343-352, Πίν. 149-152.

27. Γραφείο Γιαξόγλου, σύμβουλοι μηχανικοί αρχιτεκτονικών και πολεοδομικών μελετών.

στικά στοιχεία, τα οποία αποκαταστάθηκαν και αναδείχθηκαν σύμφωνα με την εγκεκριμένη από τη ΔΑΒΜΜ αρχιτεκτονική μελέτη και τις υποδείξεις του επιστημονικού προσωπικού της Εφορείας.

Οι εργασίες θα συνεχιστούν.

Κωδωνοστάσιο του ναού των Αγίων Θεοδώρων

Ο ναός των Αγίων Θεοδώρων είναι τρίκλιτη ξυλόστεγη βασιλική και η αρχική του φάση ανάγεται στα υστεροβυζαντινά χρόνια. Στη νότια είσοδο του περιβόλου υψώνεται πυργόμορφο κωδωνοστάσιο με συμπαγή βάση, διάτρητο κορμό σε τρεις στάθμες με μονόλοβο τοξωτό άνοιγμα σε κάθε πλευρά και επίστεψη που έχει τη μορφή πυραμίδας. Στο κτίσμα, που παρουσίαζε στατικά προβλήματα, είχαν πραγματοποιηθεί κατά το παρελθόν επείγουσες στερεωτικές εργασίες, στο πλαίσιο σύνταξης[28] αρχιτεκτονικής και στατικής μελέτης για την αποκατάστασή του. Με χρηματοδότηση από το Γ΄ ΚΠΣ εφαρμόστηκε η μελέτη που συνέταξε το τεχνικό προσωπικό της Εφορείας. Συγκεκριμένα, από το 2002 μέχρι το 2004 αντικαταστάθηκαν κατά στάθμες οι οξειδωμένοι ελκυστήρες με νέους ανοξείδωτους από χάλυβα υψηλής αντοχής, εφαρμόστηκαν τσιμεντενέματα σε όλους τους αρμούς των ελκυστήρων και των κενών της τοιχοποιίας, συμπληρώθηκε τοπικά η τοιχοποιία με πωρόλιθους, καθαρίστηκαν σε βάθος οι αρμοί της και έγιναν νέα αρμολογήματα συμβατά με τα αρχικά (Πίν. 75 γ).

Οι εργασίες θα συνεχιστούν και το επόμενο έτος.

Παλιοπαναγιά

Μονή Κούμπαρη

Στο καθολικό της εγκαταλελειμμένης μονής, αφιερωμένο στη Ζωοδόχο Πηγή ή Παναγία Ελεούσα, πραγματοποιήθηκαν στο παρελθόν σωστικής φύσης εργασίες συντήρησης των τοιχογραφιών[29], οι οποίες παρουσίαζαν φθορές λόγω υγρασίας. Για την αντιμετώπιση του προβλήματος έγινε το έτος 2001 στεγανοποίηση της νότιας πλευράς και τμήματος της ανατολικής του μνημείου, αφού προηγήθηκε αποχωμάτωση του χώρου και ανασκαφική διερεύνηση. Στη συνέχεια συντάχθηκε μελέτη με τη φροντίδα του Εκκλησιαστικού Συμβουλίου από ιδιώτη αρχιτέκτονα[30] για την αποκατάσταση από τις νεωτερικές επεμβάσεις του καθολικού και τη στερέωση των ερειπωμένων κτισμάτων της μονής. Με βάση τη μελέτη αυτή το έτος 2003 επισκευάστηκε η στέγη του ναού, αφού απομακρύνθηκε η κεράμωσή της, έγιναν εργασίες εξυγίανσης του θόλου και επικάλυψη με κοίλα κεραμίδια βυζαντινού τύπου. Οι εργασίες στο μοναστηριακό σύνολο θα συνεχιστούν.

ΑΙΜΙΛΙΑ ΜΠΑΚΟΥΡΟΥ - ΚΑΛΛΙΟΠΗ ΔΙΑΜΑΝΤΗ

Μονεμβασία

Ναός Αγίου Νικολάου

Το 2004 στο πλαίσιο του έργου «Αποκατάσταση, συντήρηση μνημείων και ανάδειξη Αρχαιολογικού Χώρου Μονεμβασίας», υποέργο «Συντήρηση - Αποκατάσταση Ι.Ν. Αγίου Νικολάου Μονεμβασίας», που χρηματοδοτείται από το Γ΄ ΚΠΣ, συντάχθηκε η μελέτη[31] αποκατάστασης του ναού. Το μνημείο, λαμβάνοντας υπόψη ότι ουδέποτε λειτούργησε ως ναός, θα αποτελέσει χώρο φιλοξενίας συνεδρίων και εκθέσεων με αρχαιολογικό, ιστορικό, αρχιτεκτονικό περιεχόμενο, εκπαιδευτικών προγραμμάτων και δρώμενων, σχετιζόμενων με τον πολιτισμό και την τέχνη.

Ο ναός βρίσκεται σε καλή κατάσταση από άποψη στατικής επάρκειας και παρουσιάζει κυρίως οικοδομικά προβλήματα. Η πρόταση συντήρησης και αποκατάστασής του στηρίζεται στο δεοντολογικό πλαίσιο που ορίζουν οι διεθνείς συμβάσεις (Χάρτης Βενετίας κ.ά.) για τις αποκαταστάσεις των αρχιτεκτονικών μνημείων και στα στοιχεία που προέκυψαν από τις διερευνητικές τομές και την έρευνα. Η μελέτη περιλαμβάνει ιστορική και αρχιτεκτονική τεκμηρίωση του μνημείου, καταγραφή και χαρτογράφηση της κατάστασης διατήρησής του και πρόταση αποκατάστασης των φθορών, βασιζόμενη στη διατήρηση των αυθεντικών αρχιτεκτονικών και υλικών στοιχείων του ναού, στο σεβασμό και την ανάδειξη των αρχιτεκτονικών φάσεών του, στο διαχωρισμό και την αναστρεψιμότητα των νέων επεμβάσεων, στη χρήση παραδοσιακών υλικών[32]. Συνοπτικά, προτείνονται η κατασκευή αποστραγγιστικού αγωγού στη βόρεια πλευρά, η αποκα-

28. *ΑΔ* 50 (1995): Χρονικά, σ. 155.

29. *ΑΔ* 53 (1998): Χρονικά, σ. 202.

30. Την αρχιτέκτονα Ευ. Χριστακάκου.

31. Η μελέτη συντάχθηκε από τη Γ. Σκάγκου, αρχαιολόγο, την Κ. Ντουβή, αρχιτέκτονα, ενώ η σχεδίαση του ναού έγινε με τη φωτογραμμετρική μέθοδο από τους Κ. Ηλιόπουλο, πολιτικό μηχανικό, Μ. Γεωργούτζου, σχεδιάστρια, και Γιώργο Τσαΐρη, συντηρητή έργων τέχνης και αρχαιοτήτων.

32. Η σύνθεση των κονιαμάτων καθορίστηκε με εργαστηριακό έλεγχο δοκιμίων από το εργαστήριο του ΙΓΜΕ σε συνεργασία με τη Διεύθυνση Συντήρησης του Υπουργείου Πολιτισμού.

τάσταση της στεγανότητας των θόλων, η αποκατάσταση αυθεντικών μορφολογικών και κατασκευαστικών στοιχείων (παράθυρα τρούλου και νότιου τοίχου), η συντήρηση αρχικών κονιαμάτων και η ανακατασκευή νέων, όπου απαιτείται, η αντικατάσταση των σαθρών κουφωμάτων, η τοποθέτηση δαπέδου, η ηλεκτρολογική εγκατάσταση και η διαμόρφωση του περιβάλλοντος χώρου.

Το έτος 2004 πραγματοποιήθηκαν οι ακόλουθες προκαταρτικές εργασίες:

- Οργάνωση εργοταξίου και στήσιμο ικριωμάτων στο εσωτερικό του ναού.
- Απομάκρυνση νεωτερικού ξύλινου δαπέδου και κτιστών στηριγμάτων του.
- Διερεύνηση και καθαρισμός σαθρών και νεωτερικών κονιαμάτων στο εσωτερικό του ναού. Εντοπίστηκαν τρεις τύποι επιχρίσματος που αντιστοιχούν σε αντίστοιχες οικοδομικές φάσεις. Η πρώτη, από την οποία σώζονται ελάχιστα δείγματα, τοποθετείται στην αρχική φάση κατασκευής του μνημείου (1703), η δεύτερη στα τέλη του 19ου αιώνα και η τρίτη στους σύγχρονους χρόνους.

Οι εργασίες αποκατάστασης του μνημείου θα ολοκληρωθούν το Δεκέμβριο του 2005.

Κεντρική πύλη Κάτω Πόλης

Τα έτη 2003-2004 στο πλαίσιο του υποέργου «Ανάδειξη κεντρικής πύλης Κάτω Πόλης Μονεμβασίας» στο συγκρότημα της κεντρικής πύλης Κάτω Πόλης πραγματοποιήθηκαν οι ακόλουθες εργασίες:

Α. Τμήμα δυτικού τείχους

Κατασκευή αποστραγγιστικής τάφρου κατά μήκος του τείχους για την απορροή των όμβριων υδάτων.

Συντήρηση του καλντεριμιού στο δάπεδο εσωτερικά και εξωτερικά της πύλης και ανακατασκευή κατεστραμμένων τμημάτων του.

Επανατοποθέτηση των ξύλινων θυρών στην αρχική τους θέση και αντικατάσταση ξύλινου ανωφλίου[33].

Αφαίρεση της δοκού από οπλισμένο σκυρόδεμα στο τύμπανο του ημικυκλικού ανοίγματος της θύρας και αντικατάστασή της με νέα ανοξείδωτη δοκό.

Συντήρηση - αποκατάσταση πώρινου πλαισίου θύρας, η μορφή και στατική επάρκεια του οποίου είχαν αλλοιωθεί από την επίδραση των περιβαλλοντικών συνθηκών και από άστοχες νεωτερικές επεμβάσεις[34].

Στερέωση - αρμολόγημα τμήματος του δυτικού τείχους, εκατέρωθεν της εισόδου, και στους τοίχους των δρομικών καμαρών της πύλης.

Β. Καμάρα πύλης

Μετά την απομάκρυνση των υποσταθμών της ΔΕΗ και του ΟΤΕ πραγματοποιήθηκαν εργασίες επισκευής της καμάρας, προκειμένου να διαμορφωθεί σε χώρο υποδοχής και ενημέρωσης των επισκεπτών, σύμφωνα με το εγκεκριμένο έργο.

Ανακατασκευάστηκε τμήμα του νότιου τοίχου της καμάρας στα ίχνη του αρχικού σύμφωνα με στοιχεία από παλαιά φωτογραφία.

Κατασκευάστηκε ημικυκλικό πώρινο τόξο αντιστήριξης του δυτικού τείχους, που είχε διαταραχθεί με τη διάνοιξη του νεωτερικού ανοίγματος.

Συντηρήθηκε το σωζόμενο δάπεδο καλντεριμιού και ανακατασκευάστηκε το κατεστραμμένο τμήμα του.

Πραγματοποιήθηκε βαθύς καθαρισμός των λιθοδομών και στη συνέχεια επιχρίστηκαν οι επιφάνειες με νέο συμβατό κονίαμα.

Οι εργασίες θα συνεχιστούν και θα ολοκληρωθούν το Δεκέμβριο του 2005.

Κεντρική πύλη Άνω Πόλης

Το 2004 πραγματοποιήθηκε η επανατοποθέτηση των θυρών της πύλης και η συντήρηση του ξύλινου ανωφλίου της[35]. Παράλληλα, καθαιρέθηκαν τα νεωτερικά τσιμεντοκονιάματα στις λιθοδομές εκατέρωθεν της εισόδου και πραγματοποιήθηκε αρμολόγησή τους με νέο συμβατό κονίαμα.

ΛΙΜΙΛΙΑ ΜΠΑΚΟΥΡΟΥ - ΠΑΝΑΓΙΩΤΑ ΣΚΑΓΚΟΥ

ΝΟΜΟΣ ΜΕΣΣΗΝΙΑΣ

Π ρ ο σ ή λ ι ο

Ναός Αγίου Γεωργίου[36]

Ολοκληρώθηκε το έργο της αποκατάστασης του μνημείου με την καθαίρεση του νεότερου προσκτίσματος, το οποίο ήταν χτισμένο σε επαφή με τη νότια όψη του ναού (προς Δ.). Το μεγάλων διαστάσεων κτίσμα ήταν κατασκευασμένο από αργολιθοδομή, που είχε επιχριστεί και

33. Οι εργασίες έγιναν με την επίβλεψη του συντηρητή έργων τέχνης Ν. Σησαμάκη.

34. *ΑΔ* 24 (1969): Χρονικά, σ. 171.

35. Οι εργασίες έγιναν με την επίβλεψη του συντηρητή έργων τέχνης Ν. Σησαμάκη.

36. *ΑΔ* 53 (1998): Χρονικά, σ. 199· 54 (1999): Χρονικά, σ. 217· 55 (2000): Χρονικά, σ. 249.

χρησίμευε ως αποθήκη. Η κατεδάφισή του απελευθέρωσε το χώρο, αποκάλυψε την όψη και συνέτεινε στην ανάδειξη του μνημείου. Επίσης, έγιναν ενέματα στις θέσεις όπου είχε ρηγματώσεις ο ναός και αρμολογήθηκαν όλες οι όψεις. Συμπληρώθηκε με ντόπια πέτρα η πλακόστρωση του περιβάλλοντος χώρου και συμπληρώθηκε το προστατευτικό τοιχίο (Πίν. 75 β).

Τέλος, επιχρίστηκε εσωτερικά ο τρούλος και τοποθετήθηκε στο κωδωνοστάσιο αλεξικέραυνο, το οποίο είχε αγοραστεί με δαπάνη των κατοίκων του χωριού.

Πραστείο

Ναός Αγίου Νικολάου

Ο ναός Αγίου Νικολάου ανήκει στον τύπο του δικιόνιου σταυροειδούς εγγεγραμμένου ναού με τρούλο, στον αρχικό πυρήνα του οποίου προστέθηκε μεταγενέστερα νάρθηκας. Στη δυτική όψη υψώνεται πυργοειδές κωδωνοστάσιο, το οποίο διακοσμείται με εγχάρακτα και ανάγλυφα στοιχεία με έντονα λαϊκό χαρακτήρα και τη χρονολογία 1789. Εσωτερικά φέρει κτιστό τέμπλο και είναι κατάγραφος με τοιχογραφίες του 18ου αιώνα του ζωγράφου Αναγνώστη Σελεμπερδάκη. Το μνημείο παρουσίαζε πολλά στατικά προβλήματα για την αντιμετώπιση των οποίων η ΔΑΒΜΜ ενέκρινε την εκτέλεση σειράς εργασιών με την ΥΠΠΟ/ΔΑΒΜΜ/48129π.ε./1789π.ε./6-10-1995 απόφασή της και φορέα υλοποίησης την τότε Κοινότητα Πραστείου. Τον Αύγουστο του 2000 ο Δήμος Λεύκτρου ξεκίνησε τις στερεωτικές εργασίες ορίζοντας ως επιβλέποντα ιδιώτη πολιτικό μηχανικό. Στις 22-1-2001, η Υπηρεσία αναγκάστηκε να διακόψει τις εργασίες διότι οι μεν εγκεκριμένες εκτελούντο εσφαλμένα, οι δε υπόλοιπες δεν προβλέπονταν στη μελέτη.

Λόγω της σπουδαιότητας του μνημείου και της δυσκολίας του εγχειρήματος αποφασίστηκε το έργο της αποκατάστασης του Αγίου Νικολάου να εκτελεστεί διά αυτεπιστασίας. Αφαιρέθηκαν, λοιπόν, διά χειρός τα άστοχα αρμολογήματα, όσο αυτά ήταν ακόμα νωπά, αρχίζοντας από τις περιοχές των κεραμικών και συνεχίζοντας στα υπόλοιπα τμήματα. Ακολούθως έγινε προσεκτική αποξήλωση της στέγης ξεκινώντας από το νάρθηκα, στη βάση της καμάρας του οποίου τοποθετήθηκαν δύο μεταλλικοί ελκυστήρες για στατικούς λόγους. Στη συνέχεια έγινε αρμολόγημα των ρωγμών των θόλων με τσιμεντοκονίαμα λευκού τσιμέντου και επακολούθησε επίστρωση με ασβεστοτσιμεντοκονία, ενισχυμένη με κοτετσόσυρμα, των εξωρραχίων. Τα κενά των θόλων συμπληρώθηκαν με ελαφρόπετρα και η τελική επιφάνεια μονώθηκε με νέα επικάλυψη ασβεστοτσιμεντοκονίας και επάλειψη ασφαλτικού σε δύο επάλληλες στρώσεις.

Το 2002 ολοκληρώθηκαν οι εργασίες αποκατάστασης του ναού (Πίν. 75 δ) και συγκεκριμένα έγινε επικεράμωση όλων των στεγών, τοποθέτηση ξύλινων κουφωμάτων, δαπεδόστρωση με ντόπιο πωρόλιθο, αρμολόγηση των όψεων και συμπλήρωση κεραμικού διακόσμου. Στην εξωτερική βορειοδυτική πλευρά του ναού πραγματοποιήθηκε τομή, εκεί όπου είχε κτιστεί νεότερη αντηρίδα, και αποκαλύφθηκε τάφος λαξευμένος σε συμπαγή πωρόλιθο που περιείχε ανακομδή ανθρώπινων οστών. Το μοναδικό σημαντικό εύρημα ήταν όστρακο αγγείου με κίτρινη και πράσινη εφυάλωση και εγχάρακτο διακοσμητικό μοτίβο. Τέλος, έγινε αφαίρεση του τσιμεντένιου μανδύα που κάλυπτε τους μαρμάρινους κίονες του κυρίως ναού.

Καλαμάτα (οδός Αλαγονίας)[37]

Ναός Αγίου Γεωργίου

Το 2001, μετά από συντονισμένες ενέργειες της ΔΕΗ, ΔΕΥΑΚ, του Δήμου Καλαμάτας και του Κλιμακίου έγινε διευθέτηση του περιβάλλοντος χώρου, η οποία αποκάλυψε την αρχική στάθμη του λιθόστρωτου δρόμου, καθώς και τρία τετράπλευρα κεραμικά πλακίδια εξωτερικά του μαρμάρινου κατωφλιού. Οι τοίχοι του αρχικού περιγράμματος του ναού προς Δ. συμπληρώθηκαν μέχρι το σωζόμενο ύψος και στο εσωτερικό επανατοποθετήθηκαν οι συντηρημένες λίθινες πλάκες.

Μεταμόρφωση Πυλίας (Σκάρμηγκας)

Ναός Μεταμόρφωσης

Το 2002 με δαπάνες του Εκκλησιαστικού Συμβουλίου, εργατοτεχνικό προσωπικό του Κλιμακίου Καλαμάτας υπό την επίβλεψη του επιστημονικού προσωπικού πραγματοποίησε αρχικά ερευνητικές τομές στη στέγη του μνημείου και στη συνέχεια πλήρη αντικατάσταση αυτής.

Λαγκάδα

Ναός Αγίας Σοφίας

Το 2003 στην Αγία Σοφία Λαγκάδας έγινε υποστήλωση της καμάρας του κυρίως ναού, που κατέρρευσε μετά από έντονη βροχόπτωση, και αντιστήριξη της αψίδας του Ιερού.

37. Βλ. *ΑΔ* 51 (1996): Χρονικά, σ. 154· 52 (1997): Χρονικά, σ. 218· 53 (1998): Χρονικά, σ. 197· 55 (2000): Χρονικά, σ. 249.

ΑΠΟΚΑΤΑΣΤΑΣΗ ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΚΑΙ ΜΕΤΑΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΜΝΗΜΕΙΩΝ ΝΟΜΟΥ ΜΕΣΣΗΝΙΑΣ

Με την 2023/18-7-2002 απόφαση Ένταξης Πράξης στο ΠΕΠ Πελοποννήσου 2000-2006 του ανωτέρω Έργου ξεκίνησε η υλοποίηση της αποκατάστασης των ακόλουθων έξι υποέργων.

Μονή Τιμίου Προδρόμου Μελέ, Δ.Δ. Αρτεμισίας, Δήμου Καλαμάτας[38]

Μεταβυζαντινός ναός που ανήκει στον τύπο του ελεύθερου σταυρού με τρούλο, κατάγραφος με σημαντικές τοιχογραφίες του 17ου και 18ου αιώνα. Στο χώρο της μονής λειτούργησε η περίφημη εκκλησιαστική σχολή Μελέ.

Το 2002 έγινε έναρξη των εργασιών με καθαρισμό του περιβάλλοντος χώρου, υποστήλωση της καμάρας του νάρθηκα, αποξήλωση και πρόχειρη επικάλυψη με ασφαλτόπανο της στέγης του νάρθηκα. Το 2003 έγινε αποξήλωση όλων των νεωτερικών επιχρισμάτων, καθαρισμός των αρμών, αρμολόγηση των ρωγμών σε βάθος και ενέματα στο νάρθηκα και περιμετρική υποθεμελίωση. Το 2004 συνεχίστηκε ο καθαρισμός των αρμών, βαθύ αρμολόγημα και ενέματα στον κυρίως ναό και έγινε αποξήλωση της στέγης του, καθώς επίσης εξυγίανση θόλων, επικάλυψη με τσιμεντοκονία και επικεράμωση του νάρθηκα.

Ναός Παναγίας Χαλεβιδιώτισσας, Δ.Δ. Άγριλου, Δήμου Αρφαρών

Μονόχωρος ναός της υστεροβυζαντινής περιόδου. Το 2003 έγινε καθαίρεση παλαιότερων άστοχων αρμολογημάτων[39], μικροσυμπληρώσεις στην τοιχοποιία, βαθύ αρμολόγημα, ενέματα, κατασκευή καμάρας, επικάλυψη με τσιμεντοκονία και επικεράμωση. Το 2004 ολοκληρώθηκε η αναστήλωση με την τελική αρμολόγηση των όψεων και του εσωτερικού του ναού, αποκατάσταση του δαπέδου και τη διαμόρφωση του περιβάλλοντος χώρου (Πίν. 75 ε).

Κωδωνοστάσιο ναού Κοίμησης Θεοτόκου στα Ξανθιάνικα, Δ.Δ. Μηλέας, Δήμου Λεύκτρου

Πυργοειδές κωδωνοστάσιο νεοκλασικής αρχιτεκτονικής προσκολλημένο σε βυζαντινό ναό[40]. Η ανώτερη στάθμη του είχε καταστραφεί από κεραυνό. Το β΄ εξάμηνο του 2004 έγινε τοποθέτηση σκαλωσιάς σε όλο το ύψος του κωδωνοστασίου, αποξήλωση της ανώτερης στάθμης και επεξεργασία των λίθων για την ανάκτιση της κατεστραμμένης στάθμης.

Παλαιό Καθολικό Αγίων Θεοδώρων, Δ.Δ. Πραστείου, Δήμου Λεύκτρου

Ανήκει στον τύπο του συνεπτυγμένου, σταυροειδούς ναού, χρονολογείται στο 13ο αιώνα και διασώζει ίχνη τοιχογραφιών της ίδιας περιόδου. Το 2003 έγινε εφαρμογή της μελέτης άμεσων μέτρων, καθαρισμός από τη βλάστηση τόσο επί του μνημείου όσο και στην περίμετρό του, στερέωση των τοιχογραφιών από συντηρητές και περισυλλογή των σπαραγμάτων. Επίσης άρχισε η εκπόνηση της μελέτης αποκατάστασης από το επιστημονικό προσωπικό του Κλιμακίου[41]. Το 2004 έγινε περαιτέρω ενίσχυση των υποστυλώσεων μετά από σεισμό μεγέθους 5,5 R.

Ναός Μεταμόρφωσης του Σωτήρος στα Φαγκριάνικα, Δ.Δ. Μηλέας, Δήμου Λεύκτρου

Ανήκει στον τύπο του σταυροειδούς, εγγεγραμμένου ναού με τρούλο, με μετεγενέστερο νάρθηκα και κωδωνοστάσιο πυργοειδές μεταβυζαντινών χρόνων. Στο εσωτερικό σώζονται δύο στρώματα τοιχογραφιών βυζαντινών και μεταβυζαντινών χρόνων. Το 2003 έγινε αποτύπωση με τη μέθοδο της φωτογραμμετρίας του κωδωνοστασίου και παράλληλα ελήφθησαν άμεσα στερεωτικά μέτρα σε αυτό.

Ναός Ταξιάρχη, Δ.Δ. Ασπροχώματος, Δήμου Καλαμάτας

Μονόχωρος ναός με συμφυές κωδωνοστάσιο, αξιόλογο δείγμα της επίδρασης του νεοκλασικισμού στην περιοχή, με παλαιότερη οικοδομική φάση. Το 2003 έγινε καθαρισμός του χώρου, περιμετρική περίφραξη, αποξήλωση σοβάδων και στέγης, ενίσχυση υποστυλώσεων και περίδεση κωδωνοστασίου. Το 2004 έγινε κατασκευή περιμετρικού σενάζ και μερική κατασκευή σκελετού στέγης επάνω από το γύψινο τέμπλο για την προστασία του. Το-

38. *ΑΔ* 55 (2000): Χρονικά, σ. 244.
39. *ΑΔ* 54 (1999): Χρονικά, σ. 207.
40. *ΑΔ* 55 (2000): Χρονικά, σ. 244.

41. Την ομάδα μελέτης αποτελούσαν οι Β. Αλμπάνη, αρχαιολόγος, Θ. Καλογερέα, αρχιτέκτονας, Κ. Ηλιόπουλος, πολιτικός μηχανικός, Μ. Γεωργούντζου, σχεδιάστρια, Ου. Θεοδωροπούλου, συντηρήτρια, και Γ. Τσαΐρης, συντηρητής.

ποθετήθηκαν ελκυστήρες, καθαρίστηκαν οι αρμοί, αρμολογήθηκαν σε βάθος οι ρωγμές, έγιναν αποξηλώσεις στοιχείων οπλισμένου σκυροδέματος, λιθοσυμπληρώσεις και ενέματα και, τέλος, μερική επισκευή του κωδωνοστασίου και της κλίμακας που οδηγεί σε αυτό.

ΒΙΡΓΙΝΙΑ ΑΛΜΠΑΝΗ - ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ ΗΛΙΟΠΟΥΛΟΣ

ΝΟΜΟΣ ΑΡΚΑΔΙΑΣ

Μελιγού (θέση Ορεινή)

Μονή Αγίας Τριάδας

Συνεχίστηκαν οι εργασίες αποκατάστασης του καθολικού της μονής από αυθαίρετες κακότεχνες επεμβάσεις, οι οποίες είχαν πραγματοποιηθεί στο παρελθόν από ιδιώτη[42]. Σύμφωνα με την αρχιτεκτονική μελέτη που συντάχθηκε από ιδιωτικό Τεχνικό Γραφείο[43] το έτος 2001, απομακρύνθηκαν τμηματικά τα κεραμίδια και η επιχωμάτωση των στεγών, έγινε καθαρισμός και εξυγίανση των εξωρραχίων των θόλων και ενίσχυσή τους με νέα αρμολογήματα και διαμορφώθηκαν οι απαιτούμενες κλίσεις. Η τελική επιφάνεια των εξωρραχίων επιστρώθηκε με ισχυρή τσιμεντοκονία και πάνω από αυτή τοποθετήθηκαν κολυμβητά μεγάλα κεραμίδια βυζαντινού τύπου. Το 2003 καθαιρέθηκαν τα κακότεχνα αρμολογήματα της βόρειας και δυτικής πλευράς, έγιναν οι αναγκαίες εργασίες επισκευής και ενίσχυσης των λιθοδομών και κατασκευάστηκαν νέα αρμολογήματα, συμβατά με τα αρχικά. Οι εργασίες για την άρση των υπόλοιπων κακοτεχνιών και την αντιμετώπιση των στατικών προβλημάτων του μνημείου, καθώς και για την ολοκλήρωση των εργασιών συντήρησης του ζωγραφικού διακόσμου του, οι οποίες είχαν αναληφθεί κατά το παρελθόν και συνεχίζονταν κατά καιρούς, θα συνεχιστούν.

Πραστός

Ναός Αγίου Αθανασίου

Πρόκειται για σταυρεπίστεγο ναό[44] του τύπου Α3, σύμφωνα με την κατάταξη του Α. Ορλάνδου (Πίν. 76 α). Οι λιγοστές σωζόμενες τοιχογραφίες του θα μπορούσαν να χρονολογηθούν στο 15ο αιώνα.

Ο ναός παρουσίαζε σοβαρότατα στατικά προβλήματα και κυρίως ρηγματώσεις μεγάλου εύρους, αποκόλληση τμημάτων από τους τοίχους, κατάρρευση της κόγχης του ιερού και μέρους της ανωδομής. Σύμφωνα με αρχιτεκτονική μελέτη που συντάχθηκε από ιδιώτες μηχανικούς[45] πραγματοποιήθηκαν εργασίες στερέωσης και αποκατάστασης, με χρηματοδότηση από το Γ΄ ΚΠΣ και με αυτεπιστασία της Εφορείας. Πριν από την έναρξη των εργασιών πάρθηκαν τα αναγκαία μέτρα για την προστασία του γραπτού διακόσμου από συνεργείο συντηρητών της Εφορείας.

Τα έτη 2003 και 2004 έγιναν οι ακόλουθες εργασίες: Αποκαταστάθηκε ο στατικός φορέας του κτιρίου, η στέγη (η οποία επικαλύφθηκε με κεραμίδια βυζαντινού τύπου παρόμοια με αυτά που βρέθηκαν κατά χώραν), οι τοιχοδομίες και τα ανοίγματα, σύμφωνα με την αρχική τους μορφή (Πίν. 76 β). Έγινε επιφανειακό αρμολόγημα στις όψεις και κατασκευάστηκαν εσωτερικά επιχρίσματα. Απομακρύνθηκε το νεωτερικό δάπεδο του ναού και έγιναν διερευνητικές τομές για τυχόν ύπαρξη αρχικού δαπέδου, οι οποίες όμως δεν απέδωσαν. Στον περιβάλλοντα χώρο έγινε ανασκαφική διερεύνηση με σκοπό τη στεγανοποίηση των θεμελίων του ναού, η οποία αποκάλυψε ταφές όψιμων μεταβυζαντινών χρόνων στο νοτιοδυτικό τμήμα, καθώς και ίχνη παλαιότερης επίστρωσης. Οι εργασίες στο μνημείο και τον περιβάλλοντα χώρο του θα ολοκληρωθούν τον επόμενο χρόνο.

Άστρος

Μονή Παλιοπαναγιάς

Μετά την ολοκλήρωση των εργασιών στερέωσης και αποκατάστασης του καθολικού της μονής[46] αναλήφθηκαν, με τη μέριμνα της Μητρόπολης, εργασίες στερέωσης και αποκατάστασης της βόρειας και δυτικής πτέρυγας των κελλιών, σύμφωνα με μελέτη (δαπάνη της μονής) που συντάχθηκε από ιδιώτη μηχανικό[47] και εγκρίθηκε αρμοδίως. Κατά τη διάρκεια των εργασιών το έτος 2003 σημειώθηκαν αυθαιρεσίες και παρεκκλίσεις από τη μελέτη. Οι εργασίες διακόπηκαν και μετά από σειρά ενεργειών της Εφορείας και της ΔΑΒΜΜ συνεχίστηκαν για τα έτη 2003-2004 ως ακολούθως: Κατ' αρχήν έγινε λεπτομερής φωτογραφική και σχεδιαστική αποτύπωση των νέων στοιχείων,

42. *ΑΔ* 55 (2000): Χρονικά, σ. 247.

43. Τεχνικό Γραφείο Γ. Κίζης και Συνεργάτες Αρχιτέκτονες.

44. Α. Γριτσόπουλος, Χριστιανικά μνημεία Πραστού, *Πελοποννησιακά* 12 (1976-77), σ. 181-183. Χ.Θ. Μπούρας, *Ιστορία της Αρχιτεκτονικής*, Β΄, Αθήνα 1994, σ. 415-418.

45. Τους Αγγ. Γεωργακή, αρχιτέκτονα - μηχανικό, και Γρ. Βουλουμάνο, πολιτικό μηχανικό.

46. *ΑΔ* 53 (1998): Χρονικά, σ. 195 και *ΑΔ* 55 (2000): Χρονικά, σ. 247.

47. Την Ελένη Κανέλλου, αρχιτέκτονα - μηχανικό.

τα οποία αποκαλύφθηκαν λόγω των αυθαίρετων καθαιρέσεων τμημάτων της τοιχοποιίας, στη συνέχεια πραγματοποιήθηκαν ανακτίσεις των φερόντων και μη τοίχων, με το παλαιό κυρίως οικοδομικό υλικό, αποκαταστάθηκαν στην αρχική τους μορφή και θέση τα ανοίγματα που υπήρχαν, απομακρύνθηκαν οι χώροι υγιεινής από το υπόγειο της βόρειας πτέρυγας και φράχθηκε το παράθυρο που διανοίχθηκε στα ανατολικά, έτσι ώστε να είναι δυνατή η διαμόρφωση του χώρου σε αρχειοθήκη, όπως προβλεπόταν στη μελέτη. Επίσης έγιναν λιθοσυρραφές και ενέματα, όπου κρίθηκε αναγκαίο, εξυγίανση των εξωρραχίων των θόλων του ισογείου και υπογείου και τοποθέτηση νέων ξύλινων ελκυστήρων. Ανακατασκευάστηκαν, τέλος, οι ξύλινες στέγες και έγινε επικεράμωση με τη χρήση παλαιών κεραμιδιών. Οι εργασίες για την αποκατάσταση του μοναστηριακού συνόλου θα συνεχιστούν και τα επόμενα χρόνια.

ΑΙΜΙΛΙΑ ΜΠΑΚΟΥΡΟΥ - ΚΑΛΛΙΟΠΗ ΔΙΑΜΑΝΤΗ

Θωκνία

Ναός Αγίου Δημητρίου

Πρόκειται για καμαροσκεπή ναό που παρουσιάζει έντονα στατικά προβλήματα από παλαιότερο σεισμό. Το 2001, συνεργείο εργατοτεχνιτών του Κλιμακίου Καλαμάτας, υπό την επίβλεψη πολιτικού μηχανικού, προέβη στην υποστύλωση εσωτερικά του ναού και στην περίδεση με συρματόσκοινο εξωτερικά.

Καρύταινα

Ναός Αγίου Γεωργίου

Πρόκειται για μικρών διαστάσεων σταυρεπίστεγο ναό του τύπου Α1, με ημικυλινδρική αψίδα ιερού, που βρίσκεται εντός της ιδιοκτησίας της οικογένειας Ταγκαλάκη και χρονολογείται στο 18ο αιώνα. Το 2001, σε εφαρμογή απόφασης της ΔΑΒΜΜ έγκρισης μελέτης και εκτέλεσης επειγουσών εργασιών ανακεράμωσης του ναού, άρχισαν εργασίες από συνεργείο ιδιωτών εργατών υπό την εποπτεία μηχανικών του Κλιμακίου Καλαμάτας. Στην πορεία ζητήθηκε η συνδρομή της Υπηρεσίας ως προς τη σωστή εκτέλεση του έργου, η οποία τελικά αφορούσε εργασίες στερέωσης των θόλων, διαμόρφωσης των κλίσεων, τοποθέτησης ασφαλτόπανου και μερικής ανακεράμωσης.

Κάστρο

Στην πύλη εισόδου του Κάστρου Καρύταινας έγινε αντικατάσταση της φθαρμένης ξυλείας της υποστύλωσης.

ΒΙΡΓΙΝΙΑ ΑΛΜΠΑΝΗ - ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ ΗΛΙΟΠΟΥΛΟΣ

ΝΟΜΟΣ ΑΡΓΟΛΙΔΑΣ

Αγία Τριάδα (Μέρμπακας)

Ναός Κοίμησης Θεοτόκου

Συνεχίστηκαν οι εργασίες αποκατάστασης του μνημείου (Σχέδ. 3), έργο που είχε ενταχθεί στο Β΄ ΚΠΣ, με τη διαμόρφωση του περιβάλλοντα χώρου και τη μεταφορά του κοιμητηρίου του οικισμού σε άλλη περιοχή[48]. Από το Δεκέμβριο του 2000 έως το Μάιο του 2001 πραγματοποιήθηκαν εργασίες κατασκευής λιθόστρωτου περιμετρικά του ναού. Αρχικά αποξηλώθηκε ο υπάρχων περιμετρικός διάδρομος από σκυρόδεμα, καθώς και το ασφαλτικό οδόστρωμα. Πραγματοποιήθηκε αποχωμάτωση, σε βάθος 0,90 έως 1,20 μ., με μηχανικά μέσα, για την υποβάθμιση του εδάφους και την αποκάλυψη των τριών βαθμίδων του κρηπιδώματος του ναού. Στη συνέχεια διαμορφώθηκε υπόστρωμα από σκυρόδεμα, πάχ. 0,15 μ., πάνω στο οποίο εφαρμόστηκε λιθόστρωτο από ακανόνιστες πλάκες Πάρνωνα και κεραμικά στοιχεία σε απλή διάταξη (Πίν. 76 γ). Με τον ίδιο τρόπο κατασκευάστηκε διάδρομος που ενώνει την ανατολική είσοδο (από την επαρχιακή οδό) με το περιμετρικό λιθόστρωτο και τέλος αποκαταστάθηκε το ασφαλτικό οδόστρωμα του πλατώματος, που εκτείνεται στα βόρεια του ναού (Πίν. 76 δ).

Ακολούθως πραγματοποιήθηκε η διαμόρφωση του χώρου μετά την απομάκρυνση του παλαιού κοιμητηρίου. Έγινε ισοπέδωση του χώρου με μηχάνημα οδοποιίας. Στη συνέχεια επικαλύφθηκε η έκταση με μια πρώτη στρώση αμμοχάλικο 3Α (με πάχος 10 εκ.) και με δεύτερη στρώση (πάχους 5 εκ.) με ψιλόκοκκη άμμο κοκκινωπής απόχρωσης. Η λύση αυτή θεωρείται προσωρινή έως ότου ολοκληρωθεί η αρχιτεκτονική μελέτη για τη διαμόρφωση του περιβάλλοντα χώρου, την οποία ανέθεσε σε ιδιώτες το Εκκλησιαστικό Συμβούλιο. Τέλος, έγιναν εργασίες αποκατάστασης του μανδρότοιχου που περιβάλλει τον αύλειο χώρο, νότια και ανατολικά του ναού, με συμπλήρωση και επισκευή των υφιστάμενων τμημάτων και κατασκευή νέων.

Ναύπλιο

Παλαμήδι

Τους πρώτους μήνες του 2003 πραγματοποιήθηκαν εργασίες ενίσχυσης και στεγάνωσης του θόλου του δια-

48. Για το μνημείο, βλ. *ΑΔ* 55 (2000): Χρονικά, σ. 247-248.

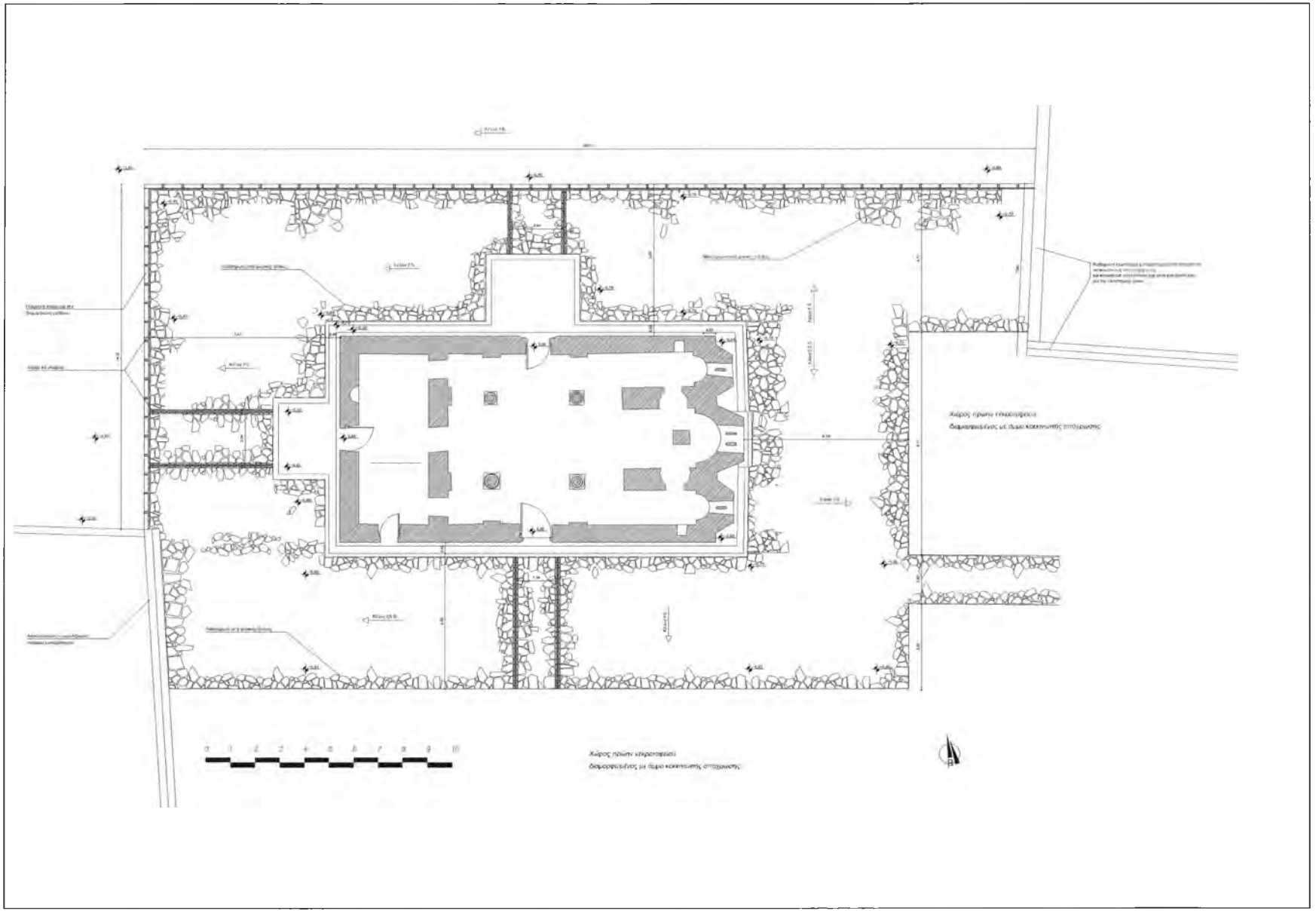

Σχέδ. 3. Νομός Αργολίδας. Αγία Τριάδα. Ναός Κοίμησης Θεοτόκου. Διαμόρφωση του περιβάλλοντα χώρου. Τοπογραφικό διάγραμμα.

βατικού, που οδηγεί στον προμαχώνα του Αγίου Ανδρέα, και της εσωτερικής επιφάνειας του τείχους του προμαχώνα. Οι ίδιες εργασίες έγιναν και στο διαβατικό της κεντρικής πύλης του κάστρου, καθώς και στην εσωτερική παρειά του τείχους του προμαχώνα Επαμεινώνδα[49]. Εξαιτίας της γήρανσης των υλικών, οι θόλοι των διαβατικών, καθώς και ορισμένες περιοχές της τοιχοποιίας παρουσίαζαν εκτεταμένες φθορές και απόπλυση του δομικού κονιάματος. Εξάλλου, το χαλαρό υλικό πλήρωσης του εξωρραχίου κατακρατούσε μεγάλες ποσότητες υγρασίας και τις απέδιδε στο θόλο και στον τοίχο σταδιακά. Οι εργασίες έγιναν από συνεργείο εργολάβου, ο οποίος επιλέχθηκε μετά από πρόχειρο μειοδοτικό διαγωνισμό που πραγματοποίησε η Εφορεία, και η επίβλεψη από υπαλλήλους της υπηρεσίας[50]. Ειδικότερα, έγινε διάνοιξη και καθαρισμός των αρμών και των ρωγμών από σαθρά κονιάματα και φυτά, στο μεγαλύτερο δυνατό βάθος από την επιφάνεια, τοπική αποξήλωση ετοιμόρροπων λίθων, έκπλυση με νερό υπό πίεση και επανατοποθέτηση λίθων με παρεμβολή σφηνών από μικρά τεμάχια λίθων. Πραγματοποιήθηκε βαθύ αρμολόγημα με ισχυρό τσιμεντοκονίαμα των αρμών της λιθοδομής, των θόλων και του λιθόστρωτου διαδρόμου. Η εισαγωγή του κονιάματος στους αρμούς έγινε με συνεχή συμπίεση και πατητό μύστρισμα των επιφανειών του (με ειδικά μυστριά γυψοτεχνίας), έτσι ώστε το κονίαμα να βρίσκεται σε εσοχή 0,5 έως 1 εκ. από τις επιφάνειες των γειτονικών λίθων.

Ασίνη

Ναός Αγίου Δημητρίου

Το 2004 πραγματοποιήθηκε η αποκατάσταση του κωδωνοστασίου του ναού του Αγίου Δημητρίου Ασίνης. Το κωδωνοστάσιο (Πίν. 76 ε) έχει χτιστεί νότια του ναού, σε μικρή απόσταση από αυτόν. Είναι έργο Τηνιακών καλλιτεχνών, που εργάστηκαν στην Αργολίδα το 19ο αιώνα, και αποτελεί αξιόλογο έργο μαρμαρογλυπτικής. Είναι πυργοειδές και αρθρώνεται από βάση, κορμό και επίστεψη. Η βάση είναι ψηλή, συμπαγής, χτισμένη από αργολιθοδομή με επένδυση από ισόδομη ημιλαξευτή λιθοδομή, την οποία διακοσμούν σε ίσα διαστήματα τρεις ζώνες από ρόδινου χρώματος λίθους. Στη δυτική όψη της βάσης διαμορφώνεται η είσοδος του κωδωνοστασίου. Ο κορμός διάτρητος, κατασκευασμένος εξ ολοκλήρου από μαρμάρινα μέλη, αναπτύσσεται σε τρεις στάθμες. Τετράγωνοι πεσσοί ανέχουν δίλοβα τοξωτά ανοίγματα σε κάθε όψη. Στα σημεία γένεσης των τόξων έχουν τεθεί διακοσμητικά τρίγλυφα. Στην πρώτη στάθμη, στα τριγωνικά κενά που δημιουργούνται πάνω από τη συμβολή των τόξων, τη θέση του τριγλύφου καταλαμβάνει γλυπτή παράσταση, που αποδίδει πτερωτή κεφαλή αγγέλου. Η επίστεψη έχει τη μορφή ημισφαιρικού, από ατρακτοειδή στοιχεία, τρουλίσκου με οκτάπλευρο τύμπανο.

Το κωδωνοστάσιο παρουσίαζε φθορές και ετοιμορροπίες καθ' όλο το ύψος του. Η αποκατάστασή του έγινε σύμφωνα με μελέτη από ιδιώτες αρχιτέκτονες[51], η οποία εγκρίθηκε με την υπ' αριθ. ΥΠΠΟ/ΔΑΒΜΜ/61696/2721π.ε. απόφαση της Διεύθυνσης Αναστήλωσης Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Μνημείων. Το έργο χρηματοδοτήθηκε από τις πιστώσεις του ΠΕΠ Πελοποννήσου 2000-2006[52].

Κατά τη διάρκεια των εργασιών πραγματοποιήθηκε από υπαλλήλους της Εφορείας συμπληρωματική μελέτη για την επακριβή αποτύπωση του κωδωνοστασίου.

Οι φάσεις του έργου ήταν τρεις, ως ακολούθως: Έγινε η αποσυναρμολόγηση, η συντήρηση των μαρμάρινων μελών και η επανασυναρμολόγηση.

Αρχικά τοποθετήθηκε μεταλλική σκαλωσιά περιμετρικά του κωδωνοστασίου και καθ' όλο το ύψος του. Ακολούθησε η αποξήλωση όλων των ξένων στοιχείων (κωδώνων, μεγαφώνων, ρολογιού, περιμετρικών ελκυστήρων κτλ.), που ήταν πρόσθετα στο μνημείο. Στη συνέχεια έγινε η καθαίρεση του οπλισμένου σκυροδέματος της δεύτερης και τρίτης στάθμης του κορμού, νεωτερική επέμβαση που είχε γίνει με σκοπό τη στήριξη του μηχανισμού του ρολογιού, καθώς επίσης και η καθαίρεση των εσωτερικών μεταλλικών ελκυστήρων και των οπτοπλινθοδομών της δεύτερης στάθμης. Ακολούθησε η τμηματική αποσύνδεση και καθαίρεση των μαρμάρινων μελών του κωδωνοστασίου. Η εργασία έγινε σταδιακά, με ταυτόχρονη αρίθμηση των μελών. Οι εργασίες καταβίβασης των μελών πραγματοποιήθηκαν με τη χρήση τηλεσκοπικού γερανού (Πίν. 77 α). Στη συνέχεια έγινε από συνεργείο συντηρητών συντήρηση και καθαρισμός των μαρμάρινων μελών. Ακολούθησαν εργασίες εξυγίανσης - συντήρησης της βάσης του κωδωνοστασίου. Ειδικότερα, καθαιρέθηκαν τα σαθρά κονιάματα της βάσης (εσωτερικό τμήμα) και εφαρμόστηκαν νέο βαθύ αρμολόγημα, ενέματα στη μάζα της λιθοδομής και τελικά αρμολογήματα.

49. Για το μνημείο, βλ. *ΑΔ* 55 (2000): Χρονικά, σ. 248-249.

50. Τους Γ. Τσεκέ, αρχαιολόγο, και Κ. Μπουντούρη, αρχιτέκτονα.

51. Τους Χρ. Μπουζαλά και Π. Σιατερλή.

52. Εκτελέστηκε με την επίβλεψη της Εφορείας από την εταιρεία «Ατρέας Α.Ε.», η οποία επιλέχθηκε μετά από πρόχειρο μειοδοτικό διαγωνισμό.

Στον αύλειο χώρο του ναού έγινε η προετοιμασία για την επανασυναρμολόγηση: συγκόλληση των σπασμένων μελών που επιλέχθηκαν, τοποθέτηση των μεταλλικών συνδέσμων και αρχικό μοντάρισμα για τον προσδιορισμό της θέσης κάθε μέλους. Κατασκευάστηκαν τρία νέα μέλη από μάρμαρο Διονύσου, ίδιας απόχρωσης με τα υπάρχοντα: «Βάση τυμπάνου» (δύο τεμάχια) και ένα «Ακρωτήριο».

Ακολούθησε η ανακατασκευή του κωδωνοστασίου. Επανατοποθετήθηκαν τα μαρμάρινα μέλη και η σύνδεση μεταξύ τους έγινε με ανοξείδωτους μεταλλικούς συνδέσμους, ενώ ως συνδετικό υλικό χρησιμοποιήθηκε κονίαμα, που είχε ως βάση το λευκό τσιμέντο. Τοποθετήθηκαν νέοι μεταλλικοί ελκυστήρες από ανοξείδωτο χάλυβα στη θέση των παλαιών και επανατοποθετήθηκαν οι καμπάνες (μία ανά στάθμη στους δύο πρώτους ορόφους και δύο στον τρίτο) (Πίν. 77 β).

ΑΙΜΙΛΙΑ ΜΠΑΚΟΥΡΟΥ - ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΤΣΕΚΕΣ - ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ ΜΠΟΥΝΤΟΥΡΗΣ

ΕΡΓΑΣΙΕΣ ΣΥΝΤΗΡΗΣΗΣ

Το έργο της Εφορείας στον τομέα της συντήρησης τοιχογραφιών, εικόνων, γλυπτών και ξυλόγλυπτων τέμπλων κατά τη χρονική περίοδο 2001-2004 ήταν ευρύ. Με την εποπτεία της Διευθύντριας Αιμ. Μπακούρου ξεκίνησε το έτος 2001 και αναμένεται να ολοκληρωθεί το έτος 2005 το έργο «Συντήρηση τοιχογραφιών, εικόνων, γλυπτών και ξυλόγλυπτων τέμπλων στους νομούς Λακωνίας, Αρκαδίας, Αργολίδας και Μεσσηνίας», το οποίο εκτελείται με χρηματοδότηση από το Γ΄ ΚΠΣ.

Τα μνημεία τα οποία εντάχθηκαν στο έργο χρονολογούνται από τους βυζαντινούς έως τους μεταβυζαντινούς χρόνους. Το έργο περιλαμβάνει πέντε υποέργα:

ΥΠΟΕΡΓΟ 1: Συντήρηση τοιχογραφιών μνημείων Νομού Λακωνίας (Παναγία Χρυσαφίτισσα, Άγιοι Ανάργυροι Κηπούλας, Άγιοι Θεόδωροι Καφιώνας, μονή Αγίων Τεσσαράκοντα, Παλαιομονάστηρο Βρονταμά).

ΥΠΟΕΡΓΟ 2: Συντήρηση τοιχογραφιών μνημείων Νομού Αρκαδίας (Παναγία Μπαφέρω Στεμνίτσας, Αγία Θεοδώρα Βάστας).

ΥΠΟΕΡΓΟ 3: Συντήρηση τοιχογραφιών μνημείων Νομού Αργολίδας (μονή Αγνούντος, Ταξιάρχες και Κοίμηση Θεοτόκου Νέας Επιδαύρου).

ΥΠΟΕΡΓΟ 4: Συντήρηση τοιχογραφιών μνημείων Νομού Μεσσηνίας (Άγιος Νικόλαος Προαστείου, μονή Δήμιοβας).

ΥΠΟΕΡΓΟ 5: Συντήρηση ξυλόγλυπτων τέμπλων μνημείων Νομών Λακωνίας, Μεσσηνίας (τέμπλο μονής Ντεκούλου Λακωνίας, τέμπλο Ι.Ν. Ζωοδόχου Πηγής Κάστρου Ζαρνάτας Μεσσηνίας).

Για το έργο επιλέχθηκαν μνημεία - σταθμοί, που συνδέουν την ανέγερσή τους με κατά τόπους επιφανείς προσωπικότητες της εποχής και στα οποία είχαν ήδη προηγηθεί εργασίες κτιριακής στερέωσης. Η συντήρηση αναλήφθηκε αφού προηγήθηκαν εμπεριστατωμένες μελέτες από το επιστημονικό προσωπικό της Εφορείας, οι οποίες έλαβαν τις απαιτούμενες εγκρίσεις από την αρμόδια Διεύθυνση Συντήρησης, με στόχο την παρουσίαση αποκατεστημένων μνημείων στο σύνολό τους, τα οποία θα συμβάλουν στην ανάδειξη της πολιτιστικής φυσιογνωμίας της περιοχής και θα αποτελέσουν πόλο έλξης επισκεπτών. Επιπλέον περαιτέρω εργασίες συντήρησης τοιχογραφιών, εικόνων, γλυπτών και έργων μικροτεχνίας πραγματοποιήθηκαν στο πλαίσιο αναστηλωτικών και άλλων έργων τα οποία εκτέλεσε η Εφορεία στο Γ΄ ΚΠΣ.

Παράλληλα συνεχίστηκε, όπως και τα προηγούμενα έτη, το πρόγραμμα συντήρησης τοιχογραφιών και εικόνων, καθώς και γλυπτών και έργων μικροτεχνίας στο πλαίσιο του Επιχειρησιακού Προγράμματος της Εφορείας.

ΝΟΜΟΣ ΛΑΚΩΝΙΑΣ

Αρχαιολογικός χώρος Μυστρά

Εργαστήριο συντήρησης εικόνων

Κατά τα έτη 2001-2004 συντηρήθηκε[53] μεγάλος αριθμός εικόνων κυρίως μεταβυζαντινών χρόνων, οι οποίες προέρχονται από τα μνημεία αρμοδιότητας της Εφορείας. Μεταξύ αυτών ξεχωριστό ενδιαφέρον παρουσιάζουν οι ακόλουθες εικόνες:

1. Δεσποτική εικόνα Ένθρονης Βρεφοκρατούσας Θεοτόκου από το τέμπλο του καθολικού της Νέας Μονής των Αγίων Τεσσαράκοντα (διαστ. 1,02×0,72×0,05 μ.). Η Θεοτόκος ένθρονη κρατά καθισμένο τον Χριστό, ο οποίος προτείνει το δεξί χέρι σε ευλογία, ενώ στο αριστερό κρατά κλειστό ειλητάριο. Οι αρχάγγελοι Γαβριήλ και Μιχαήλ, φτερωτοί επάνω σε σχηματοποιημένα σύννεφα, κρατούν το στέμμα. Δεξιά κι αριστερά από την κεφαλή της Θεοτόκου η επιγραφή *ΜΗΤΗΡ ΘΕΟΥ*. Η εικόνα έφερε αναζωγράφιση, η οποία πραγματοποιήθηκε πιθανότατα το 19ο αιώνα. Έγιναν οι ακόλουθες εργασίες: αφαίρεση του μεταγενέστερου οξειδωμένου βερνικιού, αφαίρεση των επιζωγραφίσεων, καθαρισμοί, στερέωση του ξύλινου υποστρώματος και της προετοιμασίας και αισθητική αποκατάσταση. Μετά την αφαίρεση των επι-

53. Η συντήρηση πραγματοποιήθηκε από τους μόνιμους συντηρητές Θ. Βαχαβιώλο και Π. Τότση.

ζωγραφίσεων αποκαλύφθηκε η αρχική εικόνα, η οποία, σύμφωνα με τα τεχνοτροπικά της χαρακτηριστικά, θα πρέπει να χρονολογηθεί στο 17ο αιώνα.

2. Δύο δεσποτικές εικόνες από το τέμπλο του ναού Αγίου Δημητρίου Αρχαιολογικού Χώρου Μυστρά.

Παναγία του Πάθους (διαστ. 1,13×0,81×0,02 μ.) (Πίν. 78 α): Η Παναγία Βρεφοκρατούσα γέρνει ελαφρά το κεφάλι της προς τον Χριστό, τον οποίο κρατά στο αριστερό της χέρι. Δεξιά και αριστερά από την κεφαλή της Θεοτόκου την παράσταση πλαισιώνουν οι αρχάγγελοι Γαβριήλ και Μιχαήλ, επάνω σε σύννεφα. Ψηλά οι επιγραφές *ΜΗΡ ΘΥ*. Κατά τις εργασίες συντήρησης πραγματοποιήθηκαν καθαρισμοί από μεταγενέστερα βερνίκια, στερεώσεις του ξύλινου υποστρώματος και της προετοιμασίας και εν τέλει αισθητική αποκατάσταση. Η εικόνα πρέπει να χρονολογηθεί στο 17ο αιώνα.

Χριστός Μέγας Αρχιερέας (διαστ. 1,13×0,80×0,03 μ.): Ο Χριστός εικονίζεται ένθρονος επάνω σε πολυτελή θρόνο με ψηλό ερεισίνωτο. Είναι ντυμένος με αρχιερατική στολή, ευλογεί με το δεξί και στηρίζει με το αριστερό ανοικτό βιβλίο. Στις γωνίες του θρόνου οι ευαγγελιστές με κλειστά ευαγγέλια και τα σύμβολά τους. Στο άνω τμήμα της εικόνας η μεγαλογράμματη επιγραφή *Ο ΒΑΣΙΛΕΥΣ ΤΩΝ ΒΑΣΙΛΕΥΟΝΤΩΝ ΚΑΙ ΜΕΓΑΣ ΑΡΧΙΕΡΕΥΣ*. Κατά τις εργασίες συντήρησης πραγματοποιήθηκαν καθαρισμοί από μεταγενέστερα βερνίκια, στερεώσεις του ξύλινου υποστρώματος και της προετοιμασίας και εν τέλει αισθητική αποκατάσταση. Η εικόνα θα πρέπει να χρονολογηθεί στο 17ο αιώνα.

3. Δύο εικόνες με θέμα τον άγιο Δημήτριο από το ναό του Αγίου Δημητρίου Χρυσάφων.

Η πρώτη εικόνα (διαστ. 0,96×0,57×0,03 μ.) βρίσκεται τοποθετημένη στο τέμπλο του ναού. Εικονίζεται ο άγιος Δημήτριος ένθρονος σε στάση τριών τετάρτων να στέφεται από δύο αγγέλους. Στο άνω και κάτω μέρος της εικόνας ανά τέσσερις σκηνές του βίου του. Η εικόνα έφερε μεταγενέστερη μεταλλική επένδυση. Αφού αφαιρέθηκε η επένδυση, πραγματοποιήθηκε αφαίρεση των μεταγενέστερων επιζωγραφίσεων, που είχαν καλύψει το άνω και κάτω τμήμα της εικόνας, στερεώσεις του ξύλινου υποστρώματος και της προετοιμασίας, καθαρισμοί και εν τέλει αισθητική αποκατάσταση. Η μεταλλική επένδυση που αφαιρέθηκε τοποθετήθηκε σε αντίγραφο της αρχικής εικόνας. Η εικόνα θα πρέπει να χρονολογηθεί στα τέλη του 17ου αιώνα.

Η δεύτερη εικόνα βρίσκεται σε προσκυνητάρι στο εσωτερικό του ναού (διαστ. 0,88×0,71×0,03 μ.). Ο άγιος εικονίζεται κατ' ενώπιον, καθισμένος σε ξύλινο θρόνο. Στο δεξί χέρι κρατά το σταυρό του μαρτυρίου. Επάνω στο χρυσό κάμπο της εικόνας οι άγγελοι κρατούν χρυσό στέμμα. Την εικόνα πλαισιώνουν μικρά ορθογώνια διάχωρα, με σκηνές από το βίο του αγίου.

Πραγματοποιήθηκαν συγκρατήσεις, στερεώσεις του ξύλινου υποστρώματος και της προετοιμασίας, αφαιρέθηκαν παλαιότερες επεμβάσεις, έγιναν καθαρισμοί και στο τέλος αισθητική αποκατάσταση. Η εικόνα μπορεί να χρονολογηθεί στις αρχές του 18ου αιώνα.

4. Εικόνα αγίων Τεσσαράκοντα από το τέμπλο του καθολικού Νέας Μονής Αγίων Τεσσαράκοντα (διαστ. 1,01×0,71×0,025 μ.). Στην ανώτερη ζώνη εικονίζεται ο Χριστός μέσα σε ημικυκλική δόξα. Το κεντρικό τμήμα της εικόνας καταλαμβάνει η παράσταση των αγίων Τεσσαράκοντα μαρτύρων, οι οποίοι παρατάσσονται ανά δέκα σε τέσσερις ομάδες. Στην κατώτερη ζώνη παρουσιάζεται η σκηνή του μαρτυρίου των αγίων Τεσσαράκοντα.

Η εικόνα έφερε επιζωγράφιση, πιθανότατα του 19ου αιώνα. Πραγματοποιήθηκαν οι ακόλουθες εργασίες: καθαρισμοί, αφαίρεση του μεταγενέστερου οξειδωμένου βερνικιού, αφαίρεση των επιζωγραφίσεων, στερεώσεις του ξύλινου υποστρώματος και της προετοιμασίας και αισθητική αποκατάσταση. Μετά την αφαίρεση των επιζωγραφίσεων αποκαλύφθηκε η αρχική εικόνα, η οποία πρέπει να χρονολογηθεί στο 17ο αιώνα.

5. Εικόνα αγίου Ιωάννη Προδρόμου από το καθολικό της Νέας Μονής Αγίων Τεσσαράκοντα (διαστ. 1,02×0,71×0,03 μ.) (Πίν. 78 β-γ). Η εικόνα βρίσκεται τοποθετημένη στο τέμπλο της μονής. Η μεταγενέστερη επιζωγράφιση, η οποία πιθανότατα πραγματοποιήθηκε το 19ο αιώνα, είχε αλλοιώσει μερικώς το αρχικό εικονογραφικό θέμα. Μετά την αφαίρεση των επιζωγραφίσεων και των μεταγενέστερων βερνικιών, αποκαλύφθηκε η μορφή του αγίου, φτερωτού σε στροφή τριών τετάρτων κατά τα αριστερά. Ο άγιος στέκεται ανάμεσα σε δύο τριγωνικούς βράχους, ευλογεί και στρέφει το βλέμμα προς τη μορφή του Χριστού, που προβάλλει από τον ουρανό στην άνω αριστερή γωνία της εικόνας. Κάτω αριστερά «επί πίνακι» η κεφαλή από την αποτομή του αγίου. Κάτω δεξιά μεγαλογράμματη επιγραφή η οποία μεταγράφεται ως εξής: *ΔΕΗΣΙΣ ΤΟΥ ΔΟΥΛΟΥ ΤΟΥ ΘΕΟΥ ΠΑΡΘΕΝΙΟΥ ΙΕΡΟΜΟΝΑΧΟΥ ΕΚ ΖΑΡΑΦΩΝΑ*. Πραγματοποιήθηκαν στερεώσεις του ξύλινου υποστρώματος και της προετοιμασίας και αισθητική αποκατάσταση. Η εικόνα, η οποία εικονογραφικά ακολουθεί παλαιό κρητικό πρότυπο, όπως εμφανίζεται σε εικόνες του 15ου αιώνα, μπορεί να χρονολογηθεί στο 17ο αιώνα.

6. Εικόνα αγίου Ανδρέα από το ναό του Αγίου Δημητρίου Αρχαιολογικού Χώρου Μυστρά (διαστ. 1×0,53×0,23 μ.). Η εικόνα βρίσκεται στο τέμπλο του ναού. Ο άγιος εικονίζεται καθισμένος σε θρόνο χωρίς ερεισίνωτο και πατά σε υποπόδιο. Με το δεξί χέρι ευλογεί, ενώ με το αριστερό κρατά ανοικτό ειλητάριο. Πραγματοποιήθηκαν εργασίες καθαρισμού από μεταγενέστερα βερνί-

κια, στερεώσεις του ξύλινου υποστρώματος και της προετοιμασίας και αισθητική αποκατάσταση. Η εικόνα μπορεί να χρονολογηθεί στο 18ο αιώνα.

7. Εικόνα Κοίμησης Θεοτόκου από το ναό του Αγίου Αθανασίου Αραχναίου Αργολίδας (διαστ. 0,445×0,565 ×0,03 μ.). Η εικόνα βρίσκεται σε προσκυνητάρι του ναού. Έφερε μεταγενέστερη μεταλλική επένδυση. Μετά την αφαίρεσή της αποκαλύφθηκε η αρχική εικόνα στο σύνολό της, η οποία παρουσίαζε σημαντικές φθορές, όπως αποκολλήσεις της λινάτσας. Πραγματοποιήθηκε ακτινογράφηση κατά την οποία διαπιστώθηκε ότι η εικόνα ήταν επιζωγραφισμένη στο κάτω τμήμα της. Μετά την αφαίρεση των επιζωγραφίσεων ήλθε στο φως η αρχική εικόνα, καθώς και ίχνη γραμμάτων μεγαλογράμματης επιγραφής. Εν συνεχεία έγιναν στερεώσεις του ξύλινου υποστρώματος και της προετοιμασίας, περιμετρικές συγκρατήσεις και αισθητική αποκατάσταση. Η εικόνα χρονολογείται στο 17ο αιώνα.

Ακόμα συντηρήθηκαν 72 συνολικά εικόνες από τα ακόλουθα μνημεία αρμοδιότητας 5ης ΕΒΑ: Κοίμηση Θεοτόκου στο Κεραστάρι Αρκαδίας, μονή Ζωοδόχου Πηγής Ταϋγέτης, Άγιος Γεώργιος Ταϋγέτης, Κοίμηση Θεοτόκου Χρυσάφων, Άγιος Αδριανός και Ναταλία Δρεπάνου Αργολίδας, Βλαχέρνα Φιλιατρών Μεσσηνίας, μονή Παντάνασσας Μυστρά.

Συντήρηση τοιχογραφιών

Κατά τα έτη 2001-2004 πραγματοποιήθηκαν μικρής έκτασης επεμβάσεις για τη συντήρηση των τοιχογραφιών όλων των ναών του αρχαιολογικού χώρου.

Το έτος 2001 στο πλαίσιο του εορτασμού των «Ωρών Βυζαντίου» έγιναν εργασίες συντήρησης στους ναούς Αγίας Σοφίας, Αγίων Θεοδώρων, Οδηγήτριας, Περιβλέπτου και στο καθολικό της μονής Παντάνασσας. Συγκεκριμένα, πραγματοποιήθηκαν συγκρατήσεις με κονίαμα ουδέτερου χρωματικού τόνου, στερέωση υποστρώματος και ζωγραφικής επιφάνειας και καθαρισμοί από άλατα και αιθάλη.

Ναός Αγίων Θεοδώρων[54]

Η συντήρηση των τοιχογραφιών του ναού εντάχθηκε στο έργο «Μουσειακές παρεμβάσεις στον αρχαιολογικό χώρο Μυστρά», το οποίο εκτελείται από την Εφορεία με χρηματοδότηση από το Γ΄ ΚΠΣ. Οι εργασίες στο μνημείο ξεκίνησαν το έτος 2003 από τη νότια πλευρά του ναού, όπου σώζονται τμήματα από το Βίο της Θεοτόκου (Εισόδια, Φυγή της Ελισάβετ).

Πραγματοποιήθηκαν συγκρατήσεις περιμετρικά με κονίαμα ουδέτερου χρωματικά τόνου, στερεώσεις του υποστρώματος και της ζωγραφικής επιφάνειας, καθαρισμοί από άλατα και, τέλος, αισθητική αποκατάσταση. Οι εργασίες αναμένεται να ολοκληρωθούν το έτος 2005.

Σ π ά ρ τ η[55]

Ναός Ευαγγελίστριας

Συνεχίστηκαν οι εργασίες συντήρησης των τοιχογραφιών του Μητροπολιτικού ναού της Σπάρτης, που είναι αφιερωμένος στον Ευαγγελισμό της Θεοτόκου. Οι τοιχογραφίες στα ψηλά μέρη είναι έργο του Ζ. Κατζίκη, της δεκαετίας του 1920, ενώ στα χαμηλά του Ε. Μαυρικάκη, του έτους 1952. Έγιναν εργασίες στη νότια καμάρα του κυρίως ναού και στο ιερό. Πραγματοποιήθηκαν καθαρισμοί από μεταγενέστερα βερνίκια και αιθάλη, στερεώσεις της ζωγραφικής επιφάνειας και, τέλος, αισθητική παρουσίαση. Οι εργασίες θα συνεχιστούν.

Γ ε ρ ά κ ι

Στο πλαίσιο των περιοδικών ελέγχων που διενεργούνται σχετικά με την κατάσταση διατήρησης ζωγραφικής των μνημείων της περιοχής του Γερακίου από το τοπικό συνεργείο συντηρητών της Εφορείας, πραγματοποιήθηκαν, κατά τα έτη 2001-2004, εργασίες πλήρους συντήρησης στο βυζαντινό ναό της Κόκκινης Εκκλησιάς[56], η οποία βρίσκεται έξω από τον οικισμό του Γερακίου. Πρόκειται για μικρό μονόχωρο καμαροσκέπαστο ναό, οι τοιχογραφίες του οποίου είχαν υποστεί σημαντική φθορά, λόγω παλαιότερης πυρκαγιάς. Παράλληλα, διενεργήθηκαν έλεγχοι και μικρής έκτασης στερεωτικές επεμβάσεις στους ναούς του Κάστρου και του οικισμού.

Β ρ ο ν τ α μ ά ς

Παλαιομονάστηρο

Πρόκειται για σπηλαιώδη ναό (Πίν. 78 δ), χτισμένο ψηλά σε απόκρημνη όχθη του Ευρώτα[57]. Ο ναός, αφιε-

54. Η μελέτη συντήρησης συντάχθηκε από τους Ι. Βούρου, συντηρήτρια έργων τέχνης, και Π. Περδικούλια, αρχαιολόγο.

55. *ΑΔ* 54 (1999): Χρονικά, σ. 209.

56. Μ.Γ. Σωτηρίου, Βυζαντινά μνημεία της Λακεδαίμονος, *Λακωνικά* Α΄ (1932), σ. 22.

57. Ν. Δρανδάκης, Το Παλαιομονάστηρο του Βρονταμά, *ΑΔ* 43 (1988): Μελέτες, σ. 159-194.

ρωμένος αρχικά στη Θεοτόκο και στον άγιο Νικήτα και σήμερα στη Ζωοδόχο Πηγή, διατηρείται σε καλή κατάσταση σε αντίθεση με την ερειπιώδη μορφή των υπόλοιπων κτισμάτων της μονής.

Σε πρώτη φάση ο ναός διαμορφώθηκε με δύο παράλληλους τοίχους που χτίστηκαν στο εσωτερικό του σπηλαίου και έφθαναν μέχρι την οροφή του. Σε δεύτερη φάση (1201) ο αρχικός ναός περιορίστηκε σε μικρότερο, με πλάγιο νάρθηκα και στεγάστηκε με καμάρες. Τρεις αιώνες αργότερα ένα μικρό ταφικό παρεκκλήσι προστέθηκε στα δυτικά του ναού και του νάρθηκα. Ο τοιχογραφικός διάκοσμος του σπηλαιώδους αυτού ναού ανάγεται σε τέσσερις εποχές.

Η αρχική φάση της τοιχογράφησης διατηρείται στα τμήματα που παρέμειναν ακάλυπτα από τη μετατροπή της αρχιτεκτονικής δομής του ναού. Από αυτές σε καλύτερη κατάσταση σώζονται η Γέννηση της Θεοτόκου, τα Εισόδια, η Σταύρωση, ο Ιωακείμ και η Άννα, ο Ευαγγελισμός και η Μεταμόρφωση. Οι τοιχογραφίες αυτές σύμφωνα με τα τεχνοτροπικά τους χαρακτηριστικά έχουν χρονολογηθεί στο τελευταίο τέταρτο του 12ου αιώνα.

Η δεύτερη φάση τοιχογράφησης του μεταγενέστερου ναού και του νάρθηκα ανάγεται στο 1201 σύμφωνα με επιγραφή σωζόμενη στην είσοδο του νάρθηκα. Περιλαμβάνει σκηνές από το Χριστολογικό και το Θεομητορικό κύκλο, Ευχαριστιακά θέματα και μεμονωμένους αγίους.

Στην εξωτερική όψη του νάρθηκα σώζονται παραστάσεις, οι οποίες έχουν θεωρηθεί ότι ανήκουν στον προχωρημένο 13ο αιώνα. Ξεχωριστή θέση μεταξύ αυτών κατέχουν η Βάπτιση του Χριστού, καθώς και η επιβλητική ζώνη έξι έφιππων στρατιωτικών αγίων, πάνω από τις θύρες εισόδου, οργανωμένων σε δύο αντιμέτωπες ομάδες, με άλογα που καλπάζουν: ο Μηνάς, ο Ευστάθιος, ο Πλακίδας, ο Γεώργιος, ο Νικήτας και δύο αταύτιστοι άγιοι.

Στο ταφικό παρεκκλήσι σώζεται επιγραφή που αναφέρει την ταφή δύο μοναχών το 1556, εποχή στην οποία πιθανότατα ανάγονται και οι τοιχογραφίες. Τέλος, ορισμένες επιζωγραφίσεις στο νάρθηκα και στο παρεκκλήσι θα πραγματοποιήθηκαν πιθανότατα το 1613, όταν ο ναός ανακαινίστηκε σύμφωνα με επιγραφή από το μοναχό Θεοδόσιο.

Οι τοιχογραφίες παρουσίαζαν φουσκώματα, αυξημένη ευθρυπτότητα και κονιορτοποιήσεις, απολεπίσεις και αποκολλήσεις της ζωγραφικής επιφάνειας από το υπόστρωμα, κρυστάλλωση διαλυτών και αδιάλυτων αλάτων, πάχνη, επικαθίσεις σκόνης και επιφανειακών ρύπων, φθορές από ανθρώπινες επεμβάσεις και επικαθίσεις αιθάλης λόγω της χρήσης κεριών[58]. Οι εργασίες στο ναό ξεκίνησαν το έτος 2004 και αναμένεται να ολοκληρωθούν εντός του έτους 2005 στο χώρο του ταφικού παρεκκλησίου και στο νάρθηκα. Πραγματοποιήθηκαν περιμετρικές συγκρατήσεις του υποστρώματος και της ζωγραφικής επιφάνειας, στερέωση του αποκολλημένου υποστρώματος με εμποτισμό, στερέωση του σαθρού υποστρώματος και της ζωγραφικής επιφάνειας, καθαρισμός της ζωγραφικής επιφάνειας από τους επιφανειακούς ρύπους και τις οργανικές επικαθίσεις, και απομάκρυνση των αλάτων. Οι επιζωγραφίσεις, λόγω παλαιότητας, δεν αφαιρέθηκαν και η συντήρηση ολοκληρώθηκε με την αισθητική αποκατάσταση των τοιχογραφιών.

Χ ρ ύ σ α φ α

Ναός Παναγίας Χρυσαφίτισσας[59]

Πρόκειται για δίστυλο σταυροειδή εγγεγραμμένο ναό με νάρθηκα και μεταγενέστερα προσκτίσματα (Πίν. 79 α). Ο αρχικός πυρήνας του ναού χρονολογείται, σύμφωνα με την αρχιτεκτονική του, στο τέλος του 11ου αιώνα. Στο εσωτερικό διασώζει τοιχογραφικό διάκοσμο σε τρία στρώματα. Το πρώτο χρονολογείται, σύμφωνα με επιγραφή, το έτος 1289/90 επί του αυτοκράτορα Ανδρονίκου Κομνηνού του Παλαιολόγου, με πρωτοβουλία του σεβαστού Μιχαήλ. Τα άλλα δύο στρώματα χρονολογούνται στους μεταβυζαντινούς χρόνους. Ορισμένες εργασίες συντήρησης των τοιχογραφιών του ναού πραγματοποιήθηκαν κατά τη δεκαετία του 1960[60], όταν έγιναν στερεωτικές εργασίες στο μνημείο, καθώς και το έτος 1979.

Οι εργασίες στην παρούσα φάση, οι οποίες ξεκίνησαν το έτος 2003, επικεντρώθηκαν στο χώρο του κυρίως ναού[61]. Ο κυρίως ναός διασώζει πλούσιο εικονογραφικό πρόγραμμα με σκηνές από το Χριστολογικό και Θεομητορικό κύκλο, Ευχαριστιακά θέματα, το Βίο του αγίου Ιωάννου Προδρόμου, την Παλαιά Διαθήκη, τη Δευτέρα Παρουσία, τα Θαύματα και τα Πάθη.

Οι τοιχογραφίες παρουσίαζαν απώλειες και αποφλοιώσεις σε όλα τα στρώματα της ζωγραφικής επιφάνειας, κονιοποιήσεις των χρωστικών, άλατα, επικαθίσεις αιθάλης και λοιπών στερεών σωματιδίων και απανθράκωση χρωστικών στα σημεία όπου είχαν τοποθετηθεί μανουάλια και κεριά. Πραγματοποιήθηκε επιφανειακός καθαρισμός της ζωγραφικής επιφάνειας με πινέλο και ακο-

58. Η μελέτη συντήρησης συντάχθηκε από τις Δ. Χαραλάμπους, αρχαιολόγο, και Αγγ. Σταματελοπούλου, συντηρήτρια έργων τέχνης.

59. J.B. Albani, *Die Byzantinischen Wandmalereien der Panagia Chrysaphitissa-Kirche in Chrysapha/Lakonien*, Athen 2000.

60. *ΑΔ* 20 (1965): Χρονικά, σ. 181.

61. Η μελέτη συντήρησης συντάχθηκε από τις Δ. Χαραλάμπους, αρχαιολόγο, και Ι. Βούρου, συντηρήτρια έργων τέχνης.

λούθησαν δοκιμές ανθεκτικότητας σε ποικίλες χρωματικές επιφάνειες με χημικούς διαλύτες, προκειμένου να γίνει σωστή επιλογή του. Τοποθετήθηκαν οπλισμοί στα σημεία της ζωγραφικής επιφάνειας που παρουσίαζαν μεγάλο κίνδυνο απόσπασης. Αφαιρέθηκαν οι παλαιότερες περιμετρικές συγκρατήσεις του υποστρώματος και της ζωγραφικής επιφάνειας και αντικαταστάθηκαν με νέο κονίαμα. Στερεώθηκε το υπόστρωμα με εμποτισμό. Καθαρίστηκε η ζωγραφική επιφάνεια από τους επιφανειακούς ρύπους, την αιθάλη, τη σκόνη και απομακρύνθηκαν τα άλατα. Τέλος, έγινε αισθητική αποκατάσταση των τμημάτων του ζωγραφικού διακόσμου που παρουσίαζαν απώλειες της ζωγραφικής επιφάνειας.

Οι εργασίες αναμένεται να ολοκληρωθούν το έτος 2005 με τη συντήρηση και των τοιχογραφιών του νάρθηκα του ναού.

Καθολικό Νέας Μονής Αγίων Τεσσαράκοντα

Πρόκειται για το νέο καθολικό της ιστορικής μονής, το οποίο ανήκει στον τύπο του σύνθετου τετρακιόνιου σταυροειδούς εγγεγραμμένου με τρούλο, στον τύπο του αγιορείτικου. Ο ναός ανεγέρθηκε και τοιχογραφήθηκε το έτος 1620, σύμφωνα με επιγραφή που διασώζει στο εσωτερικό. Η τοιχογράφησή του έγινε από το ζωγράφο Γ. Μόσχο από το Ναύπλιο[62]. Το έτος 1879 οι τοιχογραφίες επιζωγραφίστηκαν από τον κρήτα ζωγράφο Γ. Καλλιτεράκη.

Η Εφορεία εκτελεί εργασίες αφαίρεσης των επιζωγραφίσεων (σύμφωνα με απόφαση της Διεύθυνσης Συντήρησης) και συντήρησης του εκτενούς τοιχογραφικού διακόσμου του ναού ήδη από το έτος 1985. Στο Γ΄ ΚΠΣ εντάχθηκε η ολοκλήρωση της συντήρησης των τοιχογραφιών. Οι εργασίες ξεκίνησαν το έτος 2002 και ολοκληρώθηκαν το έτος 2004. Εργασίες αναλήφθηκαν στη βόρεια κόγχη, στο βορειοδυτικό και νοτιοδυτικό γωνιακό διαμέρισμα, στη δυτική καμάρα και στο νάρθηκα. Ξεκίνησαν με την αφαίρεση των επιζωγραφίσεων. Για λόγους αναγνωσιμότητας του διακόσμου οι επιζωγραφίσεις παρέμειναν στις περιπτώσεις κατά τις οποίες είχε καταστραφεί το αρχικό στρώμα. Ακολούθησαν συγκρατήσεις - στερεώσεις του υποστρώματος και της ζωγραφικής επιφάνειας, καθαρισμοί και, τέλος, αισθητική παρουσίαση. Ο τοιχογραφικός διάκοσμος που αποκαλύφθηκε μετά την ολοκλήρωση των εργασιών συντήρησης περιλαμβάνει σκηνές από τον Ακάθιστο Ύμνο, τα Πάθη, τις Παραβολές και τα Θαύματα του Χριστού (Πίν. 79 β-γ), τα Εωθινά, την Παλαιά Διαθήκη, Βίους αγίων, Μαρτύρια αγίων, μετωπικούς αγίους και την κτητορική επιγραφή. Ξεχωριστή θέση μεταξύ αυτών κατέχει η διακόσμηση της βόρειας κόγχης αφιερωμένης στη Θεοτόκο, όπου σώζεται μεταξύ άλλων και η εντυπωσιακή απεικόνιση του ύμνου «εν τη Ερυθρά Θαλάσση της απειρογάμου νύμφης εικών...».

Ναός Κοίμησης Θεοτόκου[63]

Συνεχίστηκαν και ολοκληρώθηκαν το έτος 2002 οι εργασίες συντήρησης των τοιχογραφιών του μνημείου, οι οποίες σύμφωνα με την τεχνοτροπία τους μπορούν να χρονολογηθούν στο 17ο αιώνα. Οι εργασίες επικεντρώθηκαν στη βόρεια κόγχη, όπου σώζεται η ενδιαφέρουσα παράσταση της Θεοτόκου (ως κιβωτού), καθώς και Θαύματα, Παραβολές, Οίκοι Ακαθίστου και μετωπικοί άγιοι. Πραγματοποιήθηκαν περιμετρικές συγκρατήσεις με κονίαμα ουδέτερου χρωματικού τόνου, στερεώσεις υποστρώματος και ζωγραφικής επιφάνειας, καθαρισμοί από αιθάλη και αισθητική παρουσίαση.

Ναός Αγίου Δημητρίου[64]

Ανήκει στον τύπο του ημισύνθετου, σταυροειδούς εγγεγραμμένου με τριμερή νάρθηκα στα δυτικά και τρεις ημιεξαγωνικές αψίδες ιερού στα ανατολικά. Στο εσωτερικό ο ναός ήταν κατάγραφος (Πίν. 80 α-β). Οι τοιχογραφίες του κυρίως ναού είχαν υποστεί σημαντική βλάβη λόγω πυρκαγιάς που έπληξε το εσωτερικό. Σε καλή κατάσταση σώζονται οι τοιχογραφίες του νάρθηκα, οι οποίες χρονολογούνται σύμφωνα με επιγραφή το έτος 1641 και είναι έργο του ζωγράφου Μανουήλ Ανδρώνη από το Άργος.

Το έτος 2003 ξεκίνησαν εργασίες συντήρησης στο ναό του Αγίου Δημητρίου και συνεχίστηκαν και το 2004. Κατά τα έτη αυτά πραγματοποιήθηκαν εργασίες στην πρόθεση, στο βόρειο τοίχο και στον τρούλο του ναού. Έγιναν συγκρατήσεις και στερεώσεις του υποστρώματος και της ζωγραφικής επιφάνειας, καθαρισμοί από την αιθάλη και τα άλατα και αισθητική παρουσίαση. Οι εργασίες θα συνεχιστούν και τις επόμενες χρονιές.

62. Ο τοιχογραφικός διάκοσμος του μνημείου και η συντήρησή του αποτέλεσε αντικείμενο ανακοίνωσης στο Ζ΄ Διεθνές Συνέδριο Πελοποννησιακών Σπουδών των Τζ. Παπαγεωργίου - Δ. Χαραλάμπους με τίτλο «Νεότερα στοιχεία για τον τοιχογραφικό διάκοσμο του καθολικού της Ν. Μονής Αγίων Τεσσαράκοντα Μαρτύρων στα Χρύσαφα Λακωνίας».

63. *ΑΔ* 54 (1999): Χρονικά, σ. 211.

64. Μ. Χρυσουλάκη-Σπανού - Μ. Καρυώτου, Ο ναός του Αγίου Δημητρίου στα Χρύσαφα Λακωνίας, *Εκκλησίες στην Ελλάδα μετά την Άλωση 1453-1850*, τ. ΙΙ, Αθήνα 1982, σ. 287-297.

Θεολόγος

Ναός Αγίου Νικολάου Αχραγιά[65]

Ανήκει στον τύπο του δίστυλου σταυροειδούς εγγεγραμμένου με τρούλο. Στα ανατολικά απολήγει σε τρεις τρίπλευρες αψίδες ιερού. Στο εσωτερικό ο ναός είναι κατάγραφος με τοιχογραφίες του 14ου αιώνα.

Το έτος 2001 λήφθηκαν μέτρα σωστικής φύσης στο σύνολο του τοιχογραφικού διακόσμου. Οι εργασίες θα επαναληφθούν μετά την προώθηση των εργασιών αποκατάστασης του κτιρίου.

Βασσαράς

Ναός Αγίου Δημητρίου[66]

Στον ερειπωμένο ναό του Αγίου Δημητρίου, που ανήκει στον τύπο του μονόχωρου, πραγματοποιήθηκαν περιμετρικά συγκρατήσεις με κονίαμα ουδέτερου χρωματικού τόνου και στερεώσεις του υποστρώματος και της ζωγραφικής επιφάνειας στα σπαράγματα τοιχογραφιών του ναού στην κόγχη του ιερού, οι οποίες έχουν χρονολογηθεί στο β΄ μισό του 14ου αιώνα.

Αναβρυτή

Ναός Αγίου Νικολάου και Δημητρίου[67]

Συνεχίστηκαν οι εργασίες συντήρησης των τοιχογραφιών του ναού, οι οποίες είναι έργο του ζωγράφου Δημ. Κακαβά του έτους 1625.

Οι εργασίες επικεντρώθηκαν στο χώρο του διακονικού, όπου έγιναν συγκρατήσεις ορίων τοιχογραφιών με κονίαμα ουδέτερου χρωματικού τόνου, στερεώσεις του υποστρώματος και της ζωγραφικής επιφάνειας, αφαίρεση αλάτων και, τέλος, αισθητική παρουσίαση.

Οι εργασίες θα πρέπει να συνεχιστούν με την αφαίρεση των επιζωγραφίσεων που καλύπτουν τη βόρεια καμάρα του ναού, αφού προηγηθεί η απαιτούμενη μελέτη συντήρησης.

Καστρί

Καθολικό μονής Ζωοδόχου Πηγής

Επαναλήφθηκαν[68] και ολοκληρώθηκαν το έτος 2002 οι εργασίες συντήρησης των μεταβυζαντινών τοιχογραφιών του καθολικού της μονής, οι οποίες μπορούν να χρονολογηθούν στο 18ο αιώνα. Επικεντρώθηκαν στο χώρο του ιερού. Ειδικότερα, πραγματοποιήθηκαν συγκρατήσεις των ορίων των τοιχογραφιών με κονίαμα ουδέτερου χρωματικά τόνου, στερεώσεις του υποστρώματος και της ζωγραφικής επιφάνειας, καθαρισμοί από αιθάλη και, τέλος, αισθητική παρουσίαση.

Μελιτίνη

Ναός Κοίμησης Θεοτόκου[69]

Μετά τις εργασίες αποκατάστασης του ναού αναλήφθηκαν και ολοκληρώθηκαν εργασίες συντήρησης των τοιχογραφιών, οι οποίες μπορούν να χρονολογηθούν στο 13ο αιώνα[70]. Ειδικότερα, πραγματοποιήθηκαν συγκρατήσεις με κονίαμα ουδέτερου χρωματικού τόνου, στερεώσεις υποστρώματος και ζωγραφικής επιφάνειας, αφαίρεση αλάτων και αισθητική αποκατάσταση.

Κουμουστά

Στον οικισμό της Κουμουστάς Λακωνίας έγιναν εργασίες σωστικής φύσης σε τοιχογραφίες μνημείων του οικισμού. Ειδικότερα, έγιναν περιμετρικές συγκρατήσεις και στερεώσεις του υποστρώματος και της ζωγραφικής επιφάνειας στα ακόλουθα μνημεία:

Ναός Κωνσταντίνου και Ελένης (ανήκει στον τύπο του τρίκογχου αγιορείτικου με τοιχογραφίες του 19ου αι.).

Ναός Προφήτη Ηλία (σύνθετος σταυροειδής εγγεγραμμένος με τρούλο και τοιχογραφίες του 19ου αι. στο εσωτερικό).

Ναός Εισοδίων της Θεοτόκου (μονόχωρος καμαροσκέπαστος ναός με τοιχογραφίες, τέλη 13ου-αρχές 14ου αι.).

65. Ν. Δρανδάκης, Από τα χριστιανικά μνημεία της Λακωνίας, *ΑΕ* 133 (1994), σ. 19 κ.ε.

66. Δρανδάκης, ό.π. (υποσημ. 11), σ. 171.

67. *ΑΔ* 54 (1999): Χρονικά, σ. 209.

68. *ΑΔ* 54 (1999): Χρονικά, σ. 211.

69. *ΑΔ* 37 (1982): Χρονικά, σ. 124.

70. Ν.Β. Δρανδάκης, *Βυζαντινές τοιχογραφίες της Μέσα Μάνης*, Αθήνα 1995, σ. 82,1. Ο ίδιος, Εικονογραφία του Οσίου Νίκωνος, *Πελοποννησιακά* Ε΄ (1962), σ. 313-314, σημ. 5.

Οίτυλο

Τέμπλο καθολικού μονής Ντεκούλου

Το καθολικό της μονής Ντεκούλου, αφιερωμένο στη Ζωοδόχο Πηγή, στον άγιο Νικόλαο και στον άγιο Παντελεήμονα, ιδρύθηκε σύμφωνα με επιγραφή από τον επίσκοπο Δανιήλ και τον πρωτοσύγκελο Νικηφόρο, της οικογένειας Ντεκούλου που αποτελεί κλάδο της εξελληνισμένης οικογένειας των Μεδίκων. Στο εσωτερικό διασώζει τοιχογραφίες, έργο, σύμφωνα με επιγραφή, του Αναγνώστη Δημαγγελαία του έτους 1765. Ο ξυλόγλυπτος διάκοσμος του ναού περιλαμβάνει το τέμπλο, το κιβώριο της Αγίας Τράπεζας και ένα κηροπήγιο. Το έτος 2002 ξεκίνησε η συντήρηση του τέμπλου[71] (Πίν. 80 γ) και του κιβωρίου και αναμένεται να ολοκληρωθεί το έτος 2005.

Το τέμπλο ήταν αποδυναμωμένο και είχε χάσει μέρος της μηχανικής αντοχής και της ύλης του λόγω της μεγάλης φθοράς από ξυλοφάγα έντομα και ειδικότερα από τερμίτες. Αυτό επέφερε καθίζηση και κύρτωση της κατασκευής, η οποία κατά το παρελθόν συγκρατήθηκε με διάφορα ξύλινα και συρμάτινα συστήματα. Οι μηχανικές πιέσεις της κατασκευής προκάλεσαν με τη σειρά τους την απώλεια των σαθρών ξύλινων τμημάτων. Επιπλέον, η υγρασία στο εσωτερικό του μνημείου επέφερε απολεπίσεις του χρυσού και του ζωγραφικού στρώματος, ενώ το βερνίκι λόγω γήρανσης είχε οξειδωθεί και μαυρίσει στα σημεία που υπήρχε ζωγραφικός διάκοσμος. Τέλος, παρατηρήθηκαν επικαθίσεις ρύπων και αιθάλης ιδιαίτερα στις κοιλότητες και τις εσοχές των έξεργων τμημάτων. Όμοιες φθορές παρουσίαζαν το κιβώριο και το κηροπήγιο. Συντάχθηκε μελέτη από ιδιώτες συντηρητές[72], η οποία εγκρίθηκε από την αρμόδια Διεύθυνση Συντήρησης (ΥΠΠΟ/ΣΥΝΤ/Φ05/5185/78083/4.12.2002).

Η συντήρηση του τέμπλου πραγματοποιήθηκε σε δύο φάσεις. Αφού έγιναν οι απαιτούμενες εργασίες προληπτικού-σωστικού ρόλου, ακολούθησε η αποσυναρμολόγηση και η μεταφορά του στο νομαρχιακό απεντομωτήριο Ηρακλείου Κρήτης για να αντιμετωπιστεί η επαναπροσβολή από τερμίτες και στη συνέχεια σε εξειδικευμένο εργαστήριο συντήρησης στις Γούβες Ηρακλείου προκειμένου να γίνει και η καθαυτό συντήρηση και αποκατάσταση του τέμπλου στην αρχική του μορφή.

Συγκεκριμένα, έγινε στερέωση του ξύλινου φορέα υποστρώματος, της προετοιμασίας, της επιχρύσωσης και του χρωματικού διακόσμου και στερέωση του ξύλινου φορέα του γλυπτού διακόσμου. Τα τμήματα του ξύλινου σκελετού και των δοκών στήριξης που κινδύνευαν να καταρρεύσουν επισκευάστηκαν και αντικαταστάθηκαν με ξύλα του ίδιου τύπου με τα αρχικά. Σε πολλές περιπτώσεις διατηρήθηκε το εξωτερικό κέλυφος, ενώ στο εσωτερικό τοποθετήθηκαν με τη βοήθεια εποξικών ρητινών συστοιχίες από καβίλιες οξιάς. Τα νέα ξύλα πατιναρίστηκαν με κάστα, ώστε να εναρμονίζονται με τα προγενέστερα, και εμποτίστηκαν με χημικά αποστειρωτικά υλικά που προστατεύουν από τα ξυλοφάγα έντομα. Αφαιρέθηκαν όλα τα στοιχεία που αλλοίωναν το χαρακτήρα του έργου, καθώς και τα καρφιά, τα οποία και αντικαταστάθηκαν με βίδες από ανοξείδωτο μέταλλο ή ξύλινες καβίλιες, ενώ συντηρήθηκαν όλα τα μεταλλικά στοιχεία των οποίων η αφαίρεση δεν ήταν εφικτή. Έγινε καθαρισμός του ξύλινου υποστρώματος με στεγνό καθαρισμό και μηχανικά μέσα. Η πλήρωση των κενών από τη δράση των τερμιτών στο εσωτερικό των ξυλόγλυπτων τμημάτων και του υποστρώματος έγινε κατά περίπτωση με χύτευση πολυουρεθάνης ή εποξικής ρητίνης. Οι συμπληρώσεις στο γλυπτό διάκοσμο έγιναν με συνδυασμό ξυλοπολτού εποξικού στόκου και πολυουρεθανικού στόκου που επιδέχεται γλυπτική κατεργασία. Για την πιστή συμπλήρωση των ελλείψεων στα επαναλαμβανόμενα τμήματα χρησιμοποιήθηκαν αντίγραφα που προέκυψαν από την κατασκευή καλουπιών σιλικόνης από τα καλοδιατηρημένα τμήματα. Στο κιβώριο που παρουσίαζε τα ίδια προβλήματα με το τέμπλο εφαρμόστηκε η ίδια μέθοδος συντήρησης και χρησιμοποιήθηκαν τα ίδια υλικά. Οι εργασίες συντήρησης έγιναν από το εργαστήριο του συντηρητή έργων τέχνης Ν. Σησαμάκη.

Ναός Μεταμόρφωσης Σωτήρος[73]

Το έτος 2002 ξεκίνησαν εργασίες συντήρησης των τοιχογραφιών στο ναό της Μεταμόρφωσης. Ανήκει στον τύπο του δικιόνιου σταυροειδούς εγγεγραμμένου με τρούλο. Στα δυτικά αναπτύσσεται μεταγενέστερο προστώο. Στο εσωτερικό διασώζει τοιχογραφίες σε δύο στρώματα, από τα οποία το πρώτο μπορεί να χρονολογηθεί στα τέλη του 13ου αιώνα και το δεύτερο στους μεταβυζαντινούς χρόνους.

71. Βλ. Επισημάνσεις - Καταγραφές - Κηρύξεις.

72. Ν. Σησαμάκης - Ε. Τσίτσα, *Μελέτη συντήρησης και αποκατάσταση ξυλόγλυπτων έργων και ιερών εικόνων Ι. Μονής Ντεκούλου*, Αθήνα 1998.

73. R. Traquair, Laconia, the Churches of Western Mani, *BSA* 1908-9, σ. 2002. Δρανδάκης, ό.π. (υποσημ. 11), σ. 217.

Πραγματοποιήθηκαν εργασίες στον τρούλο του ναού, ο τοιχογραφικός διάκοσμος του οποίου περιλαμβάνει διακόσμηση σε δύο ζώνες. Στο κέντρο εικονίζεται ο Παντοκράτορας και στη δεύτερη ζώνη μεταξύ των παραθύρων ολόσωμοι προφήτες. Έγινε καθαίρεση μεταγενέστερων επιχρισμάτων, περιμετρικές συγκρατήσεις των τοιχογραφιών που αποκαλύφθηκαν με κονίαμα ουδέτερου χρωματικά τόνου, στερεώσεις υποστρώματος και ζωγραφικής επιφάνειας, καθαρισμοί από άλατα και αιθάλη, και τέλος, αισθητική παρουσίαση. Επιπλέον, τη χρονιά αυτή πραγματοποιήθηκαν συγκρατήσεις του υποστρώματος σε όλες τις επιφάνειες του ναού. Οι εργασίες θα συνεχιστούν.

Μαλέας

Ναός Αγίου Γεωργίου[74]

Ανήκει στον τύπο του μονόχωρου ναού. Στο εσωτερικό διασώζει αποσπασματικά τοιχογραφίες, οι οποίες μπορούν να χρονολογηθούν στο 13ο αιώνα. Το έτος 2003 πραγματοποιήθηκαν εργασίες σωστικής φύσης στον τοιχογραφικό διάκοσμο του ναού. Συγκεκριμένα, έγιναν συγκρατήσεις του υποστρώματος και της ζωγραφικής επιφάνειας και στερεώσεις.

Καφιώνα

Ναός Αγίων Θεοδώρων

Πρόκειται για μονόχωρο καμαροσκέπαστο ναό με ημικυκλική αψίδα ιερού. Ο τοιχογραφικός του διάκοσμος (Πίν. 80 δ) χρονολογείται σύμφωνα με επιγραφές σε δύο φάσεις. Η πρώτη φάση ανάγεται στο 1144/5, ενώ η δεύτερη στα 1263/4, με έξοδα του αρχιερέα Γεωργίου από τη Βελιγοστή και ενός σύγκελου, όταν ο σεβαστοκράτορας Κωνσταντίνος Παλαιολόγος, αδελφός του αυτοκράτορα Μιχαήλ Η΄, βρισκόταν στην Πελοπόννησο με σκοπό την ανάκτηση των βυζαντινών εδαφών από τους Φράγκους. Ο σωζόμενος τοιχογραφικός διάκοσμος ανήκει στη δεύτερη φάση τοιχογράφησης. Στο ιερό του ναού, στο τεταρτοσφαίριο της αψίδας, παριστάνεται ο άγιος Θεόδωρος στηθαίος σε στάση Δέησης και στον ημικύλινδρο ο Μελισμός ανάμεσα στους αρχαγγέλους Ουριήλ και Ραβαήλ και τους συλλειτουργούντες ιεράρχες Ιωάννη Χρυσόστομο και Γρηγόριο Θεολόγο. Η διακόσμηση στον κυρίως ναό περιλαμβάνει σκηνές από το Χριστολογικό και Θεομητορικό κύκλο, τη Σύναξη των Αρχαγγέλων και μεμονωμένους αγίους.

Εργασίες συντήρησης του τοιχογραφικού διακόσμου είχαν πραγματοποιηθεί παλαιότερα από τα συνεργεία συντήρησης της Εφορείας[75]. Οι τοιχογραφίες παρουσίαζαν εκτεταμένες απώλειες του ζωγραφικού στρώματος και υποστρώματος, καθώς και μικρής έκτασης τριχοειδείς ρηγματώσεις, επικαθίσεις σκόνης και άλατα[76]. Οι εργασίες πραγματοποιήθηκαν το έτος 2004. Έγινε αντικατάσταση των παλαιότερων σαθρών κονιαμάτων με νέο κονίαμα ουδέτερου χρωματικά τόνου και επιφανειακός καθαρισμός με πινέλο και απιονισμένο νερό. Η ύπαρξη τμηματικά δύο στρωμάτων τοιχογράφησης κατέστησε απαγορευτική τη χρήση ενέσιμου υλικού στερέωσης. Ακολούθησε αισθητική αποκατάσταση των τοιχογραφιών στις περιοχές μερικής απώλειας των ζωγραφικών στρωμάτων με υλικά συμβατά με τα αυθεντικά. Τέλος, οι εκτεταμένες απώλειες των υποστρωμάτων καλύφθηκαν από τα συνεργεία αναστήλωσης της Εφορείας με νέο κονίαμα.

ΑΙΜΙΛΙΑ ΜΠΑΚΟΥΡΟΥ - ΔΑΝΑΗ ΧΑΡΑΛΑΜΠΟΥΣ

Μονεμβασία

Τα έτη 2001-2004, στο πλαίσιο του έργου δράσης της Εφορείας και του υποέργου «Συντήρηση αρχαιολογικού υλικού και κειμηλίων αρχαιολογικού χώρου Μονεμβασίας»[77], πραγματοποιήθηκαν εργασίες στερέωσης και συντήρησης μαρμάρινων και πώρινων γλυπτών που βρίσκονται εντοιχισμένα στις όψεις του Ελκόμενου Χριστού, του Επισκοπείου και του Αγίου Νικολάου, καθώς και ομάδας γλυπτών που προέρχονται από την ανασκαφή στο παρεκλήσιο του Αγίου Ιωάννου στον Ελκόμενο Χριστό. Στην πλειονότητά τους έφεραν βιολογικές επικαθίσεις, διαλυτά άλατα, ασβέστες, κονιάματα, μεταλλικούς συνδέσμους και παρουσίαζαν προβλήματα κυψέλωσης και ζαχαροποίησης και απώλεια υλικού. Πραγματοποιήθηκαν καθαρισμοί, αφαλατώσεις και στερεώσεις.

Το 2002 ξεκίνησαν οι εργασίες στερέωσης και συντήρησης του ξυλόγλυπτου τέμπλου που βρίσκεται τοποθε-

74. Σωτηρίου, ό.π. (υποσημ. 56), σ. 30-33.

75. *ΑΔ* 37 (1982): Χρονικά, σ. 129.

76. Η μελέτη συντήρησης συντάχθηκε από τους Μ. Αγρέβη, αρχαιολόγο, Ουρ. Θεοδωροπούλου, συντηρήτρια έργων τέχνης, και Γ. Τσαΐρη, συντηρητή έργων τέχνης.

77. Στο πλαίσιο του έργου «Η Μονεμβασία στη μακραίωνη πορεία της» με χρηματοδότηση από το Γ΄ ΚΠΣ πραγματοποιήθηκαν οι μελέτες: α. Μελέτη συντήρησης ξυλόγλυπτου τέμπλου Παναγίας Μυρτιδιώτισσας (ομάδα εργασίας: Π. Σκάγκου, αρχαιολόγος, και Π. Κοπίδου, συντηρήτρια έργων τέχνης), β. Μελέτη συντήρησης μαρμάρινων και πώρινων γλυπτών Μονεμβασίας (ομάδα εργασίας: Π. Σκάγκου, αρχαιολόγος, και Ζ. Πλέστη, συντηρήτρια έργων τέχνης).

τημένο στο ναό της Παναγίας Μυρτιδιώτισσας[78]. Το τέμπλο αρχικά ανήκε στο ναό του Ελκόμενου Χριστού. Τα εικονογραφικά και τεχνοτροπικά στοιχεία του παρουσιάζουν δυτικές επιρροές και το χρονολογούν στο 16ο-17ο αιώνα. Οι εργασίες συντήρησής του συνίστανται σε απεντόμωση, καθαρισμό της ζωγραφικής και επιχρυσωμένης επιφάνειας και σε στερέωση των σαθροποιημένων τμημάτων. Οι εργασίες θα ολοκληρωθούν το 2005.

Τα έτη 2001-2004 συντηρήθηκαν εικόνες από το ναό του Ελκόμενου Χριστού στην Κάτω Πόλη Μονεμβασίας, η δεσποτική εικόνα του Ελκόμενου Χριστού (διαστ. 2,01×0,79×0,03 μ.), η Άμπελος (διαστ. 1,03×0,69×0,025 μ.), η Θεοτόκος αριστεροκρατούσα (Μήτηρ Θεού) (διαστ. 0,24×0,19×0,015 μ.) και εικόνα λυπηρών με παράσταση της Παναγίας Δεόμενης. Οι εικόνες παρουσίαζαν ρωγμές, προβλήματα απολέπισης στη ζωγραφική τους επιφάνεια και φθορές από ξυλοφάγα έντομα (σαράκι και τερμίτες). Πραγματοποιήθηκαν εργασίες καθαρισμού και στερέωσης της ζωγραφικής επιφάνειας, ξυλουργικές εργασίες (στερέωση σαθροποιημένων τμημάτων ξύλου), αισθητική αποκατάσταση.

Το 2002-2003 συντηρήθηκαν οι ξύλινες θύρες της κεντρικής πύλης της Άνω Πόλης και στερεώθηκαν με εμβαπτισμό σε διάλυμα paraloid και aceton (Πίν. 80 ε).

Μίνα (θέση Στου Κοράκη)

Ναός Κοίμησης Θεοτόκου

Πρόκειται για ερειπωμένο μονόχωρο, καμαροσκέπαστο ναό με ημικυκλική αψίδα ιερού. Είναι χτισμένος, εκτός από την καμάρα, κατά το μεγαλιθικό σύστημα δομής που απαντά συχνά στην περιοχή της Μάνης κατά τους μέσους και ύστερους βυζαντινούς χρόνους. Στο εσωτερικό ήταν κατάγραφος με τοιχογραφίες των τελευταίων χρόνων του 13ου αιώνα, από τις οποίες είχαν διασωθεί ελάχιστες και σε κακή κατάσταση διατήρησης. Επειδή το μνημείο παρουσιάζει σοβαρά στατικά και δομικά προβλήματα και η αποκατάστασή του είναι εξαιρετικά δύσκολη λόγω της κατασκευαστικής ιδιομορφίας του, κρίθηκε επιτακτική η ανάγκη αποτοίχισης του σωζόμενου γραπτού διακόσμου με σκοπό τη διάσωσή του. Το έργο της αποτοίχισης πραγματοποιήθηκε το έτος 2004[79], σύμφωνα με εγκεκριμένη από το Υπουργείο Πολιτισμού μελέτη[80], ως ακολούθως: Έγιναν εργασίες προληπτικού χαρακτήρα (στερέωση και οπλισμός των ευπαθών τμημάτων) με σκοπό την ελαχιστοποίηση φθορών κατά την αποτοίχιση, επιφανειακός καθαρισμός της ζωγραφικής επιφάνειας με πινέλο, δοκιμές ανθεκτικότητας της ζωγραφικής επιφάνειας και του υποστρώματος, προστασία της ζωγραφικής επιφάνειας με χοντρή γάζα και κόλλα κατάλληλη, κατασκευή ειδικού τελάρου και αποτοίχιση των τοιχογραφιών μαζί με το κονίαμα ή μέρος του κονιάματος (μέθοδος Stacco).

Οι τοιχογραφίες μεταφέρθηκαν στο εργαστήριο συντήρησης της 5ης ΕΒΑ στο Γεράκι, όπου θα συνεχιστούν οι εργασίες συντήρησης και ανάδειξής τους.

ΚΑΛΛΙΟΠΗ ΔΙΑΜΑΝΤΗ

ΝΟΜΟΣ ΜΕΣΣΗΝΙΑΣ

Το 2001 συνεχίστηκε και ολοκληρώθηκε η συντήρηση των πέντε εικόνων της μονής Μεταξάδας[81], συντηρήθηκε φορητή εικόνα Παναγίας Βρεφοκρατούσας από το ναό Παναγίας Γιάτρισσας Δ.Δ. Ριγκλίων, καθώς και τρεις εικόνες από τη συλλογή του Μπενάκειου Μουσείου Καλαμάτας. Πραγματοποιήθηκαν εργασίες συντήρησης των τοιχογραφιών του ναού Αγίου Νικολάου, εντός της οικίας Καμαρινέα, οικισμός Κάτω Δολών, Δ.Δ. Δολών και επίσης συντηρήθηκαν οι τέσσερις δεσποτικές εικόνες (Άγιος Νικόλαος, Παναγία Βρεφοκρατούσα, Ιησούς Μέγας Αρχιερεύς και Ιωάννης Πρόδρομος) του ίδιου ναού.

Στις τοιχογραφίες του ναού Αγίου Νικολάου, του Δ.Δ. Προαστίου πραγματοποιήθηκαν εργασίες υποστύλωσης τμημάτων τοιχογραφιών με ειδικές κατασκευές, προληπτικές συγκρατήσεις τμημάτων με συγκολλήσεις υφάσματος, περιμετρικές συγκρατήσεις τμημάτων με κονίαμα (στεφανώματα) και πλήρωση ρωγμών με κονίαμα, αφού προηγήθηκε αφαίρεση των μεταγενέστερων επιχρισμάτων ασβέστη, τσιμεντοκονίας και των κονιαμάτων που κάλυπταν τη ζωγραφική επιφάνεια με μηχανικό καθαρισμό. Στη συνέχεια πραγματοποιήθηκαν επιλεκτικές στερεώσεις των κονιαμάτων που έχρηζαν άμεσης επέμβασης με ένεμα, επιφανειακές στερεώσεις κονιαμάτων με καταιονισμούς, ψεκασμούς και επιχρίσματα υλικού και, τέλος, αφαίρεση του νεότερου υλικού μπαζώματος που κάλυπτε τις τοιχογραφίες της κόγχης του ιερού σε έκταση 0,80 μ. περίπου από το δάπεδο μέχρι το

78. Οι εργασίες πραγματοποιούνται από τη συντηρήτρια έργων τέχνης Π. Κοπίδου και θα ολοκληρωθούν το Δεκέμβριο του 2005.

79. Από τους συντηρητές της Εφορείας Γ. Ζήτσα, Θ. Μήτρη και Κ. Ζήτσα.

80. Η μελέτη εκπονήθηκε από την Αγγ. Σταματελοπούλου, συντηρήτρια έργων τέχνης.

81. Βλ. *ΑΔ* 55 (2000): Χρονικά, σ. 255.

ύψος της Αγίας Τράπεζας με μηχανικό τρόπο και υγρό καθαρισμό. Στις τοιχογραφίες του καθολικού της μονής Καβελάρη του Δ.Δ. Λαγκάδας πραγματοποιήθηκαν εργασίες προληπτικής συντήρησης που περιελάμβαναν συγκρατήσεις τμημάτων με συγκολλήσεις υφάσματος, περιμετρικές συγκρατήσεις τμημάτων με κονίαμα (στεφανώματα) και πλήρωση ρωγμών με κονίαμα. Κατά τη συντήρηση α) της φορητής εικόνας Εισοδίων της Θεοτόκου του ζωγράφου Ιωάννου ΠΜ από το ναό Ζωοδόχου Πηγής, της μονής Φανερωμένης, του Δ.Δ. Καρδαμύλης, β) της δεσποτικής εικόνας του Χριστού του ίδιου ζωγράφου από το ναό Αγίου Νικολάου του Δ.Δ. Προαστίου, και γ) της φορητής εικόνας του αρχαγγέλου Μιχαήλ με 12 σκηνές του βίου του, άγνωστο έργο του Γεωργίου Κλόντζα[82], από το ναό Αγίου Νικολάου του Δ.Δ. Προαστίου πραγματοποιήθηκαν στερεώσεις υλικών κατασκευής με εμποτισμούς και επιχρίσεις, συγκολλήσεις τμημάτων ξύλου, συμπληρώσεις απωλειών, καθαρισμοί με μηχανικό και χημικό τρόπο, αισθητική αποκατάσταση και προστασία με βερνίκι. Κατά την επανατοποθέτηση των ξυλόγλυπτων τμημάτων της στέψης του τέμπλου του ναού Κοίμησης της Θεοτόκου (οικογένειας Τραγέα), του Δ.Δ. Θαλαμών, Δήμου Λεύκτρου και αυτών από τη στέψη του τέμπλου του ναού Κοίμησης της Θεοτόκου, του Δ.Δ. Κέντρου Γαϊτσών, Δήμου Αβίας πραγματοποιήθηκαν ξυλουργικές εργασίες επανασύνδεσης τμημάτων, συμπληρώσεις, στερεώσεις και στήριξή τους στο τέμπλο.

Συντηρήθηκαν δύο ασημένια και 40 χάλκινα νομίσματα της Αρχαιολογικής Συλλογής Κορώνης, έξι χάλκινα βενετσιάνικα νομίσματα του 14ου αιώνα, που ανακαλύφθηκαν κατά τη διενέργεια τομών στον ημερειπωμένο ναό της Θεοτόκου στη θέση Σέλιτσα στο Δ.Δ. Βασιλιτσίου Κορώνης και ένα χάλκινο νόμισμα από το Κάστρο Μεθώνης. Επίσης αποκολλήθηκε και συντηρήθηκε τμήμα ψηφιδωτού δαπέδου του 6ου αι. μ.Χ., που είχε καταπέσει στη θάλασσα από τη θέση Παλιοί Άη-Λιάδες Μεθώνης και μεταφέρθηκε στις αποθήκες του Κάστρου Μεθώνης.

Με την 2519/17-9-2002 απόφαση ένταξης πράξης στο ΠΕΠ Πελοποννήσου 2000-2006 του Έργου της Συντήρησης ξεκίνησε η υλοποίηση της αποκατάστασης των ακόλουθων τριών υποέργων στο Νομό Μεσσηνίας:

α) Συντήρηση τοιχογραφιών μονής Δήμιοβας, Δ.Δ. Ελαιοχωρίου, Δήμου Καλαμάτας.

Το καθολικό της μονής ανήκει στον τύπο του σταυροειδούς εγγεγραμμένου ναού με τρούλο και είναι κατάγραφο με τοιχογραφίες λαϊκής τέχνης του ιερομονάχου Δαμασκηνού. Επιγραφή επάνω από τη δυτική θύρα εισόδου χρονολογεί το ναό και τις τοιχογραφίες στο 1663. Το μοναστήρι αποτελεί ένα από τα σπουδαιότερα προσκυνήματα της Μεσσηνίας. Το 2002 εκπονήθηκε η μελέτη συντήρησης των τοιχογραφιών[83] και οι εργασίες άρχισαν το 2003.

β) Συντήρηση τοιχογραφιών του ναού Αγίου Νικολάου Πραστείου. Το 2002 εκπονήθηκε η μελέτη συντήρησης των τοιχογραφιών του μνημείου[84], η οποία εγκρίθηκε με την ΥΠΠΟ/ΣΥΝΤ/Φ05/3134/49238/28-7-2003 απόφαση. Παράλληλα, κατά τα έτη 2002-2004, συνεχίστηκαν οι εργασίες συντήρησης που περιελάμβαναν περιμετρικές συγκρατήσεις τμημάτων (στεφανώματα) και πλήρωση ρωγμών με κονίαμα, αφού προηγήθηκε αφαίρεση των μεταγενέστερων επιχρισμάτων ασβέστη, τσιμεντοκονίας και των κονιαμάτων που κάλυπταν τη ζωγραφική επιφάνεια με μηχανικό καθαρισμό, επιλεκτικές στερεώσεις των κονιαμάτων που έχρηζαν άμεσης επέμβασης με ένεμα και επιφανειακές στερεώσεις σαθρών κονιαμάτων με καταιονισμούς, ψεκασμούς και επιχρίσματα υλικού. Έγινε υποστύλωση τμημάτων με ειδικές κατασκευές, στερεώσεις των κονιαμάτων με ένεμα στις περιοχές όπου δεν σώζονται υποκείμενα στρώματα, επιφανειακός καθαρισμός της ζωγραφικής επιφάνειας (μηχανικός, υγρός και χημικός) και επιφανειακές στερεώσεις της ζωγραφικής επιφάνειας με καταιονισμούς, ψεκασμούς και επιχρίσματα.

γ) Συντήρηση ξυλόγλυπτου τέμπλου ναού Ζωοδόχου Πηγής Κάστρου Ζαρνάτας. Χρονολογείται στο β΄ μισό του 18ου αιώνα και η διάρθρωσή του είναι τριμερής. Το 2002 εκπονήθηκε η μελέτη συντήρησης[85], η οποία εγκρίθηκε με την ΥΠΠΟ/ΣΥΝΤ/Φ05/205/20297/17-1-2003 απόφαση. Το 2004 έγινε αποσυναρμολόγηση του ξυλόγλυπτου τέμπλου και μεταφορά του στο εργαστήριο συντήρησης της Εφορείας.

Το 2002 έγινε συντήρηση 91 χάλκινων νεότερων νομισμάτων από την αρχαιολογική συλλογή Κορώνης, δύο μεταλλικών αντικειμένων (κρεμαστός σιδερένιος σταυρός και χάλκινη χάντρα κοσμήματος) και κεραμικών προερχόμενων από ανασκαφή στον οικισμό Μπίλιοβα

82. Ν. Χατζηδάκη - Ε. Κατερίνη, *ΔΧΑΕ*, περ. Δ΄, τ. ΚΣΤ΄ (2005), σ. 241-262.

83. Την ομάδα μελέτης αποτελούσαν οι Ν. Μπούζα, αρχαιολόγος, Μ. Βασιλειάδη, συντηρήτρια, και Μ. Γεωργούντζου, σχεδιάστρια.

84. Την ομάδα μελέτης αποτελούσαν οι Σ. Γερμανίδου, αρχαιολόγος, Ουρ. Θεοδωροπούλου, συντηρήτρια, Γ. Τσαΐρης, συντηρητής, Κ. Ηλιόπουλος, πολιτικός μηχανικός, και Μ. Γεωργούντζου, σχεδιάστρια.

85. Την ομάδα μελέτης αποτελούσαν οι Ουρ. Θεοδωροπούλου, συντηρήτρια, Γ. Τσαΐρης, συντηρητής, και Μ. Γεωργούντζου, σχεδιάστρια. Η αρχαιολογική τεκμηρίωση βασίστηκε σε κείμενο του Κ. Αντωνάκου (†1999).

του Κέντρου Αβίας, συντήρηση μεταλλικού εγχειριδίου από το ναό Μεταμόρφωσης Σωτήρος στο Νιόκαστρο και κεραμικών οστράκων από το ναό Μεταμόρφωσης Σωτήρος της Χριστιανούπολης και την Ανάληψη Φιλιατρών. Έγινε καθαρισμός της εξωτερικής τοιχοποιίας του ναού Μεταμόρφωσης Σωτήρος στον Οροβά Κάμπου Αβίας, η οποία είχε καλυφθεί με κάπνα από την καύση χόρτων, στερέωση πώρινων θυρωμάτων του ναού Αγίου Νικολάου - Αγίου Αθανασίου (Δίδυμοι) Καλαμάτας και συντήρηση της φορητής εικόνας Κοίμησης της Θεοτόκου, προερχόμενης από τον ομώνυμο ναό της Πλάτσας. Στις τοιχογραφίες του ναού Τιμίου Προδρόμου, μονής Μελέ, Αρτεμισίας πραγματοποιήθηκαν εργασίες σωστικής και προληπτικής συντήρησης που περιελάμβαναν περιμετρικές συγκρατήσεις τμημάτων (στεφανώματα) και πλήρωση ρωγμών με κονίαμα. Στο βημόθυρο του ξυλόγλυπτου τέμπλου του ναού Κοίμησης Θεοτόκου, οικισμού Χώρας Γαϊτσών, πραγματοποιήθηκαν εργασίες στερέωσης, συγκόλλησης, συμπλήρωσης, καθαρισμού και αισθητικής αποκατάστασης. Στο ναό Μεταμόρφωσης του Σωτήρος, Μεταμόρφωσης Πυλίας πραγματοποιήθηκαν δοκιμαστικές τομές στα επιχρίσματα προκειμένου να διαπιστωθεί ότι δεν σώζονται τοιχογραφίες. Τέλος, στο ναό Μεταμόρφωσης του Σωτήρος, Νιόκαστρου (αρχικά μουσουλμανικό τέμενος) πραγματοποιήθηκαν δοκιμαστικές τομές στα επιχρίσματα του μιχράμπ, προκειμένου να διαπιστωθεί ότι δεν σώζεται ισλαμική επιγραφή.

Το 2003 εκπονήθηκε η μελέτη συντήρησης[86] των τεσσάρων μαρμάρινων κιόνων του ναού Κοίμησης Θεοτόκου στα Ξανθιάνικα Μηλέας. Οι κίονες που χρονολογούνται στο 12ο αιώνα φέρουν κιονόκρανα με πλούσιο και πρωτότυπο γλυπτό διάκοσμο και είναι επικαλυμμένοι με παχύ στρώμα λαδομπογιάς διαφόρων χρωμάτων. Η μελέτη (σχέδιο) εγκρίθηκε με την ΥΠΠΟ/ΣΥΝΤ/Φ05/3080/44613/29-7-2003 απόφαση και μετέπειτα άρχισε η υλοποίησή της, που συνεχίστηκε και το επόμενο έτος. Συντηρήθηκαν δέκα φορητές εικόνες σε μουσαμά από το ναό Υπαπαντής του Σωτήρος, οικισμού Μυστρακίου Φαλάνθης, αντιμήνσιο από μουσαμά και ύφασμα του 1862 από το ναό Εισοδίων της Θεοτόκου Πραστείου και άρχισε η συντήρηση, που συνεχίστηκε και το 2004, 18 κεραμίδων, ενός χειρόμυλου και της λίθινης πλάκας από τον πύργο των Κυβελαίων που εκτίθενται στο Μουσείο Μούρτζινων στην Καρδαμύλη. Στις τοιχογραφίες του νάρθηκα του ναού Τιμίου Προδρόμου, μονής Μελέ, πραγματοποιήθηκαν εργασίες συντήρησης, ώστε να προετοιμάσουν τις περιοχές εφαρμογής των ενεμάτων των εργασιών αναστήλωσης του ναού. Υπό την επίβλεψη συντηρητή του Κλιμακίου Καλαμάτας, έγινε ο καθαρισμός της Κρήνης, εποχής Τουρκοκρατίας, που βρίσκεται νοτιοανατολικά του Κάστρου Κυπαρισσίας. Καθαρισμός έγινε στην κτητορική επιγραφή του ναού Κοίμησης Θεοτόκου, οικισμού Κάτω Χώρας, Μηλέας, στην κτητορική επιγραφή και στην παράσταση του αρχαγγέλου Μιχαήλ του ναού Ζωοδόχου Πηγής Κάστρου Ζαρνάτας, καθώς και στην παράσταση Χριστός η Άμπελος στο ναό Αγίου Γεωργίου Νομιτσί. Επίσης έγινε καθαρισμός στην παράσταση του αρχαγγέλου Μιχαήλ του ναού Αγίων Ιωάννου και Νικολάου στα Μαλευριάνικα Σταυροπηγίου και στην κτητορική επιγραφή του ναού Ταξιαρχών (Αϊ-Στράτη) Τσερίων και σε αυτήν της μονής Αγίου Νικήτα Δολών.

Το 2004 έγινε συντήρηση τμήματος από τη μεταλλική επένδυση φορητής εικόνας από την Κοίμηση Θεοτόκου Χώρας Γαϊτσών, η οποία φέρει επιγραφή με αφιέρωση του Μιχάλμπεη Τρουπάκη και τη χρονολογία 1781[87]. Συντηρήθηκε ο κεραμικός αποθέτης στον πύργο των Μούρτζινων, μαρμάρινη πλάκα με επιγραφή που ανακαλύφθηκε κατά τη διάρκεια εργασιών στο Κάστρο Καλαμάτας και ελήφθησαν τα πρώτα σωστικά μέτρα στις τοιχογραφίες της μονής Αγίου Νικήτα Δολών. Συντηρήθηκαν κεραμικά από την αρχαιολογική αποθήκη του Νιόκαστρου (ανασκαφή στο Βασιλίτσι) και η ξύλινη φορητή εικόνα των Εισοδίων της Θεοτόκου του 1862 από το ναό Εισοδίων της Θεοτόκου Πραστείου. Στην τοιχογραφία του αγίου Φιλίππου στο Ιερό Βήμα του ναού Αγίου Ιωάννη - Αγίου Νικολάου, Σταυροπηγίου, πραγματοποιήθηκαν περιμετρικές συγκρατήσεις, στερεώσεις και επιφανειακός καθαρισμός της ζωγραφικής επιφάνειας. Στην τοιχογραφία της οικίας Βεντήρη, στο Ανατολικό, Κέντρου Αβίας, με θέμα το βασιλιά των Ελλήνων και τον τσάρο Νικόλαο Β΄ της Ρωσίας, πραγματοποιήθηκαν εργασίες επιφανειακού καθαρισμού, στερέωσης, πλήρωσης ρωγμών και περιμετρικών συγκρατήσεων. Έγινε επιφανειακός καθαρισμός της τοιχογραφίας του αγίου Νικολάου στο ναό Αγίου Πέτρου Καστάνιας, επιφανειακός καθαρισμός της κτητορικής επιγραφής στο ναό Γέννησης του Χριστού Πραστείου και επιφανειακός καθαρισμός τοιχογραφίας με την παράσταση του κτήτορα (Ησαΐας Μυραίος) στο νεότερο καθολικό της μονής Αγίων Θεοδώρων Πραστείου. Στο ναό Αγίου Νικολά-

86. Την ομάδα μελέτης αποτελούσαν οι Σ. Γερμανίδου, αρχαιολόγος, Θ. Κατάκος, συντηρητής, Στ. Δουβόγιαννη, συντηρήτρια, και Π. Πολυχρονοπούλου, σχεδιάστρια.

87. Δ. Βαγιακάκου, Η Αρδούβιστα-Ανδρούβιστα-Μεγάλη Χώρα της Έξω Μάνης, *Λακωνικαί Σπουδαί* 13 (1996), σ. 68.

ου, Καμπινάρι, Πλάτσας, πραγματοποιήθηκαν εργασίες επιφανειακού καθαρισμού, στερέωσης, πλήρωσης ρωγμών και περιμετρικών συγκρατήσεων στις τοιχογραφίες της Δέησης της αψίδας και της παράστασης της χειροτονίας του αγίου Νικολάου και εργασίες αφαίρεσης νεότερων επιχρισμάτων ασβέστη και κονιαμάτων, στερέωσης και περιμετρικών συγκρατήσεων στην τοιχογραφία στρατιωτικού αγίου.

Στη μονή Μεταμόρφωσης του Σωτήρος, στο φαράγγι του Βυρού, πραγματοποιήθηκαν δοκιμαστικές τομές στα επιχρίσματα προκειμένου να διαπιστωθεί ότι δεν σώζονται τοιχογραφίες. Τέλος, έγινε επιφανειακός καθαρισμός τοιχογραφίας με την παράσταση της Σταύρωσης στο ναό Αγίου Νικολάου Μαρούλαινας Καστάνιας.

ΒΙΡΓΙΝΙΑ ΑΛΜΠΑΝΗ

ΝΟΜΟΣ ΑΡΚΑΔΙΑΣ

Στεμνίτσα

Ναός Κοίμησης Θεοτόκου Μπαφέρω

Ο ναός ανήκει στον τύπο του μονόχωρου καμαροσκέπαστου και στο εσωτερικό είναι κατάγραφος με τοιχογραφίες, οι οποίες μπορούν να χρονολογηθούν στο 17ο αιώνα[88].

Το εικονογραφικό πρόγραμμά του περιλαμβάνει σκηνές από το Χριστολογικό και το Θεομητορικό κύκλο, τον Ακάθιστο Ύμνο, τα Πάθη, τα Εωθινά, την Παλαιά Διαθήκη, λειτουργικά και ευχαριστιακά θέματα, καθώς επίσης μεμονωμένους αγίους ολόσωμους ή σε προτομή.

Οι εργασίες ξεκίνησαν το έτος 2003 και αναμένεται να ολοκληρωθούν το έτος 2005[89]. Οι τοιχογραφίες παρουσίαζαν κονιοποιήσεις των χρωστικών και εκτεταμένες αποφλοιώσεις των ζωγραφικών στρωμάτων, ενώ η σημαντικότερη φθορά ήταν η απώλεια της ζωγραφικής επιφάνειας και του υποστρώματος σε πολλά σημεία του ναού (Πίν. 80 στ). Σε μικρή έκταση εντοπίστηκαν ενδείξεις βιολογικής δραστηριότητας και σχηματισμοί αλάτων. Εργασίες σωστικής φύσης είχαν πραγματοποιηθεί κατά το παρελθόν από συνεργεία συντηρητών της Εφορείας (1998) στο πλαίσιο αναστηλωτικών εργασιών του μνημείου[90]. Στην παρούσα φάση πραγματοποιήθηκαν στερέωση του σαθρού και αποκολλημένου υποστρώματος, στερέωση του κονιοποιημένου ή απολεπισμένου ζωγραφικού στρώματος, περιμετρικές συγκρατήσεις και στερεώσεις των κονιαμάτων και της ζωγραφικής επιφάνειας, απομάκρυνση νεότερων επεμβάσεων (τσιμεντοκονιάματα και ασβεστοκονιάματα), καθαρισμός ζωγραφικής επιφάνειας από άλατα, αιθάλη, σκόνη και μικροοργανισμούς, προσθήκη νεότερου κονιάματος όπου έχει χαθεί το αρχικό και αισθητική αποκατάσταση της ζωγραφικής επιφάνειας.

Φαλαισία

Μονή Μπούρα

Συνεχίστηκαν[91] το έτος 2001 και ολοκληρώθηκαν οι εργασίες στο καθολικό της μονής Μπούρα, το οποίο είναι αφιερωμένο στην Κοίμηση της Θεοτόκου. Στην παρούσα φάση οι εργασίες επικεντρώθηκαν στο δυτικό τοίχο του ναού. Ειδικότερα, πραγματοποιήθηκαν συγκρατήσεις, καθαρισμοί από την αιθάλη, στερεώσεις υποστρώματος και ζωγραφικής επιφάνειας και, τέλος, αισθητική αποκατάσταση.

Νεοχώρι

Ναός Κοίμησης Θεοτόκου

Επαναλήφθηκαν τα έτη 2002-2004 οι εργασίες συντήρησης των τοιχογραφιών του μνημείου, οι οποίες σταμάτησαν το έτος 1999[92]. Οι τοιχογραφίες του ναού έχουν χρονολογηθεί στο 18ο αιώνα. Κατά τα έτη αυτά πραγματοποιήθηκαν εργασίες στο χώρο του διακονικού και στο νάρθηκα. Πραγματοποιήθηκαν εργασίες καθαρισμού από το παχύ στρώμα αιθάλης που καλύπτει τις τοιχογραφίες, στερέωση της ζωγραφικής επιφάνειας και, τέλος, αισθητική παρουσίαση. Οι εργασίες θα συνεχιστούν.

Μελιγού

Μονή Αγίας Τριάδας

Συνεχίστηκε το έτος 2002 η συντήρηση στο καθολικό της μονής. Οι εργασίες επικεντρώθηκαν στο βόρειο τοίχο του ναού. Πραγματοποιήθηκαν περιμετρικές συγκρατήσεις με κονίαμα ουδέτερου χρωματικού τόνου, στερεώσεις υποστρώματος και ζωγραφικής επιφάνειας, καθαρισμοί από άλατα και, τέλος, αισθητική αποκατάσταση.

88. Ν. Μουτσόπουλος, *Αρχιτεκτονική των εκκλησιών και των μοναστηριών της Γορτυνίας*, Αθήναι 1956, σ. 128-131.

89. Η μελέτη συντήρησης συντάχθηκε από τη Μ. Βασιλειάδη, συντηρήτρια έργων τέχνης.

90. *ΑΔ* 54 (1999): Χρονικά, σ. 205.

91. *ΑΔ* 53 (1998): Χρονικά, σ. 203.

92. *ΑΔ* 54 (1999): Χρονικά, σ. 212.

ΝΟΜΟΣ ΑΡΓΟΛΙΔΑΣ

Νέα Επίδαυρος

Καθολικό μονής Αγνούντος

Το καθολικό της μονής Αγνούντος, αφιερωμένο στην Κοίμηση της Θεοτόκου, ανήκει στον αρχιτεκτονικό τύπο της μονόκλιτης βασιλικής με τρούλο. Στο εσωτερικό οι τοιχογραφίες είναι έργο, σύμφωνα με επιγραφή, του ζωγράφου Αναγνώστη Παπαδόπουλου του έτους 1759.

Εργασίες συντήρησης του τοιχογραφικού διακόσμου έχουν πραγματοποιηθεί κατά τα περασμένα έτη[93]. Το έτος 2002 πραγματοποιήθηκαν εργασίες συντήρησης στο χώρο του ιερού. Οι τοιχογραφίες παρουσίαζαν επικαθίσεις από σκόνη, αιθάλη, οξειδωμένα βερνίκια και χρωματικές απολεπίσεις. Πραγματοποιήθηκε καθαρισμός της ζωγραφικής επιφάνειας με πινέλο και στερέωση του υποστρώματος, καθαρισμός από τις επικαθίσεις αιθάλης και τα μεταγενέστερα οξειδωμένα βερνίκια, και στερέωση της ζωγραφικής επιφάνειας. Η συντήρηση ολοκληρώθηκε με την αισθητική αποκατάσταση των σημείων απώλειας της ζωγραφικής επιφάνειας. Με τις εργασίες αυτές ολοκληρώθηκε η συντήρηση του τοιχογραφικού διακόσμου του μνημείου.

Ναός Κοίμησης Θεοτόκου

Ο ναός βρίσκεται πλησίον του βυζαντινού κάστρου της Πιάδας. Ανήκει στον τύπο του μονόχωρου, με ημικυκλική αψίδα στα ανατολικά και είσοδο στα δυτικά. Η ξυλόστεγη δίρριχτη κεραμοσκεπή είναι μεταγενέστερη και αντικατέστησε την αρχική καμάρα στέγασης που κατέπεσε λόγω σεισμικών δονήσεων. Στο εσωτερικό ο ναός διασώζει τοιχογραφίες τριών εποχών. Σπαράγματα της πρώτης φάσης σώζονται στο χώρο του ιερού, σε κακή, ωστόσο, κατάσταση, ώστε δεν παρέχουν στοιχεία χρονολόγησης. Στη δεύτερη φάση τοιχογράφησης ανήκει το σύνολο των τοιχογραφιών του ναού εκτός από αυτές του κτιστού τέμπλου. Η τοιχογράφηση του στρώματος αυτού σύμφωνα με επιγραφή που σώζεται πάνω από την Ωραία Πύλη ολοκληρώθηκε το έτος 1551 με δαπάνη τεσσάρων ιερέων της περιοχής. Στην τρίτη φάση τοιχογράφησης ανήκουν οι τοιχογραφίες του κτιστού τέμπλου, οι οποίες σύμφωνα με τα τεχνοτροπικά τους χαρακτηριστικά μπορούν να χρονολογηθούν στο 18ο αιώνα. Οι τοιχογραφίες παρουσίαζαν τμηματικά απολεπίσεις της ζωγραφικής επιφάνειας, κονιοποιήσεις των χρωστικών, καθώς και αποσπάσεις τμημάτων του υποστρώματος. Έντονη ήταν επίσης και η παρουσία αλάτων και οργανικών επικαθίσεων (σκόνη-αιθάλη).

Η Εφορεία είχε πραγματοποιήσει εργασίες συντήρησης των τοιχογραφιών του ναού παλαιότερα (δεκ. 1980). Στην παρούσα φάση οι εργασίες ξεκίνησαν το έτος 2004 στον κυρίως ναό και θα ολοκληρωθούν το έτος 2005[94]. Πραγματοποιήθηκαν περιμετρικές συγκρατήσεις με κονίαμα ουδέτερου χρωματικά τόνου, στερέωση των αποκολλημένων στρωμάτων και πλήρωση των κενών του υποστρώματος με εμποτισμό ενέματος, στερέωση του σαθρού υποστρώματος και της ζωγραφικής επιφάνειας και αισθητική αποκατάσταση.

ΑΙΜΙΛΙΑ ΜΠΑΚΟΥΡΟΥ - ΔΑΝΑΗ ΧΑΡΑΛΑΜΠΟΥΣ

ΕΠΙΣΗΜΑΝΣΕΙΣ - ΚΑΤΑΓΡΑΦΕΣ - ΚΗΡΥΞΕΙΣ

ΝΟΜΟΣ ΛΑΚΩΝΙΑΣ

ΕΠΙΔΑΥΡΟΣ ΛΙΜΗΡΑ

Οικισμός Αγίου Φωκά

Παλαιό λατομείο

Προτάθηκε η κήρυξη[95] του παλαιού λατομείου πωρόλιθου ως αρχαίου μνημείου (Πίν. 81 α).

Το λατομείο εκτείνεται στα βορειοδυτικά του οικισμού, καταλαμβάνοντας έκταση περίπου 22,5 στρεμμάτων. Η εκτεταμένη εξόρυξη λίθου δημιούργησε σύστημα απλών, υπόγειων στοών, ύψους μεγαλύτερου των 2 μ., με οροφή και δάπεδο κατά κανόνα επίπεδα, ενώ εντοπίστηκε και μία στοά με δύο επάλληλες στάθμες. Οι στοές, όπως προκύπτει από τη διαμόρφωση των χώρων, πιθανότατα χρησιμοποιούνταν από τους λατόμους και ως καταλύματα.

Η χρήση ίδιων, παραδοσιακών, μεθόδων εξόρυξης από την αρχαιότητα έως τις αρχές του 19ου αιώνα δεν επιτρέπει την ακριβή χρονολόγηση του λατομείου. Ωστόσο, λόγω της γειτνίασής του με την Καστροπολιτεία της Μονεμβασίας, είναι πιθανό το συγκεκριμένο λατομείο να έδωσε οικοδομικό υλικό κατά τους βυζαντινούς χρόνους και τη Β΄ Ενετοκρατία.

93. *ΑΔ* 53 (1998): Χρονικά, σ. 203-204.

94. Η μελέτη συντήρησης συντάχθηκε από τους Δ. Χαραλάμπους, αρχαιολόγο, Γ. Τσεκέ, αρχαιολόγο, και Ι. Βούρου, συντηρήτρια έργων τέχνης.

95. Την προώθηση της κήρυξης είχε η αρχαιολόγος Π. Σκάγκου.

Οικισμός Παντάνασσας,
Δ.Δ. Παντάνασσας

Πύργος

Προτάθηκε η κήρυξη[96] ως αρχαίου μνημείου του πύργου στα βορειοανατολικά του οικισμού[97].

Ο πύργος είναι χτισμένος σε βραχώδες ύψωμα, που εξασφάλιζε τον έλεγχο του Λακωνικού κόλπου, της κοιλάδας που αναπτύσσεται μπροστά του, καθώς και της μεσαιωνικής οδού που οδηγούσε στην Καστροπολιτεία της Μονεμβασίας.

Πρόκειται για τυπική βυζαντινή βίγλα, διώροφη, ορθογώνιας κάτοψης, διαστ. 6x4 μ., με μέγιστο σωζόμενο ύψος 4,50 μ. Είναι χτισμένη με αργολιθοδομή, με χρήση ξυλοδεσιάς και συνδετικό κονίαμα, στο οποίο παρεμβάλλονται, σε επάλληλες στρώσεις, πλακοειδείς σχιστόλιθοι. Η είσοδος γινόταν μέσω μικρής ορθογώνιας θύρας στα δυτικά, ενώ στην ανατολική όψη ανοιγόταν παράθυρο. Τα τυπολογικά της χαρακτηριστικά τη χρονολογούν στους υστεροβυζαντινούς χρόνους.

Άγιος Νικόλαος Μονεμβασίας

Ναός Αγίου Γεωργίου Κατζηλέρη ή Καρκατζέρη

Κηρύχθηκε[98] αρχαίο μνημείο. Είναι ναός μονόχωρος, καμαροσκέπαστος με ημικυκλική αψίδα ιερού και συμφυές, στο δυτικό τοίχο, μικρό κωδωνοστάσιο. Τοιχογραφίες βυζαντινών χρόνων (14ου-15ου αι.) διατηρούνται εσωτερικά στο βόρειο και στον ανατολικό τοίχο. Αυθαίρετες επεμβάσεις των τελευταίων ετών έχουν αλλοιώσει σημαντικά τη μορφή του μνημείου.

Ελίκα (νοτιοδυτικά του χωριού)

Πύργος του Φονιά

Κηρύχθηκε[99] ιστορικό διατηρητέο μνημείο. Αποτελούσε ένα είδος παρατηρητηρίου, χτισμένο πάνω σε ύψωμα που δεσπόζει στην ευρύτερη περιοχή του οικισμού της Ελίκας. Εδράζεται σε φυσικό βράχο και είναι τετραγωνικής κάτοψης. Έχει δύο καμαροσκέπαστους ορόφους που απολήγουν σε κτιστό στηθαίο με μικρά ανοίγματα αμυντικού χαρακτήρα (ζεματίστρες, πολεμοθυρίδες). Σύμφωνα με τα κατασκευαστικά και μορφολογικά του χαρακτηριστικά το κτίσμα χρονολογείται πιθανόν στη Β΄ Ενετοκρατία (1690-1715).

ΜΑΝΗ

Αγία Κυριακή

Ναός Αγίας Κυριακής

Κηρύχθηκε[100] αρχαίο μνημείο. Μονόχωρος, καμαροσκέπαστος ναός με ημικυκλική αψίδα ιερού και τρία ενισχυτικά σφενδόνια στο εσωτερικό του. Στη νότια πλευρά, σε επαφή με τη στέγη, υψώνεται μικρό λιθόκτιστο κωδωνοστάσιο με αετωματική απόληξη. Στο εσωτερικό διατηρούνται λίγες τοιχογραφίες υστεροβυζαντινών χρόνων. Αυθαίρετες επεμβάσεις των τελευταίων χρόνων έχουν αλλοιώσει σημαντικά τη μορφή του μνημείου.

Πάλυρος

Ναός Κοίμησης Θεοτόκου ή Παναγίας Φανερωμένης

Κηρύχθηκε[101] ιστορικό διατηρητέο μνημείο. Είναι ναός μονόχωρος, καμαροσκέπαστος με ημικυκλική αψίδα ιερού, χτισμένος με αργολιθοδομή. Στο εσωτερικό διατηρούνται τμήματα του γραπτού διακόσμου, που θα μπορούσε να χρονολογηθεί στο 18ο αιώνα.

Λάγια (θέση Κατόρο)

Παλαιομανιάτικος οικισμός[102]

Πρόκειται για ερειπωμένο οικιστικό σύνολο, που αναπτύσσεται σε οροπέδιο της ανατολικής πλαγιάς της νότιας απόληξης του Κάτω Ταϋγέτου, που ονομάζεται «Σαγγιάς»[103] (Πίν. 81 β). Ο οικισμός αποτελεί μέρος μιας ομάδας παλαιομανιάτικων αγροτικών κοινοτήτων και συ-

96. Την προώθηση της κήρυξης είχε η αρχαιολόγος Κ. Διαμαντή.

97. Ν. Δρανδάκης - Ν. Γκιολές - Ε. Δωρή - Σ. Καλοπίση - Β. Κέπετζη - Χ. Κωνσταντινίδη, Μ. Κωνσταντουδάκη - Μ. Παναγιωτίδη, Έρευνα στην Επίδαυρο Λιμηρά, *ΠΑΕ* 1982, αρ. 24, σ. 382-386 (Ε. Δωρή). Κ. Διαμαντή, Μια άγνωστη βυζαντινή θέση στο Λυκοβουνό. Στοιχεία από την πρόσφατη αρχαιολογική έρευνα, *Διεθνές Συνέδριο: Η Σπάρτη και η Λακωνία από τα προϊστορικά μέχρι τα νεότερα χρόνια, Σπάρτη, 17-20 Μαρτίου 2005*, Περιλήψεις, σ. 12-13.

98. Βλ. υποσημ. 92.

99. Βλ. υποσημ. 93.

100. Βλ. υποσημ. 93.

101. Βλ. υποσημ. 93.

102. Βλ. υποσημ. 93.

103. Τ. Μόσχος - Λ. Μόσχου, Παλαιομανιάτικα. Οι βυζαντινοί αγροτικοί οικισμοί της Λακωνικής Μάνης, *ΑΑΑ* XIV (1981), σ. 3-29.

μπίπτει τοπογραφικά με την αρχαία κώμη Κατόρο, της οποίας αποτελεί τη συνέχεια. Τα σπίτια είναι προσαρμοσμένα στην κλίση του εδάφους, με τη διαμόρφωση αναλημμάτων και σχηματίζουν σε κάτοψη ορθογώνιο παραλληλόγραμμο. Στη βάση του οροπεδίου, όπου το έδαφος διαμορφώνεται ομαλότερο, είναι ορατή η αγροτική υποδομή του οικισμού με καλλιεργήσιμες εκτάσεις (οι οποίες έχουν προκύψει μετά από συστηματικό εκβραχισμό), δεξαμενές, αλώνια, μαντριά, αναλημματικούς τοίχους και λιθοσωρούς, οι οποίοι χρησίμευαν για το χτίσιμο οποιασδήποτε νέας κατασκευής. Στο χαμηλότερο επίπεδο του οικισμένου χώρου εντοπίζεται ο μεγαλιθικός ναός του Αγίου Ιωάννη με τοιχογραφίες βυζαντινών χρόνων, οι οποίες αποτελούν ένα terminus ante quem για την ίδρυση του οικισμού.

Λιμένι

Ναός Αγίου Νικολάου

Κηρύχθηκε[104] ιστορικό διατηρητέο μνημείο. Είναι ναός μονόχωρος, καμαροσκέπαστος με ημικυκλική αψίδα ιερού. Σε διάφορα σημεία της τοιχοποιίας διακρίνονται πολεμοθυρίδες. Στη δυτική πλευρά. πάνω από τη θύρα, υψώνεται απλό λιθόκτιστο κωδωνοστάσιο. Στο εσωτερικό διατηρούνται αποσπασματικά τοιχογραφίες του 18ου πιθανώς αιώνα.

Οικισμός Κηπούλας, δ. Οιτύλου

Ναός Αγίων Αναργύρων

Προτάθηκε η κήρυξη του ναού ως αρχαίου μνημείου με ζώνη προστασίας 15 μ. γύρω του[105].

Ο ναός, χτισμένος με απλή λιθοδομή, είναι μονόχωρος, καμαροσκέπαστος με ημικυκλική αψίδα ιερού, κτιστό τέμπλο και Αγία Τράπεζα. Εσωτερικά, στους πλάγιους τοίχους του ιερού ανοίγεται από μία κόγχη, ενώ στο βόρειο και νότιο τοίχο διαμορφώνεται τυφλό τόξο.

Οι τοιχογραφίες που κοσμούν το εσωτερικό του χρονολογούνται, με βάση γραπτή κτητορική επιγραφή, στο 1265, είναι έργο των αδελφών Νικολάου και Θεοδώρου «από χώρας Ρετζήτζας» και αποτελούν αντιπροσωπευτικό δείγμα της υστεροβυζαντινής τέχνης της Πελοποννήσου.

Γύθειο

Ναός Αγίας Τριάδας

Κηρύχθηκε[106] ιστορικό διατηρητέο μνημείο. Πρόκειται για ξυλόστεγη βασιλική, το κεντρικό τμήμα της οποίας διευρύνεται με πλευρικές προεξοχές, ώστε να διαγράφεται στην κάτοψη το σχήμα του σταυρού. Ανατολικά απολήγει σε πεντάπλευρη αψίδα ιερού. Εσωτερικά διακοσμείται με νεωτερική ζωγραφική και έχει κτιστό τέμπλο νεοκλασικής μορφολογίας. Η κάλυψη του μνημείου γίνεται με δίρριχτες κεραμοσκεπές. Στη νοτιοδυτική γωνία υψώνεται λιθόκτιστο κωδωνοστάσιο που αναπτύσσεται σε τέσσερις στάθμες. Ο ναός ανάγεται στις αρχές του 20ού αιώνα και συνδέεται πιθανότατα με Μικρασιάτες πρόσφυγες, όπως μαρτυρούν κειμήλια που φυλάσσονται σε αυτόν (πίνακας με παράσταση της Γέννησης, αφιερωμένος στη μνήμη αποθανόντος στη Σμύρνη το 1882 και Επιτάφιος, προερχόμενος από τη Μικρά Ασία).

ΛΑΚΕΔΑΙΜΟΝΑ

Χρύσαφα (στην περιφέρεια του χωριού)

Ναός Αγίου Γεωργίου

Κηρύχθηκε ιστορικό διατηρητέο μνημείο. Πρόκειται για ερειπωμένο, μονόχωρο, καμαροσκέπαστο άλλοτε ναό, σύμφωνα με σωζόμενα στοιχεία, με ψηλή ημικυκλική αψίδα ιερού. Στο εσωτερικό του Ιερού Βήματος, στους πλάγιους τοίχους, διαμορφώνεται από ένα τυφλό αψίδωμα με τοξωτό πλαίσιο. Σύμφωνα με κατασκευαστικά και μορφολογικά στοιχεία, το μνημείο χρονολογείται πιθανώς στο 18ο αιώνα.

Καρυές

Ναός Αγίας Παρασκευής

Κηρύχθηκε[107] ιστορικό διατηρητέο μνημείο. Πρόκειται για ναό τρίκογχο με οκτάπλευρο τρούλο και νάρθηκα. Στην είσοδο που ανοίγεται στη βόρεια πλευρά έχει μεταγενέστερα οικοδομηθεί προστώο. Στο νοτιοδυτικό άκρο του ναού υψώνεται μαρμάρινο κωδωνοστάσιο με συμπαγή βάση, κορμό με δίλοβο άνοιγμα σε κάθε πλευ-

104. Βλ. υποσημ. 93.

105. Ν.Β. Δρανδάκης, Οι τοιχογραφίες των Αγίων Αναργύρων Κηπούλας (1265), *ΑΕ* 1980, σ. 97-118. S. Kalopissi-Verti, *Dedicatory Inscriptions and Donor Portraits in Thirteenth-Century Churches of Greece*, Βιέννη 1992, σ. 67-69, εικ. 34. Δρανδάκης, ό.π. (υποσημ. 70), σ. 307-339, πίν. 70-78.

106. Βλ. υποσημ. 93.

107. Βλ. υποσημ. 93.

ρά και στέψη που έχει τη μορφή τρουλίσκου από ατρακτοειδή στοιχεία. Στο υπέρθυρο της βόρειας θύρας επιγραφή φέρει τη χρονολογία 1887.

Βασιλάκι

Κάστρο

Κηρύχθηκε[108] ιστορικό διατηρητέο μνημείο. Αποτελεί χαρακτηριστικό δείγμα φρουριακής αρχιτεκτονικής της εποχής της τουρκοκρατίας στη Λακωνία. Ιδρύθηκε, κατά την παράδοση, είκοσι χρόνια πριν από την Επανάσταση του 1821 από τον Τούρκο αγά της περιοχής Ζαλούμη, ο οποίος διέθετε «σεράγι», δηλαδή ανάκτορο, μέσα στο Βασιλάκι. Το οχυρό καταστράφηκε με τη χρήση εκρηκτικών υλών με εντολή του Όθωνα, μετά την άνοδό του στο θρόνο. Σήμερα, διατηρείται αποσπασματικά.

Νέος Μυστράς

Οικία Χρόνη

Κηρύχθηκε[109] ιστορικό διατηρητέο μνημείο. Είναι ένα από τα σημαντικότερα αστικά κτίρια του νέου Μυστρά. Πρόκειται για σύνολο δύο αρχικά ανεξάρτητων διώροφων κτιρίων, τα οποία συνενώθηκαν σε μεταγενέστερη εποχή, διαμορφώνοντας σε κάτοψη σχήμα Γ. Το οικόπεδο του κτιρίου, όπου διακρίνονται λείψανα ενός ακόμη κτίσματος, περιβάλλεται από ψηλό μανδρότοιχο με τοξωτή αυλόθυρα. Στον αύλειο χώρο σώζεται λίθινο πατητήρι και καμαροσκέπαστη στέρνα, η οποία επικοινωνεί με τοξωτή κρήνη. Ο αρχικός πυρήνας του οικοδομήματος θα μπορούσε να χρονολογηθεί, με βάση κυρίως τον αμυντικό χαρακτήρα του, γύρω στο 1800.

ΑΙΜΙΛΙΑ ΜΠΑΚΟΥΡΟΥ - ΚΑΛΛΙΟΠΗ ΔΙΑΜΑΝΤΗ

ΝΟΜΟΣ ΜΕΣΣΗΝΙΑΣ

Μονή Αγίου Γεωργίου Αλτομιρών

Η ύπαρξη της μονής Αγίου Γεωργίου Δ.Δ. Αλτομιρών, Δήμου Αβίας είναι άγνωστη στη βιβλιογραφία. Πρόκειται για σημαντικό μνημείο, το καθολικό του οποίου ανάγεται στη βυζαντινή εποχή, η δε ανατολική πτέρυγα των κελιών, στην τοιχοποιία της οποίας διακρίνονται σαφώς τουφεκιοθυρίδες, χρονολογείται στους μεταβυζαντινούς χρόνους. Ο ναός ανήκει στον τύπο του μονόχωρου, καμαροσκέπαστου, με ημιεξαγωνική αψίδα ιερού, χτισμένη κατά το ισόδομο, πλινθοπερίκλειστο σύστημα, όπου ανοίγεται οξυκόρυφη φωτιστική θυρίδα. Η τοιχοποιία της νότιας και βόρειας όψης συνίσταται σε ημιλαξευμένους λίθους με χρήση πλίνθων. Στη δυτική πλευρά έχει προστεθεί νάρθηκας από αργολιθοδομή, στη συνέχεια του οποίου έχει κτιστεί πρόσφατα μνημειώδες πρόπυλοκωδωνοστάσιο από πωρόλιθο. Οι στέγες όλων των κτισμάτων της μονής έχουν πλήρως ανακαινιστεί και είναι εμφανές ότι έχει γίνει chainage. Το εσωτερικό του ναού είναι ασβεστωμένο και φέρει ξύλινο, απλό τέμπλο, λαϊκής τεχνοτροπίας. Στη βόρεια πτέρυγα των κελιών, τα οποία αποτελούν σύγχρονη κατασκευή, έχει εντοιχιστεί ως ανώφλι ενός παραθύρου μαρμάρινος πεσσίσκος τέμπλου βυζαντινής εποχής, που ο διάκοσμός του συνίσταται σε σηρικούς τροχούς διμερούς ταινίας που περιβάλλουν πυροστρόβιλους, ισοσκελή σταυρό κοίλης γλυφής, ρόδακα, δωδεκάκτινο αστέρι και σταυρό από πλέγμα διμερούς ταινίας. Σημειώνεται ότι κατά την αυτοψία εντοπίστηκε στην αυλή του μοναστηριού το άνω τμήμα πεσσίσκου τέμπλου βυζαντινής εποχής, πιθανόν του αρχικού τέμπλου του ναού, το οποίο περισυνελέγη και μεταφέρθηκε για ασφάλεια στις αποθήκες του Κλιμακίου[110].

Η σημασία της μονής για την τοπογραφία του οικισμού είναι μεγάλη, δεδομένου ότι αποτελεί το μοναδικό σωζόμενο μνημείο βυζαντινής εποχής.

Ο Κώστας Κόμης αναφέρει στο βιβλίο του *Πληθυσμός και οικισμοί της Μάνης, 15ος-19ος αιώνας*, Ιωάννινα 1995, σ. 266: «Altomira. Σύμφωνα με τη σύγχρονη έρευνα το τοπωνύμιο είναι σλάβικο. Κατά συνέπεια, θα μπορούσαμε να θεωρήσουμε ότι σχετίζεται με τους σλάβικους εποικισμούς των μεσοβυζαντινών χρόνων· δηλαδή, το τοπωνύμιο μαρτυρεί κατά κάποιο τρόπο το ενδεχόμενο ύπαρξης πληθυσμιακής συγκέντρωσης κατά τους χρόνους αυτούς».

ΒΙΡΓΙΝΙΑ ΑΛΜΠΑΝΗ

Κάστρο κοντά στο χωριό Πέρα - Castro Leone (;)

Σε λόφο, κοντά στο χωριό Πέρα, Δ.Δ. Πανυπερίου, του Δήμου Πεταλιδίου, σώζονται αρχιτεκτονικά κατάλοιπα οχύρωσης. Ο λόφος έχει έντονη βλάστηση και η καταγραφή τους καθίσταται δυσχερής.

Ο λόφος, στον οποίο βρίσκεται το οχυρό, δεν είναι ιδι-

108. Την προώθηση της κήρυξης είχε η αρχαιολόγος Ευ. Πάντου.
109. Βλ. υποσημ. 93.
110. Ο πεσσίσκος εκτίθεται ήδη στο νεοϊδρυθέν Αρχαιολογικό Μουσείο Μεσσηνίας.

αίτερα απότομος και η πρόσβασή του γίνεται από τη δυτική ομαλότερη πλευρά. Αγροτικός δρόμος, που έχει πρόσφατα ανοιχθεί από το χωριό Πέρα, φθάνει μέχρι και τα ριζά του λόφου. Το σημαντικό στοιχείο για την επιλογή της συγκεκριμένης θέσης είναι η μεγάλη οπτική της εμβέλεια, αφού κατοπτεύει εκτός από την ενδοχώρα και μεγάλο τμήμα των παραλίων. Είναι, επομένως, σημαντική για την ασφάλεια τόσο των χερσαίων, όσο και των θαλάσσιων διαδρομών από την Πελοπόννησο και την Καλαμάτα, προς την απόληξη της χερσονήσου στην Κορώνη.

Στο λόφο διακρίνονται τμήματα δύο οχυρών περιβόλων (Πίν. 81 γ). Ο ένας περίβολος είναι μικρότερος και περικλείει την κορυφή του λόφου, ενώ λίγο χαμηλότερα βρίσκονται τα τείχη ενός ευρύτερου περιτειχίσματος. Στον άνω περίβολο τα τείχη ακολουθούν στη χάραξή τους την οφρύ του βράχου, με ευθύγραμμα τμήματα που συνδέονται με αμβλείες γωνίες. Είναι χτισμένα με αργολιθοδομή, ενώ βήσσαλα και μικρότερες πέτρες χρησιμοποιούνται σε μεγάλο βαθμό για την πλήρωση των αρμών. Στο ψηλότερο σημείο του λόφου σώζονται σε ύψος 2-3 μ. οι δύο πλευρές ενός τετράγωνου πύργου, ενώ κοντά στον πύργο παρατηρείται υπόγεια δεξαμενή, καλυμμένη με ημικυλινδρικό θόλο. Από τον κάτω περίβολο διακρίνεται ένα τμήμα χαμηλού τείχους με περισσότερο επιμελημένη κατασκευή, το οποίο σχηματίζει γωνία προς Δ.

Τα ίχνη αυτά μπορούν να ερμηνευθούν ως κατάλοιπα ενός μικρού οχυρού φρουράς που εξασφάλιζε τον έλεγχο των οδικών και θαλάσσιων οδών. Μπορούσε, επίσης, να αποτελεί καταφύγιο των πληθυσμών της περιοχής σε περιόδους ανάγκης. Οι Hodgetts και Lock[111] έχουν ταυτίσει τη συγκεκριμένη θέση με το γνωστό από τις πηγές Castro Leone. Το οχυρό αυτό αναφέρεται για πρώτη φορά το 1409.

ΝΙΚΟΣ ΚΟΝΤΟΓΙΑΝΝΗΣ

Ραπτόπουλο

Στη θέση Κάστρο, νότια-νοτιοανατολικά του οικισμού Ραπτόπουλου, κοινότητας Τριπύλας, εντοπίστηκαν το 2002, σύμφωνα με υποδείξεις των κατοίκων του χωριού, κατάλοιπα κτιστής κατασκευής στη νότια πλαγιά βραχώδους εξάρματος. Συγκεκριμένα, πρόκειται για χώρο ορθογωνικής κάτοψης, ο οποίος περιλαμβάνει στη στάθμη του εδάφους φρέαρ ακανόνιστου ελλειπτικού σχήματος ικανού βάθους. Στο βόρειο τμήμα του διατηρούνται τοίχοι σε ύψος 1,50 μ., ενώ το πάχος τους στη δυτική πλευρά φθάνει το 1 μ. Η τοιχοποιία του κτίσματος αποτελείται από αργολιθοδομή, συνδετικό κονίαμα και ελάχιστα θραύσματα πλίνθων. Πιθανολογείται ότι λειτουργούσε ως μεμονωμένη αμυντική μονάδα, ένα είδος παρατηρητηρίου, αφού βρίσκεται στο σημείο του λόφου με τη μεγαλύτερη δυνατότητα οπτικής εποπτείας. Η χρονολόγησή του είναι δυσχερής λόγω έλλειψης στοιχείων, θα μπορούσε όμως να τοποθετηθεί στους μεσαιωνικούς χρόνους κ.ε. Δυτικότερα του κτίσματος εντοπίστηκαν σποραδικά θεμέλια τοίχων από ημίεργους λίθους, χωρίς τη χρήση συνδετικού κονιάματος.

ΒΙΡΓΙΝΙΑ ΑΛΜΠΑΝΗ- ΝΙΚΟΣ ΚΟΝΤΟΓΙΑΝΝΗΣ - ΝΙΟΒΗ ΜΠΟΥΖΑ

Τσέρια

Το 2002 εντοπίστηκε ο ναός Παμμεγίστων Ταξιαρχών (Αϊ-Στράτης)[112], στον οικισμό Πεδινό, Δ.Δ. Τσερίων, Δήμου Λεύκτρου, ο οποίος δεν περιλαμβάνεται στην καταγραφή Δρανδάκη. Πρόκειται για μονόχωρο ναό, μικρών διαστάσεων, με δίρριχτη στέγη που διασώζει τοιχογραφίες του 18ου αιώνα, καθώς και επιγραφή με τη χρονολογία 1778.

Ξεροχώραφο

Το 2003 με τη βοήθεια κατοίκων του Δ.Δ. Αμφείας, Δήμου Θουρίας, έγινε αυτοψία στην περιοχή Κοκκινόβραχος. Στη θέση Ξεροχώραφο εντοπίστηκε εγκαταλειμμένος οικισμός αποτελούμενος από τέσσερα έως πέντε λιθόκτιστα σπίτια, που η τοιχοποιία τους σώζεται σε αρκετά καλή κατάσταση, αλλά έχει καταπέσει το σύστημα στέγασης. Τα σπίτια φέρουν αρχιτεκτονικά χαρακτηριστικά των χρόνων της Τουρκοκρατίας, όπως τοξωτά ανοίγματα, τουφεκιοθυρίδες, απλή τοιχοδομία με χώμα, θολωτό διαβατικό, υπόγειες στέρνες, μαγειρική εστία. Ο οικισμός αυτός κατοικούνταν μέχρι τα τέλη του 19ου αιώνα, όπως είναι γνωστό από τη βιβλιογραφία[113]. Από έρευνα που έγινε στα ΓΑΚ Αθηνών[114] ενισχύεται η άποψη ότι ο οικισμός υπήρχε προ του 1830, δεδομένου ότι μεταξύ των αιχμαλωτισθέντων *εις Ξεροχώραφο Πολιανής* κατά τα έτη 1825-1827 υπήρχαν

111. Chr. Hodgetts - P. Lock, Some Village Fortifications in the Venetian Peloponnese, στο P. Lock - G.D.R. Sanders, *The Archaeology of Medieval Greece*, Oxbow Monograph 59, Oxford 1996, σ. 80.

112. Β. Αλμπάνη, Ι.Ν. Αϊ-Στράτη Τσερίων, *Λακωνικαί Σπουδαί* 18 (2006), σ. 169-182.

113. Α. Πετρίδου, *Ανακάλυψις της εν Μεσσηνία αρχαίας πόλεως Αμφείας*, Θουρία 1877, σ. 23-24.

114. ΓΑΚ Γενική Γραμματεία, Έκθεση εκτάκτου επιτρόπου Άνω Μεσσηνίας Α. Τζούνη, 1828, Φάκ. 108.

παιδιά, γυναίκες και ηλικιωμένοι. Μνεία του τοπωνυμίου γίνεται και στην πρόσφατη βιβλιογραφία[115].

Εξωχώρι

Το 2004 εντοπίστηκε ο ναός Αγίου Παντελεήμονος, της οικογένειας Ζερβέα, στον οικισμό Χώρα, Δ.Δ. Εξωχωρίου, Δήμου Λεύκτρου. Πρόκειται για μονόχωρο ναό, με δίρριχτη στέγη, μικρών διαστάσεων, πρόσφατα ανακαινισμένο. Στο εσωτερικό σώζονται τοιχογραφίες του 18ου αιώνα, στο ιερό μόνο. Στο τεταρτοσφαίριο της κόγχης η Θεοτόκος εικονίζεται με τα χέρια σταυρωμένα στο στήθος, ορθή, μέσα σε ελλειπτική δόξα, με δέσμες φωτός να εκπέμπονται από το σώμα της. Στον ημικύλινδρο παριστάνεται η Θεία Ευχαριστία. Στην κτιστή Αγία Τράπεζα εικονίζεται ο Ιωνάς και το κήτος, ενώ στην πρόθεση διακρίνεται αμυδρά η Άκρα Ταπείνωση. Η επιγραφή: *Δέησις του δούλου του Θεού Συμεών αρχιερέος και επάρχου Ανδρουβίστης +1717*, η οποία είναι γνωστή από τη βιβλιογραφία[116], δεν σώζεται πλέον.

Άνω Πόλη Κυπαρισσίας

Οθωμανικό λουτρό (φερόμενη ιδιοκτησία Μαρίνη)[117]

Κηρύχθηκε ιστορικό διατηρητέο μνημείο με περιβάλλοντα χώρο 20 μ. γύρω του με την ΥΠΠΟ/ΓΔΑ/ΑΡΧ/Β1/Φ30/ΚΗΡ/20803/747/22-5-2002 απόφαση. Είναι το μοναδικό σωζόμενο στην πόλη της Κυπαρισσίας. Τα κτίσματα που έχουν διατηρηθεί είναι ένα θερμό διαμέρισμα και δύο δεξαμενές νερού, από τις οποίες στη μικρότερη κατέληγε αγωγός από παρακείμενη πηγή και στην κυρίως δεξαμενή γινόταν η συγκέντρωση του ύδατος.

Θέση Πρόκα. Κτιριακό συγκρότημα (φερόμενη ιδιοκτησία Π. Κορκολή)

Κηρύχθηκε ιστορικό διατηρητέο μνημείο με την ΥΠΠΟ/ΓΔΑ/ΑΡΧ/Β1/Φ30/ΚΗΡ/9000/304/22-3-2002 απόφαση. Αποτελείται από τρία, τουλάχιστον, δρομικά κτίσματα, στεγασμένα με ημικυλινδρικούς θόλους και συνιστά σημαντική μαρτυρία για την εξάπλωση του πολεοδομικού ιστού της Άνω Πόλης Κυπαρισσίας την περίοδο της Τουρκοκρατίας, όπως και για τη μορφή των ιδιωτικών κτιρίων της ίδιας χρονικής περιόδου. Τμήμα του οχυρού μανδρότοιχου με επάλξεις που το περιέβαλλε διακρίνεται και σήμερα στη νότια πλευρά του.

Πραστείο

Πυργοκατοικία (φερόμενη ιδιοκτησία Δ. Χουσέα)

Κηρύχθηκε ιστορικό διατηρητέο μνημείο με την ΥΠΠΟ/ΓΔΑ/ΑΡΧ/Β1/Φ30/ΚΗΡ/8996/303/22-3-2002 απόφαση. Είναι κτίσμα ορθογώνιας κάτοψης, που διακρίνεται σε δύο καθ' ύψος στάθμες και στεγάζεται με τετράρριχτη ξύλινη στέγη. Έχει κτιστεί σύμφωνα με το ψευδοϊσόδομο σύστημα τοιχοποιίας, με ορθογώνιους δόμους από πωρόλιθο. Το ίδιο υλικό έχει χρησιμοποιηθεί και για την κατασκευή των πλαισίων των ανοιγμάτων του κτιρίου. Η ανέγερσή του τοποθετείται στις αρχές του 19ου αιώνα.

Ναός Αγίων Σπυρίδωνος και Βασιλείου[118]

Κηρύχθηκε ιστορικό διατηρητέο μνημείο με περιβάλλοντα χώρο 20 μ. γύρω του με την ΥΠΠΟ/ΓΔΑ/ΑΡΧ/Β1/Φ30/ΚΗΡ/8992/319/14-3-2002 απόφαση. Είναι δίδυμος δρομικός ναός, τα δύο κλίτη του οποίου καλύπτονται με ενιαία δίρριχτη στέγη. Δύο τρίπλευρες αψίδες εξέχουν στην ανατολική πλευρά του ναού, μία για κάθε κλίτος. Σύμφωνα με την κτητορική επιγραφή, που βρίσκεται πάνω από τη θύρα του νότιου κλίτους, αφιερωμένου στον άγιο Σπυρίδωνα, καθώς και με την επιγραφή στο νότιο τοίχο του βόρειου κλίτους, ο ναός χτίστηκε και τοιχογραφήθηκε στα 1753-1754. Οι τοιχογραφίες, λαϊκού ύφους, είναι έργο του Αναγνώστη Δημαγγελάκη από το Κουτήφαρη.

ΒΙΡΓΙΝΙΑ ΑΛΜΠΑΝΗ

ΝΟΜΟΣ ΑΡΚΑΔΙΑΣ

Καρύταινα, Παλαιόκαστρο Σαρακινίου, θέση Γάιτο

Σκήτη Αγίου Νικολάου

Κηρύχθηκε ιστορικό διατηρητέο μνημείο. Διαμορφώνεται διώροφη σε κοίλωμα βράχου, σε ύψος περίπου 20 μ.

115. Γ. Πίκουλας, *Λεξικό των οικισμών της Πελοποννήσου. Παλαιά και νέα τοπωνύμια*, Αθήνα 2001, σ. 348.

116. Βαγιακάκου, ό.π. (υποσημ. 87), σ. 34.

117. Π. Καλαμαρά, Η τοπογραφία της Κυπαρισσίας κατά τους βυζαντινούς και μεταβυζαντινούς χρόνους, *Πρακτικά Α΄ Αρχαιολογικής Συνόδου Νότιας και Δυτικής Ελλάδος*, Αθήνα 2006, σ. 470-471.

118. Ν. Δρανδάκης, *ΠΑΕ* 1976, Α΄, σ. 244-245. Γ. Τζαβάρα, Η δίδυμη εκκλησία των Αγίων Βασιλείου και Σπυρίδωνα στο Πραστείο Δυτικής Μάνης, *Εκκλησίες μετά την Άλωση 1453-1850*, τ. ΙΙ, Αθήνα 1982, σ. 327-336.

από την όχθη του Αλφειού· το μέτωπο προς τον ποταμό φράζει κτιστό τοιχίο. Το 1923, στο εσωτερικό της σκήτης εντοπίστηκαν εκκλησιαστικά κειμήλια του 18ου και των αρχών του 19ου αιώνα (ευαγγέλιο του 1723, αντιμήνσιο του 1786, λειτουργική φυλλάδα του 1802, φορητή εικόνα του 19ου αι.)[119].

Άστρος

Σχολή Καρυτσιώτη

Κηρύχθηκε[120] ιστορικός τόπος η Σχολή Καρυτσιώτη με τμήμα του αγροκηπίου της, έκτασης 18.849,14 τ.μ. Το κτιριακό συγκρότημα οικοδομήθηκε το έτος 1805, με δαπάνες του Αστρεινού εμπόρου Δημ. Καρυτσιώτη, για να λειτουργήσει ως διδακτήριο ελληνικών και ξένων γραμμάτων. Στο αγροκήπιο της Σχολής, αρχικά 46 στρεμμάτων, έγιναν δύο σημαντικά γεγονότα της Επανάστασης, το γνωστό ως «κολοκοτρωναίικο τραπέζι της συμφιλίωσης» στις 19 Ιουνίου 1821, στο οποίο είχαν προσέλθει οι οπλαρχηγοί, προκειμένου να ξεπεραστούν οι αντιθέσεις και να ομονοήσουν για την επιτυχία της Επανάστασης που τότε ξεκινούσε, καθώς επίσης και η Β΄ Εθνοσυνέλευση των Ελλήνων (30 Μαρτίου έως 18 Απριλίου του 1823) με την παρουσία οπλαρχηγών, πολιτικών, πλήθους λαού και στρατού. Εντός της Σχολής συντάχθηκε η διακήρυξη της Εθνοσυνέλευσης. Από το έτος 1971 στεγάζει το Αρχαιολογικό Μουσείο του Άστρους.

Τρίπολη

Ναός Παμμεγίστων Ταξιαρχών

Κηρύχθηκε[121] ιστορικό διατηρητέο μνημείο με τον αύλειο χώρο και το κωδωνοστάσιό του. Ο ναός είναι τρίκλιτη βασιλική με τρεις πολύπλευρες αψίδες ιερού ισόδομης τοιχοποιίας και δύο τοξωτά κεραμοσκεπή προστώα στη νότια και στη βόρεια πλευρά. Το κωδωνοστάσιο, στα βορειοδυτικά του αύλειου χώρου, είναι μαρμάρινο, πολυώροφο με συμπαγή βάση, διάτρητο από δίλοβα ανοίγματα κορμό, και στέψη που μιμείται κιβώριο. Σε εντοιχισμένη πλάκα αναγράφεται η χρονολογία κατασκευής του (1872) και ο Τήνιος δημιουργός Ιωάννης Θεοτ.ος.

Αλέα

Ναός Αγίου Ιωάννη Προβαντηνού

Κηρύχθηκε[122] αρχαίο μνημείο. Ο ναός, ιδιοκτησία άλλοτε της βυζαντινής οικογένειας των Προβαντηνών, είναι χτισμένος πιθανόν στα ερείπια παλαιοχριστιανικής βασιλικής, η οποία διαδέχθηκε αρχαίο ναό[123]. Είναι μονόχωρος, ξυλόστεγος με ημιεξάγωνη αψίδα ιερού. Αναγνωρίζονται δύο οικοδομικές φάσεις. Η παλαιότερη ανάγεται στους μεσοβυζαντινούς χρόνους και η νεότερη στο 19ο αιώνα. Αυθαίρετες επεμβάσεις των τελευταίων ετών έχουν αλλοιώσει τη μορφή του.

ΑΙΜΙΛΙΑ ΜΠΑΚΟΥΡΟΥ - ΚΑΛΛΙΟΠΗ ΔΙΑΜΑΝΤΗ

Δήμος Βυτίνας, Δ.Δ. Πυργακίου

Οικισμός Μεθυδρίου, ναός Αγίου Παντελεήμονος

Κηρύχθηκε νεότερο μνημείο με την ΥΠΠΟ/ΓΔΑΠΚ/ΑΡΧ/Β1/Φ30/6345/412/-2002 απόφαση. Αποτελεί ενδιαφέρουσα δημιουργία της τοπικής αρχιτεκτονικής του β΄ μισού του 19ου αιώνα, συνδυάζοντας στοιχεία της ντόπιας παράδοσης με χαρακτηριστικά νεοκλασικισμού. Πρόκειται για ναό απλού οκταγωνικού τύπου, ο οποίος φέρει ευρύ οκτάπλευρο τρούλο, που στηρίζεται σε τέσσερις κτιστούς πεσσούς και τέσσερις παραστάδες στους μακρούς τοίχους. Οι τρεις αψίδες του ιερού είναι ημιεξαγωνικές εξωτερικά. Το τέμπλο και οι εικόνες του χρονολογούνται στο β΄ μισό του 19ου αιώνα.

ΒΙΡΓΙΝΙΑ ΑΛΜΠΑΝΗ - ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ ΗΛΙΟΠΟΥΛΟΣ

ΝΟΜΟΣ ΑΡΓΟΛΙΔΑΣ

Αραχναίο

Παλαιά μονή Ταλαντίου

Κηρύχθηκε[124] αρχαίο μνημείο. Η μονή διατηρεί σήμερα ερειπωμένα δύο κτίσματα: το καθολικό, αφιερωμένο στην Κοίμηση της Θεοτόκου, και ένα μικρό παρεκκλήσι, αφιερωμένο στην αγία Μαρίνα (ή στον άγιο Βασίλειο), προσκολλημένο στη νότια πλευρά του[125]. Το καθολικό

119. Ντ. Αντωνακάτου - Τ. Μαύρος, *Ελληνικά μοναστήρια, Πελοπόννησος, Μονές Αρκαδίας*, Αθήνα 1976, τ. Β , σ. 178-179.

120. Βλ. υποσημ. 93.

121. Βλ. υποσημ. 93.

122. Βλ. υποσημ. 93.

123. Α. Ορλάνδος, Χριστιανικά μνημεία Τεγέας - Νυκλίου, *ΑΒΜΕ* 12 (1973), σ. 8-9, 114-116, 163-166.

124. Βλ. υποσημ. 93.

125. Ντ. Αντωνακάτου - Τ. Μαύρος, *Ελληνικά μοναστήρια. Πελοπόννησος*, τ. Α΄, Αθήνα 1976, σ. 52-54.

είναι ναός ψευδοσταυρεπίστεγος με τρουλοκαμάρα, η οποία σχηματίζεται στη δυτική κεραία του σταυρού και όχι στο κέντρο του. Το παρεκκλήσι είναι ναός σταυρεπίστεγος. Στο εσωτερικό τα δύο κτίσματα διατηρούν αποσπασματικά τοιχογραφίες, της πρώιμης πιθανώς εποχής της Τουρκοκρατίας. Σύμφωνα με μορφολογικά στοιχεία το καθολικό θα μπορούσε να χρονολογηθεί στο 14ο-15ο αιώνα, ενώ το παρεκκλήσι θα μπορούσε να χρονολογηθεί σε λίγο μεταγενέστερη εποχή.

Καρυά

Ναός Τιμίου Προδρόμου

Κηρύχθηκε[126] νεότερο θρησκευτικό μνημείο. Πρόκειται για μονόκλιτη τρουλαία βασιλική με τρίπλευρη αψίδα ιερού και νεότερο νάρθηκα. Στα δυτικά και στη βορειοδυτική γωνία έχει ενσωματωθεί νεότερο κωδωνοστάσιο. Στο εσωτερικό διατηρείται ξυλόγλυπτο τέμπλο, του 19ου αιώνα. Σύμφωνα με επιγραφή σε εντοιχισμένη πλάκα, ο ναός χρονολογείται στο 1866.

ΑΙΜΙΛΙΑ ΜΠΑΚΟΥΡΟΥ - ΚΑΛΛΙΟΠΗ ΔΙΑΜΑΝΤΗ

ΚΑΤΑΓΡΑΦΕΣ ΕΙΚΟΝΩΝ ΚΑΙ ΕΚΚΛΗΣΙΑΣΤΙΚΩΝ ΚΕΙΜΗΛΙΩΝ

ΝΟΜΟΣ ΛΑΚΩΝΙΑΣ

Μάνη

Γύθειο

Το έτος 2001 καταγράφηκαν αρχαία αντικείμενα, τα οποία κατασχέθηκαν εις χείρας R. Jacob, M. Arnolad, T. Kuchar στην Καρυούπολη Γυθείου, από το Αστυνομικό Τμήμα Αρεόπολης, καθώς και αρχαία που αποτοιχίστηκαν από τη σύγχρονη οικία του πρώτου (R. Jacob), όπου αυθαίρετα είχαν εντοιχιστεί. Από αυτά τα σημαντικότερα είναι τα εξής:

α) Ομάδα έντεκα οστράκων από χρηστική ακόσμητη κεραμική, που θα μπορούσε να χρονολογηθεί στο 15ο αιώνα.

β) Πήλινο αποθηκευτικό αγγείο με επίπεδη βάση, σφαιρικό σώμα και δύο λαβές. Η εσωτερική επιφάνεια του αγγείου φέρει αυλακώσεις, ενώ εξωτερικά στο ύψος των ώμων υπάρχει κτενωτή διακόσμηση από λεπτές, ευθείες, επάλληλες γραμμές. Ενδεχόμενα πρόκειται για δίωτο πιθαράκι μεταβυζαντινής εποχής (16ος-18ος αιώνας).

γ) Ακέραιο αρυβαλλόσχημο αγγείο υγρών (διάμ. βάσης 3 εκ., ύψ. 12 εκ., διάμ. χείλους 15 εκ.), μεταβυζαντινής εποχής.

δ) Ξύλινος αμφίγραπτος σταυρός λιτανείας (35,8×44,6 εκ.), που χρονολογείται στα τέλη του 18ου ή στις αρχές του 19ου αιώνα. Οι κεραίες απολήγουν σε δισκάρια, την περιφέρεια των οποίων εξαίρουν ολόγλυφα στοιχεία (σταγόνες, φύλλα). Η ζωγραφική επιφάνεια έχει καταστραφεί στο μεγαλύτερο μέρος της. Στη μια όψη διακρίνεται παράσταση της Ανάστασης κατά το δυτικό τύπο και στην άλλη παράσταση της Σταύρωσης. Το βάθος των παραστάσεων είναι χρυσό.

ε) Τρία Άγια Ποτήρια του όψιμου 19ου αιώνα.

στ) Αργυρή λαβίδα Θείας Μετάληψης του 19ου αιώνα.

ζ) Μεταλλικό εκκλησιαστικό σκεύος, πιθανόν μυροδόχος, του 19ου αιώνα.

η) Επάργυρο πώμα με εγχάρακτη χρονολογία 1821.

θ) Χάλκινο βυζαντινό νόμισμα, που δεν σώζεται ακέραιο, πιθανότατα φόλλις.

ι) Θυματό του τέλους του 19ου αιώνα.

κ) Αμφικιονίσκος που χρονολογείται πιθανώς στους μεσοβυζαντινούς χρόνους (διαστ. 71×20 εκ.). Διατηρείται ακέραιο με μικρές αποκρούσεις.

λ) Απότμημα θωρακίου από μάρμαρο (διαστ. 32×35×7 εκ.). Διακοσμείται με φυλλοφόρο σταυρό που έχει διευρυμένες τις απολήξεις των κεραιών του, ενώ από τη βάση του φύονται αγκιστρωτοί βλαστοί που απολήγουν σε κισσόφυλλα. Οι οριζόντιες κεραίες εκτείνονται και καταλαμβάνουν και τμήμα του πλαισίου. Σώζονται ακέραιες οι τρεις κεραίες και μικρό τμήμα της άνω κάθετης κεραίας. Χρονολογείται πιθανότατα στον 9ο αιώνα.

μ) Λίθινο απότμημα που πιθανόν ανήκε σε επιστύλιο τέμπλου, με γλυπτή παράσταση ζατρικοειδούς κοσμήματος και ζώου με αποτροπαϊκό χαρακτήρα. Χρονολογείται πιθανόν στους μεσοβυζαντινούς χρόνους (διαστ. 36×20×17 εκ.).

ν) Κορμός αρράβδωτου κίονα και βαθμιδωτή τετραγωνικής διατομής βάση από πωρόλιθο, των παλαιοχριστιανικών πιθανόν χρόνων.

ξ) Απότμημα ογκώδους κορινθιάζοντος κιονόκρανου, που χρονολογείται στους παλαιοχριστιανικούς χρόνους (5ος-6ος αιώνας).

ο) Μαρμάρινη πλάκα αποτελούμενη από τρία συνανήκοντα τεμάχια με γλυπτή παράσταση φυλλοφόρου σταυρού (διαστ. 31×23×3 εκ.), απολαξευμένη κατά το μεγαλύτερο μέρος της.

ΕΥΑΓΓΕΛΙΑ ΠΑΝΤΟΥ - ΑΓΓΕΛΙΚΗ ΜΕΞΙΑ

126. Την προώθηση της κήρυξης είχε η αρχαιολόγος Λ. Νικολακάκη.

Αναβρυτή

Ναός Αγίων Θεοδώρων

Το έτος 2002 έγινε συστηματική καταγραφή του χρυσωμένου, ξυλόγλυπτου τέμπλου του μεταβυζαντινού ναού των Αγίων Θεοδώρων. Διακρίνεται η τυπική, τριμερής καθ' ύψος διάταξη. Στη βάση έχουν τοποθετηθεί μεγάλα σανιδώματα με γραπτή παράσταση εξαπτέρυγων.

Στην επόμενη ζώνη, τις δεσποτικές εικόνες πλαισιώνουν επάνω και κάτω κεταμπέδες, δηλαδή ορθογώνια ξυλόγλυπτα στοιχεία. Στους κάτω κεταμπέδες έχει σκαλιστεί σχηματοποιημένος ελικοειδής βλαστός. Στους επάνω κεταμπέδες ως κυρίαρχο διακοσμητικό θέμα προβάλλει πτηνό σε φυτικό διάτρητο βάθος. Στους διαχωριστικούς κιονίσκους συμπλέκονται με λαϊκή αφέλεια κλάδοι αμπέλου, σταφύλια και μικρά άνθη.

Ο θριγκός, που εξέχει προς τον κυρίως ναό, περιλαμβάνει τρεις επάλληλες ζωφόρους. Η κατώτερη γεμίζει με έξεργο φυτικό διάκοσμο – κληματίδα, σταφύλια, άνθη – και πλήθος ζώων και πτηνών που διατάσσονται με γραφική ελευθερία.

Ακολουθεί σειρά μικρών εικόνων με σκηνές Δωδεκαόρτου, κάτω από ημικυκλικά τοξύλλια που φέρονται από ατρακτοειδείς διαχωριστικούς κιονίσκους. Τελευταία αναπτύσσεται ζώνη στην οποία έχουν σκαλιστεί ευκίνητα φυτικά θέματα. Την απόληξη του φράγματος ορίζουν ξυλόγλυπτα λογχοειδή στοιχεία. Μεγάλος ξυλόγλυπτος σταυρός που υποβαστάζει ζεύγος δρακόντων σημειώνει την επίστεψη.

Το επίθυρο της Ωραίας Πύλης με γλυπτή διακόσμηση πτηνών που ραμφίζουν έχει διάτρητη απόληξη με κοιλόκυρτο περίγραμμα.

Το Βημόθυρο της Ωραίας Πύλης έχει μικτή – γραπτή και γλυπτή – διακόσμηση. Το μεγαλύτερο μέρος της επιφάνειάς του πληρώνουν ανάγλυφα φυτικά διακοσμητικά, με κύριο παραστατικό θέμα ζεύγος πτηνών που ραμφίζουν. Σε μικρά τοξοειδή διάχωρα έχουν ζωγραφιστεί οι μορφές του αρχάγγελου Γαβριήλ και της Παναγίας και σε κυκλικά μετάλλια οι μορφές δύο προφητών.

Το ανάγλυφο στο τέμπλο του ναού των Αγίων Θεοδώρων Αναβρυτής είναι αδρά έξεργο, ενώ γίνεται και χρήση της διάτρητης τεχνικής. Τα χρυσωμένα ξυλόγλυπτα θέματα προβάλλουν άλλοτε σε ρόδινο και άλλοτε σε γαλάζιο βάθος. Η τεχνική διαπραγμάτευση και το θεματολόγιο του ξυλόγλυπτου συνόλου. που διακρίνει λαϊκή αισθητική αντίληψη, παραπέμπουν στις πρώτες δεκαετίες του 19ου αιώνα.

Καταγράφηκαν, επίσης, οι δεσποτικές εικόνες του τέμπλου:

1. Παναγία βρεφοκρατούσα στον εικονογραφικό τύπο Ρόδον το Αμάραντον (διαστ. 95,5×56,5×2 εκ.) του έτους 1836, σύμφωνα με επιγραφή.

2. Χριστός στον τύπο του Μεγάλου Αρχιερέα (διαστ. 95×56,5×2 εκ.), που χρονολογείται επιγραφικά στο έτος 1836.

3. Οι άγιοι Θεόδωροι Τύρων και Στρατηλάτης (διαστ. 95×56,5×2 εκ.) του έτους 1836, σύμφωνα με επιγραφή.

Μουντανίστικα

Ναός Κοίμησης Θεοτόκου

Το έτος 2002 καταγράφηκαν οι δεσποτικές εικόνες του ναού της Κοίμησης της Θεοτόκου στο χωριό Μουντανίστικα Μάνης ως ακολούθως:

1. Χριστός ένθρονος ως Μέγας Αρχιερεύς (63×93 εκ.). Με επιγραφή χρονολογείται στο έτος 1884.

2. Ένθρονη βρεφοκρατούσα Θεοτόκος στον τύπο Ρόδον το Αμάραντον (63×93 εκ.). Κάτω χαμηλά η αφιερωτική επιγραφή: *Δαπάνη Θωμά Παυλάκου. Εγένετο εν Αθήναις. 30 Μαρτίου 1884.Ι.Β.*

3. Η Γέννηση του Χριστού (70×52 εκ.). Κάτω δεξιά η επιγραφή: *Δαπάνη Σωτηρίου Γεωργίου / και Κανέλας Γεωργίου (ή Θωμάκου) / 1899.*

4. Άγιος Ιωάννης Πρόδρομος (92×62 εκ.). Κάτω δεξιά η επιγραφή: *Αθήνησι 1891 Πανταλέων Γ. Ζωγράφος / έγραψε.* Αριστερά: *ΜΙΧΑΗΛ ΗΛ. ΜΑΣΒΟΥΛΑΣ / ΠΡΟΣΕΦΕΡΕ ΤΑΥΤΗΝ.*

Οίτυλο

Μονή Ντεκούλου

Το 2004 έγινε συστηματική καταγραφή του τέμπλου του καθολικού της μονής Ντεκούλου στο Οίτυλο (Πίν. 80 γ). Το ξυλόγλυπτο χρυσωμένο φράγμα εκτείνεται ενιαίο σε όλο το πλάτος του Ιερού Βήματος και ακολουθεί την τυπική τριμερή καθ' ύψος διάταξη. Τη βάση συγκροτούν οι εικόνες των αγίων Διονυσίου (95×35 εκ.) και Νικηφόρου (95×68 εκ.) και των προφητών Δανιήλ (95×89 εκ.) και Ηλία (95×39 εκ.), οι οποίες έχουν τοποθετηθεί ανάμεσα σε τετράγωνης διατομής διαχωριστικά στυλώματα με γλυπτή διακόσμηση από χυμώδη φυλλώματα, που ελίσσονται κατακόρυφα περικλείοντας άνθη.

Ακολουθεί η ζώνη των δεσποτικών εικόνων που συγκρατούν κιονίσκοι διακοσμημένοι με ανάγλυφα φυτικά θέματα: κατακόρυφα κλαδιά, σχηματοποιημένα τριαντάφυλλα, τουλίπες, πολυέλικτα φυλλώματα και ζεύγος κύκνων στο ανώτερο μέρος. Οι κιονίσκοι, που απολήγουν σε κορινθιάζοντα κιονόκρανα, στηρίζουν σιγμοειδή φουρούσια, τα οποία με τη σειρά τους ανέχουν τον

υπερκείμενο θριγκό. Ανάμεσα στα φουρούσια έχουν τεθεί οι καμπύλες επιστέψεις των δεσποτικών εικόνων, τα γνωστά στη λαϊκή ορολογία ως κεμέρια, που εγγράφονται σε ορθογώνιο πλαίσιο. Το τύμπανο των κεμεριών διακοσμεί στο κέντρο εξαπτέρυγο και γύρω πλούσιο φύλλωμα σε διάτρητη τεχνική.

Στη βάση του θριγκού στενή ζώνη, που δεν διατηρείται σε όλο της το μήκος, διασώζει εν μέρει ξυλόγλυπτη επιγραφή με αναφορά στον ξυλογλύπτη και στον τόπο καταγωγής του, τη Μικρομάνη της Μεσσηνιακής Μάνης. Ακολουθεί μια πλατιά ταινία στην οποία έχουν σκαλιστεί συμμετρικά έξεργα άνθη και στο κέντρο έχει τεθεί κυκλικό μετάλλιο με γραπτή παράσταση του Αγίου Μανδηλίου, που πλαισιώνεται από γλυπτούς ιπτάμενους αγγέλους. Στην υπόλοιπη επιφάνεια της ταινίας αυτής λιοντάρια, δράκοι, γρύπες και παπαγάλοι προβάλλουν μέσα από πλούσια φυλλώματα, κατακόρυφα κλαδιά και τριαντάφυλλα. Την επόμενη ζώνη απαρτίζουν δώδεκα μικρές εικόνες με σκηνές του Δωδεκαόρτου κάτω από τοξοστοιχία που επιστέφουν Χερουβείμ. Την απόληξη του θριγκού αποτελεί ζώνη με κεντρικό θέμα δύο λέαινες που σπαράσσονται από γρύπα και σκύλο, εκατέρωθεν πολύφυλλου ρόδακα. Δεξιά και αριστερά από την κεντρική παράσταση ελίσσεται φυλλοφόρος βλαστός με άνθη στις κολπώσεις του. Μέσα στο γλυπτό φυτικό περιβάλλον διακρίνονται δύο φίδια-δράκοι, που δαγκώνουν τις ουρές τους.

Το φράγμα κορυφώνεται σε μεγάλο σταυρό – απουσιάζουν τα λυπηρά, τα εικονίδια δηλαδή της Παναγίας και του αγίου Ιωάννη του Ευαγγελιστή – με παράσταση του Εσταυρωμένου στην επιφάνειά του, των ευαγγελιστών με τα σύμβολά τους στα τρίλοβα δισκάρια στα άκρα κεραιών, και την Κάρα του Αδάμ – Κρανίου Τόπος – στη βάση. Περιμετρικά το σταυρό περιβάλλουν φυτικά κοσμήματα σε διάτρητη τεχνική.

Την Ωραία Πύλη κλείνουν βημόθυρα με μικτή – γραπτή και γλυπτή – διακόσμηση. Κάθε θυρόφυλλο αποτελείται από δύο τμήματα, ένα επάνω, που είναι διάτρητο, και ένα συμπαγές κάτω, σε έξεργο ανάγλυφο. Στο επάνω τμήμα, που έχει οξυκόρυφη απόληξη, μέσα σε φυτικό περιβάλλον με πολυέλικτα σαρκώδη φυλλώματα και πολύφυλλα τριαντάφυλλα δύο πουλιά ραμφίζουν τα πέταλα ενός τριαντάφυλλου και ένας αετός με ανοιχτές τις φτερούγες του αρπάζει στα νύχια του φίδι, που στρέφεται προς τα επάνω και τον δαγκώνει στο στήθος. Στην κορυφή των βημόθυρων έχουν σκαλιστεί δύο αντωπά λιοντάρια, με προφανή χαρακτήρα. Το συμπαγές τμήμα κάθε θυρόφυλλου συγκροτείται από τέσσερα διάχωρα. Στο ανώτερο και μεγαλύτερο, μέσα σε πλούσια φυτική διακόσμηση από φύλλα, κλαδιά και τριαντάφυλλα, υπάρχουν τα εικονίδια του Γαβριήλ αριστερά και της Παναγίας δεξιά, που απολήγουν σε θλαστό, οξυκόρυφο τόξο. Μεσολαβεί στενόμακρο διάχωρο με πολυέλικτα φυλλώματα και ακολουθεί το τρίτο κατά σειρά διάχωρο με ζεύγος εικονιδίων, αριστερά του Πέτρου και του Παύλου και δεξιά του Ιωάννη του Χρυσοστόμου και άλλου, αδιάγνωστου εξαιτίας της φθοράς, άγιου. Στο κατώτερο διάχωρο αποδίδεται ελισσόμενος βλαστός και πολύφυλλα τριαντάφυλλα.

Το ανάγλυφο του τέμπλου του καθολικού της μονής Ντεκούλου δεν έχει απελευθερωθεί από τις τεχνικές διατυπώσεις του α΄ μισού του 18ου αιώνα. Στους πεσσούς, στους κίονες και στους κιονίσκους είναι ιδιαίτερα χαμηλό, ενώ στις παραστατικές ζώνες του επιστυλίου γίνεται περισσότερο έξεργο, χωρίς ωστόσο να υποχωρεί αρκετά η σχηματοποίηση. Τα χαρακτηριστικά αυτά, καθώς και το γεγονός ότι η τοποθέτηση του τέμπλου έγινε πριν την τοιχογράφηση του καθολικού (1765), όπως προκύπτει από προσεκτική παρατήρηση, το ανάγουν γύρω στα μέσα του 18ου αιώνα.

Στον ξυλόγλυπτο χρυσωμένο διάκοσμο του καθολικού της μονής Ντεκούλου ιδιαίτερη θέση έχει και το κιβώριο της Αγίας Τράπεζας. Τέσσερις τετράγωνοι πεσσίσκοι ανακρατούν με τη μεσολάβηση πεσσόκρανων κυκλικούς κίονες, οι οποίοι με τη σειρά τους μέσω τοξωτών επιστέψεων ανέχουν επίπεδη οροφή, που οριοθετείται από χαμηλό θωράκιο και έχει στο κέντρο ημισφαιρικό θόλο περιβαλλόμενο από στενόμακρα θωράκια με τοξωτή απόληξη. Γλυπτή διακόσμηση φέρουν μόνον οι τρεις πλευρές του κιβωρίου. Η πίσω πλευρά έχει μείνει ακόσμητη. Τα διακοσμητικά θέματα (χυμώδη φυλλώματα, τριαντάφυλλα, ελικοειδείς βλαστοί, ανθοφόροι κλάδοι), καθώς και ο συνδυασμός των τεχνικών (χαμηλό έξεργο και διάτρητο ανάγλυφο) παραπέμπουν στο ξυλόγλυπτο τέμπλο του ναού.

ΕΥΑΓΓΕΛΙΑ ΠΑΝΤΟΥ

Π έ ρ α Δ η μ α ρ ί σ τ ι κ α

Ναός Αγίου Δημητρίου

Στο ναό το έτος 2001 καταγράφηκαν και φωτογραφήθηκαν οι ακόλουθες δεσποτικές εικόνες:

1. Χριστός Παντοκράτωρ (*ΙΣ ΧΣ*). Εικονίζεται σε προτομή να ευλογεί και να κρατά ανοικτό ευαγγέλιο με το κείμενο: *Εγώ ειμί το / φως του κόσμου / ο ακολουθων εμοί ου μή περιπατήσει εν / τη σκοτία αλλά / έξει το φως / της ζωης*. Στο ένσταυρο φωτοστέφανο γράφονται τα γράμματα: *Ο Ω Ν*. Η εικόνα χρονολογείται πιθανώς στα τέλη του 19ου ή στις αρχές του 20ού αιώνα.

2. Παναγία Βρεφοκρατούσα. Εικονίζεται σε προτομή με τον Χριστό στο αριστερό χέρι. Ο Χριστός, μετωπικός,

ευλογεί και κρατά κλειστό ειλητάριο, ενώ στο ένσταυρο φωτοστέφανό του γράφονται τα γράμματα: *Ο Ω Ν*. Αριστερά και δεξιά του φωτοστέφανου της Παναγίας διαβάζονται τα συμπιλήματα: *ΜΗΡ Θ(Ε)ΟΥ*. Η εικόνα χρονολογείται πιθανόν στα τελευταία χρόνια του 19ου αιώνα.

3. Άγιος Ιωάννης ο Πρόδρομος. Εικονίζεται μετωπικός. Στηρίζει με το αριστερό χέρι σταυροφόρο ράβδο και κρατά ανεπτυγμένο ειλητάριο με την επιγραφή: *Ουτος εστί περί ου / εγώ ειπον. Ο οπίσω / μου ερχόμενος έμπροσθέν / μου γέγονεν ότι πρωτος / μου ην καί εκ του πληρώματος αυτου ημεις παντες / ελάβαμεν καί χάριν αν / τί χάριτος*. Στο βάθος της εικόνας εικονίζονται βουνά και δένδρα. Αριστερά και δεξιά του αγίου, σε κάθετη διάταξη, διαβάζεται η επιγραφή του ονόματός του: *Ο ΑΓΙΟΣ ΙΩΑΝΝΗΣ Ο ΠΡΟΔΡΟΜΟΣ*. Η εικόνα χρονολογείται πιθανώς στα τελευταία χρόνια του 19ου αιώνα.

4. Άγιος Δημήτριος. Εικονίζεται έφιππος σε άλογο, που καλπάζει προς τα αριστερά. Με το δεξί χέρι υψωμένο λογχίζει το βασιλιά των Βουλγάρων Σκυλογιάννη και στο αριστερό κρατά την ασπίδα και τα ηνία του αλόγου του. Στα καπούλια του αλόγου στέκει δεόμενος ο επίσκοπος Αφρικής Κυπριανός. Ψηλά, δεξιά μέσα σε σύννεφα, ιπτάμενος άγγελος στεφανώνει τον άγιο. Το βάθος καλύπτει τοπίο με χαμηλά βουνά και δένδρα και αριστερά εικονίζεται τρουλαίος ναός. Ψηλά, διαβάζεται: *Ο ΑΓΙΟΣ ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ*. Η εικόνα χρονολογείται πιθανώς στα τελευταία χρόνια του 19ου αιώνα.

ΚΑΛΛΙΟΠΗ ΔΙΑΜΑΝΤΗ

Γλυκόβρυση

Ναός Κοίμησης Θεοτόκου

Έγινε καταγραφή των ακόλουθων εικόνων και εκκλησιαστικών κειμηλίων που φυλάσσονται στο ναό και προέρχονται από ναούς του οικισμού.

1. Δίζωνη εικόνα (διαστ. 40,5×31×2 εκ.). Στην επάνω ζώνη εικονίζεται παράσταση Δέησης με τον Χριστό, στον τύπο του Μεγάλου Αρχιερέα, πλαισιωμένου από την Παναγία και τον Πρόδρομο, που δέονται. Ο Χριστός με διάλιθη μίτρα και χρυσοκέντητο, ερυθρό μητροπολιτικό σάκο και επιτραχήλιο ευλογεί με το δεξί χέρι, ενώ με το αριστερό κρατά σταχωμένο ευαγγέλιο. Η Παναγία με ερυθρό μαφόριο και βαθυγάλαζο χιτώνα. Στην κάτω ζώνη παριστάνονται οι άγιοι Γεώργιος, Αντώνιος, Στυλιανός και Πέτρος. Το βάθος της εικόνας είναι χρυσό.

Η ζωγραφική επιφάνεια παρουσιάζει προχωρημένη φθορά. Όψιμος 19ος αιώνας.

2. Άγιος Γεώργιος (διαστ. 48×38×3 εκ.). Ο τροπαιοφόρος άγιος, επάνω σε ρωμαλέο άλογο, φονεύει με το δόρυ του φτερωτό δράκοντα. Στα καπούλια του αλόγου κάθεται ο νεαρός σκλάβος, που μόλις απελευθέρωσε ο άγιος, κρατώντας λαγήνι. Στο ίδιο επίπεδο, δεξιά, απεικονίζεται η βασιλοπούλα που είχε προσφερθεί ως θυσία στο δράκοντα. Ψηλότερα, άγγελος ετοιμάζεται να στεφανώσει τον άγιο κρατώντας ανοιχτό ειλητάριο. Η σκηνή εκτυλίσσεται σε σχηματικά αποδοσμένο τοπίο. Όψιμος 19ος αιώνας.

3. Δίζωνη εικόνα (διαστ. 32×25×2 εκ.). Στην επάνω ζώνη αποδίδεται παράσταση Δέησης, με τον Χριστό, την Παναγία και τον Πρόδρομο στο συνήθη εικονογραφικό τύπο. Ο Ιησούς ευλογεί με το δεξί του χέρι και με το αριστερό κρατά σταχωμένο ευαγγέλιο. Το βάθος είναι χρυσό και το δάπεδο πράσινο. Στην κάτω ζώνη, σε χρυσό βάθος, απεικονίζονται οι άγιοι Κωνσταντίνος και Ελένη, ντυμένοι με αυτοκρατορικά ενδύματα, κρατώντας ανάμεσά τους τον Τίμιο Σταυρό. Η εικόνα χρονολογείται στον όψιμο 19ο αιώνα.

4. Δίζωνη εικόνα (διαστ. 33×245×1,5 εκ.). Στην επάνω ζώνη εικονίζεται παράσταση Δέησης με τον Χριστό, στον τύπο του Μεγάλου Αρχιερέα, την Παναγία και τον Πρόδρομο που δέονται. Το βάθος είναι σκούρο γαλάζιο. Στην κάτω ζώνη, σε χρυσό βάθος, απεικονίζονται οι άγιοι Γεώργιος, Βασίλειος και Δημήτριος. Οι δύο στρατιωτικοί άγιοι παριστάνονται στο συνήθη εικονογραφικό τύπο, σε λευκό και καφέ άλογο αντίστοιχα, και με φορά συγκλίνουσα προς το κέντρο. Ο άγιος Βασίλειος εικονίζεται μετωπικός με ιερατικά άμφια, ευλογώντας με το δεξί του χέρι και κρατώντας ευαγγέλιο με το αριστερό. Οι μορφές φέρουν επιγραφές των ονομάτων τους. Η εικόνα, λαϊκής τεχνοτροπίας, χρονολογείται στα τέλη του 19ου αιώνα.

5. Η Ανάσταση του Κυρίου (διαστ. 0,375×0,29×0,02 μ.). Μέσα σε χρυσό βάθος, ο Χριστός κρατώντας λάβαρο εικονίζεται στο κέντρο της παράστασης, με ανεμιζόμενο κόκκινο μανδύα, να εξέρχεται θριαμβευτικά από λίθινη σαρκοφάγο, παραστεκόμενος από άγγελο. Στο δεξί μέρος της παράστασης εμφανίζονται οι Μυροφόρες, ενώ στο κάτω μέρος οι τρεις από τους έξι στρατιώτες-φύλακες του τάφου. Χρονολογείται στο 19ο αιώνα.

6. Άγιος Δημήτριος (διαστ. 0,33×0,245×0,015 μ.). Ο άγιος Δημήτριος εικονίζεται σε κόκκινο άλογο που καλπάζει στα δεξιά υψώνοντας τα δυο πόδια του. Ο άγιος είναι νέος και αγένειος, με στρατιωτική εξάρτυση και υψωμένο το αριστερό του χέρι με τη λόγχη, ενώ μπροστά του βρίσκεται πεσμένος στο έδαφος και αιμόφυρτος ο Σκυλογιάννης. Σχηματικά αποδίδεται το έδαφος και ο ουρανός, καθώς και τα ερυθροπράσινα σύννεφα, στο δεξί μέρος της εικόνας. Στα καπούλια του αλόγου κάθεται ο Κυπριανός. Ψηλότερα, άγγελος ετοιμάζεται να στεφανώσει τον άγιο. Η εικόνα φέρει δυσανάγνωστη επιγραφή. Χρονολογείται το 19ο αιώνα.

ΓΙΑΝΝΟΥΛΑ ΚΑΤΣΟΥΓΚΡΑΚΗ

ΝΟΜΟΣ ΜΕΣΣΗΝΙΑΣ

Ναός Αγίου Σπυρίδωνα Καρδαμύλης

Εντός της οικογενειακής εκκλησίας των Τρουπάκηδων-Μούρτζινων φυλάσσονται δύο εικόνες που φέρουν αφιερώσεις μελών της ιστορικής οικογένειας, που σύμφωνα με την παράδοση κατάγεται από τους Παλαιολόγους.

α) Άγιοι Πάντες[127]. Φορητή εικόνα (διαστ. 0,61×0,80 μ.), η οποία διαιρείται σε τέσσερις ζώνες, σε χρυσό βάθος, όπου εικονίζονται τα εξής πρόσωπα: στο μέσον της ανώτερης ζώνης ο Χριστός σε δόξα περιβάλλεται από την Παναγία και τον Πρόδρομο και εκατέρωθεν χορός αγγέλων και αποστόλων. Στη δεύτερη ζώνη, στον κάθετο άξονα κάτω από τη δόξα εικονογραφείται η Ετοιμασία του Θρόνου και εκατέρωθεν χορός προφητών και χορός ιεραρχών. Κάτω από τις μορφές του Αδάμ και της Εύας υπάρχει επιγραφή: *Δέησις του δούλου του θεού του κυρ Γιαννάκη Τρουπάκη παλαιολόγου*. Στην τρίτη ζώνη χορός αγίων γυναικών, δικαίων, μαρτύρων και οσίων, ενώ στην κατώτερη ζώνη εικονίζεται ο κόλπος του Αβραάμ, ο παράδεισος και ο ληστής. Η εικόνα χρονολογείται στο 18ο αιώνα.

β) Λείψανον του Αγίου Σπυρίδωνα[128]. Φορητή εικόνα που φέρει ξύλινο πλαίσιο και τζάμι (διαστ. 0,25×0,34 μ.), χωρίς την κορνίζα. Το λείψανο προβάλλει κάτω από στέγαστρο μπροστά από πλατύ κεντημένο παραπέτασμα και μέσα σε χώρο που ορίζει προοπτικά χαμηλό κιγκλίδωμα με κολωνάκια. Εκατέρωθεν του παραπετάσματος εικονίζονται χρυσά κανδηλέρια. Στο κάτω μέρος διακρίνεται η επιγραφή: *Δέησις του δούλου του θεού Παναγιώτου, του ποτέ Μιχάλμπεη Τρουπάκου εις βοήθειαν αυτών. Ετελειώθη εις τους ΑΩΕ, χειρ Ιωάν.Παναγιώτου Μαβρυχάλη.*

ΒΙΡΓΙΝΙΑ ΑΛΜΠΑΝΗ

ΝΟΜΟΣ ΑΡΚΑΔΙΑΣ

Καστάνιτσα

Ναοί Αγίου Νικολάου και Μεταμόρφωσης Σωτήρα

Το έτος 2001 έγινε συστηματική καταγραφή των ξυλόγλυπτων τέμπλων των μεταβυζαντινών ναών.

Το τέμπλο του Αγίου Νικολάου ακολουθεί την τυπική, τριμερή, καθ' ύψος διάταξη. Η βάση απαρτίζεται από απλά, ακόσμητα σανιδώματα. Η ζώνη των δεσποτικών περιλαμβάνει τις εικόνες του Χριστού ένθρονου, στον τύπο του Μεγάλου Αρχιερέα, της Θεοτόκου Βρεφοκρατούσας ένθρονης, του τιμώμενου αγίου Νικολάου και της Μεταμόρφωσης του Σωτήρα. Στα διαχωριστικά στυλώματα έχουν σκαλιστεί ανθοδοχεία με ελισσόμενους ανθοφόρους και φυλλοφόρους κλώνους.

Το επιστύλιο συγκροτούν τρεις στενές ζώνες. Η κατώτερη και η ανώτερη διακοσμούνται με ανάγλυφα θέματα φυτών, πουλιών και ζώων, που έχουν συμβολικό περιεχόμενο. Στο φόντο της γλυπτικής επιφάνειάς τους διακρίνονται ίχνη γαλάζιου χρώματος, που χρησιμοποιήθηκε προφανώς για να διαγράφονται εντονότερα τα σκαλιστά στοιχεία. Η μεσαία ζώνη, αυτή του Δωδεκαόρτου, αποτελείται από 15 μικρά τοξοειδή διάχωρα, διατηρούμενα σήμερα σε εξαιρετικά κακή κατάσταση.

Το τέμπλο επιστέφουν τα λυπηρά: Σταυρός με τρίλοβα και ανθεμωτά κοσμήματα στις απολήξεις των κεραιών του και γραπτή παράσταση του Εσταυρωμένου, ζεύγος δρακόντων, εικονίδια της Παναγίας και του Ιωάννη. Στο τέμπλο ανοίγονται δύο πύλες, η Ωραία Πύλη και η Πύλη της πρόθεσης. Τα επίθυρά τους, με ανάγλυφο φυτικό διάκοσμο, σε διάτρητη τεχνική, σχηματίζουν κάτω τόξο διπλής καμπυλότητας.

Το ανάγλυφο στο τέμπλο του ναού του Αγίου Νικολάου είναι χαμηλό και έχει εκτελεστεί χωρίς ιδιαίτερη τεχνική αξιοσύνη. Τα θέματα αποδίδονται με χαρακτηριστική λαϊκότροπη διάθεση. Χρονολογικά θα μπορούσε να ενταχθεί στις τελευταίες δεκαετίες του 18ου αιώνα.

Το ξυλόγλυπτο και χρυσωμένο τέμπλο του ναού της Μεταμόρφωσης του Σωτήρα καταλαμβάνει όλο το πλάτος του μνημείου και υψώνεται σχεδόν μέχρι την καμάρα του ιερού, αποκτώντας επιβλητικές διαστάσεις. Διακρίνεται η τυπική τριμερής διάρθρωση των μεταβυζαντινών τέμπλων.

Στην κατώτερη ζώνη έχουν τοποθετηθεί ορθογώνια θωράκια, με γλυπτό φυσιοκρατικό διάκοσμο, και θυροειδή εικονίδια, στα οποία έχουν ζωγραφιστεί μορφές ιεραρχών. Τα διαχωριστικά στυλώματα διακοσμεί φυλλοφόρος κλάδος που ξεπηδά μέσα από ανθοδοχείο. Στη ζώνη των δεσποτικών που ακολουθεί, γύρω από τους διαχωριστικούς κιονίσκους με τα κορινθιάζοντα κιονόκρανα, ελίσσεται φυλλοφόρος και ανθοφόρος κλάδος. Οι δεσποτικές εικόνες πλαισιώνονται επάνω και κάτω από μικρά γλυπτά θωράκια, τους κεταμπέδες. Στους κάτω κεταμπέδες, ανάμεσα στα φυτικά διακοσμητικά, έχουν σκαλιστεί καρδιόσχημα μοτίβα που περικλείουν γραπτές μικρογραφημένες παραστάσεις των θεμάτων των δεσποτικών εικόνων. Ο θριγκός εξέχει προς τον κυρίως ναό. Οι κατώτερες ζώνες

127. Β. Αλμπάνη, Η εικόνα των Αγίων Πάντων στον Ι.Ν. Αγίου Σπυρίδωνος Καρδαμύλης, *Πελοποννησιακές Σπουδές* Λ΄ 1 (2011), σ. 533-544.

128. Βαγιακάκου, ό.π. (υποσημ. 87), σ. 81.

του έχουν κοιλόκυρτη επιφάνεια. Στην πρώτη έχει σκαλιστεί κληματίδα με σταφύλια, ενώ παρεμβάλλονται θυρεόμορφα εικονίδια που αποδίδουν γραπτά το εικονογραφικό θέμα της Ρίζας του Ιεσσαί. Στην επόμενη ζώνη, ανάμεσα σε φυλλοφόρους κλάδους, σχηματοποιημένα τριαντάφυλλα και κρίνα, μικρά εικονίδια αποδίδουν το εικονογραφημένο θέμα «Εγώ ειμί η Άμπελος». Την επόμενη ζώνη καταλαμβάνουν οι εικόνες του Δωδεκαόρτου, με γλυπτούς επάνω και κάτω κεταμπέδες. Η επίστεψη διαμορφώνεται τριγωνική με πλούσιες γλυπτικές διατυπώσεις και παρέμβλητα εικονίδια, στα οποία την ψηλότερη θέση κατέχει η παράσταση της Αγίας Τριάδας.

Το εικονοστάσι του ναού της Μεταμόρφωσης του Σωτήρα, που αποκρύπτει τη θέα στο χώρο του ιερού, παραπέμπει στα ψηλά μεταβυζαντινά τέμπλα της Ρωσίας και των Επτανήσων. Ο πυκνός γλυπτικός διάκοσμος, που συνδυάζει το παραδοσιακό εικαστικό απόθεμα με τις κατακτήσεις της λαϊκής τέχνης, αλλά και τις επιδράσεις του ευρωπαϊκού μπαρόκ, καθώς και η εκτέλεσή του, με τη χρήση κυρίως της έξεργης τεχνικής, εντάσσουν χρονολογικά το τέμπλο στο α΄ μισό του 19ου αιώνα.

Λ ε ο ν τ ά ρ ι

Ναός Αγίων Αποστόλων

Το έτος 2002 έγινε καταλογογράφηση του ξυλόγλυπτου τέμπλου του βυζαντινού ναού των Αγίων Αποστόλων στο Λεοντάρι Αρκαδίας (Πίν. 81 δ). Πρόκειται για τριμερές καθ' ύψος φράγμα. Στα θωράκια της βάσης έχουν ζωγραφιστεί μορφές ιεραρχών και φτερωτές κεφαλές αγγέλων. Στην επόμενη ζώνη, τις δεσποτικές εικόνες πλαισιώνουν επάνω και κάτω κεταμπέδες, δηλαδή ορθογώνια ξυλόγλυπτα στοιχεία. Στους κάτω κεταμπέδες αναπτύσσονται αφηγηματικές σκηνές από την Παλαιά και την Καινή Διαθήκη με συμβολικό περιεχόμενο. Τους επάνω κεταμπέδες κοσμούν ανθοφόροι κλάδοι και επιστέφουν αψιδώματα, τα γνωστά κεμέρια, με ανάλογη διακόσμηση. Το θριγκό που εξέχει προς τον κυρίως ναό αποτελούν δύο κύριες ζώνες. Στην κατώτερη, σε πλούσιο φυτικό περιβάλλον από κλάδους αμπέλου και σταφύλια, παρεμβάλλονται κυκλικά μετάλλια με γραπτή διακόσμηση. Στο κεντρικό μετάλλιο έχει ζωγραφιστεί ο Χριστός και στα άλλα οι Απόστολοι. Ακολουθεί ζώνη με εικόνες του Δωδεκαόρτου. Το τέμπλο επιστέφει μεγάλος σταυρός, που στηρίζεται σε μεγάλο ανεστραμμένο καρδιόσχημο μοτίβο και ζεύγος δρακόντων.

Το ανάγλυφο στο ξυλόγλυπτο σύνολο είναι αδρό έξεργο. Κυρίαρχο θεματικό στοιχείο είναι τα ανήσυχα περιστρεφόμενα φυτικά διακοσμητικά, που κατά τόπους πλαισιώνουν εικονιστικές συνθέσεις. Η θεματολογία και η τεχνική διαπραγμάτευση του τέμπλου, το εντάσσουν χρονολογικά στις πρώτες δεκαετίες του 19ου αιώνα.

Δ η μ η τ σ ά ν α

Μονή Αιμυαλών

Το έτος 2001 έγινε συστηματική καταγραφή του τέμπλου του καθολικού της Ι. Μονής Αιμυαλών εντός του κηρυγμένου αρχαιολογικού χώρου της κοιλάδας του Λούσιου ποταμού.

Διακρίνεται η τυπική τριμερής διάταξη. Στην κατώτερη ζώνη έχουν τοποθετηθεί απλά σανιδώματα. Ακολουθεί η ζώνη με τις δεσποτικές εικόνες του Χριστού Μεγάλου Αρχιερέα, της Θεοτόκου ένθρονης Βρεφοκρατούσας και του αγίου Ιωάννη του Προδρόμου, οι οποίες χρονολογούνται στο 17ο αιώνα (πρόκειται για τέμπλο περιορισμένων διαστάσεων). Στα τετράγωνα στυλώματα, που διαχωρίζουν τις εικόνες, έχουν σκαλιστεί κομψά ανθοδοχεία από τα οποία ανέρχονται βλαστοί με ρόδακες που έχουν διαταχθεί ρυθμικά. Το επίθυρο της Ωραίας Πύλης είναι ελαφρά οξυκόρυφο. Στην επιφάνειά του έχει σκαλιστεί φυτικός διάκοσμος και στις γωνίες δύο φτερωτοί δράκοι, που στρέφουν το κεφάλι τους προς τα πίσω. Το επίθυρο ανέχουν δύο κιονίσκοι με κιονόκρανα, που φέρουν διακόσμηση μικρογλυπτικά διατυπωμένη. Ακολουθεί το επιστύλιο, που αποτελείται από τέσσερις ζώνες. Στην κάτω ζώνη παρατάσσονται, το ένα πλάι στο άλλο, κατακόρυφα κλαδιά. Την επόμενη ζώνη διακοσμούν γεωμετρικά θέματα που δημιουργούν έντονες φωτοσκιάσεις. Τη λιτότητα και την τεκτονική οργάνωση της επιφάνειας αυτής διαδέχεται ο διακοσμητικός φόρτος της υπερκείμενης ταινίας. Στο κέντρο έχει σκαλιστεί η παράσταση δύο πτηνών, δεξιά και αριστερά από μετάλλιο από το οποίο εκφύεται πλούσιο φύλλωμα και άνθη. Στο υπόλοιπο τμήμα της γλυπτικής επιφάνειας, κομψά ανθοδοχεία με τριαντάφυλλα και ρόδακες εναλλάσσονται με καλοσχηματισμένα κουκουνάρια και ζεύγη πτηνών που τα ραμφίζουν. Τελευταία αναπτύσσεται η ζώνη των μικρών εικόνων με τις μορφές της Μεγάλης Δέησης (αποστολικά). Τις παραστάσεις, συνολικά 17, επιστέφει τοξοστοιχία με ελαφρώς οξυκόρυφα τοξύλλια. Στα εσωρράχια της τοξοστοιχίας έχουν σκαλιστεί αχιβάδες. Την απόληξη του φράγματος σημειώνει σταυρός με γραπτή παράσταση του Εσταυρωμένου και τρίλοβες άκρες κεραιών με θυσανόμορφες απολήξεις. Το σταυρό υποβαστάζουν δύο δράκοι με τις ουρές τους, οι οποίες συσπειρώνονται και συμπλέκονται με δύο φίδια στη βάση του. Στα στόματα των δρακόντων στηρίζονται τα εικονίδια της Παναγίας και του Ιωάννη, που περιβάλλονται από φυτικά διακοσμητικά στοιχεία.

Τα Βημόθυρα της Ωραίας Πύλης έχουν μικτή – γραπτή και γλυπτή – διακόσμηση (Πίν. 81 ε). Ο διαχωριστικός σταθμός απολήγει σε καρδιόσχημο δισκάριο με την παράσταση του Χριστού. Το συμπαγές κύριο σώμα του κάθε θυρόφυλλου συγκροτούν τρεις καθ' ύψος ζώνες. Στην κάτω ζώνη, μέσα σε ελαφρώς οξυκόρυφα τοξοειδή διάχωρα, εικονίζονται ανά δύο ιεράρχες. Στη δεύτερη και μεγαλύτερη ζώνη, σε γλυπτικό βάθος από φυτικά θέματα (ελισσόμενος φυλλοφόρος και ανθοφόρος βλαστός στα πλάγια, αστερόμορφα άνθη επάνω και εύσχημα κουκουνάρια κάτω) έχουν τεθεί τα εικονίδια του Γαβριήλ και της Παναγίας, που σημειογραφούν την παράσταση του Ευαγγελισμού. Στην τρίτη καθ' ύψος ζώνη, μέσα σε μετάλλια με γλυπτή περιφέρεια, εικονίζονται οι προφητάνακτες Δαβίδ και Σολομών. Στις άκρες των βημόθυρων υψώνονται δύο σχηματοποιημένα κουκουνάρια.

Το ανάγλυφο του τέμπλου είναι χαμηλό. Στα διακοσμητικά θέματα εξαίρεται η λεπτομέρεια, ενώ τη σύνθεσή τους διέπει ρυθμική οργάνωση. Η τεχνοτροπία και η τεχνική εκτέλεση εντάσσουν το φράγμα της Ι. Μονής Αιμυαλών στο 17ο αιώνα.

Παλαιοχώρι Δημητσάνας

Ναός Αγίων Αποστόλων

Συστηματική καταγραφή του ξυλόγλυπτου τέμπλου και του προσκυνηταρίου του ναού των Αγίων Αποστόλων στο Παλαιοχώρι Δημητσάνας.

Στο τέμπλο διακρίνεται η τυπική τριμερής καθ' ύψος διάρθρωση των μεταβυζαντινών χρόνων. Τα θωράκια της βάσης διακοσμούν δικέφαλοι αετοί με κορωνίδες που απολήγουν σε σταυρό. Το θέμα πλαισιώνουν ταινίες από σχηματοποιημένα ιωνικά κυμάτια και αστραγάλους. Στα διαχωριστικά στυλώματα μέσα από κομψά ανθοδοχεία ανέρχονται φυλλοφόροι και ανθοφόροι κλάδοι.

Πλούσιες γλυπτικές διατυπώσεις διακρίνουν τη ζώνη των δεσποτικών εικόνων. Στους κάτω κεταμπέδες, δηλαδή στα στενόμακρα ξυλόγλυπτα στοιχεία που τοποθετούνται ακριβώς επάνω από τα θωράκια της βάσης και κάτω από τις δεσποτικές εικόνες, μέσα από πλούσιο φυτικό διάκοσμο προβάλλουν ορθογώνια πλαίσια με γλυπτές εικονιστικές παραστάσεις από την Παλαιά και την Καινή Διαθήκη: Η φιλοξενία του Αβραάμ, Η έξωση των Πρωτοπλάστων από τον Παράδεισο, Η Θυσία του Αβραάμ και η αποτομή της κεφαλής του Προδρόμου.

Στους επάνω κεταμπέδες, που επιστέφουν τις δεσποτικές εικόνες, έχουν σκαλιστεί ζεύγη φτερωτών αγγέλων, που με το ένα χέρι σαλπίζουν και με το άλλο αγγίζουν στεφάνι. Οι διαχωριστικοί κιονίσκοι φέρουν κορινθιάζοντα κιονόκρανα, ενώ την επιφάνειά τους περιτρέχει κληματίδα με σταφύλια και παρέμβλητες φτερωτές κεφαλές αγγέλων.

Το επιστύλιο συγκροτείται από τέσσερις ζώνες. Στην κατώτερη, μέσα σε τοξωτά πλαίσια, αποδίδονται εξαπέρυγα, με εξαίρεση το πλαίσιο που έχει τεθεί επάνω από το ύψος του επιθύρου της Ωραίας Πύλης, στο οποίο έχει σκαλιστεί παράσταση του Μυστικού Δείπνου. Μετά από μία στενή ταινία με σχηματοποιημένα ιωνικά κυμάτια, αναπτύσσεται ζώνη στην οποία ανδρικές και γυναικείες μορφές υποβαστάζουν κληματίδα με ευμεγέθη σταφύλια που τα ραμφίζουν πουλιά. Έπεται η ζώνη με εικόνες του Δωδεκαόρτου.

Την απόληξη του φράγματος σημειώνει σταυρός, με τρίλοβες άκρες κεραιών και ζεύγος δρακόντων στη βάση του, στο σώμα των οποίων στηρίζονται τα εικονίδια της Παναγίας και του Ιωάννη.

Τα βημόθυρα αποτελούνται από δύο θυρόφυλλα με φτερωτούς δράκοντες στην κορυφή, αλυσοδεμένους γύρω από το διαχωριστικό σταθμό. Το κύριο τμήμα κάθε θυρόφυλλου συγκροτείται από τρία καθ' ύψος διάχωρα. Χαμηλά διαμορφώνονται από δύο τοξωτά πλαίσια. Στα μεσαία διάχωρα από το στόμα μάσκας βγαίνουν ανθοφόροι και φυλλοφόροι κλάδοι. Στα επάνω διάχωρα, μέσα σε φυτικό διάκοσμο που έχει αποδοθεί με τη διάτρητη τεχνική, έχουν τεθεί τα γλυπτά, συμπαγή εικονίδια της Παναγίας δεξιά και του Γαβριήλ αριστερά, που σημειογραφούν την παράσταση του Ευαγγελισμού.

Το ξυλόγλυπτο τέμπλο διακρίνει λαϊκή συνθετική αφέλεια, πληθωρική διαπραγμάτευση των διακοσμητικών θεμάτων και γραφικότητα στην απόδοση των εικονιστικών συνθέσεων. Στην εκτέλεσή του έχει γίνει κυρίως χρήση της έξεργης τεχνικής. Η θεματολογία και η τεχνική εκτέλεσή του το εντάσσουν στο β΄ μισό του 19ου αιώνα.

ΕΥΑΓΓΕΛΙΑ ΠΑΝΤΟΥ

Μεγαλόπολη (στην περιφέρεια της πόλης)

Ναός Αγίου Αθανασίου

Στο ναό καταγράφηκαν και φωτογραφήθηκαν το έτος 2003 οι ακόλουθες δεσποτικές εικόνες:

1. Χριστός η Άμπελος. Ο Χριστός εικονίζεται στον τύπο του Μεγάλου Αρχιερέα, καθισμένος σε ξυλόγλυπτο μπαρόκ θρόνο να ευλογεί και να κρατά ανοικτό ευαγγέλιο με τη γνωστή περικοπή: *Εγώ ειμί / η άμπελος / η αληθινή καί ο Πατήρ μου / ο γεωργός / εστί παν / κλημα εν / εμοί μη / φέρον καρπόν-----/ πάντα καί / παν τό καρπόν φέρον* (Ιω. ιε΄ 1), η οποία και αποδίδει το θέμα της παράστασης. Πίσω από το θρόνο αναπτύσσονται τα κλαδιά

της αμπέλου με σταφύλια και φύλλα και με τους αποστόλους ολόσωμους, καθισμένους πάνω σε αυτά. Ψηλά, μέσα σε σύννεφα, στηθαίος ο Παλαιός των Ημερών ευλογεί. Αριστερά και δεξιά του φωτοστεφάνου του Χριστού διαβάζονται τα συμπιλήματα *ΙΣ ΧΣ* και στο υποπόδιο του θρόνου του γράφονται ονόματα δωρητών. Η εικόνα χρονολογείται στα τελευταία χρόνια του 19ου αιώνα.

2. Παναγία Ρόδον το Αμάραντον και Ρίζα Ιεσσαί. Η Παναγία ένθρονη σε ξυλόγλυπτο θρόνο μπαρόκ κρατά ανθισμένη ράβδο και με το αριστερό τον όρθιο στο γόνατό της «Βασιλέα Χριστό» (*ΙΣ ΧΣ*), που ευλογεί και κρατά τη σφαίρα του κόσμου. Γύρω από το θρόνο, επάνω σε κλαδιά δένδρου με φύλλα, είναι καθισμένοι δώδεκα προφήτες με τα σύμβολα προεικόνισης της Θεοτόκου. Ανάμεσά τους ο Ζαχαρίας με την επτάφωτη λυχνία, ο Μωυσής με την καιομένη βάτο, ο Ααρών με τη βλαστήσασα ράβδο, οι προφητάνακτες Δαβίδ και Σολομών. Στη ρίζα του δένδρου εικονίζεται ο Ιεσσαί. Ψηλά, μέσα σε νέφη παριστάνονται δύο ιπτάμενοι άγγελοι κρατώντας φοινικόφυλλα. Ο εικονογραφικός τύπος της Παναγίας Ρόδον το Αμάραντον είναι εμπνευσμένος από τον Κανόνα του Ιωσήφ του υμνογράφου του Ακάθιστου Ύμνου. Η εικονογραφική αλληλουχία προφητών και συμβόλων της Παναγίας συνάδει στην απεικόνιση του θέματος «Άνωθεν οι Προφήται» και όχι της Ρίζας του Ιεσσαί, σύνθεση που αποδίδει το γενεαλογικό δένδρο του Ιησού, συμπεριλαμβάνοντας και τους προγόνους της Παναγίας. Η εικόνα χρονολογείται στα τελευταία χρόνια του 19ου αιώνα.

3. Άγιος Ιωάννης ο Πρόδρομος με σκηνές του βίου του. Στο κεντρικό διάχωρο εικονίζεται ο άγιος Ιωάννης ο Πρόδρομος και αριστερά και δεξιά του οκτώ μικρογραφικές σκηνές από το βίο του. Ο άγιος εικονίζεται ολόσωμος, μετωπικός, με φτερά αγγέλου να ευλογεί με το δεξί χέρι και με το αριστερό να κρατά σταυροφόρο ράβδο μαζί με αναπτυγμένο ειλητάριο με την επιγραφή: *Μετανοειται ήγγικε γαρ / η βασιλεία / των ουρανων* (Ματθ. γ΄ 2). Στο βάθος, το τοπίο συνθέτουν δένδρα. Ψηλά, διαβάζεται: *Ο ΑΓΙΟΣ ΙΩ. Ο ΠΡΟΔΡΟΜΟΣ* και χαμηλά είναι γραμμένα τα ονόματα των δωρητών. Η εικόνα χρονολογείται στα τελευταία χρόνια του 19ου αιώνα.

4. Οι άγιοι Θεόδωροι. Εικονίζονται έφιπποι, σε άλογα με πλούσια ιπποσκευή, που καλπάζουν προς τα αριστερά. Με το αριστερό χέρι κρατούν σταυροφόρο ράβδο και με το δεξί τα ηνία του αλόγου. Ψηλά, δύο άγγελοι στεφανώνουν τους αγίους και ξετυλίγουν ενεπίγραφα ειλητάρια. Στο βάθος, το τοπίο συνθέτουν χαμηλοί θάμνοι. Δίπλα από κάθε άγιο διαβάζονται επιγραφές με τα ονόματά τους: *Ο Άγιος Θεόδωρος ο Στρατηλάτης*, *Ο Άγιος Θεόδωρος ο Τήρων*. Χαμηλά, γράφονται η χρονολογία *1883* και τα ονόματα των δωρητών.

5. Οι άγιοι Αθανάσιος και Κύριλλος. Εικονίζονται ολόσωμοι με ελαφρά προς το κέντρο στροφή. Ευλογούν και κρατούν κλειστό βιβλίο. Ψηλά, μέσα σε νέφη ο Χριστός ευλογεί τους αγίους. Πάνω από το φωτοστέφανο κάθε αγίου διαβάζονται οι επιγραφές των ονομάτων τους: *Ο ΑΓΙΟΣ ΑΘΑΝΑΣΙΟΣ*, *Ο ΑΓΙΟΣ ΚΥΡΙΛΛΟΣ*. Η εικόνα χρονολογείται πολύ πιθανόν στα τέλη του 19ου ή στις αρχές του 20ού αιώνα.

ΚΑΛΛΙΟΠΗ ΔΙΑΜΑΝΤΗ

ΑΝΑΣΚΑΦΙΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ

ΝΟΜΟΣ ΛΑΚΩΝΙΑΣ

Σπάρτη

Οδός Λυσάνδρου (Ο.Τ. 126, οικόπεδο Βρ. Λεώπουλου)

Στο παραπάνω οικόπεδο[129], η ανασκαφική διερεύνηση[130] συνεχίστηκε[131] και επεκτάθηκε προς Β. με τη διάνοιξη οκτώ νέων ανασκαφικών τομέων. Κατά τη διάρκεια των εργασιών από 28-6 έως 11-12-2001 αφαιρέθηκαν επιχώσεις πάχους από 0,40 έως 1 μ. περίπου. Σε πέντε από τους οκτώ ανασκαφικούς τομείς (Β15, Β16, Β17, Γ15, Γ17) οι εργασίες έφθασαν έως βάθος -1,20/-1,50 μ. περίπου χωρίς, ωστόσο, να εντοπιστούν αρχιτεκτονικά λείψανα.

129. Το έργο αφορά σε μεγάλης έκτασης ανασκαφική έρευνα, δεδομένου ότι σύμφωνα με δύο αιτήσεις του ενδιαφερομένου σε δύο οικόπεδα ιδιοκτησίας του και συνολικής έκτασης 6.419,40 τ.μ., ζητήθηκε η ανέγερση δώδεκα τριώροφων οικοδομών. Έτσι ο οικοδομήσιμος και προς ανασκαφή χώρος ανέρχεται σε 3.154,2 τ.μ. Τα δύο αυτά οικόπεδα καταλαμβάνουν το δυτικό και κεντρικό τμήμα του οικοδομικού τετραγώνου. Προς Β. συνορεύουν με το οικόπεδο Άγη Λεώπουλου (βλ. σχετική έκθεση), έκτασης 1.914 τ.μ., όπου ζητήθηκε η ανέγερση πέντε τριώροφων οικοδομών, με αποτέλεσμα η έκταση του προς ανασκαφή χώρου να ανέρχεται σε 1.314,26 τ.μ. Λόγω της γειτνίασής τους αποφασίστηκε η ενιαία διαχείριση του προς ανασκαφή χώρου με τη «χάραξη» στο τοπογραφικό σχέδιο καννάβου, όπου ορίστηκαν 323 ανασκαφικά τετράγωνα, διαστ. 5x5 μ. Σύμφωνα με το διάγραμμα κάλυψης των τριών οικοπέδων πρόκειται να ανασκαφούν 188 ανασκαφικά τετράγωνα. Τα εν λόγω οικόπεδα βρίσκονται σε σημαντική από αρχαιολογική άποψη περιοχή, όπου εντοπίζονται πυκνά αρχαιολογικά λείψανα, σε γειτνίαση με τον αδόμητο αρχαιολογικό χώρο της Σπάρτης. Τέσσερα οικόπεδα στα Ο.Τ. 126 και 127, όπου διασώζονται κτιριακά λείψανα της βυζαντινής περιόδου, εξαιρετικής σημασίας για την ιστορία και την τοπογραφία της πόλης της Σπάρτης κατά τους βυζαντινούς χρόνους, έχουν απαλλοτριωθεί από το ΥΠΠΟ (βλ. αναλυτικά τις αρχαιότητες των Ο.Τ. 126 και Ο.Τ. 127, *ΑΔ* 53 (1998): Χρονικά, σ. 218, σημ. 51).

130. Η διερεύνηση έγινε υπό την εποπτεία της αρχαιολόγου Στ. Βόρτσου.

131. *ΑΔ* 55 (2000): Χρονικά, σ. 268.

Από τους χώρους αυτούς συνελέγησαν μόνο κινητά ευρήματα, όπως κεραμική, που ανάγεται από τους βυζαντινούς έως τους ρωμαϊκούς χρόνους, θραύσματα γυάλινων αγγείων, μετάλλινα αντικείμενα, πήλινα, οστέινα.

Η διερεύνηση των υπόλοιπων τομέων (Δ15, Δ16, Γ16) προχώρησε σε βάθος -1,50 μ. περίπου και αποκάλυψε τμήματα τοίχων (τχ.11, τχ.12, τχ.13) αμελούς τοιχοποιίας, καθώς και κιβωτιόσχημο τάφο (τάφος 1). Ο τάφος 1 εντοπίστηκε σε βάθος -1,22 μ. στη βορειοανατολική γωνία του τομέα Δ15. Έχει προσανατολισμό Β.-Ν. και οι εσωτερικές του διαστάσεις είναι 1,80 μ. το μήκος και 0,82 μ. το πλάτος. Τα τοιχώματά του είναι κτιστά, με πήλινες πλάκες και κονίαμα ως συνδετικό υλικό, και στο εσωτερικό τους είναι επιχρισμένα. Ο πυθμένας του βρέθηκε σε βάθος -1,47 μ. και αποτελείται από πήλινες πλάκες. Από το εσωτερικό του συνελέγησαν λίγα οστά από ανακομιδή.

Η ανασκαφική έρευνα θα συνεχιστεί και το 2002.

Οδός Αλκμάνος (Ο.Τ. 126, οικόπεδο Άγη Λεώπουλου)

Η σωστική ανασκαφική διερεύνηση στο παραπάνω οικόπεδο, που πραγματοποιήθηκε από 7-5 έως 9-11-2001[132], έφερε στο φως κτιριακά λείψανα των μεσοβυζαντινών χρόνων. Στο νοτιοανατολικό τμήμα του οικοπέδου αποκαλύφθηκαν συστάδες τάφων, που θα πρέπει να συσχετιστούν με το ταφικό τρίκογχο των βυζαντινών χρόνων που έχει αποκαλυφθεί σε απόσταση 30 μ. περίπου προς ΝΑ., στο απαλλοτριωμένο από το ΥΠΠΟ οικόπεδο Κ. Θεοδοσόπουλου - Δ. Καρύδη, επί της οδού Άγιδος[133].

Η ανασκαφική διερεύνηση του χώρου θα συνεχιστεί και κρίνεται σκόπιμο να δοθεί η τελική έκθεση μετά την ολοκλήρωσή της.

Οδός Αυσάνδρου (Ο.Τ. 126, οικόπεδο Βρ. Λεώπουλου)

Η σωστική ανασκαφική διερεύνηση του οικοπέδου Λεώπουλου[134] πραγματοποιήθηκε κατά τη φετινή περίοδο[135] από 3-1 έως 3-6-2002. Η έρευνα επεκτάθηκε με τη διάνοιξη δέκα νέων ανασκαφικών τομέων (Α14, Α15, Α16, Α17, Γ14, Δ14, Δ17, Δ18, Ε17, Ε18). Τα αρχαιολογικά λείψανα που ήλθαν στο φως, μπορούν να χρονολογηθούν από τους υστερορρωμαϊκούς έως τους βυζαντινούς χρόνους.

Αναλυτικότερα, στους τομείς Δ17, Δ18, Ε18, εντοπίστηκαν τμήματα τοίχων αρκετά επιμελημένης και ισχυρής κατασκευής, οι οποίοι περιβάλλουν τρεις κιβωτιόσχημους τάφους (τάφοι 2, 3, 4), οι οποίοι έχουν προσανατολισμό Β.-Ν. και διατάσσονται στο χώρο παράλληλα και σε επαφή μεταξύ τους. Οι τάφοι βρέθηκαν σε βάθος -1,04 μ., είναι χτισμένοι με πήλινες πλάκες που εναλλάσσονται με ισοπαχείς στρώσεις υδραυλικού κονιάματος και τα εσωτερικά τοιχώματά τους είναι επιχρισμένα με κονίαμα. Διαφοροποίηση παρατηρείται ως προς την κατασκευή του πυθμένα. Στους τάφους 2 και 3 αποτελείται από αργούς λίθους και κεραμίδες με χώμα και κονίαμα ως συνδετικό υλικό, ενώ στον τάφο 4 από πήλινες πλάκες. Από το εσωτερικό τους συνελέγησαν διάσπαρτα οστά από ανακομιδές.

Στο δυτικό τμήμα του οικοπέδου (τομέας Α17), σε βάθος -0,59 μ. αποκαλύφθηκε επιφάνεια που αποτελείται από έξι πήλινες πλάκες τοποθετημένες σε σειρά, με κατεύθυνση Α.-Δ. Στον ίδιο χώρο εντοπίστηκαν επίσης τμήματα επτά πήλινων αγωγών, οι οποίοι βρίσκονταν σε κακή κατάσταση διατήρησης και αφαιρέθηκαν για να καταστεί δυνατή η συνέχιση των εργασιών.

Στους υπόλοιπους τρεις ανασκαφικούς τομείς (Α14, Α15, Γ14), οι εργασίες έφθασαν έως βάθος -1,60 μ. περίπου, χωρίς ωστόσο να αποδώσουν αρχαιολογικά λείψανα.

Η ανασκαφική έρευνα στο οικόπεδο Βρ. Λεώπουλου διακόπηκε λόγω απορρόφησης των πιστώσεων της φετινής περιόδου.

Οδός Αλκμάνος και Αυσάνδρου (Ο.Τ. 127, οικόπεδο Ε. Φιλιππόπουλου, α΄ τμήμα)

Στο οικόπεδο έχει εντοπιστεί εγκατάσταση ελαιοτριβείου των βυζαντινών χρόνων[136] (Πίν. 82 α-β). Έχουν ήδη έλθει στο φως το trapetum και λίθινα μέλη που ανήκουν στο σύστημα του πιεστηρίου του ελαιοτριβείου, και συγκεκριμένα, μεγάλος αποστρογγυλευμένος λίθος, όπου ήταν προσαρτημένος ο κάθετος ξύλινος κοχλίας του πιεστηρίου.

Κατά την περίοδο 2001, η ανασκαφική έρευνα στο οικόπεδο Φιλιππόπουλου πραγματοποιήθηκε από τις 20-3 έως τις 7-5-2001 και επεκτάθηκε στους τομείς Θ4 και Η4, οι οποίοι βρίσκονται στα ανατολικά των τομέων Θ3 και Η3, αντίστοιχα.

Στον τομέα Η4 αποκαλύφθηκε σε βάθος +2,42 μ. ο δεύτερος αποστρογγυλευμένος λίθος, τμήμα του οποίου ήταν ορατό στη δυτική παρειά του τομέα Η3. Φέρει στο

132. Η διερεύνηση έγινε υπό την εποπτεία της αρχαιολόγου Στ. Βόρτσου.

133. *ΑΔ* 35 (1980): Χρονικά, σ. 158-160.

134. Η έρευνα έγινε υπό την εποπτεία της αρχαιολόγου Στ. Βόρτσου.

135. Βλ. παραπάνω, σ. 363.

136. *ΑΔ* 53 (1998): Χρονικά, σ. 221· 55 (2000): Χρονικά, σ. 265-266.

κέντρο κυκλική εντομή, διαμ. 0,12 μ., κοίλης διατομής, και εκατέρωθέν της δύο επιμήκεις. Στα δυτικά του, σε βάθος +2,30/+2,10 μ. αποκαλύφθηκε ο τοίχος 9, με κατεύθυνση Β.-Ν., όπου και διακόπτεται απότομα, ενώ προς Β. συνεχίζει στον άσκαφτο χώρο. Η τοιχοδομία του συνίσταται σε σχετικά μεγάλου μεγέθους αργούς λίθους και χώμα ως συνδετικό υλικό. Το πλάτος του είναι 0,72 μ. και το αποκαλυφθέν του μήκος 2,85 μ. Από τη θέση του σε σχέση με τα υπόλοιπα κτιριακά λείψανα θεωρούμε ότι οριοθετεί το χώρο του ελαιοτριβείου.

Υποκείμενος σε αυτόν και σε βάθος +1,62/+1,53 μ. εντοπίστηκε ο τοίχος 9α, επιμελημένης τοιχοδομίας, από αργούς λίθους και πολλές κεραμίδες σε οριζόντια διάταξη. Ο τοίχος 9 που θεμελιώθηκε πάνω σε αυτόν δεν τον κάλυψε σε όλο του το πλάτος. Το πλάτος του τοίχου 9α είναι 0,55 μ. και το σωζόμενο μήκος του 3,65 μ. Δεδομένου ότι ο τοίχος 9 οριοθετεί στα δυτικά την κτιριακή εγκατάσταση του ελαιοτριβείου, ορίσαμε ως χώρο Ι το χώρο ανατολικά του τοίχου 9, με το trapetum και τους λίθους του πιεστηρίου, και ως χώρο ΙΙ το χώρο δυτικά του τοίχου 9 και εξωτερικά της εγκατάστασης.

Στο χώρο ΙΙ αποκαλύφθηκαν, σε κακή κατάσταση διατήρησης, ο τοίχος 10 στον τομέα Η4 και οι τοίχοι 11, 12 και 13 στον τομέα Θ4, αμελούς κατασκευής, από τη διάταξη των οποίων δεν είναι δυνατόν να αποκατασταθεί η κάτοψη κάποιου κτιρίου.

Ο τοίχος 10 αποκαλύφθηκε σε βάθος +2,35 μ., με κατεύθυνση Β.-Ν., και είναι χτισμένος από αργούς λίθους, με λίγα παρέμβλητα κεραμίδια και χώμα ως συνδετικό υλικό. Διακόπτεται απότομα και στο βορρά και στο νότο. Το πλάτος του είναι 0,50, το σωζόμενο μήκος του 0,82 μ. και η θεμελίωσή του αποκαλύφθηκε σε βάθος +1,89 μ. Ο τοίχος 11 αποκαλύφθηκε σε βάθος +2,40 μ. με κατεύθυνση Β.-Ν. και γωνιάζει με τον τοίχο 12. Είναι χτισμένος από μικρού μεγέθους αργούς λίθους με άργιλο ως συνδετικό υλικό. Το πλάτος του είναι 0,50 μ. και το αποκαλυφθέν μήκος του 0,55 μ. Συνεχίζει προς Β. κάτω από το μάρτυρα και θα ήταν μια ασφαλής υπόθεση να ειπωθεί ότι αποτελεί συνέχεια του τοίχου 10 που αποκαλύφθηκε στον τομέα Η4. Η θεμελίωσή του ήλθε στο φως σε βάθος +1,94 μ. Ο τοίχος 12 αποκαλύφθηκε σε βάθος +2,30 μ. με κατεύθυνση Α.-Δ. και έχει την ίδια τοιχοδομία με τον τοίχο 11, με τον οποίο γωνιάζει στα δυτικά, ενώ διακόπτεται απότομα στα ανατολικά. Το πλάτος του είναι 0,50 μ. και το σωζόμενο μήκος του 1,30 μ. Θεμελιώνεται σε βάθος +1,90 μ. Τμήμα του τοίχου 13 εντοπίστηκε στη νοτιοδυτική γωνία του τομέα σε βάθος +2,23/+2 μ. Έχει κατεύθυνση Β.-Ν. και την ίδια τοιχοδομία με τους τοίχους 11 και 12.

Η έρευνα διακόπηκε λόγω της απορρόφησης των πιστώσεων του έργου, για το 2001.

Οδός Αλκμάνος και Λυσάνδρου (Ο.Τ. 127, οικόπεδο Ε. Φιλιππόπουλου, β΄ τμήμα)

Η σωστική ανασκαφική διερεύνηση, που έχει ξεκινήσει από το 1998[137], συνεχίστηκε κατά το χρονικό διάστημα από 28-6 έως 1-8-2002. Η έρευνα επεκτάθηκε προς Β. στους τομείς Ζ2, Ζ3 και Ζ4, συνεχίστηκε στον τομέα Η3 και προωθήθηκε περαιτέρω με τη διάνοιξη δύο τομών (τομές Ι και ΙΙ) σε απόσταση 17 μ. δυτικά των ήδη ανασκαμμένων, όπου σώζονται και είναι ορατά ιστάμενα τμήματα δύο κιόνων (Σχέδ. 4).

Στον τομέα Η3, η ανασκαφική έρευνα ολοκληρώθηκε με την αποκάλυψη του δαπέδου του ελαιοτριβείου, σε βάθος +0,22 μ. στο χώρο βόρεια του ενός, του ανατολικού, από τους δύο λίθους, όπου ήταν προσαρτημένοι οι κάθετοι ξύλινοι κοχλίες του πιεστηρίου.

Στον τομέα Ζ3 αποκαλύφθηκε το πιεστήριο της εγκατάστασης του ελαιοτριβείου. Διαμορφώνεται από τον τοίχο 16, πλ. 1,17 και μήκ. 3 μ., που αποκαλύφθηκε σε βάθος +0,93 μ. και έχει κατεύθυνση Α.-Δ. Στα δυτικά συνεχίζει κάτω από το μάρτυρα και αποκαλύπτεται στον όμορο τομέα Ζ4, ενώ στα ανατολικά ορίζεται από άλλο τοίχο, τον τοίχο 14. Ο τοίχος 16 είναι χτισμένος από μετρίου μεγέθους αργούς λίθους, από μεγάλη λιθόπλινθο, από μαρμάρινο αρχιτεκτονικό μέλος, πιθανώς βάση μεγάλου κίονα, σε β΄ χρήση, που λειτουργούσε ως βάση του πιεστηρίου, παρέμβλητες κεραμίδες και χώμα ανάμικτο με κονίαμα ως συνδετικό υλικό. Το πλάτος του καταδεικνύει ότι χρησιμοποιούνταν ως ένα είδος πλατφόρμας, όπου ακουμπούσαν πρόχειρα τα σακιά που περιείχαν την ελαιόμαζα που είχε παραχθεί από τη σύνθλιψη του ελαιοκάρπου στη ρηχή λεκάνη (trapetum). Η μαρμάρινη βάση πιεστηρίου αποκαλύφθηκε σε βάθος +0,92 μ., είναι επτάπλευρη και φέρει στην επιφάνειά της βαθύ κυκλικό αυλάκωμα (canalis rotunda), που καταλήγει σε προεξέχουσα εκροή για τη ροή του λαδιού στο υποκείμενο αγγείο διαχωρισμού του ελαιόλαδου, το οποίο βρέθηκε, επίσης, σε βάθος +0,30 μ. Χαρακτηριστικές είναι οι αλλοιώσεις του αυλακιού της βάσης, που οφείλονται στην ισχυρή πίεση που ασκούσε το ελαιόλαδο που έρρεε από τα στοιβαγμένα πάνω της σακιά με την ελαιόμαζα.

Ο τοίχος 14, που οριοθετεί στα ανατολικά τον τοίχο 16, αποκαλύφθηκε σε βάθος +0,97 μ., έχει κατεύθυνση Β.-Ν. και είναι χτισμένος από αργούς λίθους με παρέμβλητες κεραμίδες. Συνεχίζεται προς Β. στον άσκαφτο χώρο, ενώ διακόπτεται απότομα προς Ν. Το αποκαλυφθέν μήκος του είναι 0,87 και το πλάτος του 0,60 μ.

137. *ΑΔ* 53 (1998): Χρονικά, σ. 221· 55 (2000): Χρονικά, σ. 265-266.

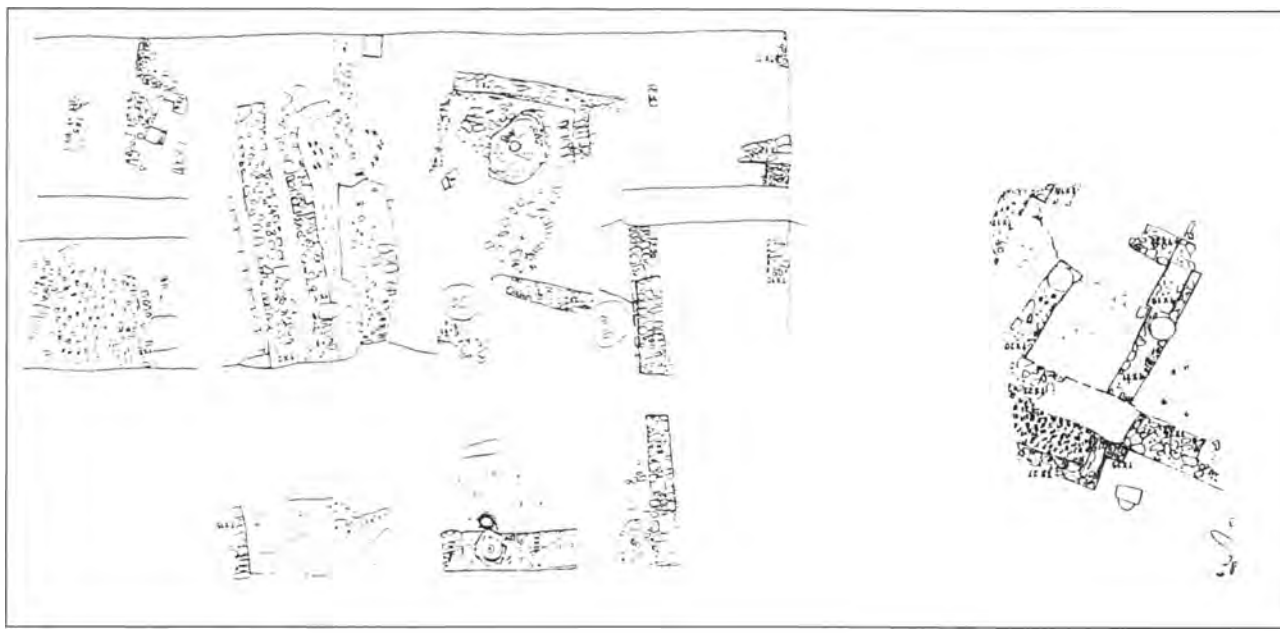

Σχέδ. 4. Νομός Λακωνίας. Σπάρτη. Οδός Αλκμάνος και Λυσάνδρου. Οικόπεδο Ε. Φιλιππόπουλου (β΄ τμήμα). Κάτοψη ανασκαφής.

Στον τομέα Ζ4, που βρίσκεται στα βόρεια του Η4 και στα δυτικά του Ζ3, αποκαλύφθηκε σε βάθος +2,10 μ. η συνέχεια του τοίχου 9, που είχε εντοπιστεί στον τομέα Η4 κατά την ανασκαφική περίοδο 2001. Ο τοίχος 9 διατρέχει σε όλο του το μήκος τον τομέα Ζ4 και συνεχίζει προς Β. στον άσκαφτο χώρο. Το αποκαλυφθέν μήκος του, που και στους δύο τομείς φθάνει τα 7,50 μ., και η θέση του ενισχύουν την αρχική υπόθεση ότι αποτελεί το όριο της κτιριακής εγκατάστασης του ελαιοτριβείου στα δυτικά. Η θεμελίωση της δυτικής του παρειάς ήλθε στο φως σε βάθος +1,62 μ.

Αποκαλύφθηκε, επίσης, η συνέχεια του τοίχου 16, η οποία διαμορφώνεται από μεγάλο λίθο με εγχαράξεις στην επιφάνειά του, το μεγαλύτερο τμήμα του οποίου βρίσκεται κάτω από το μάρτυρα που χωρίζει τους τομείς Ζ3 και Ζ4. Παρ' όλα αυτά, τόσο οι εγχαράξεις, προφανώς canalis rotunda, όσο και η θέση του στον ίδιο άξονα με το δεύτερο λίθο προσάρτησης του ξύλινου κοχλία του πιεστηρίου, καταδεικνύουν ότι και αυτός ο λίθος χρησίμευε ως βάση πιεστηρίου και, ως εκ τούτου, την ύπαρξη δίδυμου ελαιοπιεστηρίου στην εγκατάσταση.

Στον τομέα Ζ2 αποκαλύφθηκε σε βάθος +0,72 μ. τμήμα του τοίχου 15, ο οποίος έχει κατεύθυνση Β.-Ν., είναι χτισμένος από αργούς λίθους με χώμα ως συνδετικό υλικό. Το αποκαλυφθέν πλάτος του είναι 0,34 μ. και το αποκαλυφθέν μήκος του 1,84 μ. Το μεγαλύτερο τμήμα του τομέα καταλαμβάνει επιφάνεια από σκληρό κονίαμα, μικρές πέτρες και κεραμίδες, που σώζεται σε επάλληλα επίπεδα σε βάθος +0,92/0,80/0,73/0,66 μ. και που θα μπορούσε με κάποια επιφύλαξη, προς το παρόν, να θεωρηθεί δρόμος. Οι σωζόμενες διαστάσεις είναι 3,40 μ. από Α. προς Δ. και 1,77 μ. από Β. προς Ν.

Στην τομή Ι, διαστ. 5×5 μ., και στη συνεχόμενη προς Β. επέκτασή της, την τομή ΙΙ, ίδιων διαστάσεων, αποκαλύφθηκαν in situ οι δύο ορατοί κίονες που προαναφέρθηκαν, ενσωματωμένοι σε κτιριακά λείψανα των βυζαντινών χρόνων, που συνεχίζονται στον άσκαφτο χώρο γύρω από τις δύο τομές. Τα αρχιτεκτονικά λείψανα που αποκαλύφθηκαν στις τομές Ι και ΙΙ ανήκουν σε μεγάλο κτίριο και, όσο τουλάχιστον είναι δυνατόν να διαπιστωθεί στην παρούσα φάση της έρευνας, διαμορφώνουν τέσσερις χώρους, οι οποίοι διασώζουν λείψανα δαπέδων από κονίαμα.

Ο πρώτος κίονας (Κι1) αποκαλύφθηκε σε βάθος +2 μ., και εδράζεται και ορίζει το νότιο άκρο του τοίχου 20, ο οποίος εμφανίστηκε σε βάθος +1,20/+1,14 μ. Ο τοίχος 20 έχει κατεύθυνση ΒΑ.-ΝΔ. και είναι επιμελημένης τοιχοδομίας με χρήση αργών λίθων, οπτοπλίνθων και άφθονου ισχυρού κονιάματος ως συνδετικού υλικού και οι διαστάσεις του είναι 2,45 μ. μήκος και 0,60 μ. πλάτος. Γωνιάζει με τον τοίχο 23 προς Β.

Ο τοίχος 23 αποκαλύφθηκε σε βάθος +1,09 μ., έχει κατεύθυνση ΒΑ.-ΝΔ. και διαστάσεις 0,80/1,38 μ. μήκος και 0,92 μ. πλάτος. Η τοιχοδομία του είναι επιμελημένη από αργούς λίθους και οπτοπλίνθους με άφθονο ισχυρό κονίαμα ως συνδετικό υλικό. Διαπιστώθηκε ότι αποτελεί ουσιαστικά τη συνέχεια του τοίχου 24, ίδιας κατεύθυνσης και τοιχοδομίας, ο οποίος αποκαλύφθηκε σε μικρή απόσταση από αυτόν, σε βάθος +1,32 (στο βορειοδυτικό

τμήμα)/+1,16/+1,06 μ., και ότι έχει καταστραφεί το μεταξύ τους τμήμα, το οποίο ανασκάφηκε σε βάθος +0,76 μ.

Όπως ο τοίχος 20 με τον τοίχο 23, έτσι και ο τοίχος 21 θα πρέπει να διαμόρφωνε γωνία με τον τοίχο 23/24. Ο τοίχος 21 αποκαλύφθηκε σε βάθος +1 μ. και σε αυτόν είναι εντοιχισμένος ο κίονας 2 (Κι2). Έχει κατεύθυνση ΒΑ.-ΝΔ. και τμήμα του εφάπτεται προς Ν. με άλλο, υπερκείμενο και μεταγενέστερό του, τον τοίχο 19, και έχει μήκος 2,32 μ. και πλάτος 0,56 μ. Ο τοίχος 21 διαμόρφωνε γωνία με τον τοίχο 22, ο οποίος αποκαλύφθηκε και αυτός κάτω από τον υπερκείμενο τοίχο 19.

Οι τοίχοι 20, 21, 22 και 23/24 περικλείουν χώρο, που καλυπτόταν με δάπεδο από κονίαμα (δάπεδο 8), το οποίο αποκαλύφθηκε σε βάθος +0.86 μ. μεταξύ των τοίχων 20 και 21, σώζεται σε κακή κατάσταση διατήρησης και έχει διαστάσεις 2,67 μ. από Β. προς Ν. και 2,08 μ. από Α. προς Δ. Με μεταγενέστερη επισκευή του κτιρίου και χρήση του χώρου αυτού, θα πρέπει να συνδεθεί ο τοίχος 19, ο οποίος, όπως προαναφέρθηκε, θεμελιώθηκε πάνω στη γωνία που διαμορφώνουν οι τοίχοι 21 και 22. Ο τοίχος 19 εντοπίστηκε στα νοτιοδυτικά του κίονα 2, σε βάθος +1,74/1,41 μ. και έχει κατεύθυνση ΒΑ.-ΝΔ. Προς Β. διακόπτεται απότομα, ενώ προς Ν. διαμορφώνει γωνία με άλλο τοίχο, που μόλις διακρίνεται, δεδομένου ότι συνεχίζεται στον άσκαφτο χώρο. Είναι χτισμένος από αργούς λίθους, κεραμίδες και ισχυρό κονίαμα ως συνδετικό υλικό. Η επιμελημένη τοιχοδομία του τον συνδέει τεχνοτροπικά και χρονολογικά με τους τοίχους 17 και 18 (βλ. παρακάτω). Το αποκαλυφθέν μήκος του είναι 1,89 μ. και το πλάτος του 0,65 μ.

Δεύτερος επιμήκης χώρος, στα ανατολικά- νοτιοανατολικά του πρώτου, περικλειόταν από τους τοίχους 20, 17 και 18 και καλυπτόταν επίσης με δάπεδο (δάπεδο 7) από κονίαμα, το οποίο αποκαλύφθηκε σε βάθος +1,01/+0,92 μ. μεταξύ των τοίχων 17 και 20 και έχει διαστάσεις 1,26 μ. από Α. προς Δ. και 2,30 μ. από Β. προς Ν.

Ο τοίχος 17 ήλθε στο φως σε βάθος +1,53/+1,42 μ. με κατεύθυνση ΒΑ.-ΝΔ. Συνεχίζεται στον άσκαφτο χώρο στα βορειοανατολικά της τομής και γωνιάζει προς Ν. με τον τοίχο 18. Το μήκος του είναι 1,73/0,94 μ. και το πλάτος του 0,67 μ. Η κατασκευή του είναι εξαιρετικά επιμελημένη, από αργούς λίθους, κεραμίδες με ισχυρό ασβεστοκονίαμα ως συνδετικό υλικό.

Ο τοίχος 18, με κατεύθυνση ΒΔ.-ΝΑ., εντοπίστηκε σε βάθος +1,53 μ. Έχει την ίδια τοιχοδομία με τον τοίχο 17 και μήκος 0,46 και πλάτος 0,62 μ.

Τμήμα τρίτου χώρου, που βρίσκεται στα δυτικά του πρώτου, ορίζεται από τους τοίχους 21 και 24 και καλύπτεται από δάπεδο από κονίαμα (δάπεδο 10), διαστ. 2,38×1,98 μ., που αποκαλύφθηκε σε βάθος +0,87 μ. στα νοτιοδυτικά του τοίχου 24.

Τέλος, τέταρτος επιμήκης χώρος, ο οποίος ίσως να αποτέλεσε επέκταση προς Β. του πρώτου χώρου μετά την καταστροφή τμήματος του τοίχου 23/24, περικλειόταν από τους τοίχους 25, 26 και 27 και καλυπτόταν με δάπεδο (δάπεδο 9), διαστ. 1,86/2,26 μ. από Α. προς Δ. και 1,04 μ. από Β. προς Ν., κατασκευασμένο από μικρού μεγέθους κεραμίδες, που εμφανίστηκε σε βάθος +0,90 μ.

Ο τοίχος 25 εφάπτεται με τον τοίχο 24 και εντοπίστηκε σε βάθος +1,30 μ. Είναι χτισμένος από οριζόντιες στρώσεις πλίνθων και λίθων με κονίαμα και χώμα ως συνδετικό υλικό και έχει κατεύθυνση ΒΔ.-ΝΑ. Οι διαστάσεις του είναι μήκος 0,67 και πλάτος 0,43 μ. Το ανατολικό του τμήμα εδράζεται πάνω στον τοίχο 26. Ο τοίχος 26, με κατεύθυνση ΒΑ.-ΝΔ., είναι χτισμένος από αργούς λίθους και οπτοπλίνθους με χώμα ως συνδετικό υλικό και εμφανίστηκε σε βάθος +1,04 μ. Έχει την ίδια τοιχοποιία και γωνιάζει στα ανατολικά με τον τοίχο 27, ο οποίος εμφανίστηκε σε βάθος +1,14 μ. με κατεύθυνση ΒΔ.-ΝΑ., όπου και συνεχίζει στον άσκαφτο χώρο. Το αποκαλυφθέν μήκος του είναι 1,67/1,83 και το πλάτος του 0,37 μ.

Λόγω της απορρόφησης των πιστώσεων του έργου για το 2002, που επέβαλαν τη διακοπή των εργασιών, η ανασκαφική έρευνα στους τομείς Ε3 και Ε4 περιορίστηκε στην απομάκρυνση του επιφανειακού στρώματος. Στη φάση αυτή δεν αποκαλύφθηκαν αρχιτεκτονικά λείψανα.

Οδός Διηνεκούς (Ο.Τ. 17, οικόπεδο Ν. Κεφαλόπουλου)

Η σωστική ανασκαφική διερεύνηση του οικοπέδου Κεφαλόπουλου διενεργήθηκε αρχικά από την Ε΄ ΕΠΚΑ. Συγκεκριμένα, διανοίχθηκαν δύο τομές, οι οποίες έφεραν στο φως την ανώτερη επιφάνεια αρχιτεκτονικών λειψάνων, τα οποία διαπιστώθηκε ότι εμπίπτουν στην αρμοδιότητα της 5ης ΕΒΑ, στην οποία και διαβιβάστηκε το θέμα.

Κατά το χρονικό διάστημα από 17-6 έως 13-9-2002[138], διανοίχθηκαν οκτώ ανασκαφικοί τομείς από τους οποίους αφαιρέθηκαν επιχώσεις πάχους από 0,50 έως 1,50 μ. και αποκαλύφθηκαν οικοδομικά λείψανα που μπορούν να χρονολογηθούν από τους βυζαντινούς έως τους ρωμαϊκούς χρόνους και θα πρέπει να συσχετιστούν με τις αρχαιότητες που είχαν εντοπιστεί στο όμορο προς Β. οικόπεδο Β. Χατζάκου[139].

Σημαντικό εύρημα του χώρου αποτελεί αβαθής κατασκευή ορθογωνικού σχήματος, πιθανότατα δεξαμε-

138. Η διερεύνηση έγινε υπό την εποπτεία των αρχαιολόγων Στ. Βόρτσου και Μ. Φλώρου.

139. *ΑΔ* 54 (1999): Χρονικά, σ. 221.

νή, τμήμα της οποίας εντοπίστηκε στα νότια του οικοπέδου. Συγκεκριμένα, αποκαλύφθηκαν οι δύο πλευρές της, μήκ. 2,50 και 1,60 μ. Η δεξαμενή είναι κτιστή με αργούς λίθους και κονίαμα ως συνδετικό υλικό. Τα τοιχώματα και ο πυθμένας της, που βρέθηκε σε βάθος -1,05 μ., είναι επενδεδυμένα με υδραυλικό κονίαμα. Στην εξωτερική της πλευρά, στη βορειοανατολική γωνία, αποκαλύφθηκε τμήμα λεκάνης από πωρόλιθο.

Σε μικρή απόσταση βορειοδυτικά της δεξαμενής, σε βάθος -1,03 μ. εντοπίστηκε με κατεύθυνση ΒΔ.-ΝΑ. σχηματισμός από επτά λίθινες πλάκες τοποθετημένες επιμελώς σε σειρά, που συνδέονται μεταξύ τους με κονίαμα. Ανατολικά της διαμόρφωσης αυτής, στο ίδιο περίπου βάθος, αποκαλύφθηκε τμήμα δρόμου από σκληρό, πατημένο χώμα και μικρά κομμάτια κεραμίδων.

Τμήματα έξι αγωγών από πήλινους κυλινδρικούς σωλήνες εντοπίστηκαν σε διάφορα σημεία του ανασκαφόμενου χώρου.

Η ανασκαφική έρευνα απέδωσε κεραμική που μπορεί να χρονολογηθεί από την ελληνιστική έως τη βυζαντινή εποχή, όπως θραύσματα μελαμβαφών αγγείων των ελληνιστικών χρόνων και ερυθροβαφών των ρωμαϊκών, όστρακα με κτενωτή διακόσμηση των παλαιοχριστιανικών χρόνων, καθώς και εφυαλωμένη βυζαντινή κεραμική. Επίσης συνελέγη μεγάλος αριθμός θραυσμάτων γυάλινων αγγείων.

Σύμφωνα με τα ανασκαφικά δεδομένα κρίθηκε σκόπιμη η συνέχιση της ανασκαφικής έρευνας από την Ε΄ ΕΠΚΑ.

Οδός Κ. Παλαιολόγου (Ο.Τ. 120Α, οικόπεδο Στ. Κεχαγιά-Οικονόμου)

Στο οικόπεδο πραγματοποιήθηκε σωστική ανασκαφική έρευνα από 23-7 έως 13-9-2002[140]. Διανοίχθηκαν επτά ανασκαφικοί τομείς, διαστ. 5x5 μ., από τους οποίους αφαιρέθηκαν επιχώσεις πάχους από 1 έως 1,50 μ.

Κατά τη διάρκεια των εργασιών αποκαλύφθηκαν κτιριακά λείψανα, που χρονολογούνται από τους βυζαντινούς έως τους υστερορρωμαϊκούς χρόνους, καθώς και η ανώτερη επιφάνεια κτιρίου τετράγωνης περίπου κάτοψης.

Στο βόρειο τμήμα του οικοπέδου εντοπίστηκε κιβωτιόσχημος τάφος (τάφος 1) χτισμένος με πήλινες πλάκες που εναλλάσσονται με ισοπαχείς στρώσεις υδραυλικού κονιάματος. Οι διαστάσεις του είναι 2,03 μ. μήκος και 0,48 μ. πλάτος και έχει προσανατολισμό ΒΑ.-ΝΔ. Ο πυθμένας του βρέθηκε σε βάθος -1,87 μ. και αποτελείται από τετράγωνες πήλινες πλάκες. Στο εσωτερικό βρέθηκαν διάσπαρτα οστά.

Νοτιοανατολικά του τάφου 1, σε βάθος -1,57 μ., εντοπίστηκε και δεύτερος τάφος (τάφος 2), ο οποίος στο μεγαλύτερο τμήμα του ήταν κατεστραμμένος.

Στο ανατολικό τμήμα του οικοπέδου, σε βάθος -1,74 μ. αποκαλύφθηκε ο τάφος 3, ο οποίος έχει προσανατολισμό ΒΑ.-ΝΔ. και είναι κατασκευασμένος από πήλινες πλάκες τοποθετημένες κάθετα.

Στο δυτικό τμήμα του υπό διερεύνηση χώρου αποκαλύφθηκε τμήμα κτιστού αγωγού με κατεύθυνση ΒΑ.-ΝΔ., τα τοιχώματα του οποίου ήταν κατασκευασμένα από οπτοπλίνθους τοποθετημένες κάθετα. Ο αγωγός καθαιρέθηκε για να καταστεί δυνατή η συνέχιση της ανασκαφικής έρευνας.

Σύμφωνα με τα ανασκαφικά δεδομένα κρίθηκε σκόπιμη η συνέχιση της διερεύνησης από την Ε΄ ΕΠΚΑ.

Οδός Τριακοσίων (Ο.Τ. 127, οικόπεδο Στ. και Π. Ανδρούτσου)

Το οικόπεδο βρίσκεται σε σημαντική από αρχαιολογικής άποψης θέση στον πολεοδομικό ιστό της βυζαντινής πόλης[141], ανάμεσα στις απαλλοτριωμένες από το ΥΠΠΟ ιδιοκτησίες Ε. Ρήγου και Ε. Δίπλα, όπου έχουν εντοπιστεί ναός βυζαντινών χρόνων και βυζαντινό λουτρό, αντίστοιχα[142], και στα νότια εγκατάστασης ελαιοτριβείου, επίσης των βυζαντινών χρόνων, που ανασκάπτεται στο βορειοανατολικό τμήμα του οικοδομικού τετραγώνου, στο οικόπεδο Φιλιππόπουλου[143] (βλ. σχετική έκθεση).

Η σωστική ανασκαφική διερεύνηση πραγματοποιήθηκε κατά το χρονικό διάστημα από 01-11-2000 έως 29-03-2001[144]. Κατά τη διάρκειά της εντοπίστηκε στο δυτικό χώρο του οικοπέδου η συνέχεια του συγκροτήματος της βυζαντινής εκκλησίας που είχε αποκαλυφθεί στο όμορο απαλλοτριωμένο από το ΥΠΠΟ οικόπεδο Ε. Ρήγου[145] (Σχέδ. 5· Πίν. 82 γ). Συγκεκριμένα, αποκαλύφθηκε πλήρως η βόρεια αψίδα της (τοίχοι 4, 5), η οποία διασώζει σε καλή κατάσταση δάπεδο από ασβεστοκονίαμα και κτιστή ορθογώνια τράπεζα, ενώ εξωτερικά η τοιχοδομία της διαμορφώνεται από στρώσεις αργών λίθων ανάμεσα στις οποίες παρεμβάλλεται οριζόντια σειρά πλίνθων,

140. Η έρευνα έγινε υπό την εποπτεία της αρχαιολόγου Στ. Βόρτσου.

141. Για τις αρχαιότητες που έχουν εντοπιστεί στην ευρύτερη περιοχή, βλ. *ΑΔ* 53 (1998): Χρονικά, σ. 217-218, σημ. 50-51-52.

142. *ΑΔ* 55 (2000): Χρονικά, σ. 265.

143. *ΑΔ* 53 (1998): Χρονικά, σ. 221· 55 (2000): Χρονικά, σ. 265.

144. Η διερεύνηση έγινε υπό την εποπτεία των αρχαιολόγων Ε. Κατσάρα και Στ. Βόρτσου.

145. *ΑΔ* 41 (1991): Χρονικά, σ. 116-117.

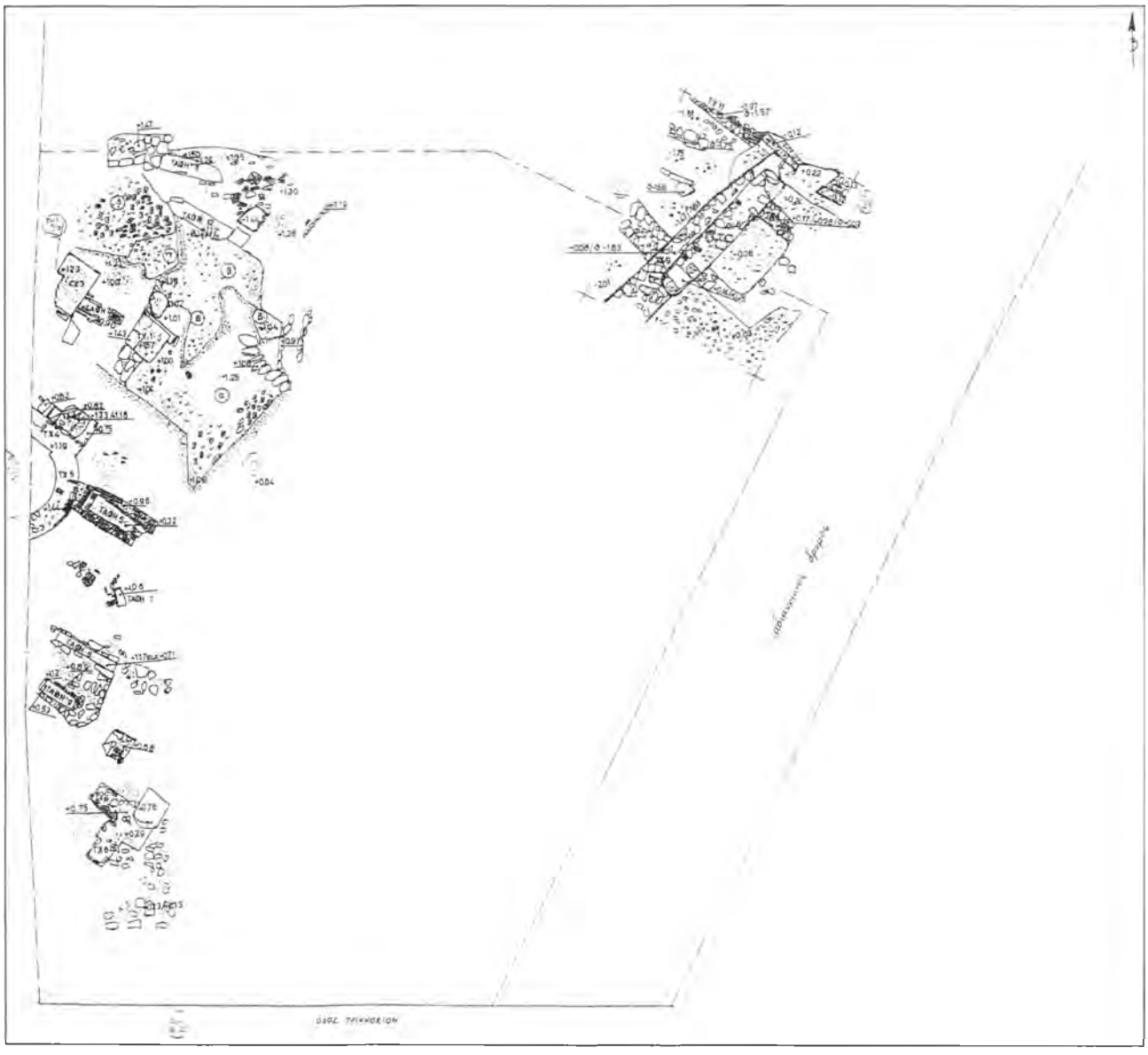

Σχέδ. 5. Νομός Λακωνίας. Σπάρτη. Οδός Τριακοσίων. Οικόπεδο Στ. και Π. Ανδρούτσου. Κάτοψη ανασκαφής.

και οριζόντια τοποθετημένες πλίνθους στους κατακόρυφους αρμούς των λίθων. Αποκαλύφθηκε, επίσης, η προς Α. απόληξη της βόρειας στοάς της εκκλησίας (τοίχοι 1, 2, 3), καθώς και διαμόρφωση του χώρου στα βόρεια και ανατολικά της, από επάλληλα στρώματα δαπέδων κατασκευασμένων από ασβεστοκονίαμα ή από χαλίκι και θραύσματα κεραμίδων.

Σε όλο το χώρο ανατολικά του συγκροτήματος της εκκλησίας εντοπίστηκαν ακτέριστες ταφές των βυζαντινών χρόνων, οι οποίες συνίστανται κυρίως σε απλούς τάφους με κάλυψη του νεκρού με πλάκες, ενώ βρέθηκαν και τρεις κτιστοί κιβωτιόσχημοι. Η κοιμητηριακή χρήση του χώρου δεν συνδυάζεται με οργάνωση των τάφων σε συστάδες, διαπιστώθηκε, ωστόσο, η μεγαλύτερη πυκνότητά τους στο ύψος των αψίδων και στο χώρο της βορειοανατολικής στοάς.

Ο τάφος 1, απλός λακκοειδής, αποκαλύφθηκε στα βορειοδυτικά του οικοπέδου σε βάθος 1,26 μ. Περιείχε σκελετό, μήκ. 1,50 μ., σε ύπτια στάση, με προσανατολισμό ΒΔ.-ΝΑ. Το θώρακα κάλυπτε λίθος. Μεγάλοι λίθοι βρέθηκαν και εκατέρωθεν του σκελετού.

Ο τάφος 2, απλός λακκοειδής, αποκαλύφθηκε νότια της ταφής 1 σε βάθος 0.90 μ. Περιείχε σκελετό μήκ. 1,42 μ. με προσανατολισμό ΒΔ.-ΝΑ. Από αυτόν συνελέγη μικρό γυάλινο θραύσμα (Υ5).

Ο τάφος 3, απλός λακκοειδής, αποκαλύφθηκε σε βά-

θος 1,46 μ. Ο νεκρός, όπως και στις δύο προηγούμενες ταφές, είχε τοποθετηθεί σε ύπτια στάση, σε λάκκο χωρίς κάποια ιδιαίτερη διαμόρφωση με προσανατολισμό ΒΔ.-ΝΑ. Πλάκα κάλυπτε το επάνω τμήμα του σκελετού, το σωζόμενο μήκος του οποίου ήταν 1,28 μ.

Ο λακκοειδής τάφος 4 αποκαλύφθηκε σε βάθος 1,26 μ. Βρέθηκε ολόκληρος ο σκελετός, μήκ. 1,38 μ. και προσανατολισμού ΒΔ.-ΝΑ. Επάνω στο σκελετό, και συγκεκριμένα στη λεκάνη και στα πόδια, βρέθηκαν αντίστοιχα τμήματα και δεύτερου νεκρού, υπήρχε δηλαδή διπλή ταφή, χωρίς ανακομιδή του πρώτου (υποκείμενου) νεκρού. Η ταφή, με εξαίρεση τρεις λίθινες πλάκες που κάλυπταν το νεκρό, δεν είχε άλλη διαμόρφωση.

Ο τάφος 5, κτιστός κιβωτιόσχημος, επιμελημένης κατασκευής, βρέθηκε σε βάθος 0,96 μ. Στην ανατολική του πλευρά εφάπτεται με την αψίδα του ναού που βρίσκεται στην όμορη προς Δ. ιδιοκτησία Ε. Ρήγου. Καλυπτόταν από τρεις σχεδόν τετράγωνες λίθινες και τρεις πήλινες πλάκες. Το συνολικό μήκος του ήταν 1,99 και το πλάτος του 0,74 μ. Οι διαστάσεις του τάφου, εσωτερικά, είναι 1,36 μ. το μήκος και 0,47 μ. το πλάτος και φθάνει σε βάθος 0,32 μ. Τα τοιχώματα αποτελούνται από δύο σειρές λίθων στο κατώτερο τμήμα τους και τρεις σειρές οπτοπλίνθων στο ανώτερο. Στο εσωτερικό του τάφου βρέθηκαν ένα κρανίο και ένα τμήμα σκελετού in situ, καθώς και άλλα διάσπαρτα οστά από δύο ξεχωριστές ταφές.

Στον απλό λακκοειδή τάφο 6, που βρέθηκε σε βάθος 0,95 μ., αποκαλύφθηκε σκελετός σε ύπτια στάση, μήκ. 1,60 μ., με προσανατολισμό ΒΔ.-ΝΑ.

Το λακκοειδή τάφο 7 οριοθετούσαν δύο λίθοι στη νοτιοδυτική πλευρά του. Αποκαλύφθηκε σε βάθος 1,06 μ. και ο σκελετός, από τον οποίο λείπει το κρανίο και έχει προσανατολισμό ΒΔ.-ΝΑ.

Ο τάφος 8, κτιστός κιβωτιόσχημος, είχε διαστάσεις 1,84×0,70 μ., προσανατολισμό ΒΔ.-ΝΑ. και αποκαλύφθηκε σε βάθος 1,17 μ. Τον κάλυπτε λίθινη πλάκα, διαστ. 1,03×0,70 μ., η οποία περιβαλλόταν από μεγάλα τμήματα κεραμίδων. Τα τοιχώματά του ήταν κατασκευασμένα από μεγάλους αργούς λίθους. Ο σκελετός βρέθηκε σε βάθος 0,84 μ. και ο πυθμένας σε βάθος 0,71 μ.

Ο τάφος 9, στα νότια του τάφου 8, ήταν κτιστός κιβωτιόσχημος και δεν αποκαλύφθηκε ολόκληρος, διότι εκτείνεται εκτός των ορίων του οικοπέδου προς Δ. Ήταν κατασκευασμένος από αργούς λίθους, είχε κάλυψη από λίθινες πλάκες και οι διαστάσεις του αποκαλυφθέντος τμήματός του είναι 1,10 μ. το μήκος και 0,46 μ. το πλάτος. Αποκαλύφθηκε σε βάθος 1,12 μ. με προσανατολισμό ΒΔ.-ΝΑ. Η επίχωσή του περιείχε ίχνη καύσης και κονιάματος. Ο σκελετός αποκαλύφθηκε σε βάθος 0,65 μ. και ο πυθμένας του τάφου σε βάθος 0,53 μ.

Ο τάφος 10, απλός λακκοειδής, αποκαλύφθηκε σε βάθος 0,74 μ. Ήλθαν στο φως δύο σκελετοί, ενός ενήλικα, μήκ. 1,56 μ., και ενός παιδιού, μήκ. 1,04 μ., οι οποίοι χωρίζονταν από μια κεραμίδα τοποθετημένη κατακόρυφα ανάμεσά τους. Ο σκελετός του ενήλικα καλυπτόταν με μακρόστενη, μικρού πάχους μαρμάρινη πλάκα, η οποία αποκαλύφθηκε σε βάθος 0,88 μ., και του παιδιού με πήλινη κεραμίδα. Δεν σωζόνταν τμήμα των κάτω άκρων των σκελετών από το μέσο της κνήμης και κάτω και, ενδεχομένως για τον ίδιο λόγο, και η κάλυψη των τάφων έφθανε στο σημείο αυτό. Ο καθαρισμός της ταφής ολοκληρώθηκε σε βάθος 0,69 μ.

Ο τάφος 11 βρέθηκε βορειοδυτικά της ταφής 1, με προσανατολισμό ΒΔ.-ΝΑ. και σε βάθος 1,24 μ. Οι μακρές πλευρές του ορίζονταν από δύο πλάκες τοποθετημένες κατακόρυφα εκατέρωθεν του νεκρού και καλυπτόταν από δύο πλάκες, οι οποίες αποκαλύφθηκαν σε βάθος 1,50 μ. Μία από αυτές είναι αρχαίο μέλος σε β΄ χρήση και φέρει και επιγραφή (Λ7). Περισυνελέγη νόμισμα (Ν11).

Ο απλός λακκοειδής τάφος 12 αποκαλύφθηκε σε βάθος 1,17 μ., έχει μήκος 1,65 μ. και ο πυθμένας του βρέθηκε σε βάθος 1,01 μ.

Στο νοτιότερο άκρο του δυτικού χώρου του οικοπέδου εντοπίστηκαν λείψανα των υστερορρωμαϊκών χρόνων (τχ 6, 6α), γεγονός που συνάδει με ανάλογα ευρήματα στην ευρύτερη περιοχή, αλλά και στα όμορα απαλλοτριωμένα οικόπεδα Ρήγου και Δίπλα.

Σε τομή, διαστ. 5×6 μ. (τομή ΙΧ), που διανοίχθηκε στο ανατολικότερο άκρο του προς οικοδόμηση χώρου αποκαλύφθηκαν λείψανα των υστερορρωμαϊκών (αυλάκι 1, τοίχος 9) και βυζαντινών (τοίχος 7) χρόνων, καθώς και τμήμα οδοστρώματος δρόμου με κατεύθυνση ΒΑ.-ΝΔ., κατασκευασμένου από χαλίκι, τριμμένο κεραμίδι και κονίαμα.

Κατά τη διάρκεια των ανασκαφικών εργασιών περισυνελέγησαν χρηστική κεραμική, αρκετά θραύσματα εφυαλωμένων αγγείων, μετάλλινα αντικείμενα, γυάλινα θραύσματα, πήλινα, οστέινα και λίθινα αντικείμενα, τεμάχια επιτοίχιου κονιάματος, θραύσματα ειδωλίων, καθώς και 17 νομίσματα, τα οποία βρίσκονται στο στάδιο της συντήρησης.

Βασιλική Ακρόπολης

Το 2001 ανανεώθηκε[146] η άδεια συνέχισης των διερευνητικών εργασιών και της μελέτης της βασιλικής στην Ακρόπολη της Σπάρτης από την 5η ΕΒΑ σε συνεργασία με τη Βρετανική Σχολή Αθηνών, σύμφωνα με την οποία

146. *ΑΔ* 55 (2000): Χρονικά, σ. 264.

το πρόγραμμα ετέθη υπό τη διεύθυνση της προϊσταμένης της 5ης ΕΒΑ Αιμ. Μπακούρου, με υπεύθυνη από αγγλικής πλευράς την υποδιευθύντρια της Βρετανικής Σχολής Αθηνών Rebecca Sweetman.

Κατά την περίοδο 2001 εργάστηκε από αγγλικής πλευράς ομάδα οκτώ ατόμων και από ελληνικής ομάδα πέντε ατόμων[147]. Πραγματοποιήθηκε εντατικός καθαρισμός στην περιοχή γύρω από το δυτικό επίμηκες κτίριο και κατά τόπους στο εσωτερικό του. Ολοκληρώθηκε η αποτύπωση της κάτοψης του δυτικού κτιρίου και κατά συνέπεια του συνόλου του κτιριακού συγκροτήματος, καθώς και των όψεων του μνημείου. Σχεδιάστηκαν 20 τομές του μνημείου, οι οποίες θα συμβάλουν και σε μία πρώτη απόπειρα σχεδιαστικής αποκατάστασης του κτιρίου της βασιλικής και των διαφορετικών του φάσεων, με έμφαση στην κατανόηση του τρόπου στέγασής του. Η επεξεργασία των σχεδίων της περιόδου αυτής βρίσκεται σε εξέλιξη, όπως και η αναζήτηση του υλικού από τις προηγούμενες ανασκαφικές έρευνες στο μνημείο, καθώς και των ανασκαφικών σημειώσεων του Γ. Σωτηρίου[148], δεδομένου ότι, μετά από νέες συνεννοήσεις με τους υπεύθυνους του αρχείου Σωτηρίου στο Βυζαντινό Μουσείο, υπάρχει το ενδεχόμενο να συμπεριλαμβάνονται στο φωτογραφικό του υλικό σχετικές φωτογραφίες. Τέλος, διενεργήθηκε γεωφυσική διασκόπηση, χωρίς γεώτρηση ή εκσκαφή, της περιοχής γύρω από τη βασιλική σε ακτίνα 100 μ., όπως σημειώνεται στο χάρτη ΓΥΣ που επισυνάφθηκε στη σχετική αίτηση της Βρετανικής Σχολής, με σκοπό να καθοριστούν οι θέσεις, οι διαστάσεις και ο προσανατολισμός των υπό το έδαφος ευρισκόμενων αρχιτεκτονικών μελών του ναού και των βοηθητικών του κτισμάτων. Τα αποτελέσματα της έρευνας βρίσκονται σε φάση επεξεργασίας.

Η έρευνα πεδίου έφερε στο φως νέα στοιχεία, που παρουσιάζουν εξαιρετικό ενδιαφέρον. Στο χώρο του ιερού αποκαλύφθηκαν ίχνη της θεμελίωσης της Αγίας Τράπεζας και βάθρου μπροστά από αυτήν και ενδείξεις για την ύπαρξη αναβαθμού ανάμεσα σε αυτό και το κεντρικό κλίτος, όχι όμως και η θεμελίωση του τέμπλου.

Στο υπόστρωμα από ισχυρό κονίαμα του δαπέδου του κεντρικού κλίτους, ακριβώς στο κέντρο του, όπου είχαν ήδη κατά την περίοδο του 2000 εντοπιστεί ενδείξεις για την ύπαρξη άμβωνα, αποκαλύφθηκε τελικώς το αποτύπωμα άμβωνα, του τύπου με δύο ευθύγραμμες κλίμακες παράλληλες στον άξονα της εκκλησίας, στοιχείο ιδιαίτερης σημασίας για τη χρονολόγηση της βασιλικής.

Οι μικρής κλίμακας ανασκαφικές τομές, που πραγματοποιήθηκαν περιμετρικά της εξωτερικής πλευράς των τοίχων του δυτικού επιμήκους κτιρίου, έφεραν στο φως δύο τοίχους, έναν κάθετο στο δυτικό και έναν κάθετο στο νότιο τοίχο, που καταδεικνύουν ότι υπάρχουν και άλλα προσκτίσματα στα δυτικά του συγκροτήματος. Από την έρευνα, περιμετρικά του, διαπιστώθηκε ακόμη ότι ο χώρος γύρω από αυτό δεν είχε διερευνηθεί. Στα νότια, μάλιστα, υπάρχει στρώμα καταστροφής που περιέχει σπαράγματα τοιχογραφιών. Στο βόρειο τοίχο του εντοπίστηκαν μεγάλες λιθόπλινθοι, που αποτελούσαν βάσεις, πιθανώς πεσσών, που διαμόρφωναν μνημειώδη τετραπλή είσοδο, αντί της εισόδου με δύο κίονες που αποδίδεται στο σχέδιο του Σωτηρίου.

Από τη δεύτερη περίοδο έρευνας θα προκύψουν πλήρης σειρά όψεων και τομών του μνημείου, η ολοκληρωμένη κάτοψή του και οι σχετικές δημοσιεύσεις και από τις δύο πλευρές των ερευνητών, κατά το συμφωνητικό.

ΑΙΜΙΛΙΑ ΜΠΑΚΟΥΡΟΥ - ΕΥΑΝΘΙΑ ΚΑΤΣΑΡΑ

Μονεμβασία

Άγιος Νικόλαος[149]

Το μνημείο βρίσκεται στην ανατολική πλευρά της Κάτω Πόλης και είναι ναός σύνθετος σταυροειδής εγγεγραμμένος με τρούλο και επιμηκυσμένες τη δυτική και ανατολική κεραία του σταυρού και τα γωνιακά διαμερίσματα. Κτητορική επιγραφή στη δυτική όψη του αναφέρει ότι χτίστηκε το 1703 από τον Ανδρέα Λικίνιο. Σύμφωνα με την παράδοση, αλλά και όπως προέκυψε από τα αρχαιολογικά δεδομένα, δεν φαίνεται να λειτούργησε ποτέ ως εκκλησία. Ιστορικές πηγές[150] παραδίδουν ότι κατά την περίοδο της Β΄ Τουρκοκρατίας χρησιμοποιή-

147. Υπό την εποπτεία της προϊσταμένης Αιμ. Μπακούρου εργάστηκαν οι αρχαιολόγοι Ε. Κατσάρα και Χρ. Κακούρου. Λόγω της καθυστέρησης της υπογραφής της ανωτέρω απόφασης, η ομάδα των Άγγλων επιστημόνων εργάστηκε μόνο από τις 26-6 έως τις 30-6-2001, ενώ η ομάδα της αρμόδιας Εφορείας εργάστηκε για τρεισήμισι εβδομάδες από τις 6-6 έως τις 30-6-2001.

148. Γ. Σωτηρίου, Ανασκαφαί εν τη παλαιά Σπάρτη, *ΠΑΕ* 1939, σ. 107-118.

149. Ε. Ξαναλάτου-Δεργκάλιν - Α. Κούλογλου-Περβολαράκη, *Μονεμβασία, Οχυρά-Κυκλοφορία-Σπίτια-Εκκλησίες*, σ. 11-12, 48-50. R. Traquair, Laconia. The Fortresses, *BSA* 12 (1905-6), σ. 271, 272. Καλογεράς, *Μονεμβασία, η Βενετία της Πελοποννησου*, Αθήνα 1955, σ. 25, 26. Ε. Στίκας, Ο ναός της Αγίας Σοφίας επί του Κάστρου Μονεμβασίας, *Λακωνικες Σπουδές* Η΄ (1986), σ. 254.

150. Για το θέμα, βλ. Β. Δωροβίνης, Συμβολές στην ιστορία της κτιριοδομίας της καποδιστριακής εποχής, Μονεμβασία. Ο οικισμός και τα δημόσια κτίρια κατά την καποδιστριακή εποχή (1828-1832) και η σημερινή κατάσταση, *Αρχαιολογία* 1994, σ. 254.

θηκε ως αποθήκη όπλων, ενώ μετά την απελευθέρωση και κατά την περίοδο της διακυβέρνησης του ελληνικού κράτους από τον Καποδίστρια λειτούργησε ως κοινό αλληλοδιδακτικό σχολείο.

Η ανασκαφική έρευνα πραγματοποιήθηκε το 2002 στο πλαίσιο της σύνταξης μελέτης συντήρησης και αποκατάστασης του μνημείου και προέκυψαν στοιχεία που σχετίζονται αφενός με τις οικοδομικές φάσεις του και αφετέρου με την αποκάλυψη ναών βυζαντινών χρόνων και αδιάγνωστων οικοδομικών λειψάνων.

Εσωτερικά, με την αφαίρεση του νεότερου ξύλινου πατώματος, εντοπίστηκε σε βάθος 0,60 μ. το αρχικό επίπεδο του κυρίως ναού και δάπεδο από καλντερίμι. Αποκαλύφθηκε, επίσης, το κάτω τμήμα των πεσσών, οι οποίοι εδράζονται σε τετράγωνη πώρινη βάση αποτμημένη στις γωνίες και κτιστός επιχωμένος ορθογώνιος τάφος (διαστ. 1,80×0,65 μ.) στο νότιο κλίτος. Η κατασκευή του τοποθετείται στην περίοδο ανέγερσης του Αγίου Νικολάου και πιθανότατα προοριζόταν για την ταφή προσώπου σχετιζόμενου με το μνημείο.

Εξωτερικά, οι τομές για τον εντοπισμό της κατάστασης διατήρησης των θεμελίων παρουσίασαν τα ακόλουθα:

Στη δυτική όψη αποκαλύφθηκαν οι πώρινοι αναβαθμοί της κλίμακας εισόδου και δάπεδο από πατητό αμμοκονίαμα θραυσμένου κεραμικού. Στη νοτιοδυτική γωνία τμήμα λιθοδομής με υδραυλικό επίχρισμα που εισχωρεί στον τοίχο του Αγίου Νικολάου και αποτελεί τμήμα προγενέστερης κατασκευής.

Ανατολικά, εντοπίστηκε η κρηπίδα θεμελίωσης της νότιας και της κεντρικής αψίδας και λείψανα τοίχων μεταγενέστερων οικοδομικών φάσεων (κλίμακα πέντε βαθμίδων και τοιχάριο αργολιθοδομής).

Η βόρεια πλευρά θεμελιώνεται στο φυσικό βράχο. Στη δυτική και ανατολική γωνία της εντοπίστηκαν μεταγενέστερα τοιχάρια, πιθανότατα για τη συγκράτηση της επίχωσης, που περιείχε μεγάλο αριθμό οστών από ανακομιδές. Στο μέσο περίπου της βόρειας πλευράς αποκαλύφθηκε πήλινος αγωγός συγκέντρωσης των ομβρίων της ανωδομής του μνημείου σε παρακείμενη στέρνα.

Η νότια πλευρά είναι θεμελιωμένη, επίσης, στο φυσικό βράχο με τη διαμόρφωση χαμηλής κρηπίδας, και σε ερείπια παλαιότερων κτισμάτων (Σχέδ. 6). Στη λιθοδομή της εισχωρεί τμήμα αψίδας βυζαντινού ναού (ναός Α), γνωστού στη βιβλιογραφία[151].

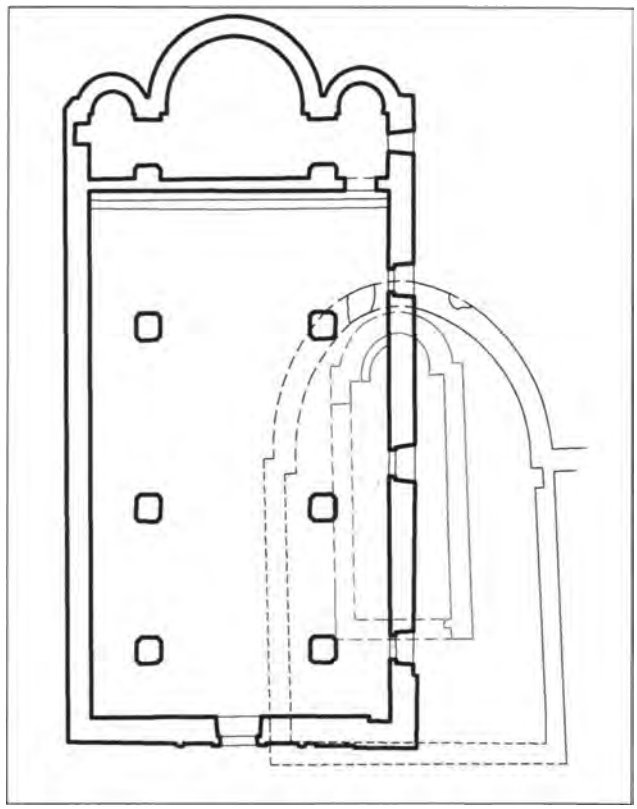

Σχέδ. 6. Νομός Λακωνίας. Μονεμβασία. Άγιος Νικόλαος. Ανασκαφικές εργασίες στη νότια εξωτερική πλευρά και στο εσωτερικό του μνημείου. Κάτοψη ευρημάτων.

Με τις ανασκαφικές εργασίες στη νότια εξωτερική πλευρά του Αγίου Νικολάου και ακολούθως στο εσωτερικό του αποκαλύφθηκαν νέα στοιχεία για το βυζαντινό ναό (Α) και τμήματα τοίχων που τεκμηριώνουν την ύπαρξη δεύτερου ναού (ναός Β), που τοποθετείται σε προγενέστερη αυτού οικοδομική φάση. Φαίνεται ότι σε άγνωστο χρόνο ο ναός Β ερειπώθηκε και στο περίγραμμά του περικλείστηκε ο ναός Α. Αναλυτικότερα:

1. *Ναός Β*: Εξωτερικά του Αγίου Νικολάου εντοπίστηκε τμήμα της αψίδας του ναού και της νότιας μακράς πλευράς του. Η αψίδα είναι θεμελιωμένη στο βράχο και έχει καταστραφεί στο σημείο που εισχωρεί στο νότιο τοίχο του ναού. Τμήμα της αψίδας εντοπίστηκε στο εσωτερικό του Αγίου Νικολάου, σε βάθος 2,35 μ. Η αποσπασματικότητα των αποκαλυφθέντων οικοδομικών λειψάνων και οι εκτεταμένες μεταγενέστερες επεμβάσεις δεν επαρκούν για την ασφαλή αναγνώριση της αρχιτεκτονικής μορφής του ναού. Ωστόσο, με μια πρώτη ανάγνωση

151. Ν.Α. Βέης, Ο Ελκόμενος Χριστός της Μονεμβασίας μετά παρεκβάσεων περί της αυτόθι Παναγίας της Χρυσαφιτίσσης, *Πρακτικά της εν Αθήναις Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας*, περ. Γ΄, τ. 1 (1932), σ. 78-79 και Χ. Καλλιγά, Η εκκλησιαστική αρχιτεκτονική στην Μονεμβασία κατά τη Β΄ Ενετοκρατία και το καθολικό παρεκκλήσι της Αγίας Άννας, *Εκκλησίες μετά την Άλωση*, τ. Α΄, Αθήνα 1979, σ. 250.

των σωζόμενων στοιχείων προκύπτει ένας μονόχωρος ναός, με μεγάλη αψίδα ιερού (εσωτ. διαστ. 8×7,60 μ.).

Σε άγνωστο χρόνο ο ναός ερειπώθηκε και ο νότιος τοίχος του καταλήφθηκε και χρησιμοποιήθηκε από την όμορη ερειπωμένη, σήμερα, οικία (φερόμενης ιδιοκτησίας Παναγιωτάκη). Μάλιστα τμήμα του είχε διαμορφωθεί σε οικιακή εστία.

2. *Ναός Α*: Εξωτερικά του Αγίου Νικολάου, με την απομάκρυνση της νεότερης επίχωσης, εντοπίστηκε ο νότιος τοίχος του ναού, στην εξωτερική παρειά του οποίου εντοπίστηκε δάπεδο ασβεστιτικού κονιάματος με θραύσματα πλίνθου. Η τομή στο εσωτερικό του Αγίου Νικολάου αποκάλυψε τη συνέχεια της αψίδας του ναού, τμήμα του βόρειου πλευρικού τοίχου και του δαπέδου του. Η αψίδα (μέγ. ύψ. 1,06 και πάχ. 0,60 μ.) είναι χτισμένη με λαξευμένους πωρόλιθους και λίγους αργούς λίθους, στα σημεία ένωσης των λιθοσωμάτων, και διατηρεί δύο στρώματα πατητού επιχρίσματος ασβεστοκονιάματος (Πίν. 82 δ). Το εσωτερικό της περιτρέχει χαμηλό θρανίο, που πιθανότατα αποτελεί ένδειξη απλής μορφής συνθρόνου[152]. Το δάπεδο του ναού εντοπίστηκε σε βάθος -2,75 μ. Κατά χώραν σώζονται δύο πλάκες (20×20 και 27×27 εκ.), ενώ διατηρούνται τα ίχνη από την τοποθέτηση άλλων τριών. Ο βόρειος τοίχος του ναού σώζεται αποσπασματικά, σε μήκος 0,74 μ., και διατηρεί ίχνη κονιάματος επίχρισης.

Ο ναός, σύμφωνα με τα αποκαλυφθέντα στοιχεία, ανήκει στον τύπο του μονόχωρου ναού, εσωτ. διαστ. 7,35×2,80 μ., χωρίς την αψίδα. Η κάλυψή του, όπως προκύπτει από τις διαστάσεις του, γινόταν με θόλο. Ο τύπος του μονόχωρου θολοσκέπαστου ναού είχε μεγάλη διάδοση κατά τη βυζαντινή εποχή, αλλά και κατά τους μεταβυζαντινούς χρόνους στην περιοχή της Επιδαύρου Λιμηράς[153]. Στη Μονεμβασία[154] ο τύπος απαντά σε μικρών διαστάσεων ναούς (Άγιο Ανδρέα, Άγιο Αθανάσιο, Αγία Παρασκευή, ανώνυμο ναό στην Άνω Πόλη, κ.ά.). Η ακριβής χρονολόγησή του είναι δύσκολη, γιατί τα λίγα αποκαλυφθέντα κατασκευαστικά στοιχεία παρουσιάζουν μια γενικότερη χρήση στη Μονεμβασία και γενικότερα στον ελλαδικό χώρο και δεν είναι μορφές χαρακτηριστικές μιας εποχής[155].

Γ. Με την περίοδο ανέγερσης (αρχές 18ου αιώνα) του Αγίου Νικολάου συνδέεται πιθανότατα τοίχος που αναπτύσσεται εγκάρσια στο βόρειο τοίχο του ναού Α (Σχέδ. 7). Πρόκειται για ισχυρή λιθοδομή (ύψ. 1,22 και πάχ. 0,85 μ.), το μήκος της οποίας δεν διερευνήθηκε (1,45 μ. το αποκαλυφθέν), καθώς η τομή για λόγους στατικής επάρκειας του μνημείου δεν συνεχίστηκε. Είναι, όμως, βέβαιο ότι διήκει στο εσωτερικό του ναού με κατεύθυνση δυτικά και ανατολικά. Η έλλειψη οργανικής σύνδεσής της με τους προγενέστερους ναούς, η θέση της σε σχέση με τους πεσσούς και η χρήση κοινού κονιάματος με τις τοιχοποιίες του Αγίου Νικολάου συνηγορούν στη διαπίστωση ότι κατασκευάστηκε ως τοίχος θεμελίωσης των πεσσών του. Σημειώνουμε ότι η επίχωση των παλαιότερων ναών εκτελέστηκε την περίοδο κατασκευής του μνημείου και περιείχε θραύσματα κεραμικής βυζαντινών και μεταβυζαντινών χρόνων.

Συμπερασματικά, οι τομές στο ναό του Αγίου Νικολάου οδήγησαν στα εξής συμπεράσματα:

Σε πρώτη οικοδομική φάση τοποθετείται ο ναός Β. Σε άγνωστο χρόνο ο ναός ερειπώθηκε και στο περίγραμμά του περικλείστηκε ο μικρότερων διαστάσεων βυζαντινός ναός Α.

Σε τρίτη οικοδομική φάση, η οποία τοποθετείται με βάση την κτητορική επιγραφή του Ανδρέα Λικίνιου στο 1703, χτίστηκε ο ναός του Αγίου Νικολάου καταλαμβάνοντας τα ερείπια των προγενέστερων ναών. Το κτίριο δεν εγκαινιάστηκε ως ναός και στα μέσα του 19ου αιώνα δέχθηκε σημαντικές επεμβάσεις στο πλαίσιο της μετατροπής του σε σχολείο. Την περίοδο αυτή, όπως διαπιστώνεται από τη χρήση κοινού δομικού κονιάματος, πραγματοποιήθηκε η κατασκευή του ξύλινου πατώματος και του διαχωριστικού τοίχου στο ιερό, η επίχριση του εσωτερικού του, η διάνοιξη και αναδιαμόρφωση των παραθύρων στο νότιο τοίχο, η φραγή των παραθύρων στον τρούλο και στο βόρειο τοίχο και στην εσοχή του κωδωνοστασίου.

Κεντρική πλατεία Κάτω Πόλης Μονεμβασίας

Με αφορμή αίτημα του Δήμου Μονεμβασίας, για τη σύνταξη μελέτης πλακόστρωσης της κεντρικής πλατείας της Κάτω Πόλης Μονεμβασίας, πραγματοποιήθηκαν το 2000-2001 διερευνητικές τομές, με σκοπό τον εντοπισμό του αρχικού επιπέδου και την τεκμηρίωση της αρχικής μορφής της πλατείας. Από την έρευνα εντοπίστηκαν σημαντικά στοιχεία για τον πολεοδομικό ιστό της Κάτω Πόλης, που τεκμηριώνουν ότι ο χώρος ήταν δομημένος. Αναλυτικότερα:

Α. Η τομή Α (Σχέδ. 8) αποκάλυψε δύο κτιστούς κιβωτιόσχημους τάφους, χτισμένους σε παλαιότερο δάπεδο

152. Σύνθρονα απλής μορφής απαντούν σε βυζαντινά μνημεία της περιοχής Επιδαύρου Λιμηράς. Ν.Β. Δρανδάκης και συνεργάτες, Έρευνα στην Επίδαυρο Λιμηρά, *ΠΑΕ* 1982, σ. 387, 421, 461.

153. Δρανδάκης, ό.π., σ. 350 κ.ε. *ΠΑΕ* 1983, σ. 209-217.

154. Καλλιγά, ό.π., σ. 245. Δεργκάλιν - Κούλογλου, ό.π., σ. 50-54.

155. Ίδια διάταξη λιθοδομής απαντά σε ναούς βυζαντινών χρόνων στη Μονεμβασία, όπως σε ερειπωμένο ναό πλησίον της ακρόπολης στην Άνω Πόλη.

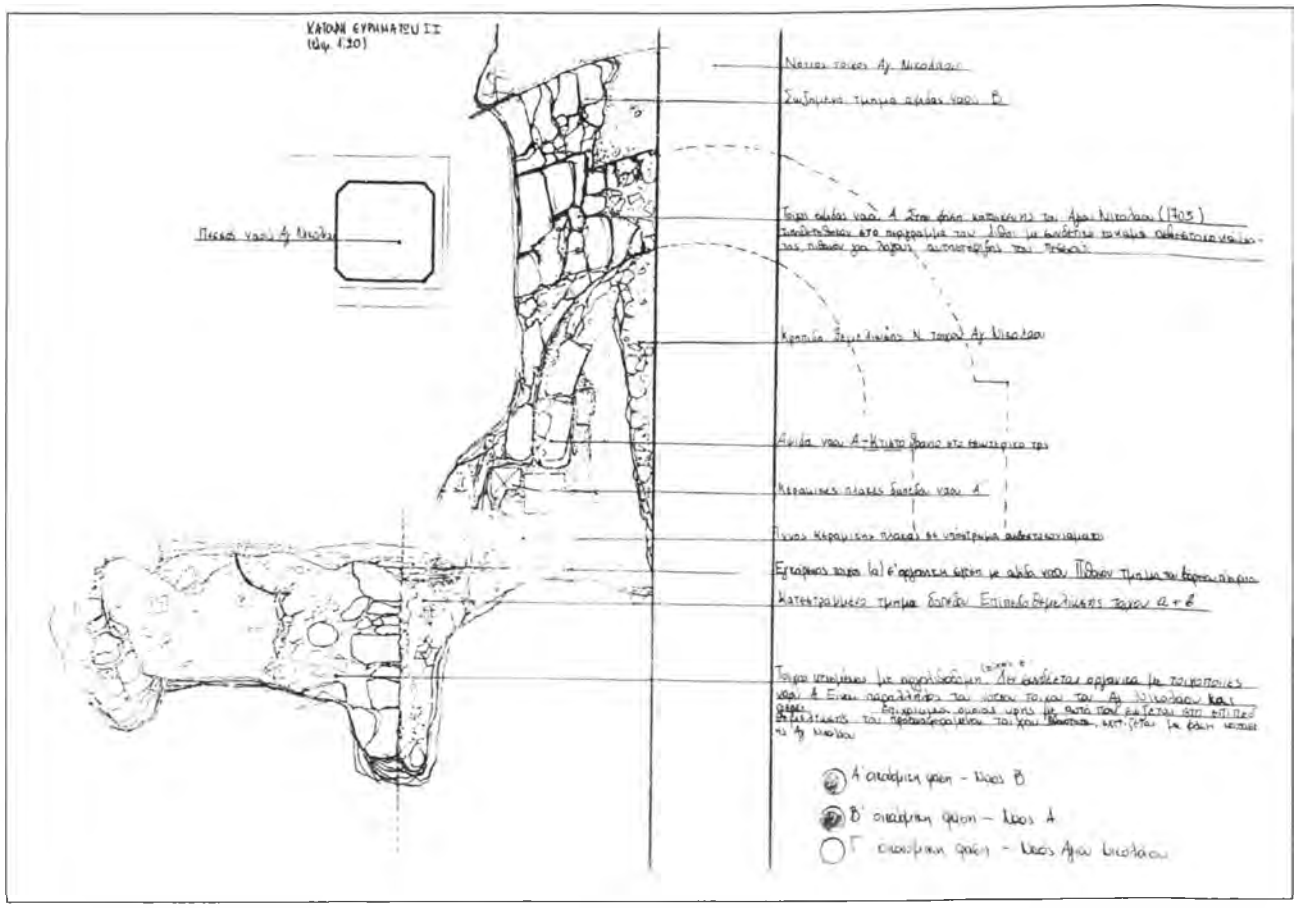

Σχέδ. 7. Νομός Λακωνίας. Μονεμβασία. Άγιος Νικόλαος. Ευρήματα στο εσωτερικό του. Κάτοψη.

καλντεριμιού. Ο τάφος 1 περιείχε οστά από ανακομιδές ταφών και το σκελετό ενός νεκρού. Ο τάφος 2 δέχθηκε σε επάλληλα στρώματα μεγάλο αριθμό οστών και τέσσερα κρανία από ανακομιδές. Οι τάφοι ήταν ακτέριστοι και δεν βρέθηκαν καλυμμένοι. Τα τοιχώματά τους ήταν κατασκευασμένα με κοινή αργολιθοδομή και σποραδικές πλίνθους. Η παλαιότερη κεραμική που εντοπίστηκε χρονολογείται στο 17ο-18ο αιώνα και συνηγορεί στη χρονολόγησή τους κατά την περίοδο αυτή.

Το επίπεδο του καλντεριμιού -0,89 μ. βρίσκεται στο ίδιο επίπεδο με το δάπεδο του νάρθηκα της εκκλησίας του Ελκόμενου Χριστού. Όμοιας μορφής καλντερίμι εντοπίστηκε στο ίδιο υψομετρικό επίπεδο και στην τομή Δ. Πιθανότατα αποτελεί το αρχικό δάπεδο ελεύθερου χώρου στο χώρο της σημερινής πλατείας, το οποίο και καταργήθηκε με την κατασκευή των τάφων.

Β. Η τομή Β αποκάλυψε τμήματα λιθοδομών και καμάρας, η πρόσβαση στην οποία γίνεται μέσω πώρινης κλίμακας δύο κατευθύνσεων με ενδιάμεσο πλατύσκαλο. Η νότια πλευρά της καμάρας είναι επιχωμένη και φραγμένη, σε μεταγενέστερη φάση, με ξερολιθιά και τμήματα κακότεχνης τοιχοποιίας.

Γ. Στις τομές Γ και Δ εντοπίστηκαν στο ίδιο υψομετρικό επίπεδο δύο τμήματα τοιχοποιίας, με κοινά μορφολογικά και κατασκευαστικά χαρακτηριστικά. Είναι χτισμένα με λαξευμένους πωρόλιθους, κατά το ισόδομο σύστημα δόμησης, και φαίνεται ότι συναποτελούν τμήμα κτιρίου, αδιάγνωστης μορφής και χρήσης. Για την τεκμηρίωση των ευρημάτων θα πρέπει να συνεχιστεί η ανασκαφή.

Δ. Η τομή Ε αποκάλυψε δάπεδο από κουρασάνι που αποτελεί την ανωδομή της υποκείμενης στέρνας και τμήμα τοιχοποιίας παράλληλης στον ανατολικό τοίχο του παρακείμενου τζαμιού που λειτουργεί ως μουσείο. Στην εσωτερική πλευρά της τοιχοποιίας εντοπίστηκαν δύο κεραμικές πλάκες[156] (διαστ. 0,20×0,30×0,04 μ.).

156. Ίδιες πλάκες είχαν εντοπιστεί στο εσωτερικό του τζαμιού, στοιχείο που υποδεικνύει ότι το κτίριο εκτεινόταν προς την πλατεία και ότι πιθανώς το αποκαλυφθέν τμήμα της τοιχοποιίας με την υποκείμενη καμάρα εντάσσεται στην αρχική φάση κατασκευής του κατά το 16ο αιώνα. Με τη μετατροπή του, ωστόσο, κατά τη Β΄ Ενετοκρατία (1690-1715) σε ίδρυμα Καπουτσίνων μοναχών περιορίστηκε στις σημερινές του διαστάσεις.

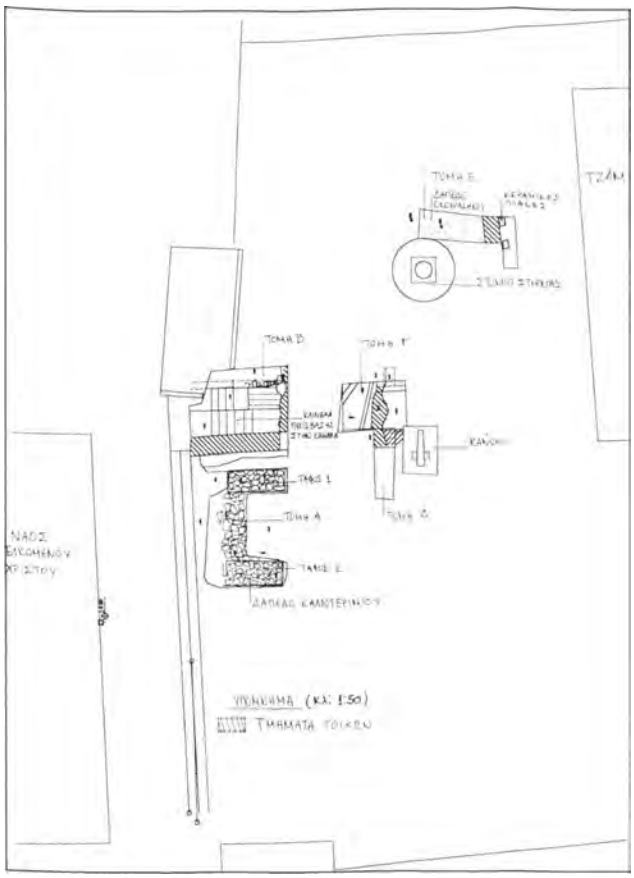

Σχέδ. 8. Νομός Λακωνίας. Μονεμβασία. Κεντρική πλατεία Κάτω Πόλης. Κάτοψη ευρημάτων.

Παναγία Μυρτιδιώτισσα[157]

Ο ναός[157] βρίσκεται βόρεια του Ελκόμενου Χριστού στην Κάτω Πόλη Μονεμβασίας. Ανήκει στον τύπο της μονόκλιτης βασιλικής με τρούλο. Η κατασκευή και μορφολογία του ναού – στρογγυλοί φεγγίτες, διαμόρφωση θύρας, αέτωμα όψης, διακοσμητικά γείσα, ελαφρά οξυκόρυφα τόξα – φανερώνουν επιδράσεις δυτικής αρχιτεκτονικής και το ανάγουν χρονικά στην περίοδο της Β΄ Ενετοκρατίας (1690-1715).

Το 2002 και προκειμένου να συνταχθεί μελέτη συντήρησης και αποκατάστασης του μνημείου πραγματοποιήθηκαν διερευνητικές τομές για τη διαπίστωση της κατάστασης θεμελίωσής του και τον εντοπισμό τυχόν αρχικού δαπέδου. Από την έρευνα διαπιστώθηκε ότι το μνημείο, στη νότια και ανατολική πλευρά του, έχει θεμελιωθεί και έχει ενσωματώσει στην κατασκευή του παλαιότερα κτίσματα, η χρήση και λειτουργία των οποίων καταργήθηκε την περίοδο ανέγερσής του. Οι τομές στο δάπεδο δεν αποκάλυψαν ίχνος παλαιότερου δαπέδου.

Κεντρική πύλη

Το συγκρότημα της κεντρικής πύλης ανοίγεται στο μέσο περίπου του δυτικού τείχους της Κάτω Πόλης. Το άνοιγμά της είναι τοξωτό και πλαισιώνεται από τετράγωνο διάχωρο, διαμορφωμένο κατά το ισόδομο σύστημα, με λαξευμένους πωρόλιθους. Στο εσωτερικό της αναπτύσσονται δύο διαδοχικοί θολωτοί χώροι σε διάταξη Γ. Στη βόρεια πλευρά του πρώτου διαμορφώνονται δύο τυφλά αψιδώματα, ενώ δυτικά του δεύτερου μία καμάρα.

Το 2004, στο πλαίσιο των εργασιών μεταστέγασης του Υ/Σ της ΔΕΗ και του ΟΤΕ από την κλειστή εσωτερική καμάρα της κεντρικής πύλης της Μονεμβασίας σε άλλο χώρο, πραγματοποιήθηκε τομή στο δάπεδο της δρομικής καμάρας της πόλης για την υπογειοποίηση των δικτύων. Μετά την αφαίρεση των νεότερων σχιστολιθικών πλακών του δαπέδου εντοπίστηκε το αρχικό δάπεδο παλαιού καλντεριμιού και τμήματα τοίχων αργολιθοδομής με ισχυρό ασβεστιτικό δομικό κονίαμα (τοίχος α΄ και β΄) (Σχέδ. 9). Πιθανότατα αποτελούσαν τμήματα του βυζαντινού δυτικού τείχους της Κάτω Πόλης Μονεμβασίας, μέρος του οποίου καθαιρέθηκε για τη διάνοιξη της πύλης[158].

Το ίδιο έτος πραγματοποιήθηκαν διερευνητικές εργασίες και στο πλαίσιο του έργου «Αποκατάσταση - Συντήρηση μνημείων και ανάδειξη Αρχαιολογικού Χώρου Μονεμβασίας», υποέργο «Συντήρηση - Ανάδειξη κεντρικής πύλης Κάτω Πόλης Μονεμβασίας». Οι τομές αποκάλυψαν δάπεδο καλντεριμιού στο χώρο εξωτερικά της πύλης εισόδου, στις δρομικές καμάρες και στην καμάρα που αναπτύσσεται στη νότια πλευρά του συγκροτήματος. Εντοπίστηκαν, επίσης, οι μαρμάρινες βάσεις πάκτωσης των θυρών και αποκολλήθηκαν επτά μαρμάρινα γλυπτά που ήταν τοποθετημένα, σε β΄ χρήση, ως πλάκες στο δάπεδο της θύρας.

Από τις διερευνητικές τομές στις λιθοδομές του δυτικού τείχους, στο σημείο που εσωτερικά διαμορφώνεται η καμάρα, διαπιστώθηκαν τα ακόλουθα:

Τμήμα του δυτικού τείχους καθαιρέθηκε τη δεκαετία του 1940, προκειμένου να διαμορφωθεί άνοιγμα για τη διέλευση και στάθμευση αυτοκινήτου στο εσωτερικό της πύλης. Τη δεκαετία του 1970 το άνοιγμα φράχθηκε εξω-

157. Βλ. υποσημ. 149.

158. Η διαμόρφωση της πύλης τοποθετείται στην περίοδο Α΄ Τουρκοκρατίας (1464-1540). Αλ. και Χ. Καλλιγά, Μονεμβασία, *Ελληνική Παραδοσιακή Αρχιτεκτονική, Πελοπόννησος*, Α΄, Αθήνα 1990, σ. 22

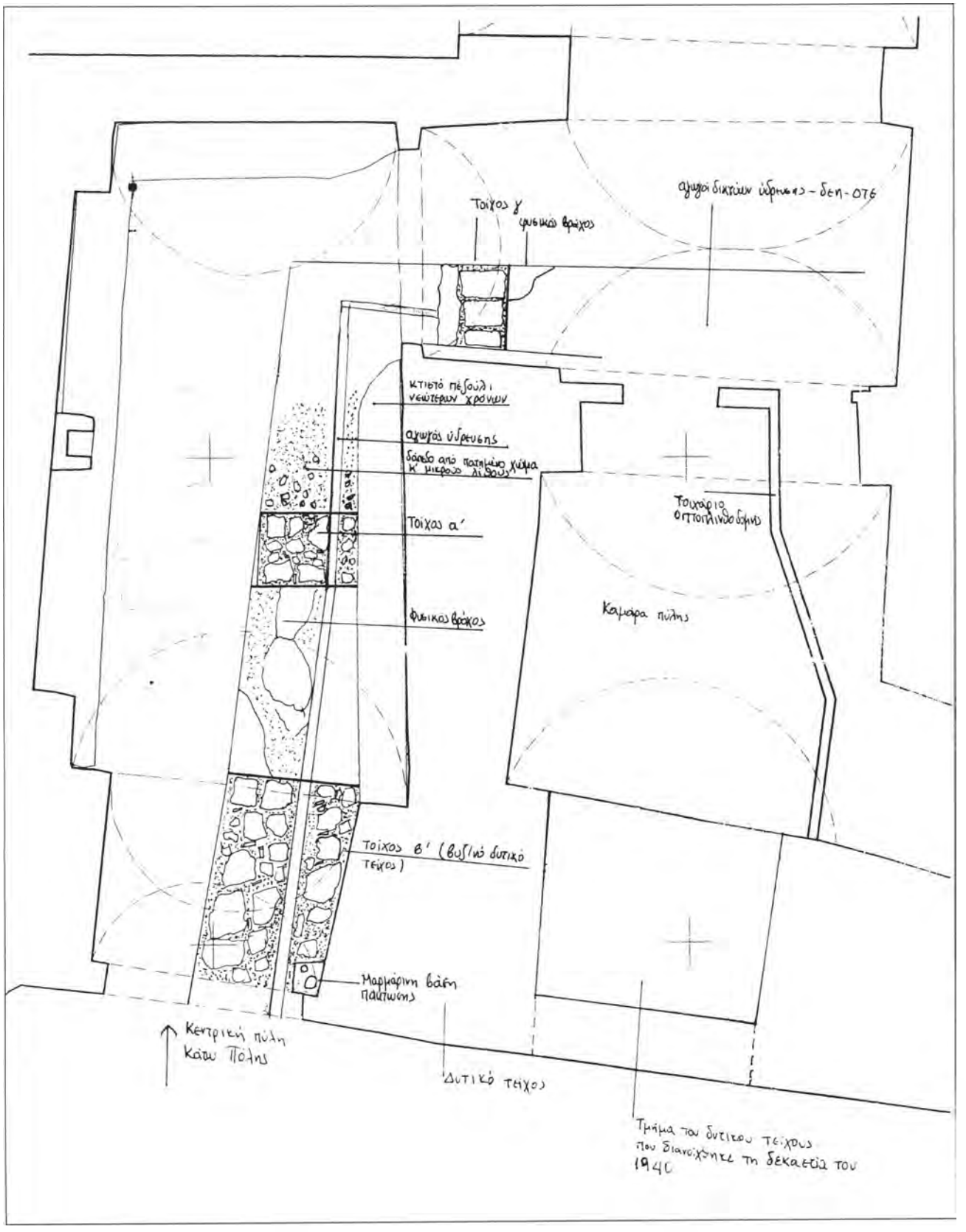

Σχέδ. 9. Νομός Λακωνίας. Μονεμβασία. Κεντρική πύλη. Κάτοψη ευρημάτων.

τερικά και εσωτερικά με αργολιθοδομές. Με την καθαίρεση του εσωτερικού τοίχου αποκαλύφθηκε η λιθοδομή της θεμελίωσης του τείχους.

Στο πάχος του τείχους διαμορφώνεται ημικυκλική κόγχη κανονιοθυρίδας, ύψ. 1,30 και μέγ. πλ. 1,35 μ. Η απόληξη της θυρίδας βολής είχε φραχθεί στους νεότερους χρόνους, εσωτερικά και εξωτερικά, με αργολιθοδομή.

ΑΙΜΙΛΙΑ ΜΠΑΚΟΥΡΟΥ - ΠΑΝΑΓΙΩΤΑ ΣΚΑΓΚΟΥ

ΝΟΜΟΣ ΑΡΚΑΔΙΑΣ

Καρύταινα

Κάστρο[159]

Τα έτη 2002 και 2003 πραγματοποιήθηκαν εργασίες διερεύνησης[160] στο εσωτερικό του Κάστρου της Καρύταινας, ενώ λήφθηκαν και άμεσα στερεωτικά μέτρα, με στόχο την εκπόνηση μελέτης συντήρησης και ανάδειξης του Κάστρου[161].

Αρχικά πραγματοποιήθηκαν εκτεταμένοι καθαρισμοί σε όλο το χώρο, προκειμένου να αναδειχθούν σημαντικοί τομείς του Κάστρου και να καταστούν εμφανή τα περιγράμματα των κτισμάτων. Επίσης, τοποθετήθηκαν περιφράξεις στα επικίνδυνα σημεία των τειχών, καθώς και σιδερένιες εσχάρες στα σημεία όπου εντοπίστηκαν ανοίγματα κιστερνών. Καθαρισμοί διενεργήθηκαν και στο εσωτερικό της λεγόμενης «οικίας του Θ. Κολοκοτρώνη»[162], η οποία βρίσκεται ΝΑ. του Κάστρου και κάτω από το νότιο πύργο του, καθώς και στο χώρο γύρω από το βυζαντινό πύργο[163], ο οποίος βρίσκεται ΒΑ. του Κάστρου.

Ακολούθως, στο θολωτό πέρασμα της κεντρικής πύλης του Κάστρου ενισχύθηκαν τα ήδη υπάρχοντα ξύλινα υποστυλώματα (από τις εργασίες της 5ης ΕΒΑ το 1989) με την τοποθέτηση νέων υποστυλωμάτων.

Στο πλαίσιο της διερεύνησης του εσωτερικού χώρου του Κάστρου πραγματοποιήθηκαν τρεις ανασκαφικές τομές. Συγκεκριμένα, η ανασκαφική τομή Ι (Πίν. 83 α) διανοίχθηκε στο κεντρικό τμήμα του Κάστρου και σε σημείο όπου διακρίνονταν στο έδαφος τα υπολείμματα ενός ορθογώνιου κτίσματος με προσανατολισμό Β.-Ν. Αποκαλύφθηκαν τα θεμέλια κτίσματος, εσωτ. διαστ. 5,40×4,25 μ. Ο τρόπος απόδοσης της τοιχοποιίας του με αργολιθοδομή, συνδετικό κονίαμα και κεραμίδια στους αρμούς είναι ανάλογος με αυτόν των τειχών του Κάστρου, το οποίο οικοδομήθηκε στα μέσα του 13ου αιώνα και συνεπώς το κτίσμα θα μπορούσε να ενταχθεί σε αυτή την εποχή.

Η ανασκαφική τομή ΙΙ (Πίν. 83 β) διανοίχθηκε στο σημείο της κεντρικής αυλής και πιο συγκεκριμένα απέναντι από την κεντρική πύλη του Κάστρου, κοντά στο δυτικό τείχος. Σε βάθος 0,15 μ. από τις επιφανειακές επιχώσεις αποκαλύφθηκε τοίχος κτίσματος, ο οποίος εκτείνεται παράλληλα με το δυτικό τείχος. Το θυραίο άνοιγμα του κτίσματος διαμορφώνεται τοξωτό από λαξευμένους πωρόλιθους (το άνω τμήμα του τόξου δεν διασώζεται). Έχει άνοιγμα 2,30 μ. και το μέγιστο σωζόμενο ύψος των παρειών φθάνει τα 2 μ. Επίσης, αποκαλύφθηκε και το κατώφλι της θύρας, το οποίο είναι λαξευμένο στο βραχώδες έδαφος. Εμφανείς είναι μέχρι σήμερα οι δύο κυκλικές υποδοχές εσωτερικά του κατωφλιού, που χρησίμευαν για να γυρίζουν οι στροφείς των θυροφύλλων. Τέλος, σε ύψος 1,45 μ. από το κατώφλι και προς τα πάνω στη βόρεια παρειά αποκαλύφθηκε σιδερένιος μεντεσές, γύρω από τον οποίο θα περιστρεφόταν το θυρόφυλλο της πύλης. Από τις εργασίες αποχωμάτωσης στα νότια και ανατολικά της θύρας διαπιστώθηκε ότι το βραχώδες έδαφος μπροστά από αυτήν είναι λαξευμένο έτσι ώστε να έχει ανηφορική κλίση προς Α. Η είσοδος δηλαδή προς το κτίριο ακολουθούσε κατηφορική πορεία από το ψηλότερο σημείο της αυλής προς το χαμηλότερο επίπεδο του κτιρίου. Επιπρόσθετα, νοτιοανατολικά της θύρας και μόλις μερικά εκατοστά κάτω από την επιφάνεια των επιχώσεων, βρέθηκε μια κυκλική κατασκευή, διαμ. 2,10 μ., με κοίλο το εσωτερικό της, επιχρισμένη με υδραυλικό κονίαμα (κουρασάνι). Το χείλος της διατηρείται μόνο στο νότιο τμήμα της σε ύψος 0,20 μ., ενώ το υπόλοιπο έχει καταπέσει. Πιθανώς χρησίμευε ως ποτίστρα για τα άλογα. Οι εργασίες διερεύνησης συνεχίστηκαν στα νότια της θύρας, όπου αποκαλύφθηκαν επτά ακόμα τοίχοι, οι οποίοι σχηματίζουν τέσσερις μικρούς, σχεδόν τετράγωνους, χώρους, που θα είχαν πιθανότατα αποθηκευτική χρήση. Από τους οκτώ τοίχους της τομής οι δύο χρονολογούνται στα μέσα του 13ου αιώνα, ενώ οι υπόλοιποι έξι σε μια ύστερη εποχή, πιθανότατα στην οθωμανική περίοδο.

Η ανασκαφική τομή ΙΙΙ (Πίν. 83 γ) διανοίχθηκε μερικά μέτρα βορειότερα της προηγούμενης και κοντά στο δυτικό τείχος. Αποκαλύφθηκαν επτά τοίχοι, από τους

159. Ν.Κ. Μουτσόπουλος, Από τη Βυζαντινή Καρύταινα, *Πελοποννησιακά* ΙΣΤ΄, σ. 131-133 και 135 κ.ε. Α. Bon, *La Morée franque*, Paris 1969, σ. 363-369, 629-633, 680-684. Ε. Καρποδίνη, *Τα κάστρα της Πελοποννήσου*, Αθήνα 1990, σ. 72-81.

160. Τη διερεύνηση πραγματοποίησε η έκτακτη αρχαιολόγος Ε. Γιαννούλη.

161. Οι εργασίες έγιναν με χρηματοδότηση από το Ειδικό Αναπτυξιακό Πρόγραμμα του Λεκανοπεδίου Μεγαλόπολης (ΕΑΠ ΙΙ).

162. Μουτσόπουλος, ό.π., σ. 146. Bon, ό.π., σ. 630.

163. Μουτσόπουλος, ό.π., σ. 146-163. Bon, ό.π., σ. 630 και σημ. 3.

οποίους οι τέσσερις αποτελούνται από αργολιθοδομή, αρκετό κονίαμα και ελάχιστα κεραμίδια. Ο τρόπος απόδοσης της τοιχοποιίας τους είναι ανάλογος με αυτόν των τειχών του Κάστρου και επομένως θα μπορούσαν να ενταχθούν και αυτοί χρονολογικά στα μέσα του 13ου αιώνα. Οι υπόλοιποι τρεις τοίχοι, λόγω της παντελούς έλλειψης ασβεστοκονιάματος στην τοιχοποιία, ανήκουν σε μεταγενέστερη εποχή, ίσως στην περίοδο της Β΄ Τουρκοκρατίας. Το γεγονός ότι το κτίριο γειτνίαζε με το δυτικό πύργο του Κάστρου, μας επιτρέπει να υποθέσουμε ότι μπορεί να πρόκειται για βοηθητικό κτίσμα, το οποίο εξυπηρετούσε τις ανάγκες της φρουράς.

Η ανασκαφή έφερε στο φως αρκετά μεγάλο αριθμό οστράκων χρηστικής κυρίως κεραμικής (εφυαλωμένα και μη), που χρονολογείται από τα μεσοβυζαντινά χρόνια έως και την εποχή της Τουρκοκρατίας.

Τα κυριότερα ευρήματα είναι:

1. Από την ανασκαφική τομή Ι ένα ανοικτό αγγείο, πιθανώς πινάκιο, με εφυάλωση και γραπτό διάκοσμο στο εσωτερικό του, κι ένα κλειστό αγγείο χωρίς εφυάλωση, που φέρει στην εξωτερική του επιφάνεια λευκό επίχρισμα και πάνω σε αυτό γραπτή διακόσμηση από μελανούς κύκλους και μικρές παράλληλες γραμμές. Και τα δύο αγγεία ανήκουν στη βυζαντινή εποχή.

2. Από την ανασκαφική τομή ΙΙ το πιο χαρακτηριστικό εύρημα είναι τα τρία συνανήκοντα θραύσματα από το σώμα ενός μικρού αμφορέα και η λαβή του με τη λεγόμενη «πρωτογεωμετρική» γραπτή διακόσμηση, η οποία ανάγεται στα τέλη του 12ου-αρχές 13ου αιώνα. Επίσης, ένα χάλκινο νόμισμα, το οποίο κόπηκε επί κυριαρχίας του Βενετού δόγη Andrea Venier (1382-1400).

3. Τα ευρήματα της ανασκαφικής τομής ΙΙΙ ανήκουν κυρίως στην περίοδο της Τουρκοκρατίας. Το πιο χαρακτηριστικό είναι ένα όστρακο χωρίς εφυάλωση με εγχάρακτη διακόσμηση μικρών ανθεμίων, που έχουν χαραχθεί με λεπτή ακίδα. Πρόκειται για τμήμα πίπας, όμοια με αυτές που συνηθίζονταν την περίοδο της Τουρκοκρατίας.

Επίσης, ανασκαφικές εργασίες πραγματοποιήθηκαν και στην «οικία του Θ. Κολοκοτρώνη» με στόχο να αποκαλυφθεί η είσοδος του κτίσματος. Τα αποτελέσματα της ανασκαφής είναι τα εξής: στο σημείο όπου γωνιάζουν οι δύο χώροι του κτίσματος (Χώρος Α και Χώρος Β) εντοπίστηκε κλίμακα με προσανατολισμό Β.-Ν., η οποία αποτελείται από τέσσερις βαθμίδες και έχει συνολικό μήκος 7,30 μ. και πλάτος που κυμαίνεται μεταξύ 1,50 και 1,80 μ. Είναι κατασκευασμένη από ακατέργαστους λίθους, μεταξύ των οποίων παρεμβάλλεται μόνο χώμα. Εκατέρωθεν της κλίμακας διατηρούνται δύο τοιχία με κατηφορική κλίση, που ορίζουν το πλάτος της. Η κλίμακα οδηγούσε στην είσοδο του Χώρου Β, όπου αποκαλύφθηκε άνοιγμα θύρας στο δυτικό του τοίχο. Το άνοιγμά της φθάνει 1,65 μ. και το πάχος της 0,80 μ. και διατηρείται σε ύψος 1,30 μ. Μπροστά ακριβώς από την είσοδο διαμορφώνονται δύο βαθμίδες, οι οποίες οδηγούν στο κατώφλι της εισόδου. Τα κυριότερα ευρήματα είναι τα εξής: χρηστική κεραμική (κυρίως εφυαλωμένη), ένα μεταλλικό κλειδί και δύο συνανήκοντα τμήματα από τοξωτό λίθινο υπέρθυρο, όλα της μεταβυζαντινής εποχής.

Οι ανασκαφικές τομές και τα κτίσματα που αποκαλύφθηκαν στο Κάστρο της Καρύταινας αποτυπώθηκαν και εκπονήθηκε ειδικό αρχιτεκτονικό σχέδιο[164] (Σχέδ. 10).

ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ ΗΛΙΟΠΟΥΛΟΣ - ΕΛΙΣΣΑΒΕΤ ΓΙΑΝΝΟΥΛΗ

Χαμάμ

Πρόκειται για ημιερειπωμένο κτίσμα, το οποίο αποτελείται από τρεις χώρους. Το διάστημα από 29-1 έως 4-2-2002 πραγματοποιήθηκαν ερευνητικές τομές υπό την επίβλεψη αρχαιολόγου του Κλιμακίου Καλαμάτας, στο πλαίσιο διερεύνησης και τεκμηρίωσης του κτίσματος, αλλά και εντοπισμού πιθανών αρχιτεκτονικών καταλοίπων στο αγροτεμάχιο εντός του οποίου σώζεται. Στη βορειοανατολική γωνία του χώρου ΙΙ του κτιρίου, ο οποίος σημειώνεται ότι είναι επιχωμένος μέχρι τη βάση των σφαιρικών τριγώνων του κατεστραμμένου θόλου, χαράχθηκε τομή, διαστ. 1×2 μ.

Σε βάθος 0,75 μ. από την αρχική στάθμη της επίχωσης αποκαλύφθηκαν τμήματα δύο επάλληλων οριζόντιων αγωγών στην παρειά του βόρειου τοίχου του χώρου ΙΙ. Η τομή 1 συνεχίστηκε σε βάθος 1,25 μ. από τη βάση του υπερκείμενου σφαιρικού τριγώνου, όπου αποκαλύφθηκαν στη βορειοανατολική γωνία του χώρου ΙΙ κατάλοιπα δαπέδου από συμπαγές κονίαμα. Κεραμική δεν εντοπίστηκε εκτός από ένα μικρών διαστάσεων τμήμα εφυαλωμένου πινακίου. Παράλληλα, χαράχθηκε η τομή 2 σε απόσταση 1 μ. από τα νότια όρια του οικοπέδου, διαστ. 1,20 μ. με κατεύθυνση Β.-Ν. και 2,50 μ. Α.-Δ., που αποκάλυψε το φυσικό βράχο.

ΝΙΟΒΗ ΜΠΟΥΖΑ

164. Η μελέτη αποτύπωσης των κτισμάτων πραγματοποιήθηκε από τον ιδιώτη τοπογράφο-μηχανικό ΕΜΠ Ι. Γιαξόγλου, το Φεβρουάριο του 2003.

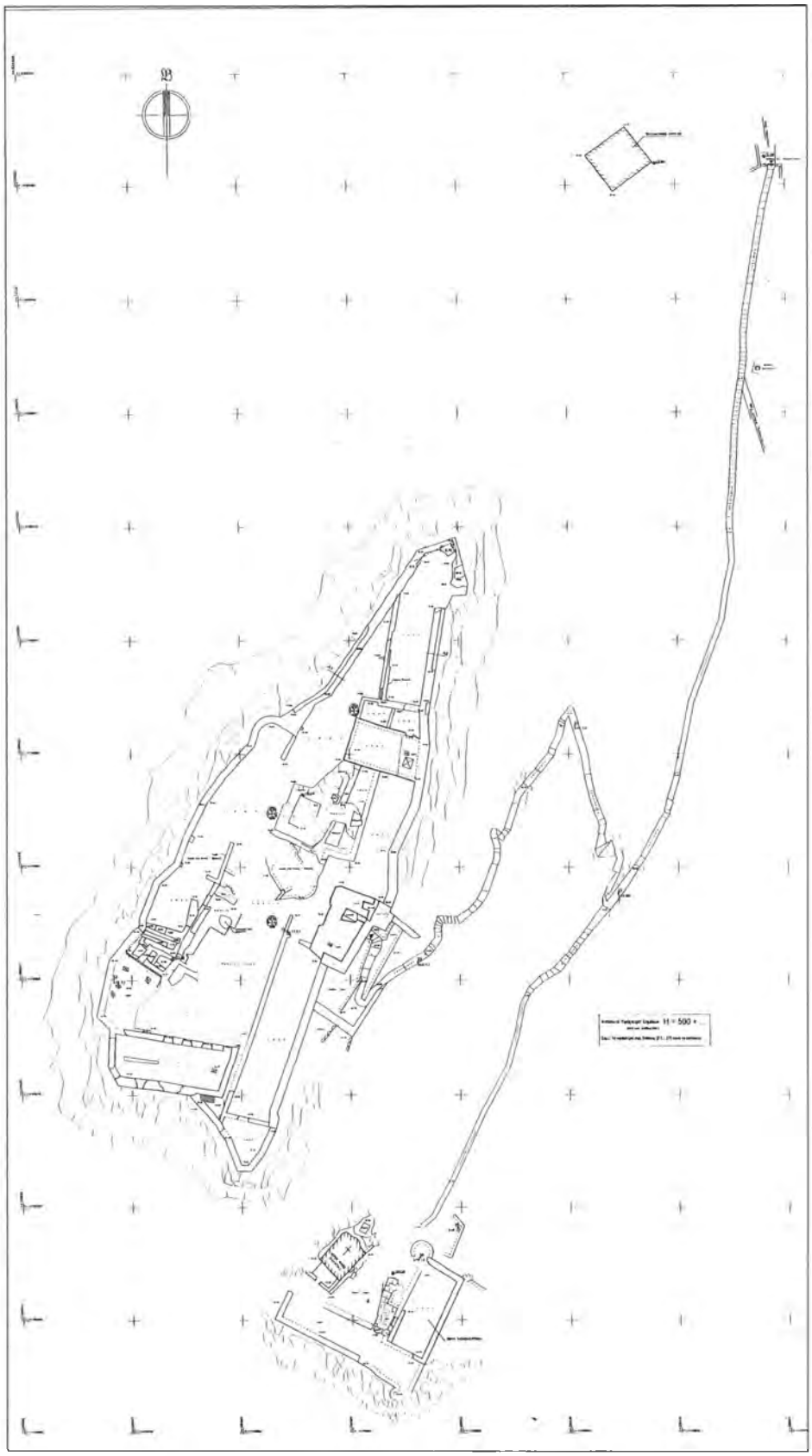

Σχέδ. 10. Νομός Αρκαδίας. Καρύταινα. Κάστρο. Κάτοψη ανασκαφικών τομών στο εσωτερικό του.

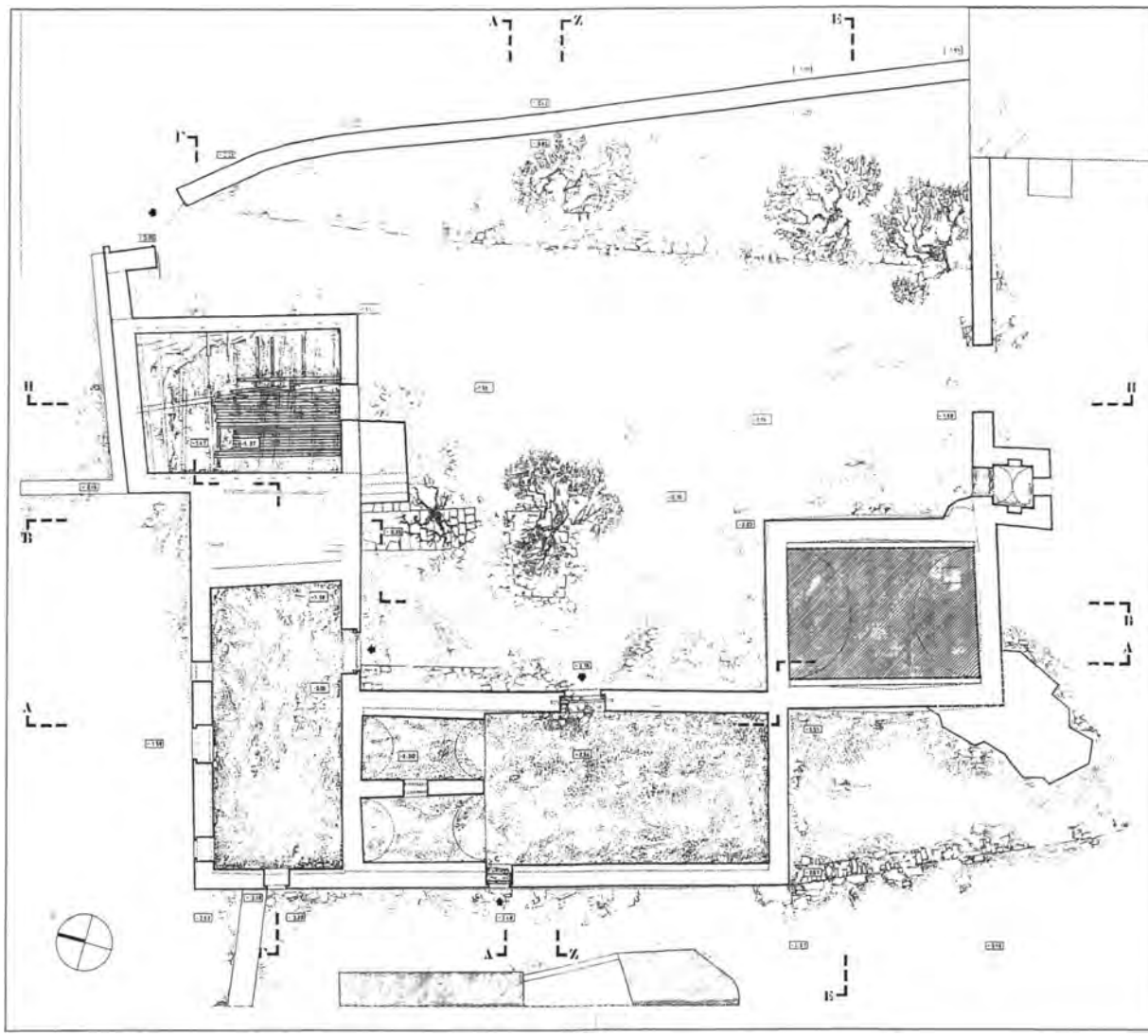

Σχέδ. 11. Νομός Αρκαδίας. Παλούμπα. Πύργος στρατηγού Δ. Πλαπούτα. Κάτοψη διερευνητικών τομών.

Παλούμπα Δήμου Ηραίας

Πύργος στρατηγού Δ. Πλαπούτα[165]

Η κατοικία του στρατηγού της Επανάστασης Δ. Πλαπούτα[166] αποτελεί ιστορικό και αρχιτεκτονικό μνημείο. Η ανέγερση του κτιρίου άρχισε, σύμφωνα με προφορικές μαρτυρίες, το 1795 και ολοκληρώθηκε το 1827. Το συγκρότημα περιλαμβάνει έναν πύργο τετραγωνικής κάτοψης περίπου, που χρονολογείται το 1827 (επιγραφή στο θύρωμα της κεντρικής εισόδου) και ένα κτίσμα κάτοψης τύπου Γ, μεταγενέστερο του πύργου. Το 2003 και στο πλαίσιο της μελέτης αποκατάστασης και επανάχρησης του Πύργου και της κατοικίας, πραγματοποιήθηκαν διερευνητικές τομές τόσο στην αυλή όσο και στο εσωτερικό της οικίας. Οι εργασίες αποχωμάτωσης στο χώρο της αυλής έφεραν στην επιφάνεια κατά τόπους λιθόστρωτο δάπεδο, το οποίο αποτελείται από πλακόπετρες και φυσικό χώμα. Στις δύο διερευνητικές τομές που διανοίχθησαν στον εσωτερικό χώρο της κατοικίας εντοπίστηκε η στάθμη του ισογείου (το φυσικό βραχώδες έδαφος) (Σχέδ. 11).

ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ ΗΛΙΟΠΟΥΛΟΣ - ΕΛΙΣΣΑΒΕΤ ΓΙΑΝΝΟΥΛΗ

165. Ι. Δημακόπουλος, *Το νεότερο ελληνικό σπίτι, Ανθολογία ελληνικής αρχιτεκτονικής*, Αθήνα 1981, σ. 25. Ο ίδιος, Πύργοι: οχυρές κατοικίες, *Πρακτικά Γ΄ Διεθνούς Συνεδρίου Πελοποννησιακών Σπουδών, Καλαμάτα 1985*, Αθήνα 1987-88, τ. Α΄, σ. 338-339.

166. Το σχέδιο της κάτοψης έχει σχεδιαστεί από τον αρχιτέκτονα Αλέξανδρο Θανόπουλο στο πλαίσιο της αρχιτεκτονικής μελέτης για την ανάπλαση του χώρου του Πύργου του Πλαπούτα.

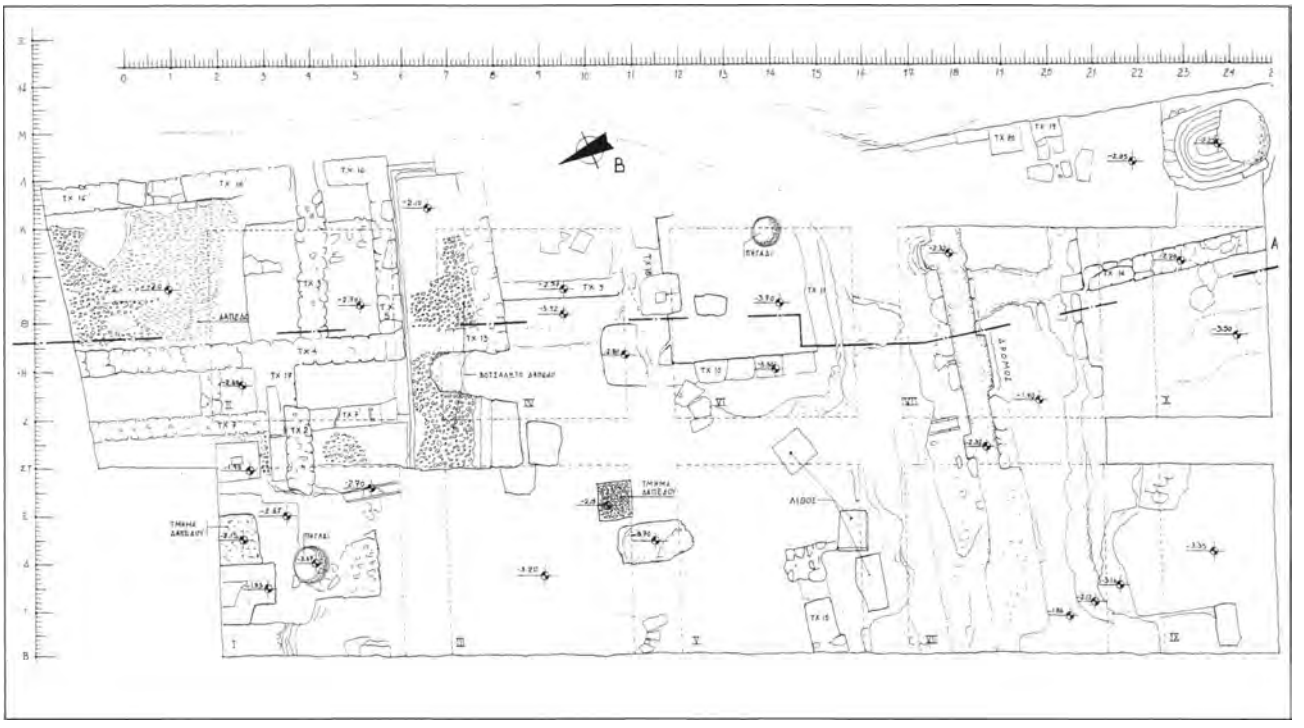

Σχέδ. 12. Νομός Αργολίδας. Άργος. Οδός Καλλέργη. Κάτοψη ανασκαφής.

ΝΟΜΟΣ ΑΡΓΟΛΙΔΑΣ

Άργος

Οδός Καλλέργη (Ο.Τ. 159, οικόπεδο Α. Ρούσσου)

Συνεχίστηκε και ολοκληρώθηκε η σωστική ανασκαφή στο παραπάνω οικόπεδο[167]. Η διερεύνηση επικεντρώθηκε στην καθαίρεση των μαρτύρων και την ενοποίηση του χώρου της ανασκαφής, καθώς και τη διερεύνηση του νοτιοδυτικού τμήματος (Σχέδ. 12).

Αποκαλύφθηκε – στο μεγαλύτερο τμήμα της ανασκαφής – οικία παλαιοχριστιανικών χρόνων (6ος-7ος αι. μ.Χ.). Σε καλύτερη κατάσταση σωζόταν το βορειοδυτικό δωμάτιο της οικίας. Πρόκειται για μακρόστενη αίθουσα, διαστ. 7,50×4,50 μ., με μέγιστο σωζόμενο ύψος τοίχων 0,60 μ. Η τοιχοποιία αποτελείται κυρίως από αδρά πελεκημένους πλακοειδείς λίθους και άλλους ορθογώνιους, σε β΄ χρήση (ανατολικός τοίχος). Στο εσωτερικό βρέθηκαν ίχνη επιχρίσματος. Η κύρια είσοδος ανοιγόταν στα ανατολικά, με πλάτος περίπου 0,70 μ. Σε β΄ χρήση είχε χρησιμοποιηθεί μονολιθικό κατώφλι, καθώς και οι δόμοι που διαμόρφωναν τις παραστάδες του θυρώματος. Το αρχικό δάπεδο του δωματίου ήταν βοτσαλωτό, όπως και τα άλλα δάπεδα των υπόλοιπων χώρων της οικίας. Σε επόμενη φάση κατασκευάστηκε υπόστρωμα από κομμένα κεραμίδια, εφαρμοσμένα κάθετα, επάνω στα οποία υπήρχε ψηφιδωτό, ίχνη του οποίου από σκούρες και λευκές ψηφίδες αποκαλύφθηκαν στο ανατολικό άκρο του δωματίου (Πίν. 83 δ).

Στον επόμενο χώρο, στα νότια του δωματίου, επίσης πάνω από το βοτσαλωτό, εντοπίστηκε παχύ δάπεδο από υδραυλικό κονίαμα, το οποίο κατέληγε σε διαμορφωμένο αγωγό κατά μήκος του βόρειου τοίχου. Πρόκειται πιθανότατα για πατητήρι[168].

Κάτω από το μάρτυρα, στο μέσο περίπου της ανασκαφής και σε βάθος 3,70 μ. από το πεζοδρόμιο της οδού Καλλέργη, εντοπίστηκε πίθος με ταφή ενήλικα σε συνεσταλμένη στάση (ύψ. 1,40, διάμ. κοιλίας 0,90 και διάμ. χείλους 0,48 μ.). Ο πίθος είναι ακόσμητος, ωοειδής, με λεπτό έξω νεύον χείλος, με μαστοειδή απόφυση στη βάση και μεγάλη λίθινη τετράπλευρη πλάκα στο στόμιο.

167. Βλ. *ΑΔ* 55 (2000): Χρονικά, σ. 262.

168. Για ανάλογα πατητήρια-ληνούς, βλ. Μ. Χειμωνοπούλου, *Γεωργική τεχνολογία στις Λουλουδιές Κίτρους, Αρχαιολογικά τεκμήρια βιοτεχνικών εγκαταστάσεων κατά τη βυζαντινή εποχή, 5ος-15ος αι.*, Αθήνα 2004, σ. 49-50.

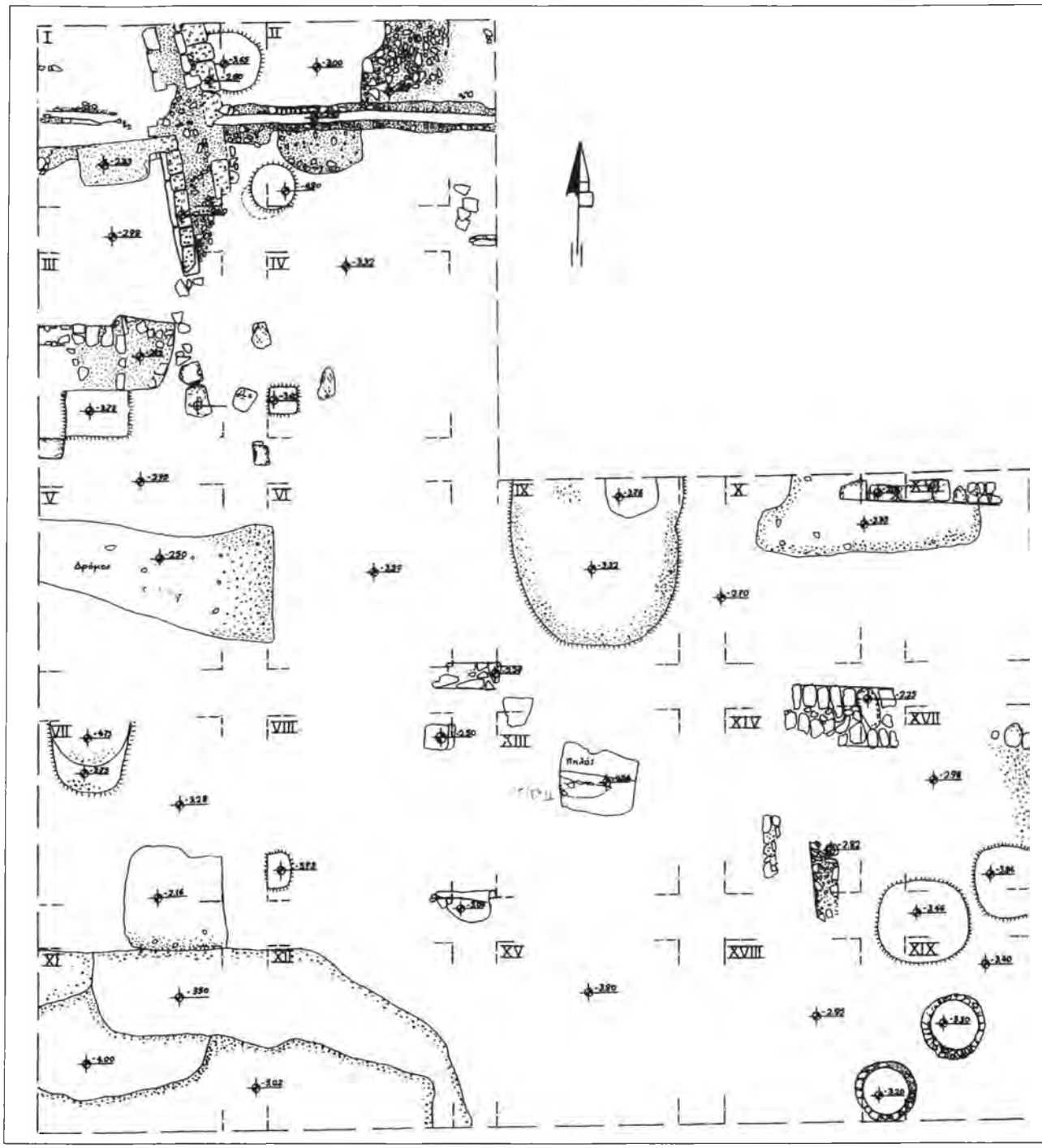

Σχέδ. 13. Νομός Αργολίδας. Άργος. Οδός Καποδιστρίου και 28ης Οκτωβρίου. Κάτοψη ανασκαφής.

Στο νοτιοδυτικό τμήμα της ανασκαφής και νότια του δρόμου, βρέθηκε τοίχος (τχ. 14), παλαιοχριστιανικών χρόνων, ο οποίος πιθανότατα ανήκε σε κτίριο που εκτεινόταν στα νότια και ανατολικά του ανασκαπτόμενου οικοπέδου. Στα ανατολικά του τοίχου αποκαλύφθηκε χρηστική κεραμική του 6ου-7ου αιώνα, καθώς και μαρμάρινος δίσκος τράπεζας.

Οδός Καποδιστρίου και 28ης Οκτωβρίου (Ο.Τ. 14Γ, οικόπεδο Ηλία Περεντέ) (Σχέδ. 13)

Από το Νοέμβριο του 2001 έως τον Οκτώβριο του 2002 ανασκάφηκε το οικόπεδο σε όλη του την οικοδομήσιμη έκταση (600 τ.μ.). Στο χώρο προϋπήρχε κτίριο με υπόγειο και το συνολικό βάθος του έφθανε στα 2 μ. περί-

που από το οδόστρωμα της οδού Καποδιστρίου, βάθος από το οποίο ξεκίνησε και η ανασκαφική διερεύνηση.

Στην ευρύτερη περιοχή ήδη έχουν ανασκαφεί οικόπεδα στα οποία έχουν βρεθεί αρχαιότητες παλαιοχριστιανικής περιόδου (οικόπεδα ΟΤΕ, ΑΤΕ, Κοντογιάννη κτλ.). Στο βόρειο τμήμα της ανασκαφής εντοπίστηκαν αγωγοί απορροής ομβρίων υδάτων. Ο τρόπος της κατασκευής και η κεραμική που συνελέγη τοποθετούν το δίκτυο στην παλαιοχριστιανική περίοδο (Πίν. 83 ε).

Στα ανατολικά του δικτύου αγωγών, ο χώρος ήταν εξαιρετικά διαταραγμένος, με ελάχιστα αρχιτεκτονικά λείψανα και παχιά στρώματα μαλακού χώματος και στάχτης. Στα στρώματα εντοπίστηκαν αρκετά μικρά τεμάχια μαρμάρων και διάσπαρτοι μεγάλοι λίθοι, οι οποίοι αποτελούσαν λείψανα οικοδομήματος παλαιοχριστιανικής περιόδου, της οποίας η θεμελίωση δεν βρέθηκε. Στην επίχωση εντοπίστηκαν βλήματα κανονιού και ορισμένες τούρκικες πίπες.

Στο μέσο περίπου της ανατολικής παρειάς της ανασκαφής και σε βάθος 2,50 μ. αποκαλύφθηκε τμήμα δρόμου με κατεύθυνση Α.-Δ., οποίος είχε καταστραφεί στα δυτικά.

Στη νοτιοδυτική πλευρά της ανασκαφής εντοπίστηκε χώρος συσσώρευσης ή επεξεργασίας πηλού. Το εύρημα συσχετίστηκε με δύο κυκλικές στέρνες, οι οποίες ήταν επιχρισμένες εσωτερικά με λευκό υδραυλικό κονίαμα. Αξίζει να σημειωθεί ότι στο στρώμα βρέθηκαν τρεις τριποδίσκοι και ορισμένα τεμάχια ψημένου πηλού, όμως δεν εντοπίστηκε κλίβανος (Πίν. 84 α).

Ν α ύ π λ ι ο

Οδός Καποδιστρίου και Ευθυμιοπούλου (Ο.Τ. 187Β, οικόπεδο Δ. και Ι. Διοΐλη) (Σχέδ. 14)

Οι ανασκαφικές εργασίες στο παραπάνω οικόπεδο ξεκίνησαν τον Απρίλιο και ολοκληρώθηκαν το Σεπτέμβριο του 2002. Η διερεύνηση εφαρμόστηκε στο εσωτερικό ερειπωμένης οικίας, της οποίας σώζονταν οι εξωτερικοί τοίχοι. Κατά την ανασκαφή εντοπίστηκε θεμελίωση και υπόγειοι χώροι τουρκικής οικίας, ενώ βρέθηκαν και πολλές τούρκικες πίπες (Πίν. 84 β).

Οδός Εθνικής Αντίστασης και Ζυγομαλά (Ο.Τ. 192Β, οικόπεδο Κ. Κανελλόπουλου) (Σχέδ. 15)

Από τον Απρίλιο έως τον Ιούνιο του 2003 πραγματοποιήθηκε σωστική ανασκαφή στο παραπάνω οικόπεδο. Το οικόπεδο βρίσκεται πλησίον της πύλης Σαγρέδου, που οδηγεί στην Ακροναυπλία, και στον περιβάλλοντα χώρο οικίας που ταυτίζεται με την οικία πλούσιου αγά

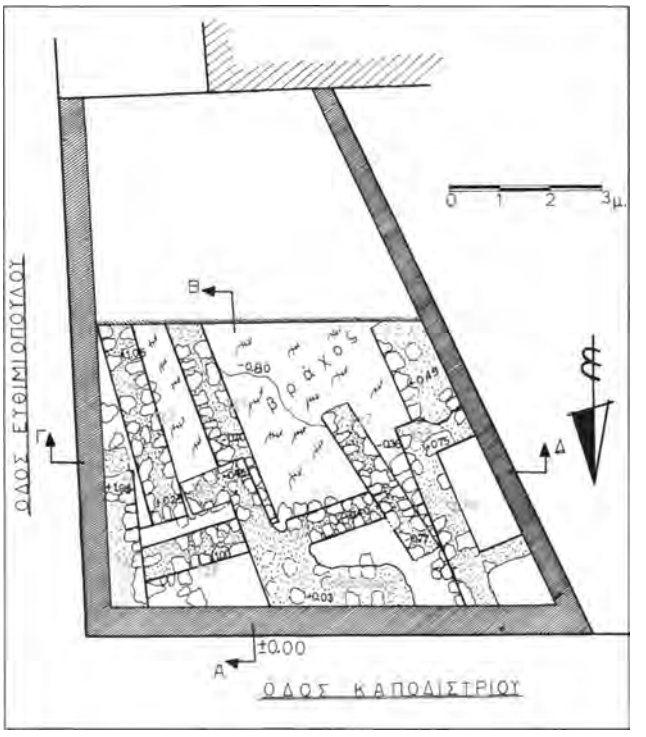

Σχέδ. 14. Νομός Αργολίδας. Ναύπλιο. Οδός Καποδιστρίου και Ευθυμιοπούλου. Κάτοψη ανασκαφής.

του Ναυπλίου[169] και είχε πολύ μικρή έκταση (78,50 τ.μ.). Κατά τη διερεύνηση αποκαλύφθηκαν βοηθητικοί χώροι της οικίας και σημαντικός αριθμός από τούρκικες πίπες, πολύ καλής ποιότητας, εκ των οποίων η μία έφερε επιχρυσωμένη διακόσμηση.

Σε βαθύτερα στρώματα εντοπίστηκε μικρός κλίβανος και αρκετή υστεροβυζαντινή κεραμική. Πιθανώς πρόκειται για μικρό οικιακό εργαστήριο, εκτός των τειχών (Πίν. 84 γ).

Πλατεία Συντάγματος (Ο.Τ. 130Α, οικόπεδο Λ. και Γ. Μαστοράκου) (Σχέδ. 16)

Από τον Απρίλιο έως το Σεπτέμβριο του 2004 πραγματοποιήθηκε σωστική ανασκαφή στο παραπάνω οικόπεδο. Κατά την ανασκαφική διερεύνηση αποκαλύφθηκε μικρός λιθόστρωτος δρόμος, ο οποίος οδηγούσε από το χώρο της Πλατείας (οπλοθήκη Σαγρέδου) σε κτίριο, ανατολικά του ανασκαπτόμενου οικοπέδου. Κάτω από το λιθόστρωτο εντοπίστηκε άλλος επιστρωμένος δρόμος, ο οποίος ταυτίστηκε με το δρόμο που οδηγούσε

169. Μ. Λαμπρυνίδου, *Η Ναυπλία*, Αθήνα 1950, σ. 192. Βλ. και Σ. Καρούζου, *Το Ναύπλιο*, Αθήνα 1979, σ. 59-60.

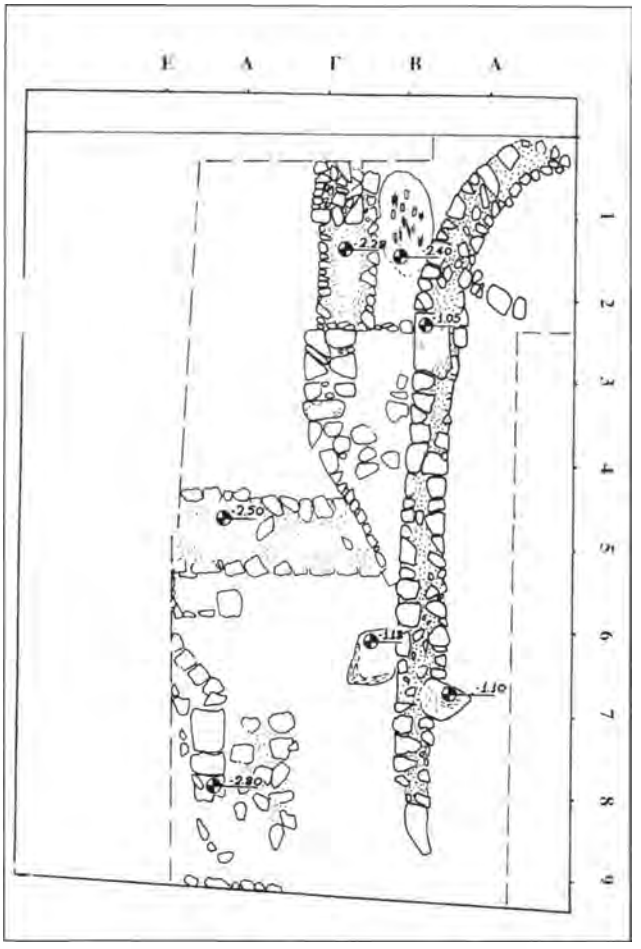

Σχέδ. 15. Νομός Αργολίδας. Ναύπλιο. Οδός Εθνικής Αντίστασης και Ζυγομαλά. Κάτοψη ανασκαφής.

στην Πύλη της Πλατείας (Porta della Piazza). Στο συμπέρασμα αυτό συνηγορεί και η αποκάλυψη αρχιτεκτονικού μέλους (επίστεψη παραστάδας πύλης) της Β΄ Ενετοκρατίας (Πίν. 84 δ).

ΑΙΜΙΛΙΑ ΜΠΑΚΟΥΡΟΥ - ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΤΣΕΚΕΣ

ΑΠΑΛΛΟΤΡΙΩΣΕΙΣ

ΝΟΜΟΣ ΜΕΣΣΗΝΙΑΣ

Συντελέστηκε η αναγκαστική απαλλοτρίωση του Καποδιστριακού Σχολείου στη Μεθώνη, ιδιοκτησίας Ι. Κωστάκη, και δημοσιεύτηκε στο ΦΕΚ 233/τ.Δ/ 28-3-2001 η απόφαση για την αναγκαστική απαλλοτρίωση του οικοπέδου Γ. Ποντίκη πλησίον του Κάστρου Κορώνης. Επίσης, διαβιβάστηκαν προς τη ΔΒΜΜ οι προτάσεις για απευθείας εξαγορά ή αναγκαστική απαλλοτρίωση των οικοπέδων Γ. Βαρβεροπούλου και Κ. Ντούλη πλησίον του Κάστρου Καλαμάτας.

ΒΙΡΓΙΝΙΑ ΛΑΜΠΑΝΗ

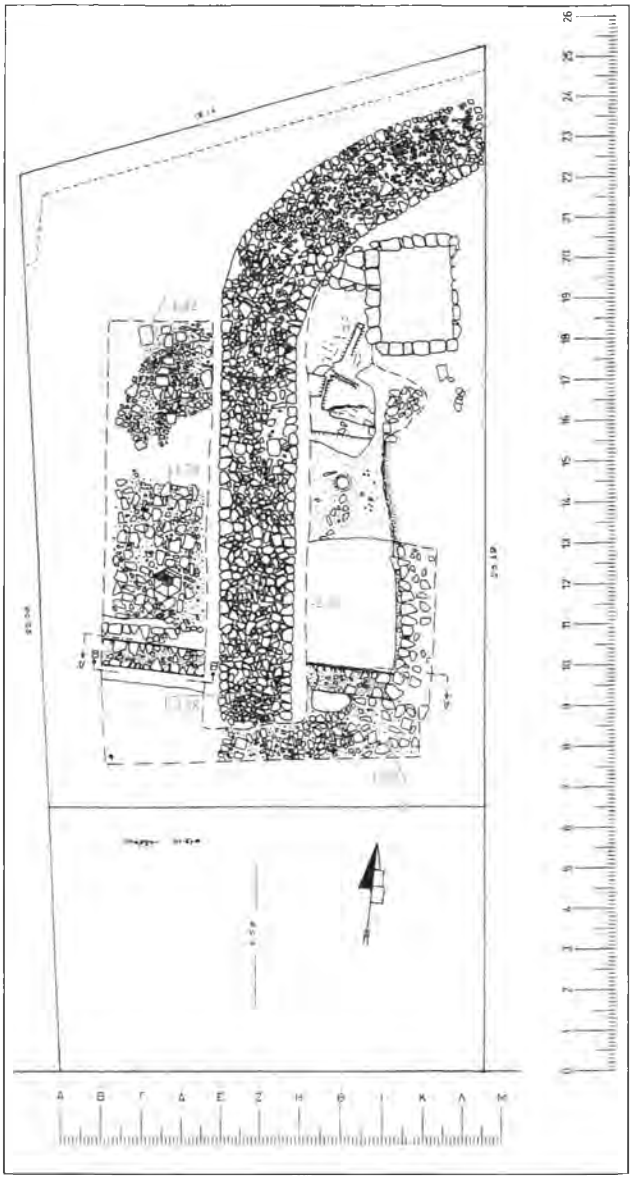

Σχέδ. 16. Νομός Αργολίδας. Ναύπλιο. Πλατεία Συντάγματος. Κάτοψη ανασκαφής.

ΜΕΛΕΤΕΣ

ΝΟΜΟΣ ΜΕΣΣΗΝΙΑΣ

Με την ΥΠΠΟ/ΔΑΒΜΜ/43528/1991/3-11-2003 απόφαση εγκρίθηκε η μελέτη αποκατάστασης του ναού Παμμεγίστων Ταξιαρχών Μελιγαλά[170]. Σε συνεργασία

170. Την ομάδα μελέτης αποτελούσαν οι Κ. Ανδριανοπούλου, αρχαιολόγος, Θ. Καλογερέα, αρχιτέκτονας, Κ. Ηλιόπουλος, πολιτικός μηχανικός, Π. Πολυχρονοπούλου, σχεδιάστρια.

με την τοπογραφική υπηρεσία της Νομαρχίας Μεσσηνίας έγινε η μελέτη αποτύπωσης του Τείχους της Βέργας[171], αποτελούμενη από 11 σχέδια. Το 2004 άρχισε με τη μέθοδο της φωτογραμμετρίας η μελέτη αποκατάστασης του ναού Αγίου Γεωργίου Αυλώνας[172]. Με το υπ' αριθ. πρωτ. 6039/20-10-2004 έγγραφο διαβιβάστηκε προς τη ΔΒΜΑ η μελέτη που αφορούσε το ιστορικό διατηρητέο κτίριο «Οικία 5» στην Καλαμάτα και την οποία συνέταξε επιτροπή που συγκροτήθηκε βάσει του άρθρου 41 του Ν.3028/2002[173]. Τέλος, κατά τα έτη 2002-2003 το επιστημονικό προσωπικό του Κλιμακίου συνεργάστηκε με τους μελετητές του Πανεπιστημίου Πατρών για τη σύνταξη της γεωτεχνικής μελέτης του Κάστρου Καλαμάτας, με τους ιδιώτες μελετητές για τη σύνταξη της μελέτης αποκατάστασης του Κάστρου Ανδρούσας και με μηχανικό της Νομαρχίας Μεσσηνίας για τη σύνταξη των προδιαγραφών ανάθεσης της μελέτης αποκατάστασης του Ανδρομονάστηρου.

ΒΙΡΓΙΝΙΑ ΑΛΜΠΑΝΗ

ΛΟΙΠΕΣ ΔΡΑΣΤΗΡΙΟΤΗΤΕΣ

ΝΟΜΟΣ ΜΕΣΣΗΝΙΑΣ

Ομάδα εργασίας αποτελούμενη από αρχιτέκτονα, πολιτικό μηχανικό και σχεδιάστρια ξεκίνησε τη συστηματική καταγραφή, ταξινόμηση, αρχειοθέτηση και φωτογραφική αποτύπωση (δημιουργήθηκε ηλεκτρονικό φωτογραφικό αρχείο) του Ιστορικού Κέντρου Καλαμάτας. Μετά από σεισμό στις 15-9-2001 με επίκεντρο την περιοχή Μελιγαλά έγινε καταγραφή των ζημιών στα μνημεία και στις νεότερες εκκλησίες της επαρχίας Μεσσήνης. Έγινε υποστήλωση της ψευδοροφής του ναού Υπαπαντής του Σωτήρος Ανδανίας, καθαίρεση επικίνδυνων τμημάτων, περίφραξη του χώρου και αφαίρεση της καμπάνας.

Αντικαταστάθηκαν οι πρόχειρες ξύλινες θύρες του ναού Αγίων Αποστόλων Καλαμάτας με περίτεχνες ταμπλαδωτές που κατασκευάστηκαν στο ξυλουργείο του Κλιμακίου Καλαμάτας και τοποθετήθηκε ξύλινη θύρα με κλειδαριά στο καθολικό της μονής Λυκακίου που είναι χτισμένη μέσα στο Φαράγγι του Βυρού. Επίσης κατασκευάστηκαν ξύλινες θύρες για το ναό Αγίου Γεωργίου Προσηλίου. Επιχρίστηκαν εκ νέου οι τοίχοι και το κτιστό τέμπλο του ναού Αγίου Χαραλάμπους Νεκροταφείου Καλαμάτας, που παρουσίαζαν προβλήματα λόγω υγρασίας.

Το 2002 έγινε περίφραξη των επικίνδυνων σημείων του Κάστρου Καλαμάτας, του Κάστρου Κυπαρισσίας και του Πύργου Καπιτσίνου στη Λαγκάδα. Σε συνεργασία με το Δήμο Μελιγαλά έγινε καθαρισμός του Κάστρου Μίλα. Το 2003 μετά από θεομηνία που έπληξε την Καλαμάτα άρχισε, σε συνεργασία με το Δήμο, συστηματική προσπάθεια απομάκρυνσης των ξεριζωθέντων δένδρων από το Κάστρο. Σε συνεργασία με το Δήμο Λεύκτρου έγινε καθαρισμός του Κάστρου Λεύκτρου από την πυκνή βλάστηση. Έγινε λεπτομερής καταγραφή και φωτογράφηση όλων των μνημείων της Καρύταινας και ανατέθηκε σε ιδιώτη μηχανικό η τοπογράφηση του Κάστρου. Το επιστημονικό προσωπικό είχε εποπτεία κατά τα έτη 2003-2004 των εργασιών ανάπλασης της πλατείας του ναού Κοίμησης Θεοτόκου Πλατέως και της αποκατάστασης του ναού Υπαπαντής του Σωτήρος Ανδανίας, που εκτελούνταν με δαπάνες των εκκλησιαστικών συμβουλίων. Με το υπ' αριθ. πρωτ. ΥΠΠΟ/ΑΠΑΛΛ/Φ28/49774/934/10-9-2003 έγγραφο της Διεύθυνσης Απαλλοτριώσεων του ΥΠΠΟ συντελέστηκε η απαλλοτρίωση του οικοπέδου ιδιοκτησίας Γ. Ποντίκη πλησίον του Κάστρου Κορώνης. Μετά από προσπάθειες χρόνων, τον Ιούνιο του 2003 οι υπηρεσίες του Κλιμακίου μετεγκαταστάθηκαν από τις λυόμενες κατασκευές, όπου στεγάζονταν από την εποχή του σεισμού της Καλαμάτας (1986), σε αναστηλωμένο νεοκλασικό διατηρητέο κτίριο πρώην ιδιοκτησίας Δραγώνα-Αναστασόπουλου, νυν ιδιοκτησίας ΥΠΠΟ.

ΝΟΜΟΣ ΑΡΚΑΔΙΑΣ

Το 2002 ανατέθηκε στο επιστημονικό προσωπικό του Κλιμακίου Καλαμάτας ο οικοδομικός έλεγχος της Καρύταινας.

ΒΙΡΓΙΝΙΑ ΑΛΜΠΑΝΗ

ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΑ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑΤΑ

Κατά τα έτη 2001-2004 επαναλήφθηκαν τα τρία εκπαιδευτικά προγράμματα της 5ης ΕΒΑ: «Εξερευνώντας τον Μυστρά» και «Στον Μυστρά τον καιρό των Παλαιολόγων» για τον Αρχαιολογικό Χώρο του Μυστρά, και «Μονεμβασία, περί κτισμάτων συνέχεια...» για το χώρο του Κάστρου Μονεμβασίας.

Παράλληλα, όμως, η εκπαιδευτική δράση της Εφορείας εμπλουτίστηκε με μια σειρά δραστηριότητες, οι οποίες αποσκοπούν στην καλύτερη προσέγγιση σημαντικών αρχαιολογικών χώρων αρμοδιότητάς της από τους

171. Την ομάδα μελέτης αποτελούσαν οι Β. Αλμπάνη, αρχαιολόγος, Δ. Πίκουλα, πολιτικός μηχανικός, Μ. Γεωργούντζου, σχεδιάστρια, και Δ. Ζώης, Β. Παπατζιμόπουλος, τοπογράφοι. Β. Αλμπάνη, Το Τείχος της Βέργας, *Λακωνικαί Σπουδαί* 18 (2006), σ. 317-331.

172. *ΑΔ* 52 (1997): Χρονικά, σ. 231.

173. Τα μέλη της επιτροπής αποτελούσαν οι Θ. Καλογερέα, αρχιτέκτονας, Θ. Κατάκος, συντηρητής, Δ. Πίκουλα, πολιτικός μηχανικός, Β. Αλμπάνη, αρχαιολόγος, Ν. Μπούζα, αρχαιολόγος.

ίδιους τους εκπαιδευτικούς και τις μαθητικές ομάδες που συνοδεύουν, και στην ενημέρωσή τους και για άλλες εκφάνσεις του βυζαντινού πολιτισμού.

Κατά το έτος 2001 και στο πλαίσιο του προγράμματος «ΜΕΛΙΝΑ. Εκπαίδευση και πολιτισμός», στο οποίο η 5η ΕΒΑ είχε ενταχθεί ήδη από το 1999, ολοκληρώθηκε η εκπόνηση των τριών εκπαιδευτικών φακέλων «Στο Δεσποτάτο του Μυστρά», «Μονεμβασία, μια πόλη ταξιδεύει στο χρόνο» και «Παλαμήδι», οι οποίοι απευθύνονται στους εκπαιδευτικούς και αποσκοπούν στην προετοιμασία τους για μια εκπαιδευτική επίσκεψη στους αρχαιολογικούς χώρους του Μυστρά, του Κάστρου Μονεμβασίας και του Παλαμηδίου, αντίστοιχα. Τα θέματα που πραγματεύονται αφορούν: α) στην κοινωνική διάρθρωση και το διοικητικό σύστημα του Δεσποτάτου του Μυστρά, β) στην αστική οργάνωση της μεσαιωνικής πόλης της Μονεμβασίας, και γ) στην εξέλιξη της οχυρωματικής και των πολεμικών τεχνικών, μέσα από το παράδειγμα του Παλαμηδίου. Κάθε φάκελος περιέχει δύο έντυπα, ένα για τον εκπαιδευτικό, όπου περιλαμβάνεται το απαραίτητο πληροφοριακό υλικό, και ένα με δραστηριότητες για το μαθητή.

Το 2002, με αφορμή την έκθεση «Ώρες Βυζαντίου. Έργα και ημέρες στο Βυζάντιο», στην οποία συμμετείχε και η Εφορεία μας, ακολούθησε η έκδοση ενός τέταρτου εκπαιδευτικού φακέλου με τίτλο «Μυζηθράς. Παιχνίδι σε μια καστροπολιτεία». Ο φάκελος αυτός απευθύνεται στα παιδιά, τα οποία με τη βοήθεια ενός ενήλικα καλούνται να ταξιδεύσουν στο παρελθόν, να «περπατήσουν», να «παίξουν» μέσα στην πόλη και να προσπαθήσουν να κατανοήσουν την οργάνωση και τη λειτουργία της. Ειδικότερα, στόχος του είναι:

- να γνωρίσουν την ιστορία και την εξέλιξη των βυζαντινών πόλεων,
- να κατανοήσουν την πολεοδομική της οργάνωση, την οχύρωσή της, τη διάταξη, τη σημασία, τις λειτουργίες και τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά των δημόσιων και ιδιωτικών κτιρίων που συναντάμε, τα υλικά δομής και τον τρόπο οικοδόμησής τους,
- να γνωρίσουν τις διοικητικές αρχές που συγκεντρώνει στο εσωτερικό της και τον πολιτισμικό της ρόλο,
- να εντοπίσουν τις κοινωνικές ομάδες και τάξεις που κατοικούν σε μια πόλη και να κατανοήσουν τις ασχολίες τους και το ρόλο τους μέσα σε αυτή, τους περιορισμούς και τις ελευθερίες τους, και, τέλος,
- να εξοικειωθούν με τον ίδιο τον αρχαιολογικό χώρο του Μυστρά.

Ο φάκελος αποτελείται από ένα έντυπο όπου συγκεντρώνεται το πληροφοριακό υλικό και ένα επιτραπέζιο παιχνίδι για παιδιά. Βέβαια, το περιεχόμενο του φακέλου επικεντρώνεται στο χώρο του Μυστρά, καθώς αυτός αποτελεί την καλύτερα σωζόμενη βυζαντινή πολιτεία και παρέχει πληθώρα στοιχείων για την αρτιότερη κατανόηση του θέματος.

Στο πλαίσιο της παραπάνω έκθεσης το εκπαιδευτικό πρόγραμμα «Εξερευνώντας τον Μυστρά» εμπλουτίστηκε με δύο νέες ενότητες προκειμένου οι μαθητές να προσεγγίσουν και να κατανοήσουν τους δύο εκθεσιακούς χώρους που οργανώθηκαν στον αρχαιολογικό χώρο του Μυστρά και αφορούσαν στα θέματα «Η δημιουργία μιας βυζαντινής πόλης - Η φροντίδα και η συντήρησή της σήμερα» και «Η βυζαντινή κουζίνα».

Στην πρώτη ενότητα δίδονταν στα παιδιά πληροφορίες για τις επαγγελματικές ομάδες που συνέβαλαν στη δημιουργία της βυζαντινής πόλης, όπως οι κτίστες, οι λιθοξόοι, οι κεραμείς, οι ξυλουργοί, οι μεταλλουργοί, οι ζωγράφοι κ.ά. Προσεγγίζοντας τους συγκεκριμένους τομείς παραγωγής, τα παιδιά προσπαθούσαν να κατανοήσουν ποιες ανάγκες της συγκεκριμένης κοινωνίας εξυπηρετούσαν τα παραπάνω επαγγέλματα, πώς ήταν οργανωμένα, ποια εργαλεία χρησιμοποιούσαν, ποιες είναι οι πρώτες ύλες που εκμεταλλεύονταν, πώς τις προμηθεύονταν, πού διοχετευόταν το αποτέλεσμα της παραγωγικής διαδικασίας. Δεδομένου ότι πολλές από τις ενασχολήσεις των Βυζαντινών αποτελούν παραδοσιακές μορφές παραγωγής που εντοπίζονται και στη σύγχρονη εποχή, ακολουθούσε η αναγωγή της έρευνάς μας στο παρόν διερευνώντας, κατά περίπτωση, το βαθμό εξέλιξης ή τους λόγους εξαφάνισης των επαγγελμάτων αυτών, καθώς και τους παράγοντες που επέδρασαν στη διατήρησή τους ή μη, τονίζοντας τη σημασία που έχουν στο πλαίσιο της πολιτιστικής μας κληρονομιάς. Παράλληλα, γινόταν μια διερεύνηση και στο έργο της αναστήλωσης και της συντήρησης μνημείων και της διάσωσης της πολιτιστικής μας κληρονομιάς και πώς αυτό επιτυγχάνεται σήμερα, μέσα από τη διατήρηση ή την αναβίωση κάποιων παραδοσιακών επαγγελμάτων (λιθοξόοι, μαρμαράδες, ξυλουργοί κ.ά.).

Στη δεύτερη ενότητα τα παιδιά εισέρχονταν στον ειδικά διαμορφωμένο χώρο της κουζίνας των Παλατιών του Μυστρά, όπου, με τις αναπαραστάσεις που υπήρχαν, το παιδί ταξίδευε με τη φαντασία του στο βυζαντινό Μυστρά και αναζητούσε στο χώρο τα έπιπλα, τα σκεύη, τα υλικά μαγειρικής, τις συνταγές που θα χρησιμοποιούσαν οι Βυζαντινοί, κάνοντας παράλληλα αναγωγές στη σύγχρονη εποχή και επισημαίνοντας τις διαφορές που υπάρχουν.

Το εμπλουτισμένο πρόγραμμα, όπως περιγράφηκε παραπάνω, λειτούργησε για το σχολικό έτος 2001-2002.

ΑΙΜΙΛΙΑ ΜΠΑΚΟΥΡΟΥ - ΠΑΝΑΓΙΩΤΗΣ ΠΕΡΔΙΚΟΥΛΙΑΣ

ΠΟΛΙΤΙΣΤΙΚΕΣ ΕΚΔΗΛΩΣΕΙΣ - ΕΚΔΟΣΕΙΣ

Κατά τα έτη 2001-2004 η Εφορεία μας δραστηριοποιήθηκε έντονα στον τομέα των πολιτιστικών δραστηριοτήτων.

Ανάμεσα σε αυτές ξεχωριστή υπήρξε η παράσταση που δόθηκε στις 7 Ιουλίου 2002 στον αρχαιολογικό χώρο του Μυστρά με τίτλο «Ιστάναι χορόν. Βυζαντινοί και μεσαιωνικοί χοροί», η οποία περιελάμβανε θέατρο δρόμου, βυζαντινούς χορούς του 15ου αιώνα και μεσαιωνικούς αυλικούς χορούς του 16ου αιώνα, με παράλληλη απαγγελία ιστορικών και ταξιδιωτικών κειμένων για τον Μυστρά. Την καλλιτεχνική επιμέλεια της εκδήλωσης, καθώς και την επιμέλεια των χορογραφιών, είχε η Μαρία Λάζαρη-Μαυροειδή.

Στο πλαίσιο του εορτασμού των «Παλαιολογείων», εκδηλώσεων μνήμης για τον τελευταίο αυτοκράτορα του Βυζαντίου Κωνσταντίνο ΙΑ΄ Παλαιολόγο, που οργανώνει κάθε χρόνο στα τέλη Μαΐου ο Δήμος Μυστρά σε συνεργασία με την Εφορεία μας, φιλοξενήθηκαν στον αρχαιολογικό χώρο του Μυστρά μια σειρά από αξιόλογες παραστάσεις:

Στις 26 Μαΐου 2001 πραγματοποιήθηκε συναυλία του Πέτρου Γαϊτάνου, ο οποίος με τη σύμπραξη της Εστουδιαντίνας Νέας Ιωνίας Βόλου ερμήνευσε παραδοσιακά τραγούδια από τη Σμύρνη, τη Μικρά Ασία, την Κωνσταντινούπολη και τη Μακεδονία, αλλά και έντεχνα λαϊκά τραγούδια μεγάλων Ελλήνων συνθετών.

Στις 25 Μαΐου 2002 παρουσιάστηκε το συμφωνικό έργο «Ιωβηλαίων» με τραγούδια και θρύλους της Άλωσης και ακολούθησε συναυλία της Ελένης Βιτάλη με βυζαντινούς ύμνους και παραδοσιακά τραγούδια.

Στις 19 Μαΐου 2002 ακολούθησε συναυλία της Μικτής Δημοτικής Χορωδίας Δήμου Μελισσίων με ύμνους και τραγούδια και με τη συμμετοχή της θεατρικής ομάδας Ονειρόδραμα, η οποία απάγγειλε αποσπάσματα από κείμενα σχετικά με την Άλωση. Οι εκδηλώσεις ολοκληρώθηκαν την 1η Ιουνίου 2002 με το θεατρικό έργο «Η Νύχτα της Άλωσης - Κωνσταντίνος Παλαιολόγος» από το Ηπειρωτικό Θέατρο.

Στις 24 Μαΐου 2003 παρουσιάστηκε συναυλία από την παραδοσιακή Χορωδία και Ορχήστρα του Εθνικού Ωδείου με τίτλο «Πήραν την Πόλην, πήραν την...», η οποία περιελάμβανε βυζαντινούς ύμνους και παραδοσιακά τραγούδια.

Στις 31 Μαΐου 2003 έγινε η παρουσίαση του συμφωνικού έργου του συνθέτη Ιωάννη Μπουφίδη «Στ' Αλειτούργητα του Μυστρά», με χαρακτηριστικούς εκκλησιαστικούς ύμνους, σε πρωτότυπη σύνθεση και εκτέλεση, αλλά και πρωτότυπα τραγούδια, βυζαντινής και παραδοσιακής τεχνοτροπίας, και επικά-αφηγηματικά μέρη.

Τέλος, στις 29 Μαΐου 2004 φιλοξενήθηκε για μια ακόμη φορά συναυλία του Πέτρου Γαϊτάνου, με τη συνοδεία πολυμελούς ορχήστρας, ο οποίος ερμήνευσε δημοτικά τραγούδια που αναφέρονταν στην Πόλη και στην Άλωση, καθώς και βυζαντινούς ύμνους.

Στο πλαίσιο των ετήσιων εκδηλώσεων του Υπουργείου Πολιτισμού για την Πανσέληνο του Αυγούστου, η Εφορεία φιλοξένησε μια σειρά μουσικών εκδηλώσεων.

Στον αρχαιολογικό χώρο του Μυστρά, στις 2 Σεπτεμβρίου 2001 πραγματοποιήθηκε συναυλία της Βυζαντινής Χορωδίας του Λυκούργου Αγγελόπουλου, με θρησκευτική βυζαντινή μουσική.

Στον ίδιο χώρο, το επόμενο έτος, στις 23 Αυγούστου 2002, παρουσιάστηκε συναυλία δημοτικής μουσικής, με τίτλο «Νυχτωδία» από τον Όμιλο Ελληνικών Τεχνών.

Στο χώρο του Κάστρου Μονεμβασίας, στις 12 Αυγούστου 2003, πραγματοποιήθηκε συναυλία της τραγουδίστριας Σοφίας Νοητή, κατά τη διάρκεια της οποίας παρουσιάστηκαν διασκευές ελληνικών παραδοσιακών τραγουδιών, με Jazz και Ethnic στοιχεία, έντεχνα ελληνικά τραγούδια, καθώς και τραγούδια από όλο τον κόσμο.

Στο πλαίσιο της «Πολιτιστικής Ολυμπιάδας 2001-2004» πραγματοποιήθηκαν από τον Οργανισμό Προβολής Ελληνικού Πολιτισμού Α.Ε. εκδηλώσεις σε όλη την Ελλάδα με το γενικό τίτλο «Ιερές Μουσικές». Στους χώρους αρμοδιότητας της Εφορείας μας φιλοξενήθηκαν εκδηλώσεις στην πλατεία Πέντε Αδέλφια στο Ναύπλιο και στον αρχαιολογικό χώρο του Μυστρά.

Συγκεκριμένα στο Ναύπλιο, στις 5 Ιουλίου 2003, παρουσιάστηκαν βουδιστικές τελετουργίες από τους μοναχούς Shaolin και ινδουιστικές τελετουργίες με την ορχήστρα Gamelan και τη χορευτική ομάδα Cudamani.

Στις 6 Ιουλίου 2003 ακολούθησαν τελετουργικοί χοροί candomble και capoeira, με τη βραζιλιάνικη μουσική και χορευτική ομάδα Ologunde, και ρυθμοί και χοροί από τις αφροαμερικανικές τελετουργίες lukumi στην Κούβα από την ομάδα Conjunto Folklorico National de Cuba.

Στον Μυστρά, στις 6 Ιουλίου 2003, παρουσιάστηκαν ψαλμοί και τροπάρια βυζαντινής και μεταβυζαντινής μελοποιίας από την Ελληνική Βυζαντινή Χορωδία του Λυκούργου Αγγελόπουλου.

Η πραγματοποίηση το 2001 της εικαστικής έκθεσης του Γιώργου Νικολαΐδη «Μνήμη» (Πίν. 84 ε), στο πλαίσιο της έκθεσης «Ώρες Βυζαντίου. Έργα και ημέρες στο Βυζάντιο», στάθηκε η αφορμή για να ακολουθήσουν ανάλογα εγχειρήματα και κατά τα επόμενα έτη.

Από τις 13 Αυγούστου έως τις 30 Νοεμβρίου 2003 φιλοξενήθηκε στο παρεκκλήσι του Αγίου Γεωργίου, στον αρχαιολογικό χώρο του Μυστρά, το έργο-εγκατάσταση του Μάριου Σπηλιόπουλου «Μελισσών Μυστήριο 3». Το έργο σηματοδοτούσε μια προσπάθεια σύνδεσης Λόγου

και Φύσης, ουρανού δηλαδή και γης· η Φύση και η Κοινωνία εκπροσωπούνταν από τον κόσμο των μελισσών, την ίδια την οργανική δομή της κυψέλης, ενώ ο λόγος συμβολιζόταν από το ναό.

Τον επόμενο χρόνο, από τις 4 Αυγούστου έως τις 30 Νοεμβρίου 2004, ακολούθησε η παρουσίαση στον ίδιο χώρο του έργου του Στήβεν Αντωνάκου «Remembrance (Μνήμη)». Το συγκεκριμένο έργο συνιστούσε μια απόπειρα εικονογράφησης ενός βυζαντινού ναού με τη βοήθεια της σύγχρονης τέχνης. Αποτελούσε μια δημιουργία εμπνευσμένη, σύμφωνα με τον ίδιο τον καλλιτέχνη, από τις βυζαντινές εικόνες, τις οποίες ο Αντωνάκος προσπάθησε να αποδώσει στην πιο αφαιρετική τους μορφή.

Τέλος, στον τομέα των εκδόσεων, η Εφορεία μας σε συνεργασία με τη Νομαρχιακή Αυτοδιοίκηση Λακωνίας εξέδωσε πολυσέλιδο έντυπο με τίτλο «Όψεις πολιτισμού του βυζαντινού κόσμου της Λακωνίας», στο οποίο εμπεριέχονται τα σημαντικότερα και αντιπροσωπευτικότερα βυζαντινά και μεταβυζαντινά μνημεία του Νομού Λακωνίας αποτελώντας παράλληλα μια απόπειρα προσέγγισης και ανάδειξης ενός από τους ιστορικούς και μνημειακούς κύκλους του διαχρονικού πολιτισμού αυτού του χώρου.

ΑΙΜΙΛΙΑ ΜΠΑΚΟΥΡΟΥ - ΠΑΝΑΓΙΩΤΗΣ ΠΕΡΔΙΚΟΥΛΙΑΣ

Ανοιχτές ημέρες

Στις 18-19/10/2003 το Κλιμάκιο συμμετείχε στο πρόγραμμα «Ανοιχτές ημέρες σε βυζαντινά μουσεία και αρχαιολογικούς χώρους» που διοργανώθηκε από τη ΔΜΕΕΠ. Η εκδήλωση πραγματοποιήθηκε στο Νιόκαστρο της Πύλου και περιελάμβανε περιήγηση στην τάφρο και τους προμαχώνες του Φρουρίου, ξενάγηση σε ανεσκαμμένο κτιριακό συγκρότημα της τουρκοκρατίας, βιωματικό εργαστήρι γλυπτικής με βάση τα βυζαντινά γλυπτά του Ι.Ν. Μεταμόρφωσης Χριστιάνων που φυλάσσονται στις αποθήκες του κάστρου και, τέλος, προβολή διαφανειών με θέμα «Το Νιόκαστρο της Πύλου: Χθες και σήμερα».

ΒΙΡΓΙΝΙΑ ΑΛΜΠΑΝΗ - ΝΙΚΟΣ ΚΟΝΤΟΓΙΑΝΝΗΣ - ΙΩΑΝΝΑ ΓΡΗΓΟΡΟΠΟΥΛΟΥ

Το έργο της Επιτροπής Αναστήλωσης Μνημείων Μυστρά

Το έργο της Επιτροπής Αναστήλωσης Μνημείων Μυστρά ήταν και κατά τα έτη 2001-2004 εκτεταμένο. Κατά το έτος 2001 συνεχίστηκαν οι εργασίες συντήρησης και στερέωσης των ερειπίων του ευρύτερου αρχαιολογικού χώρου του Μυστρά. Στο κάστρο έγιναν συμπληρωματικές εργασίες στερέωσης ερειπίων, καθαρίστηκε στην αρχή του έτους η μεγάλη δεξαμενή από μεγάλη ποσότητα μπάζων που ρίχνονταν παλαιότερα εδώ, συμπληρώθηκε η κατασκευή του θόλου της και κλείστηκε η οπή της κορυφής του. Μετά την εγκατάσταση αντλίας, η δεξαμενή τροφοδοτήθηκε με νερό και έτσι συμπληρώθηκε ικανοποιητικά η υδροδότηση του χώρου με φυσική ροή. Επίσης επιδιορθώθηκαν οι βλάβες που προκάλεσε κεραυνός στο τείχος του άνω διαζώματος.

Το κυρίως έργο της Επιτροπής επικεντρώθηκε όμως κατά το έτος αυτό στην Άνω Πόλη, το τείχος και τα οικιστικά της σύνολα. Η συντήρηση του τείχους στην περιοχή της πύλης του Ναυπλίου ολοκληρώθηκε στα δυτικά της μέχρι τον κυκλικό πύργο και συνεχίστηκε δυτικότερα. Οι εργασίες προχώρησαν στον καθαρισμό και τη συντήρηση των ερειπίων οικιών στα βόρεια της περιοχής αυτής του τείχους. Συνεχίστηκαν, επίσης, οι εργασίες στερέωσης των ερειπίων μέσα από την πύλη του Ναυπλίου, που είχαν αρχίσει κατά το παρελθόν έτος. Συντηρήθηκε, έτσι, ο δυτικός τοίχος του κτιρίου με τα αψιδώματα, βορειοδυτικά του παλατιού. Επίσης συντηρήθηκαν οι τοιχοδομίες οικοδομήματος στα δυτικά του κτιρίου με τα αψιδώματα.

Στα νοτιοδυτικά του παλατιού καθαρίστηκε το ισόγειο της οικίας με το διαβατικό, καθώς και η θολοδομία του, έτσι ώστε να χρησιμοποιηθεί ως αποθήκη. Οι εργασίες αυτές κρίθηκαν αναγκαίες για να ελευθερωθεί το ισόγειο της πτέρυγας της αίθουσας του θρόνου, που χρησιμοποιείτο ως αποθήκη και να μπορέσει να πραγματοποιηθεί σε αυτό τμήμα της έκθεσης «Ώρες Βυζαντίου» που οργάνωσε από τον Αύγουστο το ΥΠΠΟ και η 5η ΕΒΑ.

Στην περιοχή της Αγίας Σοφίας έγινε καθαρισμός τους καλοκαιρινούς μήνες των κελιών και οι εργασίες συνεχίστηκαν με καθαρισμούς και στερεώσεις στα δυτικά της τράπεζας. Συνεχίστηκαν, εξάλλου, οι εργασίες καθαρισμού και στερέωσης του κτιρίου κάτω από τη δεξαμενή της Αγίας Σοφίας που είχαν ξεκινήσει κατά το παρελθόν έτος.

Στο παλατάκι συνεχίστηκαν τον Ιανουάριο οι αναγκαίες στερεωτικές εργασίες του θόλου του πύργου, που είχαν αρχίσει το περασμένο έτος, με την τελική διαμόρφωση του στηθαίου και του δώματος. Καθαρισμοί έγιναν σε κτίρια στα βορειοδυτικά από το παλατάκι. Ευρείς

καθαρισμοί από τη βλάστηση έγιναν επίσης στο βασικό οδικό δίκτυο και γύρω από τα κύρια μνημεία της άνω πόλης από τα συνεργεία της Επιτροπής.

Στην κάτω πόλη οι εργασίες περιορίστηκαν σε καθαρισμούς του οδικού δικτύου και των χώρων γύρω από τα κύρια μνημεία, που, λόγω της έλλειψης έκτακτου προσωπικού, έγιναν, όπως και στο κάστρο και στην άνω πόλη, από τα οικοδομικά συνεργεία της Επιτροπής. Για την πραγματοποίηση τμημάτων της προαναφερθείσας έκθεσης έγινε επίσης απομάκρυνση της σκαλωσιάς των εργασιών ανακεράμωσης της Μητρόπολης, στερέωση μαρμάρινων στοιχείων στον εξώστη του αιθρίου της, καθώς και νέα στερέωση της τοιχοδομίας της οικίας Φραγκόπουλου και καθαρισμός και στερέωση των γειτονικών της νότιων κτισμάτων.

Στο παλάτι οι εργασίες συνεχίστηκαν καθ' όλη τη διάρκεια του έτους. Λόγω της προγραμματισθείσας από το ΥΠΠΟ έκθεσης, οι εργασίες αυτές περιορίστηκαν από το τέλος της άνοιξης στην ανατολική πτέρυγα. Για την πραγματοποίηση της έκθεσης αυτής απομακρύνθηκε η ράμπα που είχε τοποθετηθεί παράλληλα προς την ανατολική πτέρυγα και κατασκευάστηκαν τα παραθυρόφυλλα της βόρειας όψης του ισογείου. Στο μεσοπάτωμα εξάλλου, κατασκευάστηκαν τα πλαίσια των θυρών των δύο δυτικών διαμερισμάτων. Στην ανατολική πτέρυγα, στο χώρο του μαγειρείου της πρώτης βυζαντινής επέκτασης και στο γειτονικό της πύργο, που χρησιμοποιήθηκαν επίσης για την έκθεση, έγιναν συμπληρωματικές εργασίες διαμόρφωσης των τοιχοποιιών και του δαπέδου, και τοποθετήθηκαν οι ξύλινοι ελκυστήρες της θολοδομίας του.

Στην ανατολική πτέρυγα συνεχίστηκε η κατασκευή της τετρακλινούς στέγης του κτιρίου του Μανουήλ Καντακουζηνού. Η φέρουσα κατασκευή ολοκληρώθηκε το Φεβρουάριο, και την άνοιξη περατώθηκε η κατασκευή του πρώτου σανιδώματος, των αντιανεμίων και η τοποθέτηση της θερμομόνωσης, του δεύτερου σανιδώματος και της υγρομόνωσης. Μέχρι το τέλος του έτους είχαν τοποθετηθεί οι μεγάλες δοκοί της οροφής και οι κάτω από αυτές κιλλίβαντες, οπότε και άρχισε η τοποθέτηση των δοκίδων της οροφής του βόρειου χώρου.

Στο ίδιο κτίριο ολοκληρώθηκε η κατασκευή του πλαισίου του βορειότερου παραθύρου της ανατολικής όψης, με την πλούσια γοτθική μορφολογία του. Το φθινόπωρο έγινε ο τελικός καθαρισμός και η στερέωση της θολοδομίας του εξώστη και άρχισε η κατασκευή της κρηπίδας του κτιρίου που ολοκληρώθηκε το Δεκέμβριο.

Στο κτίριο του κλιμακοστασίου ολοκληρώθηκαν οι εργασίες κατασκευής των υπερθύρων των ανοιγμάτων της άνω στάθμης και η πλευρική τους τοιχοποιία, όπως επίσης η τοιχοποιία και η κατασκευή του αύλακα του περιμετρικού σενάζ και το μεγαλύτερο τμήμα της κρηπίδας.

Το έργο της Επιτροπής Αναστήλωσης Μνημείων Μυστρά κατά το έτος 2002 δεν είχε τους επιθυμητούς ρυθμούς λόγω της μεγάλης καθυστέρησης της τελικής έγκρισης ένταξης του έργου στα προγράμματα του Γ΄ ΚΠΣ της Περιφέρειας Πελοποννήσου για το χρονικό διάστημα 2001-2006. Το ότι η καθυστέρηση αυτή υπήρξε αδικαιολόγητη επιβεβαιώθηκε από το γεγονός ότι το έργο του Μυστρά βραβεύθηκε το Νοέμβριο του 2002 από την Ευρωπαϊκή Ένωση ως «άριστη πρακτική». Έτσι, τα πρώτα κονδύλια του Γ΄ ΚΠΣ ήρθαν τελικά το Δεκέμβριο του 2002 και μέχρι τότε το έργο χρηματοδοτήθηκε προσωρινά από το ΤΔΠΕΑΕ.

Στον αρχαιολογικό χώρο του Μυστρά συνεχίστηκαν οι εργασίες επιμέλειάς του και έγιναν καθαρισμοί της βλάστησης στο κάστρο, στους δρόμους και γύρω από τα κύρια μνημεία. Το κυρίως έργο της Επιτροπής επικεντρώθηκε, όπως και κατά το προηγούμενο έτος, στην άνω πόλη, στα τείχη, στην περιοχή της Αγίας Σοφίας, στο συγκρότημα πίσω από το παλάτι και στο ίδιο το παλάτι. Περιορισμένης έκτασης εργασίες έγιναν στην οικία Λάσκαρη στην κάτω πόλη.

Στα τείχη έγιναν εργασίες στερέωσης στα δυτικά του κυκλικού πύργου δυτικά της πύλης του Ναυπλίου και στη συνέχεια στον περίβολο έξω από την πύλη. Στον κυκλικό πύργο κατασκευάστηκε το πώρινο πλαίσιο του παραθύρου και αποκαταστάθηκε το κατασκευαστικό τόξο πάνω από αυτό. Στην περιοχή του περιβόλου έγιναν επίσης καθαρισμοί και στερεώσεις των μικρών ερειπίων των διατηρούμενων σε μικρό ύψος κτισμάτων. Εξάλλου, στερεωτικές και αναστηλωτικές εργασίες έγιναν στο τείχος στα βορειοδυτικά του παλατιού. Ανάλογες εργασίες έγιναν βόρεια από τον εξώστη του κτιρίου του Μανουήλ Καντακουζηνού και στα νοτιοανατολικά του αρχικού πυρήνα του παλατιού. Με την εκτέλεση των εργασιών αυτών έγινε δυνατή η ασφαλής περιήγηση κατά μήκος του τείχους της άνω πόλης από την περιοχή του περιβόλου της πύλης του Ναυπλίου μέχρι το νοτιοανατολικό πέρας του παλατιού. Έγιναν επίσης καθαρισμοί και στερεώσεις στο συγκρότημα πίσω από το παλάτι.

Κάτω από τη δεξαμενή της μονής της Αγίας Σοφίας έγινε στο κτίριο με το διαβατικό, στο ισόγειο στερέωση και μερική συμπλήρωση της θολοδομίας και συμπλήρωση του καλντεριμιού του διαβατικού. Στα δυτικά του κτιρίου αυτού και μέχρι το δρόμο κάτω από τη σιδερόπορτα απομακρύνθηκαν τα μπάζα παλαιότερων καθαρισμών της περιοχής της Αγίας Σοφίας και έγινε στερέωση και συμπλήρωση του τοίχου της δεξαμενής, έτσι ώστε να δημιουργηθεί στηθαίο εμπρός από το χώρο στα βορειοανατολικά του ναού. Το στηθαίο αυτό κρίθηκε απολύτως αναγκαίο για λόγους ασφαλείας, αφού στο ση-

μείο αυτό γίνεται πάντοτε μακρά στάση των επισκεπτών του χώρου. Οι καθαρισμοί και οι στερεώσεις κτισμάτων στην περιοχή της Αγίας Σοφίας επεκτάθηκαν στα βορειοδυτικά του ναού πίσω από την κρήνη και μέχρι την πύλη της μονής, καθώς και στο συγκρότημα των κελιών και σε κτίσματα πίσω από αυτό.

Στην κάτω πόλη, μετά την έγκριση της μελέτης αναστήλωσης της οικίας Λάσκαρη από το ΚΑΣ, ξεκίνησαν οι εργασίες στην οικία αυτή με καθαρισμούς, καθαίρεση του διαχωριστικού τοίχου του τρικλίνου, αφαίρεση των μπάζων και της επίστρωσης τσιμέντου από το τρίκλινο και τη διάνοιξη παραθύρων και αψιδωμάτων από τις μεταγενέστερες τοιχοποιίες.

Στο παλάτι οι εργασίες συνεχίστηκαν καθ' όλη τη διάρκεια του έτους. Αναλυτικά, στην ανατολική πτέρυγα συνεχίστηκαν οι ξυλουργικές εργασίες με την επεξεργασία και τοποθέτηση των δοκίδων της οροφής στο κτίριο του Μανουήλ Καντακουζηνού. Κατά το έτος αυτό τοποθετήθηκαν οι ελκυστήρες από ανοξείδωτο χάλυβα στη στάθμη του δαπέδου του ορόφου και έγινε η επεξεργασία και η τοποθέτηση δοκών, κιλλιβάντων και δοκίδων του δαπέδου αυτού στο βόρειο διαμέρισμα. Εξάλλου, στο κτίριο αυτό κατασκευάστηκαν τα πλαίσια στα δύο παράθυρα της νοτιοδυτικής όψης του ορόφου, άρχισε η κατασκευή του παραθύρου της νοτιοανατολικής όψης και ολοκληρώθηκε η κατασκευή του μετώπου του γείσου.

Στο κτίριο της πρώτης βυζαντινής επέκτασης ολοκληρώθηκε η κατασκευή του στηθαίου του δώματός του. Νοτιότερα, στο κτίριο του κλιμακοστασίου, μετά την ολοκλήρωση των οικοδομικών εργασιών κατασκευής του σενάζ και των τοιχοδομιών των δύο αετωμάτων άρχισε η κατασκευή της ξύλινης στέγης του κτιρίου, με την κατασκευή των ζευκτών και την τοποθέτηση των τεγίδων, του πρώτου σανιδώματος, των αντιανεμίων, της θερμομόνωσης, του δεύτερου σανιδώματος και της υγρομόνωσης. Στο τέλος του έτους ολοκληρώθηκε και η κατασκευή του γείσου και της τοιχοδομίας των αετωμάτων. Τέλος, στον πύργο του παλατιού έγινε η εξυγίανση της τοιχοποιίας του και η κατασκευή του σενάζ.

Στην πτέρυγα της αίθουσας του θρόνου κατασκευάστηκαν τα πώρινα πλαίσια πέντε θυρών των διαμερισμάτων του μεσοπατώματος, συμπληρώθηκε η τοιχοποιία ανάμεσα στις δοκίδες του δαπέδου του στις περιοχές έδρασής τους και έγινε επεξεργασία των σανίδων του δαπέδου. Αντικαταστάθηκαν, εξάλλου, τα μεταλλικά ικριώματα στις όψεις της ανατολικής πτέρυγας και μετά από έγκριση της μελέτης ηλεκτροφωτισμού του κάστρου από το ΚΑΣ έγιναν εργασίες βελτίωσης του φωτισμού του.

Συνεχίστηκαν και κατά το έτος 2003 οι εργασίες επιμέλειας του αρχαιολογικού χώρου. Έτσι, έγιναν καθαρισμοί της βλάστησης στο κάστρο, γύρω από τα κύρια μνημεία και τους δρόμους. Στην κάτω πόλη ανακατασκευάστηκε, στο δρόμο από τους Αγίους Θεοδώρους προς το παλάτι, μεγάλος αναλημματικός τοίχος από απλή ξηρολιθιά, που είχε καταρρεύσει κατά τη μεγάλη κακοκαιρία του Φεβρουαρίου. Επίσης, στον Άγιο Δημήτριο άρχισαν πάλι οι εργασίες ανακεράμωσης με τα κεραμίδια ειδικού τύπου που είχε παλαιότερα προμηθευτεί η Επιτροπή. Σημαντικές εργασίες καθαρισμού και συντήρησης, προκαταρκτικές των προβλεπόμενων αναστηλωτικών επεμβάσεων, έγιναν στην οικία Λάσκαρη. Τέλος, ανακατασκευάστηκε τόξο στο φυλάκιο της κάτω εισόδου, ώστε στη συνέχεια να γίνει δυνατή νέα διαμόρφωση της στεγάνωσης του φυλακίου.

Το κυρίως έργο της Επιτροπής επικεντρώθηκε, όπως και κατά τα προηγούμενα έτη, στην άνω πόλη. Ολοκληρώθηκαν οι εργασίες που είχαν προγραμματιστεί στην περιοχή της Αγίας Σοφίας με τις στερεώσεις στα κελιά και την περιοχή της πύλης του Ναυπλίου. Στην τελευταία αυτή περιοχή συμπληρώθηκαν τα παράθυρα στο στρογγυλό πύργο στα δυτικά της πύλης, τελείωσαν οι στερεώσεις του περιβόλου και των κτισμάτων του, καθώς και η ανακατασκευή του τείχους του παλατιού στο βορειοδυτικό άκρο του. Σημαντικές εργασίες καθαρισμού και συντήρησης έγιναν στο συγκρότημα πίσω από το παλάτι και στο παλατάκι.

Στο παλάτι οι εργασίες συνεχίστηκαν καθ' όλη τη διάρκεια του έτους. Στην ανατολική πτέρυγα συνεχίστηκαν οι ξυλουργικές εργασίες με την επεξεργασία και τοποθέτηση των δοκίδων του δαπέδου του ορόφου και των παταριών των γωνιακών μικρών διαμερισμάτων στο κτίριο του Μανουήλ Καντακουζηνού. Στο ίδιο κτίριο κατασκευάστηκε το πώρινο πλαίσιο του μεγάλου, μεσαίου παραθύρου του εξώστη και συμπληρώθηκε η κτιστή ποδιά του εξώστη και ο καμπύλος τοίχος του προσκυνηταρίου και το επίχρισμά του. Επίσης κατασκευάστηκαν ξύλινες μακέτες των θυρών και παραθύρων του κτιρίου. Κατά το έτος αυτό τοποθετήθηκαν οι ελκυστήρες από ανοξείδωτο χάλυβα και οι πλάκες τους στη στάθμη του δαπέδου του κτιρίου της πρώτης βυζαντινής επέκτασης. Στον πύργο ολοκληρώθηκε η κατασκευή του σενάζ και ξεκίνησε η κατασκευή του θόλου του ορόφου. Στο κτίριο του κλιμακοστασίου τοποθετήθηκαν οι κιλλίβαντες των ζευκτών και κατασκευάστηκαν τέσσερα πώρινα πλαίσια των παραθύρων των δύο ορόφων της νοτιοδυτικής όψης. Εξάλλου, αγοράστηκαν και νέα μεταλλικά ικριώματα για την αντικατάσταση τμήματος της σκαλωσιάς της ανατολικής πτέρυγας, ενώ άγονοι υπήρξαν δυστυχώς και οι δύο διεθνείς διαγωνισμοί για την προμήθεια βυζαντινών κεραμιδιών ειδικού τύπου για τη στέγαση των κοσμικών και εκκλησιαστικών κτιρίων του Μυστρά.

Το Δεκέμβριο η Επιτροπή συμμετείχε με δύο πίνακες στην έκθεση του ΤΔΠΕΑΕ στη Θεσσαλονίκη (έκθεση «Polis») και στη συνέχεια σε διημερίδα στο ΥΠΠΟ. Την επίβλεψη των εργασιών που εκτελέστηκαν κατά τα έτη 2001-2003 είχε η προϊσταμένη του τεχνικού γραφείου Γεωργία Μαρίνου.

Στον αρχαιολογικό χώρο του Μυστρά συνεχίστηκαν και κατά το έτος 2004 οι εργασίες καθαρισμού της βλάστησης στο κάστρο, γύρω από τα κύρια μνημεία και τους δρόμους. Συνεχίστηκαν, επίσης, κατά το έτος αυτό, οι εργασίες ανακατασκευής και συμπλήρωσης των δρόμων και των παλαιών καλντεριμιών. Στην άνω πόλη έγινε ανακατασκευή των βαθμίδων της κλίμακας που οδηγεί από την άνω πύλη προς την Αγία Σοφία και στη συνέχεια συμπλήρωση και κατασκευή νέων βαθμίδων στους δρόμους που οδηγούν από την Αγία Σοφία προς τη σιδερόπορτα και προς τον Άγιο Νικόλαο. Οι εργασίες επεκτάθηκαν στο δρόμο από την πλατεία του παλατιού προς την πύλη της Μονεμβασίας και από εκεί προς την Παντάνασσα. Στο δρόμο προς την Παντάνασσα έγινε καθαρισμός και συμπλήρωση βαθμίδων, αλλά και κατασκευή μικρών αναλημματικών τοιχίων για την ασφάλεια των περιηγητών. Στην κάτω πόλη έγινε ανακατασκευή και συμπλήρωση βαθμίδων από τον Άγιο Δημήτριο προς τους Αγίους Θεοδώρους και συγχρόνως συμπλήρωση και στερέωση των πλευρικών τοιχοδομιών των ερειπίων προς το δρόμο αυτό.

Στις εκκλησίες συνεχίστηκε η ανακεράμωση του Αγίου Δημητρίου. Έτσι, ανακεραμώθηκε όλη η ανατολική πλευρά της θολοδομίας της εκκλησίας, μέχρι τον άξονα των εγκάρσιων ημικυλινδρικών θόλων. Στους Αγίους Θεοδώρους έγινε καθαίρεση των νεότερων τοιχίσεων της νότιας θύρας της δυτικής όψης του κυρίως ναού και τοποθετήθηκαν ξύλινα υπέρθυρα στις αρχικές δοκοθήκες των θυρών προς το νάρθηκα. Τέλος, το φθινόπωρο αντικαταστάθηκαν τα παλιά σιδερένια υαλοστάσια του τρούλου με νέα και τοποθετήθηκαν υαλοπίνακες στα παράθυρα των τυμπάνων των κλιτών. Στην Παντάνασσα συντηρήθηκαν η θύρα της κύριας πύλης της μονής, ο πάγκος του βόρειου προστώου και οι θύρες του καθολικού.

Μεγάλη έκταση πήραν οι εργασίες ανακατασκευής τμήματος του τείχους στα ανατολικά του συγκροτήματος της Μητρόπολης. Στο τμήμα αυτό δίπλα από παλαιά βυζαντινή θύρα είχαν παρουσιαστεί σε μεγάλη έκταση κατακόρυφες ρωγμές. Η εξέταση του τμήματος αυτού έδειξε ότι αποτελεί νεότερη κατασκευή, πάχ. 0,60 μ., πιθανότατα του πρώτου μισού του 20ού αιώνα, δίπλα στην οποία είχε χτιστεί το 1985 μικρό αποχωρητήριο και βόθρος κάτω από αυτό. Μετά από τη σύνταξη μελέτης ανακατασκευής του νεωτερικού τοιχίου από τον πολιτικό μηχανικό Δ. Μονοκρούσο και τις σχετικές αποφάσεις, οι εργασίες άρχισαν τον Ιούνιο και συνεχίστηκαν μέχρι το τέλος του έτους. Η καθαίρεση του αποχωρητηρίου και τμήματος του τείχους έδειξε ότι ο βόθρος κάτω από το αποχωρητήριο ήταν κενός και ότι τα λύματα διοχετεύονταν σε ένα παλαιό όρυγμα. Μετά την καθαίρεση του τοιχίου κατασκευάστηκε πέδιλο από οπλισμένο σκυρόδεμα και άρχισε η κατασκευή νέου τοιχίου, πάχ. 1,10 μ., όσο και το πάχος του αρχικού βυζαντινού τείχους, του οποίου τα θεμέλια βρέθηκαν κάτω από το μεταγενέστερο τοιχίο. Για τη μεταφορά των υλικών κατασκευάστηκε ράμπα από σιδηροσωλήνες της σκαλωσιάς του εργοταξίου και για την καλύτερη λειτουργία του συνεργείου ανοίχθηκε η βυζαντινή είσοδος, η οποία είχε κλειστεί τα νεότερα χρόνια με πρόχειρη τοιχοδομία. Στην είσοδο αυτή κατασκευάστηκε σιδερένια θύρα.

Αλλά και στο βυζαντινό τμήμα του τείχους δίπλα στην είσοδο, παρουσιάζεται λεπτή, εκτεταμένη όμως, κατακόρυφη ρωγμή. Για την ενίσχυσή του είχε κατασκευαστεί πρόχειρος λοξός τοίχος αντιστήριξης, πιθανότατα πριν χτιστεί ο αναλημματικός τοίχος των 0,60 μ. που αναφέρθηκε πιο πάνω. Έτσι, αποφασίστηκε να μην κατεδαφιστεί εξ αρχής η ενίσχυση αυτή και το τοιχίο να ακουμπήσει στο βυζαντινό τείχος με τη βοήθεια ενός τόξου, το οποίο βαίνει σε υψηλότερη στάθμη από την παλαιότερη αντιστήριξη. Στο τέλος του έτους ολοκληρώθηκε η κατασκευή του τόξου αυτού και οι εργασίες θα συνεχιστούν στο επόμενο έτος με την κατεδάφιση του λοξού τοίχου αντιστήριξης και τη συμπλήρωση του νέου αναλημματικού τοίχου κάτω από το τόξο. Με τον τρόπο αυτό ο νέος αναλημματικός τοίχος θα συγκρατήσει και τα χώματα ανάμεσα σε αυτόν και το μητροπολιτικό μέγαρο, αλλά θα δράσει και ως πλευρική αντιστήριξη του παλαιού βυζαντινού τείχους.

Στο νότιο τμήμα του κτιρίου του μητροπολιτικού μεγάρου αντικαταστάθηκε στο χαγιάτι η γωνιακή δοκός και το σανίδωμα της περιοχής της. Τέλος, κοντά στη Μητρόπολη έγιναν εργασίες συντήρησης της θολοδομίας διαβατικού πάνω από την κάτω πύλη του αρχαιολογικού χώρου, καθώς και συντήρηση της ξύλινης κατασκευής του φυλακίου της πύλης.

Στη μονή Περιβλέπτου κατέρρευσε το Νοέμβριο ένα χαμηλό τοιχίο από ξηρολιθιά ψηλά στο βράχο, βορειότερα από το καμπαναριό και ακριβώς έξω από την κύρια πύλη της μονής, και ανάγκασε το συνεργείο σε άμεση εκτέλεση εργασιών στην περιοχή αυτή. Καθαρίστηκε η έκταση γύρω από την ξηρολιθιά, το υπόλοιπο τμήμα της οποίας κατεδαφίστηκε, και στήθηκε σκαλωσιά ώστε να ξαναχτιστεί κανονικό χαμηλό τοιχίο για τη συγκράτηση των χωμάτων.

Άρχισαν κατά το έτος αυτό οι ουσιαστικές εργασίες αναστήλωσης της οικίας Λάσκαρη. Έτσι, έγιναν κατά το τρέχον έτος καθαρισμός και αποχωματώσεις γύρω από την οικία, ώστε να γίνει δυνατή η εγκατάσταση του εργοταξίου, και στις αρχές του έτους καθαιρέθηκαν οι μεταβυζαντινές προσθήκες στο μεγάλο άνοιγμα της 2ης στάθμης της βόρειας όψης, και μεταγενέστερες τοιχοποιίες στα ανοίγματα θυρών, παραθύρων και αψιδωμάτων της 3ης στάθμης. Από το Σεπτέμβριο έως το Νοέμβριο ανεγέρθηκαν εξωτερικά και εσωτερικά τα αναγκαία ικριώματα και από το Νοέμβριο άρχισαν οι εργασίες εξυγίανσης του άνω πέρατος της τοιχοποιίας του βόρειου τοίχου, ώστε να γίνει δυνατή η κατασκευή του σενάζ και του περιμετρικού γείσου. Εξάλλου, στη γειτονική, ονομαζόμενη οικία Χρόνη έγινε καθαρισμός και αποχωμάτωση της 2ης στάθμης και του εξώστη, καθώς και του χώρου πίσω από αυτήν, για την ανετότερη μεταφορά των υλικών και τη δημιουργία του απαραίτητου εξωτερικού επίπεδου χώρου για τις εργασίες του εργοταξίου. Κάτω από τον εξώστη της οικίας Χρόνη ανεγέρθηκε προστατευτικό ικρίωμα για λόγους ασφαλείας.

Στην πάνω πόλη, εργασίες έγιναν στο παλατάκι, όπου τοποθετήθηκαν τα πλαίσια δύο θυρών του πύργου. Στη δυτική πτέρυγα τοποθετήθηκαν τα πλαίσια δύο θυρών και συμπληρώθηκαν τα τοξωτά ανοίγματα δύο τόξων της ανατολικής και δυτικής πλευράς της. Στο συγκρότημα πίσω από το παλάτι εργασίες έγιναν κυρίως στην ανατολική πτέρυγα. Έτσι, ολοκληρώθηκε η αποχωμάτωση των υπόγειων χώρων της και έγινε στερέωση των σταυροθολίων του ανατολικού υπογείου. Εξάλλου, στερέωση έγινε και στους τοίχους του βορειότερου χώρου της πτέρυγας αυτής. Στο βόρειο υπόγειο η κατάσταση της θολοδομίας, αλλά και των τοίχων, ήταν τέτοια που αναγκαστικά τοποθετήθηκαν προσωρινοί ελκυστήρες από ανοξείδωτο χάλυβα για τη στερέωση του συνόλου, μέχρις ότου προχωρήσουν και ολοκληρωθούν οι στερεωτικές εργασίες στο χώρο αυτό. Στο ισόγειο του νότιου χώρου έγινε καθαρισμός της θολοδομίας και τοποθετήθηκαν ελκυστήρες από ανοξείδωτο χάλυβα στη θέση των παλαιών ξύλινων δεσιών. Επίσης έγινε στερέωση των επιχρισμάτων σε πολλά σημεία της πτέρυγας αυτής.

Στο παλάτι, στην πτέρυγα της αίθουσας του θρόνου κατασκευάστηκαν και τοποθετήθηκαν στο μεσοπάτωμα πέντε δρύινες θύρες, και κατασκευάστηκαν ακόμη δύο καπνοδόχοι. Επίσης τοποθετήθηκαν δύο θύρες στην κεντρική αίθουσα του κτιρίου του Μανουήλ Καντακουζηνού και συμπληρώθηκε η κατασκευή των πλαισίων των εσωτερικών θυρών των παταριών και του φεγγίτη της ανατολικής όψης. Στο κτίριο της πρώτης βυζαντινής επέκτασης τοποθετήθηκαν τα πώρινα πλαίσια της θύρας μεταξύ του βόρειου και νότιου χώρου της 2ης στάθμης, καθώς και δύο ερμαρίων της 1ης στάθμης. Στη στάθμη αυτή, εξάλλου, ολοκληρώθηκε η αποκατάσταση της θύρας προς τον πύργο. Επίσης, στο κτίριο του κλιμακοστασίου ολοκληρώθηκε η τοποθέτηση των ελκυστήρων από ανοξείδωτο χάλυβα με την τοποθέτηση ελκυστήρων στην 1η και 2η στάθμη της νότιας και στη 2η στάθμη της ανατολικής του όψης. Στο κτίριο του Μανουήλ Καντακουζηνού συμπληρώθηκε η τοποθέτηση των ελκυστήρων προς τον ανατολικό εξώστη.

Στο κτίριο του κλιμακοστασίου έγινε αντικατάσταση της σιδερένιας σκαλωσιάς στο εσωτερικό και στη νότια και ανατολική όψη. Στην ευρύτερη περιοχή του παλατιού, τέλος, έγινε μερική αποχωμάτωση στο εσωτερικό του κτιρίου Ζ. Επίσης, περιορισμένης έκτασης στερεώσεις έγιναν και στα ερείπια νότια του παλατιού. Εξάλλου, στο ισόγειο της πρώτης βυζαντινής επέκτασης διαμορφώθηκε προσωρινή έκθεση του έργου της επιτροπής. Δίπλα στο φυλάκιο της άνω πύλης τοποθετήθηκαν δύο χημικές τουαλέτες για το προσωπικό, κυρίως για τους φύλακες. Επίσης, αντικαταστάθηκαν σε ευρεία έκταση οι πινακίδες του χώρου, οι οποίες είχαν υποστεί φθορές.

Στις αρχές του 2004 η Επιτροπή απέκτησε ένα ακόμα μέλος, τη Γ. Μαρίνου, μετά την εκλογή της ως καθηγήτριας του Ε. Μ. Πολυτεχνείου και την παραίτησή της από τη θέση της στο ΥΠΠΟ. Η εκτέλεση των εργασιών έγινε, όπως και κατά τα προηγούμενα έτη, υπό τη συνεχή καθοδήγηση και εποπτεία μου, σε συνεργασία με την 5η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων και την προϊσταμένη της και μέλος της Επιτροπής Αιμ. Μπακούρου και με τη συνεργασία της Γ. Μαρίνου.

Κατά τη διάρκεια των ετών αυτών στο τεχνικό γραφείο εργάστηκαν οι παρακάτω μόνιμοι υπάλληλοι του ΥΠΠΟ και υπάλληλοι του ΤΔΠΕΑΕ αμειβόμενοι με κονδύλια του Γ΄ ΚΠΣ που συμμετείχαν στο έργο της Επιτροπής για μακρά χρονικά διαστήματα: α) Γ. Μαρίνου, αρχιτέκτων (έως 01-03-2004), και Σ. Βασιλάκης, διοικητικός, μόνιμοι υπάλληλοι του ΥΠΠΟ, β) Ευθ. Γεωργακάκος, ο οποίος μετά την αποχώρηση της Γ. Μαρίνου ανέλαβε την επίβλεψη του έργου, Ευ. Κάτσου (17-07-2002 έως 16-09-2003) και Μ. Δημητρέλου (05-01-2004), αρχιτέκτονες, Σ. Σταυριανοπούλου (04-05-2001) και Ευγ. Πρέβα (30-04-2001 έως 10-10-2003), αρχαιολόγοι, Χρ. Μπλάθρα (30-03 έως 31-12-2001), Ν. Γεωργιάδη (01-04 έως 31-12-2002) και Α. Αλειφεράκη (03-12-2002), λογίστριες, και Γ. Πολίτου, σχεδιάστρια.

ΣΤΕΦΑΝΟΣ ΣΙΝΟΣ

Το έργο της Επιτροπής Πυλίας

Φρούριο Πύλου

Ι.Ν. Μεταμόρφωσης του Σωτήρος. Στο πλαίσιο της σύνταξης μελέτης αποκατάστασης του μνημείου συνεχίστηκαν και ολοκληρώθηκαν οι ανασκαφικές τομές στο εσωτερικό δάπεδο αλλά και περιμετρικά του κτιρίου προκειμένου να διερευνηθεί ο τρόπος θεμελίωσής του, οι οικοδομικές φάσεις και οι κινστέρνες. Αποστάλθηκαν και άλλα δείγματα κονιαμάτων από επιλεγμένα σημεία των παρειών του μνημείου αλλά και από την οροφή του μετά τη διενέργεια διερευνητικών τομών στους τρούλους και στις κεραίες του σταυρού. Συνεχίστηκε η αποτύπωση του κτιρίου, η καταγραφή και μελέτη του ανασκαφικού υλικού, ολοκληρώθηκε η επιστημονική τεκμηρίωση.

Μελέτη στερέωσης επικίνδυνων τμημάτων του φρουρίου. Εγκεκριμένη μελέτη με την ΥΠΠΟ/ΔΑΒΜΜ/52382/2030/23-12-2002 απόφαση[174]. Συνεχίστηκε και ολοκληρώθηκε η υλοποίηση της μελέτης που αφορούσε σε διάφορα τμήματα, όπως στο βορειοδυτικό και νοτιοδυτικό προμαχώνα, στο νοτιοδυτικό και νότιο τείχος του οικισμού, στον ημικυκλικό προμαχώνα της μεγάλης Βέργας, στην περιοχή της τάφρου και στο βορειοανατολικό τείχος του οικισμού. Στα σημεία όπου έγιναν επεμβάσεις παρατηρήθηκαν πρώιμα στάδια αναμενόμενης ευρύτερης τοπικής καταστροφής, η αντιμετώπιση των οποίων κρίθηκε αναγκαία και άμεση για την ασφάλεια του μνημείου και των επισκεπτών. Έγινε ανάκτηση των λίθων με τρόπο ώστε να διατηρηθεί η αρχική μορφή της τοιχοποιίας. Επίσης σε δύο περιπτώσεις υπήρξε πλήρης αποκατάσταση της αρχικής μορφής σύμφωνα με την εγκεκριμένη μελέτη.

Μελέτη αποκατάστασης της κεντρικής πύλης του Φρουρίου Πύλου. Εγκεκριμένη μελέτη με την ΥΠΠΟ/ΔΑΒΜΜ/24350/1102/27-8-2003 απόφαση[175]. Η πύλη χρονολογείται στα τέλη του 16ου αιώνα και αντιμετωπίζει σοβαρά στατικά προβλήματα διαφορικών καθιζήσεων. Η μελέτη αφορά στην ενίσχυση της υποθεμελίωσης, σε στερεωτικές εργασίες, ενώ προβλέπεται να γίνει αποκατάσταση των όψεων με αρμολογήματα, συμπληρώσεις τμημάτων μικρής έκτασης και ανακατασκευή περιθυρώματος, καθώς και κατασκευή νέας θύρας εισόδου.

Μελέτη τοποθέτησης ενημερωτικών πινακίδων στο Φρούριο Πύλου και στο Κάστρο Μεθώνης. Εγκεκριμένη μελέτη με την ΥΠΠΟ/ΑΡΧ/Β1/Φ30/71347/5601/12-12-2003 απόφαση της ΔΒΜΑ[176]. Η εφαρμογή της εγκεκριμένης μελέτης για την κατασκευή και τοποθέτηση ενημερωτικών πινακίδων με πληροφοριακό και εποπτικό υλικό στο Φρούριο Πύλου και στο Κάστρο Μεθώνης πρόκειται να συμβάλει ουσιαστικά στην καθοδήγηση των επισκεπτών και την καλύτερη θεματική παρουσίαση των μνημείων.

Εκπόνηση μελέτης αποκατάστασης του κτιρίου των Εργαστηρίων (οικοδομικό συγκρότημα «Πασά»). Το κτίριο ανήκει στην περίοδο της Τουρκοκρατίας και σώζεται σε ικανό βαθμό ώστε να προταθεί η αναστήλωσή του. Στόχος είναι να δημιουργηθεί ένα κτίριο πολλαπλών χρήσεων για τις ανάγκες του μνημείου. Μέχρι το 2001 στο συγκρότημα «Πασά» στεγάζονταν το ξυλουργείο και το σιδηρουργείο υπό συνθήκες που δεν πληρούσαν τους κανόνες ασφαλείας. Με στόχο αφενός μεν την καλύτερη λειτουργία των εργαστηρίων, αφετέρου δε τη διευκόλυνση της εκπόνησης της μελέτης αποκατάστασης του μνημείου, κατασκευάστηκε λυόμενο κτίριο σε απομακρυσμένο σημείο του Κάστρου, όπου μεταφέρθηκαν τα συνεργεία. Η μελέτη του συγκροτήματος «Πασά» ολοκληρώθηκε και υποβλήθηκε προς έγκριση στη ΔΑΒΜΜ τον Απρίλιο του 2004.

Εκπόνηση μελέτης στεγανοποίησης περιπολίων ακρόπολης στο Φρούριο Πύλου. Η μελέτη αντιμετωπίζει το πρόβλημα της διείσδυσης των όμβριων υδάτων στο εσωτερικό των κελλιών που βρίσκονται στο ισόγειο της ακρόπολης του κάστρου. Η μελέτη στεγανοποίησης έχει κατατεθεί για έγκριση στη Διεύθυνση Αναστήλωσης από το Μάιο 2003.

Κάστρο Μεθώνης

Μελέτη στερέωσης επικίνδυνων τμημάτων στο Κάστρο Μεθώνης. Εγκεκριμένη μελέτη με την ΥΠΠΟ/ΔΑΒΜΜ/20835/1042/25-7-2003 απόφαση[177]. Τα επικίνδυνα τμήματα στα οποία προβλέπεται παρέμβαση παρουσιάζουν σημαντικά προβλήματα ετοιμορροπίας και χρήζουν άμεσης επέμβασης. Τα τμήματα αυτά εντοπίζονται στο αντέρεισμα της τάφρου, σε τρεις πύλες, στις κα-

174. Την ομάδα μελέτης αποτελούσαν οι Κ. Ηλιόπουλος, Δ. Γαζούλη, πολιτικοί μηχανικοί, Δ. Κουβαράς, αρχιτέκτονας.

175. Την ομάδα μελέτης αποτελούσαν οι Ν. Κοντογιάννης, αρχαιολόγος, Κ. Ηλιόπουλος, Δ. Γαζούλη, πολιτικοί μηχανικοί, Δ. Κουβαράς, αρχιτέκτονας.

176. Τη μελέτη εκπόνησαν οι Ν. Κοντογιάννης και Ι. Γρηγοροπούλου, αρχαιολόγοι.

177. Την ομάδα μελέτης αποτελούσαν οι Κ. Ηλιόπουλος, Δ. Γαζούλη, πολιτικοί μηχανικοί, Δ. Κουβαράς, αρχιτέκτονας.

μάρες του προτειχίσματος, σε τέσσερις πύργους και σε μεταπύργια διαστήματα.

Εκπόνηση μελέτης αποκατάστασης των καμαρών στο βόρειο περίβολο του Κάστρου Μεθώνης. Πρόκειται για μια σειρά εννέα καμαροσκεπών χώρων που βρίσκονται στην εσωτερική πλευρά του τείχους του περιβόλου και χρονολογούνται στην εποχή της Β΄ Ενετοκρατίας (1686-1715). Οι χώροι αυτοί μπορούν μετά την αποκατάστασή τους να χρησιμοποιηθούν για ποικίλες χρήσεις (όπως η διοργάνωση εκθετηρίου), ενώ η φύση των φθορών που υφίστανται απαιτεί την άμεση παρέμβαση.

Εφαρμογή «Μελέτης Συνολικής Ανάδειξης Κάστρου Μεθώνης». Εγκεκριμένη με την ΥΠΠΟ/ΑΡΧ/Β1/Φ30/ΜΝΗΜ/1946/1699/20-8-1998 απόφαση. Στο πλαίσιο υλοποίησης του προγράμματος «Κάστρων Περίπλους» από το ΤΑΠ, με την επίβλεψη τόσο της 5ης ΕΒΑ όσο και της Επιτροπής Πυλίας πραγματοποιήθηκαν εργασίες στερέωσης και συντήρησης στις πύλες του κάστρου, ήτοι αρμολογήματα, συμπληρώσεις τοιχοποιιών, αντικατάσταση φθαρμένων δόμων, στεγάνωση στέψεων. Επίσης κατασκευάστηκε ισόγειο κτίριο υποδοχής και ενημέρωσης των επισκεπτών σε δύο απαλλοτριωμένα από το ΥΠΠΟ οικόπεδα πλησίον του κάστρου, ενώ πραγματοποιήθηκε και ο ηλεκτροφωτισμός του μνημείου.

Κάστρο Κορώνης

Η επικίνδυνη κατολίσθηση χωμάτινων όγκων που έγινε κατά το α΄ εξάμηνο του 2002 στα πρανή του βορειοανατολικού επιθαλάσσιου ενετικού προμαχώνα στάθηκε αφορμή για τη σύνταξη της «Μελέτης στερέωσης επικίνδυνων τμημάτων στο Κάστρο Κορώνης - Α΄ Φάση» (Ιούνιος 2002), η οποία εγκρίθηκε με την ΥΠΠΟ/ΔΑΒΜΜ/56885/2181/23-12-2002 απόφαση[178]. Ακολούθησε η σύνταξη της «Τεχνικής έκθεσης για την εκτέλεση επειγουσών εργασιών αποκατάστασης επικίνδυνης βύθισης στον Προμαχώνα ΙΙ.», η οποία εγκρίθηκε με την ΥΠΠΟ/ΔΑΒΜΜ/63737/2099/15-11-2004 απόφαση[179].

Σε εφαρμογή των ανωτέρω μελετών πραγματοποιήθηκαν το χρονικό διάστημα 2002-2004 εργασίες αποκατάστασης σπηλαίωσης του μετώπου τμήματος του παλαιού τείχους του εσωτερικού περιβόλου (Μονή Τιμίου Προδρόμου), αποκατάστασης επικίνδυνης σπηλαίωσης στον επιθαλάσσιο πόδα του βορειοανατολικού προμαχώνα και αποκατάστασης κατεστραμμένου κρηπιδώματος και δεύτερης επικίνδυνης σπηλαίωσης στον επιθαλάσσιο πόδα του βορειοανατολικού προμαχώνα. Παράλληλα, έγιναν εργασίες καθαρισμού από τη βλάστηση σε χώρους κυκλοφορίας επισκεπτών και σήμανση επικίνδυνων σημείων για τους επισκέπτες του κάστρου.

Εκπονήθηκαν και εγκρίθηκαν οι παρακάτω μελέτες:

«Μελέτη στερέωσης επικίνδυνων τμημάτων στο Κάστρο της Κορώνης – Β΄ φάση». Εγκεκριμένη με την ΥΠΠΟ/ΔΑΒΜΜ/94758/3241/04-01-2005 απόφαση[180].

«Μελέτη αποκατάστασης της Πύλης Β΄ στο Κάστρο της Κορώνης» (ανατολική πύλη προς τη θάλασσα). Εγκεκριμένη με την ΥΠΠΟ/ΔΑΒΜΜ/63725/2098/15-11-2004 απόφαση[181].

Κάστρο Παλαιοναυαρίνου

Κατά τα έτη 2002-2003 ξεκίνησε και ολοκληρώθηκε η εκπόνηση της «Μελέτης στερέωσης επικίνδυνων τμημάτων του κάστρου», η οποία εγκρίθηκε με την ΥΠΠΟ/ΔΑΒΜΜ/94760/3242/4-1-2005 απόφαση[182].

Έγιναν ευρείας έκτασης καθαρισμοί του αρχαιολογικού χώρου και διάνοιξη διόδων διέλευσης και περιήγησης των επισκεπτών εντός του μνημείου, καθαρίστηκε τμήμα στο εσωτερικό του νότιου περιβόλου και διανοίχθηκε καινούργια πρόσβαση από τα ριζά του λόφου μέχρι την είσοδο του κάστρου, με αποτέλεσμα να αποκαλυφθεί σε όλη του την έκταση το μεσαιωνικό καλντερίμι. Κατασκευάστηκαν και τοποθετήθηκαν προειδοποιητικές πινακίδες για την ασφάλεια των επισκεπτών, ενώ προσωρινά έγινε περισχοίνιση των επικίνδυνων τμημάτων. Κατά το 2004 λόγω ελλιπούς προσωπικού εκτελέστηκαν περιορισμένοι καθαρισμοί.

Μεμονωμένα μνημεία επαρχίας Πυλίας

Στο ναό του Αγίου Λέοντα, στο παλαιοχριστιανικό νεκροταφείο στο οικόπεδο Δρακάκη, σε δύο ενετικά φρέατα και σε οικόπεδα ιδιοκτησίας ΥΠΠΟ στον οικισμό της Μεθώνης πραγματοποιήθηκαν καθαρισμοί για λό-

178. Την ομάδα μελέτης αποτελούσαν οι Κ. Ηλιόπουλος, Δ. Γαζούλη, πολιτικοί μηχανικοί, Δ. Κουβαράς, αρχιτέκτονας.

179. Την ομάδα μελέτης αποτελούσαν οι Ι. Γρηγοροπούλου, αρχαιολόγος, Κ. Ηλιόπουλος, πολιτικός μηχανικός, Ευ. Μπιτσάνης, αρχιτέκτονας.

180. Την ομάδα μελέτης αποτελούσαν οι Ι. Γρηγοροπούλου, Ν. Κοντογιάννης, αρχαιολόγοι, Κ. Ηλιόπουλος, Δ. Γαζούλη, πολιτικοί μηχανικοί, Ευ. Μπιτσάνης, αρχιτέκτονας.

181. Την ομάδα μελέτης αποτελούσαν οι Ιωάννα Γρηγοροπούλου, Ν. Κοντογιάννης, αρχαιολόγοι, Κ. Ηλιόπουλος, πολιτικός μηχανικός, Ευ. Μπιτσάνης, αρχιτέκτονας.

182. Την ομάδα μελέτης αποτελούσαν οι Ν. Κοντογιάννης, αρχαιολόγος, Κ. Ηλιόπουλος, Δ. Γαζούλη, πολιτικοί μηχανικοί, Δ. Κουβαράς, αρχιτέκτονας.

γους πυροπροστασίας και ευπρεπισμού κατά τη θερινή περίοδο.

Στον οικισμό Πύλου αποτυπώθηκε τμήμα του παλαιού λιμένος, το οποίο αποκαλύφθηκε κατά τη διάρκεια εργασιών κατασκευής αποχετευτικού συστήματος στην πόλη.

Αποτυπώθηκε ο ναός της Θεοτόκου στο Βασιλίτσι Κορώνης και λήφθησαν άμεσα μέτρα προστασίας του.

Συμμετοχή της Επιτροπής Πυλίας σε διημερίδα του ΤΔΠΕΑΕ

Κατά το έτος 2003 η Επιτροπή Πυλίας συμμετείχε στη διημερίδα που διοργάνωσε το ΤΔΠΕΑΕ με σκοπό την παρουσίαση του έργου των Επιστημονικών Επιτροπών του. Ο Πρόεδρος της Επιτροπής Πυλίας καθηγητής Ν. Ζίας παρουσίασε με ομιλία του το πρόγραμμα δράσης στα κάστρα Μεθώνης, Κορώνης, Νιόκαστρου και Παλαιού Ναβαρίνου, η οποία συνοδεύτηκε από την έκθεση φωτογραφικού υλικού σε τρία tableaux.

ΒΙΡΓΙΝΙΑ ΑΛΜΠΑΝΗ -ΙΩΑΝΝΑ ΑΓΓΕΛΟΠΟΥΛΟΥ

ΓΑΛΛΙΚΗ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗ ΣΧΟΛΗ

Βυζαντινή Αργολίδα

2001

Η μελέτη των ναών της Αργολίδας του 11ου και 12ου αιώνα, που ξεκίνησε το 1996 και διεκόπη το 1999 και το 2000, επαναλήφθηκε εφέτος. Αντικείμενό της είναι η αναλυτική και κατόπιν η συγκριτική αρχιτεκτονική μελέτη των δέκα ναών της ανωτέρω περιόδου που αριθμεί ο εν λόγω νομός. Αφορά στους ναούς της Ευαγγελίστριας Αργολικού (11ος αι.), του Αγίου Γεωργίου Προσύμνης (11ος αι.), του Αγίου Ιωάννου του Θεολόγου Παλιγουριού (11ος αι.), του Αγίου Ιωάννου του Ελεήμονος Λιγουριού (11ος-12ος αι.), της Μεταμόρφωσης του Σωτήρος Πλατανίτι (11ος-12ος αι.), της Κοίμησης της Θεοτόκου Χώνικα (12ος αι.), της Κοίμησης της Θεοτόκου νεκροταφείου Άργους (11ος-12ος αι.), του καθολικού της Αγίας Μονής Αρείας (12ος αι.), της Κοίμησης της Θεοτόκου Μέρμπακα (12ος αι.) και της Αγιασωτήρας Ανιφιού (12ος αι.).

Μέχρι σήμερα ολοκληρώθηκαν οι εργασίες αποτύπωσης των εξής μνημείων: α) Ευαγγελίστριας Αργολικού (κάτοψη και τομές), β) Μεταμόρφωσης του Σωτήρος Πλατανίτι, Κοίμησης της Θεοτόκου Χώνικα, Κοίμησης της Θεοτόκου νεκροταφείου Άργους, Αγίου Ιωάννου του Ελεήμονος Λιγουριού (κάτοψη, τομές, φωτογραμμετρικές αναπαραστάσεις όψεων, επιτόπου έλεγχος και συμπληρώσεις), γ) Κοίμησης της Θεοτόκου Μέρμπακα (αποτύπωση της Κρύπτης και αποκαλυφθέντων τμημάτων της κρηπίδας, για τη συμπλήρωση της υπάρχουσας έκδοσης), δ) Αγιασωτήρας Ανιφιού (αποτύπωση αποκαλυφθέντων τμημάτων της βάσης του ναού).

Οι επιτόπου εργασίες αφορούσαν στη συνέχιση των ελέγχων και συμπληρώσεων των ήδη σχεδιασμένων φωτογραμμετρικών αναπαραστάσεων και φωτογραμμετρικές λήψεις των ασχεδίαστων ακόμη ναών. Αποτυπώθηκαν, τέλος, τα εναπομείναντα και δυσκόλως προσπελάσιμα, στοιχεία του ναού του Λιγουριού. Οι αποτυπώσεις, οι έλεγχοι και οι συμπληρώσεις των φωτογραμμετρικών αναπαραστάσεων πραγματοποιήθηκαν από τη γράφουσα και τον Σ. Στούπα. Οι φωτογραμμετρικές λήψεις έγιναν από την C. Piaton, η οποία και θα παραδώσει τις αντίστοιχες γραφικές αναπαραστάσεις στα τέλη του έτους.

Α. Έγιναν, επίσης, έλεγχοι και συμπληρώσεις των φωτογραμμετρικών αναπαραστάσεων δύο ναών: α) Κοίμηση της Θεοτόκου, νεκροταφείου Άργους (όλες οι όψεις), β) Καθολικόν της Αγίας Μονής Αρείας (μόνον η βόρεια όψη).

Β. Αποτυπώθηκαν τα κεραμοπλαστικά και τα ανάγλυφα του τρούλου του Αγίου Ιωάννου Λιγουριού. Οι επιτόπου εργασίες για τον εν λόγω ναό αποπερατώθηκαν.

Αποτυπώθηκαν, επίσης, η κάτοψη και οι τομές του Αγίου Γεωργίου Προσύμνης και του Αγίου Ιωάννου Παλιγουριού, στις οποίες θα βασιστούν οι φωτογραμμετρικές αναπαραστάσεις.

Γ. Φωτογραμμετρικές λήψεις: Φωτογραφήθηκαν ο Άγιος Γεώργιος Προσύμνης και ο Άγιος Ιωάννης Παλιγουριού. Με την αποτύπωσή τους ολοκληρώνεται η γραφική διερεύνηση του συνόλου. Όσον αφορά την Ευαγγελίστρια του Αργολικού, όμως, πρέπει να σημειωθεί εδώ πως οι όψεις παραμένουν επιχρισμένες, είναι δυνατή η σχεδίαση μόνο της κάτοψης και των τομών, καθιστώντας τη μελέτη των τοιχοποιιών (κύριο αντικείμενο της παρούσας έρευνας) αδύνατη.

2002

Κατά το 2002 συνεχίστηκε η μελέτη των ναών της Αργολίδας. Το πρόγραμμα περιελάμβανε τη συστηματική φωτογράφηση των μνημείων. Έγιναν συνολικά 220 λήψεις, που αφορούν στις γενικές όψεις και λεπτομέρειες, καθώς και λήψεις του εσωτερικού των ναών. Επίσης, συνεχίστηκε η αποτύπωση του καθολικού της Αγίας Μονής από τον Σπ. Στούπα.

Στην Αγία Μονή απέμεινε να ελεγχθούν και να συμπληρωθούν οι αποτυπώσεις της ανατολικής, δυτικής και νότιας όψης. Από αυτές, οι μεγάλες επιφάνειες των όψεων δεν μπόρεσαν να αποτυπωθούν με τη μέθοδο της φωτο-

γραμμετρίας, εξαιτίας της μειωμένης απόστασης από το μνημείο (στα νότια και στα ανατολικά) ή λόγω εμποδίων (βλάστηση κλπ., στα δυτικά). Το μνημείο έχει και μεγάλο αριθμό αρχιτεκτονικών γλυπτών: τα στοιχεία αυτά βρίσκονται στα παράθυρα, δηλαδή σε μεγάλο ύψος, οπότε, εκεί που χρειάστηκε, έγιναν γύψινα εκμαγεία, και από αυτά η σχεδίαση των μελών. Τα υπόλοιπα, στα οποία η πρόσβαση ήταν δυνατή, σχεδιάστηκαν απευθείας.

Η βασική σχεδίαση του καθολικού της Αγίας Μονής ολοκληρώθηκε. Απομένει, όμως, η αποτύπωση των ψηλότερων τμημάτων. Η θόλος δεν μπόρεσε να αποτυπωθεί φωτογραμμετρικά και η αποτύπωση με παραδοσιακές μεθόδους είναι επικίνδυνη (θα πρέπει να ανεβούμε στη στέγη), οπότε θα πρέπει να βρούμε μία μέθοδο λιγότερο επικίνδυνη. Η ιδανική λύση θα ήταν να χρησιμοποιήσουμε το θεοδόλιχο με λέιζερ.

Είχαμε επίσης προγραμματίσει για το 2002, να επεξεργαστούμε τις αναπαραστάσεις του Αγίου Γεωργίου της Πρόσυμνας και του Αγίου Ιωάννη στο Παλιγουριό. Οι αναπαραστάσεις δεν ετοιμάστηκαν έγκαιρα, με αποτέλεσμα η επιτόπια επαλήθευσή τους να γίνει την προσεχή χρονιά.

GISÈLE HADJI-MINAGLOU

2001

Το έργο της Εφορείας επικεντρώθηκε και αυτή τη χρονιά στην προστασία και προβολή της πολιτιστικής κληρονομιάς, ενώ μεγάλο βάρος δόθηκε στην προετοιμασία των έργων εν όψει των Ολυμπιακών αγώνων του 2004, που θα γίνουν στην Αθήνα.

Στο πλαίσιο του έργου της προστασίας των μνημείων κηρύχθηκαν ως αρχαιολογικοί οι παρακάτω χώροι: στο νομό Ηλείας, η θέση Τούρλα στα Άσπρα Σπίτια, όπου εντοπίστηκαν πυκνά οικιστικά λείψανα προιστορικών χρόνων (ΦΕΚ 1470/β/29-12-2001)· στο νομό Μεσσηνίας, η περιοχή όπου εντοπίζεται το ιερό της Λιμνάτιδας Αρτέμιδος στο Βόλιμνο (ΦΕΚ 863/β/6-7-2001), επίσης το Διαλισκάρι στην περιοχή της Μαραθούπολης, όπου υπάρχουν λείψανα κατοίκησης ρωμαϊκών χρόνων (ΦΕΚ 1527/β/15-11-2001), και τέλος η περιοχή των αρχαίων Θαλαμών στη Μεσσηνιακή Μάνη, όπου υπάρχουν διάσπαρτα αρχιτεκτονικά μέλη και κεραμική κλασικών χρόνων (ΦΕΚ 1470/β/29-10-2001).

Κατά το έτος 2001, άρχισε το πρόγραμμα «Ανάδειξη του Αρχαιολογικού Χώρου της Ήλιδος», το οποίο εντάχθηκε στο Ταμείο Διαχείρισης Πιστώσεων για την Εκτέλεση Αρχαιολογικών Έργων του ΥΠΠΟ. Ως μέλη της επιστημονικής επιτροπής για την παρακολούθηση του προγράμματος ορίστηκαν οι: Λ. Κολώνας, αρχαιολόγος-γενικός διευθυντής Αρχαιοτήτων του ΥΠΠΟ ως πρόεδρος, Β. Χανδακάς, πολιτικός μηχανικός-γενικός διευθυντής Αναστήλωσης Μουσείων και Τεχνικών Έργων του ΥΠΠΟ, Ν. Γιαλούρης, Αρχαιολόγος-επίτιμος γενικός διευθυντής Αρχαιοτήτων, Η. Μαριολάκος, γεωλόγος-καθηγητής Πανεπιστημίου Αθηνών, Ξ. Αραπογιάννη, αρχαιολόγος-προϊσταμένη Ζ΄ ΕΠΚΑ, Α. Τανούλας, αρχιτέκτων της ΥΣΜΑ, Ι. Ψυχογιού και Η. Ανδρέου, αρχαιολόγοι. Το έργο της ανάδειξης της αρχαίας Ήλιδος για το έτος αυτό περιλαμβάνει εκτεταμένους και λεπτομερείς καθαρισμούς του χώρου όπου εκτείνεται η αρχαία πόλη, καθώς και καθαρισμό των παλαιών ανασκαφικών τομών.

Στο πλαίσιο των εκδηλώσεων για την πανσέληνο, που έχουν θεσμοθετηθεί από το ΥΠΠΟ, πραγματοποιήθηκε στις 2/9/2001 στο αίθριο του Αρχαιολογικού Μουσείου της Ολυμπίας συναυλία του Λ. Κόκκοτου, ενώ ο αρχαιολογικός χώρος παρέμεινε ανοικτός και επισκέψιμος έως τη 01.00 μετά τα μεσάνοιχτα. Τον ίδιο μήνα, στο πλαίσιο πολιτιστικών εκδηλώσεων για την Πολιτιστική Ολυμπιάδα 2001-2004, παραχωρήθηκε στον ΟΠΕΠ ΑΕ, το ανατολικό τμήμα του αρχαίου σταδίου της Ολυμπίας, για την τελετή λήξης του Συνεδρίου *Ξανασκεφτόμαστε τον Πολιτισμό*. Η μουσικοχορευτική εκδήλωση με τίτλο: «Δεν μπορώ να το πω...μπορώ όμως να το χορέψω» περιελάμβανε την παρουσίαση του Επιταφίου του Σεικίλου του 1ου αι. μ.Χ., του Δελφικού Ύμνου στον Απόλλωνα, ενός χορικού από αρχαίο δράμα και παραδοσιακούς χορούς και τραγούδια με αυθεντικά παραδοσιακά όργανα.

ΜΟΥΣΕΙΑΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ

Κατά το έτος αυτό άρχισε με εντατικούς ρυθμούς η προετοιμασία για την επανέκθεση του Αρχαιολογικού Μουσείου Ολυμπίας από ομάδα αρχαιολόγων[1] που ασχολήθηκαν με τη λεπτομερή καταγραφή και τη βιβλιογραφική τεκμηρίωση των εκθεμάτων του μουσείου. Παράλληλα άρχισε από την επιστημονική ομάδα εργασίας, η οποία έχει συσταθεί από το ΥΠΠΟ, η σύνταξη καταλόγου των αρχαίων που θα πλαισιώσουν την έκθεση που πρόκειται να οργανωθεί στο Παλαιό Μουσείο της Ολυμπίας («Σύγγρειον»), το οποίο θα λειτουργήσει ως Μουσείο της Ιστορίας των Ολυμπιακών Αγώνων της Αρχαιότητας. Οι εργασίες αποκατάστασης του περίφημου νεοκλασικού κτιρίου, το οποίο οικοδομήθηκε το 1885-1888 από τους γερμανούς αρχιτέκτονες και ανασκαφείς της Ολυμπίας W. Dörpfeld και F. Adler, συνεχίστηκαν κανονικά και αυτή τη χρονιά. Η μελέτη αποκατάστασης του κτιρίου έγινε από τη Γενική Διεύθυνση Αναστήλωσης και Τεχνικών Έργων, Διεύθυνση Μελετών Μουσείων, του ΥΠΠΟ, ενώ την επίβλεψη υλοποίησης του έργου είχε η Διεύθυνση Εκτελέσεως Έργων Μουσείων.

1. Οι συμβασιούχοι αρχαιολόγοι που εργάστηκαν με επιμέλεια στο έργο της επανέκθεσης του Αρχαιολογικού Μουσείου της Ολυμπίας ήταν οι Π. Γαλιατσάτου, Ι. Αλεξανδροπούλου και Σ. Βραχιονίδου.

ΝΟΜΟΣ ΗΛΕΙΑΣ

ΑΝΑΣΚΑΦΙΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ

Καυκανιά

Ύστερα από υπόδειξη του Ν. Μιχαλόπουλου, κάτοικου Καυκανιάς, ανασκάφηκε στη θέση Καραβά, στην ανατολική πλευρά του επαρχιακού δρόμου Καυκανιάς-Χελιδονίου, ένας λακκοειδής τάφος. Ο τάφος βρισκόταν στην κορυφή χαμηλού γηλόφου, σε βάθος 0,50 μ. από την επιφάνεια του εδάφους, με προσανατολισμό Β.-Ν.

Ο πρόχειρος λάκκος (εσωτ. διαστ.: μήκ. 1,75, πλ. 0,36 και βάθ. 0,45 μ.) καλυπτόταν από πέντε λιθόπλακες ακανόνιστου σχήματος. Στο εσωτερικό του βρέθηκαν τρεις ταφές. Οι δύο νεκροί ήταν τοποθετημένοι με την κεφαλή προς Α. και ο τρίτος με την κεφαλή προς Δ. Κτερίσματα δεν υπήρχαν, γεγονός που μαζί με τον προσανατολισμό του τάφου οδηγούν στην υπόθεση ότι ο τάφος ανήκει πιθανώς στους ύστερους χριστιανικούς χρόνους.

Γούμερο

Στη θέση Καμίνι του Δ.Δ. Γούμερου αποκαλύφθηκε σε βάθος μόλις 0,20 μ. από την επιφάνεια του εδάφους, κιβωτιόσχημος τάφος με προσανατολισμό Β.-Ν., κατεστραμμένος στο μεγαλύτερο μέρος του. Τα πλευρικά του τοιχώματα ήταν κατασκευασμένα από πλάκες αμμόλιθου, ενώ μία μόνο από τις καλυπτήριες πλάκες βρέθηκε στη θέση της. Το σωζόμενο μήκος του τάφου ήταν 1,15 μ. Δεν βρέθηκαν κτερίσματα ούτε οστά.

Αλίφειρα

Στη θέση Τρανή Συκιά, όπου βρίσκεται το αρχαίο νεκροταφείο της Αλίφειρας, το οποίο είχε μερικώς ανασκαφεί από τον Α. Ορλάνδο το 1932-1935[2], αποκαλύφθηκε ταφικό μνημείο ύστερα από λαθρανασκαφική ενέργεια. Το μνημείο, με πρόσοψη προς ΒΑ., βρίσκεται σε μικρή απόσταση βόρεια των ήδη ανασκαμμένων τάφων. Η αναμόχλευση των χωμάτων του τάφου, φανερώνει ότι απόπειρα σύλησής του είχε γίνει και στο παρελθόν[3] (Σχέδ. 1).

Από την πρόσοψη του μνημείου, που έχει κάτοψη σε σχήμα Π, σώζεται η λίθινη κρηπίδα, σωζ. ύψ. 0,26 μ., αποτελούμενη από δύο βαθμίδες. Το μήκος της πρόσοψης του τάφου είναι 2,70 και το πλάτος της 0,65 μ. Πίσω από την πρόσοψή του, σε απόσταση 0,35 μ., σχηματίζεται ένα είδος θαλάμου, κάτω από τον οποίο θάβονταν οι νεκροί, σε δύο ειδικά διαμορφωμένες θήκες, που χωρίζονται μεταξύ τους με ισοδομικά χτισμένο τοίχο από λίθους μετρίου μεγέθους (σωζ. διαστ. τοίχου: μήκ. 2,15, πάχ. 0,45 και ύψ. 0,56 μ.). Οι θήκες είναι κάθετα διευθετημένες ως προς την πρόσοψη του τάφου και καλύπτονταν με λιθόπλακες, οι οποίες είχαν απομακρυνθεί ήδη από την προηγούμενη παραβίαση του τάφου. Λιθόπλακες είχαν χρησιμοποιηθεί και στο δάπεδο των ταφικών θηκών.

Θήκη 1. Έχει προσανατολισμό ΒΑ.-ΝΔ. και διαστάσεις: μήκ. 2,15, πλ. 0,50-0,54, βάθ. 0,64 μ. Στη βορειοανατολική γωνία του τάφου βρέθηκαν αναμοχλευμένα και συσσωρευμένα οστά, καθώς επίσης ένας πήλινος λύχνος (Π 8697) και ένας δίσκος χάλκινου κατόπτρου (Μ 2389).

Θήκη 2. Βρίσκεται παραπλεύρως της προηγούμενης και έχει διαστάσεις: μήκ. 2,15, πλ. 0,50-0,54 και βάθ. 1,30 μ. Στα διαταραγμένα χώματα του τάφου βρέθηκαν διάσπαρτα οστά και ένας λύχνος (Π 8698).

Τα λιγοστά ευρήματα χρονολογούν τον τάφο στον 4ο αι. π.Χ.[4].

Κυλλήνη

Ο Δ. Στίβας υπέδειξε στην Εφορεία αρχαίο πηγάδι στη θέση Καλαφάτες του Δ.Δ. Κυλλήνης, πλησίον της ακτής. Κατά την ανασκαφική έρευνα που ακολούθησε αποκαλύφθηκε μόνο ένας πήλινος δακτύλιος του φρέατος, που διατηρούσε τους μολύβδινους συνδέσμους του. Η διάμετρος του δακτυλίου είναι 0,90 και το ύψος του 0,60 μ.

Καλύβια Ήλιδος

Στη θέση Βαρκά του Δ.Δ. Καλυβίων Ήλιδος, κατόπιν λαθρανασκαφικής ενέργειας αποκαλύφθηκε στο αγρόκτημα του Δημητρόπουλου ταφικός πίθος (σωζ. διαστ.: ύψ. 1, διάμ. 1,15 μ.). Ο πίθος βρισκόταν δίπλα στο αρδευτικό αυλάκι στη βορειοανατολική πλευρά του αγροκτήματος και ήταν γεμάτος με νερό. Μετά τον καθαρισμό βρέθηκαν στο εσωτερικό του λιγοστά οστά και ελάχιστα χονδροειδή όστρακα.

---

2. Α. Ορλάνδος, *Η Αρκαδική Αλίφειρα και τα μνημεία της*, Αθήνα 1967-1968, σ. 203-243.

3. Την εποπτεία της ανασκαφής είχε η συμβασιούχος αρχαιολόγος Ζ. Λεβεντούρη, η οποία διενήργησε και τις περισσότερες σωστικές ανασκαφικές έρευνες στο νομό Ηλείας, με την ακάματη εργατικότητα και την υπευθυνότητα που τη διακρίνει.

4. Η σχεδιαστική αποτύπωση του ταφικού μνημείου έγινε από το συμβασιούχο αρχιτέκτονα της Εφορείας Η. Γραμματικό.

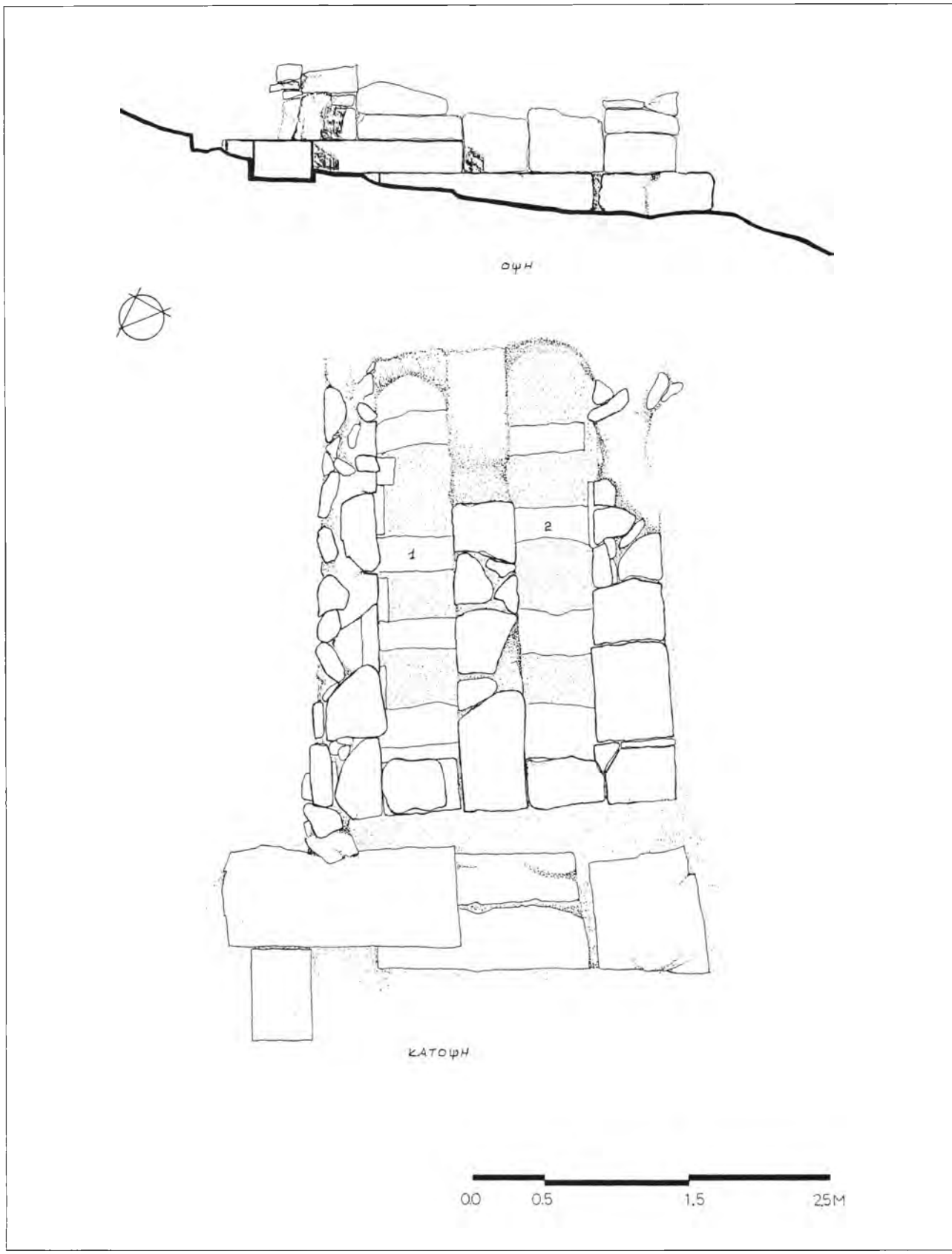

Σχέδ. 1. Νομός Ηλείας. Αλίφειρα. Σχεδιαστική κάτοψη και όψη ταφικού μνημείου.

Άσπρα Σπίτια

Συνεχίστηκε για δεύτερη χρονιά φέτος η έρευνα στην κορυφή του λόφου Τούρλα, όπου πέρυσι είχαν γίνει δοκιμαστικές ανασκαφικές τομές[5]. Η βραχύχρονη έρευνα περιορίστηκε στη διενέργεια τομών στο βόρειο πλάτωμα του λόφου, όπου στα ανώτερα στρώματα συνελέγη κεραμική κλασικών χρόνων, χωρίς όμως οικοδομικά λείψανα. Η ανασκαφή δεν προχώρησε σε βάθος.

Μάκιστος

Θέση Πετροπηγάδα

Στην παραπάνω θέση του Δ.Δ. Μακίστου, στη νότια πλευρά του όρους Λαπίθας και σε απόσταση περίπου 2 χλμ. νοτιοδυτικά της αρχαίας οχυρωμένης ακρόπολης της Πλατιάνας (ίσως η αρχαία πόλη Τυπανέαι ή το αρχαίο Αίπυ), λαθρανασκαφική ενέργεια είχε ως αποτέλεσμα τον εντοπισμό ταφικού μνημείου 1. Η ανασκαφή που ακολούθησε έφερε στο φως την πρόσοψη του μνημείου και τρεις τάφους που βρίσκονταν διευθετημένοι πίσω από αυτήν[6] (Σχέδ. 2).

Το μνημείο έχει προσανατολισμό ΒΑ.-ΝΔ., με πειόσχημη κάτοψη και είναι χτισμένο με μεγάλες ορθογώνιες ασβεστολιθικές λιθοπλίνθους. Η ανωδομή έχει καταπέσει άτακτα μπροστά στο μνημείο, από την πρόσοψη του οποίου σώζεται στη θέση του το κατώτερο τμήμα, αποτελούμενο από τη θεμελίωση, την ευθυντηρία, τον τοιχοβάτη και έναν ορθοστάτη. Η εξωτερική ορατή όψη των λίθων φέρει επιμελημένη περιτένεια, ενώ το πίσω μέρος τους είναι αδρά επεξεργασμένο. Το άνω μέρος του τοιχοβάτη διακοσμείται με κυμάτιο, που συμπληρώνεται από τη λεπτή γλυφή που υπάρχει στο κάτω μέρος του ορθοστάτη (Πίν. 85 α).

Το μήκος της πρόσοψης του μνημείου είναι 4,50 και το πλάτος της 0,54 μ., ενώ από το σωζόμενο δομικό υλικό δεν είναι δυνατόν να συμπεράνουμε αν το μνημείο διέθετε αετωματική επίστεψη ή είχε ευθύγραμμη απόληξη.

Από τα διαταραγμένα χώματα στην πρόσοψη του μνημείου συνελέγησαν όστρακα, ένα χάλκινο νόμισμα Ηλείων (Ν 1075), που χρονολογείται στο 271-191 π.Χ., μία δακρυδόχη (Π 9007) και ένας πήλινος λύχνος (Π 9015).

Πίσω από την πρόσοψη του μνημείου, σε απόσταση 2,50 περίπου και σε βάθος 0,50 μ. περίπου από την επιφάνεια του εδάφους, υπήρχαν τρεις κιβωτιόσχημοι τάφοι, κάθετα διευθετημένοι ως προς την πρόσοψη, κατασκευασμένοι πρόχειρα με ακατέργαστες ή ημικατεργασμένες πλάκες ασβεστόλιθου. Παρόμοιες πλάκες είχαν χρησιμοποιηθεί και ως καλυπτήριες των τάφων, ενώ μία από αυτές ήταν επιτύμβια στήλη με σπασμένη την αετωματική της απόληξη, που είχε χρησιμοποιηθεί στον τάφο 2 σε β΄ χρήση.

Κατά την αφαίρεση της διαταραγμένης επίχωσης πάνω από τους τάφους 2 και 3, βρέθηκε ένα χρυσό δακτυλίδι (Δ957).

Τάφος 1. Ο τάφος έχει προσανατολισμό ΒΔ.-ΝΑ. και σωζόμενες μέγιστες διαστάσεις: 1,90×0,80 (εξωτ.) και 1,50×0,50 μ. (εσωτ.). Το βάθος του τάφου είναι 0,40 μ. Η βορειοανατολική μακρά πλευρά του ήταν λιθόκτιστη επιμελώς, ενώ η άλλη ήταν λαξευμένη στο μαλακό φυσικό βράχο. Καλυπτόταν με τέσσερις πλάκες και στο εσωτερικό του περιείχε μία ταφή με το νεκρό τοποθετημένο εκτάδην και την κεφαλή προς Ν. Ως μοναδικό κτέρισμα περιείχε έναν πήλινο λύχνο (Π 9016), τοποθετημένο στην αριστερή πλευρά του κρανίου.

Τάφος 2. Βρίσκεται σε απόσταση 1,90 μ. νοτιοδυτικά του τάφου 1 και έχει τον ίδιο προσανατολισμό με αυτόν. Οι μέγιστες σωζόμενες διαστάσεις του είναι: 2,50×0,90 (εξωτ.) και 2,30×0,70 μ. (εσωτ.). Το βάθος του είναι 0,60 μ. Περιείχε μία ταφή με το νεκρό τοποθετημένο εκτάδην, στα πόδια του οποίου υπήρχαν ως κτερίσματα τρεις δακρυδόχοι (Π 9008, Π 9009 και Π 9011). Στη νότια στενή πλευρά του τάφου υπήρχε ανακομιδή δύο ή περισσότερων νεκρών, αν κρίνουμε από το πλήθος των συσσωρευμένων οστών, ανάμεσα στα οποία βρέθηκαν δύο σιδερένιες στλεγγίδες (Μ 2402, Μ 2410), μία χάλκινη στλεγγίδα (Μ 2393), ένα σιδερένιο μαχαίρι (Μ 2401), ένας χάλκινος δίσκος κατόπτρου (Μ 2391), ένα θήλαστρο (Π 9019), τρεις λύχνοι (Π 9014, Π 9016-17), μία δακρυδόχη (Π 9013), ένα γυάλινο αλάβαστρο (Δ 955) και ένα ζεύγος χρυσών ενωτίων (Δ 958). Ο μεγάλος αριθμός σιδερένιων καρφιών που βρέθηκαν στον τάφο πιθανώς να προέρχεται από κάποιο ξύλινο κιβώτιο.

Τάφος 3. Αποκαλύφθηκε σε απόσταση 1 μ. περίπου δυτικά του τάφου 2, με τον ίδιο προσανατολισμό και μέγιστες σωζόμενες διαστάσεις: 2,50×0,90 (εξωτ.) και 2,20×0,60 μ. (εσωτ.). Το βάθος του τάφου είναι 0,80 μ. Οι καλυπτήριες πλάκες είχαν βυθιστεί και καταπέσει στο εσωτερικό του τάφου, που περιείχε μία ταφή, με το νεκρό τοποθετημένο εκτάδην από Β.-Ν. Ως κτερίσματα υπήρχαν: ένα γυάλινο μυροδοχείο (Δ 956), ένα χάλκινο νόμισμα (Ν 1076), μία χάλκινη πόρπη (Μ 2399), μία χάλκινη στλεγγίδα (Μ 2394) και μία δακρυδόχη (Π 9012). Στη νότια-νοτιοανατολική στενή πλευρά του τάφου υπήρχε συσσώρευση οστών από ανακομιδές δύο ή περισσότε-

5.. Ξ. Αραπογιάννη, *ΑΔ* 55 (2000): Χρονικά, σ. 272-274.

6. Η ανασκαφή διενεργήθηκε υπό την εποπτεία του συμβασιούχου αρχαιολόγου Χρ. Ματζάνα, ο οποίος τήρησε επιμελώς το ημερολόγιο.

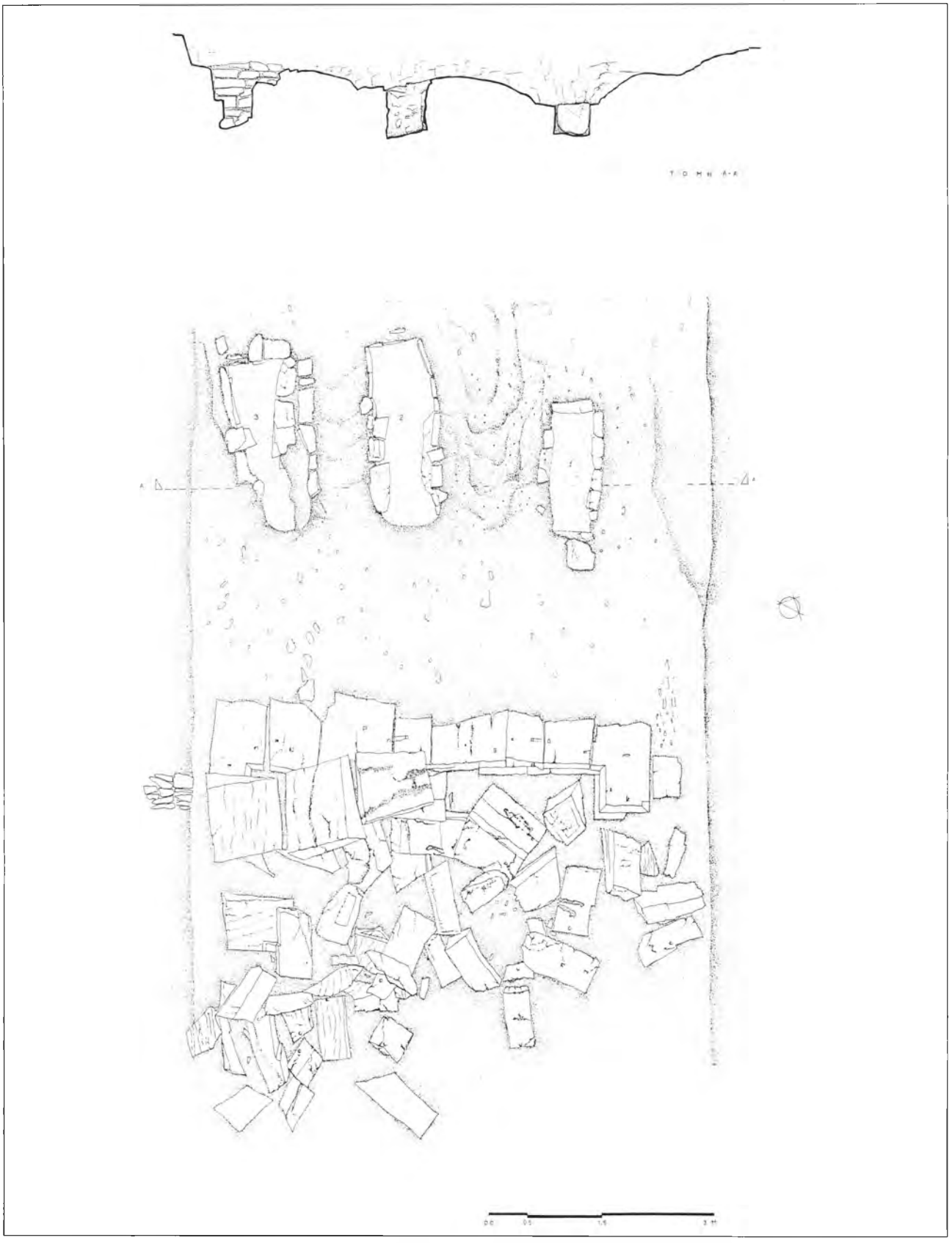

Σχέδ. 2. Μάκιστος. Θέση Πετροπηγάδα. Σχεδιαστική κάτοψη και τομή ταφικού μνημείου 1.

ρων νεκρών. Μεταξύ των οστών βρέθηκε μία σιδερένια στλεγγίδα (Μ 2394) και ένα σιδερένιο καρφί (Μ 2412).

Κατά μια πρώτη εκτίμηση το ταφικό μνημείο 1 μπορεί να χρονολογηθεί από τα μέσα του 2ου-μέσα του 1ου αι. π.Χ.[7].

Αρχαία Ήλις

Κατά το παρελθόν έτος, ύστερα από υπόδειξη του αρχαιοφύλακα του Μουσείου της Ήλιδος Ν. Καγιανά, εντοπίστηκαν στη θέση Καμίνια, κοντά στον Πηνειό ποταμό και σε απόσταση 2 χλμ. περίπου βορειοανατολικά του αρχαίου θεάτρου της Ήλιδος, μεγάλοι παραλληλόγραμμοι λίθοι από ψαμμίτη, επιμελούς κατασκευής. Περίπου 200 μ. νοτιοδυτικά, σε πρανές «μαρμαριάς», εντοπίστηκε κατεστραμμένος κεραμοσκεπής τάφος, γύρω από τον οποίο βρέθηκαν διάσπαρτα λιγοστά οστά.

Την ίδια χρονιά, κατά τη διάρκεια διάνοιξης αποχετευτικής τάφρου στη θέση Γαλούπι Καλυβίων, σε απόσταση λίγων εκατοντάδων μέτρων νότια της αρχαίας αγοράς της Ήλιδος, αποκαλύφθηκαν μερικώς, σε βάθος 2,50 μ. από την επιφάνεια του εδάφους, έξι ακτέριστοι κιβωτιόσχημοι τάφοι ύστερων ρωμαϊκών χρόνων.

Τα τοιχώματα των τάφων ήταν χτισμένα με οπτόπλινθους και ως καλυπτήριες πλάκες είχαν χρησιμοποιηθεί ογκώδεις λιθόπλινθοι σε β΄ χρήση. Πρόκειται για συστάδα παράλληλων τάφων με προσανατολισμό ΝΑ.-ΒΑ., που προφανώς ανήκει σε τμήμα του νεκροταφείου, το οποίο είχε εντοπιστεί παλαιότερα στην εγγύς περιοχή[8].

Από την ευρύτερη περιοχή, προέρχονται από παλαιότερες παραδόσεις, τμήματα δύο μικρών μαρμάρινων βάσεων αγαλμάτων ρωμαϊκής εποχής (Λ19, Λ20).

Κορυφή

Κάστρο Κουκουβίτσας

Κατά το χρονικό διάστημα από 25 Ιουνίου έως 24 Αυγούστου 2001, πραγματοποιήθηκε ανασκαφική έρευνα στο Δ.Δ. Κορυφής του Δήμου Ιαρδάνου και συγκεκριμένα στη θέση, που είναι γνωστή ως Κάστρο της Κουκουβίτσας, όπου επανειλημμένα είχαν σημειωθεί λαθρανασκαφικές επεμβάσεις[9].

Η θέση βρίσκεται σε ύψωμα μεταξύ του Πύργου και της Αμαλιάδας, από όπου έχει κανείς θαυμάσια θέα όλης της πεδιάδας αλλά και του Ιονίου πελάγους[10].

Η πρώτη φάση της έρευνας περιελάμβανε εκτεταμένο καθαρισμό και αποψίλωση από την πυκνή βλάστηση της κορυφής του χαμηλού λόφου, όπου υπήρχαν σε πολλά σημεία ορατές λιθόπλινθοι και τμήματα τείχους (Πίν. 85 β-γ).

Κατά την ανασκαφή που ακολούθησε, αποκαλύφθηκε η ανατολική πλευρά εντυπωσιακού οχυρωματικού τείχους με δύο πύργους εκατέρωθεν της πύλης εισόδου (Σχέδ. 3).

Το αποκαλυφθέν μήκος του τείχους είναι 86 μ., ενώ το μέγιστο σωζόμενο ύψος του φθάνει τα 3 μ. Οι διαστάσεις του βόρειου πύργου (πύργος 1) είναι: 6,30×6,30 και του νότιου (πύργος 2): 6,50×4,50 μ. Η απόσταση μεταξύ των δύο πύργων είναι 10,60, ενώ οι εσωτερικές διαστάσεις του προπύλου είναι 7,70×2,50 μ.

Το τείχος είναι χτισμένο με ορθογώνιες λιθοπλίνθους πωρόλιθου κατά το ισόδομο σύστημα (Πίν. 86 α). Στο νότιο άκρο του κάμπτεται προς Δ., σε μήκος 8,80 μ., όπου καταλήγει σε βαθμιδωτό πύργο (διαστ. 4×4 μ.), κατεστραμμένο στο μεγαλύτερο μέρος του. Τμήμα του τείχους σε εξαιρετική διατήρηση και μεγάλο ύψος σώζεται στη συνέχεια του βόρειου πύργου, και κατευθύνεται προς Β., όπου το έδαφος γίνεται απόκρημνο και η περιοχή είναι πολύ δασωμένη[11] (Πίν. 86 β).

Η θέση του φρουρίου είναι πολύ χαρακτηριστική, αφού βρίσκεται στο μέσον περίπου της απόστασης που χωρίζει την πόλη του Πύργου από την Αμαλιάδα, σε σημείο στρατηγικό, δεδομένου ότι από το ύψωμα αυτό υπήρχε εποπτεία μεγάλου μέρους της περιοχής της αρχαίας Ήλιδος.

Σύμφωνα με το είδος της τοιχοδομίας του, αλλά και από τη χρονολόγηση της κεραμικής που συλλέχθηκε από τις ανασκαφές, προκύπτει ότι το φρούριο θα πρέπει να χτίστηκε στις αρχές του 4ου αι. π.Χ. από κάποια Πισατική πόλη. Τα ιστορικά γεγονότα που συνδέονται με την ίδρυση του φρουρίου αυτού είναι τα εξής: Μετά το 400 π.Χ., οι Ηλείοι ηττήθηκαν από τους Λακεδαιμονίους και αναγκάστηκαν να εγκαταλείψουν την Πισάτιδα και την Τριφυλία και να κρατήσουν μόνο την κυριαρχία του ιερού της Ολυμπίας με τη διοργάνωση των Ολυμπιακών αγώνων. Το 370-360 π.Χ. οι

7. Η σχεδιαστική αποτύπωση του μνημείου έγινε από το συμβασιούχο αρχιτέκτονα της Εφορείας Η. Γραμματικό.

8. Ν. Γιαλούρης, Ανασκαφαί Αρχαίας Ήλιδος, *ΑΔ* 20 (1965): Χρονικά, σ. 213. Γ. Χατζή, Αρχαία Ήλις, *ΑΔ* 36 (1981): Χρονικά, σ. 150.

9. Η ανασκαφή έγινε υπό την επίβλεψη του συμβασιούχου αρχαιολόγου Χρ. Λιάγκουρα και με τη συνεχή εποπτεία και καθοδήγηση της διευθύντριας της Εφορείας.

10. Το Κάστρο της Κουκουβίτσας ήταν ορατό στο παρελθόν και περιγράφεται από τον Α. Σκιά, *ΑΕ* 1919 και από τον Γ. Παπανδρέου, *Η Ηλεία διά μέσου των αιώνων*, Αθήνα 1924, σ. 121.

11. Η σχεδιαστική αποτύπωση του οχυρωματικού τείχους έγινε από το συμβασιούχο αρχιτέκτονα της Εφορείας Η. Γραμματικό.

Σχέδ. 3. Νομός Ηλείας. Κορυφή. Κάστρο Κουκουβίτσας. Σχεδιαστική κάτοψη της οχύρωσης.

Ηλείοι με τη βοήθεια των Θηβαίων επανέκτησαν τα χαμένα εδάφη και κυριάρχησαν στην περιοχή της Πισάτιδος βόρεια του Αλφειού ποταμού. Το 363 π.Χ. οι Πισάτες βοηθούμενοι από τους Αρκάδες, επαναστάτησαν κατά των Ηλείων, αλλά ηττήθηκαν και υποτάχθηκαν σε αυτούς. Όπως είναι φανερό, το φρούριο της Κορυφής θα πρέπει να χτίστηκε μετά το 400 π.Χ. και η κατοίκησή του θα υπήρξε βραχύχρονη, έως το 363 π.Χ., οπότε η Πισατική πόλη προσαρτήθηκε οριστικά πλέον στην Ήλιδα.

Η ανασκαφή στο Κάστρο της Κουκουβίτσας δεν ολοκληρώθηκε και πρόκειται να συνεχιστεί και τον επόμενο χρόνο προκειμένου να ερευνηθεί και η ευρύτερη περιοχή του.

Μετά το τέλος της ανασκαφής, κατά τη διάρκεια μεγάλης εκδήλωσης που διοργάνωσε η Εφορεία στο χώρο του αρχαίου φρουρίου, έγινε παρουσίαση του αρχαίου μνημείου στο κοινό και στα Μέσα Μαζικής Ενημέρωσης του νομού, και τονίστηκε η ιστορική και αρχαιολογική σημασία του.

Πρασιδάκι

Ναός της Αθηνάς

Συνεχίστηκε και φέτος η ανασκαφή στο δωρικό ναό της Αθηνάς στο Πρασιδάκι, όπου η βραχύχρονη έρευνα επικεντρώθηκε στον περιβάλλοντα χώρο του ναού και κυρίως στη νότια πλευρά του[12]. Κατά την αφαίρεση των χωμάτων της επίχωσης που κάλυπτε τα πεσμένα αρχιτεκτονικά μέλη του ναού, εντοπίστηκε σε μικρή απόσταση από τη νοτιοανατολική γωνία της περίστασης ένας αποθέτης, ακανόνιστου σχήματος και μικρού βάθους, που εκτείνεται όμως σε αρκετά μεγάλη έκταση καλύπτοντας σχεδόν ένα τετράγωνο του καννάβου (5x5 μ. περίπου). Αν και το βάθος του ήταν σχετικά μικρό (0,50 μ. περίπου), περιείχε έναν τεράστιο αριθμό κυρίως πήλινων ειδωλίων και πλακιδίων αρχαϊκών χρόνων (900 καταγεγραμμένα πήλινα αντικείμενα (Πίν. 86 γ-δ, 87 α), καθώς επίσης μικκύλα αγγεία, χάλκινα και μολύβδινα αναθήματα και άλλα έργα μικροτεχνίας. Τα ευρήματα ήταν κυριολεκτικά πακτωμένα στο έδαφος και προφανώς προέρχονταν από την εκκαθάριση μιας παλαιότερης λειτουργικής φάσης του ιερού. Κατά τον καθαρισμό της νότιας πλευράς, σε μικρή απόσταση εξωτερικά της περίστασης, αποκαλύφθηκαν στο ίδιο βάθος περίπου με την κρηπίδα του ναού τα λείψανα δύο τοίχων από αργολιθοδομή που ανήκουν σε προϊστορικό κτίριο.

12. Την επίβλεψη των εργασιών είχε η συμβασιούχος αρχαιολόγος Ζ. Λεβεντούρη, υπό την καθοδήγηση της προϊσταμένης της Εφορείας.

Ταυτόχρονα προχώρησε η αρχιτεκτονική και σχεδιαστική τεκμηρίωση του ναού και ολοκληρώθηκε η αποτύπωση και η καταχώρηση σε Η/Υ όλων των κατακείμενων αρχιτεκτονικών μελών[13].

ΠΑΡΑΔΟΣΕΙΣ - ΠΕΡΙΣΥΛΛΟΓΕΣ ΑΡΧΑΙΩΝ

Γούμερο

Ο Γ. Αγγελόπουλος βρήκε στη θέση Αμμούλι στο Δ.Δ. Γούμερου μυκηναϊκό ψευδόστομο αμφορέα της ΥΕ ΙΙΙ περιόδου, τον οποίο παρέδωσε στην Εφορεία. Κατά την αυτοψία που ακολούθησε στην παραπάνω θέση, περισυνελέγησαν όστρακα μυκηναϊκής περιόδου (ΒΕ 992). Στη θέση αυτή θα ακολουθήσει ανασκαφική έρευνα.

Κουρούτα

Κατά τη διάρκεια αυτοψίας στη θέση Άγιος Αθανάσιος στην περιοχή της Κουρούτας, περισυνελέγησαν όστρακα κυρίως ρωμαϊκών χρόνων, με τα οποία είναι κατάσπαρτος ο περιβάλλων χώρος της εκκλησίας.

Κοσκινά

Στη θέση Λακκοφώλια του Δ.Δ. Κοσκινά, όπου υπάρχει γνωστό ανασκαμμένο μυκηναϊκό νεκροταφείο, βρέθηκε από τον εργατοτεχνίτη της Εφορείας Α. Φωτόπουλο ένας φακοειδής σφραγιδόλιθος από μελανό στεατίτη και ένα σφονδύλι, τα οποία μας παρέδωσε (ΒΕ 993).

Αρχαία Ολυμπία

Κατά τη διάρκεια αυτοψίας στη θέση Τρανή Λάκκα βόρεια του Αρχαιολογικού Μουσείου της Ολυμπίας, περισυνελέγησαν όστρακα ΠΕ περιόδου (ΒΕ 994) και ομάδα δυσδιάγνωστων λόγω μεγάλης φθοράς οστράκων (ΒΕ 1003).

Ύστερα από βροχοπτώσεις συνελέγησαν όστρακα από το θησαυρό των Σικυωνίων στον αρχαιολογικό χώρο της Ολυμπίας (ΒΕ 1012).

Κορυφή

Από τον αρχαιολογικό χώρο της Κορυφής, στη θέση Κουκουβίτσα, περισυνελέγησαν όστρακα (ΒΕ 995) και εργαλεία από πυριτόλιθο (ΒΕ 1021).

Κυλλήνη

Ο Δ. Στίβας βρήκε στη θέση Καλαφάνα και παρέδωσε πήλινο λύχνο (ΒΕ 996).

Από την περιοχή της Κυλλήνης στη θέση Ίκαρος περισυνελέγησαν από τον αρχαιολόγο της Εφορείας Χρ. Ματζάνα, κατά τη διάρκεια αυτοψίας, θραύσματα οψιανού και τέχνεργα πυριτολίθου (ΒΕ 1006), καθώς και παλαιολιθικά τέχνεργα (ΒΕ 1007). Παλαιολιθικά τέχνεργα περισυνέλεξε ο ίδιος αρχαιολόγος και στο λιμάνι της Σκαφιδιάς (ΒΕ 997).

Κουτσοχέρα

Κατά τη διάρκεια αυτοψίας για την εγκατάσταση βάσης κινητής τηλεφωνίας περισυνελέγησαν από τη θέση Ψηλή Ράχη όστρακα και τμήματα πίθου ελληνιστικών χρόνων (ΒΕ 999).

Πηνεία

Στη θέση Βελανίδι περισυνελέγησαν κατά τη διάρκεια αυτοψίας οστά, καθώς και τμήμα κεραμίδας και γυάλινου αγγείου (ΒΕ 1000).

Πρασιδάκι

Κατά τη διάρκεια αυτοψίας στον περιβάλλοντα χώρο του δωρικού ναού της Αθηνάς συνελέγη βάση αγγείου κλασικών χρόνων (ΒΕ 1001).

Αρχαία Ήλις

Στον αρχαιολογικό χώρο της Ήλιδος, κατά τη διάρκεια καθαρισμών, ο εργατοτεχνίτης της Εφορείας Π. Γεωργακόπουλος βρήκε και παρέδωσε χάλκινα νομίσματα και τμήμα γυάλινης χάνδρας (ΒΕ 1004, 1026-27). Στον ίδιο χώρο ο αρχαιοφύλακας Ν. Καγιανάς βρήκε και παρέδωσε χάλκινο νόμισμα (ΒΕ 1008), ενώ ο αρχαιολόγος Χρ. Ματζάνας βρήκε στο κοίλο του αρχαίου θεάτρου πήλινη πυραμιδοειδή αγνύθα (ΒΕ 1022).

Η Φ. Βλασσοπούλου βρήκε στη θέση Τραγάνα της αρχαίας Ήλιδος και παρέδωσε στην Εφορεία, μία χάλκινη αιχμή βέλους, ένα χάλκινο ήλο και χάλκινα ελάσματα (ΒΕ 1010). Από τον ίδιο χώρο παρέδωσε 33 χάλκινα νομίσματα (Ν 1055-74) και ένα μολύβδινο βάρος (ΒΕ 1011).

Στη λίμνη Πηνειού, κατά τη διάρκεια αυτοψίας, οι αρχαιοφύλακες της αρχαίας Ήλιδος βρήκαν ένα χάλκινο νόμισμα και τμήμα απολιθωμένου οστού ζώου (ΒΕ 1025).

13. Η αρχιτεκτονική σχεδίαση όλων των μελών του ναού έγινε από το συνεργάτη της Εφορείας αρχιτέκτονα Σ. Αλευρίδη.

Βαρβάσαινα

Ο Χ. Κακαλής βρήκε στη θέση Μαυρομαντήλα χάλκινο νόμισμα και τμήμα λίθινου σφονδυλιού βυζαντινών χρόνων, τα οποία παρέδωσε στην Εφορεία (ΒΕ 1020, 1033).

Κλινδιά

Ο Θ. Παναγιωτόπουλος βρήκε στη θέση Βούζανη και παρέδωσε στην Εφορεία ένα χάλκινο ξίφος άριστης διατήρησης, που χρονολογείται, κατά μια πρώτη εκτίμηση, στην ΥΕ ΙΙΙ περίοδο (ΒΕ 1023, Μ 2440) (Πίν. 87 β). Στην περιοχή η Εφορεία προτίθεται να διενεργήσει ανασκαφική έρευνα.

Πράσινο

Στην περιοχή του Πράσινου, όπου είχε ανασκαφεί από την Εφορεία εκτεταμένο νεκροταφείο, κατασχέθηκε από την Ασφάλεια Πύργου πήλινος αμφορέας (ΒΕ 1034).

Βαρθολομιό

Στην παραλία του Βαρθολομιού ο αρχαιολόγος Χρ. Ματζάνας βρήκε πυριτολιθικό τέχνεργο (σφυνίσκο) (ΒΕ 1035).

ΝΟΜΟΣ ΜΕΣΣΗΝΙΑΣ

ΑΝΑΣΚΑΦΙΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ

Καστρούλια Ανθείας

Στη θέση Καστρούλια Ανθείας συνεχίστηκε φέτος η ανασκαφική έρευνα που είχε ξεκινήσει ήδη τον περασμένο χρόνο[14], κατά τον οποίο ανασκάφηκε μερικώς ο ένας από τους δύο εντοπισμένους τύμβους, ο τύμβος 1[15].

Κατά το χρονικό διάστημα από 24 Ιανουαρίου έως 2 Αυγούστου ερευνήθηκε ο τύμβος 2, ο οποίος βρίσκεται εντός του αγροκτήματος του Ι. Γεωργούση, σε απόσταση περίπου 40 μ. βόρεια του τύμβου 1[16].

Ο τύμβος 2 είχε παραβιαστεί στο παρελθόν από λαθρανασκαφείς, οι οποίοι είχαν ανοίξει στη βόρεια-βορειοανατολική πλευρά του μία τομή, διαστ. 2,15×2,30 μ. περίπου. Η διάμετρός του από Β.-Ν. είναι 10 μ. περίπου και το μέγιστο ύψος του φθάνει τα 2,80 μ. Το τυμβοειδές έξαρμα χωρίστηκε σε τέσσερα τεταρτημόρια.

Κατά την ανασκαφική έρευνα του Δ τεταρτημορίου, που καταλαμβάνει τη νοτιοανατολική πλευρά του τύμβου 2, αποκαλύφθηκε σε βάθος 2,91-3 μ. ένας αβαθής λάκκος, διαστ. 2,13×0,82 μ. με προσανατολισμό Α-Δ. Δίπλα στο λάκκο, ο οποίος θα πρέπει να περιείχε την παιδική ταφή 1, όπως φανερώνουν τα λείψανα του κρανίου και των οστών που υπήρχαν στο εσωτερικό του, βρέθηκαν δύο σπασμένα αγγεία, που ανήκουν σε κάνθαρο και πρόχου, καθώς και ένας λεπτός χάλκινος δακτύλιος, που χρονολογούνται στη ΜΕ Ι περίοδο.

Στο τεταρτημόριο Γ, που καταλαμβάνει τη νοτιοδυτική πλευρά του τύμβου 2, αποκαλύφθηκε σε βάθος 2,98 μ. από την κορυφή του, ο λακκοειδής τάφος 2, με προσανατολισμό Α.-Δ. και με διαστάσεις 1,80×1,40 και βάθος 1,12 μ. (Πίν. 87 γ).

Ο τάφος περιείχε μία γυναικεία ταφή σε συνεσταλμένη στάση και με την κεφαλή προς Α. Γύρω από τη νεκρή ήταν τοποθετημένα ως κτερίσματα 33 αγγεία, τα περισσότερα από τα οποία σώζονταν ακέραια, σε καλή κατάσταση, χρονολογούμενα στη ΜΕ Ι περίοδο (Πίν. 87 δ-ε, 88 α-δ). Βρέθηκαν επίσης δύο πήλινα σφονδύλια με εγχάρακτη διακόσμηση, ενώ το λαιμό της νεκρής στόλιζαν χάλκινες ψήφοι περιδεραίου, μία σφαιρική ψήφος από ορεία κρύσταλλο και ένα περιδέραιο αποτελούμενο από διπλούς χάλκινους πελέκεις (Πίν. 88 ε).

Στο ίδιο τεταρτημόριο σε μικρή απόσταση νότια της ταφής 2, αποκαλύφθηκε ανοιγμένος στο φυσικό έδαφος και τρίτος λακκοειδής τάφος, ο οποίος καλυπτόταν από σωρό λίθων, ύψ. 1,10 μ. περίπου. Ο τάφος περιείχε την ανδρική ταφή 3, σε στάση συνεσταλμένη και με την κεφαλή επίσης προς Α. Ως κτερίσματα της ταφής είχαν τοποθετηθεί πέντε αγγεία της ΜΕ Ι περιόδου και δύο χάλκινα μονόστομα μαχαιρίδια.

Από την επίχωση του τύμβου 2 συνελέγη μεγάλος αριθμός οστράκων που χρονολογούνται στην ΠΕ ΙΙ περίοδο.

Κατά το χρονικό διάστημα από 1 έως 21 Αυγούστου του ίδιου έτους επαναλήφθηκε η έρευνα στον τύμβο 1, ο οποίος είχε μερικώς ανασκαφεί πέρυσι. Η λίθινη κατασκευή που είχε έρθει στο φως αποτελεί την κεντρική ταφή του τύμβου 1, η οποία αποκαλύφθηκε σε βάθος 1,20 μ. από την κορυφή του. Ο λιθόκτιστος τάφος έχει σωζόμενες διαστάσεις 3,30×1,60 και βάθος 1,40 μ. και ήταν διαταραγμένος. Τα οστά του νεκρού βρέθηκαν θρυμματισμένα, ενώ ως κτερίσματα είχαν τοποθετηθεί πλησίον του τρία αγγεία ΜΕ Ι περιόδου. Στο λαιμό έφερε περι-

14. Ξ. Αραπογιάννη, *ΑΔ* 55 (2000): Χρονικά, σ. 280.

15. Την εποπτεία των σωστικών ανασκαφών στη Μεσσηνία, καθώς και όλων των άλλων εργασιών της Εφορείας στο νομό, είχε και φέτος η συμβασιούχος αρχαιολόγος Ευ. Μαλαπάνη, η οποία με μοναδικό ζήλο και εργατικότητα έφερε σε πέρας το έργο μας.

16. Στην ανασκαφή συμμετείχε εθελοντικά, αμισθί, ο γερμανός αρχαιολόγος J. Rambach, ο οποίος προέβη και στη σχεδιαστική και φωτογραφική τεκμηρίωση των ανασκαφικών δεδομένων.

δέραιο με χάλκινους διπλούς πελέκεις και χάλκινες ψήφους. Από τη διαταραγμένη επίχωση του τάφου περισυνελέγησαν πολλά όστρακα, ψήγματα χαλκού και λεπίδες οψιανού[17].

Διόδια

Στη θέση Πολύβατα του Δ.Δ. Διοδίων εντοπίστηκαν το περασμένο έτος εντός της ιδιοκτησίας Χ. Χρήσιμου λείψανα τοίχων που σχηματίζουν κτίσμα σχήματος Π. Το τμήμα του κτίσματος αυτού βρέθηκε σε μικρό βάθος κάτω από την επιφάνεια του εδάφους, κατά την άροση του αγροκτήματος. Το μέγιστο σωζόμενο ύψος των τοίχων είναι 0,50-0,60 μ. Ο δυτικός τοίχος έχει μήκος 3,95, ενώ ο βόρειος και ο νότιος σώζονται σε μέγιστο μήκος 2,45 και 0,90 μ. αντίστοιχα. Οι τοίχοι του κτίσματος αποτελούνται από λίθους μετρίου μεγέθους, τεμάχια κεραμίδων και συνδετικό υλικό, ενώ στο εσωτερικό του σώζεται δάπεδο επιστρωμένο με τραχύ επίχρισμα. Εσωτερικά και εξωτερικά του κτίσματος υπήρχε μεγάλος αριθμός σπασμένων κεραμίδων της στέγης, ενώ τα συλλεγέντα λιγοστά όστρακα ανήκουν σε βυζαντινούς ή υστεροβυζαντινούς χρόνους.

Κέντρο Αβίας

Κατά τη διάρκεια των εργασιών αντικατάστασης του δικτύου ύδρευσης στο Δ.Δ. Κέντρου Αβίας, στην περιοχή Γαϊτσών, βρέθηκε από τον Caroque Agim, υπήκοο Αλβανίας, ενεπίγραφη επιτύμβια πλάκα, την οποία παρέδωσε στην Εφορεία μας. Η επιτύμβια πλάκα, κατασκευασμένη από λίθο ερυθρού χρώματος, έχει σωζόμενες διαστάσεις: μήκ. 0,38, πλ. 0,23 και πάχ. 0,07 μ., και φέρει την επιγραφή *ΕΥΑΜΕΡΕ ΧΑΙΡΕ*. Ήταν τοποθετημένη σε β΄ χρήση, στη μία στενή πλευρά κιβωτιόσχημου τάφου, διαστ. 2×0,60 και βάθ. 0,50 μ., ο οποίος αποκαλύφθηκε στη θέση Τρίστρατα του οικισμού Μπίλιοβα του Κέντρου Αβίας, κατά τη διάρκεια των παραπάνω εργασιών. Ο τάφος αυτός υπήρξε ένας από τους τρεις κιβωτιόσχημους τάφους ύστερων χρόνων, που ήρθαν στο φως στην ίδια θέση, σε βάθος 0,50 μ. από την επιφάνεια του εδάφους. Οι τάφοι είχαν προσανατολισμό από Α.-Δ. και ήταν κατασκευασμένοι από σχιστολιθικές πλάκες της περιοχής. Ο ανατολικότερος από τους τρεις τάφους, διαστ. 1,29×0,43 και βάθ. 0,50 μ., βρέθηκε αδιατάρακτος και περιείχε δύο κρανία που πιθανώς ανήκαν σε παιδιά. Ως κτέρισμα είχε τοποθετηθεί στο εσωτερικό του μικρό κλειστό πήλινο αγγείο βυζαντινών χρόνων, ενώ στο ύψος των χεριών του ενός νεκρού βρέθηκε σιδερένιος σταυρός.

Στην ευρύτερη περιοχή των Γαϊτσών, η οποία ταυτίζεται από ορισμένους μελετητές με την αρχαία Αλαγονία, έχουν εντοπιστεί λείψανα αρχαιοτήτων κλασικών και ρωμαϊκών χρόνων, ενώ είναι ορατό μεγάλο μέρος αρχαίου οχυρωματικού τείχους στους πρόποδες του λόφου του Προφήτη Ηλία[18].

ΠΑΡΑΔΟΣΕΙΣ ΑΡΧΑΙΩΝ

Ο Γ. Γραμμένος βρήκε στη θέση Μεσόρραχη της Άνω Μέλπειας θησαυρό, αποτελούμενο από 898 ασημοχάλκινα νομίσματα (ΒΕ 1032), τα οποία παρέδωσε στην Εφορεία. Ο θησαυρός χρονολογείται σύμφωνα με τις εκτιμήσεις του Νομισματικού Μουσείου στο 14 αι. μ.Χ.

2002

Η Ζ΄ ΕΠΚΑ εργάστηκε το έτος αυτό με εξαιρετικά εντατικούς ρυθμούς λόγω της πολυεπίπεδης προετοιμασίας για τους Ολυμπιακούς αγώνες του 2004[19].

Οι δραστηριότητές της δεν περιορίστηκαν μόνο στα μεγάλα έργα που πραγματοποιούνται στην Ολυμπία, αλλά επεκτάθηκαν και στην ευρύτερη περιοχή της. Ταυτόχρονα συνεχίστηκε με αμείωτη ένταση η εργασία και στους υπόλοιπους τομείς αρμοδιότητάς της, όπως είναι η προστασία των αρχαίων στους τρεις νομούς που βρίσκονται υπό την εποπτεία της και η εξυπηρέτηση των πολιτών[20].

ΜΟΥΣΕΙΑΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ

Συνεχίστηκαν και τη χρονιά αυτή οι εργασίες για την προετοιμασία των επανεκθέσεων στα μουσεία της Ολυμπίας[21]. Ολοκληρώθηκε η βιβλιογραφική τεκμηρίωση όλων των αρχαίων έργων που πρόκειται να εκτεθούν

17. Αναλυτική δημοσίευση των τύμβων 1 και 2 από τα Καστρούλια, θα γίνει από τον J. Rambach.

18. N. Valmin, *Études topographiques*, Lund 1930, σ. 187-189.

19. Για τον προγραμματισμό των έργων πραγματοποιήθηκαν αλλεπάλληλες συσκέψεις της Ομάδας εργασίας για τα έργα της Ολυμπίας στο ΥΠΠΟ υπό την προεδρία της γενικής γραμματέως Λ. Μενδώνη, αλλά και στην Ολυμπία στην έδρα της Εφορείας.

20. Στο διοικητικό έργο της Εφορείας υπήρξε σημαντική η συμβολή της Σ. Χρονοπούλου, η οποία, ως υπεύθυνη της γραμματείας, διευκόλυνε με την οργανωτικότητα και την εργατικότητά της την άψογη διεκπεραίωση των ποικίλων υποθέσεων της Υπηρεσίας.

21. Στην προετοιμασία των επανεκθέσεων του Αρχαιολογικού Μουσείου Ολυμπίας και του Μουσείου της Ιστορίας των Ολυμπιακών Αγώ-

στα μουσεία και καταρτίστηκαν οι πρώτοι κατάλογοι των προς έκθεση αντικειμένων. Παράλληλα άρχισε και προχώρησε με ταχείς ρυθμούς η συγκέντρωση του υλικού, που θα πλαισιώσει την έκθεση του Μουσείου της Ιστορίας των Ανασκαφών στην Ολυμπία. Το μουσείο αυτό πρόκειται να φιλοξενηθεί στο Παλαιό Εφορείο της Ολυμπίας, το οποίο υπήρξε έως το πρόσφατο παρελθόν κατάλυμα των αρχαιολόγων που υπηρετούσαν στην Ολυμπία. Το κτίριο βρίσκεται σε μικρή απόσταση παραπλεύρως του Παλαιού Μουσείου, στα δυτικά του, και το τελευταίο χρονικό διάστημα παραμένει αχρησιμοποίητο λόγω των κτιριακών προβλημάτων που παρουσιάζει. Αποτελείται από τρεις μικρούς χώρους διαμονής διατεταγμένους στη σειρά από Α. προς Δ., οι οποίοι έχουν είσοδο προς το θαυμάσιο κήπο που υπάρχει στη νότια πλευρά του κτιρίου και έχει εξαιρετική θέα προς τον αρχαιολογικό χώρο της Ολυμπίας. Η συγκέντρωση του εποπτικού και πληροφοριακού υλικού που θα πλαισιώσει την έκθεση άρχισε από την έρευνα στο παλιό αρχείο της Εφορείας, το οποίο περιλαμβάνει μεγάλο αριθμό επίσημων εγγράφων και πολύτιμων στοιχείων για την ιστορία των ανασκαφών στην Ολυμπία σε διάφορες χρονικές φάσεις της εξέλιξής τους[22]. Στη συνέχεια, αφού ολοκληρώθηκε η επεξεργασία της σχετικής βιβλιογραφίας στη βιβλιοθήκη της Εφορείας, προβήκαμε στη συγκέντρωση υλικού (φωτογραφίες, ημερολόγια ανασκαφών, σχέδια κτλ.) από το οίκημα των γερμανικών ανασκαφών στην Ολυμπία. Ακολούθησε η μελέτη στη βιβλιοθήκη του ΓΑΙ στην Αθήνα και η εξονυχιστική έρευνα στο φωτογραφικό και σχεδιαστικό αρχείο του Ινστιτούτου, από όπου καταρτίστηκαν οι αρχικοί κατάλογοι του υλικού που προορίζεται για την έκθεση. Μετά την ολοκλήρωση της έρευνας στο ΓΑΙ έγινε επιλογή δημοσιευμάτων από εφημερίδες και περιοδικά που περιέχονται στους καταλόγους της βιβλιοθήκης της Βουλής των Ελλήνων, ακολούθησε μελέτη στη Γεννάδειο βιβλιοθήκη και στη συνέχεια έγινε έρευνα στα αρχεία της Εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας και της Διεύθυνσης Αρχείου Μνημείων και Δημοσιευμάτων του ΥΠΠΟ. Το εκθεσιακό πρόγραμμα, το οποίο κατατέθηκε τον Οκτώβριο του 2002 στο ΥΠΠΟ και εγκρίθηκε, περιελάμβανε πλήρη κατάλογο του επιλεγέντος για την έκθεση πληροφοριακού και εποπτικού υλικού, την κατάταξή του σε θεματικές ενότητες, τη διάταξή του στις προθήκες του εκθεσιακού χώρου και την πλαισίωσή του με τα ανάλογα πληροφοριακά κείμενα.

Στο Αρχαιολογικό Μουσείο της Ολυμπίας πραγματοποιήθηκε ο εγκιβωτισμός όλων των αρχαίων εκθεμάτων και η μεταφορά των περισσότερων σε container που εγκαταστάθηκε στο άμεσο περιβάλλον του μουσείου, σε επαφή με το δυτικό περιστύλιο[23]. Το container εφοδιάστηκε με σύστημα τόσο κλιματισμού όσο και συναγερμού για την ασφαλή φύλαξη των αρχαίων για όλο το χρονικό διάστημα που πρόκειται να παραμείνουν εκτός του μουσείου.

Προκειμένου να προγραμματιστεί η μεταφορά του αγάλματος του Ερμή του Πραξιτέλη από την αίθουσά του εν όψει των οικοδομικών εργασιών που επίκειται να πραγματοποιηθούν σε αυτήν, ομάδα επιστημόνων του ΕΜΠ εγκατέστησε ξύλινο ικρίωμα γύρω από το άγαλμα. Στο ικρίωμα τοποθετήθηκαν ειδικά μηχανήματα από τα οποία με ακτίνες laser θα γίνουν λεπτομερείς μετρήσεις σε ολόκληρο το άγαλμα, προκειμένου να διαπιστωθεί η κατάσταση αντοχής του.

Οι κτιριακές εργασίες ανακαίνισης του Παλαιού Μουσείου («Σύγγρειον») συνεχίστηκαν και φέτος, ενώ άρχισε η ανέγερση του νέου Αρχαιολογικού Μουσείου της Ήλιδος[24].

Στις 27 και 28 Νοεμβρίου μεταφέρθηκαν από τις αποθήκες του Αρχαιολογικού Μουσείου της Ολυμπίας, όπου φυλάσσονταν, στη Δημοτική Αγορά της Καλαμάτας 448 κιβώτια με αρχαία προερχόμενα από τη Μεσσηνία, αφού προηγουμένως εξασφαλίστηκε η φύλαξή τους στις υπόγειες αποθήκες του κτιρίου. Επίσης, άλλα 216 κιβώτια με ευρήματα μεταφέρθηκαν στις αποθήκες της Αρχαιολογικής Συλλογής της Ήλιδος, δεδομένου ότι

νων της Αρχαιότητας εργάστηκε εντατικά και με μεγάλη επιμέλεια η συμβασιούχος αρχαιολόγος Π. Γαλιατσάτου.

22. Η συγκέντρωση του υλικού, με την οποία ασχολήθηκε με εξαιρετική επιμέλεια και ενθουσιασμό η συμβασιούχος αρχαιολόγος της Εφορείας Π. Γαλιατσάτου, άρχισε το Μάρτιο και συνεχίστηκε έως τον Νοέμβριο του 2002. Πολύτιμη στην έρευνά μας υπήρξε η συνδρομή του ΓΑΙ, και ιδιαίτερα των Η. Kyrieleis, K. Herrmann και J. Rambach, με την παραχώρηση ποικίλου υλικού, αλλά και χρήσιμων πληροφοριών που διευκόλυναν το έργο μας. Επίσης σημαντική υπήρξε η βοήθεια του καθηγητή Γ. Κορρέ, ο οποίος προέβη στη δωρεά πρωτότυπων δημοσιευμάτων παλαιών γερμανικών εφημερίδων από το προσωπικό του αρχείο, για τις ανάγκες της έκθεσης. Ο ίδιος επίσης μας παρέσχε σημαντικότατες πληροφορίες για τις βιβλιοθήκες, τα ιδρύματα και τα αρχεία, τα οποία έπρεπε να ερευνηθούν για τη συγκέντρωση του υλικού.

23. Το έργο της συσκευασίας και του εγκιβωτισμού των εκθεμάτων έγινε απολογιστικά και με αυτεπιστασία από την Εφορεία, ενώ ανάδοχος του έργου υπήρξε η μεταφορική εταιρεία του Π. Μπεργελέ. Η επίβλεψη των εργασιών ανατέθηκε στη μόνιμη αρχαιολόγο Γ. Χατζή-Σπηλιοπούλου, υπό τη συνεχή καθοδήγηση και εποπτεία της προϊσταμένης της Εφορείας.

24. Ο θεμέλιος λίθος τοποθετήθηκε στις 10/6/2002 από τη γενική γραμματέα του ΥΠΠΟ Λ. Μενδώνη κατά τη διάρκεια τελετής, στην οποία πήραν μέρος οι αρχές του τόπου και τα ΜΜΕ.

προέρχονταν από παλαιότερες ανασκαφές που είχαν διενεργηθεί στο χώρο της αρχαίας Ήλιδος και φιλοξενούνταν προσωρινά στην Ολυμπία.

Η μεταφορά αυτή έγινε αφενός μεν για την αποσυμφόρηση των αποθηκών του Μουσείου Ολυμπίας και αφετέρου για τη συγκέντρωση και ταξινόμηση των αρχαίων στους χώρους εύρεσής τους, ώστε να διευκολύνεται η μελέτη τους.

Προκειμένου να ελευθερωθεί πλήρως το κτίριο του μουσείου και να προχωρήσουν ανενόχλητα και με ταχείς ρυθμούς οι οικοδομικές εργασίες σε αυτό, κρίθηκε αναγκαία η πλήρης εκκένωσή του από όλες τις εγκαταστάσεις που φιλοξενούνταν στην ανατολική πτέρυγα, δηλαδή γραφεία της Εφορείας, εργαστήρια συντήρησης και Χαλκοθήκη. Για το λόγο αυτό έγινε εγκατάσταση δύο λυόμενων συγκροτημάτων (ένα για τα γραφεία και ένα για τη Χαλκοθήκη, 412 και 250 τ.μ. αντίστοιχα) στα νοτιοδυτικά του αρχαιολογικού μουσείου, όπου υπήρχε παλαιότερα ο χώρος στάθμευσης των οχημάτων των υπαλλήλων. Ο χώρος διαμορφώθηκε κατάλληλα και δημιουργήθηκαν όλες οι υποδομές για την πλήρη και ασφαλή λειτουργία των νέων εγκαταστάσεων, ενώ τοποθετήθηκε ισχυρή κιγκελόφραχτη περίφραξη με θύρα εισόδου προς τα λυόμενα κτίρια. Παραπλεύρως της εισόδου εγκαταστάθηκε φυλάκιο εφοδιασμένο με σύστημα συναγερμού, όπου παραμένει νυχθημερόν προσωπικό ασφαλείας. Σύστημα συναγερμού εγκαταστάθηκε τόσο εξωτερικά, περιμετρικά των λυόμενων κτιρίων, όσο και στο εσωτερικό τους.

Το Δεκέμβριο του έτους αυτού έγινε η μεταφορά των γραφείων της Εφορείας στο ένα από τα λυόμενα κτίρια, όπου στεγάστηκαν προσωρινά και τα εργαστήρια συντήρησης, στα οποία συνεχίστηκε από τους συντηρητές της Εφορείας με εντατικούς ρυθμούς η συντήρηση των αρχαίων που προορίζονται για τις επανεκθέσεις των μουσείων μας[25].

Ταυτόχρονα με τη μεταφορά των γραφείων πραγματοποιήθηκε σε ειδική λυόμενη αποθήκη, η οποία διαθέτει κλιματισμό και σύστημα συναγερμού, η μεταφορά όλων των αρχαίων χάλκινων έργων (περίπου 14.000 χάλκινα αντικείμενα) από τη χαλκοθήκη του μουσείου. Η νέα χαλκοθήκη, αφού εφοδιάστηκε με μεταλλικά ράφια, εγκαταστάθηκε σε μικρή απόσταση παραπλεύρως, προς Ν., των λυόμενων γραφείων της Εφορείας. Αρχικά μεταφέρθηκαν 323 κιβώτια με χάλκινα αντικείμενα που προέρχονται από ανασκαφές της Εφορείας στους νομούς Ηλείας και Μεσσηνίας. Στη συνέχεια έγινε η μεταφορά 1.380 κιβωτίων με χάλκινα αρχαία έργα, καθώς και μεμονωμένα αντικείμενα (λέβητες, ασπίδες, κράνη, χάλκινα αγγεία), που υπήρξαν ευρήματα των γερμανικών ανασκαφών στην Ολυμπία. Το τιτάνιο αυτό έργο της μεταφοράς των ευαίσθητων και πολύτιμων χάλκινων ευρημάτων έγινε με υποδειγματικό τρόπο, αφού προηγουμένως καταγράφηκε σε Η/Υ και αποτυπώθηκε σχεδιαστικά και φωτογραφικά η θέση τους στην παλαιά χαλκοθήκη[26]. Στη συνέχεια τα αρχαία τοποθετήθηκαν στη νέα θέση τους, σύμφωνα με τη διάταξη που είχαν στην παλαιά χαλκοθήκη, και ακολούθησε εκ νέου η σχεδιαστική αποτύπωση του χώρου φύλαξής τους και νέα καταγραφή τους σε Η/Υ, ώστε να υπάρχει πλήρης και ασφαλής τεκμηρίωση.

ΑΝΑΔΕΙΞΗ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΩΝ ΧΩΡΩΝ

Έγινε φέτος η έναρξη του προγράμματος αξιοποίησης και ανάδειξης του αρχαιολογικού χώρου της Ολυμπίας, το οποίο έχει ενταχθεί στο Γ΄ ΚΠΣ και εκτελείται με αυτεπιστασία από τη Ζ΄ ΕΠΚΑ[27].

Η προεργασία του προγράμματος αυτού έγινε σε συνεργασία με τη Διεύθυνση Αναστήλωσης Αρχαίων Μνημείων του ΥΠΠΟ, ενώ παράλληλα η ίδια Διεύθυνση έχει αναλάβει τη μελέτη της αποκατάστασης του αναλημματικού τοίχου του Κρονίου, ο οποίος βρίσκεται στη βόρεια πλευρά του ανδήρου των Θησαυρών του ιερού. Στο πλαίσιο του έργου αυτού έγινε αποψίλωση τμήματος του λόφου πίσω από τον αναλημματικό τοίχο και κοπή όσων πεύκων παρουσίαζαν επικίνδυνη κλίση και ήταν δυνατόν να επιφέρουν βλάβη στο μνημείο. Διενεργήθηκαν επίσης δοκιμαστικές τομές στο πίσω μέρος του τοίχου ως το επίπεδο της θεμελίωσής του για να διαπιστωθεί η κατάσταση διατήρησης και στατικότητάς του και κατά πόσο έχει παρεκκλίνει από την κάθετο. Οι τομές στη συνέχεια επιχώσθηκαν εκ νέου, ενώ το πρανές πίσω από τον αναλημματικό τοίχο επενδύθηκε με πλέγμα

25. Οι μόνιμοι συντηρητές της Εφορείας που εργάστηκαν στη προετοιμασία των επανεκθέσεων ήταν οι Α. Βασιλάρας, Σ. Χριστόπουλος, Ι. Αλεξόπουλος, Α. Μπούμπουκας, Π. Καλπάκος, Γ. Δρες, Π. Αλεξόπουλος, και η συμβασιούχος συντηρήτρια Ο. Πετροπούλου.

26. Η ευθύνη της ασφαλούς και ταχείας μεταφοράς των αρχαίων της χαλκοθήκης ανατέθηκε στη συμβασιούχο αρχαιολόγο Ζ. Λεβεντούρη, ενώ το ημερολόγιο των εργασιών τήρησε ο συμβασιούχος αρχαιολόγος Χ. Λιάγκουρας. Το συντονισμό και την οργάνωση της μεταφοράς είχε η διευθύντρια της Εφορείας, υπό την επίβλεψη της οποίας πραγματοποιήθηκε όλη η επιχείρηση.

27. Ως υπεύθυνη του υποέργου «Πορείες επισκεπτών εντός υφισταμένων ορίων αρχαιολογικού χώρου Ολυμπίας-ερευνητικές εργασίες» ορίστηκε η μόνιμη αρχαιολόγος Ο. Βικάτου, υπό την καθοδήγηση και εποπτεία της προϊσταμένης της Εφορείας. Σημαντική υπήρξε η συμμετοχή της συμβασιούχου αρχαιολόγου Μ. Τσουλάκου, η οποία επέβλεψε όλες τις εργασίες και κράτησε λεπτομερές ημερολόγιο.

και φυτεύθηκε με θάμνους για τη συγκράτηση των χωμάτων. Ο τοίχος στη συνέχεια στερεώθηκε προσωρινά με σιδηροδοκούς μεγάλης αντοχής (Πίν. 89α). Από τη ΔΑΑΜ επίσης ανασυντάχθηκε και αποκαταστάθηκε ο πεσμένος αρχαίος τοίχος στα δυτικά του Βουλευτηρίου, ενώ έγιναν εργασίες στήριξης με ειδικό τρόπο (επίπαση) του εδάφους κάτω από όλα τα λίθινα βάθρα που βρίσκονται διάσπαρτα στο ιερό.

Επίσης, στο χώρο βρίσκεται σε εξέλιξη το πρόγραμμα συντήρησης των επιγραφών, των κονιαμάτων και των μωσαϊκών δαπέδων, που πραγματοποιείται από τη Διεύθυνση Συντήρησης Αρχαίων Μνημείων του ΥΠΠΟ.

Στον αρχαιολογικό χώρο της Ολυμπίας συνεχίζεται από το ΓΑΙ το πρόγραμμα αναστήλωσης του κίονα Ν12 στο ναό του Διός.

Παράλληλα με τις πυρετώδεις προετοιμασίες της Εφορείας στην Ολυμπία εν όψει των Ολυμπιακών αγώνων του 2004, άρχισε τη χρονιά αυτή το φιλόδοξο έργο «Ανάδειξη των αρχαιολογικών χώρων της ευρύτερης περιοχής της Ολυμπίας» στο πλαίσιο του Προγράμματος Δημοσίων Επενδύσεων «Ελλάδα 2004». Το πρόγραμμα αυτό, που θα πρέπει να έχει ολοκληρωθεί το 2004, περιλαμβάνει την ανάδειξη εννέα σημαντικών αρχαιολογικών χώρων του νομού Ηλείας, που λόγω της σχετικά μικρής τους απόστασης από την Ολυμπία θα αξιοποιηθούν ώστε να γίνουν επισκέψιμοι εν όψει της αύξησης του τουριστικού ρεύματος με την ευκαιρία της τέλεσης των Ολυμπιακών αγώνων στη χώρα μας. Οι εννέα αυτοί χώροι είναι οι εξής: οι αρχαίες ακροπόλεις της Πλατιάνας, της Αλίφειρας, της Φιγάλειας, του Λεπρέου, του Κάτω Σαμικού και της Κορυφής, οι δωρικοί ναοί της Αθηνάς στο Πρασιδάκι και τη Σκιλλουντία και ο αρχαιολογικός χώρος του Επιταλίου.

Στο πλαίσιο του έργου αυτού, εκτός από τους εκτεταμένους καθαρισμούς και τις αποψιλώσεις των χώρων από τη βλάστηση, έγιναν και περιορισμένες ερευνητικές ανασκαφές σε όσα σημεία η αφαίρεση της βλάστησης έφερε στο φως κτιριακά κατάλοιπα.

Το πρόγραμμα εκτός από τους καθαρισμούς των χώρων περιλαμβάνει τοπογραφήσεις, περιφράξεις, τοποθέτηση προστατευτικών στεγάστρων, δημιουργία διαδρομών επισκεπτών, προσβάσεις στους χώρους, παραγωγή πληροφοριακού και ενημερωτικού υλικού και ό,τι άλλο θα είναι δυνατόν να συμβάλει στην πληρέστερη ανάδειξή τους.

Για την υλοποίηση του προγράμματος αυτού εργάστηκαν φέτος τέσσερις συμβασιούχοι αρχαιολόγοι στους οποίους ανατέθηκαν καθορισμένες περιοχές δραστηριότητας[28].

Στο πλαίσιο της πληρέστερης και αποτελεσματικότερης προστασίας της αρχαίας Ήλιδος έγινε επέκταση της κήρυξης του αρχαιολογικού χώρου και καθορισμός ζωνών προστασίας Α και Β (ΦΕΚ 597/δ/17-7-2002).

ΛΟΙΠΕΣ ΔΡΑΣΤΗΡΙΟΤΗΤΕΣ

Παράλληλα με τις άλλες δραστηριότητές της η Εφορεία πήρε μέρος σε τρεις περιοδικές εκθέσεις στο εξωτερικό, με την αποστολή εκθεμάτων από τα μουσεία της[29]. Πρόκειται για τις εκθέσεις: α) «Ο ταύρος στην αρχαία Μεσόγειο 8000 π.Χ.-300 μ.Χ.», που πραγματοποιήθηκε στο City History Museum of Barcelona (14.11.2002-13.02.2003). Η έκθεση θα μεταφερθεί στο Μουσείο Μπενάκη (19.03.2003-7.06.2003). β) «Ελληνικός κλασικός πολιτισμός. Ιδέα ή πραγματικότητα», Βερολίνο (1.03.2002-2.06.2002) και Βόννη (12.07.2002-13.10.2003) και γ) «Μινωιτών και Μυκηναίων γεύσεις» (Ιούλιος 2002-Ιανουάριος 2003) στο Birmingham Museums and Art Gallery στην Αγγλία.

Στο πλαίσιο της μερικής αναστήλωσης του Φιλιππείου στην Ολυμπία, η μελέτη της οποίας εγκρίθηκε με την υπ' αριθ. ΥΠΠΟ/ΔΑΑΜ/2190/73106/3-12-2002 απόφαση, επεστράφησαν από το γερμανικό κράτος, προκειμένου να χρησιμοποιηθούν στην αναστήλωση, δέκα λίθινα αρχιτεκτονικά μέλη του μνημείου που φυλάσσονταν στις αποθήκες του Αρχαιολογικού Μουσείου του Βερολίνου (Staatliche Museum zu Berlin. Antikensammlung). Το σχετικό πρωτόκολλο υπεγράφη στο Βερολίνο μεταξύ του διευθυντή του Staatliche Museum W.D. Heilmeyer και της προϊσταμένης της Ζ΄ ΕΠΚΑ. Παράλληλα έγινε δανεισμός για δύο χρόνια στο παραπάνω μουσείο ορισμένων αρχαίων ευρημάτων από το εργαστήριο του Φειδία, που βρίσκονταν στις αποθήκες του Μουσείου Ολυμπίας. Τα αρχαία θα εκτεθούν στο Pergamon Museum του Βερολίνου.

---

28. Οι συμβασιούχοι αρχαιολόγοι ήταν οι: Έ. Αγγελοπούλου στο Κάτω Σαμικό, Π. Ταξιάρχη στο Πρασιδάκι και το Λέπρεο, Χρ. Λιάγκουρας στη Κορυφή και Ζ. Λεβεντούρη στην Πλατιάνα, τη Φιγάλεια και την Αλίφειρα. Επισημαίνεται ότι εξαιρετικά σημαντική στην πραγματοποίηση του προγράμματος αυτού υπήρξε η συμβολή του αρχιτέκτονα, συνεργάτη της Εφορείας, Σ. Αλευρίδη, ο οποίος είχε αναλάβει τις τοπογραφήσεις και αποτυπώσεις των μνημείων που αποκαλύπτονταν κατά τους καθαρισμούς. Με ενθουσιασμό συμμετείχαν στο πρόγραμμα οι αρχαιοφύλακες που ήταν υπεύθυνοι των περιοχών, ο Ι. Αντωνόπουλος στο Λέπρεο και το Πρασιδάκι, ο Γ. Κίζυλης στο Κάτω Σαμικό, ο Δ. Πανταζής στη Φιγάλεια και ο Ν. Παπαγιώργος στην Πλατιάνα και την Αλίφειρα.

29. Η συγγραφή των λημμάτων για τα αρχαία έργα από το Μουσείο Ολυμπίας στους καταλόγους των αντίστοιχων εκθέσεων έγινε από την υπογράφουσα.

Κατά τη διάρκεια πολιτιστικής εκδήλωσης για την πανσέληνο πραγματοποιήθηκε στο αίθριο του Αρχαιολογικού Μουσείου της Ολυμπίας συναυλία με τους «Τραγουδιστάδες της Ζάκυνθος», ενώ ο αρχαιολογικός χώρος παρέμεινε ανοικτός και επισκέψιμος έως τη 01.00 μετά τα μεσάνυχτα.

ΝΟΜΟΣ ΗΛΕΙΑΣ

ΑΝΑΣΚΑΦΙΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ

Αγραπιδοχώρι

Θέση Κοτρώνα

Συνεχίστηκε η ανασκαφή στο μυκηναϊκό νεκροταφείο θαλαμωτών τάφων στη θέση Κοτρώνα του Δ.Δ. Αγραπιδοχωρίου, όπου το έτος 2000 είχαν ανασκαφεί δύο θαλαμωτοί τάφοι[30].

Φέτος ανασκάφηκαν τρεις ακόμη μυκηναϊκοί θαλαμωτοί τάφοι, εκ των οποίων ο ένας ήταν συλημένος.

Θαλαμωτός τάφος 3. Ο τάφος εντοπίστηκε σε μικρή απόσταση δυτικά του θαλαμωτού τάφου 2, μετά την κατάρρευση της οροφής του θαλάμου. Ο προσανατολισμός του είναι Β.-Ν. με την είσοδο προς Ν. Η ξερολιθιά που έφραζε το στόμιο του θαλάμου έχει πλήρως καταστραφεί, ενώ ο δρόμος του, ο οποίος διέρχεται εγκάρσια στον υφιστάμενο αγροτικό χωματόδρομο που συνδέει τους οικισμούς Βλάμη και Κοτρώνα, ανασκάφηκε μόνο στο ένα τμήμα του προκειμένου να μη διακοπεί η διέλευση των οχημάτων. Το μέγιστο μήκος του δρόμου είναι 1,26 και το πλάτος του 1,41 μ. Στην ανατολική πλευρά του δρόμου υπήρχε κόγχη (διαστ. 1,14×0,80 μ.), κατεστραμμένη στο άνω τμήμα της. Στο εσωτερικό της βρέθηκαν ταφές δύο νεκρών και αρκετές χάνδρες. Από τον καθαρισμό του δρόμου συνελέγη τμήμα κύλικας (Π 9140) και μόνο ένα ανθρώπινο οστό. Ο θάλαμος έχει σχήμα ελλειψοειδές με μέγιστη διάμετρο 3,42 και ελάχιστη 2,45 μ., ενώ το μέγιστο σωζόμενο ύψος του είναι 2,40 μ. Τόσο ο δρόμος όσο και το δάπεδο του θαλάμου ήταν στρωμένα με μικρά χαλίκια. Στη βόρεια πλευρά του θαλάμου βρέθηκε μια ανακομιδή, όπου ανάμεσα στα οστά υπήρχαν πέντε ψευδόστομοι αμφορείς (Π 9133, Π 9134, Π 9136, Π 9139, Π 9141) (Πίν. 89 β), ένα αλάβαστρο (Π 9130) (Πίν. 89 γ), μία αρύταινα (Π 9132) και ένας κύαθος με προχοή (Π 9131) (Πίν. 89 δ), και ένα αλαβαστροειδές αγγείο (Π 9137) (Πίν. 89 ε). Στη δυτική πλευρά, σε ψηλότερο σημείο από το δάπεδο του θαλάμου βρέθηκε ένα κυλινδρικό αλάβαστρο (Π 9129) (Πίν. 89 γ) ένας ψευδόστομος αμφορέας (Π 9135) και ένας πιθαμφορίσκος (Π 9138). Κατά μια πρώτη εκτίμηση η χρονολόγηση των ευρημάτων τοποθετεί τον τάφο στην ΥΕ ΙΙΙΑ1-ΥΕ ΙΙΙΓ1 περίοδο.

Θαλαμωτός τάφος 4. Αποκαλύφθηκε σε απόσταση 2,40 μ. ανατολικά του θαλαμωτού τάφου 3 και έχει τον ίδιο προσανατολισμό, Β.-Ν., με το δρόμο του κάθετα στην υφιστάμενη αγροτική οδό. Το τμήμα του δρόμου που ανασκάφηκε έχει μήκος 0,74 και πλάτος 0,72 μ., ενώ η ξερολιθιά του στομίου είναι κατεστραμμένη. Η οροφή του είναι βυθισμένη. Η κάτοψη του θαλάμου είναι ελλειψοειδής με μέγιστη διάμετρο 2,02 και ελάχιστη 1,82 μ. Ο τάφος έχει συληθεί στο παρελθόν, αφού στο εσωτερικό του υπήρχαν αναμοχλευμένα και διάσπαρτα οστά και ανάμεσά τους τέσσερα πήλινα και ένα λίθινο σφονδύλι από στεατίτη (Π 9155-9158, Δ 995). Συνελέγησαν επίσης δύο ψευδόστομοι αμφορείς (Π 9143-9144) και μεγάλος αριθμός οστράκων, μετά τη συντήρηση και συγκόλληση των οποίων προέκυψαν δύο λεβητοκυάθια (Π 9145-9146), τρεις ψευδόστομοι αμφορείς (Π 9150-9151 και Π 9154) (Πίν. 90 α) δύο αλάβαστρα (Π 9152-9153), μία πρόχους (Π 9147), ένας δίωτος αμφορέας (Π 9148) και ένας απιόσχημος αμφορέας (Π 9149).

Στο δάπεδο του θαλάμου είχαν ανοιχθεί δύο λάκκοι, εντός των οποίων βρέθηκαν λιγοστά αποσαθρωμένα οστά. Ο λάκκος 1 (διαστ. 1,82×0,62 μ.), βρισκόταν ανατολικά της εισόδου και είχε προσανατολισμό Β.-Ν. Ο λάκκος 2 (διαστ. 1,50×0,60 μ.) βρισκόταν δυτικά της εισόδου και είχε τον ίδιο προσανατολισμό με τον προηγούμενο. Στη δυτική πλευρά του θαλάμου υπήρχε άνοιγμα επικοινωνίας (πλ. 0,70 και ύψ. 0,90 μ.) με το θάλαμο του τάφου 5. Σύμφωνα με τη χρονολόγηση της κεραμικής ο τάφος τοποθετείται στην ΥΕ ΙΙ-ΥΕ ΙΙΙΒ1 περίοδο.

Θαλαμωτός τάφος 5. Ο τάφος έχει τον ίδιο προσανατολισμό με τους προηγούμενους, η οροφή του είναι βυθισμένη και ο θάλαμος ελλειψοειδής με μέγιστη διάμετρο 2,80 και ελάχιστη 2,38 μ. Το μέγιστο σωζόμενο ύψος του θαλάμου είναι 2,53 μ., ενώ η ξερολιθιά του στομίου σώζεται ακέραιη (ύψ. 0,92, πλ. 0,58 μ.). Ο δρόμος του τάφου δεν ανασκάφηκε, γιατί βρίσκεται εξ ολοκλήρου κάτω από τη σύγχρονη οδό. Το δάπεδο του θαλάμου ήταν στρωμένο με μικρά χαλίκια. Στην ανατολική πλευρά του υπήρχαν αποσαθρωμένα και συγκεντρωμένα οστά, μεταξύ των οποίων βρέθηκαν τρεις ψευδόστομοι αμφορείς (Π 9142, Π 9159, Π 9174) (Πίν. 90 β), τρία αλάβαστρα (Π 9163-9164, Π 9169) (Πίν. 90 γ-δ), τρεις αμ-

30. *ΑΔ* 55 (2000): Χρονικά, σ. 272. Η σωστική ανασκαφή πραγματοποιήθηκε από τη συμβασιούχο αρχαιολόγο της Εφορείας Ζ. Λεβεντούρη, η οποία διενήργησε τις σωστικές ανασκαφές στην Ηλεία σχεδόν στο σύνολό τους, με τη μοναδική εργατικότητα και ευσυνειδησία που τη διακρίνει.

φορείς (Π 9165, Π 9172-9173) (Πίν. 90 ε), τρεις ψευδόστομοι αμφορείς (Π 9160-9162) (Πίν. 90 στ), ένας κύαθος με προχοή (Π 9171) (Πίν. 91 α), μια λήκυθος (Π 9166) και δύο σφονδύλια από στεατίτη (Δ996-7). Στη βόρεια πλευρά του θαλάμου υπήρχε ένας κάλαθος με προχοή (Π 9170) (Πίν. 91 α), και δύο απόσχημοι αμφορείς (Π 9167-9168) (Πίν. 91 β). Ο τάφος χρονολογείται στην ΥΕ ΙΙΙΑ2-ΥΕ ΙΙΙΓ1 περίοδο.

Σώστι

Στη θέση Νταλαμαρέικα του Δ.Δ. Σώστι του Δήμου Αμαλιάδας υπήρχε εντός του οικοπέδου Ά. Ζωγράφου, ένα χαμηλό τυμβοειδές έξαρμα παρόμοιο με άλλα, που υπάρχουν εντοπισμένα στον κηρυγμένο αρχαιολογικό χώρο του Σώστι. Κατόπιν αιτήσεως του ιδιοκτήτη για διαμόρφωση του αγροκτήματός του προκειμένου να το καλλιεργήσει, προβήκαμε στη διενέργεια δοκιμαστικών ανασκαφικών τομών στο τυμβοειδές έξαρμα. Σε βάθος 1,70 μ. από την επιφάνεια του εδάφους βρέθηκε τμήμα αρράβδωτου κίονα από πωρόλιθο (σωζ. διαστ.: ύψ. 1,25 και μέγ. διάμ. 0,51 μ.) και ένας λύχνος του 3ου αι. π.Χ. Λίγο βαθύτερα αποκαλύφθηκε κατεστραμμένος και συλημένος ταφικός πίθος, ύψ. 2,15 και διαμ. 1,54 μ. Ο πίθος ήταν τοποθετημένος στο πλάι με το στόμιο προς Α. Γύρω του βρέθηκαν λίγα όστρακα ελληνιστικών χρόνων και τεμάχια χαλκού.

Ρουπάκι

Στη θέση Βουρλιές του Δ.Δ. Ρουπακίου εντοπίστηκαν από τον αρχαιοφύλακα Ν. Καγιανά τμήματα κατεστραμμένων και συλημένων ταφικών πίθων. Η ανασκαφή που ακολούθησε δεν έδωσε περισσότερα ευρήματα.

Κρουνοί

Στη θέση Άγιος Νικόλαος του Δ.Δ. Κρουνών του Δήμου Σκιλλούντος εντοπίστηκε, κατά τη διάρκεια διαμόρφωσης του αγροκτήματος Ά. Καψιμάλη, ένας κιβωτιόσχημος τάφος, καθώς επίσης τμήματα πίθων και κεραμίδων.

Ο κιβωτιόσχημος τάφος, διαστ.: 1,87×0,50 μ., ήταν πρόχειρης κατασκευής, με προσανατολισμό Α.-Δ. Η βόρεια και δυτική πλευρά του ήταν κατασκευασμένες από πλάκες κογχυλιάτη λίθου, η νότια από αμμόπετρες, ενώ η ανατολική είχε πλήρως καταστραφεί. Ο τάφος καλυπτόταν με αμμόπετρες ακανόνιστου σχήματος, τμήματα των οποίων βρέθηκαν διάσπαρτα γύρω του. Στο εσωτερικό του βρέθηκε μία ταφή με την κεφαλή του νεκρού στα δυτικά. Δεν υπήρχαν κτερίσματα. Πιθανώς ο τάφος να ανήκε στους χριστιανικούς χρόνους.

Μάκιστος

Θέση Πετροπηγάδα

Ύστερα από λαθρανασκαφική ενέργεια ήλθε στο φως ένα ακόμη ταφικό μνημείο, το ταφικό μνημείο 2, στη θέση Πετροπηγάδα της Μακίστου, όπου πέρυσι ανασκάφηκε το ταφικό μνημείο 1 (Σχέδ. 4)[31].

Αποκαλύφθηκε σε απόσταση περίπου 100 μ. βορειοανατολικά του ταφικού μνημείου 1, με προσανατολισμό Β.-Ν. και την πρόσοψη προς Ν. Είναι χτισμένο με μεγάλους ορθογώνιους ασβεστόλιθους και η κάτοψή του είναι πειόσχημη, όπως του ταφικού μνημείου 1. Το μήκος της πρόσοψης είναι 7, ενώ το πλάτος της είναι μόλις 0,70 μ. Κατά χώραν σώζεται η τρίβαθμη κρηπίδα, η ευθυντηρία της οποίας προεξέχει και φέρει στο μέτωπο τετράγωνους τεκτονικούς αγκώνες. Απόπειρα σύλησης του τάφου φαίνεται ότι είχε γίνει και στο παρελθόν, δεδομένου ότι στην πρόσοψη, όπου υπάρχουν πεσμένοι οι λίθοι της ανωδομής, βρέθηκαν αρκετά τμήματα θραυσμένων αγγείων (Πίν. 91 γ).

Πίσω από την πρόσοψη του μνημείου, σε απόσταση 1,10 μ. περίπου, υπάρχουν τρεις κιβωτιόσχημοι τάφοι, κάθετα διευθετημένοι ως προς αυτήν (Πίν. 91 δ). Στα χώματα που αποτελούσαν την επίχωση των τάφων βρέθηκαν πολλά όστρακα, δύο λύχνοι (Π 9191-9192), καθώς και τμήμα αγγείου με καμένα οστά στο εσωτερικό του.

Τάφος 1. Βρέθηκε αδιατάρακτος με τρεις καλυπτήριες πλάκες στη θέση τους. Ο προσανατολισμός του είναι ΒΔ.-ΝΑ. και οι διαστάσεις του: μήκ. 2,10, πλ. 1 και βάθ. 1,06 μ. Στο εσωτερικό του, όπου είχαν εισχωρήσει λίγα χώματα, βρέθηκαν δύο ταφές, με τους νεκρούς τοποθετημένους σε ύπτια στάση. Το κεφάλι του ενός βρισκόταν στη νοτιοανατολική στενή πλευρά του τάφου και του δεύτερου στην άλλη στενή πλευρά του, τη βορειοδυτική. Στη νοτιοανατολική στενή πλευρά του τάφου βρέθηκε πήλινη ταφική υδρία (Π 9187) (Πίν. 91 ε), στο εσωτερικό της οποίας βρέθηκαν καμένα οστά. Μέσα στον τάφο υπήρχε ως κτέρισμα ένα χάλκινο πτυκτό κάτοπτρο (Μ 2441) (Πίν. 91 στ), του οποίου σώζεται μόνο το κάλυμμα, διακοσμημένο με ανάγλυφη παράσταση συμπλέγματος γυμνής γυναίκας και πτηνού (αετός?). Άλλα κτερίσματα ήταν το πώμα πυξίδας (Π 9186), μία οινοχόη (Π 9185), ένα φιαλίδιο (Π 9183), μία πρόχους (Π 9182), τέσσερις δακρυδόχοι (Π 9175-9178), τρεις λύχνοι (Π 9179-9181), μία γυάλινη χάνδρα (Δ 998), ένα χάλκινο και ένα αργυρό νόμισμα (Ν 1081 και Ν 1082 αντίστοι-

31. Βλ. παραπάνω, σ. 400-402.

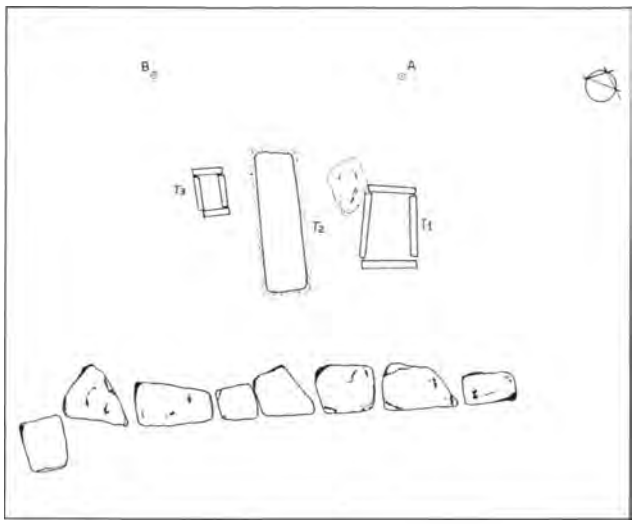

Σχέδ. 4. Μάκιστος. Θέση Πετροπηγάδα. Ταφικό μνημείο 2. Σχεδιαστική κάτοψη.

χα) και δύο χάλκινα άγκιστρα (Μ 2443α,β). Ο μεγάλος αριθμός χάλκινων ήλων και τα χάλκινα ελάσματα μαρτυρούν την ύπαρξη στον τάφο ξύλινου κιβωτίου ή λάρνακας.

Τάφος 2. Αποκαλύφθηκε σε απόσταση 0,80 μ. νοτιοδυτικά του τάφου 1, στην ίδια κατεύθυνση με αυτόν και σε βάθος 1,35 μ. από την επιφάνεια του εδάφους. Οι διαστάσεις του είναι: μήκ. 2,04 και πλ. 0,78 μ. Η κατασκευή του είναι αμελής, με τοιχώματα κατασκευασμένα από μικρούς λίθους και έξι καλυπτήριες, ακανόνιστου σχήματος λιθόπλακες. Στο αναμοχλευμένο εσωτερικό του υπήρχαν λίγα αποσαθρωμένα οστά, ένας χάλκινος δίσκος κατόπτρου (Μ 2442), μία χάλκινη περόνη (Μ 2444), σιδερένιοι ήλοι (Μ 2451), μία σιδερένια στλεγγίδα (Μ 2449) και τρεις δακρυδόχοι (Π 9188-9190).

Τάφος 3. Πρόκειται για λάκκο μικρών διαστάσεων, μήκ. 0,54 και πλ. 0,30 μ., που βρίσκεται σχεδόν σε επαφή με τον τάφο 2 σε απόσταση 0,22 μ. στα βορειοδυτικά του. Στο εσωτερικό του υπήρχε μία ταφική υδρία (Π 9194), η οποία περιείχε καμένα οστά και μία δακρυδόχο (Π 9193). Δίπλα στην υδρία βρέθηκε ένας μελαμβαφής αμφορέας (Π 9195) με το πώμα του, σε εξαιρετική κατάσταση διατήρησης, διακοσμημένος στο λαιμό και το σώμα με φυτικά θέματα σε τεχνική Δυτικής Κλιτύος (Πίν. 91 ζ).

Από τη χρονολόγηση των ευρημάτων φαίνεται ότι το ταφικό μνημείο 2 ήταν σε χρήση από τα μέσα του 3ου έως τα μέσα του 1ου αι. π.Χ.[32].

32. Η σχεδιαστική αποτύπωση του μνημείου έγινε από τη Ζ. Λεβεντούρη, ενώ η συντήρηση των ευρημάτων από τους συντηρητές της Εφορείας Π. Καλπάκο και Γ. Δρε. Η σχεδίαση των αγγείων έγινε από τη συμβασιούχο σχεδιάστρια Χ. Νικολακοπούλου-Πλατανίτη.

ΑΝΑΔΕΙΞΗ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΩΝ ΧΩΡΩΝ ΕΥΡΥΤΕΡΗΣ ΠΕΡΙΟΧΗΣ ΟΛΥΜΠΙΑΣ

Πλατιάνα

Ακρόπολη

Στο πλαίσιο των εργασιών ανάδειξης του αρχαιολογικού χώρου της ακρόπολης της Πλατιάνας, που περιελάμβανε λεπτομερείς καθαρισμούς και αποψιλώσεις όλης της έκτασης, όπου εκτείνεται η οχυρωμένη πόλη, προβήκαμε σε βραχύχρονη έρευνα του αρχαίου θεάτρου, το οποίο βρίσκεται στη δυτική πλευρά του πλατώματος στην κορυφή του λόφου[33] (Πίν. 92 α). Μετά τον καθαρισμό από τη βλάστηση που κάλυπτε το μνημείο, προβήκαμε στην απομάκρυνση όλων των χωμάτων, καθώς και του μεγάλου αριθμού των κατακερματισμένων λίθων από τα εδώλια του κοίλου. Όπως διαπιστώθηκε, το δομικό υλικό του θεάτρου ήταν πολύ κατεστραμμένο, ώστε σε πολύ λίγα σημεία μπορούν να διακριθούν οι βαθμίδες του κοίλου, όπου γινόταν η έδραση των εδωλίων. Οι κερκίδες έχουν θεμελιωθεί πάνω στο φυσικό βράχο, ο οποίος σχηματίζει φυσική κλίση προς Β., όπου βρίσκεται η σκηνή του θεάτρου. Είναι χαρακτηριστικό ότι το πίσω μέρος της σκηνής είναι ενσωματωμένο στο τείχος της οχύρωσης. Η ορχήστρα ήταν κυκλική με δύο παρόδους, ανατολική και δυτική, χωρίς δάπεδο, που πιθανώς να ήταν ξύλινο ή να έχει πλήρως καταστραφεί. Μετακινημένος από τη θέση του βρέθηκε ένας λίθινος θώκος, που πιθανώς προοριζόταν για επίσημους θεατές.

Το μεγαλύτερο μέρος της σκηνής έχει καταπέσει μπροστά της, όπου υπάρχει ένας τεράστιος όγκος λιθοπλίνθων από φαιό ασβεστόλιθο, υλικό με το οποίο είναι κατασκευασμένο ολόκληρο το θέατρο.

Προκειμένου να προχωρήσει η αποκάλυψη του θεάτρου και να κερδίσουμε μια περισσότερο σαφή και ολοκληρωμένη εικόνα του, θα πρέπει να προηγηθεί λεπτομερής σχεδιαστική αποτύπωση της υφιστάμενης κατάστασης και στη συνέχεια να ακολουθήσει εκτενέστερη ανασκαφική έρευνα.

33. Τις εργασίες ανάδειξης του αρχαιολογικού χώρου της ακρόπολης της Πλατιάνας επέβλεψε η συμβασιούχος αρχαιολόγος της Εφορείας Ζ. Λεβεντούρη.

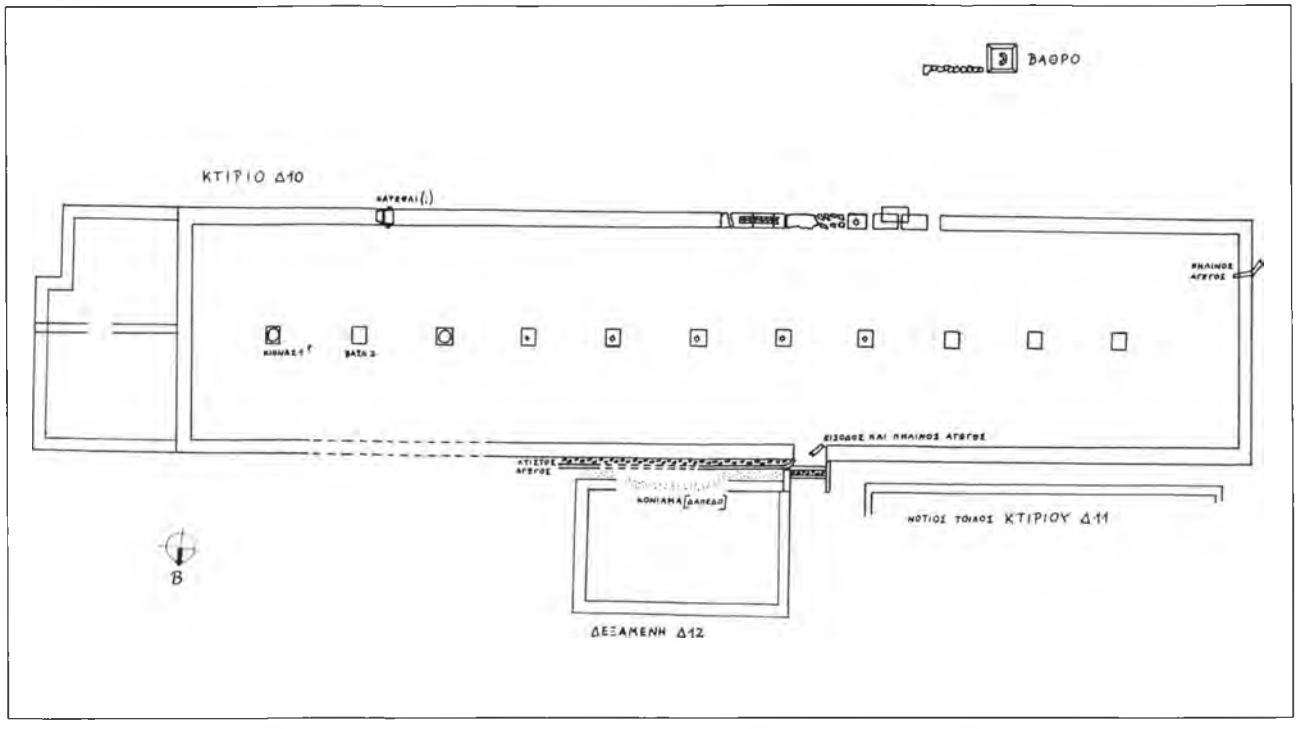

Σχέδ. 5. Κάτω Σαμικό. Ακρόπολη. Κάτοψη στωικού κτιρίου και δεξαμενής.

Κάτω Σαμικό

Ακρόπολη

Οι εργασίες ανάδειξης και προστασίας του αρχαιολογικού χώρου, επεκτάθηκαν σε όλη την έκταση της τειχισμένης ακρόπολης στο λόφο Ελληνικό, που υψώνεται ανατολικά της εθνικής οδού Πύργου-Κυπαρισσίας[34] (Πίν. 92 β).

Αρχικά καθαρίστηκε από τη βλάστηση το αρχαίο τείχος περιμετρικά εσωτερικά και εξωτερικά και κατόπιν ακολούθησε λεπτομερής καθαρισμός ολόκληρου του εσωτερικού της ακρόπολης. Οι εργασίες καθαρισμού ολοκληρώθηκαν με τον ψεκασμό της περιοχής με φυτοφάρμακα, ώστε να εμποδιστεί η άμεση ανάπτυξη της βλάστησης. Στη βορειοανατολική πλευρά του τείχους διαμορφώθηκε είσοδος για τους επισκέπτες και δημιουργήθηκε χωματόδρομος, ώστε να υπάρχει πρόσβαση με όχημα ως τους πρόποδες του οχυρωμένου λόφου. Μετά τον καθαρισμό αποκαλύφθηκε στο εσωτερικό της ακρόπολης ένα πλήθος κτιρίων, πολλά από τα οποία ερευνήθηκαν επιφανειακά. Ανασκαφική έρευνα πραγματοποιήθηκε στο επίμηκες οικοδόμημα, που εντοπίστηκε στο βραχώδες άνδηρο της βορειοανατολικής πλευράς της ακρόπολης. Το οικοδόμημα, με προσανατολισμό Α.-Δ., έχει μήκος 50,55 και πλάτος 11,30 μ. (Σχέδ. 5· Πίν. 92 γ). Στον κατά μήκος άξονα υπάρχει κεντρική κιονοστοιχία, αποτελούμενη από 11 κίονες που στηρίζονταν πάνω σε λίθινες τετράγωνες πλίνθους. Μόνο δύο τμήματα κιόνων με την ιωνική βάση τους σώζονται στη θέση τους πάνω στην τετράγωνη πλίνθο τους. Από τους υπόλοιπους σώζονται μόνο οι πλίνθοι κατά χώραν, ενώ βρέθηκε μόνο ένα λίθινο δωρικό κιονόκρανο. Το κτίριο διαθέτει δύο εισόδους, μία στη βόρεια και μία στη νότια μακρά πλευρά του και οι τοίχοι του είναι κατασκευασμένοι από μεγάλους ασβεστολιθικούς γωνιόλιθους χτισμένους κατά το ψευδοϊσόδομο σύστημα. Φαίνεται ότι το κτίριο κατά τη διάρκεια της χρήσης του υπέστη μετασκευές, όπως φανερώνουν οι διάφορες οικοδομικές του φάσεις. Ένας πήλινος αγωγός διασχίζει το κτίριο από τη νοτιοδυτική του γωνία ως το μέσον περίπου της βόρειας πλευράς του, έξω από την οποία καταλήγει.

Προφανώς πρόκειται για ένα στωικό κτίριο δημόσιας χρήσης, ίσως υπαίθριο, με κεραμοσκεπή στέγη, η οποία στηριζόταν στην κεντρική κιονοστοιχία. Άλλωστε το παχύτατο και αδιατάρακτο στρώμα καταστροφής, απο-

34. Οι εργασίες διήρκεσαν από τις 22 Απριλίου έως τις 15 Νοεμβρίου 2002. Την εποπτεία τόσο των εργασιών ανάδειξης όσο και των ανασκαφικών εργασιών στην ακρόπολη του Κάτω Σαμικού είχε η συμβασιούχος αρχαιολόγος Ε. Αγγελοπούλου, η οποία, υπό την καθοδήγηση της προϊσταμένης της Εφορείας, έφερε σε πέρας το έργο της με εξαιρετική επιμέλεια και ενθουσιασμό.

τελούμενο από σπασμένες κεραμίδες, που κάλυπτε το μεγαλύτερο μέρος του δαπέδου του κτιρίου συνηγορεί υπέρ αυτής της άποψης. Το δάπεδο του κτιρίου, το οποίο αποκαλύφθηκε μετά την αφαίρεση του στρώματος καταστροφής, αποτελείται από πατημένο χώμα, που έχει στρωθεί πάνω στο φυσικό βράχο. Στα σημεία όπου ο βράχος παρουσιάζει ανωμαλίες έχει εξομαλυνθεί με στρώμα χώματος, πάνω στο οποίο υπάρχει το πατημένο χώμα του δαπέδου. Τα ευρήματα υπήρξαν πτωχά, αποτελούμενα κυρίως από χονδροειδή όστρακα ελληνιστικών χρόνων, λίγα νομίσματα και αρκετό ζωικό οστεολογικό υλικό. Σε απόσταση 6,50 μ. περίπου νότια του στωικού κτιρίου βρέθηκε ένα μεγάλο ορθογώνιο λίθινο βάθρο με αβαθή κυκλική εσοχή στο άνω μέρος του, πιθανώς για την υποδοχή της πλίνθου αγάλματος.

Στην ανατολική στενή πλευρά του κτιρίου υπάρχει προσαρτημένος σε χαμηλότερο επίπεδο ένας χώρος ίσου πλάτους με αυτό και μήκους 6,82 μ. Ο χώρος είναι διμερής, χωρισμένος από έναν εγκάρσιο τοίχο, σε βόρειο και νότιο τμήμα. Η ανασκαφή του θα ακολουθήσει στην επόμενη ανασκαφική περίοδο.

Σε απόσταση 2 μ. από το βόρειο τοίχο του στωικού οικοδομήματος, αποκαλύφθηκε μια μεγάλη ορθογώνια δεξαμενή ύδατος, μήκ. 9,87 και πλ. 4,62 μ. (Σχέδ. 5). Είναι χτισμένη με μεγάλους ορθογώνιους και πολυγωνικούς ασβεστόλιθους, που εσωτερικά είναι επιχρισμένοι με παχύ υδραυλικό κονίαμα. Η πλήρης ανασκαφή της δεξαμενής είναι πολύ δύσκολη, επειδή στο εσωτερικό της έχει καταπέσει ένας τεράστιος όγκος μεγάλων ασβεστολιθικών λιθοπλίνθων από την ανωδομή της.

Για το λόγο αυτό διενεργήθηκε μια τομή στο δυτικό της άκρο, η οποία έφθασε μέχρι το δάπεδο της δεξαμενής σε βάθος 4,87 μ. από την επιφάνεια του εδάφους. Το δάπεδο είναι στρωμένο με καλά διατηρημένο σκληρό υδραυλικό κονίαμα, λευκού χρώματος.

Μεταξύ του στωικού κτιρίου και της δεξαμενής παρεμβάλλεται ένας στενόμακρος διάδρομος με δάπεδο πάνω από τον οποίο περνά κτιστός αγωγός.

Άλλο ένα μεγάλο κτίριο, με προσανατολισμό Α.-Δ., αποκαλύφθηκε σε απόσταση 3 μ. περίπου δυτικά της δεξαμενής και 2 μ. βόρεια του στωικού κτιρίου. Το κτίριο καθαρίστηκε επιφανειακά, αλλά δεν προχώρησε η ανασκαφική έρευνα σε αυτό.

Λ έ π ρ ε ο

Ακρόπολη

Οι εργασίες άρχισαν με την αποψίλωση του χώρου στο εσωτερικό της ακρόπολης και στη συνέχεια τον καθαρισμό από την πυκνή βλάστηση, τόσο εσωτερικά όσο και εξωτερικά, του τείχους που την περιβάλλει[35]. Για την καλύτερη ανάδειξη των τειχών εξωτερικά αποψιλώθηκαν τα πρανή του λόφου της ακρόπολης σε ακτίνα 5 μ. περιμετρικά και ακολούθησε ψεκασμός με φυτοφάρμακα (Πίν. 92 δ).

Κατά τη διάρκεια της διαδικασίας αποψίλωσης αποκαλύφθηκε πλήθος ασβεστολιθικών και πωρολιθικών λιθοπλίνθων που έχουν καταρρεύσει από τα τείχη, ενώ διαπιστώθηκε ότι η βορειοανατολική και η νοτιοανατολική προεξοχή του βορειοανατολικού τμήματος της οχύρωσης βρισκόταν ανατολικότερα, από ό,τι είχε αρχικά θεωρηθεί και αποτυπωθεί[36].

Επίσης στην περιοχή του ναού της Δήμητρας ήλθε στο φως ένα ακόμη άγνωστο τμήμα του τείχους, το οποίο εκτείνεται σε μήκος 50 μ. περίπου και ξεκινά από τη νοτιοανατολική γωνία της ακρόπολης με κατεύθυνση Β.-Ν., ακολουθώντας κλιμακωτά την κατωφέρεια της νότιας πλαγιάς του λόφου, προς το σύγχρονο χωριό του Λεπρέου. Πιθανώς να πρόκειται για επέκταση του τείχους προς αυτή την πλευρά ή για αναλημματικό τοίχο.

Η ανασκαφική έρευνα περιορίστηκε στο ανατολικό τμήμα της ακρόπολης, όπου υπήρχαν δύο προεξοχές του τείχους καλυμμένες τόσο από πυκνή βλάστηση όσο και από ένα σύγχρονο μαντρότοιχο από αργολιθοδομή. Προφανώς πρόκειται για δύο πύργους της οχύρωσης, τον ένα στη βορειοανατολική και τον άλλον στη νοτιοανατολική πλευρά.

Από το νοτιοανατολικό πύργο αποκαλύφθηκαν οι τρεις ανώτερες σειρές ασβεστολιθικών δόμων, ενώ η ανασκαφή επικεντρώθηκε στο βορειοανατολικό πύργο, όπου αφαιρέθηκε εξωτερικά η επίχωση κατά μήκος των τεσσάρων πλευρών του. Όπως διαπιστώθηκε, οι τοίχοι του πύργου ακολουθούν τη φυσική διαμόρφωση του εδάφους, καθώς σε κάποια σημεία εδράζονται πάνω στο φυσικό βράχο και αλλού στο σταθερό έδαφος.

Το κατώτερο τμήμα του βορειοανατολικού πύργου αποτελείται από τρεις ως εννέα σειρές ασβεστολιθικών δόμων, ανάλογα με το ύψος στο οποίο εντοπίζεται ο φυσικός βράχος και είναι κατασκευασμένο σύμφωνα με το ψευδοϊσόδομο σύστημα δόμησης, με πελεκητούς ανισομεγέθεις καλά αρμοσμένους λίθους, των οποίων η πλήρης αρμογή σε πολλές περιπτώσεις επιτυγχάνεται είτε με τη χρήση μικρότερων λίθων ως σφήνες είτε με την ανάλογη λάξευσή τους (Πίν. 92 ε).

35. Οι εργασίες ανάδειξης του χώρου διήρκεσαν από τις 13 Μαΐου έως τις 29 Νοεμβρίου 2002. Οι καθαρισμοί και οι ανασκαφικές έρευνες έγιναν υπό την επίβλεψη της συμβασιούχου αρχαιολόγου Π. Ταξιάρχη, που με μεθοδικότητα και υπευθυνότητα τήρησε και το ημερολόγιο της ανασκαφής.

36. A. Blouet, *Expédition scientifique de Morée. Section des sciences physiques*, Paris 1831-1836, τόμ. Ι, πίν. 50, σχέδ. ΙΙ.

Το ανώτερο τμήμα του πύργου, που διαμορφώνεται κλιμακωτά προς τα μέσα, αποτελείται από πωρολιθικούς δόμους, με άγνωστο αριθμό σειρών, καθώς δεν σώζεται το αρχικό του ύψος. Βέβαιο είναι ότι διέθετε τουλάχιστον έξι σειρές, όπως συμπεραίνεται από τη νότια πλευρά, όπου ο πύργος διατηρείται στο μεγαλύτερο ύψος του (Πίν. 92 στ). Η βόρεια και η ανατολική πλευρά του πύργου διασώζουν τις τρεις κατώτερες σειρές πωρολιθικών δόμων, ενώ η δυτική καμία.

Η βόρεια πλευρά του πύργου έχει μήκος 17,35, η ανατολική 11,80 και η νότια, η οποία δημιουργεί ορθή γωνία με το τείχος που συνεχίζει προς Ν., έχει μήκος 7 μ. Η δυτική πλευρά του πύργου, η οποία γωνιάζει στο νότιο άκρο της, συνεχίζοντας την πορεία του τείχους προς Δ., έχει μήκος 2,20 μ. (Σχέδ. 6).

Εξωτερικά κατά μήκος της νότιας πλευράς του πύργου, στο βάθος της πρώτης σειράς των ασβεστολιθικών δόμων, ανακαλύφθηκαν κατά τόπους στο χώμα τμήματα ανεστραμμένου κονιάματος, προερχόμενα από το επίχρισμα με το οποίο θα πρέπει να καλυπτόταν η εξωτερική επιφάνεια του τοίχου.

Από την επίχωση που αφαιρέθηκε κατά την ανασκαφή των εξωτερικών πλευρών του πύργου συνελέγη μεγάλος αριθμός κεράμων, καθώς και τρία τμήματα σίμης με ίχνη γραπτής διακόσμησης, ενώ σε μία σώζεται η επιγραφή: . . . *PAB*.

Βρέθηκαν επίσης τμήματα πήλινων αγωγών, οστά ζώων, όστρακα, δύο πηνία, ένας κορμός σανιδόμορφου ειδωλίου, ένας χάλκινος δακτύλιος, τμήματα από περόνες, χάλκινα ελάσματα και ψηφίδες, ένας σιδερένιος ήλος και πέντε χάλκινα νομίσματα.

Μετά τον καθαρισμό της επίχωσης στο εσωτερικό του πύργου, αποκαλύφθηκαν οι τοίχοι ενός πιθανότατα προγενέστερου κτιρίου με ακανόνιστη τραπεζοειδή κάτοψη, το οποίο φαίνεται ενσωματωμένο στον πύργο (Σχέδ. 6). Ο βόρειος τοίχος του κτιρίου έχει κατεύθυνση ΝΑ.-ΒΔ. και μήκος 5,30, ο ανατολικός με κατεύθυνση Β.-Ν. έχει μήκος 4,50, ενώ ο νότιος με κατεύθυνση ΒΑ.-ΝΔ. έχει μήκος 7,90 μ. και στο δυτικό άκρο του συγκλίνει προς το νότιο τοίχο του βορειοανατολικού πύργου, που επεκτείνεται προς Δ. σε μήκος άλλων 6,50 μ. Οι τοίχοι του κτιρίου αυτού αποτελούνται από μεσαίου μεγέθους ασβεστολιθικούς γωνιόλιθους, αδρά πελεκημένους και καλά αρμοσμένους, χωρίς ωστόσο να ακολουθείται κάποιο σύστημα δόμησης (Πίν. 93 α).

Η συνέχιση της έρευνας στο δυτικό τμήμα του τραπεζοειδούς κτιρίου αποκάλυψε μια ακανόνιστη κατασκευή, που περιβάλλεται από ανατολικό τοίχο (μήκ. 3,70 μ.), νότιο (μήκ. 4 μ.), δυτικό (μήκ. 4,50 μ.) και βόρειο (μήκ. 5 μ.) (τοίχοι Ε΄, Ζ΄ και ΣΤ΄ αντίστοιχα). Η τοιχοδομία του ανατολικού και του νότιου τοίχου (τοίχος Ε΄) είναι ίδια με τους άλλους τοίχους του τραπεζοειδούς κτιρίου, ενώ αυτή του δυτικού τοίχου (τοίχος Ζ΄) αποτελείται από μικρές απελέκητες πέτρες χωρίς καλή αρμογή μεταξύ τους. Τέλος, ο βόρειος τοίχος (τοίχος ΣΤ΄) συντίθεται από μικρές απελέκητες καλά αρμοσμένες πέτρες, αλλά σώζεται σε πολύ χαμηλό ύψος. Στο εσωτερικό της κατασκευής αυτής βρέθηκαν όστρακα, κεραμίδες, τμήματα πήλινων αγωγών και τέσσερα συνανήκοντα τεμάχια από το στόμιο μεγάλου πίθου[37].

Με το τέλος των εργασιών της φετινής ανασκαφικής περιόδου, έγινε διαμόρφωση του χώρου που βρίσκεται μπροστά από το βορειοανατολικό πύργο, ενώ συγκεντρώθηκε σε ένα συγκεκριμένο χώρο στα νοτιοανατολικά του όλο το δομικό υλικό που είχε καταπέσει από την κατακρήμνιση του τείχους.

Οι εργασίες στο χώρο προβλέπεται να συνεχιστούν τον επόμενο χρόνο.

Π ρ α σ ι δ ά κ ι

Ναός της Αθηνάς

Μετά τον καθαρισμό από τη βλάστηση του περιφραγμένου χώρου, όπου βρίσκεται ο δωρικός ναός της Αθηνάς, αποψιλώθηκε και μια ζώνη εξωτερικά της περίφραξης ώστε να αναδειχθεί καλύτερα το μνημείο[38]. Στη συνέχεια ακολούθησε ανασκαφική έρευνα με τομές στο εσωτερικό του ναού, ώστε να εντοπιστούν τυχόν προγενέστερες φάσεις του. Η έρευνα του προνάου σε βάθος, αποκάλυψε ότι ο χώρος είχε επιχωσθεί, ενώ στην υποθεμελίωσή του είχαν εντοιχιστεί επτά αρχαϊκά κιονόκρανα, μεγάλης αρχαιολογικής σημασίας (Πίν. 93 β). Κάτω από τη θεμελίωση του δυτικού τοίχου του προνάου βρέθηκε μια λίθινη «ράμπα», που ίσως αποτελούσε την είσοδο στον προγενέστερο ναό, καθώς και τα λείψανα δύο τοιχίων από αργολιθοδομή. Από την επίχωση του προνάου συνελέγη πολύ μεγάλος αριθμός ευρημάτων αρχαϊκών χρόνων, κυρίως πήλινων ειδωλίων και πλακιδίων (Πίν. 93 γ-στ), χάλκινων αντικειμένων μικροτεχνίας, καθώς και πήλινων μικκύλων αγγείων (Πίν. 94 α-γ).

Η τομή που έγινε στη συνέχεια στο ανατολικό τμήμα του σηκού, παρουσίασε την ίδια εικόνα ως προς την επίχωση, η οποία περιείχε τεράστιο αριθμό πήλινων και

37. Μια πρώτη σχεδιαστική αποτύπωση του αποκαλυφθέντος τμήματος του τείχους έγινε από την Π. Ταξιάρχη, κατά τη διάρκεια της ανασκαφής.

38. Οι εργασίες στο Πρασιδάκι έγιναν υπό την επίβλεψη της συμβασιούχου αρχαιολόγου Π. Ταξιάρχη, η οποία τήρησε με εξαιρετική επιμέλεια το ημερολόγιο της ανασκαφής.

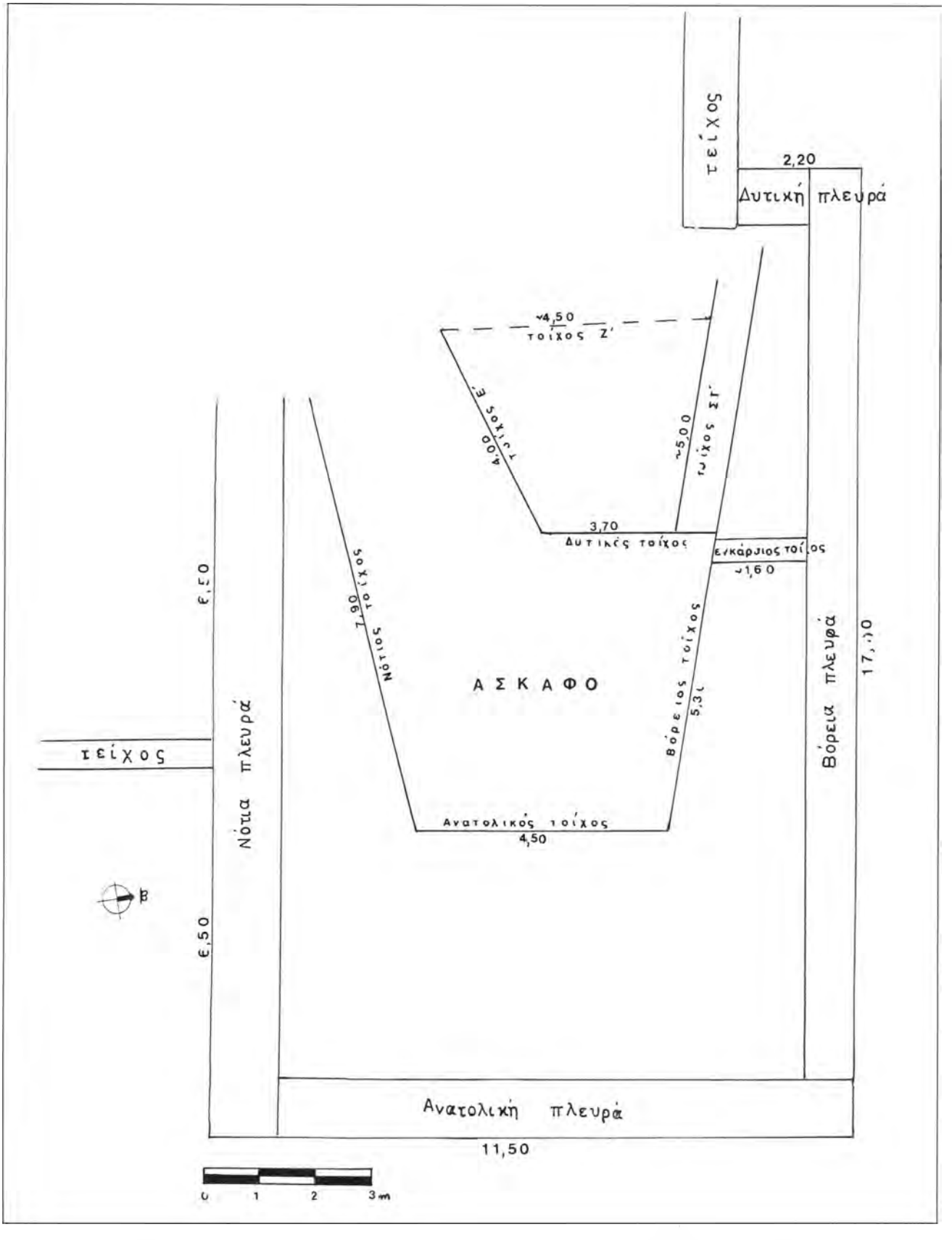

Σχέδ. 6. Νομός Ηλείας. Λέπρεο. Ακρόπολη. Κάτοψη βορειοανατολικού πύργου (πύργος 1).

χάλκινων αναθημάτων αρχαϊκών χρόνων, μεταξύ των οποίων ένα σχεδόν ακέραιο αργυρό και επίχρυσο διάδημα. Κάτω από την επίχωση αποκαλύφθηκαν τα λείψανα τριών τοίχων που ανήκουν σε προγενέστερο κτίριο, πιθανότατα στον αρχικό αρχαϊκό ναό της Αθηνάς.

Ερευνήθηκε επίσης σε βάθος και ο χώρος του οπισθόδομου του ναού, με τη διενέργεια τριών τομών στο νότιο τμήμα του και μιας στο βόρειο. Στη νότια πλευρά αποκαλύφθηκε ένα πλακόστρωτο δάπεδο με μεγάλες ορθογώνιες λιθόπλακες πιθανότατα χρησιμοποιημένες σε β΄ χρήση, καθώς και τα λείψανα τοιχίου από αργολιθοδομή κατά μήκος της υποθεμελίωσης του νότιου τοίχου του οπισθόδομου. Ένα αντίστοιχο τοιχίο, στο ίδιο βάθος, αποκαλύφθηκε κατά μήκος της βόρειας πλευράς του οπισθόδομου του ναού. Τα κινητά ευρήματα που βρέθηκαν στην επίχωση του οπισθόδομου δεν διαφοροποιούνται από εκείνα του προνάου, ωστόσο δεν είναι τόσο πολυάριθμα.

Μετά το πέρας της ανασκαφής και αφού προηγήθηκε πλήρης φωτογραφική τεκμηρίωση και σχεδιαστική αποτύπωση των ανασκαφικών δεδομένων[39], οι τομές καταχώσθηκαν με κατάλληλα υλικά, αφού τα κτιριακά λείψανα καλύφθηκαν με γαιοΰφασμα για την καλύτερη προστασία τους.

Επίσης επανατοποθετήθηκε το τμήμα του ψηφιδωτού δαπέδου του προνάου στη θέση του, αφού ολοκληρώθηκε η υποδειγματική συντήρησή του από το συντηρητή ψηφιδωτών της Εφορείας Β. Αναστούλη.

Φιγάλεια

Έγινε καθαρισμός του περιφραγμένου χώρου, στη θέση Κουρδουμπούλι, όπου βρίσκεται ο κλασικός ναός της Αθηνάς και του Διός Σωτήρος, καθώς και αποψίλωση τμήματος του οχυρωματικού τείχους, ενώ καθαρίστηκε το μονοπάτι που οδηγεί προς το ελληνιστικό νεκροταφείο στη θέση Τρανή Πέτρα, δυτικά του σύγχρονου οικισμού της Φιγάλειας.

Σκιλλουντία

Καθαρίστηκε από τη βλάστηση ο ναός της Αθηνάς και ο περιβάλλων χώρος του, καθώς και ο χώρος των δύο νεκροταφείων, ενώ επισκευάστηκε η περίφραξή τους και έγινε ελαιοχρωματισμός της.

Επιτάλιο

Έγινε λεπτομερής αποψίλωση του περιφραγμένου χώρου και διευθέτηση των ανασκαφικών καταλοίπων, ενώ διαμορφώθηκαν οι παλαιές ανασκαφικές τομές, τα τοιχώματα των οποίων είχαν καταρρεύσει από τις βροχοπτώσεις. Επισκευές και ελαιοχρωματισμός έγινε στην υπάρχουσα περίφραξη, όπου τοποθετήθηκε καινούργια θύρα εισόδου.

Κορυφή

Κάστρο Κουκουβίτσας

Μετά το λεπτομερή καθαρισμό της αρχαίας οχύρωσης και του περιβάλλοντα χώρου της, έγινε διευθέτηση των διάσπαρτων λίθων, οι οποίοι είχαν καταπέσει από το τείχος[40].

Οι λίθοι συγκεντρώθηκαν και τακτοποιήθηκαν στον ελεύθερο χώρο που βρίσκεται σε μικρή απόσταση βορειοανατολικά του πύργου 1. Στην προσπάθεια αποκάλυψης του βόρειου σκέλους του τείχους, προχωρήσαμε στον καθαρισμό από την πυκνή βλάστηση της περιοχής, όπου το έδαφος είναι αρκετά απόκρημνο. Όπως διαπιστώθηκε το μεγαλύτερο μέρος του τείχους έχει κατακρημνιστεί και οι δόμοι του έχουν ολισθήσει στην κατωφέρεια της πλαγιάς, που αποτελεί επέκταση της βόρειας πλευράς του τείχους. Σε πολλά σημεία, ο φυσικός μαλακός βράχος έχει λαξευθεί προκειμένου να δημιουργηθεί έδραση για τις λιθοπλίνθους του τείχους. Ο καθαρισμός συνεχίστηκε προς Β. σε συνολικό μήκος 70 μ. περίπου, στην κατεύθυνση όπου υποθετικά θα πρέπει να όδευε το τείχος, χωρίς όμως να βρεθούν εμφανή ίχνη του.

Ακολούθησε η έρευνα εσωτερικά του οχυρωματικού τείχους με τη διάνοιξη δέκα δοκιμαστικών τομών, δυτικά των πύργων 1 και 2 και του προπύλου, καθώς και βόρεια της «βαθμιδωτής κατασκευής» (πύργος 3), οι οποίες δεν απέδωσαν κτιριακά λείψανα, ενώ η κεραμική υπήρξε πολύ φτωχή και χονδροειδής.

Κατά τον καθαρισμό από τη βλάστηση στο δυτικό άκρο του βαθμιδωτού πύργου 3 αποκαλύφθηκαν λείψανα τοίχων κτίσματος, το οποίο ονομάστηκε κτίριο Ι (Πίν. 94 δ). Οι αποκαλυφθείσες διαστάσεις του κτιρίου Ι είναι 9,58 μ. στην κατεύθυνση Α.-Δ. και 5,50 μ. από Β. προς Ν. Μετά τον επιφανειακό καθαρισμό του, κατά τον

39. Η σχεδιαστική αποτύπωση της ανασκαφής έγινε από τον αρχιτέκτονα Σ. Αλευρίδη, ο οποίος έχει αναλάβει την αρχιτεκτονική τεκμηρίωση του μνημείου.

40. Οι ανασκαφικές εργασίες έγιναν με την επίβλεψη του συμβασιούχου αρχαιολόγου Χρ. Λιάγκουρα, υπό την εποπτεία και συνεχή καθοδήγηση της προϊσταμένης της Εφορείας.

οποίο συνελέγη μεγάλος αριθμός οστράκων προϊστορικών (μυκηναϊκών) χρόνων και λίθινων εργαλείων, αποφασίστηκε η συνέχιση της ανασκαφικής έρευνας κατά το επόμενο έτος[41].

ΠΑΡΑΔΟΣΕΙΣ - ΠΕΡΙΣΥΛΛΟΓΕΣ ΑΡΧΑΙΩΝ

Αρχαία Ήλις

Στη θέση Κτίρια της ευρύτερης περιοχής της αρχαίας Ήλιδος, ο Κ. Πετρόπουλος βρήκε και παρέδωσε στην Εφορεία μας χάλκινο νόμισμα και τμήμα γυάλινου αγγείου (ΒΕ 1042).

Η Φ. Βλασσοπούλου βρήκε στις θέσεις Τραγάνα και Κτίρια 34 χάλκινα νομίσματα (ΒΕ 1087α, Ν 1083-1095), τα οποία, σύμφωνα με την εκτίμηση του Νομισματικού Μουσείου, χρονολογούνται από τον 3ο αι. π.Χ. έως τον 4ο αι. μ.Χ. Η ίδια παρέδωσε ένα χάλκινο εισιτήριο θεάτρου και τμήματα χάλκινων και μολύβδινων αντικειμένων (ΒΕ 1087β,γ), τα οποία βρήκε στις παραπάνω θέσεις.

Κλαδέος

Ο Κ. Κακαλής βρήκε στην κοίτη του Κλαδέου ποταμού και παρέδωσε στην Εφορεία τμήμα σιδερένιας λαβής αγγείου (ΒΕ 1046).

Κορυφή

Από τον αρχαιολογικό χώρο της Κορυφής, στην περιοχή του Κάστρου της Κουκουβίτσας, περισυνελέγησαν όστρακα (ΒΕ 1047, ΒΕ 1063).

Κάτω Σαμικό

Στη θέση Ντριβάλα του Κάτω Σαμικού ο Α. Μπεκρής βρήκε χάλκινο νόμισμα βυζαντινών χρόνων, του 1050 μ.Χ. (Ν 1077), το οποίο παρέδωσε στην Εφορεία.

Αλίφειρα

Στην ευρύτερη περιοχή των Αμυγδαλιών του Δήμου Καλλιθέας ο Α. Κοντούλης βρήκε μεγάλο αριθμό κεραμίδων και χονδροειδή, αδιάγνωστα όστρακα (ΒΕ 1064, ΒΕ 1068).

Κουτσοχέρα

Από τη θέση Σκόρπια Πέτρα ή Βρύση της περιοχής Κουτσοχέρας περισυνελέγησαν όστρακα (ΒΕ 1060).

Γρανιτσέικα

Κατά τη διάρκεια αυτοψίας για την τοποθέτηση κεραίας κινητής τηλεφωνίας στη θέση Καταράχη της περιοχής Γρανιτσέικων, συνελέγησαν αδιάγνωστα όστρακα, αλλά δεν εντοπίστηκαν λείψανα κτιρίων.

Λέπρεο

Ο Κ. Σερεμέτης βρήκε στη θέση Ριζοκαστριά Λεπρέου τρία φθαρμένα χάλκινα νομίσματα (ΒΕ 1066), τα οποία παρέδωσε στην Εφορεία.

Αρχαία Ολυμπία

Ο Α. Δαουλάρης βρήκε στο αγρόκτημά του, στη θέση Τρανή Λάκκα της αρχαίας Ολυμπίας, τμήμα κεράμου (ΒΕ 1078). Ο εργατοτεχνίτης της Εφορείας Π. Κουρέλας βρήκε στη θέση Καλατζέικα της Ολυμπίας, βόρεια του αρχαιολογικού μουσείου, όστρακα και κέραμοι ελληνιστικών χρόνων (ΒΕ 1079). Μέσα στο χώρο του ιερού της Ολυμπίας περισυνελέγησαν τμήματα χάλκινων ελασμάτων (ΒΕ 1083), που είχαν έλθει στην επιφάνεια κατόπιν βροχοπτώσεων.

Λατζόι

Στο Λατζόι, εντός του αγροκτήματος Η. Μπριτζίκη, συνελέγησαν όστρακα (ΒΕ 1085) κατά τη διάρκεια αυτοψίας.

Μυρτιά

Πλησίον του ναού του Αγίου Δημητρίου στο Δ.Δ. Μυρτιάς του Δήμου Πύργου, περισυνελέγησαν όστρακα (ΒΕ 1090-91).

Ρουπάκι

Από την οικία του Α. Αλεξόπουλου στο Ρουπάκι του Δήμου Αμαλιάδος κατασχέθηκαν εκ μέρους της Ασφάλειας Πύργου όστρακα, όστρεα, ένα χάλκινο νόμισμα, ένα λίθινο ιγδίο, ένα λίθινο αρχιτεκτονικό μέλος, οστά και απολεπίσματα χαυλιόδοντα (ΒΕ 1093).

---

41. Πριν από το τέλος των φετινών εργασιών στο κτίριο Ι τοποθετήθηκε κάνναβος από τον J. Rambach, που κάλυψε όλη την έκταση του κτιρίου και ο χώρος περιφράχθηκε πρόχειρα για την καλύτερη προστασία του.

Ανδραβίδα

Κατά τη διάρκεια εργασιών διαμόρφωσης εντός του αεροδρομίου της Ανδραβίδας, ο κ. Λιακουμέντας βρήκε και παρέδωσε στην Εφορεία ένα τμήμα σπόνδυλου αρράβδωτου λίθινου κίονα (ΒΕ 1094).

Καυκανιά

Κατά τη διάρκεια παράνομων διαμορφωτικών εργασιών με μηχανικό εκσκαφέα, εντός της ιδιοκτησίας Π. Αγγελόπουλου στον κηρυγμένο αρχαιολογικό χώρο της Καυκανιάς του Δήμου Αρχαίας Ολυμπίας, περισυνελέγησαν όστρακα προϊστορικών χρόνων (ΒΕ 1095), χωρίς να διαπιστωθεί καταστροφή αρχαίων.

ΝΟΜΟΣ ΜΕΣΣΗΝΙΑΣ

ΕΡΓΑΣΙΕΣ ΣΥΝΤΗΡΗΣΗΣ - ΑΝΑΔΕΙΞΗΣ

Κατά τη διάρκεια του έτους, εκτός από τις σωστικές ανασκαφές που διενεργήθηκαν στο νομό, η Ζ΄ ΕΠΚΑ προέβη επίσης στον καθαρισμό όλων των τάφων του μυκηναϊκού νεκροταφείου των Βολιμιδίων, καθώς και των θολωτών μυκηναϊκών τάφων του Εγκλιανού, του Ρούτσι, της Τραγάνας και του Βλαχόπουλου. Επίσης έγιναν καθαρισμοί και αποψιλώσεις στο ανάκτορο του Νέστορος, στο μυκηναϊκό νεκροταφείο των Ελληνικών, στο θαλαμωτό τάφο της Ανθείας, στην αρχαία Θουρία, στην Περιστεριά, στην Κυπαρισσία, στην Καρποφόρα και στα Ακοβίτικα, ενώ πραγματοποιήθηκε από την Εφορεία ένα πρόγραμμα συντήρησης των τοίχων του ανακτόρου του Νέστορος[42]. Επίσης στερεώθηκε με μεταλλικούς πασσάλους το ανώφλι του ανεσκαμμένου θολωτού τάφου στην Πλατανόβρυση, το οποίο παρουσίαζε επικινδυνότητα. Στο πλαίσιο των εργασιών συντήρησης-ανάδειξης των χώρων έγινε ελαιοχρωματισμός της περίφραξης του ανακτόρου του Νέστορος και διαμόρφωση του περιβάλλοντα χώρου και των κήπων του.

Από το εργαστήριο συντήρησης του Μπενάκειου Μουσείου, όπου φυλάσσονταν, μεταφέρθηκαν όλα τα λίθινα αρχαία έργα (κιονόκρανα, αρχιτεκτονικά μέλη, επιτύμβιες στήλες κτλ.) στις αποθήκες του Μουσείου της Δημοτικής Αγοράς Καλαμάτας και καταγράφηκαν.

42. Οι εργασίες συντήρησης της τοιχοδομίας του ανακτόρου του Νέστορος έγιναν από το συντηρητή της Εφορείας Λ. Βασιλάρα.

ΑΝΑΣΚΑΦΙΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ

Πλατανόβρυση Πυλίας

Στη θέση Γενίτσαρη σε απόσταση 2,5 χλμ. περίπου, νότια του χωριού Πλατανόβρυση Πυλίας, εντοπίστηκε μετά από λαθρανασκαφική ενέργεια, ένας θολωτός μυκηναϊκός τάφος, εντός του αγροκτήματος Στ. Αρβανίτη (Σχέδ. 7).

Η σωστική ανασκαφή που ακολούθησε και διήρκεσε από τις 11 Ιανουαρίου έως την 1η Μαρτίου 2002, έφερε στο φως το θολωτό τάφο, το ανώφλι του οποίου ήταν ορατό κατά το μεγαλύτερο τμήμα του[43]. Ο τάφος είναι χτισμένος σε μικρό έξαρμα που βρίσκεται στη βόρεια πλευρά του αγροκτήματος και έχει προσανατολισμό Β.-Ν., με την είσοδο προς Ν.[44]. Ο ταφικός θάλαμος, κατασκευασμένος με πλακοειδείς λίθους, έχει διάμετρο 5,16 μ. και η θόλος του είναι βυθισμένη. Το μέγιστο σωζόμενο ύψος του φθάνει τα 2,80 μ. Το στόμιο του θαλάμου έχει μέγιστο μήκος 1,26, πλάτος 1,35 και ύψος 1,97 μ. Οι διαστάσεις του μονόλιθου ανωφλιού του είναι: μήκ. 2,20, πλ. 1,15-1,40 και πάχ. 0,38 μ. Το στόμιο ήταν κλεισμένο με ξερολιθιά, που είχε στο μεγαλύτερο τμήμα της καταστραφεί από τους λαθρανασκαφείς και σώζεται σε ύψος 1,10 μ. (Πίν. 94 ε).

Ο δρόμος του τάφου ήταν εξαιρετικά βραχύς και έφερε λίθινη επένδυση.

Ο ταφικός θάλαμος ήταν αναμοχλευμένος και συλημένος ήδη από την αρχαιότητα. Στα ανώτερα στρώματα της επίχωσης υπήρχε μεγάλος αριθμός λίθων και οστών ζώων.

Στα κατώτερα στρώματα της επίχωσης και πριν από το τελικό δάπεδο βρέθηκαν συσσωρευμένα στα τοιχώματα του θαλάμου ανθρώπινα οστά και κρανία θρυμματισμένα από τις πεσμένες πέτρες του τάφου. Μέσα από το στρώμα στάχτης, πάχ. 0,05-0,10 μ., που κάλυπτε ένα μεγάλο μέρος πάνω από το δάπεδο του τάφου, συνελέγησαν δύο σφαιρικές ψήφοι από φαγεντιανή, μία αμυγδαλόσχημη ψήφος από κορνήλιο με ανάγλυφη φυτική διακόσμηση, ελάσματα και φυλλάρια χρυσού. Από τον καθαρισμό του χώματος στο δάπεδο συνελέγη ό,τι είχε

43. Την εποπτεία της ανασκαφής του τάφου είχε η συμβασιούχος αρχαιολόγος Ευ. Μαλαπάνη. Η ίδια αρχαιολόγος είχε την επίβλεψη και των άλλων σωστικών ανασκαφών στη Μεσσηνία κατά το ίδιο έτος. Η σχεδιαστική αποτύπωση του θολωτού τάφου έγινε από το σχεδιαστή της Εφορείας Λ. Θωμόπουλο.

44. Σε μικρή απόσταση δυτικά του θολωτού τάφου, σχεδόν σε επαφή με αυτόν, είχε ανασκαφεί το 1968 από τον Α. Χωρέμη, ένας ακόμη μικρός θολωτός τάφος, ο οποίος δεν περιείχε ευρήματα. Πρβλ. *ΑΔ* 23 (1968): Χρονικά και 24 (1969): Χρονικά.

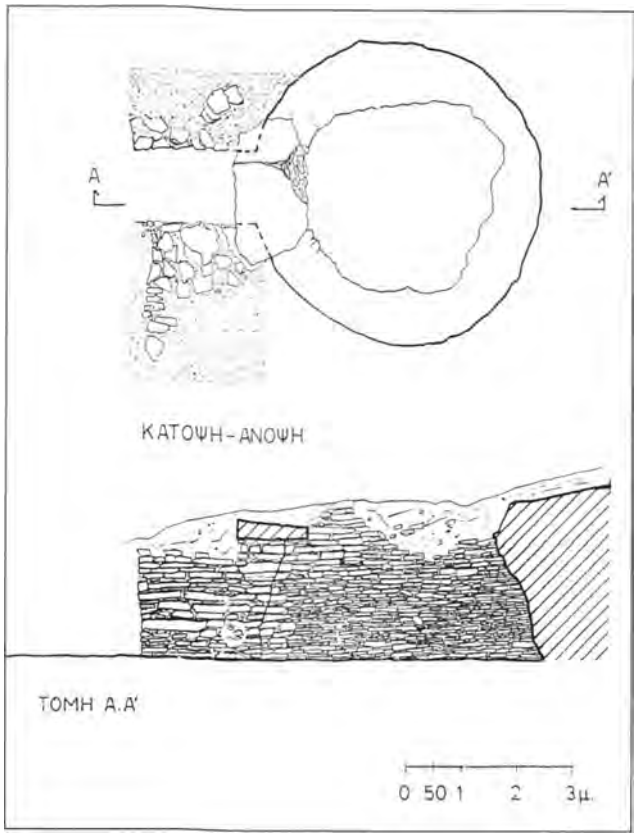

Σχέδ. 7. Νομός Μεσσηνίας. Πλατανόβρυση Πυλίας. Κάτοψη και τομή θαλαμωτού μυκηναϊκού τάφου.

διαφύγει από τους λαθρανασκαφείς: μία αιχμή βέλους από σψιανό, δύο υψίποδες κύλικες, ένας γραπτός τρίωτος πιθαμφορίσκος, ένα κυλινδρικό αλάβαστρο και μεγάλος αριθμός οστράκων. Δύο αμυγδαλόσχημες ψήφοι από ορεία κρύσταλλο με ανάγλυφη φυτική διακόσμηση βρέθηκαν στην επίχωση του δρόμου.

Το πλήθος των οστράκων και των λίθων, που βρίσκονται διάσπαρτα στην περιοχή γύρω από τον τάφο, φανερώνουν με σαφήνεια την ύπαρξη και άλλων τάφων, οι οποίοι πιθανώς να έχουν καταστραφεί στο μεγαλύτερο μέρος τους λόγω των ευρύτατων διαμορφώσεων με μηχανικό εκσκαφέα που έγιναν στην περιοχή, προκειμένου να μετατραπεί ο χαμηλός γήλοφος σε καλλιεργήσιμη έκταση.

Ελληνικά Ανθείας

Στη γνωστή συστάδα των θαλαμωτών μυκηναϊκών τάφων στα Ελληνικά Ανθείας, αποκαλύφθηκε κατόπιν λαθρανασκαφικής ενέργειας, ένας ακόμη θαλαμωτός τάφος, ο οποίος ονομάστηκε Ελληνικά 16 ή Τσαγκλή 13. Ο τάφος βρίσκεται σε απόσταση 5,50 μ. περίπου, βόρεια του θαλαμωτού τάφου Ελληνικά 13 ή Τσαγκλή 11 (Πίν. 95 α).

Κατά την ανασκαφή, που διήρκεσε από τις 11 έως τις 28 Μαρτίου 2002, αποκαλύφθηκε ολόκληρος ο τάφος που είχε είσοδο προς Α. σύμφωνα με τον προσανατολισμό και των άλλων τάφων της ίδιας συστάδας.

Ο θάλαμος έχει κάτοψη ελλειψοειδή, ακανόνιστη, με μέγιστη διάμετρο 3,75 (Β.-Ν.) και ελάχιστη 2,80 μ. (Α.-Δ.). Το στόμιο του τάφου, μήκ. 0,90 και πλ. 0,80-1 μ., έφραζε ξερολιθιά, από την οποία σώζεται μόνο το εξωτερικό κατώτερο τμήμα της. Το άνω τμήμα της θύρας και η πρόσοψη του τάφου έχουν καταστραφεί από τους λαθρανασκαφείς. Το συνολικό μέγιστο σωζόμενο ύψος του θαλάμου είναι 1,90 μ.

Ο δρόμος παρουσιάζει κατωφέρεια προς την είσοδο του τάφου και έχει συνολικό μήκος 8,90, πλάτος 1,70 στο στόμιο του τάφου και 1,10 μ. στο ανατολικό του άκρο. Το μέγιστο ύψος του δρόμου φθάνει τα 2,30-2,20 μ.

Ο τάφος ήταν συλημένος ήδη κατά την αρχαιότητα, ενώ η επίχωσή του βρέθηκε διαταραγμένη και από την πρόσφατη λαθρανασκαφή. Στη βορειοδυτική πλευρά του ταφικού θαλάμου, πάνω στο δάπεδο, βρέθηκε μια αδιατάρακτη ταφή με το νεκρό, τοποθετημένο σε στάση συνεσταλμένη και το κρανίο προς ΝΑ. Δεύτερη ταφή αποκαλύφθηκε στη βορειοανατολική πλευρά του θαλάμου, με το νεκρό, σωζόμενο κατά το ήμισυ, τοποθετημένο σε ύπτια στάση. Στο στόμιο του τάφου, βρέθηκαν θρυμματισμένα οστά, θραύσματα κρανίων και τμήμα ραμφόστομης πρόχου. Κατά τον καθαρισμό της σωζόμενης ξερολιθιάς βρέθηκαν δύο αποσπασματικά σωζόμενες άβαφες κύλικες, από τις οποίες η μία φέρει κάτω από τη λαβή διάτρητη οπή. Προς το ανατολικό άκρο του δρόμου, σε απόσταση 6,40 μ. από τη θύρα του τάφου, βρέθηκε λάκκος ανακομιδής, διαστ. 0,90×0,60 και βάθ. 0,23 μ., ο οποίος περιείχε θρυμματισμένα οστά, δύο κρανία και τμήματα μεγάλου κλειστού άβαφου αγγείου από ερυθρωπό πηλό.

Κάτω Ρούγα Χώρας Τριφυλίας

Ύστερα από λαθρανασκαφική ενέργεια, η οποία έγινε γνωστή στην Εφορεία από τον πρώην αρχιφύλακα του Μουσείου Χώρας Ι. Ροκανά, προβήκαμε σε ανασκαφική έρευνα στη γνωστή θέση Προφήτης Ηλίας, της περιοχής Κάτω Ρούγας στη Χώρα Τριφυλίας, όπου είχε εντοπιστεί από τον Σ. Μαρινάτο μυκηναϊκό νεκροταφείο θαλαμωτών τάφων, δύο τάφοι του οποίου είχαν ήδη ανασκαφεί (Σχέδ. 8)[45].

Κατά το χρονικό διάστημα από 1 Απριλίου έως 4 Ιουλίου 2002 ανασκάφηκαν τρεις θαλαμωτοί τάφοι εντός

45. Σ. Μαρινάτος, *ΠΑΕ* 1954, σ. 305-306.

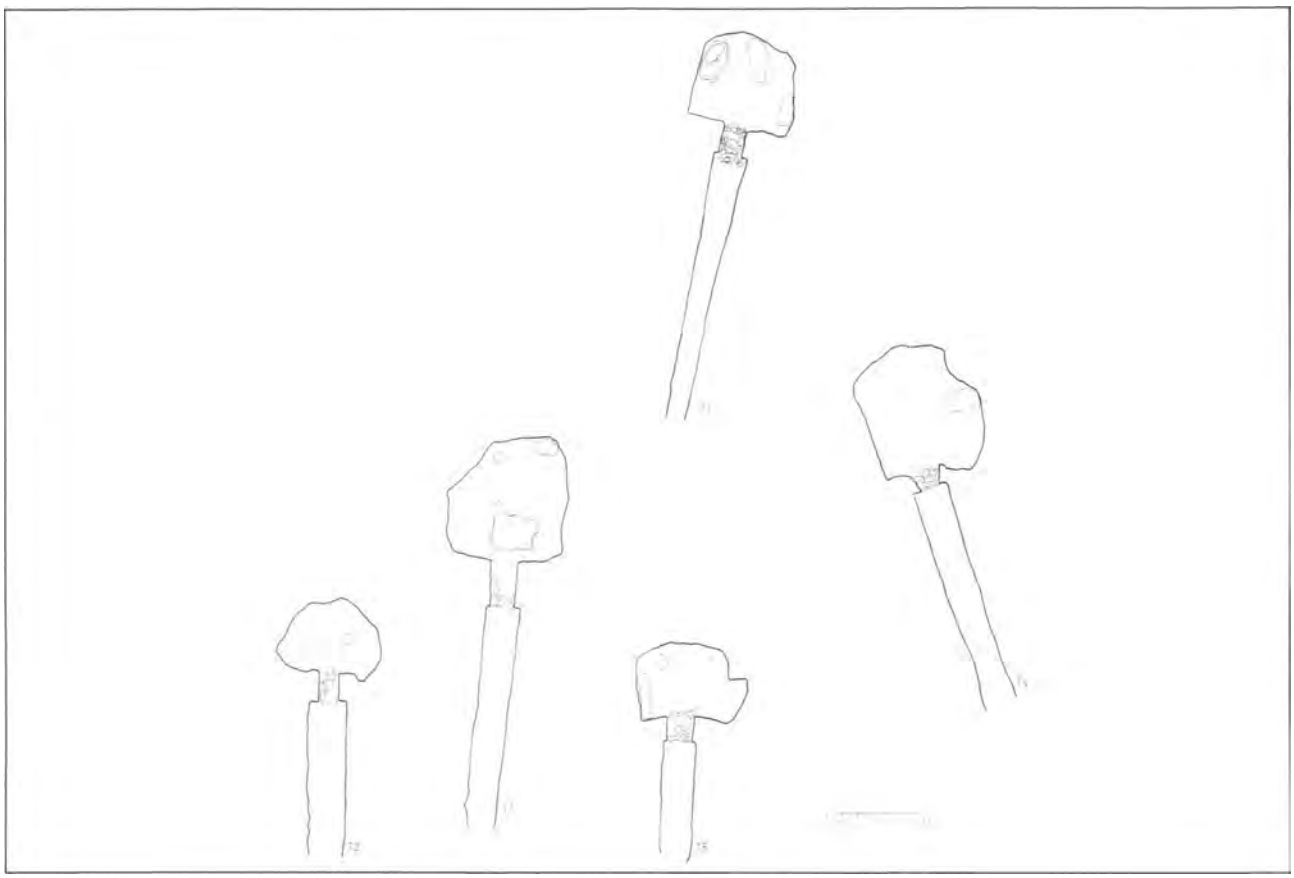

Σχέδ. 8. Νομός Μεσσηνίας. Χώρα Τριφυλίας. Κάτω Ρούγα. Κάτοψη μυκηναϊκού νεκροταφείου θαλαμωτών τάφων. Τοπογραφική αποτύπωση.

της ιδιοκτησίας Στ. Μανιάτη, ενώ αποτυπώθηκε σχεδιαστικά ο τάφος 1, που είχε ερευνήσει ο Σ. Μαρινάτος και ολοκληρώθηκε η ανασκαφή του τάφου 2 που είχε μερικώς ανασκαφεί από τον ίδιο.

Θαλαμωτός τάφος 3. Η ανασκαφή ξεκίνησε από τον τάφο 3, ο οποίος είχε υποστεί την επέμβαση των λαθρανασκαφέων. Ο τάφος βρίσκεται σε απόσταση 4 μ. περίπου, βόρεια-βορειοανατολικά του τάφου 1. Η κατάσταση διατήρησής του είναι αρκετά καλή και μόνο τμήμα του μετώπου και του άνω μέρους της θύρας είχε καταστραφεί από τους τυμβωρύχους, οι οποίοι κατέστρεψαν και το μεγαλύτερο τμήμα της ξερολιθιάς που έφραζε την είσοδο του τάφου. Ο τάφος έχει προσανατολισμό Β.-Ν. με την είσοδο προς Ν. Ο ταφικός θάλαμος έχει σχήμα ακανόνιστου τετραπλεύρου με διαστάσεις 3 μ. κατά τον άξονα Β.-Ν. και 3,25 μ. στον άξονα Α.-Δ. Το στόμιο του θαλάμου έχει βάθος 1 και πλάτος 0,80 μ. Ο δρόμος με μεγάλη κλίση προς το στόμιο του τάφου, έχει μήκος 8,50 και πλάτος 1,10 στην είσοδο και 0,60 μ. στην έξοδο.

Αν και η επίχωση στο εσωτερικό του τάφου ήταν διαταραγμένη, εντοπίστηκαν στη βορειοανατολική πλευρά του θαλάμου τέσσερα αγγεία της ΥΕ ΙΙΙ περιόδου: ένα θήλαστρο, ένας ψευδόστομος αμφορέας, ένα διπλό αγγείο, μία μικρή πρόχους, καθώς και ένα ακέφαλο πήλινο ειδώλιο τύπου Ψ. Στη νοτιοανατολική πλευρά του θαλάμου βρέθηκαν άλλα έξι αγγεία: τέσσερα αμφοροειδή ακέραια, ένας τρίωτος γραπτός πιθαμφορίσκος και μία δίωτη υψίποδη κύλικα. Στο ανατολικό τόξο του θαλάμου βρέθηκε μια ακόμη ομάδα γραπτών αγγείων αποτελούμενη από δύο πρόχους και δύο ψευδόστομους αμφορείς. Κοντά στο στόμιο, στη νοτιοδυτική πλευρά του ταφικού θαλάμου, εντοπίστηκε ένα τρίωτο κυλινδρικό αλάβαστρο και ένας ψευδόστομος αμφορίσκος με γραπτή διακόσμηση. Το σκελετικό υλικό, το οποίο ήταν εξαιρετικά αναμοχλευμένο, απέδωσε τρία κρανία.

Στο φυσικό δάπεδο του τάφου βρέθηκαν ανοιγμένοι τρεις λάκκοι ανακομιδής. Ο λάκκος 1 (διαστ. 1,40×0,90 και βάθ. 0,30 μ.), στη βορειοδυτική πλευρά του θαλάμου με προσανατολισμό Β.-Ν., περιείχε δύο κρανία, μεγάλο αριθμό οστών και ανάμεσά τους μια κύλικα και ένα μικρό ψευδόστομο αγγείο. Ο λάκκος 2 (διαστ. 1,30×0,60 και βάθος 0,32 μ.), στη βόρεια πλευρά του τάφου, με προσανατολισμό ΒΔ.-ΝΑ., περιείχε μόνο θρυμματισμένα οστά και λιγοστά όστρακα. Χωρίς ευρήματα ήταν και

ο λάκκος 3 (διαστ. 1×0,45 και βάθ. 0,30 μ.), στη νοτιοανατολική πλευρά του θαλάμου με κατεύθυνση Β.-Ν., που περιείχε μόνο θρυμματισμένα οστά.

Θαλαμωτός τάφος 4. Βρίσκεται σε απόσταση 8 μ. περίπου, νοτιοανατολικά του τάφου 3 και έχει προσανατολισμό Β.-Ν., με είσοδο προς Ν. Η οροφή του τάφου είναι βυθισμένη, ενώ ο θάλαμος έχει ελλειψοειδή κάτοψη με μέγιστη διάμετρο 3,90 και ελάχιστη 3,80 μ. Το μέγιστο σωζόμενο ύψος του θαλάμου είναι 3 μ. Η ξερολιθιά της θύρας είναι διαταραγμένη και σώζεται σε ύψος 1,20, ενώ το βάθος του στομίου είναι μόνο 0,60 μ. Ο δρόμος, μήκ. 7 μ., είναι εξαιρετικά στενός, πλ. 1,10 μ., και παρουσιάζει έντονη κατωφέρεια προς την είσοδο του θαλάμου. Το μέγιστο ύψος του φθάνει τα 2,50 μ. (Πίν. 95 β).

Αν και η επίχωση του θαλάμου ήταν έντονα διαταραγμένη και ο τάφος συλημένος, εντοπίστηκαν στο εσωτερικό του αρκετά αγγεία και συνελέγησαν πολλά χαρακτηριστικά όστρακα της ΥΕ ΙΙΙ περιόδου. Στη νοτιοδυτική πλευρά του θαλάμου υπήρχε μεγάλη συσσώρευση οστών, μεταξύ των οποίων και επτά κρανία. Μέσα από τα οστά συνελέγησαν ψήφοι από φαγεντιανή, ένα σφονδύλι από στεατίτη και δύο ακέραια αγγεία: ένας γραπτός ασκός και ένας τρίωτος πιθαμφορίσκος. Στο δάπεδο του θαλάμου βρέθηκαν τα θραύσματα δύο κρανίων με τα ανάλογα λείψανα οστών. Στη βορειοδυτική πλευρά του θαλάμου υπήρχε στο δάπεδο ταφή νεκρού σε ύπτια στάση, με προσανατολισμό Α.-Δ. και το κεφάλι προς Α. Στα πόδια του νεκρού ήταν τοποθετημένο γραπτό αγγείο, γυρισμένο ανάποδα. Κατά τον καθαρισμό του δαπέδου του τάφου συνελέγη επίσης ένα κομβίο από στεατίτη, όστρακα και επτά ακέραια αγγεία: ένα τρίωτο κυλινδρικό αλάβαστρο, τρεις γραπτοί ψευδόστομοι αμφορείς, ένα αλάβαστρο και δύο γραπτά ακέραια αγγεία. Στην ανατολική πλευρά του δαπέδου του τάφου είχε ανοιχθεί ένας αβαθής λάκκος ωοειδούς σχήματος, διαστ. 1,05×0,65 και βάθ. 0,16 μ., με προσαντολισμό Α.-Δ. Στο εσωτερικό του υπήρχαν αποσαθρωμένα οστά και τμήματα ανθρώπινου κρανίου.

Θαλαμωτός τάφος 5. Αποκαλύφθηκε σε απόσταση 7,15 μ. περίπου, νότια του δρόμου του τάφου 1, ανάμεσα στους τάφους 1 και 4, με προσανατολισμό Β.-Ν., όπως και οι άλλοι τάφοι του νεκροταφείου. Ο θάλαμος έχει σχήμα ακανόνιστου παραλληλόγραμμου (διαστ. 3,65×2,20 και μέγ. σωζ. ύψ. 2,30 μ.), με την οροφή του πλήρως βυθισμένη. Η θύρα του τάφου είναι κατεστραμμένη, ενώ από την ξερολιθιά σώζεται μόνο η κατώτερη στρώση των λίθων. Το βάθος του στομίου είναι 0,80 μ. Ο δρόμος είναι βραχύς, μήκ. 3,50 μ., με έντονη κλίση προς το στόμιο του τάφου. Το πλάτος του δρόμου είναι 1,10 και το ύψος του 1,65 μ. Κατά τον καθαρισμό του δαπέδου του θαλάμου βρέθηκαν συνολικά 14 κρανία νεκρών και μεγάλος αριθμός οστών, τα περισσότερα από τα οποία ήταν συγκεντρωμένα στο βόρειο και το βορειοανατολικό τμήμα του τάφου. Ανάμεσα σε αυτά βρέθηκαν: μία πρόχους, ένα γραπτό θήλαστρο, μία κύλικα ελλιπής και αρκετά όστρακα. Στο ανώμαλο φυσικό δάπεδο του θαλάμου είχαν λαξευθεί πέντε ακανόνιστοι λάκκοι για την εναπόθεση των οστών των νεκρών. Ο μεγαλύτερος από αυτούς (διαστ. 1,50×0,35 και βάθ. 0,32 μ.), ορθογωνίου σχήματος, είχε προσανατολισμό Β.-Ν.

Θαλαμωτός τάφος 2. Ο τάφος είχε μερικώς ανασκαφεί από τον Σ. Μαρινάτο το 1954 και είχε εγκαταλειφθεί, ενώ μια μεγάλη συκιά, που είχε φυτρώσει στην είσοδο, είχε καταστρέψει τη θύρα και την πρόσοψη του τάφου.

Μετά την ολοκλήρωση της ανασκαφής από την Εφορεία αποκαλύφθηκε ολόκληρος ο τάφος, ο θάλαμος του οποίου είχε κάτοψη ελλειψοειδή με μέγιστη διάμετρο 2,90 και ελάχιστη 2,30 μ. Η οροφή του θαλάμου ήταν βυθισμένη και το εσωτερικό του αναμοχλευμένο. Το στόμιο του θαλάμου έχει μήκος 1 και πλάτος 0,65 μ., ενώ από την ξερολιθιά που το έφραζε, σώζεται μόνο το κατώτατο τμήμα, σωζ. ύψ. 0,35 και πλ. 0,97 μ. Ο δρόμος παρουσιάζει μεγάλη κλίση προς το στόμιο του τάφου και έχει μήκος 4,90, πλάτος 1,20 και μέγιστο ύψος 2,20 μ. Στην ανατολική παρειά του δρόμου, σε αρκετό ύψος από το δάπεδο, έχει λαξευθεί κόγχη (διαστ. 0,51×0,56 μ.). Από τη διαταραγμένη επίχωση του ταφικού θαλάμου συνελέγησαν στο βορειοανατολικό τμήμα του λιγοστά αποσαθρωμένα οστά και λείψανα κρανίου, ενώ στη νοτιοδυτική πλευρά του βρέθηκαν δύο αγγεία: μία γραπτή πρόχους με παράσταση σπείρας στον ώμο και μία κύλικα με χαμηλό στέλεχος. Στην ανατολική πλευρά του θαλάμου είχε ανοιχθεί στο δάπεδο μικρός λάκκος σχεδόν κυκλικού σχήματος.

Το μυκηναϊκό νεκροταφείο φαίνεται να επεκτείνεται και εκτός της ιδιοκτησίας Σ. Μανιάτη στο όμορο αγρόκτημα του Ν. Γιαννακόπουλου, αποτελώντας μια εκτεταμένη νεκρόπολη που ανήκε σε κάποιο πόλισμα της επικράτειας του Εγκλιανού.

Μετά το τέλος της ανασκαφής ο χώρος περιφράχθηκε πρόχειρα από την Εφορεία ύστερα από τη συγκατάθεση του ιδιοκτήτη.

Άνω Εγκλιανός

Στην ανατολική παρειά του αγροκτήματος του Ι. Τσέρτου ήλθαν στο φως αρχαιότητες μετά από δυνατές βροχοπτώσεις. Το αγρόκτημα βρίσκεται σε μικρή απόσταση απέναντι από το χώρο στάθμευσης αυτοκινήτων του αρχαιολογικού χώρου του ανακτόρου του Νέστορος, και έναντι του κτήματος Δημόπουλου, όπου βρίσκεται ο θολωτός τάφος IV.

Η βραχύχρονη ανασκαφική έρευνα που έγινε στο σημείο αυτό, αποκάλυψε λείψανα τοίχων χτισμένων από αργούς λίθους, που κατευθύνονται προς το εσωτερικό του αγροκτήματος, καθώς και πλήθος οστράκων, πολλά από τα οποία φέρουν γραπτή διακόσμηση και με μια πρώτη εκτίμηση χρονολογούνται στην ΥΕ ΙΙΙ περίοδο.

Μεταξύ των οστράκων υπήρχαν πολλά τεμάχια πίθων, όπως τμήμα τρίωτου πίθου, που βρέθηκε σε βάθος 0,90 μ. από την επιφάνεια του εδάφους. Σε μεγαλύτερο βάθος, 1,70 μ. από την επιφάνεια του εδάφους, αποκαλύφθηκε σχεδόν ακέραιος δίωτος πίθος όρθια τοποθετημένος, ύψ. 1 και με διάμετρο χείλους 0,36 μ. Το χείλος του πίθου κάλυπτε λίθινη πλάκα, διαστ. 0,55×0,38 και πάχ. 0,08 μ.

Μυρσινοχώρι Πυλίας

Κατά τις εργασίες διαπλάτυνσης του επαρχιακού δρόμου Χώρας-Μυρσινοχωρίου, στη θέση Αριά, έγινε εκτεταμένη καταστροφή κιβωτιόσχημων τάφων από εκσκαφικό μηχάνημα. Κατόπιν ενημέρωσης της Εφορείας, ερευνήθηκαν δύο μερικώς σωζόμενοι τάφοι, που βρίσκονταν στη βόρεια παρειά του ελαιώνα Δ. Κωνσταντακόπουλου, σε βάθος 0,50 μ. περίπου από την επιφάνεια του εδάφους. Οι τάφοι είχαν προσανατολισμό Α.-Δ. και ήταν πλακοσκεπείς. Ο πρώτος, διαστ. 1,10×0,56 μ., περιείχε δύο κρανία και οστά. Ο δεύτερος τάφος απέχει 1,50 μ. δυτικά του προηγούμενου και είναι κατεστραμμένος στο μεγαλύτερο τμήμα του, με σωζόμενο μήκος 1,60 μ. Στο εσωτερικό του, που ήταν πολύ διαταραγμένο, βρέθηκαν μόνο λίγα οστά. Ο χώρος γύρω από τους τάφους αυτούς είναι κατάσπαρτος από οστά και σπασμένες πλάκες που υποδηλώνουν την εκτεταμένη καταστροφή ενός νεκροταφείου πιθανότατα ύστερων χρόνων.

Κουκουνάρα Πυλίας

Κατά τις εργασίες διαπλάτυνσης του αγροτικού δρόμου Χανδρινού-Κουκουνάρας, στη θέση Καταρραχάκι, συγκεκριμένα στη νοτιοανατολική πλευρά της ανασκαφής που διεξήγαγε το 1959 στη θέση αυτή ο Σ. Μαρινάτος[46], βρέθηκε μεγάλος αριθμός γραπτών μυκηναϊκών οστράκων, σε βάθος 0,70 μ. από την επιφάνεια του εδάφους. Ίσως τα όστρακα αυτά να προέρχονται από αποθέτη της ανωτέρω ανασκαφής.

Θουρία

Κατά τις εργασίες διαμόρφωσης του εξωτερικού χώρου του ναΐσκου της Αγίας Βαρβάρας, που βρίσκεται στα Ελληνικά Ανθείας, στην περιοχή της αρχαίας Θουρίας, ήλθε στο φως αρχαία λιθόπλινθος (διαστ. 0,92×037 μ.), εφαπτόμενη στη βορειοανατολική εξωτερική πλευρά του ναού. Στην ευρύτερη περιοχή γύρω από το εκκλησάκι εντοπίστηκαν και άλλες λιθόπλινθοι και λείψανα τοίχων, που σχετίζονται με την κλασική περίοδο της αρχαίας Θουρίας. Σε απόσταση 1,37 μ. από τη βόρεια πλευρά του ναΐσκου βρέθηκε ακτέριστη, σχεδόν επιφανειακή ταφή (σε βάθος μόλις 0,15 μ. από την επιφάνεια του εδάφους), όπου ο νεκρός ήταν τοποθετημένος από Α.-Δ. Την ταφή, η οποία προφανώς ανήκει σε νεότερους χρόνους, περιέβαλλε μικρός λιθόκτιστος περίβολος, διαστ. 1,50×1,35 μ.

Ύστερα από υπόδειξη των κατοίκων της περιοχής προβήκαμε στη διερεύνηση ορύγματος, το οποίο είναι ανοιγμένο στη φυσική πλαγιά μικρού υψώματος, που καταλήγει στο χείμαρρο Ξερίλα της περιοχής Θουρίας. Το ύψωμα αυτό ανήκει στη λοφοσειρά Ράχη, η οποία βαίνει παράλληλα προς τον παραπάνω χείμαρρο και βρίσκεται σε μικρή απόσταση από το μυκηναϊκό νεκροταφείο των Ελληνικών.

Το όρυγμα έχει τοξωτό στόμιο, ύψ. 1,05 και πλ. 1,05 μ., ο δε θάλαμός του, ο οποίος χωρίζεται στα δύο από ένα κεντρικό πεσσίσκο, έχει ύψος 1,05, πλάτος 1,82 και βάθος 2 μ. περίπου. Στα εξωτερικά τοιχώματα του στομίου υπάρχουν εντονότατα ίχνη φωτιάς και το έδαφος είναι πυρακτωμένο, γεγονός που οδηγεί στην υπόθεση ότι πρόκειται για κεραμικό κλίβανο ύστερων χρόνων. Άλλωστε, παρόμοια τέτοια ορύγματα εντοπίζονται και σε άλλα σημεία του πρανούς του ίδιου υψώματος και σύμφωνα με πληροφορίες των περιοίκων έχουν πολλές φορές αναμοχλευθεί από αγνώστους. Η παντελής έλλειψη κεραμικών ευρημάτων δεν επέτρεψε τη χρονολόγησή τους.

Καστρούλια

Συνεχίστηκε και φέτος η έρευνα στα Καστρούλια Ανθείας, όπου έχουν ανασκαφεί οι δύο ταφικοί τύμβοι 1 και 2. Οι εργασίες επικεντρώθηκαν κυρίως στη διερεύνηση της περιφέρειας του τύμβου 1, με τη διενέργεια δοκιμαστικών τομών. Στη νότια πλευρά του τύμβου ανοίχθηκε η τομή 3 (4,20×1 μ.), ενώ η τομή 4 (4,35×3,40 μ.) ανοίχθηκε στα ανατολικά της σε απόσταση 0,50 μ. Το βάθος τους έφθασε τα 1,80 μ. από την κορυφή του τύμβου, χωρίς ευρήματα. Στην ανατολική περιφέρεια του τύμβου ανοίχθηκε η τομή 5 (3,50×3 μ.), καθώς και οι τομές 6 (6,10×3,60 μ.) και 7 (4,60×4,60 μ.), στη βορειοανατολική και βορειοδυτι-

46. Σ. Μαρινάτος, *ΠΑΕ* 1959, σ. 174, όπου αναφέρεται ο εντοπισμός αψιδωτού μεγάρου ακανόνιστου σχήματος της ΥΕ Ι-ΥΕ ΙΙ περιόδου.

κή πλευρά του τύμβου αντίστοιχα. Από την έρευνα των τομών περισυνελέγησαν όστρακα ΠΕ ΙΙ περιόδου, τμήματα οψιανού και θραύσματα χαλκού[47].

ΠΑΡΑΔΟΣΕΙΣ - ΠΕΡΙΣΥΛΛΟΓΕΣ ΑΡΧΑΙΩΝ

Πυλία

Στη θέση Σχινόλακκα Πυλίας, εντός του αγροκτήματος Ε. Βισβίκη, έγινε επιφανειακή περισυλλογή οστράκων μυκηναϊκών χρόνων (ΒΕ 7).

Θαλάμες

Από τη θέση Άγιος Ηλίας Θαλαμών Μεσσηνιακής Μάνης περισυνελέγη ένα τμήμα λίθινου αρράβδωτου κίονα και μία βάση περιρραντηρίου (ΒΕ 8).

Νέδα

Ένα χείλος και σώμα μελαμβαφούς αγγείου περισυνελέγησαν κατά τη διάρκεια αυτοψίας στο χωριό Νέδα, Δήμου Είρας, όπου υπάρχουν τα ερείπια του ναού του Πανός (ΒΕ 10).

Λύκαιο

Η Ε. Νέζη από τον Μελιγαλά παρέδωσε στην Εφορεία μας διάφορα επιφανειακά όστρακα που συνέλεξε από την περιοχή Λυκαίου Αρκαδίας (ΒΕ 9).

Θουρία

Βορειοδυτικά του καθαρισμένου κεραμικού κλιβάνου στον ποταμό Ξερίλα του Δήμου Θουρίας, εντός της ιδιοκτησίας Μπάλα, βρέθηκαν και συνελέγησαν λεπτά όστρακα ακόσμητα, πιθανώς μυκηναϊκών χρόνων (ΒΕ 11).

Καρτερόλι

Σε γήλοφο μεταξύ της θέσης Καρτερόλι, όπου υπάρχουν θαλαμωτοί τάφοι, και της Πιπερίτσας, συνελέγησαν φθαρμένα και αδιάγνωστα όστρακα (ΒΕ 12).

Κυπαρισσία

Κατά τη διάρκεια εκσκαφικών εργασιών για την ανέγερση κατοικίας στην ιδιοκτησία του Κ. Κυριαζή, στη θέση Μούσγα της Κυπαρισσίας, εντός του κηρυγμένου αρχαιολογικού χώρου, συνελέγη μεγάλος αριθμός οστράκων υστερορρωμαϊκών χρόνων, καθώς και ένα πηνίο, μία λαβή γυάλινου αγγείου, τεμάχια σιδήρου, τεμάχια χαλκού, της ίδιας εποχής (ΒΕ 1071, 1084). Δεν εντοπίστηκαν οικοδομικά λείψανα, γεγονός σύνηθες στην περιοχή, όπου παρά την ύπαρξη μεγάλων ποσοτήτων κεραμικής δεν υπάρχουν κτιριακά κατάλοιπα.

Στην ίδια περιοχή κατά τις εκσκαφές του οικοπέδου Κ. Κωνσταντόπουλου, για την ανέγερση οικοδομής, συνελέγησαν όστρακα ρωμαϊκών χρόνων (ΒΕ 1088-1089).

2003

ΝΟΜΟΣ ΗΛΕΙΑΣ

ΜΟΥΣΕΙΑΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ

Κατά το έτος αυτό η Ζ΄ ΕΠΚΑ εργάστηκε με εξαιρετικά εντατικούς ρυθμούς στο πλαίσιο της πυρετώδους προετοιμασίας της για τους Ολυμπιακούς αγώνες του 2004[48].

Οι στόχοι οι οποίοι έπρεπε να επιτευχθούν έως το Μάρτιο του 2004 ήταν οι επανεκθέσεις σε τρία μουσεία της Ολυμπίας, καθώς και στο νέο Μουσείο της Ήλιδος.

Απρόσκοπτα και εντός των προβλεπομένων χρονικών πλαισίων, προχώρησε και το έργο «Διαμόρφωση του αρχαιολογικού χώρου της Ολυμπίας» (υποέργο: «Πορείες επισκεπτών εντός υφισταμένων ορίων αρχαιολογικού χώρου Ολυμπίας-Ερευνητικές εργασίες»)[49].

47. Μια πρώτη παρουσίαση της σημαντικότατης αυτής ανασκαφής θα γίνει από τον J. Rambach στο διεθνές συνέδριο με τίτλο *Middle Helladic Pottery and Synchronisms*, που πρόκειται να πραγματοποιηθεί στο Salzburg το 2004.

48. Τη συνεχή και άμεση εποπτεία και παρακολούθηση των εκτελούμενων έργων στην Ολυμπία είχε η «Ομάδα εργασίας για το συντονισμό και την παρακολούθηση των έργων στον αρχαιολογικό χώρο και τα μουσεία της Ολυμπίας», η οποία συγκροτήθηκε με την υπ' αριθ. ΥΠΠΟ/ΔΙΟΙΚ./Α3/Φ70/51072/17-1-2002 απόφαση, με πρόεδρο τη γενική γραμματέα του ΥΠΠΟ Λ. Μενδώνη.

49. Η επίβλεψη του έργου ανατέθηκε από την προϊσταμένη της Εφορείας στη μόνιμη αρχαιολόγο Ο. Βικάτου, η οποία εργάστηκε υπό τη συνεχή καθοδήγηση και εποπτεία της προϊσταμένης της. Για την τεχνική υποστήριξη του έργου προσλήφθηκε ο συμβασιούχος διπλωματούχος εργοδηγός Γ. Παναγόπουλος, ο οποίος με τις τεχνικές γνώσεις του συνέβαλε αποφασιστικά στην επιτυχή εξέλιξη των εργασιών. Την άμεση επίβλεψη των εργασιών είχε η συμβασιούχος αρχαιολόγος Μ. Τσουλάκου, η οποία τήρησε και το σχετικό ημερολόγιο. Την υλοποίηση των εργασιών ανέλαβαν έξι ωρομίσθιοι εργατοτεχνίτες.

Παράλληλα συνεχίστηκε το έργο «Ανάδειξη των αρχαιολογικών χώρων της ευρύτερης περιοχής της Ολυμπίας», το οποίο είχε αρχίσει από την Εφορεία το προηγούμενο έτος και αφορούσε σε λεπτομερείς και εκτεταμένους καθαρισμούς εννέα επιλεγμένων αρχαιολογικών χώρων του νομού Ηλείας, καθώς και καθορισμό διαδρομών εντός αυτών, τοποθέτηση πληροφοριακών πινακίδων, κατασκευή προστατευτικών στεγάστρων και περιορισμένες ανασκαφικές έρευνες, όπου απαιτείτο. Στο πλαίσιο του έργου αυτού έγινε και η αεροφωτογράφηση όλων των χώρων[50].

Παράλληλα συνεχίστηκε υπό την εποπτεία της Εφορείας το έργο «Παράκαμψη της Ολυμπίας», που είχε αρχίσει το παρελθόν έτος[51].

Οι οικοδομικές εργασίες για τον εκσυγχρονισμό και την ανακαίνιση των ξενοδοχείων ΣΠΑΠ και ΞΕΝΙΑ, που παραχωρήθηκαν από τον ΕΟΤ στο ΥΠΠΟ, άρχισαν το Μάιο 2003.

Αρχαιολογικός χώρος Ολυμπίας

Εκτός από το έργο εντός του αρχαιολογικού χώρου, που εκτελέστηκε με αυτεπιστασία από την Εφορεία[52], συνεχίστηκαν στο χώρο του ιερού οι εργασίες συντήρησης των ψηφιδωτών, επιγραφών και κονιαμάτων από την ομάδα συντηρητών της Διεύθυνσης Συντήρησης Αρχαίων του ΥΠΠΟ.

Επίσης στη νότια πλευρά του χώρου ανεγέρθηκαν νέοι χώροι υγιεινής σύγχρονων προδιαγραφών[53], ενώ έγινε εκσυγχρονισμός των παλαιών υφιστάμενων. Επίσης πραγματοποιήθηκε το έργο της περίφραξης του αρχαιολογικού χώρου με την τοποθέτηση νέων κιγκλιδωμάτων και την αντικατάσταση των προϋπαρχόντων ακαλαίσθητων και πεπαλαιωμένων συρματοπλεγμάτων.

Με την εποπτεία της Διεύθυνσης Αναστήλωσης του ΥΠΠΟ άρχισε από το Σεπτέμβριο του 2003 το έργο της ανάδειξης του ευρύτερου περιβάλλοντα χώρου της Ολυμπίας και η μετατροπή σε πάρκο του παλαιού χώρου στάθμευσης οχημάτων, ενώ ξεκίνησε η εκπόνηση της μελέτης για την κατασκευή της μεταλλικής γέφυρας στον Κλαδέο ποταμό, δυτικά του αρχαιολογικού μουσείου.

Στις 14 Αυγούστου 2003 άρχισε η κατεδάφιση της ιδιοκτησίας Α. Κονδύλη, σε μικρή απόσταση βόρεια του Παλαιού Μουσείου κατόπιν της απαλλοτρίωσής της από την Υπηρεσία. Στο χώρο αυτό προβλέπεται να δημιουργηθεί χώρος αποβίβασης των επισκεπτών της Ολυμπίας από τα τουριστικά λεωφορεία, ενώ σε άλλο απαλλοτριωμένο χώρο, δυτικά του αρχαιολογικού μουσείου, κατά μήκος της τρίτης παραλλήλου της πόλης, θα οργανωθεί αντίστοιχος χώρος επιβίβασης των επισκεπτών, ο οποίος θα συνδέεται μέσω της μεταλλικής γέφυρας του Κλαδέου ποταμού, με το μουσείο.

Αρχαιολογικό Μουσείο Ολυμπίας

Τον Απρίλιο του έτους αυτού άρχισαν με εντατικούς ρυθμούς οι οικοδομικές εργασίες ανακαίνισης και εκσυγχρονισμού του αρχαιολογικού μουσείου, ενώ τον Οκτώβριο του ίδιου έτους άρχισε η τοποθέτηση των μεταλλικών πλαισίων των προθηκών από την ιταλική εταιρεία GOPPION, η οποία επιλέχθηκε κατόπιν δημόσιου διαγωνισμού, να κατασκευάσει τις προθήκες του μουσείου.

Ταυτόχρονα συνεχίστηκε με εντατικούς ρυθμούς η προετοιμασία της επανέκθεσης των αρχαίων[54]. Οι εργασίες που πραγματοποιήθηκαν ήταν η σύνταξη και επεξεργασία των γενικών κειμένων και των κειμένων των πινακίδων ανά εκθεσιακή αίθουσα και θεματική ενότητα, η οργάνωση των αρχαίων αντικειμένων ανά αίθουσα και ανά προθήκη, η επεξεργασία του εισαγωγικού κειμένου για τον προθάλαμο του μουσείου (ιστορία του μουσείου, ιστορική και αρχαιολογική εξέλιξη του ιερού της Ολυμπίας, πορεία των επισκεπτών), καθώς και η ψηφιακή καταχώρηση των σχεδιαστικών αναπαραστάσεων, των φωτογραφιών και όλων των κειμένων (πινακίδων και λεξαντών) όλων των εκθεμάτων του μουσείου σε κάθε αίθουσα.

Ακολούθως δημιουργήθηκε ένας πρώτος φάκελος με το υλικό που επρόκειτο να επεξεργαστεί ο γραφίστας[55], ενώ επιλέχθηκαν από τις αποθήκες τα πλέον αντιπροσωπευτικά πήλινα αρχιτεκτονικά μέλη που θα πλαισιώσουν την ανάλογη εκθεσιακή ενότητα.

---

50. Η αεροφωτογράφηση έγινε τον Οκτώβριο του 2003 από το φωτογράφο Π. Κωνσταντόπουλο υπό την καθοδήγηση και τις οδηγίες της συμβασιούχου αρχαιολόγου Ζ. Λεβεντούρη.

51. Βλ. παραπάνω.

52. Βλ. παρακάτω σχετική αναλυτική έκθεση του έργου.

53. Η μελέτη για την ανέγερση του κτιρίου των χώρων υγιεινής εκπονήθηκε από το αρχιτεκτονικό γραφείο του Α. Καλλιγά.

54. Η ομάδα εργασίας για την επανέκθεση του αρχαιολογικού Μουσείου απαρτίστηκε από τους συμβασιούχους αρχαιολόγους Κ. Φουσέκη, Χρ. Σγουροπούλου, Ε. Αγγελοπούλου, Χρ. Λιάγκουρα και J. Rambach, στους οποίους είχαν ανατεθεί διάφοροι τομείς του εκθεσιακού προγράμματος. Η ομάδα εργάστηκε πυρετωδώς υπό τις οδηγίες και την κατεύθυνση της προϊσταμένης της Εφορείας, η οποία είχε την ευθύνη της οργάνωσης, του συντονισμού και του ελέγχου όλων των εργασιών. Χάρις στην ενθουσιώδη συμμετοχή όλων και στο ομαδικό πνεύμα που επέδειξαν υπήρξε η δυνατότητα της εκτέλεσης αυτού του τόσο μεγάλου έργου σε μικρό χρονικό διάστημα και με εξαιρετική επιστημονική αρτιότητα.

55. Την επεξεργασία του πληροφοριακού υλικού και την παράδοσή του στην τελική μορφή ανέλαβε η εταιρεία PRINTALL, της Α. Ιακωβίδου και του Α. Τσέντα.

Πολύ σημαντική στην προετοιμασία της επανέκθεσης του μουσείου υπήρξε η συμμετοχή, ως μέλους της ομάδας εργασίας για τα έργα της Ολυμπίας, της επίτιμης εφόρου Αρχαιοτήτων Έ. Σπαθάρη, με τη βοήθεια της οποίας πραγματοποιήθηκε το πιλοτικό στήσιμο των προθηκών του μουσείου στο χώρο της λυόμενης χαλκοθήκης.

Συγκεκριμένα κατασκευάστηκαν από τους ξυλουργούς της Εφορείας μερικές ξύλινες προθήκες σύμφωνα με τις διαστάσεις των πρωτοτύπων. Στις προθήκες αυτές τοποθετούνταν τα αρχαία, κατόπιν πολλών δοκιμών, σύμφωνα με την οριστική θέση την οποία θα λάμβαναν στις προθήκες του μουσείου. Στη συνέχεια γινόταν φωτογραφική τεκμηρίωση των πρόχειρων προθηκών με τα εκθέματά τους και σχεδιαστική αποτύπωσή τους, ώστε να ακολουθηθεί με ακρίβεια το πρότυπό τους κατά την τελική τοποθέτηση των αντικειμένων στις κανονικές προθήκες. Με τον τρόπο αυτό επιτεύχθηκε μεγάλη οικονομία χρόνου και αποφυγή χρονοβόρων πειραματισμών στην τελική φάση της επανέκθεσης.

Προκειμένου να γίνει η μεταφορά του αγάλματος του Ερμή του Πραξιτέλη από την αίθουσά του, η οποία επανοικοδομήθηκε ώστε να αποκτήσει μεγαλύτερες διαστάσεις, προηγήθηκαν μετρήσεις της αντοχής του γλυπτού με laser (11 έως 15 Ιανουαρίου 2003), σύμφωνα με πρόγραμμα που εκπονήθηκε από το Εθνικό Μετσόβιο Πολυτεχνείο. Επίσης από το ερευνητικό κέντρο ΔΗΜΟΚΡΙΤΟΣ πραγματοποιήθηκε ραδιοφωτογράφηση του αγάλματος, ώστε να εντοπιστούν με ακρίβεια τα σημεία των συγκολλήσεών του, καθώς και ο σύγχρονος τρόπος στερέωσής του στο βάθρο του. Όλα τα στοιχεία αυτά ήταν απαραίτητα προκειμένου να αποφευχθεί οποιοσδήποτε κίνδυνος κατά τη μετακίνηση του μοναδικού αυτού έργου της αρχαίας τέχνης.

Στις 17 Μαρτίου 2003 έγινε με απόλυτη επιτυχία η μετακίνηση του αγάλματος, υπό το συντονισμό και την ευθύνη της γλύπτριας της ΔΣΑ Ι. Στυψιανού. Το γλυπτό συστεγάστηκε με το άγαλμα της Νίκης του Παιωνίου, το οποίο έμεινε αμετακίνητο στην αίθουσά του. Η παλαιά σύγχρονη βάση του Ερμή από μάρμαρο Δομβραίνης αχρηστεύθηκε και στη θέση της κατασκευάστηκε μια άλλη, από ίδιο ακριβώς μάρμαρο, στις ίδιες διαστάσεις.

Κατά τη διάρκεια των οικοδομικών εργασιών στο κτίριο του μουσείου διαπιστώθηκε ότι υπήρχαν στατικά προβλήματα, κυρίως στα δάπεδα της παλαιάς χαλκοθήκης. Προκειμένου τα προβλήματα αυτά να αντιμετωπιστούν, κρίθηκε αναγκαίο να εκκενωθούν πλήρως από τα φυλασσόμενα αρχαία οι υπόγειες αποθήκες του μουσείου, που βρίσκονταν κάτω από το δάπεδο της χαλκοθήκης.

Για το λόγο αυτό εγκαταστάθηκαν νέες αποθήκες μεταλλικής κατασκευής εκτός του μουσείου, πλησίον της λυόμενης χαλκοθήκης και άρχισε η μεταφορά εκατοντάδων κιβωτίων με τις χιλιάδες των αρχαίων που φυλάσσονταν τόσο στις αποθήκες της Εφορείας, με τα ευρήματα των σωστικών ανασκαφών από τις περιοχές εποπτείας της, όσο και στις αποθήκες του Γερμανικού Αρχαιολογικού Ινστιτούτου με το πλήθος των ευρημάτων από τις ανασκαφές της Ολυμπίας. Η μεταφορά διήρκεσε από τις 21 Αυγούστου έως τις 17 Σεπτεμβρίου 2003[56]. Τα κιβώτια με τα αρχαία τοποθετήθηκαν στα ράφια dexion, που είχαν εν τω μεταξύ εγκατασταθεί στη νέα λυόμενη μεταλλική αποθήκη, σύμφωνα με την αρχική τακτοποίησή τους (κατά επαρχίες και περιοχές), την οποία είχαν στις παλαιές αποθήκες του μουσείου, έτσι ώστε να αποφευχθεί τυχόν σύγχυση.

Προκειμένου να εκτελεστούν απρόσκοπτα και με ταχύτητα οι οικοδομικές εργασίες στην αίθουσα των ρωμαϊκών γλυπτών μεταφέρθηκαν από τις 11-14 Νοεμβρίου 2003 όλα τα αγάλματα που φυλάσσονταν συγκεντρωμένα στο μέσον της αίθουσας, και τοποθετήθηκαν στο ανατολικό αίθριο του μουσείου από τη μεταφορική εταιρεία ΜΠΕΡΓΕΛΕ και τη συμμετοχή του συντηρητή γλυπτών της Εφορείας Π. Αλεξόπουλου.

Μουσείο της Ιστορίας των Ολυμπιακών Αγώνων της Αρχαιότητας

Οι οικοδομικές εργασίες στο κτίριο του Παλαιού Μουσείου, όπου πρόκειται να φιλοξενηθεί η έκθεση της ιστορίας των Ολυμπιακών αγώνων της αρχαιότητας, ολοκληρώθηκαν το Δεκέμβριο του 2003, οπότε το κτίριο παραδόθηκε στην Εφορεία για να προχωρήσει στις εργασίες της επανέκθεσης[57]. Από τις 31 Οκτωβρίου έως τις 13 Νοεμβρίου 2003 έγινε η πρώτη μεταφορά των αρχαίων[58], τα οποία θα πλαισιώσουν την έκθεση του μουσείου.

---

56. Την ευθύνη και το συντονισμό της μεταφοράς των αρχαίων είχε η συμβασιούχος αρχαιολόγος Ζ. Λεβεντούρη, η οποία με ακάματη εργατικότητα και εξαιρετική οργανωτικότητα κατόρθωσε να φέρει σε πέρας το τεράστιο και εξαιρετικά δύσκολο αυτό έργο σε πολύ μικρό χρονικό διάστημα και χωρίς να σημειωθεί κάποιο ατυχές συμβάν ή οποιαδήποτε επιπλοκή. Στη μεταφορά συμμετείχαν οι συντηρητές της Εφορείας Σ. Χριστόπουλος, Π. Καλπάκος και Γ. Δρες, καθώς και όλο το μόνιμο και έκτακτο εργατοτεχνικό προσωπικό της Εφορείας με επικεφαλής τον αρχιεργάτη Ν. Καραγκούνη.

57. Το εκθεσιακό πρόγραμμα του Μουσείου εκπονήθηκε σε συνεργασία της Εφορείας με την ομάδα εργασίας αρχαιολόγων, επικεφαλής της οποίας ήταν η επίτιμη έφορος Αρχαιοτήτων Έ. Σπαθάρη. Η μουσειολογική-μουσειογραφική μελέτη εκπονήθηκε αρχικά από την αρχιτέκτονα Δ. Τσιρώνη και στη συνέχεια από τον αρχιτέκτονα Α. Μανιουδάκη.

58. Την ασφαλή μεταφορά των αρχαίων ανέλαβε η μεταφορική εταιρεία ΒΕΪΝΟΓΛΟΥ.

Μουσείο της Ιστορίας των Ανασκαφών της Ολυμπίας

Στο Παλαιό Εφορείο, όπου πρόκειται να φιλοξενηθεί η έκθεση της ιστορίας των ανασκαφών της Ολυμπίας, άρχισαν τον Οκτώβριο του 2003 οι οικοδομικές εργασίες της ανακαίνισής του και της μετατροπής του σε μουσείο[59]. Με την υπ' αριθ. ΥΠΠΟ/ΓΔΑ/ΑΡΧ/Α2/Φ21/3848/334/23-1-2003 απόφαση, εγκρίθηκε η μουσειολογική μελέτη της έκθεσης, η οποία περιελάμβανε 20 εκθεσιακές ενότητες στις οποίες προστέθηκε και η ενότητα αφιερωμένη στους Έλληνες αρχαιολόγους που εργάστηκαν στην Ολυμπία και η συμβολή τους στο ανασκαφικό έργο του ΓΑΙ. Πραγματοποιήθηκαν οι εξής εργασίες[60]: α) Κατάρτιση καταλόγου αντικειμένων για την έκθεση. Ο κατάλογος διαιρέθηκε σε ενότητες ανάλογες προς τις αντίστοιχες εκθεσιακές και σε επί μέρους ομάδες ανάλογα με το είδος των εκθεμάτων (π.χ. έγγραφα, πίνακες, φωτογραφίες, χάρτες, ευρετήρια, προτομές κ.ά.). Στον ίδιο κατάλογο περιέχονταν περιγραφές του εκθεσιακού υλικού, αιτιολόγηση της επιλογής του για την έκθεση, προέλευση και χρονολόγησή του, προτεινόμενος τρόπος αναπαραγωγής του, καθώς και εικόνες των εκθεμάτων. β) Δημιουργία επιστημονικού κειμένου για την ιστορία των ανασκαφών στην Ολυμπία, συνοδευόμενο και από τον κατάλογο της σχετικής βιβλιογραφίας.

Το υλικό που συνελέγη φωτογραφήθηκε και αναπαράχθηκε, ώστε να είναι έτοιμο να εκτεθεί[61]. Αρχικά ο όγκος του υλικού που είχε συγκεντρωθεί ήταν πολύ μεγάλος και για το λόγο αυτό χρειάστηκε να γίνει μια πολύ αυστηρή επιλογή, βασισμένη κυρίως στη σπουδαιότητα της πληροφορίας που παρείχε κάθε στοιχείο. Το πληροφοριακό, φωτογραφικό, ιστορικό και εποπτικό υλικό συγκεντρώθηκε από το αρχείο της Ζ΄ ΕΠΚΑ, το ΓΑΙ, τη Βιβλιοθήκη της Βουλής των Ελλήνων και το παράρτημά της («Καπνεργοστάσιο»), το γερμανικό οίκημα των ανασκαφών, τα παλαιά ημερολόγια του W. Dörpfeld, τη Διεύθυνση Αρχείου Μνημείων και Δημοσιευμάτων του ΥΠΠΟ, τη Γεννάδειο Βιβλιοθήκη, τη Βιβλιοθήκη της Εθνικής Πινακοθήκης και τη Μπενάκειο Βιβλιοθήκη[62].

Αρχαιολογικό Μουσείο Ήλιδος

Συνεχίστηκε με εντατικούς ρυθμούς η ανοικοδόμηση του νέου Αρχαιολογικού Μουσείου Ήλιδος, ενώ προχώρησε η εκπόνηση του εκθεσιακού προγράμματος[63]. Η μελέτη του μουσειολογικού-μουσειογραφικού προγράμματος του μουσείου ανατέθηκε στον αρχιτέκτονα Α. Μανιουδάκη. Σημαντικότατη υπήρξε η βοήθεια και η ενεργός συμμετοχή του γενικού διευθυντή Αρχαιοτήτων και Πολιτιστικής Κληρονομιάς του ΥΠΠΟ Λ. Κολώνα, κατά την εκπόνηση του μουσειολογικού προγράμματος του μουσείου.

Η φιλοσοφία της έκθεσης επικεντρώνεται στην παρουσίαση της ιστορίας της πρωτεύουσας των Ηλείων, της Ήλιδος, από τους προϊστορικούς χρόνους έως την ύστερη ρωμαϊκή εποχή, μέσα από όλες τις εκφάνσεις της τέχνης και από τις δραστηριότητες της δημόσιας αλλά και της καθημερινής ζωής των κατοίκων της. Ιδιαίτερη έμφαση δίδεται στο σπουδαίο ρόλο που διαδραμάτισε η Ήλις ως διοργανώτρια πόλη των Ολυμπιακών αγώνων[64].

ΣΥΜΜΕΤΟΧΗ ΣΕ ΠΕΡΙΟΔΙΚΕΣ ΕΚΘΕΣΕΙΣ – ΠΟΛΙΤΙΣΤΙΚΕΣ ΕΚΔΗΛΩΣΕΙΣ

Η Εφορεία συμμετείχε κατά τη διάρκεια του 2003 σε σημαντικές περιοδικές εκθέσεις του εξωτερικού, με την αποστολή αρχαίων έργων από τα μουσεία της.

Συγκεκριμένα πήρε μέρος στις εξής εκθέσεις: α) «Οι Ολυμπιακοί Αγώνες στην αρχαία Ελλάδα», που πραγματοποιήθηκε στο Αρχαιολογικό Μουσείο του Τορίνο της Ιταλίας και στο Μουσείο του Leiden της Ολλανδίας. β) «Μινωιτών και μυκηναίων γεύσεις», η οποία μεταφέρθηκε από το Birmingham της Αγγλίας στο Αρχαιολογικό Μουσείο της Νάπολης και στο Μουσείο Φυσικής Ιστορίας στη Γενεύη. γ) «Μουσών δώρα. Μουσικοί και χορευ-

59. Η κατασκευή των προθηκών και η επεξεργασία του πληροφοριακού υλικού ανατέθηκε στην εταιρεία ΔΗΜΙΟΥΡΓΙΚΗ ΠΑΣΣΙΣΗ ΕΥΤΕΡΠΗ.

60. Η συγκέντρωση του υλικού για την εκπόνηση του εκθεσιακού προγράμματος του Μουσείου, συνεχίστηκε όπως και πέρυσι από τη συμβασιούχο αρχαιολόγο Π. Γαλιατσάτου, υπό τις οδηγίες και τις κατευθύνσεις της προϊσταμένης της Εφορείας.

61. Οι φωτογραφήσεις έγιναν από το STUDIO NET και τους φωτογράφους Ι. Γιαννέλο και Ε. Φραγκούλη. Οι φωτογραφίες εκτυπώθηκαν από τους φωτογράφους στις διαστάσεις που ζητήσαμε, αφού είχαμε υπολογίσει το διαθέσιμο εκθεσιακό χώρο κάθε αίθουσας και κάθε προθήκης.

62. Ο καθηγητής Γ.Σ. Κορρές παραχώρησε από το προσωπικό του αρχείο πολύτιμο υλικό σχετικό με τις πρώτες ανασκαφές του ΓΑΙ στην Ολυμπία.

63. Το εκθεσιακό πρόγραμμα του Αρχαιολογικού Μουσείου Ήλιδος έγινε από την προϊσταμένη της Ζ΄ ΕΠΚΑ σε συνεργασία με το συμβασιούχο αρχαιολόγο Χρ. Ματζάνα, ο οποίος συνέταξε, σύμφωνα με τις οδηγίες της ανωτέρω, τα πρώτα πληροφοριακά κείμενα που αντιστοιχούν στις προτεινόμενες εκθεσιακές ενότητες.

64. Ιδιαίτερα σημαντικό γεγονός για την Ήλιδα και την περιοχή της Ηλείας γενικότερα υπήρξε η επίσκεψη του Πατριάρχη Βαρθολομαίου στον Αρχαιολογικό Χώρο και την Αρχαιολογική Συλλογή, στις 22 Αυγούστου 2003.

τικοί απόηχοι από την αρχαία Ελλάδα» στις Βρυξέλλες, η οποία μεταφέρθηκε στο Musikinstrumenten Museum στο Βερολίνο (12/6-31/8/2003) και δ) «Πλοές. Από τη Σιδώνα στη Χουέλβα. Σχέσεις λαών της Μεσογείου από το 16ο έως τον 6ο αι. π.Χ.» στο Μουσείο Κυκλαδικής Τέχνης (Μάιος-Οκτώβριος 2003)[65].

Στο πλαίσιο πολιτιστικών εκδηλώσεων πραγματοποιήθηκε στο αίθριο του αρχαιολογικού μουσείου συναυλία κλασικής κιθάρας από μαθητές του ωδείου Πύργου, ενώ στις 13/7/2003 παραχωρήθηκε από το ΥΠΠΟ στον Οργανισμό Προβολής Ελληνικού Πολιτισμού ΑΕ το αρχαίο Στάδιο της Ολυμπίας για την πραγματοποίηση εκδήλωσης με τίτλο «Ιερές μουσικές», στην οποία πήραν μέρος μουσικά συγκροτήματα εθνογραφικού-θρησκευτικού χαρακτήρα από διάφορες χώρες.

ΑΝΑΣΚΑΦΙΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ

Σ α λ μ ώ ν η

Ύστερα από λαθρανασκαφική ενέργεια αποκαλύφθηκαν στη θέση Κάκαβος της Σαλμώνης, εντός της ιδιοκτησίας Σκυλάκου τέσσερις κιβωτιόσχημοι τάφοι. Μετά την έρευνα δύο ακτέριστων ταφών (διαστ. 1,51×0,61 και 1,22×0,26 μ. αντίστοιχα), διαπιστώθηκε ότι πρόκειται για τάφους χριστιανικών χρόνων. Ενημερώθηκε σχετικά η αρμόδια 6η ΕΒΑ, η οποία συνέχισε την ανασκαφή και των υπόλοιπων τάφων.

Χ ά β α ρ ι

Στη θέση Πλατανιά, επί του αγροτικού δρόμου, ο Σπ. Ρούνης υπέδειξε κιβωτιόσχημο τάφο, άριστης διατήρησης, που βρισκόταν σε βάθος 1,10 μ. από την επιφάνεια του εδάφους. Ο τάφος, προσανατολισμού ΝΔ.-ΒΑ., ήταν κατασκευασμένος από ασβεστολιθικές πλάκες, από τις οποίες οι δύο καλυπτήριες είχαν ελαφρώς υποχωρήσει. Ο τάφος έχει τις εξής διαστάσεις: μήκ. 2,12 και πλ. 0,84 μ. Ο νεκρός ήταν τοποθετημένος σε ύπτια θέση με το κρανίο προς ΒΑ., ενώ τα οστά του διατηρούνταν σε άριστη κατάσταση. Στο ύψος της λεκάνης υπήρχε ένας μελαμβαφής λύχνος (Π 10345), ενώ στα κάτω άκρα βρέθηκαν δύο σιδερένιες στλεγγίδες (Μ 2884-2885) και ένα χάλκινο δακτυλίδι (Μ 2886). Τα ευρήματα χρονολογούν τον τάφο στα τέλη του 5ου αι. π.Χ.

Υ ψ η λ ό ν

Στη θέση Λαζιά ή Γούπατα, επί του αγροτικού δρόμου που οδηγεί προς τον Αλφειό ποταμό, εντοπίστηκαν τέσσερις σχεδόν πλήρως κατεστραμμένοι τάφοι, κατόπιν υποδείξεως του κ. Κόντη. Από την έρευνα των δύο καλύτερα σωζόμενων τάφων διαπιστώθηκε ότι ήταν κιβωτιόσχημοι, διαστ. 2,10×0,40 και 1,23×0,27 μ. αντίστοιχα, κατασκευασμένοι από κογχυλιάτη λίθο και αμμόπετρες, προσανατολισμού Α.-Δ. Στον έναν από τους δύο τάφους βρέθηκαν αποσαθρωμένα οστά των κάτω άκρων του νεκρού. Πιθανώς πρόκειται για τάφους ύστερων χρόνων.

Α ν δ ρ α β ί δ α

Κατόπιν καταγγελίας προς την Εφορεία εκ μέρους του Α. Πόπορη, κατοίκου Ανδραβίδας, διαπιστώθηκε ότι κατά την ανέγερση κλειστού γυμναστηρίου στην ανατολική πλευρά της παλιάς Εθνικής οδού Πύργου-Πάτρας, από τους Δήμους Ανδραβίδας και Λεχαινών, προκλήθηκε τεράστια καταστροφή αρχαίων. Οι χωματουργικές και εκσκαφικές εργασίες πραγματοποιήθηκαν χωρίς την ενημέρωση της Εφορείας, με αποτέλεσμα να υπάρξει ολοκληρωτική καταστροφή των αρχαίων, αφού οι εκσκαφές έφθασαν έως το φυσικό έδαφος σε βάθος περίπου 5 μ. από την επιφάνεια του εδάφους. Όταν πλέον ενημερώθηκε η Εφορεία είχε ήδη ολοκληρωθεί η θεμελίωση και είχε αρχίσει η ανέγερση του κτιρίου. Κατόπιν των νόμιμων ενεργειών, στις οποίες προέβη η Εφορεία κατά των υπευθύνων για την καταστροφή των αρχαίων, άρχισε η συστηματική έρευνα των προϊόντων της εκσκαφής, τα οποία είχαν απορριφθεί στα οικόπεδα Κ. Χατζή, Δ. Αργυρόπουλου και Ι. Καγκελάρη στην περιοχή της Ανδραβίδας και σε μικρή απόσταση από το γυμναστήριο. Ήδη από τις πρώτες μέρες της έρευνας συγκεντρώθηκε τεράστιο πλήθος οστράκων, μεταξύ των οποίων ένα ακέραιο αγγείο, οστά, σφονδύλια και λίθινα εργαλεία, τα οποία κατά μια πρώτη εκτίμηση, χρονολογούνται στην ΠΕ περίοδο.

Η συστηματική έρευνα των χωμάτων της εκσκαφής θα συνεχιστεί και την επόμενη χρονιά, προκειμένου να γίνει περισυλλογή όσο το δυνατόν περισσότερων οστράκων και άλλων αντικειμένων προερχόμενων από την πρωτοφανή αυτή καταστροφή.

Τ ρ α γ α ν ό

Κατά τη διάρκεια εκσκαφών για την ανέγερση οικοδομής στην ιδιοκτησία Π. Γεωργίου, στη θέση Τραγάνι του Δ.Δ. Τραγανού αποκαλύφθηκε στη βορειοδυτική

65. Η συγγραφή των λημμάτων των καταλόγων για τα αρχαία αντικείμενα που εστάλησαν στις εκθέσεις του εξωτερικού από τα Μουσεία της Ολυμπίας, έγινε από την υπογράφουσα.

γωνία του οικοπέδου και σε βάθος 0,60 μ. από την επιφάνεια του εδάφους, ένας σχεδόν κυκλικός αποθέτης, μέσα στον οποίο υπήρχε ένα τεράστιο πλήθος κινητών ευρημάτων, κυριολεκτικά πακτωμένων στο έδαφος. Ο χώρος του αποθέτη οριοθετούνταν από ερυθρό χώμα και χαλίκια και η αποκαλυφθείσα διάμετρός του έφθανε τα 5,80 μ. Όπως φαίνεται ο αποθέτης επεκτείνεται και στα όμορα οικόπεδα.

Μεταξύ των ευρημάτων περιλαμβάνεται μεγάλος αριθμός «ηλειακών» μελαμβαφών ληκύθων, ενώ βρέθηκαν πολλά μικύλλα αγγεία διαφόρων τύπων, πήλινα ειδώλια, πινάκια, κάνθαροι και πηνία (Πίν. 95 γ-ε). Πολλά υπήρξαν και τα χάλκινα ευρήματα όπως ενώτια, σφηκωτήρες, περόνες και περίαπτα. Ενδιαφέρον από χρονολογικής απόψεως παρουσιάζουν τα αργυρά τετράδραχμα Αλεξάνδρου, που χρονολογούνται στα 280-250 π.Χ. (Πίν. 95 στ), ενώ δεν λείπουν και τα γυάλινα αγγεία. Τα ευρήματα χρονολογούνται από τους υστεροαρχαϊκούς έως τους ελληνιστικούς χρόνους και σύμφωνα με το είδος τους φαίνεται ότι προέρχονται από την καταστροφή κάποιου σημαντικού ιερού αφιερωμένου σε άγνωστη θεότητα, που λατρευόταν στην περιοχή.

Αρχαία Ολυμπία

Κατά τη διάρκεια εργασιών διάνοιξης τάφρου για την εγκατάσταση αποχετευτικού δικτύου, στα νοτιοανατολικά του περιφραγμένου αρχαιολογικού χώρου της Ολυμπίας αποκαλύφθηκε, σε βάθος 2,80 μ. περίπου από την επιφάνεια του εδάφους, τοίχος πρόχειρης κατασκευής από ποταμίσιους λίθους, τμήματα κεράμων και κονίαμα. Η κατεύθυνση του τοίχου είναι Β.-Ν. και οι σωζόμενες διαστάσεις του: μήκ. 1,40. πλ. 0,60 και ύψ. 0,40 μ. Τα λιγοστά όστρακα που βρέθηκαν χρονολογούν τον τοίχο στους ύστερους ελληνιστικούς με πρώιμους ρωμαϊκούς χρόνους, ενώ ένα χάλκινο νόμισμα που ήλθε στο φως ήταν πολύ φθαρμένο, ώστε δεν ήταν δυνατό να ταυτιστεί και να χρονολογηθεί.

ΠΑΡΑΔΟΣΕΙΣ - ΠΕΡΙΣΥΛΛΟΓΕΣ ΑΡΧΑΙΩΝ

Σώπι

Ο Μ. Παναγιωτόπουλος βρήκε στο νεκροταφείο του χωριού ένα χάλκινο νόμισμα βυζαντινών χρόνων, το οποίο παρέδωσε στην Εφορεία.

Αρχαία Ολυμπία

Ο αρχαιοφύλακας Μ. Λεβεντούρης βρήκε στον αρχαιολογικό χώρο ένα χάλκινο νόμισμα (ΒΕ 1100), ενώ στην περιοχή του ναού του Διός ο συντηρητής της Διεύθυνσης Συντήρησης, Σπ. Χριστόπουλος, βρήκε αδιάγνωστα όστρακα, οστά και θραύσματα χαλκού (ΒΕ 1123).

Κοσκινά

Στο πλαίσιο υλοποίησης του έργου «Παράκαμψη Αρχαίας Ολυμπίας» περισυνελέγησαν από τη θέση Αλώνι αδιάγνωστα όστρακα (ΒΕ 1101).

Πύργος

Στο υπόγειο της Δημοτικής Αγοράς Πύργου, όπου άρχισαν οι εργασίες αποκατάστασης, βρέθηκε λίθινο δωρικό κιονόκρανο, άγνωστης προέλευσης (ΒΕ 1102), το οποίο μεταφέρθηκε στην Ολυμπία.

Η Ασφάλεια Πύργου κατέσχεσε από την οικία του Π. Γεωργόπουλου ένα άωτο σκυφίδιο του τέλους του 2ου-αρχών του 1ου αι. π.Χ. (ΒΕ 1109).

Μιράκα

Ο εργατοτεχνίτης της Εφορείας Π. Κουρέλας, κατά την επίβλεψη των εκτελούμενων χωματουργικών εργασιών για τη διάνοιξη της Ε.Ο. Πύργου-Τρίπολης, στο πλαίσιο του έργου «Παράκαμψη της Αρχαίας Ολυμπίας», συνέλεξε αδιάγνωστα όστρακα (ΒΕ 1104) στη θέση Σκούρα εντός των ιδιοκτησιών Κ. Ρουμελιώτη, Η. Βασιλάρα και Ν. Μαυρούλη.

Πλάτανος

Στη θέση Ρένια πλησίον του ανεσκαμμένου θαλαμωτού μυκηναϊκού τάφου, περισυνελέγησαν όστρακα μυκηναϊκών χρόνων (ΒΕ 1107).

Λιναριά

Κατά τη διάρκεια των εργασιών διάνοιξης της Ε.Ο. Πύργου-Τρίπολης, στο πλαίσιο του έργου «Παράκαμψη της Αρχαίας Ολυμπίας» περισυνελέγησαν όστρακα διαφόρων εποχών (ΒΕ 1108) και ένα τμήμα λίθινου τριβείου (ΒΕ 1110).

Γεράκι

Ο Α. Κατσαντώνης βρήκε στη θέση Ταβέρνα ή Μπούσδα ένα χάλκινο δίσκο κατόπτρου (ΒΕ 1112-Μ 2704), καθώς και ένα αργυρό νόμισμα Αρκάδων του 490-417 π.Χ. (ΒΕ 1112-Μ 1098), τα οποία παρέδωσε στην Εφορεία.

Αρχαία Φιγάλεια

Από τη θέση Κουρδουμπούλι, όπου βρίσκεται ο ναός της Αθηνάς και του Διός Σωτήρος, περισυνελέγη τμήμα λαβής αγγείου (ΒΕ 1113), ενώ από τη θέση Αηγιάννης ένα λίθινο τριβείο (ΒΕ 1114).

Άγιος Ανδρέας

Η αρχαιολόγος Κ. Λουμιώτη βρήκε στην ακτή ένα χάλκινο περίαπτο (ΒΕ 1115), το οποίο παρέδωσε στην Εφορεία.

Λάλα

Η Ασφάλεια Πύργου κατέσχεσε από την οικία της Ν. Δούλα, ένα τμήμα μαρμάρινου αρχιτεκτονικού μέλους υστεροβυζαντινών χρόνων (ΒΕ 1120).

Ώλενα

Η Β. Μαυριδοπούλου και ο Β. Θεοδωρόπουλος βρήκαν στις θέσεις Φακές, Ξαμόνι και Βρύση και συνέλεξαν όστρακα διαφόρων εποχών, χάλκινα νομίσματα, τεμάχια σιδήρου και μία λίθινη σμίλη (ΒΕ 1122), τα οποία παρέδωσαν στην Εφορεία.

Κάτω Σαμικό

Στη θέση Χονδροκάψαλο κατά τη διάρκεια αυτοψίας για την εγκατάσταση βάσης κινητής τηλεφωνίας VODAFONE περισυνελέγησαν όστρακα ελληνιστικών χρόνων (ΒΕ 1127).

ΑΝΑΔΕΙΞΗ ΤΩΝ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΩΝ ΧΩΡΩΝ ΤΗΣ ΕΥΡΥΤΕΡΗΣ ΠΕΡΙΟΧΗΣ ΟΛΥΜΠΙΑΣ

Συνεχίστηκε και φέτος το μεγάλο πρόγραμμα ανάδειξης εννέα αρχαιολογικών χώρων της ευρύτερης περιοχής της Ολυμπίας, το οποίο είχε αρχίσει κατά το παρελθόν έτος.

Πρόκειται για τις αρχαίες ακροπόλεις του Κάτω Σαμικού, του Λεπρέου, της Φιγαλείας, της Πλατιάνας, της Αλίφειρας, της Κορυφής, καθώς και των αρχαιολογικών χώρων της Σκιλλουντίας, του Πρασιδακίου και του Επιταλίου.

Σκιλλουντία

Στο πλαίσιο του έργου αυτού έγιναν εκτεταμένοι καθαρισμοί στο ναό της Αθηνάς στη Σκιλλουντία και στον περιβάλλοντα χώρο του, ενώ τοποθετήθηκε περίφραξη και κατασκευάστηκε στη δυτική πλευρά του οικοπέδου στέγαστρο για τη μεταφορά και προστασία των ευαίσθητων αρχιτεκτονικών μελών του ναού, τα οποία φθείρονται εκτεθειμένα στις αντίξοες καιρικές συνθήκες. Νέα περίφραξη τοποθετήθηκε και στα ανεσκαμμένα νεκροταφεία στο Μάζι, ενώ έγινε επισκευή της παλαιάς περίφραξης, όπου ήταν αναγκαίο. Επίσης τοποθετήθηκαν στους παραπάνω χώρους πληροφοριακές πινακίδες.

Επιτάλιο

Στον αρχαιολογικό χώρο του Επιταλίου, εκτός από τον εκτεταμένο καθαρισμό, έγινε επισκευή της υπάρχουσας περίφραξης, τοποθετήθηκε πληροφοριακή πινακίδα και αντικαταστάθηκε το παλαιό στέγαστρο του κλιβάνου με καινούργιο, μεγαλύτερο και σύγχρονων προδιαγραφών.

Κάτω Σαμικό

Ακρόπολη

Κατά το χρονικό διάστημα από 12 Μαΐου έως 11 Δεκεμβρίου 2003 συνεχίστηκαν για δεύτερη χρονιά οι εργασίες προστασίας και ανάδειξης της τειχισμένης ακρόπολης του λόφου Ελληνικό[66]. Έγινε αποψίλωση όλης της έκτασης εσωτερικά του τείχους, καθώς και περιμετρικά έξω από αυτό. Χαράχθηκαν διαδρομές επισκεπτών και, όπου απαιτήθηκε, δημιουργήθηκαν ξύλινοι αναβαθμοί, ενώ τοποθετήθηκε κάθετη σήμανση της πορείας στο χώρο. Μεγάλη πληροφοριακή πινακίδα τοποθετήθηκε στη βόρεια πλευρά της ακρόπολης, από όπου γίνεται η πρόσβαση των επισκεπτών. Με δαπάνες του Δήμου Σκιλλούντος και υπό την εποπτεία της Εφορείας διανοίχθηκε δρόμος που οδηγεί στην ακρόπολη, αρχίζοντας από την Ε.Ο. Κυπαρισσίας-Πύργου, έως τους βόρειους πρόποδες του λόφου Ελληνικό.

Σε αρκετά σημεία μέσα στην ακρόπολη, όπου είχαν εντοπιστεί εκτεταμένα οικοδομικά λείψανα, έγινε αφαίρεση της επιφανειακής επίχωσης ώστε να γίνει σαφέστερη η κάτοψη των κτιρίων. Τα οικοδομικά κατάλοιπα δεν ξεπερνούν το ύψος των θεμελίων, εκτός από ένα σημείο στο βορειονατολικό, κατώτερο τμήμα της ακρόπολης, όπου υπάρχει συγκρότημα πολλών δωματίων και μία καμαροσκεπής δεξαμενή, που σώζεται σε μεγάλο βάθος και δια-

66. Την εποπτεία των εργασιών είχε η συμβασιούχος αρχαιολόγος Ε. Αγγελοπούλου, υπό τη συνεχή καθοδήγηση της προϊσταμένης της Εφορείας Ξ. Αραπογιάννη, ενώ στο συντονισμό των εργασιών σημαντική υπήρξε η συμβολή του αρχαιοφύλακα της περιοχής Γ. Κίζυλη.

τηρείται σχεδόν ακέραιη. Στην περιοχή βόρεια του στωικού οικοδομήματος και της δεξαμενής, που ερευνήθηκαν μερικώς τον περασμένο χρόνο, εντοπίστηκαν αρκετά κτίσματα που ανήκουν σε πλέγμα κτιρίων, τα οποία είναι κατοικίες ή άλλου είδους οικοδομήματα και εγκαταστάσεις της ακροπόλης. Επιφανειακά στην περιοχή αυτή βρέθηκε λίθινος κιονίσκος περιρραντηρίου.

Στο στωικό οικοδόμημα συνεχίστηκε και ολοκληρώθηκε η αφαίρεση του επιφανειακού στρώματος και αποκαλύφθηκε το αδιατάρακτο στρώμα καταστροφής αποτελούμενο από πλήθος πακτωμένων κεραμίδων. Στο νοτιοδυτικό άκρο του κτιρίου ανοίχθηκε μια βαθιά δοκιμαστική τομή προκειμένου να γίνει η διερεύνηση της στρωματογραφίας. Τα συλλεγέντα στοιχεία δείχνουν ότι υπήρξε μια προγενέστερη οικοδομική φάση του κτιρίου, η οποία θα πρέπει να διερευνηθεί. Ερευνητικές τομές που πραγματοποιήθηκαν εξωτερικά του νότιου τοίχου του στωικού οικοδομήματος δεν ανέτρεψαν τα έως σήμερα διαμορφωθέντα δεδομένα, που αφορούν στις οικοδομικές φάσεις του κτιρίου.

Σε απόσταση περίπου 500 μ. από την Ε.Ο. Πύργου-Κυπαρισσίας, στη δεξιά παρειά του χωματόδρομου που οδηγεί στην ακρόπολη, εντοπίστηκε και ανασκάφηκε μικρό τμήμα (περίπου 25 τ.μ.) ελληνιστικού νεκροταφείου. Στο ανώτατο στρώμα (σε βάθος 0,50 μ. από την επιφάνεια του εδάφους), αποκαλύφθηκε ένας εγχυτρισμός και μία ταφή σε ορθογώνιο λαξευτό τάφο, με ακτέριστους τους νεαρής ηλικίας νεκρούς. Σε βαθύτερο στρώμα (1 μ. περίπου κάτω από την επιφάνεια του εδάφους), βρέθηκαν πέντε ταφές ενηλίκων, από τις οποίες οι τρεις ήταν κτερισμένες. Οι νεκροί ήταν τοποθετημένοι σε λάκκους ανοιγμένους στο φυσικό αμμώδες έδαφος. Ιδιαίτερα ενδιαφέρουσα ήταν η ταφή ενός σκύλου δίπλα σε ενήλικα που πιθανώς υπήρξε το αφεντικό του.

Μετά το τέλος της ανασκαφής ακολούθησε καταγραφή των σημαντικότερων ευρημάτων και σχεδίασή τους, καθώς και κατηγοριοποίησή τους αναλόγως του σχήματός τους, με τη βοήθεια Η/Υ με την εφαρμογή excel.

Λέπρεο

Ακρόπολη

Οι εργασίες στην ακρόπολη του Λεπρέου άρχισαν με καθαρισμό και αποψίλωση της βλάστησης στο εσωτερικό των τειχών (20 Μαΐου έως 13 Ιουνίου 2003)[67]. Ακολούθησε η έρευνα της βορειοανατολικής πλευράς της οχύρωσης, όπου κατά το παρελθόν έτος είχε αποκαλυφθεί μεγάλος ορθογώνιος πύργος 1, χτισμένος με λιθόπλινθους, που εδράζεται σε ψηλή λίθινη υποθεμελίωση[68]. Η συνέχιση των εργασιών καθαρισμού νότια του βορειοανατολικού πύργου (πύργος 1) αποκάλυψε στο ύψος της υποθεμελίωσης στρώμα με πεσμένες κεράμους και όστρακα, καθώς και χάλκινα ελάσματα, χάντρες και λίγα νομίσματα πολύ φθαρμένα. Ο λεπτομερής καθαρισμός του τείχους, μήκ. 11,15 μ., που ενώνει τον πύργο 1 με το νοτιοανατολικό πύργο (πύργος 2), αποκάλυψε στο μέσον του μια πύλη, πλ. 2,20 μ., η οποία σε μια δεύτερη φάση λειτουργίας της ακρόπολης σφραγίστηκε με ορθογώνιες λιθοπλίνθους και καταργήθηκε. Στην εξωτερική βορειοδυτική γωνία του πύργου 2 αποκαλύφθηκε κυκλική κατασκευή, διαμ. 2,80 μ., χτισμένη με λίθους μικρού μεγέθους. Τα τοιχώματα της κατασκευής έχουν πλάτος 0,40 μ. περίπου. Εσωτερικά είναι γεμάτη με άτακτα πεσμένους λίθους πυρακτωμένους από την επίδραση φωτιάς, ενώ και οι παρειές του πύργου 2 έχουν δεχθεί την επίδραση της πυράς. Η κυκλική κατασκευή θα ερευνηθεί λεπτομερέστερα μελλοντικά.

Η ολοκλήρωση του καθαρισμού στην πλευρά αυτή της ακρόπολης επιτρέπει την ακριβή μέτρηση των διαστάσεων των δύο πύργων. Ο πύργος 1 έχει μήκος υποθεμελίωσης 12 στην ανατολική πλευρά, 17,35 στη βόρεια και 6,40 μ. στη νότια πλευρά, ενώ το μέγιστο σωζόμενο ύψος του πύργου είναι 2,70 και της υποθεμελίωσης 2,80 μ. Το μήκος της υποθεμελίωσης του πύργου 2 είναι στην ανατολική πλευρά 11,94 και στη βόρεια 6,40 μ., ενώ η νότια δεν έχει ακόμη αποκαλυφθεί πλήρως. Το μέγιστο σωζόμενο ύψος του πύργου 2 είναι 2,70 και της υποθεμελίωσής του 1,80 μ.

Κατά τη διάρκεια έρευνας στο εσωτερικό, δυτικά των δύο πύργων, αποκαλύφθηκε μετά την αφαίρεση της επιφανειακής επίχωσης πάχους 0,15-0,20 μ., μια μεγάλη ορθογώνια δεξαμενή ύδατος, μήκ. 11,90, πλ. βόρειας πλευράς 4,80 και νότιας πλευράς 6,35 μ. Το βάθος της δεξαμενής φθάνει τα 2,40 μ. από την επιφάνεια των τοιχωμάτων της, τα οποία φέρουν εσωτερικά παχύ υδραυλικό κονίαμα, όπως και το δάπεδό της. Αν και δεν ερευνήθηκε ολόκληρο το εσωτερικό της δεξαμενής, γεγονός που θα απαιτούσε πολύ χρόνο, διαπιστώθηκε ότι τα τοιχώματά της είχαν εξαιρετικά μεγάλο πλάτος, ώστε να συγκρατούν τις ωθήσεις του ύδατος. Συγκεκριμένα ο ανα-

67. Όλες οι εργασίες έγιναν με την επίβλεψη της συμβασιούχου αρχαιολόγου Στ. Γιαννούλη, υπό τη συνεχή εποπτεία και σύμφωνα με τις κατευθύνσεις της προϊσταμένης της Ζ΄ ΕΠΚΑ. Ουσιαστική υπήρξε η βοήθεια του αρχαιοφύλακα της περιοχής Ι. Αντωνόπουλου.

68. Βλ. παραπάνω, σ. 414-415.

τολικός τοίχος έχει πλάτος 1,20-1,30 και ο δυτικός 3 μ. με εσωτερικό γέμισμα από ανομοιογενείς λίθους. Η τομή που ανοίχθηκε στη βόρεια πλευρά της δεξαμενής έως το δάπεδό της, έδειξε ότι η επίχωσή της ήταν ενιαία, χωρίς στρωματογραφικές διαφορές και με ελάχιστα ευρήματα, μεταξύ των οποίων υπήρξαν λίγα χάλκινα ελάσματα και δύο νομίσματα. Στη νοτιοδυτική πλευρά της δεξαμενής αποκαλύφθηκε επίμηκες κτίσμα, διαστ. 13,50×6,30 μ., στο εσωτερικό του οποίου δημιουργούνται μικροί και στενοί χώροι άγνωστης χρήσης, η έρευνα των οποίων δεν ολοκληρώθηκε.

Μια τομή στο εσωτερικό της ακρόπολης σε μικρή απόσταση βόρεια του ναού της Δήμητρας, αποκάλυψε ημίεργο μονόλιθο κίονα λαξευμένο στο φυσικό βράχο. Παρόμοια κατασκευή εντοπίστηκε λίγο βορειότερα, γεγονός που αποδεικνύει ότι στο χώρο της ακρόπολης υπήρξε κατά την αρχαιότητα προσπάθεια λατόμευσης και επί τόπου επεξεργασίας οικοδομικού υλικού, χωρίς επιτυχία.

Εκτός από τις ανασκαφικές έρευνες, κατά την ίδια χρονική περίοδο ασχοληθήκαμε με τη διαμόρφωση του χώρου και τη δημιουργία διαδρομών για τους επισκέπτες, οι οποίες σε τρία σημεία διαμορφώθηκαν με πέτρινα σκαλοπάτια. Παράλληλα προβήκαμε στη διάνοιξη νέας πρόσβασης στην ακρόπολη, προς την ανατολική πλευρά των δύο αποκαλυφθέντων πύργων, ενώ χαράχθηκε ένας νέος δρόμος πλάτους 2,50 μ. που ακολουθώντας τη νότια πλευρά του πύργου 2 και περνώντας πάνω από ένα πεσμένο τμήμα του αρχαίου τείχους, καταλήγει στο εσωτερικό της ακρόπολης. Μια μεγάλη πληροφοριακή πινακίδα τοποθετήθηκε στη νέα είσοδο του αρχαιολογικού χώρου.

Οι εργασίες στην ακρόπολη του Λεπρέου τερματίστηκαν κατά τη χρονιά αυτή στις 19 Δεκεμβρίου.

Α λ ί φ ε ι ρ α

Ακρόπολη

Οι εργασίες στον αρχαιολογικό χώρο της Αλίφειρας διήρκεσαν από το Μάιο έως το Νοέμβριο του 2003[69]. Περιελάμβαναν λεπτομερείς καθαρισμούς και αποψιλώσεις σε ολόκληρη την έκταση της ακρόπολης, από το ναό του Ασκληπιού έως το ναό της Αθηνάς. Η βλάστηση ήταν οργιώδης με αποτέλεσμα να συγκεντρωθούν τεράστιοι σωροί κομμένων κλαδιών, που κάηκαν αργότερα. Μετά το πέρας του καθαρισμού άρχισε η διάνοιξη μονοπατιού πρόσβασης των επισκεπτών, το οποίο ξεκινά από τη βορειοδυτική κλιτύ της ακρόπολης, όπου υπάρχει διαμορφωμένος χώρος στάθμευσης οχημάτων. Το μονοπάτι, πλ. 2 μ., οριοθετήθηκε στις δύο πλευρές του με αργούς λίθους «φυτευτούς» στο έδαφος. Η οριοθετημένη διαδρομή των επισκεπτών, αφού περάσει από το Ασκληπιείο, συνεχίζεται με ανηφορική πορεία, ακολουθώντας την κλίση του εδάφους, και καταλήγει στο ναό της Αθηνάς, αφού διασχίσει ολόκληρη την ακρόπολη. Κατά τη διάρκεια των αποψιλώσεων γινόταν ταυτόχρονα και διευθέτηση των αρχιτεκτονικών μελών, που ήταν διάσπαρτα σε διάφορα σημεία του χώρου.

Μετά το τέλος των εργασιών τοποθετήθηκαν πληροφοριακές πινακίδες· μια γενική στην είσοδο της Ακροπόλεως και επί μέρους στα σημαντικότερα μνημεία (ναός Ασκληπιού, Οικία ιερέων, ναός της Αθηνάς, πύργος της «Βουβάλας»), καθώς και πινακίδες κατεύθυνσης των επισκεπτών.

Π λ α τ ι ά ν α

Ακρόπολη

Ταυτόχρονα με τις εργασίες ανάδειξης της ακρόπολης της Αλίφειρας, πραγματοποιήθηκαν οι καθαρισμοί και οι αποψιλώσεις στην ακρόπολη της Πλατιάνας[70]. Οι εκτεταμένοι καθαρισμοί σε όλη την έκταση της ακρόπολης αποκάλυψαν πλήθος κτιριακών λειψάνων[71] και διάσπαρτων αρχιτεκτονικών μελών. Σημαντικός υπήρξε ο εντοπισμός δύο δεξαμενών ύδατος, καθώς και ενός χώρου στη βόρεια πλευρά της οχύρωσης, όπου υπήρχε μεγάλος αριθμός οστράκων και εργαλείων, καθώς και μια αετωματική επιτύμβια λίθινη στήλη, διαστ. 0,63×0,35×0,08 μ., με πολύ φθαρμένη επιγραφή. Μετά το τέλος των καθαρισμών διαμορφώθηκε το μονοπάτι της διαδρομής των επισκεπτών, με τον ίδιο τρόπο όπως αυτό της Αλίφειρας. Το μονοπάτι αρχίζει από την περιοχή του αρχαίου θεάτρου, όπου υπάρχει πρόσβαση των επι-

69. Την εποπτεία των εργασιών είχε η συμβασιούχος αρχαιολόγος Μ. Ζαχαροπούλου, υπό τις οδηγίες της προϊσταμένης της Εφορείας. Το συντονισμό των εργατών ανέλαβε ο αρχαιοφύλακας της περιοχής Ν. Παπαγιώργος.

70. Την εποπτεία του έργου είχε και εδώ η συμβασιούχος αρχαιολόγος Μ. Ζαχαροπούλου, η οποία πέτυχε ώστε να προχωρούν και να εξελίσσονται ταυτόχρονα οι εργασίες στις δύο ακροπόλεις με πολύ ικανοποιητικούς ρυθμούς. Η συμβολή του αρχαιοφύλακα Ν. Παπαγιώργου ήταν και εδώ ουσιαστική.

71. Τα κτιριακά λείψανα καταγράφηκαν λεπτομερώς στο ημερολόγιο από την υπεύθυνη αρχαιολόγο Μ. Ζαχαροπούλου, η οποία και τα σημείωσε πρόχειρα στο υφιστάμενο παλαιό τοπογραφικό χάρτη του Mayers, στο έργο του «Kastro von Platiana».

σκεπτών, και διασχίζοντας την ακρόπολη σε όλο της το μήκος, καταλήγει στο ανατολικό της άκρο.

Μεγάλη πληροφοριακή πινακίδα τοποθετήθηκε στην είσοδο του χώρου, ενώ μικρότερες πινακίδες κατεύθυνσης τοποθετήθηκαν σε διάφορα σημεία της διαδρομής για να διευκολύνουν τους επισκέπτες.

Πρασιδάκι

Ναός της Αθηνάς

Οι εργασίες στο χώρο του δωρικού ναού της Αθηνάς περιορίστηκαν αυτό το έτος κυρίως στον καθαρισμό και την αποψίλωση του χώρου, ενώ έγιναν στερεωτικές επεμβάσεις μικρής κλίμακας στη νοτιοανατολική πλευρά της περίστασης, όπου είχε υποχωρήσει το χωμάτινο υπόστρωμα λόγω των βροχοπτώσεων[72]. Κατά τον καθαρισμό του σημείου αυτού, συνελέγησαν λίγα τμήματα χάλκινων ελασμάτων, καθώς και ένα καλά σωζόμενο χάλκινο έλασμα με έκτυπη μορφή Πήγασου. Στον ίδιο χώρο, κάτω από την κρηπίδα του ναού, αποκαλύφθηκε λίθινη επιφάνεια κατασκευασμένη από ανομοιογενείς ορθογώνιους λιθοπλίνθους, που ανήκουν πιθανότατα στην αρχαιότερη φάση του ναού.

Εξωτερικά του μνημείου, προς το μέσον περίπου της νότιας μακράς πλευράς του, ερευνήθηκε προσεκτικά ο χώρος όπου είχαν αποκαλυφθεί τα λείψανα δύο τοίχων από αργούς αμμόλιθους, που σχημάτιζαν γωνία. Η συλλεγείσα κεραμική χρονολογεί τα κτιριακά λείψανα στη ΜΕ περίοδο, γεγονός που αποδεικνύει χρήση του χώρου πριν από την ίδρυση του αρχαϊκού και στη συνέχεια του κλασικού ναού.

Κορυφή

Κάστρο Κουκουβίτσας

Στην ακρόπολη της Κορυφής ή Κάστρο Κουκουβίτσας έγιναν φέτος λεπτομερείς καθαρισμοί και αποψιλώσεις εντός και εκτός των τειχών, ενώ τοποθετήθηκε στη βορειοανατολική πλευρά του χώρου μεγάλη πληροφοριακή πινακίδα.

Παράλληλα, κατόπιν υποδείξεως του Δ. Λαλιώτη, κατοίκου Δ.Δ. Κορυφής, του Δήμου Ιαρδάνου, πραγματοποιήθηκε ανασκαφική έρευνα στη θέση Φούρνοι, σε μικρή απόσταση βορειοανατολικά της ακρόπολης, όπου υπήρχαν ορατά δύο κυκλικά κτίσματα, εντός πευκόφυτης δασικής έκτασης.

Η ανασκαφή αποκάλυψε ότι επρόκειτο για δύο κυκλικά ταφικά μνημεία διατεταγμένα στον ίδιο άξονα από Α.-Δ. και σε μικρή απόσταση μεταξύ τους[73].

Το ταφικό μνημείο Α αποτελείται από πέντε σειρές δόμων ορθογώνιων πωρόλιθων. Οι τέσσερις κατώτεροι δόμοι έχουν ορθογώνια διάταξη, σχηματίζοντας ένα σχεδόν τετράγωνο χώρο, διαστ. 3,70×3,80 μ. Η πέμπτη, ανώτερη, σειρά δόμων είναι κυκλική, μέγ. διαμ. 4,70-4,80 μ. Κατά την αφαίρεση των καστανών διαταραγμένων χωμάτων από το εσωτερικό του κτιρίου συνελέγησαν λιγοστά μελαμβαφή όστρακα και τμήματα αρχιτεκτονικών μελών από ασβεστόλιθο. Σε βάθος 2,50-2,72 μ. από την ανώτερη επιφάνεια του μνημείου, αποκαλύφθηκαν τμήματα ασβεστολιθικών τοίχων με κατεύθυνση Α.-Δ. (σωζ. ύψ. 0,20-0,80, μήκ. 0,50-1 και πλ. 0,20-0,50 μ.), που οριοθετούσαν τους νεκρικούς θαλάμους μέσα στους οποίους βρέθηκαν υπολείμματα οστών και ελάχιστα μελαμβαφή όστρακα.

Το ταφικό μνημείο Β βρίσκεται σε μικρή απόσταση ανατολικά του Α και συνδέεται με αυτό με καμαροσκέπαστο δρόμο, μήκ. 4 και πλ. 2 μ. Η κατασκευή του είναι παρόμοια με του προηγούμενου, αλλά είναι ολόκληρο κυκλικό με μέγιστη εξωτερική διάμετρο 5,70-5,80 μ. Σε βάθος 1,90 μ. από την ανώτερη επιφάνεια του κτίσματος αποκαλύφθηκε το δάπεδο, καθώς και ένα έδρανο, ύψ. 0,40 και πλ. 0,50 μ., που περιτρέχει εσωτερικά ολόκληρο το θάλαμο προσκολλημένο στα τοιχώματά του.

Κατά την αφαίρεση της επίχωσης από το χώρο εξωτερικά των δύο μνημείων, ήλθε στο φως πλήθος τμημάτων αρχιτεκτονικών μελών από ασβεστόλιθο, κυρίως τμήματα γείσων, σε πολλά από τα οποία ξεχωρίζουν γεισίποδες. Επίσης στην επιφάνεια ορισμένων αρχιτεκτονικών μελών που φέρουν παχύ υπόλευκο κονίαμα διακρίνονται ίχνη κυανού επιχρίσματος. Φαίνεται ότι κατά τη σύληση των ταφικών μνημείων απορρίφθηκαν εκτός των θαλάμων τα χώματα της επίχωσης, εντός των οποίων υπήρχαν τα τμήματα των ασβεστολιθικών αρχιτεκτονικών μελών που είχαν καταπέσει από την εσωτερική διακόσμηση των τάφων. Εξωτερικά των ταφικών μνημείων συνελέγησαν επίσης πολλά τμήματα μελαμβαφών αγγείων, τα περισσότερα από τα οποία ανήκουν σε υψίποδες κύλικες και κανθάρους «ηλειακού» τύπου, που χρονολογούνται στα τέλη του 4ου-αρχές του 3ου αι. π.Χ.

Βόρεια των δύο ταφικών μνημείων, σε μικρή απόσταση, αποκαλύφθηκε τμήμα του ταφικού περιβόλου απο-

72. Την εποπτεία των εργασιών είχε η συμβασιούχος αρχαιολόγος Στ. Γιαννούλη.

73. Την επίβλεψη της ανασκαφής είχε ο έκτακτος αρχαιολόγος Χρ. Λιάγκουρας.

τελούμενο από τοίχο κατασκευασμένο από ορθογώνιους πωρόλιθους, σωζ. μήκ. 12 μ., με κατεύθυνση Α.-Δ.

Αρχαία Φιγάλεια

Στο πλαίσιο της ανάδειξης του σημαντικού αρχαιολογικού χώρου της Φιγάλειας έγιναν πολύ εκτεταμένοι και λεπτομερείς καθαρισμοί σχεδόν σε ολόκληρο το μήκος του αρχαίου τείχους που περιβάλλει την αρχαία πόλη[74]. Η αποψίλωση από την οργιώδη βλάστηση υπήρξε ιδιαίτερα επίπονη και χρονοβόρα λόγω του απόκρημνου εδάφους σε πολλά σημεία, αλλά και της ιδιαίτερα πυκνής δασώδους και θαμνώδους βλάστησης. Το τείχος καθαρίστηκε σε μια πλατιά ζώνη εσωτερικά και εξωτερικά με αποτέλεσμα να είναι καλύτερα ορατό και να μπορεί να ακολουθείται η πορεία του.

Ταυτόχρονα καθαρίστηκαν και όλα τα αποκαλυφθέντα κατά τις πρόσφατες ανασκαφές μνημεία, όπως ο ναός της Αθηνάς και του Διός Σωτήρος στη θέση Κουρδουμπούλι και τα μνημειώδη ταφικά μνημεία ελληνιστικών χρόνων στη θέση Τρανή Πέτρα[75].

Παράλληλα έγινε πολύ εκτεταμένος καθαρισμός στο μνημειώδες κτίριο (πιθανώς ναός), που είναι ορατό πάνω στον ασφαλτόδρομο που οδηγεί από τη Φιγάλεια στο ναό του Επικουρίου Απόλλωνος στη θέση Περιβόλια. Το μνημείο είχε εντοπιστεί και μερικώς ερευνηθεί από τον F. Cooper το 1972 και 1977-1978, ο οποίος προέβη στη σχεδιαστική αποτύπωση και την αεροφωτογράφηση των ερειπίων[76].

ΝΟΜΟΣ ΜΕΣΣΗΝΙΑΣ

Κατά το έτος αυτό ασχοληθήκαμε εντατικά με την τακτοποίηση των αποθηκών της Δημοτικής Αγοράς Καλαμάτας, η οποία πρόκειται να λειτουργήσει ως αρχαιολογικό μουσείο όταν γίνει η οριστική παραλαβή του κτιρίου από τη Ζ΄ ΕΠΚΑ[77]. Από τις αποθήκες του Αρχαιολογικού Μουσείου Ολυμπίας μεταφέρθηκε και δεύτερη ομάδα αρχαίων στις αποθήκες της Δημοτικής Αγοράς Καλαμάτας. Συγκεκριμένα έγινε μεταφορά 261 κιβωτίων με αρχαία προερχόμενα από τις ανασκαφές των Νιχωρίων, Ακοβίτικων και Μάλθης.

Στις τρεις υπόγειες αποθήκες της Δημοτικής Αγοράς τοποθετήθηκαν μεταλλικά ράφια (dexion), στα οποία τοποθετήθηκαν τα κιβώτια των αρχαίων διευθετημένα κατά περιοχές. Επίσης, στις αποθήκες μεταφέρθηκαν και όλα τα έργα βυζαντινών-μεταβυζαντινών χρόνων, τα οποία φυλάσσονταν προσωρινά στο Μπενάκειο Μουσείο, έως ότου παραληφθούν από την αρμόδια 26η ΕΒΑ.

Έγινε έλεγχος των αρχαίων που φυλάσσονται στην αποθήκη της Εφορείας που στεγάζεται στο συγκρότημα των Μούρτζινων στην Καρδαμύλη και καταγράφηκαν όσα από τα αρχαία δεν είχαν αριθμούς καταγραφής.

Καθαρίστηκε το τμήμα του ψηφιδωτού δαπέδου που βρίσκεται ακόμη στη θέση του στο κτίριο της περιοχής Δεσύλλα[78].

Στο Πεταλίδι μεταφέρθηκαν από το αστυνομικό τμήμα, όπου φυλάσσονταν προσωρινά, τρεις μαρμάρινοι κίονες υστερορρωμαϊκών χρόνων και τοποθετήθηκαν στο απαλλοτριωμένο από την Υπηρεσία οικόπεδο της πόλης, πρώην ιδιοκτησίας Πανταζή.

Περιφράχθηκε η μυκηναϊκή νεκρόπολη των Ελληνικών Ανθείας, και τοποθετήθηκαν μεταλλικά προστατευτικά στέγαστρα στους περισσότερους από τους θαλαμωτούς τάφους. Στον ίδιο χώρο άρχισε ένα πρόγραμμα συντήρησης και αποκατάστασης των δρόμων των θαλαμωτών τάφων Ελληνικά 7 και 14 που λόγω των βροχοπτώσεων είχαν υποστεί μεγάλες φθορές. Το πρόγραμμα αυτό πρόκειται να επεκταθεί και στους άλλους τάφους της ίδιας συστάδας που παρουσιάζουν προβλήματα[79].

Περίφραξη τοποθετήθηκε και στο απαλλοτριωμένο από την Υπηρεσία οικόπεδο του θολωτού μυκηναϊκού τάφου στα Διόδια.

Μεθώνη Πυλίας

Στο δρόμο Πύλου-Μεθώνης, μετά τη διασταύρωση του καινούργιου χωριού και των Βαρακιών, στους πρόποδες της Ποδαρίνας, ερευνήθηκε δεξαμενή νερού, διαστ. 10×2μ. και βάθ. 2,50 μ., η οποία είναι λαξευμένη στο φυ-

74. Οι εργασίες έγιναν υπό την εποπτεία της προϊσταμένης της Εφορείας Ξ. Αραπογιάννη και με την πολύτιμη βοήθεια του αρχαιοφύλακα της περιοχής Δ. Πανταζή.

75. Ξ. Αραπογιάννη, *Έργον* 1996, σ. 41-47· 1997, σ. 43-49· 1998, σ. 51-53. *ΠΑΕ* 1996, σ. 129-137, πίν. 46-52· 1997, σ. 115-120, πίν. 66-68· 1998, σ. 127-128, πίν. 71-72. *ΑΔ* 51 (1996): Χρονικά, σ. 185-186· 52 (1997): Χρονικά, σ. 251· 53 (1998): Χρονικά, σ. 227.

76. F. Cooper, Topographical Notes from Southwest Arkadia, *AAA* V (1972), σ. 359-367. Η προοπτική της ολοκλήρωσης της ανασκαφής εκ μέρους της προϊσταμένης της Εφορείας Ξ. Αραπογιάννη θα αντιμετωπιστεί μετά το 2004, όταν θα έχουν πλέον ολοκληρωθεί τα έργα που εντάσσονται στην προετοιμασία των Ολυμπιακών Αγώνων 2004.

77. Όλες τις εργασίες της Ζ΄ ΕΠΚΑ στην Καλαμάτα, καθώς και τις σωστικές ανασκαφές στη Μεσσηνία, επέβλεψε με εξαιρετική εργατικότητα και υπευθυνότητα η συμβασιούχος αρχαιολόγος Ευ. Μαλαπάνη.

78. Για την Ανδανία, Ρωμαϊκό ψηφιδωτό Δεσύλλα, βλ. Π. Καββαδία, *ΠΑΕ* 1900, σ. 17.

79. Το πρόγραμμα συντήρησης των τάφων εκπονήθηκε από το σχεδιαστή και συντηρητή της Εφορείας Α. Θωμόπουλο και υλοποιήθηκε από τους εργατοτεχνίτες Θ. Θεοχάρη και Η. Τζώρτζη.

σικό βράχο. Στο εσωτερικό της είναι επιχρισμένη με παχύ υδραυλικό κονίαμα αλλά λόγω της απουσίας κινητών ευρημάτων η χρονολόγησή της είναι αδύνατη[80].

Πεταλίδι

Στο οικόπεδο Γ. Γρουσουζάκου διενεργήθηκαν δοκιμαστικές ανασκαφικές τομές, ύστερα από αίτηση του ιδίου για χορήγηση οικοδομικής άδειας.

Το ανωτέρω οικόπεδο βρίσκεται σε απόσταση 20 μ. περίπου, βορειοδυτικά του απαλλοτριωμένου και περιφραγμένου από την Υπηρεσία οικοπέδου πρώην ιδιοκτησίας Πανταζή, όπου υπάρχει κτίριο ρωμαϊκών χρόνων.

Οι τομές έφεραν στο φως τα λείψανα δύο τοίχων. Ο καλύτερα σωζόμενος τοίχος 1 βρίσκεται στη νοτιοανατολική πλευρά του οικοπέδου, έχει κατεύθυνση Β.-Ν. και αποκαλύφθηκε σε βάθος 0,78 μ. από την επιφάνεια του εδάφους. Το σωζόμενο μήκος του είναι 3, το πλάτος του 0,60 και το ύψος του 1,10 μ. Είναι χτισμένος με αργούς λίθους και κονίαμα, ενώ η υποθεμελίωσή του είναι από μικρότερους λίθους. Ο τοίχος 2 αποκαλύφθηκε σχεδόν επιφανειακά στη δυτική πλευρά του οικοπέδου και είναι χτισμένος από αργούς λίθους χωρίς συνδετικό υλικό. Οι σωζόμενες διαστάσεις του είναι: μήκ. 2,70 και πλ. 1,20 μ. Πιθανότατα ο τοίχος 2 είναι της σύγχρονης εποχής, ενώ ο τοίχος 1 μπορεί να χρονολογηθεί στους υστερορρωμαϊκούς χρόνους, όπως μαρτυρούν τα λιγοστά χονδροειδή όστρακα που συνελέγησαν. Βρέθηκαν επίσης θραύσματα γυαλιού, καθώς και ένα χάλκινο νόμισμα πολύ φθαρμένο, αδιάγνωστο (ΒΕ 13).

Πύλα Πυλίας

Ύστερα από υπόδειξη του Β. Κυριακόπουλου, κατοίκου Πύλας, ο οποίος μάλιστα παρέδωσε στην Εφορεία γραπτό ψευδόστομο αμφορέα (Π 6707) της ΥΕ ΙΙΙ περιόδου, διενεργήσαμε ανασκαφή στο αγρόκτημα του Ν. Καστόρα στην περιοχή της Πύλας, όπου υπάρχει θαλαμωτός μυκηναϊκός τάφος. Ο τάφος έχει προσανατολισμό Β.-Ν., με είσοδο προς Ν. Το μεγαλύτερο μέρος της νότιας πλευράς του μαζί με τη θύρα και την πρόσοψη έχει καταστραφεί κατά τη διάρκεια διαμορφώσεων που έγιναν προ 25ετίας στο αγρόκτημα.

Ο ταφικός θάλαμος έχει κάτοψη ελλειψοειδή ακανόνιστη με μέγιστη διάμετρο 3 και ελάχιστη 2 μ., ενώ το ύψος του τάφου είναι 1,72 μ. Η ξερολιθιά που έφραζε τη θύρα του τάφου είναι χτισμένη με άμορφους λίθους και σώζεται σε ύψος 0,90, μέγιστο πλάτος 0,75 και πάχος 0,60 μ. Η επίχωση στο θάλαμο είχε ύψος 1 μ. περίπου και ήταν διαταραγμένη. Στη νοτιοανατολική πλευρά του θαλάμου βρέθηκαν τρία αλάβαστρα (Π 6703-6705), τρεις κύλικες ακόσμητες (Π 6710-6712), ένα φλασκί με γραπτή διακόσμηση (Π 6708), μία υδρία (Π 6723) και ένα σφονδύλι από στεατίτη (Δ 6718). Στη βόρεια πλευρά του βρέθηκαν τρία κρανία, θραύσματα οστών και ένα αμφοροειδές αγγείο (Π 6714), ενώ στη νοτιοδυτική πλευρά του υπήρχε μία μόνωτη κύλικα με γωνιώδες περίγραμμα (Π 6709) και άλλη μία κύλικα ανεστραμμένη (Π 6713). Στο δυτικό τοίχωμα του θαλάμου βρέθηκε μικρό ψευδόστομο αγγείο (Π 6706). Εντοπίστηκαν επίσης όστρακα, αποσαθρωμένα οστά και λείψανα δύο κρανίων. Στο δάπεδο του θαλάμου υπήρχαν δύο λάκκοι. Ο μεγαλύτερος στη νοτιοδυτική πλευρά (διαστ. 0,80×0,60 και βάθ. 0,10 μ.), έχει σχήμα ωοειδές και προσανατολισμό Α.-Δ. Κατά τον καθαρισμό του συνελέγησαν λείψανα οστών, δύο κρανία, ένα κωνικό σφονδύλι από στεατίτη (Δ 6719) και αρκετές ψήφοι από φαγεντιανή και υαλόμαζα διαφόρων σχημάτων (Δ 6715-6717 και Δ 6720-6722). Ο δεύτερος λάκκος (διαστ. 0,30×0,35 και βάθ. 0,13 μ.) βρέθηκε στη βόρεια-βορειοανατολική πλευρά του θαλάμου και περιείχε μόνο μηριαία οστά και ένα κρανίο.

Ο θαλαμωτός τάφος πιθανώς ανήκει σε μια συστάδα μυκηναϊκών τάφων ανοιγμένων κατά μήκος της βόρειας πλευράς του ίδιου αγροκτήματος.

Νέδα

Στη θέση Καστράκι, σε απόσταση περίπου 3 χλμ. βορειοανατολικά του χωριού Νέδα του Δήμου Είρας, βρίσκεται σε χαμηλό έξαρμα του εδάφους στις υπώρειες του Λυκαίου όρους ο ναός του Πανός[81]. Στη θέση του ναού έχει οικοδομηθεί το σύγχρονο εκκλησάκι, του Αη Στράτηγου, ημιτελές, στο οποίο χρησιμοποιήθηκε άφθονο αρχαίο οικοδομικό υλικό. Στον περιβάλλοντα χώρο και σε μεγάλη έκταση υπάρχει πλήθος διάσπαρτων αρχαίων αρχιτεκτονικών μελών που προέρχονται από το αρχαίο μνημείο. Νότια του ναού στην ιδιοκτησία Βεργή υπάρχει τεράστιος αριθ-

80. Αφορμή για την έρευνα αυτή υπήρξε η πληροφορία, η οποία περιέχεται στο βιβλίο του Ι. Μπίρη, όπου η κατασκευή αυτή αναφέρεται ως θαλαμωτός μυκηναϊκός τάφος. Ι. Μπίρης. *Ένας δρόμος στο Νότο: Χώρα, Πύλος, Μεθώνη: το Βασίλειο του Νέστορα και ο Μοθών Λίθος*, Αθήνα 2000.

81. Περί των πρώτων ερευνών του ιερού του Πανός μεταξύ Κοινότητος Αγίου Σώστη και Νέδας (πρώην Μπέρεκλα), ν. Μεσσηνίας, βλ. Κ. Κουρουνιώτης, Ανασκαφή εν Κωτίλω, *ΑΕ* 1903, σ. 170.

μός επιφανειακών μελαμβαφών οστράκων, μερικά από τα οποία περισυνελέγησαν ενδεικτικά (ΒΕ 20).

Η Εφορεία προέβη φέτος στον καθαρισμό της θέσης από την πυκνή βλάστηση που κάλυπτε τα αρχαία, προκειμένου να προχωρήσει στο μέλλον σε λεπτομερέστερη έρευνα του χώρου.

ΠΑΡΑΔΟΣΕΙΣ - ΠΕΡΙΣΥΛΛΟΓΕΣ ΑΡΧΑΙΩΝ

Από το λιθόστρωτο μονοπάτι («καλντερίμι»), που οδηγεί στην ακρόπολη της Καρδαμύλης, συνελέγησαν επιφανειακά ακόσμητα και αδιάγνωστα όστρακα (ΒΕ 14).

Δύο τμήματα αρράβδωτων κιόνων, ένα κιονόκρανο και μία λιθόπλινθος, που προέρχονταν από το αρχαίο Λεύκτρο (σημ. Στούπα), μεταφέρθηκαν από την οικία του πρώην καθαριστή της Εφορείας στην Καρδαμύλη κ. Μπελόγιαννη, στο Μουσείο Καλαμάτας (ΒΕ 15).

Η Μ. Γεωργούτσου παρέδωσε στην Εφορεία μια βάση και σώμα χονδροειδούς αγγείου, πιθανώς ύστερων χρόνων, που συνέλεξε στην παραλία της Καρδαμύλης (ΒΕ 16).

Από τη θέση Τουμπετόραχη της Καρποφόρας, εντός της ιδιοκτησίας Βαλζή, όπου υπάρχει έξαρμα του εδάφους, συνελέγη τμήμα χειροποίητου πίθου από τραχύ πηλό (ΒΕ 17). Επίσης από την Καρποφόρα, θέση Ακόνες, εντός της ιδιοκτησίας Κυριακόπουλου, συνελέγη ακόσμητη λαβή πήλινου αγγείου (ΒΕ18).

Χονδροειδής κεραμική συνελέγη επιφανειακά από τη θέση Ντάπια στη Γιάλοβα Πύλου (ΒΕ21).

2004

Το έτος αυτό υπήρξε καθοριστικής σημασίας για τη Ζ΄ ΕΠΚΑ, δεδομένου ότι ολοκληρώθηκαν εγκαίρως όλα τα έργα που είχαμε αναλάβει στο πλαίσιο της διεξαγωγής των Ολυμπιακών αγώνων στη χώρα μας.

Τα τρία μουσεία της Ολυμπίας (Αρχαιολογικό, Ιστορίας των Ολυμπιακών Αγώνων της Αρχαιότητας και Ιστορίας των ανασκαφών της Ολυμπίας), καθώς και το νέο Αρχαιολογικό Μουσείο της Ήλιδος εγκαινιάστηκαν την ίδια μέρα στις 24 Μαρτίου 2004 και άνοιξαν τις πύλες τους στο κοινό[82].

Παράλληλα, ολοκληρώθηκαν πλήρως όλες οι εργασίες ανάδειξης και αξιοποίησης του αρχαιολογικού χώρου της Ολυμπίας, αλλά και του περιβάλλοντα χώρου του, όπου έγιναν διαμορφώσεις των κήπων στην περιοχή που παλαιότερα υπήρχε χώρος στάθμευσης των αυτοκινήτων των επισκεπτών. Επίσης συμπληρώθηκε το δίκτυο υποδομών (ΔΕΗ, ΟΤΕ, ΕΥΔΑΠ, αποχέτευση) τόσο των μουσείων όσο και των λειτουργικών κτιρίων της Εφορείας, καθώς και του ευρύτερου επισκέψιμου χώρου γενικότερα[83]. Επίσης στο πλαίσιο του έργου της Πυρασφάλειας-Πυροπροστασίας του αρχαιολογικού χώρου της Ολυμπίας, έγινε επισκευή του οικίσκου του αντλιοστασίου, καθώς και ηλεκτροδότησή του, ενώ πραγματοποιήθηκαν επισκευές στο δίκτυο, το οποίο είχε παρουσιάσει βλάβες.

Τα έργα της διαμόρφωσης των δύο χώρων στάθμευσης των οχημάτων ολοκληρώθηκαν, έτσι ώστε βόρεια από το Μουσείο της Ιστορίας των Ολυμπιακών Αγώνων να λειτουργεί χώρος αποβίβασης, ενώ στο χώρο δυτικά του αρχαιολογικού μουσείου οργανώθηκε ο χώρος επιβίβασης των επισκεπτών της Ολυμπίας.

Μετά την ολοκλήρωση των οικοδομικών εργασιών επισκευής και αποκατάστασης των κτιρίων ΣΠΑΠ Ι και ΙΙ, τα οποία απάρτιζαν το κτιριακό συγκρότημα του ξενοδοχείου που είχε ιδρυθεί στις αρχές του 20ού αιώνα στην Ολυμπία, το μεν κεντρικό κτίριο Ι μετατράπηκε σε συνεδριακό κέντρο, ενώ στο παραπλήσιο κτίριο ΙΙ, που υπήρξε η νεότερη πτέρυγα του ξενοδοχείου, εγκαταστάθηκαν τα γραφεία της Εφορείας[84]. Ο ελεύθερος χώρος που περιβάλλει τα κτίρια μετατράπηκε σε ένα θαυμάσιο κήπο, για τη δημιουργία του οποίου απαιτήθηκε η φύτευση πολλών θαμνοειδών φυτών και δένδρων και η επίστρωση χλοοτάπητα στα ειδικά διαμορφωμένα παρτέρια[85].

Εντός του ίδιου έτους ολοκληρώθηκε και η αποκατάσταση του ξενοδοχείου ΞΕΝΙΑ, το οποίο παραχωρήθηκε στο ΥΠΠΟ από τον ΕΟΤ. Στο κτίριο αυτό οργανώθηκαν

82. Τα εγκαίνια των μουσείων έγιναν από την αναπληρώτρια υπουργό Πολιτισμού Φ. Πάλλη-Πετραλιά, τον υφυπουργό Πολιτισμού Π. Ταούλη, ενώ παρέστη και ο γενικός γραμματέας του ΥΠΠΟ Χ. Ζαχόπουλος. Την εκδήλωση τίμησαν με την παρουσία τους ο πρώην υπουργός Πολιτισμού Ε. Βενιζέλος και η πρώην γενική γραμματέας του ΥΠΠΟ Λ. Μενδώνη, καθώς και βουλευτές, δήμαρχοι και εκπρόσωποι του πολιτικού και πνευματικού κόσμου του νομού Ηλείας.

83. Για την εγκατάσταση των δικτύων υποδομής σημαντική υπήρξε η συμβολή του συμβασιούχου διπλωματούχου εργοδηγού της Εφορείας Γ. Παναγόπουλου.

84. Το ξενοδοχείο ΣΠΑΠ υπήρξε το πρώτο ξενοδοχείο το οποίο χτίστηκε στην Ολυμπία, σε μικρή απόσταση δυτικά του Συγγρείου Μουσείου, στο λόφο Κόλλια. Σε συνδυασμό με την επέκταση της σιδηροδρομικής γραμμής έως την Ολυμπία, η ύπαρξη του πολυτελούς ξενοδοχείου, το οποίο φιλοξένησε μεγάλες προσωπικότητες της εποχής, συνέβαλε στη μεγάλη αύξηση της επισκεψιμότητας του αρχαιολογικού χώρου και του μουσείου. Αργότερα το κτίριο μεταβιβάστηκε στον ΕΟΤ από τον οποίο παραχωρήθηκε στο ΥΠΠΟ, για να εξυπηρετήσει πολιτιστικούς σκοπούς σχετιζόμενους με τα Ολυμπιακά ιδεώδη.

85. Η δημιουργία των κήπων έγινε σύμφωνα με τη φυτοτεχνική μελέτη που εκπόνησε η γεωπόνος Ο. Μπακιρτζή, κατόπιν στενής συνεργασίας της με την προϊσταμένη της Εφορείας.

και φιλοξενούνται τα εργαστήρια συντήρησης αρχαίων (εργαστήρια συντήρησης ψηφιδωτών, κεραμικής και μεταλλικών αντικειμένων), που λειτουργούν στο ισόγειο, ενώ στους δύο ορόφους υπάρχουν ξενώνες και οργανώθηκαν χώροι υποστήριξης της λειτουργίας της Εφορείας (μελετητήριο, φωτογραφικό εργαστήριο κτλ.). Η μεταφορά, ο εξοπλισμός και η οργάνωση των εργαστηρίων συντήρησης πραγματοποιήθηκε ταυτόχρονα με την εγκατάσταση της Εφορείας στα καινούργια γραφεία, ενώ τα λυόμενα κτίσματα, στα οποία στεγάζονταν προσωρινά οι παραπάνω λειτουργίες, απομακρύνθηκαν και ο χώρος τον οποίο καταλάμβαναν διαμορφώθηκε κατάλληλα, ώστε να είναι επισκέψιμος για το κοινό.

Παράλληλα, μετά την κατάργηση των λυόμενων αποθηκών, όπου είχαν φυλαχθεί προσωρινά τα αρχαία, οργανώθηκαν οι αποθήκες στα υπόγεια του αρχαιολογικού μουσείου και ολοκληρώθηκε η μεταφορά και τακτοποίηση των αρχαίων στους νέους αποθηκευτικούς χώρους. Επίσης έγινε η οργάνωση της νέας χαλκοθήκης, η οποία φιλοξενείται στην ανατολική πτέρυγα του μουσείου, εκεί όπου πρώτα στεγάζονταν τα γραφεία της Εφορείας. Η μεταφορά από τη λυόμενη αποθήκη όπου είχαν προσωρινά τακτοποιηθεί τα πολυάριθμα χάλκινα αρχαία ευρήματα της Ολυμπίας[86] και η υποδειγματική οργάνωση της νέας χαλκοθήκης έγινε σε μικρό χρονικό διάστημα και με τρόπο απολύτως ασφαλή, χωρίς να υπάρξει η παραμικρή φθορά των ευαίσθητων αντικειμένων. Στο χώρο της χαλκοθήκης εγκαταστάθηκε σύγχρονο μηχάνημα ρύθμισης της θερμοκρασίας και της υγρασίας, ώστε να εξασφαλιστούν σταθερές κλιματολογικές συνθήκες φύλαξης των αρχαίων για την καλύτερη διατήρηση και την αποτελεσματικότερη ασφάλειά τους.

Επίσης διαμορφώθηκαν οι κήποι που περιβάλλουν το αρχαιολογικό μουσείο, οι οποίοι είχαν πλήρως καταστραφεί λόγω της εγκατάστασης στο χώρο αυτό των εργοταξίων, που εκτελούσαν τα έργα στο κτίριο του μουσείου.

Κατά το ίδιο έτος συνεχίστηκε το ίδιο εντατικά με τα προηγούμενα έτη το πρόγραμμα της ανάδειξης των αρχαιολογικών χώρων της ευρύτερης περιοχής της Ολυμπίας, με καθαρισμούς και ανασκαφικές έρευνες στο Λέπρεο, την Πλατιάνα, τη Φιγάλεια, την Αλίφειρα, το Κάτω Σαμικό, το Πρασιδάκι, το Επιτάλιο, την Κορυφή και τη Σκιλλουντία. Εκτός από τις πληροφοριακές πινακίδες και τις πινακίδες σήμανσης, που τοποθετήθηκαν στους παραπάνω χώρους, τυπώθηκε και αρχαιολογικός χάρτης του νομού Ηλείας όπου σημειώνονται οι σημαντικότεροι αρχαιολογικοί χώροι[87].

Μια μεγάλη πινακίδα με τον αρχαιολογικό χάρτη του νομού Ηλείας τοποθετήθηκε και στον αρχαιολογικό χώρο της Ολυμπίας, προκειμένου να ενημερώνονται οι πολυπληθείς επισκέπτες για την ύπαρξη και άλλων αρχαιολογικών χώρων, που ενδεχομένως θα ήθελαν να επισκεφθούν.

Μεταφορά αρχαίων πραγματοποιήθηκε από τις αποθήκες της παλαιάς Αρχαιολογικής Συλλογής, στις αποθήκες του νέου Αρχαιολογικού Μουσείου της Ήλιδος. Μεταφέρθηκαν συνολικά 2.900 ξύλινα κιβώτια με αρχαία κεραμική, τμήματα ψηφιδωτών, λίθινα αρχιτεκτονικά μέλη, καθώς και πήλινοι ταφικοί πίθοι. Η ταξινόμηση και τακτοποίηση των αρχαίων στα ήδη εγκατεστημένα μεταλλικά ράφια των αποθηκών, προγραμματίζεται για το άμεσο μέλλον.

Στο πλαίσιο των περιοδικών αρχαιολογικών εκθέσεων που διοργανώθηκαν στο εσωτερικό και το εξωτερικό, η Εφορεία συμμετείχε με την αποστολή εκθεμάτων ως εξής[88]: α) Μεταφορά της έκθεσης «Μουσών δώρα. Μουσικοί και χορευτικοί απόηχοι από την αρχαία Ελλάδα» στο Μέγαρο Μουσικής Αθηνών (1/6-30/9/2004), β) «Αρχαία Ελλάδα. Θνητοί και αθάνατοι» στο Εθνικό Μουσείο της Κίνας στο Πεκίνο (20/7-20/11/2004) και μεταφορά της έκθεσης στο Museum of Qin Shi Huang's Terracotta Warriors and Horses, στο Σιάν (10/12/2004-1/3/2005), γ) «Μεγάλη Ελλάς. Ολυμπισμός και Αθλητισμός στην περιφέρεια του ελληνικού κόσμου» στο Μουσείο Κυκλαδικής Τέχνης (15/6-15/10/2004), και δ) «The World of Byzantium», Archäologishe Staatssammlung, Museum für Vor- und Frühgeschichte στο Μόναχο (Οκτώβριος 2004-Απρίλιος 2005).

ΝΟΜΟΣ ΗΛΕΙΑΣ

ΜΟΥΣΕΙΑΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ

Αρχαιολογικό Μουσείο Ολυμπίας

Το πρώτο τρίμηνο του έτους συνεχίστηκαν εντατικά οι εργασίες για την επανέκθεση του μουσείου, παράλληλα

86. Η συλλογή χαλκών αντικειμένων της Ολυμπίας, που αριθμεί περίπου 14.000 αρχαία έργα, θεωρείται από τις μεγαλύτερες του κόσμου.

87. Την επιμέλεια της σύνταξης του αρχαιολογικού χάρτη του νομού Ηλείας είχε η προϊσταμένη της Εφορείας Ξ. Αραπογιάννη σε συνεργασία με τον αρχιτέκτονα Σ. Αλευρίδη. Ο χάρτης αρχικά διανεμήθηκε δωρεάν από την Εφορεία. Στη συνέχεια το ΤΑΠΑ ανέλαβε την επανέκδοση και τη διάθεσή του από τα πωλητήρια της Ολυμπίας.

88. Τα λήμματα των καταλόγων, που αναφέρονται στα αρχαία που αποστάλθηκαν από την Εφορεία για να πλαισιώσουν τις περιοδικές εκθέσεις, συνέγραψε η υπογράφουσα.

με τις οικοδομικές εργασίες που εκτελούνταν στο κτίριο από την ανάδοχο εταιρεία (Πίν. 96 α).

Με εξαιρετικό ζήλο και πραγματική αυταπάρνηση εργάστηκαν νυχθημερόν για την προετοιμασία της έκθεσης οι συμβασιούχοι αρχαιολόγοι Ζ. Λεβεντούρη, Χρ. Σγουροπούλου, Στ. Γιαννούλη, Έ. Αγγελοπούλου, Χρ. Λιάγκουρας και J. Rambach, οι οποίοι είχαν άψογη και συνεχή εποικοδομητική συνεργασία με την προϊσταμένη της Εφορείας. Αποτέλεσμα αυτής της συνολικής άοκνης προσπάθειας υπήρξε η έγκαιρη ολοκλήρωση και παράδοση ενός άρτιου από κάθε άποψη έργου.

Στο διάστημα των τριών μηνών που παρεμβλήθηκαν έως την ημερομηνία των εγκαινίων του μουσείου (24 Μαρτίου 2004), έγινε η υλοποίηση της μουσειολογικής μελέτης που είχε ήδη συνταχθεί και εφαρμοστεί πιλοτικά σε πραγματικά ομοιώματα προθηκών με τα ίδια τα αρχαία αντικείμενα. Για την τεκμηρίωσή της εκπονήθηκαν σχέδια και έγιναν φωτογραφικές λήψεις[89]. Παράλληλα οριστικοποιήθηκε η μορφή και το περιεχόμενο του πληροφοριακού και του εποπτικού υλικού[90] και έγινε η μετάφραση των κειμένων στην αγγλική και τη γερμανική γλώσσα[91]. Η τοποθέτηση των αντικειμένων στις προθήκες με την παράλληλη συντήρησή τους πραγματοποιήθηκε στο διάστημα των τριών μηνών που προηγήθηκε των εγκαινίων[92], ενώ στο ίδιο διάστημα αφαιρέθηκαν οι ξύλινες προστατευτικές κατασκευές των γλυπτών στην αίθουσα των αετωμάτων (16/2/2004), τοποθετήθηκαν τα εφέδρανα στη βάση του αγάλματος του Ερμή του Πραξιτέλη (18/2/2004) και έγινε η επαναφορά και το στήσιμο του αγάλματος στην αίθουσά του (21/2/2004).

Μετά τα εγκαίνια της έκθεσης έγινε η τελική διευθέτηση των αρχαίων στο περιστύλιο του μουσείου, όπου στήθηκε και ο κορμός του κολοσσιαίου αγάλματος του Αυγούστου, που στο παρελθόν φιλοξενείτο στον προθάλαμο του Παλαιού Μουσείου («Σύγγρειον»)[93].

Κατά τη διάρκεια της διεξαγωγής των Ολυμπιακών αγώνων στην Αθήνα και του ενός αγωνίσματος (ρίψη σφαίρας) στο αρχαίο Στάδιο της Ολυμπίας, εκτέθηκαν στο αίθριο του αρχαιολογικού μουσείου έργα σύγχρονων γλυπτών. Συγκεκριμένα οι δύο καταξιωμένοι σύγχρονοι γλύπτες Α. Κοροβέση και Α. Πατσόγλου παραχώρησαν από τρία έργα τους, που είχαν ως θέμα το αθλητικό ιδεώδες και τα αγωνίσματα. Η έκθεση της σύγχρονης γλυπτικής έγινε με ενθουσιασμό δεκτή από τους χιλιάδες των επισκεπτών της Ολυμπίας.

Όλες οι φάσεις της μουσειολογικής-μουσειογραφικής μελέτης του μουσείου, αρχειοθετήθηκαν ηλεκτρονικά μετά το τέλος του έργου, ενώ τηρήθηκε και έντυπο αρχείο. Επίσης δημιουργήθηκε ηλεκτρονικό φωτογραφικό αρχείο όλων των εκθεμάτων του μουσείου (εντός και εκτός προθηκών) με αναγραφή του αριθμού ευρετηρίου εκάστου. Στο αρχείο αυτό καταχωρήθηκε και η εφαρμοσμένη έκδοση του εποπτικού-πληροφοριακού υλικού της έκθεσης, ενώ έγινε και η έντυπη αναπαραγωγή του[94].

Στις πλήρως αναμορφωμένες 12 εκθεσιακές αίθουσες του μουσείου[95] παρουσιάζεται η χρονολογική εξέλιξη του ιερού της Ολυμπίας από τους προϊστορικούς χρόνους έως τους τελευταίους χρόνους της λειτουργίας και της πλήρους εξαφάνισής του. Στόχος μας υπήρξε να γίνεται κατανοητή στον επισκέπτη η εξέλιξη της αρχαίας ελληνικής τέχνης μέσα από την αλληλουχία των χρονολογικών φάσεων. Η έκθεση ακολούθησε σε γενικές γραμμές τη φιλοσοφία της προϋπάρχουσας, ενώ ο αριθμός των αρχαίων εκθεμάτων αυξομειώθηκε ελάχιστα κατά ενότητες. Τρεις νέες εκθεσιακές ενότητες αναπτύχθηκαν στις αντίστοιχες αίθουσες: α) οι προϊστορικοί χρόνοι του ιερού (αίθουσα 1), β) το εργαστήριο του Φειδία και το χρυσελεφάντινο άγαλμα του Διός (αίθουσα 7), και γ) οι τελευταίοι χρόνοι της λειτουργίας του ιερού (αίθουσα 12). Η αίθουσα του αγάλματος του Ερμή του Πραξιτέλη κατεδαφίστηκε και ανακατασκευάστηκε σε μεγαλύτερες διαστάσεις. Στην οροφή τοποθετήθηκαν υαλοπετάσματα για την εισαγωγή φυσικού φωτισμού στην αίθουσα, ενώ στο δάπεδο κάτω από τη βάση του αγάλματος εγκαταστάθηκαν ειδικά

89. Πολύτιμοι συνεργάτες στην εργασία αυτή υπήρξαν η επίτιμος έφορος Έ. Σπαθάρη και ο αρχιτέκτων Α. Μανιουδάκης.

90. Η εξαιρετική παρουσίαση του εποπτικού υλικού έγινε από την γραφιστική εταιρεία PRINTALL, με την οποία η Εφορεία είχε άψογη, συνεχή συνεργασία.

91. Ο τελικός έλεγχος και οι διορθώσεις των ξενόγλωσσων κειμένων έγιναν από τον J. Rambach.

92. Εκτός από τους συντηρητές της Εφορείας Π. Καλπάκο, Γ. Δρε, Σ. Χριστόπουλο, Α. Μπούμπουκα και Π. Αλεξόπουλο, που εργάστηκαν για την προετοιμασία της έκθεσης εξαιρετικά σημαντική υπήρξε η βοήθεια των δύο συντηρητών Ι. Δαμίγου και Κ. Πανταζή που είχαν εγκαταστήσει το εργαστήριό τους στις αίθουσες του μουσείου και προετοίμασαν τα στηρίγματα και τις βάσεις των αρχαίων εκθεμάτων.

93. Την ευθύνη για το στήσιμο του αγάλματος του Αυγούστου ανέλαβε ο συντηρητής μαρμάρων της Εφορείας Π. Αλεξόπουλος, με τη διαρκή συνεργασία και υπό τις οδηγίες της προϊσταμένης του Ξ. Αραπογιάννη.

94. Την πραγματοποίηση του προγράμματος αυτού ανέλαβε η συμβασιούχος αρχαιολόγος της Εφορείας Ε. Αγγελοπούλου.

95. Οι θαυμάσιες νέες προθήκες του μουσείου σχεδιάστηκαν από τον αρχιτέκτονα Α. Καλλιγά, ο οποίος λαμβάνοντας υπόψη το εκθεσιακό πρόγραμμα αλλά και έχοντας πλήρη γνώση του προς έκθεση αρχαίου υλικού, είχε ως στόχο την πλήρη ενσωμάτωση των προθηκών στις αίθουσες, με τέτοιο τρόπο, ώστε να μην αποτελούν ξένο στοιχείο, που να αποσπά την προσοχή των επισκεπτών σε βάρος των αρχαίων.

εφέδρανα, τα οποία εξασφαλίζουν αντισεισμική προστασία στο μοναδικό γλυπτό.

Η αίθουσα 10 αφιερώθηκε εξ ολοκλήρου στο Νυμφαίο, ενώ η μία μακρά πλευρά της κατασκευάστηκε ελαφρώς καμπύλη, ώστε να προσομοιάζει προς την Εξέδρα του Ηρώδη του Αττικού. Στην ανατολική πλευρά της αίθουσας προστέθηκε ένα καθιστικό με υαλόφρακτα ανοίγματα, για την ανάπαυση των επισκεπτών.

Οι νέες προθήκες είναι συνεχόμενες, εντοιχισμένες κατά μήκος των τοίχων των αιθουσών, και έχουν κατασκευαστεί με αντιανακλαστικά κρύσταλλα, ειδικό εσωτερικό φωτισμό και μικροκλίμα[96]. Την έκθεση πλαισιώνει πλούσιο πληροφοριακό και εποπτικό υλικό, το οποίο έχει τοποθετηθεί τόσο στο εσωτερικό των προθηκών όσο και εκτός αυτών[97]. Τα σύντομα αλλά περιεκτικά κείμενα στο εσωτερικό των προθηκών συμπληρώνονται με σχεδιαστικές αναπαραστάσεις, αποτυπώσεις μνημείων, φωτογραφίες κτλ. Οι επίτοιχες πινακίδες, που συχνά έχουν τη μορφή μεγάλων πανώ, περιέχουν γενικά κείμενα, τα οποία εισάγουν τον επισκέπτη στην αντίστοιχη θεματική ενότητα και δίνουν την απαραίτητη πληροφόρηση για τα ιστορικά, κοινωνικοπολιτικά και αρχαιολογικά δεδομένα, που διαμορφώνουν αντίστοιχα την τέχνη κάθε εποχής.

Στον προθάλαμο τοποθετήθηκε η μεγάλη μακέτα του αρχαιολογικού χώρου της Ολυμπίας, ενώ προ της εισόδου στην πρώτη αίθουσα υπάρχει μεγάλη κατευθυντήρια πινακίδα με την κάτοψη του μουσείου που καθοδηγεί τους επισκέπτες στους χώρους.

Η πορεία των επισκεπτών ξεκινά από τα αριστερά στον εισερχόμενο, ο οποίος ακολουθώντας κυκλική πορεία εξέρχεται από τη δεξιά πλευρά του προθαλάμου.

Η αίθουσα 1 είναι αφιερωμένη στους προϊστορικούς χρόνους της Ολυμπίας και στις προθήκες 1-6 εκτίθενται ευρήματα που χρονολογούνται από την τελική νεολιθική έως την ΠΕ ΙΙΙ περίοδο (Πίν. 96 β).

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζουν τα ευρήματα από την ανασκαφή του μεγάλου τύμβου του Πελοπίου, που εκτίθενται για πρώτη φορά, καθώς και η κεραμική τύπου Cetina, που αποδεικνύει σχέσεις της Ολυμπίας με πολιτισμούς των Δαλματικών ακτών. Εντός των προθηκών υπάρχει πλούσιο εποπτικό και πληροφοριακό υλικό (χάρτες, κατόψεις, ανασκαφικές φωτογραφίες, σχέδια αντικειμένων κτλ.), που διευκολύνουν τον επισκέπτη στην πλήρη κατανόηση της ενότητας αυτής[98]. Στο κέντρο της αίθουσας έχει τοποθετηθεί η μακέτα του προϊστορικού τύμβου του Πελοπίου[99].

Στις προθήκες 7-13 εκτίθενται ευρήματα των μυκηναϊκών χρόνων από την περιοχή του αρχαιολογικού μουσείου[100].

Οι προθήκες 14-16, που καταλαμβάνουν τη δεξιά στον εξερχόμενο γωνία της αίθουσας, περιέχουν τα χάλκινα ασσυριακά ελάσματα του 8ου αι. π.Χ., μαζί με τις σχεδιαστικές αναπαραστάσεις τους. Τα εκθέματα αυτά εισάγουν τον επισκέπτη στην επόμενη εκθεσιακή ενότητα της αίθουσας 2.

Στην αίθουσα 2 εκτίθεται ένα μέρος από τα πολυάριθμα χάλκινα αναθήματα στο ιερό, που χρονολογούνται από τους πρωτογεωμετρικούς χρόνους έως την πρώιμη αρχαϊκή εποχή (Πίν. 96 γ). Αγαλματίδια, ειδώλια, τριποδικοί λέβητες, πόδια και λαβές λεβήτων, γρύπες, πτερωτές μορφές, ανάγλυφες χάλκινες διακοσμητικές ταινίες και εξαρτήματα σκευών φιλοξενούνται στις προθήκες 17-43 (Πίν. 97 α). Στην ίδια αίθουσα εκτίθενται αντιπροσωπευτικά δείγματα του πλούσιου οπλισμού (αμυντικού και επιθετικού), που βρέθηκε στην Ολυμπία. Οι προθήκες 44-46 περιέχουν ασπίδες και εξαρτήματά τους, καθώς και έναν εντυπωσιακό θώρακα (Μ 394) με εγχάρακτες μυθολογικές παραστάσεις. Στην απέναντι μεγάλη προθήκη, εκτίθενται ασπίδες και «επίσημα» ασπίδων, καθώς και ένα κράνος «ιλλυρικού» τύπου, ενώ στις προθήκες 47-48 υπάρχει μια συλλογή χάλκινων κνημίδων και εξαρτημάτων αμυντικού οπλισμού. Οι προθήκες 49-51 φιλοξενούν χάλκινα κράνη διαφόρων τύπων σύμφωνα με τη χρονολογική-τυπολογική τους εξέλιξη (Πίν. 97 β). Στο τέλος της αίθουσας δεσπόζει το πήλινο δισκοειδές ακρωτήριο από το ναό της Ήρας και η κολοσσιαία κεφαλή της Ήρας (?).

Η αίθουσα 3 (Πίν. 98 α) είναι αφιερωμένη στην υστεροαρχαϊκή περίοδο έως τους πρώιμους κλασικούς χρόνους και περιλαμβάνει επτά προθήκες. Στις προθήκες 52-54 παρουσιάζεται χαρακτηριστική κεραμική της εποχής, ενώ στις προθήκες 55-58 εκτίθενται χάλκινα ευρήματα, όπως αγγεία, σκεύη και εξαρτήματα σκευών, αγαλματί-

96. Η κατασκευή των μεταλλικών προθηκών έγινε από την ιταλική εταιρεία GOPPION.

97. Η επεξεργασία και παραγωγή του πληροφοριακού και εποπτικού υλικού έγινε από την εταιρεία PRINTALL της Α. Ιακωβίδου και του Α. Τσέντα.

98. Η επιλογή του εκθεσιακού υλικού, η επεξεργασία του εποπτικού και πληροφοριακού υλικού και η συγγραφή των πληροφοριακών κειμένων εντός και εκτός των προθηκών έγινε από τον J. Rambach., ο οποίος ως ανασκαφέας των προϊστορικών στρωμάτων της Ολυμπίας εκ μέρους του ΓΑΙ, είναι άριστος γνώστης της συγκεκριμένης χρονικής περιόδου.

99. Η μακέτα κατασκευάστηκε από το αρχιτεκτονικό γραφείο της Ε. Σκαλτσά, μετά από συνεχή συνεργασία και σύμφωνα με τις υποδείξεις του J. Rambach, ο οποίος παραχώρησε και το σύνολο των ανασκαφικών του σχεδίων για τη διευκόλυνση της μελέτης-σχεδίασης της μακέτας.

100. Βλ. παρακάτω, σ. 460-461.

δια, κοσμήματα, ανάγλυφα ελάσματα κτλ. Το βόρειο τοίχο της αίθουσας καταλαμβάνει η αποκατάσταση του τμήματος του θριγκού με το αέτωμα του θησαυρού των Μεγαρέων, ενώ στον ανατολικό τοίχο σε μεγάλη σύγχρονη μεταλλική κατασκευή που τοποθετήθηκε εκεί, εκτίθενται χαρακτηριστικά τμήματα πήλινων αρχιτεκτονικών μελών, από κτίρια αρχαϊκών κυρίως χρόνων. Στο μέσον της αίθουσας, πάνω σε βάθρο, εκτίθεται άγαλμα λιονταριού (Λ 3), που χρονολογείται στον πρώιμο 7ο αι. π.Χ.

Στην αίθουσα 4 φιλοξενούνται ευρήματα κλασικών χρόνων, από τα οποία ξεχωρίζουν τα μοναδικά έργα μεγάλης πηλοπλαστικής που παρουσιάζονται στις προθήκες 59-60 και 65-66, ενώ στις περίοπτες προθήκες 61 και 64 εκτίθενται η πήλινη κεφαλή Αθηνάς (Τ 6) και το περίφημο σύμπλεγμα του Δία με τον Γανυμήδη (Τ 2) αντίστοιχα. Το θαυμάσιο κορμό πολεμιστή (Τ 3) φιλοξενεί η περίοπτη προθήκη 69. Στην ίδια αίθουσα εκτίθενται σε περίοπτες προθήκες σημαντικά χάλκινα έργα, όπως στην προθήκη 62 το χάλκινο κέρατο και το αυτί από ένα άγαλμα ταύρου φυσικού μεγέθους (Μ 888), στην προθήκη 63 δύο κράνη (Μ 9 και Μ 844) με αναθηματικές επιγραφές του τυράννου των Συρακουσών Ιέρωνα, στην 67 ο πολιορκητικός κριός (Β 2360), στην 68 το περίφημο κράνος του Μιλτιάδη (Β 2600) και το περσικό κράνος (Β 5100) και τέλος στην προθήκη 70 το χάλκινο αναθηματικό αλογάκι (Β 1000). Τις τέσσερις επίτοιχες προθήκες 71-74, που καταλαμβάνουν την ανατολική πλευρά της αίθουσας, καταλαμβάνουν χάλκινα μικροευρήματα κλασικών χρόνων, όπου για πρώτη φορά εκτίθενται αντιπροσωπευτικά δείγματα χάλκινων βαρών που βρέθηκαν στην Ολυμπία και πολλά από αυτά φέρουν εγχάρακτο το όνομα του Διός.

Στην κεντρική αίθουσα 5 εκτίθενται με τον ίδιο τρόπο, χωρίς να επέλθει καμία αλλαγή στη θέση τους, τα γλυπτά των αετωματικών συνθέσεων του ναού του Διός (Πίν. 98 β). Η αίθουσα όμως αποκτά άλλη οροφή και εγκαθίσταται ειδικός τεχνικός φωτισμός, που αναδεικνύει με ακόμη καλύτερο τρόπο τα εξαίσια αριστουργήματα του αυστηρού ρυθμού. Επίσης αφαιρέθηκαν τα γύψινα τρίγλυφα, που είχαν τοποθετηθεί στην προηγούμενη έκθεση ως διαχωριστικά μεταξύ των ανάγλυφων μετοπών του ναού. Στο κέντρο της αίθουσας τοποθετήθηκαν μαρμάρινοι πάγκοι για την ανάπαυση των επισκεπτών, ενώ τα πληροφοριακά κείμενα τοποθετήθηκαν σε μαρμάρινες βάσεις μπροστά από τα αετώματα.

Στην αίθουσα 6, όπου εκτίθεται το άγαλμα της Νίκης του Παιωνίου, δεν έγιναν αλλαγές εκτός από την ανανέωση του γαλάζιου χρώματος των τοίχων, το οποίο είχε χρησιμοποιηθεί στην επανέκθεση του αγάλματος το 1994.

Στις επίτοιχες προθήκες που καταλαμβάνουν όλες τις πλευρές της νέας αίθουσας 7, η οποία είναι αφιερωμένη στον Φειδία και το δημιούργημά του το χρυσελεφάντινο άγαλμα του Διός, εκτίθενται αρχιτεκτονικά μέλη από το εργαστήριό του στις προθήκες 75-76, ενώ στην προθήκη 77 χαρακτηριστική κεραμική και το περίφημο κύπελλο (Π 3653), που ανήκε στο γλύπτη.

Με διδακτικό τρόπο εκτίθενται στις προθήκες 78-82 πήλινες μήτρες πτυχολογίας, ενώ στην προθήκη 83 υπάρχει μεγάλος αριθμός από τμήματα γυαλιού, που χρησιμοποιήθηκαν για την κατασκευή διάφορων διακοσμητικών στοιχείων του αγάλματος. Στην προθήκη 84 παρουσιάζονται χάλκινα και μολύβδινα εργαλεία που χρησιμοποιήθηκαν για την επεξεργασία των διάφορων υλικών του αγάλματος, ενώ η προθήκη 85 περιέχει οστέινα εργαλεία και ελαφαντοστέινα διακοσμητικά στοιχεία. Στο κέντρο της αίθουσας δεσπόζει μεγάλη εικόνα με τη φανταστική αναπαράσταση του αγάλματος του Διός και υπάρχει μακέτα του εργαστηρίου (Πίν. 98 γ).

Ένας πλατύς διάδρομος με ελαφρώς κεκλιμένο δάπεδο οδηγεί στην αίθουσα 8 του αγάλματος του Ερμή του Πραξιτέλη, η οποία ανακατασκευάστηκε εξ αρχής μεγαλύτερη και με γυάλινα πετάσματα στην οροφή, ώστε να εισέρχεται και φυσικός φωτισμός στην αίθουσα (Πίν. 99 α). Κάτω από το δάπεδο της αίθουσας, στο σημείο όπου είναι τοποθετημένο το άγαλμα, τοποθετήθηκε ειδικό πρωτοποριακό αντισεισμικό σύστημα με εφέδρανα, που επιτρέπει την κίνηση του δαπέδου προς τις τέσσερις κατευθύνσεις σε περίπτωση σεισμού.

Οι τρεις αίθουσες 9, 10 και 11 που καταλαμβάνουν την ανατολική πτέρυγα του μουσείου δημιουργήθηκαν μετά το διαχωρισμό σε τρία μέρη της αρχικής ενιαίας αίθουσας των ρωμαϊκών χρόνων.

Η αίθουσα 9 είναι αφιερωμένη στην υστεροκλασική και ελληνιστική περίοδο λειτουργίας του ιερού της Ολυμπίας (Πίν. 99 β). Στις επίτοιχες προθήκες 86-90 που βρίσκονται αριστερά στον εισερχόμενο στην αίθουσα παρουσιάζεται χαρακτηριστική κεραμική της εποχής. Εκατέρωθεν των προθηκών εκτίθενται τα αγάλματα μιας μαρμάρινης γυναικείας καθιστής μορφής (Λ 168) και ενός γυμνού, ανακεκλιμένου, νέου αντίστοιχα (Λ 106). Στην απέναντι πλευρά της αίθουσας, στις προθήκες 91-93 φιλοξενούνται πήλινα αρχιτεκτονικά μέλη από τη στοά της Ηχούς, καθώς και τμήματα μαρμάρινων αγαλμάτων και άλλα πήλινα και χάλκινα μικροευρήματα. Εκατέρωθεν των προθηκών έχουν τοποθετηθεί δύο κορινθιακά κιονόκρανα από τους ημικίονες του Φιλιππείου. Πάνω από τις προθήκες εκτίθεται η αποκαταστημένη πήλινη σίμη του Λεωνιδαίου.

Στην αίθουσα 10, που φιλοξενεί τα αγάλματα του Νυμφαίου, προστέθηκε στο μέσον περίπου του ανατολικού τοίχου ένα ημικυκλικό καθιστικό, ενώ ο απέναντι τοίχος έλαβε μια ελαφρώς καμπύλη μορφή, ώστε να θυμίζει τη μορφή του μνημείου (Πίν. 99 γ). Τα αγάλματα τοποθετήθηκαν κατά μήκος των τοίχων, ενώ πληροφο-

ριακό υλικό σχετικό με τον Ηρώδη Αττικό και το Νυμφαίο τοποθετήθηκε στους τοίχους του καθιστικού. Στο κέντρο της αίθουσας εκτίθεται ο μαρμάρινος ταύρος που υπήρξε ανάθημα της Ρήγιλλας στο ιερό του Διός. Ο ειδικός τεχνητός φωτισμός που τοποθετήθηκε στην αίθουσα υπήρξε ιδιαίτερα επιτυχής και ανέδειξε με εξαιρετικό τρόπο τα αγάλματα.

Η συνεχόμενη μικρότερη αίθουσα 11 φιλοξενεί πέντε αγάλματα ρωμαϊκών χρόνων, προερχόμενα από το Ηραίο και το Μητρώο.

Στην προηγούμενη έκθεση, η τελευταία αίθουσα 12 ήταν αφιερωμένη στους Ολυμπιακούς αγώνες και περιείχε ευρήματα σχετικά με την τέλεση των αγώνων στην Ολυμπία. Με την ταυτόχρονη ίδρυση του Μουσείου της Ιστορίας των Ολυμπιακών Αγώνων της Αρχαιότητας στην Ολυμπία, τα ευρήματα αυτά πλαισίωσαν τις θεματικές του ενότητες ενώ στην αίθουσα 12 φιλοξενήθηκαν ευρήματα από τους τελευταίους χρόνους της λειτουργίας του περίφημου ιερού έως την καταστροφή και την εγκατάλειψή του τον 4ο αι. μ.Χ.

Στις προθήκες 94-96, δεξιά στον εισερχόμενο στην αίθουσα, εκτίθενται σιδερένια εργαλεία και αντικείμενα καθημερινής χρήσης (κλειδιά, οβελοί, εξαρτήματα κτλ.), που βρέθηκαν στις ανασκαφές του χώρου (Πίν. 100 α).

Οι προθήκες 97-98 περιέχουν κυρίως αγγεία καθημερινής χρήσης που χρονολογούνται από τον 1ο αι. π.Χ. έως τον 4ο αι. μ.Χ. Στην προθήκη 99 παρουσιάζονται μερικά χαρακτηριστικά αρχιτεκτονικά μέλη από την πήλινη επένδυση στέγης κτιρίων των ρωμαϊκών χρόνων.

Στις προθήκες 100-103 φιλοξενούνται για πρώτη φορά ευρήματα από το ρωμαϊκό-υστερορρωμαϊκό νεκροταφείο του Φραγκονησίου Μιράκας, που βρίσκεται σε απόσταση 2 χλμ. περίπου ανατολικά της Ολυμπίας και στο οποίο είχαν ταφεί και αθλητές που είχαν αγωνιστεί στους Ολυμπιακούς αγώνες. Μεταξύ των αρχαίων αντικειμένων, τα οποία ήταν κτερίσματα των τάφων, ξεχωρίζουν παιδικά παιχνίδια, νευρόσπαστα, ευτελή κοσμήματα και άφθονη κεραμική. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει η μεγάλη συλλογή ακέραιων γυάλινων αγγείων από το παραπάνω νεκροταφείο, που εκτίθεται στις προθήκες 104-106 (Πίν. 100 β). Στην προθήκη 107 παρουσιάζονται μερικοί ακέραιοι λύχνοι ρωμαϊκών χρόνων από το παραπάνω νεκροταφείο με ανάγλυφες παραστάσεις στο δίσκο τους.

Οι δύο τελευταίες προθήκες 108-109 είναι αφιερωμένες στα τελευταία χρόνια της κατοίκησης και χρήσης του χώρου, όταν τον 5ο αι. μ.Χ. ανεγείρεται πάνω στα θεμέλια του εργαστηρίου του Φειδία μια παλαιοχριστιανική βασιλική και μια μικρή χριστιανική κοινότητα εγκαθίσταται πάνω στα ερείπια των κτιρίων του ιερού.

Με τη νέα του μορφή το κτίριο του μουσείου μετατράπηκε σε ένα ζωντανό οργανισμό με χώρους εξυπηρέτησης των επισκεπτών, αναψυκτήριο και πωλητήριο, στην ανατολική πτέρυγα, όπου προηγουμένως βρίσκονταν τα γραφεία και τα εργαστήρια συντήρησης της Εφορείας.

Μουσείο της Ιστορίας των Ολυμπιακών Αγώνων της Αρχαιότητας

Το πρώτο τρίμηνο του έτους πραγματοποιήθηκαν και ολοκληρώθηκαν οι εργασίες επανέκθεσης του μουσείου, οι οποίες βασίστηκαν στην εφαρμογή του εγκεκριμένου εκθεσιακού, μουσειολογικού και μουσειογραφικού προγράμματος[101].

Τα 443 αρχαία τέχνεργα που πλαισιώνουν την έκθεση φιλοξενούνται[102] στο Παλαιό Μουσείο της Ολυμπίας («Σύγγρειον»), που οικοδομήθηκε το 1885-1888.

Το υποδειγματικά ανακαινισμένο θαυμάσιο νεοκλασικό κτίριο αποτελείται από 12 εκθεσιακές αίθουσες, στις οποίες παρουσιάζονται οι θεματικές ενότητες που καλύπτουν τους αγώνες από την απαρχή και το μυθολογικό τους υπόβαθρο έως το απόγειο της δόξας τους. Στόχος της νέας έκθεσης υπήρξε η προβολή του Ολυμπιακού ιδεώδους μέσω των εκθεμάτων, με τέτοιο τρόπο που να πληροφορεί τον επισκέπτη εκπαιδεύοντάς τον ταυτόχρονα.

Η πορεία των επισκεπτών είναι κυκλική και αρχίζει από την πρώτη αίθουσα στα αριστερά του εισερχομένου, ενώ η είσοδος στην κεντρική αίθουσα γίνεται από την πίσω (βόρεια) πλευρά.

Στον προθάλαμο του μουσείου τοποθετήθηκαν οι μαρμάρινες προτομές των δύο μεγάλων Γερμανών επιστημόνων E. Kunze και W. Dörpfeld, που αφιέρωσαν μεγάλο μέρος της ζωής τους στην επιστημονική έρευνα της Ολυμπίας.

Μετά τα εγκαίνια στον προθάλαμο τοποθετήθηκαν τέσσερις μακέτες του αρχαιολογικού χώρου της Ολυμπίας με τις σημαντικότερες χρονολογικές οικοδομικές φάσεις του ιερού (αρχαϊκή περίοδος, κλασική περίοδος, ελληνιστικοί χρόνοι, ρωμαϊκοί χρόνοι)[103].

---

101. Το εκθεσιακό πρόγραμμα εκπονήθηκε με τη στενή συνεργασία της προϊσταμένης της Εφορείας και της επίτιμης εφόρου Αρχαιοτήτων Έ. Σπαθάρη, ενώ εφαρμόστηκε η μουσειογραφική μελέτη που εκπόνησε ο αρχιτέκτων Α. Μανιουδάκης. Πολύτιμη συνεργάτης υπήρξε η συμβασιούχος αρχαιολόγος της Εφορείας Μ. Τσουλάκου, ενώ στο στήσιμο της έκθεσης και τη συντήρηση των αρχαίων απασχολήθηκαν οι συντηρητές της Εφορείας Α. Βασιλάρας, Ι. Αλεξόπουλος, Γ. Δρες και Π. Αλεξόπουλος.

102. Για τον εμπλουτισμό της έκθεσης και την πλαισίωση των θεματικών ενοτήτων έγινε δανεισμός αρχαιοτήτων και από άλλα αρχαιολογικά μουσεία της επικράτειας.

103. Οι μακέτες υπήρξαν έργο του εξαίρετου τεχνίτη Π. Δημητριάδη, για την κατασκευή των οποίων συνεργάστηκε στενά τόσο με την Εφορεία όσο κυρίως με τον αρχιτέκτονα του ΓΑΙ Κ. Herrmann, ο οποίος

Η αίθουσα 1 περιλαμβάνει δύο θεματικές ενότητες. Η πρώτη είναι αφιερωμένη στην προϊστορία της άθλησης και πλαισιώνεται από ευρήματα μυκηναϊκών χρόνων με παραστάσεις αθλητικών δραστηριοτήτων (ταυροκαθάψια, αρματοδρομίες κτλ.). Η δεύτερη ενότητα είναι αφιερωμένη στο μυθικό ιδρυτή των αγώνων στην Ολυμπία, τον Ηρακλή. Εκτός από τον ακέφαλο μαρμάρινο κορμό του Ηρακλή (αριθ. 20) από τη Ναύπακτο, στις ανάλογες προθήκες υπάρχουν εκθέματα, κυρίως μελανόμορφα και ερυθρόμορφα αγγεία με παραστάσεις από τους άθλους του μυθικού ήρωα.

Στην επόμενη αίθουσα 2 η μία θεματική ενότητα δεξιά στον εισερχόμενο είναι αφιερωμένη στους αγώνες, όπως περιγράφονται στα ομηρικά έπη και απεικονίζονται στην τέχνη της γεωμετρικής εποχής και η άλλη, στην απέναντι πλευρά της αίθουσας, στη λατρεία του Διός στην Ολυμπία.

Η επόμενη αίθουσα 3, φιλοξενεί αρχαίο υλικό που σχετίζεται με την οργάνωση των αγώνων στην Ολυμπία. Στη μεγάλη προθήκη, που καταλαμβάνει την αριστερή για τον εισερχόμενο πλευρά της αίθουσας, εκτίθενται επιγραφές σε χάλκινα ελάσματα και πλάκες, που περιέχουν ονόματα ελλανοδικών και αθλητών, ενώ στον απέναντι τοίχο έχουν τοποθετηθεί λίθινες επιγραφές με αθλητικούς κανόνες κτλ.

Η συνεχόμενη αίθουσα 4, είναι αφιερωμένη στην προετοιμασία των αθλητών και πλαισιώνεται από ανάγλυφες επιτύμβιες στήλες με παραστάσεις αθλητών και γυμναστών, ενώ ξεχωρίζει η μεγάλη ανάγλυφη μαρμάρινη βάση από την Ακρόπολη (αριθ. 153) με παράσταση αποξυομένων αθλητών. Στη μεγάλη προθήκη που καταλαμβάνει την αριστερή πλευρά της αίθουσας εκτίθενται αγγεία με παραστάσεις αθλητών κατά τη διάρκεια της προπόνησής τους υπό την καθοδήγηση γυμναστών και παιδοτριβών, καθώς και αντικείμενα που χρησιμοποιούσαν οι αθλητές (στλεγγίδες, αρύβαλλοι, δίσκοι, αλτήρες κτλ.) (Πίν. 100 γ).

Στην τελευταία αίθουσα 5 της δυτικής πτέρυγας του μουσείου φιλοξενείται ενότητα αφιερωμένη στη συμμετοχή των γυναικών στους αγώνες και σε αθλητικές δραστηριότητες. Ιδιαίτερα σημαντικές είναι οι δύο αποσπασματικά σωζόμενες επιγραφές που προέρχονται από τις βάσεις των αγαλμάτων του Διαγόρα του Ρόδιου και του γιου του Δαμάγητου (αριθ. 205-206), που υπήρξαν φημισμένοι ολυμπονίκες της αρχαιότητας.

Η κεντρική αίθουσα 6 είναι αφιερωμένη στο πρόγραμμα των αγώνων και στα διάφορα αγωνίσματα (Πίν. 100 δ). Στις τέσσερις γωνίες της αίθουσας έχουν κατασκευαστεί οικίσκοι, όπου φιλοξενούνται εκθεσιακές θεματικές ενότητες που πλαισιώνονται από ανάλογα εκθέματα. Ο πρώτος οικίσκος δεξιά στον εισερχόμενο είναι αφιερωμένος στους Ολυμπιακούς αγώνες παίδων, ενώ στον αντίστοιχο οικίσκο της ίδιας πλευράς φιλοξενείται η ενότητα της δισκοβολίας, του άλματος και του ακοντισμού. Στον απέναντι οικίσκο της ανατολικής πλευράς της αίθουσας φιλοξενείται η ενότητα του δρόμου, ενώ στον αντίστοιχο οικίσκο της ίδιας πλευράς παρουσιάζεται ο οπλίτης δρόμος. Στις προθήκες που βρίσκονται στο κέντρο της αίθουσας εκτίθενται αρχαιότητες που σχετίζονται με τους ιππικούς αγώνες και τις αρματοδρομίες από τη μία πλευρά και με την πάλη, την πυγμή και το παγκράτιο, από την άλλη πλευρά. Επάνω στα έδρανα που περιτρέχουν τους πλευρικούς μακρούς τοίχους της αίθουσας έχουν τοποθετηθεί αγάλματα αθλητών και βάθρα αγαλμάτων, καθώς και ο περίφημος λίθος του Βύβωνα (αριθ. 302). Κεντρική δεσπόζουσα μορφή στην αίθουσα αυτή είναι το μαρμάρινο άγαλμα του Διός (αριθ. 208), προς τιμήν του οποίου τελούνταν οι αγώνες στην Ολυμπία.

Η αίθουσα 7 είναι αφιερωμένη στους νικητές των αγώνων και στην έννοια της νίκης. Χαρακτηριστικό είναι το ψηφιδωτό δάπεδο (αριθ. 324) από τη Λάρισα με παράσταση Νίκης που στεφανώνει Έρωτα-Αγώνα, καθώς και τα αποσπασματικά σωζόμενα πήλινα αγάλματα Νικών από την Ολυμπία.

Στη διπλανή αίθουσα 8 παρουσιάζονται ευρήματα που σχετίζονται με τη βράβευση και τα έπαθλα των νικητών, ενώ εντυπωσιακό είναι το δάπεδο της αίθουσας, το οποίο καταλαμβάνει ένα σύγχρονο αντίγραφο ψηφιδωτού από την Πάτρα (αριθ. 358), που απεικονίζει παραστάσεις αγώνων και βραβεύσεις νικητών, σε δύο ζώνες (Πίν. 100 ε).

Η αίθουσα 9 είναι αφιερωμένη στους απλούς θεατές των αγώνων και στα σκεύη καθημερινής χρήσης που χρησιμοποιούσαν κατά τη διάρκεια της παραμονής τους στην Ολυμπία.

Τα εκθέματα της συνεχόμενης αίθουσας 10 είναι κυρίως αγάλματα που σχετίζονται με τη ρωμαϊκή εποχή στην Ολυμπία, ενώ σε μία τραπεζόμορφη προθήκη εκτίθενται νομίσματα από διάφορες περιοχές της Ελλάδος με παραστάσεις αγωνισμάτων.

Οι επόμενες αίθουσες της ανατολικής πτέρυγας του μουσείου είναι αφιερωμένες στους άλλους Πανελλήνιους αγώνες και πλαισιώνονται με ευρήματα, τα οποία έχουν παραχωρηθεί από τα ανάλογα μουσεία. Στις αίθουσες 11 και 12 παρουσιάζονται τα Πύθια, τα Ίσθμια, τα Νέμεα και, τέλος, τα Παναθήναια, όπου εκτίθενται

έδωσε πολύτιμες συμβουλές και έκανε σημαντικότατες παρατηρήσεις σχετικά με την αρχιτεκτονική και τη χωροθέτηση των αρχαίων μνημείων στο ιερό τέμενος. Η συμβολή του Kl. Herrmann στην εκπόνηση και την κατασκευή των μακετών υπήρξε ανεκτίμητη.

τρεις εντυπωσιακοί Παναθηναϊκοί αμφορείς (αριθ. 441-443)[104] (Πίν. 100 στ).

Μουσείο της Ιστορίας των Ανασκαφών της Ολυμπίας

Η έκθεση στεγάζεται στο μικρό κτίριο παραπλεύρως του Παλαιού Μουσείου, το οποίο χρησίμευε ως «Εφορείο», δηλαδή χώρος κατοικίας των εφόρων Αρχαιοτήτων που υπηρέτησαν κατά καιρούς στην Ολυμπία (Πίν. 101 α).

Το Μουσείο αποτελείται από προθάλαμο και έναν ενιαίο εκθεσιακό χώρο που δημιουργήθηκε από την ενοποίηση των τριών δωματίων της πρώην οικίας.

Οι προθήκες της δεξιάς πλευράς της αίθουσας είναι επιτοίχιες, ενώ της αριστερής τραπεζοειδείς, τοποθετημένες κάτω από τα παράθυρα, ώστε να μην αλλοιώνεται η εσωτερική εικόνα του κτιρίου, στο οποίο διατηρήθηκε και το παλαιό τζάκι.

Στο Μουσείο παρουσιάζεται με εποπτικό και πληροφοριακό υλικό (έγγραφα, σχέδια, ημερολόγια ανασκαφών, φωτογραφίες, δημοσιεύματα εφημερίδων, προσωπικά αντικείμενα αρχαιολόγων κτλ.) η μακρά ιστορία των ανασκαφών της Ολυμπίας, που ξεκίνησαν το 1875 και συνεχίζονται έως σήμερα συμπληρώνοντας σχεδόν 130 χρόνια διαρκούς έρευνας[105].

Στον προθάλαμο, που είναι και χώρος υποδοχής των επισκεπτών, είναι τοποθετημένη η παλαιά μακέτα του αρχαιολογικού χώρου της Ολυμπίας και διατίθεται έντυπο πληροφοριακό υλικό για το μουσείο[106].

Η έκθεση στην κυρίως αίθουσα αναπτύσσεται χρονολογικά, αρχίζοντας από τα δεξιά στον εισερχόμενο, όπου υπάρχει πληροφοριακή πινακίδα που αναφέρεται στον εντοπισμό της Άλτεως από τους πρώτους περιηγητές και γίνεται μνεία των πρώτων ανασκαφικών ερευνών στο ναό του Διός από τη γαλλική αποστολή το 1827.

Οι επόμενες ενότητες παρουσιάζουν χρονολογικά τις ανασκαφικές περιόδους των γερμανικών ερευνών και τα μνημεία, όπως αποκαλύπτονταν σταδιακά στον ιερό χώρο. Από την έκθεση δεν λείπει η αναφορά στη συμμετοχή των Ελλήνων αρχαιολόγων που εργάστηκαν στην Ολυμπία από την έναρξη των ανασκαφών έως τις μέρες μας.

Αρχαιολογικό Μουσείο Ήλιδος

Ορισμένα από τα πλέον αντιπροσωπευτικά ευρήματα των περιορισμένων ανασκαφικών ερευνών που είχαν διεξαχθεί στην Ήλιδα, φιλοξενούνταν στην μοναδική αίθουσα της μικρής Αρχαιολογικής Συλλογής, το κτίριο της οποίας είχε χτιστεί στον αρχαιολογικό χώρο, νότια του αρχαίου θεάτρου.

Το πλήθος των ευρημάτων τα οποία παρέμεναν στις αποθήκες, επέβαλαν την ίδρυση ενός νέου Μουσείου, μέσω του οποίου θα προβαλλόταν ο σοβαρός ρόλος της Ήλιδος στην αρχαιότητα, ως διοργανώτριας πόλης των Ολυμπιακών αγώνων. Το νέο Μουσείο χτίστηκε στην ανατολική πλευρά του αρχαιολογικού χώρου, στις υπώρειες του λόφου του Αηγιάννη, όπου τοποθετείται η αρχαία ακρόπολη της Ήλιδος[107].

Ο εκθεσιακός χώρος αποτελείται από τρεις συνεχόμενες αίθουσες, ενώ στα υπόγεια υπάρχουν αποθήκες, εργαστήρια συντήρησης και μηχανοστάσια.

Στόχος της έκθεσης υπήρξε να παρουσιαστεί η ιστορία της αρχαίας Ήλιδος από τους προϊστορικούς χρόνους έως την υστερορρωμαϊκή περίοδο και στη συνέχεια η εγκατάλειψη και ερήμωση του χώρου[108].

Η πρώτη αίθουσα του Μουσείου είναι αφιερωμένη στους προϊστορικούς χρόνους κατοίκησης της Ήλιδος, καθώς και στα κτίρια, δημόσια και ιδιωτικά, των ιστορικών χρόνων.

Στη δεύτερη αίθουσα φιλοξενούνται ευρήματα που σχετίζονται με την καθημερινή ζωή των κατοίκων της αρχαίας Ήλιδος και με τις ενασχολήσεις τους, καθώς

104. Με την ευκαιρία των εγκαινίων των δύο μουσείων της Ολυμπίας εκτυπώθηκε καλαίσθητο ενημερωτικό φυλλάδιο, με τίτλο *Αρχαία Ολυμπία. Τα μουσεία*, τα κείμενα του οποίου συνέγραψαν η Ξ. Αραπογιάννη για το αρχαιολογικό Μουσείο και η Ε. Σπαθάρη για το Μουσείο της Ιστορίας των Ολυμπιακών Αγώνων της Αρχαιότητας.

105. Με την προετοιμασία της έκθεσης του Μουσείου ασχολήθηκε αρχικά η συμβασιούχος αρχαιολόγος Π. Γαλιατσάτου και στη συνέχεια η Ν. Γλαράκη, υπό την καθοδήγηση και τις οδηγίες της προϊσταμένης της Εφορείας. Και οι δύο αρχαιολόγοι εργάστηκαν με ιδιαίτερο ζήλο και μεγάλη εργατικότητα, γεγονός που συνέβαλε καθοριστικά στην επιτυχία της έκθεσης.

106. Για την έκθεση του Μουσείου εκτυπώθηκε καλαίσθητο φυλλάδιο, το οποίο επιμελήθηκε η προϊσταμένη της Εφορείας σε συνεργασία με την έκτακτη αρχαιολόγο Ν. Γλαράκη.

107. Η εξαιρετική αρχιτεκτονική μελέτη έγινε από το αρχιτεκτονικό γραφείο των Δ. και Α. Μπίρη, οι οποίοι είχαν συνεργαστεί στενά με την προϊσταμένη της Εφορείας Ξ. Αραπογιάννη και με τον επίτιμο έφορο και ανασκαφέα της αρχαίας Ήλιδος Ν. Γιαλούρη.

108. Το εγκεκριμένο εκθεσιακό πρόγραμμα εκπονήθηκε από την προϊσταμένη της Εφορείας, σε συνεργασία με το συμβασιούχο αρχαιολόγο Χρ. Ματζάνα, ενώ στην υλοποίηση του μουσειολογικού-μουσειογραφικού προγράμματος υπήρξε καθοριστική η συμμετοχή του γενικού διευθυντή Αρχαιοτήτων του ΥΠΠΟ Λ. Κολώνα. Η μελέτη-σχεδίαση των προθηκών έγινε από τον αρχιτέκτονα Α. Μανιουδάκη και η κατασκευή τους από την Εταιρεία της Ε. Πασίση ΑΕ.

και με το δημόσιο βίο, ενώ η τρίτη αίθουσα είναι αφιερωμένη στις λατρείες και στα ταφικά έθιμα.

Στο διάδρομο εκτίθενται λίθινα αρχιτεκτονικά μέλη και βάσεις αγαλμάτων και ανδριάντων, ενώ στο ανατολικό αίθριο τοποθετήθηκαν τα δύο ψηφιδωτά δάπεδα (Μούσες και άθλοι του Ηρακλή), που βρέθηκαν στις ανασκαφές της αρχαίας πόλης.

ΑΝΑΣΚΑΦΙΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ

Κάτω Σαμικό

Στη θέση Χονδροκάψαλο, κατά τη διάρκεια δοκιμαστικών ανασκαφικών τομών σε χώρο όπου επρόκειτο να εγκατασταθεί βάση κινητής τηλεφωνίας της vodafone, αποκαλύφθηκε καταστραμμένος και διαμελισμένος ταφικός πίθος, σωζ. διαστ.: ύψ. 0,55 και διάμ. 1,60 μ. Ο πίθος ήταν κάθετα τοποθετημένος στο έδαφος και στον πυθμένα του βρέθηκε χάλκινο μαχαιρίδιο.

Κλαδέος

Εντός του αγροκτήματος Α. Λιακόπουλου, στη θέση Κάμπος, αποκαλύφθηκε κατά τη διάρκεια άροσης, σε βάθος 0,30 μ. από την επιφάνεια του εδάφους, ένας κιβωτιόσχημος τάφος, μήκ. 2,20 και πλ. 0,95 μ. Ο τάφος ήταν κατασκευασμένος από μεγάλες κροκάλες και καλυπτήριες πλάκες από αμμόλιθο και περιείχε δύο ακτέριστες ταφές, με τα κρανία των νεκρών προς Δ.

Ανδραβίδα

Στον αύλειο χώρο του κλειστού γυμναστηρίου Ανδραβίδας-Λεχαινών, κατά την ανέγερση του οποίου προκλήθηκε μεγάλη καταστροφή αρχαίων[109], πραγματοποιήθηκαν φέτος ανασκαφικές ερευνητικές τομές για τον εντοπισμό τυχόν αρχαίων λειψάνων που διέφυγαν της καταστροφής. Οι έρευνες υπήρξαν άκαρπες, εκτός από το νοτιοανατολικό τμήμα του οικοπέδου, όπου σε βάθος μόλις 0,15 μ. από την επιφάνεια του εδάφους, εντοπίστηκαν τα υπολείμματα τυμβοειδούς εξάρματος, μέγ. διαμ. 4,30 μ., που οριοθετείται από κροκάλες μικρών διαστάσεων. Στο εσωτερικό του βρέθηκε μόνο ένα όστρακο που χρονολογείται στην ΠΕ περίοδο.

Παράλληλα συνεχίστηκε και φέτος η έρευνα των μπάζων που προέρχονται από την εκσκαφή των θεμελίων για την ανέγερση του κλειστού γυμναστηρίου. Ερευνήθηκαν τα χώματα που είχαν απορριφθεί στα οικόπεδα Κ. Χατζή και Ι. Καγκελάρη στο Δ.Δ. Ανδραβίδας. Από την έρευνα αυτή, κατά την οποία χρησιμοποιήθηκε εκσκαφικό μηχάνημα και εργάστηκαν επτά εργατοτεχνίτες υπό την επίβλεψη αρχαιολόγου της Εφορείας, συγκεντρώθηκε τεράστιος αριθμός οστράκων ΠΕ περιόδου, καθώς και λιγοστά όστρακα ύστερων χρόνων.

Αρχαία Ήλις

Οικόπεδο Ν. Νασόπουλου

Κατά τη διάρκεια διαπλάτυνσης και ασφαλτόστρωσης της οδού που συνδέει τον αρχαιολογικό χώρο με το νέο Αρχαιολογικό Μουσείο Ήλιδος, αποκαλύφθηκαν τα λείψανα ενός αρχαίου κτιρίου, καθώς και ένας μεγάλος πήλινος αγωγός.

Το κτίριο βρίσκεται στην ανατολική πλευρά του δρόμου, εντός της ιδιοκτησίας Ν. Νασόπουλου, και εμφανίστηκε σε μικρό βάθος από την επιφάνεια του εδάφους (0,50 μ. περίπου). Το κτίριο με προσανατολισμό Β.-Ν., είναι κατασκευασμένο από ορθογώνιους λίθους κογχυλιάτη και αποκαλύφθηκε σε μήκος 1,25, πλάτος 0,88 και ύψος τοίχων 0,15-1,10 μ. Από το εσωτερικό του, όπου δεν βρέθηκε δάπεδο, συνελέγη μεγάλος αριθμός οστράκων που χρονολογούνται στους κλασικούς χρόνους, καθώς και ένα χάλκινο αγαλματίδιο λαγού, ένα χάλκινο νόμισμα και ένα πήλινο ειδώλιο που απεικονίζει κατά πάσα πιθανότητα τον Πάνα.

Σε απόσταση 200 μ. περίπου νοτιότερα από το κτίριο, αποκαλύφθηκε στην ίδια πλευρά του δρόμου ένας πήλινος αγωγός εντός της ιδιοκτησίας Α. Αργυρόπουλου. Ο αγωγός, διαμ. 1,40, βρίσκεται σε βάθος 1,50 μ. περίπου, από την επιφάνεια του εδάφους και έχει κατεύθυνση Α.-Δ. Οι πήλινες κεραμίδες που τον αποτελούν είναι τοποθετημένες σε στρώμα από ποταμίσιες κροκάλες για μεγαλύτερη προστασία του. Το αποκαλυφθέν μήκος του είναι 9,50 μ. και είναι χαρακτηριστικό ότι βρίσκεται σε λειτουργία έως σήμερα μεταφέροντας νερό από άγνωστη θέση.

Οι εκσκαφικές εργασίες, που πραγματοποιήθηκαν σε μικρή απόσταση ανατολικά του κτιρίου της Αρχαιολογικής Συλλογής Ήλιδος, για την εγκατάσταση ενός λυόμενου σύγχρονου θεάτρου, έφεραν στο φως πυκνά λείψανα αρχαίων που χρονολογούνται από τους προϊστορικούς έως τους ελληνιστικούς χρόνους[110].

109. Βλ. παραπάνω, σ. 428.

110. Η ανασκαφή του νεκροταφείου των προϊστορικών χρόνων διενεργήθηκε από τον J. Rambach, ο οποίος έχει αναλάβει τη μελέτη και δημοσίευσή του, ενώ η ανασκαφική έρευνα των οικοδομικών λειψάνων

Συγκεκριμένα στο δυτικό πρανές του οικοπέδου αποκαλύφθηκε μια συστάδα 24 θαλαμωτών τάφων λαξευμένων στο μαλακό κιτρινωπό κιμηλόχωμα. Οι τάφοι περιείχαν πολλαπλές ταφές, που σύμφωνα με τα κτερίσματά τους χρονολογούνται στην ΠΕ περίοδο.

Σε μικρή απόσταση βορειοανατολικά από τους θαλαμωτούς τάφους 19 και 20, αποκαλύφθηκαν πέντε ημικατεστραμμένοι οξυπύθμενοι αμφορείς, που είχαν χρησιμοποιηθεί ως εγχυτρισμοί. Τα λιγοστά κτερίσματα και τα υπολείμματα των οστών που βρέθηκαν στους τρεις από τους αμφορείς, τους χρονολογούν στους ελληνιστικούς χρόνους.

Το ανατολικό τμήμα του ίδιου οικοπέδου καταλαμβάνει τμήμα ενός κτίσματος, το οποίο έχει προσανατολισμό Β.-Ν. Αποκαλύφθηκε η δυτική πλευρά του, ενώ φαίνεται ότι επεκτείνεται προς Α. εντός του όμορου αγροκτήματος, όπως δείχνουν οι εγκάρσιοι τοίχοι με κατεύθυνση Α.-Δ., που έχουν αποκαλυφθεί σε μήκος 4 μ. περίπου. Αποτελείται από δύο παράλληλους τοίχους, σχεδόν εφαπτόμενους, που αποκαλύφθηκαν σε μήκος 17 μ. και έχουν μέγιστο σωζόμενο ύψος 2 μ. Η τοιχοδομία τους είναι πολύ πρόχειρη, αποτελούμενη από αργούς λίθους χωρίς συνδετικό υλικό. Οι πέντε ορθογώνιες αβαθείς δεξαμενές, διαστ. 0,90×0,50 μ., που είναι κατασκευασμένες μέσα στον ένα από τους δύο παράλληλους τοίχους, σε απόσταση 0,55 μ. μεταξύ τους και με δάπεδα στρωμένα με κεράμους, πιθανότατα ανήκαν σε χώρο εργαστηρίου άγνωστης χρήσης.

Την άποψη αυτή ενισχύει η εύρεση δύο κλιβάνων στον ίδιο χώρο. Ο κλίβανος 1 βρέθηκε σε απόσταση 2,50 μ. από τη νοτιοδυτική γωνία του εργαστηρίου. Είναι κυκλικός, με διάμετρο 2,60, ενώ τα τοιχώματά του σώζονται σε ύψος 0,82 μ. Το δάπεδο και τα εσωτερικά του τοιχώματα είναι επιστρωμένα με τετράγωνες πήλινες πλάκες επιχρισμένες με λεπτό κονίαμα. Το στόμιο του κλιβάνου, πλ. 0,75 μ., βρίσκεται στην ανατολική πλευρά, ενώ μπροστά του υπάρχει λιθόστρωτο δάπεδο, μήκ. 1,30 μ. Στο εσωτερικό του βρέθηκαν πυρακτωμένες μάζες γυαλιού, ανάμεσα σε όστρακα, οστά ζώων, όστρεα, τμήματα πίθων και ένα τμήμα λίθινου αρχιτεκτονικού μέλους.

Από τον κλίβανο 2, που εντοπίστηκε στη νοτιοανατολική γωνία του εργαστηρίου, διατηρείται μόνο ένα τμήμα του πυθμένα, διαστ. 2×1,50 μ.

Στο νότιο τμήμα του οικοπέδου, σε απόσταση 0,90 μ. βορειοδυτικά από το θαλαμωτό τάφο 12, βρέθηκε ένας ακόμη προϊστορικός θαλαμωτός τάφος, διαστ. 1,90×1,20 και βάθ. 2,54 μ., με είσοδο στην ανατολική του πλευρά, που είχε χρησιμοποιηθεί σε μεταγενέστερους χρόνους ως αποθέτης (Ι). Στο εσωτερικό του βρέθηκε πλήθος οστών μεγαλόσωμων θηλαστικών ζώων και λιγοστά όστρακα ελληνιστικών χρόνων.

Ένας άλλος αποθέτης (ΙΙ), υπάρχει σε απόσταση 2,50 μ. νότια του θαλαμωτού τάφου 20. Στο εσωτερικό του, που ερευνήθηκε μέχρι βάθους 3,70 μ. είχαν απορριφθεί μεγάλα τμήματα πίθων, καλυπτήριες κεραμίδες τάφων, τμήματα αρχιτεκτονικών μελών από κογχυλιάτη λίθο, οστά ζώων και όστρακα διαφόρων χρονολογικών περιόδων. Ο αποθέτης φαίνεται να προχωρεί ακόμη σε βάθος, αλλά ο κίνδυνος κατάρρευσης των τοιχωμάτων του δεν επέτρεψε τη συνέχιση της έρευνας.

Υπολείμματα αποθέτη εντοπίστηκαν στη νοτιοανατολική πλευρά του οικοπέδου. Ο αποθέτης ΙΙΙ είχε καταστραφεί από το εκσκαφικό μηχάνημα που χρησιμοποιήθηκε κατά την έναρξη των εργασιών για την κατασκευή του σύγχρονου θεάτρου. Οι σωζόμενες διαστάσεις του είναι 1,30×1,40 μ. και από τα πυρακτωμένα μαύρα χώματα που υπήρχαν στο εσωτερικό του συνελέγη πλήθος κελύφων σαλιγκαριών, όστρεα, όστρακα, χάλκινα νομίσματα, τμήματα καμένου ξύλου και οστά ζώων και πτηνών.

Ανεμοχώρι

Σε αγροτικό δρόμο στη θέση Τσιρίμπασι Δ.Δ. Ανεμοχωρίου βρέθηκε ένας κιβωτιόσχημος τάφος με προσανατολισμό Β.-Ν. Ο τάφος, μήκ. 2,15, πλ. 0,82 και βάθ. 0,60 μ., αποτελείτο από τέσσερις πλάκες κογχυλιάτη λίθου, ενώ από το ίδιο υλικό ήταν κατασκευασμένη η καλυπτήρια πλάκα του. Το εσωτερικό του περιείχε δύο ακτέριστες ταφές, τοποθετημένες με τρόπο ώστε το κρανίο του ενός νεκρού να βρίσκεται στο βόρειο και του άλλου στο νότιο άκρο του τάφου.

Φιγάλεια

Κατά τις εργασίες λιθόστρωσης του δρόμου, που διέρχεται από το κέντρο του οικισμού της αρχαίας Φιγάλειας, εντοπίστηκαν σε δύο σημεία αρχαία λείψανα, η διερεύνηση των οποίων πραγματοποιήθηκε με σωστική ανασκαφή, η οποία διήρκεσε κατά το χρονικό διάστημα από 19-04-2004 έως 20-05-2004[111].

ελληνιστικών χρόνων έγινε από τη συμβασιούχο αρχαιολόγο της Εφορείας Ζ. Λεβεντούρη.

111. Η διενέργεια της ανασκαφής ανατέθηκε στη συμβασιούχο αρχαιολόγο της Εφορείας Χρ. Σγουροπούλου, η οποία την διεξήγαγε με εξαιρετική επιμέλεια και προσοχή. Η δημοσίευση των αποτελεσμάτων της ανασκαφής έγινε από την προϊσταμένη της Ζ΄ ΕΠΚΑ: Ξ. Αραπογιάννη, Οι ελληνιστικοί τάφοι της Φιγάλειας, *Ζ΄ Επιστημονική Συνάντηση για την Ελληνιστική Κεραμική, Πρακτικά, Αίγιο 4-9 Απριλίου*

Στο πρώτο σημείο, στην περιοχή νότια του σύγχρονου νεκροταφείου, διερευνήθηκε έκταση 47×4 μ. περίπου, όπου μετά τη διέλευση των εκσκαφικών μηχανημάτων, αποκαλύφθηκε η άνω επιφάνεια μονολιθικού αρχιτεκτονικού μέλους, μήκ. 3 μ., καθώς και άλλες οκτώ λιθόπλινθοι από τοπικό ασβεστόλιθο, κατά τον άξονα Α.-Δ., που φαίνεται ότι ανήκαν σε μεγάλο κτίριο.

Η ανασκαφική έρευνα που ακολούθησε, αποκάλυψε σε μικρό βάθος από την επιφάνεια του εδάφους δύο ταφικά μνημεία ελληνιστικών χρόνων, με προσανατολισμό ΝΑ.-ΒΔ., τα οποία συνεχίζονται κάτω από το λίθινο περίβολο του σύγχρονου νεκροταφείου (Πίν. 101 β).

Από το ταφικό μνημείο Β Ι, που βρίσκεται στα δυτικά, σώζεται ο κατώτερος δόμος αποτελούμενος από ορθογώνιους γωνιόλιθους με υποδοχές για συνδέσμους σχήματος Ζ και εσωτερικό πλάτος 3,20 μ. Στο εσωτερικό του σχηματίζονται τέσσερις ταφικές θήκες, που ορίζονται από ημικατεργασμένες ασβεστολιθικές πλάκες. Οι τάφοι υπήρξαν ολοκληρωτικά συλημένοι με αποτέλεσμα να συλλεγεί ελάχιστη κεραμική και λιγοστά χάλκινα ευρήματα.

Σε απόσταση 1,50 μ. περίπου προς Α., αποκαλύφθηκε το ταφικό μνημείο Β ΙΙ, το οποίο έχει τον ίδιο προσανατολισμό και όμοια κατασκευαστικά χαρακτηριστικά με το προηγούμενο, με τη διαφορά ότι οι τόρμοι των συνδέσμων είναι ορθογώνιοι. Στο εσωτερικό του, πλ. 3,30 μ., υπάρχουν επίσης τέσσερις παρόμοιες ταφικές θήκες, συλημένες. Συνελέγησαν μόνο λίγα μυροδοχεία και τμήματα λύχνων, τρία αργυρά νομίσματα και ελάχιστα μικροευρήματα.

Το δεύτερο σημείο όπου αποκαλύφθηκαν αρχαία λείψανα βρίσκεται στη δυτική είσοδο του οικισμού. Μετά τη διερεύνηση έκτασης 50×4 μ. περίπου, αποκαλύφθηκε σε μικρό βάθος από την επιφάνεια του δρόμου ταφικό μνημείο (Α), επιμελούς κατασκευής, σωζόμενο σε καλή κατάσταση (Πίν. 101 γ).

Ο προσανατολισμός του είναι από Β.-Ν. και έχει εσωτερικές διαστάσεις 3,30×2,80 μ. Ο σωζόμενος κατώτερος δόμος του είναι κατασκευασμένος από ασβεστολιθικούς γωνιόλιθους χωρίς συνδέσμους, ενώ ο βόρειος τοίχος του βρίσκεται σε επαφή με υπερκείμενο σύγχρονο λίθινο περίβολο. Στο εσωτερικό του αποκαλύφθηκαν συνολικά επτά ταφικές θήκες, πέντε στον άξονα Β.-Ν. και δύο στον άξονα Α.-Δ. Οι θήκες ορίζονται από μονολιθικές ασβεστολιθικές πλάκες, ενώ παρόμοιες ήταν και οι καλυπτήριες πλάκες, οι περισσότερες από τις οποίες ήταν σπασμένες. Οι τάφοι ήταν όλοι συλημένοι με αποτέλεσμα να έχουν απομείνει ελάχιστα από τα κτερίσματα, όπως ένας δίσκος χάλκινου πτυκτού κατόπτρου, δεκατέσσερα χρυσά φυλλάρια πιθανώς στεφανιού, λίγα μυροδοχεία, σκυφίδια, λύχνοι, τμήματα ανάγλυφων ελληνιστικών σκύφων, χάλκινα και αργυρά νομίσματα και άλλα μικροευρήματα. Περιμετρικά του ταφικού μνημείου αποκαλύφθηκε σε μεγάλη έκταση λιθόστρωτο που ανήκει σε αρχαίο δρόμο.

ΑΝΑΔΕΙΞΗ ΤΩΝ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΩΝ ΧΩΡΩΝ ΤΗΣ ΕΥΡΥΤΕΡΗΣ ΠΕΡΙΟΧΗΣ ΤΗΣ ΟΛΥΜΠΙΑΣ

Κάτω Σαμικό

Ακρόπολη

Οι εργασίες ανάδειξης της ακρόπολης στη θέση Ελληνικό του Κάτω Σαμικού συνεχίστηκαν και φέτος για τρίτη χρονιά και διήρκεσαν περίπου δύο μήνες (29/6-27/8/2004)[112]. Κατά το παραπάνω χρονικό διάστημα, εκτός από τον ετήσιο καθαρισμό των διαδρομών και την αποψίλωση του χώρου από τη βλάστηση, συνεχίστηκε η ανασκαφική έρευνα στα σημεία όπου υπήρχαν εμφανή αρχαία οικοδομικά λείψανα.

Στο στωικό οικοδόμημα ολοκληρώθηκε η αφαίρεση του στρώματος καταστροφής που κάλυπτε το δάπεδο του κτιρίου από πατημένο χώμα. Μικρής έκτασης ανασκαφή πραγματοποιήθηκε στο πρόσκτισμα που εφάπτεται στην ανατολική στενή πλευρά του στωικού οικοδομήματος, αλλά σε χαμηλότερο επίπεδο. Ο χώρος είναι διμερής και χωρίζεται σε δύο δωμάτια, βόρειο και νότιο, από έναν εγκάρσιο τοίχο κατεύθυνσης Α.-Δ. Στο νότιο δωμάτιο οι μικροί συγκοινωνούντες λάκκοι, λαξευμένοι στο φυσικό βράχο, η ορθογώνια κατασκευή, σαν τράπεζα, αποτελούμενη από τέσσερις επάλληλες στρώσεις κεράμων, μία πρόχειρα κατασκευασμένη λεκάνη με εσωτερικό κονίαμα, καθώς και ένα λίθινο τοιχάριο σε σχήμα ορθής γωνίας φανερώνουν τη λειτουργία κάποιου εργαστηρίου.

Κάτω από το στρώμα καταστροφής, που καλύπτει το χώρο, αποκαλύφθηκε το δάπεδο αποτελούμενο από σκληρό χώμα.

Ανασκαφικές εργασίες πραγματοποιήθηκαν και στο οικοδομικό συγκρότημα που περιβάλλει την καμαρο-

---

2005, Αθήνα 2011, σ. 91-106. Σημαντική, όπως πάντα, υπήρξε η βοήθεια του αρχαιοφύλακα της περιοχής Δ. Πανταζή σε όλη τη διάρκεια των ανασκαφικών εργασιών.

112. Υπεύθυνη του έργου ορίστηκε η συμβασιούχος αρχαιολόγος Ε. Αγγελοπούλου, η οποία εργάστηκε με ζήλο, σύμφωνα με τις οδηγίες της προϊσταμένης της. Αποτελεσματική υπήρξε η συνδρομή του αρχαιοφύλακα της περιοχής Γ. Κύζιλη.

σκέπαστη δεξαμενή που είναι ορατή στη βορειοανατολική πλαγιά της ακρόπολης[113]. Αποκαλύφθηκε ένα δίκτυο 17 τοίχων διαφορετικής τοιχοδομίας, που οριοθετούν τουλάχιστον 11 χώρους. Στο κέντρο αυτού του συγκροτήματος βρίσκεται η ορθογώνια καμαροσκέπαστη δεξαμενή, μήκ. 4,26, πλ. 2,65 και βάθ. 2 μ., κατασκευασμένη από οπτόπλινθους και ισχυρό συνδετικό κονίαμα. Ανατολικά και εφαπτόμενο στη δεξαμενή, αποκαλύφθηκε φρέαρ ελλειπτικής διατομής, μέγ. εσωτ. διαμ. 0,98 μ., το οποίο επικοινωνεί με τη δεξαμενή μέσω ενός οξυκόρυφου ανοίγματος, ύψ. 0,70, πλ. 0,60 και μήκ. 0,30 μ. Ανατολικά τους υπάρχει ένας ορθογώνιος χώρος, διαστ. 5,07×7,33 μ., με πήλινο δάπεδο, που προφανώς ήταν υπαίθριος. Κατά μήκος της δυτικής πλευράς του υπάρχει κτιστός πλατύς αγωγός που φαίνεται να καταλήγει στο φρέαρ. Βόρεια του υπαίθριου χώρου δημιουργείται μια αβαθής κυκλική δεξαμενή, επιχρισμένη εσωτερικά, διαμ. 3,50 μ. Ο ορθογώνιος υπαίθριος χώρος και η δεξαμενή περιβάλλονται στις τρεις πλευρές, εκτός της ανατολικής, με κιονοστοιχία, όπως δείχνουν οι βάσεις των κιόνων που διακρίνονται πάνω στο στυλοβάτη. Είναι χαρακτηριστικό ότι κατά τον καθαρισμό του εσωτερικού της κυκλικής δεξαμενής βρέθηκαν τμήματα αρχιτεκτονικών μελών, σφόνδυλοι κιόνων, και τμήματα δωρικών κιονοκράνων, τα οποία είχαν απορριφθεί εκεί σε κάποια μεταγενέστερη οικοδομική φάση του κτίσματος.

Η τοιχοδομία του κτιρίου και η τυπολογία των αρχιτεκτονικών μελών χρονολογεί το κτίριο γενικά στους ρωμαϊκούς χρόνους. Η συνέχιση της ανασκαφής και η μελέτη της συλλεγείσας κεραμικής θα δώσει ακριβέστερη χρονολόγηση του οικοδομήματος και θα συμβάλλει στην ταύτισή του.

Πλατιάνα

Ακρόπολη

Οι εργασίες διαμόρφωσης και καθαρισμού της τειχισμένης αρχαίας πόλης (Τυπανέαι ή Αίπυ) και της ακρόπολης, οι οποίες είχαν αρχίσει προ διετίας συνεχίστηκαν και φέτος κατά το χρονικό διάστημα 6/07-6/09/2004[114].

Ταυτόχρονα, ξεκίνησε φέτος περισσότερο συστηματικά η ανασκαφική έρευνα της θέσης και επικεντρώθηκε στα άνδηρα ΙΙΙ και IV[115], με σκοπό την καλύτερη αποκάλυψη και κατανόηση των ήδη ορατών οικοδομικών λειψάνων.

Άνδηρο ΙΙΙ

Κτίριο Α - κτίριο Α΄. Σε μεγάλο πλάτωμα στο ανατολικό τμήμα του ανδήρου ΙΙΙ, βορειοανατολικά της νεότερης μικρής εκκλησίας του Προφήτη Ηλία (ή Αγίας Ελένης), υπάρχουν ορατά τα λείψανα μεγάλου ορθογώνιου κτιρίου, συνολ. διαστ. 25 (Α.-Δ.)×12 μ. (Β.-Ν.). Στόχος της έρευνας είναι η καλύτερη αποκάλυψη των τοίχων του κτιρίου για την κατανόηση της κάτοψής του, καθώς και η διάνοιξη δύο δοκιμαστικών τομών στο εσωτερικό του για τη συλλογή στοιχείων σχετικών με τη χρήση και τη χρονολόγησή του.

Το κτίριο σώζεται σε ύψος ενός δόμου και είναι κατασκευασμένο από αμελώς κατεργασμένες ασβεστολιθικές λιθοπλίνθους. Το εσωτερικό του διαιρείται σε πέντε επιμήκεις ορθογώνιους χώρους με προσανατολισμό Β.-Ν. και πλάτος 5 μ., εκτός από το μεσαίο, που είναι στενότερος και χαρακτηρίζεται ως διάδρομος. Οι δύο χώροι Α και Β, που βρίσκονται δυτικά του διαδρόμου Γ, ονομάζονται συμβατικά «κτίριο Α», ενώ οι άλλοι δύο χώροι Δ και Ε, που βρίσκονται στα ανατολικά του ονομάζονται «κτίριο Α΄». Σε τομή που έγινε στο χώρο Α του κτιρίου Α αποκαλύφθηκε κιβωτιόσχημος τάφος με προσανατολισμό Α.-Δ. και μήκος 1,60 μ. (τάφος 1). Ο τάφος οριοθετείται από κάθετα τοποθετημένες ασβεστολιθικές πλάκες και καλύπτεται από οκτώ ακανόνιστες καλυπτήριες. Η ακτέριστη ταφή νεαρού ατόμου που βρέθηκε στο εσωτερικό του ανήκει κατά πάσα πιθανότητα στους χριστιανικούς χρόνους. Δύο μεγάλοι πίθοι που αποκαλύφθηκαν κατά χώραν μεταξύ των κτιρίων Α και Α΄ αποτελούν ένδειξη της οικιακής χρήσης του κτιρίου (Πίν. 101 δ). Τα ελάχιστα ευρήματα που προέκυψαν από την ανασκαφή του το χρονολογούν μάλλον στην ελληνιστική εποχή.

Δεξαμενή. Έξω από τη νοτιοανατολική γωνία του κτιρίου Α΄ υπάρχει μεγάλη κυκλοτερής δεξαμενή, λαξευμένη στο φυσικό βράχο με διάμετρο στομίου 1 μ. Η δεξαμενή, βάθ. 4,20 και μέγ. εσωτ. διαμ. στον πυθμένα 3,70 μ., είναι επιχρισμένη με ασβεστοκονίαμα και κουρασάνι. Κατά τη διάρκεια της ανασκαφής ανασύρθηκαν από το

113. Μέρος της επιφανειακής επίχωσης του χώρου είχε ήδη απομακρυνθεί το 2003 (βλ. παραπάνω, σ. 430-431).

114. Την ευθύνη των εργασιών είχε η συμβασιούχος αρχαιολόγος Χ. Σγουροπούλου, η οποία με μεθοδικότητα και αποτελεσματικότητα έφερε σε πέρας το εκτεταμένο ανασκαφικό έργο στο χώρο, με τη συνεχή συνεργασία της προϊσταμένης της Εφορείας. Στην ομαλή έκβαση των εργασιών συνέβαλε ουσιαστικά ο αρχαιοφύλακας της περιοχής Ν. Παπαγιώργος.

115. Σύμφωνα με τον τοπογραφικό χάρτη, τον οποίο εκπόνησε ο αρχιτέκτων Ε. Meyer κατά τη δεκαετία του 1950, ο χώρος της αρχαίας πόλης είναι οργανωμένος σε οκτώ βαθμιδωτά άνδηρα.

εσωτερικό της μεγάλοι ακατέργαστοι λίθοι, πολλοί από τους οποίους είχαν προσεκτικά πακτωθεί σε κοιλότητα που διαμορφώνεται στο δυτικό τοίχωμά της. Ανάμεσα στα χώματα και τους λίθους υπήρχαν επίσης κέραμοι, πήλινες πλάκες, και τμήματα ασβεστοκονιάματος, με τα οποία είχε μπαζωθεί η δεξαμενή, όταν έπαυσε πλέον να χρησιμοποιείται. Μεταξύ των απορριμμάτων βρέθηκε ένα τμήμα χεριού μαρμάρινου αγάλματος, μήκ. 0,30 μ. περίπου (ΟΜ 1α).

Κτίριο Γ. Στη βόρεια πλευρά του ανδήρου ΙΙΙ, δυτικά του κτιρίου Α-Α΄, διαμορφώνεται ένα πλάτωμα επίμηκες, στο οποίο είχαν εντοπιστεί κατά τις εργασίες του παρελθόντος έτους πολλά επιφανειακά όστρακα, καθώς και μία αετωματική λίθινη επιτύμβια στήλη. Η λεπτομερής ανασκαφική έρευνα του χώρου αποκάλυψε ένα κτίριο (κτίριο Γ΄), συνολ. διαστ. 19 (Α.-Δ.)×5,20 μ. (Β.-Ν.) (Πίν. 102 α).

Η νότια πλευρά του κτιρίου ορίζεται από το φυσικό βράχο που έχει λαξευθεί σε ύψος 1,50-2 μ. για το σκοπό αυτό. Το ανατολικό τμήμα του κτίσματος έχει μήκος 11 μ. και οριοθετείται στα ανατολικά από τοίχο με πλακοειδείς αργούς λίθους σε τρεις στρώσεις. Στο εσωτερικό του ως δάπεδο χρησιμεύει ο φυσικός βράχος με την ανώμαλη επιφάνειά του, χωρίς ιδιαίτερη διαμόρφωση. Περίπου στο μέσον του χώρου υπάρχει λαξευμένος λάκκος με στόμιο διαμέτρου 1 μ. και αντίστοιχο βάθος, η επίχωση του οποίου περιείχε άφθονη κεραμική και μερικά μικροευρήματα. Μία πρόχειρη κυκλοτερής κτιστή κατασκευή στο δυτικό τμήμα του κτίσματος και μία παρόμοια στην εσωτερική νοτιοδυτική του γωνία, σχετίζονται αναμφίβολα με τη λειτουργία του, πιθανότατα ως εργαστηρίου.

Το δυτικό τμήμα του κτιρίου Γ διακρίνεται σε δύο επιμέρους χώρους πλάτους 2,70 μ. ο καθένας. Ο φυσικός βράχος ήταν στρωμένος με αργιλόχωμα ως δάπεδο, πάνω στο οποίο βρέθηκε τμήμα πήλινης λεκάνης τοποθετημένης στη θέση της. Αξιοσημείωτη είναι η πληθώρα των οστράκων που προέκυψαν από την ανασκαφή του χώρου, μεταξύ των οποίων μεγάλος αριθμός τμημάτων ανάγλυφων ελληνιστικών σκύφων. Για τη χρήση του χώρου ως εργαστηρίου συνηγορούν και άλλα ευρήματα, όπως πήλινες μήτρες για την κατασκευή ειδωλίων, πολλές αγνύθες, τμήματα τριβείων, τριπτήρες, τμήμα μυλόπετρας και ένας σιδερένιος πέλεκυς.

Κτίριο Ε. Νότια του κτιρίου Γ, στο κεντρικό πλάτωμα του ανδήρου ΙΙΙ, είναι ορατά τα λείψανα κτιρίου με τοίχους από αμελώς κατεργασμένους γωνιόλιθους ντόπιου ασβεστόλιθου. Ανασκάφηκε τμήμα του εσωτερικού ενός από τους ορθογώνιους χώρους του, που έχει διαστάσεις 6,80 (Α.-Δ.)×4,50 μ. (Β.-Ν.). Σε επαφή με τον ανατολικό τοίχο αποκαλύπτονται πλάκες από ερυθρωπό λίθο, που σχηματίζουν δάπεδο σε β΄ χρήση. Προς τα δυτικά εντοπίστηκε συμπαγές στρώμα καταστροφής από κεράμους ορροφής λακωνικού τύπου. Πάνω από τους κεράμους συνελέγησαν πολλά τμήματα ασβεστοκονιάματος των τοίχων, που έπεσαν μετά την κατάρρευση της στέγης.

Άνδηρο IV

Δυτικά της νεότερης μικρής εκκλησίας του Αγίου Ηλία, ερευνήθηκε μια κατασκευή με τη μορφή τοίχου, μήκ. 5,70 και μέγ. πλ. 1,20 μ. Ο «τοίχος» αποτελείται από καλά κατεργασμένες λιθοπλίνθους διαφόρων μεγεθών και δεν φαίνεται να γωνιάζει στα δύο άκρα του. Η απουσία επίσης υποθεμελίωσης οδηγεί στην υπόθεση ότι δεν πρόκειται για τοίχο κτιρίου αλλά για άλλου είδους κατασκευή, πιθανώς μεγάλη βάση. Στο νότιο άκρο της κατασκευής αυτής εντοπίστηκε και ανασκάφηκε μικρός κιβωτιόσχημος τάφος (τάφος 2), μήκ. 0,80 μ., με προσανατολισμό ΝΔ.-ΒΑ. Στο εσωτερικό του περιείχε ακτέριστη ταφή νηπίου χριστιανικών χρόνων.

Κτίριο Β. Σε πλάτωμα που διαμορφώνεται στο νότιο τμήμα του ανδήρου IV, δυτικά της εκκλησίας του Αγίου Ηλία, ανασκάφηκε μικρό τετράγωνο κτίριο, πλευράς 3,40 μ., που σώζει το στερεοβάτη και τον υπερκείμενο στυλοβάτη του (Πίν. 102 β). Για να διαμορφωθεί ο στερεοβάτης έχει λαξευθεί κατάλληλα ο φυσικός βράχος, ενώ στα κενά έχουν προστεθεί μικροί γωνιασμένοι λίθοι. Ο στυλοβάτης έχει ιδιαίτερα επιμελημένη τοιχοποιία αποτελούμενη από λιθοπλίνθους ντόπιου ασβεστόλιθου, χωρίς συνδέσμους που σώζουν τεκτονικούς αγκώνες στο εσωτερικό μέτωπό τους. Στις τρεις σωζόμενες γωνίες υπάρχουν τόρμοι για την προσαρμογή κιόνων, εκ των οποίων αυτός της βορειοδυτικής γωνίας σώζει τη μολυβδοχόηση και την αντίστοιχη αύλακα. Πέρα από τους γωνιακούς κίονες, το κτίριο θα πρέπει να έφερε από έναν κίονα και στο μέσον της κάθε πλευράς, όπου παρατηρείται άπεργο κυκλικού σχήματος. Στην επιφανειακή επίχωση και στο πρανές νότια του κτιρίου βρέθηκαν δύο μεγάλα τμήματα αρράβδωτων κιόνων τα οποία ανήκαν στο κτίριο και στήθηκαν στο βόρειο τοίχο του.

Η ανασκαφή στο εσωτερικό του τετράγωνου κτιρίου αποκάλυψε το φυσικό βράχο που έχει λαξευθεί κατάλληλα για να αποτελέσει το δάπεδο. Τα ευρήματα υπήρξαν ιδιαιτέρως πενιχρά, εκτός από μερικά τμήματα ανάγλυφων ελληνιστικών σκύφων που βοηθούν στη χρονολόγηση του κτιρίου, το οποίο θα πρέπει να είχε δημόσιο χαρακτήρα.

Κτίριο Δ. Βόρεια και σχεδόν σε επαφή με το κτίριο Β, αποκαλύφθηκε άλλο κτίριο, σε ψηλότερο επίπεδο, ο ανατολικός τοίχος του οποίου ορίζεται από ορθοστάτες, ενώ στο μέσον του νότιου τοίχου του υπάρχει επιμελώς κατεργασμένο κατώφλι, μέσω του οποίου γινόταν η επικοινωνία με το κτίριο Β. Ο βόρειος τοίχος του σώζεται

σε ύψος τριών δόμων και αποτελείται από μεγάλους γωνιόλιθους με ενδιάμεσες μικρότερες πλακοειδείς πέτρες. Ο δυτικός τοίχος του κτιρίου φέρει στο άνω μέρος αργούς λίθους, ενώ από κάτω αδροδουλεμένους γωνιόλιθους, που σώζουν σε ένα τμήμα το επίχρισμά τους διατηρημένο σε καλή κατάσταση. Η ανασκαφή του κτιρίου αυτού δεν ολοκληρώθηκε πλήρως.

Λέπρεο

Ακρόπολη

Συνεχίστηκαν για τρίτη χρονιά φέτος οι εργασίες ανάδειξης του αρχαιολογικού χώρου της ακρόπολης του Λεπρέου, οι οποίες διήρκεσαν κατά το χρονικό διάστημα από 14/06 έως 12/07/2004[116].

Μετά το λεπτομερή καθαρισμό και την αποψίλωση του επισκέψιμου αρχαιολογικού χώρου, πραγματοποιήθηκε ανασκαφική έρευνα σε τρία σημεία, όπου υπήρχαν ορατά λείψανα αρχαίων κτισμάτων.

Στη βορειοανατολική πλευρά της ακρόπολης, όπου έχει αποκαλυφθεί η κεντρική πύλη του τείχους[117], προχώρησε σε βάθος η ανασκαφική έρευνα μικρού πυργίσκου, που βρίσκεται ενσωματωμένος στο βόρειο από τους δύο πύργους (πύργος 1), σε μια μεταγενέστερη οικοδομική φάση του τείχους. Ο πυργίσκος, αποκαλ. ύψ. 2,20 μ., ερευνήθηκε εσωτερικά σε βάθος 0,65 μ., όπου εμφανίστηκαν δύο τοιχάρια πρόχειρης κατασκευής, που σχηματίζουν γωνία.

Στο εσωτερικό της ακρόπολης, σε μικρή απόσταση ανατολικά του τείχους, ερευνήθηκαν δύο κτίσματα.

Το ένα κτίσμα είναι κυκλικό, διαμ. 7,60-8 και σωζ. ύψ. 2 μ. περίπου, κατασκευασμένο αμελώς από μικρούς ασβεστόλιθους. Στη νότια πλευρά του υπάρχει είσοδος, πλ. 1,70 μ., ενώ τα τοιχώματά του έχουν πάχος 1,60-1,70 μ. Τόσο τα κατασκευαστικά χαρακτηριστικά όσο και τα καταφανέστατα ίχνη φωτιάς και το στρώμα τέφρας, πάχ. 0,30 μ., στο εσωτερικό του, μαρτυρούν ότι πρόκειται για κλίβανο νεότερων χρόνων. Ευρήματα από την έρευνα του κλιβάνου δεν υπήρξαν, εκτός από μια χάλκινη αρχαϊκή περόνη που βρέθηκε στο εξωτερικό του και προφανώς δεν σχετίζεται με αυτόν.

Σε απόσταση λίγων μόλις μέτρων βόρεια του κλιβάνου ερευνήθηκε ένα επίμηκες κτίριο, σε κακή κατάσταση διατήρησης[118]. Το κτίριο, με προσανατολισμό Α.-Δ., έχει μήκος 28 και πλάτος 6 μ. Είναι κατασκευασμένο από σχεδόν ορθογώνιες ασβεστολιθικές λιθοπλίνθους. Το ανατολικό τμήμα του έχει θεμελιωθεί στο φυσικό βράχο και σώζεται σε ύψος 0,55 μ., ενώ από το δυτικό τμήμα του δεν σώζεται παρά η τελευταία σειρά του θεμελίου. Τρεις εγκάρσιοι τοίχοι χωρίζουν το οικοδόμημα σε τέσσερις ανισομεγέθεις χώρους, ενώ και άλλα μεταγενέστερα ημικατεστραμμένα τοιχάρια εντοπίστηκαν στο εσωτερικό του. Ο πρώτος από Α. χώρος έχει τοίχους από ορθογώνιους πωρόλιθους, που ανήκουν σε μια μεταγενέστερη οικοδομική φάση του κτιρίου, στην οποία ανήκει και το τμήμα μικρού πώρινου δωρικού κιονοκράνου, που βρέθηκε στο εσωτερικό του.

Από την ανασκαφή στο εσωτερικό του κτιρίου συνελέγησαν χάλκινα ελάσματα, μία χάνδρα από ορεία κρύσταλλο, πολύ θραυσμένα και αποκρουσμένα θραύσματα πήλινων ειδωλίων και ένα χάλκινο νόμισμα Ήλιδος (β΄ μισό 4ου αι. π.Χ.). Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει το τμήμα πήλινης σίμης με υδρορροή λεοντοκεφαλή, που αποτελεί ένδειξη ότι το κτίριο αυτό είχε δημόσιο χαρακτήρα (πιθανώς ναός).

Αν και η επίχωση του κτιρίου έχει πλήρως αφαιρεθεί και ερευνηθεί, θα ήταν σκόπιμο να συνεχιστεί η έρευνα στον άμεσα περιβάλλοντα χώρο του, προκειμένου να συλλεγούν στοιχεία για την ταύτιση και τη σαφέστερη χρονολόγησή του.

Η ανασκαφή προβλέπεται να συνεχιστεί το επόμενο έτος.

Πρασιδάκι

Ναός της Αθηνάς

Φέτος πραγματοποιήθηκαν λεπτομερείς καθαρισμοί στο ναό και στον περιβάλλοντα χώρο του, ενώ, προκειμένου να υπάρξει αποτελεσματικότερη προστασία των χωμάτινων πρανών της περίστασης, τα οποία είχαν αρχίσει να καταρρέουν, κατασκευάστηκαν περιμετρικά ξύλινα τοιχία αντιστήριξης. Στο μικρό στέγαστρο που κατασκευάστηκε στη νοτιοανατολική γωνία της περίφραξης, τακτοποιήθηκαν μέσα σε ξύλινα κιβώτια όλα τα πήλινα κεραμίδια που συνελέγησαν κατά τη διάρκεια της ανασκαφής και προέρχονταν από τη στέγη του ναού.

116. Ως υπεύθυνη των εργασιών στην ακρόπολη του Λεπρέου ορίστηκε η συμβασιούχος αρχαιολόγος Στ. Γιαννούλη, η οποία με εξαιρετική εργατικότητα και επιμέλεια επόπτευσε το ανασκαφικό έργο σε συνεχή συνεργασία με την προϊσταμένη της Εφορείας. Σημαντική στην ομαλή έκβαση των εργασιών υπήρξε η συμβολή του αρχαιοφύλακα της περιοχής Ι. Αντωνόπουλου.

117. Βλ. παραπάνω, σ. 414-415, 431-432.

118. Ανασκαφικές τομές περιμετρικά του κτιρίου αυτού είχαν διενεργηθεί και στο παρελθόν, βλ. Ξ. Αραπογιάννη, *ΑΔ* 52 (1997): Χρονικά, σ. 251-253.

Επίσης, στην είσοδο της περίφραξης τοποθετήθηκε πληροφοριακή πινακίδα για το ναό.

Κορυφή

Κάστρο Κουκουβίτσας

Συνεχίστηκε φέτος η έρευνα των κτιριακών λειψάνων μυκηναϊκών χρόνων που είχαν αποκαλυφθεί το 2002[119]. Αποκαλύφθηκαν δύο όμοροι, σχεδόν τετράγωνοι χώροι εφαπτόμενοι μεταξύ τους, εντός των οποίων υπήρχε άφθονη χρηστική κεραμική, γεγονός που μαρτυρεί ότι επρόκειτο για κατοικία, η οποία χρησιμοποιήθηκε κατά την μυκηναϊκή εποχή (Πίν. 102 γ). Ο λεπτομερής καθαρισμός του χώρου γύρω από το κτίριο απέδειξε ότι αυτό επεκτείνεται προς Ν., όπου αποκαλύφθηκε επιμήκης χώρος εφαπτόμενος στους δύο προηγούμενους. Η έρευνα του χώρου αυτού δεν ολοκληρώθηκε και πιθανώς να συνεχιστεί σε μελλοντικές ανασκαφικές περιόδους.

Σε δοκιμαστικές τομές που διενεργήθηκαν στην ανατολική πλευρά της ακρόπολης, στο σημείο από όπου γίνεται σήμερα η ομαλή πρόσβαση στο χώρο από την πλευρά του αγροτικού χωματόδρομου, αποκαλύφθηκαν πυκνότατα λείψανα τοίχων, που ανήκαν σε κτίρια, ίσως κατοικίες, ελληνιστικών χρόνων (Πίν. 102 δ).

Επαναλήφθηκαν και φέτος οι λεπτομερείς καθαρισμοί στους αρχαιολογικούς χώρους της Σκιλλουντίας, της Φιγάλειας, του Επιταλίου και της Αλίφειρας.

ΠΑΡΑΔΟΣΕΙΣ - ΠΕΡΙΣΥΛΛΟΓΕΣ ΑΡΧΑΙΩΝ

Αρχαία Ολυμπία

Η Ο. Μπακιρτζή βρήκε κατά τη διάρκεια των εργασιών δενδροφύτευσης στα βόρεια του Μουσείου της Ιστορίας των Ολυμπιακών Αγώνων της Αρχαιότητας, ένα χάλκινο έλασμα (ΒΕ 1130), το οποίο παρέδωσε στην Εφορεία.

Ανδραβίδα

Κατά τη διάρκεια σκαπτικών εργασιών στο πλαίσιο υλοποίησης του έργου «Βιολογικός καθαρισμός Ανδραβίδας» περισυνελέγησαν αδιάγνωστα όστρακα (ΒΕ 1138), ενώ ο Ε. Παπαδάτος βρήκε και παρέδωσε στην Εφορεία έναν αμφορέα και ένα λίθινο ιγδίο βυζαντινών χρόνων (ΒΕ 1131, 1137).

Μακρίσια

Από τη θέση Κανιά ο Κ. Σπηλιόπουλος συνέλεξε και παρέδωσε στην Εφορεία το κάτω άκρο λίθινου ποδιού αγάλματος ζώου (ίσως αλόγου) (ΒΕ 1133, Λ 1867).

Κάμενα

Ο Γ. Πλατανίτης βρήκε στο αγρόκτημά του λίθινο εργαλείο (ΒΕ 1134, Λ 1866), το οποίο μας παρέδωσε.

Αλφειούσα - Επιτάλιο

Στην κοίτη του Αλφειού ποταμού, μεταξύ του Δ.Δ. Αλφειούσας και Επιταλίου, ο Ξ. Γαβρίλης βρήκε και μας παρέδωσε ένα χάλκινο κράνος (ΒΕ 1135, Μ 3095) και μια χάλκινη φιάλη (ΒΕ 1136, Μ 3096).

Στρέφι

Ο Δ. Ντένης συνέλεξε από την κοίτη του Αλφειού ποταμού δύο χάλκινα κράνη (Μ 3093 και Μ 3094), τα οποία παρέδωσε στην Εφορεία.

Ρουπάκι

Ο Ι. Σούλης, ενεργώντας για λογαριασμό τρίτων, τα ονόματα των οποίων δεν θέλησε να αποκαλύψει, παρέδωσε στην Εφορεία ένα σύνολο αρχαίων αντικειμένων, τα οποία, κατά τον ισχυρισμό του, προέρχονται από την περιοχή του Ρουπακίου. Συγκεκριμένα τα εξής αντικείμενα: χάλκινος δίσκος κατόπτρου (Μ 3097), ερυθρόμορφος αμφορίσκος (Π 10823), δύο μελανόμορφες λήκυθοι (Π 10824, Π 10825), δύο μελαμβαφείς κάνθαροι (Π 10826, Π 10835), μελαμβαφής σταμνοειδής πυξίδα (Π 10827), τέσσερα μελαμβαφή σκυφίδια (Π 10829-10832), μυροδοχείο (Π 10833) και ένα μικκύλο αγγείο (Π 10834).

ΝΟΜΟΣ ΜΕΣΣΗΝΙΑΣ

Οι δραστηριότητες της Εφορείας κατά το έτος αυτό[120], παράλληλα με τις σωστικές ανασκαφές, είχαν ως στόχο την προστασία των αρχαίων και την ανάδειξη των αρ-

119. Βλ. παραπάνω, σ. 417-418. Η ανασκαφή διενεργήθηκε από τον J. Rambach, ο οποίος προέβη και στη λεπτομερή αποτύπωση και τη σχεδίαση του κτίσματος.

120. Την εποπτεία των έργων, καθώς και των σωστικών ανασκαφών της Εφορείας μας στη Μεσσηνία, είχε και φέτος η συμβασιούχος αρχαι-

χαιολογικών χώρων του νομού. Στο πλαίσιο των εργασιών αυτών αντικαταστάθηκε με καινούργια η περίφραξη του αρχαιολογικού χώρου του πρωτοελλαδικού μεγάρου στα Ακοβίτικα Καλαμάτας. Επίσης, στη μυκηναϊκή νεκρόπολη των Ελληνικών συνεχίστηκε το πρόγραμμα αποκατάστασης των δρόμων των θαλαμωτών τάφων και έγινε συντήρηση και στερέωση του θαλαμωτού τάφου Τσαγκλή 14. Έγινε ελαιοχρωματισμός των περιφράξεων του αρχαιολογικού χώρου Καρποφόρας και του ρωμαϊκού λουτρού Ανθείας, ενώ τοποθετήθηκε προστατευτικό μεταλλικό στέγαστρο στον ανεσκαμμένο από την Εφορεία θολωτό τάφο 2 στην περιοχή Καρποφόρας. Λεπτομερείς καθαρισμοί και αποψιλώσεις από τη βλάστηση έγιναν στα ορατά τμήματα του τείχους της αρχαίας Θουρίας, στο ανάκτορο του Νέστορος, στο θολωτό μυκηναϊκό τάφο του Καπλανίου Πυλίας, στο ναό του Απόλλωνα Κορύθου στον Άγιο Ανδρέα, καθώς και στο οικόπεδο Παναγόπουλου στο Πεταλίδι, όπου έχει αποκαλυφθεί και ανασκαφεί από την Εφορεία βαλανείο ρωμαϊκών χρόνων. Για πρώτη φορά φέτος έγινε εκτεταμένος καθαρισμός του αρχαίου οχυρωματικού τείχους στο Ελαιοχώρι Καλαμών, το οποίο αναδείχθηκε με εντυπωσιακό τρόπο. Καθαρισμός έγινε επίσης και στον «τάφο των Διοσκούρων» στην Καρδαμύλη και ελαιοχρωματισμός του προστατευτικού του κιγκλιδώματος.

Στο Αρχαιολογικό Μουσείο Χώρας έγινε εσωτερικός καθαρισμός όλων των προθηκών και συμπληρωματική συντήρηση όσων αρχαίων εκθεμάτων παρουσίαζαν πρόβλημα. Επίσης έγινε ελαιοχρωματισμός των κιγκλιδωμάτων του περιμετρικού εξώστη και του προθαλάμου του Μουσείου.

Κατά το θέρος του έτους αυτού πραγματοποιήθηκε η υγρομόνωση της ταράτσας του Αρχαιολογικού Μουσείου Χώρας, που απήλλαξε το κτίριο από σοβαρότατα και χρονίζοντα προβλήματα υγρασίας λόγω της εισροής ομβρίων υδάτων στους εκθεσιακούς χώρους[121].

Ολοκληρώθηκε η μεταφορά των αρχαίων του νομού Μεσσηνίας από τις αποθήκες του Αρχαιολογικού Μουσείου Ολυμπίας στις αποθήκες της Δημοτικής Αγοράς Καλαμάτας. Μεταφέρθηκαν συνολικά 1.545 ξύλινα κιβώτια με αρχαία, σε χρονικό διάστημα τριών ημερών (24-26 Φεβρουαρίου 2006). Μετά τη μεταφορά συνεχίστηκε η τακτοποίηση των αρχαίων αντικειμένων στα ράφια dexion των τριών αποθηκών της Δημοτικής Αγοράς, με ταυτόχρονη ταύτιση και καταγραφή όσων από αυτά ήταν ακατάγραφα[122].

Παράλληλα ολοκληρώθηκε το έτος αυτό η εκπόνηση του εκθεσιακού προγράμματος για την έκθεση της Δημοτικής Αγοράς Καλαμάτας, η οποία πρόκειται να λειτουργήσει ως αρχαιολογικό Μουσείο[123]. Λόγω της άμεσης γειτνίασης του νέου Μουσείου με το Μπενάκειο Μουσείο, όπου λειτουργεί ήδη αρχαιολογική έκθεση[124], η πρόταση της Εφορείας επικεντρώθηκε στη δημιουργία ενός αρχαιολογικού Μουσείου, όπου όμως θα παρουσιάζονται στοιχεία και από τη σύγχρονη πολιτιστική ζωή της πόλης, με σκοπό να λειτουργήσει ο χώρος ταυτόχρονα και ως πολιτιστικό κέντρο (εκδηλώσεις, ομιλίες, συναυλίες, περιοδικές εκθέσεις κτλ.).

Επομένως, παράλληλα με την παρουσίαση της ιστορίας της περιοχής των Καλαμών από την αρχαιότητα έως σήμερα, θα γίνεται και η παρουσίαση τριών νέων σημαντικών αρχαιολογικών θέσεων (θολωτός τάφος Άνθειας, προϊστορικοί τύμβοι Καστρουλίων, θολωτός μυκηναϊκός τάφος Κεφαλόβρυσου). Ταυτόχρονα θα γίνεται παρουσίαση της ιστορίας του κτιρίου της «Λαχαναγοράς» στην είσοδο του Μουσείου με σχετικά πληροφοριακά κείμενα και παλαιές φωτογραφίες, ενώ έργα γλυπτικής και ζωγραφικής σύγχρονων Μεσσηνίων καλλιτεχνών θα κοσμούν τους βοηθητικούς χώρους του Μουσείου (φουαγιέ, είσοδος, περιμετρικοί διάδρομοι). Ηλεκτρονική πληροφόρηση θα συμπληρώνει την έκθεση και θα συνδέει το Μουσείο της Δημοτικής Αγοράς με άλλα μουσεία του κόσμου. Στόχος είναι η δημιουργία ενός ζωντανού χώρου με περιοδικές εκθέσεις, ομιλίες, προβολές και εκπαιδευτικά προγράμματα, που θα αποτελέσει σημείο αναφοράς για την πόλη της Καλαμάτας.

ΑΝΑΣΚΑΦΙΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ

Καρποφόρα Πυλίας

Στη θέση Λακκούλες εντός της ιδιοκτησίας Χρ. Λαμπρόπουλου, η Εφορεία διενήργησε σωστική ανασκαφή

ολόγος Ευ. Μαλαπάνη, η οποία ανταποκρίθηκε με υπευθυνότητα, προθυμία και άοκνη εργατικότητα στα αυξημένα καθήκοντά της.

121. Η σχετική μελέτη εκπονήθηκε από το ΤΑΠΑ και η υλοποίησή της έγινε από την Εφορεία με την επίβλεψη του εργοδηγού Γ. Παναγόπουλου.

122. Την οργάνωση της μεταφοράς των αρχαίων από την Ολυμπία είχε η συμβασιούχος αρχαιολόγος της Εφορείας Ζ. Λεβεντούρη, ενώ την τακτοποίησή τους στις αποθήκες της Δημοτικής Αγοράς είχε η συμβασιούχος αρχαιολόγος Ε. Μαλαπάνη, σύμφωνα με τις κατευθύνσεις και τις οδηγίες της προϊσταμένης της Εφορείας.

123. Η προετοιμασία για το εκθεσιακό πρόγραμμα έγινε από τη συμβασιούχο αρχαιολόγο Ν. Γλαράκη, η οποία εργάστηκε με ενθουσιασμό επί οκτάμηνο, για τη συγκέντρωση και επεξεργασία του υλικού, το οποίο συμπεριλήφθηκε στην πρόταση της Εφορείας προς την αρμόδια Διεύθυνση του ΥΠΠΟ, για την επανέκθεση της Δημοτικής Αγοράς Καλαμάτας.

124. Βλ. Ξ. Αραπογιάννη, *ΑΔ* 55 (2000): Χρονικά, σ. 269.

ύστερα από λαθρανασκαφική ενέργεια, κατά την οποία αποκαλύφθηκε τάφος, σε απόσταση 15 μ. περίπου βορειοανατολικά του γνωστού, ανεσκαμμένου κατά το παρελθόν τάφου 1[125].

Ο τάφος 2, έχει προσανατολισμό Α.-Δ. με την είσοδο στα δυτικά, αλλά έχει υποστεί τεράστια καταστροφή από τους λαθρανασκαφείς, οι οποίοι διέλυσαν ακόμη και τα τοιχώματά του. Αποτελείται μόνο από θάλαμο, κτιστό με πλακοειδείς λίθους κατά το εκφορικό σύστημα, χωρίς δρόμο. Ο θάλαμος έχει ελλειψοειδή κάτοψη με μέγιστη διάμετρο 2,10 και ελάχιστη 2,03 μ., ενώ το σωζόμενο ύψος του φθάνει τα 0,75 μ. Το δάπεδο ήταν στρωμένο με σχιστολιθικές πλάκες, που δεν εφάπτονται με ακρίβεια μεταξύ τους. Από το δάπεδο σώζεται μόνο ένα μικρό τμήμα στη βορειοανατολική πλευρά του τάφου. Από τη διαταραγμένη επίχωση του τάφου, ο οποίος ήταν συλημένος ήδη από την αρχαιότητα, συνελέγησαν αποσαθρωμένα οστά και λείψανα κρανίου, καθώς και όστρακα υπομυκηναϊκής εποχής. Κατά τον καθαρισμό του δαπέδου, βρέθηκαν τέσσερις χάλκινοι δακτύλιοι. Ο τάφος 2 χρονολογείται, όπως και ο γειτονικός του τάφος 1, στη μεταβατική περίοδο μεταξύ της ΥΕ ΙΙΙΓ και ΠΓ περιόδου.

Νιχώρια

Σε απόσταση περίπου 500 μ. νοτιοανατολικά του αρχαιολογικού χώρου των Νιχωρίων εντοπίστηκε από το φύλακα του παραπάνω χώρου Κ. Σαμπαζιώτη, ένας ταφικός πίθος, εντός της ιδιοκτησίας Α. Δελμούζου. Ο πίθος ήλθε στο φως σε βάθος 0,80 μ. από την επιφάνεια του εδάφους, κατά τη διάρκεια διαμορφώσεων στο αγρόκτημα. Ο πίθος ήταν οξυπύθμενος και βρέθηκε στη θέση του, στη νοτιοανατολική παρειά του αγροκτήματος, τοποθετημένος στο πλάι με προσανατολισμό ΝΑ.-ΒΔ. και με το στόμιο προς ΝΑ. Μικροί πλακοειδείς λίθοι είχαν χρησιμοποιηθεί ως στηρίγματά του. Το ύψος του είναι 1 μ. και η διάμετρος του χείλους του 0,45 μ. Το χείλος του πίθου περιτρέχουν δύο ανάγλυφες, παράλληλες μεταξύ τους, ταινίες, ενώ ανάγλυφη οριζόντια ταινία υπάρχει και στην κοιλιά του. Στο εσωτερικό του βρέθηκαν ελάχιστα οστά και πέντε ακέραια αγγεία πρωτογεωμετρικών χρόνων: μία φλάσκη (Π 6598), μία τριφυλλόστομη οινοχόη (Π 6599), μία προχοΐσκη (Π 6600) και δύο δίωτοι κρατηρίσκοι (Π 6601, Π 6602). Τέλος, κολλημένα στα τοιχώματα του πίθου βρέθηκαν τέσσερα χάλκινα δακτυλίδια. Λόγω της κακής όπτησης του πηλού, ο πίθος διαλύθηκε κατά τη μεταφορά του στις αποθήκες του Μουσείου Καλαμάτας, όπου φυλάσσεται.

Το τμήμα από το σώμα ενός άλλου κατεστραμμένου πίθου, που βρέθηκε σε απόσταση 0,20 μ. πάνω από τον ώμο του ταφικού μας πίθου, φανερώνει την πιθανή ύπαρξη και άλλων ταφών στην περιοχή.

Κάτω Εγκλιανός Χώρας

Ύστερα από επέμβαση λαθρανασκαφέων ερευνήθηκε από την Εφορεία ο δρόμος ημιτελούς θαλαμωτού μυκηναϊκού τάφου, εντός της ιδιοκτησίας Γ. Παναγόπουλου στον Κάτω Εγκλιανό. Ο δρόμος εντοπίστηκε σε απόσταση 8,50 μ. περίπου, ανατολικά του γνωστού, ανεσκαμμένου κατά το παρελθόν από την Αμερικανική Σχολή Κλασικών Σπουδών, θαλαμωτού τάφου εντός της ιδιοκτησίας Κοντού. Ο δρόμος αποκαλύφθηκε σε μήκος 2,50, το πλάτος είναι 0,50 και το ύψος του 0,40-0,90 μ. Κατά τον καθαρισμό του δρόμου δεν υπήρξαν ευρήματα, ενώ πολλά μυκηναϊκά όστρακα περισυνελέγησαν από την επιφάνεια του αγροκτήματος.

Πεταλίδι

Οικόπεδο Γ. Γρουσουζάκου

Κατά τις εργασίες εκσκαφής των θεμελίων στο οικόπεδο Γ. Γρουσουζάκου ήλθαν στο φως και άλλα λείψανα κτισμάτων, εκτός από τον τοίχο των ρωμαϊκών χρόνων που είχε αποκαλυφθεί κατά την περυσινή ανασκαφή. Συγκεκριμένα στην επίχωση της νότια πλευράς του οικοπέδου βρέθηκαν τρεις αρχαίες λιθόπλινθοι από πωρόλιθο, ενώ στη νοτιοανατολική πλευρά του οικοπέδου, σε βάθος 1,90 μ. από το επίπεδο του παρακείμενου δρόμου, αποκαλύφθηκε βοτσαλωτό δάπεδο σωζόμενο στις εξής διαστάσεις: μήκ. 3,50, πλ. 1,65 και πάχ. 0,10 μ. Δύο ακόμη τοίχοι αμελέστερης τοιχοποιίας, σχεδόν επιφανειακοί, εντοπίστηκαν στη νότια και τη δυτική πλευρά του οικοπέδου, κατεύθυνσης Β.-Ν. και Α.-Δ. αντίστοιχα. Οι τοίχοι αυτοί φαίνεται να συνεχίζονται στα όμορα οικόπεδα. Τα παραπάνω αρχαία διατηρήθηκαν σε κατάχωση κάτω από τα θεμέλια της οικοδομής.

Οικόπεδο Κουμούτσου

Πρόκειται για όμορο οικόπεδο προς τα ανατολικά της ιδιοκτησίας Γ. Γρουσουζάκου, ενώ προς τα βόρεια συνορεύει με το απαλλοτριωμένο και περιφραγμένο από τη Ζ΄ ΕΠΚΑ οικόπεδο, πρώην ιδιοκτησίας Πανταζή.

Το βόρειο τμήμα του οικοπέδου καλύπτεται από λείψανα οικοδομήματος αλλεπάλληλων χρονολογικών φά-

125. Α. Χωρέμης, Μυκηναϊκοί και πρωτογεωμετρικοί τάφοι εις Καρποφόραν Μεσσηνίας, *ΑΕ* 1973, σ. 25-74.

σεων, που ανήκει κατά πάσα πιθανότητα σε λουτρό υστερορρωμαϊκών χρόνων. Τα αρχαία εμφανίστηκαν σε μικρό βάθος από την επιφάνεια του εδάφους, το οποίο έχει έντονη κλίση προς Β. (Πίν. 102 ε).

Συγκεκριμένα, αποκαλύφθηκε σε βάθος 0,80 μ. από την επιφάνεια του εδάφους, κτιστός λουτήρας (1), εσωτ. διαστ. 1,77×0,77 και βάθ. 1 μ., το δάπεδο του οποίου καλυπτόταν από πήλινες πλάκες. Εσωτερικά έφερε παχύ υδραυλικό κονίαμα, ενώ η άνω απόληξη των τοίχων του μαρτυρούν ότι στεγαζόταν με θολωτή οροφή. Ο ανατολικός τοίχος που εφάπτεται στο λουτήρα και έχει κατεύθυνση Β.-Ν., σώζεται σε συνολικό μήκος 6,80, πλάτος 0,55 και μέγιστο ύψος 0,50 μ. Στη νοτιοανατολική εξωτερική πλευρά του λουτήρα, εφάπτεται τοίχος Α, επιμελούς κατασκευής και κατεύθυνσης από Α.-Δ. Ο τοίχος επεκτείνεται στο όμορο προς Β. οικόπεδο και το αποκαλυφθέν μήκος του είναι 0,87, ενώ το πλάτος του 0,62 μ. Σε απόσταση 2,70 μ. βόρεια του τοίχου Α και σε βάθος 2 μ. από την επιφάνεια του εδάφους, βρέθηκε κτιστός αγωγός κάτω από τα θεμέλια του λουτήρα. Το αποκαλυφθέν μήκος του αγωγού είναι 0,75, το πλάτος του 0,50 και το ύψος του 0,12 μ. Ο αγωγός, με κατεύθυνση ΒΔ.-ΝΑ., συνεχίζεται επίσης προς το απαλλοτριωμένο από την Υπηρεσία οικόπεδο. Σε απόσταση 3,20 μ. βόρεια του τοίχου Α αποκαλύφθηκε τοίχος Β, σε βάθος 1,45 μ. από την επιφάνεια του εδάφους. Ο τοίχος Β έχει κατεύθυνση από Α.-Δ. και η δυτική πλευρά του εφάπτεται με το μεγάλο ανατολικό τοίχο του λουτήρα. Είναι χτισμένος με πλακοειδείς λίθους, θραύσματα κεραμικών πλακών και κεράμων και ως συνδετικό υλικό έχει χρησιμοποιηθεί χώμα. Έχει πλάτος 0,67 και το ύψος στη νότια πλευρά του είναι 0,50 μ. Σε απόσταση 1,26 μ. βόρεια του τοίχου Β και παράλληλα προς αυτόν, βρέθηκε παρόμοιας κατασκευής τοίχος Γ σε βάθος 1,58 μ. από την επιφάνεια του εδάφους. Το αποκαλυφθέν μήκος του τοίχου Γ είναι 1, το πλάτος του 0,90 και το ύψος του 0,24 μ. Η δυτική του πλευρά εφάπτεται με το μεγάλο, ανατολικό τοίχο του λουτήρα, ενώ η ανατολική συνεχίζεται προς Β. Το δάπεδο ανάμεσα στους δύο τοίχους καλύπτεται με παχύ επίχρισμα, γεγονός που υποδηλώνει τη χρήση του χώρου ως λουτήρα (2). Λουτήρας (3) πρέπει να ήταν και ο διπλανός χώρος, μεταξύ του τοίχου Γ και του τοίχου IV, που ανήκει σε μεταγενέστερη φάση του κτιρίου.

Στο νοτιοανατολικό εξωτερικό τοίχο του λουτήρα (1) εφάπτεται ο τοίχος Ι, μήκ. 2,20, πλ. 0,50 και ύψ. 1,12 μ. Έχει κατεύθυνση Β.-Ν. και σχηματίζει γωνία με το σχεδόν κατεστραμμένο τοίχο ΙΙ (σωζ. μήκ. 0,90 μ.), που συνεχίζεται πάνω από το μεγάλο ανατολικό τοίχο του λουτήρα (1), του οποίου είναι μεταγενέστερος. Οι τοίχοι Ι και ΙΙ είναι χτισμένοι με ανισομεγέθεις λίθους, θραύσματα κεράμων και κουρασάνι, ενώ εσωτερικά φέρουν επίχρισμα. Στη βόρεια πλευρά του μεγάλου ανατολικού τοίχου του λουτήρα (1) εφάπτεται ο διαφορετικής κατασκευής τοίχος ΙΙΙ, ο οποίος έχει κατεύθυνση Β.-Ν. και ορίζει τη δυτική πλευρά του λουτήρα (3). Η βόρεια πλευρά του τοίχου ΙΙΙ εφάπτεται με την εξωτερική πλευρά του τοίχου IV, κατεύθυνσης Α.-Δ., ο οποίος είναι κατασκευασμένος από ανισομεγέθεις αργούς λίθους και ασβεστοκονίαμα. Ο τοίχος IV σχηματίζει γωνία με τον τοίχο V κατεύθυνσης Β.-Ν. Στη βόρεια πλευρά του οικοπέδου βρέθηκαν τέσσερις ακόμη επιφανειακοί, αμελέστερης κατασκευής τοίχοι, οι οποίοι αποτελούν μεταγενέστερες προσθήκες.

Στα κινητά ευρήματα της ανασκαφής συγκαταλέγονται όστρακα υστερορρωμαϊκών χρόνων, ένα πήλινο λυχνάρι, ένα πήλινο ακροκέραμο με ανάγλυφη φυτική διακόσμηση, ένα μικρό κιονόκρανο από ασβεστόλιθο, τμήμα μαρμάρινου στριφτού κιονίσκου, δύο φθαρμένα χάλκινα νομίσματα και τεμάχια γυάλινων αγγείων.

Τα αρχαία οικοδομικά λείψανα διατηρήθηκαν σε κατάχωση κάτω από τα θεμέλια της ανεγερθείσας οικοδομής.

ΠΑΡΑΔΟΣΕΙΣ - ΠΕΡΙΣΥΛΛΟΓΕΣ ΑΡΧΑΙΩΝ

Στη νότια πλαγιά της ακρόπολης του Λεύκτρου (σημ. Στούπα) συνελέγησαν όστρακα ελληνιστικών χρόνων, στην ιδιοκτησία Α. Θωμέα κατά τη διάρκεια δοκιμαστικών τομών προκειμένου να χορηγηθεί οικοδομική άδεια στον ιδιοκτήτη. Δεν εντοπίστηκαν οικοδομικά λείψανα (ΒΕ 22).

ΕΡΕΥΝΗΤΙΚΑ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑΤΑ

Κατά το χρονικό διάστημα από 29 Οκτωβρίου έως 3 Νοεμβρίου 2004, διενεργήθηκε από τη Ζ΄ ΕΠΚΑ σε συνεργασία με την Ιταλική Αρχαιολογική Σχολή, επιφανειακή έρευνα στην περιοχή της αρχαίας Θουρίας. Στο πλαίσιο της βραχύχρονης προκαταρτικής αναγνωριστικής έρευνας, έγινε εντοπισμός των ορατών αρχαίων λειψάνων (αρχαίο τείχος, λείψανα οικοδομημάτων, διάσπαρτα αρχιτεκτονικά μέλη), τα οποία τοποθετήθηκαν σε χάρτη κλίμακας 1:5000, σύμφωνα με τις συντεταγμένες δύο στρατιωτικών σημείων της ΓΥΣ.

Οι έρευνες έγιναν υπό τη διεύθυνση της προϊσταμένης της Ζ΄ ΕΠΚΑ[126], ενώ υπεύθυνος εκ μέρους της Ιταλικής Αρχαιολογικής Σχολής, υπήρξε ο διευθυντής της, E. Greco.

ΞΕΝΗ ΑΡΑΠΟΓΙΑΝΝΗ

126. Το πρόγραμμα παρακολούθησε η συμβασιούχος αρχαιολόγος της Εφορείας μας Ε. Μαλαπάνη, ενώ εκ μέρους της Ιταλικής Αρχαιολογικής Σχολής συμμετείχαν οι αρχιτέκτονες A. Dibenedeto, P. Vitti, O. Voza, A. D'Amico, οι αρχαιολόγοι A. Santoriello, F. Selza και ο γεωλόγος B. di Fiore.

2001

ΝΟΜΟΣ ΜΕΣΣΗΝΙΑΣ

ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΑ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑΤΑ

Σε συνεργασία με τις διευθύνσεις πρωτοβάθμιας και δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης του νομού Μεσσηνίας πραγματοποιήθηκε στο Αρχαιολογικό Μουσείο της Χώρας Τριφυλίας και στο ανάκτορο του Επάνω Εγκλιανού η τακτική ετήσια εφαρμογή του εκπαιδευτικού προγράμματος «Αρχαιολογικός Χώρος Εγκλιανού Χώρας Τριφυλίας» (πρόγραμμα «ΜΕΛΙΝΑ»)[127] για τους μαθητές της Γ΄ τάξης του 6ου Δημοτικού σχολείου Καλαμάτας (32 μαθητές).

Ο φάκελος του εκπαιδευτικού προγράμματος παραχωρήθηκε ως δανειστικό υλικό μετά από σχετικό αίτημα στο Δημοτικό Σχολείο Νεμούτας του νομού Ηλείας και στα ακόλουθα Δημοτικά Σχολεία του νομού Μεσσηνίας: 4ο και 19ο Καλαμάτας, και 2/θέσιο Κορυφασίου Πυλίας. Επίσης, απεστάλη δωρεάν σε τρεις βιβλιοθήκες του νομού Μεσσηνίας: τη Λαϊκή Βιβλιοθήκη Καλαμάτας, τη Δημοτική Βιβλιοθήκη Γαργαλιάνων και τη Βιβλιοθήκη Εράνης Φιλιατρών.

ΑΝΑΣΚΑΦΙΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ

Ελαία

Κατά τη διαμόρφωση αγροκτήματος φερομένης ιδιοκτησίας Π. Σταυρόπουλου με μηχανικό εκσκαφέα για κατασκευή θερμοκηπίου, αποκαλύφθηκε κεραμοσκεπής τάφος και καταχώσθηκε από το χειριστή του μηχανήματος, σε απόσταση περίπου 500 μ. βορειοδυτικά του χωριού (θέση Αντόνι). Η αποκάλυψη του τάφου γνωστοποιήθηκε στην Εφορεία από τον ιδιοκτήτη, οπότε ακολούθησε μικρή σωστική ανασκαφή. Ο τάφος εντοπίστηκε σε βάθος 0,40 μ. περίπου, και είχε προσανατολισμό Α.-Δ. Κροκάλες συγκρατούσαν σε ορισμένα σημεία την κάτω πλευρά των κεράμων. Μετά την αφαίρεσή τους αποκαλύφθηκε το εσωτερικό του τάφου, γεμάτο χώμα. Από τη διείσδυση των ομβρίων είχε προκληθεί αναμόχλευση των οστών. Οι καλυπτήριες πλάκες είχαν σπάσει από τα υπερκείμενα χώματα και το ανατολικό άκρο τους είχε καταστραφεί από τον εκσκαφέα. Το δυτικό μισό τμήμα του τάφου αποτελούνταν από δύο κεράμους μήκ. 0,09 και πλ. 0.35 μ. περίπου, που είχαν τοποθετηθεί αντικριστά, σε ημιπλάγια θέση. Με την υπόθεση ότι υπήρχαν ακόμη δύο όμοιες, υπολογίστηκε ότι ο τάφος είχε διαστάσεις 1,80×0,65 μ. Ο σκελετός είχε τοποθετηθεί εκτάδην, με την κεφαλή προς Α. και τα χέρια σταυρωμένα στην περιοχή κοιλιάς-λεκάνης. Στο ύψος της κεφαλής αποκαλύφθηκε κρικοειδές ενώτιο σε δύο τμήματα. Κατά την απομάκρυνση των οστών από τον τάφο ήλθε στο φως τμήμα πολύ λεπτής χάλκινης αλυσίδας, που έφερε δύο κρίκους. Η ανασκαφική έρευνα πραγματοποιήθηκε από το συμβασιούχο αρχαιολόγο της Εφορείας Χρ. Ματζάνα, σύμφωνα με τις ημερολογιακές σημειώσεις του οποίου συντάχθηκε η παρούσα έκθεση.

ΠΑΡΑΔΟΣΕΙΣ - ΠΕΡΙΣΥΛΛΟΓΕΣ - ΕΝΤΟΠΙΣΜΟΙ

Μουσείο Πύλου

Δυτικά της μυκηναϊκής ακρόπολης στη θέση Καταρραχάκι Κουκουνάρας, εντός φερομένης ιδιοκτησίας του εφημέριου Σπ. Τζίφα, έγινε νέα διαμόρφωση, αυτή τη φορά με χρήση μηχανικού εκσκαφέα, χωρίς να προηγηθεί έγκριση της Εφορείας, παρά τις γραπτές υποδείξεις που του απηύθυνε και την ποινική δίωξη που άσκησε εναντίον του κατά το παρελθόν έτος[128]. Στα συσσωρευμένα από τη διαμόρφωση χώματα περισυνελέγησαν όστρακα μυκηναϊκών χρόνων, ενώ δεν διαπιστώθηκε περαιτέρω καταστροφή αρχαιοτήτων (αρχαίο οικοδομικό υλικό κτλ.).

ΕΡΕΥΝΗΤΙΚΑ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑΤΑ

Σύμφωνα με απόφαση του Υπουργείου Πολιτισμού πραγματοποιήθηκε γεωφυσική διασκόπηση στη Βοϊδοκοιλιά Πυλίας και στα Βολιμίδια Χώρας Τριφυλίας από το Πανεπιστήμιο Cagliari της Σαρδηνίας (υπεύθυνος: Dr. G. Ranieri) σε συνεργασία με το Εθνικό Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο των Αθηνών (υπεύθυνος: καθ. Γ.Σ. Κορρές) με την εποπτεία της υπογράφουσας εκ μέρους της Εφορείας.

Στόχος του προγράμματος ήταν η διερεύνηση της υφισταμένης κατάστασης υπό την επιφάνεια του εδάφους, για διαπίστωση ύπαρξης ή όχι αρχαιολογικών καταλοίπων. Η έρευνα πραγματοποιήθηκε με τη χρήση γεωραντάρ και ηλεκτρικού τομογράφου, καθώς και με πειραματικό ενεργητικό σύστημα λήψης απεικονίσεων βασισμένο στη χρήση ηλεκτρομαγνητικών κυμάτων (Time Domain Electro Magnetic [T.D.E.M.]). Ειδικότερα:

127. *ΑΔ* 54 (1999): Χρονικά, σ. 231.

128. *ΑΔ* 55 (2000): Χρονικά, σ. 284.

1. Στο βόρειο βραχίονα του εξαιρετικής φυσικής καλλονής όρμου της Βοϊδοκοιλιάς εξετάστηκε το πλάτωμα βόρεια του ανεσκαμμένου υπό την αιγίδα της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας τύμβου Α, όπου είχαν αποκαλυφθεί κατά τα έτη 1977-1983[129] στοιχεία χρήσης του χώρου κατά την ύστερη νεολιθική περίοδο, κατάλοιπα πρωτοελλαδικού οικισμού και τύμβος μεσοελλαδικών χρόνων, εντός του οποίου είχε κατασκευαστεί ο ανεσκαμμένος από τον Σπ. Μαρινάτο μυκηναϊκός θολωτός τάφος, γνωστός και ως Τάφος του Θρασυμήδους[130]. Γεωφυσική διασκόπηση έγινε και νότια του λόφου του Προφήτου Ηλία (10-11 Απριλίου 2001).

Σύμφωνα με την έκθεση αποτελεσμάτων της έρευνας, την οποία συνέταξε η συμμετέχουσα στο πρόγραμμα υποψηφία διδάκτωρ του ΕΜΠ Α. Χρόνη, διαπιστώθηκαν γραμμικοί σχηματισμοί (τοιχία κτηρίων) και επιβεβαιώθηκαν διαπιστώσεις επιφανειακής έρευνας παλαιοτέρων ετών[131].

2. Στον οικισμό των Βολιμιδίων Χώρας έγινε, σε πρώτο στάδιο, γεωφυσική διασκόπηση (12 Απριλίου 2001), η οποία κρίθηκε απαραίτητη αφενός για τους ερευνητικούς στόχους του προγράμματος, αφετέρου για την περαιτέρω προστασία τυχόν άλλων θαλαμωτών τάφων, πέρα των γνωστών ανεσκαμμένων από τον Σπ. Μαρινάτο και από την Εφορεία κατά το παρελθόν[132], ούτως ώστε να είναι δυνατός εκ μέρους της Υπηρεσίας ο πληρέστερος έλεγχος της οικοδόμησης στον προ του 1923 οικισμό, με τον οποίο συνυπάρχει το εκτεταμένο νεκροταφείο των θαλαμωτών τάφων.

ΕΠΙΦΑΝΕΙΑΚΗ ΕΡΕΥΝΑ

Ίκλαινα Πυλίας

Το Μάιο και Ιούνιο του 2001 συνεχίστηκε με την εποπτεία της Εφορείας για τρίτη χρονιά η επιφανειακή έρευνα στην περιοχή της Ίκλαινας Πυλίας[133] από το Κέντρο Ελληνικού Πολιτισμού του Πανεπιστημίου της Manitoba υπό την αιγίδα της Εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας, με διευθυντή τον καθηγητή αρχαιολογίας του ως άνω καναδικού Πανεπιστημίου Μ. Κοσμόπουλο και ομάδα φοιτητών και επιστημονικών συνεργατών του. Ερευνήθηκε συνολική έκταση 2,25 τ. χλμ. και τα ευρήματα μεταφέρθηκαν και μελετήθηκαν στο Μουσείο Πύλου. Κατά την περίοδο αυτή πραγματοποιήθηκε για πρώτη φορά γεωφυσική διασκόπηση στη θέση Τραγάνες, παλαιάς ανασκαφής Σπ. Μαρινάτου. Έγινε επίσης αεροφωτογράφηση της ευρύτερης ερευνώμενης περιοχής.

2002

ΜΟΥΣΕΙΑΚΕΣ ΔΡΑΣΤΗΡΙΟΤΗΤΕΣ

ΝΟΜΟΣ ΗΛΕΙΑΣ

Αρχαιολογικό Μουσείο Ολυμπίας

Εγκιβωτισμός εκθεμάτων

Στο πλαίσιο των εργασιών επανέκθεσης του Μουσείου Ολυμπίας, εν όψει της τέλεσης των Ολυμπιακών αγώνων του 2004 στη χώρα μας, πραγματοποιήθηκε εκ μέρους της Εφορείας συσκευασία και εγκιβωτισμός των εκθεμάτων του Μουσείου με ανάδοχο την εταιρεία μεταφορών Π. ΜΠΕΡΓΕΛΕ και συνεργείο ειδικευμένων εργατών. Στο έργο, του οποίου ο συντονισμός και η επίβλεψη ανατέθηκαν στην υπογράφουσα, συμμετείχε με ιδιαίτερο ζήλο και επιμέλεια η συμβασιούχος αρχαιολόγος Π. Γεωργάκη και οι έμπειροι συντηρητές της Εφορείας Σ. Χριστόπουλος, Α. Βασιλάρας, Π. Καλπάκος, Ι. Αλεξόπουλος και Γ. Δρες.

Οι εργασίες άρχισαν στις 2/9/2002 και πραγματοποιούνταν σταδιακά ανά αίθουσα, από το πρωί και, για οικονομία χρόνου, μέχρι τις προχωρημένες απογευματινές ώρες, αρχής γενομένης από την αίθουσα των προϊστορικών-πρωτοϊστορικών χρόνων (αίθουσα Α). Το υπόλοιπο Μουσείο παρέμεινε επισκέψιμο έως τα τέλη Νοεμβρίου, οπότε έκλεισαν σταδιακά για το κοινό οι περιμετρικές αίθουσές του. Αφού είχε προηγηθεί φωτογράφηση της υφιστάμενης έκθεσης (γενικές λήψεις και λήψεις ανά προθήκη), συσκευάστηκαν με χαρτί acid-free και πλαστικοποιημένο μαλακό περιτύλιγμα και εν συνεχεία τοποθετήθηκαν σε ξύλινα κιβώτια τα εκθέματα κατά αίθουσα και προθήκη: μικρών ή μεσαίων διαστάσεων πήλινα, μετάλλινα και αντικείμενα διαφόρων υλών προερχόμενα από προθήκες, ογκωδέστερα λίθινα και χάλκινα μεγάλων διαστάσεων, ιστάμενα εκτός προθηκών ή ανηρτημένα/προσηλωμένα σε τοίχο (Πίν. 102 στ), καθώς και

129. Βλ. G.S. Korres, Excavations in the Region of Pylos, στο J.-P. Desoeudres (επιμ.), *ΕΥΜΟΥΣΙΑ. Ceramic and Iconographic Studies in Honour of Alex. Cambitoglou, MeditArch*, Suppl. 1, Sydney 1990, σ. 1-11.

130. *ΠΑΕ* 1956, σ. 202-203· 1958, σ. 184-187.

131. *AJA* 1961, σ. 243-244 και W.A. McDonald - G.R. Rapp, *The Minnesota Messenia Expedition, Reconstructing a Bronze Age Regional Environment*, Minnesota 1972, Register A, Nr. 6 (59).

132. *ΠΑΕ* 1952, 473 κ.ε.· 1953, σ. 238 κ.ε.· 1954, σ. 299 κ.ε.· 1960, σ. 198 κ.ε.· 1964, σ. 78 κ.ε.· 1965, σ. 102 κ.ε. *ΑΔ* 26 (1971): Χρονικά, σ. 129-130 και 27 (1972): Χρονικά, σ. 256-258.

133. *ΑΔ* 55 (2000): Χρονικά, σ. 285. *Το Έργον* 2000, σ. 71. Το ημερολόγιο εργασιών της έρευνας τήρησε εκ μέρους της Εφορείας η συμβασιούχος αρχαιολόγος Α. Ράλλη.

γλυπτά, πήλινα και λίθινα αρχιτεκτονικά μέλη, και έργα μεγάλης πηλοπλαστικής τοποθετημένα σε ατομικές προθήκες ή πάνω σε αυτές ή τοποθετημένα σε βάσεις εκτός προθηκών. Η εργασία έγινε σε συνδυασμό με ταυτόχρονη χειρόγραφη καταγραφή των στοιχείων ταυτότητος ενός εκάστου αντικειμένου (κατάλογος) και παράλληλο έλεγχο των δελτίων και των ευρετηρίων καταγραφής, καθώς και των καταχωρισμένων στο αρχείο της Εφορείας φωτογραφιών τους.

Στις τέσσερις εξωτερικές πλευρές κάθε κιβωτίου ανεγράφη ο κωδικός αίθουσας και προθήκης με μαύρο μαρκαδόρο (π.χ. Α1= αίθουσα Α/προθήκη1, Α7(1)= αίθουσα Α/προθήκη 7/κιβώτιο 1, κ.ο.κ.). Μετά το τέλος συσκευασίας και εγκιβωτισμού του συνόλου των εκθεμάτων, επικολλήθηκε στην κυρίως όψη κάθε κιβωτίου (νοείται η ορατή πλευρά κατά την τοποθέτησή του κιβωτίου στο μεταλλικό container) πλαστικοποιημένος κατάλογος του περιεχομένου σε ψηφιακή μορφή (αριθμός ευρετηρίου και αντικείμενο), και – για τα εκθέματα των προθηκών – φωτοτυπημένη εικόνα της αρχικής θέσης των εκθεμάτων κάθε προθήκης. Σε όμοια ξυλοκιβώτια, με τον ίδιο τρόπο συσκευασίας και με ένδειξη «Παλαιό Μουσείο», εγκιβωτίστηκαν εκθέματα που προορίζονται για επανέκθεση στο Μουσείο Ιστορίας των Ολυμπιακών Αγώνων της Αρχαιότητας (Παλαιό Μουσείο ή «Σύγγρειον»). Ομοίως, συσκευάστηκαν και εγκιβωτίστηκαν εκθέματα του Αρχαιολογικού Μουσείου Ολυμπίας, που προορίζονται για την επανέκθεση του Αρχαιολογικού Μουσείου Ήλιδος.

Τελικώς, περί τα 1.400 εκθέματα απομακρύνθηκαν από το Μουσείο, εγκιβωτισμένα σε περίπου 90 ξυλοκιβώτια, και τοποθετήθηκαν σε ειδικό μεταλλικό container διαστ. 11,50×2,30×2,18 μ., το οποίο στήθηκε σε επιλεγμένο χώρο κοντά στη νοτιοδυτική γωνία του κτιρίου του Μουσείου, σχεδόν σε άμεση επαφή με τη δυτική στοά του περιστυλίου του.

Εκθέματα, τα οποία, σύμφωνα με το εκθεσιακό πρόγραμμα, παρέμειναν αμετακίνητα στη θέση που θα κατέχουν και στη νέα έκθεση του Αρχαιολογικού Μουσείου Ολυμπίας, προστατεύθηκαν καταρχήν με μαλακά υλικά και εν συνεχεία εγκιβωτίστηκαν σε ξύλινες θήκες, οι οποίες κατασκευάστηκαν επί τόπου: κεντρικό ακρωτήριο του Ηραίου (αίθουσα Β), αέτωμα του Θησαυρού των Μεγαρέων (αίθουσα Γ) και Νίκη του Παιωνίου (ειδική εξοχή του τοίχου της βόρειας πλευράς της αίθουσας Δ).

Για την αναγκαία μετατόπιση, τη συσκευασία και τον εγκιβωτισμό των έργων γλυπτικής του Μουσείου χρησιμοποιήθηκε ανυψωτικό μηχάνημα (γερανάκι) και ιμάντες, αφού προηγουμένως τα αγάλματα τυλίχθηκαν με χαρτί acid-free και μαλακό, βαμβακερό ύφασμα (φανέλα). Για ογκωδέστερα έργα, όπως τα ρωμαϊκά γλυπτά (αίθουσα Η), χρησιμοποιήθηκε επιπλέον υψηλό σιδερένιο ικρίωμα με ανυψωτικό σύστημα. Τα αγάλματα «δέθηκαν» με ιμάντες και «κρεμάστηκαν» από το γάντζο του ανυψωτικού μηχανήματος. Μετά την κατά λίγα μέτρα μετακίνηση των βάσεων των αγαλμάτων με τη βοήθεια ειδικού μηχανισμού («τραβέρσες») στην επιθυμητή θέση, τοποθετήθηκαν σε αυτές τα αντίστοιχα γλυπτά με ανάλογη, μικρή μετατόπιση.

Στη μετακίνηση των μεγάλων αγαλμάτων συμμετείχαν, εκτός των συντηρητών της Εφορείας, δύο έμπειροι συντηρητές γλυπτών του συνεργείου της Ακρόπολης. Σχηματίστηκαν, έτσι, κατά μήκος του κεντρικού άξονος της μακράς αίθουσας Η, δύο συστοιχίες αγαλμάτων (βόρεια και νότια). Στη νότια συστοιχία συμπεριελήφθη ο ενεπίγραφος αναθηματικός ταύρος της Ρηγίλλης. Τελικώς, οι δύο μεγάλες ομάδες των ρωμαϊκών γλυπτών εγκιβωτίστηκαν σε δύο ορθογώνιους παραλληλεπίπεδους ξύλινους κλωβούς, οι οποίοι κατασκευάστηκαν επί τόπου. Στη δυτική μακρά πλευρά των κλωβών αφέθηκε άνοιγμα πρόσβασης και ελέγχου.

Μικρότερα εκθέματα της αίθουσας, όπως μαρμάρινες κεφαλές αγαλμάτων και αρχιτεκτονικά μέλη, συσκευάστηκαν και εγκιβωτίστηκαν σε χωριστά ξυλοκιβώτια. Το άγαλμα της Νίκης του Παιωνίου τυλίχθηκε με χαρτί acid-free και κατόπιν με μαλακό βαμβακερό ύφασμα (φανέλα), ενώ η βάση του γλυπτού καλύφθηκε με ειδικό πλαστικό, μαλακό περιτύλιγμα. Το αμετακίνητο σύνολο εγκιβωτίστηκε σε ξύλινο ορθογώνιο κλωβό, που κατασκευάστηκε σταδιακά επί τόπου (Πίν. 103 α).

Άρχισε και προχώρησε η μεταφορά και τοποθέτηση σε δύο συστοιχίες (βόρεια και νότια) κατά μήκος της δυτικής στοάς του κεντρικού αιθρίου του Μουσείου των εκτεθειμένων στο περιστύλιο αρχαίων (αρχιτεκτονικά μέλη, ενεπίγραφες αναθηματικές στήλες, βάσεις αγαλμάτων και γλυπτά), καθώς και των λίθινων εκθεμάτων της αίθουσας Ολυμπιακών αγώνων (Θ) και του προθαλάμου του Μουσείου. Επίσης μεταφέρθηκαν και τοποθετήθηκαν στο χώρο αυτό όλες οι μαρμάρινες βάσεις των συσκευασμένων και εγκιβωτισμένων αρχαίων, τα οποία είχαν εκτεθεί στις αίθουσες εκτός προθηκών.

Κατά το ίδιο χρονικό διάστημα πραγματοποιήθηκε η κάλυψη των αετωματικών γλυπτών του ναού του Διός (ανατολικό και δυτικό αέτωμα) με χαρτί acid-free και φανελένιο ύφασμα (Πίν. 103 β), καθώς και των 12 μετοπών (αίθουσα Ε). Ο επί τόπου εγκλωβισμός με ξύλινες κατασκευές των εκθεμάτων της αίθουσας δεν ολοκληρώθηκε κατά το έτος αυτό, ενώ ξεκίνησαν οι εργασίες στην αίθουσα του Ερμή, από την οποία πρόκειται να μετακινηθεί το άγαλμα και η βάση του, προκειμένου να συσκευαστούν και να εγκιβωτιστούν αναλόγως.

Το εποπτικό υλικό της έκθεσης του Μουσείου Ολυμπίας (αναπαραστάσεις, φωτογραφίες, ξύλινες ή μεταλλικές βάσεις και λεζάντες εκθεμάτων, οι μακέτες του αρχαιολογικού χώρου κτλ.) μεταφέρθηκε σε μισθωμένες αποθήκες της Εφορείας, στο Στρέφι Ολυμπίας.

Κατά τον τρόπο αυτό εκκενώθηκε το Μουσείο, ώστε, μετά την ολοκλήρωση του έργου συσκευασίας και εγκιβωτισμού στην αίθουσα των αετωμάτων και του Ερμή, να παραδοθεί στον εργολάβο, για να γίνουν οι προγραμματισμένες κτιριολογικές επεμβάσεις που απαιτούνται, πριν αρχίσει το έργο της επανέκθεσης.

ΝΟΜΟΣ ΜΕΣΣΗΝΙΑΣ

ΜΟΥΣΕΙΑΚΕΣ – ΠΟΛΙΤΙΣΤΙΚΕΣ ΔΡΑΣΤΗΡΙΟΤΗΤΕΣ

Αρχαιολογικό Μουσείο Χώρας

Αντικαταστάθηκαν με αντίγραφα φωτογραφημένα από το φωτογράφο Π. Κωνσταντόπουλο 16 υδατογραφίες (14 με απεικόνιση πήλινων αγγείων και 2 μεγάλες αναπαραστάσεις της αίθουσας του Θρόνου και του αιθρίου του ανακτόρου του Νέστορος)[134], έργα πρωτότυπα του Ολλανδού ζωγράφου Piet de Jong, φιλοτεχνημένα το 1956, που κοσμούσαν τη δεύτερη και την τρίτη αίθουσα του Μουσείου επί 35 χρόνια, από την εποχή δηλαδή κατά την οποία άνοιξε για το κοινό (1967). Παρέμεινε προσωρινά στη θέση της η μεγάλων διαστάσεων υδατογραφία της αναπαράστασης του δαπέδου της αίθουσας του Θρόνου. Η εργασία κρίθηκε απολύτως απαραίτητο να γίνει με τον τρόπο αυτό σε πρώτο στάδιο, ώστε να αποφευχθεί περαιτέρω καταστροφή των ιστορικής και καλλιτεχνικής αξίας έργων από τη διαβρωτική υγρασία της περιοχής.

Τα πρωτότυπα έργα μεταφέρθηκαν και φυλάσσονται προς το παρόν στο φωτογραφικό αρχείο της Εφορείας. Στο πλαίσιο της εργασίας αυτής αντικαταστάθηκαν λόγω φθοράς με νέες οι δύο κατόψεις του ανακτόρου της Πύλου, και τοποθετήθηκαν σε νέο πλεξιγκλάς. Επίσης αντικαταστάθηκαν με νέα τα παλαιά ξύλινα πλαίσια σε αντίγραφα σχεδίων του Piet de Jong και σε ασπρόμαυρες φωτογραφίες ανασκαφικών θεμάτων και ευρημάτων που συνοδεύουν ως εποπτικό υλικό τα εκθέματα του Μουσείου.

Αρχαιολογικές ξεναγήσεις

Στο Μπενάκειο Αρχαιολογικό Μουσείο Καλαμάτας ξεναγήθηκαν οι Φίλοι του Εθνικού Αρχαιολογικού Μουσείου (17/5/2002), τα μέλη του Συλλόγου των Αποφοίτων της Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας (ΣΑΦΕ, 10/10/2002), και, στην αγγλική γλώσσα, ο M.H. Wiener, πρόεδρος του Ινστιτούτου της Αιγαιακής Προϊστορίας (INSTAP), τον οποίο συνόδευε ο υπεύθυνος του INSTAP Κρήτης, T. Brogan (14/9/2002).

Στο Αρχαιολογικό Μουσείο Χώρας και στο ανάκτορο του Νέστορος ξεναγήθηκαν τα μέλη του Συλλόγου των Αποφοίτων της Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας (ΣΑΦΕ, 9/10/2002).

ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΑ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑΤΑ

Σε συνεργασία με τις διευθύνσεις πρωτοβάθμιας και δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης του νομού Μεσσηνίας πραγματοποιήθηκε στο Αρχαιολογικό Μουσείο Χώρας Τριφυλίας και στο ανάκτορο του Επάνω Εγκλιανού η τακτική ετήσια εφαρμογή του εκπαιδευτικού προγράμματος «Αρχαιολογικός Χώρος Εγκλιανού Χώρας Τριφυλίας», η οποία έπαυσε να είναι πειραματική από το παρελθόν έτος (πρώην πρόγραμμα «ΜΕΛΙΝΑ»)[135] για τους μαθητές της Γ΄ τάξης του 6ου Δημοτικού Σχολείου Καλαμάτας (31 μαθητές).

Ο φάκελος του εκπαιδευτικού προγράμματος παραχωρήθηκε ως δανειστικό υλικό, μετά από σχετικό αίτημα, σε τρία δημοτικά σχολεία του νομού Μεσσηνίας (14ο Καλαμάτας, Σουληναρίου Πυλίας και Λευκοχώρας επαρχίας Μεσσήνης), και στα ακόλουθα: Ιδιωτικό εκπαιδευτήριο Σταυράκη Γλυφάδας Αττικής, 5ο Γυμνάσιο Παλαιού Φαλήρου Αθηνών, Δημοτικό Σχολείο Άνω Σύρου Κυκλάδων. Επίσης απεστάλη δωρεάν στη σχολική βιβλιοθήκη του Ενιαίου Λυκείου Πύλου του νομού Μεσσηνίας.

ΚΑΘΑΡΙΣΜΟΙ - ΔΙΑΜΟΡΦΩΣΕΙΣ

Με απόφαση του Τοπικού Συμβουλίου Μνημείων Πελοποννήσου πραγματοποιήθηκε κατάχωση ενός από τους μυκηναϊκούς θαλαμωτούς τάφους της συστάδας Κεφαλοβρύσου Χώρας Τριφυλίας, ανασκαφής Σπ. Μαρινάτου[136], προς αποφυγήν ατυχημάτων διερχομένων πε-

134. C.W. Blegen - M. Rawson, *The Palace of Nestor at Pylos in Western Messenia*, Cincinnati 1966, σ. II (έγχρωμη αναπαράσταση της αίθουσας του Θρόνου στο εσώφυλλο).

135. *ΑΔ* 54 (1999): Χρονικά, σ. 231.

136. *ΠΑΕ* 1964, σ. 81-89· 1965, σ. 102-107. Προς το παρόν δεν έχει ταυτιστεί το μνημείο βάσει της περιγραφής των ανασκαφικών εκθέσεων και της αρίθμησης των τάφων.

ζών και ζώων. Τμήμα του μνημείου, που έχει κυκλικής κάτοψης ταφικό θάλαμο, και μακρύ δρόμο ευρισκόμενο σε βάθος 1-1,5 μ. περίπου υπό το νότιο κράσπεδο της ασφαλτοστρωμένης δημόσιας επαρχιακής οδού Χώρας-Καλαμάτας (οδός Κεφαλοβρύσου Χώρας), παρέμενε ορατό, αμέσως δεξιά της ασφάλτου για τον οδεύοντα από Χώρα προς Κεφαλόβρυσο, ενώ γύρω από το άνοιγμα είχε τοποθετηθεί πρόχειρη περίφραξη και σήμανση του επικίνδυνου για κατάπτωση σημείου με χρωματιστή, πλαστική ταινία. Το υλικό, με το οποίο έγινε η κατάχωση (χαλίκι τύπου 3Α διαλογής), είναι δυνατόν να αφαιρεθεί εκ νέου διαχωριζόμενο με ευχέρεια από το φυσικό πουρί, στο οποίο έχει λαξευθεί το μνημείο, για οποιαδήποτε εργασία ή επέμβαση γίνει, ενδεχομένως, σε αυτό, μελλοντικά.

ΠΑΡΑΔΟΣΕΙΣ - ΠΕΡΙΣΥΛΛΟΓΕΣ - ΕΝΤΟΠΙΣΜΟΙ

ΝΟΜΟΣ ΗΛΕΙΑΣ

Βούναργο

Από την περιοχή Φωναΐτικα Βουνάργου προέρχονται δύο τεμάχια μεγάλων διαστάσεων ταφόπιθου και άλλα μικρότερα από τον πυθμένα του, τα οποία παρέδωσε στο φωτογράφο της Εφορείας Π. Κωνσταντόπουλο ο χειριστής εκσκαφικού μηχανήματος Χ. Θεοφιλόπουλος, κατά τις πληροφορίες του οποίου ο ταφόπιθος ίσως περιείχε τρεις σκελετούς και, ενδεχομένως, και ευρήματα (ΒΕ 1043).

Θεισόα

Από την ακρόπολη της Θεισόας (πρώην Λάβδα) παραδόθηκαν τα ακόλουθα αρχαία (ΒΕ 1065α-δ), τα οποία περισυνέλεξαν σε επίσκεψή τους στο λόφο οι εκπαιδευτικοί Ν. και Σ. Φωτεινέλλης, και Στ. Τσάρα: α) Από την κορυφή της ακρόπολης όστρακα ελληνιστικών-ρωμαϊκών χρόνων. β) Από τους πρόποδες της ακρόπολης όστρακα ίδιας εποχής και δύο ανθρώπινα οστά, καθώς και τα ακόλουθα αντικείμενα: μελαμβαφή λύχνο σε δύο συνανήκοντα και συγκολλώμενα τμήματα, τρεις ακέραιες πήλινες αγνύθες (τριγωνική με διαμπερείς οπές στις γωνίες, ελλιπής πυραμιδόσχημη και κωλουροκωνική με διαμπερές τρήμα στην κορυφή) και ακέραιο πήλινο πηνίο με χαρακτό κύκλο (σφραγίδα) στην οριζόντια επιφάνεια του ενός κύβου.

Γρύλλος Ολυμπίας

Από τον κάτοικο Γρύλλου Ι.Χ. Γιακουμή παραδόθηκαν στην Εφορεία, προερχόμενα κυρίως από τη θέση Ντρίζι και από άλλες θέσεις της περιοχής, δύο μεγάλες ομάδες αρχαίων:

30 λήκυθοι «ηλειακού» τύπου, ακέραιες και ελλιπείς, έξι κύπελλα, ασημένιο νόμισμα, πέντε χάλκινα δακτυλίδια, τμήματα έξι χάλκινων περονών, οστέινη πόρπη, κεφαλές δύο χάλκινων ήλων, δύο τεμάχια οψιανού, επτά τεμάχια σιδήρου, 13 τεμάχια χαλκού, τρία τεμάχια μολύβδου, χάλκινο περικάρπιο, έξι πήλινα πηνία, πήλινη αγνύθα, και 290 όστρακα (ΒΕ 1067).

Επίσης, 11 «ηλειακές» λήκυθοι κατά το πλείστον ελλιπείς (Π 9060-9063, Π 9075-9077, Π 9081-9082, Π 9084α), δύο αρυβαλλοειδή ληκύθια (Π 9057, Π 9059), ακέραιο σκυφίδιο (Π 9058), λίθινο κατεργασμένο αντικείμενο, πιθανώς από βασάλτη (Δ 985), επτά κεφαλές χάλκινων περονών (Μ 2419α-στ) και μία όμοια με μορφή λεοντοκεφαλής (Μ 2419ζ), δύο τμήματα χάλκινων περονών (Μ 2420α-β), ακέραιο χάλκινο βραχιόλι (Μ 2428), δύο ακέραια χάλκινα δακτυλίδια με διακοσμημένη σφενδόνη (Μ 2421-2422), δύο απλά χάλκινα δακτυλίδια (Μ 2426-2427), δύο ελλιπή όμοια χάλκινα (Μ 2423-2424) και τρία τεμάχια χάλκινων κρίκων (Μ 2425α-γ), πέντε κεφαλές χάλκινων καρφιών (Μ 2429α-ε) και μικρό χάλκινο καρφί (Μ 2431), 15 άμορφα τεμάχια χαλκού (Μ 2437), τρία μολύβδινα ελάσματα με καρφιά (Μ 2416α-β, Μ 2417) και μολύβδινο βαρίδι (Μ 2418), πέντε θραύσματα γυάλινων αγγείων (Δ 980α-ε).

Ακολούθησε αυτοψία στις θέσεις Κουτσουπιά, Λακκούλες και Ντρίζι περιοχής Γρύλλου, από τις οποίες φέρονται προερχόμενα τα παραπάνω αρχαία. Περισυνελέγησαν όστρακα ιστορικών χρόνων, όστρεα, και πήλινος τροχός άρματος (ΒΕ 1069α-β).

ΝΟΜΟΣ ΜΕΣΣΗΝΙΑΣ

Από την Αστυνομική Διεύθυνση Μεσσηνίας (Τμήμα Ασφαλείας Καλαμάτας) παραδόθηκαν στην Εφορεία, για καταρχήν φύλαξη στο Μουσείο Ολυμπίας, αρχαία προερχόμενα από κατάσχεση εις χείρας Π. Σεμερτζίδη, κατοίκου Καλαμάτας. Τα αντικείμενα, που καταχωρήθηκαν στο ευρετήριο του Μπενακείου Αρχαιολογικού Μουσείου Καλαμάτας, χρονολογούνται από τα τέλη του 6ου έως τα τέλη του 5ου αι π.Χ. και είναι τα ακόλουθα: άνω κορμός πήλινης γυναικείας μορφής (Π 6603), δύο ακέφαλες πήλινες ανδρικές μορφές (Π 6604-6605), δύο κεφαλές ανδρικών πήλινων ειδωλίων και κεφαλή ομοίου γυναικείου (Π 6606-6608), πήλινο ειδώλιο χοίρου (Π 6609), κοτυλίσκη (Π 6610) και μόνωτο μελαμβαφές κύπελλο (Π 6611).

Δώριο Τριφυλίας

Σε απόσταση περίπου 1,5 χλμ. ανατολικά του Δωρίου Τριφυλίας, και σε ίση περίπου ή μικρότερη απόσταση από τον εγκαταλελειμμένο οικισμό Αμφιθέα (πρώην Κλέσουρα) περιοχής Σουλιμοχωρίων, στην αριστερή πλευρά του επαρχιακού δρόμου που οδηγεί από το Δώριο στο χωριό αυτό, επισημάνθηκαν τουλάχιστον πέντε κιβωτιόσχημοι τάφοι, διατεταγμένοι παρατακτικά σε απόσταση 2 μ. περίπου μεταξύ τους, στη θέση Γούζι ή Βελανίδι, σχεδόν κατά το ήμισυ κατεστραμμένοι, το πιθανότερο χριστιανικών χρόνων. Για το θέμα ενημερώθηκε η αρμόδια 26η ΕΒΑ Καλαμάτας.

Κυπαρισσία

Κατά την επίβλεψη εκσκαφικών εργασιών για οικοδόμηση εντός φερομένης ιδιοκτησίας Κυριαζή στη θέση Μούσγα, περισυνελέγη από την επιβλέπουσα συμβασιούχο αρχαιολόγο της Εφορείας Π. Γαλιατσάτου λαβή γυάλινου αγγείου και εφυαλωμένο όστρακο με χαρακτή διακόσμηση, μεσαιωνικών χρόνων (ΒΕ 1071).

ΕΡΕΥΝΗΤΙΚΑ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑΤΑ

Ίκλαινα Πυλίας

Το Μάιο και τον Ιούνιο του 2002 συνεχίστηκε με την εποπτεία της Εφορείας για τέταρτη χρονιά η επιφανειακή έρευνα στην περιοχή της Ίκλαινας Πυλίας[137] υπό την αιγίδα της Εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας με διευθυντή τον καθηγητή αρχαιολογίας του Πανεπιστημίου Missouri St. Louis των Η.Π.Α. Μ. Κοσμόπουλο και ομάδα φοιτητών και επιστημονικών συνεργατών του. Ερευνήθηκε συνολική έκταση περίπου 1,5 τ. χλμ. με εντοπισμό νέων αρχαιολογικών θέσεων και ενδιαφέροντα ευρήματα, που κατατέθηκαν στο Αρχαιολογικό Μουσείο Πύλου. Παράλληλα συνεχίστηκε και επεκτάθηκε η γεωφυσική διερεύνηση στη θέση Τραγάνες, της παλαιάς ανασκαφής Σπ. Μαρινάτου.

137. Βλ. παραπάνω, σ. 455. *Το Έργον* 2001, σ. 54, εικ. 49. Το ημερολόγιο εργασιών της έρευνας τηρήθηκε εκ μέρους της Εφορείας από τη συμβασιούχο αρχαιολόγο Μ. Τσουλάκου.

2003

ΜΟΥΣΕΙΑΚΕΣ ΔΡΑΣΤΗΡΙΟΤΗΤΕΣ

ΝΟΜΟΣ ΗΛΕΙΑΣ

Αρχαιολογικό Μουσείο Ολυμπίας

Εγκιβωτισμός εκθεμάτων

Στο πλαίσιο των εργασιών επανέκθεσης του Μουσείου εν όψει της τέλεσης των Ολυμπιακών αγώνων του 2004 στη χώρα μας, ολοκληρώθηκε εκ μέρους της Εφορείας η συσκευασία και ο εγκιβωτισμός των εκθεμάτων της αίθουσας των αετωμάτων του ναού του Διός και του αγάλματος του Ερμή του Πραξιτέλους. Μετά τις εργασίες αυτές, και εφόσον κατά το τελευταίο τρίμηνο του παρελθόντος έτους είχε συντελεστεί πλήρης εκκένωση του Μουσείου, το κτίριο παραδόθηκε στον εργολάβο, για να γίνουν οι προγραμματισμένες κτιριολογικές επεμβάσεις και να ακολουθήσει το έργο της επανέκθεσης.

Αίθουσα των Αετωμάτων. Κατά το διάστημα από 17/5 έως 4/6/2003 ολοκληρώθηκε η συσκευασία και ο εγκιβωτισμός των αετωματικών γλυπτών, των μετοπών και των λεοντοκεφαλών-υδρορροών του ναού του Διός (αίθουσα Ε). Τα εκθέματα είχαν τυλιχθεί με χαρτί acid-free και μαλακό βαμβακερό ύφασμα (φανέλα) κατά το παρελθόν έτος. Οι μετόπες, ως αμετακίνητα εκθέματα, προστατεύθηκαν επί τόπου με ενιαίο πλαστικό κάλυμμα ανά τρεις, εκατέρωθεν της εισόδου-εξόδου στη βόρεια και νότια, αντιστοίχως, πλευρά της κεντρικής αίθουσας. Με τον ίδιο τρόπο καλύφθηκαν και τα αετώματα (ανατολικό, δυτικό) του ναού. Κατόπιν, μπροστά στις μετόπες τοποθετήθηκαν κατακόρυφες σιδηροκατασκευές σχήματος Π, του οποίου οι αμβλείες κεραίες στερεώθηκαν στον τοίχο, πάνω και κάτω από αυτές. Στις σιδηροκατασκευές τοποθετήθηκαν και προσηλώθηκαν ξύλινες σανίδες. Με τον ίδιο τρόπο προστατεύθηκαν τα αετώματα: κατακόρυφες σιδηροκατασκευές τοποθετήθηκαν ανά διαστήματα μπροστά στο «πόδιον» των αετωματικών συνθέσεων. Τα σχήματος αμβλείας γωνίας στελέχη στερεώθηκαν στον τοίχο, πάνω από τα εκθέματα. Σε όλο το μήκος των στελεχών τοποθετήθηκαν και προσηλώθηκαν ξύλινες σανίδες, ώστε να καλυφθούν και να προστατευθούν πλήρως τα αμετακίνητα γλυπτά (Πίν. 103 γ-δ).

Αίθουσα του Ερμή. Το άγαλμα του Ερμή του Πραξιτέλους προστατεύθηκε με χαρτί acid-free και κατόπιν με μαλακό βαμβακερό ύφασμα (φανέλα), όπως και όλα τα μεγάλα γλυπτά του Μουσείου. Με τη βοήθεια σκαλωσιάς, που κατασκευάστηκε επί τόπου, πραγματοποιήθηκε σταδιακά η περίδεση με ιμάντες του αγαλματικού συμπλέγ-

ματος και της πλίνθου του, η άρση και αιώρησή του με τη βοήθεια ισχυρών γάντζων, εξηρτημένων από συμπαγείς σιδηροδοκούς διατομής Η, η κατάβαση του γλυπτού από το βάθρο του, και η μετακίνησή του κατά περίπου 30 μ. από την αίθουσά του μέχρι το εγκιβωτισμένο γλυπτό της Νίκης του Παιωνίου, μαζί με το οποίο, τελικώς, εγκιβωτίστηκε στις 9 Ιουνίου του 2003 (Πίν. 103 ε).

Άλλες εργασίες

Παράλληλα με τις παραπάνω εργασίες, μεταφέρθηκαν με φορτηγό εφοδιασμένο με γερανάκι τα αρχαία του ανατολικού αιθρίου του Μουσείου (12 ταφόπιθοι διαφόρων περιοχών της Ηλείας και 24 λίθινα αρχαία) σε χώρο βορειοδυτικά του container των γραφείων της Διοίκησης της Εφορείας, σε μικρή απόσταση από τη νοτιοδυτική γωνία του περιστυλίου. Η μετακίνηση των αρχαιοτήτων από την αρχική τους θέση έγινε με τη βοήθεια ιμάντων. Μετά την τοποθέτησή τους στον επιλεγμένο χώρο, δημιουργήθηκε επιμήκης καμαροσκεπής κατασκευή από σιδηρόβεργες, προσηλωμένες σε ξυλοδοκούς. Το στέγαστρο καλύφθηκε καταρχήν με μεταλλικό πλέγμα, και τέλος, με παχύ αγρονάυλον για την πλήρη προστασία των αρχαίων (Πίν. 104 α). Κατά τον ίδιο τρόπο προστατεύθηκαν από τα όμβρια δύο επιμήκεις ξυλοκατασκευές με εγκιβωτισμένες από το 2002 αρχαιότητες στη δυτική στοά του περιστυλίου του κεντρικού αιθρίου του Μουσείου (Πίν. 104 β).

Αίθουσα Ι - Μυκηναϊκά Ολυμπία

Κατά το δεύτερο εξάμηνο του έτους, άρχισε και ολοκληρώθηκε η επεξεργασία του επιλεγμένου για επανέκθεση αρχαιολογικού υλικού των μυκηναϊκών χρόνων. Η εργασία αυτή ανατέθηκε στην υπογράφουσα στο πλαίσιο εφαρμογής του εκθεσιακού προγράμματος του Αρχαιολογικού Μουσείου Ολυμπίας, η φιλοσοφία της επανέκθεσης του οποίου έθεσε ως στόχο την παρουσίαση της διαχρονικής ιστορίας του ιερού του Διός και των αναθημάτων του από τους απώτατους προϊστορικούς χρόνους μέχρι και την ύστερη αρχαιότητα. Επελέγησαν και εκτέθηκαν τα καλής διατήρησης κατά προτίμηση, πρωτίστως όμως αντιπροσωπευτικά, ευρήματα μυκηναϊκής εποχής από το νεκροταφείο των θαλαμωτών τάφων του Νέου Μουσείου Ολυμπίας (τάφοι 1, 2, Α, Β, Δ, ΣΤ, Ζ, Η, Θ και τάφος ανασκαφής 1972 συστάδας Καλόσακα, και ο τάφος Ζούνη)[138], μερικά από την ευρύτερη περιοχή Ολυμπίας (Τρανή Λάκκα, περιοχή Ολυμπιακής Ακαδημίας) και από το Στάδιο, καθώς και χαρακτηριστικά ευρήματα της υπομυκηναϊκής περιόδου από το αποκαλούμενο «μαύρο στρώμα» της Άλτεως, που περιείχε τα παλαιότερα κατάλοιπα αναθημάτων στο ιερό.

Τα εκθέματα καταλαμβάνουν έξι προθήκες της μακράς δυτικής πλευράς της αίθουσας Ι (πρώην Α) και μία στο αμέσως προς Β. μισό τμήμα της βόρειας πλευράς της, δηλαδή το αριστερό για τον εισερχόμενο στην επόμενη αίθουσα ΙΙ σκέλος της αίθουσας Ι (Σχέδ. 9· Πίν. 104 γ).

Στην αρχή της ενότητας τοποθετήθηκε επιτοίχιο κείμενο με τίτλο «Η μυκηναϊκή εποχή στην Ολυμπία» συνοδευόμενο από χρονολογικό πίνακα και χάρτη των μυκηναϊκών θέσεων της Ολυμπίας. Στην πρώτη προθήκη (7) τοποθετήθηκε σύντομο κείμενο με τίτλο «Οι μυκηναϊκοί τάφοι του Νέου Μουσείου Ολυμπίας» και πίνακας αντιπροσωπευτικών σχημάτων αγγείων, τα οποία χρησιμοποιούσαν οι Μυκηναίοι της Ολυμπίας και της ευρύτερης περιοχής, με σύντομο σχολιασμό τους στο κείμενο.

Στις επόμενες προθήκες (8-13) το αρχαιολογικό υλικό (αγγεία, χάλκινα αντικείμενα, κοσμήματα, σφραγίδες και σφονδύλια) κατανεμήθηκε κατά τάφους. Μεταξύ των προθηκών 12 και 13 εκτέθηκαν αντιπροσωπευτικά όστρακα γραπτών αγγείων των θαλαμωτών τάφων του λόφου Καλόσακα (1300-1200/1190 π.Χ.) και σχέδια του τύπου του αγγείου, στον οποίο ανήκουν μερικά από αυτά. Τέλος, στο δεξί τμήμα της προθήκης 13, εκτέθηκε τμήμα μεγάλης κύλικας και δακτυλιωτά στελέχη όμοιων αγγείων της υπομυκηναϊκής περιόδου από την Άλτι (11ος-10ος αι. π.Χ.).

Τα εκθέματα πλαισιώνει πλούσιο εποπτικό υλικό, δηλαδή, σχέδια αγγείων και άλλων αντικειμένων, αναπαραστάσεις, ασπρόμαυρες ανασκαφικές φωτογραφίες, κατόψεις τάφων, και έγχρωμες εικόνες για την υποστήριξη σύντομων επεξηγηματικών κειμένων, που αναφέρονται σε τομείς της μυκηναϊκής τέχνης (χάλκινα, σφονδύλια, κοσμήματα, ειδώλια, σφραγίδες), καθώς και έγχρωμη αεροφωτογραφία του μυκηναϊκού νεκροταφείου του λόφου Καλόσακα, βορειοανατολικά του Νέου Μουσείου, η οποία ελήφθη από ελικόπτερο (φωτ. Π. Κωνσταντόπουλος). Το επιτοίχιο κείμενο, τα μικρότερα επεξηγηματικά εντός των προθηκών, ο χρονολογικός πίνακας, ο χάρτης των μυκηναϊκών θέσεων της Ολυμπίας και οι λεζάντες των εκθεμάτων τυπώθηκαν σε τρεις γλώσσες (ελληνική, αγγλική και γερμανική). Επίσης, για την ένταξη

138. *BCH* 84 (1960), Chroniques, σ. 720. *ΑΔ* 17 (1961-62): Χρονικά, σ. 105-106· 20 (1965): Χρονικά, σ. 209· 27 (1972): Χρονικά, σ. 268-269· 29 (1973-74): Χρονικά, σ. 339· 29 (1974): Μελέται, σ. 27-32. Βλ. επίσης, P. Mountjoy, *Regional Mycenaean Decorated Pottery*, I, Berlin 1999, σ. 378-390.

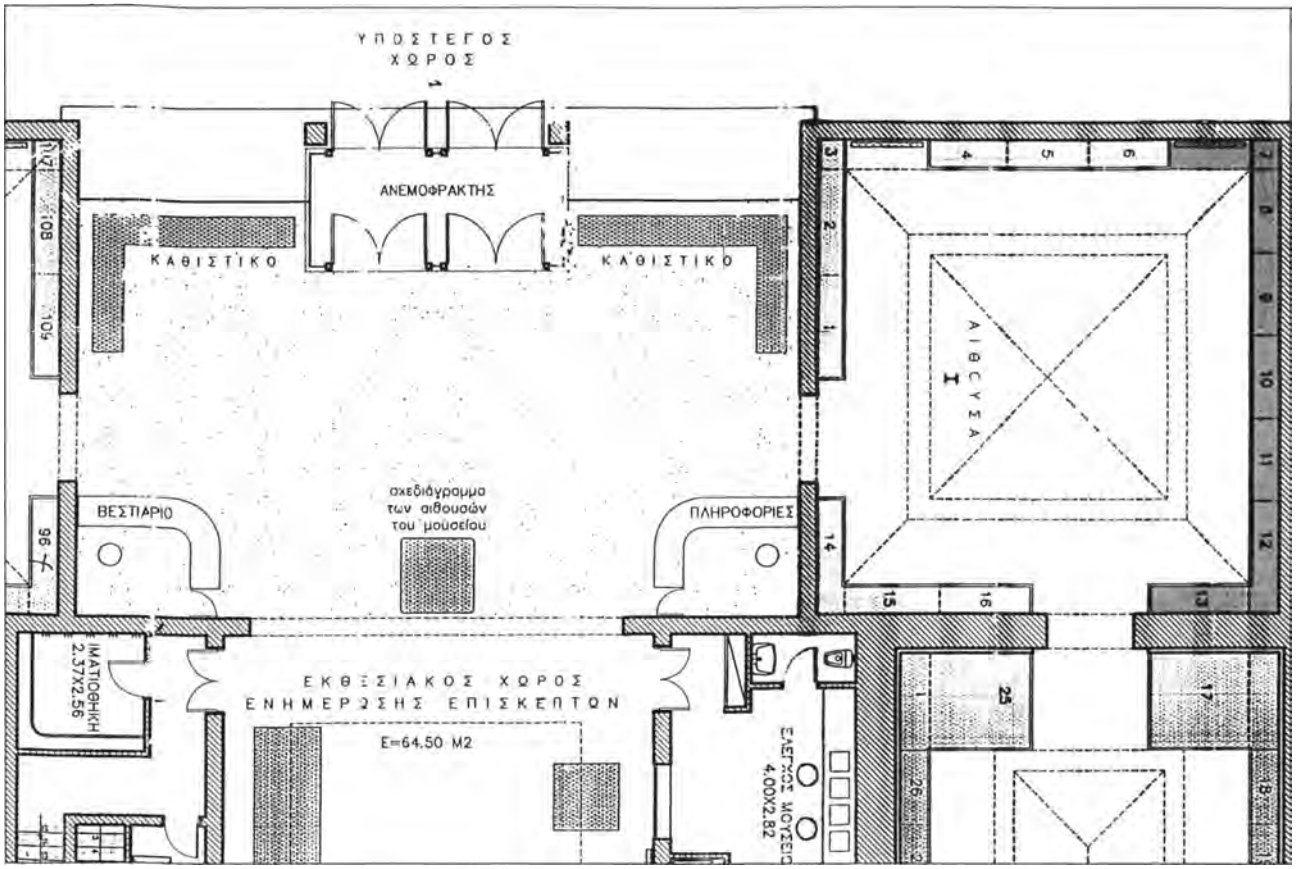

Σχέδ. 9. Αρχαιολογικό Μουσείο Ολυμπίας. Αίθουσα Ι. Κάτοψη. Με γκρίζο χρώμα σημειώνεται το τμήμα με τα εκθέματα μυκηναϊκής και υπομυκηναϊκής περιόδου.

ξή της ως εποπτικού υλικού στην έκθεση των μυκηναϊκών Ολυμπίας, μελετήθηκε και κατασκευάστηκε μακέτα του θαλαμωτού τάφου Ζούνη σε κλίμακα 1:20 από τους αρχιτέκτονες Ε. Σκαλτσά και Κ. Αδαμόπουλο, η οποία, όμως, για τεχνικούς λόγους τελικώς δεν τοποθετήθηκε. Συνολικώς εκτέθηκαν στο τμήμα αυτό 67 πήλινα αγγεία, κατά το πλείστον ακέραια, τέσσερα χάλκινα αντικείμενα, ένα επίμηλο ξίφους από ορεία κρύσταλλο, έξι σφραγίδες, τρία πήλινα ειδώλια, ελλιπές σφραγιστικό δακτυλίδι, πολλές ψήφοι, κυρίως από φαγεντιανή και υαλόμαζα σε σχηματισμούς περιδεραίων ή σε μικρότερες ομάδες, πολλά σφονδύλια πήλινα και άλλα από στεατίτη, καθώς και 13 όστρακα γραπτών αγγείων και τεμάχιο χειροποίητου πίθου με δακτυλοπίεστη διακόσμηση.

Το σύνολο των εκτεθειμένων αρχαίων της ενότητας, η οποία χρονολογείται από τα τέλη του 15ου έως το 10ο αι. π.Χ., αναδείχθηκε περαιτέρω μέσω της νέας χωροταξικής διάρθρωσης της αίθουσας και του χρωματισμού της, της νέας μορφής των προθηκών και του διακριτικού φωτισμού τους.

ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΑ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑΤΑ

ΝΟΜΟΣ ΜΕΣΣΗΝΙΑΣ

Σε συνεργασία με τις διευθύνσεις πρωτοβάθμιας και δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης του νομού Μεσσηνίας πραγματοποιήθηκε στο Αρχαιολογικό Μουσείο Χώρας Τριφυλίας και στο ανάκτορο του Επάνω Εγκλιανού η τακτική ετήσια εφαρμογή του εκπαιδευτικού προγράμματος «Αρχαιολογικός Χώρος Εγκλιανού Χώρας Τριφυλίας»[139] για τους μαθητές της Γ΄ τάξης του 6ου Δημοτικού Σχολείου Καλαμάτας (28 μαθητές).

Ο φάκελος του εκπαιδευτικού προγράμματος παραχωρήθηκε ως δανειστικό υλικό, μετά από σχετικό αίτημα, σε δύο δημοτικά σχολεία του νομού Μεσσηνίας: 4ο Μεσσήνης και 2ο Χώρας Τριφυλίας, καθώς και στο 40ό Πατρών Αχαΐας.

139. *ΑΔ* 54 (1999): Χρονικά, σ. 231.

ΠΑΡΑΔΟΣΕΙΣ - ΠΕΡΙΣΥΛΛΟΓΕΣ - ΕΝΤΟΠΙΣΜΟΙ

ΝΟΜΟΣ ΗΛΕΙΑΣ

Από τον Α. Σακέλλη, κάτοικο Πύργου, εντοπίστηκε σε απόσταση 500 μ. περίπου δυτικά της γέφυρας του Αλφειού, η οποία βρίσκεται επί της εθνικής οδού Πύργου-Κυπαρισσίας, και παραδόθηκε χάλκινο κράνος κορινθιακού τύπου, φθαρμένο στη θόλο. Οι παραγναθίδες, το επιρρίνιο και το επαυχένιο, το περίγραμμα των οποίων τονίζεται από μικροσκοπικές διαμπερείς οπές σε πυκνή διάταξη, διατηρούνται σε καλή κατάσταση (ΒΕ 1105).

ΝΟΜΟΣ ΜΕΣΣΗΝΙΑΣ

Κ υ π α ρ ι σ σ ί α

Από το φύλακα αρχαιοτήτων Μάλθης Α. Καλογερόπουλο παραδόθηκαν διάφορα όστρακα ελληνιστικών-ρωμαϊκών χρόνων και μερικά θραυσμένα τμήματα αρχαίων αγωγών, τα οποία εντοπίστηκαν κατά την επίβλεψη εκσκαφικών εργασιών για ανέγερση οικοδομής φερομένης ιδιοκτησίας Θ. Καράμπελλα στην περιοχή του κηρυγμένου αρχαιολογικού χώρου Κυπαρισσίας (ΒΕ 1103α-δ).

Κ ρ υ ο ν έ ρ ι Τ ρ ι φ υ λ ί α ς

Με επιστολή του προς την Εφορεία ο εκπαιδευτικός Ν. Μανωλόπουλος, κάτοικος Αθηνών, υπέδειξε θέσεις με ύπαρξη πιθανών αρχαίων στο Κρυονέρι Τριφυλίας, τόπο καταγωγής του. Ακολούθησε αυτοψία στην περιοχή από την υπογράφουσα, τον υποδείξαντα και το συντηρητή της Εφορείας Γ. Δρε. Από αυτήν προέκυψαν οι ακόλουθες ενδιαφέρουσες διαπιστώσεις: α) Στη θέση Άγιος Νικόλαος, 800 μ. περίπου βορειοανατολικά του χωριού Κρυονέρι (πρώην Σαρακινάδα) περιοχής Κοντοβουνίων Μεσσηνίας, καθ' υπόδειξιν του Ν. Μανωλόπουλου έγινε μικρής έκτασης καθαρισμός. Αποκαλύφθηκαν λίθοι χωρίς συγκεκριμένη διάταξη, οστά ανθρώπινου σκελετού και μη διαγνώσιμη κεραμική. Γύρω από τη θέση περισυνελέγησαν λίγα όστρακα ελληνιστικών-ρωμαϊκών χρόνων, ίσως και μεταγενέστερα, τμήματα κεράμων και λίθινο τέχνεργο (ΒΕ 1116). β) Σε μικρή απόσταση από την προηγούμενη θέση, ο Ν. Μανωλόπουλος υπέδειξε χαμηλό έξαρμα, απροσπέλαστο εξαιτίας πυκνής βλάστησης, το οποίο, σύμφωνα με τοπικές διαδόσεις, υποκρύπτει, πιθανώς, θολωτό τάφο. γ) Τέλος έγινε αυτοψία σε απόσταση περίπου 1 και πλέον χλμ. νοτιοδυτικά του χωριού Κρυονέρι, στην τοποθεσία Πούσια ή Παλιόλακκα, η οποία είναι διαμορφωμένη, πράγματι, ως εκτεταμένη εδαφική κοιλότητα (λάκκα), ώστε να αιτιολογείται το δεύτερο τοπωνύμιο, και χαρακτηρίζεται από σχιστολιθικό ασβεστόλιθο. Από το πέτρωμα αυτό έχουν διαμορφωθεί μάνδρες-ξερολιθιές για τις εκεί αγροτικές ιδιοκτησίες, όπου καλλιεργούνται με σπαρτά. Σε θέση με εμφανή εδαφική έξαρση και πυκνή συσσώρευση λίθων από το τοπικό πέτρωμα εντοπίζεται ενδιαφέρουσα, μεγάλων διαστάσεων, κατασκευή. Μέσα στα πυκνά σκίνα διακρίνονται τμήματα τοίχου χτισμένου κατά το ισόδομο σύστημα, με μέγιστο φαινόμενο ύψος 1 μ. περίπου (Πίν. 105 α-β). Περισυνελέγησαν τμήματα κεράμων και λεπτότεχνα όστρακα (ΒΕ 1117-1118), πιθανώς ελληνικών χρόνων συνδεόμενα με το κτίσμα, το οποίο, με μια πρώτη ματιά, δίνει την εντύπωση αρχαίου φυλακίου. Η τοποθεσία έχει εκπληκτική θέα προς το Ιόνιο με ορατό από εκεί το «Κάστρο» της Κυπαρισσίας και τον αρχαιολογικό χώρο στη θέση Ελληνικό Μουριατάδας. Η θέση καταχωρίστηκε ως αρχαιολογική και χρήζει περαιτέρω έρευνας, αφού προηγηθεί εκτεταμένος καθαρισμός.

ΕΡΕΥΝΗΤΙΚΑ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑΤΑ

ΝΟΜΟΣ ΜΕΣΣΗΝΙΑΣ

Ί κ λ α ι ν α Π υ λ ί α ς

Το Μάιο και Ιούνιο του 2003 συνεχίστηκε με την εποπτεία της Εφορείας για πέμπτη χρονιά η επιφανειακή έρευνα της Εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας στην περιοχή Ίκλαινας Πυλίας[140] με διευθυντή τον καθηγητή αρχαιολογίας του Πανεπιστημίου Missouri St. Louis των Η.Π.Α. Μ. Κοσμόπουλο και ομάδα φοιτητών και επιστημονικών συνεργατών του. Κατά την περίοδο αυτή ξεκίνησε η έρευνα της περιοχής μεταξύ Ίκλαινας και ανακτόρου του Άνω Εγκλιανού (έκταση 2,75 τ. χλμ. περίπου).

2004

ΝΟΜΟΣ ΗΛΕΙΑΣ

ΜΟΥΣΕΙΑΚΕΣ ΔΡΑΣΤΗΡΙΟΤΗΤΕΣ

Αρχαιολογικό Μουσείο Ήλιδος

Στο πλαίσιο των εργασιών επανέκθεσης του Αρχαιολογικού Μουσείου Ήλιδος εν όψει της τέλεσης των

140. Βλ. παραπάνω, σ. 459. *Το Έργον* 2002, σ. 36. Το ημερολόγιο εργασιών της έρευνας τηρήθηκε εκ μέρους της Εφορείας από τη συμβασιούχο αρχαιολόγο Μ. Ζαχαροπούλου.

Ολυμπιακών αγώνων του 2004 στη χώρα μας, ανατέθηκε στην υπογράφουσα και πραγματοποιήθηκε από τα τέλη Φεβρουαρίου έως και το πρώτο δεκαήμερο του Μαρτίου 2004 μεταφορά αρχαίων από την Αρχαιολογική Συλλογή Ήλιδος στο νεόκτιστο κτίριο του Αρχαιολογικού Μουσείου Ήλιδος. Η ταξινόμηση των αρχαίων κατά τομείς της ανασκαφικής έρευνας στους νέους αποθηκευτικούς χώρους (παλαιές ανασκαφές του Αυστριακού Ινστιτούτου και της Εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας, ανασκαφές της Εφορείας και νεότερα ευρήματα) δεν ολοκληρώθηκε κατά το έτος αυτό.

Κατά το ίδιο χρονικό διάστημα τοποθετήθηκαν λίθινα εκθέματα στο αίθριο και σε άλλους εκθεσιακούς χώρους του Μουσείου με τη βοήθεια γερανοφόρου οχήματος[141] (Πίν. 105 γ).

Στις 22 και 23 Μαρτίου του 2004 πραγματοποιήθηκε επίσης κατ' εντολήν της Εφορείας από την υπογράφουσα επεξεργασία και διαμόρφωση της τελικής μορφής δύο δίγλωσσων επιτοίχιων κειμένων για την επανέκθεση του Μουσείου με τίτλο «Το αρχαίο κράτος της Ήλιδος» και «Ήλιδα. Η διοργανώτρια πόλη των Ολυμπιακών αγώνων», ενός χρονολογικού πίνακα και 75 λεζαντών εκθεμάτων του Μουσείου, σε συνεργασία με το συμβασιούχο αρχαιολόγο της Εφορείας Χρ. Ματζάνα.

ΝΟΜΟΣ ΜΕΣΣΗΝΙΑΣ

ΜΟΥΣΕΙΑΚΕΣ - ΠΟΛΙΤΙΣΤΙΚΕΣ ΔΡΑΣΤΗΡΙΟΤΗΤΕΣ

Αρχαιολογικό Μουσείο Χώρας Τριφυλίας

Το Μάιο του 2004, σε επίσκεψή τους στην Εφορεία μας, οι Ολλανδοί εκπαιδευτικοί και μελετητές της αρχαίας ελληνικής γραμματείας με ειδικό ενδιαφέρον για τη μυκηναϊκή Μεσσηνία και το ανάκτορο της Πύλου M. Grond και M. Thonissen, ανακοίνωσαν την αξιόλογη πρωτοβουλία που έλαβαν, να μελετήσουν και να κατασκευάσουν πρόπλασμα του κεντρικού κτιρίου του ανακτόρου του Άνω Εγκλιανού (main building), καθώς και την πρόθεσή τους να το δωρίσουν στο Αρχαιολογικό Μουσείο Χώρας, υποκινούμενοι από επιστημονικό ενδιαφέρον για τη μυκηναϊκή Πύλο, στο πλαίσιο ευρύτερης προσπάθειάς τους, να διαδώσουν στην πατρίδα τους την αγάπη και τη γνώση τους για την αρχαία και σύγχρονη Ελλάδα.

Μετά από την πρώτη δημόσια παρουσίαση του προπλάσματος στο Maastricht της Ολλανδίας, το Σεπτέμβριο του 2004, σε έκθεση για το ανάκτορο του Άνω Εγκλιανού (γνωστό και ως ανάκτορο του Νέστορος) που πραγματοποιήθηκε εκεί, οι δύο εκπαιδευτικοί ήλθαν στην Ελλάδα, και στις 3 Νοεμβρίου 2004 δώρισαν το έργο τους στο Μουσείο της Χώρας. Το πρόπλασμα καταρχήν τοποθετήθηκε στην αίθουσα Α, μεταξύ της εισόδου και της προθήκης των χρυσών ευρημάτων της Περιστεριάς (Πίν. 105 δ) με προοπτική να λάβει οριστική θέση σε αίθουσα με εκθέματα του ανακτόρου, όπου και θεματικά ανήκει. Η μακέτα του κεντρικού κτιρίου του ανακτόρου της Πύλου, προϊόν ιδέας, μακρόχρονης μελέτης και εκτέλεσης των Ολλανδών εκπαιδευτικών (1998-2004) έχει απλό σχεδιασμό. Βασίστηκε στην κάτοψη του Ι. Τραυλού (1964) της δημοσίευσης των C.W. Blegen και M. Rawson[142] και σε ποικίλα επιστημονικά δημοσιεύματα για το ανάκτορο. Κατασκευάστηκε από ξύλο, με ακριβή απόδοση των διαστάσεων του κεντρικού κτιρίου, σε κλίμακα 1:50. Στο εσωτερικό αποδίδεται με χρώμα ο ζωγραφικός διάκοσμος της αίθουσας του Θρόνου (τοιχογραφίες), από την οποία προέρχονται, άλλωστε, πληρέστερες αρχαιολογικές μαρτυρίες για την επιτοίχια και επιδαπέδια διακόσμηση των χώρων του ανακτόρου.

Η Εφορεία συγχαίρει και ευχαριστεί θερμά και από τη θέση αυτή τους Ολλανδούς εκπαιδευτικούς για το όλο εγχείρημα και την ευγενική χειρονομία-προσφορά τους. Η δωρεά τους αποτελεί πολύτιμο απόκτημα για το Αρχαιολογικό Μουσείο Χώρας και απαραίτητο συμπλήρωμα της σπουδαίας για την ιστορία της μυκηναϊκής Πύλου συλλογής του στην παρούσα μορφή της.

ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΑ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑΤΑ

Σε συνεργασία με τις διευθύνσεις πρωτοβάθμιας και δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης του νομού Μεσσηνίας πραγματοποιήθηκε στο Αρχαιολογικό Μουσείο της Χώρας Τριφυλίας και στο ανάκτορο του Επάνω Εγκλιανού η τακτική ετήσια εφαρμογή του εκπαιδευτικού προγράμματος «Αρχαιολογικός Χώρος Εγκλιανού Χώρας Τριφυλίας»[143] για τους μαθητές της Γ΄ τάξης του 6ου Δημοτικού Σχολείου Καλαμάτας (35 μαθητές). Ο φάκελος του εκπαιδευτικού προγράμματος παραχωρήθηκε ως δανει-

141. Οι εργασίες έγιναν σε συνεργασία με τους επικεφαλής του αρχαιολογικού έργου στην Ήλιδα, που πραγματοποιείται από το Ταμείο Διαχείρισης Πιστώσεων για την Εκτέλεση Αρχαιολογικών Έργων (ΤΔΠΕΑΕ), αρχαιολόγους Ι. Ανδρέου-Ψυχογιού και Η. Ανδρέου.

142. Blegen - Rawson, ό.π. (υποσημ. 134) (κάτοψη και οδηγός ταύτισης (key plan) των χώρων του ανακτόρου).

143. *ΑΔ* 54 (1999): Χρονικά, σ. 231.

στικό υλικό, μετά από σχετικό αίτημα, στο 7ο Δημοτικό Τρίπολης του νομού Αρκαδίας. Επίσης, απεστάλη δωρεάν στο Δημοτικό Οργανισμό Υγείας και Κοινωνικών Θεμάτων του Δήμου Βόλου νομού Μαγνησίας.

ΑΝΑΣΚΑΦΙΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ

Λιμνοδεξαμενή Π.Ο.Τ.Α. Πύλου

Στο πλαίσιο εφαρμογής της περιβαλλοντικής αδειοδότησης του έργου «Λιμνοδεξαμενή Πύλου», που αποτελεί τμήμα ευρύτερου προγράμματος χωροθετημένων με έγκριση του Υπουργείου Πολιτισμού εκτάσεων της Π.Ο.Τ.Α. (Περιοχές Ολοκληρωμένης Τουριστικής Ανάπτυξης) Πύλου για τουριστική εκμετάλλευση (ανέγερση ξενοδοχειακών μονάδων, διαμόρφωση εκτάσεων για χρήση τους ως γηπέδων Golf, έργα οδοποιίας), πραγματοποιήθηκαν εκσκαφικές-χωματουργικές εργασίες στην τοποθεσία Ζορμπάς, σε απόσταση 3.700 μ. βορειοανατολικά του κέντρου της Πύλου και 1.000 μ. ανατολικά του κέντρου του μελλοντικού οικισμού της Π.Ο.Τ.Α. Πύλου, προκειμένου να διαμορφωθεί ο χώρος ταμιευτήρα ύδατος (λιμνοδεξαμενή) για τις ανάγκες υδροδότησης των παραπάνω τουριστικών εγκαταστάσεων, και να γίνουν διαμορφώσεις της οδού πρόσβασης προς τη θέση του έργου. Οι εργασίες, οι οποίες διήρκεσαν από 21/6/2004 μέχρι αρχές Νοεμβρίου του έτους, οπότε άρχισε και η τοποθέτηση της πλαστικής μεμβράνης στεγανοποίησης της λιμνοδεξαμενής, έγιναν με την επίβλεψη της Εφορείας[144].

Κατά τη διάρκεια των εργασιών εντοπίστηκαν διάσπαρτα σε μικρές ποσότητες κεραμικά ευρήματα, τα οποία, πιθανότατα, είχαν παρασυρθεί στην περιοχή του έργου, καθώς και ομάδα οστράκων προϊστορικών χρόνων μεταξύ των οποίων μερικά διαγνώσιμα λεπτότεχνα, γραπτά μυκηναϊκά, που εντοπίστηκαν υπό τον αγωγό υδροδότησης της πόλης της Πύλου, προερχόμενα, ενδεχομένως, από χώματα επιχώσεων. Σε όλη την έκταση του εκτελουμένου έργου δεν εντοπίστηκαν αρχαιολογικά κατάλοιπα ταφικών ή κοσμικών κτισμάτων.

ΚΑΘΑΡΙΣΜΟΙ - ΔΙΑΜΟΡΦΩΣΕΙΣ

Κουκουνάρα Πυλίας

Με την επίβλεψη της Εφορείας πραγματοποιήθηκε καθαρισμός της πυκνής βλάστησης των δύο μυκηναϊκών θολωτών τάφων στη θέση Ακόνα Κουκουνάρας Πυλίας, ανασκαφής Σπ. Μαρινάτου[145], με έξοδα της έδρας Ελληνικών Σπουδών του Πανεπιστημίου Missouri των ΗΠΑ, τα οποία ευγενώς διέθεσε, σε συνεννόηση με την Εφορεία για το σκοπό αυτό, ο διευθυντής της επιφανειακής έρευνας Ίκλαινας Πυλίας και καθηγητής του Πανεπιστημίου Μ. Κοσμόπουλος.

ΕΡΕΥΝΗΤΙΚΑ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑΤΑ

Ίκλαινα Πυλίας

Το Μάιο και Ιούνιο του 2004 συνεχίστηκε με την εποπτεία της Εφορείας για έκτη χρονιά η επιφανειακή έρευνα στην περιοχή της Ίκλαινας Πυλίας[146] υπό την αιγίδα της Εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας με διευθυντή τον καθηγητή αρχαιολογίας του Πανεπιστημίου Missouri των ΗΠΑ Μ. Κοσμόπουλο και ομάδα φοιτητών και επιστημονικών συνεργατών του. Ερευνήθηκε έκταση περίπου 4 τ. χλμ., ώστε να καλυφθεί κατά το πλείστον η περιοχή μεταξύ Ίκλαινας και ανακτόρου του Άνω Εγκλιανού. Εντοπίστηκαν διάφορες θέσεις με επιφανειακή κεραμική στην περιοχή Μυρσινοχωρίου, καθώς και σε πλάτωμα νότια του Άνω Εγκλιανού. Κατά το διευθυντή της έρευνας, από τα στοιχεία που έχουν προκύψει μέχρι τώρα, είναι δυνατή η εξαγωγή προκαταρκτικών συμπερασμάτων ως προς την οργάνωση των οικισμών και την αγροτική οικονομία της περιοχής κατά την ΥΕ ΙΙΙΒ περίοδο.

ΓΕΩΡΓΙΑ ΧΑΤΖΗ-ΣΠΗΛΙΟΠΟΥΛΟΥ

---

144. Τις εργασίες επέβλεψε εκ μέρους της Εφορείας η συμβασιούχος αρχαιολόγος Μ. Ζαχαροπούλου, στην έκθεση εργασιών της οποίας βασίζεται το παρόν κείμενο. Στο έργο συνεργάστηκαν επίσης η συμβασιούχος αρχαιολόγος της Εφορείας Ευ. Μαλαπάνη και ο αρχιφύλακας του Μουσείου Πύλου Κ. Σικαλιάς.

145. *ΠΑΕ* 1959, σ. 178-79 και 1963, σ. 115-18. Τον καθαρισμό επέβλεψε εκ μέρους της Εφορείας ο αρχιφύλακας του Μουσείου Πύλου Κ. Σικαλιάς.

146. Βλ. παραπάνω, σ. 462. *Το Έργον* 2003, σ. 47-48. Τις εργασίες της έρευνας επέβλεψε εκ μέρους της Εφορείας η συμβασιούχος αρχαιολόγος Ευ. Μαλαπάνη.

2001

ΝΟΜΟΣ ΗΛΕΙΑΣ

ΠΕΡΙΣΥΛΛΟΓΕΣ - ΠΑΡΑΔΟΣΕΙΣ

Ολυμπία

Κατά τη διάρκεια εργασιών καθαρισμού στην Άλτη, και συγκεκριμένα στο άνδηρο των Θησαυρών, βρέθηκαν δύο ακέραια χάλκινα δακτυλίδια και ένα ελλιπές (όλα σε σχήμα απλού κρίκου), καθώς και δύο μικρά τμήματα περόνης (ΒΕ 1024). Τα αρχαία παρέδωσε ο επιστάτης του εργατοτεχνικού προσωπικού της Εφορείας Ν. Καραγκούνης.

Φρίξα

Στην περιοχή Παλιοφάναρο, σε λόφο στην αριστερή όχθη του ποταμού Αλφειού[147], στο χώρο των παιδικών κατασκηνώσεων που καταλαμβάνουν την πλαγιά του λόφου, περισυνελέγησαν κατά τη διάρκεια αυτοψίας τεμάχια κεράμων και όστρακα (ΒΕ 1009), κυρίως ρωμαϊκών χρόνων.

Άγιος Ανδρέας

Από τη θαλάσσια περιοχή του Αγίου Ανδρέα, όπου εντοπίζεται η αρχαία πόλη Φειά[148] προέρχεται τμήμα αμφορέα (ΒΕ 1013) ρωμαϊκών χρόνων, το οποίο βρήκε και παρέδωσε ο Δ. Πολίτης, κάτοικος Πύργου.

Επίσης από την ίδια περιοχή προέρχονται και λίγα όστρακα ρωμαϊκών χρόνων (ΒΕ 1018), που βρέθηκαν κατά τη διάρκεια αυτοψίας πλησίον της παραλίας, εντός του κηρυγμένου αρχαιολογικού χώρου.

Δαφνιώτισσα

Στη θέση Βίγλιζα ο Θ. Καλαμένιος βρήκε χάλκινο ελλιπές σκεύος (ΒΕ 1014), πιθανότατα βυζαντινών χρόνων. Το αρχαίο παρέλαβε η 6η ΕΒΑ. Από την ίδια θέση προέρχονται και λίγα όστρακα μυκηναϊκών χρόνων (ΒΕ 1016, 1029), που περισυνελέγησαν κατά τη διάρκεια αυτοψίας.

Στην ίδια περιοχή, στη θέση Διάσελλο βρέθηκαν επίσης μυκηναϊκά όστρακα, τεμάχια πυριτολίθου και όστρεα (ΒΕ 1015α), ενώ στη θέση Παλιοχώρι εντοπίστηκαν όστρακα ελληνιστικής περιόδου (ΒΕ 1015β).

Άνω Σαμικό

Στη θέση Φωλιά του Μπούφου που βρίσκεται πλησίον του χωριού, όπου πρόκειται να κατασκευαστεί σταθμός βάσης κινητής τηλεφωνίας, κατά τη διάρκεια αυτοψίας περισυνελέγησαν όστρακα χειροποίητης και τροχήλατης κεραμικής, πιθανώς κλασικών χρόνων (ΒΕ 1017).

Βρίνα

Στις θέσεις Δάφνη, Σκλιβέικα και Κοτρώνι, όπου εντοπίστηκε κατεστραμμένος ταφικός πίθος, βρέθηκαν τεμάχια κεράμων και ελάχιστα όστρακα (ΒΕ 1019, 1028) κλασικών και ρωμαϊκών χρόνων[149].

Κούμανη

Από τη θέση Κούτι, όπου εντοπίζονται οικοδομικά λείψανα του αρχαίου Λασιώνος[150], προέρχεται μικρό τμήμα ασβεστολιθικής ενεπίγραφης πλάκας.

2002

ΝΟΜΟΣ ΗΛΕΙΑΣ

ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΑ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑΤΑ

Συνεχίστηκε η ετήσια εφαρμογή του εκπαιδευτικού προγράμματος «Ολυμπία. Αρχαιολογικός χώρος και Μουσείο» (πρόγραμμα ΜΕΛΙΝΑ) που υλοποιεί η Εφορεία από το 1999. Ο φάκελος εφαρμόστηκε από το 1ο Δημοτικό Κάμπου Ζακύνθου, το 2ο Δημοτικό Λεχαινών Ηλείας (που είχαν δηλώσει συμμετοχή για την πειραματική εφαρμογή του προγράμματος) και δόθηκε ως δανει-

147. Γνωστή θέση, όπου έχουν εντοπιστεί οικιστικά κατάλοιπα κλασικών, ελληνιστικών και ρωμαϊκών χρόνων στην κορυφή του λόφου, βλ. σχετικώς Ν. Γιαλούρης, *Ολυμπιακά Χρονικά* Δ (1973), σ. 170-171. Επίσης, *ΑΙΑ* (1942), σ. 84 και *BCH* 111 (1987), II, σ. 535.

148. Για τις αρχαιότητες της περιοχής, βλ. Ν. Γιαλούρης, *ΑΕ* 1957, σ. 31 κ.ε. Ο ίδιος, *ΑΔ* 16 (1960): Χρονικά, σ. 126.

149. Στην περιοχή έχουν ερευνηθεί κατά το παρελθόν τάφοι και έχουν εντοπιστεί κατάλοιπα εκτεταμένου οικισμού, βλ. Ν. Γιαλούρης, *Ολυμπιακά Χρονικά* Δ (1973), σ. 168-169· Χ. Σχοινάς, *ΑΔ* 45 (1990): Χρονικά, σ. 119-120· Ο. Βικάτου, *ΑΔ* 55 (2000): Χρονικά, σ. 275-276.

150. Για τις εντοπισμένες αρχαιότητες της περιοχής, βλ. Ο. Βικάτου, *ΑΔ* 52 (1997): Χρονικά, σ. 256-257· Ν. Δεπάστας, Μία σημαντική πόλις εν τη Ηλειακή Ακρώρεια, *Επετηρίδα Ηλειακών Μελετών* Α (1982), σ. 203 κ.ε.· *ΑΙΑ* 46 (1942), σ. 83· Γ. Παπανδρέου, *Η Ηλεία διά μέσου των αιώνων*, Λεχαινά 1991 (επανέκδοση), σ. 101-108· Ν. Παπαχατζής, *Παυσανίου Ελλάδος περιήγησις, Μεσσηνιακά - Ηλιακά*, Αθήνα 1979, σ. 397.

στικό υλικό στα παρακάτω Σχολεία: 7ο Δημοτικό Πύργου, Δημοτικό Σουληναρίου (Μεσσηνία), 2ο Δημοτικό Ναυπάκτου, Δημοτικό Άνω Σύρου, 6ο Δημοτικό Καλαμάτας, Σχολείο Β. Σταυράκη (Γλυφάδα Αττικής), Γυμνάσιο Αγίου Στεφάνου (Αττικής), Εκπαιδευτήρια Γείτονα (Βάρη Αττικής), Γυμνάσιο Τυροσαπουνακαίικων (Αρκαδίας), ΙΕΚ Αμαλιάδας, Γυμνάσιο Σαβαλίων (Ηλεία), Ενιαία Βιβλιοθήκη Καλαμάτας, και "Olympia Camp" Παιδικές Κατασκηνώσεις Φρίξας Ηλείας.

ΑΝΑΔΕΙΞΗ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΩΝ ΧΩΡΩΝ

Ο λ υ μ π ί α

Στο πλαίσιο του προγράμματος ανάδειξης του αρχαιολογικού χώρου Ολυμπίας, άρχισε τη χρονιά αυτή η υλοποίηση του υποέργου «Πορείες επισκεπτών εντός υφισταμένων ορίων αρχαιολογικού χώρου Ολυμπίας - ερευνητικές εργασίες», με αυτεπιστασία από τη Ζ΄ ΕΠΚΑ, σύμφωνα με την υπ' αριθ. ΥΠΠΟ/ΓΔΑ/ΑΡΧ/Α1/Φ07/40676/2535/18-7-2002 απόφαση του ΥΠΠΟ. Το υποέργο προβλέπεται να ολοκληρωθεί στο τέλος του έτους 2003, και αποτελεί τμήμα του έργου «Διαμόρφωση αρχαιολογικού χώρου Ολυμπίας», το οποίο έχει ενταχθεί στο Γ΄ ΚΠΣ.

Ταυτόχρονα, υλοποιείται από τη ΔΑΑΜ μεγάλο πρόγραμμα συντήρησης των λίθινων επιγραφών που βρίσκονται στο ιερό, των κονιαμάτων των κτιρίων της Άλτης, καθώς και των ψηφιδωτών δαπέδων. Όλο το πρόγραμμα ανάδειξης έχει σκοπό να διευρυνθεί ο αρχαιολογικός χώρος, να γίνουν επισκέψιμα όλα τα ερευνημένα κτίρια και να γίνει περισσότερο ελκυστικός και λειτουργικός ο χώρος στους πολυπληθείς επισκέπτες, που αναμένονται ενόψει των Ολυμπιακών αγώνων της Αθήνας του 2004. Οι εργασίες για την καλύτερη ανάδειξη του αρχαιολογικού χώρου περιλαμβάνουν τη διαμόρφωση, οριοθέτηση και επίστρωση διαδρομών, διευθέτηση αρχιτεκτονικών μελών, αποψιλώσεις και καθαρισμούς των μνημείων και της γύρω περιοχής τους, νέα περισχοίνιση του αρχαιολογικού χώρου, τοποθέτηση ενημερωτικών πινακίδων στα μνημεία κ.ά. Από τις εργασίες αυτές κατά το τρέχον έτος πραγματοποιήθηκαν οι παρακάτω:

Οριοθέτηση - διαμόρφωση διαδρομών κίνησης επισκεπτών

Οι διαδρομές που μέχρι σήμερα εξυπηρετούν τους επισκέπτες του ιερού δεν είναι σαφώς οριοθετημένες. Με την ολοκλήρωση του ανασκαφικού προγράμματος στα ρωμαϊκά κτίρια (τέλη δεκαετίας 1990), έχει πλέον διευρυνθεί αρκετά ο επισκέψιμος χώρος, ενώ με την ολοκλήρωση του έργου της συντήρησης των ψηφιδωτών δαπέδων των κτιρίων της Άλτεως και την επανατοποθέτησή τους, επιβάλλεται τα κτίρια αυτά να γίνουν επισκέψιμα. Λαμβάνοντας υπόψη την υφιστάμενη κατάσταση του αρχαιολογικού χώρου και τα παραπάνω, διαμορφώθηκε καταρχήν μια σύντομη κυκλική πορεία, η οποία περιλαμβάνει τα σημαντικότερα κτίρια. Η πορεία αυτή αποτελείται από τέσσερις κεντρικές διαδρομές (Ιερά οδός, Φιλιππείο - Ηραίο - Στάδιο, Στοά της Ηχούς, Οδός των Εορτών), που περιβάλλουν την Άλτη. Για τους επισκέπτες με περισσότερο χρόνο και ενδιαφέροντα, διαμορφώνονται δευτερεύουσες διαδρομές, οι οποίες τους οδηγούν στο εσωτερικό της Άλτεως, αλλά και εξωτερικά αυτής, στις αθλητικές εγκαταστάσεις και στα βοηθητικά κτίρια του ιερού. Οι δευτερεύουσες διαδρομές (συνολικά 15) έχουν μικρότερο πλάτος από τις κύριες και διαμορφώνονται πιο ελεύθερα. Για την εξασφάλιση της βατότητας των διαδρομών, αυτές θα επιστρωθούν με αδρανή υλικά (μόνο οι κεντρικές διαδρομές και η πλατεία στην είσοδο του αρχαιολογικού χώρου), που μορφολογικά και χρωματικά προσομοιάζουν με το φυσικό έδαφος. Η Διεύθυνση Αναστήλωσης προέβη στην κατασκευή δειγμάτων υλικού επίστρωσης και επελέγη το πλέον κατάλληλο. Η επίστρωση θα υλοποιηθεί τον επόμενο χρόνο.

Καθαρισμοί - αποψιλώσεις

Πριν αρχίσει οποιαδήποτε εργασία για την επίστρωση ή οριοθέτηση νέων διαδρομών κρίθηκε απαραίτητο να γίνουν αποψιλώσεις και καθαρισμοί σε μεγάλη έκταση, προκειμένου να είναι ορατά όλα τα μνημεία του αρχαιολογικού χώρου, δεδομένου ότι τα κτίρια που βρίσκονται πλησίον της περίφράξης, περιμετρικά του ιερού, είναι καλυμμένα από πυκνή, δασώδη βλάστηση. Οι περιοχές στις οποίες επικεντρώθηκαν οι εργασίες είναι: το νότιο τμήμα του ιερού (Νότια Στοά - Ωδείο), το δυτικό (ρωμαϊκοί Ξενώνες και ρωμαϊκά λουτρά), η περιοχή νότια και κατά μήκος του Λεωνιδαίου και ο νοτιοανατολικός τομέας του ιερού, όπου βρίσκονται το Οκτάγωνο, οι ανατολικές Θέρμες, η οικία του Νέρωνα και το Νοτιοανατολικό κτίριο. Ταυτόχρονα εργασίες λεπτομερούς καθαρισμού, οι οποίες πρόκειται να υλοποιηθούν κατά το επόμενο έτος, προγραμματίστηκαν για όλα τα μνημεία της Άλτης.

Ερευνητικές εργασίες

Πριν από την έναρξη των εργασιών επίστρωσης πραγματοποιήθηκαν συνολικά 45 δοκιμαστικές τομές σε όλο το μήκος των διαδρομών που πρόκειται να επιστρωθούν, προκειμένου να αφαιρεθούν τα διάσπαρτα αρχιτεκτονικά μέλη και να μην καταχωσθούν από το υλικό επίστρωσης. Τα τμήματα αγωγών και τοιχαρίων, που υπάρχουν επί των διαδρομών, καλύφθηκαν με γαιοΰφασμα και χώμα.

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσίασε η τομή 12, επί της Οδού των Εορτών, στην ίδια περίπου ευθεία με τη νοτιοδυτική γωνία του ναού του Διός και νότια αυτού, όπου εντοπίστηκε τμήμα του τείχους των Ερούλων, που είχε χτιστεί με οικοδομικό υλικό σε β΄ χρήση (Πίν. 105 ε). Από την τομή προέρχεται και μικρό τμήμα λίθινης επιγραφής. Ενημερώθηκε σχετικώς το Γερμανικό Αρχαιολογικό Ινστιτούτο για τη συνέχεια της έρευνας.

Στο πλαίσιο της προετοιμασίας επίστρωσης, καταχώσθηκαν παλαιές τομές, έγινε καθαρισμός των θεμελίων του περιβόλου του ιερού, εξομαλύνθηκε η επιφάνεια των διαδρομών, όπου κρίθηκε απαραίτητο, και πραγματοποιήθηκαν επιχωματώσεις μικρής έκτασης σε λίγα σημεία, όπου η επιφάνεια είχε φθαρεί από τα όμβρια ύδατα.

Διευθέτηση αρχιτεκτονικών μελών

Το Γερμανικό Αρχαιολογικό Ινστιτούτο κατά καιρούς έχει πραγματοποιήσει προγράμματα διευθέτησης των αρχιτεκτονικών μελών. Ωστόσο, η επέκταση του αρχαιολογικού χώρου, λόγω των ανασκαφών στις περιφερειακές ζώνες του ιερού, αλλά και η ραγδαία αύξηση του τουρισμού, καθιστούν έντονη την ανάγκη μιας νέας μεγάλης διευθέτησης των αρχιτεκτονικών μελών. Η πραγματοποίηση μιας τέτοιας εκτεταμένης και πολύμορφης επέμβασης δεν είναι απλή, δεδομένου ότι απαιτείται πλήρης καταγραφή, αποτύπωση και μελέτη των αρχιτεκτονικών μελών, ενώ ταυτόχρονα θα πρέπει να ελεγχθεί ποιοι λίθοι θα μείνουν ορατοί για τον επισκέπτη και ποιοι θα πρέπει να μεταφερθούν. Ένα μεγάλο πρόγραμμα διευθέτησης αρχιτεκτονικών μελών του χώρου, για το οποίο θα απαιτηθούν μελέτες και χρόνος, πρέπει οπωσδήποτε να αντιμετωπιστεί στο άμεσο μέλλον. Εφόσον όμως δεν μπορεί προς το παρόν να πραγματοποιηθεί αυτό, και προκειμένου να επιτευχθεί καλύτερη εικόνα του χώρου, για να έχει ο επισκέπτης σαφέστερη αντίληψη της κάτοψης των μνημείων χωρίς την παρεμβολή ξένων προς αυτά στοιχείων, πραγματοποιήθηκαν σε συγκεκριμένα σημεία του χώρου εργασίες διευθέτησης αρχιτεκτονικών μελών. Τα σημεία αυτά είναι: επί της διαδρομής Παλαίστρας-Λεωνιδαίου στο ύψος των Λουτρών και στη Νότια Στοά.

ΑΝΑΣΚΑΦΙΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ

Μιράκα

Στη θέση Κρυάβρυση, όπου κατά το παρελθόν η Εφορεία είχε ερευνήσει θαλαμωτό μυκηναϊκό τάφο[151], λαθρανασκαφείς εντόπισαν έναν ακόμη θαλαμωτό τάφο, ο οποίος βρίσκεται σε απόσταση 7 μ. περίπου από τον πρώτο. Ο τάφος έχει προσανατολισμό Α.-Δ. Αποτελείται από δρόμο μήκ. 3,80 και πλ. 1,35 στην αρχή και 1,15 μ. στην είσοδο. Το στόμιο του τάφου έχει βάθος 1 μ. και τα τοιχώματά του παρουσιάζουν διεύρυνση προς το θάλαμο (εξωτ. πλ. 0,70 και εσωτ. 1,15 μ.). Ο θάλαμος είναι τετράπλευρος, διαστ. 2,50 μ. κατά τον άξονα Α.-Δ. και 3,70 μ. κατά τον άξονα Β.-Ν. Η οροφή του είχε καταρρεύσει. Οι λαθρανασκαφείς είχαν αφαιρέσει την επίχωση του θαλάμου κατά μεγάλο τμήμα.

Επί του δαπέδου είχαν λαξευτεί τέσσερις λάκκοι. Οι τρεις, παράλληλοι του κεντρικού άξονα του θαλάμου, έχουν προσανατολισμό Α.-Δ. Οι διαστάσεις τους ήταν: Λάκκος 1: μήκ. 1,24, πλ. 0,46, και μέγ. βάθ. 0,47 μ. Ο λάκκος 2 είχε μήκος 1,66, πλάτος 0,31, και μέγιστο βάθος 0,25 μ. Ο λάκκος 3 με μήκος 1,25, πλάτος 0,48, και μέγιστο βάθος 0,25 μ. Ο τέταρτος λάκκος (ανακομιδών) ήταν μικρός, αβαθής (μέγ. βάθ. 0,12 μ.), με μήκος 0,69 και πλάτος 0,46 μ. Οι καλυπτήριες πλάκες των λάκκων ήταν διασκορπισμένες σε όλο το δάπεδο του θαλάμου.

Ο τάφος, όπως προέκυψε από την έρευνα, είχε συληθεί από την αρχαιότητα. Βρέθηκαν μόνο λίγα οστά εντός των λάκκων 1 και 3, ενώ πλησίον της βορειοδυτικής γωνίας του θαλάμου υπήρχαν λίγα διάσπαρτα οστά, που πιθανώς να προέρχονταν από ανακομιδή. Οι υπόλοιποι λάκκοι βρέθηκαν κενοί. Κατά μήκος του νότιου πλευρικού τοιχώματος, στο ύψος του δαπέδου, σχηματιζόταν μικρή κόγχη. Λίγα οστά, που βρέθηκαν επί του δαπέδου στο σημείο αυτό, πιθανότατα ανήκαν σε ταφή.

Τα ευρήματα που διέφυγαν τη σύληση ήταν τρεις αμφικωνικές χάνδρες από υαλόμαζα (δύο ακέραιες και μία ελλιπής, Δ 984α-γ) και δύο κωνικά σφονδύλια από στεατίτη (Δ 982-983). Τέλος, από την επίχωση του θαλάμου προέρχονται αρκετά οστά και πόδι κύλικας (Π 9128).

Επειδή ο τάφος βρίσκεται εντός ιδιοκτησίας, η οποία καλλιεργείται και υπήρχε μεγάλος κίνδυνος ατυχήματος, η Εφορεία, ύστερα από γνωμοδότηση του αρμόδιου Τοπικού Συμβουλίου, προχώρησε στην κατάχωσή του, αφού προηγουμένως έγινε πλήρης σχεδιαστική και φωτογραφική τεκμηρίωση.

Κατσαρού

Στην αγροτική περιοχή μεταξύ των Δ.Δ. Βουνάργου και Κατσαρού του Δήμου Πύργου, σε αγρόκτημα ιδιοκτησίας Π. Βλασσόπουλου, κατά τη διάρκεια αγροτικών εργασιών εντοπίστηκαν αρχαία, για τα οποία ειδοποίησε ο ιδιοκτήτης. Από μια πρώτη έρευνα στο χώρο διαπιστώθηκε ότι πρόκειται για κεραμοσκεπείς χριστιανικούς τάφους και για το λόγο αυτό ειδοποιήθηκε σχετικώς η αρμόδια 6η ΕΒΑ για τις δικές της ενέργειες και τη συνέχιση της ανασκαφικής έρευνας.

151. Βλ. Γ. Χατζή, *ΑΔ* 36 (1981): Χρονικά, σ. 149-150, Πίν. 86γ, 87, 88α.

Σκαφιδιά

Θέση Λουτρό

Στην παραπάνω θέση, όπου υπάρχει συγκρότημα ρωμαϊκών λουτρών, γνωστό στην Εφορεία ήδη από τη δεκαετία του 1960[152], το οποίο όμως δεν έχει ερευνηθεί, η Εφορεία άρχισε σωστική ανασκαφή, δεδομένου ότι ο ρωμαϊκός λουτρώνας διχοτομείται από αγροτικό δρόμο, και λόγω της διέλευσης οχημάτων είχε έλθει στην επιφάνεια μικρό τμήμα ψηφιδωτού δαπέδου που καταστράφηκε. Για την άμεση προστασία του μνημείου προχωρήσαμε στην ανασκαφή του συγκεκριμένου χώρου, προκειμένου να αποκαλυφθεί και να συντηρηθεί το ψηφιδωτό δάπεδο.

Ερευνήθηκε τελικά ένας από τους χώρους του λουτρικού συγκροτήματος, με κατεύθυνση Β.-Ν. Το σωζόμενο μήκος είναι 13,20 και το πλάτος 4,70 μ. Το βόρειο τμήμα του δωματίου ήταν κατεστραμμένο. Στο δυτικό τοίχο υπήρχαν τρία ανοίγματα-είσοδοι, που οδηγούν σε άλλο δωμάτιο, το οποίο στην παρούσα φάση δεν ανασκάφηκε. Το ψηφιδωτό δάπεδο διακοσμείται με ρομβοειδή σχέδια και διατηρήθηκε σε εξαιρετική κατάσταση (Πίν. 105 στ). Στη μέση κάθε ρόμβου σταυροειδές κόσμημα. Τα κινητά ευρήματα ήταν ελάχιστα, κυρίως κομμάτια μαρμάρου, προερχόμενα από την ορθομαρμάρωση των τοίχων, όστρακα, καθώς και λίγες γυάλινες ψηφίδες. Τα ίχνη φωτιάς και οι ασβεστοποιημένες ψηφίδες, προφανώς, υποδηλώνουν την καταστροφή του κτιρίου από φωτιά.

Διαπιστώθηκε επίσης ότι το δωμάτιο αυτό περιβάλλεται από άλλα, τα οποία πρόκειται να ερευνηθούν στο μέλλον.

Κλαδέος

Θέση Τσούκα

Στην ευρύτερη περιοχή του Κλαδέου η Εφορεία έχει ερευνήσει σημαντικότατα μυκηναϊκά νεκροταφεία, στις θέσεις Τρύπες και Στραβοκέφαλο[153]. Η νέα θέση που εντοπίστηκε ύστερα από υπόδειξη του Δ. Αναγνωστόπουλου, κάτοικου Κλαδέου, βρίσκεται περίπου 1,5 χλμ. δυτικά του νεκροταφείου των Τρυπών.

Ο τάφος βρέθηκε επί αγροτικού δρόμου, με προσανατολισμό Β.-Ν. (ο δρόμος προς Ν.). Ο δρόμος του έχει μήκος 4 και πλάτος 0,97 στην αρχή και 1,60 μ. στην είσοδο. Επί του δυτικού πλευρικού τοιχώματος του δρόμου υπήρχε λαξευμένη κόγχη (μήκ. 0,87, πλ. 0,52 μ.), η είσοδος της οποίας φραζόταν με ξερολιθιά, αποτελούμενη από ποταμίσιες πέτρες, με σειρά τοποθετημένες η μία πάνω στην άλλη. Μέσα στην κόγχη βρέθηκαν λίγα αποσαθρωμένα οστά και μικρός ψευδόστομος αμφορίσκος (Π 9197).

Ο θάλαμος είχε σχήμα ακανόνιστου τετραπλεύρου, με αποστρογγυλευμένες τις γωνίες του, με μήκος 3,55 κατά τον άξονα Β.-Ν. και 5 μ. κατά τον άξονα Α.-Δ. Αριστερά της εισόδου υπήρχαν τέσσερις ταφές με τα κτερίσματά τους (Πίν. 106 α), ενώ πλησίον του βόρειου και του ανατολικού πλευρικού τοιχώματος του θαλάμου είχαν συγκεντρωθεί τα οστά των δευτερογενών ταφών. Στο κέντρο περίπου, κατά μήκος του κεντρικού άξονα και παράλληλα με αυτόν, είχαν λαξευτεί τέσσερις μακρόστενοι πλακοσκεπείς λάκκοι ταφών (λάκκοι 1, 2, 4, 5), ενώ ένας αβαθής, ακανονίστου σχήματος λάκκος (λάκκος 3), βρέθηκε κάτω από το χώρο των ανακομιδών του βορείου τμήματος.

Από τον τάφο προέρχονται τα παρακάτω αγγεία (Πίν. 106 β): εννέα ψευδόστομοι αμφορείς (Π 9196-9199, 10213-10215, 10218, 10221), έξι μεγάλοι τετράωτοι αμφορείς (Π 9201-9206, 10209), και τρεις μικρότεροι (Π 10207-10208, 10210), δύο αμφορίσκοι (Π 10212, 10219), μεγάλος δίωτος αμφορέας (Π 10211), δίωτο κυλινδρικό αλάβαστρο (Π 9200) και δύο προχοΐσκες (Π 10217, 10220). Αρκετά ήταν επίσης τα όστρακα του δρόμου, τα οποία έλαβαν τους αριθμούς καταγραφής (Π 10223-10240).

Εντός του λάκκου 1, που περιείχε γυναικεία ταφή σε έντονα συνεσταλμένη στάση βρέθηκε σφραγίδα υαλόμαζας (Δ 1208) στα πόδια της νεκρής.

Αρκετά πλούσια ήταν η ταφή του λάκκου 2. Ο νεκρός με σταυρωμένα πόδια ήταν στραμμένος προς την είσοδο. Γύρω από το λαιμό βρέθηκαν 50 ακέραια και 35 ελλιπή πλακίδια υαλόμαζας (Δ 1210α-β, Πίν. 106 γ), τα περισσότερα σε έντονο μπλε διαφανές χρώμα, τα οποία φέρουν διακόσμηση τριπλής σπείρας με έξεργο στο κέντρο οφθαλμό[154]. Από την ίδια ταφή προέρχονται χάντρες υαλόμαζας, φαγεντιανής και σαρδίου, διαφόρων τύπων, και μία ωοειδής με διακόσμηση φτερού (Δ 1209 α-στ).

Στους υπόλοιπους λάκκους οι ταφές ήταν ακτέριστες, ενώ ο ένας βρέθηκε κενός. Από το χώρο των ανακομιδών προέρχονται, εκτός από λίγα αγγεία, που αναφέρονται πα-

152. Βλ. Π. Θέμελης, *ΑΔ* 23 (1968): Χρονικά, σ. 162. Επίσης, *ΑΔ* 25 (1970): Χρονικά, σ. 194-196, Πίν. 74β.

153. Για το νεκροταφείο Τρυπών, βλ. Ν. Γιαλούρης, *ΑΔ* 19 (1964): Χρονικά, σ. 177· επίσης, Ο. Βικάτου, *ΑΔ* 53 (1998): Χρονικά, σ. 230-233· η ίδια, *ΑΔ* 55 (2000): Χρονικά, σ. 277-279. Για τη θέση Στραβοκέφαλο, βλ. Ν. Γιαλούρης, *ΑΔ* 18 (1963): Χρονικά, σ. 103.

154. Ένα όμοιο διάδημα προέρχεται από τάφο στον Στραβοκέφαλο Κλαδέου και είχε βρεθεί γύρω από το κρανίο του νεκρού, βλ. Ν. Γιαλούρης, *ΑΔ* 18 (1963): Χρονικά, σ. 103, Πίν. 138ε-στ.

ραπάνω, και χάλκινο δρεπανοειδές μαχαιρίδιο (Μ 1326).

Τα ευρήματα του τάφου χρονολογούνται στην ΥΕ ΙΙ-ΙΒ-Γ περίοδο.

Λ α τ ζ ό ι

Σε αγρόκτημα ιδιοκτησίας Μπιρτζίκη, στη θέση Κουτσουπιά, κατά τη διάρκεια αγροτικών καλλιεργειών βρέθηκε ημικατεστραμμένος ταφικός πίθος, τοποθετημένος στο πλάι και με προσανατολισμό Α.-Δ. Τα λίγα οστά που βρέθηκαν εντός αυτού υποδηλώνουν τη χρήση του ως ταφικού. Από το αγρόκτημα περισυνελέγησαν δύο όστρακα (ΒΕ 1085) και εντοπίστηκε τύμβος.

ΠΑΡΑΚΑΜΨΗ ΟΛΥΜΠΙΑΣ

Άρχισε φέτος και θα συνεχιστεί το έτος 2004 η κατασκευή του έργου «Παράκαμψη Ολυμπίας», που αποτελεί τμήμα της νέας οδού Ολυμπίας-Τριπόλεως. Πρόκειται για νέα χάραξη, μήκ. 8 χλμ., η οποία διέρχεται βόρεια της Ολυμπίας. Το έργο έχει χαρακτηριστεί Ολυμπιακό, και μετά την υλοποίησή του θα είναι δυνατόν να καταργηθεί το τμήμα της οδού Ολυμπίας-Τριπόλεως, το οποίο διχοτομεί τον αρχαιολογικό χώρο Ολυμπίας. Η νέα οδός αρχίζει από το Δ.Δ. Πλατάνου του Δήμου Ολυμπίας, διέρχεται από τον οικισμό Κοσκινά και καταλήγει στο Δ.Δ. Λιναριάς, όπου και συνδέεται με το υπόλοιπο τμήμα της νέας οδού Ολυμπίας-Τριπόλεως.

Πριν από την έναρξη των εργασιών προηγήθηκε επιφανειακή έρευνα στο υπό χάραξη τμήμα από κλιμάκιο της Εφορείας, όπου εντοπίστηκαν θέσεις στις οποίες θα ακολουθήσει ανασκαφική έρευνα. Οι νέες θέσεις εντοπίστηκαν στην περιοχή Πλατάνου (θέση Ρένια) και Μιράκας[155].

Π λ ά τ α ν ο ς

Στη θέση Ρένια, όπου κατά το παρελθόν είχε ερευνηθεί θαλαμωτός μυκηναϊκός τάφος[156] πραγματοποιήθηκαν δοκιμαστικές τομές σε μεγάλη έκταση γύρω από τον ερευνηθέντα τάφο, δεδομένου ότι ο άξονας της οδού διέρχεται στο σημείο αυτό.

Κατά τη διάρκεια αυτών των εργασιών εντοπίστηκαν δύο λακκοειδείς ρωμαϊκοί τάφοι, εκ των οποίων ο ένας περιείχε αποσαθρωμένη ταφή, κτερισμένη με ένα λυχνάρι. Ο δεύτερος βρέθηκε κενός. Επίσης, δυτικά του γνωστού μυκηναϊκού τάφου, εντοπίστηκε ένας δεύτερος θαλαμωτός, κατεστραμμένος και συλημένος, με τετράπλευρη κάτοψη (σωζ. διαστ. 1,80x2,20 μ.). Πάνω σε αυτόν είχε χτιστεί παλιά πλινθόκτιστη αγροικία.

Μ ι ρ ά κ α

Στη θέση Χαντάκια πραγματοποιήσαμε δοκιμαστικές τομές, εφόσον κατά την αυτοψία εντοπίστηκαν ενδείξεις για ύπαρξη αρχαίων και συγκεκριμένα λακκοειδών τάφων. Από την έρευνα που ακολούθησε διαπιστώσαμε ότι οι τάφοι ήταν χριστιανικοί και ειδοποιήθηκε η αρμόδια 6η ΕΒΑ για τη συνέχιση της ανασκαφικής έρευνας.

ΠΑΡΑΔΟΣΕΙΣ - ΠΕΡΙΣΥΛΛΟΓΕΣ - ΕΝΤΟΠΙΣΜΟΙ ΘΕΣΕΩΝ

Ο λ υ μ π ί α

Από το κτίριο της Αθλητικής Λέσχης στην Άλτιν προέρχεται μικρό πήλινο αγγείο ρωμαϊκών χρόνων (ΒΕ 1086), το οποίο βρέθηκε κατά τη διάρκεια αφαίρεσης της επίχωσης των υποκαύστων της κεντρικής αίθουσας, προκειμένου να γίνουν μετρήσεις από τη Διεύθυνση Αναστήλωσης, και να μελετηθεί ο τρόπος πρόσβασης στο εσωτερικό του κτιρίου.

Επίσης, κατά την υλοποίηση εργασιών του έργου της πυρασφάλειας του αρχαιολογικού χώρου Ολυμπίας βρέθηκαν στην ιδιοκτησία Β. Ζωγόπουλου, νότια της Άλτεως και πλησίον της περίφραξης του χώρου, πολλά όστρακα (ΒΕ 1081), κυρίως κλασικής-ελληνιστικής περιόδου.

Φ λ ό κ α ς

Ο Θ. Μπούμπουκας, κάτοικος Φλόκα, βρήκε και παρέδωσε στην Εφορεία χάλκινο ενετικό νόμισμα (ΒΕ 1058). Στον εμπροσθότυπο διατηρείται επιγραφή στην περιφέρεια: *S.MARC.VBN.I.* Στον οπισθότυπο η επιγραφή: *DALMA.E.T.ALBAN.* Πρόκειται για σολδίνι χρονολογούμενο στα 1611-1619, που προέρχεται από τις Δαλματικές αποικίες των Ενετών.

Μ ι ρ ά κ α

Κατά τη διάρκεια αυτοψίας, ενόψει έναρξης των εργασιών για την κατασκευή του έργου «Παράκαμψη Ολυμπίας», κοντά στη θέση Γιδόστανη, όπου κατά το πα-

155. Όλες οι σκαπτικές εργασίες του έργου γίνονταν υπό τη συνεχή επίβλεψη εκπροσώπου της Εφορείας, ενώ οι σωστικές ανασκαφές που προέκυψαν έγιναν με δαπάνη του αναδόχου του έργου, σύμφωνα με το άρθρο 37 του Ν. 3028 «Για την προστασία των Αρχαιοτήτων και εν γένει της Πολιτιστικής Κληρονομιάς».

156. Βλ. Ν. Γιαλούρης, *ΑΔ* 19 (1964): Χρονικά, σ. 177 και Λ. Παρλαμά, *ΑΔ* 29 (1974): Μελέται, σ. 65.

ρελθόν έχει ερευνηθεί θαλαμωτός μυκηναϊκός τάφος[157], βρέθηκε στην ιδιοκτησία Μανιάτη τμήμα χείλους λεκανίδας και λίγα όστρακα (ΒΕ 1076). Από τη θέση Χαντάκια, προέρχονται λίγα όστρακα και απολέπισμα πυριτόλιθου (ΒΕ 1077).

Κ λ α δ έ ο ς

Από τη θέση Τρύπες Κλαδέου, όπου έχει ερευνηθεί κατά το παρελθόν μυκηναϊκό νεκροταφείο θαλαμωτών τάφων, προέρχονται λίγα μικροευρήματα, τα οποία βρήκε και παρέδωσε ο συντηρητής της Εφορείας Π. Καλπάκος, κάτοικος Κλαδέου. Πρόκειται για δύο σφονδύλια, δύο γυάλινες χάνδρες, η μία τύπου κόκκου σταριού, και γυάλινο πλακίδιο υαλόμαζας, σωζόμενο κατά το ήμισυ (ΒΕ 1037-1040), που βρέθηκαν πλησίον των τάφων 12 και 13[158].

Από τη θέση Φεγγαράκι Κλαδέου προέρχονται αρκετά όστρακα, διαφόρων εποχών (ΒΕ 1072), κυρίως προιστορικά, μυκηναϊκά και ελληνιστικά, καθώς και τεμάχιο πυριτόλιθου και μικρό τμήμα χάλκινου αντικειμένου (ΒΕ 1073α-β), που περισυνελέγησαν κατά τη διάρκεια αυτοψίας στο χώρο[159].

Από τη θέση Κάστρο, όπου σώζονται λείψανα βυζαντινής οχύρωσης, προέρχονται λίγα όστρακα (ΒΕ 1081). Για τη νέα θέση ενημέρωσε την Εφορεία ο Ν. Καλπάκος, κάτοικος Κλαδέου, και στη συνέχεια ειδοποιήθηκε αρμοδίως η 6η ΕΒΑ.

Κ α τ ά κ ο λ ο - Ά γ ι ο ς Α ν δ ρ έ α ς

Από την περιοχή του Αγίου Ανδρέα, όπου εντοπίζεται η αρχαία Φειά[160], στους πρόποδες του λόφου Ποντικόκαστρου, παραπλεύρως της οδού Κατακόλου-Αγίου Ανδρέα, εντός ιδιοκτησίας κληρονόμων Δαμίρη, βρέθηκε σπόνδυλος ραβδωτού κίονα (ΒΕ 1041), για τον οποίο ειδοποίησε σχετικώς την Υπηρεσία το Τμήμα Ασφάλειας Πύργου. Κατά την αυτοψία που ακολούθησε διαπιστώθηκε η ύπαρξη διάσπαρτων αρχιτεκτονικών μελών σε όλη την έκταση της ιδιοκτησίας. Η περιοχή βρίσκεται εντός του κηρυγμένου αρχαιολογικού χώρου.

Από τη θαλάσσια περιοχή του Αγίου Ανδρέα, μεταξύ των δύο νησίδων, προέρχονται όστρακα αμφορέων (άνω τμήμα, λαβή, τμήμα λαιμού και σώματος, ΒΕ 1045), τα οποία βρήκε κατά τη διάρκεια κατάδυσης ο Δ. Πολίτης, κάτοικος Πύργου, και παρέδωσε στην Εφορεία.

Α γ ί α Τ ρ ι ά δ α

Κατά τη διάρκεια αυτοψίας στο χώρο του μυκηναϊκού νεκροταφείου της Αγίας Τριάδας περισυνελέγησαν λίγα όστρακα (ΒΕ 1061).

Μ α κ ρ ύ σ ι α

Από τη θέση Αλεπότρυπα προέρχονται τρεις ακέραιες ορθογώνιες πήλινες πλάκες και ένας πήλινος κέραμος με το όνομα του κεραμέως (*ΛΟΓΟΥ*) (ΒΕ 1070α-β), τα οποία βρήκε και παρέδωσε ο Ν. Κουφωλιάς, κάτοικος Μακρυσίων.

Κ ά τ ω Σ α μ ι κ ό

Κατά τη διάρκεια αυτοψίας στην περιοχή του λόφου Κλειδί για τη χωροθέτηση των νέων υδροθεραπευτηρίων στην περιοχή, βρέθηκαν πολλά προϊστορικά και μυκηναϊκά όστρακα (ΒΕ 1092), κυρίως από την περιοχή που βρίσκεται δυτικά του λόφου.

2003

ΝΟΜΟΣ ΗΛΕΙΑΣ

ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΑ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑΤΑ

Το εκπαιδευτικό πρόγραμμα «ΜΕΛΙΝΑ: Ολυμπία. Αρχαιολογικός χώρος και Μουσείο», που έχει υλοποιήσει η Εφορεία από το 1999, εφαρμόστηκε κατά το τρέχον έτος από τα παρακάτω σχολεία: 1ο Δημοτικό Κάμπου Ζακύνθου, 2ο Δημοτικό Λεχαινών Ηλείας, Εκπαιδευτήρια Μπουγά Καλαμάτας, 14ο Δημοτικό Νίκαιας (Αττική), 40ό Δημοτικό Πατρών, 138ο Δημοτικό Αθηνών, 5ο Δημοτικό Αγίου Δημητρίου Αττικής και Δημοτικό Αρχαίας Ολυμπίας.

ΚΟΜΒΟΣ «ΟΔΥΣΣΕΑΣ»

Άρχισε η συγγραφή κειμένων και η συμπλήρωση των σχετικών εντύπων για τον κόμβο «ΟΔΥΣΣΕΑΣ» του ΥΠΠΟ. Κατά το τρέχον έτος συντάχθηκαν συνολικά 33

157. Βλ. Ε. Παπακωνσταντίνου, *ΑΔ* 35 (1980): Χρονικά, σ. 169, Πίν. 75α-β.

158. Οι τάφοι ερευνήθηκαν το έτος 2000. βλ. Ο. Βικάτου, *ΑΔ* 55 (2000): Χρονικά, σ. 277-279.

159. Για τις εντοπισμένες αρχαιότητες στη θέση Φεγγαράκι, βλ. Ν. Γιαλούρης, *ΑΔ* 16 (1960): Χρονικά, σ. 126 και 19 (1964): Χρονικά, σ. 178· Λ. Παρλαμά, *ΑΔ* 29 (1974): Μελέται, σ. 56· *AJA* 73 (1969), σ. 129· *BCH* 85 (1961), σ. 722.

160. Για τις αρχαιότητες της θαλάσσιας περιοχής, βλ. Ν. Γιαλούρης, *ΑΕ* 1957, σ. 31 κ.ε. Επίσης, *ΑΔ* 16 (1960): Χρονικά, σ. 126.

έντυπα για τον αρχαιολογικό χώρο της Ολυμπίας. Στον Κόμβο παρουσιάζεται αναλυτικά το ιερό του Διός, και για κάθε μνημείο του συμπληρώνεται ξεχωριστό έντυπο, με βιβλιογραφία και εποπτικό υλικό.

ΑΝΑΔΕΙΞΗ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΩΝ ΧΩΡΩΝ

Ολυμπία

Συνεχίστηκε για δεύτερη χρονιά το υποέργο «Πορείες επισκεπτών εντός υφισταμένων ορίων αρχαιολογικού χώρου Ολυμπίας - Ερευνητικές εργασίες», το οποίο εκτελείται με αυτεπιστασία από τη Ζ΄ ΕΠΚΑ, σύμφωνα με την υπ' αριθ. ΥΠΠΟ/ΓΔΑ/ΑΡΧ/Α1/Φ07/40676/2535/18-7-2002 απόφαση, και είχε αρχίσει από το περασμένο έτος[161]. Το υποέργο αποτελεί τμήμα του έργου «Διαμόρφωση αρχαιολογικού χώρου Ολυμπίας».

Κατά το τρέχον έτος οι εργασίες επικεντρώθηκαν στην επίστρωση των διαδρομών, οι οποίες είχαν οριοθετηθεί και διαμορφωθεί από τον περασμένο χρόνο, στον καθαρισμό όλων των μνημείων της Άλτεως, στη διευθέτηση διάσπαρτων αρχιτεκτονικών μελών, στην τοποθέτηση ενημερωτικών πινακίδων, στην κατασκευή ξύλινων και χωμάτινων κλιμάκων, στο κλάδεμα των δένδρων του αρχαιολογικού χώρου, στη φύτευση καλλωπιστικών φυτών κ.ά. Κατά τη διάρκεια του έτους αυτού ολοκληρώθηκαν οι εργασίες του υποέργου, εντός του προβλεπόμενου χρονοδιαγράμματος και συγκεκριμένα τον Οκτώβριο του 2003.

Επίστρωση διαδρομών

Προκειμένου να διατηρηθεί ο χαρακτήρας του Άλσους που έχει το ιερό, κατεβλήθη προσπάθεια να υπαχθούν οι διαδρομές στο τοπίο με φυσικό τρόπο. Επιστρώθηκαν με αδρανή υλικά οι κεντρικές διαδρομές και οι μεγαλύτερες από τις δευτερεύουσες, καθώς και η πλατεία εισόδου του αρχαιολογικού χώρου, ενώ οι περισσότερες από τις δευτερεύουσες διαδρομές επιστρώθηκαν με ψηφίδα (Πίν. 107 α). Οι εργασίες που προηγήθηκαν της επίστρωσης ήταν: περισυλλογή της ψηφίδας που κάλυπτε μέχρι τώρα τις κύριες και δευτερεύουσες διαδρομές, αφαίρεση των χόρτων και ραντισμός της επιφάνειάς τους. Επίσης, προκειμένου να επιτευχθεί καλύτερο αποτέλεσμα και προς αποφυγή δημιουργίας τέλματος, έγινε αποξήρανση και εξομάλυνση της επιφάνειας των διαδρομών. Επίσης καταχώσθηκαν παλαιές ανασκαφικές τομές, έγινε λεπτομερής καθαρισμός των θεμελίων του περιβόλου του ιερού και των μνημείων, ενώ αρκετά αρχιτεκτονικά μέλη και τοίχοι, που ήταν παραπλεύρως ή εφαπτόμενοι των διαδρομών καλύφθηκαν για λόγους προστασίας με γαιοΰφασμα και στη συνέχεια καταχώσθηκαν. Το υλικό επίστρωσης, σύμφωνα με τεχνική έκθεση της Διεύθυνσης Αναστήλωσης του ΥΠΠΟ, αποτελείται από μείγμα θραυστού υλικού (διατομής 2,2-2,7 εκ.), filler, άμμο, νερό, και είναι εμπλουτισμένο με τσιμέντο. Το ποσοστό τσιμέντου είναι 45%-50%, αλλά σε κάποια σημεία, κατηφορικά ή πολύ φθαρμένα από τις βροχοπτώσεις, που χρειάζονταν περισσότερη ενίσχυση, το ποσοστό του τσιμέντου έφτασε στο 70%. Η επίστρωση των διαδρομών αποτελείται από δύο στρώσεις, με 0,10 μ. πάχος η καθεμία.

Περιγραφή δευτερευουσών διαδρομών

Οι περισσότερες από τις 15 δευτερεύουσες διαδρομές του αρχαιολογικού χώρου προϋπήρχαν, ενώ οριοθετήθηκαν και διαμορφώθηκαν επτά νέες. Στις υπάρχουσες έγινε εξομάλυνση της επιφάνειας και επίστρωση με ψηφίδα. Νέες διαδρομές διαμορφώθηκαν: από την Οδό των Εορτών προς τη Νότια Στοά, ανατολικά και κατά μήκος του Βουλευτηρίου, κατά μήκος της πρόσοψης της Νότιας Στοάς, προς το Οκτάγωνο (με την κατασκευή ξύλινης «πασαρέλας»), νότια και κατά μήκος του Λεωνιδαίου, προς τις Θέρμες του Κλαδέου και προς το Νοτιοδυτικό κτίριο (αθλητική λέσχη).

Αποψιλώσεις - καθαρισμοί

Οι εργασίες αυτές είχαν ήδη αρχίσει από τον περασμένο χρόνο και ολοκληρώθηκαν κατά το τρέχον έτος. Επικεντρώθηκαν σε περιοχές του ιερού που ήταν πάντα κλειστές για το κοινό και τα μνημεία ήταν καλυμμένα από πυκνή βλάστηση. Οι περιοχές αυτές είναι: α) Ανατολικές Θέρμες - Νοτιοανατολικό κτίριο - οικία Νέρωνα - Οκτάγωνο, νότιος αναλημματικός τοίχος Σταδίου, β) ρωμαϊκοί Ξενώνες - Θέρμες Κλαδέου, γ) περιοχή Ωδείου - Νότιας Στοάς. Ωστόσο, εργασίες καθαρισμού πραγματοποιήθηκαν σε όλα τα μνημεία του ιερού, ενώ κλαδεύθηκαν και όλα τα δένδρα της Άλτεως, που σε αρκετές περιπτώσεις εμπόδιζαν τους επισκέπτες.

Κλίμακες - ράμπες

Αντικαταστάθηκαν οι υπάρχουσες ξύλινες κλίμακες με νέες. Συγκεκριμένα νέες κλίμακες τοποθετήθηκαν

161. Βλ. παραπάνω, σ. 466. Στην υλοποίηση των εργασιών του υποέργου συμμετείχε με συνέπεια και επιμέλεια η έκτακτη αρχαιολόγος Μ. Τσουλάκου.

στις δύο εισόδους του ιερού περιβόλου (έναντι Φιλιππείου και Λεωνιδαίου), τρεις στο ναό του Διός, δύο στο Ηραίο και δύο μικρές στην Παλαίστρα. Οι νέες κλίμακες αποτελούνται από μεταλλικό σκελετό και ξύλινα σκαλοπάτια. Επίσης αντικαταστάθηκε η ξύλινη ράμπα που καλύπτει τη θεμελίωση του προπύλου της Κρυπτής, πριν από την είσοδο του Σταδίου. Μία ράμπα για την εξυπηρέτηση των ΑΜΕΑ τοποθετήθηκε στη νοτιοδυτική είσοδο της Άλτεως (Πίν. 107 β), προκειμένου τα άτομα που κινούνται σε αναπηρικά καροτσάκια να έχουν πρόσβαση σε όλο πλέον το χώρο. Επίσης κατασκευάστηκε ξύλινη «πασαρέλα» που αρχίζει από την κεντρική διαδρομή της Στοάς της Ηχούς, προς Α., και οδηγεί τους επισκέπτες στην οικία του Νέρωνα, στις Ανατολικές Θέρμες και στο Οκτάγωνο. Για πρώτη φορά τα μνημεία αυτά έγιναν επισκέψιμα. Επίσης, μικρή ξύλινη κλίμακα που κατασκευάστηκε στη βορειοανατολική γωνία των Θερμών Κλαδέου οδηγεί σε υπερυψωμένο επίπεδο τους επισκέπτες, όπου μπορούν να θαυμάσουν το πρόσφατα συντηρημένο ψηφιδωτό δάπεδο.

Χωμάτινες κλίμακες

Προκειμένου να καλυφθούν υψομετρικές διαφορές μεταξύ των διαδρομών, σε ορισμένα σημεία κατασκευάστηκαν «φυσικές» κλίμακες. Λαξεύτηκαν σκαλοπάτια στο έδαφος, στα μέτωπα των οποίων τοποθετήθηκαν κομμένοι, λεπτοί κορμοί δένδρων. Τέτοιες κλίμακες, που προσαρμόζονται τέλεια στο χώρο, και ήταν η ιδανική λύση, κατασκευάστηκαν στο Γυμνάσιο, πλησίον των Θερμών του Λεωνιδαίου, στη νοτιοανατολική γωνία της Νότιας Στοάς, στο άνδηρο των Θησαυρών και πλησίον του Οκταγώνου.

Διευθέτηση αρχιτεκτονικών μελών

Συνεχίστηκε και φέτος η διευθέτηση των αρχιτεκτονικών μελών. Οι εργασίες επικεντρώθηκαν στο εσωτερικό του Εργαστηρίου του Φειδία, στο χώρο ανατολικά του Βουλευτηρίου και της Νότιας Στοάς, όπου ήταν συγκεντρωμένα πολλά αρχιτεκτονικά μέλη από τις παλαιές ανασκαφές και στον Θεηκολεώνα.

Ενημερωτικές πινακίδες μνημείων

Σε όλα τα μνημεία του ιερού τοποθετήθηκαν ενημερωτικές πινακίδες για την καλύτερη πληροφόρηση του επισκέπτη. Σε κάθε πινακίδα εκτός από το κείμενο περιγραφής του μνημείου (στην ελληνική, αγγλική και γερμανική γλώσσα), υπάρχει γενικό τοπογραφικό του χώρου με σημειωμένη τη θέση του μνημείου, η κάτοψή του, καθώς και η αναπαράστασή του. Οι πινακίδες, συνολικά 24, στερεώθηκαν πάνω σε λίθινες ορθογώνιες βάσεις, οι οποίες κατασκευάστηκαν από το ίδιο υλικό, με το οποίο έγινε η συμπλήρωση του βορειοδυτικού κίονα του ναού του Διός, που πρόσφατα αναστηλώθηκε. Το υλικό αυτό αποτελείται από διαφορετικού διαμετρήματος κογχυλιάτη λίθο (τέσσερα διαφορετικά μεγέθη), λευκό τσιμέντο, υδραυλικό ασβέστη (chaux blanche), θηραϊκή γη, πράσινη και κίτρινη χρωστική (σιέννα ωμή). Ενημερωτικές πινακίδες τοποθετήθηκαν στα παρακάτω μνημεία: Θέρμες Κρονίου, Πρυτανείο, Φιλιππείο, Πελόπιο, Ηραίο, βωμό Ήρας, Νυμφαίο (Πίν. 107 γ), Μητρώο, Θησαυρούς, βάσεις Ζανών, Στάδιο, Στοά της Ηχούς, οικία Νέρωνα - Οκτάγωνο, ναό του Διός, βάθρο της Νίκης του Παιωνίου, Προϊστορικό κτίριο, Νότια Στοά, Βουλευτήριο, Γυμνάσιο, Παλαίστρα, Εργαστήριο Φειδία, Θεηκολεώνα, Λεωνιδαίο, Νοτιοδυτικό Κτίριο - Θέρμες Λεωνιδαίου και Λουτρά - Θέρμες Κλαδέου.

Λοιπές εργασίες

Στο πλαίσιο του προγράμματος του υποέργου πραγματοποιήθηκαν και τα παρακάτω: α) Τοποθετήθηκαν πάγκοι καθίσματος επισκεπτών σε διάφορα σημεία του αρχαιολογικού χώρου (στην είσοδο, περιοχή Νότιας Στοάς, ανατολικά των Νοτιοδυτικών Θερμών, Θέρμες Κλαδέου, και στο χώρο των νέων χώρων υγιεινής). β) Έγινε νέα περισχοίνιση κατά μήκος των διαδρομών του ιερού, και τοποθετήθηκαν νέα πασσαλάκια. Με την ολοκλήρωση των εργασιών επίστρωσης του χώρου και τη διαμόρφωση όλων των διαδρομών, φυτεύθηκαν κατά μήκος της νότιας πλευράς της νέας διαδρομής στα νότια του Λεωνιδαίου περισσότερα από 200 καλλωπιστικά φυτά (κυρίως δάφνες και πυράκανθοι), ενώ μικρά κηπάρια διαμορφώθηκαν στο νότιο τμήμα του αρχαιολογικού χώρου, πλησίον του νέου κτιρίου των χώρων υγιεινής. Επίσης, σε διάφορα σημεία έγιναν επιστρώσεις με ψηφίδα, όπου λίμναζαν τα όμβρια ύδατα και γινόταν με δυσκολία η διέλευση των επισκεπτών (Κρυπτή Σταδίου, πλάτωμα στη βορειοδυτική γωνία του ναού του Διός, και αύλειος χώρος του νέου κτιρίου των τουαλετών).

Αποτοιχίστηκε, για λόγους προστασίας, επιγραφή που ήταν εντοιχισμένη σε τοίχο του Νοτιοδυτικού κτιρίου και μεταφέρθηκε στην περιοχή της Στοάς της Ηχούς, για να κατασκευαστεί εκμαγείο.

Τοποθετήθηκαν μικρές μαρμάρινες πινακίδες σήμανσης για τις τουαλέτες σε πέντε σημεία των διαδρομών. Για λόγους ασφαλείας καλύφθηκαν με μεταλλικό πλέγμα τα στόμια των αρχαίων πηγαδιών που βρίσκονται παραπλεύρως διαδρομών (δύο πηγάδια στην περιοχή του Οκταγώνου, ένα στην περιοχή του Ωδείου και ένα στα

ανατολικά της νοτιοανατολικής γωνίας των ρωμαϊκών Ξενώνων). Τοποθετήθηκαν νέα καλαθάκια απορριμμάτων κατά μήκος των διαδρομών του χώρου.

Το υποέργο «Πορείες επισκεπτών εντός υφισταμένων ορίων αρχαιολογικού χώρου Ολυμπίας - ερευνητικές εργασίες», το οποίο έγινε με αυτεπιστασία της Ζ΄ ΕΠΚΑ, υλοποιήθηκε σύμφωνα με το αρχικό χρονοδιάγραμμα, χωρίς καθυστερήσεις, ακολουθώντας αυστηρά τον προγραμματισμό των εργασιών, και ολοκληρώθηκε στις 31/10/2003.

Όπως διαπιστώνεται καθημερινά μετά την ολοκλήρωση του υποέργου, όλες οι ήπιες επεμβάσεις συνέβαλαν στην καλύτερη λειτουργία του. Οι επισκέπτες κινούνται πιο εύκολα, ενημερώνονται πλήρως από τις πινακίδες των μνημείων, βλέπουν πλέον όλα τα μνημεία της Άλτεως, στους σκιερούς χώρους, όπου τοποθετήθηκαν παγκάκια, μπορούν να αναπαυθούν, ενώ τα άτομα που κινούνται με αναπηρικά καροτσάκια έχουν τη δυνατότητα να επισκεφθούν το χώρο κατά το μεγαλύτερο τμήμα του.

ΑΝΑΣΚΑΦΙΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ

Σκαφιδιά

Οικόπεδο Γ. Μανώλη

Στο παραπάνω οικόπεδο στη Σκαφιδιά, κατά τη διάρκεια των εργασιών ανέγερσης νέας οικοδομής, εντοπίστηκαν αρχαία. Ακολούθησε ανασκαφική έρευνα[162] και προέκυψαν τα παρακάτω: Αποκαλύφθηκε τμήμα ρωμαικού κτιριακού συγκροτήματος, με διαστάσεις 20×16,50 μ., το οποίο συνεχίζεται και στα όμορα οικόπεδα. Το ερευνηθέν τμήμα αποτελείται από πέντε χώρους (δωμάτια I-V). Οι τρεις συνεχόμενοι είναι ορθογώνιου σχήματος, ενώ ο πέμπτος (V) που βρίσκεται ανατολικά αυτών, είναι στενόμακρος (12×7 μ.) και αποκαλύφθηκε κατά το ήμισυ περίπου, δεδομένου ότι το υπόλοιπο τμήμα του βρίσκεται εντός όμορης ιδιοκτησίας. Κατά μήκος της δυτικής πλευράς των δωματίων διαμορφώνονταν δύο στενοί διάδρομοι, με συνολικό μήκος 20 και πλάτος 1 και 2 μ. ο καθένας.

Παραπλεύρως των προαναφερθέντων δωματίων, κατά μήκος της νότιας πρόσοψης, διαμορφώνεται άλλος στενόμακρος χώρος (IV), που αποκαλύφθηκε σε μήκος 8 μ. και το πλάτος του είναι 3,50 μ. Στο νότιο τοίχο του βρέθηκαν βάσεις κιόνων, γεγονός που φανερώνει ότι κατά πάσα πιθανότητα πρόκειται για via colonnata[163]. Παραπλεύρως και κατά μήκος της κιονοστοιχίας διαμορφώνεται πήλινος αγωγός, σε σχήμα ανεστραμμένου Π.

Τα οικοδομικά λείψανα του κτιρίου (Πίν. 108 α) διατηρήθηκαν σε ύψος μόλις 0,50 μ. Πρόκειται μόνο για τη θεμελίωση του οικοδομήματος, ενώ δεν έχουν διατηρηθεί ούτε τα δάπεδα. Μόνο ο εξωτερικός τοίχος διατηρήθηκε σε ύψος 1,40 μ.

Οι τοίχοι είναι χτισμένοι με αργούς λίθους (στη θεμελίωση) και πήλινες πλάκες (στα ελάχιστα διατηρηθέντα τμήματα της ανωδομής), με συνδετικό μεταξύ τους υλικό.

Τα κινητά ευρήματα ήταν ελάχιστα, όπως τμήματα τοίχων, λίγα όστρακα των ρωμαϊκών χρόνων και πολλοί κέραμοι.

Η περιοχή όπου εντοπίστηκαν τα αρχαία παρουσιάζει ιδιαίτερο αρχαιολογικό ενδιαφέρον. Κατά τον περασμένο χρόνο είχε ερευνηθεί τμήμα ρωμαϊκού λουτρού, το οποίο απέχει μόλις 150 μ. από το οικόπεδο Γ. Μανώλη[164]. Από την ίδια περιοχή προέρχεται οδόσημο ρωμαϊκών χρόνων, ενώ στην ευρύτερη περιοχή της Σκαφιδιάς (θέσεις Πανόραμα, Ψαθόλακκος, Ανεμόμυλος) κατά το παρελθόν, αλλά και πρόσφατα έχουν βρεθεί προϊστορικά λίθινα τέχνεργα, μυκηναϊκά όστρακα, καθώς επίσης λείψανα κτιρίων και τάφοι ελληνιστικής και ρωμαϊκής περιόδου[165].

Μετά το πέρας της σωστικής ανασκαφής, σύμφωνα με απόφαση του αρμοδίου Τοπικού Συμβουλίου Μνημείων Νοτιοδυτικής Ελλάδος, μετατοπίστηκε η θέση της υπό ανέγερση οικοδομής και τα αρχαία διατηρήθηκαν σε κατάχωση.

ΠΑΡΑΚΑΜΨΗ ΟΛΥΜΠΙΑΣ

Οι εργασίες για την κατασκευή της οδού «Παράκαμψη Ολυμπίας», που διέρχεται βόρεια της Ολυμπίας, είχαν αρχίσει από το 2002[166] και συνεχίστηκαν κατά το

162. Στην ανασκαφή συμμετείχε ο έκτακτος αρχαιολόγος της Εφορείας Γ. Τσιαγγούρης.

163. Για ανάλογες περιπτώσεις οδών με κιονοστοιχία στη μία πλευρά τους, βλ. Μ. Σταυροπούλου-Γάτση, *ΑΔ* 40 (1985): Χρονικά, 115-116, Πίν. 40β, όπου σε οικόπεδο στην Πάτρα εντοπίστηκε τμήμα πλακόστρωτης ρωμαϊκής οδού με στοά στο βόρεια πλευρά της.

164. Βλ. παραπάνω, σ. 468.

165. Βλ. *ΑΙΑ* 46 (1942), σ. 85 και 65 (1961), σ. 65 (θέση Ανεμόμυλος, όστρακα ΠΕ και ΥΕ περιόδου)· Π. Θέμελης, *ΑΔ* 23 (1968): Χρονικά, σ. 162 (ρωμαϊκό λουτρό)· 46 (1991): Χρονικά, σ. 133-4· 53 (1998): Χρονικά, σ. 237· Λ. Παρλαμά, Μυκηναϊκά Ηλείας, *ΑΔ* 29 (1974): Μελέται, σ. 55· Κ. Συριόπουλος, *Η προϊστορική κατοίκησις της Ελλάδος και η γένεσις του ελληνικού έθνους*, Α΄, σ. 36, 436, και Β΄, σ. 916, 999, 1100-1101· Ο. Βικάτου, Νέες μυκηναϊκές θέσεις στην Ηλεία, *Πρακτικά Ε΄ Διεθνούς Συνεδρίου Πελοποννησιακών Σπουδών, Ναύπλιο-Άργος 6-10 Σεπτεμβρίου 1995*, Αθήνα 1998, Α, σ. 360.

166. Βλ. παραπάνω, σ. 469.

τρέχον έτος, όπου σωστικές ανασκαφές πραγματοποιήθηκαν στη Λιναριά (θέσεις Λαγούμια και Σπηλιές), και στη Μιράκα (θέση Βελμαχέικα)[167].

Μ ι ρ ά κ α

Θέση Βελμαχέικα

Στην παραπάνω θέση αποκαλύφθηκε τμήμα ρωμαϊκού οικισμού και το νεκροταφείο του. Ήλθαν στο φως λείψανα θεμελίων ανήκοντα σε δύο κτίρια ρωμαϊκής περιόδου. Μια πρώτη επιφανειακή έρευνα στην ευρύτερη περιοχή ήταν αρκετή για να διαπιστωθεί ότι πρόκειται για εκτεταμένο ρωμαϊκό οικισμό, εφόσον λείψανα θεμελίων εντοπίστηκαν σε μεγάλη έκταση σε όμορες ιδιοκτησίες, εκτός των ορίων του υπό έρευνα χώρου για την κατασκευή του δρόμου.

Το κτίριο 1 έχει μήκος 19,20 και μέγιστο πλάτος 7,30 μ. Διατηρήθηκε μόνο η θεμελίωσή του, όπου διακρίνονται τρεις από τους χώρους που διέθετε.

Το κτίριο 2 ήταν μεγαλύτερο και σχετικά καλύτερα διατηρημένο (Πίν. 108 β). Αποτελούνταν από οκτώ δωμάτια, εκ των οποίων καλύτερα διατηρήθηκαν τα ευρισκόμενα κατά μήκος της βόρειας πλευράς. Φαίνεται ότι το κτίριο διέθετε και αποθηκευτικούς χώρους, όπως καταδεικνύει η βάση ενός μεγάλου πίθου που βρέθηκε κατά χώραν. Το συνολικό μήκος του κτιρίου ήταν 50 και το πλάτος 20 μ., ενώ το μέγιστο σωζόμενο ύψος ήταν μόλις 0,40 μ.

Τα κινητά ευρήματα ήταν πηνία, όστρακα, κυρίως αμφορέων (λαβές, στόμια, βάσεις) ρωμαϊκής εποχής, αλλά και υστερότερα (5ου-7ου αι. μ.Χ.), καθώς και τμήματα πίθων και κεράμων. Συνελέγησαν ακόμη οδόντες και άλλα οστά ζώων, σιδερένια καρφιά, πολλά θραύσματα γυαλιού, καρποί ελιάς, και επτά νομίσματα κακής διατήρησης. Μόνο στο ένα από αυτά (Ν 1100) διακρίνεται η παράσταση. Στον εμπροσθότυπο απεικονίζεται κεφαλή Απόλλωνα προς τα δεξιά και στον οπισθότυπο περιστέρι που ίπταται προς τα δεξιά.

Εντοπίστηκε επίσης και τμήμα αγωγού, που από παρακείμενο ρέμα κατευθυνόταν στα κτίρια.

Κατά την αποξήλωση των ρωμαϊκών κτιρίων για την κατασκευή της οδού, εντοπίστηκαν στον ίδιο χώρο τρεις υστερότεροι τάφοι, που χρονολογούνται στον 6ο-7ο αι. μ.Χ. Ο πρώτος είναι κιβωτιόσχημος, χτισμένος με ορθογώνιους δόμους κογχυλιάτη, προφανώς σε β΄ χρήση. Είχε προσανατολισμό Α.-Δ. Περιείχε γυναικεία ταφή σε ύπτια θέση. Δίπλα στο κρανίο ήταν τοποθετημένη ακέραιη τριφυλλόστομη οινοχόη (Π 10133) με διακόσμηση εγχάρακτων παράλληλων κυματοειδών γραμμών. Κάτω από το κρανίο βρέθηκαν δύο ασημένια ενώτια (Μ 2863), που διακοσμούνται με τσαμπιά σταφυλιών, του 6ου αι. μ.Χ.[168].

Ο δεύτερος τάφος ήταν κεραμοσκεπής με προσανατολισμό Α.-Δ. Περιείχε ταφή ακτέριστη. Από τον τρίτο κιβωτιόσχημο τάφο διατηρήθηκε μικρό τμήμα, όπου βρέθηκε μόνο το κρανίο του σκελετού.

Σε απόσταση 100 μ. δυτικά των κτιρίων εντοπίστηκε τμήμα του ρωμαϊκού νεκροταφείου πάνω σε τυμβοειδές έξαρμα, όπου ερευνήθηκαν συνολικά εννέα τάφοι.

Τάφος 1: Από τον πρώτο τάφο, που ήταν χτισμένος με πήλινες πλάκες σε σχήμα διπλού πέλεκυ, προέρχεται πήλινο σπασμένο κι ελλιπές σκυφίδιο (Π 10123), και θραύσματα γυάλινου αγγείου (Δ 1161).

Τάφος 2: Ο δεύτερος τάφος ήταν κεραμοσκεπής. Περιείχε ένα νεκρό και βρέθηκαν θραύσματα μεγάλου αμφορίσκου από γαλαζοπράσινο γυαλί (Δ 1162).

Τάφος 3: Ο τρίτος τάφος ήταν επίσης κεραμοσκεπής. Το μοναδικό κτέρισμα ήταν χάλκινο νόμισμα (Ν 1099), που βρέθηκε στην κάτω γνάθο του νεκρού. Στον εμπροσθότυπο έχει εικονιστική κεφαλή του αυτοκράτορα Κλαυδίου προς τα αριστερά με επιγραφή περιμετρικά και στον οπισθότυπο διακρίνεται όρθια μορφή και επιγραφή στην περιφέρεια.

Τάφος 4: Αρκετά κατεστραμμένος ήταν ο τέταρτος κεραμοσκεπής τάφος. Περιείχε κακής διατήρησης σκελετό, που συνοδευόταν από πήλινο μυροδοχείο, λυχνάρι, σπασμένο αμφορίσκο (Π 10136-10139), ενώ βρέθηκαν και θραύσματα γυάλινων αγγείων (Δ 1163, 1182).

Τάφος 5: Ο νεκρός που βρισκόταν στον πέμπτο κεραμοσκεπή τάφο συνοδευόταν από μικρό γυάλινο μυροδοχείο (Δ 1164) και ένα σπασμένο πήλινο αγγείο (Π 10125).

Τάφος 6: Κακής διατήρησης ήταν ο σκελετός του έκτου τάφου, όπου βρέθηκαν μόνο όστρακα αγγείου (Π 10126).

Τάφος 7: Ο έβδομος τάφος, απλός λαξευμένος λάκκος, ήταν αυτός που μας επιφύλαξε μεγάλη έκπληξη και απέδωσε σπουδαία ευρήματα. Ήταν ορθογωνίου σχήματος με μήκος 2,20 και πλάτος 0,80 μ. Περιείχε πλούσια κτερισμένη γυναικεία ταφή. Η νεκρή είχε ενταφιαστεί σε ύπτια θέση, ενώ η εύρεση σιδερένιων καρφιών περιμετρικά υπο-

167. Με ιδιαίτερο ζήλο και ενδιαφέρον συμμετείχαν στις σωστικές ανασκαφές του έργου, αλλά και αργότερα στην καταγραφή του υλικού, οι συμβασιούχοι αρχαιολόγοι Κ. Νικολακοπούλου και Γ. Τσιαγγούρης.

168. Όμοια χάλκινα ενώτια έχουν βρεθεί στο χριστιανικό νεκροταφείο Αγίας Τριάδας Ηλείας, βλ. Ο. Βικάτου, Το χριστιανικό νεκροταφείο στην Αγία Τριάδα Ηλείας, *Πρακτικά του Διεθνούς Συμποσίου «Πρωτοβυζαντινή Μεσσήνη και Ολυμπία», Αθήνα 1998*, Αθήνα 2002, σ. 238-270. Τα ενώτια, ό.π., σ. 243, 253, εικ. 20, με συγκεντρωμένη βιβλιογραφία.

δεικνύει τη χρήση ξύλινου φορείου. Τα κτερίσματα είχαν εναποτεθεί στο νότιο τμήμα του τάφου, μπροστά στα κάτω άκρα και περιμετρικά των κνημών μέχρι το ύψος των επιγονατίδων (Πίν. 108 γ). Βρέθηκαν πολλά γυάλινα αγγεία (ακέραια και μη), μεγάλη χάλκινη φιάλη στα πόδια και στα δεξιά της μεγάλος χάλκινος αμφορέας. Μεταξύ αυτών των δύο βρισκόταν ξύλινη κίστη, από την οποία διατηρήθηκαν μόνο τα χάλκινα εξαρτήματά της, και εντός αυτής είχε τοποθετηθεί αργυρό κοχλιάριο, αργυρό βραχιόλι, αργυρό νόμισμα, αλλά και μικρά μυροδοχεία. Η κεραμική απαρτίζεται από ανάγλυφο κάνθαρο (Π 10126), λάγηνο (Π 10127) και πινάκιο (Π 10130). Τα γυάλινα αγγεία του τάφου είναι συνολικά 18, ποικίλου μεγέθους και χρώματος, όπως φλάσκες, μυροδοχεία, μικκύλα μυροδοχεία από μπλε γυαλί, άλλα με σφαιρικό σώμα, γυάλινη φιάλη και μικρότερα μυροδοχεία (Δ 1040-1059).

Από την ξύλινη κίστη, όπως αναφέρεται παραπάνω, διασώθηκαν τα χάλκινα εξαρτήματά της (Πίν. 108 δ). Πρόκειται για τη χάλκινη κλειδαριά (Μ 2551), που αποτελείται από λεπτό ορθογώνιο έλασμα με αμφίκοιλες πλευρές, όπου στην επιφάνειά του υπάρχουν κλειδαρότρυπα σε σχήμα παχέος Γ και μακρόστενη ορθογώνια σχισμή για την «πόρπη» ή «αγκράφα». Στις τέσσερις γωνίες καρφιά χρησίμευαν για τη στερέωση του ελάσματος. Στο μέσον περίπου της κλειδαριάς αποδίδεται πτηνό με συνεπτυγμένα τα φτερά, οι ανατομικές λεπτομέρειες του οποίου (φτέρωμα, οφθαλμός, ουρά και ράμφος) υποδηλώνονται με στιγμές και εγχαράξεις. Η χάλκινη πόρπη της κλειδαριάς (Μ 2551α) σχηματίζεται από παχύτερο, στενόμακρο, ελαφρώς καμπύλο, ορθογώνιο έλασμα. Ένα χάλκινο διπλό άγκιστρο τετραγωνικής διατομής ήταν πιθανώς η λαβή της κίστης (Μ 2551β). Διατηρήθηκε επίσης χάλκινος κρίκος (Μ 2551γ), στον οποίο είναι προσαρτημένες τέσσερις άνισου μήκους πλεκτές αλυσίδες, σε ακτινωτή διάταξη, καθώς και το μάνταλο (Μ 3073) της κλειδαριάς, ακέραιο και μερικώς οξειδωμένο. Από την κίστη ενδεχομένως προέρχονται και επτά χάλκινα εξαρτήματα που αποτελούνται από δακτύλιο και δίσκο[169] (Μ 3075, 3074).

Μέσα στην κίστη βρισκόταν το εξαιρετικής διατήρησης αργυρό κοχλιάριο (Μ 2548), το εσωτερικό του οποίου φέρει διακόσμηση από ομόκεντρους, εγχάρακτους κύκλους.

Στο αργυρό νόμισμα (Ν 1097) που βρισκόταν στην κίστη απεικονίζονται δύο κεφαλές κατά τομή προς τα δεξιά στον εμπροσθότυπο και μορφή βαδίζουσα προς τα δεξιά, στηριγμένη στο δεξί πόδι, στον οπισθότυπο.

Η χάλκινη ομφαλωτή φιάλη, διαμ. 0,207 και ύψ. 0,14 μ. (Μ 2546, Πίν. 108 ε), που σώζεται ακέραιη, άριστης διατήρησης, είναι ίσως το πιο εντυπωσιακό εύρημα του τάφου. Έχει βαθύ σχεδόν ημισφαιρικό σώμα, που απολήγει σε απλό χείλος. Στη βάση τρία μηνοειδή στηρίγματα. Η λαβή φέρει περίτεχνη εγχάρακτη και ανάγλυφη διακόσμηση (τσαμπί σταφύλι, εγχάρακτο φύλλο άκανθας, και η απόληξη κοσμείται με προσωπείο γενειοφόρου κερασφόρου μορφής).

Ο χάλκινος αμφορέας (Μ 2547, Πίν. 108 στ), που βρισκόταν στα δεξιά της νεκρής είναι ακέραιος, εξαιρετικής διατήρησης, με περίτεχνες λαβές με ανάγλυφη και εγχάρακτη διακόσμηση, που απαρτίζεται από άνθη λωτού και μορφή σειρήνας με συνεπτυγμένα τα φτερά.

Εξίσου εντυπωσιακό με τα χάλκινα ευρήματα του τάφου είναι ένα αργυρό ψέλιο (Μ 2550) εξαιρετικής διατήρησης. Αποτελείται από μεγάλο κρίκο και πλακίδιο από ορεία κρύσταλλο προσαρμοσμένο σε αυτόν. Τα άκρα του κρίκου απολήγουν σε κεφαλές φιδιών και ανάμεσά τους βρίσκεται το πλακίδιο από ορεία κρύσταλλο, που φέρει έγγλυφη παράσταση όρθιας, ανδρικής μορφής και μορφής ζώου. Η ανδρική μορφή είναι στραμμένη προς την πλευρά του ζώου, το οποίο στηρίζεται στα δύο πίσω πόδια του, ενώ τα μπροστινά του είναι σηκωμένα προς το μέρος της ανδρικής μορφής. Πιθανώς πρόκειται για παράσταση θυσίας άγριου ζώου ή κυνηγιού.

Τάφοι 8 και *9:* Ήταν κεραμοσκεπείς, ακτέριστοι.

Βάσει των ευρημάτων οι τάφοι χρονολογούνται στο β΄ μισό του 1ου αι. μ.Χ.

Μεταξύ των ρωμαϊκών κτιρίων και του νεκροταφείου, λίγο πιο βόρεια, βρέθηκε τμήμα τοίχου από κροκάλες πέτρες. Το σωζόμενο μήκος του ήταν 4 μ. Στο δυτικό τμήμα του σκάμματος εντοπίστηκε στρογγυλή περίπου, οριοθετημένη υποτυπώδης εστία, γύρω από την οποία υπήρχαν πέτρες. Πρόκειται για λείψανα προϊστορικού οικισμού, πολύ κατεστραμμένου λόγω της συνεχούς αρόσεως και καλλιέργειας. Από εδώ προέρχονται λίγα προϊστορικά όστρακα (χονδροειδής χειροποίητη κεραμική από κόκκινο με εγκλείσματα πηλό, Π 10135, 10168), καθώς και λίγα λίθινα εργαλεία από μαύρο πυριτόλιθο (Λ 1829-1850), πιθανώς ΠΕ περιόδου.

169. Γενικώς για εξαρτήματα από κίστες σε τάφους ρωμαϊκών χρόνων, βλ. ενδεικτικώς Μ. Πωλογιώργη, *Μνημεία του Δυτικού Νεκροταφείου του Ωρωπού*, Αθήνα 1998, σ. 118, πίν. 42, 55α· Φ. Ζαφειροπούλου, *ΑΔ* 29 (1973-4): Χρονικά, σ. 525, Πίν. 341ε, 342α· Κ. Δαβάρας, Ρωμαϊκό νεκροταφείο Αγίου Νικολάου, *ΑΕ* 1985, σ. 130-211, πίν. 36. Επίσης, από την Ήλιδα προέρχεται παρόμοιο εύρημα των ελληνιστικών χρόνων, βλ. Π. Θέμελης, Ο τάφος της ηλείας Φιλημήνας, *Γ΄ Επιστημονική Συνάντηση για την Ελληνιστική Κεραμική, Πρακτικά*, Αθήνα 1994, σ. 156, πίν. 83, 86, 87.

Λιναριά

Λαγούμια

Στο λοφίσκο που βρισκόταν βορειοανατολικά της εκκλησίας του Αγίου Νικολάου Λιναριάς, εντοπίστηκαν σε βάθος 1 μ. ταφές, οι οποίες διατηρούνταν σε πολύ κακή κατάσταση. Φαίνεται ότι εδώ είχαν πραγματοποιηθεί τέσσερις ταφές, όπως εικάζεται κυρίως από τον αριθμό των κρανίων. Η όλη διάταξη των σκελετικών καταλοίπων παραπέμπει σε προϊστορική ταφή.

Τα ευρήματα που προήλθαν από τις ταφές ήταν: Πήλινη προχοΐσκη (Π 10081), αποσπασματικά σωζόμενη κύλικα (Π 10080) με σώμα γωνιώδους περιγράμματος και αυλακώσεις στο πόδι, σπασμένο αγγείο από γκριζοκάστανο πηλό (Π 10088), τρεις πήλινες προχοΐσκες (Π 10083, 10090-10091, Πίν. 108 ζ) από ερυθρό πηλό, τμήμα αγγείου από γκριζοκάστανο πηλό (Π 10085), και αποκολλημένη κάθετη ταινιωτή λαβή από γκρίζο πηλό (Π 10092). Επίσης, μολύβδινο υφαντικό βάρος (Μ 2552), δύο πήλινα σφονδύλια (Π 10093, Π 10086), ακέραιη πήλινη σφαιρική, με κάθετες αυλακώσεις χάνδρα (Π 10087) και τρία λίθινα εργαλεία από ψαμμίτη.

Σπηλιές

Στη θέση Σπηλιές εντοπίστηκε τμήμα προϊστορικής εγκατάστασης. Διαμορφώθηκαν τρία σκάμματα, όπου στο πρώτο, μήκ. 10 και πλ. 6,50 μ., αποκαλύφθηκε τμήμα θεμελίωσης οικήματος ή οχύρωσης με ελλειψοειδή πορεία και εφαπτόμενο σε αυτό κυκλική κατασκευή εν είδει πύργου(;).

Στο τρίτο σκάμμα, μήκ. 5,60, πλ. 2,90 και βάθ. 0,90 μ., εντοπίστηκε τμήμα κτιρίου. Η διάταξη γενικώς των λίθων δίνει την εικόνα ελλειψοειδούς τοίχου.

Από τα σκάμματα προέρχεται πληθώρα οστράκων ΠΕ και ΜΕ χρόνων, όπως τμήματα λαβών, μερικές υπό τη μορφή διάτρητων αποφύσεων, σώματος, βάσεων (μαύρα μυνιακά με λιπαρή επιφάνεια, εγχάρακτα), στόμια αγγείων και πίθων κ.ά. (Π 10171-10201, Πίν. 109 α). Πολλά ήταν και τα λίθινα εργαλεία, όπως τμήματα πυριτόλιθου ποικίλων χρωμάτων (ελαιόχρωμος, καστανοφαιός, μαύρος κ.α.), πυρήνες, λεπίδες, φολίδες, καθώς και κάποιες λεπίδες οψιανού (Λ 1704-1817, Πίν. 109 β). Επίσης, βρέθηκαν οστά ζώου (χαυλιόδοντες αγριόχοιρου). Πολλά από τα παραπάνω έφεραν ίχνη φωτιάς.

Άλλες θέσεις που εντοπίστηκαν κατά τη διάρκεια του έργου είναι:

1. Μιράκα. Στη θέση Σκούρα βρέθηκαν λίγα όστρακα (ΒΕ 1104) κατά την υλοποίηση των σκαπτικών εργασιών.

2. Λιναριά. Όστρακα και τμήμα λίθινου τριβείου (ΒΕ 1108) κοντά στο χώρο ανασκαφής στη θέση Σπηλιές.

3. Πλάτανος. Από το χώρο του μυκηναϊκού τάφου στη Ρένια Πλατάνου του Δήμου Αρχαίας Ολυμπίας προέρχονται τρία μυκηναϊκά όστρακα (ΒΕ 1107).

ΠΑΡΑΔΟΣΕΙΣ - ΠΕΡΙΣΥΛΛΟΓΕΣ - ΕΝΤΟΠΙΣΜΟΙ ΘΕΣΕΩΝ

ΝΟΜΟΣ ΗΛΕΙΑΣ

Αγία Κυριακή

Τεμάχια κεράμων (ΒΕ 1096) περισυνελέγησαν κατά τη διάρκεια αυτοψίας στη θέση Προφήτης Ηλίας Αγίας Κυριακής του Δήμου Λασιώνος, σε χώρο όπου τοποθετήθηκε κεραία κινητής τηλεφωνίας.

Φλόκας

Στη θέση Φράγμα Φλόκα, όπου βρίσκεται η γέφυρα του ποταμού Αλφειού, ο Σ. Σοφιανόπουλος βρήκε και παρέδωσε τμήμα χάλκινου κράνους, κακής διατήρησης (ΒΕ 1098). Στην περιοχή έχουν βρεθεί πολλά αρχαία αντικείμενα και κατά το παρελθόν.

Πεύκες

Στο λόφο του Προφήτη Ηλία, όπου και ομώνυμο εκκλησάκι, που βρίσκεται στην αγροτική περιφέρεια του Δ.Δ. Πευκών (πρώην Βίλιζα) του Δήμου Αρχαίας Ολυμπίας, βρέθηκαν αρκετά όστρακα και τεμάχια κεράμων (ΒΕ 1106) στον αύλειο χώρο της εκκλησίας, που ήλθαν στο φως κατά τη διάρκεια εργασιών αποψίλωσης του χώρου. Κατά τη διάρκεια αυτοψίας εντοπίστηκε τμήμα κτιρίου με μήκος 6 μ. περίπου και πλάτος 3 μ.

Οινόη

Στη θέση Κορωνόβραχος, όπου το Δασαρχείο προέβη σε καθαρισμό της περιοχής στην οποία πρόκειται να δημιουργηθεί σκουπιδότοπος, εντοπίστηκαν κατεστραμμένα λείψανα κτιρίων και κατεστραμμένοι κιβωτιόσχημοι τάφοι[170]. Από το χώρο περισυνελέγησαν λίγα όστρακα, τεμάχια κεραμίδων και τεμάχιο ασβεστοκονιάματος (ΒΕ 1111 α-β).

170. Για τις εντοπισμένες αρχαιότητες στην περιοχή της Οινόης, βλ. *ΑΔ* 51 (1996): Χρονικά, σ. 193 και 52 (1997): Χρονικά, σ. 265.

Δαφνιώτισσα

Στη θέση Βίγλιζα, όπου και στο παρελθόν είχαν εντοπιστεί αρχαία, βρέθηκαν λίγα όστρακα μυκηναϊκής εποχής (ΒΕ 1119) κατά τη διάρκεια αυτοψίας στο χώρο.

Κουνουπέλι

Στο χώρο των Ιαματικών Λουτρών, όπου πρόκειται να γίνουν εργασίες ανακαίνισης, κατά τη διάρκεια αυτοψίας βρέθηκε τμήμα χείλους-σώματος από ευρύστομο αγγείο (ΒΕ 1121).

Μιράκα

Ο Β. Αστερής, συνταξιούχος αρχαιοφύλακας, παρέδωσε τμήμα λίθινης αετωματικής επιτύμβιας ενεπίγραφης στήλης (σωζ. ύψ. 0,30 μ., ΒΕ 1124), η οποία προέρχεται από το ρωμαϊκό νεκροταφείο Φραγκονησίου[171].

Καλύβια Ήλιδος

Ο Δ. Μασούρας, κάτοικος Ήλιδος, βρήκε και παρέδωσε στην Εφορεία 13 χάλκινα νομίσματα (ΒΕ 1125) διαφόρων εποχών (κλασικής, ρωμαϊκής και νεότερης εποχής). Τα περισσότερα διατηρούνται σε καλή κατάσταση.

Λυγιά

Στη θέση Κουβελάκι και στην ιδιοκτησία Π. Καλογερόπουλου, βρέθηκαν λίγα όστρακα και τεμάχια κεράμων (ΒΕ 1128), αχρονολόγητα, κατά τη διάρκεια αυτοψίας.

ΝΟΜΟΣ ΜΕΣΣΗΝΙΑΣ

Πεταλίδι

Σε δοκιμαστικές τομές στο οικόπεδο Γρουσουζάκου, εντός οικισμού Πεταλιδίου και πλησίον του απαλλοτριωμένου από την Υπηρεσία οικοπέδου, όπου διατηρείται τμήμα ρωμαϊκού βαλανείου, βρέθηκαν όστρακα ρωμαϊκών χρόνων (ΒΕ 1099) και τμήματα τοίχων. Ακολούθησε ανασκαφική έρευνα.

171. Για το νεκροταφείο του Φραγκονησίου των ρωμαϊκών χρόνων, στο οποίο είχαν ταφεί Ρωμαίοι αξιωματούχοι, βλ. Π. Θέμελης, *ΑΔ* 21 (1966): Χρονικά, σ. 171· 22 (1967): Χρονικά, σ. 212. Επίσης, Γ. Παπαθανασόπουλος, *ΑΔ* 23 (1968): Χρονικά, σ. 171· Α. Λαζαρίδης, *ΑΔ* 35 (1980): Χρονικά, σ. 171.

2004

ΝΟΜΟΣ ΗΛΕΙΑΣ

ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΑ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑΤΑ

Συνεχίστηκε η ετήσια εφαρμογή του εκπαιδευτικού προγράμματος «ΜΕΛΙΝΑ: Ολυμπία. Αρχαιολογικός χώρος και Μουσείο», που έχει υλοποιήσει η Εφορεία και εφαρμόζεται από το 1999. Εκτός από τα δύο σχολεία (1ο Δημοτικό Σχολείο Κάμπου Ζακύνθου και 2ο Δημοτικό Σχολείο Λεχαινών), που είχαν δηλώσει συμμετοχή για την πειραματική εφαρμογή του προγράμματος, ο φάκελος δόθηκε ως δανειστικό υλικό στο 7ο Δημοτικό Τρίπολης, στο 12ο Δημοτικό Καλαμάτας, στο Γυμνάσιο Λαμπείας Ηλείας, και στο Δημοτικό Οργανισμό Υγείας και Κοινωνικών Θεμάτων Βόλου.

ΚΟΜΒΟΣ «ΟΔΥΣΣΕΑΣ»

Συνεχίστηκε η συγγραφή κειμένων και η συμπλήρωση των σχετικών εντύπων για τον κόμβο «ΟΔΥΣΣΕΑΣ» του ΥΠΠΟ. Κατά το τρέχον έτος συντάχθηκαν συνολικά 44 έντυπα για το Αρχαιολογικό Μουσείο Ολυμπίας και το ιερό του Επικουρίου Απόλλωνος στις Βάσσες Φιγαλείας, που περιλαμβάνουν περιγραφή των εκθεμάτων και των μνημείων με βιβλιογραφία και εποπτικό υλικό.

ΜΕΤΑΦΟΡΑ ΑΠΟΘΗΚΩΝ ΜΟΥΣΕΙΟΥ ΟΛΥΜΠΙΑΣ

Πριν από την έναρξη των εργασιών επέκτασης και αποκατάστασης του κτιρίου του Μουσείου Ολυμπίας, οι αποθήκες είχαν μεταφερθεί σε μεγάλη λυόμενη κατασκευή, η οποία είχε τοποθετηθεί πλησίον του Μουσείου[172]. Κατά το τρέχον έτος ολοκληρώθηκαν οι εργασίες επέκτασης και αποκατάστασης του κτιρίου στους εκθεσιακούς και αποθηκευτικούς χώρους. Οι νέες αποθήκες του Μουσείου βρίσκονται στο υπόγειο του κτιρίου (αποθήκες πηλίνων και λιθίνων), όπως και κατά το παρελθόν, και στον όροφο της ανατολικής πτέρυγας (δύο αποθήκες χαλκίνων), στο χώρο που παλαιότερα βρίσκονταν τα γραφεία της Εφορείας.

Στο υπόγειο διαμορφώθηκαν επτά αποθηκευτικοί χώροι για τα πήλινα αντικείμενα, χώρος μελετητηρίου, ενώ οι δύο αποθήκες των λιθίνων παρέμειναν ως είχαν. Σε κάθε αποθήκη τοποθετήθηκαν νέοι μεταλλικοί σκελετοί με ράφια (σιδηροκατασκευές) και νέα ξύλινα κιβώτια για την τοποθέτηση των αντικειμένων (Πίν. 109 γ).

172. Βλ. παραπάνω.

Η μεταφορά των αρχαίων και η τοποθέτησή τους στις νέες αποθήκες άρχισε το Μάρτιο και ολοκληρώθηκε το Σεπτέμβριο του 2004. Στις εργασίες μεταφοράς συμμετείχαν οι έκτακτοι αρχαιολόγοι Χρ. Σγουροπούλου και Χρ. Λιάγκουρας, οι μόνιμοι συντηρητές της Εφορείας Γ. Δρες, και Π. Αλεξόπουλος, η έκτακτη συντηρήτρια Ο. Πετροπούλου, καθώς επίσης και το μόνιμο και έκτακτο εργατικό προσωπικό της Εφορείας. Στην τοποθέτηση των κιβωτίων των αρχαίων από την ανασκαφή της Ολυμπίας, ευθύνης του Γερμανικού Αρχαιολογικού Ινστιτούτου, συμμετείχε η συνεργάτιδα του ΓΑΙ S. Bocher.

Ο καθαρισμός και ταξινόμηση των λίθινων αντικειμένων στην αποθήκη έγινε από το προσωπικό της Εφορείας με υπεύθυνο συντηρητή τον Π. Αλεξόπουλο.

ΜΕΤΑΦΟΡΑ ΓΡΑΦΕΙΩΝ ΤΗΣ Ζ΄ ΕΠΚΑ

Μετά την ολοκλήρωση των εργασιών αποκατάστασης της νέας πτέρυγας του πρώην ξενοδοχείου ΣΠΑΠ, στην οποία θα στεγαστούν από εδώ και στο εξής τα γραφεία της Εφορείας, το Φεβρουάριο του 2004 άρχισε η μεταφορά των γραφείων, των βιβλιοθηκών και των αρχείων της Εφορείας. Για το σκοπό αυτό συνεργάστηκαν με ιδιαίτερο ζήλο όλοι οι υπάλληλοι και η μεταφορά ολοκληρώθηκε εντός 20 ημερών, το πρώτο δεκαπενθήμερο του Μαρτίου.

Τα νέα γραφεία της Εφορείας κατέλαβαν το ισόγειο και τους δύο ορόφους του κτιρίου. Στον α΄ όροφο βρίσκονται οι εξής χώροι: γραφείο Διευθυντού, αίθουσα συσκέψεων, βιβλιοθήκη, λογιστήριο, φωτογραφικό αρχείο και μελετητήριο. Στο β΄ όροφο βρίσκονται τέσσερα γραφεία αρχαιολόγων, γραμματεία, λογιστήριο, σχεδιαστήριο, αρχείο, βοηθητικός χώρος, και γραφείο τεχνικής υπηρεσίας.

Στους χώρους του ισογείου βρίσκεται το παλαιό αρχείο της Εφορείας, καθώς και αποθήκη αναλώσιμου υλικού.

ΑΝΑΣΚΑΦΙΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ

ΝΟΜΟΣ ΗΛΕΙΑΣ

Σκαφιδιά

Οικόπεδο Κυριακόπουλου

Τον περασμένο χρόνο είχε πραγματοποιηθεί σωστική ανασκαφή στην Σκαφιδιά, στην ιδιοκτησία Γ. Μανώλη[173], όπου είχε εντοπιστεί τμήμα ρωμαϊκού κτιριακού συγκροτήματος. Το κτίριο συνεχιζόταν και στα όμορα οικόπεδα και συγκεκριμένα προς Α., στο οικόπεδο Κυριακόπουλου. Ο κ. Κυριακόπουλος προέβη σε αυθαίρετη εκσκαφή θεμελίων, με αποτέλεσμα να καταστραφεί μεγάλο τμήμα του κτιριακού συγκροτήματος. Οι σκαπτικές εργασίες διακόπηκαν και ακολούθησε ανασκαφική έρευνα στο υπόλοιπο τμήμα του οικοπέδου.

Στο οικόπεδο Μανώλη είχαν αποκαλυφθεί συνολικά πέντε χώροι του οικοδομικού συγκροτήματος. Μάλιστα ο χώρος V είχε ερευνηθεί κατά το ήμισυ. Στο οικόπεδο Κυριακόπουλου εντοπίστηκε το υπόλοιπο τμήμα του χώρου V, και τέσσερα ακόμη δωμάτια (VI-X), καθώς και η συνέχεια της via colonnata[174] και του πήλινου αγωγού της. Στο κέντρο του δωματίου V βρέθηκε ημίεργο δωρικό κιονόκρανο (διαστ. 0,46×0,46 και ύψ. 0,22 μ.). Το κεντρικό τμήμα του οικοδομήματος καταστράφηκε από την αυθαίρετη εκσκαφή θεμελίων. Οι συνολικές διαστάσεις του κτιρίου εντός του οικοπέδου Κυριακόπουλου είναι 19,20×16,50 μ. – στο οικόπεδο Μανώλη το κτίριο είχε αποκαλυφθεί σε μήκος 20 και πλάτος 16,50 μ. Από το κτιριακό συγκρότημα διασώζονται μόνο τα θεμέλια, σε ύψος 0,50-0,60 μ., τα οποία είναι χτισμένα με αργούς λίθους. Στα ελάχιστα διατηρημένα τμήματα της ανωδομής, οι τοίχοι είχαν χτιστεί με πλίνθους, ανάμεσα στις οποίες διακρίνεται το συνδετικό υλικό. Τα κινητά ευρήματα ήταν πενιχρά και απαρτίζονται μόνο από όστρακα και δύο σπασμένα αγγεία ρωμαϊκής περιόδου, τμήματα σιδερένιων αντικειμένων, αρκετά οξειδωμένα και θραύσματα γυαλιών.

Είναι φανερό ότι πρόκειται για τμήμα μεγάλου και ιδιαίτερα σημαντικού οικισμού, που αναπτύχθηκε στην περιοχή αυτή, κοντά στη θάλασσα κατά τους ρωμαϊκούς χρόνους. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον αποκτά ο εντοπισμός της οδού με κιονοστοιχία, σε συνδυασμό μάλιστα με το οδόσημο, που είχε βρεθεί κατά το παρελθόν και προέρχεται από το χώρο αυτό. Για πρώτη φορά στην Ηλεία εντοπίζονται ρωμαϊκά λείψανα τέτοιας έκτασης και σημασίας, εκτός φυσικά από αυτά της Ολυμπίας και της Ήλιδος. Είναι σαφές ότι ο χώρος χρήζει περαιτέρω ανασκαφικής έρευνας, δεδομένου ότι τα αρχαία κατάλοιπα επεκτείνονται στα όμορα οικόπεδα. Αν και η κατάσταση διατήρησης των οικοδομικών λειψάνων είναι κακή, εν τούτοις αυτά είναι ενδεικτικά για την έκταση του οικισμού[175].

173. Βλ. παραπάνω, σ. 473.

174. Ανάλογες περιπτώσεις οδών με κιονοστοιχία στη μία πλευρά τους έχουν εντοπιστεί στην Πάτρα, βλ. Μ. Σταυροπούλου-Γάτση, *ΑΔ* 40 (1985): Χρονικά, σ. 115-116, Πίν. 40β· 46 (1991): Χρονικά, σ. 141-142, όπου σε οικόπεδο ερευνήθηκε τμήμα πλακόστρωτης ρωμαϊκής οδού με στοά στη βόρεια πλευρά της.

175. Γενικώς, για τις εντοπισμένες αρχαιότητες της Σκαφιδιάς, βλ. ό.π. (υποσημ. 165). Βλ. επίσης, Ο. Βικάτου, *ΑΔ* (1999): Χρονικά, σ. 244 (αναφορά στην εύρεση του οδόσημου).

ΝΟΜΟΣ ΜΕΣΣΗΝΙΑΣ

Βουνάκι

Οικόπεδο Α. Γαλάνη

Η Εφορεία προέβη στη διενέργεια δοκιμαστικών τομών στο παραπάνω οικόπεδο, που βρίσκεται στο Βουνάκι Μεσσηνίας του Δήμου Αυλώνος, εντός κηρυγμένου αρχαιολογικού χώρου, προκειμένου να τεκμηριωθεί η πρόταση απαλλοτρίωσης[176]. Διενεργήθησαν συνολικά επτά δοκιμαστικές τομές, σε διάφορα σημεία του αγροκτήματος και τα αποτελέσματα ήταν τα παρακάτω:

Σε όλες τις τομές εντοπίστηκαν τμήματα κτιρίων, από τα οποία διατηρούνται μόνο τα θεμέλια, καθώς και τμήματα αναλημματικών περιβόλων. Στο υψηλότερο σημείο της ιδιοκτησίας, που βρίσκεται στην κορυφή του λοφίσκου με εκπληκτική θέα προς το Ιόνιο πέλαγος, εντοπίστηκε τμήμα οικοδομήματος, χτισμένο με ορθογώνιους δόμους πωρόλιθου. Αποκαλύφθηκε ένας από τους τοίχους σε μήκος 9,80 μ., ενώ είναι σαφές ότι συνεχίζεται. Επίσης, στην πλαγιά του λοφίσκου (τομή 3) εντοπίστηκε τμήμα κτιρίου (διαστ. 8,50×7,70 μ.), αποτελούμενο από τέσσερα δωμάτια. Παραπλεύρως αυτού, επιφανειακά, βρέθηκαν ορθογώνιοι δόμοι πωρόλιθου, εκ των οποίων ο ένας διακοσμείται με γεισίποδες.

Όπως διαπιστώθηκε από τον επιφανειακό καθαρισμό σε διάφορα σημεία, ο λοφίσκος περιβάλλεται από έξι τουλάχιστον επάλληλους αναλημματικούς τοίχους, για την κατασκευή των οποίων είχε χρησιμοποιηθεί ο φυσικός βράχος και ημικατεργασμένοι δόμοι πωρόλιθου.

Ο αποσπασματικός χαρακτήρας της έρευνας σε τόσο μεγάλη έκταση, μας επιτρέπει να υποθέσουμε ότι πρόκειται για κάποιο πόλισμα, που είχε αναπτυχθεί σε όλη την έκταση του λοφίσκου (ύψο. 110 μ.), με απλές και μικρές κατασκευές ως κατοικίες, ενώ οι επάλληλοι αναλημματικοί περίβολοι είχαν κατασκευαστεί για τη συγκράτηση των χωμάτων και τη δημιουργία ανδήρων. Επίσης σε απόσταση περίπου 100 μ. από τις τομές, ανατολικά της ιδιοκτησίας Γαλάνη, στα ριζά του λόφου, εντοπίστηκε τμήμα τοίχου σε μήκος 50 μ. περίπου, το οποίο καλύπτεται από πυκνή βλάστηση. Ενδεχομένως πρόκειται για τον εξωτερικό περίβολο του πολίσματος, που έχει κατασκευαστεί από ορθογώνιους καλοδουλεμένους δόμους. Διάσπαρτα λείψανα κτιρίων υπάρχουν σε όλη την περιοχή σε όμορες ιδιοκτησίες, και όστρακα κλασικής και κυρίως ελληνιστικής εποχής. Ο M.N. Valmin[177] ταυτίζει τα αρχαία λείψανα του λοφίσκου με την πόλη Αυλώνα που αναφέρει ο Παυσανίας[178]. Η συνέχεια της ανασκαφικής έρευνας κρίνεται απαραίτητη, προκειμένου να επιβεβαιωθεί ή απορριφθεί η παραπάνω υπόθεση.

ΠΑΡΑΔΟΣΕΙΣ - ΠΕΡΙΣΥΛΛΟΓΕΣ

Ήλις

Στη θέση Ρωμέικα ο Δ. Μασούρας κατά τη διάρκεια σκαπτικών εργασιών στο αγρόκτημά του, βρήκε δύο φθαρμένα χάλκινα νομίσματα και τμήμα χάλκινης πόρπης (ΒΕ 1132α-β).

Γούμερο

Από τη θέση Αμούλι προέρχεται ακέραιο πήλινο κυάθιο μυκηναϊκών χρόνων, με δακτυλιόσχημη λαβή (FS 237) της ΥΕ ΙΙΙΑ2 περιόδου (ΒΕ 1139), το οποίο παρέδωσε στην Εφορεία η Κ. Παπανδρέου. Κατά την αυτοψία που ακολούθησε διαπιστώθηκε η πιθανή ύπαρξη θαλαμωτών τάφων και θα ακολουθήσει ανασκαφική έρευνα[179].

ΟΛΥΜΠΙΑ ΒΙΚΑΤΟΥ

ΕΡΓΟ ΤΑΜΕΙΟΥ ΔΙΑΧΕΙΡΙΣΗΣ ΠΙΣΤΩΣΕΩΝ ΓΙΑ ΤΗΝ ΕΚΤΕΛΕΣΗ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΩΝ ΕΡΓΩΝ

2002

ΕΡΓΑΣΙΕΣ ΑΝΑΔΕΙΞΗΣ

ΝΟΜΟΣ ΗΛΕΙΑΣ

Αρχαία Ήλις

Μελέτη και ανάδειξη αρχαιολογικού χώρου Ήλιδος

Στα πλαίσια της προετοιμασίας για την τέλεση των Ολυμπιακών αγώνων του 2004 στην Αθήνα, θεωρήθηκε σκόπιμη και επιβεβλημένη η ανάδειξη της αρχαίας πό-

176. Μικρή σωστική ανασκαφή πραγματοποιήθηκε στην ιδιοκτησία Γαλάνη το 1997, βλ. Ο. Βικάτου, *ΑΔ* 52 (1997): Χρονικά, σ. 259.

177. Βλ. M.N. Valmin, *Études topographiques sur la Messénie ancienne*, Lund 1930, σ. 108.

178. Βλ. Ν. Παπαχατζής, *Παυσανίου Ελλάδος περιήγησις, Μεσσηνιακά*, Αθήνα 1979, σ. 216, σημ. 3.

179. Στη θέση έχουν εντοπιστεί και παλαιότερα αρχαιότητες, βλ. σχετικώς Λ. Παρλαμά, *ΑΔ* 29 (1974): Μελέται, σ. 35, 47-48· R. Hope Simpson - O. Dickinson, A Gazetteer of Aegean Civilisation in the Bronze Age, I, *SIMA* 52 (1979), σ. 94· *BCH* 83 (1959), σ. 658· R. Hope Simpson, *Mycenaean Greece*, 1981, σ. 94.

λης Ήλιδος, πρωτεύουσας του κράτους των Ηλείων και μόνιμης διοργανώτριας πόλης των Ολυμπιακών αγώνων της αρχαιότητας στο ιερό της Ολυμπίας από το 776 π.Χ. (τουλάχιστον) έως το 393 μ.Χ. Για το σκοπό αυτό ορίστηκε υπεύθυνη Επιστημονική Επιτροπή[180], το έργο εντάχθηκε στο Ταμείο Διαχείρισης Πιστώσεων για την Εκτέλεση Αρχαιολογικών Έργων του Υπουργείου Πολιτισμού και το Δεκέμβριο του 2001 άρχισε η υλοποίησή του[181].

Ο αρχαιολογικός χώρος της Ήλιδος βρίσκεται σε απόσταση 50 χλμ. περίπου βορειοδυτικά της Ολυμπίας, δίπλα στην αριστερή όχθη του Πηνειού ποταμού, στα όρια μεταξύ της Ακρώρειας (Πηνείας) και της Κοίλης Ήλιδος (Κάμπου). Καταλαμβάνει πεδινή και λοφώδη έκταση μεγαλύτερη από 1.500 στρ. (Πίν. 109 δ), από τα οποία 200 περίπου (το σύνολο της αγοράς και τμήμα της κυρίως πόλης) ανήκουν στο Δημόσιο, ενώ τα υπόλοιπα είναι καλλιεργούμενες ιδιωτικές εκτάσεις. Παρά το γεγονός ότι η αρχαία πόλη είχε εγκαταλειφθεί ήδη από τα τέλη του 6ου αι. μ.Χ., ο χώρος της παρέμεινε ελεύθερος και οι νεότεροι οικισμοί δημιουργήθηκαν στην περιφέρειά του με χρήση του έτοιμου οικοδομικού υλικού που παρείχαν τα ορατά αρχαία ερείπια.

Κατά τις πρώτες ανασκαφικές έρευνες, οι οποίες πραγματοποιήθηκαν στον ερειπώνα της Ήλιδος το 1910-1914 από το Αυστριακό Αρχαιολογικό Ινστιτούτο[182] (Σχέδ. 10), εντοπίστηκε η θέση του γυμνασίου και της αγοράς, αποκαλύφθηκαν τα θεμέλια σημαντικών οικοδομημάτων (στοές, θέατρο, ιερά), διαπιστώθηκε ότι η ακρόπολη στο λόφο Παλιόπυργος είχε κατοικηθεί από την προϊστορική εποχή, ενώ επίσης ερευνήθηκαν συστηματικά μερικά από τα ρωμαϊκά οικοδομήματα που σώζονταν σε σχετικά καλή κατάσταση, κυρίως λουτρά. Οι αρχαιολογικές έρευνες επαναλήφθηκαν ως συστηματικές αρκετά αργότερα (1960-1990) από την Αρχαιολογική Εταιρεία με τη συνεργασία του Αυστριακού Ινστιτούτου, περιορίστηκαν όμως στο χώρο της Αγοράς και αποκάλυψαν πλήρως το θέατρο, τα θεμέλια μεγάλων οικοδομημάτων της αγοράς αλλά και τάφους της πρώιμης εποχής του Χαλκού και της υπομυκηναϊκής εποχής[183].

Από το 1965 έως το 1970 πραγματοποιήθηκαν στον χώρο της Ήλιδος σωστικές ανασκαφές, οι οποίες είναι από τις πρώτες που μπορούν να ενταχθούν στη γνωστή σήμερα κατηγορία των μεγάλων έργων, μακρόχρονες δηλαδή και εκτεταμένες ανασκαφικές έρευνες που γίνονται στα πλαίσια υλοποίησης σημαντικών δημόσιων έργων. Συγκεκριμένα, με αφορμή τη διέλευση της βασικής αρδευτικής διώρυγας του Φράγματος Πηνειού (Νότια Κύρια Διώρυγα) μέσα από τον αρχαιολογικό χώρο της Ήλιδος, πραγματοποιήθηκαν στο χώρο της κυρίως πόλης σωστικές έρευνες, οι οποίες, παρά τον περιορισμό τους στα όρια των αρδευτικών τάφρων, είχαν εξαιρετικά αποτελέσματα[184]. Η έρευνα σε ζώνη πλάτους 5-40 μ. και μήκους μεγαλύτερου των 3 χλμ. (Σχέδ. 11) έδωσε την ευκαιρία να ελεγχθεί το μέγεθος της έκτασης που καταλαμβάνει η πόλη στον άξονα Α.-Δ., να επιβεβαιωθεί η πληροφορία των πηγών για το δεύτερο συνοικισμό της στις αρχές του 5ου αι. π.Χ., να αποκαλυφθεί ο τρόπος οργάνωσης του πολεοδομικού ιστού της κατά το ιπποδάμειο σύστημα, να εντοπιστεί η θέση των κύριων οδικών αξόνων και των μεγάλων νεκροταφείων, να έρθουν στο φως ιερά, συγκροτήματα σπιτιών, λουτρά, εργαστήρια κτλ. και, επίσης, να συγκεντρωθούν χιλιάδες κινητά ευρήματα.

Την αποκάλυψη των οικιστικών λειψάνων της Ήλιδος ακολούθησε η γνωστή, λόγω έλλειψης πόρων και προσωπικού, πρακτική της εγκατάλειψης με αποτέλεσμα 30 χρόνια μετά τις σωστικές ανασκαφές, να έχει δημιουργηθεί ένας νέος ερειπώνας στο κέντρο της αρχαίας πόλης. Το έργο της ανάδειξης του αρχαιολογικού χώρου προϋπέθετε το συστηματικό καθαρισμό των οικοδομημάτων της αγοράς και την εκ νέου αποκάλυψη των οι-

180. Στην επιτροπή συμμετείχαν ο Λ. Κολώνας, αρχαιολόγος - γενικός διευθυντής Αρχαιοτήτων, ως πρόεδρος με γενική εποπτεία του έργου, και οι Β. Χανδακάς, πολιτικός μηχανικός - γενικός διευθυντής Αναστηλώσεως, Ν. Γιαλούρης, αρχαιολόγος - επίτιμος γενικός επιθεωρητής Αρχαιοτήτων, Η. Μαριολάκος, γεωλόγος - καθηγητής πανεπιστημίου Αθηνών, Ξ. Αραπογιάννη, αρχαιολόγος - προϊσταμενη Ζ΄ ΕΠΚΑ, Α. Τανούλας, αρχιτέκτονας στην ΥΣΜΑ, Η. Ανδρέου, αρχαιολόγος - επίτιμος έφορος Αρχαιοτήτων και Ι. Ανδρέου-Ψυχογιού, αρχαιολόγος - επίτιμος έφορος Αρχαιοτήτων, ως μέλη.

181. Το Δεκέμβριο του 2001 απασχολήθηκαν με σύμβαση ορισμένου χρόνου τρεις αρχαιολόγοι και εννέα εργάτες, ενώ από τις 18/2/02 εργάστηκαν πέντε αρχαιολόγοι, ένας αρχιτεχνίτης, τρεις τεχνίτες και 13 ειδικευμένοι εργάτες. Τέλος, από το Μάιο του ίδιου έτους, το προσωπικό συμπληρώθηκε με άλλους δύο αρχαιολόγους, δύο αρχιτέκτονες, ένα συντηρητή, έναν τοπογράφο, ένα μηχανικό, δύο σχεδιαστές και τέσσερις ακόμη εργατοτεχνίτες.

182. Οι έρευνες πραγματοποιήθηκαν με τη διεύθυνση των J. Keil, A.V. Premestein και O. Walter και δημοσιεύθηκαν στο *ÖJh* των ετών 1911-1915 και 1932.

183. Τις συστηματικές ανασκαφές της Αρχαιολογικής Εταιρείας διηύθυνε σε όλη τη διάρκεια τους ο Ν. Γιαλούρης, αρχικά ως έφορος Αρχαιοτήτων Ολυμπίας και στη συνέχεια ως διευθυντής και γενικός επιθεωρητής Αρχαιοτήτων, ενώ το Αυστριακό Αρχαιολογικό Ινστιτούτο εκπροσωπούσε η τότε διευθύντριά του Β. Μητσοπούλου-Leon. Τα αποτελέσματα των ερευνών δημοσιεύθηκαν στο *Έργο* και στα *ΠΑΕ* των ετών 1960-1990, καθώς επίσης και στους αντίστοιχους τόμους του *ÖJh*.

184. *ΑΑΑ* Ι (1968), σ. 128-135 · ΙΙ (1969), σ. 15-18 · ΙV (1971), σ. 27-31. *ΑΔ* 21 (1966): Χρονικά, σ. 172-173· 22 (1967): Χρονικά, σ. 208 · 23 (1968): Χρονικά, σ. 162-163 · 24 (1969): Χρονικά, σ. 152-154 · 25 (1970): Χρονικά, σ. 193-194· 26 (1971): Χρονικά, σ. 138-142.

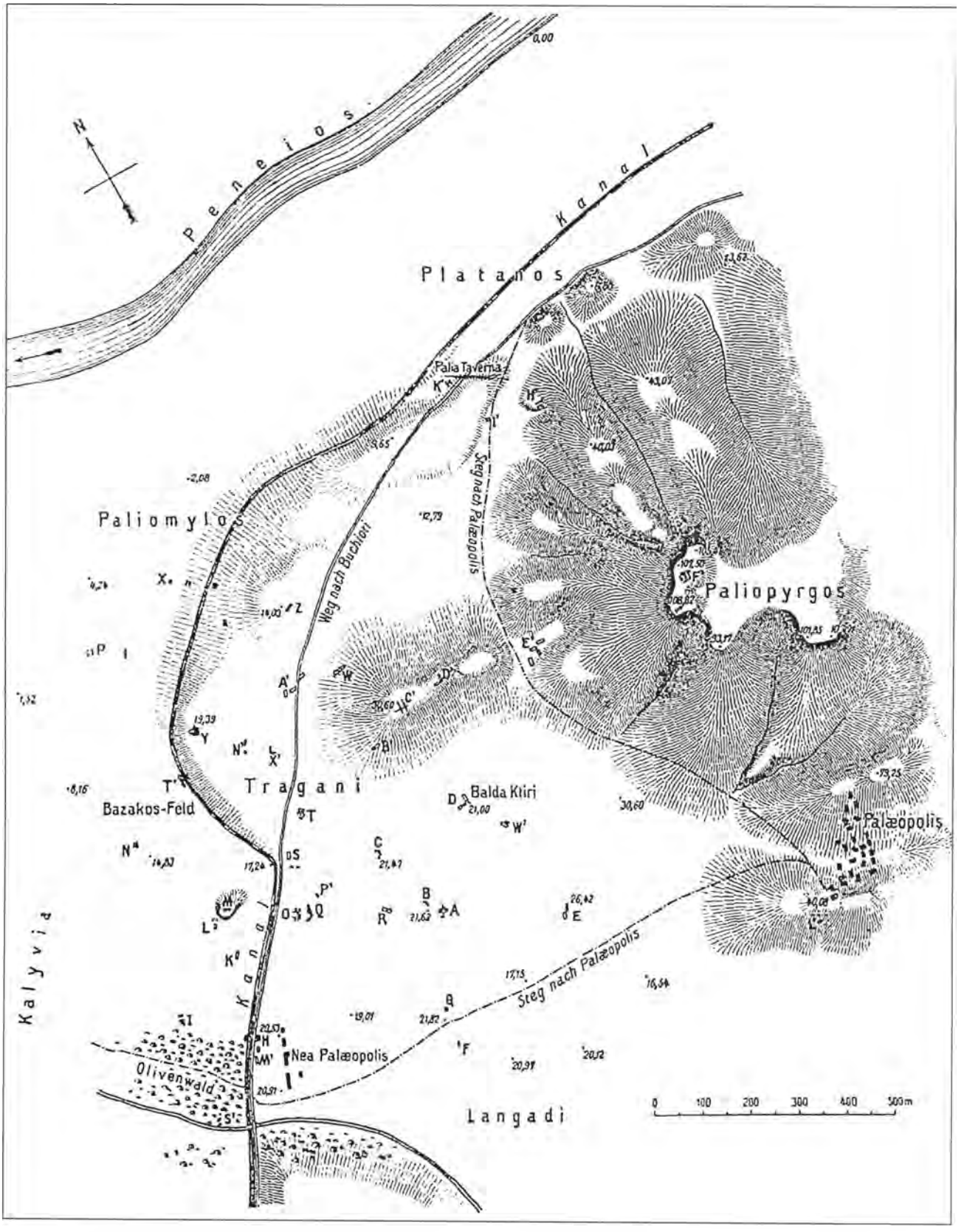

Σχέδ. 10. Αρχαία Ήλις. Τοπογραφικό του ευρύτερου αρχαιολογικού χώρου με τις θέσεις που ερευνήθηκαν από το Αυστριακό Αρχαιολογικό Ινστιτούτο (1910-1914).

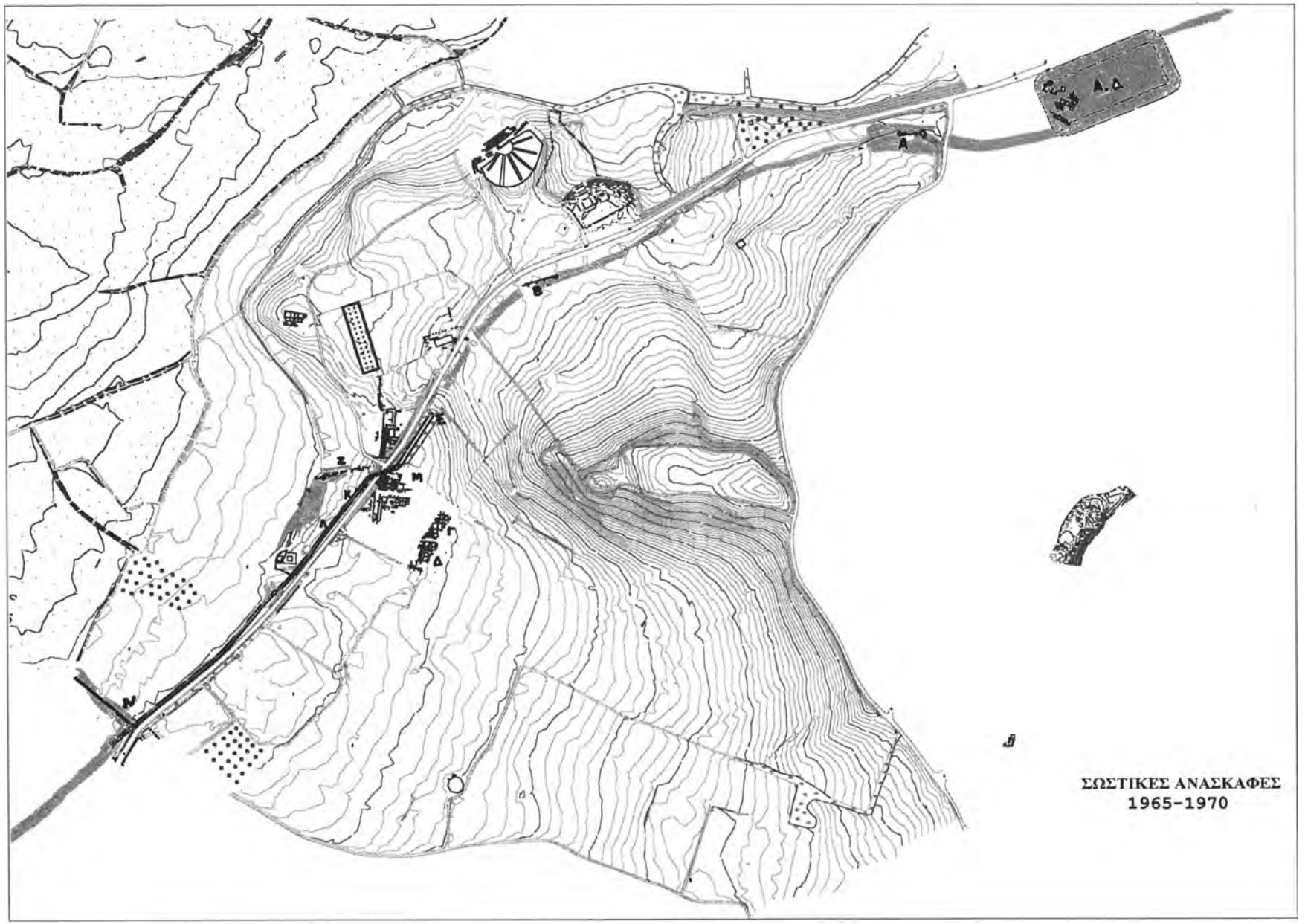

Σχέδ. 11. Αρχαία Ήλις. Τοπογραφικό του αρχαιολογικού χώρου με τους τομείς των σωστικών ανασκαφών (1965-1970).

κοδομικών λειψάνων της κυρίως πόλης. Η μακρόχρονη εγκατάλειψή τους στο έλεος των καιρικών συνθηκών, των μεταβολών του υδροφόρου ορίζοντα και της εξαιρετικά πυκνής και εύκολα αναπτυσσόμενης αυτοφυούς βλάστησης, σε συνδυασμό με την παντελή έλλειψη εργασιών συντήρησης, είχε προκαλέσει σημαντικές καταστροφές στα αρχαία κτίρια, τα οποία μέσα στα ανασκαφικά σκάμματα είχαν καλυφθεί από χώματα και θάμνους. Για το λόγο αυτό, οι πρώτες εργασίες στα πλαίσια του έργου είχαν ως κύριο αντικείμενο το λεπτομερή καθαρισμό όλων των οικοδομικών λειψάνων από τη βλάστηση, τα χώματα και τα εντελώς διαλυμένα υλικά των κατεστραμμένων τοίχων.

Σε πρώτη φάση άρχισε και προχώρησε ο καθαρισμός από τη βλάστηση γύρω από το θέατρο και τα σημαντικότερα μνημεία της αγοράς (Νότια ή Κερκυραϊκή στοά, Δυτική στοά ή Ελλανοδικών (Πίν. 110 α), ναόσχημο κτίριο D (Πίν. 110 β-γ), «Λουτρά γυμνασίου»), καθώς και η αποψίλωση του περιβάλλοντος χώρου των ίδιων μνημείων με παράλληλη απομάκρυνση των όγκων χωμάτων που είχαν συσσωρευτεί από τις παλαιότερες ανασκαφικές έρευνες στο δυτικό, κυρίως, τμήμα της αγοράς.

Παράλληλα με τους καθαρισμούς έγιναν εργασίες πλήρους ανακαίνισης του παλαιού κτιρίου που είχε χρησιμοποιηθεί ως ξενώνας και γραφείο των συστηματικών ανασκαφών, το οποίο πλέον χρησιμοποιείται ως γραφείο του έργου και στεγάζει το επιστημονικό-διοικητικό προσωπικό εξοπλισμένο με την ανάλογη σύγχρονη υλικοτεχνική υποδομή. Επειδή το κτίριο δεν επαρκούσε για τον αυξημένο αριθμό του προσωπικού, κατασκευάστηκε και τοποθετήθηκε στον αύλειο χώρο του ξύλινος λυόμενος οικίσκος, ενώ στον ίδιο χώρο προστέθηκε και στεγασμένος ημιυπαίθριος χώρος για το πλύσιμο των οστράκων. Εργασίες βελτίωσης πραγματοποιήθηκαν επίσης στους χώρους των εργαστηρίων και των αποθηκών της Αρχαιολογικής Συλλογής Ήλιδος (αντικατάσταση φθαρμένων πινακίδων και ξύλινων κιβωτίων, καθαρισμός οστράκων κ.ά.), προκειμένου να προχωρήσει η συμπληρωματική συντήρηση, ταξινόμηση, καταγραφή και φωτογράφηση των χιλιάδων ευρημάτων των παλαιότερων ανασκαφών, ενόψει της κατασκευής του Νέου Μουσείου της Ήλιδος και των εργασιών επανέκθεσης.

Μετά την αύξηση του αριθμού του προσωπικού άρχισε ο καθαρισμός και η αποψίλωση από την αυτοφυή βλάστηση των εκατοντάδων στρεμμάτων του απαλλοτριωμένου αρχαιολογικού χώρου που συμπίπτει με το χώρο της αγοράς. Παραλλήλως, στο χώρο της κυρίως πόλης καθαρίστηκαν από τη βλάστηση τα ορατά διάσπαρτα ρωμαϊκά κτίρια και, κυρίως, πραγματοποιήθηκε η εκ νέου αποκάλυψη των καταχωσμένων οικοδομικών λειψάνων που είχαν φέρει στο φως οι σωστικές ανασκαφές του 1965-1968 (ανασκαφικοί τομείς Α, Β, Γ (Πίν. 110 δ, 111 α), Δ (Πίν. 111 β-γ), Ζ (Πίν. 112 α), Η, Μ (Πίν. 112 β-γ), Ν). Τα συγκεκριμένα ευρήματα στην πλειονότητά τους βρίσκονταν μέσα σε ανασκαφικά σκάμματα, τα οποία κατά τη διάρκεια του χειμώνα μετατρέπονταν σε λίμνες (Πίν. 112 δ), με αποτέλεσμα αφενός τη διάλυση και την καταστροφή πολλών ευπαθών λειψάνων των διαφόρων οικοδομικών φάσεων (τοίχων, δαπέδων, κλιβάνων, κονιαμάτων κ.ά.) και αφετέρου την επικάλυψη των περισσότερο ανθεκτικών στοιχείων από όγκους χωμάτων, θάμνους, ακόμη και δέντρα.

Τον πλήρη καθαρισμό των αρχιτεκτονικών λειψάνων των σωστικών ανασκαφών ακολούθησε η έναρξη των εργασιών στερέωσης των παρειών των ανασκαφικών σκαμμάτων, εργασία εξαιρετικά σημαντική για την προστασία των αρχαίων από υποχωρήσεις και καταπτώσεις όγκων χωμάτων. Εξίσου σημαντική ήταν και η έναρξη της συντήρησης από ειδικευμένο προσωπικό και της αποκατάστασης, στο μέτρο του δυνατού, των τοίχων, των δαπέδων και των άλλων κατασκευών (Πίν. 113 α-β) που διατηρούνταν σε σχετικά καλύτερη κατάσταση.

Κατά το ίδιο διάστημα, προκειμένου να διευκολυνθούν οι εργασίες σε όλα τα μέτωπα του έργου, στο αρχείο φωτογραφιών και σχεδίων των συστηματικών ανασκαφών προστέθηκαν τα αντίστοιχα αρχεία των σωστικών ανασκαφών, τα οποία μεταφέρθηκαν στα γραφεία του έργου της Ήλιδος από την Ζ΄ ΕΠΚΑ. Το τεχνικό προσωπικό προχώρησε στην αποτύπωση επιμέρους συνόλων αρχαίων οικοδομικών λειψάνων μετά τον καθαρισμό τους και στη σύνταξη προμελέτης διαμόρφωσης των μελλοντικών εισόδων του αρχαιολογικού χώρου. Επίσης, με σκοπό να αποσαφηνιστεί το ιδιοκτησιακό καθεστώς σε όλη την έκταση του αρχαιολογικού χώρου και να προχωρήσει τόσο η αποδέσμευση τυχόν καταπατημένων εκτάσεων του Δημοσίου όσο και η διαδικασία των μελλοντικών απαλλοτριώσεων, το τεχνικό προσωπικό του έργου συγκέντρωσε όλα τα σχετικά με το ιδιοκτησιακό καθεστώς του αρχαιολογικού χώρου στοιχεία.

Απαραίτητη κρίθηκε και η εκπόνηση γεωλογικής-υδρολογικής μελέτης του ευρύτερου χώρου της Ήλιδος, ώστε να εφαρμοστούν μέτρα προστασίας των οικοδομικών λειψάνων που βρίσκονται σε ανασκαφικά σκάμματα και κατακλύζονται από τα νερά των βροχών και του υπόγειου υδροφόρου ορίζοντα. Τέλος, προκειμένου να αποφευχθεί η περαιτέρω χρήση και βλάβη του αρχαίου θεάτρου από τις επεμβάσεις για παραστάσεις στα πλαίσια των εκδηλώσεων του ετήσιου Φεστιβάλ Αρχαίας Ήλιδος, η επιστημονική επιτροπή του έργου αποφάσισε να κατασκευαστεί σε ενδεικνυόμενο χώρο ξύλινο λυόμενο θέατρο και ανατέθηκε η μελέτη κατασκευής του. Επίσης, επειδή σήμερα ο αρχαιολογικός χώρος διχοτο-

μείται από το σύγχρονο επαρχιακό δρόμο και την κατά μήκος του κατασκευασμένη κύρια αρδευτική διώρυγα του Φράγματος Πηνειού, η επιτροπή αποφάσισε να ζητηθεί από τα συναρμόδια Υπουργεία η κατασκευή νέας περιφερειακής οδού και η μεταφορά της διώρυγας εκτός του αρχαιολογικού χώρου, κατά μήκος της κοίτης του ποταμού Πηνειού, με σκοπό να προχωρήσει η ενοποίηση και η συνολική ανάδειξη του χώρου της αρχαίας πόλης.

2003

Αρχαία Ήλις

Μελέτη και ανάδειξη αρχαιολογικού χώρου Ήλιδος

Συνεχίστηκαν και κατά το έτος 2003 οι εργασίες που άρχισαν το 2002 στην Ήλιδα για τη μελέτη και ανάδειξη του αρχαιολογικού χώρου[185], έργο ενταγμένο στο Ταμείο Διαχείρισης Πιστώσεων για την Εκτέλεση Αρχαιολογικών Έργων, στα πλαίσια της προετοιμασίας για τους Ολυμπιακούς αγώνες του 2004. Με βάση τον προγραμματισμό της επιστημονικής επιτροπής[186] πραγματοποιήθηκαν ποικίλες εργασίες (διαμορφώσεις, συντήρηση, στερέωση, ανασκαφικές έρευνες κτλ.) από πολυάριθμο προσωπικό διαφόρων ειδικοτήτων[187], ενώ παραλλήλως προχώρησε η τεκμηρίωση του έργου με χρήση σύγχρονων επιστημονικών μεθόδων και τεχνικών μέσων.

Α. Διαμορφώσεις

Ο ευρύτερος χώρος της αγοράς, ιδιοκτησία του Ελληνικού Δημοσίου, μετά την απαλλαγή του από την πυκνή αυτοφυή βλάστηση και τους όγκους των χωμάτων των παλαιότερων συστηματικών και σωστικών ανασκαφών, ενοποιήθηκε οπτικά και ουσιαστικά (Πίν. 113 γ) σε όλη την έκταση των 150 στρ. που καταλαμβάνει (από το θέατρο στα βορειοανατολικά μέχρι το ναόσχημο κτίριο D στα νοτιοδυτικά). Στα επιμέρους μνημεία που είχαν φέρει στο φως οι παλαιές ανασκαφές του Αυστριακού Αρχαιολογικού Ινστιτούτου και οι συστηματικές έρευνες της Αρχαιολογικής Εταιρείας (θέατρο, Νότια ή Κερκυραϊκή στοά, Δυτική ή στοά Ελλανοδικών, βωμός, «Λουτρά γυμνασίου», «τέμενος», «πρόπυλο», οικοδόμημα D, Σχέδ. 12), προχώρησε ο καθαρισμός και η διαμόρφωση του περιβάλλοντος χώρου, ενώ άρχισε και ο λεπτομερής καθαρισμός στα λίθινα θεμέλια των οικοδομημάτων από τα ενσωματωμένα στην επιφάνεια των πωροπλίνθων χώματα, τα οποία ευνοούν την ανάπτυξη βρύων και, μέσω της υγρασίας, επιφέρουν τη σταδιακή διάλυση του υλικού.

Στους διάφορους τομείς των σωστικών ανασκαφών, οι οποίες είχαν πραγματοποιηθεί με αφορμή την κατασκευή της Νότιας Κύριας Διώρυγας του Φράγματος Πηνειού κατά μήκος της επαρχιακής οδού Γαστούνης-Κέντρου που διχοτομεί τον αρχαιολογικό χώρο (Πίν. 113 γ), εκτός από τη σχολαστική αποψίλωση, συνεχίστηκε και ολοκληρώθηκε ο καθαρισμός των ανασκαφικών σκαμμάτων από τα υλικά που κάλυπταν τα οικοδομικά λείψανα. Για να αντιμετωπιστεί αποτελεσματικά η μόνιμη διάβρωση των παρειών των ανασκαφικών σκαμμάτων και η συνεχής επικάλυψη των οικοδομικών λειψάνων από τα χώματα και τα φερτά υλικά, άρχισε ένα ευρύ, επίμονο και χρονοβόρο έργο στερέωσης (Πίν. 114 α). Για το σκοπό αυτό και έχοντας ως αρχή την αναστρεψιμότητα της κατασκευής αλλά και την αποφυγή αισθητικής επιβάρυνσης του χώρου, τοποθετούνται δύο επάλληλοι μανδύες επένδυσης (Πίν. 114 β) από ελαφρύ υλικό για τη συγκράτηση της χωμάτινης κατακόρυφης επιφάνειας των παρειών, οι οποίοι καλύπτονται με ειδικό κονίαμα στο χρώμα του χώματος. Η συγκεκριμένη κατασκευή λειτούργησε αποτελεσματικά κατά τη διάρκεια του χειμώνα, την εποχή δηλαδή που δημιουργούνται τα σοβαρότερα προβλήματα από τις βροχοπτώσεις και την άνοδο της στάθμης του υδροφόρου ορίζοντα.

Ανάλογα προβλήματα, διάβρωσης δηλαδή και καταπτώσεως των πρανών πάνω στα αρχαία θεμέλια, είχαν δημιουργηθεί κατά μήκος των δύο πλευρών της επαρχιακής οδού, στο υπερυψωμένο με παχύ στρώμα σκύρων τμήμα της που διέρχεται μεταξύ των ανεσκαμμένων τμημάτων της αγοράς και της κυρίως πόλης. Για τη στερέωση των υλικών και τη διατήρηση της κλίσης του πρανούς, τα σκύρα εγκιβωτίστηκαν σε πυκνό συρμάτινο πλέγμα στερεωμένο με ειδικά δισκελή καρφιά (Πίν. 114 γ).

Τα μεγαλύτερης έκτασης τμήματα των ανασκαφικών σκαμμάτων, στα οποία δεν σώζονται οικοδομικά λείψανα, καλύφθηκαν με γαιοΰφασμα και λεπτό στρώμα σκύρων, προκειμένου να αποφευχθεί η συνεχής δημιουργία λάσπης, η ανάπτυξη βλάστησης και η διαρκής κατάχωση και βλάβη των περιμετρικών αρχαίων θεμελίων. Για την αντιμετώπιση των πλημμυρών του χειμώνα, μέχρι να εγκατασταθεί το αυτόματο σύστημα συνεχούς άντλη-

185. Βλ. παραπάνω, έκθεση του 2002.

186. Η σύνθεση της επιτροπής παρέμεινε αμετάβλητη, βλ., υποσημ. 180. Όλες οι εργασίες υποστηρίχθηκαν με τον αρτιότερο τρόπο από το προσωπικό του Γραφείου Πατρών του ΤΔΠΕΑΕ, ιδιαιτέρως από τις Β. Φραγκάκη και Σ. Γαϊτανίδου.

187. Τις εργασίες στους επιμέρους τομείς επέβλεψαν οι αρχαιολόγοι Κ. Αντωνόπουλος, Ν. Βασιλάκης, Δ. Ηλιόπουλος, Δ. Κανελλόπουλος, Χ. Κατσαρού, Δ. Κοκκινάκη, Ν. Κουτσουμπελίτη, Κ. Λουμώτη-Γουρλομάτη, Λ. Μαλαταρά, Χ. Ματζάνας και Α. Μουρτζίνη, ενώ την εποπτεία των εργασιών συντήρησης είχε ο συντηρητής Π. Τσάμης και το συντονισμό του εργατοτεχνικού προσωπικού (40-50 άτομα) ο αρχιτεχνίτης Κ. Χριστοδουλόπουλος.

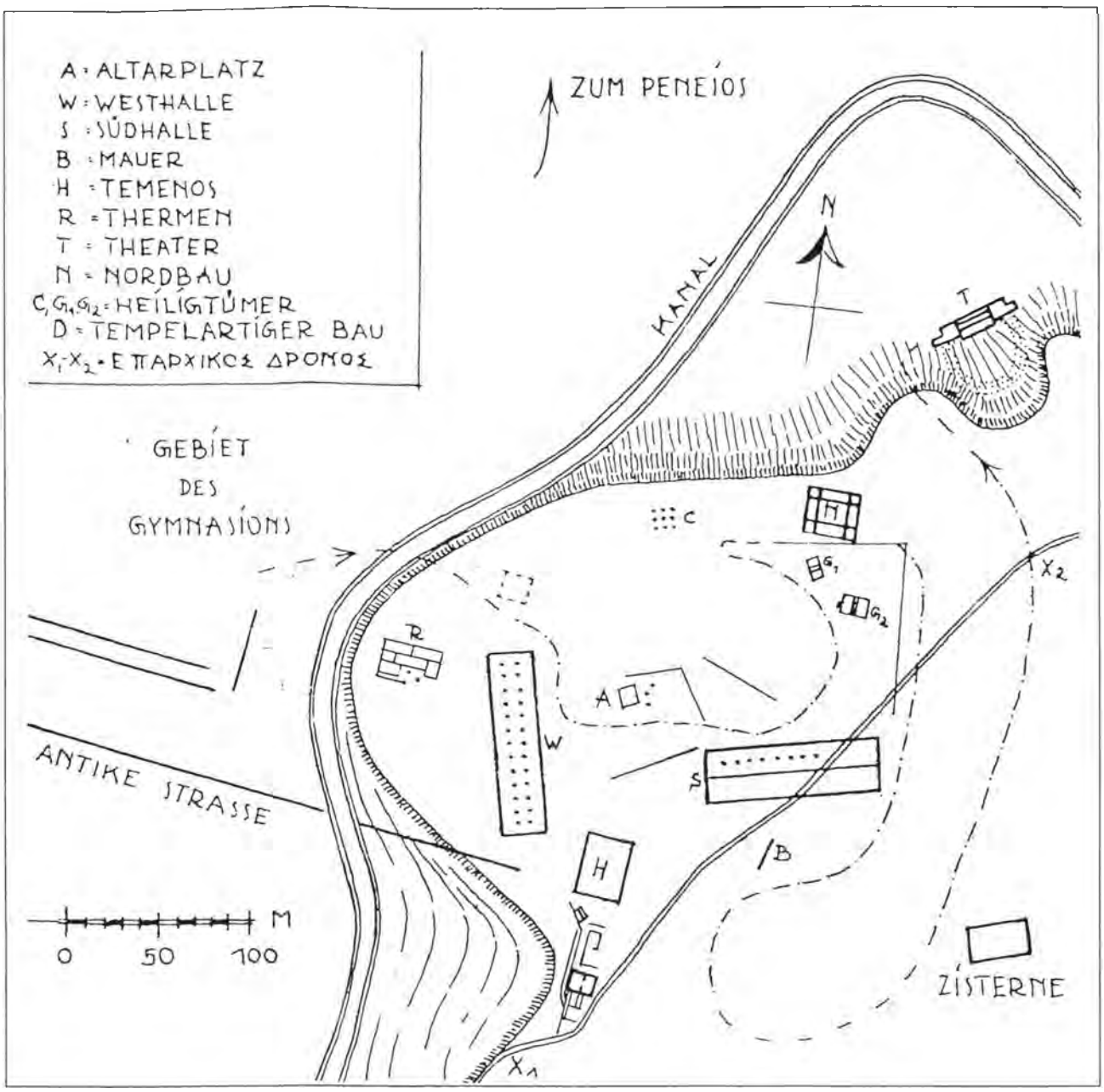

Σχέδ. 12. Αρχαία Ήλις. Τοπογραφικό της αγοράς κατά F. Tritsch.

σης, ανοίχθηκαν βαθιά φρεάτια στα χαμηλότερα επίπεδα των σκαμμάτων, ώστε να συγκεντρώνουν τα νερά και να υποβοηθείται η συνεχής λειτουργία των κινητών αντλιών.

Στους κεραμικούς κλιβάνους που έχουν αποκαλυφθεί στο χώρο της πόλης και της αγοράς κατά τις συστηματικές και σωστικές ανασκαφικές έρευνες, τοποθετήθηκαν πρόχειρα ελαφρά στέγαστρα, ώστε να προφυλάσσονται από τις καιρικές συνθήκες μέχρι να ολοκληρωθεί η μελέτη και η εγκατάσταση μόνιμων στεγάστρων.

Β. Συντήρηση

Στο θέατρο αρχικά έγινε προσπάθεια αποκατάστασης των φθορών που είχε επιφέρει τόσο η μακροχρόνια χρήση (παραστάσεις στα πλαίσια του Φεστιβάλ Αρχαίας Ήλιδος) όσο και η έλλειψη οιασδήποτε συντήρησης των λίθινων και χωμάτινων μερών του μνημείου για πολλά χρόνια. Προηγήθηκε γενικός καθαρισμός του συνόλου από τα κατάλοιπα της σύγχρονης χρήσης (εκατοντάδες καρφιά, πώματα αναψυκτικών κτλ.), και λεπτομερής καθαρισμός των αρχαίων. Από τους αποχετευτικούς αγωγούς απομακρύνθηκαν επανειλημμένως τα χώματα που

συσσωρεύουν οι βροχές (Πίν. 114 δ-ε) ενώ, μετά τον επιφανειακό καθαρισμό των καλυπτήριων πλακών του επιμήκους λίθινου αποχετευτικού αγωγού βόρεια του θεάτρου, άρχισε η στερέωση των πρανών της τάφρου που τον ορίζει με την κατασκευή ειδικού προστατευτικού μανδύα. Στα λίθινα τμήματα (αναλήμματα κοίλου, προσκήνιο, σκηνή, μεγάλο αποχετευτικό αγωγό) πραγματοποιήθηκε σχολαστικός καθαρισμός από τις σχεδόν ενσωματωμένες στους πορώδεις λίθους λειχήνες και τα βρύα, ενώ άρχισε και η συντήρηση τμημάτων δαπέδου της ρωμαϊκής φάσης χρήσης του προσκηνίου, κατασκευασμένου από μικρά τεμάχια κεράμων ή κροκαλών πάνω σε υπόστρωμα κονιάματος (Πίν. 115 α).

Ιδιαίτερη βαρύτητα δόθηκε στην αποκατάσταση των χαλικόστρωτων διαδρόμων του χωμάτινου κοίλου, οι οποίοι είχαν υποστεί τις μεγαλύτερες φθορές, όπως άλλωστε και τα ελάχιστα πώρινα σκαλοπάτια της δεύτερης οικοδομικής φάσης του μνημείου. Αρχικά αφαιρέθηκαν τα φθαρμένα συρμάτινα προστατευτικά πλέγματα των διαδρόμων, στη συνέχεια πραγματοποιήθηκε επιμελής καθαρισμός και συντήρηση των χαλικόστρωτων και των σκαλοπατιών (Πίν. 115 β) και, τέλος, τοποθετήθηκαν νέα πλέγματα, τα οποία εγκιβωτίστηκαν σε ειδική, αναστρέψιμη, πλευρική κατασκευή για την αποφυγή διάβρωσης (Πίν. 115 γ).

Μεταξύ των οικοδομημάτων DA και D συντηρήθηκαν και στερεώθηκαν τα δύο τμήματα λίθινου πολυγωνικού τοίχου στις δύο πλευρές ανοίγματος θύρας, τα οποία είχαν υποστεί σοβαρές φθορές και μετακινήσεις των λίθων στα άκρα τους, λόγω της υψομετρικής διαφοράς έδρασής τους αλλά και εξαιτίας αφαίρεσης επιχώσεων κατά τη διάρκεια των παλαιών ερευνών. Για τη στήριξη του επιπέδου θεμελίωσης του πολυγωνικού τοίχου έγινε στερέωση της παρειάς του παλαιού σκάμματος με ειδικό μανδύα, ανάλογο της επένδυσης που εφαρμόζεται στις παρειές των ανασκαφικών σκαμμάτων (Πίν. 115 δ).

Στο χώρο της πόλης, έμφαση δόθηκε στη συντήρηση των οικοδομικών λειψάνων που είχαν φέρει στο φως οι σωστικές ανασκαφές, δεδομένου ότι τα αρχαία βρίσκονται μέσα σε σκάμματα, τα οποία οι βροχές μετατρέπουν σε λίμνες (Πίν. 115 ε). Η επίδραση των καιρικών συνθηκών είχε προξενήσει μεγάλες καταστροφές όχι μόνο στους ευπαθείς τοίχους από αργολιθοδομή αλλά και στις πιο ανθεκτικές κατασκευές, στις οποίες είχε χρησιμοποιηθεί συνδετικό ή επενδυτικό κονίαμα (Πίν. 115 στ). Ο συνδυασμός της υγρασίας και των επανειλημμένων παγετών είχε κονιορτοποιήσει ακόμη και τα υδραυλικά κονιάματα στις συμπαγείς κατασκευές των ρωμαϊκών λουτρών, ενώ είχε διαλύσει τα διακοσμημένα με ένθετα χαλίκια δάπεδα των αιθρίων στα κτίρια της πόλης. Για την, κατά το δυνατόν, αποκατάσταση των βλαβών και την αποφυγή περαιτέρω καταστροφής των οικοδομικών λειψάνων, έγινε αφαίρεση των εντελώς διαλυμένων μερών και, όπου υπήρχε δυνατότητα, πραγματοποιήθηκαν μικρής έκτασης συμπληρώσεις με επαναχρησιμοποίηση αρχαίου υλικού (Πίν. 116 α).

Γ. Ανασκαφικές έρευνες

Στην περιοχή του θεάτρου ξεκίνησε η ενοποίηση του χώρου βόρεια της σκηνής (Πίν. 116 β), στα ημιανεσκαμμένα ανασκαφικά τετράγωνα του οποίου είχαν αποκαλυφθεί τάφοι υστερορρωμαϊκού νεκροταφείου, κατασκευασμένοι πάνω από τα θεμέλια υστεροκλασικών και ελληνιστικών κτιρίων[188]. Σε πρώτη φάση, αφαιρέθηκαν οι ανασκαφικοί «μάρτυρες», για να ενοποιηθεί ο χώρος και να αποκαλυφθούν πληρέστερα τα οικοδομικά λείψανα, ενώ στη συνέχεια προχώρησε η ανασκαφή.

Στο νοτιοδυτικό άκρο της αγοράς (Σχέδ. 13) άρχισε η έρευνα για την πλήρη αποκάλυψη και την ενοποίηση του συνόλου των αποσπασματικά ερευνημένων οικοδομημάτων, τα οποία σε πρώτη φάση είχαν φέρει στο φως οι παλαιές ανασκαφές (1910-1914) του Αυστριακού Αρχαιολογικού Ινστιτούτου και είχαν εκ νέου αποκαλύψει οι συστηματικές ανασκαφές της Αρχαιολογικής Εταιρείας. Οι ανασκαφείς[189], κατά σειρά από Β. προς Ν. και από το ψηλότερο προς το χαμηλότερο επίπεδο, είχαν εντοπίσει έναν εκτεταμένο ορθογώνιο χώρο οριοθετημένο με περίβολο, τον οποίο ταύτισαν με «τέμενος», μία κλίμακα ρωμαϊκής εποχής κατασκευασμένη εν μέρει πάνω στα λίθινα θεμέλια μικρού ορθογώνιου κτίσματος, που απέδωσαν σε «πρόπυλο», λίγο χαμηλότερα το διμερές ναόσχημο κτίριο D με οικοδομικές φάσεις από τον 5ο αι. π.Χ. έως και τη ρωμαϊκή εποχή και, τέλος, τμήματα τοίχων ενός ρωμαϊκού οικοδομήματος (DB). Κατά μήκος της δυτικής πλευράς των δύο τελευταίων κτιρίων είχε έρθει στο φως τμήμα πλινθόκτιστου ρωμαϊκού υπονόμου, ενώ σημαντική ήταν η ανακάλυψη, πίσω από το «πρόπυλο», ενός αποθέτη με πολλά ειδώλια και άλλα ευρήματα που χρονολογούνται από την αρχαϊκή έως την ελληνιστική εποχή[190].

Τα οικοδομικά λείψανα που περιγράφηκαν καταλαμβάνουν το νοτιοδυτικό άκρο του υπερυψωμένου πλατώματος, στο οποίο είχε αναπτυχθεί η αγορά της κλασικής πόλης (Σχέδ. 13). Ο λεπτομερής καθαρισμός των οικο-

188. *ΠΑΕ* 1981, σ. 186· 1990, σ. 105.

189. F. Tritsch, Die Agora von Elis und die altgriechische Agora, *ÖJh* 27 (1932), σ. 14 κ.ε. *ΠΑΕ* 1981, σ. 186-189· 1982, σ. 189-190· 1983, σ. 163-166. Ν. Γιαλούρης, *Αρχαία Ήλις. Το λίκνο των Ολυμπιακών αγώνων*, Αθήνα 1996, σ. 104.

190. V. Mitsopoulos-Leon, Tonstatuetten aus Elis, *ÖJh* 70 (2001), σ. 81 κ.ε.

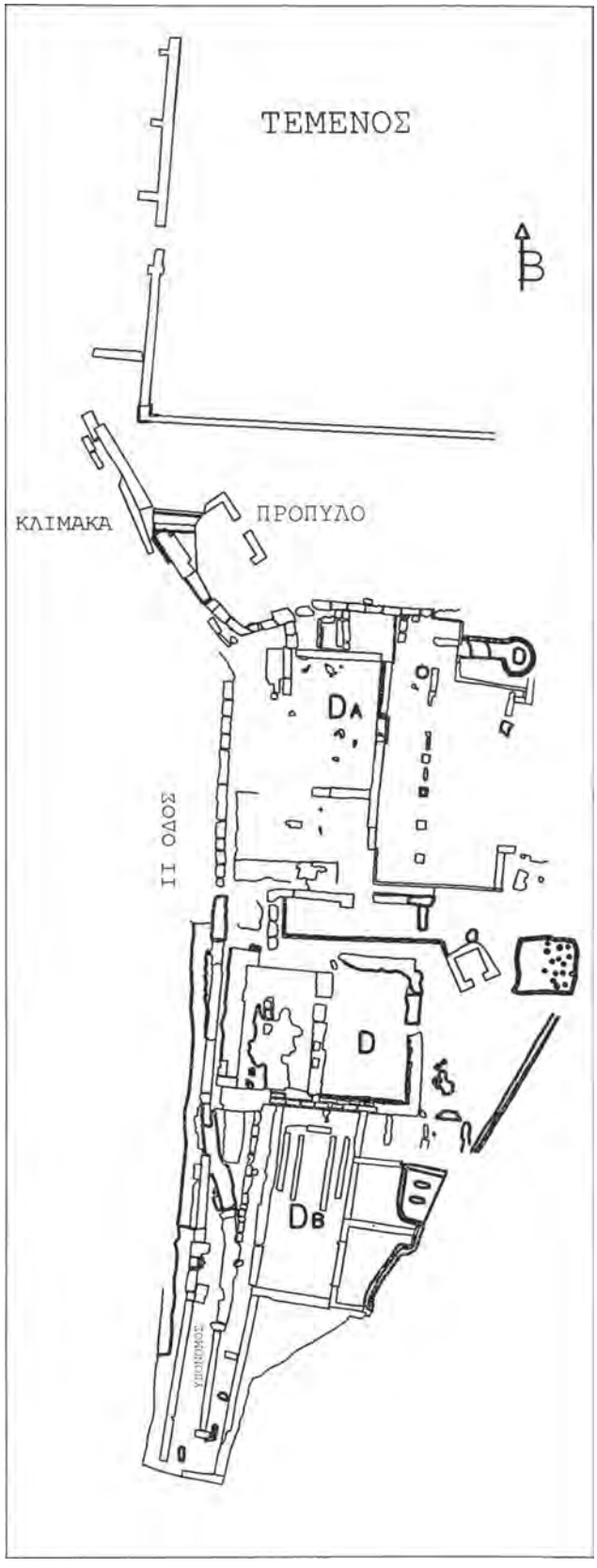

Σχέδ. 13. Αρχαία Ήλις. Κάτοψη του οικοδομικού συγκροτήματος στο νοτιοδυτικό άκρο της αγοράς.

δομικών λειψάνων (Πίν. 116 γ) και η έναρξη της ανασκαφικής έρευνας (Πίν. 117 α) αποκάλυψαν ότι η σειρά των δημόσιων οικοδομημάτων είχε κατασκευαστεί κλιμακωτά, ακολουθώντας τη φυσική κλίση του εδάφους, και ότι στη δυτική πλευρά ορίζεται από το βόρειο άκρο της κεντρικής αρτηρίας του ορθογώνιου πολεοδομικού ιστού της Ήλιδος. Η ρωμαϊκή κλίμακα συνέδεε το άκρο της κεντρικής αρτηρίας με το «τέμενος», γεφυρώνοντας την υψομετρική διαφορά των επιπέδων τους.

Αμέσως νότια του «τεμένους» είχε εντοπιστεί, παλαιότερα, ένας κιβωτιόσχημος τάφος της πρώιμης εποχής του Χαλκού και τα υπολείμματα δεύτερου των υπομυκηναϊκών χρόνων. Οι πρόσφατες έρευνες αποκάλυψαν ανατολικά του «προπύλου», μέσα στο στρώμα της κιτρινωπής γλίνας που οριοθετεί το υπερυψωμένο πλάτωμα, λακκοειδείς τάφους των υπομυκηναϊκών χρόνων (Πίν. 117 β), οι οποίοι έφεραν καλυπτήριες πλάκες από τοπικό λίθο και ήταν κτερισμένοι με πήλινα αγγεία και χάλκινα ή οστέινα κοσμήματα. Τα προηγούμενα ευρήματα και άλλες ενδείξεις αποδεικνύουν ότι ο χώρος είχε χρησιμοποιηθεί σε όλη τη διάρκεια της προϊστορικής εποχής ως οργανωμένο νεκροταφείο.

Στο χώρο των οικοδομημάτων, η έρευνα του 2003 περιορίστηκε στην έναρξη της αποκάλυψης των λειψάνων του κτίσματος που βρίσκεται μεταξύ του «προπύλου» και του διμερούς ναόσχημου κτιρίου D. Πρόκειται για ορθογώνιο κτίριο (DA, Πίν. 117 γ), διαστ. 11×15 μ., το οποίο ορίζεται περιμετρικά από τοίχους διαφόρων οικοδομικών φάσεων, από τον 5ο αι. π.Χ. έως και τους ρωμαϊκούς χρόνους, κατασκευασμένους από ποικίλα υλικά. Η βόρεια και η ανατολική πλευρά διατηρούν το κατώτερο τμήμα της πρώτης οικοδομικής φάσης, τμήματα δηλαδή ισοδομικής κλασικής τοιχοποιίας από μεγάλου μεγέθους ορθογώνιες οπτοπλίνθους, χαρακτηριστική παραγωγή των τοπικών εργαστηρίων[191]. Το σωζόμενο ύψος του εξωτερικού δυτικού τοίχου σε όλο το μήκος του, το μικρό τμήμα του νότιου τοίχου που διατηρήθηκε και ο ανατολικός τοίχος του κτιρίου DA διασώζουν το υλικό της επανακατασκευής τους κατά τους ύστερους ελληνιστικούς χρόνους, μια σειρά καλοδουλεμένων πωρόλιθων σε β΄ χρήση. Ειδικότερα, οι λίθοι του δυτικού τοίχου φέρουν και στις δύο όψεις τους επιμελημένο λευκό κονίαμα (Πίν. 117 δ), ένδειξη ότι ανήκαν σε οικοδόμημα με τοίχο διπλής όψης, ίσως σε μία από τις στοές της αγοράς. Ο ανατολικός τοίχος του οικοδομήματος διασώζει επιπλέον δείγματα μιας τρίτης, προχειρότερης επισκευής της ρωμαϊκής εποχής,

191. *ÖJh* 18 (1915), σ. 62.

ενώ στο βόρειο τμήμα του εσωτερικού χώρου αποκαλύφθηκε τμήμα δαπέδου από πήλινες πλάκες.

Αμέσως ανατολικά του οικοδομήματος ΔΑ και σε ελαφρώς υψηλότερο επίπεδο, η έρευνα άρχισε να αποκαλύπτει σειρά βάσεων κιόνων οκταγωνικής τομής, παράλληλα με τον ανατολικό τοίχο και σε απόσταση 3 μ. από αυτόν (Πίν. 117 ε). Οι κίονες ανήκουν σε ελληνιστική στοά η οποία ήταν ανοικτή προς Α., προς την αγορά δηλαδή της Ήλιδος, και επικοινωνούσε με το κτίριο ΔΑ από το θυραίο άνοιγμα που υπάρχει στον ανατολικό τοίχο του.

Η αποκάλυψη κλιβάνων (Πίν. 118 α) και άλλων βοηθητικών κατασκευών σχεδόν επιφανειακά, κατά μήκος της ανατολικής και της βόρειας πλευράς του κτιρίου ΔΑ, αποδεικνύει ότι κατά την τελευταία φάση χρήσης του χώρου, λειτούργησε συγκρότημα κεραμικών εργαστηρίων πάνω στα ερείπια του οικοδομήματος.

Η έρευνα στην κυρίως πόλη επικεντρώθηκε στην προσπάθεια ενοποίησης των ανασκαφικών τομέων Μ, Γ και Δ των σωστικών ανασκαφών[192], τους οποίους χωρίζουν από το νοτιοδυτικό τμήμα της αγοράς η αρδευτική διώρυγα και ο σύγχρονος δρόμος (Πίν. 118 β). Οι συγκεκριμένοι ανασκαφικοί τομείς καταλαμβάνουν έκταση 120×120 μ. περίπου και περιλαμβάνουν αποσπασματικά τμήματα οικοδομικών νησίδων του κέντρου της κυρίως πόλης, τα οποία είχαν έρθει στο φως το 1967-1968. Τα δεδομένα των σωστικών ανασκαφών οδήγησαν στο συμπέρασμα ότι η Ήλιδα οργανώθηκε με πλήρες πολεοδομικό σχέδιο ήδη από την εποχή του συνοικισμού της, αμέσως μετά τα Περσικά (471 π.Χ.).

Η συνέχιση της ανασκαφικής έρευνας στο βορειοδυτικό άκρο του συνόλου, αποκάλυψε τη διασταύρωση των δύο κεντρικών οδών-αξόνων (ΙΙ και ΙΙΙ οδός) του ιπποδάμειου πολεοδομικού ιστού της Ήλιδος[193] (Σχέδ. 14, Πίν. 119 α). Στη βορειοανατολική γωνία της διασταύρωσης αποκαλύφθηκαν πληρέστερα τα θεμέλια και το πρόπυλο του ναού των ρωμαίων αυτοκρατόρων (Πίν. 119 β), τμήμα του οποίου είχαν φέρει στο φως οι ανασκαφές του 1968. Πάνω στο δυτικό στυλοβάτη του «προπύλου», με όψη προς Δ., βρέθηκε στη θέση της ενεπίγραφη βάση με την πλίνθο και το κατώτερο τμήμα ενός ανδριάντα (Πίν. 119 γ), τον οποίο, σύμφωνα με την επιγραφή, είχε ιδρύσει η πόλη για να τιμήσει τον ανθύπατο Φλάβιο Σεβήρο. Η ανάθεση του αγάλματος πρέπει να έγινε πριν από τα μέσα του 2ου αι. μ.Χ., δεδομένου ότι κατά την εποχή της επίσκεψης του Παυσανία στην Ήλιδα (165 μ.Χ. περίπου), ο ναός των αυτοκρατόρων ήταν ήδη ερειπωμένος[194].

Τα αναλήμματα της ΙΙ και της ΙΙΙ οδού του πολεοδομικού ιστού της Ήλιδος αποκαλύφθηκαν, σχεδόν επιφανειακά, σε μήκος 50 μ. περίπου. Οι συνεχιζόμενες έρευνες φέρνουν στο φως θεμέλια κτιρίων στις δύο πλευρές τους, τα οποία ήδη άρχισαν να σχηματίζουν κατόψεις οικοδομικών συγκροτημάτων. Το συγκεκριμένο σύνολο, μαζί με τα λείψανα των αρχαίων οικιών και το τμήμα τρίτου δρόμου (Ι οδός) που είχαν αποκαλυφθεί το 1967 στον ανασκαφικό τομέα Γ, εντάσσονται στην ίδια οικοδομική νησίδα της Ήλιδος, μία από τις πλέον κεντρικές της πόλης. Τα οικιστικά σύνολα που έχουν αποκαλυφθεί έως τώρα χρονολογούνται στους τελευταίους αιώνες ζωής της πόλης (1ος-6ος αι. μ.Χ.), κατά τους οποίους υπήρξε τόσο ανάκαμψη (1ος-2ος αι. μ.Χ.) όσο και σταδιακή παρακμή, μέχρι την πλήρη ερήμωσή της (τέλη 6ου αι. μ.Χ.[195]).

Από τις δύο νέες οδούς, αυτή που κατευθύνεται από Ν. προς Β. (ΙΙ οδός) και καταλήγει στη ρωμαϊκή κλίμακα του νοτιοδυτικού άκρου της αγοράς που αναφέρθηκε παραπάνω, είναι μνημειακής διαμόρφωσης και αποτελεί τη βασική αρτηρία της πόλης. Έχει συνολικό πλάτος 14 μ. μοιρασμένο σε τρία μέρη (Σχέδ. 14, Πίν. 119 α), στο κυρίως κατάστρωμα για την κυκλοφορία οχημάτων και σε δύο πλευρικές στοές, στις οποίες ανοίγονταν τα κτίρια της οικοδομικής νησίδας. Η ΙΙΙ οδός διασχίζει το κεντρικό τμήμα του χώρου της Ήλιδος με κατεύθυνση Α.-Δ., είναι δηλαδή κάθετη προς την ΙΙ και παράλληλη με την Ι οδό που είχε αποκαλυφθεί το 1967.

Νοτιοανατολικά της διασταύρωσης της ΙΙ με την ΙΙΙ οδό βρίσκονται οι ανασκαφικοί τομείς Γ και Δ των σωστικών ανασκαφών του 1967, οι οποίοι χωρίζονται από την προαναφερθείσα Ι οδό της Ήλιδος. Ο τομέας Γ καταλαμβάνει τη βόρεια πλευρά του συνόλου, ανήκει στην οικοδομική νησίδα που οριοθετείται από τις τρεις οδούς και, στο μεγαλύτερο μέρος της επιφάνειάς του, περιλαμβάνει τμήμα κτιρίου ρωμαϊκών λουτρών. Παραλλήλως με τις στερεωτικές εργασίες στα δάπεδα, τα υπόκαυστα και τους σωζόμενους σε αρκετό ύψος τοίχους των λουτρών, άρχισαν ανασκαφικές έρευνες με σκοπό την πληρέστερη αποκάλυψη της ανατολικής πλευράς του οικοδομήματος (Πίν. 119 δ). Στον ίδιο χώρο, κατά την τελευταία φάση ζωής της πόλης, λειτουργούσε εργαστήριο κε-

192. *ΑΔ* 23 (1968): Χρονικά, σ. 162-163· 24 (1969): Χρονικά, σ. 152-154.

193. Η. Ανδρέου - Ι. Ανδρέου, *Ήλις. Η πόλη των Ολυμπιακών Αγώνων*, Αθήνα 2004, σ. 11.

194. Παυσανίας, *Ηλιακά*, 6, 24, 10.

195. Η χρονολόγηση της εγκατάλειψης επιβεβαιώνεται και από την κυκλοφορία νομισμάτων του τέλους του 6ου αι. μ.Χ., που βρέθηκαν στα ψηλότερα σωζόμενα οδοστρώματα των δύο οδών.

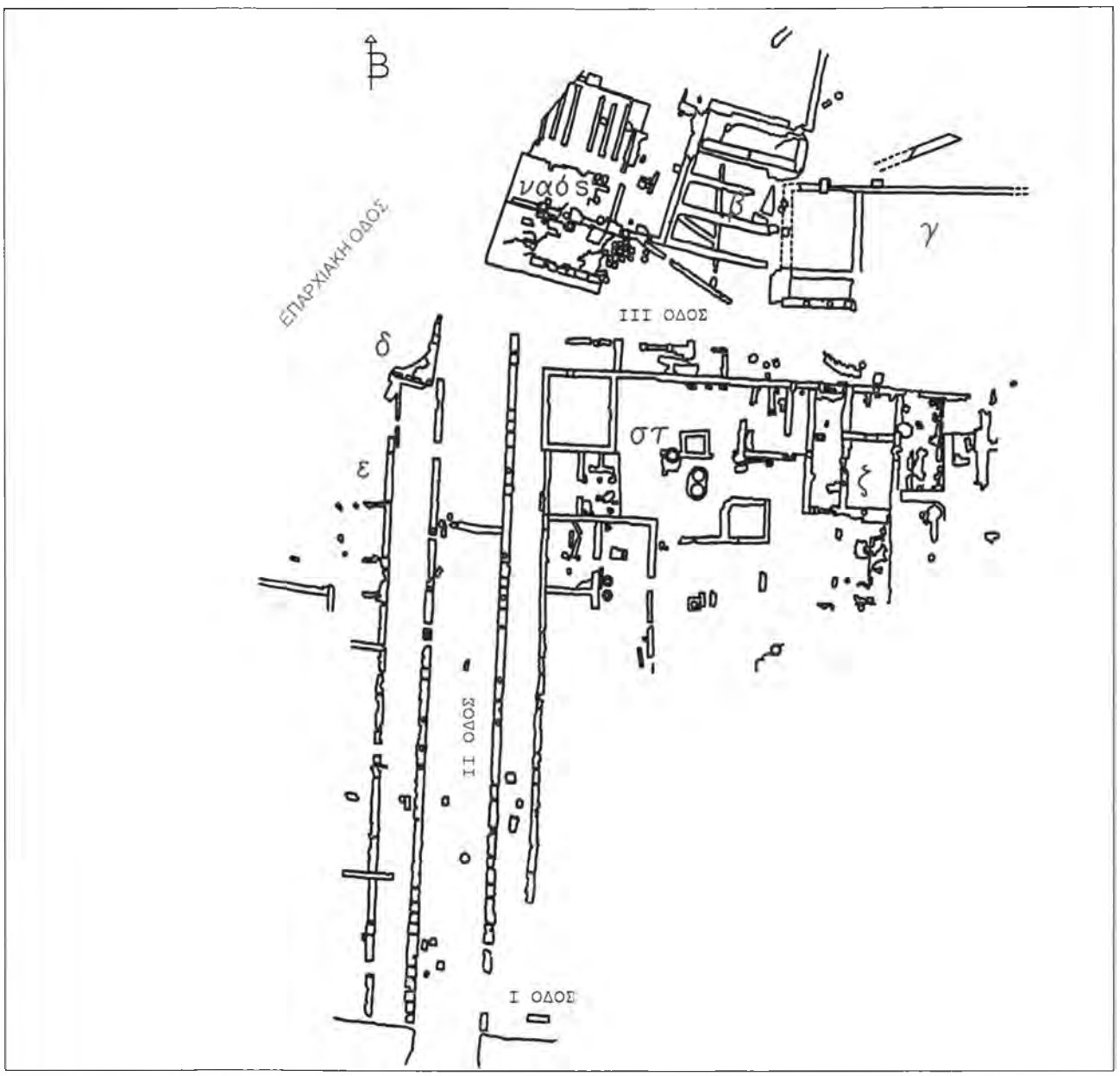

Σχέδ. 14. Αρχαία Ήλις. Κάτοψη τμήματος του πολεοδομικού ιστού της κυρίως πόλης.

ραμικής, από το οποίο σώζεται το κάτω τμήμα δύο κλιβάνων και τα ίχνη βοηθητικών κατασκευών.

Εξαιρετικό ενδιαφέρον παρουσιάζουν τα πολυάριθμα κινητά ευρήματα των ανασκαφών (περισσότερα από 1.000 νομίσματα, εκατοντάδες μεταλλικά αντικείμενα, δεκάδες πήλινα αγγεία και άλλα αντικείμενα, μαρμάρινες προτομές, θραύσματα επιγραφών, τμήματα ειδωλίων κ.ά.), τα οποία συντηρήθηκαν στο εργαστήριο της Αρχαιολογικής Συλλογής, καταγράφηκαν και ταξινομήθηκαν στις αποθήκες.

4. Εργασίες τεκμηρίωσης

Για την αποτελεσματικότερη προώθηση του προγράμματος του έργου, πραγματοποιήθηκαν εργασίες δημιουργίας ψηφιακού αναγλύφου του αρχαιολογικού χώρου. Έγιναν επίσης εργασίες μαγνητικής και ηλεκτρικής διασκόπησης[196] σε τρεις ευρύτερες περιοχές, δηλαδή στο βόρειο-βορειοδυτικό τμήμα της αγοράς, μεταξύ

196. Οι διασκοπήσεις έγιναν από το Τμήμα Γεωλογίας του ΑΠΘ (υπεύθυνος Γρ. Τσόκας) σε συνεργασία με το Εργαστήριο Γεωφυσικής -

των ανασκαφικών τομέων Γ και Μ στο χώρο της κυρίως πόλης και, επίσης, δυτικά της αγοράς, στην περιοχή που τοποθετούνται τα τρία γυμνάσια της Ήλιδος, σύμφωνα με την περιγραφή του Παυσανία[197] και τα αποτελέσματα των παλαιών αυστριακών ανασκαφών[198]. Τα αποτελέσματα των διασκοπήσεων επαλήθευσαν τις ενδείξεις των ανασκαφικών ερευνών για την πολεοδομική οργάνωση της πόλης και, επιπλέον, επιβεβαίωσαν τα απολύτως επιτυχή αποτελέσματα των μαγνητομετρικών ερευνών που είχαν πραγματοποιηθεί το 1968 στην Ήλιδα, πρωτοποριακών για την εποχή τους[199].

Παραλλήλως προχώρησε η ψηφιακή τοπογράφηση του μεγαλύτερου τμήματος του αρχαιολογικού χώρου από ιδιωτικά μελετητικά γραφεία, ενώ πραγματοποιήθηκε και ψηφιακή κτηματογράφηση με ανάθεση του ΤΑΠΑ, προκειμένου να εξεταστεί το ιδιοκτησιακό καθεστώς στο σύνολο του χώρου και να προχωρήσουν οι απαλλοτριώσεις.

Στο πλαίσιο των εργασιών τεκμηρίωσης της υφιστάμενης κατάστασης αλλά και της προόδου των εργασιών, πραγματοποιήθηκε αεροφωτογράφηση του αρχαιολογικού χώρου. Επίσης φωτογραφήθηκαν τα σημαντικότερα κινητά ευρήματα των ανασκαφών, αποτυπώθηκαν και σχεδιάστηκαν από το προσωπικό του έργου με συμβατικά μέσα τα οικοδομικά λείψανα που αποκαλύφθηκαν, ενώ ανατέθηκε και το έργο της ψηφιακής αποτύπωσής τους με τη μέθοδο της ορθοφωτογράφησης.

Στις αποθήκες της Αρχαιολογικής Συλλογής συνεχίστηκε η συντήρηση, ταξινόμηση και καταγραφή του υλικού των παλαιότερων συστηματικών και σωστικών ερευνών, προκειμένου να προχωρήσει η οργάνωση των ευρημάτων για την επανέκθεση στο ανεγειρόμενο Νέο Μουσείο της Ήλιδος[200]. Παραλλήλως προχώρησε και η συντήρηση, ταξινόμηση, καταγραφή και αποδελτίωση των εκατοντάδων κινητών ευρημάτων που αποκαλύφθηκαν κατά την πορεία του έργου (2002-2003).

2004

Μελέτη και ανάδειξη αρχαιολογικού χώρου Ήλιδος

Συνεχίστηκαν και κατά το έτος 2004 οι εργασίες που άρχισαν το 2002 στην Ήλιδα, στα πλαίσια των Έργων Ολυμπιακής προετοιμασίας για το 2004, με σκοπό να αναδειχθεί η διοργανώτρια πόλη των σημαντικότερων πανελλήνιων αγώνων της αρχαιότητας[201]. Το έργο «Μελέτη και Ανάδειξη Αρχαιολογικού Χώρου Ήλιδος» προχωρεί με την ευθύνη της επιστημονικής επιτροπής[202], ενταγμένη στα έργα του Ταμείου Διαχείρισης Πιστώσεων για την Εκτέλεση Αρχαιολογικών Έργων[203]. Με τη συνεργασία πολυάριθμου προσωπικού διαφόρων ειδικοτήτων[204], το οποίο έχει προσληφθεί με σύμβαση για τις ανάγκες του έργου, πραγματοποιήθηκαν εργασίες ανασκαφικής έρευνας, διαμορφώσεων, συντήρησης, στερέωσης κ.ά. και προχώρησε η επιστημονική, αρχαιολογική και τεχνική τεκμηρίωση του έργου με χρήση σύγχρονων επιστημονικών μεθόδων και μέσων.

Α. Διαμορφώσεις.

Στο χώρο της αγοράς (Σχέδ. 15), εκτός από τους συνεχιζόμενους σε μόνιμη βάση καθαρισμούς από την ιδιαιτέρως επίμονη και ανθεκτική αυτοφυή βλάστηση, άρχισαν και προχώρησαν οι εργασίες ουσιαστικής διαμόρφωσης με την κατασκευή χαλικόστρωτων διαδρόμων για την κίνηση των επισκεπτών και την τοποθέτηση ενημερωτικών πινακίδων. Κατά μήκος της ανατολικής, βόρειας και δυτικής πλευράς της έκτασης των 150 στρ. που καταλαμβάνει η αγορά, από την είσοδο προς το θέατρο στα βορειοδυτικά μέχρι το συγκρότημα κτιρίων στο χώρο του κτιρίου D στα νοτιοδυτικά, δημιουργήθηκε διάδρομος, μήκ. 650 μ., στρωμένος με σκύρα που οριοθετούνται από θραύσματα αρχαίων πήλινων πλίνθων. Το αρχαίο υλικό συγκεντρώθηκε από τα μπάζα των εκσκαφών και ανασκαφών όλων των φάσεων της έρευνας του αρχαιολογικού χώρου και χρησιμοποι-

Δορυφορικής Τηλεπισκόπησης και Αρχαιοπεριβάλλοντος του Ινστιτούτου Μεσογειακών Σπουδών Κρήτης (υπεύθυνος Α. Σαρρής).

197. Παυσανίας, ό.π., 6, 23, 1-7.

198. Tritsch, ό.π. (υποσημ. 189).

199. Η μαγνητομέτρηση (υπεύθυνη E. Ralph. University Museum, University of Penna) είχε γίνει με πρωτοβουλία της τότε ηγεσίας της Αρχαιολογικής Υπηρεσίας (Σπ. Μαρινάτου, γενικού επιθεωρητή Αρχαιοτήτων και Ν. Γιαλούρη, διευθυντή Αρχαιοτήτων).

200. Η αρχική επιλογή και οργάνωση του υλικού της επανέκθεσης είχε σχεδιαστεί από τον Ν. Γιαλούρη, επίτιμο γενικό επιθεωρητή Αρχαιοτήτων, με τη συνεργασία των αρχαιολόγων Α. Γιαλούρη, Ε. Χατζιώτη, Ι. Ανδρέου και Η. Ανδρέου. Στον Ν. Γιαλούρη, το Σύλλογο Φίλων της Αρχαίας Ήλιδος και την Τοπική Αυτοδιοίκηση οφείλεται και η ευόδωση της προσπάθειας για την ίδρυση του Νέου Μουσείου.

201. Βλ. έκθεση 2002.

202. Η σύνθεση της Επιστημονικής Επιτροπής παρέμεινε αμετάβλητη κατά το 2004, βλ. υποσημ. 180.

203. Οι εργασίες υποστηρίχθηκαν με τον αρτιότερο τρόπο από το προσωπικό του Γραφείου Πατρών του ΤΔΠΕΑΕ, ιδιαιτέρως από τις Β. Φραγκάκη και Σ. Γαϊτανίδου.

204. Τις εργασίες στους επιμέρους τομείς επέβλεψαν οι αρχαιολόγοι Κ. Αντωνόπουλος, Ν. Βασιλάκης, Δ. Ηλιόπουλος, Δ. Κανελλόπουλος, Χ. Κατσαρού, Δ. Κοκκινάκη, Ν. Κουτσουμπελίτη, Κ. Λουμιώτη-Γουρλομάτη, Λ. Μαλαταρά και Α. Μουρτζίνη, ενώ την εποπτεία των εργασιών συντήρησης είχε ο συντηρητής Π. Τσάμης και το συντονισμό του εργατοτεχνικού προσωπικού (40-50 άτομα) ο αρχιτεχνίτης Κ. Χριστοδουλόπουλος.

Σχέδ. 15. Αρχαία Ήλις. Γενικό τοπογραφικό του αρχαιολογικού χώρου.

ήθηκε, επίσης, για την κατασκευή συμπαγών βάσεων στήριξης των ενημερωτικών πινακίδων του χώρου.

Οι βάσεις τοποθετήθηκαν σε θέσεις με εποπτεία μνημείων ή συνόλων οικοδομημάτων της αγοράς, τα οποία είχαν φέρει στο φως οι παλαιές ανασκαφές του Αυστριακού Αρχαιολογικού Ινστιτούτου, οι συστηματικές έρευνες της Αρχαιολογικής Εταιρείας αλλά και οι συνεχιζόμενες έρευνες (δύο βάσεις στο θέατρο και ανά μία στη Νότια ή Κερκυραϊκή στοά, στη Δυτική στοά ή στοά Ελλανοδικών, στα λεγόμενα «Λουτρά του γυμνασίου» και στο σύνολο των κτιρίων που περιβάλλει το ναόσχημο οικοδόμημα D). Δίπλα στις βάσεις με τις ενημερωτικές πινακίδες, καθώς και σε άλλα σημεία της διαδρομής, κατασκευάστηκαν παγκάκια με συνδυασμό αρχαίου υλικού και ξύλου (Πίν. 120 α). Οι ορθογώνιες ενημερωτικές πινακίδες που καλύπτουν τις βάσεις, έχουν τυπωθεί πάνω σε ειδικό ανθεκτικό πυρίμαχο υλικό και περιλαμβάνουν τοπογραφικό της Ήλιδος με τη θέση που βρίσκεται ο επισκέπτης, κάτοψη των αρχαίων και δίγλωσσο κείμενο (ελληνικό-αγγλικό) με τις σχετικές πληροφορίες για το συγκεκριμένο μνημείο ή χώρο.

Αντίστοιχος διάδρομος επίσκεψης διαμορφώθηκε και στο χώρο της κυρίως πόλης, ο οποίος περιλαμβάνει το ναό των ρωμαίων αυτοκρατόρων, τους τομείς Γ και Δ των σωστικών ανασκαφών που είχαν πραγματοποιηθεί με αφορμή την κατασκευή της Νότιας κύριας διώρυγας του φράγματος και το μεταξύ τους ανασκαπτόμενο χώρο με τη διασταύρωση των οδών ΙΙ και ΙΙΙ του πολεοδομικού ιστού της Ήλιδος. Στον ίδιο χώρο τοποθετήθηκε ανάλογη ενημερωτική πινακίδα, κατασκευάστηκε περιμετρικά μεταλλική προστατευτική περίφραξη, ολοκληρώθηκε η επένδυση των παρειών των παλαιών ανασκαφικών σκαμμάτων με ειδικό προστατευτικό μανδύα και συμπληρώθηκε η επίστρωση των χωμάτινων επιφανειών με γαιοΰφασμα και σκύρα, προκειμένου να αποφευχθεί η συνεχής δημιουργία λάσπης, η ανάπτυξη βλάστησης και η διαρκής κατάχωση και βλάβη των περιμετρικών αρχαίων θεμελίων (Πίν. 120 β).

Στον ανασκαφικό τομέα Α των σωστικών ανασκαφών του 1967, ο οποίος βρίσκεται στο βορειοανατολικό άκρο της Ήλιδος, αμέσως νότια της επαρχιακής οδού, πραγματοποιήθηκαν εργασίες διαμόρφωσης. Εκεί, μέσα στο στενό πλάτος της διώρυγας του φράγματος Πηνειού, είχαν αποκαλυφθεί αποσπασματικά τμήματα διπλού λίθινου περιβόλου, επιμελημένης κατασκευής, και πρόσοψη πολυγωνικού κτιρίου του 4ου αι. π.Χ., τα οποία εν μέρει ήταν καλυμμένα από τάφους νεκροταφείου ρωμαϊκών χρόνων. Παρά την αλλαγή της χάραξης, ώστε να προστατευθούν τα αρχαία, και τη μετακίνηση της διώρυγας βορειότερα, μέρος των αρχαίων τοίχων είχε διαλυθεί και έγινε προσπάθεια επανατοποθέτησης του μετακινημένου υλικού στην αρχική του θέση, στα πλαίσια της υφιστάμενης κατάστασης. Ο χώρος προστατεύτηκε με πρόχειρη περίφραξη ενώ, για την ενημέρωση των διερχόμενων επισκεπτών, τοποθετήθηκε πινακίδα σε σταθερή κτιστή βάση, όμοια με τις προηγούμενες (Πίν. 120 γ).

Νοτιοανατολικά του προηγούμενου συνόλου είχε αποκαλυφθεί το 1970 κεραμικός κλίβανος των ύστερων ρωμαϊκών χρόνων, μεγάλου μεγέθους[205], ο οποίος είχε καλυφθεί με πρόχειρης κατασκευής χαμηλό στέγαστρο για λόγους ασφαλείας. Για την αποτελεσματικότερη προστασία και ανάδειξη του μνημείου, το οποίο μέχρι τώρα δεν ήταν ορατό, κατασκευάστηκε νέο μόνιμο στέγαστρο (Πίν. 120 δ) με κεραμοσκεπή στέγη. Επιπλέον τοποθετήθηκε μεταλλική περίφραξη και βάση με ενημερωτική πινακίδα για τους επισκέπτες.

Σε μικρό λόφο που βρίσκεται λίγο ανατολικότερα, δίπλα στην ασναρρυθμιστική δεξαμενή του φράγματος, έχουν μεταφερθεί και επανατοποθετηθεί τμήματα αρχαίων περιβόλων, πειόσχημες ταφικές κατασκευές και κτιστός επιχρισμένος με κονίαμα βωμός. Τα αρχαία ανήκουν σε εκτεταμένο σύνολο που είχε αποκαλυφθεί μέσα στο χώρο της δεξαμενής και περιελάμβανε ταφές διαφόρων εποχών και τύπων, τμήματα διπλού και ενός ακόμη περιβόλου, συγκρότημα πειόσχημων ταφικών κατασκευών, βωμούς, καθώς επίσης και τμήμα λουτρών αλλά και κεραμικά εργαστήρια[206]. Στο χώρο που έχουν μεταφερθεί τα αρχαία έγινε λεπτομερής καθαρισμός, συντηρήθηκε η μεταλλική περίφραξη και τοποθετήθηκε ενημερωτική πινακίδα σε βάση όμοιας κατασκευής με τις υπόλοιπες του χώρου (Πίν. 120 ε).

Κατά μήκος του νότιου ορίου της αγοράς, όπως αυτό έχει διαμορφωθεί από την επαρχιακή οδό Γαστούνης-Φράγματος Πηνειού, κατασκευάστηκε χαμηλή μεταλλική περίφραξη για την προστασία και ανάδειξη του χώρου.

Ανατολικά του συγκροτήματος των κτιρίων της Αρχαιολογικής Συλλογής, το οποίο καταλαμβάνει το νοτιοανατολικό άκρο του υπερυψωμένου πλατώματος της αγοράς που δεσπόζει πάνω από την κοίτη του Πηνειού, οι εργασίες διαμόρφωσης στο χαμηλότερο επίπεδο για την κατασκευή λυόμενου ξύλινου θεάτρου έφεραν στο φως τάφους της πρώιμης εποχής του Χαλκού, την έρευνα των οποίων ανέλαβε η Ζ΄ ΕΠΚΑ. Η ανακάλυψη των συγκεκριμένων τάφων, η αποκάλυψη άλλης ομάδας προϊστορικών τάφων στο νοτιοδυτικό άκρο του πλατώ-

205. Θ. Καράγιωργα, Κεραμεικός κλίβανος εν Ήλιδι, *ΑΑΑ* IV (1971), σ. 27.

206. *ΑΔ* 26 (1971): Χρονικά, σ. 138 κ.ε.

ματος της αγοράς[207] και η γνωστή από τις συστηματικές ανασκαφές (1961) ύπαρξη τάφων της μετάβασης από τη νεολιθική εποχή στην πρώιμη εποχή του Χαλκού[208] αποδεικνύουν ότι στο συγκεκριμένο χώρο υπήρχε συνεχής κατοίκηση σε όλη τη διάρκεια της εποχής του Χαλκού.

Β. Συντήρηση

Στο θέατρο συνεχίστηκαν και ολοκληρώθηκαν οι εργασίες συντήρησης και προστασίας των χαλικόστρωτων διαδρόμων του κοίλου, καθώς και η στερέωση των πρανών της τάφρου του επιμήκους λίθινου αποχετευτικού αγωγού που τον ορίζει, με την κατασκευή ειδικού προστατευτικού μανδύα (Πίν. 120 στ). Εργασίες συντήρησης και στερέωσης μικρής έκτασης πραγματοποιήθηκαν στους σωζόμενους δόμους του δυτικού αναλήμματος, καθώς και στα λίθινα θεμέλια των κτιρίων που έχουν αποκαλυφθεί αποσπασματικά στο χώρο βορειοδυτικά της σκηνής, αφού αφαιρέθηκαν τα κατάλοιπα μισοδιαλυμένων υστερορρωμαϊκών τάφων.

Στις δύο μεγάλες στοές της αγοράς (Ελλανοδικών και Κερκυραϊκή) έγινε προσπάθεια υποτυπώδους συντήρησης των διαβρωμένων πωρόλιθων, δεδομένου ότι ειδικά στη στοά Ελλανοδικών, τα σωζόμενα τμήματα της θεμελίωσης της δυτικής πλευράς βρίσκονται σε πολύ κακή κατάσταση (Πίν. 121 α).

Περισσότερες εργασίες συντήρησης πραγματοποιήθηκαν στο νοτιοδυτικό τμήμα της αγοράς, παραλλήλως προς τις ανασκαφικές. Ειδικότερα, στο χώρο της ρωμαϊκής κλίμακας (Πίν. 121 β) μετακινήθηκε και επανατοποθετήθηκε στην αρχική του θέση πεσμένο τμήμα της ανωδομής του ανατολικού τοίχου, συμπληρώθηκαν τα διαλυμένα τμήματα με αρχαίο υλικό (Πίν. 121 γ) και καθαρίστηκαν σχολαστικά οι βαθμίδες από τα διαλυμένα υλικά. Στο οικοδόμημα DA συντηρήθηκαν οι τοίχοι από οπτοπλίνθους και τα σωζόμενα τμήματα της στοάς ανατολικά του, καθώς και τα κατάλοιπα των μεταγενέστερων κεραμικών εργαστηρίων (κλίβανοι, χώροι επεξεργασίας πηλού κτλ.).

Στο χώρο της πόλης συνεχίστηκε με μεγαλύτερη έμφαση η στερέωση των τοίχων, των δαπέδων και των κονιαμάτων των ρωμαϊκών λουτρών του ανασκαφικού τομέα Γ των σωστικών ανασκαφών (Πίν. 121 δ), καθώς επίσης των τοίχων, των αιθρίων, των αγωγών και των δαπέδων στα κτίρια της ελληνιστικής και ρωμαϊκής φάσης του τομέα Δ (Πίν. 122 α). Ανάλογες εργασίες πραγματοποιήθηκαν και στον τομέα Ζ των σωστικών ανασκαφών, ο οποίος βρίσκεται βόρεια της επαρχιακής οδού, σε μικρή απόσταση από το νοτιοδυτικό άκρο της αγοράς. Επειδή τα αρχαία οικοδομικά λείψανα εργαστηρίων και οικιών που είχαν αποκαλυφθεί το 1968 είχαν υποστεί μεγάλες καταστροφές από τις καιρικές συνθήκες (Πίν.122 β) και τη βλάστηση, άρχισε η στερέωση των τοίχων, των δαπέδων και των κονιαμάτων με παράλληλη διάστρωση γαιοϋφάσματος και σκύρων στις οριζόντιες χωμάτινες επιφάνειες, καθώς και με επένδυση των πλευρικών τοιχωμάτων του σκάμματος για την αποφυγή νέας κατακρήμνισης χωμάτων (Πίν. 122 γ).

Στο ναό των ρωμαίων αυτοκρατόρων οι ασβεστολιθικές πλάκες στο δάπεδο του προπύλου είχαν υποστεί μεγάλες φθορές από τη διάβρωση και τον παγετό. Με επίπονη και επίμονη προσπάθεια αφαιρέθηκαν οι διαλυμένες πλάκες (Πίν. 122 δ), καθαρίστηκε και συντηρήθηκε το υπόστρωμα και επανατοποθετήθηκε στην αρχική του θέση το αρχαίο υλικό.

Γ. Ανασκαφικές έρευνες

Στην περιοχή του θεάτρου συνεχίστηκε η ενοποίηση του χώρου των παλαιών ανασκαφικών τετραγώνων βόρεια-βορειοδυτικά της σκηνής.

Στο νοτιοδυτικό άκρο της αγοράς (Σχέδ. 13· Πίν. 122 ε) προχώρησε η έρευνα για την πλήρη αποκάλυψη και την ενοποίηση του συνόλου των αποσπασματικά ερευνημένων οικοδομημάτων κατά τις παλαιές ανασκαφές του Αυστριακού Αρχαιολογικού Ινστιτούτου και τις νεότερες της Αρχαιολογικής Εταιρείας.

Στο ψηλότερο επίπεδο, αμέσως νότια του «προπύλου» του «τεμένους» και βόρεια του οικοδομήματος DA, η συστηματική αφαίρεση των προϊόντων από τις παλαιές ανασκαφές αποκάλυψε τμήμα ενός λίθινου περιβόλου που οριοθετούσε το υπερυψωμένο πλάτωμα, ακολουθώντας τη γραμμή των ισοϋψών. Στο εσωτερικό του κτιρίου DA, κατά την αφαίρεση της σημερινής επιφανειακής επίχωσης, αποκαλύφθηκε κάτω από το επίπεδο έδρασης των τοίχων του οικοδομήματος νέα ομάδα τάφων (Πίν. 123 α) της μέσης και ύστερης εποχής του Χαλκού. Πρόκειται για ταφές σε απλούς λάκκους ή επενδεδυμένους με πλάκες (Πίν. 123 β), ανοιγμένους μέσα στο στρώμα της κιτρινωπής γλίνας. Οι τάφοι αυξάνουν τον ήδη γνωστό αριθμό[209] και αποδεικνύουν ότι το νοτιοδυτικό άκρο της μετέπειτα αγοράς των Ηλείων λειτούργησε ως χώρος οργανωμένου νεκροταφείου κατά την προϊστορική εποχή. Τα κτερίσματα των τάφων ήταν πήλινα αγγεία (Πίν.

207. Βλ παρακάτω, Ανασκαφικές έρευνες.

208. M. Koumouzélis, La tombe préhistorique d'Elis, *AAA* XIV (1981), σ. 265-272.

209. Βλ. παραπάνω, έκθεση του 2002.

123 γ), χάλκινα κοσμήματα (Πίν. 123 δ), πήλινα ομοιώματα τροχών από άμαξα-παιχνίδι κ.ά.

Η επίχωση μικρού πάχους που αφαιρέθηκε από το εσωτερικό του κτιρίου ΔΑ περιείχε έντονα ίχνη πυράς και έδωσε πλήθος και ποικιλία θραυσμάτων αγγείων και άλλων κινητών ευρημάτων, τα οποία καλύπτουν το χρονικό διάστημα από τον 4ο αι. π.Χ. μέχρι και τον 1ο αι. μ.Χ., χωρίς να λείπουν και ευρήματα παλαιότερων εποχών. Ενδιαφέρουσα είναι και η ανεύρεση πολλών τμημάτων από οστά και κέρατα οικόσιτων αλλά και άγριων ζώων, μεταξύ των οποίων σημαντικός αριθμός βοοειδών και βουκράνων και μερικά ελαφιών. Τα ευρήματα υποδηλώνουν ειδική χρήση του οικοδομήματος, πιθανότατα λατρευτική, υπόθεση που ενισχύεται από τον εντοπισμό λίθινων αρχιτεκτονικών μελών που προέρχονται από βωμό και έχουν εντοιχιστεί στον ανατολικό τοίχο του κτιρίου ΔΑ (Πίν. 123 ε).

Η συνέχιση της έρευνας ανατολικά του κτιρίου ΔΑ, στο χώρο που εντοπίστηκε πέρυσι στοά ανοικτή προς το εσωτερικό της αγοράς, αποκάλυψε το σύνολο των βάσεων των έξι κιόνων της στοάς, η μία από τις οποίες σώζει και τον κατώτερο σπόνδυλο του οκταγωνικού κίονα (Πίν. 123 στ). Ακόμη ανατολικότερα και σε ψηλότερο επίπεδο ήλθε στο φως τμήμα τοίχου, ο οποίος ορίζει το χώρο του εργαστηρίου κεραμικής που εγκαταστάθηκε στην περιοχή κατά τους ύστερους ρωμαϊκούς χρόνους.

Μέσα στο πλάτος του βορειότερου τμήματος της ΙΙ οδού του πολεοδομικού ιστού της Ήλιδος, το οποίο ορίζει τη δυτική όψη του συγκροτήματος των οικοδομημάτων στο νοτιοδυτικό τμήμα της αγοράς, ανοίχθηκε δοκιμαστική τομή. Αποκαλύφθηκε παχύτατο στρώμα διαδοχικών οδοστρωμάτων, τουλάχιστον πέντε, με χρήση από τον 5ο αι. π.Χ. έως και τον 6ο αι. μ.Χ. Κατά μήκος του βόρειου άκρου της οδού, κάτω από το σωζόμενο τμήμα του δυτικού τοίχου του κτιρίου ΔΑ, αποκαλύφθηκε ο αρχαιότερος λίθινος αποχετευτικός αγωγός, στην προέκταση του οποίου βρίσκεται νοτιότερα ο ρωμαϊκός υπόνομος. Ο λίθινος αγωγός σώζεται και βορειότερα, αμέσως δυτικά της ρωμαϊκής κλίμακας, στο τμήμα όμως αυτό δεν είναι ευθύγραμμος αλλά ακολουθεί την καμπύλη της ισοϋψούς που ορίζει τη βάση του πλατώματος της αγοράς.

Εργασίες διαμόρφωσης που πραγματοποιήθηκαν στο βορειοανατολικό τμήμα της αγοράς, σε μικρή απόσταση από τα θεμέλια της Νότιας ή Κερκυραϊκής στοάς, αποκάλυψαν καμπύλη εξέδρα-βάση κατασκευασμένη από μεγάλες αμμολιθικές πλίνθους (Πίν. 123 ζ), πάνω στην οποία προφανώς είχε ιδρυθεί άγαλμα ή σύνταγμα αγαλμάτων, πιθανώς ένα από εκείνα που περιγράφει ο Παυσανίας[210].

Στην κυρίως πόλη η συνέχιση της ανασκαφικής έρευνας στο βορειοδυτικό άκρο του πολεοδομικού συνόλου, που προέκυψε με την έναρξη της διαδικασίας ενοποίησης των σκαμμάτων των σωστικών ανασκαφών, αποκάλυψε πληρέστερα τον τρόπο διαμόρφωσης της διασταύρωσης δύο αρχαίων οδών και των κτιρίων στις δύο πλευρές τους (Σχέδ. 14· Πίν. 124 α).

Η ΙΙ οδός, η οποία έχει κατεύθυνση Β.-Ν. και αποτελεί το βασικό άξονα του πολεοδομικού ιστού της Ήλιδος, αποκαλύφθηκε σε μήκος μεγαλύτερο από 50 μ. Το συγκεκριμένο τμήμα βρίσκεται μεταξύ των διασταυρώσεών της με τις κάθετες προς αυτήν Ι και ΙΙΙ οδό. Για την κατασκευή των σωζόμενων αναλημμάτων της έχει χρησιμοποιηθεί αρχιτεκτονικό υλικό από παλαιότερα οικοδομήματα, κυρίως πωρόπλινθοι, όπως ακριβώς και στους στυλοβάτες των στοών της. Από το συνολικό πλάτος (14 μ.) της μνημειακά διαμορφωμένης οδού, τα 6,50 μ. αντιστοιχούν στο κυρίως κατάστρωμα, πάνω στο οποίο αποκαλύφθηκαν τμήματα μαρμάρινων κιόνων από τις κιονοστοιχίες των πλευρικών στοών, πεσμένα σε στρώμα πλημμύρας (Πίν. 124 β). Οι κίονες τοποθετήθηκαν πάνω στα ίχνη των βάσεών τους, τα οποία είναι ορατά στους στυλοβάτες των δύο στοών (Πίν. 124 α).

Στο ψηλότερα σωζόμενο επίπεδο του οδοστρώματος, κατά τόπους σώζονται τμήματα στρωμένα πρόχειρα με κομμάτια κεράμων και τούβλων, ιδιαιτέρως στο νότιο άκρο της οδού (Πίν. 124 γ). Αντιθέτως, πιο επιμελημένο συμπαγές οδόστρωμα των πρώιμων αυτοκρατορικών χρόνων αποκαλύφθηκε σε τομή μικρού βάθους, κατασκευασμένο από πλάκες, μικρές πέτρες και μεγάλα κομμάτια τούβλων και κεράμων σε υπόστρωμα κονιάματος (Πίν. 125 α).

Η δυτική στοά της ΙΙ οδού έχει εσωτερικό πλάτος 3,50 μ., ενώ η ανατολική 3 μ., διαπιστώθηκε μάλιστα ότι το μεγαλύτερο μέρος του πλάτους της δεύτερης καταλαμβάνει κτιστός καμαροσκεπής αποχετευτικός αγωγός ρωμαϊκών χρόνων, η άνω επιφάνεια του οποίου βρίσκεται αμέσως κάτω από το δάπεδο της στοάς (Πίν. 125 β).

Η ΙΙΙ οδός του πολεοδομικού ιστού της Ήλιδος (Πίν. 125 γ) είναι κάθετη στην προηγούμενη και έχει πλάτος 10 μ., το οποίο στους ύστερους χρόνους χρήσης είχε περιοριστεί αρκετά με πρόσθετες κατασκευές και στις δύο πλευρές της. Η οδός παρουσιάζει ελαφρά ανωφέρεια προς Α. και τα αναλήμματά της, όπως και αυτά της ΙΙ οδού, είναι κατασκευασμένα από υλικό σε β΄ χρήση, ενώ

210. Παυσανίας, *Ηλιακά* 6, 24, 5-10.

παρουσιάζουν και επανειλημμένες επισκευές. Διαπιστώθηκε, επίσης, ότι η τελευταία χρήση της ανάγεται στον 6ο αι. μ.Χ. και αντιστοιχεί σε οδόστρωμα κατασκευασμένο με κομμάτια κεράμων και όστρακα χονδρών αγγείων τοποθετημένων σε χαλαρό αμμώδες υπόστρωμα.

Τα ευρήματα από τα τμήματα των κτιρίων που αποκαλύφθηκαν κατά μήκος των δύο οδών, όπως και ο τρόπος διαμόρφωσης των χώρων τους (Πίν. 125 δ), αποδεικνύουν ότι αυτά ανήκουν κυρίως σε καταστήματα και εργαστήρια. Η θέση της νησίδας στο κέντρο ακριβώς της πόλης και η γειτονία της με το δημόσιο χώρο της αγοράς ερμηνεύει την εμπορική χρήση των κτιρίων που περιλαμβάνει, καθώς επίσης διευκολύνει και την ταύτιση ενός επιμήκους κτιρίου στη βόρεια πλευρά της ΙΙΙ οδού (Σχέδ. 14, κτίριο γ), από τα ευρήματα του οποίου συνάγεται ότι λειτουργούσε ως εστιατόριο-οινοπώλιον και, παραλλήλως, ως οίκος ανοχής[211].

Ανατολικότερα του συγκροτήματος των παραπάνω κτιρίων προχώρησε η αφαίρεση της επιφανειακής επίχωσης στο άσκαφο τμήμα της οικοδομικής νησίδας που σχηματίζουν οι τρεις οδοί (Ι, ΙΙ και ΙΙΙ), προκειμένου να ενοποιηθούν τα ανασκαφικά σκάμματα, τα οποία είχαν δημιουργηθεί κατά τη διάρκεια των σωστικών ανασκαφών 1967-1968. Ήδη, αμέσως κάτω από το επιφανειακό στρώμα της καλλιέργειας, άρχισαν να έρχονται στο φως τμήματα τοίχων, αρκετοί από τους οποίους σχετίζονται με τα οικοδομήματα που έχουν αποκαλυφθεί.

Οι ανασκαφικές έρευνες απέδωσαν χιλιάδες κινητά ευρήματα (εκατοντάδες νομίσματα Ήλιδος και άλλων ελληνικών πόλεων, αρκετά από τα οποία ασημένια, πολυάριθμα μεταλλικά κοσμήματα και εργαλεία, μαρμάρινες προτομές (Πίν. 126 α), τμήματα ειδωλίων, αγγεία, μήτρες αγγείων και ειδωλίων, αγνύθες κ.ά.), τα οποία συντηρήθηκαν στο εργαστήριο της Αρχαιολογικής Συλλογής, φωτογραφήθηκαν, καταγράφηκαν και ταξινομήθηκαν στις αποθήκες. Τα ευρήματα επιβεβαιώνουν τη λειτουργία κεραμικών εργαστηρίων με παραγωγή ποικιλίας σχημάτων αγγείων και πήλινων αρχιτεκτονικών, καθώς και την άνθηση εργαστηρίων κοροπλαστικής. Ο μεγάλος αριθμός και η ποικιλία τύπων των νομισμάτων που συγκεντρώθηκαν, αποδεικνύουν ότι η Ήλις κατά τους αυτοκρατορικούς και τους ύστερους ρωμαϊκούς χρόνους, παρά την παρακμή της, εξακολουθούσε να αποτελεί πόλο έλξης για ανθρώπους από όλο τον ελληνικό κόσμο ως μόνιμη διοργανώτρια πόλη των Ολυμπιακών αγώνων της αρχαιότητας.

4. Εργασίες τεκμηρίωσης

Προχώρησε η ψηφιακή τοπογράφηση του μεγαλύτερου τμήματος του αρχαιολογικού χώρου και πραγματοποιήθηκε επίγεια και από αέρος ψηφιακή αποτύπωση, με τη μέθοδο της ορθοφωτογράφησης, των οικιστικών λειψάνων που αποκάλυψαν οι ανασκαφές από τον Ιούνιο του 2003 έως το Μάρτιο του 2004, τα οποία αποτυπώθηκαν επίσης και με συμβατικά μέσα από το προσωπικό του έργου.

Στα πλαίσια των εργασιών τεκμηρίωσης της υφιστάμενης κατάστασης και της προόδου των εργασιών, φωτογραφήθηκαν με αναλογικά και ψηφιακά μέσα τα οικιστικά και οικοδομικά λείψανα που αποκαλύφθηκαν, καθώς και τα σημαντικότερα κινητά ευρήματα των ανασκαφών.

Στις αποθήκες της Αρχαιολογικής Συλλογής προχώρησε η συντήρηση, ταξινόμηση και καταγραφή όλων των πρόσφατων ευρημάτων, ενώ συνεχίστηκαν και ολοκληρώθηκαν στις αρχές Μαρτίου του 2004 οι εργασίες συντήρησης και προετοιμασίας των ευρημάτων για την επανέκθεση του Νέου Μουσείου της Ήλιδος, στο οποίο μεταφέρθηκαν σταδιακά από το προσωπικό του έργου (Πίν. 126 β). Οι εργασίες επανέκθεσης πραγματοποιήθηκαν με ευθύνη της αρμόδιας Ζ΄ ΕΠΚΑ, σε συνεργασία με τη Γενική Διεύθυνση Αρχαιοτήτων του Υπουργείου Πολιτισμού[212]. Το Μουσείο εγκαινιάστηκε στις 24 Μαρτίου 2003, παραμονή της τελετής αφής του Ολυμπιακού φωτός για τους αγώνες «Αθήνα 2004», τελετή που επαναλήφθηκε και στο χώρο της Ήλιδος κατά τη μεταφορά της Ολυμπιακής φλόγας.

Η Διεύθυνση Δημοσιευμάτων του Ταμείου Αρχαιολογικών Πόρων και Απαλλοτριώσεων εξέδωσε το Μάρτιο του 2004 ενημερωτικό φυλλάδιο για τους επισκέπτες του αρχαιολογικού χώρου με τίτλο *Ήλις. Η πόλη των Ολυμπιακών Αγώνων*, ενώ ανέλαβε, επίσης, την έκδοση αρχαιολογικού οδηγού της Ήλιδος, του οποίου κείμενο με φωτογραφίες και σχέδια κατατέθηκε τον Ιούλιο του 2004.

5. Έκθεση της ιστορίας των ανασκαφών

Μετά τη μεταφορά των αρχαίων από τον εκθεσιακό χώρο της Αρχαιολογικής Συλλογής, με απόφαση του Υπουργείου Πολιτισμού οργανώθηκε στην ίδια αίθουσα έκθεση φωτογραφικού και εποπτικού υλικού σχετι-

211. Ι. Ανδρέου, Ελληνιστική κεραμική από κτίριο ειδικής χρήσης στην πόλη της Ήλιδος, *Ζ΄ Επιστημονική Συνάντηση για την Ελληνιστική Κεραμική*, Πρακτικά, Αθήνα 2011, σ. 77-90.

212. Καταλυτική υπήρξε η συμβολή του γενικού διευθυντή Αρχαιοτήτων Λ. Κολώνα, ο οποίος επέβλεψε προσωπικά τις εργασίες.

κού με την ιστορία των ανασκαφών. Σε τέσσερις μεγάλους πίνακες (Πίν. 126 γ) εκτέθηκαν σχέδια των περιηγητών, παλαιοί χάρτες καθώς επίσης και φωτογραφίες, τοπογραφικά και σχέδια των παλιών αυστριακών ανασκαφών (1910-1914), των συστηματικών ανασκαφών της Αρχαιολογικής Εταιρείας και του Αυστριακού Αρχαιολογικού Ινστιτούτου (1960-1990) και των σωστικών ανασκαφών της Ζ΄ ΕΠΚΑ (1965-1970), μαζί με δίγλωσσα ενημερωτικά κείμενα. Σε δύο οριζόντιες προθήκες εκτέθηκαν έγγραφα, ημερολόγια, έντυπα και αναφορές του τοπικού τύπου στις ανασκαφές, ενώ σε τρίτη όρθια προθήκη τοποθετήθηκαν ενδεικτικά αντικείμενα και εργαλεία που χρησιμοποιήθηκαν από το επιστημονικό και εργατοτεχνικό προσωπικό κατά τη μακρόχρονη πορεία των ανασκαφών. Στην ίδια αίθουσα τοποθετήθηκαν, επίσης, τα παλιά έπιπλα που χρησιμοποιήθηκαν επί 40 χρόνια (1962-2002) στα γραφεία των ανασκαφών της Ήλιδος, προσφορά του Αυστριακού Αρχαιολογικού Ινστιτούτου. Στο αίθριο και στον αύλειο χώρο της Αρχαιολογικής Συλλογής εκτέθηκαν ογκώδη αντικείμενα που διευκόλυναν τις παλαιές ανασκαφές (σιδηροτροχιές, βαγονέτα μεταφοράς χωμάτων, καροτσάκια κ.ά.).

Για την ενημέρωση των επισκεπτών τυπώθηκε από το γραφείο του έργου πολύπτυχο σχετικό με την ιστορία των ανασκαφών.

ΗΛΙΑΣ ΑΝΔΡΕΟΥ - ΙΩΑΝΝΑ ΑΝΔΡΕΟΥ

2002

ΝΟΜΟΣ ΗΛΕΙΑΣ

Παλαιόπολη (Νέα Ήλιδα)

Θέση Δεντράκια

Κατά τη διάρκεια των σκαπτικών εργασιών για την ανέγερση του Νέου Μουσείου Ήλιδος στη θέση Δεντράκια ή Βάρδες Παλαιόπολης, στα μέσα Ιουνίου του 2002, οι οποίες τελούσαν υπό την παρακολούθηση του φυλακτικού προσωπικού της Ήλιδος, βρέθηκε και παραδόθηκε ψευδόστομος μυκηναϊκός αμφορέας (Π 3665), ύψ. 0,14 και διαμ. βάσης 0,055 μ. Στο σώμα διακρίνονται εξίτηλες ταινίες καστανής βαφής, ενώ το άνω μέρος είναι ολόβαφο (Σχέδ. 16). Βάσει παραλλήλων μπορεί να χρονολογηθεί στην ΥΕ ΙΙΙΑ2-ΥΕ ΙΙΙΒ1 (β΄ μισό 14ου-α΄ μισό 13ου αι. π.Χ.)[213]. Προέρχεται πιθανώς από κατεστραμμένο θαλαμοειδή τάφο, ανοιγμένο στο μαλακό αμμώδες πέτρωμα του λόφου μαζί με όστρακα μεγαλύτερου αγγείου, ίσως αμφορέα ή υδρίας. Τα αγγεία αυτά βρέθηκαν σε απόσταση 20 μ. περίπου νότια-νοτιοανατολικά. της νοτιοδυτικής γωνίας των εκσκαφών θεμελίωσης του Μουσείου και σε βάθος 2-2,5 μ.

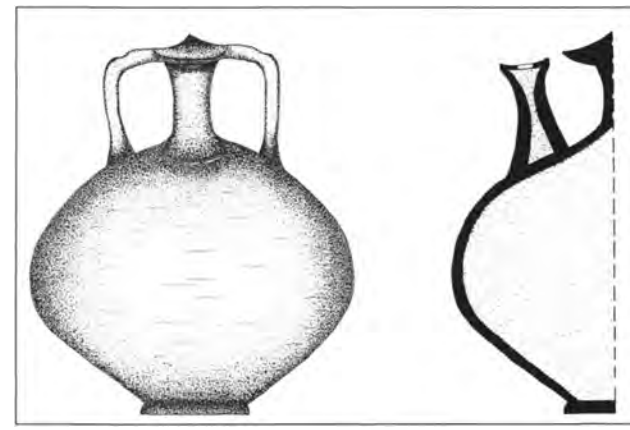

Σχέδ. 16. Παλαιόπολη (Νέα Ήλιδα). Θέση Δεντράκια. Ψευδόστομος μυκηναϊκός αμφορέας.

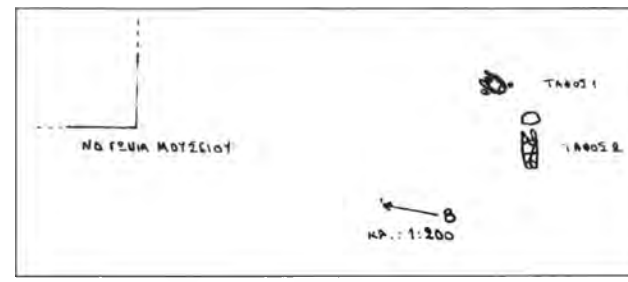

Σχέδ. 17. Παλαιόπολη (Νέα Ήλιδα). Θέση Δεντράκια. Εντοπισμός των κεραμοσκεπών τάφων σε σχέση με τη νοτιοδυτική γωνία του υπό ανέγερση Νέου Μουσείου Ήλιδος.

Κατά τη διάρκεια εργασιών διευθέτησης και ισοπέδωσης του χώρου γύρω από το υπό ανέγερση Μουσείο εντοπίστηκαν επίσης δύο κεραμοσκεπείς τάφοι σε βάθος 0,40-0,50 μ. από την επιφάνεια του ισοπεδωθέντος εξάρματος. Ο πρώτος, που βρέθηκε σε απόσταση 16 μ. επίσης νότια -νοτιοανατολικά της νοτιοδυτικής γωνίας των εκσκαφών θεμελίωσης του Μουσείου (Σχέδ. 17) ήταν ημικατεστραμμένος ήδη από παλαιότερα κατά το μεγαλύτερο μέρος του και συγκεκριμένα το βόρειο, όπου και το άνω τμήμα του νεκρού. Συγκεκριμένα, βρέθηκε το μέσο-κάτω τμήμα του τάφου με κατά χώραν σωζόμενα και σε κακή κατάσταση τα κάτω άκρα του νεκρού (Σχέδ. 18· Πίν. 126 δ). Έχει προσανατολισμό Β.ΒΑ.-Ν.ΝΔ. και

213. Πρβλ. P.A. Mountjoy, *Regional Mycenaean Decorated Pottery*, Rahden/Westfalen 1999, τόμ. 1, σ. 83, εικ. 132, 43· A. Furumark, *The Mycenaean Pottery. Analysis and Classification*, Stockholm 1941, εικ. 6, αριθ. 178, 180.

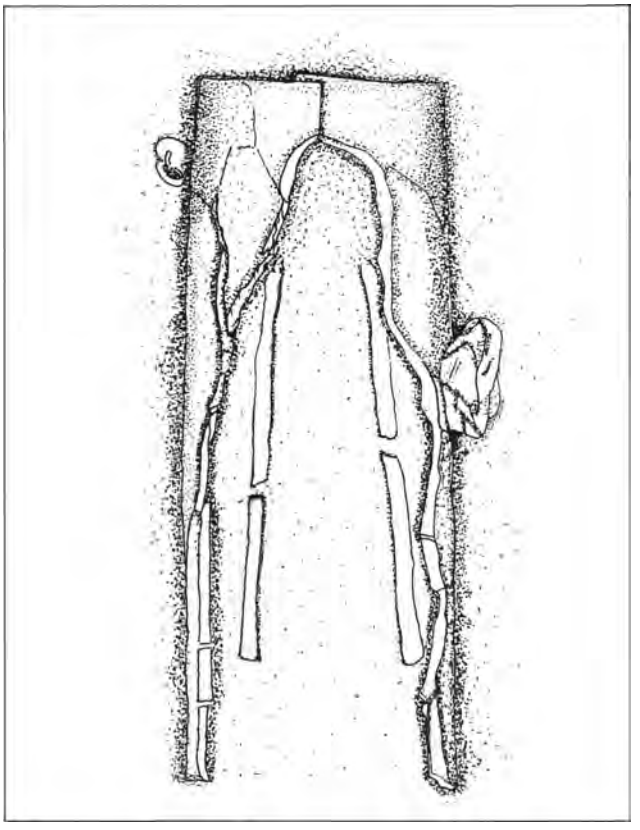

Σχέδ. 18. Παλαιόπολη (Νέα Ήλιδα). Θέση Δεντράκια. Κάτοψη του πρώτου κεραμοσκεπούς τάφου.

απόκλιση 30° από τα σημεία του ορίζοντα. Το σωζόμενο μήκος του ήταν 1,25 μ. Σφηνοειδούς κάτοψης με τη νότια στενή πλευρά του, όπου τα κάτω άκρα του νεκρού, να έχει πλάτος 0,35 μ. και τη βόρεια σωζόμενη 0,45 μ. Ο τάφος ήταν κατασκευασμένος από κοκκινωπές, λακωνικές κεράμους με μικρή κύρτωση. Φαίνεται ότι χρησιμοποιήθηκαν συνολικά τέσσερις κέραμοι, διαστ. 0,90x0,45x0,015 μ., οι οποίες αλληλεπικαλύπτονταν σε μήκος 0,55 μ. Στο σημείο αυτό και στο μέσον περίπου της σωζόμενης δυτικής μακράς πλευράς ή στα ¾ περίπου του συνολικού της μήκους, υπήρχε ένας μεσαίου μεγέθους λίθος εφαπτόμενος με τους κεράμους. Η νότια σωζόμενη πλευρά δεν κλείνονταν εγκάρσια από κέραμο ή πλάκα, ήταν επομένως ανοιχτή. Εκτός τάφου[214], σε επαφή με τους κε-

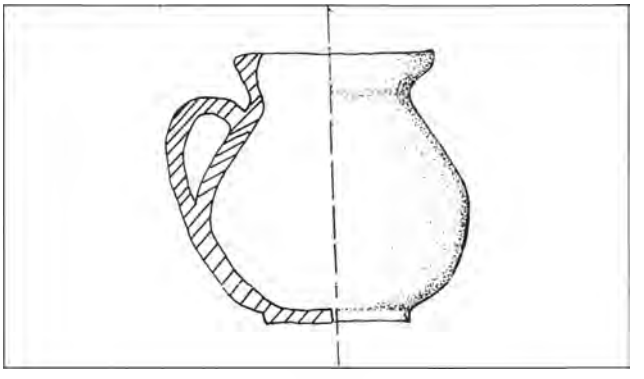

Σχέδ. 19. Παλαιόπολη (Νέα Ήλιδα). Θέση Δεντράκια. Μόνωτο υστερορρωμαϊκό κύπελλο από τον πρώτο κεραμοσκεπή τάφο.

ράμους της ανατολικής μακράς πλευράς, πλησίον του στενότερου νότιου άκρου (Πίν. 126 ε), βρέθηκε μόνωτο αβαφές κύπελλο, ύστερης ρωμαϊκής εποχής (Π 4082), ύψ. 0,05, διαμ. βάσης 0,045 μ. (Σχέδ. 19). Ο πηλός του είναι πολύ εύθρυπτος, όπως και αυτός ενός μεγαλύτερου αγγείου, του οποίου η λαβή βρέθηκε πολύ κοντά στο ακέραιο μικρό αγγείο[215]. Τα αντικείμενα αυτά, όπως και τεμάχια από σιδερένιους ήλους βρέθηκαν σε βάθος 0,6 μ. από την επιφάνεια.

Ο δεύτερος κεραμοσκεπής τάφος (Πίν. 126 στ) εντοπίστηκε σε απόσταση 18,50 μ. νότια-νοτιοδυτικά του ίδιου σημείου, ακριβώς στην προέκταση του σκάμματος της δυτικής πλευράς του Μουσείου. Βρέθηκε σε απόσταση 2 μ. νοτιοδυτικά του προηγούμενου κεραμοσκεπούς. Ο τάφος ήταν ακτέριστος και με προσανατολισμό Α.-Δ. (το κεφάλι του νεκρού στην ανατολική πλευρά)[216]. Έχει σωζόμενο μήκος 1,80 και πλάτος 0,60 μ. και βρέθηκε σε καλύτερη κατάσταση. Το βάθος του υπολογίζεται σε λιγότερο από 0,50 μ., δεδομένου ότι ήταν δύσκολη η ακριβής εκτίμησή του, λόγω της αναμόχλευσης της επιφάνειας του γηλόφου από τους γαιοπροωθητήρες. Η κάλυψη αποτελούνταν από τέσσερις λακωνικούς στρωτήρες αλληλεπικαλυπτόμενους ως ένα σημείο (περίπου 0,15 μ.). Οι διαστάσεις

214. Η τοποθέτηση αγγείων εκτός τάφου χρονολογείται ήδη στο 2ο αι. π.Χ., όπως προκύπτει από τις φωτογραφίες της ανασκαφής του Δυτικού Νεκροταφείου της Ήλιδος (A. Georgiadou, *Totenkult und elische Grabkeramik spätklassischer und hellenistischer Zeit*, Thessaloniki 2005, σ. 166, πίν. 19, 168). Το έθιμο τοποθέτησης κτερισμάτων όχι μόνο εντός αλλά και αμέσως εκτός τάφου ανάγεται τουλάχιστον ήδη στην κλασική εποχή και συχνά σχετίζεται με τους κεραμοσκεπείς (D. Kurtz - J. Boardman, *Greek Burial Customs*, London 1971, σ. 97).

215. Η πρακτική εναπόθεσης 1-2 συνήθως αγγείων εύθρυπτου πηλού εκτός κεραμοσκεπούς τάφου απαντά και στην περίπτωση του υστερορρωμαϊκού παραθαλάσσιου νεκροταφείου των Σαβαλίων. Βλ. Χρ. Ματζάνας, Ταφικά έθιμα και πρακτικές στο αρχαίο παραλιακό νεκροταφείο των Σαβαλίων στο νομό Ηλείας (τέλη 6ου έως αρχές 4ου αι. π.Χ., 3ος-5ος αι. μ.Χ.), *CSPS Διεθνές Συνέδριο «Τιμώντας τους νεκρούς στην Πελοπόννησο», Σπάρτη 23-26 Απριλίου 2009*.

216. Η συνύπαρξη τάφων διαφορετικού προσανατολισμού και, προφανώς ταφικών εθίμων, παρατηρείται και σε άλλες περιπτώσεις, όπως στο προαναφερόμενο υστερορρωμαϊκό νεκροταφείο των Σαβαλίων.

είναι 0,87×0,35×0,03 μ. Το δυτικό του άκρο ήταν ανοιχτό, ενώ στο ανατολικό υπήρχε εύθρυπτη μεγάλη πέτρα («τζαμουρόπετρα»), από την οποία το κεφάλι του νεκρού απείχε λίγα μόλις εκατοστά. Τα οστά του σκελετού ήταν αρκετά σαθρά. Το δεξί του χέρι ήταν λυγισμένο στο ύψος της λεκάνης και το αριστερό σε θέση εκτάδην. Εκτός του τάφου βρέθηκε θραύσμα αποκρούσματος γκρίζου πυριτόλιθου και μία σχίδα από οστό, μάλλον από ζώο.

ΧΡΗΣΤΟΣ ΜΑΤΖΑΝΑΣ

THE AMERICAN SCHOOL OF CLASSICAL STUDIES AT ATHENS

PYLOS
THE REGIONAL ARCHAEOLOGICAL PROJECT - PALACE OF NESTOR

2001

Reorganization of the Blegen finds is now almost complete.

S. Stocker and J. Davis examined ceramics from deposits excavated by Blegen, from which the bones currently being examined by Paul Halstead and Valasia Isaakidou, were retained. Their aim was to clarify the dates and contextual associations of each of these, in preparation for a full publication of the faunal remains from the Palace of Nestor. Six groups of burnt bone analysed by Halstead and Isaakidou displayed greater or lesser heterogeneity in the color and texture of bone, suggesting exposure to a range of temperatures (as perhaps between the core and periphery of an open fire). Many of the bones bear clear traces of knife marks consistent with either dismembering or filleting, suggesting that some of the material, at least, had been stripped of meat before burning. In most cases, traces of earth matrix plainly adhered directly to the external bone surface and close examination found no intervening charred organic matter (except in a few cases where two or more bones had fused together during burning). It is inferred, therefore, that most, and probably all, of the bones had been stripped of meat before burning. The burnt bone is (almost) exclusively of cattle and is also highly selective in terms of anatomical composition: humerus, femur and mandible. The deliberate burning of defleshed bones, followed by their apparently careful redeposition elsewhere, suggests important ritual acts and interpretation in terms of burnt animal sacrifice would be tempting even without the later Homeric accounts of burnt offerings to the gods of thigh bones wrapped in fat.

Analysis of the human skeletal material from the Palace of Nestor and associated chamber and tholos tombs by L. Schepartz continues. The analysis of Tsakalis Tomb E-6 is finished. Results differ considerably from those reported in the primary publication of the tomb. The tomb appears to have contained a minimum of 5 children, 6 adult females, 6 adult males. The individuals from the Tsakalis tombs were mostly young adults, with the oldest individuals probably dying before age 40. Most of the individuals were healthy. There was no evidence for osteoarthritis or other age-related changes. Two or three of the adult cranial vaults had expansion of the diploe that may be associated with anemia (although other bone changes characteristic of anemias such as vault porosity and criba orbitalia were not present), while other individuals have thickened compact bone in some areas of the vault. Many individuals have numerous caries and premortem loss of molars from these infections. Dental hypoplasia, a sign of childhood disease or dietary stress, is commonly seen on both males and females.

Substantial progress was made by H. Brekoulaki and her team in reorganizing the storage of fresco fragments, prior to a full examination and study of the technological aspects of Mycenaean painting at the Palace of Nestor.

Finally, a considerable number of samples of wood from the Palace of Nestor were transferred to Athens from Hora. They will be transported from there to the United States for 14-C dating in a program of analysis coordinated with P. Kuniholm at Cornell University.

2002

V. Isaakidou and P. Halstead continued to examine animal bones from the Blegen excavations, while S. Stocker and J. Davis studied their contexts (dates and nature) of each deposit from which bones were retained. A paper discussing six groups of burnt bones that apparently resulted from the sacrifice of cattle has been published in the journal *Antiquity*. L. Schepartz continued analysis of human skeletal material from chamber and tholos tombs associated with the Ano Englianos site.

E. Kontouri began a special study of LH IIIA pottery. J. Hruby examined plain pottery from the palace pantries.

Substantial progress was made by H. Brekoulaki and her colleagues in reorganizing the storage of fresco fragments, in reexamining programs of painting in particular rooms of the palace, and in joining additional fragments of plaster to those mended by Blegen's team. The nautilus frieze (4F nws in *Palace of Nestor* II) has been substantially expanded by B. Amadei. F. Evenson's reexamination of the so-called hunting scene from Room 27 suggest that it really is a scene of warfare. A full examination of the technological aspects of Mycenaean painting at the Palace of Nestor has begun: the availability of a portable XRF device in Hora allowed A. Karydas to determine the elemental composition of dozens of samples. We tentatively suggest that there was a hierarchy of pigments in the wall-paintings: certain paints appear exclusively to have been employed in the Throne Room. XRF has made it possible for the first time to distinguish between cases where plas-

ter was actually painted and cases where plaster has been discolored with stains of various types: there appears to be no evidence for pigments on fragment 19 C 6 from the Throne Room, which Lang reconstructed as a bull.

Finally, many samples of wood from the Palace of Nestor have been transported to Cornell University and will be the object of a program of 14-C analyses, coordinated by P. Kuniholm.

2003

In 2003 study of unpublished and incompletely published finds from Blegen's excavations continued under the direction of S. Stocker. P. Halstead and V. Isaakidou note that the faunal assemblages they examined in 2003 were overwhelmingly dominated by sheep and pigs, with goats, cattle, dogs and wild animals occurring in smaller numbers; they observe that, for the most part, these relative frequencies are consistent with the Linear B record, although the abundance of pig is a clear and recurrent discrepancy. J. Davis and S. Stocker made considerable progress in examining the archaeological contexts from which faunal remains were retained by Blegen's team, concentrating on an extensive deposit of 11th-century AD pottery and glass from the Northeast Gateway.

Miniature kylikes found inside the Palace of Nestor at the time of its destruction were also reexamined. Those found in the Throne Room and in Room 7 near the large deposit of burnt cattle bones are the only examples from the Palace of Nestor that are burnt. Two papers have now been published that describe the results of analysis of faunal remains:

1) P. Halstead, Texts and Bones: Contrasting Linear B and Archaeozoological Evidence for Animal Exploitation in Mycenaean Southern Greece, in E. Kotjabopoulou - Y. Hamilakis - P. Halstead - C. Gamble - P. Elefanti (eds), *Zooarchaeology in Greece: Recent Advances, BSA Studies* 9 (2003), p. 257-261.
2) V. Isaakidou - P. Halstead - J. Davis - S. Stocker, Burnt Animal Sacrifice in Late Bronze Age Greece: New Evidence from the Mycenaean 'Palace of Nestor' at Pylos, *Antiquity* 76 (2002), p. 86-92.

Examination of human remains from Blegen's excavations was completed by L. Schepartz and S. Miller-Antonio in a fifth season. Study this year concentrated on bones from the Vayenas Grave Circle and the Kokkevis chamber tombs. From the Grave Circle a minimum of 28 and a maximum of 31 individuals were provisionally identified. This population showed little evidence of the dental pathologies that are very common in later groups of burials, such as those from the Tsakalis chamber tombs. Burials from the Kokkevis tombs had not previously been studied by J. Lawrence Angel.

Under the direction of H. Brekoulaki all fragments of frescoes from the Palace of Nestor have been transferred to new storage facilities. Pieces of painted plaster have been assigned permanent serial numbers and have been photographed. The long process of searching for joins between fragments has begun with considerable initial success. New joins to Lang's fragment 19C6 make it clear that this is not a representation of a bull (as restored in McCallum's much reproduced reconstruction of the pictorial program of the Throne Room). An extraordinary unpublished fragment from Room 27 may preserve a representation of an archer. Analyses by A. Karydas and C. Zarkadas using portable XRF have been valuable not only in determining the composition of pigments employed by painters but in associating non-joining fragments on the basis of technological similarities.

JACK DAVIS

2004

Study of finds from Blegen's excavations at the Palace of Nestor and from the Pylos Regional Archaeological Project proceeded on several fronts in 2004. Basic examination of the human remains from tombs excavated by Blegen was completed in 2003 by L. Schepartz and S. Miller-Antonio. It is now clear that few Pylians lived beyond age 35, and, as result, there is limited evidence of osteoarthritis or other age-related pathologies. Some individuals display diplöe expansion and marked limb shaft cortical thickening that may have a genetic or stress-response basis. When dental pathology (caries, premortem tooth loss, hypoplasia) is assessed, the Grave Circle individuals differ from the later burials. The overall frequency of dental pathology is greater in later Mycenaean burials. Females have the highest rates of dental decay and tooth loss-potentially linked to gender specific dietary stresses or the depletion of resources during reproduction. A re-examination of the archaeological contexts of human remains has been initiated by J. Murphy.

Examination of faunal remains by P. Halstead and V. Isaakidou is nearing completion, as is study of the contexts of these finds by S. Stocker and J. Davis.

Study of painted plaster made great progress under the direction of H. Brecoulaki. Every single fragment of the wall painting corpus of the palace is now properly stored in newly built drawers, and an inventory number has been written on the back of fragments for the first time. Systematic digital recording of all fragments is continuing. At the same time, improved storage and recording has facilitated conservation of fragments and their re-examination both from an art historical and scientific perspective. Faded black lines of the eye and eyebrow of the so-called White Goddess (49a H nws) are now more visible, and it is clear that there were pink highlights on the nose and cheek of her face; the artist was concerned with rendering plastic effects. PIXE-ALPHA measurements taken on eleven fragments of Egyptian blue from different parts of the

palace confirm that lighter tones contain less copper. Of great interest is the detection of murex purple on two samples taken from the northwestern wall of the Throne room, suggesting that the choice of this colour for the most important room of the palace may have had symbolic and ritual meaning, in addition to aesthetic value. Characterisation of the binding materials used in the frescoes from the Palace of Nestor, performed by means of GC/MS, HLPC and FTIR, confirmed in the case of almost all samples the use of organic binders, and, therefore, that a tempera technique had been employed.

A new join was found to the so-called "archer fragment" (see our report for 2003), confirming that the female figure represented holds a bow, and that the fresco was originally located in room 27. Green fronds and flowers, rendered in a naturalistic rather than a stylized manner, have been recognized in the Throne Room for the first time. A small human head was documented below the scene of "Two Men at Table" on fragment 44aH6. The most significant new discovery consisted of a group on unpublished fragments from Hall 64 that depict naval themes, and include ships, oars, and perhaps fish.

Finally, several new publications appeared in 2004. Among these are:

S.R. Stocker, The Pylos Regional Archaeological Project V: Deriziotis Aloni. A Small Prehistoric Site in Messenia, *Hesperia* 72 (2003), p. 341-404.

S.R. Stocker, Deriziotis Aloni: ein kleiner bronzezeitlicher Fundort in Messenien, *Die Ägäische Frühzeit*, 2. Serie, *Forschungsbericht 1975-2002*, 2. Band, Teil 2, *Die Frühbronzezeit in Griechenland*, ed. E. Alram-Stern, Wien, p. 1191-1198.

S.A. Davies, The Pylos Regional Archaeological Project VI: Administration and Settlement in Venetian Navarino, *Hesperia* 73 (2004), p. 59-120.

S.R. Stocker - J.L. Davis, Animal Sacrifice, Archives, and Feasting at the Palace of Nestor, in J.C. Wright (ed.), *The Mycenaean Feast*, a special issue of the journal *Hesperia* (73 [2004], p. 59-75).

JACK L. DAVIS- SHARON R. STOCKER

2004

SCUOLA ARCHEOLOGICA ITALIANA DI ATENE

THURIA

Le strutture già segnalate da Valmin[217], sono state parzialmente individuate grazie ad una ricognizione preliminare effettuata dal 29 ottobre al 3 novembre sul pianoro che si allunga in direzione Nord-Sud, a monte degli abitati moderni di Antheia ed Aipeia, da una missione della Scuola Archeologica Italiana, diretta da E. Greco. Nel corso di questa ricognizione sono state osservate tracce della cinta muraria di età ellenistica. Le parti meglio conservate sono state osservate sullo sperone settentrionale del pianoro, e sul suo versante nord ovest, un po' più in basso. Il tratto più settentrionale è quello meglio conservato (fino a sei filari oltre la risega di fondazione) e presenta resti evidenti di una torre, di cui si conserva la parte bassa e le ammorsature sul paramento del muro. L'angolo Nord Ovest presenta altre strutture avanzate, in un punto in cui è ipotizzabile il posizionamento di un'altra torre, anche se non può essere esclusa la presenza di una porta. L'opera è perfettamente isodoma, con blocchi posti in testa a filari alterni solo in corrispondenza delle briglie che legano il muro alle terrazze sovrastanti. I filari sono alti 0,65 m.; i blocchi dei filari completamente in fascia sono larghi 1,30 m., le briglie sono regolarmente distribuite con un passo di 2,60 m. Ancora, i blocchi in testa sono larghi 0,485 m. Il tratto di mura posto più in basso, sul versante occidentale, si conserva per una altezza di 5 filari al massimo; si può osservare in questo punto un cambio di direzione del muro, e forse le ammorsature di una torre. Più a sud, il paramento risulta crollato, e si osservano, nel folto della vegetazione, i resti di due briglie ancora inserite nel terreno del terrazzo soprastante.

Sono inoltre presenti, distribuiti in maniera diffusa intorno all'intero pianoro, numerosi muri di terrazzamento, di cui alcuni in opera quadrata di grande qualità costruttiva. In particolare, in un terrazzo posto immediatamente a monte del sentiero carrabile moderno sul versante occidentale, in prossimità della grande cisterna (?) scavata nel banco roccioso, è stato rilevato muro in opera isodoma, con blocchi regolarmente smussati su tutti i giunti frontali, il cui sviluppo può essere seguito per circa 60 m. Nella parte mediana del pianoro sommitale si osservano inoltre numerose strutture *in situ*. Al centro del terrazzo, nei pressi di una piccola colonna apparentemente *in situ*, si osserva un angolo costituito da un muro di sostruzione realizzato con grandi ortostati (angolo nord-ovest). Intorno alla cisterna, visibile immediatamente a valle del sentiero carrabile moderno, sulle pendici occidentali del pianoro, sono presenti strutture in blocchi, cavalcate da strutture romane o bizantine. Parte di esse sostruiscono un edificio rurale moderno. Spesso le strutture moderne (piccoli ricoveri rurali o terrazzamenti) sono realizzate reimpiegando in fondazione strutture più antiche.

217. N. Valmin, *Études topographiques sur la Messénie ancienne*. Lund 1930.

ΝΟΜΟΣ ΑΧΑΪΑΣ

2001

ΜΟΥΣΕΙΑΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ

Μουσείο Πατρών

Συνεχίστηκαν οι εργασίες τακτοποίησης και καταγραφής των ευρημάτων στις αποθήκες που βρίσκονται στον πρώτο όροφο του κτιρίου της Εφορείας, στην οδό Αλ. Υψηλάντου 197 - Πατρέως - Ηφαίστου, οι οποίες είχαν αρχίσει από το 1994. Οι εργασίες πραγματοποιήθηκαν από την επί συμβάσει αρχαιολόγο Μ. Αθανασίου με την επίβλεψη του υπογράφοντος.

Με την ευθύνη της συναδέλφου Γ. Αλεξοπούλου προχώρησε η διαλογή, ταξινόμηση και καταγραφή των οστράκων των σωστικών ανασκαφών της Εφορείας, καθώς και η καταγραφή των αρχιτεκτονικών μελών. Επίσης με την ευθύνη της ίδιας συναδέλφου προχώρησε η ταξινόμηση των νομισμάτων, η οποία είχε αρχίσει το 1996.

Συνεχίστηκε η συντήρηση παλαιών και νέων ευρημάτων στα εργαστήρια της Εφορείας στο ίδιο κτίριο. Την ευθύνη είχαν οι συντηρητές Θ. Χριστόπουλος (Εργαστήριο Ψηφιδωτών), Λ. Παυλάτος, Β. Κύρκος, Ε. Γιανναχούρα (Εργαστήριο Αντικειμένων), Δ. Μαρινοπούλου (Εργαστήριο Νομισμάτων), βοήθησε δε η επί συμβάσει συντηρήτρια Φ. Αλεξοπούλου. Η Γ. Μπούμπουκα (συντηρήτρια νομισμάτων), που συνταξιοδοτήθηκε το 2001, υπήρξε άξιος συνεργάτης όλων των αρχαιολόγων της Εφορείας, προσφέροντας επί σειρά ετών τις πολύτιμες υπηρεσίες της.

ΕΡΓΑΣΙΕΣ ΥΠΑΙΘΡΟΥ

Συνεχίστηκαν κατά το 2001 οι εργασίες κατασκευής πεζοδρομίου επί της συμβολής των οδών Αρέθα και Παπαδιαμάντη, όπου η ρωμαϊκή γέφυρα. Επίσης κατασκευάστηκε πεζοδρόμιο έξω από το απαλλοτριωμένο οικόπεδο επί της οδού Βασ. Ρούφου 38-40 στην Πάτρα. Κατασκευάστηκαν στέγαστρα στα απαλλοτριωμένα οικόπεδα επί της οδού Γεωργίου Ρούφου 38-40 και επί της συμβολής των οδών Αιόλου και Γερανίων αντίστοιχα.

Κατεδαφίστηκαν τα κτίρια επί της οδού Αλ.Υψηλάντου 150-152, όπου ο χώρος του Ρωμαϊκού Σταδίου ή Αμφιθεάτρου. Έγινε επισκευή του διατηρητέου κτιρίου Φέγγου, ιδιοκτησίας ΥΠΠΟ. Κατασκευάστηκε περίφραξη στον αρχαιολογικό χώρο Γκρέκα στην Αιγιάλεια.

Στο Τείχος Δυμαίων προχώρησε η σύνδεση των οικίσκων με τα δίκτυα ύδρευσης-αποχέτευσης και ηλεκτρικού ρεύματος. Ο υπάρχων δρόμος, που διέρχεται του αρχαιολογικού χώρου, επιστρώθηκε με τσιμέντο.

ΠΟΛΙΤΙΣΤΙΚΕΣ ΕΚΔΗΛΩΣΕΙΣ

Μετά από πρόσκληση του Ιδρύματος ΑΚΤΙΑ ΝΙΚΟΠΟΛΙΣ προς την Εφορεία μας, δόθηκε διάλεξη στις 16-5-2001 στο Θεοφάνειο Πνευματικό Ίδρυμα Πρεβέζης με θέμα «Το Άκτιο και η ευρύτερη περιοχή του στους αρχαίους χρόνους» από τη συνάδελφο Γ. Αλεξοπούλου.

Στο πλαίσιο του εορτασμού της Παγκόσμιας Ημέρας Μουσείων, στις 18/5/2001, δόθηκε διάλεξη με θέμα «Η Νομισματική Συλλογή του Μουσείου Πατρών» με ομιλήτρια τη συνάδελφο Γ. Αλεξοπούλου.

Ο θεσμός των Ευρωπαϊκών Ημερών Πολιτιστικής Κληρονομιάς (Ε.Η.Π.Κ.), που έχει καθιερωθεί να γιορτάζεται την τελευταία εβδομάδα του Σεπτεμβρίου, φέτος είχε θέμα με τίτλο «Από τις ανταλλαγές των αγαθών στο διαδίκτυο». Η Εφορεία μας συμμετείχε στον εορτασμό με δύο διαλέξεις και μία έκθεση. Οι διαλέξεις δόθηκαν από τον υπογράφοντα με θέμα «Το νόμισμα» και από τη συνάδελφο Γ. Αλεξοπούλου με θέμα «Το νόμισμα ως μέσον οικονομικό και ανθρώπινης επικοινωνίας από την αρχαιότητα μέχρι σήμερα».

Η έκθεση με θέμα «Στις ρίζες του Ευρώ» αποτελούνταν από δέκα πάνελ και οργανώθηκε στις αποθήκες BARRY του Δήμου Πατρέων. Επιπλέον εκδόθηκε φυλλάδιο δεκαέξι σελίδων με την υποστήριξη του Υπουργείου Πολιτισμού, το οποίο συνέγραψαν οι ομιλούντες.

Μετά τη διοργάνωση του εορτασμού των Ε.Η.Π.Κ., ο οποίος είχε μεγάλη απήχηση στο κοινό της πόλης των Πατρών, πραγματοποιήθηκαν δύο ακόμη εκδηλώσεις: η πρώτη αφορούσε σε διάλεξη της συναδέλφου Γ. Αλεξοπούλου στο Μέγαρο Λόγου και Τέχνης στις 30/10/2001, μετά από πρόσκληση της Τράπεζας της Ελλάδος και του 3ου Γυμνασίου Πατρών, και η δεύτερη υπό τη μορφή μαθημάτων για παιδιά δημοτικού σχολείου στις 17/10/2001

σε συνεργασία της ίδιας συναδέλφου και της συντηρήτριας νομισμάτων Δ. Μαρινοπούλου, μετά από πρόσκληση του βιβλιοπωλείου ΠΟΛΥΕΔΡΟ.

ΑΝΑΣΚΑΦΙΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ

Τις ανασκαφές επόπτευσαν οι αρχαιολόγοι της Εφορείας Α. Βασιλογάμβρου, Μ. Σταυροπούλου-Γάτση[1], Λ. Παπακώστα, Γ. Αλεξοπούλου, Ε. Κόλια, Ι. Μόσχος, Α. Σωτηρίου και Φ. Σαράντη, βοήθησαν δε οι έκτακτοι αρχαιολόγοι Β. Τσαντήλα, Δημ. Ηλιόπουλος, Α. Μαντζουράνη, Α. Νικολακοπούλου, Ευ. Καρκούλια, Β. Τσακνάκη, Αχ. Παπαθανασίου, Σ. Κεκεμπάνου, Α. Δημητρίου, Αν. Κορφιάτη, Στ. Νεστορίδου, Κ. Μεσιακάρη και Ι. Οικονομοπούλου. Την ευθύνη για τη σχεδίαση και αποτύπωση των αρχαίων είχαν οι σχεδιαστές Χ. Μαρινόπουλος, Μ. Γκολφινοπούλου, Λ. Παπαστεργίου και Κ. Δίπλας με την εποπτεία του αρχιτέκτονα Ε. Αυγούλη, βοήθησαν δε οι επί συμβάσει ορισμένου χρόνου σχεδιαστές Α. Γουρδούπη και Α. Πράρας. Την ευθύνη για κάθε είδους τεχνικό πρόβλημα και εργασία είχαν οι υπομηχανικοί της Εφορείας Κ. Κατσιδήμας, Λ. Σταυροπούλου και Γ. Παπούλια.

Πάτρα

Η θέση των οικοπέδων στα οποία διεξήχθη ανασκαφική έρευνα σημειώνεται στο γενικό τοπογραφικό χάρτη (Σχέδ. 1)[2].

ΔΗΜΟΣΙΑ ΚΤΙΡΙΑ ΚΑΙ ΚΑΤΟΙΚΙΕΣ

Οδός Αγίου Γεωργίου 65 (έργο Δήμου) (Σχέδ. 1:1)

Εν όψει της ανάπλασης της περιοχής προς Α. της οδού Αγίου Γεωργίου και της διάνοιξής της κατά την ανατολική πλευρά της, στον αρ. 65 και στην περιοχή Γεντή Αγά, που βρίσκεται στη βάση του λοφίσκου του Βρεφοκομείου ή Σακκέτου, ανάμεσα στην πλατεία του Αγίου Γεωργίου, όπου το Ρωμαϊκό Ωδείο, και στην κλίμακα της οδού Αγίου Νικολάου, έγινε μικρή δοκιμαστική ανασκαφή και καθαρίστηκε με δαπάνες του Δήμου Πατρέων ο αναφερόμενος από τον Ι. Παπαποστόλου ρωμαϊκός αναλημματικός τοίχος[3], χτισμένος κατά το opus quasi reticulatum (Πίν. 127 α), με διεύθυνση ΒΑ.-ΝΔ. και απόκλιση 65° από Β. προς Α. Εντοπίστηκαν επίσης μετά από συστηματική έρευνα και άλλοι δύο αναλημματικοί τοίχοι ψηλότερα στην περιοχή της διασταύρωσης των οδών Εισοδίων, Παρόδου Γ2 και απόληξης Σωτηριάδου, κάτω από το Καραμανδάνειο Βρεφοκομείο[4]. Ο ένας είναι χτισμένος κατά το opus testaceum, ενώ ο δεύτερος, που είναι ενσωματωμένος στο σύγχρονο δυτικό ανάλημμα του Καραμανδάνειου, από ημίεργες λιθοπλίνθους. Άλλος τοίχος, επίσης από λιθοπλίνθους, λίγο βορειότερα του πρώτου αναλημματικού κατά το opus quasi reticulatum τοίχου, που είχε αποκαλυφθεί σε κοντινό οικόπεδο κατά τις εκσκαφές για οικοδόμηση και διατηρήθηκε ανάμεσα σε δύο σύγχρονα κτίρια, ήταν επίσης αναλημματικός[5]. Ένας ακόμη αναλημματικός τοίχος είχε βρεθεί κάτω από το οδόστρωμα της οδού Αγίου Γεωργίου, αλλά κατά τη δυτική πλευρά της[6]. Οι αναλημματικοί αυτοί τοίχοι, χτισμένοι στη νοτιοδυτική πλαγιά του υψώματος στην κορυφή του οποίου βρισκόταν η αρχαία ακρόπολη, δημιουργούσαν αλλεπάλληλα οικιστικά άνδηρα. Κτιστός αποχετευτικός αγωγός νεότερων χρόνων βρέθηκε κατά μήκος του πρώτου αναλημματικού τοίχου. Ο αγωγός είχε καταστρέψει δάπεδο από λίθινες πλάκες, των οποίων τα αρνητικά αποτυπώματα είχαν διατηρηθεί στο από ασβεστοκονίαμα υπόστρωμα. Ο αναλημματικός τοίχος, αποκαλυφθέντος μήκ. 12 μ. περίπου, πλ.0.90 και ύψ. 4.50 μ., με κανονική όψη μόνον τη δυτική, φέρει νεότερες προσθήκες και επισκευές και ακολουθεί πορεία παράλληλη και σχεδόν σε επαφή με το σύγχρονο δυτικό αναλημματικό τοίχο της μικρής ανηφορικής οδού Εισοδίων, το οδόστρωμα της οποίας βρίσκεται λίγο ψηλότερα και προς Α. του αρχαίου τοίχου, πράγμα που καθιστά πολύ πιθανή την υπόθεση ότι η σημερινή οδός είναι επιβίωση κάποιας αρχαίας.

Είναι χαρακτηριστικό ότι εκτός από τα ρωμαϊκά όστρακα βρέθηκε και άφθονη βυζαντινή κεραμική, με αρκετά εφυαλωμένα όστρακα. Κάποιοι από τους αναλημματικούς τοίχους, όπως οι χτισμένοι με τις ημίεργες λιθοπλίνθους, ανήκουν στα βυζαντινά χρόνια. Αυτό δείχνει ότι το τμήμα αυτό της αρχαίας πόλης εξακολούθησε να κατοικείται έως την περίοδο αυτή, αλλά και ως την περίοδο της τουρκοκρατίας, αφού η περιοχή είναι γνωστή και ως Γεντή Αγά.

---

1. Η συνάδελφος Μ. Σταυροπούλου-Γάτση, παρόλο που είχε εκπαιδευτική άδεια εσωτερικού, εργάστηκε κατά διαστήματα, λόγω αυξημένων αναγκών της Εφορείας.

2. Το γενικό τοπογραφικό χάρτη επιμελήθηκε η Γ. Παπούλια, ΤΕ Μηχανικών της Εφορείας.

3. Ι. Παπαποστόλου, Τοπογραφικά των Πατρών, *ΑΑΑ* (1971), σ. 312, εικ. 8.

4. Την ανασκαφή επέβλεψαν οι έκτακτες αρχαιολόγοι Σ. Κεκεμπάνου και Μ. Μαντζουράνη.

5. Ηλία Μηνιάτη 18 και Αγίου Γεωργίου, *ΑΔ* 54 (1999): Χρονικά, σ. 252.

6. Ι. Παπαποστόλου, *ΑΔ* 28 (1973): Χρονικά, σ. 227.

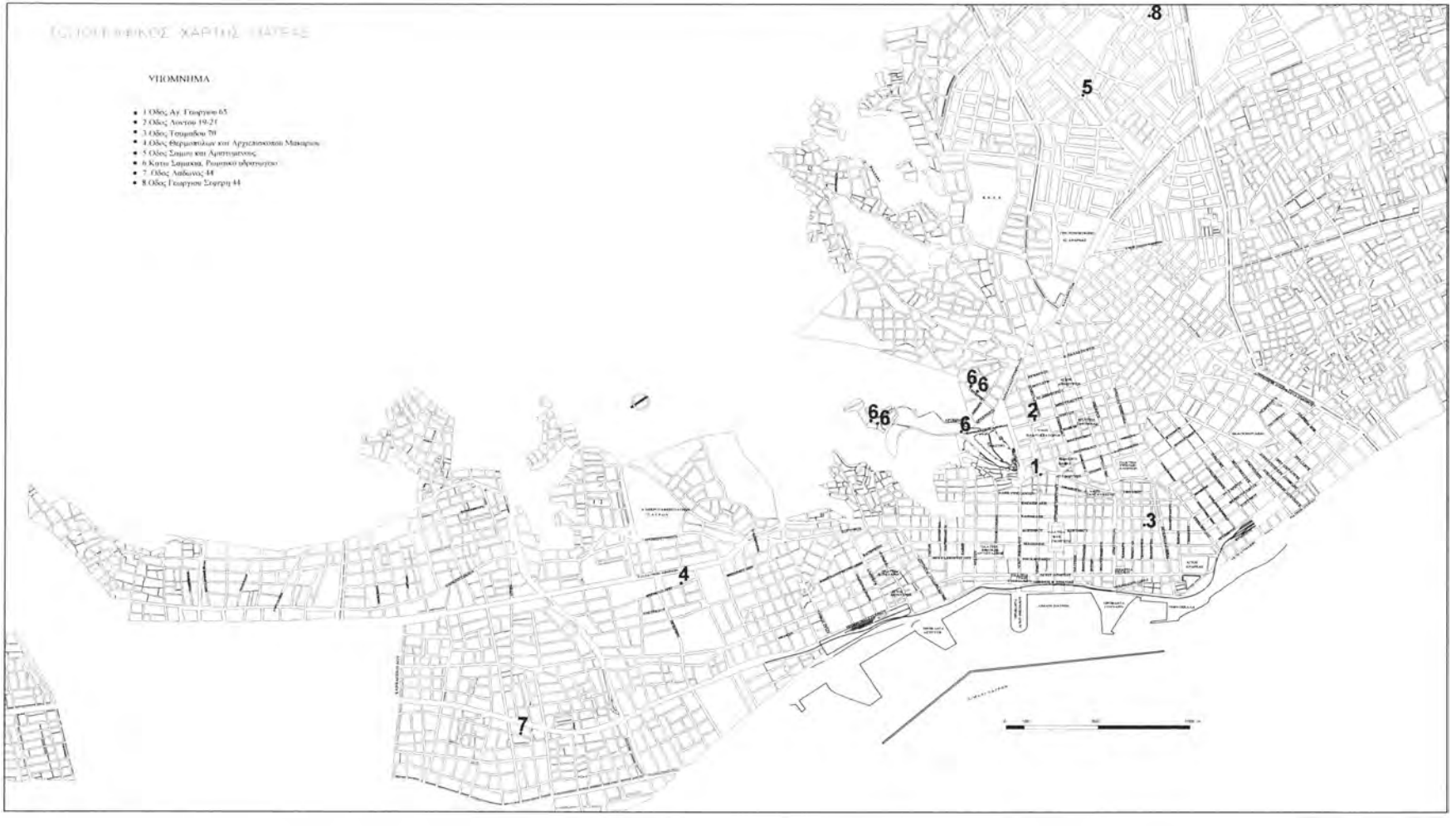

Σχέδ. 1. Πάτρα. Τοπογραφικός χάρτης, όπου σημειώνονται τα ανεσκαμμένα κατά το 2001 οικόπεδα.

Στην αυλή του σπιτιού που υπήρχε στον αριθμό 65 και κατεδαφίστηκε προκειμένου να γίνει η διαπλάτυνση της Αγίου Γεωργίου, βρέθηκαν και τρία αρχαία αρχιτεκτονικά μέλη, δύο θραύσματα ιωνικών βάσεων κιόνων και θραύσμα μικρού αρράβδωτου κίονα, τα οποία, όμως, μάλλον προέρχονται από περισυλλογή και όχι από το συγκεκριμένο χώρο.

Στο σχέδιο του Δήμου Πατρέων για την ανάπλαση της περιοχής εντάχθηκαν ως διατηρητέοι οι αναλημματικοί τοίχοι, ενώ προβλέφθηκε σ' αυτό, ύστερα από σχετική γνωμοδότηση του Τοπικού Συμβουλίου Μνημείων, και η μελλοντική ένταξη και άλλων τυχόν αποκαλυφθησομένων αναλημματικών τοίχων ή αρχαιολογικών οικοδομικών καταλοίπων γενικότερα.

ΜΙΧΑΛΗΣ ΠΕΤΡΟΠΟΥΛΟΣ

Οδός Λόντου 19-21 (οικόπεδο Δημ. Παναγιωτόπουλου) (Σχέδ. 1:2)

Το οικόπεδο, μικρών διαστάσεων 9,20×12,30 μ., βρίσκεται στην περιοχή της άνω πόλης των Πατρών. Η ανασκαφή περιορίστηκε στα δυτικά του οικοπέδου, όπου αποκαλύφθηκε τμήμα συμπαγούς κατασκευής, ορατών διαστ. 5×5,80 μ. Στο ανατολικό τμήμα του ακινήτου, καθώς και στην επιφάνεια της συμπαγούς κατασκευής, ερευνήθηκαν τάφοι χριστιανικών χρόνων. Η ανατολική παρειά αποτελεί και το προς Α. πέρας, ενώ προς Β. και προς Δ. εκτείνεται κάτω από την όμορη παλιά οικία και το πεζοδρόμιο της οδού Λόντου αντίστοιχα (Σχέδ. 2). Είναι από χυτή τοιχοποιία (opus caementicium) και το ερευνηθέν ύψος της ήταν 1,90 μ. Στη νότια πλευρά το ύψος ήταν 1,50 μ. Κατά μήκος της πλευράς αυτής και κυρίως στη νοτιοανατολική γωνία ήταν η απαρχή καμάρας. Τούτο σημαίνει ότι στα νότια της κατασκευής δημιουργείται μεγάλος χώρος με καμαρωτή στέγαση. Ο αντίστοιχος τοίχος, που στηρίζει το χώρο αυτό, θα πρέπει να βρίσκεται στο αμέσως προς Ν. όμορο οικόπεδο. Από το χώρο της ανασκαφής περισυνελέγησαν κομμάτια αρχιτεκτονικών μελών (βάση κίονα, τμήμα επιστυλίου, απότμημα μέλους που σώζει αστράγαλο, κ.ά.) και μεταξύ αυτών απότμημα ενεπίγραφης στήλης, διαστ. 0,17×0,10×0,02 μ. πάχος, που σώζει σε μία σειρά τα γράμματα *DI*.

Η συμπαγής κατασκευή συσχετίζεται με το έναντι ανασκαφέν οικόπεδο της οδού Λόντου 24[7]. Λόγω του περιορισμένου χώρου που καταλάμβανε η ανασκαφή, δεν είναι δυνατόν να προβούμε σε ταυτίσεις του κτιρίου αυτού, το οποίο φαίνεται ότι αποτελεί μέρος ενός ευρύτερου κτιριακού συγκροτήματος μαζί με εκείνο της οδού Λόντου 24, τα οποία εντάσσονται στο χώρο της αγοράς[8].

Τόσο στα ανατολικά, όσο και στην άνω επιφάνεια της συμπαγούς κατασκευής, βρέθηκαν τάφοι χριστιανικών χρόνων.

ΓΕΩΡΓΙΑ ΑΛΕΞΟΠΟΥΛΟΥ

Οδός Τσαμαδού 70[9] (οικόπεδο Σπηλιόπουλου) (Σχέδ. 1:3)

Πρόκειται για ένα πολύ στενό οικόπεδο με πλάτος μόλις 5,50 μ., λόγω δε επικινδυνότητας των δύο παλαιών όμορων οικιών η ανασκαφή διεξήχθη κάτω από δύσκολες και αντίξοες συνθήκες. Προς την πλευρά της πρόσοψής του (επί της οδού Τσαμαδού) αποκαλύφθηκε σε βάθος 2,85-2,95 μ. μικρό τμήμα μιας νέας ρωμαϊκής πλακόστρωτης οδού με διεύθυνση Α.-Δ. Το αποκαλυφθέν μήκος της ήταν όσο και το πλάτος του οικοπέδου· το πλάτος της δεν αποκαλύφθηκε ολόκληρο. Στη βορειοανατολική πλευρά του σωζόταν τμήμα του πεζοδρομίου. Στο υπόλοιπο του οικοπέδου εκτεινόταν από άκρου εις άκρο σκληρή στρώση (ή υπόστρωμα), η οποία κάλυπτε μεγάλου πάχους (από ύψος 2 έως 3,84 μ.) στρώμα καταστροφής, αποτελούμενο από κεραμίδια στέγης, πολύ μεγάλες ποσότητες οστράκων, κομμάτια οπτοπλίνθων, καθώς επίσης πολλά μικροευρήματα (χάλκινα, οστέινα, υάλινα) και χάλκινα νομίσματα. Διακοπτόταν από στρώση έντονης πυράς. Στον ακάλυπτο χώρο του οικοπέδου, σε τομή από αυτό το στρώμα και σε βάθος από 3,90 έως 4,20 μ., βρέθηκε τοίχος, παράλληλος με το δρόμο. Επάνω στον τοίχο είχε καταπέσει αρράβδωτος κίονας (ορατού ύψ. 1 μ.). Το υπόλοιπο τμήμα του εισχωρούσε στη γειτονική ιδιοκτησία.

Τοίχος και κίονας ανήκουν σε κιονοστοιχία παρόδιου κτιρίου, ανάλογου με αυτό το οποίο έχει ερευνηθεί στο οικόπεδο Γ. Καραϊσκάκη 196 - Τσαμαδού 76[10]. Το τμήμα της πλακόστρωτης οδού πιθανότατα ανήκει στην ίδια οδό που είχε αποκαλυφθεί περί τα 100 μ. δυτικότερα, σε τάφρο έργων της ΔΕΥΑ Πατρών επί της σημερινής οδού Κορίνθου[11]. Και στην περίπτωση εκείνη, την οδό πλεύριζε στα νότια παρόδιο κτίριο, το οποίο έφερε κιονοστοιχία.

ΜΑΡΙΑ ΣΤΑΥΡΟΠΟΥΛΟΥ-ΓΑΤΣΗ

7. *ΑΔ* 49 (1994): Χρονικά, σ. 207-210 και *ΑΔ* 50 (1995): Χρονικά, σ. 208.

8. Ι.Α. Παπαποστόλου, Θέματα Τοπογραφίας και Πολεοδομίας των Πατρών κατά τη Ρωμαιοκρατία, *Αρχαία Αχαΐα και Ηλεία, Α΄ Διεθνές Συμπόσιο (Αθήνα 19-21 Μαΐου 1989), ΜΕΛΕΤΗΜΑΤΑ* 13, Αθήνα 1991, σ. 305-320 και ειδικότερα σ. 307.

9. Την ανασκαφή επέβλεψε η αρχαιολόγος Β. Τσαντήλα με άψογη τήρηση ημερολογίου.

10. *ΑΔ* 44 (1989): Χρονικά, σ. 127.

11. *ΑΔ* 54 (1999): Χρονικά, σ. 258.

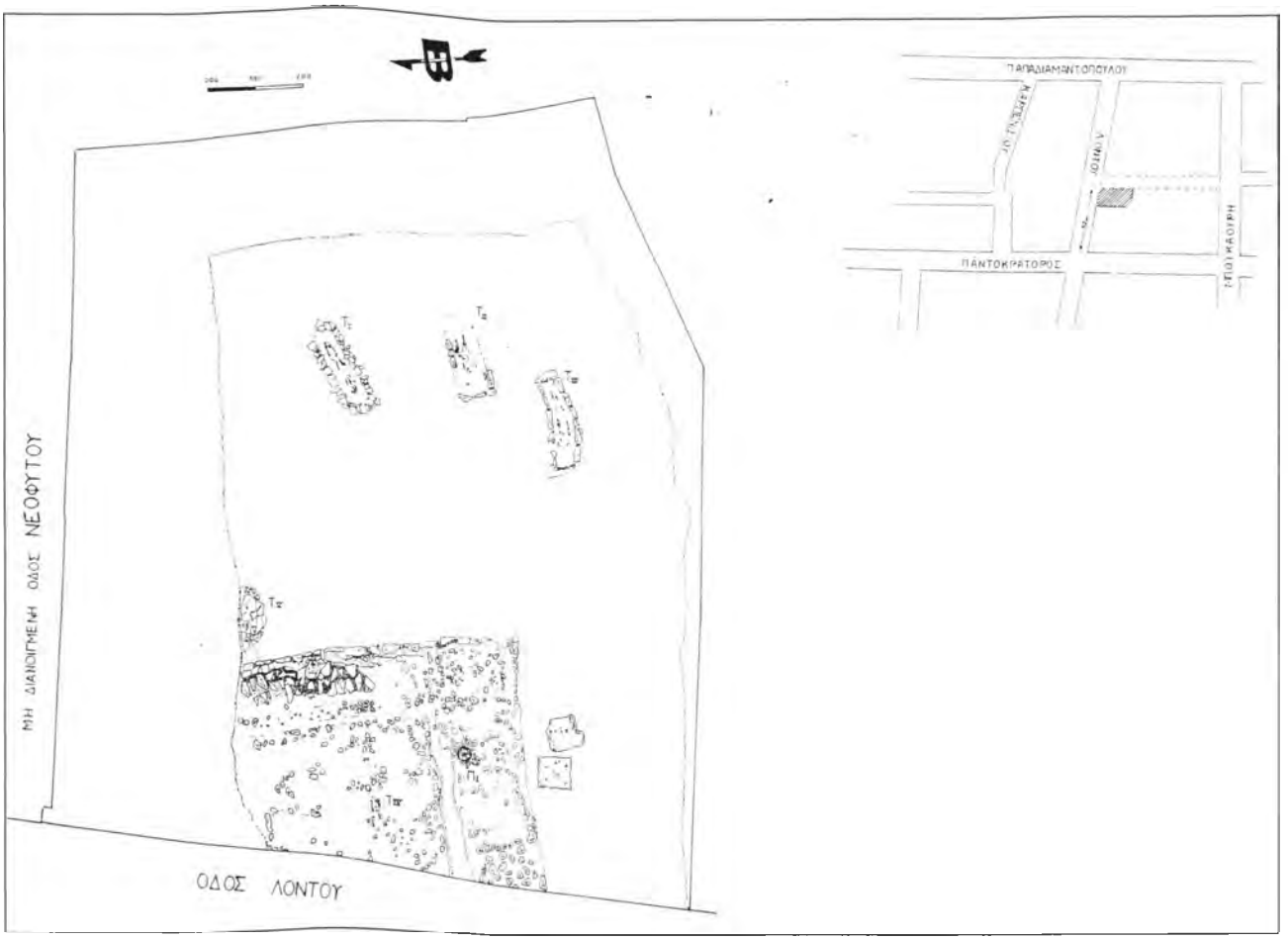

Σχέδ. 2. Πάτρα. Οδός Λόντου 19-21. Κάτοψη της ανασκαφής.

ΒΟΡΕΙΟ ΝΕΚΡΟΤΑΦΕΙΟ

Οδός Θερμοπυλών και Αρχιεπισκόπου Μακαρίου (οικόπεδο Γιαννόπουλου - Αγγελόπουλου) (Σχέδ. 1:4)

Οι εκσκαφικές εργασίες έλαβαν χώρα στο δυτικό τμήμα του οικοπέδου, το οποίο δεν είχε οικοδομηθεί. Στο προς Α. τμήμα έχει ανεγερθεί κτίριο από παλιά.

Αποκαλύφθηκε η γνωστή ταφική οδός, διεύθυνσης Β.-Ν., η οποία, όπως έχει διαπιστωθεί, διερχόμενη διά μέσου του εκτεταμένου βόρειου νεκροταφείου συνεχιζόταν και εκτός της πόλης, ως via publica, που οδηγούσε προς το Αίγιο και την Κόρινθο[12].

Αποτελούνταν από κροκάλες ποταμίσιες, τοποθετημένες σε καλά πατημένο στρώμα χώματος. Το ερευνηθέν τμήμα της οδού αποτελεί συνέχεια εκείνου που είχε αποκαλυφθεί στο οικόπεδο ιδιοκτησίας ΑΒ Βασιλόπουλος ΑΕ[13] στα βόρεια και στα νότια εκείνου του τμήματος που είχε βρεθεί στην οδό Θερμοπυλών 42[14]. Αποκαλύφθηκε σε μήκος 14 μ. και σε μέγ. πλάτος 1,20 μ. (Σχέδ. 3).

Στο νότιο τμήμα του οικοπέδου ήλθε στο φως ταφικός περίβολος, διαστ. (εσωτ.) 10,50×7,70 μ., ο οποίος δεν συσχετιζόταν άμεσα με το δρόμο (Πίν. 127 β). Συγκεκριμένα, ο δρόμος βρίσκεται κατά 10,20 μ. βορειότερα, όπου και διακόπτεται.

Στη βορειοδυτική εσωτερική γωνία του ταφικού περιβόλου δημιουργείται ορθογώνιος θάλαμος, σύγχρονος του περιβόλου. Στη νότια πλευρά του και εξωτερικά, σώζεται τμήμα τοίχου που ανήκε σε δεύτερο περίβολο ή θάλαμο. Κατά μήκος των μακρών πλευρών διασώθηκε στρώμα καταστροφής από πέτρες και κεραμίδια.

Κατά τη σωστική ανασκαφική έρευνα αποκαλύφθηκαν και ερευνήθηκαν δεκατρείς τάφοι, οι οποίοι από τον

12. Για το θέμα, βλ. Ι.Α. Παπαποστόλου, ό.π., σ. 313.

13. *ΑΔ* 50 (1995): Χρονικά, σ. 213-215.

14. *ΑΔ* 49 (1994): Χρονικά, σ. 223.

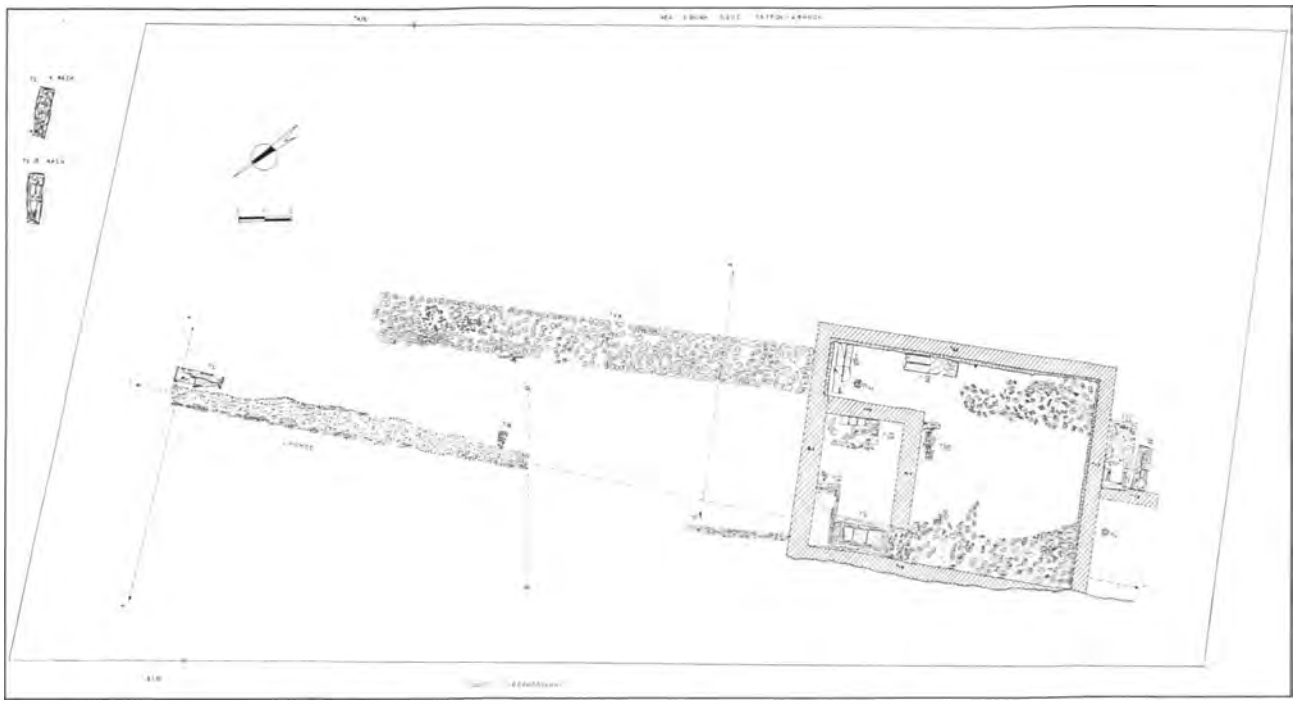

Σχέδ. 3. Πάτρα. Οδός Θερμοπυλών και Αρχιεπισκόπου Μακαρίου. Κάτοψη της ανασκαφής.

τρόπο κατασκευής τους διακρίνονται σε κεραμοσκεπείς και κτιστούς κιβωτιόσχημους και τεφροδόχα αγγεία.

Παρακάτω δίδεται σύντομη περιγραφή αυτών και των ευρημάτων τους:

Τάφος Ι: Κεραμοσκεπής, διαστ. 1,80×0,65 μ., με προσανατολισμό ΒΑ.-ΝΔ. Αποκαλύφθηκε ανατολικά του δρόμου και εκτός του περιβόλου. Έφερε κάλυψη από ζεύγη κεραμίδων λακωνικού τύπου (διαστ. 0,96×0,46 μ.). Περιείχε διπλή ταφή. Οι νεκροί σε ύπτια στάση, ήταν τοποθετημένοι επάνω σε κεραμίδες, με το κρανίο στα Β. Γυάλινο μυροδοχείο, του τύπου candlestick unguentarium[15] και ένα χάλκινο νόμισμα, επαρχιακό, ρωμαϊκών χρόνων, κακής διατήρησης, αποτελούσαν τα κτερίσματα του τάφου.

Τάφος ΙΙ: Κεραμοσκεπής, διαστ. 1,60×0,65 μ., με προσανατολισμό Α.-Δ., νότια του περιβόλου. Δύο ζεύγη κεραμίδων λακωνικού τύπου, θραυσμένες, αποτελούσαν την κάλυψη του τάφου. Ο νεκρός, σε ύπτια στάση, είχε τα κάτω άκρα ελαφρώς κεκαμμένα και το κρανίο στα Δ. και ήταν τοποθετημένος επάνω σε κεραμίδες, ίδιου τύπου με εκείνες της κάλυψης. Παιδική ταφή, ακτέριστη.

Τάφος ΙΙΙ: Κεραμοσκεπής, σωζ. διαστ. 0,78×0,35 μ., με προσανατολισμό Α.-Δ., εκτός του περιβόλου, κατεστραμμένος. Αποκαλύφθηκε ανατολικά του δρόμου. Δεν περιείχε σκελετό και στο εσωτερικό του βρέθηκε το κάτω μέρος πήλινου μυροδοχείου (ύψ. 0,098 μ.).

Τάφος ΙV: Εντός του ταφικού περιβόλου. Κιβωτιόσχημος, με προσανατολισμό Α.-Δ., με κτιστά τοιχώματα από οπτοπλίνθους (διαστ. 0,30×0,15 μ.) και συνδετικό υλικό κονίαμα. Πλάτος τοιχωμάτων 0,15 μ. και σωζ. ύψος 0,44 μ. Τη βόρεια (μακρά) και τη δυτική (στενή) πλευρά του τάφου αποτελούν οι τοίχοι του ταφικού περιβόλου. Οι εσωτερικές διαστάσεις του τάφου ήταν 2,30×0,85 μ., το δάπεδό του ήταν κατεστραμμένο και πρέπει να είχε πήλινες πλάκες, όπως συμπεραίνεται από τα κομμάτια των πλακών που βρέθηκαν, και στην ανατολική στενή πλευρά εντοπίστηκαν ίχνη προσκεφαλαίου. Δεν βρέθηκε σκελετός. Εξωτερικά του τάφου και σε απόσταση 0,35 μ. από την ανατολική του στενή πλευρά ήλθαν στο φως δύο λύχνοι. Ο ένας λύχνος επί του δίσκου φέρει απλή και κάθετη λαβή και χρονολογείται στον 1ο αι. μ.Χ.[16]. Ο άλλος φέρει επί του δίσκου παράσταση μονομάχων, η οποία είναι ένα από τα δημοφιλέστερα διακοσμητικά θέματα (Πίν. 127 γ). Ο Μ. Πετρόπουλος υποστηρίζει ότι το θέμα επηρεάζεται προφανώς από ιταλικά λυχνάρια, αφού η αμφιθεατρική κατασκευή, από την οποία θα μπορούσαν να εμπνευστούν οι τεχνίτες, οικοδομείται

15. *Roman Glass*, Djakarta 1957, σ. 97, form 82.

16. Πρβλ. *Athenian Agora* VII, πίν. 4, εικ. 86, σ. 80 (ως προς τη λαβή).

στη θέση του εργαστηρίου των λυχναριών[17]. Χρονολογείται στο 2ο μισό του 2ου αι. π.Χ.[18].

Τάφος V: Κιβωτιόσχημος, με προσανατολισμό Β.-Ν. (ΒΑ.-ΝΔ.), εντός του περιβόλου, νότια του τάφου IV, διαστ. (εσωτ.) 2,10×0,70 μ. Τα τοιχώματά του ήταν κτιστά από οπτοπλίνθους (διαστ. 0,30×0,15 μ.) και συνδετικό υλικό κονίαμα. Πλάτος τοιχωμάτων 0,15 μ. και σωζ. ύψος 0,20 μ. Το δάπεδό του έφερε πήλινες πλάκες, διαστ. 0,60×0,60 μ., και στη βόρεια στενή πλευρά υπήρχε προσκεφάλαιο. Δεν περιείχε σκελετό. Τα ευρήματα του τάφου ήταν ένα μυροδοχείο και ένα χάλκινο νόμισμα κακής διατήρησης.

Τάφος VI: Κιβωτιόσχημος, με προσανατολισμό Α.-Δ., διαστ. (εσωτ.) 2,06×0,50 μ. Βρέθηκε νότια του περιβόλου. Έφερε κάλυψη με αντωπές κεραμίδες λακωνικού τύπου. Είχε τοιχώματα κτιστά από οπτοπλίνθους και συνδετικό υλικό κονίαμα. Πλάτος τοιχωμάτων 0,20 μ. Στη δυτική στενή πλευρά του τάφου υπήρχε προσκεφάλαιο (πλ. 0,40 μ.) και είχε δάπεδο από πήλινες πλάκες, διαστ. 0,30×0,30 μ., που έφεραν δύο αυλακώσεις σε σχήμα Χ. Στη βορειοδυτική εσωτερική γωνία του τάφου βρέθηκαν συσσωρευμένα οστά (κρανίο και κάτω άκρα). Ένα δίωτο κύπελλο[19] (Πίν. 127 δ), που χρονολογείται στον 1ο αι. μ.Χ., και ένα χάλκινο νόμισμα, κοπής Πατρών, εποχής αυτοκράτορος Δομιτιανού[20], που βρέθηκαν στη νοτιοανατολική γωνία του τάφου, αποτελούν τα κτερίσματά του.

Τάφος VII: Κιβωτιόσχημος, με προσανατολισμό Β.-Ν. (ΒΑ.-ΝΔ.), διαστ. 2,10×0,80 μ. και με θραυσμένες τις καλυπτήριες κεραμίδες. Βρέθηκε εντός του περιβόλου, ήταν κατεστραμμένος και σωζόταν εν μέρει το δάπεδό του, που ήταν από πήλινες πλάκες, διαστ. 0,30×0,30 μ. και οι οποίες έσωζαν στην επιφάνειά τους δύο αυλακώσεις σχήματος Χ. Δεν περιείχε σκελετό, ούτε κτερίσματα.

Τάφος VIII: Κεραμοσκεπής, εντός του περιβόλου, με προσανατολισμό Α.-Δ., διαστ. 1,40×0,60 μ. Θραύσματα κεραμίδων λακωνικού τύπου αποτελούσαν την κάλυψή του. Ο νεκρός, σε ύπτια στάση, είχε το κρανίο στα Α. Ακτέριστος.

Τάφος IX: Κεραμοσκεπής, εντός του περιβόλου, με προσανατολισμό Β.-Ν., διαστ. 2,06×0,60 μ. Τμήματα κεραμίδων λακωνικού τύπου αποτελούσαν την κάλυψή του. Ο νεκρός σε ύπτια στάση, είχε το κρανίο στα Β. Ακτέριστος.

Τάφος X: Κεραμοσκεπής, εντός του περιβόλου, με προσανατολισμό Β.-Ν., διαστ. 1,08×0,60 μ. Είχε θρυμματισμένη κάλυψη. Δεν περιείχε ταφή. Ακτέριστος.

Τάφος XI: Κεραμοσκεπής, εντός του περιβόλου, με προσανατολισμό Α.-Δ., διαστ. 1,95×0,60 μ. Δύο ζεύγη κεραμίδων λακωνικού τύπου αποτελούσαν την κάλυψή του. Περιείχε δύο νεκρούς, σε ύπτια στάση, με τα κρανία προς Α. και Δ. αντίστοιχα. Ακτέριστος.

Τάφος XII: Κεραμοσκεπής, εντός του περιβόλου και με προσανατολισμό Β.-Ν. Μία κεραμίδα λακωνικού τύπου, διαστ. 0,91×0,42 μ. (μέγ. πλάτος) και με διπλό ομόκεντρο κύκλο στο άνω μέρος, αποτελούσε την κάλυψή του. Ο νεκρός, σε ύπτια στάση, είχε το κρανίο στα Ν., ενώ ένα άλλο κρανίο βρέθηκε στη βόρεια στενή πλευρά. Ακτέριστος.

Τάφος XIII: Κεραμοσκεπής, εντός του περιβόλου, με προσανατολισμό Β.-Ν., διαστ. 1,60×0,90 μ. Θραύσματα κεραμίδων λακωνικού τύπου αποτελούσαν την κάλυψή του. Δεν περιείχε σκελετό, ούτε κτερίσματα.

Εκτός των τάφων, ερευνήθηκαν και οκτώ τεφροδόχα αγγεία, ως επί το πλείστον στάμνοι και λιγότεροι αμφορείς (Πίν. 128 α-β). Τα περισσότερα ήταν τοποθετημένα εντός λάκκων, πλην ενός, το οποίο βρέθηκε στο εσωτερικό αμφορέα μαζί με πώμα μαγειρικού σκεύους (Πίν. 182 γ-δ).

Ο ταφικός περίβολος είναι υστερορρωμαϊκών χρόνων και οι κιβωτιόσχημοι τάφοι είναι σύγχρονοι με την κατασκευή του. Τα τεφροδόχα αγγεία και ορισμένοι κεραμοσκεπείς βρέθηκαν στα βαθύτερα στρώματα και είναι πρωιμότερων χρόνων.

Σε βάθος 4 μ. από το επίπεδο εκσκαφής και 1,40 μ. κάτω από το θεμέλιο του ταφικού περιβόλου, μέσα σε στρώμα ιλύος, βρέθηκε επιμήκης κατασκευή (Σχέδ. 4, ΤΧ8), η οποία αποτελούνταν από στρώση αργών λίθων. Μεταξύ του θεμελίου του περιβόλου και του στρώματος της ιλύος παρεμβάλλονται φυσικές αποθέσεις άμμου και χαλικιού, οι οποίες δεν παρουσίασαν αρχαιολογικές ενδείξεις και φαίνεται ότι αποτελούν αποθέσεις που επικάλυψαν το στρώμα της ιλύος με την κατασκευή του ΤΧ8 (Πίν. 128 ε). Επάνω στον ΤΧ8, και συγκεκριμένα σε δύο σημεία κοντά στο βόρειο άκρο του, βρέθηκαν σε κοιλότητα, που δημιουργούσαν οι αργοί λίθοι, συστάδες από σπασμένα αγγεία των πρωτογεωμετρικών χρόνων (Πίν. 128 στ). Από τη συγκόλληση των οστράκων έχει απαρτιστεί μεγάλος πιθοειδής κρατήρας με κυλινδρικές λαβές ύψ. 0,555 μ. (χωρίς τη βάση), ασυνήθιστα μεγάλος για τα δεδομένα της Αχαΐας (Πίν. 128 ζ)[21], ενώ υπάρχουν

17. Μ. Πετρόπουλος, *Τα εργαστήρια των ρωμαϊκών λυχναριών της Πάτρας και το Λυχνομαντείο*, Αθήνα 1999, σ. 78, 159 και 170.

18. Πετρόπουλος, ό.π., σ. 159, 170, πίν. 26 (B51), πίν. 37 (M138).

19. Πρβλ. Henry S. Robinson, *The Athenian Agora*, τόμ. V, F22, σ. 13, πίν. 1, F22.

20. Πρβλ. *SNG*, Cop., αρ. 176.

21. Ο πιθοειδής κρατήρας παραχωρήθηκε στη συνάδελφο Α. Γκαδόλου, προκειμένου να συμπεριληφθεί στην τελική δημοσίευση της διατριβής της.

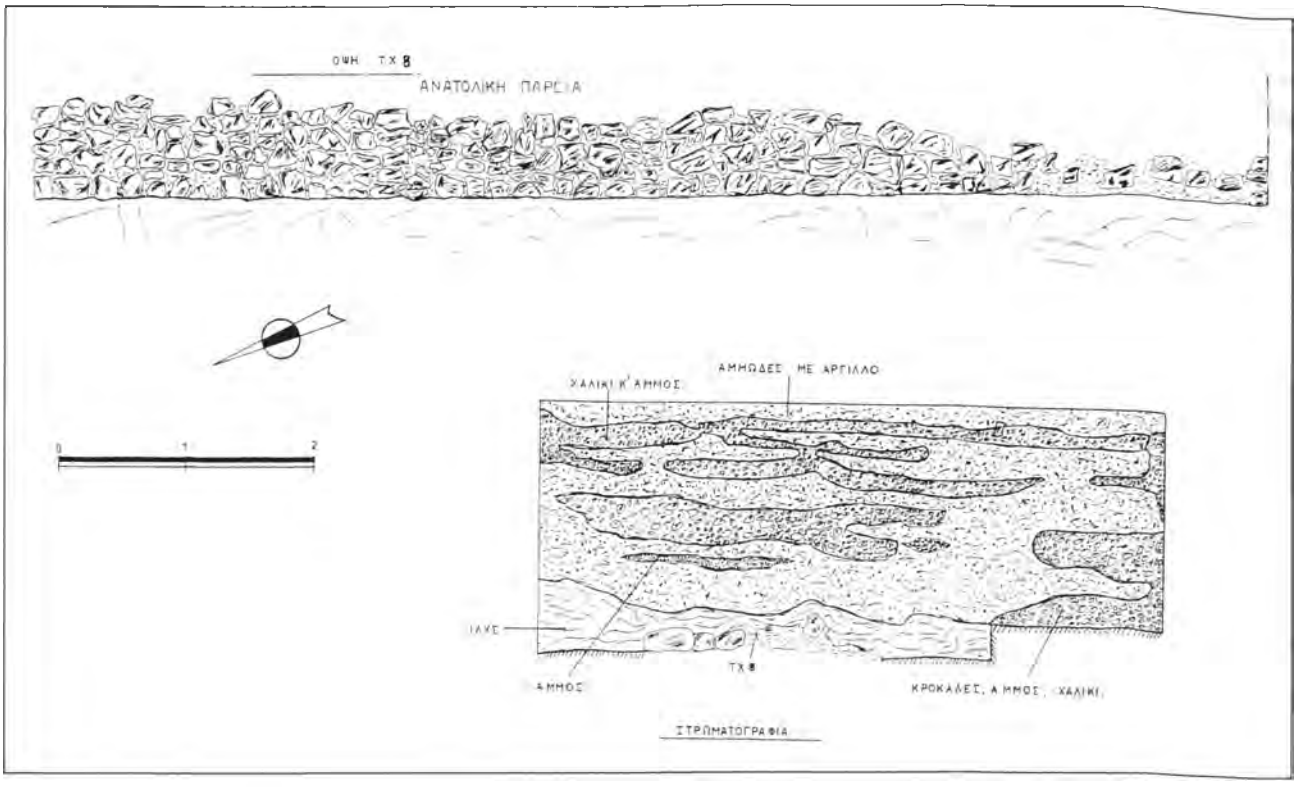

Σχέδ. 4. Πάτρα. Οδός Θερμοπυλών και Αρχιεπισκόπου Μακαρίου: Όψη της ανατολικής παρειάς του Τχ8 και το στρώμα ιλύος κάτω από το θεμέλιο του ταφικού περιβόλου.

κομμάτια που απαρτίζουν δύο τουλάχιστον αγγεία. Επίσης από την επιφάνεια της κατασκευής αυτής (ΤΧ8) περισυνελέγη άφθονη κεραμική της ίδιας εποχής (Πίν. 129 α-β).

ΓΕΩΡΓΙΑ ΑΛΕΞΟΠΟΥΛΟΥ

Οδός Σάμου και Αριστομένους (Σχέδ. 1:5)

Κατά τις εκσκαφικές εργασίες για την ανέγερση οικοδομής αποκαλύφθηκαν δύο εφαπτόμενα ρωμαϊκά ταφικά κτίρια (Πίν. 129 γ), το ένα από τα οποία έσωζε τη διπλή καμαρωτή οροφή του, ενώ το δεύτερο έφερε τοιχογραφίες[22]. Πρόκειται για ιδιωτικό νεκροταφείο αγροικίας, η οποία είχε αποκαλυφθεί πριν από 30 χρόνια στο τέρμα της οδού Σάμου[23]. Στο θάλαμο με τις τοιχογραφίες βρέθηκαν και δύο μαρμάρινα γυναικεία πορτραίτα εποχής Αυγούστου. Η ανασκαφή θα συνεχιστεί και το 2002.

Κάτω Σαμακιά, Ρωμαϊκό Υδραγωγείο (Σχέδ. 1:6)

Με την ευκαιρία της χρηματοδότησης από το Δήμο Πατρέων της έρευνας του Ρωμαϊκού Υδραγωγείου στην περιοχή Εβραιομνήματα της Πάτρας, στα ΝΑ. της ακρόπολης, εν όψει της διάνοιξης της Μικρής Περιμετρικής Οδού, ερευνήθηκαν και δύο παράλληλοι κτιστοί αγωγοί του Υδραγωγείου λίγο ψηλότερα και στα ΒΑ. της ακρόπολης, στην Κάτω Σαμακιά[24] (Σχέδ. 5). Οι δύο αγωγοί είχαν εντοπιστεί τυχαία πριν από λίγα χρόνια από τον υπογράφοντα, όταν διαπλατύνθηκε ο δρόμος που από την αρχαία ακρόπολη (κάτω από το Βυζαντινό Κάστρο) οδηγεί στη Σαμακιά και στο Ραντάρ. Οι αγωγοί ήταν υπόγειοι και με τη διαπλάτυνση του πρανούς του λόφου καταστράφηκε η συνέχειά τους και φάνηκαν σε τομή σε ύψος 5,74 και 7,68 μ. αντίστοιχα από το οδόστρωμα. Αν και ακολουθούσαν παράλληλη πορεία και φαίνεται ότι κατασκευάστηκαν συγχρόνως, εντού-

22. Την ανασκαφή επέβλεψε ο έκτακτος αρχαιολόγος Αχ. Παπαθανασίου.

23. Ι. Παπαποστόλου, *ΑΔ* 29 (1973-74): Χρονικά, σ. 360.

24. Για άλλα τμήματα του Υδραγωγείου, *ΑΔ* 42 (1987): Χρονικά, σ. 137. *ΑΔ* 44 (1989): Χρονικά, σ. 123 και 127. *ΑΔ* 45 (1990): Χρονικά, σ. 127 και 136. *ΑΔ* 49 (1994): Χρονικά, σ. 214 και 220. Την ανασκαφή επέβλεψε ο έκτακτος αρχαιολόγος Αχ. Παπαθανασίου.

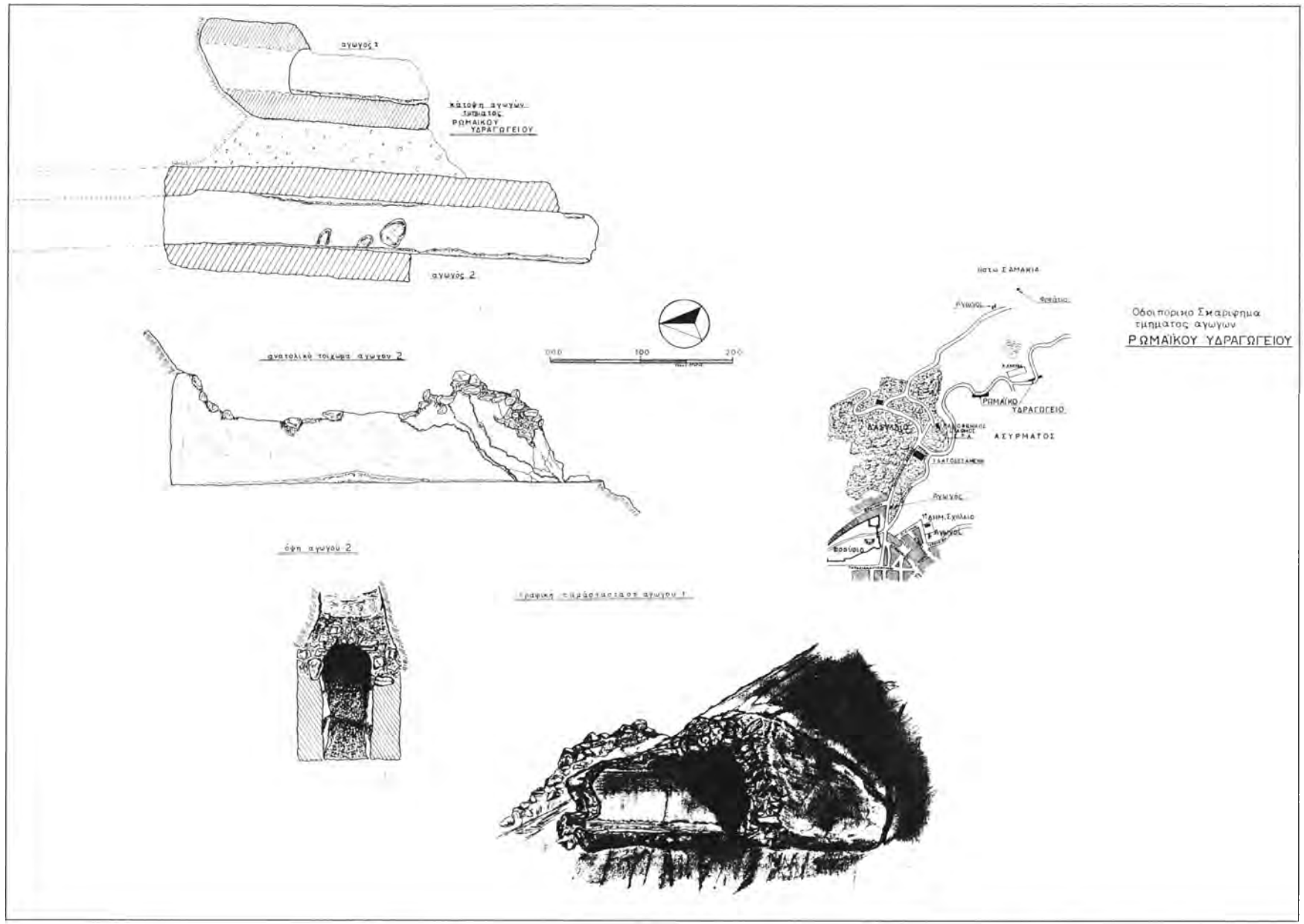

Σχέδ. 5. Πάτρα. Κάτω Σαμακιά. Ρωμαϊκό Υδραγωγείο. Κάτοψη, τομές της ανασκαφής και τοπογραφικό.

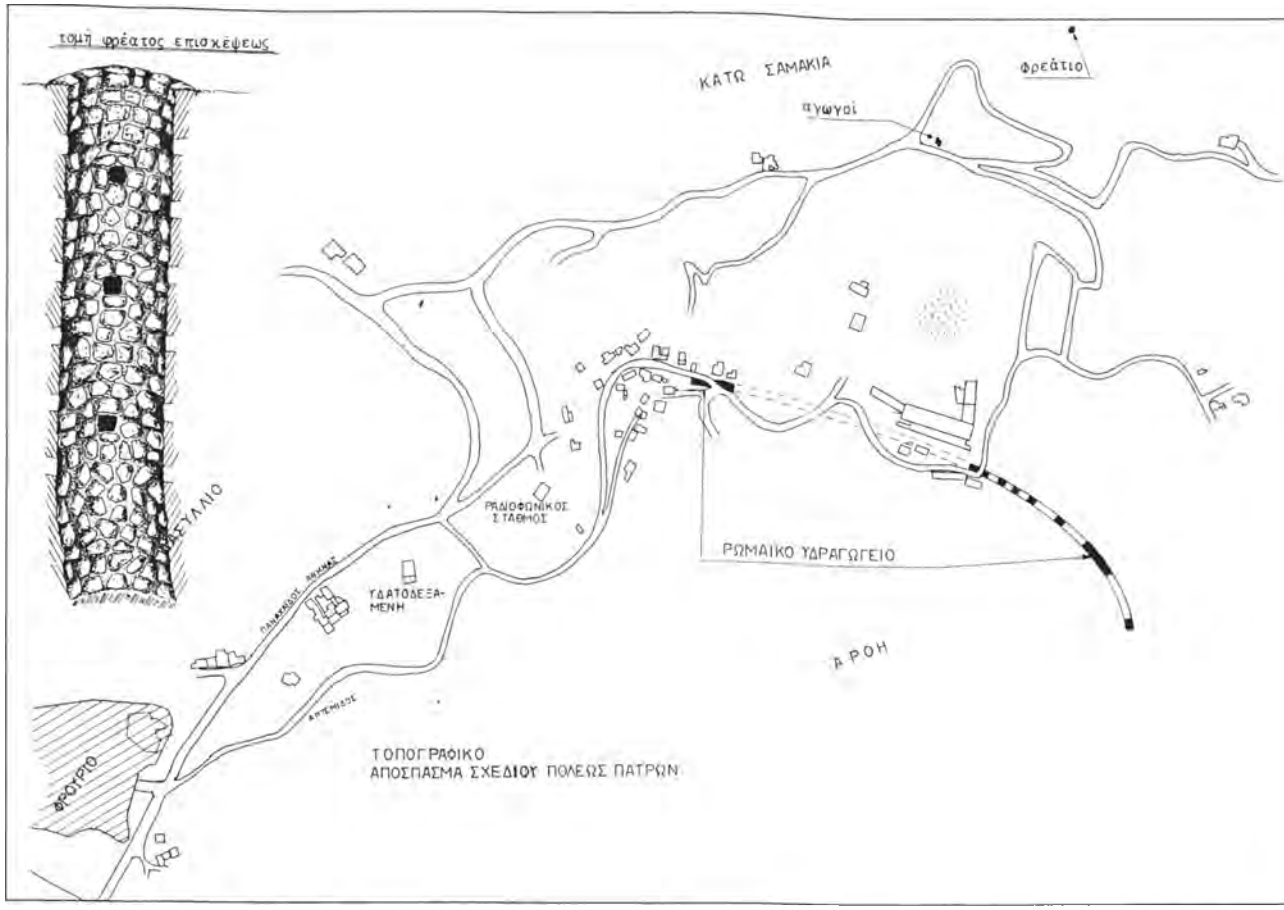

Σχέδ. 6. Πάτρα. Κάτω Σαμακιά. Ρωμαϊκό Υδραγωγείο. Τομή φρέατος επισκέψεως και τοπογραφικό.

τοις ο ανατολικός βρίσκεται 1,94 μ. βαθύτερα του δυτικού. Έχουν κτιστά τοιχώματα, πλ. 0,27 μ., από αργούς λίθους και ασβεστοκονίαμα, ενώ η κάλυψη είναι σαμαρωτή. Καθαρίστηκαν εσωτερικά σε μήκος 5 μ. Το εσωτερικό πλάτος ήταν 0,59 μ., το μέγιστο εσωτερικό ύψος ως την κορυφή της καμάρας 1,53 μ., ενώ η γένεση της καμάρας ξεκινά από ύψος 0,97 μ. Εσωτερικά τα τοιχώματα ήταν επιχρισμένα με υδραυλικό κονίαμα.

Σε απόσταση 1,80 μ. προς τα ΒΑ., επί του υπερκείμενου πλατώματος και σε ύψος 20 μ. περίπου από το οδόστρωμα, βρέθηκε το στόμιο κτιστού φρέατος επίσκεψης των αγωγών, εσωτ. διαμ. 0,77 μ. (Πίν. 129 δ). Τα τοιχώματα, πλ. 0,18 μ., ήταν κτιστά από αργούς λίθους και ασβεστοκονίαμα και έφεραν κατά σταθερές αποστάσεις (0,35 μ.), καθ' όλο το βάθος τους και στις τέσσερις πλευρές εναλλάξ από δύο αντικριστές εσοχές για τη διευκόλυνση της καθόδου για τον καθαρισμό του (Σχέδ. 6). Η έρευνά του προχώρησε εσωτερικά μέχρι βάθ. 4 μ. περίπου, αλλά λόγω της επικινδυνότητας δεν προχώρησε βαθύτερα. Εξωτερικά, με τη βοήθεια μηχανήματος, η εκσκαφή του περιβάλλοντος χώρου για να εντοπιστεί η συνέχεια των υπόγειων αγωγών και η σύνδεσή τους με το φρέαρ, αν και έφθασε σε αρκετά μεγαλύτερο βάθος, δεν είχε αποτελέσματα, διότι προφανώς οι αγωγοί είχαν κατασκευαστεί πολύ βαθύτερα.

Κατά τους περιοίκους, παρόμοια φρέατα είχαν βρεθεί κατά καιρούς στην ευρύτερη περιοχή, αλλά, παρά τις προσπάθειές μας, δυστυχώς ο εντοπισμός τους, που θα προσδιόριζε την πορεία των υπόγειων αγωγών, δεν κατέστη δυνατός.

Από το εσωτερικό των αγωγών συγκεντρώθηκαν λίγα όστρακα ρωμαϊκών χρόνων και ένα χάλκινο νόμισμα Οπουντίων Λοκρών (338-300 π.Χ.).

Η παρουσία των δύο αυτών αγωγών εκτός της πορείας του Ρωμαϊκού Υδραγωγείου μέσα στην κοιλάδα της Αρόης, όπου διατηρείται διώροφη τοξοστοιχία, δεν μπορεί να ερμηνευθεί εύκολα. Δύο υποθέσεις είναι δυνατές: είτε ότι το νερό του Υδραγωγείου από τις πηγές της Νερομάννας στου Ρωμανού δεν ήταν επαρκές και χρειάστηκε η ενίσχυσή του από άλλη πηγή, πιθανώς από την πηγή του Μπάλα, με τους δύο αυτούς αγωγούς, είτε ότι μετά από την καταστροφή της τοξοστοιχίας στην κοιλάδα της Αρόης, αντί να επισκευαστεί αυτή, προτιμήθηκε η κατασκευή των δύο υπόγειων αγωγών περιμετρικά

της κοιλάδας, ώστε το νερό να φθάσει έως την ακρόπολη, όπου κατέληγε και η τοξοστοιχία, και από εκεί να διαμοιραστεί στην πόλη.

ΜΙΧΑΛΗΣ ΠΕΤΡΟΠΟΥΛΟΣ

ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑ ΠΟΛΗΣ

Έξω Αγυιά

Οδός Λάδωνος 44 (οικόπεδο Αθ. Χρυσανθόπουλου) (Σχέδ. 1:7)

Στην παραπάνω ιδιοκτησία κατά τη διάνοιξη βόθρου, σε βάθος περ. 1,68 μ. από την επιφάνεια του καταστρώματος της οδού Λάδωνος, αποκαλύφθηκαν δύο τοίχοι που τέμνονταν μεταξύ τους και νότια αυτών τμήμα δεξαμενής. Ο τοίχος με διεύθυνση Β.-Ν. αποκαλύφθηκε σε μήκος 1,10 μ., είχε πλάτος 0,60 μ. και ύψος 1,20 μ. (0,30 μ. η ανωδομή του). Ο τοίχος με διεύθυνση Α.-Δ. ερευνήθηκε σε μήκος επίσης 1,10 μ. και με ορατό πλάτος 0,30 μ. Και οι δύο ήταν χτισμένοι κατά το opus mixtum. Τα τοιχώματα της δεξαμενής είχαν πλάτος 0,30 μ. και ήταν κατασκευασμένα από πέτρες μικρού κυρίως μεγέθους, κομμάτια κεραμίδων και συνδετικό υλικό κουρασάνι, κίτρινου χρώματος.

Τα αποκαλυφθέντα λείψανα έχουν άμεση σχέση και αποτελούν συνέχεια εκείνων που είχαν αποκαλυφθεί, κατά τη διάρκεια των εκσκαφικών εργασιών, στο ίδιο ακίνητο για την ανέγερση οικοδομής[25]. Αφορούσαν σε μεγάλο τμήμα αγροικίας με εγκαταστάσεις ληνού και υπολληνίου των ρωμαϊκών χρόνων. Τμήματα της ίδιας αγροικίας είχαν ερευνηθεί παλιότερα από τη συνάδελφο Λ. Παπάζογλου στο όμορο οικόπεδο Λάδωνος 40[26].

Εγλυκάδα

Οδός Γ. Σεφέρη 44 (οικόπεδο Π. Μπουρή) (Σχέδ. 1:8)

Σε βάθος 0,60 μ. περίπου από την επιφάνεια του καταστρώματος της οδού Γ. Σεφέρη ερευνήθηκε χαλικόστρωτος δρόμος, διεύθυνσης Β.-Ν. Αποκαλύφθηκε σε μήκος 19,60 μ. και σε πλάτος 4,50 μ. στο βόρειο τμήμα του οικοπέδου και σε 2,50 μ. στο νότιο. Αποτελούνταν από ποταμίσιες κροκάλες και χαλίκι, σε καλά πατημένο στρώμα χώματος. Στο νότιο πέρας της αποκαλυφθείσης οδού διενεργήθηκε τομή, από την οποία προέκυψε ότι ο δρόμος είχε υποστεί μετασκευές. Τα όστρακα που περισυνελέγησαν ήταν λίγα και αρκετά φθαρμένα, για να μπορέσουμε να έχουμε κάποια χρονολόγηση του δρόμου.

Το αποκαλυφθέν τμήμα του δρόμου στην περιοχή της Εγλυκάδος είναι το πρώτο που έρχεται στο φως και πιθανότατα αποτελεί τμήμα της κύριας οδού του ανατολικού νεκροταφείου, που ξεκινά από την πλατεία Ταμπαχάνων, ακολουθεί τη σημερινή οδό Πατρών-Κλάους και κατέληγε στο Σαραβάλι-Κρήνη και από εκεί στις Φαρές[27], ή πρόκειται για παράλληλο δρόμο που κατέληγε στην κύρια αρτηρία που οδηγούσε στις Φαρές.

Σαραβάλι

Ιδιοκτησία Α. Φωτέλη

Στο ακίνητο ιδιοκτησίας Α. Φωτέλη κατά τη διάρκεια των εκσκαφικών εργασιών δεν εντοπίστηκαν οικοδομικά λείψανα. Περισυνελέγη πολύ καλής ποιότητας κεραμική των κλασικών χρόνων.

ΕΡΓΟ ΕΥΔΕ-ΠΑΘΕ: ΕΥΡΕΙΑ ΠΑΡΑΚΑΜΨΗ ΠΑΤΡΩΝ

Πετρωτό Αχαΐας

Κοίτη ποταμού Γλαύκου, Κόμβος Κ5

Συνεχίστηκε και φέτος σε συνεργασία με την 6η ΕΒΑ η αποκάλυψη του δρόμου προς Ν.[28]. Επιπλέον η ανάδοχος Εταιρεία ΜΟΧΛΟΣ ΑΕ, εκατέρωθεν της κοίτης του ποταμού, προέβη σε διαμορφώσεις και εκσκαφές για την κατασκευή του Κόμβου και με χρηματοδότησή της, που βάρυνε τον προϋπολογισμό του έργου, προσελήφθησαν δύο αρχαιολόγοι, ένας σχεδιαστής και πέντε εργάτες[29]. Αποκαλύφθηκε η συνέχεια του δρόμου προς Ν. κατά 40 μ. Κατά τις διαμορφώσεις και εκσκαφικές εργασίες στον Κόμβο δεν εντοπίστηκαν αρχαιότητες.

ΓΕΩΡΓΙΑ ΑΛΕΞΟΠΟΥΛΟΥ

25. Για την ανασκαφή του 1995, βλ. Αν. Γκαδόλου, Οδός Λάδωνος και Καλομοίρη (οικ. Αθ. Χρυσανθόπουλου), *ΑΔ* 50 (1995): Χρονικά, σ. 211.

26. *ΑΔ* 38 (1983): Χρονικά, σ. 125.

27. Μ. Πετρόπουλος, Αγροικίες Πατραϊκής, *Structures rurales et sociétés antiques, Actes du colloque de Corfou (14-16 mai 1992)*, Paris 1994, σ. 405-424 και ειδικότερα σ. 415.

28. Για τις εργασίες του περασμένου έτους, βλ. *ΑΔ* 55 (2000): Χρονικά, σ. 306. Η σωστική έρευνα διήρκεσε από 8-10-2001 έως 20-11-2001.

29. Τα ημερολόγια τηρήθηκαν από τις έκτακτες αρχαιολόγους Κ. Μεσιακάρη και Ι. Οικονομοπούλου.

Δήμος Μεσάτιδος, Δ.Δ. Οβρυάς, οικισμός Φιλοθέης

Οδός Αθ. Διάκου 6 (οικόπεδο Ε. Καλογεράτου)

Μετά από την παράδοση του τμήματος με το υπολήνιο, την κατάχωση του τελευταίου[30] και την ανέγερση της οικοδομής, συνεχίστηκε η έρευνα στον ακάλυπτο χώρο[31]. Αποκαλύφθηκε επιπλέον η αποσπασματικά σωθείσα γωνία δύο τοίχων από αργούς ή ημίεργους λίθους, με κομμάτια κεραμίδων ανάμεσά τους και συνδετικό λάσπη. Το κτίριο καλυπτόταν με στέγη από λακωνικού τύπου κεραμίδες, πολλά κομμάτια των οποίων βρέθηκαν στο στρώμα καταστροφής. Στον ένα από τους δύο τοίχους διαπιστώθηκε και μεταγενέστερη φάση από μεγαλύτερους, ελαφρά τετραγωνισμένους λίθους.

Οι διάφορες άλλες εκσκαφικές εργασίες από τον ιδιοκτήτη στον υπόλοιπο ακάλυπτο χώρο δεν έφεραν στο φως συνέχεια των οικοδομικών καταλοίπων, πράγμα που δείχνει ότι πρόκειται για μια μεμονωμένη αγροικία και όχι για κάποιον οικισμό. Χαρακτηριστικά κινητά ευρήματα είναι τα πήλινα λυχνάρια, τα μαγειρικά σκεύη, οι αμφορείς και οι αγνύθες, που χρονολογούνται στην πρώιμη ρωμαϊκή περίοδο. Ύστερη μελαμβαφής ελληνιστική κεραμική υποδηλώνει χρήση του χώρου από την περίοδο αυτή.

Τα αρχαία λείψανα διατηρήθηκαν σε κατάχωση.

ΜΙΧΑΛΗΣ ΠΕΤΡΟΠΟΥΛΟΣ

Βραχνέικα, θέση Ρετουνιώτη

Οικόπεδο Κοσσυβάκη

Κατά τη γενική εκσκαφή του οικοπέδου, σε βάθος –0,50 μ. από τη σύγχρονη επιφάνεια, αποκαλύφθηκαν τρεις συγκεντρώσεις λίθων (κυρίως κροκάλες), χωρίς σαφή δομή, με θραύσματα κεραμίδων και οπτοπλίνθων. Οι δύο από αυτές βρέθηκαν στο ανατολικό τμήμα του οικοπέδου και είχαν διαστάσεις 1,40×1,50 μ. και 0,95×1,65 μ. (Πίν. 129 ε), ενώ η τρίτη εντοπίστηκε στη δυτική παρειά του σκάμματος σε μήκος 1,20 μ. και πάχος περίπου 0,35 μ. Δεν περιείχαν κεραμική.

Οικόπεδο Μ. Τσολοπούλου (Σχέδ. 7)

Το οικόπεδο βρίσκεται ΒΑ. του απαλλοτριωμένου οικοπέδου Καρανικόλα[32]. Σε βάθος περίπου 1 μ. από τη σύγχρονη επιφάνεια αποκαλύφθηκε εκτεταμένη στρώση, μέσου πάχ. 0,15 μ., από κροκάλες, χαλίκια, χώμα, κεραμίδες και όστρακα, της οποίας ο χαρακτήρας δεν εξακριβώθηκε (στρ. α) (Πίν. 130 α). Κατά τόπους, επάνω από αυτή, πέντε πυκνές συγκεντρώσεις λίθων, κυρίως κροκάλες, και κεραμίδων, επίσης αδιάγνωστου χαρακτήρα, οι οποίες πατούν επάνω στο στρώμα α, εκτός από μια περίπτωση (Συγκέντρ. 3), η οποία βρίσκεται σε λάκκο, που το έχει καταστρέψει. Λιγοστή κεραμική ρωμαϊκών και υστερορρωμαϊκών χρόνων. Επίσης θραύσμα από tegula mammata.

Τσουκαλέικα

13ο χλμ. ΠΕΟ Πατρών-Πύργου (οικόπεδο Ηλ. Παπαρροδόπουλου)

Στη βορειοανατολική γωνία του οικοπέδου ερευνήθηκε μεγάλων διαστάσεων κεραμικός κλίβανος, περίπου κυκλικής κάτοψης, του οποίου διαπιστώθηκαν τρεις κατασκευαστικές φάσεις. Κλίβανος 1: Ο αρχικός λάκκος για την κατασκευή του θαλάμου είχε ανοιχτεί στο φυσικό αργιλώδες στρώμα της περιοχής, σε βάθος 2,43 μ. από τη σύγχρονη επιφάνεια, και έφερε αλείφωμα πάχ. περ. 0,10 μ. Η στήριξη της εσχάρας γινόταν σε χωμάτινο γλωσσοειδές στέλεχος, το οποίο από το νότιο τοίχωμα του θαλάμου εισχωρούσε στο εσωτερικό μέχρι περίπου το κέντρο του, ώστε να χωρίζει το νότιο τμήμα του σε δύο μέρη (Κλίβανος 1α το ανατολικό και 1β το δυτικό). Διαπιστώθηκαν δύο διαδοχικά επάλληλα δάπεδα (Δάπεδα 1 και 2) (Πίν. 130 β). Στην επιφάνεια του δεύτερου πατούσαν τα δύο στηρίγματα της εσχάρας της δεύτερης φάσης του κλιβάνου, ενώ το δάπεδό του βρισκόταν ψηλότερα (κατά 0,35 μ. περίπου, Δάπεδο 3). Τα στηρίγματα ήταν κτιστά με ωμοπλίνθους και τον χώριζαν σε δύο τμήματα (Κλίβανος 2α και 2β). Σώζονταν τμήματα της εσχάρας (σε βάθος 0,10 μ. από τη σύγχρονη επιφάνεια) (Πίν. 130 γ). Στην επόμενη φάση (Κλίβανος 3) ο θάλαμος περιορίστηκε, άλλαξε η κάτοψή του σε τετράπλευρη και ανοίχτηκε νέο στόμιο ΒΑ. του αρχικού, το οποίο καταργήθηκε. Χρησίμευε για την κατασκευή κεραμίδων και είναι πιθανώς νεότερων χρόνων.

30. Βλ. *ΑΔ* 55 (2000): Χρονικά, σ. 303.

31. Την ανασκαφή επέβλεψε η έκτακτη αρχαιολόγος Ε. Καρκούλια.

32. *ΑΔ* 44 (1989): Χρονικά, σ. 131.

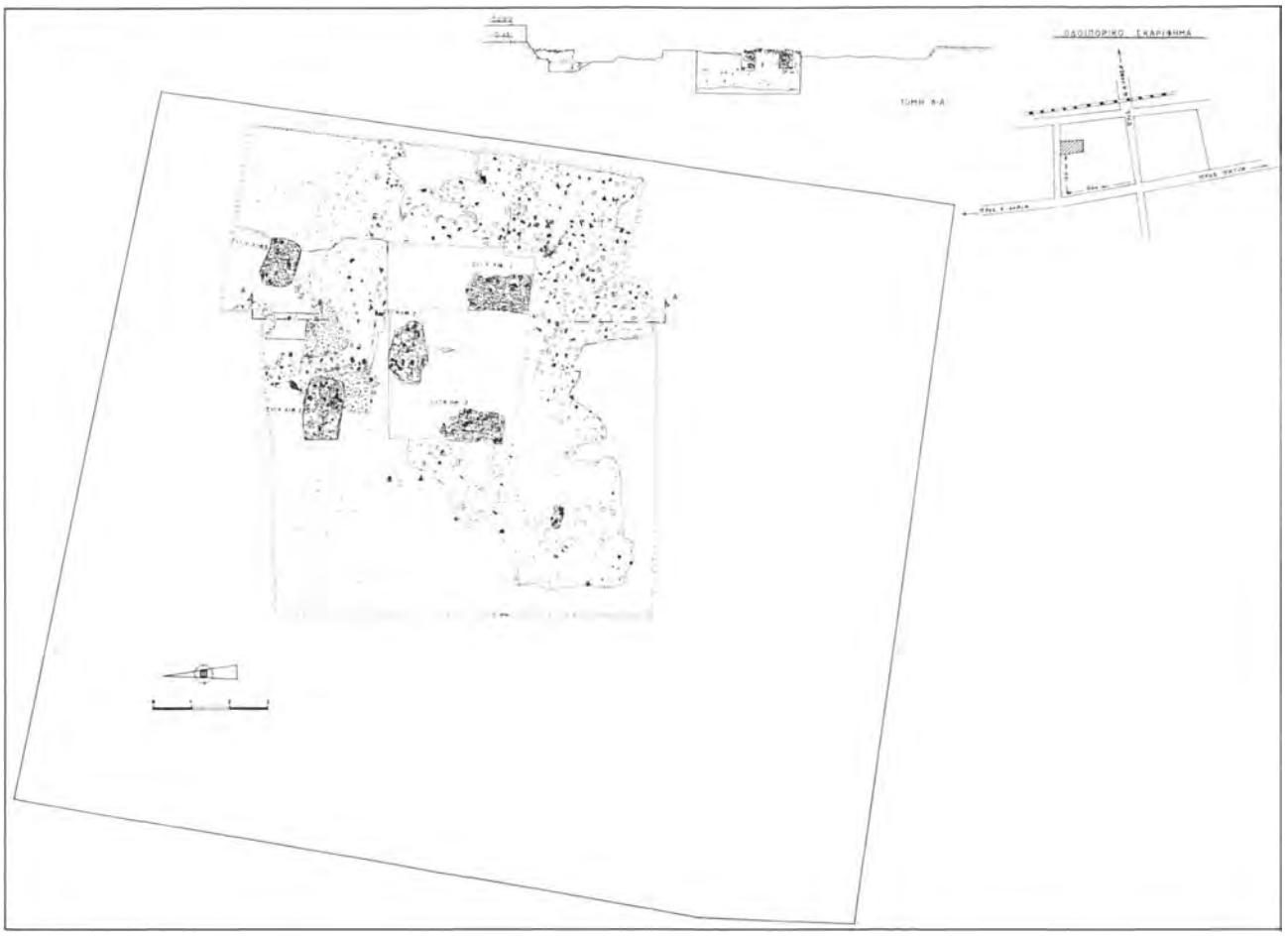

Σχέδ. 7. Βραχνέικα. Θέση Ρετουνιώτη. Οικόπεδο Μ. Τσολοπούλου. Κάτοψη και τομή της ανασκαφής.

Κάτω Αχαΐα

Οδός 28ης Οκτωβρίου και Φλέμιγκ (οικόπεδο Κουτσογιαννόπουλου)

Κατά μήκος της ανατολικής πλευράς του οικοπέδου, σε μικρό βάθος από τη σύγχρονη επιφάνεια (–0,62/0,79 μ.), αποκαλύφθηκε εκτεταμένο αρχαίο στρώμα με όστρακα και θραύσματα κεραμίδων – Στρ.2 – (Σχέδ. 8· Πίν. 130 δ). Πρόκειται για αποθέτη ελληνιστικής εποχής, ο οποίος διαδέχθηκε και κάλυψε αποσπασματικά σωζόμενα οικοδομικά λείψανα: βορειοανατολική γωνία κτιρίου (Τχ3 και Τχ4), στο εσωτερικό του οποίου υπήρχε τμήμα στρώματος καταστροφής στέγης (Στρ. 4). Νότια από αυτή, μια δεύτερη γωνία (Τχ2 και Τχ2α) μέσα στην παρειά του σκάμματος (Πίν. 130 ε). Στο νοτιοανατολικό τμήμα του οικοπέδου, στην προέκταση των τοίχων 3 και 2α, αποκαλύφθηκε τμήμα άλλου, όμοιας κατεύθυνσης, με ενσωματωμένο κατώφλι (Τχ1) (Πίν. 130 στ). Σε απόσταση περ. 1 μ. δυτικά από αυτόν, τμήμα στρώματος καταστροφής στέγης (Στρ.1).

Σε ολόκληρη σχεδόν την έκταση του οικοπέδου βρέθηκαν αύλακες τετραγωνικής διατομής, πλευράς περίπου 0,10-0,15 μ. και μέσου μήκ. περίπου 1,50 μ., σε κανονική απόσταση μεταξύ τους (περ. 1,30-1,40 μ.) και σχεδόν στο σύνολό τους με κατεύθυνση Α.-Δ. Ήταν γεμάτες από μαύρη χαλαρή επίχωση, ενίοτε με θραύσματα ξύλου. Πιθανώς πρόκειται για αύλακες αμπελοκαλλιέργειας, χρήση η οποία ακολούθησε την εγκατάλειψη του χώρου. Αυτές της ανατολικής πλευράς έχουν επέμβει στον Αποθέτη/Στρ.2 (Πίν. 130 δ, 131 α). Στο νοτιοδυτικό τμήμα του οικοπέδου, εκτός του χώρου της οικοδομής, εντοπίστηκε κεραμικός κλίβανος, ο οποίος διατηρήθηκε για να ερευνηθεί εν καιρώ.

Οδός Αράξου 44 (οικόπεδο Βασ. Γκοτσόπουλου)

Στο βορειοδυτικό μέρος του οικοπέδου εντοπίστηκε το ανατολικό τμήμα τετράπλευρης δεξαμενής, η οποία συνεχίζει προς Δ. στον κήπο της όμορης οικίας (Πίν. 131 β). Τα τοιχώματά της είναι χτισμένα με αργούς λίθους μικρού και μεσαίου μεγέθους και λίγα θραύσματα κερα-

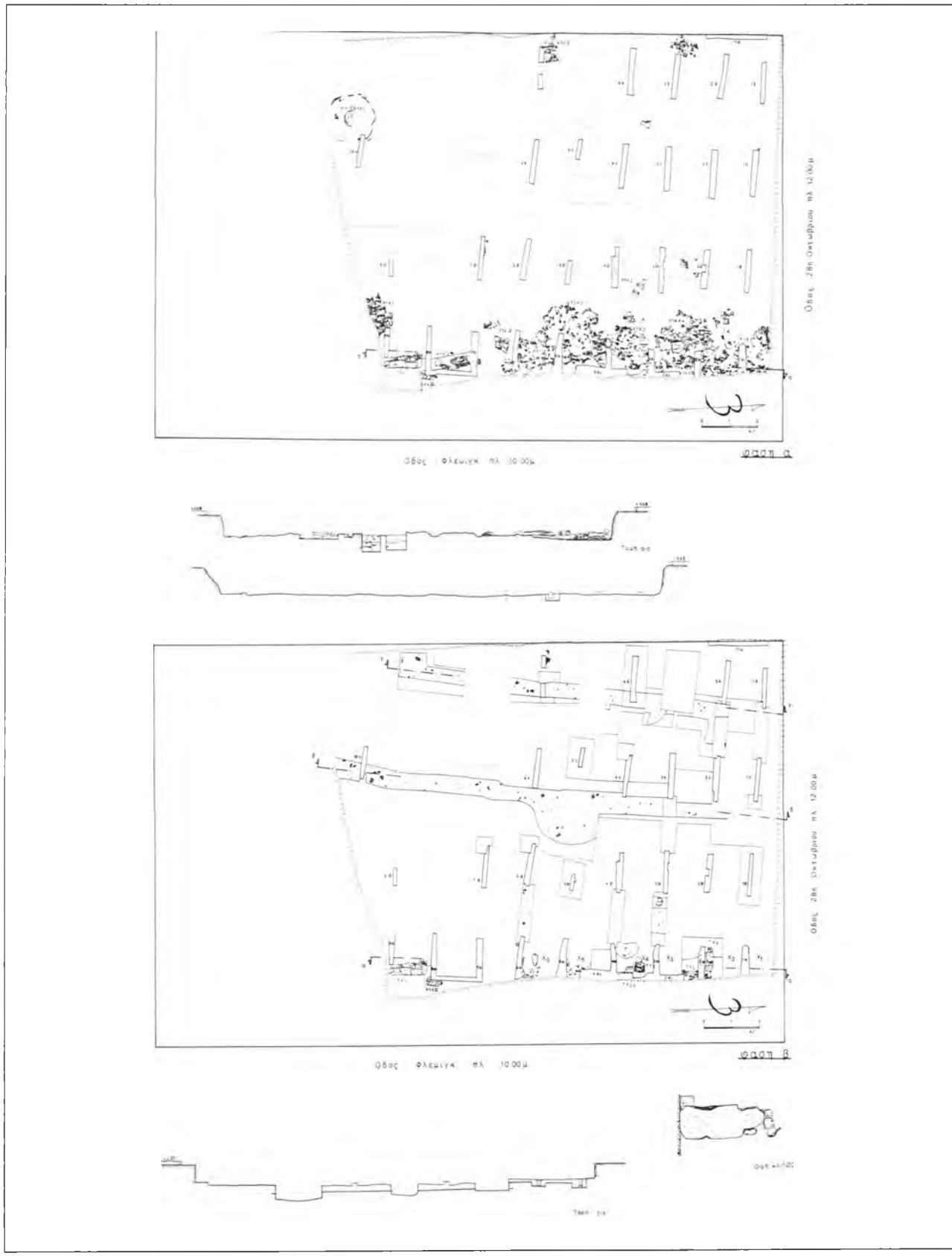

Σχέδ. 8. Κάτω Αχαΐα. Οδός 28ης Οκτωβρίου και Φλέμιγκ. Κατόψεις και τομές της ανασκαφής.

μίδων. Εσωτερικά φέρουν επένδυση από κονίαμα πάχ. 0,05 μ. Διαπιστώθηκε μόνον η μία της διάσταση, Β.-Ν., η οποία στο εσωτερικό είναι 6 μ. και εξωτερικά 6,95 μ., ενώ το μέγιστο σωζόμενο ύψος της εξωτερικά είναι 1,30 μ. Στη νοτιοανατολική γωνία της φέρει τρεις βαθμίδες, ενώ ο πυθμένας της παρουσιάζει κλίση προς το κέντρο της. Από το περιεχόμενό της (επίχωση με πυκνό στρώμα κεραμίδων και υλικό από τα τοιχώματά της) φαίνεται ότι μετά την εγκατάλειψή της γέμισε σε δύο φάσεις, οι οποίες καλύπτουν χρονικά το διάστημα από τα τέλη του 3ου μέχρι τις αρχές του 1ου αι. π.Χ. Η δεξαμενή διατηρήθηκε ορατή και επισκέψιμη στο υπόγειο του κτιρίου.

Οδός Βορείου Ηπείρου και Αχαϊκής Συμπολιτείας (οικόπεδο Στ. Πιπέρη)

Στο οικόπεδο ήλθαν στο φως στοιχεία κατοίκησης από την κλασική και την ελληνιστική εποχή. Η χρήση του χώρου κατά την κλασική εποχή τεκμηριώνεται από λίγα αποσπασματικά οικοδομικά κατάλοιπα, αποθέτες και την κεραμική, την οποία περιείχε η επίχωσή του, επάνω στην οποία θεμελιώνονται τα κτίρια των επόμενων φάσεων. Αποσπασματικά κατάλοιπα κτιρίων της ύστερης κλασικής - πρώιμης ελληνιστικής εποχής εντοπίστηκαν σε διάφορα σημεία του οικοπέδου και είχαν θεμελιωθεί στο στρώμα της κλασικής επίχωσης (Σχέδ. 9). Είναι κατασκευασμένα από μετρίου και μεγάλου μεγέθους αργούς λίθους, κυρίως από το κροκαλοπαγές μητρικό πέτρωμα της περιοχής (Πίν. 131 γ): Μια γωνία κτιρίου από τα τμήματα τοίχων Τχ11/11α, στο βορειοανατολικό μέρος του οικοπέδου, την οποία είχε καλύψει στρώμα καταστροφής στέγης, ένα τμήμα τοίχου (Τχ13) στο νοτιοανατολικό μέρος του οικοπέδου, ο τοίχος Τχ12, στο νότιο, και υπολείμματα άλλου (Τχ15), κατεύθυνσης Β.-Ν., ο οποίος είχε καταστραφεί από αύλακα μεταγενέστερης φάσης και βρισκόταν στην προέκταση προς Ν. του Τχ9, ενώ επάνω του είχε εν μέρει πατήσει ο Τχ8. Μικρής έκτασης (1,10×0,60 μ.) στρώμα, το οποίο βρέθηκε στο βορειοδυτικό τμήμα του οικοπέδου, περιείχε κλασική κεραμική και λίθους, Αποθέτης 3 (Πίν. 131 δ). Στην ίδια εποχή ανήκει παιδική ταφή, η οποία είχε γίνει κοντά στη βόρεια πλευρά του Τχ12. Στην πρώιμη ελληνιστική περίοδο χρονολογείται ο εκτεταμένος Αποθέτης 1, ο οποίος περιείχε κυρίως θραύσματα κεραμίδων, πολλή κεραμική, ειδώλιο Αφροδίτης και πήλινη υδρορροή με μορφή λεοντοκεφαλής, καθώς και ο Αποθέτης 2, ο οποίος περιείχε μεγάλη ποσότητα κεραμίδων, πολλές με χρώμα, μεγάλα αγγεία (αμφορείς, λεκάνες κ.ά.) και αρκετή λεπτή κεραμική (πινάκια, σκύφους, κανθάρους κ.ά.). Επίσης το στρώμα κεραμίδων Στρ.4, στο νότιο τμήμα του οικοπέδου. Στην πρώιμη προς μέση ελληνιστική εποχή φαίνεται ότι ανήκουν τα υπερκείμενα του Αποθέτη 2 δάπεδα (Πίν. 131 ε - 132 α): Το Δάπεδο 1, από κροκάλες, χωρίς συνδετικό υλικό, είχε μέγιστες διαστάσεις 2,20×2,40 μ. και το Δάπεδο 2, κάτω από αυτό, με υπόστρωμα από κροκάλες και ασβεστοκονίαμα. Ανήκε σε τετράγωνη κατασκευή, πλευράς 1,70 μ., την οποία από Β. όριζε ο Τχ14. Της ίδιας εποχής είναι οι τοίχοι ανατολικά και νότια των δαπέδων (Τχ8 και 9), που ορίζουν το κτίριο από τα ΝΑ., του οποίου η γωνία έχει καταστραφεί από αύλακα επόμενης φάσης, Πιθανώς πρόκειται για το ίδιο κτίριο, του οποίου το βορειοανατολικό τμήμα ορίζεται από τους τοίχους Τχ2, 4 και 14. Οι τοίχοι της περιόδου αυτής είναι κατασκευασμένοι από αδρά δουλεμένους, ως επί το πλείστον πλακαρούς λίθους και κεραμίδες, που έχουν τοποθετηθεί σε επάλληλες στρώσεις (Πίν. 132 α). Το τμήμα τοίχου Τχ5, στη νοτιοδυτική γωνία του οικοπέδου, παρουσιάζει στοιχεία και των δύο οικοδομικών φάσεων που προαναφέρθηκαν. Ο Τχ2 έχει επισκευαστεί με στρώση κεραμίδων κατά τη μέση ελληνιστική εποχή, στην οποία ανήκουν οι τοίχοι Τχ1 και 3, το στρώμα το οποίο είχε καλύψει τον Τχ4, καθώς και ο Τχ6, στο νοτιοανατολικό τμήμα του οικοπέδου. Στο εσωτερικό του χώρου, που ορίζεται από τους Τχ2, 4 και 14, βρέθηκε μικρός θησαυρός από οκτώ αργυρά νομίσματα (έξι Αχαϊκής Συμπολιτείας, ένα Άργους και ένα Ήλιδος).

Οδός Γ. Μαχαίρα 11 (οικόπεδο Β. Κουτσοχέρα-Μπαλαλά)

Στο νότιο τμήμα του οικοπέδου αποκαλύφθηκαν τρία τμήματα τοίχου (Τχ1α, 1β και 1γ), με κατεύθυνση Α.-Δ., τα οποία πιθανώς ανήκουν στον ίδιο τοίχο (Σχέδ. 10· Πίν. 132 β). Το τμήμα Τχ1β γωνιάζει προς Β. με τμήμα άλλου (Τχ2), ενώ σε απόσταση 4,40 μ. από το τμήμα Τχ1α βρέθηκε τμήμα άλλου (Τχ3), ο οποίος είναι όμοιας κατεύθυνσης και παράλληλος με αυτόν. Έχουν θεμελιωθεί στο ίδιο περίπου βάθος (–0,50 μ.) από τη σύγχρονη επιφάνεια και φαίνεται ότι ανήκουν στο ίδιο κτίριο, το οποίο είχε πλάτος 4,40 μ., σωζόμενο μήκος 7,45 μ. και δύο χώρους-δωμάτια. Οι τοίχοι είναι χτισμένοι με αργούς ή αδρά κατεργασμένους λίθους ψαμμίτη, οι μεγαλύτεροι των οποίων έχουν τοποθετηθεί στις όψεις του, ενώ το εσωτερικό γεμίζεται με μικρούς λίθους και θραύσματα κεραμίδων. Το πλάτος των τοίχων, όπου αυτό σώζεται, είναι 0,50 μ. Τμήματα στρώματος καταστροφής με θραύσματα κεραμίδων και λίθους αποκαλύφθηκαν βόρεια του Τχ1β (Στρ.3) και νότια και ανατολικά του Τχ1γ (Στρ.2 και Στρ.1). Χρονολογούνται στην ελληνιστική εποχή.

Σχέδ. 9. Κάτω Αχαΐα. Οδός Βορείου Ηπείρου και Αχαϊκής Συμπολιτείας. Κατόψεις και τομές της ανασκαφής.

Οδός Π.Π. Γερμανού 33 (οικόπεδο ιδιοκτησίας Ευ. Μπατζαλή)

Κατά τη γενική εκσκαφή του οικοπέδου, στο ανατολικό τμήμα του, ήλθαν στο φως τοίχος και αγωγοί της πρώιμης ελληνιστικής εποχής (Σχέδ. 11· Πίν. 132 γ). Ο τοίχος, κατεύθυνσης Β.-Ν., καλής κατασκευής, διατηρούνταν κατά το κεντρικό τμήμα σε σχετικά καλή κατάσταση. Διαπιστώθηκε σε συνολικό μήκος 11,50 μ., δηλαδή σε ολόκληρο το πλάτος του οικοπέδου, ενώ φαίνεται ότι συνεχίζει και προς τις δύο κατευθύνσεις στα όμορα οικόπεδα. Το θεμέλιό του αποτελείται από μια σειρά μεγάλων πλακαρών λίθων, από το κροκαλοπαγές μητρικό πέτρωμα της περιοχής, των οποίων η άνω επιφάνεια έχει αδρά διαμορφωθεί, ώστε να δεχθεί την ανωδομή, η οποία σωζόταν στο κεντρικό τμήμα του τοίχου, αποσπασματικά σε ύψος δύο δόμων. Αποτελείται από αδρά δουλεμένους ψαμμιτόλιθους, τοποθετημένους στην ανατολική, εξωτερική πλευρά του τοίχου, ενώ η δυτική έχει χτιστεί με μικρότερους λίθους. Το μέγιστο σωζόμενο ύψος είναι 0,75 μ., το ύψος του θεμελίου περίπου 0,24 μ. και του δόμου 0,32 μ. Έχει θεμελιωθεί σε βάθος –1,74 μ. από τη σύγχρονη επιφάνεια. Σε απόσταση 1,60 μ. ανατολικά από τον τοίχο, με όμοια κατεύθυνση και σχεδόν δί-

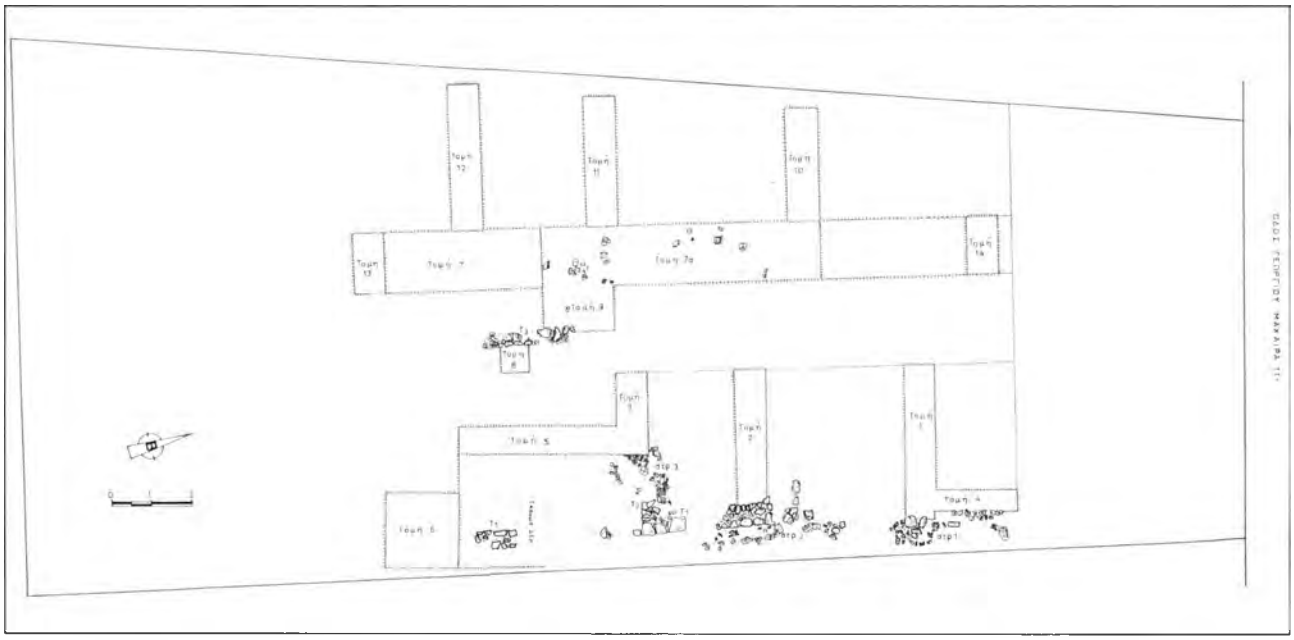

Σχέδ. 10. Κάτω Αχαΐα. Οδός Γ. Μαχαίρα 11. Κάτοψη της ανασκαφής.

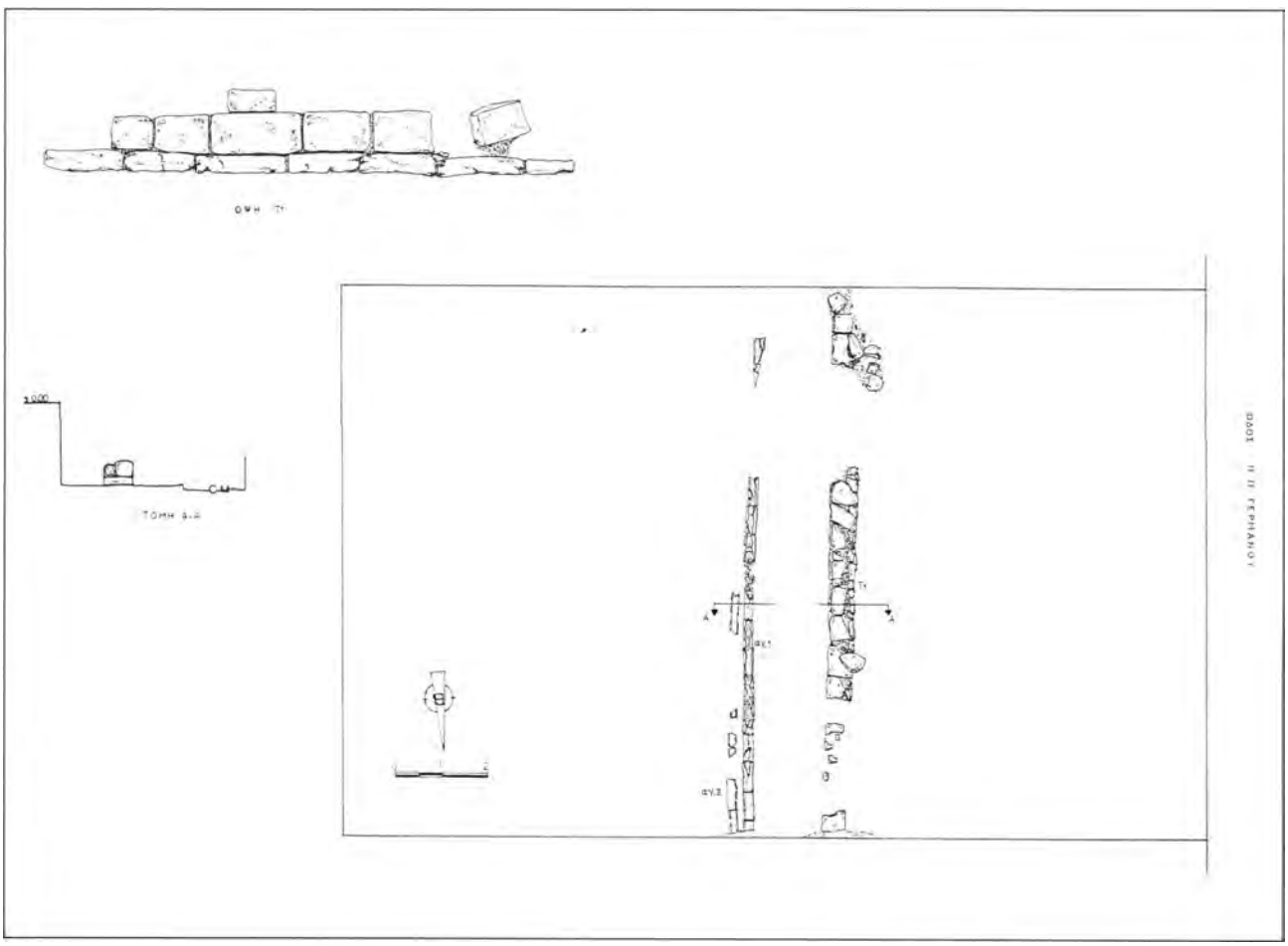

Σχέδ. 11. Κάτω Αχαΐα. Οδός Π.Π. Γερμανού 33. Κάτοψη και τομή της ανασκαφής, και όψη του Τχ1.

πλα ο ένας με τον άλλο, βρέθηκαν δύο πήλινοι αγωγοί, ένας κλειστός κυλινδρικός, διαμ. 0,24 μ. (Αγωγός 1) και ένας ανοικτός πειόσχημος, διαστ. 0,12×0,20 μ. (Αγωγός 2). Βρίσκονταν βαθύτερα από το θεμέλιο του τοίχου, ο Αγωγός 1 σε –1,85 μ. και ο Αγωγός 2 σε –1,80 μ. από τη σύγχρονη επιφάνεια. Ο Αγωγός 1, αν και τμηματικά σωζόμενος, διαπιστώθηκε, όπως και ο τοίχος, σε ολόκληρο το πλάτος του οικοπέδου, ο δε τρόπος συναρμολόγησής του δηλώνει ότι η ροή γινόταν από Ν προς Β. Ο Αγωγός 2 διαπιστώνεται σε μέγιστο μήκος 5,25 μ.

Οδός 28ης Οκτωβρίου και Αθ. Διάκου (οικόπεδο Β. Αφεντούλη)

Κατά την κατεδάφιση της σύγχρονης οικίας η οποία υπήρχε στο οικόπεδο, ήλθαν στο φως αποσπασματικά οικοδομικά λείψανα δύο αρχαίων κτιρίων ελληνιστικής εποχής, τα οποία ερευνήθηκαν συνοπτικά, διότι στο χώρο ανάβλυζε νερό (Σχέδ. 12). Στο ανατολικό τμήμα του οικοπέδου αποκαλύφθηκε το βορειοδυτικό τμήμα του κτιρίου, προσανατολισμού Β.-Ν. (Κτίριο 1) (Πίν. 132 δ). Ο δυτικός τοίχος του (Τχ5) έχει μέγιστο σωζόμενο μήκος 4,70 μ. και ο βόρειος (Τχ4) 0,50 μ. Ο Τχ5, ο οποίος σώζεται σε καλύτερη κατάσταση, έχει θεμέλιο από αργούς λίθους και ανωδομή από κανονικού σχήματος αδρά κατεργασμένους ψαμμόλιθους. Σωζόταν σε ύψος δύο δόμων και είχε πλάτος 0,50 μ. (Πίν. 132 ε). Στο βόρειο άκρο του, κοντά στην εσωτερική γωνία του κτιρίου, διατηρούσε ίχνη λευκού κονιάματος, ενώ στο νότιο, σ' επαφή με αυτόν, βρέθηκε μικρό τμήμα δαπέδου από κονίαμα και κεραμίδες (spicatum), του οποίου η σχέση με το κτίριο δεν είναι σαφής. Σε τομή νότια του Τχ4 και βαθύτερα από τη θεμελίωσή του βρέθηκε ένα μαγειρικό αγγείο. Στο δυτικό τμήμα του οικοπέδου αποκαλύφθηκε το νοτιοδυτικό τμήμα άλλου κτιρίου (Κτίριο 2), του οποίου οι τοίχοι (Τχ1, 2, 3), κατασκευασμένοι από αδρά δουλεμένους ψαμμόλιθους, θεμελιώνονται σε βάθος ανάλογο με αυτό του Κτιρίου 1 (Πίν. 132 στ). Στρώμα καταστροφής σε δύο επίπεδα βρέθηκε στο εσωτερικό του κτιρίου (Στρ. Κατ.1 και 5) και εξωτερικά νότια από αυτό (Στρ.Κατ.2, 4 και 3).

Οδός Ράχης 38 (οικόπεδο Βασ. Νιφόρα)

Το οικόπεδο βρίσκεται στη βόρεια πλευρά του υψώματος «Ράχη» και παρουσιάζει έντονη κλίση από Ν. προς Β. Είχε προηγηθεί διαμόρφωση, από την οποία είχαν δημιουργηθεί τρία επίπεδα (Πίν. 133 α). Η επιφανειακή επίχωση, όπου είχε διατηρηθεί, περιείχε άφθονη κεραμική (πινάκιο, λήκυθοι ηλειακού τύπου, μικκύλα αγγεία, θραύσματα ειδωλίων, ακροκέραμο). Στο ανώτερο επίπεδο, κατά μήκος της οδού Ράχης, βρέθηκε τμήμα δαπέδου από κροκάλες και λευκό κονίαμα, συν. πάχ. 0,15 μ. Επίσης μικρό τμήμα τοίχου από θραύσματα κεραμίδων.

Οδός Αγ. Ιωάννου 33 και Καραολή και Δημητρίου (οικόπεδο Χρ. Καμπέρου)

Στο νοτιοανατολικό τμήμα του οικοπέδου, σε βάθος περίπου –1,10 μ. από τη σύγχρονη επιφάνεια, αποκαλύφθηκε τμήμα δαπέδου από κονίαμα πάχ. 0,02-0,03 μ. και υπόστρωμα από αργούς λίθους και θραύσματα κεραμίδων και πολλά όστρακα κλασικής και πρώιμης ελληνιστικής εποχής (Σχέδ. 13). Διαπιστώθηκε σε μήκος 11,20 (Β.-Ν.) και 1,75 μ. (Α.-Δ.), αλλά συνέχιζε προς Α. και Ν. μέσα στο άσκαφτο. Επάνω σ' αυτό πατούσε αποσπασματικά σωζόμενη κατασκευή από οπτοπλίνθους (Κ1), σε μέγιστο ύψος 0,20 μ. και τρεις επάλληλες σειρές (Πίν. 133 β). Οι οπτόπλινθοι της κατώτερης σειράς είναι τετράγωνες, πλευράς 0,40 μ., ενώ των ανωτέρων παραλληλεπίπεδες, διαστ. 0,40×0,20 μ. Το πάχος τους φθάνει τα 0,06 μ. Αν και σώζεται αποσπασματικά, η κατασκευή διαπιστώθηκε σε μήκος τουλάχιστον 8,65 μ., ενώ φαινόταν ότι συνεχίζει προς Β. μέσα στο άσκαφτο. Επάνω από αυτήν υπήρχε πυκνό στρώμα καταστροφής με μεγάλα θραύσματα κεραμίδων και κεραμική της ύστερης ελληνιστικής εποχής.

Οδός Παυσανίου 18 (οικόπεδο Κ. Δρακούλη)

Λόγω επικινδυνότητας της προς Α. όμορης οικοδομής, έγιναν τρεις υποθεμελιώσεις στους λάκκους, των οποίων εντοπίστηκαν και ερευνήθηκαν συνοπτικά αρχαία οικοδομικά κατάλοιπα ελληνιστικής εποχής (Σχέδ. 14). Ένας κτιστός αγωγός με κροκάλες και κονίαμα, πλ. 0,50 μ., κατεύθυνσης ΒΑ.-ΝΔ., αποκαλύφθηκε και στις τρεις υποθεμελιώσεις. Στη νότια υποθεμελίωση (Υποθ.2) βρέθηκε το νότιο άκρο του, το οποίο εφαπτόταν στη βόρεια πλευρά τοίχου, κατεύθυνσης Α.-Δ. (Πίν. 133 γ). Η κλίση του (ΝΔ.-ΒΑ.) δηλώνει ότι στο σημείο αυτό βρισκόταν η εκκίνησή του. Ο τοίχος (Τχ1) ήταν χτισμένος με αργούς λίθους και θραύσματα κεραμίδων. Στη νότια παρειά του λάκκου της Υποθ.2 εντοπίστηκε αποθέτης που εκτεινόταν στη νοτιοανατολική γωνία του οικοπέδου και περιείχε κλασική κεραμική. Βορειότερα στο λάκκο της Υποθ.3 λείψανα κτιρίου τεκμηριώνουν την παρουσία μιας φάσης κατοίκησης, που διαδέχεται αυτή του αγωγού και του Τχ1 (Πίν. 133 δ). Η φάση που προηγήθηκε του αγωγού διαπιστώθηκε από τμήμα στρώματος κεραμικής, το οποίο αποκαλύφθηκε κάτω από το βορειότερο ορατό τμήμα του, στο λάκκο της Υποθ.4. Στη νότια πλευρά του οικοπέδου, στην παρειά λάκκου υποθε-

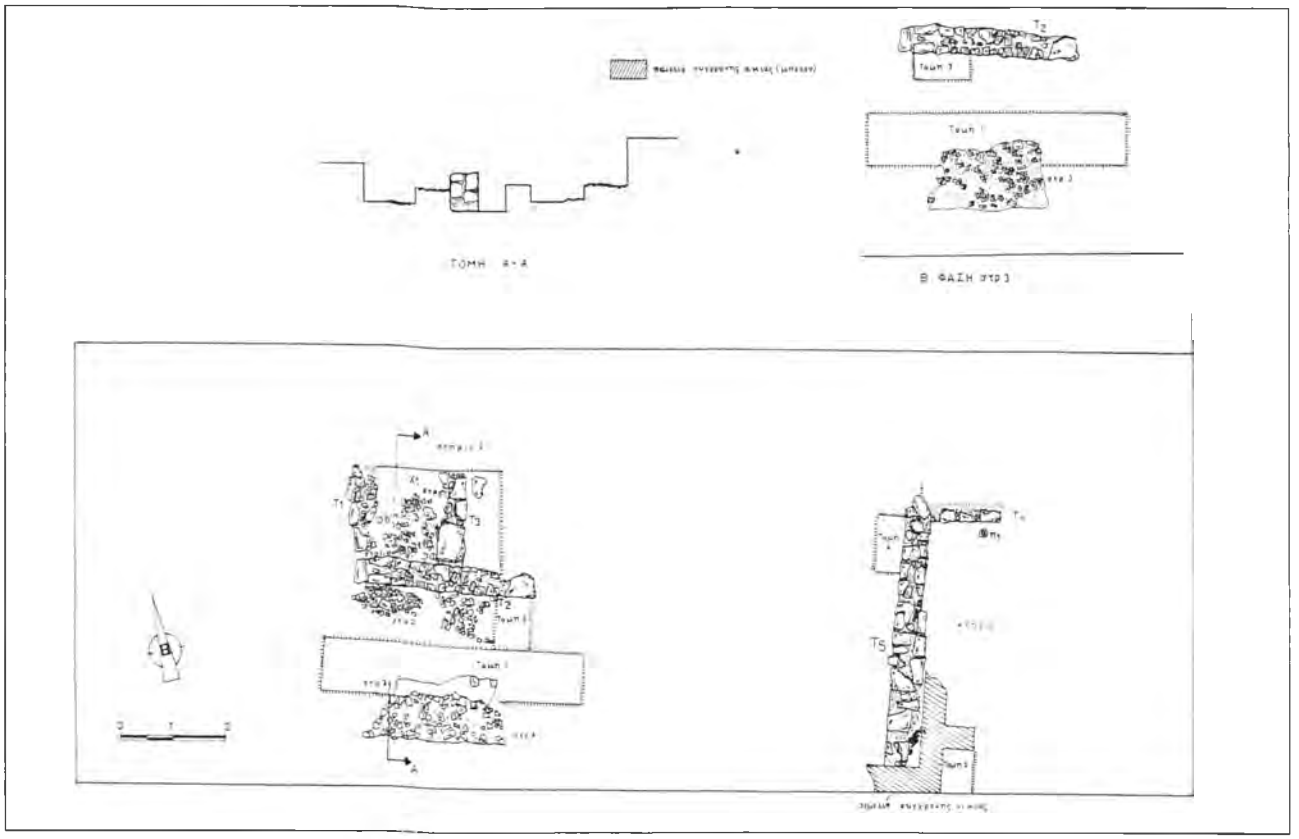

Σχέδ. 12. Κάτω Αχαΐα. Οδός 28ης Οκτωβρίου και Αθ. Διάκου. Κάτοψη και τομή της ανασκαφής.

Σχέδ. 13. Κάτω Αχαΐα. Οδός Αγίου Ιωάννου 33 και Καραολή και Δημητρίου. Κάτοψη και τομή της ανασκαφής.

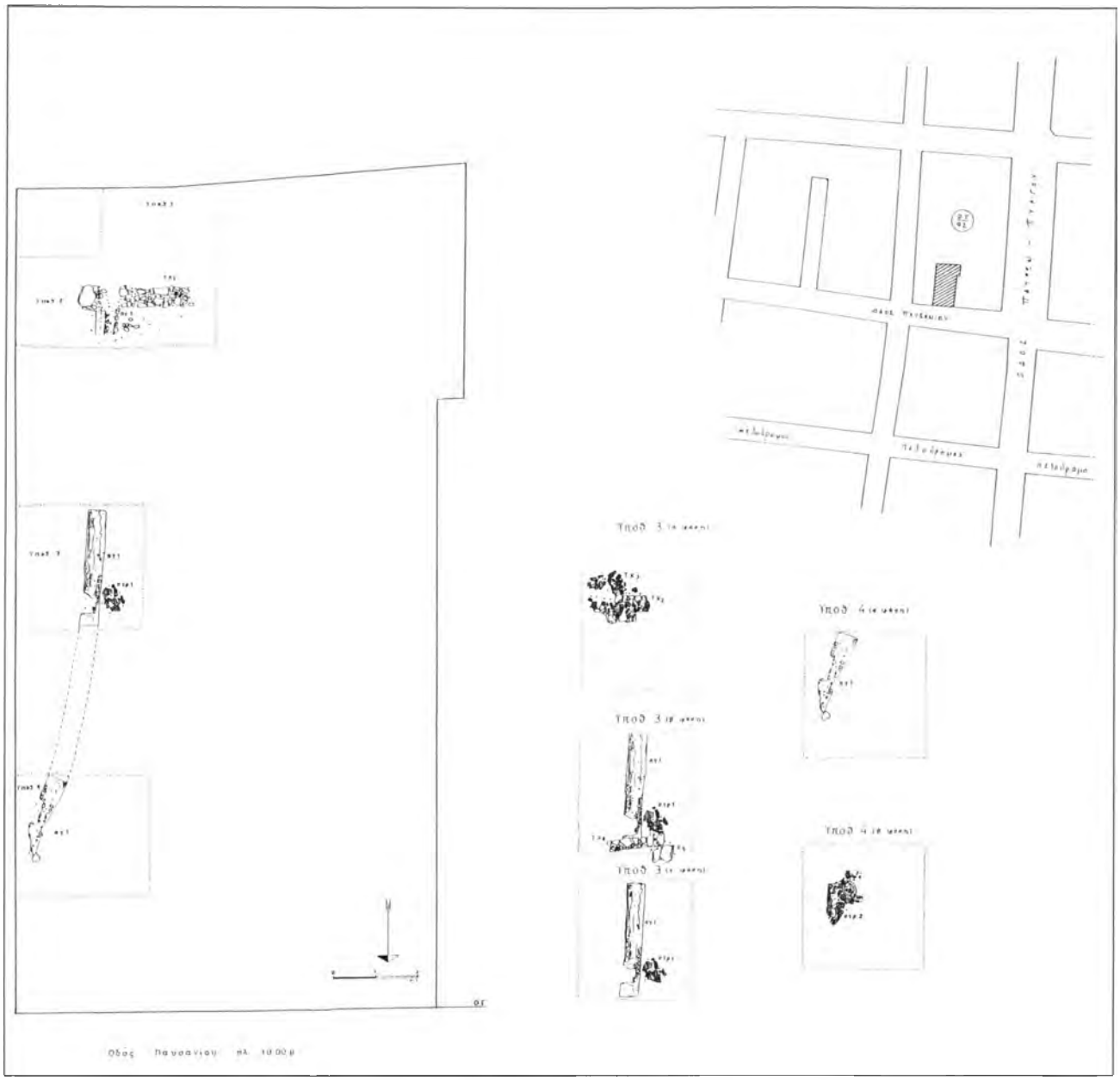

Σχέδ. 14. Κάτω Αχαΐα. Οδός Παυσανίου 18. Κάτοψη της ανασκαφής.

μελίωσης που ανοίχθηκε εκεί (Υποθ.1), αποκαλύφθηκε τμήμα βαθμιδωτής κατασκευής, η οποία από τα δυτικά οριζόταν από πρόχειρης κατασκευής τοίχο με μικρούς αργούς λίθους και κεραμίδες (Πίν. 133 ε). Διακρίνονταν οι τρεις ανώτερες βαθμίδες από οπτοπλίνθους, οι οποίες κατέληγαν σε μια κατώτερη από πλακαρό λίθο ψαμμίτη. Τη φάση εγκατάλειψής της σφράγιζε στρώμα καταστροφής στέγης, ενώ πατούσε σε αποθέτη κεραμικής της κλασικής εποχής. Στην ίδια παρειά, δυτικότερα από την κατασκευή και σε ανάλογο με αυτή βάθος, εντοπίστηκε λάκκος αποθέτη ελληνιστικής κεραμικής (Πίν. 133 στ).

Οδός Αράξου 18 (οικόπεδο Σπ. Γκοτσόπουλου)

Στο βόρειο τμήμα του οικοπέδου, σε μικρή απόσταση από τη βόρεια πλευρά του σκάμματος για τη θεμελίωση της νέας οικοδομής, αποκαλύφθηκαν δύο τμήματα τοίχου ελληνιστικής εποχής, κατεύθυνσης Α.-Δ., συνολ. μήκ. 7,80 και μέσου πλ. 0,55-0,60 μ. Ήταν χτισμένος από επάλληλες στρώσεις πλακαρών λίθων και θραυσμάτων κεραμίδων και είχε μέγιστο σωζόμενο ύψος 0,40 μ. (Σχέδ. 15· Πίν. 134 α). Είχε υποστεί σύγχρονη επέμβαση (αγωγός), κατά την οποία καταστράφηκε τμήμα του μήκ. περίπου 1,50 μ.

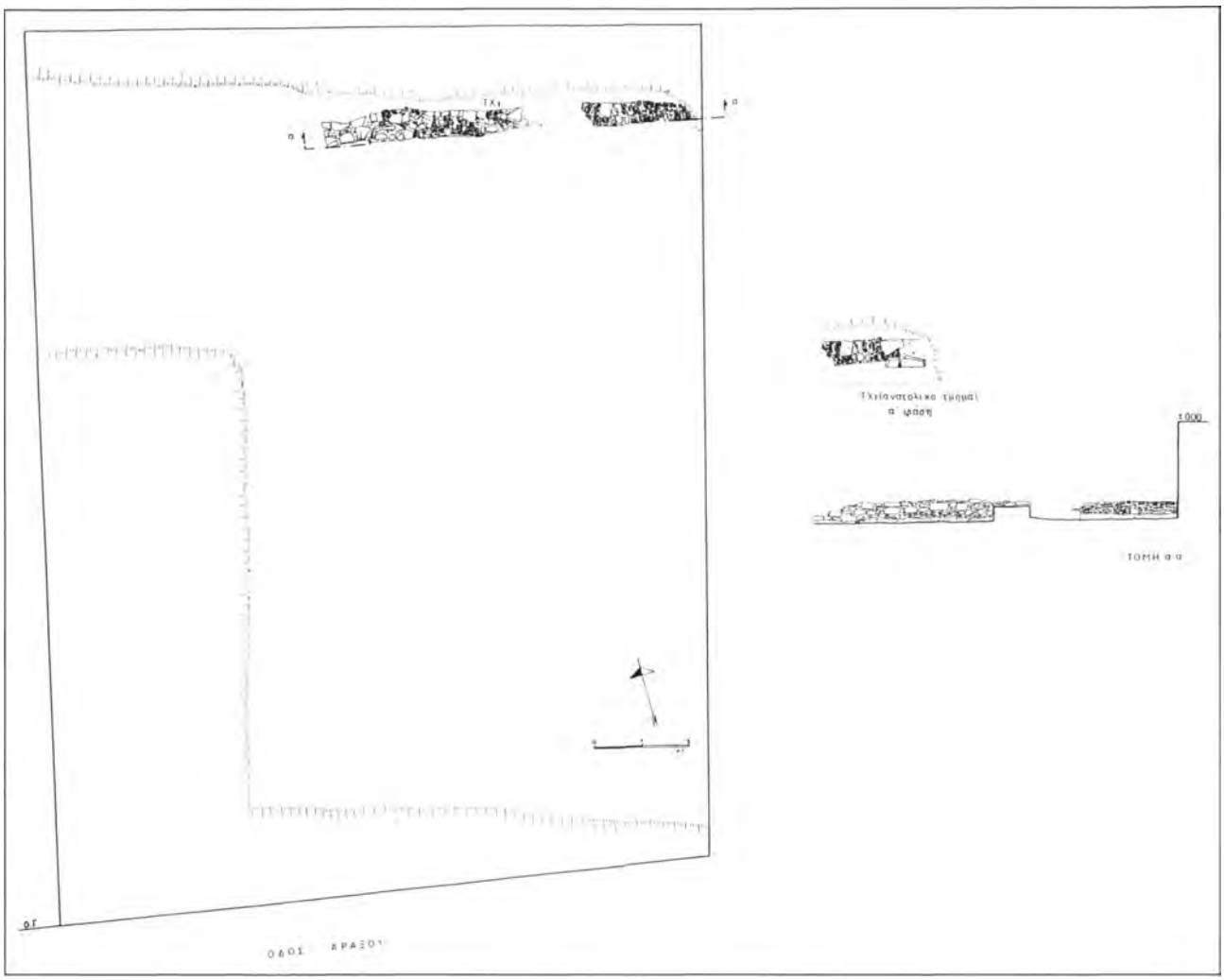

Σχέδ. 15. Κάτω Αχαΐα. Οδός Αράξου 18. Κάτοψη της ανασκαφής.

Ανώνυμη δημοτική οδός (οικόπεδο 3ου Δημοτικού Σχολείου) (Σχέδ. 16)

Το οικόπεδο του 3ου Δημοτικού Σχολείου βρίσκεται σε αδόμητη μέχρι σήμερα περιοχή, στην οποία για πρώτη φορά εντοπίστηκαν αρχαιότητες. Οι εργασίες κατασκευής του σχολείου έφεραν στο φως αποσπασματικά οικοδομικά κατάλοιπα ελληνιστικής εποχής, τα οποία ερευνήθηκαν κάτω από αντίξοες συνθήκες, διότι ο χώρος κατακλύζεται από το νερό που αναβλύζει σε μικρό βάθος και οι εργασίες έγιναν κατά τη διάρκεια του χειμώνα. Στο βορειοδυτικό τμήμα του οικοπέδου αποκαλύφθηκαν δύο τμήματα τοίχου, κατεύθυνσης Β.-Ν. (Πίν. 134 β). Το βόρειο (Τχ5α) σώζεται σε μεγαλύτερο μήκος (14,20 μ.), έχει μέσο πλάτος 0,50 μ. και κοντά στο βόρειο άκρο του συμπλέκεται και γωνιάζει με άλλον, κατεύθυνσης Α.-Δ. (Τχ6), σωζ. μήκ. 0,90 μ. Το νότιο (Τχ5β) απέχει από το προηγούμενο περίπου 3 μ. και στην ανατολική πλευρά του φέρει δύο αντηρίδες σε μικρή απόσταση μεταξύ τους (0,50 μ.). Το σωζόμενο μήκος του φθάνει τα 3,20 μ. και το πλάτος του είναι το ίδιο περίπου με αυτό του βόρειου τμήματος. Ίσως πρόκειται για τμήματα του ίδιου μεγάλου τοίχου, αφού θεμελιώνονται σε ανάλογο βάθος (περ. 0,70 μ. από τη σύγχρονη επιφάνεια) και η κατασκευή τους είναι περίπου όμοια (αργοί λίθοι μέτριου μεγέθους και μεγαλύτεροι αδρά δουλεμένοι), κυρίως κατά τη δυτική πλευρά. Μεταξύ των δύο τμημάτων υπάρχει λίγο διάσπαρτο οικοδομικό υλικό, που ίσως προέρχεται από το κατεστραμμένο τμήμα. Στην προέκταση του Τχ6 προς Α., σε απόσταση 3,55 μ. και στο ίδιο περίπου βάθος, μια σειρά μεγάλων λίθων (Τχ7). Ο Τχ5 είχε θεμελιωθεί σε επίχωση, η οποία περιείχε κεραμική κλασικής εποχής. Στο νότιο τμήμα του οικοπέδου ήλθαν στο φως αποσπασματικά οικοδομικά λείψανα και εκτεταμένο στρώμα καταστροφής, πάχ. περίπου 0,25 μ., το οποίο περιείχε λίθους, θραύσματα κεραμίδων, πίθων

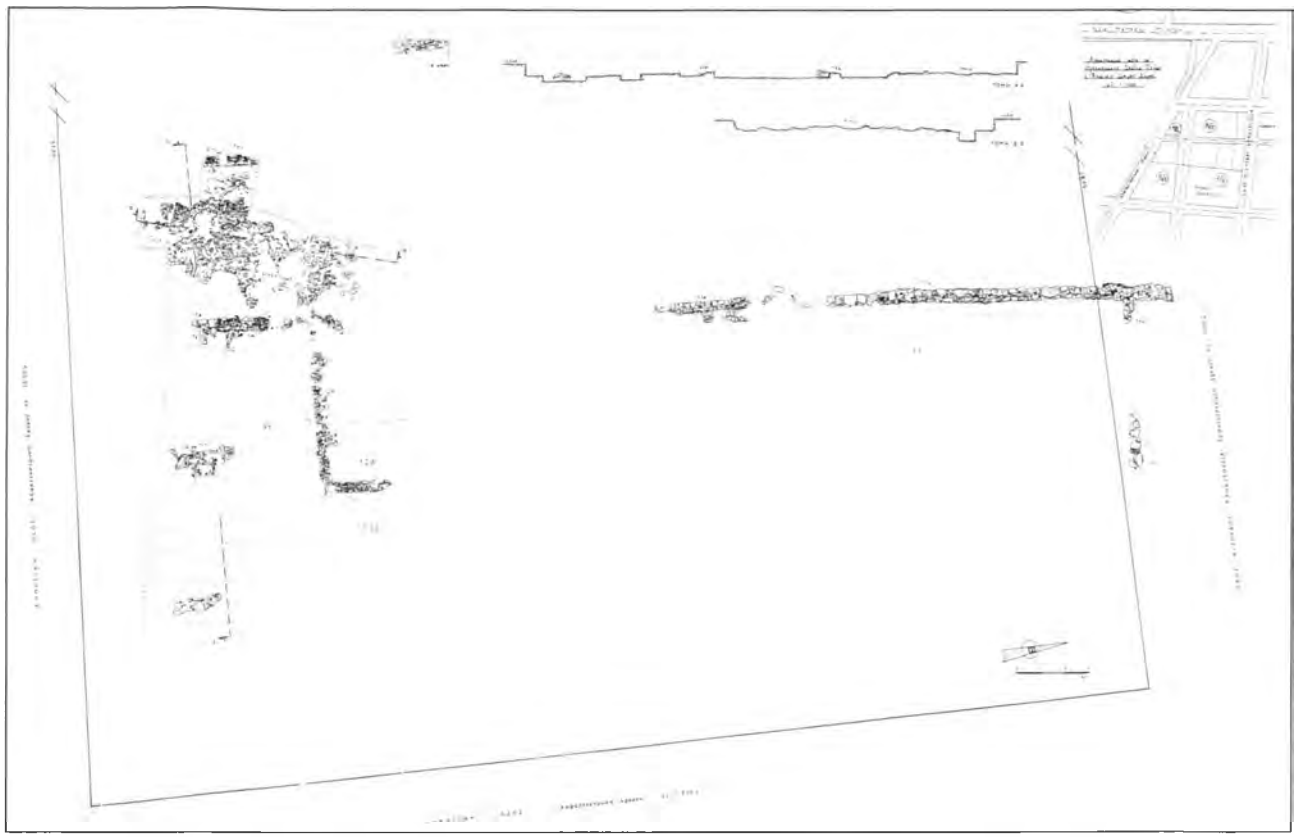

Σχέδ. 16. Κάτω Αχαΐα. Ανώνυμη δημοτική οδός. Οικόπεδο 3ου Δημοτικού Σχολείου. Κάτοψη και τομές της ανασκαφής.

και κεραμική (Πίν. 134 γ). Κοντά στη δυτική παρειά του σκάμματος τμήμα τοίχου από αργούς λίθους και θραύσματα κεραμίδων (Τχ11) φαίνεται ότι ορίζει από τα δυτικά το στρώμα, ενώ ανάλογης κατασκευής τοίχος (Τχ10), σε απόσταση 6 μ. από αυτόν, το ορίζει από τα ανατολικά. Το νότιο άκρο του Τχ10 εφάπτεται στην εξωτερική γωνία δύο πολύ αποσπασματικά σωζόμενων τοίχων, καλής κατασκευής, από μεγάλου μεγέθους ψαμμόλιθους (Τχ8 και 9). Και οι δύο έχουν θεμελιωθεί στο ίδιο περίπου βάθος, σε στρώμα στείρας αργίλου, όπως και οι Τχ10 και 11. Βορειοανατολικά από τον Τχ10 εντοπίστηκε το νοτιοανατολικό τμήμα κτιρίου, του οποίου οι δύο τοίχοι (Τχ2 και 4) αποτελούνται από μια σειρά αργών λίθων, θεμελιωμένων στο στρώμα της στείρας αργίλου, έχουν πλάτος 0,40 μ. και σωζόμενο μήκος 5,20 και 2,60 μ. αντίστοιχα. Νότια από τον Τχ2 βρέθηκε τμήμα στρώματος καταστροφής (Στρ.1) με οικοδομικό υλικό και μεγάλα θραύσματα κεραμίδων. Ανατολικά από αυτό μικρή συγκέντρωση λίθων, ίσως υπόλειμμα τοίχου.

ΑΔΑΜΑΝΤΙΑ ΒΑΣΙΛΟΓΑΜΒΡΟΥ

ΕΡΓΑΣΙΕΣ ΚΑΘΑΡΙΣΜΟΥ - ΑΝΑΔΕΙΞΗΣ - ΑΝΑΠΛΑΣΗΣ

ΤΔΠΕΑΕ

Ά ρ α ξ ο ς

Τείχος Δυμαίων

Κατά το 2001 συνεχίστηκαν οι εργασίες αποχωμάτωσης και καθαρισμού-αποψίλωσης στον αρχαιολογικό χώρο. Συγκεκριμένα, απομακρύνθηκαν επιχώσεις που είχαν συσσωρευτεί εξωτερικά της οχύρωσης, κατά μήκος της μακράς πλευράς της, οι οποίες κάλυπταν εν μέρει την εξωτερική παρειά του τείχους (Πίν. 134 δ - 135 α). Στη συνέχεια της αποχωμάτωσης διαμορφώθηκε περιμετρικός δρόμος, πλ. 3,50 μ., για την ευχερέστερη πρόσβαση σε όλα τα σημεία της οχύρωσης (Πίν. 135 β). Παράλληλα με τις προαναφερθείσες εργασίες γίνονται επεμβάσεις στερέωσης και συμπληρώσεων στα σημεία της οχύρωσης όπου εμφανίζονται τα πιο εμφανή προβλήματα στατικότητας. Οι εργασίες περιλαμβάνουν αρμολογήματα και συμπληρώσεις με αργούς λίθους στα σημεία όπου παρατηρούνται μικροκαταρρεύσεις. Αντίστοιχες μικρο-

συμπληρώσεις και στερεώσεις γίνονται και στα θεμέλια οικιών στο εσωτερικό της ακρόπολης.

Στη βορειοδυτική γωνία της οχύρωσης ήλθε στο φως μετά την αποχωμάτωση κτίριο των ΠΕ χρόνων (Πίν. 136 α). Για την πλήρη αποκάλυψη του κτιρίου (κτίριο 9) διενεργήθηκε στη συνέχεια μικρής έκτασης ανασκαφική έρευνα. Από την έρευνα προέκυψε ότι πρόκειται για ορθογώνιο οικοδόμημα σωζ. διαστ. 10,7×5,50 μ., το νοτιοανατολικό τμήμα του οποίου βρίσκεται κάτω από το μεταγενέστερο μυκηναϊκό τείχος, που στο σημείο αυτό χτίστηκε ακριβώς πάνω στα θεμέλια του κτιρίου 9, καλύπτοντάς το εν μέρει (Πίν. 136 β). Από την κεραμική που βρέθηκε, το κτίριο μπορεί να χρονολογηθεί στην ΠΕ Ι περίοδο.

Δοκιμαστικές τομές διενεργήθηκαν και στην περιοχή της κύριας πύλης, τόσο εντός όσο και εκτός της οχύρωσης. Σκοπός των τομών αυτών ήταν η διευκρίνιση της στρωματογραφικής ακολουθίας στο συγκεκριμένο χώρο. Αποκαλύφθηκαν επάλληλα χαλικόστρωτα δάπεδα εσωτερικά της πύλης, που σηματοδοτούν το επίπεδο του αρχαίου δρόμου πρόσβασης στο εσωτερικό της ακρόπολης. Μετά την ολοκλήρωση των δοκιμαστικών τομών στα ΝΑ. της οχύρωσης (εξωτερικά της κύριας πύλης) διαμορφώθηκε μονοπάτι για τη διευκόλυνση της πρόσβασης προς την πλευρά αυτή της οχύρωσης.

Τέλος, ξεκίνησε ο καθαρισμός της εκτός του τείχους έκτασης από τη χαμηλή βλάστηση και τις διάσπαρτες χαλαρές πέτρες και ολοκληρώθηκαν οι εργασίες τοποθέτησης των δικτύων υδροδότησης και ηλεκτροδότησης του αρχαιολογικού χώρου. Παράλληλα με αυτά, κατασκευάστηκε κρασπεδότοιχος για την οριοθέτηση και συγκράτηση της οδού ανόδου προς την ακρόπολη. Στη συνέχεια, η οδός πρόσβασης προς το χώρο διαστρώθηκε με οπλισμένο σκυρόδεμα.

Από τον Ιούλιο του 2001 οι εργασίες στο Τείχος Δυμαίων εκτελούνται στο πλαίσιο του Επιχειρησιακού Προγράμματος «Πολιτισμός» του ΥΠΠΟ, με χρηματοδότηση του Γ΄ ΚΠΣ.

ΛΑΖΑΡΟΣ ΚΟΛΩΝΑΣ

ΑΝΑΣΚΑΦΙΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ

ΕΠΑΡΧΙΑ ΠΑΤΡΩΝ

Λεόντιο (πρώην Γουρζούμισσα)

Κατά τη διάνοιξη τάφρου για τοποθέτηση αγωγού ύδρευσης στις νοτιοανατολικές υπώρειες του γηλόφου Άγιος Ανδρέας ήλθε στο φως κεραμοσκεπής τάφος, προσανατολισμού Α.-Δ. Η κάλυψή του αποτελούνταν από κομμάτια κεραμίδων, μήκ. 2 μ. περίπου και μέγ. πλ. 0,70 μ. Αφαιρώντας την κάλυψή του, επάνω σε μικρά κομμάτια υπήρχαν συσσωρευμένα οστά, πιθανώς χριστιανικών χρόνων.

Ο λόφος Άγιος Ανδρέας βρίσκεται βόρεια του γηλόφου Άγιος Κωνσταντίνος, μεταξύ των οποίων σχηματίζεται ένας πολύ μικρός αυχένας, τμήμα του οποίου καταλαμβάνει το σύγχρονο ναΰδριο. Ο λόφος του Αγίου Κωνσταντίνου είναι οχυρωμένος. Το τείχος ακολουθεί τις φυσικές εξάρσεις και στη βόρεια πλευρά αυτού κατέρχεται έως το σχηματιζόμενο μικρό αυχένα, όπου σώζεται το σημείο αυτό σε έξι δόμους και εδώ πιθανολογείται η πύλη.

Ο Ευθ. Μαστροκώστας στο λόφο του Αγίου Ανδρέα, και κατ' επέκταση σε εκείνον του Αγίου Κωνσταντίνου, τοποθετεί το αρχαίο Λεόντιο[33], ενώ ο Ernest Meyer[34] ταυτίζει τα σωζόμενα ερείπια του λόφου Καστρίτσι, που βρίσκεται 3 χλμ. βόρεια του μοναστηριού της Κάτω Βλασίας, με την αρχαία πόλη και θεωρεί ότι το Λεόντιο δεν υφίσταται κατά την κλασική εποχή. Ο ιστορικός Πολύβιος[35] συγκαταλέγει το Λεόντιο στις δώδεκα αχαϊκές πόλεις που εξακολουθούσαν να υπάρχουν επί της εποχής του. Πιθανότατα κατά την κλασική εποχή να ήταν εξαρτημένη από τις Ρύπες και κερδίζει την αυτονομία της, όταν γνωρίζει μια νέα κτήση από τον Αντίγονο Γονατά[36].

ΓΕΩΡΓΙΑ ΑΛΕΞΟΠΟΥΛΟΥ

ΔΥΤΙΚΗ ΑΧΑΪΑ

Κάτω Αλισσός

Οικόπεδο Α. Ψήνια

Το οικόπεδο βρίσκεται στο νότιο άκρο του πλατώματος του Κάτω Αλισσού. Κατά την εκσκαφή των θεμελίων της νέας οικίας ήλθε στο φως τμήμα νεκροταφείου της πρώιμης γεωμετρικής εποχής, όπου διαπιστώθηκε η παράλληλη χρήση της ταφής και της καύσης. Στο βορειοανατολικό τμήμα του οικοπέδου βρέθηκαν μία ταφή και τρία ταφικά αγγεία (Σχέδ. 17). Η ταφή (Τ5) ήταν ακτέριστη· είχε γίνει σε λάκκο, ανοιγμένο στο αργιλώδες φυσικό στρώμα της περιοχής, τον οποίο όμως γέμιζε σκληρή στρώση από χαλίκι, με συνέπεια την κακή διατήρηση του σκελετού. Ο νεκρός είχε τοποθετηθεί σε ύπτια στάση, με προσανατολισμό Α.-Δ. Σε μικρή απόσταση βό-

33. Ευθ. Μαστροκώστας, Τρεις Παλαιοχριστιανικαί Βασιλικαί εν Αχαΐα, *Πρακτικά Πρώτου Διεθνούς Συνεδρίου Πελοποννησιακών Σπουδών, Σπάρτη 7-14 Σεπεμβρίου 1975*, Αθήναι 1976-1978, σ. 374-376.

34. E. Meyer, *Peloponnesische Wanderungen*, Leipsig 1939, σ. 111-113.

35. Πολύβιος II 41, 12.

36. A.D. Rizakis, *Achaie* I, *Sources textuelles et histoire régionale*, *ΜΕΛΕΤΗΜΑΤΑ* 20, Athènes 1995, σ. 308.

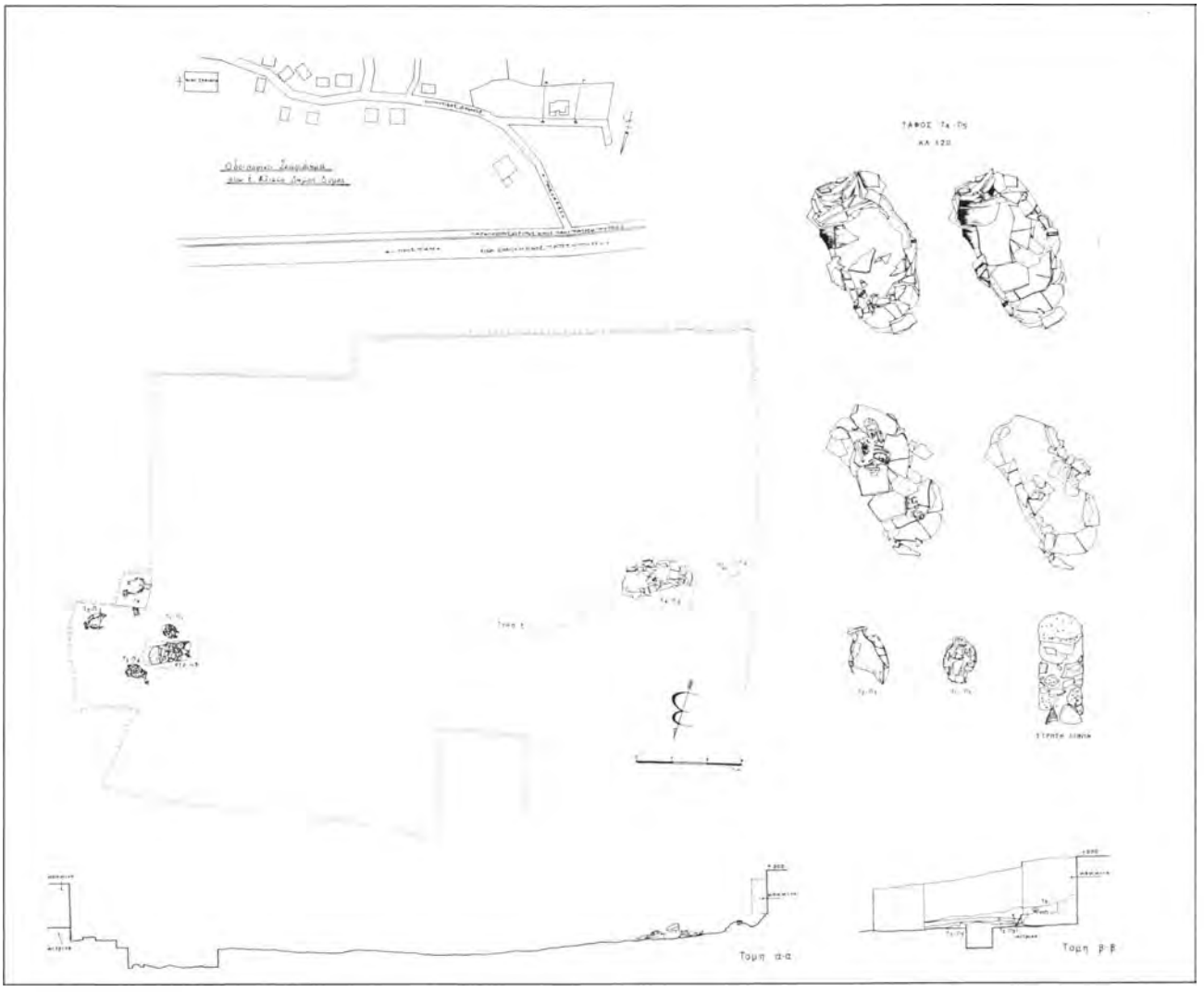

Σχέδ. 17. Κάτω Αλισσός. Οικόπεδο Α. Ψήνια. Κάτοψη και τομές της ανασκαφής.

ρεια από τον Τ5, αλλά σε μεγαλύτερο βάθος, βρέθηκαν μία υδρία με γεωμετρική διακόσμηση και δύο ακόσμητοι αμφορείς, τοποθετημένοι με την κοιλιά. Ο αμφορέας Π3 περιείχε τέφρα και είχε τοποθετηθεί με το στόμιο ανατολικά, το οποίο σφράγιζε θραύσμα πίθου. Ο αμφορέας Π4 περιείχε εγχυτρισμό, είχε τοποθετηθεί με το στόμιο στο δυτικά και σφραγιστεί με τον ίδιο τρόπο. Η υδρία Π1 έφερε γεωμετρική διακόσμηση και περιείχε λίγα δόντια παιδιού και ένα μικρό αγγείο. Είχε τοποθετηθεί με την κοιλιά και το στόμιο προς τα ανατολικά. Μεταξύ των ταφικών αγγείων Π1 και Π4 αποκαλύφθηκε επιμήκης κατασκευή από αργούς λίθους (κροκαλοπαγή λίθο, φλύσχη, κροκάλες), ποικίλου μεγέθους, διαστ. 1,20×0,50 μ. και κατεύθυνση Α.-Δ. (Πίν. 136 γ). Ο χαρακτήρας της δεν εξακριβώθηκε. Στο δυτικό μέρος του οικοπέδου αποκαλύφθηκε ταφή σε πίθο (Πίν. 136 δ). Η νεκρή είχε τοποθετηθεί σε πλάγια, ελαφρά συνεσταλμένη στάση, επάνω σε στρώση από μεγάλα θραύσματα πίθων, με το κεφάλι στην ανατολή και είχε καλυφθεί με μεγάλο πίθο, ο οποίος είχε κοπεί στη μέση κατά το ύψος του και έφερε ανάγλυφους δακτυλίους. Δεν βρέθηκαν κτερίσματα, εκτός από ένα χάλκινο σφηκωτήρα και μια σιδερένια περόνη στον αριστερό ώμο.

Οικόπεδο Ι. Σπαράκη - Αν. Στρουμπούτα

Το οικόπεδο είναι όμορο προς τα δυτικά του οικοπέδου ιδιοκτησίας Ψήνια. Στην ανατολική παρειά του σκάμματος για τη θεμελίωση της νέας οικοδομής βρέθηκε ταφή σε λάκκο, με προσανατολισμό όμοιο με αυτή του Τ5 του οικοπέδου Ψήνια (Α.-Δ.), αλλά σε πλάγια στάση, με το κεφάλι να κλίνει έντονα προς το δεξιό ώμο. Σωζόταν το ανώτερο τμήμα του σκελετού (το υπόλοιπο καταστράφηκε κατά την εκσκαφή). Την ταφή κάλυπτε

ήμισυ πίθου, τοποθετημένου με το στόμιο ανατολικά, επάνω από το κρανίο. Δεν υπήρχαν κτερίσματα (Πίν. 136 ε). Κάτω από το δεξί βραχιόνιο βρέθηκε μάζα σιδήρου και στο λαιμό σιδερένιο καρφί. Ο λάκκος είχε ανοιχτεί μέσα στο στείρο αργιλώδες στρώμα, όπως και αυτός του Τ5 του οικοπέδου Ψήνια. Είναι σαφές ότι πρόκειται για το ίδιο νεκροταφείο, γεωμετρικής εποχής.

Καμενίτσα

Οικόπεδο Καρανικολού

Κατά τη διάνοιξη τάφρου στο οικόπεδο ήλθε στο φως ταφικός πίθος γεωμετρικής εποχής, τοποθετημένος με την κοιλιά και προσανατολισμό Α.-Δ. (Πίν. 136 στ). Έλειπε μεγάλο μέρος του αγγείου. Δεν περιείχε κτερίσματα και ο σκελετός βρέθηκε συγκεντρωμένος στο κατώτερο τμήμα του.

Πετροχώρι

Θέση Προφήτης Ηλίας, οικόπεδο Γ. Γιαχαλή

Το οικόπεδο βρίσκεται στους πρόποδες του λόφου του Προφήτη Ηλία[37], στη νοτιοδυτική πλευρά του. Στα πρανή του υπάρχει διάσπαρτη άφθονη κεραμική και οικοδομικό υλικό. Στο ανατολικό τμήμα του οικοπέδου αποκαλύφθηκε εκτεταμένη πυκνή στρώση λίθων, μικρού και μετρίου μεγέθους, με προσανατολισμό ΝΔ.-ΒΑ. Εδράζεται επάνω σε κιτρινωπό αργιλώδες στείρο στρώμα και παρουσιάζει σχετικά ομαλή επιφάνεια, πιθανώς δρόμου. Διαπιστώθηκε σε πλάτος περίπου 2 μ. και σε μήκος 14,50 μ. (Σχέδ. 18· Πίν. 137 α). Βρισκόταν σε βάθος περίπου –0,60 μ. από τη σύγχρονη επιφάνεια και ακολουθούσε τη φυσική κλίση του εδάφους. Περιείχε λίγη κεραμική, ύστερης γεωμετρικής εποχής. Παράλληλα με τη δυτική πλευρά του δρόμου αποκαλύφθηκε τοίχος, ο οποίος φαίνεται να τον ορίζει σε μήκος 12 μ. (Τχ1) (Πίν. 137 β). Τμήμα της δυτικής πλευράς του Τχ1 σωζόταν σε καλύτερη κατάσταση, ενώ υλικό της ανωδομής του είχε καταρρεύσει στην επιφάνεια του δρόμου. Εδράζεται στο ίδιο κιτρινωπό αργιλώδες στείρο στρώμα, όπου και δρόμος, και σε ανάλογο βάθος, ακολουθώντας τη φυσική κλίση του εδάφους. Σε δοκιμαστικές τομές (Τομή 2, 1, 10, 3 και 4) ανατολικά και δυτικά του δρόμου εντοπίστηκε το ψαμμιτικό μητρικό πέτρωμα.

Ριόλος

Θέση Παραδείσι, οικόπεδο Γ. Ψυχομάνη

Το κεντρικό τμήμα του οικοπέδου καταλάμβανε εκτεταμένο στρώμα με οικοδομικό υλικό (αργοί λίθοι διαφόρων μεγεθών και θραύσματα κεραμίδων), σε επιμήκη διάταξη και σε βάθος από –0,22 μέχρι 0,67 μ. από τη σύγχρονη επιφάνεια. Στο νότιο τμήμα του, περίπου παράλληλα με αυτό, βρέθηκε τμήμα τοίχου, κατεύθυνσης ΒΔ.-ΝΑ., μήκ. 4,83 και πλ. 0,80-1 μ. (Τχ1) (Σχέδ. 19· Πίν. 137 γ). Είναι χτισμένος με μεγάλους πλακαρούς ψαμμόλιθους και μικρότερου μεγέθους αργούς λίθους. Το βάθος θεμελίωσης κυμαινόταν από –0,47 μέχρι 0,63 μ. από τη σύγχρονη επιφάνεια. Στη νοτιοανατολική παρειά του σκάμματος αποκαλύφθηκε εν μέρει τμήμα άλλου τοίχου (Τχ2), κατεύθυνσης περίπου Α.-Δ., ο οποίος διαπιστώθηκε σε μήκος 2 μ. Είχε θεμελιωθεί ψηλότερα από τον Τχ1 (βάθος –0,30 μ.) και φαίνεται ότι δεν είχε σχέση με αυτόν.

Σουδενέικα

Οικόπεδο Γρ. Αργυρόπουλου - Σ. Καούρη

Το οικόπεδο βρίσκεται στον οικισμό των Σουδενέικων, επί της δυτικής πλευράς της επαρχιακής οδού προς Άρλα. Στο δυτικό τμήμα του οικοπέδου εντοπίστηκαν και ερευνήθηκαν ταφικός πίθος της γεωμετρικής εποχής και ταφή σε λάκκο. Ο πίθος ήταν τοποθετημένος με την κοιλιά σε βάθος –2 μ. από τη σύγχρονη επιφάνεια, με προσανατολισμό Α.-Δ. και το στόμιο στην ανατολή. Βρέθηκε σπασμένος σε πολλά τεμάχια και γεμάτος επίχωση (Σχέδ. 20· Πίν. 137 δ-ε). Το ύψος του έφθανε το 1,60 μ. και η διάμετρος 1,05 μ. Περιείχε υπόλειμμα οστού και μια χάλκινη περόνη κοντά στο στόμιο και χάλκινο δακτυλίδι περίπου στο μέσο του ύψους του. Σε απόσταση περίπου 7,80 μ. νοτιοανατολικά από τον πίθο, σε ψηλότερο επίπεδο από αυτόν (–0,90/1,07 μ. από τη σύγχρονη επιφάνεια), βρέθηκε η ακτέριστη ταφή σε απλό λάκκο. Ο νεκρός είχε τοποθετηθεί σε ύπτια στάση, με προσανατολισμό Α.-Δ. Μεταξύ του πίθου και της ταφής βρέθηκε συγκέντρωση λίθων σε μέγιστο βάθος –1,41 μ. από τη σύγχρονη επιφάνεια.

Καλαμάκι Ελαιοχωρίου-Λουσικών

Μετά από δύο διαδοχικές απόπειρες λαθρανασκαφής στον αρχαιολογικό χώρο του πρωτοελλαδικού και υστεροελλαδικού νεκροταφείου θαλαμοειδών τάφων στη θέση Καλαμάκι ερευνήθηκαν δύο συλημένοι πρωτοελλαδικοί τάφοι (ΠΕ Τ.91 και 92) και δύο υστεροελλαδικοί (ΥΕ Τ89 και 90).

ΑΔΑΜΑΝΤΙΑ ΒΑΣΙΛΟΓΑΜΒΡΟΥ

37. A. Rizakis, *Paysage d'Achaïe* I, Athènes 1992, *65, σ. 211, εικ. 20.

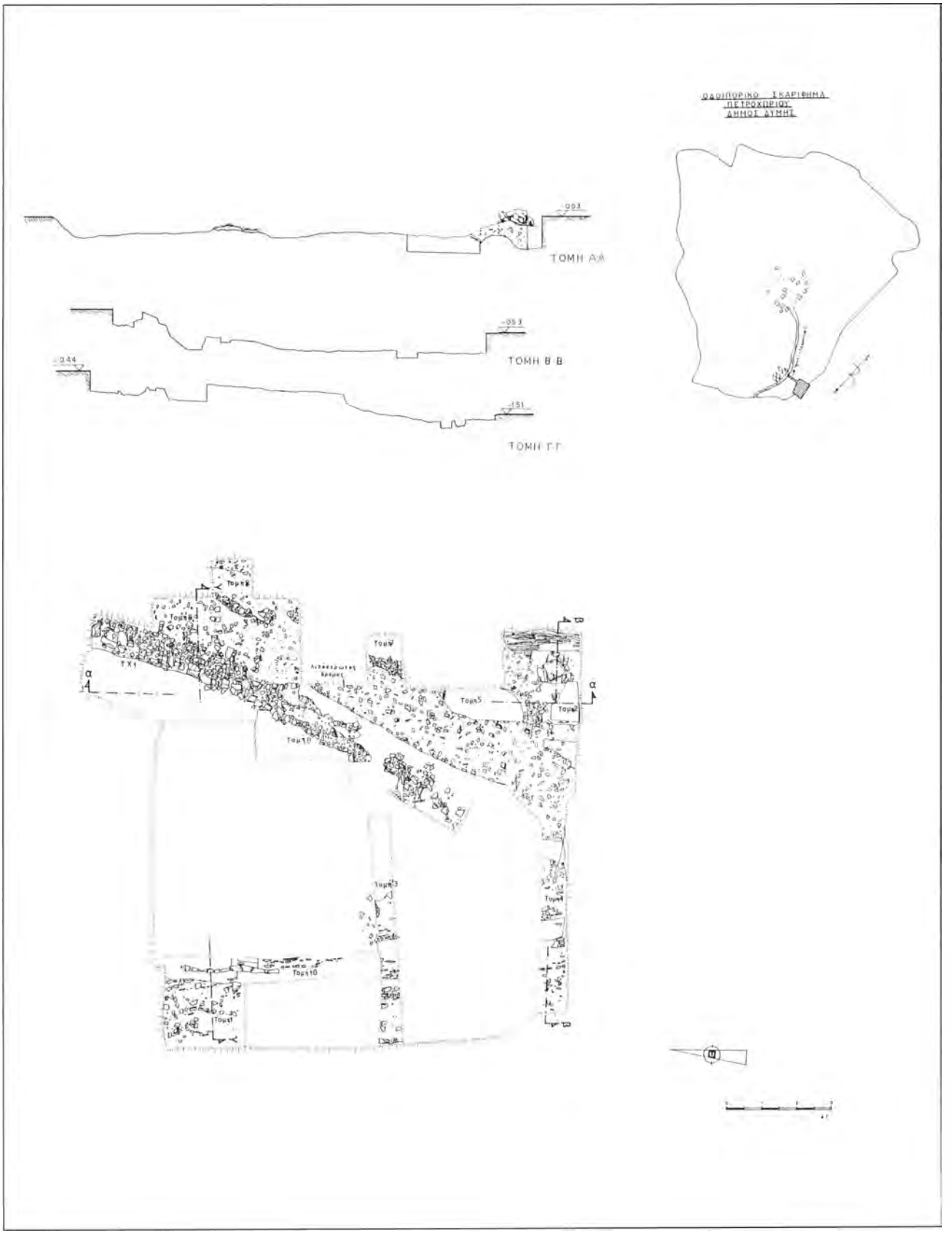

Σχέδ. 18. Πετροχώρι. Θέση Προφήτης Ηλίας. Οικόπεδο Γ. Γιαχαλή. Κάτοψη και τομές της ανασκαφής.

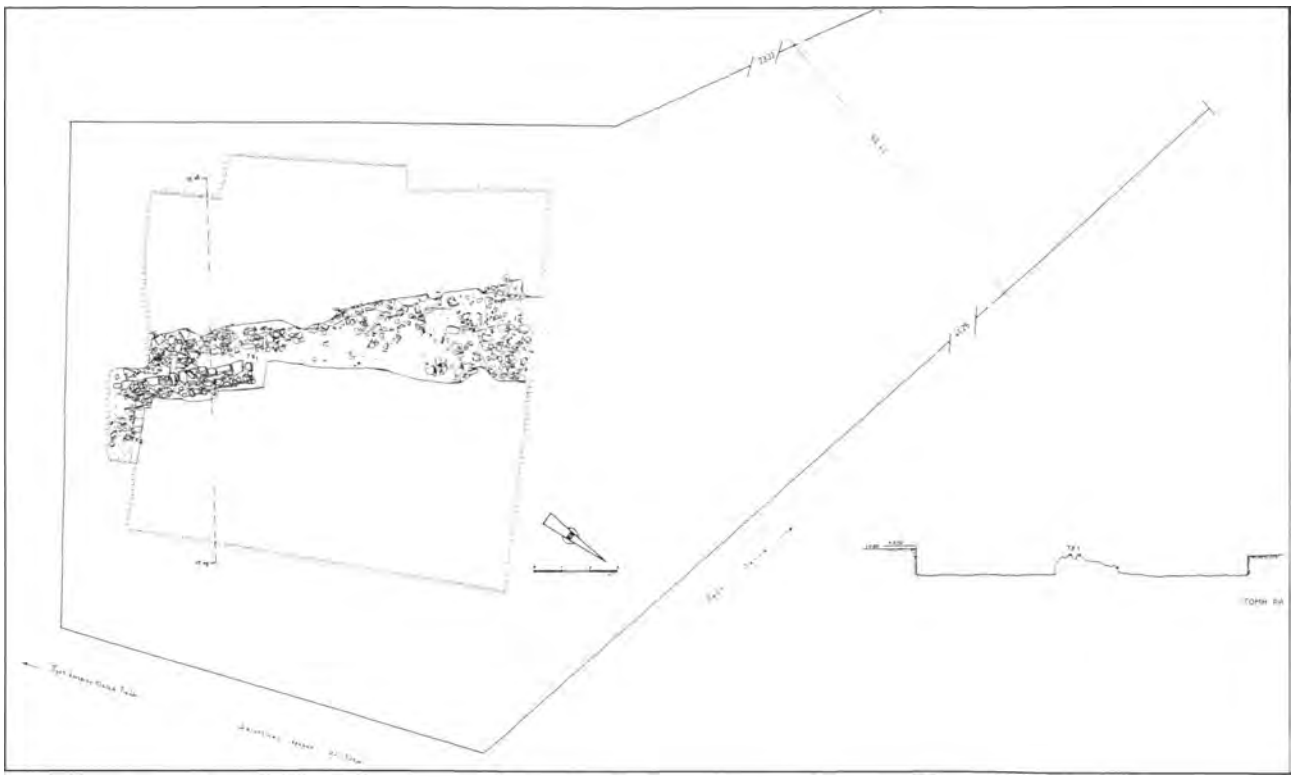

Σχέδ. 19. Ριόλος. Θέση Παραδείσι. Οικόπεδο Γ. Ψυχομάνη. Κάτοψη και τομή της ανασκαφής.

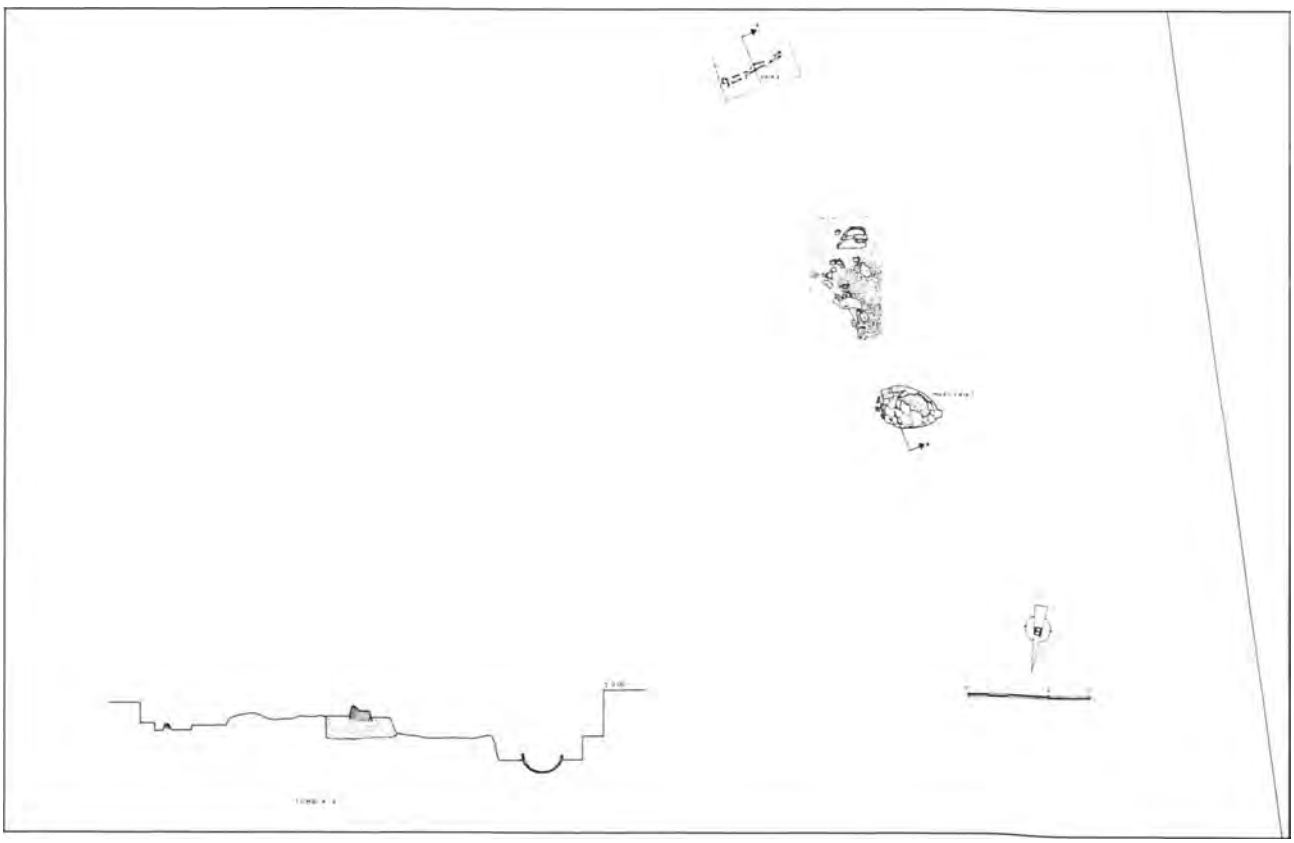

Σχέδ. 20. Σουδενέικα. Οικόπεδο Γρ. Αργυρόπουλου - Σ. Καούρη. Κάτοψη και τομή της ανασκαφής.

Αίγιο

Οδός Σωτηρίου Λόντου 19 (Σχέδ. 21)

Κατά την ανασκαφή του οικοπέδου Γ. Μαλεβίτη στην οδό Σωτηρίου Λόντου 19 αποκαλύφθηκε τμήμα εργαστηρίου κεραμικής της ελληνιστικής εποχής με τουλάχιστον δύο φάσεις χρήσης, όπως φανερώνουν οι τροποποιήσεις στους χώρους του, αλλά και η κεραμική που βρέθηκε (Πίν. 138 α).

Στο κέντρο περίπου του οικοπέδου και σε βάθος 1,65 μ. από την επιφάνεια της οδού Σωτηρίου Λόντου βρέθηκε κλίβανος σε αρκετά καλή κατάσταση διατήρησης. Η διάμετρος του κυκλικού κλιβάνου ήταν 2,22 μ. και το συνολικό μήκος του έφθανε τα 4 μ. Τα τοιχώματά του αποτελούνταν από ωμοπλίνθους, που εσωτερικά είχαν υαλοποιηθεί λόγω της θερμότητας. Δυτικά, βόρεια και νότια του κλιβάνου αποκαλύφθηκαν αποσπασματικά σωζόμενοι χώροι του εργαστηρίου με μάλλον αμελή τοιχοποιία από αργούς ή αδρά δουλεμένους λίθους, κεραμίδες και χώμα ανάμεσά τους.

Δεν σωζόταν το ανώτερο μέρος του, ενώ διατηρούνταν το ανατολικό τμήμα της πήλινης εσχάρας με 19 οπές (διάμετρος εσχάρας εσωτερικά 1,65 μ. και εξωτερικά 1,90 μ.). Το δάπεδο του θαλάμου όπτησης από πηλό εντοπίστηκε σε βάθος 2,85 μ. Στο κέντρο του θαλάμου αποκαλύφθηκε το κυλινδρικό στήριγμα της εσχάρας, ύψ. 1,20 μ. και διαμ. στο κάτω τμήμα του 0,23 και στο πάνω 0,58 μ., που εδράζεται σε κυκλική κοιλότητα διαμ. 0,50 μ. στο δάπεδο του κλιβάνου.

Το στόμιο πυροδότησης βρισκόταν στο ανατολικό τμήμα του κλιβάνου με μήκος που έφθανε το 1,90 μ., ενώ το ύψος του ήταν 1,35 και το πλάτος του 1,40 μ. Η οροφή του στομίου ήταν θολωτή και η είσοδός του είχε ύψος 1,15 και πλάτος 0,79 μ. στο κάτω μέρος της και 0,40 μ. στο επάνω. Το στόμιο πυροδότησης ήταν κατασκευασμένο από κεραμίδες και μικρές πήλινες πλάκες, ενώ σε αυτό οδηγούσε μικρή κλίμακα από τρεις βαθμίδες αμέσως προς Β. του κλιβάνου. Ανατολικά του κλιβάνου, σε απόσταση μόλις 0,40 μ. από την είσοδο του στομίου του, αποκαλύφθηκε κυκλικός λάκκος βάθ. 0,40 μ. και διαμ. 1,30 μ., στον οποίο βρέθηκε χώμα με έντονα ίχνη καύσης (στάχτη, κάρβουνα) και ελάχιστα όστρακα.

Στο νοτιοδυτικό άκρο του οικοπέδου ήλθε στο φως υπόγειος σπηλαιώδης θάλαμος, λαξευμένος στο φυσικό κροκαλοπαγές πέτρωμα, ενώ αμέσως προς Ν., στο όριο με όμορη ιδιοκτησία και σχεδόν επιφανειακά, αποκαλύφθηκε τοίχος της ύστερης ρωμαϊκής εποχής με προσανατολισμό Α.-Δ.[38] (Πίν. 138 β).

Το ανώτερο τμήμα της εισόδου, που έχει ακανόνιστο σχήμα, εντοπίστηκε σε βάθος περίπου 1,15 μ. από την επιφάνεια της οδού Σωτηρίου Λόντου· το ύψος της είναι 2,40 μ. και το μέγιστο πλάτος της 1,40 μ. Στο θάλαμο οδηγούσε κλίμακα οκτώ βαθμίδων, που αποτελούνταν από δουλεμένους ορθογώνιους λίθους, εκτός από την πέμπτη βαθμίδα από επάνω, που είναι λαξευμένη στο κροκαλοπαγές πέτρωμα. Η πρώτη βαθμίδα εντοπίστηκε σε βάθος 2,60 μ. και η τελευταία σε βάθος 3,75 μ.

Ο ακανόνιστος τετράπλευρος θάλαμος έχει εσωτερικές διαστάσεις 4,50×4,00 μ., μέγιστο ύψος 2,60-2,68 μ. και προσανατολισμό Α.-Δ. Το δάπεδό του αποτελείται από μεγάλες τετράγωνες πήλινες πλάκες διαστ. 0,60×0,60 μ. με επάλληλες κατακόρυφες και οριζόντιες αβαθείς διασταυρούμενες αυλακώσεις. Οι αρμοί των πλακών και οι πλευρές τους προς τις παρυφές των τοιχωμάτων του θαλάμου είναι καλυμμένες με ασβεστοκονίαμα. Κατά μήκος του βόρειου τοιχώματος του θαλάμου είχαν χρησιμοποιηθεί για την επίστρωση του δαπέδου μικρές πήλινες πλάκες διαστ. 0,30×0,30 μ. με λεία επιφάνεια, καθώς φαίνεται ότι ο χώρος δεν επαρκούσε για τη χρήση των μεγάλων πλακών.

Στο σημείο αυτό βρέθηκαν τα υπολείμματα δύο παράλληλων ορθογώνιων κτιστών κατασκευών διαστ. 1,16×0,29 μ., που το σωζόμενο ύψος τους δεν υπερβαίνει τα 0,12 μ. Αποτελούνται από πήλινες πλάκες με κονίαμα ως συνδετικό υλικό και η απόστασή τους ήταν 2,60 μ. Αυτές οι δύο κατασκευές πιστεύουμε ότι σχημάτιζαν τη βάση ενός κατεστραμμένου κτιστού εδράνου ή θρανίου, που εκτεινόταν κατά μήκος του βόρειου τοίχου του θαλάμου και του οποίου οι διαστάσεις ήταν τουλάχιστον 2,60×1,16 μ.

Στη βορειοδυτική γωνία, στο επίπεδο του δαπέδου, εντοπίστηκε επίμηκες όρυγμα πλ. 1 και μήκ. 1,20 μ., το οποίο ανασκάφηκε ως βάθος 0,82 μ. από το επίπεδο του δαπέδου, όπου βρέθηκε ο φυσικός βράχος. Στην ανατολική παρειά του ορύγματος ο βράχος δεν είχε λαξευθεί, ώστε να σχηματίζεται μικρή βαθμίδα που διευκόλυνε την κάθοδο προς αυτό. Το όρυγμα αποτελούσε την είσοδο προς τη σήραγγα, που είναι λαξευμένη στο φυσικό βράχο στο σημείο αυτό, στη βορειοδυτική γωνία του θαλάμου, και προχωρά προς την ίδια κατεύθυνση. Η επίχωση που την κάλυπτε ως περίπου το μισό του ύψους της δεν αφαιρέθηκε για λόγους ασφαλείας του προσωπικού, αλλά το συνολικό ύψος της έφθανε περίπου το 1,70 μ. και το πλάτος της είναι 1 μ. Το μήκος της είναι 4,50 μ. και προχωρά κάτω από τα όμορα οικόπεδα, που είναι οικοδομημένα από παλαιά. Στο σημείο αυτό διακλαδώνεται προς Β. και Ν. Το μήκος των διακλαδώσεών της είναι άγνωστο, καθώς στάθηκε αδύνατο να προχωρήσουμε σε αυτές, αφού το πλάτος τους είχε μειωθεί μόλις σε 0,50 μ. και το μεγαλύτερο μέρος τους καλυπτόταν από χώμα.

38. Ο υπόγειος αυτός θάλαμος θεωρείται Μιθραίο με βάση τα ανασκαφικά δεδομένα και τη μορφολογία του: Ε.-Ι. Kolia, Eine Kultgrotte des Mithras in Aigion. Aspekte der Mithrasverehrung in Achaia, *AM* 118 (2003), σ. 397-427.

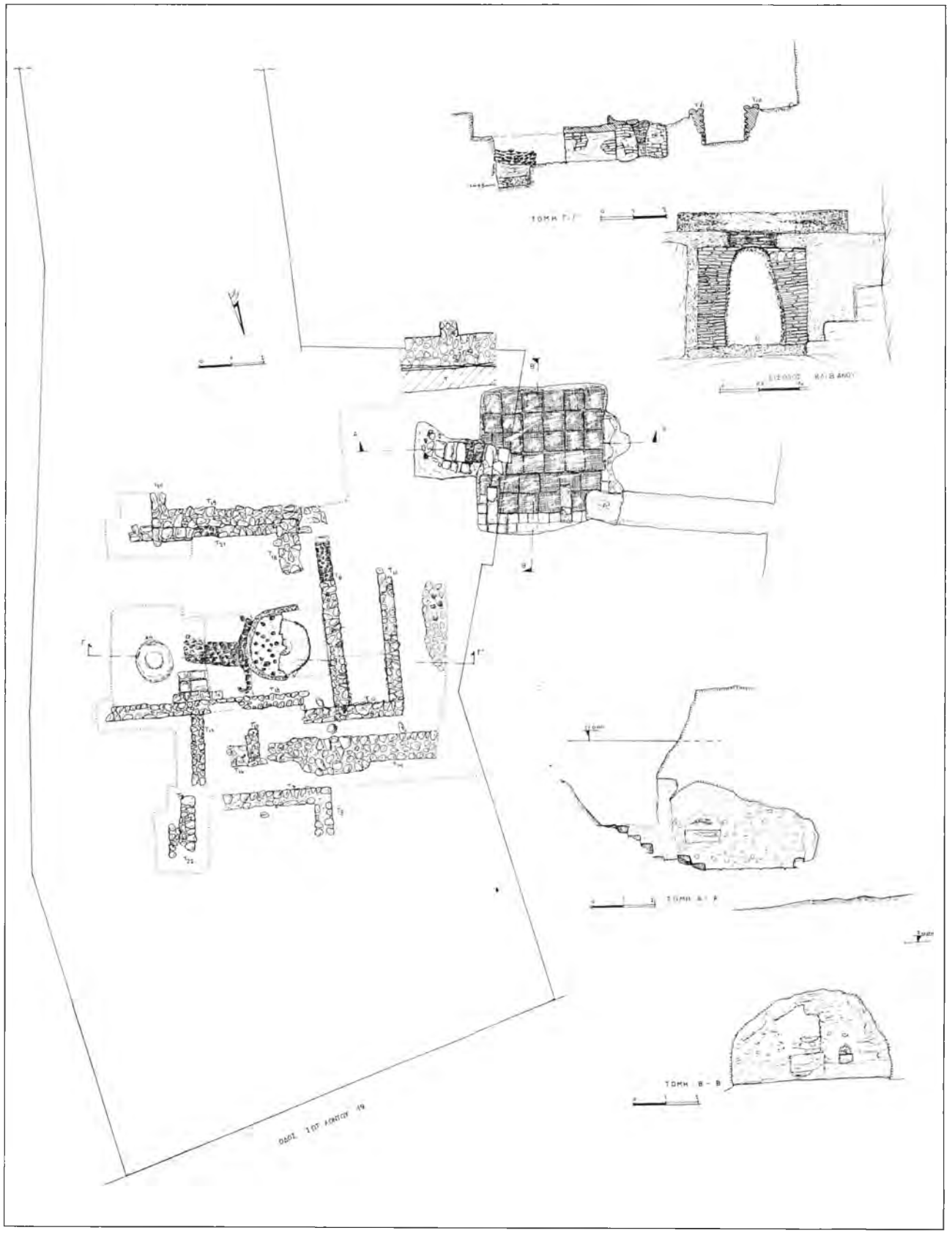

Σχέδ. 21. Αίγιο. Οδός Σωτηρίου Λόντου 19. Κάτοψη και τομές της ανασκαφής.

Στο μέσον της δυτικής πλευράς του θαλάμου και σε απόσταση 0,90 μ. από το άκρο της σήραγγας είναι λαξευμένη στο κροκαλοπαγές πέτρωμα αβαθής κόγχη, που φθάνει ως το δάπεδο και έχει οξυκόρυφη απόληξη στο πάνω μέρος της. Το ύψος της φθάνει 1,62 μ., το πλάτος στο μέσον της 1,08 μ. και στο κάτω τμήμα της 1,35 μ. Στο κάτω μέρος της υπάρχει ορθογώνια κατασκευή, πιθανώς βάση, θραυσμένη και πεσμένη στο δάπεδο από την αρχική θέση της, που ήταν ελαφρώς ψηλότερα. Αποτελείται από ενιαίο λαξευμένο λίθο, ορθογώνιου σχήματος, που εξωτερικά είναι επιχρισμένος με κονίαμα (διαστάσεις: 1,30×0,38×0,32 μ.).

Τέλος, στη νοτιοανατολική γωνία του θαλάμου, περίπου στο μέσον του τοιχώματος, είναι λαξευμένη στο πέτρωμα μικρότερη κόγχη, με ακανόνιστο ημικυκλικό σχήμα (διαστάσεις: 1,00×0,85 μ.). Η κάτω πλευρά της είναι διαμορφωμένη με πήλινες πλάκες επιχρισμένες με κονίαμα για τη δημιουργία επίπεδης επιφάνειας για την τοποθέτηση των αντικειμένων. Ακριβώς δίπλα στην είσοδο, επίσης στη νοτιοανατολική γωνία του θαλάμου, υπάρχει και δεύτερη κόγχη διαστ. μόλις 0,60×0,40 μ. Το κάτω μέρος της είναι καλυμμένο με κονίαμα.

Η επίχωση του θαλάμου και της εισόδου του ουσιαστικά αποτελούνταν από ένα ομοιογενές στρώμα, που σχηματίστηκε από τη χρήση και την εγκατάλειψη του χώρου. Το σκούρο καστανό χώμα, με ίχνη καύσης, που ήταν εντονότερα στο βορειοανατολικό τμήμα του, περιείχε μεγάλη ποσότητα ρωμαϊκής κεραμικής, πολλά οστά ζώων και λίγα θραύσματα γυάλινων αγγείων, όπως και ένα ακέραιο (Πίν. 138 γ-δ). Ο θάλαμος διατηρήθηκε στο υπόγειο της οικοδομής που ανεγέρθηκε στο οικόπεδο.

Οδός Ασημάκη Φωτήλα 18

Κατά την εκσκαφή του οικοπέδου Ι. Θεοδωρακόπουλου αποκαλύφθηκαν αρχαία στο δυτικό άκρο του οικοπέδου. Στο νοτιοδυτικό τμήμα του αποκαλύφθηκαν ιδιαίτερα αποσπασματικά σωζόμενα κατάλοιπα τοίχων της ρωμαϊκής εποχής, σχεδόν επιφανειακά, από μικρούς λίθους, κεραμίδες και κονίαμα, όπως και πηγάδι διαμ. 0,90 μ., που το επάνω τμήμα του ήταν λιθόκτιστο από μικρούς, αργούς λίθους (ύψος λιθόκτιστου τμήματος 0,60 μ.), ενώ το κατώτερο τμήμα του ήταν ανοιγμένο σε σκληρό, ανοικτόχρωμο χώμα. Το πηγάδι περιείχε καστανή επίχωση και πυκνή ρωμαϊκή κεραμική ως βάθος 1,10 μ. από το στόμιό του. Περισυνελέγησαν επίσης αρκετά ακέραια και θραυσμένα αγγεία της ίδιας περιόδου (πινάκια, πρόχοι, κύπελλα, μαγειρικά σκεύη). Η ανασκαφή του πηγαδιού συνεχίστηκε ως βάθος 1,60 μ. από το στόμιό του χωρίς άλλα ευρήματα και στο βάθος αυτό διακόπηκε λόγω της στενότητας του χώρου. Βορείως του πηγαδιού βρέθηκαν δύο παράλληλοι μεταξύ τους τοίχοι με κατεύθυνση Α.-Δ. σε βάθος από 0,20 ως 0,40 μ. από την επιφάνεια της οδού Ασημάκη Φωτήλα (Τ1 ο βόρειος και Τ2 ο νότιος τοίχος). Αποτελούνται από σχετικά μεγάλους λίθους, με δουλεμένες τις όψεις τους, ενώ το επάνω τμήμα του Τ1 αποτελείται από κεραμίδες, μικρούς λίθους και κονίαμα (ρωμαϊκή φάση). Ανάμεσά τους εκτείνεται δάπεδο από κονίαμα με πλάτος 1,40 μ. Οι Τ1, Τ2 και το επίμηκες δάπεδο συνεχίζονται προς Δ. κάτω από την παρειά του οικοπέδου προς την όμορη ιδιοκτησία. Το δάπεδο παρουσιάζει ελαφρά κλίση προς το κέντρο του (το βάθος του κυμαίνεται από 0,64 μ. στα άκρα του προς τους Τ1, Τ2 ως 0,70 μ. στο κέντρο του), όπου όμως είναι κατεστραμμένο, ενώ κατεστραμμένο είναι και το ανατολικό τμήμα του. Το υπόστρωμά του αποτελείται από χαλίκι και μικρούς λίθους. Η κεραμική επάνω από το δάπεδο χρονολογείται στην ελληνιστική εποχή.

Βόρεια του Τ1 αποκαλύφθηκαν κατάλοιπα μικρότερων τοίχων σε κακή κατάσταση διατήρησης με κατεύθυνση Β.-Ν., που γωνιάζουν με τον Τ1 και παρουσιάζουν την ίδια τοιχοποιία με αυτόν. Διακρίνονται σε δύο φάσεις, όπως και στον Τ1: η ανώτερη χρονολογείται στη ρωμαϊκή εποχή και η κατώτερη και επιμελέστερη στην ελληνιστική. Η επίχωση ανάμεσά τους αποτελούνταν από κόκκινο χώμα και η κεραμική ήταν ρωμαϊκή και στο μεγαλύτερο ποσοστό της ελληνιστική. Τα κτιριακά αυτά κατάλοιπα συνεχίζονται προς Ν. και Δ. στα όμορα οικόπεδα.

Οδός Επισκόπου Τιμοθέου

Κατά την εκσκαφή του οικοπέδου Κ. Σπηλιόπουλου - Σ. Ταξιαρχόπουλου, σε βάθος 3,50 μ. από την επιφάνεια του εδάφους, στην ανατολική παρειά του, αποκαλύφθηκε μεγάλος αγωγός αποχέτευσης με κατεύθυνση Α.-Δ. Το ύψος του φθάνει το 1,50 μ., το πλάτος του τα 0,90 μ. και το ορατό μήκος του τα 8 μ. Είναι λαξευμένος στο φυσικό κροκαλοπαγές πέτρωμα και τα τοιχώματά του είναι επιχρισμένα με υδραυλικό κονίαμα πάχ. 0,10 μ., ενώ στο επάνω τμήμα του σχηματίζεται οξυκόρυφη απόληξη. Προς Α. ο αγωγός συνεχίζεται κάτω από την παρειά του οικοπέδου στην όμορη ιδιοκτησία, ενώ προς Δ. απολήγει σε φυσική σπηλαιώδη κοιλότητα στο κροκαλοπαγές πέτρωμα διαμ. περίπου 5 μ. Η κοιλότητα αυτή, όπως και ο αγωγός του εσωτερικού του, καλυπτόταν από ποτάμια, αμμώδη επίχωση.

Οδός Ζωοδόχου Πηγής

Μετά την ειδοποίηση της Εφορείας μας από την Εφορεία Παλαιοανθρωπολογίας - Σπηλαιολογίας με το αρ. 1743/18-9-2001 έγγραφό της για την πραγματοποίηση γε-

ωλογικών ερευνών στην πόλη του Αιγίου και την εύρεση οστών και αγγείων σε αυτές, τα οποία παραδόθηκαν στη συνέχεια στην Υπηρεσία μας (ανάγλυφος σκύφος με φυτικό διάκοσμο, μόνωτο κύπελλο, κάτω τμήμα μελαμβαφούς σκύφου ή κοτύλης), πραγματοποιήθηκε σύντομη ανασκαφική έρευνα. Πράγματι, επί της οδού Ζωοδόχου Πηγής και απέναντι από τις οικίες με τους αριθμούς 28-30, στο πρανές της νότιας πλευράς της οδού, είχαν αποκαλυφθεί κατά τις γεωλογικές έρευνες κατάλοιπα κεραμοσκεπών τάφων. Στην περιοχή αυτή είναι γνωστό, άλλωστε, από παλαιότερες ανασκαφές της Εφορείας μας, ότι εκτείνεται νεκροταφείο του αρχαίου Αιγίου[39]. Συνολικά ανασκάφηκαν τέσσερις τάφοι, κατεστραμμένοι οι περισσότεροι. Απέναντι από την οικία με αριθμό 28 εντοπίστηκε ο πρώτος κεραμοσκεπής τάφος με προσανατολισμό Α.-Δ. (τάφος 1), που εκτεινόταν κατά μήκος της παρειάς του δρόμου και σε βάθος 2 μ. από την επιφάνεια του πρανούς. Διακρινόταν τμήμα της καλυπτήριας κεραμίδας και κάτω από αυτήν αναμοχλευμένα τα οστά της ταφής. Ανάμεσα στα οστά βρέθηκαν ένα μελαμβαφές ληκύθιο με κοίλο σώμα, ένας αρυτήρας και μία θραυσμένη αβαφής οινοχόη.

Σε απόσταση 7 μ. προς Δ. εντοπίστηκε και δεύτερος κεραμοσκεπής τάφος με προσανατολισμό Α.-Δ. (τάφος 2). Το συνολικό μήκος του τάφου έφθανε τα 2,14 μ.· τα οστά του σκελετού βρέθηκαν αναμοχλευμένα και το κρανίο σε απόσταση 1 μ. δυτικά της λεκάνης. Σε απόσταση 1,00-1,50 μ. προς Δ. αποκαλύφθηκε ο σχεδόν τελείως κατεστραμμένος τάφος 3. Τα οστά ήταν αναμοχλευμένα, ενώ κατά την απομάκρυνσή τους βρέθηκε και θραυσμένος αμφορέας.

Τέλος, σε καλύτερη κατάσταση διατήρησης σωζόταν ο τάφος 4 απέναντι από τον αριθμό 30. Ο τάφος ήταν κεραμοσκεπής καλυβίτης, το ύψος του έφθανε τα 0,43 μ., το πλάτος του στο κάτω τμήμα του τα 0,33 μ. και ο προσανατολισμός του ήταν Β.-Ν. Τα οστά βρέθηκαν αναμοχλευμένα, ενώ το κρανίο εντοπίστηκε στο νότιο άκρο του τάφου.

Οδός Κλεομένους Οικονόμου και Αιγιαλέως

Κατά την παρακολούθηση των εκσκαφικών εργασιών για την απομάκρυνση των μπάζων από την κατεδάφιση του υπογείου παλαιάς οικίας που υπήρχε στο οικόπεδο ιδιοκτησίας Στ. Σταυρόπουλου βρέθηκε τμήμα αρράβδωτου κίονα από λευκό μάρμαρο ύψ. 1,68 και διαμ. 0,40 μ., το οποίο σύμφωνα με δήλωση του ιδιοκτήτη χρησίμευε ως στήριγμα της οροφής του υπογείου της οικίας[40]. Κατά τη συνέχιση των εργασιών εντοπίστηκε και δεύτερο τμήμα του ίδιου κίονα ύψ. 0,87 και διαμ. 0,40 μ. Τα αρχιτεκτονικά μέλη μεταφέρθηκαν στο Μουσείο Αιγίου.

Οδός Αγίου Ανδρέου και Μεσσηνέζη

Κατά την εκσκαφή του οικοπέδου ιδιοκτησίας Α. και Ευ. Μπαλαμά εντοπίστηκε στο βορειοανατολικό τμήμα του στρώμα από καστανό χώμα και πολλή κεραμική των ρωμαϊκών χρόνων. Το στρώμα εμφανίζεται από βάθος 0,40 μ. από την επιφάνεια του εδάφους ως 0,70 μ. Περισυνελέγησαν τα όστρακα. Σημειώνουμε ότι πρόκειται για το ίδιο στρώμα που βρέθηκε και στις εργασίες της ΔΕΥΑΑ στις οδούς Αγίου Ανδρέου και Μιχαλακοπούλου (βλ. παρακάτω).

ΕΡΓΑ ΔΕΥΑΑ

Το 2001 συνεχίστηκαν οι εργασίες της ΔΕΥΑ Αιγίου για την επέκταση και αντικατάσταση του αποχετευτικού δικτύου της πόλης. Οι εργασίες πραγματοποιήθηκαν κυρίως στην περιοχή του Μουσείου και του ναού των Εισοδίων, στο κέντρο της πόλης[41].

Οδός Αγίου Ανδρέου και Μιχαλακοπούλου

Στη συμβολή των δύο οδών βρέθηκε στρώμα από αναμοχλευμένο σκούρο καστανό χώμα με μεγάλη ποσότητα ρωμαϊκής κυρίως κεραμικής. Το στρώμα εμφανίζεται σε βάθος 0,20 ως 1,20 μ. από την επιφάνεια του οδοστρώματος. Το ίδιο στρώμα εντοπίστηκε και στην αρχή της οδού Μιχαλακοπούλου και επί της οδού Αγίου Ανδρέου 7.

Οδός Μιχαλακοπούλου

Σε απόσταση 160 μ. από το σημείο της συμβολής της οδού Μιχαλακοπούλου με την παραλιακή οδό του Αιγίου και σε βάθος 1,35 μ. από την επιφάνεια του οδοστρώματος, στη νότια παρειά της τάφρου, βρέθηκε τοίχος από οπτοπλίνθους και ασβεστοκονίαμα ως συνδετικό υλικό.

39. Βλ. την ανασκαφή του οικοπέδου ιδιοκτησίας Βασ. Θεοφανόπουλου - Α. Παναγιωτοπούλου σε μικρή απόσταση προς Δ., επί της Ζωοδόχου Πηγής: *ΑΔ* 54 (1999): Χρονικά, σ. 263.

40. Ο Αρ. Σταυρόπουλος μάλιστα αναφέρει ότι ο κίονας αυτός «χρησίμευε ως υποστήριγμα εντός της οικίας Κ. Σταυρόπουλου»: Αρ. Σταυρόπουλος, *Ιστορία της πόλεως του Αιγίου*, 1954, σ. 44.

41. Τις εργασίες της ΔΕΥΑΑ επέβλεπε η έκτακτη αρχαιολόγος Α. Δημητρίου, η οποία τήρησε και το ανασκαφικό ημερολόγιο.

Η κατεύθυνση του τοίχου είναι Α.-Δ., το ορατό μήκος του 2 μ. και το σωζόμενο ύψος του 0,75 μ.

Επίσης, στο ύψος των παλαιών αποθηκών στη βόρεια παρειά της τάφρου και σε βάθος 0,90 μ. βρέθηκε τοίχος αμελούς κατασκευής από αργούς λίθους, λίγες κεραμίδες και ασβεστοκονίαμα ως συνδετικό υλικό. Η κατεύθυνσή του είναι Α.-Δ., το ορατό μήκος του 5 μ. και το ύψος του 1,45 μ.

Οδός Δωδεκανήσων

Κατά μήκος της οδού Δωδεκανήσων αποκαλύφθηκαν αποσπασματικά σωζόμενα αρχιτεκτονικά λείψανα, σε αρκετές περιπτώσεις. Συγκεκριμένα, μπροστά από τις οικίες με τους αριθμούς 2, 12 και 14 βρέθηκαν κατάλοιπα τοίχων αμελούς κατασκευής από ποταμίσιους λίθους και χώμα ανάμεσά τους με κατεύθυνση Α.-Δ. Σε καλύτερη κατάσταση διατηρήθηκαν τα αρχαία λείψανα στον αριθμό 8, όπου βρέθηκαν τρεις παράλληλοι μεταξύ τους τοίχοι σε απόσταση περίπου 3 μ. ο ένας από τον άλλον (με κατεύθυνση Α.-Δ.). Οι τοίχοι αποκαλύπτονται σε βάθος 0,70 ως 0,80 μ., το ύψος τους είναι 0,60 μ., το πλάτος τους 0,50 μ. και το ορατό μήκος τους 1 μ., καθώς συνεχίζονται κάτω από τις παρειές της τάφρου. Αποτελούνται από ποτάμιους λίθους και τμήματα πωρόλιθου, αδρά δουλεμένα, ή από λιθοπλίνθους σε β΄ χρήση. Δυτικά του δεύτερου τοίχου και σε βάθος 1,40 μ. εντοπίστηκαν ίχνη καύσης με όστρεα και οστά ζώων.

Οδός Πολυχρονιάδου

Μπροστά από το προαύλιο του Ι.Ν. των Εισοδίων, κάτω από στρώμα σκούρου καστανού χώματος με πολλές κεραμίδες και σε βάθος 1,54 ως 1,70 μ., αποκαλύφθηκε τμήμα δαπέδου από κονίαμα. Το κονίαμα είχε πάχος 0,15 μ. και η επιφάνειά του ήταν λεία και έφερε κόκκινο επίχρισμα. Το υπόστρωμα του δαπέδου αποτελούνταν από μικρούς αργούς λίθους πάχ. 0,20 μ. Το δάπεδο αποκαλύφθηκε σε μήκος 6,10 μ., το ορατό πλάτος του ήταν 0,90 μ., αλλά σημειώνουμε ότι εκτεινόταν κάτω και από τις δύο παρειές της τάφρου.

Οδός Εισοδίων

Κατά μήκος της οδού Εισοδίων αποκαλύφθηκαν αποσπασματικά σωζόμενα αρχιτεκτονικά λείψανα, σε αρκετές περιπτώσεις. Συγκεκριμένα μπροστά από τις οικίες με τους αριθμούς 12, 14, 16, 18, 20, 22 και 34 βρέθηκαν κατάλοιπα τοίχων αμελούς κατασκευής από ποτάμιους λίθους και χώμα ανάμεσά τους με κατεύθυνση Α.-Δ.

Σε καλύτερη κατάσταση διατήρησης εντοπίστηκε μπροστά από τις οικίες με τους αριθμούς 14-16 στη νότια παρειά του σκάμματος ομβρίων υδάτων και σε βάθος 1,40 μ. τοίχος χτισμένος με λιθοπλίνθους από κροκαλοπαγή λίθο και πωρόλιθο. Η κατεύθυνσή του είναι Α.-Δ., το ύψος του φθάνει το 1,40 μ. και το μήκος του τα 2,50 μ. Οι διαστάσεις των λιθοπλίνθων του είναι 0,90×0,45×0,50 μ. Σε απόσταση 22 μ. από αυτόν και στη συμβολή της Εισοδίων με την οδό Αθανασίου Διάκου βρέθηκε στη νότια παρειά της τάφρου σε βάθος 1,20 μ. τοίχος από μεγάλους λίθους ακανόνιστου σχήματος και ποταμίσιες κροκάλες. Η κατεύθυνσή του είναι επίσης Α.-Δ., το μήκος του ανέρχεται σε 1,50 μ. και το ύψος του σε 1,90 μ. Δίπλα στον τοίχο αυτό βρέθηκε τμήμα σπονδύλου κίονα από πωρόλιθο. Εξωτερικά διακρίνονται ραβδώσεις, ενώ στο κέντρο υπάρχει διαμπερής ρωγμή, προφανώς από τη β΄ χρήση του αρχιτεκτονικού μέλους (μήκος 0,50 μ., διάμετρος 0,50 μ.).

Επί της οδού Εισοδίων 38 και σε μικρή απόσταση από κατεστραμμένο τοίχο εντοπίστηκε στη νότια παρειά της τάφρου και σε βάθος 1,80 μ. τμήμα δαπέδου από κονίαμα και βότσαλα. Το σωζόμενο μήκος του είναι 2,10 μ., ενώ συνεχίζεται κάτω από την παρειά της τάφρου προς την οικία στον αριθμό 38.

Πλατεία Ι.Ν. Εισοδίων

Στη βόρεια παρειά του σκάμματος και σε βάθος 1,40 μ. αποκαλύπτεται τοίχος με κατεύθυνση Α.-Δ. Αποτελείται από αργούς λίθους και χώμα αντί συνδετικού υλικού· το μήκος του είναι 2,70 μ. και το ύψος του 0,60 μ. Στο ίδιο σημείο, αλλά στη νότια παρειά της τομής, αποκαλύφθηκε σε βάθος 1,20 μ. τμήμα δαπέδου από κονίαμα που οριζόταν προς Α. και Δ. από κάθετα τοιχάρια από αργούς λίθους και κονίαμα. Το πλάτος της κατασκευής, που πιθανώς ήταν δεξαμενή, ανέρχεται σε 2,50 μ.· το ύψος των δύο τοιχαρίων είναι 0,60 μ. και το πλάτος τους 0,15 μ.

Οδός Κολοκοτρώνη και Εισοδίων

Στη συμβολή των δύο οδών και στη δυτική παρειά της τομής αποκαλύφθηκε μικρό τμήμα ρωμαϊκού αγωγού σε βάθος 1,80 μ. από την επιφάνεια του οδοστρώματος. Είναι κτιστός από οπτοπλίνθους και ασβεστοκονίαμα και το δάπεδό του αποτελείται από πήλινες πλάκες. Η κατεύθυνση του αγωγού ήταν Α.-Δ., σώζεται σε ύψος 0,30 μ. και το πλάτος του είναι 0,60 μ. Στην ανατολική παρειά της τάφρου και σε βάθος 1,70 μ. αποκαλύφθηκαν κατάλοιπα τοίχου με όμοια κατεύθυνση με τον αγωγό και τοιχοποιία από οπτοπλίνθους και ασβεστοκονίαμα ως συνδετικό υλικό (ύψος 0,60 μ., πλάτος 0,40 μ.).

Οδός Ομήρου

Κατά τη διάνοιξη σκάμματος επί της οδού Ομήρου 17 και σε επίχωση από αμμώδες χώμα και χαλίκι, βρέθηκαν πολλά όστρακα και ακέραιο λυχνάρι με ίχνη καστανέρυθρου γανώματος. Δεν εντοπίστηκαν αρχιτεκτονικά λείψανα.

Η ίδια επίχωση βρέθηκε και στη συμβολή της οδού Ομήρου με την Πλατεία Υψηλών Αλωνίων και σε βάθος 1 μ. από την επιφάνεια του οδοστρώματος. Τα όστρακα προέρχονται κυρίως από κακοψημένα αγγεία.

Οδός Χρυσανθέμων

Επί της οδού Χρυσανθέμων 3 και σε στρώμα καθαρού καστανού χώματος εντοπίζεται τμήμα δεξαμενής των ρωμαϊκών χρόνων. Συγκεκριμένα σε βάθος 0,75 ως 0,80 μ. από την επιφάνεια του οδοστρώματος αποκαλύπτεται η επιφάνεια των δύο τοίχων που όριζαν τη δεξαμενή προς Β. και Ν. Αποτελούνται από κεραμίδες και κονίαμα, ενώ η εσωτερική όψη τους είναι επιχρισμένη με κονίαμα. Η κατεύθυνσή τους είναι Α.-Δ., το ύψος τους 0,15-1,10 μ., το πλάτος τους 0,30 μ. και το ορατό μήκος τους 0,60 μ. (όσο δηλαδή και το πλάτος της τάφρου). Οι δύο τοίχοι απέχουν μεταξύ τους 1,50 μ. και στο εσωτερικό τους κάτω από στρώμα κεραμίδων και σε βάθος 1,54 μ. αποκαλύφθηκε το δάπεδο της δεξαμενής, που αποτελείται από επάλληλα στρώματα πήλινων πλακών και κονιάματος, ενώ το υπόστρωμά του από κονίαμα και μικρούς λίθους. Το συνολικό πάχος του δαπέδου είναι 0,45 μ., το συνολικό πλάτος της δεξαμενής είναι 2,10 μ., ενώ το ορατό μήκος 0,60 μ., αλλά συνεχίζεται τόσο κάτω από τη δυτική όσο και κάτω από την ανατολική παρειά της τάφρου.

Κουλούρα, θέση Δημοπουλέικα

Κατά τις εργασίες της ΔΕΥΑΑ στην Κουλούρα Αιγίου δεν βρέθηκαν αρχιτεκτονικά λείψανα, αλλά από την επίχωση συγκεντρώθηκαν αρκετά όστρακα, θραύσματα κεραμίδων και πίθων, όπως και μία πυραμιδοειδής αγνύθα.

ΕΠΑΡΧΙΑ ΑΙΓΙΑΛΕΙΑΣ

Μαμουσιά

Αρχαίο θέατρο

Μετά την ολοκλήρωση της διαδικασίας απαλλοτρίωσης των ιδιοκτησιών στο αρχαίο θέατρο της Μαμουσιάς πραγματοποιήθηκε καθαρισμός του μνημείου από την πυκνή βλάστηση και στη συνέχεια διανοίχθηκε τομή στο κοίλο του, ώστε να διαπιστωθεί η κατάσταση διατήρησής του. Η τομή είχε διαστάσεις 11,60×2,35 μ. Αποκαλύφθηκαν 13 σειρές εδωλίων, όπως και τμήμα της κλίμακας ανόδου, ενώ στο δυτικό άκρο της τομής εντοπίστηκαν δύο λίθινοι θρόνοι (προεδρίες), μάλλον αποσπασματικά σωζόμενοι, που το μεγαλύτερο τμήμα τους βρίσκεται κάτω από τις δύο παρειές της τομής (Πίν. 139 α). Τα εδώλια και οι βαθμίδες της κλίμακας είναι κατασκευασμένα από ψαμμίτη, ιδιαίτερα εύθρυπτο, και ανάμεσα στις πλάκες των εδωλίων υπάρχει σκληρό χώμα με χαλίκι. Το πλάτος των εδωλίων κυμαίνεται από 0,30 ως 0,40 μ. και το ύψος τους από 0,35 ως 0,40 μ., ενώ των βαθμίδων της κλίμακας το πλάτος κυμαίνεται από 0,32 ως 0,38 μ. και το ύψος τους από 0,17 ως 0,22 μ. Η τομή δεν επεκτάθηκε προς Α., ώστε να καταλάβει όλο το μήκος του κοίλου. Στο ανατολικό τμήμα του κοίλου, λόγω της έντονης κλίσης του εδάφους και της ελάχιστης επίχωσης, είναι ορατά και άλλα εδώλια, αλλά δεν σώζονται σε καλή κατάσταση διατήρησης.

Ιερό στον Προφήτη Ηλία

Πραγματοποιήθηκε καθαρισμός από τη βλάστηση στα ορατά αρχαία κτίρια, που σώζονται σχεδόν επιφανειακά στον Προφήτη Ηλία και πιθανώς ανήκουν σε ιερό των κλασικών χρόνων. Διακρίνονται τα θεμέλια δύο κτιρίων. Περισυνελέγησαν λίγα αρχιτεκτονικά μέλη, που βρέθηκαν διάσπαρτα: τμήμα γείσου από ψαμμίτη και θραύσματα μαρμάρινων κεραμίδων. Νοτίως του χώρου και στη νότια παρυφή του σύγχρονου δρόμου εντοπίστηκε από το φύλακα Αρχαιοτήτων Μαμουσιάς Φ. Αντωνόπουλο τμήμα μηρού μαρμάρινου ανδρικού αγάλματος μικρών διαστάσεων.

Στη συνέχεια προβήκαμε στην απομάκρυνση της επίχωσης που κάλυπτε το ναόσχημο κτίριο στο δυτικό τμήμα του χώρου, διαστ. 13,20×8,60 μ., και διανοίχθηκε τομή κατά μήκος του ανατολικού τοίχου του. Το κτίριο αποτελείται από πρόδομο και σηκό (Πίν. 139 β). Σώζεται σε ύψος ενός δόμου στη νότια πλευρά του και δύο έως τριών δόμων στις υπόλοιπες πλευρές του. Οι λιθόπλινθοι είναι κατασκευασμένες από τον εύθρυπτο τοπικό ψαμμίτη και παρουσιάζουν έντονα σημάδια φθοράς. Από την επίχωση στο εσωτερικό του κτιρίου συνελέγησαν αρκετά όστρακα, θραυσμένες κεραμίδες, πήλινες και μαρμάρινες, λίγα θραύσματα αρχιτεκτονικών μελών, τμήμα πήλινων ειδωλίων, δύο μικκύλα αγγεία και λιγοστά χάλκινα ελάσματα. Στον πρόδομο βρέθηκε θραυσμένη μαρμάρινη κεραμίδα κορινθιακού τύπου (στρωτήρας).

Νερατζιές

Οικόπεδο Β. Γεωργάκη

Στη βορειοανατολική γωνία του οικοπέδου ιδιοκτησίας Β. Γεωργάκη, σε βάθος 0,40 μ. από την επιφάνεια του παρακείμενου κοινοτικού δρόμου και σε στρώμα αργιλώδους χώματος, εντοπίστηκαν δύο τοίχοι που σχημάτιζαν μεταξύ τους γωνία, με κατεύθυνση αντίστοιχα Β.-Ν. (διαστάσεις 1,50×0,60×0,60 μ.) και Α.-Δ. (διαστάσεις 2,50×0,60×0,60 μ.) Οι δύο τοίχοι αποτελούνταν από ποτάμιους λίθους, χωρίς συνδετικό υλικό ανάμεσά τους. Κατά τον καθαρισμό τους περισυνελέγησαν αρκετά όστρακα, κυρίως μελαμβαφή, χείλος πίθου, τέσσερις πυραμιδοειδείς αγνύθες, καθώς και μελαμβαφές ληκύθιο, σχεδόν ακέραιο (λείπει τμήμα του χείλους και η λαβή του).

Κάτω Ποταμιά

Θέση Έρημο Χωριό

Η παράδοση μιας οινοχόης στο Μουσείο Αιγίου από τον κάτοικο της περιοχής Δ. Χασομέρη και η υπόδειξη του σημείου που βρέθηκε στάθηκε αφορμή για την ανασκαφή ενός γεωμετρικού τάφου στη θέση Έρημο Χωριό, στα όρια των Κοινοτήτων Καλαμιά και Κάτω Ποταμιάς του Δήμου Ακράτας[42].

Κατά την αυτοψία που πραγματοποιήθηκε στη θέση διαπιστώθηκε ότι το αγγείο είχε προέλθει από ταφικό πίθο (Πίν. 139 γ). Τμήμα του σώματος του πίθου ήταν ορατό στην παρειά αγροτικού δρόμου που είχε διανοιχθεί χωρίς να ειδοποιηθεί η ΣΤ΄ ΕΠΚΑ. Ο πίθος είχε προσανατολισμό ΒΔ.-ΝΑ. και το στόμιό του ήταν στραμμένο προς τα ΝΑ. Το πάνω τμήμα του είχε υποχωρήσει από το βάρος της επίχωσης, ενώ το στόμιό του έφραζε τμήμα από το τοίχωμα άλλου πίθου, στερεωμένο με μικρούς λίθους. Το εσωτερικό ύψος του οξυπύθμενου πίθου έφθανε τα 1,30 μ. και η διάμετρος της κοιλίας του περίπου τα 0,70 μ.

Ο νεκρός βρέθηκε σε ύπτια στάση με το κρανίο προς τα ΝΑ., δηλαδή προς το στόμιο, τα σκέλη σε κάμψη και το δεξιό βραχίονα λυγισμένο επάνω στο στήθος (Πίν. 139 δ). Στο εσωτερικό του, εκτός από την οινοχόη, υπήρχαν άλλα τρία αγγεία, καθώς και μεταλλικά αντικείμενα. Ένας κάνθαρος και μια μικρή ευρύστομη οινοχόη βρέθηκαν στα κάτω άκρα του σκελετού, ενώ στα δυτικά του κρανίου φακοειδής ασκός και ένα σιδερένιο εγχειρίδιο κάτω από αυτόν. Επίσης μια σιδερένια αιχμή δόρατος αποκαλύφθηκε σε επαφή σχεδόν με τον αριστερό μηρό και ένας χάλκινος δακτύλιος στο δεξιό βραχίονα. Η κεραμική επιτρέπει τη χρονολόγηση της ταφής στα τέλη της ΥΓ περιόδου[43].

ΕΝΤΟΠΙΣΜΟΙ ΘΕΣΕΩΝ - ΠΕΡΙΟΔΕΙΕΣ

Δήμος Ακράτας

Θέση Έρημο Χωριό

Στην ορεινή θέση Έρημο Χωριό, στα όρια των Δ.Δ. Κάτω Ποταμιάς και Καλαμιά του Δήμου Ακράτας, πραγματοποιήθηκε σύντομη επιφανειακή έρευνα, με αφορμή την ανασκαφή του ταφικού πίθου νότια του οδικού άξονα που οδηγεί προς την Κάτω Ποταμιά. Κατά την έρευνα διαπιστώθηκε ότι στην κλιτύ ανατολικά του δρόμου και πιθανώς στις όχθες του Κράθι ποταμού είναι ορατά κατάλοιπα κατεστραμμένων τάφων. Δυτικά του δρόμου και σε διαδοχικά άνδηρα εκτείνονται λείψανα οικισμού, προφανώς κώμης, της οποίας το όνομα είναι άγνωστο προς το παρόν.

Στο χώρο υπάρχει επιφανειακά πληθώρα κεραμίδων και αρκετά όστρακα, αρκετά από τα οποία χρονολογούνται στην κλασική εποχή. Εντοπίστηκαν θεμέλια κτιρίων και λείψανα αναλημματικών τοίχων, κάποιοι από τους οποίους σώζονται σε αρκετά καλή κατάσταση, ενώ δεν βρέθηκαν ίχνη οχύρωσης. Στο ψηλότερο σημείο του αρχαίου οικισμού βρέθηκαν τα κατάλοιπα μεγάλου κτιρίου, πιθανώς δημόσιου οικοδομήματος. Ο προσανατολισμός του είναι ΒΑ.-ΝΔ.· το μήκος του ανέρχεται σε 37,80 μ. και το πλάτος του μάλλον σε 22,30 μ., αν και η βόρεια μακρά πλευρά δεν είναι ευδιάκριτη. Οι λιθόπλινθοι του κτιρίου αποτελούνται από κροκαλοπαγές πέτρωμα, και σε μικρή τομή διαστ. 2,40×0,50 μ., που διανοίχθηκε εξωτερικά της νότιας μακράς πλευράς του κτιρίου, διαπιστώθηκε ότι σώζεται στο σημείο αυτό μόνον ένας δόμος και ότι οι λιθόπλινθοι στο κάτω τμήμα τους έχουν μια πατούρα με ύψος που κυμαίνεται από 0,10 ως 0,20 μ., προφανώς για την καλύτερη έδραση του κτιρίου. Οι διαστάσεις της λιθοπλίνθου που αποκαλύφθηκε είναι 2,22×0,78×0,45 μ. Στην ανατολική στενή πλευρά εί-

42. Η ανασκαφή του τάφου πραγματοποιήθηκε από την έκτακτη αρχαιολόγο Στ. Νεστορίδου.

43. Για το ταφικό σύνολο, όπως και τα αποτελέσματα της πρώτης επιφανειακής έρευνας στη θέση, βλ. Ε.-Ί. Κόλια - Στ. Νεστορίδου, Έρημο Χωρίο: Μια νέα θέση στην Ανατολική Αιγιάλεια, *ΑΑΑ* 32-34 (1999-2001), σ. 101-112.

ναι ορατή κατασκευή με την ίδια διεύθυνση με την πλευρά αυτή του κτιρίου από διπλούς κροκαλοπαγείς ορθοστάτες συνολ. πλ. 1,40 μ. (εσωτερικό πλάτος 0,90 μ.), της οποίας η χρήση δεν είναι γνωστή.

Ο χώρος οριοθετήθηκε και κηρύχθηκε αρχαιολογικός για την καλύτερη προστασία του.

Δήμος Διακοπτού

Κάστρο Άνω Διακοπτού

Στην έρευνα που πραγματοποιήθηκε στον οικισμό Κάστρο του Δήμου Διακοπτού για την επανακήρυξη με συντεταγμένες του χώρου, ο οποίος ταυτίζεται από κάποιους ερευνητές με την αρχαία Βούρα[44], εντοπίστηκαν λείψανα αναλημματικών τοίχων από κροκαλοπαγείς λίθους, θεμέλια τοίχων, διάσπαρτο αρχαίο οικοδομικό υλικό, συχνά εντοιχισμένο στους τοίχους των νεότερων κτισμάτων του οικισμού, αλλά και άφθονη επιφανειακή κεραμική. Δυτικά του χωριού, κοντά στη θέση του σημερινού νεκροταφείου, σώζονται κατάλοιπα κεραμοσκεπών τάφων. Στο λόφο επάνω από το σύγχρονο οικισμό σε περίοπτη θέση, δίπλα στο ναΰδριο του Αγίου Αθανασίου και αμέσως βορειότερα από αυτό, εντοπίστηκαν ίχνη λαξευμάτων στο βράχο, πιθανώς από τη θεμελίωση αρχαίου κτιρίου. Στο κατεστραμμένο ναΰδριο από την πυρκαγιά του 2000 υπάρχει άφθονο εντοιχισμένο αρχαίο υλικό, κυρίως λιθόπλινθοι, ενώ στο εσωτερικό του βρέθηκε τμήμα πήλινης σίμης με γραπτό διάκοσμο σε δύο ταινίες: μαίανδρο και ωά (Πίν. 139 ε). Το αρχιτεκτονικό μέλος μεταφέρθηκε στο Μουσείο Αιγίου. Τα παραπάνω ευρήματα μας οδηγούν στην υπόθεση ότι στη θέση αυτή υπήρχε αρχαίος ναός, το υλικό του οποίου ξαναχρησιμοποιήθηκε για την ανέγερση του ναϋδρίου του Αγίου Αθανασίου.

Τέλος, στα όρια των οικισμών Κάστρου και Καθολικού, με υπόδειξη του ιδιώτη Χρ. Κανάκη, σε αμπελώνα δίπλα στο ναΰδριο των Αγίων Αποστόλων εντοπίσαμε και φωτογραφήσαμε λίθινη κυκλική κατασκευή από κροκαλοπαγές πέτρωμα, με κοιλότητα στο εσωτερικό, διαμ. 1,45 μ. (Πίν. 139 στ), που πιθανώς είναι μυλόλιθος ή ελαιοτριβείο, όπως αναφέρει και ο Ν. Μουτσόπουλος[45]. Στον αμπελώνα είναι ορατά τμήματα τοίχων και πολλή επιφανειακή κεραμική. Προφανώς πρόκειται για κατάλοιπα αγροικίας, τα οποία πρέπει να διερευνηθούν στο μέλλον. Ο ίδιος ιδιώτης μας υπέδειξε και τη θέση κιβωτιόσχημων τάφων, πιθανώς συλημένων, καθώς δεν σώζεται η κάλυψή τους, νοτίως του δρόμου που οδηγεί από τους Αγίους Αποστόλους στο ναΰδριο του Αγίου Γεωργίου και σε μικρή απόσταση από τους ήδη γνωστούς στην Εφορεία μας τάφους στην παρειά του ίδιου δρόμου που είχαν καταστραφεί κατά τη διάνοιξή του τη δεκαετία του 1970. Στην περιοχή διαπιστώθηκαν απόπειρες λαθρανασκαφών και κρίνεται απαραίτητη η ανασκαφική διερεύνησή της για τον εντοπισμό τυχόν ασύλητων τάφων.

Δερβένι, θέση Αμπάρα

Δυτικά της επαρχιακής οδού που οδηγεί από το Δ.Δ. Δερβενίου στο Δ.Δ. Μαμουσιάς του Δήμου Διακοπτού και σε απόσταση περίπου 150 μ. από αυτόν, σε αγρό ιδιοκτησίας Ι. Σιμώνη στη θέση Αμπάρα, εντοπίστηκε από το φύλακα Αρχαιοτήτων Φ. Αντωνόπουλο ξερολιθιά, που το κάτω τμήμα της αποτελείται από λιθοπλίνθους από πωρόλιθο, πιθανώς σε β΄ χρήση. Σε μικρή απόσταση από την ξερολιθιά στην παρειά του αγροτικού δρόμου είναι ορατό στρώμα κεραμίδων. Δυτικά του αγροτικού δρόμου, προς τον ποταμό Κερυνίτη, εντοπίστηκαν τα κατάλοιπα αρχαίου κτιρίου με ορθογώνια κάτοψη, πιθανώς οχυρού. Για να προσδιοριστούν οι διαστάσεις του μνημείου και για να πραγματοποιηθεί η αποτύπωσή του, είναι απαραίτητος ο καθαρισμός του από την πυκνή βλάστηση στο μέλλον.

Δήμος Αιγείρας

Θέση Ψαλιδά ή Αγία Τράπεζα

Ο κάτοικος Σελιάνας Α. Γαλάνης, ο οποίος επανειλημμένως έχει παραδώσει αρχαία και μας έχει υποδείξει νέες θέσεις στην περιοχή, μας υπέδειξε τη θέση Ψαλιδά ή Αγία Τράπεζα στα όρια των Δ.Δ. Σελιάνας και Περιθωρίου του Δήμου Αιγείρας, όπου σε δενδροπερίβολο ιδιοκτησίας Παν. Τσόγα σώζεται όρθιο λίθινο αρχιτεκτονικό μέλος (πεσσίσκος ή στήλη;), κατασκευασμένο από τον τοπικό κροκαλοπαγή λίθο (Πίν. 140 α). Το ορατό ύψος του είναι 0,98 μ., ενώ στο επάνω μέρος του οι διαστάσεις του είναι 0,37×0,325 μ. και στο κάτω τμήμα του αντίστοιχα 0,39×0,325 μ. Η μια πλαϊνή όψη του είναι ημίεργη ή φθαρμένη, ενώ στο επάνω μέρος της εμπρόσθιας όψης του υπάρχει μικρή έξεργη ταινία. Στις γωνίες προς τις πλαϊνές όψεις διακρίνονται φθαρμένες περιτένειες. Σε κοντινή ξερολιθιά εντοπίστηκε δουλεμένος λίθος, ενώ η περιοχή παρουσιάζει επιφανειακά όστρακα. Σημειώνουμε την παράδοση ότι στη θέση ήταν χτισμένη παλαιά εκκλησία των Αγίων Θεοδώρων, από την οποία πάντως δεν εντοπίστηκε κάποιο κατάλοιπο.

44. E. Meyer, *Peloponnesische Wanderungen*, Zurich-Leipzig 1939, σ. 133-135. Ν. Μουτσόπουλος, *Αρχιτεκτονικά μνημεία της περιοχής της αρχαίας Βούρας*, σ. 11-18. Ν. Παπαχατζής, *Παυσανίου Ελλάδος Περιήγησις, Αχαϊκά*, Αθήνα 1980, σ. 155-156.

45. Μουτσόπουλος, ό.π., σ. 12, πίν. ΙΙ, 2.

Αρχαία Ελίκη

Εποπτεία Ερευνών Πανεπιστημίου Πατρών

Το Γεωλογικό Τμήμα του Πανεπιστημίου Πατρών πραγματοποίησε το θέρος του 2001, υπό την εποπτεία της ΣΤ΄ ΕΠΚΑ, τις ακόλουθες εργασίες στο πλαίσιο του ερευνητικού προγράμματος για την εύρεση της αρχαίας Ελίκης στην περιοχή των Δ.Δ. Ελίκης, Ριζομύλου και Νικολέικων του Δήμου Διακοπτού:

Ι. Έγιναν 17 γεωτρήσεις, από τις οποίες οι 8 με μηχανικό γεωτρύπανο (Β87-Β94) και 11 με χειροκίνητο γεωτρύπανο (Ρ12-Ρ20) στην περιοχή των Λιμνών, Τεμένης, Ριζομύλου και Νικολέικων.

ΙΙ. Έρευνες με μαγνητόμετρο δεν πραγματοποιήθηκαν. Έρευνες με γεωραντάρ έγιναν κυρίως στην περιοχή της Ελίκης (Τσινουκέικα) και ηλεκτρική τομογραφία στο Ριζόμυλο.

ΙΙΙ. Πραγματοποιήθηκε επιφανειακή έρευνα στην περιοχή Καλαντέρι-Σελινούς, κυρίως στο ορεινό τμήμα της, νοτίως του εργοστασίου ARTEN, χωρίς ιδιαίτερα αποτελέσματα. Περισυνελέγησαν λίγα επιφανειακά όστρακα.

ΙV. Διανοίχθηκαν 6 τομές (Τ5-Τ10) για τον εντοπισμό παλαιοσεισμικών γεγονότων στις Λίμνες, στα Τσινουκέικα, στο Ριζόμυλο και στις Πάρτες Νικολέικων. Στην τομή Τ8 στα Τσινουκέικα βρέθηκε αργιλώδες σκληρό στρώμα σε βάθος 2,50 μ. από την επιφάνεια του εδάφους, που σύμφωνα με τους ερευνητές είναι τμήμα δρόμου. Το ίδιο στρώμα βρέθηκε και στην τομή Τ9 επίσης στα Τσινουκέικα. Στην τομή Τ10 στο Ριζόμυλο και σε βάθος 5,50 μ. βρέθηκαν λίγα όστρακα.

Επίσης διανοίχθηκαν 12 τομές για την ταύτιση γεωαρχαιολογικών στόχων στα Τσινουκέικα Ελίκης, στις Πάρτες Νικολέικων και στο Ριζόμυλο (Η11-Η22). Αρχαία βρέθηκαν σε 9 από αυτές, και συγκεκριμένα: στην τομή Η11 στα Τσινουκέικα σε βάθος 2,40-2,85 μ. εντοπίστηκε στρώμα με κεραμική. Στην τομή Η12 στα Τσινουκέικα σε βάθος 1,64 μ. αποκαλύφθηκε στρώμα από σκληρό, αργιλώδες χώμα με κροκάλες και χαλίκι με πλάτος 4,60 μ. και προσανατολισμό ΒΑ.-ΝΔ., πιθανώς τμήμα δρόμου. Νοτίως του σε βάθος 2,26 μ. βρέθηκε τμήμα τοίχου ελληνιστικής εποχής, ο οποίος είχε βρεθεί και πέρυσι (τομή Η1).

Στις Πάρτες Νικολέικων στην τομή Η13 βρέθηκε στρώμα καταστροφής σε βάθος 0,50 μ. και στην τομή Η14 σχεδόν επιφανειακά αποκαλύφθηκαν δύο κτιστές κυκλικές κατασκευές και υπολήνιο με διαστάσεις 2,85×1,70 μ. Το υπολήνιο είναι κατασκευασμένο με υδραυλικό κονίαμα, ποτάμιους λίθους και τμήματα κεραμίδων. Το δάπεδό του αποτελείται από οπτοπλίνθους, ενώ το ανατολικό τμήμα του είναι βοτσαλωτό. Χρονολογείται στην ύστερη ρωμαϊκή εποχή. Στην τομή Η16 (σε μικρή απόσταση δυτικά της Η14) και σε βάθος 0,50 μ. αποκαλύφθηκε τοίχος μήκ. 11 μ. από μικρούς ποτάμιους λίθους και κροκάλες (κατεύθυνσης Α.-Δ.). Στο δυτικό όριο της τομής κάθετα προς τον πρώτο βρέθηκε δεύτερος τοίχος όμοιας κατασκευής με μήκος 4,20 μ. Στο βορειοδυτικό τμήμα της τομής σώζεται τμήμα δαπέδου από κονίαμα και στο βόρειο άκρο της βάση πίθου και τμήμα τοίχου από οπτοπλίνθους.

Στο Ριζόμυλο στην τομή Η18 και σε βάθος 2,27 μ. εντοπίστηκε στρώμα πλ. 5,10 μ. από σκληρό αργιλώδες χώμα, διάσπαρτους λίθους και χαλίκι με προσανατολισμό Α.-Δ., που επίσης θεωρείται τμήμα δρόμου από τους ερευνητές, και αμέσως προς Ν. του στρώματος αυτού σε βάθος 2,10 μ. τοίχος μήκ. 3,25 μ. και πλ. 0,60 μ. από αργούς λίθους (κατεύθυνσης Α.-Δ.). Κατά τον καθαρισμό του αργιλώδους στρώματος βρέθηκε χάλκινο νόμισμα. Στο βόρειο τμήμα της τομής και σε βάθος 3,17 μ. αποκαλύφθηκε πολύ κατεστραμμένος τοίχος(;) με κατεύθυνση ΒΔ.-ΝΑ. Στην τομή Η19 (σε απόσταση 20 μ. νοτιοδυτικά της Η18) σε βάθος 3,07 μ. βρέθηκε γωνία τοίχων από ποτάμιους και κροκαλοπαγείς, αργούς και αδρά δουλεμένους λίθους με κατεύθυνση ΒΑ.-ΝΔ. και ΒΔ.-ΝΑ. αντίστοιχα. Κατά τον καθαρισμό των τοίχων περισυνελέγησαν χάλκινο και ασημένιο νόμισμα (Σικυώνας).

Στην τομή Η21, επίσης στο Ριζόμυλο, βρέθηκε στο νότιο τμήμα της σε βάθος 1,30 μ. το σκληρό αργιλώδες στρώμα, που θεωρείται δρόμος, ενώ στο βόρειο τμήμα της τομής σε βάθος 3,20 μ. αποκαλύφθηκε τοίχος με κατεύθυνση Α.-Δ. από κροκαλοπαγείς λίθους (μήκος 4 μ., πλάτος 0,60 μ.). Νοτίως του βρέθηκε τμήμα δεύτερου κατεστραμμένου τοίχου(;) ή λιθοσωρού, επίσης από κροκάλες, με προσανατολισμό Α.-Δ. (μήκος 1,52 μ., πλάτος 1,83 μ.). Στο μεταξύ των δύο τοίχων χώρο περισυνελέγησαν όστρακα και τμήματα αγγείων (σε βάθος 3,53 ως 3,65 μ.). Στο βορειοανατολικό άκρο της τομής σε βάθος 3,30 μ. διαπιστώθηκε η ύπαρξη βοτσαλωτού δαπέδου διαστ. 0,80×0,63 μ. Τέλος, στην τομή Η22, σε απόσταση περίπου 20 μ. βορείως της Η21 και σε βάθος 4-4,30 μ., αποκαλύφθηκαν θεμέλια τοίχων από κροκάλες. Στο βορειοανατολικό άκρο της τομής βρέθηκε γωνία τοίχων με κατεύθυνση Β.-Ν. και Α.-Δ. αντίστοιχα, στο δυτικό τμήμα της τομής μεγάλος τοίχος μήκ. 7,20 μ. με κατεύθυνση Β.-Ν., με τον οποίο γωνιάζουν προς Δ. δύο παράλληλοι μεταξύ τους μικρότεροι τοίχοι και στο ανατολικό τμήμα της τομής δεύτερος μεγάλος τοίχος, παράλληλος με τον πρώτο, μήκ. 5,60 μ., που σχηματίζει γωνία προς Α. με μικρότερο τοίχο. Ανάμεσα στους δύο παράλληλους αυτούς τοίχους αποκαλύφθηκε λιθόστρωτο δάπεδο. Σύμφωνα με τους ερευνητές τα αρχιτεκτονικά κατάλοιπα των δύο τελευταίων τομών χρονολογούνται με βάση τη χαρακτηριστική κεραμική που βρέθηκε σε αυτές στην Πρωτοελλαδική Εποχή.

ΕΡΩΦΙΛΗ-ΙΡΙΣ ΚΟΛΙΑ

ΕΡΓΑΣΙΕΣ ΚΑΘΑΡΙΣΜΟΥ - ΑΝΑΔΕΙΞΗΣ - ΑΝΑΠΛΑΣΗΣ

Δήμος Συμπολιτείας

Κοινότητα Γκρέκα

Συνεχίστηκε για μικρό διάστημα ο καθαρισμός και η αποτύπωση του αρχαίου ναού στη θέση Άγιος Σώστης[46], ενώ διανοίχθηκαν μικρές δοκιμαστικές τομές για την άντληση χρονολογικών στοιχείων. Μετά από τη σύνταξη του τοπογραφικού σχεδίου θα προταθεί η απαλλοτρίωση του χώρου, ώστε το μνημείο να ενταχθεί σε πρόγραμμα συστηματικής ανασκαφής.

ΜΙΧΑΛΗΣ ΠΕΤΡΟΠΟΥΛΟΣ - ΑΝΔΡΕΑΣ ΒΟΡΔΟΣ

ΑΝΑΣΚΑΦΙΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ

ΕΠΑΡΧΙΑ ΚΑΛΑΒΡΥΤΩΝ

Σκεπαστό, Θέση Ξερόκαμπος

Οικόπεδο ιδιοκτησίας «Αχαϊκές Πρωτεΐνες» ΑΕ

Κατά τη διάρκεια εκσκαφών για ανέγερση εργοστασίου αποκαλύφθηκαν τέσσερις ταφικοί πίθοι σε βάθος 1,25 μ. από την επιφάνεια του εδάφους μέσα σε στρώμα χαλικιών, που προερχόταν από τους παρακείμενους λόφους. Οι πίθοι είχαν προσανατολισμό ΒΑ.-ΝΔ., κατέληγαν σε κυλινδρικό πόδι και το στόμιό τους φρασσόταν από ασβεστολιθικές πλάκες[47]. Είχαν περίπου τις ίδιες διαστάσεις (ύψ. 1,62-1,70 μ., διάμ. κοιλίας 0,80-1,10 μ.). Οι νεκροί ήταν σε συνεσταλμένη στάση και ακτέριστοι. Νότια των πίθων και σε απόσταση 2 μ. αποκαλύφθηκε τοίχος, διεύθυνσης Α.-Δ., σωζ. μήκ. 8 μ., του οποίου το πλάτος στο ανατολικό άκρο ήταν 1 μ. και στο δυτικό ήταν 1,50 μ. Νότια του τοίχου, σε απόσταση 11,50 μ. και σε βάθος 1,85 μ. από την επιφάνεια του εδάφους, μέσα σε στρώμα ποταμίσιων χαλικιών, αποκαλύφθηκε χονδροειδές αγγείο, χειροποίητο, που χρονολογείται στα πρωτογεωμετρικά χρόνια. Ανάλογο αγγείο ως προς το σχήμα προέρχεται από τη Γαβαλού (αρχαίο Τριχώνιο) Αιτωλίας[48]. Από το στρώμα των ποταμίσιων χαλικιών περισυνελέγη κεραμική γεωμετρικών χρόνων[49].

Ιδιοκτησία Δήμου Καλαβρύτων

Στο παραπάνω οικόπεδο, το οποίο είναι όμορο του προηγουμένου και βρίσκεται νότια-νοτιοδυτικά αυτού, κατά τη διάρκεια των εκσκαφικών εργασιών για την κατασκευή Εργοστασίου Βιολογικού Καθαρισμού, αποκαλύφθηκε πεταλόσχημος ή αψιδωτός τάφος, διαστ. 1,72×0,92 μ. Ήταν οικογενειακός και οι ταφές ακτέριστες[50]. Περισυνελέγησαν αρκετά όστρακα, όπως κανθάρων ή σκύφων, και κωνικές βάσεις με στιλπνή βαφή, οι τύποι των οποίων ξεκινούν από την πρωτογεωμετρική έως και πρώιμη αρχαϊκή εποχή[51].

ΕΡΓΑΣΙΕΣ ΚΑΘΑΡΙΣΜΟΥ - ΑΝΑΔΕΙΞΗΣ - ΑΝΑΠΛΑΣΗΣ

Τριπόταμα

Αρχαιολογικός χώρος Ψωφίδος

Στο πλαίσιο του Προγράμματος ΕΠΤΑ (Ειδικό Πρόγραμμα Τοπικής Αυτοδιοίκησης) συνεχίστηκαν οι εργασίες ανάδειξης του αρχαιολογικού χώρου Ψωφίδος[52].

Το 2001 πραγματοποιήθηκε αποψίλωση της δυτικής πλευράς του τείχους, η οποία ακολουθεί μία τεθλασμένη πορεία, και το δυτικό τμήμα της βόρειας πλευράς. Κατά τον καθαρισμό της δυτικής πλευράς αποκαλύφθηκε και η δυτική πύλη της πόλης[53]. Η αποψίλωση και ο καθαρισμός συντέλεσαν στο να έχουμε καλύτερη εικόνα και επιπλέον συμπληρώθηκε η αποτύπωση του τείχους[54]. Επιπλέον στη θέση Άγιος Ιωάννης πραγματοποιήθηκε δοκιμαστική τομή, μήκ. 40 και πλ. 1 μ., προκειμένου να

46. *ΑΔ* 55 (2000): Χρονικά, σ. 342.

47. Την ανασκαφή επόπτευσε η ωρομίσθια αρχαιολόγος Αν. Κορφιάτη.

48. Για το αγγείο, βλ. Μ. Σταυροπούλου-Γάτση, Πρωτογεωμετρικό Νεκροταφείο Αιτωλίας, *ΑΔ* 35 (1980): Μελέτες, σ. 102-130 και ειδικότερα σ. 110.

49. Βλ. Γ.Ζ. Αλεξοπούλου, Νεότερα στοιχεία για την τοπογραφία της βορειοδυτικής Αρκαδίας, *Ancient Arcadia. Papers from the third international seminar on Ancient Arcadia, held at the Norwegian Institute at Athens, 7-10 May 2002*, Athens 2005.

50. Για τον τύπο του τάφου, βλ. Λ. Παρλαμά, Αψιδωτοί μυκηναϊκοί τάφοι στη Μεσσηνία, *ΑΑΑ* IX:2 (1976), σ. 252-257.

51. Βλ. παραπάνω, υποσημ. 49.

52. Το πρόγραμμα ανάδειξης της πόλης άρχισε το 1998. Για τις εργασίες του 1998, βλ. *ΑΔ* 53 (1998): Χρονικά, σ. 288 και Γ.Ζ. Αλεξοπούλου, Η Αρκαδική Ψωφίς, *ΑΑΑ* XXXII-XXXIV (1999-2001), Σύμμεικτα, σ. 161-174. Οι εργασίες εντάχθηκαν στο παραπάνω πρόγραμμα (ΕΠΤΑ) χάρις στο ενδιαφέρον του διευθυντή της Εφορείας Μ. Πετρόπουλου.

53. Βλ. *ΑΔ* 54 (1999): Χρονικά, σ. 280 και παραπάνω, υποσημ. 49.

54. Τις εργασίες επόπτευσαν οι αρχαιολόγοι Χρ. Κατσαρού και Κ. Μεσιακάρη.

εντοπιστεί το θέατρο. Στη θέση αυτή, η οποία βρίσκεται εντός των τειχών και στα δυτικά, ο Γ. Παπανδρέου τοποθετεί το θέατρο[55], όπου το φυσικό ανάγλυφο θα διευκόλυνε την κατασκευή του. Η τομή μας έδωσε στοιχεία κατοικιών και αναλημματικών τοίχων, αφού η θέση είναι επικλινής και δημιουργούνται πλατώματα[56].

ΕΝΤΟΠΙΣΜΟΣ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ

Στις βορειοδυτικές υπώρειες του όρους Αυγό και στο δημιουργούμενο αυχένα μεταξύ Μικρού και Μεγάλου Γκρεμουλιά εντοπίσαμε μια νέα θέση. Στα βόρεια υπάρχει χαράδρα απότομη και δυσπρόσιτη, ενώ στα νότια οι δύο ορεινοί όγκοι συγκλίνουν και δημιουργούν ένα διάσελο. Εντοπίστηκε η μακρά πλευρά μεγάλου οικοδομήματος από μεγάλες πωρολιθικές πλίνθους, μήκ. περίπου 30 μ. Στη νοτιοανατολική πλευρά του κτιρίου βρέθηκε πλίνθος γείσου, που σώζει προμόχθους και σταγόνες. Βρέθηκαν κομμάτια κεράμων στέγης, κορινθιακού τύπου, που σώζουν ίχνη βαφής.

ΓΕΩΡΓΙΑ ΑΛΕΞΟΠΟΥΛΟΥ

2002

ΜΟΥΣΕΙΑΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ

Μουσείο Πατρών

Το έργο της καταγραφής των αρχαίων προχώρησε σημαντικά, καθώς και η τακτοποίηση στους χώρους αποθήκευσης που βρίσκονται στον πρώτο όροφο του κτιρίου της Εφορείας, στην οδό Αλ. Υψηλάντου 197 - Πατρέως - Ηφαίστου, οι οποίες άρχισαν από το 1994. Οι εργασίες πραγματοποιήθηκαν από τη συμβασιούχο αρχαιολόγο Μ. Αθανασίου με την επίβλεψη του υπογράφοντος.

Συνεχίστηκε και εφέτος η συντήρηση παλαιών και νέων ευρημάτων στα εργαστήρια της Εφορείας. Την ευθύνη είχαν οι συντηρητές Θ. Χριστόπουλος (Εργαστήριο Ψηφιδωτών), Λ. Παυλάτος, Β. Κύρκος, Ε. Γιαννακούρα (Εργαστήριο Πηλίνων, Λιθίνων, Μεταλλικών) και Δ. Μαρινοπούλου (Εργαστήριο Νομισμάτων), βοήθησε δε ο επί συμβάσει συντηρητής Π. Θεοδωρακόπουλος (Εργαστήριο Τοιχογραφιών).

ΕΡΓΑΣΙΕΣ ΥΠΑΙΘΡΟΥ

Κατασκευάστηκε μεταλλικό στέγαστρο στο οικόπεδο επί της οδού Κορυδαλλέως στα Μποζαΐτικα Πατρών, προκειμένου να στεγαστούν τα λείψανα που είχαν έλθει στο φως το 1995[57]. Επίσης τοποθετήθηκε πρόχειρο ξύλινο στέγαστρο στο οικόπεδο επί της συμβολής των οδών Αριστομένους και Σάμου για τη διεξαγωγή της ανασκαφής.

Στον αρχαιολογικό χώρο Ψωφίδος (Τριπόταμα) τοποθετήθηκε ενημερωτική πινακίδα, διαστ. 2×1,50 μ. και κατεδαφίστηκαν δύο κτίρια πλησίον του Μουσείου Αιγίου.

ΕΡΓΑΣΙΕΣ ΑΝΑΔΕΙΞΗΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΩΝ ΧΩΡΩΝ

Γ΄ Κοινοτικό Πλαίσιο Στήριξης

Η Εφορεία το 2002 ενέταξε τους αρχαιολογικούς χώρους Τραπεζάς Αιγίου παρά τον Κούμαρη, αρχαίας Κερύνειας (σημ. Μαμουσιά), αρχαίου Λεοντίου (Κάτω Βλασία Καλαβρύτων) και Ρακίτας (Άνω Μαζαράκι) στο Γ΄ Κοινοτικό Πλαίσιο Στήριξης (Γ΄ ΚΠΣ). Το έργο περιλαμβάνει την ανάδειξη και ανάπλαση των αρχαιολογικών χώρων και συγκεκριμένα απαλλοτριώσεις, όπου απαιτούνται, περιφράξεις, αποχωματώσεις, διαδρόμους επισκεπτών, κατασκευή φυλακίων εξυπηρέτησης κοινού και διαμορφώσεις χώρων στάθμευσης. Τις εργασίες των έργων επόπτευσαν οι μόνιμοι αρχαιολόγοι Μ. Πετρόπουλος (Ρακίτα - Άνω Μαζαράκι), Γ. Αλεξοπούλου (Κάτω Βλασία), Α. Βόρδος (Τραπεζά Αιγίου) και Ε. Κόλια (αρχαία Κερύνεια), βοήθησαν δε οι έκτακτοι αρχαιολόγοι Ά. Καραχάλιου, Α. Οικονομόπουλος, Λ. Παπαγγελοπούλου και Α. Δημητρίου, αντίστοιχα.

ΑΝΑΣΚΑΦΙΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ

Τις ανασκαφές επόπτευσαν οι αρχαιολόγοι της Εφορείας Α. Βασιλογάμβρου, Μ. Σταυροπούλου-Γάτση, Λ. Παπακώστα, Α. Σωτηρίου, Γ. Αλεξοπούλου, Ε. Κόλια και Γ. Γεωργοπούλου[58], βοήθησαν δε οι έκτακτοι αρχαιολόγοι Σ. Κασκαντίρη, Στ. Νεστορίδου, Α. Μαντζουράνη, Λ. Περάτη, Αχ. Παπαθανασίου στις ανασκαφές της πόλης των Πατρών, Α. Νικολακοπούλου, Β. Τσακνάκη στην Κάτω Αχαγιά και η Α. Δημητρίου στην πόλη του Αιγίου.

55. Γ. Παπανδρέου, *ΠΑΕ* 1920, σ. 135.

56. Για τις εργασίες ανάδειξης του χώρου της Ψωφίδος, βλ. Μ. Πετρόπουλος, Έρευνες για την αρχαία Ψωφίδα, *Ancient Arcadia. Papers from the third international seminar on Ancient Arcadia, held at the Norwegian Institute at Athens, 7-10 May 2002*, Athens 2005.

57. Βλ. *ΑΔ* 50 (1995): Χρονικά, σ. 208-210.

58. Το 2002 η αρχαιολόγος Γ. Γεωργοπούλου αποσπάστηκε για ένα έτος στην Κεντρική Υπηρεσία του ΥΠΠΟ. Ο μόνιμος σχεδιαστής της Εφορείας Χ. Μαρινόπουλος και οι μόνιμοι υπάλληλοι του Λογιστηρίου Β. Φραγάκη και Ε. Αργυρού, όπως και ο οδηγός Α. Μερλίγκας, αποσπάστηκαν για ένα έτος στο ΤΔΠΕΑΕ.

Την ευθύνη για τη σχεδίαση και αποτύπωση των αρχαίων είχαν οι σχεδιαστές Μ. Γκολφινοπούλου, Λ. Παπαστεργίου, Κ. Δίπλας, βοήθησαν δε οι σχεδιάστριες με σύμβαση ορισμένου χρόνου Α. Σοφιανοπούλου, Γ. Παπαθανασίου, Χ. Παπαζαχαροπούλου, Α. Πράρας στα οικόπεδα των Πατρών, Α. Γουρδούπη και Β. Πυρρή στα οικόπεδα της Κάτω Αχαγιάς.

Την ευθύνη για τη σύνταξη μελετών και την επίλυση κάθε είδους τεχνικού προβλήματος είχαν ο αρχιτέκτονας Ευ. Αυγούλης και οι υπομηχανικοί Κ. Κατσιδήμας, Λ. Σταυροπούλου και Γ. Παπούλια.

ΜΙΧΑΛΗΣ ΠΕΤΡΟΠΟΥΛΟΣ

Πάτρα

Η έρευνα των οικοπέδων στα οποία διεξήχθη η ανασκαφική έρευνα, σημειώνεται στο γενικό τοπογραφικό χάρτη (Σχέδ. 22).

ΔΗΜΟΣΙΑ ΚΤΙΡΙΑ ΚΑΙ ΚΑΤΟΙΚΙΕΣ

Οδός Βύρωνος 3 (οικόπεδο Φ. Σίνου-Κακουλίδη)
(Σχέδ. 22:1)

Στο παραπάνω οικόπεδο είχαν αποκαλυφθεί σημαντικά αρχιτεκτονικά λείψανα της ρωμαιοκρατίας, τα οποία πιθανότατα σχετίζονται με το ρωμαϊκό βαλανείο των υστερορρωμαϊκών χρόνων που είχε ερευνηθεί το 1975 στο προς Β. όμορο οικόπεδο της οδού Βύρωνος 1 και Χείλωνος Πατρέως[59].

Η ανασκαφή κατά το μεγαλύτερο μέρος της πραγματοποιήθηκε από τη συνάδελφο Ν. Κοκκοτάκη και το 1994 η συνάδελφος Μ. Σταυροπούλου-Γάτση πραγματοποίησε συμπληρωματική έρευνα, με σκοπό τη συγκέντρωση στοιχείων απαραίτητων, ώστε να ολοκληρωθεί ο φάκελος με την πρόταση της Εφορείας για απαλλοτρίωση του οικοπέδου[60], δεδομένου ότι δεν κατέστη δυνατή η εξεύρεση λύσης για οικοδόμηση του ακινήτου με την προϋπόθεση της πλήρους διατήρησης των αρχαίων. Ενώ το ΚΑΣ είχε γνωμοδοτήσει θετικά υπέρ της απαλλοτρίωσης του ακινήτου, ο ιδιοκτήτης υπέβαλε το 2001 αίτηση για επανεξέταση της υπόθεσής του, υποβάλλοντας συγχρόνως νέα πρόταση για οικοδόμηση με πλήρη διατήρηση των αρχαίων. Η πρόταση αυτή έγινε δεκτή μετά από γνωμοδότηση του ΚΑΣ και ανακλήθηκε η απόφαση απαλλοτρίωσης. Στο πλαίσιο της υλοποίησης των όρων της νέας απόφασης του ΥΠΠΟ και εν όψει της οικοδόμησης του ακινήτου, πραγματοποιήθηκαν και πάλι συμπληρωματικές εργασίες, ώστε να αποσαφηνιστούν πλήρως τα στοιχεία που αφορούν στις διάφορες οικοδομικές φάσεις του κτιρίου, ενώ παράλληλα έγινε νέα πλήρης σχεδιαστική αποτύπωσή του.

Στην κύρια οικοδομική φάση, η οποία πρέπει να είναι μεν σύγχρονη αλλά να μην σχετίζεται με το βαλανείο άμεσα, φαίνεται ότι ανήκουν τμήματα δύο κτιρίων που καταλαμβάνουν το κέντρο του οικοπέδου και διατάσσονται εκατέρωθεν χαλικόστρωτης οδού, πλ. 5,35 μ. και διεύθυνσης Β.-Ν. (Σχέδ. 23· Πίν. 140 β). Έχουν τα ίδια μορφολογικά αρχιτεκτονικά στοιχεία με μνημειώδη μορφή στην πρόσοψή τους. Οι τοίχοι της πρόσοψής τους είναι από συμπαγή, χυτή τοιχοποιία, βαθμιδωτά διαμορφωμένη, που ίσως έφερε επένδυση από πλάκες μαρμάρων. Σε επαφή με την οδό σχηματίζεται κιονοστοιχία. Σειρά από τέσσερις κίονες, με ιωνικές βάσεις, «πατούν» πάνω σε λίθινο στυλοβάτη. Το μήκος των λίθων του στυλοβάτη είναι 14 μ. και αντιστοιχεί στη μια διάσταση του κτιρίου. Στο στυλοβάτη διατηρήθηκαν δύο βάσεις, αλλά φαίνονται τα ίχνη των υπόλοιπων. Στα δύο άκρα δεν είναι βέβαιο αν υπήρχαν κίονες· πιθανότερο είναι ότι δημιουργούνταν πεσσοί. Του ανατολικού κτιρίου δεν ερευνήθηκε το εσωτερικό, αφού βρίσκεται κοντά στην όμορη μεσοτοιχία, από το γεγονός όμως ότι ένας μεγάλος αποχετευτικός υπόνομος (που προϋποθέτει δρόμο) με διεύθυνση Β.-Ν., ερχόμενος από Β., διέρχεται στα κατώτερα στρώματα του κτιρίου αυτού, φαίνεται ότι το κτίριο αυτό δημιουργήθηκε εν μέρει πάνω στο χαλικόστρωτο δρόμο.

Συνεπώς, στα πολύ ύστερα ρωμαϊκά χρόνια (4ος-5ος αι. μ.Χ.) στο σημείο αυτό ο πολεοδομικός ιστός της ρωμαϊκής Πάτρας δέχεται σημαντικές επεμβάσεις. Στο εσωτερικό του δυτικού κτιρίου ερευνήθηκε το άκρο ενός πολύ μεγάλου ημικυκλικού χώρου. Αν λάβουμε υπόψη μας ότι το αντίστοιχο άκρο του ίδιου ημικυκλικού χώρου είχε βρεθεί στο προς Δ. οικόπεδο επί της έναντι πλευράς της οδού Βύρωνος 2Α[61], τότε το ημικύκλιο αυτό έχει διάμετρο περίπου 20 μ. Ο ημικυκλικός αυτός χώρος φέρει στην τελευταία φάση του δάπεδο από κομμάτια μαρμάρων (Πίν. 140 γ-δ). Ο δρόμος δεν συνεχίζεται στα νότια. Κοντά στο νότιο άκρο του δυτικού κτιρίου δημιουργείται ένα είδος δαπέδου με ποικίλα αρχιτεκτονικά μέλη σε β΄ χρήση: πλάκες, κιονόκρανα, πωρολιθικά μέλη, τα οποία συμπληρώνουν αρχικό δάπεδο κατά το opus spicatum (ή sectile;). Ομοίως, στα βόρεια, ο μεν δρόμος συνεχίζει, όμως δύο

59. *ΑΔ* 30 (1975): Χρονικά, σ. 99-100.

60. *ΑΔ* 49 (1994): Χρονικά, σ. 214-215.

61. Βλ. *ΑΔ* 35 (1980): Χρονικά, σ. 179.

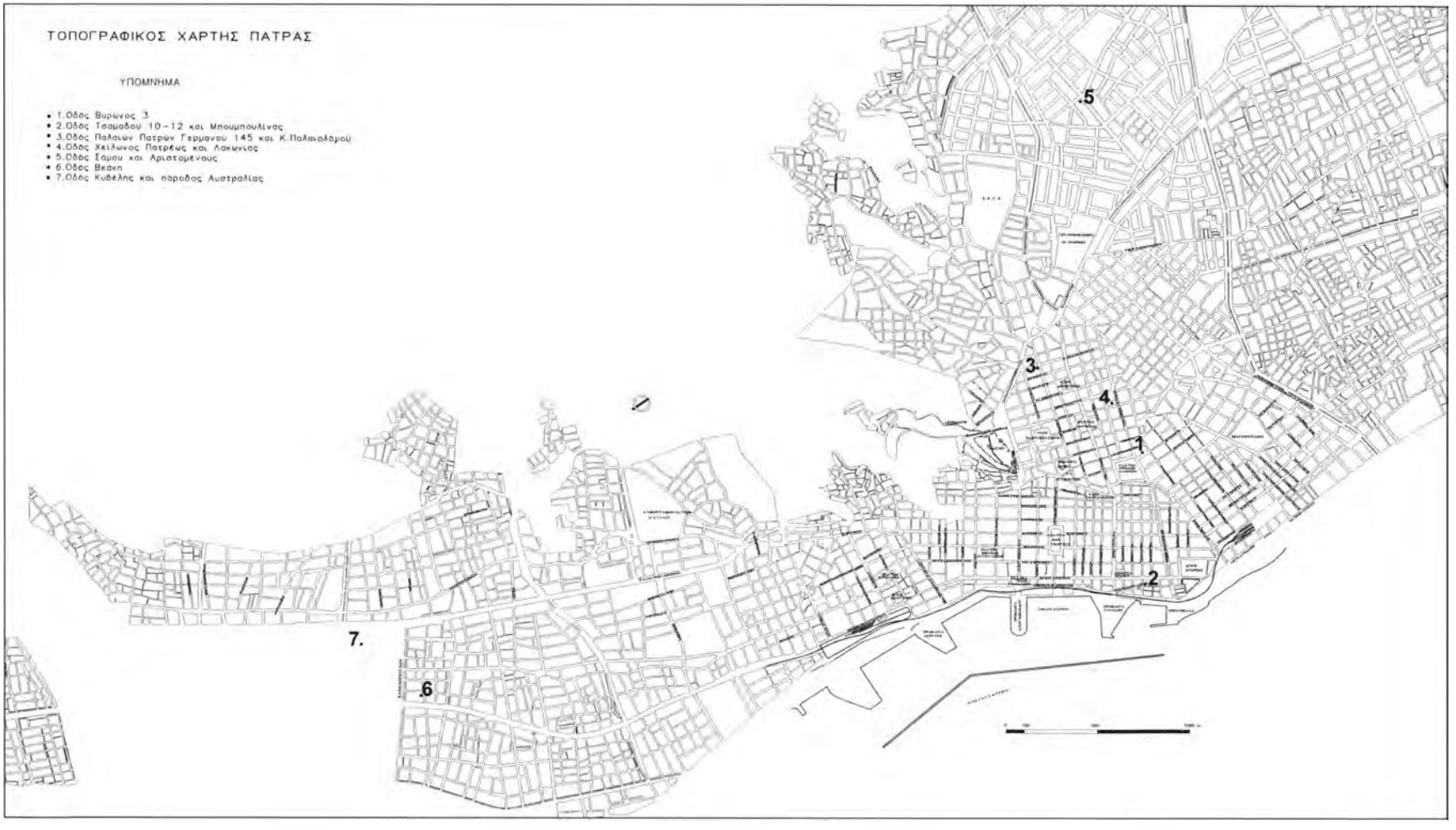

Σχέδ. 22. Πάτρα. Τοπογραφικός χάρτης, όπου σημειώνονται τα ανεσκαμμένα κατά το 2002 οικόπεδα.

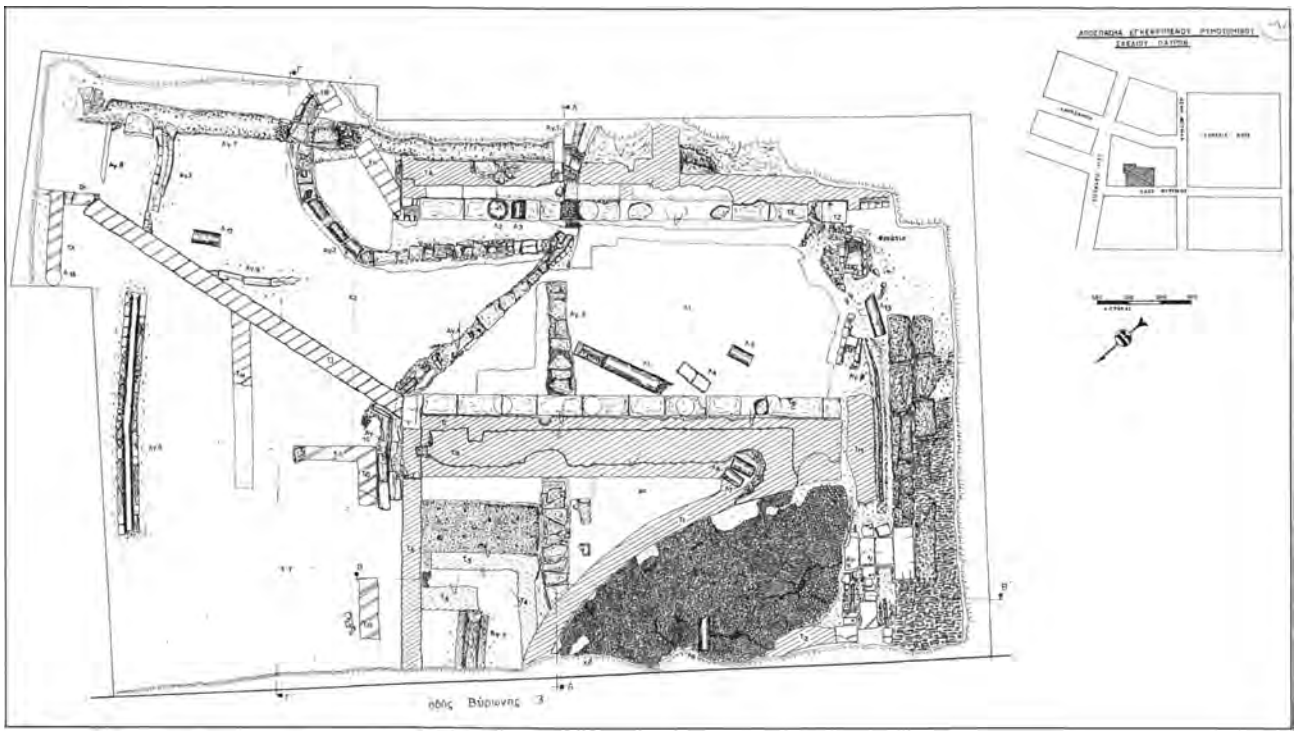

Σχέδ. 23. Πάτρα. Οδός Βύρωνος 3. Κάτοψη της ανασκαφής.

παράλληλοι μεταξύ τους τοίχοι με διαφορετική διεύθυνση από αυτές του δρόμου και των δύο παρόδιων κύριων κτιρίων φαίνεται ότι δημουργούν ένα χώρο που έχει προσανατολισμό ΒΑ.-ΝΔ. και ανήκει σε μεταγενέστερη φάση, γι' αυτό και «πατά» εν μέρει πάνω στον αγωγό.

Δεν διαπιστώνεται, λοιπόν, άμεση σύνδεση με το συγκρότημα του βαλανείου στην οδό Ψηλών Αλωνιών και Χείλωνος Πατρέως, αλλά φαίνεται ότι μεταξύ του βαλανείου και του κτιρίου της οδού Βύρωνος 3 μεσολαβεί ένας ενδιάμεσος χώρος «ανοικτός» (ή ίσως άλλο τμήμα δρόμου κάθετο στον κύριο), μέσω του οποίου οδηγούνταν κανείς, δηλαδή από το δρόμο, στην είσοδο του βαλανείου.

Το κτιριακό συγκρότημα της οδού Βύρωνος 3, όπως αυτό σχετίζεται με τα λείψανα της οδού Βύρωνος 2Α, κυρίως λόγω της παρουσίας αυτού του πολύ μεγάλου ημικυκλικού χώρου, φαίνεται ότι κυρίως βρίσκεται κάτω από το κατάστρωμα της σημερινής οδού Βύρωνος. Το ίδιο συμβαίνει και με το βαλανείο, ένα μεγάλο μέρος του οποίου βρίσκεται σήμερα κάτω από την οδό Βύρωνος. Τα δύο αυτά συγκροτήματα προς Δ. ορίζονταν από άλλο μεγάλο δρόμο, που βρέθηκε στο οικόπεδο Ψηλών Αλωνιών 19 και Βύρωνος 2[62]. Αν αυτός ο δρόμος ξεκάθαρα ορίζει από Δ. τα συγκροτήματα, τότε από Α. υπήρχε δρόμος που ήδη αναφέραμε και του οποίου ένα χαλικόστρωτο τμήμα πλεύριζαν οι δύο κιονοστοιχίες, ενώ προς Β. η συνέχειά του διαπιστώθηκε κυρίως λόγω της παρουσίας του μεγάλου αποχετευτικού υπονόμου. Στον υπόνομο εξάλλου αυτόν φαίνεται ότι καταλήγουν όλοι οι αγωγοί που ερευνήθηκαν στο οικόπεδο και οι οποίοι συνθέτουν ένα ενδιαφέρον και ποικίλο πλέγμα, ανήκοντας σε διαφορετικές οικοδομικές φάσεις ή επισκευής των κτιρίων, αφού στην κάλυψή τους έχει κατά τόπους χρησιμοποιηθεί ποικίλο υλικό (πλάκες μαρμάρινες, τμήματα αρράβδωτων κιόνων κτλ.).

ΜΑΡΙΑ ΣΤΑΥΡΟΠΟΥΛΟΥ-ΓΑΤΣΗ - ΓΕΩΡΓΙΑ ΑΛΕΞΟΠΟΥΛΟΥ

Οδός Τσαμαδού 10-12 και Μπουμπουλίνας (ιδιοκτησία Κατσαράκη ΕΕ) (Σχέδ. 22:2)

Στο ανατολικό τμήμα του οικοπέδου[63] αποκαλύφθηκε σε βάθος 0,85 μ. από το κατάστρωμα της οδού Τσαμαδού τοίχος διαστ. 8,30×0,60×1,60 μ. ύψος, χτισμένος κατά το opus quasi reticulatum (Σχέδ. 24). Εκτείνεται τόσο στα βόρεια, κάτω από το κατάστρωμα της οδού Τσαμαδού,

62. *ΑΔ* 37 (1982): Χρονικά, σ. 144.

63. Το ημερολόγιο της ανασκαφής τήρησε η έκτακτη αρχαιολόγος Σ. Κασκαντίρη.

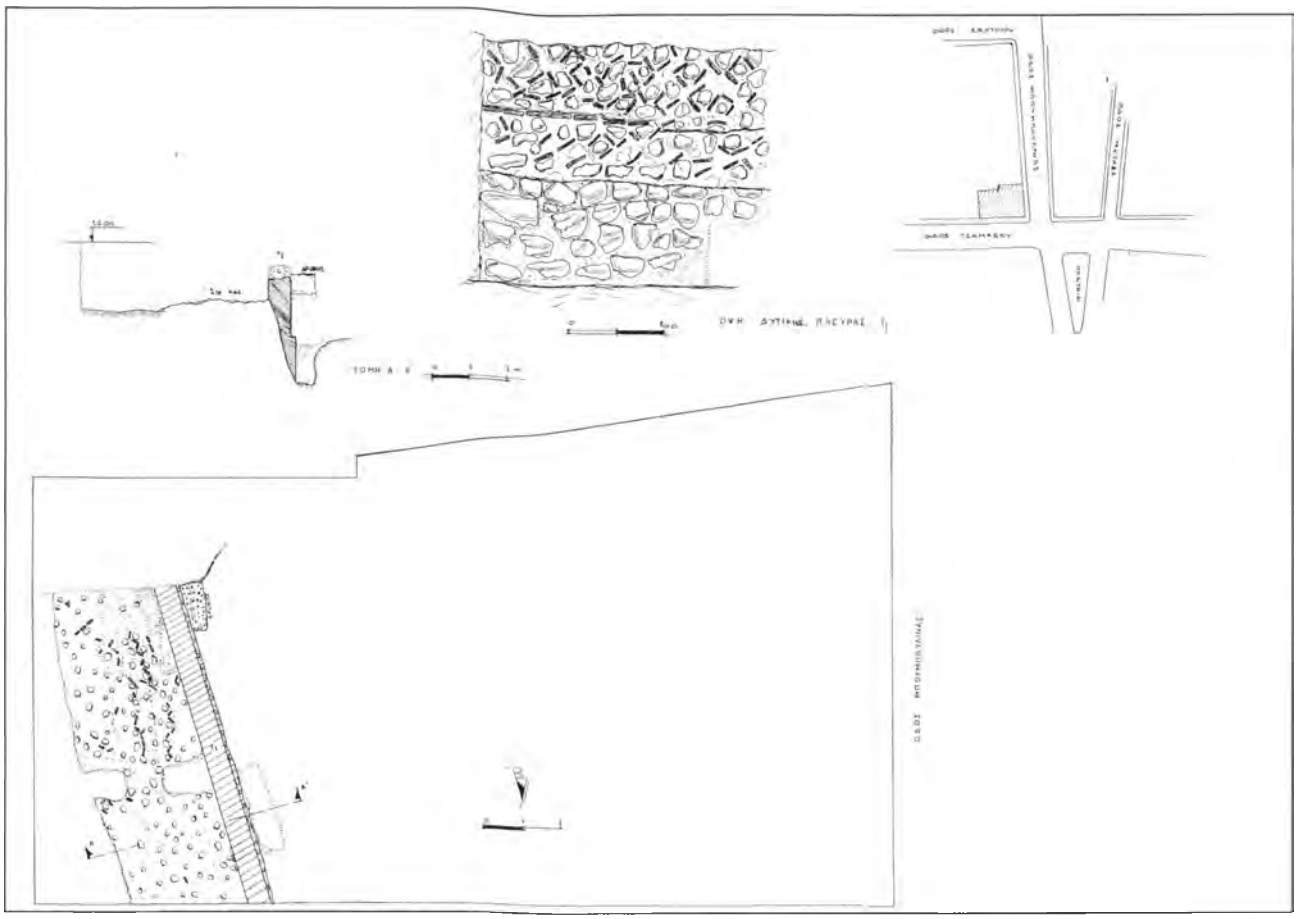

Σχέδ. 24. Πάτρα. Οδός Τσαμαδού 10-12 και Μπουμπουλίνας. Κάτοψη και τομή της ανασκαφής.

όσο και στα νότια (Πίν. 141 α). Στα ανατολικά του τοίχου ερευνήθηκε εκτεταμένο στρώμα καταστροφής και στα νοτιοδυτικά αυτού εντοπίστηκε στρώμα χαλικιών και πατημένο χώμα, που προφανώς ανήκει σε δρόμο. Στον υπόλοιπο προς Δ. χώρο διαπιστώθηκαν θαλάσσιες αποθέσεις. Ο τοίχος αυτός πιθανώς να έχει σχέση με τα λείψανα που είχαν αποκαλυφθεί στο οικόπεδο επί της συμβολής των οδών Μπουμπουλίνας 18 και Τσαμαδού[64], τα οποία ανήκαν στις λιμενικές εγκαταστάσεις της ρωμαϊκής Πάτρας.

Οδός Π.Π. Γερμανού 145 και Κ. Παλαιολόγου (ιδιοκτησία «Τεχνικής Πατρών» ΑΤΕ - Γ. Αθανασόπουλος) (Σχέδ. 22:3)

Αποκαλύφθηκε κεντρική χαλικόστρωτη οδός με κατεύθυνση Β.-Ν. και τα παρόδια κτίρια. Η οδός ερευνήθηκε σε μήκος 15,50 μ. και σε πλάτος 4,50 μ. Κατά μήκος του κεντρικού άξονα της οδού βρέθηκε αποχετευτικός αγωγός με κτιστά τοιχώματα και κάλυψη από ζεύγη αντωπών κεραμίδων, ο οποίος είχε υποστεί πολλές μετασκευές και το εσωτερικό πλάτος του ήταν 0,50 μ[65].

Σημαντικό είναι το στοιχείο, από πολεοδομικής άποψης, ότι ο δρόμος είναι προσαρμοσμένος στη μορφολογία του εδάφους, παρουσιάζοντας κλίση από Β. προς Ν. Στο νότιο τμήμα του δρόμου σώζονται μεγάλα τμήματα των παρόδιων κτιρίων των ελληνιστικών χρόνων (ΤΧ7, ΤΧ8 ανατολικό, ΤΧ11), τα οποία κτίρια πρέπει να ήταν επιβλητικά, αφού οι τοίχοι είναι της πρόσοψης. Οι τοίχοι τους αποτελούνται από ασβεστολιθικούς λίθους με αδρή επεξεργασία, τοποθετημένους στο φυσικό κοκκινωπό έδαφος.

Στη ρωμαϊκή εποχή ανήκουν οι τοίχοι του κτιρίου στο νοτιοδυτικό τμήμα του οικοπέδου, που είναι χτισμένοι κατά το opus quasi reticulatum, με τους οποίους σχετίζεται και η δεξαμενή, της οποίας ο πυθμένας είναι στρωμένος με πήλινες πλάκες και τα νερά της απολήγουν, μέσω

64. *ΑΔ* 45 (1990): Χρονικά, σ. 129.

65. Το ημερολόγιο της ανασκαφής τήρησε η ωρομίσθια αρχαιολόγος Λ. Περάτη.

του Αγ.3, στον κεντρικό αγωγό της ελληνιστικής οδού. Δυτικά του κτιρίου αυτού βρέθηκε χώρος στον οποίο σώζονταν σπαράγματα ψηφιδωτού δαπέδου.

Σε μια άλλη οικοδομική φάση ανήκουν οι τοίχοι ΤΧ3, ΤΧ4 και ΤΧ5, από τους οποίους ο επιμήκης ΤΧ3 «πατά» πάνω σε στρώση λίθων ελληνιστικού τοίχου.

Η παρουσία και άλλων αγωγών πάνω στο κατάστρωμα του δρόμου υποδεικνύει ότι ο χώρος προφανώς να λειτούργησε και ως εργαστήριο, από τις αγνύθες που βρέθηκαν στο χώρο. Περισυνελέγησαν χονδροειδή μικκύλα αγγεία, τμήμα ειδωλίου καθήμενης γυναικείας μορφής, αγνύθες, δεκαπέντε χάλκινα νομίσματα, σπόνδυλος ραβδωτού κίονα, διαμ. 0,60 και σωζ. ύψ. 0,40 μ., χάλκινοι ήλοι, πολλά ελληνιστικά και ρωμαϊκά όστρακα, μεταξύ των οποίων λίγα όστρακα κορινθιακών σκύφων, που φέρουν ανάγλυφες παραστάσεις των άθλων του Ηρακλή του 2ου-3ου αι. μ.Χ.

Οδός Χείλωνος Πατρέως και Λακωνίας (ιδιοκτησία Μ. Μαυρονύχη) (Σχέδ. 22:4)

Κατά μήκος της δυτικής πλευράς του οικοπέδου αποκαλύφθηκε σε βάθος ±1,50 μ. από το οδόστρωμα της οδού Λακωνίας χαλικόστρωτος δρόμος, διεύθυνσης Β.-Ν. Ερευνήθηκε σε μήκος 5,80 μ. και σε μέγιστο πλάτος 1,20 μ. Ο δρόμος ήταν σε χρήση ήδη από τους ελληνιστικούς χρόνους και πάνω στο κατάστρωμά του διαπιστώθηκαν αποσπασματικά πήλινοι αγωγοί ύδρευσης. Το τμήμα αυτό του δρόμου παρουσιάζει ελαφρά κατωφέρεια από Β. προς Ν., προσαρμοσμένο στη μορφολογία του εδάφους, και αποτελεί συνέχεια του τμήματος εκείνου που είχε αποκαλυφθεί βόρεια αυτού, στο οικόπεδο Πλατ. Ομονοίας 35-37 (ή Καρατζά)[66]. Από το ανατολικό παρόδιο κτίριο σώθηκαν αποσπασματικά δύο ορθογώνιοι χώροι, οριζόμενοι από τοίχους της ελληνιστικής εποχής, που έφεραν μετατροπές και επισκευές στη ρωμαϊκή περίοδο, γεγονός που μαρτυρεί τη μεγάλη διάρκεια χρήσης τους[67].

ΓΕΩΡΓΙΑ ΑΛΕΞΟΠΟΥΛΟΥ

Οδός Σάμου και Αριστομένους, περιοχή Λάγγουρα (Σχέδ. 22:5)

Συνεχίστηκε και ολοκληρώθηκε η ανασκαφή του διπλού ταφικού κτιρίου[68] (Σχέδ. 25). Στο πρώτο κτίριο, το ανατολικό, που αποτελούνταν από προθάλαμο και κυρίως θάλαμο, η στέγη είχε καταρρεύσει. Στους περιμετρικούς τοίχους ανοίγονται κόγχες, σε δύο από τις οποίες βρέθηκαν οι δύο γυναικείες προτομές. Στο δάπεδο του κυρίως θαλάμου υπάρχει υπόγειος κτιστός κιβωτιόσχημος τάφος, του οποίου προεξέχει η καμαροσκεπής κάλυψη, αλλά βρέθηκε συλημένος. Περιείχε αρκετά κρανία και λίγα κτερίσματα, κυρίως λυχνάρια, που χρονολογούν την τελευταία χρήση του τάφου στο τέλος του 1ου και στις αρχές του 2ου αι. μ.Χ. Και οι δύο θάλαμοι σώζουν τοιχογραφίες (οι πρώτες που βρέθηκαν σε τόσο καλή διατήρηση στην Πάτρα), που αποτελούνται από απλά ορθογώνια πλαίσια, τα οποία χωρίζουν κλαδιά.

Στον προθάλαμο βρέθηκε επιγραφή χαραγμένη στο κονίαμα ενός τοίχου, δυσανάγνωστη και με πολύ μικρά γράμματα, ελληνική σε δακτυλικό εξάμετρο, πιθανώς του 3ου αι. μ.Χ. Στο νότιο εξωτερικό τοίχο υπάρχει η λατινική επιγραφή:

MARCIAE MAXIMAE
C. (AII) LAETILI CLEMENTIS
UXORI
PAVIA FECIT MATER[69]

Αναφέρεται στη θανούσα Μαρκία Μάξιμα, σύζυγο του Γάιου Λαιτήλιου Κλέμεντος, για την οποία κατασκεύασε το ταφικό κτίριο η μητέρα της Παβία. Πρόκειται προφανώς για την πρώτη που ετάφη στον τάφο, ενώ πρέπει να ακολούθησε και η ίδια η μητέρα της, όπως δείχνουν οι δύο γυναικείες προτομές της κόγχης.

Το δυτικό κτίριο σώζει τη στέγη του, αλλά στο εσωτερικό του δεν βρέθηκε τάφος. Είναι νεότερο του προηγούμενου. Και τα δύο κτίρια έχουν την είσοδό τους προς Β. Σώθηκαν εξαιτίας μεγάλης πλημμύρας του ποταμού Διακονιάρη, ο οποίος και σήμερα βασανίζει την Πάτρα, με αποτέλεσμα να διατηρηθούν μέσα στο αμμοχάλικο.

Κατά το 2002 έγινε η συντήρηση των τοιχογραφιών και ολοκληρώθηκε από το ΥΠΠΟ η διαδικασία απαλλοτρίωσης του συγκροτήματος. Παράλληλα κατασκευάστηκαν ισχυροί αναλημματικοί τοίχοι για την προστασία των δύο οδών και της παρακείμενης προς Β. οικίας.

ΜΙΧΑΛΗΣ ΠΕΤΡΟΠΟΥΛΟΣ

66. *ΑΔ* 51 (1996): Χρονικά, σ. 199-202.

67. Το ημερολόγιο της ανασκαφής τήρησε η έκτακτη αρχαιολόγος Σ. Κασκαντίρη.

68. Την ανασκαφή επόπτευσε ο έκτακτος αρχαιολόγος Αχ. Παπαθανασίου.

69. A. Rizakis - S. Zoumbaki, *Roman Peoloponnese* I, *Roman Personal Names in their Social Context*, *ΜΕΛΕΤΗΜΑΤΑ* 31 (2001), αρ. ACH 142, ACH 162 και ACH 184.

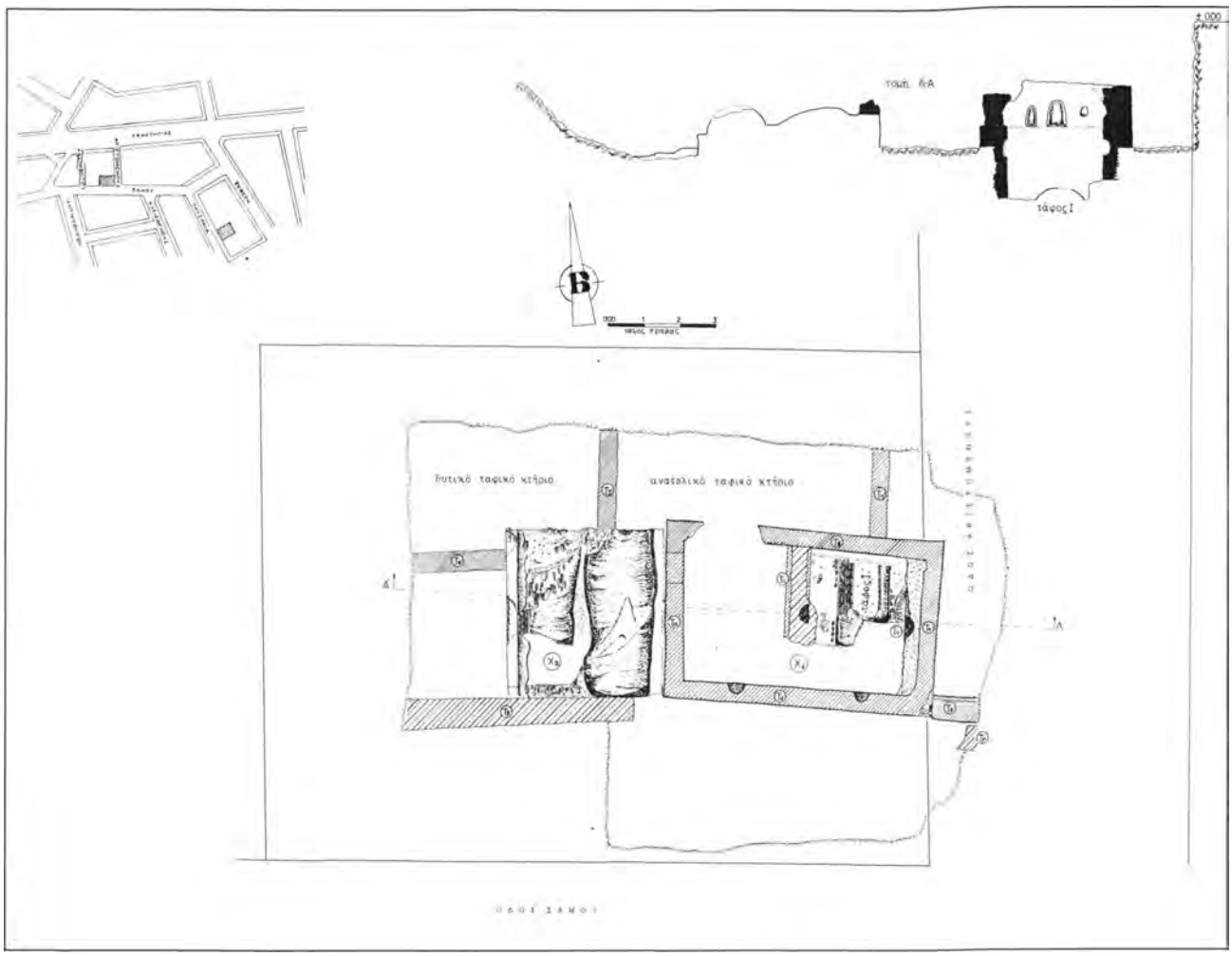

Σχέδ. 25. Πάτρα. Οδός Σάμου και Αριστομένους. Περιοχή Λάγγουρα. Κάτοψη και τομή της ανασκαφής.

ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑ ΠΟΛΗΣ

Έξω Αγυιά

Οδός Βεάκη (ιδιοκτησία Δ. Βαχλιώτη) (Σχέδ. 22:6)

Αποκαλύφθηκε τμήμα αγροικίας, της οποίας ερευνήθηκαν δύο χώροι ορθογώνιας κάτοψης, ενώ οι τοίχοι δείχνουν να συνεχίζουν στα βόρεια, νότια και δυτικά. Οι τοίχοι που όριζαν τους δύο χώρους ήταν τριών οικοδομικών φάσεων· συγκεκριμένα ο προς Α. ήταν χτισμένος κατά το opus quasi reticulatum (ΤΧ1), ο προς Δ. κατά το opus testaceum και οι υπόλοιποι χτισμένοι με αργούς λίθους, ελάχιστα κομμάτια κεραμιδιών και ασβεστοκονίαμα.

Στο βόρειο χώρο, που είχε διαστάσεις 5,20×4,15 μ., υπήρχαν δύο μικρές δεξαμενές (Δ1 και Δ2), εκ των οποίων η μία, ορθογώνιας κάτοψης, είχε υποστεί καταστροφή και το δάπεδό της ήταν στρωμένο με τετράγωνες πήλινες πλάκες, με αρμούς καλά διακρινόμενους. Η μικρότερη δεξαμενή είχε εσωτερικές διαστάσεις 0,80×0,75 μ., και δάπεδο και τοιχώματα καλυμμένα με παχύ κονίαμα. Επιπλέον, στο μέσον του δαπέδου υπήρχε βύθισμα καθαρισμού. Οι δύο δεξαμενές αποτελούσαν τις εγκαταστάσεις ληνού και υπολενίου αντίστοιχα και επιπλέον και των δύο τα δάπεδα είχαν παχιά υποστρώματα και προφανώς ανήκαν σε τελευταία φάση. Εξωτερικά του ανατολικού τοίχου ερευνήθηκε μικρός κυκλικός κλίβανος (διαμ. 0,70 μ.), του οποίου σωζόταν το δάπεδο του θαλάμου θέρμανσης για τις ανάγκες της αγροικίας.

Αποκαλύφθηκαν δέκα κεραμοσκεπείς τάφοι, των οποίων η κάλυψη ήταν από ζεύγη κεραμίδων λακωνικού τύπου και ήταν ακτέριστοι, πλην ενός (τάφος ΙΙΙ), στον οποίο βρέθηκε ένα χάλκινο νόμισμα στο στέρνο του νεκρού.

Από το χώρο της ανασκαφής περισυνελέγησαν άφθονη κεραμική, στην οποία συγκαταλέγονται όστρακα ανάγλυφων κορινθιακών σκύφων του 2ου-3ου αι. μ.Χ. καθώς και όστρακα λύχνων του τέλους 1ου - αρχών 3ου

αι. μ.Χ. και μεταξύ αυτών ένα όστρακο που σώζει στη βάση τα γράμματα *πω[σφόρου]*[70] (Πίν. 141 β). Επίσης περισυνελέγησαν όστρακα των λεγόμενων «χτενιστών» αγγείων. Στα κινητά ευρήματα συγκαταλέγονται 24 χάλκινα νομίσματα, χάλκινα ελάσματα και σιδερένιοι ήλοι[71].

Οδός Κυβέλης και πάροδος Αυστραλίας 41 (Μποζαΐτικα) (ιδιοκτησία Δ. Μπάστα) (Σχέδ. 22:7)

Σε βάθος ±0,35 μ. από την επιφάνεια του εδάφους ερευνήθηκαν στο βορειοδυτικό τμήμα του οικοπέδου, πάνω σε στρώση αμμοχάλικου, δύο κεραμοσκεπείς τάφοι, προσανατολισμού Α.-Δ.

Ο τάφος Ι, διαστ. 1,25×0,40 μ., περιείχε δύο σκελετούς σε ύπτια στάση, σχεδόν αποσαθρωμένους, με τα κρανία στα Α. και τα ευρήματά του ήταν: ασημένια και χάλκινη περόνη, δύο ασημένια ενώτια και ένα χάλκινο δακτυλίδι.

Στον τάφο ΙΙ, διαστ. 1,90×0,50 μ., ο νεκρός, σε ύπτια στάση και με το κρανίο στα ανατολικά, ήταν ακτέριστος.

Βούντενη

Έργο Ευρείας Παράκαμψης Πατρών

Κατά τη διάρκεια χωματουργικών εργασιών στο πλαίσιο της κατασκευής του έργου της Ευρείας Παράκαμψης Πατρών, και συγκεκριμένα πάνω στο κατάστρωμα του δρόμου που οδηγεί από τα Άνω Συχαινά στη Βούντενη, ήλθε στο φως λιθορριπή, διαστ. 6,20×5,20 μ. μέγ. πλ. Στην επιφάνειά της ήταν αργοί και ημίεργοι λίθοι, τμήματα κεραμίδων κορινθιακού και λακωνικού τύπου και αρκετή κεραμική.

Κατά τον καθαρισμό του λιθοσωρού διαπιστώθηκε η ύπαρξη τοιχαρίου, διεύθυνσης Β.-ΒΑ./Ν.-ΝΔ. και περισυνελέγησαν όστρακα καλής ποιότητας, κυρίως μελαμβαφή, κλασικών χρόνων και ένα εγχειρίδιο χάλκινο[72].

Η λιθορριπή σχετίζεται με τα αποκαλυφθέντα οικοδομικά λείψανα στο πλαίσιο του ίδιου έργου, που ήλθαν στο φως το 1998[73].

ΕΡΓΟ ΕΥΔΕ - ΠΑΘΕ: ΕΥΡΕΙΑ ΠΑΡΑΚΑΜΨΗ ΠΑΤΡΩΝ

Ριγανόκαμπος, Κόμβος Κ4-Κ5

Συνεχίστηκαν και εφέτος οι ανασκαφικές εργασίες στην παραπάνω θέση, οι οποίες είχαν αρχίσει το 1999[74]. Με χρηματοδότηση του Υπουργείου ΠΕΧΩΔΕ προσλήφθηκαν ένας αρχαιολόγος και πέντε εργάτες, προκειμένου να συνεχιστούν οι εργασίες[75].

Κατά τη φετινή χρονιά ήλθε στο φως τμήμα λιθόστρωτου δρόμου, διεύθυνσης Β.-Ν., ο οποίος βρίσκεται στα δυτικά της αγροικίας. Ο δρόμος αποκαλύφθηκε σε μήκος 11,80 μ. και σε μέγιστο πλάτος 4,20 μ., ο οποίος ήταν από ποταμίσιες πέτρες και το statumen από στρώμα χαλικιού και πατημένο χώμα. Όπως αναφέρει ο Μ. Πετρόπουλος, διαπιστώνεται ότι οι αγροτικές εγκαταστάσεις αναπτύσσονται δίπλα σε δρόμους, ενώ νέοι μικρότεροι δρόμοι διανοίγονται ως αναγκαία υποδομή για την καλύτερη εκμετάλλευση του χώρου μέσω των αγροικιών[76]. Στα ανατολικά των τριών, από παλιά, αποκαλυφθέντων ορθογώνιων χώρων, βρέθηκε δεξαμενή ορθογώνιας κάτοψης, διαστ. (εσωτ.) 1,44Χ1,44 μ. Έχει κτιστά τοιχώματα (πλ. 0,30 μ.) και στο μέσο της νότιας πλευράς υπάρχει αυλακοειδής κρουνός. Εσωτερικά φέρει ισχυρό κονίαμα για τη στεγανοποίησή της και στο εσωτερικό της βρέθηκε στρώμα καταστροφής (Σχέδ. 26).

Η συνέχιση των εργασιών αποκάλυψε ότι τα ερείπια εκτείνονται στα βόρεια[77]. Περισυνελέγησαν αρκετά σιδερένια καρφιά, προφανώς από τη δόρωση της στέγης, και αρκετοί σάκοι οστράκων, μεταξύ των οποίων πλεονάζουν όστρακα terra sigillata, όστρακα από χρηστικά αγγεία 1ου και 2ου αι. μ.Χ. και τα λεγόμενα «χτενιστά».

70. Μ. Πετρόπουλος, *Τα εργαστήρια των ρωμαϊκών λυχναριών της Πάτρας και το Λυχνομαντείο*, Αθήνα 1999, σ. 123, πίν. 62.

71. Το ημερολόγιο της ανασκαφής τηρήθηκε από την έκτακτη αρχαιολόγο Λ. Περάτη.

72. Η ανασκαφή πραγματοποιήθηκε με χρηματοδότηση του φορέα του έργου ΥΠΕΧΩΔΕ διά της αναδόχου εταιρείας ΠΑΝΤΕΧΝΙΚΗ, η οποία συνέδραμε το έργο μας.

73. Για το θέμα, βλ. *ΑΔ* 53 (1998): Χρονικά, σ. 264-267.

74. Για τις εργασίες του έτους 1999, βλ. *ΑΔ* 54 (1999): Χρονικά, σ. 260 και για το έτος 2000, βλ. *ΑΔ* 55 (2000): Χρονικά, σ. 306. Το έτος 2001 δεν πραγματοποιήθηκε ανασκαφική έρευνα.

75. Η συνέχιση της σωστικής ανασκαφής στον Κόμβο Κ4-Κ5 διήρκεσε ένα μήνα περίπου, από 1/4/2000 έως 26/4/2000, και δεν ολοκληρώθηκε. Το ημερολόγιο της ανασκαφής τηρήθηκε από την ωρομίσθια αρχαιολόγο Δ. Κοκκινάκη.

76. Βλ. Μ. Πετρόπουλος, Αγροικίες Πατραϊκής, *Structures rurales et sociétés antiques, Actes du colloque de Corfu (14-16 mai 1992)*, Paris 1994, σ. 415-424 και ειδικότερα σ. 415.

77. Για το αποκαλυφθέν αυτό τμήμα της αγροικίας στον Ριγανόκαμπο Πατρών, βλ. Μ. Πετρόπουλος, Σωστικές ανασκαφές στο πλαίσιο του έργου ΠΑΘΕ, Μεγάλη Παράκαμψη Πάτρας (Νομός Αχαΐας), *Αρχαιολογικές Έρευνες και Μεγάλα Δημόσια Έργα, Επαπόρριο Θεσσαλονίκης (18-20 Σεπτεμβρίου 2003)*, Θεσσαλονίκη 2004, σ. 229-230.

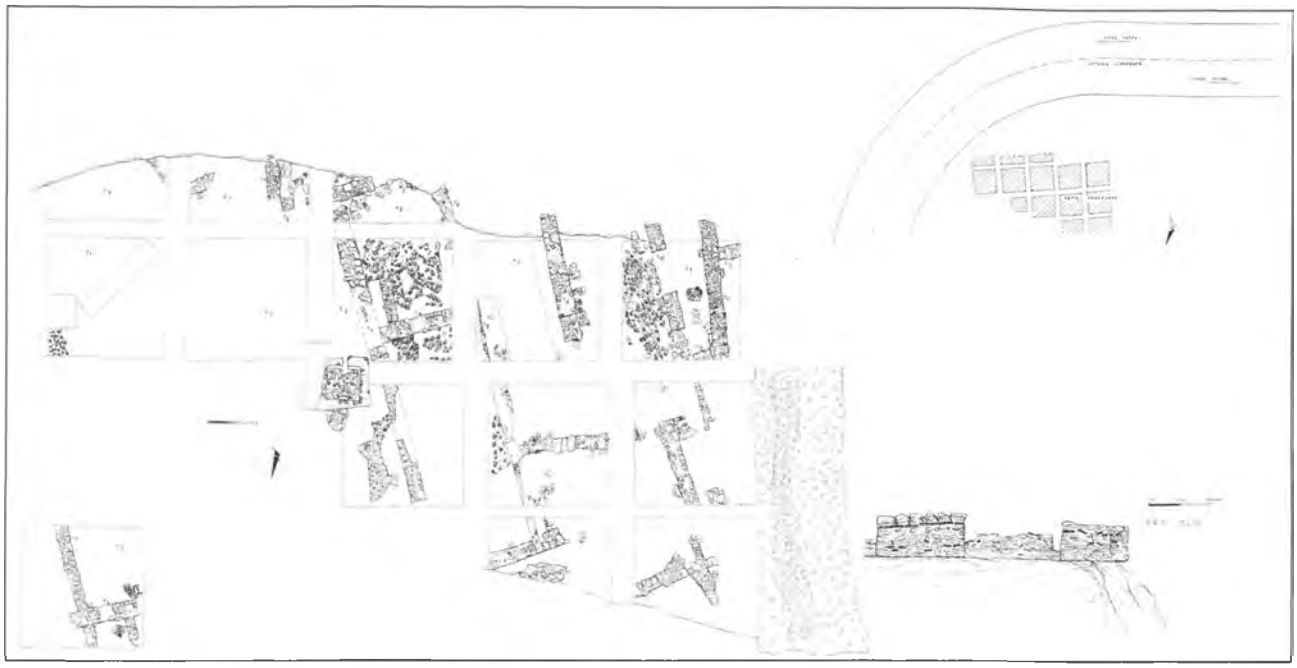

Σχέδ. 26. Ριγανόκαμπος. Κόμβος Κ4-Κ5. Κάτοψη της ανασκαφής.

Μιντιλόγλι

Οδός Μ. Μπότσαρη 2 και Κ. Παλαιολόγου (ιδιοκτησία Π. Λάππα-Κακλαμάνη)

Σε βάθος ±1,70 μ. από το κατάστρωμα της οδού Μ. Μπότσαρη ερευνήθηκε εκτεταμένο στρώμα καταστροφής, πάχ. 0,25-0,30 μ., το οποίο πιθανότατα ανήκει σε αγροικία. Περισυνελέγησαν όστρακα ρωμαϊκών και υστερορρωμαϊκών χρόνων.

ΓΕΩΡΓΙΑ ΑΛΕΞΟΠΟΥΛΟΥ

ΕΝΤΟΠΙΣΜΟΙ - ΠΕΡΙΟΔΕΙΕΣ

ΕΠΑΡΧΙΑ ΠΑΤΡΩΝ

Λεόντιο (πρώην Γουρζούμισσα)

Ύστερα από ειδική χρηματοδότηση του ΥΠΠΟ έγινε προσπάθεια εντοπισμού και καθαρισμού των δύο από τα τρία μυκηναϊκά νεκροταφεία της Κοινότητας Λεοντίου (πρώην Γουρζούμισσας)[78], τα οποία είχε ερευνήσει ο Ν. Κυπαρίσσης τη δεκαετία του 1930[79].

Το πρώτο νεκροταφείο βρίσκεται στη θέση Βραγιάννικα, κάτω από το Κεφαλόβρυσο, το δεύτερο στη θέση Άγ. Ιωάννης και το τρίτο, το οποίο δεν εντοπίσαμε, αφού ήδη στην περιοχή του Κυπαρίσση ήταν ολοσχερώς κατεστραμμένο, στη θέση Κουτρέικα.

Το πρώτο νεκροταφείο αποτελούνταν από θαλαμοειδείς τάφους διανοιγμένους σε εντελώς απόκρημνη πλαγιά, η οποία δυσχέρανε πολύ την έρευνα με αποτέλεσμα να χρειαστεί να διανοιχτούν ειδικοί διάδρομοι πρόσβασης για να μην κινδυνεύσουν οι εργάτες. Ο Κυπαρίσσης αναφέρει ότι εδώ ανέσκαψε μόνο έναν τάφο, ορισμένους βρήκε ήδη συλημένους, ενώ πίστευε ότι η έρευνά του είχε εξαντληθεί. Από τη δική μας έρευνα εντοπίστηκαν πολλοί ακόμη μη ανεσκαμμένοι τάφοι, ενώ βρέθηκαν και πολλοί συλημένοι. Δυστυχώς ο Κυπαρίσσης δεν άφησε κάποιο τοπογραφικό σχέδιο, ώστε να γνωρίζουμε ποιος ήταν ο τάφος που ανέσκαψε εκείνος και ποιοι οι συλημένοι ήδη στην εποχή του τάφοι, με αποτέλεσμα να μην γνωρίζουμε αν οι συλημένοι τάφοι που εντοπίσαμε εμείς ήταν οι παλιοί ή επρόκειτο για νεότερες λαθρανασκαφές.

Συνολικά εντοπίστηκαν με ασφάλεια 10 τάφοι, ενώ υπάρχουν και άλλοι, όπως δείχνουν βυθισμένες οροφές. Μόνον ένας τάφος βρέθηκε ασύλητος, από τέσσερις άλλους συγκεντρώθηκαν μικροευρήματα και πήλινα αγ-

78. Η κοινότητα δεν υπήχθη σε κάποιο καποδιστριακό δήμο, αλλά εξακολουθεί να λειτουργεί αυτόνομα.

79. Ν. Κυπαρίσσης, *ΠΑΕ* 1930, σ. 88. Ο ίδιος, *ΠΑΕ* 1931, σ. 71-73. Ο ίδιος, *ΠΑΕ* 1932, σ. 57-61. Th.J. Papadopoulos, *Mycenaean Achaea*, Göteborg 1979, σ. 31, αρ. 38-40.

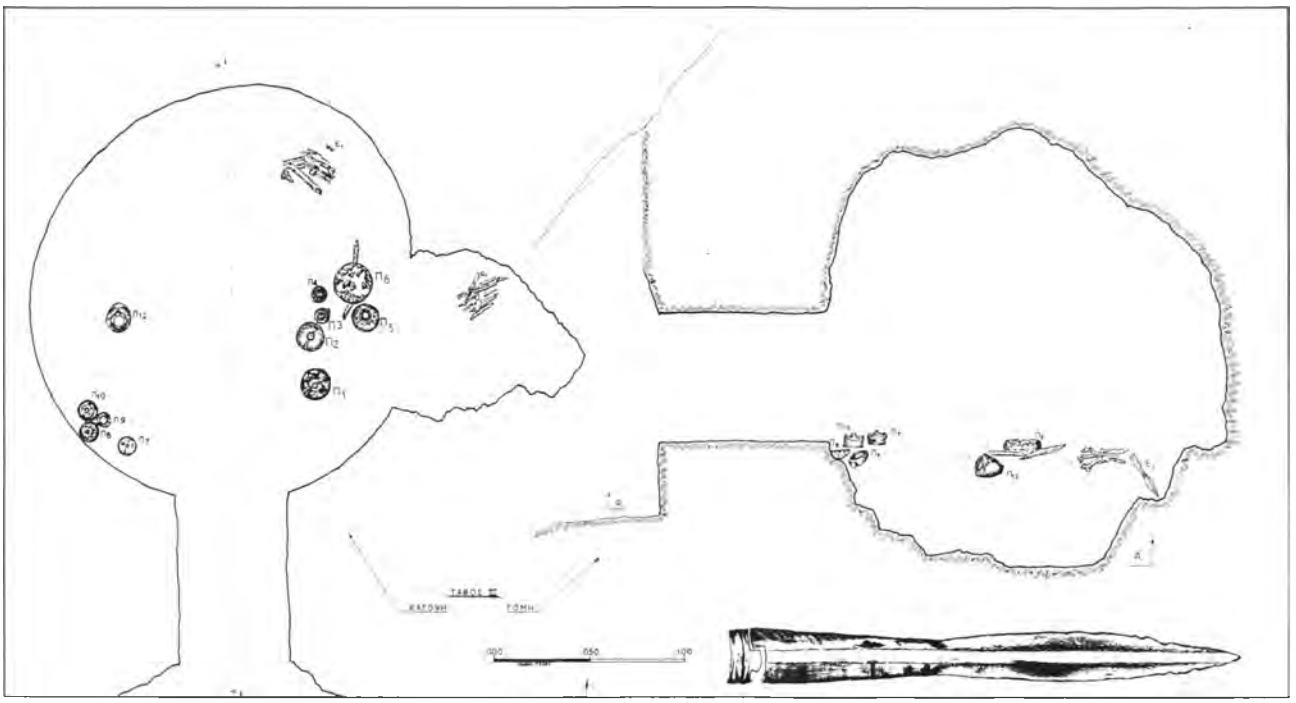

Σχέδ. 27. Λεόντιο. Κάτοψη και τομή του τάφου ΙΙΙ.

γεία που είχαν διαλάθει της προσοχής των αρχαιοκαπήλων και οι υπόλοιποι δεν ανεσκάφησαν (Σχέδ. 27).

Από τα μέχρι στιγμής στοιχεία φαίνεται ότι το νεκροταφείο χρονολογείται στην ΥΕ ΙΙΙΒ-Γ περίοδο. Πολλοί τάφοι έχουν καταστραφεί από τα νερά της υπεράνω πηγής Κεφαλόβρυσο, τα οποία κάποια περίοδο διέρχονταν από το νεκροταφείο, με αποτέλεσμα να έχουν παρασυρθεί οι οροφές τους και να έχουν καταπέσει στο εσωτερικό τα τοιχώματά τους[80].

Το μυκηναϊκό νεκροταφείο στη θέση Άγ. Ιωάννης βρέθηκε καλυμμένο από ασφάκες και πουρνάρια, ενώ μετά από την ανασκαφή του Κυπαρίσση ο χώρος του είχε μετατραπεί σε χωράφι και καλλιεργούνταν. Εντοπίστηκαν τρεις τάφοι ασφαλώς, και πιθανώς και τέταρτος. Πρόκειται και εδώ για θαλαμοειδείς τάφους. Είναι άγνωστο προς το παρόν αν πρόκειται για τους ίδιους τάφους που είχε ανασκάψει ο Κυπαρίσσης. Δεν έγινε ανασκαφή, αλλά καθαρισμός της ευρύτερης περιοχής[81].

Τέλος, μια τρίτη έρευνα έγινε στην περιοχή του Αγ. Ανδρέα, μικρού ναϋδρίου που συνδέεται από την παράδοση με τη σύλληψη του αποστόλου Ανδρέα από Ρωμαίους στρατιώτες. Στηριζόμενος στην παράδοση αυτή ο Ευθ. Μαστροκώστας ταύτισε την ακρόπολη, όπως παλαιότερα και ο Κυπαρίσσης, με το αρχαίο Λεόντιο[82], ένα οχυρωμένο πόλισμα που διαδέχθηκε την πόλη των Ρυπών μετά από την καταστροφή τους. Καθαρίστηκαν τα ορατά τμήματα του αρχαίου τείχους που περιέβαλλε την ακρόπολη στον όμορο και σε επαφή λοφίσκο του Αγ. Κωνσταντίνου, χωρίς όμως να ολοκληρωθεί η έρευνα, και έγιναν δοκιμαστικές τομές στο πλάτωμα του Αγ. Ανδρέα[83]. Στις τομές εντοπίστηκε η κόγχη παλαιοχριστιανικής βασιλικής και την περαιτέρω έρευνα ανέλαβε η 6η ΕΒΑ.

ΜΙΧΑΛΗΣ ΠΕΤΡΟΠΟΥΛΟΣ

ΕΡΓΑΣΙΕΣ ΚΑΘΑΡΙΣΜΟΥ - ΑΝΑΔΕΙΞΗΣ - ΑΝΑΠΛΑΣΗΣ

ΤΑΠΕΑΕ

Η Επιστημονική Επιτροπή του Έργου «Προστασία, έρευνα και ανάδειξη των προϊστορικών εγκαταστάσεων της Επαρχίας Πατρών: α) Τείχος Δυμαίων και β) Μυ-

80. Την ανασκαφή επέβλεψε η έκτακτη αρχαιολόγος Γ. Νικολάου. Τα ευρήματα του νεκροταφείου θα αποτελέσουν μέρος της διατριβής που εκπονεί στη Γερμανία ο αρχαιολόγος Θ. Γιαννόπουλος.

81. Τον καθαρισμό επέβλεψε η έκτακτη αρχαιολόγος Δ. Ρουγκάλα.

82. Ευθ. Μαστροκώστας, Τρεις παλαιοχριστιανικαί βασιλικαί εν Αχαΐα, *Πρακτικά Α΄ Διεθνούς Συνεδρίου Πελοποννησιακών Σπουδών (Σπάρτη 7-14/9/1975)*, Αθήνα 1976-1977, σ. 370-380.

83. Στην έρευνα έλαβε μέρος και ο ιστορικός Χ. Μπομπαρίδης.

κηναϊκά Νεκροταφεία» συστάθηκε τον Ιούλιο του 2001 με σκοπό την εκτέλεση έργων ανάδειξης και ανάπλασης στις εξής μυκηναϊκές εγκαταστάσεις της Επαρχίας Πατρών: Αρχαιολογικός χώρος της Βούντενης, Προϊστορική ακρόπολη Τείχους Δυμαίων, Μυκηναϊκά νεκροταφεία Σπαλιαρέικων, Ελαιοχωρίου, Μιτόπολης και Πορτών, Μυκηναϊκός οικισμός Χαλανδρίτσας και Νεκροταφείο θολωτών τάφων Καταρράκτη.

Τα έργα χρηματοδοτούνται από το Γ΄ ΚΠΣ και είναι ενταγμένα στο Ε.Π. «Πολιτισμός» οι δύο πρώτοι χώροι και στο ΠΕΠ Δυτικής Ελλάδος 2000-2006 οι υπόλοιποι έξι.

Κατά το 2002 εργασίες έγιναν, σύμφωνα με τις εγκεκριμένες από το ΥΠΠΟ προμελέτες, στους κάτωθι χώρους:

Β ο ύ ν τ ε ν η

Η Βούντενη, 7 χλμ. ΒΑ. της Πάτρας, είναι μια από τις σημαντικότερες μυκηναϊκές θέσεις της Αχαΐας και θα μπορούσε να θεωρηθεί ότι αποτελούσε πυρήνα της προϊστορικής Πάτρας, πιθανότατα δε ταυτίζεται με την αρχαία Μεσάτιδα[84]. Ο αρχαιολογικός χώρος, συνολικής έκτασης περίπου 250 στρ., περιλαμβάνει το μυκηναϊκό νεκροταφείο λαξευτών θαλαμοειδών τάφων και τον προϊστορικό οικισμό σε απόσταση μικρότερη του 1 χλμ. Δυτικά του νεκροταφείου και μέχρι στιγμής έχουν ερευνηθεί 45 τάφοι της ΥΕ ΙΙΒ έως και ΥΕ ΙΙΙΓ περιόδου, ενώ από τα μέχρι σήμερα διαθέσιμα στοιχεία βεβαιώνεται η συνεχής κατοίκηση στον οικισμό από τη ΜΕ έως και τη ρωμαϊκή περίοδο.

Κατά το 2002 υλοποιήθηκαν οι παρακάτω εργασίες:

– Καθαρισμοί-αποψιλώσεις σε ολόκληρη την απαλλοτριωμένη έκταση, συνολικού εμβαδού 60 στρ.

– Καθαρισμός του χειμάρρου που βρίσκεται εντός του αρχαιολογικού χώρου για την ανάδειξη του φυσικού κάλλους της περιοχής.

– Εργασίες συντήρησης και αισθητικής αποκατάστασης παλαιότερων επεμβάσεων στους δρόμους και στους θαλάμους των ήδη ανεσκαμμένων τάφων του μυκηναϊκού νεκροταφείου.

Σ π α λ ι α ρ έ ι κ α

Το νεκροταφείο των Σπαλιαρέικων Λουσικών, σε απόσταση περίπου 20 χλμ. από την Πάτρα, χρονολογείται στην ΥΕ ΙΙΙΑ-ΙΙΙΓ περίοδο και ήλθε στο φως κατά τα έτη 1989-1990. Από το νεκροταφείο αυτό έχουν ερευνηθεί μέχρι σήμερα εννέα θαλαμοειδείς τάφοι, λαξευμένοι στο μαλακό πέτρωμα, οι οποίοι περιείχαν πολύ σημαντικά κτερίσματα.

Κατά το 2002 υλοποιήθηκαν οι εξής εργασίες:

– Αποψίλωση της βλάστησης σε έκταση 3 στρ., εξομάλυνση του εδάφους στα πρανή γύρω από το χώρο με τους τάφους και διαμόρφωση της υποδομής των διαδρομών διακίνησης των επισκεπτών.

– Καθαρισμός των τάφων, κατά τον οποίο αποκαλύφθηκαν μεταξύ άλλων λάκκοι ανακομιδής στους δρόμους των Τάφων 8 και 9.

– Υδροδότηση του αρχαιολογικού χώρου.

Ε λ α ι ο χ ώ ρ ι

Στη θέση Καλαμάκι Ελαιοχωρίου, σε απόσταση μικρότερη των 3 χλμ. ΝΑ. των Σπαλιαρέικων, έχει αποκαλυφθεί εκτεταμένο νεκροταφείο της Πρώιμης (ΠΕ Ι) και της Ύστερης (ΥΕ ΙΙΙΑ1-2 - ΥΕ ΙΙΙΓ / ΥπΜ) Εποχής του Χαλκού.

Κατά το 2002 υλοποιήθηκαν οι εξής εργασίες:

– Καθαρισμός-αποψίλωση της βλάστησης σε όλη την έκταση του νεκροταφείου.

– Επιφανειακός καθαρισμός των τάφων.

– Απομάκρυνση των επιχώσεων πέντε συνολικά τάφων στο Δυτικό Τομέα.

Π ό ρ τ ε ς

Το μυκηναϊκό νεκροταφείο των Πορτών βρίσκεται στη νοτιοδυτική Αχαΐα, κοντά στο ομώνυμο χωριό και περίπου 45 χλμ. ΝΔ. της Πάτρας, στα όρια με το Νομό Ηλείας. Η ανασκαφική έρευνα, που άρχισε το 1994, έχει φέρει στο φως μέχρι σήμερα 26 λαξευτούς θαλαμωτούς τάφους και τρεις τύμβους με κτιστούς θαλαμοειδείς και κιβωτιόσχημους τάφους, με χρήση από την ΥΕ Ι περίοδο (1600-1500 π.Χ.), ΥΕ ΙΙΙΑ - ΥΕ ΙΙΙΓ περίοδο (1400-1050 π.Χ.).

Κατά το 2002 υλοποιήθηκαν οι εξής εργασίες:

– Καθαρισμός-αποψίλωση του αρχαιολογικού χώρου (σε έκταση 20 στρ.).

– Κατασκευή προσωρινών στεγάστρων για την προστασία των τάφων (συνολικά 4 στέγαστρα).

– Εγκατάσταση δικτύων ηλεκτροφωτισμού και υδροδότησης.

– Μικρής έκτασης έρευνα για την καλύτερη τεκμηρίωση των αρχαιοτήτων, κατά τη φάση ανάδειξής τους.

– Αποτυπώσεις των μνημείων και του ευρύτερου αρχαιολογικού χώρου.

84. Βλ. σχετικά και Μ. Πετρόπουλος, Η αρχαία Μεσάτις της Πάτρας, *Πρακτικά του ΣΤ΄ Διεθνούς Συνεδρίου Πελοποννησιακών Σπουδών, (Τρίπολις 24-29/9/2000)*, Αθήναι 2001-2002, τ. Β΄, σ. 399-422.

Άραξος

Τείχος Δυμαίων

Κατά το 2002 εξακολούθησαν οι εργασίες αποχωμάτωσης και καθαρισμού-αποψίλωσης στον αρχαιολογικό χώρο του Τείχους Δυμαίων. Συγκεκριμένα, εξωτερικά του τείχους, απομακρύνθηκαν επιχώσεις που είχαν συσσωρευτεί στο χώρο περιμετρικά του βυζαντινού πύργου (ΒΔ. της κύριας πύλης), ενώ ξεκίνησε ο καθαρισμός για την αποκάλυψη του νοτιοδυτικού σκέλους της οχύρωσης, το οποίο έχει σε μεγάλο βαθμό καταστραφεί. Σκοπός των εργασιών στο σημείο αυτό είναι η αποκάλυψη της θεμελίωσης του τείχους και η διερεύνηση της δυνατότητας ανάταξης των κατακείμενων πεσμένων ογκολίθων.

Συνεχίστηκε, ακόμα, ο καθαρισμός της εκτός του τείχους έκτασης από τη χαμηλή βλάστηση και τις διάσπαρτες χαλαρές πέτρες. Παράλληλα, συνεχίστηκαν οι επεμβάσεις στερέωσης και μικροσυμπληρώσεων στην οχύρωση, εκατέρωθεν της βόρειας πύλης και κατά μήκος της μακράς πλευράς του, προκειμένου να αντιμετωπιστούν τα προβλήματα στατικότητας που υπήρχαν στα σημεία αυτά.

Επιπλέον διαμορφώθηκε μονοπάτι πρόσβασης από την είσοδο του αρχαιολογικού χώρου προς την κύρια πύλη.

ΛΑΖΑΡΟΣ ΚΟΛΩΝΑΣ

ΑΝΑΣΚΑΦΙΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ

Αίγιο[85]

Οδός Ελίκης και Σολιώτη (οικόπεδο Γ. Καλλιμάνη ΑΕ)

Στο δυτικό τμήμα του οικοπέδου αποκαλύφθηκε σε βάθος 3,90 μ. από το οδόστρωμα της παρακείμενης οδού Ελίκης το ισχυρό θεμέλιο μεγάλου τοίχου (Τ1) με κατεύθυνση Β.-Ν. (Σχέδ. 28). Ο Τ1 διασχίζει το οικόπεδο και συνεχίζεται κάτω από την παρειά του προς Β. Το μήκος του ανέρχεται σε 10,97 μ., το πλάτος του κυμαίνεται από 1,25 έως 1,48 μ., ενώ το ύψος του είναι 0,50 μ., καθώς σώζεται μόνον ο κατώτερος δόμος της θεμελίωσής του. Είναι δομημένος από κροκαλοπαγείς λιθοπλίνθους, μεγάλου μεγέθους σε διπλή σειρά. Ανάμεσά τους υπάρχουν μικρότεροι λίθοι και χώμα ως συνδετικό υλικό. Ο Τ1 παρουσιάζει ομοιότητα ως προς τη δόμησή του με τοίχο μεγάλου κτιρίου που ανασκάφηκε στην οδό Σαρανταπόρου 14 στο Αίγιο[86]. Η κεραμική από τον καθαρισμό της επιφάνειάς του και τις τομές στις παρειές του, που έφθασαν ως το στέρεο έδαφος, χρονολογείται κυρίως στους κλασικούς χρόνους. Στην ανατολική παρειά του Τ1 αποκαλύφθηκε μεταγενέστερη τετράπλευρη κατασκευή από μικρούς αργούς λίθους, οι οποίοι εσωτερικά φέρουν επένδυση από ασβεστοκονίαμα. Στο εσωτερικό της βρέθηκε ρωμαϊκή κεραμική.

Ανατολικά του Τ1 και παράλληλα προς αυτόν, σε βάθος 4 μ., βρέθηκε αγωγός από πηλοσωλήνες μήκ. 10,55 μ. Εκατέρωθεν του αγωγού αποκαλύφθηκε προγενέστερο από αυτόν στρώμα με κομμάτια πηλού, που πιθανώς προέρχεται από εργαστήριο κεραμικής.

Δυτικά του Τ1, σε βάθος 3,75 μ., αποκαλύφθηκαν δύο τοιχάρια από αργούς λίθους και λάσπη ως συνδετικό υλικό, που γωνιάζουν και σώζονται σε ύψος μόλις 0,17 μ., ενώ στο δυτικό άκρο του οικοπέδου προς την οδό Ελίκης, σε βάθος από 3,16 έως 3,73 μ., βρέθηκαν τοίχοι της ρωμαϊκής εποχής, οι οποίοι αποτελούν τμήμα κτιρίου που εκτείνεται προς Δ. κάτω από την παρειά του οικοπέδου. Το πλάτος τους κυμαίνεται από 0,60 έως 0,80 μ.· είναι δομημένοι με κροκάλες, θραύσματα κεραμίδων και κονίαμα ως συνδετικό υλικό και διατηρούνται σε μέγιστο ύψος 0,88 μ.

Οδός Ευριπίδου 3 (οικόπεδο Χ. Χριστοδουλόπουλου)

Κατά τη γενική εκσκαφή του οικοπέδου αποκαλύφθηκε σε βάθος 1,50 έως 2,50 μ. από την επιφάνεια του οδοστρώματος της παρακείμενης οδού Ευριπίδου τμήμα οικίας των ελληνιστικών χρόνων, που εκτείνεται σε ολόκληρη την έκταση του οικοπέδου (Πίν. 141 γ). Διακρίνονται δύο φάσεις χρήσης του χώρου, που χρονολογούνται στην ελληνιστική και ρωμαϊκή εποχή. Ανασκάφηκαν τμήματα 10 αιθουσών και δωματίων, σε κάποιες από τις οποίες διατηρούνταν δάπεδο από κονίαμα με υπόστρωμα από πυκνά τοποθετημένες κροκάλες. Οι τοίχοι σώζονται σε ύψος περίπου 0,50 έως 0,80 μ., και αποτελούνται από αργούς ή ημίεργους λίθους, θραύσματα κεραμίδων και λάσπη ως συνδετικό υλικό. Επίσης είχαν χρησιμοποιηθεί σε β΄ χρήση αρχιτεκτονικά μέλη παλαιότερου, προφανώς δημόσιου, κτιρίου: θραύσματα σπονδύλων κιόνων και ημικιονίσκων, τμήματα γείσων, λιθόπλινθοι και αποσπασματικά σωζόμενα κιονόκρανα από πωρόλιθο. Η οικία προς Α., Β. και Ν. συνεχίζεται κάτω από την παρειά του οικοπέδου προς την οδό Ευριπίδου

85. Τις ανασκαφές στην περιοχή του Αιγίου επόπτευσαν οι έκτακτες αρχαιολόγοι Α. Δημητρίου και Στ. Νεστορίδου.

86. *ΑΔ* 53 (1998): Χρονικά, σ. 276-278.

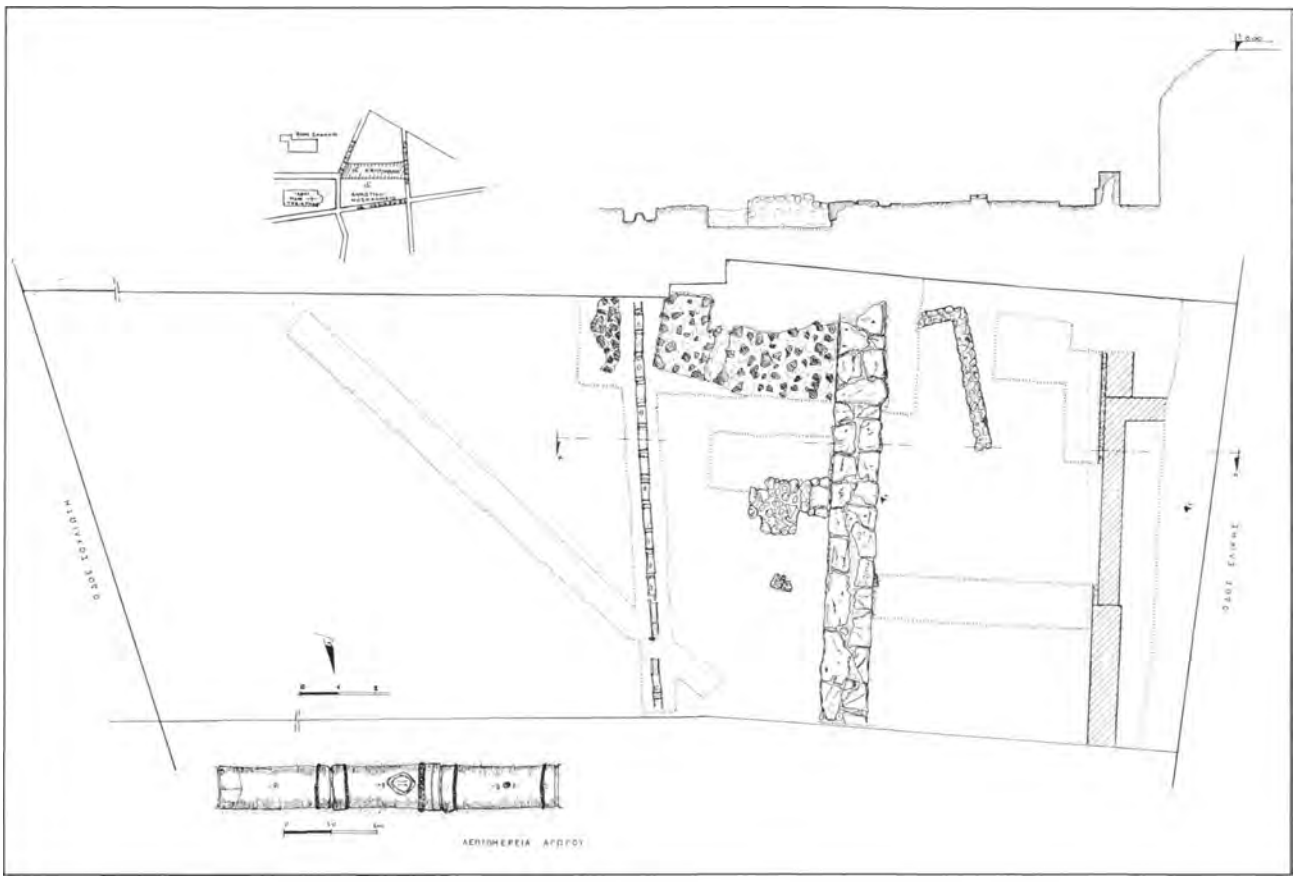

Σχέδ. 28. Αίγιο. Οδός Ελίκης και Σολιώτη. Κάτοψη και τομή της ανασκαφής.

και τα όμορα οικόπεδα αντίστοιχα, ενώ προς Δ. εντοπίστηκε ο εξωτερικός τοίχος της, με κατεύθυνση Β.-Ν. και παράλληλα προς αυτόν μεγάλος κτιστός αγωγός της ρωμαϊκής εποχής (Πίν. 141 δ). Αποτελείται από οπτοπλίνθους και κονίαμα ως συνδετικό υλικό· σώζεται σε μήκος 9,20 μ., το πλάτος του ανέρχεται σε 0,58 μ. και το ύψος του σε 0,58 μ. Στον αγωγό αυτό καταλήγει ο μικρότερος ανοικτός αγωγός στο νότιο άκρο του οικοπέδου, που είναι παράλληλος με τον κτιστό, στη συνέχεια γωνιάζει και σχηματίζοντας ελαφρά καμπύλη προχωρά κάτω από την παρειά του οικοπέδου προς Ν. Κάτω από την τετράγωνη πήλινη πλάκα του πυθμένα του, στο σημείο που κατέληγε στο μεγάλο κτιστό αγωγό, βρέθηκαν 16 χάλκινα νομίσματα.

Έργα ΔΕΥΑ[87]

Συνεχίστηκαν οι εργασίες της ΔΕΥΑ, κατά τις οποίες εντοπίστηκαν αρχαία λείψανα, κυρίως κατάλοιπα τοίχων, στις οδούς Μαυροκορδάτου, Θουκυδίδου, Νοταρά και Λεωνίδου. Στην πάροδο Θουκυδίδου ανασκάφηκαν τρεις κτιστοί κιβωτιόσχημοι τάφοι της ρωμαϊκής εποχής. Οι τάφοι ήταν χτισμένοι από οπτοπλίνθους και κονίαμα ως συνδετικό υλικό, και έχουν δάπεδο και κάλυψη από πήλινες πλάκες. Στον τάφο Ι βρέθηκε μια ταφή και θραύσματα γυάλινου αγγείου, ενώ οι άλλοι δύο ήταν συλημένοι. Στη Β΄ πάροδο Λεωνίδου, στο ύψος του αρ. 10, βρέθηκε τμήμα τοίχου με κατεύθυνση ΒΑ.-ΝΔ. σε βάθος 1,40 μ. από την επιφάνεια του σύγχρονου οδοστρώματος. Σε β΄ χρήση ως οικοδομικό υλικό είχε χρησιμοποιηθεί τμήμα επιστυλίου από πωρόλιθο, διαστ. 0,90×0,35×0,50 μ., που προφανώς προέρχεται από δημόσιο κτίριο. Στο κάτω τμήμα του σώζονται πρόμοχθοι με σταγόνες.

ΕΡΩΦΙΛΗ-ΙΡΙΣ ΚΟΛΙΑ

Οδός Κλεομένους Οικονόμου 21 (ιδιοκτησία Ξηρομάμου) (Σχέδ. 29)

Η αποκάλυψη αρχαίων καταλοίπων στο οικόπεδο έγινε με αφορμή παράνομη εκσκαφή υποθεμελίωσης για την ανέγερση νέας οικοδομής. Σημαντική καταστροφή τους είχε προκληθεί από τα θεμέλια παλιάς οικίας,

87. Τις εργασίες της ΔΕΥΑ επέβλεψε η έκτακτη αρχαιολόγος Α. Δημητρίου.

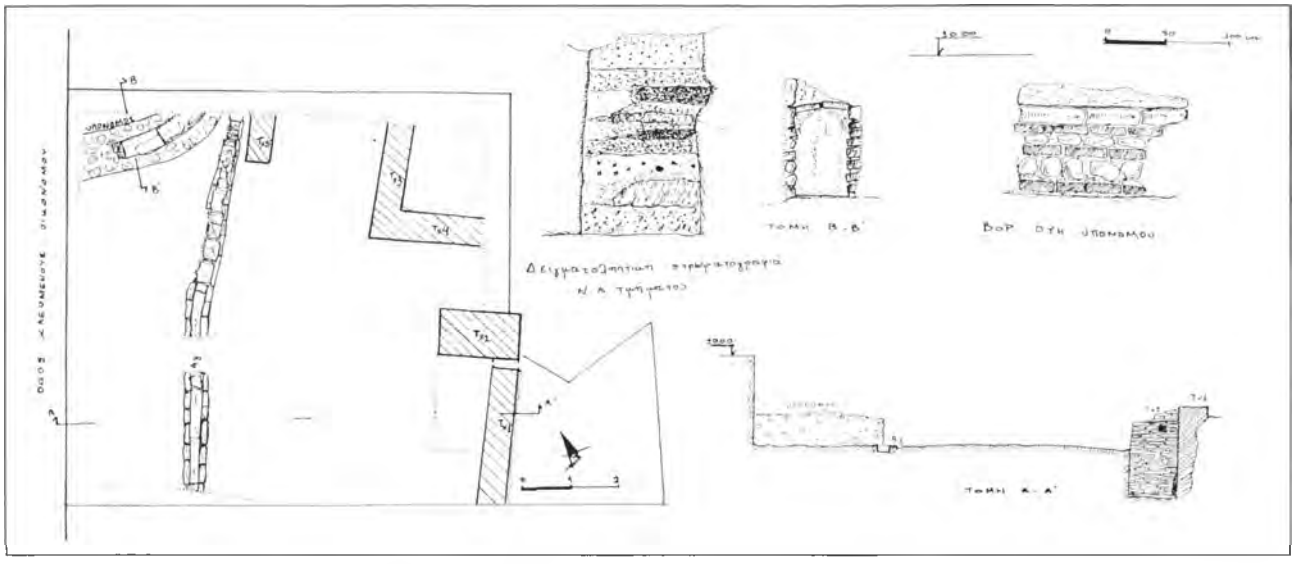

Σχέδ. 29. Αίγιο. Οδός Κλεομένους Οικονόμου 21. Κάτοψη και τομές της ανασκαφής.

η οποία κατεδαφίστηκε για τις ανάγκες της οικοδομής. Μάλιστα, ένας μαρμάρινος ραβδωτός κιονίσκος, ύψ. 0,44 μ., βρέθηκε ενσωματωμένος σε σύγχρονο τοίχο.

Τα κατάλοιπα, ρωμαϊκών χρόνων, άρχιζαν από τα ±1,20 μ. Ήταν αποσπασματικά και, λόγω των καταστροφών και της μικρής έκτασης του οικοπέδου, δεν έδιναν σαφή εικόνα. Οι τοίχοι στην πλειοψηφία τους ήταν χτισμένοι με κροκάλες και κεραμίδια δεμένα με κιτρινωπό κονίαμα και μόνον ο τοίχος 2 (σωζ. ύψ. 1,63 μ.) ήταν κατασκευασμένος κατά το opus testaceum. Οι τοίχοι 3 και 4, οι οποίοι σώζονταν κατά το θεμέλιό τους (μέγ. σωζ. ύψ. 0,25 μ.), ήταν οι μόνοι οι οποίοι έδεναν οργανικά μεταξύ τους, ορίζοντας ένα χώρο προς τα ΒΑ.

Κατά μήκος του δυτικού τμήματος του οικοπέδου αποκαλύφθηκε τμήμα κτιστού αγωγού, συνολ. μήκ. 7,50 μ., με τοιχώματα από επάλληλες στρώσεις οπτοπλίνθων, πλ. 0,50 και βάθ. 0,28 μ., και δάπεδο από κεραμίδες, επενδυμένου εσωτερικά με κουρασάνι. Ο αγωγός ακολουθούσε καμπυλόγραμμη πορεία. Στο βόρειο τμήμα του διατηρούσε ανέπαφη την κάλυψή του από κομμάτια στρωτήρων κεραμίδων και οπτοπλίνθους με χιαστί εγχαράξεις. Στη βορειοδυτική γωνία του οικοπέδου αποκαλύφθηκε μικρό τμήμα κτιστού καμαροσκεπούς υπονόμου, εσωτ. πλ. 0,52 και εσωτ. βάθ. 1,07 μ., με ημικυκλική επίσης πορεία, ο οποίος εφαπτόταν στον αγωγό, χωρίς εμφανές σημείο επικοινωνίας τους. Η κάλυψή του ήταν χυτή, από αργούς λίθους και κομμάτια κεραμιδιών, δεμένα με σκληρό κιτρινωπό κονίαμα, ενώ τα τοιχώματά του ήταν κτιστά, με σειρές πλίνθων και λίθων. Ο πυθμένας του ήταν στρωμένος με οπτοπλίνθους.

Τα παραπάνω κατάλοιπα συνδέονται με επάλληλα αργιλώδη στρώματα, που έφεραν έντονα ίχνη καύσης και στάχτης, συνολ. πάχ. 1,65 μ., που πιθανώς υποδηλώνουν λουτρική ή εργαστηριακή εγκατάσταση.

Οδός Σταυρουλόπουλου και Επισκόπου Τιμοθέου (οικόπεδο Λέφα)

Μεμονωμένο τμήμα ρωμαϊκού αγωγού αποκαλύφθηκε σε βάθος –1,50 μ. στο δυτικό τμήμα του οικοπέδου μέσα σε καστανή αργιλώδη απόθεση, που περιείχε και ελληνιστική κεραμική. Ο αγωγός σωζόταν σε μέγιστο μήκος 4,18 μ. και είχε διεύθυνση περίπου Α.-Δ. Είχε τοιχώματα και κάλυψη κατασκευασμένα με οπτοπλίνθους και δάπεδο από κομμάτια κεραμίδων. Είχε εσωτ. πλ. 0,16 μ. και εσωτ. βάθ. 0,125 μ. Ανατολικότερα δεν διαπιστώθηκε συνέχεια του αγωγού.

ΦΩΤΕΙΝΗ ΣΑΡΑΝΤΗ

ΕΠΑΡΧΙΑ ΑΙΓΙΑΛΕΙΑΣ

Σαλμενίκο

Έργα ύδρευσης Δήμου Ερινεού, θέση Άνω Καλύβια[88]

Κατά τη διάνοιξη τάφρου, πλ. 0,85 μ., για την τοποθέτηση αγωγού ύδρευσης σε βάθος 0,55 έως 0,65 μ. από τη

88. Η ανασκαφή του κλιβάνου στο Σαλμενίκο, των αγρών Ι. Ρούβαλη και Ι. Μπογδιώτη στο Βερίνο και του οικοπέδου Κ. Πράσινου στα Νικολέικα πραγματοποιήθηκαν από την έκτακτη αρχαιολόγο Σ. Νεστορίδου, ενώ η ανασκαφή στον αγρό Λ. Θεοφανόπουλου στη Μαμουσιά, στη θέση Συκιές στο Κουμαρη από την έκτακτη αρχαιολόγο Α. Δημητρίου.

σύγχρονη επιφάνεια του εδάφους, βρέθηκε τμήμα κεραμικού κλιβάνου, ο οποίος εκτείνεται κάτω από τις παρειές της τάφρου. Σώζεται τμήμα της πήλινης εσχάρας. Η διάμετρός της υπολογίζεται σε 3,20 μ. περίπου και οι οπές έχουν διάμετρο 6 εκ., ενώ το σωζόμενο ύψος του κλιβάνου ανέρχεται σε 0,70 μ. Στο εσωτερικό του κλιβάνου βρέθηκαν έντονα ίχνη καύσης, θραύσματα κεραμίδων, ενώ εντοπίστηκε και το δάπεδό του. Τμήμα του κλιβάνου είχε καταστραφεί σύμφωνα με τις μαρτυρίες των κατοίκων κατά την τοποθέτηση αγωγού το 1935, ενώ η θέση είναι γνωστή και ως Κεραμίδια.

Βερίνο

Θέση Ιτιές (Τσετσεβοχώρια) (αγροί Ι. Ρούβαλη και Ι. Μπογδιώτη)

Σε αυτοψία στους παραπάνω αγρούς, μετά την πραγματοποίηση βαθιάς άροσης από τους ιδιοκτήτες τους, χωρίς την άδεια της ΣΤ΄ ΕΠΚΑ, διαπιστώθηκε η συγκέντρωση πολλών κεραμίδων και επιφανειακής κεραμικής. Σε σύντομη ανασκαφική έρευνα διαπιστώθηκε ότι τα στρώματα ήταν τελείως αναμοχλευμένα. Βρέθηκαν λίθοι, πήλινες πλάκες και οπτόπλινθοι, μετακινημένα από την αρχική τους θέση, προφανώς λόγω των αλλεπάλληλων αρόσεων. Επίσης περισυνελέγησαν κεραμίδες, θραύσματα από πίθους, όστρακα, κυρίως από αβαφή χρηστικά αγγεία και αγνύθες. Στον αγρό Ι. Μπογδιώτη βρέθηκε και τμήμα από την εσχάρα κλιβάνου.

Κούμαρη

Κάτω Τραπεζά (αγρός Δ. Κριλή) (Σχέδ. 30)

Κατά τις εργασίες διαμόρφωσης του αγρού ιδιοκτησίας Δ. Κριλή στην Κάτω Τραπεζά εντοπίστηκε και ανασκάφηκε τμήμα νεκροταφείου πίθων της γεωμετρικής εποχής, που εκτεινόταν κατά μήκος του αγρού στο φρύδι του υψώματος της Κάτω Τραπεζάς σε περίοπτο σημείο. Συνολικά βρέθηκαν 12 πίθοι, όλοι οξυπύθμενοι, με προσανατολισμό Α.-Δ. Το στόμιό τους κατά κανόνα ήταν τοποθετημένο προς Α. και καλυπτόταν με πλακοειδή λίθο. Οι πίθοι περιείχαν μία ή δύο ταφές και στους περισσότερους βρέθηκαν αρκετά κτερίσματα: αγγεία με γραπτό διάκοσμο, πολλά από τα οποία έχουν διακόσμηση τύπου «Θάψου», πυξίδες με εμπίεστη διακόσμηση και χάλκινα αντικείμενα (πόρπες, δακτύλιοι, χάνδρες και σιδερένιες αιχμές δοράτων).

Θέση Συκιές

Στα όρια των αγρών Δ. Λαλιώτη και Μ. Γιαννόπουλου στη θέση Συκιές εντοπίστηκε και ανασκάφηκε κιβωτιόσχημος τάφος με προσανατολισμό Α.-Δ. (διαστάσεις 1,60x0,80x0,50 μ.). Τα τοιχώματά του αποτελούνταν από ασβεστολιθικές πλάκες, εκτός από τη δυτική του πλευρά, για την οποία είχε χρησιμοποιηθεί ο φυσικός βράχος. Ο τάφος περιείχε μια ταφή αναμοχλευμένη, χωρίς κτερίσματα. Το δάπεδό του ήταν κατασκευασμένο από χαλίκι.

Νικολέικα

Θέση Πάρτες (οικόπεδο Κ. Πράσινου)

Στο νότιο τμήμα του αγρού, σε μικρή απόσταση από τον παρακείμενο δρόμο, αποκαλύφθηκαν αρχιτεκτονικά κατάλοιπα της υστερορρωμαϊκής εποχής[89]. Συγκεκριμένα, η ανασκαφή έφερε στο φως δύο κτιστές κυκλικές κατασκευές (Κ1 και Κ2) με αποθηκευτική χρήση (πίθοι), εκ των οποίων η καλύτερα σωζόμενη είχε εξωτερική διάμετρο 1,12 μ. και ήταν κατασκευασμένη από μικρούς ποτάμιους λίθους, θραύσματα κεραμίδων και ασβεστοκονίαμα ως συνδετικό υλικό. Αποκαλύφθηκαν ακόμα τα θεμέλια τριών αποσπασματικά σωζόμενων τοίχων, αμελούς δόμησης. Πρωιμότερος και πιθανώς σύγχρονος με τις κυκλικές κατασκευές είναι ο Τ1, βόρεια του Κ1, με κατεύθυνση ΒΑ.-ΝΔ. και δόμηση από μεγάλους ποτάμιους και κροκαλοπαγείς λίθους χωρίς συνδετικό υλικό.

Μαμουσιά

Θέση Προφήτης Ηλίας (αγρός Δ. Θεοφανόπουλου)

Μετά την πραγματοποίηση βαθιάς άροσης στον αγρό ιδιοκτησίας Δ. Θεοφανόπουλου στον αρχαιολογικό χώρο της αρχαίας Κερύνειας στη Μαμουσιά, χωρίς την άδεια της ΣΤ΄ ΕΠΚΑ, διαπιστώθηκε επιφανειακά συγκέντρωση κεραμίδων και οστράκων, αλλά και λίθων από κροκαλοπαγές πέτρωμα. Η διενέργεια σύντομης ανασκαφικής έρευνας στον παραπάνω αγρό, έκτασης περίπου 2,5 στρ., δεν έφερε στο φως κτιριακά κατάλοιπα, αλλά στο επιφανειακό στρώμα πάχ. 0,50 μ., που είχε αναμοχλευθεί από την άροση, βρέθηκαν πολλές κε-

89. Στο δρόμο νοτίως του οικοπέδου είχαν διανοιχτεί τομές από το Πανεπιστήμιο Πατρών στο πλαίσιο των ερευνών για την αρχαία Ελίκη το 2001 και είχαν αποκαλυφθεί κτιριακά λείψανα της υστερορρωμαϊκής περιόδου, που προφανώς ανήκαν στο ίδιο συγκρότημα (αγροικία;).

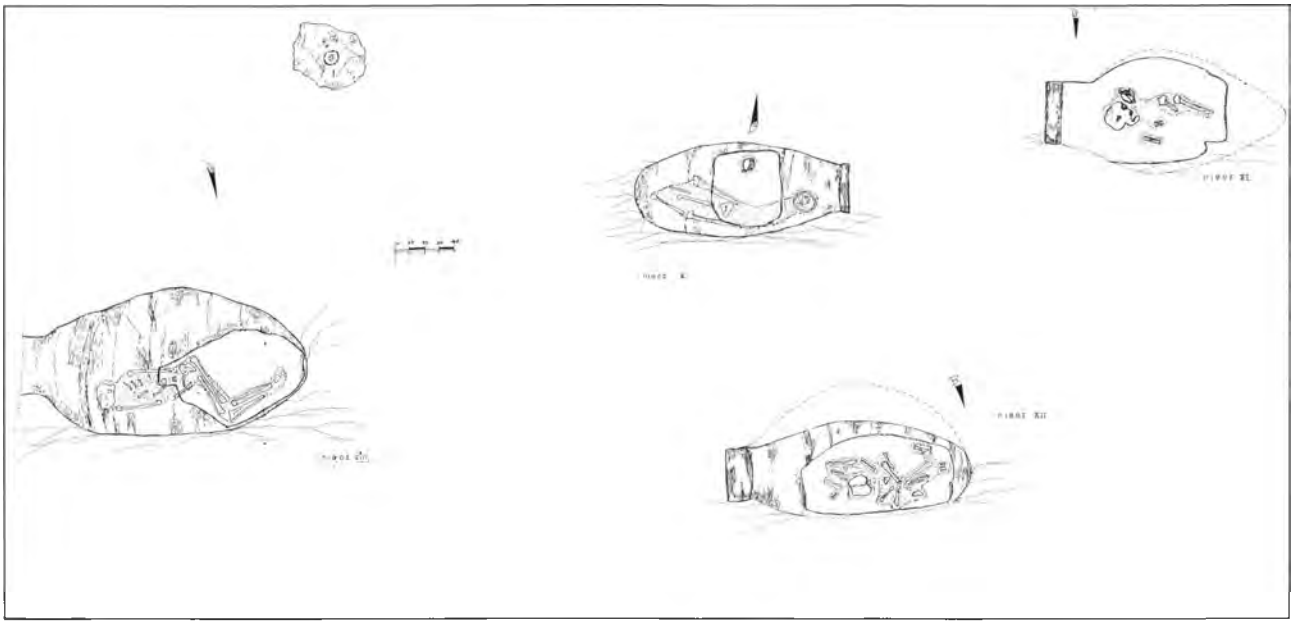

Σχέδ. 30. Κούμαρη. Κάτω Τραπεζά. Αγρός Δ. Κριλή. Πίθοι γεωμετρικού νεκροταφείου.

ραμίδες, αρκετή κεραμική, λύχνος ελληνιστικής εποχής, τμήμα δεύτερου λύχνου και δισκοειδείς αγνύθες. Επίσης βρέθηκαν δύο μετακινημένα από την αρχική τους θέση αρχιτεκτονικά μέλη: τμήμα σπονδύλου(;) αρράβδωτου κίονα από κροκαλοπαγές πέτρωμα και τμήμα κυκλικού μέλους με κοιλότητα στο κέντρο από ψαμμίτη.

Σ ε λ ι ά ν α

Θέση Λίθος ή Λεύκες

Σε αυτοψία που πραγματοποιήθηκε στη θέση Λίθος ή Λεύκες εκτός των ορίων του κηρυγμένου αρχαιολογικού χώρου της Σελιάνας, εντοπίστηκε στην παρειά της επαρχιακής οδού από Σελιάνα προς Εξοχή πίθος εν μέρει κατεστραμμένος κατά τη διάνοιξη του δρόμου. Είχε καταστραφεί το στόμιο και τμήμα του σώματός του. Ο προσανατολισμός του είναι ΒΔ.-ΝΑ. και το στόμιο ήταν τοποθετημένο προς ΒΔ. Το πάνω μέρος του πίθου βρισκόταν σε βάθος 2 μ. από την επιφάνεια του εδάφους, ενώ σε ύψος 1 μ. πάνω από τον πίθο υπήρχε σειρά αργών λίθων μεγάλου μεγέθους. Το σώμα του πίθου ήταν θραυσμένο και περιείχε σκληρό καστανό χώμα, πέτρες, κεραμίδια και θραύσματα από το τοίχωμά του. Η διάμετρός του υπολογίζεται σε 1,04 μ. Βρέθηκαν λίγα οστά και στο κάτω τμήμα της κοιλιάς αποκαλύφθηκε τμήμα του κρανίου. Ο πίθος δεν περιείχε κτερίσματα, ενώ από το εσωτερικό του συνελέγη ένα όστρακο από μελαμβαφές αγγείο της κλασικής εποχής, που είναι και το μοναδικό στοιχείο για τη χρονολόγησή του.

Σε απόσταση 1,20 μ. προς Ν. ανασκάφηκε και δεύτερος πίθος με προσανατολισμό Α.-Δ. Ο πυθμένας του ήταν στραμμένος προς το δρόμο και είχε καταστραφεί. Το πάνω τμήμα του σώματός του ήταν επίσης θραυσμένο και ο πίθος ήταν γεμάτος με χώμα και χαλίκι. Στο εσωτερικό του βρέθηκε ένα κρανίο και οστά των σκελών. Η ταφή ήταν ακτέριστη και περιείχε ελάχιστα όστρακα, πιθανώς της αρχαϊκής εποχής. Διαπιστώθηκε ότι η σειρά των αργών λίθων σε ύψος 1 μ. πάνω από τον πρώτο πίθο συνεχίζεται προς Ν. πάνω και από το δεύτερο πίθο.

ΕΡΩΦΙΛΗ-ΙΡΙΣ ΚΟΛΙΑ

Α κ ρ ά τ α

Δημοτικός Βρεφονηπιακός Σταθμός

Κατά την εκσκαφή βόθρου για τις ανάγκες του σταθμού και στο χώρο σύγχρονου νεκροταφείου, που έχει μεταφερθεί σε άλλη θέση, ερευνήθηκαν αποσπασματικά κατάλοιπα δύο πίθων, αποθηκευτικού πιθανότατα χαρακτήρα. Ένας από αυτούς, ο οποίος ήταν κάθετα τοποθετημένος, ήταν στερεωμένος με κομμάτια κεραμίδων και αργούς λίθους μέσα σε λευκό κονίαμα και ήταν επισκευασμένος με μολύβδινους συνδέσμους. Από την περιορισμένη έρευνα του χώρου διαπιστώθηκε ότι στο χώρο του νεότερου νεκροταφείου είχε προηγηθεί παλαιοχριστιανική εγκατάσταση, από την οποία έχουν διασωθεί ελάχιστα στοιχεία.

ΦΩΤΕΙΝΗ ΣΑΡΑΝΤΗ

ΕΠΑΡΧΙΑ ΚΑΛΑΒΡΥΤΩΝ

Κλειτορία

Έργο αποχέτευσης

Κατά τη διάρκεια διάνοιξης τάφρου, πλ. 1 μ., στο κατάστρωμα της επαρχιακής οδού Κλειτορίας - Πριολίθου - Καλαβρύτων, προς τα Δ. της σύγχρονης κωμόπολης, για την εγκατάσταση του αποχετευτικού δικτύου, ήλθαν στο φως αρχαία κατάλοιπα.

Το έργο γινόταν ταυτόχρονα και με ταχείς ρυθμούς και η ανασκαφική έρευνα διεξήχθη με δυσκολία λόγω των αναβλυζόντων υδάτων. Τα ανασκαφικά λείψανα, αν και αποσπασματικά, ανήκουν σε οικιστικά κατάλοιπα, τα οποία σχετίζονται με την πόλη του Αρκαδικού Κλείτορος.

Συγκεκριμένα, δυτικά της νεόδμητης οικίας ιδιοκτησίας Γ. Ρέλλου και σε απόσταση 19 μ. και σε βάθος ±0,90 μ. από το κατάστρωμα της επαρχιακής οδού, εντοπίστηκε τοίχος, διεύθυνσης Β.-Ν., χτισμένος από πέτρες και συνδετικό υλικό πηλό, πλ. 0,50 μ. Περισυνελέγησαν όστρακα που χρονολογούνται στους κλασικούς και ελληνιστικούς χρόνους.

Επίσης, έναντι της οικίας ιδιοκτησίας Γ. Γκαμζόλα αποκαλύφθηκε τοίχος, σε βάθος ±1,50 μ., διεύθυνσης Α.-Δ., ο οποίος αποκαλύφθηκε σε 2 μ. και είχε πλάτος 0,60 μ. Σε απόσταση 11 μ. δυτικότερα του προαναφερθέντος τοίχου και έναντι της οικίας Α. Ανδριόπουλου ήλθε στο φως άλλος, διεύθυνσης Β.-Ν., πλ. 0,60 μ. Και οι δύο ήταν χτισμένοι ως επί το πλείστον από πλακοειδείς λίθους και συνδετικό υλικό τη λάσπη. Μέσα στα αναβλύζοντα νερά κατορθώσαμε να περισυλλέξουμε όστρακα, μεταξύ των οποίων τμήματα μεγάλου αγγείου με πολλά εγκλείσματα, ένα τμήμα χείλους με σχοινοειδή διακόσμηση κ.ά.

ΓΕΩΡΓΙΑ ΑΛΕΞΟΠΟΥΛΟΥ

ΕΡΓΑΣΙΕΣ ΚΑΘΑΡΙΣΜΟΥ - ΑΝΑΔΕΙΞΗΣ - ΑΝΑΠΛΑΣΗΣ

ΕΡΓΑ Γ΄ ΚΠΣ

Ρακίτα

Στον αρχαιολογικό χώρο Ρακίτας (Άνω Μαζαράκι) άρχισε ο εντατικός καθαρισμός, στο πλαίσιο των εργασιών ανάδειξης του χώρου, που προβλέπουν ακόμη την αντικατάσταση της περίφραξης, την τοποθέτηση φυλακίου, infokiosk και ενημερωτικών πινακίδων, τη διαμόρφωση διαδρομών διακίνησης επισκεπτών, καθώς και την κατασκευή στεγάστρου του ναού της Αοντίας Αρτέμιδος.

ΜΙΧΑΛΗΣ ΠΕΤΡΟΠΟΥΛΟΣ

Κάτω Βλασία Καλαβρύτων

Λόφος Καστρίτσι

Την 1η Οκτωβρίου 2002 άρχισαν οι εργασίες στο λόφο Καστρίτσι Κάτω Βλασίας Καλαβρύτων, που αφορούν στο έργο «Ανάδειξη-ανάπλαση του αρχαιολογικού χώρου Κάτω Βλασίας Καλαβρύτων Νομού Αχαΐας» υπό την εποπτεία της ΣΤ΄ ΕΠΚΑ.

Ο λόφος Καστρίτσι βρίσκεται 3 χλμ. περίπου βόρεια του μοναστηριού Άγιος Νικόλαος της Βλασίας και δεξιά του δρόμου Καλαβρύτων-Πατρών, στον οποίο σώζονται τα ερείπια πόλεως, πιθανώς του αρχαίου Λεοντίου.

Στα κλασικά χρόνια η πόλη πιθανόν εξαρτάτο από τις Ρύπες, αλλά στην ελληνιστική περίοδο έγινε αυτόνομη, γνωρίζοντας μια νέα κτήση από τον Αντίγονο Γονατά. Κατά τον Αθ. Ριζάκη, πρόκειται για επίκτηση από τον Δημήτριο Πολιορκητή και τους υιούς του. Ο Πολύβιος συγκαταριθμεί το Λεόντιο στις δώδεκα αχαϊκές πόλεις και επί της εποχής του στις δέκα που έλαβαν μέρος στην Αχαϊκή Συμπολιτεία.

Στο λόφο Καστρίτσι σώζεται οχυρωματικός περίβολος με πύργους τετράγωνης κάτοψης, πλην ενός στη νοτιοανατολική γωνία, που είναι κυκλικός. Στο πλάτωμα του λόφου είναι ορατά θεμέλια τριών μεγάλων κτιρίων (Πίν. 142 α).

Το 1958 ο Ν. Γιαλούρης πραγματοποίησε μικρής διάρκειας ανασκαφική έρευνα, που έφερε στο φως το κοίλον του θεάτρου. Το θέατρο βρίσκεται στα νοτιοανατολικά πρανή του λόφου και εντός των τειχών. Αποκαλύφθηκαν εννέα σειρές εδωλίων σε αρκετά καλή κατάσταση. Οι ανώτερες σειρές εδωλίων, κατά τον ανασκαφέα, πρέπει να ήταν λαξευμένες στο βράχο. Πρόκειται για θέατρο μικρών διαστάσεων, του οποίου οι πάροδοι σώζονται ακόμη και σήμερα σε ύψος 1,40 μ. περίπου και πλάτος 2,50 μ. Τα τείχη της πόλης χρονολογούνται στον 4ο αι. π.Χ. Στα τέλη του 3ου αι. π.Χ. καταστρέφεται, πιθανώς πυρπολείται, από τον Φίλιππο Ε΄ της Μακεδονίας κατά την εκστρατεία του στην Αχαΐα. Τα σωζόμενα κατάλοιπα στο λόφο Καστρίτσι Κάτω Βλασίας Καλαβρύτων είναι σημαντικά και η θέση έχει στρατηγική σημασία, διότι βρίσκεται στα σύνορα Αχαΐας και Αρκαδίας και επιπλέον ελέγχει το δρόμο που οδηγεί προς την Αρκαδική Ψωφίδα. Από περισυλλογή οστράκων έχουμε ενδείξεις και για παλαιότερη κατοίκηση του λόφου, ήδη από τα προϊστορικά χρόνια.

Οι εργασίες άρχισαν από το σημείο που βρίσκεται ο φυσικός βράχος στη νοτιοδυτική πλευρά του τείχους και εξωτερικά από αυτό, σε απόσταση 26 μ. προς τα βόρεια. Στην περιοχή υπήρχε εξαιρετικά πυκνή βλάστηση. Ήταν κατάφυτη από χαμηλούς θάμνους (ασφάκες, πουρνά-

ρια), γεγονός που δυσκόλευε την πρόσβαση στο χώρο. Έγινε διάνοιξη μιας διόδου, ανηφορικά στην κλιτύ του λόφου, μήκ. περίπου 30 μ. και μέγ. πλ. 14 μ., ούτως ώστε ο επισκέπτης να έχει πρόσβαση στο χώρο του οχυρωματικού περιβόλου. Από το σημείο αυτό των εργασιών συγκεντρώθηκαν θραύσματα κεραμίδων, λακωνικού κυρίως τύπου, καθώς και ελάχιστα κορινθιακού. Επίσης περισυνελέγησαν ελάχιστα όστρακα καστανέρυθρου πηλού, μεταξύ των οποίων τμήματα βάσεων, χειλέων κτλ.

Στη νοτιοδυτική πλευρά του λόφου, στο δημιουργούμενο αυχένα με τον προς Ν. λόφο, τοποθετήθηκε πινακίδα με τα στοιχεία του έργου και την πηγή χρηματοδότησης. Πριν από την τοποθέτηση της πινακίδας διανοίχθηκαν 2 διερευνητικές τομές, βάθ. 0,70 μ. από την επιφάνεια του εδάφους και διαστ. 0,50x0,50 μ., σε απόσταση 1 μ. μεταξύ τους, στις οποίες δεν εντοπίστηκαν αρχιτεκτονικά κατάλοιπα, παρά μόνον περισυνελέγησαν ελάχιστα όστρακα λεπτής κεραμικής. Παράλληλα έγινε αποψίλωση και καθαρισμός της γύρω περιοχής, σε έκταση περίπου 70 τ.μ.

Συνεχίστηκε η αποψίλωση και ο καθαρισμός της δυτικής πλευράς του τείχους, σε μήκος περίπου 90 μ.

Κατά τον καθαρισμό του τείχους της βορειοανατολικής πλευράς και πάνω από το θέατρο ήλθαν στο φως λαξευμένοι ασβεστόλιθοι, προφανώς τα θεμέλια κτιρίου που είχε ήδη εντοπίσει και ο E. Meyer. Και από αυτή, τη βόρεια πλευρά του τείχους, περισυνελέγησαν θραύσματα κεραμίδων, κυρίως λακωνικού τύπου, καθώς και όστρακα καστανέρυθρου και πορτοκαλόχρου πηλού (τμήματα χειλέων, λαβών, βάσεων).

Στη βορειοανατολική γωνία και εντός των τειχών βρίσκεται το θέατρο, του οποίου έγινε λεπτομερής καθαρισμός (Πίν. 142 β-γ). Αφαιρείται κάθε είδος βλάστησης, για να έλθουν στο φως τα εδώλια του θεάτρου, η ημικυκλική ορχήστρα και η μεγάλη σκηνή. Οι δύο πάροδοι είναι από ασβεστόλιθο Ωλονού και σώζονται σε ύψος 1,40 μ. Τα λίθινα εδώλια του θεάτρου είναι από πωρόλιθο. Διακρίνονται 5 κλίμακες και 9 σειρές εδωλίων. Κατά τον Ν. Γιαλούρη, οι άνω σειρές εδωλίων θα πρέπει να ήταν λαξευμένες στο φυσικό βράχο. Η ορχήστρα είναι ημικυκλική. Μεταξύ κοίλου και ορχήστρας καθαρίστηκε ο αγωγός ομβρίων, πλ. 0,30 μ. Οι εργασίες ανάδειξης προβλέπουν την τοποθέτηση φυλακίου, infokiosk και ενημερωτικών πινακίδων, περίφραξη και διαμόρφωση διαδρομών διακίνησης επισκεπτών.

ΓΕΩΡΓΙΑ ΑΛΕΞΟΠΟΥΛΟΥ

Μαμουσιά

Τον Οκτώβριο του 2002 ξεκίνησαν οι εργασίες στον αρχαιολογικό χώρο της Μαμουσιάς στην αρχαία Κερύνεια στο πλαίσιο του έργου «Ανάδειξη-ανάπλαση του αρχαιολογικού χώρου αρχαίας Κερύνειας (Μαμουσιάς) Νομού Αχαΐας». Άρχισε ο καθαρισμός και η διαμόρφωση της κεντρικής διαδρομής, κατά μήκος του αρχαίου μονοπατιού που διασχίζει τον αρχαιολογικό χώρο, και η αποψίλωση-καθαρισμός από τη βλάστηση του Ηρώου στον Άγιο Κωνσταντίνο και του νότιου τμήματος της αρχαίας πόλης, όπου αποκαλύφθηκαν τα κατάλοιπα κρήνης.

ΕΡΩΦΙΛΗ-ΙΡΙΣ ΚΟΛΙΑ

Τραπεζά Αιγίου

Τον Οκτώβριο ξεκίνησαν οι εργασίες ανάδειξης-ανάπλασης του αρχαιολογικού χώρου Τραπεζάς (Κούμαρη) του Δ.Δ. Αιγίου, έργο ενταγμένο στο Γ΄ Κοινοτικό Πλαίσιο Στήριξης. Η Τραπεζά έχει ταυτιστεί από πολλούς ερευνητές ως η θέση της αρχαίας αχαϊκής πόλεως των Ρυπών, η οποία ήκμασε κατά τους πρώιμους ιστορικούς χρόνους και η οποία υπήρξε μητρόπολη του Κρότωνα.

Οι εργασίες ξεκίνησαν με εκτεταμένες αποψιλώσεις και καθαρισμούς, σε έκταση δέκα στρεμμάτων, στον πυρήνα του αρχαιολογικού χώρου, όπου και τα λείψανα του υστεροαρχαϊκού ναού.

Εκτός των αποψιλώσεων, οι υπόλοιπες εργασίες που θα εκτελεστούν αφορούν στην περίφραξη της απαλλοτριωμένης έκτασης, η οποία περιλαμβάνει το ναό και τα κτίρια του τεμένους, στην κατασκευή στεγάστρου του ναού για την προστασία του μνημείου από τις αντίξοες καιρικές συνθήκες που επικρατούν στο οροπέδιο κυρίως τους χειμερινούς μήνες και στην επισκευή-βελτίωση του κτιρίου εισόδου του αρχαιολογικού χώρου για την εξυπηρέτηση των επισκεπτών.

ΑΝΔΡΕΑΣ Γ. ΒΟΡΔΟΣ

ΕΝΤΟΠΙΣΜΟΙ - ΠΕΡΙΟΔΕΙΕΣ

Επιφανειακή έρευνα Αιγιάλειας σε συνεργασία με Ιταλική Αρχαιολογική Σχολή και Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών

Ύστερα από απόφαση του ΥΠΠΟ ξεκίνησε εφέτος στην Αιγιάλεια (ανατολική Αχαΐα) επιφανειακή έρευνα σε συνεργασία με την Ιταλική Αρχαιολογική Σχολή, το Πανεπιστήμιο του Σαλέρνο της Ιταλίας και το ΚΕΡΑ του Εθνικού Ιδρύματος Ερευνών. Σκοπός της έρευνας είναι η γνωριμία και η επιστημονική διερεύνηση της περιοχής διαχρονικά, καθώς και οι λόγοι που ώθησαν τους κατοίκους της κατά τον 8ο και 7ο αι. π.Χ. να ιδρύσουν μια σειρά από αποικίες στην Κάτω Ιταλία, σημαντικότε-

ρες των οποίων ήταν η Σύβαρις, ο Κρότων, η Ποσειδωνία, το Μεταπόντιο και η Καυλωνία.

Η φετινή έρευνα (Σεπτέμβριος-Οκτώβριος)[90] ξεκίνησε από το ανατολικότερο τμήμα του Νομού Αχαΐας και επικεντρώθηκε στην περιοχή του Δήμου Αιγείρας και στη δυτική πλευρά του ποταμού Κριού (Σχέδ. 31). Έλαβαν μέρος εκτός από τον υπογράφοντα και οι μόνιμοι αρχαιολόγοι της Εφορείας Αδ. Βασιλογάμβρου, Ερ. Κόλια, Γ. Αλεξοπούλου και οι έκτακτοι Αχ. Παπαθανασίου και Στ. Νεστορίδου. Επικεφαλής της πολυπληθούς ιταλικής αποστολής ήταν οι καθηγητές Emm. Greco, διευθυντής της Ιταλικής Αρχαιολογικής Σχολής, οι καθηγητές του Πανεπιστημίου του Σαλέρνο Angela Pontrandolfo και Mauro Menichetti, η διευθύντρια του Αρχαιολογικού Μουσείου της Ποσειδωνίας (Paestum) δρ. Marina Cipriani και οι διδάκτορες F. Longo και A. Santoriello. Από το Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών συμμετείχε ο καθηγητής Αθ. Ριζάκης. Στην έρευνα συμμετείχε επίσης και η αρχαιολόγος Αν. Κουμούση, ως εκπρόσωπος της 6ης ΕΒΑ, και ο αρχαιολόγος Α. Βόρδος της Γ΄ ΕΠΚΑ. Σταδιακά η έρευνα θα επεκταθεί προς Δ., ώστε να καλυφθεί ολόκληρη η Αιγιάλεια.

Η πρώτη διερεύνηση είχε ουσιαστικά αποτελέσματα, αφού εντοπίστηκε μια μεγάλη σειρά από θέσεις που χρονολογούνται από την Ύστερη Νεολιθική Εποχή έως και την περίοδο της τουρκοκρατίας και τοποθετήθηκαν ακριβώς σε χάρτες με τη βοήθεια του GPS. Δημιουργήθηκε παράλληλα μια βάση δεδομένων στον Η/Υ, με όλα τα επιμέρους στοιχεία της έρευνας, βιβλιογραφία, χάρτες, σχέδια, αναφορές, κεραμική, άλλα κινητά ευρήματα κλπ., που θα διευκολύνει την έρευνα τα μέγιστα.

ΜΙΧΑΛΗΣ ΠΕΤΡΟΠΟΥΛΟΣ

ΠΑΡΑΔΟΣΕΙΣ ΑΡΧΑΙΩΝ

Ο Α. Μπάρλος παρέδωσε στο Μουσείο Πατρών μία στάμνο, σπάνιο τύπο του μυκηναϊκού σχηματολογίου της περιοχής, αφού αντί στάμνου προτιμώνται οι δίωτοι και τετράωτοι αμφορείς (Πίν. 142 δ). Το συγκεκριμένο αγγείο διατηρεί ως προς τις λεπτομέρειές του (σχήμα, λαβές, βάση, μαστοειδείς αποφύσεις) τα χαρακτηριστικά των δίωτων αμφορέων της ΥΕ ΙΙΙΓ, οι οποίοι είναι διαδεδομένοι στην Ηλεία και Αχαΐα και νοτιότερα ως τη Μεσσηνία.

Ως προς τη διάταξη των μοτίβων σε οριζόντιες ζώνες, αλλά και ως προς τη χρήση των επιμέρους διακοσμητικών θεμάτων (δίλοβα, διάγραμμα τρίγωνα), το αγγείο αυτό φαίνεται να έχει παράλληλα προς την ηλειακή θεματογραφία. Πιθανώς προέρχεται από τη δυτική Αχαΐα δυτικά του ποταμού Πείρου, χωρίς να αποκλείεται η προέλευσή του και από την Ηλεία, όπου θα πρέπει να είχε εξαχθεί από την Αχαΐα. Χρονολογείται στη μέση / νεότερη ΥΕ ΙΙΙΓ περίοδο.

Το σημείο, πάντως, που υπέδειξε ο παραδώσας ως χώρο εύρεσης της στάμνου δεν παρουσιάζει καμία επιφανειακή ένδειξη, πράγμα που καθιστά αβέβαια την ακριβή προέλευσή της.

Το 2002 ο Α. Δημόπουλος, δήμαρχος Λευκασίου, παρέδωσε στην υπογράφουσα εντός του Δημοτικού Καταστήματος και παρουσία της υπομηχανικού της Εφορείας, αειμνήστου Λ. Σταυροπούλου, και των αρχαιοφυλάκων Α. Γουλιάμη και Χ. Τεμπέλη τα παρακάτω αντικείμενα, τα οποία προέρχονται από τον αρχαίο Κλείτορα:

1. Τέσσερις πυραμιδόσχημες αγνύθες, διαφόρων μεγεθών· μία εξ αυτών είναι αποκεκρουμένη στο άνω τμήμα της. Η μικρότερη δεν φέρει οπή ανάρτησης.
2. Δύο αγνύθες κωνικού σχήματος, που φέρουν οπή ανάρτησης και η μία εξ αυτών είναι ελλιπής κατά το ήμισυ.
3. Δύο κομμάτια χειλέων πίθου.
4. Οκτώ θραύσματα ταινιωτών λαβών, πιθανώς ΥΡ χρόνων.
5. Τέσσερα όστρακα ανήκοντα σε λαβές κυκλικής διατομής.
6. Όστρακο με στικτή διακόσμηση, που χρονολογείται στα τελευταία τρία τέταρτα του 1ου αι. π.Χ. (*Athenian Agora* V, 18, εικ. 1, αρ. f.22).
7. Τμήμα ημισφαιρικού κυπέλλου, που χρονολογείται στο τέλος του 1ου αι. μ.Χ. - αρχές 2ου αι. μ.Χ. (*Athenian Agora* V, 41, εικ. 7, αρ. g.179).
8. Κάτω τμήμα οξυπύθμενου αμφορέα, ρωμαϊκών χρόνων.
9. Δύο όστρακα κάθετων ταινιωτών λαβών, εκ των οποίων η μία ανήκει σε αμφορέα και η άλλη σε κρατηροειδές αγγείο ρωμαϊκών χρόνων.
10. Τμήμα λαιμού αμφορέως, πιθανώς των ΥΡ χρόνων.
11. Όστρακα μαγειρικού σκεύους που χρονολογείται στον 1ο αι. μ.Χ. - αρχές 2ου αι. μ.Χ. (*Athenian Agora* V, 42, εικ. 7, αρ. g.194).
12. Όστρακα έξι δακτυλιόσχημων βάσεων, πιθανώς των ρωμαϊκών χρόνων.
13. Δύο όστρακα αδιάγνωστα, τα οποία σώζουν διαμπερείς οπές, κακής ποιότητας πηλού.

90. M. Petropoulos - A. Pontrandolfo - A.D. Rizakis, Prima campagna di ricognizioni archeologiche in Egialea (Settembre-Ottobre 2002), *ASAtene* LXXX, 2 (2002), σ. 939-965.

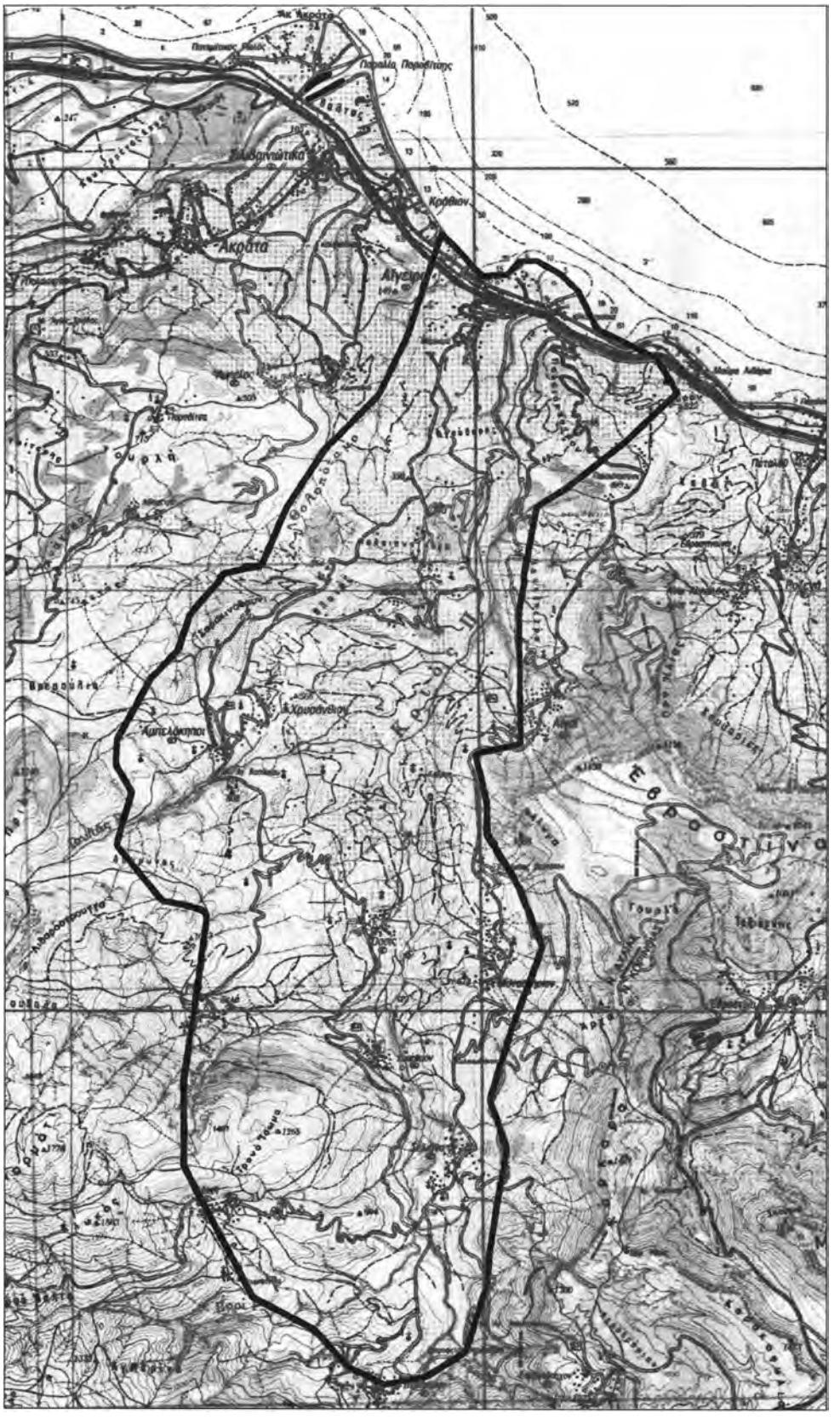

Σχέδ. 31. Επιφανειακή έρευνα Λιγιάλειας σε συνεργασία με Ιταλική Αρχαιολογική Σχολή και Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών. Όρια της περιοχής ερεύνης.

14. Δύο όστρακα που ανήκουν σε λαβές λύχνων.

15. Ένα όστρακο που ανήκει σε χείλος πινακίου και χρονολογείται στα τελευταία τρία τέταρτα του 1ου αι. π.Χ. (*Athenian Agora* V, 11, αρ. f.5).

16. Θραύσμα έξω νεύοντος χείλους, το οποίο ανήκει σε βαθιά λεκάνη και χρονολογείται στο τέλος του 1ου αι. π.Χ. - αρχές 1ου αι. μ.Χ. (*Athenian Agora* V, 16, εικ. 2, 72, αρ. f.60).

17. Όστρακο ταινιωτής λαβής, πιθανώς ρωμαϊκών χρόνων.

18. Όστρακα που ανήκουν σε μεγαρικούς σκύφους και χρονολογούνται στα τέλη του 3ου αι. π.Χ. έως τα μέσα του 2ου αι. π.Χ. (*Athenian Agora* XXII).

19. Όστρακα ρωμαϊκών χρόνων, τα οποία φέρουν εγχάρακτη διακόσμηση, όπως κυματοειδείς γραμμές, παράλληλες ταινίες, τεθλασμένες γραμμές και στικτή διακόσμηση.

20. Όστρακα ρωμαϊκών χρόνων, που ανήκουν σε χυτροειδή αγγεία (τμήματα χειλέων, λαβών, βάσεων).

21. Τρία όστρακα ανήκοντα σε δακτυλιόσχημες βάσεις.

22. Τρία όστρακα αδιάγνωστα, εκ των οποίων τα δύο φέρουν μελανό γάνωμα.

23. Όστρακο αρχαϊκών χρόνων με ερυθρόμορφη διακόσμηση (πρβλ. *Corinthian Vase-Painting of the Archaic Period* III, χαρακτηριστικό κόσμημα των αγγείων της αρχαϊκής περιόδου).

24. Όστρακα που ανήκουν σε πινάκια και σώζουν ίχνη μελανής και ερυθράς βαφής.

25. Χάλκινο νόμισμα Κορίνθου, χρον. 400-300 π.Χ., που φέρει Πήγασο στον εμπροσθότυπο και τρίαινα στον οπισθότυπο (πρβλ. *BMC*, Corinth, 54-55).

26. Χάλκινο νόμισμα Φιλίππων Μακεδονίας, χρον. περ. 356-350 π.Χ.· φέρει στον εμπροσθότυπο κεφαλή Ηρακλή με λεοντοκεφαλή δ. και στον οπισθότυπο τρίποδα (πρβλ. *SNG*, Cop., αρ. 300).

27. Χάλκινο νόμισμα ανατολικού νομισματοκοπείου, πιθανώς Σάρδεων Λυδίας, Αλεξάνδρου III, που χρονολογείται περ. 333-324 π.Χ.· φέρει στον εμπροσθότυπο κεφαλή Ηρακλή με λεοντοκεφαλή δ. και στον οπισθότυπο μεταξύ ροπάλου και τόξου την επιγραφή *[ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΥ]*. Ως προς τον τύπο, πρβλ. *SNG*, Cop., αρ. 1045.

28. Χάλκινο νόμισμα Αλεξάνδρου III, κοπής Αμφίπολης, που χρονολογείται περ. 328 π.Χ. και αργότερα. Φέρει στον εμπροσθότυπο κεφαλή Ηρακλή με λεοντοκεφαλή δ. και στον οπισθότυπο την επιγραφή *ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΥ* μεταξύ τόξου και ροπάλου. Επάνω επί του πεδίου κεραυνός και κάτω το γράμμα *Δ* (πρβλ. *SNG*, Cop., αρ. 1035).

29. Έξι χάλκινα νομίσματα του Αντίγονου Γονατά, που χρονολογούνται 277-239 π.Χ.· φέρουν στον εμπροσθότυπο κεφαλή Ηρακλή με λεοντοκεφαλή δ. και στον οπισθότυπο ιππέα προς τα δ. (πρβλ. *SNG*, Cop., αρ. 1219-1221).

30. Χάλκινο νόμισμα Κορίνθου, που χρονολογείται το 17 π.Χ. και κατά τον M. Amandry το έτος 2/1 π.Χ. Φέρει στον εμπροσθότυπο κεφαλή Αυγούστου δ. και την επιγραφή *[CAESAR CORINT]* και στον οπισθότυπο Γάιος και Λούκιος αντικριστά, μεταξύ αυτών *C.L* και γύρω η επιγραφή *C SERVILIO CF PRIMO M ANTONIO HIPPARCHO II VIR* (*SNG*, Cop., αρ. 203, 204 και M. Amandry, *Le monnayage des Duovirs Corinthiens, BCH* Suppl. XV, Paris 1988, 144, X, XI).

31. Δύο χάλκινα νομίσματα Φιλίππων Μακεδονίας· χρονολογία κοπής αρχές 1ου αι. μ.Χ. Φέρουν στον εμπροσθότυπο Νίκη όρθια, η οποία κρατάει με το δεξί στεφάνι και με το αριστερό κλαδί φοίνικα· επί του πεδίου *VIC AYG*. Στον οπισθότυπο τρεις στρατιωτικές σημαίες και η επιγραφή *COHOR PRAE PHIL* (πρβλ. *SNG*, Cop., αρ. 306).

32. Χάλκινο νόμισμα του 4ου αι. μ.Χ. αρκετά εφθαρμένο του τύπου VRBS ROMA FELIX (*LRBC*, πίν. IV, αρ. 82).

33. Δύο χάλκινα του 4ου αι. μ.Χ., αδιάγνωστα.

34. Δέκα χάλκινα νομίσματα, πιθανώς ελληνικών πόλεων, κακής διατήρησης.

35. Δύο χάλκινα νομίσματα επαρχιακής κοπής των ρωμαϊκών χρόνων, κακής διατήρησης.

36. Τέσσερα νομίσματα Ιόνιας Πολιτείας.

37. Μία σιδερένια αιχμή δόρατος, φυλλόσχημη.

38. Ένα ζεύγος χάλκινων ενωτίων.

39. Μία χάλκινη περόνη.

40. Δύο τμήματα μολύβδινου ειδωλίου, γυναικείας μορφής.

41. Ένα θραύσμα χάλκινου αντικειμένου.

42. Δύο θραύσματα χάλκινου δακτυλίου.

43. Ένα θραύσμα χάλκινου αντικειμένου, πιθανώς κλειδιού.

44. Ένα θραύσμα λαβής ωτογλυφίδας, που σώζει σφαιρικό κομβίο στην κορυφή.

45. Δύο θραύσματα χάλκινου ειδωλίου. Λείπει η κεφαλή, τα άνω άκρα και τα πέλματα.

46. Θραύσμα μολύβδινου αντικειμένου.

47. Μικρό προχοειδές αγγείο, με επίπεδη βάση και κάθετη ταινιωτή λαβή. Το σώμα του αγγείου, όπως και η λαβή, είναι διακοσμημένα με επάλληλες μελανές ταινίες. Από τον ώμο του και εκατέρωθεν του λαιμού εκφύονται δύο κάθετες ταινιωτές λαβές με την ίδια διακόσμηση.

ΓΕΩΡΓΙΑ ΑΛΕΞΟΠΟΥΛΟΥ

2003

ΜΟΥΣΕΙΑΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ

Μουσείο Πατρών

Το πρόγραμμα καταγραφών αρχαίων συνεχίστηκε και τη χρονιά αυτή με ικανοποιητικό ρυθμό στους χώρους αποθήκευσης, που βρίσκονται στον πρώτο όροφο του κτιρίου της Εφορείας (οδός Αλ.Υψηλάντου 197 - Πατρέως - Ηφαίστου), οι οποίες είχαν αρχίσει από το 1994. Οι εργασίες πραγματοποιήθηκαν από την επί συμβάσει αρχαιολόγο Μ. Αθανασίου με την επίβλεψη του υπογράφοντος.

Επίσης συνεχίστηκε η συντήρηση παλαιών και νέων ευρημάτων στα εργαστήρια της Εφορείας στο ίδιο κτίριο. Την ευθύνη είχαν οι συντηρητές Θ. Χριστόπουλος (Εργαστήριο Ψηφιδωτών), Λ. Παυλάτος, Β. Κύρκος, Ε. Γιαννακούρα (Εργαστήριο Αντικειμένων) και Δ. Μαρινοπούλου (Εργαστήριο Νομισμάτων), βοήθησαν δε οι επί συμβάσει συντηρητές Π. Θεοδωρακόπουλος και Α. Τζελετόπουλος (Εργαστήριο Ψηφιδωτών).

ΕΡΓΑΣΙΕΣ ΥΠΑΙΘΡΟΥ

Πραγματοποιήθηκαν καθαρισμοί και αποψιλώσεις στους αρχαιολογικούς χώρους Αγίας Μαρίνας Τριταίας (αρχαία Τρίτεια), της αρκαδικής πόλεως Πάου, του φυλακίου στη θέση Βορός Δ.Δ. Αμυγδαλιάς Καλαβρύτων και του αρχαιολογικού χώρου στο Καραβοστάσιο. Έγιναν εργασίες μόνωσης των κτιρίων που βρίσκονται παραπλεύρως του Μουσείου Αιγίου, μετά την κατεδάφιση των ορόφων τους.

ΠΟΛΙΤΙΣΤΙΚΕΣ ΕΚΔΗΛΩΣΕΙΣ

1. Στις 3-5-2003 στην αίθουσα ΜΕΛΙΝΑ ΜΕΡΚΟΥΡΗ του Μουσείου Αιγίου έλαβε χώρα εκδήλωση που αφορούσε στην παρουσίαση του τόμου *Gli Achei e l'identità etnica degli Achei d'Occidente, Atti del Convegno Internazionale di Studi* (ed. E. Greco), παρουσία των βουλευτών και των Δημοτικών Αρχών του Νομού. Την εκδήλωση προλόγησε ο ακαδημαϊκός Μ. Σακελλαρίου και μίλησαν ο έπαρχος του Salerno, Benevento και Avellino A. Andria, η έφορος Αρχαιοτήτων της Επαρχίας του Salerno G. Tocco, οι καθηγητές M. Torelli, E. Greco, Α. Ριζάκης και ο υπογράφων. Σύνδεσμος μεταξύ των Ελλήνων επιστημόνων και της ιταλικής αποστολής ήταν η αρχαιολόγος της Εφορείας Γ. Αλεξοπούλου, η οποία διεκπεραίωσε και το δύσκολο έργο της ταυτόχρονης μετάφρασης και στις δύο γλώσσες.

2. Στο πλαίσιο του εορτασμού των Ευρωπαϊκών Ημερών Πολιτιστικής Κληρονομιάς, που φέτος είχε θέμα «Ευρώπη, μία κοινή κληρονομιά: Τόποι Αθλητισμού - Τόποι Πολιτισμού», η Εφορεία μας πραγματοποίησε εκδήλωση που έλαβε χώρα στο Ρωμαϊκό Ωδείο Πατρών. Συγκεκριμένα, πραγματοποιήθηκε φωτογραφική έκθεση στον αύλειο χώρο του μνημείου και ομιλία από τον υπογράφοντα με θέμα «Ο αθλητισμός στην αρχαία Πάτρα». Επίσης εξεδόθη, με την οικονομική υποστήριξη του Υπουργείου Πολιτισμού, 12σέλιδο φυλλάδιο που είχε θέμα «Οι αθλητικοί αγώνες στην αρχαία Πάτρα», που συνέγραψε ο υπογράφων.

3. Μετά από πρόσκληση του επάρχου του Salerno, Benevento και Avellino A. Andria, η Εφορεία μας συμμετείχε στο συνέδριο που έλαβε χώρα στο Paestum (αρχαία Ποσειδωνία) με θέμα «Archeologia nel Mediterraneo. Ricerca, Tutela e Valorizzazione». Στο συνέδριο έλαβαν μέρος ο υπογράφων και οι συνάδελφοι Α. Βασιλογάμβρου, Γ. Αλεξοπούλου, Ε. Κόλια, Α. Βόρδος, Ι. Μόσχος και Α. Σωτηρίου.

4. Στο πλαίσιο του εορτασμού 6a Borsa Mediterranea del Turismo Archeologico στο Paestum (αρχαία Ποσειδωνία), με σκοπό την τουριστική προώθηση και τις οικονομικές και πολιτιστικές σχέσεις μεταξύ των χωρών της Μεσογείου, η Εφορεία μας σε δικό της περίπτερο πρόβαλε σε 4 πάνελ, διαστ. 2x2 μ., με κείμενα και φωτογραφικό υλικό, τους σπουδαιότερους αρχαιολογικούς χώρους των Νομών Αχαΐας και Κεφαλονιάς.

ΑΝΑΣΚΑΦΙΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ

Τις ανασκαφές επόπτευσαν οι αρχαιολόγοι της Εφορείας Α. Βασιλογάμβρου, Μ. Σταυροπούλου-Γάτση, Λ. Παπακώστα, Γ. Αλεξοπούλου (έως τον Μάρτιο)[91], Α. Σωτηρίου, Ε. Κόλια, βοήθησαν δε οι έκτακτοι αρχαιολόγοι Α. Μαντζουράνη, Στ. Νεστορίδου, Αχ. Παπαθανασίου, Α. Δημητρίου, Λ. Παπαγγελοπούλου, Ε. Σπανογιάννη, Α. Νικολακοπούλου, Β. Τσακνάκη, Α. Οικονομόπουλος, Α. Κορφιάτη, Δ. Ρουγκάλα, Λ. Περάτη, Α. Αναγνωστοπούλου, Α. Δελλής και Α. Καραθανασοπούλου.

Την ευθύνη για τη σχεδίαση και αποτύπωση για τα αρχαία είχαν οι σχεδιαστές Μ. Γκολφινοπούλου, Λ. Παπαστεργίου και Κ. Δίπλας, βοήθησαν δε οι επί συμβάσει σχεδιαστές Χ. Παπαζαχαροπούλου, Γ. Παπαθανασίου, Α. Γουρδούπη, Α. Πράρας, Ν. Παρτσαλάκη, Θ. Τζαμάκου και η τοπογράφος μηχανικός Κ. Μαρινοπούλου.

Την ευθύνη για κάθε είδους τεχνικό πρόβλημα και εργασία είχαν ο αρχιτέκτων Ευ. Αυγούλης και οι υπομηχανικοί

91. Η συνάδελφος Γ. Αλεξοπούλου έλαβε ένα χρόνο εκπαιδευτική άδεια εσωτερικού αρχομένης από 1-4-2003.

της Εφορείας Κ. Κατσιδήμας, Γ. Παπούλια και Λ. Σταυροπούλου: Η συνάδελφος Λ. Σταυροπούλου απεβίωσε τον Νοέμβριο του 2003. Εργάστηκε ως τοπογράφος μηχανικός επί σειρά ετών, υπήρξε άξια συνεργάτης όλων των αρχαιολόγων της Εφορείας και υποδειγματική υπάλληλος.

Π ά τ ρ α

Η θέση των οικοπέδων στα οποία διεξήχθη ανασκαφική έρευνα σημειώνεται στο γενικό τοπογραφικό χάρτη (Σχέδ. 32).

ΔΗΜΟΣΙΑ ΚΤΙΡΙΑ ΚΑΙ ΚΑΤΟΙΚΙΕΣ

Ρωμαϊκό Στάδιο Πατρών (Σχέδ. 32:1)

Με την ευκαιρία της έναρξης των εργασιών ανάδειξης και ανάπλασης του Ρωμαϊκού Σταδίου Πατρών από πιστώσεις του Γ΄ ΚΠΣ από τον Οκτώβριο 2002, έργο που προβλέπει καθαρισμούς, αποχωματώσεις, κατεδαφίσεις απαλλοτριωμένων επί του μνημείου νεότερων κτιρίων, περιφράξεις, ενημερωτικές πινακίδες και χώρους εξυπηρέτησης του κοινού και με την ενοποίηση των επιμέρους απαλλοτριωμένων οικοπέδων με την πρώτη φάση κατεδάφισης των ενδιάμεσων κτιρίων, έγιναν και μικρής κλίμακας ανασκαφές στα οικόπεδα Αγ. Γεωργίου 86-88 και Ηφαίστου 47-55. Αποκαλύφθηκαν υπόγεια δωμάτια κάτω από τις κερκίδες του σταδίου και περιφερειακοί διάδρομοι, cryptoportici, που καλύπτονταν από θόλους, επάνω από τους οποίους είχαν τοποθετηθεί τα λίθινα εδώλια. Οι τοίχοι είναι χτισμένοι κατά το opus reticulatum και σε πολλά τμήματά τους φέρουν διαμπερείς ρηγματώσεις που προέρχονται από σεισμούς. Κανένας από τους θόλους δεν σώζεται ολόκληρος, τουλάχιστον σε όσο τμήμα του κτιρίου έχει έλθει στο φως. Μέσα σε κάποια από τα υπόγεια δωμάτια βρέθηκαν κεραμοσκεπείς χριστιανικοί τάφοι, αλλά δυστυχώς ακτέριστοι, με αποτέλεσμα να μην είναι δυνατή προς το παρόν η χρονολόγηση της εγκατάλειψης του μνημείου.

Τα κτίρια που κατεδαφίστηκαν βρίσκονται στις οδούς Ηφαίστου 38, Αγ. Γεωργίου 86-88, Γεροκωστοπούλου 61 και Πατρέως 102.

ΜΙΧΑΛΗΣ ΠΕΤΡΟΠΟΥΛΟΣ

ΒΟΡΕΙΟ ΝΕΚΡΟΤΑΦΕΙΟ

Γιαννιτσών 66 (ιδιοκτησία Στ. Λάππα) (Σχέδ. 32:2)

Ανασκάφηκε τμήμα του βόρειου ρωμαϊκού νεκροταφείου της πόλης και στη νοτιοανατολική γωνία του οικοπέδου εντοπίστηκε ένα μικρό τμήμα της χαλικόστρωτης ταφικής οδού που διέρχεται του νεκροταφείου. Ανασκάφηκε ταφικός περίβολος με τεφροδόχα αγγεία και κεραμοσκεπείς τάφους[92]. Η χρήση του νεκροταφείου είναι συνεχής από τα ελληνιστικά χρόνια έως τον 5ο-6ο αι. μ.Χ.

Εξωτερικά του ταφικού περιβόλου και στο βορειοδυτικό τμήμα του οικοπέδου μέσα στα χώματα βρέθηκε μαρμάρινη πλάκα, διαστ. 0,55×0,36×0,08 μ., στο άνω μέρος της οποίας σώζεται σε δύο σειρές η επιγραφή

L.NVMISIO
ATIMETO (Πίν. 143 α).

ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑ ΠΟΛΗΣ

Κ ά τ ω Κ α σ τ ρ ί τ σ ι

Θέση Λεχαινά (ιδιοκτησία Π. Νούλα και Ζ. Σίνου)

Το ακίνητο βρίσκεται στη βόρεια όχθη του ποταμού Σελέμνου, κατά 10 μ. ψηλότερα από την κοίτη του, και στα Β. του λόφου Ορτού, όπου η μυκηναϊκή ακρόπολη. Κατά τις εκσκαφικές εργασίες δεν βρέθηκαν κατάλοιπα, παρά αμμοχάλικο και κροκάλες, και έντονη παρουσία νεροσυρμών, με κατεύθυνση Β.-Ν.

Μέσα στο στρώμα του αμμοχάλικου και σε βάθος ±2,30 μ. από την επιφάνεια του εδάφους, περισυνελέγησαν λίγα όστρακα γεωμετρικών χρόνων και τμήμα σίμης.

Β ε λ β ί τ σ ι

Ιδιοκτησία ΘΩΜΑΡΚΟ ΕΠΕ

Κατά τη διάρκεια εκσκαφικών εργασιών στο παραπάνω οικόπεδο, που βρίσκεται παραπλεύρως του δρόμου που οδηγεί προς το Βελβίτσι, κατά μήκος του οποίου ρέει ο ποταμός Χάραδρος ή Βελβιτσιάνικο ποτάμι, ήλθαν στο φως λείψανα μεταβυζαντινών χρόνων.

Έ ξ ω Α γ υ ι ά Π α τ ρ ώ ν

Πάροδος Μελίνας Μερκούρη (ιδιοκτησία Ε. Τσαΐνη)

Αποκαλύφθηκε τμήμα αγροικίας της ύστερης ρωμαιοκρατίας[93]. Συγκεκριμένα αποκαλύφθηκαν πέντε χώροι, από τους οποίους ο ένας διατηρεί δάπεδο βοτσαλωτό. Ένα δεύτερο δάπεδο από πήλινες πλάκες αποκαλύφθη-

92. Το ημερολόγιο της ανασκαφής τήρησε η έκτακτη αρχαιολόγος Α. Ματζουράνη.

93. Το ημερολόγιο τήρησε η έκτακτη αρχαιολόγος Στ. Νεστορίδου.

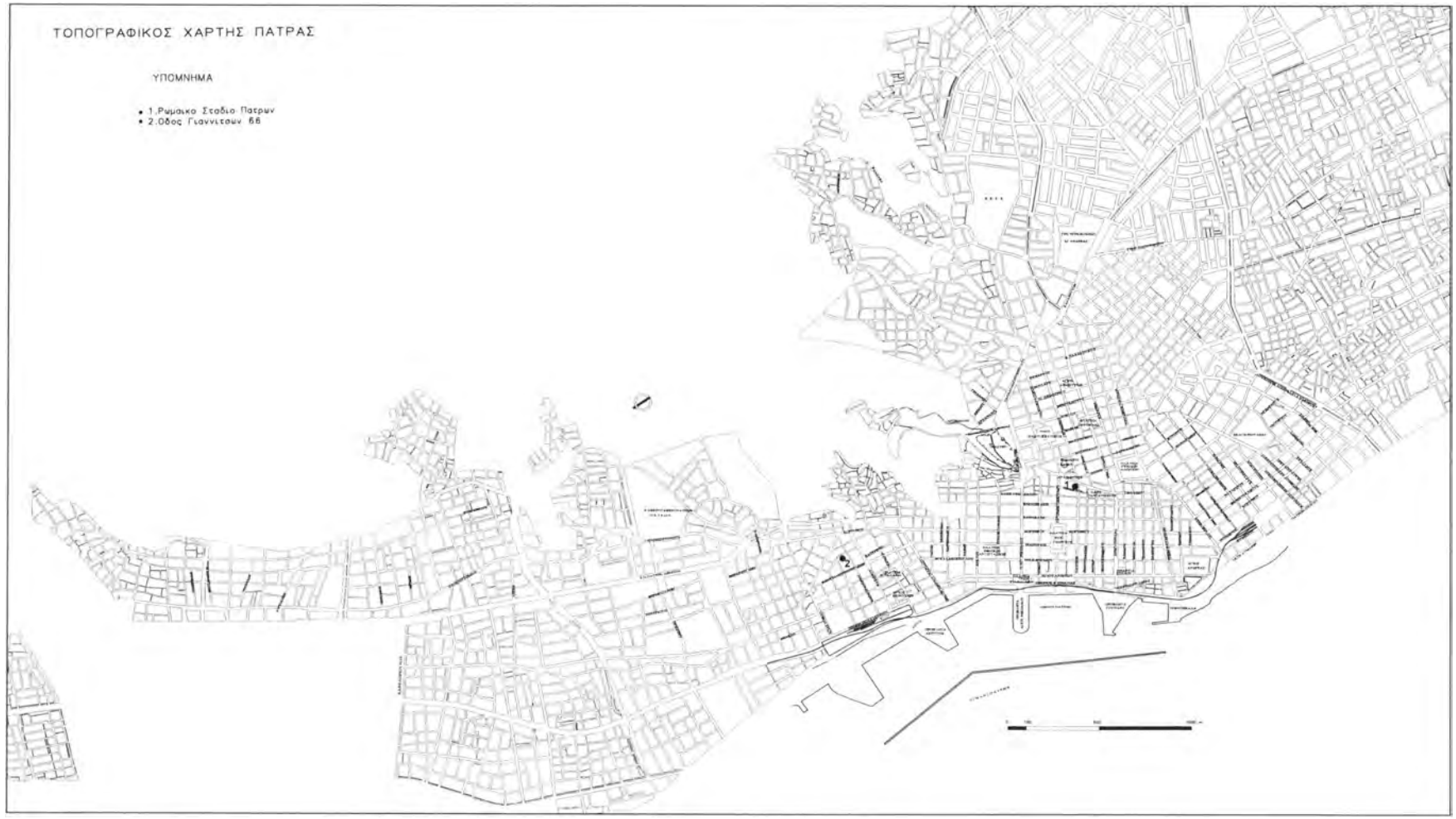

Σχέδ. 32. Πάτρα. Τοπογραφικός χάρτης, όπου σημειώνονται τα ανεσκαμμένα κατά το 2003 οικόπεδα.

κε στα δυτικά της αγροικίας και, εκτός των ορίων της και σε μικρή απόσταση, το κάτω μέρος δύο αποθηκευτικών πίθων.

Τα αρχιτεκτονικά λείψανα διατηρήθηκαν σε κατάχωση.

ΓΕΩΡΓΙΑ ΑΛΕΞΟΠΟΥΛΟΥ

Θέα Πατρών

Στο παραπάνω οικόπεδο, ύστερα από εκσκαφή για την ανέγερση οικοδομής, εντοπίστηκε ιερό, από το οποίο στο οικόπεδο διατηρούνταν μεγάλος λιθόκτιστος ορθογώνιος βωμός και αποθέτες. Τα ευρήματα ανέρχονται σε μερικές χιλιάδες και πρόκειται κυρίως για μικκύλα αγγεία και ειδώλια, από τα οποία τα χαρακτηριστικότερα ανήκουν στον τύπο της υδριαφόρου (Πίν. 143 β). Ναός δεν βρέθηκε, αλλά μάλλον δεν υπήρχε. Από επιγραφή χαραγμένη στο χείλος περιρραντηρίου αποδείχθηκε ότι εδώ λατρευόταν η Δήμητρα. Από το συνδυασμό διαφόρων αρχαίων γραπτών πηγών το ιερό πρέπει να ταυτιστεί με το ιερό της Δήμητρας Ποτηριοφόρου, το οποίο βρισκόταν στην Άνθεια, μία από τις προϊστορικές πολίχνες που απήρτισαν τις μεταγενέστερες Πάτρες[94].

Η ανασκαφή συνεχίστηκε και το 2004 και τα πενιχρά οικοδομικά λείψανα διατηρήθηκαν σε κατάχωση[95].

Ο εντοπισμός του συγκεκριμένου ιερού απέδειξε ότι τα 57 πήλινα αντικείμενα, όμοια με της ανασκαφής μας, που είχαν κατασχεθεί στα χέρια του Α. Παναγόπουλου το 2003, ιδιοκτήτη της όμορης οικοδομής, προέρχονταν από λαθρανασκαφή στο οικόπεδό του και δεν ήταν τυχαία ευρήματα που είχε συγκεντρώσει στις όχθες του ποταμού Πείρου, όπως είχε ισχυριστεί στην Ασφάλεια Πατρών.

ΕΡΓΑΣΙΕΣ ΚΑΘΑΡΙΣΜΟΥ - ΑΝΑΔΕΙΞΗΣ - ΑΝΑΠΛΑΣΗΣ

ΕΠΑΡΧΙΑ ΠΑΤΡΩΝ

Ρακίτα (Άνω Μαζαράκι)

Συνεχίστηκε το έργο της ανάπλασης-ανάδειξης του αρχαιολογικού χώρου του ιερού της Αρτέμιδος Αοντίας, που ξεκίνησε το 2002 με πιστώσεις από το Γ΄ ΚΠΣ. Προβλέπονται εργασίες καθαρισμού, διαμόρφωση μονοπατιών διακίνησης επισκεπτών, περίφραξη, στέγαστρο του ναού, χώρος στάθμευσης αυτοκινήτων και χώροι εξυπηρέτησης του κοινού. Ολοκληρώθηκε ο καθαρισμός του χώρου και έγιναν δοκιμαστικές τομές στις θέσεις των πεδίλων του στεγάστρου. Λόγω ανεύρεσης αρχαίων σε αρκετές από αυτές χρειάστηκε να γίνει τροποποίηση της αρχικής μελέτης του στεγάστρου.

ΜΙΧΑΛΗΣ ΠΕΤΡΟΠΟΥΛΟΣ

ΤΔΠΕΑΕ

Επιστημονική Επιτροπή Έργου «Προστασία, έρευνα και ανάδειξη των προϊστορικών εγκαταστάσεων της Επαρχίας Πατρών: α) Τείχος Δυμαίων και β) Μυκηναϊκά Νεκροταφεία»:

Κατά το 2003 συνεχίστηκαν οι εργασίες ανάδειξης και ανάπλασης των προϊστορικών εγκαταστάσεων της Επαρχίας Πατρών, σύμφωνα με τις εγκεκριμένες από το ΥΠΠΟ προμελέτες, στους αρχαιολογικούς χώρους Βούντενης, Τείχους Δυμαίων, Σπαλιαρέικων, Ελαιοχωρίου, Μιτόπολης, Πορτών, Χαλανδρίτσας και Καταρράκτη.

Τα έργα χρηματοδοτούνται από το Γ΄ ΚΠΣ, ενταγμένα στο Ε.Π. «Πολιτισμός» για τους δύο πρώτους χώρους και στο ΠΕΠ Δυτικής Ελλάδος 2000-2006 για τους υπόλοιπους έξι.

Κατά το 2003 υλοποιήθηκαν οι παρακάτω εργασίες:

Βούντενη

Τεχνικά έργα:

– Εργασίες αποχέτευσης των ομβρίων υδάτων στο λόφο του μυκηναϊκού οικισμού.

– Γεώτρηση και τοποθέτηση αντλητικού συστήματος για την αυτόνομη κάλυψη των αναγκών ύδρευσης του αρχαιολογικού χώρου.

– Εγκατάσταση ενισχυμένης παροχής ηλεκτρικού ρεύματος.

– Επισκευές ή ενίσχυση στις υπάρχουσες περιφράξεις, όπου αυτές είχαν καταστραφεί.

– Επισκευή και αντικατάσταση σε τμήματα των στεγάστρων των τάφων στο ανασκαμμένο τμήμα του μυκηναϊκού νεκροταφείου.

Εργασίες πεδίου:

– Καθαρισμοί-αποψιλώσεις σε ολόκληρη την απαλλοτριωμένη έκταση, συνολικού εμβαδού 90 στρ.

– Δημιουργία μονοπατιών σε μήκος 134 μ., καθώς και διαμόρφωση τμήματος της διαδρομής από το μυκηναϊκό νεκροταφείο έως το μυκηναϊκό οικισμό σε μήκος 600 μ.

– Αποτυπώσεις ιδιοκτησιών εντός και πέριξ του αρχαιολογικού χώρου, καθώς και των οικιστικών λειψά-

94. Βλ. Μ. Πετρόπουλος, Η αρχαία Άνθεια της Πάτρας, *Πρακτικά 7ου Διεθνούς Συνεδρίου Πελοποννησιακών Σπουδών, Πύργος 2005* και Ο ίδιος, Η λατρεία της Δήμητρας στην Αχαΐα, *Ιερά και λατρείες της Δήμητρας στον αρχαίο ελληνικό κόσμο. Πρακτικά Επιστημονικού Συμποσίου, Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας, Βόλος, 4-5 Ιουνίου 2005*, Βόλος 2010.

95. Στην ανασκαφή έλαβαν μέρος και οι έκτακτες αρχαιολόγοι Στ. Νεστορίδου, Ευ. Πουλημένου και Λ. Περάτη.

νων του μυκηναϊκού οικισμού, όπου αυτά εντοπίστηκαν με τις εργασίες καθαρισμών.

Απαλλοτριώσεις:

– Ολοκληρώθηκε η διαδικασία απαλλοτρίωσης 4 ιδιοκτησιών, συνολικής έκτασης 33.830 τ.μ.

Άραξος

Τείχος Δυμαίων

Τεχνικά έργα:

– Εγκατάσταση δικτύων ηλεκτροδότησης και υδροδότησης.

– Διαμόρφωση διαδρομών διακίνησης επισκεπτών εντός του χώρου, συνολ. μήκ. 215 μ.

– Εξομάλυνση και σκυροδέτηση της οδού ανόδου προς το χώρο της ακρόπολης, μήκ. 250 μ.

Εργασίες πεδίου:

– Καθαρισμός-αποψίλωση του αρχαιολογικού χώρου (40 στρ.).

– Απομάκρυνση των συσσωρευμένων σε διάφορα σημεία επιχώσεων με σκοπό την πλήρη αποκάλυψη της όψης της οχύρωσης.

– Καθαρισμός του γκρεμισμένου νοτιοανατολικού σκέλους της οχύρωσης από το πεσμένο οικοδομικό υλικό με σκοπό τη μελλοντική ανάταξή του.

– Μικρής έκτασης δοκιμαστικές τομές για την πληρέστερη τεκμηρίωση των αρχαιολογικών και αρχιτεκτονικών δεδομένων.

– Επεμβάσεις στερέωσης και μικροσυμπληρώσεων σε τμήματα της οχύρωσης και των οικιών εντός αυτής.

Σπαλιαρέικα

Τεχνικά έργα:

– Κατασκευή προστατευτικού στεγάστρου.

– Ηλεκτροδότηση-υδροδότηση του αρχαιολογικού χώρου.

– Κατασκευή μόνιμης περίφραξης.

Ελαιοχώρι

Εργασίες πεδίου:

– Καθαρισμός-αποψίλωση της βλάστησης σε όλη την έκταση του νεκροταφείου.

– Επιφανειακός καθαρισμός των τάφων.

– Απομάκρυνση των επιχώσεων πέντε συνολικά τάφων στο Δυτικό Τομέα και κατασκευή προσωρινών στεγάστρων, όπου κρίθηκε αναγκαίο.

Πόρτες

Τεχνικά έργα:

Ολοκληρώθηκαν οι εξής εργασίες:

– Διαμόρφωση εντός του χώρου διαδρομών διακίνησης επισκεπτών (μήκ. 616 μ.).

– Εγκατάσταση εργοταξιακού οικίσκου.

Σε εξέλιξη βρίσκονται οι εξής εργασίες:

– Αντικατάσταση και επέκταση της υπάρχουσας περίφραξης, σε μήκος 1.000 μ.

– Διαμόρφωση χώρου στάθμευσης.

– Κάλυψη υπάρχοντος αρδευτικού αυλακιού και διαμόρφωσή του σε κύρια διαδρομή διακίνησης επισκεπτών, σε μήκος 150 μ.

Εργασίες πεδίου:

– Συμπληρωματική έρευνα για την καλύτερη τεκμηρίωση των αρχαιοτήτων, κατά τη φάση ανάδειξής τους.

– Στερεωτικές επεμβάσεις μνημείων (αρμολογήματα, ενίσχυση τοιχωμάτων δρόμων θαλαμωτών τάφων, υποστυλώσεις ανωφλίων και οροφών θαλάμων).

ΛΑΖΑΡΟΣ ΚΟΛΩΝΑΣ

ΑΝΑΣΚΑΦΙΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ

ΕΠΑΡΧΙΑ ΑΙΓΙΑΛΕΙΑΣ

Αίγιο

Τις σωστικές ανασκαφές στην πόλη του Αιγίου και την Επαρχία Αιγιάλειας επόπτευσαν οι έκτακτοι αρχαιολόγοι Α. Δημητρίου, Στ. Νεστορίδου και Ειρ. Σπανογιάννη.

Οδός Παναγιωτοπούλων 44
(οικόπεδο Παπαγεωργίου - Μιχόπουλου) (Πίν. 143 γ)

Στο νότιο τμήμα του οικοπέδου και σε βάθος από +0,40/–0,34 μ. αποκαλύφθηκαν κτιριακά κατάλοιπα, τα οποία χρονολογούνται κυρίως στα ύστερα ρωμαϊκά χρόνια. Τα λείψανα ήταν κακής διατήρησης, σωζ. ύψ. μόλις 0,20-0,35 μ., και στο ανατολικό τμήμα του οικοπέδου είχαν καταστραφεί κατά την κατασκευή υπογείου προηγούμενης οικοδομής. Ενδείξεις συνέχειάς τους υπήρχαν προς Β. και Ν. Οι τοίχοι όριζαν δέκα τουλάχιστον επιμέρους χώρους, ο κεντρικός από τους οποίους, μέγ. διαστ. 6,60×5,20 μ., έφερε αρχικά δάπεδο από κομμάτια κεραμιδιών, κάθετα τοποθετημένα, το οποίο σωζόταν εντελώς αποσπασματικά. Ο χώρος αυτός, ο οποίος πιθανότατα ήταν υπαίθριος, φαίνεται ότι αργότερα είχε μετασκευαστεί με την κατασκευή εσωτερικού χωρίσματος. Η κατασκευή των τοίχων ήταν αμελής, με αργούς λίθους, κροκάλες και κομμάτια κεραμιδιών χωρίς συνδετικό κο-

νίαμα, ενώ σε μερικούς από τους τοίχους υπήρχαν και ενσωματωμένα μέλη από πωρόλιθο σε β΄ χρήση.

Οδός Σωτηρίου Λόντου 26
(ιδιοκτησία Αντωνόπουλου) (Πίν. 143 δ)

Στο οικόπεδο αυτό αποκαλύφθηκαν αποσπασματικά αρχαία κατάλοιπα, που άρχισαν από βάθος –0,30 μ. από το επίπεδο του δρόμου. Προς τη βορειοδυτική γωνία του οικοπέδου αποκαλύφθηκε τμήμα κτιστής δεξαμενής, μέγ. σωζ. εσωτ. διαστ. 4,86×2,30 μ. και βάθ. περίπου 1,30 μ. Είχε σωθεί κατά το βορειοδυτικό τμήμα της, στο οποίο και υπήρχε κλίμακα καθόδου με τρεις βαθμίδες κατά μήκος του δυτικού τοίχου. Το δάπεδό της, το οποίο σωζόταν επίσης μερικώς, έφερε κονίαμα.

Νότια της δεξαμενής αποκαλύφθηκαν τμήματα δύο παράλληλων αγωγών με διεύθυνση ΒΔ.-ΝΑ., οι οποίοι είχαν μεταξύ τους απόσταση περίπου 2,50 μ. Ο νοτιότερος, ρωμαϊκών χρόνων, είχε τοιχώματα και κάλυψη από οπτοπλίνθους. Σε απόσταση 1,80 μ. νοτιοδυτικά του, διαπιστώθηκε μικρό τμήμα δαπέδου από πήλινες πλάκες, ενώ στο τμήμα αυτό υπήρχαν ενδείξεις διατάραξης, με κεραμική που εκτεινόταν έως και τα παλαιοχριστιανικά χρόνια. Ο βορειότερος αγωγός ήταν κατασκευασμένος από αργούς λίθους, κεραμίδια και κονίαμα και δεν έσωζε κάλυψη. Στην έδρασή του, σε βάθος –1,60 μ., αποκαλύφθηκε τετράγωνο φρέαρ, εσωτ. διαστ. 0,45×0,50 μ., καλυμμένο με πωρολιθική πλάκα. Το περιχείλωμά του ήταν κτιστό με αργούς λίθους και κομμάτια κεραμιδιών. Πήλινος αγωγός, διαμ. 0,27 μ., κατέληγε στο τοίχωμα του φρέατος.

Τα κατάλοιπα αυτά, λόγω της αποσπασματικής τους διατήρησης, δεν μπορούν να συσχετιστούν με βεβαιότητα, σημαντικά στοιχεία ωστόσο απέδωσε η έρευνα της δεξαμενής, η επίχωση της οποίας περιείχε πολύ μεγάλη ποσότητα κεραμικής. Αυτή χρονολογείται κυρίως στο β΄ μισό του 2ου - αρχές του 1ου αι. π.Χ., ενώ τα ανώτερα στρώματά της εκτείνονταν χρονολογικά έως και τα πρώιμα ρωμαϊκά χρόνια. Η απόθεση αυτή σχετίζεται με το εργαστήριο κεραμικής που έχει ανασκαφεί στο όμορο οικόπεδο ιδιοκτησίας Μαλεβίτη από τη συνάδελφο Ε. Κόλια, από την οποία και μελετήθηκε συνολικά η κεραμική[96].

Οδός Α. Λόντου και Ανδρονοπούλου
(ιδιοκτησία Β. Ανδρικόπουλου) (Πίν. 143 ε)

Η εκσκαφή του οικοπέδου πραγματοποιήθηκε κατά το μεγαλύτερο μέρος της χωρίς την εποπτεία της Υπηρεσίας μας, με αποτέλεσμα να ερευνηθεί μικρό μόνο τμήμα στη νοτιοανατολική πλευρά του, όπου και είχαν διασωθεί τα μοναδικά στοιχεία. Συγκεκριμένα, σε βάθος –1,85 μ. αποκαλύφθηκε τμήμα αγωγού ρωμαϊκών χρόνων, ο οποίος είχε διεύθυνση ΝΑ.-ΒΔ. και σωζόταν σε μήκος 2,10 μ. Τα τοιχώματα, το δάπεδο, αλλά και η κάλυψη του αγωγού αποτελούνταν από τετράγωνες πήλινες πλάκες διακοσμημένες με χιαστί αυλακώσεις ή εγχαράξεις. Ο αγωγός είχε πλάτος εξωτερικά 0,43 μ. και εσωτερικά 0,17 μ. και το βάθος του ήταν 0,14 μ. Στο δυτικό του άκρο συνδεόταν με άλλον αγωγό, διεύθυνσης Α.-Δ., πιο πρόχειρης κατασκευής. Σε επαφή με τον πρώτο αγωγό αποκαλύφθηκε επίσης τμήμα τοίχου κατεύθυνσης ΒΑ.-ΝΔ. από αργούς λίθους και κεραμίδια, ο οποίος σωζόταν σε μέγιστο μήκος 2,63 μ. Στο μεταξύ τους χώρο διαπιστώθηκε στρώμα πάχ. 0,20 μ. από κροκάλες, θραύσματα κεραμιδιών, χαλίκι και κομμάτια κονιάματος.

Οδός Ταξιαρχών 30
(ιδιοκτησία Μαρούλη - Χασάμπαλη)

Κατά την εκσκαφή του οικοπέδου βρέθηκαν δύο αρχιτεκτονικά μέλη από αμμόλιθο, χωρίς συσχετισμό, και άλλα αρχαία λείψανα. Συγκεκριμένα βρέθηκαν ένας σπόνδυλος ραβδωτού κίονα και απότμημα άλλου σπονδύλου.

Οδοί Ζαΐμη και Κλ. Οικονόμου
(ιδιοκτησία Ιω. Στριμμένου)

Στη νοτιοανατολική γωνία του οικοπέδου και σε βάθος –0,84 μ. αποκαλύφθηκε το κατώτερο τμήμα κλιβάνου, μέγ. διαστ. 2,10×0,90 μ. και μέγ. σωζ. ύψ. 0,64 μ., πολύ κατεστραμμένο. Ο κλίβανος βρέθηκε καλυμμένος με στρώμα καταστροφής από κεραμίδια και πηλόμαζες. Στο δυτικό τμήμα του οικοπέδου αποκαλύφθηκε τμήμα τοίχου κατεύθυνσης Β.-Ν., πρόχειρης κατασκευής, από αργούς λίθους και κεραμίδια, ο οποίος είχε μέγιστο μήκος 2,30 μ. ενώ συνέχιζε και προς Ν. Στα ανατολικά του βρέθηκε απότμημα αρράβδωτου κίονα από αμμόλιθο.

Πάροδος Πλάτωνος (ιδιοκτησία Τ. Ντίτσου)

Στο οικόπεδο αυτό αποκαλύφθηκαν τρεις κιβωτιόσχημοι τάφοι σε βάθος –0,50-1,30 μ., όλοι με προσανατολισμό Β.-Ν.

96. Ε. Κόλια, Κεραμική με ανάγλυφη διακόσμηση από αποθέτη στο Αίγιο, *Πρακτικά της Ζ΄ Επιστημονικής Συνάντησης για την Ελληνιστική Κεραμική, Αίγιο 2005*, Αθήνα 2011, σ. 47 κ.ε. Βλ. επίσης στον παρόντα τόμο, σ. 528.

Ο τάφος Ι, εξωτ. διαστ. 1,95×0,86 μ., ήταν κατασκευασμένος από αμμολιθικές πλάκες και έσωζε στη θέση τους δύο από τις καλυπτήριες πλάκες του. Βρέθηκε κατεστραμμένος και γεμάτος με σύγχρονα υλικά.

Ο δεύτερος τάφος (ΙΙ) είχε διαταραχθεί από το μηχανικό εκσκαφέα. Έσωζε στη θέση της μία καλυπτήρια πλάκα από πωρόλιθο. Στο εσωτερικό του τάφου βρέθηκε μία ταφή σε κακή κατάσταση διατήρησης, κτερισμένη με δύο χρυσά δακτυλίδια, χρυσό ενώτιο με μορφή ερωτιδέα, χρυσό περιδέραιο και χάλκινο κάτοπτρο. Τα ευρήματα βρέθηκαν όλα μαζί στη βορειοδυτική πλευρά του τάφου. Βρέθηκαν επίσης τμήματα τεσσάρων μυροδοχείων, ασημένια δανάκη και τμήμα σιδερένιας στλεγγίδας.

Ο τρίτος τάφος (ΙΙΙ) ήταν επίσης μερικώς κατεστραμμένος. Βρέθηκε χωρίς την κάλυψή του, ενώ απουσίαζε και η βόρεια πλευρά του. Τα σωζόμενα τοιχώματά του ήταν από πωρολιθικές πλάκες, αδρά επεξεργασμένες, καθώς και αετωματική επίστεψη ταφικής στήλης σε β΄ χρήση. Τα οστά στο εσωτερικό του τάφου ήταν αναμοχλευμένα, ενώ βρέθηκαν ένα χάλκινο πτυκτό κάτοπτρο και ένας άβαφος αμφορέας.

Πλατεία Δεξαμενής - Έργα ΔΕΗ

Κατά τη διάνοιξη τάφρου, βόρεια της πλατείας, αποκαλύφθηκαν τμήματα δύο παράλληλων τοίχων, με διεύθυνση Β.-Ν. και σε απόσταση 0,30 μ. μεταξύ τους. Ήταν χτισμένοι από αργούς λίθους και κομμάτια κεραμιδιών με συνδετικό κονίαμα. Λόγω του μικρού πλάτους της τάφρου (0,35 μ. περίπου) δεν ήταν δυνατόν να ερευνηθούν περισσότερο. Το πλάτος τους ήταν 0,30-0,40 μ. και είχαν μικρό ύψος, περίπου 0,30 μ.

Κουλούρα

Οδός Ταξιαρχών (ιδιοκτησία Ι. Αγγελόπουλου)

Αποκαλύφθηκαν δύο ταφικοί πίθοι σε βάθος –2,40 μ. Ήταν οριζόντια τοποθετημένοι, όμοιου προσανατολισμού, Α.-Δ., με τα στόμια προς Α. Ο πρώτος πίθος περιείχε ένα μικρό μόνωτο αγγείο με επίπεδη βάση, ενώ ο δεύτερος έσωζε ελάχιστα ίχνη οστών χωρίς κανένα κτέρισμα.

Πανόραμα (πρώην Μεϊντανά)

Έργο αποχέτευσης

Η Εφορεία επόπτευσε τις εργασίες κατασκευής του έργου αποχέτευσης εντός του χωριού. Η αποκάλυψη των αρχαίων περιορίστηκε στο πλάτος των διανοιγόμενων τάφρων (0,80-1,50 μ.).

Οδός Πουλίτση: Σε βάθος –1,30 μ. αποκαλύφθηκε εντός της τάφρου μικρό τμήμα κατεστραμμένου τοίχου, διεύθυνσης ΒΔ.-ΝΑ., χωρίς στοιχεία χρονολόγησης.

Οδός Λαμπράκη (μεταξύ των οδών Μυρόβρυσης και Βελουχιώτη): Σε βάθος –1,30 μ. εντοπίστηκε πυκνός λιθοσωρός μέγ. διαστ. 3,80×0,90 μ. και πάχ. 0,57 μ., ο οποίος συνδεόταν με κεραμική προϊστορικών χρόνων, η οποία σωζόταν σε κακή κατάσταση.

Οδός Μπούλη (μεταξύ των οδών Μυρόβρυσης και Βερίνου): Σε βάθος –1,45 μ. αποκαλύφθηκε τμήμα τοίχου διεύθυνσης ΒΔ.-ΝΑ., μέγ. μήκ. 1,00, πλ. 0,70 και σωζ. ύψ. 0,40 μ. Ο τοίχος ήταν χτισμένος με πέτρες μεσαίου και μεγάλου μεγέθους, χωρίς συνδετικό υλικό. Η κεραμική ανήκε κυρίως σε άβαφα αγγεία, ενώ τα λίγα μελαμβαφή όστρακα υποδεικνύουν χρονολόγηση στα ελληνιστικά χρόνια.

ΦΩΤΕΙΝΗ ΣΑΡΑΝΤΗ

ΕΝΤΟΠΙΣΜΟΙ - ΠΕΡΙΟΔΕΙΕΣ

Επιφανειακή έρευνα Αιγιάλειας σε συνεργασία με Ιταλική Αρχαιολογική Σχολή και Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών

Συνεχίστηκε εφέτος η επιφανειακή έρευνα στο Δήμο Ακράτας της Αιγιάλειας σε συνεργασία με την Ιταλική Αρχαιολογική Σχολή, το Πανεπιστήμιο του Σαλέρνο της Κάτω Ιταλίας και το ΚΕΡΑ του ΕΙΕ (Απρίλιος-Μάιος και Σεπτέμβριος-Οκτώβριος)[97].

Στην εφετινή έρευνα έλαβαν μέρος ο υπογράφων, οι μόνιμοι αρχαιολόγοι της Εφορείας Α. Βασιλογάμβρου, Γ. Αλεξοπούλου, Ε. Κόλια, ο αρχαιολόγος της Γ΄ ΕΠΚΑ Α. Βόρδος, οι έκτακτοι αρχαιολόγοι Αχ. Παπαθανασίου και Στ. Νεστορίδου, οι Ιταλοί συνάδελφοι A. Pontrandolfo και M. Menichetti, καθηγητές στο Πανεπιστήμιο του Σαλέρνο, οι διδάκτορες του ίδιου Πανεπιστημίου F. Longo και A. Santoriello, η διευθύντρια του Μουσείου του Paestum (αρχαία Ποσειδωνία) M. Cipriani και εκ μέρους του ΚΕΡΑ του ΕΙΕ ο καθηγητής Α. Ριζάκης.

Κατά την εφετινή έρευνα κατά μήκος του ποταμού και στην ευρύτερη περιοχή της αρχαίας Αιγείρας εντοπίστηκαν αρκετές νέες αρχαιολογικές εγκαταστάσεις, που καλύπτουν ευρεία χρονολογική περίοδο από τα προϊστορικά έως και τα νεότερα χρόνια, οι σημαντικότερες των οποίων βρίσκονται στις θέσεις Περιστερώνας, Βλάχος και Κασσάνεβα. Εξαιρετικού ενδιαφέροντος είναι η Κασσάνεβα, όπου εντοπίστηκε οικισμός της ΠΕ ΙΙ περι-

97. M. Petropoulos - A. Pontrandolfo - A. Rizakis, Seconda campagna di ricognizioni archeologiche in Egialea, *ASAtene* LXXXI (2003), σ. 947-962.

όδου στην αριστερή όχθη του Κριού και σε έδαφος έντονα επικλινές προς την κοίτη του ποταμού, με αποτέλεσμα να έχουν κατασκευαστεί ισχυροί αναλημματικοί τοίχοι από κροκαλοπαγείς ογκολίθους για τη δημιουργία ανδήρων. Κρίθηκε αναγκαία η πραγματοποίηση σειράς δοκιμαστικών τομών για την καλύτερη τεκμηρίωση του οικισμού, που θα γίνουν τον επόμενο χρόνο.

ΜΙΧΑΛΗΣ ΠΕΤΡΟΠΟΥΛΟΣ

ΑΝΑΣΚΑΦΙΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ

ΕΠΑΡΧΙΑ ΚΑΛΑΒΡΥΤΩΝ

Καλάβρυτα

Θέση Παλιοπήγαδο (ιδιοκτησία Α. Ζησιμόπουλου)[98]

Κατά τις εκσκαφικές εργασίες ήλθε στο φως αγωγός ύδρευσης, με κατεύθυνση Α.-Δ., ο οποίος ακολουθούσε τη μορφολογία του εδάφους με κλίση προς τα Δ.

Ο αγωγός είχε κτιστά τοιχώματα και τετράγωνη κάτοψη, και έφερε κάλυψη από πλακοειδείς ασβεστολιθικές πλάκες διαφόρων μεγεθών και πάχ. 0,05 μ. Αποκαλύφθηκε σε μήκος 5,70 μ., είχε πλάτος 0,50 μ. και τα τοιχώματά του, πλ. 0,20 μ., ήταν από πέτρες και συνδετικό υλικό ισχυρό ασβεστοκονίαμα. Το δάπεδό του και τα πλευρικά του τοιχώματα εσωτερικά έφεραν κονίαμα για τη στεγανοποίησή του. Ίχνη ασβεστοκονιάματος έσωζαν στους αρμούς του και οι πλάκες κάλυψης. Δεν βρέθηκαν όστρακα.

Μάνεσι

Θέση Τουρκομνήματα

Στον αγρό Μπάτση ήλθαν στο φως δύο τάφοι, μετά από κατάρρευση της βόρειας όχθης του Μανεσέικου χειμάρρου[99], εξαιτίας των έντονων βροχοπτώσεων. Πρόκειται για έναν κεραμοσκεπή και έναν κιβωτιόσχημο τάφο.

Ο κεραμοσκεπής, με προσανατολισμό Β.-Ν., διαστ. 1,10×0,58 μ., περιείχε αποσαθρωμένα οστά δύο νεκρών και ήταν διαταραγμένος. Βρέθηκαν δύο γυάλινα μυροδοχεία, εκ των οποίων το ένα ελλιπές, όστρακα συνανήκοντα δύο αγγείων, προφανώς bowls, και όστρακα λύχνου.

Ο δεύτερος τάφος ήταν κιβωτιόσχημος και σωζόταν η ανατολική μεγάλη πλευρά του. Είχε διαστάσεις ορατές 0,65×0,38 μ. και προσανατολισμό Β.-Ν. Και σε αυτόν τον τάφο ο σκελετός βρέθηκε διαταραγμένος και ήταν ακτέριστος.

Κατά μήκος της βόρειας όχθης του χειμάρρου εντοπίστηκαν διάσπαρτα οστά, που υποδηλώνουν την ύπαρξη ρωμαϊκών χρόνων νεκροταφείου και οι κατολισθήσεις παρέσυραν τμήμα του.

Τουρλάδα Καλαβρύτων

Θέση Παλιόπυργος

Πρόκειται για γυμνό λόφο, που υψώνεται στην κοιλάδα του Αροάνιου και στην αριστερή όχθη του. Το 2003 σε δοκιμαστική τομή για κρυμμένο θησαυρό, μετά από άδεια της Εφορείας, ήλθαν στο φως όστρακα προϊστορικής εποχής και οι εργασίες σταμάτησαν αμέσως.

ΕΡΓΑΣΙΕΣ ΚΑΘΑΡΙΣΜΟΥ - ΑΝΑΔΕΙΞΗΣ - ΑΝΑΠΛΑΣΗΣ

Αρχαιολογικός χώρος Ψωφίδος

Το 2003 συνεχίστηκε το έργο «Έρευνα και Ανάδειξη της Αρχαίας Ψωφίδος» μέσα από το Πρόγραμμα ΕΠΤΑ, το οποίο χρηματοδοτήθηκε από την Περιφέρεια Δυτικής Ελλάδος. Η Εφορεία στην προσπάθειά της αυτή είχε την αμέριστη συμπαράσταση του Δήμου Αροανίας και προσωπικά του δημάρχου Ι. Φιλιππόπουλου, με τον οποίο η συνεργασία υπήρξε άριστη.

Αποψιλώθηκε και καθαρίστηκε το βόρειο σκέλος του τείχους και μάλιστα το δυτικό, που απολήγει στην ακρόπολη, η οποία βρίσκεται περίπου στο μέσον της πλευράς αυτής.

Επίσης, στη θέση Αγραπιδιά Ελένης καθαρίστηκε το εσωτερικό τείχος της πόλης, το οποίο εκφύεται από τη νοτιοδυτική πλευρά της ακρόπολης.

Εργασίες αποψίλωσης πραγματοποιήθηκαν στην ανατολική πλευρά του τείχους. Η πλευρά αυτή ακολουθεί τεθλασμένη πορεία. Κατά τη διάρκεια των εργασιών αποψίλωσης αποκαλύφθηκε πύλη. Επίσης καθαρίστηκε το κτίριο στη θέση Ελληνικό, που βρίσκεται στον πυρήνα της πόλης.

ΓΕΩΡΓΙΑ ΑΛΕΞΟΠΟΥΛΟΥ

ΕΡΓΑ Γ΄ ΚΠΣ

Συνεχίστηκαν και φέτος οι εργασίες καθαρισμού και αποψίλωσης των αρχαιολογικών χώρων Ρακίτας (Άνω

98. Το ημερολόγιο της ανασκαφής τήρησε ο έκτακτος αρχαιολόγος Α. Οικονομόπουλος.

99. Ο βουλευτής Αχαΐας Α. Φούρας γνωστοποίησε στην Εφορεία μας την ύπαρξη των αποκαλυφθέντων τάφων.

Μαζαρακίου), Κάτω Βλασίας Καλαβρύτων, Μαμουσιάς και Τραπεζάς Αιγιαλείας, στο πλαίσιο του έργου «Ανάδειξη-Ανάπλαση των αρχαιολογικών χώρων Ρακίτας (Άνω Μαζαράκι), Καστρίτσι (Κάτω Βλασίας), Μαμουσιάς και Τραπεζάς», που είναι ενταγμένα στο Γ΄ ΚΠΣ.

ΜΙΧΑΛΗΣ ΠΕΤΡΟΠΟΥΛΟΣ - ΓΕΩΡΓΙΑ ΑΛΕΞΟΠΟΥΛΟΥ - ΕΡΩΦΙΛΗ-ΙΡΙΣ ΚΟΛΙΑ - ΑΝΔΡΕΑΣ ΒΟΡΔΟΣ

ΠΑΡΑΔΟΣΕΙΣ ΑΡΧΑΙΩΝ

Παραδόθηκαν στο Μουσείο Αιγίου τα εξής αντικείμενα:

1. Πήλινο μέτωπο καλυπτήρα κεράμου κορινθιακού τύπου αρχαϊκών χρόνων με προτομή κόρης (αρ. ευρ. Π2114), προερχόμενο από την περιοχή του Αρακύνθου Όρους, σύμφωνα με τη δήλωση του παραδόντος Δ. Στέκα.

2. Βάση αγάλματος από ασβεστόλιθο, που φέρει τρεις ορθογώνιους τόρμους γόμφων και αποτύπωμα πέλματος (αρ. ευρ. Λ337), προερχόμενη από την περιοχή Μαραθιά Δήμου Θέρμου Τριχωνίδας, σύμφωνα με τη δήλωση του παραδόντος Ι. Χειλάκη.

ΜΑΡΙΑ ΣΤΑΥΡΟΠΟΥΛΟΥ-ΓΑΤΣΗ

2004

ΜΟΥΣΕΙΑΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ

Μουσείο Πατρών

Κατά τη χρονιά συνεχίστηκε η καταγραφή και η τακτοποίηση παλαιών και νέων ευρημάτων στις αποθήκες της Εφορείας, που βρίσκονται στον α΄ όροφο του κτιρίου της οδού Αλ. Υψηλάντου 197 - Πατρέως - Ηφαίστου. Οι εργασίες πραγματοποιήθηκαν από την επί συμβάσει αρχαιολόγο Μ. Αθανασίου, με την επίβλεψη του υπογράφοντος και της συναδέλφου Α. Βασιλογάμβρου.

Συνεχίστηκε η συντήρηση παλαιών και νέων ευρημάτων στα εργαστήρια της Εφορείας στο ίδιο κτίριο. Την ευθύνη είχαν οι Θ. Χριστόπουλος (Εργαστήριο Ψηφιδωτών), Λ. Παυλάτος, Β. Κύρκος, Ε. Γιαννακούρα (Εργαστήριο Αντικειμένων), Δ. Μαρινοπούλου (Εργαστήριο Νομισμάτων), βοήθησαν δε οι επί συμβάσει συντηρητές Π. Θεοδωρακόπουλος, Μ. Κυριακοπούλου και Σ. Τούσια.

Μουσείο Αιγίου

Στο υπόγειο του Μουσείου κατασκευάστηκαν μεταλλικά ράφια για την τοποθέτηση των ευρημάτων των ανασκαφών του Αιγίου και της ευρύτερης περιοχής.

ΕΡΓΑΣΙΕΣ ΥΠΑΙΘΡΟΥ

Πραγματοποιήθηκαν καθαρισμοί και αποψιλώσεις στον αρχαιολογικό χώρο Αγίας Μαρίνας Τριταίας, στο λόφο Σκουπίτσι Πάου, στον οποίο τοποθετείται η ακρόπολη της Πάου, στη θέση Βορός του χωριού Αμυγδαλέας Καλαβρύτων και στον αρχαιολογικό χώρο Καραβοστασίου Κάτω Αχαΐας.

Κατεδαφίστηκε το ισόγειο κτίριο ιδιοκτησίας Δρούκα επί της οδού Αρέθα. Στον αρχαιολογικό χώρο της Ρωμαϊκής Γέφυρας κατασκευάστηκε τοιχίο και πεζοδρόμιο στην οδό Αρέθα, τοποθετήθηκε φυλακείο και ενημερωτικές πινακίδες.

ΕΡΓΑΣΙΕΣ ΚΑΘΑΡΙΣΜΟΥ - ΑΝΑΔΕΙΞΗΣ - ΑΝΑΠΛΑΣΗΣ

Π ά τ ρ α

ΕΡΓΟ: ΜΙΚΡΗ ΠΕΡΙΜΕΤΡΙΚΗ ΠΑΤΡΩΝ

Ρωμαϊκό Υδραγωγείο

Λόγω της διέλευσης της Μικρής Περιμετρικής Οδού έγιναν εργασίες καθαρισμού των τμημάτων του Ρωμαϊκού Υδραγωγείου, καθώς και εργασίες αποψίλωσης του περιβάλλοντος χώρου, τόσο επί της οδού Αρτέμιδος όσο και εντός της κοιλάδας που συνδέει την περιοχή του Ασυρμάτου με την Αρόη[100].

Ρωμαϊκό Αμφιθέατρο-Στάδιο, Ηφαίστου 47-55 και Αγ. Γεωργίου 86-88

Δεν συνεχίστηκαν οι εργασίες στο χώρο του Ρωμαϊκού Αμφιθεάτρου-Σταδίου, λόγω της άρνησης των ενοικιαστών να αποχωρήσουν από τα απαλλοτριωμένα και προς κατεδάφιση κτίρια, με αποτέλεσμα η Υπηρεσία να αναγκαστεί να προσφύγει σε ασφαλιστικά μέτρα για την απομάκρυνσή τους, διαδικασία που υπήρξε χρονοβόρα.

100. Τις εργασίες επέβλεψε ο έκτακτος αρχαιολόγος Αχ. Παπαθανασίου.

ΑΝΑΣΚΑΦΙΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ

Τις ανασκαφές επόπτευσαν οι αρχαιολόγοι της Εφορείας Α. Βασιλογάμβρου, Μ. Σταυροπούλου-Γάτση[101], Λ. Παπακώστα, Α. Σωτηρίου, Γ. Αλεξοπούλου[102], Ε. Κόλια, Φ. Σαράντη[103], βοήθησαν δε οι επί συμβάσει αρχαιολόγοι Μ. Ανδρεάτου, Α. Δημητρίου, Α. Δελλής, Μ. Θεοδωροπούλου, Β. Μάργαρη, Στ. Νεστορίδου, Α. Νικολακοπούλου, Α. Οικονομόπουλος, Λ. Παπαγγελοπούλου, Αχ. Παπαθανασίου, Λ. Περάτη, Ευ. Πουλημένου, Δ. Ρουγκάλα, Γ. Σταμάτης και Β. Τσακνάκη.

Την ευθύνη για τη σχεδίαση και αποτύπωση των αρχαίων είχαν οι σχεδιαστές Μ. Γκολφινοπούλου, Κ. Δίπλας, Λ. Παπαστεργίου, βοήθησαν δε οι σχεδιαστές με σύμβαση ορισμένου χρόνου Δ. Γουρδούπη, Γ. Παπαθανασίου και Α. Πράρας.

Την ευθύνη για τη σύνταξη μελετών και για κάθε είδους τεχνικό πρόβλημα είχαν ο αρχιτέκτονας Ευ. Αυγούλης και οι υπομηχανικοί Κ. Κατσιδήμας και Γ. Παπούλια.

Την ευθύνη της παρακολούθησης των πάσης φύσεως εκσκαφών στην Πάτρα, καθώς και την επιστασία των συνεργείων ανασκαφής, είχε ο Δ. Ευαγγελίου.

ΜΙΧΑΛΗΣ ΠΕΤΡΟΠΟΥΛΟΣ

Αίγιο

Οδός Νικηταρά 16 (οικόπεδο Κ. Κουρή)[104]

Κατά την ανασκαφή του οικοπέδου αποκαλύφθηκε σε βάθος 0,93 μ. από την επιφάνεια του οδοστρώματος της οδού Νικηταρά τμήμα δρόμου με κατεύθυνση Β.-Ν. και οικιστικά κατάλοιπα εκατέρωθέν του (Πίν. 144 α). Ο δρόμος διασχίζει το οικόπεδο· το μήκος του είναι 16,20 μ., αλλά συνεχίζεται προς Β. και Ν. κάτω από τις παρειές του οικοπέδου, ενώ το πλάτος του ανέρχεται σε 3,50 μ. Χρονολογείται στην πρώιμη ελληνιστική εποχή, κυρίως με βάση την κεραμική από τομή που διανοίχθηκε στο οδόστρωμά του. Αποτελείται από πατημένο χώμα, χαλίκι και μικρούς λίθους και ορίζεται προς Α. και Δ. από τοίχους από αργούς και αδρά δουλεμένους λίθους, κεραμίδες και λάσπη ως συνδετικό υλικό, που σώζονται σε ύψος 0,60 μ. Ο ανατολικός τοίχος έχει πιο επιμελημένη κατασκευή και το κατώτερο τμήμα του αποτελείται από μεγάλους κροκαλοπαγείς λίθους. Κάθετα σε αυτούς εντοπίστηκαν μικρότεροι τοίχοι, που ορίζουν χώρους, πιθανώς δωμάτια, δύο οικιών, ανατολικά και δυτικά του δρόμου αντίστοιχα.

Ανατολικά του δρόμου αποκαλύφθηκαν τμήματα δαπέδων από κονίαμα και πυκνές κροκάλες ως υπόστρωμα, ενώ στον κεντρικό χώρο σωζόταν τμήμα ψηφιδωτού με μέγιστες σωζόμενες διαστάσεις 2,60×1,54 μ. (Πίν. 144 β). Το κύριο διακοσμητικό θέμα αποδίδεται με λευκές ψηφίδες σε γκριζογάλανο βάθος. Εικονίζεται καλυκόσχημο άνθος λωτού, που πλαισιώνεται από δύο λογχόσχημα καμπυλωτά φύλλα και δύο ανάστροφα ανθέμια. Το κεντρικό θέμα περιβάλλεται από ζώνη με μαίανδρο και από στενότερη ζώνη με αστράγαλο.

Πάροδος Μιαούλη (οικόπεδο Κ. Μανιάτη)

Κατά την εκσκαφή του οικοπέδου ιδιοκτησίας Κ. Μανιάτη, στην πάροδο Μιαούλη στα Σταφιδάλωνα, βρέθηκαν σχεδόν επιφανειακά τμήματα σπονδύλων αρράβδωτων κιόνων και πήλινες τετράγωνες πλάκες και σε βάθος 1,40 μ. από τη σημερινή επιφάνεια του εδάφους εντοπίστηκε δάπεδο από κονίαμα. Μετά την απομάκρυνση της επίχωσης αποκαλύφθηκε ταφικό μνημείο ορθογώνιας κάτοψης με προσανατολισμό Α.-Δ. (Σχέδ. 33). Οι εξωτερικές διαστάσεις του είναι 10,30×8 μ. και το σωζόμενος ύψος του ανέρχεται σε 0,57 μ. Το πλάτος των τριών εξωτερικών τοίχων (βόρειου, δυτικού και ανατολικού) κυμαίνεται από 1,5 έως 2,10 μ., ενώ ο νότιος τοίχος συνεχίζεται κάτω από το όμορο οικόπεδο. Είναι χτισμένοι κατά το opus caementicium και έχουν επένδυση με οπτοπλίνθους και κονίαμα στις εσωτερικές τους όψεις. Δυτικά του μνημείου και κατά μήκος του δυτικού τοίχου του, εντοπίστηκε τοίχος από ασβεστολιθικές λιθοπλίνθους, που σώζεται σε μήκος 4,60 μ. (πλάτος 0,58 έως 0,77 μ.). Στην επιφάνειά τους σώζονται ίχνη κονιάματος και στις πλαϊνές όψεις τους διακρίνονται εντορμίες. Εσωτερικά οι διαστάσεις του μνημείου είναι 6,25×6 μ. Στη βορειοδυτική γωνία του βρέθηκε κατεστραμμένος κτιστός κιβωτιόσχημος τάφος από πήλινες πλάκες με προσανατολισμό Α.-Δ.: τάφος Ι (Πίν. 144 γ). Επίσης σώζονται υπολείμματα δύο ακόμη κτιστών κιβωτιόσχημων τάφων νοτίως του τάφου Ι και κατά μήκος του δυτικού τοίχου του μνημείου. Τα κινητά ευρήματα από την ανασκαφή είναι ελάχιστα, αφού δεν βρέθηκε σχεδόν καθόλου κεραμική στην επίχωση που κάλυπτε το μνημείο.

101. Από 1-2-2004 η συνάδελφος μετατέθηκε στη νεοσυσταθείσα ΛΣΤ΄ ΕΠΚΑ, με έδρα το Μεσολόγγι, ως προϊσταμένη αυτής.

102. Η συνάδελφος Γ. Αλεξοπούλου από 1-4-2004 έως 30-3-2005 έλαβε εκπαιδευτική άδεια ενός έτους και βοήθησε την Υπηρεσία, καθώς και ο συνάδελφος Ι. Μόσχος έλαβε το δεύτερο χρόνο εκπαιδευτικής άδειας.

103. Το Δεκέμβριο του 2004 η συνάδελφος αποσπάστηκε στη νεοσυσταθείσα ΛΣΤ΄ ΕΠΚΑ.

104. Η ανασκαφή των οικοπέδων Κ. Κουρή στην πάροδο Νικηταρά και Κ. Μανιάτη στην πάροδο Μιαούλη πραγματοποιήθηκε από την έκτακτη αρχαιολόγο Α. Δημητρίου.

Οδός Αιγιαλέως 33 (οικόπεδο Ο. Μητροπούλου)

Κατά την εκσκαφή του οικοπέδου αποκαλύφθηκαν τρία τοιχάρια, ιδιαίτερα αμελούς κατασκευής, στο βόρειο άκρο του οικοπέδου. Η ανασκαφή έφερε στο φως σε βάθος 0,72 έως 1,58 μ. από το οδόστρωμα της οδού Αιγιαλέως δύο αποθέσεις αγγείων, που εκτείνονται στο μεγαλύτερο τμήμα του οικοπέδου (Πίν. 144 δ). Από τις αποθέσεις συνελέγη μεγάλος αριθμός αγγείων, ακέραιων ή θραυσμένων. Πρόκειται κυρίως για αβαφή χρηστικά αγγεία (αμφορείς, πίθους, μαγειρικά σκεύη), που προφανώς προέρχονται από κάποιο εργαστήριο κεραμικής που πρέπει να υπήρχε στην περιοχή. Η κεραμική χρονολογείται στην ύστερη ελληνιστική εποχή.

Πάροδος Ν. Πλαστήρα (οικόπεδο Α. Κωστάκη)

Η ανασκαφή του οικοπέδου έφερε στο φως τοίχο δομημένο από αργούς λίθους, που έχουν δουλεμένη την όψη τους, και λάσπη ως συνδετικό υλικό, με κατεύθυνση Α.-Δ. Ο τοίχος σώζεται σε ύψος μόλις 0,25 μ., το μήκος του είναι 6,80 μ. και το πλάτος του 0,30 μ. και χρονολογείται στην ελληνιστική εποχή, ενώ κάθετα προς αυτόν διατηρείται η αρχή δεύτερου τοίχου όμοιας κατασκευής. Στο ανατολικό τμήμα του οικοπέδου βρέθηκε τοίχος ιδιαίτερα αμελούς κατασκευής με κατεύθυνση Α.-Δ., που χρονολογείται στη ρωμαϊκή εποχή. Ο τοίχος αυτός αποτελούνταν από ημίεργους και πλακοειδείς λίθους, κεραμίδες, μία ασβεστολιθική λιθόπλινθο σε β΄ χρήση και λάσπη ως συνδετικό υλικό. Το σωζόμενο μήκος του ήταν 1,30 μ., το ύψος του 1,06 μ. και το πλάτος του 0,38 μ. Κατά την αποδόμησή του βρέθηκε τμήμα γλυπτού, χρησιμοποιημένο σε β΄ χρήση ως οικοδομικό υλικό.

Οδός Ν. Πλαστήρα 39 (οικόπεδο Α. Φωτίου)

Σε σύντομη ανασκαφική έρευνα στο οικόπεδο αποκαλύφθηκε στο νότιο τμήμα του, σε βάθος 2,43 μ. από το οδόστρωμα της οδού Ν. Πλαστήρα, τετράπλευρη κατασκευή διαστ. 1,71×1,50 μ., πιθανώς βάση πεσσού. Το σωζόμενο ύψος της ανέρχεται σε 1 μ. και διατηρούνται τρεις δόμοι· οι δύο ανώτεροι αποτελούνται από καλοδουλεμένες λιθοπλίνθους από κροκαλοπαγές πέτρωμα και ο κατώτερος από δύο αδρά κατεργασμένες λιθοπλίνθους από ψαμμίτη. Το ύψος των δόμων κυμαίνεται από 0,20 έως 0,33 μ. Η κατασκευή εδράζεται στο φυσικό βράχο και η κεραμική από την επίχωση που την κάλυπτε ήταν κυρίως ελληνιστική. Στη δυτική παρειά του οικοπέδου προς την όμορη οικοδομή εντοπίστηκε τοίχος από αργούς λίθους με κατεύθυνση Α.-Δ. και με ορατό μήκος 4,20 μ.

Οδός Ζωοδόχου Πηγής (οικόπεδο Γ. Ραφτοδήμου - Ευ. Μανωλίδου)

Στη νοτιοανατολική γωνία του οικοπέδου, σε βάθος 0,40 μ. από την επιφάνεια του εδάφους, ανασκάφηκε τοίχος από αργούς και ημίεργους λίθους, κεραμίδες και λάσπη ως συνδετικό υλικό. Η κατεύθυνσή του είναι ΒΔ.-ΝΑ.· το σωζόμενο ύψος του είναι 0,70 μ. και το ορατό μήκος του 1,15 μ. Σε τομή που διανοίχθηκε στο νοτιοανατολικό τμήμα του οικοπέδου, σε βάθος 1,56 μ., βρέθηκε τμήμα δαπέδου από κονίαμα και υπόστρωμα από κροκάλες, με διαστάσεις 1,50×1,20 μ., το οποίο είναι προγενέστερο από τον τοίχο.

ΕΠΑΡΧΙΑ ΑΙΓΙΑΛΕΙΑΣ

Ζήρια

Θέση Αλιγαριές (οικόπεδο Γ. Καρέλη)[105]

Σε βάθος 0,40 έως 1,54 μ. από την επιφάνεια του εδάφους βρέθηκαν οικοδομικά λείψανα της υστερορωμαϊκής-παλαιοχριστιανικής εποχής: δύο τοίχοι πλ. 0,75 μ. από αργούς λίθους και οπτοπλίνθους με ασβεστοκονίαμα ως συνδετικό υλικό και με κατεύθυνση Β.-Ν. και Α.-Δ. αντίστοιχα (Τ1 και Τ2), που γωνιάζουν, ενώ στο ανατολικό άκρο του Τ2 ανασκάφηκε και τρίτος τοίχος (Τ3), που σχηματίζει γωνία με αυτόν. Οι τρεις αυτοί τοίχοι ορίζουν προς Ν. μεγάλο, ακανόνιστου σχήματος χώρο, στο εσωτερικό του οποίου βρέθηκαν δύο δεξαμενές: μία κτιστή, κυκλική, επενδεδυμένη εσωτερικά με κονίαμα, με διάμετρο 0,64 μ. και σωζόμενο ύψος 0,20 μ. και δεύτερη κτιστή, ορθογώνια, διαστ. 1,58×1,30 μ. και σωζ. ύψ. 0,39 μ. Εσωτερικά ήταν επενδεδυμένη με κονίαμα και το δάπεδό της αποτελούνταν από πήλινες πλάκες. Στο εσωτερικό του χώρου, ανατολικά του Τ1, εντοπίστηκε στρώμα με καύση, που περιείχε κουκούτσια ελιάς. Πιθανώς, λοιπόν, ο χώρος να λειτουργούσε ως ελαιοτριβείο.

Ριζόμυλος

Οικόπεδο Κ. Μητρόπουλου

Κατά τη διάνοιξη τάφρων θεμελίωσης πλ. 0,60 μ. σε βάθος 0,50 μ. από την επιφάνεια του εδάφους εντοπί-

105. Η ανασκαφή του οικοπέδου Γ. Καρέλη στα Ζήρια και Κ. Μητρόπουλου στο Ριζόμυλο πραγματοποιήθηκε από την έκτακτη αρχαιολόγο Ευ. Πουλημένου.

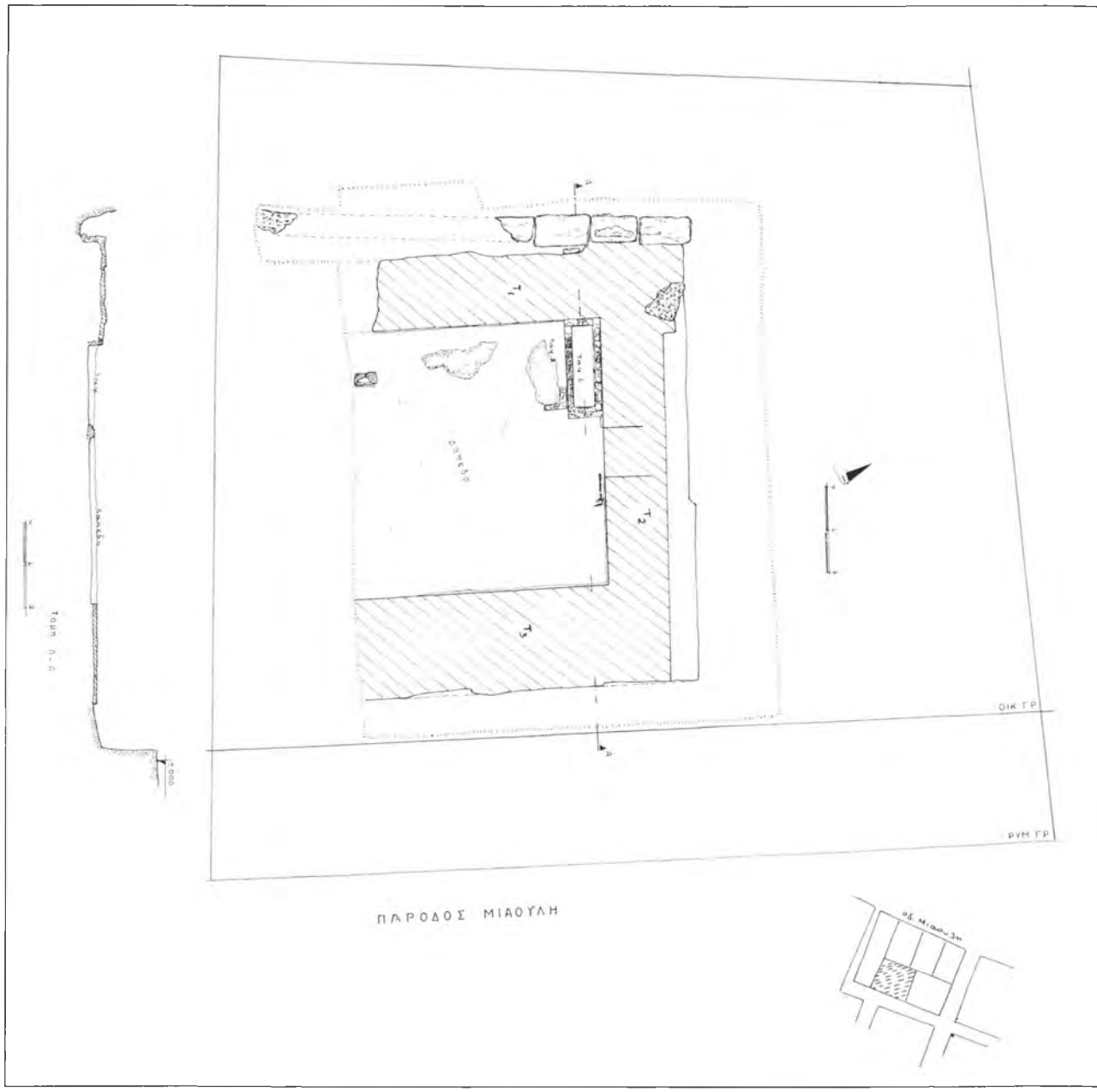

Σχέδ. 33. Αίγιο. Πάροδος Μιαούλη. Οικόπεδο Κ. Μανιάτη. Κάτοψη και τομή της ανασκαφής.

στηκε στο νοτιοανατολικό άκρο του οικοπέδου στρώμα με θραύσματα κεραμίδων και οπτοπλίνθων. Σε σύντομη ανασκαφική έρευνα στο οικόπεδο αποκαλύφθηκε τοίχος κατεύθυνσης ΒΑ.-ΝΔ., δομημένος από κροκάλες και μαλακό κονίαμα ως συνδετικό υλικό. Οι διαστάσεις του είναι 0,80×0,60 μ. Δυτικά και σε επαφή με τον τοίχο αποκαλύφθηκε τμήμα κλειστού αγωγού πλ. 0,22 μ. με κατεύθυνση Β.-Ν. Η κάλυψη του αγωγού αποτελείται από οπτοπλίνθους και ο πυθμένας του από κεραμίδες. Σε απόσταση 1 μ. δυτικά του αγωγού διανοίχθηκε δεύτερη τομή, στην οποία εντοπίστηκε μικρής έκτασης στρώμα από μικρές κροκάλες και θραυσμένες κεραμίδες σε βάθος 0,50 έως 1,02 μ.

Άνω Ακράτα

ΕΡΓΟ ΥΔΡΕΥΣΗΣ ΔΗΜΟΥ ΑΚΡΑΤΑΣ

Οδός Βαρθολομαίου 21

Κατά τη διάρκεια των εργασιών για το Έργο Ύδρευσης του Δήμου Ακράτας, στο ύψος της οδού Βαρθολο-

μαίου 21, σε τάφρο πλ. 1,10 μ. εντοπίστηκε ταφικός πίθος σε βάθος 2,20 μ. από την επιφάνεια του οδοστρώματος. Ο προσανατολισμός του ήταν Β.-Ν. και το στόμιό του ήταν στραμμένο προς Β. Στο εσωτερικό του βρέθηκαν αναμοχλευμένα οστά και τμήμα του κρανίου προς το στόμιο. Η ταφή ήταν κτερισμένη με δύο ληκύθους της κλασικής εποχής. Το ύψος του πίθου ανέρχεται σε 1,50 μ., η μέγιστη διάμετρος σε 1,20 μ. και η διάμετρος του στομίου του σε 0,55 μ.

ΕΡΩΦΙΛΗ-ΙΡΙΣ ΚΟΛΙΑ

ÖSTERREICHISCHES ARCHÄOLOGISCHES INSTITUT, ATHEN

LOUSOI

2001

Die vom Österreichischen Archäologischen Institut Athen (Veronika Mitsopoulos-Leon) durchgeführten feldarchäologischen Untersuchungen 2001 in Lousoi umfaßten Grabungen im Flurbereich ‚Stadio', einem Geländeabschnitt 1,1 km südwestlich des Artemisheiligtums, dessen Bebauung vermutlich auf das öffentliche Zentrum der Polis Lousoi weist.

Grabung Halle

Mehrere Sondagen im Bereich der Halle, die 2000 durch Reinigung erschlossen werden konnte, erbrachten wesentliche Anhaltspunkte zur Stratigraphie und zum Grundriß des Baues.

Von der annähernd NS ausgerichteten Stoa (65,20×12,05 m) wurden das Fundament, die Euthynterie und an der SO-Ecke Orthostaten der aufgehenden Gestalt festgestellt. Im Inneren teilt eine zentrale Stützenstellung den Bau in zwei Schiffe, von welcher drei Kalksteinplatten in einem Achsabstand von 4,50 m freigelegt wurden. Darüber hinaus zeigten sich im N- und S-Abschnitt Fundamentzüge OW verlaufender Quermauern, welche an beiden Hallenflügeln jeweils eine geschlossene Raumgruppe definieren. Die Stoa öffnet sich über eine Säulenstellung zwischen Zungenmauern hangwärts nach Osten; möglicherweise korrespondieren die Längen dieser Zungenmauern mit den geschlossenen Räumen an den Hallenflügeln.

Ein tiefer Schnitt im S zeigte, daß die Hallenfundamente in eine Packung eingetieft wurden, welche neben Fundmaterial, das vom 6. bis in das 4. Jh. v. Chr. zu datieren ist, Fragmente einer inneren Auskleidung eines Brennofens für ton- und/oder metallverarbeitende Aktivitäten enthielt; in diesem Zusammenhang ist auf den Fund eines tönernen Antefixfragmentes aus spätarchaischer Zeit hinzuweisen. Soweit sich die Gestalt der Stoa bislang erschließen läßt, ist diese aus grundrißtypologischen Kriterien in das 3. bzw. 2. Jh. v. Chr. zu datieren.

Östlich der Stoa hat sich eine mit Ziegelbruch gefestigte Sohle eines Beckens einer noch nicht bestimmten Werkstatteinrichtung erhalten.

Reinigung Ringhallentempel

Reinigungsarbeiten auf einer höher liegenden Geländeterrasse 80 m im SO der Halle führten zur Erschließung eines bislang nicht bekannten Ringhallentempels.

Zunächst zeigte sich ein L-förmiger OW orientierter Mauerzug mit einer Länge von mindestens 19 m. Axial ausgerichtet auf diese Steinsetzung liegen zahlreiche großformatige Kalksteinplatten, welche in einem regelmäßigen Achsabstand von 2,93 m angeordnet sind.

Die Aufmessung dieser Baureste erlaubt die Rekonstruktion einer Ringhalle mit sechs auf mindestens zwölf Stützen (15,80×33,40 m), welche einen langrechteckigen Sekos (9,56×mindestens 19 m) einschließt. Die Längsausdehnung dieses Gebäudes konnte noch nicht bestimmt werden. Auch wenn für eine zeitliche Einordnung noch keine klaren Befunde existieren, so ist ein Bezug zum spätarchaischen Antefix (siehe oben) sehr wahrscheinlich.

Geologische Untersuchungen

Fortgesetzt wurden die Untersuchungen zur Erstellung eines geologischen Untergrundbildes des erweiterten Siedlungsbereiches von Lousoi. Für die siedlungstopographische Einschätzung des jüngst erschlossenen Grabungsareales sind folgende geologische Vorraussetzungen bedeutend: der Bereich ‚Stadio' zeichnet sich durch ein hohes Maß an Sicherheit und Geländestabilität aus im Gegensatz zu der durch Hangrutschungen gefährdeten Lage des Artemisheiligtums und der Wohnbebauung im Flurbereich Phournoi.

Diese vorläufigen Ergebnisse einer monumentalen Bebauung in Form eines Ringhallentempels und einer Stoa zusammen mit der sicheren und großräumig gegliederten Geländeformation weisen diesem Areal wohl die Funktion des öffentlichen Zentrums der Polis Lousoi zu, komplementär zum etwa 1,1 km entfernten extraurbanen Artemisheiligtum im NO der Stadt.

2002

Die vom Österreichischen Archäologischen Institut Athen (Veronika Mitsopoulos-Leon) durchgeführten feldarchäologischen Untersuchungen 2002 in Lousoi umfaßten Grabungen im Flurbereich ‚Stadio', 1,1 km südwestlich des Artemisheiligtums. In diesem von der Sohle des Hochtales von Sudena

terrassenförmig nach SO ansteigenden Geländeabschnitt ist das öffentliche Zentrum der Polis Lousoi zu lokalisieren.

Grabung Ringhallentempel

Im Berichtsjahr wurden erstmalig Grabungen in dem 2001 durch Reinigung erschlossenen Ringhallentempel durchgeführt.

Im östlichen Abschnitt der S-Peristase wurden vier Punktfundamente aus Kalksteinplatten im bereits bekannten Achsabstand von 2,93 m freigelegt, woraus ein OW ausgerichteter Grundriß von 6 auf mindestens 14 Stützen (15,80×mindestens 39 m) abzuleiten ist.

In einer etwa mittig zum derzeit bekannten Grundriß angelegten Quersondage zeigten sich die beiden Kalksteinplatten der Ringhalle und folgende Baubefunde zum Sekos: Die Längsmauern definieren eine lichten Weite von 8 m und fluchten mit der zweiten und vierten Stütze der Schmalseiten der Peristase. Eine NS-verlaufende Quermauer teilt den Sekos in zwei Abschnitte: für den östlichen Abschnitt weisen zwei Punktfundamente aus Kalksteinplatten auf eine dreischiffige Innengliederung, ein sorgfältig bearbeiteter Kalksteinblock, in der Raumachse unmittelbar im O an der Quermauer gelegen, läßt an die Kultbildbasis denken. Dieser Raum verfügt über einen Boden aus quadratischen Tonplatten, welcher vermutlich sekundär verlegt worden ist.

Wohl archaische Gefäßfragmente aus dem Fundamentbereich des nördlichen Pterons legen für diesen Ringhallentempel eine Gründung in spätarchaischer Zeit nahe. Im südlichen Pteron konnten vier vollständig erhaltene Bronzetafeln geborgen werden, die vermutlich an der Außenwand des Sekos angebracht waren. Nach einer ersten Lesung handelt es sich um Proxeniedekrete, welche vergleichbar mit einem Beispiel in Berlin (*IG* V 2 (1913), Nr. 387) aus dem 5. Jh. v. Chr. stammen. Mehrere späthellenistische Lampen des Typs Broneer XVI aus der Umfeld der Kultbildbasis belegen die Nutzung des Gebäudes bis in den ausgehenden Hellenismus.

Grabung Halle

Die Grabungen in der NS ausgerichteten zweischiffigen Halle (65,29×12,05 m) zeigten, daß der durch eine Quermauer abgetrennten Südflügel (Innenmaße 9×10,90 m) durch eine im Ausriß festzustellende NS verlaufende Mauer in der Achse der Mittelstützen in zwei annähernd gleichgroße Räume (5 bzw. 4,50×9 m) geteilt war. An der östlichen Hallenfront korrespondiert der Übergang der offenen Kolonnade zur geschlossenen Orthostaten-Mauer mit der Einbindung der N-Mauer dieses Flügels in die O-Front, wie die bautechnische Bearbeitung des Oberlagers der Euthynterie belegt. Der ebenso geschlossene Nordflügel der Halle ist deutlich tiefer (Innenmaße12,50×10,90 m).

Aus den bisherigen Grabungen ist abzuleiten, daß dem Hallengrundriß ein klares Entwurfskonzept zu Grunde liegt: der Stützenrhythmus der Front mit einer Jochweite von 2,25 m entspricht der Hälfte der Jochweite von 4,50 m der inneren Stützenfolge, die Mauerachsen der beiden geschlossenen Flügel sind auf diesen Stützenrhythmus bezogen.

In der Fundamentgrube der östlichen Hallenfront fand sich ein fragmentierter, wohl lokaler Becher aus frühhellenistischer Zeit; dieser Befund trägt neben allgemeinen typologischen Kriterien dazu bei, die frühhellenistische Epoche als Errichtungszeit der Halle vorzuschlagen.

Die fortgesetzten Untersuchungen der Werkeinrichtung im O der Halle zeigen eine 4,30×4 m messenden Grube mit einer Sohle aus Ziegelbruch und einer Wandung aus hochkant versetzten Ziegeln. Zahlreich geborgene Brennofenstützen, Tonschlacken und Fragmente einer inneren Ofenauskleidung weisen generell auf tonverarbeitende Werkstätten im Umfeld der Halle, denen möglicherweise diese Werkgrube zuzuordnen ist, welche nach Aufgabe und Demontage der Halle eingerichtet worden ist.

Geologischer Survey

Die geologischen Untersuchungen konzentrierten sich auf die Frage nach den Rohstoffvorkommen der in Lousoi verwendeten Baumaterialien. Als vorläufiges Ergebnis ist festzuhalten, daß mit Ausnahme des im Artemistempels verbauten Marmors sowohl die Kalksteintypen als auch der Poros aus der unmittelbaren Umgebung stammen. Entsprechende Abbaustellen als Kandidaten für antike Steinbrüche konnten festgestellt werden.

2003

Die vom Österreichischen Archäologischen Institut Athen (Veronika Mitsopoulos-Leon) durchgeführten feldarchäologischen Untersuchungen 2003 in Lousoi umfaßten Grabungen im Flurbereich ‚Stadio', 1,1 km südwestlich des Artemisheiligtums. In diesem von der Sohle des Hochtales von Sudena terrassenförmig nach SO ansteigenden Geländeabschnitt ist das öffentliche Zentrum der Polis Lousoi zu lokalisieren.

Grabung Ringhallentempel

Im Bereich des Ringhallentempels mit 6 auf mindestens 14 Stützen (15,80×mindestens 39 m) wurden großflächig die Fundamente des westlichen Abschnittes des Sekos freigelegt. Im W einer NS-verlaufenden Mauer, die den Sekos in zwei Abschnitte trennt, befindet sich ein annähernd quadratischer Saal (7,90×7,70 m), der durch zwei Reihen von je drei Stützen in drei Schiffe geteilt ist; erhalten haben sich die sechs Kalkstein-

platten als Auflager für die Stützen. Auf diesen „6-Säulen-Saal" folgt im W ein quergelagerter Raum (7,90×2,80 m), welcher grundrißlich einem Opisthodom entspricht. Wie aus den Grabungen 2002 bereits bekannt folgt an den „6-Säulen-Saal" im O eine ebenso dreischiffige Cella mit der Kultbildbasis.

Im südlichen Pteron fand sich ein Eisenplättchen, dessen Fundlage mit den 2002 geborgenen Proxenie-Inschriften in Zusammenhang zu bringen ist.

Fundmaterial aus vorausgegangenen Untersuchungen sowie grundrißtypologische Kriterien datieren die Errichtung des Tempels in spätarchaische Zeit; die jüngste Nutzung – zumindest für den eingeschränkten Bereich der Cella – ist bis in die hellenistische Zeit anzunehmen. Dieser Tempel, dessen Dedikation noch offen ist, ist wohl dem Stadtheiligtum von Lousoi zuzuweisen. Trifft die derzeitige Interpretation des Grundrisses mit einem zweigeteilten Sekos zu, so steht dieser Ringhallentempel dem archaischen Apollontempel in Korinth bemerkenswert nahe, daraus wird für die nordwestarkadische Stadt Lousoi das Spannungsfeld zwischen Arkadien und der Nordküste der Peloponnes einmal mehr deutlich.

Grabung Halle

Die Untersuchungen im N-Abschnitt der frühhellenistischen Halle lassen einen geschlossenen Saal (10,90×12,50 m) erkennen, der durch zwei Stützen, von denen sich eine Kalksteinplatte als Auflager erhalten hat, in zwei Schiffe gegliedert war. Wie im Bereich des S-Flügels, erweist sich die O-Front des N-Flügels als geschlossene Orthostatenmauer. Demnach öffnet sich die Stoa nach O in Form einer Kolonnade mit 17 zu ergänzenden Stützen zwischen zwei Zungenmauern, welche auf die beiden Flügelräume abgestimmt sind.

Nach derzeitigem Kenntnisstand ist die zweischiffige Halle (65,29×12,05 m auf Niveau der Euthynterie) auf der Grundlage der korrespondierenden Jochweiten der Front- und Innenstützen (2,25 u. 4,50 m) entworfen; die Länge entspricht 28 und die Breite fünf Frontjochen. Im Inneren wird ein langrechteckiger Saal, der mit acht zu ergänzenden Innenstützen in zwei Schiffe geteilt ist, mit zwei geschlossenen Flügelräumen kombiniert, wobei dem N-Flügel sechs und dem S-Flügel vier Frontjoche entsprechen. Die unterschiedlichen Grundrisse der Flügelräume – ein großer Saal mit zwei Innenstützen im N und eine 2-Raum-Gruppe im S – weisen auf eine differenzierte Nutzung, wobei analog zu besser erhaltenen Hallen an Bankett- und/oder Archivräume zu denken ist.

Reinigung Bebauung Terrasse I

Unmittelbar im W des Ringhallentempels auf einer leicht tiefer liegenden Geländeterrasse wurden an der Oberfläche sichtbare Mauerzüge gereinigt. Zunächst zeigte sich eine rechteckiges Gebäude (8,25×5,75 m) mit sorgfältig verlegtem Fundament als Auflager für eine Reihe von Orthostatenblöcken, welcher wahrscheinlich als Spolien verbaut worden sind. Der Bezug einer 2,80 m im S parallel verlaufende Mauer aus kleinteiligem Kalksteinbruch zum ‚Orthostatenbau' ist noch nicht geklärt.

Die exakte Ausrichtung des Gebäudes auf die OW-Achse des Ringhallentempels weist auf einen architektonischen Kontext mit dem Stadtheiligtum. Trifft die Spolisierung der Orthostaten zu, dann ist die Errichtung frühestens mit der hellenistischen Phase des Tempel in Verbindung zu bringen.

2004

Die vom Österreichischen Archäologischen Institut Athen (Veronika Mitsopoulos-Leon) durchgeführten feldarchäologischen Untersuchungen 2004 in Lousoi umfaßten Grabungen im Flurbereich ‚Stadio'. Dabei handelt sich um einen Geländeabschnitt, der von der Sohle des Hochtales von Sudena leicht nach O ansteigt und in einer südwestlichen Entfernung von 1.100 m zum Artemisheiligtum liegt. Aus der unten angeführten Bebauung ist in diesem Areal das kultische und administrative Zentrum der Polis Lousoi zu erkennen.

Grabung Ringhallentempel

Grabungen an der SO-Ecke des spätarchaischen Ringhallentempels ließen erstmals die Längsausdehnung des Gebäudes verifizieren. Erhalten haben sich für die Peristase die Punktfundamente der Eckstütze und der zweiten Stütze der O-Front in Form von großformatigen Kalksteinplatten über Fundamentlagen aus Bruchsteinen. Diese Fundamente entsprechen in Bauart und Höhenlage den bereits bekannten Punktfundamenten und weisen auf einen monumentalen Ringhallentempel mit einer Peristase von 6 auf 15 Säulen (15,80×42,35 m).

In einer OW-gerichteten Kalksteinplatte über einem Bruchsteinfundament in der Achse der südlichen Sekosmauer ist die Ante der O-Front des Sekos zu erkennen; zu ergänzen sind die noch nicht freigelegten Punktfundamente der Stützen *in antis*. Im Unterschied dazu ist der Sekos im W mit einer durchlaufenden Mauer über einem Streifenfundament abgeschlossen. Demnach ist der Ringhalle ein langrechteckiger Sekos (9,70×34,50 m) eingeschrieben mit der OW-verlaufenden Raumfolge eines Pronaos, einer rechteckigen Cella, eines annähernd quadratischen Saales und eines abschließenden quergelagerten Raumes.

Aus den fehlenden Werkstücken in Stein sind wohl Holzstützen über den Fundamenten anzunehmen. Derzeit ist allerdings nicht auszuschließen, daß die Ringhalle nach Verlegung der Punktfundamente nicht weiter ausgeführt worden ist. Mit Sicherheit fertig gestellt wurde der Sekos in aufgehender Lehmziegelarchitektur, eine großformatige Firsttonne aus

dem Berichtsjahr belegt mit Funden der vergangenen Jahre ein lakonisches Tondach.

Nach den bisherigen Untersuchungen wurde dieser Ringhallentempel an der Wende vom 6. zum 5. Jh. v. Chr. konzipiert und (teilweise ?) ausgeführt; in hellenistischer Zeit wurde der Fußboden der Cella erneuert, spätestens in der frühen Kaiserzeit wurde der Bau aufgelassen.

Grabung Bebauung Terrasse I

Grabungen auf der Terrasse I, 25 m westlich des Ringhallentempels, führten zur partiellen Freilegung eines auf den Tempel ausgerichteten Gebäudes mit rechteckigem Grundriß (8,10×12,20 m). Ein vom O begehbarer Kernbau gliedert sich in einen quadratischen (4,80×4,80 m) und quergelagerten Raum (2,90×4,80 m), zu einem späteren Zeitpunkt werden im N und S zwei symmetrische Flügelräume (3,20×8,10 m) angefügt.

Im Kernbaues hat sich eine 0,20 m starke grüne Lehmpackung als Unterbau des Bodens erhalten, welche vorwiegend hellenistisches Fundmaterial enthielt. Bemerkenswert ist ein punktuell umgelagertes Ensemble aus vier Balsamaren und drei Lampen aus der 2. Hälfte des 2. Jhs. v. Chr.; damit vergesellschaftet fand sich ein geometrisches Bronzepferd auf Standplatte, welches um die Mitte des 8. Jhs. v. Chr. in einem argivischen Atelier gefertigt wurde. Auf die Zeitstellung der Errichtung des Kernbaues weist ein fragmentierter Glasbecher in derselben Bodenpackung aus der 2. Hälfte des 1. Jhs. n. Chr.

Demnach wurde der Kernbau in der frühen Kaiserzeit errichtet und in der Folge mit zwei Flügelräumen erweitert. Ein zunächst nur ertasteter älterer Mauerzug belegt die Existenz eines Vorgängerbaues mit identischer Ausrichtung. Der Kernbau wurde zu einem Zeitpunkt eingerichtet, wo der Ringhallentempel und die benachbarte hellenistische Halle bereits außer Funktion waren, die auffällig klare Ausrichtung auf den Tempel könnte durch den Vorgängerbau bedingt sein. Derzeit unbestimmt ist die Funktion des Gebäudes.

Grabung Halle

Im Bereich der Halle wurden die Untersuchungen in den Werkstatteinrichtungen im O des Gebäudes fortgesetzt. Die bereits bekannte annähernd rechteckigen Werkfläche (4,30×4 m) in Form einer seichten Grube mit einer Sohle aus Ziegelbruch wurde vollständig freigelegt. Unmittelbar im O liegt eine weitere kreisförmig Grube (Dm = 1,60 m), deren Sohle ebenso mit Ziegelbruch gefestigt war; verfüllt war die Grube mit bemerkenswert feinem Lehm. Vermutlich sind diese zusammengehörigen Einrichtungen einer tonverarbeitenden Werkstätte zuzuordnen, die nach Aufgabe der Halle im ausgehenden Hellenismus kurz in Funktion stand.

VERONIKA MITSOPOULOS-LEON - GEORG LADSTÄTTER

AIGEIRA

2001

Die vom Österreichischen Archäologischen Institut Wien (Georg Ladstätter) durchgeführten Feldforschungen 2001 in Aigeira / Achaïa konzentrierten sich auf folgende Untersuchungen.

Grabungen im Flurbereich Solon

Auf der Solonterrasse im N unterhalb der Akropolis wurden in sechs Schnitten die Grabungen im ‚Wohnhaus' weitergeführt. Die Freilegung der Außenmauern über weite Strecken definiert einen rechteckigen Grundriß (17,10×4,60 m) mit drei OW-verlaufenden Raumachsen. In der mittleren Achse erschließt ein offener Hof vom W einen Vorraum, der in den großen Andron (6,60×6,60 m) führt. Für die kleinteilige Raumanordnung der Achsen im N und S erlaubt der schlechte Erhaltungszustand zunächst noch keine klare Bestimmung.

Im S des Erschließungshofes liegt ein gut erhaltener Baderaum (3,50×2,70 m) mit einem Boden in *opus spicatum* und vier an der W-Wand angeordnete Sitzbadewannen. Die in Ziegelbruch gemauerte Wannen (1,20×0,70 m) verfügen über eine Sitzstufe und über ein Schöpfbecken, welches als Werkstück aus Kalkstein in die Sohle eingelassen war.

Der Bau weist im Grundriß enge Affinitäten zu den Wohnhäuser geplanter Städte des 4. Jhs. v. Chr. im nordwestgriechischen Raum auf. Der fehlende Oikos einerseits sowie der Baderaum mit den vier Wannen und der Andron mit maximal 11 Klinen andererseits lassen vielmehr an eine öffentlich repräsentative Funktion im Sinne eines Gäste- oder Vereinshauses denken. Die Errichtung dieses ‚Banketthauses' ist – abgeleitet aus der stilistischen Einordnung des Kieselmosaiks des Androns – in die Mitte des 4. Jhs. v. Chr. zu setzen. Im Laufe des 3.-2. Jhs. v. Chr. kommt es zu Reparaturen und Umbauten, welche unter anderem die Einrichtung einer noch nicht geklärten Beckenanlage im S des Baderaumes umfassen; im ausgehenden Hellenismus wird der Bau aufgelassen.

Die erhaltenen Reste des Kieselmosaikes wurden von den Restauratoren der Ephorie Patras gereinigt und gefestigt, für diese Unterstützung haben wir zu danken.

Nachgrabung auf der Akropolis

Im Rahmen des Aufarbeitungsprogrammes der Grabungen Wilhelm Alzinger auf der Akropolis wurde das westliche Fundament des so genannten ‚Baues B' abermals freigelegt und untersucht.

Das im Grundriß Π-förmig erhaltene Fundament (Länge = 6,10, Stärke = 1 m) setzt sich aus drei Lagen von Konglomeratsteinen zusammen, deren horizontalen Lagerflächen ge-

glättet sind. Diese sorgfältige Durchbildung erlaubt die Ergänzung eines monumentalen Aufbaues. Aus den Abmessungen ist es durchaus denkbar, die Serie von Fußblöcken, welche in der späteren Akropolismauer verbaut sind und 2000 untersucht werden konnten, diesem Fundament zuzuordnen. Es ist demnach plausibel, in diesem Fundament den Unterbau eines kleinen Antentempels zu sehen, der nicht vor dem 6. Jh. v. Chr. entstanden ist, anstelle eines Langtempels aus dem 7. Jh. v. Chr., wie W. Alzinger vorgeschlagen hat.

Der Fund eines dorischen Sandsteinkapitells aus dem späten 6. Jh. v. Chr. im weiteren Umfeld der Akropolis belegt zusammen mit dem 2000 gefundenen älteren und formal unterschiedlichen Kapitell zwei verschiedene dorische Ordnungen aus archaischer Zeit. Vermutlich ist eines der Kapitelle diesem Antentempel zuzuordnen.

Untersuchungen zur Stadtbefestigung

In der Fortsetzung der Untersuchungen zur Befestigungsmauer von Aigeira konnten im N und O der Akropolis weitere punktuell erhaltene Mauerabschnitte festgestellt werden. Es handelt sich um eine Konstruktion aus zwei Mauerschalen, deren Außenschale aus Konglomeratblöcken in pseudopolygonalem Schnitt aufgeführt ist.

Große Teile dieser Mauer sind natürlicher Erosion oder gezieltem Steinraub zum Opfer gefallen, dennoch ist der gesamte Verlauf aus Geländebeobachtungen zu erschließen, wonach ein erweiterter Akropolisbereich von ca. 3,5 ha von einer 900 m langen Ringmauer eingeschlossen ist.

Die bautechnischen Differenzen zur hellenistischen Mauer mit isodomen Quader legen nahe, an eine vorhellenistische Ringmauer zu denken. Vermutlich ist davon auszugehen, daß der ausgedehnten hellenistischen Flächenstadt eine kleine archaisch-klassische Stadtanlage im Umfeld der Akropolis vorausgeht.

2002

Die vom Österreichischen Archäologischen Institut Athen (Georg Ladstätter) durchgeführten feldarchäologischen Untersuchungen 2002 in Aigeira / Achaïa umfaßten folgende Aktivitäten.

Grabungen im Flurbereich Solon

Auf der Solonterrasse im N unterhalb der Akropolis konzentrierten sich die Grabungen im öffentlichen ‚Banketthaus' aus der Mitte des 4. Jhs. v. Chr. auf dessen Südbereich.

Vollständig freigelegt wurde die südliche Raumachse, welche den bereits bekannten Baderaum und vier weitere kleine Räume mit Lehmestrich nach O hin umfaßt. Im S des Baderaumes befanden sich ein Heizkanal zur Aufbereitung des erhitzten Wassers und ein Wasserreservoir als betriebstechnische Einrichtungen für den Badeablauf. Aus der Nutzungszeit des ‚Banketthauses' stammt wahrscheinlich ein Deposit von Gefäßkeramik und Lampen, welches im so genannten ‚West-Bau' (siehe unten) angeschnitten wurde. Amphoren, Kratere, Kantharoi, Schalen und Teller stellen eine Ensemble von Tafelgeschirr aus dem ersten Drittel des 3. Jhs. v. Chr. dar.

Im Zuge eines tiefgreifenden Umbaus im 3. Jh. v. Chr. werden der Heizkanal und partiell das Wasserreservoir durch einen kleinen Baderaum (2,50×1,80 m) überbaut, welcher den größeren Baderaum ablöst. Dieser mit *opus spicatum* ausgelegter Raum verfügt über eine einzige Sitzbadewanne und zwei seichte Becken mit länglicher und viertelkreisförmiger Form. Mit großer Wahrscheinlichkeit ist aus der Reduktion der Bademöglichkeiten ein Rückbau des ursprünglich öffentlichen Gebäudes in ein einfaches Wohnhaus abzuleiten. Am Boden des kleineren Beckenraumes fand sich die lokale Imitation eines Tellers vom Typ ESA Atlante Form 3, welcher die Aufgabe dieses Raumes und vermutlich des gesamten Baues in das 1. Jh. v. Chr. datiert.

Im sogenannten ‚Westbau', der vom ‚Banketthaus' durch eine NS-verlaufende Straße getrennt ist, wurde der SO-Bereich untersucht. Orthogonal organisierte Mauerzüge weisen auf einen kleinräumig gegliederten Bau, dessen Funktion und Chronologie noch unklar bleibt. In einer Bodenfüllung fand sich auffällig dicht gelagert Keramikmaterial aus dem frühen 3. Jh. v. Chr. (siehe oben).

Nachuntersuchungen auf der Akropolis

Im Rahmen des Aufarbeitungsprogrammes der Grabungen Wilhelm Alzinger auf der Akropolis wurde das östliche Fundament des so genannten ‚Baues B' freigelegt. Das nur in seiner untersten Steinlage erhaltene L-förmige Fundament (L = 5,70 m; St = 0,90 m) umfaßt kleinformatige Konglomeratbrocken, welche zum Teil wiederverwendetes Material der spätmykenischen Bausubstanz darstellen.

Die deutlichen Unterschiede des Maueraufbaus zum W-Fundament, das 2001 untersucht werden konnte, sowie der fehlende axiale Bezug beider Fundamente machen klar, daß das Ost- und Westfundament nicht demselben Bau angehören können. Vermutlich ist das Westfundament einem spätarchaischen Antentempel zuzuweisen, eine funktionale und chronologische Einordnung des Ostfundamentes erlaubt der schlecht erhaltene Befund zunächst nicht.

Survey zur hellenistischen Stadtbefestigung

Aus Geländebeobachtungen und aus 17 *in situ* liegenden Bauresten ist der Verlauf des hellenistischen Mauerrings größtenteils wiederzugewinnen, welcher mit einer Länge von *ca.* 3 km ein Areal von ca. 50 ha einschließt.

Soweit noch erkennbar handelt es sich um eine zweischalige Mauer (Breite = 2,10 m), deren Schalen in vier Quaderlagen isodomer Schichtung aufgemauert sind. Diese hellenistische Technik unterscheidet sich deutlich von der archaisch-klassischen Befestigung der erweiterten Akropolis mit den pseudopolygonal geschnittenen Quadern des Mauersockels.

Demnach ist anzunehmen, daß eine kleinere archaisch-klassische ‚Oberstadt' mit der Akropolis als dem kultischen Zentrum der hellenistischen Flächenstadt vorausgeht und möglicherweise von dieser abgelöst wurde.

2003

Die vom Österreichischen Archäologischen Institut Athen (Georg Ladstätter) durchgeführten feldarchäologischen Untersuchungen 2003 in Aigeira / Achaïa konzentrierten sich auf die Grabungen im Flurbereich Solon im N unterhalb der Akropolis, einem Bereich, welcher der archaisch-klassischen Stadtanlage zuzuweisen ist.

Untersuchungen im ‚Banketthaus'

Das spätklassische ‚Banketthaus', dessen öffentliche Bestimmung aus dem Andron mit 11 Klinen, aus dem Baderaum mit 4 Sitzbadewannen und aus dem fehlenden Oikos abzuleiten ist, weist bis zur Auflassung im späten Hellenismus mehrere Nutzungsphasen auf. Die Untersuchungen 2003 konzentrierten sich auf den SW-Bereich, wo zahlreiche Mauerzüge, Nutzungsschichten und Störungen detaillierte Hinweise auf diese Bauabfolge liefern.

An den spätklassischen Kernbau (18×15 m) schließen im SW zeitgleich die bereits bekannten heiztechnischen und wasserwirtschaftlichen Einrichtungen für den Baderaum an. Abschließend untersucht wurde das Wasserreservoir, dessen Verfüllung mit Dachziegel- und Keramikbruch in den ausgehenden Hellenismus datiert.

Im Laufe des 3. Jhs. v. Chr. wurde im O des Reservoirs nach Demontage von Mauerwerk des 4. Jhs. v. Chr. ein rechteckiger Raum mit einem Brunnen (Dm = 1,20 m) eingerichtet, welcher zunächst bis in eine Tiefe von 1,40 m ausgegraben wurde. Die Verfüllung enthielt großformatige Konglomeratbrocken und dicht gepackten Bruch hellenistischer lakonischer Dachziegel. Für die Tiefe dieses Brunnens ist mit etwa 10 m zu rechnen (siehe unten).

Gegen Ende des 3. Jhs. v. Chr. wird im Bereich des Servicetraktes der bereits bekannte kleine Baderaum eingerichtet, welcher den ursprünglichen Baderaum mit 4 Sitzbadewannen ersetzt und das Wasserreservoir teilweise überbaut. Überträgt man die Bauabfolge des SW-Bereiches, respektive die Verminderung der Badekapazität, auf die Nutzung des gesamten Baues, so abzuleiten, daß das öffentliche ‚Banketthaus' an der Wende vom 3. zum 2. Jh. v. Chr. in ein privates Wohnhaus umgebaut wurde allerdings mit einer Erweiterung nach S hin. Im ausgehenden Hellenismus wird der Bau intentionell verlassen.

Untersuchungen im ‚West-Bau'

Im sogenannten ‚West-Bau', der vom ‚Banketthaus' durch eine NS-verlaufende Straße getrennt ist, wurde der SO-Bereich durch Sondagen untersucht. Dieser Bereich liegt über einer stark nach N abfallenden natürlichen Felsformation, deren Gefälle durch Planierpackungen ausgeglichen wurde. Im Inneren eines kleinen rechteckigem Raumes (2,50×2,50 m) fanden sich in dieser Packung Pithos- und Amphorenfragmente, Gebrauchs- und Kochkeramik, indikative Typen schwarzgefirnißter Feinkeramik wie Skyphoi, Kantharoi, Schalen und Teller sowie Tonlampen aus dem 3. Jh. v. Chr. Weiteres enthielt die Packung neben hellenistisch lakonischen Dachziegelbruch Fragmente bemalter korinthischer Firstziegel aus spätarchaisch-frühklassischer Zeit, die sich von den zeitgleichen Dächern der Akropolis unterscheiden und somit auf noch nicht bekannte Gebäude dieser Zeitstellung hinweisen.

Zunächst ist davon auszugehen, daß der untersuchte Abschnitt des ‚West-Baus' nicht vor dem 3. Jh. v. Chr. errichtet wurde und spätere Änderungen aufweist.

Geologische Untersuchungen

Zu den hydrogeologischen Bedingungen der Solonterrasse liefert deren Westabbruch mit einer 8 m starken Konglomeratbank über einer wasserfesten Mergelpackung entscheidende Aufschlüsse. Das mit wasserführenden Spalten durchzogene Konglomerat fällt nach O in Richtung des Brunnens (siehe oben) ein, welcher demnach an einer mit Erfahrung gewählten Stelle liegt und für den eine Tiefe von etwa 10 m zu erschließen ist. Zur Wasserversorgung der Solonterrasse wird das anstehende Konglomerat genutzt, welches über den Mergelpackungen Wasser speichert, das durch Abteufung von Brunnen erschlossen werden kann. Im Unterschied dazu wird die hellenistische Unterstadt, die sich über ausgedehnte wasserlose Mergelbänke ausbreitet, mittels einer teilweise durch unterirdische Stollen geführte Fernleitung mit Wasser versorgt.

2004

Die vom Österreichischen Archäologischen Institut Athen (Georg Ladstätter) durchgeführten feldarchäologischen Untersuchungen 2004 in Aigeira / Achaïa konzentrierten sich im Flurbereich Solon im N unterhalb der Akropolis auf das sogenannte ‚Banketthaus'.

Im öffentlichen ‚Banketthauses' aus der Mitte des 4. Jhs. v. Chr., das an der Wende vom 3. zum 2. Jh. v. Chr. in ein pri-

vates Wohnhaus umgebaut wurde, wurde der SO-Bereich untersucht. Festgestellt wurde der Mauersockel eines Systems von Mauerzügen, die dem orthogonalen Grundrißsystem der bereits untersuchten Gebäudeabschnitte entsprechen. Unterschiedliche Fundamenttiefen und Bautechniken sowie zahlreiche Baufugen weisen auf mehrere Bauphasen mit folgender Periodisierung.

Synchron zum ‚Banketthaus' befand sich im O des Betriebsannexes mit Heizkanal, Brunnen und Wasserreservoir eine Rollierung mit Flußkiesel, welche als Außenniveau auf einen Hinterhof oder auf eine Straße weist.

In der Folge wird an dieser Stelle noch zeitgleich mit dem ‚Banketthaus' ein Gebäude errichtet, von dem sich nur mehr ein U-förmiger Mauerzug erhalten hat. Die versetzten Mauerachsen und die fehlende Verbindung zum Betriebsannex weisen darauf hin, daß es sich um einen eigenständigen vom ‚Banketthaus' unabhängigen Bau handelt.

Die nächste Bauphase ist als eine systematische Erweiterung des ‚Banketthauses' nach S und O mit der Demontage des existierenden Mauerwerkes zu fassen. In einem einheitlichen Bauvorgang errichtete Mauerzüge, präzise auf die NS-Achsen des ‚Banketthauses' bezogen, weisen auf zwei weitere Raumfluchten im S und eine Raumflucht im O, von denen bislang 5 Räume belegt sind. Dem natürlichen Gelände angepaßt liegt das Benutzungsniveau dieser Räume 0,85 m höher als die Böden des ‚Banketthauses'. Relativ gut erhalten hat sich ein angeschnittener Raum an der SO-Ecke, der über einen wasserabstoßenden Boden und in seiner SW-Ecke über ein kleines, kreisrundes Becken verfügt.

In einer Planierpackungen zu diesem Mauerwerk ließ sich ein punktuell umgelagertes Ensemble von 4 gut erhaltenen Tellern feststellen, welches diese Erweiterung in die Wende vom 3. zum 2. Jh. v. Chr. datiert. Die Zeitstellung der Aufgabe dieses Gebäudeabschnittes ist aus dem Fundmaterial einer Packung, die nach teilweisen Abtragen und Ausriß der Mauern eingebracht wurde, abzuleiten. Indikativ erweist sich ein Ensemble bestehend aus einer vollständigen Amphora, einem grauen Teller und einem Ölfläschchen, welches die Verlagerung dieser Packung in das ausgehende 1. Jh. v. Chr. datiert.

Eine *ca.* 7 m weiter im S an der Oberfläche sichtbarer Mauer mit präzisem Achsenbezug macht wahrscheinlich, daß sich dieses Raumensemble noch weiter nach S ausdehnte, die Erweiterung des ‚Banketthauses' umfaßt demnach eine Nutzfläche von mindestens 170 m^2. Wenn auch mit Ausnahme des Naßraumes den anderen Räumen noch keine klare Bestimmung zuzuweisen ist, belegen die unterschiedlichen Raumgrößen ein differenziertes Raumprogramm im generellen Kontext von Wohnarchitektur.

Die Grabungen 2004 konnten demnach die aus den vorausgehenden Grabungen erschlossene Baugeschichte mit dem Umbau des öffentlichen ‚Banketthauses' zu einem privaten Wohngebäude präzisieren. Als neues Ergebnis tritt hinzu, daß für diesen Umbau ein vom ‚Banketthaus' unabhängiger Bau im S abgetragen wurde. Darüber hinaus zeigte sich, daß sich das spätere Wohngebäude deutlich weiter ausdehnte, als bisher abzuschätzen war.

GEORG LADSTÄTTER

2002

SCUOLA ARCHEOLOGICA ITALIANA DI ATENE

EGIALEA

Nel 2002 si è avviato il programma di prospezione in superficie in Egialea, frutto di una collaborazione scientifica tra la VI Eforia alle Antichità Preistoriche e Classiche di Patrasso, sotto la direzione di M. Petropoulos, il KERA, diretto da A. Rizakis, la Scuola Archeologica Italiana, diretta da E. Greco e il Dipartimento di Beni Culturali dell'Università di Salerno, diretto da A. Pontrandolfo.

La ricerca si è concentrata sull'estremo versante orientale dell'Acaia moderna, tra il fiume Bouraikòs ed il confine con la Corinzia, lungo la valle del fiume Kriòs, che ricade nel moderno comune di Egira.

Dopo aver proceduto, in una fase preliminare, ad una raccolta di tutti i dati editi relativamente a questo territorio e ad un'analisi delle foto aeree e della cartografia, si sono effettuate sul campo ricognizioni asistematiche e sistematiche.

Le prima, svoltesi lungo il corso del Kriòs, hanno individuato, in particolare sulla riva destra (a Plakkopetra, a Tranò Isoma di Aigai, a Pyrgos di Aigai, ad Haghii Theodori), una serie di evidenze – strutture murarie *in situ*, grossi blocchi reimpiegati – con uno spiccato aspetto difensivo che fanno ipotizzare, anche se in via del tutto preliminare, l'esistenza di un sistema articolato di controllo, dominante la fascia costiera sottostante e buona parte del golfo di Corinto. Nell'area di Seliana, poi, identificata come la *Phelloe* citata dalle fonti, sono state individuate e georeferenziate evidenze messe in luce dagli scavi austriaci o segnalate da notizie orali.

La ricognizione sistematica è stata compiuta nella località di Haghios Ioannis, tra la collina di Sarakinovouni e il villaggio di Ambelokipi, sulla riva sinistra del Kriòs, in una zona caratterizzata da piccole terrazze degradanti lievemente verso est, coltivate prevalentemente a vigneto. Questa indagine ha individuato tre aree dense di frammenti ceramici di impasto e di elementi litici, che sono probabilmente indizio dell'esistenza di diversi nuclei di capanne utilizzate in epoca neolitica.

Mentre una frequentazione di epoca classica è attestata solo dal rinvenimento di frammenti recuperati in una sezione occasionale, per l'età ellenistica frammenti diffusi su di una superficie molto estesa fanno ipotizzare aloni riferibili a strut-

ture non ancora identificate. Le evidenze di epoca romana sembrano, invece, più consistenti: si tratta dei resti di un edificio costituito da almeno tre ambienti, realizzato con blocchi di conglomerato legati da malta, che i frammenti raccolti nell'area circostante attestano essere stato utilizzato dal I sec. d.C. all'età bizantina.

2001-2004

Κατά τα έτη 2001-2003 δεν σημειώθηκαν αλλαγές στο μόνιμο προσωπικό της 6ης ΕΒΑ. Οι αρχαιολόγοι Κ. Σκαρμούτσου, Ζ. Μυλωνά, Α. Μουτζάλη, Δ. Ρηγάκου, Α. Κουμούση και Δ. Αθανασούλης απασχολήθηκαν ο καθένας στον τομέα αρμοδιότητάς του και υπογράφουν τις αντίστοιχες εκθέσεις των εργασιών. Η εκπαιδευτική άδεια του Δ. Αθανασούλη που του χορηγήθηκε για την εκπόνηση διδακτορικής διατριβής δεν παρεμπόδισε την εξέλιξη των έργων, των οποίων είχε την ευθύνη, καθώς δεν έπαυσε να έχει μαζί με την υπογράφουσα τη συνεχή εποπτεία. Το μόνιμο επιστημονικό προσωπικό ενίσχυσε και η απόσπαση από την 8η ΕΒΑ του αρχιτέκτονα Δ. Κυριακίδη.

Θα πρέπει να σημειωθεί ότι η συνεχής απασχόληση προσωπικού κάθε ειδικότητας στο πλαίσιο των έργων του Β΄ ΚΠΣ και στη συνέχεια με την ένταξη νέων έργων στο Γ΄ ΚΠΣ εξασφάλισε στην Εφορεία επαρκές αριθμητικά και έμπειρο προσωπικό για την καλύτερη λειτουργία της και την ταχύτερη υλοποίηση των αρχαιολογικών έργων.

Σημαντικό γεγονός υπήρξε η ενεργοποίηση από τις αρχές του 2004 της 20ης ΕΒΑ και η απόσπαση από την αρμοδιότητα της 6ης ΕΒΑ των Νομών Ζακύνθου και Κεφαλονιάς. Στη νέα Εφορεία εντάχθηκε το προσωπικό που υπηρετούσε στους δύο νομούς υπό τη διεύθυνση της Ζ. Μυλωνά, ενώ αποσπάστηκε και η Δ. Ρηγάκου. Σε σύντομο χρονικό διάστημα και χάρη στη βοήθεια όλου του προσωπικού η νέα Εφορεία αυτονομήθηκε και άρχισε την πορεία της.

ΜΟΥΣΕΙΑΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ – ΠΟΛΙΤΙΣΤΙΚΕΣ ΕΚΔΗΛΩΣΕΙΣ

ΝΟΜΟΣ ΗΛΕΙΑΣ

Κάστρο Χλεμούτσι

Η λειτουργία ενός εκθεσιακού χώρου για τις μεσαιωνικές αρχαιότητες της Ηλείας στο Κάστρο Χλεμούτσι, υπήρξε από έτη ο στόχος της 6ης ΕΒΑ. Με την ολοκλήρωση της αναστήλωσης μιας διώροφης πτέρυγας στον εσωτερικό περίβολο του Κάστρου (ΠΕΠ Β΄ ΚΠΣ) κατέστη δυνατή η προώθηση του σχεδίου.

Έχοντας υπόψη τις περιορισμένες διαθέσιμες πιστώσεις, αλλά και την έλλειψη υποδομών της Εφορείας στην Ηλεία (οργανωμένες αποθήκες και εργαστήρια συντήρησης), η μόνη εφαρμόσιμη πρόταση ήταν η υλοποίηση μιας μικρής περιοδικής έκθεσης με θέμα τη βυζαντινή και φραγκοκρατούμενη Ηλεία.

Προκειμένου να εξασφαλίσουμε πιστώσεις και κυρίως με στόχο να ευαισθητοποιήσουμε την τοπική κοινωνία προς αυτή την κατεύθυνση, προτείναμε τη συνεργασία με τη Νομαρχιακή Αυτοδιοίκηση Ηλείας και το Δήμο Κάστρου Κυλλήνης. Έγινε προγραμματική σύμβαση από τρία συμβαλλόμενα μέρη (ΥΠΠΟ διά της 6ης ΕΒΑ, Νομαρχιακή Αυτοδιοίκηση, Δήμος Κάστρου Κυλλήνης) με πιστώσεις των δύο τελευταίων φορέων. Τη διαχείριση ανέλαβε η Ηλειακή ΑΝΕΤ.

Η δυναμική που αναπτύχθηκε με την προγραμματική, παρά τον περιορισμένο προϋπολογισμό (117.000,00€) και την ασταθή χρηματοδότηση, βοήθησε να ενταχθεί το έργο και στον οικονομικό προγραμματισμό του ΥΠΠΟ. Παράλληλα, ο σχεδιασμός του περιφερειακού Μουσείου του Πύργου, που θα διατρέχει όλες τις περιόδους από την προϊστορία έως σήμερα, επέτρεψε επανασχεδιασμό της έκθεσης στο Κάστρο Χλεμούτσι. Το κάστρο, το εντυπωσιακότερο σταυροφορικό κτίριο στον ελλαδικό χώρο, και η θέση της περιοχής ως επίκεντρου της φραγκοκρατίας, υπαγόρευσαν την εξειδίκευση της έκθεσης στην περίοδο της φραγκοκρατίας, εποχή κατά την οποία η Ηλεία αποκτά κομβικό χαρακτήρα. Συγχρόνως, η διάθεση ικανών πιστώσεων από το ΥΠΠΟ επέτρεψε τη δημιουργία όλων των απαραίτητων υποδομών για τη λειτουργία της έκθεσης ως μόνιμου μουσείου. Ύστερα από αυτοψία κλιμακίου του ΚΑΣ και συσκέψεις με τις Κεντρικές Υπηρεσίες του Υπουργείου, αποφασίστηκε η αναβάθμιση του εκθεσιακού χώρου σε θεματικό μουσείο για τη φραγκοκρατία στην Ελλάδα.

Ο νέος προσανατολισμός προς έναν πανελλαδικής εμβέλειας μουσειακό χώρο αύξησε τις απαιτήσεις και κατέστησε τα υπάρχοντα χρονοδιαγράμματα ανεπίκαιρα. Σημειώνεται ιδιαίτερα ο τεράστιος αριθμός και η μεγάλη ποικιλία αρχαιολογικών ευρημάτων που προέκυψαν από τη συνέχιση των εργασιών στον αρχαιολογικό χώρο της Γλαρέντζας. Σπαράγματα τοιχογραφιών, τμήματα του αρχιτεκτονικού διακόσμου, ιδιαίτερα ενδιαφέρουσα κεραμική, μεταλλοτεχνία και σημαντικός αριθμός νομισμάτων, αποτέλεσαν θησαυρό υλικού, η συντήρηση και επιστημονική επεξεργασία του οποίου έπρεπε να προηγηθεί της τελικής επιλογής για την έκθεση. Έτσι, η σύνταξη των μουσειολο-

γικών και μουσειογραφικών μελετών απαίτησαν την επέκταση του χρονοδιαγράμματος έως και το 2006.

Τέλος, η επανέκθεση των δύο αρχαιολογικών Μουσείων της Ολυμπίας και του νέου Μουσείου της Αρχαίας Ήλιδας, που ήσαν οι άμεσες προτεραιότητες του ΥΠΠΟ ενόψει των Ολυμπιακών Αγώνων, δεν επέτρεψε την έγκαιρη και με επαρκή χρηματοδότηση ένταξη του έργου στο ΠΕΠ Δυτικής Ελλάδας και στις πιστώσεις του Υπουργείου. Εντούτοις, με τις διατεθείσες πιστώσεις ολοκληρώθηκαν οι απαραίτητες υποδομές (αποθήκες, εργαστήρια, συστήματα ασφαλείας), ενώ η καταγραφή, μελέτη και συντήρηση του εκθέσιμου υλικού έχει προχωρήσει σε ικανοποιητικό βαθμό.

ΣΤΕΡΕΩΤΙΚΕΣ - ΑΝΑΣΤΗΛΩΤΙΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ

ΝΟΜΟΣ ΑΧΑΪΑΣ

Κάστρο Πάτρας

Με την ολοκλήρωση του έργου που χρηματοδοτήθηκε από το Β΄ ΚΠΣ του ΠΕΠ Δυτικής Ελλάδας, με το οποίο αποκαταστάθηκε η πρόσβαση στον εσωτερικό περίβολο[1], στο πλαίσιο του Γ΄ ΚΠΣ με προϋπολογισμό 1.379,310€, από το 2002 άρχισαν με αυτεπιστασία οι εργασίες στερέωσης, αποκατάστασης και ανάδειξης του εσωτερικού περιβόλου.

Οι εργασίες που πραγματοποιήθηκαν στον εσωτερικό περίβολο του κάστρου είναι κυρίως στερέωσης και ενίσχυσης συγκεκριμένων κτιρίων και τμημάτων του και είναι συνοπτικά οι εξής:

Νότιος πύργος (Σχέδ. 1:4ι· Πίν. 145 α). Πρόκειται για παλαιολόγειο πύργο, τετράγωνο, μικρών διαστάσεων (4,50×4,60 μ.) με μέγιστο ύψος 13,50 μ., που εδράζεται σε έντονα κεκλιμένη στη νότια πλευρά βάση. Είναι διώροφος, προσπελάσιμος μόνον από την τοξωτή είσοδο του ορόφου που βλέπει στον εσωτερικό περίβολο. Ο ισόγειος χώρος, με πάχος τοιχοποιίας 1,50 μ., επιμελημένα δομημένος εσωτερικά, με μεγάλους σε μέγεθος λαξευμένους λίθους, δεν παρουσιάζει σε καμία πλευρά ίχνος ανοίγματος. Η πρόσβαση στο χώρο αυτό είναι δυνατή σήμερα μόνον από παραβίαση στη θολωτή οροφή του.

Ο πύργος σωζόταν ακέραιος με στέγη κεραμοσκεπή μέχρι τις αρχές του 20ού αιώνα, όπως φαίνεται σε φωτογραφία του Α. Bon, χωρίς να γνωρίζουμε αν η μορφή του αυτή ήταν η αρχική ή μεταγενέστερη αλλοιωμένη επισκευή, δεδομένου ότι οι μέχρι σήμερα σωζόμενες τοιχοποιίες των πλευρών του παρουσιάζουν πλήθος σύγχρονων επεμβάσεων. Η ύπαρξη εξάλλου μιας τυφεκιοθυρίδας σε ανώτατο ύψος, που αποκαλύφθηκε μετά τον προσεκτικό καθαρισμό της βόρειας τοιχοποιίας, δηλώνει μάλλον την ύπαρξη κάποιου βατού δώματος στον πύργο.

Η κατάρρευση όλης της νοτιοανατολικής πλευράς και της στέγης φαίνεται πιθανόν να επήλθε κατά τη διάρκεια του γερμανοϊταλικού πολέμου, αφήνοντας πλήθος στατικών προβλημάτων στο εναπομένον τμήμα. Νεότερες επεμβάσεις επισημαίνονται σε αρκετά σημεία των τοιχοδομών, όπως φαίνεται από νεότερα κονιάματα, αντικαταστάσεις λίθων, ακόμη και χρήση μπετόν, επεμβάσεις που έγιναν από το στρατό την περίοδο που το κάστρο ήταν στη δικαιοδοσία του.

Οι προτάσεις επέμβασης στο νότιο πύργο συνίστανται κατά πρώτο λόγο σε οικοδομικές εργασίες στερέωσης και ενίσχυσης της υπάρχουσας τοιχοποιίας, προκειμένου να αποφευχθεί η κατάρρευση επιπλέον τμημάτων της, και στη συνέχεια σε εργασίες πλήρους δομικής αποκατάστασής του, μετά από λεπτομερή αποτύπωση, αρχιτεκτονική τεκμηρίωση και βιβλιογραφική έρευνα.

Στο πλαίσιο αυτών των επεμβάσεων και μετά την τοποθέτηση ικριωμάτων, αφαιρέθηκαν προσεκτικά τα επικίνδυνα μέρη της νοτιοδυτικής γωνίας της τοιχοποιίας του ορόφου και ακολούθησε καθαρισμός όλων των ορατών επιφανειών της λιθοδομής, στερέωση με συμπλήρωση νέων λίθων και βαθύ αρμολόγημα. Κρίθηκε αναγκαίο να συμπληρωθεί, επίσης, τμήμα της τοιχοποιίας στη χαμηλότερη ζώνη της νοτιοανατολικής γωνίας του ορόφου για τη στερέωση της βάσης του εναπομένοντος από την κατάρρευση τοίχου, μέχρι την πλήρη ανάκτηση της λιθοδομής των πλευρών του πύργου. Παράλληλα, τοποθετήθηκαν σωληνίσκοι ενεμάτων σε όλες τις επιφάνειες της τοιχοποιίας και σε μεταγενέστερη φάση πραγματοποιήθηκαν ενέματα.

Στη διάρκεια των εργασιών έγινε λεπτομερής φωτογράφηση όλων των χώρων, ενημέρωση της αποτύπωσης με στοιχεία που προέκυψαν στη φάση του καθαρισμού (αποκάλυψη ξυλοδεσιών, βόρειας τυφεκιοθυρίδας κλπ.) για τη σύνταξη μελέτης δομικής αποκατάστασης του πύργου.

Ισόγειο κτίσμα (Σχέδ. 1:4δ· Πίν. 145 β). Είναι επίμηκες λιθόκτιστο κτίριο, που εφάπτεται στη νοτιοανατολική γωνία του εσωτερικού περιβόλου και έχει δύο μόνον ελεύθερες όψεις σε αυτόν. Οι εξωτερικές διαστάσεις του είναι 11,45×3,70 μ. και φέρει θολωτή οροφή και μονόρριχτη στέγη που καταλήγει σε πώρινο ελαφρά προεξέχον γείσο. Η δυτική όψη του κτιρίου έφερε τρία ανοίγματα, εμφανώς παραβιασμένα, με ελάχιστα ίχνη των διαστάσεων και των παρειών τους, ενώ στη βορινή όψη, τη μικρότερη, αποκαλύφθηκε μετά τον καθαρισμό τοξωτό θύρωμα που ήταν προφανώς η είσοδος του κτιρίου.

1. *ΑΔ* 55 (2000): Χρονικά, σ. 350.

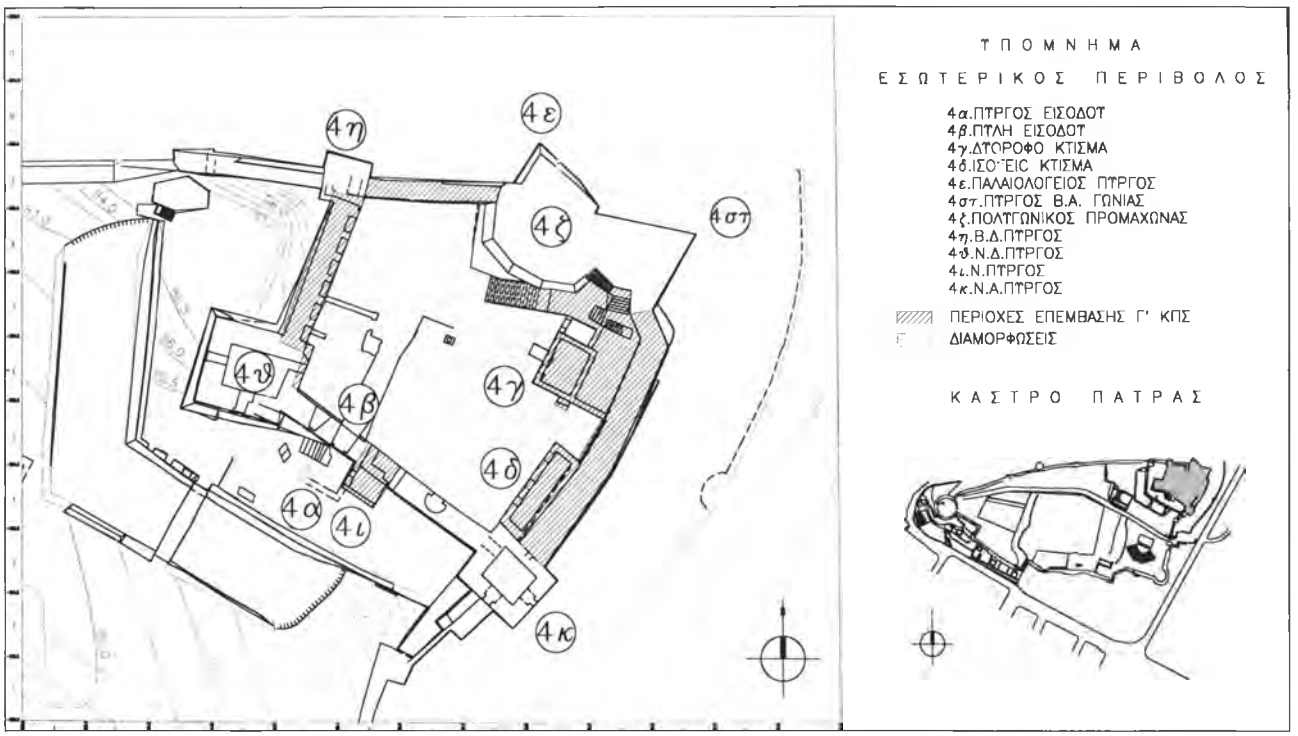

Σχέδ. 1. Κάστρο Πάτρας. Κάτοψη εσωτερικού περιβόλου.

Κατ' αρχήν πραγματοποιήθηκαν ανασκαφικές - διερευνητικές τομές, τόσο στο εξωτερικό όσο και στο εσωτερικό του κτιρίου, αποξηλώθηκε όλο το τσιμεντένιο δάπεδο και αποκαλύφθηκε παλαιότερο λιθόστρωτο, όχι ιδιαίτερα επιμελημένης κατασκευής. Ακολούθησαν καθαρισμός σαθρών κονιαμάτων, συμπληρώσεις με νέους λίθους, πλύσιμο με υδροβολή και βαθύ νέο αρμολόγημα της τοιχοποιίας όλων των πλευρών και του θόλου.

Μετά από έρευνα σε παρόμοια κτίσματα διαμορφώθηκαν τα ανοίγματα της δυτικής όψης, κατασκευάστηκαν νέα πρέκια από ξυλεία δρυός στη θέση των παλαιών ξυλοδεσιών και διανοίχθηκε η θύρα εισόδου με ανάκτηση του τόξου της εξωτερικής πλευράς. Πριν πραγματοποιηθούν οι εργασίες επισκευής της στέγης, τοποθετήθηκαν ικριώματα σε όλο το ύψος της εσωτερικής παρειάς του ανατολικού τείχους, στο οποίο εφάπτεται το ισόγειο κτίριο, προκειμένου να προηγηθούν οι απαραίτητες εργασίες καθαρισμού και στερέωσης στην πλευρά αυτή του εξαπυργίου.

Στη συνέχεια έγινε η επισκευή, στεγάνωση και η τελική διάστρωση με κονίαμα της στέγης, μέχρι το υπάρχον πώρινο γείσο.

Διώροφο κτίριο (Σχέδ. 1:4γ· Πίν. 145 γ). Το κτίριο που δεσπόζει στον εσωτερικό περίβολο είναι το χαρακτηριστικό πυργοειδές διώροφο κτίριο, πιθανότατα κατοικία του εκάστοτε ηγεμόνα. Χρονολογείται την περίοδο της φραγκοκρατίας, καθώς, άλλωστε, φέρει στο ισόγειό του καθαρά ρωμανικά στοιχεία, όπως ημικυλινδρική πλινθόκτιστη καμάρα με προεξέχον ενισχυτικό πώρινο τόξο, ενώ ο δεύτερος όροφος σώζει μόνο τμήμα των τοίχων, σε χαμηλό ύψος. Στη δυτική στενή πλευρά του κτιρίου, όπου υπάρχει η είσοδος, που πιθανότατα ανοίχθηκε σε β' φάση κατοίκησης, η εξωτερική τοιχοποιία φέρει διακοσμητικά λαξευμένα πώρινα ανοίγματα. Το κτίσμα ενισχύεται με μία αντηρίδα στο δυτικό τοίχο και με ερείπια δεύτερης αντηρίδας στο νότιο. Στο βόρειο τοίχο σώζεται χαμηλή τοξωτή είσοδος που οδηγεί σε μικρό λιθόστρωτο αύλειο χώρο.

Η μέχρι πρότινος χρήση του κτιρίου ήταν αποθήκη ευρημάτων ανασκαφών. Παρουσίαζε όμως πολλά προβλήματα υγρασίας και διάβρωσης της τοιχοποιίας που καθιστούσε επείγουσα την επισκευή και στεγάνωση της στέγης του. Μετά την εκκένωση του κτιρίου και τη μεταφορά του αρχαιολογικού υλικού που ήταν αποθηκευμένο στο εσωτερικό του πραγματοποιήθηκαν εργασίες αποχωμάτωσης - ανασκαφής της επίχωσης της στέγης, προκειμένου να αποκαλυφθεί το εξωρράχιο. Ο θόλος καθαρίστηκε, συμπληρώθηκε και επισκευάστηκε, ενώ στεγανοποιήθηκε και, τέλος, επιχώθηκε εκ νέου. Στερεώθηκαν, επίσης, και αρμολογήθηκαν τα τμήματα των τοίχων-στηθαία στην εσωτερική και εξωτερική όψη τους στο δεύτερο όροφο, αλλά και σε όλη την εξωτερική όψη του κτιρίου και πραγματοποιήθηκαν ενέματα. Ανακτήθηκε, επίσης, και στερεώθηκε σε όλο το ύψος της η νότια αντηρίδα του κτιρίου.

Μεσοπύργια διαστήματα (Σχέδ. 1). Πρόκειται για τμήματα του κάστρου που ανήκουν σε διαφορετικές κατασκευαστικές φάσεις του μνημείου, φέρουν περίδρομο, όπου αυτός σώζεται σήμερα, και συνδέουν τους πύργους που βρίσκονται περιμετρικά στο εξαπύργιο. Οι εργασίες κατά το Γ΄ ΚΠΣ επικεντρώθηκαν σε τρία μεσοπύργια διαστήματα: 1) το δυτικό τμήμα μεταξύ των πύργων 4θ και 4η (Πίν. 145 δ), 2) το βόρειο μεταξύ των πύργων 4η και 4ε και 3) το ανατολικό μεταξύ των πύργων 4στ και 4κ.

Στην πρώτη περίπτωση, το δυτικό μεσοπύργιο που χρονολογείται κατά την παλαιολόγεια περίοδο φέρει οκτώ ημικυκλικά τόξα, παρόμοια των οποίων συναντάμε και στον Μυστρά, καθώς και τμήμα περιδρόμου. Οι εργασίες περιέλαβαν αποχωμάτωση, όπου αυτή ήταν αναγκαία, επιμελή καθαρισμό της τοιχοποιίας, συμπλήρωση και ανάκτησή της, καθώς και αρμολόγημα. Επίσης, πραγματοποιήθηκε συμπλήρωση της κλίμακας ανόδου στον περίδρομο, χτίσιμο του προστατευτικού εσωτερικού στηθαίου του και στεγάνωση του δαπέδου του.

Το βόρειο τμήμα του τείχους μεταξύ των πύργων 4η-4ε, που χρονολογείται στην α΄ κατασκευαστική φάση του κάστρου, σωζόταν σε χαμηλότερο ύψος και δεν έφερε περίδρομο. Ύστερα από βαθύ καθαρισμό των αρμών του και αρμολόγημα, το τείχος συμπληρώθηκε στο ύψος σχεδόν του δυτικού περιδρόμου.

Το ανατολικό τείχος του εξαπυργίου, των χρόνων της τουρκοκρατίας, αποτελεί το μεγαλύτερο μεσοπύργιο διάστημα και σώζει τον καλύτερα διατηρημένο περίδρομο του εσωτερικού περιβόλου. Πραγματοποιήθηκαν σε αυτό εργασίες καθαρισμού και αρμολογήματος της τοιχοποιίας, αλλά και συμπλήρωση τμήματος του εσωτερικού στηθαίου και της απόληξής του. Επιπλέον, χτίστηκαν εκ νέου τμήματα των στηθαίων (εσωτερικά και εξωτερικά), όπου αυτά δεν υπήρχαν, καθιστώντας πιο ασφαλή την πρόσβαση στα ψηλότερα τμήματα του εξαπυργίου. Για τον ίδιο λόγο κρίθηκε απαραίτητος ο καθαρισμός, η διαμόρφωση και συμπλήρωση των βαθμίδων των κλιμάκων που οδηγούν στο κτίριο 4γ, καθώς και στον προμαχώνα 4ζ.

Φρούριο Ρίου

Η ένταξη του έργου «Ανάπλαση – Ανάδειξη – Αποκατάσταση του Φρουρίου Ρίου» στο ΠΕΠ Δυτικής Ελλάδας, Γ΄ ΚΠΣ με χρηματοδότηση 1.173,880€ και εκτέλεση με αυτεπιστασία, επέτρεψε τον προγραμματισμό και την εκτέλεση εκτεταμένων στερεωτικών επεμβάσεων, κατ' αρχήν σωστικών, παράλληλα με την εκπόνηση των απαιτούμενων μελετών. Το έργο επικεντρώθηκε στα τμήματα του φρουρίου που ανήκουν στις παλαιότερες οθωμανικές οικοδομικές φάσεις, καθώς με τη μελέτη που εκπονήθηκε στο πλαίσιο του προγράμματος «Κάστρων Περίπλους» του ΤΑΠ, οι προβλεπόμενες επεμβάσεις και εργασίες ανάδειξης αφορούν κυρίως στην οικοδομική φάση της Β΄ Ενετοκρατίας και θα δημοπρατηθούν σύντομα από το ΤΑΠ.

Οι εργασίες στο πλαίσιο του Γ΄ ΚΠΣ μπορούν να χωριστούν σε δύο βασικές κατηγορίες:

α) Εργασίες προσωρινής στερέωσης ετοιμόρροπων τμημάτων. Οι εργασίες αυτές εκτελέστηκαν κατά προτεραιότητα, με την έναρξη του προγράμματος. Είχαν σαν σκοπό την άμεση προστασία του μνημείου από τη φθορά του χρόνου, τις φυσικές καταστροφές και την ανθρωπογενή φθορά. Στόχος ήταν να διασφαλιστεί το έργο προσωρινά μέχρι να ολοκληρωθούν και εγκριθούν οι μελέτες τεκμηρίωσης και αποκατάστασης και να ξεκινήσει η οριστική αποκατάσταση των τμημάτων του μνημείου. Τέτοιες επεμβάσεις έγιναν στην κύρια αρχική είσοδο του τουρκικού τομέα του φρουρίου, στην είσοδο της σήραγγας (ενετικός τομέας) – ακριβώς πριν από το πρώτο άνοιγμα της κύριας εισόδου –, στο εσωτερικό του τριγωνικού τούρκικου πύργου, στις δύο εισόδους και στο εσωτερικό του οκταγώνου.

β) Εργασίες οριστικής στερέωσης, συντήρησης και αποκατάστασης στοιχείων και τμημάτων του φρουρίου που εντοπίζονται στο βορειοανατολικό τμήμα του, κυρίως: αποκατάσταση νοτιοανατολικής γωνίας ενετικού προμαχώνα· μερική αποκατάσταση κτίσματος μικρού τούρκικου λουτρού (χαμάμ), στον εσωτερικό περίβολο (Πίν. 146 α)· συντήρηση - αποκατάσταση όψεων τειχών ενετικού προμαχώνα. Στις εργασίες επισκευής περιλαμβάνονται: προσεκτικός καθαρισμός από τα σαθρά επιχρίσματα και κονιάματα, υδροβολή, βαθύ αρμολόγημα με χρήση κονιάματος λευκού τσιμέντου και υδρασβέστου (Πίν. 146 β).

ΜΥΡΤΩ ΓΕΩΡΓΟΠΟΥΛΟΥ-ΒΕΡΡΑ

Δήμος Αροανίας

Ναός Κοίμησης Θεοτόκου Τριποτάμων

Καθαρίστηκε εσωτερικά και εξωτερικά η τοιχοποιία του βόρειου τοίχου του περιβόλου του ναού με τη βοήθεια ήπιας αμμοβολής. Αποκαλύφθηκε το κατώτερο τμήμα της τοιχοποιίας, όπου διαπιστώθηκε η ενσωμάτωση αρχαίου οικοδομικού υλικού σε αυτό, καθώς και η ύπαρξη ιχνών τριών ανοιγμάτων. Πραγματοποιήθηκαν εσωτερικά και εξωτερικά αρμολογήματα, καθώς και μέτρια εξισορρόπηση σταθμών εδάφους κατά μήκος του βόρειου τοίχου του περιβόλου.

Στον ανατολικό τοίχο του περιβόλου πραγματοποιήθηκε καθαρισμός τοιχοποιίας, εσωτερικά και εξωτερικά αρμολογήματα, συμπλήρωση και αποκατάσταση του υπέρθυρου τόξου. Τις στερεωτικές εργασίες τόσο του βόρειου

όσο και του ανατολικού τοίχου του περιβόλου πραγματοποίησε ο τεχνίτης Ν. Σακέτος από το γειτονικό Πάος και η δαπάνη τους καλύφθηκε από το Δήμο Αροανίας. Ο ναός της Κοίμησης της Θεοτόκου, σημερινός ενοριακός ναός των Τριποτάμων, υπήρξε καθολικό ομώνυμης μονής της ύστερης τουρκοκρατίας.

ΑΦΕΝΤΡΑ Γ. ΜΟΥΤΖΑΛΗ

ΕΠΑΡΧΙΑ ΑΙΓΙΑΛΕΙΑΣ

Εξοχή (τ. Αράχωβα)

Ναός Αγίου Νικολάου[2]

Προ εικοσαετίας κατέρρευσε η ημικυλινδρική καμάρα του μνημείου και σήμερα η στέγαση επιτυγχάνεται με δίρριχτη ξύλινη κεραμοσκεπή. Ο ναός παρουσιάζει βαρύτατες διαμπερείς ρωγμές και απόκλιση από την κατακόρυφο εξαιτίας της κατολίσθησης του νότιου πρανούς στο οποίο εδράζεται.

Με επίβλεψη της Εφορείας έγιναν οι ακόλουθες επείγουσες εργασίες: α) Εξωτερικά τοποθετήθηκε αντιστήριξη στη νότια όψη του ναού, καθώς και στη νοτιοδυτική γωνία του, διότι εκεί παρατηρείται κύρτωση της εξωτερικής παρειάς. β) Εσωτερικά τοποθετήθηκε αντιστήριξη στο βόρειο τοίχο του ναού (χώρος ιερού βήματος), στο σημείο όπου υπάρχει διαμπερής ρηγμάτωση. γ) Στερεώθηκαν τμήματα του καταρρεύσαντος θόλου. δ) Έγινε αμφίπλευρη αντιστήριξη του κτιστού τέμπλου, το οποίο παρουσιάζει έντονο πρόβλημα αποσάθρωσης των υλικών του. ε) Επισκευάστηκε η επικεράμωση της στέγης. στ) Έγινε εξυγίανση της βόρειας πλευράς του ναού και αποχωμάτωση για τη δημιουργία κλίσης προς απομάκρυνση των όμβριων υδάτων.

ΕΠΑΡΧΙΑ ΚΑΛΑΒΡΥΤΩΝ

Λειβάρτζι

Μονή Αγίας Τριάδας[3]

Στο καθολικό της μονής και στα ερειπωμένα κελλιά που το περιβάλλουν νότια και δυτικά, πραγματοποιήθηκαν εργασίες αποκατάστασης με ιδιωτική χρηματοδότηση και εποπτεία της Εφορείας. Στο καθολικό, κτίσμα του 1680, επισκευάστηκε και στεγανοποιήθηκε η στέγη, καθαιρέθηκαν τα νεότερα επιχρίσματα εκτός από τον τρούλο, καθαρίστηκε με αμμοβολή η τοιχοποιία και αρμολογήθηκε. Με αυτό τον τρόπο αποκαταστάθηκε πλήρως η όψη της κόγχης του ιερού (Πίν. 146 γ) και έγινε εμφανής ο επιμελημένος τρόπος κατασκευής της: είναι πεντάπλευρη, χτισμένη με αργούς λίθους διαφόρων μεγεθών και πλούσιο κονίαμα και διακοσμείται με πέντε τυφλά ελαφρά οξυκόρυφα αψιδώματα εξολοκλήρου κατασκευασμένα από πωρόλιθους. Οι ακμές τους τονίζονται με τρία μικρής καμπυλότητας βεργία.

ΑΝΑΣΤΑΣΙΑ ΚΟΥΜΟΥΣΗ

ΝΟΜΟΣ ΚΟΡΙΝΘΙΑΣ

Αρχαία Κόρινθος

Κάστρο Ακροκορίνθου

Στο πλαίσιο του Γ΄ ΚΠΣ εντάχθηκε το έτος 2002 στα ΠΕΠ Πελοποννήσου το έργο «Στερέωση και αποκατάσταση τειχών και κτισμάτων Κάστρου Ακροκορίνθου» με προϋπολογισμό 440.205,00€. Οι εργασίες άρχισαν το Σεπτέμβριο του 2002 με αυτεπιστασία και θα ολοκληρωθούν σύμφωνα με το χρονοδιάγραμμα στο τέλος του 2005.

Για την προστασία του μνημείου, αλλά και την ομαλή προσπέλαση των επισκεπτών, επελέγησαν για παρέμβαση τα πλέον επικίνδυνα τμήματα του κάστρου μεταξύ 1ης και 3ης πύλης και Γ΄ περιβόλου. Τους τελευταίους μήνες του 2002 και κατά τη διάρκεια του 2003 εκτελέστηκαν οι εξής εργασίες: αρμολόγημα της πρόσοψης της 3ης πύλης και των πλαϊνών τοίχων των δύο πύργων, που την πλαισιώνουν, επιφάνειας 380 τ.μ. περίπου, καθαρισμός σε βάθος των παλιών σαθρών κονιαμάτων, καθαρισμός και πλύσιμο με νερό υπό πίεση και πλήρωση με νέο κονίαμα, για τη σύσταση του οποίου χρησιμοποιήθηκαν δείγματα από τα παλιά (Πίν. 147 α).

Ανακατασκευή τμημάτων του τοίχου αντιστήριξης του πρώτου διαζώματος στη βυζαντινή δεξαμενή στον Γ΄ περίβολο. Πρόκειται για τοίχο από ξηρολιθοδομή, μήκ. 100, ύψ. 4, πάχ. από 1 έως 2 μ. Συμπληρώθηκαν τα τμήματα που είχαν καταρρεύσει με την ίδια τεχνοτροπία και τις ίδιες πέτρες που προέρχονταν από την υπάρχουσα παλιά λιθοδομή.

Υπεύθυνος του έργου εκτός της υπογράφουσας είναι ο πολιτικός μηχανικός της Εφορείας Ν. Σιδηρόπουλος, που έχει οριστεί και ως επιβλέπων μηχανικός και τεχνικός ασφαλείας.

Το 2004 συνεχίστηκαν οι εργασίες στερέωσης - αποκατάστασης του Κάστρου Ακροκορίνθου, οι οποίες περιελάμβαναν:

2. Για το μνημείο, βλ. στον παρόντα τόμο, σ. 588-589.

3. Για το μνημείο, βλ. *ΑΔ* 48 (1993): Χρονικά σ. 165. Για παλαιότερες εργασίες στερέωσης και συντήρησης, βλ. *ΑΔ* 27 (1972): Χρονικά, σ. 296· 28 (1973): Χρονικά, σ. 230.

1. Αρμολόγημα του τείχους δεξιά της 2ης πύλης, επιφάνειας 80 τ.μ. περίπου, ακολουθώντας την τεχνική και τη σύσταση κονιάματος της σωζόμενης τοιχοποιίας. Λόγω των κεκλιμένων επιφανειών, της ανωμαλίας του εδάφους και της προεξοχής των βράχων, τοποθετήθηκαν σιδηρά ικριώματα για τη δημιουργία επιπέδων εργασίας, που διευκόλυναν την ακίνδυνη και αποτελεσματικότερη απόδοση του προσωπικού του εργοταξίου (Πίν. 147 β).

2. Αρμολόγημα της εσωτερικής και εξωτερικής όψης της 1ης πύλης (Πίν. 148 α).

3. Στην 1η πύλη έγινε, επίσης, αποκατάσταση του δώματος, που διαμορφώνεται σε τρία επίπεδα με αντίστοιχες κλίμακες. Αποκαταστάθηκε το πλακόστρωτο δάπεδο, οι κλίμακες και τμήμα του περιδρόμου (Πίν. 148 β).

4. Περισυνελέγησαν μαρμάρινα αρχιτεκτονικά μέλη, διάσπαρτα κυρίως στο εσωτερικό του Γ΄ περιβόλου. Έγινε φωτογράφηση, καταγραφή και μεταφορά τους στις αποθήκες της 3ης πύλης για φύλαξη (Πίν. 148 γ).

Στην παρακολούθηση των εργασιών συμμετείχαν η έκτακτη αρχαιολόγος Μ. Αθανασούλα και ο αρχιτέκτονας Α. Παπαργυρίου. Την επίβλεψη του έργου είχε ο πολιτικός μηχανικός της Εφορείας Ν. Σιδηρόπουλος.

ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΑ ΣΚΑΡΜΟΥΤΣΟΥ

ΝΟΜΟΣ ΗΛΕΙΑΣ

Κάστρο Χλεμούτσι

Με την ολοκλήρωση των εργασιών του Β΄ ΚΠΣ[4] αποκαταστάθηκαν οι αίθουσες που θα στεγάσουν το Μουσείο της Φραγκοκρατίας και τις αρχαιολογικές αποθήκες-εργαστήρια. Δυστυχώς, η συνέχιση του έργου που προέβλεπε τις απαιτούμενες διαμορφώσεις του αύλειου χώρου του εσωτερικού περιβόλου δεν εντάχθηκαν εξαρχής στο Γ΄ ΚΠΣ. Ως εκ τούτου οι εργασίες που πραγματοποιήθηκαν στο πλαίσιο των πενιχρών πιστώσεων της 6ης ΕΒΑ περιορίστηκαν σε σωστικές επεμβάσεις στερέωσης επικίνδυνων τμημάτων ή αποχωματώσεις και σε περιορισμένης έκτασης διαμορφώσεις του αύλειου χώρου για την καλύτερη παροχέτευση των ομβρίων.

ΕΡΓΑΣΙΕΣ ΣΥΝΤΗΡΗΣΗΣ

ΝΟΜΟΣ ΑΧΑΪΑΣ

Στα εργαστήρια της Εφορείας κατά το 2000 απασχολήθηκαν οι μόνιμοι συντηρητές Ζ. Γκρίλλας, Δ. Αναγνωστόπουλος, Ν. Κατσαΐτης και οι εποχικοί Α. Αντωνοπούλου, Κ. Ράλλης, Α. Τζελετόπουλος.

Κατά το 2001 συντηρήθηκαν τέσσερις εικόνες από την Ιερά Μονή Ομπλού, έξι εικόνες από το Δωδεκάορτο του καθολικού της Ιεράς Μονής Αγίων Πάντων στο Βελιμάχι, έξι εικόνες από την Ιερά Μονή Μαρίτσας και δύο εικόνες από την Ιερά Μονή Αγίας Λαύρας Καλαβρύτων.

ΜΥΡΤΩ ΓΕΩΡΓΟΠΟΥΛΟΥ-ΒΕΡΡΑ

ΕΙΚΟΝΕΣ

Στο εργαστήριο της Εφορείας συντηρήθηκαν οι παρακάτω φορητές εικόνες:

1. Κοίμηση Θεοτόκου (διαστ. 0,51×0,32×0,04 μ.). Προέρχεται από την εγκαταλελειμμένη μονή Καταφυγίων[5] στα Χαλκιάνικα και σήμερα φυλάσσεται στη μονή Αγίας Τριάδας Ακράτας.

Η σκηνή εικονίζεται μέσα σε κιονοστήρικτο ανάγλυφο τοξωτό πλαίσιο διπλής καμπυλότητας. Μεγάλο μέρος της ζωγραφικής επιφάνειας έχει καταστραφεί. Στο άνω μέρος της εικόνας υπάρχει η επιγραφή: *Δέησις τις Δούλισου μοναχις α....ης 176.*

2. Παναγιά Βρεφοκρατούσα (διαστ. 0,80×0,495 μ.).

3. Χριστός Παντοκράτωρ (διαστ. 0,80×0,475 μ.).

Οι εικόνες προέρχονται από το ναό Τιμίας Ζώνης Αγριδίου. Χρονολόγηση: 19ος αιώνας.

ΑΝΑΣΤΑΣΙΑ ΚΟΥΜΟΥΣΗ

ΤΟΙΧΟΓΡΑΦΙΕΣ

Π ό ρ τ ε ς

Σπήλαιο Αγίου Γεωργίου

Κατά το 2002 συντηρήθηκαν οι βυζαντινές τοιχογραφίες του υπόσκαφου παρεκκλησίου που βρίσκεται στο ψηλότερο επίπεδο του σπηλαίου. Οι τοιχογραφίες παρουσιάζουν αποκολλήσεις από τα βραχώδη τοιχώματα και στρώματα αλάτων, καθώς οι παρειές του χώρου που είναι λαξευμένες στο βράχο παρουσιάζουν συνεχή υγρασία. Παρόλο ότι από το 1993, όταν άρχισαν οι εργασίες συντήρησης των τοιχογραφιών του σπηλαίου, είχαν γίνει οι πρώτες στερεωτικές επεμβάσεις, η συντήρηση των τοιχογραφιών αυτών θα πρέπει να γίνεται κατά τακτά διαστήματα καθ' όσον οι συνθήκες του χώρου επιδρούν επιβαρυντικά στη διατήρησή τους.

ΜΥΡΤΩ ΓΕΩΡΓΟΠΟΥΛΟΥ-ΒΕΡΡΑ

4. *ΑΔ* 55 (2000): Χρονικά, σ. 351.

5. *ΑΔ* 54 (1999): Χρονικά, σ. 302.

ΕΠΑΡΧΙΑ ΑΙΓΙΑΛΕΙΑΣ

Εξοχή (τ. Αράχωβα)

Ναός Αγίου Νικολάου[6]

Ο τοιχογραφικός διάκοσμος του μνημείου (1706) έχει υποστεί σοβαρές φθορές από την κατάρρευση της ημικυλινδρικής καμάρας, τις ρηγματώσεις της τοιχοποιίας και τις ωθήσεις των από οπλισμένο σκυρόδεμα δοκαριών σύνδεσης των αντηρίδων που έχουν κατασκευαστεί, χωρίς την άδεια της Υπηρεσίας, εξωτερικά στο βόρειο και το νότιο τοίχο.

Των εργασιών αντιστήριξης του ναού, όπως αναφέρθηκαν, προηγήθηκαν επείγουσες εργασίες στερέωσης τμημάτων της ζωγραφικής επιφάνειας (στεφανώματα – πρεσαρίσματα – τοποθέτηση προστατευτικών γαζών) στο ναό και το τέμπλο (Πίν. 149 α), το οποίο έχει πλήρως αποκολληθεί από τις εκατέρωθεν τοιχοποιίες.

ΕΠΑΡΧΙΑ ΚΑΛΑΒΡΥΤΩΝ

Λειβάρτζι

Ναός Αγίου Γεωργίου[7]

Ο ναός, κτίσμα του 1764 σύμφωνα με χρονολογία χαραγμένη στο δυτικό υπέρθυρο, διατηρεί λαϊκής τεχνοτροπίας τοιχογραφικό διάκοσμο μόνο στην κόγχη του ιερού βήματος: στο τεταρτοσφαίριο της κόγχης η Πλατυτέρα και στον ημικυλινδρικό τοίχο η Κοινωνία των Αποστόλων και οκτώ συλλειτουργούντες ιεράρχες. Οι τοιχογραφίες είναι έργο νεζερίτη ζωγράφου του τέλους του 18ου αιώνα.

Από το συνεργείο συντήρησης της Εφορείας: α) έγινε δειγματοληπτικός καθαρισμός του προσώπου του αγίου Γρηγορίου και τμήματος του φαιλονίου του (Πίν. 149 β) και β) έγιναν δοκιμαστικά στον ανατολικό και το βόρειο τοίχο του ιερού βήματος, καθώς και στην κόγχη της πρόθεσης για να διαπιστωθεί η ύπαρξη τοιχογραφιών κάτω από αλλεπάλληλα σύγχρονα επιχρίσματα.

Τα αποτελέσματα υπήρξαν αρνητικά.

Περιστέρα

Ναός Αγίου Ιωάννη Προδρόμου[8]

Συνεχίστηκαν σωστικές επεμβάσεις συντήρησης των τοιχογραφιών στο δυτικό τμήμα του ναού (σκηνές Δευτέρας Παρουσίας).

ΑΝΑΣΤΑΣΙΑ ΚΟΥΜΟΥΣΗ

ΕΙΚΟΝΕΣ ΚΑΙ ΞΥΛΟΓΛΥΠΤΑ

Στα εργαστήρια της Εφορείας συντηρήθηκαν έξι εικόνες από το Δωδεκάορτο του καθολικού της Ιεράς Μονής Μαρίτσας.

Ξυλόγλυπτο βημόθυρο με την παράσταση του αγίου Αθανασίου και δεσποτική της Θεοτόκου Οδηγήτριας από την Ιερά Μονή Αγίων Πάντων στο Βελιμάχι. Και τα δύο έργα είναι καλής τέχνης του α' μισού του 18ου αιώνα (Πίν. 149 γ).

ΤΟΙΧΟΓΡΑΦΙΕΣ

ΕΠΑΡΧΙΑ ΠΑΤΡΩΝ

Πάτρα

Παλαιός Ναός Αγίου Ανδρέα

Κατά το 2003 οι συντηρητές της Εφορείας Ζ. Γκρίλλας, Δ. Αναγνωστόπουλος και Ν. Κατσαΐτης συντήρησαν, στερέωσαν και αποκατέστησαν τον τοιχογραφικό διάκοσμο της αψίδας του ιερού του Παλαιού Ναού του Αγίου Ανδρέα Πατρών. Ολόσωμες απεικονίσεις σε φυσικό μέγεθος των Ιεραρχών καλύπτουν όλο το ημικύκλιο της αψίδας, ενώ χαμηλότερη ζώνη έχει ζωγραφική απομίμηση ορθομαρμάρωσης. Οι τοιχογραφίες αυτές λόγω αναδυόμενης υγρασίας παρουσίαζαν σοβαρή φθορά (Πίν. 150 α) που κατά το δυνατόν αποκαταστάθηκε, θα πρέπει όμως σύντομα να αντιμετωπιστεί το πρόβλημα που αποτελεί την αιτία.

Βελιμάχι

Ιερά Μονή Αγίων Πάντων

Κατά το 2004 και ενώ βρισκόταν σε εξέλιξη το έργο στερέωσης και αποκατάστασης της μονής κατόπιν δημοπράτησης από τη Διεύθυνση Αναστήλωσης Βυζαντινών και

6. Βλ. στον παρόντα τόμο, σ. 583, 588-589.

7. *ΑΔ* 48 (1993): Χρονικά, σ. 181.

8. *ΑΔ* 55 (2000): Χρονικά, σ. 362.

Μεταβυζαντινών Μνημείων, οι συντηρητές της Εφορείας είχαν τη συνεχή εποπτεία και επενέβαιναν με σωστικά μέτρα για την προστασία του τοιχογραφικού διακόσμου κυρίως του παρεκκλησίου του Αγίου Ιωάννου (Πίν. 150 β).

Επίσης, συντηρήθηκαν δώδεκα εικόνες και τα ξυλόγλυπτα βημόθυρα του καθολικού της μονής.

ΕΠΑΡΧΙΑ ΚΑΛΑΒΡΥΤΩΝ

Καλάβρυτα

Μονή Αγίας Λαύρας

Μετά την αποπεράτωση των εργασιών στερέωσης και αποκατάστασης του Παλαιού Καθολικού της μονής που πραγματοποιήθηκαν μετά από δημοπράτηση του έργου από τη Διεύθυνση Αναστήλωσης Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Μνημείων, πραγματοποιήθηκαν οι εργασίες συντήρησης και αποκατάστασης του τοιχογραφικού διακόσμου κατά τα έτη 2003-2004. Η κατάσταση των τοιχογραφιών είχε επιδεινωθεί σοβαρά από την υγρασία που είτε προερχόταν από την κακή ανακατασκευή της στέγης είτε προέκυψε από τα τσιμεντενέματα της τοιχοποιίας. Σε πολλές περιπτώσεις παρατηρήθηκαν μεγάλα κενά τοιχοδομίας και υποστρώματος τοιχογραφίας.

Για τη στερέωση των τμημάτων αυτών πλην του τρούλου χρησιμοποιήθηκαν 400 λίτρα ενέματος. Το ένεμα αποτελείται από μίγμα θηραϊκής γης, chaux blanche, σε αναλογίες 1-1 σε νερό και Hydrosol σε αναλογία 6% κατ' όγκο διαλύματος. Κάτω από τον οπλισμό με γάζες (facing), που είχαν τοποθετηθεί από το συνεργείο της Εφορείας πριν από την έναρξη των οικοδομικών εργασιών, δεν ήταν διακριτοί οι τσιμεντένιοι σοβάδες και τα επιχρίσματα από στόκο που κάλυπταν μέρος των τοιχογραφιών από παλαιότερες επεμβάσεις συντήρησης. Έτσι δεν ήταν δυνατόν να γίνει μια πιο αναλυτική έκθεση και να επισημανθούν όλα αυτά εκ των προτέρων.

Οι προστατευτικές γάζες αφαιρέθηκαν σε όλη την επιφάνεια του ναού, αφού ολοκληρώθηκαν οι στερεώσεις, πλην του τρούλου. Πραγματοποιήθηκαν οι ακόλουθες εργασίες: Συνέχιση των στερεώσεων στον τρούλο και αφαίρεση κατόπιν της προστατευτικής γάζας. Αφαίρεση των τσιμεντένιων στοκαρισμάτων, καθώς και των επιχρίσεων που καλύπτουν τις τοιχογραφίες. Αφαίρεση της τσιμεντοκονίας ουδέτερου τόνου στο κάτω μέρος των τοιχογραφιών μέχρι το δάπεδο, αφού οριοθετηθούν οι τοιχογραφίες από τους συντηρητές σε τμήμα 0,20 μ. περίπου. Τοποθέτηση κονίας ουδέτερου τόνου. Αισθητική αποκατάσταση (Πίν. 150 γ). Αντικατάσταση φθαρμένων κεραμιδιών.

ΜΥΡΤΩ ΓΕΩΡΓΟΠΟΥΛΟΥ-ΒΕΡΡΑ

ΝΟΜΟΣ ΚΟΡΙΝΘΙΑΣ

ΞΥΛΟΓΛΥΠΤΑ

Ιερά Μονή Λέχοβας

Κατά το έτος 2004 συντηρήθηκαν και παραδόθηκαν από τη Διεύθυνση Συντήρησης δύο ξύλινοι σταυροί, που προέρχονται από το παρεκκλήσι του καθολικού της Ιεράς Μονής Λέχοβας και είχαν βρεθεί κατά τη διάρκεια στερεωτικών εργασιών. Πρόκειται για έναν ξύλινο σταυρό αγιασμού με μεγάλες φθορές που καθιστούν δυσδιάκριτες τις παραστάσεις. Διατηρείται μόνον η κάθετη κεραία με συνθέσεις που πλαισιώνονται από στρεπτούς κίονες, που στηρίζουν χαμηλό τόξο με εγχάρακτη διακόσμηση οδοντωτής ταινίας. Στη μία όψη εικονίζονται ο Ευαγγελισμός, η Κοίμηση, η Ίαση τυφλού και η Βαϊοφόρος. Από την άλλη όψη αναγνωρίζονται μόνον η Ανάληψη, η Σταύρωση και ίσως η Πεντηκοστή. Οι παραστάσεις συνοδεύονται από δυσανάγνωστες επιγραφές εντός ορθογώνιου πλαισίου (Πίν. 151 α).

Στο δεύτερο μικρό ξύλινο σταυρό σώζεται η κάθετη κεραία και ένα σκέλος της οριζόντιας. Στη μία όψη παριστάνεται η Βάπτιση και τρεις Ευαγγελιστές, ενώ στην άλλη όψη η Σταύρωση, άγγελος και δύο άγιοι(;) (Πίν. 151 β).

ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΑ ΣΚΑΡΜΟΥΤΣΟΥ

ΝΟΜΟΣ ΗΛΕΙΑΣ

Κατά το έτος 2002 στο Νομό Ηλείας και συγκεκριμένα στο έργο «Ανάδειξης του αρχαιολογικού χώρου του Κάστρου Γλαρέντζας» απασχολήθηκε με σύμβαση ορισμένου χρόνου η συντηρήτρια Α. Σαμπαζιώτη. Οι εργασίες επικεντρώθηκαν στον καθαρισμό και τη σωστική συντήρηση σπαραγμάτων τοιχογραφιών που προήλθαν από τις ανασκαφές στο ναό του Αγίου Φραγκίσκου, ενώ αναγνωρίστηκε η ύπαρξη ενός έφιππου στρατιωτικού αγίου, που συντίθεται από εκατοντάδες σπαράγματα.

Παράλληλα, έγινε in situ στερέωση και συντήρηση των τοιχογραφημένων επιφανειών στο ναό.

Το 2003 η Εφορεία για την κάλυψη των αναγκών συντήρησης στο Νομό Ηλείας απασχόλησε με σύμβαση ορισμένου χρόνου τους συντηρητές Α. Σαμπαζιώτη, Α. Γαλάτα και Χρ. Γιολετζόγλου. Παράλληλα, στο πλαίσιο της προγραμματικής σύμβασης της Εφορείας με τη Νομαρχία μέσω της Ηλειακής Α.Ε. απασχολήθηκε και η συντηρήτρια Μ. Μαυροπούλου. Οι εργασίες περιελάμβαναν καθαρισμό, στερέωση, ομαδοποίηση, συγκόλληση και ταύτιση των σπαραγμάτων τοιχογραφιών και των αρχιτεκτονικών μελών με τοιχογραφικό διάκοσμο από τη Γλαρέντζα, ενώ αποδείχθηκε ότι τα βεργία που

βρέθηκαν εντός του τάφου 7 φέρουν επιζωγράφηση και ανήκουν σε δύο διαφορετικά οξυκόρυφα τόξα. Εργασίες συντήρησης (μηχανικός καθαρισμός, αφαλάτωση) πραγματοποιήθηκαν, επίσης, σε λίθινα και κεραμικά ευρήματα από τον ευρύτερο χώρο της Ηλείας (λ.χ. λίθινο κάλυμμα σαρκοφάγου από τη μονή Ίσοβας, κιονόκρανο με θυρεό Βιλλεαρδουίνων, επιτύμβια πλάκα Άννης κ.ά.) στο πλαίσιο προετοιμασίας έκθεσης που θα στεγαστεί στην αίθουσα Α5 του Κάστρου Χλεμούτσι.

Το 2004 η Εφορεία απασχόλησε στο Νομό Ηλείας με σύμβαση ορισμένου χρόνου τους συντηρητές Α. Σαμπαζιώτη, Α. Γαλάτα, Μ. Γριβογιάννη, Ε. Μαυροματάκη, Αθ. Κουμπέτσου και Χρ. Γιολετζόγλου, καθώς και τη Μ. Μαυροπούλου στο πλαίσιο της προγραμματικής σύμβασης της Εφορείας με τη Νομαρχία. Ουσιώδης ήταν η ριζική διαμόρφωση, οργάνωση και ο εξοπλισμός του εργαστηρίου συντήρησης εντός της αίθουσας Α6 στο Κάστρο Χλεμούτσι. Οι εργασίες επικεντρώθηκαν στη συντήρηση κινητών ευρημάτων που θα αποτελέσουν το υλικό για την έκθεση που θα στεγαστεί στην αίθουσα Α5 του Κάστρου. Συνεχίστηκε η ομαδοποίηση κατά θεματικές ενότητες και η ταύτιση σπαραγμάτων τοιχογραφιών, ενώ όσον αφορά στην κεραμική, πραγματοποιήθηκε καθαρισμός, αφαλάτωση και συγκόλληση σε σημαντικό αριθμό αγγείων και οστράκων από το Χλεμούτσι και τη Γλαρέντζα. Μηχανικός – αλλά και χημικός καθαρισμός όπου κρίθηκε απαραίτητο – πραγματοποιήθηκε σε λίθινα αρχιτεκτονικά μέλη και γλυπτά της φράγκικης περιόδου (λ.χ. γοτθικό κιονόκρανο από τη μονή Ίσοβας, βεργία, γλυπτά και κιονόκρανα δυτικής τεχνοτροπίας από τη Γλαρέντζα κ.ά.), ενώ συντηρήθηκαν με μηχανικό καθαρισμό περί τα 2.000 νομίσματα από ανασκαφές των τελευταίων ετών σε ολόκληρο το νομό.

ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ ΑΘΑΝΑΣΟΥΛΗΣ

ΠΕΡΙΟΔΕΙΕΣ – ΚΑΤΑΓΡΑΦΕΣ – ΚΗΡΥΞΕΙΣ ΜΝΗΜΕΙΩΝ

ΝΟΜΟΣ ΑΧΑΪΑΣ

Δήμος Αιγείρας

Κοίμηση Θεοτόκου Βελάς

Μονόχωρος, λιθόκτιστος, ξυλόστεγος ναός, που απολήγει σε ημικυλινδρική αψίδα ιερού, χορδής 3,35 μ. Κτίστηκε το έτος 1834 ως ενοριακός ναός του χωριού και έχει εσωτερικές διαστάσεις (χωρίς το ιερό) 15,90×6,70 μ. και πάχος τοίχων 0,80 μ. Νότια του ναού ίσταται αυτόνομο, τριώροφο πυργοειδές κωδωνοστάσιο, το οποίο παρουσιάζει χαλάρωση στην τοιχοποιία της δυτικής του όψης.

ΑΦΕΝΤΡΑ ΜΟΥΤΖΑΛΗ

ΕΠΑΡΧΙΑ ΠΑΤΡΩΝ

Πάτρα

Μονή Ομπλού

Καταγράφηκαν οι παρακάτω φορητές εικόνες που φυλάσσονται στο σκευοφυλάκιο της μονής:

1. Κοίμηση Θεοτόκου (διαστ. 0,98×0,68×0,03 μ.). Κατεστραμμένη κατά το ήμισυ. Σώζεται μόνο το κάτω μέρος της κλίνης της Θεοτόκου, επτά απόστολοι και τμήμα της μορφής του Χριστού με την ψυχή της Παναγίας. Χρονολόγηση: τέλη του 18ου αιώνα.

2. Αγία Αικατερίνη (διαστ. 0,83×0,50×0,04 μ.). Η αγία εικονίζεται ολόσωμη μετωπική με τα όργανα του μαρτυρίου της. Χρονολόγηση: τέλη του 19ου αιώνα.

3. Ιησούς Χριστός (διαστ. 0,62×0,50×0,03 μ.). Ο Χριστός εικονίζεται ολόσωμος να ευλογεί και να κρατά ενεπίγραφο ευαγγέλιο. Έργο ικανού ζωγράφου. Χρονολόγηση: 18ος αιώνας.

4. Άγιος Ιωάννης Πρόδρομος (διαστ. 0,62×0,50×0,03 μ.). Η εικόνα είναι έργο του προηγούμενου ζωγράφου, ο οποίος χρησιμοποιεί καλά κρητικά πρότυπα του 16ου αιώνα. Συνήθης εικονογραφία του ερημίτη αγίου. Χρονολόγηση: 18ος αιώνας.

5. Αρχάγγελοι Μιχαήλ και Γαβριήλ (διαστ. 0,85×0,55×0,03 μ.). Δυτικότροπη τέχνη. Χρονολόγηση: τέλη του 19ου αιώνα.

6. Εσταυρωμένος (διαστ. 0,98×0,92×0,45 μ.). Λαϊκό έργο. Χρονολόγηση: 19ος/20ός αιώνας.

Δροσιά (τ. Προστοβίτσα)[9]

Ναός Γέννησης Θεοτόκου

Είναι ο μητροπολιτικός ναός του οικισμού. Πρόκειται για μεγάλων διαστάσεων ξυλόστεγη τρίκλιτη βασιλική με τρεις ημικυκλικές αψίδες. Δύο νεότερα τσιμεντένια καμπαναριά υψώνονται στη δυτική πρόσοψη του ναού, ο οποίος καλύπτεται με ενιαία δίρριχτη στέγη με αποτμήσεις. Θύρες εισόδου ανοίγονται στη δυτική, βόρεια και νότια όψη. Στις δύο τελευταίες τα θυρώματα, καθαρισμένα από τα σύγχρονα επιχρίσματα, παρουσιάζουν μνημειακή διαμόρφωση: κατεργασμένοι πωρόλιθοι σχηματίζουν προεξέχουσες παραστάδες επηρεασμένες από

9. Ο οικισμός αναφέρεται στις ενετικές απογραφές της Πελοποννήσου του 1689 και του 1700. Β. Παναγιωτόπουλος, *Πληθυσμός και οικισμοί της Πελοποννήσου 13ος-18ος αιώνας*, Αθήνα 1985, σ. 229, 276.

νεοκλασικά αστικά πρότυπα, ενώ ημικυκλική κόγχη σε εσοχή επιστέφει το ευθύγραμμο μονολιθικό ανώφλι. Στο ανώφλι της νότιας θύρας υπάρχει χαραγμένη η χρονολογία 20 Αυγούστου 1878. Πρόκειται προφανώς για το έτος οικοδόμησης του ναού, με το οποίο συμφωνούν και τα επιμέρους μορφολογικά χαρακτηριστικά του (αυστηρή λιτότητα στις όψεις, απομάκρυνση από το λαϊκό χαρακτήρα της αρχιτεκτονικής του 18ου αιώνα, διαμόρφωση θυρωμάτων), τα οποία απηχούν τα νεοκλασικά πρότυπα που από τα μέσα του 19ου αιώνα έφθασαν ως και τα πιο απομακρυσμένα χωριά της Ελλάδας.

Στο εσωτερικό του ναού κιονοστοιχίες από τέσσερις κίονες ορίζουν τα κλίτη. Τα μεταξόνια διαστήματα των κιόνων δεν είναι ίσα μεταξύ τους. Ουρανία με φατνώματα και ψευδοπαραστάδες με γύψινα επίκρανα συμπληρώνουν τον εσωτερικό αρχιτεκτονικό διάκοσμο.

Σύμφωνα με τον Ν. Κυπαρρίση[10], στην ανοικοδόμηση της εκκλησίας χρησιμοποιήθηκε οικοδομικό υλικό από το μυκηναϊκό νεκροταφείο που βρίσκεται κοντά στο χωριό.

Καμίνια

Ναός Αγίου Σπυρίδωνα

Νεκροταφειακός ναός. Μονόχωρη ξυλόστεγη βασιλική με τονισμένο τον κατά μήκος άξονα, που ανατολικά απολήγει σε ημικυκλική αψίδα. Χτισμένη με αργολιθοδομή, πλίνθους και σαθρό κονίαμα. Το γείσο της στέγης στις μακρές πλευρές έχει κλασικίζουσα μορφή, ενώ ομοίως κλασικίζουσες παραστάδες με επίκρανα πλαισιώνουν τη βόρεια είσοδο.

Ο ναός μπορεί να χρονολογηθεί στα τέλη του 19ου αιώνα με βάση τα μορφολογικά του στοιχεία που απηχούν νεοκλασικές επιδράσεις.

Παυλόκαστρο

Κάστρο Παυλόκαστρου

Τα ερείπια του φράγκικου κάστρου[11] είχαν εντοπιστεί το 1994 στην κορυφή του ομώνυμου λόφου[12], η πυκνή βλάστηση όμως που το κάλυπτε δεν επέτρεπε τη διαμόρφωση σαφούς εικόνας της μορφής του. Μετά από πρόσφατο καθαρισμό, ήλθε στο φως πύργος τραπεζοειδούς κάτοψης με πάχος τοίχων 1,35-1,40 και μέγ. σωζ. ύψος 3 μ. Η νότια πλευρά του συνέχεται προς Α. με τοίχο που σώζεται στο ύψος των θεμελίων και αποκαλύφθηκε σε μήκος μόνο 14 μ. Πρόκειται προφανώς για τμήμα του οχυρωματικού περιβόλου του κάστρου.

Η τοιχοποιία του πύργου αποτελείται από μεγάλες ακατέργαστες ασβεστολιθικές πέτρες, σπασμένα κεραμίδια και ισχυρό λευκωπό κονίαμα.

Ελεκίστρα

Κάστρο

Στα νοτιοδυτικά του χωριού στη θέση Πύργος εντοπίστηκαν ερείπια άγνωστου κάστρου. Ο οχυρωματικός περίβολος περιλαμβάνει έκταση σχεδόν 1,5 στρ. Τα τείχη έχουν μέγ. ύψος 3,50, πάχος 0,70 μ. και ενισχύονται εσωτερικά και εξωτερικά με αντηρίδες. Μεταξύ άλλων διατηρούνται μια μεγάλη θολοσκέπαστη δεξαμενή και δύο ισχυροί πεσσοί που στηρίζουν ημικυκλική καμάρα. Η επιφανειακή έρευνα έδειξε ότι το κάστρο ήταν πολύ ευρύτερο.

Ρίκαβα

Ναΰδριο Παναγίας

Σε ύψωμα βορειοδυτικά του οικισμού, σε κτήμα ιδιοκτησίας Ν. Ευαγγελάκου, εντοπίστηκε ερειπωμένος λιθόκτιστος ναός. Οι παχείς τοίχοι του (0,80 μ.) δηλώνουν ότι ήταν καμαροσκέπαστος. Η αψίδα είναι ημικυκλική, ενώ μοναδική θύρα ανοίγεται στο βόρειο τοίχο. Σώζεται το αρχικό δάπεδο από σχιστολιθικές πλάκες. Ίσως πρόκειται για τον ενοριακό ναό του οικισμού που μαρτυρείται το 18ο αιώνα[13].

ΕΠΑΡΧΙΑ ΑΙΓΙΑΛΕΙΑΣ

Εξοχή (τ. Αράχωβα)[14]

Ναός Αγίου Νικολάου

Μονόκλιτη καμαροσκέπαστη αρχικά βασιλική κατάγραφη με τοιχογραφίες του 1706, δωρεά σύμφωνα με

10. Ν. Κυπαρίσσης, Ανασκαφαί Προστοβίτσης, *ΠΑΕ* 1928, σ. 115-116.

11. Α. Κουμούση, Νέα στοιχεία για το οχυρωματικό δίκτυο των Φράγκων στην Αχαΐα, Ανακοίνωση στο Επιστημονικό Συνέδριο «Φραγκοκρατία – Ενετοκρατία – Α΄ Τουρκοκρατία», Κ. Αχαΐα, 1-2 Οκτωβρίου 2005 (Πρακτικά υπό εκτύπωση).

12. *ΑΔ* 49 (1994): Χρονικά, σ. 259.

13. Κ. Τριανταφύλλου, *Ιστορικόν λεξικόν των Πατρών*, Πάτραι 1959, σ. 520.

14. Ο.π., σ. 72. Κατά τον M. Von Vasmer, *Die Slaven in Griechenland*, Berlin 1941, σ. 128, το τοπωνύμιο είναι σλαβικό και σημαίνει «καρυδότοπος». Βλ. και στον παρόντα τόμο.

σωζόμενη επιγραφή του πατριάρχη Ιεροσολύμων Δοσίθεου Καρπέτη, ο οποίος καταγόταν από την Αράχωβα[15].

Η τοιχοποιία αποτελείται από μεγάλους ημίεργους πωρόλιθους και ασβεστόλιθους, και μόνον τα αγκωνάρια στις γωνίες είναι λαξευμένα. Γείσο αποτελούμενο από δύο σειρές εκφορικά τοποθετημένων πωρόλιθων επιστέφει τους τοίχους. Στη δυτική όψη υπάρχει η μοναδική θύρα εισόδου, η οποία έχει τοξωτό υπέρθυρο. Ακριβώς από πάνω ανοιγόταν τυφλή κόγχη-εικονοστάσι, τοιχισμένη σήμερα, ενώ ψηλότερα διατηρείται το πρέκι δίλοβου παραθύρου, επίσης τοιχισμένου. Δίλοβο παράθυρο υπάρχει και στο νότιο τοίχο.

Η ημικυκλική αψίδα είναι εξολοκλήρου χτισμένη από πωρόλιθους και επτά τυφλά αψιδώματα διπλής καμπυλότητας καταλαμβάνουν όλο το ύψος της. Στον άξονα του δίλοβου παραθύρου έχουν σκαλιστεί σε χαμηλό ανάγλυφο δύο πυροστρόβιλοι και ανάμεσά τους τόξο διπλής καμπυλότητας που περιβάλλει σταυρό εγγεγραμμένο σε κύκλο. Ανάμεσα στις κεραίες του σταυρού, αδιάγνωστη επιγραφή, προφανώς κτητορική. Δύο πλατιές καμπύλες ταινίες οριοθετούν την απόληξη του ημικυκλικού τοίχου.

Στο εσωτερικό του ναού ανοίγονται στο πάχος των πλάγιων τοίχων από τρία τυφλά, ελαφρά οξυκόρυφα, αψιδώματα. Η έλλειψη σφενδονίων ενισχυτικών της ημικυλινδρικής καμάρας ίσως επέφερε την κατάρρευσή της.

Η εξάστιχη επιγραφή που διατηρείται στο δυτικό τοίχο μνημονεύει ως υπεύθυνο της «ανιστορήσεως» του ναού τον ηπειρώτη ζωγράφο Ευστάθιο, γνωστό από την αγιογράφηση του ναού του Ευαγγελισμού στην Αροανία Καλαβρύτων (1703)[16]. Κύριο χαρακτηριστικό του Ευσταθίου είναι τα φωτεινά χρώματα και οι συνδυασμοί των συμπληρωματικών τόνων. Η τέχνη του, παρά τις σποραδικές δυτικές επιδράσεις, μένει πιστή στην παράδοση (Πίν. 152 α).

Ο ναός του Αγίου Νικολάου με βάση τα μορφολογικά χαρακτηριστικά μπορεί να θεωρηθεί κτίσμα του 17ου αιώνα, γεγονός που ενισχύει και η χρονολογία τοιχογράφησής του (1706).

Ναός Ταξιαρχών

Βρίσκεται στη συνοικία Πετρέικα. Πρόκειται για μονόχωρη, λιθόκτιστη, ξυλόστεγη βασιλική με τρίπλευρη εξωτερικά αψίδα. Η στέγη ανατολικά και δυτικά καταλήγει σε αποτμήσεις. Μοναδική θύρα εισόδου ανοίγεται στη νότια πλευρά.

Στο εσωτερικό διαμορφώνεται γυναικωνίτης υπερυψωμένος κατά δύο σκαλοπάτια και αποκλεισμένος με καφασωτό από τον υπόλοιπο ναό.

Ενδιαφέρον παρουσιάζει το τέμπλο, οι εικόνες του οποίου είναι έργα, σύμφωνα με τις σωζόμενες επιγραφές, του ζωγράφου Θεοδώρου, *πελοπονησίου τουπήκλιν*, ο οποίος καταγόταν από *των σουδενών χώρας των Καλαβρύτων* και χρονολογούνται το 1787. Ο Θεόδωρος ήταν έως τώρα γνωστός από μια εικόνα του 1788 που βρίσκεται στο καθολικό της μονής Οσίου Μελετίου Βοιωτίας, όπου υπογράφει μόνο *Εκ Πελοπονήσου*[17].

Η πλάτη του δεσποτικού θρόνου είναι έργο ανώνυμου λαϊκού ζωγράφου του τέλους του 18ου αιώνα και *εξωγραφήσθι δια συνδρομής ενδεσιμοτάτου οικονόμου*.

Αγρίδι Νωνάκριδος[18]

Ναός Τιμίας Ζώνης

Μεγάλων διαστάσεων μονόκλιτη ξυλόστεγη βασιλική που ανατολικά απολήγει σε πεντάπλευρη αψίδα. Η δίρριχτη στέγη διαμορφώνει αποτμήσεις στις δύο στενές πλευρές. Η τοιχοποιία είναι επιμελημένη και αποτελείται από ορθογωνισμένους λαξευτούς πωρόλιθους, χαρακτηριστικό γνώρισμα στα έργα ναοδομίας των κλουκινιωτών μαστόρων.

Η πλατιά αψίδα ξεκινά σαν ημικυκλική από το έδαφος και σε ύψος από 0,20 έως 0,80 μ. (λόγω της κλίσης του εδάφους) γίνεται πεντάπλευρη. Τα δύο επίπεδα ορίζει έντονα καμπύλος κοσμίτης. Διακοσμείται με πέντε τυφλά ημικυκλικά αψιδώματα, τρόπος ιδιαίτερα διαδεδομένος στην περιοχή από το 18ο αιώνα και εξής. Βεργία με συμφυείς ημικιονίσκους τονίζουν τις ακμές των πλευρών της αψίδας. Το παράθυρο του ιερού είναι δίλοβο με τόξα που διαμορφώνονται σε ενιαίο πώρινο μέλος, ενώ ο πώρινος κιονίσκος και οι παραστάδες δεν έχουν βάσεις και φέρουν απλά επιθήματα. Στρογγυλός φεγγίτης ανοίγεται στον ανατολικό τοίχο πάνω από την κόγχη του ιερού (Πίν. 152 β). Πώρινο διπλό κοιλόκυρτο γείσο περιτρέχει τις όψεις του ναού.

Η πρόσβαση στο ναό εξασφαλίζεται από δύο θύρες που ανοίγονται στη βόρεια και τη νότια πλευρά. Η τελευταία παρουσιάζει μνημειακή διαμόρφωση (παραστά-

15. Η ημικυλινδρική καμάρα κατέρρευσε προ εικοσαετίας και σήμερα ο ναός στεγάζεται με δίρριχτη ξύλινη κεραμοσκεπή.

16. Μ. Χατζηδάκης, *Έλληνες ζωγράφοι μετά την Άλωση (1450-1830)*, Α΄, Αθήνα 1987, σ. 288. Β. Χαραλαμπόπουλος, Ναοί και μοναί Αροανίας (Σοπωτού) Καλαβρύτων, *ΔΧΑΕ* Δ΄ (1964-65), σ. 314-315, πίν. 67.1.

17. Χατζηδάκης, ό.π., σ. 306.

18. Για τον παλιό Δήμο Νωνάκριδος, βλ. Χρ. Κορύλλου, *Χωρογραφία της Ελλάδος, Α΄ Νομός Αχαΐας*, Αθήναι 1903, σ. 152-154.

δες με λιτά επίκρανα πλαισιώνουν το άνοιγμα, καμπύλο διάζωμα επιστέφει το ευθύγραμμο ανώφλι, ενώ το σύνολο περιβάλλεται από ορθογωνικό πλαίσιο σε εξοχή από την τοιχοποιία). Τα παράθυρα είναι μεγάλα ορθογώνια με χαμηλωμένο ανακουφιστικό τόξο πάνω από το υπέρθυρο.

Στο εσωτερικό υπάρχει γυναικωνίτης, ενώ η ουρανία χωρίζεται σε διάχωρα με γεωμετρικές διακοσμήσεις.

Στο ναό υπάρχουν τέσσερις φορητές εικόνες του γνωστού αγιογράφου Φανέλλη: ο άγιος Νικόλαος ένθρονος σε προσκυνητάρι και οι δεσποτικές Θεοτόκος ένθρονη Βρεφοκρατούσα, Παντοκράτορας ένθρονος και ο Άγιος Ιωάννης Πρόδρομος. Η πρώτη φέρει την επιγραφή: *Δαπάνη Επισκόπου Ευθυμίου Αλεξανδρόπουλου. Υπέρ μνήμης της ψυχής Δημητρίου και Ζωής. Αίγιον 20 Μαρτίου 1885. Δ.Κ. Φανέλλης*. Ανάλογες επιγραφές φέρουν και οι δεσποτικές εικόνες.

Τα νεοκλασικίζοντα χαρακτηριστικά του νότιου θυρώματος οδηγούν σε χρονολόγηση του μνημείου γύρω στα μέσα του 19ου αιώνα.

Κ ο ύ μ α ρ η ς

Ναός Αγίου Ιωάννη

Μεγάλων διαστάσεων λιθόκτιστη βασιλική με τρίπλευρη εξωτερικά αψίδα. Τα ανοίγματα είναι τοξωτά κλασικίζουσας μορφής (πλαίσιο που εξέχει ελαφρά, λαμπάδες με μορφή παραστάδων με επίκρανα χωρίς βάση). Το βόρειο θύρωμα παρουσιάζει μνημειακή διαμόρφωση, καθώς περιβάλλεται από εξέχον ορθογωνικό πλαίσιο, το οποίο στέφεται από αέτωμα. Η λιτότητα στη διάρθρωση των εξωτερικών επιφανειών σε συνδυασμό με τη μορφή των ανοιγμάτων επιτρέπουν τη χρονολόγηση του ναού στα τέλη του 19ου αιώνα.

Π ε ρ ι θ ώ ρ ι

Ναός Αγίου Νικολάου

Περίπου 1 χλμ. πριν από το χωριό, βρίσκεται ο μονόχωρος καμαροσκέπαστος ναός με μεταγενέστερο πλατύ νάρθηκα. Είναι λιθόκτιστος και οι ξυλοδεσιές στην τοιχοποιία του θυμίζουν τους τρόπους δόμησης των βαρβαριτών μαστόρων που δραστηριοποιούνται στην περιοχή στα χρόνια της τουρκοκρατίας. Στη δυτική όψη πάνω από τη θύρα εισόδου ανοίγεται κόγχη που φέρει τοιχογραφία με παράσταση του επώνυμου αγίου (Πίν. 152 γ). Εσωτερικά στους μακρούς τοίχους του ναού διαμορφώνεται ανά τρία τυφλά οξυκόρυφα αψιδώματα.

Ο ναός φέρει τοιχογραφικό διάκοσμο λαϊκής τεχνοτροπίας που μπορεί να χρονολογηθεί στα τέλη του 17ου-αρχές του 18ου αιώνα.

Α κ ρ ά τ α

Ναός Αγίου Χαραλάμπους

Ο καθεδρικός ναός της Ακράτας θεμελιώθηκε το 1900 και εγκαινιάστηκε το 1903. Είναι έργο του ακρατινού αρχιτέκτονα Χ. Κανελλόπουλου. Πρόκειται για επιβλητική τρίκλιτη βασιλική που απολήγει ανατολικά σε τρεις ημιεξαγωνικές αψίδες. Το κεντρικό κλίτος καταλήγει σε αετώματα τονισμένα με ακροκέραμα. Οι όψεις διαμορφώνονται με νεοκλασικά μορφολογικά στοιχεία. Μεγάλα παράθυρα, που δεν διατηρούν όμως τα αρχικά υαλοστάσια, φωτίζουν το ναό. Η δυτική όψη πλαισιώνεται από δύο τριώροφα καμπαναριά.

Το ιερό έχει αγιογραφηθεί το 1961 από τον Σπ. Βασιλείου. Σε προσκυνητάρι υπάρχει η φορητή εικόνα του επώνυμου αγίου, έργο του ακρατινού αγιογράφου Ι. Ανδρικόπουλου (1861), προερχόμενη από τον παλαιότερο ναό του αγίου.

Το μνημείο μαρτυρεί την καλλιτεχνική ακμή της Ακράτας στα τέλη του 19ου-αρχές του 20ού αιώνα.

ΕΠΑΡΧΙΑ ΚΑΛΑΒΡΥΤΩΝ

Λ ε ι β ά ρ τ ζ ι

Ναός Αγίου Ιωάννου Θεολόγου

Βρίσκεται στη συνοικία Άι-Γιάννης. Πρόκειται για μονόχωρη εκκλησία χτισμένη το 1830 με ημίεργες ασβεστολιθικές πέτρες, που απολήγει ανατολικά σε πεντάπλευρη αψίδα και στεγάζεται με δίρριχτη στέγη με αποτμήσεις. Η τοιχοποιία σήμερα είναι εμφανής μόνο στη δυτική όψη (Πίν. 152 δ), από την οποία καθαιρέθηκαν πρόσφατα με αμμοβολή τα επιχρίσματα. Εδώ ανοίγεται η μοναδική θύρα εισόδου του ναού, η οποία παρουσιάζει ενδιαφέρουσα διαμόρφωση: το τοξωτό της υπέρθυρο, κατασκευασμένο από δύο λαξευτούς θολίτες, περιβάλλεται από οθωμανίζον τόξο διπλής καμπυλότητας που συνίσταται από δύο σειρές λίθων και οδοντωτή ταινία. Και τα δύο τόξα εγγράφονται σε ορθογωνικό πλαίσιο σε εξοχή. Πάνω από την είσοδο υπάρχει αβαθής ημικυκλική κόγχη-προσκυνητάρι και ακριβώς από πάνω μικρό ορθογώνιο παράθυρο με ανακουφιστικό τόξο (Πίν. 152 δ). Ανάμεσα στην κόγχη και το παράθυρο διατηρείται πλάκα που φέρει λιθανάγλυφο διακοσμητικό σταυρό και τη χρονολογία οικοδόμησης του ναού.

Οι αδιάρθρωτες πλευρές της αψίδας διακοσμούνται

με τρεις ανάγλυφους σταυρούς αποτροπαϊκού χαρακτήρα και απολήγουν σε λίθινη οδοντωτή ταινία. Πολεμιστροειδές παράθυρο φωτίζει το ιερό. Από τρία ορθογώνια παράθυρα με ημικυκλικό ανακουφιστικό τόξο ανοίγονται στις μακρές πλευρές.

Στο εσωτερικό του ναού διαμορφώνεται γυναικωνίτης. Το τέμπλο, ο δεσποτικός θρόνος και το προσκυνητάρι είναι ξυλόγλυπτα καλής τέχνης που κατασκευάστηκαν το 1881 από ηπειρώτες ξυλογλύπτες.

Στη νοτιοανατολική πλευρά της εκκλησίας υψώνεται καμπαναριό κατασκευασμένο το 1857, επίσης από ηπειρώτες μαστόρους. Είναι χτισμένο κατά το ισόδομο σύστημα, τετράγωνο σε κάτοψη και τετραώροφο. Το ισόγειο είναι καμαροσκέπαστο, ενώ έχει δίλοβα ανοίγματα σε κάθε πλευρά των τριών ορόφων.

Ναός Αγίου Ιωάννου Προδρόμου

Βρίσκεται στον «αρχοντομαχαλά» του χωριού, το Μεσοχώρι. Αποτελεί αξιόλογο δείγμα εκκλησιαστικής αρχιτεκτονικής στην ορεινή Αχαΐα κατά την όψιμη τουρκοκρατία.

Μεγάλων διαστάσεων μονόκλιτη ξυλόστεγη βασιλική. Στεγάζεται με δίρριχτη στέγη, η οποία ανατολικά και δυτικά σχηματίζει δυσανάλογα μικρές αποτμήσεις. Ανατολικά προεξέχουν οι τρεις αψίδες του ιερού, πεντάπλευρη η κεντρική με δίλοβο παράθυρο, το μονολιθικό υπέρθυρο του οποίου διακοσμείται με πλίνθινο σταυρό, τρίπλευρες οι πλάγιες με μονόλοβη φωτιστική θυρίδα. Το τελείωμα των τοίχων περιτρέχει γείσο από δύο ταινίες ορθογωνικής διατομής.

Ο ναός είναι χτισμένος με ημιλαξευμένους ασβεστόλιθους και παχύ κοκκινωπό συνδετικό κονίαμα, εκτός από τις αψίδες όπου έχουν χρησιμοποιηθεί καλολαξευμένοι πωρόλιθοι. Σήμερα, η δυτική πρόσοψη είναι ασβεστωμένη. Υπάρχουν τρεις είσοδοι, εκ των οποίων σε χρήση είναι μόνον η δυτική, πάνω από την οποία ανοίγονται τρεις τυφλές κόγχες προορισμένες για την τοποθέτηση εικόνων, όπως ήταν σύνηθες στους μεταβυζαντινούς ναούς.

Η βόρεια θύρα (Πίν. 152 ε) φέρει ανακουφιστικό τύμπανο πλαισιωμένο από πλίνθους και διακοσμημένο με σταυρό ανάμεσα σε ρόδακες εγγεγραμμένους σε κύκλους. Τόξο ίδιας μορφής με αυτά των δυτικών κογχών περιβάλλει το διακοσμητικό σύνολο. Πλίνθοι παρεμβάλλονται και στα αγκωνάρια των λαμπάδων της θύρας.

Εντονότερη διακοσμητική διάθεση παρατηρείται στη νότια θύρα, της οποίας το οριζόντιο ανώφλι φέρει λιθανάγλυφο διάκοσμο: κυπαρίσσια εναλλάξ με εγγεγραμμένους σε κύκλο ρόδακες. Τέσσερα, αντωπά ανά δύο, πτηνά πλαισιώνουν σταυρό στο ημικυκλικό τύμπανο, ενώ οι θολίτες του ανακουφιστικού τόξου περιβάλλονται από πλίνθους. Ορθογωνικό τύμπανο εξέχον από την τοιχοποιία εγγράφει το ανακουφιστικό τόξο. Τέλος, κόγχη όμοιας μορφής με τις δυτικές ανοίγεται από πάνω.

Στη νότια πλευρά της εκκλησίας, λόγω μεγάλης υψομετρικής διαφοράς με τη βόρεια, δημιουργείται υπόγειος χώρος, κάτω από τον οποίο αναβλύζει πηγή. Σε απόσταση περίπου 30 μ. δυτικά του ναού υψώνεται κωδωνοστάσιο με συμπαγή βάση και όροφο, ίδιας μορφής και κατασκευής με αυτό του ναού του Αγίου Ιωάννου Θεολόγου που αναφέρθηκε πιο πάνω. Πρέπει να κατασκευάστηκε από το ίδιο ηπειρώτικο συνεργείο που εργάστηκε στα μέσα του 19ου αιώνα στο Λειβάρτζι.

Στο εσωτερικό του ναού διαμορφώνεται γυναικωνίτης. Το ξυλόγλυπτο τέμπλο και οι τρεις δεσποτικές εικόνες χρονολογούνται το 1854, ενώ η εικόνα του αγίου Προδρόμου αποτελεί *δέηση του δούλου του Θεού Ιω(άννου) Κωλέττου αωμέ* (1845)[19]. Σύμφωνα με τους ντόπιους με αυτό το αφιέρωμα ο πρωθυπουργός του ελληνικού κράτους ικανοποίησε το αίτημα των Λειβαρτζινών για οικονομική βοήθεια μετά τη λήξη του εμφύλιου πολέμου στην Πελοπόννησο (1831-33).

Τα μορφολογικά χαρακτηριστικά του ναού συνηγορούν για τη χρονολόγησή του στις αρχές του 19ου αιώνα.

Ναός Ταξιαρχών

Βρίσκεται στη συνοικία Απανάκρη. Είναι μονόχωρη ξυλόστεγη βασιλική με πεντάπλευρη εξωτερικά αψίδα. Σε πρόσφατη ανακαίνιση οφείλεται η επισκευή της τετράρριχτης στέγης, τα εξωτερικά επιχρίσματα, η μορφή των ανοιγμάτων με την απομίμηση λαξευτών αγκωναριών στους λαμπάδες και η ξυλόγλυπτη ουρανία.

Το ξυλόγλυπτο τέμπλο (18ος-19ος αι.) προέρχεται από άλλο ναό πλατύτερο. Έχει κοπεί για να μεταφερθεί και επεκτείνεται στο βόρειο τοίχο του ναού. Φέρει πέντε δεσποτικές εικόνες, εκ των οποίων η Παναγιά Βρεφοκρατούσα και ο άγιος Ιωάννης Πρόδρομος φέρουν χρονολογία 1787 Νοεμβρίου 7, οι Ταξιάρχες και ο άγιος Ανδρέας είναι του 19ου και ο Χριστός Παντοκράτωρ, σύγχρονη.

Ο ναός χρονολογείται στα τέλη του 19ου αιώνα.

Ναός Αγίου Χαραλάμπους

Βρίσκεται 30 μ. περίπου ανατολικά του προηγούμενου ναού, απέναντι από την οικία Οικονομίδη[20]. Μονόχωρη ξυλόστεγη βασιλική με ημικυκλική αψίδα, πρόσφατα

19. Ιωάννης Κωλέττης, Πρωθυπουργός από το 1844 έως το 1847.
20. Βλ. *ΑΔ* 36 (1981): Χρονικά, σ. 181.

ανακαινισμένη. Μοναδική θύρα στη δυτική όψη με ευθύγραμμο ανώφλι και πεταλόμορφο ανακουφιστικό τόξο, το οποίο είναι άγνωστο αν επαναλαμβάνει το αρχικό σχήμα ή οφείλεται στην ανακαίνιση.

Δυτικά του ναού υψώνεται ανεξάρτητο σύγχρονο καμπαναριό, το οποίο εξυπηρετούσε και το ναό των Ταξιαρχών.

Ο ναός χρονολογείται στα τέλη του 19ου αιώνα.

Δουμενά

Ναΰδριο Αγίων Θεοδώρων

Βόρεια του χωριού στη θέση Άγιοι Θεόδωροι εντοπίστηκαν ερείπια μονόχωρου ναΐσκου χτισμένου με ντόπιες σχιστολιθικές πέτρες. Πιθανόν τουρκοκρατίας.

Λυκουρία

Ναός Αγίου Γεωργίου

Πρόκειται για μεγάλων διαστάσεων τρίκλιτη βασιλική χτισμένη το 1893. Η ουρανία φέρει μετάλλια από μουσαμά με μορφές αγίων. Στο προσκυνητάρι υπάρχει εικόνα (διαστ. 1,04×0,66 μ.) του επώνυμου αγίου έφιππου που φέρει χρονολογία 1861.

ΕΠΙΦΑΝΕΙΑΚΗ ΕΡΕΥΝΑ

Αιγιάλεια

Κατά το 2002 συνεχίστηκε η επιφανειακή έρευνα στην Αιγιάλεια (δεξιά όχθη του ποταμού Κριού) με τη συνεργασία του ΥΠΠΟ (ΣΤ΄ ΕΠΚΑ, 6η ΕΒΑ), της Ιταλικής Αρχαιολογικής Σχολής και του Εθνικού Ιδρύματος Ερευνών / ΚΕΡΑ.

Στη διάρκεια της έρευνας, έξω από το χωριό Ελληνικό (πρώην Κασάνεβα) καταγράφηκε η εγκαταλελειμμένη μονή των Αγίων Αποστόλων. Σήμερα σώζεται μόνο το καθολικό, τμήμα του περιβόλου και ερείπια κτισμάτων. Στο εσωτερικό, το ξύλινο τέμπλο φέρει λαϊκότροπες εικόνες του τέλους του 19ου αιώνα, εκτός από το «Γενέσιον της Θεοτόκου» που χρονολογείται με επιγραφή το 1718.

ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΟ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ

Η εκπαιδευτική δραστηριότητα της Εφορείας περιλαμβάνει σχεδιασμό και παρουσίαση του προγράμματος «Το Κάστρο της Πάτρας», καθώς και παραγωγή εκπαιδευτικού υλικού. Το πρόγραμμα απευθύνεται σε μαθητές Δημοτικού Σχολείου και πραγματεύεται την ιστορία και αρχιτεκτονική του Κάστρου της Πάτρας, καθώς και τα όπλα των βυζαντινών και των αντιπάλων τους.

ΝΟΜΟΣ ΚΟΡΙΝΘΙΑΣ

ΚΗΡΥΞΗ ΜΝΗΜΕΙΩΝ

Ευρωστίνη (τ. Ζάχολη)[21]

Οικία Χρ. Καραβά

Βρίσκεται στη συνοικία Μαυριάνικα, λίγα μέτρα δυτικότερα του ενοριακού ναού του Αγίου Γεωργίου, που σύμφωνα με την παράδοση ανεγέρθηκε το 1811. Πρόκειται για λιθόκτιστο σπίτι ανωκάτωγο ορθογώνιας κάτοψης, χτισμένο σύμφωνα με λαξευμένη επιγραφή στο υπέρθυρο της εισόδου το 1811. Στο χτίσιμο χρησιμοποιήθηκαν μεγάλες αργές πέτρες που διακόπτονται από ξυλοδεσιές. Η στέγη είναι τετράρριχτη με βυζαντινού τύπου κεραμίδια.

Εξωτερικά και παράλληλα με τη βόρεια πλευρά, πέτρινη σκάλα στηριγμένη σε καμάρα (από όπου η πρόσβαση στο κατώι), οδηγεί σε εξώστη και στην είσοδο, της οποίας οι παραστάδες και το ανακουφιστικό τόξο είναι κατασκευασμένα από λαξευτά αγκωνάρια. Ανά δύο παράθυρα με ξύλινα πρέκια και λαμπάδες και λίθινο ανακουφιστικό τόξο στις μακρές πλευρές του σπιτιού φωτίζουν το ανώι, ενώ δύο πολεμιστροειδή ανοίγματα υπάρχουν στη νότια πλευρά του κατωγιού.

Στο εσωτερικό ο χώρος είναι ενιαίος (τζάκι - καθιστικό - υπνοδωμάτιο - μαγειριό). Διατηρούνται οι ξύλινοι σοφράδες, το εικονοστάσι και τα ντουλάπια.

Η τεχνική στο χτίσιμο του σπιτιού (οι πολλαπλές ξύλινες οριζόντιες ζώνες που το αγκαλιάζουν περιμετρικά, τα ξύλινα πρέκια και οι λαμπάδες των παραθύρων) παραπέμπει στους μαστόρους από τα κουκλινοχώρια Αχαΐας, οι οποίοι γνωρίζουμε ότι δραστηριοποιούνται στην Κορινθία ήδη από τα τέλη του 18ου αιώνα[22].

Η αγροτικού χαρακτήρα οικία Καραβά είναι το μοναδικό προεπαναστατικό σπίτι που σώθηκε στην Ευρωστίνη μετά τις καταστροφικές πυρκαγιές του 2000.

ΑΝΑΣΤΑΣΙΑ ΚΟΥΜΟΥΣΗ

---

21. Για το τοπωνύμιο, βλ. Μ. Κορδώσης, *Συμβολή στην ιστορία και τοπογραφία της περιοχής Κορίνθου στους μέσους χρόνους*, Αθήνα 1981, σ. 271-272.

22. Β. Χριστόπουλος, *Αχαΐα. Ελληνική παραδοσιακή αρχιτεκτονική*, Αθήνα 1984, σ. 37.

Στεφάνι

Ναός Αγίου Αθανασίου

Κοιμητηριακός ναός, μονόχωρος καμαροσκεπής με ημικυκλική κόγχη, που στο εσωτερικό του διατηρεί πλούσιο τοιχογραφημένο διάκοσμο του 16ου-17ου αιώνα. Εξαιτίας των δυσμενών καιρικών συνθηκών που επικρατούν στο ορεινό χωριό Στεφανίου και της συγκέντρωσης υγρασίας, κυρίως από την παρουσία τάφων πολύ κοντά στο μνημείο, η επιβαρημένη από τους σεισμούς του 1981 κατάστασή του επιδεινώθηκε. Η τοιχοποιία παρουσιάζει διάσπαρτες ρηγματώσεις και υποχωρήσεις των κλειδιών.

Οι περιβαλλοντικές συνθήκες και η επισφαλής κατάσταση του μνημείου, που θα αντιμετωπιστεί με περίδεση και υποστήλωση του κεντρικού τμήματος του θόλου, έχει προκαλέσει φθορές στις τοιχογραφίες, τόσο στο ζωγραφικό στρώμα, όσο και στην προετοιμασία του (Πίν. 153 α).

Με τη συνεργασία τοπικών φορέων προγραμματίζεται η εκπόνηση, από ιδιώτη συντηρητή, μελέτης στερέωσης - συντήρησης των τοιχογραφιών, που θα προωθηθεί για έγκριση στη Διεύθυνση Συντήρησης.

Άνω Λουτρό

Ναός Αγίου Χαραλάμπους

Πρόκειται για μονόχωρο ναό με ημικυκλική κόγχη ιερού και δίρριχτη κεραμοσκεπή στέγη. Αυτόνομο τοξωτό κωδωνοστάσιο έχει ανεγερθεί επί του βράχου δυτικά του ναού. Οι θύρες εισόδου είναι τοξωτές με παραστάδες από γωνιαίους λαξευτούς δόμους. Η νότια θύρα επιστέφεται από λίθινο τόξο που το περιτρέχει οδοντωτή ταινία και φέρει εγχάρακτη ημερομηνία κτίσεως 1890.

Εσωτερικά ενδιαφέρον παρουσιάζει η ξύλινη οροφή με τα διακοσμημένα ταμπλαδωτά διάχωρα (αστέρια, ρόδακες, ρόμβοι κ.ά.) και την Ουρανία με τον Παντοκράτορα εν μέσω των αποστόλων, ευαγγελιστών και χερουβείμ στα στηθάρια. Τοιχογραφημένη επιφάνεια στο νότιο τοίχο και στην πρόθεση του ιερού υποδηλώνουν την ύπαρξη και άλλων τοιχογραφιών κάτω από το επιχρισμένο στρώμα των τοίχων, που θα ερευνηθούν από κλιμάκιο συντηρητών της Εφορείας.

Χαλκί

Ναός Αγίου Νικολάου

Στο άνοιγμα μιας κατάφυτης χαράδρας χτίστηκε το έτος 1901, σύμφωνα με επιγραφή στην είσοδο, ο περίβολος του νεκροταφείου, με επιβλητικό πρόπυλο από λαξευτούς πωρόλιθους, που καταλήγει σε αετωματική απόληξη. Ο κοιμητηριακός ναός του Αγίου Νικολάου που εντάσσεται στον περίβολο ανήκει στον τύπο του σταυροειδούς εγγεγραμμένου με κομψό τρούλο, ημικυκλική κόγχη ιερού και δύο μικρές εισόδους στη βόρεια και τη δυτική πλευρά.

Εσωτερικά φέρει ξύλινο τέμπλο απλής μορφής, με δέκα εικονίδια Δωδεκαόρτου και μεταγενέστερες δεσποτικές εικόνες. Τοιχογραφίες διατηρούνται στην αψίδα και στην πρόθεση του ιερού με παραστάσεις της Παναγίας Βρεφοκρατούσας και της Άκρας Ταπείνωσης.

Στο νοτιοδυτικό τμήμα του ναού υπόγεια καταπακτή καταλήγει, σύμφωνα με προφορικές μαρτυρίες, σε απόσταση 150 μ. στη χαράδρα.

Για το μνημείο που έχει ανάγκη από στερέωση της τοιχοποιίας, ανακεράμωση, αντικατάσταση θυρών, εξωτερικές διαμορφώσεις στην ανατολική πλευρά, αποφασίστηκε η σύνταξη σχετικής μελέτης. Προγραμματίστηκε, επίσης, ο περαιτέρω έλεγχος του ζωγραφικού διακόσμου (Πίν. 153 β).

Αρχαία Κόρινθος

Μεταφέρθηκαν για φύλαξη στα γραφεία Αρχαίας Κορίνθου έξι γλυπτά μέλη από το χώρο της παλαιοχριστιανικής βασιλικής Σκουτέλας, καθώς και πέντε συνανήκοντα τμήματα θωρακίου από τη βασιλική «Στίκα». Πρόκειται για τα εξής μαρμάρινα αρχιτεκτονικά γλυπτά:

ΑΕ 493. Κορινθιακό κιονόκρανο με διακόσμηση σε δύο ζώνες. Στην κάτω σειρά φύλλα άκανθας, που τα άκρα τους κλίνουν προς τα έξω, στην άνω σειρά τα φύλλα άκανθας πλαισιώνονται από μεγάλες έλικες. Ανάγλυφο φυτικό κόσμημα στο μέσον του άβακα, που κοσμείται με δύο ταινίες (Πίν. 153 γ).

ΑΕ 494. Ίδιας τεχνοτροπίας με το ΑΕ 493. Στον άβακα επάλληλες καμπύλες αυλακώσεις πλαισιώνουν φυτικό κόσμημα.

ΑΕ 490. Ακέραιο επίθημα κιονοκράνου σε σχήμα κολουροπυραμιδοειδούς. Στη μία πλευρά φέρει ισοσκελή σταυρό με πεπλατυσμένα τα άκρα των κεραιών.

ΑΕ 491. Ακέραιο επίθημα κιονόκρανου ακόσμητο.

ΑΕ 492. Βάση κίονα μετά πλίνθου. Αποτελείται από δύο ταινίες εκατέρωθεν σκοτίας.

ΑΕ 488. Τμήμα αμφικίονα με εγκοπή στο άνω τμήμα του. Οι δύο ημικίονες κοσμούνται με διπλή γλυφή και ρηχή σκοτία στο άνω μέρος.

ΑΕ 495. Αμφιπρόσωπο θωράκιο. Στη μία όψη εντός διπλού ορθογώνιου πλαισίου φέρει ισοσκελή σταυρό με πεπλατυσμένα άκρα. Στην άλλη πλευρά φέρει οκτάφυλλο ρόδακα (Πίν. 153 δ).

ΠΑΡΑΔΟΣΗ ΑΡΧΑΙΩΝ

Αρχαία Κόρινθος

Παραδόθηκαν από την Ο. Μποζανίνου εννέα γλυπτά μέλη, που ήταν στην κατοχή της σε ακίνητο της οικογένειας στην Κόρινθο. Πρόκειται για τρεις λαξευμένους πωρόλιθους και έξι αρχιτεκτονικά γλυπτά από μάρμαρο, που περιγράφονται ως εξής: 1) Επίκρανο παραστάδας. Η μία μακρά πλευρά και η μία στενή φέρουν ακανθόφυλλα και υδροχαρή φύλλα, ενώ η δεύτερη στενή πλευρά φέρει ισοσκελή σταυρό. 5ου αι. μ.Χ. (Πίν. 153 ε). 2) Επίκρανο παραστάδας. Η μία πλευρά διακοσμείται με φυλλωτούς πυροστρόβιλους, η δεύτερη με ακανθόφυλλα και υδροχαρή και η τρίτη με σταυρό ανάμεσα σε ακανθόφυλλα. 5ου αι. μ.Χ. 3) Μικρά κορινθιακά κιονόκρανα, ημίεργα, πρώιμων παλαιοχριστιανικών χρόνων (Πίν. 154 α). 4) Βάση κίονα. 5) Τμήμα κορμού αρράβδωτου κίονα, πιθανώς παλαιοχριστιανικών χρόνων.

Μετά την καταβολή της αποζημίωσης, τα γλυπτά μεταφέρθηκαν στις αποθήκες Αρχαίας Κορίνθου.

ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΑ ΣΚΑΡΜΟΥΤΣΟΥ

ΝΟΜΟΣ ΗΛΕΙΑΣ

Μίνθη

Κάστρο της Άλβαινας

Νότια-νοτιοανατολικά του χωριού Άλβαινα (σήμερα Δ.Δ. Μίνθης Δήμου Ζαχάρως), έγινε αυτοψία σε απότομη κορυφή λόφου στον ορεινό όγκο της Άλβαινας (σήμερα Μίνθη) σε θέση γνωστή ως Χρυσούλι ή Παλιόκαστρο, όπου έχει από παλιά εντοπιστεί μεσαιωνικό κάστρο, από το οποίο διατηρούνται τείχη, η πύλη, κινστέρνες, πύργος και άλλα κτίρια. Σε πλάτωμα της νότιας πλευράς, αλλά και στις άλλες πλαγιές του λόφου απλώνονται τα ερείπια του μεσαιωνικού οικισμού. Τα κτίρια είναι δομημένα με ξερολιθιά, με υλικό από λατόμευση του αυτοφυούς πετρώματος. Η επίκαιρη θέση του, το μέγεθος και η τοπογραφία του πείθουν ότι η ταύτιση που έχει προταθεί με το θρυλικό, μεσαιωνικό κάστρο Αράκλοβο, γνωστό από το *Χρονικόν του Μορέως*, είναι απολύτως πειστική[23].

Στον αυχένα που οδηγεί στο κάστρο εντοπίστηκε και αποτυπώθηκε ο μονόχωρος ναός της Παναγίας. Στην ανατολική και πλέον απότομη πλαγιά του λόφου, μέσα σε βαθιά, σπηλαιώδη σχισμή του βράχου βρίσκονται τα λείψανα του βυζαντινού ασκηταριού της Μεταμόρφωσης του Σωτήρος[24], που μπορούν να αναχθούν στην ύστερη βυζαντινή περίοδο.

ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ ΑΘΑΝΑΣΟΥΛΗΣ

ΑΝΑΣΚΑΦΙΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ

ΝΟΜΟΣ ΑΧΑΪΑΣ

Αραχωβίτικα

Θέση Παλαιομονάστηρο (οικόπεδα Γ. Γιάχου, Μ. Κολλυροπούλου και Μητρούλια - Μιχαλόπουλου)

Στο παράλιο τμήμα των Αραχωβίτικων, έκταση γνωστή σαν «Παλαιομονάστηρο» παρέμενε στο μεγαλύτερο μέρος της αδόμητη. Στη θέση αυτή είχαν εντοπιστεί ίχνη κτιρίων, αρχιτεκτονικά μέλη και οικοδομικό υλικό της παλαιοχριστιανικής περιόδου ήδη από το 1946.

Επιφανειακή επισκόπηση του χώρου, που χαρακτηριστικά διαφοροποιείται υψομετρικά από την ευρύτερη περιοχή ως χαμηλό ύψωμα με έντονη απότμηση στο βόρειο τμήμα, αποκαλύπτει ότι τα οικοδομικά λείψανα (πέτρες, κεραμίδες, πλίνθοι και τεμάχια μαρμάρων) εντοπίζονται σε μία έκταση τουλάχιστον 50 στρ. (500×100 μ.). Τοίχος, μήκ. 15 μ., ήταν ορατός με σωζόμενο ύψος 1,50-2,50 μ. (Πίν. 154 β) δομημένος από λιθοδομή με οριζόντιες διπλές ή τριπλές στρώσεις πλίνθων ανά 0,50-0,80 μ. και κονίαμα, στο οποίο διακρίνονται μιστρίσματα σε ρομβοειδή σχήματα. Πίσω από αυτόν έκταση περί τα 500 τ.μ. είχε χρησιμοποιηθεί ως αποθέτης οικοδομικού υλικού και παρουσίαζε την εικόνα λιθοσωρού, ύψ. 4-5 μ.

Με αφορμή τις εκσκαφές κατά το 2001 για την ανέγερση δύο οικοδομών στις ιδιοκτησίες Γ. Γιάχου και Μ. Κολλυροπούλου, συνορεύουσες με τον ορατό αρχαίο τοίχο, πραγματοποιήθηκαν σωστικές ανασκαφές που αποκάλυψαν σημαντικότατα αρχαία, τμήματα δύο κτιρίων με πολυτελή διάκοσμο. Η απομάκρυνση των μπάζων και του λιθοσωρού από την ιδιοκτησία Μητρούλια - Μιχαλόπουλου αποκάλυψε τρίτο οικοδόμημα, σωζόμενο σε ύψος πάνω από τη σημερινή στάθμη του εδάφους[25].

---

23. Βλ. Μ. Κορδώσης, Ταύτιση του βυζαντινού κάστρου Αράκλοβον (Άλβαινα Ηλείας), *Δωδώνη* 18 (1989), σ. 63-91.

24. Ν.Κ. Μουτσόπουλος, *Η αρχιτεκτονική των εκκλησιών και των μοναστηριών της Γορτυνίας*, Εν Αθήναις 1956, σ. 226-227.

25. Μ. Γεωργοπούλου-Βέρρα, Άγνωστο μέχρι σήμερα παλαιοχριστιανικό συγκρότημα στα Αραχωβίτικα Αχαΐας, *Θωράκιον, Αφιέρωμα στη μνήμη Παύλου Λαζαρίδη*, Αθήνα 2004, σ. 75-86.

Οι ανασκαφές που συνεχίζονται μέχρι σήμερα έχουν αποδώσει:

Οικόπεδο Γ. Γιάχου. Σειρά τοίχων παράλληλων με κατεύθυνση Δ.-Α., ανασκαφέντων σε μήκος 22 μ., και αρράβδωτο κίονα, ύψ. 3,40 μ., που έχει καταπέσει με κατεύθυνση ΒΔ.-ΒΑ. από τη σωζόμενη in situ βάση του. Οι τοίχοι ανά δύο παρουσιάζουν διαδοχικές οικοδομικές φάσεις που δεν απέχουν πολύ χρονικά και βάσει των ανασκαφικών ευρημάτων (λίγη κεραμική, κάποια τμήματα γλυπτών αρχιτεκτονικών μελών και νομίσματα) μπορούν να χρονολογηθούν από το β΄ μισό του 4ου έως τις αρχές του 5ου αι. μ.Χ. Η κάτοψη στο τμήμα που έχει αποκαλυφθεί, καθώς οι τοίχοι συνεχίζονται στο άσκαφο ακόμη οικόπεδο, φανερώνει επίμηκες οικοδόμημα, πιθανόν στοά.

Οικόπεδο Μ. Κολλυροπούλου. Αποκαλύφθηκε κτίριο ιδιαίτερα ενδιαφέρουσας κάτοψης. Γύρω από κεντρικό οκταγωνικό χώρο ανοίγονται τέσσερις πεταλόσχημοι χώροι και τέσσερις ορθογώνιοι. Η είσοδος βρίσκεται στο βόρειο ορθογώνιο τμήμα.

Στην εσωτερική παρειά των τοίχων διατηρήθηκαν τμήματα ορθομαρμάρωσης. Περισυνελέγησαν ψηφίδες εντοίχιων ψηφιδωτών από υαλόμαζα, πολλές από τις οποίες έφεραν φύλλο χρυσού και υάλωση. Στη βορειοανατολική πλευρά του οκταγώνου, τμήμα τοίχου βρέθηκε μετατοπισμένο κατά 0,90 μ. και κεκλιμένο προς Α., ενώ βαθιά ρωγμή με την ίδια κατεύθυνση διατρέχει όλο το δάπεδο.

Τα δάπεδα των ορθογώνιων χώρων και του κεντρικού οκταγώνου έχουν πολύχρωμα μαρμαροθετήματα εξαιρετικής τέχνης. Στο χώρο εισόδου ρόμβοι (Πίν. 154 γ) από κίτρινο μάρμαρο, περιβάλλονται από τέσσερα ορθογώνια λευκού μαρμάρου και οι γωνίες πληρούνται με μαύρα τετράγωνα. Στο βόρειο χώρο εφαπτόμενα εξάγωνα από λευκό μάρμαρο περιβάλλουν μαύρα τετράγωνα. Ο διάκοσμος επαναλαμβάνεται στους διαμετρικά απέναντι χώρους. Στον κεντρικό οκταγωνικό χώρο περισσότερο σύνθετο και πολύχρωμο είναι το δάπεδο που έχει κύριο θέμα οκτάγωνα, στις πλευρές των οποίων εφάπτονται μικρά τετράγωνα και τα κενά μεταξύ τους πληρούν οκτάκτινα κοσμήματα που σχηματίζονται από οκτώ μικρούς ρόμβους. Περιβάλλεται από πλαίσιο αρκετά κατεστραμμένο με μεγάλες ρομβοειδείς πλάκες από λακεδαιμόνιο λίθο που εγγράφονται σε παραλληλόγραμμα από πορφυρίτη. Στο κέντρο του οκταγώνου υπήρχε τετράγωνο διάχωρο που περιβαλλόταν από πλαίσιο με συνεχή τρίγωνα, πολύ κατεστραμμένο (Πίν. 155 α).

Ιδιαίτερα εντυπωσιακή είναι η ποικιλία των μαρμάρων που χρησιμοποιήθηκαν: λευκό, λευκό με γκρίζες φλεβώσεις, μαύρο, κίτρινο νουμιδικό, λακεδαιμόνιο, θεσσαλικό, πορφυρίτης, ροδόχρου Χίου και Επιδαύρου, κίτρινο σκούρο Δομβραίνης. Η εκτέλεση είναι άψογη, με ακρίβεια επαναλαμβάνονται τα διακοσμητικά θέματα, τα οποία απλώνονται από τοίχο σε τοίχο σωστά υπολογισμένα ώστε να είναι ολοκληρωμένα.

Τα δάπεδα είχαν επισκευαστεί σε β΄ φάση μετά την κατάρρευση της ορθομαρμάρωσης, από το διάκοσμο της οποίας χρησιμοποιήθηκαν πολλά τμήματα, καθώς και πήλινες πλάκες για τη συμπλήρωσή του.

Τα διακοσμητικά θέματα των δαπέδων των ορθογώνιων χώρων είναι συνήθη από τη ρωμαϊκή περίοδο· απαντούν π.χ. στη Villa Adriana, στην Ostia, αλλά και στη ρωμαϊκή Πάτρα, όπου θα πρέπει να σημειώσουμε ότι ελάχιστα είναι τα σωζόμενα δάπεδα σε opus sectile, ενώ αντίθετα η τέχνη του ψηφιδωτού παρουσιάζει εκπληκτική τεχνική και ποικιλία σχεδίων. Η χρήση των δύο αυτών θεμάτων είναι ευρύτατη κατά τα τέλη του 4ου αιώνα στους Φιλίππους και στη Θεσσαλονίκη και διατηρείται καθ' όλο τον 5ο και τον 6ο αιώνα. Τα θέματα που απαρτίζουν τη σύνθεση στον κεντρικό χώρο απαντούν στους Φιλίππους, σε οικίες της Αντιόχειας και σε μνημεία της Θεσσαλονίκης του 4ου-5ου αιώνα. Η συνολική σύνθεση όμως και οι χρωματικές εναλλαγές της είναι σπανιότατες.

Το στοιχείο που αποδεικνύει την εξαιρετική ποιότητα του δαπέδου των Αραχωβίτικων είναι η αυστηρή και επιμελημένη εκτέλεση της πολύπλοκης σύνθεσης που με την πολυχρωμία των χρησιμοποιηθέντων μαρμάρων δημιουργεί, παρά τη γεωμετρικότητα, την εντύπωση ανθισμένου τάπητα και θυμίζει περισσότερο ψηφιδωτό.

Οι ενδεικτικές συγκρίσεις που προηγήθηκαν καθιστούν πιθανή τη χρονολόγηση των δαπέδων στα τέλη του 4ου ή τις αρχές του 5ου αι. μ.Χ.

Κατά την ανασκαφή περισυνελέγη μεγάλος αριθμός μαρμάρινων θραυσμάτων, τα περισσότερα εκ των οποίων προέρχονται από την ορθομαρμάρωση των χώρων. Σε ορισμένα σημεία, κυρίως εκατέρωθεν των παραστάδων των ανοιγμάτων, διασώθηκε in situ το κατώτατο τμήμα της ορθομαρμάρωσης, αποτελούμενο από διαφόρων μεγεθών πλάκες λευκού μαρμάρου και κάθετες οδοντωτές ταινίες-ζεύξεις. Για τη στερέωση των πλακών στους τοίχους χρησιμοποιήθηκε ισχυρότατο κεραμικό κονίαμα, πάχ. 0,07 μ. περίπου, και καρφιά.

Σημαντικός αριθμός μαρμάρινων θραυσμάτων φέρει ανάγλυφη διακόσμηση. Από τα τμήματα των ψευδοκιόνων, επικράνων – κορινθιακών και ιωνικών – φαίνεται ότι η ορθομαρμάρωση του κτιρίου είχε αρχιτεκτονική οργάνωση (Πίν. 155 β).

Ανάμεσα στα λείψανα της ορθομαρμάρωσης βρέθηκαν πολλά θραύσματα από μικρές μαρμάρινες πλάκες που προφανώς ανήκαν σε ζωφόρο και οι οποίες έχουν αποδοθεί με επιπεδόγλυφη τεχνική (champlevé). Είναι από υπόλευκο μάρμαρο με γαλάζιες φλεβώσεις, ύψος 0,30 και πάχος που κυμαίνεται από 0,018-0,035 μ.

Το βασικό μοτίβο είναι φυλλοφόρος ταινία που σχηματίζει γιρλάντα και στα κενά παριστάνονται θέματα κυρίως φυτικά και ζωικά: άνθη, κισσόφυλλα, στεφάνια, κάνθαρος, πουλιά. Τα θέματα έχουν αποδοθεί με ελαφρό ανάγλυφο και οι λεπτομέρειες με χάραξη, ενώ το βάθος, αδρά λαξευμένο με το βελόνι, πληρούται με κόκκινο χρώμα, το οποίο έχει διατηρηθεί σε ικανοποιητική έκταση σε πέντε, τουλάχιστον, θραύσματα. Από την ανάλυση που έγινε διαπιστώθηκε ότι το κόκκινο χρώμα του βάθους αποτελείται από πορφύρα, οξείδιο σιδήρου, terra di sinopia και κερί μέλισσας. Η ένθεσή της στο μάρμαρο έγινε με κερί κατά την εγκαυστική μέθοδο.

Το είδος αυτό της επιπεδόγλυφης τεχνικής με το δισδιάστατο αποτέλεσμα προσδίδει πολυχρωμία στην ορθομαρμάρωση. Γνωστή από τον 3ο αιώνα, φαίνεται ότι γίνεται ιδιαίτερα αγαπητή στα τέλη του 5ου και τον 6ο αιώνα. Τα πλουσιότερα παραδείγματα είναι από την Ανατολική Μεσόγειο και την Κύπρο. Στον ελλαδικό χώρο τα δείγματα είναι σπάνια και μεμονωμένα. Στην Πάτρα δεν έχει εντοπιστεί παρόμοιο εύρημα[26].

Η θεματολογία και ο τρόπος εκτέλεσης των επιπεδόγλυφων των Αραχωβίτικων οδηγούν σε μια χρονολόγηση στα τέλη του 4ου-αρχές του 5ου αιώνα.

Η συγκριτική μελέτη του εντοίχιου και επιδαπέδιου διακόσμου οδηγεί στη χρονολόγηση της α΄ οικοδομικής φάσης στα τέλη του 4ου ή τις αρχές του 5ου αιώνα, την οποία ενισχύουν και τα ανασκαφικά ευρήματα. Σε β΄ οικοδομική φάση επισκευάζονται τα μαρμαροθετημένα δάπεδα με τμήματα της ορθομαρμάρωσης, η οποία είχε προφανώς καταρρεύσει. Στις αρχές πιθανόν του 6ου αιώνα θα πρέπει να χρονολογηθεί η επισκευή αυτή, στη διάρκεια του ίδιου αιώνα φαίνεται ότι το κτίριο καταστράφηκε εξαιτίας μεγάλου σεισμού. Και στις δύο ανασκαφές είναι φανερές οι ρηγματώσεις και καταρρεύσεις. Είναι χαρακτηριστικό ότι παρουσιάζουν την ίδια κατεύθυνση, που δικαιολογείται σύμφωνα με τη χαρτογράφηση των σεισμικών ρηγμάτων της περιοχής.

Στη διάρκεια του 6ου αιώνα δύο μεγάλοι σεισμοί έπληξαν τον Κορινθιακό κόλπο σύμφωνα με τις ιστορικές μαρτυρίες. Ο σεισμός του 521, αισθητός και στην Πάτρα, φαίνεται να έπληξε κυρίως την Κόρινθο – κατά συνέπεια το επίκεντρό του πιθανά βρισκόταν στο ανατολικό τμήμα –, ενώ με το σεισμό του 551-2 καταστράφηκε η Ναύπακτος και η Πάτρα σύμφωνα με τις ιστορικές πηγές. Στον ίδιο σεισμό έχει αποδοθεί η τελική κατάρρευση της αρχαίας ακρόπολης, από το οικοδομικό υλικό της οποίας κτίστηκε το Κάστρο της Πάτρας μέσα στο β΄ μισό του 6ου αιώνα. Σε αυτό το σεισμό αποδίδουμε την καταστροφή των δύο κτιρίων που από τα ανασκαφικά δεδομένα φαίνεται ότι εγκαταλείφθηκαν για πολλούς αιώνες μετά.

Στις ανασκαφές των δύο αυτών οικοπέδων συμμετείχε κατά το έτος 2001 και μέρος του 2002 η συνάδελφος Δ. Ρηγάκου. Καθ' όλη τη διάρκεια των ανασκαφών συμμετείχε η έκτακτη αρχαιολόγος Μ. Στεφανοπούλου, τη συντήρηση των δαπέδων και των ορθομαρμαρώσεων ανέλαβαν οι συντηρητές του εργαστηρίου της 6ης ΕΒΑ. Τα σχέδια του δαπέδου φιλοτέχνησε η εξαίρετη σχεδιάστρια της 6ης ΕΒΑ Ι. Δημητροπούλου, ενώ την αποτύπωση του κτιρίου έκανε ο αρχιτέκτονας της Εφορείας Δ. Κυριακίδης.

Οικόπεδο Μιχαλόπουλου - Μητρούλια. Το τρίτο κτίριο που αποκαλύφθηκε κάτω από το λιθοσωρό στην ιδιοκτησία Μητρούλια - Μιχαλόπουλου, του οποίου η ανασκαφή συνεχίζεται μέχρι σήμερα, είναι κτίριο θερμών. Επιμήκης χώρος, διαστ. 15,10×5,10 μ., απολήγει σε δύο ημικυκλικές αψίδες στις στενές του πλευρές. Στο μέσον της δυτικής του πλευράς υπάρχει άνοιγμα θύρας, το πλινθόκτιστο τόξο της οποίας έχει καταρρεύσει, αλλά διατηρήθηκε στο κεντρικό του τμήμα ακέραιο σε ύψος 1 μ. περίπου πάνω από το δάπεδο. Ο χώρος φέρει σε όλη του την έκταση ψηφιδωτό δάπεδο με ποικίλα γεωμετρικά θέματα, πλοχμούς, ρόμβους, κύκλους και κοιλόπλευρα οκτάγωνα, οκτάγωνα με εφαπτόμενα τετράγωνα, σχηματοποιημένα φυτικά κοσμήματα κ.ά., σε χρώματα λευκό, κίτρινο, μαύρο, κόκκινο και γαλάζιο (Πίν. 155 γ). Στο χώρο αυτό είναι εμφανείς τρεις, τουλάχιστον, οικοδομικές φάσεις.

Απέναντι από την είσοδο, θύρα οδηγεί σε κεντρικό οκταγωνικό χώρο, στις τέσσερις πλευρές του οποίου διαγωνίως απέναντι ανοίγονται ημικυκλικές κόγχες. Περιμετρικά του χώρου αυτού υπάρχουν οι πύελοι ή λουτήρες, ±1,70 μ. βάθους από το κεντρικό δάπεδο, από το οποίο διαχωρίζονται με κτιστό στηθαίο, ύψ. 0,50 μ. Το εσωτερικό των λουτήρων, τα δάπεδα και τα σκαλοπάτια για την κάθοδο καλύπτονταν από λευκά μάρμαρα. Οι λουτήρες της ανατολικής πλευράς έχουν υπόκαυστα, ενώ ανατολικότερα υπάρχει θολοσκέπαστος χώρος εξυπηρέτησης των υποκαύστων. Το δάπεδο του οκταγωνικού χώρου έχει μαρμαροθέτημα που παρουσιάζει μεγάλη ποικιλία μαρμάρων και περίτεχνο σχέδιο εκτελεσμένο με ενθετική και παραθετική τεχνική (Πίν. 156 α). Ένα διακοσμητικό θέμα είναι όμοιο με εκείνο της εισόδου του κτιρίου του οικοπέδου Μ. Κολλυροπούλου, ενώ άλλα απαντούν στο Γαλεριανό ανακτορικό συγκρότημα της Θεσσαλονίκης. Εμφανής είναι η επισκευή του που αλλοιώνει το αρχικό σχέδιο με την προσθήκη τυχαίων μαρμάρων και ανάγλυφων πλακών από τον εντοίχιο διάκοσμο. Ένα ακόμη ψη-

26. Μ. Γεωργοπούλου-Βέρρα - Δ. Ρηγάκου, Ανακοίνωση στο Διεθνές Συνέδριο της International Committee for the Conservation of Mosaics, Θεσσαλονίκη 2002.

φιδωτό δάπεδο σώζεται σε μικρό ορθογώνιο χώρο βόρεια του οκταγώνου με γεωμετρική διακόσμηση[27].

Τα διακοσμητικά και ο τρόπος σύνθεσης των ψηφιδωτών απαντούν σε υστερορρωμαϊκά δάπεδα κτιρίων της Αθήνας, της Επιδαύρου, της Άμφισσας, στη Βασιλική Δαφνουσίων, όλα χρονολογημένα στα τέλη του 4ου ή στις αρχές του 5ου αι. μ.Χ., ενώ μεμονωμένα κάποια από τα διακοσμητικά θέματα συναντώνται και στην Πάτρα σε ψηφιδωτά δάπεδα κτιρίων που έχουν χρονολογηθεί από τους ανασκαφείς τους στον 4ο αιώνα.

Η λιθοδομή του κτιρίου παρουσιάζει τα χαρακτηριστικά που σημειώθηκαν και στο άλλο κτίριο, με πλινθόκτιστες τις γωνίες και όλα τα ανοίγματα. Οι επιφάνειες των τοίχων που δεν είχαν το κονίαμα της ορθομαρμάρωσης καλύπτονται από επίχρισμα με μυστρίσματα σε σχήματα ρόμβων, ενώ στα πλινθόκτιστα τμήματα χαράσσονται οι αρμοί. Και εδώ περισυνελέγησαν ψηφίδες εντοίχιου διακόσμου και έγχρωμα θραύσματα υαλοπινάκων.

Η διατήρηση του κτιρίου, του οποίου ας σημειωθεί ότι δεν έχει ακόμη αποκαλυφθεί ολόκληρη η κάτοψη, είναι εντυπωσιακή, καθώς το σωζόμενο ύψος των τοίχων φθάνει τα 3 μ. Σημαντικές είναι οι πληροφορίες για τη στέγασή του, καθώς μεγάλα τμήματα θόλων έχουν βρεθεί πεσμένα στο εσωτερικό και πλήθος κεραμίδων, ώστε μετά την ολοκλήρωση της έρευνας και μελέτης θα είναι δυνατή τουλάχιστον η σχεδιαστική του αποκατάσταση.

Συνολικά διακρίνονται τουλάχιστον τέσσερις οικοδομικές φάσεις με βάση κυρίως το διάκοσμο. Ως χρονολόγηση για τις φάσεις, όπως και στα άλλα δύο κτίρια των όμορων οικοπέδων, προτείνονται τα τέλη του 4ου ή οι αρχές του 5ου αιώνα, ενώ οι κτιριακές επισκευές και το ανασκαφικό υλικό μαρτυρούν τη χρήση του χώρου μέχρι τα μέσα του 6ου αιώνα.

Οι διαστάσεις του κτιρίου και η πολυτέλεια της κατασκευής καθιστούν προφανή το δημόσιο χαρακτήρα του. Η ύπαρξη πηγής ιαματικού (ραδιοθειούχου) νερού, σήμερα σε απόσταση 300 μ. περίπου, όπου λειτουργούν ιαματικά λουτρά, παρέχει την ερμηνεία για την κατασκευή και λειτουργία τόσο μεγάλης λουτρικής εγκατάστασης σε θέση απομακρυσμένη από τα αστικά κέντρα (η απόσταση από την Πάτρα είναι 15 χλμ. και από το Αίγιο 19 χλμ.). Σημειώνεται, μάλιστα, ότι στην περιοχή δεν υπάρχουν ενδείξεις για την ύπαρξη μεγάλου οικισμού.

Η απόσταση από τα αστικά κέντρα δικαιολογεί την κατασκευή και άλλων κτιριακών εγκαταστάσεων ποικίλων χρήσεων που θα εξυπηρετούσαν τους προσερχόμενους και προφανώς διαμένοντας για λόγους θεραπείας κάποιο εύλογο διάστημα, όπως εξάλλου παρατηρείται σε ανάλογα κέντρα ιδρυμένα πλησίον γεωθερμικών πηγών στην Ιταλία και αλλού. Η πολυτέλεια της κατασκευής που δεν απαντά σε άλλα σύγχρονα κτίσματα στην ευρύτερη περιοχή, αλλά ούτε και σε σύγχρονες ιαματικές εγκαταστάσεις στον ελλαδικό χώρο (Κυλλήνη, Υπάτη κ.α.) φαίνεται πλέον πιθανό να οφείλεται στην ιδιωτική πρωτοβουλία.

Στην ανασκαφή του οικοπέδου συμμετείχαν οι επί συμβάσει αρχαιολόγοι Κ. Κοντοπανάγου (2002) και Δ. Γιαβάση (2002-2004). Το έτος 2004 τοπογραφήθηκε η περιοχή και κηρύχθηκε αρχαιολογικός χώρος, ενώ το έργο ολοκλήρωσης της έρευνας και ανάδειξης του χώρου εντάχθηκε στα έργα του Ταμείου Διαχείρισης Πιστώσεων για την Εκτέλεση Αρχαιολογικών Έργων.

Π ά τ ρ α

Παλαιός ναός Αγίου Ανδρέα

Κατά την εκπόνηση μελέτης στερέωσης - αποκατάστασης του παλαιού ναού του Αγίου Ανδρέα Πατρών από ιδιώτη μηχανικό κατόπιν ανάθεσης από το Εκκλησιαστικό Συμβούλιο του ναού και κατά τη διαδικασία έγκρισής της από το ΚΑΣ προέκυψε θέμα απαιτούμενων ή όχι εργασιών υποθεμελίωσης του κτιρίου. Για το λόγο αυτό ανέλαβε η 6η ΕΒΑ την πραγματοποίηση τριών ανασκαφικών τομών – η πρώτη στο βόρειο τμήμα της αψίδας, εξωτερικά, η δεύτερη στο νότιο τοίχο του ναού, επίσης εξωτερικά, και η τρίτη στο εσωτερικό του ναού, από τις οποίες προέκυψαν τα παρακάτω:

Στην τομή 1 εντοπίστηκε, ύστερα από την αφαίρεση της πλακόστρωσης της πλατείας σε βάθος 1 μ., τμήμα της συνέχειας του βόρειου ημικυκλικού τοίχου της αψίδας του ναού, ο οποίος προεξέχει περίπου 0,20 μ. από το σημερινό τοίχο, χτισμένος με λίθους, πλίνθους και ισχυρό κονίαμα. Δεδομένου ότι σε επαφή σχεδόν με τον τοίχο αυτό υπήρχαν σωληνώσεις ηλεκτροδότησης της πλατείας, τα εδάφη ήταν πλήρως αναμοχλευμένα και άνευ ευρημάτων. Από την τομή αυτή όμως καθίσταται προφανές ότι η σημερινή αψίδα έχει χρησιμοποιήσει ως θεμέλιο την παλαιότερη.

Κατά τη διάρκεια των εργασιών στην τομή 2 και σε βάθος 0,30 μ. από τη σημερινή πλακόστρωση εντοπίστηκε κάτω από την τοιχοποιία του νότιου τοίχου του ναού (που αποτελεί και το βόρειο πέρας της τομής) λίθινο, ημικυκλικό, κλειστό τόξο αποτελούμενο από λαξευτούς θολίτες. Επίσης, σε βάθος 1,75 μ. από πλακόστρωση εντοπίζεται στο δυτικό και ανατολικό τμήμα της τομής, μέσα σε στρώ-

27. Τα δάπεδα αποτέλεσαν θέμα ανακοίνωσης στο Διεθνές Επιστημονικό Συνέδριο Primo Convegno Internazionale «La materia e I segni della Storia», Piazza Armerina, 9-13 aprile 2003, Sicilia. M. Georgopoulou-Verra, Complesso termale dell'epoca paleocristana a Arachovitica di Patrasso, *Apparati Musivi antichi nell'area del Mediterraneo*, Palermo 2004, σ. 110-116.

μα με πολύ κονίαμα, πέτρες και κεραμίδες, τμήμα γένεσης μεγάλου πλίνθινου τόξου αποτελούμενο από μεγάλες επικαλυπτόμενες κεραμίδες, που όπως φαίνεται εφαπτόταν του πρώτου τόξου, χωρίς να ακολουθεί όμως την ίδια φορά. Στο τελικό βάθος της τομής (2,45 μ.) εντοπίστηκαν άτακτα τοποθετημένες κεραμίδες (μία εκ των οποίων φέρει χιαστί εγχαράξεις). Συνελέγησαν λίθινα τμήματα αρχιτεκτονικών μελών και λίγα όστρακα, ανάμεσα στα οποία τμήμα δίσκου λύχνου, τμήματα τούρκικου λουλά, καθώς και δύο νομίσματα. Και εδώ τα εδάφη ήσαν κυρίως μπάζα, καθώς και στην πλευρά αυτή είχε γίνει παλαιότερα εκσκαφή για την τοποθέτηση αγωγού και εν συνεχεία μπάζωμα για την κατασκευή της πλακόστρωσης.

Η τομή 3 στο εσωτερικό του ναού πραγματοποιήθηκε στη δυτική και τη νότια πλευρά κίονα της νότιας κιονοστοιχίας, προ της νότιας εισόδου στο ναό. Μετά την αφαίρεση του σύγχρονου δαπέδου του ναού και της ξύλινης επένδυσης στο κάτω τμήμα του κίονα αποκαλύφθηκε ότι αυτός αποτελούνταν από τρεις κορμούς δένδρων, συνδεδεμένους με περίσφιξη και σφήνες και καλυμμένους με πίσσα. Εντοπίζεται, επίσης, ότι ο ξύλινος κίονας πατά πάνω σε κτιστό πεσσό αμελούς λιθοδομής, διαστ. 1×0,88 μ., ο οποίος με τη σειρά του διαθέτει θεμέλιο αμελέστερης μορφής, ύψ. 0,60 μ. Αποκαλύπτεται, άλλωστε, σε βάθος 1,10 μ. από το επίπεδο του σύγχρονου δαπέδου του ναού, καλά δομημένος τοίχος από οριζόντιες στρώσεις πλίνθων. Ο τοίχος έχει μορφή Γ, ενώ εντοπίστηκαν σε βάθος 1,70 μ. ίχνη πλίνθινου δαπέδου (τρεις σπασμένες πλάκες) με υπόστρωμα κονίαμα και ίχνη καύσης. Τα ευρήματα από τη συγκεκριμένη τομή είναι αρκετά όστρακα, τα περισσότερα των οποίων ακόσμητα, αλλά και όστρακα που φέρουν υπολείμματα εφυάλωσης, καθώς και ένας τούρκικος λουλάς. Συνελέγησαν, επίσης, τμήματα λίθινων αρχιτεκτονικών μελών.

Νομίσματα: Ν1: από τομή 2, νεότερο νόμισμα που φέρει στον εμπροσθότυπο βασιλική κορώνα και στον οπισθότυπο γράφεται 5 λεπτά (1833). Ν2: από τομή 2, πολύ φθαρμένο, μικρό και λεπτό ασημένιο νόμισμα που δεν είναι αναγνωρίσιμο. Ν3: από τομή 2, φράγκικο νόμισμα πολύ φθαρμένο.

Κύριο συμπέρασμα που προκύπτει από τις τρεις αυτές τομές είναι ότι ο σημερινός ναός, έργο του Λ. Καυταντζόγλου, έχει θεμελιωθεί πάνω σε παλαιότερους πιθανόν δύο οικοδομικών φάσεων, η παλαιότερη των οποίων θα μπορούσε να ανάγεται στους παλαιοχριστιανικούς χρόνους. Το ανασκαφέν παλαιότερα τμήμα ρωμαϊκού λουτρού στη νοτιοδυτική γωνία του ναού πιθανότατα συνέχιζε παράλληλα με το νότιο τοίχο του ναού. Όλα αυτά όμως χρήζουν περαιτέρω διερεύνησης.

Οδός Δημοκρατίας 106 (οικόπεδο Ε. Γουργουλέτη)

Κατά τη διάρκεια εκσκαφής, σε βάθος -1,91 μ. από το κατάστρωμα του δρόμου και μέσα σε στρώμα από σκληρό αμμοχάλικο, εντοπίστηκε από τη ΣΤ΄ ΕΠΚΑ ορθογώνιο κτίσμα με κόγχη ιερού. Αφού ειδοποιήθηκε η Υπηρεσία μας ξεκίνησε ανασκαφή - καθαρισμός του χώρου. Αποκαλύφθηκε κτίσμα με προσανατολισμό Α.-Δ. και διαστάσεις 4,50×7,90 μ. Οι τέσσερις τοίχοι που συνθέτουν το κτίριο αποτελούνται από αργούς λίθους που συνδέονται μόνο με χώμα, ενώ στις γωνίες η τοιχοποιία ενισχύεται με υπερμεγέθεις, ορθογωνισμένους ογκόλιθους σε β΄ χρήση. Κατά τη διάρκεια του καθαρισμού του δυτικού στενού τοίχου του κτιρίου εντοπίστηκε λίθινο κατώφλι, διαστ. 0,37×0,80×0,20 μ., που διαθέτει στα άκρα του δύο κυκλικούς τόρμους-στρόφιγγες για τη θύρα εισόδου στο ναό. Η κόγχη του ιερού, στο κέντρο του ευθύγραμμου ανατολικού τοίχου, ήταν τρίπλευρη εξωτερικά αποτελούμενη από μεγάλους ορθογωνισμένους λίθους. Κατά τη διάρκεια της ανασκαφής πραγματοποιήθηκε έρευνα στο εσωτερικό της αψίδας, όπου εντοπίστηκε στρώμα καταστροφής, από την αφαίρεση του οποίου συνελέγη πλήθος τμημάτων και θραυσμάτων λευκού επιχρίσματος τοίχου με υπολείμματα ερυθρής, πράσινης και κίτρινης βαφής. Σε βάθος 1 μ. από το βόρειο τοίχο, σε απόσταση 0,40 μ. από αυτόν προς Β. και σε απόσταση 3,40 μ. από τη βορειοανατολική γωνία του κτίσματος εντοπίστηκε κεραμοσκεπής τάφος, μέγ. μήκ. 1,80, μέγ. πλ. 0,40 μ. Τα οστά διατηρούνταν σε καλή κατάσταση και ο νεκρός είχε τοποθετηθεί με προσανατολισμό Δ.-Α., ενώ το δάπεδο του τάφου αποτελούνταν από μεγάλες κεραμίδες. Δεν εντοπίστηκαν κτερίσματα.

Τα ευρήματα του οικοπέδου ήσαν ελάχιστα, ακόσμητα στην πλειονότητά τους όστρακα που φέρουν οριζόντιες παράλληλες εγχαράξεις, ενώ περισυνελέγησαν και τέσσερα νομίσματα. Τα δύο είναι ασημένια τούρκικα νομίσματα, το τρίτο φέρει στον εμπροσθότυπο σταυρό και στον οπισθότυπο δικέφαλο αετό (δεκαετία 1340-1350;) και το τέταρτο φέρει επίσης σταυρό και μη αναγνωρίσιμη παράσταση λόγω της κακής διατήρησής του.

Το κτίσμα με απόφαση του Τοπικού Συμβουλίου Μνημείων Νοτιοδυτικής Ελλάδας διατηρήθηκε σε κατάχωση.

Την ανασκαφή επέβλεψε η έκτακτη αρχαιολόγος Ά. Μανιάκη.

Λεόντιο, πρώην Γουρζούμησα

Σε μικρή απόσταση από το μεταβυζαντινό ναΰδριο του Αγίου Ανδρέα, σε χαμηλό ύψωμα στους πρόποδες λοφίσκου, όπου διατηρούνται τα τείχη αρχαίου οικισμού, ήταν ορατό τμήμα ημικυκλικής αψίδας, το οποίο είχε ταυτίσει

από ετών ο Ε. Μαστροκώστας[28] με παλαιοχριστιανική βασιλική, συσχετίζοντας και την παράδοση που παρουσιάζει τη θέση αυτή ως το χώρο στον οποίο συνελήφθη ο απόστολος Ανδρέας. Με αφορμή ανασκαφή που πραγματοποίησε το 2002 η ΣΤ΄ ΕΠΚΑ στο χώρο, η 6η ΕΒΑ πραγματοποίησε καθαρισμό της αψίδας και μία κατά πλάτος τομή σε απόσταση 3 μ. από τη χορδή του ημικυκλίου. Από τις εργασίες αυτές επιβεβαιώθηκε ότι πρόκειται για μεγάλη τρίκλιτη παλαιοχριστιανική βασιλική, η τοιχοποιία της οποίας διατηρείται σε πολύ μικρό ύψος. Ελάχιστα ήταν τα ευρήματα, που απέδειξαν πολύ διαταραγμένο έδαφος, καθώς η χρονολόγηση των λίγων οστράκων εκτείνεται από τους ελληνιστικούς χρόνους έως και τους παλαιοχριστιανικούς. Η συνέχιση όμως της έρευνας θα αποδώσει ασφαλώς περισσότερα στοιχεία.

ΜΥΡΤΩ ΓΕΩΡΓΟΠΟΥΛΟΥ-ΒΕΡΡΑ

Αραχωβίτικα

Οικόπεδο Μ. Κανελάκη

Κατά την εκσκαφή θεμελίων για ανέγερση οικοδομής εντοπίστηκε ορθογώνιος χώρος, εσωτ. διαστ. 15×7,50 μ., ο οποίος συνεχίζει βόρεια και εκτός των ορίων του οικοπέδου. Οι τοίχοι του, πλ. 0,70, μέγ. σωζ. ύψ. 0,45 μ., είναι από αργούς λίθους με υπόλευκο κονίαμα και ελάχιστες παρένθετες πλίνθους. Στο νότιο άκρο του χώρου διατηρήθηκε τμήμα δαπέδου από οπτόπλινθους, διαστ. 0,20×0,30×0,04 μ. Σε επαφή με το δυτικό τοίχο αποκαλύφθηκε δεξαμενή (natatio;), εξωτ. διαστ. 4,40×3,40 μ. (εσωτ. διαστ. 3,40×2,70 μ.), της οποίας τα τοιχώματα και το δάπεδο φέρουν επένδυση από ισχυρό υδραυλικό κονίαμα. Κατά μήκος της δυτικής πλευράς της υπάρχουν δύο κτιστές κλίμακες καθόδου με δύο αναβαθμούς. Οπή υπερχείλισης ανοίγεται στο βόρειο τοίχωμα (Πίν. 156 β). Βόρεια της δεξαμενής εντοπίστηκε πειόσχημος αγωγός, πλ. 0,30 μ., κατασκευασμένος με πλίνθους, διαστ. 0,20×0,30 μ. Σε ορισμένα τμήματά του είχε γίνει χρήση και πήλινων κυλινδρικών στελεχών. Αποκαλύφθηκε σε μήκος 7,50 μ. και συνεχίζεται βορειότερα κάτω από την κοινοτική οδό. Τα οικοδομικά λείψανα του οικοπέδου, λουτρικού προφανώς χαρακτήρα, σχετίζονται πιθανότατα με το μεγάλο λουτρικό συγκρότημα που ανασκάπτεται στα γειτονικά οικόπεδα Γιάχου, Κολλυρόπουλου και Μιχαλόπουλου-Μητρούλια.

Εξωτερικά του δυτικού μακρού τοίχου του ορθογώνιου χώρου ερευνήθηκε κεραμοσκεπής τάφος, ο οποίος περιείχε μία παιδική ταφή με προσανατολισμό Α.-Δ. Τα κτερίσματα του τάφου ήταν μία μικρή πήλινη οινοχόη και ένα χάλκινο υστερορρωμαϊκό νόμισμα πολύ φθαρμένο.

Τα αρχαία που αποκαλύφθηκαν διατηρήθηκαν σε κατάχωση.

ΔΙΑΜΑΝΤΩ ΡΗΓΑΚΟΥ

Πάτρα

Οδός Δ. Γούναρη 77-79 (Ο.Τ. 458, οικόπεδο Π. Τερζή)

Σε σωστική ανασκαφή που πραγματοποιήθηκε από το Φεβρουάριο μέχρι και το Μάιο του 2001 στο τμήμα που περικλείεται από τις οδούς Αθανασίου Διάκου και Σισίνη, κοντά στην πλατεία Ψηλαλωνίων στην Πάτρα, αποκαλύφθηκαν λείψανα λουτρικής εγκατάστασης. Το κτίριο που αποκάλυψε η ανασκαφή ήταν ενταγμένο στον πολεοδομικό ιστό της πρωτοβυζαντινής πόλης με πρόσβαση σε έναν από τους πιο κεντρικούς ρωμαϊκούς δρόμους, ο οποίος έβαινε παράλληλα προς τη σημερινή οδό Δ. Γούναρη και οδηγούσε από το κέντρο προς το λιμάνι. Το κτίριο του λουτρού είχε προσανατολισμό Β.-Ν. με απόκλιση 20° και κάλυπτε επιφάνεια 416 τ.μ. περίπου. Πρόκειται για τα λείψανα πρωτοβυζαντινού λουτρού.

Το αποκαλυφθέν οικοδόμημα αποτελείται από τρεις χώρους, το Αποδυτήριο (A), το Tepidarium (T) και το Caldarium (C), παρατακτικά τοποθετημένους σε έναν άξονα, μήκ. 17 μ., με κατεύθυνση Β.-Ν. (Σχέδ. 2-4). Frigidarium και αποχωρητήρια δεν εντοπίστηκαν. Πρόκειται κατά συνέπεια για μικρό βαλανείο, η οργάνωση των χώρων του οποίου χαρακτηρίζεται από συμμετρία, γεγονός που βοηθά στη λειτουργικότητά του. Τυπολογικά το λουτρό κατατάσσεται στο λεγόμενο εν σειρά τύπο, οι χώροι του οποίου αναπτύσσονται πάνω σε έναν άξονα. Στα λουτρά αυτού του τύπου οι λουόμενοι έπρεπε να διατρέξουν ορισμένους χώρους για να φθάσουν στο Caldarium και κατόπιν να περάσουν από τους ίδιους χώρους προκειμένου να κατευθυνθούν προς το αποδυτήριο. Στο λουτρό της οδού Γούναρη έμπαινε κανείς από το θυρωρείο ή κατευθείαν από μια αυλή, που είχε πρόσβαση στο δρόμο. Το τμήμα αυτό δεν εντοπίστηκε ανασκαφικά, διότι προφανώς καταστράφηκε από τη σύγχρονη οδό Δ. Γούναρη και το πεζοδρόμιό της. Η πρόσβαση στο αποδυτήριο του λουτρού εξασφαλιζόταν από ένα άνοιγμα, πλ. 1 μ. Βρέθηκε κατά χώραν λίθινο κατώφλι που διασώζει γόμφο στήριξης μιας μονόφυλλης θύρας.

Το αποδυτήριο είναι ο μεγαλύτερος σε διαστάσεις χώρος του λουτρού (Πίν. 156 γ). Το πάχος των τοίχων του κυμαίνεται από 0,65 έως 0,70 μ. και είναι χτισμένοι με επι-

28. Ε. Μαστροκώστας, Τρεις παλαιοχριστιανικαί βασιλικαί εν Αχαΐα, *Α΄ Διεθνές Συνέδριο Πελοποννησιακών Σπουδών, Πελοποννησιακά*, παράρτημα 6, τόμ. Β΄, Αθήνα 1976, σ. 374-379.

μελημένη αργολιθοδομή. Ημίεργοι λίθοι διαφόρων μεγεθών με ελάχιστα μαρμάρινα spolia και σποραδικά τοποθετημένα θραύσματα κεράμων και οπτοπλίνθων στους αρμούς, συνδέονται με ισχυρό ασβεστοκονίαμα. Τον ανατολικό τοίχο του αποδυτηρίου, σωζ. ύψ. 0,45-0,65 μ., πάνω από το πλακόστρωτο δάπεδό του, καλύπτουν τεμάχια λεπτών μαρμάρινων πλακών, πάχ. 0,002 μ., στηριζόμενες σε πλατυκέφαλα καρφιά. Στη νοτιοανατολική γωνία του αποδυτηρίου μεταξύ του τέλους της ορθομαρμάρωσης και του πλακόστρωτου δαπέδου του χώρου βρέθηκε αυλάκι, που εξασφάλιζε την απορροή των υδάτων από το χώρο. Στην εσωτερική βορειοανατολική γωνία του αποδυτηρίου διαπιστώθηκε η ύπαρξη κτιστού εδράνου, πλ. περίπου 0,37, σωζ. μήκ. 0,98 μ., που προφανώς χρησίμευε για να κάθονται αναπαυτικά οι λουόμενοι. Το έδρανο έχει κατασκευαστεί από οικοδομικό υλικό παλαιότερου ρωμαϊκού κτιρίου σε β΄ χρήση, όπως ένα κομμάτι μαρμάρου με εγχάρακτη λατινική επιγραφή. Το δάπεδο του αποδυτηρίου εντοπίστηκε 0,72 μ. πιο χαμηλά από το σημερινό οδόστρωμα της οδού Δ. Γούναρη. Ήταν στρωμένο κατά το μεγαλύτερο μέρος του με τετράγωνες οπτοπλίνθους, πλευράς 0,60 και πάχους 0,05 μ., των οποίων ολόκληρη η επιφάνεια καλυπτόταν με διπλές δακτυλιές πρόσφυσης που σχημάτιζαν Χ, καθώς και με μαρμάρινες λευκού χρώματος ανισομεγέθεις και αδρά δουλεμένες πλάκες, προερχόμενες, ενδεχομένως, από κάποιο γειτονικό κτίριο παλαιότερης εποχής. Οι πλάκες έχουν τοποθετηθεί κολυμπητές πάνω σε ισχυρό κεραμικό κονίαμα. Το δάπεδο του αποδυτηρίου αποτελούσαν δύο στρώσεις οπτοπλίνθων, η μία στρωμένη πάνω σε άλλη. Τόσο κάτω από την πρώτη, όσο και κάτω από τη δεύτερη πλακόστρωση βρέθηκαν μικρές χάλκινες υποδιαιρέσεις νομισμάτων.

Η διπλή πλακόστρωση δαπέδου εξηγείται ενδεχομένως είτε ως επισκευή είτε ως πρόθεση των κατασκευαστών να επιτύχουν κλίση επιπέδου, προκειμένου να διευκολυνθεί η απορροή των υδάτων. Τέλος, αξίζει να σημειωθεί ότι οι αλλαγές στις συνήθειες λούσης που άρχισαν τον 4ο αιώνα, είχαν ως αποτέλεσμα τη μετατροπή της τυπολογίας των λουτρών και την ανάδειξη του αποδυτηρίου σε κεντρικό χώρο του οικοδομήματος. Στο στρώμα καταστροφής του αποδυτηρίου βρέθηκαν πολλές ακέραιες κεραμίδες στέγης, καθώς και σιδερένια καρφιά, γεγονός που σε συσχετισμό με το μικρό πάχος των τοίχων προϋποθέτει την ύπαρξη ξύλινης κεραμοσκεπούς στέγης. Ο καλύτερα σωζόμενος τοίχος του αποδυτηρίου είναι ο νότιος. Η suspensura, το υπερυψωμένο δηλαδή δάπεδο που στηρίζεται σε πεσσίσκους, διατηρήθηκε σε πολύ καλή κατάσταση στους χώρους που φέρουν υπόκαυση, στο βόρειο τμήμα του λουτρού. Σώθηκαν δηλαδή τα διπλά δάπεδα των θερμών χώρων του λουτρού, οι suspensurae caldariorum, με ενδιάμεσο κενό, ύψ. 0,85 μ., προκειμένου να διαδίδεται η θερμότητα που παραγόταν από το Praefurnium. Τόσο κάτω από το δάπεδο, η φέρουσα δηλαδή κατασκευή, όσο και το υποστηριζόμενο πάνω στο οποίο περπατούσαν οι λουόμενοι, είναι επιστρωμένα με τετράγωνες οπτοπλίνθους, πλευράς 0,28, 0,30, 0,32 και πάχους 0,032, 0,035, 0,038 μ. Πεσσίσκοι τετράγωνης διατομής, πλευράς 0,30 και ύψους 0,72 μ., ανακρατούσαν το υπερυψωμένο δάπεδο του Tepidarium και του Caldarium του λουτρού. Το δάπεδο, συν. πάχ. 0,13 μ., αποτελείται από τρεις επάλληλες στρώσεις πλίνθων εναλλασσόμενες με δύο στρώματα υδραυλικού κονιάματος.

Ως Tepidarium (cella tepidaria), μέσος ή χλιαινόμενος οίκος ή χλιαροψύχιον, θα πρέπει να θεωρηθεί ο ευρισκόμενος βόρεια του αποδυτηρίου χώρος. Το Tepidarium του εξεταζόμενου λουτρού παρουσιάζει σε κάτοψη τετράγωνο σχήμα και φέρει υπόκαυστα. Οι εσωτερικές του διαστάσεις είναι 2,70×2,70 μ. και το πάχος των τοίχων του 0,70 μ. Είκοσι πεσσίσκοι, αποτελούμενοι από επάλληλες στρώσεις τετράγωνων οπτοπλίνθων, πλευράς 0,30 μ., διευθετημένοι ανά πέντε σε τέσσερις σειρές πάνω στην area[29], στήριζαν το υπερυψωμένο δάπεδο, πάνω στο οποίο κυκλοφορούσαν οι λουόμενοι. Το Tepidarium φαίνεται ότι στεγαζόταν με ημισφαιρικό θόλο, όπως γίνεται δηλαδή σε όλους τους θερμαινόμενους χώρους των λουτρών. Στενή δίοδος, πλ. 0,65 μ., αποφρασσόμενη πιθανότατα με βήλα, οδηγούσε από την τετράγωνη θερμαινόμενη με το σύστημα των υποκαύστων αίθουσα του Tepidarium στο χώρο, όπου βρέθηκαν δύο κτιστοί ατομικοί λουτήρες. Πρόκειται για έναν ορθογώνιου σχήματος λουτήρα, διαστ. 2×1,60 μ., όπου ο λουόμενος είχε τη δυνατότητα να λουστεί καθιστός, καθώς και έναν τετράγωνης κάτοψης και πλευράς 0,83 μ. Στο εσωτερικό του τετράγωνου λουτήρα διασώθηκε κυκλικής διατομής μολύβδινος σωλήνας παροχής νερού. Το βάθος και των δύο λουτήρων ήταν 0,65 μ. Με ισχυρό υδραυλικό κονίαμα στεγανοποιήθηκαν τα εσωτερικά τοιχώματα, καθώς και ο πυθμένας των λουτήρων, ενώ εγκάρσιο τοιχάριο, πάχ. 0,20 μ., εξασφάλιζε το διαχωρισμό τους.

Ως Caldarium (cella caldaria, ένδον ή θερμός οίκος), ταυτίζεται ο χώρος που βρίσκεται βόρεια και στη συνέχεια του Tepidarium. Ο χώρος φέρει υπόκαυστα. Το δάπεδο τόσο των υποκαύστων, όσο και το υπερυψωμένο σώζονται αποσπασματικά. Από τους πεσσίσκους στήριξης, που αποτελούνται από τετράγωνες οπτοπλίνθους πλευράς 0,30 μ., σώθηκαν in situ μόνο 13. Και οι τέσσερις τοίχοι του θερμού οίκου έχουν πάχος 0,75 μ., που σημαί-

29. Area: το δάπεδο του υπόγειου θαλάμου θερμότητας.

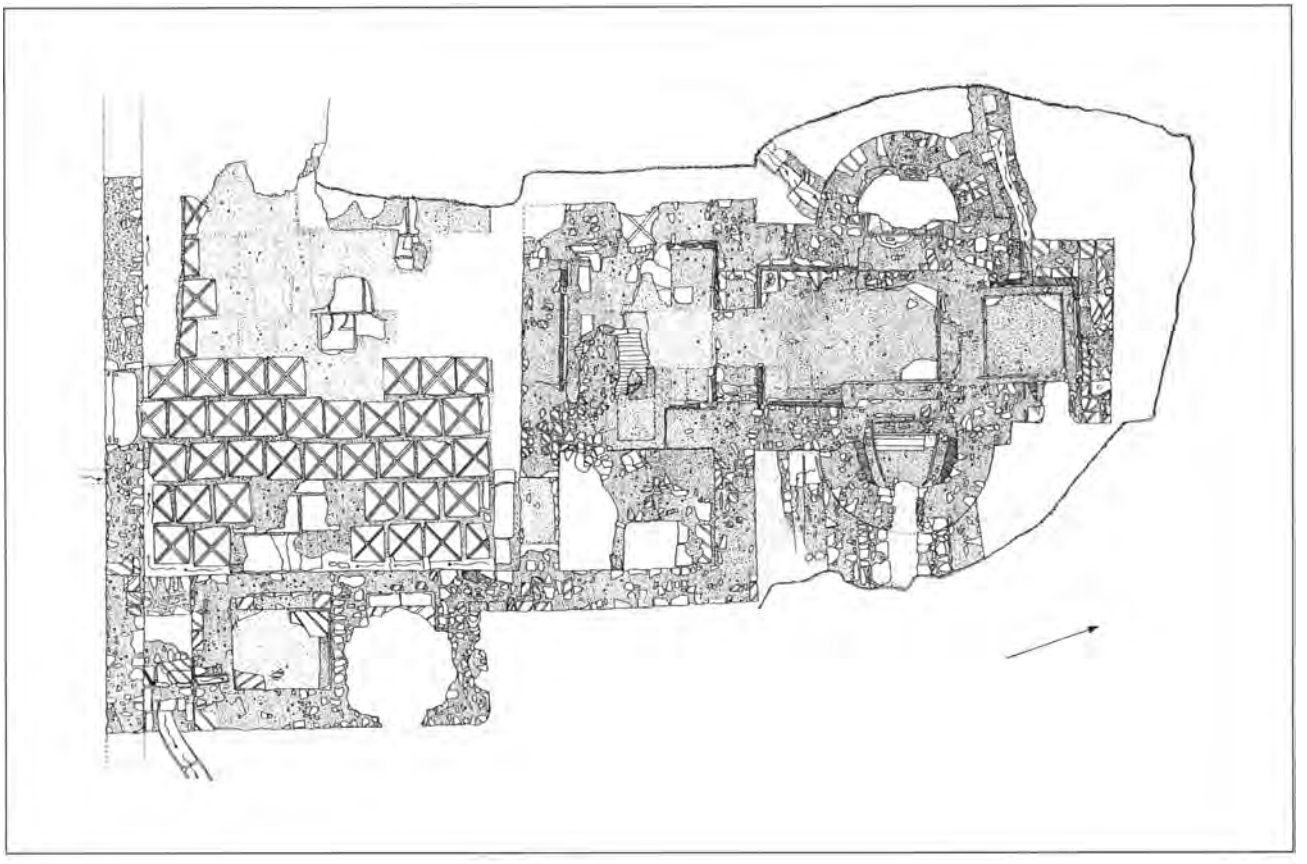

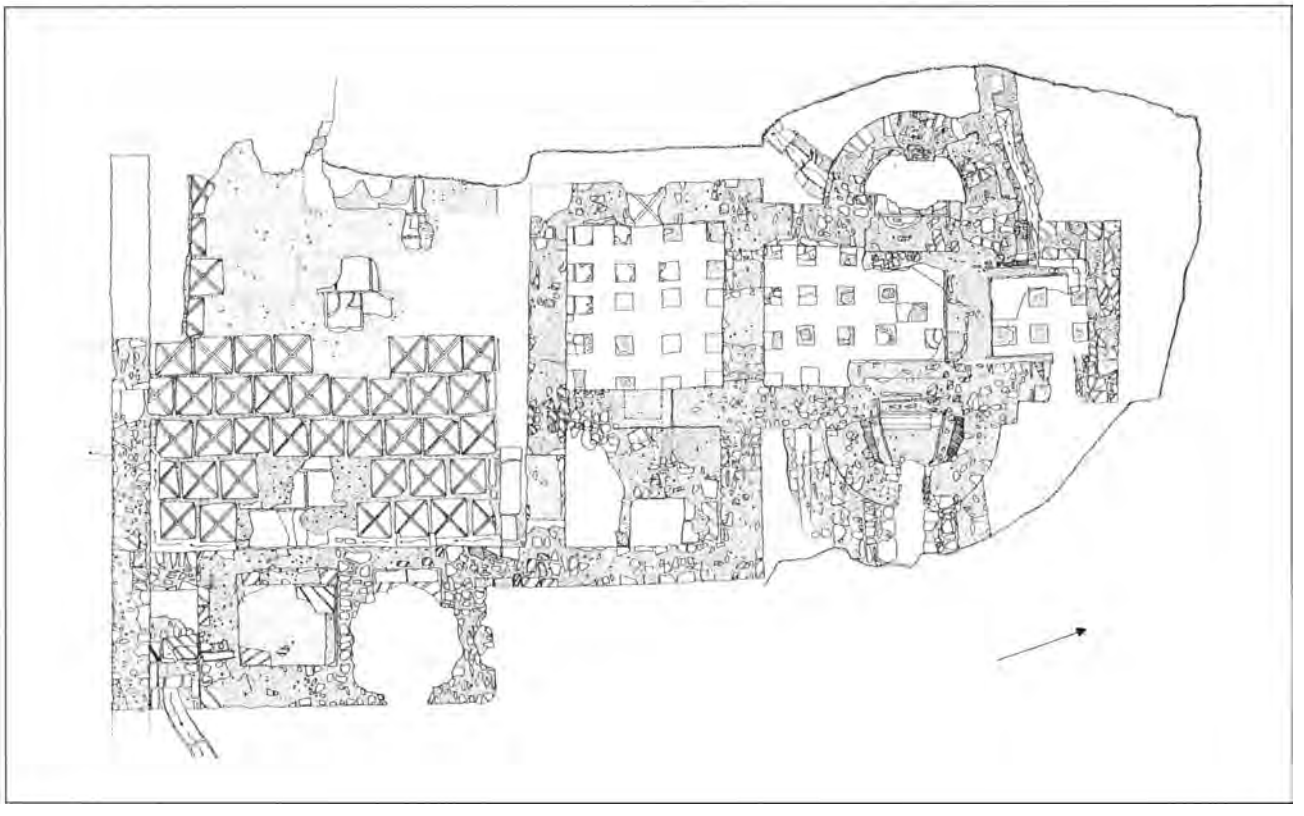

Σχέδ. 2-3. Πάτρα. Οδός Γούναρη 77-79. Κάτοψη ανασκαφής πρωτοβυζαντινού λουτρού.

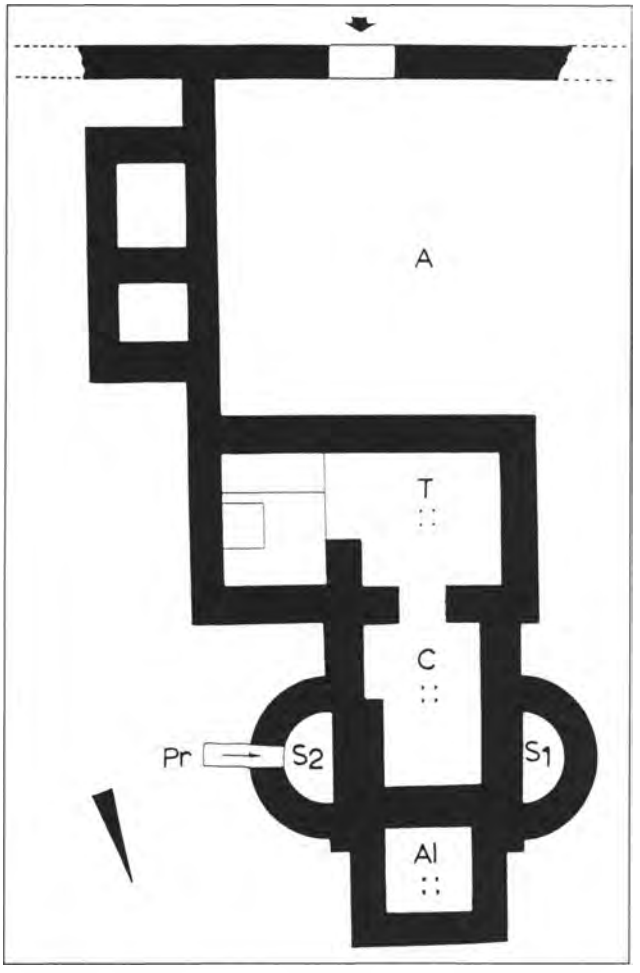

Σχέδ. 4. Πάτρα. Οδός Γούναρη 77-79. Σχεδιαστική κάτοψη λουτρού.

νει ότι και το Caldarium στεγαζόταν με καμάρα. Η ανατολική και η δυτική πλευρά του θερμού οίκου διαμορφώνονται σε ημικυκλικές αψίδες, χορδής 1,80 μ., εντός των οποίων βρίσκονται οι ατομικοί λουτήρες S1 και S2 (πύελοι, solia) που χρησίμευαν για μπάνιο με ζεστό νερό. Εξωτερικά της ανατολικής αψίδας αποκαλύφθηκε κατασκευή που ταυτίζεται με Praefurnium (Pr). Αγωγός παροχής ύδατος ημικυκλικής διατομής σώθηκε στην εξωτερική πλευρά της δυτικής πυέλου S2, που τροφοδοτούσε με νερό κτιστή δεξαμενή, την Alveus (Al), τετράγωνης κάτοψης και πλευράς 1,50 μ., που βρίσκεται στο νότιο τμήμα του λουτρού.

Πλινθόκτιστο τοξωτό άνοιγμα οδηγούσε υπογείως από το χώρο του Caldarium προς το χώρο του Tepidarium. Το άνοιγμα αυτό εξυπηρετούσε την κυκλοφορία του θερμού αέρα στο χώρο των υποκαύστων. Επίσης, από εκεί έμπαιναν και οι fornacatores για τον έλεγχο των χώρων του λουτρού. Μεταγενέστερα το άνοιγμα αυτό αποφράχθηκε. Το λουτρό της οδού Γούναρη 77-79 τηρεί τη βιτρουβιανή αρχή, σύμφωνα με την οποία το πλάτος του πρέπει να είναι το 1/3 του μήκους του. Το λουτρό διαθέτει μόνον τους απολύτως απαραίτητους για τη λούση χώρους και μπορούσε να εξυπηρετήσει ταυτόχρονα δέκα περίπου άτομα. Ήταν δηλαδή ένα συνοικιακό ή εκκλησιαστικό λουτρό.

Κινητά ευρήματα. Τα κινητά ευρήματα του λουτρού υπήρξαν ποικίλα. Βρέθηκε λατινική επιγραφή σε β΄ χρήση, τμήματα γυάλινων μυροδοχείων, κομμάτια ελαφρόπετρας, νομίσματα, ομάδες οστράκων, καθώς και τρία ακέραια αγγεία αποθήκευσης και μεταφοράς υγρών προϊόντων (αμφορείς). Από τα ελάχιστα λίθινα κινητά ευρήματα της ανασκαφής ενδιαφέρον παρουσιάζει τμήμα επιγραφής χαραγμένης σε μάρμαρο, που βρέθηκε σε β΄ χρήση. Πρόκειται για επιτύμβια μεγαλογράμματη αναθηματική επιγραφή γραμμένη στη λατινική γλώσσα. Είναι χαραγμένη σε απότμημα μαρμάρου, διαστ. 0,42×0,60, πάχ. 0,11 μ. Χρονολογείται στο 2ο αι. μ.Χ. Το κείμενό της αναπτύσσεται σε τρεις στίχους και έχει ως εξής:

L(ucio) Albio L(ucii) f(ilio) Quir(ina)
Scapulae
Vix(it) an(nos) XII.

Ο Lucio Alvius Scapula της επιγραφής ήταν απόγονος αποίκων, οι οποίοι ήταν ενταγμένοι στη φυλή Quir(ina). Οι Alvii δεν είναι γνωστοί στην Πάτρα από άλλες επιγραφές. Ο νεκρός απεβίωσε σε ηλικία δώδεκα χρόνων. Η έκφραση vix(it) an(nos) είναι συνήθης στις ρωμαϊκές επιγραφές της Πάτρας.

Από τα νομίσματα της ανασκαφής ιδιαίτερο ενδιαφέρον για τη χρονολόγηση του λουτρού παρουσιάζει νούμμιο Αναστασίου Α΄ (491-518), που βρέθηκε κάτω από το πλακόστρωτο δάπεδο του αποδυτηρίου, σε βάθος 0,80 μ. πιο χαμηλά από το σημερινό οδόστρωμα της οδού Γούναρη. Κάτω από το δάπεδο και μετά από τη δοκιμαστική αφαίρεση τμήματος της πλακόστρωσής του βρέθηκαν μικρές χάλκινες υποδιαιρέσεις αρκετά φθαρμένες. Αναλυτικότερα πρόκειται για τα ακόλουθα νομίσματα: Ν4. Νούμμιο του β΄ μισού του 5ου αιώνα. Ν5. Χάλκινο φθαρμένο νόμισμα των αρχών του 5ου αιώνα (βασιλεία Θεοδοσίου). Ν6. Χάλκινο υστερορρωμαϊκό νόμισμα του β΄ μισού του 4ου αιώνα. Ν7. Νούμμιο εποχής Αναστασίου Α΄ (491-518), βρέθηκε κάτω από το πλακόστρωτο δάπεδο του αποδυτηρίου. Το νόμισμα διατηρείται σε καλή κατάσταση και φέρει το μονογράφημα του Αναστασίου Α΄[30]. Ν8. Τμήμα φθαρμένου χάλκινου νομίσματος. Ν9.

30. Ph. Grienson, *Byzantine Coins*, Berkeley – Los Angeles 1982, πίν. 4, αριθ. 77.

Υστερορρωμαϊκό νόμισμα του 4ου αιώνα, του οποίου η κυκλοφορία μπορεί να συνεχίζεται μέχρι τα τέλη του 5ου ή τις αρχές του 6ου αιώνα.

Το λουτρό χρονολογείται με βάση νόμισμα της εποχής του Αναστασίου Α΄ (μεταξύ των ετών 491 και 518), που βρέθηκε κάτω από το πλακόστρωτο δάπεδο του αποδυτηρίου. Στη χρονολόγηση αυτή συνηγορούν, επίσης, τα τυπολογικά στοιχεία, τα υλικά δόμησης, καθώς και η τεχνολογία του λουτρού. Χαρακτηριστικά που εντάσσουν σαφώς το κτίριο στην ομάδα των πρωτοβυζαντινών λουτρών των αρχών του 6ου αιώνα. Τα τυπολογικά χαρακτηριστικά αυτής της περιόδου είναι: α) η κυριαρχία αποδυτηρίου μεγάλων διαστάσεων σε σύγκριση με τους άλλους χώρους του λουτρού και β) οι ατομικοί λουτήρες. Η ύπαρξή τους ερμηνεύεται από την επικράτηση της ατομικής λούσης, που γενικεύεται από τον 4ο αιώνα και μετά. Με βάση τα νομίσματα, που βρέθηκαν κάτω από το δάπεδο του αποδυτηρίου, φαίνεται ότι η οικοδόμησή του προσδιορίζεται πριν από το 518, έτος κοπής του νουμμίου του Αναστασίου Α΄. Στη χρονολόγηση αυτή συνηγορούν επίσης τα τυπολογικά χαρακτηριστικά του κτιρίου, καθώς και η κεραμική που βρέθηκε στην ανασκαφή. Ο χρόνος λειτουργίας του πρέπει να διάρκεσε μέχρι την απόφραξη του υπόγειου υπόκαυστου χώρου, που οδηγούσε από το Tepidarium προς το Caldarium και την τοποθέτηση στο σημείο αυτό τριών αμφορέων. Οι αμφορείς, 8ου-9ου αιώνα, προσδιορίζουν χρονικά την απόφραξη του ανοίγματος, γεγονός που σηματοδοτεί σαφώς τη μετατροπή του σε αποθηκευτικό χώρο. Τα αγγεία αυτά πρέπει να τοποθετήθηκαν στο χώρο των υποκαύστων μετά τη λήξη της λειτουργίας του λουτρού, δηλαδή τουλάχιστον πριν από τα τέλη του 8ου-αρχές του 9ου αιώνα, εποχή στην οποία χρονολογείται ο νεότερος αμφορέας. Η αποκάλυψη του λουτρού[31] στην οδό Δ. Γούναρη 77-79, στο κέντρο της Πάτρας, σε μικρή απόσταση από το κάστρο, το υδραγωγείο και την αγορά, έχει ιδιαίτερη σημασία για την αστική τοπογραφία της πρωτοβυζαντινής πόλης. Η μετατροπή του λουτρού σε αποθήκη, στις αρχές του 9ου αιώνα, ερμηνεύεται ως αξιοποίηση ενός διαθέσιμου κεντρικού χώρου της πόλης, πράγμα που συμβαίνει συχνά.

Οδός Ωρωπού

Στο τμήμα της οδού Ωρωπού (τέως Δεμίρη) εντοπίστηκε κατά τη διάρκεια μικρής ανασκαφικής έρευνας υδατοδεξαμενή πρωτοβυζαντινών χρόνων.

31. Περισσότερα για το λουτρό της οδού Δ. Γούναρη 77-79, βλ. *Σύμμεικτα* 16 (2003-2004), σ. 315-356, όπου και η σχετική βιβλιογραφία.

Καμενίτσα Δήμου Δύμης

Άγιος Γεώργιος

Σε απόσταση 2,90 μ. περίπου από τη νοτιοδυτική γωνία του ναΐσκου του Αγίου Γεωργίου, που κτίστηκε τη δεκαετία του 1970 πάνω στα λείψανα παλαιότερου, ομώνυμου ναού, αποκαλύφθηκε συστάδα τεσσάρων κεραμοσκεπών τάφων. Οι τάφοι ήταν απλοί λάκκοι ανοιγμένοι κάθετα στο έδαφος με προσανατολισμό Δ.-Α. και τους κάλυπταν αποτμήματα καλυπτήρων κεράμων. Η κάλυψή τους εντοπίστηκε σε βάθος 0,60 μ. πιο χαμηλά από το σημερινό επίπεδο του εδάφους. Πρόκειται για ακτέριστες ταφές Χριστιανών.

Αναλυτικότερα: ο τάφος 1 αποκαλύφθηκε σε απόσταση 2,85 μ. από τη νοτιοδυτική γωνία του Αγίου Γεωργίου και περιείχε σκελετό άνδρα, που βρέθηκε εκτάδην με τα χέρια σταυρωμένα πάνω στο στήθος. Νότια του τάφου 1 και σε απόσταση 2,35 μ. από αυτόν, αποκαλύφθηκε ο τάφος 2, ο οποίος περιείχε σωρό οστών και δύο κρανία. Νότια του τάφου 2 και σε απόσταση 2,10 μ. από αυτόν, αποκαλύφθηκε ο τάφος 3, ο οποίος περιείχε σκελετό άνδρα. Νότια του τάφου 3 και σε απόσταση 2,50 μ. από αυτόν, αποκαλύφθηκε ο τάφος 4, ο οποίος περιείχε σωρό οστών και τρία κρανία. Η συστάδα των τεσσάρων κεραμοσκεπών ταφών δεν ανήκει σε οργανωμένο χριστιανικό κοιμητήριο, αποτελεί όμως τεκμήριο παλαιότερης οικιστικής φάσης. Οι ταφές εντός των οικισμών, παρά τις σχετικές απαγορεύσεις του νόμου, ήταν συνηθισμένο φαινόμενο κατά τους μέσους και ύστερους βυζαντινούς χρόνους, όπως και στην περίοδο της τουρκοκρατίας.

Σαραβάλι Δήμου Μεσάτιδος

Στον κόμβο Κ5, στη γέφυρα της οδού Πατρών - Κλάους περιοχής Σαραβαλίου, κατά τη διευθέτηση του ποταμού Γλαύκου, αποκαλύφθηκε τμήμα παλαιού λιθόστρωτου δρόμου, μήκ. 39, πλ. 4 μ., χωρίς τα τοιχάρια των ρείθρων. Οι ανασκαφικές εργασίες άρχισαν το Νοέμβριο του 2004 και τελείωσαν με τη συνεργασία της ΣΤ΄ ΕΠΚΑ και την οικονομική υποστήριξη της κατασκευάστριας εταιρείας.

Περιβόλα Πατρών

Στη θέση Νταβλουρέικα υπήρχαν πέντε ταμπακόμυλοι, που χρησιμοποιούσαν ως κινητήρια δύναμη το νερό του ποταμού Γλαύκου. Πρόκειται για τους ταμπακόμυλους ιδιοκτησίας Γερούση, Νταβλούρου, Δερβίση (σήμερα αρτοποιία), Νούσα και Κωστόπουλου. Τη δεκαετία του 1960 με την πρώτη διευθέτηση της κοίτης του πο-

ταμού Γλαύκου, μερικοί ταμπακόμυλοι άλλαξαν χρήση και μετατράπηκαν σε νεροτριβές.

ΑΦΕΝΤΡΑ Γ. ΜΟΥΤΖΑΛΗ

Π ά τ ρ α

Οδός Καρπενησίου 3 και Παπαδιαμαντοπούλου 26

Πρόκειται για οικόπεδο σχήματος Γ, με πρόσοψη σε δύο δρόμους, στην οδό Παπαδιαμαντοπούλου 26[32] και στην οδό Καρπενησίου.

Στο νοτιοανατολικό τμήμα του οικοπέδου και σε βάθος 1,40 μ. από το σύγχρονο οδόστρωμα αποκαλύφθηκαν τμήματα δύο τοίχων (T_1, T_2) κάθετων μεταξύ τους. Είναι χτισμένοι με μέτριου μεγέθους λίθους συνδεδεμένους με παχύ ασβεστοκονίαμα. Έχουν διαστάσεις: σωζ. ύψος 1-1,20 μ., αποκαλυφθέν μήκος ο T_1 4,40 μ. και ο T_2 2 μ., πλ. 0,70 και 0,75-0,90 μ., αντίστοιχα.

Στο μέσον περίπου του T_1 και κάθετα προς αυτόν από τη βόρεια πλευρά, ήλθε στο φως μεταγενέστερο ευτελούς κατασκευής τοιχίο (T_3). Παράλληλα με τον T_2 (κατεύθυνση ΒΔ.-ΝΑ.) και σε απόσταση 0,60 μ. από αυτόν, αποκαλύφθηκε σε μήκος 2 μ. πέτρινος αγωγός.

Από την ανασκαφή προήλθαν δύο χάλκινα νομίσματα.

Ναός Αγίου Νικολάου Βλατερού

Στη διάρκεια των εργασιών αποκατάστασης του ναού Αγίου Νικολάου, ο οποίος είχε πληγεί από το σεισμό του 1993, ήλθαν στο φως στο κεντρικό και το βόρειο κλίτος του ναού και κάτω από το σημερινό δάπεδο, λείψανα του δικτύου υδροδότησης της μεσαιωνικής πόλης, που αποτελούνται από δεξαμενή, αγωγό και φρεάτιο καθαρισμού - αερισμού (Σχέδ. 5-6).

Το ανασκαφικό έργο πραγματοποιήθηκε μέσα σε ασφυκτικά χρονικά περιθώρια διότι έπρεπε να ολοκληρωθεί άμεσα η αποκατάσταση του ναού ώστε αυτός να αποδοθεί στη λατρεία.

Η δεξαμενή λειτουργούσε σαν ταμιευτήρας νερού που προερχόταν από πηγή που ακόμη και σήμερα αναβλύζει από τρία σημεία του πυθμένα της. Είναι θολοσκέπαστη, χτισμένη με τη βοήθεια ξυλοτύπου. Η στάθμη του νερού βρισκόταν 1,50 μ. ψηλότερα από τη σημερινή.

Η δεξαμενή τροφοδοτούσε τον υδραγωγό, ο οποίος αποκαλύφθηκε συνολικά σε μήκος 6 μ. Έχει πλάτος 0,50, βάθος 0,90-0,95 μ., κατεύθυνση και σταθερή κλίση από Α. προς Δ., ώστε να εξασφαλίζεται η ροή των υδάτων. Ήταν καλυμμένος με μεγάλες ασβεστολιθικές πλάκες. Ο πυθμένας και τα τοιχώματά του ήταν επιχρισμένα με υδραυλικό κονίαμα.

Το βόρειο τοιχίο του αγωγού έχει τρία τοξωτά πλινθόκτιστα ανοίγματα (πλ. ±0,53 μ.), ενώ στο νότιο διακρίνεται ένα τοιχισμένο, που δεν αντιστοιχεί όμως με τα βόρεια. Πάνω στο βόρειο τοιχίο αποκαλύφθηκε πήλινος αγωγός υπερχείλισης υδάτων σε περίπτωση πλήρωσης του υδραγωγού.

Το φρέαρ καθαρισμού - αερισμού έχει κυκλικό στόμιο, διαμ. 0,60 μ., και καλυπτόταν με πλάκα (κατώφλι σε β΄ χρήση).

Διακρίνονται, τουλάχιστον, τρεις κατασκευαστικές φάσεις του δικτύου υδροδότησης. Η κύρια εξ αυτών ανήκει στους όψιμους παλαιοχριστιανικούς χρόνους.

Οδός Μπουκαούρη 47-49

Στο οικόπεδο αποκαλύφθηκαν οικοδομικά λείψανα (Σχέδ. 7), τα οποία ανήκουν σε διαφορετικές χρονολογικές περιόδους. Στο ανατολικό τμήμα του οικοπέδου ήλθαν στο φως λείψανα τοίχων και κεραμικού κλιβάνου αμελούς κατασκευής (ακατέργαστοι λίθοι συνδεδεμένοι με λάσπη). Οι τοίχοι έχουν μέσο πλάτος 0,50 και σώζονται σε μέγιστο ύψος 0,70 μ. Από τα νομίσματα συμπεραίνουμε ότι ο χώρος ήταν σε χρήση τουλάχιστον έως την περίοδο της ενετοκρατίας. Στο δυτικό τμήμα του οικοπέδου αποκαλύφθηκε σύμπλεγμα τοίχων που ανήκουν σε κτίριο παλαιοχριστιανικών χρόνων (5ος/6ος αι. μ.Χ.). Οι τοίχοι είναι χτισμένοι με ζώνες ακατέργαστων λίθων εναλλασσόμενες με δύο ή τρεις σειρές οριζόντια τοποθετημένων πλίνθων συνδεδεμένων με ισχυρό κονίαμα. Έχουν πλάτος ± 0,70 μ., σώζονται σε ύψος έως και 1,60 μ. και φέρουν ίχνη από επίχριση ασβεστοκονιάματος. Σε προγενέστερη φάση από αυτή του παλαιοχριστιανικού κτιρίου ανήκει ψηφιδωτό δάπεδο που αποκαλύφθηκε σε δύο από τους χώρους του. Κατασκευασμένο από λίθινες, αδρά τετραγωνισμένες, ψηφίδες, λευκού και μαύρου χρώματος, φέρει γεωμετρικό διάκοσμο και τεμνόμενους και εφαπτόμενους κύκλους που σχηματίζουν τετράφυλλα και περιέχουν ρόμβους (Πίν. 156 δ). Ο παραπάνω διάκοσμος και οι παραλλαγές του ανήκουν στο θεματολόγιο της ύστερης αρχαιότητας, εμφανίζονται όμως με μεγαλύτερη συχνότητα από τα τέλη του 4ου έως το β΄ μισό του 5ου αιώνα, περίοδο στην οποία μπορούμε να αποδώσουμε το ψηφιδωτό της οδού Μπουκαούρη. Ακριβέστερη χρονολόγηση θα υπάρξει όταν ολοκληρωθεί ο καθαρισμός και η ταύτιση των νομισμάτων που βρέθηκαν στο χώρο.

32. Το τμήμα αυτό του οικοπέδου ανασκάφηκε το 2000. *ΑΔ* 55 (2000): Χρονικά, σ. 372.

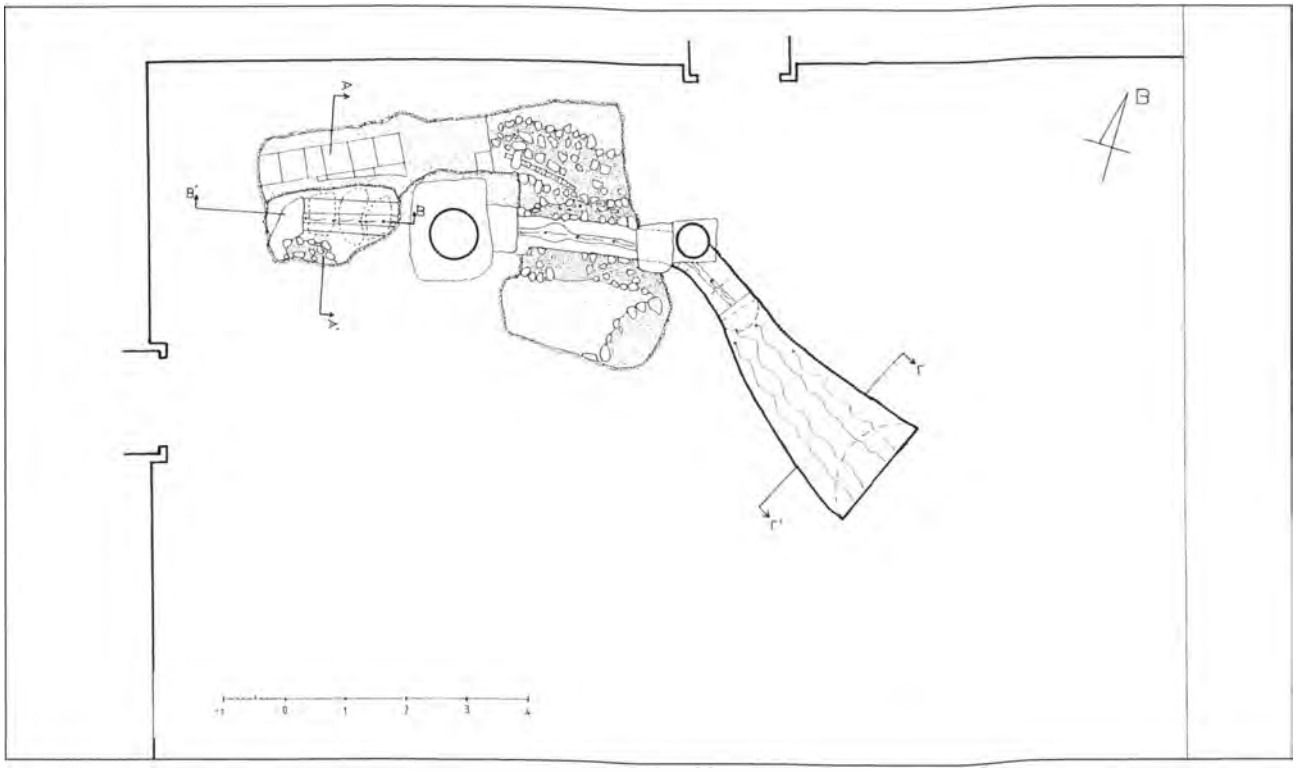

Σχέδ. 5. Πάτρα. Ναός Αγίου Νικολάου Βλατερού. Κάτοψη ανασκαφής δαπέδου.

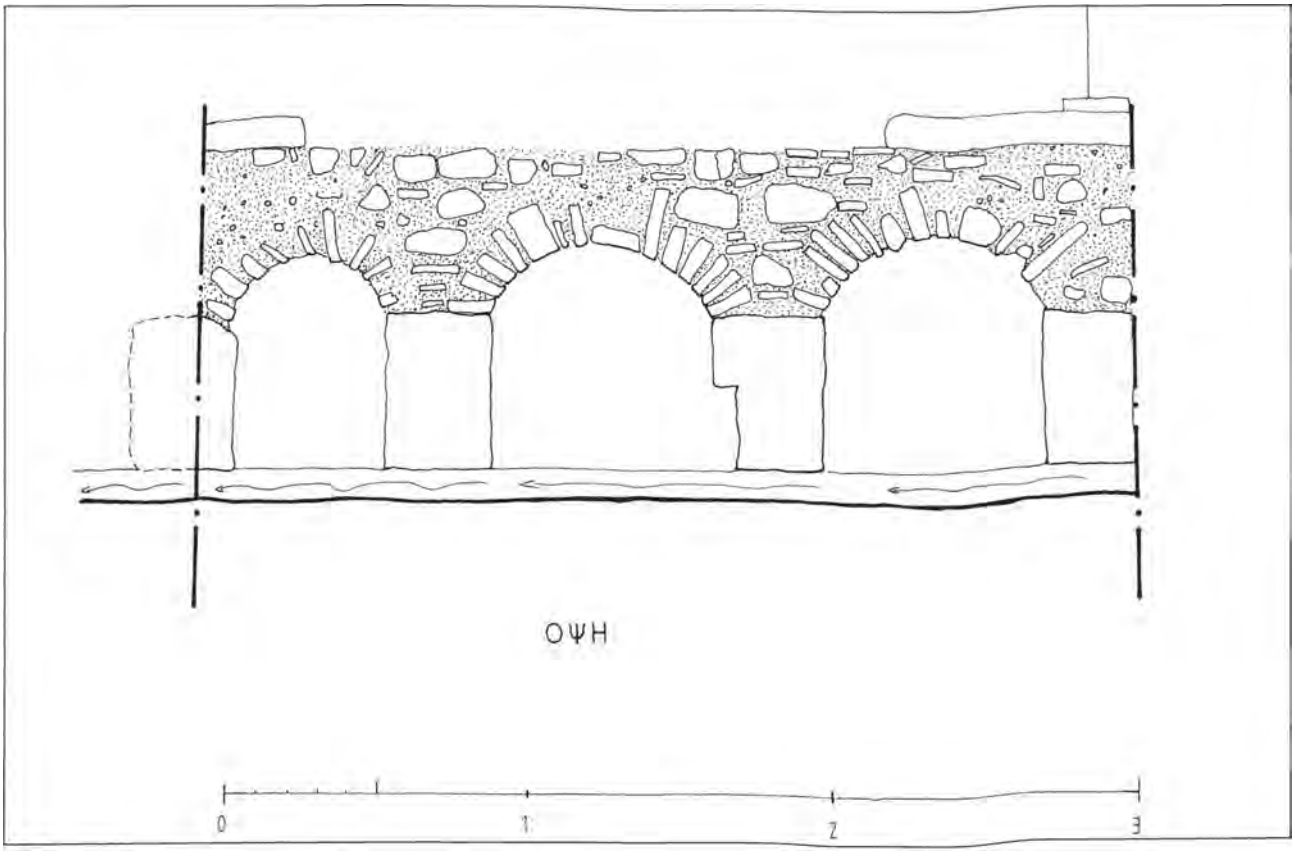

Σχέδ. 6. Πάτρα. Ναός Αγίου Νικολάου Βλατερού. Όψη της ανασκαφείσας δεξαμενής.

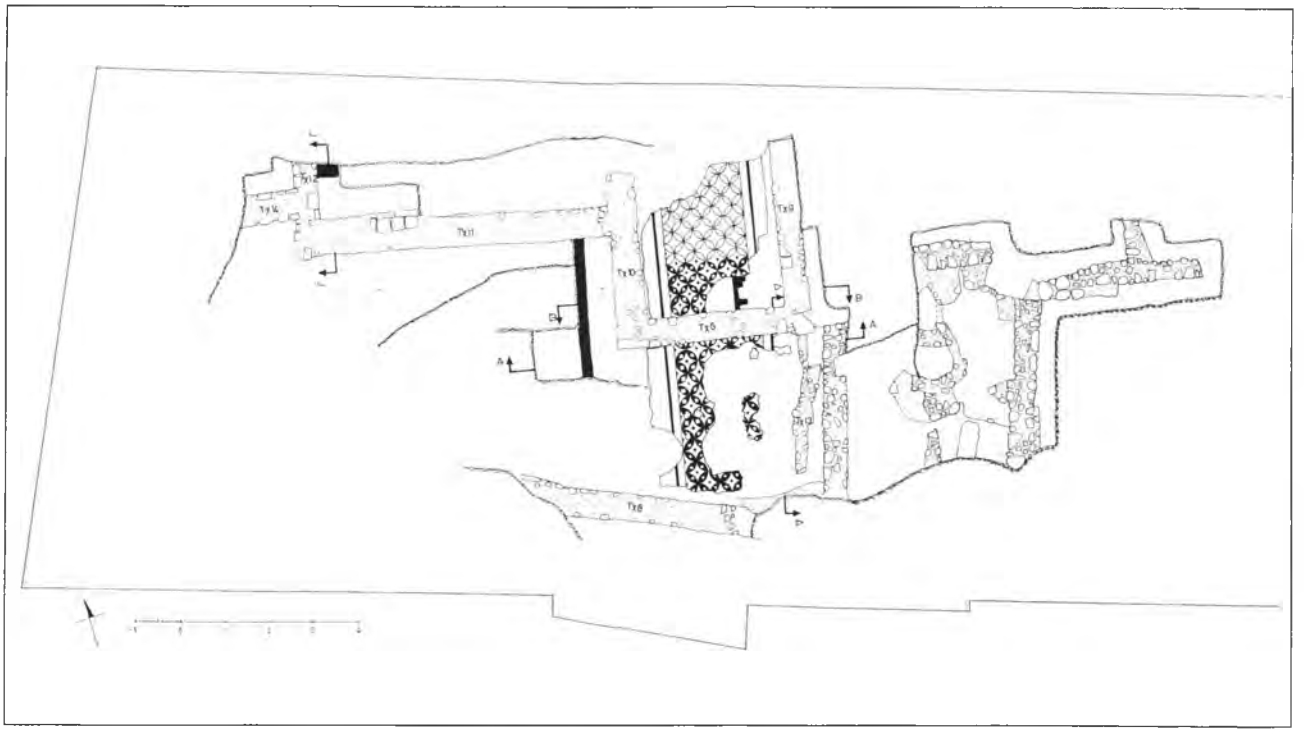

Σχέδ. 7. Πάτρα. Οικόπεδο Μπουκαούρη 47-49. Κάτοψη της ανασκαφής.

Σε τρία σημεία του οικοπέδου και σε βάθος από -2 έως -2,32 μ. από το σημερινό επίπεδο του δρόμου, αποκαλύφθηκαν λείψανα τοιχίων και πυθμένα δεξαμενής ρωμαϊκών χρόνων που φέρουν επίχριση από ισχυρό κονίαμα κιτρινωπού χρώματος.

Η ανασκαφή του χώρου απέδωσε άφθονη κεραμική, 42 νομίσματα χάλκινα, μήτρα χάλκινη σφυρήλατων εξάφυλλων ροδάκων, τέσσερα τμήματα κορμών αρράβδωτων κιόνων και δεξί χέρι μαρμάρινου αγάλματος.

Οδός Αγίου Δημητρίου 17

Στο οικόπεδο αποκαλύφθηκαν λείψανα τοίχων που δεν συνδέονται σαφώς μεταξύ τους και ανήκουν σε δύο, τουλάχιστον, οικοδομικές φάσεις. Οι παλαιότεροι εξ αυτών είναι χτισμένοι με ακατέργαστους λίθους, διασχίζουν το χώρο και συνεχίζουν στα όμορα προς Β. και Ν. οικόπεδα.

Τέσσερις κεραμοσκεπείς τάφοι ήλθαν επίσης στο φως. Από τα ευρήματα αξίζει να αναφερθούν: λύχνος σχεδόν ακέραιος (πηλός ωχρόλευκος λεπτόκοκκος) που σώζει στη βάση ακέραιη την υπογραφή *ΓΑΛΗΝΟΣ*[33] και φέρει στο δίσκο παράσταση μονομάχων, καθώς και πινάκιο (διαμ. χείλους 0,23 και βάσης 0,11 μ.) με γραπτό διάκοσμο.

Στην ανασκαφή εργάστηκε και η έκτακτη αρχαιολόγος Ά. Μανιάκη, η οποία κατέγραψε και τα ευρήματα.

Οδός Αγίου Γεωργίου (25ης Μαρτίου)

Στη διάρκεια εργασιών του ΟΤΕ ήλθε στο φως κάτω από το σημερινό οδόστρωμα τοιχίο χτισμένο με μεσαίου μεγέθους λίθους που εγκιβωτίζει πήλινο αγωγό ύδρευσης με κατεύθυνση ΝΔ.-ΒΑ. Ο υδραγωγός που αποκαλύφθηκε σε μήκος 18 μ. πρέπει να συσχετιστεί με τα λείψανα του δικτύου ύδρευσης που αποκαλύφθηκαν εντός του ναού του Αγίου Νικολάου[34].

ΑΝΑΣΤΑΣΙΑ ΚΟΥΜΟΥΣΗ

33. O. Broneer, *Terracotta Lamps, Corinth* IV, II, Cambr. Mass. 1930, σ. 207, πίν. Xxx, 718 (α΄ μισό του 2ου αι. μ.Χ.).

34. Βλ. παραπάνω.

ΝΟΜΟΣ ΚΟΡΙΝΘΙΑΣ

Αρχαία Κόρινθος - Κράνειο

Οικόπεδο Ε. Φραγκοπούλου (αριθ. 32)

Στο οικόπεδο, που εντάσσεται στην υπό απαλλοτρίωση έκταση των 86 στρ. περιοχής Κρανείου, αποκαλύφθηκε οργανωμένο νεκροταφείο, που εκτιμάται ότι αποτελεί το δυτικό τμήμα του εκτεταμένου νεκροταφείου που είχε αποκαλυφθεί το έτος 2000 στο όμορο αγροτεμάχιο (αριθ. 27). Μεταξύ τους παρεμβάλλεται καλλιεργημένη έκταση από ελαιόδενδρα, όπου είναι σχεδόν βέβαιο ότι συνεχίζονται μεμονωμένοι ή συστάδες τάφων και ότι στην περιοχή αυτή, εκτός των τειχών της αρχαίας πόλης, είχε διαμορφωθεί νεκροταφείο παλαιοχριστιανικών χρόνων, η έκταση του οποίου (υπολογίζεται σε 10 στρ. περίπου) προϋποθέτει την ύπαρξη πολυάνθρωπου οικισμού.

Από τους 13 τάφους που ερευνήθηκαν, οι δέκα είναι κιβωτιόσχημοι με κάθετα χτιστά τοιχία. Οι υπόλοιποι ανήκουν στον τύπο των κεραμοσκεπών, δύο από τους οποίους βρέθηκαν επί της καλυπτήριας πλάκας κιβωτιόσχημης ταφής (επάλληλες ταφές). Χαρακτηριστική είναι η περίπτωση του κιβωτιόσχημου Τφ2, που περιείχε τα περισσότερα κτερίσματα (εννέα πήλινα αγγεία). Οι ασυνήθιστα μεγάλες διαστάσεις του (3x2,20 μ.) προσδιορίζουν τη χρήση του απευθείας για ομαδικές ταφές. Για την κατασκευή ορισμένων τάφων καταστράφηκε αρχικό λίθινο δάπεδο. Οι τάφοι περιείχαν διαταραγμένες ταφές. Τα λιγοστά σκελετικά κατάλοιπα ανήκουν σε περισσότερους του ενός νεκρούς και ανακομιδές. Από τους τάφους, που ήταν στην πλειονότητά τους κτερισμένοι, συγκεντρώθηκε άφθονη κεραμική, που αντιπροσωπεύεται κυρίως από πήλινα ταφικά αγγεία: Λήκυθοι με σφαιρικό ή κυλινδρικό σώμα και χωνοειδές ή πλαστικό ταινιωτό στόμιο, οινοχόες με τριφυλλόσχημο ή δακτυλιόσχημο στόμιο και σφαιρικό ή ωοειδές σώμα που καλύπτεται με βαθιές εγχαράξεις, κύπελλα με σφαιρικό σώμα και ευρύ κάθετο στόμιο (Πίν. 157 α).

Από τη μελέτη των τεχνοτροπικών γνωρισμάτων και τη σύσταση του πηλού, προέκυψαν στοιχεία για την τοπική αγγειοπλαστική και τη λειτουργία κορινθιακού εργαστηρίου.

Μεταξύ των ευρημάτων διακρίνεται ένα άθραυστο γυάλινο μυροδοχείο από φυσητό αχνοπράσινο γυαλί με κυλινδρικό λαιμό και κυκλική ομφαλωτή βάση (Πίν. 157 β).

Οικόπεδο Αικ. - Ι. Σοφού (αριθ. 26)

Αποκαλύφθηκε τμήμα κτιρίου, αποτελούμενου από δύο παράλληλους επιμήκεις χώρους με προσανατολισμό Δ.-Α. (Πίν. 157 γ). Ο χώρος Δ1 (14,75×1,65 μ.) καταλήγει ανατολικά σε ημικυκλική αψίδα, που σε μεταγενέστερη φάση καταργήθηκε και φράχθηκε με χυτά κονιάματα και πέτρες. Οι περιμετρικοί τοίχοι είναι επενδεδυμένοι με παχιές στρώσεις υδραυλικού κονιάματος, ενισχυμένου με όστρακα ραβδωτών αμφορέων και αρμοκαλύπτρες στις γωνίες.

Ο συνεχόμενος νότια χώρος Δ2 (14,75×1,73 μ.) ήταν επιστρωμένος με μαρμάρινες πλάκες, το αποτύπωμα των οποίων διακρίνεται επί του κονιάματος. Κατά μήκος της νότιας και της δυτικής πλευράς του διαμορφώνεται κτιστό θρανίο με μικρή διατήρηση επένδυσης μαρμάρινων πλακών. Ορθομαρμάρωση θα κάλυπτε τους τοίχους, το οποίο φαίνεται από τα ίχνη επί του νότιου μετώπου του Τχ2 και από το πλήθος θραυσμάτων που συγκεντρώθηκαν από την επίχωση. Το δωμάτιο σε β΄ χρήση διαιρέθηκε σε τρεις χώρους, με την προσθήκη δύο πρόχειρων τοιχαρίων. Στη φάση αυτή ανήκει αποθηκευτικός σιρός που βρέθηκε στο κέντρο περίπου του δωματίου. Χτισμένος από οπτοπλίνθους κατά τον εκφορικό τρόπο, φέρει κτιστό κυκλοτερές περιχείλωμα. Από το εσωτερικό του περισυνελέγησαν δύο ακέραια χρηστικά αγγεία.

Δύο κιβωτιόσχημοι τάφοι αποτελούν την ύστατη μαρτυρία χρήσης του χώρου (6ος αι.). Ο Τφ1, που περιείχε δύο ταφές και τριφυλλόστομη οινοχόη σαν κτέρισμα, διατηρούσε τις μονολιθικές καλυπτήριες πλάκες. Ο Τφ2, που περιείχε αποσαθρωμένα οστά, αποτελείται από κτιστά τοιχία με χρήση μαρμάρινου αρχιτεκτονικού υλικού (Σχέδ. 8).

Τα υδραυλικά κονιάματα, ο πήλινος αγωγός που διατρυπά τον Τχ4 και ένα λαξευτό με υδραυλικό κονίαμα όρυγμα ελλειψοειδούς σχήματος, οδηγούν στην άποψη ότι πρόκειται για χώρο περισυλλογής, χρήσης και απορροής υδάτων, που συνδέεται με το παρακείμενο λουτρικό συγκρότημα, που βρέθηκε στο όμορο αγροτεμάχιο (αριθ. 16).

Στα κινητά ευρήματα συμπεριλαμβάνονται: α) νομίσματα διαφόρων εποχών, β) πήλινα αγγεία καθημερινής χρήσης, κυρίως μεταφοράς πόσιμων υγρών (αμφορίσκοι, σταμνία, λαγήνες, οινοχόες), γ) θραύσματα ορθομαρμάρωσης από γκρίζα σχιστολιθική πέτρα με διακόσμηση ροδάκων με λογχοειδή ή ατρακτόσχημα φύλλα, δ) μαρμάρινα αρχιτεκτονικά μέλη (κορμός αρράβδωτου κίονα, βάση κίονα, τμήμα γείσου με γεισίποδες, τμήμα θωρακίου με διακόσμηση δύο επάλληλων τριγώνων, τμήμα κιονοκράνου με φύλλα άκανθας κ.ά.) (Πίν. 157 δ).

Οικόπεδο Γ. Σοφού (αριθ. 24)

Σε απόσταση 180 μ. νοτιοανατολικά του λουτρικού συγκροτήματος (αριθ. 16), ήταν ορατά δύο αντικριστά τμήματα τοίχων κυκλικής διατομής. Εσωτερικά παρουσι-

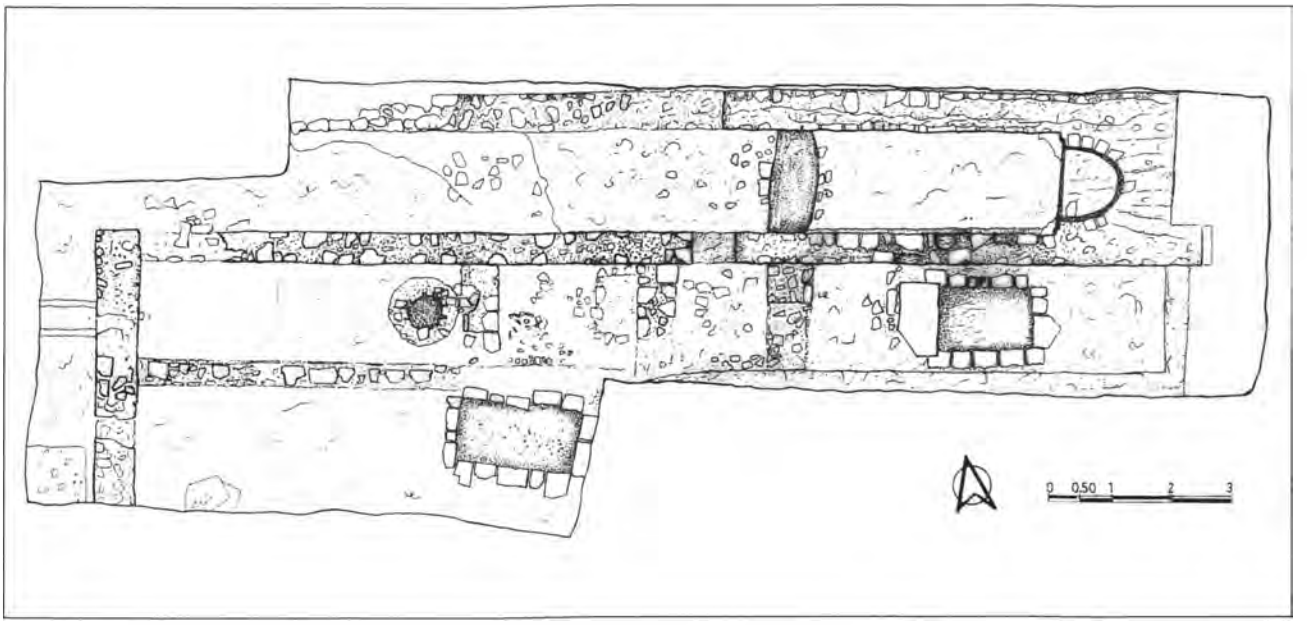

Σχέδ. 8. Νομός Κορινθίας. Αρχαία Κόρινθος. Κρανείο. Οικόπεδο Αικ. - Ι. Σοφού. Κάτοψη της ανασκαφής.

άζουν κοίλες επιφάνειες, που δίνουν την εντύπωση κογχών και θολωτής επιστέγασης. Από το χώρο του κτίσματος, που ταυτίστηκε με μαρτύριο ή βαπτιστήριο, περισυνελέγησαν αρχιτεκτονικά μέλη που προέρχονται από την εγγύς, πιθανολογούμενη από τον Δ. Πάλλα, παλαιοχριστιανική βασιλική: Τμήμα επικράνου με διακόσμηση από φύλλα άκανθας, σταυρό, τρίφυλλο και καμπτόμενο βλαστό. Τμήμα κορινθιακού κιονόκρανου με δύο ζώνες φύλλων άκανθας και γωνιακούς έλικες στην άνω σειρά. Δύο συνανήκοντα τμήματα αμφίγλυφου θωρακίου· στη μία πλευρά εικονίζεται εντός κυκλικού πλαισίου σταυρός και σχηματοποιημένα άνθη, ενώ η άλλη πλευρά διατηρεί εντός πλαισίου δύο επάλληλα τρίγωνα (Πίν. 157 ε).

Κατά τις πρόσφατες δοκιμαστικές τομές που διενεργήθηκαν ανατολικά του πολύκογχου κτίσματος (Πίν. 158 β) αποκαλύφθηκε ορθογώνιος σε κάτοψη χώρος (3×8,65 μ.), οριζόμενος από τέσσερις τοίχους (Τχ1, 3, 4, 5), ενώ η απαρχή άλλων κάθετων τοίχων περιμετρικά φαίνεται ότι οριοθετεί αντίστοιχους χώρους εκατέρωθεν, συνθέτοντας κτιριακό συγκρότημα, η χρήση του οποίου δεν έχει αποσαφηνιστεί, λόγω διακοπής της έρευνας. Στους τοίχους που είναι κατασκευασμένοι με αργούς και ημιλαξευμένους λίθους, παρατηρείται χρήση αρχαίου οικοδομικού υλικού και ενίοτε επίχρισμα λευκόφαιου κονιάματος. Η τοιχοποιία του Τχ3 έχει ενισχυθεί με κάθετους πωρολιθικούς δόμους. Στο ανατολικό τμήμα του εγκάρσιου Τχ2 τοίχου έχει διαμορφωθεί μεταγενέστερη κιβωτιόσχημη ταφή, για την κατασκευή της οποίας χρησιμοποιήθηκε μονολιθικός αρράβδωτος κίονας και δύο τμήματα μαρμάρινων πλακών (Πίν. 158 α). Δύο αγωγοί βρέθηκαν στο εσωτερικό και εξωτερικά του δωματίου. Ο πρώτος είναι αποχετευτικός, λαξευτός πιόσχημος, επικαλυμμένος με λίθινες πλάκες, ο άλλος είναι υδρευτικός ημικυκλικής διατομής με χτιστά τοιχώματα.

Από τη μεταγενέστερη χρήση του χώρου προέρχονται οι επτά τάφοι, που εντοπίστηκαν κατά μήκος της δυτικής παρειάς της τομής. Από τους τάφους που εισχωρούν σε βάθος στο πρανές όπου εδράζεται το θολωτό κτίσμα, κατέστη δυνατή η διερεύνηση τμήματος των Τφ2, Τφ5 και Τφ8. Πρόκειται για κιβωτιόσχημους τάφους με κτιστά πλευρικά τοιχώματα και πώρινες καλυπτήριες πλάκες. Οι νεκροί τοποθετούνται σε «προσκεφάλι» σε ύπτια θέση, χωρίς κτερίσματα.

Από την ανασκαφή συγκεντρώθηκαν: α) νομίσματα: Βυζαντινός φόλλις Ρωμανού Α΄ (931-944), τούρκικο αργυρό με οπή ανάρτησης ως κόσμημα, φράγκικο Γ. Βιλλεαρδουΐνου, βυζαντινό απομίμηση τεταρτηρού 12ου αιώνα, β) κοσμήματα: Αργυρό δακτυλίδι με κυκλική σφενδόνη, τμήμα χάλκινης πόρπης, γ) όστρακα άβαφης χρηστικής και εφυαλωμένης κεραμικής, δ) τμήμα ψηφιδωτού δαπέδου από στρώμα καταστροφής. Οι ψηφίδες είναι πράσινες, ερυθροκάστανες και λευκού χρώματος, ε) μεγάλος αριθμός μαρμάρινων αρχιτεκτονικών μελών (τμήματα γείσων, κιονοκράνων, κορμοί και βάσεις κιόνων, ενεπίγραφης πλάκας με Χριστόγραμμα κ.ά.).

Στις ανασκαφές της περιοχής Κρανείου εργάστηκε συστηματικά η έκτακτη αρχαιολόγος Μ. Αθανασούλα. Η σχεδιαστική αποτύπωση εκπονήθηκε από τη σχεδιάστρια της Εφορείας Ευ. Δόσχορη.

Αρχαία Κόρινθος

Οικόπεδο Π. Συγγούνα

Κατά τη διάρκεια ανασκαφικής έρευνας στο οικόπεδο, αποκαλύφθηκε κτιριακό συγκρότημα με πυκνό αποχετευτικό δίκτυο. Συμπλέγματα τοίχων αμελούς κατασκευής από τυχαίους λίθους, πλίνθους και χώμα ορίζουν χώρους, σε έναν εκ των οποίων (Χ3) διαμορφώνεται θυραίο άνοιγμα με παραστάδες από λαξευτούς πωρόλιθους. Στην τοιχοποιία παρατηρείται χρήση πώρινων δόμων και αρχαίων μαρμάρινων αρχιτεκτονικών μελών σαν οικοδομικό υλικό.

Στη θεμελίωση του Τχ4, που ορίζει τους χώρους Χ3 και Χ8, λαξευτός πώρινος τοξωτός δόμος επιστέφει ημικυκλική αύλακα, από όπου διέρχεται αγωγός επικαλυμμένος με τρεις λεπτούς αρράβδωτους κίονες και βαθμιδωτή σειρά πωρολίθινων πλακών σε κάθετη διάταξη (Πίν. 158 γ). Ο αγωγός καταλήγει σε κεντρικό συλλεκτήρα αγωγό, που οριοθετείται από δύο αντικριστούς δόμους προς Α. και δύο οξυπύθμενους αμφορείς προς Δ. Στο χώρο Χ8 αποκαλύφθηκε ευρύ υδρευτικό δίκτυο. Πλην των δύο ανωτέρω, επτά ακόμη αγωγοί τροφοδοτούν προς όλες τις κατευθύνσεις το χώρο (ένας μολύβδινος, δύο αποτελούμενοι από πήλινα κυλινδρικά στελέχη, οι λοιποί πήλινοι πιόσχημοι και ημικυλινδρικοί).

Στη νοτιοανατολική πλευρά του χώρου βρέθηκε πάνω σε σειρά δόμων, που εδράζεται σε πρόχειρο τοιχίο, πώρινη βάση ιωνικού κίονα με πλίνθο. Φέρει δύο σπείρες και σκοτία.

Στα κινητά ευρήματα συμπεριλαμβάνονται: 1) νομίσματα, 2) πλήθος οστράκων από βυζαντινά εφυαλωμένα πινάκια και κούπες, αγγείων καθημερινής χρήσης 4ου-6ου και μονόμυξων λυχναριών 1ου-2ου αιώνα, 3) μαρμάρινα αρχιτεκτονικά γλυπτά: τμήμα γείσου που διατηρεί τρεις γεισίποδες με διακόσμηση από ανθέμια, λογχοειδή και ελικοειδή βλαστό (Πίν. 158 δ), ακέραιο επίθημα αμφικιονίσκου, στις λοξότμητες πλευρές φέρει εντός πλαισίου εγχάρακτο σχήμα Χ και ανθεμωτό κόσμημα αντίστοιχα (Πίν. 158 ε), θραύσμα θωρακίου με καρδιόσχημο μοτίβο, τμήμα βάθρου με κοιλόκυρτο κυμάτιο και διπλή σπείρα, τμήμα αγαλματιδίου, διατηρούνται μόνον τα κάτω άκρα, τμήμα από γλυπτό σύμπλεγμα με τρεις έξεργους καρπούς σταφυλής κ.ά.

Τα κτιριακά κατάλοιπα, που ανήκουν πιθανόν σε τμήμα λουτρικής εγκατάστασης, καταχώθηκαν και διατηρήθηκαν με επικάλυψη πολυκαρβονικού υλικού τα αρχαία του χώρου Χ8 (Σχέδ. 9).

Στην ανασκαφή εργάστηκε η έκτακτη αρχαιολόγος Ν. Κούτχια.

Ιουστινιάνειο τείχος Ισθμού

Παλιά Στρατώνα Λουτρακίου

Στο πλαίσιο ανάδειξης και αποκατάστασης του Ιουστινιάνειου τείχους, γνωστού και ως Εξαμίλιο, πραγματοποιήθηκαν στην παραπάνω θέση ανασκαφικές εργασίες για την πλήρη αποκάλυψη των ορατών εν μέρει τμημάτων του.

Το έργο, ενταγμένο στο Γ΄ ΚΠΣ, περιλαμβάνει αποκατάσταση, στερέωση και διαμόρφωση χώρου σε τμήμα 300 μ. του Εξαμιλίου εκατέρωθεν της Π.Ε.Ο. Αθηνών-Κορίνθου, κατά τη διάνοιξη της οποίας είχε καταστραφεί τμήμα του τείχους και ένας πύργος.

Κατά την ανασκαφική περίοδο του 2004, αφού απομακρύνθηκε μεγάλος όγκος επίχωσης, αποκαλύφθηκε σε μήκος 170 μ. το τείχος και τρεις πύργοι, στους τομείς Α και Β που ορίστηκαν δυτικά και ανατολικά της εθνικής οδού, αντίστοιχα (Σχέδ. 10).

Τομέας Α. Αποκαλύφθηκε το τείχος σε μήκος 114 και πλάτος 3 μ. με δύο πύργους. Το ύψος με αρκετές αυξομειώσεις κυμαίνεται από 0,50 έως 2,40 μ. Το τείχος θεμελιώθηκε απευθείας στο φυσικό βράχο ή σε κρηπίδωμα προεξέχον κατά 0,20 μ. της ανωδομής, καθώς και σε προεξέχουσες στρώσεις αργών λίθων (κυρίως στους πύργους). Ο διαφορετικός τρόπος θεμελίωσης υπαγορεύθηκε από την ύπαρξη του μαλακού βράχου «μάργη» και του συμπλέγματος τοίχων σε επαφή με την εξωτερική τειχογραμμή. Η τοιχοποιία του εξωτερικού μετώπου και των πύργων συνίσταται από πώρινους δόμους κατά το ισοδομικό σύστημα με άφθονη χρήση αρχιτεκτονικού υλικού από αρχαία οικοδομήματα. Στους αρμούς παρεμβάλλονται λιθίδια, πλίνθοι και ασβεστοκονίαμα, στις μεγάλες επιφάνειες του οποίου διακρίνονται μυστρίσματα με διπλές παράλληλες και τεμνόμενες γραμμές. Ο πυρήνας αποτελείται από αργούς λίθους και συνδετικό κονίαμα (Πίν. 159 α). Τμήμα της εσωτερικής παρειάς του τείχους που αποκαλύφθηκε παρουσιάζει αμελή και ακανόνιστη τοιχοποιία από αργούς λίθους. Πλήθος διακοσμητικών μυστρισμάτων παρατηρούνται στο κονίαμα του εσωτερικού μετώπου.

Οι πύργοι είναι τετράπλευροι, ισχυρά προσαρτημένοι στο τείχος. Η τοιχοποιία ακολουθεί την τεχνοτροπία της τειχογραμμής. Ο πύργος Ι είναι ορθογώνιος (6,26×4,14 μ.) με διαμορφωμένη είσοδο στη νότια παρειά και απέχει 69,40 μ. από τον πύργο ΙΙ που είναι σχεδόν τετράγωνος (5,30×4,50 μ.) (Πίν. 159 β).

Τομέας Β. Αποκαλύφθηκε το τείχος σε μήκος 55,20 μ. και ένας πύργος. Το τείχος θεμελιωμένο απευθείας στο φυσικό βράχο σώζεται σε ύψος 1,45 μ. και διατηρεί δύο στρώσεις λαξευτών δόμων. Ο πύργος ΙΙΙ είναι σχεδόν τετράγωνος (6,20×5,20 μ.) με επιμελημένη τοιχοποι-

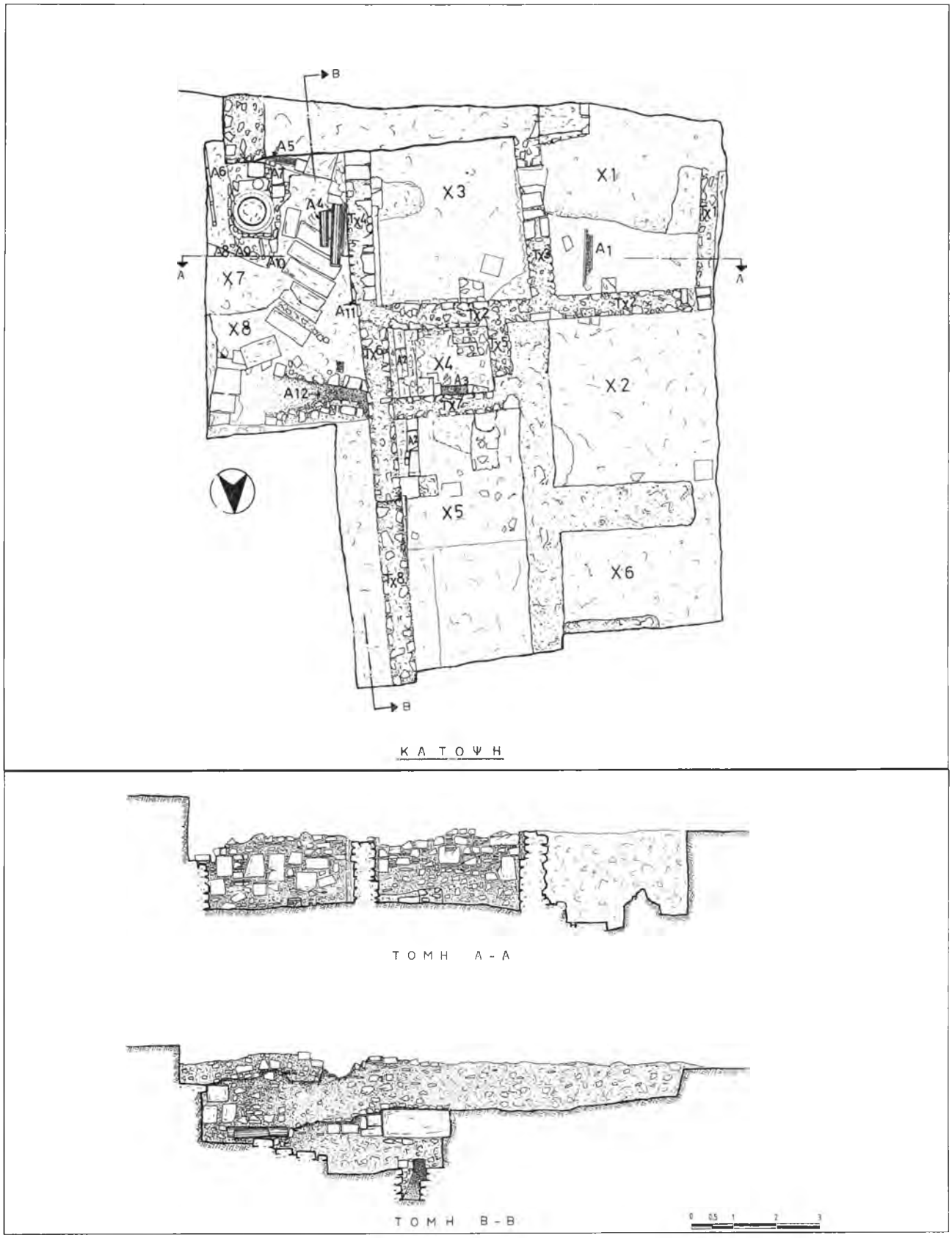

Σχέδ. 9. Νομός Κορινθίας. Αρχαία Κόρινθος. Οικόπεδο Π. Συγγούνα. Κάτοψη και τομές της ανασκαφής.

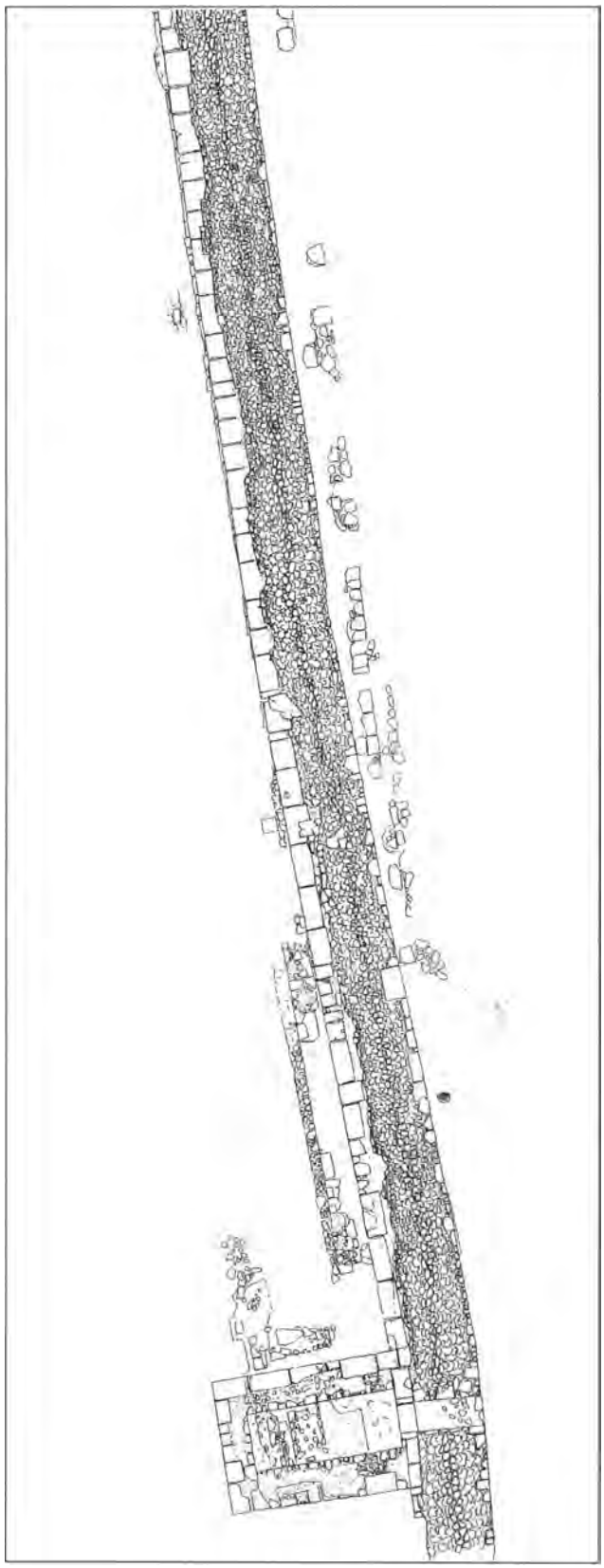

Σχέδ. 10. Νομός Κορινθίας. Ιουστινιάνειο τείχος Ισθμού. Τμήμα του τείχους και πύργος Ι.

ία από ορθογώνιους δόμους, μερικοί των οποίων φέρουν κυμάτια και γλυφές.

Από τις εργασίες προέκυψαν λίγα δείγματα κεραμικής άβαφων χρηστικών αγγείων και σπαράγματα επιχρίσματος ερυθροκίτρινου χρώματος. Δυσερμήνευτη παραμένει η ανεύρεση πέντε μυκηναϊκών γυναικείων ειδωλίων του τύπου Φ και Ψ της ΥΕ περιόδου (Πίν. 159 γ).

Στην ανασκαφή εργάστηκε η έκτακτη αρχαιολόγος Π. Μελέτη. Η σχεδίαση του τείχους έγινε από την Ευ. Δόσχορη.

ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΑ ΣΚΑΡΜΟΥΤΣΟΥ

ΝΟΜΟΣ ΗΛΕΙΑΣ

Ανδραβίδα

Ναός Αγίας Σοφίας

Με αφορμή την ανάπλαση της κεντρικής πλατείας της Ανδραβίδας και των πεζοδρομίων έξω από την περίφραξη του ναού της Αγίας Σοφίας, πραγματοποιήθηκαν δοκιμαστικές ανασκαφικές τομές. Δυτικά του χώρου αποκαλύφθηκαν, όπως ήταν αναμενόμενο, τα θεμέλια των πλάγιων τοίχων και των τοξοστοιχιών της τρίκλιτης βασιλικής. Τα ίχνη συνεχίζουν και δυτικότερα, κάτω από το οδόστρωμα. Τα θεμέλια βρέθηκαν λιθολογημένα. Στα κλίτη του ναού ήλθαν στο φως ακτέριστοι τάφοι-λάκκοι.

Κυλλήνη

Κάστρο Γλαρέντζας

Στον αρχαιολογικό χώρο του Κάστρου Γλαρέντζας συνεχίστηκε το 2001 η ανασκαφή στο γοτθικό ναό του Αγίου Φραγκίσκου και συγκεκριμένα δυτικά της βόρειας εισόδου. Η αφαίρεση του στρώματος κατάρρευσης αποκάλυψε εγκάρσιο τοίχο που διαιρούσε το ναό σε δύο μέρη, πιθανόν για λόγους λειτουργικούς, τμήμα του δαπέδου από κουρασάνι αλλά και έναν κτιστό τάφο (Πίν. 160 α). Ο τάφος, διαστ. 1,98×0,58 μ., εφάπτεται του βόρειου τοίχου του μνημείου και διευθετήθηκε κατά τη λειτουργία του ναού. Ήταν συλημένος, αλλά γεμάτος αξιόλογα αρχιτεκτονικά μέλη που προέρχονται από το ναό, κυρίως βεργία φέροντα τοιχογραφικό διάκοσμο με καρδιόσχημα μοτίβα. Επίσης, βρέθηκαν τμήματα κοσμήτη και της καλυπτήριας πλάκας, κεραμική, μετάλλινα ευρήματα, σπαράγματα τοιχογραφιών και δύο νομίσματα.

Το 2002 με την ένταξη του κάστρου στα ΠΕΠ του Γ΄ ΚΠΣ ξεκίνησαν εργασίες για την ανάδειξη και ανάπλαση του αρχαιολογικού χώρου. Αρχικά υπήρξε μέριμνα για την επιστροφή στο Δημόσιο των τμημάτων με

τις αρχαιότητες που είχαν παραχωρηθεί στον τοπικό δήμο, ενώ πραγματοποιήθηκε τοπογράφηση του χώρου για τη σύνταξη του σχεδίου της μεσαιωνικής πόλης, αλλά και προκειμένου να προχωρήσουν οι απαλλοτριώσεις του έργου και να εξασφαλιστούν τα καταπατημένα από τους ιδιώτες δημόσια κτήματα. Έγιναν συστηματικοί καθαρισμοί και αποψιλώσεις, απομάκρυνση περιφράξεων καταπατητών και κατεδάφιση παραπηγμάτων, μερικές αποχωματώσεις, αποκαλύπτοντας την περίμετρο του εξωτερικού οχυρωματικού περιβόλου και την τάφρο, τη γέφυρα, τμήματα από τις πύλες και τους ορθογωνικής κάτοψης πύργους, το φρούριο, ένα λουτρό με τριμερή διάταξη και ένα διώροφο κτίριο σε σχήμα Γ με μνημειώδη κλίμακα (Πίν. 160 β-γ).

Παράλληλα, συνεχίστηκε η ανασκαφή στο γοτθικό ναό του Αγίου Φραγκίσκου. Οι εργασίες επικεντρώθηκαν στο χώρο του ιερού και στα εκατέρωθεν αυτού παρεκκλήσια και έφεραν στο φως ίχνη βάσεων κτιστής τράπεζας, αλλά και το κλιμακοστάσιο, μέσω του οποίου γινόταν η πρόσβαση από τον κυρίως ναό προς το ιερό και το οποίο καταλάμβανε όλο το πλάτος του. Επιπλέον, στο εσωτερικό του κυρίως ναού ανασκάφηκαν δεκάδες ταφές, όλες συλημένες. Επρόκειτο είτε για κτιστούς τάφους διευθετημένους κατά μήκος των μακρών πλευρών του, μερικοί από τους οποίους διέθεταν ψευδοσαρκοφάγους, είτε για τάφους-λάκκους που ανοίχθηκαν πολύ αργότερα στο δάπεδο. Σε αυτούς βρέθηκαν νομίσματα, κεραμική, εξαρτήματα της ενδυμασίας των νεκρών, αλλά και αρχιτεκτονικά γλυπτά από τον κατεδαφισμένο ναό (Πίν. 160 δ).

Κατά το 2003 συνεχίστηκαν οι εργασίες ανάδειξης και ανάπλασης του αρχαιολογικού χώρου του Κάστρου Γλαρέντζας που έχει ενταχθεί στα ΠΕΠ του Γ΄ ΚΠΣ.

Στο ναό προχώρησαν οι ανασκαφικές εργασίες με την καθαίρεση των μαρτύρων και την ανασκαφή τάφων δίνοντας ενιαία και συνολική εικόνα του μνημείου (Πίν. 161 α). Αποκαλύφθηκε πλήρως το ορθογωνικής κάτοψης ιερό και τα παρεκκλήσια. Ο κυρίως ναός στο μέσον διαιρείται με εγκάρσιο τοίχο που φέρει τοιχογραφικό διάκοσμο. Στο δυτικό τμήμα του σώζει κατάλοιπα από τη μεταγενέστερη οικοδόμηση, μικρού συγκροτήματος, ενδεχομένως μοναστηριού, εντός του μεσαιωνικού κτιρίου. Κατά τις εργασίες εντοπίστηκε πληθώρα αρχιτεκτονικών γλυπτών, κεραμικής, νομίσματα, σπαράγματα του τοιχογραφικού διακόσμου. Παράλληλα, υλοποιήθηκαν επείγουσες εργασίες στερέωσης στις καταπονημένες επιφάνειες των τοίχων του ναού, στις λειτουργικές κατασκευές των ιερών – τράπεζες – και στο κλιμακοστάσιο, ενώ πραγματοποιήθηκε και μερική συμπλήρωση του τοιχοβάτη στο βόρειο τοίχο για να εξασφαλιστεί το υπερκείμενο τμήμα της τοιχοποιίας.

Στον υπόλοιπο αρχαιολογικό χώρο συνεχίστηκαν οι καθαρισμοί και οι αποψιλώσεις των ορατών κτιριακών λειψάνων που σε συνδυασμό με αποχωματώσεις και ανασκαφικές έρευνες έδωσαν μια πρώτη εικόνα της μεσαιωνικής πόλης. Στο φρούριο που βρίσκεται στο νοτιοδυτικό τομέα της μεσαιωνικής πόλης αποκαλύφθηκαν τα τείχη του, τα οποία σχηματίζουν Π, με πύργους διευθετημένους στις γωνίες. Τα μεταπύργια διέθεταν τυφλά αψιδώματα στο βόρειο και ανατολικό τους σκέλος. Η είσοδος στο φρούριο γινόταν μέσω του νότιου τετράπλευρου πύργου από μια υπερυψωμένη πύλη με περίτεχνο γοτθικό πλαίσιο από βαθμιδωτά τοποθετημένους ημικιονίσκους. Στην ανατολική πύλη του οχυρωματικού περιβόλου – πλησίον της γέφυρας της τάφρου – εντοπίστηκε ορθογωνικός χώρος (Πίν. 161 β), ο οποίος λειτούργησε ως αποθέτης στις αρχές του 15ου αιώνα, με πληθώρα ευρημάτων. Βρέθηκε καλής ποιότητας εισηγμένη κεραμική, νομίσματα, υάλινα και μετάλλινα αντικείμενα. Κοντά στο λιμάνι αποκαλύφθηκε ένας παραθαλάσσιος πύργος με πολυγωνική κάτοψη, θεμελιωμένος πάνω σε πλέγμα από ξύλινες δοκούς και δάπεδο από κονίαμα και θραύσματα κεράμων.

Συνεχίστηκαν το 2004 οι εργασίες ανάδειξης και ανάπλασης του αρχαιολογικού χώρου του Κάστρου Γλαρέντζας. Στον καθεδρικό του Αγίου Φραγκίσκου ολοκληρώθηκε η ανασκαφή στο εσωτερικό του ναού (Πίν. 162 α). Έγινε μερική συμπλήρωση και αποκατάσταση της βορειοδυτικής γωνίας του κτιρίου, στερέωση των κτιστών τάφων, πλήρωση των τάφων-λάκκων που είχαν ανοιχθεί στο δάπεδο και αποκατάσταση τμήματος του δαπέδου. Οι εργασίες καθαρισμού και αποχωμάτωσης συνεχίστηκαν στο φρούριο του εσωτερικού περιβόλου και αποκάλυψαν σημαντικά στοιχεία της φρουριακής αρχιτεκτονικής της εποχής, αλλά και αξιόλογα γλυπτά, όπως τμήμα πλάκας με το θυρεό της δυναστείας των Βιλλεαρδουΐνων και αρχιτεκτονικά μέλη δυτικής τεχνοτροπίας. Καθαρισμοί και αποψιλώσεις στον ευρύτερο αρχαιολογικό χώρο έφεραν στο φως κατάλοιπα πύργων, φρεάτια, αλλά και ερείπια κτισμάτων, με αδιευκρίνιστες προς το παρόν χρήσεις (Πίν. 162 β-γ).

Παράλληλα έγινε κατεδάφιση παραπηγμάτων και ενός αυθαίρετου κτιρίου στο βόρειο πρανές μεταξύ της μεσαιωνικής πόλης και του λιμανιού της, διανοίχθηκε και επιστρώθηκε ένας αγροτικός δρόμος, χαράχθηκαν και διανοίχθηκαν οι διαδρομές επισκεπτών, πραγματοποιήθηκε σχεδιαστική αποτύπωση και αεροφωτογράφηση του χώρου και των μνημείων.

Κάτω Παναγιά Κυλλήνης

Μονή Βλαχερνών

Εν όψει οικοδομικών εργασιών στη δυτική πτέρυγα της μονής, η οποία λειτουργεί ως άσυλο ανιάτων, διενεργήθηκε περιορισμένη ανασκαφική έρευνα, η οποία, όπως και στην ανασκαφή της μεσημβρινής πτέρυγας, δεν απέδωσε στοιχεία για τη μεσαιωνική φάση της μονής.

Λάνθι

Άγιοι Θεόδωροι

Κατά την ανέγερση εκκλησίας στην παραπάνω θέση κοντά στη μονή Κρεμαστής στο χωριό Λάνθι του Δήμου Ωλένης, εντοπίστηκαν τα ερείπια ναού. Το νέο θεμέλιο κάλυψε τμήμα του μνημείου. Πρόκειται για τρίκλιτη ξυλόστεγη βυζαντινή βασιλική, η οποία είχε υποστεί μεταγενέστερες επεμβάσεις. Ανατολικά απέληγε σε τρεις ημικυλινδρικές αψίδες, ενώ δυτικά διέθετε νάρθηκα. Ακτέριστη ταφή εντοπίστηκε στη νοτιοδυτική γωνία του νάρθηκα.

Γαστούνη

Παναγία Καθολική

Τον Ιούνιο του 2003 ερευνήθηκε εξωτερικά η περιοχή γύρω από τη βορειοανατολική γωνία του ναού της Παναγίας της Καθολικής στη Γαστούνη και ένα τμήμα στη μεσημβρινή πλευρά, εκατέρωθεν της νοτιοδυτικής γωνίας. Ήλθαν στο φως ταφές πρόχειρες, συνήθως κεραμοσκεπείς (καλυβίτες) και άπασες ακτέριστες, άλλες διαταραγμένες.

Σκιλλουντία

Κόκκινη Εκκλησιά

Έγινε καθαρισμός και ανασκαφική έρευνα του μνημείου. Ο ναός που διατηρείται είναι τρουλλαίος σταυροειδής εγγεγραμμένος και χρονολογείται στη μέση βυζαντινή περίοδο. Ενσωμάτωσε μια αρχαιότερη, μονόχωρη, ξυλόστεγη εκκλησία.

ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ ΑΘΑΝΑΣΟΥΛΗΣ

THE AMERICAN SCHOOL OF CLASSICAL STUDIES AT ATHENS

2002

AGIOS VASILEIOS, KORINTHIA

The fortified site of Agios Vasileios is located on a high hill on the eastern side of the plain of Kleonai, above the upper part of the modern village of the same name[35]. In the Middle Ages the castle was subordinate to Korinth and it was part of a string of defenses that guarded the southern borders of the Korinthia, from Polyphengos in the west to Agionori and Angelokastro in the east. The site is apparently first mentioned in the *Cronaca di Morea*[36] in a confused passage discussing the original conquest in the early 13th century and Bon[37] concludes, on the basis of the similarity of its design to the castles of Kalavryta, Akova, and others, that it was constructed in the early years of the Frankish domination of the Korinthia. The site is known from a number of administrative documents of the 14th and 15th century, and the remains of the castle are relatively well preserved.

Antoine Bon had already provided a plan and a brief description of Agios Vasilios[38], but further recording and research was carried out over a span of 12 years, from 1990 to 2002 under the direction of Timothy E. Gregory (Ohio State University, Columbus, Ohio, USA). The first phase of this research, carried out in 1990-92 was the creation of an accurate plan of the fortifications and the remains of the standing buildings inside the fortification walls. Preliminary reports on this work were published in 1994[39] and 1997[40].

Further research, including the examination of surface material and the investigation of three individual buildings, was carried out in 1996, 1997, and 2001. This work was designed, at least in part, to investigate the chronology of settlement and to determine whether the 105 structures identified in earlier years were individual houses or merely rooms in larger build-

35. A. Bon, *La Morée franque. Recherches historiques, topographiques et archéologiques sur la principauté d'Achaïe (1204-1430)*, 2 vols, Bibliothèque des Écoles francaises d'Athènes et de Rome 213, Paris 1969, 483-484; 635-637, pls 128-129.

36. D. Hopf (ed.), *Chronaca di Morea*, in *Chroniques gréco-romanes inédites et peu connues*, Berlin 1873, 414-468, esp. p. 436.

37. Bon, *op.cit.*, 636.

38. *Op.cit.*, 483-484; 635-637, pls 128-129.

39. T.E. Gregory, From Kleonai to Agios Vasilios. Journey through an Ancient Landscape, in P.N. Doukellis - L.G. Mendoni (eds), *Structures rurales et sociétés antiques*, 1994, 351-358.

40. P.N. Kardulias - T.E. Gregory - M. Dann, Re-creating a Frankish Town, *Archaeology* (1997), 54-58.

ings. The investigation of three of these buildings (#6, 27, and 61) suggested that they were indeed separate, small houses. Research in these structures revealed important information about the pottery and tiles used in the site and, contrary to previous reports, provides possible evidence of use of the site before the Frankish conquest in the early 13th century. Building #6 was cleared of fallen stones and debris down to floor level. This was a small, rectangular house, with apparently only a single storey, and two rooms. Between the road and the house was a triangular-shaped space that probably served as a courtyard or αυλή, perhaps for animals.

Study of the objects from this research is well advanced and they are being prepared for full publication.

TIMOTHY E. GREGORY

ΠΙΝΑΚΕΣ

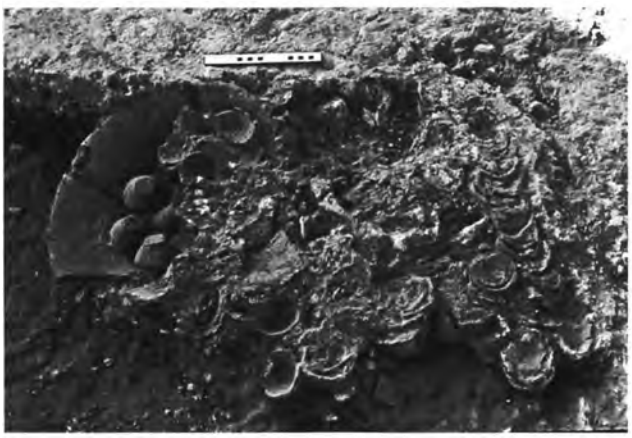

Κύθηρα: α-β) Βιαράδικα. Μυκηναϊκό ειδώλιο και ψευδόστομος αμφορίσκος,
γ-ε) Παλαιόπολη: γ) Θέση Θόλος. Σειρά αγγείων από μινωικό τάφο, δ) Ρέμα Παρθένης. Λίθινο μινωικό αγγείο, όπως βρέθηκε εντός πήλινου αγγείου στην όχθη του ρέματος, ε) Θέση Τρυπητή. Η τομή στο οικόπεδο Α. Μαλακού,
στ) Τμήμα ανάγλυφης αφιερωματικής στήλης με παράσταση Ηρακλέους.

ΑΡΗΣ ΤΣΑΡΑΒΟΠΟΥΛΟΣ

Αντικύθηρα: α-ε) Θέση Κάστρο: α-β) Τμήμα του ανατολικού τείχους και τμήμα του τείχους της ακρόπολης, γ) Γενική άποψη του χώρου του ιερού του Απόλλωνος στις εκβολές του Ξηροπόταμου, δ) Χάλκινες και σιδερένιες αιχμές από βέλη και δόρατα, ε) Ενεπίγραφη μολυβδίδα με την επιγραφή *ΒΑCΙΛΕΩC*, στ-ζ) Θέση Μνήματα. Λύχνος και κάνθαρος του 4ου αι. π.Χ.

ΑΡΗΣ ΤΣΑΡΑΒΟΠΟΥΛΟΣ

Κύθηρα: α) Καψάλι. Άγιος Ιωάννης Πρόδρομος από την ομώνυμη μονή, β) Άγιος Ιωάννης Πρόδρομος με σκηνές του βίου του, γ) Άγιος Ανδρέας με σκηνές του βίου του.

ΕΛΕΝΗ ΓΚΙΝΗ-ΤΣΟΦΟΠΟΥΛΟΥ

Κύθηρα: α) Οχύρωση Αγίου Γεωργίου Κολοκυθιάς. Κεντρικό οίκημα, λεπτομέρεια τοιχοποιίας. Στο βάθος ο όρμος της Αγίας Πατρικίας, β) Καραβάς. Ναός Αγίας Αναστασίας. Άγιος (λεπτομέρεια).

ΕΛΕΝΗ ΓΚΙΝΗ-ΤΣΟΦΟΠΟΥΛΟΥ

Άργος: α) Πάροδος Γούναρη. Γενική άποψη της ανασκαφής (Α.-Δ.),
β-γ) Πάροδος Φορωνέως. Γενική άποψη της ανασκαφής και λεπτομέρεια κλιβάνου (Α.-Δ.),
δ) Πάροδος Παπαλεξοπούλου. Οικόπεδο Κ. Νικολόπουλου. Γενική άποψη της ανασκαφής (Α.-Δ.).
ΑΝΝΑ ΜΠΑΝΑΚΑ-ΔΗΜΑΚΗ

α) Άργος. Οδός Βασιλέως Κωνσταντίνου. Λεπτομέρεια τάφου (Ν.-Β.), β) Κιβέρι. Δημοτικό Σχολείο. Άποψη του τομέα Α από Α., γ) Κουρτάκι. Αγρός Σπ. Σαραβάκου. Άποψη τμήματος παλαιών ανασκαφικών ερευνών, δ-στ) Άργος. Συμβολή των οδών Δανοπούλου και Κανελλοπούλου. Κάλυψη κεραμοσκεπούς τάφου 1 (Δ.-Α.), κάλυψη τάφου 10, τάφος 9.

ΑΝΝΑ ΜΠΑΝΑΚΑ-ΔΗΜΑΚΗ

Άργος. Συμβολή των οδών Δανοπούλου και Κανελλοπούλου: α-β) Τάφος 4. Εξωτερική άποψη και λεπτομέρεια ταφής, γ-δ) Τάφος 6. Εξωτερική άποψη και λεπτομέρεια ταφής, ε) Τάφος 7. Εξωτερική άποψη.

ΑΝΝΑ ΜΠΑΝΑΚΑ-ΔΗΜΑΚΗ

Νομός Αργολίδας. Κουρτάκι. Αγρός Σπ. Σαραβάκου: α) Άποψη βορειοανατολικού τμήματος ανασκαφής (τομές IV-V), β) Λεπτομέρεια ευρημάτων στην τομή V.

ΑΝΝΑ ΜΠΑΝΑΚΑ-ΔΗΜΑΚΗ

Νομός Αργολίδας. Πορτοχέλι. Θέση Μπουζαίικα: α) Στρώμα καταστροφής με πληθώρα κεράμων στέγης, β) Τμήμα οικοδομικού συγκροτήματος, γ-δ) Ακρόπολη Αλιέων.

ΕΛΕΝΗ ΣΑΡΡΗ

Άργος: α-β) Οδός Ηρακλέους. Άποψη από ΝΔ. και τοίχοι ύστερων ΜΕ-πρώιμων ΥΕ χρόνων.
γ-ε) Οδός Μακαρίου 11. Άποψη της ανασκαφής από ΝΑ., το νότιο και το βόρειο τμήμα του κλιβάνου 2.

ΕΛΕΝΗ ΣΑΡΡΗ

Άργος. Πάροδος Γούναρη. Οικόπεδο Π. Χουντάλα - Δ. Μποζιονέλου: α) Άποψη της ανασκαφής από ΒΑ., β) Συγκρότημα δεξαμενών (υπολήνιο), γ) Κλίβανος 1, δ) Κλίβανοι 2 και 3.

ΕΛΕΝΗ ΣΑΡΡΗ

Νομός Αργολίδας: α-β) Μπουζαίικα Πορτοχελίου. Αγρός Ν. Βουρλούμη. Αρχαίο λατομείο, γ-δ) Ερμιόνη. Προφήτης Ηλίας. Αγρός Μ. και Χ. Παπαμιχαήλ. Τάφοι Ι και ΙΙ.

ΕΛΕΝΗ ΣΑΡΡΗ

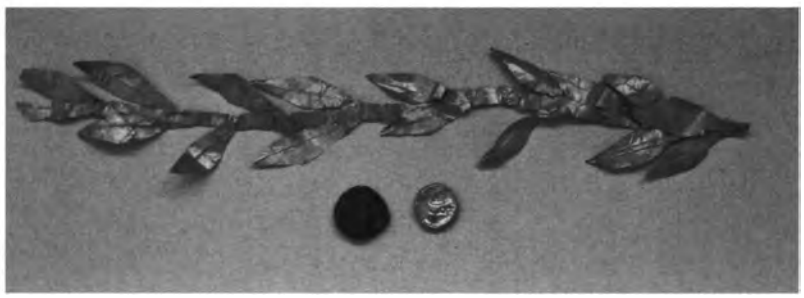

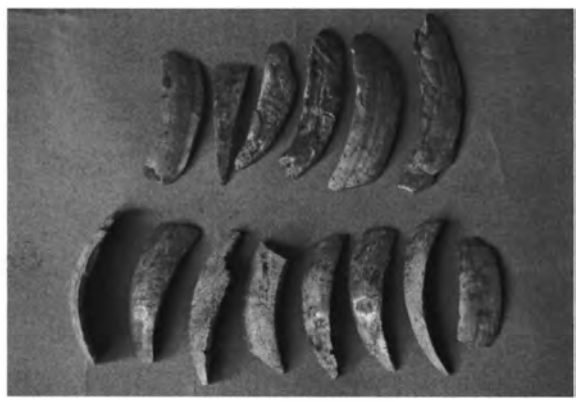

Νομός Αργολίδας: α-β) Άργος. Οδός Διομήδους και Μεγάλου Αλεξάνδρου. Τεφροδόχος αμφορέας και χρυσά στελέχη με φύλλα μυρτιάς, χρυσή δανάκη, νόμισμα, γ) Άργος. Οδός Καλμούχου και Πολυκλείτου. Γεωμετρικά αγγεία τάφων, δ-ε) Αρχαία Επίδαυρος. Θέση Νέρα. Οικόπεδο Π.Β. Καραγιάννη. Χαύλιοι και μυκηναϊκά αγγεία κτερίσματα τάφων, στ) Αρχαία Επίδαυρος. Τάφρος αποχέτευσης. Χάλκινα κτερίσματα ρωμαϊκού τάφου.

ΧΡΗΣΤΟΣ ΠΙΤΕΡΟΣ

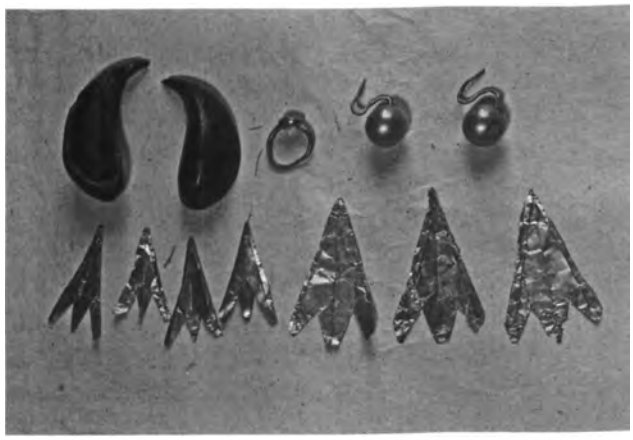

Νομός Αργολίδας: α-δ) Αρχαία Επίδαυρος. Τάφρος αποχέτευσης: α) Χρυσά και χάλκινα κοσμήματα ρωμαϊκού τάφου, β) Ρωμαϊκός αναλημματικός τοίχος με αντηρίδα, γ) Ελληνιστικός θριγκός μνημείου, δ) Επιτύμβια στήλη Αλεξά, ε) Άργος. Οδός Μακαρίου 14. Πήλινος βωμός με ανάγλυφη παράσταση, στ) Άργος. Οδός Αγίου Κωνσταντίνου. Καθιστή σφίγγα.

ΧΡΗΣΤΟΣ ΠΙΤΕΡΟΣ

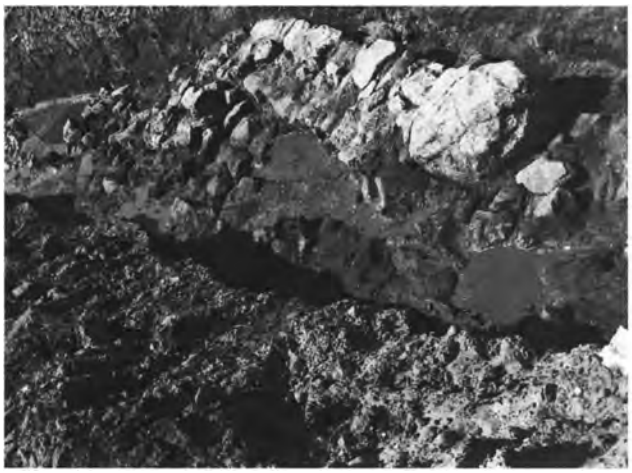

Νομός Αργολίδας: α) Παραλία Δαλαμανάρας. Άγιος Παντελεήμων. Τμήμα λιμενοβραχίονα, β-στ) Ναύπλιο: β) Οδός Ζυγομαλά. Πολυγωνικό τείχος, γ) Οδός Ζυγομαλά. Μυκηναϊκή κεραμική και ειδώλιο, δ-ε) Περιοχή Πρόνοιας. Κτερίσματα πρώιμων μυκηναϊκών τάφων και χάλκινος καθρέφτης με λαβή, στ) Κουτσούρια. Οικόπεδο Ι. Ρεκούμη. Ενετικό υδραγωγείο.

ΧΡΗΣΤΟΣ ΠΙΤΕΡΟΣ

Νομός Αργολίδας: α) Ναύπλιο. Ρωμαϊκή επιγραφή από περισυλλογή, β-γ) Επίδαυρος. Κεφαλή Ασκληπιού και μυκηναϊκό αλάβαστρο από κατάσχεση, δ-ε) Άργος. Οδός Καλλέργη. Ειδώλιο Άρτεμης, τμήμα βωμού και αγγεία τάφων πρωτο- και γεωμετρικής εποχής.

ΧΡΗΣΤΟΣ ΠΙΤΕΡΟΣ

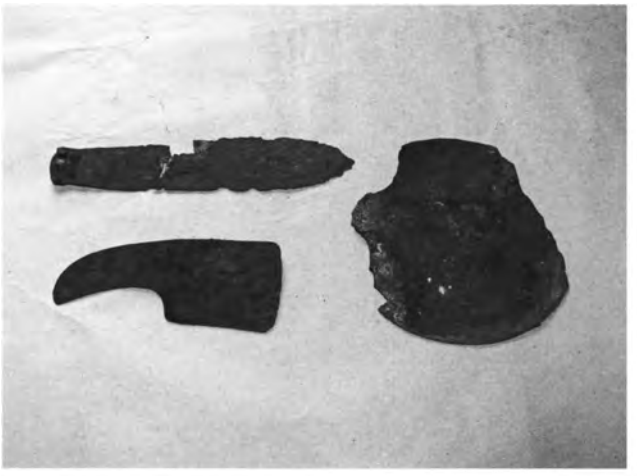

Νομός Αργολίδας: α-β) Ασίνη. Πρώην ιδιοκτησία Θ.Α. Ορφανού. Χάλκινα αντικείμενα από κιβωτιόσχημο μυκηναϊκό τάφο και κτερίσματα μυκηναϊκού τάφου, γ) Ίρια. Οικόπεδο Ν.Ι. Δρούζα. Κεραμική από ανασκαφή, δ-ε) Ίρια. Ιδιοκτησία Αφών Τσιλιμίγκρα. Ρυτό κριού (κτέρισμα τάφου) και τμήμα οχύρωσης.

ΧΡΗΣΤΟΣ ΠΙΤΕΡΟΣ

Νομός Αργολίδας: α) Αρχαιολογικό Μουσείο Ναυπλίου. Υπαίθρια περιοδική έκθεση στη στοά του Μουσείου, β) Άργος. Οδός Φείδωνος. Πρώιμη αρχαϊκή κοτύλη, γ) Άργος. Πάροδος Ηρακλέους. Μεσοελλαδικός αμφορίσκος, δ) Κουτσομόδι. Θέση Αγία Σωτήρα. Αγγεία από το θαλαμωτό τάφο.

ΕΥΑΓΓΕΛΙΑ ΠΑΠΠΗ

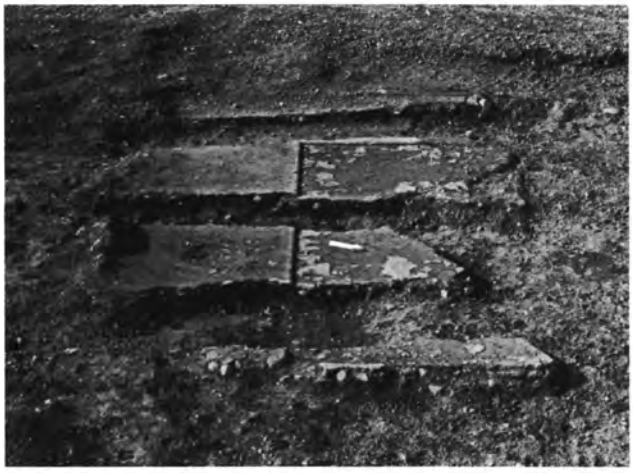

Νομός Κορινθίας: α) Αρχαία Κόρινθος. Θέση Αναπνοά. Οικόπεδο Β. Ψύλλα, β) Αρχαία Κόρινθος. Θέση Λούτσα. Οικόπεδο Θ. Τσουλουχά, γ) Λουτράκι. Θέση Κατουνίστρα. Ιδιοκτησία Σέγκα. Το μαρμάρινο σύμπλεγμα Έρωτα-δελφινιού, δ) Λουτράκι. Θέση Κατουνίστρα. Ιδιοκτησία Κωνσταντινίδη. Η αψιδωτή υπόκαυστη αίθουσα του λουτρού από Α.

Π. ΚΑΣΣΙΜΗ - Ζ. ΑΣΛΑΜΑΤΖΙΔΟΥ-ΚΩΣΤΟΥΡΟΥ

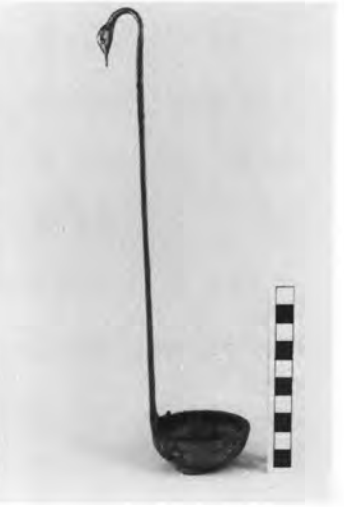

a) Nemea. Tumulus of Opheltes. Starting line with grooves on the western side of the mound; b) Nemea. Reservoir. Bronze ladle; c) Nemea. Reservoir. Three compartments; d) Corinth. Panayia Field. 17th-century graves; e) Corinth. Panayia Field. Earlier structures under the floors of the mid-Roman house.

ST. G. MILLER - G.D.R. SANDERS

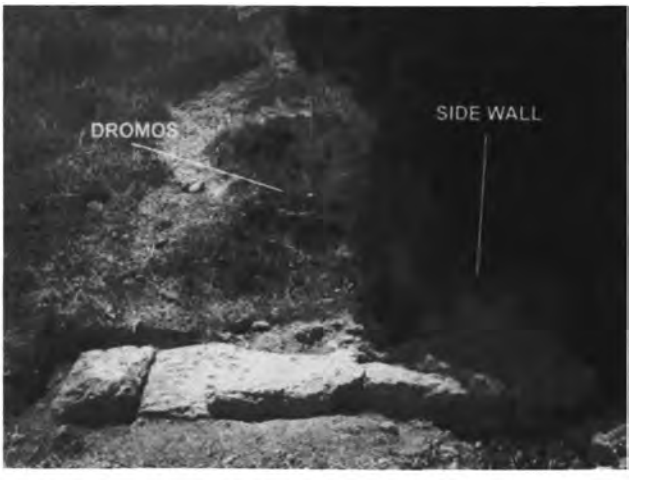

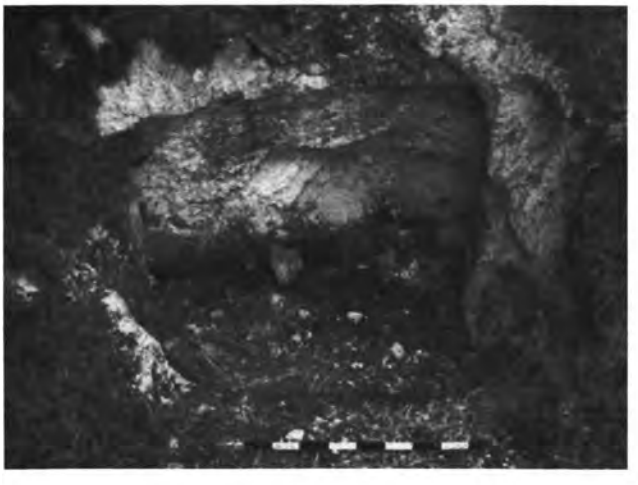

a-d) Kenchreai: a) Painted interior of Tomb 4, looking west; b) Foundation of facade of Tomb 6, looking west; c) A shaft cut obliquely into slope with inner chamber (Grave 15), looking south; d) Late Roman sarcophagus in secondary context (Grave 16), looking east; e-f) Corinth. Panayia Field. The lime pit and a sarcophagus of sandy limestone.

J. L. RIFE - G.D.R. SANDERS

Kenchreai: a) Massive ashlar blocks (F17), overturned from primary context; b) Example of slab-covered cist (G2); c) Example of ground shaft (G10); d) East end (foot) of G12, showing left tibia and fibula shafts and squat pitcher (KP017) *in situ;* e) Squat pitcher (KP017) from G12.

JOSEPH L. RIFE

Kenchreai: a) Middle of G18 (north at top), showing arm bones and six unguentaria *in situ;* b) Example of tomb with canonical plan, west (back) wall of T13; c) Christian graffiti over niches on south wall of T6; d) Monumental structure over *dromos* of T6 from east; e) View of south loculus on west (back) wall of T4 showing nails (black arrows) (note the painted aedicula surmounted by coiled dolphins supporting a medallion); f) View of west loculus on north (right) wall of T10 showing broken enclosure wall.

JOSEPH L. RIFE

a-b) Kenchreai. View of south (left) wall of T4 and detail of birds and bush over painted marble revetment *(cipollino)*, center south (left) wall of T4; c) Isthmia. Double-nozzled lamp in fragments; d-f) Isthmia. Site conservation and re-organization of the *apotheke*.

J.L. RIFE - E.R. GEBHARD

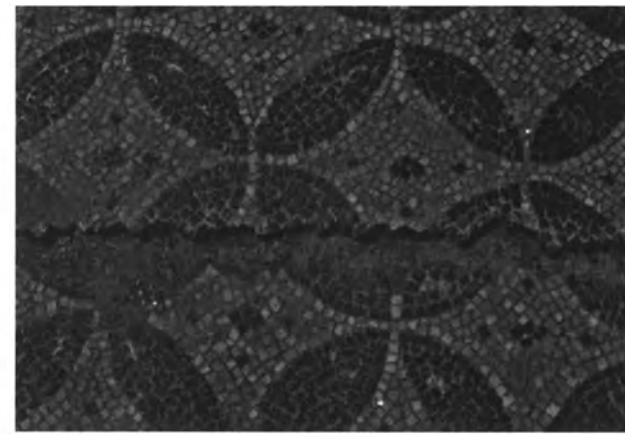

Isthmia. Roman Bath: a) Room VI. Section of mosaic before conservation; b-c) Detail of mosaic before and after conservation; d) Southern edge of the excavated area before cleaning.

TIMOTHY E. GREGORY

Isthmia: a) Area of proposed entrance to Bath, looking north to Room XII; b) Dry stone retaining wall built to hold the soil and protect the edge of the excavated area; c) Dry stone retaining wall, east side.

TIMOTHY E. GREGORY

Corinth. Panayia Field: a) Road surface from N.; b) GR-2003-01 from SE.;
c) RT 212R from E.; d) Basin and wall 226 from NW.

GUY SANDERS

Corinth. Panayia Field: a) Panayia South; b) Floor west of wall 233, from N.; c) L-shaped cutting under floor (B87); d) Cistern under wall 131 foundations from SW.; e) Well 2003-1 from S.

GUY SANDERS

Barnavos: a) EU 25; b) EU 26; c-d) EU 28 a-b.

J.C. WRIGHT - E. PAPPI

Midea, Argolid: a) The clearance of the Mycenaean ramp, which led up to the East Gate; b) A monochrome deep bowl from the floor level in Trench 3 on the upper plateau; c) A Mycenaean ivory inlay decorated with a palm leaf from Trench 11.
ANN-LOUISE SCHALLIN

α-β) Νομός Κορινθίας. Άγιοι Θεόδωροι. Θέση Σούρες. Απόψεις της ανασκαφής.

Νομός Κορινθίας. Άγιοι Θεόδωροι. Θέση Σούρες: α) Ο τάφος LXIV, β) Η παιδική ταφή, πιθανότατα κοριτσιού, στον τάφο LXX, γ) Ο τάφος LXXII του 6ου αι. π.Χ.

α-β) Μουσείο Αρχαίας Σικυώνας: α) Αρχιτεκτονικά μέλη προς έκθεση στον αίθριο χώρο του Μουσείου, β) Μαρμάρινο αγαλμάτιο νεανικής ανδρικής μορφής από το θέατρο της Αρχαίας Σικυώνας (ανασκαφές ΑΣΚΣ 1886-1889), γ) Συλλογή γύψινων εκμαγείων αντιγράφων έργων του Λυσίππου. Γύψινο εκμαγείο του αναγλύφου του Καιρού από το Μουσείο του Τορίνου, δ) Αρχαία Κόρινθος. Θέση Αναπνοά. Οικόπεδο Α. Παπαθανασόπουλου. Το Ταφικό Μνημείο, από Ν./ΝΔ.
ΛΖ΄ ΕΠΚΑ - Β. ΤΑΣΙΝΟΣ

α-β) Αρχαία Κόρινθος. Θέση Αναπνοά. Οικόπεδο Α. Παπαθανασόπουλου: α) Το Ταφικό Μνημείο, από ΒΑ., β) Εσωτερικό του Τάφου 6, γ-ε) Δ.Δ. Ξυλοκέριζας. Θέση Περδικαριά. Αγρός Στ. Φυνταμπάνη: γ) Νεκροταφείο πρώιμης κλασικής εποχής, από Ν., δ) Νεκροταφείο πρώιμης κλασικής εποχής, από Δ., ε) Τάφος 13.

ΒΑΣΙΛΗΣ ΤΑΣΙΝΟΣ

Νομός Κορινθίας: α-γ) Δ.Δ. Ξυλοκέριζας. Θέση Περδικαριά. Αγρός Στ. Φυνταμπάνη: α-β) Αγγεία από το νεκροταφείο, γ) Τάφος 15, δ-ε) Αρχαία Σικυών. Οικόπεδο ιδιοκτησίας Ενορίας Ι.Ν. Αγίας Τριάδας (Βασιλικού): δ) Τοίχος από αργολιθοδομή, ε) Φρέαρ, άνω σωζόμενη επιφάνεια, στ) Αρχαία Σικυών. Θέση Μερκούρη. Αγρός Μ. Κωστούρου. Οικοδομικά κατάλοιπα στο βόρειο ανασκαφικό τομέα.

Β. ΤΑΣΙΝΟΣ - ΛΖ΄ ΕΠΚΑ

Αρχαία Σικυών: α-γ) Θέση Μερκούρη. Αγρός Μ. Κωστούρου: α) Οικοδομικά κατάλοιπα στο βόρειο ανασκαφικό τομέα, β-γ) Οικοδομικά κατάλοιπα στο νότιο ανασκαφικό τομέα, δ-ε) Θέση Δραγατσούλα. Οικόπεδο πρώην ιδιοκτησίας Κων., Ασπ. και Αν. Δουσλαντζή: δ) Τμήμα κλασικού νεκροταφείου της Σικυώνας, ε) Ερυθρόμορφη λήκυθος με παράσταση γυναικωνίτη, εύρημα από τάφο.

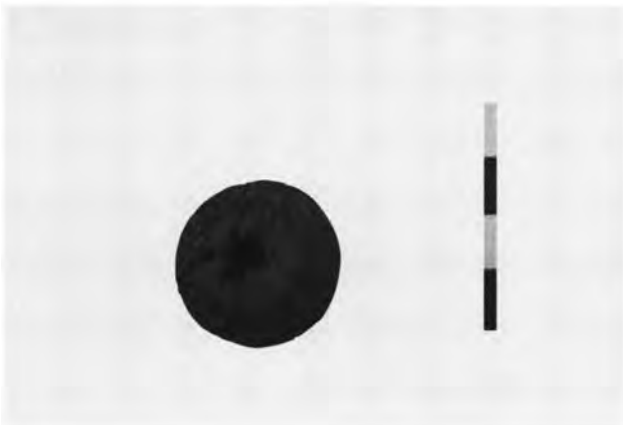

Αρχαία Σικυών: α-β) Θέση Δραγατσούλα. Οικόπεδο πρώην ιδιοκτησίας Κων., Ασπ. και Αν. Δουσλαντζή. Ευρήματα από τους τάφους, γ-στ) Θέση Παλαιοχώρι. Αγροί πρώην ιδιοκτησίας Ι. και Ε. Τουργέλη - Α. Λεονάρδου: γ) Τάφος Η, δ-στ) Ευρήματα από τον Τάφο Η: δ) Κωνίσκος από στεατίτη, ε) Πήλινο αμφικωνικό σφονδύλι, στ) Γραπτό αρτόσχημο αλάβαστρο.

Αρχαία Κόρινθος: α-ε) Ιδιοκτησία Λέκκα - Γκότση: α) Γενική άποψη νεκροταφείου, β) Τάφος 17, γ-δ) Αγγεία από τους τάφους 17 και 18, ε) Χάλκινος λέβητας, στ) Ιδιοκτησία Ρωτα. Γενική άποψη γεωμετρικού νεκροταφείου.
ΛΖ΄ ΕΠΚΑ

Αρχαία Κόρινθος: α-β) Ιδιοκτησία Ρώτα: α) Ταφικό μνημείο ρωμαϊκών χρόνων, β) Μερική άποψη τάφου 71, γ-ε) Ιδιοκτησία Δελή: γ) Μερική άποψη του νεκροταφείου, δ) Συστάδα τάφων, ε) Τάφος 39.

ΛΖ΄ ΕΠΚΑ

Αρχαία Κόρινθος: α-β) Οικόπεδο Σούκουλη: α) Συστάδα τάφων, β) Τάφος 45, γ-δ) Οικόπεδο Μικρού. Ταφικό οικοδόμημα ρωμαϊκών χρόνων: γ) Άποψη από Α., δ) Δυτική όψη.

ΛΖ΄ ΕΠΚΑ

Kenchreai: a) Grave 24, discovered and excavated by looters during winter 2003-2004; b) The eroding shoreline on the east side of the Koutsongila ridge below the cemetery, looking south; c) Interior of Tomb 13, west (back) wall; d) Altar features along west (back) wall of Tomb 14; e) Enormous ashlar foundation block (F69) at south end of site, view from east.

JOSEPH L. RIFE

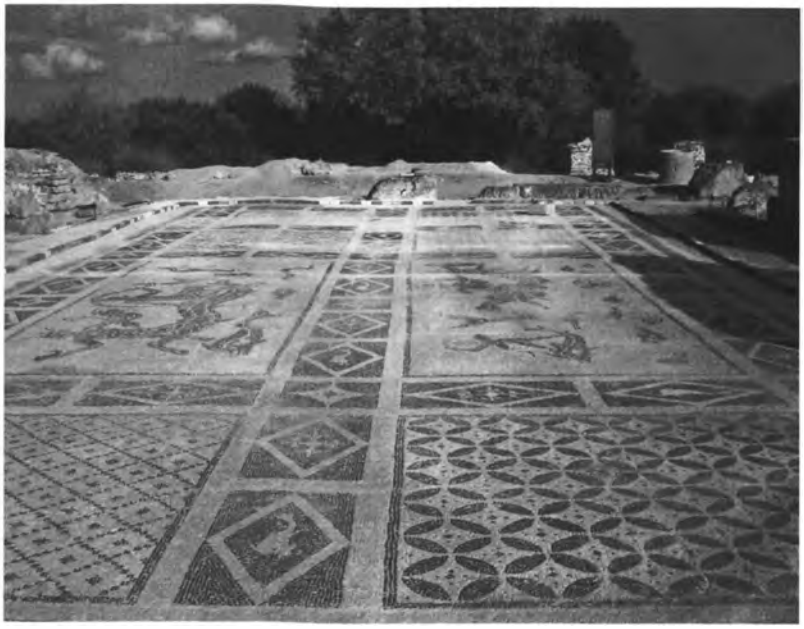

Isthmia: a) Fragments of a red-figured hydria with the scene of a striding maenad, swinging a thyrsos in one hand and an animal (hare?) in the other; b) Cleaning of an iron discus, one of the few surviving examples from the archaic period; c) Roman Baths, mosaic conservation in Room VI; d) Roman Baths, mosaic in Room VI, from west, after end of conservation; e) Roman Baths, south side, beginning of cleaning operations; f) Reservoir south of the Roman Baths, from east.

E.R. GEBHARD - T.E. GREGORY

a-b) Isthmia: a) Reservoir south of the Roman Baths, from west; b) Doorways into the Baths of the Classical period, from south; c-e) Dorati Survey Project: c) Team field walkers led by Yannis Lolos survey a collection unit; d) Pottery from a sample collection unit, washed and awaiting pot-reading at Pietri; e) Brendan Burke does a preliminary sorting of pottery on site.
T.E. GREGORY - J. MARCHAND

Dorati Survey Project: a) Pottery from a sample collection unit, washed and awaiting pot-reading at Pietri; b) Loose ashlar conglomerate block (upper plateau, northwest corner); c) Part of large conglomerate block and rubble wall below plateau of site, north end: d) One of several rubble piles, lower southeastern slope.

JEANNETTE MARCHAND

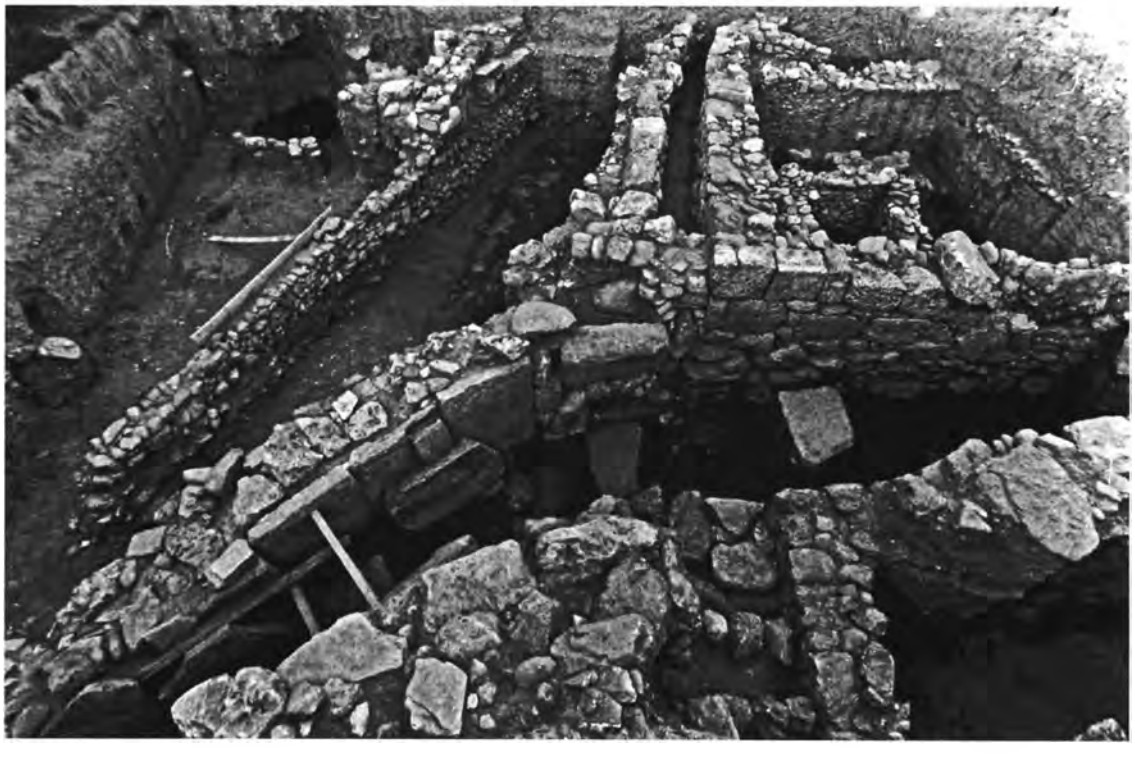

Σπάρτη: α) Οδός Σπάρτης-Αφυσσού. Άποψη της ανασκαφής από ΝΑ.,
β) Οδός Στάουφερτ. Άποψη της ανασκαφής από Δ.

ΕΛΕΝΗ ΖΑΒΒΟΥ

Σπάρτη: α-β) Συμβολή των οδών Κλεάρχου και Περιμετρικής: α) Ειδώλιο ένθρονης μορφής, β) Πλαστικός λύχνος, γ) Οδός Θερμοπυλών 106. Αγγεία των αρχαϊκών χρόνων, δ) Οδός Θερμοπυλών 101. Άποψη της ανασκαφής από ΒΑ.

ΕΛΕΝΗ ΖΑΒΒΟΥ

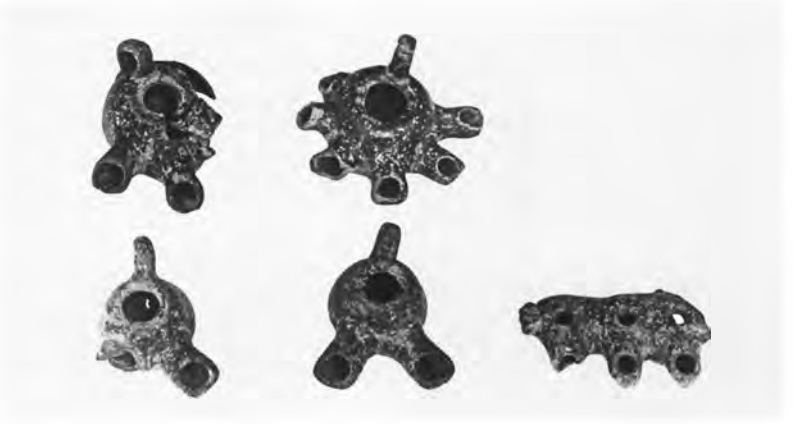

Σπάρτη: α-β) Οδός Θερμοπυλών 101: α) Κυλινδρική πυξίδα,
β) Πολύμυξοι λύχνοι, γ) Αδιάνοικτη περιμετρική οδός. Άποψη της ανασκαφής από Δ.,
δ) Συμβολή των οδών Πλατανιστά και Αλκμάνος. Άποψη της ανασκαφής από ΒΔ.

Ε. ΖΑΒΒΟΥ - Α. ΘΕΜΟΣ

Σπάρτη: α) Συμβολή των οδών Πλατανιστά και Αλκμάνος. Αμφορέας με ανάγλυφες ραβδώσεις, β) Οδός Αλκμάνος. Άποψη της ανασκαφής από Β., γ) Οδός Πιτάνης. Άποψη της ανασκαφής από Ν., δ) Οδός Διοσκούρων 75-77. Άποψη της ανασκαφής από Α.

ΑΘΑΝΑΣΙΟΣ ΘΕΜΟΣ

Σπάρτη: α) Οδός Διοσκούρων 75-77. Λύχνος παλαιοχριστιανικών χρόνων, β) Συμβολή των οδών Ορθίας Αρτέμιδος και Στάουφερτ. Άποψη της ανασκαφής από Β., γ) Οδός Βυζαντίου. Άποψη της ανασκαφής από ΝΑ., δ) Οδός Σπάρτης-Καστορίου. Ταφικά μνημεία κατά μήκος της αρχαίας οδού Σπάρτης-Μεγαλόπολης, ε) Καραβάς. Ταφικό μνημείο κατά μήκος της αρχαίας οδού Σπάρτης-Μεγαλόπολης.

Α. ΘΕΜΟΣ - Ε. ΖΑΒΒΟΥ

Νομός Λακωνίας: α) Σπάρτη. Οδός Κύπρου. Έργα ΔΕΥΑΣ. Λύχνοι ρωμαϊκών χρόνων, β) Καλλιθέα (Ζαραφώνα). Θέση Πόρτες. Άποψη του κτιρίου από ΝΑ., γ-ε) Γύθειο: γ-δ) Οδός Ηρακλέους: γ) Άποψη της ανασκαφής από ΒΑ., δ) Λύχνος παλαιοχριστιανικών χρόνων, ε) Οδός Κάστορος. Άποψη της ανασκαφής από ΝΔ.

Ε. ΖΑΒΒΟΥ - Α. ΘΕΜΟΣ

Νομός Λακωνίας: α) Γύθειο. Οδός Αγίας Τριάδος. Άποψη της ανασκαφής.
β-γ) Βαλτάκι. Θέση Πεζούλια: β) Άποψη του ρωμαϊκού κτιρίου από Β.,
γ) Το εσωτερικό του ρωμαϊκού κτιρίου από ΝΑ.

Α. ΘΕΜΟΣ - Ε. ΖΑΒΒΟΥ

α-γ) Νομός Λακωνίας: α) Αμύκλες. Αγία Κυριακή. Ειδώλιο από το ιερό του Αμυκλαίου Απόλλωνος, β) Πλύτρα. Ενσφράγιστη κέραμος από την αρχαία Ασωπό, γ) Άγιοι Θεόδωροι Βάμβακα. Ανάγλυφη στήλη, δ-στ) Νομός Αρκαδίας: δ) Λουκάς Μαντινείας. Ενεπίγραφη στήλη από την περιοχή της Κόκκινης Εκκλησιάς, ε) Άκρα Τεγέας. Επιτύμβια στήλη, στ) Μουσείο Τεγέας. Η ενεπίγραφη στήλη *IG* V2, 146.

Ε. ΖΑΒΒΟΥ - Α. ΘΕΜΟΣ

Σπάρτη: α) Οδός Κορφιωτάκη. Άποψη της αρχαίας οδού από Δ. και της ανασκαφής, β-γ) Οδός Παλαιολόγου 143: β) Άποψη της ανασκαφής από ΒΑ., γ) Ανάγλυφη στήλη.

ΑΘΑΝΑΣΙΟΣ ΘΕΜΟΣ

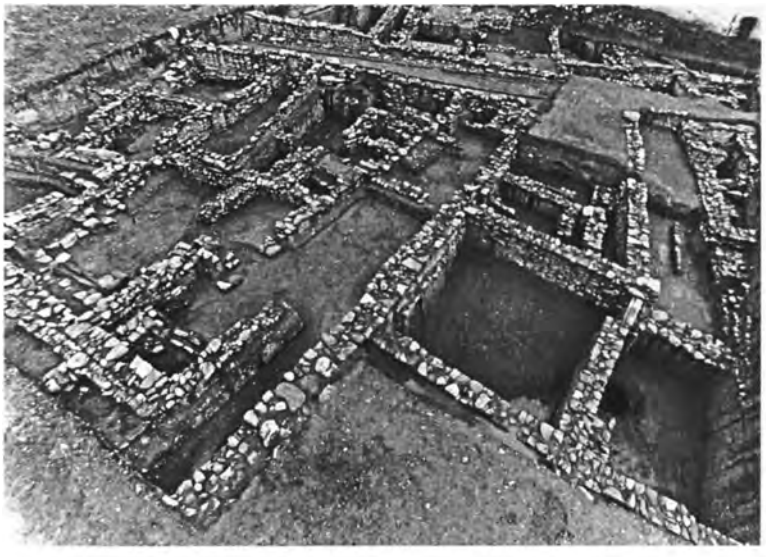

Νομός Λακωνίας: α-β) Σπάρτη. Οδός Ορθίας Αρτέμιδος: α) Άποψη της ανασκαφής από ΝΑ., β) Τμήματα πήλινων μασκών, γ-ε) Μαγούλα. Οδός Σπάρτης-Καλαμάτας. Οικόπεδο Μ. Αραπάκου: γ) Άποψη της ανασκαφής από Α., δ) Αγαλμάτιο Ασκληπιού, ε) Αγαλμάτια Διοσκούρων.

Α. ΘΕΜΟΣ - Ε. ΖΑΒΒΟΥ

Νομός Λακωνίας: α-γ) Σπάρτη. Μαγούλα. Οδός Σπάρτης-Καλαμάτας. Οικόπεδο Μ. Αραπάκου: α) Πήλινο ακροκέραμο, β) Κεφαλή αγαλματίου, γ) Λύχνοι, δ-στ) Πελλάνα: δ) Ο δρόμος του μυκηναϊκού τάφου, ε) Λύχνος ρωμαϊκών χρόνων από το δρόμο του τάφου, στ) Κεραμική κλασικών χρόνων από το δρόμο του τάφου.

Ε. ΖΑΒΒΟΥ - Α. ΘΕΜΟΣ

Νομός Λακωνίας: α-β) Πελλάνα: α) Κεραμική μυκηναϊκών χρόνων από το δρόμο του τάφου, β) Η φραγμένη είσοδος του τάφου και οι ρηγματώσεις των τοιχωμάτων του δρόμου, γ) Πλύτρα. Οικόπεδο Γ. Βενετσανάκη και Α. Βραϊμάκη. Ταφικό μνημείο, δ) Σπάρτη. Αρχαιολογικό Μουσείο. Τμήμα ανάγλυφης μαρμάρινης σαρκοφάγου από παράδοση.

Α. ΘΕΜΟΣ - Ε. ΖΑΒΒΟΥ

Νομός Λακωνίας: α) Πλύτρα (Αρχαία Ασωπός). Ενεπίγραφη επιτύμβια στήλη,
β-γ) Γερολιμένας. Κλαπέντα ανάγλυφα από την οικία Κυρίμη.

Ε. ΖΑΒΒΟΥ - Α. ΘΕΜΟΣ

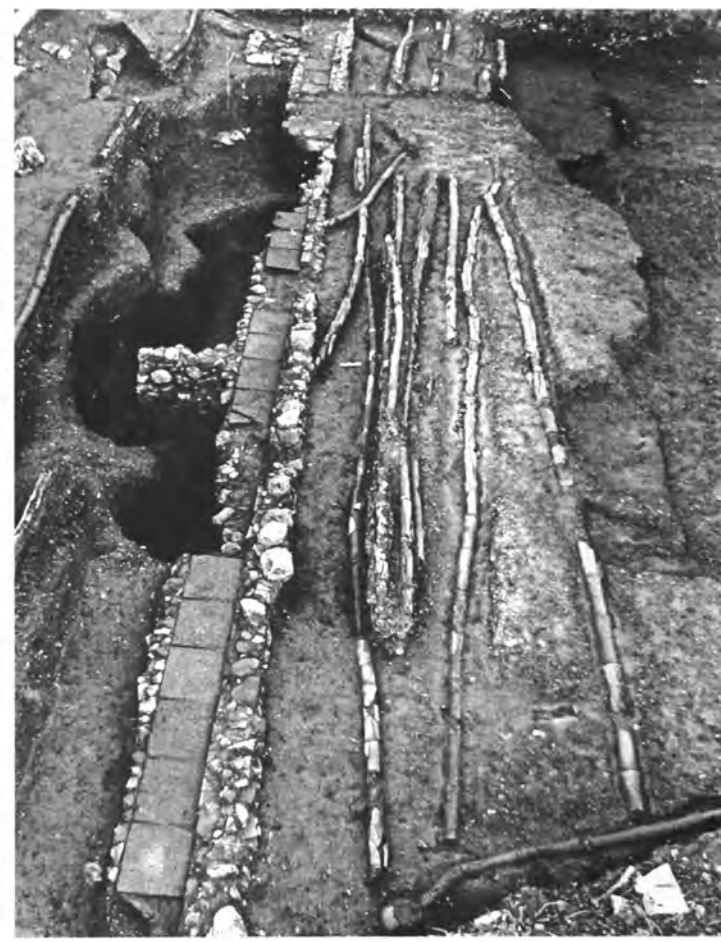

Σπάρτη: α-β) Οδός Βρασίδου: α) Άποψη της ανασκαφής από ΒΑ., β) Λύχνοι ρωμαϊκών χρόνων, γ) Οδός Πλατανιστά. Άποψη της ανασκαφής από Α.

Ε. ΖΑΒΒΟΥ - Α. ΘΕΜΟΣ

Σπάρτη: α) Οδός Πλατανιστά. Τμήμα λουτρού των ρωμαϊκών χρόνων, β) Οδός Τριακοσίων. Λύχνος υστερορρωμαϊκών χρόνων, γ) Οδός Διηνεκούς. Άποψη της ανασκαφής από Β., δ-ε) Οδός Κ. Παλαιολόγου 145: δ) Άποψη της ανασκαφής από ΒΑ., ε) Πολύμυξος λύχνος, στ) Οδός Ηρακλειδών 10. Άποψη της ανασκαφής από Α.
ΑΘΑΝΑΣΙΟΣ ΘΕΜΟΣ

Νομός Λακωνίας: α-γ) Σπάρτη: α) Οδός Θερμοπυλών 113. Άποψη της δεξαμενής,
β-γ) Συμβολή των οδών Ωραίας Ελένης και οδού των 118: β) Άποψη της ανασκαφής από ΝΑ.,
γ) Το βόρειο άκρο του αγωγού, δ) Μαγούλα. Οικόπεδο Γ. Αγαθία. Όστρακα με ερυθρόμορφη διακόσμηση.
Α. ΘΕΜΟΣ - Ε. ΖΑΒΒΟΥ

α-β) Νομός Λακωνίας: α) Πλύτρα (Αρχαία Ασωπός). Τάφος λαξευμένος στο μέτωπο αρχαίου λατομείου,
β) Νεάπολη Βοιών. Θέση Βουρλωπός. Ο δρόμος προς το θαλαμοειδή τάφο,
γ) Νομός Αρκαδίας. Χελμός Σκορτσινού. Ο καθαρισμός των αρχαίων τειχών.

Ε. ΖΑΒΒΟΥ - Α. ΘΕΜΟΣ

Σπάρτη. Οδός Λυσάνδρου: α) Γενική άποψη της ανασκαφής από Δ.,
β) Ο χώρος των τάφων, γ) Λύχνοι ελληνιστικών και ρωμαϊκών χρόνων.

ΕΛΕΝΗ ΖΑΒΒΟΥ

Σπάρτη: α-γ) Συμβολή των οδών Κλεάρχου και Περιμετρικής: α) Οικόπεδο Σπ. Γεωργαντά και Α. Πετράκου. Γενική άποψη της ανασκαφής από Ν., β-γ) Οικόπεδο Π. και Μ. Μαδημένου. Άποψη της ανασκαφής από Δ. και αγαλμάτιο Διοσκούρων, δ) Οδός Ηρακλειδών. Κάτοψη της ανώτερης φάσης της ανασκαφής από ΒΑ.

ΕΛΕΝΗ ΖΑΒΒΟΥ

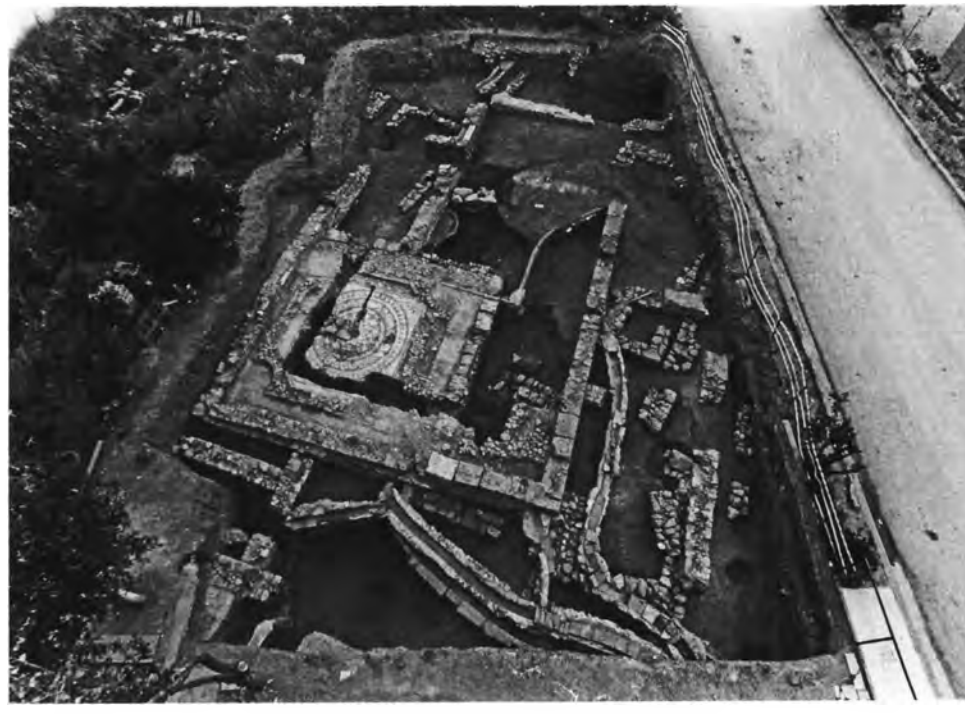

Σπάρτη. Οδός Ηρακλειδών: α) Άποψη του αιθρίου της β΄ οικοδομικής φάσης από Α.,
β) Άποψη της αρχαιότερης οικοδομικής φάσης της ανασκαφής από Α.

ΕΛΕΝΗ ΖΑΒΒΟΥ

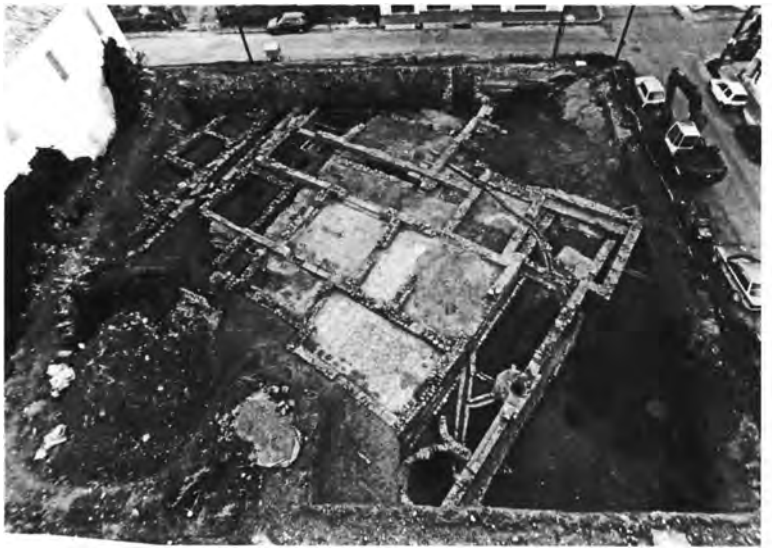

Σπάρτη: α) Οδός Ηρακλειδών. Πήλινο ακροκέραμο, β) Οδός Γιτιάδα. Άποψη της ανασκαφής από Α., γ) Συμβολή των οδών Πλατανιστά και Διοσκούρων. Άποψη της ανασκαφής από Ν., δ) Οδός Ωραίας Ελένης 43. Αγαλμάτιο Αφροδίτης, ε-στ) Συμβολή των οδών Βρασίδου και Λυσάνδρου: ε) Άποψη της ανασκαφής από Β., στ) Αγγείο των ρωμαϊκών χρόνων.

Ε. ΖΑΒΒΟΥ - Α. ΘΕΜΟΣ - Α. ΠΑΝΑΓΙΩΤΟΠΟΥΛΟΥ

Νομός Λακωνίας. Δαφνί Λακεδαίμονος. Θέση Ντρίζου: α) Άποψη της ανασκαφής από Α., β) Σιδηρά στλεγγίδα, γ) Κύπελλο των ρωμαϊκών χρόνων, δ) Θραύσματα αγγείων των κλασικών χρόνων, ε) Χείλος πίθου με εμπίεστη διακόσμηση.
ΕΛΕΝΗ ΖΑΒΒΟΥ

Νομός Αρκαδίας. Κυπαρίσσια: α) Αεροφωτογραφία της ευρύτερης περιοχής, β) Άποψη του τείχους, γ) Αεροφωτογραφία του αρχαίου οικισμού.

ΑΝΝΑ-ΒΑΣΙΛΙΚΗ ΚΑΡΑΠΑΝΑΓΙΩΤΟΥ

Νομός Αρκαδίας: α-ε) Κυπαρίσσια: α) Αεροφωτογραφία οικίας, β) Στατήρ Αίγινας, γ) Χάλκινος σαυρωτήρας, δ) Κύλικα, ε) Λήκυθος με εμπίεστη διακόσμηση,
στ) Τεγέα. Θέση Παλαιά Επισκοπή. Μουσείο Τεγέας 3456.

ΑΝΝΑ-ΒΑΣΙΛΙΚΗ ΚΑΡΑΠΑΝΑΓΙΩΤΟΥ

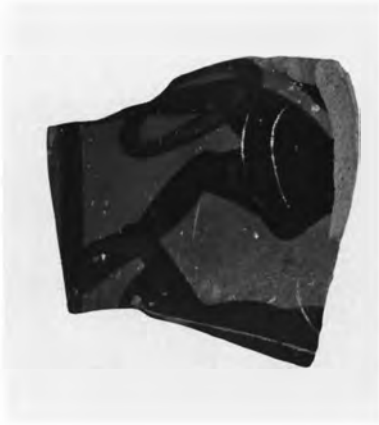

Νομός Αρκαδίας: α-γ) Τεγέα. Θέση Παλαιά Επισκοπή: α) Μουσείο Τεγέας 3458, β) Μουσείο Τεγέας 3459, γ) Μουσείο Τεγέας 3470, δ-στ) Παλαιόκαστρο: δ) Άνω τμήμα κορμού στήλης, ε) Τεμάχιο του κορμού της στήλης, στ) Η βάση της στήλης.

ΑΝΝΑ-ΒΑΣΙΛΙΚΗ ΚΑΡΑΠΑΝΑΓΙΩΤΟΥ

Geraki: a) EH II duck askos, b) Anvil, c) EH II jug, d) Trench 17-131, e) Drain.

J. CROUWEL - M. PRENT

Νομός Λακωνίας. Αρχαιολογικός χώρος Μυστρά. «Ώρες Βυζαντίου»: α) Πληροφοριακή πινακίδα, β) Αναπαράσταση του μαγειρείου των Παλατιών (λεπτομέρεια), γ) Έκθεση «Η δημιουργία μιας βυζαντινής πόλης – Η φροντίδα και η συντήρησή της σήμερα», στο ισόγειο της παλαιολόγειας πέργυας των Παλατιών (λεπτομέρεια), δ) Επανέκθεση του μουσείου (λεπτομέρεια).

ΑΙΜ. ΜΠΑΚΟΥΡΟΥ - ΑΓΓ. ΜΕΞΙΑ

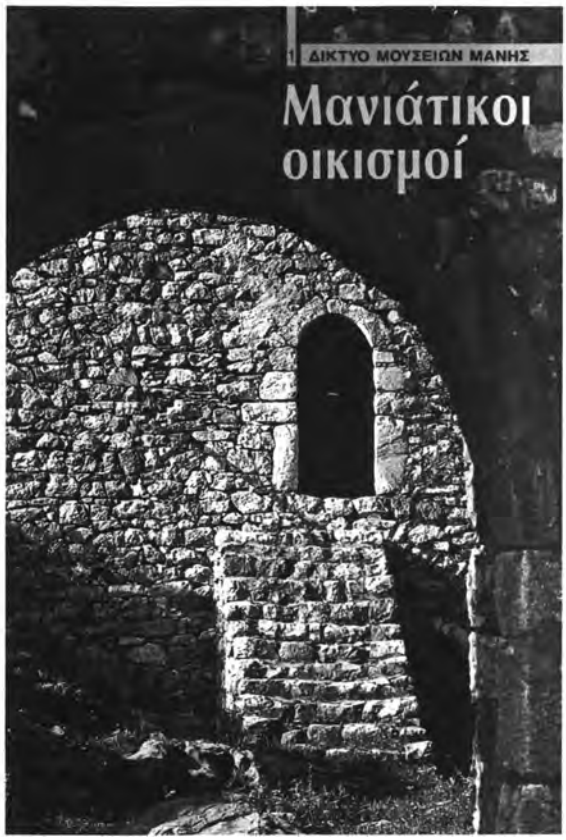

Νομός Μεσσηνίας. Καρδαμύλη. Δίκτυο Μουσείων Μάνης. Οχυρό συγκρότημα των Μούρτζινων: α-β) Έκθεση «Οι μανιάτικοι οικισμοί» (λεπτομέρειες), γ) Κατάλογος «Μανιάτικοι οικισμοί», δ) Ελληνικό ενημερωτικό φυλλάδιο.

ΑΙΜ. ΜΠΑΚΟΥΡΟΥ - Β. ΑΛΜΠΑΝΗ - ΑΓΓ. ΜΕΞΙΑ

α-β) Νομός Μεσσηνίας. Καλαμάτα. Ναός Αγίου Γεωργίου. Έκθεση «Με πίστη και φαντασία. Εκκλησιαστικά ξυλόγλυπτα του Δυτικού Ταϋγέτου»: α) Κατάλογος της έκθεσης, β) Κηροπήγιο από το ναό του Ταξιάρχη, Μπίλιοβα Κέντρου, γ-δ) Νομός Λακωνίας. Καστρί. Ναός Αγίου Δημητρίου Μεσονησίων. Πριν και κατά τη διάρκεια των εργασιών αποκατάστασης.

Β. ΑΛΜΠΑΝΗ - ΑΙΜ. ΜΠΑΚΟΥΡΟΥ - ΕΥ. ΠΑΝΤΟΥ

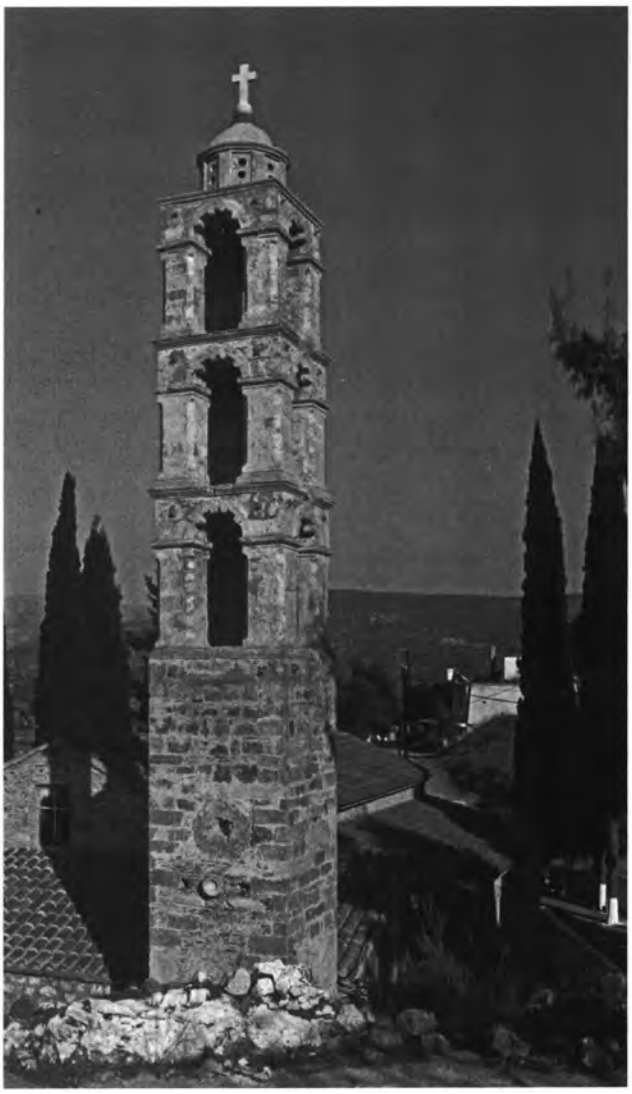

Νομός Λακωνίας: α) Μυστράς. Μπαλουκόραχη. Ναός Αγίου Ανδρέα. Μετά την ολοκλήρωση των εργασιών,
β) Μελιτίνη. Ναός Κοίμησης Θεοτόκου. Ο τρούλος μετά τις εργασίες αποκατάστασής του,
γ-δ) Κονιδίτσα. Ναός Προφήτη Ηλία. Πριν και κατά τις εργασίες αποκατάστασης του τρούλου,
ε) Απιδιά. Κωδωνοστάσιο της Κοίμησης της Θεοτόκου. Μετά τις εργασίες αποκατάστασης.
ΑΙΜ. ΜΠΑΚΟΥΡΟΥ - ΕΥ. ΠΑΝΤΟΥ - Λ. ΝΙΚΟΛΑΚΑΚΗ - Κ. ΔΙΑΜΑΝΤΗ

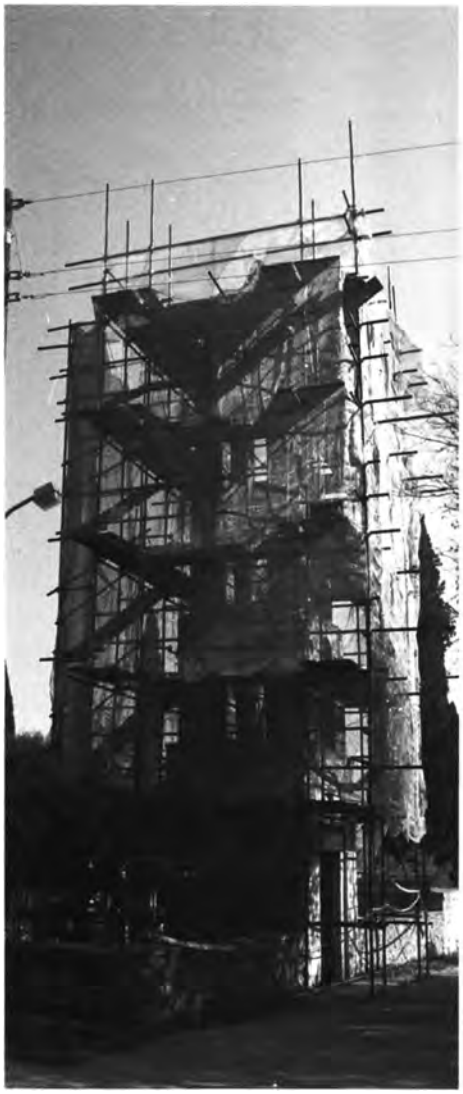

α) Νομός Λακωνίας. Νέος Μυστράς. Ναός Αγίου Γεωργίου. Η βόρεια πλευρά,
β) Νομός Μεσσηνίας. Προσήλιο. Ι.Ν. Αγίου Γεωργίου. Γενική άποψη μετά την αποκατάσταση του μνημείου,
γ) Νομός Λακωνίας. Κωδωνοστάσιο του ναού των Αγίων Θεοδώρων. Κατά τη διάρκεια των εργασιών,
δ) Νομός Μεσσηνίας. Πραστείο. Ναός Αγίου Νικολάου. Νότια και ανατολική όψη μετά την αποκατάσταση του μνημείου,
ε) Νομός Μεσσηνίας. Άγριλος. Παναγία Χαλεβιδιώτισσα. Δυτική και νότια όψη μετά την ολοκλήρωση των εργασιών.
ΑΙΜ. ΜΠΑΚΟΥΡΟΥ - Κ. ΔΙΑΜΑΝΤΗ - Β. ΑΛΜΠΑΝΗ - Κ. ΗΛΙΟΠΟΥΛΟΣ

α-β) Νομός Αρκαδίας. Πραστός. Ναός Αγίου Αθανασίου. Πριν και κατά τη διάρκεια των εργασιών.
γ-δ) Νομός Αργολίδας. Αγία Τριάδα. Ναός Κοίμησης Θεοτόκου. Διαμόρφωση του περιβάλλοντα χώρου.
ε) Νομός Αργολίδας. Ασίνη. Ναός Αγίου Δημητρίου. Το κωδωνοστάσιο πριν από τις εργασίες αποκατάστασης.
ΑΙΜ. ΜΠΑΚΟΥΡΟΥ - Κ. ΔΙΑΜΑΝΤΗ - Γ. ΤΣΕΚΕΣ - Κ. ΜΠΟΥΝΤΟΥΡΗΣ

α-β) Νομός Αργολίδας. Ασίνη. Ναός Αγίου Δημητρίου. Το κωδωνοστάσιο.
Κατά τη διάρκεια και μετά την ολοκλήρωση των εργασιών αποκατάστασης.
ΑΙΜ. ΜΠΑΚΟΥΡΟΥ - Γ. ΤΣΕΚΕΣ - Κ. ΜΠΟΥΝΤΟΥΡΗΣ

Νομός Λακωνίας: α) Μυστράς. Ναός Αγίου Δημητρίου. Εικόνα Παναγίας του Πάθους. Μετά τις εργασίες συντήρησης, β-γ) Χρύσαφα. Νέα Μονή Αγίων Τεσσαράκοντα. Εικόνα αγίου Ιωάννη Προδρόμου. Πριν και μετά τις εργασίες συντήρησης, δ) Βρονταμάς. Παλαιομονάστηρο. Τοιχογραφία ναού. Μετά τις εργασίες συντήρησης.
ΑΙΜ. ΜΠΑΚΟΥΡΟΥ - Δ. ΧΑΡΑΛΑΜΠΟΥΣ

Νομός Λακωνίας. Χρύσαφα: α) Ναός Παναγίας Χρυσαφίτισσας. Τοιχογραφία. Μετά τις εργασίες συντήρησης, β-γ) Νέα Μονή Αγίων Τεσσαράκοντα. Τοιχογραφία. Πριν και μετά τις εργασίες συντήρησης.

ΑΙΜ. ΜΠΑΚΟΥΡΟΥ - Δ. ΧΑΡΑΛΑΜΠΟΥΣ

α-ε) Νομός Λακωνίας: α-β) Χρύσαφα. Ναός Αγίου Δημητρίου. Τοιχογραφία πριν και μετά από τις εργασίες συντήρησης,
γ) Οίτυλο. Μονή Ντεκούλου. Το τέμπλο κατά τη διάρκεια των εργασιών συντήρησης,
δ) Καφιώνα. Ναός Αγίων Θεοδώρων. Τοιχογραφία μετά τις εργασίες συντήρησης,
ε) Μονεμβασία. Θύρα Άνω Πόλης. Μετά τις εργασίες συντήρησης,
στ) Νομός Αρκαδίας. Στεμνίτσα. Ναός Κοίμησης Θεοτόκου Μπαφέρω. Τοιχογραφία μετά τις εργασίες συντήρησης.
ΑΙΜ. ΜΠΑΚΟΥΡΟΥ - Δ. ΧΑΡΑΛΑΜΠΟΥΣ - Κ. ΔΙΑΜΑΝΤΗ

α) Νομός Λακωνίας. Επίδαυρος Λιμηρά. Οικισμός Αγίου Φωκά. Παλαιό λατομείο,
β) Νομός Λακωνίας. Λάγια. Παλιομανιάτικος οικισμός, γ) Νομός Λακωνίας. Κάστρο του Πέρα,
δ) Νομός Αρκαδίας. Λεοντάρι. Ναός Αγίων Αποστόλων. Το ξυλόγλυπτο τέμπλο,
ε) Νομός Αρκαδίας. Δημητσάνα. Καθολικό μονής Αιμυαλών. Ωραία Πύλη. Το Βημόθυρο.
ΑΙΜ. ΜΠΑΚΟΥΡΟΥ - Κ. ΔΙΑΜΑΝΤΗ - Ν. ΚΟΝΤΟΓΙΑΝΝΗΣ - Β. ΑΛΜΠΑΝΗ - ΕΥ. ΠΑΝΤΟΥ

Νομός Λακωνίας: α-γ) Σπάρτη: α-β) Οδός Αλκμάνος και Λυσάνδρου. Οικόπεδο Ε. Φιλιππόπουλου (α΄ τμήμα). Από την ανασκαφική διερεύνηση, γ) Οδός Τριακοσίων. Οικόπεδο Στ. και Π. Ανδρούτσου. Από την ανασκαφική διερεύνηση, δ) Μονεμβασία. Άγιος Νικόλαος. Νότια πλευρά. Σωζόμενα τμήματα βυζαντινών ναών.
ΑΙΜ. ΜΠΑΚΟΥΡΟΥ - ΕΥ. ΚΑΤΣΑΡΑ - Π. ΣΚΑΓΚΟΥ

α-γ) Νομός Αρκαδίας. Καρύταινα. Κάστρο. Ανασκαφική διερεύνηση του εσωτερικού χώρου. Τομές I, II, III,
δ) Νομός Αργολίδας. Άργος. Οδός Καλλέργη. Ίχνη ψηφιδωτού,
ε) Νομός Αργολίδας. Άργος. Οδός Καποδιστρίου και 28ης Οκτωβρίου. Αγωγοί απορροής ομβρίων υδάτων.
Κ. ΗΛΙΟΠΟΥΛΟΣ - ΕΛ. ΓΙΑΝΝΟΥΛΗ - ΑΙΜ. ΜΠΑΚΟΥΡΟΥ - Γ. ΤΣΕΚΕΣ

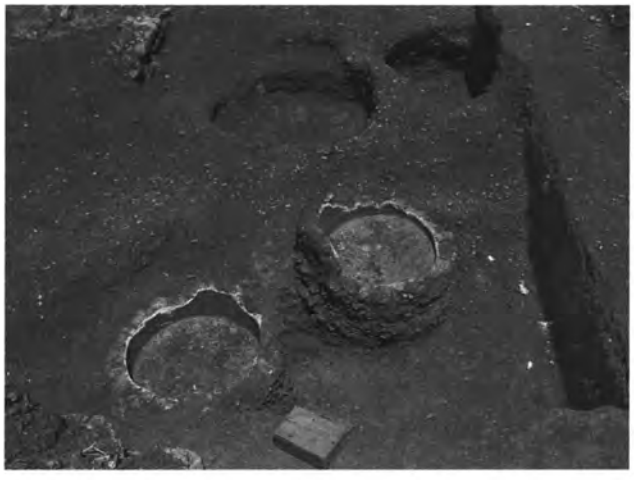

α-δ) Νομός Αργολίδας: α) Άργος. Οδός Καποδιστρίου και 28ης Οκτωβρίου. Χώρος συσσώρευσης ή επεξεργασίας πηλού, β) Ναύπλιο. Οδός Καποδιστρίου και Ευθυμιοπούλου. Τούρκικες πίπες, γ) Ναύπλιο. Οδός Εθνικής Αντίστασης και Ζυγομαλά. Μικρός κλίβανος, δ) Ναύπλιο. Πλατεία Συντάγματος. Αρχιτεκτονικό μέλος της Β΄ Ενετοκρατίας, ε) Νομός Λακωνίας. Αρχαιολογικός Χώρος Μυστρά. Ναός Αγίου Γεωργίου. Εικαστική έκθεση του Γιώργου Νικολαΐδη, «Μνήμη».

ΑΙΜ. ΜΠΑΚΟΥΡΟΥ - Γ. ΤΣΕΚΕΣ - ΠΑΝ. ΠΕΡΔΙΚΟΥΛΙΑΣ

Νομός Ηλείας: α) Μάκιστος. Θέση Πετροπηγάδα. Ταφικό μνημείο 1. Άποψη από ΝΑ., β-γ) Κάστρο Κουκουβίτσας. Τμήμα του τείχους πριν από τον καθαρισμό και ορατά λείψανα του τείχους μετά την αποψίλωση της περιοχής.

ΞΕΝΗ ΑΡΑΠΟΓΙΑΝΝΗ

Νομός Ηλείας: α-β) Κορυφή. Κάστρο Κουκουβίτσας. Το πρόπυλο της οχύρωσης από ΝΑ.
και άποψη του οχυρωματικού τείχους από Ν., γ-δ) Πρασιδάκι. Ναός της Αθηνάς. Αποθέτης.
Πήλινες γυναικείες προτομές με οπή ανάρτησης και πήλινα περίτμητα πλακίδια με μορφή πετεινού.

ΞΕΝΗ ΑΡΑΠΟΓΙΑΝΝΗ

α-β) Νομός Ηλείας: α) Πρασιδάκι. Ναός της Αθηνάς. Αποθέτης. Πήλινα περίτμητα πλακίδια με γοργόνεια, β) Κλινδιά. Χάλκινο μυκηναϊκό ξίφος (ΒΕ 1023, Μ 2440), γ-ε) Νομός Μεσσηνίας. Καστρούλια Ανθείας. Τύμβος 2: γ) Τεταρτημόριο Γ, στη νοτιοδυτική πλευρά του τύμβου. Διακρίνονται οι λίθοι του λακκοειδούς τάφου, δ-ε) Ταφή 2. Αμφικύπελλο δέπας με εγχάρακτη διακόσμηση και δίωτη φιάλη.

ΞΕΝΗ ΑΡΑΠΟΓΙΑΝΝΗ

Νομός Μεσσηνίας. Καστρούλια Ανθείας. Τύμβος 2. Ταφή 2: α) Ασκός με αμαυρόχρωμη γραπτή διακόσμηση, β) Κάνθαρος, γ) Κάνθαρος τύπου Nichoria bowl, δ) Θυμιατό με εγχάρακτη διακόσμηση, ε) Χάλκινοι διπλοί πελέκεις από περιδέραιο.

ΞΕΝΗ ΑΡΑΠΟΓΙΑΝΝΗ

Νομός Ηλείας: α) Αρχαιολογικός χώρος Ολυμπίας. Αντιστήριξη αναλημματικού τοίχου Κρονίου λόφου, β-ε) Αγραπιδοχώρι. Θέση Κοτρώνα. Θαλαμωτός τάφος 3: β) Ψευδόστομος αμφορέας (Π 9136), γ) Κυλινδρικά αλάβαστρα (Π 9129 και Π 9130), δ) Κύαθος με προχοή (Π 9131) και αρύταινα (Π 9132), ε) Αλαβαστροειδές αγγείο (Π 9137).

ΞΕΝΗ ΑΡΑΠΟΓΙΑΝΝΗ

Νομός Ηλείας. Αγραπιδοχώρι. Θέση Κοτρώνα: α) Θαλαμωτός τάφος 4. Ψευδόστομος αμφορέας (Π 9151), β-στ) Θαλαμωτός τάφος 5: β) Ψευδόστομος αμφορέας (Π 9159), γ) Αλάβαστρα (Π 9163 και Π 9164), δ) Αλάβαστρο (Π 9169), ε) Αμφορίσκος (Π 9165α,β), στ) Ψευδόστομοι αμφορείς (Π 9160, Π 9162 και Π 9174).

ΞΕΝΗ ΑΡΑΠΟΓΙΑΝΝΗ

Νομός Ηλείας: α-β) Αγραπιδοχώρι. Θέση Κοτρώνα. Θαλαμωτός τάφος 5. Κάλαθος (Π 9170) και κύαθος (Π 9171), καθώς και απόσχημοι αμφορείς (Π 9167 και Π 9168), γ-ζ) Μάκιστος. Θέση Πετροπηγάδα. Ταφικό μνημείο 2: γ) Άποψη από Ν., δ) Άποψη των τάφων από Ν., ε) Τάφος 1. Υδρία με πώμα (Π 9187), στ) Τάφος 1. Πώμα πτυκτού κατόπτρου με ανάγλυφη παράσταση (Μ 2441), ζ) Τάφος 3. Μελαμβαφής αμφορέας με πώμα και διακόσμηση Δυτικής Κλιτύος.

ΞΕΝΗ ΑΡΑΠΟΓΙΑΝΝΗ

Νομός Ηλείας: α) Πλατιάνα. Ακρόπολη. Άποψη του αρχαίου θεάτρου από Δ.,
β-γ) Κάτω Σαμικό. Ακρόπολη. Γενική άποψη του τείχους και στωικό κτίριο από Α.,
δ-στ) Λέπρεο. Ακρόπολη: δ) Γενική άποψη του τείχους,
ε-στ) Βορειοανατολικός πύργος (πύργος 1). Άποψη από ΒΑ. και από ΝΑ.

ΞΕΝΗ ΑΡΑΠΟΓΙΑΝΝΗ

Νομός Ηλείας: α) Λέπρεο. Ακρόπολη. Τραπεζοειδές κτίριο στο εσωτερικό του βορειοανατολικού πύργου (πύργου Ι), β-στ) Πρασιδάκι. Ναός Αθηνάς: β) Δωρικά κιονόκρανα εντοιχισμένα στην υποθεμελίωση του πρόναου του ναού, γ) Πήλινη γυναικεία προτομή (Π 10703), δ) Πήλινα πλακίδια με προτομές γοργόνων, ε) Πήλινο ειδώλιο πτηνού (Π 10477), στ) Πήλινα ειδώλια και πλακίδια με μορφές γυναικών.

ΞΕΝΗ ΑΡΑΠΟΓΙΑΝΝΗ

Νομός Ηλείας: α-γ) Πρασιδάκι. Ναός Αθηνάς: α) Μικκύλα κύπελλα, β) Μικκύλες λάκαινες, γ) Αρύβαλλος από φαγεντιανή (Π 10348), δ) Κορυφή. Κάστρο Κουκουβίτσας. Κτίριο Ι. Άποψη από ΒΑ., ε) Νομός Μεσσηνίας. Πλατανόβρυση Πυλίας. Θολωτός μυκηναϊκός τάφος. Άποψη από Ν.

ΞΕΝΗ ΑΡΑΠΟΓΙΑΝΝΗ

α-β) Νομός Μεσσηνίας: α) Ελληνικά Ανθείας. Θαλαμωτός τάφος Ελληνικά 16 ή Τσαγκλή 13,
β) Χώρα Τριφυλίας. Κάτω Ρούγα. Θαλαμωτός τάφος 4. Άποψη από Ν.,
γ-στ) Νομός Ηλείας. Τραγανό: γ) Πήλινα μικκύλα αγγεία, δ) Κεφαλές πήλινων προτομών,
ε) Χάλκινα μικροευρήματα, στ) Αργυρό νόμισμα Αλεξάνδρου (280-250 π.Χ.).

ΞΕΝΗ ΑΡΑΠΟΓΙΑΝΝΗ

Νομός Ηλείας. Αρχαιολογικό Μουσείο Ολυμπίας: α) Άποψη του Μουσείου,
β) Αίθουσα 1. Προθήκες με ευρήματα προϊστορικών χρόνων από τον αρχαιολογικό χώρο της Ολυμπίας,
γ) Αίθουσα 2. Γενική άποψη.

ΞΕΝΗ ΑΡΑΠΟΓΙΑΝΝΗ

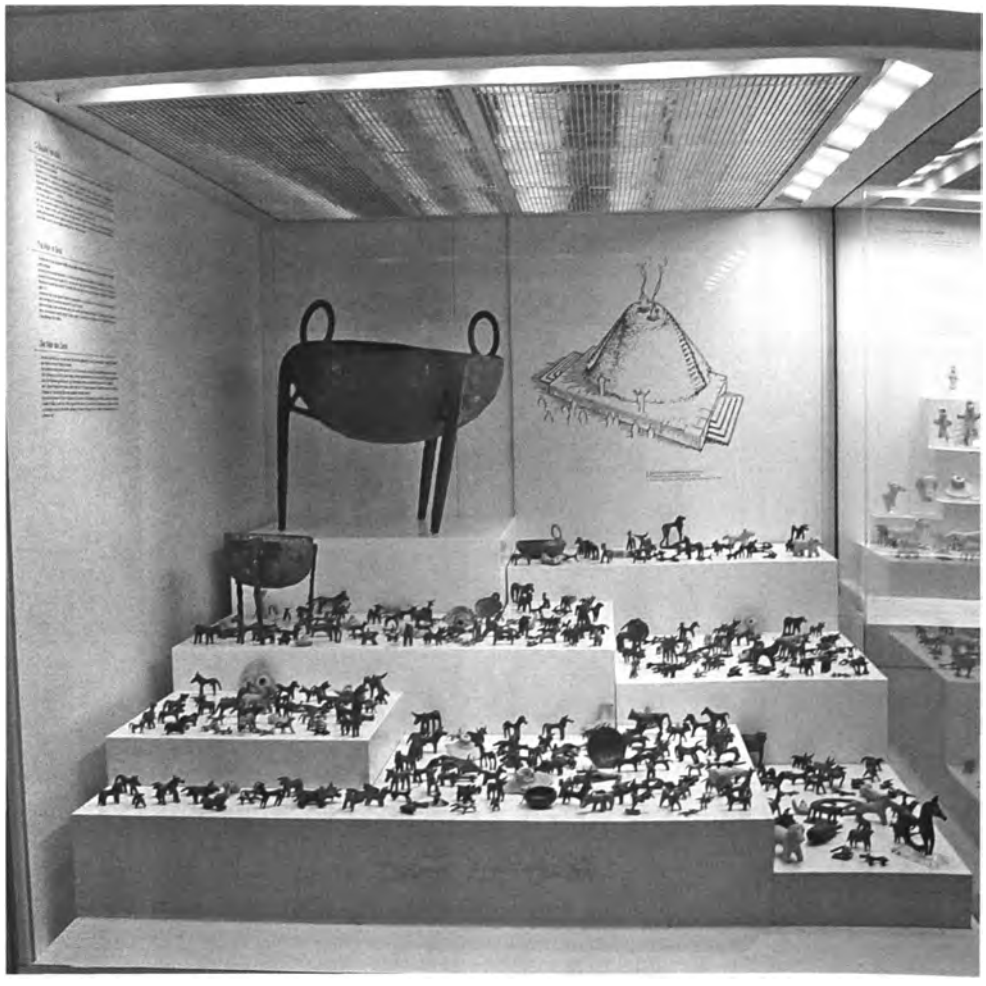

Νομός Ηλείας. Αρχαιολογικό Μουσείο Ολυμπίας. Αίθουσα 2: α) Προθήκη 17 με χάλκινα ειδώλια και λέβητες γεωμετρικών χρόνων, β) Προθήκες 49-51 με χάλκινα κράνη.

ΞΕΝΗ ΑΡΑΠΟΓΙΑΝΝΗ

Νομός Ηλείας. Αρχαιολογικό Μουσείο Ολυμπίας: α) Αίθουσα 3. Γενική άποψη,
β) Αίθουσα 5. Αετώματα του ναού του Διός. Γενική άποψη,
γ) Αίθουσα 7, αφιερωμένη στον Φειδία και το δημιούργημά του, το χρυσελεφάντινο άγαλμα του Διός.
Γενική άποψη.

ΞΕΝΗ ΑΡΑΠΟΓΙΑΝΝΗ

Νομός Ηλείας. Αρχαιολογικό Μουσείο Ολυμπίας: α) Αίθουσα 8. Ο Ερμής του Πραξιτέλη, β) Αίθουσα 9. Αίθουσα ελληνιστικών χρόνων. Επιτοίχια πανώ με πληροφοριακά κείμενα. Στο βάθος η αίθουσα 10, γ) Αίθουσα 10. Αίθουσα αφιερωμένη στο Νυμφαίο ή Εξέδρα του Ηρώδη του Αττικού. Γενική άποψη.
ΞΕΝΗ ΑΡΑΠΟΓΙΑΝΝΗ

Νομός Ηλείας: α-β) Αρχαιολογικό Μουσείο Ολυμπίας. Αίθουσα 12. Προθήκη σιδηρών εργαλείων καθημερινής χρήσης και προθήκη με γυάλινα αγγεία από το νεκροταφείο στο Φραγκονήσι Μιράκας, γ-στ) Μουσείο της Ιστορίας των Ολυμπιακών Αγώνων της Αρχαιότητας: γ) Αίθουσα 4. Προετοιμασία των αθλητών, δ) Κεντρική αίθουσα 6. Γενική άποψη, ε) Αίθουσα 8. Έπαθλα των νικητών, στ) Αίθουσα 12. Παναθηναϊκοί αμφορείς.

ΞΕΝΗ ΑΡΑΠΟΓΙΑΝΝΗ

Νομός Ηλείας: α) Γενική άποψη του Μουσείου της Ιστορίας των Ολυμπιακών Αγώνων της Αρχαιότητας, του Μουσείου της Ιστορίας των Ανασκαφών της Ολυμπίας και του ΣΠΑΠ (συνεδριακό κέντρο), β-γ) Αρχαία Φιγάλεια: β) Ταφικά μνημεία Β Ι και Β ΙΙ. Γενική άποψη του χώρου από Δ., γ) Ταφικό μνημείο Α. Άποψη από Ν., δ) Πλατιάνα. Ακρόπολη. Άνδηρο ΙΙΙ. Κτίριο Α-Α΄. Τμήμα πίθου κατά χώραν.
ΞΕΝΗ ΑΡΑΠΟΓΙΑΝΝΗ

α-δ) Νομός Ηλείας: α-β) Πλατιάνα. Ακρόπολη: α) Άνδηρο ΙΙΙ. Κτίριο Γ. Άποψη από Δ., β) Άνδηρο IV. Κτίριο Β. Άποψη από ΝΑ., γ-δ) Κορυφή. Κάστρο Κουκουβίτσας. Κτίριο Ι. Οικία μυκηναϊκών χρόνων και Κτίριο Β. Ανατολική πλευρά της ακρόπολης, ε) Νομός Μεσσηνίας. Πεταλίδι. Οικόπεδο Κουμούτσου. Ρωμαϊκό κτίριο (πιθανώς λουτρό). Άποψη από Β., στ) Νομός Ηλείας. Αρχαιολογικό Μουσείο Ολυμπίας. Αίθουσα Β. Αποκαθήλωση μεγάλων αναθηματικών ασπίδων του ιερού της Ολυμπίας.

Ξ. ΑΡΑΠΟΓΙΑΝΝΗ - Γ. ΧΑΤΖΗ-ΣΠΗΛΙΟΠΟΥΛΟΥ

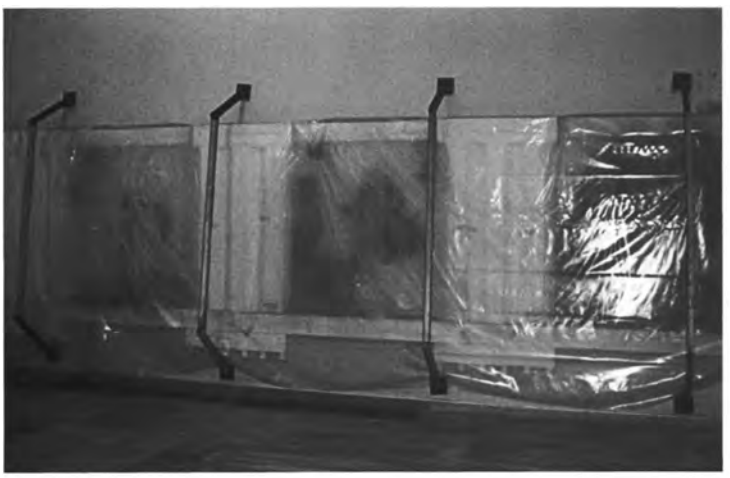

Νομός Ηλείας. Αρχαιολογικό Μουσείο Ολυμπίας: α) Νίκη του Παιωνίου. Εργασίες εγκιβωτισμού του αγάλματος, β) Αίθουσα Αετωμάτων. Εργασίες συσκευασίας των γλυπτών του ανατολικού αετώματος του ναού του Διός, γ-δ) Αίθουσα Ε. Προστασία και εγκιβωτισμός των μετοπών και των αετωμάτων του ναού του Διός, ε) Αίθουσα του Ερμή. Εργασίες μεταφοράς και εγκιβωτισμού του αγάλματος του Ερμή του Πραξιτέλους.

ΓΕΩΡΓΙΑ ΧΑΤΖΗ-ΣΠΗΛΙΟΠΟΥΛΟΥ

Νομός Ηλείας. Αρχαιολογικό Μουσείο Ολυμπίας: α) Προσωρινή φύλαξη λίθινων αρχαίων και ταφόπιθων του ανατολικού αιθρίου του Μουσείου, νοτιοδυτικά του περιστυλίου του κεντρικού αιθρίου του, β) Συγκέντρωση αρχαίων περιστυλίου του κεντρικού αιθρίου του Μουσείου στη δυτική στοά, γ) Αίθουσα Ι. Γενική άποψη του τμήματος της αίθουσας με τα μυκηναϊκά εκθέματα.

ΓΕΩΡΓΙΑ ΧΑΤΖΗ-ΣΠΗΛΙΟΠΟΥΛΟΥ

α-β) Νομός Μεσσηνίας. Κρυονέρι. Θέση Πούσια ή Παλιόλακκα. Άποψη της θέσης και του αρχαίου κτίσματος, γ) Νομός Ηλείας. Αρχαιολογικό Μουσείο Ήλιδος. Τοποθέτηση εκθεμάτων στο αίθριο του Μουσείου, δ) Νομός Μεσσηνίας. Αρχαιολογικό Μουσείο Χώρας. Αίθουσα Α. Πρόπλασμα του κεντρικού κτιρίου του ανακτόρου του Άνω Εγκλιανού και οι δημιουργοί-δωρητές, ε-στ) Νομός Ηλείας: ε) Ολυμπία. Άλτις. Ερευνητική τομή 12. Τμήμα του τείχους των Ερούλων, ε) Σκαφιδιά. Θέση Λουτρό. Ψηφιδωτό δάπεδο.

Γ. ΧΑΤΖΗ - ΣΠΗΛΙΟΠΟΥΛΟΥ - Ο. ΒΙΚΑΤΟΥ

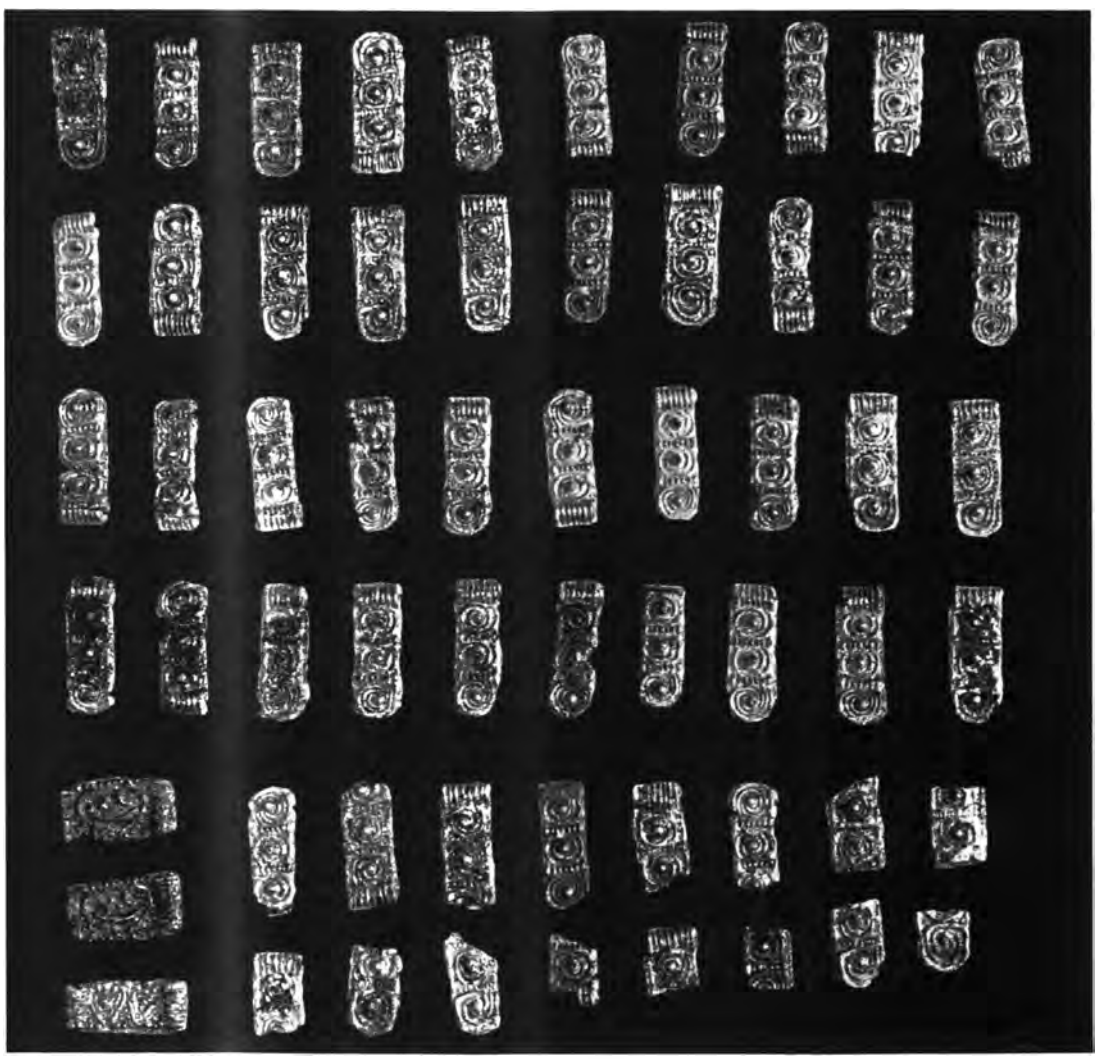

Νομός Ηλείας. Κλαδέος. Θέση Τσουκα: α) Θαλαμωτός τάφος. Κτερίσματα, β) Αγγεία του τάφου (δίωτοι αμφορείς Π 10208, 10207, και Π 10212, 9200, 10216), γ) Πλακίδια υαλόμαζας από περιδέραιο (Δ 1210α-β).

ΟΛΥΜΠΙΑ ΒΙΚΑΤΟΥ

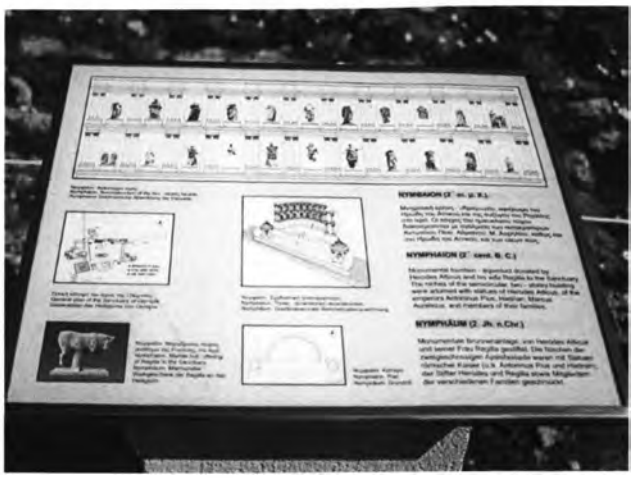

Νομός Ηλείας. Ολυμπία: α) Αεροφωτογραφία του Ιερού του Διός μετά την οριοθέτηση και επίστρωση των διαδρομών, β) Ράμπα για ΑΜΕΑ στη νοτιοδυτική είσοδο της Άλτεως, γ) Ενημερωτική πινακίδα Νυμφαίου.
ΟΛΥΜΠΙΑ ΒΙΚΑΤΟΥ

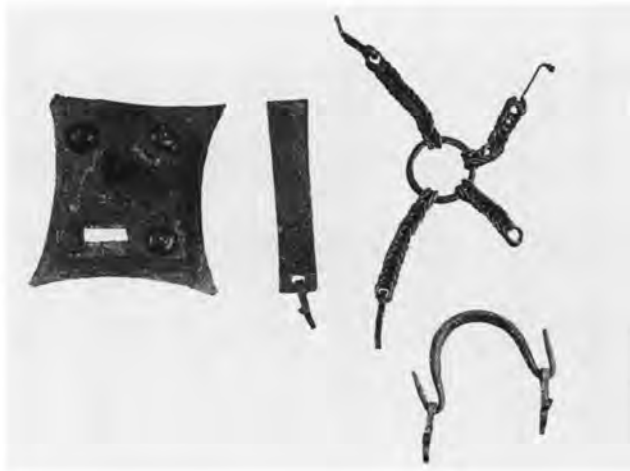

Νομός Ηλείας: α) Σκαφιδιά. Οικόπεδο Γ. Μανώλη. Γενική άποψη της ανασκαφής, β-στ) Παράκαμψη Ολυμπίας. Μιράκα. Θέση Βελμαχέικα: β) Γενική άποψη κτιρίου 2, γ) Λακκοειδής τάφος 7, δ) Χάλκινα εξαρτήματα κλειδαριάς (Μ 2551 και 2551α-γ) από την ξύλινη κίστη του τάφου 7, ε) Χάλκινη ομφαλωτή φιάλη (Μ 2546) από το λακκοειδή τάφο 7, στ) Χάλκινος αμφορέας (Μ 2547) από το λακκοειδή τάφο 7, ζ) Παράκαμψη Ολυμπίας. Λιναριά-Λαγούμια. Προχοΐσκες (Π 10090, Π 10091).

ΟΛΥΜΠΙΑ ΒΙΚΑΤΟΥ

Νομός Ηλείας: α-β) Παράκαμψη Ολυμπίας. Λιναριά. Θέση Σπηλιές. Οστρακα ΠΕ και ΜΕ περιόδου, και λίθινα εργαλεία, γ) Ολυμπία. Αρχαιολογικό Μουσείο. Η αποθήκη 4 μετά τη μεταφορά και ταξινόμηση των αρχαίων, δ) Αρχαία Ήλις. Γενική άποψη του αρχαιολογικού χώρου από ΒΔ.

Ο. ΒΙΚΑΤΟΥ - Η. ΑΝΔΡΕΟΥ - Ι. ΑΝΔΡΕΟΥ

Νομός Ηλείας. Αρχαία Ήλις: α) Η βόρεια θεμελίωση της Δυτικής στοάς της αγοράς (στοά Ελλανοδικών) μετά τον καθαρισμό. Άποψη από Ν., β-γ) Το ναόσχημο κτίριο D του νοτιοδυτικού άκρου της αγοράς πριν και μετά τη διαμόρφωση του χώρου, δ) Ο τομέας Γ των σωστικών ανασκαφών πριν από τον καθαρισμό.

Η. ΑΝΔΡΕΟΥ - Ι. ΑΝΔΡΕΟΥ

Νομός Ηλείας. Αρχαία Ήλις: α) Ο τομέας Γ των σωστικών ανασκαφών μετά τον καθαρισμό, β-γ) Ο τομέας Δ των σωστικών ανασκαφών πριν και μετά τις εργασίες διαμόρφωσης.

Η. ΑΝΔΡΕΟΥ - Ι. ΑΝΔΡΕΟΥ

Νομός Ηλείας. Αρχαία Ήλις: α) Το ανασκαφικό σκάμμα του τομέα Ζ των σωστικών ανασκαφών μετά τον καθαρισμό, β-γ) Ο τομέας Μ των σωστικών ανασκαφών πριν και μετά τον καθαρισμό των οικοδομικών λειψάνων, δ) Τα σκάμματα των σωστικών ανασκαφών κατά τη διάρκεια του χειμώνα.

Η. ΑΝΔΡΕΟΥ - Ι. ΑΝΔΡΕΟΥ

Νόμος Ηλείας. Αρχαία Ήλις: α-β) Το ανατολικό υπόκαυστο στα λουτρά του τομέα Γ των σωστικών ανασκαφών πριν και μετά τις εργασίες καθαρισμού και διαμόρφωσης, γ) Ο ευρύτερος χώρος της αγοράς κατά τις εργασίες (Νοέμβριος 2003).

Η. ΑΝΔΡΕΟΥ - Ι. ΑΝΔΡΕΟΥ

Νομός Ηλείας. Αρχαία Ήλις: α) Ο τομέας Γ/Δ κατά τη διάρκεια της υποχώρησης των υδάτων. Άποψη από Ν., β-γ) Στερέωση-επένδυση των παρειών ανασκαφικού σκάμματος και των πρανών κατά μήκος της επαρχιακής οδού, νότια της αγοράς, δ-ε) Ο ρωμαϊκός αγωγός της ορχήστρας του θεάτρου πριν και μετά τον καθαρισμό.

Η. ΑΝΔΡΕΟΥ - Ι. ΑΝΔΡΕΟΥ

Νομός Ηλείας. Αρχαία Ήλις: α) Συντήρηση δαπέδου ρωμαϊκής φάσης στο προσκήνιο του θεάτρου, β-γ) Καθαρισμός, συντήρηση και στερέωση των χαλικόστρωτων διαδρόμων του κοίλου, δ) Στερέωση πολυγωνικού τοίχου και επένδυση παρειάς μεταξύ κτιρίων D και DA στο νοτιοδυτικό άκρο της αγοράς, ε) Τα ανασκαφικά σκάμματα στο χώρο της κυρίως πόλης μετά από ραγδαία βροχή, πριν από τις εργασίες διαμόρφωσης, στ) Αίθριο κτιρίου στο χώρο της κυρίως πόλης πριν από τις εργασίες καθαρισμού και συντήρησης.

Η. ΑΝΔΡΕΟΥ - Ι. ΑΝΔΡΕΟΥ

Νομός Ηλείας. Αρχαία Ήλις: α) Αίθριο κτιρίου στο χώρο της κυρίως πόλης μετά τις εργασίες καθαρισμού και συντήρησης, β) Ο χώρος βόρεια της σκηνής του θεάτρου,
γ) Το νοτιοδυτικό άκρο της αγοράς μετά την έναρξη των εργασιών (Νοέμβριος 2003).

Η. ΑΝΔΡΕΟΥ - Ι. ΑΝΔΡΕΟΥ

Νομός Ηλείας. Αρχαία Ήλις: α) Το ναόσχημο οικοδόμημα D μεταξύ των άλλων κτιρίων της περιοχής, β) Λακκοειδής τάφος υπομυκηναϊκών χρόνων νότια του «προπύλου» της αγοράς, γ-δ) Το εσωτερικό και δυτικό τμήμα του κτιρίου DA, ε) Στοά ανατολικά του κτιρίου DA.

Η. ΑΝΔΡΕΟΥ - Ι. ΑΝΔΡΕΟΥ

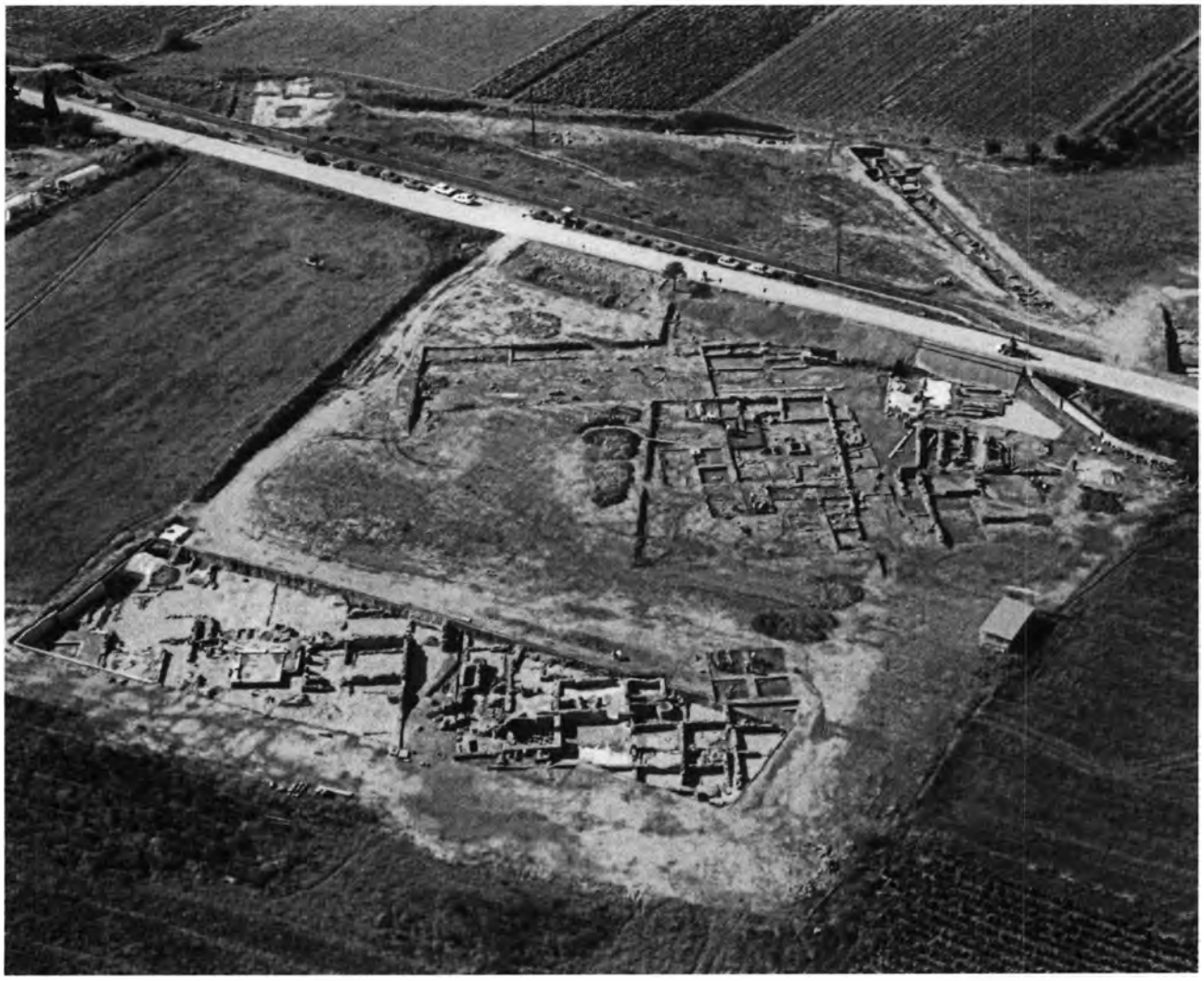

Νομός Ηλείας. Αρχαία Ήλις: α) Κλίβανος κεραμικού εργαστηρίου των ύστερων ρωμαϊκών χρόνων στο νοτιοδυτικό άκρο της αγοράς, β) Αεροφωτογραφία του ανασκαπτόμενου τμήματος της κυρίως πόλης.
Η. ΑΝΔΡΕΟΥ - Ι. ΑΝΔΡΕΟΥ

Νομός Ηλείας. Αρχαία Ήλις: α) Ο χώρος της διασταύρωσης της ΙΙ και της ΙΙΙ οδού του πολεοδομικού ιστού,
β) Το πρόπυλο του ναού των ρωμαίων αυτοκρατόρων,
γ) Τμήμα ανδριάντα από το ναό των ρωμαίων αυτοκρατόρων με το ενεπίγραφο βάθρο του,
δ) Η ανατολική πλευρά συγκροτήματος ρωμαϊκών λουτρών στην κυρίως πόλη.

Η. ΑΝΔΡΕΟΥ - Ι. ΑΝΔΡΕΟΥ

Νομός Ηλείας. Αρχαία Ήλις: α) Διαμορφωμένος χώρος για τη στάση και την ενημέρωση των επισκεπτών στο χώρο της αγοράς, β) Ο τομέας Δ των σωστικών ανασκαφών μετά τις εργασίες διαμόρφωσης και περίφραξης, γ) Ο τομέας Α των σωστικών ανασκαφών μετά τη διαμόρφωση του χώρου, δ) Ο υστερορρωμαϊκός κλίβανος μετά τις εργασίες ανάδειξης του χώρου, ε) Ο χώρος με τα ευρήματα της αναρρυθμιστικής δεξαμενής του φράγματος Πηνειού μετά τη διαμόρφωσή του, στ) Εργασίες κατασκευής προστατευτικού μανδύα στην τάφρο του λίθινου αποχετευτικού αγωγού του θεάτρου.

Η. ΑΝΔΡΕΟΥ - Ι. ΑΝΔΡΕΟΥ

Νομός Ηλείας. Αρχαία Ήλις: α) Καθαρισμός των θεμελίων της στοάς Ελλανοδικών,
β-γ) Η ρωμαϊκή κλίμακα στο νοτιοδυτικό άκρο της αγοράς πριν και μετά τις εργασίες συντήρησης,
δ) Τα λουτρά του τομέα Γ των σωστικών ανασκαφών μετά τις εργασίες συντήρησης.

Η. ΑΝΔΡΕΟΥ - Ι. ΑΝΔΡΕΟΥ

Νομός Ηλείας. Αρχαία Ήλις: α) Τα οικοδομικά λείψανα του τομέα Δ των σωστικών ανασκαφών μετά τις εργασίες συντήρησης, β-γ) Ο τομέας Ζ των σωστικών ανασκαφών πριν και μετά τις εργασίες συντήρησης, δ) Εργασίες συντήρησης στο πρόπυλο του ναού των ρωμαίων αυτοκρατόρων, ε) Γενική άποψη του συνόλου των οικοδομημάτων στο νοτιοδυτικό άκρο της αγοράς.

Η. ΑΝΔΡΕΟΥ - Ι. ΑΝΔΡΕΟΥ

Νομός Ηλείας. Αρχαία Ήλις: α-β) Προϊστορικοί τάφοι κάτω από το δάπεδο του κτιρίου ΔΑ της αγοράς, γ-δ) Ευρήματα των προϊστορικών τάφων της αγοράς, ε) Λίθινο αρχιτεκτονικό μέλος εντοιχισμένο σε β΄ χρήση στο κτίριο ΔΑ, στ) Οι βάσεις της κιονοστοιχίας της στοάς ανατολικά του κτιρίου ΔΑ, ζ) Καμπύλη εξέδρα στην αγορά.

Η. ΑΝΔΡΕΟΥ - Ι. ΑΝΔΡΕΟΥ

Νομός Ηλείας: α) Ο χώρος της διασταύρωσης της ΙΙ και της ΙΙΙ οδού του πολεοδομικού ιστού της Ήλιδος,
β) Τμήματα κιόνων πεσμένα στην επίχωση της ΙΙ οδού,
γ) Οδοστρώματα των ύστερων ρωμαϊκών χρόνων στην ΙΙ οδό.

Η. ΑΝΔΡΕΟΥ - Ι. ΑΝΔΡΕΟΥ

Νομός Ηλείας. Αρχαία Ήλις: α) Το οδόστρωμα της ΙΙ οδού κατά τους πρώιμους αυτοκρατορικούς χρόνους,
β) Η οροφή κεντρικού αποχετευτικού αγωγού στην ανατολική στοά της ΙΙ οδού,
γ) Η ΙΙΙ οδός του πολεοδομικού ιστού της Ήλιδος,
δ) Καταστήματα και εργαστήρια στη συμβολή της ΙΙ και ΙΙΙ οδού.

Η. ΑΝΔΡΕΟΥ - Ι. ΑΝΔΡΕΟΥ

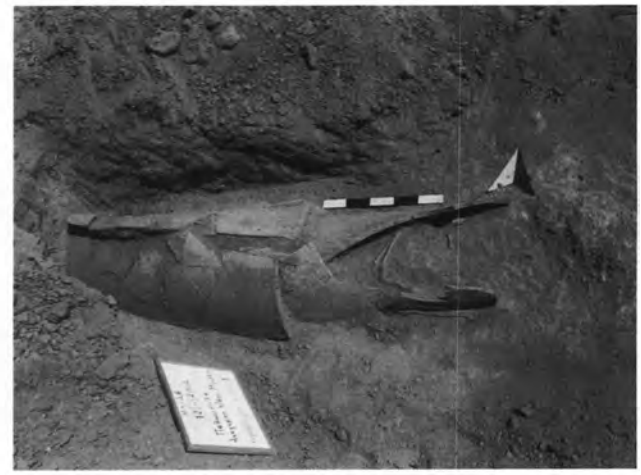

Νομός Ηλείας: α-γ) Αρχαία Ήλις: α) Μαρμάρινη προτομή ρωμαϊκών χρόνων κατά χώραν,
β) Μεταφορά αρχαίων από την Αρχαιολογική Συλλογή στο Νέο Μουσείο,
γ) Έκθεση φωτογραφικού και εποπτικού υλικού σχετικού με την ιστορία των ανασκαφών της Ήλιδος,
δ-στ) Παλαιόπολη (Νέα Ήλιδα). Θέση Δεντράκια: δ) Άποψη του πρώτου κεραμοσκεπούς τάφου από Α.,
ε) Το αβαφές μόνωτο κύπελλο κατά χώραν, στ) Άποψη του δεύτερου κεραμοσκεπούς τάφου από Ν.

Η. ΑΝΔΡΕΟΥ - Ι. ΑΝΔΡΕΟΥ - ΧΡ. ΜΑΤΖΑΝΑΣ

Πάτρα: α) Οδός Αγίου Γεωργίου 65. Ο αναλημματικός τοίχος,
β-δ) Οδός Θερμοπυλών και Αρχιεπισκόπου Μακαρίου: β) Ο ταφικός περίβολος από ΒΑ.,
γ) Οι δύο λύχνοι εξωτερικά του τάφου IV, δ) Δίωτο κύπελλο από τον τάφο VI.

Μ. ΠΕΤΡΟΠΟΥΛΟΣ - Γ. ΑΛΕΞΟΠΟΥΛΟΥ

Πάτρα. Οδός Θερμοπυλών και Αρχιεπισκόπου Μακαρίου: α) Στάμνος ως τεφροδόχο αγγείο, β) Αμφορέας ως τεφροδόχο αγγείο, γ) Ο διατηρημένος αμφορέας που περιέχει τη στάμνο, δ) Στάμνος στο εσωτερικό αμφορέα, ε) Ο τοίχος Τχ8 από Β., στ) Συστάδα οστράκων πρωτογεωμετρικών χρόνων σε κοιλότητα του Τχ8, ζ) Ο πιθοειδής κρατήρας.
ΓΕΩΡΓΙΑ ΑΛΕΞΟΠΟΥΛΟΥ

α-β) Πάτρα. Οδός Θερμοπυλών και Αρχιεπισκόπου Μακαρίου. Χαρακτηριστικά όστρακα των Πρωτογεωμετρικών χρόνων, γ) Πάτρα. Οδός Σάμου και Αριστομένους. Γενική άποψη των ταφικών κτιρίων, από ΝΔ., δ) Πάτρα. Κάτω Σαμακιά. Το στόμιο του φρέατος, ε) Βραχνέικα. Θέση Ρετουνιώτη. Οικόπεδο Κοσσυβάκη. Συγκέντρωση λίθων 1 και 2. Άποψη από ΝΑ.

Γ. ΑΛΕΞΟΠΟΥΛΟΥ - Μ. ΠΕΤΡΟΠΟΥΛΟΣ - Α. ΒΑΣΙΛΟΓΑΜΒΡΟΥ

α) Βραχνέικα. Θέση Ρετουνιώτη. Οικόπεδο Μ. Τσολοπούλου. Συγκεντρώσεις λίθων 1-4, στρώμα από Δ., β-γ) Τσουκαλέικα. 13ο χλμ. ΠΕΟ Πατρών-Πύργου. Οικόπεδο Η. Παπαρροδόπουλου: β) Οι κλίβανοι 2α και 2β, από Ν., γ) Σε τομή, οι διαδοχικές φάσεις των κλιβάνων, από Ν., δ-στ) Κάτω Αχαΐα. Οδός 28ης Οκτωβρίου και Φλέμιγκ: δ) Το εκτεταμένο αρχαίο στρώμα 2, ε) Οι τοίχοι Τχ2 και Τχ2α, από Δ., στ) Ο Τχ1 από ΒΑ.

ΑΔΑΜΑΝΤΙΑ ΒΑΣΙΛΟΓΑΜΒΡΟΥ

Κάτω Αχαΐα: α) Οδός 28ης Οκτωβρίου και Φλέμιγκ. Οι αύλακες αμπελοκαλλιέργειας, β) Οδός Αράξου 44. Η δεξαμενή, γ-ε) Οδός Βορείου Ηπείρου και Αχαϊκής Συμπολιτείας: γ) Ο Τχ13 της ύστερης κλασικής - πρώιμης ελληνιστικής εποχής, δ) Ο αποθέτης, ε) Το δάπεδο 1.

ΑΔΑΜΑΝΤΙΑ ΒΑΣΙΛΟΓΑΜΒΡΟΥ

Κάτω Αχαΐα: α) Οδός Βορείου Ηπείρου και Αχαϊκής Συμπολιτείας. Το υπερκείμενο του αποθέτη 2, δάπεδο 2, β) Οδός Μαχαίρα 11. Γενική άποψη της ανασκαφής, από ΝΔ., γ) Οδός Π.Π. Γερμανού 33. Ο Τχ1 και οι αγωγοί 1 και 2, από ΝΑ., δ-στ) Οδός 28ης Οκτωβρίου και Αθανασίου Διάκου: δ) Το κτίριο 1, από Ν., ε) Το βόρειο τμήμα του Τχ5, από Δ., στ) Το κτίριο 2, από ΒΔ.

ΑΔΑΜΑΝΤΙΑ ΒΑΣΙΛΟΓΑΜΒΡΟΥ

Κάτω Αχαΐα: α) Οδός Ράχης 38. Άποψη της ανασκαφής από ΝΔ., β) Οδός Αγίου Ιωάννου 33 και Καραολή και Δημητρίου. Το βόρειο τμήμα της κατασκευής Κ1, από ΝΔ., γ-στ) Οδός Παυσανίου 18: γ) Ο Τχ1 και ο αγωγός 1, από Ν., δ) Ο αγωγός 1 και ο Τχ4, από ΝΔ., ε) Βαθμιδωτή κατασκευή, από ΒΑ., στ) Άποψη της ανασκαφής, από Β.

ΑΔΑΜΑΝΤΙΑ ΒΑΣΙΛΟΓΑΜΒΡΟΥ

α-γ) Κάτω Αχαΐα: α) Οδός Αράξου 18. Το δυτικό τμήμα του Τχ1, από ΝΑ., β-γ) Ανώνυμη δημοτική οδός. Οικόπεδο 3ου Δημοτικού Σχολείου: β) Ο τοίχος Τχ5α-β, από Ν., γ) Άποψη του νότιου τμήματος της ανασκαφής, από Α., δ) Τείχος Δυμαίων. Αεροφωτογραφία του χώρου κατά την έναρξη των εργασιών (Ιανουάριος 2001).

Α. ΒΑΣΙΛΟΓΑΜΒΡΟΥ - Λ. ΚΟΛΩΝΑΣ

Τείχος Δυμαίων: α) Αεροφωτογραφία του χώρου μετά την ολοκλήρωση των εργασιών (Δεκέμβριος 2001), β) Η βορειοδυτική πλευρά της οχύρωσης μετά την ολοκλήρωση της αποχωμάτωσης και τη διαμόρφωση του περιμετρικού δρόμου.

ΛΑΖΑΡΟΣ ΚΟΛΩΝΑΣ

α-β) Τείχος Δυμαίων: α) Το κτίριο 9 από Α., β) Το κτίριο 9, όπως φαίνεται από την οχύρωση, γ-ε) Κάτω Αλισσός: γ-δ) Οικόπεδο Α. Ψήνια: γ) Τα τρία ταφικά αγγεία (Π1, Π3, Π4) και η επιμήκης κατασκευή από αργούς λίθους στο βορειοανατολικό τμήμα του οικοπέδου, δ) Ο μεγάλος ταφικός πίθος, ε) Οικόπεδο Ι. Σπαράκη - Αν. Στρουμπούτα. Άποψη της ανασκαφής, από Δ., στ) Καμενίτσα. Οικόπεδο Καρανικολού. Ο ταφικός πίθος.

Λ. ΚΟΛΩΝΑΣ - Α. ΒΑΣΙΛΟΓΑΜΒΡΟΥ

α-β) Πετροχώρι. Θέση Προφήτης Ηλίας. Οικόπεδο Γ. Γιαχαλή: α) Τμήμα λιθόστρωτου δρόμου, από Ν., β) Ο τοίχος Τχ1, από Β., γ) Ριόλος. Θέση Παραδείσι. Οικόπεδο Γ. Ψυχομάνη. Άποψη της ανασκαφής, από ΝΑ., δ-ε) Σουδενέικα. Οικόπεδο Γρ. Αργυρόπουλου - Σ. Καούρη: δ) Ο ταφικός πίθος κλειστός, από ΒΔ., ε) Ο ταφικός πίθος ανοικτός, από ΒΔ.

ΑΔΑΜΑΝΤΙΑ ΒΑΣΙΛΟΓΑΜΒΡΟΥ

Αίγιο, οδός Σωτ. Λόντου 19: α) Άποψη του οικοπέδου, β) Η είσοδος του υπόγειου θαλάμου, γ) Τμήμα φιάλης με ανάγλυφη διακόσμηση από τον υπόγειο θάλαμο (ΑΜ1845), δ) Γυάλινο αγγείο από τον υπόγειο θάλαμο (ΑΜ.Μ850).

ΕΡΩΦΙΛΗ-ΙΡΙΣ ΚΟΛΙΑ

α-β) Μαμουσιά: α) Τομή στο θέατρο, β) Θέση Προφήτης Ηλίας. Άποψη του ναού, από Α., γ-δ) Κάτω Ποταμιά. Θέση Έρημο Χωριό: γ) Οινοχόη (ΑΜΑ1839) από τον ταφικό πίθο, δ) Ο ταφικός πίθος, ε) Κάστρο Άνω Διακοπτού. Το κατεστραμμένο ναΰδριο του Αγίου Αθανασίου, στο οποίο είναι εντοιχισμένα αρχαία αρχιτεκτονικά μέλη, στ) Καθολικό. Άγιοι Απόστολοι. Λίθινη κυκλική κατασκευή.

ΕΡΩΦΙΛΗ-ΙΡΙΣ ΚΟΛΙΑ

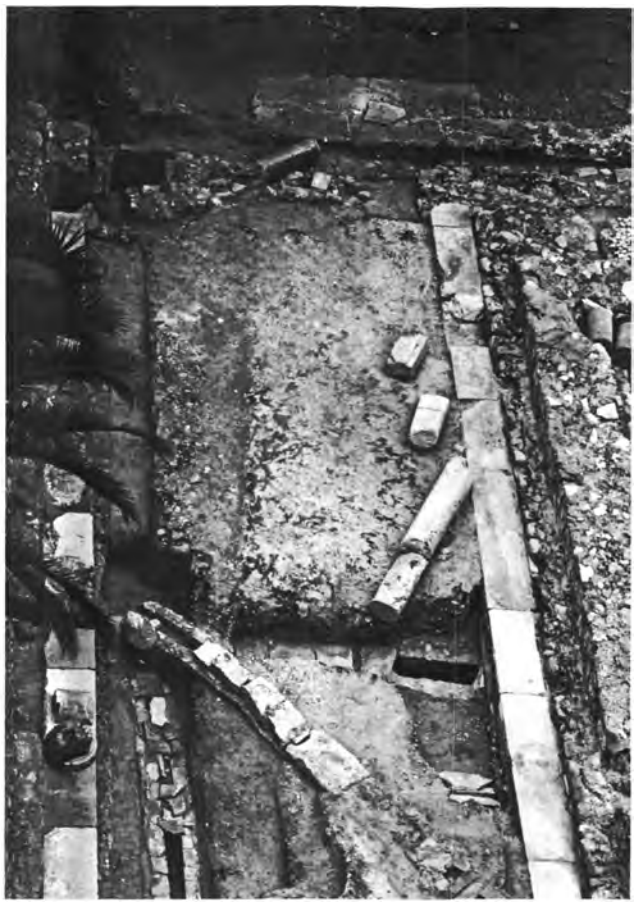

α) Περιθώρι. Θέση Ψαλιδά ή Αγία Τράπεζα. Λίθινος πεσσίσκος, β-δ) Πάτρα. Οδός Βύρωνος 3: β) Μερική άποψη της ανασκαφής και κτίρια εκατέρωθεν της χαλικόστρωτης οδού, από Ν., γ) Ο ημικυκλικός χώρος στο νοτιοδυτικό τμήμα του οικοπέδου, από ΝΑ., δ) Το δάπεδο της ημικυκλικής κατασκευής, από Δ.

Ε.-Ι. ΚΟΛΙΑ - Μ. ΣΤΑΥΡΟΠΟΥΛΟΥ-ΓΑΤΣΗ - Γ. ΑΛΕΞΟΠΟΥΛΟΥ

α) Πάτρα. Οδός Τσαμαδού 10-12 και Μπουμπουλίνας. Μερική άποψη της ανασκαφής, από ΒΔ., β) Έξω Αγυιά Πατρών. Οδός Βεάκη. Ιδιοκτησία Δ. Βαχλιώτη. Όστρακα κορινθιακού σκύφου και βάσεων λύχνου, γ-δ) Αίγιο. Οδός Ευριπίδου 3: γ) Άποψη της οικίας των ελληνιστικών χρόνων, δ) Κτιστός αγωγός της ρωμαϊκής εποχής.

Γ. ΑΛΕΞΟΠΟΥΛΟΥ - Ε.-Ι. ΚΟΛΙΑ

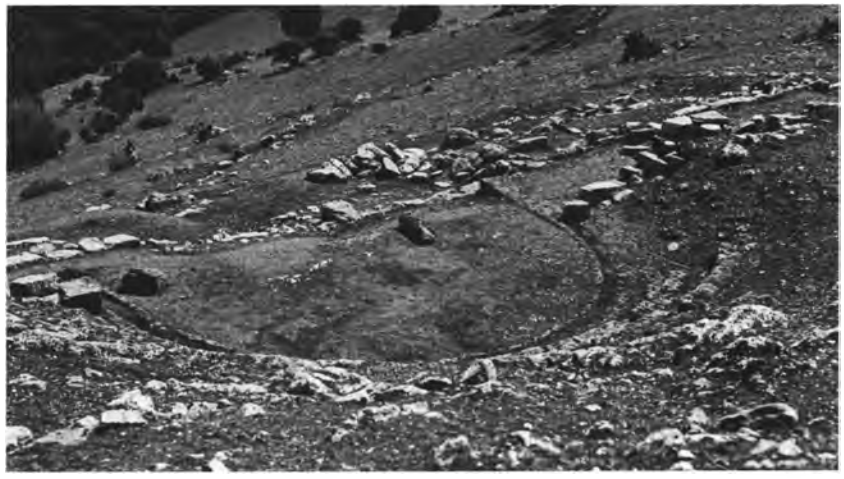

α-γ) Κάτω Βλασία Καλαβρύτων. Λόφος Καστρίτσι: α) Άποψη του λόφου, από ΝΔ., β) Το θέατρο πριν από τον καθαρισμό, από ΝΔ., γ) Το θέατρο μετά τον καθαρισμό, από ΒΑ., δ) Πάτρα. Μουσείο Πατρών. Στάμνος της ΥΕ ΙΙΙΓ περιόδου (παράδοση Α. Μπάρλου).

ΓΕΩΡΓΙΑ ΑΛΕΞΟΠΟΥΛΟΥ

α) Πάτρα. Οδός Γιαννιτσών 66. Η δίστιχη επιγραφή, β) Θέα Πατρών. Ειδώλιο στον τύπο της υδριαφόρου, γ-ε) Αίγιο: γ) Οδός Παναγιωτοπούλων 44. Γενική άποψη της ανασκαφής, από Α., δ) Οδός Σωτηρίου Λόντου 26. Άποψη της δεξαμενής, από Δ., ε) Οδός Ανδρέου Λόντου και Ανδρονοπούλου. Άποψη του νοτιοανατολικού τμήματος του οικοπέδου.

Γ. ΑΛΕΞΟΠΟΥΛΟΥ - Μ. ΠΕΤΡΟΠΟΥΛΟΣ - Φ. ΣΑΡΑΝΤΗ

Αίγιο: α-β) Οδός Νικηταρά 16: α) Άποψη του δρόμου και των παρόδιων κτιρίων, β) Τμήμα ψηφιδωτού δαπέδου στο ανατολικό κτίριο, γ) Πάροδος Μιαούλη. Οικόπεδο Κ. Μανιάτη. Κιβωτιόσχημος τάφος στο εσωτερικό ταφικού μνημείου, δ) Οδός Αιγιαλέως 33. Αποθέσεις αγγείων.

ΕΡΩΦΙΛΗ-ΙΡΙΣ ΚΟΛΙΑ

Νομός Αχαΐας. Κάστρο Πάτρας: α) Ο νότιος πύργος του εσωτερικού περιβόλου κατά τη διάρκεια των εργασιών,
β) Το ισόγειο κτίσμα στην ανατολική πλευρά του εσωτερικού περιβόλου,
γ) Το διώροφο οίκημα του εσωτερικού περιβόλου κατά τις εργασίες,
δ) Δυτικό τείχος του εσωτερικού περιβόλου.

ΜΥΡΤΩ ΓΕΩΡΓΟΠΟΥΛΟΥ-ΒΕΡΡΑ

Νομός Αχαΐας: α) Φρούριο Ρίου. Εργασίες αποκατάστασης τουρκικού λουτρού,
β) Φρούριο Ρίου. Εργασίες στερέωσης τειχών ανατολικού ενετικού προμαχώνα,
γ) Λειβάρτζι. Μονή Αγίας Τριάδας. Εξωτερική όψη της αψίδας.

Μ. ΓΕΩΡΓΟΠΟΥΛΟΥ-ΒΕΡΡΑ - Α. ΚΟΥΜΟΥΣΗ

Νομός Κορινθίας. Κάστρο Ακροκορίνθου: α) Η 3η πύλη, β) Τείχος νότια της 2ης πύλης.
ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΑ ΣΚΑΡΜΟΥΤΣΟΥ

Νομός Κορινθίας. Κάστρο Ακροκορίνθου: α-β) Η 1η πύλη (εξωτερική και εσωτερική όψη), γ) Τμήμα μαρμάρινου επιστυλίου.

ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΑ ΣΚΑΡΜΟΥΤΣΟΥ

Νομός Αχαΐας: α) Εξοχή. Ναός Αγίου Νικολάου. Η Σταύρωση,
β) Λειβάρτζι. Ναός Αγίου Γεωργίου. Δειγματοληπτικός καθαρισμός Ιεραρχών,
γ) Βελιμάχι. Ιερά Μονή Αγίων Πάντων. Δεσποτική εικόνα της Παναγίας Οδηγήτριας.

Α. ΚΟΥΜΟΥΣΗ - Μ. ΓΕΩΡΓΟΠΟΥΛΟΥ-ΒΕΡΡΑ

Νομός Αχαΐας: α) Παλαιός Ναός Αγίου Ανδρέα Πατρών. Τοιχογραφία της αψίδας πριν από τη συντήρηση, β) Βελιμάχι. Ιερά Μονή Αγίων Πάντων. Σωστικές επεμβάσεις στις τοιχογραφίες του παρεκκλησίου, γ) Καλάβρυτα. Ιερά Μονή Αγίας Λαύρας. Παλαιό Καθολικό. Αποκατάσταση τοιχογραφικού διακόσμου.
ΜΥΡΤΩ ΓΕΩΡΓΟΠΟΥΛΟΥ-ΒΕΡΡΑ

Νομός Κορινθίας. Ιερά Μονή Λέχοβας. Ξύλινοι σταυροί μετά τη συντήρηση.
ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΑ ΣΚΑΡΜΟΥΤΣΟΥ

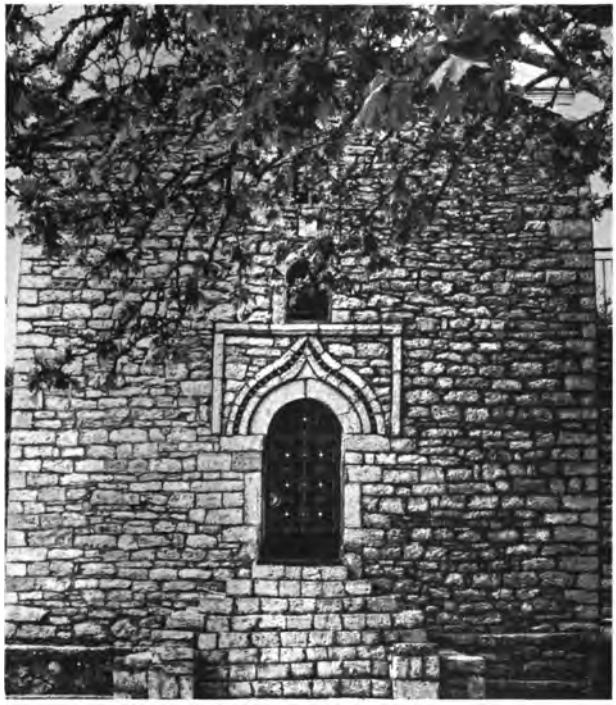

Νομός Αχαΐας: α) Εξοχή. Ναός Αγίου Νικολάου. Εσωτερική άποψη του ιερού,
β) Αγρίδι. Ναός Τίμιας Ζώνης. Ανατολική όψη,
γ) Περιθώρι. Ναός Αγίου Νικολάου. Δυτική όψη,
δ) Λειβάρτζι. Ναός Αγίου Ιωάννου Θεολόγου. Δυτική όψη,
ε) Λειβάρτζι. Ναός Αγίου Ιωάννου Προδρόμου. Τύμπανο βόρειας θύρας.

ΑΝΑΣΤΑΣΙΑ ΚΟΥΜΟΥΣΗ

Νομός Κορινθίας: α) Στεφάνι. Ναός Αγίου Αθανασίου. Τμήμα τοιχογραφικού διακόσμου,
β) Χαλκί. Ναός Αγίου Νικολάου. Βόρεια όψη,
γ) Μαρμάρινο κιονόκρανο από τη βασιλική «Σκουτέλα»,
δ) Τμήμα μαρμάρινου θωρακίου από τη βασιλική «Στίκα»,
ε) Αρχαία Κόρινθος. Παλαιοχριστιανικό μαρμάρινο επίκρανο παραστάδας από παράδοση.

ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΑ ΣΚΑΡΜΟΥΤΣΟΥ

α) Νομός Κορινθίας. Αρχαία Κόρινθος. Ημίεργο κορινθιακό κιονόκρανο από παράδοση.
β) Νομός Αχαΐας. Αραχωβίτικα. Θέση Παλαιομονάστηρο. Τοίχος από λιθοδομή.
γ) Νομός Αχαΐας. Αραχωβίτικα. Οικόπεδο Μ. Κολλυροπούλου. Η είσοδος του κτιρίου με το μαρμαροθετημένο δάπεδο.
Κ. ΣΚΑΡΜΟΥΤΣΟΥ - Μ. ΓΕΩΡΓΟΠΟΥΛΟΥ-ΒΕΡΡΑ

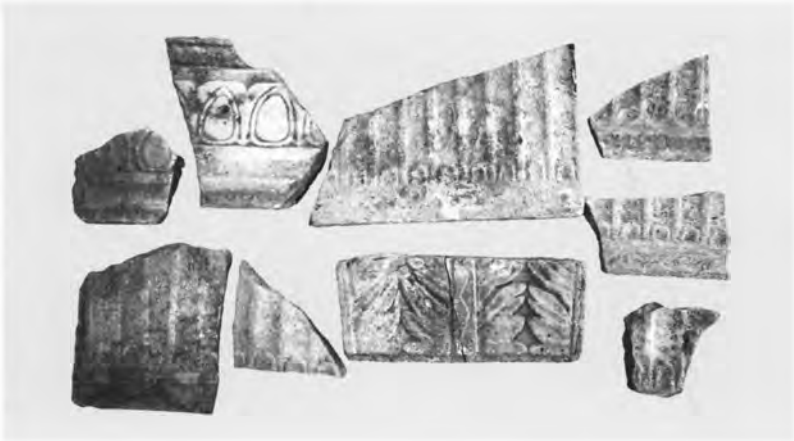

Νομός Αχαΐας. Αραχωβίτικα: α) Οικόπεδο Μ. Κολλυροπούλου. Το κεντρικό οκτάγωνο με το πολύχρωμο μαρμαροθέτημα. Στο βάθος τμήμα πεσμένου τοίχου, β) Οικόπεδο Μ. Κολλυροπούλου. Θραύσματα από την ορθομαρμάρωση, γ) Οικόπεδο Μιχαλόπουλου - Μητρούλια. Ψηφιδωτό δάπεδο αψιδωτού χώρου.
ΜΥΡΤΩ ΓΕΩΡΓΟΠΟΥΛΟΥ-ΒΕΡΡΑ

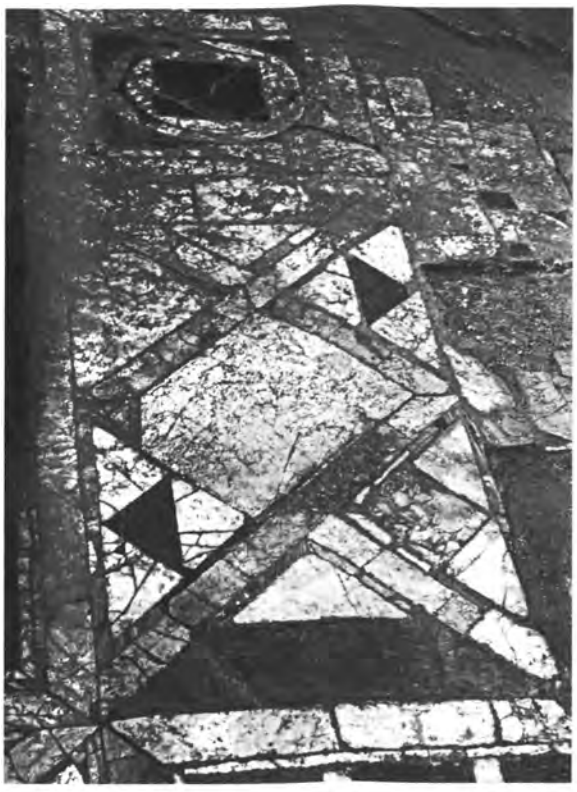

Νομός Αχαΐας: α) Αραχωβίτικα. Οικόπεδο Μιχαλόπουλου - Μητρούλια. Μαρμαροθετημένο δάπεδο του κεντρικού οκταγωνικού χώρου, β) Αραχωβίτικα. Οικόπεδο Μ. Κανελάκη. Η δεξαμενή από Ν.,
γ) Πάτρα. Οδός Δ. Γούναρη 77-79. Πρωτοβυζαντινό λουτρό,
δ) Πάτρα. Οδός Μπουκαούρη 47-49. Το ψηφιδωτό δάπεδο.

Μ. ΓΕΩΡΓΟΠΟΥΛΟΥ-ΒΕΡΡΑ - Δ. ΡΗΓΑΚΟΥ - Α. ΜΟΥΤΖΑΛΗ - Α. ΚΟΥΜΟΥΣΗ

Νομός Κορινθίας. Αρχαία Κόρινθος - Κράνειο: α-β) Οικόπεδο Ε. Φραγκοπούλου. Πήλινα αγγεία από τους τάφους και γυάλινο μυροδοχείο, γ) Οικόπεδο Αικ. - Ι. Σοφού. Άποψη της ανασκαφής από Δ., δ) Οικόπεδο Αικ. - Ι. Σοφού. Πήλινα χρηστικά αγγεία από την ανασκαφή, ε) Οικόπεδο Γ. Σοφού. Τμήμα μαρμάρινου επικράνου.

ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΑ ΣΚΑΡΜΟΥΤΣΟΥ

Νομός Κορινθίας. Αρχαία Κόρινθος - Κράνειο: α) Οικόπεδο Γ. Σοφού. Τμήμα μαρμάρινου θωρακίου,
β) Οικόπεδο Γ. Σοφού. Το πολύκογχο κτίσμα και τμήμα της ανασκαφής,
γ-ε) Οικόπεδο Π. Συγγούνα. Ο αγωγός του Χ8 με επικάλυψη αρχαίου οικοδομικού υλικού,
τμήμα μαρμάρινου γείσου και ακέραιο επίθημα αμφικιονίσκου.

ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΑ ΣΚΑΡΜΟΥΤΣΟΥ

Νομός Κορινθίας. Ιουστινιάνειο τείχος: α) Τμήμα της τειχογραμμής, β) Πύργος Ι, γ) Πήλινα μυκηναϊκά γυναικεία ειδώλια τύπου Φ και Ψ.

ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΑ ΣΚΑΡΜΟΥΤΣΟΥ

Νομός Ηλείας. Κυλλήνη. Κάστρο Γλαρέντζας: α) Ανασκαφή κτιστού τάφου, β) Εσωτερικός περίβολος. Το ανατολικό σκέλος του τείχους μετά τον πρώτο καθαρισμό, γ) Εσωτερικός περίβολος. Κτίριο με κλίμακα. Όψη από Ν., δ) Τάφος στο εσωτερικό του ναού του Αγίου Φραγκίσκου.

ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ ΑΘΑΝΑΣΟΥΛΗΣ

Νομός Ηλείας. Κυλλήνη. Κάστρο Γλαρέντζας: α) Ο ναός του Αγίου Φραγκίσκου από Δ., πριν από την καθαίρεση των μαρτύρων, β) Άποψη της γέφυρας και της ανατολικής πύλης με το δωμάτιο του αποθέτη.

ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ ΑΘΑΝΑΣΟΥΛΗΣ

Νομός Ηλείας. Κυλλήνη. Κάστρο Γλαρέντζας: α) Ναός Αγίου Φραγκίσκου. Το ιερό μετά την ανασκαφή και στερέωση. β) Φρούριο. Το ανατολικό σκέλος του τείχους και νοτιοανατολικός πύργος με την είσοδο. Άποψη από ΒΑ., γ) Παραθαλάσσιος πύργος με πολυγωνική κάτοψη.

ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ ΑΘΑΝΑΣΟΥΛΗΣ

ISSN 0570-622X